Cilt- I

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

K.A.C. CRESWELL'İN ERKEN İSLÂM MİMARİSİ ARAŞTIRMALARI VE TÜRKİYE'DE SANAT TARİHİ ÇALIŞMALARINDAKİ YERİ

Doktora Tezi

Fettah AYKAÇ

Cilt I

İstanbul 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

K.A.C. CRESWELL'İN ERKEN İSLÂM MİMARİSİ ARAŞTIRMALARI VE TÜRKİYE'DE SANAT ARİHİ ÇALIŞMALARINDAKİ YERİ

K.A.C. CRESWELL'S RESEARCHES ON EARLY ISLAMIC ARCHITECTURE AND HIS PLACE IN STUDIES OF HISTORY OF ARTS IN TURKEY

Doktora Tezi

Fettah AYKAÇ

Cilt I

Danışman

Prof. Dr. Aziz DOĞANAY

İstanbul 2018

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi Fettah Aykaç'nın K.A.C. CRESWELL'İN ERKEN İSLÂM MİMARİSİ ARAŞTIRMALARI VE TÜRKİYE'DE SANAT TARİHİ ÇALIŞMALARINDAKİ YERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 24.05.2018 tarih ve 2018-15/27 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği /~~oy çokluğu~~ ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ....14../..12..../.2018...

Öğretim Üyesi Adı Soyadı		**İmzası**
1. Tez Danışmanı	Prof. Dr. AZİZ DOĞANAY	
2. Jüri Üyesi	Prof. Dr. ABDÜLHAMİT TÜFEKÇİOĞLU	
3. Jüri Üyesi	Doç. Dr. HİCABİ GÜLGEN	
4. Jüri Üyesi	Doç. Dr. GÜLGÜN UYAR	
5. Jüri Üyesi	Prof. Dr. AHMET SACİT AÇIKGÖZOĞLU	

ETİK YEMİN

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunuldugunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (14 / 12 / 2018)

imza . . . . . .

Fettah AYKAÇ

14 / 12 / 18

ÖN SÖZ

Sultan Abdülaziz, gelen davetler üzerine 1867'de, Fransa ve İngiltere kraliyet aileleri ile (o dönemde devam eden) Avrupa fuarlarını ziyaret etmiş, dönüşünde de 1846'da Fethi Paşanın açtığı ilk müze yenilenip büyütülmüş ve 1869'da Müze-i Hümâyun adıyla yeniden açılmıştır. Önce İngiliz Edward Gold, 1872'de Alman P. Anton Dethier, 1881'de de Fransa'dan yeni dönmüş olan Osman Hamdi Bey, Müze-i Hümâyun müdürü olarak atanmıştır. Osman Hamdi Bey'in girişimleri ile Sanayi-i Nefîse Mekteb-i Âlîsi 1882'de kurulmuş ve çoğunluğu Avrupalı sanatçılardan oluşan hocalarla eğitim vermeye başlamıştır. Türkiye'de yükseköğretim seviyesinde ilk sanat tarihi eğitiminin bu dönemde başladığı kabul edilmiştir.

Yeni Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasıyla birlikte yeni bir sanat eğitimi dönemine geçilmiş ve Sanayi-i Nefîse Mekteb-i Âlîsi, 1928'den itibaren Güzel Sanatlar Akademisi adını almıştır. Ayrıca 1930 başlarından itibaren (eski Dârülfünun) İstanbul Üniversitesine dönüştürülmüş ve burada Fransız Prof. A. Gabriel, (davet sonucu) Türk Mimarlık Tarihi derslerini başlatmıştır. 1933'te, aynı kurumun Edebiyat Fakültesi bünyesinde Arkeoloji Bölümü kurulmuş ve 1943'te Viyana İslâm Sanatı Tarihi Kürsüsü'nden Prof. Ensdith getirilerek Sanat Tarihi Kürsüsü oluşturulmuş, akabinde (bu alanda önemli yayınları bulunan) Ernst Diez getirilerek Türk İslâm Sanatları eğitimi başlatılmıştır. 1948'den itibaren de İslâm Enstitülerinde (İlâhiyat Fakülteleri) İslâm sanatları müfredatı dâhilinde İslâm mimarisi dersleri okutulmaya başlanmıştır. Sonraki yıllarda, Mimarlık Fakülteleri ile Fen-Edebiyat Fakülteleri şemsiyesi altındaki Sanat Tarihi bölümlerinin programlarına bu yönde dersler ilave edilmiştir.

Yükseköğretimde 'İslâm Sanatları' eğitiminin başladığı 1948'den itibaren, derslerde kaynak olması maksadıyla ilk dönemin hocaları (Avrupalı yayınlar yoluyla), İslâm sanatları muhtevalı kitaplar yayınlamışlardır. Yapılan bu yayımlarda 'az sayıda erken dönem mimari eseri ele alındığı' ve 'ele alınan az sayıdaki yapılar hakkında çok kısıtlı bilgi ve görsele yer verildiği' dikkat çekmektedir. Ayrıca ele alınan önemli mimari yapılarla ilgili bazı oryantalist iddialarının 'gerçeğe en yakın bilgiler' hâlinde aynen aktarılmış olması, bu alanda önemli sıkıntılara sebep olmaktadır. İyi niyetle hazırlanmış bu kaynaklar yoluyla bazı oryantalist iddialarının sonraki yıllarda bu alanda yapılmış yayımlarda tekrar edilerek erken İslâm mimarisi çevrelerine, lisansüstü eğitim yoluyla da yeni araştırmacılara aktarılıyor olması, konunun vehametini artırmaktadır.

Yirminci yüzyılın sonuna doğru Avrupalı araştırmacıların (çeşitli saiklerle) yaptığı İslâm sanatları ve mimarisi muhtevalı yayınlar, her açıdan daha profesyonel bir hâle dönüşse de, pek çoğunun açıkça 'erken dönemde Müslümanların ortaya koyduğu önemli mimari eserlerin 'ya önceden kilise olup camiye çevrildikleri' ya da 'gayri-müslim ustalara yaptırıldıkları' şeklinde iddialarda bulunduğu görülmektedir. İngiliz araştırmacı K.A.C. Creswell de, 623-907 arasındaki uzun zaman dilimini ve geniş bir coğrafyayı kapsayıp, çok sayıda erken İslâm mimarisi eseri ve konusu hakkında detaylı bilgiler veren "*Early Muslim Architecture" (EMA)* isimli kitaplarını 1932'de ve (güncelleyerek) 1969'da yayımlamıştır. Creswell, *EMA* kitaplarında Avrupalı araştırmacıların olumsuz yaklaşım ve iddialarına büyük oranda cevap verip alternatif bilgi-belgeler sunup, Müslümanların mimariye katkıları hakkında oldukça dürüst bir tavır sergilemiştir. Alanımızın temel kaynakları üzerinde yaptığımız ön inceleme, *EMA* kitaplarında Türkiye'de alanımızın temel yayınlarında erken dönem mimari eserleriyle ilgili mevcut olan eksiklikleri ve gereksiz fazlalıkları bertaraf edecek yeni bilgi ve belgeler ihtiva ettiğini belirlemiştir. Alanımızın temel kaynaklarında bulunan eksiklerin telafi edilmesi için kapsamlı bir çalışma yapılması gerekmektedir hedefi ile yola çıkılmıştır.

Bu vesile ile öncelikle ilk dönemde yağ lambası ışığında kaleme aldıkları konular arasına İslâm mimarisi eserleri hakkındaki önemli bilgileri dâhil eden Müslüman müelliflere, ardından da Creswell ve çağdaşı Batılı, bizler gibi Doğulu araştırmacılara rehberlik etmiş her milletten tüm öncü araştırmacılara, bu alanda yaptıkları kıymetli çalışma ve yayınlar için şükranlarımı sunuyorum. Yine bu vesile ile, kendince önemli gördüğü farklı konularda çalışmak isteyen 50 yaşını geçmiş birisini, Türkiye'deki erken İslâm mimarisi eğitimi ve araştırmaları açısından çok önemli olan bu göreve teşvik edip, kıymetli birikimleriyle bu yolda her türlü yardım ve desteği verip, sabırla bana danışmanlık eden saygıdeğer hocam Prof. Dr. Aziz Doğanay'a, kıymetli eleştiri ve yönlendirmeleri ile bu çalışmanın ana yolunda devam etmesini sağlayan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Abdulhamid Tüfekçioğlu, Doç. Dr. Hicabi Gülgen, Doç. Dr. Gülgün Uyar ve Doç. Dr. Sacit Açıkgözoğlu ile, bu uzun çalışmalarım sırasında her açıdan bana yardım ve desteklerini esirgemeyen, onlar bana hayatı kolaylaştırmaya çalışırken ben kendilerine sürekli erken İslâm döneminin tarihi, siyaseti ve mimarisinden bahsedip başlarını ağrıttığım hâlde, bir de karmaşık metinleri okuyarak destek olan yakın aileme ve arkadaşlarıma saygı, sevgi, minnet ve teşekkürlerimi sunmaktan onur duyuyorum.

Fettah Aykaç

GENEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Fettah Aykaç

Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları

Programı : İslâm Tarihi ve Sanatları

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Aziz Doğanay

Tez Türü ve Tarihi : Doktora – Aralık 2018

Tez Adı : K.A.C. Creswell'in Erken İslâm Mimarisi Araştırmaları ve Türkiye'de Sanat Tarihi Çalışmalarındaki Yeri

Anahtar Kelimeler : Creswell'in Early Muslim Architecture Kitapları, İslâm Mimarisi, Erken İslâm Mimarisi, Emevî Mimarisi, Abbâsîler Yükseliş Dönemi Mimarisi, Endülüs Emevîleri Mimarisi, Oryantalistlerin Erken İslâm Mimarisi Çalışmaları,

ÖZET

Türkiye'de üniversitelerin ilgili bölümlerince İslam sanatları lisansüstü programı çerçevesi içinde verilen erken İslâm mimarisi eğitimi (Medine'de 623 yılından itibaren başlayıp birkaç yüzyıl devam ettiği kabul edilen), erken İslâm döneminin önemli mimarî yapıları hakkında çok yönlü bilgiler vermeyi hedefler.

Avrupalı araştırmacıların özellikle İslâm sanatları ve mimarisi alanındaki yayımlarının (Avrupalıların İslâm sanatlarına duyduğu merak sebebiyle) Avrupa ülkelerindeki tüketiminin 1800-1900 yılları arasında zirveye ulaştığı bu alanda yapılmış yayınların çokluğundan anlaşılmaktadır. Türkiye'de ise bu konularla ancak 1948'den sonra (yükseköğretimde ortaya çıkan ihtiyaçtan dolayı) ilgilenilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda yükseköğretimde kullanılan temel kaynaklar da, Ankara Üniversitesinin akademisyen hocaları tarafından Avrupa dillerinde 1900 başlarında 'İslâm Sanatları, 'İslâm Mimarisi' gibi isimler altında yapılmış yayınlardan çok kısa özet tercümeler yoluyla hazırlanmış kitaplardan oluşmaktadır. Şüphesiz, bu kaynaklar, ilk dönemlerdeki dersler için yeterli görülmüştür. Ancak günümüzde, bunların 'erken İslâm mimarisi eserleriyle ilgili birçok 'eksikler içerdikleri ve yetersiz kaldıkları' konuyla yakından ilgili çevreler tarafından kabul edilmektedir.

Konuyla ilgili Avrupa'da yapılmış yayınlar üzerindeki incelememiz, bu alanda en çok atıfta bulunulan İngiliz araştırmacı K.A.C. Creswell'in *Erken Müslüman Mimarisi (Early Muslim Architecture; EMA)* 1932/1969 isimli eserinin, Türkçe ana yayınlardaki eksikleri telafi eden bilgi ve belgeler ihtiva ettiğini belirlemiş ve bu eserin muhtevası baz alınarak *'K.A.C. Creswell'in Erken İslâm Mimarisi Araştırmaları ve Türkiye'de Sanat Tarihi Çalışmalarındaki Yeri'* isimli doktora çalışması yapılmıştır. Bu çerçevede öncelikle, Creswell'in 1969'da güncelleyerek 2 cilt 3 kitap hâlinde yeniden yayınladığı '*Erken Müslüman Mimarisi'* kitabının özet tanıtımı yapılmıştır.

EMA kitapları üzerinde çalışmaya başlamanın akabinde kendisininde bir oryantalist olarak görülmesi hasebiyle, 'Creswell ve diğer Avrupalı oryantalistlerin İslâm mimarisi alanındaki bütün bu detaylı çalışmaları neden yaptıkları' şeklinde karşımıza bir soru çıkmıştır. Bu sorunun cevabının kapsama alanına giren XVI-XIX. yüzyıl arasında İspanya, Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin uzak coğrafyalarda yaptıkları sömürgecilik faaliyetleri sonucu ticaret, gemicilik, askeriye ve sanayide çok güçlenip arkeoloji, sanat tarihi ve mimari bilim dallarını da geliştirerek, sonunda gözlerini Doğu'nun son Müslüman gücü Osmanlıya çevirmeleri konusu ele alınmıştır. Bu

konunun detaylarına bakmakta bu ülkelerin sömürgecilik ile, misyonerlik faaliyetlerinin ortaklığında, özel yetiştirdikleri yüzlerce elemanı, Osmanlı topraklarına arkeolog ve sanat tarihçi (bilim adamı) kimlikleri altında göndermeleri konusuna dikkat çekmeyi gerekli kılmıştır.

Creswell ile, onun erken İslâm mimarisi alanında ortaya koyduğu çok önemli bilgilerin Türkçe ana kaynaklardaki yerini belirleyebilmek için Avrupalı oryantalist araştırmacıların yaptıkları yayınlardan özet tercümeler yoluyla hazırlanıp 1948-2013 arasında yayımlanmış olan beş temel yayının muhtevası tanıtılmıştır. Aynı zamanda bunlardaki mevcut "eksikler" ile oryantalistlerin erken İslam mimârisi eserleri hakkındaki tutarsız iddiası "fazlalıklara" dikkat çekilerek, Creswell'in ortaya koyduğu bilgi ve belgelere ne kadar yer verildiği' konusu incelenmiştir. İncelenen bu temel kaynaklarda Creswell'in *EMA* kitaplarında sunduğu bilgilere yok denecek kadar az yer verildiği belirlenmiş ve bunların bir an önce güncellenmesi gerektiği tavsiye edilmiştir.

Sanat tarihi ve İslâm sanatları alanının emektar araştırmacılarına saygılarımla.

Fettah Aykaç

ABSTRACT

Early İslamic architecture education, tutored at postgraduate level at various departments of Turkish Universities, aims to focus on the details of the important architectural buildings which belong to the early Islamic period that started from 623 and continued during next few centuries. It is well known that the number books published in European languages on Islamic arts and architecture fields and their consumptions had reaached the peak between 1800-1900.

In Turkey, it was only after 1948 that some interests were raised due to the subject being included in the curricullum at the postgraduate studies. At this time few lecturers from Ankara University took the necesarry steps and prepared some resource books for the subject, thorugh summarised trnaslations from the Eurpean publications. At early stages, these resource books had been seen as good enough, but not any more. İt is widely accepted in the field that, in addition to these resource books containing “little informations” on important early Islamic buildings, they include some “orientalist propagated extras” too.

However, after inspecting K.A.C.Creswell’s *Early Muslim Architecture (EMA)* books of 1932 and 1969, it was found that his books contained the required information which would rectifiy these shortages on many important early islamic buildings. For this reason this PhD research, titled *K.A.C. Creswell’s Researchs On Early Muslim architecture and His Place In Studies Of History Of Arts In Turkey* has been conducted.

In the main framework of this research first we set to introduce (via a detailed summary of) the rich contents of Mr. Creswell’s *EMA* books, in order to diognise how much of Mr. Creswell’s valuable informations from his works on the field had been utilised in Turkish resource books. During our work on Creswell’s EMA books (since he is labelled an orientalist), we faced and had search for the answer of the question ‘as to why Mr. Creswell and other Europena orientlists had made this meticules studies on the subject of early Islamic architecture. In order to find the answer to the above question, we looked in to isuues like major European countries like Spain, Dutchland, England and France’s turning their attention to the land and resources of the last remaining muslim power called Ottomans after becoming very rich in many fields such as trading, ship-building, military and industry, as well as advancing in many sciences

after becoming very rich through the colonialistic activities in far away countires. When we got into this field, it became inevatable to draw attention to the issues of European countries sending out their especially trained stuff to the field under the cover of archeologist, art historians etc.

In order to diognise the place of “Creswell’s works in Studies Of History Of Arts in Turkey”, I have looked into the contents of the five main resource books that were published in Turkey between 1948-1979 in *EMA* field. At the end of this detailed examination and comperative study, it was recommended that our initial diognoses were correct and all of these (eg.very little informations on important early Islamic buildings, and number of un-founded orientalist propogated legends) could be rectified and corrected by the rich information contained in K.A.C. Creswell’s *EMA* books.

With peace and respect to all researches of early Islamic arts and architecute.

Fettah Aykaç

İÇİNDEKİLER

Cilt- I I
ÖN SÖZ VI
GENEL BİLGİLER VIII
ÖZET IX
ABSTRACT XI
İÇİNDEKİLER XIII
RESİMLER VE FİGÜRLER LİSTESİ XVII
Resimler Listesi XVII
Figürler Listesi XXV
KISALTMALAR XLVII
BÖLÜM I : GİRİŞ 1
A. ÇALIŞMANIN ÇERÇEVESİ VE PLANI 1
1- Konunun Çerçevesi / Amacı 1
2- Kaynak ve Araştırmalar 22
3- Yöntem 25
4- Terminoloji 37
BÖLÜM II : K.A.C. CRESWELL'İN ERKEN İSLÂM MİMARİSİ ÜZERİNE ÇALIŞMALARI 41
A. CRESWELL'İN HAYATI (1879-1974) 41
1- Erken İslâm Mimarisi Araştırmaları Öncesi ve Sonrası 41
2- Hamilton'un Anlatımıyla K. Archibald Cameron Creswell 1879-1974 44
B. CRESWELL'İN YAYINLARI VE HAKKINDA SÖYLENENLER 51
1- Creswell'in Çalışmaları ve Yayınları 51
2- Creswell'in Kitaplarının Diğerlerinden Farkı 57
3- Creswell'in Çalışmaları Hakkında Söylenenlerden Bazıları 59
4- Creswell'in (Mutedil) Oryantalist Tarafı 61
C. CRESWELL'İN *EARLY MUSLIM ARCHITECTURE* KİTAPLARININ FARKLI VERSİYONLARI 65
1- *EMA*, 1932 Bölüm Bir ve 1940 Bölüm İki İlk Baskılar 66
2- A Short Account Of Early Muslim Architecture, Penguin, Middlesex [GB] 1958 (Cep Kitabı) ve Faklı Versiyonları 68
3- Early Muslim Architecture Kitaplarının (Genişletilmiş 1969) İkinci Baskısı 76

D: CRESWELL'İN ELE ALDIĞI ÖNEMLİ ERKEN İSLÂM MİMARİSİ ESER VE KONULARININ YENİDEN GRUPLANDIRILMALARI, LİSTELERİ VE TANITIMLARI 82
1- Creswell'in Ele Aldığı (Yeniden Gruplandırılan) Önemli Erken İslâm Mimarisi Faaliyetlerinin Eser ve Konu Grupları 84
2- İlk İslâm Dönemi (632-661) Önemli Mimarî Eserler Listesi ve Detaylı Tanıtımları 84
3- Şam Emevîleri Dönemi (661-750) Önemli Mimarî Eserler Listesi ve Eserlerin Detaylı Tanıtımları 172
4- Endülüs Emevîleri Dönemi (755-907) Önemli Mimarî Eserlerinin Listesi ve Detaylı Tanıtımı 521
Cilt- II 560
5- Abbâsîler Yükseliş Dönemi (Aglebîler , Tolunoğulları ve Samānîler) Önemli. 561
Mimari Eserlerinin Listesi ve Detaylı Tanıtımları 561
6- Creswell'in Ele Aldığı Diğer Önemli Erken İslâm Mimarisi Konularının Tanıtımları 781
E. CRESWELL'İN *EARLY MUSLIM ARCHITECTURE* KİTAPLARININ BİRİNCİ VE İKİNCİ BASKILARINDA MEVCUT OLAN BAZI HATALAR 869
1- Creswell'in *EMA*, Bölüm Bir, 1932 ve Bölüm İki, 1940 İlk Baskılarında Mevcut olan Teknik Hatalar 869
2- 1969 Güncellemesinde Ortaya Çıkmış Olan (İlave) Teknik Hatalar, ... 871
F. CRESWELL'İN KAYNAKLARI 874
1- Erken Dönem İslâm Kaynakları 874
2- Erken Dönem Batılı (Yahudi ve Hıristiyan) Kaynakları 880
3- Batılı / Geç Dönem (Oryantalist) Kaynakları 882
4- Creswell'in Early Muslim Architecture Kitabına Dâhil Etmediği 907 Öncesi Tarihli Bazı Erken İslâm Mimarisi Eserlerinin Listesi ve Tanıtımı 888
BÖLÜM III: BÜYÜK AVRUPA DEVLETLERİNİN ÇOK YÖNLÜ FALİYETLERİ VE OSMANLI İLE İLİŞKİLERİ 910
A. AVRUPALI DEVLETLERİNİN OSMANLIYI YAKINDAN TANIMAK MAKSATLI BAZI FAALİYETLERİ 910
1- Avrupa'da "Oryantal Şehirler" Fuarları (1851-1900) 911
2-Büyük Avrupa Devletleri Ve Oryantalizm 914
3- Oryantalizm ile İlgili Olarak Batılıların Düşünceleri ve Çalışmaları 918
4- Oryantalist Çalışmalara Yönelik Eleştiriler 920
5- Oryantalizm, Sanayi Devrimi ve Emperyalizm 921
6 Uluslararası Oryantalistler Kongreleri 922
7- Doğu ve İslâm Ülkeleri Üzerine Batı'da Artan Araştırmalar ve Yayınlar 939

8- Avrupa'da Doğu (İslâm) hakkında (Oryantalist) Çalışmalara Destek veren Dernek, Vakıf, Yayınevi vb. Kurumlar 952
B. BÜYÜK AVRUPALI DEVLETLERİN OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLERİ 954
1- Sömürülürken Sömüren Olan İngiltere ve İngiltere-Osmanlı İlişkileri 954
2- Fransa, Fransa-Osmanlı ve Rusya Osmanlı İlişkileri 955
3- Hollanda ve Osmanlı İlişkileri 961
4- Almanya ve Osmanlı İlişkileri 962
C. MİSYONERLİK 969
D- MİLLİYETÇİLİK FİKİRLERİNİN YAYILMASI 973
BÖLÜM IV : AVRUPA YOLUYLA TÜRKİYE'DE SANAT TARİHİNİN GELİŞİMİ VE CRESWELL'İN *EMA* KİTAPLARI 974
A. AVRUPA'DA ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİ BİLİM DALLARININ GELİŞİMİ . 974
B- ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİNDEKİ GELİŞMELER VE OSMANLI DEVLETİ 975
C. OSMANLININ SON DÖNEMİNDE MÜZECİLİK, ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİNİN GELİŞİMİ 976
D-OSMANLININ SON DÖNEMİNDE VE YENİ TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NDE ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİ 977
E. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ARKEOLOJİ, SANAT TARİHİ, İSLÂM SANATLARI VE MİMARİSİ EĞİTİMİ 981
1- İslâm Enstitüleri / İlâhiyat Fakültelerinde İslâm Mimarisi Eğitimi 985
2- Osmanlı'dan Devralınan Yükseköğrenim Sistemi İçinde Dinî Eğitim Şubesi Olarak İlâhiyat Fakülteleri ve Sanat Tarihi Eğitimi 987
3- Güzel Sanatlar Fakülteleri, Mimarlık Fakülteleri ve Sanat Tarihi Bölümlerinde İslâm Sanatları Eğitimi 988
F. TÜRKİYE'DE ERKEN İSLÂM MİMARİSİ EĞİTİMİNDE HİSSEDİLEN EKSİKLİKLER VE KAYNAK YETERSİZLİKLERİ 989
1- Türkiye'de Erken İslâm Mimarisi Eğitiminde Yaşanan Kaynak Sorunları 989
2- Türkiye'de 1948'den Bu Yana Erken İslâm Mimarisi Konusunda Yayımlanmış Temel Kaynaklar ve Artık Yetersiz Kalan İçerikleri 990
G. CRESWELL'İN EARLY MUSLIM ARCHITECTURE KİTAPLARININ TÜRKİYE KÜTÜPHANELERİNDEKİ DURUMU 1002
BÖLÜM V : DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 1008
BULGULAR VE DEĞERLENDİRMELER 1008
SONUÇ 1059
EK'LER 1064
EK 8- İslâm Coğrafyasını Dolaşmış ve Yayımlar Yapmış Bazı Batılılar 1064
EK 1- Kâbe Konusu İlave Görselleri 1065

EK 2- Mescid-i Nebevî Konusu İlave Plan ve Görselleri 1068
EK 3- Kudüs Beytilmakdis Alanı ve Mescid-i Aksâ İlave Görselleri 1074
EK 4- Kubbetü's-Sahre Konusu İlave Görselleri 1078
EK 5- Şam Emevî, Endülüs Emevî ve Abbâsî Halifeleri Kronolojisi 1083
EK 6- Şam Emevîleri Dönemi Mimarisi Kronolojisi 1087
EK 7- Abbâsî İlk Dönem Mimarî Faaliyetler Kronolojisi 1094
EK 8- İslâm Coğrafyasını Dolaşmış ve Yayımlar Yapmış Bazı Batılılar 1107
EK 9- Creswell Hakkında Bazı İlave Bilgi ve Görseller 1112
EK 10- Bazı Erken Islam Dönemi Haritaları 1114
EK 11- Ankara Millî Kütüphanede Rafta Görünen Fakat Yerinde Olmayan, Ulaşılamayan Creswell'in *EMA* Kitapları 1115
KAYNAKÇA 1117
DİZİN 1124

RESİMLER VE FİGÜRLER LİSTESİ

Resimler Listesi

Res. 1 K.A.C.Creswell, *(EMA) Early Muslim Architecture,* Part I, Oxford 1932 & Part II 1940 (2 kitap hâli) 13
Res. 2 K.A.C.Creswell, *Bibliography of the Architecture, Arts and Crafts of Islam to 1st Jan. 1960*, The American University in Cairo Press, Cairo 1961 (3 vols.) 13
Res. 3 *Bibliography of the Architecture, Art and Craft of Islam* (1960) kitabının iç kapağı 13
Res. 4 K.A.C.Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt,* I & II 13
Res. 5 Creswell, A Short Account of *EMA,* Penguin, Mitcham 1958 (dış kapağı) 13
Res. 6 Creswell, *(EMA)* Early Muslim Architecture, New York 1979 (2 cilt, 3 kitap hâli) 13
Res. 7 G.T.Rivoira, Muslim Architecture, Its Origins and Developments, Oxford 1918/24 14
Res. 8 G.T.Rivoira 1918/24 Fihristi 14
Res. 9 M.S.Briggs, Mohammedan Architecture in Egypt and Palestine, Oxford 1924 14
Res. 10 M.S.Briggs 1924 Fihristi 14
Res. 11 H.Saladin, *Manuel d`art Musulman*, Paris 1907 14
Res. 12 G.Marçais, *L'Art de L'Islam*, 1947 14
Res. 13 G.Marçais, 1947, (Marçais'in Saladin'inki ile aynı isimli kitabının) iç kapağı 14
Res. 14 British Library'de incelenen Creswell'in *EMA,* c.1, (1932) ve c.2, (1940) nüshaları 18
Res. 15 *EMA*, 1932 c.1 dış kapağı 18
Res. 16 Cilt 1'in sırtının alt kısmındaki OXFORD soğuk damgası (Londra British Library) 18
Res. 17 *EMA,* 1932, c.1'in dış genel görünüşü (İst. Üni. Kütüphanesi) 18
Res. 18 *EMA*, 1932, c.1'in bozulmuş cildinin görünüşü (İÜK) 18
Res. 19 1932, c.1'in iç kapağındaki İst. Üniversitesine 1948 tarihli giriş (kayıt) damgası 20
Res. 20 (*EMA*, 1932, c.1, İÜK) Üç tarafa açılan Emeviyye Camii planının bantlanmış hâli 20
Res. 21 (*EMA,* 1932, c.1) Üç ta rafa açılan Kayrevan Camii planının yırtılıp bantlanmış hâli 20
Res. 22 (*EMA*, 1932, c.1) Üç tarafa açılan Harran Camii planının yırtılıp bantlanmış hâli 20
Res. 23 1932, cilt 1'in ebadı (İÜK) 20
Res. 24 1932, c.1'in dağılıp yeniden toplanmış (yanlış sıralanmış) formalarının görünüşü 20
Res. 25 İkinci baskının New York 1979 tıpkı basım 2 cilt, 3 kitap hâli 20
Res. 26 Creswell'in kitaplarındaki ana bölümlerin konu başlıklarının yan yana dizilip sayfa no'larının toplu verildiği 1969, c.2 kitabının 'İÇİNDEKİLER' (Table of Contents) kısmının son sayfası 29
Res. 27 Creswell eski sistem fotoğraf makinesini çekim için hazırlarken* 42
Res. 28 Creswell Kahire İbn Tolun Camii üst kısımda fotoğraf çekerken*(Creswell'in *EMA* kitaplarından alınan tüm metin, çizim, plan ve fotoğraflar telif hakkı sahibi Dr. Cristell Cessler tarafından (J.W. Allan) 06.06.2017 yoluyla verilen izne istinaden, Creswell ile ilgili fakat *EMA* kitapları dışında olan tüm çizim, plan ve fotoğraflar da (J.W. Allan'ın 04.12.2018 tarihli tavsiyesiyle) "…after K.A.C. Creswell + full bibliographical reference" izni kapsamında kullanılmıştır.) 42
Res. 29 Creswell *EMA* ilk (1932-1940) baskıları ile 44
Res. 30 Creswell (cephane'm dediği) Kahire'deki kütüphanesinde 44
Res. 31 *EMA*, Oxford 1932, Part One & *EMA*, Oxfrod 1940 Part Two (2 cilt 2 kitap) 66
Res. 32 *EMA*, Oxford 1932, Part One (iç kapağı) 66
Res. 33 *EMA*, Oxfrod 1940, Part Two (iç kapağı) 66
Res. 34 Creswell'in 1932 baskısında Mısır Kralı I.Faruk'a teşekkür yazısı 66
Res. 35 Creswell'in A Short Account of *EMA,* Middlesex [UK], 1958 baskısı cep kitabının ön kapağı 68
Res. 36 Creswell'in A Short Account of *EMA,* Middlesex [UK] ,1958 baskısı cep kitabının arka kapağı 68
Res. 37 A Short Account of *EMA* Cep kitabının 1968 Beyrut tıpkı basımının ön kapağı 68
Res. 38 Creswell'in 1958 tarihli kısaltılmış *A. Short Account of EMA* kitabının (o na Dr. Kessler'le birlikte 1969 *EMA* güncellemesinde yardımcı olan) James W. Allan tarafından genişletilerek yapılmış Aldershot [UK] 1989 baskısı 72
Res. 39 *A Short Acc. of EMA*, 1989 iç sayfa çift sütun görünüşü 72
Res. 40 *A Short Acc. of EMA*, 1958 iç sayfa tek sütun görünüşü 72
Res. 41 *EMA*, Vol. I, Part. I (The Clarendon Press, Oxford 1969 baskısı, Cilt 1, Bölüm 1) iç kapağı 76

Res. 42 *EMA*, Vol. I, Part. II (The Clarendon Press, Oxford 1969 baskısı, Cilt 1, Bölüm 2) iç kapağı 76
Res. 43 *EMA*, Vol. II (Hacker Arts Books, New York 1979 baskısı, cilt 2) iç kapağı 76
Res. 44 Creswell, EMA, 1969 / 1979 baskısı 2 cilt, 3 kitap hâli 77
Res. 45 *Creswell, EMA,* New York 1979, Cilt 1, Bölüm 1 kitabının iç kapağı 83
Res. 46 Creswell, *EMA*, Oxford 1969, Cilt 1, Bölüm 2 kitabının iç kapağı..... 83
Res. 47 K. A. C. Creswell, 1950'li yıllarda Kahiredeki odasında çalışırken 83
Res. 48 *EMA,* Bölüm İki ((Part Two), 1940 ilk baskı iç kapağı (Oxford Clarendon Press) 562
Res. 49 *EMA*, cilt II, (v.II), Hacker Art Books, New York 1979 baskısı iç kapağı 562
Res. 50 *EMA,* Hacker, NY 1979 tıpkı basımı iki cilt, üç kitap (v.I, pt.I, v.I, pt.II ve v.II) bir arada. 562
Res. 51 Crreswell'in *EMA*, c.1, 1932 ile c.2, 1940 ilk baskıları için (c.2, s.154'te) ve 1969 ikinci baskısı için (c.2, s.392'de) aynen verilen "hata düzeltme" sayfası 870
Res. 52 Bellini'ye atfedilen arka planda Emeviyye Camii'ni gösteren tablonun Creswell'in 1969 baskısında görünen kalitesi (1932 görünüşü için bk, BÇ, s.335, Fg.291) 873
Res. 53 Creswell 1932 ve 1969 basılarında "Plate 49b" no ile verdiği yağlıboya tablonun aslı.(dn.1325) 873
Res. 54 (1932, CrF.53, c.1,s.95 ve 54a Crf.71: c.1, bl.1, s.131) Abdülmelik sikkesi: fotoğraf kalite kaybı 873
Res. 55 (1979, c.1, bl.1, s.114-1, CrF.35) Aynı fotoğrafın 1932 baskısı için bk, s.266, Fg.163) 873
Res. 56 (1979, Cr2P.22c) Menâr Müjde fotoğrafının bozulmuş hâli (1932 için bk, BÇ, c.2, s.618) 873
Res. 57 Kubâ Camii Osmanlı son dönemindeki görünüşü 890
Res. 58 Kubâ Camii Osmanlı son dönemi minaresi ve taç kapı cephesinin görünüşü 890
Res. 59 Kubâ Camii taç kapısının II. Mahmud tuğralı üst kısmı 890
Res. 60 Humus'da Cami el-Nuri, Camii Kebîr veya Camii el Umevi olarak bilinen yapının (bazı kısımları Emevi-N..Zengi döneminden kalma olduğu kabul edilen) mihrabı 891
Res. 61 Göl kıyısına yakın Taberistan şehri, merkezi ve güney kapısı 893
Res. 62 Kazılardan sonra ortaya çıkartılan Taberiyye Ulucamii ve dârü'l-imâresi'nin planı 893
Res. 63 Taberiyye merkezindeki Ulucami, dârü'l-imâre, kilise ve Jasmine (Yasemin) Camii konumu 893
Res. 64 Taberiyye'deki Ulucami ve pazar alanının kalıntıları 893
Res. 65 Kasr-ı Burka planı 894
Res. 66 Mescid-i Aksâ'nın güney kısmındaki kazı alanının 1968 kazıları öncesi görünüşü 897
Res. 67 Mescid-i Aksâ'nın güney ve güney-batı kısmındaki kazı alanının kazılardan önceki görünüşü... 897
Res. 68 M.H. Burgoyne'nin 1992 yayımında Mescid-i Aksâ'nın güney ve güney-batısında boş gösterilen Emevî saraylarının bulunduğu alan 897
Res. 69 Mescid-i Aksâ'nın güney ve güney-batı kısımlarının 1968 kazıları sonrası havadan görünüşü .. 897
Res. 70 İsrailli arkeolog Benjamin Mazar (1906-1995) "Tanrı'nın Dünya [misyoner] Kiliseleri" başkanı Herbert W. Armstrong'a (ö.1985) Kudüs kazı alanını gezdirirken 898
Res. 71 Arkeolog B. Bazar (İsrail'in ilk başbakanı) David Ben-Gurion ile kazı alanında 898
Res. 72 1968-71 kazıları akabinde "Temple Mount Kazıları" adıyla yayımlanan kitabın kapağı 898
Res. 73 Emevî saray yapılarının bulunduğu güney ve güney-batı alanının kazılardan sonraki görünüşü 898
Res. 74 Emevî Sarayı'nın bulunduğu güneyinde Mescid-i Aksâ minberinin yakınına kapısı olan merdivenli girişin hâlen ayakta olan kısmı 898
Res. 75 Kazı alanı ve ortaya çıkartılan Emevî saray yapılarıyla ilgili bulguların şeması 898
Res. 76 Beytülmakdis alanı ve güneyindeki 1967 kazılarında ortaya çıkartılan Emevî saray yapılarının konumları 899
Res. 77 Mescid-i Aksâ'nın batısındaki artık "ağlama duvarı" olarak bilinen alan ve çevresinde XIII. yy'dan beri mukim Magriplilerin yaşadığı Megaribe Mah.'nin 1967 öncesi bir görünüşü (IRCICA arşivi)..... 899
Res. 78 Mescid-i Aksâ'nın güney-batısındaki kazı alanı ve "ağlama duvarı" alanının altında devam eden arkeolojik kazılardan bir kesit 899
Res. 79 San'a Ulucamii planı 900
Res. 80 San'a Ulucamii'nin günümüzde havadan görünüşü 900
Res. 81 Tamur Camii planı (Finster, p.124, Fig.1) 902
Res. 82 İstanbul Karaköy'deki Arap Camii'nin kule minaresinin dışardan görünüşü 904
Res. 83 İstanbul Karaköy'deki Arap Camii avlusu..... 904
Res. 84 Arap Camii'nin yabancı dillerde hazırlanmış ve mesnetsiz ve yanlış bilgi aktaran panosu 904
Res. 85 Yapı üzerinde, kemer yüzeylerinde ve dış duvarda taş işlemelerde yaygın görülen erken dönemden kalma motifler ve Bizans arması içerikli bir düzenleme..... 904
Res. 86 Arap Camii'ni 715 yılında "Hz. Mesleme b. Abdülmelik'in yaptırdığını belirten kitâbesi 904

Res. 87 Suriye'de 644'te ölen Mesleme'nin Arap Camii avlusundaki (mesnetsiz) mezarı 904
Res. 88 Derbend Camii ve taç kapısının günümüzde görünüşü 906
Res. 89 Derbend Camii içeriden görünüşü 906
Res. 90 Derbend Camii planı 906
Res. 91 Derbend Camii taç kapısı üzerindeki son kitâbesi 906
Res. 92 Sefakus Camii planı 907
Res. 93 Sefakus Camii'nin kule minaresi ve 907
Res. 94 Sefakus Camii'nin avludan giriş cephesi 907
Res. 95 Kûfe Menâr Mücde Kulesi - Uhaydır güzergâhı (EMA, s.97-Cr2F.80 yoluyla) 908
Res. 96 bir sahn ilave farkıyla Karaviyyiin Ulucamii'nin Şam Emeviye Camii benzeri ilk planı 909
Res. 97 Karaviyyiin Ulucamii'nin daha sonraki yüzyıllardaki halini gösteren planı 909
Res. 98 Paris'e ulaşan Sultan Abdülaziz'i görebilmek için sokakları dolduran Fransız halkının gazetelerde yayımlanmış çizimlerinden birisi 912
Res. 99 Fransa Kralı III. Napolyon'un, Sultan Abdülaziz ve paşaları sarayında ağırlaması- 1 912
Res. 100 Fransa Kralı III. Napolyon'un, Sultan Abdülaziz ve paşaları sarayında ağırlaması- 2 912
Res. 101 Çok geniş bir alana kurulan Paris Fuarı'ndan bir görünüş 912
Res. 102 Uluslararası Paris Fuar alanından diğer bir görünüş 912
Res. 103 Paris Fuarına kurulan bir Mısır mimari yapısı 912
Res. 104 Paris Fuarı'na kurulan bir Tunus sarayı 912
Res. 105 Fuarda kurulan Mısır piramitleri 913
Res. 106 Paris Fuarı'na kurulan bir İstanbul camisi 913
Res. 107 Fuara kurulan bir Cezayir sokağı 913
Res. 108 Fuara kurulan bir Cezayir sokağı 913
Res. 109 Paris Fuarı'na kurulan göbek dansı şovuna Parislilerin gösterdiği rağbet 913
Res. 110 Paris Fuarı'na kurulan çeşitli İstanbul reyonlarından birisi 913
Res. 111 Osman Hamdi'nin babası Rum kökenli İbrâhim Ethem Paşa 913
Res. 112 Fuar için İbrâhim Ethem Paşa'nın Fransızca ve İngilizce olarak hazırlattığı Osmanlı mimarisi kitabının iç kapağı (1998 tıpkı basımından) 913
Res. 113 1893 yılında Chicago'da açılmış olan bir diğer uluslararası fuarda Osmanlı İstanbul Feshane Dokuma Fabrikası'nda üretilen yünlü kumaşlarının tanıtım panosu 913
Res. 114 İstanbul Feshane Fabrikası kumaşlarından imal edilmiş olan açık ve koyu kırmızı fesler Chicago Fuarı'nda kazanılan bir ödül belgesi (Eyüp Feshane duvar panoları yoluyla) 913
Res. 115 Ezrakī'nin "Ahbâru Mekke" kitabının Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasından iki sayfa .. 933
Res. 116 Ahmed b. Muhammad b. Kasîr el-Fargânî el-Hasîb'in (1546 Paris künyeli) Fransızcaya tercüme edilmiş kitabının kapağı 933
Res. 117 Johannes Hispalensis'in ~1150'lerde latinceye tercüme ettiği, Arapçasıyla birlikte basılan Muhammad al-Fargânî'nin *Elements of Chronology and Astronomy* kitabının kapağı 933
Res. 118 Sanat Tarihçi, İngiltere gizli servis yöneticilerinden David.G. Hogarth 937
Res. 119 Hogarth'ın 1904'te yayımladığı "Penetration of Arabia" (Arabistan'a Giriş/Sızma) kitabı 937
Res. 120 Albay Lawrence, müdürü Hogarth ve Albay Dawnay Arap Büro avlusunda (1918) 937
Res. 121 Bayan Gertrude Bell çölde, çadırında 937
Res. 122 Gertrude Bell Anadolu'da arkeolojik seyahatleri sırasında ekibiyle yollarda 937
Res. 123 Gertrude Bell'in hayatını anlatan Çöl Kraliçesi kitabı 937
Res. 124 G. Bell, Albay Sykes, Albay Dawnay vd. İngilizler (Kral) Abdullah ve adamlarıyla bir görüşmede 937
Res. 125 İngiltere-Fransa gizli Sykes-Picot Anlaşması mimarı seyyah ve yazar Albay (Sir) Mark Sykes 937
Res. 126 Gertrude Bell ile T.E. Lawrence, Churchill vd. bürokratlara birlikte 1921 Kahire konferansında. 937
Res. 127 "Travels of Ludovico Varthema", 1510 tarihli İtalyanca baskısından G. Percy Badger'in İngilizceye tercüme ettiği 1863 Londra baskısı 949
Res. 128 Adına ilk Arapça kürsüsü kurulan Fransız Oryantalizminin kurucusu Guillaume W. Postel 949
Res. 129 C. Texier'in 1865 tarihli "Küçük Asya" (Asia Minor) kitabının Türkçe tercümesi 949
Res. 130 Fransız araştırmacı Victor Place (ö.1855) tarafından arkeolojide ilk defa kullanılan fotoğraf makinesi ile çekilmiş İran Horsabad'da yaptığı kazı alanından bir görüntü 949

Res. 131 Amerikalı Arkeolog Howard Crosby Butler'in 1904 ve 1909'da "the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria" adı ile düzenlediği kazıları sırasında arkeologlar, alanda çalışan bölge insanları ve korumaları Osmanlı askerleri ile 949
Res. 132 Hadis uzmanı Macar vatandaşı Ignác (Yitzhaq Yehuda) Goldziher (1850-1921) 949
Res. 133 Hammer Purgstall Joseph Freiherr Von Avust (1774-1856) 949
Res. 134 Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim hakkında önemli araştırma ve yayınlar yapmış olan meşhur şarkiyatçı Theodor Nöldeke (1836-1930) 949
Res. 135 Avrupa baskılarında 1683 tarihi verilen EJ Brill yayınevinin yayını *Encyclopedia of Islam*'ın 1979'da ikinci baskısı yapılmış olan Türkçe Tercümesi cilt 1'in iç kapağı 949
Res. 136 Avusturya elçisi / bürokrat olarak (1554-1562 arasında) İstanbul'da bulunmuş olan (Fransızca yazılışı ile:) Ogier Ghislanin de Busbecq 949
Res. 137 İngiliz donanmasının yardımıyla 1802'de Fransa'nın Mısırdan çıkartılmasının ardından İngilizlere bırakılan ve İngiltere'ye getirilip British Museum'da muhafaza edilen meşhur "Rosetta Stone"u 957
Res. 138 11.03.1802'de Londra'da "Society of Antiquaries of London" mensubu ilim adamlarının Rosetta Stone'u üzerindeki incelemelerini gösteren gazete haberinin görseli 957
Res. 139 Londra Trafalgar Meydanı'ndaki Nelson Colomn'u üzerindeki Amiral Nelson heykeli 957
Res. 140 Osmanlı Devletinin verdiği ay-yıldızlı madalyayı son nefesine kadar gururla göğsünde taşıyan Amiral Nelson 957
Res. 141 Alman İmparatoru II. Willhelm'in Kudüs'e gelişi için yapılan karşılama kapılarından biri 967
Res. 142 Kudüs'te II. Wilhelm'in geçtiği caddelerdeki karşılamalardan birisi 967
Res. 143 Alman imparatoru II. Wilhelm İstanbul'da Osmanlı mareşali üniformasıyla 967
Res. 144 II. Wilhelm'in getirdiği Sultanahmed Meydanı'ndaki "Alman Çeşmesi'nin açılışı 967
Res. 145 Almanların yaptığı Kudüs tren hattı ve istasyonunun açılışı 967
Res. 146 Sultan II. Abdülhamid ve İmaprator II. Wilhelm İstanbul'da kol kola (1898) 967
Res. 147 II. Wilmelm'in İstanbul ziyareti 6 Kasım 1898 tarihli Fransız L.P. Journal'in kapağı 967
Res. 148 Rus akerî üniforması giymiş olan II. Wilhelm Rus Çarı II. Nikola ile (1905) 967
Res. 149 II. Wilhelm İngiliz Başbakanı Churchill ile savaş tatbikatı esnasında (1906) 967
Res. 150 II. Wilhelm'in Sultan Abdülhamid'in (Osmanlı'nın) "ayağının altından halıyı çektiğini" (o nu yıkmaya çalıştığını) anlatan Fransız L.P. Journal'in kapağı 967
Res. 151 II. Wilhelm, II. Abdülhamid'in hâl edilmesinden sonra 1917'de tekrar geldiği İstanbul'da Sultan Reşat'la Eyüp Sultan ziyaretinde 967
Res. 152 1894, İngiliz-Alman akraba kraliyet aileleri fotoğrafı: arkada sağ başta: İngiliz VII. Edward, II. Wilhelm, Duke Alfred, Prince Arthur, Önde solda İngiliz Kraliçesi Victoria (1837-1901)ve Frederiche 967
Res. 153 II. Wilhelm, kuzeni İngiliz veliahtı V. George ile gençlik yıllarında 967
Res. 154 II. Wilhelm ikinci eşi Hermine ile Hollanda'da emeklilik yıllarında (1935) 967
Res. 155 Schliemann'ın gençliği 977
Res. 156 Schliemann'ın Truva kazısının bir altın kadın başlığı takısı (Hanımının başında) 977
Res. 157 H. Schliemann kazılarda bulduğu altın maske 977
Res. 158 H. Schliemann son yıllardaki bir fotoğrafı 977
Res. 159 H. Schliemann'ın Atina'daki anıt mezarı (1822-1890) 977
Res. 160 Vanity Fair dergisinin Oct. 1864 Sultan Abdülaziz'i kucağında cariyeleri ve Nargile içerken gösteren kapağı 978
Res. 161 Osman Hamdi Bey, Amerikalı Chammonard ve Charlier ile bir kazı sırasında 978
Res. 162 Hilmi Ziya Ülken'in 1948'de yayımlanmış olan İslâm Mimarisi kitabı 991
Res. 163 Suut Kemal Yetkin'in 1965'de güncellenerek yayımlanan İslâm Mimarisi kitabı 993
Res. 164 Haluk Sezgin'in 1979'da yayımlanan Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış isimli kitabı 996
Res. 165 AÜ'nin İlahiyat Fatkülteleri için hazırlattığı İslâm Sanatları Tarihi önlisans ders kitabı 998
Res. 166 TDV, İslâm Ansiklopedisinin 44 cilt için kullanılan standart cilt kapağı 998
Res. 167 Kâbe'nin ölçüleri, Hicr-i İsmail (Hatiim) ve cepheleri 1065
Res. 168 Kâbe'nin iç kısmının kesiti 1065
Res. 169 Kâbe'nin içinden bir görünüş 1065
Res. 170 Yılda bir defa örtüsü yenilenmek için çıkartılan Kâbe'nin taş duvarlarının ve kapısının görünüşü 1065
Res. 171 Çerçeve içinde muhafaza edilen Hacerülesved ve 1960'larda görünüşü 1065

Res. 172 Altın oluk olarak bilinen Kâbe'nin eski ahşap çörtenlerinden birisi (Topkapı müzesi) 1065
Res. 173 Muvakkithane, Kütüphne ile Hicr-i İsmail olarak bilinen kısımda 'Hz. İsmailin Mezarı'nın bulunduğunu belirten (İngilizce alt yazılı) Avrupada basılmış Mekke 'Tapınağı' Kâbe isimli bir gravür .. 1065
Res. 174 Kabe ve hareminin Bir Osmanlı sanatçısı tarafından yapılmış Zemzem Evi'ni, Şeybe Kapısını ile Safa-Merve kapılarını oldukça farklı gösteren (renkli) bir resmi (Bursa Ulucamii) 1065
Res. 175 Mekke'yi Kâbeyi ve avlusundaki kütüphane, muhakkithane vb yapılarıyla gösteren d'Ohsson, *Tableau general de l'Empire Ottoman*, Paris 1787-1820, II 'de bulunan gravürden bir kesit 1066
Res. 176 Kâbe avlusuna sultan Abdülmecidin yaptırdığı Muvakkithane ve kütüphane binaları ile dört mezhebin makamlarının yıkılmadan önceki (1900 başlarına ait) görünüşleri..... 1066
Res. 177 Kâbe, Zemzem evi, Şeybe Kapısı, Ahşap Minber ve Hanefiler makamını gösteren (Sultan Ahmet camiindeki) Bolulu Mimarzade Muhammed Ali beyin 1321 / 1903 tarihli yağlıboya tablosu..... 1066
Res. 178 Kâbe avlusundaki Osmanlı son döneminde yapılmış olan Muvakkithane ve kütüphane yapılarını gösteren 1900 başlarına ait bir fotoğraf..... 1066
Res. 179 önceden üzeri açık olan Safa tepesinin 1900 öncesine ait durumunun görünüşü 1066
Res. 180 Kâbe avlusuna üzeri kapatılmış Safa-Merve yolunun 1910'da dışardan görünüşü 1066
Res. 181 Hanefiler makamı (müezzinlik) ile Zemzem Evi'nin önüne ve üzerine yapılmış ilavelerin (1960'larda yıkılmadan önceki) görünüşleri 1067
Res. 182 Zemzem Evi yıkılıp, Zemzem kuyusu alanına merdivenle giriş verildiği dönem (1970'ler)..... 1067
Res. 183 Kâbe avlusunun Hicr-i İsmail cephesinden 1970'lerde üst kat ilave inşaatı sırasındaki görünüşü 1067
Res. 184 Kâbe ve Hareminin Safa-Merve kısmının 1990 genişletmesi öncesinden görünüşü 1067
Res. 185 Kâbe Hareminin 1990'daki genişletme sonrasındaki eklenen kısımla birlikte görünüşü 1067
Res. 186 İlavelerle çevresi genişletilip Safa-Merve yolu ile birleştirilmiş olan Harem'in planı 1067
Res. 187 Yeniden genişletilip düzenlenen Kâbe avlusu ve karşısındaki içinde lüks oteller ve mağazalar bulunan Zemzem Tower isimli gökdelenin Kâbe'yi görüş açısı. (2018)..... 1067
Res. 188 Zemzem Tower yapısının Kâbe ve civarına önden bakış açısı (2018)..... 1067
Res. 189 M. Akkuş'un odaları farklı yerleştirdiği ve doğu duvarında Bab-ı Cibril ve Babü'n-Nisa yı da gösteren (4 kapılı) Mescid-i Nebevî Planı (Y. Can, s.172)..... 1068
Res. 190 M Hamidullah'ın Babü'n-Nisa kapılı Mescid-i Nebevî Planı 1068
Res. 191 Hamidullah'ın hücrelerin giriş kapılarının hücreler ile doğu duvarı önündeki koridordan olacak şekilde çizdirdiği plan (*İslam Peygamberi,* II, s.1057)..... 1068
Res. 192 Hamidullah'ın Babü'n-Nisa kapısını Cibril Kapısı olarak gösteren Yılmaz Can'ın 624'den sonraki M. Nebevî Planı (Y.Can, s.177) 1068
Res. 193 A.Receb'in M. Nebevî'yi 6 kapılı gösteren planı (Can, s.179)..... 1068
Res. 194 A. Fikri'nin 628 sonrasında kuzey ve güney kapalı alanı aynı gösteren planı (Y. Can, s.166) 1068
Res. 195 Ravza içinde kapı girişi önünde Hz. Fatıma'nın Kabrinin bulunduğunu gösteren bir kroki 1068
Res. 196 Creswell'in *EMA*'da kullandığı fakat Sauvaget'e ait olarak da gösterilen Mescid-i Nebevî Planı 1069
Res. 197 Hücreleri ve Cibril kapısını farklı konumda gösteren Söylemezoğlu'nun M. Nebevî tahmini Planı (Y. Can, s.175) 1069
Res. 198 Velîd b. Abdülmelik'in 709'da etrafını yıkarak yeni baştan yaptırdığı M. Nebevî'nin tahmini planı, ... 1069
Res. 199 Velîd'in 709'da yaptırdığı M. Nebevî yapısının tahmini dışardan tahmini görünüşü..... 1069
Res. 200 El-Mehdî'nin (775) kuzeye genişlettiği M. Nebevî'nin tahmini görünüşü (Y. Can, s.191) 1069
Res. 201 Sauvaget'e göre XV. yy'da [Memluk ilaveli] M. Nebevî'nin tahmini görünüşü 1070
Res. 202 Saladin'in çizdiği M. Nebevî'nin XIX. yy'daki planı (Ülken, 1948, s.35, şekil 55 yoluyla)..... 1070
Res. 203 İbr. Rıfat Paşa'nın çizdiği XVIII. yy'da M. Nebevî'nin planı (Mirat-ü Haremeyn II, Y.Can, s.194) 1070
Res. 204 Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir ve Ömer'in kabirlerinin bulunduğu Ravzanın güney cephesi... 1070
Res. 205 Hz. Peygamberin sandukasının hemen yanında bulunan mihabiyenin arkasındaki diğer sandukanın konumu 1070
Res. 206 Demir şebekelerin arkasındaki Ravza'nın içinde üzeri perdeli Hz. Peygamberin sandukasının doğu cephesi ve buradaki payelerin kısmî görünüşü 1070
Res. 207 Ravza'nın içindeki üzeri perdeli Hz. Peygamberin sandukasının batı kısmı ile alt kısımları çini kaplı payelerin ve güneydeki şebekenin kısmî görünüşü 1070

Res. 208 Osmanlı döneminden kalma Babü's-Selam Kapısının 1900 başlarında görünüşü 1071
Res. 209 Osmanlı yapısı Babü's-Selam kapısının ahşap üzerine işlemeli metal kaplama kapısının içerden görünüşü (1989) 1071
Res. 210 Mescid-i Nebevî'nin Osmanlı yapısı Babü's-Selam kapısının 1900ler 1071
Res. 211 ve 1989'da görünüşü 1071
Res. 212 Medine şehir girişi ve surların ayakta kalmış kısımlarının XIX yy. sonunda bir görünüşü 1071
Res. 213 Mescid-i Nebevî'de Ravzayı ön avluda gösteren yanlış çizilmiş bir minyatürü 1071
Res. 214 Mescid-i Nebevî'nin Osmanlı dönemi tek avlulu halinin 1900 civarı görünüşü 1071
Res. 215 M. Nebevî'nin Kuzeye genişletilmiş iki bölmeli kısmının 1980'lerde havadan görünüşü 1071
Res. 216 Mescid-i Nebevî'nin 2015'den itibaren en geniş hâlini gösteren kuşbakışı görünümü 1071
Res. 217 "Ümmü Seleme İnşa hadisi " (İhsan Abbâs, bn Sa'd, Tabakat , c.1, Beyrut 1968, s.499)..... 1072
Res. 218 İlk İslâm döneminde mescitlere mihrab konulmasının sahabe Abdullah İbn Mes'ud'un (R.A) tarafından onaylanmadığını belirten rivayetin arapça metni 1073
Res. 219 Beutülmakdis alanının Kanuni S. Süleyman döneminde ulaştığı çevre duvarları ve bu alan içinde bulunan Mescid-i Aksâ, Kubbetü's-Sahre ile diğer yapıların vaziyet planı 1074
Res. 220 Kral Herod'un m.ö.4- m.s.18'de Beytülmakdis'e yaptırdığı ikinci mâbedin tahmini görünüşü.. 1075
Res. 221 Eski Kudüs (Old City) şehrini çevreleyen surları, kapıları ve sur içinde bulunan 3 ilahi din mensuplarının mahalleleri ile dini yapılarının yerlerini gösteren şehir planı 1075
Res. 222 M. Aksâ'nın yedi sivri kemerli (Haçlılardan kalma ön cephesinin) kuzey girişi ile önde bodrum kısmına giriş kısmı 1076
Res. 223 M. Aksâ'nın güney ve güney batı kısmı ve buradaki Emevi sarayları kalıntılarının görünüşü . 1076
Res. 224 Mescid-i Aksâ'nın kubbe ve tezyinatının içerden görünüşü (2010) 1076
Res. 225 -225a M. Aksâ'nın 1969 kundaklanmasında yanan 800 yıllık künderkâri Selahaddin Minberinin mihraba bakan cephesi (N. Zengî dönemi) ve 225a Minberinin ön cebphe ve kapılarının görünüşü 1076
Res. 226 1969'da yanan meşhur Selahaddin minberinin kündekari yan cephe görünüşü 1076
Res. 227 M. Aksâ'nın 1969 yangını sonrasındaki restorasyonu sırasında kaybolan Abbâsî dönemi ahşap oyma kaplamalardan bir örnek. 1076
Res. 228 M. Aksâ'nın 1930'lardan 1969 yangınına kadar mevcut olan hatıl ahşap kaplamalarının bir kısmının üzerindeki kalem işlerinden bir örnek 1076
Res. 229 Yangından sonraki restorasyonda yeniden yapılmış üzeri bezemeli Ahşap hatıl kaplamaların görünüşü (2010) 1076
Res. 230 Mescid-i Aksâ orta ve yan sahn sütunlar arasında 1969 yangınından sonra yeniden yapılmış olan hatılların ahşap konsolların son dönemdeki görünüşü (2010) 1076
Res. 231 Mescid-i Aksâ orta kısımdaki geniş sahn ve iki yanındaki sütunlar ve bağlantı hatıllarını görünüşü (kuzeye bakış) 1076
Res. 232 Mescid- Aksâ'nin içi mozaik bezemeli ve sivri kemerli Eyyubi dönemine ait mihrabı 1077
Res. 233 Mescid- Aksâ'nin mihrabı üzerindeki s.Eyyubi kitabesi (S.Ocak, 2018) 1077
Res. 234 M.Aksâ "nın ana mihrabın ve minberin sol yanındaki diğer küçük mihrab 1077
Res. 235 M.Aksâ'nın ana mihrabı ve iki yanındaki iki küçük mihrabın konumu (1930'lar) 1077
Res. 236 M.Aksâ mihrabının sağ tarafındaki iki sütunçe içindeki kemerli küçük mihrab..... 1077
Res. 237 M. Aksâ mihrabının sağ tarafındaki kemerli küçük mihrab ile diğer 3 küçük mihrap 1077
Res. 238 M. Aksâ'nın mihrabından sol kanada, doğuya, Hz. Ömer mihrabına doğru yöneliş (nostalcik Ömer mihrabının bulunduğu kısıma ulaşmak için Res.238-243 ok ← sola doğru takip edilmelidir) 1077
Res. 239 M. Aksâ'nın mihrabının doğuya yöneliş (sol kısmı) 1077
Res. 240 M. Aksâ'nın mihrabından doğu ilavesine gidiş ve solda doğu kanadın kemerli giriş kapısı..... 1077
Res. 241 Mescid-i Aksâ'nın doğu tarafında Hz. Ömer mihrabının olduğu ilave kısmın girişi 1077
Res. 242 Mescid-i Aksâ'nın doğu tarafında ilave kısımdaki nostaljik Hz. Ömer mihrabı..... 1077
Res. 243 M. Aksâ'ın doğu kanadına XIX. yy'da eklenmiş Mescid-i Ömer kısmı,..... 1077
Res. 244 Doğu kısmında, Selçuklu mihrabı ve kitabesinin üzerine yapılan Hz.Zekeriya mihrabı..... 1078
Res. 245 Hz. Zekeriya mihrabının arkasında kalmış olan Selçuklu kitabesi 1078
Res. 246 Mescid-i Aksâ'nın ortadaki geniş sahna giriş veren iç kapısı ve Haçlılar döneminden kalma kilise giriş düzenleme unsurları içeren sivri kemerli cephesi 1078
Res. 247 Mescid-i Aksâ mihrabı, mihrab önü kubbesiinin alt kısmı ve (Türkiye-Ürdün işbirliği ile yapılmış) yeni minberin 2009 da ki görünüşü 1078
Res. 248 K. Sahre'nin etrafı sundurmalı (porche) kapılarından birisinin görünüşü (1890'lar) 1078

Res. 249 Aynı kapının son yıllardaki sundurmasız görünüşü (2009) 1078
Res. 250 Kubbetü's-Sahre'nin sekiz cephesine 1874-1876 civarı Mehmed Şefik Bey hattı ile Yâsîn sûresi yazılı çini kaplama (Yâsîn sûresi başlangıç ve bitiş cephesi) 1078
Res. 251 Yâsîn sûresinin başlangıç ve bitiş cephesindeki Hattat Mehmed Şefik Bey'in imzası 1078
Res. 252 Kaya'nın altındaki mağaranın altına iniş merdivenleri 1079
Res. 253 Yaklaşık 25-30 kişinin sığacağı kadar genişletilmiş alttaki mağaranın kuzey kısmı 1079
Res. 254 Mağaradaki erken dönem tarihli mihrabın merdivenin sağ tarafındaki konumu 1079
Res. 255 ilk defa 330'larda imparator Konstantin'in annesi Helena tarafından yaptırıldığı iddia edilen Holy Sepulchre (Kıyame / Kamama) Kilisesi ve müştemilatının görünüşü 1079
Res. 256 Kamame Kilisesi'ndeki mağara içinde Hz. Îsâ'nın gömüldüğüne inanılan mezar 1079
Res. 257 Kamame Kilisesi'nin altında Hz. Îsâ'nın çarmıhtan sonra gömüldüğü sonra yeniden dirilip göğe yükseldiğine inanılan mağaradaki mezar alanı 1079
Res. 258 Beyti'lmakdis'in doğu duvarıının altındaki Müslüman mezarlığınndan bir kesit 1079
Res. 259 eski Kudüs surlarının batı ucunda bulunan Müslümanlara ait ve kaybolmak üzere olan Mamilya mezarlığının konumunu gösteren Kudüs turist haritası 1079
Res. 260 Kudüs'te Kanuni dönemi surların inşasında alışmış iki mimarın mezarı (bk, http://www.turander.org.tr/ Faaliyetler/Haberler/DernegimizKudustekiTarihiMirasimizaSahipCikti/22 (03.05.2017) 1079
Res. 261 Kubbetü's-Sahre'nin Mozaik kitabeleri (Grup-1) 1080
Res. 262 Kubbetü's-Sahre'nin Mozaik kitabeleri (Grup-2) 1080
Res. 263 Kubbetü's-Sahre'nin Mozaik kitabeleri (Grup-3) 1081
Res. 264 Kubbetü's-Sahre'nin Mozaik kitabeleri (Grup-4) 1081
Res. 265 Kubbetü's-Sahre'nin iç ve dış daireleri üzerinde neler yazdığını gösteren şema 1082
Res. 266 H132 / 750 - H140 / 758 arası (*EMA,* c.2, s.379) 1094
Res. 267 H140 / 758 - H155 / 741 arası (*EMA*. c.2, s.380) 1095
Res. 268 H155 / 772 - H164 / 781 arası (*EMA*. c.2, s.381) 1096
Res. 269 H164 / 781 - H175 / 791 (*EMA*, c.2, s.382) 1097
Res. 270 H173 / 790 - H191 / 806 (*EMA*, c.2, s.383) 1098
Res. 271 H170-93 / 786-809 – H196 / 812 (*EMA*, c.2, s.384) 1099
Res. 272 H198 / 813 - H214 / 829 (*EMA*, c.2, s.385) 1100
Res. 273 H215 / 830 - H231 / 845 (*EMA*, c.2, s.386) 1101
Res. 274 H234 / 848 - H246 / 860 (*EMA*, c.2, s.387) 1102
Res. 275 H246 / 860 - H259 / 872 (*EMA*, c.2, s.388) 1103
Res. 276 H259 / 872 - H265-287 / 878-900 (*EMA*, c.2, s.389) 1104
Res. 277 H265-287 / 878-900 – H289-295 / 902-908 (*EMA*, c.2, s.390) 1105
Res. 278 H289-295 / H295 / 907 (*EMA*, c.2, s.391) 1106
Res. 279 Doğu kıyafetleri içinde İngiliz Şair George Gordon Byron (ö.1813) 1109
Res. 280 Anadoluda öğrendiği Suçiçeği aşısını İngilterede onaylatıp kâşif olarak tarihe geçen Lady Mary Wortley Montague 1109
Res. 281 İngiliz devlet adamı ve Meşhur oryantalist ve Sir A. Henry Layard gençlik yıllarında giydiği Doğu kıyafetleri ile 1109
Res. 282 İngiliz devlet adamı ve meşhur oryantalist ve Sir A.H. Layard, Doğu'da dolaşırken 1109
Res. 283 İngiliz devlet adamı Sir A.H. Layard'ın Ninova'da yaptığı kazılarla ilgili kitabı 1109
Res. 284 İngiliz devlet adamı Sir A. Henry Layard son dönemde çalışma odasında 1109
Res. 285 Uzun yıllar Mısır'da yaşamış olan oryantalist Edward William Lane'in British Portrait Galeri'deki Arap kıyafeti içinde, sağ eliyle kitap sol eliyle mürekkep hokkası tutan heykeli 1109
Res. 286 Jason Thompson'un Edward William Lane (1801-1876) kitabı 1109
Res. 287 İngiliz mühendisten dönme arkeolog John Turtle Wood (1820-1890) 1109
Res. 288 John Turtle Wood'un1860'larda İzmir-Aydın demiryolu inşa projesini bırakıp arkeolojiye merak sardıktan sonra Efes'te yaptığı kazılarla ilgili kitabı 1109
Res. 289 J. Turtle Wood'un1860'larda Efes'te yaptığı kazıları kitabındaki çizimlerden birisi 1109
Res. 290 Meşhur Fransız oryantalist L. Massington'un Kral Fuadın daveti ile Mısırda Felsefe hocalığı yaptığı yıllardan bir fotoğrafı 1110
Res. 291 Sahte Hacı sahte hac seyyahı (Sir) Richard Burton'un 1890'lardaki hâli (dfbi. bk, s.100, dn.133) 1110
Res. 292 Sahte Hacı Sir Richard F. Burton'un Hac yolculuğu hatıralarını anlattığı kitabı 1110

Res. 293 F. Burton'un (ö.1895) kitabındaki hac yolculuğunda giydiği Müslüman kıyafetli görünüşü..... 1110
Res. 294 Sahte Hacı Sir Richard Burton'un Londra Mortlake bölgesindeki (en üstte çarmıhta Îsâ sembollü, üst etekleri ayyıldız süslemeli çadır görünümlü) Türbe-Mezarı..... 1110
Res. 295 Sâmerrâ'da 1911-13 arasında Almanya adına 300 kişilik bir ekiple kazı yapan Ernst E. Herzfeld ve Yakın-Doğu Araştırmaları Dairesi (1900-1930) kitabı..... 1110
Res. 296 Ernst E. Herzfeld İran kazılarında ortaya çıkarttığı bir kanatlı at heykeli önünde..... 1110
Res. 297 İran ve Anadoluda arkeolojik araştırmalar yapan Küçük Asya Seyahati ve Konya Köşkü isimli eserlerin yazarı Alman Sanat Tarihçi Frederick Sarre (1865-1945)..... 1110
Res. 298 Jean Sauvaget (sağda) 1930'da iki arkadaşı ile Şam'da iken..... 1110
Res. 299 Fars-İran sanatı üzerine araştırmalar yapan Fransız Arthur Upham Pope'un (1881-1969) İran-Tahran'daki Türbe-Mezarı..... 1110
Res. 300 İngiliz Arkeolog ve aynı zamanda D. G Hogartın gizli servisinde görevli Reginald Campbell Thompson (1876-1941)..... 1110
Res. 301 R. Campbell Thompson'un 1918'den sonra bölgede hakim olan İngiliz devleti korumasında 1931 de Ninova da yaptığı kazılarda ortaya çıkarttığı Akkad kralının Bronz maskesi..... 1110
Res. 302 R. Campbell Thompson'un daveti üzerine kazılara katılan arkeolog arkadaşı Max Mallower ve işi meşhur yazar Agatha Christi..... 1110
Res. 303 C.F.T. Drakee'nin Unexplored Syria kitabında Hadis olduğunu belirttiği sözün orijinal görünüşü..... 1111
Res. 304 Belçikalı Papz ve Meşhur oryantalist Henri Lammens (1862-1937)..... 1111
Res. 305 Fransız Oryantalist William Marçais (1872-1956)..... 1111
Res. 306 T. Edward Lawrence askerlik eğitimine başladığı yıllarda karargâhta..... 1111
Res. 307 T. E. Lawrence'in yazdığı Türkçeye tercüme edilmiş olan "Bilgeliğin Yedi Direği" kitabı..... 1111
Res. 308 Arkeolog / casus Leonard Wolley Anadolu'da yaptığı kazılardan birisinde..... 1111
Res. 309 T.E. Lawrence diğer hocası arkeolog / casus L. Wolley ile Anadolu'da bir kazı alanında..... 1111
Res. 310 T.E. Lawrence, Suud kralı Abdullah ve diğer görevlilerle Londra görüşmelerinde..... 1111
Res. 311 (II. Abdulhamidle yakından tanışan) Kur'an-ı Kerimi 1930'da The Meaning of the Glorious Koran adıyla İngilizceye tercüme eden meşhur yazar İngiliz Müslüman Marmaduke Pickthall (1875-1936)..... 1111
Res. 312 Müslüman olunca Muhammed ismini alan Marmaduke Picthall'ın İngilizceye tercüme ettiği Kur'an Mealinin 1955 Amerika baskısının kapağı..... 1111
Res. 313 M Pickthall'ın Woking, Brookwood mezarlığındaki kabri ve mezar taşı (2017)..... 1111
Res. 314 Creswell anısına yayımlanan hatıra kitabı ve katkıda bulunan önemli sanat tarihçiler..... 1112
Res. 315 Necib el-Akīkī'nin el-Müsteşrikûn kitabında Creswell'den bahseden sayfa..... 1112
Res. 316 Necib el-Akīkī'nin el-Müsteşrikûn isimli 3 ciltlik kitabının 1989 tarihli Kahire baskısının kapağı..... 1112
Res. 317 Prof. James W. Allan'ın Dr. Kessler ile görüşerek Creswell'in *EMA* kitaplarının Türkçeye özet tanıtımı ve eğitim maksatlı basım-yayımı için izin verdiğini bildiren e-maili..... 1112
Res. 318 Creswell'in 1969 baskısına büyük katkısı olan Dr. Cristel Kessler'in1970'de Royal Asiatic Society dergisinde yayınlanmış olan Kubbetü's-Sahre'nin mozaik kitabeleri hakkındaki makalesi..... 1112
Res. 319 İskoçya 1934 doğumlu Dr. James Dickie (Yaqub Zaki)..... 1113
Res. 320 Fettah Aykaç ve Dr. James Dickie Londra'da mülakat sırasında (Şubat 2017)..... 1113
Res. 321 Müslümanlar tarafından 632, 661 ve 750 yılına kadar etki altına alınan coğrafyalar..... 1114
Res. 322 Türklerin 600-800 arasında (İngilizce Persia denilen) Fars ve Horasan'ın doğu-kuzey doğusunda yoğun olarak yaşadığı Maveraünnehir (Tansaxsonya) bölgeleri..... 1114

Figürler Listesi

Fg. 1 (CrF.1) VI. yüzyılda Kâbe 87
Fg. 2 (CrF.1) VI. yüzyılda Kâbe planı 87
Fg. 3 (CrF.3) Aksum Stelae'sı kapı yapılışı ve duvar örgü sistemi 87
Fg. 4 (CrF.6) Aksum Stelae'sı [Habeşistan] duvar örgüsü görünüşü 87
Fg. 5 (CrF.2) Debra Damo Kilisesi içeriden 91
Fg. 6 (CrF.4) İmrahana Kristos Kilisesi dışarıdan 91
Fg. 7 (CrF.4) İmrahana Kristos - Detay 91
Fg. 8 (CrF.7a) [Hz.] Muhammed'in Medine'deki evi [623-624 arası] planı (kıble yönü Kudüs) 109
Fg. 9 (CrF 7b) Kıble Kâbe yönüne değiştikten ve diğer odalar ilave edildikten [629'dan] sonraki planı 109
Fg. 10 Velid'in yaptırdığı M. Nebevî'nin 200 x 222 zirâ ölçülerine göre yamuk planı (s.146-CrF.74) 122
Fg. 11 Sauvaget'e göre, Velîd'in yeniden yaptırdığı M. Nebevî'nin güney duvarı (s.147-CrF.75) 122
Fg. 12 M. Nebevî'nin 624-632 arasındaki tahmini görünüşü *(sundurmalı mescit alanından hücrelere giriş / kapı önü ve özel avlu kısmını ayıran yarım duvar ile diğerlerinden büyük olan Hz. Aişe'nin hücresinin içindeki Peygamberin özel odasının tahmini konumu 128
Fg. 13 Mescid-i Mebevî'nin 623'te ilk yapıldığında kıblesi Kudüs istikametine doğru ve 70 X 60 zirâ 130
Fg. 14 M. Nebevî'nin 624'de aynı ölçülerde kıble yönü Kâbe'ye değiştikten sonraki krokisi 130
Fg. 15 Mescid-i Nebevî'nin ölçülerinin 629'daki genişletmede 100 x 100 zirâ olan hâlinin krokisi 132
Fg. 16 Plan 4- M. Nebevî'nin 632'deki 100 x 100 zirâ ölçülerdeki krokisi ile 626-632 arasında Peygamberin 4 hanımla daha evlenmesi sebebiyle doğu duvarının dışına (önü avlulu şekilde) inşa edilen 4 hücrenin tahmini konumu (Mescit 636'da 130 x 130, 646'da ise 160 x 150 zirâ olacak şekilde genişletilmiştir). 133
Fg. 17 Mescid-i Nebevî'nin ilk yapıldığında Peygamberin 2 hanımı için 2 hücrenin mescidin güney doğu duvarına paralel olarak değil de farklı konumda yapıldığını iddia eden görüşe ait tahmini bir çizim. 138
Fg. 18 Mescid-i Nebevî'de cemaatle namaz kılınan kısımla suffe ehlinin kaldığı kısmın aynı büyüklükte olduğunu gösteren çizim 138
Fg. 19 (CrF.8) Hama Ulucamii planı 139
Fg. 20 (CrF.13) Öküz başlı sütun 139
Fg. 21 (CrF.9-10) V-VI. yüzyıllara ait bir kiliseden kalma olduğu iddia edilen Hama Ulucamii'nin batı cephesi duvarı (üst kısım) 140
Fg. 22 (CrF.10) Kiliseden kalma olduğu iddia edilen Hama Ulucamii'nin batı cephesi duvarı 140
Fg. 23 (CrF.14) İlk Kûfe Mescidi planı 147
Fg. 24 (CrF.16) Kûfe Ulucamii, H50'deki yeni planı 147
Fg. 25 (CrF.18) Creswell'in yönlendirmesi ile yapılan kazılar sonunda ortaya çıkartılan Kûfe Dârü'l-imâre yapısının planı (v.I, pt.I p. 54b+54c). 151
Fg. 26 (CrF.17) Kûfe Dârü'l-imâresi ile Sâmerrâ'da görülen motif benzerlikleri 152
Fg. 27 Creswell'e göre Amr ibnü'l-Âs'ın Kuzey Afrika fetihlerinin tarihleri 159
Fg. 28 (CrF.78 & 157) Amr Camii'nde 92 / 712'den itibaren yapılan genişletmeler * 162
Fg. 29 (CrF.158) 1737 Murat Bey'in restoresinden sonra Amr Camii planı 164
Fg. 30 Pascal Coste'nin çizdiği plan (1818-1826 arası) 164
Fg. 31 (c.2, s.188-2, CrF.168) Creswell'in sayfa no vermeden eklediği geniş (üç yana açılan) kâğıda (siyah ve kırmızı renkte) basılmış, sonraki değişiklikleri gösteren Amr Camii planı. 164
Fg. 32 Amr Camii'nin eski Amr mihrabının bulunduğu yere yapılmış olan mihrab 171
Fg. 33 Amr Camii'ne genişletmeler sırasında ilave edilmiş olan diğer bir mihrab 171
Fg. 34 Amr Camii hareminden avluya (güneyden kuzeye) bakış 171
Fg. 35 (CrF.168-Detay) Güney duvarında bulunan ilk ve sonraki mihrabın konumları ile güney-doğu köşedeki Creswell'in Abdullah b. Amr'a ait dediği ancak Amr b. Âs'a ait olduğu söylenen türbe-mezar. . 171
Fg. 36 Amr Camii beytü'lmâl / şadırvan yapısının XIX. yy'a ait bir fotoğrafı 171
Fg. 37 Amr Camii'nin eski beytü'lmâl, yeni şadırvan yapısının 2010'daki görünüşü 171
Fg. 38 (CrF. 50) Kayrevan Camii'nin son hâlini gösteren plan 177
Fg. 39 (CrF.180) Camiin ilk dönemden kalma duvarlarını gösteren Creswell'in planı 177
Fg. 40 (CrF.568) Kayrevan Camii'nin kule minaresi (çizim Creswell) 178
Fg. 41 (CrP.89a) Kayrevan Ulucamiinin IX. yüzyıldan kalma kündekârî minberi ve ahşap perdesi 181
Fg. 42 (CrP.89b-c-d) Ahşap minberin üzerinde bulunan bazı paneller 181
Fg. 43 (CrP 90a, b, c) Ahşap minber panelinden sıvastika motifli detay 181

Fg. 44 Kayrevan Ulucamii avlu avlusu ve avluya bakan façadesi 182
Fg. 45 Kayrevan Ulucamii doğu cephesindeki 3 farklı girişi 182
Fg. 46 (CrF.49 benzeri) caminin mihrap önü kubbesi ile avlu cephe kubbesinin konumları 183
Fg. 47 (CrP. 47a, b, c) Caminin Batı cephesindeki 3 farklı girişi 183
Fg. 48 Caminin avluya bakan cephesi 183
Fg. 49 (CrP.48) iç revaklar ve payelerin görünüşü 183
Fg. 50 Caminin içinden bir görünüş 184
Fg. 51 Mihrab önü alanından görünüşler 184
Fg. 52 Kayrevan Ulucamii Maksûresi'nin daha önceki hâli 184
Fg. 53 Maksûre kısmının sonradan değiştirilmiş hâli 184
Fg. 54 (CrF.177-178) Kayrevan Ulucamii'nin tavan süslemelerinde görülen motif örnekleri 185
Fg. 55 Kubbetü's-Sahre hatıllarında görülen bir motif 185
Fg. 56 Kayrevan hatıllarında görülen benzer bir motif 185
Fg. 57 (CrP.84b) Kayrevan Ulucamii mihrap önü kaval kubbenin dışardan görünüşü 188
Fg. 58 Kubbe içi (güneybatı köşesi) üst kısımlardaki alçı / rölyef işi yazı ve motifler 188
Fg. 59 Kubbe içi (güneydoğu köşesi) üst kısımlardaki alçı / rölyef işi yazı ve motifler 188
Fg. 60 (CrF.235) Creswell'in mihrab önü kubbesi iç ve dış çizimi 188
Fg. 61 Marçais'in kubbe içi geçişleri gösteren çizimi 188
Fg. 62 Kubbe içinin görünüşü 188
Fg. 63 Marçais'in kubbe içi pencere nişleri çizimi 188
Fg. 64 (CrP 88) Kayrevan mihrabının iç yüzeyinin delikli mermer panellerle süslü görünüşü 190
Fg. 65 Mihrabın içinin sağ kısmı ve sütunçesinin görünüşü 190
Fg. 66 (CrP. 88a) Mihrab içinde detay 190
Fg. 67 (CrP.87b) Kayrevan Camii'nden bir ahşap oyma kûfî yazı örneği 190
Fg. 68 (CrP.88a) Mihrap içi delikli mermer panellere hâk edilmiş kûfî yazılar 190
Fg. 69 Kayrevan mihrabı karşıdan görünüşü 191
Fg. 70 Mihrabın ahşaptan yapılmış ve iki parçadan oluşan yarım küre üst kısmının bezemesi 191
Fg. 71 (CrP.86c) Mihrabın yarım küre şeklindeki üst kısmı detayı 191
Fg. 72 (CrP.83d benzeri) Kayrevan Ulucamii mihrabı ve çevresindeki Luster çinileri 191
Fg. 73 (CrP.86 d) Kayrevan Mihrabı dış çerçevedeki çini detayları 191
Fg. 74 (CrP. 87) Mihrabın çevresinde bulunan çinilerde görülen motif çeşitleri 191
Fg. 75 (CrF.232) Mihrabın çerçevesi ve etrafındaki çini düzenlemenin analizi (by Marçais) 191
Fg. 76 (CrF.233) Mihrabın çevresindeki çinilerin üzerindeki motiflerin çizimleri (by Marçais) 192
Fg. 77 Kayrevan ve Sâmerrâ'da görülen motiflerin Marçais tarafından karşılaştırması 192
Fg. 78 (*CrP.50b-g)* Kayrevan hatıllarında görülen motifler: b-g 192
Fg. 79 Kayrevan Ulucamii'nin avlu cephe kubbesi ile mihrab önü kubbesinin dışardan görünüşü 199
Fg. 80 Kayrevan Camii'nin Luster çinili mihrabı, ahşap tekerlekli minber ve ahşap perdesi 199
Fg. 81 (CrF.120) 15 sahnlı (3 ve 4.) Aksâ planı (Mansûr / el-Mehdî) (A Short Acc, 1958, s.211, CrF.41) 216
Fg. 82 (CrF.122, Mansûr / el-Mehdî'nin Aksâ'sının (tahmini) dış görünüşü (1979, c.II, s.125) 216
Fg. 83 (CrF.119/446) ez-Zâhir'in Aksâ Camii (*A Short Acc.* 1958, p.206, Fig. 39) 216
Fg. 84 (CrF.119+120'in üst üste konulmuş görünüşü). 216
Fg. 85 (CrP.63a) I. Velîd'in Aksâ'sından kalmış olan kubbenin doğusundaki sahnlar 218
Fg. 86 (CrP.63b) Mescid- Aksâ içindeki ahşap oyma işlerinin kesim profil grupları 218
Fg. 87 (CrF.445) Hamilton'un çiziminde Ömer Mescidi'ndeki İlk Ömer Mihrabı'nın yeri 221
Fg. 88 (CrF.445-Detay) Güneydoğu sahnlarının planı ve buradaki Ömer Mihrabı'nın yeri (Detay) 221
Fg. 89 Hadrian'ın Jupiter Tapınağı'nın stoa'sının tahmini görünüşü 224
Fg. 90 Beytülmakdis'te 639 yılına kadar kaldığı iddia edilen Roma stoa'sının sütun yerleri 224
Fg. 91 Hz.Ömer'in Roma Stoa'sı kalıntılarıyla yaptırdığı Ömer mescidinin (İlk Aksâ ca.) tahmini planı ... 225
Fg. 92 Velîd b. Abdülmelik'in 707-715 arasında Ömer mescidinin Doğu ve Batı kanatlarını kısaltıp Kuzey'e genişleterek yaptırdığı İkinci Aksâ Camii'nin tahmini planı 225
Fg. 93 Mescid-i Aksâ'da orta koridorun sütunları arasındaki hatılların konumu (1930'lar) 229
Fg. 94 Paye ve sütunlardaki ahşap hatıl kaplamaların görünüşü (1990'lar) 229
Fg. 95 (CrF.123) Mescid-i Aksâ'daki üzeri oyma-işlemeli kiriş ahşap kaplama örneği 229
Fg. 96 Hatıl kaplama / konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-1 229
Fg. 97 Hatıl kaplama / konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-2 229

Fg. 98 (CrP.25:10, 11, 13) Hatıl konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-3 230
Fg. 99 (v.II, CrP. 27: 2, 3, 6) Hatıl konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-4..... 230
Fg. 100 (1940-CrP.26:E-14-16) Hatıl konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-5..... 230
Fg. 101 (1940-v.II, CrP.27 W-10-19) Hatıl konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-6 .. 231
Fg. 102 (1940-CrP.26 E-17-19) Hatıl konsolları üzerindeki ahşap kompozisyon örnekleri-7 231
Fg. 103 (CrF.125) Vazo motifleri 232
Fg. 104 (CrF.126) Kadeh ve kadeh şekilli yonca motifleri 232
Fg. 105 (CrF.127) Altın boynuzu oluşturma yolunda sürgünler. 232
Fg. 106 (CrF.134) Nar motifleri 232
Fg. 107 (CrF.128) Yan yana iki motifi bağlayan düğümler 232
Fg. 108 (CrF.129) Ağaca benzetilen defne (meşe) yaprakları grup motifleri..... 232
Fg. 109 (CrF.130) Akantus motifi uygulamaları (Roma mozaikleri) ve taç motifleri 232
Fg. 110 (CrF.135) Sarmaşık yaprakları 233
Fg. 111 (CrF.136) Üst üste bindirilmiş meyveli yapraklar 233
Fg. 112 çeşitli rozetler..... 233
Fg. 113 Mescid-i Aksâ'dan stilize palmiye-hurma motifleri 233
Fg. 114 Sâmerrâ'dan hurma motifi (solda) ve Cresphon kazısında ortaya çıkartılmış olan (nar) motifi ve bu motifler arasındaki benzerlik 233
Fg. 115 (CrF.137-138) (çerçeveli) Zambak (susam çiçeği) motifleri 233
Fg. 116 (CrF.138) (açık) Zambak (susam çiçeği) motifleri 233
Fg. 117 (CrF.139) Altta açılmış asma yaprağı ve üzerine konmuş meyveler 233
Fg. 118 (CrF.142) Solda, Aksâ Camii paneli, sağda, K-Sahre paneli arasındaki motif benzerlikleri 233
Fg. 119 (CrF.131) Aksâ Camii'nden stilize üzüm salkımları 233
Fg. 120 (CrF132) Asma yaprağının stilize versiyonları 234
Fg. 121 (CrF133) Asma yaprağının stilize versiyonları 234
Fg. 122 (CrF.32) 1483 yılında Avrupa'da ilk defa *Süleyman Mâbedi* (Temple of Soloman) adı ile yayımlanan Kubbetü's-Sahre çizimi 242
Fg. 123 (CrF.32-Detay) 1483 çiziminde cephe üst kısımlardaki korkulukların görünüşü. 242
Fg. 124 (CrF.24) 1873-1875'de tamirler sırasında dış cephelerdeki Kanunî dönemi çini kaplamalar söküldükten sonra cephelerden birisinin görünüşü 242
Fg. 125 (CrF.19) Kubbetü's-Sahre'nin iç gürünüş plan kesiti 242
Fg. 126 Kubbetü's-Sahre iç duvarlarında bol miktarda görülen (Emevîler hanedanı için önemli mitolojik anlamı olduğu nakledilen) tac motiflerinden birisi..... 242
Fg. 127 (CrF.21) Kubbetü'Sahre'nin sekizgen planı 244
Fg. 128 (CrF.22) Kubbetü's-Sahre'nin üçgen diyagramlara dayalı oturum planı..... 244
Fg. 129 (CrF.20) Zeminden en üst kısma kadar her cephenin de yine üçgen bölünme sistemine uygunluğunu gösteren çizim 244
Fg. 130 Kitâbenin oynanmış kısmının önceki ve sonraki hâlinin (İngilizce tercümesinden) okunuşları 245
Fg. 131 Abbâsî Halifesi Me'mûn'un Abdülmelik ismininin yerine "…ABD ALLAH EL-İMAM EL-ME'MÛN, EMİR EL-MÜ'MİNİN, fii sene.." şeklinde kendi ismini yazdırdığını gösteren kısım (Dr.Kessler yoluyla) ... 245
Fg. 132 Mermer kaplamaların altındaki duvar örgüsünün görünüşü. 250
Fg. 133 1937 restorasyonunda mermer kaplaması açılmış olan kuzeybatı cephesinin görünüşü..... 250
Fg. 134 1873-1875 tamiratı sırasında dış cephelere kurulan iskele ve cephelerden bir görünüş..... 250
Fg. 135 Yapının merkezinde olup altında mağara bulunan kaya ve etrafındaki paye ve sütunların konumu 252
Fg. 136 K. Sahre'de kubbenin altındaki kaya etrafındaki yarım duvarın üstten görünüşü 252
Fg. 137 Kubbenin altındaki kayanın (kemerli paye ve sütunlarla birlikte) kuşbakışı görünüşü..... 252
Fg. 138 Kubbenin altındaki Sahre / kayanın üst yüzeyinin kısmî görünüşü 252
Fg. 139 Kubbetü's-Sahre'nin girişlerden birisinin 1876 civarı görünüşü..... 254
Fg. 140 (CrF.24'den Detay) 1874 tamirinde eski çinileri soyulmuş olan cephe, kapı ve üst kısımdaki kemerli kısa korkuluk duvarlarının görünüşü. 254
Fg. 141 Sultan Hasan Camii portaline Haçlıların dâhil ettiği Kubbetü's-Sahre oyma figürü..... 254
Fg. 142 (CrF.30) Kubbetü's-Sahre'nin iki kademeli çatı örtüsünün planı (Creswell)..... 254
Fg. 143 K. Sahre sütunları arasındaki kirişlerin (üzeri işlemeli) kaplamalarının görünüşü 255
Fg. 144 K. Sahre sütunları arasındaki kiriş kaplamaların üzerindeki işlemelerin görünüşü..... 255

Fg. 145 (CrP.29c) Kiriş / Hatıl kaplamalarının tezyinatlarından iki örnek 255
Fg. 146 Kubbetü's-Sahre sütunlar arası kiriş / hatıl kaplamalarının son dönem görünüşleri..... 255
Fg. 147 (v.I, pt.I, CrF.20b) cephe üstü kısmındaki yarım (korkuluk) duvarın kesiti 257
Fg. 148 (CrP.2b) Korkuluk duvarının arkası (açık bırakılmış bir kemerin çatıdan/ üstten görünüşü)..... 257
Fg. 149 (CrF.24'ten detay) Korkuluk duvarı kısmının 1873-4'te mavi çinilerle kaplanmadan önce, eski çinilerden soyulmuş hâli..... 257
Fg. 150 Kubbetü's-Sahre iç sahn koridoru (Cres. v.I, pt.I, Plate 5a)..... 258
Fg. 151 İç sahnın tavanındaki son döneme ait kalem işi örnekleri-1..... 258
Fg. 152 iç sahnın tavanındaki son döneme ait kalem işi örnekleri-2..... 258
Fg. 153 (CrP.5b) Kaya'nın üzerindeki kubbe ve kasnağın görünüşü (Cres. 1930'lar) 259
Fg. 154 (CrP.37a) Kubbenin alt kısımdaki geniş kasnağı..... 259
Fg. 155 (CrF.134, p.100) Kubbenin kasnağındaki büyük silmenin kesiti..... 259
Fg. 156 Kubbenin 1870'lerdeki henüz Bronz kaplanmamış hâli 261
Fg. 157 Kubbenin son yıllardaki bronz kaplanmış hâli 261
Fg. 158 Kubbetü's-Sahre kubbesinin uzaktan görünüşü..... 261
Fg. 159 (O.Grabar, s.142) Kubbetü's-Sahre kubbesinin içerden görünüşü..... 265
Fg. 160 (CrF.361'den Detay) Kasnağın iç yüzündeki tezyinatın (üst kuşaktaki kitâbenin) görünüşü 265
Fg. 161 (O.G. s.143) Kasnağın üst kuşağındaki ez-Zahir'in 418/ 1027 tarihli kitâbesi..... 265
Fg. 162 (O.G., s.143'den Detay) üst kuşaktaki mozaiklerin tamir kitâbesinin okunabilir hâli..... 265
Fg. 163 (CrF.35) Louvre Müzesi'ndeki Abdülmelik dönemine ait kabul edilen kilometre taşı..... 266
Fg. 164 (CrF.374) Kayanın altındaki mihrabın 1927'de alt kısmı toprağa gömülü hâli. 266
Fg. 165 Creswell'de (CrF.374) net anlaşılmayan mağaradaki mihrabın orta kuşağındaki Kelime-i Tevhid yazısı ile kuşağın altındaki çiçek-yaprak motifli dairevî siyah kesme taşın yakından görünüşü. 266
Fg. 166 (CrF.41) Zeytin Dağı'ndaki Yükseliş Kilisesi (Church of Ascension) Planı 270
Fg. 167 (CrF.42) Spalato, Diacletion Mosaliumu (By Ecochard) 270
Fg. 168 (Cr F.43) Vincent & Abel'in bulup yayımladığı, Piere Vincent'in de 1925'de temel kalıntıları yoluyla çizdiği Kudüs, Virgin Mary kilisesinin (üzerine hastane yapılmadan önceki) planı (V & A, p.913-19)..... 270
Fg. 169 Kathisma Kilisesi'nin sekizgen planı 270
Fg. 170 Kubbetü's -Sahre'nin sekizgen planı 270
Fg. 171 (CrF.36) Butler'in merkezdeki daireyi göstermediği Busrâ Katedrali planı..... 271
Fg. 172 (CrF.37) Herzfeld'in doğrusunu ortaya koyduğu Busrâ Katedrali planı 271
Fg. 173 (CrF38) Creswell'in çizdiği ve daha doğru olduğuna inandığı Busrâ Katedrali planı..... 271
Fg. 174 Kudüs, Anastasya Kilisesi'nin İmparator Modestus (616-28) zamanındaki planı..... 271
Fg. 175 Kudüs Anastasya Kilisesi'nin 1808 yangını sonrası restore edilmiş planı 271
Fg. 176 (CrF.40) Santa Costanza Türbesi (Rivoira)..... 271
Fg. 177 Son yıllarda temelleri keşfedilen eski Katizma Kilisesi'nin sekizgen planı (bk, Fg.169) 271
Fg. 178 Lateran Baptistry'sinin (461-468 arası) önceki hâlini gösteren 1540 tarihli gravür..... 275
Fg. 179 Konstantinople (Sancta Sophia), üst kat kirişleri [1920'ler]..... 275
Fg. 180 Dayr al-Ahmar, Sogar 275
Fg. 181 Busrâ Katedrali batı cephesi giriş kapıları..... 277
Fg. 182 (CrF.24'den) Kubbetü's-Sahre'ningirişlerinden Porç kısmı çıkarılmış birinin görünüşü..... 277
Fg. 183 Giriş (Porç) şeklindeki kapılarından birisinin XV. yy'daki görünüşü 277
Fg. 184 Porç hâli değiştirilmiş iç ve dış yüzeyleri çini kaplanmış kapılardan birinin görünüşü 277
Fg. 185 (CrF.105) Nusaybin, Mar Yakup Manastırı giriş kapısı..... 277
Fg. 186 (CrF.51) Nusaybin, Mar Yakup Manastırı kuzey kapısı 277
Fg. 187 (CrF.53) Ezra, St. George Kilisesi kapısı 277
Fg. 188 K. Sahre'nin 1873-74 tadilatındaki çizimlerde görünen taş oyma pencere örneği 278
Fg. 189 (CrF.59) Konstantinapol Hagia Sophia taş oyma pencere örneği..... 278
Fg. 190 (CrF.54-55) Busrâ Katedrali taş oyma pencere şebekesi örneği 278
Fg. 191 (CrF58) Kafr Ambil'de taş oyma pencere (Butler yoluyla)..... 278
Fg. 192 (CrF.60) Roma St. Helena Mozalium / türbesi pencereleri 278
Fg. 193 (CrF.46) Taş oyma pencerelerin yapılışını gösteren bir Antik dönem çizimi..... 278
Fg. 194 (CrF.61) Roma, Santa Contanza mozalium / türbesinde benzer pencere örnekleri..... 278
Fg. 195 (CrF.62) Kudüs Anastasya Kilisesi kubbe içi Hz. Îsâ son akşam yemeği temsili 279
Fg. 196 (CrF.63) Anastasya Kilisesi'nin mozaik resminde temsilî görünüşü 279

Fg. 197 (CrF.167) Amr Camii'nden kiriş / hatıl örneği çizimi..... 279
Fg. 198 (CrF.64) Herod dönemi taş oyma örneği..... 280
Fg. 199 (CrF.68) Kudüs, Altın Kapı'dan korniş detayı..... 280
Fg. 200 (CrF.65) Kudüs, erken dönem taş oyma örneği..... 281
Fg. 201 (CrF.66) Suriye, Piramit Kubbe'den korniş detayı..... 281
Fg. 202 Yahudi Kralı Herod'un m.ö.20-18'de yeniden inşa ettirdiği kabul edilen II.Mabet ile güney ucundaki (II.yy'da Stoa yapılacak olan) müştemilatının tahmini çizimi..... 283
Fg. 203 II. Mâbed'in son dönemde yapılmış maketi ve Beytülmakdis alanındaki tahmini konumu..... 283
Fg. 204 Roma imparatoru Hadrian'ın Suriye Baalbek'teki Jupiter Tapınağı kalıntılıları (m.s.~130)..... 283
Fg. 205 Beytülmkadis'in doğusunda Müslüman mezarlığının altındaki Kidron vadisi..... 283
Fg. 206 Kubbetü's-Sahre içinde güney duvarındaki kitabelerden birisi..... 287
Fg. 207 Kubbetü's-Sahre'deki Abbâsî Halifesi el-Me'mûn [198-218/813-833] koydurduğu diğer kitâbesi287
Fg. 208 Beytülmakdis avlusunda Şeyh Muhammed Zaviyesi bodrumundaki M. Aksâ güney duvarındaki ve K. Sahre payeleri üzerinde bulunan düz mihraplara benzeyen hafif iç-bükey devşirme mihrap..... 292
Fg. 209 (CrF.374) Kubbetü's-Sahre mağarasındaki küçük düz mihrab (*EMA*, c.I, bl.I, s.308-6)..... 292
Fg. 210 (CrP.123b) İbn Tolun'daki (M1) küçük düz mihrab..... 292
Fg. 211 (CrP.123c) Şam Emeviyye Camii'ndeki küçük düz mihrab..... 292
Fg. 212 Busrâ Ömer Camii'nin kilise'den kalma duvarına (717-720 arasında) yapıldığı kabul edilen 160 x 85 x 62 cm ölçülerindeki dar (niş) mihrabı..... 292
Fg. 213 K. Sahre / kayanın altındaki mağaraya iniş kapısı..... 292
Fg. 214 Mağara içinde merdivenin sağında mihrabın konumu..... 292
Fg. 215 Merdivenin sağındaki mihrabın mağaranın kuzeybatı köşesinden görünüşü..... 292
Fg. 216 Mihrabın son yıllardaki görünüşü..... 292
Fg. 217 (Fg.216'dan detay) Mihrabın çerçevesindeki (sol taraf) yazı olduğu düşünülen çizgiler..... 292
Fg. 218 (Fg.216'dan detay) Mihrabın üst kısmındaki motif ve yazı olduğu düşünülen çizgiler..... 292
Fg. 219 K. Sahre'nıin sivri mermer kemerli ve iki yanında iki sütunçesi bulunan mihrabı..... 294
Fg. 220 Kubbetü's-Sahre mihrabının mozaiklerle sülüs âyetler yazılı yarım kubbesi..... 294
Fg. 221 Mescid-i Aksâ'nın mihrabı..... 294
Fg. 222 Şam Emeviyye Camii mihrabı (1893 yangını öncesi)..... 294
Fg. 223 Kubbetü's-Sahre'nin iç duvarlarını kaplayan dalgalı mermer tabakalar..... 294
Fg. 224 Kubbetü's-Sahre'nin içinde kayanın altındaki mağarasının sivri kemerli girişi..... 294
Fg. 225 Kubbetü's-Sahre içindeki bazı payelerin alt kısmında görülen sütunçelerle oluşturulmuş yan yana üç (küçük) mihrab görünümündeki düzenlemelerden birisi..... 294
Fg. 226 Fayz Muhammed, *Divanu Omer b. Ebi Rebia*, Beyrut 1992 kitabı, s.33, dize 9'da "çöl" anlamında geçen "Sahra" kelimesinin bulunduğu sayfa*..... 295
Fg. 227 Kubbetü's-Sahre mozaiklerinde görülen natüralist motif örnekleri-1..... 305
Fg. 228 Kubbetü's-Sahre mozaiklerinde görülen natüralist motif örnekleri-2..... 305
Fg. 229 Kubbetü's-Sahre mozaiklerinde görülen natüralist motif örnekleri-3..... 305
Fg. 230 (CrF.138) Roma kabartma, II. yy. Palazzo Mattei akantus yaprağı motifi örnekleri..... 306
Fg. 231 (CrF .166) Roma'da akantus yaprağı motifi örneklerinden..... 306
Fg. 232 (CrF.170) VI. yy. Ravenna, Galla Placidia Moseleumu'ndan akantus motifi..... 306
*F*g. 233 (CrP.21a) Kubbetü's-Sahre içinden Kıvrık yaprak motifi (scrolls) örnekleri..... 306
Fg. 234 (CrP.21a) Kubbetü's-Sahre, kıvrık yaprak motifi örnekleri (yakın)..... 306
Fg. 235 Kubbetü's-Sahre iç duvarlarında mermer kaplama yüzeylerin üst kısmında kuşaklarda görülen Sâsânî kanatlı figür örnekleri..... 306
Fg. 236 (CrF.203-206) Kubbetü's-Sahre'den alt destekli (baza'lı) motif örnekleri..... 306
Fg. 237 (CrF.207) Kubbetü's-Sahre'den hurma ağacı motif örneği..... 306
Fg. 238 (CrF.212-213) Kubbetü's-Sahre'den zeytin veya badem ağacı ve kamış motifleri..... 306
Fg. 239 (CrF.214-216) Roma'da meyvesiz görülen garland motifinin K-Sahre'de meyveli türevleri..... 306
Fg. 240 (CrF.218-19) Roma zemin mozaiklerinde yaprak motifleri..... 306
Fg. 241 (CrF.228-229) Zeytin, kiraz, salatalıklar, hurma, mısır vb. meyve-sebze yaprakları..... 306
Fg. 242 (CrF.233- 236) Kubbetü's-Sahre'den üzüm salkımı motifleri..... 307
Fg. 243 (CrF.245-247) Kubbetü's-Sahre'den çeşitli boynuz motifi örnekleri-1..... 307
Fg. 244 (CrF.248 -250) Kubbetü's-Sahre'den çeşitli boynuz motifi örnekleri-2..... 307
Fg. 245 (CrF.251-252) Çeşitli istiridye kabuğu / çanak motifi örnekleri..... 307

Fg. 246 (CrF.256- 258) Çeşitli vazo motifi örnekleri 307
Fg. 247 (CrF.264-266) Çeşitli akantus yaprağı motifleri 307
Fg. 248 (CrF.269- 272) Çeşitli meyve sepeti motifleri 307
Fg. 249 (CrF.273) Hilâl ve içinde altı yapraklı çiçek (Sâsânî) motifi-1 307
Fg. 250 (CrF.274) Hilâl ve içinde altı yapraklı çiçek (Sâsânî) motifi-2 307
Fg. 251 (CrF.283a) Çeşitli taç, gerdanlık, inci vb. görünümlü mücevher motifleri-1 307
Fg. 252 (CrF.283b) Çeşitli taç, gerdanlık, inci vb. görünümlü mücevher motifleri-2 307
Fg. 253 (CrF.283c) Çeşitli taç, gerdanlık, inci vb. görünümlü mücevher motifleri-3 307
Fg. 254 (CrF.284) Sâsânî çift kanat motifi (stukko süsleme, Herzfeld) 308
Fg. 255 (CrF.286) II. Kisrâ'nın tacındaki çift açık kanat motifi (sikkelerden alınma) 308
Fg. 256 (CrF.287) Roma dönemi, Baalbek'ten çift kanatlı motif 308
Fg. 257 (CrF.288) Roma Terra-Cota motifi (Roma Museo Nazional) 308
Fg. 258 (CrF.290) Kubbetü's-Sahre'nin kubbe kasnağından çift kanatlı motif örneği 308
Fg. 259 (CrF.292-295), Palmiye yaprak tutamı ve Kubbetü's-Sahre çiçek soğanı motifleri (Grup A) 308
Fg. 260 (CrP.11 b-c) Hurma, palmiye ağacı motif örnekleri 308
Fg. 261 (CrP.17 b-c) Çeşitli vazo temelli (baza'lı) yaprak tutamı motifleri 308
Fg. 262 (CrF.305-306) İçi bezemeli hurma yaprağı motifleri 308
Fg. 263 (CrF.315) VII. yy. Fars, Kale Kuhna'dan sütun başı motifleri 308
Fg. 264 (CrF.319-320) Çeşitli stilize çiçek motifi örnekleri-1 309
Fg. 265 (CrF324-226) Çeşitli stilize çiçek motifi örnekleri-2 309
Fg. 266 (CrF.327-331) Çeşitli rozet motif örnekleri 309
Fg. 267 (CrF.340) Çeşitli kıvrım ve rozet motif örnekleri 309
Fg. 268 (CrF.333) Vazoda Grek palmet motifi örneği 309
Fg. 269 (CrF.332) Grek palmet motifi Propylaea, Atina 309
Fg. 270 (CrF.336) Grek palmet motifi paye üzeri dikey bezeme örneği 309
Fg. 271 CrF.346-347-348) Kubbetü's-Sahre'den çeşitli bordür örnekleri 309
Fg. 272 (CrF.353) Sekizgenin iç ve dış şafağında devam eden dört sıra kuşağın bezemeleri 310
Fg. 273 (CrF.354) Sekizgenin kemer silmelerinde (yatay kuşakları dâhil) görünen bezemeler 310
Fg. 274 (CrF.72) A kazı noktasında ortaya çıkartılan kısmın planı ve kesiti 318
Fg. 275 (CrF.73) en altta saray ve sarayla aynı paraleldeki Haccâc Camii (1) kıblesi bozuk olduğu için yönü değiştirilerek yapılmış cami 2 planları (cami 3'te cami 2'nin üzerine aynı yönde yapılmıştır) 318
Fg. 276 (CrP.39d) Vâsıt Sarayı ve cami alanı kazılardan önceki görünüşü 319
Fg. 277 (CrP.38d) Vâsıt Sarayı ve cami kazı alanının görünüşü-1 319
Fg. 278 (CrP.39d) Vâsıt Sarayı ve cami kazı alanının görünüşü-2 319
Fg. 279 (Cr.P39a, b, c) Vâsıt Sarayı ve cami kazı alanından görünüş ve bazı unsurlar 319
Fg. 280 (CrF.80) Şam Ulucamii'nin Temenos yapısından kaldığı iddia edilen duvarı 332
Fg. 281 (CrF.81) Temenos'un güney duvarındaki üçlü girişi kesen Velîd 'in transeptinin payesi (Cres. .. 332
Fg. 282 (v.I, pt, I, s.194, CrF.99) Temenos yapısı dış duvarları ve avlusundaki kilise 332
Fg. 283 (CrF.90.1) Temenos alanına oturan Şam Ulucamii (by Creswell) 332
Fg. 284 (CrF.83: s.160, 2-3) Şam Ulucamii'nin güney cephesinin dışarıdan görünüşü (Temenos'un güney duvarında örülerek kapatılmış üçlü girişin bulunduğu yer) 334
Fg. 285 (CrF.82) Temenos'un güney duvarındaki üçlü giriş 334
Fg. 286 (CrF.100 Detay) Temenos döneminde güney duvarındaki üçlü girişin tahmini görünüşü 334
Fg. 287 (CrF.93) Temenos alanının tamamını kaplayan kilisenin planı (Dussaud'un iddiası) 334
Fg. 288 (CrF.94) (CrF.94) İddia 2: önce kiliseye çevrilmiş olan Temenos avlusuna daha sonra transept ilave edildiği iddiasının tahmini planı (W & W) 334
Fg. 289 (CrF.100) İddia 3, Creswell : Kilise Temenos'un revaklı avlusunun batı kısmında ve ortada idi .. 334
Fg. 290 (CrP.146b) Şam Ulucamii kuzeyde avlunun üç bölmeli ana giriş cephesi 335
Fg. 291 (CrP.149b) Bellini'ye atfedilen (arka planda Şam Ulucamii) meşhur tablo 335
Fg. 292 (CrF.89) Temenos yapısına el-Velîd'in 705-715'te yaptırdığı revak düzenlemeleri 337
Fg. 293 (CrF.90-2) 715'ten sonra Şam Emeviyye Ulucamii'nin planı 343
Fg. 294 Diyarbakır Ulucamiinin etrafına ilaveler yapılmadan önceki dönemdeki planı 343
Fg. 295 (CrF.101) Konstantinapol Chalke'nin alternatif planı 353
Fg. 296 (CrF.102) Saint Apollinare Nuovo'da Theodoric'in Sarayı'nı betimleyen mozaikler 353
Fg. 297 (CrF.103) Fîrûzâbâd Sarayı'nda görülen atnalı kemer çizimleri 354

Fg. 298 (CtF. 104) Nasık'ta mağara-tapınağın cephesi 354
Fg. 299 (CrF 105) Nusaybin Mar Ya'kub Vaftiz kilise giriş kemeri 354
Fg. 300 (CrF.107) Northern Dânâ Kilisesi apsisi..... 354
Fg. 301 (CrF.110-111) Domus Augustana yer mozaiği desen örnekleri 356
Fg. 302 (CrF.112) Roma, üzeri bezemeli vazo örneği, (CrF.116) Baalbek Bacchus tapınağı tavan bezemesi, (CrF.117) Baalbek Bacchus tapınağı tavan bezemesi analizi..... 356
Fg. 303 (CrF.113) Tauroentum, Roma mozaik zemin bezeme deseni..... 356
Fg. 304 (CrP.59a-b) Şam Ulucamii'nde mermer oyma motifli pencere mazgal örnekleri..... 356
Fg. 305 (CrF.118) Şam Ulucamii mermer oyma Pencere şebekesi CrP.59a'nın motif analizi 356
Fg. 306 (CrP.59d) Şam Ulucamii'nde mermer oyma şebekenin Müslüman icadı motifli..... 356
Fg. 307 (CrF.121-122) Jeraş, Procopius Kilisesi zemin mozaiği ve mozaiğin desen analizi..... 356
Fg. 308 (CrF.59c) Şam Ulucamii'nde mermer oyma pencere şebekesi..... 357
Fg. 309 (CrF.127) CrP.59c kodlu mermer şebekesindeki motifinin analizi..... 357
Fg. 310 (CrF.99) Temenos'un avlusunun doğu kısmının Müslümanlar tarafından mescide çevrilmiş hâlini gösteren (tahmini) kroki 360
Fg. 311 Hz.Ömer devrinde Bizanstan fethedilen Suriye ile Sasânî / Fars imparatorluğu toprkları ve 661-750 arası Emevîler devrinde cizyeye bağlanan Horasanın kuzey ve doğusundaki Türk bölgeleri. 364
Fg. 312 (CrF.384) Emeviyye Camii'nin 1893 yangınından sonra üçlü girişin içerden görünüşü 368
Fg. 313 (CrP.49c) Emeviyye Camii'nin 1893 yangınından sonra batı revaklarının görünüşü 368
Fg. 314 (CrP.50b) batı girişi önü, eski mermer kaplamalar çıkartılmadan önceki görünüşü 372
Fg. 315 (CrP.50a) batı girişi kapı kemerinde bulunan mozaik bezemeler kaybolmadan önce..... 372
Fg. 316 (CrP.50c) batı girişi kapı kemeri iç kısmında artık yerinde olmayan mozaik bezeme..... 372
Fg. 317 (CrP.47a) Doğu Girişi (westibule), mermer plakalaral kaplı ve 7.25m. yüksekliğe sahip 373
Fg. 318 (CrP.52c) Girişte bulunan sütunların üst kısımlarındaki mozaiklerden bazıları..... 373
Fg. 319 (CrP.53d) Güneyden 3.sıradaki sütunların üst kısmının dış yüzündeki bezemeler..... 373
Fg. 320 (CrF.381) Caminin avlu Ana giriş cephesindeki üçlü giriş (1893 büyük yangınını sonrası) 373
Fg. 321 (CrF.381-yakın) Ana cephedeki üçlü girişin üzerindeki üç pencere 373
Fg. 322 (CrF.419) Ana girişin üzerindeki üç pencerenin 1893 yangınından sonraki görünüşü 373
Fg. 323 (CrF.426) Ana girişteki üç pencerenin iç kısmındaki mozaiklerin yangından önceki durumu 373
Fg. 324 (CrF.410) Mozaik kitâbe no.1'in üzerinde bulunduğu avlu üst kat revak sütunu..... 374
Fg. 325 (CrF.410-Detay) Mozaik kitâbe no.1'in yakından görünüşü..... 374
Fg. 326 (s.351) Mozaik kitâbe metninin Arapça transkripsiyonu ve Fransızca tercümesi..... 374
Fg. 327 Şam Emeviyye Ulucamii'nde Hz. Muhammed (sav), yakın ailesi ve ashabı için Mozaikle yazılmış dua / selavât kitâbe metni (no.1). 374
Fg. 328 (CrP.62b) Mozaik kitâbe no.2'nin sütun üzerinde görünüşü 375
Fg. 329 (CrP.62b-Detay) Mozaik kitâbe no.2'nin CrP.62b / 1932, Pl.41b'den büyütülmüş görünüşü..... 375
Fg. 330 (CrP.62b, c.1, bl.1, s.361) CrP.62b'deki kitâbedeki Arapça metnin transkripsiyonu 375
Fg. 331 (c.1, bl.1, s.361) CrF.62b'deki Arapça metnin Fransızca tercümesi*..... 375
Fg. 332 (CrP.54a) 1929'da ortaya çıkarılan Barade Paneli'nden bir kesit..... 376
Fg. 333 (CrP.55c-CrF.490) Meşhur Barade Paneli bezemelerinden bir kesit ve detayı..... 376
Fg. 334 (CrF.490) 1929'da ortaya çıkarılan Barade Paneli mozaiklerinden diğer bir kesit 376
Fg. 335 (CrP.56a, 57a CrF.402) 1929'da keşfedilen mozaik bezemelerden kesitler-1..... 376
Fg. 336 (CrP.56a) 1929'da ortaya çıkarılan duvar mozaik bezemelerden kesitler-2 376
Fg. 337 (CrF.402) 1929'da ortaya çıkarılan mozaik bezemelerden kesitler-3..... 376
Fg. 338 (CrF.399- 400) Duvar mozaik bezemelerinden diğer kesitler..... 376
Fg. 339 (CrF.401 Barade Paneli'nden başka bir detay 376
Fg. 340 (CrF.338) Baybars'ın 668 / 1269 tarihli tamir kitâbesi..... 377
Fg. 341 (CrP.61c) Baybars dönemi mozaiği..... 377
Fg. 342 (CrF.409a) V. yüzyıla ait bir oyma taş plaka (İst. müzesi, Mendel Kataloğu II, p.509) 377
Fg. 343 (CrP.51c) İst. Müzesi'nden CrF.409a'ya benzediği iddia edilen mozaik..... 377
Fg. 344 (CrP. 58e) İst. Müzesi'nden CrF.409a'ya benzediği iddia edilen mozaik..... 377
Fg. 345 (CrF.381) B. Max van Oppenheim'in 1911'de çektiği cephe'nin orijinal mozaikli hâli..... 378
Fg. 346 (CrF 60a) Creswell'in 1930'larda çektiği cephe'de mevcut olan orijinal mozaiklerin fotoğrafı..... 378
Fg. 347 (CrP.46b) cephe'nin 1960'lardaki restorasyonda mozaiklerinin sökülmüş hâli 378
Fg. 348 (CrF.427) Ravenna, VI. yy'a ait mozaik perde motif örneği 378

Fg. 349 (CrF.429-230) Şam Ulucami Batı Vestibule'de görülen mozaik perde motifleri 1-2 378
Fg. 350 (CrF.413) Doğu Portiko'da 1953'teki tamirler sırasında keşfedilen Nûreddin Zengî kitâbesinin . 379
Fg. 351 (CrF.413'ten) Nûreddin Zengî kitâbesinin bir kısmı ve İngilizce okunuşu*:..... 379
Fg. 352 (1932, CrF.431) Ravenna'da Theodoric Sarayı mozaikleri (1932, c.1'deki fotoğraf kalitesi) 379
Fg. 353 (1969, CrF 102) (Theodoric Sarayı..) aynı fotoğrafın 1969 baskısındaki kalitesi 379
Fg. 354 (CrF.438-439) I. yüzyıla ait Bpscoreale Fresco'sundan [Emeviyye Camii mozaikleri benzeri] şehir (bina) manzaraları. 379
Fg. 355 (Cr.F440), Roma'da Prima Porta'da Livia Villası'ndaki mozaik tabiat manzaraları 379
Fg. 356 (CrP.52d) Osmanlı döneminde yapılmış tamirlerden kalma olduğu düşünülen şehir / bina içerikli mozaiklerden birisi..... 379
Fg. 357 (CrF.448) Minye Sarayı planı 385
Fg. 358 (CrF.447) Sarayın giriş cephesi..... 385
Fg. 359 (CrP.69a, b) Beyt'lerin odalarının zemin mozaikleri..... 385
Fg. 360 (CrF.449b) 5 odalı ev planı..... 385
Fg. 361 (CrF.449a) Karaşehir'deki Ming Oi'den amblem [cresting] 385
Fg. 362 (CrF.449b) Turfan duvar resminden 385
Fg. 363 (CrP.49c) Sâmerrâ, Cevsaku'l- Hâkānî'den 385
Fg. 364 (CrP.67c) Cami batı duvarı girişi 386
Fg. 365 (CrP.68a, b) Taht odası girişi ve Taht odasının mozaik zemininin genel görünüşü 386
Fg. 366 (CrP.69a) Cami mihrab 386
Fg. 367(CrP.66e, f) Cami: mihrapdan kuzeye bakış ve mihraba (güneye) doğru bakış..... 386
Fg. 368 CrF.404) Belka Vadisi'ndeki (Ürdün-Suriye) Emevî saraylarının yerlerinin haritası 390
Fg. 369 (CrF.450) Kusayru Amre ve müştemilatının yerleşke planı..... 392
Fg. 370 (CrP.70a) Vadi Butm'daki uzaktan görünüşü 392
Fg. 371 (CrP.70b) Güneyden görünüşü 392
Fg. 372 (CrP.70c) Kuzeybatıdan görünüşü 392
Fg. 373 (CrF.452) Kusayru Amre Calidarium ve Kuyu 393
Fg. 374 (CrP.71b) Merasim salonu girişi 393
Fg. 375 (CrF.451) Kusayru Amre yerleşkesi içinde bazı yapıların kesit çizimleri-1 393
Fg. 376 (CrF.451) Kusayru Amre yerleşkesi içinde bazı yapıların kesit çizimleri-2 393
Fg. 377 (CrP.71e) İslâm'ın düşmanlarının resimleri..... 394
Fg. 378 (CrP.71c) Duvar üst kısımları ve kemer iç yüzeyleri resimli karşılama salonu..... 394
Fg. 379 Karşılama salonundaki iç yüzeyinde kolları havada kadın resmi bulunan kemer 394
Fg. 380 (Fg. 379a Kemer iç yüzeyindeki kolları havada dar etekli yarı-çıplak kadın resmi..... 394
Fg. 381 (CrP.456) Palmira'da madalyon içinde başının üzerinde portre taşıyan kanatlı kadın resmi..... 394
Fg.382 (CrP.71d) Kusayru Amre'deki hafif sivri transvers kemerlerden birisi..... 394
Fg. 383 (CrP.72c) D odası batı kısmı kapı üstündeki resim 395
Fg. 384 (CrP.72c-Detay, 1979) D odası batı kısmı kapı üstündeki resimden detay 395
Fg. 385 (CrP.75b) Calidarium odası..... 395
Fg. 386 (CrP.73a) Apodyterium tonozundaki resimlerden (kuzey tarafı) 395
Fg. 387 (CrP.75b) Apodyterium tonozundaki avlanma resimlerinden (güney tarafı) 395
Fg. 388 (CrP.75a) Apodyterium tonozundan insanın üç evresi 395
Fg. 389 (CrP.74a) Tapidarium odası güney cephesindeki çıplak kadınlar resmi..... 396
Fg. 390 (CrP.74a-Detay) Tapidarium odası güney cephesindeki resimden detay..... 396
Fg. 391 (CrP.74b) Tapidarium odası pencere oyuğundaki av hayvanları resmi..... 396
Fg. 392 (CrP.75d) Calidarium'un kubbe içindeki Zodiak resminden detay..... 397
Fg. 393 (CrP.76a) Calidarium'un kubbe içindeki Zodiak simgeleri vb. resimleri..... 397
Fg. 394 (CrP.76b) CrP.76a'da belli olmayan eksik kısımların tamamlanmış hâli 397
Fg. 395 (CrF.477) Teorik olarak m.s.700'de Kusayru Amre'den gökyüzünün görünüşü..... 397
Fg. 396 (CrF.453) Arka planda Nubia'nın (Grek) piskoposları..... 398
Fg. 397 (CrF.453) Detay, ön tarafta "İskenderu Zülkarneyn" başlıklı Fars kralı..... 398
Fg. 398 (CrF.457) Kusayru Amre'de görülen mermer pencere şebekelerinden örnekler-1..... 404
Fg. 399 (CrF.458) Kusayru Amre'de görülen mermer pencere şebekelerinden örnekler-2..... 404
Fg. 400 (CrF.459) Kusayru Amre'de görülen mermer pencere şebekelerinden örnekler-3..... 404
Fg. 401 (CrF.458) Kusayru Amre'de görülen mermer pencere şebekelerinden örnekler-4..... 404

Fg. 402 (s.425,CrF.461) ikizler 405
Fg. 403 (CrF.462) Orion 405
Fg. 404 Fg. 341 (CrF.463) Ketos 405
Fg. 405 (CrF.464) Yunus 405
Fg. 406 (s.427, CrF.465) Herkül 405
Fg. 407 (CrF.566) Coma Bernices ve (CrF.567) Serpentarius 405
Fg. 408 (CrF.468) Aquila ve (CrF.469) Cygnus 406
Fg. 409 (s.429, CrF.470a) Aquarius-1 406
Fg. 410 Aquarius-2 406
Fg. 411 (CrF.471) Cepheus 406
Fg. 412 (CrF.472) Bootes 406
Fg. 413 (CrF.473) Sagittarius 406
Fg. 414 (CrF.474) Kusayru Amre kubbe içine resmedilmiş olan dünyanın etrafındaki hemisfer'in (celestial sphere) o dönemdeki pozisyonunu hesaplamala çizimlerinden birisi 407
Fg. 415 VIII. yüzyılın başında hemisferin Kusayru Amre'ye göre hangi pozisyonda olduğunu hesaplama çalışmalarından ikisi 407
Fg. 416 (CrF.480) Abda Hamamı planı / kesiti 408
Fg. 417 (CrF481) Ruhayba, Kubbetü'l-Bîr hamamı planı 408
Fg. 418 (CrF. 552) Buttler'in "daha eski tarihli sivri kemere sahip" dediği Kasr İbn Verdân kalıntıları 408
Fg. 419 (CrP.83b) Hammâm eş-Şarrâk'ın sivri kemerli kuzey girişi 411
Fg. 420 (CrP.83c) (Hammâm eş-Şarrâk'taki) bilinen en erken tarihli sivri kemer örnekleri-1 411
Fg. 421 (CrP.83d) (Hammâm eş-Şarrâk'taki) bilinen en erken tarihli sivri kemer örnekleri-2 411
Fg. 422 (CrF.482) Hauran mimarisinden köşe kemeri ve tavan örtü örneği 411
Fg. 423 (CrF.487) Tāk-ı İvan'ın kemerlerinin tahmini çizimi 411
Fg. 424 (CrF488) Tāk-ı İvan'ın tonoz sistemi detayı 411
Fg. 425 (CrF 483) Nabâtî mezar yapı görünüşleri (Butler) 412
Fg. 426 (CrF.485) Tāk-ı İvan kalıntılarından kesitler-1 412
Fg. 427 (CrF.486) Tāk-ı İvan kalıntılarından kesitler-2 412
Fg. 428 (CrF 489) Kasr-ı Harana iç kısmından bir kemer görünüşü 412
Fg. 429 (CrP.77a) Uzaktan görünüş 416
Fg. 430 (CrP.77b) Giriş kazıdan önce, (CrP. 77c) Kazı ve temizlikten sonra 416
Fg. 431 (CrF.533) Cebel Seys Kasrı'nın planı 417
Fg. 432(CrF.539) Kasırdaki hamamın planı 417
Fg. 433 (CrF.537-338) Kasr'daki caminin kesiti ve planı 417
Fg. 434 (CrF.534) Avludaki revakların görünüşü 418
Fg. 435 (CrF.535) Avlu, üst kattaki revakların görünüşü 418
Fg. 436 (CrF.536) Cresiphon [Medain] civarında Alman kazı ekibi tarafından bulunan revak parçası 418
Fg. 437 (CrP.77e) Cami yapısının kalıntıları, (kuzey-doğu) 419
Fg. 438 (CrP.77f) Caminin mihrabının kalıntıları 419
Fg. 439 (CrP.78A-a) yerleşke alanındaki kuzey-güney ana yolunda yeniden düzenlenmiş dört kemer 420
Fg. 440 (CrP.78A-b) Anjâr yerleşim alanı, kuzey-güney yolunun görünüşü 420
Fg. 441 (CrP.78B-a) Anjâr sarayı, avlunun güney cephesi 421
Fg. 442 (CrP.78B-b) Pencere / duvar örgüsü 421
Fg. 443 (CrF.540) Anjâr yerleşkesi planı (sağ-üst karede hamam yapısı görülmektedir) 421
Fg. 444 (CrF.542) Hamam'ın büyük planı (kuzey kapısı yakını: c.1, bl.2, d.481) 421
Fg. 445 (CrF.541) Dört tane ve her biri dörder sütunlu gözetleme (Tetrapylon) yapısı planı 422
Fg. 446 (CrP.78c) Anjâr Sarayı gözetleme yapısının kalıntıları 422
Fg. 447 (CrF.540a'dan detay) Anjâr sarayındaki caminin planı) 422
Fg. 448 (CrP.79b) Ömer Camii'nin harabe hâli (1919) 432
Fg. 449 Tamirden sonraki görünüşü 432
Fg. 450 (CrP.79d) Doğu revakının 1919'daki durumu 432
Fg. 451 (CrP.79e) üzeri açık Harîm kısmının durumu [ortadaki havuzun yıkık yarım sütunları] 432
Fg. 452 Harem ve havuzun tamirden sonraki görünüşü 432
Fg. 453 (CrP.80b) Doğu revakları, mihrap ve taş kaplama üst örtüleri (tamirden önce) 432
Fg. 454 Tamirden sonra Harem revaklarının taş kaplama üst örtüsünün görünüşü 432

Fg. 455 (CrP.80c) Minarenin durumu (1962) 432
Fg. 456 Busrâ Ulucamii minaresinin restorasyondan sonra dışardan görünüşü 432
Fg. 457 (CrF.543) Buttler'in Ömer Camii planı 433
Fg. 458 (CrF.546) Creswell'in Ömer Camii planı 433
Fg. 459 (CrF.547) Sauvaget'in planı 433
Fg. 460 Busrâ Ömer Camii elevasyonu (doğu) 433
Fg. 461 (CrF.544) Busrâ Ömer Camii mihrabı (Butler) [160 cm x 85 x 62 cm] 433
Fg. 462 Caminin 1960'lardaki tamirinden sonra kullanılan mihrabının karşıdan görünüşü 433
Fg. 463 Caminin 1960'lardaki tamirinin ardından kullanılan mihrabının yandan görünüşü 433
Fg. 464 (CrF.548a) Şakka'daki bazilika, cephe elevasyonu ve planı 436
Fg. 465 (CrP.81a-i) Saraydan bazı sütun başları (102 / 722) 439
Fg. 466 (CrP.82) Sütun başları 439
Fg. 467 (CrP.81j-o) Saraydan sütun başları 439
Fg. 468 (CrP.82 j- k) Su ölçme sütunu 439
Fg. 469 (CrF.553) Hammâm eş-Şarrâk'ın planı 441
Fg. 470 (CrP.83d) Kuzeyden görünüş 441
Fg. 471 (CrF.554a) Hammâm eş-Şarrâk'tan kesit- A B 442
Fg. 472 CrF.554b) Hammâm eş-Şarrâk'tan kesit- C D 442
Fg. 473 (CrP.84a) Hammâm eş-Şarrâk batı cephesi 442
Fg. 474 (Cr.84b) Hammâm eş-Şarrâk Calidarium'un pandantiften yükselen kubbesi 442
Fg. 475 (CrP.83d) Hammâm eş-Şarrâk Calidarium'un sivri kemerli iç kısmı 442
Fg. 476 (CrF.555-556) Kusayrü'l-Hallâbât Camii'nin planı ve plan kesiti 444
Fg. 477 (CrP.84d) Hallâbât'ta harabe hâlde bulunan caminin batı cephesi görünüşü 444
Fg. 478 (CrF.558) Butler'n çizimi ile batı cephesinin görünüşü önerisi 445
Fg. 479 (CrF.559) Creswell ile M. Lyon'un batı cephe görünüşü önerisi 445
Fg. 480 (CrF.560) Han ez-Zebîb Camii 446
Fg. 481 (CrF.561) Ümmü'l-Velîd Camii 446
Fg. 482 (CrP.86a) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî doğu cephesi, temizlendikten sonra 448
Fg. 483 (CrP.86c) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî giriş, içeriden 448
Fg. 484 (CrF.562) Han planı 449
Fg. 485 (CrP.86d) Halife Hişâm olduğu düşünülen rölyef heykel (Bas Relief) 449
Fg. 486 (CrP.85b) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî grubunun Han yapısı üzerindeki kitâbenin Roma stilinde metal harflerin yerleştirildiği oyuk kısımlarının görünüşü 450
Fg. 487 (CrP.86b) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî'nin maketi 451
Fg. 488 (CrP.87d) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî maketi üzerindeki giriş kapısının görünüşü 451
Fg. 489 (CrP.88e) Kasrda kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden yapılan pencere mazgal örneği- 1 .. 451
Fg. 490 (CrP.88f) Kasrda kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden yapılan pencere mazgal örneği- 2 ... 451
Fg. 491 (CrP.89a) Kasrda kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden yapılan pencere mazgal örneği- 3 .. 451
Fg. 492 (CrP.89) Kasrda kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden yapılan pencere mazgal örneği- 4 451
Fg. 493 (CrP.89c) Kasrda kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden yapılan pencere mazgal örneği- 5 .. 451
Fg. 494 (CrP.89d) Üst galeri de kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden kurulan bağlantı paneli 451
Fg. 495 (c.1, bl.2, s.510-1-CrF.563) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî'nin yerleşim planı 452
Fg. 496 (CrP.88a) Güney girişi ve (CrP.88b) avlunun güney doğu köşesi 452
Fg. 497 (CrP.88c) Girişin kuzey kısmı 452
Fg. 498 (CrP.88d) Üst kattan gelen kanalizasyon gideri 452
Fg. 499 (CrP.91) Kasrü'l-Hayrü'l-Garbî giriş katı XIX no'lu odadaki Fresko [no.1] 453
Fg. 500 (CrP.91-Detay) Freskonun orta kısmındaki atlı figür detayı 453
Fg. 501 (CrP.90) Kasrü'l-Hayrü'l-Garbî giriş katı XIV no'lu odadaki Fresko [no.2] 454
Fg. 502 (CrP.90b) Orta kısımdaki portre detayı 454
Fg. 503 (CrF.564) Busrâ'da bir Roma vali sarayı 457
Fg. 504 (CrF.566 a-d, Fars / Sâsânî Beytleri 457
Fg. 505 (CrF.565a) İslâm öncesi Suriye Beyt planları: Busrâ II. yüzyıl ve Kastal, VI. yüzyıl 458
Fg. 506 (CrF.565c) Kasr-ı Kharana 458
Fg. 507 (CrF.565d) Minye Beyt planı 458
Fg. 508 (CrF.565e-h) Emevî Beyt plan çeşitleri- 1 458

Fg. 509 (CrF.565 i-j) Emevî Beyt plan çeşitleri- 2 458
Fg. 510 (CrP.92a, üst) Küçük yapı güneyden, (CrP.92b alt) güneybatıdan görünüşü 461
Fg. 511 (CrP.94a, üst) Batı köşesi, (CrP.94b, alt) kuzeybatı köşenin görünüşü 461
Fg. 512 (CrP.92c) Küçük yapı, batı cephesi orta girişi 461
Fg. 513 (CrP 95c) Ana yapı, batı (orta) girişinin içerden görünüşü 461
Fg. 514 (CrF.577) K. Hayri'ş-Şarkī, küçük yapı batı (orta) girişinin restitüte çizimi 461
Fg. 515 (CrP.94) Güney cephenin içerden görünüşü 461
Fg. 516 (CrP.95a) Doğu giriş kuleleri 462
Fg. 517 (CrP.95b) Güney girişi 462
Fg. 518 (CrF.569) Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī ve yan taraftaki küçük yapının planı 463
Fg. 519 (CrF.575) Büyük yapı, kule üst kısım planı (çizimler Creswell, 05.1928 - 11.1930) 463
Fg. 520 (CrF.570) CrF.569'da ana binanın yan tarafındaki küçük yapının detaylandırılmış planı 463
Fg. 521 (CrF.573-574) Küçük yapı giriş kapı etrafı süslemeleri 464
Fg. 522 (CrP.93a) Sol giriş kulesi tepe kısmı (çizimler Gabriel) 464
Fg. 523 (CrP.93A, b) Tepe kısımdaki alçı ile yapılmış kör dehlizler 464
Fg. 524 (CrF.576) Büyük yapıdaki cami planı 466
Fg. 525 (CrP.97b) Caminin kuzey cephe görünüşü 466
Fg. 526 (CrP.97a) Cami transepti batıya tarafına bakış 466
Fg. 527 (CrF.578b) Caminin cephesinin tahmini kurulumu 466
Fg. 528 (CrP.98b) Minare / kule 466
Fg. 529 (CrP.98c) Su göletinin (rezervour) zemininin ve duvarlarının görünüşü 467
Fg. 530 (CrF.581) Su reservuarının plan kesiti 467
Fg. 531 (CrF.579) Solda iki büyük yapı ve civarındaki su nakli için hidrolik düzenlemesi 468
Fg. 532 (CrF.582) Kapı girişlerinden birisi 469
Fg. 533 (CrF.583) Diğer bir kapı girişi 469
Fg. 534 (CrF.591) Karmaşık örgülü farklı Kinişli kemer örneği 471
Fg. 535 (CrF.585) Karmaşık örgülü kinişli kemer (Joggled Voussoir) örnekleri- 1 471
Fg. 536 (CrF.588) Karmaşık örgülü kinişli kemer Joggled Voussoir örnekleri- 2 471
Fg. 537 (CrF.592) Karmaşık örgülü kinişli kemer Joggled Voussoir örnekleri- 3 471
Fg. 538 (CrF.594) Haberleşme / Nöbet balkonu örneği 471
Fg. 539 (CrF.596) Kasrü'l-Hayrü'l-Garbî'ye dâhil edilmiş olan m.559 tarihli Gassânî yapısı Kasr el-Milh Manastır Kulesi kalıntısı 471
Fg. 540 (CrF.597) Tonoz örme metodu- 1 471
Fg. 541 (CrF.629) Sarayın ve halkın mescidi, Hamam ve avluyu gösteren genel plan (Hamilton'dan) 475
Fg. 542 (CrF.629a,b) Sarayın camisi Fg.542a halkın camisi (mihrapların kalıntıları için bk.s.482) 475
Fg. 543 (CrP.103a) Girişten avluya bakış ve (CrP.103b) sarayın kuzey yarısının doğu kısmı 476
Fg. 544 (CrP.99a) Sarayın ön kısmı 476
Fg. 545 (CrP.100c) Saray duvar üstü süsleri (crenellations) 477
Fg. 546 (CrP.100a) Bağlama / Bağlantı Direkleri (Post Balustrates) 477
Fg. 547 (CrP.100e) Taş üzerinde akantus kornişi 477
Fg. 548 (CrF.602) Saray kornişi motifleri 477
Fg. 549 (CrFg.599) Sarayın ön cephe görünüşü (Rekonstitüte, Hamilton) 477
Fg. 550 (CrF.600) Giriş holü ve çıkışı (Rekonstitüte, Hamilton) 477
Fg. 551 CrF.601) Saray porçu / giriş nişi 477
Fg. 552 (CrF.598) Bağlama direklerindeki bağlantılı çiçek bordürleri 478
Fg. 553 (CrP.106a) Banyo giriş kısmında [rakkase] heykeli ile yapılmış bir pandantif örneği 478
Fg. 554 (CrP.102c) Rakkase 478
Fg. 555 (CrP.101a) Giriş kapı linteli 478
Fg. 556 (CrP.101b) Sarayın giriş holü, içeriye bakış 478
Fg. 557 (CrP.101d) Saray giriş kapısının sağ taraf çerçevesi 478
Fg. 558 (Cr F.603) Panel 2, giriş güney duvarı 479
Fg. 559 (Cr.F604) Panel 5 detayı 479
Fg. 560 (CrP.102a) Giriş salonu panel 5 479
Fg. 561 (CrF.605) Büyük sarayın avlu, mescit, taht odası ve kenarlarındaki odaları gösteren planı 480
Fg. 562 (CrF.606) Avlu ve kenarlarındaki odaların ön cephe elevasyonu 480

Fg. 563 (CrF.607) Serdâba iniş merdiveni 481
Fg. 564 (CrP.103d) Serdâbdan bir görünüş 481
Fg. 565 (CrP.103c) 92 parçadan birleştirilen altı köşeli yıldız 482
Fg. 566 (CrF.610) Kırık parçalar birleştirilerek yeniden yapılan pencere şebekesi analizi 482
Fg. 567 (CrP.102d) Saray camisi ve mihrabı 482
Fg. 568 (CrP.103e) Halkın camisinin mihrabı 482
Fg. 569 (CrP.105a) Havuzun yıkık hâli 483
Fg. 570 (CrF.612) Havuz zemini 483
Fg. 571 (CrF.613) Havuz duvar / çerçeve elemanları 483
Fg. 572 (CrP.105d) Halife'ye ait olduğu düşünülen oturan iki aslan figürü üzerinde ve kılıcının kabzasını tutar hâlde ayakta duran insan heykeli. 483
Fg. 573 (CrP.105e) Bu heykele (Halife'ye) ait olduğu kabul edilen insan başı 483
Fg. 574 (CrP105f) Saraydaki heykel parçalarından birisi (rakkase heykelinin baş kısmı) 483
Fg. 575 (CrF.611) Hırbetü'l Mefcer avlusundaki köşkün (kiosk) rekonstitüsyonu ve kesiti 483
Fg. 576 (CrF.616) Hamam planı 484
Fg. 577 (CrF.623) Hamam kesiti 484
Fg. 578 (CrF.614) Hamam giriş porçu 484
Fg. 579 (CrF.615) Hamam porç kesitleri 484
Fg. 580 (CrP.110c) Hamamın D odası 484
Fg. 581 (CrP.110a) Kubbe rozeti 485
Fg. 582 (CrP.110b) Kubbe rozeti yakından 485
Fg. 583 (CrF.617) Hamam holü 485
Fg. 584 (CrF.620) Hamam holü duvarlar kesiti 485
Fg. 585 (Cr F.618) Banyo holü apsisi (yarım kubbe 5) 485
Fg. 586 (CrP.106b) Banyo / yüzme havuzu alanı 486
Fg. 587 (CrP.107a) Havuzun mozaik kaplı zemini 486
Fg. 588 (CrP.107c) Banyo holünün mozaik kaplı zemininin görünüşü 486
Fg. 589 (CrP.107d) Banyo holünün mozaik zemininin göbeğinin sağ tarafının görünüşü 486
Fg. 590 (CrP.111b) Panel ve eksedralarda bulunan mozaik desen gruplarından bir kesit 486
Fg. 591 (CrF.625) Divan odasının Hamilton tarafından tasarlanmış (duvarları ve kubbesi dâhil) temsilî genel görünüşü 487
Fg. 592 (CrF.626) Divan üzeri kubbe kasnağındaki şebekeli pencerelerden birisinin üzerindeki motiflerin Hamilton tarafından desen analiz çalışması 487
Fg. 593 (CrF.628) Tuvaletler 487
Fg. 594 (CrP.108a) Divanın zemini 487
Fg. 595 (CrP.108b) Divanın molozlar temizlendikten sonra ortaya çıkan mozaik zemini 487
Fg. 596 (CrP.108c) Divanın yarım daire şeklindeki üst kısmının (skira) zemininde bulunan meşhur "vahşi hayat" (wild-life) deseni 487
Fg. 597 (CrP.109b) Divanın yarım daire şeklinde girintili üst kısmının yan duvarlarında bulunan alçı / stukko kabartma süsleme kompozisyonu (sol taraf) 488
Fg. 598 (CrP.109c) Divanın yarım daire şeklinde girintili üst kısmın yan duvarlarında bulunan alçı / stukko kabartma süsleme kompozisyonu (sağ taraf) 488
Fg. 599 (CrP.118d) Müşettâ'nın havadan görünüşü 493
Fg. 600 (CrF.630) Müşettâ Sarayı'nın oturum planı 493
Fg. 601 (CrP.112b) Taş oyma süslü güney cephe, Berlin'e götürülmeden önceki görünüşü 494
Fg. 602 (CrP.112c) Güney cephenin götürüldükten sonraki görünüşü 494
Fg. 603 (CrP.113a) Girişin batı kanadı 494
Fg. 604 (CrP.113b) Girişin 1873'te görünüşü 494
Fg. 605(CrP.119b, 130, 131) Müşettâ Sarayı'nın güney cephesinin Berlin Müzesindeki bir kısmı 494
Fg. 606 (CrP.130) Müşettâ Sarayı'nın güney cephesinden görüntüler- 1 494
Fg. 607 (CrP.131) Müşettâ Sarayı'nın güney cephesinden görüntüler- 2 494
Fg. 608 (CrF.635) Plandaki sürekli geometrik bölümlerin görünüşü 495
Fg. 609 (CrF.636) Giriş-çıkış blokları (en sağdaki büyük salon cami), Fg.609a (CrF.636-detay), Müşetta saray camii planı 495
Fg. 610 (CrF.632a) Taş ustalarının imzaları 495

Fg. 611 (CrF.632b, c) Taş ustalarının imzaları (s.581) 495
Fg. 612 (CrF. 638) Mihrab nişi 496
Fg. 613 (CrP.115a) Mihrab nişi temizlenmeden önce 496
Fg. 614 (CrP.115b) Mihrap nişinin temizlendikten sonraki görünüşü 496
Fg. 615 (CrP.114b) Üç kemerli giriş ve arkasındaki bazilikal teşrif salonu 496
Fg. 616 (CrF.639 Ana binanın salonunun üçlü giriş kemerlerinin tahmini görünüşü 496
Fg. 617 (CrF.644) Ana bina üç girişli salon ve bazilikal üç apsisli salon planı 497
Fg. 618 (CrP.117b) Üç apsisli salonun temizlenmeden önceki görünüşü- 1 497
Fg. 619 (CrP.116a) Bazilika planlı ve üç apsisli salonun temizlenmeden önceki görünüşü- 2 497
Fg. 620 (CrP.116b) Bazilika planlı ve üç apsisli salonun temizlendikten sonraki hâli- 3 497
Fg. 621 (CrP.116c) Üç apsisli salonun kemerinin Berlin Müzesi'nde olan bir parçası 497
Fg. 622 (CrP.117c) Hela, temizlikten önce 497
Fg. 623 (CrF.645) Hela çizimi ve bazı taşların üzerindeki işaretler 497
Fg. 624 (CrF.654) Hela ve kanal gideri planı 497
Fg. 625 (CrF.647) Ana binanın tonozlu girişlerinden ikisi 498
Fg. 626 (CrF.648-650) Müşattâ Sarayı'nda bazı duvar örgü sistemleri 498
Fg. 627 (CrF.653) Avlunun (iç kısım) batı duvarında bulunan delikler ve kesiti 498
Fg. 628 (CrF.652a) Brunnow'un Müşattâ'nın tamamlanmış hâli için önerdiği plan 499
Fg. 629 (CrF.652b) Schulz'un Müşattâ'nın tamamlanmış hâli için önerdiği plan 499
Fg. 630 (CrF.652c) Creswell'in Müşattâ'nın tamamlanmış hâli için önerdiği plan 499
Fg. 631 (CrF.655a) cephe alt kısım üzerindeki taş işleme desen örnekleri- 1 499
Fg. 632 (CrF.655b- s.595) cephe alt kısım üzerindeki taş işleme desen örnekleri- 2 499
Fg. 633 (CrF.656b) cephe üzerindeki kuşaklarda görülen desen örnekleri-3 499
Fg. 634 (CrF.656a) cephe alt kısımda asma / üzüm motifi işlemeli kuşak 499
Fg. 635 (CrF.658- 3. sıra) cephe üzerindeki işlemelerden içi dolu çekirdek (rozet-kernel) bezemeleri 499
Fg. 636 (CrF.658- 4. sıra) cephe üzerindeki işlemelerden (rozet-kernel) bezemeleri 499
Fg. 637 (CrP.127) Müşettâ Sarayı'nın cephesinden bir taş işleme-bezeme örneği 500
Fg. 638 (CrP.123) Müşettâ'nın girişinin batı kısmındaki üzüm salkımı kuyruklu Griffin taş işlemesi 500
Fg. 639 (CrP.136b) Cephelerdeki üçgenlerin içinde tekrar eden içi dolu rozet motifi 500
Fg. 640 (CrF.661) Tûbe planı 503
Fg. 641 (CrP.137a, b) Kasr-ı Tûbe'nin uzaktan görünüşü 503
Fg. 642 (CrP.137d) Kasr-ı Tûbe'nin havadan görünüşü 504
Fg. 643 (CrP.137b) Kasr-ı Tûbe'nin yan girişlerden birisinin görünüşü 504
Fg. 644 (CrP.137e) Kasır'daki bazı odaların girişleri 504
Fg. 645 (CrP.138c) Ayakta kalmış salon / odalardan birisinin dışarıdan görünüşü 504
Fg. 646 (CrP138d) Oda içeriden 504
Fg. 647 (CrP.137d) B odası girişi 504
Fg. 648 (CrP.138a) B oda giriş kapısı üzerindeki lintel ve üzerindeki işlemeler 504
Fg. 649 (CrF.660) Herzfeld'den kapı çerçevelerinde görülen motiflerden birisinin çizimi 505
Fg. 650 (CrF.687) Kasrü'l-Bayr'ın planı 506
Fg. 651 (CrF.688A) Dr. Rise'in kazı ekibinden Dr. Feheveri'nin Creswell'e verdiği, kazı alanında bulunan unsurların yerlerini gösteren plan 509
Fg. 652 (CrF.688B) Harran Ulucamii planı (ölçümler: Creswell, çizim: M. Lyon, 1930) 510
Fg. 653 (CrP.140a) Harran Ulucamii'nin minaresinin 1960'lardaki görünüşü (bk, Fg.657) 510
Fg. 654 (CrP.139a) Doğu cephenin kesitleri- 1 510
Fg. 655 (CrP.139b) Doğu cephenin kesitleri- 2 510
Fg. 656 (CrP.139c) Doğu cephenin 1930'daki görünüşü, ... 510
Fg. 657 Harran Ulucamii kalıntılarının günümüzdeki görünümü 510
Fg. 658 (CrP.139d) Harran Ulucamii'nde duvar paye kalıntısı 511
Fg. 659 (CrP.139e) Mihrab önü kemeri payesinin arka kısmı 511
Fg. 660 Harran (Şanlı Urfa), Suriye, Şam arasındaki mesafeyi gösteren harita 511
Fg. 661 (CrP.140a) [Mihrab, minber ve transeptin görünüşü] 514
Fg. 662 (CrP.140d)-Transept ve yan sahnların (arcades) görünüşü 514
Fg. 663 (CrF.689, v.I, pt.II, p.648.2) Der'a Ulucamii Planı 515
Fg. 664 (CrP.140b) Avludan bir görünüş 516

Fg. 665 Ürdün-Amman civarındaki Der'a şehrinin konumunu gösteren harita 516
Fg. 666 (Cr2F.147 s.155) [Plan 1] I. Abdurrahman'ın 170 / 786-87'de yaptırdığı caminin ilk hâli 532
Fg. 667 [Plan 2] 965'teki Kuzeye uzatılmış hâli. 532
Fg. 668 [Plan 3] Kurtuba Camii'nin 1236'daki genişletilmiş hâli 532
Fg. 669 (CrF.143) caminin haremine yapılan katedralim konumu (c.2, s.147) 533
Fg. 670 (v.II, s.154-2, CrF.146) Katedralin cami içindeki konumu-detay (c.2, s.154.2-3) 533
Fg. 671 Maksûre (oda) şeklindeki (ilk) ana mihrabı ve kubbe-mihrab düzenlemesi 533
Fg. 672 (CrP.30a) İlk caminin avlusunun (portakal bahçesine) kuzey girişi (çan kulesinden) 537
Fg. 673 (CrP.30b) (CrP.30b) Kuzey girişi ve sağ tarafındaki revaklar [Fg.672,sol üst: caminin içine yapılmış olan katedralin çatısı] 537
Fg. 674 (CrF.89) Kurtuba Ulucamii'nin örnek aldığı Şam Ulucamii mihrab-minare-aksıl çizgisi 537
Fg. 675 (CrF.146-detay) Batı cephesi, San Estaban kapısı ve onun bulunduğu duvarın planı 538
Fg. 676 (CrP.28a) Batı Cephesi, Puerta de San Esteban'dan kuzeye doğru bakış 538
Fg. 677 (CrP.28b) Batı cephesi duvarı, güneye doğru bakış 538
Fg. 678 (CrP.28c) Puerta de San Esteban 541
Fg. 679 (CrP 29a/1932) Puerta de San Esteban kapısının sağındaki taş süslemeler 541
Fg. 680 (CrP.29a benzeri) San Estaban kapısı sol tarafındaki taş işlemesi 541
Fg. 681 (CrF.148) Palmira Büyük Tapınağı duvarındaki arma (cresting) örneği 542
Fg. 682 (CrF.143-Detay) Caminin ilk maksure-mihrabı ve yan kısımlarındaki önceden beytü'lmâl ve kütüphane odası olarak kullanılmış odaların planı 542
Fg. 683 Kurtuba Ulucamii'nin maksûre-mihrabı 542
Fg. 684 (Crf .144) Kurtuba Ulucamii içindeki çift katlı kemerlerin kesiti 544
Fg. 685 (CrF149) Mâride'deki Roma aquaduck'un çift katlı kemerleri 544
Fg. 686 (CrF.150) Mâride'deki Roma aquaduck'un çift katlı kemerleri ve Ulucami kerleri karşılaştırması 544
Fg. 687 Kurtuba Ulucamii mihrap önü kubbesinin içerden görünüşü 547
Fg. 688 Kurtuba Ulucamii'nin içine yapılmış olan katedralin giriş kısmı 547
Fg. 689 Caminin Haremine sonradan yapılan Katedralin çatısının havadan görünüşü 547
Fg. 690 Halifenin sarayından Maksure'ye giriş köprüsünün bulunduğu güney cephe (artık sarayın yerinde katedralin idari bir yapısı bulunmaktadır). 547
Fg. 691 (CrF.171) Mâride şehrinin Guadiana ırmağı, köprüsü ve kenarındaki kalesi (citadel) 550
Fg. 692 (CrF 171b) Köprüden şehre giriş-çıkışın kontrol edilmesi için Kale'ye yapılmış olan ilave kısım . 550
Fg. 693 (CrF.172) Kale'nin giriş cephesi ve üzerindeki kitâbe 550
Fg. 694 (CrP.45d) Mâride kalesi duvarlarında kullanılmış olan bir Vizigot mezar taşı 550
Fg. 695 (CrP.44a) Guadiana (Quadilquiver) ırmağı kenarındaki Mâride Citadeli (sol köşede kemerli Roma köprüsü) 552
Fg. 696 (CrP.44c) Kalenin çıkış kapılarından birisi 552
Fg. 697 (CrF173) Mâride Kalesi içindeki sarnıcın planları 553
Fg. 698 (CrP.45b) Sarnıcın merdivenlerinin son kısmı 553
Fg. 699 (CrP.45c) Toledo, Bab el-Kantara 558
Fg. 700 (Cilt 2, Cr2F.1) Ebû Müslim'in dârü'l-imâre yapısının tahmini çizimi 566
Fg. 701 (Cilt 2, s.9, Cr2F.2) el-Mansûr'un Bağdat şehri planı (ile merkezdeki saray ve caminin planı) 569
Fg. 702 Bağdat şehrinin kuruluş tarihi ve ölçüleri hakkında yazarların naklettiği rakamlar 571
Fg. 703 (Cr2F3) Bağdat şehrinin girişlerinden birisinin iç-dış müştemilat görünüşü (Herzfled) 573
Fg. 704 (Cr2F.5) Çoğunluğu Müslüman görgü şahidi yazarların anlattıklarından hareketle giriş kapılarının nasıl olabilecekleri hakkında Herzfeld'in (tahmini) çizimi 573
Fg. 705 (Cr2F.4) Mansûr'un Bağdat şehrinin giriş kapılarının birisinin (tahmini) kesiti 573
Fg. 706 (Cr2F.7) kuvvetlendirilmiş Asurlu kampı 574
Fg. 707 (Cr2F.8) Hitit şehri Sinjerli 7037m. çapında [770 yarda X 91,4 cm= 7037m.] 574
Fg. 708 (Cr2F.12) Darabjerd şehri 574
Fg. 709 (Cr2F.11) Hatra (m.s.1-2 yy. arası) 574
Fg. 710 (Cr2F.19) Hatra merkez ve giriş-çıkış kapı planı 574
Fg. 711 (Cr2F.14) Kom el-Ahmar Kalesi 579
Fg. 712 (Cr2F.15) Shunet ez-Zebîb 579
Fg. 713 (Cr2F.16) Shunet ez-Zebîb bükümlü girişinin görünüşü 579
Fg. 714 (Cr2F.18) Assur, aşağı kapı bükümlü girişi 579

Fg. 715 (Cr2F.21) Ain Tunga Kale girişi, s.28 582
Fg. 716 (Cr2F.23) Ankara Kalesi, iç citadel'in güney kapısı [ayrıca bk, Fg.721-727] 582
Fg. 717 (Cr2F.24) Herzfeld'e göre (893 ilavesiyle) Mansûr'un Cami-i Kebîr'inin planı 586
Fg. 718 (Cr2F.25) Creswell'e göre Mansûr'un (genişletilmiş) Cami-i Kebîr planı 586
Fg. 719 (Cr2F.26) Bağdat Cami-i Kebîr'ine ait olduğu düşünülen mihrab (c.2, 1940, s.37, M. Lyon) 589
Fg. 720 (Cr2P.1a-e) Bağdat Cami-i Kebîr'ine ait olduğu düşünülen mihrab (c.2, 1940, Bağdat Müz.) 589
Fg. 721 Ankara Kalesi'nin güneydeki ana kapısı 593
Fg. 722 Bükümlü girişin bulunduğu kuzey surları içindeki kapısına kale içinden giriş kapısı 593
Fg. 723 Bükümlü giriş alanından güneydoğu girişinin (içeriden) görünüşü 593
Fg. 724 Kuzey kapısından bükümlü girişin bulunduğu alanın görünüşü 593
Fg. 725 Kuzey kapısındaki bükümlü girişin surların üst kısmından görünüşü 593
Fg. 726 Bükümlü çıkışa dışardan (1178 tarihli Alaaddin Camii tarafından) bakış 593
Fg. 727 Kuzeydeki bükümlü girişin planı (giriş surların içindedir ama planda dışında gösterilmiştir) 593
Fg. 728 Atnalı planlı Rakka şehri, dış duvarları, saray, Ulucami ve 1878'de Çerkezlerin yerleştiği bölge 595
Fg. 729 (Cr2P.2e) Rakka'nın Bağdat Kapısı dışarıdan 596
Fg. 730 (Cr2F.32) Bağdat Kapı girişi üzerindeki süslemeleri 596
Fg. 731 (Cr2P.3e) Bağdat kapı içerden görünüşü 596
Fg. 732 (Cr2P.3a) Bağdat kapısının havadan görünüşü 596
Fg. 733 (Cr2F.29) Bağdat Kapısının 4 merkezli sivri kemeri 596
Fg. 734 (Cr2F.30-31) Kemerin pervazlarındaki süslemelerden birisi, ... 596
Fg. 735 (Cr2F.31) Giriş sol kemerdeki sivastika (gamalı haç) motifi 596
Fg. 736 (Cr2F.33) Rakka Ulucamii 599
Fg. 737 (Cr2F.34) Rakka Ulucamii'nde Mansûr zamanından kalma bir alçı işi süsleme örneği 599
Fg. 738 (Cr2P.4a) Rakka Ulucamii kalıntıları uzaktan 599
Fg. 739 (Cr2P.4c) Rakka Ulucamii'nin cephe duvarlarından birisi 599
Fg. 740 (c.2, s.97-CrF.80) Kerbelâ-Kûfe civarındaki Uhaydır, Menar Müjde, Atşan Han vb. Abbâsî yapılarının bulunduğu bölge 604
Fg. 741 (Cr2F.68) Uhaydır Sarayı çevre duvarları, havadan 606
Fg. 742 (Cr2F.35) Reuter'in 1910'da çıkarttığı Uhaydır planı 606
Fg. 743 (Cr2P.5b) Uhaydır Sarayı kalıntılarının güneybatı cephesinin görünüşü 606
Fg. 744 (Cr2F.66-1) Kuzeydeki ilave yapının planı (c.2, s.82-2, 3) 607
Fg. 745 (Cr2F.64c) Cres.'in 1969 baskısı için detaylandırarak yeniden çizdiği Uhaydır Sarayı planı 607
Fg. 746 (Cr2F.36a) Gözetleme ve köşe kule planı 608
Fg. 747 (Cr2F.39) Ana giriş dışarıdan tahmini görünüşü 608
Fg. 748 (Cr2F.38a) Doğu giriş kesiti 608
Fg. 749 (Cr2F.38b) Doğu kapısı (Creswell) 608
Fg. 750 (Cr2F.61) Giriş kapısı 1. ve 2. kat planları (Creswell) 608
Fg. 751 (Cr2P.10d) Büyük salon girişi 608
Fg. 752 (Cr2P.11c) Büyük salonun güney kısmı 608
Fg. 753 (Cr2F.65) Tonoz örme metodu- 2 608
Fg. 754 (Cr2F.42) Kemer örme tekniği- 1 608
Fg. 755 (Cr2F.43) Kemer örme tekniği- 2 608
Fg. 756 (Cr2F.46) Bir tür tuğla duvar örme metodu 608
Fg. 757 (Cr2F.65) Şeref avlusu kuzey cephesi içeriden 609
Fg. 758 (Cr2F.66) Şeref avlusu güney tarafı 609
Fg. 759 (Cr2P.13c-d) Şeref avlusunun kalıntıları- 1 609
Fg. 760 (Cr2P.12a) Şeref salonunun kalıntıları- 2 609
Fg. 761 (Cr2F.60) Uhaydır Sarayı kesit çiziminin bir kısmı (s.76'dan sonra ki çift sayfa) 609
Fg. 762 (Cr2F.52) Oda no. 40 609
Fg. 763 (Cr2F.51) Tuğlalarla yapılmış sütun başı 609
Fg. 764 (Cr2P.120e) Uhaydır Sarayı Camii'nin mihrabı 609
Fg. 765 (Cr2F.57) Saray camisinin kubbe ve süslemeleri 610
Fg. 766 (Cr2F.58) Cami harem koridoru 610
Fg. 767 (Cr2F.59) Caminin iç giriş kapılarından birisi 610
Fg. 768 (Cr2F.62) İç ilavelerden (annexe) birisi (Reuther) 610

Fg. 769 (Cr2F.63) Serdab planı 610
Fg. 770 (Cr2F.67) İlave yapıdaki (annexe) üçlü pencere düzeni 611
Fg. 771 (Cr2F.69) Hamam planı 611
Fg. 772 (Cr2P.20c-d) Avlu kuzey cephesi 611
Fg. 773 (Cr2P.21b-c) Avludan görünüşler 611
Fg. 774 (Cr2F.70) Kasr-ı Harana Girişi 611
Fg. 775 (Cr2F.72) Tâk-ı Kisrâ, cephe süslemeleri 611
Fg. 776 (Cr2F.76) Kerkük'te Martyrion of Mar Tahma 612
Fg. 777 (Cr2F.74) Cresiphon tonoz örtülü kilise planı (II. yy.) 612
Fg. 778 (CrF 75) Fars'ta Sarvistan Sarayı'nda geniş tonoz örtülü hol (I. yy.) 612
Fg. 779 (Cr2F.83-84) Fîrûzâbâd Sarayı planı ve ön cephe kesiti 613
Fg. 780 (Cr2F.91-92) Fîrûzâbâd'da [yüksek kubbelerinde] köşe kemeri uygulaması 613
Fg. 781 (Cr2F.89-90) Servistan Sarayı planı ve ön cephe kesiti 613
Fg. 782 (Cr2F.77) Hatra tonoz içi tünel / tüpler 613
Fg. 783 (Cr2F.78) Tâk-ı Kisrâ büyük livan ön cephe süslemesi 613
Fg. 784 (Cr2F.79) Atşân planı (s.91) 616
Fg. 785 (Cr2P.22c, d, f) Atşân yapısı kalıntıları (sağda kuzeydoğu kapısı) 616
Fg. 786 (1932, Cr2P.22c) Menâr Müjde 618
Fg. 787 *Leiden İslam Ansiklopedisi*, "Abbâsîler", I, s.19'daki (eksik) Abbâsî hanedanı soy ağacı 626
Fg. 788 *el-Esâsu fî Nesebi benî Abbâs* kitabında (Îsâ b. Mûsâ, Mûsâ b. Muhammed ve Îsâ b. Ali b. Abdullah b. Abbâs dâhil) Abbâsî hanedanı şeceresi 626
Fg. 789 (c.2, CrP.24a) Tārı (Tanrı) Hane orta / avlu kısmı (Creswell 1979) 628
Fg. 790 (Cr2P.24a) Tārı Hane orta / avlu kısmı (aynı resim Creswell 1940) 628
Fg. 791 (Cr2P.24b) Târı Hane'nin iç kısmından görüntüler- 1 628
Fg. 792 (Cr2P.24c) Târı Hane'nin iç kısmından görüntüler- 2 628
Fg. 793 (Cr2F.82) Tārı Hane kesiti 628
Fg. 794 (Cr2F.81) Tārı (Tanrı) Hane Camii planı (Godard) 629
Fg. 795 Damgan şehrinin konumu 629
Fg. 796 (Cr2F.151) Remle Sarnıcı'nın planı 632
Fg. 797 (Cr2P.33c) Sarnıcın içeriden payelerinin görünüşü 632
Fg. 798 (Cr2F.152) Remle Sarnıcı iç kısımlarından çizimler ve görüntüler 633
Fg. 799 (Cr2P.33a, b) Sarnıcın içeriden kemerlerinin görünüşü 633
Fg. 800 (Cr2F.153) Hîre kazı alanı, kısmen Sâsânî dönemine ait kabul edilen kısmın planı 634
Fg. 801 Fg. 701 (Cr2P.34a) Kazı alanından bir kare 634
Fg. 802 (Cr2P.34b) Müslüman evlerinde görülen alçı- dekor unsurları- 1 634
Fg. 803 (Cr2P.34c-d) Müslüman evlerinde görülen alçı- dekor unsurları- 2, 3 634
Fg. 804 (Cr2F.154) Havadan çekilmiş fotoğrafı 636
Fg. 805 (Cr2F.155) Sûse Ribâtı görünüşü (çizim Marçais) 638
Fg. 806 (Cr2P.36d) Sûse Ribâtı'nın avlusundan bir görünüş 638
Fg. 807 (Cr2F.156a) Ribât'ın planı 639
Fg. 808 (Cr2P.36b) Ribât'ın minaresi 639
Fg. 809 (Cr2F.156b) Girişin üzerindeki caminin planı 639
Fg. 810 (Cr2P.36f) Girişin üstündeki mescidin içi 640
Fg. 811 (Cr2P.120f) Mescidin mihrabı 640
Fg. 812 (Cr2F.194) Sâmerrâ şehri yerleşim alanını gösteren plan 644
Fg. 813 Cevsaku'l-Hâkānî Sarayı'nın Cres., *EMA,* 1979, c.2, s.242-2, 3'deki çok katlamalı büyük planı . 645
Fg. 814 (Cr2F.188) Ahşap Kapı sövesi üzerindeki oyma işi 646
Fg. 815 (Cr2F.183) Sâmerrâ'da görülen stukko bezemelerinden çeşitli örnekler- 1 646
Fg. 816 (Cr2F.184) Sâmerrâ'da görülen stukko bezemelerinden çeşitli örnekler- 2 646
Fg. 817 (Cr2F.185-186) Sâmerrâ'da görülen stukko bezemelerinden çeşitli örnekler- 3 647
Fg. 818 (Cr2F.181) Cevsaku'l-Hâkānî, Bâb el-Ammâ kapısı çizimi 648
Fg. 819 (Cr2F.189-190) Taht odasındaki mermer friz süsleme örnekleri 648
Fg. 820 (Cr2P.57b) Taht odası mescidindeki sütun başı kalıntıları süslemeleri 648
Fg. 821 Mihrab ve iki yanındaki saat şekilli sütun başları 648
Fg. 822 (Cr2P.121 b) Sâmerrâ'da son dönemde bulunan bir başka mihrab 649

Fg. 823 (Cr2F.191a) Cevsek'te taht odası bitişiğindeki mescidin mihrabı, karşıdan görünüşü 649
Fg. 824 (Cr2F.191b) Bu mihrabın sütunlarla birlikte planı 649
Fg. 825 (Cr2F.191c) Mihrabın iki yanındaki sütunların baş ve taban kaideleri 649
Fg. 826 (Cr2F.192) Kubbeli salonda görülen resimlerin Herzfeld tarafından tamamlanmış hâli 650
Fg. 827 (Cr2F.193) Solda ming ooi motifi, ortada Turfan'daki duvar resimlerinden bir kesit ve sağda Cevsaku'l-Hâkānî'de görülen motif / amblemler 650
Fg. 828 (Cr2F.195) Ebû Fetâte Camii planı 653
Fg. 829 (Cr2F.196b) Creswell'in cephe çizimi 653
Fg. 830 (Cr2P.58d) Ebû Fetâte Camii kemerli cephesi 653
Fg. 831 (Cr2P.58e) İç kısmın görünüşü 653
Fg. 832 (Cr2P.121.a) Ebû Fetâte Camii mihrabı 653
Fg. 833 (Cr2F.199) Sûse Ulucamii planı 656
Fg. 834 (Cr2F.197) Camideki emer sistemi 657
Fg. 835 (Cr2P.60a) Ulucami'nin güneyden kuzeye üst kısımdan görünüşü (arkada Ribât'ın minaresi) ... 657
Fg. 836 (Cr2P.59a) Ribât'ın minaresinden Ulucami'nin görünüşü 657
Fg. 837 (Cr2P.60b, d) Avlunun görünüşü 657
Fg. 838 (Cr2P.61a, c) İç kısımlar 657
Fg. 839 (Cr2P.60e) Revak cephesi üzerindeki kûfî yazılar 657
Fg. 840 (Cr2P.61b) Kemer içi cephe 658
Fg. 841 (Cr2P.62a) Kemer içi cephe alçı süslemesi karşıdan görünüşü 658
Fg. 842 (Cr2F.199b) Ulucamii kıble haremi 658
Fg. 843 Mihrab ve sağ tarafında tekerlekli minber yuvası 658
Fg. 844 (Cr2F.200) Sûse Ulucamii'nden alçı süsleme grupları 659
Fg. 845 (Cr2F.201) Üstte Tunus Bardo Müzesi'nden Terra-Kota motifi 659
Fg. 846 (Cr2P.65a) Sâmerrâ Ulucamii ve çevresinin havadan görünüşü 662
Fg. 847 (Cr2P.65b) Sâmerrâ Ulucamii ve minaresinin görünüşü 662
Fg. 848 (Cr2P.66a) Sâmerrâ Ulucamii uzaktan görünüş 662
Fg. 849 (Cr2P.64b) Sâmerrâ Ulucamii güneydoğu cephesi 662
Fg. 850 (Cr2P.65a) Güneydoğu cephe duvarları 662
Fg. 851 (Cr2P.64c) Yaklaşık 60m yüksekliğe sahip Malviya denilen minaresi 662
Fg. 852 (Cr2F.202) Giriş cephe kesiti 663
Fg. 853 (Cr2F.208) Asurlu dönemi şehir surları 663
Fg. 854 (Cr2F.203) Ulucami payeleri kesiti 664
Fg. 855 (Cr2F.203-detay) Ulucamii paye kesiti 664
Fg. 856 (Cr2P.66d) Ulucamii pencere formu 664
Fg. 857 (Cr2F.204) Uucami'den alçı işi süsleme örnekleri 664
Fg. 858 (Cr2P.66c) Uucami, ortada mihrab ve iki yanındaki kapılar 664
Fg. 859 (Cr2F.205-detay) Minare ve cami bağlantı planı 666
Fg. 860 (Cr2F.205, p.258-3) Sâmerrâ (Mütevekkil'in) Ulucamii planı 666
Fg. 861 (Cr2F.207) Samrrâ Ulucamii malviyesi 666
Fg. 862 (Cr2F.209) Horasabâd Zigguratı 666
Fg. 863 (Cr2F.211) el-Hibba Zigguratı 666
Fg. 864 (Cr2F.210) Gur Kulesi 668
Fg. 865 (Cr2F.212) Çin Tai Kulesi 668
Fg. 866 (Cr2F.213) Sâmerrâ'nın kurulduğu bölge 673
Fg. 867 (Cr2F. 214) Belkuvârâ Sarayı planı 673
Fg. 868 (Cr2F.214-Detay) Giriş yolu sağ taraftaki caminin konumu 673
Fg. 869 (Cr2F.213-Detay) Sâmerrâ'nın kurulduğu bölgenin detayı 673
Fg. 870 (Cr2F. 215) Belkuvârâ Sarayı ana girişi, Herzfeld'in yeniden kurulumu 674
Fg. 871 (Cr2F.216) Saraydan stukko parçaları 674
Fg. 872 (Cr2F.217) Sûse şehri haritası, Ulucami ve Ribât'ın konumları 678
Fg. 873 (Cr2F.217-detay) Ulucami ve Ribât-Detay 678
Fg. 874 (Cr2P.69k) Minare, batı duvarı, güneye bakış 679
Fg. 875 (Cr2P.68a) Güney cephe, doğu kısmı 679
Fg. 876 (Cr2P.69a) Kasba ve Minars 679

Fg. 877 (Cr2P.67c) Üzerinde kûfî kitâbe bulunan güney duvarı (içeriden görünüşü) 679
Fg. 878 (Cr2P.68b, c, d) a- Kuzey, b- Güney, c- Kuzey duvarları (içeriden) 679
Fg. 879 (Cr2F.220) Sûse Minaresi planı ve kesiti 680
Fg. 880 (Cr2P.70a) Mütevekkiliyye şehrinin (ve Ebû Dülef Camii) kalıntılarının görünüşü 682
Fg. 881 (Cr2F.221) Mütevekkil'in Viyana Müzesi'ndeki 855 tarihli bir dirhemdeki portresi 682
Fg. 882 (Cr2P.70a) Ca'feriyye şehri ve Ebû Dülef Camii konumu 686
Fg. 883 (Cr2P.70a-Detay) Ebû Dülef Camii 686
Fg. 884 (Cr2P.71b) Ebû Dülef Camii uzaktan görünüşü 686
Fg. 885 (Cr2P.71c) Ebû Dülef Camii'nde 686
Fg. 886 Payeler üzerindeki oyuk / nişlerden birisi 686
Fg. 887 (Cr2P.71c) Ebû Dülef Camii kalıntıları- 1 686
Fg. 888 (Cr2P.71d) Ebû Dülef Camii kalıntıları- 2 686
Fg. 889 (Cr2P.71e) Ebû Dülef Camii minaresinden geriye kalan 686
Fg. 890 (Cr2F.223) Ebû Dülef Camii planı ve Mihrabın kesiti (Creswell) 687
Fg. 891 (Cr2P.73a) Ev XIII, oda 11, Taka'lı batı duvarı 690
Fg. 892 (Cr2P.74b) Ev XII, oda 18 690
Fg. 893 (Cr2P.73b) Ev XIII, oda 11, Odalardaki Taka'ların bazıları 691
Fg. 894 (Cr2P.78 a) Ev III, oda 16 691
Fg. 895 (Cr2P.78c) c- Ev XI a 691
Fg. 896 (Cr2P.75c) Ev XI 691
Fg. 897 (Cr2P.78e) Ev XI, b 691
Fg. 898 (Cr2P.76a) Cübeyriye yakınındaki evden 691
Fg. 899 (Cr2P.74d) Ev XIII, oda 11, stukko parçaları- 1 691
Fg. 900 (Cr2P.74e) Ev XIII, oda 11, stukko parçaları- 2 691
Fg. 901 (Cr2P.76c) Cübeyriye yakınındaki evden, yükseklik 1,08m. 691
Fg. 902 (Cr2F.225b) Kubbetuü's-Suleybiye plan kesiti 693
Fg. 903 (Cr2P.79a) Kubbetuü's-Süleybiye'nin restore edilmeden önceki hâli 693
Fg. 904 (Cr2F.226) Kubbetuü's-Süleybiye geometrik simetrisi 694
Fg. 905 (Cr2F.225a) Kubbetuü's-Süleybiye'nin sekizgen planı 694
Fg. 906 Irak-Sâmarrâ'daki Kubbetü's-Süleybiye'nin restore edilmiş hâli 697
Fg. 907 (Cr2F.258 (Girişdeki) Mermer-panel düzenlemesi 700
Fg. 908 (Fig.259) Kasrü'l-Âşıkîn'in planı 700
Fg. 909 (Fig. 259b) Kasrü'l Âşıkîn'in girişi 700
Fg. 910 (Cr2P.116a) Batı cephesinin uzaktan görünüşü 700
Fg. 911 (Cr2P.116b) Kuzey-Batı köşesi 700
Fg. 912 (Cr2P.116c,) Kuzey cephesi içeriden 700
Fg. 913 (Cr2P.115b) Kuzey cephesi dışarıdan 700
Fg. 914 (Cr2P.78a) Stil A motif örnekleri- 1 706
Fg. 915 (Cr2P.78b) Stil A motif örnekleri- 2 706
Fg. 916 (Cr2P.78d) Stil A motif örnekleri- 3 706
Fg. 917 (Cr2P.52a) Stil A motif örnekleri- 4 706
Fg. 918 (Cr2P.52c) Stil A motif örnekleri- 5 706
Fg. 919 (Cr2P.75b) Stil A motif örnekleri- 6 706
Fg. 920 (Cr2P.78f) Stil A motif örnekleri- 7 706
Fg. 921 (Cr2P.183) Stil A motif örnekleri- 8 706
Fg. 922 (Cr2P.75a) Stil B motif örnekleri- B1 707
Fg. 923 (Cr2P.75b) Stil B motif örnekleri- B2 707
Fg. 924 (Cr2P.75c) Stil B motif örnekleri- B3 707
Fg. 925 (Cr2P.77a) Stil B motif örnekleri- B4 707
Fg. 926 (Cr2P.77c, d) Stil B motif örnekleri- B5 707
Fg. 927 (Cr2P.78f) Stil B motif örnekleri- B6 707
Fg. 928 (Cr2F.186) Stil C motif örnekleri- C1 707
Fg. 929 (Cr2F.187) Stil C motif örnekleri- C2 707
Fg. 930 (Cr2F.188) Stil C motif örnekleri- C3 707
Fg. 931 (Cr2P.53a, b) Stil C motif örnekleri- C4 707

Fg. 932 (Cr2P.56a) Stil C motif örnekleri- C5 707
Fg. 933 (Cr2P.57a) Taht odası ve CrF.191a'daki mescit duvarında görünen bezeme (Stil C6)..... 707
Fg. 934 (Cr2P.72b) Stil C motif örnekleri- C7 707
Fg. 935 (Cr2P.72c) Stil C motif örnekleri- C8 707
Fg. 936 (Cr2P.72d) Stil C motif örnekleri- C9 707
Fg. 937 (Cr2P.72e) Stil C motif örnekleri- C10 708
Fg. 938 (Cr2P.74c) Stil C motif örnekleri- C11..... 708
Fg. 939 (Cr2P.1d) Haseki Mihrab'dan bir kesit - Stil C12 708
Fg. 940 (Cr2P.79b) Küçük havuz..... 710
Fg. 941 (Cr2P.79c) Küçük ve büyük havuz 710
Fg. 942 (Cr2F.230) Nilometre'nin doğu-batı kesiti 714
Fg. 943 (Cr2P.81 b, c) Nilometre'nin batı cephesindeki girinti ve kuzey cephesindeki girinti..... 714
Fg. 944 (Cr2F.231) Nilometre planı..... 714
Fg. 945 (Cr2P.80a-b) Güney taraftan inen merdiven ve kuzey duvarındaki girinti 715
Fg. 946 (Cr2P.81a) Nil'e açılan üst tünel (sağda merdiven, tünelin köşelerinde ölçü sütunları)..... 715
Fg. 947 (Cr2P.82a-b) Ölçü sütunu üst kısmı: doğu-kuzeydoğu yüzü ve kuzey-doğu yüzü..... 715
Fg. 948 (Cr2P.82d) Ölçü sütunu üst kısmı kuzey-batı yüzü 715
Fg. 949 (Cr2P.82g) Ölçü sütunu üst kısmı güney doğu yüzü 715
Fg. 950 Kahire'nin içinden geçen Nil nehrinde Roda (Ravza) adasının ucundaki Nilometrenin konumu . 724
Fg. 951 Ravza adasındaki Nilometre'nin günümüzde dışarıdan görünüşü 724
Fg. 952 Ravza adasının ucundaki Nilometrenin içinden bir görünüş 724
Fg. 953 (Cr2F.243) Tunus Ulucamii (Ez-Zeytûne) planı..... 726
Fg. 954 (Cr2P.92a) Tunus Ulucamii haremi, orta sahn 726
Fg. 955 (Cr2P.92c) Mihrab önü kubbesi dışarıdan 727
Fg. 956 (Cr2P.92b) Mihrab önü kubbesi içeriden 727
Fg. 957 (Cr2P.93a-b) Giriş cephesi ve kemer üstü yazı-motif bezemesinin görünüşü 731
Fg. 958 (Cr2P.93c) Kemerlerin üzerindeki taş oyma yazı-motif bezeme düzenlemesi..... 731
Fg. 959 (Cr2F.257 Ahmed bin Tolun Camii planı (çizim, Creswell) 744
Fg. 960 (Cr2F.257-detay) Mihrab önü harem alanı, Maksûresi ve Ziyâde'deki Sebil 744
Fg. 961 (CrP97b) Bedr el-Cemâlî'nin 1077 tarihli tamir kitâbesi..... 744
Fg. 962 (Cr2P.97) Emir Şargitmiş Medresesi'nden Ahmed bin Tolun Camii'nin görünüşü 745
Fg. 963 (Cr2P.98b) Kuzey-Doğu cephesi..... 745
Fg. 964 Kuzey-doğu ziyade kısmının görünüşü..... 745
Fg. 965 (Cr2P.98a) Caminin dış duvarları ve üst kısımlardaki amblem (Cresting)..... 745
Fg. 966 (Cr2P.113a) Kuzey doğu cepheden (Güney-doğu, 1) 746
Fg. 967 (Cr2P.113b) Kuzey doğu cepheden (Güney-doğu, 2) 746
Fg. 968 (Cr2P.114a) Kapı yüzey süslemeleri 746
Fg. 969 (Cr2P.100a) Kenarlarda üzeri kapalı (revaklı-harîm) kısımların avludan görünüşü 747
Fg. 970 (Cr2P.100b) Kenarlarda üzeri kapalı kısımların içeriden görünüşü..... 747
Fg. 971 (Cr2P.107d, e) Payelerin köşelerindeki tuğla sütunların başlarındaki süslemeler- 1 748
Fg. 972 (Cr2P.107d, e) Payelerin köşelerindeki tuğla sütunların başlarındaki süslemeler- 2 748
Fg. 973 (Cr2F.245) Payelerin sütun başlarında görülen motif örnekleri..... 748
Fg. 974 (Cr2P.99-Detay) Sivri kemerli (1.80 x 2.30m ebatlı) pencere oyuklarının iki yanınında iki sütunçe bulunan çerçeve düzenlemesi..... 748
Fg. 975 (Cr2F.248 a, b) Kemer iç yüzeylerindeki alçı süsleme örnekleri- 1 749
Fg. 976 (Cr2F.249 a, b, c) Kemer iç yüzeylerindeki alçı süsleme örnekleri- 2..... 749
Fg. 977 (Cr2P.106a, b) Kemerlerin iç yüzeylerindeki alçı süsleme örnekleri (Güneybatı tarafı,..... 749
Fg. 978 (Cr2P.107c) Çerçeve bezemesi (artık yerinde değil, Owen Jones yoluyla)..... 749
Fg. 979 (Cr2F.250) Kemerlerin etrafını dolaşan firiz / kuşak 750
Fg. 980 (Cr2F.251) Kemer yüzeyi çerçevesinin içleri motiflerle süslü kuşaklarından örnekler..... 750
Fg. 981 (Cr2P.102a) Tüm mekânı dolaşan 2467m'lik kûfî yazı şeridinden bir kesit 750
Fg. 982 (Cr2P.102a-Detay) üst kısımlarda tüm yapıyı dolaşan kûfî yazı şeridinden detay..... 751
Fg. 983 CrP.122a- Mihrabın üst kısmındaki kûfî yazı kuşağından detay 751
Fg. 984 (Cr2P.101a) Orta sahn, kıble duvarından ikinci sıra, üst kat süslü çerçeveli pencereler..... 751
Fg. 985 (Cr2P.102b) Payelerin etrafını ve ön yüzlerini çerçeve gibi dolaşan süsleme kuşakları 751

Fg. 986 (Cr2P.102c) Payelerin etrafını dolaşan süs bezemelerinde motiflerin köşe dönüşü 751
Fg. 987 (Cr2P.99) Avludan kıble yönündeki 5 sıra sahn, paye ve kemerlerin görünüşü (1893)..... 751
Fg. 988 (Cr2P.122) İbn Tolun Camii'nin ana mihrabı 751
Fg. 989 (Cr2F.252a, b) Pencere şebekelerinde görülen taş oyma kûfî yazı ve motif örnekleri- 1 751
Fg. 990 (Cr2F.252c) Pencere şebekelerinde görülen taş oyma kûfî yazı ve motif örnekleri- 2 751
Fg. 991 (Cr2F.252d) Pencere şebekelerinde görülen taş oyma kûfî yazı ve motif örnekleri- 3 751
Fg. 992 (Cr2P.111e) Güneydoğu cephe, soldan beşinci pencere 752
Fg. 993 (Cr2F.254) Pencere şebekelerinde görülen bazı motiflerin analizleri- 1 752
Fg. 994 (Cr2F.255) Pencere şebekelerinde görülen bazı motiflerin analizleri- 2 752
Fg. 995 (Cr2P.123a) Ahmed bin Tolun Camii'ndeki küçük-alçı mihrab M1 753
Fg. 996 (Cr2P.123b) Ahmed bin Tolun Camii'ndeki küçük-alçı mihrab M2 753
Fg. 997 İbn Tolun camiindeki üçüncü mihrap (M3) ve revzenlerden giren meşhur ışık hüzme örneği 753
Fg. 998 (Cr2P.123c) Şam Ulucamii'ndeki X. yy'a tarihlenen yarım / küçük düz mihrab..... 753
Fg. 999 Ahmed bin Tolun Camii orta sahnnın iki payesindeki mihrab M1 ve M2'nin bulunduğu yerler 753
Fg. 1000 (Cr2F. 247) Creswell'in v.II, s.342-2,3'de çift sayfada verdiği caminin kesit çiziminden 755
Fg. 1001 Ahmed bin Tolun Camii minaresinin üst şerefe kısımları 755
Fg. 1002 Kahire İmam Şâfiî Türbesi'nin kubbesi üstündeki kayık..... 755
Fg. 1003 (Cr2F.244) Basâtin Su Deposu'nun planı 761
Fg. 1004 (Cr2P.94b) Depo'nun güneyden görünüşü 761
Fg. 1005 (Cr2P.94a) Depo'nun güneybatısı 1920'lerdeki görünüşü 761
Fg. 1006 (Cr2P.94d) Vadideki su kemeri yolundan bir görüntü 761
Fg. 1007 (CrF260) Fustat Katâ'i'de 1932 kazlarında bulunan altıgen havuzlu bir ev planı 765
Fg. 1008 (Cr2P.123d) Katâ'i kazılarında evlerin birisinin duvarındaki alçı işi mihrab dekoru 765
Fg. 1009 (Cr2P.117b) Katâi erken dönem evler kazı alanı..... 766
Fg. 1010 (Cr2P.117c) Evlerdeki stukko işleri..... 766
Fg. 1011 (Cr2P.117d) Fustat'ta eski bir evde stukko panel süsleme 766
Fg. 1012 (Cr2P.117e) Evlerin duvarlarında rastlanan alçı işi süslemeler..... 766
Fg. 1013 (Cr2F.261a) İsmail Samanî Türbesi plan ve kesiti..... 769
Fg. 1014 (Cr2F.261b) İsmail Samanî Türbesi'nin diğer çizimleri 769
Fg. 1015 (Cr2P.118a) İsmail Samanî Türbesi genel görünüşü..... 769
Fg. 1016 (Cr2P.119b) İsmail Samanî Türbesi kemer üstü dolgusundan (spandrel) detay..... 770
Fg. 1017 (Cr2P.118b) İsmail Samanî Türbesi cephe detayı..... 770
Fg. 1018 (Cr2P.119c) Türbenin iç kısmı..... 770
Fg. 1019 (Cr2P.119e) Kareden sekizgene geçiş ve onun üzerine de daire kubbenin kurulumu 770
Fg. 1020 (CrF.506, 1969/79, c.1, bl.2, s.456) Ruveyha'daki Bizzos Mozolesi'nin kubbe kurulumu..... 771
Fg. 1021 (CrF.504, 1969/79, c.1, bl.2, s.457-1) Ruveyha'daki Bizzos Mozolesi 771
Fg. 1022 Muâviye dönemi, 43 / 666 tarihli gümüş sikkesi (1979 / Fg. 70'in bozulmuş görünüşü)..... 784
Fg. 1023 Cres.1979, Fig.70'in alt yazısı 784
Fg. 1024 CrF.70'in *EMA,* c.1, 1932 ilk baskısındaki daha anlaşılır hâli..... 784
Fg. 1025 CrF.70'in aynı sikkenin diğer kaynaklarda bulunan daha temiz görünüşü 784
Fg. 1026 Abdülmelik sikkesi- 1 (*EMA,* c.1, bl.1, 1979, s.131, Fig. 71) baskısındaki görünüşü..... 785
Fg. 1027 Abdülmelik sikkesinin *EMA*, c.1, 1932 baskısındaki görünüşü (CrF.53)..... 785
Fg. 1028 Ön yüzünde; sol elinde üzerinde haç bulunan dünyayı, sağ eli ile de haçı (cross) tutan zırhlı II. Justinian, arka yüzünde ise; çarmıh (calvari) bazası üzerinde Bizans haç direği bulunan Bizans sikkesi 785
Fg. 1029 Benzer kalıbın ön yüzüne kılıçlı Abdülmelik figürü konulup arka yüzü de çarmıhının yan kolları düşürülüp arapça yazı ilavesi ile basılmaya devam edilen Bizans sikkesi 785
Fg. 1030 (CrF.13) Kazvin'deki Muhammed b. Haccâc'ın yaptırdığı Mescid-i Sevr'deki (Öküz Mescidi) Sâsânî dönemine ait öküz başlıklı sütun örneği..... 793
Fg. 1031 (CrF.15) Saqqara'da VI. yy'a ait Apa Jeremias Manastırının kazılarında bulunduğu iddia edilen minber benzeri unsur (kaynak: Quibell, *Excavations at Saqqara 1908-9, 1909-10*, s.7, plt. XIV) 793
Fg. 1032 (CrF.549) 489 tarihli SS Kilisesi)..... 797
Fg. 1033 (CrF.108) Marrataan en-Nu'man, kubbeli şadırvan yapısı (Herzfeld yoluyla) 805
Fg. 1034 (CrF.109) Hama beytü'lmâl binası 805
Fg. 1035 (CrF.123-Detay) 785 tarihli Kurtuba Camii maksûre mihrabı (tüm cami planı için bk, s.533) 810
Fg. 1036 Kurtuba Ulucamii'nin oda / maksûre şeklindeki mihrabının karşıdan görünüşü 810

Fg. 1037 Kayrevan Ulucami (tahmini) ilk geniş mihrabı ve sonradan ilave edilen maksuresi 810
Fg. 1038 Kayrevan Ulucamii'nin sonradan ilk mihrabın önüne yapılan mihrab ve arka Maksure odaları . 810
Fg. 1039 Sûse Ulucamiinin geniş mihrabı ve arka Maksure odası (CrF 199-Detay) 810
Fg. 1040 (CrF.76) İslâm mimarisindeki mihrabın öncüsü olduğu iddia edilen Sakkara'daki Kıptî Apa Ceremia Manastırı'ndaki heykel nişi örneği 814
Fg. 1041 (CrF.77) Sakkara'daki Kıptî Apa Ceremia Manastırı'ndaki ikinci niş örneği olduğu iddia edilen ortasındaki rafa (yüzeyindeki resimleri aydınlatmak için) kandil konulan kısa resim nişi (Fg.104a, başka bir resim nişi örneği)..... 814
Fg. 1042 (CrF.338) Cebel Seys mihrabı, 1042a Han ez-Zebib mihrabı (CrF.560, s.446), Fg.1042b-CrF.555-detay) Hallâbât camii mihrabı (tüm cami planı için bk, s.444), Fg.1042c Mefcer saray camii mihrabı Fg.541-CrF.629a, s.475), Fg.1042d Tunus Ulucamii mihrabı (bk, Fg.953-CrF.243, s.726). 817
Fg. 1043 (CrP.102d) 720-743 arası Hişam dönemine tarihlenen Mefcer saray camii'nin mihrap kalıntısı, Fg.1043a (CrP.103e) Mefcer avlusundaki halkın camisinin mihrap kalıntısı (Planlar için bk, CrF.629, 629a-b, s.475) Fg.1043b-CrP.115b Müşetta saray camiinin mihrap kalıntısı (dfbi bk, Fg.609a, s.495-496) 817
Fg. 1044 Mescid-i Nebevî'de Hz. Osman mihrabı olarak bilinen (1258 büyük yangınından sonra Memlükler tarafından yeniden yapılmış olan dar (niş) mihrab 818
Fg. 1045 Kubbetü's-Sahre'nin yapılış tarihi bilinmeyen dar (niş) mihrabı..... 818
Fg. 1046 Kubbetü's-Sahre'nin içindeki payelerin alt yüzeyinde mermer ve sütunçelerle düzenlenmiş mihrab görünümlü düzenleme örneği..... 818
Fg. 1047 Beutülmakdis avlusunda Şeyh Muhammed Zaviyesi bodrumundaki Kubbetü's-Sahre payeleri üzerinde bulunan mihraplara benzeyen ve başka bir yerden geldiği izlenimi veren küçük mihrap..... 818
Fg. 1048 Emeviyye Ulucamii'nde İbn Tolun döneminden kalma olduğu kabul edilen küçük düz mihrab . 818
Fg. 1049 M. Aksâ'da minberin sağındaki küçük niş mihrab ve yanındaki 3 mihrap şekilli düzenleme..... 818
Fg. 1050 M. Aksâ'da minberin sağındaki küçük niş mihrabın sağ-alt kısmında sütunçelerle düzenlenmiş üç küçük düz mihrab görünümlü süsleme. 818
Fg. 1051 (CrP.62A.d) Şam Emeviyye Ulucamii'nin geniş mihrabı ve çevresi (1893 yangını öncesi) 818
Fg. 1052 Şam Emeviyye Camiinin 1893 yangınından sonra Osmanlı usulünde restore yapılmış mihrabı (http://resizeandsave.online/dappy-December_12_8.html 02.11.2018)..... 818
Fg. 1053 (1932-CrF.490) Kuyuncık'ta Layard'ın bulduğu bir zemin taşı üzerindeki rölyef. 830
Fg. 1054 (CrF.491) Pompei, Hamam / Banyo yapısının kubbesi (Layard)..... 830
Fg. 1055 (CrF.492) Dırā Abu'n-Nagā, ilkel pandantif örneği..... 831
Fg. 1056 (CrF.493) Kerch'te kraliyet tümülüsleri..... 831
Fg. 1057 (CrF.494) Etruscan tomb / mezarı 831
Fg. 1058 (CrF.495-1979) Phaena/Mismiya, The Practorium (Laborde, Voyage de la Syria) 832
Fg. 1059 (CrF.362-1932) Phaena/Mismiya (aynı fotoğraf 1932 baskısından)..... 832
Fg. 1060 (CrF.496-1932) Phaena/Mismiya, The Practorium (Vogue, Syrie centrale)..... 832
Fg. 1061 (CrF.498) Amman, batı kubbesi olarak bilinen yapı..... 833
Fg. 1062 (CrF.499) Umm az-Zeytun, kubbe kurulumu (de Vogue)..... 833
Fg. 1063 (CrF.505) Ruwayha, Bizzos'un Mozelium'u köşeden kubbe kurulumu..... 833
Fg. 1064 de Vogue'un pandantifin orijini olduğunu iddia ettiği köşe unsuru (Syrie centrale'den)..... 833
Fg. 1065 (CrF.509, 508) Maden Shahr, Kilise no: 9'da kubbe kurulumu (Ramsay & Bell) 833
Fg. 1066 (CrF.510) Tripoli (Afrika) Quadrifons..... 834
Fg. 1067 (CrF.514) Roma, Caracalla hamamı, sekizgenden daireye geçiş örneği 834
Fg. 1068 (CrF.515) Roma, Minerva Medica Tapınağı, on köşeliden daireye geçiş örneği..... 834
Fg. 1069 (CrF.511) Roma, Domus Augustuna'da pandantif olduğu iddia edilen unsur 835
Fg. 1070 (CrF.512) Roma, Domus Augustuna sekizgen yapısında kubbe kurulumu 835
Fg. 1071 (CrF.513) Casale dei Pazzi yakınındaki Via Nomentana Mozalium'unda kubbe kurulumu 835
Fg. 1072 (CrF.517) Amman, Kusayr Nuvayjis Mozalium'u (s.560-1) 837
Fg. 1073 (CrF.526) Kudüs Altın Kapı (Golden Gate) 837
Fg. 1074 (CrF.528) Kudüs, Çifte Kapı pandantifi 837
Fg. 1075 (CrF.520) Jerash, Hamamındaki pantantif (s.562-1) 837
Fg. 1076 (CrF.521) Samaria, Pagan yer altı mezarı, pandantif üzerinde kubbe..... 838
Fg. 1077 (CrF.522) Samaria, kubbenin örgüsü (Reisner, Samaria)..... 838
Fg. 1078 (CrF.525) Brad Hamam kubbe yapılış metodu..... 838
Fg. 1079 (CrF.516) Kürevî üçgen binginin (Spherical-Triangle Pendentive) yapılış metodu..... 841

Fg. 1080 (CrF.531a, b) Konstantinapol, 537 yılı öncesi Ayasofya'nın yüksek kubbesinin açıları 841
Fg. 1081 Ayasofya'nın 537 yılında daha alçak olarak yapılan kubbesinin açıları 841
Fg. 1082 (CrF.532) Ayasofya'nın son hâlinin kubbe kurulumu 841
Fg. 1083 (Cr2F.83 ve 84) Fîrûzâbâd Sarayı planı ve cephe..... 846
Fg. 1084 (Cr2F.89-90) Servistan Sarayı'nın planı..... 846
Fg. 1085 Servistan Sarayı'nın cephe görünüşü 846
Fg. 1086 (Cr2F.85)Fîrûzâbâd köşe kemeri..... 847
Fg. 1087 (Cr2F.93) Servistan köşe kemeri 847
Fg. 1088 Cr2F.91) Fîrûzâbâd'da köşe kemeri yapılış metodu 847
Fg. 1089 (Cr2F.92) Köşe kemeri detayı 847
Fg. 1090 (Cr2F.95) Kasr-ı Şîrîn köşe kemeri..... 848
Fg. 1091 (Cr2F.94) Faraşābad'da köşe kemeri kalıntısı 848
Fg. 1092 (Cr2F.98) Hoca Kalesi kilise kalıntısı 848
Fg. 1093 (Cr2F.104) Rusâfe, Sergius Kilisesi..... 848
Fg. 1094 (Cr2F.105) Tulin, Virjin Kilisesi 848
Fg. 1095 (Cr2F.100) Halep, Meşhed-i Hüseyin, kubbeyi destekleyen köşe kemeri (kuzeybatı köşesi)... 849
Fg. 1096 (Cr2F 107, *v.II, p.112-1*) Mastara, Katedral'de köşe kemeri 849
Fg. 1097 (Cr2F 108) Naples, San Giovanni in Fonte, köşe kemeri 850
Fg. 1098 Cr2F 109) Ravenna, San Vitale, Rivoira'ya göre bir tür köşe kemeri (Rivoira) 850
Fg. 1099 (Cr2F 110) Ravenna, San Vitale, tam köşe kemeri 850
Fg. 1100 (Cr2F.111) sahte (counterfeited) köşe kemeri..... 850
Fg. 1101 (Cr2F.96) Bamiyan'da Mağara içinde kesilerek yapılmış köşe kemeri 850
Fg. 1102 (Cr2F.115) Sohag, Dara'l Abyad köşe kemeri ve kubbe kurulumu 850
Fg. 1103 (Cr2F.118) Phocis, St. Luke of Stiris Kilisesi, köşe kemeri 850
Fg. 1104 (CrF.664) Thelepta, Roma hamamı, üç apsisli olduğu iddia edilen (üste) iki oda 853
Fg. 1105 (CrF.665) Roma, SS'in Cella'sı (Vincent)..... 853
Fg. 1106 (CrF.668) Tebessa, Bazilikaya bitişik üç Apsisli yapı planı 853
Fg. 1107 (CrF.666, a-d) Roma'nın üç oymalı bina planları..... 854
Fg. 1108 (CrF.667) Kudüs'teki John the Baptist Kilisesinin kısmî planı 854
Fg. 1109 (CrF.669) Episcopal Sarayının kısmî planı 854
Fg. 1110 (CrF.670) Episcopal Sarayı kesiti 855
Fg. 1111 (CrF.671) Busrâ 2 apsisli Roma Sarayı 855
Fg. 1112 (CrF.675) Kuzeybatı Mezopotamya'dan oyma profilleri..... 857
Fg. 1113 (CrP.116) Müşettâ Sarayı..... 857
Fg. 1114 (CrF.677) Kıptî fildişi oyması asma motifi 857
Fg. 1115 (CrF.678) Ahşap Ain es-Sira 857
Fg. 1116 (CrF.683) Fildişi (Benaki coll) 857
Fg. 1117 (CrF.684) Kahire, ahşap üzerinde asma motifi..... 857
Fg. 1118 (CrF.682) Bawit, Manastır'da duvar süslemesi..... 857
Fg. 1119 (CrF.685) Kahire Ain es-Sira Mezarlığı, ahşap üzerinde bezeme örneği 857
Fg. 1120 (CrF.681) Kahire, Sitt Barbara Kilisesi kapısı 857
Fg. 1121 (CrF.672) Dayr el-Abyad (Monneret) 858
Fg. 1122 (CrF.673) Sohag, Dayr el-Ahmar doğu kısmı (Monneret)..... 858
Fg. 1123 (CrF.674) Dendera Bazilika planı (Monneret) 858
Fg. 1124 (CrF.630), Müşettâ Kasrı planı 867
Fg. 1125 (CrF.636), Müşettâ giriş ve avlu 867
Fg. 1126 (CrF.630b - Detay), Girişin sağındaki salonun güney duvarındaki niş..... 867

KISALTMALAR

AD	:(Anna Domini) : TR.: m.ö.
age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
agy.	: Adı geçen yazar
Ar.	: Arapça
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
bl.	: Bölüm
BÇ.	: Bu Çalışmada
bk.	: Bakınız
Brit.Mus.	: British Museum
b.	: bin / ibn (Arapça: oğlu)
c.	: Cilt
Cres.	: Creswell (K.A.C.)
CrF.	: Creswell Figür (No):
CrF2.	: Creswell (c.2) Figür
CrP.	: Creswell Plaka (No):
CrP2.	: Creswell (c.2) Plaka
Çev.	: Çeviren
Derl.	: derleyen
Dfbi bk.	: daha fazla bilgi için bk.
Dn.	: Dipnot
d.	: Tr.: doğumu, İng.: died/death: ölümü
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör / edited
e.g.	: example (örnek)
EI.	:İng. Encyclopedia of Islâm- (Leiden, ayrıca bk, İA)
Eng. / ing.	: English (İngilizcesi)
EİM	: Erken İslâm Mimarisi,
EMA	: İng: Early Muslim Architecture
e.t.	: erişim tarihi
Etc./ etc.	: (İng: Etcetra) (Tr: vb: ve benzeri)
Fg.	: Figür (İng. Fgr./ Figure)
Foto	: fotoğraf
Hz.	: Hazreti
H	: Hicri
HB	: Hard Back (Ciltli)
İA	: İslâm Ansiklopedisi (Leiden)
İbid	: ing.: aynı eser / aynı yer.
İng.	: İngilizce
İÜK	: İst. Üniv. Kütüphanesi
K.	: Konu
Loc.cit.	: Latince: Loco citato (veya *locus citatu)* .ing.: önceden bahsedilen yayın : age.,
mad.	: Madde, maddesi,
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
m / m^2	: Metre (m^2: metre kare)
m.ö.	: Milâttan Önce
m.s.	: Milâttan Sonra

MS.	: İng.: Manuscript (: el yazması)
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
MÜİFD	: Marmara üniversitesi, İlâhiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFV	: Marmara üniversitesi, İlâhiyat Fakültesi Vakfı
n./ note	: Tr.: dn: dipnot
NY	: New York
Op. Cit.,	: Latince: Opere Citato (veya) *opus citatum:* ing. bir önceki verilmiş eser :age.,
ö.	: ölüm / ölümü
örn.	: örnek / örneğin
pl.	: Plaka / Levha (İng.: Pt./ Plt./ Plate, Pls.: Plakalar)
Pln / plan	: plan
p.	: Page (sayfa)
PB	: Paper Back (ciltsiz)
parg.	: Paragraf
pt.	: Part (bölüm)
pt.I	: part I: (bölüm 1)
pt.II	: part II: (bölüm 2)
pp.	: page to page (Tr.:ss: sayfalar arası)
Publ.	: Publisher / yayınlayan
Res.	: Resim
SBE.	: Sosyal Bilimler Enst.
SBFEF	: Sosyal Bilimler Fen Edebiyat Fakültesi
Sdl.	: Sadeleştiren
sb.	: Siyah-Beyaz
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar arası
Şek.	: Şekil
St.	: ing. Saint: Evliya
T.	: (bu) Tez'de
Tr.	: Türkçe / Türkiye
Terc.	: Tercüme
Transl.	: Tercüme, tercüme eden
Ts.	: Tarihsiz
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UK	: United Kingdom
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Vol.	: Volume (cilt)
v.I	: Volume I (cilt 1)
v.II	: Volume II (cilt 2)
Yay.	: Yayın / Yayım
YT	: Yayın Tarihi
Yyk.	: Yayın Yeri yok
yy.	: Yüzyıl
z.	: zirâ

BÖLÜM I : GİRİŞ

A. ÇALIŞMANIN ÇERÇEVESİ VE PLANI

1- Konunun Çerçevesi / Amacı

'K.A.C. Creswell'in Erken İslâm Mimarisi Araştırmaları ve Türkiye'de Sanat Tarihi Çalışmalarındaki Yeri' ismiyle yaptığımız çalışma bağlamında Türkçe yayınlarla Avrupa'daki yayınlar üzerinde yaptığımız karşılaştırmalı inceleme, Türkiye'de üniversitelerin Mimarlık Fakültelerinin, Fen-Edebiyat Fakülteleri Sanat Tarihi Bölümlerinin ve İlahiyat Fakülteleri İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dallarının lisansüstü erken İslâm mimarisi eğitiminde kullanılan tüm temel kaynaklarda "çok önemli" kabul edilerek ele alınan erken İslâm mimarisi eserleri hakkında ciddi bilgi ve görsel eksiklikler bulunduğunu belirlemiştir[1].

İncelememiz, temel kaynaklardaki bu eksikliklere ilave olarak; yapılarla ilgili az miktarda verilen bilgilerin arasına, hakkında net bilgi ve belge bulunmayan bazı konulardaki (Avrupalı araştırmacıların yayınlarından alınan, bir kısmının tutarsızlığı yine Avrupalı araştırmacılar tarafından uzun yıllar önce ortaya konulmuş) zayıf rivayetlerin, "gerçeğe en yakın bilgiler" olarak sorgulanmadan karıştırıldığı, bu sebeple bu temel kaynakların muhtevalarının güncellenme ihtiyacı içinde olduğunu da tespit etmiştir.

Araştırmamız yoluyla belirlenen bu eksiklikler, fazlalıklar ve güncellenme sorunlarının "nasıl halledileceği" sorusuna cevap aradığımızda ise karşımıza, bu

[1] Mevcut temel kaynaklarda ilk dönem İslâm mimarisi eserleri olarak Mescid-i Nebevî'den başka Hipostil planlı cami yapısı, Şam Emeviyye, Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre'den başka Emevî dinî mimari yapısı, Meşatta ve Kuseyru Amre gibi 3-5 saray yapısından başka sivil mimari yapı bulunmamaktadır. Abbâsî mimarisi olarak da Sâmerrâ, Câmi-i Kebîr, Ebû Dulef Camii, Tolunoğlu Camii gibi birkaç dini yapı ve Uhaydır Sarayı, Cevsaku'l- Hâkanî gibi birkaç sivil mimari yapıdan başka esere yer verilmemektedir.

alanda yapılmış tüm yayımlarda referans gösterilen K.A.C. Creswell'in 1920'lerden itibaren erken İslâm mimarisi üzerine yaptığı araştırmaları ve yayınları çıkmıştır.

Yaptığımız karşılaştırmalı ön inceleme, temel kaynakların hepsinin erken İslâm mimarisinin "çok önemli" eserleri hakkında bilgileri sunarken, Creswell'in *Early Muslim Architecture (EMA: Erken Müslüman Mimarisi)* kitaplarını referans göstermelerine rağmen, onun bu kitaplarında bulunan önemli bilgi ve görsellere yeterince yer vermediklerini de ortaya koymuştur.

Bu tespitlerin sonunda hazırlanan bu doktora çalışmasında, Creswell'in '*Erken Müslüman Mimarisi'* kitaplarında ortaya koyduğu bilgiler yoluyla Türkiye'de bu alanın temel kaynaklarının güncellenme ihtiyacı içinde oldukları iddia edilip, 'Creswell'in Türkiye'de Sanat Tarihi Çalışmalarındaki Yeri'nin Tespit Edilmesi' maksadıyla ulaştığımız bulgular ve sonuçlar araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

Türkiye'de yükseköğretimde; İlâhiyat Fakülteleri, Sanat Tarihi Bölümleri, Güzel Sanatlar Fakülteleri ve Mimarlık Fakültelerinde Türk İslâm Sanatları veya Türk İslâm Mimarisi müfredatı çerçevesinde İslâm mimarisi ile ilgili dersler 1948'den bu yana okutulmaktadır[2]. O tarihlerde Türkçe kaynak bulunmadığı için dönemin kıymetli hocaları 1900'lerden itibaren Avrupa dillerinde yayımlanmış 20 civarı kitaptan (bk, s.997) istifade yoluyla erken İslâm döneminin sadece "çok önemli" eserleri hakkında çok kısa özet tercüme bilgiler veren birkaç kitap hazırlayıp yayımlamışlardır[3].

1970'li yıllardan sonra ise, bu alanda, tamamen erken İslâm mimarisine hasredilmiş, yeni (güncel) bilgiler içeren kapsamlı bir yayın yapılmamıştır. 1948'den sonraki uzun süre içinde yükseköğretimdeki gelişmeler sonucu İslâm mimarisi konusu önemli dersler arasına alınmış olmakla birlikte, devam etmekte olan kaynak yetersizliği sorununa bir çare bulunamadan günümüze kadar gelinmiştir. Erken İslâm mimarisi dersleri (başka kaynak olmadığı için, 1948'den itibaren yayımlanmış olan bu kitapların muhtevalarındaki çok kısa özet tercümelere bağlı kalınarak), birçok önemli mimari eser ve konuların detaylarına girilemeden işlenmiştir.

[2] http://www2.msgsu.edu.tr/msu/pages/252 (01.09.2016); Huriye Altuner, "Türkiye'de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet'ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi", *Gaziantep Üniv. S.B. Dergisi,* 6 (2), 2007, s.156-167, http://sbe.gantep.edu.tr yoluyla, (02.02.2017); Lale Altınkurt, "Türkiye'de Sanat Eğitiminin Gelişimi", http://www.narsanat.com/wp-content/uploads/2011/09/T%C3%83%C2%BCrkiyede-Sanat-E%C3%84%C5%B8itimi.pdf yoluyla, (02.02.2016).

[3] Bk, s.987

Türkçe'de erken İslâm mimarisi alanıyla ilgili bilgi ve kaynakların durumu bu hâlde iken, tercüme edilen bu kaynaklarda referans gösterilen kitapların Avrupa dillerindeki orijinallerinin muhtevalarına bakıldığında ise, bunlarda her bir mimari eser hakkında birçok yönden daha geniş kapsamlı bilgilerin bulunduğu görülmüştür.

Türkiye'de 1948'lerden bu yana çok kısa özet yöntemiyle yayınlanmış ve hâlen kullanımda olan kaynak kitapların eksik yönleri olarak;

* Avrupalı araştırmacıların yayınlarında İslâm'ın kültür-sanat tarihinin başlayıp geliştiği evre olarak kabul edilen ilk ~300 yılını kapsayan dönemde ortaya konulduğu tespit edilen 350 civarındaki önemli mimari faaliyetin kronolojik listesi verilmiştir. Türkçeye Avrupalı yayınlardan kısa özet tercüme yoluyla aktarılmış olan bu yayınlarda ise böyle bir liste bulunmamaktadır.

* Avrupa'daki yayınlarda, Müslüman toplumlar tarafından ortaya konduğu kabul edilen yeri, tarihi, ismi ve cismi bilinen bu 350 civarındaki önemli mimari faaliyet arasından "çok önemli" olarak kabul edilen 40 civarı mimari yapı hakkında detaylı yazılı ve görsel malzeme bulunmakta iken, Türkçe temel kaynaklarda bu döneme ait ve hakkında çok kısıtlı yazılı, görsel bilgi bulunan yapı sayısı 15-20'yi geçmemektedir[4].

* Avrupa'daki yayınlarda ele alınıp incelenmiş olan bu 40 civarı yapı arasında çok önemli görülen 15-20 tanesi hakkında çok yönlü ve daha detaylı bilgi, rivayetler, çeşitli iddialar, karşı iddialar ve açıklamalar bulunduğu hâlde, Türkçe'deki yayınlarda, orijinal kitaplarda mevcut olan detaylı bilgiler çok daha kısaltılarak aktarılmış ve sadece önemli görülen bir iki iddiaya yer verilmiştir[5].

* Türkçe temel kaynaklarda, aktarılan eserlerle ilgili verilen bilgilerin hangi kaynağın hangi sayfasından alındığı belirtilmediği gibi, eserler hakkındaki aktarılan bir iki iddiaya yapılmış olan itirazlara veya karşı iddialara da pek yer verilmemiştir.

* Bunun sonucu olarak sadece bu aktarılan rivayet ve iddialar, o yıllardan bu

[4] Bk, G.T. Rivoira, Fihrist (Res.7, s.14), M.S. Briggs, Fihrist (Res.10, s.14)

[5] Bk, Avrupada yapılmış erken İslâm mimarisi muhtevalı önemli yayınlar listesi, BÇ, s.950-951 (Ayrıca Türkçe ana kayakların muhtevaları hakkındaki bilgiler de s.990-1002 arasında verilmiştir).

yana tek taraflı olarak bu derslerde öğretilmeye devam edilmekte, ayrıca bu tek yanlı rivayetler "alternatifi bulunmayan" ve "gerçeğe en yakın bilgiler" olarak hem derslerde hem de bu alanda yapılan yayımlarda tekrar edilmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz "erken İslâm mimarisinin temel kaynaklarında, alıntı yapıldıkları kitaplarda mevcut olan bilgi, rivayet ve iddialara yeterince yer verilmediği" konusunun devamına biraz dikkatlice bakıldığında, bu çok kısa özet tercüme meselesinin içine gizlenmiş ve günümüzde "fazlalık" olarak karşımıza çıkan bazı önemli konuların varlığı da dikkat çekmektedir.

Dikkat çeken bu önemli fazlalık konulardan birisi; erken İslâm döneminin çok önemli mimari eserleri hakkında Avrupalı çoğunluğu "şüpheci oryantalist" olarak tarif edilen araştırmacıların kitaplarından alınıp aktarılan rivayet ve iddiaların "büyük çoğunluğun doğru kabul ettiği görüşler" imiş gibi sunulmuş olmasıdır. Diğer önemli bir konu da Avrupalı yayınlarda bu rivayet ve iddiaları eleştirip karşı iddialar ortaya koyan görüşlere yer verildiği halde, bu görüşlerin Türkçe özet tercümelere yansıtılmaması ve (okuyucuda) bu rivayet / iddiaların, alternatifi olmayan 'gerçeğe en yakın bilgiler olduğu' izleniminin uyandırılmasıdır.

Bunun önemli bir nedeni, Müslüman Doğu'yu araştıran Avrupalı oryantalistlerin, ülkelerinin sahip olduğu birikim ve tecrübeyi de kullanarak (tefsir, meal, hadis, kelam ve diğer konularda yaptıkları gibi), erken İslâm döneminin çok önemli mimarî yapıları hakkında da pek çok çalışmalar yapıp, bu yapılar hakkında kaynağı şüpheli rivayetleri, "erken İslâm kaynaklarından aldıklarını" söyleyip yayımlarında sürekli tekrar edip gündemde tutmuş olmalarıdır. Bu sayede oryantalistler, bu zayıf rivayetlerin yapılan tercümeler yoluyla diğer ülkelere aktarılmasını sağlamışlardır. Dolayısıyla Türkiye dâhil pek çok ülkede, İslâm mimarisi konusunda yayımlanan çalışmalarda, Avrupalı kaynaklardaki bu zayıf iddialar, asılları araştırılmadan, bunlara verilen cevaplara ve karşı iddialara yer verilmeden (oryantalistlerin hedeflerine ulaşmalarına yardımcı olunduğu da fark edilmeden) "gerçeğe en yakın rivayetler" olarak başka dillere aktarılmışlardır[6].

[6] Bunlara örnekler: 1. Şam'da Ümeyye Camii başlığı altında "…Ümeyye Camii'nin bulunduğu yerde m.ö. I. yüzyılda Romalılar tarafından tanrıları Jüpiter adına inşa edilmiş bir mâbed bulunmakta idi. Hristiyanlar bu mâbedi m.s. IV. yüzyılda bazilikaya çevirdiler. 635 yılında Emevî'ler Şam'ı ele geçirip başkent yaptıktan sonra bir süre bu binayı Hristiyanlarla paylaştılar. Nihayet Halife Velîd 705-714 tarihleri arasında bu binayı yıktırıp yerine cami yaptırdı…" A. Haluk Sezgin, *Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, MSÜ, Mimarlık Fakültesi Yay., No.5, İstanbul 1979, s.6; "Mescid-i Aksâ, Abdülmelik tarafından 702'de Kudüs'te

Oryantalistler, 1872'den itibaren, her 2-3 yılda bir düzenledikleri 'Uluslararası Oryantalis Kongreleri' yoluyla (bk, BÇ, s.980) organizeli ve sistemli bir şekilde, Avrupa' da İslâm hakkında yapmaya devam ettikleri olumsuz içerikli yayınlarına, 1908-38 yılları arasında Hollanda'nın oryantalist merkezi Leiden şehrinde, (Müslümanlar tarafından yayımlanıyor izlenimi veren) '*İslâm Ansiklopedisi' (The Encyclopedia of Islam*) isimli 15 ciltlik devasa eseri de katmışlardır. Kısa süre içinde (Leiden) *İslâm Ansiklopedisi*'nin Kahire'de Arapçaya, Türkiye'de (Millî Eğitim Bakanlığı eliyle) Türkçeye, İran'da Farsçaya tercüme edilerek yayımlanması (muhtevasındaki erken İslâm mimarisi maddelerinde yazılmış olan "bilgilerin" önceki yayınlardaki rivayet ve iddiaları teyit eder mahiyette olmaları hasebiyle), Avrupa'lı yayınlarda yazılanların "gerçeğe en yakın ve alternatifi bulunmayan bilgiler" olarak yerleşmesine yardımcı olmuştur.

Türkiyede devam eden bu olumsuz ve çoğu zayıf iddialardan oluşan propagandaların sebep olduğu tahribatı fark edip rahatsız olan bazı iyi niyetli kesimler, birtakım çalışmalar da yapmışlardır. 1940'larda ilk tercüme fasiküllerinin yurt içinde dağıtılmaya başlamasıyla (Leiden) *İslâm Ansiklopedisi'*nden İslâm'la ilgili yayılan yanlış bilgilerin yerine 'daha doğru rivayet ve bilgiler' içeren, tüm maddeleri güvenilir müellifler tarafından yazılan, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, *İnönü, Türk, Türkler, İslâmî Bilgiler, Sanat,* vb. çok çeşitli ansiklopedi fasikülleri yayımlanmaya başlamıştır.

Bu yayınların uzun soluklu olamamalarının ardından[7], piyasada tarafsızlığına güvenilir araştırmacılarca hazırlanan doğru dürüst, ciddi bir İslâm ansiklopedisine duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu ihtiyacın bir an önce karşılanması yönündeki artan beklenti ve taleplere imkânları çerçevesinde cevap vermeye karar veren Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), çeşitli alt ve üst yapı düzenlemelerin ardından hazırladıkları (kısa adıyla *DİA* olarak bilinen) *Diyanet İslâm Ansiklopedisi'*nin ilk cildini 1988'de yayımlamıştır. *DİA,* bir süre sonra 'İslâm Araştırmaları Merkezi' (İSAM) şemsiyesi altına alınarak, 2013'te ansiklopedinin 44. cildi tamamlanmıştır (ilave olarak 1 adet "Düzeltmeler" cildi de 2017'de yayımlanmıştır).

Meryem Kilisesi'nin yerine yapılmıştır. S. Eyice, "Cami", *DİA,* VII, 1993, s.59; "…Nitekim Dımaşk şehrinin ortasında bulunan Yohannes Kilisesi'nin yarısı Hıristiyanlara bırakılmış, yarısı camiye dönüştürülmüştür…" Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 2007, s.49; H. Stierlin, *Architecture de l'Islam*, 1979 kitabı kaynak gösterilerek: "…Diyarbakır Ulucamii de önceden bir kilise yapısı idi…", Takeo Kamiya, http:/ / www. kamit.jp / 12_profile / prof_eng.htm (02.02.2016).

[7] Ancak, bu yayınların pek çoğu tamamlanamadan eleman ve maddi yetersizlikler sebebiyle kapanmak zorunda kalmıştır (bk, Ayhan Aykut, "Ansiklopedi", *DİA,* III, 1991, s.217-226).

Bu konuyla ilgili basında çıkan; "…İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından çıkarılan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 25 yıl sonra tüm sayılarını tamamladı. Son cildi (44. Cilt) önceki gün matbaadan çıkan ansiklopedinin ilk cildi 1988 yılında basıldı. Bugün Türkiye'de sosyal bilimler sahasında çalışan birçok kişinin ilk başvurduğu kaynak olan İslâm Ansiklopedisi'nin yayımlanma fikri, Leiden'de 1901- 1935[8] yılları arasında yayınlanan The Encyclopedia of Islam'ın özellikle İslâm'la ilgili maddelerinin yanlı, eksik ve yanlış olması üzerine doğmuştu…" şeklindeki haberler de[9] bu durumu teyit etmektedir.

Yayınlanma sebeplerinden birisi de (Leiden) *İslâm Ansiklopedisi'*ndeki oryantalist girdisi yanlışları telafi etmek" olan *TDV İslâm Ansiklopedisi'*nin İslâm sanatları ve İslâm mimarisi ile ilgili maddelerinin bibliyografyalarına bakıldığında, bu maddeler için yararlanılan kaynaklar arasında büyük oranda Avrupa dillerindeki yayınlar, biraz Arapça, çok az sayıda Türkçe yayınlar bulunduğu görülmektedir. Bunlardan Arapça olanların orijinal erken dönem eserler olmaması, Türkçe olanların yine Avrupa dillerindeki kitaplardan kısa özet tercümeler yoluyla yayımlanmış kaynaklar olması bu sorunun önemini ve büyüklüğünü ortaya koymakta, aynı zamanda bu sorunun ana kaynağına da işaret etmektedir. Bu durum bizi (bu çalışma içinde çok sık dile getirdiğimiz), 'İslâm mimarisi konularında yapılmış yayınların hemen hepsinde oryantalistlerin sebep olduğu taraflı, yanlış veya çarpıtılmış bilgilerin etken olduğu' iddiamızın, "bu yanlışları düzeltmek maksadı ile yola çıkmış olan *TDV İslâm Ansiklopedisi* için de geçerli olduğu" acı gerçeği ile karşı karşıya bırakmaktadır.

Bu çerçevede yapacağımız araştırma, yukarıda belirtilen konulara ilave olarak;

a- Türkiye'de 1948'den bu yana genel sanat tarihi çalışmaları içinde erken İslâm mimarisi eğitimine yönelik ana kaynaklardaki yetersiz bilgi ve eksikler ile, bunlarda bulunan Avrupalı oryantalist fazlalıklarını tespit etmeyi,

b- Creswell'in, erken İslâm mimarisi alanında ortaya koyduğu bilgi ve belgelerin Türkiye'de sanat tarihi çalışmaları içindeki yerini ve etkilerini belirlemeyi,

[8] Türkiye'de bu konuda ciddi bir karmaşa mevcuttur. Haber yazarı Emeti Saruhan *İslâm Ansiklopedisi*'nin (Avrupa'da) 1901-1935 arasında, Aykut, "Ansiklopedi", *DİA,* s.217-227'de ise bu ansiklopedinin 1913-1936 arasında yayımlandığını belirtmişlerdir. Orhan F. Köprülü, "İslâm Ansiklopedisi 1940", *DİA,* XXIII, 2001, s.45-46'da Türkçe baskısı için 1940-1987 tarihi verilmiş ancak *Encylopedia of Islâm*'ın Leiden baskısı için tarih verilmemiştir. *İA*'nin Türkçe baskısında ise '1908-1938' tarihleri verilmiştir (bk, imzasız, "Mukaddime", 1940, *İA*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s.15-16).

[9] http:/ / www.haksozhaber.net / İslâm-ansiklopedisi-25-yil-sonra-tamamlandi-43316h.htmYeni afak gazetesi, 25.12.2013 tarih ve Emeti Saruhan imzalı haber yoluyla (01.08.2016).

c- Türkiye'de erken İslâm mimarisi alanında yapılan yayımların tamamında muhakkak atıfta bulunulan Creswell'in *EMA* kitaplarının referans göstermelerinde yaygın yapılan yanlışlara işaret edip, muhtevaları yakından tanınmayan tüm *EMA* versiyonlarını (fihristleri yoluyla) araştırmacılara tanıtmayı,

d- Ayrıca, bu alanın en önemli kaynaklarından olan Creswell'in *EMA* kitaplarının 1969 genişletilmiş baskısında bulunan 80 civarı mimari eser ve konunun (bu bilgilere ulaşmakta karşılaşılan engelleri aradan kaldırarak) detaylı bir tanıtımını yapmayı,

e- Güncellenme tarihi çoktan geçmiş olan erken İslâm mimarisi alanının kaynaklarına daha güncel ve zengin muhtevalı yeni bir kaynak kazandırmayı, hedeflemektedir.

a- Erken İslâm Mimarisinin Sınırları

Batı ve Doğudaki Sanat Tarihi, Arkeoloji, Mimari gibi bilim dallarının İslâm mimarisi şubesine mensup araştırmacıları arasında 'ilk' ya da 'erken İslâm mimarisi' olarak kategorize edilen dönemin 623 yılında başladığı konusunda hiçbir ihtilaf yoktur, ancak hangi tarihte / devirde ve nerede bittiği konusunda ise farklı görüşler ileri sürülmüştür[10].

Avrupalı araştırmacıların büyük kısmı bu bilim dalının erken evresini, İslâm coğrafyasında belli dönemlerde hüküm sürmüş olan siyasi yönetimlerle özdeşleştirerek incelemekte, bir kısmı ise İslâm dinine girmiş fakat kendi kimlik ve kültürlerini sanatta da ortaya koymuş ırklara göre, diğer bir kısmı da coğrafî bölgelere ve bu bölgelerde tarih içinde gelip geçmiş devlet veya hanedanlara göre sınıflandırarak ele almaktadırlar[11]. Yapılan bu ana sınıflandırmalar ayrıca kendi içinde farklı hanedan dönemleri, hanedanlar içinde farklı kişiler ve dinî, sivil, askerî gibi birkaç alt gruba ayrılarak incelenmektedir. Türkçe yayınlarda da bu tür sınıflandırılmalar mevcuttur[12].

Bunlardan yola çıkarak İslâm mimarisinin erken evresinin ne zaman bittiği konusunda görüş beyan etmiş olanları;

---

[10] Bk. R.Hillenbrand, İslam Sanatı ve Mimarlığı (Trc. Çiğdem Kafesoğlu), Homer Kitabevi, İst., 2005, s.9; 0leg Grarbar, İslam Sanatı'nın Oluşumu (trc. Nuran Yavuz), İstanbul 1988; Markus Hattstein-Peter Delius, *Islam, Art and Architecure,(Trc.)* Literatur, İstanbul 2004.

[11] Bk. içindekiler sayfası, Markus Hattstein-Peter Delius, *Islam, Art and Architecure, From Isfahan to the Taj Mahal, H.F. Ullman, Thames Hudson, Italy 2004.*

[12] Bk, H.Z. Ülken, *İslâm Sanatı*, İstanbul 1948; S. Kemal Yetkin, *İslâm Mimarisi,* Ankara Üni., Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü, Yayın No: 61, Ankara 1965 (bk, Res.162, s.991).

* Birinci grup; erken İslâm mimarisinin 623'te başlayıp (Abbâsî hanedanında yükselişin durduğu kabul edilen) 900 ile 950 yılları arasında sona erdiğini iddia edenlerden oluşmaktadır. Bu gruptakiler iddialarına gerekçe olarak da 900-950 arası yıllardan itibaren Abbâsî Halifeliği'nin yönetim merkezinin siyasî ve askerî açılardan zayıflayarak Saferîler (861-1003), Karahanlılar (840-1212), Tolunoğulları (868-905), Sâmânîler (875-999), Büveyhîler (934-1055), Gazneliler (963-1186), Büyük Selçuklular (1037–1194) gibi belli bölgelerde coğrafî açıdan olmasa da, askerî olarak güçlü olan hanedanların etkisi ve kontrolü altına girerek kendi adına önemli mimari faaliyetler ortaya koyamamış olmasını gösterenler,

* İkinci grup; başlangıcı 623 veya 650 yılı olarak kabul edip, Abbâsî hanedanının Moğollar tarafından ortadan kaldırıldığı 1250-58 yılları arasındaki yaklaşık 600 yıllık süre içinde ortaya konulmuş olan tüm yapıları İslâm mimarisinin erken dönemine ait olarak görmekte, 600 yıllık süreyi önce Emevi ve Abbâsî mimarisi ana başlıkları altında ele almakta, ardından da Abbâsî döneminde ortaya çıkmış olan diğer Müslüman hanedan / kavim vb. bölgesel yönetimlerin mimari faaliyetlerini de alt başlıklar altında ele alanlar[13],

* Üçüncü grup yukardaki iki ana grubun dışında, konuya biraz daha teorik yaklaşarak, mimarî faaliyetlerin Müslümanların siyasi / tarihi dönemlerine göre bir sınırlandırma yapılmak yerine, farklı coğrafyalarda (Araplar, Emevi / Abbâsî; İranlılar, Pers / Fars; Fâtımîler, Türkler; Karahanlı / Gazneli / Selçuklu / Osmanlı, Moğollar, Hintliler gibi) farklı ırklar tarafından ortaya konulmuş mimariler (ve bunların alt dönemleri) olarak sınıflandırmak gerektiğini savunup bu yönde yayın yapanlar[14] şeklinde üç ana grup altında toplayabiliriz.

İngiliz (erken İslâm mimarisi uzmanı) K.A.C. Creswell de, meşhur Early Muslim Architecture I, II (1932-1969) isimli kitaplarında konuya sadece mimarî gelişmeler açısından yaklaşarak erken İslâm mimarisinin (İ. Sâmânî'nin türbesinin yapıldığı yıl olan) 907'de sona ermesi gerektiğini iddia etmiştir. Buna gerekçe olarak 'İsmail Sâmânî'nin türbesinde galeri, köşe kemeri içindeki çift pencere, pencere kemeri, merkezî kubbenin etrafındaki küçük kubbe, köşelerde kullanılan yuvarlak paye gibi

[13] Richard Ettinghausten,Eric Schroeder, *Iranian & Islamic Art,* Cambridge, The University Print, NY 1980.
[14] Richard Ettinghausten , Oleg Grabar, Marilyn Jenkins-Madina, *Islamic Arts and Architecture, 650-1250,* Yale Univ. Press, New York 2001; Markus Hattstein-Peter Delius, *Islam, Art and Architecure,* 2004.

unsurların gelişmiş uygulamalarının ortaya konulmasını ve bunların sonraki mimari faaliyetleri etkileyerek İslâm mimarisinde yeni bir dönemi başlatmasını' göstermiştir[15].

b- Araştırmanın Mecburen Genişleyen Kapsama Alanı

"K.A.C. Creswell'in Erken İslâm Mimarisi Araştırmaları ve Türkiye'de Sanat Tarihi Çalışmalarındaki Yeri" ana konusu araştırılırken, Creswell'in de ömrünün son 50 yılını geçirdiği Mısır'da, "oryantalist" olarak görülmesi[16], İslâm mimarisi alanında araştırma ve yayımlar yapmış olan diğer Avrupalıların da oryantalist olmaları, Creswell ve diğer oryantalistlerin "erken İslâm mimarisi konusunu neden araştırdıkları ile oryantalistlerin kim oldukları" gibi soruları sormamızı gerektirmiştir.

Bu soruların cevaplarını bulmak için;

* Batılı devletlerin XI-XV.yy'lar arasında düzenledikleri sayısız Haçlı Seferleri sırasında Müslüman Doğu'dan topladıkları yazma eserleri anlamak için Doğu dilleri uzmanları yetiştirmeleri ve bu yolla ulaştıkları bilgileri iyi değerlendirip, XVI. yy'ın başında hızlı mekanik baskı (matbaa) tekniğini geliştirerek bilginin her alana daha hızlı yayılmasının önünü açmaları,

* Bu yöndeki çalışma ve gayretlerinin sonucu olarak da (XVI. yüzyıldan itibaren sömürgecilik yoluyla elde ettikleri bilgi ve maddi zenginlik yardımıyla) araştırma, deneme, keşfetme, kurma, üretme ve dünyaya pazarlama yoluyla XIX. yüzyılın başından itibaren sanayi devrimini tamamlamış olmaları,

* Buna karşılık Müslüman Doğu'nun tek ve son büyük gücü olarak ayakta olan Osmanlı İmparatorluğunun ise Fransa'yı, 1798'de işgal ettiği Mısır topraklarından İngiliz donanmasından yardım alarak güç bela ancak 3 yıl sonra çıkartabilmesi[17],

* Batının ateşli silahlarına karşı koyacak gücü olmadığı anlaşılan Osmanlı'ya karşı Balkanlarda isyan hareketlerinin başlatılması ve (Rusya dâhil) Batılı devletlerin desteği ile Yunanistan'ın Osmanlı'dan koparılması,

[15] Creswell, *EMA*, c.2, NY,1979, s. 369; (detaylar için bk, K68, s.769-773)
[16] Necîb el-Akīkī, *el-Müsteşrikûn*, c.3, Kahire 1980, s.168 (Ar.), (EK9, Res.315, s.1112).
[17] Hilal Görgün, "Mısır", *DİA,* XXIX, 2004, s.569; K. Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *SAU Fen Edebiyat Dergisi*, (2008-II), s.142-183.

* Osmanlı teb'ası farklı ırk, din ve dil mensubu grupları tanımak ve ayrılığa teşvik etmek maksadıyla XIX. yüzyıldan itibaren doktor, mühendis, coğrafyacı, arkeolog vb. kimlikli ancak Doğu dilleri ve toplumları hakkında özel yetiştirilmiş (oryantalist) yabancı birey veya ekiplerin Osmanlı coğrafyasında faaliyetlerinin artması,

* Balkanlarda, Mısır ve Ortadoğudaki isyanları bastıramayan Osmanlıya, Rusya dâhil Batılı devletlerin kapütülasyon anlaşmaları, Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi yaptırımların dikte ettirilerek gayrimüslim teb'anın Batılı resmi kurumlar, memurlar ve sahadaki elemanlarla işbirliği yapmalarının yollarının açılması[18] vb. olay ve konularını da dikkate almamızı zorunlu kılmıştır.

Bu zorunluluğun sonucu olarak, 'oryantalist' olarak nitelenen bazı Avrupalı araştırmacılar tarfından İslâm (mimarisi de dâhil) Doğu Müslüman dünyasını araştırmalarının maksatları (kendileri için önemli olan hedefleri) olarak bazen açıkça bazen de üzeri örtülü şekilde ortaya koydukları açıklamalara bakmamız gerekmiştir.

Avrupalı oryantalstlerin bu yöndeki yazdıklarına bakıldığında;

* 1892'de Londra'da dokuzuncusu yapılan Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nin başkanı Friedrich Max Müller (1823-1900)[19]: "Doğu medeniyeti, Batı'ya yeni bir şeyler öğretemez ama eski şeyleri Batı'nın önüne koyarak Batılıların bunlardan ders çıkarmasını sağlayabilir", "Doğu bizimdir, biz onun mirasçılarıyız ve onun mirasında payımız olduğunu iddia ediyoruz" sözleri ile açıkça ifade ettiği[20] "Avrupalıların ırk olarak diğer insanlardan 'daha akıllı ve daha üstün' olduğu" (çarpık) düşünce yapısı ve bakış açısını kanıtlayacak bilgi ve belgeleri toplamak,

* Zikredilen bu sakıncalı bakış açısının sonucu olarak da; Doğu-Müslüman kültürünün yüzyıllar boyunca ortaya koyduğu muhteşem mimari yapılara hayranlık

[18] "…Güçlerinin zirvesinde olan Avrupa imparatorlukları gözlerini Osmanlı coğrafyasına dikmişti…" Norman Stone, *İmparatorluk Oyunları…(*terc.) Ketebe Yay., İstanbul 2018; https: / / www.yenisafak.com / hayat / sinirlar-cizilirkenhedeflenenpolitik-oyunlar-3224200 (02.08.2018); Ayrıca bk, 'Büyük Avrupa Devletlerinin Osmanlıyı Yakından Tanımak Maksatlı Bazı Faaliyetleri' (s.910-954).

[19] Oxford Üniversitesi karşılaştırmalı din-bilim profesörü ve filolog.

[20] Birgül Koçak, "Uluslararası Oryantalistler Kongreleri (1873-1973) Üzerine Bir Değerlendirme", *Kebikeç,* 34, 2012, s.270. https: / / kebikecdergi.files.wordpress.com / 2013 / 02 / 14_birgulkocak_oryantalistler kongresi_ dizgibitti_ gorselbes. pdf (02.06.2016) yoluyla: Müller, Max (1874), "Address of the President of the Aryan Section", *Report of Proceedings of the Second International Congress of Orientalists,* 1874, London, s.17-22; Ayşe Taşkent, "Arnold, Creswell ve Grabar Metinleri Bağlamında İslam Sanatı ve Oryantalist Yaklaşımlar Üzerine Bir İnceleme", *Sosyaoloji Dergisi*, 3. Dizi, 24, Sayı, 2012 / 1, s.157 yoluyla; Eva R. Hoffman (Ed.), "The image of the world: Notes on the religions iconography of Islâm", *Late Antique Mediavel Art of the Mediterranean World*, p.185-213, W-Blackwell Publishing.

duyan (Avrupalılara ve diğer) insanlara, her yolla propagandasını yapdıkları "bu yapıları Müslümanların kendi buluş ve gayretleri ile ortaya koymadıkları, bunların bir kısmının önceden Hıristiyanlar tarafından yapılmış kiliseler oldukları, kilise olmayanların da yine 'kılıç zoruyla' fethettikleri yerlerdeki Sâsânî, Hıristiyan (Ermeni-Kıptî-Rum) ustalar tarafından yapılmış oldukları, ayrıca bu yapılardaki minber, mihrap, minare, kubbe, kapı, pencere gibi birçok mimari unsurun da önceki medeniyetlerden aparıldığı" inanış ve iddialarını destekleyecek (mimari vb.) bilgi ve belgelerini toplamak[21],

* Topladıkları bu bilgi ve belgeler yoluyla "Avrupalıların her alanda Doğu'dan ve Müslümanlardan ilerde (üstün) olduğu" şeklindeki görüşlerini yayınladıkları kitap, ansiklopedi gibi yazılı-görsel malzemeler yoluyla Batılı ve Doğulu toplumlar arasında mümkün olan her türlü yolla yaygınlaştırıp yerleşmesini sağlayıp sonraki sömürgecilik faaliyetlerinin yollarını açmak,

* Avrupalı devletlerde gelişmiş olan bilimlerin ve akademik çalışmaların bir sonucu olarak Doğu-İslâm mimarisinin de yakından tanınması, bilinmesi ve bu alanla ilgili uhdelerindeki eksik bilgilerin tamamlanmasına katkıda bulunmak,

* Avrupalı devletlerin Doğu sanatlarına, özellikle İslâm mimarisine karşı Batı'da duyulan merak ve hayranlığı kullanarak bu alanda topladıkları bilgi ve görsel malzemeleri yayımlayarak ticarî kazanç sağlamak şeklinde sıralanabileceği görülmüşür.

c- Avrupa'da İslâm Mimarisi Başlığı Altında Yapılmış Yayınlar

Avrupa'daki İslâm sanatları ve mimarisi üzerine yazıp çizenlerle bunların yayınlandığı organların çokluğu, Creswell'in *A Short Account of EMA,* 1968 tıpkı baskısında ifade edildiği (bk, s.12, dn.17), Bulliten of Royal Society of Arts, The Buılders, Archeologia, Journal of Royal Archeological Society, Journal Asiatique,

[21] Hemen her alandaki çeşitli faaliyetleri ve basım-yayım yoluyla ortaya koydukları kurumlarıyla Avrupa devletleri mensubu oryantalistler birinci dünya (paylaşım) savaşının ardından büyüklü-küçüklü birçok devlete bölünen Ortadoğu'da, uzun zamandır sosyal, ekonomik, eğitim, kültürel, siyasi, ticari vb. ilişkilerin içine kısmen gizlenmiş olarak önceden belirlenmiş hedeflerini başarmak için çok yönlü çalışmalarını devam ettirmekte idiler. Ancak toplumlar ve bireyler arası haberleşmenin kolay ve hızlı hale gelmesinin de sağladığı kolaylık ve imkanlarla cisimlerini aşikâr eden isimlerinin ve faaliyetlerinin Doğulu akademik vb. çevreler tarafından teşhis edilmelerini zorlaştırmak için 1973'te Paris'te yapılan 29. kongrede isim değişikliğine giderek "International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa" adı altında (gizlenerek) yollarına devam etme kararı almışlardır (dfbi bk, s.922-928).

American Journal of Archeology, Bulliten d'Etudes Orientales, Burlington Magazine gibi düzinelerce periyodik yayınların her birinin bibliyografya listelerinde görülmektedir[22].

Bibliyografya listelerinde gösterilenlere, bunlar arasından seçtiğimiz genel İslâm muhtevalı olanlara s.882-887 ve s.950-951 arasındakiler ile bunlar arasından Londra British Library yoluyla muhtevalarını incelediğimiz yayınları örnek gösterebiliriz[23].

Bu çalışma sebebiyle yukarıda aktarılan ön tespitlerden sonra, Creswell'in *EMA* kitapları (Res.1-2, 5-6, s.13) ile Türkiye'deki kütüphanelerde mevcut olan yabancı dillerdeki diğer birçok yayın arasında bir muhteva karşılaştırması yapılmıştır. Bu karşılaştırma sırasında bu kaynakların hemen hepsinin Creswell'in *EMA* kitabından daha dar kapsamlı oldukları ve ele aldıkları az sayıdaki eserler hakkında Creswell kadar geniş bilgi vermedikleri, bu kitaplardaki sınırlı bilgilerin de zaten Türkçe'de İslâm mimarisi ve erken İslâm mimarisi lisansüstü eğitiminin mevcut kaynaklarında yer alan bilgilerle benzerlik arzettiği gözlemlenmiştir.

Bu karşılaştırmalı inceleme; en son 1969'da güncellenerek 2 cilt, 3 kitap hâlinde yayınlanmış (1500'ün üzerinde sayfa sayısı, 1000'den fazla profesyonel plan-kesit çizim ve fotoğraflar ihtiva eden) K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* (Oxford 1969) isimli kitaplarının, ele aldığı ilk İslâm dönemi, Şam ve Endülüs Emevîleri ile Abbâsî'lerin 907 yılına kadar olan yükseliş dönemlerinin önemli mimari eser ve konularıyla ilgili çok yönlü bilgi, belge ve görseller vermesi gibi artılarıyla, bu kitapların bu alanın en iyi ve kapsamlı yayını olduğu görüşünü teyit etmiştir[24].

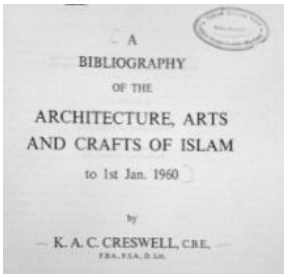
XIX yüzyılda Avrupa'da İslâm mimarisi konusunda yayımlanmış olan kitapların muhtevalarına bakıldığında ise, bunlar arasında daha çok "İslâm mimarisi: Endülüs", "İslâm mimarisi: Kuzey Afrika, Fas, Tunus, Cezayir", "İslâm mimarisi: Mısır, Ürdün Filistin", "İslâm mimarisi: Suriye, Irak, Arabistan" gibi ana bölümler ve muhtevalarla İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinin mimarilerini ve çok önemli yapılarını bu tür küçük gruplandırmalar hâlinde ele alan yayımların sayısının daha fazla olduğu görülmektedir.

Avrupa'da bu alanda yapılmış İslâm mimarisine bütüncül yaklaşan ve geniş muhtevaya sahip yayımların sayısı da oldukça azdır. Ayrıca bunların çoğunun hem

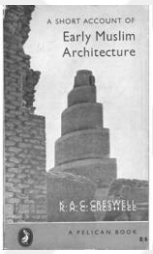
[22] Dfbi bk, K.A.C.Creswell, *A Bibliogaphy of the Architecture, Arts & Crafts of Islâm*, Oxford 1961; (ve aynı eser, 2. baskı) American Universitiy Press, Cairo 1978 (3 vols.) (Res.2-3, s.13)
[23] Bu eserlerin künye bilgileri s.22-23'de gösterilmiştir.
[24] Bk, Creswell'in *EMA* farkı baskılarının muhteva tanıtımı, s.65-81.

küçük ebatlı (A5 ile A4 arası ölçülerde) ve daha az sayfalı, hem de daha az sayıda mimari yapı ve konuyu ele alan kitaplar oldukları anlaşılmıştır. Bu yayınların muhtevalarında yer verilen 'çok önemli' erken dönem İslâm mimarisi eseri sayısının ortalama 35-40 civarında olduğu görülmektedir (bk, s.950-951).

Res. 1 K.A.C.Creswell, *(EMA) Early Muslim Architecture,* Part I, Oxford 1932 & Part II 1940 (2 kitap hâli)
Res. 2 K.A.C.Creswell, *Bibliography of the Architecture, Arts and Crafts of Islam to 1st Jan. 1960*, The American University in Cairo Press, Cairo 1961 (3 vols.)
Res. 3 *Bibliography of the Architecture, Art and Craft of Islam* (1960) kitabının iç kapağı

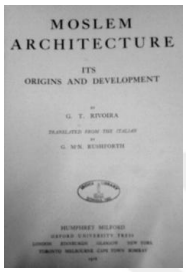

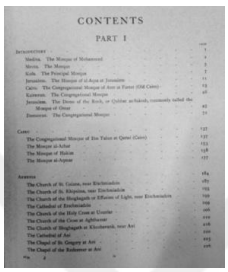
Res. 4 K.A.C.Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt,* I & II
Res. 5 Creswell, A Short Account of *EMA,* Penguin, Mitcham 1958 (dış kapağı)
Res. 6 Creswell, *(EMA)* Early Muslim Architecture, New York 1979 (2 cilt, 3 kitap hâli)

K.A.C. Creswell, o zamana kadar, mevcudiyeti bilinen erken Hıristiyan ve İslâm kaynaklarına da (bk, s.873-881) ulaşıp, ele aldığı yapılarla ilgili bu eserlerde bulunan bilgileri aldığı gibi, kendisinden önce Avrupa'da yapılmış olan yayınları da inceleyip tüm yazılanları karşılaştırmalı olarak analiz ettikten sonra[25], doğru ve önemli gördüğü tüm bilgileri kitaplarına dahil etmiştir.

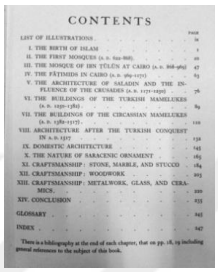
[25] *A Short Acc. of EMA*'nın 1968 baskısına (Res.37, s.68) Michael Meinecke tarafından yazılan Ön Söz'de Creswell'in *A Bibliogaphy of the Architecture, Arts and Crafts of Islam* Oxford 1961 eserinde isimleri verilmiş olan 4620 yazara ait (1960'a kadar basılmış olan) 12.300 adet makale ve kitap, 11.749 adet de dergi ve bülten türü yayını çok büyük bir titizlikle inceleyerek dâhil ettiği belirtilmiştir. Creswell de bu eserinin takdiminde "yayınlarının malzemelerini 1912'den bu yana biriktirdiğini, kendisinden önce bu konuda yayımlanmış olan *Archives Marocaines* 1905'te 1.300 yayın ismi, Inostrantsev, *Smirnow & Tresenhauzen* 1906'da 3.500 yayın ismi bulunduğuna, bunların yanı sıra periyodik olarak yayımlanan *Annual Bibiliography*, (L.A. Mayor), *Index Islamicus* (Pierson & Ashton) ve *Ars Islamica'*nın 1949 ve 1951 sayılarında verilen eser listelerinden de çok istifade ettiğine" dikkat çekmiştir. Ayrıca kendisine "bizzat görüp incelemediği makale ve kitabın künye bilgilerini dâhil etmeyeceği" şeklinde bir prensip ve kural koyduğu için bu çalışmasına dâhil ettiği tüm makale ve yayınları British Museum Library, Art Library of Victoria & Alber Museum, India Ofice Library, Library of Royal Institute of British Architects, Library of Royal Asiatic Society, Library of School of Oriental & African Studies, Library of Tower of London Armoury, Oxford Bodlein Library, University Library of Cambridge, Bibilioteque Nationale (Paris), German Nationel Library (Marburg), Library of Hautes Etudes Rabiat (Morocco), Madrid Bibiloteca National (Spain) yoluyla (Türk Tarih Arkeologya ve Ethnografiya Dergisi de dâhil) bizzat görüp incelediğini vurgulamıştır.

Bu özellikleri, Creswell ve *EMA* kitaplarının diğer yazar ve yayınlarda bulunmayan farklı (artı) taraflarıdır. Creswell bu artı tarafları ile, bu alanda mevcut olan boşluğu ve ihtiyacı doğru tespit edip konuya bütüncül yaklaşmış, ele aldığı mimari yapı sayısını ve aktardığı bilgi-belge miktarını da diğerlerinden fazla tutmuştur. Özellikle 1969'da birinci cildini güncelleyip genişlettiği kitabına, erken İslâm mimarisi alanında 1932'den sonra keşfedilen eserleri de dâhil ederek EMA kitaplarını emsallerinden biraz daha ileri taşımıştır.

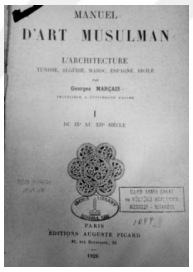

Res. 7 *Res. 8* *Res. 9* *Res. 10*

Res. 7 G.T.Rivoira, Muslim Architecture, Its Origins and Developments, Oxford 1918/24
Res. 8 G.T.Rivoira 1918/24 Fihristi
Res. 9 M.S.Briggs, Mohammedan Architecture in Egypt and Palestine, Oxford 1924
Res. 10 M.S.Briggs 1924 Fihristi

Res. 11 *Res. 12* *Res. 13*

Res. 11 H.Saladin, *Manuel d`art Musulman*, Paris 1907
Res. 12 G.Marçais, *L'Art de L'Islam*, 1947
Res. 13 G.Marçais, 1947, (Marçais'in Saladin'inki ile aynı isimli kitabının) iç kapağı

Creswell'in 1969'da yayımladığı *Early Muslim Architecture* kitaplarının [26], kendisinden önce yapılmış yayınların hemen hepsinden fazla artı tarafları bulunduğu diğer Avrupalı sanat tarihçi, arkeolog gibi araştırmacı ve akademisyenler tarafından da takdir edilmiştir[27].

K.A.C. Creswell'i ve *EMA* eserini diğerlerinden birkaç adım öne çıkartan bu özellikleri sebebiyle bu kitapların, araştırmacıları erken İslâm mimarisi konularıyla ilgili yeni, geniş çerçeveli araştırmalara teşvik edecek, yeni bulgu ve keşiflere ulaşmalarının yollarını açacak çok önemli bir kaynak olduğu anlaşılmıştır.

[26] Res.6, s.13 ve Res.41-44, s.76-77.
[27] Bk, "Creswell'in Çalışmaları Hakkında Söylenenler" (bk, s.59-61); R.W, Hamilton, "Keppel Archibald Cameroon. Creswell, 1879-1974", *Muqarnas*, , *(An Annual on Islamic Art & Architecture),* V8, 1991, p.128.

Creswell'in *Early Muslim Architecture* ve *Mısır'ın Erken Müslüman Mimarisi* kitapları (Res.4, s.13) ve bu çerçevede yazdığı makalelerinde, kendisinin erken İslâm devrinin ilk mimari yapılarını inşa etmiş olan Araplara bakışının, o dönemlerin Avrupalı araştırmacılarının pek çoğunda hâkim olan "Arapların, VII. yüzyılda, Arabistan coğrafyasında yaşayan diğer din ve ırk mensubu insanlardan birçok yönden geri ve bedevi oldukları, dikkate şayan herhangi bir mimari eser ortaya koyamadıkları" şeklindeki (şüpheci) oryantalist bakış açısıyla büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Ancak o, *EMA* kitabının 1932 baskısında "Arap Coğrafyasında Mevcut Olmayan Mimari" başlığı altında bu konuda yazdıklarının yanlış olduğunu bir mektupla bildiren Herzfeld'in itiraz ve eleştirisine kitabının (1969) ikinci baskısında yer verecek kadar da dürüst ve saygılıdır (dfbi bk, s.113, dn.161; Creswell, *EMA,* c.1, bl.1, s.10, dn.7). Bununla birlikte Creswell, diğer Avrupalı araştırmacıların hemen hepsinde var olan "Arapların İslâm'dan sonra da mimari olarak yeni hiçbir şey ortaya koymadıkları" görüşüne katılmamaktadır.

Butler'in bu iddiayı ispat gayretlerine cevap olarak, Arapların İslâm'dan sonra mimariye sivri kemer, atnalı kemer, maksure, sarnıçlar gibi Roma ve Sâsânî'lerin bilmediği bazı unsurları kazandırdıklarını savunması, Buttler ve Rivoira'nın bu yöndeki görüşlerini ispat etmek uğruna, Busrâ Katedrali planında yaptıkları kasıtlı yanlış ve tahrifleri kitabında alenen yazması, ayrıca "Şam Emeviyye camii ile Diyarbakır Ulucamiinin önceden birer kilise olduklarını" iddia eden Watzinger & Wulzinger'e karşı takdire şayan bir mücadele verip onların ortaya attığı çarpıtılmış iddialarının yanlışlığını hem mimari, hem de Hıristiyan kaynaklardan ortaya koyması (bk, s.350-352), onun tam bir şüpheci oryantalist olmadığının belgeleridir.

Bununla birlikte, "Bağlantı kirişlerinin bir Arap buluşu olduğunu" savunan De Vogue ve Strizygovski'ye karşı ise tam aksi bir tavır ortaya koyarak kendi karşı iddiası için sadece 1540 tarihli bir gravürde m.s.440 tarihli olduğu iddia edilen bir kilise resmini (Fg.178, s.275) ve ~550 yılı civarına tarihlendiğini belirterek İstanbul Ayasofya yapısındaki kirişleri örnek göstermesi (Fg.179, s.275), onun aynı zamanda 'nev-i şahsına münhasır' birisi olmasına bağlanabilir[28].

[28] *EMA* kitapları incelenirken, Avrupalı araştırmacılarda hâkim olan İslâm mimarisine ait minare, mihrab, minber vb. unsurların köken olarak İslâm'dan önceki Sâsânî, Grek-Roma, Bizans'dan alındığını ispat etmeye yönelik tavrın, kısmen Creswell'de de bulunduğu akılda tutulmalıdır (bk, s.851-868).

Önemli Avrupa dillerinde İslâm mimarisi hakkında yapılmış diğer kitapların yetersizliği ile Creswell'in *EMA* kitaplarının, Türkçe'ye kazandırılmamış çok sayıda erken İslâm mimarisi eseri hakkında detaylı bilgiler içeren kapsamlı bir muhtevaya sahip olması sonucu, bu tez çalışmasının, *EMA* kitapları üzerinden devam ettirilmesinin daha faydalı olacağı konusu, jüri takip heyetine teklif edilmiştir. Bu teklifin, jüri heyeti tarafından onaylanmasının ardından, Creswell'in bu alanda yaptığı çalışmaların Türkçede mevcut olan sanat tarihi ve erken İslâm mimarisi konusunda şimdiye kadar yapılmış yayımlarda ve araştırmalardaki yerinin belirlenmesi safhasına geçilmiştir.

d- Creswell'in Yayınları ve EMA Kitaplarına Ulaşma Çabaları

İlk araştırmalara, İngiltere'deki (Oxford şehrindeki) önemli kütüphanelerin internet siteleri üzerinden aramalar yapılarak başlanmış ve kitapların Oxford University, Bodleian Library, The Sackler Library, The Library of The Oriental Institute ve Ashmelon Museum ile Londra British Library'de tüm baskılarına ait tüm ciltlerinin bulunduğu belirlenmiş, ancak yapılan yazışmalar bu kütüphaneler yoluyla bu kitapların elektronik nüshalarına ulaşmanın mümkün olmayacağını ortaya koymuştur. Bu sebeple araştırmaların yönü, Türkiye'deki büyük kütüphanelere çevrilmiştir.

Araştırmalara ilk önce bünyesinde ilk sanat tarihi kürsüsünün kurulduğu İstanbul Üniversitesinden başlanmış ve Creswell'in *EMA* eserinin sadece 1932'de yayınlanmış olan 'Bölüm Bir' kitabının İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler[29] Bölümü, Başlık: Early Muslim Architecture, *Yazar: Creswell, K.A.C. Yayın Bilgisi: [yy.] 1932, Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, 33-86, EFK39814* kodu ile kayıtlı olduğu belirlenmiştir.

İstanbul Üniversitesine 1948'de satın alma yoluyla kayıt edilmiş olan ve nadir eserler koleksiyonu içinde muhafaza edilen kitaba ulaşınca, bu kitabın pek çok sayfasının yırtılmış, (dağılmış olan cilt formalarının yanlış bir şekilde yeniden toplanmış, çift sayfalara basılmış olan plan sayfalarının çoğunun eksik, kalanların da bantlarla yapıştırılmış bir şekilde) çok perişan durumda olduğu görülmüştür (Res.17-18, s.18; Res.20-24, s.20). Ayrıca devamı olan Cilt II kitabının burada mevcut olmaması, bu eserin daha düzgün bir nüshasını bulma arayışına devam etmeyi zorunlu kılmıştır.

[29] http: / / katalog.istanbul.edu.tr / client / search / results / default_tr / q$003dEarly$002bMuslim $002b Architecture$0026rw$003d0$0026pv$003d-1$0026ic$003dfalse$0026te$003d$0026dt$003dlist$0026 sm$003dfalse$0026 (03.03.2016).

Ardından Creswell'in *EMA* 1969 kitabının Ankara Millî Kütüphanede;

Sistem Numarası; 000371350, **Yer Numarası;** 1973 C 5, **Ana Giriş; Creswell**, K.A.C. (F), **Eser Adı;** Eearly Muslim Architecture: Umayyads A.D. 622-750 / by K.A.C. **Creswell**, with a contribution on by Marguerite Gautier-von Berchem **Basım;** Oxford : Clarendon Press, 1969, **Dil;** ENG, **Sağlama No;** S.N. 1970 / 2-373

kaydı ile mevcut olduğu bilgisine ulaşılmıştır[30].

Ancak kütüphane görevlileri ile telefon ve e-mail yoluyla yapılan görüşmeler sonucunda, kütüphanenin web sitesinde 'rafta' olarak gösterilen kitapların kütüphane görevlilerinin: "gerçekte rafta olmadığı" ve "nerede oldukları bilinemediği için de bu konuda yardımcı olamayacakları" şeklindeki ifadeleriyle kesinlik kazanmıştır[31]. Devam eden araştırmanın sonunda Creswell'in *EMA* kitaplarının (1932 ve 1940 ilk baskılarının) Ankara Üniversitesi, İlâhiyat Fakültesi kütüphanesinde:

Early Muslim Architecture / , Creswell, Keppel Archibald Cameron,
Yerel Yer Numarası; 8024 / 1-2, ; 2066, D.Baş no 2414; DDC numarası, 723.3
Katalog Detayları, 723.3 CREe, 1932 10125 c1,
Katalog Detayları 723.3 CREe , 1940 10126 c2,

ile kayıtlı bulunduğu belirlenmiştir[32].

Bu defa oldukça düzgün çalışan kütüphane elemanlarının gayretleri sonucunda (1932 ve 1940 ilk baskıları olmakla birlikte), 1969 baskısında yapılmış olan güncellemeleri karşılaştırmak maksadıyla bu iki cildin JPEG kopyasına ulaşılmıştır. 1969'da güncellenmiş olan baskılarına ulaşmak için araştırmalara devam edilmiş ve nihayet *EMA*'nın NY 1979 tıpkı basımına ait bir takımın İstanbul IRCICA kütüphanesinde; *723. / 3 / CR.E, Creswell, Keppel Archibal, Early Muslim Architect., Hacker Art Books New York 1979,* numarası ile kayıtlı bulunduğu [33] bilgisine ulaşılmıştır. Arkasından 1932 / 40 baskıları ile 1979 baskısı üzerinde karşılaştırmalı olarak çalışmaya başlanmıştır[34].

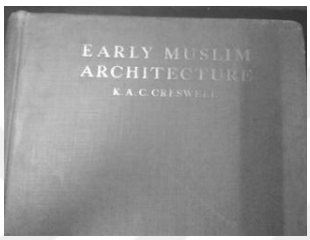
Kısa süre içinde de IRCICA'da mevcut olan 1979 baskısı vol. I, part II. kitabının s.566'dan 599'a atlayan 32 sayfalık (1 fasikül) eksikle hatalı bir şekilde ciltlenmiş

[30] http: / / www.mkutup.gov.tr / tr / Sayfalar / Koleksiyonumuz / Tum-Koleksiyon.aspx (04.04.2016)
[31] Bu konu ile ilgili Millî Kütüphane görevlileri ile yapılan yazışma detayları EK13, s.1162'de verilmiştir.
[32] http: / / papirus.ankara.edu.tr / web / catalog / results.php?lst=1
[33] http:/ / library.ircica.org / Site / Biblio / Detail?BiblioItemId=20131&Position=9 (02.02.2015).
[34] Creswell'in bu kitaplarının başka kütüphanelerde bulunup bulunmadığı konusunda s.1002-1007 arasında detaylı bilgiler verilmiştir.

olduğu anlaşılmıştır. Bunun ardından 1969/79 baskılarının başka nüshalarına Türkiye sınırları içinde ulaşmanın mümkün olmayacağının anlaşılması ve vaktin daralıyor olması sebebiyle, bu 32 sayfalık hatalı kısım da bizzat Londra British Library'den: Creswell'in tüm diğer yayımları arasında (27. sırada)[35] görünen ve "*Early Muslim Architecture, vol.I, Pt. I, Umayyads, A.D. 622-750 / by K. A. C. Creswell; with a contribution by Marguerite Gautier-van Berchem, K.A.C. Creswell, (Keppel Archibald Cameron), 1879-1974. Oxford: Clarendon P, 1969"* şeklinde kayıtlı olan nüshadan temin edilerek eser üzerinde çalışmalara devam edilmiştir (Res.6, s.13; Res.41-44, s.76-77).

Res. 14

Res. 15

Res. 16

Res. 14 British Library'de incelenen Creswell'in *EMA,* c.1, (1932) ve c.2, (1940) nüshaları
Res. 15 *EMA*, 1932 c.1 dış kapağı
Res. 16 Cilt 1'in sırtının alt kısmındaki OXFORD soğuk damgası (Londra British Library)

Res. 17

Res. 18

Res. 17 *EMA,* 1932, c.1'in dış genel görünüşü (İst. Üni. Kütüphanesi)
Res. 18 *EMA*, 1932, c.1'in bozulmuş cildinin görünüşü (İÜK)

Creswell'in 1969'da güncellenmiş olan ikinci baskının 1979 tıpkı basım nüshalarına ulaşmanın ardından, bu eserler ile bunların emsali durumundaki yine Avrupalı önemli erken İslâm mimarisi araştırmacılarından olan ve bu alanda yayımları bulunan H. Saladin, *Manuel d`art Musulman,* Paris 1907, G.T. Rivoira, *Muslim Architecture, Its Origins and Developments* Oxford 1918*,* E.T. Richmond, *Muslim Architecture,* London 1926, M.S. Briggs, *Mohammedan Architecture in Egypt and Palestine,* Oxford 1924 / 74 *ve* G. Marçais, *L'Art de L'Islam,* Paris 1947 künyeli eserler, gerek British Library'deki sonraki baskı nüshalarından gerekse IRCICA Kütüphanesinde bulunan nüshalar üzerinden karşılaştırmalı olarak tekrar incelenmiştir.

[35] http: / / explore.bl.uk / primo_library / libweb / action / display.do?tabs=moreTab&ct=display&fn=search&doc=

K.A.C. Creswell'in birinci cildi 1932'de, ikinci cildi de, 1940'da İngiltere'nin Oxford şehrinde Clarendon Press tarafından belli sayıda (her birisi ayrı baskı sıra No ile) ve normal A4 ebadından oldukça büyük (40 x 50 cm) ölçülerde yayımlanan bu kitaplarının modern ofset teknoloji öncesi, metal klişelerle (harflerin tek tek ve tersinden) dizilerek sayfaların oluşturulduğu eski matbaa sistemiyle basıldıkları anlaşılmıştır (Res.1, s.13; Res.14-18, s.18; Res.31-34, s.66).

Creswell'in bu önemli kitaplarının yayımlanmaları, erken İslâm mimarisi ile ilgilenen tüm çevrelerde ciddi bir etkiye sebep olmuş, bunun sonucu bu kitaplar Ankara ve İstanbul Üniversiteleri için de satın alınmıştır. 1932'de basılmış olan cilt 1 kitabının İÜ, Edebiyat Fakültesinin Sanat Tarihi Enstitüsü'ne, 1943'deki kuruluş aşamasından itibaren eğitim veren Avrupalı sanat tarihçi, İslâm-Türk sanatları uzmanları ve bunların yetiştirdiği rahmetli Oktay Aslanapa, Semavi Eyice gibi hocaların girişimiyle getirildiği tahmin edilmektedir. 1932'de yayımlanmış olan birinci cildin, yayın tarihinden 16 yıl sonra 12.04.1948'de o zamanın parasıyla 50,00 TL karşılığında satın alınarak Türkiye'ye getirilip, 3386 demirbaş numarası ile İst. Üni. Sanat Tarihi Enstitüsü kütüphanesine 686 numara ile kaydedildiği, (mevcut kayıt bilgilerinde) gösterilmektedir (bk, Res.19, s.20). Ancak 1940'ta yayımlanmış olan ikinci cildin de getirilip getirilmediği hakkında kütüphanenin kayıtlarında bir bilgiye rastlanmamıştır.

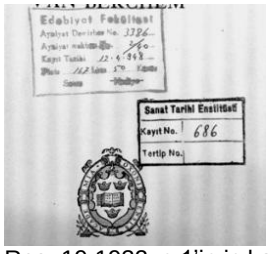
Creswell bu kapsamlı ciltlerini 1932-1940'da yayımladıktan sonra da Avrupalı arkeolog ve sanat tarihçiler tarafından Emevî ve Abbâsî yapıları hakkında araştırmalar, yeni keşifler, kazılar ve yayınlar devam ettirilmiştir[36]. Bunun sonucu olarak Creswell kendi kitaplarının Oxford'daki ilk baskılarından sonra 1969 yılına kadar İslâm coğrafyasında yapılmış olan kazılarda ortaya çıkartılmış ve haklarında yayın yapılmış olan ilave yapılarla ilgili 90 yaşına kadar topladığı bilgileri yeniden düzenleyip, yeni bilgi ve belgelerle dolu 400 sayfa ilaveyle güncelleyip, bu defa yine iki cilt fakat üç kitap hâlinde ve aynı büyük ebatlarda (ikinci baskı olarak) 1969'da yine Oxford Clarendon Press yoluyla tekrar yayımlanmıştır (bk, Res.25, s.20) [37*].

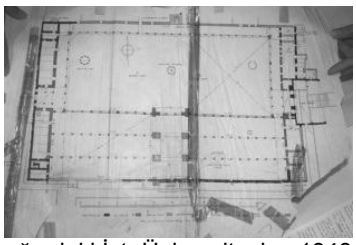
Tüm dünyadaki İslâm sanatları ve mimarisi çevrelerince, İslâm mimarisinin erken dönemlerine çok yönlü ışık tutuyor olmaları açısından çok önemli kabul edilen, İÜ

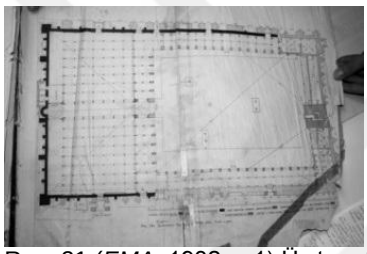
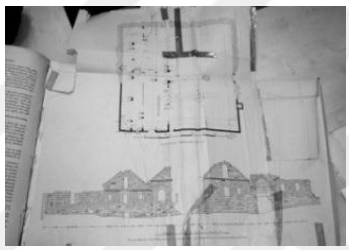
[36] Creswell Mısır-Kahire merkezli olarak İslâm mimarisi alanında araştırma ve çalışmalarına başladığı 1920'lerin ilk yıllarından itibaren bu alanda birçok önemli makale ve kitaplar da yayımlamıştır. Bu konuyla ilgili bilgiler "Creswell'in Yayınları" kısmında verilmiştir (bk, s.51-56).

[37] K.A.C.Creswell, *Early Muslim Architecture,* Hackers Art Books, New York, 1979 (2 cilt, 3 kitap) * (K.A.C. Creswell'in *EMA* ile diğer önemli kitaplarının tam künye bilgileri s.55-56'da gösterilmiştir

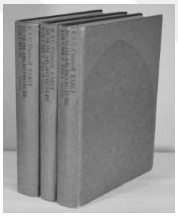
Merkez Kütüphanesi'ndeki gibi Londra British Library'de de nadir eserler kısmında muhafaza edilen bu kitapların, 1932'deki ilk baskıları ve 1969'da güncellenmiş ikinci baskılarının yayımlanmasının ardından uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen, Türkçeye tercümesi, edisyon kritiği veya detaylı bir tanıtımı da henüz yapılmamıştır.

Res. 19 1932, c.1'in iç kapağındaki İst. Üniversitesine 1948 tarihli giriş (kayıt) damgası
Res. 20 (*EMA*, 1932, c.1, İÜK) Üç tarafa açılan Emeviyye Camii planının bantlanmış hâli

Res. 21 (*EMA,* 1932, c.1) Üç ta rafa açılan Kayrevan Camii planının yırtılıp bantlanmış hâli
Res. 22 (*EMA*, 1932, c.1) Üç tarafa açılan Harran Camii planının yırtılıp bantlanmış hâli

Res. 23 1932, cilt 1'in ebadı (İÜK)
Res. 24 1932, c.1'in dağılıp yeniden toplanmış (yanlış sıralanmış) formalarının görünüşü
Res. 25 İkinci baskının New York 1979 tıpkı basım 2 cilt, 3 kitap hâli

Bu alanda yapılan araştırmalar erken İslâm mimarisi alanında Creswell'in 1969'da İlave bilgilerle yayımladığı bu ikinci baskılarının (henüz daha iyisi yayımlanamadığı için) bu alanın en iyisi olarak yerleştirildikleri en üst raftan hâlâ indirilememiş olduklarını ortaya koymaktadır.

Creswell'in 1974'te 95 yaşında hayata gözlerini yummasının ardından İslâm mimarisi üzerinde gençlik yıllarından itibaren biriktirdiği kitapları, arşivi ve fotoğraflarının büyük kısmı (Estate of Creswell), İngiltere'nin Oxford şehrindeki Ashmelon müzesinin yetkisi ve muhafazasına bırakılmıştır. İslâm mimarisinin erken dönemini (emsallerine göre) en zengin muhteva ile ortaya koymuş olan K.A.C. Creswell'in 1932-40 ve 1969-1979 baskı tarihli *Early Muslim Architecture (EMA)* kitapları, Türkiye'de 1948'lerden bu

yana üniversitelerin İslâm mimarisi, sanat tarihi veya İslâm sanatları ve tarihi bölümlerinde, erken İslâm mimarisi konusunda (en önemli yabancı telif eser olarak) tavsiye edilmeye, ayrıca bu alanda yayınlanan makale, kitap ve ansiklopedilerin hepsinde istisnasız kaynak olarak gösterilmeye devam edilmektedir.

Bu kitapları referans gösteren yazarların pek çoğunun Creswell'in kitaplarını gerçekte ya hiç görmediği veya gördüyse de refere ettiği konuyu dikkatle okumadığı, gösterilen referans bilgilerinin detaylarında yapılan cilt no'su, baskı yılı, sayfa no'su gibi ciddi hatalardan anlaşılmaktadır[38]. Ayrıca bu durum, bu alanda yayımlanmış makale veya kitaplarda, Creswell'in 1932'den bu yana *EMA* eserinde ortaya konulmuş olan çok önemli yüzlerce sayfa dolusu bilgi ve belgeden hiç bahsetmeden hâlâ diğer Batılı oryantalist propagandası rivayetlerin tekrar ediliyor olmalarında[39] görülmektedir.

Yaptığımız ön inceleme, Avrupa'da emsalleri arasında muhteva zenginliği olarak en üst sıraya konulan Creswell'in *EMA* kitaplarının (uzun zamandır kaynak yetersizliği sorunu yaşanan erken İslâm mimarisi eğitimi verilen bilim dalları açısından da çok önemli olmasına rağmen), Türkiye'de bu alanının araştırmacılarınca tanınmadığı iddiamızı da teyit etmiştir. İncelememize göre bu tanınmamanın sebepleri olarak;

* Bu kitapların Türkiye'deki en büyük devlet kütüphaneleri ile İslâm mimarisi eğitiminin verildiği üniversitelerin çoğunun kütüphanelerinde bile bulunmaması[40]

* Birkaç kurumda bulunan nüshaların da 1932-40'ta yayımlanmış eski baskılar olması[41],

* Millî Kütüphane'nin internet sitesi ve kataloglarında "mevcut" gösterilen 1969 baskılarının da görülmek istendiğinde "olması gereken yerde bulunamamıştır" mazereti ile araştırmacının kullanımına sunulamaması[42],

* "Creswell'in Batılı / Geç Dönem (Oryantalist) Kaynakları" başlığı altında (s.881-886) künye bilgileri verilmiş olan Avrupa'da 1700'lerden bu yana yapılmış olan düzinelerce yayının nadir eser konumunda olmaları sebebiyle, Avrupa

[38] Bu hatalara ilgili örnekler, ele alınan konularda yeri geldikçe işaret edilmiştir (bir künye gösteriminde 3 farklı hata örneği için bk, s.198, dn.350).
[39] Dfbi bk, s.4, dn.6; s.132, dn.218.
[40] Bk, s.1002-1007
[41] İst. Üniv. Nadir Eserler bölümü, Creswell'in *EMA* 1932, c.1 kitabının durumu (Res.20-24, s.20).
[42] Ankara Millî Kütüphane görevlileri ile yazışma detayları EK11, s.1115-1116'de verilmiştir.

kütüphanelerinde önceden şahsi ikametgâh bilgilerinin teyit edilmesi akabinde üye olunarak ve bir hafta öncesinden ısmarlama / randevu yapılarak ancak görülüp incelenebilir olması şeklindeki zor durumlar gösterilebilir.

Creswell'in *EMA* kitapları üzerinde yapılacak bir çalışma bu alanın araştırmacılarını yukarıda sıralanan aşılması zor sıkıntılarla uğraşmadan Creswell'in bu zengin muhtevalı *EMA* kitaplarında ortaya koyduğu önemli bilgilere ulaşma imkanı verecektir.

Bu çalışma, şimdiye kadar Türkçe'de yayımlanmış ve güncellenme tarihi çoktan geçmiş olan temel kaynaklardaki mevcut pek çok sıkıntıyı telafi etmenin yanı sıra, bu kitaplarda olmayan birçok ilave (yeni) bilgileri Türkçeye kazandıracaktır. Bu yolla da Avrupa'da ulaşılması bazı zorluklar içeren bu önemli yayımlarda ne tür bilgiler, belgeler bulunduğunu Türkiyeli akademisyen ve araştırmacılara sunarak, bu alanda onların önündeki engelleri kaldıracak olması açısından büyük bir boşluğu dolduracaktır. Aynı zamanda bu çalışma, araştırmacı, akademisyen ve eğitimcilerin (araştırma ve öğretim sırasında ortaya çıkan soruların birçoğunun cevabını bulabilecekleri) daima ellerinin altında tutacakları önemli bir temel kaynak olacaktır.

2- Kaynak ve Araştırmalar

'K.A.C. Creswell'in Erken İslâm Mimarisi Araştırmaları ve Türkiye'de Sanat Tarihi Çalışmalarındaki Yeri' ismiyle yaptığımız araştırmanın ana kaynağının henüz Türkçeye tercüme edilmemiş olması ve bu konuda Türkiye'de henüz kapsamlı bir yayın yapılmamış olması, çalışmamızı yabancı dildeki kaynaklar üzerinden devam ettirmemizi zorunlu kılmıştır. Bu sebeple öncelikle Türkiye'deki büyük kütüphaneler taranarak buralarda bulunan yabancı dildeki erken İslâm mimarisi muhtevalı yayınlar belirlenmiştir.

Bu araştırmada ana kaynak olarak kullandığımız K.A.C. Creswell, *Early Müslim Architecture*, (2 vols, 3 Books), Oxford 1969 / New York 1979 kitabına ilave olarak, Türkiye'de ulaşabildiğimiz; Henry Saladin, *Manuel d`art Musulman*, Paris, 1907 (Res. 11, s.14), G. Talbot Rivoira, *Muslim Architecture, Its Origins and Developments*, Oxford, 1918 (Res.7-8, s.14), Martin S. Briggs, *Muhammadan Architecture in Egypt and Palestine*, Oxford 1924 (Res.9-10, s.14), Georges Marçais*, L'Art de L'Islam*, 1947 (Res. 12-13, s.14), K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, Vol. I, Oxford 1932 ve

Vol. II, Oxford 1940 (Res.1, s.13), K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Müslim Architecture*, Penguin, Middlesex, [UK] 1958 (Res.5, s.13), K.A.C. Creswell & James W. Allan, *A Short Account of Early Müslim Architecture,* Aldershot [UK] 1989, (Res.38-39, s.72) isimli eserler karşılaştırmalı kaynaklar olarak kullanılmıştır.

Bunlara ilave olarak s.988-989'da gösterilmiş olan, Türkiye'de 1948-2013 arasında yayınlanmış bu alanın temel kaynaklarının bibliyografyalarında gösterilmiş olan yayımlardan; LOWTHIAN, BELL, G., *Palace and Mosque at Ukhaidir*, Oxford 1914, RİCHMOND, E.T., *The Dome of the Rock in Y-Jarusalem*, Oxford 1924, RİCHMOND, E.T., *Muslim Architecture,* London 1926, GABRIEL, A., *Kasr el-Hair, Syria*, VIII.Paris 1927, LAMMENS, H., *Etudes sur Le siecle des Omeyyaddes*, Beyrouth 1930, SAUVAGET, J., *Les Mosquee Omeyyade de Medine* Paris MCMXLVII, FİKRY, AHMAD, *La Grand Mosquee de Kairouan*, Paris 1934, POPE, A.U., *A Survey of Persian Art,* 6 vols., London 1939, MARÇAİS, G., *L'Architecture Musulmane d'Occident*, Paris 1954, TALBOT, Rice, D., *Islamic Art,* London 1965 isimli yayınların muhtevaları da Londra British Library yoluyla incelenmiştir.

Araştırmamızda ana kaynak olarak kullandığımız K.A.C. Creswell'in *Erken Müslüman Mimarisi (Early Muslim Architecture)* kitabının 1932-1940 ve 1969 tarihli Oxford Clarendon (NY Hacker Yay., 1979 dahil) baskıları tükenmiş, yeni baskıları da yapılmamaktadır. Bu sebeple bu kitapların "kullanılmış kıymetli kitap" olarak İngiltere ve Amerika'da (dört farklı versiyon hâlinde internet üzerinden) satışlarına rastlanmaktadır.

Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitapları (s.65-81 arasında 'içindekiler' tabloları üzerinden muhtevaları tanıtıldığı üzere);

* İlk baskılar (cilt 1) 1932'de, (cilt 2) 1940'ta yayımlanmıştır[43]. Bu ilk baskıların 1952'de ilk yayınevi Oxford Clarendon Press tarafından sınırlı sayıda ilave bir tıpkı basımlarının yapıldığı da bilinmektedir.

* *A Short Account of Early Muslim Architecture* kitabının Creswell tarafından oldukça kısaltılmış ve cep kitabı ebatlarında hazırlanan (daha çok Mitcham[44], Penguin Book olarak bilinen) ilk versiyonu 1958'de yayımlanmıştır (Res.35-37 s.68).

[43] Res.1, s.13, Res.31-34, s.66.
[44] Aslında kitabı yayınlayan Penguin Book Ltd'in Harmondsworth, Middlesex [UK: United Kingdom], USA ve Avusturalya (Mitcham, Victoria) adresleri de iç kapakta gösterildiği için, bu kitabın künye bilgisi verilirken

* Büyük kitapların ikinci baskısı (Dr. Kesler ve James W. Allan'ın yardımı ile Creswell tarafından genişletilip, güncellenerek) Oxford Clarendon Press tarafından 1969'da, iki cilt, fakat üç kitap hâlinde (yine aynı büyük ebatlarda), yayımlanmıştır (Res.6, s.13, Res.41-43, s.76)[45].

* Küçük boy 1958 baskısı, *"A Short Account of Early Muslim Architecture"* ismiyle, James W. Allan tarafından ölçüleri biraz büyütülüp çift sütunlu yeni sayfa düzeni ve 1958'de bulunmayan bazı konuların ilavesi ile 1989'da Scolar Press (Essex, England) aracılığıyla yeniden yayımlanmıştır (Res.38-39, s.72).

Creswell'in 4 farklı şekil ve formattaki bu önemli kitaplarının hiçbirisinin henüz Türkçeye ne kısmen ne de bütün olarak kazandırılmadığı, ayrıca bu kitaplar hakkında hiçbir tanıtım ve edisyon kritiği bile yapılmamış olduğu yukarıda belirtilmişti. Bu sebeple bu çalışma yapılırken, temel kaynaklar olarak Creswell'in *"Early Muslim Architecture", (EMA)* kitaplarının 1932-1989 yılları arasında farklı formatlarda İngilizce olarak yayımlanmış olan 1932 / 40 tarihli ilk baskıları ve 1969'da güncellenip genişletilmiş olan ikinci baskının 1979 tıpkı basım nüshaları ile 1958 / 89 küçük boy iki farklı kısaltılmış-özet versiyonları kullanılmıştır.

Her halükârda 1979 baskıları üzerinde çalışırken bu nüshada verilen bir bilgi ve belge, emin olmak için çoğu zaman 1932-40 baskılarından kontrol edilmiştir. Çok defa Creswell'in kendisi de bazı konuları anlatırken kendi kitabının o konunun daha geniş açıklandığı bölümlerine, bazen cilt numarası dâhi belirtmeden atıfta bulunmuştur.

Yine bu çalışma sırasında yukarıda kısmen bahsedilmiş olan birçok rivayetin doğru olup olmadığı, tarih ve hadis uzmanları yardımıyla bahsedilen temel kaynaklardan kontrol edilerek mevcudiyeti tespit edilebilenlerin neler oldukları belirtilip (bk, s.1019-1020), alanımızın dışında kalan ve araştırılması gerekli görülen diğer iddialar hakkında bulunan ilave bilgi ve belgelerde ortaya konulmuştur (Bk, Fg.226, s.295, Res.217-218, s.1072-1073).

çoğunlukla (Middlesex yerine, yanlış olarak) Mitcham 1958 şeklinde gösterilmektedir. Ancak aynı sayfada kitabın Richard Clay & Company tarafından Suffolk, GB'de (Great Britain) basıldığı belirtilmiştir.

[45] Bu genişletilmiş versiyonunun Hacker Art Books N. York tarafından 1979'da tıpkı basımları yapılmıştır.

3- Yöntem

a- Creswell'in EMA Kitaplarında Takip Ettiği İçindekiler, Başlıklar ve Konuları Ele Alış Düzeni

(1)- Creswell'in *EMA* kitaplarında, günümüzde aşina olunan türden bir FİHRİST / İÇİNDEKİLER başlığı altında, ana / alt konu başlıklarını ve sayfa numaralarını alt alta gösteren bir liste verilmemiştir. Bunun yerine, üst satırda Romen rakamları ile birbirinden ayrılan, büyük punto ve büyük harflerle yazılan ana bölümlerin sadece başlama-bitiş sayfa no'ları gösterilmiş, altındaki satırda da tüm 2.başlıklar daha küçük puntolu büyük harflerle, tüm 3. başlıklarda yan yana dizilip sayfa no'ları belirtilmeden verilmiştir (bk, Res.26, s.29). Bu yöntem ile de 1969 ikinci baskıda c.1, bl.1 ile c.1, bl.2'ye ait 'İçindekiler'i oluşturan (alt alta dizildiğinde en az 15 sayfa tutacak olan) üst ve alt başlıklar yan yana dizilmek suretiyle tamamının (c.1, bl.1'de) sayfa ix-xii arasında sadece 4 sayfada verilmiştir.

(2)- Creswell'in Başlık Düzeni: Ana bölümler sayfanın en üstünde ve ortada tek başına Romen rakamları ile belirlenmiş ve hemen altında da büyük harflerle bölüm başlığı gösterilmişken, bundan sonra gelen başlıkta daha küçük punto ile yazılmış büyük harfli başlıklardan oluşabildiği gibi, bundan sonra gelen alt bölüm başlığı daha küçük olması beklenirken birdenbire araya giren farklı bir alt başlık sayfanın en üst kısmında ana bölüm başlığı kadar büyük harflerle dizilmiş olarak görülebilmektedir. Benzer şekilde bir başka karışık görünen durum ise, her bir sayfanın en üst kısmında o sayfada bulunan konunun adının (ana başlık olmadığı hâlde) büyük harf ve büyük puntolarla verilmiş olmasıdır.

(3)- Creswell'in Planlar ve Resimler sistemi: Creswell kitaplarında kullandığı plan ve fotoğrafları figür ve plate olarak iki gruba ayırarak, plate (plaka) dediği siyah-beyaz fotoğrafları kitabın en sonunda vermiş, figür: Fig. (BÇ'da: CrF) dediği bazı plan ve siyah-beyaz fotoğrafların bir kısmını metinden ayrı olarak basılmış olan (numarasız) sayfalarda vermiştir. Bunların çoğunu da konuyla ilgili sayfalara veya ona yakın bir yere (ölçü, yer zorunluluğundan dolayı) bazen yerleştirememiştir. Örneğin s.3'te (c.1, bl.1) ilk bahsedilen Kâbe konusuyla ilgili 2 no'lu figür sayfa 40'tan sonra eklenmiş olan numarasız sayfada bulunmaktadır. Creswell bu figürün bulunduğu yeri "*s.40'ın karşısındaki sayfa"* şeklinde tarif etmiştir.

(4)- Çok Büyük Ebatlı İlave Planlar: Bazı planlar iki veya üç tarafa açılarak 4 tane A4 büyüklüğüne ulaşmaktadır (Res.20-22, s.20; Fg.31, s.164; Fg.39, s.177; Fg.40, s.178: Fg.129, s.244; Fg.284, s.334; Fg.701, s.569; Fg.745, s.607 vd). Bu tür sayfalar da, bazı figür sayfaları gibi metinden ayrı olarak basılıp ciltlenirken aralara eklenmiş görünmektedir.

(5)- Erken dönem mimari eserleri ve konuları ele alınırken takip edilmesi oldukça zor ve karmaşık bir yöntem / düzen izlemiştir.

Bu düzenleme her bir mimari yapının, (özellikle hâlen ayakta olanların) tarih içinde farklı siyasî dönemlerde maruz kaldığı tamirat, genişletme vb. farklı sayfalarda o yapının yeniden ele alınmasını gerektirmiştir. Bu da, bir yapı hakkında tüm bilgileri öğrenmek için o yapının başına hangi tarihte ne geldiyse, (tarihî kronoloji içinde) o döneme giderek yapılan işleri bulup okumak gibi bir zorluğu da beraberinde getirmiş ve Creswell'in kitaplarında kullanıcı açısından bir yapı hakkında tüm bilgileri öğrenmek için üç kitabın sayfaları arasında üç dört farklı yere gidip dönmek gibi oldukça zor bir durum ortaya çıkmıştır.

(6)- *EMA* kitaplarının Oxford 1969 ikinci baskılarda 1923 ve 1940 ilk baskıya göre fotoğrafların kaltesinde %15-20 oranında bir kalite kaybı, 1969 ikinci baskıdan tarama yoluyla alınarak yapıldığı anlaşılan 1979 baskısının fotoğraflarında tekrar %15-20 oranında kalite kaybı ortaya çıktığı görülmüştür.

(7)- Creswell 1932-1940 ilk baskıda kullandığı hata-düzeltme sayfasında belirttiği teknik ve yazım kaynaklı hataları hiç düzeltmemiştir (Res.51, s.870).

(8)- 1969 güncellemesinde ortaya çıkmış olan benzer yazım, teknik hatalar ile kitap içindeki daha fazla bilgi için yönlendirme yapılan sayfa no ve figür no'ları konusunda pek çok hata yapılmış olmasına rağmen bu baskılar için bir "hata-düzeltme" sayfası eklememiştir. Bunun yerine 1940 baskısında kullandığı aynı "hata-düzeltme" sayfasını aynen vermiştir.

b- Creswell'in Karmaşık Düzenine Karşılık Bu Çalışmada Takip Edilen Teknik Konular:

(1) - Yan yana dizili İÇİNDEKİLER (Table of Contents) sayfaları (bk, Res.26, s.29), bu çalışmaya orijinal hâli ile aktarmak istesekte, Creswell'in yan yana dizili

"İÇİNDEKİLER" kısmı oldukça küçük puntolarla dizildiğinden, fotokopi veya tarama yoluyla temin edilen sayfalar neredeyse okunamayacak hâle dönüşmektedir. Alt alta yazıldığında da ~40 sayfaya ulaştığından bu çalışmaya dahil edilememiştir[46].

(2)- Creswell ana ve alt başlıklar konusundaki karmaşık düzeni, bu çalışmada okuyucuya kolaylık olması açısından, *EMA* kitaplarında farklı sayfalarda ele alınmış olan her bir mimari eser hakkında farklı yüzyıllarda yapılmış olan işlere ait bilgiler, bulundukları yerlerden toplanarak tek bir ana başlık altında ve art arda sıralanmıştır. Ayrıca ana ve alt başlıklar da günümüz akademik çalışmaları için gerekli olan 1, 2, 3, 4 ve 5. başlıklar düzenine göre derecelendirilerek verilmeye çalışılmıştır.

(3)- Creswell'in *EMA* kitaplarındaki erken İslâm dönemi mimari eser ve konularının özet tanımı sırasında onun kendi 'Plan' ve 'Resimler' için yaptığı 'Figür' ve 'Plate' (plaka) düzenlemesi, bu çalışmada, tüm siyah-beyaz fotoğraflar, figürler, çizim ve planların hepsi için (Creswell'de eksikliği hissedilen bizim kendi arşivimiz veya başka kaynaklar yoluyla eklediklerimiz de dahil) sadece en baştan verilen yeni 'Figür' (Fg.) numarasına göre sıralanması yoluyla gösterilmiştir.

Bu gösterme, verilen Fg. no'su ile yanında da o resim veya figürün Creswell'in kitabında hangi sıra numarası ile bulunduğunu CrF. no'su da belirtecek şekilde, örn: Fg.10-CrF.21 (Cr: Creswell, F: Figür no:) veya CrP.22 (Cr: Creswell, P: Plaka no) şeklinde ilave bir düzenleme yoluyla kolaylaştırılmaya çalışılmıştır. Creswell'in ikinci cildinde (vol.II) figür ve plaka no'ları tekrar 1'den başladığı için, bu çalışmada (cilt 1'den aktarılan fig. ve plaka no'ları ile karışmaması için), refere edilen cilt 2'ye ait figürler için Cr2F. kısaltma kodu, plakalar içinde de Cr2P. kısaltma kodu kullanılarak gösterilmiş, akabinde de Fg. veya Plaka sıra no'su verilmiştir.

Böyle ilave bir düzenleme, Creswell'in kitabında bulunan her Fig. veya Plaka bu çalışmaya dâhil edilmediği için, sıra numarası bozulmuş, eksilmiş izlenimi oluşmaması ve bu çalışmada normal bir Res. ve Fg. sıralaması takip edilebilmesi adına gerekli olmuştur. Creswell'in *EMA* kitabı dışındaki konularda kullanılan plan, çizim ve fotoğraflar için de sadece Res. (Resim) kodu kullanılmıştır.

Üç kitap boyunca oldukça fazla sayıda bulunan ve bu çalışmada kullanılan figür, plaka ve özetlenmiş olan pragrafların (ileride bu kitapları inceleme bahtiyarlığına kavuşacak olanlar düşünülerek) Creswell'in hangi cildinin, hangi sayfasında bulunduğu

[46] Bu kısımda 1'den 6'ya kadar olan bu sıra numaraları, bir önceki şıkdaki 1'den 6'ya kadar olan sıralamada bahsedilen konularla ilgili neler yapıldığının karşılaştırılması için kullanılmıştır.

da mümkün olduğunca metin içinde veya paragraf sonlarında parantez içinde belirtilmeye çalışılmıştır. Creswell birbirine yakın iki rakam grubu veya tarih gösterirken ikinici grubun sadece son rakamını (1921-2 vb.) göstermiştir. bu durum ikinici grubun bazen tüm bazen de son iki rakamı (1921-22) gösterilerek telafi edilmeye çalışılmıştır.

Numarasız olarak eklenenlerle birlikte, hacim olarak 1500 sayfayı geçen üç kitabın muhtevasının tanıtımı yapılarak içindeki bilgiler hakkında yapılacak analizler, yazarın görüş ayrılığı içinde olduğu diğer Avrupalı araştırmacıların yayınlarında bulunan (şüpheci) oryantalist görüşlerinin ayrıca belirtilmesi, bazı ilginç referansların başka kaynaklardan kontrol edilmesi ve sonuçlarının izah edilmesi gibi ilave açıklamalarla toplam 1126 figür ve bazı numarasız (a-b ek'li) olanlarla birlikte 350 resim (toplam 1500 civarı plan, çizim ve fotoğraf) ana metin içinde verilmiştir.

(4)- Aslında takdire şayan, üç yöne açılarak A1 (dört adet A4 sayfa) büyüklüğüne ulaşan plan sayfalarından tanıtım için gerekli olan bazıları ancak üzerinden fotoğraf çekilip küçültülerek kullanılabilmiştir (örnekler için bk, Fg.25-CrF.18, s.151; Fg.284-CrF83, s.334; Fg.628-630, s.499; Fg.812-Cr2F.194, s.644; Fg.813-Cr2F.194, s.645; Fg.860, s.666; Fg.1000, s.755 vd.).

(5)- Creswell, kendisinin *EMA* kitaplarında takip ettiği "her bir mimari eseri belli bir tarihte, o esere önemli bir mimari işlem yapıldığında yeniden ele alma" şeklinde okuyucunun takip etmesi oldukça zor olan yöntemi tercih etmiştir.

Bu çalışma vesilesi ile yaptığımız konuların özet tanıtımları sırasında Creswell'in her bir yapı hakkında farklı sayfalarda verdiği mimari eserler ve konularla ilgili bilgiler, bazen çok farklı sayfalarda bulunan görseller takip kolaylığı sağlaması maksadıyla bir araya toplanıp hepsi o yapı veya konunun kendi ana başlığı altında verilmiştir.

Creswell'in *EMA* kitabından yaptığımız özette ele alınan mimari eser ve konular Bölüm II'de: D. "Creswell'in Ele Aldığı Önemli Erken İslâm Mimarisi Eser ve Konularının Yeniden Gruplandırılmaları, Listeleri ve Tanıtımları" ana başlığı altında (s.83):

a- İlk İslâm Dönemi (632-661) Önemli Mimari Eserleri Listesi (K01-06),

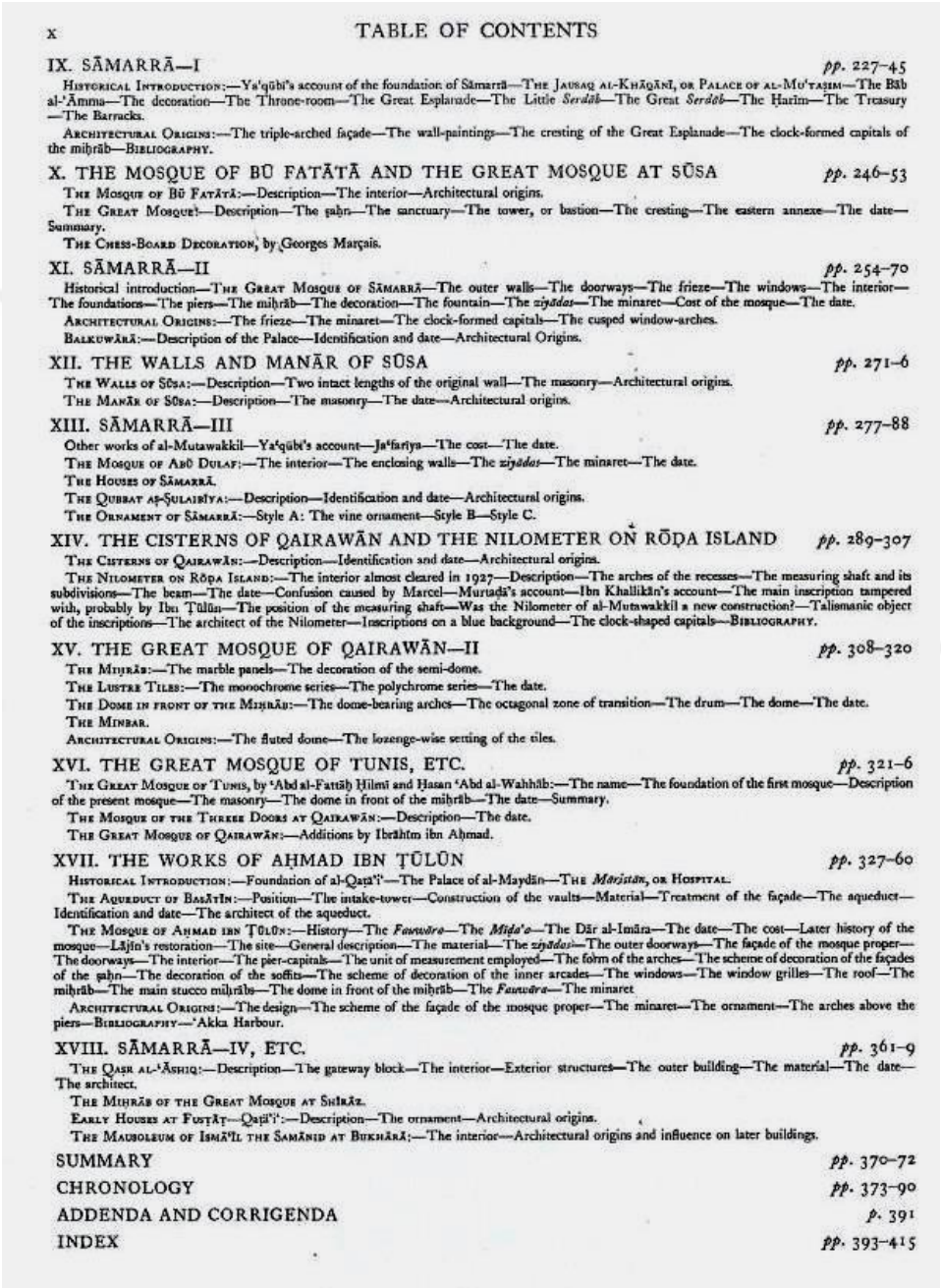
b- Şam Emevîleri Dönemi (661-750) Önemli Mimari Eserleri Listesi (K07-34),

c- Endülüs Emevîleri (Vali ve Emirler) Dönemi (756-1032) Önemli Mimari Eserler Listesi (K35-37),

d- Abbâsîler (İlk Dönem) (750 ~907) Önemli Mimari Eserleri Listesi (K38-69),

e- Creswell'in Ele Aldığı Diğer Önemli İslâm Mimarisi Konuları (K70-80),

sıralaması ile (çalışmayı iki cilde bölmeye imkân verecek şekilde) bir araya toplanarak sıralanmış, daha sonra da, bu ana grup başlıkları altında her bir mimari eserin veya konunun ayrı ayrı özet tanıtımı yapılmıştır.

x TABLE OF CONTENTS

IX. SĀMARRĀ—I pp. 227–45

Historical Introduction:—Ya'qūbī's account of the foundation of Sāmarrā—The Jausaq al-Khāqānī, or Palace of al-Mu'taṣim—The Bāb al-'Āmma—The decoration—The Throne-room—The Great Esplanade—The Little *Serdāb*—The Great *Serdāb*—The Ḥarīm—The Treasury—The Barracks.

Architectural Origins:—The triple-arched façade—The wall-paintings—The cresting of the Great Esplanade—The clock-formed capitals of the miḥrāb—Bibliography.

X. THE MOSQUE OF BŪ FAṬĀṬĀ AND THE GREAT MOSQUE AT SŪSA pp. 246–53

The Mosque of Bū Faṭāṭā:—Description—The interior—Architectural origins.

The Great Mosque:—Description—The ṣaḥn—The sanctuary—The tower, or bastion—The cresting—The eastern annexe—The date—Summary.

The Chess-Board Decoration, by Georges Marçais.

XI. SĀMARRĀ—II pp. 254–70

Historical introduction—The Great Mosque of Sāmarrā—The outer walls—The doorways—The frieze—The windows—The interior—The foundations—The piers—The miḥrāb—The decoration—The fountain—The *ziyādas*—The minaret—Cost of the mosque—The date.

Architectural Origins:—The frieze—The minaret—The clock-formed capitals—The cusped window-arches.

Balkuwārā:—Description of the Palace—Identification and date—Architectural Origins.

XII. THE WALLS AND MANĀR OF SŪSA pp. 271–6

The Walls of Sūsa:—Description—Two intact lengths of the original wall—The masonry—Architectural origins.

The Manār of Sūsa:—Description—The masonry—The date—Architectural origins.

XIII. SĀMARRĀ—III pp. 277–88

Other works of al-Mutawakkil—Ya'qūbī's account—Ja'fariya—The cost—The date.

The Mosque of Abū Dulaf:—The interior—The enclosing walls—The *ziyādas*—The minaret—The date.

The Houses of Sāmarrā.

The Qubbat aṣ-Ṣulaibīya:—Description—Identification and date—Architectural origins.

The Ornament of Sāmarrā:—Style A: The vine ornament—Style B—Style C.

XIV. THE CISTERNS OF QAIRAWĀN AND THE NILOMETER ON RŌḌA ISLAND pp. 289–307

The Cisterns of Qairawān:—Description—Identification and date—Architectural origins.

The Nilometer on Rōḍa Island:—The interior almost cleared in 1927—Description—The arches of the recesses—The measuring shaft and its subdivisions—The beam—The date—Confusion caused by Marcel—Murtaḍā's account—Ibn Khallikān's account—The main inscription tampered with, probably by Ibn Ṭūlūn—The position of the measuring shaft—Was the Nilometer of al-Mutawakkil a new construction?—Talismanic object of the inscriptions—The architect of the Nilometer—Inscriptions on a blue background—The clock-shaped capitals—Bibliography.

XV. THE GREAT MOSQUE OF QAIRAWĀN—II pp. 308–320

The Miḥrāb:—The marble panels—The decoration of the semi-dome.

The Lustre Tiles:—The monochrome series—The polychrome series—The date.

The Dome in front of the Miḥrāb:—The dome-bearing arches—The octagonal zone of transition—The drum—The dome—The date.

The Minbar.

Architectural Origins:—The fluted dome—The lozenge-wise setting of the tiles.

XVI. THE GREAT MOSQUE OF TUNIS, ETC. pp. 321–6

The Great Mosque of Tunis, by 'Abd al-Fattāḥ Ḥilmī and Ḥasan 'Abd al-Wahhāb:—The name—The foundation of the first mosque—Description of the present mosque—The masonry—The dome in front of the miḥrāb—The date—Summary.

The Mosque of the Three Doors at Qairawān:—Description—The date.

The Great Mosque of Qairawān:—Additions by Ibrāhīm ibn Aḥmad.

XVII. THE WORKS OF AḤMAD IBN ṬŪLŪN pp. 327–60

Historical Introduction:—Foundation of al-Qaṭā'i'—The Palace of al-Maydān—The *Māristān*, or Hospital.

The Aqueduct of Balāṭīn:—Position—The intake-tower—Construction of the vaults—Material—Treatment of the façade—The aqueduct—Identification and date—The architect of the aqueduct.

The Mosque of Aḥmad ibn Ṭūlūn:—History—The *Fawwāra*—The *Mīḍa'a*—The Dār al-Imāra—The date—The cost—Later history of the mosque—Lājīn's restoration—The site—General description—The material—The *ziyādas*—The outer doorways—The façade of the mosque proper—The doorways—The interior—The pier-capitals—The unit of measurement employed—The form of the arches—The scheme of decoration of the façades of the ṣaḥn—The decoration of the soffits—The scheme of decoration of the inner arcades—The windows—The window grilles—The roof—The miḥrāb—The main stucco miḥrāb—The dome in front of the miḥrāb—The *Fawwāra*—The minaret.

Architectural Origins:—The design—The scheme of the façade of the mosque proper—The minaret—The ornament—The arches above the piers—Bibliography—'Akka Harbour.

XVIII. SĀMARRĀ—IV, ETC. pp. 361–9

The Qaṣr al-'Āshiq:—Description—The gateway block—The interior—Exterior structures—The outer building—The material—The date—The architect.

The Miḥrāb of the Great Mosque at Shīrāz.

Early Houses at Fusṭāṭ—Qaṭā'i':—Description—The ornament—Architectural origins.

The Mausoleum of Ismā'īl the Sāmānid at Bukhārā:—The interior—Architectural origins and influence on later buildings.

SUMMARY pp. 370–72

CHRONOLOGY pp. 373–90

ADDENDA AND CORRIGENDA p. 391

INDEX pp. 393–415

Res. 26 Creswell'in kitaplarındaki ana bölümlerin konu başlıklarının yan yana dizilip sayfa no'larının toplu verildiği 1969, c.2 kitabının 'İÇİNDEKİLER' (Table of Contents) kısmının son sayfası

(6) – *EMA* 1979 baskısının fotoğraflarında ortaya çıkmış olan kalite kaybı sorunu, bazı foroğrafların bu çalışma için tekrar taranması sebebiyle, biraz daha

büyümüştür. Bu kalite kaybından dolayı çok kötü hâle dönüşen bazı fotoğraflar, 1932 ve 1940 ilk baskılarından taranarak alınmış, bunun mümkün olmadığı yerlerde konunun önemine binaen daha güncel ve benzer fotoğraflar kullanılmıştır.

Creswell'in anlatım yaptığı fakat fotoğraf, çizim vb. kullanmadığı yerlerde (Beytülmakdis alanı, Kubbetü's-Sahre'nin mozaik kitabeleri ve mağarasındaki mihrabın detayları, Diyarbakır Ulucamii planı, Amr Camii mihrabları, avludaki eski beytülmâl'in -yeni şadırvan- güncel fotoğrafları gibi) güncel fotoğraf ve çizimler ilave edilmiştir[47].

Creswell'in, *EMA* c.II, 1940 ilk baskısında verdiği hata-düzeltme sayfasında gösterdiği yazım veya dizgi hataları, 1969 ikinci baskısında güncellenmemiş, 1932 baskısındaki kitap içi refere sayfaları da 1969'da büyük oranda güncellenmeden aynen verildiği için sorun daha da büyümüştür. Bu tür yanlış refere sayfa ve figür no'ları, özet tanıtım sırasında yeri geldikçe işaret edilerek kastedilen doğru sayfa veya figürlerin, 1969 / 1979 baskısında hangi sayfalarda bulundukları belirtilmiştir.

Muhteva olarak çok önemli görülmeyen veya başka bir bölümde o konuyla ilgili bilgi verilmiş olan bazı alt başlıklar, *EMA*'da bulunduklrı yerlerin belli olması maksadıyla sadece başlık hâlinde gösterilerek bırakılmıştır.

Ayrıca bu ana başlıklar altında yeniden düzenleyip sıraladığımız mimari dönemlere ait grupların konularının özetlerinden önce o grubun eser listesi (bir arada ve aynı sayfada görülebilmesi maksadıyla) 10 punto ile yazılarak verilmiştir.

Dipnotlarda kaynak gösterirken Müslüman müelliflerin kendi isimleri ve eserlerinin isimleri, hem o eserlerin o dillerdeki yazılış şekline sadık kalmak, hem de bu tercümelere o dillerde ulaşılmak istendiğinde gerekli olacağı düşüncesiyle (Creswell'in *EMA*'da verdiği ve) tercümelerde gösterilen (İngilizce, Almanca, Fransızca vb.) dillerdeki yazılış şekilleri ile verilmiştir. Ancak aynı eserle ilgili Türkçe yazım yapılırken Türkçe'de yazılış şekliyle verilmiştir. Aynı durum Creswell'in *EMA* ciltlerine yönlendirme yapılırken (*EMA* kitaplarının yabancı literatürlerde gösterildiği formatın bilinmesine yardımcı olmak için) bazen v.I, pt.,I, p.10 şeklinde İngilizce olarak, bazen de Türkçe olarak c.1, bl., 1, s.10 şeklinde verilmiştir.

Creswell'in 3 kitap boyunca mimari eser ve konularla ilgili ortaya koyduğu bilgi

[47] Kayrevan Ulucamii ilave fotoğrafları, Mescid-i Aksâ konusunda ilk cami (Mescid-i Ömer) ve sonraki Velîd'in 707-715 arasında yaptırdığı ikinci camiden itibaren planlar, Aksâ Camii içindeki ahşap hatılların son (güncel) fotoğrafları, Muallak Taşı'nın güncel görüntüleri, Diyarbakır Ulucamii planı ve Kurtuba Ulucamii içine yapılmış olan kilise yapısı ile ilgili daha net ve güncel fotoğrafların ilave edilmesi gibi.

ve belgelerden, alanımızın Türkçe temel kaynaklarında eksikliğini gördüklerimiz, kısım kısım özetlenerek aktarılmıştır. Bu özetleme Creswell'den direkt yaptığımız aktarımlar bazen aynen, bazen yine özetlenmiş olarak çift tırrnak " " içindeki paragraflar şeklinde verilmiştir. Bu aktarım sırasında Creswell'in metin içindeki dipnotları bazen aynen verilmiş, bazen de bizim ilave açıklamalarımızı arasında yine çift tırmak " " olarak verilmiştir. Bazen bizim Creswell'de olmayan ilave dipnotlar yoluyla açıklamalar yapmamız gerekmiştir, bunlar da köşeli parantez [ ] içinde verilmiştir.

Bazı figür ve resimlerin hemen altında (Fg. ve Res. no alt yazılarının üzerinde) daha küçük punto ile aynı Fg. veya Res. no'ları tekrar gösterilmiştir. Bu yöntem, o Fg. / Res. ile ilgili bir dipnot veya kaynak adresi verileceği zaman kullanılması maksadıyla tercih edilmiştir. Bazen de aynı sırada 3'den fazla Fg. veya Res. bulunduğunda, hangi Fg. / Resmin, alltaki hangi yazıyla bağlantılı olduğunun daha kolay anlaşılması için uygulanmıştır. Bu iki gereklilik dışında kalan Fg. ve Resimler için böyle ilave bir bildirim tez boyunca yaşanan yer darlığı sebebiyle uygulanmamıştır. Ayrıca çalışmamız fiziken 2 cilde bölünmüş olmakla birlikte, başka sayfalara yönlendirme yaparken (Creswell *EMA* c.2'ye yaptığımız atıflarla karışıklığa yol açmaması için) sayfa numaraları tek cilt imiş gibi (cilt no belirtilmeden) verilmiştir.

Bu araştırma vesilesi ile bizim hazırladığımız planlar ölçekli çizilmediği için, bunlar yine Fg. sıra numarası takip edilerek ve kroki olduğu belirtilerek verilmiştir.

Oryantalistlerin Doğu'ya bakış açılarına göre bazı Batılı düşünürler tarafından farklı gruplara ayırmışlardır (bk, s.1060). Bu gruplandırmaları esas alan bazı Türkiyeli akademisyenler de oryantalistleri 'Şüpheciler', 'Revizyonistler' ve 'Mutavassıtlar' (Mutedil) şeklinde sınıflandırmayı teklif etmiştir[48]. Bu görüşlerden hareketle, Creswell'in Mutedil olarak, yazılarında İslâm mimarisi ve Müslümanlar hakkında olumsuz tavır sergilemiş olan oryantalistler de parantez içinde 'şüpheci' kelimesi ile tarif edilmiştir[49].

Bu çalışmada bazı konular, diğer kaynaklardan çapraz karşılaştırma yoluyla da kontrol edilmiştir. Örneğin, Creswell ve tüm diğer Avrupalı araştırmacılar tarafından Tarikh Khana تـــاريخ خانـــة şeklinde yazılan eski Türk yurdu Fars / Horasan bölgesinin[50] Damgan şehrinde bulunan ve VIII. yüzyılın ilk yarısına ait olarak tarihlenen

[48] Fatma Kızıl, "Oryantalist Paradigmaya Taraf Olmak", (YT:27.09.2011, http: / / s onpeygamber.info / oryantalist- paradigmaya-taraf-olmak (24.11.2017). Ayrıca Ahmet Yücel'de bu tasnife katıldığını, İSAM, 24.11.2017 tarihli "İstişrak Faaliyetleri ve Oryantalistlerin Hadislere Yaklaşımı" isimli panelde ifade etmiştir. (dfbi, bk, Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis*, MÜİFV, İstanbul 2013; agy*., Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, BKM, İstanbul 2015).
[49] Dfbi bk, SONUÇ, s.1060-1061**.**
[50] Bk, Fg.795, s.629 ve Res.322, s.1114.

caminin ismini Oryantalistler, Avrupa dillerinde “Tarikh Khana” şeklinde yazmaktadırlar. Bu ismi İngilizceye “Dark House” (Karanlık Ev) olarak çevirmişlerdir. Bu isim, bazı Türkçe kaynaklarda Tarih Hane, bazılarında ise Tarik Hane (Karanlık Ev) olarak gösterilmiştir. Başlangıçta bu kelimenin aslının ne olduğunu bulma konusunda Türkçe kaynakların çoğunun Tarik Hane yazması ümit kırıcı olmuştur. Araştırmanın devamında caminin isminin Tarih veya Tarik Hane olmayıp, Türkçe-Farsça karışımı Tārı Hāne تنکری خانه, yani “Tanrı Evi” olduğu[51] bilgisi ile rahmetli Prof. Suut Kemal Yetkin hoca’nın *İslâm Mimarisi* (Ankara 1965, s.59) kitabında karşılaşılması, ardından Goddard’ın makalesinde de “Tārı Khana” yazılı olduğunun görülmesi ile (Bk, s.628, dn.981), karşılaştırmalı araştırmanın önemi bir kez daha ispat edilmiştir.

Tam da bu çerçevede, Creswell’in özellikle meşhur oryantalist Henri Lammens ve Caetani’nin (Keytani) görüş ve fikirlerinden etkilenerek, “Mescid-i Nebevî başlangıçta mescit olarak yapılmadı”, “kıble yönünün Kudüs’ten Kâbe’ye değişmesine Hz. Muhammed’in (Yahudilerle ilişkilerinin yönüne bağlı olarak) kendisinin karar verdiği”, İbn Abbas olarak da bilinen Hz. Peygamberin yeğeni ve müfessir Abdullah b. Abbas hakkında (*İA* yoluyla) yazdıkları ve Hz. Ömer’in Hz. Aişe’nin hücresine defnedilmek istemesi hakkında yazdıklarını okuyunca (bk, s.134-135), bu şekilde davranmanın önemi bir defa daha teyit edilmiştir. Bu çerçevede Creswell veya diğer araştırmacıların (kasıtlı veya kasıtsız) bir belgeye dayanarak veya kendi alan içi / alan dışı araştırmalarının bulgularına göre ortaya attığı görüş ve iddialardan Türkiyeli araştırmacılar için yeni olduğunu düşündüğümüz konulardan eksik, yanlış olduğu açık ve net olanlara direkt olarak, açıkça belli olmayanlar, tereddütte kalınanlar ise (Kur’ân âyeti, hadis, tarih vb.) ilgili yan bilim dallarının uzmanları ile görüşülerek konunun Türkiye’deki çoğunluk sünnî inanışa uygun olan yönü de belirtilerek dikkat çekilmiştir[52].

Creswell’in ilk baskısını 1932 (c.1) ve 1940’da (c.2) yayımladığı *Early Muslim Architecture* (*EMA)* kitapları, birçok yönden o dönemde mevcut olan sunum düzeni ve baskı tekniğinin izin verdiği formatta yayımlanmıştır. Bu kısıtlamaya, kitapların muhtevasının büyük ve detaylı olması, bazı zorluklar ilave etmiştir.

[51] Diğer tüm yazarlar gibi H. Ziya Ülken de bu yapı için “Tarik Hane” ismini kullanmıştır (bk, Ülken, *İslâm Sanatı*, 1948, s.59, dn.47).

[52] Örneğin, Ca‘fer el-Mansûr’un yeğenim dediği Îsâ b. Mûsâ ile ilgili olarak, Creswell Uhaydır Sarayı’nı yaptıran kişi olduğunu iddia ettiği Îsâ b. Mûsâ’nın babasının Ca‘fer el-Mansûr’a nasıl yakın akraba olduğu konusuna hiç değinmemiştir. Bu konuda Türkçe ve İngilizce kaynaklar da birbiri ile çelişen bilgiler vermektedir. Bu konuda İslam Tarihi Anabilim dalından kıymetli hocalarımız Doç. Dr. Gülgün Uyar ve Doç. Dr. Mahmut Kelpetin’in yardımlarıyla çok sayıda Arapça kaynak taranarak tatmin edici bir sonuca ulaşmak mümkün olmuştur. (bk, K42, Menâr Müjde Sonuç Notları, c.2, s.624-627 ve Fg.787-788, s.626). Ayrıca Creswell’in İbn Sa’d’ın *Tabakāt*’ını kaynak göstererek birkaç defa tekrar ettiği ‘Ümmü Seleme inşa hadisi’ olarak adlandırılan rivayetin mevcudiyeti de (MÜ. İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalından) Dr. Öğr. Üyesi Ataullah Şahriyar yoluyla teyit edilmiştir (bk, s.108; EK2, Res.217, s.1072).

Terminoloji kısmında verilen liste bazı benzer mimari unsurların bir arada bulunmasını sağlamak için alfabetik olarak dizilmemiştir.

Creswell kendisinin uygun gördüğü yöntemlerle bu zorlukların bir kısmını halletmeye çalışmış görünmektedir. Ancak yaşadığı dönem veya Creswell'in kendi tercihi sebebiyle, kitaplarda bazı zorluk ve karmaşa dikkat çekmektedir. Bu zorluğu kolaylaştırmak için bu çalışmada yapılan yeni düzenlemenin detayları aşağıda açıklanmıştır.

c- Bu Çalışmada İzlenilen Konuların Sunum Yöntemi

Bu çalışma sebebiyle özet tanıtımı yapılan *EMA* kitaplarındaki erken İslâm mimarisi eserleri ve konuları, Creswell'in sunduğu düzenden farklı olarak yeniden düzenlenerek aşağıdaki şekilde sıralanmıştır.

Giriş (Bölüm I)'deki Çalışmanın Çerçevesi ve Planı'ndan hemen sonra,

BÖLÜM İKİ'de**;**

K.A.C. CRESWELL'İN ERKEN İSLÂM MİMARİSİ ÜZERİNE ÇALIŞMALARI ana bölüm başlığı altında;

Creswell'in İngiltere ve Kahire'deki hayatı ile "Creswell'in Yayınları Hakkında Söylenenler" aktarılmıştır.

CRESWELL'İN *EARLY MUSLIM ARCHITECTURE* KİTAPLARININ FARKLI VERSİYONLARI ana başlığı altında ise;

Türkiye'de (konuyla ilgili kütüphanelerde dahi mevcut olmadığı için) yakından tanınmayan ve ulaşılamayan Creswell'in *EMA* kitaplarının 1932-1940, 1958, 1969 ve 1989 baskı tarihli dört farklı versiyonu ve bunların aralarındaki muhteva farklarına her bir kitabın BİRİNCİ BAŞLIKLAR'dan oluşan İÇİNDEKİLER bölümü (Tr'de cilt no'ları, baskı yılı ve yeri ile konuların bulunduğu sayfa numaralarıyla ilgili yapılmakta olan hatalara son vermek için), sayfa no'larıyla birlikte ayrı ayrı gösterilmiştir.

Ardından Türkiyeli araştırmacılar tarafından ulaşılamayan, bu sebeple de muhtevası iyi bilinmeyen Creswell'in *EMA* kitapları,

CRESWELL'İN ELE ALDIĞI ÖNEMLİ ERKEN İSLÂM MİMARİSİ ESER VE KONULARININ YENİDEN GRUPLANDIRILMALARI, LİSTELERİ VE TANITIMLARI ana başlığı altında;

Creswell'in *EMA* kitaplarında ele aldığı 69 erken İslâm mimarisi yapısı ile 11 kadar konu 'Creswell'in Ele Aldığı (bu çalışma için yeniden gruplandırdığımız) Önemli Erken İslâm Mimarisi Faaliyetlerinin Eser ve Konu Grupları' olarak (yukarıda s.28'de gösterildiği gibi) kendi ana başlıkları altında, özet tanıtımı yapılmıştır.

1960'lardan sonra bu alanda yapılmış olan yayın ve keşifler hakkında Creswell'in *EMA* kitaplarında bilgi verilmemiş olan 12 mimari faaliyet; *"Creswell'in Early Muslim Architecture Kitabına Dâhil Etmediği (907 Öncesi Tarihli) Bazı Erken İslâm Mimarisi Eserlerinin Listesi ve Tanıtımı"* başlığı altında bu alanda araştırma yapacaklara yol göstermek maksadıyla kısaca tanıtılmıştır (s.888-909).

CRESWELL'İN KAYNAKLARI ana başlığı altında Creswell'in oldukça fazla sayıda mimari yapıyı bu kadar detaylı ele almasını mümkün kılan yüzlerce yayından önemli olanlarının künye bilgileri verilmiştir.

BÖLÜM ÜÇ'de; Bu çalışma için oldukça önemli olan "Creswell ve diğer Avrupalı oryantalistlerin İslâm mimarisini neden araştırdıkları" sorusunun cevaplarını aramak maksadıyla;

> (Avrupalı Devletlerin) Emperyalist Maksatlı Diğer Faaliyetler, Doğu / Orient ve İslâm Ülkeleri Üzerine Batı'da Artan Araştırmalar ve Yayınlar, Avrupa'da Doğu (İslâm) Hakkında (Oryantalist) Çalışmalara Destek Veren Dernek, Vakıf, Yayınevi vb. Kurumlar

alt başlıkları ile XIX. yüzyıldan itibaren Müslüman Doğu ile ilgili Batı'da yapılan çalışmalar, yayınlar ve kurumsal faaliyetlere dikkat çekilmiştir.

Bu noktadan sonra konu, Türkiye'deki sanat tarihi araştırmaları ve erken İslâm mimarisi eğitimine getirilip,

BÖLÜM DÖRT olarak;

TÜRKİYE'DE SANAT TARİHİNİN GELİŞİMİ VE CRESWELL ana bölüm başlığı ile;

> -Batı'da Sanat Tarihi Ve Arkeoloji Bilim Dallarının Gelişimi, - Arkeolojideki Gelişmeler Ve Osmanlı Devleti Türkiye'de Müzecilik, Arkeoloji ve Sanat Tarihinin Gelişimi, - Osmanlının Son Döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Arkeoloji, Türkiye'de Arkeoloji, Sanat Tarihi, İslâm Sanatları ve Mimarisi Eğitimi

ana başlıkları şeklinde;

Avrupa'da XIX. yüzyılın ortalarında üniversitelerin kurulmasıyla başlamış olan sanat tarihi ve arkeoloji bilim dalları hakkında bilgiler verilerek, Avrupa'daki bu gelişmelerin Türkiye'de Osmanlı'nın son döneminde başlamış olan müzecilik faaliyetleri ile yeni kurulan Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'ye nasıl yansıdığı konuları ele alınmıştır.

TÜRKİYE'DE ERKEN İSLÂM MİMARİSİ EĞİTİMİNDE HİSSEDİLEN EKSİKLİKLER VE KAYNAK YETERSİZLİKLERİ üst başlığının devamında;

'Türkiye'de Erken İslâm Mimarisi Eğitiminde Yaşanan Kaynak Sorunları' ile 'Türkiye'de 1945'ten Bu Yana İslâm Mimarisi Konusunda Yayımlanmış Önemli Temel Kaynaklar ve Artık Yetersiz Kalan İçerikleri'

başlıkları altında:

1940'lardan itibaren İstanbul Üniversitesi bünyesinde kurulmuş olan Türk Sanatları ve Türk İslâm sanatları kürsüleri ile 1948'den itibaren İslâm Enstitüsü (İlâhiyat Fakülteleri) yükseköğrenim kurumlarında, Güzel Sanatlar Fakülteleri, Mimarlık Fakülteleri ve Sanat Tarihi Bölümlerindeki İslâm mimarisini de kapsayan derslerin işlenmesinde yaşanılan (kaynaklardaki) eksikler ve fazlalıklara dikkat çekilmiştir.

Bu çerçevede erken İslâm mimarisi yükseköğreniminde temel kaynak olarak kullanılan: Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in *İslâm Sanatı,* 1948 kitabı (Res.162, s.991), Prof. Suut Kemal Yetkin'in *İslâm Mimarisi*, 1965 kitabı (Res.163, s.993), Prof. Dr. Haluk Sezgin'in *Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, 1979 kitabı (Res.164, s.996), editörlüğünü Prof. Dr. Muhittin Serin'in yaptığı AÜ'nin *İslâm Sanatları Tarihi* (2010) isimli önlisans kitabı (Res.165, s.998) ve 1988-2014 yılları arasında TDV tarafından yayımlanmış olan *İslâm Ansiklopedisi*'nin (Res.166, s.998) bazı önemli erken İslâm mimarisi eserleri ile ilgili maddelerinin muhtevalarından örnekler verilerek, bu yayınlarda araştırmacılara sunulmuş olan bilgiler arasında Creswell'in *EMA* kitaplarında mevcut olan bilgilere ne kadar yer verildiği konusu karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

CRESWELL'İN *EARLY MUSLIM ARCHITECTURE* KİTAPLARININ TÜRKİYE KÜTÜPHANELERİNDEKİ DURUMU ana başlığı altında bu kitapların Türkiye'de İslâm mimarisi konusuyla ilgisi bulunan kütüphanelerde bulunup bulunmadığının detayları sunulmuştur.

Creswell EMA kitaplarının ilk baskılarını 1932-1940 arasında yayımlamıştır. Bu ilk baskılarda ele aldığı erken İslâm mimarisi eseri sayısı daha azdır. Ancak (1932-1969 arasında) bu alanda yapılan yeni araştırmalar ve keşifleri takip ederek 1932'de yayımladığı birinci cildi, (20 yıl gibi) çok uzun bir süre de güncellemiştir. 1940'da yayımladığı ikinci cildi ise, 1970'de Yaqub Zaki'ye söylediğine göre "yaşının çok ilerlemiş olması sebebiyle güncelleyemeye ömrünün yetmeyeceğini belirtmiştir (dfbi, bk, EK9, s.1112-1113).

Ayrıca Creswell'in *EMA*, c.2, New York 1979, s.379-391 arasında çift sütuna dizilmiş hâlde kronolojik olarak verdiği Abbâsî ilk dönem mimari faaliyetleri de önemine binaen tarama yoluyla verilmiştir (bk, EK 7, s.1094-1106).

Son kısımda ise, bu çalışma çerçevesinde değinilen konularla ilgili ve metin içinde yer verilememiş olan önemli görseller son kısımda EKLER başlığı altında gösterilmiştir.

Bütün bu detaylı araştırma, inceleme, Creswell'in *EMA* kitaplarının özet tanıtımı ve karşılaştırmaların ardından;

Creswell'in 1969'da güncelleyip ikinci baskısını yaptığı *EMA* kitaplarında yer verdiği erken İslâm mimarisi yapılarıyla ilgili oldukça değerli bilgilerin (her ne kadar Türkiye'deki yayımların hemen hepsinde Creswelin *EMA* kitapları kaynak gösterilmiş olsa da) henüz Türkçe temel kaynaklara girmediği", Creswell'in *EMA* kitaplarında verdiği bilglerle bu kaynaklarda bulunan bilgilerin karşılaştırılması yoluyla (ve yazılı örneklerin eşliğinde) akademisyen ve araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

İlave olarak bu karşılaştırmalı incelemenin sonunda, hâlen kullanımda olan bu temel kaynakların hepsinde; erken İslâm mimarisi yapıları olarak çok az sayıda yapı hakkında bilgiler bulunduğu ve hakkında bilgi verilen bu "çok önemli" yapılarla ilgili olarak yine çok az miktarda (yetersiz) bilgi ve görsellere yer verildiği belirlenmiştir. Ayrıca bu 'az sayıdaki' yapılar hakkında 'az miktarda' verilen bilgilerin (bu yöndeki iddiamızı da teyit eden) oryantalist propagandası birçok yanlış ve mesnetsiz iddialar ihtiva ettikleri, Avrupada yapılmış yayınlar ve bunların temel kaynaklarda tekrar edilmiş örnekleriyle birlikte gösterilmiştir.

4- Terminoloji

(Bu Çalışmada Çok Tekrar Edilen Bazı İngilizce, Farsça, Arapça ve Türkçe Mimari Terimlerle ilgili Açıklama)[53]

Metin boyunca Müslüman isimlerle zikredilen yapıların ve unsurların İngilizce telaffuzunu Arapça doğru telaffuzuna en yakın okunmasını mümkün kılmak için bu isimlerin İngilizce yazılış şekillerine alışmak gerekmiştir. Bu sebeple bazı yerlerde bu isimlerin Türkçedeki birkaç farklı kullanım şekillerinden *DİA*'da kullanılmış olan hâli tercih edilmiştir. Örneğin: Mışatta ismi, Türkçede farklı yazarların yayınlarında Meşattâ, Mışatta ve Müşettâ hâlinde üç farklı şekilde görülmektedir. Kubbetü's-Sahre ismi de tüm yabancı kaynaklarda Kubbetu's-Sahkra şeklinde yazılırken Türkçede *DİA*'da kullanılan şekli olan Kubbetü's-Sahre hâli tercih edilmek durumunda kalınmıştır.

Arapçada kalın HA (ﺤ) ile yazılan kelimenin doğru okunuşu için İngilizcede kullanılan KH harfleri ile yazılan ses, Türkçede sadece H harfi ile ifade etmek zorunda kalınmıştır.

İslâm mimarisi eserleri ve terimlerinin İngilizce yazılışlarının yanı sıra bir de Fransızca, Almanca, İtalyanca, İspanyolca yazılış şekilleri sorunu da vardır. Bunlar da Creswell'in bu dillerde gösterdiği kaynaklar aktarılırken sorun olmaktadır. Örn. mehrab / mihrab, minbar / mimbar, maqsurah / maksura, manar / menar / vb.

Arapçada kullanılan bazı mimari kelimelerin İngilizce ve Türkçe'de farklı anlamlarda kullanılmış olması da bazen karışıklığa sebep olmuştur. Bu tür kelimeler ve her iki dildeki anlamları aşağıda gösterilmiştir.

Back / Back Door (İng.): Mimaride caminin arkası / arka girişi (caminin avludan giriş kapısı). Bu durum Mihrabın olduğu kısmın (erken devir camilerinde bu kısımdan da giriş kapısı bulunması hasebiyle) ön taraf olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Türkçe'de ise bu giriş 'Cümle Kapısı' veya 'Kıble Kapısı' olarak isimlendirilmektedir.

Harem / Sanctuary: Arapçadaki 'haram' kelimesinden alınarak İngilizcede bazı yazarlar tarafından 'haram' bazıları da 'harem' şeklinde yazılmaktadır. Ancak harem şeklinde yazılanlar 'harîm' şeklinde okunmaktadır. Bu okuyuş ise Türkçe'de farklı anlama gelmektedir. Türkçede harem kelimesi ile caminin tüm iç kısmı kastedilmektedir. İngilizcede ise harem (:sanctuary) kelimesi ile

[53] Terminoloji de listelenen kelimeler, mimari de aynı alanda veya benzer anlamda kullanılan farklı kelimelerin birbirine yakın bulunması maksadıyla alfabetik olarak sıralanmamıştır.

bazen büyük camiler için mihrap ve önü (yakın çevresi), bazen de küçük camiler için (mihrab dâhil) caminin iç kısmıları kastedilmektedir.

Harîm : Türkçede bu kelime, cami vb. yapıların bitişiğindeki haziresi (mezarlık dahil avlusu ve yakın çevresi) için kullanılmaktadır.

Sahn (İng: Arcade / Ar. Balatât) : Arapça asıllı bu kelime İngilizcede cami vb. yapıların iç ve dış kısımlarındaki revak / direkler arasındaki alanlar için kullanılmıştır.

Sahn (Tr.) : Cami içindeki direk veya sütunların arasındaki koridor türü alanlar için kullanılır (Kiliselerdeki "Nef / Nave" karşılığı).

Metin içinde sık kullanılan bazı İngilizce kelimeler ve kastedilen anlamları:

Aisle (Tr.: Sahn): Ara yol / geçit (kilise / tiyatroda)

Altar : Kilise / Katedrallerde Kudüs cephesinde naostaki cemaate hitap etmek için yarım daire şeklinde bir oda formunda yapılan kısım

Anexe : İlave, ziyâde

Aediculae : Kiliselerde iç oda

Apse / apsis: (mimari:) Apsis: yarım daire şeklindeki kısım ((kilise vb. yapılarda)

Bay : Pencere çıkması (cumba) / duvar bölmesi / bölüm / koridor / sahn

Fars : ing. Persia: XIV. yy'a kadar bugünkü İran ve Irak'ın kuzeydoğusunda; kuzeyde Hazar (Caspian) Denizi, uzak kuzeydoğuda Horasan, Özbekistan, güneyde Belucistan ve doğuda Afganistan arasındaki coğrafyanın ismi. (bk, Res.321-322, s.1114). Daha sonra Irak'ın doğu ve kuzeydoğu kısmı İran olarak anılmıştır. Bu bölgeler için Fars kelimesinin kullanım örneği "Ebu Katade" madd., *DİA*, X, s.174'de bulunmaktadır.

Excavator : Kazı yapan (arkeolojide kazı yapan arkeolog veya kişi anlamında)

Galery : Mahfil / üst kat mahfil

Nave (Tr.: Sahn, Ar.: Balatât): Büyük kiliselerde diğer kısımlardan yüksek, uzun ve geniş olabilen orta (ana) kısım

Transept (Tr.) : Genelde mihraba dik ve biraz geniş olan çapraz sahn, kıble sahnı

Transept (İng.) : Planı "haç" şeklinde olan kilisenin kanadı

Transverse : (ing:cross:) Çapraz / haçvari

Arcade : Kemer altı (üzeri kapalı iki yanında direk vb. bulunan aralık), sahn

Vault : Tonoz / dehliz (Osmanlıca: Hörgüç)

Transverse vault : Çapraz tonoz

Narthex : Kiliselerde giriş holü (camilerdeki son cemaat yeri benzeri)

Concave : İç bükey oyuk, niş

Naos : Kilise ve bazilika'da iç oda

Portico : Revak (Ar.: Zulla): Bir alan içinde sadece üzeri kısmen kapalı (etrafı açık) yer, sofa

Façade : Bazen kemerli de olabilen (giriş vb.) Cephe

Riwaq (İng/ar.) : Creswell, caminin avlusundaki duvar kenarlarındaki üzeri kapalı alanlara portico anlamında riwaq demektedir.

Parapet : (mimaride) Siper, siperlik, korkuluk duvarı (Ar. Rahaba)

Squinch (İng.) : Köşe kemeri / bingi / (Fr.: tromp)

Tromp (Fr.) : Köşe kemeri / bingi

Spherical-Triangle Pendentive: Alt kısmı üçgen, üst kısmı dairevî (kürevî) üçgen bingi

Spandrel : (bir kısmı oval olan) Üçgen şeklinde kemer çevre dolgusu: Koltuk

Pendentive (İng.): Pandantive: (Tr.) Mimaride bingi, kubbeyi taşıyan kemerler ile kubbe kaidesi arasını örten, kare plandan dairevî kubbeye geçmeyi salayan kürevî üçgen, aslan göğsü, (asılı, havada birbirine binen mimari unsur).

Pendant : Asılı, muallakta olan, pandantif, boyuna takılan zincirin ucundaki sallantılı süs, küpenin altında sallanan süs, avize vb.

Perpendicular : Dikey

Pier : (mim.) Payanda, iki pencere veya kapı arasındaki kalın duvar

Bastion : Kale burcu,

Pavillion : İng.:kiosk, Osmanlıca: Köşk

Sancta Sophia (Latince) / Hagia Sophia (ing.): İst.'daki Ayasofya Kilisesi

Bazı İngilizce geometrik şekil adları:

Octagonal : Sekiz köşe

Rectangular : Dikdörtgen

Sixtangle : Altıgen

Square : Kare

Triangle : Üçgen

Creswell *EMA*'da sık geçen bazı İngilizce ölçü birimleri:

Mile : Mil:~1609.3m.

Foot (çoğ.:Feet): Ayak:~28.31 cm.; Yard: ~91.4m.

Cubit : (Ar. Zirâ / Tr.: gez) : 1 İngiliz Cubit'i: ~0.51.8m. (Creswell 1 cubit'i *EMA,* v.II, 1979, s.32'de 0.518cm olarak göstermiştir)

623-750 yılları arası Zirâ'sı: ~0.51m.,

Emevi Zirâ'sı : ~0.50-0,52m arası (Abbâsîler de başlangıçta bu birim kullanmış, daha sonra Haşimî zirasına geçmiştir).

Hâşimî Zirâ'sı : ~0.48m

Ez-Zirâu'l-Hâşimiyyetü'l-Kübrâ: ~0.64m. (32 parmak x 2cm) (dfbi bk, BÇ, s.98, dn.131)

Raşaşi Zirâ'sı : 100 raşaşi zirâ'sı= 73 cubit / zirâ = ~37,59.5m: 1 raşaşi zirâ'sı= 37.6 cm

Ca/Jarib/ (Ar.) : 9 cârib = ~200 zirâ (x 0.51m. = ~102m.) : 9 = 1 carib = ~11.33m.

Acre : İngiliz arazi ölçü birimi, 1acre = 4047m^2= Tr.: 0.4047 hektar.

Creswell *EMA*'da geçen bazı çok eski yerleşim alanlarının isimleri:

Catellium (Qastal / Qaisariyya), Kudüs (Hadrian döneminde: Aelia Capitolina / daha sonra: Lydda) Şam (Damascus), Edessa (Urfa). Akroinon (Malatya, Seyitgazi), Ancra (Ankara), Herakleia (Ereğli), Iconium (Konya), Ammoriom (Ammuriye / Afyon), Persepolis / İştahir, İran), Zibatra (Doğanşehir), Seleucia ve Ctesiphon ('Ar.:iki şehir' anlamında: Medain), Tralles (Aydın), Miletos (Milet-Balat), Lydia (Manisa bölgesi), Trilye (zeytinbağı-Mudanya).

BÖLÜM II : K.A.C. CRESWELL'İN ERKEN İSLÂM MİMARİSİ ÜZERİNE ÇALIŞMALARI

A. CRESWELL'İN HAYATI (1879-1974)

1- Erken İslâm Mimarisi Araştırmaları Öncesi ve Sonrası

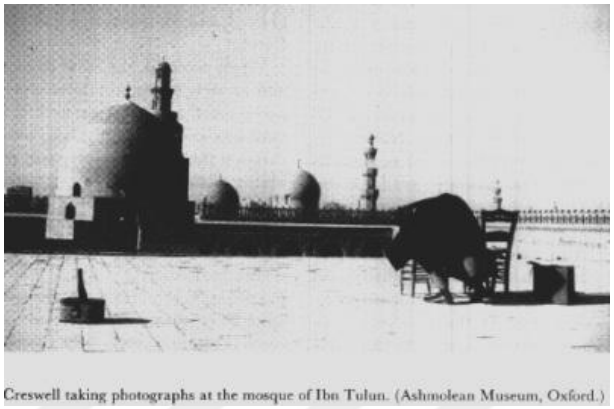
Creswell hakkında Türkçe birkaç ansiklopedide bir kısım bilgiler bulunmaktadır. Henüz Türkçeye yansımamış bazı ilave bilgiler farklı İngilizce yayınlardan derlenip özetlenerek aşağıda sunulmuştur.[54]

Keppel Archibald Cameron Creswell (1879-1974); İslâm mimarisi hakkında yaptığı araştırmalarla tanınan İngiliz sanat tarihçisi. 13 Eylül 1879'da Londra'da doğdu. 1914'te 35 yaşına geldiğinde birkaç iş değiştirmiş ve Londra'da çalışmakta olduğu 'The Deutsche Bank' işinden sıkılmaya başlamıştı. Ortaokul yıllarından bu yana, hakkında binlerce sayfa okuyup, yazıp oldukça zengin bir kütüphaneye sahip olduğu Doğu mimarisini yakından görebileceği bir iş koluna geçme ümidi ile Mayıs 1914'te İngiltere'nin sömürgesi olan Hindistan'da arkeoloji araştırmaları ekibine katılmak için müracaat etti. (Bu müracaat mektubunda; "…Ben Hint mimarisinden fazla anlamam ama Muhammedî mimari (Ortadoğu) konusunda şu ana kadar 140 seyahatname ile 'Journal of Royal Geographical Society' ve 'Journal of Royal Architectural Society' tarafından yayımlanmış 40 makale okudum ve bunlardan Fars, Mezopotamya ve Orta Asya'daki her mimari yapı hakkındaki bilgiyi çıkartıp ayrı ayrı kartlar üzerine fişledim,

[54] Creswell hakkında daha fazla bilgi ve görsel malzemeye; http: / / en. wikipedia. org / wiki / K. _A. _C. _Creswell;Bibliography of Creswell's works, http: / / archnet. org / library / images / sites. jsp?select= collection & key=963 (02.05.2015); Creswell photographic negative archive, digitised, at the Ashmolean Museum, Oxford, Creswell photographic print archive & library at The American University, Cairo, http: / / creswell. ashmus. ox. ac. uk / Biography. html (01.03.2015) web siteleri yoluyla ulaşılabilmektedir. Ayrıca zikredilen kaynaklardan derlenerek hazırlanmış olan Semavi Eyice, "Creswell, K.A.C", *DİA,* VIII, 1994, s.75'te de ilave genel bilgiler bulunmaktadır.

elimdeki kartların sayısı 1100, bunlar içinde bazı önemli yapılar hakkında içeriğinde 30 sayfalık bilgi bulunan kartlar mevcut…" şeklinde açıklama yazmış olması dikkate şayandır[55]. Ancak 2-3 ay sonra Ağustos ayında patlak veren I. Dünya savaşının patlaması üzerine askere alınması sebebiyle bu işe başlayamadı.

Creswell taking photographs at the mosque of Ibn Tulun. (Ashmolean Museum, Oxford.)

Res. 27 Creswell eski sistem fotoğraf makinesini çekim için hazırlarken*
Res. 28 Creswell Kahire İbn Tolun Camii üst kısımda fotoğraf çekerken* *(Creswell'in *EMA* kitaplarından alınan tüm metin, çizim, plan ve fotoğraflar telif hakkı sahibi Dr. Cristell Cessler tarafından (J.W. Allan 06.06.2017 yoluyla) verilen izne istinaden, Creswell ile ilgili fakat EMA kitapları dışında olan tüm çizim, plan ve fotoğraflar da (J.W. Allan'ın 04.12.2018 tarihli tavsiyesiyle) "…after K.A.C. Creswell + full bibliographical reference" izni kapsamında kullanılmıştır.)

Savaş boyunca Kraliyet Hava kuvvetlerinde görev yaptıktan sonra 1920'de askerlikle ilişiğini keserek Kahire'ye yerleşti. Mısır Kralı I. Faruk'a Mısır ağırlıklı olarak düşündüğü İslâm mimarisi içerikli projesini sundu ve ondan kendisini her konuda destekleyip maddi sponsoru olacağı sözünü alarak bundan sonraki hayatını tamamen bu konuyla ilgili araştırma ve çalışmalara adadı.

1952'de Mısır'da general Nâsır'ın ihtilâlinin arkasından bir yabancı olarak çalışmaları zor bir döneme girdi. 1956 Süveyş Kanalı krizinde Nâsır hükûmetinin kitaplarına el koyacağı haberini alınca anlaşma yoluyla kitaplarını Kahire Amerikan Üniversitesi'ne bağışlayarak Mısır'dan ayrılsa da, bir süre sonra dönüp 1973'e kadar bu üniversitede kitapları ve kendisine tahsis edilen bölümde çalışmalarını devam ettirdi.[56] Ölmeden önce 3.000 civarında paha biçilemez derecede kıymetli kitap ve 11.000 fotoğraftan oluşan malzemelerini bu üniversiteye ve Oxford'daki Ashmelon Müzesi'ne (bir kısmı Archnet. org web sitesinde yayımlanan) 2.500 kadar erken İslâm mimarisi içerikli fotoğraflarını Şiraz Camii fotoğraf arşiviyle birlikte bağışladı.

[55] Hamilton, R. W., 1974, "Keppel Archibald Cameron Creswell, 1879-1974" *Proceedings of the British Academy,* Volume LX, London 1974, pp.1-20.
[56] Karnouk, Gloria, 1991, "The Creswell Library: A Legacy" *Muqarnas,* V8, 1991, 117-124.

Erken Müslüman Mimarisi Kitaplarının Ortaya Çıkışı

Creswell, XVIII. yüzyılın başlarından beri sayıları yüzlerle ifade edilen Avrupalı bireyler veya ekipler tarafından Ortadoğu İslâm coğrafyasında devam eden arkeolojik araştırmaları ve yayınları ile, bunların İslâm dünyasından topladıkları el yazmalarını ve tercümelerini, özellikle de İslâm mimarisi konularındaki yayınların hemen hepsini çok yakından takip etmekte idi. Bu yakın takibin sonucu olarak İslâm mimarisi eserlerini toplu bir şekilde ve belli bir düzen içinde ele alan yayınların az olduğunu, bu alanda yapılacak ve bu boşluğu dolduracak ciddi bir yayına ihtiyaç olduğunu çok iyi görmüştü. I. Dünya Savaşından sonraki 2-3 yıl içinde de Halep, Suriye, Filistin coğrafyasında İngiliz hükûmetinin kendisinden istediği "bu bölgelerdeki sanat eserlerinin envanterlerini hazırlama" resmî görevini de büyük bir aşkla, severek ve başarı ile tamamlamıştı.

Bu görevin sona ermesinin akabinde talihi (veya İlâhî takdir) onu savaştan önce birkaç kez uğradığı Mısır'a, 1920-1921'den sonra[57]* ve 42 yaşında tekrar ulaştırmıştı. Creswell, Mısır'a ulaşmasından kısa süre sonra Kral I.Faruk'a Mısır İslâm mimarisi üzerine hazırlamak istediği kitabın projesini sunup Kral'dan projesine "hem maddi hem de fizikî her türlü desteğin verileceği" sözünü alarak (Res.34, s.66, dn.75) yapacağı araştırma ve çalışmalarının karşısına çıkacak engelleri kolayca aşıp hem Mısır İslâm mimarisi konusundaki eserlerini hem de *Erken Müslüman Mimarisi* kitapları ve *İslâm Sanatları Bibliyografyaları* kitapları için gerekli (zengin bilgi ve görsel) materyalleri toplama ve yazma işlerine başlamıştı.

Creswell karşısına çıkan bu fırsatı çok iyi bir şekilde değerlendirerek uzun yıllar içinde bulunduğu bu uygun ortam ve desteği, uzun süreden beri toplamakta olduğu görsel ve yazılı bilgileri biriktirdiği önceki ve takibettiği güncel yayınlarda gördüğü eksik veya yanlışları, erken dönem kaynaklarla da karşılaştırarak, yapıların plan ve

[57] Kahire'de Savoy Hotel'in üst katında General Sykes'in* idaresinde İngiltere'nin Ortadoğu Gizli Servisi'nin (entelijansiya) buluşma, bilgi-haber toplama / dağıtma ve elemanların eğitim ve görev dağılım yeri olarak kullandığı "Arab House" olarak bilinen bir merkezi mevcuttu. Creswell buraya savaş öncesi Kraliyet Hava Kuvvetlerindeki görevine başlarken birkaç kez uğramışsa da savaştan sonra İngiliz devletinin ortadoğu politiklarını eleştirdiği bilinmektedir. Ayrıca onun, İngilterenin gizli servis elemanı olduğu veya erken İslâm mimarisi alanında yaptığı araştırma ve yayımları sırasında Osmanlının yıkılması yönünde çalışan kişi,veya kurumlarla ilişkisi olduğu ya da bu yönde faaliyetlerde bulunduğu konusunda herhangi bir iddia veya bir bilgi henüz ortaya konulmamıştır. *[dfbi bk, : Sir Mark Sykes (1879-1919), İngiltere'nin 1916 yılında adını Sykes-Picot Anlaşması´na adını veren Albay rutbeli Ortadoğu uzmanı ve savaş sonrası İngiliz Muhafazakâr Parti üyesi politikacı Res.125, s.937; http: / / arkeokur. tumblr.com / post / 250 27355317 / majestelerinin-arkeologu-007)] (01. 01. 2016); C. Küçük, "Sykes-Pickot Anlaşması", *DİA,* XVIII, s.204-208.

şemalarında gördüğü hataları bizzat kendisi gidip o yapıyı yerinde görüp, hataları düzeltip yeniden çizmiştir. Bu yoğun çabalarının sonunda Erken İslâm mimarisi yapıları hakkında geniş muhtevaya sahip (normalden büyük, 50 x 40 cm ebatlaradaki *The Early Muslim Architecture (EMA)* eserinin "Bölüm 1" dediği ilk kitabını 1932'de, "Bölüm 2" dediği ikinci kitabını da 1940'ta yayımladı (Res.14-18, s.18). The Muslim Architecture of Egypt kitabınında 1. cildini 1952'de, 2. cildini de 1959'da yayımladı (Res.4, s.13).

İslâm mimarisi üzerine 1912'den beri yakından takip ettiği yayınlardaki bilgileri kullanarak İslâm sanatı ve mimarisi konusunda (8 dilde yayımlanmış olan ve içinde 12.300 adet kitap ile bir o kadar da periyodik yayının bilgisi bulunan) *The Bibliography of the Architecture, Arts and Crafts of Islam* isimli kitabını (büyük boy ve 3 cilt halinde) 1961'de yayımladı. 1973'te de ek bilgiler içeren (supplement) cildini yayımladı.

2- Hamilton'un Anlatımıyla K. Archibald Cameron Creswell 1879-1974[58]

Res. 29 Creswell *EMA* ilk (1932-1940) baskıları ile
Res. 30 Creswell (cephane'm dediği) Kahire'deki kütüphanesinde

1950'de Kraliyet Asya Derneği (Royal Asiatic Society)'nin başkanı Sir Gerard Clauson'un K.A.C. Creswell'e derneğin altın madalyasını (Triennial Gold Medal) takdim ederken: "Profesör Creswell mesleğinin en tepesine yükselmekle kalmayıp en baştan bu mesleği yaratmış bir kişidir." demiş olması eğer sadece laf olsun diye değil de gerçekten araştırılıp düşünülerek söylenmiş bir söz olarak alınırsa, aslında Creswell'in

[58] R.W. Hamilton, London 1974, pp.1-20; re-printed by R.W. Hamilton, "Kepp el Archibald Cameron Creswell, 1879-1974", *Muqarnas,* V8, 1991, pp.128-136.

İslâm mimarisi alanına önceden mevcut olmayan bir profesyonellik kazandırdığı, hatta ona bilimsel bir kalite kazandırdığını söylemek istediği anlaşılmaktadır.

Bundan dolayı, başkana özellikle bu cümleleri söylemeyi tercih ettiren Creswell'in bir arkeolog veya tarihçi olarak işindeki orijinal ve çok farklılık ne idi diye sormayı gerektiriyor. Bu sorunun cevabı için öncelikle, Creswell'in yayımladığı kitapların muhtevasına, hayatına ve davranışlarına bakmak gerekir. O, (aşağıda ana hatları özetlendiği gibi) eğer ciddi bir çalışma programı ve hayatını yönlendiren ilave stiller adapte etmeden, sadece önceki benimsediği hayat şeklini devam ettirseydi, başarılı olması mümkün olmazdı.

Memleketinde arkadaşları arasında bilindiği adıyla Archie Creswell, Londra'da 13 Eylül 1879'da doğduğunda babası Keppel Creswell 38 yaşındaydı ve Llyods'la bağları vardı. Annesi Margaret'in babası Roman Katolik idi ve Rugby'de avukatlık yapıyordu. Tek kız kardeşi Margery ile beraber 12 Regent's Park Road'da yaşıyorlardı. Creswell'in dedesi ve onun da babası 1803-1880 arasında Nottingham Parish of Radford Kilisesi'nin papazlığını yapmışlardı. 1891'de 12 yaşından önce Anglikan Kilisesi'ne bağlı Westminister School'a yazdırılmıştı ama Creswell hayatının sonunda ne Katolikliği ne de Anglikanlığı uygulayan biri olmuştu. Bu yıllarda E. William Lane'in "Bin Bir Gece Masalları ve George Rawlinson'un "Yedi Oryantal Hanedan" isimli eserleri okuması onun Orta Doğu'ya duyduğu ilgiyi artırmıştı.

1896'da elektrik teknisyenliği okumak için Finsbury de City and Guilds Technical College'e yazıldı. Burada mimari ve mekanik çizime oldukça aşinalık kazanarak güzel ve titiz çizimler yapan usta becerileri kazandıktan sonra Siemens Bross Elektrik firmasında bir müddet çalıştı. Sonra hiç beklemediği bir anda 1914'te kendisini Deutsche Bank'ın Londra şubesinde çalışırken buldu.

İslâm ve Fars (Persian) mimarisine olan ilgisi ile 31 yaşındayken ve 1910'dan itibaren bu alanda toplamaya başladığı kitapları, 60 yıl sonra çok güzel ve eksiksiz bir özel koleksiyon hâlini almıştı. 1912'de İslâm mimarisi ile alakasız bir konuda, "Hebrev Sephiroth ile Mısır'ın Paut Neteru'nun bir karşılaştırması" isimli ilk makalesini yayımladı. Mısır'ın Evren doğumu (cosmogony) ile Kabbala arasında mit'lere Creswell'i çeken ne idi, hâlâ anlaşılamamıştır. Ama bu şekilde kalemi olgunlaşmıştı. 1913'te Burlington Magazin ile Fars seramik mihrabı üzerine yazışmalar yapmıştı ve o yılın sonunda aynı Magazinde " Fars'ın çifte kubbesi üzerine" isimli makalesi yayımlanmıştı.

1914'te Creswell, Hindistan arkeoloji araştırma ekibinde yer almak için müracaat etti. Bu müracaat mektubunda yazdıkları, Creswell'in o dönemdeki düşüncelerini yansıtması açısından çok önemlidir. I. Dünya Savaşı başladığı için Creswell de Hindistan'a gidememişti ancak ona istediği şeyi 1916'da savaş sebebiyle Mısır merkezli İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetlerine (Royal Air Force) önce malzeme yardımcısı (daha sonra da ekip amiri / subay) olarak görevlendirilmesi verecekti.

1918'de Kraliyet Hava Kuvvetlerinde general Geoffrey Salmond, Sefton Brancker ve General Allenby ile çalışacaktı. 1919'da "Mısır'ın Muhammedî Anıtlarının Kısa Kronolojisini" Kahire Fransız Arkeoloji Bülten'inde yayınlaması da Leonard Woolley'in Irak'a atanması sonucu boşalan (işgal süresince Ürdün, Flistin dahil Suriye topraklarındaki Allenby'nin askerî yönetiminde) anıtlar müfettişi olarak, Harstang ve D.G. Hogart'ın yardımıyla tayin edilmesini sağlayacaktı. Bu görev sebebiyle Halep merkezli olarak Amman, Hayfa ve Kudüs'te bulunacaktı. Bu vesile ile de Fırat'tan Mısır'a kadar olan bir bölgede 5.000 km yol kat edip 960 adet fotoğraf çekerek 20 adet anıtın detaylı çizimlerini çıkartıp 300 sayfalık not tutup pek çok tarihî anıt ve yapıyı ölçüp planlarını çizme imkânına kavuşacaktı. bu çalışmaları ile de askerî bölümde MBE[59] nışanına layık görülecekti.

Mayıs 1920'de Suriye mimarisini oldukça yakından tanıyıp Mısır'ın İslâm mimarisi kitabı için Mısır Kralı I. Faruk'a teklif sunarak hazırlıklara başlayacak ve Kralın da onayı ile kendisine 3 yıl boyunca her yıl 800 Mısır lirası yardım verilecek ve o da bu zor çalışmalar sonunda Mısır'ın İslâm mimarisinin %65'ini plan ve çizimleri ve fotoğraflarıyla tespit edecekti.

Bu çalışmanın sonunda eve dönüşü bedavaya getirmek için iyi bir fırsat yakaladı. General Allanby'nin İstanbul'daki askerî ve özel paketlerini İngiltere'ye götürme işi. Bu sebeple İstanbul'a geldi ve Orient Expres'in 15 gün gecikmesi sebebiyle İstanbul'u ve tarihî anıtsal yapılarını gezip incelemek[60] fırsatı bulmasının ardından 13 Ekim 1920'de 22 kutu kitap ve malzeme ile eve döndü. Kendisi bu tarihleri hayatının en önemli günleri olarak adlandıracaktı.

[59] Member of British Empire (Britanya İmparatorluğu Üyesi).
[60] Creswell'in İstanbul'da kaldığı sırada çektiği çoğunluğu camileri gösteren S-Beyaz bu fotoğrafların bir kısmı için bk :http: / / collections.vam.ac.uk / search / ?limit=15&narrow=1&q= Creswell+istanbul &commit=Search&after-adbc=AD&before-adbc=AD&category%5B%5D=45&offset=0&slug= (02.05.2017).

O tarihte Creswell'in *'Mısır'ın İslâm Mimarisi'*[61] kitabı için 1.000 sayfa yazısı vardı ve beş yılda 3 cilt olarak hazırlamıştı. Ama 1928'de sayfa sayısı 1.260'a, cilt sayısı da 4'e, 1969'da ise 1.769 sayfa ve 5 cilt olacak kadar büyümüştü. 6. cilt için de Memlüklerın son 2 yüzyılını anlatan materyalleri hazır olacaktı. Bu arada (1932 ve 1940'da) 2 cilt hâlinde '*Early Muslim Architecture'* ve '*Mısır'ın Camileri'* kitaplarını ve 1961'de *'İslâm Sanatının Mimari Bibliyografyası*'nı yayımlamıştı.

Bibliyografyanın ön söz'ünde Creswell'in bu eserleri 39 yıl boyunca yılda 3 ay vererek hazırladığı, bunun için 12.300 kitap ve makale, 11.749 aylık yayın 4.620 yazarı incelediği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Kahire Amerikan Üniversitesi Arapça Araştırmaları Merkezi 1969'da Prof. K.A.C. Creswell şerefine *İslâm Sanatı ve Mimari Araştırmaları'*nı yayımladı. 1931'den sonraki 45 yıl boyunca yılda 3 ay İngiltere'de geçirmek kaydıyla Creswell, Kahire'de yaşadı. Kahire'nin her önemli anıtını defalarca ölçüp hesaplar yaparak gerçekten bir profesyonel arkeolog gibi çalışmalarını sürdürdü. Bu zor şartlarda ortaya koyduğu ve ürettiği eserlere bakınca bir ödül töreninde kendisine hitaben söylendiği gibi "kendi mesleğini kendisi yarattı" ifadesinin çok doğru olduğu ortaya çıkıyor. Bunun sonucudur ki 1939'da Arap Anıtlarını Muhafaza Yüksek Konseyi'nin üyesi oldu. 1949'da Kudüs Filistin Arkeoloji Müzesi'nin yönetim azası olma teklifini kabul etti ve 18 yıl bu vazifede kaldı.

Müzedeki görevine 1951'de aniden bilinmeyen bir sebepten dolayı son verildi. 2 yıl olarak başlayan ve 20 yıl devam eden Kahire Üniversitesi'nde profesörlük görevine devam etti. Bu görevine son verilince maaşı da kesildiği ve memleketinde hasta olan kız kardeşine kısmen yardımcı olduğu için maddi sıkıntı yaşamaya başladı. Görevine geri dönmek için uğraştıysa da başarılı olamadı ama bu arada yardımına Rockefeller Enstitüsü ve Bollingen Vakfı yetişti. 1952'de '*Mısır'ın İslâm Mimarisi'* kitabının ilk cildi yayımlandı.

Creswell'in Mısır'a yaptığı en iyi hizmet şüphesiz ki "Eski Eserleri Koruma Kurumu" aracılığıyla, Kahire Halk Hizmetleri Bakanlığı'nın bütçesinden 40.000 Mısır pound'una mal olan 420m uzunluğundaki XI-XII. yüzyıla ait bir duvar ve kapısını büyük bir temizlik operasyonu sonucu ortaya çıkartmak olmuştur (Sonradan bu yapının üzerine şehir atığı çöpleri yığmaya devam etmedikleri müddetçe).

[61] Creswell'in *Islamic Architecture in Egypt* kitabının ilk iki cildi (Res.4, s.13).

Erken Müslüman Mimarisi kitabı (1932-1940) yayımlandığında artık Kahire sokaklarında halk, kendisine alışmış ve kabul etmişti ve başına bir iş gelmeden serbest gezebiliyordu. 1952'de de *Mısır'ın İslâm Mimarisi* yayımlanmasının ardından 1956'da Süveyş Kanalı sorunu patlak verince kendisinin emniyetinin sağlanamayacağının söylenmesi üzerine eşyalarını paketlemeye başlamış ama kütüphanesini Mısır'dan dışarı götürmesine müsaade edilmeyeceğini öğrenmesi onun çok moralini bozmuştu.

O zaman kitaplarından ayrılmayacağı, kendi hayatı kadar değer verdiği kitaplarını hükûmete bırakmayacağı, "gerekirse onları hayatı pahasına koruyacağı" şeklindeki tavrından sonra durum o kadar vahimleşmedi ve Kahire Amerikan Üniversitesinin Creswell'e "kitaplarını sınırsız muhafaza etme teklifi" sunması üzerine onun da kitaplarını üniversiteye hediye etmeyi teklif ederek konunun bürokrasi tarafı halledilmiş ve kitaplar Mısır hükûmetinin eline geçmekten kurtarılmıştı.

Kitapların nasıl muhafaza edileceği, kullanıcılara hangi şartlarla müsaade edileceği gibi kuralları da ön şart olarak sunması, kendisinin de her gün kütüphanede hazır bulunup, kullanmak isteyenlerden korumaya çalışıyor olması ve öğrencilerin kitapları kullanmasını engellemesi, kataloglarda gösterilmemesi gibi zor kurallar üniversiteyi hayal kırıklığına uğratmış olsa da üniversitenin kitapların muhafaza ve bakımı için bir görevli tayin etmesi, başlangıçta Creswell'in pek hoşuna gitmese de sonraları (ilk defa ona yardımcı olacak birisinin hazır olması) onun çok işine yarayan bir şey olmuştu. Daha sonra da üniversitenin (kitaplarını Amerikan Üniversitesi'ne bağışlamasını takdir ettiklerini göstermek için) o nu "istisnai" (distinguished) profesör olarak tayin etmesi, Creswell'in önceleri sahip olduğu Amerika ve Amerikalılar hakkındaki olumsuz kanaâtini de değiştirmesine yol açtı.

Kendisine daha önceden de pek çok ödül verilmişti. 1947'de British Akademi üyeliği, 1955'te CBE[62] ve 1970'te 90 yaşında iken de Kraliçe tarafından şövalyelik (Knighthood) payesi verilmişti. Kendisiyle seyahat edenler onun biraz ekzantrik tarafları olduğunu farketmişlerdi. Kılık kıyafetten ve alışkanlıklarından hiç taviz vermeyen, kendini farklı ve üstün gören, kendine yanlış yapıldığı zaman hiç tahammül etmeyen ve karşı saldırıya geçen tavizsiz tavırlarıyla (örneğin Kahire'de kalabalık olan asansöre binemeyeceğini söyleyen asansör görevlisini dışarı atıp onun yerine geçmesi gibi) farklı bir zamanda yaşayan "kendine has / özel" (idiosinkratik) bir karakterdi.

[62] "Crown of British Empire": British İmparatorluğu Tacı (Kraliyet hanedanı) takdir ödülü.

Kafe ve restoranlarda misafirlerini mahcup edecek derecede mükemmellik isterdi. Kendisi özellikle çalışmaları konusunda başkalarından gördüğü yardımları belirtir, başkalarının da kendisinden gördüğü yardım ve istifadeyi belirtmelerinden memnun olur, inkâr edilmesine çok sinirlenirdi. Bu tür olaylara karşı sessiz kalmadığı, kendisinin Mısır Kral Faruk Üniversitesi'nde profesör olmasını engelleyen bir Fransıza karşı verdiği mücadele ve yazdığı mektuplarda açıkça görülmektedir.

Creswell; İngiltere'de meydana gelen olayları da yakından takip etmeye çalışır ve her türlü dünya siyaseti, ekonomi, hukuk konusunda da fikir ve düşüncelerini kimseden çekinmeden her zaman ve her zeminde açıkça ve kabaca söylemekten çekinmezdi. Bunların örneklerini mektuplar, yazışmalar olarak tarihlere ve kişilere göre dosyalamış ve saklamıştır.

Kahire Üniversitesinde ve Kahire Amerikan Üniversitesinde İslâm Sanatı ve Arkeolojisi Profosörü olarak uzun yıllar ders veren, Creswell yavaşça yaşlandı. 1959'da 80 yaşındayken Mısır'ın İslâm Mimarisi kitabının 2. cildini, 1961'de 82 yaşındayken Bibliyografya'yı, 1969'da 90 yaşındayken de *EMA* kitaplarını [1932 bölüm 1'i genişletip iki bölüm halinde, bölüm 2 (1940) kitabını ise aynen] yeniden yayımladı.

Daha yapacak çok işi olduğunu düşünüyordu. Kitaplarındaki bilgileri, yeni bulgular ışığında yeniden düzenlemesi gerekiyordu. Özellikle de Şam'ın mozaikleri konusunda M. Marguerite van Berchem'den beklediği bilgiler çok önemliydi. Ancak vaktinin bitmek üzere olduğunun da farkındaydı. Kulakları artık iyice duymaz olmuştu ve yaşlanmanın getirdiği kaçınılmaz, zorluklara rağmen 1973'te 732 sayfalık (Bibliyografya kitabına ilave) büyük bir çalışmasını daha yayımlatmayı başarmıştı.

Mısır İslâm mimarisi eserlerinin kronolojik sıralaması konusunda çok titiz davranmış ve sabırla ve azimle pek çok eseri adım adım takip edip başlangıcından el-Melik Nâsır Muhammed'in zamanına kadar olan eserlerin sıralamasını başarmıştı. Ama 54 yılını vererek biriktirdiği malzemelerden son dönem Memlük ve Türklerin eserleri gibi daha tamamlanmayı bekleyen birçok çalışması vardı.

Sağlığı, yaşı 94'e yaklaştığında artık dibe vurmuştu. Hiç evlenmemişti ve Kahire'de bir dairede bekâr bir hayat artık imkânsız hâle gelmişti. Temmuz 1973'te İngiltere'ye son defa olarak döndü, hastanede geçirdiği kısa bir dönemden sonra kaderin cilvesi olarak ömrünün son 7 ayı boyunca [Hamilton: Katolikliği ve Anglikanlığı

uygulamayan, yaşamayan birisi olarak] Hıristiyan monklar tarafından bakıldı. Alexian kardeşlerin Acton'daki yaşlılar bakımevinde 8 Nisan 1974'te gözlerini kapattı.

Mısır kitabının kapağına [Hamdullah Mustavfî'nin (bir Arap şair yoluyla aktarılan) Nüzhetü'l Kulub, Le Strange's ed., p.242, transl., p.235 isimli eserinden alıntı yoluyla] Arapça olarak yazmayı tercih ettiği: *"Bunlar bizim çalışmalarımız, biz gittikten sonra bunlara bakıp bizi hatırlayınız."* cümlesi başka söze gerek bırakmayacak kadar güzel bir şekilde onu anlatmaktadır[63].

[63] Hamilton'un notu: "Kahire Amerikan Üniversitesi'nden Mr. Francis L. Creswell'e, Mr L.C. Spaul'a, Westminister Schoolun arşivcisine, Profesör John'a, Williams'a ve Mr Michael Roger'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca ve özellikle de Dr. Christel Kessler'e, (Kahire Eski Eserleri Koruma Kurumu'nun normalde başkaları tarafından görülmeye kapalı özel evraklarını bana gösterdikleri için) teşekkürlerimi sunarım".

B. CRESWELL'İN YAYINLARI VE HAKKINDA SÖYLENENLER

1- Creswell'in Çalışmaları ve Yayınları

Genç yaşlarda başlayan İslâm mimarisine olan ilgisi ve birikimi, iyi derecede Latince, Fransızca ve Almanca da bilen Creswell'i 30 yaşından itibaren bu konuda bir şeyler söyleyecek duruma getirmiş ve 1910'dan itibaren o dönemin İngiltere'sinde İslâm sanatları ve mimarisi konusunda önemli isimlerin yazılarının yayımlandığı dergilere makale göndermeye sevkedecekti. İslâm mimarisi konusunda makalelerinin yayımlanmasından kısa bir süre sonra da ömrünün son yıllarına kadar ana dili İngilizcede yayımladığı araştırmaları Arapça, Fransızca, Almanca, İspanyolca vb. dillerine de çevrilerek İslâm mimarisi çevrelerinde yazdıkları takip edilen, dikkate alınan önemli bir araştırmacı hâline gelecekti.

a- K. A. C. Creswell Hakkında Yapılmış Yayınlar

Geddes, C. L. et al., *Studies in Islamic Art and Architecture in Honour of Professor K. A. C. Creswell*, Cairo: Published for the Center for Arabic Studies by the American University in Cairo Press, 1965

Fitzherbert, Teresa, "The Creswell Photographic Archive at the Ashmolean Museum", *K.A.C. Creswell and His Legacy, Muqarnas, an Annual on Islamic Art and Architecture*, Vol. 8, E. J. Brill, Leiden 1991, pp.125-127

Grabar, Oleg (ed.), "K. A. C. Creswell and His Legacy", *Muqarnas, an Annual on Islamic Art and Architecture*, Vol. 8, E. J. Brill, Leiden 1991

O'Kane, Bernard (ed.), *Creswell Photographs Re-examined: New Perspectives on Islamic Architecture*, The American University in Cairo Press, 2009

b- K. A. C. Creswell'in Bazı Önemli Makale ve Ansiklopedi Maddeleri [64]

"The Miḥrāb from Kāshān", *Burlington Magazine* XXIII (1912), Letters, p. 302 "The

[64] K.A.C.Creswell'in tüm yayınları için bk: http: / / explore.bl.uk / primo_library / libweb / action / search.do?fn= search&ct=search&initialSearch=true&mode=Basic&tab=local_tab&indx=1&dum=true&srt=rank&vid=BLVU1&frbg=&tb=t&vl%28freeText0%29=K+A+C+Creswell&scp.scps=scope%3A%28 BLCONTET%29&vl%28488279563UI0%29=any&vl%28488279563UI0%29=title&vl%28488279563UI0%29=any (02.01.2017).; http: / / www.jameelcentre.ashmolean.org / collection / 6 / 6245 / 6249 (02.01.2017).

Origin of the Persian Double Dome", *Burlington Magazine* XXIV (1913), pp.94–99, 4 figs. & 1 pl., & pp.152–156, 4 figs.

"Indian Domes of Persian Origin", *Asiatic Review* V (1914), pp.475–489, 5 figs. & 1 pl.

"The History and Evolution of the Dome in Persia", *Indian Antiquary* XLIV (1915), pp.133–159, 5 pls & 26 figs.

"Persian Domes Before AD 1400", *Burlington Magazine* XXVI (1915), pp.146–150 & 155, 10 figs. & 1 pl., & pp.208–213, 5 figs. & 1 pl.

"A Brief Chronology of the Muḥammadan Monuments of Egypt to AD 1517", *Bulletin de l'institut français d'archéologie orientale* XVI (1919), pp.39–164, 3 figs. & 18 pls.

"Some Newly Discovered Ṭūlūnide Ornaments", *Burlington Magazine* XXXV (1919), pp.180–188, 1 fig. & 3 pls.; reprinted in Indian Antiquary L, pp.48–51, 3 pls.

Muslim Work Touched by the Pro-Jerusalem Society, Jerusalem 1918–1920 (London, 1921), pp.67–70 & illus. pp.77–79

"The Origin of the Cruciform Plan of Cairene Madrasas*", Bulletin de l'institut français d'archéologie orientale* XXI (1922), pp.1–54, 10 figs. & 12 pls.

'A Provisional Bibliography of the Muhammadan Architecture of India", *Indian Antiquary* LI (1922), pp.81–108 & pp.165–179; re-printed by The British India Press Magazine, Bombay

"The Great Salients of the Mosque of al-Hakim at Cairo", *Journal of the Royal Asiatic Society,* 1923, pp.573–584, 2 figs. & 5 pls.

"Two Khāns at Khān Ṭūmān"*, Syria* IV (1923), pp.134–139 & 3 pls.

"Discoveries at Cairo Citadel", *The Sphinx* XXXI (Dec 29th, 1923), p. 7, 3 illus.

"Archaeological Researches at the Citadel of Cairo", *Bulletin de l'institut français d'archéologie orientale* XXXIII (1924), pp.89–167, 13 figs. (incl. 9 folding pls) & 30 pls.

"The Origin of the Plan of the Dome of the Rock", *British School of Archaeology in Jerusalem Supplementary Papers, No. 2* (1924), pp.30, 8 figs.

“The Evolution of the Minaret, with Special Reference to Egypt”, *Burlington Magazine* XLVIII (1926), pp.134–140, 252–258 & 290–298 (incl. 2 pp.of tables), 4 figs. & 4 pls.

Project de reconstruction de la mosquée d’Amrou au Caire au temps de sa plus grande splendeur, Cairo, 1926, pp.42, 32 illus.

“The Works of Sultan Bibars al-Bunduqdārī in Egypt”, *Bulletin de l'institut français d'archéologie orientale* XXVI (1926), pp.129–193, 10 figs. & 31 pls.

“The Citadel of Cairo”*, Egypt and the Sudan* (Tourist Development Association of Egypt, Cairo), 1928, pp.26–27, 3 illus.

“La mosquée Al Aqṣā et la Néa de Justinien”, *Byzantion* IV (1927–28), pp.301–311, transl. *Architecture, Persian Art,* ed. Sir E. Denison Ross, Luzac, London, 1930, pp.46–59 & 4 pls.

“Album du Musée Arabe du Caire”, (English translations in Gaston Wiet, Publications) *du Musée Arabe du Caire,* Cairo, 1930, pp.100 & 100 pls.

The Muslim Period I, Architecture, *The Art of Egypt Through the Ages*, ed. Sir E. Denison Ross, The Studio, London 1931, pp.61–71, 3 figs. & 40 pls.

“Early Persian Moslem Architecture”, *Proceedings of the Second International Congress on Persian Art,* 1931, pp.14–15

“Persian Architecture”, *Journal of the Royal Institute of British Architecture* ser. 3, XXXVIII (UK, 1931), pp.250–257, 10 illus.

“La Mosquée de ʿAmru”, *Bulletin de l'institut français d'archéologie orientale* XXXIII (FR. 1932), pp.121–166, 16 figs. & 12 pls.

“The Recent Discovery at Fustat”, *The Sphinx* XXXIX (30th July, 1932), p. 23 & 4 figs.

“Jāmiʿ Abū Fatāta bi-Sūs (The Mosque of Bū Fatātā at Sūs’)”, A*l-Handasa* XII (1933), pp.428–434 [in Arabic]

“The Great Mosque of al-Manṣūr at Baghdād”, *Iraq* I (1934), pp.105–111, 2 figs.

“Another Word on Qaṣr al-Ḥair”, *Syria* XVIII (1937), pp.232–233

“Islam’s Newly Revealed Artistic Inheritance from Byzantium: Hellenistic Panels in the El Aksâ Mosque”, *Illustrated London News*, Vol. 190, No. 5100 (16 01 1937), pp.945, 17 illus.

“Coptic Influences on Early Muslim Architecture”, *Bulletin de la Société d’Archéologie Copte* V (1939), pp.29–42, 6 figs. & 7 pls.

“The Lawfulness of Painting in Early Islam”, *Ars Islamica* XI-XII (1946), pp.159–166; (Re-printed in) Islamic Culture XXIV (1950), pp.218–225

“A Bibliography of Islamic Astrolabes”, *Bulletin of the Faculty of Arts,* Fouad University, Cairo IX, pt. 2 (1947), pp.1–15

“The Kaʿba in A.D. 608”, *Archaeologia* XCIV (2nd ser., vol. XLIV) (1949), pp.97–102, 3 fig.

“A Bibliography of Glass and Rock Crystal in Islam”, *Bulletin of the Faculty of Arts, Fouad University,* Cairo XIV, pt.1 (1952), pp.1–28

“A Visit to Ukhaidir and Kūfa with Dr. Naji al-Asil”, *Sumer* X (1954), pp.143–149 & 3 plans

“A Bibliography of the Muslim Architecture of Egypt”, *Institut Français d’Archéologie Orientale du Caire* (Art Islamique, III), Cairo 1955, p. 64

“A Bibliography of the Muslim Architecture of Mesopotamia”, *Sumer* XII (1956), pp.51–65

“The Legend that al-Walīd Asked for and Obtained Help from the Byzantine Emperor”, *Journal of the Royal Asiatic Society* (1956), pp.142–145

“Research on Muslim Architecture”, *Proceedings of the Twenty-Second Congress of Orientalists,* Istanbul, September 13th to 22nd, 1951, II, Brill, Leiden 1957, pp.640–641

‘Bāb’, *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., I, Leiden, 1958, pp.830–832, 2 figs. & 8 pls.

“The Great Mosque of Ḥamā”, *Aus der Welt der Islamischen Kunst:* Festschrift für Ernst Kühnel, Mann, Berlin, 1959, pp.47–53, 3 figs.

“Architecture”, *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., I, Leiden, 1960, p. 608–624, 14 figs., 24 pls.

"Islamic Architecture", *Encyclopedia Britannica*, 1961 ed., XII, pp.707, 707a–d, & 708, 4 fg.

"Minaret", *Encyclopaedia Britannica*, 1961 ed., XV, p. 521, 2 illus.

"Fâtımîd Art: Architecture", *Encyclopedia of World Art*, V, New York, Toronto and London, 1961, cols 358–364, pp.245–250 & 4 figs.

"Omayyad Schools", *Encyclopedia of World Art,* X, New York, Toronto and London, 1965, cols 745–757, pls 377–386 & 11 figs.

Mardin and Diyarbakır (un-published article by F. B. Floodl) *Muqarnas,* V15, 1998, s.1-8

c- K. A. C. Creswell'in Yayınladığı Kitapları

1-*A Provisional Bibliography of Painting in Muhammadan Art*, (special print) London 1922

2-"Map of Cairo showing Mohammedan Monuments to AD 1517", Survey of Egypt, Cairo, 1924, Scale 1:5000, pp.4 (of numerical index)

3-A Provisional Bibliography of the Moslem Architecture of Syria and Palestine, Jerusalem 1920–1922, London 1924

4-The Origin of the Plan of the Dome of the Rock*,* K.A.C. Creswell, London, 1924

5-*Early Muslim Architecture: Umayyads, Early ʿAbbāsids and Ṭūlūnids*, Part I: Umayyads, AD 622–750, with a contribution by Marguerite van Berchem, Clarendon Press, Oxford 1932

6-*Early Muslim Architecture: Umayyads, Early ʿAbbāsids and Ṭūlūnids*, Part 2: Early ʿAbbāsids, Umayyads of Cordova, Aghlabids,Ṭūlūnids and Sāmānids, AD 751–905, with contributions by Félix Hernández, Georges Marçais, ʿAbd al-Fattāḥ Ḥilmī, and Ḥasan ʿAbd al-Wahhāb, Clarendon Press, Oxford 1940, pp. xxvi & 415 (incl. index), 261 figs. & 123 pls.

7-Fortification in Islam Before 1250, K.A.C. Creswell, (ed. G. Cumberlege), London 1952

8-*The Muslim Architecture of Egypt, I: Ikhshīds and Fāṭimids*, AD 939–1171, Clarendon Press, Oxford 1952, pp. xxvi & 292, with 173 figs. & 125 pls.

9-*Problems in Islamic Architecture,* K.A.C. Creswell, New York 1953

10-A Bibliography of Muslim Architecture in North Africa, excluding Egypt, K.A.C. Creswell, Librairie Larose, Paris 1954

11-*A Bibliography of Arms and Armour in Islam*, Royal Asiatic Society (James G. Forlong Fund, XXV), Luzac & Co., London 1956

12-*The Muslim Architecture of Egypt, II: Ayyūbids and Early Baḥrite Mamlūks, AD 1171–1326*, Clarendon Press, Oxford, 1959, pp.xxiv & 330, 151 figs. & 126 pls; Re-printed by Hacker Art Books, New York 1978

13-*A Short Account of Early Muslim Architecture*, Penguin Books, Harmonsworth UK 1958, pp. xiv & 330, 64 figs. & 72 pls. (Re-printed by Librairie du Liban, Beirut 1968 [& updated by James W. Allan, published via Scolar Press, Aldershot, (UK) 1989]

14-*The Muslim Architecture of Egypt, II: Ayyūbids and Early Baḥrite Mamlūks*, AD 1171–1326, Clarendon Press, Oxford, 1959, pp. xxiv & 330, 151 figs. & 126 pls; reprinted by Hacker Art Books, New York 1978

15-*Bibliography of the Architecture, Arts and Crafts of Islam to 1st Jan, 1960*, The American University in Cairo Press, Cairo 1961

16-Bibliography of the Architecture, Arts and Crafts of Islam, Supplement, Jan 1960 to Jan 1972, The American University in Cairo Press, 1973

17-*Early Muslim Architecture: Umayyads, early ʿAbbāsids and Ṭūlūnids, Umayyads, AD 622–750,* Clarendon Press, Oxford 1969, v.I, pt.I

18-*Early Muslim Architecture: Umayyads, early ʿAbbāsids and Ṭūlūnids, Umayyads, AD 622–750,* Clarendon Press, Oxford 1969, v.I, pt.II. (*EMA*, 1932 c.1'in bl.1 ve bl.2 olarak güncellenmiş 2. baskıları)

19-*Early Muslim Architecture: Umayyads, Early ʿAbbāsids and Ṭūlūnids, (Part 2): Early ʿAbbāsids, Umayyads of Cordova, Aghlabids,Ṭūlūnids and Sāmānids, AD 751–905,* Clarendon Press, Oxford, 1969, vol.II (Re-printed by Hackers Arts Book, New York 1979). (*EMA*, 1940 c.2'nin 2. Tıpkı basımı)

d- K. A. C. Creswell'in Katkıda Bulunduğu Bazı Yayımlar

20-Islamische Baukunst in Ägypten (Karl Baedeker), 1926, 8th ed. Leipzig, 1928, pp.clxxxvi–cxcviii [in German]

21-"Islamic Architecture in Egypt", *Egypt and the Sudan* (Karl Baedeker): Handbook for Travellers, 8th ed., Leipzig, 1929, pp.cxcii & 2 plans [English ed. of "*Islamische Baukunst in Ägypten",* Karl Baedeker's Ägypten, 1926, 8th ed. Leipzig, 1928, pp.clxxxvi–cxcviii]

22-The Mosaics of the Dome of the Rock at Jerusalem and of the Great Mosque at Damascus. Translated by K. A. C. Creswell, Berchem, Marguerite Van (Gautıer-Van Berchem), 1932

23-*The Mosques of Cairo* .. with a foreword by Professor K.A.C. Creswell [With illustrations]

Ralph Henry Carless Davis, Middle East Publications, Cairo, 1944

24-Preface, *The Mosques of Egypt from 21 H. (AD 641) to 1365 H. (1946)*, Ministry of Waqfs: *Survey of Egypt,* Cairo, 1949, 2 vols. [editions in English & Arabic]

25-*Bibliographie der Islamischen Einbandkunst*, 1871 to 1956 / Emil Gratzl, K.A.C. Cresswell and Richard Ettinghausen, Michigan 1957

26-*The Museum of Islamic Art : A Short Guide* / by Mohamed Mostafa ; translated into English by Mrs. Fatma M. Mostafa ; the English translation has been revised by Prof. Dr. K. A. C. Creswell ; the book is designed by Professor A. M. Haikal of the College of Applied arts, Maṯḥaf al-Fann al-Islāmī (Cairo, Egypt), publ. by General Organisation for Government Printing Offices, Cairo 1961

2- Creswell'in Kitaplarının Diğerlerinden Farkı

Creswell'in Early Muslim Architecture isimli dünya çapında meşhur (1969'da güncellenerek yayımlanmış) kitapları yakından incelendiğinde, bu kitaplarda İslâm'ın başlangıcından Emevî ve Abbâsî dönemlerine ait 300 civarı mimari faaliyetten 69 kadar yapıyla birlikte erken İslâm mimarisiyle ilgili minber, mihrab, minare, maksûre, sivri kemer, kubbe, resim yasağı vb. konuların gelişme ve kökenlerini de oldukça detaylı bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Onun ayrıca, kendisinden önce İslâm mimarisi üzerine yayımlanmış hemen her yayını görüp incelediği de mimari eser ve konuları

işlerken önceki yayınların hepsinden daha fazla yapı ve konu ele almış olmasından, yapılar hakkında daha bütüncül ve kapsamlı bir yaklaşım ve tavır ortaya koymasından, bu kitapların hemen hepsinde ortaya konmuş olan (İslâm mimarisi eserleri ile ilgili olarak çok eski kaynaklardan aktarılan bilgiler de dâhil) iddialar, planlar, şemalar, ölçümler, doğru ve güzel, eksik ve yanlış tüm bilgiler hakkında (ve yeri geldikçe de dipnotlarda) çeşitli şekillerde atıf ve ikazlarda bulunmasından[65] anlaşılmaktadır.

Creswell'in kitaplarında sergilediği ciddi ve titiz tavrı, İslâm mimarisi ve sanatları konusunda bilgi ihtiva eden, makale ve kitap türünden, XIX. yüzyılın başından itibaren (Latince, Grekçe de dâhil) İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak hemen tüm dünyada neler yayımlandığını da yakından takip ettiği (birçoğunu edinip zengin kütüphanesine kattığı) bilinmektedir. O, ayrıca, takip ettiği tüm yayınların bir kronolojik listesini çıkartıp bunları da ayrıca *"Bibiliography of the Architecture, Arts and Crafts of Islam to 1960/61"* ismiyle 3 cilt hâlinde yayımladığı eseri sebebiyle de bilinip takdir edilmektedir.

Creswell'in, erken İslâm mimarisi konusunda kitaplarını hazırlarken (diğer Avrupalı müelliflerde nadir görülen) Ezrakī, İbn Hişâm, Ya'kūbî, İbn Sa'd gibi erken dönem Müslüman ve Utychius, Daniel (Russian Abbaot), Fetellus, John of Wurzburg, Benjamin of Tudela, Theodorich, John of Phokas, Breydenbach, Suriano, Harrf, Baumgarten vb. birçok gayrimüslim müellifin İslâm tarihi, siyaseti, mimarisi konularında bilgi içeren ve Avrupa dillerine tercüme edilmiş hemen tüm kitapları da sürekli elinin altında bulundurduğu, başka kitaplarda erken dönem Müslüman, Grek ve Latin bir müellifin kitabından alıntı yapılarak aktarıldığı iddia edilen bir bilgiyi, elinin altındaki bu kitaplardan kontrol ettiği, bunlarda gördüğü yanlış tercüme veya nakillere işaret ettiği de kitaplarının muhtevalarında dikkat çeken başka bir özelliğidir.

Erken İslâm mimarisi konusunda kendisinden önceki ve çağdaşı olan yayınları ve bunların muhtevalarını iyi bilmesi, İslâm eserlerinin pek çoğunu yerinde gidip incelemiş olması ona çalıştığı konuya diğer yazarlarda az rastlanan "geniş çerçeveli bir hâkimiyet farklılığı" kazandırmıştır. İşte bu farklılık da Creswell'e uzun yıllar özenle biriktirdiği erken İslâm mimarisi hakkındaki bilgi, çizim ve fotoğraflarla dolu kitaplarını (yine uzun yıllarını harcayarak diğer yayınlarda gördüğü eksikleri tamamlayıp,

[65] Kubbetü's-Sahre'nin sekizgen planının kaynağı konusunda Rivoira'nın gösterdiği eski kilise planında (iddiasına uydurmak için) yaptığı değişiklik ile yine bu konuda Butler'in (de Vogue' un 1860'da bina daha iyi durumdayken inceleyerek yaptığı çizimi) Busrâ Katedrali'nin orijinal planı olarak (*Ancient Architecture in Syria,* sect. B: Northern Syria) kitabında gösterdiği şeyin (BÇ, Fg.171-173 / CrF.36-38, s.271) doğru olmadığını ortaya koyması gibi (bk, Cres., *EMA,* v.I, pt.I, 1979, p.101-110, CrF.36-38).

yanlışların yerine doğru bilgilerin koyarak) emsallerinden daha geniş kapsamlı bir hâlde yayımlama ve insanlığın hizmetine sunma yeterliliğini vermiştir.

Bunlara ilave olarak birçok yapıyı bizzat yerinde gidip görerek yapının önceki yayınlarda verilen ölçülerini kontrol etmesi çoğu zaman tekrar ölçerek, önceden çizilip yayımlanmış olan plan ve şemalarda bulunan eksikleri veya yanlışları da ortaya çıkartıp kitabına mümkün olduğunca en son ve doğru bilgi ve sonucu almayı hedefleyen tavrı sebebiyle de olsa gerek, onun bu eseri (her ne kadar çeşitli sebeplere Türkiye'de hak ettiği ilgiyi görmemiş olsa da) özellikle 1969'da yapılan genişletilmiş baskısı, tüm dünyada erken İslâm mimarisi ile yakından ilgilenen çevreler tarafından bu alanda şimdiye kadar yapılmış yayınların en iyilerinden birisi olarak görülmüştür[66].

Türkiye'de de 1948'lerden bu yana erken İslâm mimarisiyle ilgili yayımlanmış herhangi bir yayının bibliyografyasında Creswell'in *Early Muslim Architecture* ana kitaplarının 1932, 1940 ilk baskısı veya *EMA* 1969/1979 ikinci baskılarından birisi ile *A Short Account of EMA*'nın 1958, 1968, 1989 baskılarından herhangi birisi (bu kitapların baskı yılı, cilt ve sayfa no'sunu doğru belirtilmeye dahi dikkat edilmeden) kaynak göstermek "olmazsa olmaz bir âdet" hâlinde devam etmektedir[67].

3- Creswell'in Çalışmaları Hakkında Söylenenlerden Bazıları

"…Creswell konuları yazıp karara bağladıktan sonra artık kaç kişi Müşettâ'nın İslâm öncesine ait olduğunu veya Kubbetü's-Sahre'nin kubbesinin Bizans eseri olduğunu düşünebilir veya iddia edebilir ki?..." F. Sarre (1932).

Creswell'in plan ve şema çizimlerinde ne kadar titiz ve mükemmeliyetçi davrandığı Pope & Gabriel tarafından: "…o nun Kubbetü's-Sahre'nin ölçümlerinde en fazla 1 mm'lik hataya rastlanabilir…" sözleri ile ifade edilmiştir ("Review of Early Muslim Architecture", pt. 1, *Syria* XIV, 1933).

"…Bu sahayla meşgul olanların yakından bildiği tartışmalı konular çoktur ki bunların pek çoğunu Creswell ısrarlı titiz çalışmaları ile sona erdirip karara bağlamıştır ve bunları artık bir daha yeryüzüne çıkamayacak kadar derinlere gömmüştür…",

[66] Geddes, C L. et al. *Studies in Islamic Art & Architecture in Honour of Professor K.A.C.Creswell,* Cairo, Publi. for the Center for Arabic Studies by the American University in Cairo Press, 1965, (BÇ, EK9, Res.314, s.1112); Grabar, O. (ed.), "K.A.C.Creswell & His Legacy", *Muqarnas,* V8, E. J. Brill, Leiden 1991.
[67] 1948'den bu yana bu alanda Türkiye'de yayımlanmış tüm yayımlarda Creswell kaynak gösterilmiştir.

"…Creswell'in çalışması kadar dipnotlarla kuvvetlendirilmiş çok az kitap vardır … bu kitapta, bir ansiklopedi veya sözlük karakterinde çalışma ile önemli hiçbir şeyin dışarıda bırakılmadığı görünüyor…" Artur Upman Pope (1937).

"…Ondan önce bu alanda yapılmış veya yazılmış işleri "Cahiliye" dönemine ait olarak adlandırmak istemesek de, *EMA* kitapları bundan sonra "Creswell'den önce" ve "Creswell'den sonra" olarak tarif edilecek görünüyor. Creswell'in bibliyografyalarında Rusya kaynaklarının eksik olmasından dolayı biraz eksik kaldığını düşünenlere, onun (8 dilde) Kurtuba Ulucamii hakkında gösterdiği 196, Uhaydır hakkında 45, Fustat Amr Camii hakkında 190, Kayrevan Ulucamii hakkında 105, Nilometre hakkında 125 kaynakçasını örnek gösterebilriz…" Myron B. Smith (1941).

"…Onun emsali yoktur, onun işini beğenen, takdir edenler bu sonucun ve meyvenin onun bu işe adanmışlığından, dikkate değer enerjisinden ve hakikati adaletli bir şekilde ortaya koyma aşkından kaynaklandığını bilirler…" Eric Schroder ["An Appreciation of *EMA* (2 vols.)", *Journal of the Royal Central Asian Society*, 35 (1948)].

"Profesör Creswell, mesleğinin zirvesine ulaşmakla kalmamış, onu [İslâm mimarisi çalışmalarını] yeni baştan yaratmış birisidir." Sir Gerard Clauson, Royal Asiatic Derneği Başkanı, (1950).

"…Creswell, Britanya ilim adamları arasında çok önemli bir şahsiyettir. Kral Fuad ile görüşüp ondan çalışmaları için destek almayı başardı. Kral Fuad, kültür ve sanatın önemli bir hamîsi ve destekleyicisi idi. Fuad'ın oğlu Kral Faruk da, Creswell ve birçok araştırmacı ve sanatçıya, örneğin Mario Rossi'ye de ilk finansal destek sağlamaya devam etmiştir. Mario Rossi de, bu sayede XX. yüzyılın en önemi cami mimarlarından birisi olmuştur. Creswell'e de *Mısır'ın İslâm Mimarisi* hakkındaki kitaplarının yanı sıra detaylı bir şekilde hazırladığı Emevî ve Abbâsî dönemlerine ait erken İslâm dönemi eserlerini yayımlaması için de destek vermiştir. Bilindiği gibi Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitapları çok detaylı bilgiler içeren, çok önemli ve büyük ebatlı eserlerdir…"[68] James Dickie / Yakub Zaki[69].

[68] James Dickie / Yaqub Zaki ile 14.02.2017 tarihinde Londra'da gerçekleştirdiğimiz mülakatın ses kaydı yoluyla (James Dickie ve bu konudaki ilave bilgiler için bk, EK9, Res.319-320, s.1113).

[69] 1934 doğumlu olan James Dickie, genç yaşta İslam dinine girip Yaqub Zaki ismini almıştır. İslâm mimarisi konusunda da MA (Master of Arts) yapmış olup İslâm mimarisi (özellikle Endülüs İslam mimarisi) konusunda yapılan yayım, film ve belgesellerde uzman olarak görüşlerine müracaat edilen bir şahsiyettir.

"…Creswell'in kitabı hakkında çok fazla sayıda yazı yayımlandı. Bunlardan sadece 3 tanesinde küçük çaplı eleştiriler ortaya konuldu. Bunların birincisi Schoreder'in 1941'deki, ikincisi de Meyer Schapire ile Hamilton'un 1958 tarihli yazılarıdır. Sadece Fransız J. Sauvaget tamamen olumsuz bakmıştır …" Raby Julian ("Reviewing the Reviewers", *Muqarnas, V8,* 1991, s.5).

4- Creswell'in (Mutedil) Oryantalist Tarafı

Creswell'in erken İslâm mimarisi konularındaki yaklaşımının Avrupalı, çoğunluğu olumsuz bakış açısına sahip oryantalistler gibi olmadığı, doğru (Müslümanlar dâhil) hangi tarafta ise ve kendisi de onu doğru kabul kabul ediyorsa, bu konunun belgelerini bulmak için azami gayret sarfettiği, (Müslümanların mimaride hiçbir şey başarmadıklarını ispatlamak için çabalayan 'olumsuz' oryantalistlerin görmezden geldiği) pek çok yeni bilgi ve konuyu arayıp ortaya çıkartıp yayınladığı, kitabında açıkça görülmektedir[70].

Bununla birlikte Creswell'in *EMA* kitaplarında özellikle Hz. Peygamber'e ve İslâm dini mensuplarına bakış açısının diğer (şüpheci) oryantalistler kadar şiddetli, şartlanmış bir tavır görülmemekle birlikte, İslâm'ın (Kur'ân ve Hz. Peygamber kaynaklı) kendi görüşlerinin bulunduğu yerde o görüşü ortaya koyup "İslâm, Kur'ân veya peygamber böyle söylüyor" demek yerine, "İslâm böyle söylüyor ama Caetani bu konuda çok ciddi araştırmalar yaptı ve o da şöyle söylüyor" şeklinde (kendisinin de doğru olduğuna inandığı görüşleri (İslâm inancına veya büyük çoğunluk Avrupalı uzmanlara ters düşse dahi), kimseden çekinmeden ortaya koyduğu da bir gerçektir.

Örneğin Creswell, "Müslümanların Hicret'ten önce Mekke'de iken dinî ritüelleri (ibadetler) hakkında hiçbir bilgi mevcut değildir" (No Information available as to Muslim rituals in Mekka before the Hijra, *EMA,* c 1, bl. 1, s.5) başlığı altında "Hz. Peygamber ve arkadaşlarının Mekke'de iken nasıl ibadet ettikleri (namaz rükünler vb.) konuları etrafında İbn İshak (ö.768) ile diğer hadis ve siyer kitaplarında Mekke dönemi ile ilgili hiç bilgi bulunmadığını" iddia etmiştir. Hâlbuki zikrettiği kaynaklarda, Hz. Peygamber'in Kâbe'nin avlusunda Kâbe'ye karşı (Kâbe, Kudüs ile kendisi arasında kalacak şekilde) tekbir, kıyam, Kur'ân'dan yüksek sesle âyetler okuma, rükû, secde gibi rükünleri yerine

---

Bu alanda yayınları mevcuttur. (bk, James Dickie, "Allah & Eternity, Mosque, Madrasa & Tombs", *Architecture of the Islamic World*, Thames & Hudson, London 1978).

[70] Üstad Necib el-Akîki "*el-Müsteşrikûn"* isimli önemli eserinde Creswell'i de tipik bir "oryantalist" olarak nitelendirmiştir (bk, Res.315-316, EK9, s.1112). Creswell'in *EMA* kitaplarında erken İslâm mimarisi ile ilgili ortaya koyduğu önemli bilgi ve belgelerde "şüpheci oryantalistler" gibi davranmadığının detaylarına vakıf olmadan bu değerlendirmeyi yapmış olması normal kabul edilebilir**.**

getirerek namaz kıldığı, yine Mekke'de iken Müslümanların "Dârü'lerkam" denilen binada toplandıkları, İslâm'ı, Kur'ân'ı ve ibadet etmeyi öğrendikleri, hatta cemaatle namaz kıldıkları konularında pek çok yazılı bilgi ve sözlü rivayet mevcuttur (M.K. Yaşaroğlu, "Namaz", *DİA,* XXXII, 2006, s.351).

Bu konuda öncelikle Kur'ân'da daha başlangıçta Mekke'de inmiş olan, A'lâ 87/15, Meryem 19/31, 55, Tâhâ 20/30, Meâric 70/22-35 gibi birçok âyette önceki inananların namaz kıldığından ve Hz. Muhammed ve arkadaşlarının da namaz kılmaları gerektiğinden bahseden âyetler mevcuttur. Ayrıca Hz. Peygamber'in Kâbe avlusunda namaz kılarken secdede iken üzerine deve işkembesi konması, Hz. Ömer'in Müslüman olmadan önce Hz. Peygamber'i Kâbe avlusunda yüksek sesle Kur'ân okuyarak namaz kılarken görüp okuduklarını dinlediği ve dinlediği âyetlerde kafasındaki sorulara cevaplar bulduğu şeklindeki olaylar ile, Müslümanlar Kâbe avlusunda gündüz (öğle ve ikindi) vakitlerinde namaz kılarken de önceleri yüksek sesle Kur'ân'dan âyetler okudukları ancak müşriklerin bu âyetlerin başkaları tarafından duyulmaması için gürültü çıkarttıkları veya alay edici şekilde yüksek sesle konuştukları gibi sebeplerle gündüz vakti kıldıkları farz namazlarda âyetleri (Hz. Peygamber'in rehberliğinde) içlerinden okuma yolunu benimsedikleri türden pek çok güvenilir rivayetler de mevcuttur. Bütün bunlara rağmen Creswell'in; "Hicret'ten önce Mekke'de iken dinî ibadetler (ritüel) olarak yapılan şeyler hakkında hiçbir bilgi mevcut değildir." diyebilmiş olması onun "kısmen oryantalist bir bakışa sahip olduğunun" göstergesi olarak kabul edilebilir.

Creswell'in, kıble yönünün Kudüs'ten Mekke'ye çevrilmesi konusunda önce "*bunu Hz. Muhammed'in Yahudilerin İslâm'a girmelerinden tamamen ümidi kesmesi sonucu onlarla ipleri tamamen koparmak, onları gözden çıkarttığını göstermek için kendi kararı olarak yaptığı"* şeklinde yorumlarken (c.1, bl.1 s.11-12) devamında *"kıble yönünün Hz. Muhammed'e indirilen Bakara Suresi (2/137-144) âyetleri yolu ile 15 Şaban 2 / 11 Ocak 624 tarihinde gerçekleştiğini" (Mes'ûdî'nin Tenbih, Carra de Vaux'ın Terc., s.313-314'ten naklen)* yazarak da sergilemiştir.

Yine benzer bir tavrı, Kur'ân'da 5 yerine 3 vakit namazın bildirildiği ve Cuma namazının daha sonraki dönemlerde ihdas edildiği yöndeki yorumlarında (s.15) ve İbn Abbâs adıyla meşhur ilk Kur'ân tefsircilerinden Abdullah b. Abbâs hakkında "en güvenilmez kaynaklardan birisi" cümlesini yazması (*EMA*, 1979, c.1, bl.1, s.11, s.116, dn.169) ile Hz. Ömer'in Hz Âişe'nin hücresine (Hz. Muhammed ile Hz. Ebû Bekir'in

yanına defnedilmeyi istemesini (bk, c.1, bl.1, s.40) *"Bu kötü davranış daha önceden Fustat'ta Amr tarafından oğlu Abdullah'ı mescidin yanındaki evinin içine gömmek şeklinde uygulanmıştı"* şeklinde yaptığı (tarihi bilgi-gerçeklere aykırı) şahsi yorumlarında açıkça görülmektedir.

Benzer şekilde İslâm karşıtı görüş ve yayınlarıyla meşhur Henri Lammens ve Leon Caetani'den alıp kendisinin de aynı fikirde olduğunu ima eden, Medine'ye hicretin ardından inşa edilmiş olan Mescid-i Nebevî yapısını "*Hz. Muhammed'in başlangıçta mescid olarak değil, kendisi ve ailesinin kullanımı için yaptırdığı ancak burasının daha sonra (mecburen) Peygamber'in sağlığında kısmen, onun vefatından sonra da tamamen bir mescide dönüştüğü"* yönde tekrar tekrar yazdığı ifadeleri de oldukça dikkat çekmektedir. Creswell de kitap ve makalelerinde aynı ifadeleri tekraren dile getirmiştir. Bu durum, onun diğer oryantalistler gibi Avrupalıların bazı konulardaki yaptıkları araştırmalar sonucu ulaştıkları bulgularının, düşünce ve görüşlerinin Kur'ân ve Hz. Peygamber'e rağmen "en doğru görüş" olduğuna inandığına işaret etmektedir.

Nitekim bu durum Mescid-i Nebevî konusu anlatılırken **"***Arap Coğrafyasında Mevcut Olmayan Mimari"* başlığı altında yazdığı "…İslâm'ın yükselmeye başladığı ilk dönemlerde Araplar, mimari açıdan önemli bir yapıya sahip değillerdi…"[71] şeklindeki ifadeleri oryantalistlerin dünyada oluşturmak istedikleri anlayış ve algının bir örneğidir. Çünkü bu yanlış bilgi günümüzde yayımlanan kitaplarda, Creswell referans gösterilerek aynen tekrar edilmektedir. Hâlbuki Creswell bu konu için yukarıda verilmiş olan başlığın bitiminde ilave ettiği dipnotta (BÇ, s.113, dn.161) "…Herzfeld'in bu görüşün doğru olmadığını kendisine mektup yazarak Grohmann'ın İslâm Ansiklopedisi'ndeki 'Ma'rib' makalesi (*İA,* III, s.280-294) ile kendisinin 'Handbuch der Altarabischen Altertumsk' (s.143-164) isimli yayımını okumasını tavsiye ettiiğini…" belirtmesine rağmen EMA'nın 1969 güncellemesinde bu konuda önceki yazdıklarını değiştirmemiştir.

Bu örneklerin ardından, sonuç olarak Creswell'in tam olarak diğer Avrupalı oryantalistler gibi olmadığını, onlarda sıkça görülen, İslâm karşıtı olumsuz tavırların hepsini sergilemediğini, kendisine konunun doğrusu belgeleri ile anlatıldığı zaman kabul etmeye müsait bir bakış açısına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü onun takdire şayan bu tavrı, Şam Emeviyye Camii'nin başlangıçta bir kilise olduğu ve Hıristiyanlarla ortak kullanıldığı, Diyarbakır Ulucamii'nin de başlangıçta bir kilise olduğu

[71] Creswell, 1979, *EMA*, c.1, bl.1, s.10.

ve sonradan camiye çevrildiği, diğer oryantalistlerin Beyti'imakdis alanında bugün Mescid-i Aksâ'nın yerinde önceden VI. yy'da Justinien'in inşa ettiği Virgin Mary kilisesi bulunduğu ve ilk Hz. Ömer Camii ile Velid'in Mescid-i Aksâ Camisinin bu kilisenin yerine inşa edildiği iddialarının tutarsızlığını (Kudüs'de görevli iki papaz olan Vincent & Abel'in 1900 başlarında araştırıp Beyti'lmakdisin dışında Virgin Mary kilisesinin temel kalıntılarını buldukları ve planını dahi çizip yayınladıklarını) kanıtlamasında görülebilir.

Creswell'in, 'şüpheci' kabul edilen (dfbi bk, s.1060-1061) oryantalistlerden farklı bir kategoride olduğu, ayrıca, sivri kemerin Emevî dönemi Müslümanları tarafından mimariye kazandırılmış bir buluş olduğunu savunmasında, Kayrevan Sarnıçlarının Romalılardan kalma olduğunu iddia eden diğer oryantalistlere karşı, Sir R.L. Playfair ile birlikte bunların Müslüman buluşu olduğunu savunmasında, Kahire Nilometre'sinin planını çizen mühendisin Kıptî olduğunu savunan diğer oryantalistlere karşı onun (XVI. yy'da kitapları Avrupa dillerine tercüme edilmiş ve Al-Fraganus olarak bilinen) Ahmed el-Ferganî isimli Müslüman bilim adamı olduğunu savunmasında, ortadaki birçok belgeye rağmen konunun aksini savunmaya devam eden (şüpheci) oryantalistlere karşı verdiği mücadelede[72] açıkça görülmektedir. Bu gibi sebeplerden, Creswell'de İslâmiyet ve sahâbeler hakkında görülen birtakım yanlış kanaâtlerin kendisinde bazı konulardaki bilgi eksikliğinden kaynaklandığı iddia edilebilir.

[72] Bu olaylar, mimari eserlerin tanıtıldığı "K13- Şam Emeviyye Camii" konusunda (s.321-364) detaylıca aktarılmıştır.

C. CRESWELL'İN *EARLY MUSLIM ARCHITECTURE* KİTAPLARININ FARKLI VERSİYONLARI

Creswell'in *EMA* kitapları üç dört farklı format ve muhtevaya sahiptir. Konular her formatta farklı sayfalarda bulunmaktadır. Makale ve kitapları yayınlarda referans gösterirken konuların, hangi kitabın hangi sayfasında olduğunu doğru göstermek özellikle akademik yayınlarda çok önemlidir. Bu sebeplerden bu kitapların farklı versiyonlarının muhteva ve fihrist bilgilerinin iyi bilinmesi gereklidir.

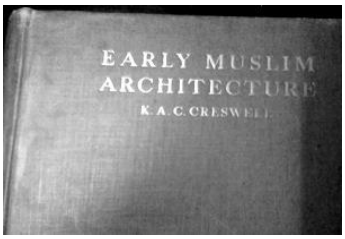
Creswell uzun yıllar ve büyük emekler vererek büyük boy ve hacimli (birinci baskıları) iki cilt ve iki kitaptan müteşekkil Early Muslim Architecture kitabının I. cildini 1932'de II. cildini de 1940'ta yayımlamıştır[73]. Bu ilk baskıların yayımlanmasından sonraki 20-30 yıllık süre içinde, İslâm mimarisi konusunda Avrupalı araştırmacılar tarafından yapılan yeni kazı alanlarında çok sayıda yapının ortaya çıkartılarak bunlar hakkında pek çok yayınlar yapılmış olması, bu kitapların güncellenmesi gereğini ortaya çıkartmıştır. Bu sebeple, İslâm sanatları ve mimarisi alanlarını çok yakından takip eden Creswell, kitaplarının muhtevalarını kendisi genişletip yeniden düzenleyerek ikinci baskılarını yine iki cilt fakat 3 kitap hâlinde (birinci cildi iki bölüme ayrılarak: cilt 1, bölüm 1, cilt 1, bölüm 2 ve cilt 2 formatında) yine Oxford, Clarendon Press yoluyla 1969'da yayımlamıştır.

İki cilt hâlindeki 1932 ve 1940 tarihli ilk baskı ile 1969 baskı tarihli genişletilmiş kitaplar karşılaştırıldığında, 1969 baskısının 400 sayfa civarı ilave ile oldukça genişletilmiş ve zenginleştirilmiş olduğu fark edilmektedir.

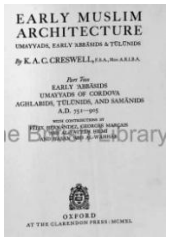
İkinci baskıdan sonra (1974'te Creswell'in ölümünün ardından) yayın haklarının devredildiği Hacker Art Books, New York tarafından 1969 ciltlerinin muhtevalarına hiç dokunulmadan, küçük teknik hatalar bile düzeltilmeden[74] 1979'da yine 2 cilt 3 kitap hâlinde bir tıpkı-baskımı yapılarak tekrar satışa sunulmuştur.

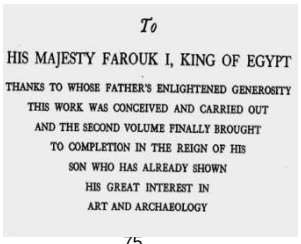
[73] (Oxford, Clarendon Press vasıtasıyla).
[74] 1979 tıpkı basımının siyah beyaz fotoğrafların da %30-40 oranında kalite kaybı görülmesi, bu baskının 1969 basımının tamamının taranması vb. yollarla elde edilerek yapıldığı izlenimi vermektedir.

1- *EMA*, 1932 Bölüm Bir ve 1940 Bölüm İki İlk Baskılar

Res.31 *Res. 32* *Res.33* *Res.34*[75]

Res. 31 *EMA*, Oxford 1932, Part One & *EMA*, Oxfrod 1940 Part Two (2 cilt 2 kitap)
Res. 32 *EMA*, Oxford 1932, Part One (iç kapağı)
Res. 33 *EMA*, Oxfrod 1940, Part Two (iç kapağı)
Res. 34 Creswell'in 1932 baskısında Mısır Kralı I.Faruk'a teşekkür yazısı

a- EMA, 1932, Part One [İlk Baskı, Bölüm 1, Res.31, 32]

TABLE OF CONTENTS, PART ONE - UMAYYADS

[Birinci Başlıklar]

I. PRIMITIVE ISLAM	*p. 1*
II. PRIMITIVE ISLAM (devamı)	*p. 21-41*
III. THE WORKS OF ABD AL-MALIK	*p. 42-96*
IV. THE WORKS OF AL-WALID	*p. 97-146*
V. THE MOSAICS OF THE DOME OF THE ROCK AT JERUSALEM AND OF THE GREAT MOSQUE AT DAMASCUS	*p. 149-228*
Part I: THE MOSAICS OF THE DOME OF THE ROCK AT JERUSALEM	*p. 149-228*
Part II: THE MOSAICS OF THE DOME OF THE GREAT MOSQUE AT DAMASCUS	*p. 229-252*
VI. QUSAYR AMRA, HAMMAM AŞ-ŞARRAKH AND THE MOSQUE AT QUASYR AL HALLABAT	*p. 253-303*
VII. THE EVOLUTION OF THE PENDENTIVE	*p. 304-323*
VIII. THE WORKS OF KHALİFS SULAYMAN AND HISHAM	*p. 324-349*
IX. MSHATTA, QASR AT TUBA, ETC.	*p. 350-411*
APPENDIX	*p. 412-414*

[75] Creswell; Kral Faruk'un kendisine karşı gösterdiği özel yardım, ilgi ve destekten dolayı ona teşekkürünü kitabının her cildinin iç kapağının arkasına özel olarak: "Majesteleri Mısır Kralı Faruk ileri görüşlü teşviklerinin Mısır'da sanata yeni bir hayat verdiği ve bonkör desteklerinin de tüm entelektüel ve bilimsel araştırmaların yapılmasını sağladığı"nı belirten ifadeleriyle açıklamış.

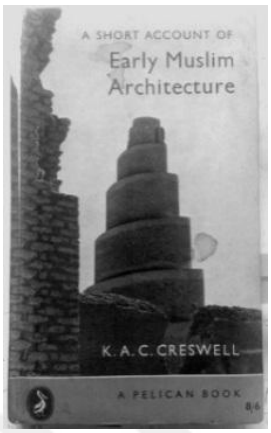
b- EMA, 1940, Part Two [İlk Baskı, Bölüm 2, Res. 31, 33]

TABLE OF CONTENTS, PART TWO- EARLY ABBASIDS & c.

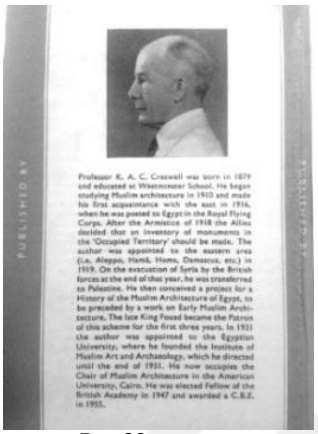
[Birinci Başlıklar]

I. BAGDAD	*p. 1-38*
II. RAQQA	*p. 39-49*
III. UKHAYDIR	*p. 50-100*
IV. THE SQUINCH BEFORE A. D. 700	*p. 101-118*
V. THE AQSA MOSQUE AT JERUSALEM	*p. 119-137*
VI. A. THE GREAT MOSQUE OF CORDOVA	*p. 138-166*
VI. B. THE RIBAT AT SUSA AND THE MOSQUE OF AMR AT FUSTAT	*p. 167-196*
VII. THE ALCAZABA OF MERIDA	*p. 197-207*
VIII. THE GREAT MOSQUE OF QAIRAWAN -I	*p. 208-226*
IX. SÂMERRÂ-I	*p. 227-245*
X. THE MOSQUE AT BU FATATA AND THE GREAT MOSQUE AT SUSA	*p. 246-253*
XI. SAMERRA-II	*p. 254-270*
XII. THE WALLS AND MANAR OF SUSA	*p. 271-266*
XIII. SAMERRA-III	*p. 277-288*
XIV. THE CISTERN OF QAIRAWAN AND THE NILOMETER ON RODA ISLAND	*p. 289-307*
XV. THE GREAT MOSQUE OF QAIRAWAN-II	*p. 308-320*
XVI. THE GREAT MOSQUE OF TUNUS, ETC.	*p. 321-326*
XVII. THEWORKS OF AHMAD IBN TÛLÛN	*p. 327-360*
XVIII. SAMERRA-IV, ETC.	*p. 361-369*
SUMMARY	*p. 370-372*
CHRONOLOGY	*p. 373-390*
ADDENDA AND CORRIGENDA	*p. 391*
INDEX	*p. 393-415*

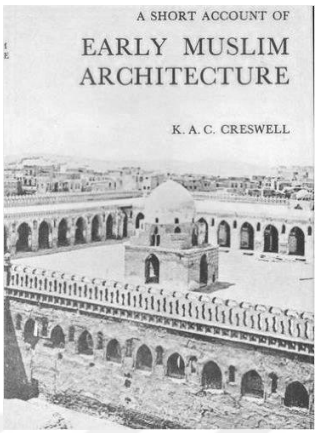
2- A Short Account Of Early Muslim Architecture, Penguin, Middlesex [GB] 1958 (Cep Kitabı) ve Faklı Versiyonları

Res.35

Res.36

Res.37

Res. 35 Creswell'in A Short Account of *EMA,* Middlesex [UK], 1958 baskısı cep kitabının ön kapağı
Res. 36 Creswell'in A Short Account of *EMA,* Middlesex [UK] ,1958 baskısı cep kitabının arka kapağı
Res. 37 A Short Account of *EMA* Cep kitabının 1968 Beyrut tıpkı basımının ön kapağı

A5 ebadından biraz küçük, cep kitabı büyüklüğünde fakat ciltli (hard back) olarak yayımlanan bu kitabın hazırlanış sebebinin, kitabın kendisinden çıkartıldığı 1932 (cilt I) ve 1940'ta (cilt II) tarihli ilk baskılarının (büyük ölçekli, kaliteli kalın kâğıt kullanıldığı için) ağır ve pahalı olması gibi sebeplerden, kullanım ve satışını zorlaştıran konulara bir alternatif sunarak kitabın daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamak için küçük boy (18 x 10,5 x 2,5 cm) Harmondsworth, Middlesex [GB] Penguin Books yayınevi tarafından 1958'de 330 sayfa (ve SB fotoğraf sayfaları) ilw tek bir cilt hâlinde M.E.L. Mallowan'ın yazdığı ön söz eşliğinde hem fizikî hem de muhteva olarak kısa / özet (short) cep kitabı formatında yayımlamıştır (Res. 35-36) [76].

a- A Short Account of Early Muslim Architecture, Harmonsworth, 1958,

[Middlesex, GB] Copyright, K.A.C. CRESWELL [Res. 35, 36]

FIHRIST

Short Acc. of *EMA* CONTENTS (from page: v)

LIST OF PLATES, p.vii

[76] S.160-161 arasında numarası olmayan 72 ilave Siyah-Beyaz fotoğraf sayfası bulunan '*A Short Account of EMA*,1958 Penguin baskısının, yayınevinin ve Creswell'in izniyle (Londra Üniversitesinde Asya Arkeoloji kürsüsü Profesörü M.E.L. Mallowan'ın Önsöz'ü ile) 1968'de Beyrut'ta ciltsiz ve Kahire İbn Tolun Camii kapak fotoğrafı ile (Res.37) bir tıpkı basımının yapıldığı da bilinmektedir.

LIST OF TEXT FIGURES, p.x
EDITORIAL FOREWORD, p.xiii

Part One
THE UMAYYAD DYNASTY

1- PRIMITIVE ISLAM, p.1

2- THE DOME OF THE ROCK p.17
History and Description,-- Architectural Origins,-- The Great Mosque of Wâsit

3- THE WORKS OF AL-WALID p.43
The Great Mosque of Damascus,- Architectural origins of the great mosque,-Influence of the Great Mosque

4- THE WORKS OF AL-WALID (continued) p.82
The Palace at Minya on Lake Tiberias, Qusayr Amra, Hammam ashiSarakh, Architectural Origins of Qusayr Amra, The Mosque at Qusayr al- Hallabât

5- THE WORKS OF KHALIFS SULAYMAN AND HISHAM p.108
The Khalif Sulayman, Sulaymân builds the Minaret of the Great Mosque of Qairawan, The Architectural Origins of the Minaret, Qasr el-Hayr eş-Şarqî, Architectural Origins of Qasr al-Hair

6- MSHATTA, QASR AT ÛBÂ, AND HARRAN p.124
Mshatta, Qasr at Tûba, Architectural Origins of Mshatta,
The Great Mosque at Harrân

7- CONCLUSIONS TO PART ONE p.156-58

Part Two
THE ABBASID DYNASTY

8- THE FOUNDATION OF BAGDÂD p.161
Architectural Origins, The Great Mosque of al-Mansûr

9- RAQQA, The Great Mosque, Growth of Persian Influence p.183

10- UKHAYDIR AND ATSHAN p.192
Ukhaidir, Atshân, The Date of Uhkaidir and Atshan

11- THE AQSÂ MOSQUE AND THE GREAT MOSQUE OF CORDOVA p.204
The Aqsa Mosque, The Great Mosque Of Cordova, Architectural Origins of The Great Mosque Of Cordova, Cistern of Remle, The Ribat of Sûsa

12- THE MOSQUE OF AMR IN 212 H, (827) p.234
Description and Analysis

13 - QAIRAWAN-I p.249
History of the Great Mosque, Description and Analysis of the Great Mosque

14- SAMARRA: I p.259
Historical Introduction, The Jausaq al-Khaqani

15- SUSA p.267
The Mosque of Bu Fatata, The Great Mosque of Susa

16- SAMARRA: II p.274
The Great Mosque of Samarra, Architectural Origins of the Great Mosque, The Mosque of Abû Dulaf, The Houses of Samarra, The Qubbat as-Sulaibîya, The Ornament of Samarra

17- QAIRAWAN: II p.291
The Cistern of Qairawan, The Nilometer of on Rôda Island, The Great Mosque of Qairawân, The Mosque of thr Three Doors

18- THE WORKS OF AHMAD IBN TÛLÛN p.301
The Mosque od al-Maydan, Architectural Origins of the Mosque

19- CONCLUSION TO PART TWO p.318

BIBLIOGRAPHY p.323

INDEX p.325

b- Creswell'in A "Short "Account of Early Muslim Architecture, Middlesex, London 1958 Kitabı Ne Kadar Kısaltılmış?

Fihristler üzerinden yapılan karşılaştırmada1932 tarihli, büyük boy 1. baskı / ana kitabın cilt I'de s.42-96 arasında mevcut olan VI. THE WORKS OF ABD AL-MALIK ana bölümü sadece "A Short Account of EMA" başlığı yerleştirilerek içeriği farklı başlıklar altında verilmiş.

Yine 1932 tarihli, büyük boy ilk baskı, cilt 1'de (part I);

X. THE MOSAICS OF THE DOME OF THE ROCK AT JERUSALEM AND OF THE GREAT MOSQUE AT DAMASCUS *p. 149-252*

CHRONOLOGY *p. 373-390 [17 s.]*

şeklinde verilmiş olan ana bölümleri ise tamamen çıkartılmış.

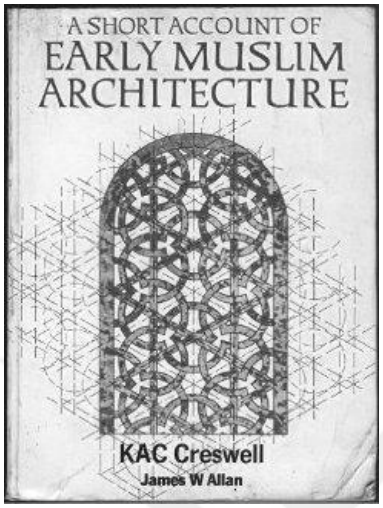
Büyük boy kitaplarda; Aksâ Camii konusu cilt II'de s.119-137 arası: 18s olarak, Kurtuba Ulucamii de yine cilt II'de s.138-166 arası: 28s olarak kendi başlarına ele alınmışken, kısaltılmış olan "*A Short Account of EMA*" kitabında Aksâ Camii'nin Kurtuba Camii birlikte toplamda 28 sayfa hâlinde (s.204-232 arasında) ele alındığı görülmektedir.

Dolayısıyla "*A Short Account of EMA"* kitabının fihristinde gösterilmiş olan 19 ana bölümünün (chapter) fihristte gösterilmemiş olan (kitabın içindeki) alt başlıklarına bakıldığında, bu kitapta 40 civarında mimari eser veya konuya yer verildiğinin görünmesi, buna karşılık 1932-1940 ilk baskısı, büyük kitapların fihristlerinin alt başlıklarında da 80 civarında mimari eser veya konunun ele alındığının görünmesi, bu kısa-cep kitabının kitabın gerçekten kısaltıldığını göstermektedir.

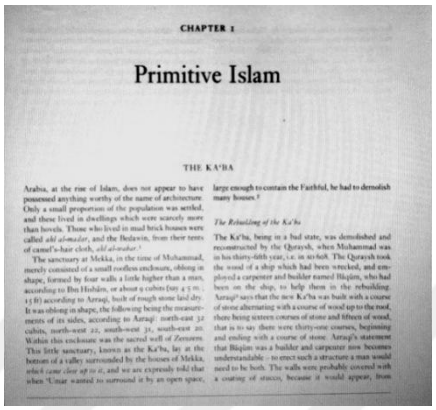
Creswell'in büyük, ana kitaplarından kısaltarak ~330 sayfa hâlnde 1958'de yayımladığı küçük cep kitabının (Creswell'in onayı ile) 1968'de Beyrut'ta özel bir şirket tarafından (farklı kapak resmi ile) ciltsiz bir tıpkı basımının tekrar yayımlandığı (Res.37, s.68), ilk kısa 1958 cep kitabının, Creswell'in vefatından 15 yıl kadar sonra da, (ona EMA kitabının ilk cildini 1968'de güncellerken yardım etmiş olan Porf. J.W. Allan tarafından bazı ilave eserler, çift sütunlu yeni sayfa düzeni ve yeni kapak resmi ile ~430 sayfa hâlinde 1989'da yeniden yayımlandığı bilinmektedir (bk. Res.38-39, s.72).

c- A Short Account of Early Muslim Architecture, Scolar Press, Aldershot 1989 *[UK].*

(Genişletilmiş Cep Kitabı, Res. 38: Copyrights, the Estate of K.A.C. Creswell & James W. Allan, 1989)

Res.38

CHAPTER 1

Primitive Islam

THE KA'BA

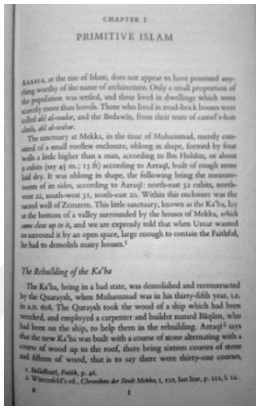
Arabia, at the rise of Islam, does not appear to have possessed anything worthy of the name of architecture. Only a small proportion of the population was settled, and these lived in dwellings which were scarcely more than hovels. Those who lived in mud-brick houses were called *ahl al-madar*, and the Bedawin, from their tents of camel's-hair cloth, *ahl al-wabar*.[1]

The sanctuary at Mekka, in the time of Muhammad, merely consisted of a small roofless enclosure, oblong in shape, formed by four walls a little higher than a man, according to Ibn Hishām, or about 9 cubits (say 4.5 m.; 13 ft) according to Azraqī, built of rough stone laid dry. It was oblong in shape, the following being the measurements of its sides, according to Azraqī: north-east 32 cubits, north-west 22, south-west 31, south-east 20. Within this enclosure was the sacred well of Zemzem. This little sanctuary, known as the Ka'ba, lay at the bottom of a valley surrounded by the houses of Mekka, which *came close up to it*, and we are expressly told that when 'Umar wanted to surround it by an open space, large enough to contain the Faithful, he had to demolish many houses.[2]

The Rebuilding of the Ka'ba

The Ka'ba, being in a bad state, was demolished and reconstructed by the Quraysh, when Muhammad was in his thirty-fifth year, i.e. in 605. The Quraysh took the wood of a ship which had been wrecked, and employed a carpenter and builder named Bāqūm, who had been on the ship, to help them in the rebuilding. Azraqī[3] says that the new Ka'ba was built with a course of stone alternating with a course of wood up to the roof, there being sixteen courses of stone and fifteen of wood, that is to say there were thirty-one courses, beginning and ending with a course of stone. Azraqī's statement that Bāqūm was a builder and carpenter now becomes understandable – to erect such a structure a man would need to be both. The walls were probably covered with a coating of stucco, because it would appear, from

Res.39

CHAPTER 1

PRIMITIVE ISLAM

Arabia, at the rise of Islam, does not appear to have possessed anything worthy of the name of architecture. Only a small proportion of the population was settled, and these lived in dwellings which were scarcely more than hovels. Those who lived in mud-brick houses were called *ahl al-madar*, and the Bedawin, from their tents of camel's-hair cloth, *ahl al-wabar*.

The sanctuary at Mekka, in the time of Muhammad, merely consisted of a small roofless enclosure, oblong in shape, formed by four walls a little higher than a man, according to Ibn Hishām, or about 9 cubits (say 4.5 m.; 13 ft) according to Azraqī, built of rough stone laid dry. It was oblong in shape, the following being the measurements of its sides, according to Azraqī: north-east 32 cubits, north-west 22, south-west 31, south-east 20. Within this enclosure was the sacred well of Zemzem. This little sanctuary, known as the Ka'ba, lay at the bottom of a valley surrounded by the houses of Mekka, which *came close up to it*, and we are expressly told that when Umar wanted to surround it by an open space, large enough to contain the Faithful, he had to demolish many houses.[1]

The Rebuilding of the Ka'ba

The Ka'ba, being in a bad state, was demolished and reconstructed by the Quraysh, when Muhammad was in his thirty-fifth year, i.e. in A.D. 606. The Quraysh took the wood of a ship which had been wrecked, and employed a carpenter and builder named Bāqūm, who had been on the ship, to help them in the rebuilding. Azraqī[2] says that the new Ka'ba was built with a course of stone alternating with a course of wood up to the roof, there being sixteen courses of stone and fifteen of wood, that is to say there were thirty-one courses,

1. Balādhurī, *Futūh*, p. 46.
2. Wüstenfeld's ed., *Chroniken der Stadt Mekka*, I, 110, last line, p. 111, l. 12.

Res.40

Res. 38 Creswell'in 1958 tarihli kısaltılmış *A. Short Account of EMA* kitabının (o na Dr. Kessler'le birlikte 1969 *EMA* güncellemesinde yardımcı olan) James W. Allan tarafından genişletilerek yapılmış Aldershot [UK] 1989 baskısı
Res. 39 *A Short Acc. of EMA*, 1989 iç sayfa çift sütun görünüşü
Res. 40 *A Short Acc. of EMA*, 1958 iç sayfa tek sütun görünüşü

(Prof. James W. Allan, Creswell'e *EMA*, 1932 cilt 1 kitabını güncelleyerek iki kitap halinde 1969'da yeniden yayımlamasına yardımcı olan kişidir. Yukarıda s.68'de Fihrist detayları verilmiş olan 1958 *A Short Account of EMA* cep kitabı, yine ciltsiz (PB), 425 sayfa ve farklı bir kapak resmi ile Prof. James W. Allan tarafından 1989'da aynı isimle yayımlanmıştır. Bu 1989 baskısı *'A Short Account of EMA 1958"* cep kitabının genişletilmiş ikinci edisyonu kabul edilmektedir. Bu ikinci baskının künye bilgilerinde, yayına hazırlayanlar olarak, Creswell'in isminin altında "James W. Allan" ismi birlikte yazılmış, iç sayfada da telif hakkı (copyright) sahibi olarak "Prof. James W. Allan ve Creswell'in mirasının yetkilileri" gösterilmiştir. 1958 ilk baskısından biraz geniş ölçüde olan "*A Short Account of EMA 1989"* kitabının muhtevasının James W. Allan'ın kendisi tarafından güncellenerek bazı ana bölümlerin altındaki konular, kendi başına yeni konu başlığı hâlinde düzenlenip 1958 ilk baskısında bulunmayan konuların ilavesiyle Scolar Press (Aldershot, England) tarafından yayımlanmıştır.

d- A Short Account of Early Muslim Architecture, Aldershot [UK] 1989

[K.A.C. Creswell ve James W. Allan ikinci Baskı] ***Kitabının Fihristi***

FİHRİST

TABLE OF CONTENTS

List of Illustrations P. xi

Maps P. xvii

Part One

THE UMAYYAD DYNASTY

1. Prımıtıve Islam P. 3

The Kaba 3, Early Mosques 4, The Dâr al-Imara of Kûfa 10, Other Early Developments 15.

2. The Dome Of The Rock P. 19

History and Description 19, Architectural Origins 36
The Great Mosque of Wasit 40.

3. The Works Of Al-Walid (I) P. 43

The Mosque at Madina (707-9) 43, The Great Mosque of Damascus 46, Architectural Origins of the Great Mosque 68, Influence of the Great Mosque 72, The Aqsâ Mosque 73, The Great Mosque of San'â 83.

4. The Works Of Al-Walid (2) P. 91

Qasrı Burqa 91, The Palace at Minya on Lake Tiberias, 93, The Palatial Complex in Jarusalem 95, Qasrı Kharana 96.

5. The Works Of Khalifs Sulayman And Yazid II P. 127

The so-called 'Umar Mosque at Bosra 127,
The Architectural Evolution of the Minaret 130, al-Muwaqqar 131.

6. The Works Of Hisham P. 135

Qasr al-Hair al-Gharbi (105-9/724-7) 135, Rusâfa 146
Qasr al-Hair ash-Sharqi 149, Architectural Origins of Qasr al-Hair ash-Sharqi 162, Qusayr al- Hallabat 164, Hammam as-Sharakh 165
The Mosque at Qusayr al- Hallabat 167
The Palatial Complex at 'Amman 169, Qastal 173.

7. The Works Of Walid II P. 179

Khirbat al-Mafjar 179, Mshatta 201, Qasr at Tûba 208
The Date of Mshatta and Qasr at-Tuba 211
Architectural Origins of Mshatta 212, Qasr Bayir 214.

8. Other Umayyad Buildings P. 217

The Friday Mosque at 'Amman 217, The Mosque at Khan al-Zebib and Umm al-Walid 218, The Great Mosque at Harran 218, The Mosque at Qasr Muaqatil 221, The Palace at Tulul al-Sha'iba 222, The Mosque at Susa (Khusiztan) 222, The Friday Mosque at Banbhora 224.

9. Conclusion to Part One P. 225

Part Two

THE ‘ABBASID DYNASTY

10. The Foundatıon Of Baghdâd P. 229

Architectural Origins 236, The Great Mosque of al-Mansûr 240.

11. The Reign of Mansûr P. 243

The Walls of Baghdad Gate of Rqqa 243, The Great Mosque of Raqqa 247, Ukhaidir 248, Atshan 258, Manara Mujda 260, The Date of Uhkaidir and ‘Atshan 261, The Târik Khana at Damghan 264, The Palace and Mosque at Uskaf Banni Junayd 267, Growth of Persian Influence 268.

12. The Reign of Harun ar-Rashid P. 271

The Raqqa Palaces 271, Heraqlah 275, The Great Octagon at Qadisiyya 279, The Darb Zubaydah 280, The Cistern of Remle 284, The Ribât of Susa 287, The Ribât of Monastir 288.

13. The Great Mosque Of Cordova P. 291

Architectural Origins of The Great Mosque Of Cordova 300, The Alcazaba of Merida 220 H. (835) 302.

14. The Mosque Of Amr In 212 H. (827) P. 304

Description and Analysis 306

15. The Mosque Of Qairawan P. 315

History of the Great Mosque 315, Description and Analysis of the Great Mosque 316, Recent Researches 329.

16. Sâmarrâ: I P. 331

Historical Introduction 331, The Jausaq al-Khaqani, or Palace of al-Mu’tasim 333, The Qasr al- Jass 339, The Palace at Istanbul 342.

17. Isfahan, Siraf, Balkh and Sûsa P. 345

The Friday Mosque at Isfahan 345, The Great Mosque at Sîrâf 346, The Masjid-i Tarikh at Balkh 348, The Mosque of Bu Fatata in Susa 351, The Great Mosque of Sûsa 353.

18. Sâmarrâ-II P. 359

The Great Mosque of Samarra 359, Architectural Origins of the Great Mosque 362, Balkuwara 365, The Mosque of Abu Dulaf 367, The Houses of Samarra 373, The Qubbat as-Sulaibiya 373, The Ornament of Samarra 374.

19. Ifriqiyya (859-86) and the Nilometre P. 377

The Walls of Sûsa 245 H.(850) 377, The Manar of Susa 379,
The Cistern of Qairawan 382, The Nilometer of on Rôda Island 383,
The Great Mosque of Tunis 387,
The Mosque of Muhammad b. Khairun at Qairawan 388

20. The Works of Ahmad Ibn Tûlûn P. 391

The Mosque od al-Maydan 392, Architectural Origins of the Mosque 405

21. Sâmarrâ: III, and the Late Ninth Century P. 407

The Qasr al-'Ashiq 407, The Friday Mosque at Shiban 409, The Friday Mosque at Fahraj 410, Zabiyat 413, The Small Mosques of Shiraf 414

22. Conclusion To Part Two P. 415

Bibliography P. 420

Index P. 424

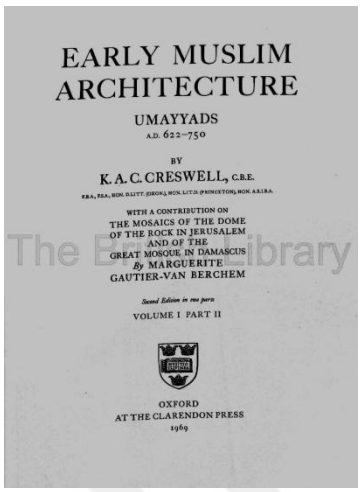
Creswell'in *EMA,* 1969 güncellemesinde cilt II'de ele aldığı Şiraz Camii mihrabı ile İsmail Sâmânî Türbesi gibi konulara *A Short Acc. of EMA*, Middlesex [UK] 1958 küçük kitabı ile, Creswell ve James W Allan ortak yazarlı *A Short Acc. of EMA*, Aldershot (UK) 1989 baskısında yer verilmediği,

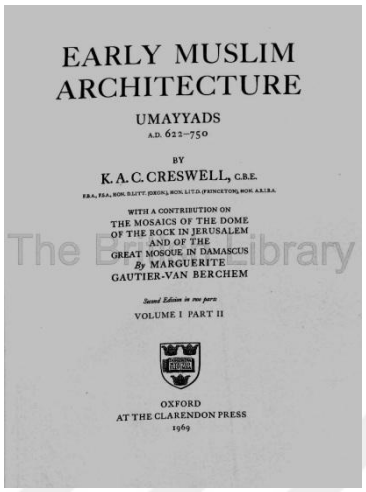
Creswell'in *EMA* büyük kitaplarına dâhil etmediği; Kudüs'teki Emevî Saray Yerleşkesi, Amman'daki Emevî Sarayı, Ürdün'deki Saray Yerleşkesi, Kasr- Harana, Amman Cume Camii, Mukatil Kasr'ındaki cami, Tulûl eş-Şeybe Sarayı, Banbora Cuma camii, İsfahan Cuma Camii, Siraf Ulucamii, Sînā Ulucamii, Darb-ı Zübeyde , Kadisiye'nin Büyük Sekizgeni, Uskaf Beni Jüneyd Camisi ve Sarayı, Manastır Ribatı, Şiban ve Fahrac Mescid-i Cumaları, Küçük Şiraf Camii gibi bazı ilave yapılara,

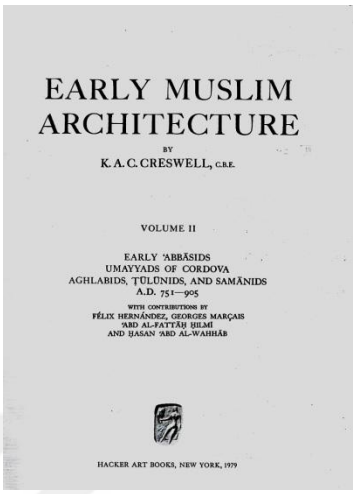
Creswell ile James W Allan'ın ortak yazar göründüğü *A Short Account of EMA*, Aldershot (UK) 1989 baskısında yer verildiği görülmektedir.

Ayrıca, *A Short Account of EMA* 1989 baskısının ebatlarının, 1958 baskısından biraz daha büyük ve geniş tutularak, her bir sayfada çift sütun olacak şekilde (Res. 38-39, s.72) farklı sayfa düzenlemesi ile yayımlandığı da dikkat çeken diğer hususlardır.

3- Early Muslim Architecture Kitaplarının (Genişletilmiş 1969) İkinci Baskısı

EARLY MUSLIM ARCHITECTURE
UMAYYADS
A.D. 622–750
BY
K. A. C. CRESWELL, C.B.E.
WITH A CONTRIBUTION ON
THE MOSAICS OF THE DOME
OF THE ROCK IN JERUSALEM
AND OF THE
GREAT MOSQUE IN DAMASCUS
By MARGUERITE
GAUTIER-VAN BERCHEM
Second Edition in two parts
VOLUME I PART II
OXFORD
AT THE CLARENDON PRESS
1969

EARLY MUSLIM ARCHITECTURE
UMAYYADS
A.D. 622–750
BY
K. A. C. CRESWELL, C.B.E.
WITH A CONTRIBUTION ON
THE MOSAICS OF THE DOME
OF THE ROCK IN JERUSALEM
AND OF THE
GREAT MOSQUE IN DAMASCUS
By MARGUERITE
GAUTIER-VAN BERCHEM
Second Edition in two parts
VOLUME I PART II
OXFORD
AT THE CLARENDON PRESS
1969

EARLY MUSLIM ARCHITECTURE
BY
K. A. C. CRESWELL, C.B.E.
VOLUME II
EARLY 'ABBĀSIDS
UMAYYADS OF CORDOVA
AGHLABIDS, ṬŪLŪNIDS, AND SAMĀNIDS
A.D. 751–905
WITH CONTRIBUTIONS BY
FÉLIX HERNÁNDEZ, GEORGES MARÇAIS
'ABD AL-FATTĀḤ HILMĪ
AND ḤASAN 'ABD AL-WAHHĀB
HACKER ART BOOKS, NEW YORK, 1979

Res. 41 *Res. 42* *Res. 43*

Res. 41 *EMA*, Vol. I, Part. I (The Clarendon Press, Oxford 1969 baskısı, Cilt 1, Bölüm 1) iç kapağı
Res. 42 *EMA*, Vol. I, Part. II (The Clarendon Press, Oxford 1969 baskısı, Cilt 1, Bölüm 2) iç kapağı
Res. 43 *EMA*, Vol. II (Hacker Arts Books, New York 1979 baskısı, cilt 2) iç kapağı

a- Early Muslim Aarchitecture Kitabının 1969/79 Genişletilmiş Baskılarının Fihristleri

(1)- 1969/79 Baskısı Vol. I, Part I, Kitabının İç Kapak Bilgileri ve *(s.*372'ye kadar) Fihristi

EARLY MUSLIM ARCHITECTURE
By K.A.C. Creswell, C.B.E

UMAYYADS A.D. 622-750
Second Edition, in two parts
VOLUME I, PART I

Part One, UMAYYADS, A. D. 622-750
With a Contribution on The Mosaics of the Dome of the Rock In Jarusalem and of the Great Mosque at Damascus, By Marguerite Gauter-Van Berchem

TABLE OF CONTENTS,

[Sadece Birinci Başlıklar]

LIST OF LINE AND HALF-TONE ILLUSTRATIONS, LIST OF PLATES,
INTRODUCTION TO THE FIRST EDITION,
INTRODUCTION

I. PRIMITIVE ISLAM,	*p. 1-28*
II. PRIMITIVE ISLAM, cont.	*p. 29-45*
III. PRIMITIVE ISLAM (continued)	*p. 46-64*
IV. THE DOME OF THE ROCK	*p. 65-100*
V. THE DOME OF THE ROCK (continued)	*p. 01-131*
VI. THE WORKS OF ABD AL-MALIK	*p 132-141*
VII. THE WORKS OF AL-WALID	*p. 142-155*
VIII. THE WORKS OF AL-WALID (continued)	*p. 156-196*
IX. ARCHITECTURAL ORIGIN	*p. 197-210*
X. THE MOSAICS OF THE DOME OF THE ROCK AT JERUSALEM AND OF THE GREAT MOSQUE AT DAMASCUS	*p. 213-372*
Part I: THE MOSAICS OF THE DOME OF THE ROCK IN JERUSALEM	*p. 213-322*
Part II: THE MOSAICS OF THE DOME OF THE GREAT MOSQUE OF THE UMAYYADS AT DAMASCUS	*p. 323-372*

Res.44

الله حسيب من تسبّب من في خراب ذلك كله وهو مجازيه
فلقد محى رسوما يفخر بها اهل الاسلام ويعتز بها الدين
ما بقيت الايام

Ibn Marzūq, *Musnad*, Lévi-Provençal's text, in *Hespéris*, V, p. 33.

He who causes the ruin of all these works, Allāh will call him to account and requite him, because he has destroyed remains in which the people of Islām might have taken pride and which would have glorified the religion for eternity.

Res.44a (İbn Mezruk,(d.~1310 Endülüs, ö.~1380 Kahire)

Res. 44 Creswell, EMA, 1969 / 1979 baskısı 2 cilt, 3 kitap hâli

[Res.44a: Creswell'in c.2, 1940 / 1969 kitabının başlangıcına koyduğu İbn Mezrûk'un Müsned'inde yer alan sözü: *Kim ki bu eserlerin harab olmasına sebep olur, Allah onu, Müslümanların gurur duyacağı ve İslâm'ı yüceltecek olan bu mirasın yıkılmasına sebep olduğu için hesaba çekecek ve karşılığını verecektir]*

(2)- 1969/79, Vol. I, Part II Kitabı İç Kapak Bilgileri ve *(s.*373'ten itibaren devam eden) Fihristi

EARLY MUSLIM ARCHITECTURE
UMAYYADS, EARLY ABBASIDS & Tolunids

By K.A.C. Creswell, F. s.A. Hon. A. R. I. B. A.
Second Edition

VOLUME I, PART II
Part Two, UMAYYADS, A.D. 622-750
With a Contribution on The Mosaics of the Dome of the Rock and of the Great Mosque at Damascus. By Marguerite Gauter-Van Berchem
Second Edition in Two Parts, VOLUME I, PART II

TABLE OF CONTENTS [Sadece Birinci Başlıklar]

XI. THE AQSA MOSQUE AT JERUSALEM	*p. 373-380*
XII. MINYA	*p. 381-389*
XIII. QUSAYR AMRA	*p. 390-449*
XIV. THE EVOLUTION OF THE PENDENTIVE	*p. 450-470*
XV. JABAL SAYS	*p. 472-477*
XVI. ANJAR	*p. 478-481*
XVII. THE WORKS OF KHALIFS SULAYMAN AND YAZID II	*p. 482-497*
XVIII. THE WORKS OF KHALIF HISHAM	*p. 498-521*
XIX. QASR AL-HAYR ASH SHARQI	*p. 522-544*
XX. KHIRBAT AL-MAFJAR	*p. 545-577*
XXI. MSHATTA	*p. 578-606*
XXII. QASR AT TUBA	*p. 607-613*
XXIII. ARCHITECTURAL ORIGINS	*p. 614-643*
XXIV. THE GREAT MOSQUE AT HARRAN	*p. 644-648*
GENERAL CONCLUSION CONCERNING UMAYYAD ARCHITECTURE	*p. 650-651*
CHRONOLOGY	*p. 652-657*
APPENDIX	*p. 658-660*
INDEX	*p. 661-684*

(3)- 1969/79, Cilt. 2 Kitabının İç Kapak Bilgileri ve Fihristi

EARLY MUSLIM ARCHITECTURE

UMAYYADS, EARLY ABBASIDS & Tolunids

By K.A.C. Creswell, F.S.A. Hon. A.R.I.B.

SECOND EDITION, VOLUME II

EARLY ABBASIDS, UMAYYADS OF CORDOBA, AGHLABIDS, TolunIDS, AND SAMANIDS, A. D 751-905, With Contributions By; Felix Hernandez, Georges Marçais, Abd al-Fattah Hilmi and Hasan Abd Al-Wahhab

TABLE OF CONTENTS, [Sadece Birinci Başlıklar]

PART TWO – EARLY ABBASIDS & c.

I. BAGDAD	*p. 1-38*
II. RAQQA	*p. 39-49*
III. UKHAYDIR	*p. 50-100*
IV. THE SQUINCH BEFORE A. D. 700	*p. 101-118*
V. THE GREAT MOSQUE AT JERUSALEM	*p. 119-137*
VI. A. THE GREAT MOSQUE OF CORDOVA	*p. 138-166*
VI. B. THE RIBAT AT SUSA AND THE MOSQUE OF AMR AT FUSTAT	*p. 167-196*
VII. THE ALCAZABA OF MERIDA, by F. Hernandez	*p. 197-207*
VIII. THE GREAT MOSQUE OF QAIRAWAN - I	*p. 208-226*
IX. SAMARRA-I	*p. 227-245*
X. THE MOSQUE AT BU FATATA AND THE GREAT MOSQUE AT SUSA	*p. 246-253*
XI. SAMARRA-II	*p. 254-270*
XII. THE WALLS AND MANAR OF SUSA	*p. 271-276*
XIII. SAMARRA-III	*p. 277-288*
XIV. THE CISTERN OF QAIRAWAN AND THE NILOMETER ON RODA ISLAND	*p. 289-307*
XV. THE GREAT MOSQUE OF QAIRAWAN – II	*p. 308-320*
XVI. THE GREAT MOSQUE OF TUNUS, ETC.	*p. 321-326*
XVII. THEWORKS OF AHMAD IBN TÛLÛN	*p. 327-360*
XVIII. SAMARRA-IV ETC.	*p. 361-369*
SUMMARY	*p. 370-372*
CHRONOLOGY	*p. 373-390*
ADDENDA AND CORRIGENDE	*p. 391 [392]*
INDEX	*p. 393-415*

b- Early Muslim Aarchitecture Kitaplarının 1932 İlk Baskısı ile Genişletilmiş 1969 İkinci Baskısı Arasındaki Farklar

1932 baskısı, 1. ciltte;

İki ayrı (I-II) bölümde ve toplam 42 sayfada verilmiş olan PRIMITIVE ISLAM konusu 1969'da üç ayrı (I-II-III) bölümde toplam 65 sayfa genişletilmiş olarak verilmiş.

1932 baskısında;

Her ne kadar fihristteki ana başlık altında gösterilmemiş olsa da;

III. bölümdeki, THE WORKS OF ABD AL-MALIK başlığı altında, s.42-96 arasında toplam 54 sayfada verilmiş olan The Dome of The Rock (Kubbetü's-Sahre) konusu;

1969 baskısı 1. cilt'te;

IV ve V. bölümlerde toplam 65 sayfada genişletilerek verilmiş. Ancak the Works of Abd al-Malik konusu ayrıca VI. bölümde9 sayfa hâlinde yine verilmiş.

1932 baskısında;

IV. bölümde THE WORKS OF AL-WALID konusu s.97-146 arasında toplam 49 sayfa olarak verilmişken, 1969 baskısında iki (V.II ve V.III) ayrı bölüm hâlinde toplam 53 sayfada genişletilerek ele alınmış. 1932 baskısında hiç bulunmayan ARCHITECTURAL ORIGINS konusu, 1969 baskısında IX. bölüm olarak 13 sayfa hâlinde işlenmiş.

1932 baskısında Kubbetü's-Sahre ile Şam Emeviyye Camii'nin mozaikleri 153 sayfa hâlinde işlenmiş. 1969 baskısında ise bu konu fazla değişmeden sadece az bir farkla 159 sayfa olarak verilmiş.

1932 baskısı cilt II'de, bir bölümde (V.) 18 sayfada işlenmiş olan Mescid-i Aksâ konusu, 1969 baskısında vol. I, part II'de, önce XI. bölümde s.373-380 arasında 7 sayfa olarak, sonra da ikinci defa, vol. II, V. bölümde, s.119-137 arasında 18 sayfa olarak ele alınmış.

Bunların dışındaki 1932 ve 1940 baskısında bulunan diğer bölümlerin (hiç dokunulmadan, aynı küçük teknik hatalarıyla birlikte) 1969 baskısında aynen verildiği görülmektedir.

1969 baskısına yapılmış bu güncelleme ve genişletmeler sebebiyle ciltlerin son kısmında bulunan numarasız plate: plakaların olduğu siyah beyaz fotoğraflar bölümüne bu genişletme sırasında ilave edilen konuların fotoğraflarının katılmasıyla bu bölümlerin numarasız sayfa sayısında da artma olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak 1969 baskısının 3 kitap hâlinde genişletilerek yayımlanmış 2. baskısı, çoğu numarasız fotoğraflardan oluşan tek sayfalar, bir kısmı yine numarasız ve (aynen 1. baskıdaki gibi) iki, üç ve dört sayfa büyüklüğünde içe katlanmış ancak 3 yana açılabilen sayfalar (bk, Res, 210-22, s.20), bir kısmı da yine sağa açılarak A3 büyüklüğe ulaşan, yine numarasız şekilde basılmış büyük planlar ilavesi ile birlikte 1500 sayfayı geçmektedir.

Bu, oldukça hacimli 3 kitabın cilt 1, bölüm 1, cilt 1 bölüm 2 ve cilt 2 şeklinde adlandırılmış olan kitaplarında, fihrist listelemelerinin ikinci ve üçüncü alt başlıklarında gösterilmiş olan (yer darlığı sebebiyle burada verilemeyen) kısımlarına bakıldığında, ağırlıklı olarak Emevîler dönemine ayrılmış olan cilt 1'in bölüm 1 ve bölüm 2 kitaplarında, toplam 24 ana başlık ve bölüm altında ve 40 civarında mimari eserin ve konunun ele alındığı görülür.

Ağırlıklı olarak Abbâsî hanedanı dönemine ayrılmış olan cilt 2'de ise, toplam 16 ana başlık ve bölüm altında, yine 40 civarında mimari eser ve konunun ele alındığı (ancak Abbâsîlerin yükselme dönemine ait yapılar hakkında 1960'lardan sonra yapılmış keşif, araştırma, kazı ve yayımlarla ilgili bir güncelleme yapılmadığı) dikkat çekmektedir.

D: CRESWELL'İN ELE ALDIĞI ÖNEMLİ ERKEN İSLÂM MİMARİSİ ESER VE KONULARININ YENİDEN GRUPLANDIRILMALARI, LİSTELERİ VE TANITIMLARI

Creswell *EMA* vol.I, part I ile vol.I, part II ve vol.II kitaplarında ele aldığı erken İslâm mimarisi eserleri ve konularını kendince daha doğru ve uygun gördüğü bir metot ve sıralamaya göre düzenlemiştir.[77]*

Bu düzenlemede (Yöntem konusunda s.27'de detaylı olarak izah edildiği gibi) her bir mimari yapı, zaman ve yıllar içinde hangi yönetici tarafından ne gibi bir tamir ve yeniden yapım vb. işleme maruz kalmışsa, o işlemin yapıldığı tarihte yeniden ele alınmak şeklinde kitap içinde üç dört defa farklı yerde ele alınmasını gerektiren bir sonuç ortaya çıkartmış görünmektedir. Bu, günümüz kullanıcısı için zor ve oldukça karmaşık bir durumdur. Bu karmaşıklığı bertaraf etmek maksadıyla Creswell'in ele aldığı mimari yapılar ve konular önce Emevî ve Abbâsî dönemlerine göre, sonra da her bir yapı, yapılışından itibaren kendi başına tarihî akışı ve zaman içinde ne gibi tamir, genişletme ve yeni baştan yapım olarak maruz kaldığı işlerin hepsi ardı ardına sıralanarak ele alınmak şeklinde bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bunun sonucu olarak Creswell'in kitaplarında ele aldığı tüm yapılar ve konular önce aşağıda gösterildiği şekilde 5 ana grupta toplanmış, ardından da bu ana gruplar içinde her bir yapıyla ilgili bilgiler konunun ana başlığı altında düzenlenerek ele alınmıştır. Daha sonra da "Creswell'in *Early Muslim Architecture* Kitaplarında Ele Almadığı Erken İslâm Mimarisi Yapıları ve Konuları" aşağıda gösterildiği şekilde yeniden gruplandırılmıştır.[78]

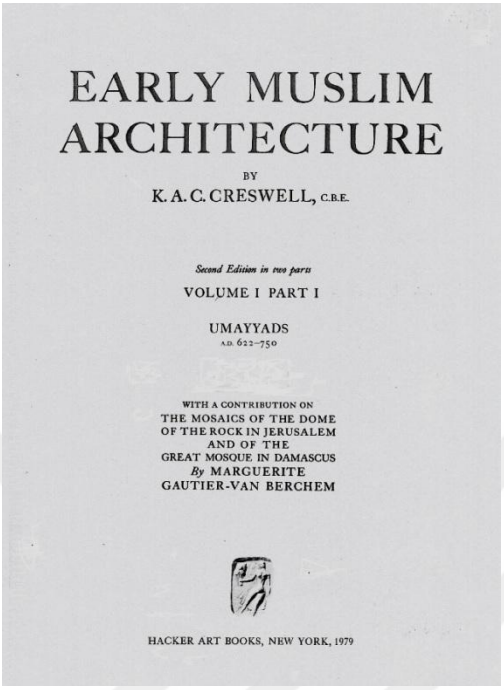

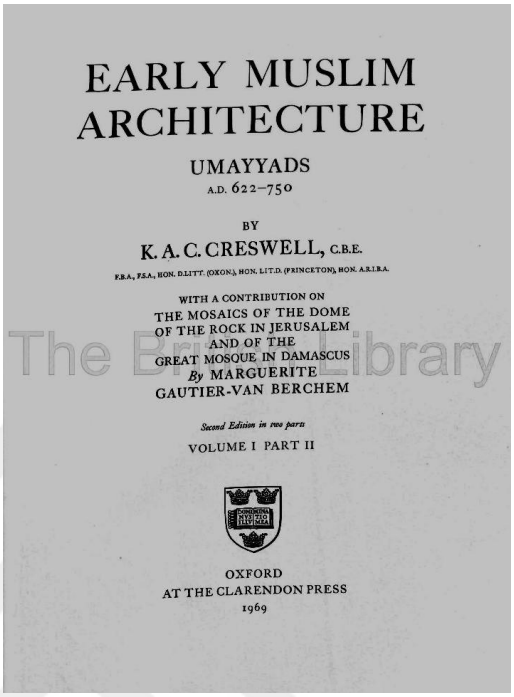
[77] Creswell, *EMA,* c.1, bl.1, s.6, dn.1'de; Rivoira'nın *Moslem Architecture* (Engl. Transl. Part I, Oxford 1918) kitabında: "Her bir yapıyı ilk yapılışından en son hâline gelinceye kadar başından geçmiş tamir, yeniden yapılma vb. işleri tarihî kronolojiye göre anlatmak ve bu işi her bir yapı için tekrar başa dönerek yeniden başlamak" şeklinde takip ettiği metodu okuyucunun kafasını (evrim teorisinin mimariye de uygulanabilirliğini düşündüreceğinden) karıştıracağı için doğru bulmadığını" söyleyerek, kendisinin kitabında "konulara Medine'de ilk yapılan [Hz.] Muhammed'in evinden başlayarak yapıları tarihin akışı içinde ortaya konulmuş olan mimari faaliyetler paketi içinde (belli bir tarihte hangi esere nasıl bir işlem yapılmışsa, onu ele alıp [eserden esere geçerek] işlemek şeklinde bir yol takip edeceğini" belirtmiştir.*

* [Creswell, Rivoira'nın metodunu doğru bulmadığını söylemesine rağmen, kendisinin *EMA* kitaplarında takip ettiği "her bir mimari eseri belli bir tarihte o esere önemli bir mimari işlem yapıldığında yeniden ele alma" şeklinde o eseri kitap içinde farklı sayfalarda 3-4 defa tekraren ele almak gibi okuyucunun takip etmesi (kendisininde *EMA,* c.2, s.120, dn.2'de itiraf ettiği gibi) oldukça zor bir sistem ortaya koymuştur. Bu zorluğu bertaraf etmek için bu çalışmada (Creswell'in ruhundan özür dileyerek) onun her bir yapı hakkında farklı sayfalarda verdiği bilgiler bir araya toplanıp o yapının kendi ana konu başlığı altında art arda tanıtılması şeklinde bir yöntem takip edilmiştir].

[78] Creswell'in *EMA* kitaplarında onun takip ettiği (bir önceki dip notta verilmiş olan) metot sonucu farklı sayfalarda birkaç defa ele alınmış olan bu eserler ve konular yeniden gruplandırılıp, farklı cilt ve sayfalarda bulunan metinler bir araya toplanarak bu ana başlıklar altında tantılmıştır.

[K.A.C. Creswell'in Early Muslim Architecture, Bölüm Bir, Oxford Clarendon 1932 ve Bölüm İkii Oxford Clarendon 1940 baskılarının iç kapakları]

EARLY MUSLIM
ARCHITECTURE
BY
K. A. C. CRESWELL, C.B.E.
Second Edition in two parts
VOLUME I PART I
UMAYYADS
A.D. 622–750
WITH A CONTRIBUTION ON
THE MOSAICS OF THE DOME
OF THE ROCK IN JERUSALEM
AND OF THE
GREAT MOSQUE IN DAMASCUS
By MARGUERITE
GAUTIER-VAN BERCHEM
HACKER ART BOOKS, NEW YORK, 1979

EARLY MUSLIM
ARCHITECTURE
UMAYYADS
A.D. 622–750
BY
K. A. C. CRESWELL, C.B.E.
F.B.A., F.S.A., HON. D.LITT. (OXON.), HON. LIT.D. (PRINCETON), HON. A.R.I.B.A.
WITH A CONTRIBUTION ON
THE MOSAICS OF THE DOME
OF THE ROCK IN JERUSALEM
AND OF THE
GREAT MOSQUE IN DAMASCUS
By MARGUERITE
GAUTIER-VAN BERCHEM
Second Edition in two parts
VOLUME I PART II
OXFORD
AT THE CLARENDON PRESS
1969

The British Library

Res. 45 *Creswell, EMA,* New York 1979, Cilt 1, Bölüm 1 kitabının iç kapağı
Res. 46 Creswell, *EMA*, Oxford 1969, Cilt 1, Bölüm 2 kitabının iç kapağı

Res. 47 K. A. C. Creswell, 1950'li yıllarda Kahiredeki odasında çalışırken

"Bunlar bizim çalışmalarımız,
*biz gittikten sonra bunlara bakıp bizi hatırlayınız**

*[Creswell'in *Mısır'ın Eken İslâm Mimarisi* kitabının iç kapağına (Hamdullah Mustavfî'nin *Nüzhetü'l Kulub,* isimli kitabından) Arapça olarak koyduğu anekdot. (Le Strange's ed., p.242, transl., p.235'den nakleden R.W. Hamilton, London 1974, pp.1-20; re-printed by R.W. Hamilton, "Keppel Archibald Cameron Creswell, 1879-1974", *Muqarnas,* V8, 1991, pp.128-136)].

1- Creswell'in Ele Aldığı (Yeniden Gruplandırılan) Önemli Erken İslâm Mimarisi Faaliyetlerinin Eser ve Konu Grupları

a. İlk İslâm Dönemi (623-661) Önemli Mimarî Eserleri

b. Şam Emevîleri Dönemi (661-750) Önemli Mimarî Eserleri

c. Endülüs Emevîleri *(Vali ve Emirler)* ***Dönemi (756-907)***[79] ***Önemli Mimarî Eserleri***

d. Abbâsîler Yükseliş Dönemi (750 ~907) Önemli Mimari Eserleri

e. Creswell'in Ele Aldığı Diğer Önemli Erken İslâm Mimarisi Konuları

2- İlk İslâm Dönemi (632-661) Önemli Mimarî Eserler Listesi ve Detaylı Tanıtımları

a- Creswell'e Göre İlk İslâm Dönemi (632-661) Önemli Mimari Eserlerinin Listesi

01- Kâbe (608 Yeniden Yapılışları ve Sonraki Çevre Genişletmeleri) s.85

02- Mescid-i Nebevî (01/622-623) İlk Yapılışı ve Sonraki Genişletmeler) s.106

03- Hama Ulucamii (15 / 636) s.139

04- Kûfe'nin Kuruluşu, İlk Cami ve Dârü'l-imâresi (16 / 638) s.145

05- Basra'nın Kuruluşu, Ulucamii ve İlk Hamamlar (17 / 639) s.154

06- Fustat'ın Kuruluşu ve Amr Camii (21 / 641) s.158

[79] Endülüs Emevîleri Emirlik dönemi aslında 929 yılında sona ermektedir, ancak Creswell 907 yılını Erken İslâm Mimarisi'nin sona erme tarihi kabul ettiği için konular bu tarihle sınırlandırılmıştır. (bununla birlikte, 907-929 yılları arsında bu döneme ait önemli bir mimari faaliyetin varlığı da henüz bilinmemektedir. Medinetü'z-Zehra'nın ilk kuruluşunun 325 / 936'da başladığı kabul edilmektedir).

b. İlk İslâm Dönemi (623-661) Önemli Mimari Eserlerinin Detaylı Tanıtımı

01- KÂBE

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 01- Kâbe
b-Bulunduğu Yer	: Mekke, Suudi Arabistan
c-İlk İnşa Tarihi	: Bilinmiyor (Milattan önceki bir dönem)
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mâbed
e-Bânisi ve Ustası	: (İslâmiyet'e göre) Hz. İbrâhim ve Hz. İsmail
f-Sonraki Mimarı / Ustaları	: 608 yapımında Bakum ve yardımcısı
g-Yeniden Yapım	: 608, 684, 693, …
h-Mimari Özellikleri (son hâli)	: Küb şeklinde, penceresiz taş örgü duvarları, tek sıra hâlinde dizili üç sütun ve bunların üzerinde duran düz tavan, ile yerden 1.5m. yükseklikte bir kapıya sahiptir.
i-Malzeme, Teknik, Tezyinatı	: Taş, bağlantı harcı, mermer sütunlar, tavanda ahşap kirişler, değerli madenî kapı
j-Geçmişte Başka Maksatla Kullanımı	: 629 Mekke'nin fethi'nden önce puthane

İLK İSLÂM [80]

"Eğer mimari, (benim) insanların en yüksek sanatsal duygularının ifadesi olarak inandığım şey ise, ki öyledir (çünkü diğer sanatların hepsini kapsadığı gibi, değişik dönemlerin farklı stillerini karşılaştırma, her saltanat sahibinin kendi adını verdiği, kendi tavrı ile özdeşleşen ve tanınan abidevi camisini yaptırışını gözlemleme ve 1200 yıl öncesinden günümüze kadar kademeli olarak bu eserin çöküşünün / yıkılışının izlerini takip etme imkânı verir), O halde bu, oryantalistlerin görmezden gelemeyeceği kadar önemli bir alandır." Burton, *Pilgrimage To Mecca*, I, 1856, p.140.[81]*

Mekke'deki Mabed [KÂBE, 608-632 yılları arası]

Creswell bu başlık altında; Kâbe'nin [608 sonrası] yapısı ve ölçüleri hakkında İbn Hişâm'ın (ö.833): "Kâbe [Hz.] Muhammed'in zamanında dört tarafı duvarla çevrili,

---

[80] 'İlk İslâm' olarak tercüme ettiğimiz bu devir için Creswell "Primitive Islam" başlığını kullanmıştır (bk, K.A.C.Creswell, *Early Muslim Architecture*, *Umayyads, Early Abbasids & Tulunids*, Second Edition, Volume I, Part I, Hacker Art Books, New York, 1979, p.1).

[81] Richard F. Burton, *Pilgrimage To Mecca,* I, 2nd. Print, Leipzig, 1874, p.140. *[R. F. Burton; 1821-1890, 1842'de Oxford'dan atılma, 1855'de Müslüman derviş kılığında "hac döneminde Mekke-Medine'de bulunduğu sırada tuttuğu notlar olduğunu iddia ettiği" hatırat kitabını *Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Medinah & Meccah (1855-56)* adıyla yayımlayıp meşhur olan İngiliz seyyah, oryantalist. (EK8, Res.291-294, s.1110) bk, http: / / www.bbc.co.uk / history / historic_figures / burton_sir_richard.shtml (15.05.2016) dfbi bk, s.100, dn.133].

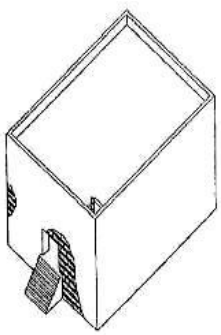
üzeri açık, küçük, basit bir yapı idi." dediği[82], Ezrakī'nin ise (ö.864): "Kâbe; 9 zirâ (~4,5m.)[83], oblong (şekilli) kaba taşlarla [harçsız olarak] örülmüş, yaklaşık olarak kuzeydoğusu 32 zirâ (~17m.), kuzeybatısı 22 zirâ (~12m.), güneybatısı 22 zirâ (~12m.), güneydoğusu 20 zirâ (~11m.) ebatlarında idi ve bu duvarların arasında kutsal su Zemzem Kuyusu bulunuyordu"[84] dediği, Belâzürî'nin de; "… Bu yapının dört köşesine mistik kökenli olduğuna inanılan farklı ve özel bir şekle sahip dört ayrı taş yerleştirilmişti. Bu özelliklerinden dolayı Arapların hürmet ve saygısını cezbetmişti. [Hz.] Muhammed'in zamanında bu şekilde (fakat diğerleri kadar eski olmayan) daha birçok taş vardı. Bu küçük mabet her tarafından çok yakın mesafede Mekke evleri ile çevrelenmişti…"[85] dediği nakledilmiş.

[Kâbe'nin Planı] ***Erken Dönem Cami Planlarını Etkilemiş Olamaz***

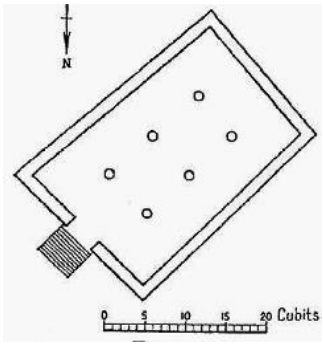
Kâbe konusunda araştırmalar ve yayınlar yapıp, Kâbe'nin sonraki cami planları üzerindeki etkisi konusunda görüş bildirmiş olan araştırmacıların; A- "Kâbe bu planıyla daha sonraki cami planlarını etkilememiştir" diyenler, B- "Kâbe yapısı bu plan ve şekli ile daha sonraki cami planlarını etkilemiştir" diyenler şeklinde iki gruba ayrıldığı belirtilerek; Birinci gruptakilerin iddialarının doğru, ikinci gruptakilerin iddialarının yanlış olduğu konusunda Lane-Poole'ün [608'de yeniden yapılmış olan] Kâbe planının Araplara has ve orijinal olmadığını ve önceki kültürlerde mevcut olan bir şeklin kopya edildiğini ima eden; "Kâbe ve sütunlarla çevrilmiş açık avlu planının Finikeli (Phoenician) vb. ören yerlerinde gördüğümüz eski Yahudi mabet planlarının bir devamı olduğu kolaylıkla tanınabilir. Araplar doğal olarak kendilerinin alışkın oldukları iklime ve dinî uygulamalarına en uygun olan formları adapte ettiler"[86] şeklindeki görüşleri alıntı yapılıp buna karşı olarak da; "Mekke'deki Kâbe'yi çevreleyen revakların (portico) 26 / 647 yılına kadar orada bulunmadıkları için Poole'ün iddiası çok tutarsızdır, Poole gibi bazı Avrupalı araştırmacılar cami planları gelişmelerinin Kâbe planına benzer bir yol takip ettiğini savunurlar" denilerek kendisinin birinci gruba dâhil olduğu ima edilip

[82] Cres., *EMA*, c.1, bl.1, s.1, dn.1; *Ibn Hishâm*, Ferdinand Wüstenfeld's ed., I. p.122. & Azraqî, Wüstenfeld's ed., *Die Chronicen der Stadt Mekka*, I, p.106, II, 10-11, also p.149; [Azraqî; Ferdinand Wustenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka,* Bd. 1, Leipzig, Brockhaus 1858].
[83] Cres. *EMA* kitabında verilen ölçülerin hepsinde İngiliz ölçü birimleri olan Cubit, Yard, Foot kullanılmıştır. Bu çalışmada Cubit; İslam coğrafyasında kullanılan (dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan) Zîrā'nın yaklaşık karşılığı: ~51 / 52 cm. arası bir uzunluk birimi olduğu için (bk.: Redhouse Dictionary, İstanbul 1983, s.229), Türkçeye "zîrā" olarak tercüme edilmiş, yanında da yaklaşık (~) metre karşılığı verilmiştir.
[84] Cres., *EMA*, c.1, bl.1, s.1, dn.2, Azraqî, I, p.31, II, 5-10.
[85] Balâdhuri, *Futûh al Buldân*, p.46, Hitti's transl. pp.73-4; *Mutahhar b. Tâhir al-Maqdisi*, Huart's ed., IV, p.84, transl., p.79.
[86] Earnest Diez, *Die Kunts der İslamischen Völker*, p.8; Lane-Stanley Poole, *Art of the Saracens in Egypt* London 1886, p.52 [bk.Ali Murat Yel, "Lane-Poole, Stanley", *DİA*, XXVII, 2003, s.100-101].

[ancak bu grubun iddialarının detaylarına girilmeden] sadece ikinci grubun yanlışlığıyla ilgili ilave anlatımlar yapılmış.

Fg. 1 (CrF.1) [87]

Fg. 2 (CrF.1)

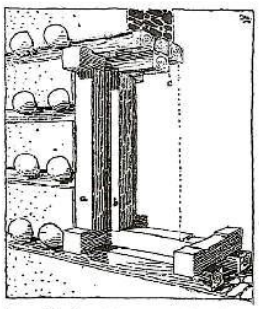

Fig. 3. Window and door construction at Aksum. (From Krencker, *op. cit.*)

Fg. 3 (CrF.3)

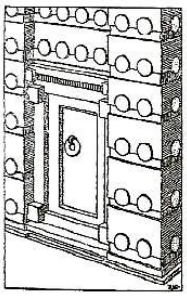

Fig. 6. Base of Aksum stela. (From Krencker, *op. cit.*)

Fg. 4 (CrF.6)

Fg. 1 (CrF.1) VI. yüzyılda Kâbe
Fg. 2 (CrF.1) VI. yüzyılda Kâbe planı
Fg. 3 (CrF.3) Aksum Stelae'sı kapı yapılışı ve duvar örgü sistemi
Fg. 4 (CrF.6) Aksum Stelae'sı [Habeşistan] duvar örgüsü görünüşü

"Kâbe'nin bir sıra taş, bir sıra ahşap kullanılarak yapılmış [almaşık] olan duvar örgü sistemi San'a'daki kilisenin duvar örgü sisteminden alınmıştır. Duvarlar içeriden ve dışarıdan sıvanmış olduğu için 683'teki yangına kadar [88] bu şekilde örülü olduğu bilinmiyordu. Yangında duvar örgüsü içindeki ahşap malzeme ateş alıp yanınca bu gerçek ortaya çıktı" denildikten sonra "Kâbe çizimlerinde gösterilmiş olan (Fg.1-CrF.3 ve Fg.2-CrF.6) duvarlardaki almaşık örgünün de, Ebî Sînâ [Habeşistan] kiliselerinin duvar örgülerinde mevcut olduğu" iddia edilmiş.

Kâbe'nin (608 öncesi ve sonrası) yapısı ve ölçüleri hakkında Ezrakī'nin; "Önceden zemin seviyesinde olan kapısı bu defa pencere seviyesine 4 zirâ (~205 cm) yükseğe yapılmış" dediği, Belâzürî'nin ise bunun sebebini, "inşa sırasında Ebu Huzeyfe b. Muğîre'nin; Kâbe'nin kapısını merdivensiz girilemeyecek şekilde yükseğe koyun, böylece istemediğiniz kişiler Kâbe'ye kolayca giremez, şayet istemediğiniz birisi içeri girmişse onu aşağı da atabilirsiniz[89]şeklinde konuşması sonucunda Kâbe'nin kapısı önceki hâlinden daha yukarıya konuldu" şeklinde izah ettiği aktarılmış. Devamında yine Belâzürî'den; "… Bakum, nasıl bir tavan istediklerini sordu, onlarda düz bir tavan istediklerini söylediler. Tavan üç'er sütunlu iki sıra hâlinde dizili 6 sütun üzerine yerleştirildi. Önceden 9 zirâ (~4.66m.) olan yapının yüksekliği artık 18 zirâ (~9.3m.) olmuştu. Rükn'ü Şāmi (kuzey) tarafında üzerine çıkmak için bir ahşap merdiven

[87] [Fg.1 ve 2 *EMA*'da tek figür (CrF.1) olarak verilip] alt yazıda: "Duvardaki bu örgünün üzeri önceden sıva ile kapalı olup görünmediği için -çizimlerde- gösterilmemiştir" şeklinde açıklama yapılmıştır.
[88] Creswell, Kâbe yapısının 683 kuşatmasında (Haccâc'ın ordusunun mancınıklarından atılan ateşten tutuşup) yandığının Ezrakî'nin *Ahbaru Mekke* kitabında yazılı olduğunu belirtmiştir.
[89] *Futûh al-Buldân*, p.46, II 14-16, Hitti's tarns., p.74; *Ibn Hishâm*, I, p.126, II. 9-10; *Azraqî*, I, p.110.

bulunuyordu[90] (Fg.1-CrF.1). Yeni yapı bittiğinde 'Kabati' denen ve renkli çizgileri olan yünden örülmüş bir örtü ile örtüldü…" [91] şeklinde anlatımlar aktarılarak Ezrakī'nin yazdıklarından duvarlardaki almaşık örgü sırasının her birinin yaklaşık 31 cm yüksekliğinde olduğu ve yapının kuzey tarafında bir sundurma veya siperlik (parapet) bulunduğunun anlaşıldığı belirtilmiş.

*Kâbe'nin [608 Yılında] **Yeni Baştan İnşa Ettirilmesi**[92]*

Bu konuda Taberî'nin; "Kâbe yapısının [Hz.] Muhammed 35 yaşında (dn.7)[93] iken (608 veya hicretten 14 yıl önce) o sıralarda [Cidde'den önceki Mekke limanı] Şuabiye sahilinde karaya vurup batan bir Grek [Bizans] ticaret gemisinden satın alınan malzemelerle tamamen yıkılarak yeniden yapıldı" dediği, İbn Sa'd'ın ise; "Kureyşliler gemideki ahşap malzemeleri aldılar ve gemide bulunan Bakum isimli (duvar ustası ve marangoz olan) bir Rum'a, Kâbe'nin yeniden yapım işini verdiler" (s.2, dn.1)[94] dediği nakledilmiş. İbn Hişâm'ın da isim vermeden; "marangozun o zaman Mekke'de yaşayan başka bir Kıptî olduğunu" (dn.2) [95] yazdığına dikkat çekildikten sonra, aynı konu hakkında [Ezrakī[96] ve diğer yazarların anlattıklarından yola çıkılarak]; "…Kureyşliler gemiden ahşap malzemeyi alırlar ve gemide bulunan Bakum isimli Grek marangozun yardımıyla Kâbe'yi yeniden yaparlar, yapılan işe bakınca Ezrakī ve İbn Sa'd'ın Bakum'un hem 'bennâ' [mimar / yapı ustası], hem de 'neccar' [marangoz] olduğunu yazmaları daha anlaşılır oluyor…" denilmiştir.

"Bu yapıyı bu şekilde yapabilmesi için kişinin bu iki sanatı da biliyor olması gerekir. Caetani ise, *Annali dell Islam* isimli abidevi eserinde bu olayı bir efsane olarak görür" denilerek "bu konuda araştırmacılar arasında mutabakat olmadığı ve bazılarının Bakum'un bu işi bir marangoz ile birlikte yaptığını iddia ettikleri" yönünde anlatımlar yapılmıştır.

---

[90] Kâbe'nin duvar yüksekliklerinin (20 Ekim 683'teki yangından sonra), İbn Zübeyr tarafından 684 başında yeniden yapılması sırasında 18 zirâdan 27 zirâya çıkartıldığını Ezrakî, bildirmektedir.
[91] İbn Sa'd, I, p.94, II, 24-5; Azraqî, I, p.10. II, 15-16.
[92] "Bu konu, aynı başlık altında [K.A.C.Creswell tarafından] 26 Temmuz 1950'de The London Islamic Cultural Center'de seminer olarak anlatıldı ve *Archeologia* XCIV (1951), s.97-102'de İngilizce olarak yayımlanmıştır" şeklinde not düşülmüş.
[93] Taberî, *Prime Series*, p.1130, II. 14-15, diğer versiyonlar 25 veya 40 yaşında olduğunu yazar.
[94] Ibn Sa'd, *Tabaqât* , Sachua's ed., I, p.93. I, 16; Azraqî, Wustenfelded. I, p.104; Ayrıca, "Ezrakî'nin diğerlerinden daha erken (ö.858) tarihli bir kaynak olması ve yazdıklarını dedesinin derlediği bilgilerden aktarması o'nu daha önemli kılmaktadır" denilmiş.
[95] Age., I, p.122, II. 12-15; "İbn Hişâm'ın bu sözleri Taberî tarafından da aynen kopya edilmiştir".
[96] Azraqî, (ö.858), Wüstenfeld's ed., *Chronicen der Stadt Mekka* [Cres., c.1, bl.1, s.2, dn.10-11].

Kâbe'nin İçindeki Süslemeler *[Tezyinat]*

Creswell bu konuya; "Ezrakī'nin Kâbe'nin yeniden yapılışı ile ilgili anlatımlarının arasında en dikkat çekici kısım Kâbe'nin içinin süslemeleri hakkında yaptığı tariflerdir" diyerek başlayıp, "…Ezrakī [608'deki] yeniden yapma işinin ardından [Mekkeliler] Kâbe'nin içini (tavanları, duvarları vb.) süslettiler, sütunlara peygamberlerin, ağaçların ve meleklerin tasvirlerini (Ar. suvar) yaptırdılar. Bu resimler, İbrâhim Peygamber'i ihtiyar bir adam hâlinde (İslâm'da yasak olan) elinde oklarla fal açarken, Meryem oğlu Îsâ Peygamberi de annesi ve meleklerle birlikte gösteriyordu (s.2, dn.13).

Mekke'nin fethi'nin ardından [Hz.] Muhammed Kâbe'nin içine girdi ve Fadl b. Abbâs'tan zemzem ile ıslatılmış bir bez getirmesini ve duvarlardaki resimleri silmesini istedi. el-Fadl [97] aynen Peygamber'in emrettiği gibi yaptı. Bundan sonra [Hz.] Peygamber iki elini Îsâ b. Meryem ve annesinin üzerine koyarak: 'Ellerimin altındakilerden başka diğerlerinin hepsini sil.' dedi, sonra [Hz.] Îsâ ve annesinin tasvirlerinin üzerinden ellerini kaldırdı. Daha sonra [Hz.] Peygamber [Hz.] İbrâhim tasvirine baktı ve 'o nu oklarla fal açarken tasvir eden adama Allah lanet etsin, İbrâhim'in oklarla ne işi olur ki' dedi, (s.2, dn.14)[98] şeklinde yazmış…" demiştir[99].

Ezrakī'den (bu olayın başka bir görgü şahidi olduğu tahmin edilen) ikinci anlatımı; "…Süleyman b. Mûsâ eş-Şamî, Atâ b. ebî Rabah'a[100]: 'Sen Mâbed'in içindeki Meryem ve Îsâ timsallerini gördün mü?' diye sordu, o da: 'Ben onları gördüm, onlar boya ile yapılmış, [Hz.] Meryem'i dizleri üzerine oturmuş ve [Hz.] İsa'yı kucağında tutuyor hâlde gösteren resimlerdi. [Hz.] Meryem ve [Hz.] Îsâ tasvirleri kapıya en yakın olan sütunun üzerinde idi ve o [tasvir] İbn Zübeyr zamanındaki yangından sonra kayboldu, o tasvirlerin Peygamber'in zamanından beri orada olduklarına inanıyorum' dedi. Ona tekrar; 'Peki sen mabetteki tasvirleri gördüğüne göre onları kimin sildiğini de gördün mü?' diye soruldu, Atâ da: 'Peygamber'in sildirdiği tasvirlerden sadece ikisinden

[97] [Türkçede: Fazl; Bazı kaynaklarda Fadl b. Abbâs'ın, (614-639), Suriye Anvas'ta taun (veba) salgınında öldüğü nakledilmiştir (bk, https: / / en.wikipedia.org / wiki / Fadl_ibn Abbas 10. 05. 2016)].

[98] Creswell, "oklarla fal bakmanın Kur'ân tarafından yasaklandığını" sure ve ayet no vermeden belirtmiştir [bk.Kur'an, 108 / 3].

[99] Azraqî, s.111, I. 38 ve I, p.110 son satır, s.112. I, 15 (F. Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, 1858 yoluyla). Ayrıca, Kâbe'nin içindeki resimlerin sildirilme olayından *Buhari*'de (XXV, C.54, LX, ch. 3-4 & LXIV, ch. 48; transl. of Houdas & Marçais, I, pp.518-19; II, p.474), [Hz.] İbrâhim ve [Hz.] Meryem resimlerinden de, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde, (Cairo, H1313, p.277, II. 23-6, p.334, II. 18-22 & p.365, pp.22-4) bahsedildiği belirtilmiş.

[100] [Ezrakī'de (Creswell'de de) nakledilen rivayette ismi geçen Süleyman b. Mûsâ eş-Şamî, Atâ b. Ebî Rabah hakkında bilgi bulunmamaktadır (Şeybe için bk, Salih Haracabey, "Şeybe b. Osman", *DİA,* XXXIX, 2010, s.48)].

geriye kalanları gördüm' dedi, Atâ, sonra [Hz.] Îsâ ve annesinin yangında tahrip olup kaybolan tasvirlerini üzerinde gördüğünü söylediği sütunu gösterdi…" şeklinde aktarmış (dn.1). Arkasından, Ezrakī'nin diğer bir görgü şahidinden daha bahsettiğini ve bu kişinin Kâbe içinde sütunlardaki resimleri silinmeden önce gördüğünü iddia eden Şeybe olduğunu, Şeybe'nin: "Hz. Peygamber; Şeybe ellerimin altında saklananlardan başka tüm diğer resimleri sil dedikten sonra ellerini Îsâ ve annesinin resimlerinin üzerinden kaldırdı" dediği şeklindeki rivayeti aktarmış (ve bk, aşağıda. s.409-14 demiş)[101].

Mimari Kökeni

Başlığı altında; Avrupalı araştırmacıların (Creswell de dâhil) hemen tamamının "Arabistan'da Mekke yakınlarında buna benzer yapı örneği ve bilgisi uzun zamandır mevcut olmadığı için, Kâbe inşasında kullanılmış olan taş ve ahşap malzeme ile almaşık duvar örgü-bilgi ve tekniği başka bir yerden gelmiş olmalıdır. Ancak nereden gelmiş olabilir" sorusuna cevap arayarak şimdiye kadar bu konuda neler yazdıkları anlatılıp, yazılanlara diğer araştırmacıların verdikleri cevapların hepsi gözden geçirildikten sonra sonuç olarak: "… Bu yapının, ahşap malzemenin çok az bulunduğu Arabistan orijinli olmadığı kesindir. Ahşap malzemenin bol bulunduğu bir yerden gelme olabilir ki, buna en uygun yer Habeşistan'dır (Ebi Sina). Habeşistan'da bu yapının birçok benzerlerinin önceden beri varlığı Church of Debra Damo, Debra Limanos, Imrahanna Kristos (Imraha) ve Asmara (CrF.4, 5, 6) gibi örneklerden bilinmektedir. Bunlar arasında en eski tarihlisi Debra Damo'dur (CrF.4). Bu yapı ilk defa olarak 1906'da "Deutsche Aksum-Expedition" ekibi tarafından incelendi (s.3, dn.3)[102] ancak ekibin kilisenin içini görmelerine değil, sadece narteksleri görmelerine izin verilmişti. Son yıllarda da Buxton tarafından bu yapı üzerinde yeni araştırmalar yapıldı. Bu defa özel bir ayarlama ile Buxton'un bu kilisenin içine girip fotoğraf çekmesine izin verildi. Buxton duvarların inşa metodunu 'Duvarlar, kapı ve pencere bölgeye has karaktere uygun olarak taş ve ağaç almaşık sıralı tekniğinde örülmüş,[103] ancak köşelerde sadece köşeli taşlar kullanılmış, duvarlar küçük kaba (yontulmamış) taşlarla ve civardaki kayalardan kopan düz tabaka gibi küçük parçalar üst üste konularak (harç kullanılmadan) örülmüş' olarak anlatır.

[101] [Cilt veya bölüm no belirtilmeden sadece s.409-14 denilmiştir. Bununla, 1940, c.2 kastedilmiş olsa da 1969 baskısında İslâm'da resim yasağı konusu sadece c.1, bl.2, s.413-14 arasında bulunmaktadır].
[102] "The Christian Antiquities of Northern Ethiopia", *Archeologia,* XCII, pp.6-13 & plates I-II. [Aksum: Etiyopya / Habeşistan sınırları içinde kalan bir bölgedir].
[103] c.1, bl.1, s.3'te Knecker'e ait olan CrF.3 ve 6'da gösterildiği gibi.

Knecker, Debra Damo Kilisesinin yapılış tarihi için en geç XII. yüzyıl demiş. Bunu Buxton da (önceden bu yapının ilk kuruluş tarihi olarak IX veya X. yüzyıl demiş olsa da) kabul etmiş. Buxton, ahşap malzemenin duvardan dışarıda kalan uçlarında maymun başları şeklinde oyma / kabartma (süs'ler bulunduğunu) yazdığı İmrahana Kristos'un yapılış tarihi için XII. yüzyıl demiş. Bu tarih, karşılaştırma için aranılan maksada uymasa da, bu araştırmalardan (Kâbe yapısının orijini ile ilgili olarak) ortaya çıkmış olan olumlu taraf, bu tekniğin (Kâbe'nin yeniden yapıldığı tarihlerden) daha önceki dönemlerde, Habeşistan'da, büyük Aksum Stelea'sının yapılıp ortaya konulduğu zamanda (ki artık yıkılmış durumda olan bu stelea 33,30m yüksekliğinde ve en üst kısmı hilâl şeklinde idi) bilindiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu (stelae), Habeşlilerin savaş tanrısı Mahrem'in sembolü idi. Habeş kralı (Littman'ın 'der Konstantin Abisiniens' dediği) Ezana'nın m.s.340 yılında Hıristiyanlığa geçerek onu resmî devlet dini olarak kabul etmesinin anısına yaptırıldığının belgelerle kanıtlanabilecek olması gibi sebeplerden Kâbe yapısının orijininin, [malzeme, şekil ve inşa tekniği olarak] Habeşistan'da en erken IV. yüzyılda bilindiğini rahatlıkla söyleyebiliriz…" denilerek karşılaştırmalar yoluyla uzun ve detaylı anlatımlar yapılmış.

Fig. 2. Debra Damo. Porch (original west front on right). (From Buxton)

Fg. 5 (CrF.2)

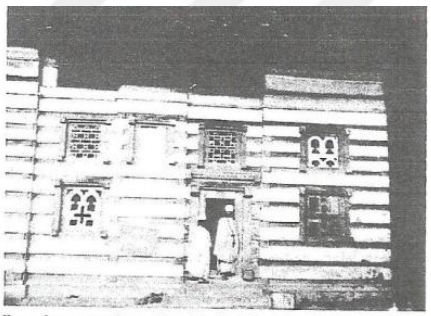

Fig. 4. Imrahanna Kristos (Imraha). North façade of church in cave. (From Buxton, *loc. cit.*)

Fg. 6 (CrF.4)

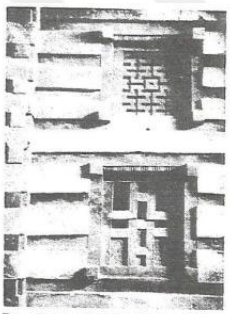

Fig. 5. Imraha. Windows of east end. (From Buxton)

Fg. 7 (CrF.5)[104]

Fg. 5 (CrF.2) Debra Damo Kilisesi içeriden
Fg. 6 (CrF.4) İmrahana Kristos Kilisesi dışarıdan
Fg. 7 (CrF.4) İmrahana Kristos - Detay

İslâm'dan Önce Arabistan İle Habeşistan Arasında Nasıl Bir Bağlantı Vardı?

Başlığı altında; "Kâbe malzeme ve örgü tekniği olarak Habeşistan'dan geldiği iddia ediliyorsa Habeşistan ile Arabistan arasında bunu gösteren ticarî ve kültürel delil var mıdır?" sorusu sorulmuş, cevap olarak da Mekkeli Arapların Kâbe yapısını Habeşistanlılardan almış olma iddiasını desteklemek için Habeşistan [Yemen] ile Mekkeliler arasında önceki dönemlerde meydana gelmiş olan siyasî mücadele ve ilişkilerden örnekler verilmiş. Habeşlilerin Arabistan'ı I. yüzyıl. ile VI. yüzyıl. arasında 4

[104] [CrF.2, 4, 5 no'lu bu resimler (Creswell, c.1, bl.1), s.40'tan sonraki numarasız sayfada verilmiştir].

defa işgal ettikleri (s.4, dn.3)[105], sonuncu işgalin de m.s 525 yılında başlayıp 570'teki Sâsânîlerin (Persians) işgaline kadar devam ettiği (dn.4)[106], bu dönemde Habeşistan'ın kanton bölge kralı ve ordunun kumandanı Ebrehe'nin Mekke üzerine yürüdüğünün (Ebrehe'nin kumandan olarak isminin Ma'rib Barajı üzerindeki kitâbede "*Habeşistan, Raydan, Yemame, Hadramevt, yukarı bölgeler ve sahil Araplarının kralının kanton bölge prensi Ebrehe"* (dn.5) şeklinde yazılı olmasından bilindiğine dikkat çekilmiş.

[Hz.] Muhammed'in dinini davete başlamasının beşinci yılında 63 Müslüman ailenin de Habeşistan'a hicret etmiş olması ve Ezrakī'nin de 683 yılı yangın olayının akabinde (yeniden yapımdan önce) geriye kalanların yıkımı işinde de Habeşli kölelerin kullanıldığını yazdığı (dn.6) gibi konular bu ilişkilere örnek olarak anlatıldıktan sonra; "…Bu olayların en önemli tarafı ise, Habeşlilerin bu son işgal süresinde, Ebrehe'nin San'a Kilisesi'ni yaptırmasının ardından bu kilisenin İslâm'ın ilk yıllarında Araplar arasında güzelliği ve süslemeleri ile meşhur olmasıdır (dn.7)[107]. Mes'ûdî'nin; '684'te İbn Zübeyr, Kâbe'yi yeniden yaptığında bu kiliseden mozaikler ve sütunların getirildiğini' (dn.8), Ezrakī'nin de bu kiliseyi tarif ederken 'almaşık duvar örgü tekniğini detaylı olarak anlatarak insan göğsü kalınlığında olan ağaç kütüklerinin duvar yüzeyinden dışarıda çıkarılan uçlarında maymun başı şeklinde oymalar bulunduğunu' (dn.9)[108] yazmış olmasının bu yapının (yukarıda Buxton'un anlatımında da bahsi geçtiği gibi) tamamen Habeş mimari stilinde yapıldığında şüphe bırakmadığı[109]…" vurgulanmış.

Kâbe Mimar'ının Milliyeti

Bu bölüme Creswell; "Kâbe'nin inşasını tamamlayacak mimar / kalfa Mekke'de var mıydı veya nereden geldi", "Kâbe'nin 608 yılındaki inşasını yapan mimarın ismi Bakum muydu?", "Bu isim Kıptî Pachom'un (Pachomius) Arapça telaffuz şekli miydi?",

---

[105] Conti Rossini, "Expeditions et Possessions des Habasat en Arabie", *Journal Asietique*, II series, XVIII s.35-6, ayrıca bu işgallerden IV. yüzyılda olanı Adulis'teki uzun Grekçe kitâbede de benzer şekilde kaydedilmişti. Bu kitâbenin Cosmas Indicopleustes tarafından 525'ten kısa bir süre önce bizzat görülerek kopya edildiğini Littman "*Deutsche Aksum Expedition*" I, s.42-4'te belirtmiştir.

[106] [Türkçe kaynaklarda Ebrehe'nin Mekke saldırısının 570 civarı meydana geldiği belirtilirken (bk; A. Lütfi Kazancı, "Ebrehe", *DİA,* c.X, 1994, s.79-80), Avrupalı kaynaklarda Ebrehe'nin saldırısının San'â da büyük kilisesini inşa etmesi akabinde 635-640 arasında olduğu, 670'de ise Sasânî'lerin Mekke'ye saldırdığı nakledilmektedir (bk, F. Buhl, "Abraha", *İA,* IV, 1987, Milli Eğitim Basımevi, s.7-8). Ayrıca yine bu maddede Bizans ile Sasanîler arasında 542 yılında ciddi bir savaş dönemi başladığı, Hıristiyan Bizans tarafını destekleyen Habeşistan'ın da Yemen'deki vassal valisi Ebrehe yoluyla Arabistanı işgale teşebbüs ettiği fakat Ebrehenin bu işten Arabistanda o dönemde salgın haline gelmiş olan Çiçek hstalığı sebebiyle vazgeçtiği, 570 yılında da Sasânî'lerin Arabistanı işgal ettiği nakledilmiştir (bk, agm. s.8)].

[107] "Bu kiliseden Ezrakî de bahseder ancak Taberî (*Prima Series,* p.935, transl. by Nöldeke: Geschichte der Perser & Araber zur Zeit der Sâsânîdenaus) detaylı olarak bahsetmiştir" denilmiş.

[108] *Age*., I, p.89, II, 18-19.

[109] [Türkçe kaynaklarda Bakum'un, Rum kökenli olup, geminin sahibi, mimar ve tüccar olduğu rivayetleri bulunduğu belirtilmiştir (bk, İsmail L. Çakan, "Bakûm er-Rûmî", *DİA,* II, 1991, s.548)].

ya da “malzeme, teknik ve mimari şekil Habeşistan’dan geldiğine göre mimar da Habeşistan’dan gelmiş olabilir mi?” gibi sorular sorarak başlamıştır. “…Bu konuya en ciddi açıklamayı Habeşistan antik çağ uzmanı Dr. Littmann getirmiş görünmektedir. Dr. Littmann’ın 5 temmuz 1949’da bu konuyla ilgili kendisine yöneltilen bir soruya yazdığı cevabi mektupta (s.5, dn.1)[110] özetle: Baqum kelimesi eğer Kıptî dilindeki Pachomius / Pachom’dan geliyor olsaydı, Arap dili kuralına göre Baqhum [BaHuM: Kalın **Ha**: خ] şeklinde yazılırdı. Yani kelimedeki hem ‘Kaf’ hem de ‘**Ha**’ harfine gerek olmadan sadece Arapçadaki ‘kalın **Ha**’ :خ ile yazılmasını gerektirirdi. Kaf (ق) ve Ha harfleri ile yazıldığına göre kökeni başka bir kelime olmalı. Bu kelime Habeş dilindeki Habakkuk isminin Arapçadaki Ebhaku şeklindeki kısaltılmış hâli olması ihtimali daha yüksektir ki o zaman Habeşistanlı Hıristiyanlara da Ebhakum denilmekte idi’ şeklinde cevap vermiştir...” dedikten sonra “…Caetani’nin, ‘Kâbe’nin 608’de yeniden yapılmış hâlinin şekil, malzemeler, yapı tekniği vb. açılardan öncesinde benzeri görülmemiş bir şey olduğu’ iddiasının doğru olmadığı” yönde kendi görüşünü belirtmiştir.

Creswell, “Kâbe’nin içinde Hıristiyanlara ait resimlerin bulunmasına ve mimarının isminin de (konunun uzmanı tarafından) büyük ihtimalle Habeşistan kökenli olduğuna inandığını söylemesinden dolayı, Kâbe yapısının her şeyi ile Habeşistan kökenli olduğunun gönül rahatlığı ile ortaya konulabileceğine çok yönlü ikna olduğuna vurgu yaparak konuyu sona erdirmiş. Arkasından da; ‘*Müslümanların Hicret’ten Önce Mekke’deki İbadetleri Hakkında Bir Bilgi Mevcut Değil’* başlığı altında; ‘[Hz.] Muhammed taraftarlarının (Mekke’de iken) Erkam’ın evinde zaman zaman toplanmalarının dışında ne şekilde ibadet ettikleriyle ilgili bir bilgi bulunmadığı[111], Müslümanların ahlaki ve dinî sorumluluklarından bahseden hadislerin de hep Medine’ye hicretten sonraki döneme ait olduğu” yönündeki iddiasını izah etmiştir[112].*

[İslâm’la Birlikte] **Kâbe’nin Tamirleri ve Çevre (Avlu) Genişletmeleri**

Kâbe’nin Çevresinin İlk Defa Genişletilmesi ve Etrafı Duvarla Çevrilerek Bir Avluya** [Harem-i Şerîf’e] **Kavuşturulması

Bu konuda, önce Ezrakī, Belâzürî, Ya‘kūbî, Taberî gibi erken İslâm dönemi

[110] “5 Temmuz ve 3 Ağustos 1949 tarihli mektuplar” denilmiş.

[111] S.5, dn.3: Ali Bahgat, “Dâr ’Al-Arqam”, *B.J.E.,* 1908, pp.6881; Reckenford, Dâr ’Al-Arqam, *İA*, v.I, pp.434-5, kaynak gösterilmiştir. [Ancak *İslâm Ansiklopedisi*’nin Türkçe (MEB, 1964, 1978-1987) baskılarında Dârü’lerkam maddesi bulunmamaktadır].

[112] [Creswell bu noktadan sonra Medine’ye hicret, Mescid-i Nebevî’nin yapılışı vb. farklı konuları ele almış, Kâbe konusuna sayfa 27’de tekrar dönmüştür *Creswell yöntemi hakkında bk, BÇ, s.82, dn.77].

yazarlarının; “H17’nin Recep ayında (Temmuz-Ağustos 638), Halife [Hz.] Ömer’in umre yapmak için Mekke’ye geldiği, burada kaldığı 20 günlük süre içinde, [Müslümanların sayısı arttığı için] artık dar gelen avluyu genişletmek maksadıyla Kâbe’nin etrafındaki evleri (600 kadar) yıktırarak [Harem’i] genişlettiği” yönünde yazdıkları aktarılmış.

Ezrakī’nin ayrıca “Bu genişletmeye bir müddet önce meydana gelmiş olan büyük sel olayında [Hz.] İbrâhimin makamının yerinden sökülüp sel sularıyla gitmiş olmasının da etkili olduğunu, yine bu genişletme sırasında Kâbe’nin avlusunun kenarlardan insan boyuna yakın bir duvarla çevrildiğini, avlu zeminine yağmur suyu birikip bir felakete sebep olmasını engellemek için bir de kanal yapıldığını, duvarların dışına da gece karanlıkta fark edilsin diye kandiller asıldığını” yazdığı belirtilmiş. Ezrakī (ö.859 / 864), Belâzürî (ö.893), Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö.966), Maverdî (1058) ve Kutbeddin’in de; “[Hz.] Muhammed ve [Hz.] Ebû Bekir’in döneminde Kâbe’nin etrafı açıktı, duvarı yoktu duvarı ilk yapan Ömer’dir” şeklinde yazdıkları aktarılmış.

Kâbe’nin Çevresini İkinci Defa Genişletilmesi

Bu konuya “Halife [Hz.] Osman’ın Mekke Harem-i Şerîf’inin avlusunu da etrafındaki evleri kamulaştırarak 26 / 646-7’de genişletip bu defa avluya üzeri örtülü revaklar yaptırdığı biliniyor. Bu olaydan 2 yıl sonra da kendisi için (ez-Zavra olarak adlandırılan) bir ev yaptırdığı da nakledilir.” (s.39, dn.10)[113] denilerek başlanmış. “…Muâviye’nin [Hz.] Osman zamanında [644-656] Şam’daki caminin yanına ‘Kubbetülhadrâ’ adıyla anılan, duvarları pişmiş tuğla ile örülmüş bir vali konağı (dârü’l-imâre) yaptırdığı, [Muâviye ile] bir görüşmeden çıktıktan sonra yapı hakkında fikirleri sorulan Rum heyetinin ‘üst kat güvercinler, alt kat da tarla fareleri için uygun görünüyor’ şeklindeki yorum yapmış olmalarından, konağın mimari kalitesinin o zaman bölgede yaygın inşa şekli olan ahşap çerçeve içine tuğla örülerek yapılmış fazla sağlam ve uzun ömürlü olmayan türden bir yapı[114] olduğunun tahmin edilebileceği, Mukaddesî’nin de ‘konağın kapısının direkt caminin maksûresinin içine açıldığını, Basra’da da aynı şekilde vali konağının kapısının caminin içine açıldığını’ yazdığı[115], ayrıca İbn Batuta’nın ‘Bu konağın Abbâsîlerin 750’de Emevîlere galip gelmesinin ardından yıkıldığını’ yazmış olmasına rağmen, 891’de yazan Ya‘kūbî’nin ‘Muâviye’nin

[113] Caetani’nin (*age.,* VII, p.232’de Taberî, I, p.2827, l. 14) yanı sıra başka yazarlar da bu konuya kaynak gösterilmiştir” denilmiş.
[114] [Anadolu’da “iskedos” denilen duvar yapma metodu kastediliyor olabilir].
[115] Cres., *EMA*, c.1, bl.1, s.41, dn.4, Muqaddasi, p.159; Ranking’s transl. p.162.

Kubbetülhadrâ'sının hâlâ uzaktan görüldüğünü' belirttiği…" [116] şeklinde bilgiler aktarılmıştır.

Muâviye'nin Ölümü ve Yezîd'in Halife Oluşu

Başlığı altında önce; "75 yaşında (Recep 60 / Nisan 680'de) ölen Muâviye'nin kendisinden sonra halife olacak kişinin 'seçim' yoluyla değil de 'atanma' yoluyla belirlenmesini birçok zorlukla kabul ettirmesi sonucu, oğlu Yezîd'in halife olarak tahta geçtiği, Muâviye'nin ölmeden önce oğlunu sonradan haklılığı anlaşılacak olan "[Hz.] Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr'e karşı dikkatli olması" konusunda uyardığı (s.62, dn.1)[117] aktarılmış. "Yezîd'e biat etmeyi reddeden [Hz.] Hüseyin'in, (ağabeyi Hasan'ın konumunu elde etmek için) az sayıdaki yakınları ile Kûfe'ye gitmek üzere yola çıktığı, Kûfe yolunda Kerbelâ mevkiinde Sa'd'ın [ibn Vakkâs] oğlu Ömer komutasındaki [Yezîd'in] askerleri tarafından durdurularak 10 Ekim 680'de katledildiği, bu olayın daha sonra Emevî hanedanını yıkacak olan [Hz.] Ali taraftarlığını kuvvetlendirdiği" [118] vurgusu yapılmış.

"Kerbelâ olayı'nın ardından da Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de halifeliğini ilan etmesi üzerine, Yezid b. Muâviye'nin de (Mekke merkezli Abdullah b. Zübeyr sorununu halletmek için) sonraki 3 yıl boyunca hazırlanarak kurduğu büyük bir orduyu Muslim b. Ukbe komutasında[119] önce [Abdullah b. Zübeyr'e katılmayıp kendileri de Abdullah b. Hanzale'yi halife seçen] Medine halkının üzerine gönderdiği, bu ordunun 28 Zilhicce 63 / 28 Ağustos 683'te Medine'nin savunmasını kırıp [Medine halkının bir süre önce şehirden çıkarttığı Yezid'in eski valisi Mervân ve oğlu Abdülmelik'in Beni Harise kabilesi ile anlaşarak savundukları yeri terketmelerini sağlayarak], şehri yağmalayıp, katliamlar yaptığı"[120] belirtilmiş.

"Yezid b. Muâviye'nin ordusunun 2 ay boyunca Mekke'yi kuşatma altında

[116] (s.41, dn.6) *Geography,* p.326, Wiet's transl., p.174.
[117] Ibn at-Tıktaka [ö.1309], Derenbourg's ed., pp.156-7; Amar's Transl. pp., 181-2; Perier (J.), *Vie al-Hadjdjaddj,*
p. 11 yoluyla.
[118] "Bu olay Emevi hanedanının yıkılışını getirecek şekilde halkın teveccühünü Ali ailesine artırdı" denilmiş.
[119] [Yezîd'in 10.000 kişilik bu orduyu (Hıristiyanlar da dâhil) katılanlara önden yüksek avanslar ödeyerek kurduğu, Ömer b. Sa'd b. Vakkâs'ın bu defa komutanlığı kabul etmemesi üzerine Müslim bin Ukbe'yi komutan atadığı nakledilmiştir (bk, Mustafa S.Küçükaşcı, "Harre Savaşı", *DİA*, XVI, 1997, s.245-247)].
[120] [Bu sırada Yezîd'in ordusunun sahâbe aileleri de dâhil Medine'deki binlerce Müslümana zulüm ve tecavüzde bulundukları, ardından da Mekke'ye yönelen ordunun komutanı Muslim bin Ukbe'nin yolda aniden ölmesi üzerine Huseyn b Numeyr es-Sekûnî'nin komutan olarak atandığı nakledilmiştir (bk, Küçükaşcı, "Harre Savaşı", *DİA,* s.245-247)].

tuttuğu, (mancınık atışları vb.) karşılıklı saldırılar sırasında Kâbe'nin alev[121] alarak yandığı, bu sırada Yezîd'in 10 Kasım 683'te ölmesinden [ölüm haberinin Mekke'ye ulaşmasından] iki hafta sonra 27 Kasım'da kuşatmanın kaldırıldığı[122] ve İbn Zübeyr'in (rakipsiz) tek halife olarak kaldığı, bu durumunda Yezid b. Muâviye'nin yerine geçen Emevî halifesinin, Kubbetü's-Sahre'yi yapmasına sebep olduğu" şeklinde 680-683 arası meydana gelmiş olan siyasî olaylardan özet olarak bahsedilerek sonraki konuya geçilmiş.

Kâbe'nin İbn Zübeyr Tarafından Yeniden Yapılması[123]

Bu kısımda; "İki ay süren Mekke kuşatmasının, Yezîd'in ölüm haberinin Mekke'ye ulaşmasının ardından kaldırılması üzerine Abdullah bin Zübeyr, (Yezîd'in ordusunun kuşatma sırasında mancınıklarla fırlattığı taşlar, yakılan meşaleler vb. sebeplerden çıktığı iddia edilen) yangından oldukça hasar görmüş (duvarlarının bir sıra taş ve bir sıra ahşap malzeme ile örülü olduğu anlaşılmış) olan Kâbe'yi Habeşistanlı köleleri kullanarak tamir etmek için hemen harekete geçti" denilerek, Yezîdin ölüm tarihi meselesini Ezrakī, Ya'kūbî ve Belâzürî'nin; "Mekke kuşatması Yezîd'in ölüm haberinin Mekke'ye ulaşmasının ardından kaldırıldı" şeklinde net bir tarih vermeyen ifadelerle aktardıkları belirtilmiş.

İbn Zübeyr'in, Kâbe'yi tamamen yıkıp yeniden yapması konusunda; "… Başlangıçta birçok insan bir bela geleceğinden korktukları için ona bu işte yardım etmekten kaçındılar, hatta korkularından Mekke'yi terk edenler bile oldu. İbn Zübeyr de önceki Kâbe'nin duvarları birbirine eşkenar ve tam paralel olmadığı için [Peygamber' den duyduğunu söylediği Hz. İbrâhim'in zamanındaki ilk temellerine göre yapmak için] yangından geride kalan duvarları kendisi yıkarak[124] işe başladı (s.63, dn.1)[125]. Bu

---

[121] Cres. (*EMA,* c.1, bl.1, s.62):"Belâzürî (*Futûh*, p.46; Hitti's transl., pp.74-5'te) 'yangının Abdullah b. Zübeyr taraftarlarının taşıdığı meş'ale vb. şeylerden çıktığını' yazmış, İbn Haldûn ise (*Prolegomenes*, Notices et Extraits, t.XX, pp.257-9'da): 'kuşatmacılar tarafından kullanılan Yunan Ateşi (Greek Fire) sebebiyle Kâbe'nin alev aldığını' nakletmiş ve bu iki farklı görüş Mac Culloch, *Quarterly Journal of Science*, XIV (1823), pp.22-40 dahil birçok Müslüman ve Avrupalı yayınlarda tekrar edilmiştir".

[122] Cres. (*age.,* s.62, dn.3): "Elias of Nibilis'in (Baethgen, *Fragmente,* p.117, & Delaporte's transl., p.92) 'Yezîd'in Şam'da 10 Kasım 683'te öldüğünü ve iki aydır devam eden kuşatmanın da (27 Kasım'da bu haberin Mekke'ye ulaşması üzerine) kaldırıldığını' yazdığını belirtmiştir".

[123] Cres., *age.,* s.62, dn.5: Ezrakî (Wüstenfeld's ed., Chroniken der Stadyt Mekka, I, pp.140-45, I, 15 & other pgs.) yoluyla; *Bukhari, Sahih*, Krehl' ed., I, p.401; Transl. Of Houdas & Marçais, I, p.514; Baladûri, pp.46-7, Hitti's trans., *Muslim, Sahih*, Bulaq, H1290, I, p.377, I, 26-, p.378, Yaqubi, *Tarikh,* II, p.309; Faqihi, Wüstenfeld's ed., age., II, p.5-9; Dinawari, *Kitab al ahkbar at Tival*, p296; İbn el-Faqih, p.20; Mutahhar b. Tâhir el Maqdısî, *Bad' al Khalq wa't Tarikh*, Huart's ed., IV, p, 84, trans. pp.79-80.

[124] "Ezrakî ve Ya'kūbî bu işin 15 Cemâziyelevvel, 64 / 19 Ocak 684 tarihinde başladığını yazar" denilmiş.

yeniden yapım sırasında temeller kazılınca eski temellerin son hâlindekinden biraz (6 zirâ / ~3m. daha) uzun olduğu ortaya çıktı ve bu eski temellere göre (yanmadan önceki hâlinden daha uzun olarak) yapıldı. Bu noktada Ezrakī, Kâbe'nin asıl uzunluğunun aslında Peygamber'in zamanındaki gibi 18 zirâ [~9,36m.] değil de 27 zirâ [~14,5m.] olduğunu (s.63, dn.6), bu sebeple yüksekliğinin de 27 zirâ ve 16 parmak (dn.7) olarak yapıldığını yazmıştır. Yeni örülen duvarlar, taşlarla 2 zirâ [~104 cm] kalınlığında 27 sıra hâlinde örüldü (c.1, bl.1, s.63, dn.8).

Abdullah b. Zübeyr, zeminden başlayan 11 zirâ [~5,5m.] yüksekliğinde, ağaçtan ve birisi doğudan giriş için diğeri de batıda çıkış için iki ayrı kapı yaptırdı (dn.9). Belâzürî ve İbn Haldûn'un yazdığına göre kapılar altınla kaplandı. Ancak, Ezrakī kapıların ilk defa altınla kaplanmasının el-Velîd zamanında olduğunu yazar (dn.12). Kâbe'nin damına çıkmak için kullanılan ağaçtan bir merdiven de Kâbe'nin içine kuzey tarafına yerleştirildi…" (s.63, dn.13) şeklindeki bilgiler aktarılmış. Arkasından da; Mesûdî'nin [ö.957] (*Prairies*) kitabında: "İbn Zübeyr'in (Kâbe için) Yemen'deki Habeşli (komutan-prens) Ebrehe'nin yaptırdığı kiliseden (s.63 dn.14) getirilen mozaikleri (ar. fusaifusa) ve üç tane de polikrom süslemelerle bezeli mermer sütunları kullandı" dediği (s.63, dn.15), Ezrakī'nin de; "Bu, İslâm'da ilk ve en eski tarihli mozaik kullanılması olayıdır ve Kubbetü's-Sahre'de kullanılmalarından sekiz yıl daha öncedir. Kâbe'nin damında pencere olarak şeffaf (transparent) mermer kullanılmıştır. Yemen'den getirilen mermerler bu maksatlar için kullanılmıştır. (s.63, dn.16)

Kâbe'nin duvarları örülürken Hacerülesved, İbn Zübeyr'in evinde tutulduğundan, inşaat devam ederken inşaat çalışmalarının görünmemesi için dışına yapılan ağaçtan perdenin etrafından Müslümanlar tavaf yapmaya devam ettiler. Duvar örgüsü Hacerülesved'in konulacağı seviyeye yükselince oradaki taşlar uygun şekilde kesilip yontularak Hacerülesved (iki sıra taş örgüsünün arasındaki) eski yerine yerleştirildi" dediği (s.63, dn.17), Taberî'nin de "Bu işin tamamlanma tarihi olarak 65'ten (Ağustos 684 - Ağustos 685) öncedir" (s.63, dn.18)[126] dediği, Ebü'l-Ferec'in *Kitâbü'l Ağânî*'sinde de "Kâbe'nin, İbn Zübeyr tarafından yeniden yapılışı sırasında bazı Farslıların

[125] S.63, dn.3'te: [bu yangından dolayı] "Hacerülesved taşı da üç büyük parçaya bölünmüştü, bu üç parça tamirat sırasında İbn Zübeyr'in evinde muhafaza edildi ve tamirat bittikten sonra gümüş eritilip birbirine yapıştırılarak geri eski yerine konuldu. Dördüncü ve daha küçük bir parça daha vardı ki bu küçük parça diğerlerine yapıştırılmadı ve başka emin bir yerde çok uzun zaman muhafaza edildi. Ezrakî'nin zamanında bu parçanın nerede tutulduğu Hacerülesved'in üzerinde bir plakada yazılı idi." denilmiş.
[126] Qutb ad-Din (p, 82, I-24, 27), Receb 64 / 20 Mart 684 tarihini verir.

çalıştırıldığı (s.63, dn.19), Farslılara mahsus lute tekniğini[127] Mekke'de ilk kullananın İbn Surac olduğu, onun da bu tekniği İbn Zübeyr'in Kâbe inşaatı için getirttiği Farslı (ucm) [acem] denilen ustalardan görerek öğrendiği" yönünde bilgiler aktarılmış.

"… İnşaatta kullanılan lute tekniği Farslıların kullandığına benzer olsa da ucm kelimesinin sadece Farslılar için kullanılan bir kelime olmadığı, herhangi başka bir yabancı için de kullanıldığı, bu sebeple bu ustaların ille de Farslı ustalar olduğunun başka bir belgesi olmamasına rağmen İbn Miscah isimli birisinin İbn Zübeyr adına Kâbe'nin yapımında çalışan ustaların Farsça şarkılar söylediğini duyduğunu söylemiş olması bu konuyu doğruluyor olarak kabul edilebilir (s.63, dn.20)[128] Muâviye'nin de Mekke'deki er-Rukt denilen evinin yapımında Irak'tan gelen Farslı taş ustalarını kullandığı, bu ustaların inşaatta pişmiş tuğla (acurr) ve çimento (ciss) kullandıkları da yine Ebu'l Ferec'in *Ağanî*'sinde (s.64, dn.1) [129] yazılıdır. Yeni yapı [Kâbe] tamamlandıktan sonra [Mısır'ın] Kıptî kumaşı[130] Kabati ile örtüldü…" denilmiş.

Son kısımda da; "…Ezrakī, Ya'kūbî ve Diyarbekrî bu kumaş hakkında detaylı açıklama yapmamışlar ama Belâzürî bunun ipekli bir kumaş olduğunu bildirmiş. Bu da İbni Zübeyr'in bu işte Muâviye'yi takip ettiğini gösteriyor. Çünkü Ya'kūbî, Muâviye'nin Kâbe örtüsü olarak ipek kullandığını yazar (s.64, dn.5). İbn Zübeyr'in, inşaat bitince geriye kalan taşları kullanarak Kâbe'nin etrafına 10 zirâ (~2,5m.) genişliğinde yüksek zemin (pavement:kaldırım) yaptığı (Fakıhî ve Kutbeddin tarafından) rivayet edilmiş…" (s.64, dn.6) denilerek, İbn Zübeyr'in bu yeniden yapım sırasında sadece Kâbe'yi değil Kâbe haremini de, etrafındaki evleri yıkarak genişlettiği, ayrıca Ezrakī'nin de "Kûfe Ulucamii'nin avlusunun 9 carib[131]* (200 zirâ) [=~102m.] olduğunu, Kâbe hareminin ise 9 carib'den biraz fazla olduğunu" yazdığı belirtilmiş. (s.64. dn.8)

---

[127] Boruları birbirine eklemek için kullanılan kil tozundan yapılmış bir karışım.

[128] *Aghani*'de (III, p.85, l. 4) bu konuda biri, "Mekke'de ilk Farsça şarkı söyleyenin İbn Miscah olduğu, onun da böyle şarkı söylemeyi Kâbe inşaatında çalışan Farslı ustalardan duyduğu", diğeri de; (p.85, l. dn.4) "Kâbe inşaatında çalışan Farslılar olduğu" şeklinde diğer iki rivayet daha vardır. (merhum Rhuvon Guest ile konuştuklarından Rhodokamakisi *W. Z. K. M.,* XIX, p.313 yoluyla)

[129] *Aghani*, III, p.86; Lammens, "Etudes Sur Le Renge Du Calife Omayade Moawia I", *M.F.O. B,* II, p.137.

[130] Kabati, Kıbtî'nin çoğuludur, Lane'nin Rhuvon Guest tarafından aktardığına göre, bu kumaş Mısır'da dokunan ince, beyaz pamuklu bir malzeme idi.

[131] [1 Jarib= ~11.5m x 9= 200 zirâ = ~101m. (Ayrıca bir de 32 parmak (x 2 cm)= 0.64m'ye denk gelen bir Haşimi zirâ'sı vardır: *El-meratibu'z-zamaniyye fi'l-lugati'l-arabiyye* müellifi ve Mahmud Şakir, *İslam Tarihi,* İstanbul 1993 mütercimi Ferid Aydın yoluyla) Cres. EMA, c.2, s.95'de Haşimi zirâ'sından bahsetmiş ancak açıklama yapmamıştır. *İlk defa Ziyad b. Ebihi'nin Irak topraklarının ölçümü için "Ez-Zirâu'z-Ziyâdiyye" olarak adlandırdığı ve ~0.64m'ye denk gelen bu birimin daha sonra Abbasi Halifesi Cafer el-Mansûr tarafından "Ez-Zirâu'l-Hâşimiyyetü'l-Kübrâ" olarak adapte edildiği nakledilmiştir (bk, İrfan Aycan, "Ziayd b. Ebih", *DIA,* XXXXIV, s.484)].

Mekke Harem'inin el-Mansûr Tarafından Genişletilmesi *[137-40 / 754-58]*

Creswell bu konuyu (özetle) "…Ezrakī 'bu genişlemenin kuzeye doğru olduğunu ve bu maksatla bazı evlerin yıkılması gerektiğini yazmış (s.4, dn.8), ayrıca Mansûr Camii [Kâbe] avlusunun girişi olan yere mermer sütunlar üzerinde tonozlu girişi yaptırdı ve bunun cephesini mozaiklerle kaplattı' demiş ancak aslında bu yapılan şey mescid [Kâbe] avlusunun cephesi olmaması gerekir, çünkü Kutbeddin'in yazdığına göre ise Mansûr'un yaptırdığı şey, sadece bu avlunun etrafını dolaşan bir sahn[132] idi. Böyle olunca konu daha doğru anlaşılıyor.

Bu yazılanlardan Mansûr'un orada bulunan mevcut sahnların önüne tüm avluyu dolaşan yeni bir sahn yaptırdığı, bunların ön cephelerini de (revakların façadesini oluşturdukları için) mozaikle kaplattığı anlaşılıyor. Ayrıca, Ezrakī 'buralarda komple mermer da-du'ların bulunduğunu ve bu sahnların kendisinin (865'de) gördüğü tarihe kadar hiç değişmeden kalmış olduğunu' da yazmış.

Ezrakī ve Kutbeddin'in ayrıca; "Altın renkli Bâb Benî Cum'a' kapısı üzerinde siyah yazılarla yazılmış olan kitâbeyi gördüklerini, kitâbede; 'Halifenin Mescid'in avlusunun tamir ve genişletilmesi için emir verdiği, yeni hâlinin eski hâlinden iki misli daha büyük olduğu ve bu işin 27 Haziran 754'te başlayıp Zilhicce 140'ta (758) bittiğinin' yazılı olduğunu' aktarmışlardır…" denilmiş.

"…İşin, Mansûr'un halife olmasının hemen akabinde başlamış olması o hac'da iken inşa işlerinin başlaması için emir vermiş olabileceğini düşündürüyor. Hâlbuki o, 22 Haziran'da [754] Seffâh'ın öldüğünü öğrenmiş ve Kûfe'ye dönmüştü. Aksi hâlde, hemen (4-5 gün sonra) 27 Haziran'da Mekke'de inşaat işlerini başlatması mümkün olamaz. Çünkü bu işin başlaması için belli bir hazırlık süresine ihtiyaç var. Bu hazırlıklar için de kendisi Mekke'de iken emir vermiş olmalı…" şeklinde kendi görüşleri aktarılarak konu sonlandırılmış.

01- Kâbe Yapısı Sonuç Notları

K.A.C. Creswell Early Muslim Architecture (Erken Müslüman Mimarisi) kitabının birinci cildinin erken İslâm dönemi eserlerine dâhil ederek başladığı Kâbe konusuna (şüpheci) oryantalistlerden ve hayatı (aynen Haç ve hilal ihtiva eden mezarı gibi)

[132] [Avrupalı araştırmacılar sahn kelimesi ile "kenarlarda üzeri örtülü kısımları olan avlu'yu kastetmektedir].

oldukça karmaşık (bk, Res.294, s.1110) birisi olan sahte hacı Richard F. Burton'un ilk baskısını 1856'da yayımladığı "Pilgrimage To Mecca" isimli kitabından [133] "oryantalistlerin neden İslâm mimarisini araştırdıkları" hakkındaki anekdotunu alıntı yaparak, kendisinin de R.F. Burton'un bu görüşünü onayladığı intibaını uyandırmıştır[134].

Avrupalı İslâm mimarisi araştırmacılarının; "A- Kâbe, bu planıyla daha sonraki cami planlarını etkilememiştir" diyenler ve "B- Kâbe yapısı, bu plan / şekli ile daha sonraki cami planlarını etkilemiştir" diyenler şeklinde ikiye ayrıldıklarını, kendisinin de "etkilememiştir" diyenler grubunu desteklediğini ima edip sadece "B- etkilemiştir" diyenlerden Pope'un gösterdiği (alakasız) revaklı avlu iddiasını çürüten örnekler vermekle yetinmiştir. Ancak "Kâbe yapısının sahip olduğu 'küb' şeklindeki planıyla daha sonraki cami planlarını etkileyip etkilemediği" konusuna hiç girmemiştir. Hâlbuki bu alanda, gerek VIII. yüzyıla tarihlenen Doğu Afrika ve Etiyopya'nın güneyinde [135], gerekse XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da küb (Kâbe) planlı camiler olarak kategorize edilen cami planı uygulamalarının mevcudiyeti bilinmektedir[136].

Creswell, Kâbe yapısının 608 yılından itibaren başından geçmiş olan tamirler, yıkılmalar ve yeniden yapılmalar konusunda erken dönem Müslüman müelliflerin eserlerine dayanarak oldukça detaylı bilgiler aktarmıştır.

Kâbe'nin bina ve diğer tüm mimari yapı özellikleri açısından incelenediğinde kökeninin Habeşistan'dan geldiğinin (1906'da "Deutsche Aksum-Expedition" ekibinin araştırma ve analizlerinin sonucunda yaptığı yayınların ardından) netleştiğine dikkat çekmiştir. 608 yılında Kâbe'nin yeniden yapım işini (Ezrakī'nin), hem bennâ [mimar-usta], hem de neccar [marangoz] olan Bakum'un yaptığı görüşünü doğru bulduğunu,

---

[133] [Reinhard Schulze'un "Richard Burton in Mekka" (*West meets East, Klasiker der britischen Orient-Reiseliteratur,* ed. Christopher Bode*,* Heidelberg, 1997, s.101-116) isimli makalesinde "bu hatıratın gerçek seyahat notları olmayıp Badia y Leblich, 1807 (Ali Bey El Abbassi, 1805) ve J. Ludwig Burckhardt (Şeyh Hacı Ibrahim; 1814-15) gibi daha önce yayımlanmış eserlerden alıntı yoluyla masa başında hazırlandığını iddia edttiği" nakledilmiştir (bk, Nurettin Gemici, "Richard Burton Mekke'de", *İstem,* 2014, sy.24, s.223-239 (http: / / dergipark.gov.tr / download / article-file / 260957 15.07.2018); Dfbi bk, BÇ, s.85, dn.81. Bu kitabın Al-Madinah and Meccah vb. isimler altında farklı da baskıları mevcuttur, bk, BÇ, Res.292-293 s.1146].

[134] Bu durum Creswell'e ve kitabına Avrupalı (çoğunluğu "şüpheci" oryantalist) araştırmacılar yanında bir değer katsa da R.F. Burton bu kitabında İslâm ve Müslümanlar hakkında çok olumsuz şeyler yazdığı, Hac sırasında bir Müslümanın asla yapmayacağı (yalan söylemek, yanında taşıdığı çantasında sakladığı alkolü gizli gizli içmek gibi) davranışlarıyla güvenilmez bir kişi olduğunu kanıtlamıştır.

[135] Mark Horton, "Primitive Islam & Architecture in East Africa", *Muqarnas,* V8 1991, p.103-116; B. Finster, "An Outline of the History of Islamic Religious Architecture in Yemen"*, Muqarnas,* V9, 1992, s.124-147.

[136] Ali Kızıltan, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescidler*. İstanbul 1958; Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002 [Kubbeli Mescidler: Sakahane Mescidi, Halkabegüs Mescidi vb.], s.151-154; Oktay Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. yüzyıl),* İstanbul 1977; agy, *Osmanlı Devri Mimarisi,* c.1, İnkılap Kitabevi, 2. baskı, İstanbul 2004, [Gebze Orhan Camii] s.8; Aziz Doğanay, Beylikler Dönemi Mimarisi, Konya Kâbe Planlı Camileri [YL ve Doktora Ders Notları] yoluyla.

inşa sırasında kullanılmış olan (bir sıra taş, bir sıra ahşaptan oluşan almaşık) duvar örgü sisteminin (yukarıda detayları verildiği şekilde) Habeşistan kökenli olduğuna inandığını, ayrıca Bakum isminin kökeni üzerinde yaptığı araştırmanın mimarın da bir Habeşistanlı (Etiyopya) ve Kıptî (Hıristiyan) olduğuna işaret ettiğini belirtmiştir.

Bu noktada; şimdiye kadar Türkçe kaynaklarda[137] Kâbe'yi 608'de inşa etmiş olan Bakum'un Rum asıllı bir sahâbî olduğu, (diğer bir rivayete göre ise hem tüccar hem de mimar olduğu), fakat Süheylî [ö.1185] ve İbn Hacer el-Askalânî'ye [ö.1449] göre ise Kâbe'yi inşa eden ve Hz. Peygamber'e minber yapan kişinin aynı Bakum isimli şahıs olduğunun belirtilmiş olması bu konuda çelişki ve karışıklıklara sebep olmaktadır.

Creswell'in bu bölümün devamında hiç alakası yokken; "*Müslümanların Hicret'ten Önce Mekke'deki İbadetleri Hakkında Bir Bilgi Mevcut Değil"* başlığı altında; "…[Hz.] Muhammed taraftarlarının (Mekke'de iken) Erkam'ın evinde zaman zaman toplanmalarının dışında nasıl ve ne şekilde ibadet ettikleriyle ilgili bir bilgi bulunmadığını…" yazmış olması, Hz. Peygamber ve sahâbelerinin Hicret'ten önce 622 yılına kadar (~616 civarı indiği kabul edilen Tâhâ Suresi 130. ayeti ile günde 5 vakit namaz kılınmasının emredilmiş olması hasebiyle) Kâbe avlusunda ve evlerinde "namaz" kıldıkları yönündeki rivayetlerin varlığından bahsetmemiş olması anlaşılması zor bir durum oluşturmuştur.

Creswell, "Kâbe'nin 608'deki inşası sırasında, Hacerülesved'in bulunduğu köşeye yerleştirilirken Hz. Peygamber'in bu çok önemli taşı duvardaki eski yerine kimin yerleştireceği konusunda kabilelerin arasında çıkan anlaşmazlığı hallettiği" şeklinde Türkçe kaynaklarda (Ezrakī, I, 62-66, 322-329 yoluyla)[138] çok sık tekrar edilen bilgiyi görmemiş ve duymamış gibi davranmaktadır.

Ezrakī kaynak gösterilerek, Kâbe'nin 608 yılında yeni baştan yaptırıldığında içindeki sütunlar üzerine önceki dönemlerden bilinen peygamberlerin (örneğin Hz. İbrâhim'i fal okları atarken ve Hz. Îsâ'yı annesiyle birlikte gösteren) resimlerinin yapılmış olduğu, bu resimlerden Hz. Meryem ve Hz. Îsâ'ya ait olanlar dışında tüm diğerlerinin 630'da Mekke'nin fethinin ardından Hz. Muhammed'in bizzat emri ile Fadl bin Abbas tarafından silindiği, (yine Ezrakī yoluyla) bir başka rivayette ise "bu resimleri silen kişinin Şeybe olduğu" belirtilip, Şeybe'nin da aynen Fadl b. Abbas gibi resimleri

[137] Sadettin Ünal, "Kâbe", *DİA*, XXIV, 2001, s.16; L. Çakan, "Bakum er-Rûmî", *DİA,* IV, 1991, s.548 vb.
[138] Bk, Ünal, Kâbe, *DİA,* s.16; Salim Söğüt, "Hacerülesved", *DİA,* XIV, 1996, s.433-435; Çakan, Bakum er-Rûmî, *DİA*, IV, s.548.

nasıl sildiğini tarif eden sözleri (Şeybe'nin hangi Şeybe olduğu hakkında hiçbir bilgi verilmeden) aktarılmıştır.

Bu olayla ilgili *DİA,* Kâbe maddesinde, M.S. Küçükaşcı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn* (Doktora tezi, İstanbul 2003) ve Y.Can, *İslamın Üç Kutsal Mabedi*, İst. 2008 gibi sadece Kâbe'ye hasredilmiş (ve Ezrakī'nin eserini[139] de kaynak gösteren) yayımlarda, "fethin ardından Kâbe'nin putlardan temizlendiğinden" bahsedilmesine rağmen duvarlardaki tasvirler ile, Hz. Meryem-İsa tasvirinin silinmediği konusunda hiçbir şey söylenmemiştir. İ. Sarıçam ise Buhari, Salât, 81'i kaynak göstererek; "*Mekke'nin fethinde Hz. Peygamber'in Beytullah'ı içindeki resim ve putlardan temizlettirdikten sonra Bilâl ve Üsâme ile birlikte içeri girip namaz kıldığı"* bilgisi verilmiştir[140]. Diğer bir kaynakta ise Ezrakī'de verilen rivayetin zayıf olduğu belirtilmiştir (bk, T. Başoğlu, *DIA*, Resim, XXXIV, 2007, s.580)[141]. Buhari, Tefsir, 17 / 12 ve Buhari, Sahih c.3, s.62'de ise sadece "…Hz. Peygamber Kâbe'deki putları ve Hz. İbrahimin elinde ok tutan resimlerini temizlettirdi…" şeklinde İbn Abbas yoluyla gelen rivayet nakledilmiştir. İngilizce kaynaklarda da farklı aktarımlar mevcuttur[142].

---

[139] Ezrakī'nin *Ahbar'u Mekketi'l- Mükerreme ve Mâ Câe Fîha mine'l Âsâr* isimli (ts) bir baskısı *Kâbe ve Mekke Tarihi* adıyla Arapçadan Türkçe'ye Y. Vehbi Yavuz tarafından tercüme edilip *Kâbe ve Mekke Tarihi,* Feyz. Yay., ist. 1974-1983 arasında yayımlanmıştır. Bu tercümede Mekke fethinde Hz. Peygamberin Kâbe içindeki putları kırdığı, daha sonra Kâbe'nin içinde namaz kıldığı konuları arasında Creswell'in ilk bahsettiği Peygamberin Fadl b. Abbas'a resimleri sildirme olayı yerine Cabir b. Abdullah ve Amr b. Ubeyd yoluyla "Hz. Peygamberin fetih günü Kâbe'nin içindeki suretleri Hz. Ömer'e sildirdikten sonra Kâbe'ye girip namaz kıldığı şeklinde rivayet edilmiştir (bk, *age,* 1983, s.162). ikinci bahsettiği rivayet de, aynen Creswell'in yazdığı gibi Kâbe'nin içindeki direklerin üzerinde silinmeden kalmış olan Hz. Meryem ve Hz.Îsâ resimlerini gördüğünü söyleyen kişilerin daha sonra anlattıkları şekilde (İbn Cüreyc yoluyla): "*Süleyman b. Musa eş-Şami'nin Atâ b. Ebi Rebah'a şöyle sordu (ben de dinliyordum): Beytullahın içindeki Meryem ile İsa'nın suretlerine yetiştinmi? Ata b. Ebi Rebah: Evet yetiştim. Orada kucağında Hz. İsa olduğu halde Meryem'in altın yaldızlı bir suretini gördüm. Beytullah'ın içinde o zaman altı adet suvari [*] direk bulunuyordu. Bunlar aşağıda çizilen şekilde bulunup [**], Meryem oğlu İsa ile annesi Meryem'in suretleri kapının önündeki direklerin üzerinde bulunuyorlardı."* dedi. şeklinde (birkaç versiyon halide) anlattığı aktarılmıştır (bk, *age,* s.161-162). *["..*altı adet suvari direk bulunuyordu.."* cümlesinde ve anlatımın diğer versiyonlarında tercih edilen "süvari direk" tarifi "resimli direk" anlamında kullanılmış olsa gerektir. * metinde "…aşağıda çizilen şekilde… denilmiş olsa da Türkçe tercümede bununla ilgili bir şekil verilmemiştir].

[140] Bk, "Hicâbe", *DİA*, XVII, s.432; Yetkin, *İslâm Mimarisi,* 1965, s.49'da bu olaydan (Ezrâkî'nin Wüstenfeld baskısı Creswell'in "İslamda Resim…" makalesi kaynak gösterilerek) kısaca bahsedilmektedir.

[141] Ayrıca (Türkçede "Fazl" olarak geçen) Fadl b. Abbâs hakkında birçok kaynakta bilgi bulunmakla birlikte hiçbirisinde onun Mekke'nin fethinin ardından Hz. Peygamber'in talimatı ile Kâbe içindeki sütunlarda bulunan resimleri sildiğinden bahsedilmemektedir (bk, S. Başaran, "Fazl b. Abbâs b. Muttalib", *DİA*, XII, 1995, s.272-3).

[142] https: / / www. kalamullah.com / Martin%20 Lings / muhammad_mar tin_Lings. pdf adresinde M.Lings, *Muhammad: His Life Based on the Earliest Sources*, p.300, ref: al-Waqidi, Kitab al-Maghazi 834; Azraqi, *Akhbar Makkah* vol. 1, Leipzig 1858, p. 107, Laubnan 1964, p.110 Avrupa tercümeleri kaynak gösterilerek bu olayla ilgili "Hz. Peygamberin Kâbe iç duvarlarında bulunan resimlerden Hz. İbrahim resmi hariç herşeyi Hz. Osman'a sildirdiği" şeklinde farklı bir versiyon yer almaktadır. Aynı kitabın Islamic Text Society London 1983 baskısı s.300'de (Wakıdî, s.843, Azraqî Wüstenfeld ed. I, s.107 yoluyla): "Hz. Peygamberin ellerini Hz. İbrahim'in resminin üzerine kapatarak Osman'a (b. Talha) diğer tüm resimlerin nasıl yıprandığına bakmasını söylediği" nakeldilmiştir. Yine bu kitabın Türkçe tercümesinde de: "…Peygamber, korur gibi elini ikon'un üzerine koyup Hz. İbrahim dışındaki bütün resimlerin nasıl bozulduğuna dikkat etmesini söylediği"

Kâbe çevresinin genişletilmesi hakkındaki çalışmalarla ilgili olarak, bu genişletmelerin ilkinin "Hz. Ömer tarafından 17. yılın Receb ayında (Temmuz-Ağustos 638), umre yapmak için Mekke'ye gelip burada kaldığı 20 günlük süre içinde gerçekleştirildiği", bazı yazarların ise "Hz. Ömer'in bu genişletmeyi bir süre önce Mekke'de, Hz. İbrâhim makamını dahi sürükleyip götürecek kadar kuvvetli gelmiş olan sel felaketinin ardından yaptırdığını" yazdıkları, ayrıca bu sırada Kâbe'nin avlusuna yağmur sularının akıp gitmesi için kanallar ile etrafına da insan boyunda bir duvar yaptırıldığı" şeklinde bilgileri aktarmıştır. Müelliflerin bu genişletme işinin ne zaman yapıldığı konusunda iki farklı tarih üzerinde ittifak ettiklerine dikkat çekilmiştir.

Bu konunun detaylarıyla ilgili Türkçe kaynaklarda İkinci kez genişletilmenin de "Halife Hz. Osman döneminde (Mekke Harem-i Şerîfi'nin avlusunun etrafındaki evlerin 26 / 646-47'de kamulaştırılıp satın alınması yoluyla) yapıldığı, bu sırada avluya üzeri örtülü revaklar da yaptırıldığı, Hz. Osman'ın bu olaydan 2 yıl sonra da kendisi için Mekke'de (ez-Zavra olarak anılan) bir ev yaptırdığı" şeklinde özellikle ilk revakların ne zaman yapıldığı ve Hz. Osman'ın Kâbe'ye yakın bir yere kendisi için (belki dârü'l-imâre olarak) bir ev yaptırdığı şeklinde Türkçede hakkında fazla bilgi bulunmayan mimarî faaliyetlerden bahsedilmiş olması dikkat çekmektedir[143].

Creswell, Muâviye'nin Hz. Osman döneminde vali iken Şam'da Kubbetü'l Hadra isimli bir darü'l-imare yaptırdığını ve bunun bir kapısının mescidin maksuresinin içine açıldığını Mukaddesi'nin yazdığını (*EMA,* c.1, bl.1, s.40-41), Muâviye'nin halifelik devrinde Fars-Iraklı ustalara Irak taşından Mekke'de er-Rukn isimli bir konak yaptığını Agani, III, p.86 Lammens, "Etudes sur le regne du Calife omaiyade Moawia", 1st, *M.F.O.B.,* II, p.137 yoluyla (c.1, bl.1, s.64, dn.1) yoluyla nakletmiştir. Creswell, ayrıca Muâviye'nin izniyle (665 civarı) Basra valisi Ziyad'ın yeniden yaptığı ulucamiye, Fustat valisinin de Amr camiine minare yaptıklarını (Belâzürî yoluyla, s.45) belirtmiş ancak bu inşa olaylarının detaylarına girmemiştir.

İslâm siyasî tarihinde önemli bir yer tutan, Muâviye b. Süfyân'ın kendisinden sonra halifenin seçim yoluyla değil de atanma yoluyla belirlenmesini birçok zorlukla kabul ettirip oğlu Yezîd'i veliaht atadığı, (Muâviye'nin) Nisan 680 yılında vefatının akabinde Yezîd'in halife olduğu fakat Yezîd'e biat etmeyen Medine'deki bazı sahâbe ve

---

nakledilmiştir (bk, M.Lings, *İlk Kaynaklara Göre Hazreti Muhammed'in Hayatı* (çev. N. Şişman) İz Yay., İst. 1991, s.414).

[143] Cres., *EMA,* c.1, bl.1, s.41, dn.4, Muqaddasi, p.159; Ranking's transl., p.162.

sahâbe çocuklarının lideri durumunda olan Hz. Hüseyin'in, Kerbelâ mevkiinde (Sa'd ibn Vakkās'ın oğlu Ömer[144] komutasındaki Yezîd'in askerleri tarafından durdurularak) 10 Ekim 680 yılında katledildiği, bu olayın ardından da Yezîd'in, Mekke'de halife seçilen Abdullah b. Zübeyr'i ortadan kaldırmak için bir ordu gönderip bir süre şehri kuşattırdığı, fakat kuşatmanın başarılı olamadığı, Yezid'in, üç yıl hazırlanarak kurduğu büyük bir orduyu (bu defa Müslim bin Ukbe komutasında) önce 28 Zilhicce 63 / 28 Ağustos 683 yılında Medine üzerine gönderip savunmanın kırılmasıyla şehirde katliam yapılmasına izin verdiği [Harre Savaşı] nakledilmiştir. Ordunun Medine'den sonra Mekke'ye yöneldiği [yolda Müslim b. Ukbe'nin ölmesi üzerine Husayn b. Numeyr es-Sekûnî'nin komutan olarak atanıp][145], 24 Eylül 683'ten itibaren sonraki 1-2 ay boyunca şehrin kuşatma altında tutulduğu, (top atışları vb.) bu saldırılar ve savunma sırasında Kâbe'nin alev alarak yandığı, aslında 10 Kasım'da ölen Yezîd'in ölüm haberinin 27 Kasım'da Mekke'ye ulaşmasından sonra kuşatmanın kaldırıldığı şeklinde anlatımlar yapmıştır.

Yaklaşık iki ay süren Mekke kuşatmasının 27 Kasım'da kaldırılmasının ardından 684 başında Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'yi tamamen yıkıp, Hz. Muhammed'den duyduğunu söylediği şekilde (Hz. İbrâhim'in temelleri üzerine) yeniden yaptırdığı, bu kuşatma sırasındaki tahribat ve yangın sebebiyle ikisi büyük, biri küçük 3 parçaya bölünen Hacerülesved'in parçalarının yeniden birbirine yapıştırılarak inşaatın tamamlanmasının ardından eski yerine konduğu şeklinde İslâm mimarisi ve tarihinin iç içe geçtiği önemli olaylar aktarılmıştır.

Creswell, "Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'yi Hz. İbrâhim'in temellerine göre yeniden yaptırdığı, bu inşaat sırasında Yemen'den Habeşli Ebrehe'nin yaptırdığı meşhur kiliseden getirilen mozaikleri ve üç tane de üzerinde polikrom süslemeler bulunan mermer sütunu da inşaata dâhil edip kullandığını" nakletmiştir. Türkçe kaynaklarda İbn Zübeyr'in Yemen'deki kiliseden mermer sütun getirttiğinden bahsedilmeyip, aksine bu inşa sırasında ahşap direk kullandığı belirtilmiştir (bk, Ünal, "Kâbe", *DİA*, XXIV, s.15).

Creswell, (yine Ezrakī yoluyla) iç duvarların alt kısımlarına mozaik uygulandığı ve bu mozaik işlerinin ise Kubbetü's-Sahre'de kullanılmalarından sekiz yıl daha önce

[144] Bazı kaynaklarda da Ömer b. Sa'd'ın bu katliamdan (642'de İslâm ordusuna yenilip kaçan) Sâsânî kisrâsı III. Yezdıgird'in kızı Şehri Banu ile Hz. Hüseyin'in evliliğinden doğmuş olan oğlu Zeynelâbidîn'i Kerbelâ'dan sağ kurtaran kişi olduğu da belirtilmiştir (bk, https: / / www. facebook.com / Dr.Serdar Demirel / posts / 49261 1917457794; https:/ / www.youtube.com / watch?v=15f__kbDj_4 (05.05.2017).
[145] Hakkı Dursun Yıldız, Abdullah b. Zübeyr, *DİA*, I, 1988, s.145-146.

olduğu için İslâm'da ilk ve en eski tarihli kullanılmış mozaikler olduğu ve İbn Zübeyr'in Kâbe'nin etrafına 2,5m. genişliğinde kaldırım gibi yükseltilmiş bir zemin yaptırdığı yönde bilgiler de aktarılmıştır.

Abdullah b. Zübeyr'in 684 inşasında kullandığı mozaiklerle ilgili bilgiler (Ezrakī kaynak gösterilmesine rağmen) Türkçe kaynaklarda bulunmamaktadır. Creswell'in bu yönde aktardığı bilgiler Kâbe'nin yeniden yapılışları hakkında sanat tarihi açısından yapılacak araştırmalar için önemli bir kaynak oluşturacaktır.

Creswell, "684'de Abdullah b. Zübeyr'in Hz. İbrahim planı üzere yaptığı Kâbe'yi, (692'de Emevi ordusu tarafından uygulanan uzun süreli kuşatma sırasında tekrar zarar gördüğü için) ordunun komutanı Haccâc'ın tamamen yıktırıp önceki Kureyş planı üzerine yeni baştan yaptırdığını" belirtmiştir. Türkçe kaynaklarda ise "Haccâc'ın Kâbe'yi tamamen yıktırmadığı, sadece zarar gören yerleri tamir ettirip diğer kısımlarına dokunmadığı" şeklinde aktarımlar mevcuttur (bk, M. Tahir el-Kurdi, III, 235 yoluyla, Ünal, "Kâbe", *DİA,* s.16).

Ezrakī'nin kitabında: "Abbâsî Halifesi el-Mansûr Kâbe avlusunda bazı genişletmeler yaptırarak girişlerden birisini mermer sütunlar üzerinde tonozlu bir şekilde yaptırıp, buranın cephesini, mozaiklerle kaplattı" şeklinde yazılı olduğunu nakleden Creswell, (Kutbeddin'in yazdıklarını görmemiş olan) bazı sonraki yazarların bunları: "Mansûr'un buraya taç kapı gibi bir şey yaptırdığı" şeklinde anlayıp nakletmelerinin yanlış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca (Ezrakī; "Mansûr mermer sütunlar üzerinde tonozlu bir giriş yaptırdı" şeklinde yazmış olsa da) Kutbeddin'in bu tür bir yapıdan bahsetmeyip; "Mansûr'un yaptırdığı iş, avlunun etrafını dolaşan bir sahndan ibaretti" şeklinde yazdığına dikkat çekmiştir.

Creswell, (bazı yazarların Mansûr'un yaptırdığını iddia ettiği) altın renkli mozaiklerle kaplı Bâb Benî Cum'a kapısı üzerinde siyah renkle yazılmış olan kitâbeyi Ezrakī ve Kutbeddin'in 865 yılı civarı bizzat gördüklerini söyleyip kitabede yazılı olan inşaatın başlangıç ve bitiş tarihlerini naklettiklerini de aktarmıştır.

02- MESCİD-İ NEBEVÎ

a-Katalog No. ve Eser Adı : 02- Mescid-i Nebevî

b-Bulunduğu Yer : Medine, Suudi Arabistan

c-İlk İnşa Tarihi : 622-623

d-İlk Yapılış Maksadı : Mescid (ve Hz. Muhammed ile ailesi için odalar)

e-İlk Mimarı / Ustaları : Hz. Muhammed ve arkadaşları

f-Tamirleri, Yeniden Yapımı : 627, 634, 639, 646, 709, 1258

g-Mimari Özellikleri : Yaklaşık 100 x 100 zirâ (~51 x 51m^2) ölçülerinde, etrafı alçak duvarlarla çevrili, üzeri kısmen örtülü, duvarların dış kenarları hendek gibi kazılarak zemini yükseltilmiş, doğu tarafında Hz. Muhammed'in eşleri için kalacak odalar bulunan, üç cephesinden avlusuna girişleri olan tek katlı mescid.

h-Son Kullanımı / Durumu: Genişletilmiş mescid / cami

MESCİD-İ NEBEVÎ

[Hz.] Muhammed'in Evinin İnşa Edilmesi

Creswell konuya; inceleyeceği mimari eserlerin başına "[Hz.] Muhammed Medine'ye hicret ettiğinde ilk yaptığı, dolayısıyla da Müslümanlar tarafından yapılan ilk mimari yapı olması hasebiyle, [Hz.] Muhammed'in Medine'deki evini koymayı uygun gördüğünü" açıklayarak başlamış.

Devamında, "…[Hz.] Muhammed, Medine'ye hicret edince kendi ailesi için o zamanki Arap geleneğine uygun olarak büyük avlulu bir ev (Dâr) yaptı (s.7, dn.1)[146]*, sonra bu geniş avlulu evi mescide çevirmek durumunda kaldı. Caetani de (1869-1935) bu konuda ciddi araştırmalar yaptı ve sonuç olarak bu fikre ulaştı (dn.3)[147]. [Hz.] Muhammed'in biyografisi üzerinde çalışan araştırmacılar, konunun asıl tarafını kavrayamamışlar, hepsi [bu olayı] sanki '(o nun) bu yapıyı yapmaktan asıl maksadının bir ibadet yeri [mescid] yapmak olduğu ve mescid yapılmışken yanına ailesi için de barınak ve odalar yapmanın daha mantıklı ve uygun olduğu için böyle yaptığı' şeklinde yansıtmışlar. Hâlbuki tam tersi, Caetani'nin de çok uzun ve detaylı yaptığı araştırmalar sonucu *Annali dell Islam* kitabında ortaya koyduğu '[Hz.] Muhammed, burasını kendi ve ailesinin özel kullanımı (hanımları, kızları, damatları) için, o devirde yaygın olan

[146] Caetani, *age.,* I, p.437, *[Caetani, Leone, (1869-1935), ilk devir İslâm tarihi çalışmalarıyla tanınan İtalyan şarkiyatçısı, *Chronographia islamica* (I-V, Roma 1912-1918) ve *Annali dell'Islâm 1905-1926*, (10 cilt) en meşhur iki eseridir (dfbi bk, Mahmud H. Şakiroğlu, "Caetani, Leone", *DİA,* VI, 1992, s.545)].
[147] Caetani *age*., I s.432 & 438; Lammens, "Ziad b. Abihi", *Rivasia dagli Sudi Orientali,* IV, s.30.

geleneğe uygun bir planda yaptı' (s.6, dn.3) şeklindeki görüşü o zamanın gerçekleri ile daha çok örtüşüyor ve daha doğru. [Hz.] Muhammed'in evi Arapça'da dâr olarak adlandırılan türden idi. Dâr; etrafı duvarlarla çevrili bir avlu ile avlunun kenarlarında aile için yapılmış odalardan oluşan ve ailenin ortak yaşam alanı olan yerlere denirdi. Caetani, Buhari'den [yazılı olaylardan] örnekler vererek [c.1 bl.1, s.6, dn.5] [148], Medine'de yapılan bu binanın mescid olarak değil de [Hz.] Muhammed ve ailesi için Arap yaşam geleneklerine uygun olan bir ev, yani yaşam yeri olarak yapıldığını iddia ediyor…." şeklindeki Caetani ile tam örtüşen, kendisinin de benimsediği iddialardan bir kısmını alıntı yaparak aktarmış.

İlkel Yapının Planı ve Detayları

Başlığı altında, Mekke'den hicretin ardından Medine'de "[Hz.] Muhammed'in evi" [Mescid-i Nebevî] olarak adlandırdığı binanın yapılış nedenlerini anlatmaya devam eden Creswell: "…Yapı; yaklaşık 100 zirâ -kareye yakın (56 yarda) [~51-52m.] bir plana sahipti (c.1 bl.1, s.7, dn.5)[149] duvarların yüksekliği de 6-7 zirâ (~10 feet) [~3,05m.] idi. Bakī kabristanının sol tarafındaki Bakī el-Habhaba vadisinden getirilen toprağın çamurundan yapılan kerpiçlerle duvarlar örüldü. Önceleri avlunun üzeri tamamen açıktı fakat sahâbelerin gündüz vakit namazlarında kuvvetli güneşin altında çok rahatsız olduklarından şikâyet etmeleri sonucu hurma (palm) ağaç gövdeleri sütun olarak kullanılıp sundurma (portico) kısmı yapıldı ve üzeri yine hurma yaprakları birbirine örülüp çamurla sıvanarak örtüldü. Mescidin başlangıçta üç kapısı vardı: [1] Ana Kapı; güney duvarında ve mü'minlerin giriş ve çıkışı için, [2] Bab-ı Âtika veya Bab-ı Rahman, [3] Bab-ı Osman veya Bab-ı Cibril; bu kapıyı [Hz.] Muhammed kullanıyordu. (s.7)

İlk planda doğu duvarının güney alt kısmında, [Hz.] Muhammed'in iki hanımı (Sevde ve Âişe) için 'hücre' denilen ve içinde hurma ağacından malzemelerle (içinde 1-2 küçük odası bulunan) iki farklı hücre / ev de yapılmıştı [bk, CrF.7a, BÇ, s.109]. Bunların avluya açılan kapıları vardı. Daha sonra [Hz.] Muhammed başka hanımlarla evlendikçe (sayıları dokuza çıkıncaya kadar) bu hücrelerin yanına ilave olarak yine kerpiç malzeme, hurma ağacı dalları ve yaprakları kullanılarak başka hücreler de

[148] S.9, dn.8'de Buhari'nin 870'te ölmüş olan en gelenekçi, güvenilir bir otorite olduğunu ve Caetani'nin bu konuyla ilgili olarak Buhari'den verdiği örneklerin Krehl'in (*Bukhari, Sahih*, Krehl's ed., I.p.401; transl. of Houdas & Marçais, I, p.514) edisyonundan alındığı belirtilmiş.

[149] Creswell, bu ölçüleri İbn Sa'd'dan (I, p.2, II. 13-27) aldığını; "her ne kadar Semhudî (ö.1506) ile ondan alan Diyarbekrî mescidin ölçülerinin 70 x 60 zirâ (cubit) olduğunu yazmış olsalar da erken dönem Müslüman yazarların çoğunluğu 100 x 100 zirâ görüşünü benimsemiştir" deyip bu görüşün doğru olduğunu iddia etmiş ancak bu görüşte olan İbn Sa'd'dan başka bir isim vermemiştir (dfbi bk, s.131).

yapıldı. Bu hücreler (avluyu) çevreleyen doğu duvarının dışına dayanıyor ve avluya açılıyor şekilde inşa edilmişlerdi, hücrelere girmek için avludan geçmek gerekiyordu, her biri 6-7 zirâ^2 (~2,5-3m^2) ölçülerinde idi (s.8.dn.1-2)[150]. Önceleri bu açıklıklarda (musûh denilen) kaba kumaştan perdeler asılı idi. Bu ilkel hücreler hakkındaki bilgileri, bizzat görmüş olan şahitlerin anlattıklarından dinleyerek, *Tabaqat* kitabında nakleden İbn Sa'd'dan [ö.845] öğreniyoruz…" diyerek İbn Sa'd'ın bahsettiği; 88 / 707'de Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik'in emriyle Medine valisi Ömer b. Abdülaziz idareciliğinde, Mescid-i Nebevî (yeniden yapım için) yıkılmadan önce, Peygamber'in eşlerinin hücrelerini görmüş olan Abdullah b. Yezîd'in anlattıkları ile diğer ilave bilgileri oldukça uzun bir şekilde direkt alıntı yaparak nakletmiş (s.9, dn.1)[151].

Abdullah b. Yezîd'in anlattıkları arasında "…[Hz.] Muhammed, Duma seferindeyken hanımlarından Ümmü Seleme, kendi hücresinin mescidin avlusuna bakan ön tarafına kerpiçten bir duvar ördürdüğü, sefer dönüşünde bunu gören Peygamber'in 'bu duvarı yaptırmasının sebebini sorduğu', Ümmü Seleme'nin de 'avludaki bazı erkeklerin bakışlarını kesmek için' şeklinde cevap verdiği, bu cevaba karşılık olarak [Hz.] Muhammed'in de: 'Ey Ümmü Seleme, mü'minin servetini yiyip bitiren en kârsız şey [iş,yatırım vb], binadır' (building) dediğini H. Lammens yoluyla naklettikten [152] * sonra, [707'de] bu odaların yıkılarak, genişletilecek olan mescide katılması emirnamesinin Vali Ömer b. Abdülaziz'e ulaşıp da halkın önünde açıktan okunduğunda bunu duyan bazı insanların çok üzülüp 'bu hücrelerin sonraki nesillere ibret ve örnek olmaları için yıkılmamaları gerektiği' yönde konuştuklarını…" aktarmış.

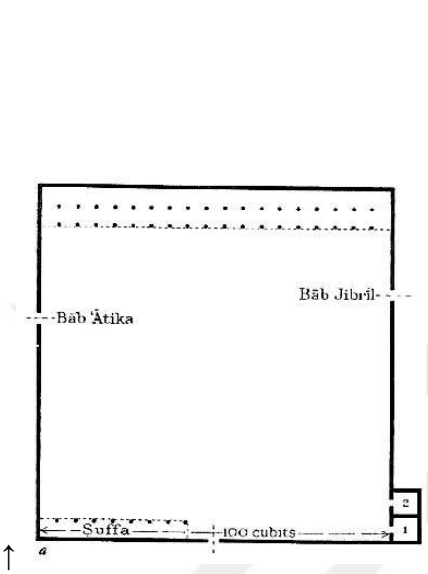
"[Hz.] Muhammed'in ailesi için yapılan bu odalar son derece sade, basit şeylerdi" deyip [Hz.] Âişe'nin*; "Biz bazen birisi et vb. yiyecek bir şey gönderinceye kadar bir ay geçerdi ve yemek pişirecek bir şey bulamadığımızdan hiç ateş yakmadığımız olurdu, sadece su ve hurma ile idare ederdik"* şeklindeki sözlerini

[150] Cres. Hut: [Tr; hücre, kulübe, oda vb.] denilen bu yapıların ilk 4 tanesinin iki bölmeli (iki küçük odalı) olduğu, sonradan ilave edilenlerin ise bir veya iki odalı şeklinde yapıldığı belirtilmiş.(El-Ömerî, Mesalik el-Absar, I, s.126; Semhudî, s.106-9, Caetani age. I. s.377-8 vd.yoluyla)

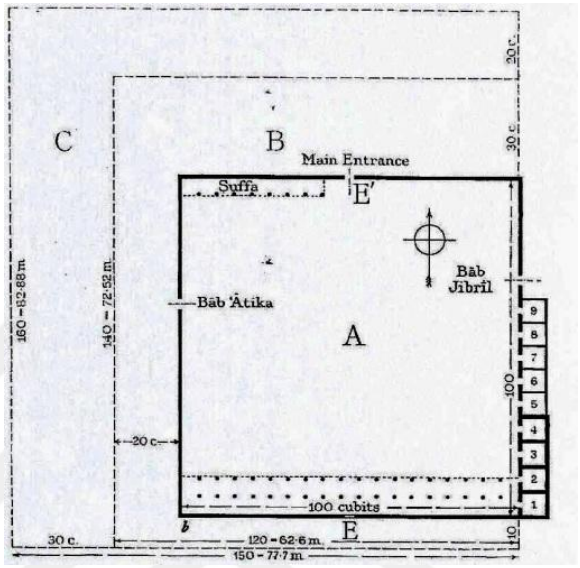
[151] Bu; *"Muir'in Life of Muhammed* (Weir's ed.) pp.534-5'deki anlatımının bir versiyonudur. Bu olaydan Taberî, II, pp.1192-4'te de kısaca bahsedilir", denilmiş [Abdullah b. Yezîd hakkında bilgi verilmemiştir].

[152] Cres., *EMA,* c.1, bl, 1, s.11, dn.3-4; dn.3:*Tabaqât* , I, p.181, II, 7-8; dn4: H. Lammens'in "de Etudes sur le regne de Calife Omaiyade Mo'aviwia I", *The Melanges de la Faculte Orientale Beyrouth*, II, p.130. *[yapılan araştırma da bu hadisin İbn Sa'd'ın (ö.777-845) *Kitâbü't-Tabakāti'l-Kebîr* isimli eserinde mevcut olduğu anlaşılmıştır (İhsan Abbâs, Beyrut, 1968, c.1, s.499 yoluyla, bk, EK2, Res.217, s.1072). Ancak uzmanlar "İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ındaki hadislerin güvenilirlik açısından Kütüb-i Sitte ve Kütüb-i Tis'a gibi meşhur hadis kitaplarından daha sonra geldiğini" belirtmektedir (M.Ü. İlahiyat Fak. Hadis Anabilim Dalı, Dr. Öğr. Üyesi Ataullah Şahriyar yoluyla)]. Creswell'in aktardığı bu olay ve hadis konusuyla ilgili açıklamalar için bk, K2, Sonuç Notları, s.127-138.

naklederek “onun odasında [sadece] yerde hasır, duvarlarda su, süt, bal gibi şeyleri saklamak için asılı deri [tulum] türü eşyalar vardı ve sadece Âişe’nin evinde [Hz.] Muhammed’in kendine ait (gece ibadetleri için kullandığı) ayrı küçük bir odası vardı, bunun dışında başka bir yerde kendine ait [özel] bir odası, evi vs. yoktu”[153] demiş.

Fg. 8 (CrF.7a)

Fg. 9 (CrF.7b) [154]*

Fg. 8 (CrF.7a) [Hz.] Muhammed’in Medine’deki evi [623-624 arası] planı (kıble yönü Kudüs)
Fg. 9 (CrF 7b) Kıble Kâbe yönüne değiştikten ve diğer odalar ilave edildikten [629’dan] sonraki planı
*[CrF-7b İç kısımlar; 7b-A: ilk hâli (100m x 100 zirâ / ~51m. x 51m.); 7b-B; Hz. Ömer’in genişletmesi (62m. x 67m), 7b-C; Hz. Osman’ın genişletmesinden sonraki hâli (160m x 150 zirâ , ~82m. x 78m.)

“… Avlunun güneybatı köşesinde, evsiz arkadaşlarının kalmaları için yapılmış üzeri örtülü bir alan (suffe-sofa) vardı. Tüm yapı (Âişe ve Sevde için yapılan iki oda da dâhil), hicrî ikinci yılın Sefer ayında (Ağustos 623) tamamlandı. Belâzürî’nin yazdığına göre (farklı süre verenler olsa da) inşaat 7 ay sürdü, bu süre içinde [Hz.] Muhammed, Ebû Eyyûb en-Neccârî’nin[155] evinin alt katında kaldı ve arkadaşları ile görüşme ve konuşmalarını burada yapmaya devam etti. Bu uzun süre içinde avluyu arkadaşlarıyla toplu [günlük] ibadetler için kullandığına dair hiçbir kayıt yok, burayı isteseydi bu süre içinde de (bu maksatla) kullanabilirdi ama kullanmadı, kullanmamış olması, da burasını mescid olarak değil sadece kendi ailesi için yaptırdığını gösterir.

[153] *Tabaqât* , I, p.180. I, 125-, p.182; Tabarî, II, pp.1192-4 ‘bu kısım Muir’in *Life of Muhammed*, Weir’s ed., pp.534-5‘ten özetlenmiştir’ denilmiştir.
[154] [Creswell’in kullandığı bu planda çizimi yapan kişinin imzası bulunmamaktadır. Türkçe yayınlarda Sauvaget’e ait olarak gösterilen planda da imza bulunmamaktadır bk, Res.198, c.2, s.1105). Bu planın orijinal çizimin kime ait olduğu belli değildir, ancak Sauvaget’in planda (Creswell’de olmayan) su kuyusu mevcuttur. Ayrıca Creswell, c.1, bl.1, s.27, dn.15’ de yapıda Babü’n-Nisa bulunduğunu yazmasına rağmen, Creswell’in, Sauvaget’in ve Y. Can’ın planlarında (Res. 197a, s.1105) Babü’n-Nisâ kapısı gösterilmemiştir].
[155] [Hz. Ebû Eyyûb el-Ensârî kastediliyor olsa gerektir].

Caetani'nin devamlı dikkat çektiği gibi, eğer [Hz.] Muhammed burasını en başından beri mescid olarak kullanmak için yaptırmış olsaydı, o zaman hanımları için yaptırdığı odaları mescidin dışına farklı bir planda yerleştirirdi, kapılarını avlunun içine açılır şekilde yapmazdı ve daha sonra bu sebeple meydana gelmiş birçok tatsız olay da, yaşanmazdı. Ayrıca avluya, Ashâb-ı Suffe denilen evsiz-fakir arkadaşları için başka kalacak yerler bulununcaya kadar geçici olarak yaptığı etrafı açık sofa yerine [onlar için de] mescidin kenarına odalar yaptırırdı, çünkü onlar da en zor zamanlarında onun yanında durmuş, destek olmuş ve kendisiyle beraber hicret etmiş, dolayısıyla en az hanımları gibi odalarda kalmayı hak edecek insanlardı…" diyerek bu iddialarına kendince açıklamalar getirmeye çalışmış[156].

Bu Ev Bir Cami Değildi, O Maksatla da Yapılmadı *[Ama]* ***Sonuçta Oldu***

Bu başlık altında Creswell, Mescid'in başlangıçta sadece [Hz.] Muhammed'in evi olarak yapıldığı yönündeki düşüncelerini anlatmaya devam ederek yine; "… [Hz.] Muhammed arkadaşlarıyla burada buluşur sohbet ederdi, boş vakitlerinde burada dizini altına alıp oturur, uygun zamanlarda avluda uyurdu. Kendisinden sonra [Hz.] Ömer ve [Hz.] Osman da aynı şekilde böyle yapmaya devam ettiler (Bukhari, Krehl's ed. I, p.130, II, 19-20). Rivayetlerde bahsedildiğine göre gelen geçen kervanlardan ziyaretçiler (ve bunların deve vb. hayvanları da) burada ağırlanırdı (*Bukhari,* I, p.121, son satır). Sadece Ashab-ı Suffe değil, Abdullah b. Ömer, [Hz.] Ali ve diğerleri de avluyu uyuma yeri olarak kullanıyorlardı. Bu sebeple hadis kitaplarında (örneğin; *Bukhari* I, p.122, I, 3) başkaları için de mescidde uyumaya izin olup olmadığı konuları için ayrılmış bölümler mevcuttur.

Köpekler yenilen yemeklerden artanları yemek için avluya serbestçe girip çıkıyorlardı. Avlu, develerin tutulduğu yer olarak da hizmet görüyordu, çünkü [Hz.] Muhammed'i ziyarete gelen Araplar develeriyle avlunun içine kadar giriyorlar ve görüşmeleri bitinceye kadar develer avluda bekletiliyordu (*Bukhari,* I, p.26, II, 2-3). İnsanlar, yerlere -namazdayken ve kıble yönü de dâhil- tükürebiliyordu. Bukhari, I, p.114, I. 5; p.115, I, II; p.144, I. 6; p.196, vd.).

---

[156] Bu konuda Hz.Peygamberin hayatı konusunda ciddi araştırmalar ve yayınlar yapmış olan Prof Dr. Muhammed Hamidullah "bina kurulurken hem ev, hem de mescid ihtiyacına da cevap vermek için inşa edildi" demiştir (bk, M. Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş,* (Terc., İ.S.Sırma), İstanbul 1981, s.60-61.

Birçok insan, [Hz.] Muhammed'in ne söylediğini merak ettiklerinden konuşmalarını dinlemek için gelip saatlerce avluda kalıyordu, özel işlerini halletmek için avluyu kullanıyorlardı. Bir defasında Ka'b b. Mâlik ve İbn Ebî Hadrad'ın bir borç meselesinden yüksek sesle tartışmaları [Hz.] Muhammed'i uyandırmış, O da sinirlenip perdeyi kaldırıp onlara sessiz olmalarını söylemiş (Bukhari, I, p.126, I. 2; p.129, I, II). Hatta [Hz.] Muhammed ve ailesini eğlendirmek için Sudanlı yerlilerin bu avluda vahşi dans gösterilerine izin verildiği ve peygamberin eşlerinin de onun arkasına saklanarak gösteriyi izledikleri rivayeti bile var (Bukhari, I, p.125, I. 8; p.242, I. 9; p.251, vd.), savaş esirleri de burada hurma kütüklerine bağlanarak tutuluyordu, hasta ve yaralılara da burada bakılıyordu.

İbn Hişâm'ın (s.915 son satır ve s.916, I. 7) bildirdiğine göre, 'İslâm'ı öğrenmek için uzaktan gelmiş (Sakifîler kabilesi gibi) Müslüman olmayanların kalması için avluya çadırlar konmuştu'. Avluda lamba da yoktu, akşam ibadetleri yakılan bir ateşin aydınlığında yapılıyordu. Ancak H9. yılda Temim ed-Dâri Şam'dan yağ lambaları (Ar. çoğulu kanâdil) getirip ahşap direklere asmıştı. Daha büyük lambaları (masâbih) ilk defa mescide astıran [Hz.] Ömer idi[157]. Her ne kadar [Hz.] Muhammed, ailesi ve Sofa'da kalanlar ibadetlerini bu avluda yapıyor olsalar da, buranın devamlı halkın toplu ibadetine açık bir yer olmadığını, 10 Zilhicce H2'de (3 Haziran 624) kurban bayramı namazını, Kuba yakınlarındaki Musallâ'da kıldırmış olması da gösteriyor. Aksi hâlde bu namazı mescidin avlusunda kıldırırdı. Bu durum [Hz.] Muhammed'in Kâbe'yi dinî sistemine dâhil etmeye karar vermesinin ardından gelen, ilk bayram namazı idi.

[Hz.] Muhammed, vefat etiği güne kadar bu evin halka açık bir ibadet yeri [mescid] olmasını istemedi ama zaman içinde gelişen olaylar, kademeli olarak avlu, bir mescid olarak halka açık bir mekân karakteri kazandı ve bu değişim onun ölümünden sonra da devam ederek, ancak yarım yüzyıl kadar sonra ve İslâm dininin de içinden geçtiği evrim sonucu burası bir mescide dönüştü. Çünkü Araplar göçebe idiler ve onları belli zaman ve yere bağlamak pek mantıklı değildi, O, her inanan insanın bulunduğu yerde ibadet etmesini tavsiye ve arzu etmişti.

[157] *EMA*, c.1, bl.1, s.10, dn.2; "Araplar lambayı Ermenilerden aldılar (bk, Cleramont-Ganneau, *Recueil d'archeologie orientale,* VIII, pp.216-20 ve Caetani, *age*., I, pp.378-9). Yağ lambası vb. şeyleri Müslüman Arapların bilmediği, Qındil (çoğ: qanadil) kelimesinin ithal olmasından anlaşılıyor. Kelimenin aslı Latince 'candela' önce Grekçeye oradan da Ermenilere geçmiş. Erken dönem Arap şiirlerinde rastlanan satırlar, Arapların kiliseleri aydınlatan lambalara ne kadar hayran kaldıklarını gösterir. Aynı şekilde Farsçadaki 'çerağ' kelimesi de Ermenicede 'ş'ıraga', Arapçada da siraj / sirac olarak görülür. bk, Guidi, *L'Arabie anteislamique,* pp.51-52 ve Cleramont-Ganneau, *age*., pp.186, 209-210" denilmiş.

[Hz.] Muhammed'e göre yeryüzünde sadece iki tane topluma ait ibadet yeri / mescid vardı; birisi Kâbe, diğeri de Mescid-i Aksâ. Kur'ân'da da sadece bu iki mescidden bahsedilir, Medine'deki mescidden hiç bahsedilmez [c.1, bl.1, s.10, dn.5'de İsrâ Sûresi, âyet-1 delil gösterilmiş[158]]. O dönemde zaten Kâbe müşrik Kureyşlilerin, Mescid-i Aksâ ise Greklerin kontrolündeydi. Zaten mescid kelimesi de Arapçada Muhammedîlere has bir yer değil, genel olarak 'dinî maksat için kullanılan yer' manasına geliyordu, daha sonraki zamanlarda her ibadet edilen yere mescid denildi. Bu sebeple de cami ve mescid terimleri, cemaatle namaz için adapte edildi…" şeklinde Caetani'nin (*age.,* I. pp., 442-4) görüş ve iddialarını aktardıktan sonra, "Bu konuya Kûfe ve Basra camileri konuları işlenirken tekrar değinilecek…" diyerek bu kısmı sonlandırmış.

Creswell, avlunun halka açık mescid olmadığını iddia etmeye bir sonraki "[Hz.] Muhammed'in Ölümü" (c.1, bl.1, s.15-16) başlığı altında da devam ederek; "…[Hz.] Muhammed'in 13 Rebîülevvel H11'de (8 Haziran 632) 63 yaşı civarındaki ölümüne kadar evinin avlusu hâlâ bir cami değildi, sonraki Halife [Hz.] Ebû Bekir de burasını aynı onun gibi kullandı. Ondan sonra Halife [Hz.] Osman da 35 / 655'te orada öldürülünceye kadar[159]* aynı şekilde kullandı…" şeklindeki iddiayı tekrar etmiş.

Devamında, Caetani'den (*age.,* pp.445-6); (Hz. Ali'nin hilafet merkezini kısa bir süreliğine 657'de Kûfe'ye taşımasından sonra, s.15, dn.13) "…Medine şehri ile bu mekânın, artık tamamen ve sadece Kur'ân'ın yarısından fazlasının indirildiği, peygamberin muzaffer askerlerini Arabistan'ın fethi için gönderdiği ve ölünceye kadar yaşadığı hatıraları ile dolu evi, sonunda da defnedildiği yer olarak kademeli bir şekilde herkese açık kutsal mekân / ibadet yeri anlayışının yerleşmesi yönünde gelişimini devam ettirip 54 / 674'te Kurban Bayramı namazının bu defa Musallâ'da değil, [Hz.] Muhammed'in evinde[160] kılınması ile bu değişim tamamlanmış oldu…" şeklindeki anlatımları aktararak, "bundan sonra da Medine şehri artık dünya işlerinden, imparatorluğun yönetim karmaşa ve sıkıntılarından uzak, Emevîlerin yarı-pagan devlet yönetiminden nefret eden gelenekçilerin, din âlimlerinin ve ilim meraklılarının eğitim, ilim öğrenme ve öğretmeleri için öncelikli bir merkez olma özelliğine yöneldi" demiş.

---

[158] [Creswell, Şihab ez-Zührî yoluyla Kütüb-i Sitte'de (Buharî, Enbiyâ 8; Müslim, Mesâcid 2) kayıtlı olan "…Üç mescide ibadet maksadıyla yolculuk yapılabilir…." hadisinden hiç bahsetmemiştir!].

[159] *EMA*, c.1, bl.1, s.40 *[Hz. Osman 655-56'da Mescid-i Nebevî'de değil kendi evinde öldürülmüştür, mescidde uğradığı suikast sonucu (644'te) öldürülen Hz. Ömer'dir, Creswell burada İsim ve tarih konusunda bir karışıklık yapmıştır].

[160] [Creswell "Muhammed'in evi" ile Mescid-i Nebevî'yi kastetmektedir].

Arap Coğrafyasında Mevcut Olmayan Mimari[161]

Creswell bu kısımda; "…İslâm'ın yükselmeye başladığı ilk dönemlerde Araplar, mimari açıdan bahse değer özellikleri olan bir yapıya sahip değillerdi, çok az bir kısmı yerleşik bir hayat yaşıyordu. İki çeşit yaşam barınak yerleri vardı; birincisi kurutulmuş toprak kerpiçlerden yapılmış evlerde oturanlar, bunlara 'Ehlü'l-Madar' denilirdi. İkincisi de develerinin (eğrilmiş) yünlerinden örülerek yapılmış çadırlarda yaşayanlar, bunlara da 'Ehlü'l-Veber' deniliyordu. Muhammedî işgalciler[162] (s.11, dn.2 oldukça bedeviydiler, onların evleri siyah çadırlardan, mezarları da çöl toprağından ibaretti. Seyrek vahalar vb. bölgelerde yaşayan merkezî Arabistan, bu zamanda olduğu gibi o zaman da kerpiç malzeme ve hurma kütüklerini kullanarak ortaya koydukları kaba mimari ile mutluydular. [Hz.] Muhammed'in bunları değiştirmek gibi bir niyeti de yoktu.

O'nun mimari açıdan hiçbir hırsı / ihtirası yoktu. İbn Sa'd onun şu: 'Bir mü'minin servetini en çok yiyip bitiren en kârsız şey / yatırım binadır' (building) sözünü kitabında nakleder[163]. Lammens de Mekke ile ilgili olarak; 'En zengin bankacılar (Kureyş kabilesi) bile, oldukça sade / basit ortamlarda yaşıyordu' der. En azından İslâm öncesi dönemde böyleydi. Arap şairleri, bu dönemden Mekke'nin büyük, zengin tüccarlarının ihtişamlı lüks bir hayatları olduğundan hiç bahsetmez. Saraylar hiç geçmez meşhur şiirlerde. Abidevi yapılar, dikkat çeken mimari, Mekke'de yoktu.

Küçük Kâbe yapısını bazen tamir etmek gerektiğinde de Mekkeliler yabancı ustalardan yardım almak zorunda kalıyorlardı. Bu sebeple olsa gerek ki Arapçadaki inşa ile ilgili kelime ve terimlerin hemen hepsi yabancı dillerden alınmıştır (s.11, dn.3) ve bu çok önemlidir [164] . Hicaz bölgesinde, etrafında duvarları olan tek şehir sadece Taif

---

[161] [Creswell; "Herzfeld bu bölümü okuyup benim c.1, 1932 baskısında 'İslam öncesinde Güney Arabistan' da Bilinmeyen Mimari' başlığı altında yazdığım şeylere katılmadığını, bu konuda kendisinin 'Handbuch der altarabischen altertumsk' isimli yayımında (pp.143-64) ve yine Grohmann'ın İslam Ansiklopedisindeki 'Ma'rib' makalesinde (III, pp., 280-94) bilgi bulunduğunu bana bildirdi" diyerek kendisinin *EMA*, 1932, c.1'de yazdığı bu iddialı başlık altında yazdığı şeylerin pek de doğru olmadığını, *EMA,* 1969, c.1, bl.1, s.10, dn.7'de itiraf etmiştir].

[162] [*("The Mohammadan Invaiders")* G. Bell, Uhaydır, p.vii yoluyla. Bu tür görüş ve bakış açısı Avrupalı şüpheci oryantalistlerin çoğunda özellikle L. Caetani'nin *İslam Tarihi* kitabında "barbarlar, düşman sürüleri vb. şeklinde oldukça çok görülmektedir. Dfbi bk, M. Asım Köksal, *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslam Tarihindeki İsnad ve İftiralara Reddiyye,* DİB Yay. Ankara 1986, s.13 vd.].

[163] T*abaqât* , I[2], p181, II.7-8, VIII. p.120. "Aynı hadisi Lammens de nakletmiştir" denilmiş. [Creswell aynı rivayeti c.1, bl.1, s.11, dn.3 ve s.40, dn.2'de (Ümmü Seleme'den naklen) iki defa daha tekrar etmiştir].

[164] *EMA*, c.1, bl.1, s.11, dn.5'te; "Fraenkel (S.) *Die Aramaischen Fremdwarter im Arabischen*, pp.1-30'da: Libna: kerpiç. Ajurr: tuğla. Qirmid: sıva, alçı. Siya: çamur. Fiss: çimento. Sabat: üzeri kemer örülü tonoz koridor. Iklid: sütün üzerindeki metal yaka, yüzük. Mizab: çörten / lağım yolu. Qastal: Castellium. Qaisariyya: kervansaray. Balat: kiremit. Jamalun: gable / kırma çatı.., vb. 50'nin üzerinde inşaatla ilgili diğer dillerden alınmış kelime örneği vermiştir".

idi. Taif'te ayrıca [Hz.] Muhammed'in Medine'de inşa ettiğine benzeyen fakat ilave olarak savunma maksatlı bir de kulesi bulunan bir dâra sahip olan bir Ulum [yapısı] olduğu biliniyor. Fakat bu Ulum'un da yine dışarıdan, sonradan gelme bir yapı olduğu *Kitabü'l-Ağânî*'de: 've Kisrâ Anuşirvan (m.s.531-78) Gailaim b. Selâme ile Farslıları gönderdi ve Farslı ustalar ona Taif'te bir ulum inşa ettiler'[165] şeklinde yazılı olanlardan biliniyor…" diyerek konu hakkında yaptığı ilave araştırmalardan bahsetmiş.

Kıble Yönünün Kudüs'ten Mekke'ye Çevrilmesi

Creswell bu konuda "… Kur'ân'ın hiçbir yerinde (Medine'ye hicretten önce) kıblenin Kudüs'e doğru olması gerektiğinden bahsedilmez. Ancak bunun [Hz.] Muhammed tarafından bu şekilde yapıldığı 'en güvenilmez kaynaklardan olan' İbn Abbâs[166] yoluyla nakledilmiş. Bunun nedeni de namazın nasıl kılınacağı, ne tarafa dönüleceği konusu henüz netleşmediğinden kıble yönü de gündeme gelmemiş olabilir. Kıble yönünün Mekke'ye doğru olması emri, Mekke'de iken gelmiş olsa tehlikeli bir siyasî davranış olacağından ciddi bir çatışma yaşanabilirdi. Kur'ân'da Mekke döneminde, Kâbe'nin durumu ile ilgili ciddi bir sessizliğin hâkim olduğu görülür. Bunlardan dolayı, namazda kıblenin ne tarafa olacağı konusu, ancak Medine'ye hicretten sonra karar verilmiş bir konudur" demek doğru olur[167].

[Hz.] Muhammed'in önceden namazda, Kudüs'e doğru dönmesi de büyük ihtimalle Yahudilerin devamlı olarak '*Kudüs'ün Tanrı tarafından isminin yaşaması için seçtiği bir yer, iman sahiplerinin iyi amel ve bağışlarını sundukları ve dünyanın merkezi olan bir yer* olduğu' şeklinde [Kudüs'ün] propagandasını yapmalarından etkilenmesi sebebiyle olabilir (s.12, dn.1: *Deuteronomy,* XII, 5, 6, 11 ve 13) . Çünkü Yahudiler, Eski Ahit'te [168] yazılı olan [Hz.] Süleyman'ın duası gereği eğer yakındaysalar mabede giriyorlar, uzakta olduklarında da Danyal peygamberin yaptığı gibi evlerinin penceresini açıp, yüzlerini Süleyman Mabedi'ne doğru döndürerek dualarını okuyorlardı. [Hz.] Muhammed de Süleyman Mabedi'ni Tanrı'nın evi olarak kabul ettiğini göstermek için ve Yahudileri İslâm'a çekme siyaseti gereği, başlangıçta yüzünü Kudüs'e doğru dönüyordu…" demiş. Devamında Creswell; "… Peygamber'in hicretle birlikte Medine

[165] XII, p.49, l. 3; "Rahmetli Rhuvon Guest'in bana bildirdiğine göre" denilmiş. [*K. Agânî* detayı verilmemiş]
[166] [Creswell, İbn Abbâs'ı neden "en güvenilmez kaynak" gördüğü hakkında bir açıklama yapmamıştır ancak bu kanātin o dönem *İslam Ansiklopedisi*'nde F. Buhl'un yazdığı olumsuz rivayetler içerikli "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib" maddesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır (bk, İ.Lütfü Çakan - M. Eroğlu, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib", *DİA,* I, 1988, s.76-79)].
[167] Creswell, *EMA,* c.1, bl.1, s, 11, dn.9 (Caetani, *age.,* I, pp.466-8'yoluyla).
[168] S.12, dn.2 [Tevrat]: 1- Kings VIII, 30, 35, 38, 44: 2- Chroncicles VI, 6, 34, 37, 38.

de Yahudilerin sayı, kültür ve maddi açıdan Araplardan daha üstün durumda olduklarını fark etmişti. Bu sebeple Yahudiler için; ya İslâm'a girmeleri ya da şehri terk etmelerinden başka yol yoktu. Yahudilerin İslâm'a girmeleri İslâm'ın tek ve gerçek din olduğunu ispat ederdi ama karşı çıkmaları [Hz.] Muhammed'in planlarını bozardı.

Nihayetinde kendisi de birçok siyasî ve dinî prensipleri Yahudi kurumlarından almıştı. Bu sebeplerden Yahudilerin İslâm'ı kabul etmeleri onun için büyük önem arz ediyordu ve bu uğurda çok gayret ve fedakârlık gösterdi, onlara çok sıcak davrandı ve iyi geçinmeye özen gösterdi.

Yahudiler, [Hz.] Muhammed'in bu davranış ve çağrılarına karşı olumsuz, katı bir tavır ortaya koydular ve ilişkilerin hicretin ikinci yılının sonuna doğru iyice kötüleşmesi sonucu [Hz.] Muhammed, Yahudilerle tamamen ipleri koparmak niyetiyle kıble yönünü değiştirmeye karar verdi (c.1, bl.1, s.12, dn.5)[169]. onun bu kararı; 'Dünyanın merkezi [artık] Kudüs değil Mekke idi ve hakikati ayakta tutan kavim de [artık] Yahudiler değil Araplar idi' anlamına geliyordu…" şeklinde kendi görüşlerini ortaya koymuştur.

Kıble yönünün ne zaman ve nasıl değiştirildiği konusunu da; "…15 Şaban 2 / 11 Ocak 624 (s.12, dn.6)[170] günü bir öğleden sonra [Hz. Muhammed] Mualla civarında arkadaşları ile birlikte namaz kılarken, namazın içinde ikinci rekattan kalktıktan sonra kendisine 'yüzünü bundan sonra Mekke'ye doğru dönmesini' söyleyen Bakara 137-144 arası âyetlerin nazil olması üzerine[171] [bu 8 âyetin İngilizce tercümelerini de vererek] hemen yeni inen âyetleri [yüksek sesle] okuyarak[172] yönünü tam tersi istikamete, Kâbe'ye doğru çevirdi, arkadaşları da aynı onun yaptığı şekilde yapıp geriye dönerek namazı tamamladılar…" ifadeleriyle bu konuyu sonlandırmış.

Medine Camii: Çevresinin Genişletilme ve Tamirleri

Medine Mescidi'nde İlk Genişletmeler *[Hz. Ömer Dönemi]*

"17'de (638) [Hz.] Ömer, Mekke'deki camiyi de genişletti" (dn.12)[173] diyerek başladıktan sonra, Ezrakī ve Kutbeddin'in " [Kâbe'nin etrafında yapılan] bu

[169] Mesûdî, *Prairies,* IV, p.156; Caetani, *age.,* I, pp.469-70; *İslâm Ansiklopedisi*, II, pp.985-6.
[170] Dn.6 (kıble âyetlerinin iniş tarihi) Mes'ûdî *Tenbih*, Carra de Vaux's transl.,. pp.313-14.
[171] [Creswell, önce "Hz. Muhammed'in kıble yönünün ne tarafa olacağına siyasî hesapları sebebiyle kendisi karar verdi" demiş, sonra da "Kıble yönünün değiştiğini bildiren ayetler nazil oldu" demiştir!].
[172] [Hz. Peygamber'in hangi vakit namazını yüksek sesle okuyarak kıldırdığı belirtilmemiştir].
[173] Wüstenfeld's abreviated transl., p.68 yoluyla denilmiş. *[Cres. *EMA*, c.1, bl.1, s.27, dn.12'de verilen bu bilgi Türkçede Kâbe'de yapılan tamiratları anlatan kaynaklarda bulunmamaktadır].

genişletmenin asıl nedeninin 'Seyl Umm Naşhal' olarak adlandırılan fırtına ve su baskınından sonra meydana gelmiş olan tahribatın onarımı olduğunu" yazdıkları (dn.3)[174], "Aynı yıl 638'de, [Hz.] Ömer'in Medine Mescidi'nin etrafını (da) genişlettiği ve bu genişletme sırasında [Hz.] Muhammed'in hicrî I. yılda yaptırdığı yerlerin bir kısmını yıktırdığı, Abbâs'ın evini de mescide kattığı, mescidin ebatlarını da kuzeyden güneye 140 zirâ [~72-50m], doğudan batıya ise 130 zirâ [~67m.] olacak şekilde genişlettiği" (CrF.7b-B) aynı kaynaklardan aktarılmış.

Caetani'nin III, p.966'da; [Hz.] "Ebû Bekir'in halifeliği sırasında kurtların yediği ağaç direkleri, yeni hurma gövdelerinden yapılan direklerle değiştirdiğini" yazdığı[175]*, İbn Rüste'nin [ö.940]; "[Hz.] Ömer, bu sırada mescidin içindeki ahşap direkleri çıkartıp kurutulmuş çamur / kerpiç tuğlalarla yeni direk / payeler yaptırdı" şeklinde yazdığı (c.1, bl.1, s.27, dn.13), Semhûdî'nin de [ö.1506] önce; "Hurma gövdeleri yerine ahşap direklerin kullanıldığını" yazdığı, fakat daha sonra "diğer yazarların kitaplarında direklerin kerpiçten yapılmış (libn) olduğunu" söylediği ve "bu genişletme sırasında Batı tarafına iki sıra bu sütunlardan kullanıldığı, fakat doğu cephesine Peygamberin dul hanımlarının odaları bulunduğu için dokunulmadığını" yazdığı şeklinde önceki yazarlardan karşılaştırmalı aktarımlar yapılmış[176]. Ardından da "… Mescid, güney cephesinde 10 zirâ, [~5-5,5m.] kuzeyde ise 30 zirâ [~16-17m.] genişletildi. Mescidi çevreleyecek şekilde adam boyunda bir de duvar ilave edildi ve önceden 4 olan kapı sayısı 6'ya çıkartıldı, kıblenin sağ tarafında [1] Bâb-ı Atika (sonradan Bab er-Rahman), [2] Bâb-ı Mervân (sonradan Bâb-ı Selam), kıblenin solunda ise biri [3] Peygamber'in mescide girdiği üçüncü [Cibril] kapı, diğeri [4] Bâb'ün-Nisâ (dördüncü kapı) bulunur. 5. ve 6. Kapılar ise Suriye (kuzey) tarafındaki kapılardır[177]. Bu genişlemede mescidin üzeri de yine hurma ağacının yaprak ve dallarının çamurla karıştırılması yoluyla yeniden kaplandı.

---

[174] *EMA*, c.1, bl.1, s.27, dn.3: El Gabarti, 1225 / 1810 günlüklerinde bu sel felaketinin 600 evi de söküp götürdüğünü (Aja'ib al-Athar, IV, p.112, II, 8-10, French Transl. VIII, p.250 yoluyla) yazmıştır.'; "Ayrıca 1878'de meydana gelmiş olan benzer bir sel baskınında da Kâbe'nin 1.5-2 m. kadar su içinde kaldığı bilinimektedir, (T -misprint for J- F. Keane, *Six Monthes in Mecca*, pp.176-85 yoluyla)" denilmiş.

[175] Semhûdî, pp.131-4; Wüstenfeld's Transl., p.68; Caetani, III, p.966. *[c.1, bl.1, s.27, dn.12'de verilen bu bilgi Türkçede Mescid-i Nebevî'de yapılan tamiratları anlatan kaynaklarda bulunmamaktadır].

[176] Creswell s.27, dn.14'de: bir ziyaretçi mescidin Sahnında (Court: avlu) yüzü kıbleye karşı durulduğunda ön taraftaki Harem'in bulunduğu bölgedeki kapalı kısma (el-Mugatta) "mescidin önü", veya bunun önündeki alana el-Muqaddime (fore-part) arkada kalan revaklı avlu kısmına da "mescidin arkası" (el-Muahhara) denildiğini G. Le Strange, *Palestine Undur the Moslems*, p.254-5; Corbet, *J.R.A.S.*, 1891, p.544, n.1; Becker, *Der Islâm*, III, p.403; "Ayrıca Ibn Duqmak, V, p.60, II, 11-12'de bu konuda önemli tarifler vardır. Bizim arka dedğimize Müslümanlar ön demektedirler" şeklinde açıklama yapmıştır.

[177] *EMA,* c.1, bl.1, s.27, dn.15: *Khamis,* I, p.391, I.28'den Caetani *age*., III, pp.964-5 yoluyla.

İbn Sa'd'da bu konuda; 'ilk defa Mescid-i Nebevî'nin zeminine küçük düzgün taşlar serdiren Halife Ömer idi. Halife, müminlerin namazlarda, secdeden sonra zemindeki toz-topraktan dolayı yüzlerini silip ellerini çırpmalarını gördükten sonra el-Akik vadisinden getirttiği ve mescidin zeminine bastırarak sıkı bir şekilde, bu taşlardan serdirdi' (c.1, bl.1, s.28, dn.1)[178] şeklinde bilgiler aktarmıştır…" denilmiş.

Devamında; "…Caetani, burasının mescid olarak değil, [Hz.] Muhammed'in dârı (evi) olarak yapıldığı için, iddia edildiği gibi (o nun zamanında) çakıl taşından kenarlarda biraz yüksek (kaldırım gibi) bir düzenlenmenin söz konusu olmadığını, ancak Halife Ömer zamanında mescide dönüştürülmesi ve müminlerin çoğunluğunun burasını modern manada mescid olarak kullanmaya başlamalarının ardından bu şekilde zemindeki toz toprağın da pek uygun olmadığının fark edildiğini, aslında bahsedilen bu küçük taşların da kurak el-Akik vadisinden getirilmiş olması sebebiyle bunların flint taşları[179] olduğunu savunmuştur. Caetani'nin bu tezini Thiersch'de, Pharos da (*Antike, Islam and Occident*, p.227'de) desteklemiştir.

Burası, önceden [Hz.] Muhammed'in ailesine barınak olarak yapılmıştı, daha sonra ihtiyaç ortaya çıkması sebebiyle [Hz.] Muhammed'le görüşmek için gelenlerin de ağırlandığı ve ibadet edilen bir yer olarak kullanılmaya başlandı[180]. Burasının mescid olarak kullanılmaya başlanması öncelikle çok özel bir durumdu ve ardından bu maksatla kullanımı gittikçe artmasına rağmen [Hz.] Muhammed'in vefatına kadar yine de ağırlıklı olarak aile barınağı / yaşam yeri olarak kullanılması karakterini korudu. Ancak [Hz.] Ömer" in halifeliği sırasında yavaş yavaş bir toplanma, [Hz.] Muhammed'in hatırasının da yâd edildiği bir toplu ibadet mekânı olarak kullanılmaya başlandı…" şeklinde yine Caetani'nin "Mescid-i Nebevî'nin başlangıçta mescid olarak yapılmadığı, sonradan mescide dönüştürüldüğü" yönündeki iddiaları ile Creswell'in de bu görüşü desteklediğini ortaya koyan sözleri tekrar edilmiştir.(s.28)

Medine Camii'nin İkinci Defa Genişletilmesi *[Hz. Osman Dönemi]*

Bu bölümde, Halife Ömer'in şehit edilmesinin ardından [Hz.] Osman'ın halife seçilişi ve hemen ardından Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesi konusu; "…Fustat'ın kuruluşundan 3 yıl sonra Halife Ömer, Medine'de İranlı bir köle tarafından katledildi.

[178] Caetani, III, p.204, II, 7-11.
[179] [Bir tür küçük çakmak taşı (bk, http: / / tureng.com / tr / turkce-ingilizce / flintstone)].
[180] Creswell, *EMA,* c.1 bl.1, s.28, dn.3.

[Hz.] Ömer (ölmeden önce) Ali'yi, Osman'ı, İbn Zübeyr'i [181] ve Sa'd'ı yanına çağırarak[182]* onları kendinden sonraki halifeyi tayin etmeleri için görevlendirdi ve o akşam da (26 Zilhicce 23 / 3 Kasım 644) vefat etti.

[Hz.] Ömer'in de Âişe'nin hücresinin ([Hz.] Muhammed'in kabrinin) bulunduğu yere (s.40, dn.5) [Hz.] Ebû Bekir ve [Hz.] Muhammed'in yanına defnedilmesinden 4 gün sonra, yeni hicrî yılın başında H24'de (7 Kasım 644) [Hz.] Osman halife seçildi[183]. Hemen akabinde halk, mescidin genişletilmesi yönünde ısrar ettiler. Semhûdî, Taberî, Ya'kûbî, İbni Esîr ve Diyarbekrî genişletmenin 29 / 649-50'de olduğunu belirterek bazı farklılıklarla bu olayı detaylı olarak anlatırlar. Taberî, mesciddeki tadilatın 10 ay sürdüğünü, yeni yapının 160 x 150 zirâ [~82 x 77m.] olacak şekilde genişletildiğini ve 6 giriş kapısının [Ömer dönemindeki gibi] aynen korunduğunu yazıyor (CrF.7b-C). [Hz.] Osman'ın 26 / 646-7'de Kâbe haremini genişleterek etrafına üzeri örtülü revaklar ilave ettirdiği, bu olaydan 2 yıl sonra da kendisi için Mekke'de (ez-Zavra olarak anılan) bir ev yaptırdığı da nakledilmiştir…"[184] şeklinde anlatılmış.

Medine Camii'nin el-Velîd'in Emriyle 88-90 / 707-709'da *[3. Defa, Vali Ömer b. Abdülaziz'in Bina-eminliğinde]* ***Yeni Baştan Yapılması*** *[ve İslâm'da İlk Mihrab]*

Bu konuda "…Belâzürî; el-Velîd, Medine Valisi Ömer bin Abdülaziz'e bir mektup yazarak, Mescid'i [Nebevî'yi] yıktırıp yeniden yapmasını emretti ve bu iş için gerekli

[181] [İbn Zübeyr kısaltması Abdullah b. Zübeyr için kullanılır, Creswell burada ya isim karışıklığı yapmıştır ya da "ibn Zübeyr" kelimesi ile sadece "Zübeyr (Zübeyr bin Avvâm)" demek istemiş olabilir].

[182] [Türkçe kaynaklarda bu liste Hz. Osman, Hz. Ali, Zübeyr b. Avvam, Abdurrahman ibn Avf ve Talha bin Ubeydullah şeklinde geçmekte olup, Talha Medine dışında olduğu için Sa'd b. Ebi Vakkas'ın ona vekaleten halife seçimi toplantılarına katıldığı belirtilmiştir (bk, *İlk Dönem İslâm Tarihi,* AÜ, İlâhiyat Önlisans Programı, (ed. Casim Avcı), 1. Baskı, 2010, s.212. *Ayrıca "…Abdurrahman b. Avf'ın halife adaylığından çekilerek Medine halkı arasında sonraki 3 gün boyunca kamuoyu yoklaması yaparak halkın en çok Hz. Osman veya Hz. Ali'yi halife olarak görmek istediğini tespit etti. Ardından da Hz. Ali ile Hz. Osman'ı ayrı ayrı mülakat yapıp 'Halife olursan Allah'ın Kur'ân'ına, Hz. Peygamber'in sünnetine ve Hz. Ebû Bekir ile Ömer'in siyasetine uygun hareket edeceğine kendine güveniyor musun?' sorusunu yöneltti. Bu soruya Hz. Osman'ın verdiği cevabı daha makul bulup onu halife ilan etti…" yönünde bilgiler de mevcuttur (bk, İsmail Yiğit, "Hz. Osman", *DİA*, XXXIII, 2003, s.438; Ahmed Önkal, "Abdurrahman b. Avf", *DİA*, I, 1987, s.157 İbn Kesir yoluyla). Ancak Creswell Abdurrahman b. Avf isminden ve bu olaylardan hiç bahsetmemiştir].

[183] S.40,dn.5'de (İbn Abd'al Hakam* p139, Caetani, *age*., IV, p.565 yoluyla); "bu kötü davranış Fustat'ta daha önce bilinmiyor değildi. Fustat'ta Amr'ın iki evi vardı, birisi mescide yakındı, bu evin içinde Amr'ın oğlu Abdullah' ın mezarı vardı" *(İbn Abd al-Hakam; *Kitāb futûḥ misr wa akbārahā,* edited & with English preface by Charles Torrey as; *The History of the Conquests of Egypt, North Africa & Spain*, Yale University Press, 1922 yoluyla) denilmiş. [Creswell bu tuhaf yorumu ile çok ciddi bir hata yapmıştır. Çünkü kaynaklarda Abdullah b. Amr'ın (644'de Hz. Ömer vefat ettiğinde hayatta olduğu, (14 yıl sonra 658'de meydana gelen Sıffîn Savaşı'na babasıyla birlikte katılıp) babasından 20 yıl sonra 684-85'te öldüğü bilinlmektedir. (bk, M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr", *DİA,* I, 1988, s.85) zikredilen bu mezarın 664 yılında öldüğü bilinen Amr b. Âs'a ait olma ihtimali daha yüksektir (bk, BÇ, s.171, dn.282].

[184] S.40, dn.10; "Tabari I, p.2827, I. 14'te bahsedilen bu olay Caetani tarafından *age.,* VII, p.232'de diğer kaynaklarla birlikte nakledilmiştir" denilmiştir.

para, mozaikler, mermerlerle birlikte Suriye ve Mısır'dan Grek, Kıptî vb. ustaları da gönderdi, bütün bunlar bina emini olarak Sâlih b. Kaysan'a emanet edildi ve iş H87'de [m.706] (bazılar 88'de) başladı demiş. En erken tarihi Belâzürî vermiş, diğerleri 'inşaat 88'de başladığını, İbn Rüste ise 91'de [m.710] bittiğini yazmıştır[185]. Semhûdî 1488'de (Vâkıdî yoluyla) görgü şahidi olarak Abdullah b. Yezîd'in[186] kendisine 'ön tarafı (el-Mukaddem) Kıptî'lerin, mescidin üzeri kapalı kısımdan itibaren (es-sakf) geride kalan kısmını, yanları (cavanib) ve arka (muahhar) kısmını da Rumların da inşa ettiklerini' söylediğini nakletmiştir'…" denilmiş (s.143, dn.2)[187]. Devamında Ya'kûbî'nin de, "Medine valisi Ömer b. Abdülaziz'in Halife el-Velîd'den aldığı yazılı emre uyarak mescidi [civarındaki evleri de istimlak ederek] yıktırdı ve ayrıca peygamberin hanımlarının hücrelerini de yıktırarak mescidin avlusunu genişletti''[188] dediği belirtilip Ya'kûbî'nin [ö.897], Vâkıdî'den detaylı bir şekilde aktararak; "el-Velîd, Rum imparatoruna[189]: Tanrı'nın peygamberinin camisini yıktırdığını ve onunla ilgili olarak yardımlarını beklediğini" bildiren bir haber gönderdi. Bundan dolayı da Rum imparatoru 100.000 miskal altın, 100 usta ve 40 yük mozaik (fusayfusa) gönderdi ve iş 90 / 709'da tamamlandı şeklinde yazdığı (s.143, dn.5; Yaqubi, *Tarikh*, II, p, 340 vb.), belirtilmiş.

"…Bu konuda daha sonra yazanların birçoğu farklı görüşler ortaya koymuşlar. Taberî bu olayı daha detaylı şekilde anlatarak 'yıkma işi, Safer 88 (11 Ocak-8 Şubat) 707'de başladı. Bunun ardından el-Velîd, Rum imparatoruna haber göndererek durumu anlattı ve kendisinden bu konuda katkı beklediğini bildirdi. İmparator da [yukarıda zikredilen] inşa malzemelerini gönderdi, Ayrıca imparator; gönderdiği mozaiklere ilave olarak (yetmediği takdirde) eski yıkık yapılardaki mozaiklerin de alınabileceğini tavsiye etti ve el-Velîd de bunları Ömer b. Abdülaziz'e ulaştırdı.

İbn Rüste ve Mukaddesî'nin ise; 'el-Velîd'in imparatora mektup yazıp durumu bildirip bu işe mozaik ve tecrübeli usta göndererek katkıda bulunmasını istemesi sonucu (kendisi de gösterişli binalar yapmaya çok meraklı olan, s.143, dn.4) imparator da 7-8 yük mozaik, aralarında 10 tanesinin maaşı 180.000 dinarı geçen 20'den fazla usta gönderdiğini' yazmışlar. XIII. yüzyıla gelindiğinde bu olay çok fazla çeşitlilik ve farklılıklar ihtiva eder hâle gelmiş ki, bazıları Rum imparatorunun kendiliğinden mozaik

[185] c.1, bl.1, s.143, dn.1; Belazuri, *Futûh al-Buldân*, p.6, l. 18-, transl. p.20; Mas'udi, *Prairies,* V, p.361.
[186] [Abdullah b. Yezîd'in kim olduğu vb. hakkında bir bilgi buradaki tekrarda da verilmemiştir].
[187] *Futûh al-Buldân,* p.6, l.18, p.7, l.4; transl., p.20. Mas'udî, (*Prairies*, V, p.361).
[188] *EMA,* v.1, pt.1, s.147, dn.3: Yaqubî, *Tarikh*, II, p.339.
[189] "O dönemde Bizans'ta II. Justinien (685-95 ve 704-711) tahtta idi"(c.1, bl.1, s.143, dn.4).

ve ustaları Medine'ye gönderdiğini yazanlar bile olmuş. Hâlbuki o tarihlerde Mısır'daki Bizans hâkimiyeti sona ereli 70 yıl oluyordu. Rum imparatorunun altın, mozaik ve usta gönderdiği yönündeki benzer veya daha da abartılmış türden haberler Şam Ulucamii'nin inşası için de anlatılmış, [ağızdan ağıza] tekrar edilmiş[190]…" denilmiş. Devamında: "…Taberî'nin yazdığına göre; mescidin son ölçüleri 200 x 200 zirâ [~102m. x 102m.] olmuştu ve bu sırada da [Hz.] Muhammed'in türbesi Verdân isimli birisi tarafından yeniden yapıldı[191]…" denilmiş.

Velîd 'in [bin Abdülmelik] Camisi Nasıl Olmuştu ?

Duvar örgülerinin kalınlıkları vb. bilgiler İbn Rüste [903], Mukaddes'î [985] ve İbn Neccâr [1196] tarafından yapılmış olan farklı tarif ve rakamlar ayrı ayrı aktarıldıktan sonra, Belâzürî'nin [892] Vâkıdî [823] yoluyla; "el-Velîd'den sonra [Abbâsî Halifesi] el-Mehdî'ye kadar hiç başka bir halife mescidde herhangi bir tadilat yapmadı. el-Mehdî 162 / 778-9'da kuzey kısmını 100 zirâ [~51m.] daha genişletti şeklinde yazdığı nakledilmiş.. İbn Rüste'nin ise Mehdi'nin mescidin doğu, batı ve kıble cephelerine hiç dokunmadığını yazıp, inşaatın 165 / 781-2'de tamamlandığını yazdığı aktarılmış.(s.144)

778'deki bu ilave / genişletmeden 1256'daki çatıyı, kapıları ve yapıdaki ahşap her şeyi yakan büyük yangına kadar bu konuda bir görgü şahidinin anlatımına rastlamıyor. Hatta bu yangında, bazı sütunların (aralarını tutan bağlantı / kiriş demirlerinin erimesi sonucu) çöktüğü de biliniyor (s.144, dn.4)[192], ayrıca güneydeki mermer panellerin büyük çoğunluğu ve [Hz.] Osman mihrabı da zarar görmüş…" şeklinde ilave bilgiler verililmiş. "814'te İbn Zebede'nin[193], 903'te İbn el-Fakih'in, 903'te İbn Rüste'nin, 940'ta İbn Abd Rabbihi'nin, 985'te Mukaddesî'nin, 1184'te İbn Cübeyr'in, 1196'da İbn en-Neccâr'ın, 1506'da Semhûdî'nin eserlerinde bu konudan bahsettikleri" belirtilmiş.

Girişler

"İbn en-Neccâr'ın ve Semhûdî'nin yazdığına göre; O sırada sadece dört kapı kullanımdaymış. Bunlar Bâb-ı Cibril, Bâbü'n-Nisâ, Bâbü'r-Rahman ve Bâbü's-Selâm

[190] Creswell bu konunun kendisinin ve bayan Berchem'in *EMA,* c.1, bl.1, s.151-196 ile s.323-372 arasında yazdıkları yoluyla (bk, BÇ, s.299-304, 323-328 ve s.365-381) detaylı şekilde ele alındığını belirtmiştir.
[191] *EMA*, c.1, bl.1, s.144, dn.18*; Kitab al-Aghani*, XVII, p.84. [Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, ö.967].
[192] Al-Isfahani, *Zubdat al-Amal* (Paris *MS*., ar.1631 / 2 fol. 76, & Samhudi, *Khulasa,* Bulaq, 1285), p.165, ikisi de Sauvaget, *age.,* p.42 yoluyla.
[193] "Kitabın orijinalinin kayıp olduğu ama alıntılarının Semhûdî'nin eserinde mevcut olduğu" belirtilmiş.

kapılarıymış[194], İbn Zebede'den alarak Semhûdî'nin yazdığına göre[195] "775-6'da vali mescid girişlerine (kapı olmadığı için) perde astırmış" vb. şeklinde aktarımlar yapıldıktan sonra; Sauvaget'in; "el-Mehdî döneminde [m.s.778] mescidin kuzey tarafında da (genişletilmesinden önce) bir girişin bulunması gerektiğini ancak bu genişletmeden dolayı bu girişin ortadan kalkmış olacağını" iddia ettiği nakledilmiş. İbn Abd. Rabbihi'nin de, 903'te tüm girişlerde sadece lintel bulunduğunu yazdığına[196] dikkat çekilip, mescidin içindeki sahnlar ve kaç tane sütun bulunduğu gibi bilgileri İbn Cübeyr'den naklen aktarılarak, farklı yazarların farklı dönemlerde gördüklerini iddia ettikleri aynı yerlerin neden farklı görünüşte olabileceklerine bir izah arandığı belirtilip, buna sebep olabilecek çeşitli ihtimaller sıralanmış.

***Harem** (Sanctuary)*

Bu kısım, "İbn Abd Rabbihi'nin [ö.940] sütunların başlarının yaldızla boyanmış olduğunu ve onların üzerinde kemerli üst kısımlar (archtraves)[197] bulunduğunu yazmış olmasına, İbn Cübeyr'in de mesciddeki sütunların çatıya kadar ulaştığını ve üstlerinde herhangi bir kemer, oyma işleri vb. bulunmadığını yazmış olmasına rağmen, Sauvaget'ın diğerlerinin yazdıklarının doğru olmadığını belirtip İbn Rüste'den 'sahnın üst kısımlarının etrafında arkadlar (Ar. taqat) ve sütunların tepesindeki kısımların etrafında da [şerit hâlinde] devam eden yazılar vardı' şeklindeki görüşünü aktarması oldukça ilginçtir" denilip, İbn Neccâr'ın da[198]"pencerelerde ahşap oyma şebekeler vardı" dediği (Sauvaget yoluyla) aktarılarak bu bölüm sonlandırılmış.

Revaklar

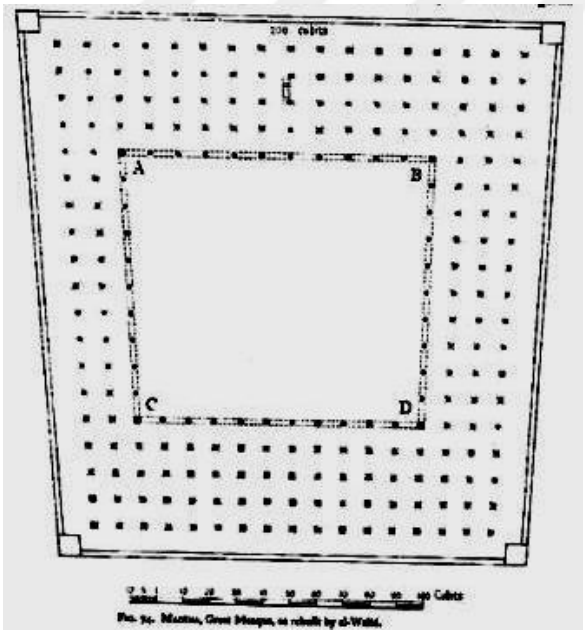
Bu başlık altında "Mescidde, güneyden kuzeye kaç tane sütun vardı" sorusunun cevabını, İnb Rüste ve Mukaddesî'nin; Peygamber'in kabrinin köşesindeki dört köşe sütundan itibaren Suriye istikametinde 14 sütun vardı, bunların 10 tanesi avluya (rahaba) bakıyordu, 4 tanesi kapalı (kuzey revak) tarafındaydı şeklinde verdikleri, ayrıca bu köşeli sütun hakkında Semhûdî'nin (729 / 1329'de); Kabrin köşeli sütunu,

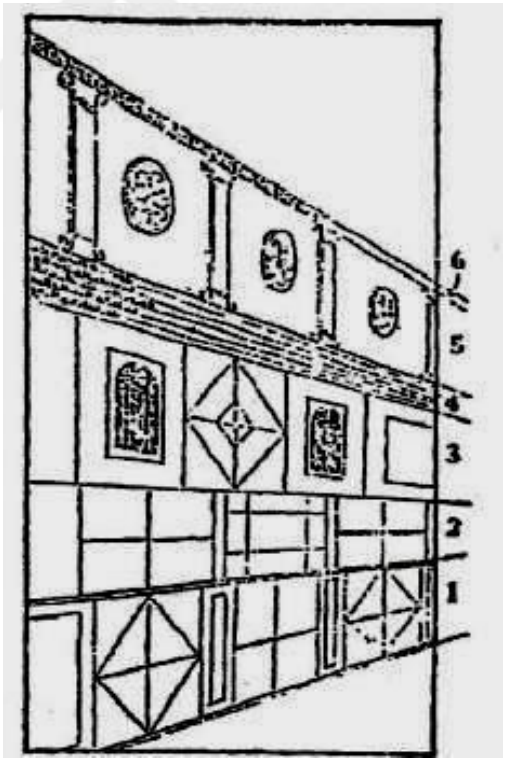
[194] Paris *MS,* fol.33b. Sauvaget, *age.,* p.76 yoluyla.
[195] *Khulasa,* p.180, Sauvaget; Samhûdî'nin, 814'te eseri kayıp olan İbn Zebede'den aktararak yazdığını bildirmiş (agy., p.76).
[196] C.1, bl.1, s.144, dn.7: *Al-Iqd*, III, p.300, II, 10-11; M. Shafi's transl., p.434.
[197] [Sütunların en üstüne konulan ve üst kiriş makamında olan taş, baş taban (Ar. nijaf)].
[198] Paris *MS.,* ar.1630, fol.34a.

(Murabba'at el-Kabr) kuzey tarafın cephesine iki sahn ilave edilmeden önce mescidin güney kısmının doğu köşesini belirliyordu[199] şeklinde yazdıkları aktarılmış.(s.145)

Planın Yeniden Kurulumu

Creswell, bu konuda önceki bölümlerde anlatılanlardan çıkarımlar yapıp "el-Velîd'in yenilettiği mescidin şemasının kâğıt üzerinde yeniden kurulumu" diyerek Sauvaget'in çizdiği plan (Fg.10-CrF.74, BÇ, s.122) ve İ.Rıfat paşanın çizip kitabında yayınladığı plan [200]* (bk, Res.203, s.1070) yoluyla: "Bu planlar ve ölçülere göre yapılan hesaplamalar, yeni mescit yapısının tam kare şeklinde olmayıp, doğudan batıya 18 sahn (galeri), kuzeyden güneye 20 sahna sahip olacak şekilde doğu-batı cephesinin 200 zirâ, kuzey-güney cephesinin de 222 zirâ (~%10 farklı) olduğunu ortaya koyuyor. Bu farklılık ise avludaki sütunların aralıklarını eşit olarak yerleştirmekte sorun ortaya çıkartıyor.

Fg. 10 Velid'in yaptırdığı M. Nebevî'nin 200 x 222 zirâ ölçülerine göre yamuk planı (s.146-CrF.74)
Fg. 11 Sauvaget'e göre, Velîd'in yeniden yaptırdığı M. Nebevî'nin güney duvarı (s.147-CrF.75)

[199] c.1, bl.1, s.145, dn.6: *Khulasa,* p.167, II.4-5; also p.172, I.3, Sauvaget p, 44. yoluyla.
[200] S.145, dn.10; *Mir'at el-Harameyn,* plan; Sauvaget, *age.,* pl. I. yoluyla. *[Creswell'in verdiği (1925 tarihli) bu kaynak, Bozkurt-Küçükaşcı, "Mescid-i Nebevî", *DİA,* XXIX, 2004, s.290 (Bibliyografya)'da İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn,* Kahire, ts., I, künyesi ile gösterilmektedir)].

Taberî, Velid'in mescidinin ebatlarını 200 x 200 zirâ [~102 x 102m.] olarak vermiştir. Velîd'in camisinden daha önce yapılmış olan Kûfe ve Vâsıt camileri ile 50 yıl sonra Bağdat'taki camilerde de hep 200 x 200 zirâ ölçüleri tercih edilmiştir. Ben, Taber'i'nin yazdıklarını doğruya en yakın ölçüler olarak kabul etmeyi tercih ediyorum" diyerek kendi görüşlerini belirtmiş.

Güney Cephe Duvarı Üzerindeki Tezyinat *(Decorations)*

Creswell bu bölümde, İbn Abd Rabbihi'nin [860-940] kitabından[201] yeni mescidin tarifini, uzun bir pasaj hâlinde alıntı yaparak mermerlerin nasıl ve hangi düzende yerleştirildiğini oldukça detaylı bir şekilde aktarıp kıble cephesinin üst kısmına beş sıra hâlinde parmak kalınlığında harflerle (Kısar el-Mufassal denilen) kısa sürelerin altın yaldızlı olarak yazılı olduğunu, Abd Rabbihi'nin bahsettiği yazıları yazan hattatın adının da İbn Nedim'in Fihrist'inde bahsedilmiş olmasından dolayı bilindiğini belirterek; Muhammed İbn İshak'ın yazdığına göre "İslâm'ın ilk döneminde Kur'ân'ın bir kısmını yazan ve hattat olarak tarif edilebilecek bu kişi Hâlid b. Ebî Hayyâc'dır. Hayyâc, el-Velîd tarafından Kur'ân'ı yazması için görevlendirilmişti ve Peygamber'in mescidinin güney cephe duvarına 91. sureden [Şems] Kur'ân'ın sonuna kadar olanları yazmıştı" [202] şeklinde aktarım yapmış.

Ayrıca, [Mescid-i Nebevî'nin] iç tezyinatı konusunda, Sauvaget'in ciddi araştırma ve çalışmalar yaptığı, daha çok da Şam Ulucamii iç dekorasyonlarından yola çıkarak Mescidi Nebevî'nin iç tezyinatı hakkında fikirler üreterek diğer anlatılanları da dikkate alıp güney duvarının görünüşüne grafik çizimlerle görsellik kazandırdığını belirtmiş ve Sauvaget'in Mescid-i Nebevî'nin durumu, görünüşü, özellikleri hakkında ortaya koyduğu (Sauvaget'in CrF.75'te gösterilen çiziminin) uzun tariflerini 6 madde hâlinde özetlemiş. Devamında da; yine İbn Abd Rabbihi ve İbn Cübeyr'den "Mescid-i Nebevî'nin iç duvarlarına mozaiklerle yapılmış ve bakanları hayran bırakan güzellikte tabiattan manzaralar, dalları meyvelerle dolu ağaçları" ile ilgili anlatımları aktararak, burasının Şam Ulucamii'nin içi ile olan benzerliklerine dikkat çekilmiş. Sonra da Semhûdî'nin [203] "1256 büyük yangınında Osman'ın mihrabınınkiler (?) [204] hariç bu

[201] *Al-Iqd al-Farid* (ed. of H1293), III, p.363, II.23-31;(ed.of H1321), III, p.299, II, 18-25: transl. by Muhammad Shafi, "A Descriptin of the Two Sancturaries of Islam", *E.G. Browne Memorial Volume*, p.432.
[202] S.146, dn 1; İbn an-Nedim, *Fihrist*, Flügel's ed., I, p.6, II. 9-12; quoted by Grohmann, *The Islamic Book*, p.20 & later on by Sauvaget, *age.,* pp.79-80.
[203] *Khulasat al-Wafa,* Bulak, H1285, p.154, II. 4-5; Sauvaget, *age.,* p.42.

mermer kaplamaların ve mozaik tezyinatın çok büyük bölümünün kaybolduğunu" yazdığını tekrar belirtmiş.

Niş Mihrab'ın** [İslâm Mimarisine] **Girişi

Bu başlık altında Mescid-i Nebevî'deki mihrab unsuru; 'Niş Mihrabın (İslâm Mimarisine) Girmesi', 'Niş Mihrab ve Niş Mihrabın Orijini', 'Mihrab Kelimesinin Orijini' (c.1, bl.1, s.147-8) alt başlıkları altında detaylı olarak incelemiştir. Bu bölümün en dikkat çekici konuları olarak 1- İbn Sa'd'ın Vâkıdî'den [ö.823] görgü şahidi Abdullah b. Yezîd'in "Kıptî ustalar Mescid-i Nebevî'nin ön kısmını yaptılar" şeklindeki aktarımı delil gösterilerek "İslâm mimarisine ilk mihrabın 709 daki yeniden inşasında Kıptî ustalar tarafından yapıldığı" iddiası, 2- yine Vâkıdî'den İbn Dukmak [ö.1399] ve Makrîzî [ö.1442] yoluyla Semhûdî'nin (ö.1488)[205] "İslâm mimarisine niş mihrabın Medine valiliği sırasında (709'da) Ömer bin Abdülaziz yoluyla girdiği" iddiasının tekrarı, 3- Lammens yoluyla Süyûtî'nin kitabında; "Yüzyılın başında [709 öncesi] mihrab kullanmak, kilise kaynaklı (min şa'n el-kana'is) olduğu için hadis ile yasaklanmıştı. Mihrabın camilerde kullanılması kıyametin alameti olarak kabul edilirdi" (s.148, dn.1), 4- Becker, *Der Islam*, III, p.393'den (Ibn al-Hajj [ö.1377], *Madkhal*, II, p.76, dn.2 yoluyla): "Mihrab, bir camide en az kutsal olan şeydir ve imamların onun içinde namaza durmaları yasaklanmıştı" şeklindeki rivayetlerin aktarılmış olması gösterilebilir (s.147)[206].

Mabedin Çatısı başlığı altında, Mescid-i Nebevî 707-09'da yeniden yapıldıktan sonra çatı örtüsü hakkında görgü şahitlerinin yazdıklarından karşılaştırmalı örnekler vererek iç kısımdaki sahnların durumları hakkında oldukça detaylı anlatımlar yapmıştır.

Minareler

Bu başlık altında Creswell, İbn Rüste ve İbn Batuta'nın "İbn Abdülaziz, mescidin dört köşesine birer minare yaptırdı" dediğini aktararak, "Bu, Şam'daki değişikliğin de başlangıcına işaret eder. Şam'daki Temenos'un dört köşesinde de birer kule vardı ve dışarıdan fazla dikkat çekecek özellikleri yoktu" şeklinde Mescid-i Nebevî'ye el-Velîd'in

---

[204] [Creswell, Samhûdî'nin kitabından aktararak c.1, bl.1, s.147'de tekrar yazdığı "mihrab of Uthman" kelimesinin yanına bu defa parantez içinde bir (?) soru işareti koymuş, ancak s.144, (dn.4'den önce) ilk bahsettiği yerde hiçbir işaret koymamıştır].
[205] Samhudi, *Khulasat al-Wafa*, (Bulaq, H.1285), p.154, II, 4-5, (Sauvaget *age.,* p.42 yoluyla).
[206] [Creswell'in bu kısımda ele aldığı konu, bu çalışmada "K76- İslâm'da İlk Mihrab" başlığı altında (s.812-820 arasında) ayrıca tanıtıldığı için, burada ilk mihrapla ilgili kısa bilgi verilmiştir].

yaptırdığı minareleri anlatmaya önce önce Şam Emeviyye camii'nin yerine yapıldığına inanılan Temenos Tapınağı'nın kulelerini ele alarak başlamış. Ardından da, "Bunlardan güneybatıda olanı Halife Süleyman tarafından[207] yıktırıldı, kuzeydeki iki tanesi de el-Mehdî'nin genişletmesi sırasında yıktırıldı. Görgü şahitlerimizin gördüğü tek orijinal kule ise güneybatı köşesinde olandı. İbn Rüste bunun 8 zirâ (4-4,5m.) genişliğinde, 50 zirâ (~22m.) yükseklikte olduğunu yazar" demiş (s.149, dn.3).

Devamında, [Mescid-i Nebevî'ye yapılmış olan] "Bu dört minare (Fustat Amr Camii'ndeki dört şavami'yi hariç tutarsak) İslâm'ın bu maksat için yapılmış olan ve elimizde kaydı bulunan en erken tarihli minareleridir[208]. Bu fikrin de Şam'daki Temenos'ta bulunan ve fetihten sonra minare olarak kullanılan dört kuleden alındığı açıktır" diyerek konuya nasıl baktığını açıklamış. Arkasından da; "Dört minaresi, niş mihrabı ve zengin mozaiklerle bezeli iç duvarları ile (yeni) Mescid-i Nebevî yapısının Medine halkını çok etkilemiş olduğunu, Semhûdî'nin yazdığı; el-Velîd'in [Hz.] Osman'ın oğullarından birisine[209]: "Bizim cami sizinkini ne kadar geride bırakmış [değil mi]?" şeklindeki sorusuna, [Hz.] Osman'ın oğlunun da "evet doğru, çünkü bizimki eski Arap mescidi stilinde yapılmıştı, sizinki ise Hıristiyan Kilisesi stilinde yapıldı" şeklindeki konuşmalarda görebiliyoruz" demiş.

Mescid-i Nebevî'nin Yeni Hâlinin Özellikleri *[Diğer Mescidlere Benzerlikleri]*

"…El-Velîd'in yeni baştan yaptırdığı Mescid-i Nebevî'nin;

a) Kare planlı olması,

b) Çok sayıda giriş kapıları olması,

c) Çatısının arada başka kemer vb. şeylere değil de direkt olarak sütunlar üzerine bindirilmiş olması,

---

[207] Creswell daha detaylı bilgiler için s.156, dn.6'a bakılmasını tavsiye etmiş. Orada verilen kısa bilgilerin ardından da s.59'daki Minarelerin İslâm mimarisine girişi konusuna yönlendirme yapmıştır. [Ancak, Şam Temenos kulelerinin minareye dönüşmesi konusunu daha geniş olarak c.1, bl.1, s.177-179 arasında ele almış, diğer önemli yapıların minarelerini de kendi ana camii konusu içinde ayrı ayrı ele almıştır. Bu çalışmada ise Kayrevan, Şam Ulucamii vb. büyük camilerin minareleri de dahil olarak bu konu "K73-Minare, Minarenin Gelişimi" ana başlığı altında (s.796-804 arasında) toplu olarak işlenmiştir].

[208] [Creswell, *Early Muslim Architecture* (c.1, bl.1, s.147) kitabında İslâm'da "elde yazılı kayıtları olan" ilk minarelerin 707-709'da Mescid-i Nebevî'ye Velîd tarafından yaptırılanlar, (zayıf bir rivayete göre ise 665'de Ziyad'ın Basra Ulucamiine yaptırdıkları) olduğunu belirtmiştir. Türkiye'deki bazı kaynaklarda ise İslâm'a ilk minarenin 833 yılında girdiği iddia edilmektedir (bk, Özkeçeci, İ., *Doğu Işığı*, *VII-XII. Yüzyıllarda İslâm Sanatı,* İstanbul 2002, s.92)].

[209] [Bu, 694'te Abdülmelik'in Medine'ye vali tayin ettiği akrabası Hz. Osman'ın oğlu Eban b. Osman b. Afvân (641-718) olsa gerektir (bk, http: / / kitaplar.ankara.edu.tr / dosyalar / pdf / 717.pdf. s.XI, 05.05.2016)].

gibi özellikleri sebebiyle "Irak tipi" denilen (ve daha öncesinden Basra, Kûfe, Fustat ve Vâsıt Ulucamilerinde uygulanmış olan) plan şemasının bir devamı kabul edilir. Planda mevcut olmayan transept sebebiyle de Şam Ulucamii, Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī ve Der'a Camilerinden önemli farklılık gösterir. Ancak, duvarlarının kesme taştan örülmüş olması, iç duvarlardaki mermer ve mozaiklerle yapılmış olan süs-bezemeleri ve dört köşe minareleri ile de Velîd'in Aksâ, Kûfe, Vâsıt, Busrâ ve Harran camiler grubu ile Suriye bağlantısına işaret eder…" diyerek konuyu sonlandırmış [bk Res.201, s.1106].

02- Mescid-i Nebevî Yapısı Sonuç Notları

Oryantalistlerin M. Nebevî Yapısının Mescit Olarak Yapılmadığı İddiası;

Creswell, Mescid-i Nebevî'nin planı ve yapılış nedeni konusunda oryantalist Caetani'nin (1869-1935) yaptığı uzun araştırmalar sonucunda; "*Mescid-i Nebevî olarak bilinen yapının başlangıçta bir mescid olarak yapılmadığı, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinin ardından, burasını kendi ailesi için (o zamanki Arap geleneğine uygun şekilde) büyük avlulu bir ev (dâr) olarak yaptığı, daha sonra bu geniş avlulu evi değişen şartlar sebebiyle Mescid'e çevirmek durumunda kaldığı"* şeklinde bir kanaâte ulaştığını aktarmıştır. Devamında da konunun sonuna kadar her fırsat bulduğu yerde kendisinin de katıldığını belirtiği Caetani'nin bu absürd iddialarını tekrar edip, Buhari ve Müslim gibi, Müslümanlar açısından muteber hadis kaynaklarından insanların burada yemek yediklerinden, uyuduklarından bahseden bazı rivayetleri delil göstererek okuyucuyu, kendi iddialarının doğru olduğuna ikna etmeye çalışmıştır.

"Burası başlangıçta mescid olarak yapılmış olsaydı peygamberin eşleri için inşa edilen odaların girişleri, avluya bakar şekilde yapılmazdı, böyle olduğu için çok çeşitli sorunlar yaşanmıştır" diyerek avludaki erkeklerin bakışlarından rahatsız olan hanımlarından Ümmü Seleme'nin Hz. Muhammed (sav) bir sefere gittiği sırada, kendi girişinin önüne ilave bir duvar yaptırdığı, Hz. Muhammed döndüğünde, bu duvarı görünce ona "*Ey Ümmü Seleme, mü'minin servetini bitiren en kârsız iş inşaattır."* dediği rivayeti de H. Lammens (o da İbn Sa'd yoluyla) nakledilmiştir.

Bu tür iddialara, geçmişte M. Hamidullah, M. Asım Köksal ve Mevdudî gibi alimler tarafından gerekli cevaplar verilmiştir. Bize göre de burasının 623'de mescit olarak yapıldığına işaret eden deliller aşağıda sıralanmıştır[210];

[210] Creswell'in el-Ömeri ve Semhudi yoluyla naklettiği: "…hücreler (avluyu) çevreleyen doğu duvarının dışına dayanıyor ve avluya açılıyor şekilde inşa edilmişlerdi, hücrelere girmek için avludan geçmek gerekiyordu…" (c.1, bl.1,s.8, dn.1-2, BÇ, s.108) tarifi ve Ahzab 53 ayetinde *"…Peygamber'in eşlerinden bir*

1- Yapının başlangıçta 70 x 60 zirâ olan ölçülerinin 628-9'a kadar artmış olan müslüman sayısı sebebiyle 100 x 100 zirâ (~51 x ~51m.) olacak şekilde genişletilmiş olması[211],

2- 626 yılında Peygamberin 4 çocuklu dul Ümmü Seleme ile evlenmesi akabinde meydana geldiği anlaşılan ve onun "hücresinin önüne bir inşaat (duvar) yaptırdığı" şeklinde günümüze ulaşan rivayet, aslında bu duvarın arkasında (doğusunda) kalan kısmın Hz. Muhammedin geniş ailesine[212] ait olduğunu, duvarın batısında kalan kısmınların da mescit alanı olarak kabul edildiğini göstermesi (bk, Fg.12, s.128),

3- Bu yapının üç cephesinde ilk inşa edildiği günden itibaren 7 / 24 herkese açık 3 veya 4 giriş-çıkış açıklıkları olması ve bu giriş-çıkış açıklıklarında (ilk günden itibaren hayvanlar dahil herkesin girip-çıkmasını mümkün kılan kapı bulunmaması,

4- Yapının içinde 100-150 kadar bekar / fakir erkeğin gece-gündüz barınacağı, üzeri örtülü bir alanın ayrılmış olması (evsiz Müslümanların mescitte barınma imkanı),

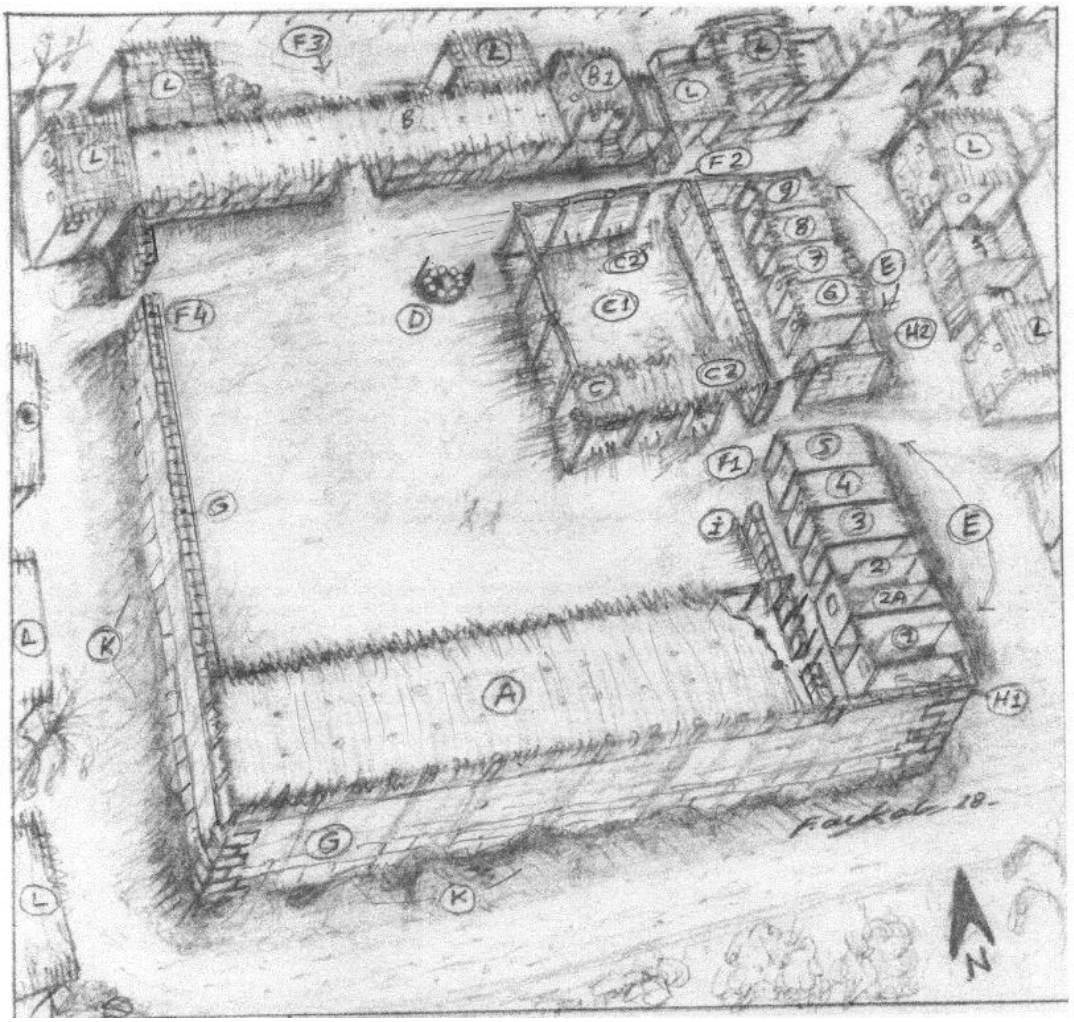
5- Creswell'in kendisinin naklettiği "Temim ed-Darî'nin Hz. Peygamber sağ iken, ilk defa Şam'dan yağ lambaları getirerek mescidin duvarlarına astığı" rivayetin bulunması,

---

şey isteyeceğinizde onu perde arkasından isteyin…" uyarısı, mescitteki bazı erkeklerin ilk yıllarda kapısında sadece kaba dokumadan perde asılı olan hücrelerin kapılarının önüne kadar rahatça ulaştığını, hatta içeri girmeye teşebbüs ettiklerini göstermektedir. Bu tarif ve bilgiler (özellikle ilk 3-4 hücrenin kapı ve pencerelerinin, ibadet vb. sebeplerle sürekli erkeklerin bulunduğu sundurmalı kısma bakıyor olması sebebiyle) mescidin bu kısmı ile hücrelerin arasına sonradan üzerinden atlanabilen, 40-50 cm'lik alçak bir duvar yapılmadığı' anlamına gelmez. Böyle düşünmemizin sebebi, 4 / 626 yılında Hz. Peygamberle evlendiği bilinen (bk, aşağıda dn.212) Hz. Ümmü Seleme için mescidin doğu cephesine 5. hücrenin yapıldığı, fakat bir süre sonra (Peygamber Duma seferindeyken) Hz. Ümmü Seleme'nin kapısının önüne duvar türü bir inşa (Ar. bina) işi yaptırdığını belirten "Ümm Sleme inşa hadisi" olarak (İbn Sa'd yoluyla) gelen bir rivayetin bulunmasıdır (bk, Res.217, s.1072). Bu rivayetin metninde geçen "bina" fiil'i, Hz. Ümmü Seleme'nin üç veya dördüncü hücrenin önüne kadar gelen duvar vb. bir unsuru, kerpiç vb. ile kendi kapısının önüne kadar uzattırdığı veya kendi kapısının önündeki duvarın boyunu yükselttirdiği ve seferden dönünce Peygamber bunun sebebini sorduğunda "mescitteki erkeklerin bakışlarını kesmek için" şeklinde cevapladığı (bk, BÇ, s.108, *EMA*, c1, bl.1, s.8, 11) bir inşa işi yaptırdığını göstermektedir. Aksi halde onun orada olmayan bir şeyi sadece kendi kapısının önüne yaptırması zaten çok aykırı bir davranış olurdu. Araştırmalarımızın şimdiye kadar Mecid-i Nebevî'nin bu tür detaylarını da gösteren bir çizim ve planların mevcut olmadığını ortaya koyması, bu detayları gösteren bir çizimler yapmamızı da gerekli kılmıştır (bk, K02, SN, Fg.12-16, s.128-133).

[211] Eğer yapı Hz. Muhammedin ailesine mahsus / kendi evi olarak yapılmış ve Peygamber burasının mescit gibi kullanılmasına geçici olarak izin vermiş olsaydı, Hayber kuşatması akabinde 628-9'daki bu genişletmeyi yapmak yerine, başka bir yere yeni ve daha büyük bir mescidin inşa edilmesini talep ederdi.

[212] Hz. Peygamber'in ilk hanımı Hz.Hatice 619 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Hz.Peygamber aynı yıl içinde 50 yaşındaki dul Hz. Sevde (binti Zem'a) ile Mekke'de evlenmiştir. Hz. Peygamber, Eylül 622'de Medine'ye hicretten sonra yaklaşık 7 ay süren mescidin inşası devam ederken yakındaki Hz. Eyyüb el-Ensarî'nin evinde kalmış ve bu dönem de Hz. Âişe ile nikâh yapmış, bu sebeple de 623'de mescidin doğu cephesine (iki bekar kızı ile hanımları Sevde ve Âişe için) toplam üç adet hücre inşa edilmiştir, ancak Creswell başlangıçta sadece 2 hücre yapılmış olarak göstermiştir (bk, Fg.8-9, s.109). Başlangıçta yapılmış olan bu üç hücrenin yanına ilave olarak Hz. Peygamberin 626 yılına kadar Hz. Hafsa, Zeyneb binti Cahş ve Ümmü Seleme ile evlenmesi (önceki bir hücrenin evlenen kızlarından boşalması) sonucu önce 2 hücre, sonraki dört yıl içinde yaptığı 4 evlilik sonucu da 4 hücre daha inşa edildiği nakledilmiştir bk, Fg. 14-16; s.130-133 (Hz. Peygamberin evlilikleri için bk, Salih Tuğ, "Rasulullah Muhammed A.S.'ın Evliliklerinde Kronolojik Yapı", *Hz. Peygamber ve Aile Hayatı,* İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İlmî Neşriyat (1), İst. 1989, s.203-209; M. Yaşar Kandemir, "Muhammed", *DIA*, XXX, 2005, s.427-428).

*Fg. 12 (F. Aykaç, Kroki 1)**

Fg. 12 M. Nebevî'nin 624-632 arasındaki tahmini görünüşü *(sundurmalı mescit alanından hücrelere giriş / kapı önü ve özel avlu kısmını ayıran yarım duvar ile diğerlerinden büyük olan Hz. Aişe'nin hücresinin içindeki Peygamberin özel odasının tahmini konumu

A-Cemaatle Namaz kılınan Mescit alanı	D-Avludaki Su Kuyusu	E4-Zeyneb b. Cahş'ın hücresi E5-Ümmü Selemenin hücresi	H1-Hücreler için avlu-1
B-Ehli Suffenin barındığı alan	E-E1-E9: Peygamberin eşlerine ait hücreler	F1-Bab-ı Cibril / Peygamber ve ailesinin kullandığı Kapı	H2-Hücreler için avlu-2
B1-Hazine (Beytü'lmâl) odası	E1-Hz.Sevde'nin hücresi ve iç görünümü	F2-Babü'n Nisa	İ-Avlu ile hücreler arasındaki kısa duvar ve geçiş
C-Bayan Mescit sundurma	E2-Hz.Aişe'nin hücresi	F3-Ana giriş / Kuzey Kapısı	J-Hücrelerin önündeki alan
C1-Bayan mescit avlu	E2A-Hz.Peygamberin odası	F4-Bab-ı Atika / Selam vb.	K-Dış duvar desteği
C2-Bayan Mescit Girişleri	E3-Hz.Hafsa'nın hücresi	G-Mescidin avlu duvarları	L-Diğer kişilerin evleri

6- Avluya kandil asılmasından sonra Hz. Muhammedin Temim ed-Darî'ye: "*Sen İslam'ı nurlandırdın. İslam'ın mescidini süsledin. Allah da seni dünyada ve ahirette nurlandırsın"* şeklindeki ifadesinde avludan "İslâm'ın mescidi" olarak bahsedilmesi,

7- Bu yapının kuzey ucunda birbirine karşılık gelen Babu Âtika kapısı ile Babu'n-Nîsâ kapısının 7 / 24 açık olması sebebiyle (hayvanlar da dahil) Medine ahalisi tarafından kısa yol olarak kullanılabiliyor olması (Fg.12),

8- Sadece Hz. Ömer, Hz. Ali ve sofa'da barınan sahabeler değil, mescide gelip giden herkesin yalnız veya arkadaşları ile birlikte istediği zaman burada yemek yiyebiliyor, uyuyabiliyor ve özel-şahsi görüşmelerini yapabiliyor olması.

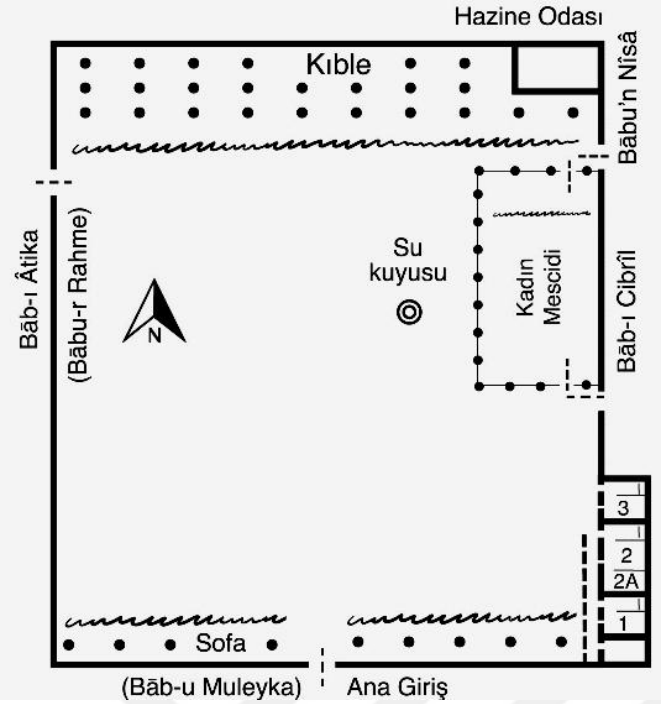
Creswell'in, EMA Kitbında Hatalı Mescid-i Nebevî Planı Kullanması;

Creswell'in İslâm kaynaklarından naklettiği bilgilerle *EMA* kitabında kullandığı plan karşılaştırıldığında planda bazı eksikler bulunduğu görülmektedir. Creswell birçok mimari yapı için plan ve kesit çizimleri yapmış ve altına da imzasını atmıştır (bk. Fg.19-CrF.8, BÇ, s.139; Fg.282-CrF.99, s.332 vd.). Ancak Mescid-i Nebevî için kullandığı planlarda (bk, BÇ, Fg.8-9-CrF.7a-7b, s.109) imza bulunmadığı için kendi naklettiği rivayetlere uygun düşen yeni bir plan çizip çizmediği anlaşılamamaktadır. Türkçe kaynaklarda Creswell'in kullandığı bu planın Sauvaget'e ait olduğu da nakledilmiştir[213].

***** Creswell'in planında suffe ehline ayrılan bölüm, mescid'in sadece güney-batı köşesinde oldukça küçük bir alan şeklinde gösterilmiş, 624'de kıble yönünün değişmesinden sonra da aynı küçük kısım kuzey-batı köşesine taşınmıştır. Halbuki başlangıçta bu kısımda kalan sahâbe sayısının kalabalık olduğu bilinmektedir. Mescid'in ilk tamamlandığı Ağustos 623 ile kıble yönünün değiştiği Ocak 624 arası dönemde Suffe ehli için (Creswell'in planındaki) gibi sadece kuzey-batı köşesi ayrılmış olsa bile, Ocak 624'de kıble yönünün güneye değişmesinin ardından suffe ehli'nin önceden cemaatle namaz kılınan geniş sundurmalı kısma (kuzeye) taşındığı bilinmektedir. Creswell'in planında bu taşınma sırasında büyük ve küçük sundurmalar (ve direkleri de) yer değiştirmiştir. Halbuki bu taşınmada sadece küçük sundurmalı kısmın genişletilmiş olması, suffe ehlinin önceden cemaatle namaz kılınan yere (bir küçültülme yapılmadan) taşınmış olması daha mantıklıdır. Nitekim mescid planını bu şekilde gösteren yayınlar da mevcuttur (bk, Fg.18, s.138 ve Res. 200, s.1105).

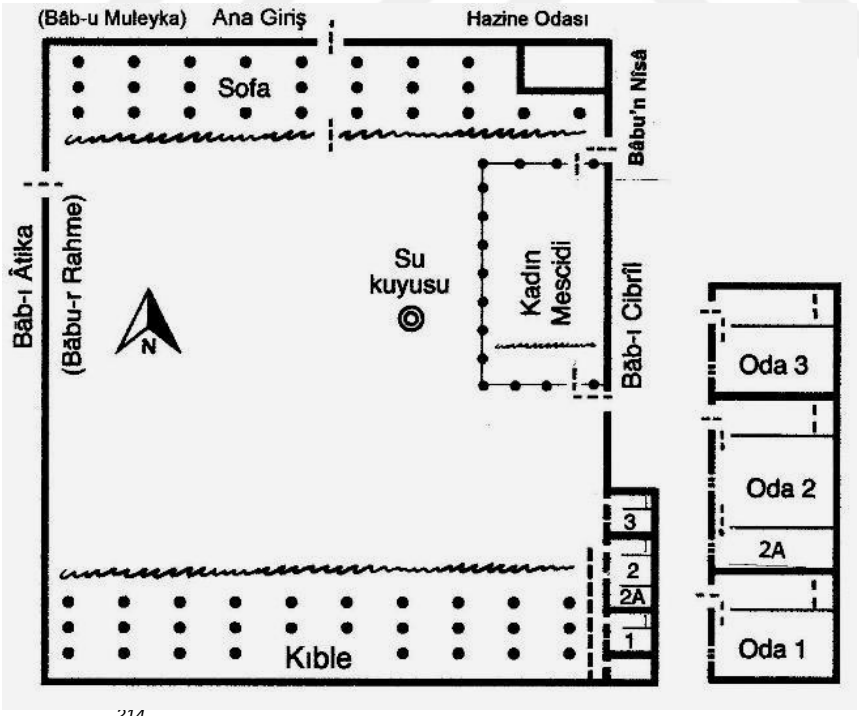
***** Creswell, diğer kaynaklarda pek rastlanmayan "Hz. Âişe'ye ait olan hücrede Hz. Peygamber'in kendisine ait küçük bir odası bulunduğunu" nakletmiştir (bk, Fg.13-14). Ancak bu durum Creswell'in kendisinin (Fg.8,9) ve Sauvaget'in (Fg.198,s.1105) planı dahil, diğer planlar da gösterilmemiştir (bk, Res.194-200, s.1105).

[213] Bk, Res.198, s.1105, Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam, A*kçağ Yayınları, İstanbul, 1999, s.231; Y. Can'da Creswell'in planına (Fg.8-9) benzer şekilde çzdiği (Res.197a, s.1105) planında ilk mescidi 3 kapılı göstermiştir (bk, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi,* İstanbul, Ensar, 2008, s.177).

Fg. 13 (FA-Kroki 2)

Fg. 13 Mescid-i Mebevî'nin 623'te ilk yapıldığında kıblesi Kudüs istikametine doğru ve 70 X 60 zirâ (~35.5 x 31m.) ölçülere sahip hâlinin krokisi

Fg.14 [214] (FA-Kroki 3) *(Oda 2 içinde 2A'da Hz. Peygamberin özel odası gösterilmiştir)*

Fg. 14 M. Nebevî'nin 624'de aynı ölçülerde kıble yönü Kâbe'ye değiştikten sonraki krokisi

[214] Ocak 624 tarihinde kıble yönünün Kudüs'ten Mekke'ye (güneye) çevrilmesinden sonra cemaatle namaz kılınan kısmın sundurması aynen bırakılıp (eski sofa'nın genişletilerek) güneye taşındığı ve Sofa'nın da kuzeydeki geniş sundurmaya taşındığı görüşü de savunulmuştur (bk, EK2, Res.194, s.1068).

* Ayrıca başlangıçta (bekar kızları ile Hz. Sevde ve Aişe için) 3 hücre inşa edildiği kaynaklarda yazılı iken, Creswell sadece 2 hücreden bahsetmiş ve planda da sadece 2 hücre göstermiştir. Planlarda mescitte kadınların namaz kılma yeri ve avludaki kuyu ile sofa kısmında bir hazine odası bulunduğu da gösterilmemiştir.

* M. Hamidullah (Belâzürî yoluyla) peygamberin eşlerinin hücrelerinin yanında 2-3 keçinin barınacağı genişlikte avlu türü alanlar bulunduğu nakledilmiştir[215], ancak Creswell ise bu durumdan hiç bahsetmemiştir.

* Creswell, Mescid-i Nebevî'nin başlangıçta kaç giriş kapısı olduğu konusunda emin değildir. Bir yerde [1] Ana Kapı, [2] Bab-ı Âtika veya Bab-ı Rahman, [3] Bab-ı Osman veya Bab-ı Cibril isimli 3 kapısı vardı demiş (bk, BÇ, s.107, *EMA,* c.1 bl.1, s.7), başka bir yerde de Hz. Ömer'in genişletmesi sırasında önceki [1] Bâb-ı Atika, [2] Bâb-ı Mervân (sonradan Bâb-ı Selam), [3] Peygamber'in mescide girdiği üçüncü [Cibril] kapı ve [4] Bâb'ün-Nisâ şeklinde 4 olan giriş kapısı 6'ya çıkarıldı diyerek çelişkili davranmıştır (bk, BÇ, s.116, *EMA*, c.1, bl.1, 7, ve s.27, dn.15).

Mescid-İ Nebevî'nin Ölçüleri ve Sonraki Genişletmeler Konusu;

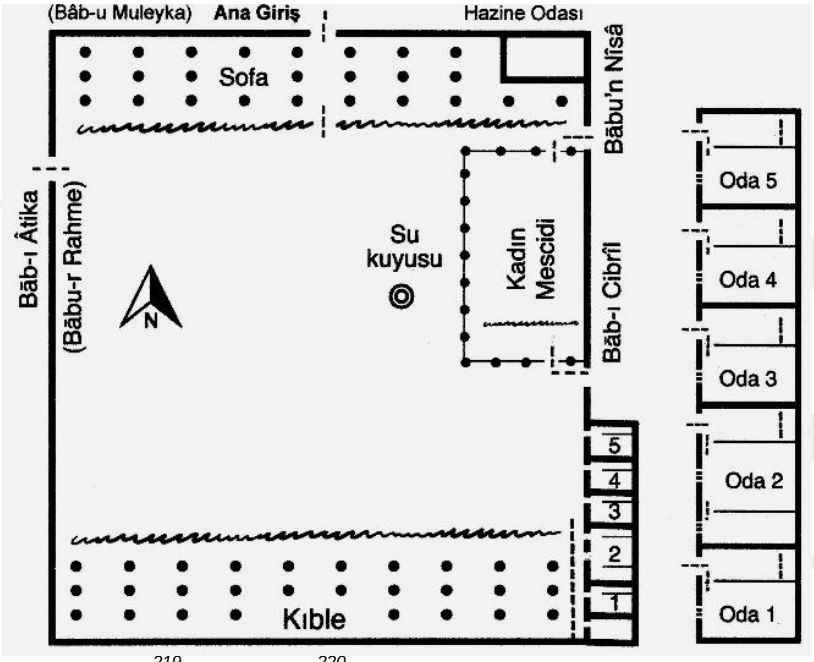
Creswell, Semhûdî ve Diyarbekrî'nin "Mescid-i Nebevî'nin başlangıçta 70 x 60 zirâ olduğu, Hayber'in fethi'nin ardından (7 / 629) batı ve kuzeye genişletildikten sonra 100 x 100 zirâya ulaştığını" yazmış olsada [216] İbn Sa'd ve çoğunluğun Mescidin ilk yapıldığındaki ölçülerinin 100 x 100 zirâ (~51 x 51m.) olduğunu yazdığı, kendisinin de buna katıldığını belirtmiştir. Ancak İbn Sa'd'ın kaynağı ve kendisinin çoğunluk dediği kaynaklar hakkında hiçbir bilgi vermemiştir.

Son dönemde yayımlanmış Türkçe kaynaklarda ise 7 / 628-9'da Hz. Osman'ın Mescide bitişik yerleri satın alıp bağışlaması sonucu, ölçülerin 100 x 100 zirâya ulaştığı görüşünün Müsned'de (I, 70), Tirmizî'de (Menâkıb 19), Taberânî'de (I, 196) ve Semhûdî''de (I, 336,338) yazılı olduğu nakledilmiştir[217].

Creswell, devamında (*EMA,* v.I, pt.I, s.10'da): "Arap Coğrafyasında Mevcut Olmayan Mimari" başlığı altında *EMA* 1932 ilk baskısında yazdığı görüşlerin doğru

[215] Dfbi bk, M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* (Terc. Salih Tuğ) İst., 5. Baskı 1993, s. 1053.
[216] Bozkurt-Küçükaşcı, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, s.282.
[217] Mescidin ilk ölçülerinin 100 x 100 zirâ olduğu görüşü Creswell, Sauvaget ve Oleg Grabar'ın yayınlarından alınarak Türkçeye de aktarılmıştır (bk, Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, 1999, s.231.

olmadığını, Herzfeld'in kendisine mektupla bildirdiğini, aynı sayfanın 7 no'lu dipnotunda aktarıp itiraf etmiş olsa da (Herzfeld'in de işaret etmesi ile yanlış olduğu ortaya çıkmış olan bu görüşü) 1969'da güncellediği ikinci baskıda değiştirmemiş ve Herzfeld'in uyarısını dipnot olarak vermekle yetinmiştir. Halbuki bu yanlış bilgileri, Herzfeld'in tavsiyesi doğrultusunda değiştirebilirdi. Ne yazık ki bu yanlış bilgi, son dönemde Türkiye'de yapılmış olan çalışmalarda da aynen tekrar edilmiştir[218].

Fg. 15[219] *(FA-Kroki 4)* [220]

Fg. 15 Mescid-i Nebevî'nin ölçülerinin 629'daki genişletmede 100 x 100 zirâ olan hâlinin krokisi

Bu anlatımlar sırasında Creswell'in Caetani yoluyla [Hz.] "Ebû Bekir halifeliği sırasında Mescid-i Nebevî'nin kurtların yediği ağaç direklerini, yeni hurma direkleriyle değiştirdiği" şeklinde Hz. Ömer'inde bunları tuğla payelerle değiştirdiği gibi Türkçe kaynaklarda rastlanmayan bilgileri nakletmiş olması önemlidir.

Müslümanların lambayı Ermenilerden aldıkları, yağ lambası vb. şeyleri Arapların bilmediğinin 'kındil' kelimesinin ithal olmasından anlaşıldığı, kelimenin aslı olan Latince

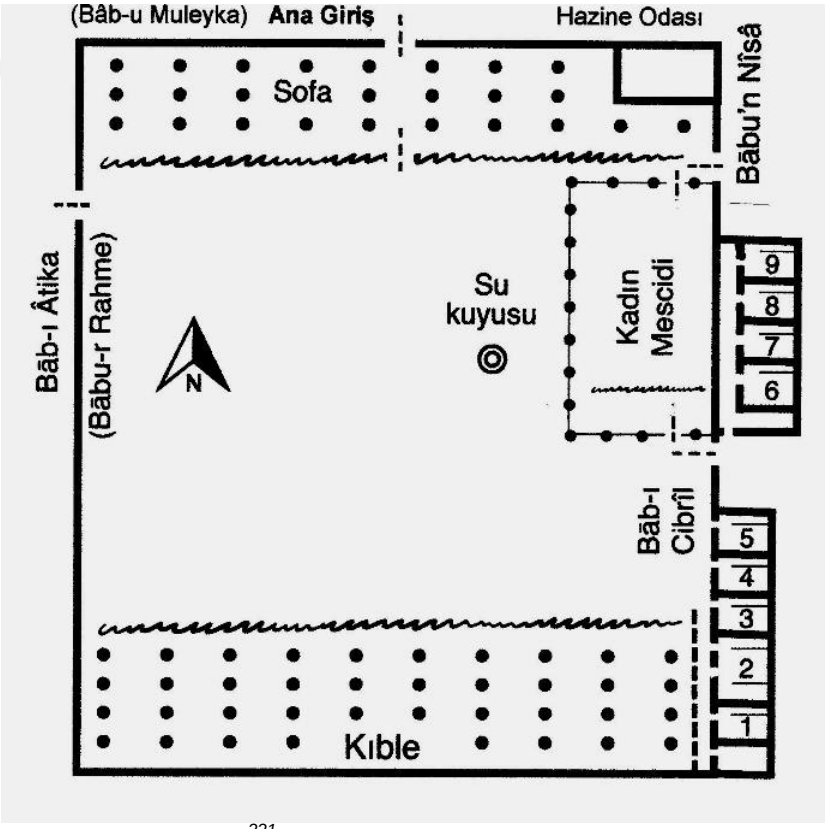
[218] Örnekler için bk, Şenay Özgür, *Oleg Grabar ve İslam Sanatı Yorumu*, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir, 2007, s.25; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi,* s.13 (burada Creswell'in cümlesi "*EMA,* c.1, Oxford, 1969, s.2-5, dn.1" kaynak gösterilerek (cilt no. eksik şekilde) tekrar edilmiştir (Bu konu "Türkiye'de Erken İslâm Mimarisi Eğitiminde Hissedilen Eksiklikler ve Kaynak Yetersizlikleri" ana başlığı altında ele alınmıştır BÇ, s.1029-1040).

[219] Erken dönem Müslüman müelliflerin çoğunluğu Hz. Peygamber'in 629 Hayber kuşatmasının ardından mescidi batı ve kuzey yönlerinde genişlettiğinde müttefiktirler (bk, N.Bozkurt-M. Sabri Büyükaşcı, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, XXIX, 2004, s.282). Ayrıca 624-626 arasında Hz. Peygamberin yaptığı evlilikler sonucu mevcut 3 hücrenin yanına eklenen hücreler ile bunların detayları bu planda gösterilmiştir.

[220] Fg.13-16 fikir: Fettah Aykaç, çizim: İbrahim Sadıkoviç UK (10.10.2018).

candela'nın önce Grekçe'ye oradan da Ermenilere geçtiği, Farsçadaki 'çerağ' kelimesinin de Ermenice de Ş'ıraga, Arapçada da siraj (sirac) olarak görüldüğü (c.1, bl.1, s.10.dn.2) şeklinde bilgileri aktarmış olması dikkat çeken bir konudur.

İbn Sa'd'ın; "ilk defa Mescid-i Nebevî'nin zeminine küçük düzgün taşları serdiren Halife Ömer idi" dediği nakledilerek o zamana kadar M. Nebevî'nin zemininde hasır, kilim gibi herhangi bir sergi bulunmadığı ve Müslümanların namaz kılarken direkt olarak toz toprak üzerine secde ettikleri gibi, günümüze kadar pek dikkat çekmemiş bir ayrıntıyı gündeme getirmiştir.

Fg.16 (FA-Kroki 5)[221]*

Fg. 16 Plan 4- M. Nebevî'nin 632'deki 100 x 100 zirâ ölçülerdeki krokisi ile 626-632 arasında Peygamberin 4 hanımla daha evlenmesi sebebiyle doğu duvarının dışına (önü avlulu şekilde) inşa edilen 4 hücrenin tahmini konumu (Mescit 636'da 130 x 130, 646'da ise 160 x 150 zirâ olacak şekilde genişletilmiştir).

Kıble yönünün değişmesi konusunda Creswell; (anlaşılması güç bir şekilde) önce; Hz. Muhammed 15 Şaban 2 / 11 Ocak 624 günü bir öğleden sonra arkadaşları ile birlikte cemaatle namaz kılarken, "yüzünü bundan sonra Mekke'ye doğru dönmesini"

[221] Hz. Peygamberin 626 yılından 632'ye kadar Hz. Cüveyriye, Hz. Ümmü Habibe, Hz.Hz. Safiyye ve Hz. Meymune ile evlendiği nakledilmiştir (dfbi bk, Salih Tuğ, *Hz. Peygamber ve Aile Hayatı,* İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İlmî Neşriyat (1), s.203-209; Kandemir, "Muhammed", *DIA*, XXX, s.427-428 *(bazı hücrelerin yakınında 2-3 keçinin barınacağı kadar bir avlu bulunduğu nakledilmiştir, bk, s.131, dn.215).

söyleyen Bakara 137-144 âyetlerinin nazil olduğunu belirtmiş fakat hemen ardından da, (Hz. Muhammed'in 622'de Medine'ye hicretinin ardından, Kudüs'e doğru yönelerek namaz kılmasının arkasında "Yahudileri İslâm dinine girmeye ikna etme düşüncesinin bulunduğu, ancak aradan 18 ay kadar bir zaman geçtikten sonra onun Yahudilerin İslâm'a gireceklerinden ümidini kesmesi sonucu, kıble yönünü Kudüs'ten Kâbe'ye doğru çevirmeye (kendisinin) karar verdiğini" yazmış olması, Creswell'in kendi kendisiyle çeliştiğini ortaya koymuştur.

Bu çelişkili görüşüne Creswell (kendine göre) bir delil olarak da "…Medine'ye hicretten önce Kur'ân'ın hiçbir yerinde, kıblenin Kudüs'e doğru olması gerektiğinden bahsedilmez. Ancak bunun [Hz.] Muhammed tarafından bu şekilde yapıldığı en güvenilmez kaynaklardan olan [Abdullah] İbn Abbâs yoluyla nakledilmiştir…" diyerek kaş yapayım derken göz çıkartmıştır.

Creswell, Abdullah b. Abbâs'ı neden "en güvenilmez kaynak" gördüğü hakkında bir açıklama yapmamıştır. Ancak ondaki bu kanaâtin o dönem F. Buhl'un İslâm Ansiklopedisi "Abdullah b. Abbâs" maddesinde (*İA,* I, s.26) yazdığı olumsuz şeylerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. onun sadece F. Buhl'un yazdıklarını dikkate alıp, ibn Abbâs hakkında olumlu şeyler yazmış olan diğer yazarlardan hiç bahsetmemiş olması, ayrıca İbn Hişam'ın kitabında (Siyer-i Nebeviyye, II, s.550) "…Kıblenin Kur'an ayetleri ile Kâbe yönüne çevrilmesinin ardından Medine yahudilerinin Hz. Peygambere gelerek kıbleyi tekrar Kudüs'e çevirdiği takdirde müslüman olacaklarını söyledikleri, Hz. Peygamberin onların teklifini kabul etmediği…"[222] şeklinde anlatımlar bulunduğu halde Creswell'in bu konuda hiçbir şey yazmamış olması, onun yarı-oryantalist tarafını açığa çıkartan bir diğer davranışı olmuştur.

Semhûdî'nin bu konuyla ilgili (diğer yazarların kitaplarından alarak) Hz. Ömer'in 638'deki mescidi genişletmesi sırasında ahşap direklerin çıkartılarak, bunların yerine kerpiç tuğlalarla örülerek oluşturulan yeni payeler (Ar. libn) konulduğunu yazdığını, İbn Sa'd'ın da; "mü'minlerin namazlarda secdeden sonra zemindeki toz-topraktan dolayı yüzlerini silip ellerini çırpmalarını gördükten sonra el-Akik vadisinden getirterek ilk defa mescidin zeminine sıkı bir şekilde küçük düzgün taşlar serdiren kişi Hz. Ömer'dir…"

[222] Bk, http: / / islamicevaplar.com / kuran-ve-hz-peygamber-aleyhindeki-iddialara-cevaplar.html (02.06.2018).

şeklinde yazdığını[223] nakletmiş olması da Türkçede pek bilinmeyen olaylardır.

Creswell, Hz. Ömer'in Fars asıllı bir köle tarafından 26 Zilhicce 23 / 3 Kasım 644'te Medine'de katledildiği, ölmeden önce Hz. Ali, Osman, İbn Zübeyr'i ve Sa'd'ı [224] çağırarak onları yeni halifeyi seçmekle görevlendirdiği ve aynı akşam vefatının ardından Hz. Aişe'nin odasına, Hz. Muhammed ve Ebû Bekir'in yanına defnedildiğini aktarmıştır (c.2, s.40). Ancak hiç alakası yokken 5 no'lu dipnotta; *"bu çok kötü uygulama Fustat'ta da bilinmiyor değildi, Amr'ın Fustat'ta iki evi vardı, evlerinden camiye yakın olanda oğlu Abdullah'ın mezarı vardı*" şeklinde çok tuhaf ve asılsız bir yorum yaparak "Abdullah'ın babası Amr ile Hz. Ömer**'**den çok daha önce öldüğü ve babasının onu Amr Camii bitişiğindeki evinin içine defnettiği" şeklindeki yanlış bilgiyi Caetani'den, (O da İbn Abd el-Hakem'den) nakletmiştir. Türkçe kaynaklarda ise Amr b. Âs'ın 664 yılında öldüğü, (babasından sonra Mısır ve Kûfe valiliği de yaptığı bilinen) oğlu Abdullah'ın ise çok daha sonra (684-85'te) öldüğü belirtilmiştir.

Creswell devamında, "7 Kasım 644'te halife seçilen Hz. Osman'ın da (Kâbe'nin etrafında yaptığı genişletmelerin ardından) 29 / 649-50'de Mescid-i Nebevî'yi 160 x 150 zirâ [~84 x 78m.] olacak şekilde (CrF.7c) genişlettiği[225] bilgisini aktarmıştır.

Mescid-i Nebevî'nin Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik'in emri ile (amcasının oğlu) Ömer b. Abdülaziz'in valiliği sırasında ve onun gözetiminde; 707 veya 708 yılında (Hz. Muhammed'in hanımlarının odaları da dâhil) insanların itirazlarına rağmen tamamen yıktırıldığı, (Taberî'nin yazdığına göre) bu yeniden yapılışın ardından mescidin son ölçülerinin 200 x 200 zirâ [~102m. x 102m.] olduğu ve bu sırada da Hz. Muhammed'in türbesinin de Verdân isimli birisi tarafından yeniden yapıldığı, bu yeni yapılışı sırasında mescidin iç kısımlarının aynen Şam Emeviyye camii'nde olduğu gibi mermerler ve mozaiklerle tezyin edildiği" şeklindeki detaylı bilgilerin konunun geçtiği kaynaklar belirtilerek aktarılmış olması ise Mescid-i Nebevî'nin mimarî gelişimi açısından önemli kazanımlar olmuştur.

Creswell'in "Niş Mihrab'ın (İslâm Mimarisine) Girişi" konusunda ileri sürdüğü dikkat çekici kısımlardan birisi; İslâm mimarisine niş mihrabın Ömer b. Abdülaziz'in valiliği sırasında (709'da I. Velîd'in Mescid-i Nebevî'yi yeni baştan inşa ettirirken) Kıptî

[223] *EMA*, c.1, bl.1, s.28, dn.1 (Caetani III, p.204, II.7-11 yoluyla).
[224] Dfbi bk, BÇ, s.118, dn.182.
[225] Creswell, Hz.Osman'ın Mescid-i Nebevî'yi genişletme işini 649-650 yılında değil, 646 yılında yaptığını kabul ettiğini belirtmiştir (*EMA*, c.1, bl.1, s.40, Semhûdî, Taberî, Ya'kūbî, İbn Esîr yoluyla).

ustalar yoluyla girdiği" şeklinde (Wüstenfeld ve Lammens'in aktardığı) rivayeti her fırsatta tekrar etmesine rağmen, J. Pederson, "Mescid", *İA,* VII, s.31'de zikredilen "Hakikatte Ömer b. Abdülaziz'in mihrabı sadece tamir ettitirdiğinin kabul edildiği" şeklindeki rivayetten hiç bahsetmemiş olmasıdır. Ayrıca, Hz. Osman'ın 649-50'de Mescid-i Nebevî'ye kerpiçden yaptırdığı bilinen (tamamen bir Müslüman buluşu olan: İA, VIII, s.28), maksûre unsurundan ve bu unsurun sonraki 50-60 yıl boyunca mihrap gibi kullanıldığı konusunada hiç değinmemiş olması da ilginçtir.

Mescid-i Nebevî'nin iç tezyinatı konusuyla ilgili olarak, Creswell, Ya'kūbî'nin, el-Vâkıdî'den (ö.823) aktararak; el-Velîd, Rum imparatoruna (Justinien II; 704-711) mektup yazarak ondan "Yeniden yapmakta olduğu Tanrının Peygamberinin mescidi için mozaik ve usta göndermesini istediği" şeklindeki rivayeti gündeme getirmiştir. Creswell, konuyu oldukça detaylı ve geniş çerçeveli bir şekilde araştıtıp bu olayın "yüz elli yıl kadar önce, Necaşî'ye bağlı Yemen bölge kralı Ebrehe'nin (orada yaptığı meşhur kiliseyle ilgili) Bizans imparatoru I. Justinien'e (527-565) mektup yazıp yardım istemesi, Justinien'in de mozaik ve usta göndermesi şeklinde gerçekten yaşanmış ve uzun yıllardır bölgede anlatılmakta olan bir olayın, sonradan el-Velid'in, II. Justinien'den yardım istediği şekline uyarlanmış olabileceğini, dolayısıyla da bu rivayetin gerçek olamayacağını" ikna edici bir şekilde ortaya koymuştur.

Creswell'in Müslüman yazarların bu bilgileri birbirinden alıp abartarak tekrar ettiği, oryantalistlerin daha çok Şam Emeviyye Camii hakkında propaganda malzemesi olarak kullandıkları, sonra Mescid-i Nebevî yapısına da bulaştırılarak tekrarladıkları (kendisinin bir efsane dediği) bu olaya dur diyebilecek bir araştırma yapıp yayınlamış olması (dfbi bk, BÇ, s.323-328) takdire şayandır ve erken İslâm mimarisi açısından da büyük önem arzetmektedir.

Creswell, Belâzürî'nin (892) Vâkıdî'den (823) aktararak; el-Velîd'den sonra el-Mehdî'nin 162 / 778-9'da kuzey kısmını 100 zirâ daha genişletmesinden başka 1256'daki büyük yangına kadar (~475 yıl boyunca) Mescid-i Nebevî'de başka önemli bir genişletme yapılmadığını yazdığını nakletmiştir. Devamında İbn Abd Rabbihi'nin [860-940] yeni mescidin kıble cephesinin üst kısmındaki beş sıra hâlinde parmak kalınlığında harflerle 91. sûreden Kur'an'ın sonuna kadar olan kısa sûreleri altın yaldızlı olarak (Velîd tarafından görevlendirilerek) yazan ilk hattatın isminin (İbni Nedim'in

Fihrist'i yoluyla) Hâlid b. Ebî Hayyâc olduğu şeklindeki bilgileri aktarmış olması İslâm mimarîsine hat sanatı ve tezyinatın girişi tarihi açısından önemlidir.

Creswell devamında, Sauvaget'in (Fg.10-CrF.74, BÇ, s.122) ve İ.Rıfat paşanın çizdiği (Res.203, s.1070) planlar yoluyla, Velîd b. Abdülmelik'in inşa ettirdiği yeni Mescid-i Nebevî'nin tam kare şeklinde olmayıp, doğudan batıya 18 sahn, kuzeyden güneye 20 sahna sahip olarak kuzey ve güney cephelerinde %10 civarı ölçü farkı bulunduğuna dikkat çekmiştir. Taberî'nin Mescid-i Nebevî'nin son hâli için 200 x 200 zirâ [~102 x 102m.] ölçülerini verdiğini, daha önce yapılmış olan Kûfe ve Vâsıt camileri ile 50 yıl sonra Bağdat'taki camilerde de uygulanan ölçülerle aynı olması hasebiyle kendisinin bunu daha doğru kabul ettiğini ve bu durumun da "cami ölçülerinde artık bir standartlaşmanın yerleşmiş olduğunu gösterdiğini" belirtmiştir.

Creswell İbn Abd Rabbihi ve İbn Cübeyr'in "Mescid-i Nebevî'nin iç duvarlarında (Şam Ulucamii'ndeki gibi) mozaiklerle yapılmış ve bakanları hayran bırakan güzellikte tabiattan manzaralar, dalları meyvelerle dolu ağaçlar" bulunduğunu yazdıklarını, bu konuda Sauvaget'in ciddi araştırmalar yaparak, daha çok Şam Ulucamii iç tezyinatından yola çıkıp (kendince) güney duvarının görünüşünün çizimini yaptığı (Fg.11-CrF.75, s.122) bilgilerini aktarmıştır. Ayrıca, Velîd b. Abdülmelik'in Mescid-i Nebevî'ye 709 yılında yaptırdığı yeni dört minarenin (bk, Res.199, s.1169) Şam'daki eski Temenos yapısındaki kulelerden ilham alındığını gösterdiği ve bu minarelerin (Fustat Amr Camii'ndekiler hariç) İslâm'da yapılmış ve elde kaydı bulunan en erken tarihli minareleri olduğunu (Muâviye'nin Mescid-i Nebevî'ye yaptırdığı nakledilen minarelerden hiç bahsetmeden) kendi kanaâti olarak iddia etmiştir.

Creswell Semhûdî'nin "654 / 1256 büyük yangınında Hz. Osman mihrabınınkiler hariç içerideki mermer ve mozaik tezyinatın çok büyük bölümünün yanarak eridiğini" yazdığını aktarmış, ancak "Hz. Osman mihrabı" kelimesinin yanına bir soru işareti (?) koymuştur. Burada kendisinin "ilk mihrab kıptî ustalarca 709'da Mescid-i Nebevî'ye yapıldı" şeklindeki iddiasına muhalif bir bilgi ile karşılaşmış ve hiçbir açıklama yapmamış olması ilginç bir durumdur.

709'da yeni mescidin tamamlanmasının ardından Velîd b. Abdülmelik'in Hz. Osman'ın oğullarından birisine: "Bizim cami, sizinkini ne kadar da geride bırakmış [değil mi] ?" şeklinde konuşması üzerine, Hz. Osman'ın oğlunun da "Evet doğru çünkü bizimki eski Arap mescidi stilinde yapılmıştı, sizinki ise Hıristiyan kilisesi stilinde

yapıldı.” şeklinde cevap verdiğini de nakletmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Aslında Hz. Osman’ın oğlunun yeni mescidin bir Hıristiyan kilisesine benzediğini söylemesi, Velîd’in yeni baştan yaptırdığı (bk. Res. 201-201a, s.1106) Mescid-i Nebevî yapısı hakkında Medine’lilerin ne düşündüğünü göstermesi açısından dikkate alınması gereken önemli bir konudur.

Bu anlatımların ardından Creswell, yeni Mescid-i Nebevî yapısının;

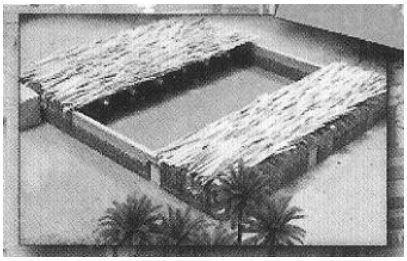
a) Kare planlı olması, b) Çok sayıda giriş kapıları olması, c) Çatısının (arada kemer vb. şeyler olmadan) direkt olarak sütunlar üzerine bindirilmiş olması gibi sebeplerden “Irak tipi” denilen ve daha öncesinden Basra, Kûfe ve Vâsıt Ulucamilerinde uygulanmış olan plan şemasının bir devamı kabul edildiğini belirtmiştir.

Planda transept mevcut olmaması sebebiyle de Şam Ulucamii, Kasrü’l-Hayri’ş-Şarkī ve Der‘a Camilerinden önemli farklılık gösterdiği, ancak, duvarlarının kesme taştan örülmüş olması, iç duvarlardaki mermer ve mozaiklerle yapılmış olan bezemeleri ve dört köşe minareleri ile de Velîd’in Aksâ Camii ve Kûfe, Vâsıt, Busrâ ve Harran camiler grubu olarak Suriye bağlantısına işaret ettiğinin vurgulanmış olması önemlidir.

Son dönemde Mescid-i Nebevî’in ilk yapıldığındaki hücrelerin kapılarının mescide bakmadığı da önerilmiştir (bk, Fg.17-18 ve EK2, Res.189-190, s.1068).

Fg. 17 (www.medinemuseum.org 02.06.2018) [226]

Fg.18

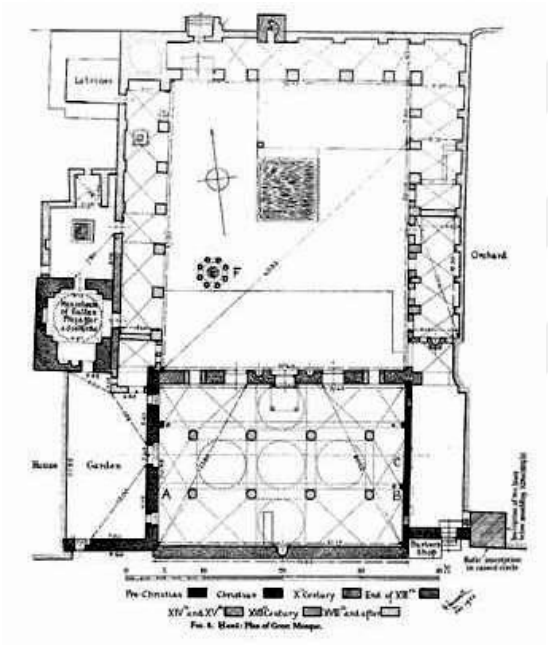
Fg. 17 Mescid-i Nebevî’nin ilk yapıldığında Peygamberin 2 hanımı için 2 hücrenin mescidin güney doğu duvarına paralel olarak değil de farklı konumda yapıldığını iddia eden görüşe ait tahmini bir çizim.
Fg. 18 Mescid-i Nebevî’de cemaatle namaz kılınan kısımla suffe ehlinin kaldığı kısmın aynı büyüklükte olduğunu gösteren çizim

[226] Mescid-i Nebevî’nin sofa, sundurma ve hücrelerin farklı pozisyonlarda olduğunu teklif eden iki farklı plan önerisi (Bu planda sadece ilk iki hücre gösterilmiş, Hz. Peygamber’in diğer hanımları için daha sonra ilave edilen 7 hücrenin hangi kısma yapıldığı hakkında bir açıklama yapılmamıştır (farklı plan teklifleri için bk, BÇ, EK2, s.1068).

03- HAMA ULUCAMİİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 03- Hama Ulucamii
b-Bulunduğu Yer	: Hama şehri, Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: 12-13 / 634-635
d-İlk Yapılış Maksadı	: Pagan tapınağı, sonrasından kilise
e-Bânisi	: Medine İslâm Devleti
f-Tamirleri, Yeniden Yapımı	: Kiliseden camiye çevrilme ve bazı ilaveler
g-Kullanımı / Durumu	: Hâlen cami

HAMA ULUCAMİİ

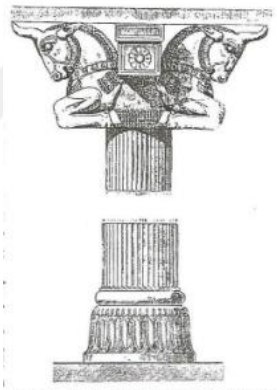

Fig. 13. Persepolis: hypostyle hall of Xerxes, column from west portico. Height over all, 19·42m. (From Perrot and Chipiez, *Histoire de l'Art dans l'antiquité*.)

Fg. 19 (CrF.8) Hama Ulucamii planı
Fg. 20 (CrF.13) Öküz başlı sütun

Hama Ulucamii başlığı altında Müslümanların fethettikleri şehirlerde anlaşma şartlarına bağlı olarak ya kiliselerden birisini alıp tamamını camiye çevirdikleri ya da önce kiliselerden birisinin bir kısmını alıp cami olarak kullandıkları şeklindeki olayların erken dönemde meydana gelmiş olanlarından Humus ve Şam (Damascus) şehirlerinde nasıl yapıldığı Belâzürî, İstahrî, İbn Havkal ve Mukaddesî gibi erken dönem İslâm kaynaklarından aktarılmış. Devamında yine bu tür bir paylaşma olayının yaşadığı Hama Ulucamii konusu detaylı olarak ele alınarak [bu] eski kilise yapısının Suriye coğrafyasına has inşa tekniği vb. özellikleri ile diğer araştırmacıların yapı hakkındaki iddiaları detaylı olarak incelenmiş.

Fig. 9. Hama: West side of sanctuary of Great Mosque

Fg. 21 (CrF.9)

Fig. 10. Hama: West side of sanctuary of Great Mosque

Fg. 22 (CrF.10) (s.40)

Fg. 21 (CrF.9-10) V-VI. yüzyıllara ait bir kiliseden kalma olduğu iddia edilen Hama Ulucamii'nin batı cephesi duvarı (üst kısım)
Fg. 22 (CrF.10) Kiliseden kalma olduğu iddia edilen Hama Ulucamii'nin batı cephesi duvarı

Creswell konuya; "Kiliseden camiye çevrilme süreci Hama Ulucamii üzerindeki / civarındaki kalıntılarda takip edilebiliyor. Hama Ulucamii Suriye'ye has mimari özelliklerin bariz şekilde görüldüğü bir yapıdır." diyerek başlamış. Devamında, "…Bu yapı V. veya VI. yüzyıla ait bir kilisenin hâlâ ayakta kalmış olan batı cephesidir ki burası da, Hama Ulucamii'nin batıdaki son kısmını oluşturur. Caminin doğu cephesindeki duvar ise Hıristiyanlık'tan da daha erken bir dönemden kalmadır ve diğer duvarlara göre daha incedir (80 cm).

Bu iki duvarın karşılıklı gelen üst kısımlarında kemerli pencereleri olan üç giriş var (bunlardan ortadaki diğerlerinden daha geniş ve büyük), bunlardan yola çıkarak, 'Drake 1871'de [Batı cephesindeki duvarın kiliseye giriş kapısı olduğu ve bu görünüşün de] Blessed Virgin Grek Kilisesi'ndeki (Kudüs) St. Michael mihrabını oluşturan kısma aynen ikizi gibi benzediğini' iddia etmiştir (v.I, pt.I, p.19, dn.3)[227]. Fakat burada aslında tam tersi bir uygulama mevcuttur. Burada (erken dönem kiliselerin çoğunda görüldüğü üzere), doğu tarafından girişi olan ve batı cephesinde altar'ı (mihrab) olan bir erken dönem kilise planı görülmektedir. Dolayısıyla bu kısım daha erken döneme ait bir kilise yapısından kalmış olmalıdır. Bu da [Drake'nin bu iddiasının yanlış olduğunu ortaya koyacak şekilde] batı duvarının, 'altar'ın doğu cephesinin son kısmına yerleştirilmesinin kural olmasından sonra yapılmış olacağına işaret eder. …" demiştir (dn.4)[228].

Bu konuda Sauvaget'in da bazı iddiaları olduğuna değinip bunlara cevap olarak: "…Bu camideki bu durumun Sauvaget tarafından ele alındığını, Sauvaget'in de Creswell'in çizdiği planda bazı hatalar bulup kendine göre (örneğin); 'yapının batı kısmından minareye birleşen duvarların hepsinin aynı döneme tarihlenmiş olmasının yanlış olduğu, çünkü önceki bahsedilen kısım 50 cm kalınlığında örülmüş, sonraki

[227] *P.E.F.,* Q. st., 1872, p.10.
[228] Bk, *EMA,* v.I, 1932, p.14 denilmiştir.

kısmın ise daha küçük taşlar kullanılarak örülmüş olmasının, duvarın bir ucunu cami yapısından tamamen farklı gösterdiği, duvarın diğer ucunun da minareden çok farklı olduğu vb.' şekilde bazı iddialarda bulunduğunu fakat onun söylediklerinin gerçek dışı olduğunu…" tekrar etmiştir.

Sauvaget'in önceki kısmın Emevî dönemine ait olduğunu bile iddia ettiğine dikkat çekerek, "O, bu iddiası ile temelin doğu yüzündeki 3 sıra hâlinde yazılı olan 529 / 1135 tarihli güzel kûfî kitâbeyi görmediğini ispat etmektedir, bu kitâbeyi Viet 1937'de yayımlamıştır" (v.I, pt.I, s.19, dn.7)[229] deyip Sauvaget'ın nerelerde hata yaptığını izah etmiş. İlave olarak; "Sauvaget'ın ayrıca kendi (Creswell'in) planında X. yüzyıla ait olarak gösterdiği doğu revakının sütun ve payandalarındaki tamir / ilavelere bakarak, bunların Emevî dönemine ait olduğunu iddia ettiğini aktarıp", onun bu iddialarına cevap olarak da; "Sauvaget'in bu yazdıklarının hiç tutulacak tarafı olmdığına, çünkü aynı şeklin Şam'ın Hanabila Camii'nde 599 / 1020 tarihine kadar mevcut olduğuna" (v.I, pt.I, s.19, dn.9)[230] dikkat çekmiştir.

"Başlangıçta cami (sahn) avlularının revaklarla çevrili olmadığı" yöndeki kendi iddiasını gündeme getirip; "Hişâm'ın (724-743) döneminde yaptırdığı Hirbetü'l-Mefcer'in mescidinde revak olmamasını, aynı şekilde 170 / 787 tarihli Kurtuba Camii'nde ve H.221 (836) tarihli Kayrevan Camii'nde de (revak) olmamasını, yine, H.III (IX). yüzyıl Tunus camilerinin avlularında (daha sonradan ilave edilinceye kadar) revak bulunmamasını", bu iddiasının delilleri olarak göstermiştir (v.I, pt.I, p.19, dn.10)[231].

Sauvaget'in;

(i)- "80 cm kalınlığında olan ve üzerinde birçok en eski dönemden kalma elemanların yeniden uygulanma örnekleri bulunan doğu duvarı ile, diğer daha az önemli unsurları da (ii)-, (iii)-, (iv)-, (v)-, (vi)-, maddeleri hâlinde örnek göstererek, doğu revakının ablak (Şiraz Camii atlamalı) taş işçiliğiyle beraber güneydeki yarısının ve bütün yukarıdaki sayılanların hepsinin bir bütün hâlinde Emevî döneminde de bulunduğunu ileri sürerek kendisinin [Creswell] bulgularını çürütmeye çalışmış olmasının kabul edilemez olduğunu" söylemiştir.

[229] Repertoire chronolgique d'Epigraphia arabe, VIII, pp.195-196.
[230] Herzfeld, "Damascus; Studies in Architecture", *Ars Islamica,* XIII-XIV, pp.120-23 & figs 19-21.
[231] Creswell, *EMA,* v.II, 1979, p.154, p.219 & 324.

Creswell devamında, Sauvaget'in bu yapıyla ilgili diğer iddialarını ve bunlara kendi cevaplarını (aynı Sauvaget gibi) çok eski dönem kilise mimarilerinden örneklerle ve diğer İslâm mimarisi örneklerinden karşılaştırmalarla uzun bir şekilde açıkladıktan sonra da; bu uzun, aynı zamanda çeşitli ölçüler ve karşılaştırmalar ihtiva eden tartışmaların ardından, önceki söylediklerine ilave olarak; (v.I, pt.I, p.19-20) "…(i)-oraya III. yüzyılda bir Pagan binası, belki bir tapınak inşa edilmiş olabileceğini, çünkü eski yapının doğu cephesinin aşağı kısmının hâlâ yerinde durduğunu fakat Naos'unun (aediculae)[232] yerinde olup olmadığının bilinemediğini (dn.2, age., p.107) ve yapının geçmişte (bilinemeyen bir tarihte) kiliseye çevrildiğinin anlaşıldığını, 595'te yapının batı duvarı yıkılarak yerine şu anda mevcut olan üç kemerli giriş duvarının yapıldığını, aynı zamanda doğu girişlerinin de duvar örülerek kapatılıp buraya yanlarında iki odası olan bir 'apsis'[233] yapıldığının belli olduğunu…" iddia etmiştir.

"Ebü'l-Fidâ'nın kitabında bu kilisenin isminin 'Kâinatü'l-Uzmâ' olduğunu ve 15 / 636-637 yılında Hama'nın fethi sırasında camiye çevrildiğini yazdığını[234], (bu konuda) Sauvaget'in oldukça mantıksız iddialar ortaya koymuş olmasının, onun kendisinin (Creswell) 1932'de bu camiye hasrettiği yazısını (bu kısımla ilgili paragrafları) çok dikkatli okumadığını gösterdiğini" belirterek, yapıdaki kilise döneminden kalma ve cami olarak kıble yönüne ve yeni girişe uygun olarak kullanımı için kapatılan eski giriş ve pencerelerle, yeni açılan kapı ve pencerelerin hangileri oldukları hakkında ilave bilgiler vermiştir. Akasından: "…Birisi 370 yılında Patrik Athanasuis tarafından yaptırılan Church of St. Athanasuis'tir, bu kilise şehrin fethinde **camiye** çevrildi. Diğeri de orijinal hâli Oratory of Theonas (282-300) olan ve Patrik Alexander tarafından 313-326 yıllarında büyütülerek yeniden yapılmış olan Church of St. Mary'dir. Burası IV. yüzyılda Caesarion [resmî idareci veya yönetici adı] tarafından yeri istimlak edilinceye kadar Cathedral of St. Mary olarak biliniyordu. Araplar şehri fethedince de Cami el-Garbî (Batı Cami) adını vererek camiye çevirdiler…"[235] şeklinde anlatımlar yapmıştır.

"…Fars (Persia) coğrafyasında da önceki dönemlerden kalma bir yapının yeni bir maksada uygun kullanıma tahvil edilmesi bilinmeyen bir şey değildi. Mukaddesî bu durumu: 'İştahır'daki Cuma Mescidi pazarın yanındadır. Pazar camiyi üç tarafından çevrelemiştir. (Cami) Suriye'nin Cuma Camisi modasına (geleneğine) uygun olarak

[232] [Aediculae: Sözlüklerde "mimaride küçük yapı" (kiliselerde iç oda) olarak verilmiştir].
[233] [Apsis: Kiliselerde dışardan çıkıntı, içerde oyuk (yarım daire, oda) şeklindeki kısım].
[234] Reiske's Ed. I, pp.224-227.
[235] E. Berecia, *Alexandrea (sic) ad Aegiptum*, p.45.

yuvarlak sütunlar kullanılarak yapıldı. Bu sütunların her birinin üst kısmında (çifte) öküzler var. Burasının daha önceden bir 'Ateşgede Tapınağı' olduğu söylenir' [236] şeklinde açıklamıştır…" deyip kendisinin bu yapının orijinalde Achaemenid dönemine [Persler, m.ö.550-330] ait bir saray olduğuna kanaât getirdiğini belirtmiştir.

"…Kazvin'de ise Haccâc'ın (91 / 710) oğlu [damadı] Muhammed tarafından ilk yapılan Cuma Camisi, Mescid-i Tavr (veya Öküz Mescidi) olarak biliniyor. Burada da mescidin isminde öküz bulunması (yapıda) kullanılmış olan sütunlarının eski Sasâni / Fars kökenli olacağına (Fg.20-CRF.13) işaret ediyor. Hatta belki tam olarak bir apadana'nın mescide çevrilmiş olması bile mümkün. Ancak Araplar yeni bir şehir kurdukları zaman (Mezopotamya'da sürekli yaptıkları gibi), genellikle kendi camilerini kendileri yapmayı tercih ediyorlardı. Ancak bu camilerden hiçbirisinin günümüze kadar ulaşmadığını bilsek de bu yapıların erken İslâm mimarisinin en önemli malzemelerini oluşturduklarını biliyoruz. Bu sebeple (Arapların fethettikleri yerlere kendi mescidleri olarak yaptıkları) en erken dönemde kurulmuş olan şehirlerde yapılmış olan bu ilk camilerin ne tür yapılar olduğuna bakacağız…" diyerek konuyu sonlandırmıştır.

03- Hama Ulucamii Sonuç Notları

Hama Ulucamii yapısının yerinde III. yüzyıldan kalma bir Roma tapınağı bulunduğunun ve daha sonra bu tapınağın Batı duvarının buraya V. veya VI. yüzyılda yapılmış olan kilise yapısına dâhil edilerek kullanılmış olduğunun yapı duvarları üzerindeki mimari özelliklerden anlaşıldığı vurgulanmıştır.

15 / 636'da Hama'nın fethinin ardından da bu kilise yapısının camiye çevrilmiş olduğu, diğer Avrupalı araştırmacılar gibi Creswell'de (Müslüman müelliflerin kilisenin isminin "Kâinâtü'l-Uzmâ" olduğunu yazdıkları vb. bilgiler delil gösterilerek) iddia etmiştir. ancak, Belâzürî, İstahrî, İbn Havkal ve Mukaddesî gibi erken dönem müelliflerin her ne kadar fethin akabinde bu kilise yapısının Hıristiyanlarla ortaklaşa kullanıldığını yazmış olsalar da Creswell bu görüşün doğru olmadığını, kilisenin direkt olarak ve tamamen camiye çevrildiğine inandığını belirtmiştir. Ayrıca Müslümanlar tarafından camiye çevrildiği iddiasını desteklemesi maksadıyla Suriye, Irak ve Mısır'dan kilise, Apadana, saray vb. bazı yapıların önceki isimleri, yapılış tarihleri, sonradan geçirdiği restore

[236] P.436 II.3: Yapının kalıntıları bir tane Persepolitan başlıklı sütunla beraber bugün hâlâ mevcuttur. (bk, Flandin & Coste; *Voyages at Perse*, Texte p.70, & Planches II, Plate LVIII; Noldeke, "Persepolis", *The Encyclopedia Britannica*, 9th Ed., XVIII, p558; Perrot & Chipiez, *History of Art in Persia*, p.356, Streck, "Istakhr", *Encyclopeida of Islam* II, p.557; & Herzfeld, *Archeological History of Iran*, p.48.

(yeniden yapılma vb.) olayların tarihleri ile ne zaman camiye çevrildikleri hakkında ilave bilgiler vermiştir. Bazı Avrupalı araştırmacıların kilisenin girişinin ve mihrabının (altar) hangi tarafta olduğu konusunda ne gibi farklı görüşler ortaya atıp tartıştıkları konularında detaylı nakiller yapmıştır.

Creswell, Charles Frederick Tyrwhitt Drakee'nin[237]* 1869-72 civarı bu bölgede dolaşıp bu yapıyı da inceleyerek "Batı duvarında görülen (ortadaki büyük ve iki yanındaki daha küçük ölçekli) üç pencerenin (Fg.22-CrF.10) aslında eski kilisenin giriş kapıları olduğu, doğu duvarı cephesinde kilisenin altarının bulunduğu" şeklindeki iddialarının o dönem kilise mimarisi iç düzenlemesine göre doğru olamayacağını sonradan değişmiş olan kilise mimarisi kurallarını hatırlatarak cevaplamıştır.

Creswell kendisinin Hama'yı 1923 ziyaretinde çizmiş olduğu Hama Ulucamii'nin planında (Fg.19-CrF8, s.139) Sauvaget'in bazı yanlışlar bulunduğu iddiası ile Sauvaget'in bu planı nasıl yanlış okumuş / anlamış olduğu konusunda gerekli açıklamalar yapıp, Sauvaget'in yanlışlarını ortaya koymuştur.

[237] Charles Frederick Tyrwhitt Drakee (1846-1874) *Unexplored Syria:Visits to the Libanus, the Tulúl el Safá, the Anti-Libanus, the Northern Libanus, & the ʾAláh* isimli kitabı meşhur sahte hacı Richard F. Burton'un editörlüğünde 1872'de Tinsley Brothers (London) tarafından yayımlanmıştır. Drakee'nin bu kitabının; https: / / archive. org / stream / unexplored syriav01burt#page / n11 / mode / 2up adresinden ulaşılabilen nüshasının iç kapağında Hz. Muhammed'e ait olduğu belirtilen; Arapça el yazması metni ile onun İngilizce anlamı olan;'Kingdom Endureth Without The True Faith, (El-İslâm), But It Endureth Not With Tyranny' (Hadis Or Saying Of The Prophet: Terc: 'Saltanat, İman (İslâm) Olmadan da Uzun Süre Devam Edebilir Ama Zulümle Devam Etmez' cümlesi kaynak gösterilmeden nakledilmiştir (bk, Res.303, s.1111). Hadis olduğu rivayet edilen bu söz Türkçe / Arapça ana hadis kaynaklarında bulunmamıştır. Hadis olarak "Küfür devam eder, zulüm devam etmez" şeklindeki bir versiyonundan bazı yayınlarda bahsedilse de (bk, http: / / www.mehmed kirkinci.com / printarticle. php?id=388, 03.03 2016) bu versiyon için de kaynak verilmemiş / bulunamamıştır. "Küfr ile belki amma, zulm ile payidâr kalmaz memleket" şeklindeki bir cümlenin Nizamü'l Mülk'ün (İmam Maverdî vb. alimlerin eserlerinden yararlanarak) 1092'de hazırlayıp Sultan Melikşah'a sunduğu *Siyasetnâme*" isimli eserinin ilk sahifesinde geçtiği belirlenmiştir (bk, Nizamülmülk, *Siyasetname,* çev: Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011; Nizamülmülk, "*Siyasetname"*, İş Bankası Kültür Yayınları / Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, çev: M. Taha Ayar, İst. 2009.

04- KÛFE'NİN KURULUŞU, İLK CAMİ VE DÂRÜ'LİMÂRESİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 04- Kûfe'nin Kuruluşu, İlk Cami ve Dârü'l-imâresi
b-Bulunduğu Yer	: Kûfe, Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: 16 / 636
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescid
e-Bânisi	: Medine İslâm Devleti
f-İlk Mimarı / Ustaları	: Sa'd b. Ebû Vakkās ve arkadaşları
g-Mimari Özellikleri	: Irak [Kûfe] tipi
h-Son Durumu	: Hâlen cami

KÛFE'NİN KURULUŞU, İLK CAMİ VE DÂRÜ'LİMÂRESİ

Kûfe'nin Kuruluşu

"…16 / 636'daki Kadisiye Savaşı, el-Medain (Ctesiphon) şehrinin ele geçirilmesini sağladı ve Taberî'nin yazdığına göre Müslüman ordusunun başkumandanı Sa'd b. Ebû Vakkās kendisi Beyaz Saray'a yerleşerek büyük eyvanı da (Tāk-ı Kisrâ) namazgâha (musallâ) çevirdi (dn.9)[238]. Buranın duvarlarında bulunan insan ve hayvanları temsilen yapılmış dekor ve süslemelerden rahatsız olup onları temizletmedi, kapatmadı. Sa'd, burasını hükûmet binası yapmak istemişti ancak Araplar buradaki sivrisineklerden çok sıkıntı çektiler ve Sa'd, Halife Ömer'e yazdığı mektuba şu cevabı aldı: 'Araplar, develer gibidir. Develer için iyi (olan bir yer) ne ise o Araplar için de iyidir. Onlarla benim aramı su (deniz) ayırmayacak şekilde bunları dikkate alarak yaşamaya uygun yeri seç'…" şeklinde bir ön bilgi verildikten sonra konunun daha etraflıca anlatımına geçilmiş. (v.I, pt.I, p.22)

"…Bu duruma Reitemeyer; 'Halife Ömer'in Kûfe'nin kurulmasını sağlayan bu talebinin büyük ihtimalle sadece askerin sıhhatini dikkate alarak verilmiş bir karar olmaktan ziyade, aynı zamanda fethedilen şehrin ahalisi ile karışmadan, Arapların (aynen Mısır'ın fethinden sonra Ömer'in İskenderiye'ye yerleşmeyi yasakladığı durum

[238] Taberî, *Prima Series,* p.241, (Beyaz Saray ve Büyük Eyvan iki farklı yapı idi. İlki eski şehirde doğu yakasında idi, bugün harabe hâlde. Tāk-ı Kisrâ olarak bilinen ikincisi ise İstanbar olarak bilinen kraliyet yakasında bulunuyordu.) demiş; Yaqubi, Geography, p.321; Viet's transl., pp.162-3'de "Beyaz Saray H290 / 903'de Halife Mustafî-Billâh'ın yaptırdığı Tac Sarayı'nda kullanılmak için tamamen yıkılmıştır" demiş; Salmon's ed., pp.88-93; Yaqût, Mu'jam, I, p.109; Qazvini, Ahbar el Bilad, II, p.304; *Abu'l Fida*, Reiske's ed.., II, p.20: G.L.Starnge, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate*, pp.38-9 & 254 & his *Lands of the Eastern Khaliphate,* p.34; Sarre & Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, p.129; & their *Archeologische*….; Herzfeld, *Archeological History of Iran,* p.94.

gibi) asker / ordu olarak kalmalarını temin için idi.'[239] şeklinde yorum yapmıştır. Sa'd, el-Anbar'a yerleşmek istedi ancak sivrisineklerin çok fazla olması onu başka bir yer aramaya sevk etti. Aramalar sırasında bir adam gelip; 'Ben size susuz çölün dışında, sinekleri çok olan bataklıktan daha yüksek bir yer gösterebilirim' diyerek sonradan Kûfe olan yeri gösterdi ve Sa'd da 17 / 638'de buraya yerleşmeye karar verdi.[240]

Bu bilgilerin ortaya konmasından sonra yeni bir tartışma daha başlamıştır. Yukarıda bahsedilen resimleri IX. yüzyılın sonunda görmüş olan şair el-Buhturî'nin (ö.897) anlattığına göre bunlar Antakya'nın I. Hüsrev tarafından kuşatılmasının tasvirleri idi (bunlar *Diwan,* p.108 ile Arnold, *Painting in Islam*, p.63'te alıntılandı). Dolayısıyla doğulu bir kral kendinden önceki bir kralın zaferlerini resmeden süslemeleri yaptırmayacağı için Tak ve duvarlarındaki bu resimler 540 yılından daha sonra yapılmış olamaz. Ayrıca Watchmut'un (Die ausgrabungen der ziweiten Ktesiphon-expedition, p 15'te) I. Şapur'a ait olma ihtimalini ortadan kaldıran "kaldırımlarının yüksekliği civardaki VI. ve VII. yüzyıl binalarının kaldırımları ile aynı seviyede" şeklinde ifadesi ile dikkat çektiği gibi…" denilmiş.

Kûfe'de İlk Cami

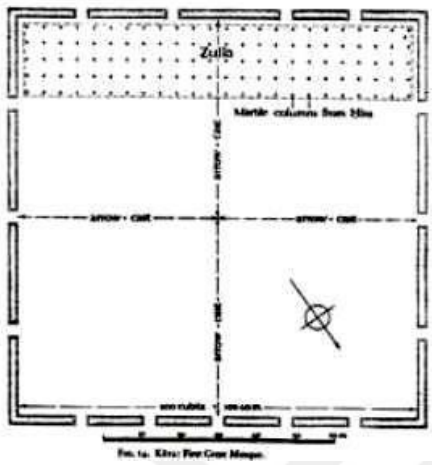
"Cami için en yüksek yer (sabun ve hurma satıcılarının kullandığı alan) seçildi ve şehir ilk önce caminin yerinin işaretlenmesinden sonra onun etrafından itibaren kurulmaya başlandı"[241] şeklinde bir ön bilgi verildikten sonra bu kısımda cami yeri işaretlenmesi eyleminin nasıl yapıldığı anlatılmış. "…Bir kişinin 4 cepheye ok akması ve okların düştüğü yerlerin işaretlenip çizgi çizilerek birleştirilmesi sonucunda her

[239] Reitemeyer, *age.,* p.31.

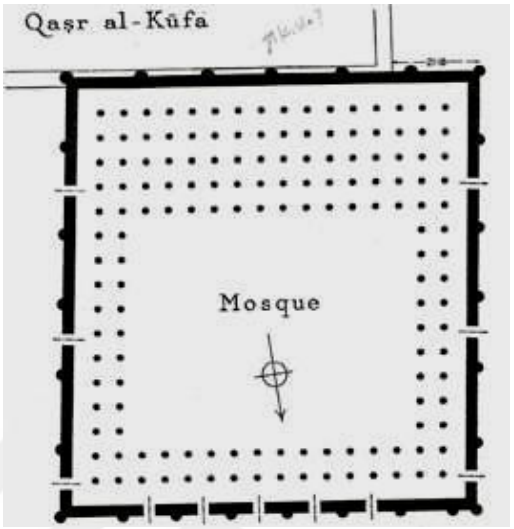
[240] C.I, b.I, s.22, dn.9: "Tāk-ı Kisrâ olarak bilinen 'Büyük Eyvan' tartışmalara konu olmuştur. Herzfeld, Sarre, Streck ve Diez burasının I. Şapur (241-273) tarafından, Swoboda, Watchsmuth ve Reuther ise onun II. Hüsrev Pervez (590-628) tarafından yapıldığını savunur. Otto Kurz ise *Tāk-ı Kisrâ'nın Tarihi* isimli (J.R.A.S., 1941, pp.37-41) yayınında Theophylaktos Simokatta (c. 630)'dan: "Ctesiphon Pers'in en büyük kraliyet yerleşkesidir. İmparator Justinian'ın Kavad'ın oğluna, Chorosroes'e Grek taşları (mermerler) ve bu tür yapı yapmayı bilen inşaat ustaları gönderdiği ve onlarında Chorosroes için Ctesiphon'a fazla uzak olmayan bir yere Bizans stilinde bir kraliyet binası yaptıkları nakledilmiştir" (Hist.V.6) şeklinde alıntıladığı pasaj ile bu konudaki tartışmalara açıklık getirmiştir. Kurz'un işaret ettiği bu tarihî bilgi / belge Procopius'un *Wars,* II, xivi 1-4'te yazdığı; 'I. Hüsrev Anuşirvan Antakya'yı 540'ta ele geçirdiği zaman Ctesiphon'a 'Yeni Antakya' veya 'Hüsrev'in Antakyası' denilen yeni bir bölge ilave etti ve bütün tutsakları oraya nakletti. Ayrıca buraya bir hipodrom ve hamam inşa edildi' şeklinde aktardığı olaydır. Bunu da Mes'ûdî (943'de): 'Hüsrev buraya mozaik taşları (fusayfusa) da getirtti' ilavesi ile nakletmiştir (Prairies, II, p.199). Alman arkeologlar (exavators) 1928-1929 ve 1931-1932'de burada yaptıkları kazılarda bazı mozaikler ve mermer tabakalar bulmuşlar, ayrıca hamamın yerini de tespit etmişlerdir" denilmiş.

[241] Creswell: Bazı araştırmacılardan ihatta- ihattuhu kelimesinden caminin değil Kûfe şehrinin yerinin işaretlenmesinin kastedildiğini iddia edenler olmuştur. Cami yerinin işaretlenmesi eylemi kaynak kitaplarda masculin / müzekker / eril 'ihattuhu' kelimesi ile anlatılmıştır cami de masculin kabul edilir. Hâlbuki şehir kelimesi ise feminin'dir (müennes / dişil). Eğer şehir kastedilmiş olsa 'ihattuha' kullanılması gerekirdi.

cephesi iki ok atımı uzunluğunda bir kare alan işaretlenerek cami kurulacak yer belirlenmiş oluyor. Cami alanı işaretlendikten sonra bunun etrafında ise her isteyen kendisi için bir yer tutabiliyordu.(s.24)

Fg. 23 (CrF.14) (c.1, bl.1, s.23)

Fg. 24 (CrF.16)

Fg. 23 (CrF.14) İlk Kûfe Mescidi planı
Fg. 24 (CrF.16) Kûfe Ulucamii, H50'deki yeni planı

Caminin çevresi bir duvarla çevrilmiyor, duvar yerine etrafına hendek kazılarak çevresi belirleniyordu. Caminin ana mimari özelliğini ise sütunların üzerinde üst kısmı kapalı (zulla) ve uzunluğu 200 zirâ (~102m.) olan bir alan oluşturuyordu…" ifadeleriyle ilk camilerin veya Kûfe Camii'nin kurulacağı alanın nasıl belirlendiği de anlatılmış.

Sütunlarının Taberî'ye göre el-Hîre'deki Lahmî (Lakmid) prensinin binasından getirildiği (dn.7) belirtilmiş ancak, s.24, dn.7'de ise Belâzürî'nin (s.286, Hitti'nin terc. s.444) bu konuda Taberî'den daha doğru ve net bilgiler aktardığı belirtilerek Belâzürî'nin "Kûfe Camii yapılırken malzemelerinin el-Hîre'deki kaleden getirildiğini bu kalenin de el-Münzir ailesine ait olduğunu, bu ailenin de Hüsrev Pervez tarafından VII. yüzyıl başlarında Lakmid ailesini bertaraf etmek için kullandığını" yazdığı, Yaqubi, Geography s.309, Taberî I, s.2489'da da benzer bilgilerin mevcut olduğu bildirilmiş.

Ya'kūbî'nin kitabında; "Taberî ve Balâzürî'nin; el-Munzir'lerin Sâsânî Fars (Persian) krallarının soylarından geldiğini ve yarı yerleşik Araplar olduklarını, el-Hîre'nin Lahmî'lerin başşehri olduğu, Sâsânîlerle eşkıya bedeviler arasında emniyetli ara bölgede yaşadıklarını, bunun da aynen Sâsânîlerin Gassânîlerle Romalılar arasındaki oynadıkları rol gibi olduğunu yazdıkları" kaynakça bilgileri verilerek aktarılmış.

Devamında; Yarı müttefik, yarı kanton (vassal) Lahmîler, Sâsânîlerin yanında Romalılara karşı savaştılar. Roma'dan gelen elçilerle görüşecek kadar yeterince bağımsızdılar ve Roma imparatoru da onları Sâsânîleri bırakıp Roma'nın saflarına geçmeye ikna etmek için pazarlık etmeye değecek kadar önemli görüyor olmalıydı.

"Lahmî ordusu V. Behram'ı tahta geçmeye aday olarak ileri sürdü. Onların (ordunun) çoğunluğu Nastûrî Hıristiyanlardı ve Hîre 410 yılından itibaren Hîre Bişop'luğunun merkezi idi (Guidi, age. s.36). İslâm'ın gelişinden hemen önce (604-610 arasında) (Nöldeke'ye göre) Lahmîlerin toprakları, Fars (Sâsânî) imparatorluğuna katıldı. Ancak başlangıcından itibaren Hire medeniyeti, Cresiphon'u model olarak almış olmalı. (G.L. Bell, *Uhaydır,* s.59-60 ve Lammens *Berceau de'l Islam,* I, s.327-328'de bahsedildiği gibi) Lahmî saraylarının Sâsânî saraylarına benziyor olmasının nedeni de Sâsânî etkisinin Lahmî sanatı ve mimarisinde çok kuvvetli olmasındandır. Bu sebeple Taberî'nin bu getirilen malzemeleri Lahmîlere ait zannetmesi normaldir ve günümüze o saraylardan sadece molozlar kalmıştır." şeklinde ilave açıklamalar yapılmış[242].

Kûfe Camii

Başlığı altında Taberî'den; "Caminin etrafı duvar hiçbir şey ile çevrilmemiş ancak hendek (çukur) hâlinde düşük yapılarak, cami alanının yüksekte kalması sağlanmıştı. Caminin etrafı açık olduğu için içeride namaz kılan birisi Bab Cisr şehrine kadar görebiliyordu. Sadece 4 mil (~6 km) uzaklıktaki Lahmî Sarayı'ndan getirilmiş olan mermer sütunların kullanıldığı alanın (zulla) üzeri örtülü idi ve bu kısım üzerindeki el-Kanais er-Rumiya adıyla bilinen Grek Kilisesi'nin çatısı gibi kapatılmış olan kısmı da destekliyordu. Ayrıca bu hendekleri geçmek için 5 tane farklı yönlerden gelen ana yol caminin kuzey cephesinde birleşiyordu ve camiye en az 15 farklı giriş (yukarıda Fg.23-CrF.14) yapılmıştı." ifadeleri aktarılmış.

"…Bu bilgiler bize Taberî yoluyla Sayf'tan geliyor. Sayf'ın da yaptığı rivayetlere fazla güvenilmeyeceğini Wellhausen kanıtladı. Ancak Reitemeyer ise Sayf'ın Ziyâd b. Ebîhî'nin yönetimi zamanında 50 (670) yılında meydana gelmiş olan olaylara katkı verdiğini söyleyerek '*Kûfe'nin ilk camisinin çok ilkel bir yapı olduğu ve yabancı*

[242] Dfbi bk; İbn Quteybe, Taberî, Ebülfidâ *(Taqwim),* Mes'ûdî *(Priaries),* Le Starnge *(Lands of the Eastern Caliphate*, s.75-76), Dussaud *(Les Arabes en Syrie avant L'Islam,* s.33-38), Hell J-Nicholson, R.A., *(A Literary History of the Arabs,* s.37-49), Mansignon-Bell G.L., *(Amurath to Amurath* s.142), Buhl, "al-Hira", *Ency. of Islam* II. s.314-315), Charles, H., (*Le Christianismedes Arabes nomadessur la Limes* pp.55-63), De Lacy O'Leary, (*How Greek Science Passed to the Arabs,* pp.184-185) denilmişitir.

ustalardan yardım almadan Arapların yaptığı bir yapı olması açısından önemli olduğu' şeklinde kanaâtini bildirir…" denilmiştir.

"…Ayrıca bütün yolların cami etrafında birleştiği şeklindeki şehir planlamasını ve ana yolların genişliğinin 40 zirâ [~21m.] olarak, diğerlerinin 20-25 zirâ [~12-14m.], sokakların ise 7 zirâ [~3,5-4m.] olarak yapılması gerektiğinin talimatının Halife Ömer tarafından verildiği iddiası, önceki iddiadan daha iyi ve Ziyâd'ın dönemine de uygun düşüyor. Bu durumda (Kûfe) caminin üstü örtülü kısmı 'Grek Kilisesi'nin çatısı gibi yapıldı' cümlesi ilk bakışta anlaşıldığı gibi bu örtünün nasıl bir şey olduğunu yeterince tarif etmeyen çok belirsiz bir cümle değildir. Lammens, bu cümlede fresko ve mozaiklerle ilgili bir şey bulmaya çalışıyordu, bulamadığı içinde bu cümleden ne kastedildiğinin anlaşılması için bazı açıklamalara ihtiyaç var. Çünkü bunun birkaç örneği (Rakka'ya yakın doğuda Suriye'deki Grek kiliselerinde mevcuttu. Ruşefa'daki VI. yüzyıldan kalma bazilika, eski Sergioplois ve Halebiye'deki 2 bazilika (eski Zenobia) ki bunlar (Sarre ve Herzfeld'in iddiasına göre) büyük ihtimalle Bizanslı John ve Miletli Isidore tarafından yapılmışlardı. Bu yapıların mevcut oluşu Kuzey Mezopotamya mimari olarak Kuzey Suriye'nin etkisi altında idi dememizi mümkün kılmaktadır…" şeklinde ilave açıklamalar yapılmış.

"…Caminin üst örtüsü Mezopotamya'dan, Ninova ve Horasâbâd'dan bu yana bilinen çamur, saman vb. ile karıştırılıp sıkıştırılarak yapılan topraktan yapılma değildi. Böyle olsa Taberî anlatırken üstü Grek Kilisesi gibi kapatılmıştı diye tarif etmezdi. Ayrıca tonoz da yoktu çünkü mekanik / teknik bilgi eksikliği gibi sebeplerle henüz yapılamadığı için kullanılmış olamaz. Kûfe Camii'nin zullası ahşap-ağaç malzemelerden (Grek Kilisesi'nin üçgen ön cephesi ve çatısı gibi) alttaki mermer sütunların üzerine araya boşluk konulmadan birbirine bağlanarak yapılmış bir şey olması gerektiğinden bahsedebiliyoruz (eğer araya boşluk (arcade) olarak bir şeyler konulmuş olsa bunlar çatıyı sütunların üzerinden yanlara doğu açarak çökmesine sebep olurdu). Dışarıda aradan geçen sokağın ayırdığı kıble cephesinde içinde beytü'lmâl'i de bulunduran ordu kumandanı Sa'd'ın yaşaması için bir ev bulunuyordu…" şeklinde bilgiler aktarılmış.

Batı'da bilinen Bizans döneminden kalma kilise mimarisinin en önemli özelliğinin kubbe ve tonoz olmasına rağmen, Doğu'da, özellikle Suriye'de bilinen kilise mimarisinin Batı'dakilerden farklı özelliklere sahip oluğu konusu, Halep ve Antakya arasındaki coğrafyadaki kilise mimarisi örneklerle anlatılıp ilave olarak da "Princeton University

Expedition" ekibinin XIX. yüzyıl sonunda [1896] bölgede [Suriye] çok detaylı olarak yaptığı araştırma ve incelemelerin sonuçları konuyla ilgili bilgiler Avrupa'da yapılmış yayınlardan (künyeleri de gösterilerek)[243] aktarılmış. (c.1, bl.1, s.25)

Kûfe Camii'nin ve Valinin Evinin Yeni Baştan Yapılışı

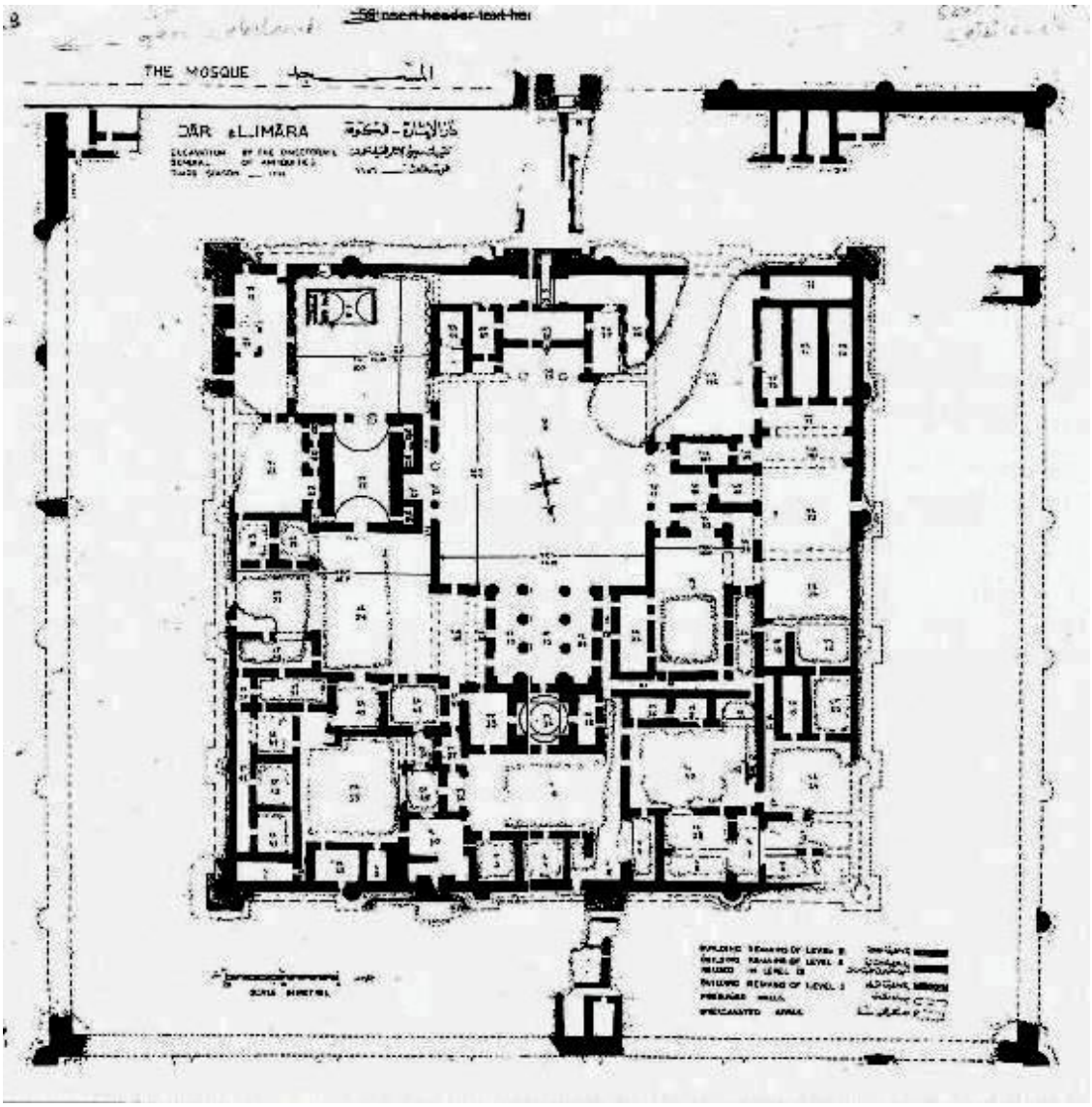
"…Bir müddet içinde hırsızların avlu duvarında delik açarak beytü'lmâl'i soymaları üzerine Sa'd, Halife Ömer'e durumu (Dâr'ın yerini, caminin yerini vs.) detaylı olarak anlatan bir mektup göndermesinin ardından Halife Ömer, gönderdiği cevapta: 'Caminin yerini değiştir, Dâr'ın bitişiğine yap. Dâr önde olsun ki camide gece gündüz insanlar bulunacağı ve onu [beytü'lmâl'i] göz önünde tutarak koruyacaklarından o emniyette olacaktır' demesinin ardından Sa'd da caminin yerini değiştirdi. Bu iş için de Hemedanlı Ruzbih b. Buzurgimihr isimli Dihkan'ın (vergi toplayıcısı) Sa'd'a: 'Bu işi ben yaparım. Caminin yerini değiştirip bitişiğine de senin için saray da yaparım ikisi tek yapı gibi olur' dedi ve bu şekilde Kûfe Kasrı'nı planladı. Sonra da Hîre'nin dış eteklerindeki kisrâların saray yapılarından pişmiş tuğlaları getirterek söylediği şeyleri yaptı. (Dihkan) camiyi ön tarafa, onun arkasına da[244] beytü'lmâl odalarını, kıblenin sağ tarafına (batısına) da kasrı yaptı [245]. Taberî caminin (kıble yönü de dâhil) her tarafının açık olduğunu iddia ediyor olmasına rağmen, caminin diğer cephelerinde hendek olduğu ve kıble yönünde kasır (saray) bulunduğu için hem hendek yoktu hem de bu cepheyi sarayın duvarı kapatmış olmalı. Burada gördüğümüz ve sonraki 2 yüzyıl boyunca da diğer cami planlarında görülen "kare planlı cami ve kıble duvarına bitişik yapılan yöneticinin evi ile [beytü'lmâle ait] diğer odalar şeklinde grup hâline getirilmiş yerleşim planı (her ne kadar ebatları ok atarak tespit edilmiş ve yeri hırsızlık sebebiyle

[243] S.25, dn.4: Butler (H.C.), *Architecture & other Arts*, New York, 1903; agm., *Ancient Architecture in Syria*, 2 vols, Leyden, 1907-20;Gluck (H.) *Der Breit und Laughansban in Syrien…* (1914); Murray (S.B.) *Hellenictic Architecture in Syria,* Princeton & Oxford 1917; Van Berchem, *Voyage en Syrie*, 2 vols, 1913-1914; Beyer (H.W.), *Der Syriche*… Berlin 1925; Crowfoot (J.W.), *Churches at Jerash* (British Schoof of Archeology in Jarusalem, Supp. Papers, 3) pp 35-39; Mattern, (A), "Tarvers les villes mortes deHaute Syrie", *M.U.S*; J. Lassus; *Sanctuaries chreitens de Syrie*, Paris 1947; Tchalenko, *Villages Antiquesdela Syria Syrie du Nord*, 2 vols, 1953; dn.5'te: 'Milattan önceki yıllarda Bâbillilerin Lübnan'dan ağaç getirttikleri ve Mısır firavunlarının m.ö.2450 yıllarında Lübnan'dan ağaç temin ettikleri konusunda' kaynaklarda yazılı olan bilgiler verilmiş. dn.6'da; Palestine Pilgrims text Society, Vol. II, p.141 yoluyla: Ayrıca, Arculf'un 670'lerde "Kuzey Hebron'a (el-Halil) 4-5 km mesafede tepelerdeki çam ormanlarından Kudüs'e kışlık odun sağlandığını ve Taber Gölü'nün etrafının ormanlarla çevrili olduğunu yazdığı" belirtilmiş. dn.8'de; 1919'daki incelemelere göre; 'Harran'da hâlâ ayakta olan; Ulucami, Kale, şehrin batı kapısı ve Şeyh Yahyâ'nın mezarı vb.' gibi Müslüman yapıları hakkında anlatımlar yapılmış.

[244] ["Caminin arkası" kelimesi ile çoğunlukla caminin ana giriş kısmı kastedilmektedir, bk, s.116, dn.176].

[245] Eski Eserler Müdürlüğü'nün Sa'd b. Ebû Vakkās'ın yaptırdığını söylediği yapının gerçekte ihtişamlı bir kasır (saray) olduğu şüphelidir çünkü eğer öyle olsaydı Halife Ömer'in (Amr ibnü'l-Âs'ın komutanı Hârice b. Huzâfe'nin Fustat'ta evine ikinci kat ilave ettiğini duyunca "bunun komşuların gözetlenmesi riski taşıdığı için yıkması gerektiğini" emrettiği gibi) buna da izin vermeyeceği muhakkaktır (v.I, pt.I, s.39).

değiştirilmiş olsa da) oldukça enteresandır'[246]. Şehirdeki evler kamış ve çamurdan yapılmıştı. Bu durumun (Kitâbü'l-Agânî'de bahsi geçen Muâviye ile şair İbnü'z-Zübeyr'in arasında geçen bir rivayete göre) en az Muâviye'nin zamanına kadar devam ettiği biliniyor…" şeklinde konuyla ilgili müzakere ve anlatımlar aktarılmış.

Fg. 25 (CrF.18) Creswell'in yönlendirmesi ile yapılan kazılar sonunda ortaya çıkartılan Kûfe Dârü'l-imâre yapısının planı (v.I, pt.I p. 54b+54c).

[246] [Burada kullanılmış olan "enteresan / interesting: dikkat çekici" kelimesi ile ne kastedildiği açıklanmamıştır. Ancak, daha sonraki yüzyıllarda şehirlerin / nüfusun büyümesi, zenginliğin de artması sonucu, beytü'lmâl yapısı caminin avlusunda bırakılıp, dârü'l-imâre binalarının bu gruptan ayrılarak farklı bir pozisyona (belki daha uzağına) yerleştirilmiş olması veya beytü'lmâl yapısının da 'hazine odası' şeklinde vali konağı içine dâhil edilmiş olması sebebiyle bu yapılar grubunda görülen ve sonraki dönemlerde yerleşim planlarını etkileyecek farklı gelişmenin ilk örneği olarak 'dikkat çekici' olduğu kastedilmiş olabilir].

Irak eski eserler müdürlüğünün Creswell'in tavsiye ettiği bir alanda 1936, 38, 53 ve 56 yıllarında yaptıkları kazılarda Ziyâd'ın yaptırdığı iddia edilen Kûfe Dârü'l-imâre yapısı ortaya çıkartılışı ve bu yapı hakkında (8 sayfa uzunluğunda) oldukça detaylı tarifler yapılarak konu tamamlanmış (bk, Fg.25-CrF.18).(v.I, pt.I, p.26)

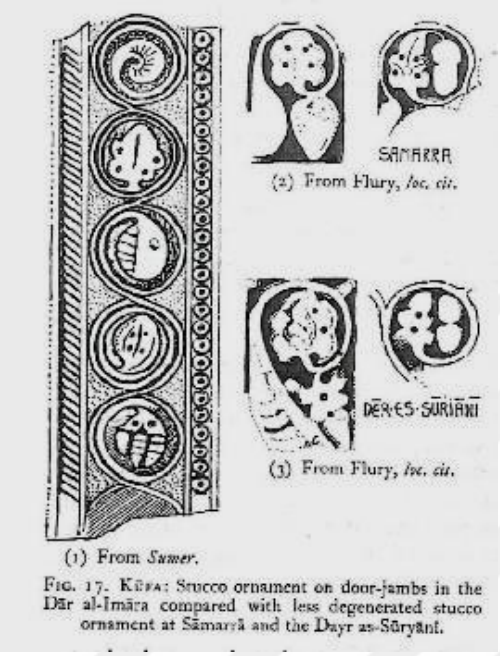

FIG. 17. KŪFA: Stucco ornament on door-jambs in the Dār al-Imāra compared with less degenerated stucco ornament at Sāmarrā and the Dayr as-Sūryānī.

Fg. 26 (CrF.17) Kûfe Dârü'l-imâresi ile Sâmerrâ'da görülen motif benzerlikleri

04- Kûfe'nin Kuruluşu, İlk Cami ve Dârü'l-imâresi Sonuç Notları

638'deki Kadisiye Savaşı'nın ardından Medain şehrine giren Müslüman ordunun komutanı Sa'd b. Ebû Vakkās'ın, (yakın bir yere Kûfe şehrini kurmadan önce) buradaki beyaz saray olarak bilinen yapıya yerleşip Tāk'-ı Kisrâ olarak bilinen büyük eyvanı da camiye çevirdiği, yapının tavanları, duvarları vb. iç tezyinatında mevcut olan resimleri de kapattırmadığı, bu resimlere rağmen burada cemaatle namaz kılınmaya devam edildiği belirtilmiştir.

Herzfeld, Sarre, Streck ve Diez'in Tāk-ı Kisrâ'yı I. Şapur'un (241-273) yaptığını iddia edip ortaya koydukları delillerinin, buna karşılık olarak Swoboda, Watchsmuth ve Reuther'in ise onu II. Keyhüsrev'in (590-628) yaptırdığını iddia ederek ileri sürdükleri karşı delillerin detaylarıyla aktarılmış olması, önemli kazanımlar olmuştur.

Medain şehrinin fethinin ardından Halife Hz. Ömer'in yerleşim yeri hakkında fikrini soran Sa'd b. Ebû Vakkās'a "*Araplar develer gibidir. (Orası) develer için iyi olan*

bir yer ise, o Araplar için de iyidir, onlarla [ordu ile] benim aramı suyun [denizin] ayırmayacağı şekilde bunları dikkate alarak yaşamaya uygun olan yeri seç." şeklinde cevap verip, (aynen Mısır fetihlerinin ardından halifenin İskenderiyye vb. mevcut şehirlere yerleşmek yerine yeni bir yerleşim alanı (Fustat) kurulmasını tavsiye etmesi gibi) Türkçedeki mevcut kaynaklarda pek rastlanmayan bilgiler aktarılmıştır.

Kûfe gibi sıfırdan kurulan şehirlerde Müslümanların ilk defa yapacakları camilerin yerlerini, ölçülerini (sınırlarını) nasıl belirledikleri konusunda erken İslâm kaynakları ve bunların Avrupa dillerine tercüme edilmiş nüshalarından (künye bilgileri gösterilerek) bilgiler aktarılmış olması önemlidir. Bu meyanda ihata-ihattuhu kelimesinin ilk dönemlerde hangi anlamlarda kullanıldığı hakkında detaylı bilgiler verilerek, bu kelime ve tabirlerin anlamları hakkında Avrupalı araştırmacılar arasında yaşanmış olan çeşitli görüş ayrılıkları aktarılarak önemli bilgi ve kaynaklar sunulmuştur.

İlk Kûfe camisinin, yabancılardan yardım alınmadan Arapların yaptığı ilk cami olduğu fakat damının düz olmayıp Grek Kilisesi gibi kırma çatı şeklinde yapıldığı, tekrar yapıldığında da yine çatının (Grek kiliseleri gibi) direkt olarak sütunların üzerine bindirildiği aktarılmıştır.

Önceden caminin kıble duvarı dışına yerleştirilen dârü'l-imâre binasının yaşanan hırsızlık olayından sonra, Hz. Ömer'in tavsiyesi sonucu kare planlı caminin ön / avlu kısmına yerleştirildiği, "dârü'l-imâre, cami ve ön avluya yerleştirilen beytü'lmâl yapısı'ının kendine has bir grup hâlini alıp" bu uygulamanın bundan sonraki ikiyüz yıl boyunca da devam ettiğine dikkat çekilmiş olması önemli bir yorumdur.

Princeton University Expedition (1896 yılında) ekibinin Suriye'de 2 yıl süren ciddi arkeolojik inceleme-araştırmalar yaptıkları, ardından da yayınlar yaptıkları belirtilmiştir (dfbi, bk, *EMA,* c.1, bl.1, s.25).

Irak eski eserler müdürlüğünün Creswell'in tavsiyesi üzerine "1936, 38, 53 ve 56 yıllarında yaptıkları kazılarda Ziyâd'ın dârü'l-imâre yapısının ortaya çıkartıldığı" (bk. Fg.25-CrF.18, BÇ, s.151) şeklinde önemli bilgiler verilmiştir.

05- BASRA'NIN VE İLK CAMİNİN KURULUŞU, DÂRÜ'LİMÂRE, İLK HAMAMLAR

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 05- Basra'nın ve İlk Caminin Kuruluşu, Dârü'l-imâre, İlk Hamamlar
b-Bulunduğu Yer	: Basra, Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: 14 / 636
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescid
e-Bânisi	: Medine İslâm Devleti
f-İlk Mimarı / Ustaları	: Bölgeyi fethedip yerleşen ordu
g-Tamirleri, Yeniden Yapımı	: 17 / 639, 45 / 665,…
h-Mimari Planı, Özellikleri	: Mescid-i Nebevî planında
i-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen cami

BASRA'NIN VE İLK CAMİNİN KURULUŞU, DÂRÜ'LİMÂRE, İLK HAMAMLAR

Basra'nın ve İlk Caminin Kuruluşu

Creswell bu konuya; "Tarih çok kesin olmamakla birlikte 14 / 635'te Müslümanlar tarafından kurulan ilk şehrin [yerleşim yeri] Basra olduğunda şüphe bulunmadığını, bazı kaynaklarda H14 yılından itibaren ilk yerleşimlerin başladığından bahsedilse de asıl ve kalıcı yerleşimin H17'deki Kadisiye Savaşı zaferinin, Irak'ı Araplara kazandırması sonucu olduğunun itirazsız kabul edildiğini" söyleyerek başlamış. Devamında, "…Basra'nın kuruluşunun Kûfe'de olduğu gibi direkt halifeden gelen bir emir (talimat) üzerine değil (Arabistan'dan Suriye'ye giden iki yoldan (vI, pt.I, p.22, dn.2)[247] birisinin üzerinde olması gibi çok stratejik önemine ilave olarak birçok başka avantajlara sahip olmasının da etkisine bağlı olarak, aniden, fazla planlanmadan yapılmış görünüyor, Başlangıçta Araplar, siyah bedevi develerinin tüylerinden örülmüş çadırlarda yaşıyorlardı, daha sonra kamışlardan birbirine çatılarak yapılan kulübelere geçtiler. Çünkü dışarıya açılmaya (uzak yerlere savaş seferlerine) başladıklarında, sefere giderken bu kamışları söküp yığınlar hâlinde bir kenara koyuyorlar, dönünce tekrardan çatıp [barınak] kulübe yapabiliyorlardı (dn.3)[248]. (v.I, pt.I, p. 22)

Belâzürî'nin anlattıklarına dayanarak; buradaki ilk cami, sınırları / etrafı işaretlenerek (ihata), duvar vs. hiçbir şey olmadan insanlar orada o şekilde ibadet

[247] "Diğer yol ise, sonradan kurulan Kûfe'ye yakın geçen Hîre yoludur."
[248] Baladûri, *Futûh,* p.341, 342, 346-7; Murgottens's trans. pp.53-54, 60-1; Tabari-Zotenberg, III, pp., 401-3; Reitemeyer, age. p.20; Ibn Khaldun *Prolegomenes,* Slane's trans., in *Notices et extraits*, Tome, XX, p.273 mentions these huts of reeds.

ediyorlardı (dn.4)[249], yine Belâzürî, bir başka rivayete dayanarak; cami alanı (kasab denilen) kamışlarla çevrildikten sonra, içinde namaz kıldıklarını yazmış (v.I, pt.I, p. 22, dn.5)[250]…" denilmiş. Ardından, "…Bu olay için tarih olarak H14'ü ve bu işin ustasının Utbe b. Kazvînî olduğunu, caminin yakınına Belâzürî'nin [kendi zamanında ö.893] 'Rahabat Benî Hâşim' denilen fakat o zamanki ismi ed-Dahha olan yolun üzerinde hapishane ve divandan oluşan bir dârü'l-imâre'nin de caminin hemen yanına inşa edildiğini yazdığı belirtilmiş. Taberî'nin ise bu konuyu; 'Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin H.17'de bu camiyi ve dârü'l-imâre'yi libn denilen kil ve çamur karışımı güneşte kurutulmuş kerpiç kullanarak yeniden yaptığı ve üzerini de (büyük bir ihtimalle kıble tarafını) 'uşb' denilen (çöl) çalıları ile kapattığı, yeni yapılan caminin öncekinden daha geniş olduğu[251] şeklinde yazmış olsa da [o zaman] bir de minare yapıldığına dair hiçbir rivayet nakletmediği'…" belirtilmiş.

Basra Ulucamii ve Yeni Baştan Yapılışı ile İlgili Konuların Detayları

Bu başlık altında Tāk-ı Kisrâ, Belâzürî'den naklen; (v.I, pt.I, p. 44, n.9)[252] "Ziyâd'ın Basra'ya (45 / 665) vali olarak atandıktan sonra (dn.1) (30 yıl önce, 635'te yapılmış olan) Basra Ulucamii'ni yeni baştan inşa ettirdiği" belirtilerek, bu yeniden yapım sonucu inşaatın duvarlarının, sütunlarının ve çatı örtüsünün nasıl olduğu konusunda detaylı anlatımlar yapılıp; "…Basra Camii'nde de önceden toprak zeminde namaz kıldıktan sonra mü'minlerin topraktan ellerine bulaşan tozları silkelemek için ellerini birbirine çırpmaları sebebiyle (herkes tarafından namaz bittikten sonra yapıldığı için) Ziyâd'ın: 'Bir zaman sonra bu el çırpma işi sanki namazın bir parçası imiş gibi kabul edileceğinden korkuyorum'[253] dediği ve bunun önüne geçmek için caminin zeminine de yine Medine ve Kahire'de önceden uygulandığı gibi küçük çakıl taşlar serdirdiği…" aktarılmış.

Yakut'un "Basra Camii için gerekli taş (mermer) sütunların Jebelü'l- Ahfaz'dan el-Haccâc b. Atik es-Sakafî'nin idareciliğinde kesilerek getirildiğini" yazmış olmasına, Ya'kūbî'nin de (Mu'cem'inde), "Ahfaz bölgesindeki Kuaykian dağından sütunların

---

[249] *Futûh*, pp.346 & 350, II. 16-17; transl., pp.60 & 66.
[250] *Age.,* p.346, II., 13-14… *Ibn Kutayba*, p.279, II. 12-16; *Mutahhar b. Tahir al Maqdisi*, IV, p.89; transl., p.84; *Ibn al Athir,* p.379, I. 8; Yaqût, I, p.642 II, 6-7.
[251] *Age*. p.347, II. 2-5; trans., p.61; Yaqût, I, p.642, II. 6-9.
[252] *Baladûri* (868), pp.347-51; Morgotteen's trans., pp.61-6; 889 Ibn Kutayba, *Kitab al Ma'rarif*, (Wüstenfeld's ed.) p.278, II. 14-6; 985; *Muqaddasî*, p.117, I. 17; Ranking's tarns., p.183; 1905 Le Strange, *Lands of the Eastern Khaliphate*, p.46; 1912, Caetani, *Chron…* p.501; Lammens, "Ziad", in the *Rivista delgi Studi Orientali,* IV, p.654, 1920; Herzfeld, in Sarre & Herzfeld*, Archelogische Reise*, II, p, 139, n 2.
[253] [Bu söz daha önce "Hz. Ömer söyledi" olarak nakledilmişti (bk, BÇ, s. 117, EMA, c.1, bl.1, s.28, dn.1)].

getirildiğini" yazmış olmasına karşılık olarak, araştırmacıların "ilk yüzyıl camilerinde taş (mermer) sütun kullanılmış olduğunun pek bilinmediği, aksine ahşap sütun kullanıldığının bilindiğini" ileri sürerek itiraz ettikleri belirtilmiş.

Bu konuyla ilgili olarak "…Ziyâd'ın Basra Ulucamii'ne (45 / 665'de) taştan bir minare yaptırdığı şeklindeki iddiayı destekler mahiyette Belâzürî'nin de, el-Velîd b. Hişâm b. Kahdam'dan rivayetle; 'Ziyâd'ın Basra Ulucamii'ne bir de taştan minare yaptırdığını' yazdığı fakat araştırmacıların 'başka hiçbir yazarın bu minareden bahsetmemiş olması ve minarenin ilk defa olarak 53 / 673'ten itibaren görülmüş olması sebeplerinden bu rivayete pek olumlu bakmadıkları' belirtilmiş (s.45). Yine Belâzürî'nin kitabında; 'Ziyâd'ın ilk yapıldığında caminin kuzeydoğu istikametinde bulunan vali konağının yerini imamın cemaatin arasını bölerek mihraba yürümesi gibi yanlış bir sonucu ortaya koyduğu için' değiştirerek kıble tarafına aldırdığı, bu işler sırasında ilave olarak bir de maksûre yapılarak kıble duvarına da dârü'l-imâre ile irtibat sağlanması için bir kapı yapıldığını…" belirtilerek konu sonlandırılmış.

Basra'da Yapılan İlk Hamamlar

Bu başlık altında Creswell; "el-Kahdamî ve diğerlerinin yazdıklarına göre[254], Süfyân b. Muâviye'nin el-Hurayba'daki Îsâ b. Ca'fer'in kasrına yakın bir bahçesi olduğu ve bu bahçeye Abdullah b. Osman b. Ebü'l-Âs es-Sakafî'nin Basra'da en erken tarihli olarak kabul edilen hamamı yaptırdığı, Basra'ya ikinci hamamı Hür Ziyâd'ın yaptırdığı, üçüncünün ise Müslim b. Ebû Bekre'nin Bilalabad'daki (daha sonra Amr b. Müslim el-Bahili'nin sahipliğine geçen) hamam olduğu, bunlardan sonra Basra'da hamam yapma işinin durduğunun anlaşıldığı" belirtilmiş.

05- Basra'nın ve İlk Caminin Kuruluşu, Dârü'l-imâre, İlk Hamamlar Sonuç Notları

Arabistan sınırları dışındaki yakın coğrafyada Müslümanların kurduğu ilk yerleşim yerinin Irak topraklarındaki 14 / 636 yılında Basra şehri olduğu, Arapların (İslâm'dan) önceki yaşam stilleri ve İslâm sonraki değişen hayatları hakkında yorum / açıklamalar yapmış. H14'te, ed-Dahha denilen yerde cami, hemen yanı başına da bir dârü'l-imâre ve bir de hapishane yapıldığı, ilk vali Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin H17'de bu camiyi aynı kamış malzemeleri kullanıp biraz daha genişleterek, (sadece kıble yönünü

[254] [el-Kahdamî ile buradaki Süfyân b. Muâviye'nin kim oldukları hakkında bir açıklama yapılmamıştır].

çalılarla kapatıp) dârü'l-imâre'yi ise kerpiç (libn: brick) malzemeyle yeniden yaptığı aktarılmış.

"45 / 665 yılında (Muâviye'nin valisi) Ziyâd b. Ebîhî'nin de Eş'arî'nin bu camisini yıktırıp kerpiçten duvarlar, sağlam (ahşap) sütunlar ve tik (teak) ağacından kırma çatı[255] ilavesi ile daha da büyüterek yeni baştan yaptırdığı ve zeminine de (diğer mescidler gibi) ince çakıl taş serdirdiği" şeklindeki bilgilerin aktarılmış olması İslâm mimarisinin ikinci safhası denilebilecek bu dönemde ne gibi yenilik (değişikliklerin) yapılmış olduğunun kayıtlı ve belgesi bulunan bilgiler olması açısından önemlidir.

Bu cami ile ilgili erken dönem Müslüman müelliflerin naklettikleri bazı bilgilerin yanlış olduğu belirtilip, kendisinin doğru kabul ettikleri aktarılmış. Ayrıca bu dönemde Basra'da ticari maksatla şahıslar tarafından yaptırılmış olan üç hamamla ilgili bilgiler aktarılmış.

Basra'nın da 665'te Ziyâd'ın idaresine verilmesinin ardından onun gayretiyle İslâm mimarisinin kendine has yeni bazı özellikler ortaya koyduğu vurgulanmış (s.43). Creswell'in bu konuyla ilgili yazdıklarından 665 yılından itibaren yeni yapılan mescidlerde uygulanmış olan bu özelliklerin; normalden yüksek, tik ağacından sağlam direkler, bu direkler üzerine bindirilmiş bir çatı örtüsü ve kıble duvarına ilave edilmiş maksûre ile zemine serilmiş ince taşlardan ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Ziyad'ın bu mescidin zeminine çakıl taş serdirmesinin sebebi olarak da mescidde önceden toprak zeminde namaz kıldıktan sonra mü'minlerin topraktan ellerine bulaşan tozları silkelemek için ellerini birbirine çırpmaları sebebiyle (namaz bittikten sonra herkes aynı şeyi yaptığı için): "*Bir zaman sonra bu el çırpma işinin sanki namazın bir parçası imiş gibi kabul edileceğinden korkuyorum"* dediğini nakletmiştir. Ancak Creswell bu sözü daha önce Hz. Ömer'in Mescid-i Nebevî'nin zeminine ince taş serdirirken söylediğini söz olarak aktarmış olduğunu unutmuş görünmektedir (bk, BÇ, s.155, dn.253 ve s.117).

[255] [Creswell Basra Ulucamii'nin bir planını vermemiş olsa da tariflerden bu yapının da o dönemde uygulanan Mescid-i Nebevî (ve Kûfe Ulucamii) planında olduğu anlaşılmaktadır].

06- FUSTAT'IN KURULUŞU VE İLK AMR CAMİİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 06- Fustat'ın Kuruluşu ve İlk Amr Camii
b-Bulunduğu Yer	: Fustat (Eski Kahire, Mısır)
c-İlk İnşa Tarihi	: 20 / 642-643
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescid
e-Bânisi	: Medine İslâm Devleti,
f-İlk Mimarı / Ustaları	: Amr ibnü'l-Âs ve arkadaşları
g-Tamirleri, Yeniden Yapımı	: 673, 712, 827, 845, 888,…
h-Mimari Özellikleri	: Irak [Kûfe] tipi
i-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen cami

FUSTAT'IN KURULUŞU VE İLK AMR CAMİİ

Mısır'ın Fethi

Konuya; "Halife Ömer döneminde İslâm ordusunun, Roma hâkimiyeti altında bulunan ve Bâbil'in kuzeybatısı olarak anılan Mısır civarına geldiği, Halife'den fetihler için izin alan Amr ibnü'l-Âs'ın (d.6'da bazı Arap tarihçilerin Halife Ömer'in bu fetihler ve hızlı yayılmaya olumlu bakmamasına rağmen)[256]* Amr'ın ilerlemeye devam ederek komutasındaki 5.000 kadar askerle bu civarda birçok fetihler yaptığına" dikkat çekilerek başlanmış.

Ortadoğu'daki fetihlerin tarihlerinin net olarak bilinmediği gibi Mısır fetihlerinin de önceden tam olarak bilinmediği ancak "Kıptî John'un (Bishop of Nikio) tarihi" (s.36, dn.2)[257] olarak bilinen kronikıl keşfedilince onda Müslümanların Mısır civarındaki savaş ve fetihlerinin tarihleri verildiğinin ortaya çıkmasıyla bu konudaki belirsizlik de ortadan

[256] S.35, dn.6: "Bazı Arap kaynakları Mısır'ın Hz.Ömer'in tam onayı olmadan fethedildiğini yazmıştır fakat Becker 'Mısır'ın fethinin İslâm'ın planlı bir yayılma politikası takip ettiği dönemde gerçekleşmiş olmasından dolayı bu görüşün yanlış olduğunu' belirtmiştir (Becker, *Cambridge Medieval History*, II, p.349). Ancak Mısır'ın fethi Bizans donanmasının Mısır üzerinden Suriye'yi tehdit etme riskini ortadan kaldırması açısından doğru ve başarılı bir strateji olmuştur". * [Bazı İslâmî kaynaklarda, "Fustat'ın fethinden sonra İskenderiyye'nin de fethi için Amr'ın Halife'ye mektup yazdığı ancak Halife'den gelen cevabı (ne yazdığını tahmin ettiği için) okumadan cebine koyup İskenderiyye fethine devam edip mektubu fetihten sonra okuduğu, mektupta da Halife Ömer'in cevap olarak: 'Bu mektup eline ulaştığında henüz yola çıkmamışsanız, durun, yok eğer fetih gerçekleşmişse yapacak bir şey yok' şeklinde talimat verdiği, dolayısıyla Amr'ın da 'Fetih oldu, yapacak bir şey yok' şeklinde davrandığı nakledilmiştir (bk, Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, http: / / www.akademiktarih.com / tarih-anabilim-dal / 2094-slam-tarihi-aratrmalar / orta-lam-tarihi-aramalar / 28-hz-er-demmisir-sefer.html yoluyla 05.06. 2017).

[257] *History of John the Coptic*; orijinal olarak bir kısmı Grekçe, bir kısmı da Kıptî dillerinde yazılmış. Daha önceki tarihlerde Arapçaya da tercüme edildiği biliniyor olmakla beraber Arapça nüshaları kayıptır. Bugün sadece Etiyopya dilinde 2 adet kopyası mevcuttur. Bunlardan edit / tercüme yapılarak Fransızcaya Zootenberg (Paris 1883) ve İngilizceye de R.H. Charles (London 1916) baskıları yoluyla kazandırılmıştır.

kalkmış oldu denilmiş. Devamında; "Her ne kadar Kıptî John'un kullandığı takvime göre verdiği tarihleri güncel takvime çevirirken yapılmış bazı hataların birtakım yanlışlara sebep olunmuşsa da daha sonra bu hataların neden ve nasıl olduğu Dr. Butler tarafından incelenerek düzeltildi, bu düzeltmelere göre Amr'ın fetihlerinin tarihleri şöyle görünüyor" denilerek Mısır'ın fethi sırasındaki olayların bir kronolojisi verilmiş (Fg.27).

Amr, el-Ariş'te (Rhinocolura) bayram kutluyor	10 Zilhicce 18/12.12. 639
El-Farama (Polesium) fethedildi	20 Ocak 640
Heliopolis Savaşı (12.000 kişilik takviye Ordusu geldikten sonra)	Temmuz ortası, 640
Bâbil kuşatmasının başlaması Bâbil'in teslim olması	Eylül 640, 21 R.Ahir 20/9.4.641
İskenderiyye'ye saldırı İskenderiyye'nin kapitülasyonla teslim oluşu	Haziran sonu, 641 8 Kasım 641 (dn.5)

Fg. 27 Creswell'e göre Amr ibnü'l-Âs'ın Kuzey Afrika fetihlerinin tarihleri

Fusttat'ta İlk Cami: Amr ibnü'l-Âs Camii

"…Kaynaklarda Amr 21 [642-43] kışında İskenderiye kuşatmasından dönünce Fustat'ta kendisi için bir ev yaptırdı. Halife Ömer'den cuma camisi yapması yönünde bir emir alması üzerine de (s.36, dn.7)[258] * bu maksada en uygun görünen yer, komutanlarından Kaysaba b. Külsüm'e ait olan bahçenin bulunduğu alan olarak görünüyordu. Amr'ın cami için gerekli arsayı vermeye razı etmek için Kaysaba'ya ordu / yönetim içinde hangi mevkiyi isterse kendisine vermeyi teklif ettiği ancak Kaysaba'nın hiçbir karşılık istemeden araziyi Müslümanlara bağış olarak verdiği ve bu alanda cuma camisinin yapıldığı kaydedilmiştir. Bu cami inşaatının nasıl yapıldığının detaylarını Makrîzî'nin naklettiği Ebû Saîd Sulef el-Himyarî'nin bizzat şahit olduklarını anlatması sayesinde öğrenildiği (s.37, dn.8)[259], Makrîzî'de nakledilenlere göre el-Himyerî'nin:

[258] Creswell: "çoğunluk arap kaynakta yazılanın aksine Ya'kūbî, *Geography,* pp.330-31'de (Wiet's transl., p.184 yoluyla), Amr'ın camisini İskenderiye kuşatmasına gitmeden önce yaptığı yazmıştır ancak bu doğru görünmemektedir" demiş. *[Amr'ın İskenderiyye'yi başkent yapmayı teklif ettiği ancak Hz. Ömer'in hilafet merkezi ile halkı arasında deniz girmesini onaylamadığı için yeni bir şehir (Fustat'ı) kurulmasını istediği de nakledilmiştir. (bk, Eymen Fuad es-Seyyid, "İskenderiyye", *DİA*, XXII, 2000, s.575)].

[259] Bütün Arapça tarihçiler Amr'ın ordusuna karargâh yeri olarak seçip kullandığı alanın "ekili arazi" olduğu konusunda hemfikirdir. Bu konuda tek ve farklı görüş beyan eden de Ya'kut'tur (III, p.898, I, 17). Ya'kut "bu karargâh alanının önceden 'mezarlık' (jabbana) olarak kullanıldığını" yazmıştır. Idrisî de (Jaubert's trans. I., p.303, ed. of Dozy & de Goeje, p.143, Trans., p.171) cami yapısının önceden bir "kilise" olduğunu yazmıştır. Ebü'l-Mehâsin (I, p.75) ise cami yapısının önceden bir "han" olduğunu yazar. Böyle farklı kelimeler ortaya konmuş olmasını Arapçada "bahçe" için kullanılan "cenan" kelimelerin bozularak "Jabana: mezarlık", arapça da C olan harf üzerine bir nokta konunca kalın H okunduğu için bu kelimelerin asıl kelimenin yanlış okunmasından kaynaklanıyor olması anlaşılır bir sonuçtur. Bununla birlikte Amr Camii'nin

Caminin ebatları 50 x 30 zirâ (yaklaşık 29 x 17,50m) idi[260], caminin etrafında her yönden gelen birçok yollar vardı ve etrafında 6 farklı girişi vardı. Bu kapılardan ikisi Amr'ın evinin olduğu (kuzeydoğu) cepheye, ikisi kuzeye (kuzeybatı) ve ikisi de batıya (güneybatıya) açılıyordu. Kıble cephesi de hâliyle kapısızdı…" dediği belirtilmiş.

"…Amr'ın evi mescidden 7 zirâ [~3,5 - 4m.] mesafede kuzeydoğu cephesinde idi. Güneydoğu ve kuzeybatıya da aynı mesafede uzanıyordu. Tavanı [mescidin] çok alçaktı ve avlusu da yoktu yani tüm mekân kapalı idi. Cami küçük olmakla beraber tavanı sadece tek kirişlerle ayakta durmayacak kadar genişti ve tarihçiler tavan / damın nasıl desteklendiği / yapıldığı hakkında bir bilgi vermeseler de aynen Medine'de [Hz.] Muhammed'in evinde yapıldığı gibi bu işin hurma kütüklerinden direklerle yapıldığına hiç şüphe yok. Yer, ne taş döşeli ne de hasır vb. ile örtülmüştü. [Hz.] Ömer'in Mescid-i Nebevî'ye 4 yıl önce yaptığı gibi küçük çakıl taşları serilerek düzlenmişti. Peygamber'in 80 sahâbesi kıblenin tespiti için birlikte uğraştılar ancak onların hesaplamalarının sonradan -doğuya çok fazla dönük olarak-yanlış olduğu anlaşılınca bu durum düzeltilmiş…" (v.I, pt.I, p.149-150) denilmiş. Amr'ın önde gelen kumandanlarından Harice İbn Huzeyfe'nin de evinin üzerine bir kat daha çıktığı için, Hz. Ömer tarafından bu durumun *"sadece komşuların özel hayatını dikizlemek maksatlı olabileceği"* şeklinde yorumlanarak üst katı hemen yıktırmasını istediği (s.37-40), "Amr Camii'ne ilk yapıldığında kıble duvarına mihrab (mujawwaf) yapılmadığı" [261] vurgulanmış. Devamında da; Gayet'in "*herkesin ait olduğu dine göre geliştirdiği bir mimarisi vardır, hem araştırmacıların çoğu bu yapıda İskenderiyye kökenli unsurlar bulunduğunu*

---

aslında bir kilise olduğu konusu *Discription de l'Egyptr, Etat moderne*, II, p.743 ve Panckouke's ed. XVIII, p.464'te Jomard tarafından tekrar edilmiş. Başka tarihçiler bu fikri kabul etmemiş olsalar da bu inanış kaynağını Vâkıdî'nin (in Hamaker*, Expunatio Memphididis*, p.83, II, 11-12) naklettiği "Amr'ın Kasr-ı Şam'da bir kiliseyi camiye çevirdiği" yönündeki haber olsa gerek ki bu ayrı bir konudur. Ancak bu haberi İbn ez-Zeyyâd'ın da (ö.1401) "Mukavkıs'ın yeğeni olan İbn Müyesser'in (ki o Hıristiyanlık'tan İslâm'a dönmüş ve Amr Camii'nin planlanması ve yapımını onlarla birlikte yapmış birisiydi), onlara : 'büyük kiliseyi cami olarak almalarını' söylediğini yazmış; ayrıca Kawakib as-Sayyara, p.143, II, 18-19'da İbn Müyesser'in İslâm'a döndüğü" belirtilmiştir.

[260] Corbert (E.K), "*The History of the Mosque of Amr at Old Cairo*", *J.R.A.S*, 1890, p.766. n. I.

[261] Hz.Osman döneminde Mescid-i Nebevî'ye güvenlik maksatlı maksûre ilave edildiği (Ernst Diez, "Mescid", *IA,* VIII, s.28 yoluyla, Makrîzî IV, s.7 ve Semhûdî, Wüstenfeld, Medine, s.71, s.89), benzer bir maksûreyi Mervân b. Hakem'in 44 / 667-8'de, [Muâviye döneminde] Medine valisi iken Yemenlilerin bıçaklı suikast teşebbüsünden sonra Mescid-i Nebevî'ye kesme taştan ve pencereli bir maksûre yaptırdığı, ardında da Muâviyenin de Şam'daki mescide bir maksure yaptırdığı' (Belâzürî, s.6 ve Taberî II, 70 yoluyla) şeklinde nakledilmiş olan rivayetlerden hiç bahsetmemektedir. Muâviye döneminde (661-680) Mescid-i Nebevî'de yapılan tadilat sırasında kule şeklinde 4 minare ilave edildiği,. yine 670-680 arasında Vali Mesleme'nin de halife Muâviye'nin izniyle Amr Camii'ni yeni baştan yaptırdığı sırada 4 adette minare eklediği de nakledilmiştir ki bu sırada Mesleme'nin bir mihrab ilave etmiş olma ihtimali yüksektir (bk, Asri Çubukçu, "Mesleme b. Muhalled", *DİA,* XXIX, 2004, s.320). Ayrıca Creswell, (Amr Camii'ne ne zaman ilave edildiği bilinmeyen fakat) sonradan 'Amr mihrabı' olarak bilinen unsurun, 711-12'de Kurre b. Şerîk'in camiyi yeniden yaptırdığı sırada oradaki eskiden kalma ve kıblesi bozuk olduğu söylenen bu mihrab alanını da yeniden düzenlediği ve önceki Amr mihrabının bulunduğu yeri de "baş kısımları altın yaldızlanmış iki sütun ile işaretlediğini" nakletmiştir (c.1, bl.1, s.37, dn.4).

fetihten sonra camiye çevrildiğini kabul etmiştir" türünden konuşmalarla bu yapıya karşı oldukça alaycı bir yaklaşım sergilediğine dikkat çekilmiş.

"…Anlatılanlardan caminin tamamlanma tarihini 21 / 641-642 olarak kabul edebiliriz. Anlaşıldığına göre içeride çoğunlukla bireysel ibadetler yapılmış, cuma namazını insanlar cami dışında saf tutarak kılmışlar. Amr'ın camiye bir minber koyması üzerine Halife Ömer'in hemen haber göndererek: 'Mü'minler ayaklarının dibindeyken senin ayakta duruyor olman yeterli gelmiyor mu?' diyerek bu minberi kullanmasına izin vermediği nakledilmiş[262] . Caminin cuma günleri yapılan 'büyük toplanma' [cuma namazı] sırasında hutbe okunmasının yanı sıra aynı zamanda halkın sosyal ihtiyaçları, yönetimle ilgili (yeni halife seçilince veya yeni vali atanınca vb.) konuların açıklandığı yer olarak da kullanıldığını hatırımızda tutalım…" denilerek bu bölüm sonlandırılmış.

Basra, Kûfe ve Fustat'ın Misrs'ı

Bu başlık altında, "Erken dönem kaynaklarında ilk yerleşim yerlerine diğer bir isim olarak misrs'da denildiği ve bu kelimeden ne anlaşılması gerektiği konusu, Basra, Kûfe ve Fustat gibi âdeta geçici bir göçebe kamp yerini andıran ilk Arap yerleşim merkezlerine bu durumlarını, düzensizliklerini, oturmamışlıklarını belirtmek için (her ne kadar isim yanlış anlam vermeye / anlaşılmaya müsait olsa da) aslında 'başşehir / ana merkez' anlamında misrs isminin kullanıldığı ve Avrupalı araştırmacılar arasında bu konuda görüş ayrılıkları yaşandığı" belirtilmiş (s.38).

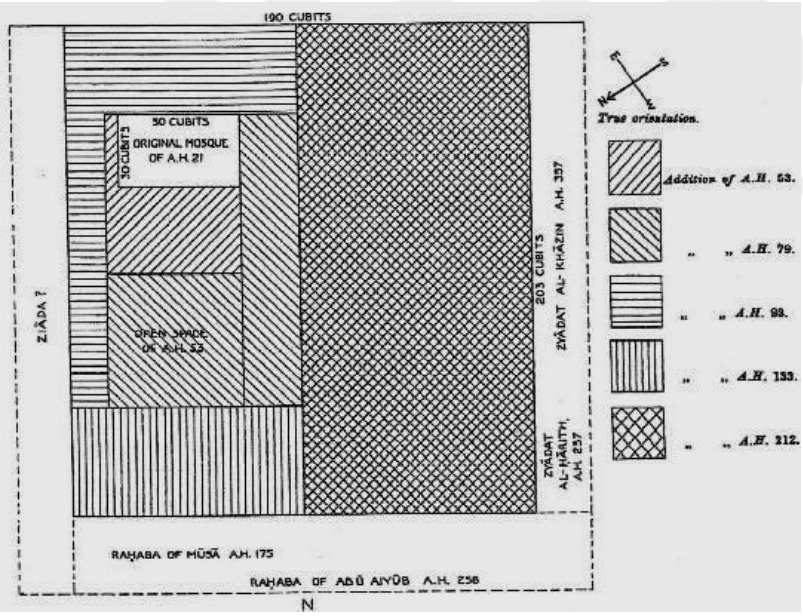
Fustat'ta Mesleme'nin Nâkûs Çalınmasını Tamamen Yasakladığı İddiası ve Mahmud Akkuş'un Bu İddiaya Cevabı

"…Makrîzîde bir paragrafta 'Fustat'ta (Hıristiyanlar tarafından) ibadete çağırmak için (s.15'te belirtildiği gibi) nâkûs kullanıldığı ve Mesleme'nin [bin Muhalleb][263] nâkûs[264]

[262] [Fakat Hz. Ömer'in 644'te vefatının ardından Amr'ın bu minberi tekrar camisine koydurttuğu da nakledilmiştir (bk, Nebi Bozkurt, "Minber", *DİA*, XXX, 2005, s.102)].
[263] [Mesleme b. Muhalled, sahâbe. Hz. Osman'ın katlinden sonra Muâviye b. Hudeyc'le beraber Hz. Ali'ye muhalif olup, onun Mısır valisi Kays b. Sa'd'a biat etmemiş, Şam valisi Muâviye de ona ve Hudeyc'e yardım göndermiş ve 664'de Amr'ın ölümünden sonra (vali atadığı oğlu Abdullah'ı 666'da azledip) Mesleme'yi Mısır ve İfrîkıyye valisi yapmıştır. Mesleme, 680'de Yezîd halife olunca, onun için Mısır'da biat almış (Abdullah b. Amr önce Yezid'e biat etmemiş ise de sonra o da biat etmiş), ve toplam 16 yıl Mısır ve İfrîkıyye valiliği yaptıktan sonra 682'de İskenderiyye'de ölmüştür (Çubukçu, "Mesleme b. Muhalled", *DİA*, s.320)].
[264] Nâkûs: delikli yüzeyine ahşap çubuklarla vurulduğunda ses çıkartan (Kiliselere 'çan' takılmadan önceki dönemlerde kullanılmış olan) genişce bir tahta parçası, müzik enstrumanı (bk, c.1, bl.1, s.15).

kullanımını yasakladığının yazıldığını, Gotheil nakleder (dn.1)[265]. Bu iddiaya Eski Eserler İdaresi'nden merhum Mahmud Akkuş'un olayı böyle nakletmenin, hata olduğunu söyleyerek 'Makrîzî'nin Mesleme akşamları ve sabah erken vakitlerde nâkûs çalınmasını yasakladığını naklettiği doğrudur ancak bu nâkûsun tamamen yasaklanması şeklinde olmamıştır. Yine Makrîzî'de daha sonraki bir bölümde bu olayın neden ve nasıl olduğu açıklanmıştır. Oradan öğrendiğimize göre Mesleme, caminin minaresine (dinlenmek için) çıktı ancak nâkûs çalındığını duyunca rahatsız oldu ve Şurahbil b. Amr'ı çağırarak bundan memnun olmadığını bildirdi. O da: Ey Emir, ben gece yarısından imsaka kadar ezan okuyorum, ben ezan okurken onları (Hıristiyanları) nâkûs çalmaktan yasakla dedi. Mesleme de ezan okunurken nâkûs çalınmasını yasakladı. Yani sadece ezan okunurken yasakladı, diğer zamanlar için değil' (dn.3)[266] şeklinde bir açıklama getirdiği…" nakledilmiş.

Amr Camii'nin Genişletilmesi

Fg.28 (CrF.78 & 157)[267]

Fg. 28 (CrF.78 & 157) Amr Camii'nde 92 / 712'den itibaren yapılan genişletmeler *

"…53 / 673'te halk, Amr Camii'nin artık çok küçük kaldığı, ihtiyacı karşılamaya yetmediği yönünde Halife Muâviye'ye şikâyette bulundular, o da Vali Mesleme'ye camiyi genişletmesi için emir verdi. Mesleme, camiyi kuzeybatı tarafındaki Amr'ın evine

[265] Gotheil, "The Origin of the History of the Minaret", in *the journal of the American Oriental Socy*. XXX, p.134, n. 2; & in "History & Evolution of the Minaret", *Burlinton Magazine,* XLVIII, p.137.
[266] *Age.*,II.p 270, II.21-24.
[267] Corbet'in çizimi olan bu plan Creswell cilt 2, s.178'de Fg.157 olarak tekrar verilmiştir.

ve kuzeydoğu tarafına da üstü açık bir avlu ilave ederek genişletti (s.58, dn.1)[268]. Bu konularda en eski ve en güvenilir kaynaklardan birisi olan el-Kindî'nin 946'da yazdığına göre, Mesleme, Amr'ın yaptığı camiyi tamamen yıktırmış (dn.2)[269]. Yeni caminin ebatlarının ne olduğu kaynaklarda belirtilmediği için bilmiyoruz. Kuzeydoğu tarafında Amr'ın evi ile cami arasında 7 zirâ (~3.5m.) mesafe olduğu için bu taraftan fazla genişletilmiş olamaz ancak kuzeybatı tarafına istendiği kadar genişletilmiş olabilir. Ayrıca yine bu tarafın önüne bir açık avlu (rahaba) ilave edildiği biliniyor. Mesleme'nin ayrıca duvarları sıvattığı ve eskiden zeminde bulunan küçük çakıl taşları yerine örgü / hasır vb. serdirdiği de biliniyor. Duvarların sıvası hakkında Corbet alçı sıva ile kabartma süsleme işleri yapılmış olduğunu ileri sürse de, her ne kadar oyma veya kabartma alçı sıva metodu, İran ve Irak'ta bu tarihlerde biliniyor olmakla birlikte bu tekniğin bu tarihlerde Mısır'da biliniyor olduğu biraz şüphelidir (dn.3)[270]…" denilmiş.

89 / 708'de Amr Camii'nin Tavanının Yükseltilmesi

"Abdülaziz'in [bin Mervân] Amr Camii'ni [698'de] yeniden yapmasından 10 yıl sonra, tavanı çok alçak olması sebebiyle yeni Vali Abdullah b. Abdülmelik tarafından 89/708'de çatısı yükseltildi"[271].

Amr Camii'nin Kurre b. Şerîk Tarafından Genişletilerek Yeniden Yapılışı

Caminin H92 yılının başında (Ekim 710) yıkıldığı ve yeniden yapım işinin de Şaban ayında (Mayıs-Haziran 711) Yahyâ b. Hanzala'nın idaresinde başladığı ve Ramazan 93'te (Haziran-Temmuz 712) tamamlandığı, bu işle ilgili Kurre b. Şerîk'in isminin geçtiği kitâbenin Murtazâ'nın (artık kaybolmuş olan) kitabında[272] kayıtlı olduğu, bu kitapta verilen kitâbe metnine göre başlama tarihinin Ramazan 92 (Haziran-

---

[268] İbn Duqmaq, IV, p.62, I, 17-, p.63, 1, 4; Maqrızi, I, p, 301, II, 2 0-21 (Casanova's trans., III, p.163); Abu Mahasin, es-Suyûtî, …; Ebü'l-Mehâsin H63'te [703-05] yeniden yapıldığını yazar ki (Arapça metin artık mevcut olmadığı için) Butler'in de *Arap Conquest* p.343, n.3'te belirttiği gibi, bunun tercüme yapanın veya matbaada dizgi yapanın bir hatası olduğuna inanılır. Kalkaşandî (III, p.341, Wüstenfel's trans., p.62) sadece kuzeye (kuzey-batıya) doğru bir genişletme yapıldığını yazmış. Murtada (Vattier's trans., pp.358-359) bu genişletmenin H35'te olduğunu yazmış.

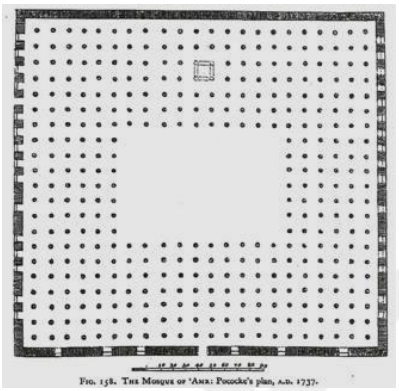
[269] Guest's ed. p.38, II. 15-16; Maqrizi, I.p.01, II.20-21 ve Ebü'l-Mehâsin, I, p.150, II, 2-3.

[270] Alçı sıva süslemesi Sâsânîlerde uygulanan bir teknikti. Fîrûzâbâd Sarayı'ndan bazı kalıntılar bunu gösterir. (Bu konuda daha fazla bilgi için: Dieulafoy, *L'art Antique de la Perse*, IV, figs, 42-43.

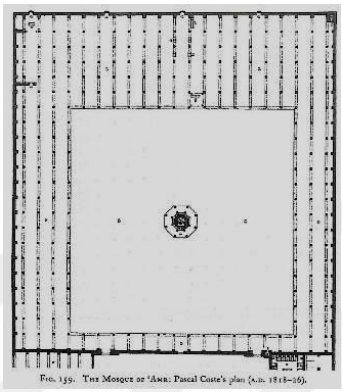
[271] [Mervân b. Hakem, Mısırı Abdullah b. Zübeyr'in valisinden geri aldığı 684'de oğlu Abdulaziz'i hem Mısır valisi yapmış, hemde Abdulmelik'den sonra ikinci veliaht tayin etmişti. Abdulaziz'in 705 yılında yaşlı ve hasta olan ağabeyi Abdümelik ile bu konuyu görüşmek üzere Şam'a geldiğinde, çok sevdiği oğlu Hasbag'ın anî ölümü üzerine çok üzülüp 15 gün içinde öldüğü, boşalan Mısır valiliğine Abdullah b. Abdülmelik'in vali atandığı nakledilmiştir (bk, İsmail Yiğit, "Abdulaziz b. Mervan", *DİA*, I, 1988, s.192].

[272] "Murtazâ'nın kitabının Kardinal Mazarin'in kütüphanesindeki bir el yazması kopyasından Vattier'in Fransızcaya tercüme ederek 1666'da Paris'te yayımladığı bir nüshada bu bilgilerin bulunduğu" belirtilmiştir.

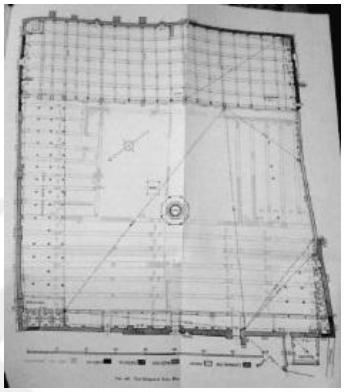
Temmuz 711) olduğu, İbn Abdülhakem el-Kindî ve Süyûtî'nin inşaat boyunca Kaysariyyat el-Asal Camii'nde cuma namazlarının kılındığı ve Amr Camii'nin tamamlanması ile minberin o camiden alınarak tekrar Amr Camii'ne getirildiğini yazdıkları belirtilip v.I, pt.I, p.150'de CrF.78 & v.II, Fg.157 olarak gösterilen plana göre (BÇ, s.162, Fg.28) hangi kısımların genişletildiği, ilave edildiği vb. konular detaylı olarak tarif edilmiş.

(v.II p.177, Cr2F.158)

(v.II, p 178, Cr2F.159)

Fg.31 (Cr2F.168, s.188a-b)

Fg. 29 (CrF.158) 1737 Murat Bey'in restoresinden sonra Amr Camii planı
Fg. 30 Pascal Coste'nin çizdiği plan (1818-1826 arası)
Fg. 31 (c.2, s.188-2, CrF.168) Creswell'in sayfa no vermeden eklediği geniş (üç yana açılan) kâğıda (siyah ve kırmızı renkte) basılmış, sonraki değişiklikleri gösteren Amr Camii planı.

Bu yeniden yapılma işinin Aphrodito Papyri'nin 1378 ve 1433 no'lu sayfalarında "Emirü'l-Mü'minîn'in Fustat'ta ırmağın kenarında yaptırdığı (Grekçe yazılı bir kelime) için alınan kütüklerin Yahyâ b. Hanzala yoluyla alındığı (9th indiction) şeklinde kayıtlı olduğu, Halife el-Velîd'in Fustat'ta bir saray vs. yaptırmadığı da bilindiğinden hareketle H.I. Bell'de bu metinde geçen Grekçe kelime ile cami kastedildiğini" belirtmiş[273]. Bu yeniden yapım sırasında, Kurre b. Şerîk'in Amr Camii'ne niş formunda bir de mihrab yaptırdığını, (bu mihrabında İslâm'da bilinen ikinci mihrab[274] olduğu) ve bu yeni mihrabı yerleştirirken Amr'ın orijinal mihrabının olduğu yere (Amr'ın başlangıçta yanlış

[273] S.151, dn.1; Journa of Helenic Studies, XXVIII, p.116 ve n.10; Bell (H.I), "Greek Papyri in the British Museum", IV (p. 152 & *Der Islam*, III, p.133); *The Aprodito Papyri*, p.80 (see also pp.12-13).

[274] [Creswell Şam Ulucamii'nin mihrabının 715'te tamamlanmasının ardından İslâm'ın 2. Mihrabı olduğunu iddia etsede Marçais ("Manuel d'Art musulman", L'Architecture, I'de) Şam'daki cami'de 705'den daha önce 'Peygamber'in sahabelerinin mihrabı' olarak bilinen yerde bir işaret (niş vb.) bulunduğunu iddia etmiştir (bk, Fg.310, s.359). Ayrıca Amr bu camiyi 642'de ilk yaptığında mihrab koymadığı bilinmekle birlikte, 658'deki 2.fethin akabinde Amr tarafından (belki maksure), 53 / 673'de Muâviyenin emri ile cami tamamen yeni baştan yaptırıldığında da camiye 4 minarenin ilave edildiği bilinmektedir. "Kurre b. Şerîk de 711'de Amr camiini yeniden yaptırdığında yeni mihrabı 'Amr'ın mihrabı' adıyla bilinen mihrabın biraz ilersine, kıblesini (daha güney çevirip) düzelterek koyduğu, Amr'ın mihrabın yerini belli etmek içinde eski mihrabın olduğu yere denk gelen iki sütunun başlarını altın rengi ile boyattığı" yönünde (c.1, bl.1, s.149-150, dn.2'de Ibn Duqmak, IV, p.64; Maqrızî, II, p.249; Abu'l Mahasin, I, p.76, II, 4-8; Suyutî, II, p.177, II, 15-18; Caetani, Annali, IV, pp.567-69 gibi eserlerde) nakiller bulunması o noktada daha öncesinden mihrab olarak bilinen bir unsur olduğuna işaret etmektedir].

belirlediği kıble istikametini de düzelterek yeni mihrabı buna göre (güneye doğru daha fazla çevirerek) yerleştirdiği (c.1, bl.1, s.149-150, dn.2), bu mihrabın da daha sonradan (yanlış bir şekilde) Amr mihrabı olarak bilindiği (hâlbuki Amr'ın zamanında orada olan niş, mihrab şeklinde bir şey değildi), Kurre'nin de Amr mihrabının yerini belli etmek için mihrabın yerine denk gelen iki tane sütunun başlarını varakla kaplattığı, camide sadece bu iki sütun başının varakla kaplı olduğu, yeni caminin kuzeydoğuda 4 kapısı, güneybatıda 4 kapısı ve kuzeybatıda da 3 kapısı bulunduğu, camiye yeni bir de minber yapıldığı için eskisinin iptal edildiği bilgileri verilerek konu sona erdirilmiş.

Amr Camii ile ilgili bilgiler c.1, bl.1, s.36, s.58 ve s.149'da kısa şekilde ele alındıktan sonra, cilt II'de tekrar Amr Camii'ne dönülerek sayfa 2-3 ve171'den 194'e kadar tarih boyunca camide yapılan ilaveler, tadilat ve restorasyon vb. diğer bilgilerin her birisi kendi başlığı altında incelenerek yapılış nedenleri, nasıl yapıldıkları vb. konular detaylı bir şekilde ele alınarak anlatılmış. Bu anlatımlardan dikkat çeken önemli kısımlar / olaylar aşağıda özet / başlıklar hâlinde gösterilmiştir (not: c.1, bl.2, s.483'te Amr Camii Beytü'lmâl yapısı ayrıca ele alınmıştır).

Ziyâde'lerin İlave Edilmesi [ve Diğer Tamiratlar]

Başlığı altında;

"…175 / 791'de [Vali] Mûsâ b. Îsâ'nın Amr Camii'ne rahaba (revak) ilave ettiği,

* 212 / 827'de, Abdullah b. Tâhir'in camiyi genişletttiği, (v.II, s.171)

* 237 / 851'de Kadı el-Hâris'in, rahaba ilave ettiği,

* 258 / 871'de Ali Eyyûb'un rahaba ilave ettiği,

* Makrîzî'nin; 'Bu ziyâde'lerin kuzeybatı ve güneydoğuda olanlarının 1304-1399 arasında eskimiş ve yıkıntı hâlinde olduklarını' yazdığı,

* 273 / 888'de caminin büyük bir yangınla kısmen tahrip olduğu ve Humarawayh tarafından restore ettirildiği,

* 936'da İhşîdîler zamanında sütun başlarının varakla kaplandığı, 985'te yazar Mukaddesî'nin camiyi ziyaret ettiği,

* 988 / 989'da Abbâsî Halifesi Azîz-Billâh'ın emriyle, veziri Ebü'l-Ferec b. Killis tarafından avludaki beytü'lmâl yapısının altına bir favvara'nın (şadırvan-fıskiyeli havuz) yaptırıldığı,

* 387 / 997'de İbn Dukmak ve Makrîzî'nin yazdığına göre, Bercuvan'ın emriyle caminin eskimiş olan mozaiklerinin büyük bir kısmı çıkartılarak bu alanların alçı ile sıvanıp üzerlerine kabartma varaklı süslemeler yapıldığı ve bu durumun oraya konulan bir kitâbede belirtildiği fakat Bercuvan'ın 390 / 1000 yılında idam edilmesi sonucu kitâbenin de indirildiği,

* [Fâtımî Halifesi] el-Hâkim'in (996-1021) camiyi, Amr ibnü'l-Âs'ın varislerinden 100 bin dinara satın alarak kendi zevkine göre içine yeni ve yüzlerce gümüş kaplama lambası olan çok büyük bir avize koydurarak süslediği (avize kapıdan geçmediği için kapıyı sökerek ancak içeri alınabildiği),

* 1046'da [Fâtımî Halifesi] Mustansır'ın caminin mihrabını gümüş tezyinatla süslediği,

* 1047'de meşhur seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in Kahire'ye geldiği ve camiyi ziyaret ettiği ve kitabında 'burada camiye Bâbü'l-Cevâmi dendiğini' yazdığı, aslında bunun istinsah eden kişinin yaptığı bir yazım hatası olması gerektiği çünkü o zaman yazanların hepsinin bunu 'Tâcül-Cevâmi' olarak yazdıkları,

* 1053'te Kadı Abdullah Ahmed b. Ebî Zekeriyyâ'nın bir minare yaptırdığı,

* 1121'de [Fâtımî veziri] Efdal zamanında da güney minaresinin yaptırıldığı,

* 1186'da Kudüs Kralı Amalric'in şehrin Haçlıların eline geçmemesi için ordusuyla gelip Fustat'ın güneyine karargâh kurduğu,

* Daha sonra Fâtımî Halifesi Adid'in [1160-1171] veziri olan Şavar'ın şehri ateşe vermesi olayında caminin de zarar gördüğü,

* 1171 / 1172'de Mısır sultanı olan Selâhaddîn'in camiyi tamir ettirdiği, kıble duvarını ve mihrabını da yeniden düzelttiği ve tüm zemini mermerlerle kaplattığı, el-Belevî'nin 'bu durumu anlatan mihrabın üzerindeki kitâbeyi gördüğünü' yazdığı,[275]

* 1241 ve 1250'de camiyi ziyaret etmiş olan İbn Saîd el-Mağribî'nin '1250'de caminin oldukça perişan hâle düştüğünü' yazdığı, 1268'de Sultan Baybars'ın [1260-1277] camiye ciddi bir tadilat ve bakım yaptırdığı…" şeklinde bilgiler aktarılmıştır.

Caminin Sonraki Hikâyesi

* 1288'de Sultan Kalavun'un birçok tamirler yaptırdığı,

[275] *EMA*, c.2, s.173'de 1172 tarihli kitâbenin okunuşunun İngilizce tercümesi verilmiştir.

* 702 / 1303'te caminin depremden zarar gördüğü, 1304'te Emir Salar'ın camiyi tamir ettirdiği,

* 1399'da yazar İbn Dukmak'ın (ö.1406) cami hakkında gözlemlerine dayalı anlatımlar yaparak Burhâneddin'in tamirlerinden bahsettiği, Makrîzî'nin de bu tamirlerin 1401'de tamamlandığını yazdığı,

* 1471'de Sultan Kayıtbay'ın da caminin bazı kısımlarına tamirler yaptırdığı, araştırmacılarda Amr Camii'nin hicretin ilk yüzyıllarından kalma hakiki belge durumunda olduğu düşüncesinin hâkim olduğu, aslında bunun uydurulmuş bir efsane olduğu, bunun en önemli sebebinin Marçais'in 1926'da Kayrevan'daki Sidi Ukbe Camii hakkındaki yayınında[276], burada bulunan bazı sahnların (arcades) Amr Camii'ndekilere çok yakın bir benzerlik gösterdiğini iddia etmiş olmasından kaynaklandığı, hâlbuki Amr Camii'nin son durumunun Sultan Berkuk'un (1382-1399) zamanından bile daha sonraki döneme ait olduğu,

* Caesar Lambert de caminin Bayram Bey tarafından 1627'de tamir ettirildiğini[277] yazdığı, cami hakkında en erken tarihli Avrupalı anlatımı (1692-1708 arasını Mısır'da geçiren) Mailet'in yaptığı ve bu anlatımlardan caminin o tarihlerde oldukça bakımlı durumda olduğunun anlaşıldığı[278],

* 1737 tarihli Pococke'in çizdiği planın eldeki en eski tarihli plan olduğu (CrF.158),

* 1798 tarihli Murat Bey'in yaptırdığı tamir hakkında, Şeyh Cebarti'nin, 'bu tarihlerde camiinin çok perişan ve kullanılamaz durumda olduğunu' yazdığı, Murat Bey'in çok büyük para harcayarak camiyi tekrar restore ettirdiği ve tamirattan sonra ilk cuma namazının da Ramazan'ın son haftasında 1212'de kılındığı (18 Mart 1798),

* Yine Jebarti'nin, 'inşaatın bitmesinden 4 ay sonra Napolyon'un Embaba Savaşı'nı kazanarak Mısır'ı işgal etmesi sonucu caminin yine ilgisiz, bakımsız kaldığı, ahşap malzemelerinin çalınıp götürüldüğü ve bu arada Murat Bey'in 1800-1801'de öldüğünü' yazdığı,

* 1818-1826 arası Pascal Coste'nin caminin planını yaptığı (v.II, p.178, Fg. 30-CrF. 159), Daha sonra [Kavalalı] Muhammed Ali Paşa'nın 1845'te çok güzel bir tadilatla camiyi tekrar düzelttiği, [Mısır eski eserler] Vakıf in 1873'te Amr Camii'nin bir planını çizdirdiği (v.II, pt.179, Fg. 31-CrF.160),

[276] Marçais (G), "Manuel d'Art musulman", *L'Architecture, I*, pp.31-32.
[277] Relations, p.37.
[278] *Description de L'Egypte*, pp.196-197.

* Corbet'in de 1890'da Amr Camii'nin Vakfın çizdirdiği bu planı kitabında yayımladığı (v.I, pt.I, p.150, Fg.78) şeklinde konuların her biri hakkında detaylı anlatımlar yapılıp önceki dönem yazarlarından bilgiler aktarılarak konu sonlandırılmış. (c.2, s.175)

Amr Camii Beytü'lmâl Binası, 99 / 717-718[279] (v.I pt.II p. 483)

***Amr Camii'nin Genişletilmesi** [Abbâsî Dönemi]*[280]

"…Sâlih b. Ali de Amr Camii'ne kuzeybatı tarafına 4 sahn ilave ederek burayı cuma namazı için kullanmaya devam etti. 169 / 786'da el-Askar Camii yapılıncaya kadar sonraki valiler de aynı şekilde devam ettiler. Bu bölümü genişletince buraya Bab-ı Kohl adıyla yeni bir de kapı yaptırıldı (ayrıca Creswell'in c.2, s.165'de Hire konusunu anlatırken verdiği Musa b. Îsâ'nın Amr Camii'ne 175 / 791'de yaptırdığı yarım rahaba için bk, BÇ, s.635). Makrîzî'nin 827'deki Amr Camii genişletmesini anlatırken 'bu genişletme ile caminin ebatları iki misli oldu' dediğine ve bu zaman da caminin ebatları 190 x 150 zirâ olduğuna göre, ilk caminin ebatları (bunun yarısı) ~54,91m. x 86,70m (95 x 150 zirâ) olmaktadır.." denilmiş. (c.2, s.2-3)

06- Fustat'ın Kuruluşu ve İlk Cami'nin Sonuç Notları *[281]*

Fustat Amr Camii hakkında daha öncesinden Amr ibnü'l-Âs komutanlığında Mısır ve civarında fetihler yapan 5.000 kişilik İslâm ordusunun (639-642 arasında) hangi tarihlerde, nereleri fethettiği konusunda yaşanan karmaşanın "Kıptî John'un (Bishop of Nikio) tarihi" kronikılında verilmiş olan fethedilen yerler ve tarihlerin (bk, BÇ, Fg.27, s.159) yayımlanmasından sonra araştırmacılar için bu konudaki belirsizliğin ortadan kalktığına vurgu yapılmıştır.

Fustat kelimesinin (Latince) geçici kamp yeri anlamında Fussatium'dan geldiği, daha sonra aynı manaya gelen Hîre, Misrs gibi kelimelerin de kullanıldığı, ilk caminin 642'de (ordu komutanı) Kaysaba b. Külsüm'un (bağış olarak verdiği) bahçesine ~29 x

[279] (Bu kısım s.805-807 arasındaki "K74- Beytü'lmâl Yapıları" konusuna aktarılmıştır).
[280] Bu kısım Abbâsî-Bağdat konusundan bu bölüme alınmıştır (v.II, p.2-3).
[281] Creswell'in mimari yapıları yapının başından her bir tamir veya yeniden yapım olayı geçtikçe o tarihte yeniden ele almış olmasındaki konuyu takip etme zorluğunun bir örneği de Amr Camii ile ortaya konmuştur. Bu durum Amr Camii'nin birinci cilt, birinci bölüm kitabının s.14, 27, 37-40, 57-58, 149-151, cilt I, bölüm II, s.483'te Amr Camii Beytü'lmâl yapısı, cilt II'de ise, s.2-3, 171-193, sayfalarına dağılmış olarak ele alınmış olunmasında açıkça görülmektedir.

17,50m ölçülerinde yapıldığı şeklinde bilgilerin verilmiş olması bu konuda Türkçede bulunan önemli bir eksikliği tamamlıyor olması açısından önemlidir.

Erken dönem Müslüman müelliflerin çoğunun Amr'ın Fustat'taki camisini İskenderiyye'yi fethinden sonra yaptığını yazdığı ve kendisininde bu görüşü kabul ettiği ancak Yakubî'nin fetihten önce yaptığını yazdığı, camii'nin üzerine inşa edildiği yerin önceden bir Jabbana (bahçe, ekili arazi ya da mezarlık, bk. dn.259, s.159) olduğu konusunda yine çoğunluğun müttefik olmasına karşılık sadece Yakut ve İdrisî'nin caminin yapıldığı yerde önceden bir kilise bulunduğunu söylediği aktarılmıştır. Avrupalı araştırmacıların çoğunluğunun "önceden caminin yerinde kilise bulunduğu" görüşünü destekledikleri, Gayet'in ise daha da ileri giderek "camii'nin kiliseden çevrilmiş bir yapı olduğunu" iddia ettiğine dikkat çekilmiş. Konuyla ilgili bu şekilde farklı görüşlerin bulunduğu belirtilerek her görüşün hangi kaynakta bulunduğunun gösterilmesi güzel olmakla birlikte, caminin kiliseden çevrildiği iddiası çerçevesindeki zayıf rivayetlerin oldukça detaylı olarak anlatılması gereksiz bir davranış olmuştur.

Amr'ın camiye 9 basamaklı bir minber koyduğu, fakat Halife Ömer'in buna itiraz edip (Amr'ı da bu davranışından dolayı eleştirerek) minberi kaldırttığı konusunun erken Müslüman müelliflerin eserinden aktarılmış olması minberin gelişimi açısından önemlidir.

Amr Camii'nin 21 / 642'de ilk yapılışının ardından Vali Mesleme tarafından 53 / 673'te, yeniden yapılma, Abdülaziz tarafından 79 / 699'da ve Kurre b. Şerîk tarafından 94 / 712-13'te genişletme şeklinde önemli inşa faaliyetleri geçirdiğinden bahsedilmiştir. 79 / 699'da yapılmış olan işlerin kim tarafından yapıldığı da belirtilmemiştir. Ancak o dönemde Abdülmelik'in halife olduğu ve kardeşi Abdülaziz'in de Mısır valisi olduğu bilinmektedir.

53 / 673 tarihli ve 79 / 699 tarihli yapılmış işlerin detayları hakkında "Halife Muâviye'nin Vali Mesleme'ye [b. Muhalled] Amr Camii'ni genişletme emri verdi ve Mesleme de Amr'ın evinin bulunduğu kısmı, yeni cami kısmına dâhil ederek camiyi genişletti" şeklinde anlatımlar yapılmıştır.

79 / 699'dan sonra, 89 / 708'de yapılmış büyük çaplı işler anlatılırken, "Abdülaziz b. Mervan tarafından yaptırılmış olan çatı çok alçak olduğu için caminin tavanı yükseltildi" ibaresinden, bu tadilat işini Abdülaziz'in 704'te ani vefatı akabinde

halife Abdülmelik'in vali atadığı Abdullah b. Abdülmelik'in yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Amr Camiindeki 94 / 711-2 tarihli işlerin de [Vali Abdullah b. Abdülmelik'in beytü'lmâl'deki paraları alarak kaçmasının ardından onun yerine Halife Velid b. Abdülmelik'in vali atadığı] Kurre b. Şerîk tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir. Bu sırada Abdülmelik'in oğulları arasında yaşanan olayların da aktarılması önemli tarihi kazanımlar olmuştur.

'Minarenin Gelişimi' konusu içinde, Abdülaziz'in 79 / 699'da Amr Camii'ni yeniden yaptırdığı sırada 4 tanede minare yaptırdığını İbn Rüste ve İbn Batuta'nın naklettiği, bunlardan güney-batı'da olan iki minarenin, Halife Süleyman (715-717) tarafından halkın müezzinden şikâyet etmesi sonucu yıktırıldığı şeklindeki bilgiler Şam Temenos kulelerinden önce minarenin tarihi gelişimi açısından önemli kazanımlardır.

Fustat Amr Camii'ndeki Erken Dönem Mihrab Konusu

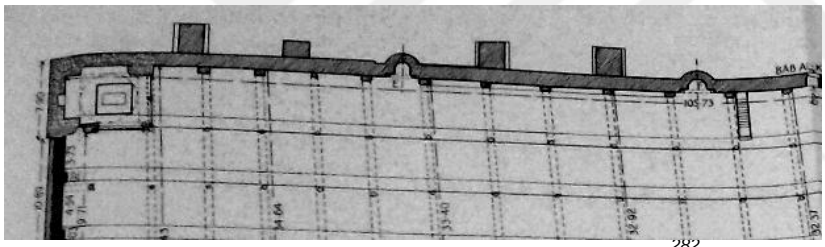
Creswell, Kurre'nin yeni yaptırdığı mihrabı doğru konuma yerleştirirken, önceki Amr mihrabının kıblesi çok bozuk olmasından dolayı sağ tarafa (güneye) oldukça fazla çevirmek zorunda kaldığı, önceki Amr mihrabının bulunduğu yeri de tepeleri altın yaldızla boyanmış iki sütun ile belirlediğinin nakledildiğini aktarmıştır. Ancak buna rağmen kendisi "İslâm mimarisine ilk mihrabın 709'da I. Velîd'in yeni baştan yaptırdığı Mescid-i Nebevî'ye Kıptî ustaların bir niş mihrap yapması yoluyla girdiği" görüşünü benimsediği için, daha önce Mescid-i Nebevî'de Hz. Osman mihrabı olarak bilinen mihrab konusu (*EMA,* c.1, bl.1, s.147) ve "Mescid", *İA, VIII,* s.31'de bahsedilen Ömer b. Abdülaziz'in [709'da] sadece oradaki mihrabı tamir ettirdiği" şeklindeki makbul ifade ile, Rivoira'nın (Mukaddesi yoluyla) "Şam mescidinde Velid'den önce 'Hz. Peygamberin sahabelerinin mihrabı' olarak bilinen bir mihrap bulunduğu" konusunda (c.1, bl.1, s.169-170) takındığı 'görmedim-bilmiyorum' şeklindeki tavrını, Fustat'ta 'Amr mihrabı' olarak bilinen mihrab konusunda da sürdürmüştür. 94 / 712 tarihli Kurre b. Şerîk'in yeniden yapımı sırasında Amr Camii'ne konulan mihrabın Mescid-i Nebevî'den sonra "İslâm mimarisinin ikinci mihrabı" olarak kabul edilmesi gerektiğini iddia etmiştir. "Amr camii'ne 712'de yapılan bu mihrabın yerinde daha önceden 'Amr mihrabı' olarak bilinen bir mihrap bulunduğu" yöndeki nakiller konusunda ise "bu rivayetler mevcut olsa da zikredilen şeyin tam niş şeklinde bir mihrab olmadığına inandığı" şeklindeki anlaşılması güç bir davranış sergilemiştir.

Amr Camii'nin son hâlinin Marçais'in iddia ettiği gibi erken dönemden kalma olmadığı, hemen her yerinin Sultan Berkuk'tan (ö.1399) sonraki döneme ait olduğu, Avrupalı araştırmacılar tarafından erken dönem Müslüman müelliflerin yazdıklarından yola çıkarak hazırlanmış olan Amr Camii'nin daha sonraki yıllarda (775-785 arasında) Abbâsî Halifesi el-Mehdî'nin yaptığı genişletmeden itibaren yapılmış olan hemen tüm tadilat vb. işlerinin uzun bir listesi (önemli olanlar planları ile birlikte) verilmiş olması Amr Camii'nin kronolojisinin takip edilebilmesi için çok faydalı bir bilgi olmuştur.

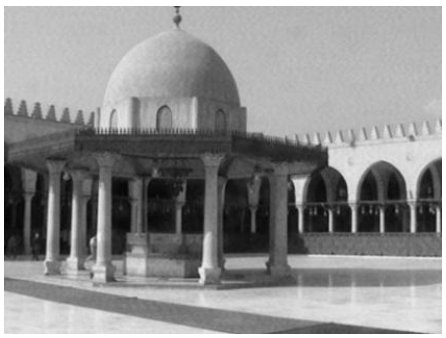

Fg. 32 Amr Camii'nin eski Amr mihrabının bulunduğu yere yapılmış olan mihrab
Fg. 33 Amr Camii'ne genişletmeler sırasında ilave edilmiş olan diğer bir mihrab
Fg. 34 Amr Camii hareminden avluya (güneyden kuzeye) bakış

(Fg.35: v.II, s.188ab: Fg.31-CrF.168'den detay, bk, BÇ. s.164)[282]

Fg. 35 (CrF.168-Detay) Güney duvarında bulunan ilk ve sonraki mihrabın konumları ile güney-doğu köşedeki Creswell'in Abdullah b. Amr'a ait dediği ancak Amr b. Âs'a ait olduğu söylenen türbe-mezar.

Fg. 36 (www.scholarship.rice.edu 04.05.2017) *Fg. 37 (2010)*

Fg. 36 Amr Camii beytü'lmâl / şadırvan yapısının XIX. yy'a ait bir fotoğrafı
Fg. 37 Amr Camii'nin eski beytü'lmâl, yeni şadırvan yapısının 2010'daki görünüşü

[282] Türkçe kaynaklarda da planda sol üst köşede görülen mezar / türbenin Abdullah bin Amr'a ait olduğu nakledilse de (bk, M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*, I, 1988, s.85), bu mezarın 664 yılında Fustattaki evinde vefat etmiş olan Amr b. Âs'a ait olma ihtimali daha yüksektir (bk, Abdullah Çimen, "Amr B. Âs'a Yöneltilen Eleştirilerin İncelenmesi", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl: 2017, c.3, Sayı:2 (http: / / dergipark.gov.tr / download / article-file / 390 yoluyla 03 03 2017).

3- Şam Emevîleri Dönemi (661-750) Önemli Mimarî Eserler Listesi ve Eserlerin Detaylı Tanıtımları

a-Şam Emevîleri Dönemi (661-750) Önemli Mimarî Eserlerinin Listesi[283]

07- Kayrevan Ulucamii- I, II, III, IV (Emevî ve Abbâsî) ve Luster Çinileri s.173
08- Kudüs'te İlk Mescid ve Sonraki Aksâ Camiileri s.200
09- Mescid-i Aksâ'nın Ahşap Kiriş Kaplama ve Konsolları (G. Marçais) s.228
10- Kubbetü's-Sahre s.237
11. Kubbetü's-Sahre'nin Mozaikleri (Marguerite van Berchem) s.296
12- Vâsıt'ın Kuruluşu ve Haccâc Camii s.316
13- [Şam] Emeviyye Ulucamii s.321
14- [Şam] Emeviyye Ulucamii Mozaikleri (M.Marguerite von Berchem) s.365
15- Minye [Sarayı] s.384
16- Kuseyru Amre s.389
17- Cebel Seys s.416
18- Anjâr [Ayn-Câr] s.420
19- Remle Ulucamii s.425
20- Halepin İlk Ulucamisi s.429
21- Busrâ Ulucamii (Namıdiğer Ömer b. Abdülaziz Camii) s.431
22- el-Mavakkâr s.438
23- Hammâm eş-Şarrâk s.441
24- Kuseyrü'l-Hallab'at'taki Cami s.444
25- Han Ez-Zebîb ve Ummü'l-Velîd'deki İki Cami s.446
26- Kasrü'l-Hayri'l-Garbî [Han ve Saray] s.448
27- Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī s.460
28- Hirbetü'l-Mefcer s.474
29- Müşettâ Sarayı [Kasrü'l Müşettâ], s.492
30- Tûbe'deki Kasr (Kasr-ı Tûbe) s.503
31- Kasrü'l-Bayr s.506
32- Harran Ulucamii s.508
33- Der'a Camii s.514
34- Emevî Mimarisi Genel Sonuçları-1 (v.I, pt.II, p.650-65) s.517-520

[283] Creswell'in *EMA* (1979), c.1, bl.2, s.652-657 arasında verdiği Emeviler Dönemi tüm mimarî faaliyetlerinin kronolojik bir listesi BÇ, EK6, s.1087-1093 arasında yeniden yazım yoluyla aktarılmıştır.

b- Şam Emevîleri Dönemi Önemli Mimari Eserlerinin Detaylı Tanıtımı

07- KAYREVAN, İLK CAMİ VE SONRAKİLER

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 07- Kayrevan, İlk Cami ve Sonrakiler
b-Bulunduğu Yer	: Kayrevan, Tunus
c-İlk İnşa Tarihi	: 48 / 670
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescid / Ulu Cami
e-Bânisi	: Ukbe b. Nâfi ve Arkadaşları
f-İlk Mimarı / Ustaları	: Ukbe b. Nâfi ve Arkadaşları
g-Tamirleri, Yeniden Yapımı	: 675, 703, 724, 788,800, 888…
h-Mimari Planı, Özellikleri	: Irak [Kûfe] Tipi
i-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen Ulu Cami

KAYREVAN, İLK CAMİ ve SONRAKİLER

Kayrevan - I: Kayrevan'ın Kurululuşu

Konuya giriş; "…'Amr (İbnü'l-Âs) Mısır'ın fethinin ardından H21'de [643] Barka'yı işgal için harekete geçti. Önce oranın halkı ile 13.000 dinar karşılığı barış anlaşması yaptı (dn.2)[284]. Barka şehri ve halkı, anlaşmaya bağlı kalarak hiç isyan etmedi ve burası Müslümanların kuzey Afrika'nın içlerine yaptıkları vur-kaç baskınları için bir karargâh hâline geldi. Araplar [hedefledikleri yerlerde] savunmanın zayıf olduğu zamanlarda baskın ve yağma yapıyorlar, savunma kuvvetlenince de geri duruyorlardı. Bu şekilde Djem'e, Sbetila'ya, Sûse'ye ve Bizerta'ya kadar ulaştılar, buralarda nihai fetihler için 50 / 670 yılına kadar [sonraki 20-25 yıl boyunca] uğraşamadılar[285] …" cümleleriyle başlatılmış. Devamında "…Bu konuda en eski kaynak olan Belâzürî [Amr'ın 664'te ölmesinden sonra 50 / 670'ten itibaren, onun yeğeni olan]: 'Ukbe b. Nâfi'nin Muâviye

[284] Ibn Abd al-Hakam, p.170; Transl., an-Nuwayri, de Slane, *H. d Berberes*, I, p.302; Gateau's trans. p.31.

[285] [(yeğeni, damadı ve sekreteri Mervân'ın plan ve faaliyetleri sonucu) Hz. Osman, Amr ibnü'l-Âs''ı 648'de Mısır valiliğinden azletti, yerine de (Amr'a yardımcı olarak gönderilen) sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Serh'i vali atadı (azledilen Amr, Medine'ye dönüp uzun yıllar Hz. Osman ve Mervan aleyhinde konuşmalar yaptı). Sonraki 7-8 yıl içinde Mervân'ın yaptığı haksız atamalar ve sebep olduğu diğer fitneler ile akrabalarını kayıran siyaseti sonucu Mısır, Kûfe ve Basra'da 650 yılından itibaren Hz. Osman aleyhinde eleştiriler iyice arttı ve isyancılar 656'da halifeyi katlettiler. 657'de Cemel Savaşı'na katılmayan 80'lik Amr, Muâviye'den (Hz. Ali'ye karşı isyanında kendisini desteklemesi karşılığında) Mısır valiliği vaadi alınca onun safına geçerek 658'de Sıfffîn savaşına Muâviye'nin tarafında katılıp yenilmek üzere olan Muâviye'yi "Kur'ân'a çağrı" hilesi ve sonra da hakem olayında Musa el Eş'arîye yapığı "azl-atama" hilesi ile kurtardı. Akabinde de Muâviye kendisini halife ilan edip, Amr'a 6000 kişilik ordu verip Mısır'ı bir daha fethetmesi için gönderdi. Hz. Ali'nin Mısır'a yardım için gönderdiği Malik b. Eşter'i Muâviye'nin yolda zehirlettiği, Amr'ın da Mısır'daki Mesleme b. Muhalled vb. Emevi taraftarlarının yardımı ile Hz. Ali'nin vali atadığı evlatlığı (Hz. Ebû Bekir'in oğlu) genç Muhammed ve ordusunu katledip Fustat'ı ele geçirdiği, 664'te ölünceye kadar da Mısır valisi olarak kaldığı nakledilmiştir (bk, Önkal, "Amr ibnü'l-Âs", *DİA*, s.80)].

tarafından Mağrib fetihleri için ordunun başına kumandan tayin edildiğini (dn.3)[286], bunun sonucu Ukbe'nin de 10.000 askerle İfrîkıyye'yi işgal edip (c.1, bl.1, s.61, dn.5)[287] Kayrevan'ı kurduğunu (c.2, s.208, dn.4)[288], fethedilen bu bölgenin yılan vb. birçok tehlikeli canlılarla dolu olduğunu, Ukbe'nin dua etmesi sonucu bütün tehlikeli canlıların o bölgeden gittiğini (dn.6), ardından da Ukbe'nin yerini işaretleyerek buraya camiyi yaptığını' Belâzürî ile Vâkıdî'den nakletmiştir.

Belâzürî bu olayla ilgili olarak ayrıca: 'Caminin kurulması gereken yerin (veya mihrabın yerinin) Ukbe'ye rüyasında gösterildiğini (dn.7) [289], caminin güney tarafına da (diğer yerlerde de yapıldığı gibi artık bir gelenek olduğu için) dârü'l-imâre yapıldığını' da nakletmiştir. Ayrıca İbn Esîr'in (c 2, s.208, dn.8) [290] de: 'H55'te (674-675) şehrin tüm evlerinin kurulmasının tamamlandığını ve 184 / 800'de de İbrâhim b. el-Ağleb, Abbâsîyye'yi yapacağı zaman dârü'l-imâre'yi yıktırdığını' yazdığı…" aktarılmış.

Kayrevan Ulucamii

Tarihî Geçmişi

Bu başlık altında giriş bölümünde anlatılmış olan "Amr'ın İfrîkıyye'yi nasıl işgal ettiği ve Müslüman ordusunun Kayreva'nın kuruluşundan önce bu bölgede neler yaptıkları ile Muâviye'nin 670 yılında Ukbe b. Nâfi''yi Mağrib bölgesinin fethi için görevlendirmesi ve onun da 10.000 kişilik ordu ile İfrîkıyye'yi işgal ederek Kayrevan'ı kurduğu" konusu tekrar edilmiş. (c.2, s.208)

"…Ukbe aynı yıl bu görevden alındı ve yerine Ebü'l-Muhâcir tayin edildi. Ebü'l-Muhâcir İfrîkıyye'ye gelince bu camiyi ve alanı öylece bırakıp başka bir alana yerleşti

[286] Baladûri, pp., 225-228; Hitti's trans., p.31; *İbn al Asir* III. pp.68, -70; fagnan's trans., pp.10-13; al Qaravani, pp.23-26, trans. pp.37-42.
[287] Dn.5'de: "Belâzürî bu olay için net bir tarih vermez. Konu hakkında tarih veren en eski kaynak olan Ya'kūbî (*Buldân,* p 342) 'bu olay 60 / 680'de oldu' der. Taberî ise '50 / 670 civarında oldu' (II. pp.93) demiştir. İbni Esîr, ibn Ezheri, en-Nuwayri ve Ebü'l-Fidâ da (*Ta'rikh,* Reiske's ed.I. p, 368) aynı tarihi vermiştir. Bu olaydan Grekçe kaynaklar olan Theophanes (Bonn ed. I.p, 539) ve Cedrenus'de (I, p. 764): 'kâfirler İfrîkıyye'yi işgal ettiler, 80.000 esir aldılar' şeklinde bahseder ve tarih olarak da IV. Konstantinin birinci yılını verirler, bu da (Pogonatus): 15 Temmuz 668 ile 15 Temmuz 669 arasına denk gelmektedir. Bu tarih ise Taberî'nin verdiği tarihe (670) çok yakındır, bu da Ya'kūbî'nin verdiği 60 / 680 tarihinin yanlış olduğunu ortaya koyar", şeklinde açıklama yapılmış.
[288] Araplar Berberiye'nin doğusundaki Afrika'ya, Ifrıkiye demişler, batısında kalan bölgeye de Mağrib demişlerdir. Ifrıkiye ismi de Romalıların verdiği Latince Afrika isminin bozulmuş hâlidir. Romalılar ilk Kartaca bozgununun ardından organize ettikleri bölgelere bu ismi verdiler sonra Berberi bölgelerini, daha sonrada tüm kıtayı Afrika olarak adlandırdılar (bk, *Encyclopedia of Islam*, II. pp.453-454).
[289] Baladûrî pp.228-30, trans. 359; also *Kitab al istibsar*, p.4; Fagman's trans., p.9.
[290] *Ibn Athir,* III, p.387; Fagman's transl., p.19.

(dn.9). Ukbe bu durumu Muâviye'ye şikâyet etti ancak bir sonuç alamadı[291].

Muâviye'den sonra H62'de (681) halife olan Yezîd'in Ukbe'yi tekrar İfrîkıyye bölgesine sorumlu olarak tayin etmesinin ardından Ukbe buraya gelip Ebü'l-Muhâcir'i tutuklayıp Kayrevan'ı yeniden kurdu (s.208, dn.10) [292] . Ukbe, Züheyr b. Kays'ı Kayrevan'da sorumlu bırakarak kuzey Afrika içlerine seferlere çıkıp Tlemcen ve Tangier'e kadar giderek buralarda Patrician Julian'la tanıştı (Bu daha sonra Târık'la beraber İspanya'yı işgal seferini organize edecek olan Julian idi). Fakat dönüşte şansı yaver gitmedi ve ordusunun tamamı Biskra yakınındaki Taluda'da Berberî lideri Kusayla tarafından H63'te (683) katledildi (s.209, dn.1)[293]. Bu zaferin ardından Kusayla, Kayrevan üzerine yürüyerek buradaki yerleşmiş olan İslâm ordusunu da teslim alınca Züheyr'in de Kayrevan'ı bırakıp kaçması sonucu, Araplar tekrar Afrika'yı kaybettiler.

Fournel ve Caudel'in yazdığı gibi; 'Züheyr'in yenilgisi ve geri gidişinin akabinde Yezîd'in 683'te ölümü, onun yerine geçen II. Muâviye'nin kısa süren zayıf idaresi, Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de halifeliğini ilan ederek Mısır, Suriye ve Irak'ın bazı bölümlerinde hâkim olması gibi sebeplerle Araplar (devam eden iç savaşlardan dolayı) Afrika ile ilgilenmelerini Abdülmelik zamanına kadar ertelemek zorunda kaldılar'.

Mervân 685'te Mısır'ı [Abdullah b. Zübeyr'den] geri alsa da, oğlu Abdülmelik'in Züheyr'i bir ordunun başında İfrîkıyye'nin yeniden fethi için göndermesi 688'de mümkün oldu. Bu defa Züheyr, Kusayla'ya galip geldi (dn.6), fakat hemen ardından o sıralarda Barka'ya gelmiş olan Grek [Bizans] kuvvetlerince öldürüldü (dn.7) [294] . Züheyr'in ölümünden sonra aynı yıl Hassân b. Nu'mân orduya komutan olarak tayin edildi.

Hassân'ın Afrika'ya ne zaman geldiği konusunda İslâm tarihi yazarları, farklı tarihler verirler. Ancak hemen yola çıkmadığı anlaşılıyor. Hassân [daha kuvvetli bir ordu ile] Afrika'ya ulaşınca Bizans'ın Afrika başşehri olan Kartaca üzerine yürüyerek teslim aldığı, bunun ardından buradaki Grek nüfusunun büyük bir kısmı Kartaca'yı terk ettiği,

[291] Al-Maliki, *Riyad en Nufus*, Paris MS., Bibl. Nat., fonds arabe, no 2153, fol. 4a; quoted by Caudel, Les premiers, invasions arabes, dans afrİque du Nord, p.110. an-Nuwayri, de Slane's transl. *age*., Xı, pp.120-121; İbn Na'ji, *Ma'alem,* Ip. 42, I.19, p.43.
[292] Al-Maliki, fol.4a,; ve Ibn Naji, I, p..43, Caudal ikisini de referans göstermiş. age., p.120; *an-Nuwayri,* de Slane's transl., loc.cit, XI, p.122; *al-Qairawani,* p.27: transl., p.44.
[293] Ibn Abd al-Hakem, p.198; *ibn al-Athir,* IV., pp., 89-91; *al Qairawanî*, pp.27-29.
[294] Baladûri, p.229; Hitti's transl. p.360**;** ibn al-Athir, IV, pp.19-20, transl. p.25; Ibn Adharî, I, p.15.

Hassân b. en-Nu'mân'ın da su kanallarını (acuaduck) kırıp şehri yakıp yıktıktan sonra öylece bıraktığı nakledilmiştir (dn.9).

İslâm kaynaklarının bu olaydan sonra; 'Greklerle Berberîlerin birleşerek Hassân'ın ordusuna karşı savaştıklarını ve Hassân'ın ordusunu Satfura'da (Tunus'un kuzeydoğusu) mağlup ettiklerini ancak Hassân'ın toparlanıp tekrar saldırarak şehri (Kartaca'yı) geri aldığı' yönünde yazdıkları, Hıristiyan kaynaklarında da; '697'de Patrician John liderliğinde Bizans filosunun geldiği ve Kartaca'yı ele geçirip Arapları çıkarttığı ve surları kuvvetlendirdikleri fakat aynı yıl Arapların tekrar saldırarak İfrîkıyye'yi geri aldıktan sonra Hassân'ın Kayrevan'a çekilerek yaralıları iyileşinceye kadar orada kaldığı' şeklinde yazılı olan bilgilerle de örtüşür.

Ancak bu defa da Berberîler arasında Arapların Kâhine dedikleri Aures dağlarında yaşayan bir kadın peygamber problemi ortaya çıkmıştı. Hassân bu kadına karşı saldırıya geçti ancak büyük bir yenilgiye uğradı, ordusunun sağ kalanlarını da Gabes'e kadar kovaladılar (dn.10). Hassân, Gabe ile Barka arasında 3 veya 5 yıl daha kaldı, bu arada takviye alarak gelen askerlerle yeniden saldırıya geçerek Kâhine'yi mağlup etti…" şeklinde anlatımlar yapılarak bu kısım sonlandırılmış.

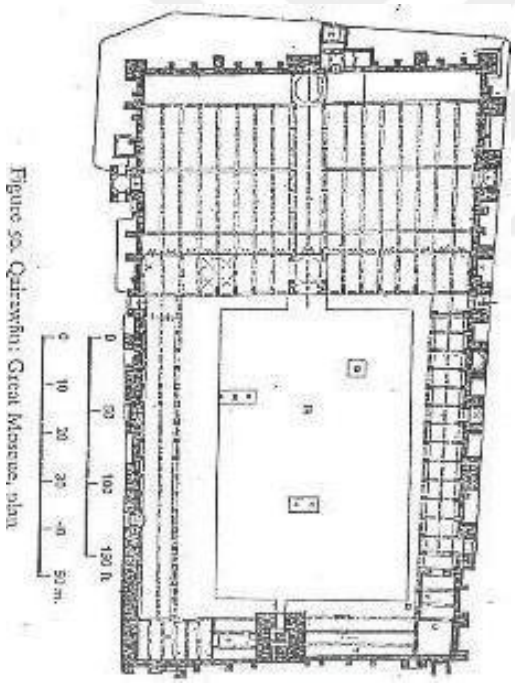
Hassân b. en-Nu'mân'ın Kayrevan'ı Yeniden İnşası

"…Hassân b. en-Nu'mân, Kayrevan'a yerleşip buradaki büyük camiyi de yeni baştan güzel bir şekilde yaparak Ramazan 84'te (Ekim 703) açılışını yaptı. Bu konuda tarih bildirerek yazmış olan tek kişi el-Mâlikî'dir (dn.11)[295]. El-Bekrî ise; Hassân'ın yıkık hâlde bulunan camiyi, mihrabı dışında tamamen yıkarak yeniden yaptığını ve eski bir kiliseden sarı benekleri olan iki kırmızı muhteşem güzellikteki sütunu da getirerek camide kullandığını yazmış (dn.12)[296]. Kitâb el-İstibşâr'da da 'bunların mihrabın önünde kubbeyi destekleyen sütunlar olduğu' (dn.13, p. 5; transl. p. 10) yazılıdır…" denilerek, devamında Hassân b. en-Nu'mân'ın Afrika'da, hangi tarihlerde neler yaptığı konusunda yazarlar arasında ciddi farklılık ve çelişkiler olduğuna dikkat çekilmiş. (v.II, p. 209)

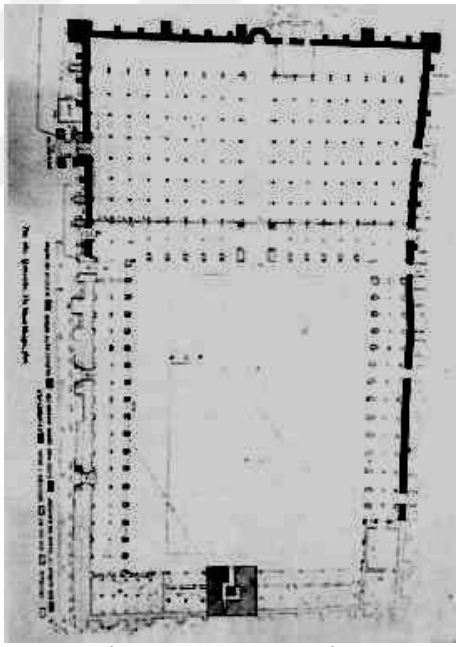
Bu çelişkilere belge olarak da, bu konuyu anlatmış olan Müslüman kaynaklardan; el-Hârizmî'nin [ö.847][297], İbn Abdülhakem'in (ö.871), Ebû Bekir Abdullah

[295] Riyad, Paris *MS*. Ar. 2153, fol.6a l.29 (Quoted by Caudel, age., p.174); Amari's transl., Bibilioteca arabo-sicula, I, p.297.
[296] *An-Nuwayri*, p.22, de Slane's transl. pp.(57) 52-3; *Kitab el-İstibşar*, p.4-5, transl. p.9-10.
[297] Hârizmî'nin 833 civarında yazdığı ve içinde bu bilginin geçtiği nakledilen bu eseri artık kayıptır.

el-Mâlikî'nin (ö.1058) Paris el yazması, el-Bekrî'nin (ö.1068), İbn el-Esîr'in (ö.1225), İbn Ezherî'nin (ö.1306), En-Nüveyrî'nin (ö.1332); İbn Haldûn'un (ö.1380), İbn Nâci'nin (ö.1433), Ebü'l-Mehâsin'in (ö.1458), el-Kayrevanî'nin (ö.1698) kitaplarında yazdıkları gösterilmiş. Bizans kaynakları olarak da; Theophanes'in (ö.818); Cedresnus'un (ö.1100 civarında); Zonaras'ın (ö.1121); Manasses'in (ö.1151-1200 civarında) yazdıkları, İfrîkıyye'de yaşanan bu olaylar için hangi tarihleri verdikleri alt alta bir tablo-çizelge hâlinde verilmiş. Devamında da; Hassân'ın Afrika'ya ulaşım tarihi olarak Elias of Nisibis'in (güvenilir dediği 'The Chronicles of the Arabs' isimli) bir erken dönem Arap kaynağından aldığını söylediği H78 (696-697) tarihinin, Bizans kaynaklarında da Kartaca'nın kaybedildiği tarih olarak verilen 697-698 ile de örtüşüyor olması sebebiyle en doğru olarak göründüğü belirtilip Hassân'ın Kâhine'ye mağlup olup geri gittikten kaç yıl sonra geri Afrika'ya döndüğü, Kartaca'yı tekrar hangi tarihte geri aldığı vb. konuları hakkında, tarih yazarları arasındaki farklı görüşler detaylı olarak ele alınmış.

Fg. 38 (Short Acc.CrF.50)

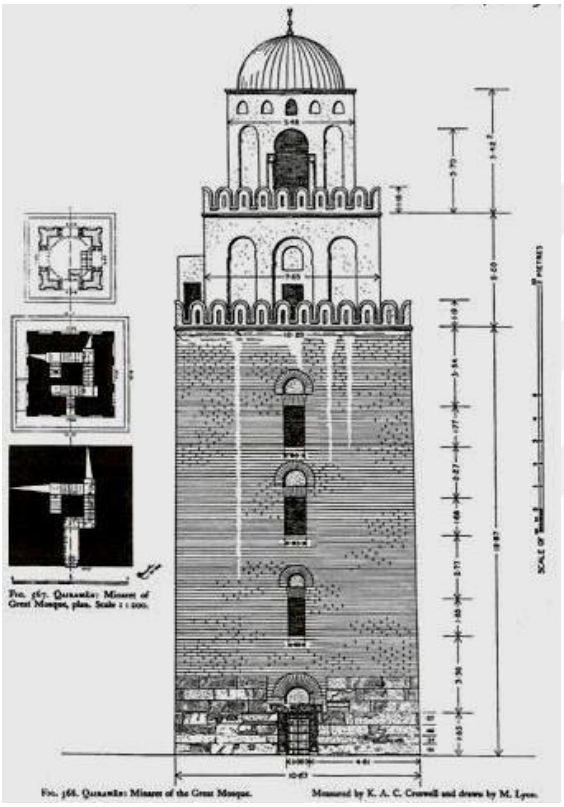
Fg. 39 (CrF.180, v.II, s.224.2-3)

Fg. 38 (CrF. 50) Kayrevan Camii'nin son hâlini gösteren plan
Fg. 39 (CrF.180) Camiin ilk dönemden kalma duvarlarını gösteren Creswell'in planı

Bişr b. Safvân'ın Kayrevan'ı Yeniden İnşası

Bu konuyla ilgili olarak el-Bekrî'nin; "…Hişâm'ın [724-743] halife olmasının ardından Kayrevan Valisi Bişr b. Safvân yeni halifeye 'Caminin artık yeterli gelmediği, yan tarafta genişlemeye uygun bir bahçe bulunduğu' şeklinde bir mektup yazdığı, halifenin bahçeyi satın alarak camiyi genişletmesine onay vermesinin ardından Benî

Fihr'e ait olan bahçeyi satın alarak bahçede bulunan kuyunun hemen yakınından itibaren buraya bir minare yaptırıp bahçeyi de camiye katarak bu kısmı genişletti ancak cemaatin uzun bir süre, bu ilave kısımda (valinin bahçeyi sahibini zorlayarak satın aldığına inandığı için) namaz kılmaktan kaçındığı…" (s.211, dn.7)[298] şeklinde yazdığı aktarılmış[299]*. Devamında yine "el-Bekrî caminin genişletilmesinin Şaban H105'te (724) olduğunu yazmış olsa da, bu olayı 724-727 arasına tarihlemek gerekir" denilip neden böyle olması gerektiğinin sebepleri anlatılarak konu sonlandırılmış.

Fg. 40 (CrF.568) Kayrevan Camii'nin kule minaresi (çizim Creswell)

Kayrevan - II, Abbâsî Kayrevan'ı

Yezîd b. Hâtim'in Kayrevan'ı Yeni Baştan Yapması

Bu konuyla ilgili olarak el-Bekrî'nin İfrîkıyye Valisi olan Yezîd b. Hâtim'in de '[caminin] mihrab hariç diğer bütün yerlerini 157'te (773-774) yeni baştan yaptığını' (s.212, dn.8) ve dördüncü defa yıkılıp yeni baştan yapılmasını da 184'te (800) Ağlebî hanedanının kurucusu İbrâhim b. el-Ağleb'e mal ederek; "[İbrâhim] Abbâsîyye'yi

[298] *An-Nuwayri*, p.23, de Slane's transl. pp.58-59; reprinted in Saladin's *Mosque de Sidi Oqba*, p.19.
[299] 'Konunun detayları Kayrevan Minaresi başlığı altında ileride (c.1, s.325-329 arasında) detaylı olarak müzakere edilmiştir' denilmiş. *[Ancak burada refere edilen c.1, s.325'in 1932 baskısı olduğu belirtilmemiştir, çünkü 1979 baskısında Kayrevan Minaresi c.1, bl.2, s.518-521 arasında bulunmaktadır].

yapacağı zaman dârü'l-imâreyi yıktırdı. Ayrıca 155'te (772) şehrin tüm evlerinin yapılması, kurulması tamamlanmıştı" şeklinde yazdığını tekrar vererek, devamında bu konuyla ilgili olarak "148-150 (765-767) arasında İfrîkıyye valisinin aslen Merv er-Rudh'lü olan Ağleb b. Sâlim b. Ikal et-Temîmî olduğu, daha sonra İfrıkiye valisi olan İbn Mukātil'e karşı 183'te (799) bir isyan ve ayaklanma olmuş bu isyanı bastırma işinde İbrâhim b. Ağleb vali Mukātil'e çok yardım ettiği için Halife Hârûnürreşîd, İbrâhim'i H184'te (800) Afrika valisi tayin etti" (dn.11) şeklinde aktarımlar yapılmış.

Abbâsîye'nin Kuruluşu

"…İbrâhim b. Ağleb, İfrîkıyye valisi olur olmaz H184 (800)'te hemen kendisine yeni bir başkent yapmak için kolları sıvadı. Caminin güney cephesinde (eskimiş olan) dârü'l-imâre yapısını da yıkarak Kayrevan'ın 3 mil (~4.5 km) kadar güneydoğusunda Belâzürî'nin yazdığına göre Kasrü'l-Ebyad ismini verdiği sarayı yaptırmaya başladı. İbn Esîr ise buraya el-Abbâsîye denildiğini yazar. Bu saraydan daha sonra İslâm tarihçileri Kasrü'l-kadîm (eski saray) olarak bahsedeceklerdir. Bu sarayda İbrâhim, Hârûnür-reşîd'in yanından dönen ve Halife'nin emriyle orada bulunan 'St. Cyprian Relic'ini (heykel) istemeye gelen Carlemagne [Fransa kralı Karl'ın] elçisini kabul etti ve bu heykeli ona verdi (s.212, dn.4)[300]. Bu Relic 802'de Arles'e ulaştı ve orada 876-877'de yenileninceye kadar kaldı…" denilmiş.

Abbâsîye Ulucamii

Belâzürî'nin; "Bu yeni şehirde İbrâhim 200 x 200 zirâ ölçülerinde, duvarları kerpiçten ve içinde mermer sütunları olan, çatısı da temiz ahşap malzemeden yeni büyük bir cami yaptırdı" (dn.7) dediği, el-Bekrî'nin de; "Caminin minaresi yuvarlak idi ve üzeri tuğlalardan yapılmış motiflerle süslenmiş idi" (dn.8) dediği belirtilmiş. Sonra da; "İbrâhim'den sonra yarı hanedan şeklinde devam eden yönetimin başına daha kendi soyundan 11 kişi geldiği, son idareci III. Ebû Mudâr Ziyâdetullah 27 Temmuz 903'te göreve başlayıp 21 Mart 909'da [Fâtımîler tarafından] yıkılıncaya kadar devam ettiği" belirtilerek bu 11 kişinin isimleri ve idareci oldukları tarihler verilmiş.

I. Ziyâdetullah'ın Yaptığı İşler, 221 / 836

"…III. Ağlebî idarecisi olan Ziyâdetullah'ın döneminde birçok karmaşa ve iç

[300] Fournel, *Les Berbers*, I.p. 453.

savaşlar yaşanmasına rağmen, o 836'da Kayrevan Ulucamii'ni yıkarak yeni baştan yaptırmış. el-Bekrî' de bu konuda; '[I. Ziyâdetullah] eski mihrabın da yıkılıp yeni mihrab yapılmasını emredince halk, Ukbe'nın mihrabına önceden hiç kimsenin dokunmadığını iddia ederek yıktırılmaması için Ziyâdetullah'a karşı çıktı. Ustalardan birisi de eski mihrabı yıkıp halkı karşısına almak yerine yeni mihrabı eskisini çepeçevre içine alıp gizleyecek şekilde yapmayı teklif etti ve öyle de yapıldı' dedikten sonra Ziyâdetullah'ın cami için 86.000 miskal harcadığı da nakletmiştir. (c.2, s.212)

Günümüze kadar gelmiş olan Kayrevan Camii I. Ziyâdetullah'ın mermer kaplamalarla 836'da yeni baştan yaptırdığı camidir. Camide 17 sahnı oluşturan 414 sütun bulunur. Uzunluğu 220 zirâ, eni de 150 zirâ'dır. Maksûresi önceden caminin içinde idi ancak sonraki yapılan değişiklikler sebebiyle şimdi dışarıda güney tarafta kalmış. Girişi de sebze pazarındandır. İçeride minberin yanına açılan ikinci bir kapısı daha bulunur. İmam namaz için önce gelip burada dinlenir ve namaz vakti bu kapıdan camiye girer…" denilerek bu kısım sonlandırılmış (c.2, s.213, dn.2)[301].

Ebû İbrâhim Ahmed'in Yaptırdığı İşler, 248 / 862

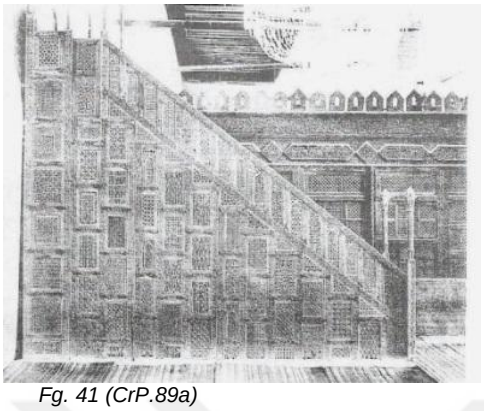
"…İbn Abbâr ve İbn Ezherî (dn.4)[302] Ebû İbrâhim'in işleri için 248 (862-863) tarihini vermişler (dn.4) ancak ne gibi işler yaptığından da bahsetmemişler. Ancak İbn Naci bu eksikliği telafi edecek şekilde biraz detay yazarak, Ebû İbrâhim'in mihrabı mermer panellerle kaplatıp ön cephesini de fayanslarla kaplattığını ve çok güzel bir de minber yaptırdığını yazmış…" (İbrâhim'in yaptırdığı kubbe ve H248'de yapılan diğer işlerin c.II, s.289'daki XV. bölümde yeniden ele alınacağı) belirtilmiş.

II. İbrâhim b. Ahmed'in İlave İşleri, 261 / 875

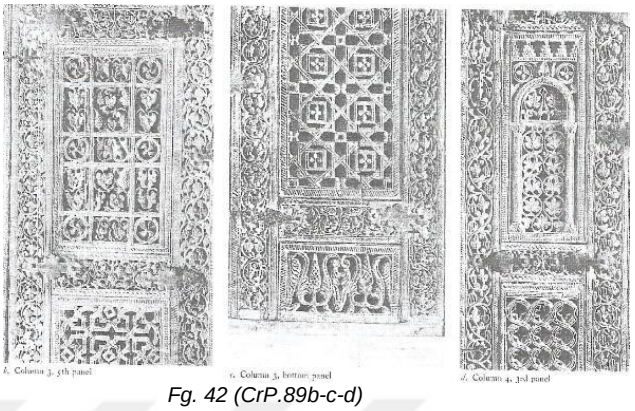
Bu bölümde; Ahmed b. Ağleb'in oğlu İbrâhim'in H261'den (875) 289'a (902) kadar yönetimde kaldığı belirtilip el-Bekrî'nin; "II. İbrâhim'in, caminin hareminin sahnlarını (balatat) sağlamlaştırarak mihraba uzanan sahnın sonuna, Kubbetü'l-Bâb el-Bahu (cennetin kapısının kubbesi) olarak bilinen kubbeyi yaptırdığını, kubbenin 32 adet sütunla çevrelendiğini, burasını görenlerin bundan daha güzel bir şey görmediğini söyleyeceğini yazdığı" nakledilerek devamında da "caminin 10 kapısı var ve doğu tarafında kadınlar için de bir maksûre bulunur. Kadınların maksûresini erkeklerden

[301] El-Bekrî, *age.,* p.23-24; de Slane's transl. pp.59-61, reprint, Saladin's *Mosque de Sidi Oqba,* pp.20-21.
[302] *İbn Ezherî*, I, p.106; transl. I, p.146.

ayırmak için yapılan yerdeki bir ahşap perde vardır ki bu gerçekten muazzam bir usta ve işçilik eseridir" şeklinde yazdığı aktarılmış (c.2, s.213, dn.5).

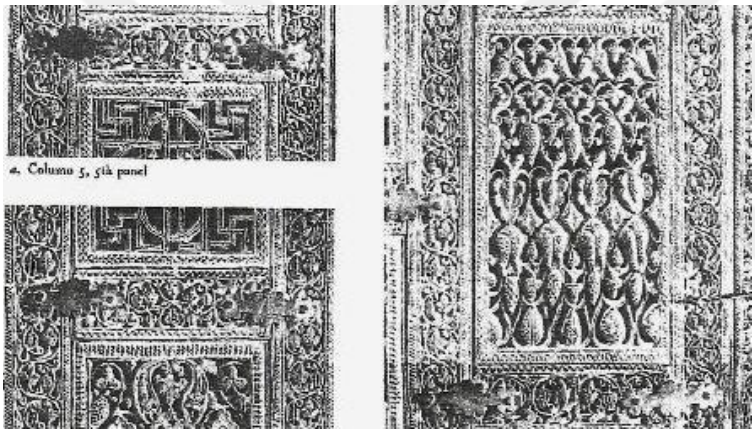

Fg. 41 (CrP.89a)

Fg. 42 (CrP.89b-c-d)

Fg. 41 (CrP.89a) Kayrevan Ulucamiinin IX. yüzyıldan kalma kündekârî minberi ve ahşap perdesi
Fg. 42 (CrP.89b-c-d) Ahşap minberin üzerinde bulunan bazı paneller

Fg. 43a, b, c (v.II, CrP 90 a, b, c)

Fg. 43 (CrP 90a, b, c) Ahşap minber panelinden sıvastika motifli detay

Kayrevan - III; Fâtımî Kayrevan'ı

Kayrevan Camii'nde Daha Sonra Yapılan İşler

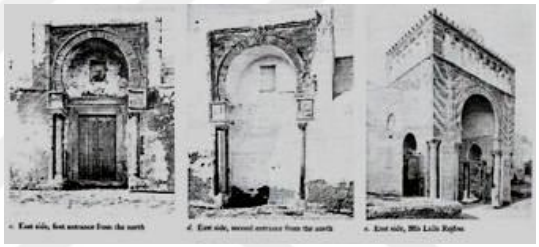
"…El-Bekrî; Fâtımî Halifesi el-Muiz (967- 975) Kayrevan Camii'nin güneye 25º'den fazla dönük olan kıblesini düzeltmek için[303] 345'te (956-957) önce mihrabı oluşturan (etrafındaki) taşları söktürmesi üzerinde ahali yanına gelerek ona bu işten vazgeçmesini söylediler. Bu arada meydana gelen bazı mucizevi olaylar sebebiyle el-Muiz bu işten vazgeçti (c.2, s.213, dn.6)[304]. 375 / 985'te İfrîkıyye'yi Fâtımî halifesi adına yöneten el-Mansûr da camiye demir kapılar yaptırdı (dn.7)[305]. Ayrıca batı revaklarının façadeye bağlı sütunlarıyla ilgili Ramazan 402 (Mart-Nisan 1012) tarihinde camide bazı

[303] S.214, dn.21'de refere edilmiş ancak orada kaynak olarak *Tunus, Past & Present*, II, p.158 mevcuttur.
[304] P.74; *an-Nuwayri,* de Slane's transl. pp.{61} 55-56; Re-printed by Saladin, *age.,* p.21.
[305] *Ibn Ezherî*, I, p.350; transl., I, p.354-.

işlerin yapıldığını belirtiyor ama bunların neler olduğu belli değil. Fâtımî Halifesi el-Mustansır-Billâh adına 1016'ya kadar Mısır valisi olan el-Muiz b. Bâdis (30 yıl sonraki isyanına kadar)[306] camiye hâlâ aynı güzelliğini muhafaza etmiş olarak duran ve üzerinde ismini taşıyan muhteşem bir ahşap maksûre yaptırdı (s.214, dn.1)[307]. Bu isyanından dolayı Fâtımî Halifesi el-Mustansır-Billâh, el-Muiz b. Bâdis'i şiddetli bir şekilde cezalandırmak için bedevilerin büyük Hilâlî kabilesinin bütün kollarını adam başı bir altın dinar vererek Nil'i (normalde geçmeleri yasak olmasına rağmen) geçip İfrıkiye'ye gitmeye ikna etmiş. Onlar da Nil'i geçerek Kayrevan'a yakın Barka civarına gelip yerleşmiş ve buradan da bütün Bedeviler 446'te (1054-1055) Kayrevan'a saldırarak tüm ahaliyi katletmiş, evleri, bahçeleri, meyve ağaçlarını dâhil her şeyi yakıp yıkmışlar. Su kanallarını kapatarak (dn.5-6) bütün İfrîkıyye'yi mahvetmişler. Bu durum karşısında el-Muiz b. Bâdis kaçarak Mehdiyye'ye yerleşmiş.

Fg. 44 (CrP.49- v.II. p. 465

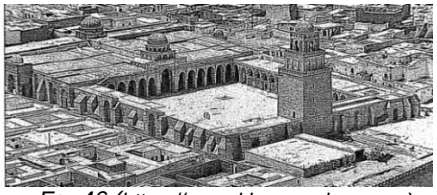

Fg. 45 (CrP.46a, b, c: v.II, p. 462)

Fg. 44 Kayrevan Ulucamii avlu avlusu ve avluya bakan façadesi
Fg. 45 Kayrevan Ulucamii doğu cephesindeki 3 farklı girişi

Abdülvâhid el-Marakuşi'nin yazdığına göre, bu felaketten kaçan halkın bir kısmı Mısır'a, Sicilya'ya, İspanya'ya ve bir grup da Fas'a gitmişler (dn.7). 1154'te İdrisî, sanayi, üretim, ekonomi olarak perişan ettiklerini yazmış (dn.8). el-Marakuşi 1217-1218'de şehirden (Kayrevan) geçtiğini ve şehrin hâlâ yıkık ve perişan hâlde olduğunu yazmış (dn.9). Kayrevan Camii için yapılan işlerden bir diğeri de camide restore işlerini yapmış olan Hafsid hanedanından el-Mustansır-Billâh Ebû Hafs'ın yaptırdığı H693 (1294) tarihli kapılardır. Bu durum kapıların üzerindeki kitâbelerde belirtilmiştir. Daha sonra cami Muhammed Murad Bey tarafından H1244'te (1828-1829) tamir edilmiş (dn.11)[308]. Kitâbeye göre haremdeki kubbe de bu zamanda yapılmış (dn.12)[309]…" denilerek konu sonlandırılmış.

[306] Bu iş için H435-1043'te (1045 veya 1048 diyenler de vardır. El-Muiz b. Bâdis, Fâtımî halifesine açıkca karşı gelerek İfrîkıyye'nin bütün minberlerinden hutbeyi Abbâsî halifesi adına okutmuş).
[307] bk, Saladin, *Mosquee.,* pp.8 ve 100-103 + XXIII-XXV.; Flury, *Islamische Schriftbânder*, pp.35-44, abb.9-11 & Taf.XV-XVI (Creswell: Bu maksûre'nin tarihi bu çalışmanın dışında kaldığı için buraya alınmamıştır).
[308] Saladin, *age.*, p.9, B. Roy yoluyla.
[309] Saladin, *age,* p.55; Houdas & Baset, … vd.

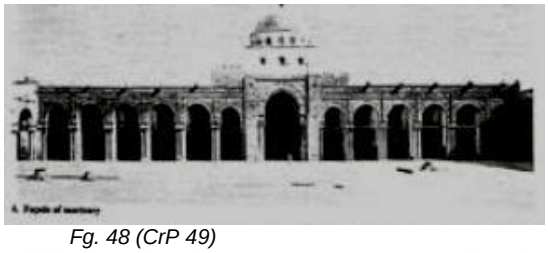

Fg. 46 (https://www.khanacademy.org)

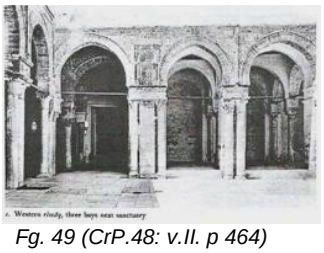

Fg. 47 (CrP. 47a, b, c: v.II. p. 463)

Fg. 46 (CrF.49 benzeri) caminin mihrap önü kubbesi ile avlu cephe kubbesinin konumları
Fg. 47 (CrP. 47a, b, c) Caminin Batı cephesindeki 3 farklı girişi

Fg. 48 (CrP 49)

Fg. 49 (CrP.48: v.II. p 464)

Fg. 48 Caminin avluya bakan cephesi
Fg. 49 (CrP.48) iç revaklar ve payelerin görünüşü

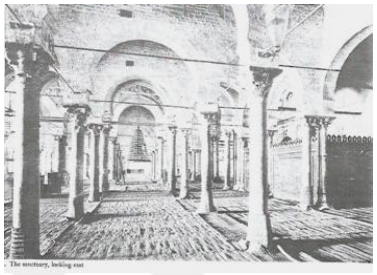
Caminin Tarifi ve Analizi

Başlığı altında; "Kayrevan Camii'nin içten içe ölçüleri olarak; kuzeybatı cephesi 65.60m, güneybatı cephesi 70.28m, kuzeydoğu cephesi 121,80m, güneybatı cephesi 120.50m'dir (CrF.180)" denilip, Caminin duvarlarının birbirine simetrik (tam düzgün) olmadığı, bu durumun caminin aksıl'ının da arka duvara tam dikey gelmemesi sonucunu doğurduğu belirtilerek caminin dış kısımlarının içinden daha fazla düzensiz, karmaşık ve hoş olmayan bir görünüş ortaya koyduğuna dikkat çekilip caminin iç ve dış kısımları oldukça detaylı bir şekilde anlatımlarına geçilmiş.

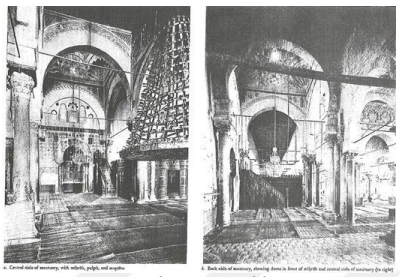
Dış Kısımlar

"…Dışarıdan duvarlar taşların görünmemesi için devamlı sıvanmış. Duvar yükseklikleri yer yer 8-10m arasında değişiyor. Dışarıdan içerideki cami ile ilgili göze çarpan şeyler 5 kubbe ve çok büyük kule minaresi. Dışarıdaki 1-2 büyük payanda, sıvama-kapatma işleminde gözden kaçmış bu sebeple payandalarda kullanılan taşlarda, minarede kullanılan küçük ebatlı taşlar da görülüyor. Dışarıda 2-3 küçük payandadan sonra bir büyük payanda olacak şekilde bir düzen takip edilmiş. Dış payandaların hiçbirinin kalınlığı diğeriyle aynı değil. Bu değişkenlik de zaman içinde farklı kişiler tarafından yapılmış işlere delalet ediyor. Örneğin batı cephesindeki payandalar kalınlık ve genişlik olarak diğer cephelerdekilerden farklı…" denilmiş. Devamında dışarıdaki bu farklı zamanda yapılmış olan payandalar, kapatılmış kapılar vb. hakkında, neyin hangi döneme ait olduğuyla ilgili araştırmacılar tarafından ortaya

atılmış olan çok farklı görüşler ve iddiaları (hatta bir Fransız araştırmacının bu payandaların aslında payanda olarak yapılmadıklarını iddia etmesi örneği) aktarılmış (s.215, dn.3). Sonra da caminin, kapı girişleri, iki orijinal kapısı, sahn ve revaklar, harem, orta sahn, mihrab ve önündeki kubbe, taş örgüsü ve koridorlar, tavanlar, diğer önemli kısımları ve unsurları anlatılarak çeşitli bilgiler verilmiş.

Fg. 50 (CrP.50: v.II. p. 466)

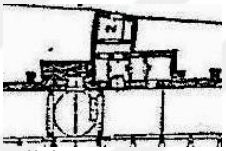
Fg. 51 (CrP.83a, b)

Fg. 50 Caminin içinden bir görünüş
Fg. 51 Mihrab önü alanından görünüşler

Maksûrenin Arkasındaki Oda

Fg. 52 (v.II, s.216, CrF.175-Detay)

Fg. 53 ((Short Acc.1958, p.251, CrF.50-Detay)

Fg. 52 Kayrevan Ulucamii Maksûresi'nin daha önceki hâli
Fg. 53 Maksûre kısmının sonradan değiştirilmiş hâli

"…Mihrabın ve minberin sağ tarafında imam odası var. Bu odanın girişi Roma dönemi II. yüzyıla aitmiş gibi görünen malzemelerden yapılmış. İçeri doğru açılan bu kapıdan 2 sivri kemerle 3 kısma bölünmüş geniş bir yere giriliyor. Kemerlerin alt kısımları aynı maksûredeki gibi ve onun döneminden kalma (fakat burası için yapılmadığı izlenimi veren) mükemmel el işi oyma motiflerle bezeli ahşap perde ve kapılarla donatılmış. Kütüphane olarak bilinen bu kısımda Saladin, muhteşem el yazması ve ciltli eserler görmüş[310], buranın arka kısmında avluya ve tuvaletlere açılan bir kapı mevcut. Avlunun diğer ucunda ise Bâb el-İmam olarak adlandırılan ve sokağa açılan bir kapı daha var…" şeklinde maksûre odası anlatılmış.

Araştırmalarda Kaydedilen İlerlemeler

Bu başlık altında; "…Kayrevan, Kuzey Afrika'da Avrupalılar için girmesi imkânsız olan en fanatik şehirlerden birisi idi. Çok uzun yıllar Kayrevan Camii'ne hiçbir Hıristiyan ve Yahudinin girmesine izin verilmiyordu. En erken tarihli camiye giriş yapmış

[310] Saladin, *Mosquee,* pl. XXVIII.

kişi 1727'de Thomas Shaw'dur (dn.13). Marquis of Waterford orada 1840'ta neredeyse hayatından oluyormuş. Sir Granville Temple de 1883'te özel bir izinle avluya bir rehber eşliğinde girmiş ama caminin içine girememiş (s.214, dn.14)[311].

Sir Gardner Wilkinson camiyi 1845'te ziyaret emiş ve batı kapısının bazı çizimlerini yapmış, (dn.15) ancak camiden bazı insanlar gelip ona hakaret etmişler. Arapça konuşabildiği için onları konuşarak ikna edip yatıştırabilmiş (dn.16)[312]. Nathan Davis de 1860'ta oraya gitmiş ama camiye girememiş (dn.17)[313]. Cami ile ilgili ciddi bir şeyler yapmaya teşebbüs eden ilk Avrupalı (dn.18)[314] 1876'da Edward Rae olmuş (dn.19)[315]. Yanına bir rehber verilerek caminin sadece dışında bazı ölçümler yapmasına izin verilmiş ancak içeri girmesine yine izin verilmemiş. O da anlatılanlardan tahmini olarak bazı çizimler yapmış. 1881'de Fransızlar, Kayrevan'ı kuşattılar ve Avrupalılara caminin içine girme izni verdiler. Caminin içi hakkında ilk bilgi veren kişi Times muhabiri (dn.20)[316] olmuş ve onun ardından da A.M. Broadley…" (dn.21)[317] denilmiş.

FIG. 177. QAIRAWĀN: The Great Mosque, motifs employed in decoration of original ceiling. (From Marçais, *op. cit.*)

FIG. 178. QAIRAWĀN: The Great Mosque, motifs employed in decoration of original ceiling. (From Marçais, *op. cit.*)

Fg. 54 (CrF.177) (c.2, s.223) *(CrF.178)* *Fg. 55 (CrF.179a)* *Fg. 56 (CrF.179b)*

Fg. 54 (CrF.177-178) Kayrevan Ulucamii'nin tavan süslemelerinde görülen motif örnekleri
Fg. 55 Kubbetü's-Sahre hatıllarında görülen bir motif
Fg. 56 Kayrevan hatıllarında görülen benzer bir motif

Sonuç

"…Kubbede, mihrabda ve tavanlarda görülen bu çiçek motifleri her ne kadar kendi içinde farklılıklar ortaya koysa da bunlar yine de Suriye-Filistin hatta tam olarak Kudüs kökenlidir ve burada görülen acantus motifi, Helenistik orijinlidir. Diğer çiçek ve

311 *Excursions in the Medirranean*, II, p.92.
312 R.I.B.A'de yapılan sunum, 1860-I, pp.92.
313 *Ruined cities withinNumidian & Carthaginian Territories*, pp.260-280.
314 Pellisier hariç. Pellisier; *Revenuse Archeoloque,* IV[e,] anne (1847), p.263'de: "Ulucaminin minare taşında 2 adet kitâbe yazısı gördüm" diyerek kitâbelerin okunuşlarını yazmış ama ne analama geldiklerinden hiç bahsetmemiş. Ayrıca 1847'de çok büyük başarı sayılacak (camiye girebilme, minarenin kitabe yazılarına ulaşma vb.) işleri nasıl başardığı hakkında hiçbir şey söylememiş. Yoksa o da Davis gibi (dn.17'de verilen p.375, & apendix, No's. 48 ve 49) bu metinleri Hıristiyan Renegade'den mi aldı?
315 *The Country of the Moors*, pp.236-9 & 284-91.
316 Muhabirin anlatımları için: *The Architect*, XXVI, p.338; reprinted in *The American Architect,* X, p.291.
317 *Tunus, Past & Present*, II, pp.158-65.

meyve formları da Mezopotamya geleneğinden gelen şekillerdir denilerek Kayrevan Camii'nde görülen Suriye kökenli birçok motifin Kudüs Kubbetü's-Sahre yapısında da görüldüğü, bu motiflerin oradan gelme olduğunu iddia eden araştırmacılar mevcuttur…" denilerek, motiflerden örnekler verilip karşılaştırmalar yapılmış (CrF.177-179). (s.224)

"…Bugünkü mevcut Kayrevan Ulucamii, H221'de (836) Ziyâdetullah tarafından yeniden inşa edilen plan-şeklinin aynen günümüze kadar gelmiş olan hâlidir. Duvarların dışındaki payandalar zaman zaman eklenmiş, yeniden yapılmış olsa da, o zamanda bu şekilde özellikle köşelerde çok kalın payandalar yine vardı. Dokuz ya da en az 8 kapısı vardı ve bu kapılar hâlâ mevcut. Mermer sütunlar üzerine bindirilmiş olan ve her birisinde 6 kemer bulunan 16 adet kıbleye dikey sahn var ve bunlar kıble duvarına ulaşmadan önceki çapraz nefte sona eriyor. Bu sebeple 17 sahn ortaya çıkıyor.

Orta sahn, önceden 1,20m daha genişmiş ki artık ikiye bölünmüş durumda. Haremin cephesi çapraz kemerlerle oluşturulmuş. Ama artık modern kapı ve pencere bölmeleriyle farklı işlevler için kullanılıyor. Belki burada da I. Abdurrahman'ın yaptırdığı Kurtuba Ulucamii'ndeki gibi sahnın etrafında hiç sahn yoktu. Eğer olmuş olsaydı revaklarla Ziyâdetullah'ın yaptırdığı haremin cephesi arasında organik bir bağ olması gerekirdi ki bu durumu gösteren hiçbir iz mevcut değil…." denilmiş.

İbrâhim b. Ahmed'in 261 / 875'ten Sonra Yaptığı İlaveler[318]

Creswell; el-Bekrî'nin yazdıklarından (dn.6)[319] Ahmed b. el-Ağleb'in oğlu olan II. İbrâhim'in H261-289 (875-902) yılları arasında devam etmiş olan yönetimi sırasında Kayrevan Camii'nde yaptırdığı ilaveleri alıntı yapılarak anlatıp, onun; mihrabın önünde 'Kubbetü'l-Bâb el-Bahu' (cennet kapısının kubbesi) ismiyle anılan bu kubbeyi II. İbrâhim'in yaptırdığını yazdığını naklederek, "bu kubbenin aslında haremin karşı ucunda (avluya bakan cephedeki) on sekizinci yüzyıl civarında yeniden yapıldığı bilinen

[318] [s.84, dn.80 de açıklanan Creswell'in konuları ele alma yöntemi olarak takip ettiği mimari eserlerde yapılmış işleri tarih içinde yeri geldikçe tekrar o esere dönerek yeniden ele alması şeklindeki zorluğun diğer bir örneği burada tekrar karşımıza çıkmıştır. Creswell Kayrevan Ulucamii konusunu c.2, s.208-225 arasında kısmen anlattıktan sonra (Abbâsî'ler döneminde Kayrevan camiinde yapılan işleri anlatmak için) aynı konuya c.2, s.308-320 arasında tekrar dönmüş ve anlatımına önceden c.2, s.208-225'te verdiği bilgileri tekrar özetleyerek başlayıp ardından da Abbâsî döneminde İbrahim b. Ahmed tarafından camide yapılmış olan işleri anlatmıştır. Bu durumda hem özetleme yoluyla yapılan tekrarlar, hem de minare, kubbe, mihrab vb unsurların aynı başlıklar altında tekraren ele alınması gibi gereksiz sonuçlar ortaya çıkmaktadır. (Bu sebeple bu kısımda Creswell'in c.2'de verdiği konu başlıklarının sıralaması bu çalışmada izlenen sıralamaya uyması için kısmen değiştirilerek yeniden düzenlenmiştir)].

[319] P.24, *an-Nuwayri,* de Slane's transl., pp.55-56.

kubbeye daha çok benziyor olması sebebiyle mihrab önü kubbesinin II. İbrâhim zamanına ait olma konusuna ikna olmadığını" vurgulamış. (v.I, pt.I. p. 325)

"Marçais'in ise (dn.7)[320] mihrab önü kubbesinin II. İbrâhim tarafından yaptırılan kubbe olduğunu kabul edip, kuzeydeki kubbenin mihrab önü kubbesinin (sütun sayısı, aslan göğüsleri sayısı vb. açılardan) kopya edilerek sonradan yapıldığını" iddia ettiğini aktardıktan sonra, "sahnın etrafındaki revakların arasındaki ahşap kapılardan birisinde H1244 (1828-1829) tarihi yazılı olduğuna" dikkat çekilmiş.

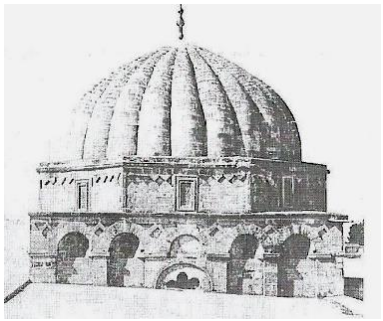
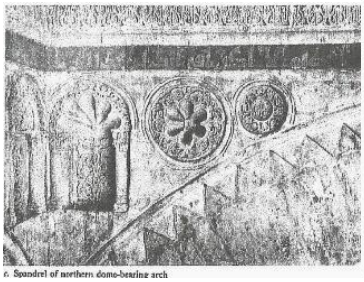
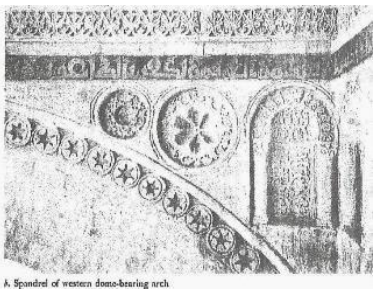
Kayrevan Camii'nin Mihrab Önü Kubbesi *(v.II, s.315)*

Kubbenin 5,80m çapında ve 24 kaburgadan (kavaldan) oluştuğu, altında kubbeyi tutan sütunların kemerlerinin ise 5,77m. yükseklikten itibaren çıkarak 9,15m.'ye yükseldiği belirtilip diğer unsurların hep birlikte kubbeyi nasıl ayakta tuttukları izah edilerek, kubbeyi taşıyan kemerler, oval geçiş alanları ve kasnak kısımlarının özellikleri ve daha sonra da kubbenin detayları, farklı alt başlıklar hâlinde anlatılmış.

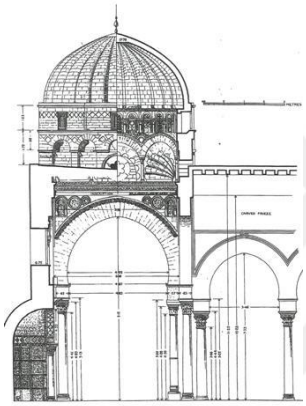
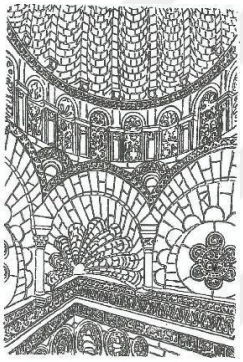
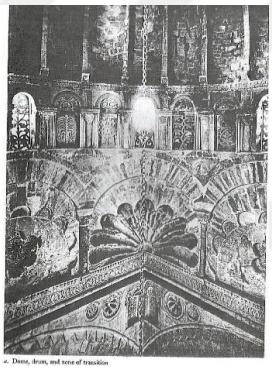
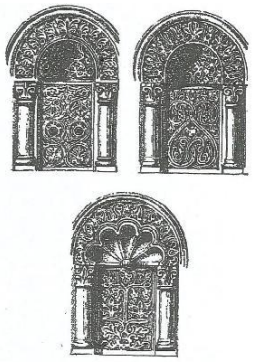
Bu konuda Marçais'in; "kubbenin tarihinin büyük ihtimalle Ziyâdetullah'ın zamanına 221 / 836 ait olabileceğini" söylediği ancak yukarıda (s.220-221'de) açıklandığı gibi kubbenin orta sahn ile aynı tarihte yapılmış olma durumunun daha kuvvetli olduğuna dikkat çekilerek, Marçais'in önceden bu duruma panellerin 248 / 862'de Bağdat'tan geldiğinin bilindiğini ama sahnların koridorlarının II. İbrâhim'den sonrasına (875 civarı) ait olduğunu ve buradaki kemerlerin şekillerinin 'atnalı' kemer formundan farklı olduklarını yazdığını [Fransızca yazdığı paragrafların İngilizce tercümelerini yaparak] alıntı yapıp, Marçais'in bu yazdıklarına göre kubbenin tarihinin H221'den sonrasında II. İbrâhim'in dönemine (248 / 862 yılına) işaret ettiğini…" belirtmiş.

"Kusayru Amre, Hammâmü'ş-Şarak ve Sûse Ulucamii'nin kubbelerinden sonra 862-863 yıllarına tarihlenen bu kubbenin İslâm mimarisinde dördüncü en eski kubbe olduğuna" işaret edip, "bundan sonra sırada İslâm mimarisinde m.s.864 yılına tarihlenerek en eski olduğu tahmin edilen unsurun, akıl almaz güzelliği ve muazzam korunmuş durumu ile mihrabın önündeki ahşap minber (CrP.89-90) olduğuna" vurgu yapıp, minberin normal ölçülerde (3,93m. uzunluğa ve 3,31m. yüksekliğe) sahip olduğu ile minberin yapılış tekniğini detaylı olarak tarif etmiş.

[320] *Coupola de plafonds de la Grande Mosque de Kairouvan*, p.12.

Fg. 57 (CrP.84b) Kayrevan Ulucamii mihrap önü kaval kubbenin dışardan görünüşü
Fg. 58 Kubbe içi (güneybatı köşesi) üst kısımlardaki alçı / rölyef işi yazı ve motifler
Fg. 59 Kubbe içi (güneydoğu köşesi) üst kısımlardaki alçı / rölyef işi yazı ve motifler

[Kubbenin] ***Tarihi***

FIG. 237. QAIRAWAN: The Great Mosque, niches in spandrels of arches under dome. (From Marçais, *op. cit.*)

Fg. 60 (CrF.235) (c.2. s.314) *Fg. 61* *Fg. 62 (CrP 84 a)* *Fg. 63 (CrF.237)*

Fg. 60 (CrF.235) Creswell'in mihrab önü kubbesi iç ve dış çizimi
Fg. 61 Marçais'in kubbe içi geçişleri gösteren çizimi
Fg. 62 Kubbe içinin görünüşü
Fg. 63 Marçais'in kubbe içi pencere nişleri çizimi

Saladin'in yazdığına göre, Fransız işgali zamanında çalınmış olan bazı parçalar sebebiyle minber üzerinde bazı küçük tamirlerin yapıldığı ve bu durumun daha önceden Strzygowsky'nin çektiği fotoğraflarda belli olmadığı fakat daha sonra Lehmert and Landrock tarafından çekilmiş fotoğraflarda görüldüğünü belirtip (dn.6) [321], Strzygowsky'nin yayımladığı fotoğraflarda görülenler ve anlattıklarından yola çıkarak minberin başka tamirler de gördüğünün anlaşıldığı, bunların da çok daha önceden yapılmış olan tamirler veya 1907'deki tamirlere ait olması gerektiğine dikkat çekip, minberin üzerinde bulunan motif ve diğer kakma-oyma türü süslemeler hakkında detaylı anlatımlar yapmış.

Mimari Kökenleri (s.316)

[321] Published by Strzygowsky, *Altai-Iran*, abb.71 & 165-70, 1907.

Kaburga (Kaval) Kubbe *(Fluted Dome)*

Başlığı altında "…Bu tür kubbe formu Romalılar zamanında da biliniyordu. Bunun örnekleri olarak; 1- Roma'da, Garden of Dallust'taki Nymphaeum. Piranesi ve Rossini tarafından resmedildi (s.319, dn.4, 5)[322]. Rivoire bunu Vespasian'a atfeder (m.s.69-79) (dn.1)[323], 2- Tivoli, The Villa of Hadrian, (m.s.125-135) (dn.2)[324], 3- Roma, Tempio di Siepe olarak bilinen yapı. Lauciani bunu Hadrian'ın (m.s.117-138) Templum Matidliae'si ile aynı zamana bağlar (dn.3)[325].

Rivoire de yapıyı Hadrian'a atfeder (dn.4)[326], 4- Roma; Hadrian'ın villası içindeki The Serapeum'da Piranes'nin çizimlerinde yarım kubbe hâlâ ayakta olarak görünüyor (dn.5)[327]…" şeklinde açıklama yapılarak, Bu tür kubbelerin (527'de başlayıp 536'da bitirilen) 'SS. Sergiua and Bacchus' kubbesinin biri düz, biri dışa bükümlü olarak yapılan bir önceki aşaması olduğu / olabileceği belirtilmiş (dn.6)[328]. Ardından da; "Yukarıda önceki tarihlerde yapılmış (örnek verilen) kubbelerin Kayrevan Camii'nin kavallı kubbesini etkilemiş olduğunu rahatça akla getiriyor. Kayrevan kubbesinin daha sonra İslâm dünyasındaki diğer kubbe şekillerini etkilediği de biliniyor" denilmiş.

Kayrevan Camii Minaresi[329] (c.1. bl.1. s.518-521)

Kayrevan - IV; Luster Çinileri (Lustre Tiles) (v.II, p. 309-320)

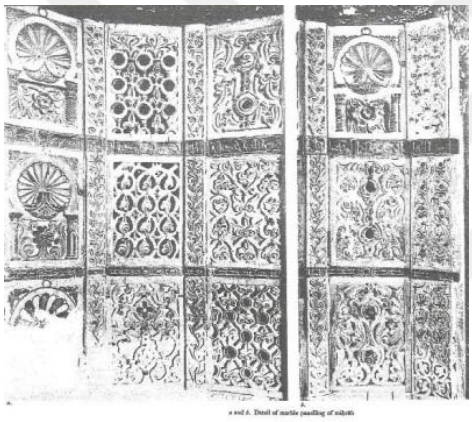
Bu bölümde; Ebû İbrâhim Ahmed'e (248 / 862-363) atfedilen Kayrevan Camii'nin mihrabı ve üzerinde bulunan Luster çinileri, mihrab önü kubbesi ve meşhur ahşap minberi detaylı olarak incelenmiş. *[çiniler konusu ilerde tekrar detaylı olarak ele alınmıştır.]*

Mermer Paneller

"… Mihrabın niş / yarım daire girintisinde üst üste 4 sıra / kuşak hâlinde ve 7 tabaka yan yana dizilerek oluşturulmuş her biri kalınlığı 4 cm ve ortalama eni 44 cm x

[322] "Campo Marzio", *Tav,* XLIII, ve "I sette Colli di Roma", *Tav,* X, sol üst köşede.
[323] Rivoira, *Roman Architecture*, pp., 96-97, & fig 104.
[324] Rivoira, *age.,* pp.132-133 & figs, 147-149.
[325] *The Ruins & excavations of Ancient Rome*, pp.502-503 & Fg.197.
[326] *Age.,* p.134 & Fg.158.
[327] Rivoira, *age.,* p.135 & fig 158.
[328] See Van Milligan, *Byzantine Churches in Constantinople*, pp.62-63, quoting Mansi, *Sucrorum Conciliorum collectio*, VIII, col.1010.
[329] [Kayrevan Camii Minaresi konusunu, Creswell "Halife Hişâm'ın İşleri" başlığı ile, c.1. bl.1. s.518-521 arasında ele almıştır. Bu çalışmada da "K73- Minarenin Gelişimi" konusuna dahil edilerek işlenmiştir].

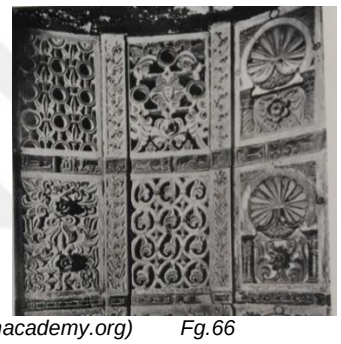
boyu 63 cm civarı toplam 28 ana panel bulunuyor. Bunların toplam yüksekliği 2.72m. Bu panellerin birçoğunda, arkasındaki boşluk hissedilecek şekilde motiflerin içinde bulunan bazı şekillerin içleri boş bırakılmış (ve arkasındaki mermer fayanslara dokunulabilirmiş) gibi ilginç bir durum söz konusu. Bu da akla ön taraftaki bu mihrabın el-Bekrî'nin yazdığına göre arkasında bırakılmış olan (Ukbe'nin zamanından kalan) ilk / eski mihrabın duvarına dayanacak şekilde veya çok az mesafede bırakılarak yapıldığını düşündüren (ve sanki bu mermer plakalar kaldırılsa arkasında -eski mihrabın- oyma yüzeyi ortaya çıkacakmış) izlenimi / hissi veriyor. Fakat deliklerin çoğu 15 cm kadar derin. Bu sebeplerden insanlarda bu öndeki duvar aslında daha eski olan mihrabın duvarı ve öndeki mihrab da arkadaki eski mihrabı tam kapatmıyor şeklinde bir inanç oluşuyor.

Fg. 64 (CrP 88)

Fg. 65 (Fg.65: https://www.khanacademy.org)

Fg.66

Fg. 64 (CrP 88) Kayrevan mihrabının iç yüzeyinin delikli mermer panellerle süslü görünüşü
Fg. 65 Mihrabın içinin sağ kısmı ve sütunçesinin görünüşü
Fg. 66 (CrP. 88a) Mihrab içinde detay

Fg. 67 (CrP.87b) Kayrevan Camii'nden bir ahşap oyma kûfî yazı örneği

Fg. 68 (CrP.88a) Mihrap içi delikli mermer panellere hâk edilmiş kûfî yazılar

Bu konuda Marçais'in yorumu ise; 'IX. yüzyılda bu şekilde delikli / açık süsleme kullanılmış olması hem mimarın, hem bâninin onurunu, hem de cemaatin rağbetini tatmin etmek için bulduğu bir hile olduğu, ancak XI. yüzyılda açıklığa kavuştu. Bundan dolayı hem karanlıkta ulaşılamadan hissedilen eski (gizli) duvar, hem de Ukbe'nin mihrabı efsanesi, kutsal olarak (el-Bekrî'nin dediği gibi) Ziyâdetullah'ın mimarının onu

iki duvarın arasına dâhil ettiği ve daha sonraki tüm tamirlerde muhafaza edildiği hikâyesi de halka ait / genel bir devamlılığa ulaştı'[330]'. Burada garip olan diğer bir şey ise, İslâm (mimarisine) ilk mihrab (önceki sayfalarda açıklandığı gibi) I. Velîd zamanına kadar (705-715) girmediği hâlde Ukbe'nin 50 / 670 tarihli camisinde bir mihrab bulunduğuna inanmak tuhaf (zor) bir durum…" denilmiş.

Mihrab ve Mihrabın Yarım Kubbesinin Süslemeleri

Fg. 69

Fg. 70

Fg. 71 (CrP.86c)

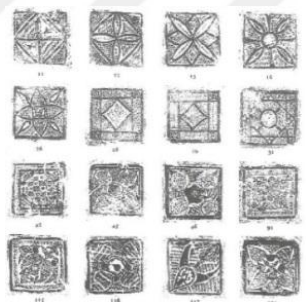

Fg. 72[331]

Fg. 69 Kayrevan mihrabı karşıdan görünüşü
Fg. 70 Mihrabın ahşaptan yapılmış ve iki parçadan oluşan yarım küre üst kısmının bezemesi
Fg. 71 (CrP.86c) Mihrabın yarım küre şeklindeki üst kısmı detayı
Fg. 72 (CrP.83d benzeri) Kayrevan Ulucamii mihrabı ve çevresindeki Luster çinileri

Fg. 73 (CrP.86 d)

Fg. 74 (CrP. 87)

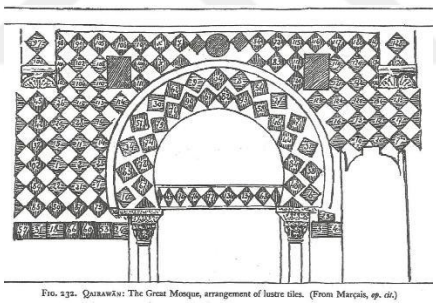

FIG. 232. QAIRAWĀN: The Great Mosque, arrangement of lustre tiles. (From Marçais, *op. cit.*)

Fg. 75 (v.II. p. 309, CrF.232)

Fg. 73 (CrP.86 d) Kayrevan Mihrabı dış çerçevedeki çini detayları
Fg. 74 (CrP. 87) Mihrabın çevresinde bulunan çinilerde görülen motif çeşitleri
Fg. 75 (CrF.232) Mihrabın çerçevesi ve etrafındaki çini düzenlemenin analizi (by Marçais)

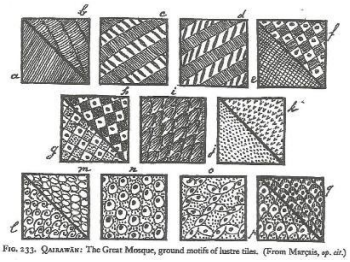
"…Atnalı planlı ve 198 cm genişliğe, 158 cm derinliğe sahip. İki yanında (İbn Tolun Camii'nin ana mihrabındaki gibi) baş kısımlarına oldukça derin şekilde 'Bizans asma yaprağı motifi' oyulmuş turuncu-kırmızı dalgalı renkli çok güzel birer mermer sütunu var. Hafif sivriltilmiş olan 'atnalı' kemer orta kısımda 2,93 metreye, dış çerçeve sınırları ise 4,56 metreye ulaşıyor. Çerçeve içi ve dışının süslemeleri ile dikkat çekici derecede güzel ve kendine özgü.

[330] *Manuel d'Art musluman*, I, p.22.
[331] Fg.69,70,72: https: / / www.khanacademy.org / humanities / art-islam / islamic-art-early / a / the-great-mosque-of-kairouan (02.02.2016).

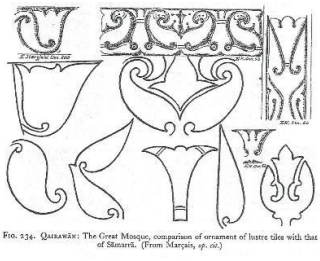
Mihrabın yarım kubbesinin ortalarından birleştirilmiş ve bükülerek oluşturulmuş ahşap malzemeden yapılmış olan zemininin boyalı olduğu ve ilk bakışta Müşettâ mihrabını akla getiren şekilde asma yaprağı motifleri ile süslendiği belirtilerek; Mihrabın kemerinin etrafında 6,5m. genişliği, 1,7m. yüksekliği olan meşhur Luster çini ile süslenmiş bir alan Luster çinileri sarımtırak toprak renkli ve 21,1 cm^2 ölçülerinde ve 10mm kalınlığında.

Yüzey alanında toplamda 139 tane tüm ve 16 tane parça Luster çinisi mevcut (CrF.232). Çiniler yüzeye köşe uçları birbirine değecek ve satranç görünüşü oluşturacak (koyu-açık renk atlamalı) şekilde yarı-yatay (dikey kare-oblik) hâlde dizilmiş. Mihrab iç duvarındakiler sütun başları hizasında aynı sistemde açık renk üzerinde koyu renk bir kuşak olacak şekilde düzenlenmiş.

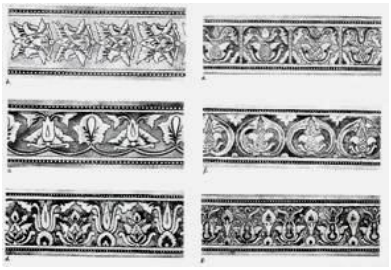
Marçais'in yazdığına göre bu çinileri, bu sistemde dizen kişi bu çinilerin içlerinde bulunan düzen / desen (pattern) akışına hiç dikkat etmemiş. Çünkü birçokları baş aşağı olacak şekilde, bazıları da desenin akış merkezi diğerinin farklı yerine denk gelecek şekilde dizilmiş. Çinilerin bu durumu, bunların bu şekilde bir sistemle dizilmek için ve burada kullanılmak için yapılmamış olduklarını akla getiriyor ve Monokrom serisi ve Polikrom serisi olarak iki çeşitten oluşuyorlar…" denilerek bu iki grubu oluşturan 11 farklı motif grubu sırası ile anlatılmış.

FIG. 233. QAIRAWĀN: The Great Mosque, ground motifs of lustre tiles. (From Marçais, *op. cit.*)

Fg. 76 (v.II, p. 311, CrF.233)

FIG. 234. QAIRAWĀN: The Great Mosque, comparison of ornament of lustre tiles with that of Sāmarrā. (From Marçais, *op. cit.*)

Fg. 77 (v.II, p.312, CrF.234)

Fg. 78 (v.II, p.466, CrP.50b-g)

Fg. 76 (CrF.233) Mihrabın çevresindeki çinilerin üzerindeki motiflerin çizimleri (by Marçais)
Fg. 77 Kayrevan ve Sâmerrâ'da görülen motiflerin Marçais tarafından karşılaştırması
Fg. 78 (*CrP.50b-g)* Kayrevan hatıllarında görülen motifler: b-g

Çinilerin Tarihi *(Date: Lustre Tiles)*

"…Bu çinilere 1885 yılında ilk defa dikkat çekmiş olan Saladin[332] kitabında caminin imamlarından birisi olan Şeyh el-Muralî'nin kendisine; 'Ebû İbrâhim el-Ağleb'in (242 / 856) mihrabın üzerindeki bu fayansları sarayı için özel olarak Bağdat'tan getirttiği fayanslardan [artanlardan] döşettirdi' dediğini yazmış. Saladin *Mosque de Sidi Okba*

[332] Saladin H., *La Mosquee de Sidi Okba a Kairouan*, Leroux, Paris 1899 (bibl. V.II.s. 225-6).

isimli kitabı yayımlanınca, ilk makalede (s.15-16'da) konu hakkında yaptığı özette Şeyh'in söylediklerinin kaynağı olarak da çağdaş Tunuslu yazar al-Baji al-Masudi'nin *Khulasa*'sını, İbn Dinar'ın *History*'sini, Hammûda Abdülaziz'in *History*'sini ve *Kitab al-Iftikhar*'ını (dn.2)[333]göstermiş (ki bunu önceki yazdıklarında yapmamıştı). Ancak s.7'de 'Notice of historique' başlığı altında ve s.96'da bu işi [mihrabın fayansla kaplama işini] İbrâhim'e atfetmiş. Fakat bu isimle Ağlebîlerde sadece iki kişi var. Birisi Ağlebîlerin kurucusu I. İbrâhim (184-196 / 800-812), diğeri de II. İbrâhim (261-289 / 875-902). Saladin ise bu işin yapıldığı tarih olarak H242'yi (894) ve Ebû İbrâhim el-Ağleb (İbrâhim'in babası) ismini vermiş olması, I. ve II. İbrâhim'den hiçbirini kastetmediğini gösteriyor. [Saladin'in] Sebep olduğu diğer bir karışıklık da, 856 yerine 894 (H242) tarihini vermiş olması. Bu tarih ise II. İbrâhim'in 875-902 arası saltanat dönemine rastlıyor. Böyle yaparak kendisini tamamen bir çelişkinin içine koymuş.

Yine '*Manuel..'* (s.220) ve '*Tunis at Kairouvan*' (s.127-139) isimli kitaplarında bu çinileri 875 tarihine ve İbrâhim'e atfetmiş (yani II. İbrâhim'e). Hicrî tarihleri milâdî tarihe çevirirken yaptığı hata sonunda onu Şeyh el-Murali'nin verdiği kaynak olan 242-249 / 856-863 tarihleri arasındaki Ebû İbrâhim Ahmed'den, 261-289 / 875-902 arasında hüküm sürmüş olan II. İbrâhim'e değiştirmek zorunda bırakmış. Nihayet Saladin'in çinileri II. İbrâhim'e (894 yanlış tarihlemesiyle birlikte) atfetmiş olması, Migeon (c.2, s.314, dn.1)[334] ile Van de Put (dn.2)[335] 1907'de, Kühnel 1924 (dn.3)[336] ve Diez 1931 (dn.4)[337]'de kabul ettiler. Sadece 875 tarihini ise Velasquez Bosco 1912 (dn.5)[338] ve Rivoira 1914'te (dn.6)[339]'kabul etti. Ancak Saladin'in vermiş olduğu tarihî belgeye Butler 1907'de çok şiddetli bir şekilde saldırdı. Butler onun gösterdiği en eski tarihli Arapça kaynak olan İbn Ebû Dinâr el-Kayrevânî'nin 1681'de yazdığını, dolayısıyla oldukça geç tarihli, diğer kaynağı olan al-Baji el-Mes'ûdî'nin de oldukça yakın tarihli olduğunu, Hammûda Abdülaziz'in ise kim olduğu bilinmeyen birisi olduğunu söyledi (dn.7)[340]. Butler'in Saladin'i eleştiren makalesinden haberi olmayan Pezard ise, bu çinilerin (fayans) 'gösterdikleri stil özelliklerine göre' kendinin yapmış olduğu Luster malzemelerinin kategorisinde IX. yüzyıla girdiklerini yazdı (dn.8)[341]. Sarre de 1925'te

[333] Cagnat & Saladin, *Voyages en Tunisie, in Le Tour de Monde,* XLIX, p.325.
[334] Migeon, "*Manuel d'Art musulman*", II; *Les arts plastiques*, p.258, 2nd ed. II, p173.
[335] Van de Put, *Burlington Magazine*, XI, pp.391-392.
[336] Kühnel, Maurische Kunst, p.64.
[337] Diez, in the *Encylopedia of Islam*, III, p.488.
[338] Bosco, *Medina Az-Zahra*, p.9.
[339] Rivoira, *Architettura musulmana*, p.39; English transl., p.34.
[340] Butler, *Burlington Magazine,* XI, pp.48-51 & XII, pp.48-51 &107.
[341] "La Ceramique archaique de l'Islam*", Arethusa, fasc*. 21, p.147.

Sâmerrâ'da'ki kazılarda bulunmuş olan bazı seramik parçaları ile bu seramikler arasındaki yakın benzerliklere dikkat çekti (dn.9)[342].

1928'de Gallois, son karar olarak Butler'in iddiasını kabul ettiğini açıkladı (dn.10)[343]. Marçais ise çini / fayansların IX. yüzyılda yapıldığının yazılı olduğunu daha erken tarihli bir kaynak olan İbn Nâci'nin Ma'allim al-Imam'ında buldu. İbn Nâci (ö.837 / 1433) kendisinin kaynağı olarak at-Tujibu'yu göstermiş. At-Tujibu, tam ismiyle Abu Bakr Atiq b. Khalaf at-Tujibu olarak bilinen bir isim. At-Tujibu, Doğu'ya 2 defa gidip geldiği, Medine ve Mısır'da hadis okuduğu, 22 Cemâziyelâhir 422'de (18 Temmuz 1031) öldüğü ve Kayrevan'da metfun olduğu bilinen birisi. Birçok eserin yazarı olduğu ve bunlardan 'al-Iftıkhar bi-manaqib al-Qairwan' isimli eseriyle ayrıca yine onun bir araya getirdiği m.s.777-1016 tarihleri arasındaki biyografilerinden oluşan bir derleme olduğu biliniyor.

İbn Tujibu'nun bu eseri 1882'de Saladin'e verilen kaynaklar arasında dördüncü ancak eserin kendisinin nerede mevcut olduğu henüz bilinmiyor. Bir ihtimal ki Şeyh al-Murali 50 yıl kadar önce bu eserin bir nüshasına sahip idi. Bundan dolayı el-Bekrî'den elli yıl önce ve bahsettiği çini / fayansların yapımı işinden sonraki 150 yıl içinde yazmış olduğu için İbn Nâci'yi daha güvenilir / doğru kaynak olarak alabiliriz.

İbn Tujimu'nun yazdıkları olarak İbn Nâci'nin eserinde aktarılan metinde (özetle); 'Emir Ebû İbrâhim Ahmed'in kendisine yaptırdığı konağı için çiniler ve Bağdat'tan ahşap (teak) malzeme getirdiler, o da bunların bir kısmıyla Ulucami'ye minber yaptırdı ve mihrabı da mermer paneller (parçalar) hâlinde Irak'tan getirtip burada birleştirdi ve üzerinde de bu çinileri (keromid) Bağdatlı usta biraz daha çini yaparak öncekilerle birleştirip ön yüzüne yapıştırarak mihraba çok muazzam parlak bir görünüş kazandırdı' Ayrıca aynı kitapta: 'Ebû İbrâhim'in bu işleri kendisinin sarhoşken işlediği günahlarına bir kefaret olarak yaptırdığının da yazılı olduğu…" belirtilmiş.

Sarre'nin de dikkatimize sunduğu Sâmerrâ kazılarında bulduğu Luster çini parçaları ile bu çiniler arasında görülen stil benzerlikleri de bu tarihlerin bu fayansların buraya yapıldığını tasdik eden diğer belgeler olarak kabul edilebileceğini gösterdiğini

[342] *Die Keramik von Sâmerrâ*, pp.36-38 & Taf.XVI.
[343] *Le Ceramique de L'Islam*, pp.157-159.

Marçais de tasdik etmiş (s.313-314, dn.13-14)[344] denilerek konu sonlandırılmış.

07- Kayrevan Ulucamii Sonuç Notları

Amr ibnü'l-Âs'ın, Mısır'ı fethinden sonraki yıllarda Müslümanların Batıya ilerlemeye devam edip, 647'de Berka, Sbetila vb. liman şehirlerini de fethettiği, bu güzergâh üzerinde birkaç yeri daha fethedip karargah olarak kullanılabilecek yerler kurduğu, Muâviye döneminde[345] (665-668 arası yıllarda) İfrîkıyye ye gönderilen (Amr ibnü'l-Âs'ın yeğeni) Ukbe b. Nâfi komutasındaki 10.000 kişilik ordunun da Burka ve Tripoli gibi Amr zamanında fethedilmiş güzergâh ve karargahları kullanarak Kuzey Afrika'da Tunus ve civar toprakların fethini gerçekleştirildikleri detaylı olarak aktarılmıştır.

Kayrevan şehrinin ve ilk caminin kuruluş tarihi olarak da Belâzürî'nin 668-9 yılı, Ya'kûbî'nin ise 680 yılı şeklinde farklı tarihler verdikleri, Hıristiyan kaynaklarında da 668-9 yılı verilmesi sebebiyle bu konuda Ya'kûbî'nin verdiği tarihin yanlış olduğu belirtilmiştir. 670 civarı İlk Kayrevan Camii yapıldıktan sonra âdet olduğu üzere güney tarafına bir de dârü'l-imâre binası yapıldığı, ayrıca İbn Esîr'in (c.2, s.208, dn.8)[346], 675'te Kayrevan şehrinin tüm evlerinin, caminin yapımının tamamlandığını yazdığı, bu camiye ilk mihrabı Ukbe b. Nâfi'nin yaptığının (hatta yerinin rüyasında gösterildiği) çeşitli müellifler tarafından rivayet edildiği (c.2, s.208, dn.7) belirtilmiştir.

Creswell, Kayrevan şehri ve ilk caminin kuruluşuyla ilgili bilgileri aktarırken, Kayrevan Ulucamii'ne ilk mihrabın ne zaman yapıldığı konusunda Müslüman müelliflerin eserlerinde farklı tarih ve rivayetlerden bahsedildiğine dikkat çekmiştir.

---

[344] *Ma'alim al-Imam*, II, p.97, II, 2-8; Marçais, *age.,* p.10; Guess çinilerin Bağdat'tan değil başka yerden geldiğini iddia etmiş. *age*., pp.36-38 & Taf. XVI.

[345] [Geniş çaplı Ifrîkıyye seferleri Hz. Osman döneminde 34 / 654-5 yıllarında Mısır ordusu ile Mesleme b. Muhalled ve Muâviye b. Hudeyc'in komutanlığında yapılmıştır. Hz. Osman'ın 656'da Hâricîler tarafından katledilmesinin ardından 656'da halife seçilen Hz. Ali'ye biat etmeyen Hz. Talha, Zübeyr ve Aişe'nin öncülüğünde Cemel savaşı, Şam valisi Muâviye b. Süfyan'nın biat etmemesi sonucu da Sıffîn savaşı yapılmış ve akabinde 38 / 658'de Muâviye Şam ve Kudüs'te halifeliğini ilan etmiştir. Arkasından da Amr ibnü'l-Âs Mısır'ı, Muâviye'nin verdiği ordu ile (Medinedeki halife Hz. Ali'nin valisi Muhammed b. Ebû Bekir'den savaş yoluyla) geri almıştır. Amr, Mısır'ı geri alması akabinde Hz.Osman döneminde fethedilmiş olan Kuzey Afrika'da Burka, Tripoli ve Kayrevan (Tunus) bölgelerinde devam eden isyanları bastırmak için 659'dan itibaren Muâviye b. Hudeyc komutanlığında ordu göndermiştir. Hudeyc, Kayrevan'a 12 km mesafedeki Karh Dağı eteğine ordu için karargâh kurmuş, 2-3 yıl uğraşıp bölgedeki isyanları bastırarak asayişi sağlamıştır. 48-49 / 668-669'da Mesleme b. Muhalled Mısır valisi olunca da halife Muâviye'nin isteği ile (Amr ibnü'l-Âs'ın yeğeni) Utbe b. Nâfi emirliğinde bölgede yeni fetih faaliyetleri yapılmıştır. Bu sırada Hudeyc, Kayrevan üzerine gitmeden önce, Sûse liman şehri, Celula ve Bizerte gibi şehirleri fethetmiş ardından da Kayrevan ve civarı yeniden fethedilmiştir (bk, Nadir Özkuyumcu, "Muâviye b. Hudeyc", *DİA,* XXX, 2005, s.334-335; Çubukçu, "Mesleme b. Muhalled", *DİA,* XXIX, s.319-320)].

[346] *Ibn Athir,* III, p.387; Fagman's transl., p.19.

Creswell'in anlattıklarından ilk mihrabın 668-671 yılları arasında caminin ilk inşası sırasında veya Ukbe'nin İfrîkıyye'ye ikinci geldiği (680-83) sırada, yahutta 702-703 yıllarında Hassan b. Nu'mân'ın camiyi yeni baştan inşa ettiği sırada yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Creswell caminin (709'dan önce) birkaç defa inşa edildiğini anlatırken mihrap konusundan da bahsetmiş ancak mihrap unsurunun detaylarına girmemiş ve 670-703 yılları arasında Kayrevan Ulucamii'nde bir mihrap bulunduğunu açıkça söylememiştir. Bu tavrı, onun "İslâm mimarisine ilk niş mihrabın Medine'de 709'da girdiği" şeklindeki iddiasıyla ilişkilendirilebilir[347].

Halife Muâviye'nin Berberiler ve Kusayla'ya karşı yaşanan mağlubiyetlerden dolayı) Ukbe'yi azledip yerine Ebü'l-Muhacir'i tayin ettiği, Ebü'l-Muhacir'in İfrıkiyye'de neler yaptığı, Ukbe'nin bu azledilme olayından sonra neler yaptığı, Muâviye'nin ölümünden sonra Ukbe'nin kendini Halife Yezîd'e tekrardan İfrîkıyye sorumlusu olarak tayin ettirdiği ve oraya gidince neler yaptığı ve Kusayla ile yapılan mücadelede Ukbe ile birçok askerinin 683'te öldürüldüğü belirtilmiştir.

Yezîd'in ölümünden sonra Şam'da ortaya çıkan belirsizlik ve karmaşa sebebiyle Afrika ile ilgilenilemediği, Abdülmelik'in ancak 688'de Züheyr'i kuvvetli bir ordu ile İfrîkıyye'ye tekrar gönderdiği, Züheyr'in bu defa Kusayla'ya galip geldiği, ancak ardından Afrikaya kuvvetli destek ordusu gönderen Bizans / Grek güçlerine (Kartaca'da) mağlup olduğu, 697'den itibaren Kartaca'nın birkaç defa Müslümanlarla Bizans arasında el değiştirdiği Abdülmelik'in zamanında Hassân b. Nu'mân'ın [el-Gassânî] 703'te caminin, mihrabı dışında her tarafını yıktırıp yeniden yaptırdığı, Kartaca'daki bir kiliseden de 2 tane kırmızı renkli sütunu getirip mihrabın iki yanına koyduğu, Ramazan 703'te caminin yeniden açılışını yaptığı aktarılmıştır. Ancak Creswell'in, 710 civarında (Hassân b. Nu'man'dan sonra) İfrîkıyye valisi olan Mûsâ b. Numeyr'in denize kıyısı olan şehirlerden Tanca (Tangier) ile Sebte'yi (Ceuta) fethettiğinden hiç bahsetmediği, önceki Sebte idarecisi Kont Julianos'un, Vizigot kralı Rodrigo'ya kızgınlığından (ve onun kuzeyde Franklarla çarpışıyor olması hasebiyle savunması zayıf bırakılmış olan) İspanya üzerine yürümesi yönünde Mûsâ b. usayr'ı teşvik ettiği şeklindeki haberlerden de[348] hiç bahsetmeden, direkt olarak Hişâm bn Abdülmelik zamanında Kayrevan valisi olan Bişr b. Safvân'ın camide yaptığı genişletmeler konusundaki bilgileri aktardığı dikkat çekmektedir.

[347] Bu ilk mihrab iddiası K76- İslam'da İlk Mihrab konusunda (BÇ, s.812-820) ele alınmıştır.
[348] İ. Hakkı Atçeken, "Târık b. Ziyad", *DİA*, XXXX, 2011, s.24-25; D.Dursun, "Afrika", *DİA*, I, 1988, s.413.

El-Bekrî'nin "Abbâsîler döneminde İfrîkıyye valisi olan Yezîd b. Hâtim'in de mihrab hariç diğer bütün yerleri 175 / 773-4'te yeni baştan yaptığını yazdığı, 799 isyanlarında İbrâhim b. Ağleb'in faaliyetleri ve sonraki gelişmeler ile onun 184 / 800'de Afrika valisi olduktan sonra Abbâsîyye şehrini kurup, Kayrevan'daki dârü'l-imâreyi yıktırdığı ve idare merkezini Abbâsîyye'ye taşıdığı hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.

Caminin 198 cm genişliğindeki mihrabının üst kısmında (6.5 x.1.7m'lik bir alan içinde) 139 adet tüm ve 16 adet parça halinde görülen Luster çinilerinin hangi tarihte yapılmış olacağı konusunda Saladin, Migeon, Van de Put, Kühnel , Diez, Velasquez Bosco ve, Rivoira, Butler, Gallois ve Marçais gibi araştırmacılar arasında uzun tartışmalar yapıldığını, en sonunda Marçais'in bu çiniler hakkında daha erken tarihli olan İbni Naji'nin (Abu Bakr Atiq b. Khalaf at-Tujibu'yu -ö.1031- kaynak gösteren) eserinde bilgi bulunduğunu keşfedince, bu çinilerin Emir Ebu İbrahim Ahmed (856-863) tarafından Bağdattan getirtildiği konusunda mutabak sağlandığı belirtilmiştir.

El-Bekrî'nin Kayrevan Camii'ne mihrab önü kubbesi ile avluya yakın kuzey kubbesini II. İbrâhim'in (ö.902) yaptırdığını yazmasına karşılık, Creswell'in mihrabın önündeki ve kuzeydeki (kaval) kubbenin daha sonradan yapıldığını, Marçais'in ise önce mihrap önü kubbesinin II. İbrâhim tarafından, daha sonradan da kuzeydekinin (öncekinden kopya edilerek) yapıldığını iddia ettikleri belirtilmiştir.

Creswell, 836'da birinci Ziyâdetullah'ın da Kayrevan Ulucamii'ni yıkarak yeni baştan yaptırırken halkın (Ukbe'nin yaptığına inanılan) mihrabın yıkılmasına karşı çıkması üzerine mimarın da eski mihrabı yıkmayıp, yeni mihrabı ön tarafa (eskisini çepeçevre içine alıp gizleyecek şekilde) yaptığı, halkın da bunu kabul ettiğini aktarmıştır. Türkçe'de bu konuya hasredilen *DİA*, "Sîdî Ukbe Camii" (XXXVII, s. 149) maddesinde ise (Kayrevan Ulucamii hakkında en önemli kaynaklardan birisi kabul edilen el-Bekrî'nin *El-Mu'cem* isimli eseri gösterilmemiş ve bu sebeple olsa gerek ki "I. Ziyâdetullah'ın 836'da camiyi yeni baştan yaparken mihrabını da yıktırdığı" iddia edilmiştir. Ancak aynı makalede kaynak gösterilen Creswell'in *A Short Account of EMA* (1989) kitabında el-Bekrî yoluyla (yukarıda zikredildiği gibi) "Ziyâdetullah'ın 836'da mihrabı yıktırmadığı" belirtilmiştir. Nadir Özkuyumcu tarafından hazırlanan "Kayrevan*" (DİA,* XXV, s.88-90) makalesinde *El-Mu'cem* kaynak gösterilmiş, fakat Sidi Ukbe Camii ismi altında Sûse Ulucamii'nin bir fotoğrafı kullanılmıştır (s.89). Bu hata, Kadir Pektaş'ın

Sûse Ulucamii" *(DİA*, XXXVII, s.575) makalesinde aynı görselin doğru şekilde Sûse Ulucamii'nin fotoğrafı olarak kullanılmasıyla teyit edilmiştir.

Türkiye'de Creswell'in eserleri kaynak gösterilirken yapılan hatalara diğer bir örnekte "Sidi Ukbe Camii" (*DİA*, XXXVII, s.149-151) maddesinde[349]* "K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture,* Cairo 1989, s.315-330" isimli yayının kaynak gösterilmesi sırasında karşımıza çıkmıştır. Yaptığımız inceleme, kaynak gösterimi sırasında 1- "Aldershot [UK] 1989" baskısının "Kahire 1989" baskısı olarak gösterilmesi, 2- K.A.C. Creswell ve James W. Allan şeklinde iki yazarlı olan kitabın (bk, BÇ, Res.38, s.72) sadece tek yazarlı (K.A.C. Creswell) olarak gösterildiğini belirlemiştir (dfbi bk, BÇ, s. 20-21) [350].

Ebû İbrâhim Ahmed'in de 862-863'te caminin yeniden yapımı sırasında da ön tarafa yapılmış olan yeni mihrabın ön cephesini düz, iç kısımlarını da içindeki motifler arasında çeşitli oyuk ve delikler bulunan mermer plakalarla kaplanarak eski mihrabın arkada olduğunun bilinmesinin sağlandığı, Ebu İbrâhim Ahmed'in ayrıca çok güzel bir de ahşap minber ve perde (paravan) da yaptırdığı, Saladin'in de Fransız işgali zamanında minberin bazı parçalarının çalındığını yazdığı da nakledilmiştir.

Nadir Özkuyumcu yukarıda zikredilen *DİA,* "Kayrevan" makalesinde (s.89), [Kayrevan'ı yöneten] "Zîrî'lerin son yıllarında (972-1057) uzun süre Benî Hilâl tarafından kuşatma altında tutulduğu ve Zîrî Emîri Muiz b. Bâdîs'in sonunda (1057) Mehdiyye'ye gittiği" şeklinde tarihi bir olay kapalı bir şekilde verilmiştir.

Bu olayın Creswell tarafından aktarılan versiyonuna göre ise; Fâtımî Halifesi Mu'izz'in (967-975) Kayrevan Camiinin kıblesi bozuk mihrabını düzeltmeye çalışması, Fâtımî Halifesi el-Mustansır-Billâh adına 1016'ya kadar vali olan el-Mu'izz b. Badis'in camiye ahşap bir maksûre yaptırdığı, Vali el-Mu'izz b. Badis'in 30 yıl hizmetten sonra Fâtımîleri bırakıp Abbâsî halifesine bağlanmasından sonra 'Fâtımî halifesinin teşvik ve maddi desteği ile bütün Afrika Bedevilerinin 446 / 1054-55'te Kayrevan'a saldırarak tüm ahaliyi katlettikleri, her şeyi yakıp yıktıkları' şeklinde pek duyulmamış ilginç bilgiler

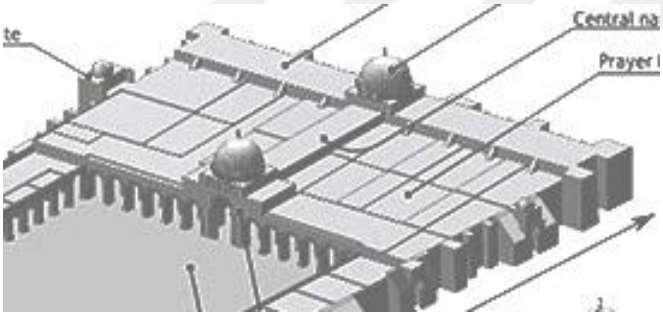
[349] Kadir Pektaş, "Sidî Ukbe Camii, *DİA*, XXXVII, 2009, s.149 *[yazar bu makalede Kayrevan Ulucamii ismi yerine Tunus'ta daha yaygın olarak kullanılan "Sîdî Ukbe Camii" ismini kullanmıştır].

[350] ["The Great Mosque of Qairawan" konusu James W. Allan'ın güncelleyerek 1989'da yayımladığı *"A Short Account of EMA* kitabında s.315-330 arasında bulunmaktadır. K. Pektaş'ın bibliyografyasında Creswell referans gösterilirken ortaya konulmuş olan kitap ismi, baskı yılı ve sayfa numarasında yapılmış olan hatalar "Creswell'in yeterince bilinmemesi sonucu yapılan hatalar . . ." konusunda (BÇ, Giriş, s.20-21'de) bahsedilen sorunların bir belgesini teşkil etmektedir].

aktarılmış. Ayrıca 1294'te Hafsid hanedanından el-Mustansır-Billâh Ebû Hafs'ın camiye birçok bakım ve ilaveler yaptırdığı, Muhammed Murad Bey'in de 1244 / 1828-9'da camiyi tamir ettirdiği de nakledilmiştir.

Camiye hayatını tehlikeye atarak (kaçak) giren ilk Hıristiyanın 1727 tarihinde Thomas Shaw olduğu, 1881'de Fransızlar Kayrevan'ı işgal etmelerinin ardından Avrupalıların caminin içine girmelerine izni verdikleri, Kubbede, mihrapta ve tavanlarda görülen çiçek motiflerinin Suriye-Filistin hatta Kudüs kökenli akantus vb. motiflerin Helenistik ve Mezopotamya orijinli olduğu belirtilmiştir.

Kayrevan Camii'nin mihrap önündeki dışardan kaval görünümlü kubbesinin İslâm dünyasının Kusayru Amre, Hammâmü'ş-Şarrâk ve Sûse Ulucamii'nin kubbelerinden sonra dördüncü en eski kubbe olduğu, Ayrıca bu camide bulunan ve M864 yılına tarihlenen minberin belki de İslâm'ın en eski tarihli ahşap işi (kündekârî) minberi olduğuna da dikkat çekilmiştir.

Fg.79

Fg. 80[351]

Fg. 79 Kayrevan Ulucamii'nin avlu cephe kubbesi ile mihrab önü kubbesinin dışardan görünüşü
Fg. 80 Kayrevan Camii'nin Luster çinili mihrabı, ahşap tekerlekli minber ve ahşap perdesi

[351] Fg.79,80: http: / / en.wikipedia.org / wiki / Uqba_ibn_Nafi (01.05.2016).

08- KUDÜS'TE İLK MESCİD VE SONRAKİ AKSÂ CAMİLERİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 08- Kudüs'te İlk Mescid ve Sonraki Aksâ Camileri
b-Bulunduğu Yer	: Kudüs, Filistin
c-İlk İnşa Tarihi	: 16 veya 18 / 637 veya 639
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescid
e-Bânisi	: Hz. Ömer
f-İlk Mimarı / Ustaları	: Hz. Ömer ve Arkadaşları
g-Sonraki Mimarı / Ustaları	: Bilinmiyor
h-Tamirleri, Yeniden Yapımı	: 705-715: (Emevî) Abdülmelik + I. Velîd, 775: (Abbâsî) el-Me'mûn, 1026: (Fâtımî) Ez-Zâhir
i-Mimari Özellikleri	: (715'ten sonra) transept planlı
j-Geçmişte başka maksatla kullanımı: 1100-1187 Haçlı-Şövalye merkezi	
k-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen cami

KUDÜS'TE İLK MESCİD VE SONRAKİ AKSÂ CAMİLERİ

Titus Kuşatmasından Sonra Beytülmakdis'in Tarihi [352]

"…[67-69'daki ilk Yahudi başkaldırısını takiben] 70 yılında Roma generali Titus'un, Kudüs şehrini ele geçirerek özellikle Beytülmakdis (Temple Area) denilen Kutsal alanda [m.ö.~967-928 arasında yapılmış olan ve ~565'de Babillilerin yıktığı ilk Süleyman mabedinin yerine Büyük Yahudi Kralı Herod'un m.ö.18 yılında yaptırdığı] II. Mâbed yapısı [Res.202-203] ve merkezindeki 'Kutsalların Kutsalı' [Holly of the Hollies] kısmı ile şehrin Herod surlarını da yerle bir edip yıkmış[353] [ve Yahudileri Kudüs'ten sürgün etmiş]. [Roma imparatoru] Hadrian m.s.131'de Suriye'ye giderken Kudüs'e uğradığında burayı bir Roma koloni şehri olarak yeni baştan inşa etme kararı aldı (2 yıl boyunca inşa-imar faaliyetleri devam etti) ve adını da Aelia Capitolina olarak değiştirdi. Ayrıca burayı Roma putperestlik merkezi yapmak için Roma tanrıları adına bir de tapınak inşa etmek istedi. Yahudiler, bu durumu 'Beytülmakdis'in kirletilmesi' olarak

[352] [Creswell, Kudüs'teki ilk Ömer Mescidi ve 705-715 tarihli (ikinci) Mescid-i Aksâ yapısı konusuna başlamadan önce, İsrailoğullarının Kudüs şehrindeki ikametleri sırasında meydana gelmiş olan siyasî / dinî olaylar ile m.s.70-637 arasında (Batılı kaynaklardan): Beytülmakdis alanındaki Roma Jupiter Tapınağı, Jüstinyen'in (Virjin Mary) Kilisesi, Muallak Taşının pagan ve Yahudi dönemi tarihi ile Roma-Yahudi ilişkileri, Herod'un II. Mâbedi yaptırması (m.ö.18), Titus'un 70'de yıkması, Kudüs'ün 330-613 arasındaki Hıristiyanlık dönemindeki Yahudi-Hıristiyan ilişkileri hakkında iç içe girerek karmakarışık hâle gelmiş olayların kendince bir tanıtımını yapacağını belirterek başlamıştır. Ancak 613 ve 628 de vuku bulan iki savaşta Hıristiyanlara karşı ateşperest Sâsânî-Yahudi işbirliğine değinmemiş, fakat "Hıristiyanların Yahudilere II. Mabedi yeniden yapmalarına izin vermediklerini" aktarmıştır. Creswell'in değinmediği bazı önemli olaylar hakkında ilave açıklamalar konu içinde dip notlarda ve Sonuç Notları kısmında verilmiştir].

[353] Malalas, "Cronographia, Magne; Parologia", *Series Greca*, XCVII, col.421; Bonn ed., p.279.

yorumlayıp itiraz ettiler ve Bar Cochba liderliğinde şehirde isyan çıkartıp kontrolü ele alarak 2 yıl kadar şehri ellerinde tutmayı başardılar. Hadrian'ın bu alana tapınağını yaptığı net olarak belli değildir.

Bar Cochba liderliğindeki [ikinci Yahudi] başkaldırısı, 135'te Hadrian'ın Roma askerlerince kanlı olarak bastırıldı [Yahudiler yine Kudüsten çıkarılarak şehre girmeleri yasaklandı]. Hadrian'ın; 'Yahudi mabedini tamamen yıktım' (s.29, dn.4)[354] şeklindeki sözlerinin [Titus'un 70'teki yıktığı Herod'un II. Mâbedini yeniden canlandırmak adına] belki Bar Cochba'nın geçici olarak yaptığı bir binayı kastettiği belirtilmiştir.

III. yüzyılda yaşamış olan Dion Cassios ise: *Hadrian'ın, önceden yapmayı tasarlayıp isyan sebebiyle yapamadığı 'Tanrının Tapınağı' yerine bu defa Roma tanrısı Zeus'a (Jupiter'e) adanmış bir tapınak yaptırdı'* demiş. Fakat başka bir tarihçi veya Kudüs'ü ziyaret etmiş herhangi birisi (örneğin) Hadrian'ın yaptırdığı eserlerin listesini veren Malalas (veya Antakyalı John) ve Paschal Chronicle bu Jupiter tapınağından hiç bahsetmemiştir. Dion Cassios'un döneminde yaşamış ve resmi kayıtlara ulaşma imkânına sahip olan, (Vincetn and Abel'in özetleyerek notlarından aktardığı) bir senatörün de; '*Hadrian'ın tapınağı değil, Aelia şehrini yeniden inşa etmeyi tasarladığından'* bahsetmiş olması önemlidir. IV. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olan Eusebius ve IV. yüzyılın sonunda yaşamış olan Epiphanius da, Hadrian'ın Aelia şehrini yeni baştan yapma planı ve çalışmalarından bahsetmekle beraber bir de tapınak yaptırdığından hiç bahsetmezler.

Birçok Avrupalı sanat tarihçi, (Dion Cassios'un yazdığı gibi) bu alana Hadrian'ın Jupiter adına bir tapınak yaptırdığı fikrini kabul etmez. Hadrian'ın Beytülmakdis alanına yaptırdığı [tartışmalı] Jupiter Tapınağı'ndan sonra Hıristiyanların bu alana (325'ten itibaren şehrin Hıristiyanlaşmasının ardından) 'Justinien Kilisesi' adıyla bilinen başka herhangi bir mâbed yaptırmadıkları açıktır…" şeklinde yorumlar yapılarak bunu ortaya koyan deliller sıralanmış.

"303'te kilisenin şiddetli düşmanlarından olan Maximin, Hıristiyanlığa karşı ciddi bir gayret gösterdi. Maximin, yıkılmış durumda olan her kutsal mekânın tamir edilerek, her şehre, her kutsal alana, Roma tanrıları için tapınaklar yapılmasını, heykeller dikilmesini emretti" şeklinde Eusebius'un yazdıkları aktarılmış. Sonra da; "…Yukarıdaki

[354] "Lewin, *Archeologiea*, XLI, p.137 yoluyla Paschal Chronicle" denilmiş.

olayın üzerinden fazla geçmeden (333'te) şehre gelen meşhur Bordeaux Hacısı, Temple alanını ziyareti sırasında büyük / önemli bir kayadan bahsederek: 'yapı ustalarının inşaatlarda kullanmayı reddettiği büyük kaya, köşenin başı ve (burada) büyük bir yer altı su deposu bulunuyor ve yapının kendi (haziresi) içinde Süleyman'ın yaptırdığı Mâbed'in içinde Hadrian'ın 2 heykeli bulunuyor, bu heykellere fazla uzak olmayan bir mesafede de Yahudilerin yılda bir defa gelip yağ sürerek sıvazlayıp, ağlayarak elbiselerini yırtarak ayrıldıkları delikli kaya (lapis pertusus) [muallak taşı] var' şeklinde yazmış. Bordeaux Hacısı'nın bu yazdıklarında bahsi geçen delikli kayanın Arapların 'Sahre' dedikleri (artık kubbenin altına aldıkları 'muallak kayası' olarak bilinen ve aşağıdaki mağara ile haberleşmek için üst tarafından delinmiş olan) kayadan başka bir şey olamaz diyenler olmuştur …" şeklinde rivayetler aktarılmış (s.30).

"…Her ne kadar Kudüs şehri, Yahudiler için Hadrian zamanından beri yaşama-yerleşme yeri olarak yasaklanmış bölge olsa da Bordeaux Hacısı'nın bu anlattıklarında yanlış bir şey yok, çünkü Yahudilere yılda bir defa Kudüs'e girerek Mâbed / Temple alanını ziyaret edip 'Lamentasyon' (Tevrat'tan ayin-metin pasajları) okuyarak ibadet etmelerine izin verildiği biliniyor. Ayrıca IV. yüzyılın son çeyreğinde yaşamış olan Nazianzus'un Gregory'si[355] ve Jerome de[356] (dn.12) Yahudilerin bu yıllık ziyaretleri hakkında (benzer) detaylı anlatımlar yapmışlardır. Bunlardan dolayı Hadrian'ın Yahudileri Kudüs'ten sürgün ettiği 135 yılı ile 333'te Bordeaux Hacısı'nın anlattıkları arasında bir boşluk olmadan [çok şey değişmeden] devam etmiş olması olağandır.

438 yılında (daha sonra Nisibis bişopu olan) Nestri Barsauma'nın; 'Yahudilerin yılda bir kez Tapınak bölgesine gelip ağladıklarını' ve 'Tapınağın boynuzu, şeytanın Tanrımızı koyduğu yerde' ibaresi de şüphesiz Eucherius'un bahsettiği Mâbed'in tepesindeki aydınlık kulesi (pinnacle) olmalı (v.I, pt.I, s.31, dn.2). Eucherius 440'ta Temple alanını ziyaret etmiş. Temple'den: 'Şehrin doğu duvarına yakın olan aşağı kısımda çok mükemmel bir şekilde inşa edilmiş, [önceden çok muhteşem bir yapı olması hasebiyle] ama çoğunluğu temellerine kadar yıkılmış durumda ancak duvarlardan birisinin en üstünde aydınlık kulesi hâlâ ayakta duruyor' şeklinde bahsetmiş (s.31, dn.4). Yine Placentia'dan gelmiş olan (Antonius olarak bilinen) isimsiz hacı da 570 yılı civarında 'Temple alanının Hıristiyanların şehirde hâkim olduğu

[355] *Orat.vi.de* pace (Paris ed. 1778), I, p.191. Burada Gregory: "Kudüs'te Temple alanının tanınmayacak şekilde olduğunu ve Yahudilerin yılda sadece 1 gün ancak buraya kadar girmelerine izin verildiğini" belirtir (Gregory'nin ölümü 389).
[356] Migne, "Patrologia", *series Latina,* XXV, col 1354; quoted by de Vogue & Schürer, "Gesschichte des judischen", *Volkes,* 3th Aufl., I pp.703-4; English trans., I.pp 699-703.

dönemde (V. yüzyıla kadar) bakımsız hâlde bırakıldığını' yazar. Hatta 939'da Eutychius üzerine basarak; 'Bu alana Hıristiyanların özellikle hiçbir şey inşa etmediklerini çünkü tanrımız kutsal İncil'de: *Dinleyin, sizin eviniz harap hâlde bırakılacak* ve *orada yıkılmamış taş üstünde taş bırakmayacağım* (s.31, dn.5) [357] şeklinde yazmış. Bu sebeple Hıristiyanlar bu alanda hiçbir kilise inşa etmemişler, öylece harap hâlde bırakmışlardır (sadece Jerome'nin gördüğünü yazdığı iki heykeli yıktıkları anlaşılıyor)…" cümleleriyle yazarın savunduğu görüşün delilleri ortaya konulmuş.

Araştırmacılar arasında "Gerçekten bu alan Halife Ömer'in gelişine kadar harabe hâlde mi bekledi?" sorusunun gündeme getirildiği belirtilerek; "…Araştırmacı-yazarların pek çoğu Justinian's Church of the Virjin'in bu alana inşa edildiğini yazar. Çoğunluğu da kilisenin güney cepheye, tam bugünkü Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu yer veya civarına yapılmış olduğunu iddia eder. Ancak 1853'te Tobler, 1888'de Reiss ve 1890'da da Gildemeister Eutychius'un ısrarla ve özellikle 'Hıristiyanlar, Temple alanına hiçbir şey inşa etmediler' şeklinde yazmış olmasından yola çıkarak 'Temple alanında Justinian'ın Virgin Mary Kilisesi yaptırdığını' savunanlara karşı ciddi sorgulamalar ortaya koyarak 'Justinian'ın bu kiliseyi yaptırmış olma ihtimalinin bulunduğunu ancak bunu Mâbed alanına değil de buraya yakın başka bir yere yaptırmış olabileceğini' söylemişler. Çünkü IX. yüzyılın başlarında yazılmış olan 'Commemoratorium de casis Dei' (dn.5) isimli hacıların rehber kitabında (Tapınak alanı Müslümanların elinde ve Aksâ Camii orada bulunduğu bir zamanda) Justinyen Kilisesi'nden bahsediliyor (s.32, dn.6). Bu da Justinyen'in Virgin Mary Kilisesi'nin, Beytülmakdis (Tapınak / Temple) alanında değil ama oraya yakın bir yerde olduğunun bir başka belgesidir. (s.32)

Bunlara ilave olarak o zamandan bize ulaşmış olan iki ayrı yazılı kaynak daha var. Birisi Procopius, diğeri Cyril of Scyhopolis. İkisi de Justinyen Kilisesi'nin Kudüs'teki en yüksek noktaya yapıldığını belirterek bunun sebebini de 'Şehrin doğu kısmına, oradaki boşluğu doldurmak [ihtiyacı karşılamak] için çok büyük bir kilise yapmak gerekiyordu' şeklinde yazmışlar. Yani bundan anlaşıldığına göre o kilise batıdan doğuya doğru uzanıyormuş. Hâlbuki Aksâ Camii, kuzeyden güneye uzanıyor. Bundan dolayı 1898'de Clermont-Ganneau şöyle bir sonuca vararak: 'Justinyen Kilisesi (şehrin) Tyropoeon vadisine bakan, doğu cephesine, şu anda Yahudi bölgesi olan tepede bir

[357] Pocock's ed.(Oxon, 1658, II, pp.288-289, ve Mathew XXIV, 2 ve Luke XIX, 44) [Türkçe kaynaklarda bu ayet Matta, 24 / 2 olarak gösterilmiştir bk, Ö.F. Harman, "Kudüs", *DİA*, XXVI, s.325].

yere yapılmış olmalıdır' demişler (s.32, dn.9)[358].

Bunlardan daha da önemlisi Vincent ve Abel [Fathers L.H. Vincent and F.M. Abel] tam da Clermont-Ganneau'nun tarif ettiği bu alanda Justiniyen'in (Virgin Mary) bazilikasından kalma olduğuna inandıkları temel kalıntılarını bulduklarını yayınlarında ortaya koydular[359] Hatta Piere Vincent buldukları bu temel kalıntılardan yola çıkarak 1925'de bazilikanın planını dahi çıkartmıştır (bk, c.1, bl.1, s.109, Fig. 43. BÇ, K 14, s.270 Fg.168). Ancak sonraki yıllarda bu temel kalıntıları buraya yapılan büyük bir Yahudi hastanesinin altında kaldığı için kaybedilmiştir (s.32, dn.10) …" denilmiş.

Son kısımda da: "Bu konuda şunu emin olarak söyleyebiliriz ki; Kudüs, Halife Ömer'e 17 / 638'de teslim olduğunda, (Harem-i Şerîf olmadan önce) Mâbed alanı tamamen terk edilmiş, harabe ve üzerine bir şey inşa edilmemiş bir hâlde idi." denilerek konu sonlandırılmış.

İlk Aksâ Camii *[ve Kudüs Beytülmakdis Alanı Hakkındaki İddialar]*

Bu konuda yazarın kendi görüş ve analizleri olarak;"…Erken dönem İslâm âlimi ve yazarlarının kaynaklarında Kudüs'te [Müslümanlarca Beytülmakdis (Harem-i Şerîf) olarak bilinen] Süleyman'ın Mâbedi'nin bulunduğu alanda, 'Ömer Mescidi' veya cami olarak başka bir İslâm yapısının varlığından bahsedilmez. Ya'kūbî (ö.268 / 874), İbn Fakih (ö.290 / 903) gibi daha erken tarihlere ait Harem-i Şerîf'i anlatan kaynaklarda da Halife Ömer'in buraya bir yapı / cami yaptığından bahseden olmamış.

Sadece Mukaddesî[360] (ö.375 / 985), bu konuyla ilgili bir şeylerden bahsediyor ancak o da Aksâ Camii'ni Abdülmelik'in yaptırdığı yazmış (s.32, dn.13)[361]. Halife Ömer'in bu alana bir cami yaptığı / yaptırdığı konusundan bahseden en erken tarihli kişi Eutychius'tur (ö.939). Onun yazdıkları da pek çok efsaneyle doludur.

Eutychius; '*Temple alanı, [627-28 savaşını Bizans'ın kazanmasının ardından] Hıristiyanlarca Yahudileri kızdırmak için [613-628 arası yaptıklarının intikamı olarak] Kudüs'ün çöplük ve pisliklerinin döküldüğü yer yapılmıştı. Ömer ve arkadaşlarının o alana götürülmelerinin ardından onlar, o alanı her şeyin üzerini kapatacak kadar yığılmış olan pisliklerden kutsal kayayı açığa çıkaracak şekilde temizlediler ve önüne*

[358] *Recueil d'archeologie orientale*, II, [Paris] pp.150-54 & III, pp.55-57.
[359] Fathers L.H. Vincent & F.M. Abel (Vincent & Abel, *Jerusalem,* II, p.913-19).
[360] P.171; G.Le Strange's transl., Palestinian Pilgrims' Text Socy., III, pp.47-8.
[361] P.168, Le Stranges's transl., *age*., & p.41; *Palestine under*., p.98.

de bir cami yaptılar' (s.31 ve 32, dn.14)[362] şeklinde anlatmış. Eutychius'ta geçen yukarıdaki bilgiyi İslâmî kaynaklarda ilk defa özetlenmiş olarak el-Bekrî'de (ö.1091)[363] ve İbn Hubeys'te (ö.1188) görüyoruz. Daha sonra da (bu bilginin) tamamı Cemaleddin Ahmed'in 752 / 1351'de yazdığı 'Muthir al-Ghiran'[364] isimli eserde nakledilmiş. Modern yazarlar da bu konuyu ilk defa olarak Cemaleddin Ahmed'in eserinde görmüşlerdir. Ondan da Süyûtî (875 / 1470) ve Mucir ed-Din (dn.4) aynen kopya etmişler. Epeyce geç olsa da modern yazarlar, bu konuyu Mucir ed-Din'in eserinden öğrenmişlerdir. Makrîzî'nin de [1364-1442] konudan haberdar olduğu biliniyor (dn.5)[365].

Gildemeister'i haklı olarak 'Anlatılan bu hikâyeler (tarihî değeri ne olursa olsun) Temple alanında tam (dört başı mamur) olarak inşa edilmiş bir yapının bulunmadığı' şeklinde erken dönem Müslüman yazarlara da ulaşmadığını kesin olarak ortaya koymuştur' şeklinde bir sonuca ulaştırmış olması önemlidir…" (s.33, dn.6 ve 8) denildikten sonra yazarın, "bu müzakerelere burada yer vermekle Beytülmakdis alanının [Hz.] Ömer'in ulaştığı zamana kadar boş ve terk edilmiş (atıl) durumda olduğunu (dn.8)[366] ortaya koymaya çalıştığı" belirtilmiş.

Hz. Ömer'in Beytülmakdis'te bir mescid yaptığı efsanesinin nasıl ve ne sebeple ortaya çıkmış olabileceği konusunu ortaya çıkartmak için "Peki bu efsane nasıl ortaya çıkmış (yayılmış) olabilir?" denilerek konuyla ilgili çok daha önceki tarihlere bakılıp Hıristiyan dünyası ile Müslümanlar arasında yaşanmış olaylara dikkat çekilerek bazı kültürel ve dinî konuları gündeme taşınmış. Örneğin "Anastasis" veya "the Curch of Resurrection" (Yeniden Diriliş) denilen kilise, Arapça konuşan Doğu Hıristiyanlarınca

[362] Pocock ed., II. pp.284-9; Cheiko's ed. in the Corpus Scriptor, *Christian, Oriental, Scriptores Arabici, series* III, Vol VII, pp.17-18; Latin Trans. İn Migne's, "Patrologia", ser. Greca CXI. cols. 1099-1100; extract transl. by Gildemeister, *Z D P.V.*, III, pp.4-5 & by Stewart in P.P T.S. XI (a), pp.66-7; Elias of Nisibis de "Ömer, Süleyman Mabedi'nin bulunduğu alana bir cami yaptı" der. Delaporte's trans. p.83; [ayrıca Rafi Grafmann & Myriam Rosen, "Two Great Syrian Umayyad Mosques, Jarusalem & Damascus", *Muqarnas* V16, s.1, 1999'de bu konuyla ilgili güncel bir araştırma yayımlamıştır].

[363] Dn.15; Wüstenfeld's ed., p.599; [asıl adı Ebû Ubeyde el-Bekrî'dir. Endülüslü coğrafyacıdır. bk, Mehmet Özdemir, "Ebu Ubeyde el-Bekri", *DİA.* X, 1994, s.247-248].

[364] S.33, dn.2, The First Muthir; Jamal ad-Din Ahmad, Muthir al-Ghiran (First Muthir),v.I, pt.I, p.124), Paris *MS.*, Bibl. Nat. ancient finds, nos. 716, 841 & 842; Arabic text in *J.R.A.S.,* n.s.XIX, pp.300-302; Engl transl. Le Strange's text, in the *J.R.A.S.,* n.s., XIX, p.302.

[365] Khitat II, p.492, II. 20-22; Wüstenfeld, Geschichte der Copten, p.21, trans. p.52 (yoluyla).

[366] S.33.dn.8: *History of Hercalius*, F. Macler's transl., pp.102-3, Caetani, age., III, pp.941-2. Ayrıca Müslümanlar savşasız Kudüs'ü teslim aldıklarında Hıristiyanlarla yapılan anlaşma da [627-28 rövanş savaşında yine Bizans'a karşı Sasanîleri desteklemiş ve kaybetmiş olan Yahudileri bu defa da Hıristiyanlar şehre sokmamışlar ve Kutsal Kaya'larının bulunduğu alanı da şehrin çöplük alanı hâline çevirdikleri için olsa gerek] Hıristiyanlar Yahudilerin Kudüs şehir merkezine girememelerini şart koşmuşlardı (bk, *Taberî,* I, pp.2305-6; Lane-Poole, "Proc. Of the Roy." *Irish Academy*, XXIV, Sect., C, p.223 yoluyla).; Butler, *The Treaty of Misr in Tabarî*, pp.35-6.; Ayrıca, Gaonate of Daniel b. Azarya'nın döneminde (1051-62) Kudüs Rabbiliğinin yazdığı bir mektupta "bu kuralın çok sıkı uygulanmadığı" nakledilmiştir (bk, Jacob Mann, *The Jews in Egypt & in Palestine under the Fatımid Caliphs*, I, pp.43-5).

Arapçada “Kanisat el-Kıyâme” olarak adlandırılır. Kıyâme; Arapçada Anastasis veya Resurrection= “Yeniden Diriliş” karşılığı kullanılan kelimedir. Eski dönem Müslümanları kıyâme kelimesini kasıtlı olarak “Dunghill” (pislik yığını tepesi / gübre yığılı tepe) anlamına gelen “Qamama” olarak kullanmışlardır. Bu davranış tarihte savaş kazanan ortadoğu milletleri için yaygın ve normal görülen bir şeydi (dn.7)[367]. Müslümanlar bu alandan bu isimle bahsettikleri için o zamanın Hıristiyanları da yukarıda anlattıkları efsaneyi uydurarak o alanda bir Müslüman mâbedi bulunmasından dolayı orasının ‘bir pislik tepesi’ olduğunu göstermeye (ima etmeye) çalışmış olamazlar mı?.

Sebeos, Kudüs’ün fethi konusunda en eski tarihli ve olayın çağdaşı bir kişidir[368]. Kudüs’ün fethi sırasında yaşananlarla ilgili anlattığı; ‘Kudüs’ün fethinin hemen arkasından[369] Yahudiler Mâbed alanındaki ‘*Kutsalların en kutsalı’* olarak adlandırdıkları kayayı (pislik-çöp yığınlarının altından) bulup ortaya çıkararak oraya kendileri için alelacele bir mâbed yaptılar ama Muhammedîler bunu engelleyerek burasına *Musallâ* (Namazgâh) ismini verdiler’ (s.33, dn.8) şeklinde yaşanmış ilginç olaylardan da bahsetmiştir ancak bu alanda bir cami yapıldığından bahsetmemiştir, sadece bu alanda bir Arap liderinin namaz kıldığını yazmıştır. Theopanes (751-818), Elias of Nibilis (ö.1046), Michael the Syrian (Ya‘kūbî patriği 1166-1199) ve Bar Hebraeus (ö.1286) gibi yazarların hepsi de orada bir bina yapılmış olduğundan kesinlikle bahsederler. Önceki yazar (Theopanes) ayrıca sene 6135’te (Alexander sistemi = 643 / 22 / 23) ‘Halife Ömer, Kudüs Tapınağı’nı tamire başladı.’ Michael of Syrian ise: ‘Grek takvimine göre 951’de (18 / 640) orada bir cami yapıldı’ (s.34, dn.12)[370] demiştir.

Bu ikisi o zamanda meydana geldiği anlatılan bir efsaneyi de naklederler. Efsaneye göre Halife Ömer her defasında binayı dikmeye çalışmış ama bina çökmüş. Bu durumun sebebini bir Yahudi, Halife Ömer’e: ‘Ancak Zeytin Dağı’nın zirvesindeki haç yıkılmadığı müddetçe bu yapı ayakta durmayacak’ diyerek izah etmiş ve Zeytin Dağı’nın tepesindeki ve diğer yerlerdeki haçlar kırılmış. Caetani, Theopanes’in Kudüs’ün fethi için verdiği tarihlerin, artık kesin olarak bildiğimiz bu olayın gerçekleştiği tarihten 2 yıl geride olmasından dolayı onun anlattıklarına tam olarak güvenmez.

---

[367] Bunun tarihteki örnekleri için bk, Le Strange, *age*., p.202; Vincent and Abel, *Jerusalem,* II, pp.218.
[368] S.33, dn.8; *History of Heraklius,* F.Macler’s transl., pp.103.
[369] F.Macler’s trans. (İbid:*History of Hercalius*),; Caetani*, age.,* III, pp.941-2’de; Taberî (I, pp. 2305-6) yoluyla Lane Pole, Proc., of the Roy. Irish Academy, XXIV vd.’de “Yahudilerin [627-8] rövanş savaşı akabinde şehre girmesinin Hıristiyanlar tarafından yasaklandığı yazılı olduğu için biliniyor” denilmiş.
[370] Dn.12: *Elias of Nisilis,* H15 / Grek yılı 948’de “Ömer Kudüs’e girince oraya bir mescid yaptı” demiştir (Chalot’s transl., II, p.423-5).

Yukarıdaki Hıristiyan kaynaklardan aktarılanlar, bu konuda Müslüman kaynaklarda bir şey söylenmemiş olması sebebiyle yeterli görülmeyebilir. Theopanes'in verdiği tarih yanlış olsa da onun anlattığına uygun düşen Halife Ömer'in bu alanda Kur'ân'da bahsedilen âyete uyması için (s.33, dn.13) [371] bir cami / mescid yapmış olduğundan şüphe yok.

Kaldı ki bu durum Kudüs'ü 670'te ziyaret etmiş olan (Hıristiyan Hacı) Arculf'un da; 'bir zamanlar mükemmelce yapılmış olan tapınağın[372] batı duvarına dayanacak şekilde haç karşıtları (Saracens) oradaki yapı kalıntılarını, plakaları, kirişleri kullanarak (s.34, dn.1)[373] kaba, derme çatma bir şekilde dört köşeli (quadrangular) ve üç bin kişiyi içine aldığı söylenen bir ibadethane yapmışlar' (s.34, dn.2)[374] şeklinde anlattıkları Hz. Ömer'in bu alanda üzeri ahşap malzeme ile örtülü ilkel bir cami yaptığı konusunda şüpheleri ortadan kaldırıyor [375] . Ancak bunun H18'de mi yoksa 20-21'de mi yapıldığından emin değiliz.

Bu durumu Mukaddesî'nin de; 'Ömer'in yaptığı yapının büyük mihrabı, kayanın tam karşısına gelecek yere konmuştu' (s.34, dn.3)[376] şeklinde yazması ile de teyit edilmektedir. Mukaddesî'nin bu anlatımının doğru olduğu Kudüs'ün şehir yerleşim (1863 tarihli *Ordnance Plan by Wilson and Warren*'ın)[377] planında da gösterildiği gibi, [İlk Ömer Camii'nin] ilk mihrabından kuzeye doğru dikey bir çizgi çekildiğinde, bu çizginin Sahre'nin [Muallak kayası'nın] tam üzerinden geçiyor olmasından

[371] [Creswell buradaki "Kur'ân'da bahsedilen âyete uyması için" sözü ile hangi âyeti kastettiğini belirtmemiş olsa da bununla İsrâ sûresinde (17 / 1) geçen "Mescd-i Aksâ" kelimesini kastediyor olsa gerektir.]

[372] V.I, pt.I, s.34: Hacı Arculf'un bahsettiği tapınak kalıntılarının Herod'un yeniden yaptığı Royal Stoa olduğu dn.1'de belirtilerek, Herod'un Royal Stoa'sı hakkında Josephos'un detaylı tarifi aktarılıp bu Stoa'nın yeniden kurulumu hakkında (BÇ, Fg.202, s.283) kaynak gösterilmiştir.

[373] Creswell: "Arculf'un bahsettiği yapı kalıntıları buradaki (70 yılında Titus'un yıktığı) Herod'un Royal Stoa'sından geriye kalmiş olan şeyler olduğu kesindir. Josephus'un (Antiquities of the Jews, XV, II.5'te): 'Bu Stoa 3 koridor'u (aisle) olan revaklı (portico) bir yapı idi ve Tapınak alanının güneyinin (doğu-batı alanının) tamamını kapsıyordu. Bazilika formunda idi ve kenar koridorları 30 ayak (7.5m) genişliğinde 50 ayak (12.5m) yüksekliğinde idi. Orta koridoru ise kenarlardakilerin yarısı genişliğe ancak onların iki misli yüksekliğe (aydınlanma maksatlı) ve 3 koridoru oluşturan dört sıra hâlinde dizilmiş korintin başlıklı 162 sütuna sahip idi. Sütunların güneyde olanları dış duvarla bitişikti, kuzey taraftaki sütunlar ise avluya bakan cepheyi oluşturuyordu' şeklinde bilgiler aktarmıştır" denilmiş (bk, BÇ, Fg.89, s.224). [Arculf için Tobler, Itinera*, Hierosolymitana ar descriptiones Terrae Sanctate*, I, p.145), tarihçi Yahudi Josephus ben Matityahu s.37-100 yoluyla. ayrıca bk, :http: / / en.wikipedia.org / wiki / Josephus (03.03.2016)].

[374] Creswell, Arculf'un yazdıklarının Latince metnini de verip: Tobler, Itinera, *Hierosolymitana et descriptiones, Terrae Sanctae*, I, p.145; Wright, *Early Travels in Palestine,* pp.1-2; *Survey of Western Palestine*, Jarusalem, p.23; Caetani, *Annali*, IV, p.508 gibi yayınları kaynak göstermiştir.

[375] [Creswell bu yapının planı hakkında bir şey söylememiştir. Fakat daha sonraki araştırmacılar bu derme çatma cami yapısının planının orada kalıntıları bulunan Roma Stoa'sının planında olduğunu iddia etmişlerdir (bk, BÇ, Fg.89, s.224].

[376] Le Strange's trans., *age.,* III. p48; & his, *Palestine under the Muslims*, p.99; Rankin's trans., p.279.

[377] Diğer sayfalarda bu kitabın: Charles Wilson, *Ordnance Survey of Jarusalem*, published by the authority of the Lords' Commissioners of Her Majesty's Treasury, Southampton, 1866, re-printed by the Ariel Publishing House in Jarusalem 1918 şeklinde künye bilgisi verilmiştir).

anlaşılmaktadır. Ancak o tarihte bu kaya henüz Müslümanların ilgi alanına girmemiş olduğu için bu ilkel cami yapısının bu kaya ile böyle kesin bir bağlantı hâlinde düzenlenmiş olamayacağını düşünüyoruz.

Eutchius Kudüs'ün teslim olmasıyla bağlantılı olarak da ilginç bir hikâye anlatır ki bu olay (eğer doğruysa) o zaman ilk Müslümanların o dönemde nerede ibadet ettiklerini de gösteriyor. Eutchius'un yazdığına göre: '[Hz.] Ömer Kudüs'e girdikten sonra beraberinde Patrik Sophronius olduğu hâlde gelip Anastasya'nın sahnına (atrium) oturdu. Namaz saati geldiğinde Ömer Patriğe namaz kılmak istediğini söyledi. Patrik de ona 'Burada kıl' dedi. [Hz.] Ömer bu teklifi kabul etmeyince onu Anastasya'ya bitişik olan Konstantin Bazilikası kısmına götürdüler. [Hz.] Ömer 'orada da namaz kılmayacağını' söyleyerek doğu girişinin önündeki merdivenlere yöneldi ve orada yalnız olarak namazını kıldı. Namazdan sonra da neden böyle yaptığı sorulduğunda 'Eğer içerde namaz kılmış olsaydım sonradan Müslümanlar, Ömer burada namaz kılmış diye kilisenizi elinizden alır camiye çevirirdi.' cümlesiyle izah ederek kendisine bir kâğıt getirilmesini istedi. Kâğıt getirilince 'Müslümanların ezan okunmadan ve yalnız olarak kılmaları dışında merdivende topluca namaz kılmalarını yasaklayan bir koruma emannâme yazdırdı' (s.34, dn.4)[378].

Eutchius; '[Hz.] Ömer'in Patrik Sophronius'la beraber Betlehem'e gittiğini, burada da Church of Nativity'nin güney apsisinde (el-Haniyye el-Kıbliyye) namaz kıldığını, burada patriğe aynı Kudüs'te yazdığı gibi bir emannâme (deed of protection) yazarak verdiğini' yazmış.

Bunlara ilave olarak Eutchius şunları da yazmış: Fakat bizim zamanımızda ise (939) Müslümanlar [Hz.] Ömer'in yaptığı anlaşmaya uymuyorlar. Apsisin mozaiklerini sökerek oraya kendilerince uygun olan şeyleri yazdılar ve orada ezan okuyup cemaatle namaz kılıyorlar. Aynı şeyleri [Hz.] Ömer'in üzerinde namaz kıldığı Konstantin Bazilikası (Church of Constantine) girişindeki merdivenlerde de yapıyorlar. Dehlizin yarısını da elimizden alıp buraya Ömer Camii adını verdikleri bir mâbed yaptılar (s.34, dn.5)[379] …" şeklinde aktarımlar yapılmış.

"…Eutchius'un anlattığı şeylerin çoğunluğu efsane niteliğinde şeyler

[378] Pocock's ed., II, pp.284-7; Latin transl., English transl. by Steward in Palestine Pilgrims' Text Socy. XI, pp.65-6; French transl...; Makrizî'nin *Hitat*'ında da bahsedilir. II. p.492, II. 17-20; Wüstenfeld, *Gaschichte der Copten*, p.21; transl., p.52.
[379] Pococke's ed. II. pp.288-91.

olsa da, X. yüzyılda Müslümanların kilisenin merdivenlerinde namaz kıldıkları başka kaynaklarda da anlatılan doğru bir olay ve [Hz.] Ömer'in de o merdivenlerde namaz kıldığı şeklinde anlattığı olayda muhtemelen doğru. Yine Eutchius'un Müslümanların Konstantin Bazilikası'nın dehlizine bir cami yapmış oldukları şeklinde yazdıkları da, kilisenin güney doğu cephesinde 1897'de yapılmış olan araştırma / kazılarda bulunan büyükçe bir taş blokunun ebatları, yontulmuş köşeleri ve yerleştirilmiş olduğu pozisyon, bu taşın Konstantin Bazilikası'nın parçası olan bir yapıya ait olduğunu göstermesi sebebiyle doğrulandı.

Yazılarda [kitâbedeki] Hıristiyanların bu mescide ne sebeple olursa olsun girmelerinin yasak olduğu belirtiliyor. Claramont-Ganneau ve van Berchem burasının Eutchius'un bahsettiği mescidin yeri olduğundan eminler (ancak) van Berchem taş üzerindeki yazının tarihi olarak el-Hâkim zamanına ait (Fâtımî halifesi 386-411 / 996-1021) olduğunu gösteren özellikler taşıdığını düşünüyor (s.35, dn.1) [380] . British Müzesi'nde bulunan bir Suriye kronikıl varakın da (Write tarafından keşfedilen ve Nöldeke tarafından yayımlanmış olan metinde): 'Selucids'ler 971 yılında (:m.s.658-659) oldukça kalabalık bir Arap topluluğu Kudüs'te toplanarak Muâviye'yi kral [halife] ilan ettiler' şeklinde Muâviye'nin biat alma olayından bahsedilmiş (dn.3).

Anlatımda '[Hz.] Ömer'in bu namaz olayından 30 yıl kadar sonra, benzer şeyler Muâviye tarafından Kudüs'te yapıldı. Halife aşağı Golgotha'ya indi ve orada namaz kıldı. Sonra da Gethsemane bahçesine giderek Virjin Mary mezarında da namaz kıldı (dn.4)' denilmiş. Bu durumu da Clermanot-Ganneau 'büyük ihtimalle Muâviye bu hareketleri Ömer'i takip ettiğini göstermek için yapmış olmalı' diye yorumladılar…" denildikten sonra bu anlatımların da "Eutchius'un anlattıklarını doğrular mahiyette olduğuna" dikkat çekilerek konu sonlandırılmış.

İkinci Aksâ Camii[381]

Kudüs Beytülmakdis alanının güney ucunda Hz. Ömer ve arkadaşlarının orada bulunan Roma Herod Stoası'nı kalıntılarını düzenlemek yoluyla oluşturdukları ve

[380] Van Berchem, *Z.D.P.V.,* Mitth., Und Nachr., 1897, pp.70-78, 86 transl. in *P.E.F. (Palestinian Exploration Fund)*, Q. St., 1898, pp.86-93).; Golubovich,…; Lagrange,…; Clermont-Ganneau,…; Vincent & Abel,…; van Berchem, *C.I.A*, …vd.

[381] [Birinci ve İkinci Aksâ Camileri için Creswell herhangi bir plan ortaya koymamıştır. Bu konuda sonraki yıllarda yapılmış olan çalışmalardan Birinci Aksâ Camii için Fg.91, İkinci Aksâ Camii içinde Fg.92 (s.225) tahmini planları Sonuç Notları kısmında sunulmuştur (bk, Grafman, Rafi & Rosen-Ayalon, Myriam. "The Two Great Syrian Umayyad Mosques: Jerusalem & Damascus", *Muqarnas,* V16, 1999, s.1-15)].

Mescid-i Ömer olarak da bilinen yapıyla ilgili konular "İlk Aksâ Camii" başlığı altında önceki bölümde ortaya konulduktan sonra, aynı yerde 715 yılında yeni baştan transeptli Emeviyye camii planında yapılan ve artık "Mescid-i Aksâ" adıyla anılacak olan, kendisinin "İkinci Aksâ Camii" dediği yapının anlatımlarına geçilmiş. (v.I, pt.II, p.373)

İkinci Aksâ Camii (dn.2)[382] başlığı altında; "Kudüs'te İlk Aksâ Camii konusu daha önceden işlenmişti. Arap [erken dönem] yazarlardan hiçbirisi [Hz.] Ömer'in Kudüs'te cami yaptığı konusunda bir şey söylememiş olmalarına rağmen erken dönem Hıristiyan kaynakları Herod Stoası'nın kalıntı malzemeleri kullanılarak [Hz. Ömer zamanında] derme çatma bir mâbed yapıldığından bahseder. Bu yapı Arculf tarafından da görülmüş ve tarif edilmiştir" denilip, bir önceki bölümde detaylı olarak bahsedilen anlatımlar özet hâlinde tekrar edilerek yeni konuya giriş yapılmış.

"…Peki bu derme-çatma yapı ne zaman yıkılarak yerine yeni (ikinci) Aksâ Camii yapıldı?. Bu konuda yazmış olan Arap müelliflerden Mukaddesî (985) [383], First Muthir'in [384] yazarı (1351) ve Mucir ed-Din (1496) [385] gibileri İlk Aksâ Camii'ni Abdülmelik'in yaptırdığından bahseder. Euthchius bu konuda farklı şeyler yazmıştır[386]. Bar Hebraeus[387], İbn el-Esîr[388] ve İbn et-Tiktaka[389] ise bu Aksâ Camii'ni el-Velîd'in yaptığını iddia ederler. Ancak bunların anlattığına ilave olarak bugün elimize daha sağlam bilgiler gelmiştir. Bu yeni bilgiler [yukarıdaki] caminin yapılışından 200 yıl kadar sonra yazılmış olan bu kaynaklardan daha eski tarihli. Körn Ishgauh'ta 1901'de Sohag'ın 30 km kuzeyinde keşfedilen 'Aphrodito Papyri' evrakları[390] H90-96 (709-714) arasında Mısır valisi olan Kurre b. Şerîk'in Yukarı Mısır'da Aphrodito bölgesinin / eyaletinin Prefect'i[391] olan Basilius ile yaptığı yazışmaların kaydedildiğini ortaya koydu.

1403, 1414, 1435 numaralı yazışmalarda Kudüs'te devam eden ve 'Kudüs

[382] Creswell: "Benim *EMA*'nın ilk baskısında bu konu yapıda en eski tarihli kısımların Mehdi dönemine ait olduğu düşünüldüğü için c.2'de verilmişti. Ancak bu geçen süre içinde bu alanda I. Velîd 'in Aksâ camiine ait kısımların bulunduğunun netleşmesi sonucu, bu konu (gerekli güncellemeler yapılarak) Emevi dönemi eserleri bölümüne alınmıştır" şeklinde açıklama yapmıştır.
[383] V.I, pt.I, p.373, n.3; P.168, Le Strange's transl., *P.P.T.S.,* III (y), p.41.
[384] Dn.4; (Jamal ad-Din Ahmad, Muthir al-Graham (First Muthir,v.I, pt.I, s.124), *Paris MS.,* Bibl. Nat. ancient finds, no's. 716, 841 & 842; Arabic text in *J.R.A.S..,* n.s. XIX, pp.300-302; English transl. Le tarnge's text, in his *Palestine,* pp.144-7; aynı bilgiler Şemseddin Süyûtî'de de mevcuttur.
[385] Dn.5; pp.240-42 (kelime kelime First Muthir'den kopya edilmiş); Sauvaire's transl., pp.48-51.
[386] Dn.6; Pococks's ed., II, p.373; Cheikho's ed., II, p.42., II, 2 -3.
[387] Dn.7; V, p.5.
[388] Dn.8; *Dynesties*, Bedjan's text, p. 201; transl., Budge's, p.129.
[389] Dn.9; Derenbourg's ed., p.173; Amar's transl., p.203.
[390] V.I, pt.II, s.373, n10.
[391] [Eski Roma'da vali, yüksek rütbeli memur].

Camisi' olarak bahsedilen inşaata alınan malzemeler ve inşaatta çalışan işçilerin 6 ay, 12 ay gibi süreleri bulmuş yevmiye ödemeleri ile ilgili detaylı bilgiler var. Yazışmaların tarihleri de 25 Temmuz 715, 15 Aralık 715. Bu yeni bilgilerin ışığında İkinci Aksâ Camii'ni Abdülmelik'in değil el-Velîd'in yaptırdığını veya son kısmını el-Velîd'in tamamlattığını [392] rahatlıkla iddia edebiliriz…" denildikten sonra, (the Aphrodito Papyri'lerde yazılı olduğu ve) devam etmekte olan cami inşaatıyla ilgili (tedarik edilen malzemeler, çalışanlara yapılan ödemeler vb.) bilgiler olduğu iddia edilen 1403, 1414, 1435 no'lu kayıtlardan Bell. H.I'nın (v.I,pt.II, p.373, n.11) [393] yayımladığı 5 farklı pasajın İngilizce tercümeleri verilmiş.

"…Bu dökümanlar (the Aphrodito Papyri) el-Ömerî'nin kitabındaki[394] 'Halife el-Velîd'in Bizans'tan mozaik getirterek bunları Şam Ulucamii, Mekke, Medine ve Kudüs yapılarında kullandığı ve bu mozaiklerin büyük kısmının artık (740 / 1340) yerinde olmadığı, geriye sadece biraz Şam Ulucamii sahnında, biraz Mekke'de ve biraz da Kubbetü's-Sahre'de kaldığı' şeklindeki önceden tam olarak ne demek istediği anlaşılmayan ifadelerini şimdi daha anlaşılır kıldı.

El-Ömerî bu bilgileri aldığı kaynağı belirtmemiş ve bu fayanslardan Kudüs'e gönderilenlerin, Kubbetü's-Sahre için olduğunu zannetmiş ancak o tarihte Kubbetü's-Sahre'nin yapılışı çoktan tamamlanmış, inşaat el-Velîd'in tahta çıkışından 14 yıl önce bitmişti. Hâlbuki bu mozaikler Aphroditi Papyri'de bildirildiği gibi o yıllarda Kudüs'te devam etmekte olan (ve yanlışlıkla Abdülmelik'e mal edilen) ikinci Aksâ Camii'nin inşası için olsa gerekti…" cümleleriyle II. Aksâ Camii'ni kimin yaptırdığı konusu açıklığa kavuşturulmuş, ardından da III. Aksâ Camii konusuna geçilmiş.

Üçüncü Aksâ Camii

Bu konu, el-Velîd'in yaptırdığı II. Aksâ Camii'nin kaç yıl ayakta kaldığı sorusu sorularak başlatılıp sorunun cevabının da The First Muthir'de (ö.1351) yazılı olduğu belirtilerek; "…Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) Kudüs'e geldiğinde Aksâ Camii'nin hem doğu hem de batı kısımları çökmüş durumdaydı. Kudüs'ün ileri gelenleri

[392] S.374, dn.1: H.I. Bell'in; "The Aphrodito Papyri", *Journal of Hellenic Studies,* XXVIII, p.116, makalesinde bahsettiği gibi.
[393] Dn.11: Bell (H.I.) *Greek Papyri in the British Museum*, IV, pp.75-6; & "Translations of Greek Papyri", *Der Islâm,* II, p.383. Ayrıca Mısır'dan Kudüs'e işçi-usta gönderilmesinin yeni bir şey olmadığını da Leontius of Neapolis'in m.s.645'te yazdığına göre, Modestus, (Sâsânîlerin 614 Bizans'a galip geldikten sonra Kudüs'ü yakıp yıkdıkları için) 629'da, Mısır'dan Kudüs'e kiliselerin tamirine yardımcı olmak için binlerce insan göndermiş (bk, *Life of Jhon, Archbishop of Alexandria*, Celzer's ed., p.37 & notes on pp.137-8).
[394] S.374, dn.1; *Ta'rif*, p.185, II, 7 ff., van Berchem, "Jarusalem", *C.I.A.,* II, p.242, n.1 yoluyla.

bu durumu ona; 'Ey Emîrülmü'minîn, caminin doğu ve batı kısımları depremde[395] yıkıldı. Şimdi sizin emir buyurmanızı, onu yeniden inşa ettirerek ayağa kaldırmanızı bekliyor.' sözleriyle iletti. Halife de 'Benim param yok' dedi. Ancak [daha sonra] kapılardaki altın ve gümüş kaplama plakaları söktürerek erittirip onlardan dinar ve dirhem sikkeler kestirdi ve bu paraları caminin yapılışı tamamlanıncaya kadar harcadı'[396].

Bu noktada, Le Strange'in 'bu olayın el-Mansûr'un o tarihte Kudüs'ü ziyaret ettiği ve camide namaz kıldığı bilindiği için 154 / 771'de meydana geldiğini iddia ettiği' (s.374, dn.5), Mes'ûdî'nin ise (dn.6) 'bu olay Mansûrî'un bu [771'deki] ziyareti sırasında değil, bir önceki H141 (758 / 759)'deki ziyareti sırasında olmuştur', şeklinde yazdığı belirtilerek, H130'da (Eylül 747-Ağustos 748) meydana gelen büyük deprem olayından (758'de yaklaşık 10 yıl) sonra Kudüs'e gelen Halife'ye Aksâ Camii'nin yıkık hâlini söylemeyip 771 yılındaki ikinci gelişine kadar beklediklerini iddia etmenin pek mantıklı görünmediği…" belirtilerek Le Strange'in iddiasının yanlış olduğuna dikkat çekilerek bu kısım sonlandırılmış. (v.I, pt.II, p. 374)

Dördüncü Aksâ Camii

Creswell tarafından bu bölüme; "…First Muthir'de '*Bu olaylardan bir süre sonra Kudüs'te bir büyük deprem daha meydana geldi.'* şeklinde yazılmış (dn.7-8)[397], ancak bu deprem, Mukaddesî'nin de bahsettiği 746-7'de meydana gelen ve mâbedin [Aksâ Camii] mihrab hariç içerideki 'mugatta'larını [üzeri kapalı sahn kısımları] yıkan' deprem olmalı…" (dn.3)[398] şeklinde kendi görüşü beyan edilerek başlanmış.

Bu konu ile ilgili olarak da (dn.7'de) "Muthir'de yazılı olanlar sanki 747 depreminden 5-10 yıl sonra yeni bir deprem daha olmuş gibi anlatılmış ancak 747 depremi hakkında eski kaynaklarda [yukarıda dn.3 / 398'de gösterildiği gibi] çok fazla kayıt / bilgi mevcut olmasına rağmen, Kudüs'te 747 depreminden bir süre sonra yeni bir deprem daha olduğu hakkında bir kayıt ve belge bulunmamaktadır" şeklinde açıklamalar yapılmış.

---

[395] Depremin tarihi M130 = Eylül 747-Ağustos 748 olarak belirtilmiş. (Bu olayın tarihi için, v.II, p.120, n.3: *Theophanes* I, pp.662-3'te bu yılda meydana gelmiş olan deprem –6248= 748- olarak kaydedilmiştir. Ayrıca bk, :*Dionysius of Tell Mahre*, Chabot's text, p.47; Trans. P, 42 (1059 = 747-748).

[396] S.374, dn.4: Le Strange's text, loc.cit., p.304, transl., pp.86-7; & his *Palestine,* pp.92-3.

[397] V.I, pt.II, p.374, note 3 & 7; dn.8: Loc.cit. p.304., transl., p.287; *Mujr ed-Din*, p.250, transl..pp 50-60.

[398] [s.374, dn.3'de: 746-747'ye denk gelen yılda, Kudüs'te büyük bir deprem olduğunu yazmış olan Theophanes, Dionysius of Tell Mahre, Severus b. al-Muqaffa, Agapius of Manbij, Elias of Nibilis, Cedrenus ve Michael the Syrian gibi 7 farklı erken dönem Hıristiyan yazarın kitapları kaynak gösterilmiştir].

Sonuç olarak da "747 depreminde yıkılmış olan I. Velîd'in Aksâ Camii'ni, Mansûr'un (758-759'da) veya el-Mehdî'nin 775-85 arasında [planını değiştirerek] yeniden yaptırmasının ardından bunu izleyen yıllarda [hatta 1033 depreminde büyük hasar görüp tekrar yıkılıncaya kadar] Aksâ Camii'nin (780'de) yeniden yapılması gibi (büyük bir) mimari faaliyetin yapıldığına inanmadığı" belirtilmiş.

First Muthir'de bu olayın; "*Kudüs'te meydana gelen depremde mâbed'in büyük hasar gördüğünü öğrenip yıkılan yerleri yaptırmak isteyen Halife'ye [el-Mehdî] hazinedeki paranın inşaat için yeterli gelmeyeceği söylenince, bu defa Halife civar vilâyetlerdeki valilere haber göndererek her birisinin bir sahn (arcade) yaptıracak şekilde katkı yapmalarını istedi. Onlar da istenileni yaptılar ve eskisinden daha güzel ve kuvvetli bir şekilde mâbed onarılarak ve daha büyük bir şekilde yapıldı öyle ki eski hâlinden kalan kısımları yeni yapılanların ortasında hatıra / nostaljik kısımlar olarak kaldı. Bu kısımlar mermer sütunların başladığı yere kadardı. Yeni kısımlar sütunlardan itibaren başlıyordu" (s.*374, dn.9)[399] şeklinde yazılı olduğu aktarılmış.

"…Muthir'in yazarı bu büyük tamir/inşa işini yapanın Halife [Mansûr'un oğlu] el-Mehdî (775-785) olduğunu ve Halife'nin 'Caminin çok eski, çok dar ve [doğu-batı yanlarının] çok uzun olması sebebiyle insanlar tarafından (tamamının) kullanılamadığı için şimdi (bu tamir sebebiyle) uzunluğunu [length] kısaltmak ve enini [width:derinliğini] genişletmek lazım' şeklinde konuştuğunu yazmış. Ancak burada ilginç bir hata yapmış görünüyor. Her ne kadar Mehdî'nin caminin boyunu [length] kısaltıp enini genişlettiği kabul ediliyor olsa da, Le Strange bu işlerin H163'te (780) yapıldığını iddia ediyor (s.375, dn.2)[400]. Taberî'de de (dn.3), 'o yıl Mehdî'nin Kudüs'e gittiği ve Aksâ Camii'nde namaz kıldığı' (c.1, bl.2, s.375, dn.5)[401]" yazılıdır…" denilmiş.

Mukaddesî'nin yazdıklarından, Mehdî'nin yanlardan kısaltıp enini kuzeye doğru genişleterek kısmen yeniden yaptırdığı caminin detaylı bir tarifi aktarılarak (dn.4); "Ancak bu son deprem ve yeniden yapım işinin 771'de mi yoksa 780'de mi olduğu hakkında kesin bir karar verirken 'Mukaddesî'nin bu anlatımında da görüldüğü gibi

[399] S.374, dn.9: P.168; Le Strange's transl. *P.P.T.S.,* III (y), pp.41-2; & in his *Palestine*, p.98; Ranking's transl. p.276, (Jamal ad Din Ahmad, Muthir al-Graham (1st Muthir), *Paris MS*., Bibl. Nat. ancient finds, nos. 716, 841 & 842.
[400] (s.373, dn.3 ve s.374, dn4): p.168, Le Starnge's translation, P.P.T.S., p.41;Le Strange, *Palestine,* p.92-93; Ranking's transl., pp.275-6; [bunu Şemseddin Süyûtî ve Mucir ed-Din'in de aynen aktardığı belirtilmiş].
[401] "Mansûr'un Kudüs ziyaretinin Taberî, III, p.372, Elias of Nibilis, transl., p.130, Ibn al-Athir, IV, p.467'de de yazılı olduğu" belirtilmiş.

oldukça büyük bir cami yapısı ile karşı karşıya olduğumuzun dikkate alınması gerekir" denilerek bu kısım sonlandırılmış.

***Beşinci Aksâ Camii** [İddiaları]* [402] *– [Makale 1]*

Bu bölümde, Aksâ Camii'nin [Le Strange'e göre] en son el-Mehdî'nin zamanında (775-785) yeniden yapılmasının ardından sonraki 250 yıl boyunca herhangi bir yeniden yapım ve büyük tamir olayı olmadığı ima edilip, 1033'te meydana gelen bir başka büyük depremin ardından 1035 civarı [Fâtımîler zamanında] yapılan "Beşinci Aksâ" binasını / planını ortaya çıkartan yeniden yapım işinin anlatımına geçilerek: "425'in 15 Muharreminde (10.12.1033) meydana gelen büyük deprem sonucu Aksâ Camii'nde yeniden yapılmayı gerektirecek derecede büyük hasarlar oldu. Fâtımî Halifesi ez-Zâhir 426'da (1035) camiyi (el-Mehdînin 775-785'teki yeniden yapımından kalmış ve doğu-batı yanları 15 sahn alacak kadar geniş olan) Aksâ Camii'ni (CrF.120), Fâtımî Halifesi ez-Zâhir'in 1033 depreminde büyük hasar görüp yıkılmasından sonra, planını 7 sahnlı olacak şekilde iyice daraltıp, kuzey tarafını da biraz uzatarak [Creswell'in dördüncü, Le Strange'in beşinci dediği] camiyi 1035'te yeniden yaptırdığı" (CrF.119) vurgulanmış.

"…Nâsır-ı Hüsrev bu yeni yapıyı 1045'te gördüğünü yazmış. Onun anlattıklarına göre kuzeyden güneye 420 zirâ [~218m.], doğudan batıya da 120 zirâ [~64m.] ölçülere sahipmiş, (dn.6) [403] Kuzeyden güneye verilen ölçüleri sadece Le Strange yerinde ölçerek incelemiş. Buna göre 420 zirâ [~218m.] olduğu iddia edilen [caminin] kuzey tarafının Kubbetü's-Sahre'ye kadar gelmesi gerekiyor. Bu sebeple 420 zirâ nın 120 zirâ [~64m.] olarak değiştirilmesi gerekir (s.375, dn.7)[404].

Nâsır-ı Hüsrev'in yazdıklarından yola çıkarak caminin ölçülerini anlamaya çalışmak vakit kaybı olur, çünkü o; caminin içinde 280 tane sütun olduğunu da yazmış, ki bu da çok mantıksız. Aksâ Camii'nin günümüzdeki mevcut vaziyeti (CrF.445 [a]) büyük oranda 'Haçlılar ve Selâhaddîn döneminden kalma' olarak kabul edilir…" denilerek Crsewell'in bu görüşün sadece "ortadaki transept kısmının Haçlılardan, mihrabın da Selâhaddîn zamanından kalma olduğu" kısmına katıldığı belirtilmiş.

[402] [Creswell; Mukaddesî, First Muthir yazarı, Le Strange, Marçais vb. yazarların Hz. Ömer, I. Velîd, Ca'fer el-Mansûr (759), el-Mehdî (780) ve ez-Zâhir tarafından yaptırılanlar olarak toplam beş farklı Aksâ yapısı bulunduğunu iddia ettiklerini, kendisinin ise Hz. Ömer (637-9), I. Velîd (715), Mansûr (~759) veya Mehdî (~780) ve Ez-Zâhir (1035) tarafından yaptırılmış olarak toplam dört farklı Aksâ camii planı ve yapısı bulunduğuna inandığını belirtip, bu başlık altında "Beşinci Aksâ planı" bulunduğuna inananların konuyla ilgili iddialarını ve delillerini aktarıp kendi görüşlerini tartışmıştır].
[403] Schefer's ed. p.25; transl., pp.79-80; Le Strange's transl.
[404] *Age*., p.104.

Buna gerekçe olarak da; "Çünkü Zâhir'in yaptırdığı işlerin büyük bir kısmı da hâlâ mevcut. Öncelikle 1925-1927 arası Yüksek Müslüman Kurulu (Supreme Muslim Council) tarafından camiyi tamir etmekle görevlendirilmiş olan tecrübeli Türk Mimarı Kemaleddin'in ortaya çıkarttıkları ve ardından da 1938-1942 arası Mahmud Paşa Ahmed [405] yönetiminde yapılmış olan çalışmaları sırasında Eski / Antik Eserler Kurumu'nun üyelerince aralıksız devam eden araştırma ve incelemeler sonucu ortaya koydukları bilgiler sayesinde bu konulardaki bilgilerimiz son 40 yılda oldukça değişti" denilmiş (s.375, dn.8)[406].

Mimar Kemaleddin ve ekibinin yaptığı restorasyon sırasında açığa çıkmış olan kısımlardan yapının hangi bölümlerinin hangi zamanda yapılmış olduğu konusunda önceden söylenmiş (ortaya atılmış) olan iddiaların doğruluğunu kontrol etmeye çalışarak bu gözlem ve incelemelerini 4 madde hâlinde hangi sütunların, hangi kemerlerin, hangi bağlantıların gerçekte hangi dönem tamir veya yeniden yapımlara ait olduğu konularındaki inceleme sonuçları detaylı bir şekilde yazılmış.

Bütün bunların sonucu olarak da: "…Bu incelemeler, şu andaki (1938-1942'den önceki) Aksâ Camii'nin büyük bir kısmının, örneğin merkez sahnının koridorları, kubbenin doğusunun solunda kubbeyi taşıyan kemerin sahnları (koridor) ve karşısındaki bağlantı kirişleriyle (hatıl) birlikte sahnların ez-Zâhir veya daha önceki dönemden kalma olduğunu net olarak ortaya çıkartmıştır.

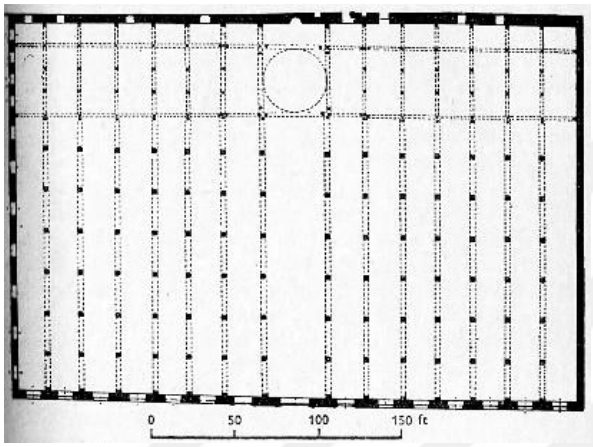
Durum böyle iken, Sauvaget (*Mosquèe*, p. 188'de) itiraf ederek: (benim 1932, v.II. pp.119-26'de yazdıklarıma kitapçı dükkânında öylesine bir bakmış olmalı ki) '*bu*

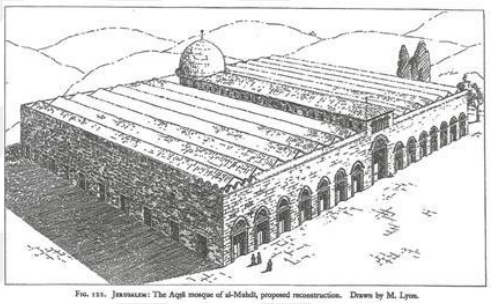
[405] [Doğrusu: Mahmud Ahmed Paşa olsa gerektir].

[406] V.I, pt.II, p.375, n.8'da Creswell; "[Kudüs] Yüksek Müslüman Kurulu / Şurası tarafından görevlendirilen çok kabiliyetli Türk Mimar Kemaleddin'in 1924-1927'de tamirlerin yapıldığı dönemde bir ara tesadüfen Kudüs'te olmam sonucu şahsi olarak yaptığım ölçümler ve Kubbetü's-Sahre'nin kubbesinin fotoğraflarından başka bir şey yayımlanmadı. Daha sonra da Mahmud Paşa Ahmed* gözetiminde Aksâ Camii'nde çok kapsamlı bir restorasyonun yapılacağını duyunca bu defa bu restorasyon sırasında açığa çıkacak arkeolojik bulguların kaybedilmemesi için elimden galen her şeyi yapmaya kararlı idim. Bu sebeple şubat 1938'de elimde Kahire büyük elçimiz Sir Walter Smart'tan Filistin Yüksek Komiseri Sir Arthur Wanchope'a hitaben bir mektupla Kudüs'e gittim ve ona benim bu konudaki endişelerimi izah ettim. O beni Kirkbride'a, o da beni Yüksek Müslüman Şûrâ'sına (Supreme Muslim Council) yönlendirdi. Y.M. Şûrâ da benim memnun, başarılı ve verimli olacağım şekilde ellerinden geleni yaparak Eski Eserler Kurumu'ndan bir temsilcinin de yapılan restorasyon boyunca hazır bulunarak istedikleri gibi fotoğraflar çekmemize, çizimler ve ölçümler yapmamıza izin alarak anlaşma yapılmasını sağladı. Sonuna kadar sadık kalınan bu anlaşma ayrıca bizim (restore işlerine engel olmamak şartıyla) küçük çaplı sondajlar yapmamıza da izin veriyordu.
Son dönemde yapılmış olan bu iki büyük restorasyon sırasında ortaya çıkan bulgu ve bilgiler şimdiye kadar bildiklerimize çok şey ekledi. Sonunda bu restorasyonlar boyunca engin tecrübe ve kabiliyeti sayesinden elde edilen tüm yeni, zengin bilgi ve belgeler R.W. Hamilton tarafından '*The Structured History of The Aqsa Mosque'* adı altında 1949'da Oxford'da yayımlandı", şeklinde ilave bilgiler vermiştir.

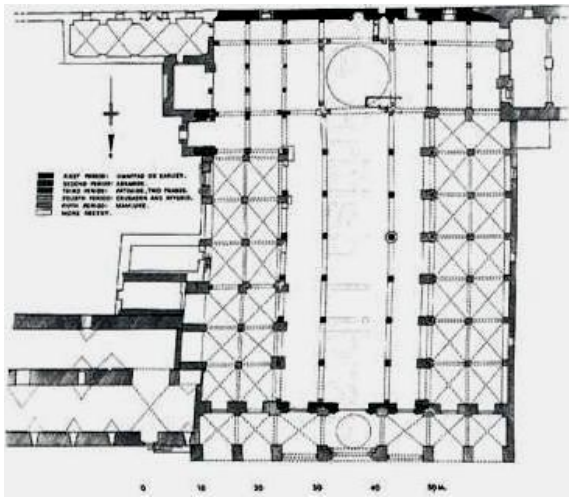
kitaba bakmamı gerektiren bir durum oldu ve sayfalarını şöyle bir karıştırdım' şeklinde yazabilmiş. (s.376)

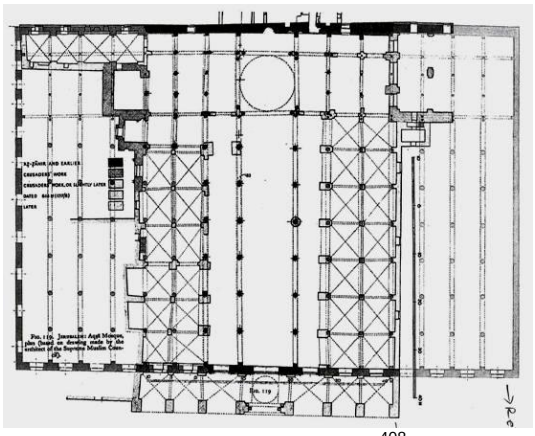
Sadece CrF.120'ye (öylesine) bakarak Fâtımî Halifesi ez-Zâhir'in 1035 tarihinde üstteki yükü taşımaları için eklendikleri kabul edilen ortadaki büyük çapraz sahnlarının (sahn) Emevî dönemine ait olduğunu söyleyebilmiş. Bu kadarla yetinmeyip (Mosquèe, p.101, n.2'de) bir de '*Fâtımî restorasyonu daha önce olamaz'* demiş…"[407] gibi sözlerle Sauvaget hakkında sitem ve eleştirilerini dile getirilmiş.

Fg. 81 (CrF.120: 1979, c.II, s.122'den sonra numarasız, şeffaf kâğıda kırmızı baskılı) *Fg. 82 (CrF.122)*
Fg. 81 (CrF.120) 15 sahnlı (3 ve 4.) Aksâ planı (Mansûr / el-Mehdî) (A Short Acc, 1958, s.211, CrF.41)
Fg. 82 (CrF.122, Mansûr / el-Mehdî'nin Aksâ'sının (tahmini) dış görünüşü (1979, c.II, s.125)

Fg. 83 (CrF. 119/446: EMA, 1979, v.I, pt.II, p.379a, Hamilton) *Fg. 84 (CrF.119+120)* [408]
Fg. 83 (CrF.119/446) ez-Zâhir'in Aksâ Camii (*A Short Acc.* 1958, p.206, Fig. 39)
Fg. 84 (CrF.119+120'in üst üste konulmuş görünüşü).

[407] "Ne peuvent être antêrieures a la restauration Fâtımîde", (*Mosquèe*, p.101, n.2).
[408] [*EMA*, c.2, 1979, s.122'den sonra (şeffaf kâğıt üzerine kırmızı renkle basılmış olan) CrF.119'ün sayfası numarasız olarak eklenmiştir. Burada CrF.120 olarak gösterilen Hamilton'un Mescid-i Aksâ planı ise c.1, bl.2, s.378 den sonra sayfa numarasız ve CrF.446 olarak eklenmiştir].

Ez-Zâhir'in Camisinin Şekli *(426 / 1035) [– Makale.2]*

Creswell, bu konuyla ilgili kendi görüşlerini:

"A- Ez-Zâhir'in Aksâ Camii'nin kuzey sınırları şu andaki kuzeyde bulunan 3 giriş kapılı kuzey cephesiyle aynı olmalı (bu durum kapılardaki pervazlardan anlaşılıyor).

B- Şu andaki mevcut Aksâ Camii'nin büyük bir kısmı ez-Zâhir zamanından kalmadır.

C- Ez-Zâhir'in camisi kıble duvarına dikey (ve aralarında üstü kapalı sahnlar bulunan) 7 sahn ile ortanın hemen iki yanındaki iki tanesi hariç toplam 11 sahna sahipti.

D- Orta sahn 11.80m, yanlardaki nefler ise 6,50m genişliğe sahipti ve orta sahnın üzerinde (aydınlık) pencereli kırma çatıya ve onun da üzerinde ahşaptan büyük bir kubbeye sahipti.

E- Ortada kubbeyi taşıyan çapraz / transverse sahnların kemerleri yan duvarlara kadar uzanıyordu (dn.1'de; 'bu sahnların kemerleri ve kubbeyi taşıyan kemerleri Zâhir'den önceki dönemden kalma idi ve yeniden yapım sırasında yerlerinde bırakılarak aynen kullanıldı' şeklinde açıklama yapmış).

F- Yan geçitlerin (aisle) üzeri orta kısımdan daha alçak olarak ama ona paralel şekilde yine kırma çatı ile örtülmüştü.

G- Bu yapının ölçüleri net olarak belli değil ancak Nâsır-ı Hüsrev'in iddia ettiği 280 sütun çok mantıksız çünkü 280 sütun için 27 sahn gerekir. Bu da en az 25 sahn yani 170m gerektirir ki bu imkânsız bir şey. Hâlbuki Nâsır-ı Hüsrev kendisi Harem-i Şerîf ile caminin güneybatı cephesi arasında 200 zirâ bulunduğunu söylemiş (dn.2), bunlar da Zâhir'in camisi şu andaki 7 nefli plandan daha büyük olmadığını gösteriyor." şeklinde sıralamış.

Sonraki İlave Keşifler

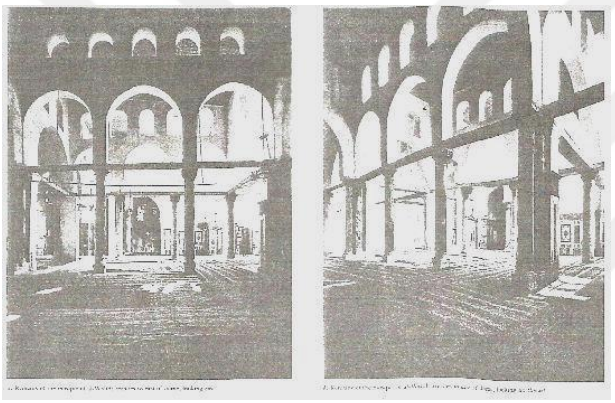
Başlığı altında; "…1938-1942 tarihleri arasında yapılan büyük restorasyon sırasında orta (ana) sahnın doğu tarafındaki iki sahn tamamen aşağı indirilip yenilendi. Bu işlem sırasında ortaya çıkan / keşfedilen şeyler:

1- Orta (ana) transeptin büyük sütunları ve doğu tarafı aslında yekpare

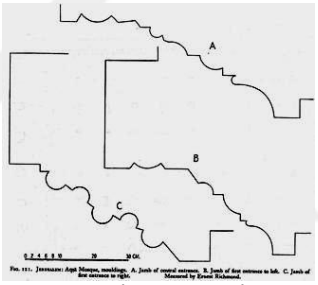
sütunlar değilmiş. 85 cm çapında yarım daireler hâlinde taşlardan örülmüş yuvarlak payelerdir.

2- Sahnların içinden çıktığı iki kuzey payesi aslında duvara bitişik (yapışık) değildir.

3- Orada önceki bir sahnın pozisyonu, ona karşılık gelmeyen ve yıkılmış olan aksıl (axis) ile sonradan doğuya döndürülerek üstüne bindirilmiş 72 cm genişliğindeki 2 taş çıkıntısı, ayrıca orta (ana) transeptin karşısının sonunda da mevcut olan aynı durum, ki bu da bize önceden orta (ana) transeptin şu andaki 10,68m. hâlinden 72 cm daha geniş yani 11,40m olduğunu (v.I, pt.II, s.377, dn.4) [409] gösterdi…" şeklinde açıklamalar yapılmış.

Fg. 85 (CrP.63a) *(CrP.63b, kuzey doğuya bakış)*

Fg.86 (v.II, CrF.121)

Fg. 85 (CrP.63a) I. Velîd'in Aksâ'sından kalmış olan kubbenin doğusundaki sahnlar
Fg. 86 (CrP.63b) Mescid- Aksâ içindeki ahşap oyma işlerinin kesim profil grupları

"…Hamilton, 'ez-Zâhir'in mozaiklerinin sadece yıkılan sahnlara kadar geldiğini, erken sahnlara kadar uzandığına dair bir ize rastlamadığını' yazmış. Bu da kubbeyi taşıyan kemerlerin Zâhir'den daha önceki döneme yani Mehdî'nin (163 / 780 civarı) dönemine ait olduğuna işaret eder ve bu çapraz (transwest) sahnlar ile onların yaslandığı payandaların esas yükü taşıdıklarını gösterir (c.1, bl.2, s.377, dn.3) [410]. Mehdî'nin camisini desteklemesi için zemine konulmuş olan blokların 62-65 cm^2 olmaları, bunların ya sıralı olarak yapılmış sütunlar veya Hamilton'un dediği gibi 'dikdörtgen taşlardan dizilmiş destek payeleri olduklarına' işaret eder (CrP.63). Toplam olarak 8 temel destek taşı ortaya çıktı. Bu da kıble duvarına kadar dayanan kubbenin kuzeyinde (ki sahnlarda) 12, diğer taraftakilerde 16 kemer olması gerektiğini ortaya koydu…" şeklinde açıklamalar yapılmış (s.378, dn.1).

[409] R.W. Hamilton, *Structural History of the Aqsa Mosque*, Oxford 1949, p.8.
[410] Hamilton, *Quarterly of the Dept.of Antiquities*, XIII, pp.103-120.

Mansûr / El-Mehdî'nin Aksâ Camii Planının Yeniden Kurulum Denemesi

[775-785, Makale- 3]

Bu bölümde Mukaddesî'nin yazdıkları yoluyla el-Mehdî'nin, Aksâ Camii'nde yaptırdığı işlerin anlatılmasına: "…Bu arada el-Mehdî'nin Aksâ Camii planı ile [Fâtımî] ez-Zâhirin Aksâ Camii planları arasındaki benzerlik hiç gözden kaçmayacak kadar bariz. Örneğin ortadaki ana girişin iki yanındaki 7'şer adet daha küçük (kemerli) giriş kapıları ve merkezdeki yükseltilmiş ve mihrab önü kubbeli büyük kırma (gable) çatı ve çatının kurşun plakalarla kaplanmış olması, sütunların iki farklı ebatlarda olduğu, daha kalın olanların 90 cm çapında olduğu ve bunlardan kubbeye yakın olan 2 tanesinin soyulduğunda gerçekte tek parça sütunmuş gibi görünse de aslında tuğla örülerek yapılmış (payanda) olduklarının anlaşıldığı…" şeklinde izah edilmiş.(s.378)

"…Burada Mukaddesî'nin (belki de bunları kastederek) 'camide daha önceki zamanlara ait bir alanın nostaljik güzel bölüm olarak yenilerin arasında muhafaza edildiğini' yazdığı, bu alanın örme payandaların olduğu kısma kadar olduğu, oradan sonra da yeni sütunların başladığı anlaşılıyor. Bu durum Mehdî'nin Aksâ Camii'nin iç mekânının kısmen tuğla örgülü payandalardan, kısmen de normal sütunlardan oluştuğunu gösteriyor.

Ortadaki geniş transept kısmının üzeri, mihrabın önündeki şahane kubbeden itibaren yükseltilmiş kırma çatı ile örtülmüştü. Buna ilave olarak ortadaki merkez transept ile iki yanındaki sahnların genişlikleri şu andaki genişlikle aynı olsa gerekti çünkü onların merkezleri dışarıdaki üç giriş kapısının pozisyonuna bağlı ve 2 giriş kapısının üzerlerindeki ahşap kesim tekniklerinin (Fg.86, CrF.121, s.218) gösterdiğine göre bunlar VIII. yüzyıldan sonra ve el-Mehdî'den daha öncesine ait olamaz.

Önceki yazılanlar arasında bahsedildiği gibi (v.II, s.120) caminin (Mehdî'nin) bu planından önceki hâli CrF.119'da gösterildiği gibi kuzey-güney derinliği bu hâlinden daha uzun idi ve önceki caminin büyük kapısı da Nâsır-ı Hüsrev'in ziyaret ettiği zaman hâlâ yerinde duruyormuş. Nâsır-ı Hüsrev, ez-Zâhir'in camisinin bu şahane kapısı hakkında 'Bu kapılar arasında bir tanesi çok güzel bir şekilde yapılmış olan tunç (brass) kapı ki görenler bunun altın ve gümüşle bezeli olduğunu düşünür. Üzerinde de Halife

el-Me'mûn'un (809-36) ismi yazar ve bu kapının el-Me'mûn tarafından Bağdat'tan gönderildiği söyleniyor' demiş[411].

Bugün doğu kanadındaki kemerli sahnların sayısının 11 olması, o zaman doğu duvarında bulunan 11 girişe denk geldiğini düşündürüyor. Bütün bu benzerlikleri dikkate aldığımızda ez-Zâhir Aksâ Camii'ni yeniden yaptırırken Mehdî'nin önceden yaptırmış olduğu planı tamamen yıkmamış, bazı payeleri yerinde bırakmış ve yıktığı eski şeylerin yerine yaptığı yeni şeyleri de aynı eski bulundukları yerlere yaptırmış.

Örneğin Mehdî'nin camisinin orta transept sahnının genişliği 11,80m olmalı, artı dar olan sahnlar da 6,5m. genişliğinde ve yine 14 adet sütuna sahip. Kuzeyden güneye derinlik 69,20m olduğu için Abbâsîlerin diğer eserlerinde de uyguladıkları önemli özelliği olan 3/2 oranına uygun olarak = 103,80m x 69,20m'ye tam uygun geliyor. 15 koridor demek bugünkü planın her iki tarafına 4'er koridor daha eklemek demek oluyor.

[Bu ölçüm ve çizimlerden sonra] oldukça dikkat çekici bir durum ortaya çıkmıştır. Doğu tarafındaki bitişik kapalı kısımdaki Ömer Camii olarak anılan kısımda bulunan yere sadece 4 koridor denk geliyor ve bu koridorların genişlikleri 6,75m. yani caminin doğu tarafı o zamanki el-Mehdî'nin planının doğu tarafına uygunluk gösteriyor. CrF.119 [Fg.83] çizimindeki gibi planı oluşturursak, o zaman mevcut güney duvarındaki ilave kısımdaki payelerin bulundukları yerler bu teoride teklif ettiğim payelerin aksılı üzerine denk geliyor…" denilerek c.2, CrF.122'de de el-Mehdî'nin camisinin nasıl görünüyor olabileceği Creswell'in çizimi ile (Fg.82) gösterilmiş.

Emevî Aksâ Camii

Bu konuda; "…Mukaddesî'nin yazdıklarından Mehdî'nin Aksâ Camii'nde Emevîler döneminden kalma kısımların (kuzeyden güneye mermer sütunlara dayanarak gelen sahnlar) hâlâ ayakta olduğu anlaşılıyor. Bu sahnlar bugün de hâlâ batıya ve doğuya doğru mevcutlar. Çünkü Mehdî, kubbeyi yukarıya koyduğu zaman doğal olarak doğu ve batı cephelerine dayanacak ve yan duvarlar boyunca devam eden çaprazvari (transverse) destek sahnlara ihtiyaç vardı…" (CrP.63a-b) denilmiş.

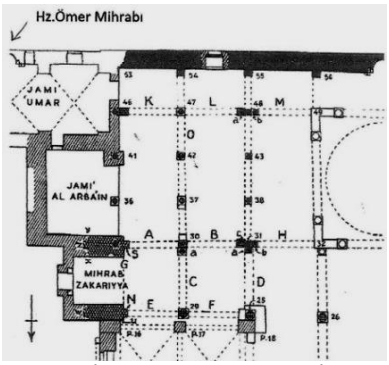
[411] [Creswell'in Herzfeld yoluyla (c.1, bl.1, s.84, CrP.1c) "Haçlılar Kudüs'den ayrılırken yanlarında pek çok kıymetli şey götürdüler" dediği şeylerden birisi de bu tunç kapı olsa gerektir, bk, BÇ, Fg.141, s.254].

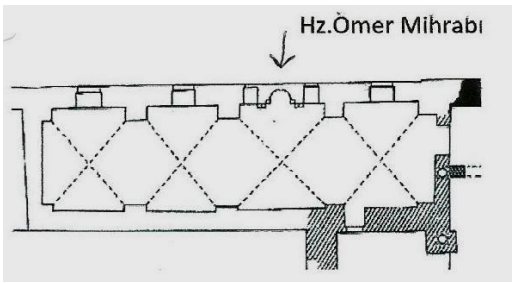
Hamilton'un Çok Önemli Keşfi

"…Hamilton 1938-1942 büyük restorasyonu sırasında çok önemli başka bir keşif daha yapmış. Sıva kaplamalar (plaster) soyulduktan sonra kubbe altındaki destek kemerlerinden dikey yönündeki çapraz kemerin aslan göğsünün taşları, enine yöndeki ilk destek kemerinin taşları ile iç içe örülerek birbirine bağlanmamış olduğunu, ama ikinci ve sonrakilerin karşılık gelen taşlarının (yani çapraz kemerin aslan göğüslerinin taşlarının) kuzey ve güney destek kemerlerinin taşları ile iç içe örülmüş olduğunu görmüş (CrF.445, s.379). Bu durum, bu kısmın depremden daha fazla etkilendiğini ve el-Mehdî zamanında (bu şekilde) tamir edilmış olduğunu gösteriyor (dn.1)[412].

Bu keşif çok önemlidir. Bunlar da gösteriyor ki kubbeyi destekleyen çapraz kemerler ve diğer iki kubbenin yükünü taşıyan kemerler (daha geniş olarak) sonradan yapılmıştı. Bu da sonuç olarak el-Velîd'in camisinin kubbesinin bugünkünden daha büyük olmadığına işaret ediyor.

Ortaya çıkan bu arkeolojik belge, bu konuda el-Velîd'in Aksâ Camii'nin orta sahnının daha geniş olduğunu ve [bu büyük] kubbeye kadar geldiğini iddia etmiş olan Stern'in iddiasının yanlış olduğunu kanıtlamış oluyor.

Fg. 87 (v.I, pt.II, p.379, CrF.445) *Fg. 88 (CrF.445-Detay) (bk Res.242-243, s.1113)*

Fg. 87 (CrF.445) Hamilton'un çiziminde Ömer Mescidi'ndeki İlk Ömer Mihrabı'nın yeri
Fg. 88 (CrF.445-Detay) Güneydoğu sahnlarının planı ve buradaki Ömer Mihrabı'nın yeri (Detay)

Bu sebeple olsa gerek ki Stern, Aksâ Camii ile ilgili yayımladığı makalesinde Hamilton'un yaptığı bu keşiften ve ortaya çıkmış olan bu önemli yeni bilgiden hiç bahsetmeden cami ile analizlerinde kendisinin iddialarını tartışarak mantıksız sonuçlara ulaşmayı tercih etmiş (c.1, bl.2, s.379, dn.2)[413]…" denilmiş.

[412] *Age.,* pp.10-12 & 16.
[413] *Ars Orientalis*, V, pp.27-47.

‘El-Velîd’in Aksâ Camii’nden günümüze kadar kaldığına inanılan Emevî dönemi Aksâ Camii’nin zemininin daha aşağıda olduğu belirtilerek, o döneme ait bazı sütunlar hakkında çapları, görünüşleri, başlıkları vb. hakkında detaylı anlatımlar yapılarak Emevî dönemi Aksâ Camii’nin uzunluğunun ne kadar olduğunun anlaşılamadığı ancak derinliğinin 50,45m. x 50,05m. civarı olduğuna inandığı’ belirtilerek mevcut zeminin 70-80 cm kadar altında Emevî dönemine ait olduğu düşünülen sıvalar vb. diğer malzemeler tarif edilerek konu sonlandırılmış. (s.380)

Kudüs’teki Aksâ Camii

Bu konuya ikinci cilt, s.119-121 arasında da devam edilmiş. Cilt 1, bölüm 1, s.32’de Eutychius’un diğer yazdıkları ve Aphrodity Papyri’de ortaya çıkmış olan kayıtlar tekrar gündeme getirilerek, el-Velîd’den önce orada bir yapı olduğuna vurgu yapılıp, cilt 1, bölüm 2, s.373-380 arasında oldukça detaylı bir şekilde ele alınan Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Aksâ Camii konuları (önceki anlatımların bir özeti olarak) bir daha tekrar edilmiş. Velîd b. Abdülmelik’in Medine, Şam ve Kudüs’te yaptırdığı inşaatlar için Mısır ve Bizans’tan işçiler, ustalar ve malzemeler sevk ettirdiği konuları tartışılmış. Bu müzakereler aynı zamanda devamında işlenen ‘Aksâ Camiinin ahşap oyma panelleri’ konusuna bir hazırlık / takdim şeklinde ele alınmış. (v.II s.119-121)

08- Mescid-i Aksâ Sonuç Notları

Beytülmakdis’teki ilk mescid ve sonraki Mescid-i Aksâ yapıları hakkında;

* IV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Bizans İmparatoru Konstantin’in annesi Helena’nın öncülüğünde, Kudüs’te Hıristiyanların hâkim olup Kudüs şehri ve civarında Hz. Îsâ ile havarileri adına birçok katedral, kilise, şapel, türbe, vb. binalar yapıldığının bilindiği,

* Avrupalı (Arkeolog ve Sanat tarihçi) araştırmacıların kendi aralarında; A- Kudüs’te İmparator Justinien’in (527-565), Justinien (veya Virjin Mary adıyla bilinen) bir kiliseyi yaptırıp yaptırmadığı, B- Yaptırdıysa Beytülmakdis alanı içine mi, C- Değilse nereye yaptırdığı konularında farklı iddialar ortaya attıkları ve Virjin Mary Kilisesinin yerinin tam olarak neresi olduğu konusunda da birçok görüş ayrılığı yaşandığı,

* 1898’de Clermont-Ganneau’nun yaptıkları uzun araştırmalar sonunda;

“Justinyen Kilisesi (şehrin) Tyropoeon vadisine bakan doğu cephesine, şu anda Yahudi bölgesi olan tepede bir yere yapılmış olmalıdır” dedikleri ve ardından da Vincent & Abel’in tam da Clermont-Ganneau’nun tarif ettiği bu alanda bir kilisenin temel kalıntılarını bulduklarını ve bu kalıntılardan yola çıkarak burada bulunan yapıların planlarını çıkarttıkları, ancak daha sonra bu temel kalıntılarının üzerine büyük bir Yahudi hastanesi yapıldığı için bu temellerin de kaybolduğu,

* İncil’de bulunan iki ayet sebebiyle (Creswell, *EMA,* c.1, bl.1, s.31, dn.5, BÇ, s.203, dn.357) Hıristiyanların bu alana hiçbir yapı yapmadıklarını, Yahudilerin II. Mabed’i yeniden yapmalarına izin vermedikleri, buna kızan Yahudilerin de 613 yılındaki Sâsânî-Bizans savaşında, Hıristiyan Bizans kuvvetlerine karşı ateşperest Sâsânî devletini destekledikleri, (Sâsânîlerin) galip gelmesinin akabinde Kudüs’ün idaresini kendi uhdelerine alıp [savaşın rövanşının yapılacağı] 627 / 628 yılına kadar şehirde Hıristiyanlara zulmettikleri şeklinde ilginç tarihi olayları gündeme getirmiştir.

*15 yıl gibi kısa bir süre sonra Bizans’ın 613’ün rövanşı olan 628 savaşında [Rum sûresi 30 / 2-4’de önceden bildirildiği gibi] Sâsânî-Yahudi kuvvetlerine galip gelip Kudüs’ü tekrar ele geçirmesi sonucu, bu defa Hıristiyanların Yahudilere zulmederek onların önceden Kutsal mabetlerinin merkezinde olduğuna inandıkları (altında mağara bulunan muallak taşı ve çevresi) Moria tepesini 636-7’de Müslümanların şehri savaşsız teslim almalarına kadar şehrin çöplük alanı olarak kullandıkları nakledilmiştir.

Hz. Ömer’in 637’de şehri teslim almak için gelip kaldığı 15-20 gün içinde Beytülmakdis alanına güney cephede bulunan ve “Ömer mescidi” olarak bilinen dar-uzun bir mescid yapıp yapmadığı, ya da bu mescidin, Hıristiyan Hacı Arculf’un da 680 civarı görüp “eski mükemmel mabedin yerine 3 bin kişilik, dört köşeli ve derme çatma bir ibadethane yapmışlar” şeklinde tarif ettiği muallak kayasının etrafına mı yapıldığı konusu netliğe kavuşturulmamıştır. Erken Hıristiyan kaynaklarından Theopanes (751-818), Eutcyus (ö.939), Elias of Nibilis (ö.1046), Michael the Syrian ve Bar Hebraeus (ö.1286) gibi yazarların hepsinin, bu alana Müslümanlar tarafından bir bina yapıldığını yazmış olmaları sebebiyle Creswell de fethin akabinde buraya Müslümanlar tarafından bir mescid yapıldığının kesin olduğuna ve büyük ihtimalle (Roma dönemi yapılarının kalıntılarının bulunduğu) güney cepheye yapıldığına inandığını bildirmiştir.

Hz. Ömer’in Beytülmakdis alanında bir mescid yaptığı konusunda ilk önce

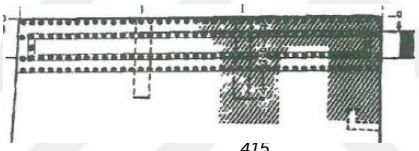
Mukaddesî (ö.985), sonra da el-Bekri (ö.1031) dışında hiçbir Müslüman yazarın bir şey yazmadığı, Beytülmakdis alanına (Hz. Ömer mescidinden sonra) İkinci Mescidi (yani ilk Emevî Mescid-i Aksâ'sını) I. Velîd'in yaptırdığının netleştiğine dikkat çekilmiştir.

Hz. Ömer'in Kudüs'te ve Beytlehem şehrinde Hıristiyanlara (kendisinden sonra Müslümanların onların ibadethanelerini ellerinden alınmayacağı ve buralarda cemaatle namaz kılınmayacağı yönde) birer emannâme verdiğinin Müslümanlarca da bilinmesine rağmen o dönemde Müslümanların bu kurala uymadıkları yönde Hıristiyanların şikayette bulundukları aktarılmıştır.

Aksâ Camii'ni 1048'de ziyaret ettiğini söyleyen Nasır-ı Hüsrev'in meşhur seyahatnamesinde caminin ebatları ve sütun sayısı hakkında yanlış bilgiler yazdığı, konu hakkında görüş bildiren araştırmacılardan Sauvaget'in ise tüm yazılanları okumadan caminin son hâlinin daha büyük oranda el-Velîd zamanından kalma olduğunu iddia etmesinin çok ciddi bir hata olduğuna dikkat çekilmiştir.

Fg. 89[414]

Fg. 90[415]

Fg. 89 Hadrian'ın Jupiter Tapınağı'nın stoa'sının tahmini görünüşü
Fg. 90 Beytülmakdis'te 639 yılına kadar kaldığı iddia edilen Roma stoa'sının sütun yerleri

Beytülmakdis Alanına Yapılan Birinci ve İkinci Aksâ Camileri Hakkında;

Creswell, Hz. Ömer'in 637-8'de Kudüs'te kaldığı 15-20 gün içinde Beytülmakdis alanına (oradaki Roma Stoa'sının kalıntılarını kullanarak) yaptığı mescide "Birinci Aksâ Camii" demektedir (BÇ, Fg.90 ve Fg.87, s.221). Hz. Ömer'in yaptırdığı kabul edilen ilk Aksâ Camii'nin ne zaman yıktırıldığı ve yerine İkinci Aksâ Camii'nin ne zaman yaptırıldığı konusu etrafında Arap yazarlardan Mukaddesî (ö.985), First Muthir'in yazarı (ö.1351) ve Mucir ed-Din'in[416] (ö.1496) İkinci Aksâ Camii'ni Abdülmelik'in yaptırdığına inandıkları, Bar Hebraeus, İbn el-Esîr ve İbn et-Tiktaka ise bu Aksâ Camii'ni el-Velîd'in

[414] Antik Dönem kaynaklara dayanarak Kudüs'te Kral Herod'un yaptırdığı II. Mâbed'in Titus tarafından 70 yılında yıkıldığı, sonra Roma imparatoru Hadrian'ın (ö.138) 130 civarı harabe hâldeki şehri imar edip adını da "Aelie Capitolina" olarak değiştirip Roma tanrısı Jupiter'e adadığı ve bu dönemde Beytülmakdis alanına da bir Jupiter tapınağı inşa ettirdiği ve güneydeki Stoa kalıntısının Jupiter Tapınağı'nın müştemilatı olduğu belirtilse de (bk, http: / / en.Wikipedia. org / wiki / Hadrian, n.57, 58 (02.02.2016); Harman, "Kudüs", *DİA*, XXV, s.325). Creswell bu kalıntıların Herod'un yaptırdığı II. Mabedin Stoa'sına ait olduğunu yazmıştır (dfbi bk, BÇ, s.207, dn.372).

[415] Fg.90-92: Myriam Rosen-Ayalon, "The Early Islamic Monuments of al-Haram al-Sharif: An Iconographic Study, Al-Masjid al-Aqsa-Al-Aqsa Mosque", *Qedem* 28, Jerusalem 1989, pp.4-7 yoluyla.

[416] Türkçe kaynaklarda da ilk Aksâ camini 702'de Abdülmelik'in yaptırdığı belirtilmektedir (bk, Ara Güler, *İslâm Sanatları Tarihi*, AÜİF ÖnLisans Prog. Ders Kitabı, Eskişehir 2010 (3. Baskı), s.12; bk, BÇ, s.4, dn.6.

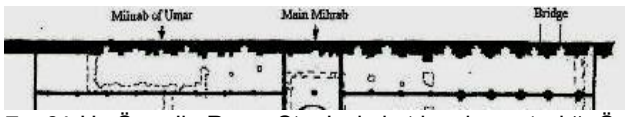
yaptığını iddia ettikleri aktarılmıştır.

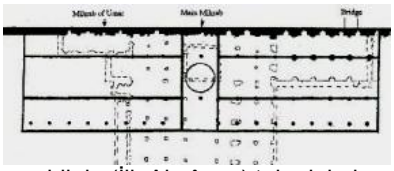
Bazı yazarların, bu yazışmalarda bahsi geçen Kudüs Camii ve inşaat malzemelerinin Kubbetü's-Sahre için gittiğini iddia etmelerine karşılık, Creswell'in bu inşaat malzemelerin gönderiliş tarihlerinin Velîd'in tahta çıkmasından 14 yıl sonrasına ait olması hasebiyle, bunların Kubbetü's-Sahre için olmayacağı, aksine o dönemde yapılmakta olan İkinci Aksâ Camii için olduğunun ortaya konulması, bu konuyla ilgili yeni bilgi ve belgeler olarak oldukça önemlidir.

İkinci Aksâ Camii'ni (Fg. 92) Abdülmelik'in yaptığına inananların bunu ispat edecek bir delilleri olmamasına karşılık, I. Velîd'in yaptırdığını kabul edenlerin ise;

* Bu alandaki Jupiter Tapınağı'nın kuzeyden güneye dar, doğudan batıya uzun hâldeki planının, sağlam güney duvarı ve bazı sütunları gibi kalıntılarının yeniden kullanıma uygun olması sebebiyle Velîd b. Abdülmelik'in Aksâ Camii'ni (aynı Şam Emeviyye Camii planında) kolay inşa etmesine imkânı verdiği[417],

* Körn Ishgauh'ta 1901'de Sohag'ın 30 km kuzeyinde keşfedilen "Aphrodito Papyri" evraklarının[418] H90-96 (709-14) arası Mısır valisi olan Kurre b. Şerîk'in Yukarı Mısır'da Aphrodito eyaletinin Prefect'i olan Basilius ile yaptığı yazışmalarda Velîd'in Şam, Medine ve Kudüs'te büyük inşaatlar yaptırdığının, ayrıca inşaatlarda çalışmış olan usta ve diğer çalışanlara yapılan ödeme kayıtları ile, Kudüs Camii adına gönderilmiş olan malzemelerin ikinci Aksâ Camii'ni I. Velîd'in yaptırdığının belgesi olduğunu iddia ettikleri belirtilmiştir.

Fg. 91 Hz.Ömer'in Roma Stoa'sı kalıntılarıyla yaptırdığı Ömer mescidinin (İlk Aksâ ca.) tahmini planı
Fg. 92 Velîd b. Abdülmelik'in 707-715 arasında Ömer mescidinin Doğu ve Batı kanatlarını kısaltıp Kuzey'e genişleterek yaptırdığı İkinci Aksâ Camii'nin tahmini planı

Üçüncü ve Dördüncü Aksâ Camileri Hakkında;

Creswell, İkinci Aksâ Camii'nin H130'da (Eylül 747- Ağustos 748) meydana gelen büyük depremde çok ciddi hasar gördüğü için Abbâsî Halifesi Ca'fer el-Mansûr'un Kudüs'e geldiği 758-9 yılına kadar harabe hâlde bırakıldığı bilgisi ile, bu

[417] Ayalon, "The Early Islamic Monuments of al-Haram al-Sharif, An Iconographic Study", *Qedem* 28, Jerusalem 1989, pp.4-7.
[418] V.I, pt.II, p.373, n.10.

ziyareti sırasında halifeden camiyi yaptırmasını isteyenlere onun parası olmadığını söyleyip "caminin kapıları vb. yerlerindeki altın ve gümüş kaplamaların eritilerek camiyi yeni baştan ve Velîd'inkinden farklı bir planda (kuzeye doğru genişleterek yaptırdığı" (BÇ, Fg. 81, s.216) görüşünün daha doğru olduğunu First Muthir (ö.1351) ve Mes'udî yoluyla savunmuştur. Avrupalı araştırmacı Le Strange ise bu üçüncü Aksâ Camii'nin yeniden yapılış tarihinin 759 olmayıp, 771 depreminin ardından el-Mehdî'nin Kudüs'e geldiği tarih olan 780 olduğunu iddia etmiştir. Creswell de (kendine göre) bu iddiadaki yanlışları, çelişkileri ortaya koymuştur. (v.I, pt.II, p. 374-381)

Mukaddesî ile First Muthir'in (748 depreminden) bir süre sonra Kudüs'te (771 yılında) meydana gelen diğer büyük depremin Aksâ Camii'nde (mihrab hariç) büyük hasarlara sebep olduğunu ve bu defa Abbâsî Halifesi el-Mehdî'nin civar eyaletlerin valilerinden inşaata maddi yardımda bulunmalarını isteyerek yeni inşaatın bu şekilde tamamlandığını yazdıkları belirtilmiştir. Creswell öncelikle bu yazarların 748 depremini 771 depremi, 759 inşasını da 780 inşası olarak aktarmış olabileceklerine dikkat çekmiştir. Ardından da (yaptığı araştırmaların bu tarihte o civarda büyük bir deprem olduğunun kaydının bulunmadığını göstermesi sebebiyle), o tarihte bölgede küçük bir depremin meydana gelmiş ve camide bazı küçük hasarlara yol açmış olabileceğini, bunların Mansûr'un 759'da genişleterek yaptırdığı caminin ana strüktürünü değiştirmeden el-Mehdî tarafından tamir ettirilmiş olabileceğini dolayısıyla Mansûr'un ve Mehdî'nin Aksâ planlarının aynı olması (Fg.81-82) gerektiğini iddia etmiştir.

Creswell, üçüncü ile dördüncü Aksâ Camilerini de kendi başlıkları altında incelemiş ve (ikinci caminin 748 depreminde yıkılmasının ardından) kendisinin "Üçüncü Aksâ Camii" dediği yapıyı Ca'fer el-Mansûr'un 759'da yaptırdığı (enine dikdörtgen) bina (Fg.81, s.216) olarak tanıtmıştır. Ancak Dördüncü Aksâ olarak da First Muthir'in (el-Mehdî'nin 780'de yaptırdığı cami olarak) tarif ettiği yapının aslında Abbâsî Halifesi Ca'fer el-Mansûr'un 759'da yaptırdığı cami olacağını, (yani kendisine göre) Mansûr'un camisi ile Le Strange'in Mehdî'nin camisi dediği yapının aynı plana sahip olduklarını söylemiştir (Fg.81-82, s.216). First Muthir'in yazdığından yola çıkarak dördüncü Aksâ camii bulunduğunu iddia eden Le Strange'in ortaya farklı bir plan koyamamış olması bize göre de bu konuda Creswell'in haklı olduğuna işaret etmektedir.

Beşinci Aksâ Camii Hakkında,

Creswell, aslında beşinci bir Aksâ camisi ve planı bulunduğunu kabul etmemektedir. ona göre dört Aksâ camii yapısı bulunmaktadır. Ancak kendisinin

üçüncü Aksâ camisi olarak adlandırdığı 759 tarihinde Mansûr'un yaptırdığı caminin Le Strange'in iddia ettiği gibi 771'de yıkılıp 780'de el-Mehdi tarafından (belki aynı planda) yeniden yapıldığı kabul edilecek olursa, araya üçüncü Aksâ ile aynı plana sahip dördüncü bir Aksâ cami yapısı gireceğini (Fg.82, s.216), kendisinin dördüncü Aksâ dediği ez-Zahirin 1035 tarihli (boyuna dikdörtgen) yapının da (Fg.83, s.216) beşinci Aksâ olarak kabul edileceğini söylemiştir.

Creswell'in, Beytülmakdis'teki Aksâ Camilerini;

Birinci Aksâ ; 637-38'de Hz. Ömer ve arkadaşları tarafından Beytülmakdis'in güney ucundaki Roma Stoası'nın sütun, kiriş vb. kalıntı malzemeleri kullanılarak aynı yere yapılan ve 705 yılına kadar Kudüs'ün Mescid-i Cumā'sı olarak kullanıldığı kabul edilen ilk mescit (Fg.91),

İkinci Aksâ ; 695-705 / 705-715'de I.Velîd'in yaptırdığı cami (Fg.92, s.225),

Üçüncü Aksâ ; Creswell'e göre Ca'fer el-Mansûr'un 759'da yaptırdığı cami (Fg.81-82, CrF.120, s.216),

Dördüncü Aksâ ; Le Strange'e göre 780'de el-Mehdî'nin yaptırdığı cami

(Fg.81-82, CrF.120, s.216),

Beşinci Aksâ ; 1035'te Fâtımî Halifesi ez-Zâhir'in yaptırdığı cami (Fg.83, s.216) şeklinde sıraladığı anlaşılmaktadır.

Creswell ayrıca (Hamilton'un araştırmaları ve bulguları yoluyla), ilk yapıdan itibaren her bir inşa dönemlerinden kalan kısımlar ile ez-Zahir tarafından yapılmış olan kısımların neler olduğunun detaylarını da vermiştir. Ez-Zahir'in camisine, Kudüs'ün Haçlıların elinde olduğu 1099-1187 arasında bazı kısmî ilaveler yapılmış olsa da günümüzde mevcut olan caminin, ana strüktür olarak ez-Zahir'in 1035'de yaptırdığı cami olduğunu belirtmiştir.

Creswell'in, camiyi 1048'de ziyaret ettiğini yazmış olan Nâsır-ı Hüsrev'in seyahatnamesinde caminin tarihi, yeniden yapılmaları ve bânileri ile ebatları ve sütun sayısı hakkında verdiği yanlış bilgileri, Sauvaget'in bu konuda yazılanların hepsini okumadan yaptığı yanlış iddiaları gündeme getirip doğru bilgilerini ortaya koymuş olması, bu yapı hakkında yapılacak araştırmalar açısından önemli kazanımlar olmuştur.

09- AKSÂ CAMİİ AHŞAP OYMA PANELLERİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 09- Aksâ Camii Ahşap Oyma Panelleri
b-Bulunduğu Yer	: Kudüs, Filistin
c-İlk Yapılış Tarihi	: Bilinmiyor
d-İlk Ustaları	: Bilinmiyor
e-Malzeme, Teknik, Tezyinatı	: Üzeri oyma motifli ahşap paneller
f-Son Kullanımı / Durumu	: Artık mevcut değil

AKSÂ CAMİİ AHŞAP OYMA PANELLERİ (Georges Marçais)

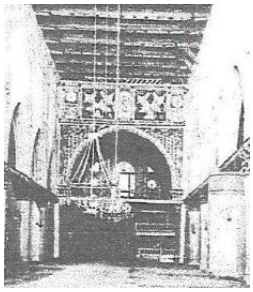
"…Aksâ Camii'nin merkez sahnını (transept), 20 ana kiriş destekler. Bu kirişler büyük ihtimalle oldukça yakın dönemlerdeki restorasyonlarda yapılmış görünse de bu kirişlerin altındaki oyma ahşap konsolların (kasa görevi yapan) panelleri veya silme / kenarlıklarında aşırı derecede bir uygulama söz konusu (CrP. 25-27). Bu durum, birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve bunların çok eski zamanlardan kaldığını düşündürmüştür. Son ziyaret sırasında araştırmacılığı kadar tecrübeli fotoğrafçılığı ile de takdir toplamış olan Creswell'in yardımıyla, onun çektiği fotoğraflar üzerinde yapılan incelemelerin sonuçları bu düşüncelerin doğru olduğuna karar verdirdi (dn.1)[419]. Burada bunlara kesin bir tarih belirlemeye çalışmaktan daha çok bunların İslâm sanatı içindeki yeri ve önemini göstermeye çalışılacaktır…" şeklinde bir girişten sonra ahşap oyma panellerin tarif ve anlatımına geçilmiş.

"…Bu kirişlerin hepsinde konsol paneli bulunmuyor. 12 ve 20 no'lu olanlar aşırı derecede sade[420]. 7, 8 ve 9 no'lu olanlar hatılı destekleyen direk (strup) tarafından gizlenmiş. 5 no'lu panel kısmen kalın ahşap bir malzeme (plank) ile tamir görmüş; 4, 17 ve 18'de hiç süsleme mevcut değil.

Görüldüğü kadarıyla bu oymalar kalın ahşap tabakalar üzerinde yapılmış, birçoğu ya kuruma sırasında ya da motifleri sığdırabilmek için iki ayrı parçayı birleştirdikleri için olsa gerek hâlâ boylu boyunca belirgin olarak görünen bir ek / birleşme (crevice) yerine sahip, Bu konsollar, hatılların alt kısmına büyük çivilerle sabitlenmiş ve duvardan en uzakta olan süslemelerde kısmen açıklığa sebep oluyor

[419] Bu konuda H. Terrasse, güzel bir şekilde yayımladığı *L'Art Hispano-mauresque des origines au XIII siecle* (Paris 1932), p.99 kitabında çok güzel ve detaylı açıklamalar yapmıştır.
[420] Dn.2: Hatılların numaralandırması da girişten itibaren yapıldı ve dış kapıdan girişten itibaren sol tarafa doğru: E (East), sağ tarafa doğru: W (West) şeklinde iki bölüm olarak ele alındı.

(c.2, s.127, dn.3). Bu aradaki boşluklar üzerleri oyma işleri ile süslü paneller tarafından çerçeve / çevrelenerek hatıllara bağlantıyı sağlıyor.

Fg. 93 (v.I, pt.I, p.308, CrF.369)

Fg. 94[421] *(CrP.63b benzeri)*

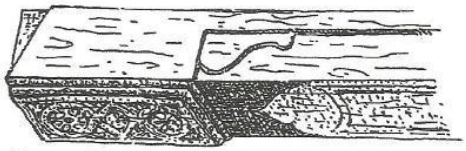

FIG. 123. THE AQṢĀ MOSQUE: beam with its carved panel.

Fg. 95 (CrF.123) [422] *(v.II. p.127, Marçais*)

Fg. 93 Mescid-i Aksâ'da orta koridorun sütunları arasındaki hatılların konumu (1930'lar)
Fg. 94 Paye ve sütunlardaki ahşap hatıl kaplamaların görünüşü (1990'lar)
Fg. 95 (CrF.123) Mescid-i Aksâ'daki üzeri oyma-işlemeli kiriş ahşap kaplama örneği

Çoğunun yerlerine tam oturmayan (uymayan) görünüşleri, bunların zaman içinde yerlerinin değiştirilmiş olma ihtimalini akla getiriyor ancak sadece 15 no'lu kirişin üzerindeki paneller aynı motifleri ve birbirine tam uygunluk içinde ve 16 no'lu kirişlerde ise çok küçük farklılıklar ihtiva ediyor olmaları sebebiyle bunların yerleri değişmemiş ve orijinal olduklarını düşündürüyor. Belki de cami içindeki başka kirişlerden alınarak buraya merkez sahnın üzerindeki kirişlere birlikte taşınmış da olabilir, Sadece W6 ile E5 no'lu panellerde ise motifler bir silüet hâlinde görünmektedir. Ancak bütün oyma işleri aynı tecrübeli ustanın elinden çıktığı belli olacak şekilde çok güzel olarak yapılmış ve çok farklı-zengin motiflerin işlendiği görünüyor…" denilmiş.

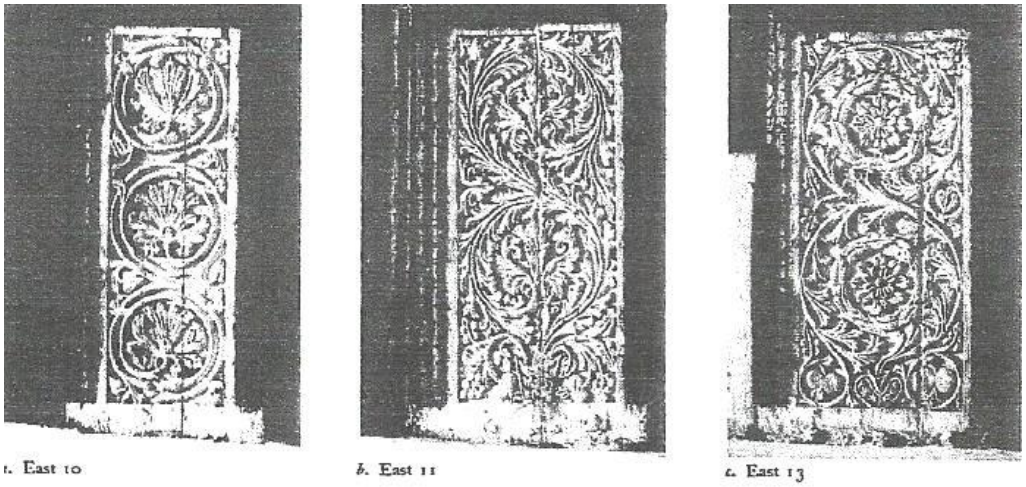
Fg. 96 (Cres. EMA, v.II, CrP.24: 4, 5)

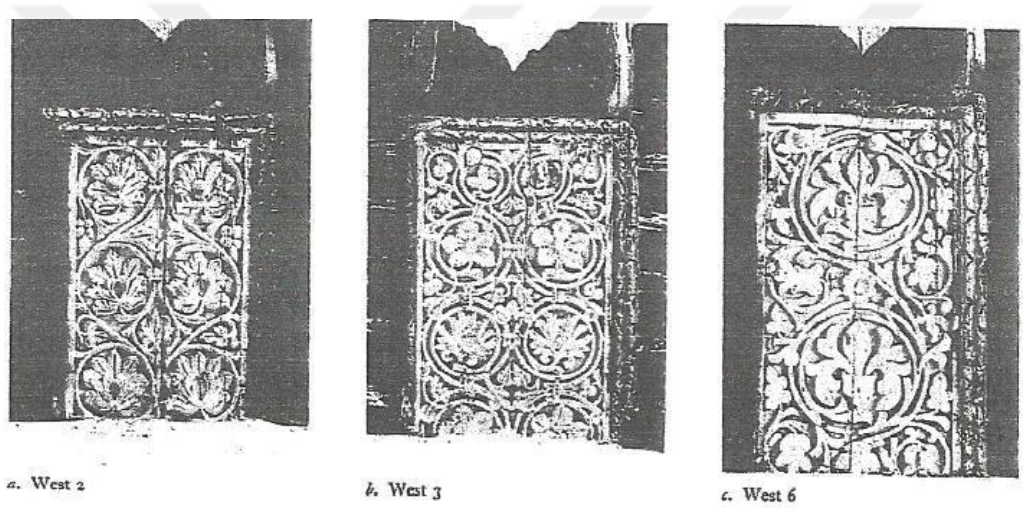
Fg. 97 (1940-v.II, CrP.24: 6)

Fg. 96 Hatıl kaplama / konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-1
Fg. 97 Hatıl kaplama / konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-2

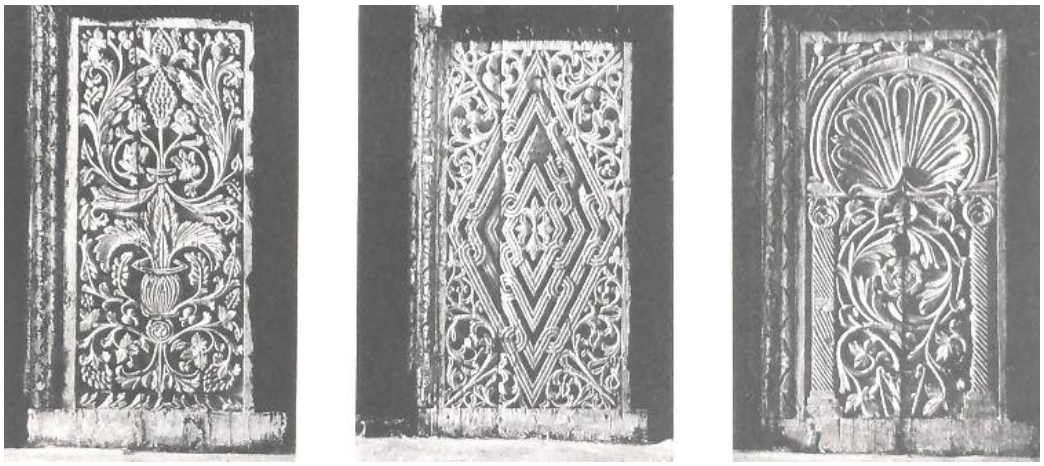
[421] www.archnet.org (01.04.2016).
[422] Mescid-i Aksâ'nın iç kısmında artık yerinde olmayan ahşap konsolların yerine son dönemde yapılmış olan ahşap kaplamaların görünüşlerinden birkaç örnek daha EK3, Res.229-230, s.1076'de verilmiştir.

Fg. 98 (CrP.25:10, 11, 13) Hatıl konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-3

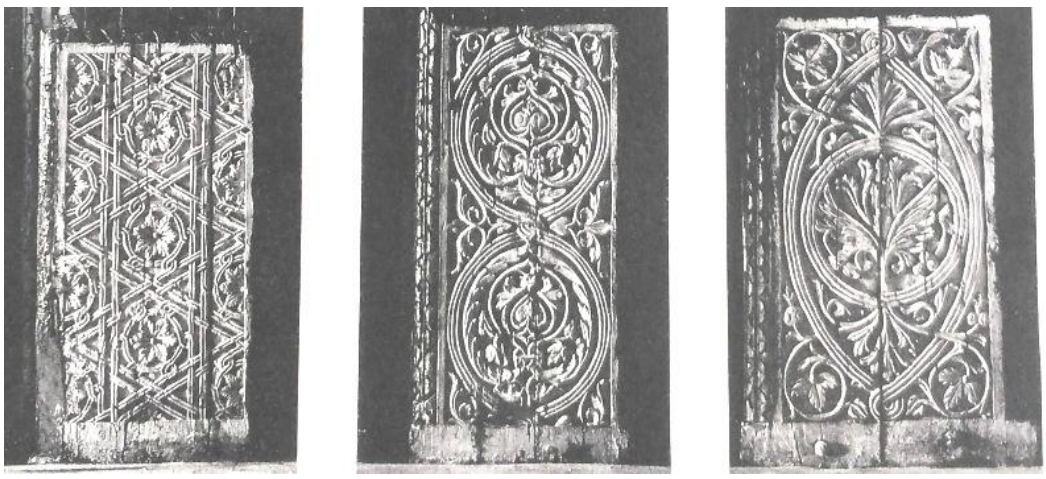
Fg. 99 (v.II, CrP. 27: 2, 3, 6) Hatıl konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-4

Fg. 100 (1940-CrP.26:E-14-16) Hatıl konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-5

Fg. 101 (1940-v.II, CrP.27 W-10-19) Hatıl konsolları üzerindeki ahşap oyma kompozisyon örnekleri-6

Fg. 102 (1940-CrP.26 E-17-19) Hatıl konsolları üzerindeki ahşap kompozisyon örnekleri-7

Vaso / Sepet Temelli (Bazalı) [Ahşap Oyma Panellerde Görülen Motifler]

Fig. 125. The Aqṣā Mosque: vases and baskets.

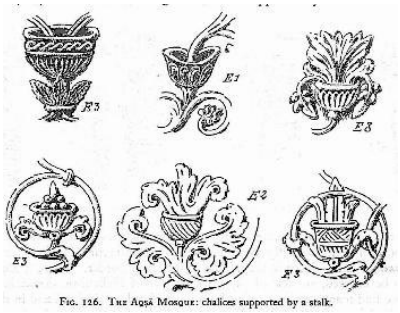

Fig. 126. The Aqṣā Mosque: chalices supported by a stalk.

Fg. 103 (CrF.125) Vazo motifleri
Fg. 104 (CrF.126) Kadeh ve kadeh şekilli yonca motifleri

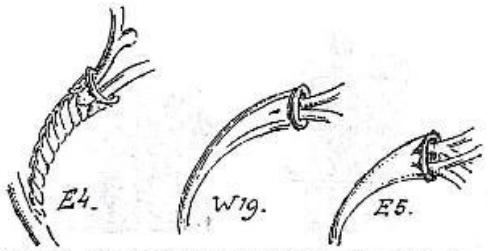

Fig. 127. The Aqṣā Mosque: enlargement of the stalk to form a cornucopia.

Fig. 134. The Aqṣā Mosque: pomegranates.

Fg. 105 (CrF.127) Altın boynuzu oluşturma yolunda sürgünler.
Fg. 106 (CrF.134) Nar motifleri

"Bu motiflerin benzerlerine Şam Emeviyye Camii'nde ve Kubbetü's-Sahre mozaiklerinde de rastlandığına" dikkat çekilmiş.

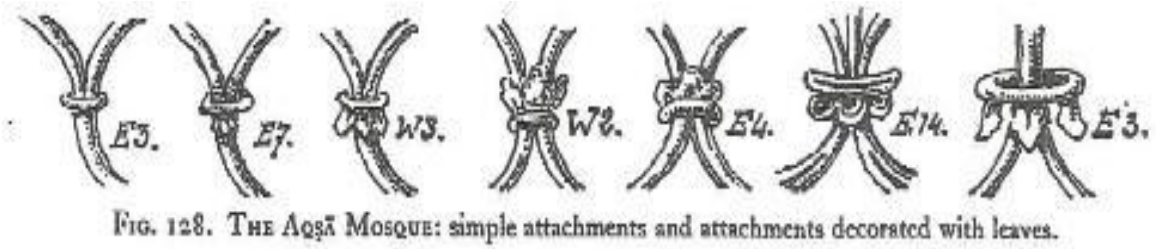

Fig. 128. The Aqṣā Mosque: simple attachments and attachments decorated with leaves.

Fg. 107 (CrF.128) Yan yana iki motifi bağlayan düğümler

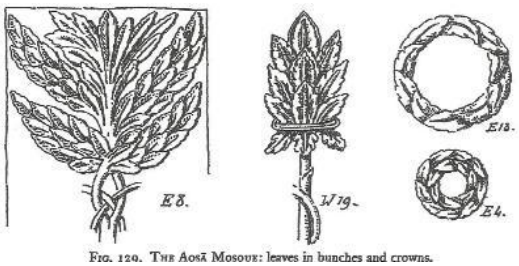

Fig. 129. The Aqṣā Mosque: leaves in bunches and crowns.

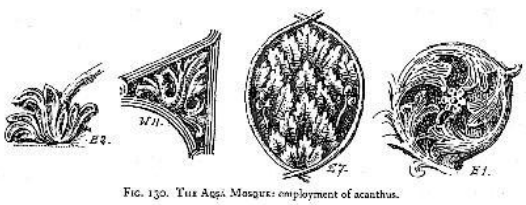

Fig. 130. The Aqṣā Mosque: employment of acanthus.

Fg. 108 (CrF.129) Ağaca benzetilen defne (meşe) yaprakları grup motifleri
Fg. 109 (CrF.130) Akantus motifi uygulamaları (Roma mozaikleri) ve taç motifleri

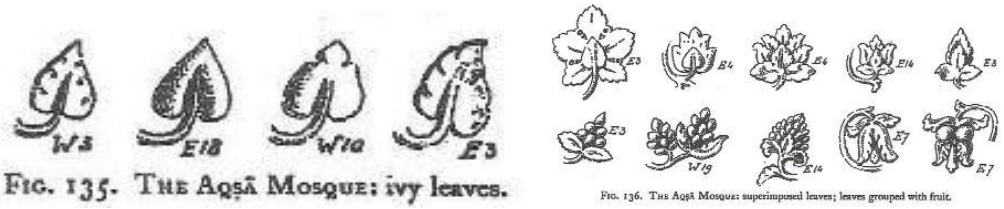

Fig. 135. The Aqṣā Mosque: ivy leaves.

Fig. 136. The Aqṣā Mosque: superimposed leaves; leaves grouped with fruit.

Fg. 110 (CrF.135) Sarmaşık yaprakları
Fg. 111 (CrF.136) Üst üste bindirilmiş meyveli yapraklar

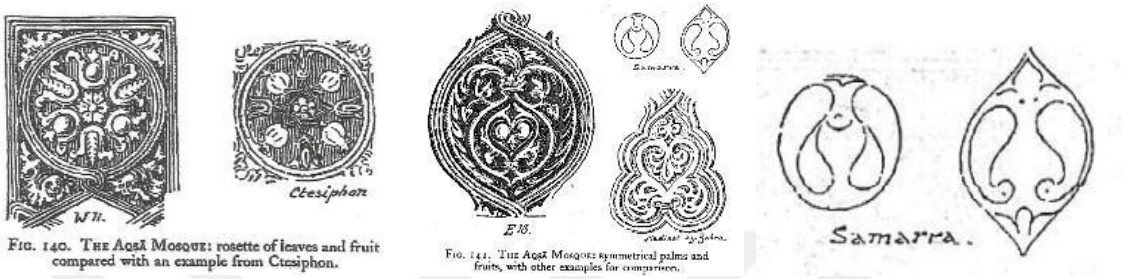

Fig. 140. The Aqṣā Mosque: rosette of leaves and fruit compared with an example from Ctesiphon.

Fig. 141. The Aqṣā Mosque: symmetrical palms and fruits, with other examples for comparison.

Fg. 112 çeşitli rozetler
Fg. 113 Mescid-i Aksâ'dan stilize palmiye-hurma motifleri
Fg. 114 Sâmerrâ'dan hurma motifi (solda) ve Cresphon kazısında ortaya çıkartılmış olan (nar) motifi ve bu motifler arasındaki benzerlik

Mimari Formda Olan Motifler

(Sütun Başları)

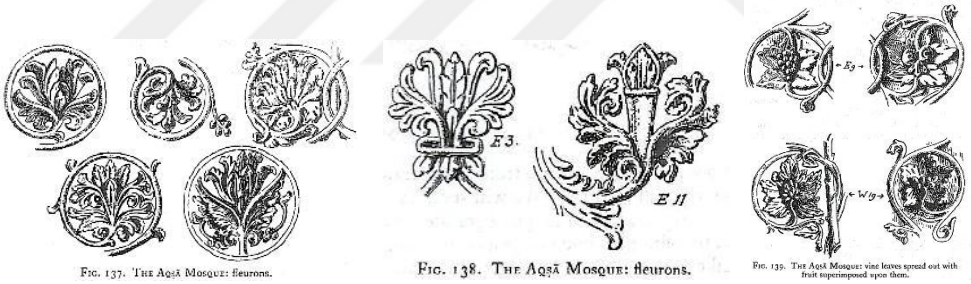

Fig. 137. The Aqṣā Mosque: fleurons.

Fig. 138. The Aqṣā Mosque: fleurons.

Fig. 139. The Aqṣā Mosque: vine leaves spread out with fruit superimposed upon them.

Fg. 115 (CrF.137-138) (çerçeveli) Zambak (susam çiçeği) motifleri
Fg. 116 (CrF.138) (açık) Zambak (susam çiçeği) motifleri
Fg. 117 (CrF.139) Altta açılmış asma yaprağı ve üzerine konmuş meyveler

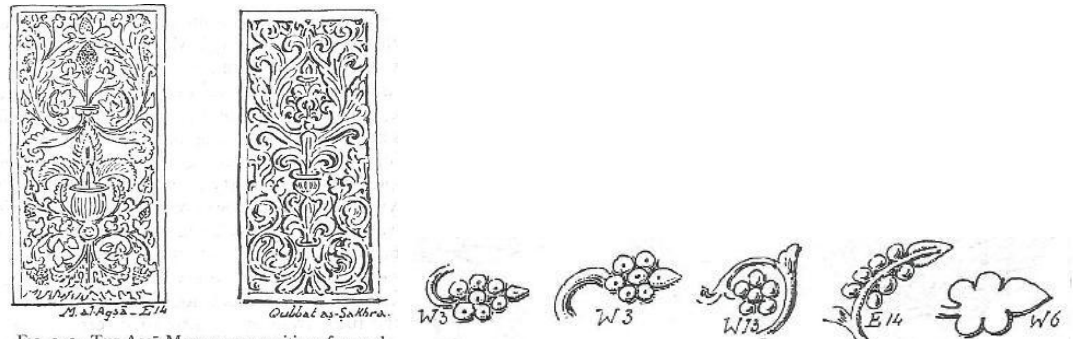

Fig. 142. The Aqṣā Mosque: composition of a panel compared with an example in the Dome of the Rock.

Fig. 131. The Aqṣā Mosque: interpretations of bunches of grapes.

Fg. 118 (CrF.142) Solda, Aksâ Camii paneli, sağda, K-Sahre paneli arasındaki motif benzerlikleri
Fg. 119 (CrF.131) Aksâ Camii'nden stilize üzüm salkımları

FIG. 132. THE AQṢĀ MOSQUE: conventionalization of the vine leaf.

FIG. 133. THE AQṢĀ MOSQUE: naturalistic interpretations of the vine leaf.

Fg. 120 (CrF132) Asma yaprağının stilize versiyonları
Fg. 121 (CrF133) Asma yaprağının stilize versiyonları

Yukarıda örnekleri verilmiş olan motiflerin pek çoğu için orijin olarak nereden geliyor olabilecekleri ile ilgili tahmini iddialar yapılmış ve sonuç olarak, bu motiflerin büyük bir kısmının orijinin Suriye (Helenistik), Suriye-İskenderiye, Bizans ve Mısır'dan geldiği iddia edilmiş.

Tarihi

"…(Abdülmelikin mi yoksa Velîdin mi yaptırdığından emin olunamayan) Aksâ Camii'nin ahşap küçük mâbed (oratory) ilavesi ile yeniden yapıldıktan sonra H130 (747-748)'da meydana gelmiş olan büyük depremde çok zarar görerek yıkıldığı ve o yıllarda devam etmekte olan halifeliği ele geçirme mücadelesi ve akabinde 750'de meydan gelen Abbâsî Devrimi sebebiyle bir müddet öylece kaldığı biliniyor. H154 (771)'te Abbâsî Halifesi el-Mansûr, Kudüs'e geldiğinde ancak konu yeniden gündeme alınıyor ve yaptırılıyor fakat bu tamirin arkasından meydana gelen diğer büyük depremde yine çok fazla hasar görüyor ve bu defa da el-Mehdî tarafından (planında önemli değişikliklere uğratılarak) yeniden yaptırılıp iş 780'de tamamlanıyor[423]. (s.135)

Aksâ Camii'nin panelleri, hangi döneme tarihlenirse tarihlensin, ortaya koyduğu gerçek şu dur ki, bu işler Müslüman ülkelerdeki sanatın zenginleşmesi için yapılmış işler olmaktan ziyade [bu bölgelerde uzun zamandır devam etmekte olan] Suriye ve Hıristiyan sanatının son örneklerinin manifestosudur. Sâmerrâ'nın sanatçıları Halife'nin resmî anıtları için oldukça farklı süsleme yöntemleri ortaya koyduklarında buradan [Kudüs'ten, zaman ve coğrafya olarak] çok uzak bir yerde değillerdi. Çok uzakta olmasalar da, IX. yüzyılın ortalarına doğru gerçekleştirilen bu yeni stilin çabuk tutulması (beğenilip yayılması) sonucu, eski stile karşı kazandığı zaferi, İslâm'ın özellikle doğu

[423] [Marçais'in yazdığı bu görüşün aksine Creswell yukarıda: "Le Strange'in 749 depreminde yıkılmış olan camiyi el-Mansûr'un 759'da Kudüs'e ilk gelişinde yaptırmadığını, 771 depreminde bir daha yıkılan camiyi onun oğlu el-Mehdî'nin 780'de geldiğinde yaptırdığını iddia etmesine karşılık (kendisinin) 749 depreminde büyük hasar görmüş olan camiyi el-Mansûr'un 759'daki ilk gelişinde yeniden yaptırdığını, 759'dan sonra 771'de ikinci büyük bir deprem olmadığını, olduysa bile bunun camide çok büyük hasara yol açmadığını" iddia etmiştir. (bk, *EMA,* v.I, pt.II, p.374-375 & n.3, BÇ, s.212-217)].

coğrafyasında, hemen kendisini beğenildiğini (kabul gördüğünü) hissettirdi. Bu yeni stilin etkileri Mısır Tolunoğlu Devleti'ne hatta Bağdat'ın bölgedeki kantonları (vassal) olan emirlikler yoluyla Tunus'a kadar ulaşacaktı hatta İspanya'yı bile az da olsa dolaylı yollarla etkileyecekti. Buna karşılık Aksâ panelleri gibi olan işler ise sadece burada [bulundukları yerde-bölgede] kalacaktı.

Buradaki (Aksâ Camii'ndeki) işler ile Kayrevan Ulucamii minberi arasında birçok yönden mevcut olan benzerliklere dikkat çekilmiş olmakla beraber, diğer taraftan Terrasse (bk, c.2, s.127, dn.1), üzerinde çalışılan Aksâ panelleri ile de Kurtuba halifesinin sanatı arasındaki (bunlarla birleştiren) bağlantı oldukça güzel bir şekilde zaten ortaya konulmuştu (dn.7)[424]. Terrasse'de: '*Bugün artık bize göründüğü kadarıyla (İspanya'daki) III. Abdurrahman'ın Emevî sanatının (oymacılık-heykel traşçılığının) en belirgin-gerçek prototipi, Aksâ Camii'ndeki ahşap oymalardır. Bu dar-küçük (ahşaplar) üzerindeki ince iş-süslemeler Medînetüzzehrâ'nın sıva işi süsleme unsurların da aynı sıklıkla tekrar eden oval madalyonlar, aynı şekilde süsleme-kompozisyonunu değiştirme çabaları olarak kendini gösterir'* diyor (s.137, dn.1)[425].

[Bize göre ise] birden fazla konuda (alanda), Kudüs oymacıları ile X. yüzyıl Endülüs'ün genel anlamda süsleme işleri (konsepti) arasındaki bağlantıya işaret etmek mümkün. Örneğin akantus ve asma yaprağı motiflerinin yorumlanmasındaki benzerlikler ve zambak çiçeğinin (fleurons) yorumlanması arasındaki benzerlikler gibi.

Kurtuba Emevîlerinin sanatı başladığı andan çok uzun bir zamana kadar 'sürgünde olanların Suriye kökenlerini hatırlayarak ortaya koydukları bir sanat' olarak kaldı. Onların bu süre içinde bir zamanlar sanatta zirveyi görmüş olan Suriye ile devamlı irtibat hâlinde oldukları da şüphe götürmeyen bir gerçektir… Batı'daki Emevîlerin (Doğu'da) eski bir Filistin mâbedinin [Kudüs Aksâ Camii] (süslemelerini) kopya ettikleri (imitasyon) iddia edilerek bu panelleri Şam'ın büyük halifelerine bağlama çalışmaları da ayrı ve ilave bir tartışma konusudur…" denilerek konu sonlandırılmış.

[424] Felix Hernandez, "La techumbre de la Gran Mezquita, de Cordoba", *Archive Espanol de Arte y Arqualogia*, XII (1928).
[425] *Age.,* p.99.

09- Aksâ Camii'nin Ahşap Oyma Panelleri Sonuç Notları

G. Marçais tarafından yazılan bu makale de Aksâ Camii'nin merkez sahnlarının sütunları arasındaki kirişleri kaplayan ahşap panellerle ilgili olarak öncelikle çok uzun zamandır Mescid-i Aksâ'nın iç kısımlarındaki mimari unsurların, 1938-42 restorasyonu ve 1969 yangınından sonra yapılmış olan teferruatlı restorasyondan sonraki görünüşe sahip oldukları, bu sebeple 1940'lardan bu yana çekilmiş olan fotoğraflar da görünen orta ve diğer sahnların sütunlarını birbirine bağlayan hatılların (kiriş) en başından beri hep o tür şeyler olduklarının zannedildiği ancak gerçeğin böyle olmadığı, 1938'den önce çekilen fotoğraflarda orijinal krişlerin görüldüğü vurgulanmıştır.

George Marçais makalesinin devamında "Bu kirişlerin çerçevesini oluşturan (dört tarafını bir kutu gibi çevreleyen) düz yüzeyli ahşap panellerin tüm yüzeylerinin erken döneme ait İslâm ahşap oyma sanatının şaheser örnekleri ile bezeli olduğu, ancak artık bunların yerinde olmadığı, şu anda içerde mevcut olan kiriş panellerinin de eskilerin kopyası bile olamayacak kadar değersiz basit şeyler olduğunu, bu sebeple son dönem Avrupalı araştırmacıların yayınlarında bu konuyla ilgili hiçbir şey yazmadıkları" yönde detaylı bilgiler aktarmıştır. Marçais, makalesinde artık kaybolmuş olan bu ahşap panellerin üzerinde bulunan oyma motiflerin yakından çekilmiş fotoğraflarını da vermiştir. Mescid-i Aksâ'nın tarihi ve erken İslâm döneminde yapılmış olan ahşap oyma sanatı ve motifleriyle ilgili Türkçe kaynaklara henüz yansımamış bu bilgi ve görseller bundan sonra erken dönem Abbâsî bezeme sanatı ve motifleri üzerinde yapılacak araştırmalar açısından büyük öneme sahiptir.

Creswell, Beytülmakdis alanı, Emevî dönemi mimarisi ve Mescid-i Aksâ yapısı hakkında yüzlerce sayfayı bulan yayınlar yapmıştır. Ancak Mescid-i Aksâ'nın güney tarafında Beytülmakdis alanını belirleyen güney ve güney-batı duvarının dibinde mevcut bulunan Emevî dönemi saray kalıntıları hakkında pek bir şey yazmamıştır. Bu, oldukça dikkat çeken bir durumdur.

10- KUBBETÜ'S-SAHRE

a-Katalog No. ve Eser Adı : 10- Kubbetü's-Sahre

b-Bulunduğu Yer : Kudüs (Beytülmakdis / Moria Tepesi)

c-İlk İnşa Tarihi : 688-692

d-İlk Yapılış Maksadı : Creswell'e göre: Ziyaretgâh

e-Bânisi : Abdülmelik İbn Mervân

f-İlk Mimarı / Ustaları : Farklı din ve ırk mensubu mimar / ustalar

g-Tamirleri, Yeniden Yapımı : 116 / 788, 1556, 1924, 1934

h-Mimari Özellikleri : Sekizgen planlı, içeride (altında mağarası olan) kaya ve kayanın üzerinde merkezî kubbe,

i-Geçmişte Başka Maksatla Kullanımı: 1100-1187 arası Kilise,

k-Son Kullanımı / Durumu : Ziyaretgâh / Mescit

KUBBETÜ'S-SAHRE

İki Kısa Süreli Halife ve Abdülmelik'in Kâbe'nin Yerine Kubbetü's-Sahre'yi Koymaya Karar Vermesi[426]

"…Abdülmelik, 685'te vefat eden babasından (I. Mervân) sonra Emevî halifesi olmasının ardından her yıl Emevî bölgesinden hac için gelenlerden biat almaya devam ederek Mekke ve Medine dışındaki (Irak gibi) bölgelerde de güçlenmeye devam eden Abdullah b. Zübeyr'in [hac/Kâbe yoluyla] bu güçlenmesini engellemek için Kudüs'deki Sahre'yi (kayayı), Kâbe'nin yerine koymaya karar verdi (s.65)[427]. (Çünkü artık) Sahre Müslümanların gözünde [Hz.] Muhammed'in göğe (cennete) yaptığı meşhur gece yolculuğunun [Mi'rac] başladığı 'kutsal yer' olarak görülmeye başlanmıştı (dn.2)[428.]*. Bu kaya, Müslümanlarca Kudüs'te Harem-i Şerîf olarak kabul edilen alandadır. Yahudilerce de [Hz.] Süleyman Mâbedi alanının (Temple of Soloman) merkezinde, çok

[426] [Yezîd b. Muâviye'nin Kasım 683'te ani ölümün ardından halife olan oğlu II. Muâviye dedesinin ve babasının yolunu takip etmek istemediğini belirten hutbe vermiş ve 3-5 ay içinde ölmüş, Nisan 684'te (Hz. Osman'ın yeğeni, damadı ve sekreteri yaşlı Mervân b. Hakem, Yezîd'in hanımı ile evlenip küçük oğlu Halid'e naib olarak Şam Emevilerine halife olmuş ancak oda sözünden dönüp Hâlid yerine kendi oğlu Abdülmelik'in halife olması yönünde çalışınca / Mayıs 685 ortalarında aniden ölmesi şeklinde kısa sürede 2 halifenin ölmesi kastedilmiş görünmektedir (bk, M. A. Hireysat, "Halid b. Yezid", *DİA,* XV, 1997, s.292].

[427] [Creswell, Ya'kūbî'nin aktardığı bu görüşü kendisinin de kabul ettiği "doğru görüş" olarak aktarmış.

[428] Besant & Palmer, Jarusalem, (4th edition), pp.85-6; Le Strange, Palestine under the Muslims, pp.114; Goldzier, Muhammedanische Studien, II, pp 35; Wellhausen, Des arabische Reich, pp 132-3; Conder, City of Jarusalem, pp, 2 38-9; Hartmann, Felsendom, pp.33-4; Watson, *Story of Jarusalem*, pp.148-9; Van Berchem, "Jarusalem", *C.I.A.* II, p.234; *[Müslümanlar arasında 'Muallak Kaya' olarak bilinen bu yer hakkında (661'den itibaren İsrailiyat yoluyla giren); Sahre'nin cennetten gelme olduğu (hadis:İbn Mace, Tıb, 8,) ve muallakta durduğu, Hz. Peygamber Mi'rac'a giderken Sahre'den göğe yükseldiği, üzerinde Peygamber'in ayak izi bulunduğu vb. çoğunluk hadis alimleri tarafından 'mevzu' (uydurma) kabul edilen rivayetler dolaşmaktadır. (bk, N. Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", *DİA*, XXV, 2002, s.305)].

büyük ve şekli düzensiz bir doğal kaya parçasıdır. O, aslında kuzeyden güneye 18m, doğudan batıya 13m. ölçülere sahip Moria Tepesi'nin zirvesidir. İçeride zeminden yüksekliği de 1,5m'dir. Üzerinde birçok keski izi bulunur. Bu keski izlerini İbnü'l-Esîr'in; 'Frenklerin zamanında [Avrupalı Haçlıar 1099'da Kudüs'ü Fâtımîlerden aldıktan sonra] papazlar bu kayadan keski ile küçük parçalar koparark hac için uzak yerlerden gelen ve kayanın içinde kutsallık olduğuna inanan diğer Frenklere ağırlığınca altın karşılığı satıyorlardı. Bu durumu gören ve kısa zamanda kayanın tükeneceğini düşünen Latin kralları kayayı mermerle kaplatmışlardı. Selâhaddîn, Kudüs'ü fethettikten sonra mermerleri kayanın üzerinden kaldırttı' şeklinde izah etmiştir (dn.3)[429]. (v.I, pt.I, p.65-123)

Bu kayanın güneybatı tarafından aşağıya merdivenlerle inilen bir mağarası var. Bu küçük mağara 7 x 5m. ölçülerinde ve en yüksek yeri 3m. Tam ortada 70-80 cm çapında bir delik var. Yahudilerin her yıl gelip dinî ritüel olarak yağ sürdükleri bu delikli kayanın Bordeaux hacılarının Lapis Pertusus'u (Altar of Burnt Offering: yakılarak tanrıya sunulan şeylerin) / sunak yeri olduğuna inanmak için yeterince sebep var. Bu mağara (üstteki bu) sunağın altı kısmıdır. Burada (üstte) kesilen kurbanların kanları su ile karıştırılıp abdest için kullanılması maksadıyla delikten aşağı gönderildiği tahmin ediliyor. Mağarada, üzerine basınca altı boş gibi ses veren bir mermer var. Bu mermerin burada biriken (su, kan vb.) fazlalığın [doğu kısmındaki] Kidron vadisine[430] akıtıldığı kanalın üzerindeki kapak olduğuna inanılır.

Araplar Kudüs'ü teslim aldıkları zaman meydana geldiği söylenen birçok efsane var ve çoğuna inanmak zor. Ayrıca fethin hemen ardından Sahre'nin Müslümanların pek ilgisini çektiği (de) söylenemez. Ancak Eutychius'un (ö.939) yazdığı; 'Abdülmelik, kayayı da içine alacak şekilde Mâbed'i geniş yaptı' (dn.4)[431] şeklinde yazdıkları dikkate almaya değer. Günümüzde bütün Harem-i Şerîf (alanı) mescid kabul ediliyor. Aksâ kısmı ise sadece üzeri kapalı olan (mugatta) bir alan. Ömer b. Ebû Rebî'a'nın (doğumu 23 / 644) şiirindeki muhtemelen Abdülmelik halife olmadan önce yazılmış olan bir pasaj, burasının o tarihlerde [Hz.] Muhammed'in Mi'rac'a çıktığı yer olarak kabul edilmeye başlandığını gösteriyor (dn.5)[432]. Sahre'nin bu alanın en yüksek noktası olması sebebiyle [Hz. Muhammed'in] Mi'rac'a yükseldiği nokta olarak inanılmaya

[429] Ibn al-Athir, XI, p.365, II, 17-22 as translated by Le Strange, age., p.134; Abu Shama, *Kitab al-Rawdatain,* II, p.113, I, 23, p.114, l.3.
[430] [Beytülmakdis'in güneydoğusundaki (Müslüman mezarlığının altındaki) vadi bk, BÇ, Fg.205, s.283]
[431] *Eutychius,* Pococke's ed., II, p.364 vd.
[432] Schwarz ed., II, p.73; Horovitz, "Muhammeds Himmelfahrt", *Der Islam,* IX, p.166; Horovits, "Mi'radj", *Ency. of Islam*, III, pp.505-6 vd.

başlanmış veya Abdülmelik (Medine'deki bazı âlim râvilerin de yardımıyla) bu noktayı kendisi seçmiş olabilir. Bu hikâye ne şekilde ortaya çıkmış olursa olsun Abdülmelik, bunu siyasî kazancı için kullandı…" açıklamaları ile konuya giriş yapılmış.

"…En başından beri başarısızlığa mahkûm bu siyasî hareket, Arapların en erken tarihçilerinden birisi olan Ya'kūbî tarafından; Abdülmelik, Suriyeli Müslümanları Abdullah b. Zübeyr'in hac dönemi fırsatını kullanarak onlardan zorla biat aldığını öğrenince Mekke'ye hac için gitmeyi yasakladı. Ancak insanlar '*Allah'ın üzerimize farz kıldığı haccı yapmaktan sen bizi nasıl alıkoyarsın?'* şeklinde itiraz ve şikâyette bulundular. O da; '*Siz, İbn Şihâb ez-Zührî'nin söylediği: İnsanlar yalnız 3 mescit için evlerinden çıkıp yolculuk yapabilirler, birisi Mescid-i Harâm, diğeri benim mescidim, üçüncüsü de mukaddes şehirdeki mescit* [433] *şeklindeki hadisi duymadınız mı? İşte şimdi sizin üzerinize Mekke Mescid-i Harâm'ı yerine üçüncü mescide gitmeniz, Mi'rac'a çıkarken üzerine Allah Resulü'nün ayağını bastığı söylenen bu kayayı da Kâbe'nin yerine tavaf etmeniz emrolundu (dedi')*. Sonra da kayanın etrafına (brocade) bir örtü (perde) astırdı, kapılara da görevliler koydu ve insanlar onu Kâbe'yi tavaf eder gibi tavaf etmeye başladılar. Bu âdet Emevîlerin sonuna kadar devam etti', şeklinde yazmış…" denilerek Ya'kūbî'den direkt alıntı yapılmış (s.66, dn.2)[434].

"Bu duruma Goithein; '68'de (688) Abdülmelik'in ve İbnü'z-Zübeyr'inkiler de dâhil dört farklı grup birbiri arkasına hacı olma merasimine katıldılar' şeklindeki mantıksız bir itiraz ve açıklama yapmış ancak bu yazdıkları konuya bir çözüm getirmiyor çünkü o tarihte Kubbetü's-Sahre'nin tamamlanmasına daha 4 yıl vardı" denilerek konunun başka bir yönüne dikkat çekilmiş (s.66, dn.10)[435]. "Son dönemde 2 yazar bu işin İslâm'a karşı işlenmiş çok büyük bir suç olacağından (dn.3) [436] bu anlatılanların doğru olamayacağını savundu. Fakat bunları 6 farklı Arap tarihçisi, 2

[433] [*Buhârî,* "Tatavvu", 1; *Müslim*, "Hac", 511-512; *Ebû Dâvûd*, "Menâsik". 95'te geçen Zührî'nin'Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'nin yanı sıra Mescid-i Aksâ'ya yapılacak seyahatin faziletine dair" rivayet için Goldzier'in uydurma dediği belirtilmiştir (bk, Halit Özkan, "Zührî", *DİA,* XXXXIV, 2013, s.544)].

[434] Yaqubi, *History,* (260 / 874), II, p.311, as translated by Le Strange, in the *Palestinian Exploration Fund*, Q.St., 1887, p.93, & *Palestine under Muslims*, p.116, (Kutsal bir şeyin etrafında tavaf etmek İslâm'dan önce de Arapların bir geleneği idi, bk, W. Robertson Smith, *Lectures on the Religion of the Semities*, 3rd ed., p.340; Gaudfrroy-Demombynes..,; Buhl, "Tawaf", *Ency. of Islam*, IV, pp., 702-3; aynı rivayeti Saîd b. Bitrîk (Eutykhios) ve Sıbtu İbnü'l-Cevzî tekrarladığı, onlardan da İbn Kesir gibi bazı müelliflerin de iktibas ettiği nakledilmiştir [ilave bilgi için bk, Bozkurt,"Kubbetü's-Sahre, *DİA*, s.306].

[435] Dn.10'da; "Bu olayda Jeroboam'ın 'İsrailoğullarını Kudüs'e hacı olmaya gitmekten vazgeçirmek için Dans ve Bethel'de yaptığı altın buzağılar' ve Şah İsmail, Tahmasb ve Abbâs'ın Şialığı devletin resmî dini olarak uygulamaya koyduktan sonra 'İranlı hacıları Mekke'ye gitmekten vazgeçirmek için Meşhed'deki İmam Rıza Türbesi'ni çok değerli ve pahalı süsler ve hediyelerle donatmaları' olaylarındaki gibi tarihin tekerrür ettiği görülüyor" şeklinde açıklama yapılmış.

[436] Mahmud Akkush, "Bina, Qubbat as-Sakhra", *Ma-jallat ash-Sharq al- Arabi*, no's. 14 & 15 of 11th & 18th Oct.1946.

Hıristiyan ve 4 Müslüman (tarihçi), (Eutychius (939), el-Mekîn (doğumu 1204), İbn Kesîr (ö.1373), Ebü'l-Mehâsin (1458), Mucir ed-Din (ö.1496) ve Diyarbekrî (ö.1534) doğruluğunu sorgulamadan ve hiç yorum yapmadan aynen tekrar etmişler" (dn.9)[437].

"…Sene 985'te bu konu hakkında yazan Mukaddesî ise biraz farklı bir yaklaşım ortaya koyarak amcası ile aralarında geçmiş olan şöyle bir konuşmayı aktarır: '*Birgün (Beytülmakdis'te otururken) amcama; Ey Amca, Halife el-Velîd'in Müslümanların servetini Şam Camii'ne harcamak yerine yol yapmaya, kervansaray yapmaya veya sınırlardaki surların tamirine falan harcasaydı daha faydalı bir iş yapmış olurdu diye düşünüyorum ne dersin?' şeklinde bir soru sordum. Amcam cevap olarak bana şöyle söyledi: 'Ey benim küçük çocuğum, bu konuyu senin anlamadığın görünüyor. el-Velîd değerli bir iş yaptı ve böyle yapmakta haklı idi. Suriye, çok uzun zamandır Hıristiyanların idaresinde kaldığı için onlar Kudüs Kamâme Kilisesi (The Church of Holy Sepulchre, Res.255, s.1079), Kudüs (Lydda) ve Urfa (Edessa) kiliseleri gibi çok güzel ve gösterişli, o derecede de meşhur (mimari) eserlere sahipti. O da bunun farkında idi. Bu sebeple o (el-Velîd) Müslümanlar için (Hıristiyanların kiliselerine hayranlık / saygı duymak yerine), gurur duyacakları çok özel ve dünya harikası bir cami yapmak istedi. Aynı şekilde Abdülmelik de Kamâme Kilisesi'nin kubbesinin Müslümanların aklını hayran bırakan muhteşemliğinin karşısında kayanın üzerine şu gördüğün kubbeyi dikti dedi'* (dn.13)[438].

Bu anlatılanlardan, Ya'kūbî'nin Kubbetü's-Sahre'nin yapılışının siyasî sebebini, Mukaddesî'nin ise Kubbetü's-Sahre'nin görünüş olarak neden Holy Sepulchre'ye (o zamanki hâli) benzediğini açıkladığı anlaşılmaktadır…" denilerek konu sonlandırılmış.

[Kubbetü's-Sahre Konusunda] **Araştırmalarda Kaydedilen İlerleme**

"…Kudüs'ün 1187'de (Müslümanlara) düşmesinden sonra Harem-i Şerîf'in kuzeybatı köşesindeki (şimdilerde Serai: saray olarak bilinen) valinin konağından pek çok (Hıristiyan) hacının (kubbeyi) görmesine izin verildiği için Kubbetü's-Sahre'nin kubbesinin dışarıdan aynı kaldığı yaygın olarak biliniyor. Felix Fabri 1483'te Bâb-ı Silsile'ye yakın ve inşası devam etmekte olan Sultan Kayıtbay Medresesi'ne girmesine izin verildiği için çok şanslı idi. Fabri, Harem-i Şerîf'e demir şebekeler henüz yerine

[437] Tarikh al-Khamis, II, p, 339.
[438] Muqaddasî, p.159, as translated by Le Strange, *P.E.F.,* Q. St., 1887, p.103, and his *Palestine*, pp.117-18; Ranking's transl., p.262; also translated by Giltemeister, *Z.D.P.V*., VII, p.152.

takılmamış olan pencereden (70m kadar bir mesafeden) baktı (s.67, dn.1)[439]. Fabri'nin grubunda bulunan Breydenbach, Edward Reuvich (of Utrecht)'in 1483 tarihli, Zeytin Dağı'ndan Kudüs'ün panoramik görünüşünü ve Kubbetü's-Sahre'nin de ilk defa gösterilişini içeren çizimleri yayımladı (v.I, pt.I, p.90, CrF.32 bk, BÇ, Fg.122-123)[440].

Kudüs Harem-i Şerîfi'ne girmek (o dönemde), yabancılar için cezası ölüm olan bir yasak olmasına rağmen iki hacı bunu başardığını yazmış. 1436'da Pero Tafur, Portekizli bir bekçiyi 2 ducat[441] rüşvet vererek ikna edip akşam onun elbiselerini giyerek girmiş (dn.4) ve Arnold von Harff da 1497'de aynı metodu izleyerek girdiğini yazmış (dn.5)[442] olmalarına rağmen bildiklerimize ilave başka bir bilgi vermemişler. Diğer iki hacı; 1698'de Morrison ve 1790'da Mariti, Kubbetü's-Sahre'yi tarif eden bilgileri, birincisi Kubbetü's-Sahre'nin içinde çalışmış eski marangozdan, diğeri de bir Türk arkadaşından dinledikleri olarak yayımladılar (v.I, pt.I, p.67, dn.7).

XIX. yüzyılın başlarına kadar bu konuda ciddi doğru şeyler anlatan derli toplu bir bilgi görünmüyor. Ancak 1807'de Napolyon'un casusu olduğuna inanılan İspanyol Badia Leblich, Ali Bey el-Abâsî sahte ismiyle (İslâm coğrafyasında, özellikle de) Kudüs'te bulunmuş. Cebinde oldukça fazla maddi desteği, her gittiği yerde 'prens' olarak karşılanmış ve Harem-i Şerîf'e 5 defa uzun süren ziyaretler yapmış. Leblich bize Kubbetü's-Sahre'nin oldukça detaylı anlatımlarını ve küçük de olsa oldukça doğru bir planını bıraktı (v.I, pt.I, p. 67, dn.8)[443].

11 yıl sonra (1818) bir İngiliz doktoru olan Richardson, [Kudüs'te] valinin gözünü ameliyat ettikten sonra onun dostluğunu kazanması sayesinde Harem-i Şerîf'i ziyaret etti. Kubbetü's-Sahre'nin çatısına çıkmasına bile izin verilmiş ve onun anlatımları Ali Bey'inkinden daha detaylı (dn.9). Bu konuda en tatmin edici çalışmaları ise 1833'te Bonomi ve Arundale (dn.10)[444] ile birlikte Catherwood yapmış. Valinin konağının

[439] [1187'den sonra, Müslümanların hâkimiyetinde iken Kudüs Harem-i Şerîfi'ne Hıristiyanların girmesi yasak olduğu için bu yasağa rağmen Müslüman olduğunu iddia ederek, sahte evraklarla veya valinin konağı gibi avluyu ve binaları görmelerini mümkün kılan yerlerden gözlem yaparak bu gözlemlerini yazıp yayımlayan: E.G. Fabri (1483), de Breves (1605), von Tobilo (1666), Binos (1787), Chateaubriand (1811), Turnes (1820), Geramb (1832), Robinson (1837) vb. seyyahların eserleri kaynak gösterilmiştir].
[440] *Peregrinationes,* pl.8, 26 & 27, in H.W. Davies, Bernard von Breydenbach.
[441] Portekiz parası.
[442] *Pigerfahrt,* von Groote's ed., pp.178-9; Let's transl.(Hakluyt Socy., Second Series, no.XCIV), pp.207.
[443] *Voyages,* III, pp.137-44 & pl.LXXI; *Travels along Mediterranean*, II, pp.285-287 & 294-304.
[444] *Illustrations of Jarusalem & Mount Sinai*, pp.68 & 69-71. Dome of the Rock'un kesit çizimini yapmışlar ve bu çizimler daha sonra Ferguson tarafından *An Essay on the Ancient Topography of Jarusalem*, s.104'te ve Hayter Lewis tarafından *Holy Places of Jarusalem*, s.65'te yayımlanmıştır.

çatısından çizimler yaparak başlamış. (Burford'un Panorama tablosu bunlardan yola çıkarak yapıldı) (dn.11)[445].

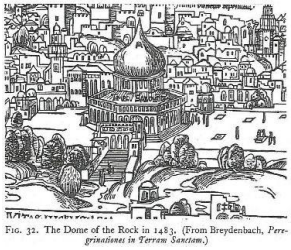
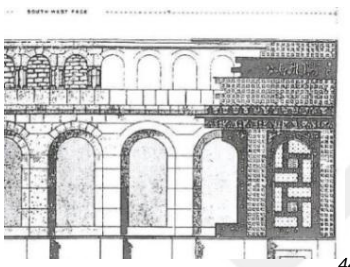

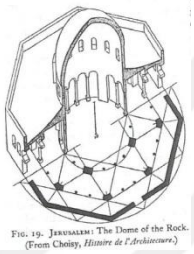
FIG. 32. The Dome of the Rock in 1483. (From Breydenbach, *Peregrinationes in Terram Sanctam.*)

Fg. 122 (CrF.32) (1979, v.I, pt.I, p.90)[446] *Fg. 123 (CrF.1932 yoluyla)*

Fg. 122 (CrF.32) 1483 yılında Avrupa'da ilk defa *Süleyman Mâbedi* (Temple of Soloman) adı ile yayımlanan Kubbetü's-Sahre çizimi
Fg. 123 (CrF.32-Detay) 1483 çiziminde cephe üst kısımlardaki korkulukların görünüşü.

FIG. 19. JERUSALEM: The Dome of the Rock. (From Choisy, *Histoire de l'Architecture.*)

Fg. 124 (CrF.24) (v.I, pt.I, p.78A)[447] *Fg. 125* *Fg. 126*[448]

Fg. 124 (CrF.24) 1873-1875'de tamirler sırasında dış cephelerdeki Kanunî dönemi çini kaplamalar söküldükten sonra cephelerden birisinin görünüşü
Fg. 125 (CrF.19) Kubbetü's-Sahre'nin iç gürünüş plan kesiti
Fg. 126 Kubbetü's-Sahre iç duvarlarında bol miktarda görülen (Emevîler hanedanı için önemli mitolojik anlamı olduğu nakledilen) tac motiflerinden birisi.

Catherwood, (Mısır emiri) Muhammed Ali'den [Kavalalı Mehmed Ali Paşa] onun kendi emrinde çalışan bir mühendis olduğunu söyleyen kuvvetli bir ferman getirmişti ve Mısırlı görevlilerin üniformasını giyiyordu. Kaldığı 6 hafta boyunca Harem-i Şerîf'in her köşesini, camileri, tonozlu bölgeleri, kaçış yollarını ve alan içindeki diğer her yeri inceleyerek yakın detay kamera gibi çizimler yapmıştı. Maalesef yazdıklarını yayımlayacak bir yayınevi bulamamış olmasına rağmen isteyen herkese yazdıklarının

[445] See: Description of a View of the City of Jarusalem…, now exhibiting at the Panaroma, Leicester Square, London 1842 [tarihi geçmiş bu bilgi hakkında Creswell bir açıklama yapmamıştır].
[446] CrF.24, Fg.122-2123 [XV. yüzyılda açık kemerli pencere şeklinde olduğu anlaşılan (Fg.123) çatının yarım duvarındaki açıklıklar örülerek kısa duvar şekline dönüştürülmüştür. Yapının sekiz cephesinin bu kısımları 1875-1876 tamiratında Mehmed Şefik beyin hattı ile 8 cepheyi dolaşan Yasin suresini ihtiva eden muhteşem mavi çinilerle bezenmiş durumdadır (bk, F. Aykaç, "Osmanlı'nın Seyyah Hattatı Mehmed Şefik Bey", *İsmek Dergi*, sayı 9, İst. 2010, s.128-133; http: / / ismek.ist / blog / icerik.aspx?p=517)].
[447] [Creswell'in *EMA* kitaplarında çok sayıda üzerinde (bazen tek sayfada birden çok, bazen de çift sayfada tek) figür bulunan numara verilmemiş sayfalar mevcuttur. Bunlara bu çalışma sırasında önceki sayfanın -1, 2, 3 gibi ek sayfa no'ları verilmiştir. İki sayfada tek figür bulunan sayfalarda birleştirilip tek sayfa hâline dönüştürülerek bunlara da bir önceki sayfanın -A, B'si olarak ek numara verilmiştir. Bu figür 24A'da s.78'den sonra gelen çift sayfada bulunan figür 24'ün birleştirilmesi ile oluşturulan resimden bir kesittir].
[448] [Bu "Tac" motiflerinin Muâviye'den itibaren Emevi hanedanında Arap mitolojik efsanelerden bahsettiği için büyük önem verilen *Kitab el-Ticān* isimli eserde geçen bir efsaneye uygun olarak Tarık bin Ziyad'ın Endülüs sahillerinde üzerinde taht'a çıkacak her bir Emevi sultanının adlarının yazılı olduğu 24 taç bulduğu şeklindeki rivayetlerle bağlantılı olduğu nakledilmiştir (bk, Nuha N. Khoury, "The Dome of the Rock, the Ka'ba & Ghumdan: Arab Myths & Umayyad Monuments", *Muqarnas,* V10, 1993, s.62)].

ve çizimlerinin kopyalarını vermişti. Bu sayede çizimlerinden birisi Horne and Finden (dn.12)[449] tarafından, bir tarif mektubu da Barlett (dn.13)[450] tarafından yayımlandı. Onun Kubbetü's-Sahre'nin içini tarif eden gözlemleri de Ferguson tarafından 1857'de yayınlandı (v.I, pt.I, p.67, dn.14).

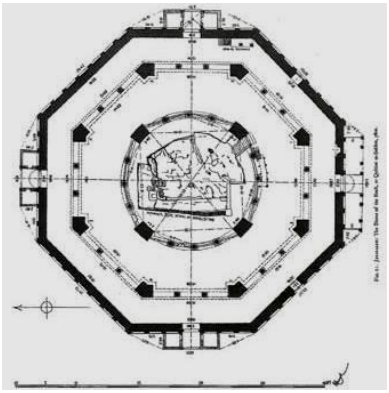
2 yıl kadar sonra Harem-i Şerîf'e giriş biraz daha yumuşatılmış olmalı ki Rus General A. Norow, Müslüman olduğu iddiasıyla ve Muhammed Ali'den o sırada Kudüs'te bulunan Şam'ın Şerîf Paşa'sına yazdırdığı mektup sayesinde içeriye rahatça girip çıkmıştı (dn.15)[451]. Ancak bu konuda en önemli dönüş noktası Kırım Savaşı'nda Hıristiyan güçlerinin Rusya'ya karşı Osmanlı ile müttefik olmasından sonra yaşandı. Braband dükü ve düşesi (sonraki yıllarda Belçika'nın kralı ve kraliçesi oldular) ve onlarla birlikte içlerinde Britanya Konsül'ü (Biritsh Consul) James Finn'in de bulunduğu bazı seçkin ziyaretçilere Sultan tarafından 1855'te özel fermanla Harem-i Şerîf'e giriş izni verildi.

J. Finn, bu olayın tamamını kaleme almış (s.68, dn.1)[452] ve şöyle ilginç bir not düşmüş: "Başlangıçta uzun yıllardan gelen ayrımcı muamele ve şüphe durumlarını izale etmek için özel ferman alınması verilen izinlerin avantajlarının sürekliliğini kolaylaştırdı ancak bir müddet (tanıştıktan) sonra Harem'e giriş için özel fermana gerek bile kalmadı (dn.2)[453]. Fakat Kubbetü's-Sahre ile ilgili bilimsel araştırmalar ancak bundan 7 yıl sonra (1862) başladı. Vogue ve ona eşlik eden mimar Duthoit ve 2 Arapça bilim adamı, Waddington ve Sauvaire ekibine (kitâbeleri kopya ettiler) Harem'de tamamen serbest çalışmalarına izin verildi.

İki yıl sonra 1864'te Kaptan C.W. Wilson 'Ordnance Survey of Jarusalem' (Kudüs Şehir Yerleşim Planı) üzerinde çalışmaya başladı. Bu çalışma Harem-i Şerîf alanınında geniş ölçekli planlarının (ve bazı çok mükemmel Kubbetü's-Sahre fotoğraflarının) çıkartılmasını ihtiva ediyordu (dn.4)[454]…" denilerek konu sonlandırılmış.

[449] Landscape illustration of the Bible, I, 2 1st plate.
[450] *Walks about… Jarusalem*, pp.166-8; 2nd ed. pp.152-5. Also published in Dublin, *Observations in the East,* I, pp.287-9.
[451] *Puteshes pa Suyatoy Zemle*, 1835 godu, pp.253-73 [Kavalalı Mehmed Ali Paşa kastediliyor olmalıdır].
[452] *Stirring Times*, II, pp.235-57, & his sister Mrs M.E. Rogers, "A Visit to the Mosque of Omar", *The Builder,* XIII, pp.434-5, onların aynı yıl Şam Emeviyye camiini görmelerine de izin verilmiş.
[453] *Age.,* p.257. 1856'da giriş yapan Thus Bertou, bunu yapan 7. gruba dâhil olduğunu iddia etmiş. Aynı yıl giriş yapan Jacquesson da böyle yapan 9. gruba dâhil olduğunu iddia etmiş.
[454] *Ordnance Survey of Jarusalem*, I, pp.32-6, & pl.II, XIII, XIV & XVIII, & II, pls. 1-4 & 9.

Kubbetü's-Sahre[455] (s.68, dn.5)

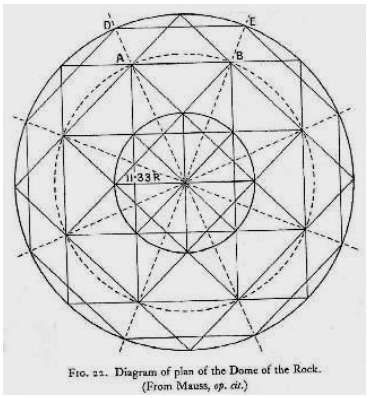
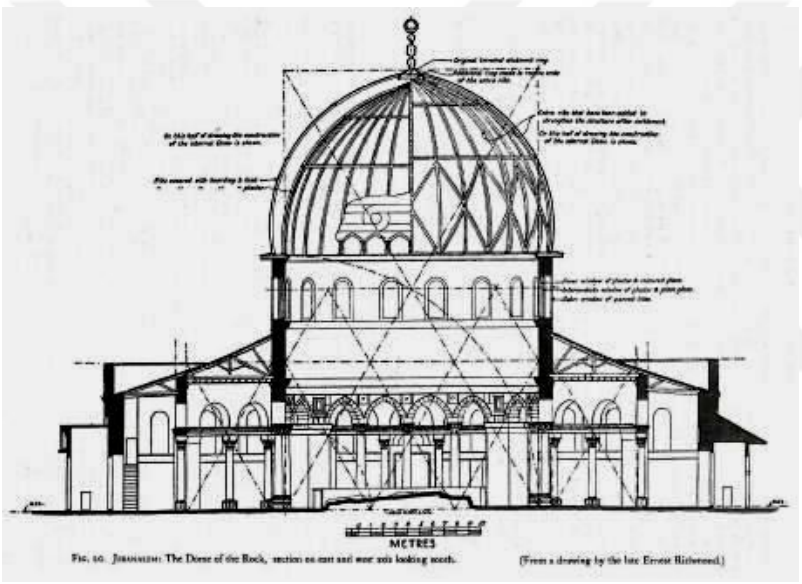

FIG. 22. Diagram of plan of the Dome of the Rock.
(From Mauss, *op. cit.*)

Fg. 127 (CrF.21) Kubbetü'Sahre'nin sekizgen planı
Fg. 128 (CrF.22) Kubbetü's-Sahre'nin üçgen diyagramlara dayalı oturum planı

Fg. 129 (CrF.20) Zeminden en üst kısma kadar her cephenin de yine üçgen bölünme sistemine uygunluğunu gösteren çizim

"İslâm mimarisinin ayakta olan ve orijinal görünüşüne uygun şekilde kalmış en eski tarihli eseri olması sebebiyle en büyük öneme sahiptir", denildikten sonra bu başlık altında Kubbetü's-Sahre'nin Abdülmelik zamanındaki hâlinin anlatılmaya çalışılacağı belirtilerek mimari özellikleri açısından CrF.19, 20 ve 21 plan-çizimleri verilerek bazı "Avrupalı araştırmacılar arasında kubbe çapının 20,37 / 20,60m olduğunun kabul edildiği", Creswell'in kendi yaptığı ölçümlere göre ise, "payelerin kalınlığının aşağıda 1,96, yukarı kısımlarda ise 1,85m. olması sebebiyle kuzey-güney ve doğu-batı ortalamasının 20,44m. olduğuna karar verdiği" şeklinde ölçü farklılıklarına da dikkat

[455] Kubbetü's-Sahre, Batı'da çok meşhur ancak yanlış olarak Ömer Camii (Mosque of Omar) olarak da bilinmektedir. Sir Charles Wilson, T. Hayter Lewis'in, *Holy Places of Jarusalem,* p.29'da "Bu yanlış bilgi XIX. yüzyıldan daha öncesine gitmiyor." dediğini nakletmiştir.

çekilerek, yapının duvarları, pencereleri, kayanın etrafındaki paye ve sütunların özellikleri gibi oldukça detaylı tarifi yapılmış.

Tarih Kitâbeleri

"İlk sekizgenin [iç duvarlarının] birbirine bakan iki yüzünün üst kısmında mavi zemin üzerinde altın renkli mozaiklerle yazılmış kitâbeler var[456]. Bu yazı / kitâbe tüm sekizgeni dolaşıyor. Burada [daha çok] eski / primitif kûfî stilde yazılmış Kur'ân âyetleri var [Fg. 82 v.I, pt.I, Pt. 22] ancak güney yüzün doğu kısmındaki yapının tarihini söyleyen (kitâbenin) son cümlesi ile oynandığı dikkat çekiyor" denilerek satırlar alt alta dizilip farklı stilde yazılarak Abdumelik'in kitâbesine Abbâsî Halifesi Me'mûn tarafından yapılmış oynama gösterilmiş (Fg.130) [ancak resmini vermemiştir, bk, Fg.131].

Önceki / orijinal hâli — el-Me'mûn'un oynamasından sonraki hâli[457]

Has Built Thıs Dome, The Servant Of Allah,	*Has Built Thıs Dome, The Servant Of Allah,*
Abd (A L- M Â L I K C) ommander Of..The Faithfull	*Abd (Allah The Imam, Al-Me'mun C) Ommander Of The Faithfull*
In The Year Two And Seventy. Allah Accept Of Hım.	*In The Year Two And Seventy. Allah Accept Of Hım.*

Fg. 130 Kitâbenin oynanmış kısmının önceki ve sonraki hâlinin (İngilizce tercümesinden) okunuşları

Kitabenin ilk hâlinin tercümesi:

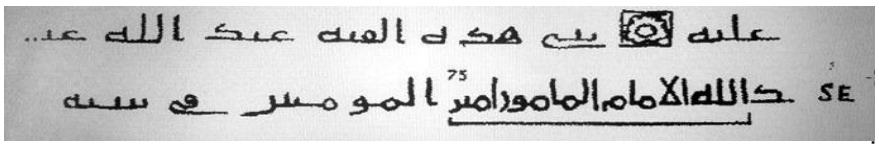
Bu Kubbeyi İnşa Etti, Allahın kulu,
Abd*ulmelik, Mü'minlerin Emiri,*
Sene Yetmiş İkide, Allah Kabul Etsin

Kitabenin değiştirilmiş hâlinin tercümesi:

Bu Kubbeyi İnşa Etti, Allahın kulu,
Abd*Allah, İmam el Me'mûn, Mü'minlerin Emiri,*
Sene Yetmiş İkide, Allah Kabul Etsin

Bu yazılarla oynandığı:

1- Tarihi değiştirmediklerinden (çünkü el-Me'mûn H72'de halife değildi), 2- Abd (Allah, el-Me'mûn..) harflerini ..D AL MALİK'in olduğu küçük yere sığdırmak için yapılmış sıkışmadan dolayı, 3- Yeni mozaiklerin yüzey renkleri daha koyu ve öncekilerden biraz farklı görünmesinden dolayı açıkça belli olmaktadır [bk. Fg.131 ve Fg.264, s.1081].

Fg. 131 Abbâsî Halifesi Me'mûn'un Abdülmelik ismininin yerine "…ABD ALLAH EL-İMAM EL-ME'MÛN, EMİR EL-MÜ'MİNİN, fii sene.." şeklinde kendi ismini yazdırdığını gösteren kısım (Dr.Kessler yoluyla)

[456] Bu kitâbeler hakkında benzer bilgiler için bk, J. Walker, "Kubbetü's-Sahre", *İA,* VI, 1978, s.495 (Fg.207).
[457] Creswell mevzubahis kitâbenin bir fotoğrafını veya Arapça metnini vermemiştir. (bk, BÇ, Fg.131).

Bu yazılarla oynama büyük ihtimalle H216'da (831) oldu çünkü doğu ve kuzey girişlerindeki lintellere konulmuş olan bronz plakalardaki yazılar [Abbâsî Halifesi] el-Me'mûn'un adını ve o senenin Rebîülâhir bilgisini verir. Arapçada, kitâbelerde verilen tarih, genelde işin tamamlanma tarihini belirtir. Kubbetü's-Sahre inşaatının tam olarak ne zaman başladığı hakkında pek çok farklı tarih verilmiştir. En erken tarihi, Eutychius H65 (684-685) vermiş, diğerlerinden de 684, 685 ve 687-688'de başladı diyenler olmuştur.

XVII. yüzyıl yazarı Fransciscan Pere Morone (1651-7) ve Alman Hacı von Troillo (1666) isimli iki farklı kişi, ikisi de yapının üzerinde H65 [684-685] yazısını gördüklerini söylemişler (dn.11)[458]. Bunlardan Morone, o yıllarda bu alan Hıristiyan hacılara kapalı olduğu için bu yazıyı kendisi bizzat görmüş olamaz. Ama von Troilo ona Sahre'yi yakındaki bir çatının üzerinden görmeye izin verildiğini ve Arapça yazıyı net olarak gördüğünü ve yanındaki rehberin (Dragoman: Ortadoğu'da tercüman) İtalyancaya tercüme ettiğini söylemiş. Sonra da tüm yazı metnini vermiş ki bu da Morone'nin verdiğinin kelime kelime aynısı olduğu yönde anlatımlar yapılmış.

"Van Berchem'in, 'bu ikisinde verilmiş olan bilgilerin Emevî döneminden kalmış ve el-Me'mûn'un tasarruflarından kurtularak kalmış bir kitâbenin kelime kelime Arapça tercümesi olabileceğini kabul etmediği' iki metin arasındaki çok yönlü teknik benzerlik ve yanlışlara dikkat çekilerek, bu ikisin birbirinden kopya etmiş olma ihtimalinin yüksek olduğu" belirtilmiş.

"Sekizgen yüzeyindeki kitâbede tarih, sonradan Ya'kūbî'nin (ö.874), İbn el-Fakih'in (ö.903) ve Mukaddesî'nin (ö.985) verdiği tarihlerin hepsi de bu Beytülmakdis (Temple) alanının Titus'un yakıp yıktığı zamandan Arapların fethettiği zamana kadar boş ve âtıl hâlde kaldığını gösteriyor. Daha fazla araştırmaya gerek bırakmıyor" denilerek planın uygulanışı (v.I, pt.I, p.73) başlığı altında (CrF.22 ve 23 üzerinden) yapının iç ve dış kısmındaki mimari unsurları (saçaklar, sütunların üzerindeki yükseklik mesafeleri, sütunların, payelerin kalınlık ve birbirine olan mesafe oranlarının ayarlanmasındaki mükemmellik vb.) hakkında detaylı anlatımlar yapılmış.

Kubbetü's-Sahre yapısının hemen her tarafı ile ilgili yazarın kendi aldığı ölçüleri, önceki tarihlerde Mauss'un aldığı ölçülerle karşılaştırmış ve çok büyük oranda aynı

[458] V.I, pt.I, p.72, n.11: Morone di Maleo, *Terra Santa nuovamente illustrate*, I, pp.81-2, quoted by Mariti & by van Berchem, "Jarusalem", *C.I.A.,* II, pp., 2 24-8.

çıktığını gösteren Kubbetü's-Sahre'nin içeriden ve dışarıdan planının ölçüleri, detaylı olarak bir liste hâlinde verilmiş. Kubbetü's-Sahre yapısı hakkında mimari-sanat ve estetik açılardan konuyu bilen uzmanlar tarafından yazılmış olanlar; Hayter Lewis'in "…Bu yapı hiç şüphe yok ki şu an ayakta olan en güzel yapılardan birisi ve bu konuda önceden söylenmiş şeylere katılıyorum. Benim görmeye en az alışkın olduğum (beklemediğim şey) yapının içindeki nihai güzellik oldu. Hindistan'daki Tac Mahal'in, Agra ve Delhi'deki imparatorluk türbelerinin (güzelliğinin) yarattığı etkiyi çok iyi hatırlıyorum. Anladığım kadarıyla Kubbetü's-Sahre onların hepsinden ileride. Bu yapıda benim gördüğüm bildiğim başka yapıların hiçbirisinde olmayan bir oran ve zarafet var..." sözleri aktarılmış.

Van Berchem'in de: "o (Kubbetü's-Sahre) büyük ve yüce ihtişamının karakterini ve seçkin üstünlüğünü sahip olduğu basit ama sade planından ve mimarisindeki uyumlu çizgilerinden alır", dediği alıntılanarak, ardından da Kubbetü's-Sahre'den etkilenerek İslâm coğrafyasının farklı yerlerinde inşa edilmiş olan Sultaniye'deki Muhammed Hudaben'in 1307 tarihli türbesi, H585-595 (1189-1199) arası inşa edilmiş olan Rabat Ulucamii gibi yapılar örnek verilmiş (v.I, pt.I, p.75, dn.1).

Kubbetü's-Sahre'nin sahip olduğu üçgenler sistemi hakkında:

"…1- Kubbetü's-Sahre'nin yapılışında ortaya konmuş olan mimaride üçgenlerin kullanımıyla ortaya çıkartılan çok köşeli yapı bilgisinin (CrF.19) o dönemde icat edilmediği, daha önceki medeniyetlerce bilindiği iddiası; bu üçgenler sisteminin Babin[459] tarafından çok daha önceleri yapılan ve unsurlar arasında görülen harmoni-uyumu ortaya koyan Grek tapınaklarında cephelerin yüksekliği, saçakların-sütunların üzerindeki yüksekliklerin ve sütunlar arasındaki mesafe oranlarının hepsinin bilinerek uygulandığını yazıldığı, yine bu mimari oran ve ölçü bilgilerinin önceki Persli [460] Achamenian (s.75, dn.2) mimarisinde de bilinip uygulandığını, Babin kitabında ortaya koydu.

2- Bu üçgenler (üçgenleme) sisteminin Grek, Roma, Bizans mimarisinde de bilinip uygulandığını, sonradan da Gotik ve Rönesans mimarisinde de kullanılmaya

[459] Babin (C), "Note sur L'emploi des triangles dans la mise, en proportion des monuments grecs*", Revne Archeologique*, 3th serie, t. XVI, pp.82-106.
[460] Babin (C), "Note sur La metrologie et les proportions dans les monuments achemenides de la Perse", *Revne Archeologique*, 3th serie, t. XVII, pp.347-79.

devam edildiğini Dehion (dn.5)[461] araştırmalarında ortaya koymuştur.

3- Bu fikrin Piramitlerde de aynı şekilde üçgenin tepe yüksekliğinin alttaki dört kenarın toplamıyla, koni dairenin tepe yüksekliğinin de altındaki dairenin çapı ile belli bir orantı içinde olduğunun (uygulandığının) görüldüğü araştırmalar da mevcut olmakla birlikte eldeki mevcut kaynaklarda bu mimari hesapların bilgileri mevcut değildir, ancak çok eskilerde bu bilgilerin meslek sırrı olarak belli şart-kural ve yeminler altında diğerlerine öğretildiği biliniyor.

4- Bu üçgenleme bilgisinin o dönem Hint mimarisinde bilinmediğini Hawel (dn.6)[462] ortaya koymuş olmakla birlikte Ram Zaz da 'Architecture of the Hindus' isimli kitabında bu sistemin bilindiğini, Silpa Shastras (dn.7) olarak bilinen çok eski belgeleri kaynak göstererek açıklamıştır. Ancak dn.7'de F.S. Growse'nin Calcutta Review, LXXIX, p, 128'de bu yazmalara; 'kimden ve hangi tarihten kaldığı bilinmeyen bilimsel açıdan güvenirliği olmayan parşömen tomarları şeklinde' diyerek eleştirmiştir (s.75)…" şeklinde maddeler hâlinde açıklamalar yapılmış.

"Nasıl ki kaliteli-güzel bir müzik dinlenince hissedilen, o notalar arasındaki uyumdan kaynaklanan zevk ve keyif kulağımızdan girerek bizi huzurlu-mutlu ediyorsa, Kubbetü's-Sahre'nin içinde yakalanmış-başarılmış olan mimari unsurlar-elemanlar arasındaki ölçü-uyum-harmoni, onun görsel güzelliği sanki canlı bir kristalmiş gibi gözlerimizden girerek içimizde huzurlu ve mutlu hissettirmektedir." denilmiş.

Kubbetü's-Sahre'nıin Mevcut Planı Orijinal Planı mı?

Bu konuda ortaya konmuş olan çelişkiler, Rivoira'nın Kubbetü's-Sahre'nin günümüzdeki planının (bazı eski kaynaklarda farklı anlatımlar, tarifler bulunması sebebiyle) ilk yapıldığı zamanki sahip olduğu planı ile aynı olmadığını iddia ettiği (dn.3),[463] bu iddiasına da;

1- 290 / 903'te yazmış olan İbn el-Fakih'in "içeride 12 paye ve 30 sütun olduğunu yazmış olmasına rağmen bugün 28 sütun var" demiş olmasını,

2- H438'de (1047) Nâsır-ı Hüsrev'in (kubbenin altındaki kayanın etrafındaki) "iç dairede 4 paye ve her payenin arasında 2'şer sütun olduğunu" yazmış olmasına

[461] Phene Spiers'de aynı görüştedir, see *Encylopedia Britannica,* 11th ed. Architecture, II.p, 370; Francis Bond, *Gothic Architecture in England*, pp.50-54; Lund, *Ad Quadratum*, Batsford, London 1921.
[462] Hawel, Indian Architecture, London 1913 & The Ancient & Medieval Architecture of India, London 1915.
[463] *Muslim Architecture*, pp.46-8 ve 55-56'da.

rağmen bugün her paye arasında 3'er sütun bulunmasını. Ayrıca (kayanın etrafındaki) "dış dairede de 8 paye ve aralarında 3'er sütun var demiş olmasına rağmen bugün bu kısımlarda 2'şer sütun olmasını",

3- 1173'de yazmış olan Heratlı Ali'nin ise bugünkü mevcut duruma tam uygun sayı vermiş olmasını delil gösterdiği ve eldeki bu farklı paye ve sütun bilgileri sebebiyle bugünkü mevcut yapının Kubbetü's-Sahre'nin orijinal hâli olup olmadığını sorguladığı aktarılmış. Rivoira'nın bu farklıların nedeni olarak da "kubbenin çökmesi sonucu 407 / 1016'da yapılan tadilat sırasında bu değişikliğin yapılmış olduğunu" iddia ettiğine dikkat çekilmiş.

Onun [Rivoira] bu iddiasına da Schick'in el-Ömerî'yi kaynak göstererek (s 76, dn.7)[464]; "*çatıya çıkış merdivenlerini de taşıyan kenarlardaki 2 sütun birçok plan ve anlatımda gözden kaçıyor, İbn el-Fakih'in de bu 2 sütunu dikkate almadığı için 28 sütun var diye yazmış olma ihtimali çok yüksek"* diyerek cevap verdiği belirtilmiş.

Bu durum Creswell tarafından da; "Rivoira'nın Vogue'den alıp (onu referans göstermeden) kullandığı Kubbetü's-Sahre planında da bu 2 sütunun gösterilmemiş olması sebebiyle Rivoira'nın böyle düşündüğü", ayrıca bu tür hataların diğer araştırmacılar tarafından hem Kubbetü's-Sahre hem de diğer İslâm eserleri hakkında yazılan eserlerde çok görüldüğü" şeklinde yorumlanmış.

Bu duruma Peocock'un meşhur "*Plan and upright of the gate Nasr"* ve "*Bab an-Nasr and the Bab al-Futuh*'unda, Muhammed Ali Camii'nin çizimleri ve minaresi konusunda, Luigi Mayer'in komik nilometre çizimleri üzerine Bab an-Nasr hakkında yazdıklarında, Coste'nin İbn Tolun Camii'nin plan çizimlerinde yaptığı ciddi yanlışlıklar örnek gösterimiş. Devamında da bu yanlış anlama ve sonuçların "araştırmacıların alan incelemesi sırasında tuttukları notları ve alelacele çizdikleri şeyleri masada temize çekerken kendi yanlış-yazma-okuma ve çizimlerinden kaynaklanan hatalar" olduğu belirtilmiş (s.78, dn.2)[465].

[464] *P.E.F.,* Q.St., 1898, pp.84-5.

[465] S.78.dn.2'de: her ne kadar sir T.G. Jakson 1913 tarihli *Byzantine and Romanesque Architecture* kitabında "görsellerin hepsinde çizim kullanmak mümkün olmadı, biraz da fotoğraf kullanıldı ancak bunu mümkün olduğunca az yaptık" şeklinde yazmış olsa da bu görüşün yanlış olduğu, mimari de fotoğraf kullanmanın çok önemli olduğu, Phene Spiers'in *Architecture: East and West*, ss. 68-9 ve Dieulafoy'un *Art Antique de la Perse* kitaplarında önceki yayımlarda Firuzabad ve Servistandaki Squinch'lerle (tromp / köşe kemeri) ilgili yayımlarda yapılmış çizim hataları ortaya konulmuştur.

Pek çok şeyi doğru yazan çizen David Robert'in bile "Aksungur Camii çizimlerinde" 2 şerefeli olan minareyi 3 şerefeli gösterdiğine dikkat çekilerek, Nâsır-ı Hüsrev'in yazdıklarında görülen rakam farklılıklarının da bu tür hatalardan kaynaklandığı şeklinde açıklanmış. Kubbetü's-Sahre'nin diğer bölümlerinde farklı zamanlarda inceleme yapmış olan araştırmacıların işaret ettiği farklılıkları ele alınarak bu farklı anlatımların muhtemel sebepleri izah edilmeye çalışılmış. (s.78-80)

Dış Duvarlar

Çinilerin söküldüğü sırada bu kısımdaki dış duvarların orijinal hâlinin gün yüzüne çıktığı ve yeni çinilerle kaplanmasının ardından yeniden gözlerden saklı hâle geldiği, 1937'deki tamirler sırasında da kuzeybatı cephesinin çinileri kaldırılarak duvarların ortaya çıkarıldığı, yine bu sırada duvar örgü sistemleri konularında her şeyin kaydedildiği bilgileri verilmiş.

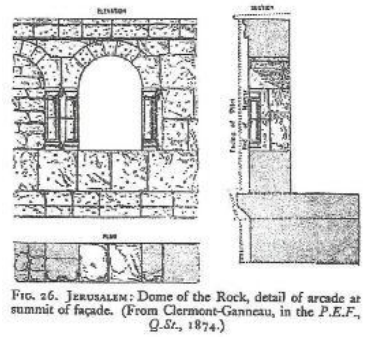
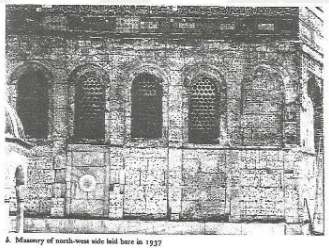
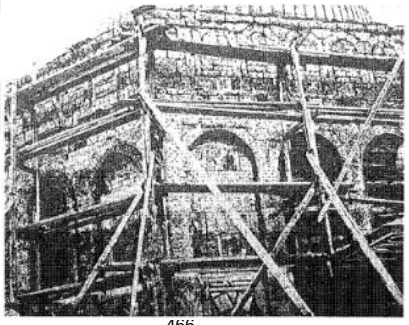

FIG. 26. JERUSALEM: Dome of the Rock, detail of arcade at summit of façade. (From Clermont-Ganneau, in the *P.E.F., Q.St.*, 1874.)

A. Masonry of north-west side laid bare in 1937

Fg. 132 (v.I, pt.I, p.81-CrF.26) *Fg.133 (v.I, pt.I, CrP.1b)* *Fg.134* [466]

Fg. 132 Mermer kaplamaların altındaki duvar örgüsünün görünüşü.
Fg. 133 1937 restorasyonunda mermer kaplaması açılmış olan kuzeybatı cephesinin görünüşü
Fg. 134 1873-1875 tamiratı sırasında dış cephelere kurulan iskele ve cephelerden bir görünüş.

1873-1874'teki [Sultan Abdülaziz dönemi] büyük tamir ve tadilatlar sırasında Clermont-Ganneau'nun da profesyonel arkeologlar olarak orada bulundukları ve restorasyonu izleyip fotoğraflar çekerek birçok şeyi kayıt edip açılan cephenin çizimini yaptıkları (CrF.24), rüzgâr gören batı ve güneybatı cephelerindeki çinilerin çok yıpranmış olması sebebiyle Kostantinapol'den burası için özel yapılarak getirtilmiş yeni çinilerle değiştirildiği belirtilmiş.

Pencereler

Pencerlerde çift şebeke bulunduğu, içerdekileri muthiş güzelliğe sahip olup

[466] http: / / www.ilkayet.net / tarih_OI.htm, (yoluyla *Illustration Turque Malumat* dergisi 02.02.2016).

dışardakilerin de cephelerdeki çinilerle bütünlük içinde olmasının bunların "Sultan Süleyman'ın 935 / 1528-1529 tarihli ilk koydurduğu çinilerle aynı zamanda yapıldığına işaret ettiği ve Sultan Abdülaziz'in 1873-1874'teki restorasyonundan kalma pencereler hakkında detaylı bilgiler verilip, 36 pencereden yaklaşık 20 tanesinin Sultan Süleyman zamanından kalma orijinal pencereler olduğu" [467] belirtilmiş.

[Çatıdaki] ***Korkuluk Duvarı***

Bu kısımda Yahudilerce de Hz. İbrâhim'in oğlu İshak'ı kurban ettiği nokta olduğu için kutsal kabul edilen Moria Tepesi'nin zirvesi olan (Kubbetü's-Sahre'nin içindeki) kayanın etrafında bulunan (ve kayanın görünmesini kısmen engelleyen) yarım duvarın "bu kayanın da aynen Kâbe gibi etrafı açık olarak tavaf edilmesini istediği için Abdülmelik tarafından yaptırılmış olamayacağını" iddia edenlere karşı "bu duvarları Abdülmelik'in yaptırdığını iddia edenlerin" yazdıkları aktarılmış.

Muallak Taşı'nın Etrafındaki (sekizgen) Dış Duvar Abdülmelik'in Zamanından mı Kalma?

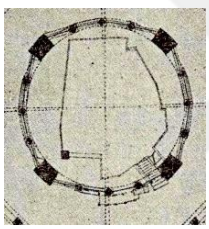
"Bu duvarların Abdülmelik zamanından kalma olup olmadığı konusu 1873'te Dr. Chaplin (dn.3) [468], sonra Conder and Hayter Levis (dn.4) [469] ve son zamanda da Strzygowski tarafından sorgulanmıştır. Strzygowski, 'Kubbetü's-Sahre'nin ilk yapıldığında (sadece kutsal kaya ve onun tam üstünde paye ve sütunların üzerinde kubbenin bulunduğu, etrafının da Kubbetü's-Silsile gibi açık olduğu, dış duvarların belki el-Me'mûn tarafından yaptırılmış olabileceğini iddia etmiş, bu iddiasına da Ya'kūbî'nin: Abdülmelik (Muallak Taşı'nı) tavaf yapan hacıları, soğuktan ve güneşten korumak için kubbeyi (ve sütunların üzerindeki saçaklı kısmı) yaptırdı şeklinde yazdıklarını delil göstermiştir. Ayrıca önceden etrafının veya (Medine'deki Mescid-i Nebevî gibi) bir cephesinin tamamen açık olduğunun iddia edildiği, ileri sürülmüş.

Bu iddialara verilen cevaplar ile karşı iddiaların da; "Ya'kūbî'nin iddiasının doğru olması için Kâbe'nin etrafında da tavaf eden hacıları güneşten korumak için güneşlik,

[467] Pencerelerle ilgili daha fazla bilgi için "Vogue, *age*., pp.96-7, Schick, *Beit al-Maqdas*, pp.20-21, Hartmann, *age*., pp 68-9; Richmond, *Dome of the Rock*, pp.78-81; agy., *Muslim Architecture*, pp 39-42, van Berchem, (1893) *age.,* II, p.329'a bakılabilir" denilmiştir.
[468] *P.E.F.,* Q.St., 1873, p.155.
[469] "The High Sanctuary at Jarusalem", *Transactions of the R.I.B.A*., 1878-9, p 35; his Tent work in Palestine, I. pp.318-19; *The Survey of Western Jarusalem*, pp 38-9; & his *Syrian Stone Lore*, pp.359-61 & *City of Jarusalem*, p, 2 52. Bu iddiaya Clermont-Ganneau'nun, *Archeological Researches*, I, pp.192-5 yoluyla itiraz ettiği belirtilmiş.

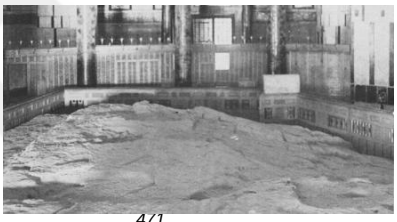
saçak vb. olduğunu kabul etmek gerekir ki böyle bir şeyin hiçbir zaman yapılmadığı bilindiğinden Ya'kūbî'nin bu iddiasının pek mantıklı ve geçerli olamayacağı" ve "Medine, Irak gibi sıcak yerlerde namaz kılınan alanın güneşten korunmak için üzeri kapalı ve yanlarının açık olduğu örneği kısmen doğru olmakla birlikte, Suriye gibi soğuk yerler için geçerli olamayacağı" şeklinde ortaya konulduğu belirtilmiş.

Bu konuyla ilgili Conder'in: "Müslüman yazarlar Kubbetü's-Silsile'nin Kubbetü's-Sahre'nin (küçük) modeli olduğunu söylerler. Eğer dış duvarlar o zaman mevcut olmasaydı, büyük yapı kendinin 3 misli küçüğünü üretmiş denilebilirdi ve belki bu iddiaları doğru olabilirdi" (dn.5)[470] şeklinde yazmış olmasının yanlışlığına dikkat çekilip, Ya'kūbî, İbn el-Fakih, İbn Abd Rabbihi, İstahrî, İbn Haukal, Mukaddesî, Nâsır-ı Hüsrev, Ebü'l-Meâlî, İbn al-Muraja, İdrisî, Ali of Herat, Ebü'l-Fidâ, İbn Batuta, Muthir, Şemseddin ve Suyûtî gibi Müslüman yazarların hiçbirisinin böyle bir şey yazmadıkları, bu konunun ilk defa olarak Mucir ed-Din'de (ö.1496) görüldüğü belirtilmiş.

Fg. 135

Fg. 136

Fg. 137

Fg. 138[471] *(CrP.5b benzeri)*

Fg. 135 Yapının merkezinde olup altında mağara bulunan kaya ve etrafındaki paye ve sütunların konumu
Fg. 136 K. Sahre'de kubbenin altındaki kaya etrafındaki yarım duvarın üstten görünüşü
Fg. 137 Kubbenin altındaki kayanın (kemerli paye ve sütunlarla birlikte) kuşbakışı görünüşü
Fg. 138 Kubbenin altındaki Sahre / kayanın üst yüzeyinin kısmî görünüşü

Le Strange'in "Kubbetü's-Sahre'nin model olma konusundan, ilk defa Mukaddesî bahseder. O da, bunun Anastasis'a veya Church of Resurrection'a rakip olarak yapıldığını söyler. Anastasis'in tamamen duvarlarla çevrili olması ve kubbesinin de Sahre'nin kubbesinden birkaç cm farkla yaklaşık aynı çapta olması (dn.8)[472] Mukaddesî'nin teorisinin doğru olduğunu gösterir şeklinde yazdıkları Conder'in iddiasının yanlış olduğunu kanıtladığı belirtilip, Hayter Lewis'in de Dr. Chaplin'le müzakere ettikten sonra:*"Araplar çok sıcak bir iklimden buraya ziyarete gelmeye başladıklarında Kudüs'ün soğuk ve karlı bir bölge olduğunu fark edince fırtına ve kar yağışına maruz kalan bir kutsal mekânın iyi karşılanmayacağı için korunma maksatlı*

[470] Syrien Stone vd.
[471] *Creswell'in *EMA*, v.I, pt.I, 1979, Plate 5a-b vb. de verdiği SB fotoğrafları kalite kaybına uğradığından onların yerine bu fotoğraflar kullanılmıştır. (Fg.135-138, www.İslamfunnoonfotogaleri.com, 01.02.206).
[472] Kubbenin ölçüleri konusu c.1, bl.1, s.92'de detaylıca işlenmiştir.

etrafını duvarlarla çevirmeyi uygun gördüler" (dn.9) [473] şeklinde yazdıklarının da, "Arapların 637'den 685'e kadar 50 yıl boyunca buraya gelip gittikleri için burasının nasıl bir yer olduğunu bildikleri, öyle olmasa duvarları Abdülmelik'in zamanına kadar bekletmeyip daha önceden yaparlardı" şeklinde (kendisinin de katıldığı) bir karşı iddia ile (v.I, pt.I, p.81, dn.1)[474] eleştirildiği belirtilmiş.

Herzfeld'in de Rivoira'nın: "dış duvarlar el-Me'mûn zamanında yapılmış olabilir" şeklindeki iddiasını, "bu kısımlardaki pencerelerde ve giriş kapılarında yarım daire kemerlerin bulunması, Abbâsîlerin o dönemde Mezopotamya'da (Uhaydır, Rakka ve Sâmerrâ örneklerinde de görüldüğü üzere) hep sivri kemer kullanmış olmaları sebebiyle" tamamen reddettiği aktarılmış.

"…Kitâbe yazısında el-Me'mûn'un adının yazıldığı kısmın altında daha önceden 'Abdülmelik' yazılı olduğu anlaşılıyor ve bu kitâbe plakası da giriş kapısının olduğu duvarda olduğuna göre sadece bu belge bile yapının dış duvarlarının el-Me'mûn zamanından değil Abdülmelik zamanından kalma olduğunu kanıtlamaya yeterli. Eğer bu konu ortaya atılmış olan bir efsane olarak 800 yıl önce tartışılmamış olsaydı bugün bunu tartışmaya hiç gerek olmazdı…" denilerek konu sonlandırılmış.

Girişler ve Dört Kapı

"Avrupalı (oryantalist) araştırmacılar tarafından (inşa malzemeleri, ölçüleri, stiller vb. konular karşılaştırılarak) yapılmış çok detaylı incelemelerin sonucunda, güney, kuzey ve doğu girişlerinin birbiri ile aynı olduğu için aynı tarihlerde (1344 / 1345'ten önce) yapıldığı fakat batı porçunun Osmanlı barok usulünde 1780'li yıllarda yapıldığının anlaşıldığı" belirtilmiş.

Orijinal Girişler Nasıldı?

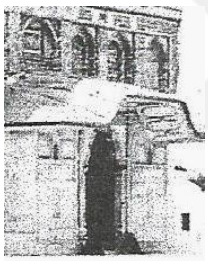
Abbas Bedr Efendinin "1959-60'da yapılmış olan ciddi tamirler sırasında doğu ve batı girişlerindeki sütunların temellerinin 2.5-3m. derinliğe, kayalara kadar indiğini, ancak diğer (örn. güneydeki 6 sütunlu) girişlerin duvar temellerinin sadece 1.5m. derinlikte olduğunu tespit ettiklerini" söylediği aktarılarak doğu ve batı girişlerin orijinal olduğu belirtilmiş. Ardından da; Haçlıların XIII. yüzyılda Kudüs'ten geri çekilirken

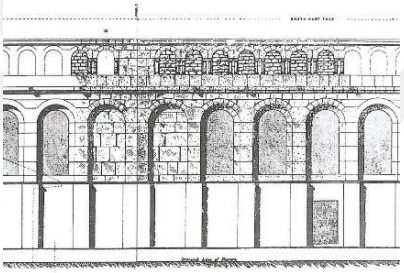
[473] *Holy Places of Jarusalem*, pp.32-5 & 70-71 (Ferguson, *History of Architecture*, II, p.521'de 'bu teorinin Phiene Spiers tarafından da kabul edildiği' belirtilmiş).
[474] "Felsendom und Aksamoschue", *Der Islam,* II, pp.80-83.

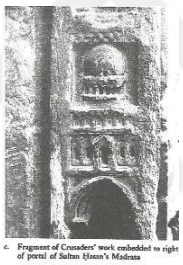
yanlarında götürdükleri birçok malzemeyi ganimet olarak Kahire'ye getirdikleri[475], Akkâ Kilisesi'nin meşhur giriş kapısının da (dn.4)[476] bunun örneklerinden biri olduğuna dikkat çekilip, Hertzfeld'in de 1899'da "Mosque of Sultan Hasan" isimli eserinde (s.24-5 ve pl. XIX) Kudüs Kubbetü's-Sahre'sinin porçlarına ait olduğuna inandığı bir parçanın Kahire Sultan Hasan Medresesi'nin ana girişindeki kapının sağ tarafının içinde yeniden kullanıldığını" yazdığı[477], Creswell'in de 1922 yılında bu parçayı yerinde tespit ederek yayımlarında (*B.I.F.A.O,* XXI, pp.53-4) bahsettiği hatırlatılmış (c.1, bl.1, s.84-CrP.1c).

Ortak Merkezli Sıra Kemerler *(The Concantrik Archades)*

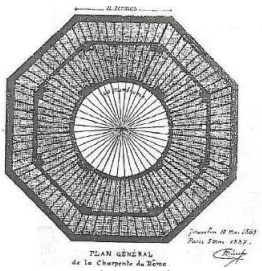
Bu alanda aynı sırada dizili bulunan sütunlardan bazılarının coritnhinian, bazılarının da compozit başlık özelliklerine sahip oldukları ve kalınlıklarının da farklı oldukları, bazı sütunların alt kısımlarının mermer kaplama olduğu, bazılarının alt kısmından ilave desteklerle boylarının uzatıldıkları vb. anlatımlar yapılmış.

Fg. 139 (CrP.1a)

Fg. 140 (CrF.24'den Deaty s.78a)

Fg. 141 (CrP.1c)

Fg. 142 (CrF.30)

Fg. 139 Kubbetü's-Sahre'nin girişlerden birisinin 1876 civarı görünüşü
Fg. 140 (CrF.24'den Detay) 1874 tamirinde eski çinileri soyulmuş olan cephe, kapı ve üst kısımdaki kemerli kısa korkuluk duvarlarının görünüşü.
Fg. 141 Sultan Hasan Camii portaline Haçlıların dâhil ettiği Kubbetü's-Sahre oyma figürü
Fg. 142 (CrF.30) Kubbetü's-Sahre'nin iki kademeli çatı örtüsünün planı (Creswell)

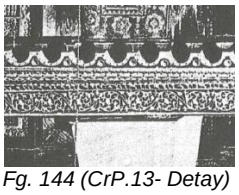
Kirişler *(Bağlantı Hatılları)*

Mekân içindeki bağlantı hatılları (kirişler / Tie-Beams), sütunlara ve birbirlerine nasıl bağlandıkları, aralarındaki benzerlik ve etrafına kaplanmış olan bakır vb. metal plakalar üzerindeki motif süslemeler ve özellikleri hakkında detaylı anlatımlar yapılarak özellikle bu hatılların üzerindeki bezeme motifler konusunda şimdiye kadar hiçbir araştırma ve yayın yapılmamış olması hasebiyle bu konuda ilk defa olarak burada

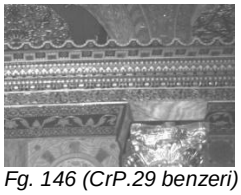
[475] Creswell, c.2, s.84, dn.3.
[476] See, Creswell, *Muslim Architecture of Egypt*, II, p.234 & plate 85.
[477] [Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'ın (908-932) annesinin Kubbetü's-Sahre'ye dört güzel ahşap kapı hediye ettiği kaynak belirtmeden aktarılmıştır (bk, Casim Avcı, "Kudüs, Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar", *DİA*, XXVI, 2002, s.327-). Creswell, s.89'da Muktedir-Billâh'ın annesi adına yapılmış tamiratlardan bahsetse de kapı yaptırdığından bahsetmemiştir. Burada Herzfeld'in tespit ettiği Kubbetü's-Sahre'den Haçlıların söküp götürdüğü bazı ahşap kapı kanatlarından bahsedilmektedir, bk, Fg.141, CrP.1c].

yazılanların tamamen yeni bilgiler olduğu ve Müşettâ ile Kasr-ı Tûbâ'da süslemeler konusuna yeni bir açılım yapacağı belirtilmiş.

Fg. 143 (CrP.13)

Fg. 144 (CrP.13- Detay)

Fg. 145 (CrP.29c-d)

Fg. 146 (CrP.29 benzeri)

Fg. 143 K. Sahre sütunları arasındaki kirişlerin (üzeri işlemeli) kaplamalarının görünüşü
Fg. 144 K. Sahre sütunları arasındaki kiriş kaplamaların üzerindeki işlemelerin görünüşü.
Fg. 145 (CrP.29c) Kiriş / Hatıl kaplamalarının tezyinatlarından iki örnek
Fg. 146 Kubbetü's-Sahre sütunlar arası kiriş / hatıl kaplamalarının son dönem görünüşleri

Bunlardan ilk defa el-Ömerî'nin bahsettiğini ve bunlara sözlükte bulunmayan bir kelime olan basatil (çoğ. bustul) dediği, Liddel ve Scott'un bu kelimenin Grekçe hatıl / kiriş anlamında bir kelime olduğunu belirttikleri ve bunların üzerlerinin de varak (gilt: ar.fass)[478] ile kaplı oldukları belirtilmiş.

İç Daire

İçindeki (Kubbetü's-Sahre'nin) sütunların her birinin başlarının birbirinden farklı olduğu, hatta ikisi birbirinin aynı olan sütun başının bulunmadığı ve kalınlıklarının da 64 cm ile 85 cm arasında değiştiği belirtilmiş. Schick'in "iç dairenin sütunlarının Hadrian'ın tam bu noktada yaptırdığı tapınaktan ayakta kalmış olan sütunlar olduğunu" iddia etmiş olmasına karşılık, sütun başlarının ve kalınlıklarının her birinin farklı olmasının Schick'in bu iddiasını tamamen çürüttüğü, bu durumun ayrıca bu sütunların her birinin farklı yerlerden getirildiğine de işaret ettiği ve sütun başlarının birisinde açık bir şekilde "haç" şekli görüldüğü iddia edilerek, Conder'in "sütun başlarından bazılarının alttan malzemelerle desteklenerek istenen yüksekliğe getirilmiş olduğunu gördüğünü" (s.88, dn.3)[479] yazdığı aktarılmış.

Mevcut iç dairenin kemerlerinin 1,11m. aralıklı oldukları ve üst kısımdaki kasnak ile aynı kalınlıkta oldukları, önceden mozaik kaplı oldukları fakat Sultan Süleyman zamanında mermer kaplama yapıldıklarının düşünüldüğü, ayrıca 9-10 cm^2 olan buradaki bağlantı hatıllarının ahşap olmayıp dövme demir plakalardan yapılmış oldukları, sütunların araları da üstte 4m. yükseklikte çok sanatkarâne yapılmış XII. yüzyıl (Fransız dövme) işi demir parmaklıklarla kaplı olduğu belirtilmiş.

[478] [c.1, bl.1, s.88, üstten 5. satır: küçük küp şeklinde cam mozaik türü malzeme].
[479] *City of Jarusalem*, p.242.

Çatı ve Kenarlarındaki Yarım Duvarlar (Parapet) Sorunu

İç [ve dış] dairenin üst örtüsü (çatısı), Mauss'un yazdığına göre (age.s.23-6), "Batı'da bilinmeyen (CrF.30, s.19, s.88) her bir dönemecin içindeki 80 kapak kalasının, birbiri üzerine binip (yelpaze olacak şekilde) dönerek kubbeye doğru yaklaştıkça da daralarak ve atlamalı olarak kubbeden gelen kaburgaların devamı imiş gibi bağlantı yapan bir tekniğe göre yapılmış olduğu" nakledilmiş.

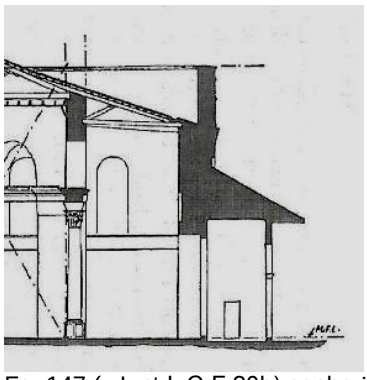
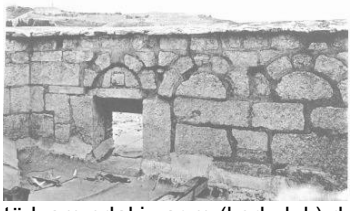
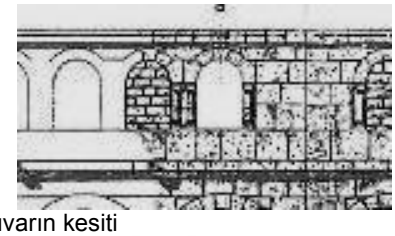
1873-1874 tamiratı sırasında Dr. Chaplin'in çatının iç dairesinin üzerinden çıkartılan önemli ahşap malzemelere ulaştığı, bunların bağlı olduğu ve kullanıldığı yerleri incelendiğinde Clermont ve Ganneau'ya göre "önceden iç dairenin tavanının dış daireden daha yüksek olduğuna işaret ettiği, dolayısıyla buradaki kısa duvar / kemerlerin üzerinin de içeriye ışık girmesi için açık bırakıldığını gösterdiği, bunun da orta sekizgenin duvarlarının bugünkülerden daha yüksek olması zorunluluğunu ortaya çıkartacağını, bu bilgileri birleştirdiğimizde orta sekizgenin kısa duvarlarının içi bir zamanlar açık olduğu ve içeriye ışık alınmasını sağladığı, dolayısıyla da çatının da bunların uçlarının üzerine bindiğinin anlaşıldığını" söyledikleri aktarılmış.

Bu ahşap malzemelerin üzerinde kûfî yazı ile "Halife Muktedir-Biilâh (293-320 / 908-932) annesi adına imparatorluğun camilerini tamir ettirdi" (Palmer'e göre 913 yılında) yazısının okunduğunu (s.89, dn.3'te; bu ilginç bilgiyi de Palmer'in kaynak belirtmeden sadece "bir Arap tarihçisinden" diyerek) aktardığı, Palmer'in kaynağını göstermeden naklettiği bu iddiasına ilişkin van Berchem'de de hiçbir bilgi bulunmadığı ancak bu bilgiyi Dr. Kessler'in "Miskawayh, Tacarib al Umam" isimli[480] kitapta bulup ortaya çıkarttığı belirtilmiş.

Bu teorilere karşılık olarak Rivoira'nın "kısa duvarların çatının yükünü ve bunların üzerine bindirilme yükünü taşıyamayacak kadar ince olmasının bu iddianın doğru olamayacağını ve bu şekilde eğimi az bir çatının yağmur suyunu aşağıya göndermeye yetmeyeceğini iddia ettiği", Clermont-Ganneau'nun da "bu durumun ihtimal dahilinde olacağını kabul ederek belki de bu eğim yetersizliği sebebiyle bu değişikliğin yapılmaya gerek duyulduğunu söyledikleri" aktarılmış. Devamında; "Bu tartışmaya katılan arkeologlardan hiçbirisinin Clermont-Ganneau'nun gözlemlerini

[480] The concluding portion, edited by Amadroz, *The Eclips of the Abbâsîd Caliphate*, I, p.28, II, 5-6.

sorgulamadığı veya yarım duvarın (parapet) arkasını incelemeyi düşünmediği, eğer bunu yapsalardı, bütün problem kendiliğinden çözülmüş olacaktı" denilmiş.

Fg. 147 (v.I, pt.I, CrF.20b) cephe üstü kısmındaki yarım (korkuluk) duvarın kesiti
Fg. 148 (CrP.2b) Korkuluk duvarının arkası (açık bırakılmış bir kemerin çatıdan/ üstten görünüşü)
Fg. 149 (CrF.24'ten detay) Korkuluk duvarı kısmının 1873-4'te mavi çinilerle kaplanmadan önce, eski çinilerden soyulmuş hâli

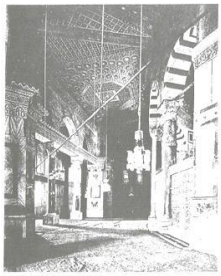
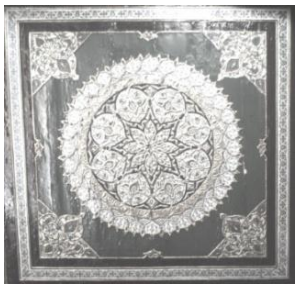
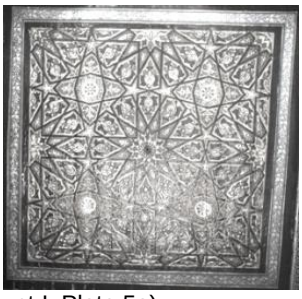
"... CrP.2b fotoğrafında yarım korkuluk (parapet) duvarının arkası görünmektedir. Bu fotoğraf açıkça gösteriyor ki yarım duvarlar bir tanesinden başkası hiçbir zaman açık olmamış. Bu açık olandan başka diğerleri bir baştan diğer başa devam eden taş örgü sebebiyle açık bırakılmaları imkânsız olurdu. Zaten ve bu örgü sistemindeki devamlılık sadece 4 yerde bu açık bırakmaya izin verecek şekilde değişik yapılmış (s.89, dn.7)[481]. Bu dört olayın (kesintinin) hepsi de batı, güney, güneybatı, güneydoğu gibi belli bir cephede meydana geliyor. Sadece sondaki bugün hâlâ açık durumda …" (dn.1)[482*] denilmiş.

Çatıda Bir Zamanlar İki Farklı Seviye Bulunduğu İddiası

"… Hiçbir zaman parapette sıralı pencereler olmadığına göre çatının bir kısmının [iddia edilenin aksine] bu parapetin üzerine binmiş olduğunu düşünmeye gerek kalmıyor. İlave olarak; Clermont-Ganneau sanki seviye farkı büyükmüş gibi konuşuyor. Dr. Cahpman'ın Hayter Lewis tarafından yayımlanan çizimlerinde açıkça görüldüğü üzere (CrF.31) saçaklarla geniş silme (korniş) arasındaki ara tezyinat (süs) yerinin (fireze) kalınlığı sadece 5 cm'dir. Her halükârda şu andaki tavan da geç döneme ait olduğu için, John of Würtburg'un önceki tavanın girintili, tahta kutu / sandık şeklinde olduğu yönündeki tarifi kabul edilebilir …" (dn.5).

[481] "Bu da Rivoira'nın yukarda bahsedilen tuhaf teorisini geçersiz kılar" denilmiş).
[482] Bk, Richmond, *age.,* Fg.57; *['sadece sondaki bugün açık durumda' denilmiş olsa da bu açıklık bugün görünmeyecek şekilde geçici olarak kamuflaj yapılmış durumdadır].

Tavan

Fg. 150 Kubbetü's-Sahre iç sahn koridoru (Cres. v.I, pt.I, Plate 5a)
Fg. 151 İç sahnın tavanındaki son döneme ait kalem işi örnekleri-1
Fg. 152 iç sahnın tavanındaki son döneme ait kalem işi örnekleri-2

"Çok ince ahşap kaplama ve az oranda (CrP.5a) XVIII. yüzyıl Anadolu (seramik–porselen tabak) işlerini hatırlatan (s.91, dn.1)[483] kalem işleri ile süslenmiş durumda" denildikten sonra iç tavan ve süslemeleri ve burada yapılmış olan tamir ve restorasyonlar hakkında detaylı anlatımlar yapılmış. [Fg. 150-CrP.5a, Fg. 151-152]

"…Batı girişindeki bir kitâbeden tavanın 1194 / 1780 yılında yapıldığı anlaşılıyor. Bu tavanı Vogue 1860'ta görmüş (Vogue pl. XXII a). İki küçük nişteki kitâbede kalem işi sanatçılarının 1195 / 1781 tarihli imzaları hâlâ mevcut. Kuzeydoğu ve güneybatı kısımlarındaki kalem işleri ise 1291 / 1874-1875 tarihli ve Sultan Abdülaziz'in ismini de taşıyor…" (s.91, dn.4)[484] denildikten sonra, dış sahnın (outer ambulatory) tavanları da detaylı olarak tarif edilmiş ve burada da daha çok 1344'te el-Ömerî'nin gördüğü ve tarif ettiği altın yaldızlı tavan süslemeleri anlatılmış.

"… Sultan Muhammed Nâsır'ın adının ve 728 / 1327-1328 tarihinin geçtiği bu altın yaldızlı tavan süslemelerinin Mescid-i Aksâ'nın iç kısımlarında da görüldüğü fakat tavanların bağlandığı hatılların en az 6 veya 8 tanesinin ahşap oyma işi ve üzerlerinde Halife Muktedir'in annesinin ismini taşımakla birlikte, bunların artık görünmedikleri 1959'da Dr. Kessler tarafından dış sahn (outer ambulatory) ile çatı arasındaki bölümde 3 saatten fazla süren incelemeler yapıldığı, kaburgayı oluşturan kalasların 11 tanesinde Halife Muktedir'in annesinin isminin mevcut olduğu, bir tanesinin baştan sona yazılı, diğerleri ise sadece 1m. kadar yazılı olduğu, 3 tarafı boyalı ve süslü olan kalasların

[483] Van Berchem, "Jarusalem", *C.I.A.,* II, pp.343-6; Vogue, *Temple of Jarusalem,* p.98.
[484] Van Berchem, *age.,* 360'da: bu kitâbeler iki bölüm hâlinde modern nakşî stilinde nakledilmiş:
Birinci bölüm (A): 'Dünyanın ve dinin nâşiri, el-Melik, en-Nâsır sultanımız ve sahibimiz çok yaşasın'
İkinci bölüm (B): 'Sultan Abdülaziz Han'ın çalışmalarını Allah başarılı kılsın. Sene, 1291 (1874-1875)'.
İkinci bölüm Van Berchem'inde işaret ettiği gibi Sultan Abdülaziz zamanında yapılmış olan restorasyondan bahsetmektedir. (A) kısmındaki metinden de anlaşılacağı gibi H718-719'da (1337) Sultan Muhammed Nâsır tavanı restore ettirip aynı zamanda kubbenin içinin tezyinatını da yeniden yaptırdığı için, bu kısım bu işlerin (aslının) Nasır döneminden kalma olduğu gerçeğini hatırlatması için böyle bırakılmış olabilir.

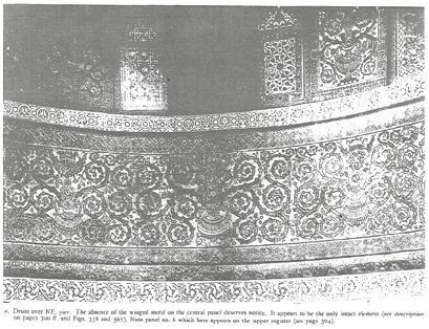
hâlinin bir kısmının burası için yapılmadığı başka yerlerden getirilerek kullanıldığını gösterdiği ve bu üç tarafın aşağıdan görülmesinin istendiği bu sebeple hepsinin aşağı ve yanlara gelen yüzlerinin süslenmiş olduğu, bu durumun o zaman bir iç tavanın olmadığına işaret ettiği, eğer o zaman da bu zamandaki gibi iç tavan mevcut olsaydı bu kalaslardaki boya ve süsleri yapmaya gerek duyulmayacağı…" şeklinde açıklama ve anlatımlar yapılmış.

"Çatı ile iç kubbe arasında mevcut olan kalaslardaki süslenmiş olmaları durumu Kubbetü's-Sahre'nin kubbesin altının başlangıçta boş olduğu, bu durumun da zaten IV. ile VIII. yüzyıllar arasında bazilika çatılarında da anı olduğu" belirtilmiş.

Kasnak *(The Drum)*

Kubbetü's-Sahre'nin kubbe ve kasnağı konusunda Avrupalı araştırmacılar arasındaki görüş ayrılıkları değişik görüş ortaya koymuş olan yazarların yayınlarından alıntı yapılarak verilmiş. Bu konuda Creswell'in, *"kasnak kesme kare taşlarla örülmüş ve genişliği 50 cm, çapı da 20,44m'dir"* dediği, Mauss'un, (*Revue Archeologique*, 3 me seri., t. XII. P 18'de); kasnağın çapı 20,37m, (s.68, dn.6), Richmond'un; (*The Dome of the Rock in Jarusalem*, p.10'da), 20,60m dediği, Mauss -yukarıda verilen Kubbetü's-Sahre'nin- bu ölçülerinin (Rotunda of) The Holy Sepulchre'nin 20,46m. -ve 21,05m- olan kasnağı ile neredeyse aynı olduğunu söylediği belirtilerek, "*bu durum ise Mukaddesî'nin amcasının anlattığı hikâyeye renk katıyor"* şeklinde yorum yapılmış.

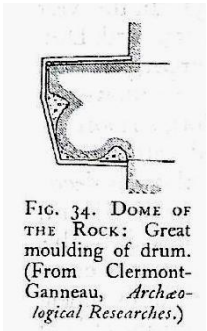

FIG. 34. DOME OF THE ROCK: Great moulding of drum. (From Clermont-Ganneau, *Archæological Researches.*)

Fg. 153 (CrP.5b) Kaya'nın üzerindeki kubbe ve kasnağın görünüşü (Cres. 1930'lar)
Fg. 154 (CrP.37a) Kubbenin alt kısımdaki geniş kasnağı
Fg. 155 (CrF.134, p.100) Kubbenin kasnağındaki büyük silmenin kesiti

"… Kasnağının kalınlığı onu taşıyan kemerlerle (1.11m.) aynı kalınlıkta ve dört tane aşağıdaki iç dairenin payelerinden çatıya kadar yükselen ve dışarıdan da görünen payandalarla (buttress) kuvvetlendirilmiş olduğu,

Clermont-Ganneau ikilisinin 1873'teki tadilat sırasında açılan çatıyı, kasnağı, duvar örgülerini ve kısmen açılmış olan kubbe kaplamasının altını inceledikleri ve 'aslında payelerin kasnak örgüsünden kalın olduğunu ve bir ek yeri bulunduğunu, bunun da payelerin daha sonradan ilave edildiği izlenimi verdiğini, ayrıca kasnağın çatı seviyesinde bölümlendirilmiş ve 16 yarım daire başlıklı pencerelere sahip olduğunu' bildirdikleri…" aktarılmış (s.92, dn.4)[485].

Kubbe

Creswell, kubbe hakkında gözlemlerini anlatanlardan İbn el-Fakih'in H290'da (ö.903) "kubbenin üzerinde ikinci bir kubbe var, onun üzeri de kurşunlu parlak bakır tabakalarla kaplı" (s.92, dn.5:) [486] dediği, İbn Ebî Rabbihi'n de 913'te (H300) daha detaya girerek "Çatı 3392 adet bakır tabaka ile kaplı. Bunun üzerine de 10.210 parlak krom plaka kaplanmış" dediğini (dn.6) [487] nakletlmiş.

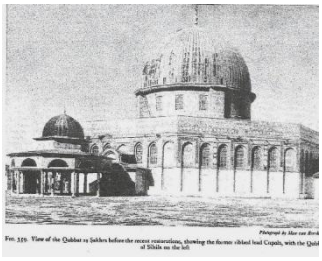
Bu konuyla ilgili olarak (dn.6'da); Bu tekniğin Irak'ta hâlâ bilindiğini, Ocak 1933'te Uhaydır planlarını hazırlarken Kerbelâ'nın mutasarrıfının; 'İmam'ın türbesinin kubbesinde bakım yapıldığını ve her bir plakanın üzerine 1 dinar değerinde altın koyduklarını, altın oranı daha az olan plakaların konduktan bir müddet sonra üzerinde siyah noktalar oluştuğunu' (bunun sebebinin kendisine anlatılmasından dolayı) öğrendiğini belirtmiş. Devamında, bu bilgiyi (Sahre'nin kubbesinde çok kaba ve itinasız bir şekilde tamirat yapan mühendislerin başındaki) sorumlu olan Abbâs Bedr'e söylediğini ancak onlara da sadece bu iş için gerekli olan miktarın %3'ü kadar bir malzemenin verilmiş olmasından dolayı, iş bitince de kubbenin çok zayıf görünen parlak alüminyum ile kaplandığı ki bu durumun Sahre'nin kubbesini Kerbelâ, Kazimeyn ve Sâmerrâ'nın kubbelerinden daha geri duruma koyduğunu, bizzat şahit olduğu tecrübe ve bilgiler olarak aktarmış.

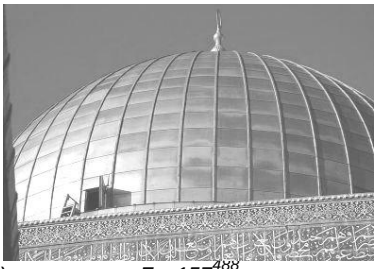
[485] Creswell dn.4'te: Pencereler hakkında daha detaylı bilgi için Richmond'un age. p.p 78-81, Fg.67-8'e bakınız deyip ayrıca, Richmond'un bu pencereler hakkında:'Kasnaktaki 16 pencereden en az 6 tanesi 15. yy'a veya 14. yy'a ait olabilir. Bazılarının ise burada H718-719'da tadilat yaptırmış olan Muhammed Nâsır zamanına ait olduğuna inanıyorum" dediğini nakletmiş.

[486] Dn.5'te: p.101, Le Strange's tercümesi, *P.E.F., Q.St*. 1887, p.95 ve onun *Palestine,* p.120; Hartmann, *Felsendom,* p.40; Creswell ilave olarak: Kahle (Z.D.P.V., XXXIV, p.58'de) bu konuda 'bizim gösterdiğimiz bilginin İbn el-Fakih'in orijinalden eserinden değil ancak es-Saizerî isimli birinin H413'de naklettikleri yoluyla geldiğini iddia etmiştir. Ancak bu naklin tarihi tam da ez-Zâhir'in kubbesi tamamlandığı yıldır. Bundan dolayı bu tarifin yeni tamamlanan kubbe ile ilgili olduğunu tahmin ediyoruz.' şeklinde bir açıklama yapmıştır. Creswell de Kahle'nin anlattıklarını ihtimal dışı görerek; 'Şanslıyız ki Mukaddesî'nin eski kubbe çökmeden önce ve İbn el-Fakih'in yazdıklarından daha detaylı olarak yaptığı anlatımları elimizde.' demiş.

[487] *Al-Iqd al-Farid*, III, p 367, trans. By Gildemeister, *Z.D.P.V.,* IV, p 90; & by Le Strange*, P.E.F., Q.St.,* 1887, 97 & agy., *Palestine.*, p 162.

Fg. 156 (c.1, bl.1, s.308-CrF.359)

Fg. 157[488]

Fg. 158

Fg. 156 Kubbenin 1870'lerdeki henüz Bronz kaplanmamış hâli
Fg. 157 Kubbenin son yıllardaki bronz kaplanmış hâli
Fg. 158 Kubbetü's-Sahre kubbesinin uzaktan görünüşü

Bu konuda Mukaddesî'de "Kubbe değerli / parlak malzeme ile kaplıdır ve 3 farklı katı (safat) vardır: Birincisi, üzeri boyalarla bezenmiş (muzavvaka) tahta levhalar (alvah); ikincisi, rüzgâra karşı dayanması için örülerek yapılmış demir çubuklardan (a'midat el-hadid) yapılmış kat; üçüncüsü de bakır / kurşunla kaplanmış ahşap kat" şeklinde bilgi bulunduğu belirtilmiş (s.92, dn.7)[489]. "Şu anda bir iç bir de dış olmak üzere birbirinden bağımsız iki kubbe mevcut" (s.93, dn.2)[490] denildikten sonra kubbeye hangi merdivenden nasıl ulaşılacağı tarif edilmiş. Richmond'un (age., p.11-13) kitabında verdiği iç içe iki kubbenin yapılış şeklini anlatan kısmı uzun bir şekilde aynen alıntı yapılarak, bazı ahşap kaburgalarda araştırmacılar tarafından görülmüş olan 3-4 kitâbeden birisinin, 413 / 1022-1023 tarihli ve [Fâtımî Halifesi] Hâkim bi-Emrillâh'ın oğlu İmam Ebü'l-Hasan Ali ez-Zâhir lî İ'zaz Dinillâh'ın ismini taşıdığı belirtilerek diğer kitâbeler hakkında da bilgiler aktarılmış. Vogue and Mauss tarafından görülerek kaydedilmiş olan kitâbelerin van Berchem'in 1914'teki incelemesi sonucunda yerinde olmadığını bildirilmesi akabinde, Yüksek Müslüman Kurulu'nun 1946'da rapor vermesi için Megav'ı görevlendirdiği, onun da raporunda, van Berchem'in "yerinde yok" dediği bu kitâbelerin kaplama tahtaların altında olduğunu (kaburga 1'de) yazdığı belirtilmiş.

Devamında; "…Kubbe üzerinde araştırma yapan ve bu kitâbeyi inceleyen hemen herkes bu bilgiye dayanarak zelzele sebebiyle göçmüş olan kubbenin bu tarihte tamamen yeni baştan yapılmıştır. Sadece Hartman (*Felsendom,* p. 43'te) 1022'de ez-Zâhir'in zamanında kubbenin tamamen yeniden yapılmadığını kısmen tamir edildiği iddiasına karşılık olarak, van Berchem bu kitâbenin tam doğru anlaşılması, kitâbede

[488] Fg.157,158: http: / / www.seetheholyland.net / tag / dome-of-the-rock / (02.06.2016).
[489] Bu konudan en son bahseden kişi Mukaddesî'dir ve orijinal kubbe H407'de (1016-1017) çöktüğünde bunlar kaybolmuştur (bk, s.94-96). Ayrıca 1047'de Kudüs'e ulaşan Nâsır-ı Hüsrev, çatı ve kubbenin dış kısımlarının hep kurşunla kaplı olduğunu yazmış (shefer's transl., p, 92; Le Strange, *Palestine,* p.129). Ama, Rus Abbaot Daniel 1106-1017'de kubbenin bakır plakalarla kaplı olduğunu yazmıştır.
[490] "Schick, *Beit el Makdas*, s.11'de bu iki kubbenin alt kısmı dışında başka hiçbir yerinin birbirine değmediğini yazmış olsada bu yanlış bir tariftir" denilmiş.

geçen ‘imara’ ve ‘qubba’ kelimelerine ne tür anlamlar verildiğine bağlı der ve deprem olduğu ve kubbenin depremden dolayı çökmüş olabileceği varsayımından hareket edenlerin (ellerinde) hiçbir delil bulunmadığı için bu iddiayı kabul etmez. [491] Önceki yazarlardan sadece 3 tanesi kubbenin çökme olayından bahsetmişler. Bunlardan İbnü’l-Esîr; ‘bu hicrî 407 (1016-1017) yılında Kudüs’teki Sahre’nin ulu kubbesi çöktü’ (dn.1)[492] demiş, Mucir ed-Din’in de aynı olaydan bahsederek; ‘bir kronikılda okudum, H407’de Kudüs’teki Sahre’nin ulu kubbesi çökmüş (saqatat)’ dediği nakledilmiş ve buradaki ‘çökme’ kelimesinden kubbenin tamamının değil de kısmen yıkıldığının kastedildiğinin anlaşılması gerektiği…” vurgulanmış.

Bu anlatılanların hiçbirisinde bu yıllarda olmuş bir depremden bahseden olmadığına dikkat çekilerek van Berchem’in “Mukaddesî’nin kubbenin 3 tabakadan oluştuğunu anlatırken bir tabakanın da demir iskelet örgülü olduğunu söylemiş olması pek doğru değil ve onun bu demir örgü iskeletin eğer ilk orijinal hâlinden kalma olduğunu kastediyorsa bu durum, o yüzyılda zaten bu teknoloji bilinmediği için doğru olması mümkün değil ve Mukaddesî’nin demir çubuklardan örülü iskelet dediği şeylerin aslında ahşap malzemeden yapılmış fakat zaman içinde kararmış keresteleri demir zannetmesinden kaynaklanmış olabilir” diyerek itirazını açıkladığı aktarılmış.

Bu anlatımların sonunda da kubbenin durumu, deprem vb. konularda Creswell’in olaya bakışı; “…O yıllarda görünen kubbenin bir önceki ile tamamen aynı olduğuna hiç şüphe yok. İbnü’l-Esîr’in H407’de kubbenin çöktüğünü yazmış olmasının da gerçeği yansıttığına inanıyorum ancak hiç kimsenin o tarihte bir depremden veya kubbenin bir depremden dolayı çöktüğünden bahsetmemesini çok garip buluyorum. Ahşap kubbelerin çökmesi için ille de bir deprem gerekmez. Deprem olmadığı hâlde çöktüğü bilinen iki kubbe biliniyor: Birisi, Kahire’de kale içinde Sultan Muhammed Nâsr’ın Eyvanı’nın ahşap kubbesi Rebîülâhir 734’te (Aralık 1333) tamamlandı ama 17 Muharrem 928’de (17 Aralık 1521) çöktü. Diğeri de, yine Sultan Muhammed Nâsr’ın Kahire Kalesi içindeki camisinin kubbesi 735’te (1335) tamamlandı ama 17 Zilhicce 892’de (15 Aralık 1487) yıkıldı. Bu da bu iki ahşap kubbenin birisinin 188 yıl diğerinin de 152 yıl ayakta kaldığını gösteriyor.

[491] “İmara: Tamir ederek yeniden yapma; Bina: tamamen yeniden yapma anlamına sahiptir. Yazarlar hep imara kelimesini kullandıkları için, kubbenin Zâhir tarafından tamamen yeniden yapılmadığı şeklinde anlamak daha doğru olur” denilmiş.
[492] IX, p.209, II.10-11, ve Abu’l Mahasin, “Mu’jam”, Paris *MS.,* No, 1774, fol.152, a, 1 .8, M. van Berchem, “Jarusalem”, *C.I.A.,* II, p.266, n.1 yoluyla.

Bu konuyla ilgili olan diğer şey de, eğer kubbenin H407'de çöktüğünü kabul edersek, kasnağın batı tarafındaki kitâbede bahsedilen 418'de (1027-1028) kubbenin kasnağındaki mozaiklerin yenilenmiş olduğunu anlıyoruz. Ancak İbnü'l-Esîr'in yazdıklarını kabul edecek olursak bu defa yapılış tarihi olan H413'ü kabul etmemiz gerekir. Bunları kabul edince de aradaki 6 yıl boyunca İslâm'ın en önemli mekânlarından birisi kabul edilen Sahre'nin yıkılmış kubbesinin, neden 6 yıl boyunca tamir edilmeden öylece bırakıldığına da mantıklı izahlar getirmek zorunda kalırız.

Bence Mukaddesî'nin yazdıklarından ortaya çıkmış olan İslâm'ın önemli ziyaret yerlerinden birisi olan Sahre'nin H407'de yıkılmış olan kubbesinin neden H413'e kadar dokunulmadığı ve o şekilde yıkık olarak bırakıldığının sebebini, bu 6 yılın ilk 4 yılının Fâtımî (Mısır) Halifesi el-Hâkim'in son 4 yılına, bu son 4 yıl boyunca da onun anormalliklerinin de iyice arttığı aşırı şiddet olaylarının görüldüğü yıllar olmasıyla bağlantı kurduğumuzda olay, anlaşılır olur. Beklemede geçen bu 6 yılın son 2 yılının da onun yerine halife olan oğlu ez-Zâhir'in halifeliği dönemi olması da bağlantıyı tamamlıyor.

Mısır Fâtımî Halifesi el-Hâkim (bilindiği gibi), ömrünün bu son 4 yılında Mekke hacılarına türlü baskılar uyguladı, [Mekke-Medine bölgesini hâkimiyetine almak için kuşatma vb.] Kâbe'ye kisva (örtü) göndermeyi bıraktı, H408'de kendisinin Allah olduğunu ilan etti. H409'da paralı askerlerini Fustat'ın üzerine göndererek 3 gün boyunca Fustat'ın yağmalanmasına, kadınlara tecavüz edilmesine ve karşı gelenlerin öldürülmesine izin vermesi sonucu 3. günün sonunda şehrin yarısı yağmalandı ve yakıldı. 27 Şevval 411'de (13 Şubat 1021), bir eşeğin üzerinde yanına iki yardımcısını alarak şehirden ayrıldı. Bir süre sonra yardımcılarını geri gönderdi.

Sonradan anlaşıldığına göre el-Hâkim, geceyi Mukaddem'de geçirdikten sonra Helvan civarında öldürülmüş. Eşeği de 6 gün sonra ön ayakları kılıçla kesilmiş hâlde bulunmuş. Ancak el-Hâkim'in cesedi hiçbir zaman bulunamamış. Bu olaydan 7 gün sonra oğlu ez-Zâhir yeni halife ilan edildi. Ez-Zâhirin halife olduktan sonraki 2 yıl içinde Kubbetü's-Sahre'nin tamirinin tamamlandığı görülür. Bu sebeple İbnü'l-Esîr'in bu konuda yazdıkları doğru görünüyor ve deprem efsanesini de reddetmek zorundayız. Ayrıca 'kubbenin yeniden yapıldığı' (re-constructed) cümlesini 'yenilenerek yapıldı' şeklinde anlayabiliriz..." diyerek açıklamalarda bulunmuş.

Finial [493]

"…Sahre'nin kubbesinin [son hâli olarak] üzerinde 2m. yüksekliğindeki alem [494] bronz (brass) ve onun üzerinde de hilâl var. Megav raporuna göre bu hilâl, 1898'de konulmuş (dn.5)[495]. Bundan önceki de 1187'den daha eski olamaz. Çünkü Bahâeddin, İbn Şeddâd, İbnü'l-Esîr ve Ebû Şam'a sadece; 'Kudüs, Haçlılardan geri alındığında Kubbetü's-Sahre'nin tepesinde altın varaklı büyük haç vardı, bu haç hemen indirildi' şeklinde yazmışlar. Mukaddesî de 985'te alemden kısaca bahsedip sadece kendi zamanında finial bulunduğunu yazsa da, diğer ziyaretçi ve yazarların tariflerinden anlaşılan da 1099'da Haçlılar, Kudüs'ü alıp kubbenin tepesine haç dikmeden öncesine kadar orada dikili kalmış olan alemin el-Velîd zamanından kalmış olan alem olma ihtimali yüksektir.

Şam Ulucamii'nin, Kurtuba Ulucamii'nin kubbesinin tepesinde bulunan farklı süs unsurları yazarların anlatımlarından aktarıldıktan sonra hilâl, İslâm dünyasına erken dönemden itibaren girdi. Ezrakī, Medâin'in Sa'd b. Ebû Vakkās tarafından 16 / 637'de fethedilişi konusunda "Mekke'ye gönderilen ganimetler arasında iki tane de altın hilâl vardı. Bunlar Kâbe'ye asıldı" yazmış. Bu hilâller, daha sonra (Kubbetü's-Sahre içindeki mozaiklerde 2 farklı yerde görünür (v.I, pt.I, CrP.23d ve 26e). Halep Ulucamii'nin minaresinde de 505 / 1170'lerde (aynı yıl büyük depremde yıkılıncaya kadar) hilâl bulunduğu biliniyor"[496] şeklinde açıklamalar yapılmış (s.97, dn.2).

Kubbenin İç Kısmı

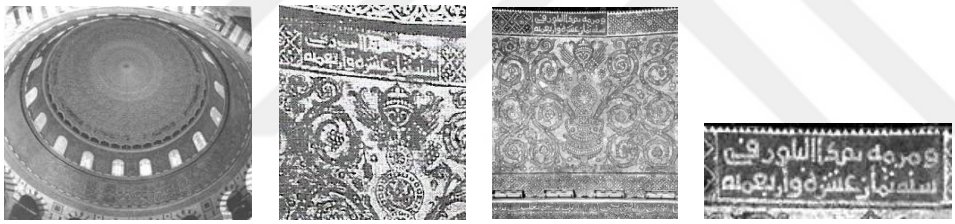
"1860'ta Sauvaire ve Vogue tarafından nakledildiğine göre, kubbenin iç kısmında bulunan kitâbe yazıları üzerinde yapılan yenileme ve bilgi ilavelerinin tarihleri; 585 / 1187 Selâhaddîn dönemi (dn.3: van Berchem'e göre H583) 718 / 1318-1319 Nâsır Muhammed dönemi [Memlük], 1233 / 1818 Sultan Mahmud (II) dönemi [Osmanlı] ve 1291 / 1874 Sultan Abdülaziz dönemi [Osmanlı] şeklinde kayıtlı imiş" denilmiş.

Tezyinatı *[Kubbe ve Kasnak]*

"…Dış kubbenin üst kısımları ve kasnak şu anda parlak çinilerle (glazed tiles)

[493] Gotik binaların tepelerindeki süs, alem veya mızrak ucunda yuvarlak şekilli süs unsurları.
[494] Arapça: Saffud, İng.: finial-spike [Türkçe: Alem].
[495] Stencilled Reoprt, p.31.
[496] Sibt b. al-Ajami, *Kunuz*, Sauvaget trans., p.24.

kaplı olsa da[497] orijinalinde altın renkli mozaiklerle kaplı olduğu (bk, dn.499) Abbot Daniel'in 1106'da, John of Würzburg'un 1165'te, Theodrich'in 1172 civarında, John Phokas'ın 1177'de, William of Tyre'nin 1184'te, Yâkūt'un 1223'te, Kazvînî'nin 1275'te, Sanuton'un 1310 civarında ve İbn Batuta'nın 1326'da yazdıklarından anlaşılıyor. Ayrıca 1483'te Felix Fabri'nin zamanında da hâlâ mevcut olduğu bu kişilerin anlattıklarında da görülüyor. Mucir ed-Din bunları 1496'da görüp anlatan son kişi. Daha sonra da Sultan Süleyman, bunları çinilerle (coat of faience) 959 / 1552'de kaplatmış…" dedikten sonra bazı araştırmacıların son dönemde "Kubbetü's-Sahre'nin dışında görünen bir kısım çini kaplamaların, şu an bunların üzerinde en eski tarih olarak bulunan tarihlerden daha eski olduklarını iddia ettiklerine" dikkat çekmiş. Bu konudaki bilgilere ulaşmak için de Creswell, Kubbetü's-Sahre'yi görmüş, incelemiş ve bunu yazıya dökmüş olan ulaşabildiği tüm yazarların isimlerini ve inceleme tarihleri ile bu konuda neler söylediklerini kısaca alıntı yapmış. Sonuç olarak fayanslar konusunda bir şeyler yazmış olanların en erken tarihlisi olarak Suriano (ö.1495) ile Pantaleao (ö.1552) tarihleri arasında toplam 30 yazarın isim ve verdikleri tarihleri aktarmış. (s.98)

Fg. 159 (O. Grabar, s.142) Fg. 160 (CrF.361, s.308) Fg.161 (O.G, s.143) Fg.162 (O.G. s.143b)[498] *

Fg. 159 (O.Grabar, s.142) Kubbetü's-Sahre kubbesinin içerden görünüşü
Fg. 160 (CrF.361'den Detay) Kasnağın iç yüzündeki tezyinatın (üst kuşaktaki kitâbenin) görünüşü
Fg. 161 (O.G. s.143) Kasnağın üst kuşağındaki ez-Zahir'in 418/ 1027 tarihli kitâbesi
Fg. 162 (O.G., s.143'den Detay) üst kuşaktaki mozaiklerin tamir kitâbesinin okunabilir hâli

Bilinmeyen Mimar

Bu konuda; "Kubbetü's-Sahre'nin mimarının isminin bilinmediği, sadece inşaatın ve finansının idaresi kısmından sorumlu 'bina emini' olarak tayin edilmiş olan Raja b. Haywa ve Yezîd b. Sallam'a mimarlar olarak bakılamayacağı, İbn Hallikân'ın[499] Raja b. Haywa'nın iyi bir hukukçu olduğunu bildirdiği ve belki Yezîd'in de öyle birisi olabileceği, bu durumun XI. yüzyılda Abu'l-Ma'ali al-Musharraf'in 'Kubbetü's-Sahre'nin doğusuna

[497] Creswell, *EMA*, c.1, bl.1, s.98, dn.10:Kasnağın mozaikleri 952 / 1545 tarihlidir, s.99, dn.2:"bu tarih güney-doğu payesinin güney-batı cephesi sol üst köşesinde yazılıdır" (van Berchem, "Jarusalem", *C.I.A.,* II, s.335).
[498] C.1, bl.1, s.308: "Bu billur marammaların (mozaik) tamiri 418'de [1027-8] yapıldı" (s.91, dn.1; van Berchem, s.343). *[Creswell, *EMA*, c.1, bl.1, s.308-2, Fig.361'deki fotoğraf çok zayıf olduğu için kitâbeyi gösteren Fg.159, 160 ve 162 Oleg Grabar'ın *The Dome of The Rock*, T & H, London 1996 kitabı s.143'ten alınmıştır].
[499] *Wafayât al-Âyân,* I, p.187, de Slane's transl., I, pp.526-7.

beytü'lmâl binasının yapıldığı, içi para ile doldurulup bu iki adamın yetkisine teslim edildiği' şeklinde yazdıklarından da anlaşılıyor …" (dn.6) [500] denilmiş.

Kayanın Altındaki Mihrab

"Kayanın altında mağaraya inen merdivenin bitiminde (sağ) kenarda kolay fark edilmeyen 1,37m. x 0,76m. ölçülerinde bir mihrabın olduğundan ilk defa Dalman'ın[501] bahsettiği ve bu mihrabın ilk defa olarak 88-90 / 707-709 yıllarında ortaya çıktığı düşünülen niş şeklinde değil de (küçük) formda olduğu, mihrabın yüzeyinde bulunan motif ve oyma işlerine bakıldığında (bunun) İbn Tolun ve el-Hâkim camilerinde bulunan mihrablara benzeyen özellikler görüldüğü, ayrıca mihrabın yüzündeki dikdörtgen çerçeve, çeşitli çizgilerden oluşturulan motif / bezemelerle Louvre Müzesi'nde bulunan kilometre taşını (CrF.35, s.114-1) akla getirdiğine" dikkat çekilmiş (dn.9)[502]. "Bu arkaik mihrab, Kubbetü's-Sahre'nin kurucusuna ait olabilir mi?" sorusu sorularak; "*Mihrabın kemerinin alt kenarında boydan boya kalıntıları görülen arkaik kûfî yazılar bu düşünceyi doğrular nitelikte görünüyor. Aynı şekilde yine üst tarafta kalan kısımları görünen ve sol taraftaki kabartmaların dışında bütün mihrabı bir çerçeve içine alan kûfî yazı da bu düşünceyi destekleyen özellikler taşıyor"* şeklinde açıklama yapılmış.

Fg. 163 (CrF.35) (1932, c.1, s.114-1)

Fg. 164 (CrF.374)[503]

Fg. 165

Fg. 163 (CrF.35) Louvre Müzesi'ndeki Abdülmelik dönemine ait kabul edilen kilometre taşı
Fg. 164 (CrF.374) Kayanın altındaki mihrabın 1927'de alt kısmı toprağa gömülü hâli.
Fg. 165 Creswell'de (CrF.374) net anlaşılmayan mağaradaki mihrabın orta kuşağındaki Kelime-i Tevhid yazısı ile kuşağın altındaki çiçek-yaprak motifli dairevî siyah kesme taşın yakından görünüşü.

Kayanın altındaki mağarada mevcut bu mihrab hakkında Creswell, "Eğer okuduklarımdan yaptığım çıkarımlar doğru ise, burada normal mihrablardan önce ortaya konmuş İslâm'ın en eski tarihli mihrabı ile karşı karşıyayız" şeklinde bir iddiada bulunmuş[504].

---

[500] Tubingen MS., Seybold's cat., No. 27, fol. 23b; bu kısım Hartmann'ın tercümesi (Felsendom), pp.34-5).
[501] Neue Petra-Forchungen und der heilige Felsen von Jerusalem, p.128 & Abb.81.
[502] Van Berchem, "Jerusalem", *C.I.A.,* I, pp.18-19 & pl.I ve gösterilen diğer kaynaklar.
[503] [Creswell, *EMA,* 1979, v.I, pt.I, p.308'den sonraki numarasız 8 sayfanın 6.sında bulunan) Bu fotoğrafın netliği bozulduğu için bezeme ve Kûfî yazıların karşılaştırması için son dönemde çektiğimiz Fg.216-218, s.292 ve Fg.165 ile, CrF.35'deki miltaşının 1932 baskısındaki net hali için Res.55, s.873'e bakılabilir
[504] [Bu iddia ile ilgili bu konunun sonundaki "Sonuç Notları" kısmında ilave açıklamalar yapılmıştır].

Kubbetü's-Sahre'nin Mimari Kökeni [505]

Bu konuda: "…Kubbetü's-Sahre'nin planının ne kadar kendine has / orijinal olduğu konusunda çok uzun zamandır görüşler beyan edilmiş. Kubbetü's-Sahre'nin içeride dairevî dış duvarlarda sekizgen planının kendinden önceki hangi yapılara benzediği veya hangi yapılardan kopya edildiği konusunda aşağıdaki görüşler ortaya konmuştur. Bunlar; 1864'te De Vogue (Le Temple de Jarusalem, p. 82) onun Basra (m.s.512-513) ve Ezra'daki kilise planlarından alındığını (-ki bunlarda zaten Konstantin'in Antakya'daki sekizgeni ve Roma'daki Santa Costanza'sı ve eski dönemlerin dairevî kilise planları ile bağlantılıdırlar-), 1873'te Adler (*Der Felsendom und die heilige Grabeskirche zu Jerusalem,* p. 22), onun Anastasya'nın planından, Dehio ve van Bezold ise Anastasya ve Zeytin Dağı'ndaki Yükseliş Kilisesi (Church of Assention) planlarından yola çıkarak yapıldığını iddia ettiler. 1909'da Hartman (*Der Felsendom in Jarusalem,* p. 22) onun planının klasik dönemin sonunda çokça görülmüş olan 'ortadaki küçük dairedeki desteklerin üstteki kubbeyi taşıdığı sekizgen planlı kilise yapılarının bir versiyonu' olduğunu söylemiş. Ashbee ise (*A Palestine Notebook*, p. 41) bu alanda Hadrian tarafından Jupiter'e adanmak için yaptırıldığı söylenen tapınağın kalıntılarının onun planını etkilemiş olabileceğini yazmış. (s.101)

Rivoira ise (*age*., pp.59-) onun tamamen Romalıların eseri olduğu konusunda ısrar ederek, kubbeli dairevî planlı binaların (rotunda) Romalıların en yaygın anıt-mezar (mosalium) yapıları olduğunu ve bu planın farklı versiyonlarının da Suriye'de görüldüğünü, bu Roma yapılarından bugün hâlâ ayakta olan Hadrian'ın muazzam Pentagon'u (120-124), 'Minerva Medica' olarak bilinen Nymphaeum'u (253-68) ve St. Helena'nın türbesi (312'den sonra), Santa Costanza (324-6), Valnes (364-78) ve Gratian (367-83) dönemlerine atfettiği Celian'daki San Stefano gibi sahnlı rotunda'ların tarihinin de IV. yüzyıla kadar gittiğini iddia etmiştir…" denilmiş (dn.8)[506].

[505] Cres.: Kubbetü's-Sahre'nin mimarının isminin bilinmediğini, sadece inşaatın ve finansının idaresi kısmından sorumlu "bina emini" olarak Raja b. Hayva ve Yezîd b. Sallam'ın tayin edildiğini ve öncelikle doğu cephesindeki sekizgen ve kubbeli beytü'lmâl yapısının inşa edildiğini (IX. Yüzyılda) Abu'l-Ma'ali al-Müşerref'in yazdığını (İbn Hallikân ve Abu'l-Ma'ali al-Musharraf, XI. yy. (*EMA*, c.1, bl.1, s.100 yoluyla) aktarmıştır. Ayrıca 'Kubbetü's-Sahre'nin planının kökeni hakkında önemli bir makalenin 1924'te British School of Architecture in Jarusalem'de ek olarak yayımlandığını belirtmiştir.

[506] Bu yapılar hakkında daha detaylı bilgi için: Isabelle E, *Les Edifices circulaires et les domes*, Paris 1855; Rahn. *J.R…* Leipzig 1866; Ferguson James, *History of Architecture*, pp.285-88; *Guillauma…, (*1892); Rivoira, *Roman Architecture*, pp.182-99; W.J.Anderson-Phene Spiers*, Architecture of Ancient Rome*, Ashby's ed. pp.76-83.

Arakasından Creswell'in kendi araştırması olarak Konstantin'den önce Suriye'de inşa edilmiş veya kaya içine oyulmuş varlığı bilinen anıt mezarlara;

1- Kare planlı, kademeli pramidal çatılı, milâttan önce I. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu düşünülen Suwayda'daki Hamrath Türbesi,

2- Birçok kaya içine oda şeklinde oyulmuş türbe örneği olarak yine m.s.I. yüzyılın ilk yarısından kalma "Hâkimler Türbesi/Mezarı" (Tomb of Judges),

3- Kudüs civarında yine kaya içine oda şeklinde oyulmuş ve Kraliçe Adiabene'ye ait (m.s. I. yüzyıldan kalma) olduğuna inanılan "Krallar Türbesi" (Tomb of Kings),

4- Belki m.s. I. yüzyıla tarihlenebilir dediği meşhur "Absalom Türbesi",

5- Serrin'in "Kule Türbesi'', m.s.74,

6- Katura'daki alt kısmında kayaya oyulmuş mezar olan m.s.195 tarihli "Aemilius Reginus'un Türbesi",

7- Palmyra'nın "Kule Türbesi'',

8- Petra'nın klasik cepheli kayaya oyulmuş türbesi,

9- Daha sonraki 5-7. yüzyıllara ait alt kısmı kare ama (birkaç tane kubbe örtülü olanın dışında) üzeri hep taştan pramidal (pramit şeklinde sivri tepeli) çatı örtülü türbe yapıları (dn.6) [507] yapıları örnek olarak gösterilmiş. (c.1, bl.1, s.101-102)

Rivoira'nın Asya, Yunanistan veya herhangi başka bir Akdeniz ülkesinde, bu listedekilerden daha eski tarihli Licinian Nymphaeum veya St. Helena'nın mozaliumu türünden bir rotunda yapısını kendisinin bulamadığı ama varlığını bilen varsa haber verirse çok mutlu olacağını kitabına yazdığı belirtilerek, m.s.335'te tamamlandığı bilinen Kudüs'teki açık avlulu bir rotunda olan (içinde Yeniden Diriliş Kilisesi: Anastasya ve Martrion Bazilikası'nı da ihtiva eden) Holy Sepulchre'den daha eski tarihli Suriye veya Filistin'de varlığı bilinen başka rotunda olmadığının kabul edildiğine dikkat çekilmiş. Daha sonra, Creswell'in (*A Short Acc. of Early Muslim Architecture,* 1958, s.34'te) Konstantin'in Holy Sepulchre planını, yine onun 324-326" da üç beş yıl önce inşa ettirdiği Santa Costanza Rotundası'nın planında uygulanmış olan "kubbeyi taşıyan merkez daire" ile şimdiye kadar pek dikkat çekmemiş olan "haç" etkisi ortaya çıkaran plan şemasını da aynen alarak yaptırdığı, Santa Costanza'nın da kubbenin iç daire desteği üzerinde durduğu dairevî bina planlarının ilki olduğu ve bundan dolayı da bu planın bu konuda 515'te başlayarak 692'de Kubbetü's-Sahre'nin planı ile Suriye topraklarında zirveye (sona) ulaşan bir devrim olduğu iddia edilmiş.

[507] De Vogue, *Syria centrale*; Butler, *Architecture & other Arts, & Ancient Architecture in Syria*, sect. B: Northern Syria; Tschalenko G., *Villages antiqiues de la Syria du Nord*, 2 vols., 1953.

İlave olarak, “Suriye’de devam eden bu (mimarî) devrim her ne kadar kubbe ile iç çember arasındaki ilişki üçgenler sistemi ile birbirine bağlamayı gerektirse de ve bu sistem Suriye’de 327-335’te uygulanmış olsa da Anastasis için Mauss’un işaret ettiği gibi, bu üçgenlerle birbirine bağlama sistemi Santa Costaba’da uygulanmamış ve dış duvar sadece kubbenin tam iki misli ölçüde yapılmıştır” denilmiş.

Sonuç olarak Creswell’e göre ise “Rivoira’nın, dairevî rotundaların üzerleri kubbe ile taçlandırılmış sütunlar veya payelerle evrime uğradığı görüşü doğru olmakla birlikte, rotundaların evrim sonucu Kubbetü’s-Sahre’yi ortaya çıkarttığı iddiasına belge olarak, önce Suriye’den verilen örneğin ‘planında değişiklik yapılarak (aldatmaca ile) ortaya konduğu’ konusuna bakılması gerekir” denilerek, Butler’in (de Vogue’un 1860’ta yapı daha iyi durumdayken inceleyerek yaptığı çizimi) Busrâ Katedrali’nin orijinal planı olarak (*Ancient Architecture in Syria*, sect. B: Northern Syria) kitabında gösterdiği şeyin doğru olmadığı, bu planın Kubbetü’s-Sahre’nin bir önceki hâli olduğuna delil olabilmesi için Busrâ Katedralin’de bulunan dış sekizgen dairenin yerine daha küçük olan iç dairenin daha geniş olarak gösterildiği (CrF.36) iddia edilmiş.

“Bununla birlikte Busrâ Katedrali’nden birkaç yıl sonra 515’te yapıldığı bilinen Ezra Kilisesi’nde de aynı planın bulunduğu ve bu planda bir küçük iç daire ve bunun dışında bir sekizgen daire bulunduğunu Herzfeld’in (‘Mshatta, Hire and Badiya’ in *the Jahrbuch d. Preuzzisc-hen Kunstammlugngen*, XLII, 119-21’de) yayımladığı araştırmasında doğru planı ortaya koyması sonucu anlaşıldığı (Fg.172-CrF.37, s.271), kendisinin de Herzfeld’in ortaya koyduğu doğru olan planda mimari prensipler açısından gördüğü bazı eksiklikleri düzelterek çizdiği doğru plan ile (CrF.38) katkıda bulunduğu” belirtilmiş.

“…Crowfoot 1934’te British School of Archeology’nin Jarusalem adına Busrâ Katedrali alanında kazı ve araştırmalar yaptı ve bunlar yayınlandı (dn.4)[508]. Bu araştırmanın sonuçları benim (Creswell’in) son yaptığım çizimlerin gerçeğe daha yakın olduğu ve Butler’in yayımladığı bu planın ise Herzfeld’in işaret ettiği gibi ‘dış sekizgen daireyi göstermediği için yanlış olduğunu’ açık ve net ortaya koydu.

Kubbetü’s-Sahre’nin Anastasya Kilisesi’nden aldığı düşünülen bir diğer özellik de kasnağın oranları konusudur. İki yapıda da kasnağın yerden üst yüksekliğinin

[508] “Churches at Busrâ & Samaria-Sebeste”, *British School of Arch. In Jarusalem,* Supplementary paper 4, pp.1-23 & plans 1-9.

mesafesi kubbesinin çapı ile aynı. Bu da Sahre'nin kubbesi hesaplanırken Anastasya Kilisesi'nin kubbesi örnek alındığını gösteriyor. Her ne kadar dairevî rotundaların evrimi Roma'da başlamış olsa da Kubbetü's-Sahre'nin planı tamamen Suriye coğrafyasının kendi ürünü kabul edilebilir. Ayrıca Anastasya Kilisesi'nde açık alanların üzerinde yapılmış olan kadınlar mahfili (The Catechumane) bu Müslüman ziyaret yerinde (Kubbetü's-Sahre'de) plandan çıkartılmıştır…" denilmiş.

Sekizgen Plan** [Şeması] **Konusu

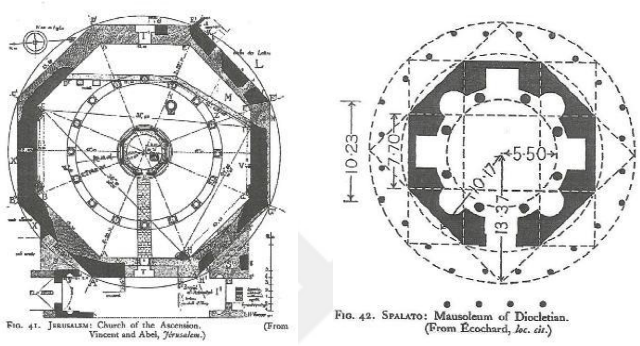
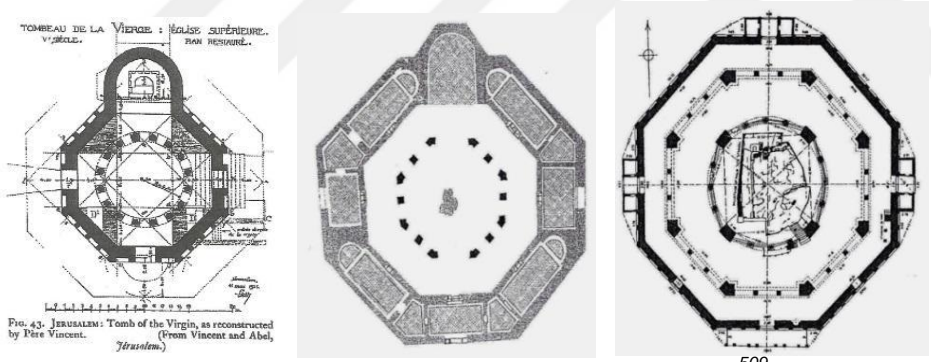

Fig. 41. Jerusalem: Church of the Ascension. (From Vincent and Abel, Jérusalem.)
Fig. 42. Spalato: Mausoleum of Diocletian. (From Ecochard, loc. cit.)

Fg. 166 (CrF.41) Zeytin Dağı'ndaki Yükseliş Kilisesi (Church of Ascension) Planı
Fg. 167 (CrF.42) Spalato, Diacletion Mosaliumu (By Ecochard)

Fg. 168 (v.I, pt.I, p.109, CrF.43) *Fg. 169* *Fg. 170* [509]

Fg. 168 (Cr F.43) Vincent & Abel'in bulup yayımladığı, Piere Vincent'in de 1925'de temel kalıntıları yoluyla çizdiği Kudüs, Virgin Mary kilisesinin (üzerine hastane yapılmadan önceki) planı (V & A, p.913-19)
Fg. 169 Kathisma Kilisesi'nin sekizgen planı
Fg. 170 Kubbetü's -Sahre'nin sekizgen planı

"…Daha önceleri bu Anastasya Kilisesi (örneğin Arculf'un çiziminde[510]) daire şeklinde gösterildiği için, bu çizimden (diyagram) yola çıkarak Zeytin Dağı'ndaki Yükseliş Kilisesi'nin [kalıntılar detaylı incelenmeden] daire şeklinde olduğu düşünülmüş, anlatımlarda öyle gösterilmişti. Hâlbuki Vincent ve Abel'in araştırması

[509] Fg.169-170; Avner, Riva. "The Dome of the Rock in the Light of the Development of Concentric Martria Jarusalem: Architecture & Architectural Iconography", *Muqarnas,* V27, 2010, p.31-50 (bk, https: / / archnet.org / system / publications / contents / 9484 / original / DTP101967.pdf?1396907242 (04.04.2016).
[510] [680'de Kudüs'te Ömer Camii'ni gördüğünü yazan Hacı Arculf'un bölgede bazı çizimler yaptığı anlaşılmaktadır. Bu konudan Creswell veya diğer yazarlar daha önce bahsetmemiştir].

Yükseliş Kilisesi'nin (*Church of Assention*, s.107, CrF.41) planının sekizgen olduğunu ortaya çıkarttı (dn.3)[511].

Yükseliş Kilisesi'nin sekizgen (octagon) olduğunun ortaya çıkmış olması, ki bunun daha öncesinden sadece iki örneği biliniyor (1- Andronicus Cyrrhus'un II. yy'da yaptırdığı Atina'daki The Tower of the Winds, ve 2- Spalato'daki Mausoleum of Dioclatian, 303: dn.6, s.107, CrF.42) ve onların hiçbirisinde de içeride kubbeyi destekleyen çember bulunmaması açısından oldukça büyük önem arz ediyor. Bu araştırma 'ayrıca Yükseliş Kilisesi'nin sekizgen cephelerinin dışarıdan 15.80m, Kubbetü's-Sahre'nin sekizgen cephelerinin 15,70m uzunluğunda yani birbirine çok yakın olduğunu ortaya koydu' , ayrıca İtalya topraklarındaki en eski sekizgen planlı yapının Ravenna'daki Lateran Bapdistery'si (461-8) ve San Vitale (526-47) olduğu görülmektedir.

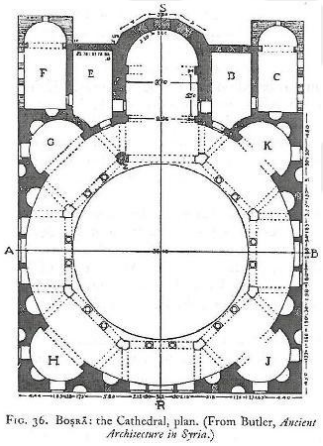
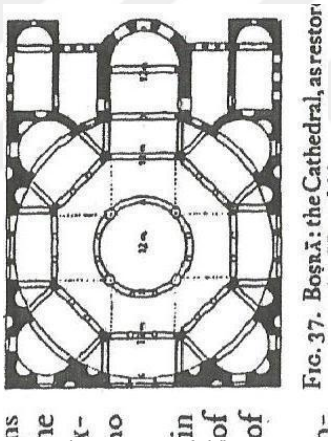
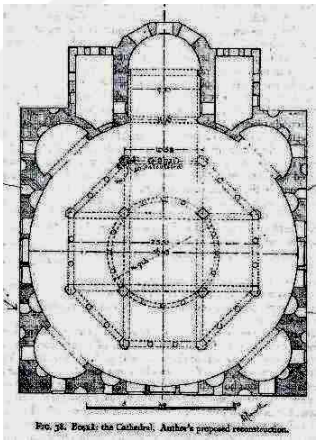

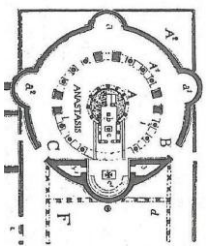
FIG. 36. BOṢRĀ: the Cathedral, plan. (From Butler, *Ancient Architecture in Syria*.)

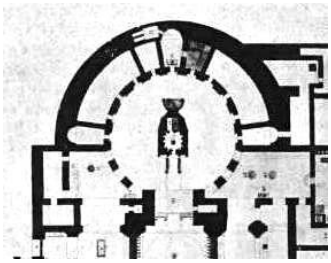

FIG. 37. BOṢRĀ: the Cathedral, as restor

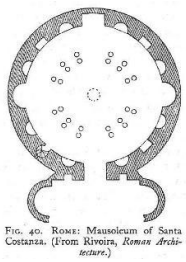

FIG. 38. BOṢRĀ: the Cathedral. Author's proposed reconstruction.

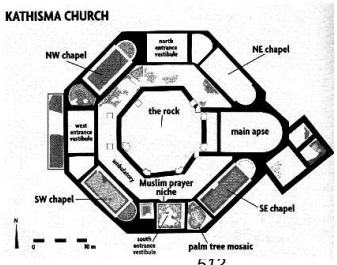
Fg. 171 (CrF.36) Butler *Fg. 172 (CrF.37 Herzfeld)* *Fg. 173 (CrF.38,Creswell)*

Fg. 171 (CrF.36) Butler'in merkezdeki daireyi göstermediği Busrâ Katedrali planı
Fg. 172 (CrF.37) Herzfeld'in doğrusunu ortaya koyduğu Busrâ Katedrali planı
Fg. 173 (CrF38) Creswell'in çizdiği ve daha doğru olduğuna inandığı Busrâ Katedrali planı

FIG. 40. ROME: Mausoleum of Santa Costanza. (From Rivoira, *Roman Architecture*.)

Fg. 174 (p.106, CrF.39) *Fg. 175 Anastasya (1808)* *Fg. 176 (CrF.40)* *Fg. 177*[512]

Fg. 174 Kudüs, Anastasya Kilisesi'nin İmparator Modestus (616-28) zamanındaki planı
Fg. 175 Kudüs Anastasya Kilisesi'nin 1808 yangını sonrası restore edilmiş planı
Fg. 176 (CrF.40) Santa Costanza Türbesi (Rivoira)
Fg. 177 Son yıllarda temelleri keşfedilen eski Katizma Kilisesi'nin sekizgen planı (bk, Fg.169)

[511] *Jerusalem,* II. pp.360-73.
[512] http: / /www.seetheholyland.net/tag/dome-of-the-rock/ (02.06.2016).

Strizygowski ve G. Bell sekizgen yapıların Doğu orijinli olduğu iddialarında ısrar etseler de, yapının dışı sekizgen planlı olup, (içi) merkezi dairevî olan plan kombinasyonunun ilk defa Batı'da gerçekleştiği de ortadadır…" denilerek; 324-6 tarihli Santa Costanla Türbesi'nin (sekizgen) kubbesi ve iç-alt kısım destek unsurları, 327-35 tarihli Anastasya Kilisesi'nin (sekizgen) kubbesi iç-alt kısım destek unsurları, 378 öncesi tarihli Yükseliş Kilisesi'nin (sekizgen) kubbesi iç-alt kısım destek unsurları ve 688-91 tarihli Kubbetü's-Sahre ziyaretgâhının kubbesi ve iç-alt kısım destek unsurları, arasındaki benzerlikleri rakamlar verilerek liste hâlinde ortaya konulmuş. (s.108)

Bu noktada Creswell, kendisinin *"Origin of the Plan of the Dome of the Rock"* makalesinde bazı eski tarihli yapı ve planları hakkında detaylı şekilde bahsederek ortaya koyduğu bazı öngörülerinin sonradan bu yapılar hakkında yapılan kazı ve plan çizimlerinde uygulandığı ve doğruluğunun ortaya konduğundan bahsederek; "Ayrıca yine V. yüzyılda yapılmış olan (dışarıda sekizgen ve içeride kubbe altında sütunlarla destek çemberi bulunan) Virgin Türbesi (Tomb of the Virgin), Abdülmelik tarafından biliniyordu. Theophanes'in yazdığına göre Haccâc Mekke valisi olduktan sonra Kâbe'yi yeni baştan yaptırırken Abdülmelik'e haber göndererek 'isterse Holy Gethsemane'nin sütunlarını ona gönderebileceğini' belirtmiş ancak sonra bunu yapmaktan caydırılmış" denilmiş (s.108, dn.7)[513].

Kudüs Anastasya [Kamame] Kilisesi ile Kubbetü's-Sahre yapısı arasındaki benzerliklerin[514] bu kadarla kalmadığı, Simpson'un belirttiğine göre Holy Sepulchre kısmında kaya içine oyulmuş Îsâ'nın mezar odasının demir kafes muhafazasının, kubbenin tam altına denk geliyor olması ile 595'te (1199) Melik el-Aziz Osman'ın Kubbetü's-Sahre'nin kayasına tam kubbenin altına gelecek şekilde koydurduğu demir kafes (perde) benzerliği, Anastasya Kilisesi'ndeki kayanın üzerindeki Îsâ'nın göğe yükselirken bıraktığına inanılan ve hacılara "Îsâ'nın ayak izleri" olarak gösterilen izlerle, Kubbetü's-Sahre'nin içindeki kayanın üzerindeki "[Hz.] Muhammmed'in Mi'rac'a çıkarken bıraktığına inanılan ayak izleri" konularındaki benzerliklerin çok dikkat çekici olduğu belirtilmiş (c.1, bl.1, s.109). Devamında; Clarmont & Ganeau'nun gündeme getirdiği (dn.5-6) Etutychius'ta (ö.939) geçen bir pasajda[515]: "Abdülmelik'in oğlu Halife el-Velîd, Hıristiyan kiliselerinden bazı unsurları kopya etmeye meraklı idi (bunun

[513] *Chronographia, under year 6182*; "patrologia", *Series Greca*, CVIII, col.741; Bonn ed. I.p.559; de Boor's ed., p.365; quoted by Vincent & Abel, *age.,* II.p 810.
[514] [Creswell burada Anastasya Kilisesi'nin dairevî kubbesinin altındaki iç daire (Fg.174-CrF.39) ile Kubbetü's-Sahre'nin dairevî kubbesinin altındaki oval dairenin (Fg.170) benzerliğinden bahsetmektedir].
[515] Pococke's ed. II, pp.372-3; Cheiko's ed., II, p.42, II.3-4.

sonucu olarak) Velîd, Baalbek'teki bir kilisenin bakır kaplamalı kubbesini alarak Kudüs'e götürüp Sahre'nin üzerine koyduğunun" yazılı olduğu hatırlatılarak, son dönem araştırmacılarından Clermont-Ganneau'nun bu konuyla ilgili olarak "Baalbek'ten taşınan şeyin (taşıma vb. zorluklardan dolayı) Kubbetü's-Sahre'nin bakır kaplama büyük kubbesi olamayacağını söyleyip, onun taşıdığı (getirip kayanın üzerine veya çok kıymetli bir kısmının üzerine koyduğu) şeyin altar'ın üzerinde (baldaten) sütunların tuttuğu, dairevî bir şey (ciborium / sayvan) [516] olabileceğini" yazdıkları (dn.6) [517] belirtilmiş.

Mimarın Planları

Bu kısımda tarih boyunca; Mısır firavunlarının XVIII. hanedan döneminden (dn.7)[518], Vitruvius'un (m.ö.29 civarı) yazdıklarından[519], Dion Cassius'un Hadrian'ın (m.ö.117-38) Roma'daki Temple of Venüs'ün planlarını kendisini ağır şekilde eleştiren Apollodorus of Damacus'a gönderdiği (dn.2)[520] şeklinde gelmiş geçmiş bazı yöneticiler ve mimarların yaptığı plan ve çizimlerden örnekler anlatılıp erken İslâm dönemine ait bazı yapılar hakkında bilgiler aktarılmış.

el-Kâtib'den; Mansûr'un 762'de Bağdat kurulduktan sonra, 20 Cemâziyelevvel, 157'de (7 Nisan 774) Pazar yerlerini el-Hark tarafına taşıyacağı zaman, bunların nasıl yerleştirileceğinin planlarını büyük bir kumaşın üzerine çizim yaparak gösterdiği (s.110, dn.7) [521] , Makrîzî'den 876'da İbn Tolun Camii mimari (dn.8) [522] planlarını nasıl hazırladığı, Hilâl es-Sabî'den, Ali b. Îsâ'nın H292'de (904/905) Bağdat'ta yeni yapılar yapılacağı zaman mimari plan vb. hesaplamaların nasıl hazırlandığı, Bar Hebraeus'tan Halife en-Nâsır'ın 622'de (1225) Kılıçaslan'ın kızı için bahçesinde bir saray yaptıracağı zaman vezirine sarayın çizimini kendisinin hazırlayıp verdiği konusunda ve Mark the Deacon'un "*Life of Porphyry, Bishop of Gaza*" adlı eserinden Gazze'deki Marneion'un yıkılarak yerine haç şeklinde oturum planı bulunan bir mektubun, İmparatoriçe Augusta Eudoxia tarafından inşaattan sorumlu Antakyalı mimar Rufinus'a gönderildiğini ve kutsal kilisenin gönderilen plandaki gibi yapılmasını istediği, Rufinus'un da bu planı çimento tozu (gypsum) ile inşaatın yapılacağı alan üzerine işaretlediği, şeklinde

[516] Büyük kiliselerde mihrabın üzerine çekilen sayvan (Redhouse sözlük, s.167).
[517] *Reuveil d'archeologie orientale,* III, pp.89-90.
[518] Somers Clarke & Eugelbach, *Ancient Egyptian Masonary*, pp.46-8.
[519] Dietrich, Southeimer & Krohn: "bu olay Actium Savaşı (m.ö. 40-31) sırasında yazıldı" demiştir.
[520] LXIX, 4; quoted by Rivoira, *Roman Architecture,* p.120.
[521] Pp.21-22; Salmon's transl., p.99.
[522] *Khitat,* II, p.265, l.34; quoted (as p165) by Bahgat & Gabriel, Fouilles d'al- Foustat, p.76.

Mısır'daki yapılardan buna benzer örnekler aktarılarak (s.110, dn.6),[523] "Kubbetü's-Sahre yapıldığı dönemde de bu tür bilgiler çok uzun yüzyıllar boyunca zaten bilindiği için onun mimarının da bu metotlardan birisini izlemiş olacağı" belirtilmiş.

Kubbetü's-Sahre'de mevcut bulunan sütunların dengeli ve sağlam şekilde yerleştirilmesi metodunun bilinen ve Bizans mimarisinde uygulanan bir yöntem olduğu, daha önce nerelerde uygulandığı örnekler verilerek anlatılmış. (s.111)

Orta Sekizgenin Kemerleri

Başlığı altında; Kubbetü's-Sahre'nin orta sekizgen kemerleri ile bu kemerlerin sütunlarının iç yüzeylerinin üst kısmındaki bağlantı kirişlerinin klasik saçaklık / sütun pervazı şeklinde yapılmış olmasının pek yaygın bir uygulama olmadığı, o zamanlarda ayakta olan binaların hiçbirisinde böyle bir şey görülmediği için bunun belki oldukça Kubbetü's-Sahre'ye has bir yöntem olduğunu düşündürdüğü [fakat aslında öyle olmadığı] belirtilmiş. Devamında, "bunun bir örneği Lafteri'nin 1540'ta hazırladığı Lateran Baptistery (s.112, dn.2) yapısının (sonradan yapıyı oldukça değiştiren strüktürel değişiklikler yapılmadan) önceki hâlini gösteren bakır plaka gravüründe (Fg.178-CrF.48, s.113)[524], Kubbetü's-Sahre'deki uygulamaya benzer şekilde kubbenin üzerine bindiği sekizgenin kemerleri ve bu kemerlerin sütunlarının üzerindeki sütundan sütuna dolaşan saçaklı / pervazlı linteller (kirişler) görülmektedir ve bu yapının 461-468 arasında yapıldığı düşünülüyor" [525] denilerek konu sonlandırılmış.

Bağlantı Kirişi / Hatılının Bir Arap Buluşu Olduğu Tartışması

De Vogue'nun "Bu bağlantı hatılının (tirant de bois) varlığı, karekteristik bir özellik. Ortaçağ'da İslâm mimarisinde çok önemli bir yere sahip olan bu 'tirant de bois' detayı, ilk defa burada görülen hâli ile Araplar tarafından icat edilmiş görünüyor. Zira Kahire'deki Amr ve Kudüs'teki Mescid-i Aksâ gibi ilk dönem camilerinin çoğunda kullanılmış ve bildiğim kadarıyla hiçbir V. ve VI. asır kilisesinde bulunmayan bir detay" şeklinde görüşleri aktarılmış. Buna cevap olarak da Creswell; "De Vogue'nun hafızasından kaygı duymamıza sebep olacak derecede ciddi olan yazdıklarında

[523] Ch.78, Teubner's ed., p.65; Hitti's transl., p.89.
[524] Rohault de Fleury'nin yayımladığı, *Le Latran au Moyen-Age*, pls. 33-34 ve 310-13 ve 405'te bahsedilen.
[525] [Aslında Kubbetü's-Sahre'ye has olduğu düşünülen bu uygulama (o yapı değiştiği için artık mevcut olmadığı halde 'yapının değişmeden önceki hâlini gösterdiği' iddia edilen bir gravür çizimidir (Fg.178, s.275), yine "bu unsur daha önceden bir Hıristiyan yapısında uygulanmıştır" iması uyandıracak şekilde verilmiştir].

Konstantinapol'deki Ayasofya konusundan (onu iyi bilmemesi sebebiyle) bahsetmemiş olmasını normal kabul edilebilir" dedikten sonra bu yapıda narteksin üzerindeki Gynaeceum galerisinde (s.114-1, CrF.49) gösterildiği gibi demir ve ahşap kirişlerin oldukça fazla sayıda kullanıldığına işaret ederek, "…Lethaby ve Swainson (dn.3)[526] yayınlarında bu konuyla ilgili birkaç plan-şema örneği verdiler, bu örnekler de bu unsurun (her ne kadar Saladin bunun bir Pers-Sâsânî buluşu olduğunu iddia etsede) (s.113, dn.6)[527] bir Bizans buluşu olduğuna işaret eder. Bu ahşap bağlantı hatıllarının Avrupa'da ne kadar yaygın kullanıldığını görmek için de Rossi G.B.'nin *Musaici cristiani delle chiese di Roma* kitabında tav. XIV no'lu açıklamalara bakmaları gerekir. Onun bu bağlantı kirişlerinin erken tarihli Amr Camii'nde görüldüklerini yazmış olması, (Bizans) Konstantinapol'ündeki Sancta Sophia'da ahşap ve demir hatılların İslâm'dan en az yüz yıl kadar önce [~550] çok yaygın bir şekilde kullanıldığı gerçeğinin önüne geçemez. Kaldı ki Makrîzî (olayın çağdaşı), 801 / 1399'da Amr Camii'nin tüm kıble tarafı (mihrabdan gerideki sahna kadar) tamamen yıkılarak yeniden yapıldığını yazmıştır (dn.2)[528].

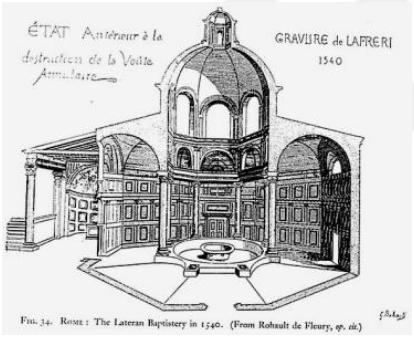
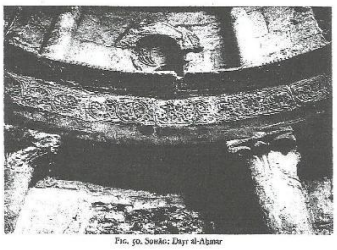

Fig. 34. Rome: The Lateran Baptistery in 1540. (From Rohault de Fleury, op. cit.)

Fig. 35. Constantinople: Sancta Sophia, tie-beams of arches in upper gallery

Fig. 50. Sohâr: Dayr al-Ahmar

Fg. 178 (CrF.48) *Fg. 179 (s.114.1, CrF.49)* *Fg. 180 (CrF. 50, v.I. pt.I, p114.1)*

Fg. 178 Lateran Baptistry'sinin (461-468 arası) önceki hâlini gösteren 1540 tarihli gravür
Fg. 179 Konstantinople (Sancta Sophia), üst kat kirişleri [1920'ler]
Fg. 180 Dayr al-Ahmar, Sogar

Strzygovski de ("Felsendom und Aksamoschee", *Der Islam*, II, pp.85-6'da) yayımladığı bir makalesinde Vogue'nun söylediğine sarılarak, 'ahşap bağlantı hatılları Amr Camii gibi en erken Müslüman yapılarında da görüldüğü üzere bir Arap buluşudur' şeklinde yazmış olması da yanlıştır çünkü en erken İslâm yapılarının ne tür yapılar olduğu biliniyor, ayrıca yine Amr Camii ilk yapıldığında 29 x 17m. çapında küçük,

[526] Bk, de Rossi (G.B.), *Musaici cristinai dele chiese di Roma*, explanatory text to tav. XIV.
[527] *Manuel de l'Art Musulman*, I; *L'Architecture*, p.55, n.2, Saladin'in "quillage" dediği bu unsura dayalı hipotezinin, Coste'nin (Falandin & Coste, *Voyage en Perse; Perse ancienne*, III, pl.122) bir restore edilen yapıya dayandırılarak yanlış olarak aktarıldığı anlatımına dayalı olduğu, Phene Spiers tarafından Dieulafoy's "work at Susa", *J R I B A,* Vol.IX, new Series, pp.305-7; reprinted in his *Architecture; East & West,* pp.101-3 & figs, 48, 49'da ikna edici bir şekilde ortaya konuldu.
[528] *Khitat,* II, p.253, II.10-13; quoted by Corbet," Mosque of Amr", *J.R.A.S.*, 1890, p.786.

oldukça basık ve avlusuz olarak yapılmıştı ve çatısı da Medine'de [Hz.] Muhammed'in sofasında olduğu gibi palmiye kütükleri üzerine bindirilmişti. Bu sebeplerden ortaya konulan gerçeklerde görüldüğü gibi Amr Camii'nin bu konuya delil gösterilmemesi ve ciddi tartışmalarda hiç gündeme getirilmemesi gerekir.

İlk dönem cami yapılarından Medine, Basra ve Kûfe mescidleri çok ilkel yapılardı ve bu mescidlerin sonradan ikinci jenerasyon hâli olarak yeniden yapıldıklarında da (örn: Basra 45 / 665 ve Kûfe 50 / 670) yine sıra kemerlerle yapılan hiç üstü kapalı sahn yoktu. Suriye'nin en eski tarihli camisi Şam'daki Ulucamii'dir ve el-Velîd zamanından kalma soldaki batı revakının 9 kemerinde hatıl yerleri (oyukları) mevcut değil. 110 / 729 tarihli Kasrülhayr eş-Şarkī'deki küçük Cuma Camii'nde de ne öncesinde ne de son hâlinde kiriş olduğuna dair izler mevcut değil. Abbâsî dönemi Mansûr'un Bağdat'ta yaptırdığı Ulucamii ile başlar ve orada da çatı, aynen eski Fars (Persian) apadana'larında olduğu gibi direkt olarak sütunların üzerine bindirilmiştir. (CrF.179'dan sonra) Kurtuba Ulucamii'nde de ne ilk tarihi olan 169 / 785'te ne de sonradan yapılan kısımlarında hiç "bağlantı hatılı" görülmemektedir. Bu özellik bulabildiğimiz kadarıyla Abdülmelik'ten sonraki orijinal, örneği Amr Camii'nde 212 / 827'de görülür (CrF.167)…" cümleleriyle karşı iddiaları ortaya konulup bağlantı kirişinin nasıl yapıldığına dair 440 tarihli olduğu iddia edilen Sogar'daki Deyrü'l-Ahmer[529] yapısındaki dairevî yerleştirilmiş olan sütunların üzerindeki taş hatıllar örnek gösterilmiş (CrF.50). Erken İslâm mimarisinden içinde hatıllar bulunan bazı camilerin ilk planlarıyla sonradan genişletilme / değiştirilme örneklerini gösteren çizimler sunulmuş.

Dört Giriş Kapısı

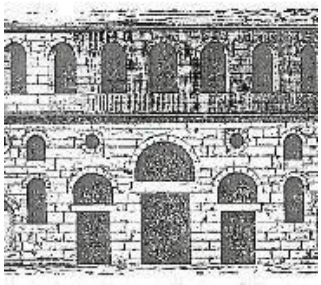
"…Kubbetü's-Sahre'de gördüğümüz 4 giriş kapısı şeklindeki planda kapıların önüne sonradan [ek olarak] yapılmış antre / giriş odaları 1873-1874'teki tadilat sırasında tamamen açıldığı ve orijinal hâli Clermont-Ganneau tarafından incelenerek detaylı çizimleri yapıldığı için nasıl oldukları konusu konuşulabilir. Bu kapı stili tamamen (İslâm öncesi) Suriye coğrafyasında kilise yapılarında görülmüş bir plan şeklidir. (s.114)

Bunların Örnekleri;

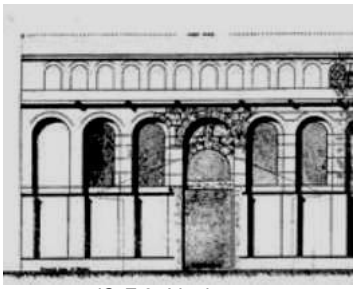
IV. Asırdan kalma 359 tarihli Nas'ibin (Nusaybin)'deki Mar Yakub Baptistry (CrF.105 p.200 karşısı),

[529] Butler (H.C.), *Early Churches in Syria*, p.128, illus. 128.

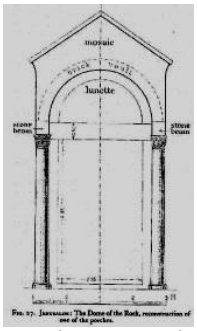
V. Asır'dan kalma Kal'at Siman'daki Ulu Kilise (CrF.676, v.I, pt.II, p.620 karşısı), Dayr at-Sayta'daki Dayr Sim'an ve Has'taki Güney Kiliseleridir.

Fg. 181 (CrF53)

Fg. 182 (CrF.24'den)

Fg. 183 (CrF.27, s.84)

Fg. 184

Fg. 181 Busrâ Katedrali batı cephesi giriş kapıları
Fg. 182 (CrF.24'den) Kubbetü's-Sahre'ningirişlerinden Porç kısmı çıkarılmış birinin görünüşü
Fg. 183 Giriş (Porç) şeklindeki kapılarından birisinin XV. yy'daki görünüşü
Fg. 184 Porç hâli değiştirilmiş iç ve dış yüzeyleri çini kaplanmış kapılardan birinin görünüşü

VI. Asır'da üzerinde Lunette olan aynı kapı-giriş şekli Juvaniye'de 554'te yapılmış olan St. Stephen Kilisesi'nde ve Kalb Luzeh'te görülür (CrF.51). Bunların çoğunda kapı çevresi klasik kabartma bezemelerle süslenmiş durumda. Kubbetü's-Sahre'nin kapılarıyla tıpatıp aynı görünen ise, 512-513 tarihli Busrâ Katedrali'ndeki kapı girişleri (CrF.52) ve 515-516 tarihli Ezra'daki St. George Kilisesi kapı girişleridir (CrF.53). Bu kapının aynı benzer örnekleri daha sonraki Şam Ulucamii, Kasrülhayri'ş-Şarkī ve Mehdî'nin Aksâ Camii ve Kurtuba Ulucamii gibi önemli İslâmî yapılarda da görülür…" denilerek Kubbetü's-Sahre'nin kapı girişi stillerinin önceden kilise mimarisinde kullanılmış olan şekillerden alındığı yönünde anlatımlar yapılmış.

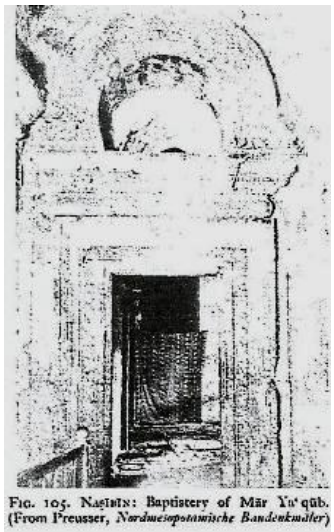

Fig. 105. Nagibin: Baptistery of Mār Ya'qūb. (From Preusser, *Nordmesopotamische Baudenkmäler*)

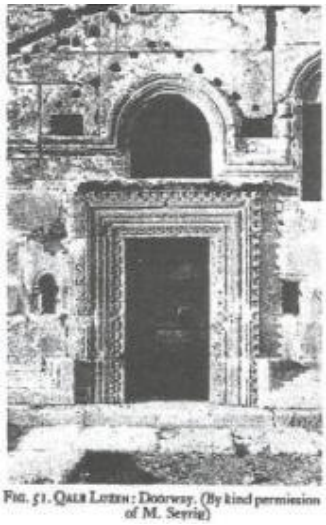

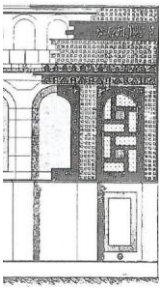
Fig. 51. Qalb Lozeh: Doorway. (By kind permission of M. Seyrig)

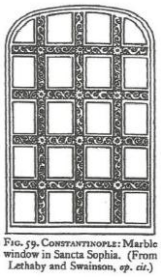
Fig. 53. Ezra': Church of St. George, entrance

Fg. 185 (CrF.105) Nusaybin, Mar Yakup Manastırı giriş kapısı
Fg. 186 (CrF.51) Nusaybin, Mar Yakup Manastırı kuzey kapısı
Fg. 187 (CrF.53) Ezra, St. George Kilisesi kapısı

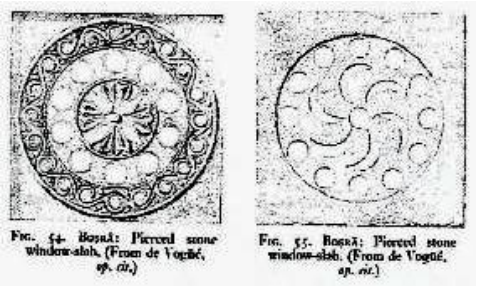
Pencereler

Fg. 188 (CrF.24'den)

Fg. 189 (CrF.59)

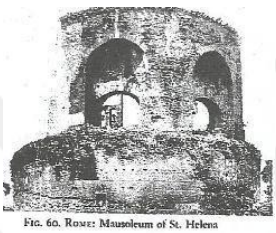

Fg. 190 (CrF.54-55)

Fg. 188 K. Sahre'nin 1873-74 tadilatındaki çizimlerde görünen taş oyma pencere örneği
Fg. 189 (CrF.59) Konstantinapol Hagia Sophia taş oyma pencere örneği
Fg. 190 (CrF.54-55) Busrâ Katedrali taş oyma pencere şebekesi örneği

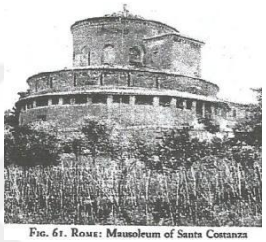
Fg. 191 (CrF.58)

Fg. 192 (CrF.60)

Fg. 193 (CrF.46)

Fg. 194 (CrF.61)

Fg. 191 (CrF58) Kafr Ambil'de taş oyma pencere (Butler yoluyla)
Fg. 192 (CrF.60) Roma St. Helena Mozalium / türbesi pencereleri
Fg. 193 (CrF.46) Taş oyma pencerelerin yapılışını gösteren bir Antik dönem çizimi
Fg. 194 (CrF.61) Roma, Santa Contanza mozalium / türbesinde benzer pencere örnekleri

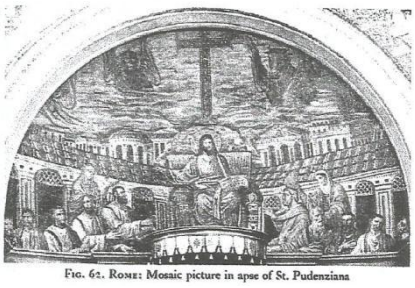
CrF.24'te Richmond'un 1873-1874 tamiratı sırasında yaptığı çizimlerde gösterdiği gibi, orijinal pencereler 15 cm kalınlığında taştan oyularak yapılmış türden olmalıydı. İbn el-Fakih bunların renkli camlı (revzen-vitray) olduğunu bildirmiş. Bu tür pencereler, İslâm'dan önce Suriye'de ve Konstantinapol'de biliniyordu (CrF.59). De Vogue, bu tür pencerelerden örnekler yayımladı, denilerek (CrF.54-55) Ayrıca Butler Şakkâ'da, Deyr Sayta'da ve Kafr Ambil'de benzer pencereleri örnek gösterdiği (CrF.58, 60, 46) belirtilmiş.

"Kasnak üzerine oturan pencereli kubbeler çok önceki tarihlerde biliniyordu" başlığı altında bu konuya Rivoira'nın IV. asrın başına tarihlediği Roma St. Helena Mozaliumu (CrF.60), IV. asrın başına tarihlenen Santa Costanza Mozaliumu (CrF.61) yapıları örnek verilmiş.

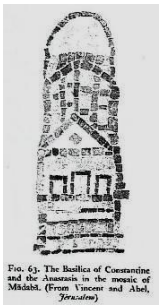
Ahşap Kubbe

"…Ahşap kubbe tekniğinin orijininin Suriye coğrafyasına ait olduğu kabul ediliyor. Aşağıda ilk başta verilen ahşap kubbe örneklerinin sadece koni şeklinde örtüler olup olmadığı da kesin değil. Bunun örnekleri: II. yüzyılda Gaza'da The

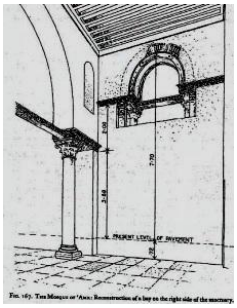
Merneion, Bu kubbenin tarifini yapmış ve 402'de yıkıldığını Deacon Mark (dn.10)[530] bildirmiş. Bu kubbe hakkında Stryzgovski ve Gertrude Bell, tepesinde dumanların çıkması için bir açıklık bulunduğunu IV. yüzyılda (335) yazmışlar (s.116, dn.17 ve 18).

Fg. 195 (CrF.62)

Fg. 196 (CrF.63)

Fg. 197 (CrF.167, v.II, p.188)

Fg. 195 (CrF.62) Kudüs Anastasya Kilisesi kubbe içi Hz. Îsâ son akşam yemeği temsili
Fg. 196 (CrF.63) Anastasya Kilisesi'nin mozaik resminde temsilî görünüşü
Fg. 197 (CrF.167) Amr Camii'nden kiriş / hatıl örneği çizimi

Jarusalem'deki Kamame (Anastasya) Kubbesi: Bu yapının Konstantin tarafından yaptırıldığı ilk yılları ile 614'te Pers-Sâsânîlerinin onu kasıtlı olarak yıktıkları zaman dilimi arasında üst örtüsünün tam olarak nasıl olduğu konusunda net bir bilgi bulunmamakla birlikte, Roma'da St. Pudenziana'nın apsisindeki bir mozaikte Îsâ ve havarileri resmedilmiş, Îsâ'nın arkasında haç, solda Anastasya ve sağda da Martyrion gösterilmiş. Burada Anastasya'nın oldukça büyük çaplı ama basık bir kubbe ile gösterilmiş olması önemli (CrF.62). Yine Madaba'da 1896'da keşfedilen mozaikten bir Filistin haritasında Anastasya'nın kubbesi diğer yapıların üzerinden arkada gösterilmiş (CrF.63)…" denilerek, bu belgelerden yola çıkarak Creswell'in bu dönemde Anastasya'nın kubbesinin ahşaptan olduğuna inandığı belirtilmiş. Devamında, "diğer bir belgede 1181'den sonra yazan Michael Glykas; 326'da Konstantin tarafından başlatılan ancak 15 Şubat 360'ta tamamlanıp adanan ilk Sancta Sophia Kilisesinin kubbesinin de ahşaptan olduğunu söylemiş" denilerek örneklere geçilmiş.

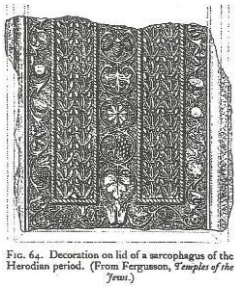
"…V. yüzyılda, Etshmiadzin Katedrali: Lynh, Sebeos ve John Katholikos'tan naklen, katedralin 618'de restore edildiğini ve ahşap kubbesinin yerine taştan bir kubbe yapıldığını bildirmiş (dn.6)[531]. Bu noktada Kubbetü's-Sahre'nin her ne kadar birçok konuda Santa Costanza Mosaliumu ve Yükseliş Kilisesi planlarının bir evrimi olarak onlara çok benzerlik gösterdiğini söylesek de, onun çatı örtüsü konusunda öncekilerinki gibi (içi boş yüksek-annural barrel vault) varil kubbe yerine, kubbesinin yanlarından

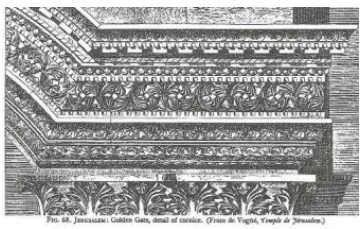
[530] T*eubner*, Leipzig, 1895, pp.54-62, transl. (from Latin) By Hill; "Life of Porphyry, Bishop of Gaza", by Mark, *the Deacon*, pp.75-86 & 140.
[531] Du Cange, *Descriptio S.Sophia*, p.63.

meyilli ahşap bir çatı ile başka bir çizgi izlediği ortada. Bu konuda onun daha çok Helenistik dairesel tapınaklara yakın olduğunu (örn: küçük Polyclitus tarafından yapılan Tholos of Epidaurus) söylenebilir. 460-490'a tarihlenen Kal'at Siman, Church of St. Simeon: Suriye'nin 27 metrelik merkezi oktagon planlı ve içindeki 4 bazilikası ile en geniş Kilisesi hakkında bir haber bulunmamasına rağmen 1933'te Krencker'in detaylı incelemesi sonucundaki bulgulara dayanarak bu büyük oktagonun üzerinin ahşap kubbe ile örtülmüş olduğu tahmin ediliyor…" denildikten sonra, 512-1513 tarihli Busrâ Katedrali, 515-1516 tarihli Ezra'daki St. George Kilisesi: 526 tarihli Antakya'daki Konstantin Oktagonu [Kilisesi], 616-628 arası Kudüs'teki Anastasya gibi kiliselerin hepsinin (önceden) ahşap kubbeye sahip oldukları anlatılmış.

[Altın] ***Yaldızlı Kubbe***

"…Kubbenin altın yaldızı ile bezenme / süslenme şekli yeni bir buluş değildi. Hadrian'ın Roma'da 120-124'te yaptırdığı bilinen Penthagon dışarıdan kademelendirilmiş ve bronz plakalarla yaldızlanmıştı. İskenderiye'de The Oecus House, çift daire sütunların üzerine bindirilmiş altın yaldızlı kubbesi ile çok ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştu. Abdülmelik'in Kubbetü's-Sahre'nin kubbesini yaldızlamasından birkaç yıl önce kardeşi Kahire Valisi Abdülaziz b. Mervân 67 / 685-687'de Fustat'ta sarayı üzerine yaptırdığı yaldızlı kubbeden dolayı 'Altın Konak' adıyla meşhur olmuştu…" denilmiş.(s.121)

Fg. 198 (CrF.64) Herod dönemi taş oyma örneği
Fg. 199 (CrF.68) Kudüs, Altın Kapı'dan korniş detayı

Bağlantı Kiriş / Hatıllarının Süslenmesi

"…Bağlantı hatıllarının bunları kaplayan bronz veya bakır plakalarının asma yaprağı ağırlıklı motiflerle bezenmiş olduğu görülür. Asma yaprağının Suriye motifleri arasında önemli bir rol oynadığı bilinir ancak asma yaprağının burada stilize / kullanılış şekli Herod dönemi lahitinin (sarcophagus) kapağındaki süslemeleri hatırlatıyor

(CrF.64). Şimdi Louvre Müzesi'nde olan bu lahit De Saulcy tarafından Kudüs'te 'Kralların Mezarları' olarak anılan yerde bulunmuştu (dn.1)[532].

Burasının (eski krallar mezarı) artık 'Adiabene Kraliçesi Helena'nın Türbesi' olduğuna inanılıyor. Şehir duvarının güneybatı köşesinden 200m kadar mesafede Nicophorich mezarı olarak anılan bir diğer Sarcophagus görülür ki üzerindeki süslemeler bağlantı hatıllarının süslenmesine benziyor CrF.65'te (1891 tarihli bir fotoğrafta) bu Sarcophagus'un kenarı görülüyor. Bu sebeple bağlantı hatılının süslenmesi tamamen Suriye'ye has bir özellik olarak kabul ediliyor. Aynı şekilde kubbenin pencere aralarındaki alanların, payelerin, silmelerin ve kornişlerin (corniche) süslenmesi de yine Arap fetihlerinden 1-2 yüzyıl önce başlamış bir gelişme idi denilerek bunun örnekleri verilmiş.

FIG. 65. The so-called 'Nicophorich' sarcophagus. (From the *Palestine Exploration Fund, Q.St.*)

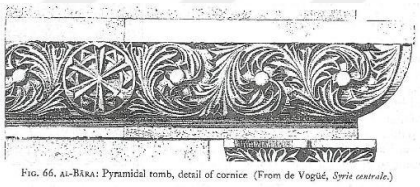

FIG. 66. AL-BARA: Pyramidal tomb, detail of cornice (From de Vogüé, *Syrie centrale.*)

Fg. 200 (CrF.65) Kudüs, erken dönem taş oyma örneği
Fg. 201 (CrF.66) Suriye, Piramit Kubbe'den korniş detayı

Dış Cephenin Mozaiklerle Kaplanması

"Bilindiği gibi Roma'daki eski St. Peter Bazilikası'nın cephesi, 450 yılında mozaiklerle kaplanmıştı ve Trieste yakınlarındaki Parenzo Bazilikası'nda VI. yüzyıla ait mozaik örnekleri hâlâ mevcut. Ayrıca Suriye coğrafyasından da bir örnek olarak, Rusâfe'da, Yâkūt, Hıristiyan tabip İbn Butlan'ın; Helena'nın oğlu Konstantin tarafından başlatılmış ve dış kısmı mozaiklerle süslenmiş çok muhteşem bir kilise vardı" dediği nakledilerek (dn.1) [533] Kubbetü's-Sahre konusunun bütün yönleri ile incelenmesi sonlandırılmış.

10- Kubbetü's-Sahre Yapısı Sonuç Notları

Beytülmakdis Alanı ve Buradaki Kutsal Kayanın (Mario Tepesi) Önemi

a- Roma-Pagan inanışına göre;

7 x 5m. ölçülere sahip olan kayanın en yüksek yerinin 3m. olup tam ortasında da

[532] Fergusan, *Temple of the Jews*, p.163.
[533] *Mu'jam,* II, p.784, Le Strange, *Palestine*, p.522.

70-80 cm çapında [aslında 40-50 cm] bir delik bulunduğu, bu deliğin aslında Bordeaux Hacıları'nın Lapis Pertusus (kesilerek / yakılarak Tanrıya sunulan şeyler) sunağı olarak kullanıldığı, ayrıca (üstteki) sunak yerinin bir de alt kısmı (mağarası) bulunduğu, burada (üstte) kesilen kurbanların (kanlarının su ile karıştırılıp abdest için kullanılması maksadıyla) delikten aşağıdaki (mağaraya) akıtıldığına inanıldığı, bu mağarada biriken (su, kan vb.) fazlalığın mağarada bulunan bir kanaldan (aşağı bölgedeki) Kidron Vadisi'ne gönderildiği ve kanalın üzerinde de, basınca altı boş gibi ses veren bir mermer kapak bulunduğu, Hadrian'ın (ö.138) bu alanda, güney ucunda müştemilatı olan (Suriye Baalbek'dekinin benzeri) bir Pagan Jupiter Tapınağı (bk, Fg.204, s.283) yaptırdığı şeklinde erken Hıristiyan kaynaklar yoluyla aktarılanbilgiler[534] bu alanın antik mimari geçmişine ışık tutulması açısından faydalı olmuştur.

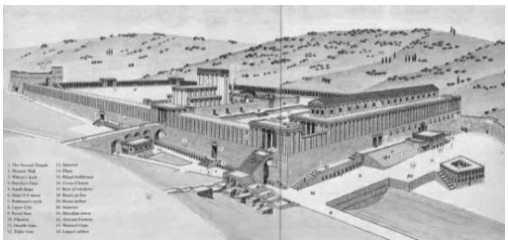
b- İsrailoğulları (Yahudiler) Açısından

Moria Tepesi adıyla bilinen ve Yahudilerce Hz. İbrâhim'in oğlu İshak'ı kurban etmeye çalıştığı yerde (m.ö.~965-928 arasında hüküm sürmüş olan), kral-peygamber Hz. Süleyman'ın (Kur'ân da bahsi geçen) meşhur mabedini yaptırdığı, bu mabedin 586''da Bâbilliler tarafından yıkıldığı ve Yahudilerin Bâbil'e esir olarak götürüldüğü, yıkılan bu birinci tapınağın, Yahudiler m.ö.538-518'de Bâbil sürgününden kurtulunca Zerubbabel'in öncülüğünde yeniden temellerinden itibaren yapımına başlandığı, 444 civarı Nehemya'nın şehrin duvarlarını tekrar inşa ettiği, Ezra'nın da kaybolan Tevrat'ı ve Mûsâ'nın şeriatını Kudüs'te yeniden tesis ettiği [ve sonradan Yahudiliğe dönen] Roma'nın Filistin bölge kralı Büyük Herod m.ö.20-18 yılları arasında tapınağı ikinci defa yaptırdığı (Fg. 202-203, s.283) bilinmektedir.

Son dönem Yahudi inancına göre de ve II. Tapınağın Beytülmakdis alanındaki Moria tepesi isimli bu kayanın etrafında bulunduğu ve bu kayanın her iki tapınağında "Kutsalın Kutsalı" kısmı kabul edildiği, 67-69'daki Roma'ya karşı "ilk büyük Yahudi başkaldırısının" ardından 70 yılında imparatorun oğlu / komutan Titus tarafından şehrin surlarıyla birlikte ikinci tapınağında tamamen yıkılıp Yahudilerin sürgüne gönderildikleri, Bu yasaktan bir süre sonrada Yahudilerin sadece yılda bir gün Kudüs'e girmelerine ve bu alana gelip bu kaya etrafında dua etmelerine izin verildiği, 125 yılından itibaren Roma imparatoru Hadrian'ın harabe hâldeki Kudüs'ü yeniden imar edip ismini Colonia Aelia Capitolina'ya çevirip burayı Jupiter tanrısına adanmış bir şehir hâline getirmesine

[534] Bk, Creswell, *EMA,* v.I, pt.I, p.29; Harman, "Kudüs", *DİA*, 325.

Yahudilerin itiraz ve isyan ettikleri, isyanın bastırılıp Yahudilerin tekrar Kudüs'ten sürgün edildikleri, şehre girişlerinin yasaklandığı, akabinde 130 yılı civarı Hadrian'ın Beytülmakdis alanına Jupiter tanrısı adına [Suriye Baalbek'dekinin benzeri, Fg.204] bir tapınak inşa ettirildiği nakledilmiştir[535].

Fg. 202

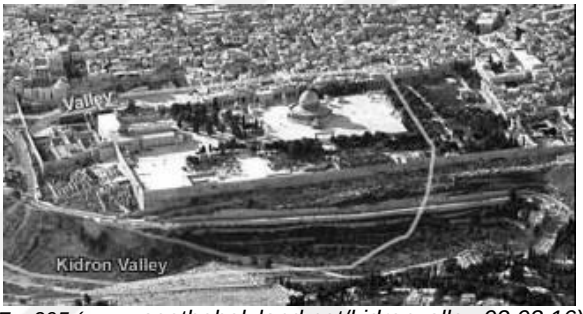

Fg. 203[536]

Fg. 202 Yahudi Kralı Herod'un m.ö.20-18'de yeniden inşa ettirdiği kabul edilen II.Mabet ile güney ucundaki (II.yy'da Stoa yapılacak olan) müştemilatının tahmini çizimi
Fg. 203 II. Mâbed'in son dönemde yapılmış maketi ve Beytülmakdis alanındaki tahmini konumu

Fg. 204 (http://en.wikipedia.org/wiki/Hadrian)

Fg. 205 (www.seetheholyland.net/kidronvalley 02.03.16)

Fg. 204 Roma imparatoru Hadrian'ın Suriye Baalbek'teki Jupiter Tapınağı kalıntıları (m.s.~130)
Fg. 205 Beytülmkadis'in doğusunda Müslüman mezarlığının altındaki Kidron vadisi

Creswell, Yahudilerin sürgün yıllarında Kudüs'e yılda bir defa girip Beytülmakdis alanında ibadet etmelerine izin verildiği ve ancak 330 yılı civarı Bizans imparatoru Konstantin'in Hıristiyanlığı devletin resmi dini kabul etmesinin ardından onların da Kudüs'e dönüp yerleşmelerine izin verildiği, daha sonra [613 yılındaki Grek / Bizans-Sâsânî savaşına kadar] Hıristiyanların idaresi altında yaşadıkları ve bu sürede (Matta 24 / 2 ve Luke 19 / 44 gibi İncil'deki ayetler sebebiyle) Beytülmakdis alanına mabedi yeniden inşa etmelerine izin verilmediğinin arkasında meydana gelmiş olan tarihi olayları belge ve kaynaklarıyla sunması önemli kazanımlar olmuştur.

c- Hıristiyanlar Açısından;

Creswell; Hıristiyanların 330 yılından itibaren Bizans imparatoru Konstantin liderliğinde Kudüs ve civarının yönetimine hâkim oldukları, Konstantin'in annesi

[535] Bk, Harman, "Kudüs", *DİA,* 325; http: / /en.wikipedia.org/wiki/Second_Temple (02.02.16).
[536] [II. Tapınak ve Yahudi tarihi hakkında daha fazla bilgi ve fotoğraf için bk, http://en.wikipedia.org/wiki / Second_Temple (01.02.2016)].

Helena'nın kayıp Kutsal Haç'ı bulduğu ve Hz. Îsâ'nın da çarmıha gerildiği yer olduğuna inanılan o alana 335 yılında Anastasia (Merkad-i Îsâ / yükseliş) Kilisesi'ni yaptırdığı, Hıristiyanlar arasında Bizans imparatoru Justinian'ın [527-565] Beytülmakdis alanına Virjin Mary Kilisesi'ni yaptırdığını iddia eden bazı gruplar bulunsa da[537], bu duruma diğer Hıristiyanların İncil'de yazılı olan 2 ayete göre Tanrı'nın bu alanın imar edilmesini (veya buraya Yahudi tapınağının yeniden yapılmasını) yasaklamış olması sebebiyle[538] itiraz ettikleri ve Virjin Mary Kilisesi temel kalıntılarının buraya yakın bir bölgede bulunduğuna dikkat çekmiştir.

d- Müslümanlar Açısından;

Creswell, 637'de Hz. Ömer'in Kudüs'e geldiği sırada ve fethin ardından uzun süre, Moria tepesindeki bu "muallak kayası" ve civarının Müslümanların pek ilgisini çekmediğini, ancak (Ya'kûbî yoluyla); " *Emevî Halifesi Abdülmelik'in (Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de halife olduğu dönemde) Suriyelilerin hac için Mekke'ye gitmelerini yasakladığı, bu sebeple gelen şikâyetlere karşılık, muallak taşını Kâbe'nin yerine koymak niyetiyle, bu kayanın üzerine ve etrafına Kubbetü's-Sahre'yi yaptırarak bu alanı alternatif hac (tavaf) yeri hâline dönüştürmeyi planladığı"* görüşünü kendisinin de kabul ettiğini belirterek aktarmıştır.

Creswell, bu kayanın öneminin Müslümanların nezdinde artmasının sebepleri olarak da; burasının "*[Hz.] Peygamber'in Mi'râcının başladığı kutsal mekân"* olarak kabul edilmeye başlandığının en erken belgesinin, Ömer b. Ebû Rebîa'nın (644-712) [539] * şiirinde bulunduğunu iddia etmiş ancak konunun detayına girmemiştir. Creswell'in bahsettiği Ömer b. Ebû Rebîa'nın (içinde 440 civarı şiir ihtiva eden) Lüban 1992 tarihli divanına ulaşılarak bu şiirler içinde "kaya" anlamında geçen Sahra (Sakhra) kelimesi uzmanların yardımı ile araştırılmış ancak s.33'de sadece ج harfi ile yazılı "çöl" anlamında bir sahra kelimesinin geçtiği tespit edilmiştir (bk, BÇ, Fg.226, s.295).

[537] https: / / orthodoxwiki.org / Church_of_St._Mary_of_Justinian_(Temple_Mount,_Jerusalem) (02.02.16)
[538] Pocock's ed.Oxon, 1658, II, pp.288-9, Mathew XXIV, 2 & Luke XIX, 44 (Cres., c.1, bl.1, s.30 yoluyla)
[539] (*EMA*, c.1, bl.1, s.65, dn.5) Creswell bu şiir ve yazarı hakkında bir açıklama vermemiş sadece P. Schwarz's ed., p.73, Horowitz, "Muhammeds Himmelfahrt", *Der Islam,* IX, p.166 ve Horowitz, "Mi'radj", *EI,* III, pp.505-6'yı kaynak göstermiştir. *[İbn Kuteybe'nin "Annesi bir Hıristiyan olan Ömer b. Ebû Rebî'a'nın divanında farklı hacimlerde yaklaşık 440 şiir olduğunu yazdığı" nakledilmiştir. (bk, https: / / www.britannica. com / biography / Umar-ibn-Abi-Rabi'ah, 02.02.2017; Bu Divan'ı Paul Schwarz'ın ilk önce 1893'de (Leipzig), sonra da paraçalar halinde tekrar 1901,1902 ve 1909 tarihlerinde Omar b. Abi Rabi'a, ismi ile yayımladığı nakledilmiştir bk, Fg.226, s.295, (Rahim Er, "Ömer b. Ebû Rebîa", *DİA,* XXXIV, 2007, s.56-57 yoluya).

e- Üç Mescid Hadisi Meselesi;

Creswell ayrıca (Yakubî yoluyla); "Üç Mescit Hadisi" konusuyla ilgili olarak da [inşaat tamamlandıktan sonra] "tavaf maksadıyla Kubbetü's-Sahre'yi ziyaret ermenin doğru olmayacağı yönde eleştiri getirenlere Abdülmelik'in Şihâb ez-Zührî'den üç mescit hadisini naklederek Suriye halkını burayı ziyaret ve tavafa mecbur tuttuğu ve Kubbetü's-Sahre içindeki kayanın tavaf edilmesinin Emevîler devri sonuna kadar devam ettiğini" nakletmiştir (c.1, bl.1, s.66, dn.2)[540].

Creswell, aktardığı bu olayın önemli bir yönü olarak imam Zührî'nin 671 civarı doğduğu, 15-30 yaş arasında Medinede yaşayan bir öğrenci olduğu dikkate alındığında, Abdülmelik'in (692'den sonra), o yıllarda adı-sanı duyulmamış Şihâb ez-Zührî yoluyla üç mescit hadisini rivayet etmesinin mümkün olamayacağına dikkat çekmemiştir. Zührî'nin Medine'den Şam'a 80 / 700 civarında geldiği ve Abdülmelik'le tanıştırıldığı[541], dolayısıyla bu olayın ancak 701 ile Abdülmelik'in öldüğü 705 tarihleri arasında mümkün olabileceği, bu tarihlerde ise ibn Zübeyr sorununun (692'de) zaten halledildiği ve Abdülmelik'in hac yasağını kaldırmış olduğu için herhangi bir zorlamaya gerek kalmadığı bilinmektedir.

Creswell'in, Abdülmelik'in Kubbetü's-Sahre'yi yaptırmasının (yukarıda belirtilen) esas maksadını "Arapların en erken tarihçilerinden birisi" diyerek sadece Ya'kûbî'yi kaynak göstererek aktarmış olması, bu kısım için ciddi bir eksiklik olmuştur. Ya'kûbî'nin eserinde yer verdiği Abdülmelik'in "esas maksadı" rivayetinin, diğer erken dönem kaynaklarında yer almadığı iddiası daha sonraki yıllarda Shelomo Dov Goitein ve Oleg Grabar gibi araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir[542].

Yakubî'nin aktardığı bu rivayetin güvenilmez olduğunun 'Sıbt İbn'ül-Cevzî'nin (1186-1256) birisi London British Library, Sibt ibn al-Jawzi, unpublished A'; diğeri de 'Oxford Bodlean Library'de Sibt al-Jawzi, unpublished B' olarak kayıtlı '*Mir'at el-Zaman'* isimli iki el yazması (MS) nüshasında bulunduğu, diğer araştırmacılar tarafından nakledilmiştir[543]. El-Cevzî'nin naklettiği bu bilgiler için, Muhammed b. Ömer el- Vâkıdî (747-822), Hişâm b. Muhammed el-Kâlbî (ö.819) ile onun babası Muhammed b. el-

[540] Kubbenin altındaki kaya ile ilgili rivayetler için bk, BÇ, s.237, dn.428.
[541] Talat Koçyiğit, "İbn Şihab ez-Zührî", *AÜİFD,* XXI (1976), s.51-85; Özkan, "Zührî", *DİA,* s.544.
[542] Avcı, "Kudüs, Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar", *DİA*, s.327.
[543] Sıbt el-Cevzî ismini Creswell'in bildiği c.1, bl.1 s.132'de başlayan Vâsıt'ın kuruluşu konusunda onun adını zikretmesinden anlaşılmaktadır ancak Creswell Yakubî rivayetiyle ilgili Cevzî'nin el yazmasında bilgi bulunduğundan bahsetmemiştir. Sıbt İbnü'l Cevzî'nin bu bilgiyi naklettiğinden Türkçe kaynaklarda da bahsedilmiştir (bk, Bozkurt, "Kubbetü's Sahre", *DİA,* s.304-308.

Sa'ib'i (ö.763) kaynak gösterdiği, ayrıca bu bilgileri İbni Kesîr'in de el-Cevzî'nin bu yazma eserini kaynak göstererek *Bidâye ve'n-Nihâye* kitabında aktardığı da bilinmektedir[544].

Bu bilgiyi sadece Ya'kûbî nakletmiş diye eleştirmiş olan Shelomo Dov Goitein ve Oleg Grabar'ın el-Cevzî ve onun kaynaklarından haberi olmadıkları anlaşılmaktadır. Goitein ve Oleg Grabar ilave olarak böyle bir uygulamanın "Abdülmelik'i halk nazarında zor durumda bırakacağını" da iddia etmişlerdir ki zaten Abdülmelik'in bu uygulaması sebebiyle Şam ahalisi nazarında zor durumda kaldığı ve Zührî yoluyla rivayet edildiği iddia edilen "Üç Mescit" hadisini kullanarak kendisini savunmaya çalıştığı bilgisi de kaynaklarda mevcuttur (bk, Creswell, *EMA*, c.1, bl.1, NY 1979, s.66, dn.2).

Abdülmelik'in halife olduktan sonra, (Kubbetü's-Sahre inşaatı sırasında) Bizans'a yıllık vergi ödemeyi aksattığı için İmparator II. Justinian'ın vergi şartlarını daha ağırlaştırdığı[545] bilgisine de Türkçe kaynaklarda rastlanmamaktadır. Creswell'in bu konuyla ilgili olarak Ya'kûbî'den daha önceki yıllarda yaşamış ve bu alanda eserler yazmış olan İbn Hişâm (ö.833), İbn S'ad (ö.845), İbn Habîbî (ö.860) ve Ezrakī (ö.864) gibi diğer meşhur tarihçilerin neler söylediklerinden hiç bahsetmemiş olması dikkat çekmektedir. Bazı kaynaklarda Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'ın [908-932] annesinin Kubbetü's-Sahre'ye dört güzel kapı hediye ettiği rivayet edilse de[546] Creswell böyle bir konudan bahsetmemiştir. Türkçe kaynaklarda "Kubbetü's-Sahre'nin kubbesinin 407 / 1016 depreminde yıkıldığı, Mescid-i Aksâ'nın da 1033 depreminde büyük zarar gördüğü, her ikisinin de Zâhir el-Fâtımî tarafından yeniden inşa edildiği" şeklindeki bilgiler de nakledilmiştir (bk, agm).

Kubbetü's-Sahre'nin Batılılarca uzun yıllar Ömer Cami olarak bilinmesi vb. yanlışlar konusunda da; Sir Charles Wilson, T. Hayter, Lewis'in, (*Holy Places of Jarusalem,* p. 29.de) yazdığına göre, Kubbetü's-Sahre'yi Batılıların IX ve X. yüzyıllar ile, XIX. yüzyıldan itibaren uzun yıllar yanlış olarak [bu alanda 637'de Hz. Ömer'in derme çatma malzemelerle ilk yaptığı camiden dolayı] 'Ömer Camii' dedikleri, Dr. C. Wilson'un buna itiraz ederek, bu yanlışın Haçlılar zamanına kadar gittiğini, bunun belgesinin de Rus Abbot Daniel (1106-07) Mime de Khitrowo'nun tercümesi, s.20'de

[544] Amikam Elad, "Why did Abd' al-Malik Build The Dome of The Rock, Re-Examination of the Muslim Sources", *Bayt Al-Maqdis, Abd al-Malik's Jerusalem*, Part I, Ed. Julian Raby & Jeremy Johns, Oxford Studies in Islamic Art, IX, Oxford University, Oxford 1992, s.33-34.
[545] Lavix, "Catalogue des Monnaie's musulmanes de la Bibl. Nat.", *Khalifes orienteaux,* pp.XXV-XXVIII; La Syrie, I, p.82.
[546] Avcı, "Kudüs" *DİA*, XXVI, s.328.

‘Kubbetü’s-Sahre kâfirlerin lideri Ömer tarafından yaptırıldı’ şeklinde yazılı olduğu, Ayrıca, John of Würzburg (~1165) ve Benjamin of Tudela’nın (~1170) Asher’in tercümesi I, s.70 de; “K. Sahre Ömer b. Hattâb tarafından yaptırıldı” şeklinde yazılı olduğu, William of Tyre’de (1184) kendinden oldukça emin olarak (bk, VIII, Cap. 3’te, “K. Sahre’nin [Hz.] Ömer tarafından yaptırıldığını yazdığı belirtilmiştir. Creswell de Kubbetü’s-Sahre’den hep bir cami olarak bahsediliyor olmasındaki yanlışlığa; “Kubbetü’s-Sahre bir cami değildir (cami olarak da yapılmamıştır) kutsal bir obje kabul edilen kayanın üzerine inşa edilen bu yapıya musalla veya anıt denilebilir”[547] şeklinde (içerde güney duvarındaki mihrabdan hiç bahsetmeden) cevap vermiştir.

Creswell’in ayrıca Kubbetü’s-Sahre’nin kitâbelerindeki Abbâsî Halifesi el-Me’mûn’un (198-218 / 813-833) asıl bâni olan Abdülmelik’in adını çıkartıp, kendi adını yazdırmış olmasının konuyu bilmeyen araştırmacıların kafasında karışıklıklara sebep olduğunu belirtip, bu kitâbedeki oynamaların neler olduğunu belirtmiş olması, 1860’ta Sauvaire ile Vogue tarafından yapılan incelemeler sonucu yapı üzerinde; 585 (1187, Selâhaddîn-i Eyyûbî), 718 (1318-9 Nâsır Muhammed), 1233 (1818, Sultan II. Mahmud) ve 1291 (1874 Sultan Abdülaziz) yıllarına ait kitâbelere rastlandığını detaylı bir şekilde aktarmış olması çok önemli kazanımlar olmuştur.

Kubbetü’s-Sahre’nin mimarı veya mimarlarının isminin bilinmediği, sadece inşaatın ve finansının idaresi kısmından sorumlu “bina emini” olarak tayin edilmiş olan Raja b. Hayva ve Yezîd b. Sallam’a mimarlar olarak bakılamayacağı belirtilmiştir. IX. yüzyılda Abu’l-Ma’ali al-Müşerref’in “önce Kubbetü’s-Sahre’nin doğusuna beytü’lmâl binasının yapıldığı ve içinin Abdülmelik tarafından para ile doldurulup bu iki adamın yetkisine teslim edildiğini” yazdığının nakledilmiş olması son dönemde “silsile kubbesi” olarak bilinen bu sekizgen yapının aslının anlaşılması açısından çok önemlidir[548].

Fg. 206

Fg.207 (İA, I, s.299-PDF, Levha- IV)[549]

Fg. 206 Kubbetü’s-Sahre içinde güney duvarındaki kitabelerden birisi
Fg. 207 Kubbetü’s-Sahre’deki Abbâsî Halifesi el-Me’mûn [198-218/813-833] koydurduğu diğer kitâbesi

[547] Creswell’in “bu yapının cami olarak yapılmadığını, Abdülmelik’in Suriye halkına ‘üç mescid’ hadisini ileri sürerek burayı sadece ziyaret edebilecekleri bir yer olarak gösterdiğini” iddia etmesi, yapının kıble duvarında mihrab bulunması (Fg.218, s.294) gerçeği ile çelişmektedir.
[548] Bk, İbn Hallikân ve Abu’l-Ma’ali al-Musharraf, XI. yy. (Cres, *EMA*, c.1, bl.1, NY, 1979, s.100 yoluyla).
[549] Bu kitâbe için bk, I. Moritez, “Arabistan, Yazı, *İA,* I, s.498-512, (s.560’tan sonraki numarasız Levha IV sayfası. *[*İA*’de bu kitâbenin H116 [~736] yılına ve Abbâsî Halifesi el-Me’mûn’a ait olduğu belirtilmiştir. Ancak el-Me’mûn’un halifeliği 198-218 / 813-833 arasındadır bk. BÇ, s.1085].

* Creswell'in bu önemli araştırması yoluyla; İslâm coğrafyasında bu beğenme ve etkilenme sebebiyle Kubbetü's-Sahre'nın dış planından ilham yoluyla birçok sekizgen cami, türbe türü binalar yapıldığı, Kubbetü's-Sahre'nin planının ne kadar kendine has (orijinal) olduğu konusunda Avrupalı araştırmacılar arasında oldukça fazla sayıda tartışma yaşandığı,

* 1864'te De Vogue'un, 1873'te Adler, Rivoira'nın ve Creswell'in benzer iddialarda bulunup farklı orijinler ileri sürdükleri, Avrupalı araştırmacılar tarafından son hâli olarak bir iç, bir de dış şeklinde birbirinden bağımsız iki kubbe mevcut olduğu,

* The Holy Sepulchre'nin (EK4, Res.255-257, s.1079) kubbe çapının 20.46m. X 21.05m. (şeklinde biraz oval olduğu), Kubbetü's-Sahre'nin kubbe çapı hakkında farklı rakamlar ortaya atıldığı, Creswell'in de iki defa ölçüm yaptıktan sonra, payelerin kalınlığının aşağıda 1.96m, yukarı kısımlarda ise 1.85m. olması sebebiyle kuzey-güney ve doğu-batı ortalamasının 20.44m. olduğuna karar verdiği,

* 1099'a kadar Velîd zamanından kalma (Avrupalıların finial dedikleri) yaldızla kaplı alem'inin üzerinde meyve, vb. şekilli şeyler olduğu, Haçlıların eline geçince buraya varak yaldızlı haç diktikleri, 1187 fethinden sonra alemin ucuna yaldızlı hilâl takıldığı,

* De Vogue'un orta çağda İslâm mimarisinde çok önemli bir yere sahip olan bağlantı hatılı (tirant de bois) unsurunun detayı ilk defa burada görülen hâli ile, Araplar tarafından icat edilmiş olabileceğini yazdığı, bu iddiayı kabul edenler olduğu, Creswell'in ise bağlantı kirişlerinin İslâm'dan en az yüz yıl kadar öncesinde (Bizans) Konstantinapol'ündeki Sancta Sophia'da ahşap ve demir kirişler bulunması sebebiyle bu görüşü kabul etmediği[550],

* Kubbetü's-Sahre'nin içinde sütunlar arasındaki bağlantı hatıllarının kaplamalarının çok güzel motiflerle süslü olduğu ve bunların o zamana kadar dikkat çekmeyip araştırılmadıkları ve ilk defa Creswell'in yayınları yoluyla tanıtıldıkları,

* Avrupalı araştırmacılar arasında, önceki yüzyıllarda yazanların yapıyı tarif ederken sütun-paye sayılarıyla ilgili farklı rakamlar vermiş olmaları sebebiyle Kubbetü's-Sahre'nin mevcut planının ilk orijinal hâli olup olmadığı konusunda

[550] Creswell Ayasofya yapısındaki bağlantı hatıllarının İslâm'dan önceki dönemde yapıldığını iddia etmektedir. Ancak Ayasoya'nın kubbesi iki defa depremde yıkılmış ve esaslı tamirlerden geçmiştir (bk, Semavi Eyice, "Ayasofya", *DİA*, IV, 1992, s.206- 207).

anlaşmazlıklar yaşandığı, sonunda “bu farklılıkların yazarların kişisel hatalarından kaynaklandığına ve planın ilk yapıldığı gibi orijinal hâli olduğuna” karar verildiği,

* Bir kısım Avrupalı araştırmacıların, “Muallak kayası’nın etrafında bulunan (ve onun görünmesini kısmen engelleyen) yarım duvarın, bu kayanın da aynen Kâbe gibi etrafı açık olarak tavaf edilmesini istediği için Abdülmelik tarafından yaptırılmış olamayacağını” iddia ettikleri, bir kısım araştırmacının ise bu yarım duvarları Abdülmelik’in yaptırdığını iddia ettikleri,

* Yine benzer şekilde yapının en dışını çevreleyen sekizgen duvar hakkında da (aynen Kâbe’nin etrafı açık olduğu gibi) bu kayanın etrafında tavaf yapılması hedeflendiği için Abdülmelik tarafından yaptırılmış olamayacağını iddia etseler de, diğer araştırmacıların bu kısmın, Abdülmelik tarafından yapıldığını, mimari-inşa açılarından ortaya koydukları,

* Yapıda bulunan sütunların kalınlıklarının ve sütun başlarının hemen her birinin farklı olduğu, neredeyse birbirinin aynı iki sütun bulunmadığı, hatta [devşirme oldukları için] ”bazı sütun başlarındaki oymalarda Haç işareti” dahi bulunduğu,

* 1483 tarihli çizimde de gösterildiği gibi (BÇ, Fg.122-123, s.242), bir zamanlar Kubbetü’s-Sahre’nin çatı kenarlarında korkuluk şeklinde (kemerli açıklıkları olan) kısa duvarlar bulunduğu, bu durumun 1873-1874’de çiniler yenilenirken (eski çiniler sökülünce) ortaya çıktığı ve o tarihlerde bu restore işini takip eden Claremont-Ganeau tarafından da gözlemlenip çizimlerle tespit edildiği (BÇ, Fg. 149, s.257),

* Kubbetü’s-Sahre’nin planının ne kadar orijinal olduğu konusunda, Avrupalı araştırmacılar arasında oldukça fazla sayıda tartışma yaşandığı, 1864’te De Vogue’un, 1873’te Adler’in, 1909’da Hartman ve Ashbee’nin onun Hıristiyan dünyasındaki farklı yapıların planından kopya edildiğini iddia ettikleri, Rivoira’nın ise daha da ileri giderek onun tamamen bir Roma eseri olduğunda ısrar edip örnekler gösterdiği, hatta bu iddiasını ispatlamak için bazı örneklerin planlarıyla bile oynadığını de Vogue’un 1860’ta ortaya çıkarttığı (c.1, bl.1, s.102; BÇ, s.269-271),

* Creswell’in de yapının bir Roma eseri olduğuna inanmamakla birlikte, Roma / Bizans dönemi rotunda veya oktagon planlı (Kudüs’te yakınındaki Holy Sepulchre ve Konstantin’in Roma’da 324-326 civarı inşa ettirdiği Santa Costanza Rotundası’nın planı gibi) yapıların planından (kubbe çapı ve yüksekliklerindeki yakın benzerliğe kadar) etkilenerek yapıldığını iddia edip, iddiasını destekleyen birçok örnek gösterdiği,

* Creswell'in (Rivoira'nın, "*Kubbetü's-Sahre; dairevî rotunda'ların sütunlar veya payelerle evrime uğramış -üzerleri kubbe ile taçlandırılmış- hâlidir"* şeklindeki görüşüne katılmakla birlikte) Kubbetü's-Sahre'nin planını tamamen Suriye coğrafyasının kendi ürünü olarak kabul etmek gerektiğini savunduğu (dn.3),

* Kubbetü's-Sahre'de görülen dışı altın yaldızlı kubbe şeklinin de Hadrian'ın Roma'da 120-124'te yaptırdığı Penthagon'un (dışarıdan kademelendirilmiş ve bronz plakalarla yaldızlanmış) kubbe örneği ile zaten bilinen bir şey olduğu,

* Kubbenin içindeki çift kubbenin ahşap kaburgaları arasında 3-4 farklı tamir kitâbesi bulunduğu, kitâbelerden birisinin, 413 / 1022-23 tarihli ve [Fâtımî Halifesi] Hâkim bi-Emrillâh'ın oğlu İmam Ebü'l-Hasan Ali ez-Zâhir li-i'zaz Dinillah'ın ismini taşıdığı, bunun da depremden çökmüş olan kubbenin o tarihte tamamen yeniden yapıldığını gösterdiği,

İbn Esîr'in yazdığına göre, 1099-1187 arasında Kudüs, Haçlıların elinde olduğu dönemde papazlar bu kayadan keski ile küçük parçalar koparark Kudüs'e hacı olmak için uzak yerlerden gelen ve "kayanın içinde kutsallık olduğuna inanan" diğer Frenklere [Avrupalı vb. yabancı hacılara] ağırlığınca altın karşılığı sattıkları için, kayanın tükeneceğini düşünen Latin krallarının kayayı mermerle kaplattıkları şeklindeki pek çok önemli bilginin kaynakları ile birlikte ortaya konulmuş olması çok önemli kazanımlardır.

Kubbetü's-Sahre mağarasındaki İslâm'ın en eski mihrabı konusuyla ilgili olarak da;

Creswell, Kubbetü's-Sahre'deki kayanın altındaki mağarada mevcut olan küçük (1,37m. x 0,76m. ölçülerindeki) mihrabın ilk defa Dalman tarafından dünyaya tanıtıldığından bahsedip bu mihrabın Kubbetü's-Sahre'yi yaptıran Abdülmelik dönemine ait olması gerektiğini (Fg.209-CrF.374 ve Fg.214-218, s.292), böyle olunca da bu mihrabın "İslâm mimarisinin bilinen en eski tarihli ve niş mihrab formundan önce ortaya konmuş mihrabı olacağını" iddia etmiştir. Bu iddiasını destekleyen bilgi ve belgeler olarak da;

1- Bu mihrabın 707-709'da (Mescid-i Nebevî'de) ilk ortaya çıktığı gibi bir niş şeklinde olmayıp[551] (ondan önceki dönemdeki şekli gibi) küçük formda olması,

[551] Creswell, Mihrabın İslam mimarisine ilk defa Mescid-i Nebevî'ye Kıptî ustalar tarafından niş şeklinde yapılması yoluyla girdiği tezini her fırsatta tekrar etmiştir. Creswell kendi araştırmalarında bu iddiasının doğru olmadığına işaret eden (Mescid-i Nebevî'de Hz. Osman mihrabı, Kayrevan'daki Ukbe Mihrabı, Fustat'ta Amr mihrabı vb.) bilgi ve belgelerle karşılaşmış ancak bu konularda hiçbir açıklama yapmamıştır (dfbi bk, İlk Mihrap SN, BÇ, s. 815-820)

2- Üzerinde İbn Tolun ve el-Hakîm camilerindeki [düz yüzeyli, küçük] mihraplara [şekil, ebat ve süsleme açısından] benzeyen özellikler taşıması,

3- Bu mihrabın orta kısım kuşağı içindeki kelime-i tevhid yazısının (Fg.165, s.266) ve etrafındaki dikdörtgen çerçeve içindeki [Creswell'in kûfî stili yazı olduğunu iddia ettiği] şekillerin Louvre Müzesi'nde bulunan Abdülmelik döneminden kalma olduğu söylenen kilometre taşını [yazılarını] hatırlatması,

4- Mihrabın kemerinin alt kenarında boydan boya kalıntıları görülen arkaik kûfî yazılar ve yine üst tarafta görünen kısımlar ile sol taraftaki kabartmaların dışında bütün mihrabı bir çerçeve içine alan kûfî yazı ihtiva etmesi gibi özellikleri göstermiştir.

Creswell'in bilgi ve belge olarak ortaya koyduğu özelliklere dikkatlice bakıldığında;

(1a)- 707-709 yılında ilk defa Mescid-i Nebevî'de ortaya çıktığını iddia ettiği mihrabın niş formunda olduğunu, bu mihrabın ise niş formunda olmayıp normal mihraplardan önce ortaya konmuş daha küçük formda olduğunu iddia etmiştir. Ancak hem ilk mihrabın niş formunda olduğunun, hem de kastettiği niş mihrap ile normal mihraplar arasından bu tür bir mihrabın bulunduğunun bir belgesini göstermemiştir.

(2a)- Creswell, bu Kubbetü's-Sahre mihrabı ile, İbn Tolun Camiindeki düz mihraplar arasında benzerlikler bulunduğunu belirtmekle beraber, hem benzetme yaptığı mihrabın IX. yy'ın sonunda yapıldığı bilinen bir camideki mihraba benzediğini itiraf etmiş, hem de bu mihrabın yüz yıl önceki Abdülmelik dönemine ait olabileceğini iddia ederek çelişkiye düşmüştür.

Creswell'in bu iddiasını kabul etmeyen günümüz araştırmacılarından Eva Baer, Kahire (M1 ve M2) alçı mihraplarının (Fg.995, 996-Cr2P.123a-b, s.753) bu özelliklerinden yola çıkarak aslında Kubbetü's-Sahre mihrabının, VII. yüzyıl yerine (Kahire İbn Tolun mihrabları gibi) X. yüzyıla tarihlenmesinin daha doğru olacağını söylemiştir[552]. Ayrıca Şam Emeviyye camiindeki küçük alçı mihrap da (Fg.998) aynı form ve yüzeysel özelliklere sahiptir ve X. yy'da yapıldığı kabul edilen mihraplardandır.

(3a)- Madde 3'de belirtilen Kubbetü's-Sahre mağarasındaki mihrapdaki kûfî kelime-i tevhid yazısının Louvre Müzesi'ndeki kilometre taşındaki kûfî yazılara benzemesi (Fg.163-CrF.35, s.266; Fg.164-CrF.35'ün daha net hâli için bk. Res.55, s.872) sebebiyle bu mihrabın "Abdülmelik dönemine ait ve İslâm'ın en eski tarihli mihrabı olabileceği" iddiası, yakından ve net fotoğrafların karşılaştırılması yoluyla yaptığımız inceleme sonunda zayıf bir ihtimal olarak görülmüştür.

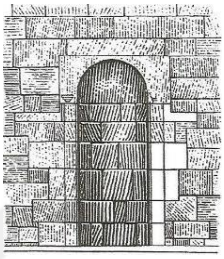
[552] Baer, Eva. "The Mihrab in the cave of the Dome of the Rock" *Muqarnas,* V3,, 1985, s.8-19.

(4a)- “Kubbetü’s-Sahre mihrabının dış çerçevesinde arkaik kûfî yazı bulunduğu” iddiası da bilfiil mihrap üzerinde ve mihrabın yakından çektiğimiz fotoğrafları üzerinde yaptığımız inceleme sonucu, bunların arkaik kûfî yazılar olmayıp, kenar süslemesi maksatlı yapılmış çizgiler olduğu belirlenmiştir (bk, BÇ, Fg.216-218, s.292).

(5)- Creswell’in ayrıca bu mihrabın orta kemeri altındaki (sonradan oraya yerleştirildiği izlenimi veren) üzeri oyma yaprak motifli yuvarlak siyah kesme taş ile ilgili (Fg.165, s.266 ve Fg.216) hiçbir sorgulama (açıklama) yapmamış olması da ilginçtir.

Fg. 208 *Fg.209 (CrF.374)* *Fg. 210 (CrP.123b)* *Fg. 211 (CrP.123c)* *Fg. 212* (CrF.544)

Fg. 208 Beytülmakdis avlusunda Şeyh Muhammed Zaviyesi bodrumundaki M. Aksâ güney duvarındaki ve K. Sahre payeleri üzerinde bulunan düz mihraplara benzeyen hafif iç-bükey devşirme mihrap.
Fg. 209 (CrF.374) Kubbetü’s-Sahre mağarasındaki küçük düz mihrab (*EMA*, c.I, bl.I, s.308-6)
Fg. 210 (CrP.123b) İbn Tolun’daki (M1) küçük düz mihrab
Fg. 211 (CrP.123c) Şam Emeviyye Camii’ndeki küçük düz mihrab
Fg. 212 Busrâ Ömer Camii’nin kilise’den kalma duvarına (717-720 arasında) yapıldığı kabul edilen 160 x 85 x 62 cm ölçülerindeki dar (niş) mihrabı

Fg. 213 *Fg. 214* *Fg. 215* *Fg. 216*

Fg. 213 K. Sahre / kayanın altındaki mağaraya iniş kapısı
Fg. 214 Mağara içinde merdivenin sağında mihrabın konumu
Fg. 215 Merdivenin sağındaki mihrabın mağaranın kuzeybatı köşesinden görünüşü
Fg. 216 Mihrabın son yıllardaki görünüşü

Fg. 217 (Fg.216’dan detay) Mihrabın çerçevesindeki (sol taraf) yazı olduğu düşünülen çizgiler
Fg. 218 (Fg.216’dan detay) Mihrabın üst kısmındaki motif ve yazı olduğu düşünülen çizgiler

(6)- Kubbetü’s-Sahre mağarasındaki mihrabın İslâm’ın en eski mihrabı olduğu iddiası *İA*[2], VII, 8 yoluyla Türkçe kaynaklarda da tekrar edilen bir konudur (bk, Tuğba Erzincan, “Mihrap”, *DİA*, XXX, 2005, s.31). Ayrıca bu *DİA* maddesinde, Şam Emeviyye Camii’nin mihrabı için Creswell’in *A Short Account of EMA,* (1958) kitabı s.43-44 referans gösterilmiştir. zikredilen kaynağın 43-44’üncü sayfalarında Mescid-i Nebevî’ye ilk mihrabın girdiğinden bahsedilmekte, Şam Emeviyye Camii’nin mihrabı ile ilgili bir bahis bulunmamaktadır.

f- Creswell'in hiç gündeme getirmediği Kubbetü's-Sahre'nin Mihrabı

İslâm mimarisine ilk niş mihrabın 709'da Mescid-i Nebevî yapılırken Kıptî ustalar tarafından yapıldığı fikrini savunan (Creswell de dahil) son dönemde Kubbetü's-Sahre hakkında oldukça detaylı yayınlar yapmış olan diğer Avrupalı (Oleg Grabar vb.) yazarların da bu yapının içinde bulunan ana mihrab ile (Fg.219, s.294) payelerin bazı cephelerinde görülen yan yana 3 mihrab şeklinde sütunçelerle yapılmış (Fg.225, s.294) düzenlemelerden hiç bahsetmemiş olmaları oldukça dikkat çekicidir.

Kubbetü's-Sahre'nin kıble cephesinde, bu yapı ile aynı zamanda inşa edildiği izlenimi veren (VII-VIII. yüzyıl mihrabları gibi küçük ölçülerde) ve yarım kubbesinin içi mozaik yazılarla[553] bezenmiş (Fg.218-219, s.294) bir mihrab bulunmaktadır. Mihrabın üst yarım kubbesinin içindeki yazıların amatör sülüs stilde düzenlenmiş olması, (kitâbe de olduğu gibi) bu kısmında da geçmişte bazı oynamalar yapıldığı izlenimi verse de, bu müdahale mihrabın kendisi (formu) ile igili bir durum değildir.

Yaptığımız inceleme, mihrabın kendisinin (sonraki bazı Emevî saray mescitlerindekiler gibi) daha küçük ölçülere sahip olduğu fakat dış kısmına yapılmış ikinci bir mermer çerçeve ile büyütüldüğü intibası vermiştir. Kubbetü's-Sahre'nin iç duvarlarının alt kısımları ve üst kısımdaki pencerelerin kemerleri de (mihrabın etrafındakilere benzeyen) içi dalgalı mermerlerle kaplıdır (Fg.223, s.294)[554]. Ayrıca mihrabın etrafındaki (büyütmek maksadıyla yapıldığı izlenimi veren) karışık parça mermerli ikinci çerçevesi olan sivri kemerin, iki yanından aşağı inen kısımlarının bitimine birer sütunçe yerleştirilmiştir (Res.219). Bu sütunçelerin tıpkı benzerlerinin (aynı özel yapılmış sütün başlarıyla birlikte) Sahre'nin altındaki mağaranın girişindeki sivri kemerin iki yanına yerleştirilmiş olması (Fg.224, s.294) bu iki düzenlemenin aynı zamanda ve aynı formlarda yapıldığı izlenimi vermektedir.

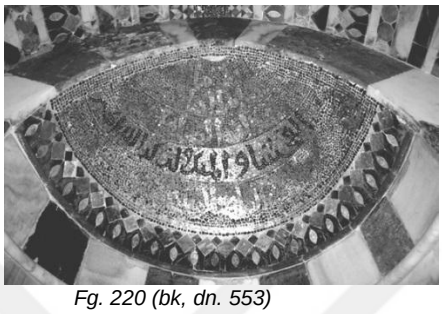
Mescid-i Aksâ'nın iki yanında üçer sütunçe bulunan ve oldukça geniş olan mihrabının (1187'de Kudüs'ün Haçlılardan geri alınması akabinde) Selâhaddîn-i Eyyûbî

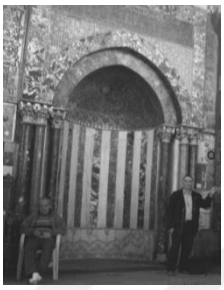
[553] Mihrab'ın yarım kubbe şeklindeki (üst kısmı dar, alta doğru genişleyen) kısmının alt alta 5 sıraya bölünerek, ilk 4 sıraya 29 / Ankebût sûresi, âyet 45'in ilk kısmı olan; "Utlü mâ ûhiye ileyke mine'l kitâbi, Ve-âkımi's Salâh, inne's-Salâte tenhâ "ani'l-fahşaâ-i ve'l-münker. Ve le zikrullahi ekber,…" ile, en alttaki 5. sıraya ise oldukça sıkışık bir şekilde başka bir metnin yazılı olduğu anlaşılmaktadır.

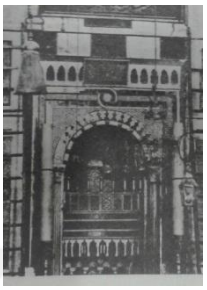
[554] Ayrıca, Kubbetü's-Sahre iç duvarlarındaki mermer kaplamalar ile (Fg.223 ve 225 s.294) Şam Emeviyye Camii girişlerindeki beyaz-gri dalgalı mermer kaplamaların (BÇ, Fg.314-CrP.50b, s.372; Fg.317-CrP.47a, s.373), Mescid-i Aksâ'nın iç kısımlarındaki beyaz-gri mermer kaplama düzenlemelere (Fg.1050, s.818; Res.234, 236, 237, 240 s.1077) benzemesi bunların aynı zaman yapılmış olacağını da akla getirmektedir.

tarafından tamir ettirildiği (mihrabın hemen üzerindeki) kitâbesinde yazılıdır. Şam Emeviyye Camii'nin mihrabı da camide meydana gelmiş birçok yangının ardından defalarca tamir görmüştür ve bu mihrabı da daha geniş (Fg.222) ve oldukça yüksek bir şekle sahiptir. Kubbetü's-Sahre mihrabı ile Mescid-i Aksâ ve Şam Emeviyye Cami mihrabları arasındaki bu bariz farklılıklar araştırılmayı beklemektedir.

Fg. 219

Fg. 220 (bk, dn. 553)

Fg. 221

Fg. 222

Fg. 219 K. Sahre'nıin sivri mermer kemerli ve iki yanında iki sütunçesi bulunan mihrabı
Fg. 220 Kubbetü's-Sahre mihrabının mozaiklerle sülüs âyetler yazılı yarım kubbesi
Fg. 221 Mescid-i Aksâ'nın mihrabı
Fg. 222 Şam Emeviyye Camii mihrabı (1893 yangını öncesi)

Fg. 223

Fg. 224

Fg. 225

Fg. 223 Kubbetü's-Sahre'nin iç duvarlarını kaplayan dalgalı mermer tabakalar
Fg. 224 Kubbetü's-Sahre'nin içinde kayanın altındaki mağarasının sivri kemerli girişi
Fg. 225 Kubbetü's-Sahre içindeki bazı payelerin alt kısmında görülen sütunçelerle oluşturulmuş yan yana üç (küçük) mihrab görünümündeki düzenlemelerden birisi

1873-74'teki [sultan Abdülaziz dönemi] büyük tamir ve tadilatlar sırasında yapının rüzgâr gören batı ve güney batı cephelerindeki çinilerin çok yıpranmış olması sebebiyle Kostantinapol'den özel yapılarak getirtilmiş yeni çinilerle değiştirildiği (Fg.133,134-s.250 ve EK4, Res.250-251, s.1078),

Avrupalı araştırmacılar tarafından yapılan incelemeler sonucunda, "güney, kuzey ve doğu porçları'nın birbiri ile aynı olduğu için aynı tarihlerde (1344-45'ten önce) yapıldığı fakat batı Porç'unun Osmanlı Barok usulünde 1780'li yıllarda yapıldığının belirlendiği", şeklinde Türkçe kaynaklarda pek rastlanmayan bilgiler verilmiş olması Türk İslâm sanatlarının Osmanlı geç dönemi örneklerinin takip edilmesi açısından önemli kazanımlar olmuştur.

Creswell, Osmanlı dönemi ile ilgili olarak da, önceden Gayrimüslimlerin Müslümanların önemli mabetlerine girmelerinin yasak olduğu, bu sebeple Avrupalı araştırmacıların yüzyıllarca kaçak yollarla bu mabetlere girmeye çalıştıkları, girmeyi başaranların, yapıların içinin tariflerini ihtiva eden (hatırat vb.) yayınlarının Avrupa'da çok prim yaptığı konusunda, (bu yönde yapılmış yayınların künye bilgilerini de vererek) çeşitli bilgiler de aktarmıştır. Creswell İlave olarak, 1854'ten sonra (Osmanlı-Rus Kırım Savaşı'ndaki ittifakı sebebiyle bu yasağın Sultan Abdülmecid tarafından (önce İngiliz seçkin ailelere verilen özel izin fermanlarıyla) gevşetildiği, bunun sonucu olarakta, pek çok aristokrat ailenin Kubbetü's-Sahre ve Şam Emeviyye Camiinin içini görmek için kuyruğa girdiğine dikkat çekmiştir. İhtiva ettikleri tarihler, olaylar ve isimler yoluyla bu bilgiler, Osmanlı-İngiltere siyasi ve kültürel ilişkiler araştırmalarına farklı pencere açacak olması bakımından hem önemli hem de araştırılması gereken konular durumundadır.

٩ - بَيْنَـا نَسِيرُ رَأَتْ سَمَـامَـةَ مَـوْكِبٍ رَفَعُـوا ذَمِيلَ ٱلْعِيسِ بِـٱلصَّحْـرَاءِ

Fg. 226 Fayz Muhammed, *Divanu Omer b. Ebi Rebia*, Beyrut 1992 kitabı, s.33, dize 9'da "çöl" anlamında geçen "Sahra" kelimesinin bulunduğu sayfa*.

*"Biz yürürken bir kafile gördük, Çölde develeri hızlı adımlarla yürüyorlardı" (Tercüme: Dr. Semra Peker).

11- KUBBETÜ'S-SAHRE'NİN MOZAİKLERİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 11- Kubbetü's-Sahre'nin Mozaikleri
b-Bulunduğu Yer	: Kudüs, Filistin
c-İlk Yapılış Tarihi	: 688-692
e-Bânisi	: Abdülmelik b. Mervân / Şam Emevî
f-İlk Ustaları	: Farklı din ve ırk mensubu ustalar
g-Son Durumu	: Büyük oranda hâlen yerinde

KUBBETÜ'S-SAHRE'NİN MOZAİKLERİ[555] (M. Marguerite van Berchem)[556]

"Kubbetü's-Sahre'nin Sultan Abdülaziz zamanında 1873-1874'te İstanbul'dan gönderilen tamamı Ermeni ustalar tarafından restore edildiği, o tarihten bu zamana (1930'lar) kadar bu yapıda, bu kadar detaylı ve sistemli bir restorasyon yapılmadığı, içerideki mozaiklere hiç dokunulmadığı ancak pencerelerin büyük kısmının yenilendiği,

Fransız araştırmacılardan Clermont-Ganneau ikilisinin bu restore işi sırasında orada bulunarak bizzat takip ettikleri, arkasından da konuyla ilgili olarak *(Archeological Researchs in Palestine, pp.187 ff; Palestine Exploration Fund, Q. St. 1874, p.262 ve 3-The Survey of Western Palestine, Jarusalem, p.313 gibi)* çeşitli dergilerde yazılar yayımladıkları, İç kısımda sadece mozaiklerin döküldüğü ve alt kısmından duvarın göründüğü yerler alçılarla doldurulup boyalarla uzaktan sanki mozaikmiş gibi görüntü verilerek kaba bir şekilde boyanıp süslenerek bu eksikler kapatılmaya çalışıldığı,[557]

[Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda mağlup sayılarak Filistin bölgesi de dâhil Ortadoğu coğrafyasından çekilmesinin ardından Filistin bölgesine giren] İngiltere'nin askerî valisi tarafından 1917'de E.T. Richmond'un Kubbetü's-Sahre'yi inceleyip rapor hazırlamakla görevlendirildiği, onun bu konuyla ilgili raporunu sunmasının ardından konuyla ilgili bilgileri ve çok güzel renkli çizimler ihtiva eden

[555] C.1, bl.1 kitabı s.213-322 arasında ve c.1, bl.2 kitabının baş kısmında s.323'ten itibaren devam eden bu konunun; "Almancadan İngilizceye tercümesinin Gaston A. Wietch tarafından, çizimlerinin: P. Seylaz ve Jean van Berchem tarafından hazırlandığı" belirtilmiştir.

[556] [1921'de ölmüş olan oryantalist araştırmacı Max Van Berchem'in kızı, babasının büyük oranda yazıp hazırladığı fakat yayımlamaya ömrünün yetmediği bu konuyu Creswell'in desteği ve teşviki ile onun kitabında yayımlaması için hazırladığı belirtilmiş. Bu bölüm Creswell'in 1932 ile 1940 arasında toplam 2 cilt hâlinde yayımladığı *Early Muslim Architecture* isimli çalışmasında "Kubbetü's-Sahre'nin Mozaikleri" ismi ile c.1, s.149-225 arasında, Creswell'in genişleterek 2 cilt fakat 3 kitap formatındaki 1969 / 79 baskılarında ise aynı konular aynı ana başlıklarla fakat alt başlıklarda bazı değişiklikler yapılarak c.1, bl.1 s.213-322 arasında yayımlanmıştır].

[557] Dn.3'te: aynı işlemlerin 1898'de Alman İmparatoru II. Wilhelm için de yapıldığı belirtilmiş.

kitabını da 1919'da yayımladığı"[558] konuları etrafında bilgiler verildikten sonra, Türk mimarı Kemaleddin'in Mescid-i Aksâ'da [1922-1925 arası][559] gerçekleştirdiği tamir çalışmalarından bahsedilmiş.

Creswell'in kendisinin 1927, 1928, 1930 yıllarında yaptığı Kudüs ziyaretleri ve bu sırada "Kudüs müftüsüne kubbenin içindeki mozaiklerin bozulmuşluğu ve tamirat yapılmazsa durumun daha kötüye gideceği" konusunda yaptığı uyarılar ile 1937'de E.T. Richmond'la bu konudaki görüşmeleri akabinde yaptığı uyarılardan tekrar bahsedildikten sonra, 1946'da Kudüs Yüksek Müslüman Kurulu'nun o zaman Kıbrıs Eski Eserler Direktörü olan İngiliz mimar A.H.S. Megaw'ı bir rapor hazırlamakla görevlendirdiği belirtilmiş. Devamında mimar Megaw'ın hazırladığı raporda yazıklarından (bazı fotoğraflar eşliğinde) özet hâlinde bahsedilerek konu sonraki yedi sekiz sayfa boyunca sekizgen sahnlar, kasnağın mozaikleri, kasnağın alt kayıtları, üst kayıtları, son tamirleri hakkında, mozaikler, mozaiklere yapılan tamirler, mozaiklerin tarihleri, kaybolmuş dış mozaikler, kaybolmuş iç mozaikler başlıkları altında yapının bu kısımlarında mozaiklerin ne durumda olduklarıyla ilgili olarak özet bilgiler verilmiş, devamında da da bu konuların daha detaylı aktarıldığı ana rapor (Megaw Raporu) bölümüne geçilmiş.

Megaw Raporu

Ana Metin

"Kudüs'ün fethedildiği tarihlerde, Hicaz'ın bedevi Arapları, mozaik sanatı(tekniği) diye bir şey bilmiyorlardı. Arapçada mozaik kelimesinin olmaması da bu hakikatin bir göstergesi. Mozaik için Araplar Grekçe (**Ψ τ ι φ ο ς**) kelimesini fusayfusa olarak kullandılar. Aynı şekilde kendi mimarları, sanatçıları ve sanat okullarına da sahip değillerdi (v.I, pt.I p.229, n.1)[560]. Medine'deki ilk mescitte palmiye kütüklerinin direk olarak sıralı bir şekilde dizilerek bir kısmının üzeri de yine palmiye yaprakları ve çamurla örtülmüş basit bir yapı idi. Kudüs'teki [Hz.] Ömer tarafından cami olarak kurulan ilk Müslüman yapısı da çok ilkel bir şeydi. Arculf bu binayı: 'oradaki (tapınak)

[558] E.T. Richmond, "The Dome of the Rock in Jarusalem, A Description of its Structure & Decoration", *Clarendon Press,* Oxford 1924, 2nd edition.
[559] [Filistin Meclisi Ali-i Şer'i- İslâmîye tarafından yapılan davet üzerine Mescid-i Aksâ ve K. Sahre'de çeşitli tamiratlar yaptı (bk, A.V. Çobanoğlu, Ö. Ertuğrul, "Kemaleddin Bey, Mimar", *DİA*, XXV, 2002, s.230-231)].
[560] *EMA*, c.1, bl.1, s.7-9'a atıf yapılarak ve Ezrakī'nin *Kitab al-Ahbâr Makka*, pp.104-110'u kaynak gösterilip "608 yılında Araplar çok yıpranmış olan Kâbe'yi yeniden yaptırmak istediler ve bunu ancak Cidde limanı yakınlarında batmış olan geminin malzemelerini alarak Baqum isimli (yabancı) mimarın öncülüğünde ve Mekke'de yaşayan Kıptî bir marangozun da yardımıyla başarabildiler" denilmiş.

kalıntıların üzerine kaba bir şekilde ve tapınağın sütun vb. malzemelerini de kullanarak aynı anda üç bin kişinin ibadet ettiği söylenen dört köşe (quadrangular: kare şeklinde) çok büyük bir mâbed [temple] yapmışlar' (dn.2)[561] şeklinde tarif etmiştir" demiş. Sonra da; "Araplar baştan sona sanat ve kültürle dolu bir bölgeye geldiklerinde kendileri bir bina yapacakları zaman bu iş için orada bulunan sanatçıları çalıştırmaları çok şaşırtıcı bir şey değil (s.229, dn.3)[562]. Suriye topraklarında bir baştan bir başa kendi yazarlarının da övgüyle bahsettiği çok güzel Hıristiyan kiliselerini, mimarisini ve süslemelerini gördüler. İşte bunlar (kendilerinin Bizanslı / Rûmî dediği) Suriye'nin ilk büyük ve önemli İslâm eserini yapmaları işi kendilerine verilmiş Hıristiyan sanatçılardır' demiş.

Araplar Gelmeden Önce Suriye'de Mozaik Sanatı

Bu konudaki [muhtevasında mozaik ve Bizans'tan usta geldiği hakkında bilgi bulunan] Arapça kaynakların müellifleri (ile eserin yazım veya vefat tarihleri) (s.229-231),

VIII. Asır; Halil (791),
IX. Asır; Belâzürî (868), İbn Kuteybe (889), Devarî / Denavarî (895),
X. Asır; İbn el-Fakih (903), İbn Rüste (903), Tabarî (915), Mukaddesî (985),
XII. Asır; İbn Asâkir (1160), In Cübeyr (1184), Idrisî (1154),
XIII. Asır; Yâkût (1225),
XIV. Asır; İbn Ezherî (1310), Ebü'l Fidâ (1329), el-Ömerî (1340),
İbn Şâkir (1362), İbn Batuta (1326), İbn Haldûn (1406),
XV. Asır; Mujcr ed-Din (1496),
XVI. Asır; Semhûdî ve İlmavi (1506),

Bu yazarların eserlerinde (daha önceki Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ gibi konularda alıntı yapılmış olan Velîd'in Bizans kralı ile yaptığı yazışma sonucu Bizans'tan gelen (getirilen) mozaik ve ustalardan bahseden pasajlar, Örneğin; Belâzürî'den; *"…el-Velîd, Medine valisi Ömer b. Abdülaziz'e mektup yazarak Mescid'i yıkarak yeniden yapmasını emretti ve ona bu iş için gerekli parayı, mozaikleri ve Mısır ve Suriye'den 80 Rûmî ve Kıptî ustaları da gönderdi…"*

Ya'kūbî'nin [ö.897], el-Vâkıdî'den [ö.822] detaylı bir şekilde aktararak; *"…el-Velîd, Rum imparatoruna (Justinien II; 685-695 ve 704-711, v.I, pt.I, s.143, dn.4):*

[561] Vincet & Abel, *Jerusalem,* II, p.932.
[562] Suriye'nin Greko-Romen dominasyonu altında sağlam bir eğitim ve tecrübesi olduğu unutulmamalı.

'Tanrı'nın peygamberinin camisini yıktırdığını ve onunla ilgili olarak yardımlarını beklediğini' bildiren bir haber gönderdi. Bundan dolayı da Rum İmparatoru 100.000 miskal altın, 100 usta ve 40 yük mozaik (fusayfusa) gönderdi ve iş 90 / 709'da tamamlandı[563]*…"* şeklindeki anlatımlar tekrar aktarılmış.

Sonuç

Bu bölümde, erken dönem kaynaklarından Kubbetü's-Sahre'nin inşası, yazışmalar, mozaikleri vb. hakkında yukarıda yapılan alıntılardan hiçbirisinin kesin doğru kabul edilecek bir şey içermediği belirtildikten sonra, Abdülmelik'in halife olduğu 685 yılından itibaren uzun bir sürenin Irak ve (Abdullah b. Zübeyr'in kontrol altına aldığı) Hicaz bölgelerinin yanı sıra Suriye civarında da Bizanslıların üzerlerine saldığı Mardaitelerin işgal ve saldırılarına karşı da yoğun bir savaş hâli içinde geçirildiğini,

Abdülmelik'in halife olduktan bir yıl sonra 686'da, Bizans İmparatoru II. Justinian'a Muâviye'nin anlaşmasını daha ağır şartlarla devam ettirerek yıllık vergi (tribute) (s.240, dn.1) [564] ödemeyi kabul etmek zorunda kaldığı, Theophanes'in "Abdülmelik Kubbetü's-Sahre'nin inşasının tamamlanmasının ardından 692'de (bazı yazarlara göre daha evvel), mozaiklerin yapılması devam ettiği yıllarda bu anlaşmayı yerine getiremediği için Bizans imparatoru tarafından daha da ağır bir vergi ödemekle cezalandırıldığı" şeklinde yazdığı nakledilmiş. Devamında: "…Bizans ile Araplar arasındaki siyasî ilişkiler bu durumda devam ederken imparatorun onlara usta, işçi, mozaik gönderdiğini düşünmek (kabul etmek) pek mantıklı görünmüyor. Bazı mozaiklerin (bir kısmının) kitâbede 691 olarak belirtilen tarihten sonra da tamamlandığı kabul edilse bile, Abdülmelik'in Arap sikkesi bastırması konusundaki anlaşmazlığın akabinde Bizanslılarla yapılmış olan anlaşmanın da bozulması Arapları Bizans'a bağımlı olmaktan kurtararak daha serbest hâle getirdi. Bundan dolayı imparator, Araplara olumlu bakmıyordu. (s.239)

Yukarıdaki olumsuz siyasî ilişkilere bir de Bizans'tan mimar, para ve mozaik ustası yardımı geldiğini açıkça yazan bir metnin bulunmaması gibi sebepler eklenince, Abdülmelik'in Bizans'tan mozaik ustası getirtmesi hem mümkün görünmüyor hem de gereksiz, çünkü elinin altında (yakın civarda) zaten Antakya'nın Greko-Suriye okulu,

[563] V.I, pt.I, p.143, n.5; Yaqubi, *Tarikh*, II, p, 340…ve diğerleri.
[564] Lavix, "Catalogue des Monnaie's musulmanes de la Bibl. Nat.", *Khalifes 0rienteaux*, pp.XXV-XXVIII; *La Syrie*, I, p.82 vd.

Şam'ın ve Kudüs'ün eski geleneksel mozaikleri ile Arapları donatacak mozaik sanatçıları zaten mevcut bulunuyordu… Abdülmelik'ten sonra halife olan oğlu Velîd'in de Şam Emeviyye Camii inşaatında sadece bölgenin usta ve işçilerini kullandığı biliniyor (dn.3)[565]. Ancak Müslüman yazarlar arasında Belâzürî, Medine'deki Mescid-i Nebevî'nin inşaatında Suriye ve Mısır yerlileri arasından Kıptî ve Rûmî olarak adlandırılan ustaların-işçilerin seçilerek çalıştırıldığını açık bir şekilde belirtmiş.

Belâzürî, ayrıca Velîd'in Medine'ye birtakım mozaikler gönderdiğini de belirtmiş. Belâzürî bunları Velîd'in ölümünden 150 yıl kadar sonra yazmış. [Londra] British Museum'daki Grek Papiry[566] her ne kadar Mısır ve Suriye'den Grek ve Kıptî işçilerin gönderildiğini yazıyor olsa da bunların usta veya mozaik ustaları olmadığı sadece işçiler olduğu anlaşılıyor. Ayrıca bu olaylardan anlaşılan şu ki, bazı sanatların (tekniklerin) bilgisine çok uzun yıllar sadece Hıristiyanlar sahipmiş. Bunun gerçek olduğunu Memlük Sultanı Suriye'deki Kasrü'l-Ablak'ın bir kopyasını (Dar as-Sa'dah adıyla) yapmak isteyince Suriye'den Hıristiyan usta-işçiler gönderilerek bu kasrın aynısını Kahire'de yaptılar (s.241, dn.2-3)[567].

Bu durum, Velîd'den altıyüz yıl sonra bile, Mısır'ın ve Suriye'nin sultanlarının, hâlâ Şam'ın Hıristiyan işçi-ustalarına mahkûm durumda olduklarını gösteriyor. Ayrıca İbn el-Esîr'in XI, p.365, II.12'de bahsettiğine göre[568] Kudüs'ün Selâhaddîn tarafından (1187'de) Hıristiyanlardan geri alınmasının ardından birkaç yıl malzeme biriktirme hazırlığı yapılmış. Biriktirilen malzemeler arasında Konstantinapol'den getirilen sır kaplı mozaikler de vardı. Ancak yeterli malzemelerin toparlanması tamamlandıktan sonra bir cuma namazının ardından Selâhaddîn, Mescid-i Aksâ'nın restoresinin başlatılmasını emretti…" şeklinde aktarım ve anlatımlar yazılmış. Sonra da; bu anlatıma Max van Berchem'in (s.409'da) "*yanlış tercüme"* diyerek itiraz edip, doğru tercümenin: *"… Çok kıymetli mermerler ve mozaik yapımı için lazım olan mozaik malzemelerini (sırlı küp camları vb.) Konstantinapol'den getirttiler…"* şeklinde olması gerektiğini, ayrıca "*mozaiklerde görülen Mısırlı ustaların imzalarından cam mozaiklerin Selâhaddîn*

[565] "Emeviler konusunda oldukça yetkin bir isim olan Charles Nomico da yazdıklarında daha da ileri giderek Bizanslıların Araplara tek bir usta bile göndermediğini ayrıca Roma ve Bizans'ın yönetiminde yüzyıllardır devam edegelen dönemde Arap kökenli Ermeni-Melkit Hıristiyanlarının bu teknikleri öğrenip uyguladıklarını, yeni mülk sahiplerinin kendilerini işlerinde çalıştırmak istemelerinden memnuniyet duyarak seve seve çalışacakları için buna hiç gerek olmadığını vurgulamaktadır" denilmiş.
[566] See: H.I. Bell, Greek *Papyri in the British Museum*, vol. IV.
[567] Mufaddal b. Abi'l Fada'il, *an-Nahjas-Sads, - History of the Mamluk Sultans*, fasc., III, Blochet's trans., pp.742-3.also see;Les Eunuminures des manuscrits de la Bibiotheque Nationale, pp.5-6.
[568] Max van Berchem tarafından nakledilmiş, *age*., II, pp.408-9.

zamanında Fâtımî Mısır'ında da üretiliyor olduğunun da anlaşılabileceğini" söylediği nakledilmiş.

Özet

Bu bölümde yine erken dönem (868-1160 arasında) İslâm tarihi yazarlarından kimlerin bu konuda neler söylediği, kimlerin hangi rivayetleri benimseyerek kitabında aktardığı yazar isimleri ve tarihleri, iki üç kişilik gruplar hâlinde sıralama yapılarak:

Belâzürî (868)	: Bu konunun bahsedildiği en erken tarihli kaynak olduğu bildirilen Belâzürî'nin Medine'deki Mescid-i Nebevî inşaatını anlatırken inşaata çalıştırılmak üzere Suriye ve Mısır ahalisinden Grek ve Kıptî elemanların gönderildiğini yazmış.
Ya'kūbî (871)	: Dinavari (ö.891) ve İbn Rüste (903): Bu üç yazar da Medine Camii'ne yapılan Bizans yardımından bahsederler.
İbn el-Fakih (903)	: Bizans imparatorunun sadece Şam Camii yapılmadan önce avluda bulunan kilisenin yıkılmış olmasından şikâyet ettiğini yazmıştır.
Taberî (915)	: Medine Camii'ne yapılan Bizans yardımından bahseder.
Mes'ûdî (947)	: İstahrî (951): İkisi de Şam Emeviyye Camii inşaatından bahseder ancak Bizans yardımından hiç bahsetmezler.
Mukaddesî (985)	: Mukaddesî, Şam Emeviyye Camii'ne Bizans yardımından bahseden ilk kişidir ancak o da sadece malzeme, mozaik vb. türü yardımdan bahseder. İşçi, usta vb. yardımından hiç bahsetmez.
İbn Asâkîr (1160)	: İbn Asâkir, Şam Emeviyye Camii inşaatı için Halife Velîd'in tehdit eden mektubunun ardından, yardım için Bizans imparatorunun usta (sanatçı) gönderdiğinden ilk bahseden kişidir.

Şeklinde tekrar edilmiş. (s.224)

Bu tarihlerden sonra konuyu tekrar etmiş olanların "*katkı şeklinde ilave hiçbir şey söylemedikleri, bu sebeple hepsini tekrar etmeye gerek olmadığı"* belirtilerek konu sonlandırılmış.

Marguerita. V. Berchem'in Notu: Burada ilginç olan şey; Şam Emeviyye Camii inşaatına Bizans imparatorunun hem malzeme hem de usta (sanatçı) gönderdiği bilgisini, İslâm kaynaklarında ancak XII. yüzyılda, yani olay meydana geldikten 450 yıl

sonra görülmesidir ki, daha sonra bu rivayet İbn Asâkir'in büyük hayranı İbn Cübeyr tarafından aynen kopya edilerek kitabına dâhil edilmiş, ondan da onun hayranı İbn Batuta ve sonraki birçok yazar tarafından tekrar edilmiştir.

Bu Rivayetin Muhtemel İlk Kaynağı:

"Bu rivayetlerin aslında 531 yılında Yemen kanton bölge kralı Ebrehe'nin San'a'da yapacağı kilise için Bizans imparatoruna yazdığı ondan yardım isteyen mektubu ve onun gönderdiği yardım olayının zaman içinde değişerek Müslümanlarca Mescid-i Nebevî ve Şam Emevîye Camii'nin abartılarak uyarlanmış versiyonları olduğu" belirtilmiş. (s.242)

Bu Konudaki Grek ve Latin Kaynakları Ne Diyor?

"…Grek kaynaklarında ve özellikle o zamanın olaylarından bahseden Grek kronikıllarında bu konularla ilgili hiçbir şey geçmiyor hatta bunların en güvenilirlerinden olan Theophanes de bu konudan hiç bahsetmez (s.243, dn.1)[569]. Baumstark'ın yazdığına göre (dn.2)[570] Grek yazılı kaynakları arasında ilk 1000 yıl içinde Filistin mozaikleri hakkında bazı bilgiler veren Epiphanios'tur.[571] onun yazdıkları da Filistin'deki ziyaret edilen Nativity Kilisesi gibi birkaç yerdeki mozaiklerdeki resimleri vs. tarif eden anlatımlardır.

Daha sonraki yazar ise John Phokas'tır (1177). O da fazla detaya girmeden sadece Sahra'nın içindeki ve dışındaki mermer ve mozaik kaplamalar olduğunu söyler o kadar. Önceden de bahsedilen 'Grek Papyri of Egypt" ise sık olarak Mısır'dan Emevî Halifesi Velîd'in Şam ve Kudüs'te yaptırmakta olduğu camiler için elemanlar gönderildiğinden bahsetmesine rağmen 'mozaikçi' (mosaicists) gönderildiğinden hiç bahsetmez. Bu elemanlar da tarif edildiğine göre sanatçı / artist değil sadece amele, taş ustası, marangoz gibi elemanlardır. Bu durum da zaten 'Grek Papyri of Egypt' vesikalarını British Museum kanalı ile yayımlayan H.I. Bell tarafından teyit edilmiştir.

Kudüs'teki Hıristiyanlar için kutsal olan mekânları ziyaret eden hacıların yazdıkları Latin kaynaklarının durumu ise daha iyi değildir. Onlar da zaten sadece

[569] Charles Nomico'dan naklen.
[570] "Palestinensia", *Römische Quartalschrift,* XX (1906), pp.125 & 143; *Oriens Christians*, IV, p.148.
[571] Mage, "Patrologia", *Series Greca*, CXX, col.261, Epiphanios, Konstantinapollü bir Monk (zahid) 820 civarında yazmış, onun yazdıkları en eski tarihli Bizans hacılarının hatıralarıdır.

Frenklerin Kudüs'ü ellerinde tuttukları yılların dışında Müslümanların mâbedlerine giremedikleri için erken dönemlerde pek bir şey görüp yazmış olmaları da mümkün değil. Daha çok Hıristiyan eserlerindeki mozaik vb. süsleme ve yazılarla ilgili bir şeyler yazmış olanlar da, zaten konuya mimari tarif yerine mozaiklerin konuları olan resimler, yazılar vb. olduğu için, bu konuda işe yarar şeyler değiller.

Yazdıkları, mimari açıdan bazı tarifler ihtiva eden yazarlar arasında, XII. yüzyılda yazdıkları hâlen elde olan Rus Abbot'u Daniel (1106), Theoderic (1172 civarı), William of Tyre (1184 civarı) biliniyor. XIV. yüzyıldan itibaren, yine Hıristiyanların Harem-i Şerîf'e girmeleri yasak olduğundan Kubbetü's-Sahre'nin sadece uzaktan dış cephesinde mozaik süslemeler olduğundan bahseden bazı yazarlar bulunmaktadır…"

Haşiye / Şerh *(Postscript)*

"…Sir Hamilton Gibb, Creswell'in, Bizans imparatorunun, Velîd'e mozaik yardımı vb. göndermediği yönünde yazdıklarını eleştiren bir yazısı Dumbarton Oaks Papers, No. 12, 1958'de yayımlanmış. Burada Sir Gibb diğer bahsettiği (örneğin Selanik'teki önceden 'Eski Cuma' adıyla anılan) V. yüzyıldan kalma 'Agia Palskevi Kilisesi'nin mozaiklerini görmeden, incelemeden yazdıkları için bu şekilde alakasız karşılaştırma ve eleştiri yapabiliyorlar. Sir Mr Gibb'in karşı alıntıları yaptığı erken dönem Müslüman yazarlarından biri de İbn Zabala'dır' (ö.814). Zabala'nın yazdıkları 700 yıl sonra 1506'da Semhûdî tarafından nakledilmiş olarak geliyor. Aslı kayıp olan ve 700 yıl sonra bir başka yazarın kitabında naklen verilen bilgilere karşı, 868'lerde yazmış olan ve yazdıklarında hiç şüphe olmayan Belâzürî'nin yazdıklarıdır. (s.244)

Diğer bir kaynak, İbn Asâkir'dir (ö.1179). İbn Asâkir'in de İbn Şâkir (ö.1350) nakletmiştir. Konuyu İbn Şâkir'in yazdıklarından nakletmek sanki İbn Asâkir'in yazdıkları önümüzdeymiş gibi hareket etmek (onu doğru yazmış kabul etmek) anlamına gelir, ki bu davranış arkeologlara 200 yıl boyunca yanlış yönlendirme yapmıştır. Çünkü İbn Şâkir'in İbn Asâkir'den aktardıkları ile, İbn Asâkir'in kendi yazdıklarını karşılaştırdığımızda , İbn Şâkir'in bu konuda tamamen yanlış (farklı) bir izah ortaya koyduğu görülmektedir. [Biz], bu şekilde oldukça geç zamanda yazmış bir Arap yazarın erken döneme ait ve aslı kaybolmuş bir esere dayanarak anlattıklarını gerçekten doğru olarak kabul etmek gibi bir yol izlemiyoruz. Sir H. Gibb ise aynen bunu yapmış. Gösterdiği kaynaklar olan İbn Zabala (ö.814) ve el-Vâkıdî (ö.823), ikisinin de orijinal eserleri kaybolmuştur ve artık bunlara direkt ulaşmak imkansızdır.

Sir Gibb'in Taberî'nin (II, p, 1194, II. 2-9 el-Vâkıdî yoluyla) bu konuyla ilgili olarak: '*Medine'deki Peygamber Mescidi'nin Ömer b. Abdülaziz'in valiliği sırasında (707-709) Velîd'in emri ile tamamen yıkılarak yeni baştan yapılması sırasında, Velîd'in Rumların Kralını (chief) durumdan haberdar ettiği, Rumların Kralının da 100.000 miskal altın, 100 usta ile beraber 40 yük mozaik gönderdiği, ayrıca bölgesindeki yıkık hâlde bulunan (kilise) yapılardan mozaikleri toplattırarak Velîd'e gönderttiği, Velîd'in de bunları Ömer b. Abdülaziz'e gönderdiği'* şeklinde (s.232'de verilen) yazdıklarına dikkat çekerek 'benim bunları güvenilir bulmadığımı söylememi' eleştirmiştir. Bana göre daha sonradan Suriye ve Ürdün'de yapılan kazılarda ortaya çıkartılan mozaik yüzeyler Arap fetihleri sırasında bu ülkelerde birden fazla, oldukça gelişmiş ve aktif hâlde mozaikçi ekolü bulunduğunu gösteriyor (bk, *EMA,* c.1, bl.1, s.229-231, BÇ, s.298). Kubbetü's-Sahre'nin muhteşem mozaik süslemeleri de Emevîlerin bunu yaptırmak için Bizans imparatorundan mozaikçi (usta) getirtmeye ihtiyaç duymadıklarının ispatıdır.

Sir Gibb'in 'Savaş zamanlarında bile olsa ülkeler arasında ticarî alışverişler fazla etkilenmeden devam etmiştir' şeklindeki diğer iddiasına da, elbette bu kimsenin inkâr edemeyeceği kadar bilinen bir gerçek olduğu kadar, (Hıristiyan) Basileus'un tamamlandığında güzelliği ile Hıristiyan Kilisesini geride bırakacak olan kendilerinin rakibi Muhammedî bir mâbedin yapılışına katılıp destek vereceğini beklemenin pek mantıklı ve mümkün görünmeyeceğini kabul etmeyi gerektirecek kadar gerçekçi bir durumdur. Ayrıca İmparatorun da bu olaydan (Velîd'in Şam Emeviyye Camii'ni yapmak için oradaki kiliseyi yıkmış olmasından) dolayı çok kızgın olduğu da biliniyor…" denilerek konu sonlandırılmış.

II. KOMPOZİSYON

Mozaikler *(The Mosaics)*

Bu başlık altında yapının iç kısmında bulunan üzerine mozaik uygulanmış alanlar şerit, dairevî, kare, üçgen vb. şekline göre 1- Dış koridordaki mozaikler, 2 – Dış dairenin iç yüzeylerindeki mozaikler, 3- Merkez bölge gibi birçok farklı sınıf ve gruplara ayrılarak her birisinde bulunan mozaiklar ayrı ayrı tarif edilmiş. Ardından da bu farklı zemin şekillerine göre yapılmış motifler bireysel veya gruplar olarak sınıflandırılarak özellikleri tarif edilmiş. (s.247)

III. BEZEME UNSURLARI (MOTİFLER)[572]

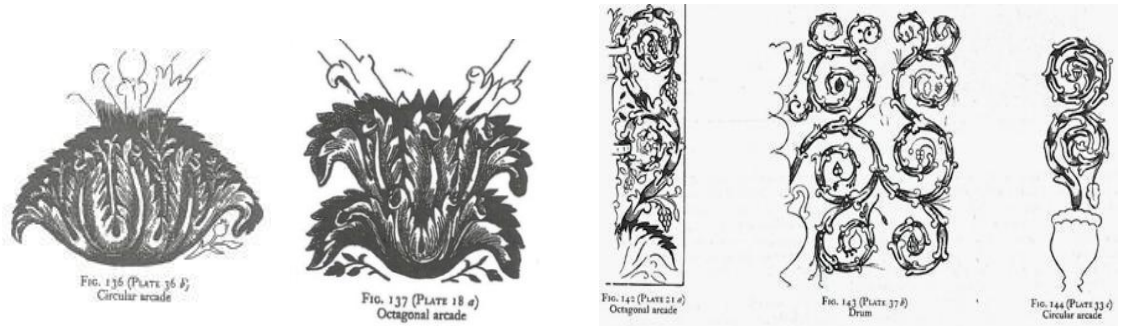
Giriş Açıklaması

"Abdülmelik'in Kubbetü's-Sahre'deki işlerini ve I. Velîd'in Şam Emeviyye Camii'ndeki mozaikleri yapan ustalar, sanatlarında Batı'da ve Doğu'da onların işlerinin seviyesine kimsenin ulaşamadığı bir mükemmelliği başarmışlardı. Bu sebeple onların teknikleri, mozaiklerin durumu ve sonradan yapılmış olan değişiklikler hakkında önceki yazdıklarımı bu yeni baskıda da tutmayı yeğledim. İslâm'ın çok uzun zamandır ihmal edilmiş çok önemli anıtları günümüzde artık dikkat çekiyorlar ve bu da orijinal görünüşlerini bozan hatalı restorasyonlar gibi istenmeyen sonuçlar ortaya çıkartıyor.

Günümüzün her türlü modern teknoloji ve sanayi üretimi malzemelere dayanan sanat işlerinin, eskilerin ulaştığı sanat mükemmelliğini yakalamaları mümkün olmamaktadır. Burada sadece motifler üzerinde çalışırken onları birbirinden ayırt etmekte kolaylık olması için birer isimlendirme ve sınıflandırma yaptık."

1- Natüralist Motifler (s.253)

Akantus / Kenger *(*Acanthus-) *Kıvrık Yapraklar (Scrolls)*[573]

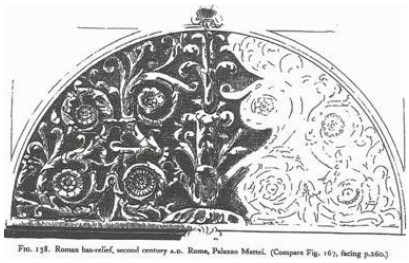
Fg. 227 (CrF.136) *Fg. 228 (CrF.137)* *Fg. 229 (CrF.142, CrF.143, CrF.144)*

Fg. 227 Kubbetü's-Sahre mozaiklerinde görülen natüralist motif örnekleri-1
Fg. 228 Kubbetü's-Sahre mozaiklerinde görülen natüralist motif örnekleri-2
Fg. 229 Kubbetü's-Sahre mozaiklerinde görülen natüralist motif örnekleri-3

Klasik kıvrık yaprakların (scrolls), Sahre'den önceki veya sonraki Hıristiyan skrolları ile karşılaştırılması (+ 8s). (s.260)

[572] Not: Creswell bu bölümde çok sayıda mozaik resim ve motif örneği vermiştir. Bu çalışmanın muhtevası gereği sadece içinde çizim-motif bulunan her sayfadan 1-2 örnek alınmıştır.
[573] Scrolls: Parşömen tomarı / Rulosu şeklinde uçları kıvrık yapraklardan oluşan bezeme elemanları.

Roma Mermer Oyma İşlerinde Akantus ve Scroll Örnekleri

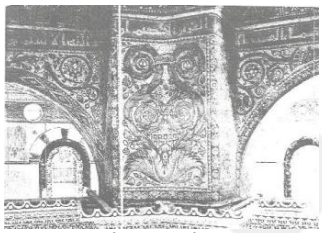

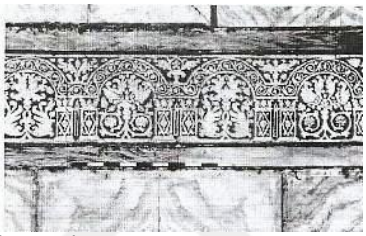
Fg. 230 (CrF.138) *Fg. 231 (CrF.166)* *Fg. 232 (CrF.170)*

Fg. 230 (CrF.138) Roma kabartma, II. yy. Palazzo Mattei akantus yaprağı motifi örnekleri
Fg. 231 (CrF .166) Roma'da akantus yaprağı motifi örneklerinden
Fg. 232 (CrF.170) VI. yy. Ravenna, Galla Placidia Moseleumu'ndan akantus motifi

Kubbetü's-Sahre İçinden Kıvrımlar ve Sâsânî Kanatlı Figür Örnekleri

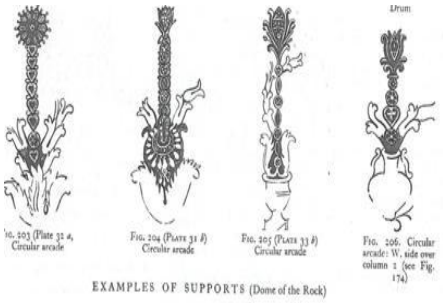

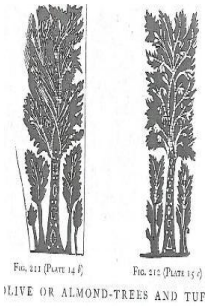
Fg. 232 (CrP.21a) *Fg. 233 (O. Grabar D of Rock, s.118)* *Fg. 234*

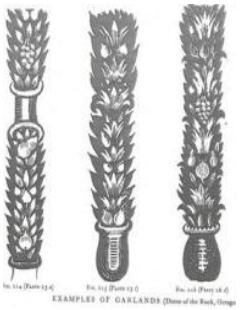
*F*g. 233 (CrP.21a) Kubbetü's-Sahre içinden Kıvrık yaprak motifi (scrolls) örnekleri
Fg. 234 (CrP.21a) Kubbetü's-Sahre, kıvrık yaprak motifi örnekleri (yakın)
Fg. 235 Kubbetü's-Sahre iç duvarlarında mermer kaplama yüzeylerin üst kısmında kuşaklarda görülen Sâsânî kanatlı figür örnekleri

Alt Destekli (baza'lı) Motifler ve Garland Motifi (I-VI. yüzyıl)

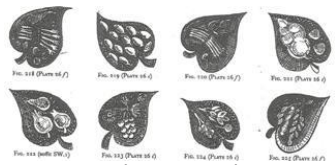

Fg. 236 (CrF.203-206) *Fg. 237 (CrF.207)* *Fg. 238* *Fg. 239 (CrF.214-216)*

Fg. 236 (CrF.203-206) Kubbetü's-Sahre'den alt destekli (baza'lı) motif örnekleri
Fg. 237 (CrF.207) Kubbetü's-Sahre'den hurma ağacı motif örneği
Fg. 238 (CrF.212-213) Kubbetü's-Sahre'den zeytin veya badem ağacı ve kamış motifleri
Fg. 239 (CrF.214-216) Roma'da meyvesiz görülen garland motifinin K-Sahre'de meyveli türevleri

Yaprak Motifi Örnekleri (meyve-sebze yaprakları)

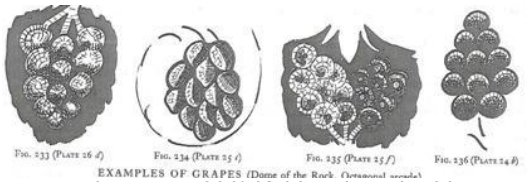

Fg. 240 (CrF.218-19) *Fg. 241 (CrF.228-229)*

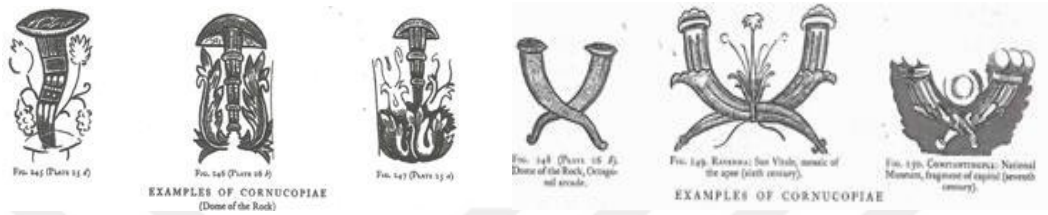
Fg. 240 (CrF.218-19) Roma zemin mozaiklerinde yaprak motifleri
Fg. 241 (CrF.228-229) Zeytin, kiraz, salatalıklar, hurma, mısır vb. meyve-sebze yaprakları

Üzüm Sakımı Motifleri

Fg. 242 (CrF.233- 236) Kubbetü's-Sahre'den üzüm salkımı motifleri

Cornicopia[574] *[bereket / bolluk boynuzu] motifi örnekleri*

Fg. 243 (CrF.245-247) Kubbetü's-Sahre'den çeşitli boynuz motifi örnekleri-1
Fg. 244 (CrF.248 -250) Kubbetü's-Sahre'den çeşitli boynuz motifi örnekleri-2

İstiridye Kabuğu (Shell) *Çanak* ve *Vazo Motifi Örnekleri*

Fg. 245 (CrF.251-252) Çeşitli istiridye kabuğu / çanak motifi örnekleri
Fg. 246 (CrF.256- 258) Çeşitli vazo motifi örnekleri

Akantus Yaprağından Çıkan Vazo Örnekleri *Meyve Sepeti Örnekleri*

Fg. 247 (CrF.264-266) Çeşitli akantus yaprağı motifleri
Fg. 248 (CrF.269- 272) Çeşitli meyve sepeti motifleri

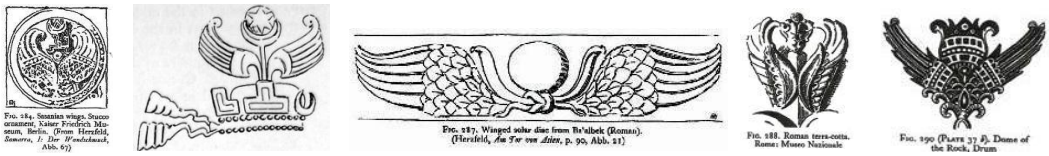
Hilâl ve Yıldız Motifleri *Mücevher Örnekleri*

Fg. 249 (CrF.273) Hilâl ve içinde altı yapraklı çiçek (Sâsânî) motifi-1
Fg. 250 (CrF.274) Hilâl ve içinde altı yapraklı çiçek (Sâsânî) motifi-2
Fg. 251 (CrF.283a) Çeşitli taç, gerdanlık, inci vb. görünümlü mücevher motifleri-1
Fg. 252 (CrF.283b) Çeşitli taç, gerdanlık, inci vb. görünümlü mücevher motifleri-2
Fg. 253 (CrF.283c) Çeşitli taç, gerdanlık, inci vb. görünümlü mücevher motifleri-3

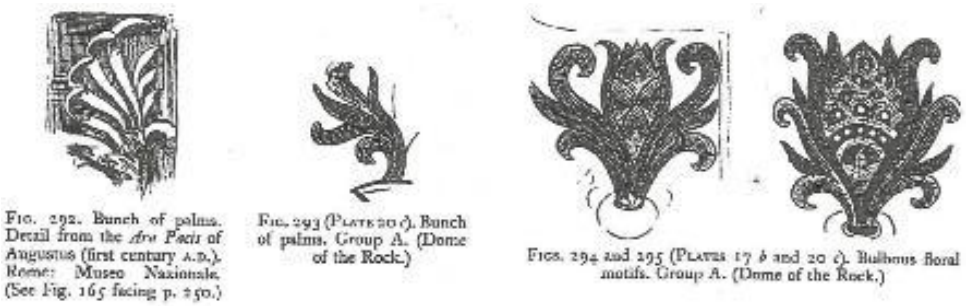
[574] [Creswell bu kelimeyi Cornicopiae olarak yazmıştır ancak son dönem sözlüklerinde Cornicopia olarak geçmektedir].

Mezopotamya / Sâsânî Kökenli Çeşitli Çift Kanat Motifleri

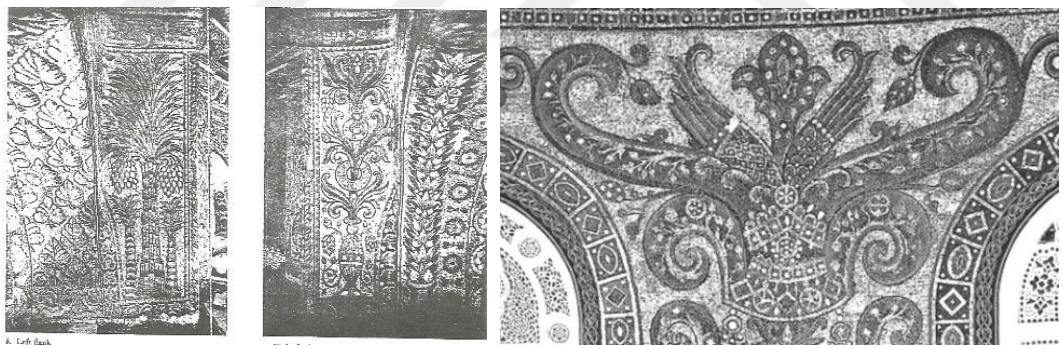
Fg. 254 (CrF.284) Sâsânî çift kanat motifi (stukko süsleme, Herzfeld)
Fg. 255 (CrF.286) II. Kisrâ'nın tacındaki çift açık kanat motifi (sikkelerden alınma)
Fg. 256 (CrF.287) Roma dönemi, Baalbek'ten çift kanatlı motif
Fg. 257 (CrF.288) Roma Terra-Cota motifi (Roma Museo Nazional)
Fg. 258 (CrF.290) Kubbetü's-Sahre'nin kubbe kasnağından çift kanatlı motif örneği

2- Kompozit Motifler*;* hurma, palmiye (yaprak tutamı) motifleri

Fg. 259 (CrF.292-295), Palmiye yaprak tutamı ve Kubbetü's-Sahre çiçek soğanı motifleri (Grup A)

Grup A, B, C (Plt. 11b-c, Plt.17b-c)

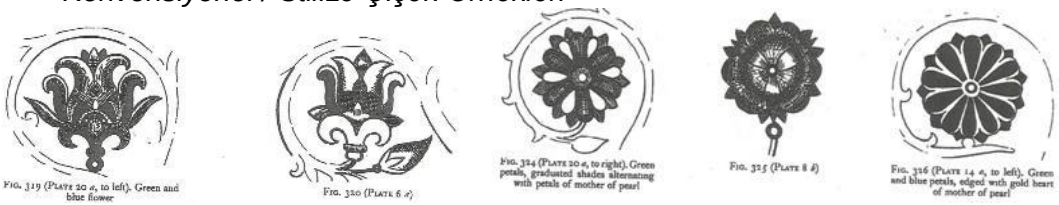
Fg. 260 (CrP.11 b-c) Hurma, palmiye ağacı motif örnekleri
Fg. 261 (CrP.17 b-c) Çeşitli vazo temelli (baza'lı) yaprak tutamı motifleri

İçi Bezemeli Hurma Yaprakları

Fg. 262 (CrF.305-306) İçi bezemeli hurma yaprağı motifleri
Fg. 263 (CrF.315) VII. yy. Fars, Kale Kuhna'dan sütun başı motifleri

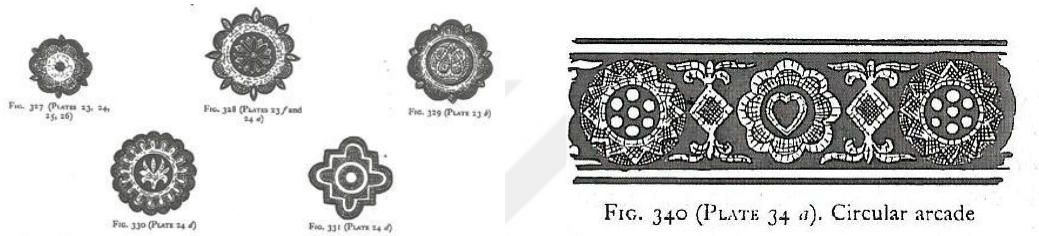
Konvensiyonel / Stilize Çiçek Örnekleri

Fg. 264 (CrF.319-320) Çeşitli stilize çiçek motifi örnekleri-1
Fg. 265 (CrF324-226) Çeşitli stilize çiçek motifi örnekleri-2

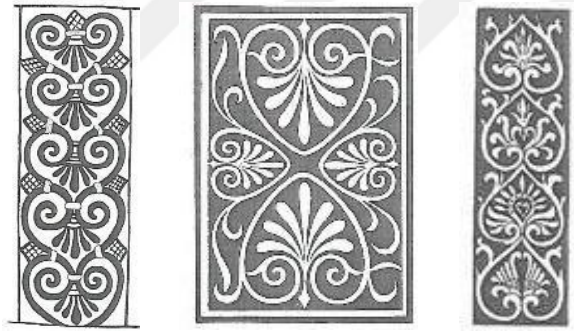
3- Stilize Süs Ögeleri (s.290)

Rozetler, *Kıvrımlar*,

Fg. 266 (CrF.327-331) Çeşitli rozet motif örnekleri
Fg. 267 (CrF.340) Çeşitli kıvrım ve rozet motif örnekleri

Palmetler (CrF 332-36),

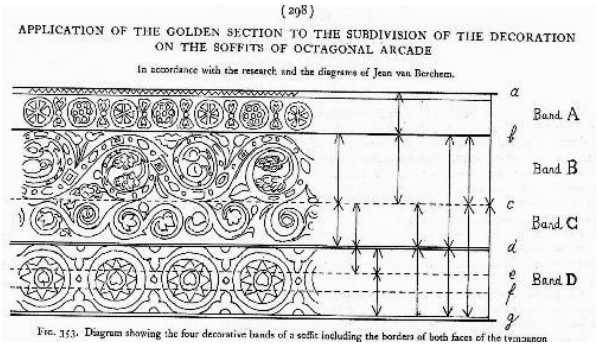
Fg. 268 (CrF.333) Vazoda Grek palmet motifi örneği
Fg. 269 (CrF.332) Grek palmet motifi Propylaea, Atina
Fg. 270 (CrF.336) Grek palmet motifi paye üzeri dikey bezeme örneği

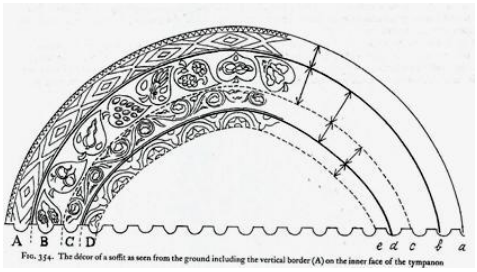
4- Bordürler (CrF. 337-350) (s.292, 4, 5)

Fg. 271 CrF.346-347-348) Kubbetü's-Sahre'den çeşitli bordür örnekleri

İlave Notlar : Altın bölüm (The Golden Section) (*s.297)*

Fg. 272 (CrF.353) Sekizgenin iç ve dış şafağında devam eden dört sıra kuşağın bezemeleri
Fg. 273 (CrF.354) Sekizgenin kemer silmelerinde (yatay kuşakları dâhil) görünen bezemeler

IV: KASNAK VE İKİ KAYIT (THE DRUM AND THE TWO REGISTER) s.300 –

Mozaiklerin Tarifi[575] (Description of its Mosaics)

Alt kısımdaki kayıt (The Lower Register),

Üst kısımdaki kayıt (The Upper Register) (CrF.364, 365)

Kubbetü's-Sahre Mozaikleri ile Mescid-i Aksâ'nın Mozaiklerinin Karşılaştırılması:

Bu kısımda, birbirine yakın bu iki yapının mozaiklerinin de Fâtımî Halifesi ez-Zâhir [1021-1036] dönemindeki büyük restorasyonda konulmuş olma ihtimali üzerinde görüş belirtmiş olan yazarların yazdıkları alıntılanmış ve sonunda iki yapının mozaikleri arasında benzerlik olmadığı ve farklı zamanlara ait oldukları görüşünü savunanların görüşünün, doğru olduğu kanaâti belirtilmiş. Henry Stern, oldukça zengin fotoğraflarla süslü "the Mosque of al-Aqsa and its Mosaics" isimli çalışmasında Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre'nin mozaiklerinin (birkaç küçük örnekten yola çıkarak) tamamının birbirinin benzeri olduğunu iddia etmesi de oldukça temelsiz bir iddiadır (s.307, dn.2)[576].

418 / 1027-1028 Tarihli Yazı

Bu kısımda Kubbenin kasnağında bulunan 418 / 1027-28 tarihli mozaiklerin tamir kitâbesi hakkında Max V. Berchem'in kitabından aktarılarak detaylı analiz ve açıklamalar yapılmıştır (bk, Fg.126, 126b, s.242). (s.308)

[575] [Bu iki başlık altında bu kısımlardaki mozaiklerin oldukça detaylı tarifleri yapılmıştır].
[576] H. Stern, "Researches sur la Mosque al-Aqsa et ses mosaiques", Ars Orientalis, V (1936), pp.27-48, Plts. 19, ayrıca dn.5: Henry Stern, the Church of the Nativity'nin mozaikleri ile Kubbetü's-Sahre'nin mozaiklerinin de birbirine benzediğini iddia etmiş. Bu ikisi ise birbirine oldukça uzak örneklerdir.

V. TEKNİK

Bu kısımda mozaiklerin yapılış teknikleri hakkında detaylı açıklamalar yapılmış.

VI. MOZAİKLERİN DURUMU

(a) 1927-1928'deki Durumları

(b) Mozaiklerin 1964 v*e 1965'teki Son Durumları*

Başlıkları altında detaylı anlatımlar yapılmış. (s.315)

VII. GENEL SONUÇLAR

Kubbetü's-Sahre'nin Mozaik Bezemelerinin Karakteri ve Önemi

"…Günümüze kadar ayakta kalmış olan Emevî dönemi eserlerinin sayısı çok az olduğundan, bu mozaikler, İslâm'ın ilk ve en eski süsleme-bezeme sanatı ürünü oldukları ve Arap fetihleri döneminde Suriye sanat anlayış ekollerine ve Suriye sanatına ışık tuttukları için, Kubbetü's-Sahre'nin mozaiklerinin ne kadar önemli olduğunu ne kadar vurgulasak azdır. Arap fetihleri döneminden Bizans dönemine ait mozaik yüzey örnekleri çok az sayıda günümüze ulaştığı için Kubbetü's-Sahre mozaikleri Bizans hâkimiyeti altındaki Suriye sanatı ve erken Müslüman sanatı üzerinde çalışma yapacak olanlar açısından çok önemlidir. Büyük bir kısmı, ilk yapıldıkları orijinal hâllerinde hâlen mevcut olmaları açısından -her ne kadar bu mozaikler İslâm'ın en erken dönemine ait olsalar da- Hıristiyan sanatçıların eseridir. Stil ve teknik olarak İslâm öncesi (pre-Islam) döneme yakınlık (uygunluk) gösterirler.

Geometrik süsleme düzenleme (kompozisyonlar) ve birbirine geçerek tekrar eden kalıp (pattern) düzenlemeler gibi, daha sonradan Müslüman sanatının (önemli) bezeme elemanları olmuş (başka) hiçbir element örneği burada görülmez. Burada dikkati çeken bezeme kompozisyonlarının karakteristik özelliği motiflerin çok zengin olan ve hayret veren çeşitliliğidir. Bu motifler, sanki alt kısımlarda birbirinin içine geçerek sonunu (yolunu) bulması imkânsız hâle gelmiş olan karmaşıklaşmış bitkiler yığınıdır. Ben bu motifleri çizimlerin de yardımıyla belli gruplar hâlinde toparlayıp sınıflandırarak ana yolları açmaya çalıştım. Devamındaki araştırma, üzerinde düşünmeyi gerektiren genel bir ilgi konusudur. En önemlisi de bu bezeme organizesi, Greko-Romen ve Oryantal ekol gibi iki büyük geleneğin birleşimini temsil eder. Burada

Greko-Romen dominant durumdadır. Klasik motifler daha fazladır. Bunlar arasında kenger otu yaprağı (akantus), parşömen tomarı (scrolls) ve asma yaprağı (wine leaf) en önemli unsurlar olarak öne çıkarlar. Klasik gelenek burada ölmek üzere olan bir sanatın yandan yeni bir sürgünü olarak değil de canlanmış yeni bir ruhu gibidir. Sterotipik formülün kurallarına uymak yerine yaratıcı fantezinin yeni kalp vuruşu gibi devamlı eski bordürlerin dışına taşar.

Oryantal (doğusal) hayal gücü, eski düzenlemelerin (organizeler) üzerine yeniden bina ediş, yeni ve daha canlı motiflerin yaratılmasını, başka bilinen süslemelerde boşuna arayacağımız adı duyulmamış-görülmemiş yapraklar-yeşillikler (foliage) ve mücevherlerin kombinasyonlarını doğurmuş. Ya da daha az kabiliyetli sanatçıların ellerinde grup içinde her biri farklı elementler (heterojenious) çok dikkat çeken Naiviti'yi (Naiveté) ortaya çıkartmış.

Analiz yapması daha zor olan ancak en uzak (antik) zamanlardan süzülerek gelen oryantal gelenek (yaklaşım) önemli yer tutar. Bunlar bazı Sâsânî stilindeki motiflerle karşılaştırmalarda kullanıldı. Burada çok belirgin hâlde görülen iki geleneğin kombinasyonu bu süsleme-bezeme programını kendi türü içinde başka eşi bulunmaz yapıyor. Burada mevcut olan bir başka gerçek de, bu mozaik bezeme programları üzerinde detaylı olarak çalışıldığında yukarıda söylenenlere ilave olarak görüldü ki, bunlar doğum yerleri olan Yunanistan (Greece) ve İtalya gibi ülkelerde bu klasik gelenekler aşamalı olarak ölmeye-kaybolmaya başlamışken, burada Suriye'de tam bir canlılık içinde kalmışlar.

Örneğin VII. yüzyılın sonunda, Suriye'de hâlâ muazzam olgunlukta uygulanan akantusu, nazik kıvrımlı parşömenler veya Kubbetü's-Sahre'nin ve Şam Ulucamii'nin duvarlarını süsleyen tam ölçekli ağaçlarla karşılaştırabileceğimiz motifleri, Suriye'nin dışında (kalan ülkelerde) ne resim ne de heykel sanatında görülür.

Natüralizm, burada genel kabul gören, geleneklere uygun süsleme programlarına dönüşmüş. Mozaik te, Roma ve Revenna'da sebze elemanları kısıtlı (rigid) formüller içine hapsolmuş olarak ikinci derecede önemli olarak uygulansalar da önemli ikon hâline dönüşmüş unsur statüsüne ulaşmıştır. Bu da Arap fetihleri döneminde Suriye'de sonuçları (ürünleri) günümüzde hâlâ tam olarak bilinmeyen kuvvetli bir sanat okulunun (ekolün) varlığını gösteriyor. Bizans'tan ayrı olarak kendini geliştirmiş ve evrime uğramış olan bu ekol, kendine özgü (farklı) bir karaktere sahiptir.

Bu göz önünde dikkate alınması gereken bir fark / gerçektir. Aynı gözlem Bizans mimarisinden oldukça ciddi farklılık gösteren ve hâlâ Grek geleneksel mimarisinin özelliklerini yansıtan Suriye mimarisi için de geçerlidir…"

Mozaikçilerin Kökeni

"…Yazılanlardan da anlaşılacağı üzere mozaiklerin orijinini belirlemek mümkün değil. Arapça kaynaklar ve bu mozaiklerin karakterleri üzerinde çalışmak bizi (araştırmacıları) bunların Suriye ekolüne ait olduğu sonucuna sevk etti (s.322, dn.1)[577]. Yüzyılın başlarında Suriye ve Filistin'de Bizans dönemine bağlanabilen sayısız mozaik kaplanmış zemin keşfedilmesi Arap fetihleri sırasında bu bölgede bu sanatın oldukça gelişmiş ve canlı durumda devam eder hâlde olduğunu gösterdi. Bazıları çok aşırı güzellikte yapılmış bu kadar çok sayıda mozaik kaplı yüzey-zeminlerin bulunmuş olması bu işleri yapan sanatçıların ülke dışından getirilmiş olma ihtimalinin zayıf olduğunu kabul etmemizi gerektiriyor. Hatta (bu durum) bu ülkelerde yerleşmiş (oturmuş) mozaik ekollerinin bulunduğunun göstergesi kabul edilebilir (s.322, dn.2)[578].

Bir örnek verecek olursak, Kudüs'ün yakınlarındaki Madaba Okulu, orada bulunan kalıntılardan anlaşıldığına göre (orası) en yoğun çalışanlardan birisiymiş. Önceden bahsedildiği gibi Abdülmelik'in mozaikleri, ilhamlarını, çoğu zaman Hıristiyan sanatkârlığının uygulandığı zemin (yüzey) kaplama motiflerinden alarak taze (yeni) bir hayata kavuşuyordu.

Bununla birlikte, Kubbetü's-Sahre'nin inşaatının ve (mozaik) süslemelerinin çok süratli bir şekilde tamamlanmış olması, yabancı işçileri ve komşu devletlerden çok sayıda sanatçı getirip çalıştırmayı kaçınılmaz kılmış olmalı. İslâm'ın erken dönem halifelerinin zamanında işçi ve çalışma şekillerinin 'kendi sanatı üzerinde uzman elemanların icra ettikleri sanatlarıyla saha üzerinde birbirinden bağımsız ama birbiri ile bağlantılı (ardışıl) olarak çalışma sistemleri" şeklinde organize edilişi, biraz da Müslümanların sanatının çeşitliliği ve geniş yelpazesini açıklıyor[579]. Belki Sahre'nin mozaiklerinde görünen çok farklı elementlerin ve stillerin kombinasyonu da bu tarzdan dolayı ortaya çıkıyor. Belki Sâsânî tipi motifler ile en katkısız klasik motiflerin ortaya

[577] Ch. Nomiko bu mozaikleri yapmış olan sanatçıların çok uzun yıllar bölgede mevcut-devam edegelen Roma-Bizans mozaik üretme-işleme tekniğinde yetişmiş "Ermeni kökenli Suriyeli Melchit Hıristiyanı yerliler" olduklarını önerdi.
[578] Suriye'nin kuzeyindeki Antakya'nın mozaik okulu burada bahsetmediğimiz bu durumun önemini gösteren oldukça fazla örnek üretmiştir.
[579] Bu şekilde çalışma tarzının örnekleri Mescid-i Nebevî'nin yapılışının anlatımlarında da verilmişti.

konmuş olması da bu sebebe bağlanabilir. Ya da bu tip motiflerin Fars (Horasan) veya Irak tarafından gelen sanatçılar tarafından yapılmış olacağı düşüncesini kabul etmemizi gerektiriyor. Bunu iddia edecek kadar ileri gitmek istemiyorum çünkü uygulamadaki teknikleri, klasik motiflerin ortaya konuşu ile aynı. Ayrıca Sâsânî sanatı olarak görülen bu motif ve teknikler, bir o kadar da Suriye'ye ait.

Bu motiflerin ve tekniğin benzeri uygulamalardan hiçbir şeyin Bizans mozaik yüzeylerinde rastlanmadığını da burada belirtmek gerekiyor. Konjonktür gereği acaba bu eser ismi tarih içinde bilinmesi / afişe olması istenmeyen bir üstün aklın ürünü mü yoksa bu durum bu tür dönemlerin sanatçılarının bu tür eserlerle bilinmemeyi tercih etmiş olmalarındanmı?. Bu da ihtimal dışı değil.

Bu konuda devam etmekte olan araştırma, buranın mozaiklerinin yaptırılma tarihinin Abdülmelik dönemine işaret ettiğini göstermiş, ayrıca tarih içinde karşı karşıya kaldığı birçok defa tekrar etmiş olan restorasyonlar da bunların orijinalliğine önemli bir zarar verecek kadar olmamış… Son olarak da yukarıda verilen bulgu ve bilgilere dayanarak eşsiz-benzersiz süsleme birleştiriciliğinden dolayı bu yapının tamamen bir Suriye şaheseri olduğu şeklindeki sonucuna varabiliriz…" denilerek konu sona erdirilmiş[580].

11- Kubbetü's-Sahre Mozaikleri Sonuç Notları

Kubbetü's-Sahre'nin mozaiklerinin İslâm sanatının ilk ve en eski örnekleri olmaları hasebiyle büyük öneme sahip olduklarına özellikle dikkat çekilmiş ve en son Sultan Abdülaziz zamanında 1873-1874'te İstanbul'dan gönderilen tamamı Ermenilerden oluşan ustalar tarafından restore edildiği, Kubbetü's-Sahre'de o tarihten bu zamana kadar bu kadar detaylı ve sistemli bir restorasyon yapılmadığı, mozaiklere hiç dokunulmadığı, ancak pencerelerin büyük kısmının yenilendiği belirtilmiştir.

"Suriye'de İslâm'dan önce mozaik sanatının mevcut olduğu, bu durumdan erken İslâm yazarlarının kitaplarında çok bahis bulunduğu" şeklinde bilgiler verilmiştir.

Fransız araştırmacılardan Clermont-Ganneau ikilisinin 1874 restore işi sırasında

[580] [Not: *EMA*, c.1, bl.1 1979, kitabında s.373'ten sonra başlayan numarasız bölümde Plaka no 1-37 şeklinde gösterilmiş olan sayfalarda çift taraflı olarak Kubbetü's-Sahre yapısı ve mozaikler konulu çeşitli ebatlarda 95-100 civarı fotoğraf verilmiştir].

orada bulunup bizzat takip ettikleri, arkasında da konuyla ilgili olarak önemli yayınlar yaptıkları,[581] iç kısımda sadece mozaiklerin döküldüğü ve alt kısmından duvarın göründüğü yerler, alçılarla doldurulup boyalarla uzaktan sanki mozaikmiş gibi görüntü verilerek kaba bir şekilde boyanıp süslenerek bu eksiklerin kapatılmaya çalışıldığı, [Birinci Dünya Savaşı akabinde Osmanlı İmparatorluğunun Ortadoğu coğrafyasından çekilmesinin ardından Filistin bölgesine giren] İngiltere'nin askerî valisinin 1917'de E.T. Richmond'u Kubbetü's-Sahre'yi inceleyip rapor hazırlamakla görevlendirdiği, onun bu konuyla ilgili raporunu sunmasının ardından, konuyla ilgili bilgiler ve çok güzel renkli çizimler ihtiva eden kitabını da 1919'da yayınladığı, Türk Mimarı Kemalettin'in de davet üzerine Mescid-i Aksâ'da [1922-25 Arası] tamirler yaptığı, Creswell'in 1927, 28, 30 yıllarında yaptığı Kudüs ziyaretleri sırasında Kudüs müftüsüne kubbenin içindeki mozaiklerin bozulmuşluğunu haber verdiği, 1946'da Kudüs Yüksek Şura Konsülü'nün o zaman Kıbrıs Eski Eserler direktörü olan İngiliz mimar A.H.S. Megaw'ı bir rapor hazırlamakla görevlendirdiği hakkında detaylı anlatımlar yapılmıştır.

[581] 1- *Archeological Researchs in Palestine*, pp.187 ff,; 2- *Palestine Exploration Fund*, Q. St., 1874, p.262 ve 3- *The Survey of Western Palestine*, Jarusalem, p.313, Dergilerinde yazılarını yayınladıkları belirtilmiş.

12- VÂSIT'IN KURULUŞU, HACCÂC CAMİİ VE DÂRÜ'LİMÂRESİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 12- Vâsıt'ın Kuruluşu, Haccâc Camii ve Dârü'l-imâresi
b-Bulunduğu Yer	: Vâsıt, Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: 705'ten önce
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescit / cami
e-Bânisi	: Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî
f-Tamirleri, Yeniden Yapımı	: Dört farklı dönem
g-Son Kullanımı / Durumu	: 1940'larda ören / kazı alanı

VÂSIT'IN KURULUŞU, HACCÂC CAMİİ VE DÂRÜ'L-İMÂRESİ

"…Haccâc b. Yûsuf, kendinden nefret eden Iraklılardan uzak ve güveninden emin olduğu Suriyeli askerlerinin gölgesinde sakin bir yaşam sürmek için yeni kuracağı şehir için uygun bir yer aradı ve aradığı yeri sonunda Farslıların (Persians) ikamet ettiği Kaskar köyünün karşısında, Tigris ırmağının batı yakasında bularak buraya Vâsıt ismiyle anılan yeni şehri kurarak iki yakayı sandal köprülerle birbirine bağladı ve Vâsıt'ın batı bölgesine de Kubbetülhadrâ isimli saray, dârü'l-imâre ve ulucamii'yi yaptırdı (dn.3)[582]. Vâsıt'ın ahalisi Farslılar ve Araplardan oluşuyordu. Yâkūt (dn.4)[583] ve Fuad Safar erken dönem yazarlarından Bahşal'a dayanarak şehrin duvarları konusunda farklı görüş beyan etmişler. Büyük olasılıkla en az 5 tane olduğu varsayılan şehrin kapılarından sadece bir tanesinin ismi, 'Bâb el-Mizmar' olarak biliniyor. el-Haccâc'ın şehrin kapıları için halkının itirazlarına rağmen Zandavard'ın, ed-Daukara'nın, Dârüsat'ın, Dayr Masirjasan'ın ve Sarabit'in kapılarını (aynen 60 yıl sonra Mansûr'un Bağdat için yapacağı gibi) getirerek Vâsıt şehri için kullanmış. Sarayın 400 x 400 zirâ (~200 x 200m), Ulucamii'nin de 200 x 200 zirâ (~100m) ölçülerinde olduğunu Yâkūt bildirmiş. (c.1, bl.1, s.132)

Kubbetülhadrâ olarak meşhur olan sarayın kubbesi 45 km uzaktan görünüyormuş. Mes'ûdî bu yapının 332 / 943-944'e kadar ayakta olduğunu yazmış. Bu yapıların Irak halkının 5 yıllık vergilerinin toplamına eşit (43 milyon dirhem = 2 milyon sterlin -1932'de-) bir maliyetle yapıldığını Ya'kut yazmış…" denilmiş.

[582] Yaqubi, *Buldân,* p.322; Wiet's transl., pp.165-6; *Muqaddasi*, p.118; Rankin's transl., p.185.
[583] *Mu'jam,* IV, p.884, ll. 21-2. (s.132).

Yapılış tarihi olarak Belâzürî ve Mes'ûdî'nin (Tenbih) H83-84 dediği, İbn Kuteybe, Taberî, Elia bar Sinaya of Nibilis, es-Sâmânî , Bar Hebraeus ve Mustağfi, Ebü'l-Fidâ, es-Süyûtî ve Diyarbekrî'nin hepsinin 83 / 702 dediği, Yâkūt'un şehrin kuruluşunun H83-86 arası olduğunu, İbn Hallikân'ın ise H84-86 arası olduğunu yazdığı, sadece hepsinden daha erken tarihte yazmış olan Bahşal'ın (ö.901) 75 / 694 ile 78 / 997 arasında olduğunu haber verdiği ve Sibt b. el-Cevzî ile Dımaşkî'nin de onu tekrar ettiği belirtilmiş.

Kazı Çalışmaları

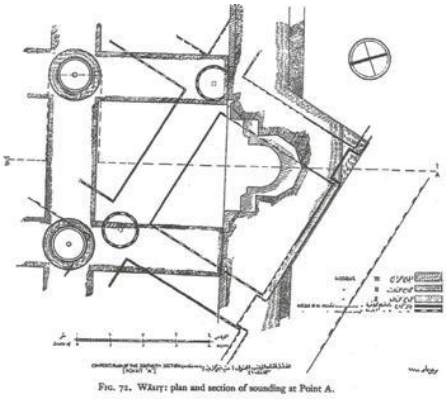
Alt başlığı ile Creswell, bu konuyla ilgili kendi yaşadığı(şahsi) tecrübelerini;

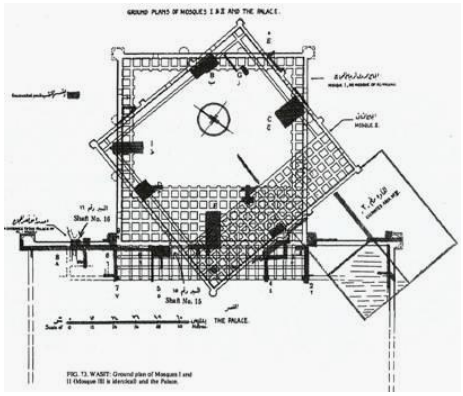
"…1936'da Irak Eski Eserler Kurumu müdürü Sati Beg el-Husarî benden kendisine kazı yapıldığında (önemli) bir şeyler ortaya çıkartabilecekleri 2 ayrı erken İslâm dönemine ait kazı yapabilecekleri alan tavsiye etmemi istedi. Ben de Vâsıt ve Kûfe'de kazı yapmalarını (bu alanlardaki İslâmî yapıların başka yerleşim yerlerinde olduğu gibi bazı İslâm öncesi yapıların kalıntıları üzerine değil de tamamen bakir / kullanılmamış zeminler üzerine sıfırdan kurulmuş olması ve buralarda ilk Müslümanlar tarafından bazı yapıların sıfırdan kurulduğunun biliniyor olması gibi sebeplerden) tavsiye ettim ve önceliği de Vâsıt'a vermelerini önerdim…" diyerek devamında yapılmış olan kazılar ve ortaya çıkartılanlar hakkında detaylı anlatımlar yapmış.

El-Haccâc'ın Camisi *(Kazılar Çok Güzel Sonuçlar Vermiştir)*

"…En alttaki Haccâc'ın Ulucamii olacak şekilde üst üste yapılmış 4 farklı cami / yapı kalıntısına rastlanmış. Tabiî ki üsttekilerde öncekilerden alınma birçok malzemenin sonrakiler tarafından yeniden kullanıldığı da belirlenmiş. Fuad Safar, en alttaki yapı kalıntılarının el-Haccâc'ın camisine ait olduğu iddiamızı diğer birçok belge gibi pişmiş tuğlalarda okunan 'Vâsıtıyyîn' (Vâsıt'ın adamları) ibareleri de şüpheye yer bırakmayacak şekilde destekliyor, doğruluyor (s.134, dn.2)[584]. Kazılar ikişer aylık 6 dönem boyunca devam etti. Önceleri üstteki yapılar sebebiyle bir karışıklık olmuş ve dârü'l-imâre'nin mevcut olmadığına karar vermişler. Ben de caminin kıble duvarına bitişik olacağından o tarafın kazılması gerektiğinde ısrar ettim. 16 Şubat ile 15 Mayıs 1942 arası devam eden kazılarda dârü'l-imâre de tahmin ettiğim gibi kıble duvarına bitişik vaziyette bulundu.

[584] Fuad Safar, *Wasıt*, pp.12-14.

Fg. 274 (CrF.72) A kazı noktasında ortaya çıkartılan kısmın planı ve kesiti
Fg. 275 (CrF.73) en altta saray ve sarayla aynı paraleldeki Haccâc Camii (1) kıblesi bozuk olduğu için yönü değiştirilerek yapılmış cami 2 planları (cami 3'te cami 2'nin üzerine aynı yönde yapılmıştır)

Vâsıt'ın Ulucamii ve sarayı da, önceki sıfırdan kurulmuş olan Kûfe, Basra, Şam, Kayrevan, Merv, Bağdat ve İbn Tolun şehirlerinde olduğu gibi sırt sırta[585] olan yapılar. Haccâc'ın camisi sonradan yapılan camilere kıyasla 30-40 derece daha batıya dönük bir pozisyonda idi ve mihrab nişi mevcut değildi[586] ancak 9 köşeli bir maksûre'si olduğu anlaşıldı. Haccâc'ın camisinde maksûre bulunduğu da İbn Bahshal'ın; '*Cami tamamlandıktan sonra Haccâc Kûfe'nin seçkinlerini getirtip Maksûre'nin sağına, Basra'nın seçkinlerini de soluna namaz kılmaları için yerleştirdi'* (dn.4)[587] şeklinde yazdıklarından biliniyor.

Vâsıt son dönemde Kûtül'Amâre'ye 25 mil (~16 km) mesafede terk edilmiş bir yer. Sonradan buradaki XIII. yüzyıldan kalma giriş kapısında çifte minaresi bulunan bir yapı sebebiyle Manara ismiyle bilinir olmuş ve öyle devam ediyor. Küçük tepeler ve açık alanları çok. Bu alanlardan birisinde de (CrP.39d) çok eski yapı, sütun kalıntıları yayılmış hâlde duruyordu. Bu alanı kazmışlar ve burasının cami alanı olduğu ortaya çıkmış…" şeklinde aktarmış. Devamında cami yapısının ölçüleri, duvar kalınlıkları, farklı yapıların her birinin diğerinden alarak kullandığı malzemeler, sütun farklılıkları, tuğla farklılıkları vb. konuları detaylı olarak anlatılmış.

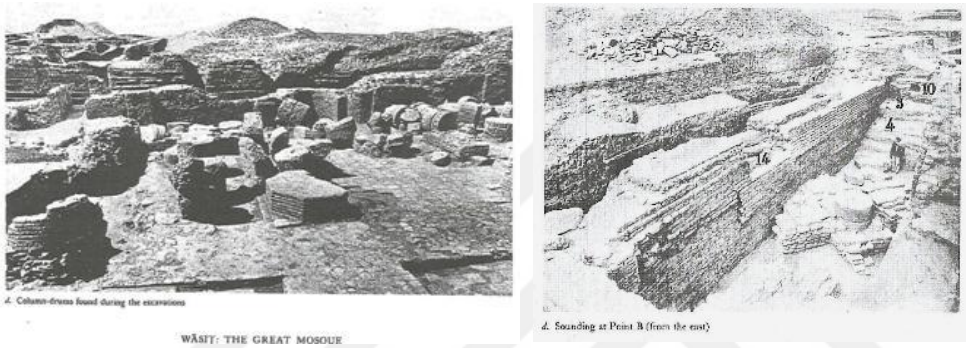
Bu Caminin Önemi

"…Şimdiye kadar İslâm'ın en eski ulucamisinin (yeri, planı ve tarihi belli olan)

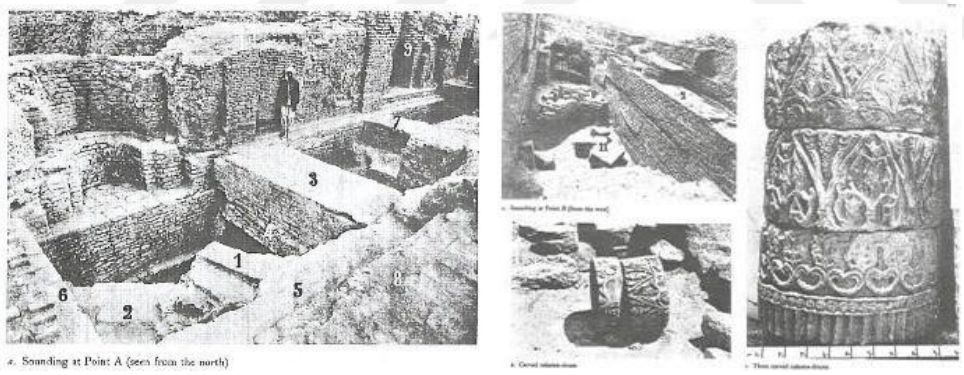
[585] Creswell: "İbn Rüste bu durumu 'Janbihi' kelimesi ile tarif etmiş, günümüzde bu kelime 'yanında / yakınında' olarak anlaşılsa da bana göre bu kelime sırt sırta demektir".
[586] Creswell, burada da (s.137'de ve *A Short A. of EMA*, Midllesex, 1958, s.41'de dediği): "İbn Dukmak ve Makrîzî'de belirtildiği gibi mescidlere niş mihrab el-Velîd'in 707-709'da Mescid-i Nebevî'yi genişlettiği zaman girdiği için, Haccâc'ın camisinde mihrab nişi bulunmaması normaldir" şeklinde not düşmüştür.
[587] S.134, paragraf 6: Fuad Safar, *Wasıt,* pp.25. nr. 2, (*Kahire MS*., s.11'den alıntı yoluyla nakledilmiş).

Şam Emeviyye Camii (705-715) olduğu kabul ediliyordu. Bu caminin kalıntılarının ortaya çıkartılması ile, en eski tarihli ve durumu bilinen Ulucamiler sıralamasında Vâsıt Ulucamii 705'ten önce yapıldığı için Şam Ulucamii'nin önüne geçmiş oldu.

el-Velîd'in Medine'deki mescidi yeni baştan yaptırmasından (en az) 5 yıl önce yapıldığı için de, İbn Dukmak ve Makrîzî'nin 'Duvar içine oyulmuş mihrab el-Velîd'in Mescid-i Nebevî'yi 88-90 / 707-709'da yeni baştan yaptırdığı zaman ilk defa İslâm mimarisine girdi' şeklinde yazdıklarını da teyit etmiş oldu…" denilerek konu sonlandırılmış.

Fg. 276 (CrP.39d) Vâsıt Sarayı ve cami alanı kazılardan önceki görünüşü
Fg. 277 (CrP.38d) Vâsıt Sarayı ve cami kazı alanının görünüşü-1

Fg. 278 (CrP.39d) Vâsıt Sarayı ve cami kazı alanının görünüşü-2
Fg. 279 (Cr.P39a, b, c) Vâsıt Sarayı ve cami kazı alanından görünüş ve bazı unsurlar

12- Vâsıt'ın Kuruluşu, Haccâc Camii ve Dârü'l-imâresi Sonuç Notları

Haccâc bin Yûsuf'un 692'de Mekke'yi büyük bir ordu ile aylarca kuşatıp Abdullah b. Zübeyr ve taraftarlarını katletmesinin ardından Abdülmelik tarafından tüm Hicaz bölgesine vali olarak terfi ettirildikten sonra, Iraklılardan uzak ve Suriyeli askerlerin güvenliğinde sakin bir hayat sürmek için (Kûtül'Amâreye ~15 km mesafede) Vâsıt şehrini kurup, bir saray, dârü'l-imâre ve bir de ulucamii yaptırdığı,

Vâsıt şehrindeki eski kazıların 1936'da Irak eski eserler kurumu müdürü Sati Beg el-Husarî'nin kendilerine kazı yapabilecekleri yerler hakkında öneride bulunmasını istemesi üzerine Creswell'in de Kûfe ve Vâsıt'ı teklif etmesinin ardından yapıldığı ve güzel sonuçlar alındığı, Haccâc'ın Ulucamii alanında birbirinin kalıntıları üzerine inşa edilmiş 4 farklı cami kalıntısının ortaya çıkartıldığı,

Bu yapıların inşa tarihi için Ebü'l-Fidâ, es-Süyûtî ve Diyarbekrî'nin 83 / 702 dediği, bu caminin; yeri, durumu, planı belli olan en eski cami olarak 705-15 tarihli Şam Emeviyye Camii'nin de önüne geçmiş olması sebebiyle çok önemli olduğu,

Vâsıt'ın camisinde mihrap nişine rastlanmamış olmasının da Velîd'in Şam Emeviyye camisine yaptırması yoluyla ilk mihrap nişinin İslâm mimarisine girdiği şeklindeki İbn Dukmak ve Makrîzî'nin [ve Creswell'in] yazdıklarının teyit edildiği,

Ya'kut'un da buranın kuruluş maliyetinin Irak halkının 5 yıllık vergilerinin toplamına eşit (43 milyon dirhem = 2 milyon sterlin [1932]) olduğunu yazdığı,

Sarayın 400 x 400 zirâ (~204 x 204m.), Ulucamiinin ise 200 x 200 zirâ (~102m.) ölçülerinde olduğu, Mes'ûdî'nin, Kubbetülhadrâ olarak meşhur olan sarayın 332 / 943-4'e kadar ayakta olduğunu yazdığı şeklinde bilgiler verilmiştir.

13- [ŞAM] EMEVİYYE ULUCAMİİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 13- [Şam] Emeviyye Ulucamii
b-Bulunduğu Yer	: Şam, Suriye
c-İlk İnşa Tarihi	: 87-9 7 / 705-715
d-İlk Yapılış Maksadı	: Ulucami*
	*(Cami yapısının ana dış duvarlarının önceki dönemde buradaki Temenos yapısından kalma olduğu kabul edilmiştir.)
e-Bânisi	: Velîd b. Abdülmelik
f-İlk Mimarı / Ustaları	: Farklı din ve ırk mensubu mimarlar, sanatkârlar
g-Önemli Tamirleri,	: 1082-92 Melik Şah, 1267 Memlük
h-Mimari Özellikleri	: Kıbleye paralel 3 sahn ve bu sahnları kesen bir transept (bazilika planlı), Geniş orta sahnın kenarlarında çift katlıkemerler, İlk yapıldığında iç kısmı ve avlu duvarlarının muhteşem mozaik bezemelerle kaplı olması.
i-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen ulucami

[ŞAM] EMEVİYYE / ULUCAMİİ

Şam'daki Yeşil Kubbe

"…Muâviye'nin, [Hz.] Ömer'in halifeliği sırasında Şam valisi[588] iken caminin güney tarafına kendisi için pişmiş tuğla malzeme ile örülmüş, üzerinde de yeşil bir kubbesi bulunan ve bu sebeple "Kubbetülhadrâ" olarak anılan [2 katlı] bir ev yaptırdığı biliniyor (s.41, dn.1)[589]. Bu yapının mimarî bir özelliği olmadığını Muâviye ile görüşen ve çıktıktan sonra Grek [Bizans] kafilesinin: '*üst katı kuşlar için alt katı da tarla fareleri için uygun bir yapı'* şeklinde yaptıkları yorumdan anlıyoruz (dn.2)[590]. Bu yapının hâlâ Şam'da yaygın olarak görülen basit/gösterişsiz ahşap çerçeveler içine tuğla örülerek

[588] [Galat-ı meşhur olarak Hz. Ömer'in Muâviye'yi direkt vali atadığı bilinse de, işin doğrusu önceki Şam valisi İyad b. Ganim'in de ölmesinin ardından önce 18 / 639'da (Muâviye'nin ağabeyi) Yezîd b. Süfyân vali olarak atanmıştır. Yezid'in de 640'da veba salgınından vefat etmesi sonucu, Hz. Ömer onun yardımcısı durumundaki Muâviye'yi sadece şehrin ve ordunun siyasi sorumlu valisi, Ebu Derda'yı da Namaz kıldırmak ve kadılık işlerinden sorumlu kişi olarak atamıştır (bk, İ. Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebû Süfyân*, Ankara Okulu Yay., 4. basım, 2014, s.64, dn.180, -İbn Asakir- yoluyla)].

[589] [Batılı kaynaklarda bu şekilde tarif edilse de, iki katlı, kubbeli ve küçük bir saray görünüşünde olduğu anlaşılan bu yapıyı vali Muâviye'nin henüz Temenos avlusu Hıristiyanlarla ortak kullanılırken, avlunun güney duvarının bitişiğine yaptırdığı, I. Velîd'in 705-715 arasında Temenos'un yerine Şam Ulucamii'ni yaptırdığında Muâviye'nin sarayına dokunmadığı ve yapının en az 750 yılına kadar ayakta olduğu rivayetlerden anlaşılmaktadır (bk, Cres. *EMA,* c.1, bl.1, s.392, s.41-dn.3: İbni Batuta, İbn. Fakih yoluyla)].

[590] Ilmawi, Sauvaire's trans. *age.;* Margoliouth, Cairo, Jarusalem & Damascus, p.236 [Halife Hz. Ömer (Ebuzer el-Gıffârî ile beraber Şam'a geldiğinde) bu yapıyı saray olarak, Muâviye'yi de "Arapların kisrâsı" olarak tarif etmiştir (bk, İ. Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye* s.68, s.47, Belâzürî, IV, yoluyla.)].

inşa edilen türden olduğuna inanılıyor (s.41, dn.3)[591]. Mukaddesî de bu konuda: '*Muâviye'nin evinin kapısı direkt olarak caminin maksûresine açılıyordu'* demiş. Basra'daki camide de aynı durum söz konusu idi. İbn Batuta *(*I, p.207)bu yapıdan; '*Muâviye'nin Kubbetülhadrâ adıyla bilinen evi (dârü'l-imâre) Abbâsîler tarafından (Emevî hanedanını devirerek halifeliği devraldıkları) 750 yılında yıkıldı'* şeklinde, Ya'kūbî de 891'de yazdığı eserinde: "Şam'da Muâviye'nin (Kubbetül) Hadrâ'sı hâlâ görülmekte…" şeklinde bahsetmiştir[592].

El-Velîd'in** [705-715 arası] **Yaptığı İşler

Creswell, Abdülmelik b. Mervân'ın dönemindeki bazı önemli siyasî ve fetih konularını; "…Abdülmelik 20 yıl tahtta kaldıktan sonra 14 Ramazan 86 / 8 Eylül 705'te öldü, yerine oğlu Velîd tahta geçti. Weil'e göre (s.142, dn.1)[593] el-Velîd; 'Tahta geçmiş halifelerin en büyüğü (başarılısı)' ve 'Emîrülmü'minîn' adı verilen idarecilerin en kudretlisi olarak kabul edilmeli. Onun döneminde imparatorluk en geniş coğrafyalara açıldı ve Muhammedî fetihlerin en büyüğü, Kuteybe b. Müslim'in sahneye çıkışı ile Orta Asya'daki fetihler tarihte yeni bir dönüm noktası oldu (dn.2)[594]. Kuteybe [orduyu], halife adına Amuderya nehrini aşarak Buhara, Semerkand ve Fergana'ya (Fg.311, s.364; Fg.795, s.629) kadar ulaştırdı (dn.3)[595]. 89'da (708) Muhammed b. Kāsım, Sind bölgesini kuşatıp işgal ederek Brahmanabad'ı fethetti ve Mûsâ Afrika'da Berberîlere galip gelerek Sûse'yi ve Tlemcen'i fethederek Cebelitârık sahillerine ilerledi. Ardından Târık (b. Ziyâd) bu boğazı 5 Receb 92'de (27.04.711) geçerek Ostrogot Rederiğin bölgesini işgal edip aynı yıl 28 Ramazan'da da (19 Temmuz) onu mağlup etti. Sonraki iki yıl içinde Toledo, Seville, Mâride, Saragpsta, Tarragona ve Barselona fethedildi…" şeklinde özetleyerek başlamış. Devamında Velîd b. Abdülmelik'in mimari faaliyetlerini anlatmaya önce onun Medine Camii'ni 707-709 arası yeniden yaptırması ile bu sırada ortaya çıktığı iddia edilen İslâm'da ilk mihrab konusunu [tekrar] işleyerek başlayıp ardından el-Velîd'in Fustat'ta Amr Camii'nde yaptırdığı işleri de (bk, BÇ, K6 Amr Camii) anlattıktan sonra konuyu Şam Ulucamii'ne getirmiş.

---

[591] Herzfeld Şam'daki bu Kubbetülhadrâ'dan sürekli / ısrarla oldukça meşhur ve görkemli bir yapı olarak bahseder.(*Jahrb.der.Preusz.Kunstsammlungen,* XLII, pp.124, 127, ..etc.) bu görüşü savunan başka kimse bilinmiyor. Mukaddesî de (p. 156. II. 20-21) kitabında Emeviler dönemimde Şam'ı anlatırken bu tür ahşap ve tuğla kullanarak yapılmış saraylar ve anıtlardan bahseder.
[592] (*Geography*, p326, Wiet's trans. ., p.174).
[593] Geschichete der Chalifen, I, I.p.548.
[594] Skrine & Ross, *Heart of Asia*, p.45. [İ. Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, XXVIII, 2003, s.490-491].
[595] Muir, *Calipahete,* Weir's ed.pp.349-53.

Şam'daki Ulucamii

"H61'de Şam, halifeliğin başşehri olmuş, şehirdeki Müslüman sayısı, alınan göçler ve İslâm'a girenlerin çoğalması sebebiyle devamlı bir artış göstermişti. Öyle ki [684'te halifeliğin Emevîlerin Süfyânoğullarından Mervânoğullarına geçmesi ve 685-705 arası Abdülmelik b. Mervân'ın 20 yıl süren halifeliğinin ardından oğlu][596] el-Velîd zamanında Şam bölgesinde, sadece asker olarak devletten [fetihlerden gelen ganimetlerden] yıllık maaş alanların sayısı önceki rakamın 3 katına yani 45.000'e ulaşmıştı" (s.142, dn.3)[597] denilerek ön bilgi verilmiş.

El-Velîd Şam Ulucamii'ni Yapmaya Karar Veriyor

"Şam'ın hızla yükselmiş olan nüfusu, el-Velîd'i daha büyük bir cami (dn.4)[598] aynı zamanda da gösteriş ve güzellikte Müslümanların göğsünü kabartacak, gurur duyacakları ve Suriye'nin en güzel kilisesinden daha muhteşem olacak şekilde bir eser yapma fikrine sevketti" denilmiş. (v.I, pt.I, s.151)

Bu konuya modern bir yaklaşımla baktığına inanılan Mukaddesî'nin [ö.991] amcasına yönelttiği; "*Halife Velîd'in bu kadar parayı Şam Camii'ne harcamak yerine, Müslümanların o servetiyle yollar, kervansaraylar yaparak, surları tamir ve güçlendirmeye harcasa idi, daha doğru bir iş yapmış olmaz mıydı?*" şeklindeki sorusuna, amcasının da; "*Velîd'in, uzun zamandır Hıristiyan idaresinde kalmış olan Suriye'de, Kudüs'te (Lydda), Urfa'da (Edessa) Müslümanların hayranlıkla seyrettikleri o kadar şahane ve göz kamaştırıcı güzellikte süslü kiliseler yapmış olmalarına karşılık olarak, (Velîd de) Müslümanlar için onları Hıristiyan kiliselerine hayran olmaktan kurtaracak, eşi benzeri olmayan ve dünya harikası olacak bir cami yapmak istedi"* şeklinde verdiği cevap tekrar aktarılmış.

Mimar, Usta ve Sanatkârların Toplanması

"…Bu fikrini gerçekleştirmek için el-Velîd, mimar ve ustaları toplama işlerine başladı. Bu durumu Mukaddesî '*el-Velîd'in Ulucamii'nin yapımı için kabiliyetli ustaları (artisan) Fars'tan [Horasan], Hindistan'dan, Mağrib'den ve Rum diyarlarından topladı ve Suriye'nin 7 yıllık arazi vergilerini ve Kıbrıs'tan getirilen 18 gemi yükü altın ve*

[596] H. Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", *DİA,* I, 1988, s.266-70.
[597] Von Kremer*, Kulturgeschichte*, I, p.125, quoting de Goeje, *Fragmenta Historicorum*, I, p.5, I, 2 0.
[598] İbn el-Fakih, s.107'de yeni caminin 20.000 kişiyi alacak kadar büyük yapıldığından bahsetmiş.

gümüşü de (dn.7)[599] *bu inşaata ayırdı. Rum imparatorunun gönderdiği alet edevat, malzemeler ve mozaiklerde cabası'* (s.151, dn.8)[600] şeklinde yazmış. Anlatılanlarda dikkat çeken bir şey, bu inşaat için Mısır'dan işçi gönderilip gönderilmediğinden hiçbir yazarın (kasıtlı olarak bu bilginin çıkarıldığını düşündürecek şekilde) bahsetmemesidir.

Bu duruma Rivoira (*J.R.A.S.,* 1920, p.635'teki) makalesinde oldukça önem vermiş ancak onun bu yaklaşımını Herzfeld; '*Mukaddesî'nin bu konudan bahsederken Mağrib kelimesini kullandığını, bu kelimeyi de büyük ihtimalle Mısır'ı da dâhil ediyor olarak düşünerek seçtiğini'* [601] hatırlatarak Rivoira'yı eleştirmiştir. Fakat daha sonradan Körn Ishgauh'ta Sohag'ın 30 km kuzeyinde 1901'de keşfedilen (v.I, pt.I, p.151, dn.10) ve 'Aphrodito Papyrisi' olarak anılan evraklarda H90-96 [709-14] arası Mısır valisi olan Kurre b. Şerîk'in yukarı Mısır'da Aphrodito eyaletinin bölge valisi olan Basilius ile yaptığı yazışmaların da kayıtlı olduğu ortaya çıktı. 1403, 1414, 1435 numaralı yazışmalarda Kudüs'te devam eden ve Kudüs Camii olarak bahsedilen inşaata alınan malzemeler ve inşaatta çalışan işçilerin 6 ay, 12 ay gibi süreleri bulmuş yevmiyeleri ile ilgili detaylı bilgiler var.

Tarihi 3 Kasım 709 (Grekçe 7 Hathyr, 8th incl. tarihinde) olduğu belirtilen diğer bir yazışmada; '*Şam Camii'nde çalışmış olan bir testerecinin 6 aylık ücretinin ödenmesi'* bahsi geçtiği, diğer bir yazışmada: Şam Camii inşaatında çalışmış olan 40 tecrübeli kişiden bahsedildiği, başka bir yazışmada da; Caminin Emîrülmü'minîn, Şam Camii inşaatında hizmetinde çalışan mimarları veya inşaat yöneticisinin [bina emini] isimleri olarak Abdurrahman b. Salmani Muala ve Ubeyd b. Hürmüz'den bahsedilmiş olması, Şam'daki Ulucami inşaatında Mısır'dan gelmiş işçilerin de çalıştırıldığını ispat ediyor..." demiş. Bu noktada Dussaud'un (s.152, dn.4)[602] gündeme getirdiği "el-Velîd'in Şam'daki camisinin yapılmasıyla ilgili başka önemli bir konudan da bahsetmek gerekiyor" diyerek, İslâm tarihi kaynaklarının en eskilerinden birisi olan tarihçi İbn Kuteybe'nin (ö.889) er-Riyaşi yoluyla: "*el-Velîd Şam'da camisini yapmak için Şam*

[599] Başka yerlerde -örneğin Le Strange, *age.* p.229'da ve Ranking's transl.p. 263'te- bu 18 gemi yükü kelimesi 18 katır yükü olarak geçmektedir. Aslında 18 gemi yükününde zaman içinde çok aşırı abartılarak komik hâle geldiği de fark ediliyor… Ayrıca İbn el-Fakih'in (903) yazdığına göre "Bu inşaat tüm devletin 7 yıllık arazi vergisini (haraç) yutmuştu ve işin sonunda hesap-kayıtlar halifeye 18 deve yükü hâlinde sunulmuştu ve o da bunların hepsinin yakılmasını emretmişti" (s.107), Le Strange's transl. op. cit p.233, Mukaddesî'nin ve diğerlerinin de hep 18 rakamı ile bahsettiği şey asıl olmuş ama yükün miktarı zamana / kişiye göre deve, katır, gemi yükü vb. olarak değiştirilmiş olmalı.

[600] Aynı şeyin Kurtuba Ulucamii'nin inşasıyla ilgili olarak İbn Azhari'nin (1306) *al-Bayân al-Maghrib* II, p.253'te: "Halife el-Hakem, Rum kralına mektup yazarak yapacağı cami için kendisinden malzeme istemiş o da özel mozaikler göndermişti, aynen el-Velîd'in Rum kralıyla arasında geçen olay gibi..." şeklinde tekrar edildiğini görüyoruz. Fagman's transl., Idrisi, Jaubert's transl.…; Dozy's text.

[601] "*Archeologische Reise*, II, p.144, n.I, Guest.

[602] *Syria*, III, p.246.

Kilisesi'ni yıktırdığında, Rum kralından bir mektup aldı. Mektupta kral: 'Babanın [Abdülmelik] yerinde bırakmayı uygun bulduğu kiliseyi yıktın. Eğer senin bu yaptığın iş doğru ise (o zaman) baban yanlıştı, yok eğer baban doğru idiyse sen babanı utandıracak bir iş yapmış oldun' demişti" şeklindeki rivayetini aktarıp, Kuteybe'nin (889'daki) bu ilk yazımından üçyüz yıl sonra, İbn Asâkir'in (ö.1176) bu olayı "*el-Velîd, Bizans kralına tehdit eden bir mektup yazdı"* şeklinde tamamen tersine çevirerek aktardığına dikkat çekmiş.

Konunun detayını; "…Aynı olayı İbn Asâkir: Velîd b. Abdülmelik, Şam Camii'ni inşa etmek istediğinde inşaatta çalışacak çok fazla sayıda elemana ihtiyaç duydu. Bu sebeple Taghira'ya [Bizans kralı] yazdığı mektupta: '*Benzeri şimdiye kadar yapılmamış ve yapılamayacak güzellikte bir cami yapmak istiyorum. Bana 200 Rumî eleman (usta) gönder. Eğer dediğimi yapmazsan ordumla gelip memleketini işgal edeceğim. Kudüs'tekiler, Urfa'dakiler de dâhil benim topraklarımdaki bütün kiliseleri ve Rum eserlerini yıkacağım'* dedi.

Onu bu hareketinden vazgeçirmek ve durumu yumuşatmak için Taghira cevap olarak; '*Eğer senin baban bu meselenin gerekli olduğunu anladı fakat ihmal ettiyse bu babanın hatası idi ancak bu meselenin gerekli olduğunu ilk anlayan sen isen ve bu konu babandan saklandı ise bu da (babanın hatasını gün yüzüne çıkarttığın için) senin üzerine bir hata sayılır. Buna rağmen istediğin elemanları gönderiyorum'* diye cevap yazdı" (dn.6),[603]demiş.

Aynı tehdit mektubu olayını İbn Cübeyr de (1184) kitabında tekrar etmiş ancak 200 elemanı 1200'e çıkartmış (dn.7)[604]. İbn Batuta (1326) bilindiği gibi İbn Cübeyr'in tekrarı. Bu tehdit mektubu, el-Ömerî (1344), İbn Şâkir (1363) ve İlmavi (1566) tarafından aynı şekilde kopya edilerek aktarılmış (s.152, dn.11)[605]…" diyerek mektup olayını birbirinden alıp farklı şekillerde aktarmış olan Müslüman yazarların kitaplarından nakiller yapmış.

"Velîd'in Rum Kralından (eleman vb.) Yardım İstediği İddiasına Karşı İddialar" başlığı altında; "…Bu konuda ciddi araştırma ve yayınlar yapmış olan M. Marguerite van Berchem [Max van Bercem'in kızı] 'The Mozaics of the Dome of the Rock at Jarusalem and the Great Mosque at Damascus' (s.152, dn.12)[606] isimli muhteşem

[603] Damascus *MS.,* Malik ez-Zahir Library, I, fol. 156a, II. 19 ff.
[604] De Goeje's ed., p.261, II. 13 ff Schieparelli's transl., p.252; Broadhurst's transl., p.272.
[605] Ibn Shakir, *Uyun at-Tawarikh*, Paris MS. No 638, fol.16a, 40a, b. Sauvaire's transl.; *Journal of Asiatique,* 9th serie, VII, p.193.
[606] K.A.C.Creswell, *Early Muslim Architecture*, vol., I, p.163-6, Oxford 1932 [1969 / 79, c.1, bl.1 s.323-371].

çalışmasında Velîd'in Bizans kralından yardım istediği konusuna itirazlarını sırası ile yazdı. Ona göre; ilk olarak, Medine Camii'nin ve Şam Camii'nin inşası hakkında erken dönemde yazılmış olan kaynaklarda böyle bir yardım istenmesi ve yardımın geldiği bilgisinin bulunmuyor olması.

İkinci olarak, İbn Asâkir (ö.1176) eserinde Halife el-Velîd'i Bizans kralına (tehdit içerikli) mektup yazmış olarak göstermesine rağmen, IX. yüzyılda yazılmış olan eserlerde ilk önce Bizans kralının el-Velîd'e kiliseyi yıktığı için şikâyet eden bir mektup yazmış şeklinde anlatılıyor olması.

Üçüncü olarak da, o tarihlerde iki tarafın içinde bulunduğu [siyasi ve gergin] ilişkilerin birbirine bu tür bir yardım etmeye/talep etmeye müsaade etmeyecek bir durumda olması.

Dördüncü olarak da; sadece 14 yıl önce [690'da babası Abdülmelik zamanında] Kubbetü's-Sahre'nin mozaikleri dışarıdan [hammadde vb.] yardım almadan yapılabildiğine göre Halife el-Velîd'in [705'te] Şam Camii için dışarıdan yardım almak istemiş olması, bu olayın gerçek dışı/bir efsane olduğunu gösterir…" demiş.

Bu itirazlara Sir Hamilton Gibb'in; "ibn Abd el-Hakem'in Fustat'ta yaptırdığı ve Dârü'l-Fülfül (biber evi) olarak meşhur olan binanın bu isimle anılmasının sebebi olan el-Velîd'in talimatıyla Bizans imparatoruna hediye olarak göndereceği 20.000 dinar tutarındaki biberleri burada tutması olayını örnek gösterip o zaman siyasî ilişkilerin kötü olması ticarî ilişki ve alışverişi engellemiyordu" dediğini nakletmiş.

Creswell'in bu konudaki kendi görüşlerini; "…Bize göre çok uzun yıllar bu iki büyük devlet arasında devam etmiş olan düşmanlık, bu tür yardımlaşmaları (seyrek ve küçük oranda mümkün kılsa da) büyük oranda imkânsız kılar. En önemlisi de İbn Kuteybe'nin anlattığı olayın 300 yıl sonra İbn Asâkir tarafından tamamen farklı olarak anlatılmış olmasıdır. Ben bu konu hakkında epeyce düşündüm. Eski tarihî kaynaklardaki bu hataları doğrularıyla düzeltmek imkânsız olduğu için bu gibi durumlara başka açıklamalar bulmak lazım.

Şam'daki Temenos'un paylaşılması konusunda (v.I, pt.I, p.187-96) getirdiğim açıklamalar gibi 'bu yardım isteme ve büyük miktarda yardım nakledilmesi konusuna da tarih içinde belki gerçekten olmuş bir olaydan yola çıkarak (yolda değişime uğrayıp) böyle bir efsane hâline gelmiş olabilir' şeklinde makul bir açıklama getirdim.

Örneğin: Habeşistan'ın (Bizans kontrolündeki) Arabistan coğrafyasını, sonuncusu 531'de Habeşli General Ebrehe'nin liderliğinde olmak üzere 4 defa işgal ettiği tarihte iyi bilinen konudur. Bu işgaller sırasında Habeşliler, Kral Ezana zamanında 460'ta Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Taberî'nin anlattığına göre; "Bizans Kralı Kaisar da (Negus da kendisine karşı gelen) Ebrehe'yi affederek (Arap Yarımadası'na) yönetici olarak atamıştı. Bunun ardından Ebrehe de San'a'ya (Yemen) çok muhteşem ve eşi benzeri olmayan altın süslemeler ve mükemmel güzellikte betimleme resimlerle dolu bir kilise yapmak istedi ve bu düşüncesini Kaisar'a bir mektupla bildirerek bu konuda kendisine yardımcı olması için yalvardı. Bizans kralı da Ebrehe'nin bu isteğini kabul ederek ona yükler dolusu mermer, mozaik ve inşaatı yapacak elemanlar göndererek Ebrehe'nin kiliseyi istediği güzellikte yapmasını mümkün kıldı…" (s.152, dn.2) [607] şeklinde ortaya koymuş.

"…Evet görüldüğü gibi tarihte bu bölgede Hıristiyan bir valinin başından böyle bir olay geçmiş, böyle bir olay yaşanmış. Bu olayın en dikkat çeken tarafı ise Taberî'nin bahsettiği, '[Ebrehe'ye] gönderilen inşaat ustaları, yükler dolusu mermerler ve mozaikler' Yani bu olayın konusu olan malzemelerin, el-Velîd olayındaki Bizans Kralının gönderdiği inşaat ustaları, yükler dolusu mermer ve mozaikler konusuyla aynı olması. Bu karışıklığa sebep olacak ikinci bir benzerlik de o tarihte (527-65 arasında) Bizans tahtında I. Justiniyen var. El-Velîd inşa olayı sırasında da Bizans tahtında II. Justiniyen'in (705-711) olmasıdır!. Ezrakī'nin kitabında (dn.3) [608] ve Ebû Sâlih'in kitabında da San'a'daki kilise hakkında oldukça detaylı anlatımlar mevcut (dn.4)[609], yani bu olay ve bu kilise Müslümanlar arasında iyi biliniyordu.

O kadar ki 684'te İbn Zübeyr, Suriye ordusunun saldırısından sonra yıkılan Kâbe'yi yeniden yaparken bu kiliseden 3 tane sütun ve mozaiklerinin getirildiğini Mes'ûdî aktarmıştır (dn. 5)[610].

Ben şöyle tahmin ediyorum; bu kiliseden bu malzemeleri getirmek için giden Mekkelilere oradaki insanlar bu sütunlar, mermerler ve mozaiklerin buraya Bizans kralı tarafından inşaatı yapacak ustalarla beraber nasıl gönderildiğini anlatmış olmalılar. Onlarda konuyu zaman içinde başkalarına anlattılar ve hikâye ağızdan ağza anlatıla anlatıla değişerek el-Velîd'in Medine Camii'ni yeniden yaptığı zamana ve 300 yıl sonra da Şam Camii'ne de uyarlanmış bir muhtevaya dönüştü.

[607] I, p.935; translated in Nöldeke, ….p.205.
[608] Wüstenfeld's ed. *Chronicen der StadtMekke,* I, pp.88-9.
[609] *Churches & Monastries of Egypt*, Evett's ed., p, 138; transl., pp.300-301.
[610] *Priaries,* V. pp.192-3.

Cami inşaatında çalışan işçi /ustaların İslâm dünyasının başka bölgelerinden geldiklerine rahatlıkla inanabiliriz. Bu durum Papyri'deki bilgilerle de eşleşiyor. Ama Bizans imparatorunun usta göndermiş olduğu konusu ne kadar doğru, buna karar vermek içinde yine Mlle van Berchem'nin kaynakları ciddi ve detaylı olarak inceleyen makalesi okunmalı…" diyerek bu konuyu sonlandırmış.

İnşaatın Tarihi

"…Her ne kadar binanın ilk yapılış kitâbesi artık mevcut değilse de muhtevası, kitâbeyi 332'de (943-4) görüp kitabına kaydetmiş olan Mes'ûdî sayesinde (kitâbede ne yazdığı) biliniyor. Kitâbede 'Binanın el-Velîd'in Zilhicce 87'de (Kasım-Aralık 706) yapılmasını emretmesiyle başladığı' yazıyormuş (dn.6)[611]. Ancak Belâzürî bu kitâbede yazan şeyleri başkasından duymuş olarak başlama tarihini 86 / 705 olarak nakletmiş (dn.7)[612]. (v.I, pt.I, s.153)

Bunlardan farklı olarak Theophanes de bu olayı; 'Dünyanın 6199'uncu senesinde (m.s.707 = H88) Halife el-Velîd, Katolik Hıristiyanların Şam'daki en kutsal Kilisesini ellerinden aldı" şeklinde yazmış. Bundan dolayı ben de Şam Ulucamii inşaatının H88'de (707) başladığına inanıyorum.

Bu tarihe Ya'kūbî (ö.874), İbn Kuteybe (ö.889) ve Elias of Nisibis (ö.1046) gibi en az diğer 3 yetkin kişi de onay vermiş. Hârizmî'den (ö.833) naklederek yazan Yâkūt ta 87 veya 88'de başladığından tereddütle bahsetmiş…" denilerek inşaat 86 / 87'de başladı diyen diğer yazarların da isimleri sıralanıp "Diyarbekrî'nin 86'da başlayıp 10 yıl sonra yani 96 / 714-15'te Velîd'in öldüğü yıl caminin tamamlandığını yazdığına" dikkat çekmiş.

İbn Asâkir ve İlmavî'nin; "kilisenin yıkılış tarihi olarak H86'yı (705), inşaatın başlaması olarak da H87'yi verdikten sonra, inşaatın 7 yıl (veya 9 yıl) sürdüğü bilindiği hâlde "el-Velîd vefat edince inşaat hâlâ tamamlanmamıştı ve kardeşi Süleyman onu tamamladı" (dn.13)[613] şeklinde yazdıklarını aktarmış.

---

[611] *[Masu'dî],* Barbier de Meynard's ed. & transl., V, pp.362-3; & Le Strange, *Palesine,* p.234; İbn Asâkir de Zilkade H86 demiş. (*Damascus MS.,* I.fol.158 a I, 2 7-fol.159 b, I. 3).
[612] P.126; Hitti's transl., pp.192-3.
[613] Sauvaire's transl. pp.188-9 ve 202, ve Velîdin ölüm tarihi olarak 14 Jumada H96'yı (23 şubat 715) verir. Süleyman inşaatı tamamladı diyen tek yazar ise el-Ghuzuli, (p 285), fakat o da yine s.288'de inşaatı el-Velîd tamamladı demiş. Ed-Damiri, *Hayat,* Jayakar's transl., I, pp.133 & 134-5 ve Diyarbekri.

Şam Ulucamii Hakkında Araştırmalarda Katedilen Mesafe

"Belki Şam Ulucamii İslâm dünyasının en meşhuru ve Ortaçağ İslâm dünyasının 4 harikasından birisi kabul ediliyordu[614]. [Avrupalılar için] onun içine girmek eskiye kıyasla daha yeni yeni [1900'lerde] mümkün olmaya başladı." diyerek XV. yüzyıldan itibaren;

1421'de, Ghillebert de Lannoy, (s.157, dn.15: *OEvres,* Potvin's ed., pp.158-9), 1432-1433'te, Bertrandon de la Broquiere, (dn.16: Schefer's ed., pp.32-8; or John's trans., London, 1807 pp.130 ff..) ve 1548'de, Belon du Mans ve benzerleri Şam'a gitmiş olmalarına rağmen ondan (Ulucamii'den) hiç bahsetmemişler. (dn.17: *Les Observations de plusieurs Singularitez*, en Grece, Asie)

1616'da Pietro della Valle (dn.18: *Voyages,* Paris, 1664, I, p.373), 1652'de Bemond (dn.19: *Viaggi,* p 247) ve 1658'de Thevenot (dn.20: 1665 ed., pp 435-6) caminin içini kuzey duvarındaki pencerenin demirleri arasından bakarak gördükleri şeyleri anlatmışlar.

1660'ta The Chevalier d'Arvieux'un da (dn.21: *Memoires,* II.pp.452-3) aynı şekilde "pencereden içeri baktığını",

1697'de Maundrell (dn.22: *Journey from Aleppo to Jarusalem*, 2nd. ed., pp.125-6) "Caminin üç farklı kapısından içeriye baktığını" yazmış.

1734'te Charles Thompson (dn.23: *Travels Through Turkey in Asia,* 1798, pp.141), 1738'de R.Pococke (dn.24: *Description of the East,* II, pp 307-09),

1739'da C. Perry (dn.25: View of the Levant, p 137) ve 1805'te Setzen (dn.26: *Reisen durch Syrien*, I, pp 284-5),

1824'te Madox (s.154, dn.27: Excursions in the Holly Land, II, p 125)… "Caminin kapısında görülünce tard edildiklerini" yazmışlar demiş.

Creswell bu şekilde Şam'a gitmiş ve hatıralarını yazmış olan kişilerin ve yayınlarının isimlerini liste hâlinde vererek bunların "*Caminin içine girmelerine izin verilmeyen / girmeyi başaramayan kişiler olduklarını"* belirttikten sonra;

[614] * (s.155); "diğer 3 harika da; Sanja Köprüsü, Church of Edessa (Urfa) ve Pharos at Alexandria (Mes'udi, *Tanbih,* Carra de Vaux's transl., pp.198-9. Ayrıca Agapius of Manbij diğer 7 harikadan, el Quadi'de Makrizî'den naklen 30 harikadan bahseder", denilmiş.

Meşhur İspanyol gezgin Badia Y. Leblich adıyla bilinen kişinin "Ali Bey el-Abâsî sahte kimliği ile oraya 1807'de girdiğini" yazdığı[615],

Buckingham'ın da (dn.29: Travels among the Arab Tribes, pp.307-9'da) "1816'da oraya gerçek kimliğini gizleyerek (Müslüman kıyafetinde) girdiğini iddia ettiği",

1831'de Michaud ve Poujoulat'ın (dn.30: Correspondance d'Orient, v.I, p.70),

1832'de Hogg (dn.31: Visit to Alexandria, Damascus, and Jarusalem, II, pp.15-18) de "kendisine sadece caminin kapısından içeri bakmasına izin verildiğini" yazdığı,

1833'te Lamartine (dn.32: Voyages en Orient, 1854 ed., II, p.70) ve

1835'te Addison'un (dn.33: Damascus and Palmyra, II, pp.110-11) "kendisine caminin doğu ve batı kapılarından içeri bakmasına izin verildiğini" yazdığı,

1836'da Russeger (dn.34: Reise, II, p.730),

1837'de Van Schubert (dn.35: Reise, III, pp 297-9),

1838'de Prince Mückler Muskau (dn.36: Die Ruckkehr, II, p.359),

1839'da Kinnear (dn.37: Cairo, Petra, and Damascus, pp.282-3),

1842'de Pfeiffer (dn.38: A Visit to the Holly Land, pp.183-4),

1847'de Harriet Martineau (dn.39: Eastern Life, III, p 298),

1850'de Patterson (dn.40: Journals of a Tour, p 295),

1852'de Peterman'ın (dn.41: Reisen im Orient, 2th Ausgabe, I, p.99), kitaplarında "İçeri girmeden sadece kapıdan içeriye bakmalarına izin verildiğini" yazdıkları,

1850'de Walpole'un (s.154, dn.42: The Ansayrii, I, p.107'de) "bu camiyi önceden bir yerlinin refakatinde korku içinde bir defa ziyaret etmiştim ve bana neredeyse hayatıma mal oluyordu ve bunu bir daha tekrar etmedim."

şeklinde yazdığı aktarılmış.

1855'te Duke of Babant ve beraberindeki James Finn ve kız kardeşi gibi diğer birkaç Avrupalı ile birlikte girişleri için (dn.43: Petermann, *age.,* 2nd. Ausgabe, I, p, 99); "*kendilerine içeri girip gezmelerine özel izin verildiğini"*[616] yazdıklarını aktarmış.

"Kendisi bu konuda özellikle suskun olsa da Porter'in de (s.153, dn.44: Five years in Damascus, I, pp.61-76) bu grupta olduğunun tahmin edildiği" belirtip "Bu

[615] *EMA,* c.1, bl.1, s.154, dn.28: *Voyages,* III, pp.29-21'de.

[616] [Kubbetü's-Sahre konusunda bahsi geçmiş olan Sultan Abdülmecid'in hem 1853-1856 Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin yardımına teşekkür olarak hem de 1855'de açıklanan (İngiliz ve Fransızların olumlu bulduğu) Tanzimat Fermanı sonucu verdiği Kudüs, Şam vb. şehirleri kapsayan özel izinden bahsediyor olsa gerek bk, Hakan Kırımlı, "Kırım", *DİA,* XXV, 1998, s.458 ve Ali Akyıldız, "Tanzimat", *DİA,* XXXX, 2011, s.1-5].

konudaki büyük değişiklik Lycklama A. Nijeholt'un belirttiğine göre 1860'taki Fransız araştırma ekibinin ziyaretinden sonra oldu. Bu tarihten sonra Hıristiyanların konsolosluklarından bir rehber (cavass) refakatinde, hızlı bir şekilde içeriyi görmelerine çok yüksek bir ücret karşılığı izin verilmeye başlandı" (*age.,* IV, pp.550-51) demiş (n.1).

Bu durumla ilgili olarak "Comte E.M. de Vogue'un (*Syrie, Palestine, Mont Athos,* pp 75-6'da) 1872'de bir rehber (cavass) refakatinde içeri girdiğini" yazdığını, yine aynı yıl d'Orleans dükünün oğulları Countes de Paris ile de Chartres'ın (s.155, dn.2) Anon., Damas et le Liban. Extraits du Journal d'un Voyages en Syrie, au printemps de 1860, pp.15-17 (Jeffs, London, 1861) "gece içeriyi gezmelerine izin verildiğini" yazdıkları (ki bu durumun daha önceden Lycklama a Nijeholt'in -*age*., IV, p.550'de- 1850'de içeri girdiklerini yazmış olmasının doğru olmadığını gösterdiğine dikkat çekerek) aktarmış.

"Bu konuda birinci elden doğru bilginin ancak 1868'de içeri girmiş olan Phene Spiers" (s.158, dn.3): "The Great Mosque of the Omeiyades", in the *Journal of the Rpyal Inst. Of Brit. Architects*, Third series, Vol. IV, (1896 / pp 25- 40, 41, pp.57-65 yeni baskısında) yazdıklarında ve Dickie'nin (dn.4: "The Great Mosque of the Omeiyades, Damascus"; *P.E.F., Q. St.,* 1897, pp.268-82'de) yazdıklarında görüldü.

Daha da detaylı bilgiler özellikle klasik dönemden kalanlar hakkındaki bilgiler ise Watzinger ve Wulzinger'in 1917-18'de gerçekleştirdiği ziyaretten sonra (dn.5: Damaskus, I, pp.3-42 and 77-79'da yazdıkları ile) bize ulaştı" diyerek konuyu sonlandırmış.

Eski Temenos [Roma Dönemi]

[Temenos'unun Katolik Kilisesi'ne; Katolik Kilisesi'nin de Ulucamiiye çevrilişi]

Bu başlık altında, "Arap yazarların kitaplarında bahsettikleri Şam Ulucamii'nin yerinde, çok önceleri biraz çarpık (385m. x 305m.) ölçülerinde bir 'Pagan Tapınağı' (Temenos) bulunuyordu (CrF.99). Bu durum tapınaktan kalma iç ve dış duvar kalıntılarının keşfedilmesiyle doğrulandı" denilerek, Temenos'tan geriye kalmış olan bazı duvar kalıntıları çok detaylı olarak incelenip tanıtılmış (CrF.90). Ayrıca Şam Ulucamii'nin mihrab, minber vb. unsurlarının eski Temenos'un hangi kısımlarına denk gelen yerlerde oldukları grafik çizimlerle gösterilmiş (p.159-CrF.82 & p.160+ CrF.83).

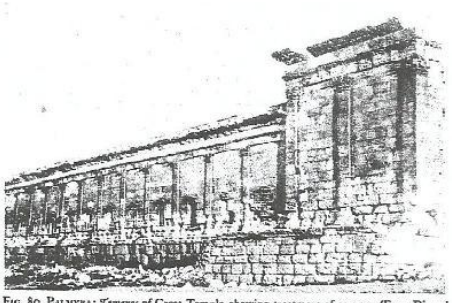

FIG. 80. PALMYRA: *Temenos* of Great Temple, showing treatment of corners. (From Djemal Pascha, *Alte Denkmäler aus Syrien*)

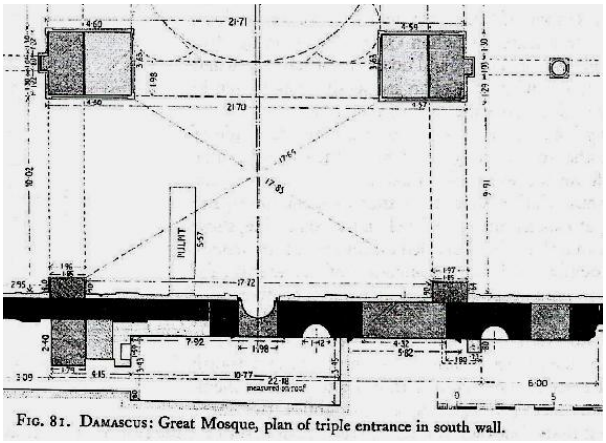

FIG. 81. DAMASCUS: Great Mosque, plan of triple entrance in south wall.

Fg. 280 (CrF.80) Şam Ulucamii'nin Temenos yapısından kaldığı iddia edilen duvarı
Fg. 281 (CrF.81) Temenos'un güney duvarındaki üçlü girişi kesen Velîd 'in transeptinin payesi (Cres.

Germer-Duran, Hanauger, Jalabert, Watzinger & Wulzinger, Dussaud ve Creswell gibi birçok Avrupalı sanat tarihçi, arkeolog ve araştırmacıların değişik zamanlarda bireysel veya küçük ekipler hâlinde Şam Ulucamii'nin yapısı içinde önceki Roma Temenosu zamanından kalma duvar, giriş kapısı, pencere vb. unsurları bulup ortaya çıkartmak için yaptıkları çalışmaların detayları ve ortaya çıkarttıkları bilgiler farklı alt başlıklar altında detaylı bir şekilde anlatılmış.

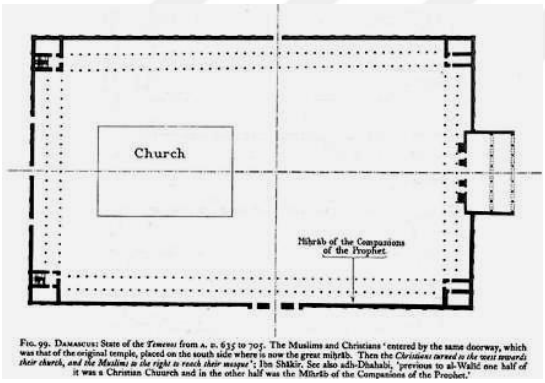
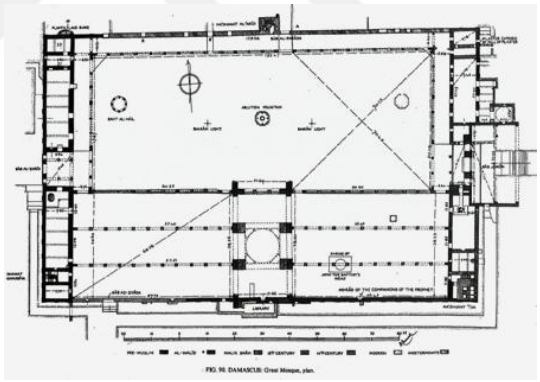

FIG. 99. DAMASCUS: State of the *Temenos* from A. D. 635 to 705. The Muslims and Christians 'entered by the same doorway, which was that of the original temple, placed on the south side where is now the great mihrâb. Then the *Christians turned to the west towards their church, and the Muslims to the right to reach their mosque*': Ibn Shâkir. See also adh-Dhahabi, 'previous to al-Walîd one half of it was a Christian Church and in the other half was the Mihrâb of the Companions of the Prophet.'

Fg. 281 (A Short Acc., 1958, s.72, Fgr 10) *Fg. 282 (v.I, pt.I, p.186-1)*
Fg. 282 (v.I, pt, I, s.194, CrF.99) Temenos yapısı dış duvarları ve avlusundaki kilise
Fg. 283 (CrF.90.1) Temenos alanına oturan Şam Ulucamii (by Creswell)

[Yapının] ***Güneybatı Kulesi: Doğu Cephesi***

Bu bölümde (Kule'nin) batısı 11m, güneyi 12m. olarak kareye yakın ölçülere sahiptir ve 9,52m. yüksekliğe kadar olan kısmının Temenos zamanından kalma olduğuna inanılan [kare şeklindeki minarenin alt kısmı olan] bu kule yapısı (CrF.79) ve üzerinde görülen sıva katmanları detaylı olarak tarif edildikten sonra doğu duvarının güney kısmının tamamının yeniden yapıldığı ancak kuzey tarafının kısmen muhafaza edildiği, kuzeydoğu köşesindeki (Meşhed-i Hüseyin yakınında) sıvaları düştüğü için

ortaya çıkmış olan yerlerdeki duvar örgüleri ve diğer sıva katmanlarının hangi yüzyıllarda üst üste yapıldığı gibi konular detaylı olarak anlatılarak bu ve buna benzer kısımlar, Temenos yapısından kaldığına inanılan unsurların belgeleri olduğu iddia edilmiş.

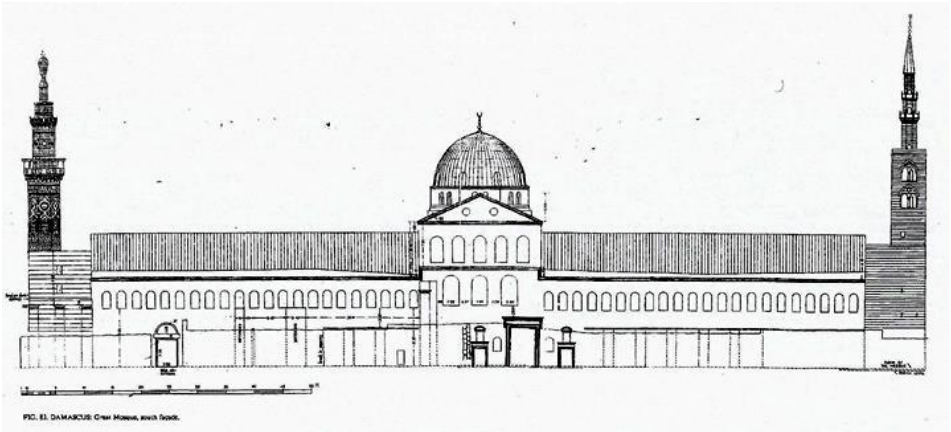
Tapınağın Kiliseye Dönüştürülmesi

"...Bu alanda bulunan Roma Pagan tapınağı Temenos'ta Hıristiyanlığın resmî din olarak kabul edilmesinin ardından Pagan merasimlerine son verildiği, Theodosius (379-395) zamanında kiliseye dönüştürüldüğü (VI. yy'da yazmış olan) Malalas yoluyla bize ulaşmıştır (s.164, dn.1)[617]. Ancak tapınağın bu sırada kiliseye mi çevrildiği ya da avluya ayrı bir kilise mi yapıldığı hakkında eldeki malzemelerin yetersizliği sebebiyle tam karar verilemiyor, Tapınağın (artık kapalı olan; Fg.285-CrF.82) güney cephedeki üçlü girişi üzerinde 3 kitâbe, batı kapısında Grekçe yazılmış "(Psalm LXXXVIII) ve merkez cephe girişindeki; 'Ey Îsâ, senin krallığın bitmeyen bir krallıktır ve senin hâkimiyetin nesiller boyu devam eder' (Septeuagit versiyonu, Psalm CXLV, 13 –İsa'nın ismi için χϵ işaretlenmiş) şeklinde hitaplar bulundu. Bu ikisi hâlâ mevcuttur. Melikit papazı, Antun Bulad'ın gördüğünü Porter'e söylediği Arcadius (395-408) dönemine ait kitâbenin, Vaftizci Yahya'nın başının Arcadius zamanında buraya getirildiğini söylemesi (bu olayın çok daha sonra meydana geldiği bilindiği ve Dussaud'unda işaret ettiği) gibi tutarsızlıklar sebebiyle uydurmadır (s.165, dn.5)…" denilerek, 1925'te, De Leroy'un bulduğu İncil'den ayet içeren diğer bir kitâbeden detaylı olarak bahsedilmiş.

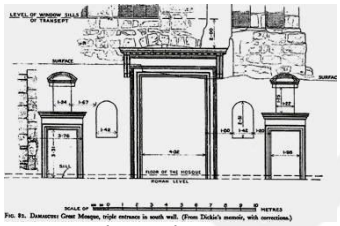
Güney Cephesi ve Üçlü Giriş

Şam Ulucamii'nin güney / kıble duvarında, dış cephesinde eski Temenos'un "üçlü giriş kapısı" olarak adlandırılan girişe ait çerçeve, silmeler vb. keşfedilerek açığa çıkartılmış (CrF.82). Bu kısımların ortaya çıkartılmasında kendisinin (1953 ve 55'te Şam'da bulunduğu sırada o zamanki Eski Eserler müdürü Dr. Selim Abdülhak Bey'le konuşarak, onun da Evkaf Müdürü Şeyh Hâmid el-Kāsımî'yle konuşup onay almasının ardından) gösterdiği duvarlardaki sıvaların kaldırılması sonucu, sıvaların altında Temenos zamanından kalmış olduğuna inanılan taş örgü duvarların ortaya çıkartıldığı detaylı bir şekilde anlatılmış. (s.158)

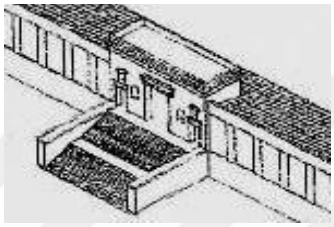
[617] *Hronographia,* pp.344-5; "Corpus Scriptor", *Hist. Byz.Paris VIII,* 1831 (via Rivoira, *Musl. Arch.,* p.103).

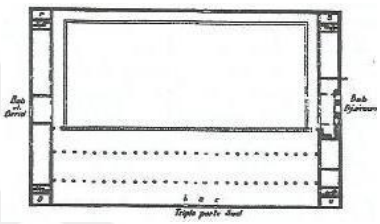
Fg. 284 (CrF.83: s.160, 2-3) Şam Ulucamii'nin güney cephesinin dışarıdan görünüşü (Temenos'un güney duvarında örülerek kapatılmış üçlü girişin bulunduğu yer)

Fg.285 (CrF.82)

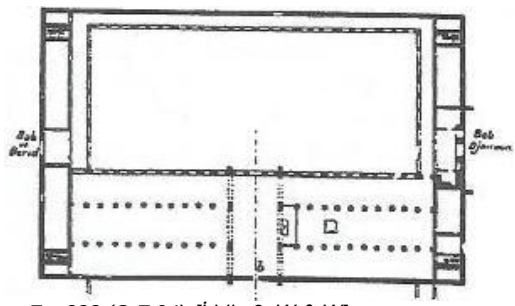

Fg.286 (CrF 100 Detay)

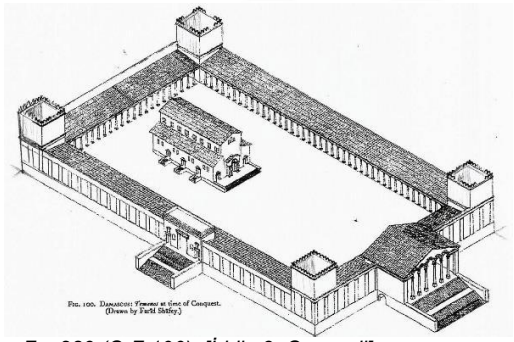

Fg.287 CrF.93) (iddia 1, çizim Dussaud)

Fg. 285 (CrF.82) Temenos'un güney duvarındaki üçlü giriş
Fg. 286 (CrF.100 Detay) Temenos döneminde güney duvarındaki üçlü girişin tahmini görünüşü
CrF.93) (İddia 1) Tüm Temenosun avlusunun kiliseye çevrilmiş planı ve doğu duvarındaki üçlü girişin transept payesine denk gelen üçlü giriş (Dussaud'un iddiası)
Fg. 287 (CrF.93) Temenos alanının tamamını kaplayan kilisenin planı (Dussaud'un iddiası)

Fg. 288 (CrF.94) [İddia 2, W & W]

Fg. 289 (CrF.100) [İddia 3, Creswell]

Fg. 288 (CrF.94) (CrF.94) İddia 2: önce kiliseye çevrilmiş olan Temenos avlusuna daha sonra transept ilave edildiği iddiasının tahmini planı (W & W)
Fg. 289 (CrF.100) İddia 3, Creswell : Kilise Temenos'un revaklı avlusunun batı kısmında ve ortada idi

Temenos'un Tarihi ve (327 ve 349 tarihli) Kitâbeleri

Başlıkları altında bu alanda görülen Temenos veya diğer zamanlardan kalma olduğuna inanılan kısımlar, (buralarda araştırma yapmış olanların yazdıkları yoluyla) yapının tarihinin ne olabileceği hakkında oldukça teferruatlı anlatımlar yapılmış. (s.162)

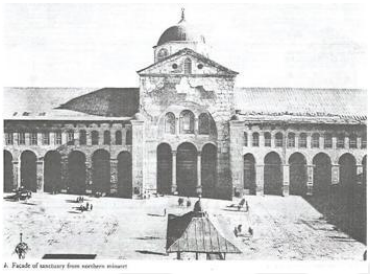
[Temenos'un] Doğu, Batı ve Kuzey Girişleri

Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Kuleleri

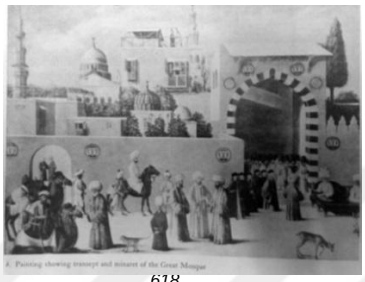
Ana Cami

Başlığı altında; "Ulucamii'nin iç kısımlarında Temenos" yapısından kalma olup cami yapısında yeniden kullanıldığı iddia edilen duvarlar, pencere silmeleri, sütunlar veya sütun başları gibi unsurlar hakkında yapılmış araştırma ve yayınlardan alıntılar yapılarak detaylı inceleme, ölçümler vb. açıklamalara yer verilmiş. (s.165)

Transept *(The Transept)*

Fg.290

Fg.291[618] *(1932 ilk baskı)*

Fg. 290 (CrP.146b) Şam Ulucamii kuzeyde avlunun üç bölmeli ana giriş cephesi
Fg. 291 (CrP.149b) Bellini'ye atfedilen (arka planda Şam Ulucamii) meşhur tablo

"…Transepte avludaki üçlü kapıdan (CrP.46b) giriliyor ancak batıya doğru 60 cm kadar eğri. Transeptin merkezi ortada iki sütun üzerine bindirilmiş. Ayrıca bu kısmın üzerinde üç pencere var ve yukarıdaki yük, alt kısımda sağda ve soldaki 2,35m. kalınlığında iki paye üzerine bindirilmiş. Burada görülen kemerlerin de önceden bilinen ve uygulanmış olan kemerlerden (ortasındaki iki çıkış noktasının arası biraz daha açılarak (CrF.85) biraz daha sivri hâle getirildiği anlaşılıyor. Çatının altında da (daha önceden alt kısımlarda görülen) büyük taş malzeme olduğu düşünülüyordu ancak 1893 büyük yangınından sonra açığa çıkan kısımlarda görüldü ve çatının tuğla örgüsü ile ayakta tutulduğu anlaşıldı. Bu durumun XV. yüzyılda da böyle olduğu, Schefer'in (s.166, dn.9)[619] Artin Pasha'nın ve Wiet'in yayımladığı Bellini'ye atfedilen Şam'dan bir görünüşün resmedildiği bir tabloda da gösterilmiş (Fg.291-CrP.49b).

Bu tablo 1488'den sonra ve 1516'da sona eren Memlük idaresinden önce yapılmış olmalı. Çünkü o yıl Sultan Kayıtbay tarafından yaptırılmış olan güneybatı minaresi ve Memlük arması tabloda gösterilmiş…" denilmiş.

Kubbe

Bu bölümde, 1184'te yeni yapılmış olan kubbeyi görmüş ve hakkında uzun

[618] [Creswell 1932 baskısından alınan bu fotoğrafın 1969 baskısında oldukça kalite kaybına uğramış hâli ile orjinali görünüşü için bk, BÇ, c.2, Res.52, 53, s.872].
[619] "Note sur tableau du Louvre naguere atribu a Gnetile Bellini", *G.B.A.,* XIV., pp., 201-4.

tarifler yazmış olan İbn Cübeyr'in tercüme edilmiş kitabından 2 sayfa uzunluğunda bir anlatım özetlenerek aktarılmış (s.169, dn.1)[620]. Ayrıca İbn Cübeyr'in kubbeye halk arasında "Kubbetü'n-Nisr (Kartal Kubbe) denildiğini yazmış olmasının yanlışlığı, bunun Yunanca bir kelimeyi Arapların yanlış öğrenme ve kullanması sonucu ortaya çıkmış bir durum olduğu" belirtilerek konunun doğru olduğuna inandığı hâli, Grek dilbilgisinden de örnekler verilerek anlatılmış.

Mihraplar

Başlığı altında; caminin arka duvarında 4 farklı mihrab bulunduğu, doğu kısmında olanın "Peygamber'in sahâbelerinin mihrabı" olarak bilindiği, transeptin bitiminde de (bazı araştırmacılar -özellikle Rivoira- tarafından Temenos'un üçlü giriş kapısının boşluğunun yerine yapıldığı iddia edilen) büyük ana mihrabın bulunduğu[621], batı tarafındaki üçüncü mihrabında doğudakine simetrik olması maksatlı yapıldığı, en sonuncunun da 1328'de yenilenmiş olan "Hanefîler" mihrabı olarak bilindiği belirtilmiş.

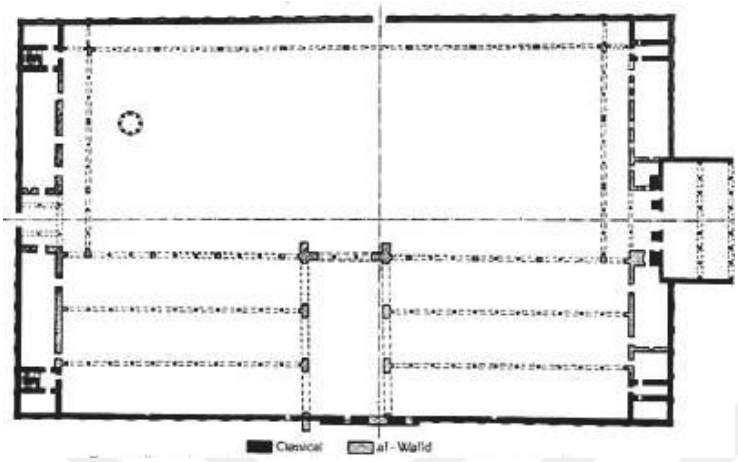
İbn Şâkir'in ısrarla "Peygamber'in sahâbelerinin mihrabı olarak bilinen mihrabın, yapının bu taraf duvarı el-Velîd zamanında yeniden yapılıncaya kadar niş şeklinde bir girintiye sahip olmadığını yazmış olmasını" Rivoira göz ardı edip bu mihrabdan İbn Cübeyr'in kitabında "Peygamber'in sahâbelerinin mihrabı" şeklinde bahsediyor olmasını delil göstererek (s.170, dn.2), ısrarla "İslâm'da ilk mihrabın el-Velîd'den önce Şam Ulucamii'nde burada bulunduğunu" söylemeye devam etmiş denilerek Rivoira eleştirilmiş. Devamında da farklı görüşlere rağmen bu mihrabın Creswell'e göre "Medine Camii ve Fustat Amr Camii'nden sonra İslâm'ın üçüncü mihrabı[622] olduğu" yöndeki iddiası tekrar edilmiş.

Sahnın Etrafındaki Mahfil *[Galeri vb. Alanlar]*

Bu kısımda, Ulucamii'de avluda ve iç kısımlarda bulunan tüm üstü kapalı (revak altı) ve üstü açık mahfil vb. alanların tarifi, sayısı, ölçüleri, ne zaman ve kimler

[620] Wright's ed., pp.295-7; De Goje's ed., pp.292-4; transl. by Le Strange, *age*., 256-8 vd.
[621] Bu ana mihrabın 1893 yangınında önceden burada olduğu Phene Spiers (*Architectural Review*, VIII, Fg.14 ve agy. *Architecture, East & West*, Fg.107) gibi yazarların eserlerinden anlaşılıyor. Ancak bu mihrabın Kahire'deki Sultan Kalavun Türbesi'ndeki mihrabla aynı olması bunun XIII. yüzyılda yapılmış olduğunu düşündürüyor. Hâlbuki İbn Cübeyr onun zamanında camide bulunan mihrabdan bahsetmemiş, onun yerine Kallasa Medresesi'nin mihrabından bahsetmiş fakat bunu da Rivoira, İbn Cübeyr'in Şam Ulucamii mihrabının tarifi olarak (dikkat etmeden) kitabına (Quatramere, *age*., II, p.282) aktarmış.
[622] [Mescid-i Nebevî'nin 709'da Velîd tarafından yeniden yaptırılmasının ardından ilk mihrabın girdiğini iddia eden Creswell daha sonra da Amr camiine 2. mihrabın yaptırılmasının ardından Şam Emeviyye Camii'ne 3. mihrabın yapıldığını ima etmektedir. Ancak 692'de tamamlanmış olan Kubbetü's-Sahre yapısında bir mihrab bulunup bulunmadığı konusuna ilginç bir şekilde hiç değinmemektedir].

tarafından yaptırıldıkları hakkında detaylı açıklama ve bilgiler verilmiş, ayrıca s.172, CrF. 89'da, el-Velîd'in zamanından kalma avlu revak-mahfilleri- gösterilmiş). (s.170)

Fg. 292 (CrF.89) Temenos yapısına el-Velîd'in 705-715'te yaptırdığı revak düzenlemeleri

Kemerlerin Şekli

Bu bölümde özetle; yapı içinde birisi hafif basık atnalı, diğeri de sivri kemer hâlinde iki farklı kemer şekli görüldüğü anlatılmış.

Mermer Pencere Şebekeleri *(The Marble Grills)*

Yapıda 6 adet 1,77m. x 1,14m. ebatlarında, 4 cm kalınlığında mermerden ve çok güzel şekil / motifleri olan oyma pencere şebekeleri bulunduğu anlatılmış. (s.173)

Orijinal Süslemeler

İçerideki ve avludaki mozaik süslemeler çok övücü sözler sarfedilerek tarif edilip iç duvarlarda ve avluda bulunan mozaiklerle resmedilmiş doğa manzaralarının önemlileri detaylı şekilde anlatılmış.

Minareler

Günümüzdeki camide; "Kuzeyde Mezanatü'l-Arus, güneybatıdaki (Beyaz minare olarak da bilinen) Mezanatü'l-Îsâ ve güneybatıdaki Mezanatü'l-Garbiyye ismiyle bilinen üç minare bulunduğu, Rivoira'nın Muslim Architecture kitabında (s.92), Velîd'in 4 minare yaptırdığı şeklindeki iddiasının aksine, aslında Velîd'in bir bütün hâlinde sadece 1 minare / kule yaptırdığı, kuzeydeki iki kulenin çok eski durumda olmasından dolayı Velîd tarafından yarıya kadar yıktırılarak üst kısımlarının yeniden yaptırıldığı" belirtilmiş (s.177). Devamında "… Ancak şu anda kuzey tarafında bulunan kule-minarenin yerine

985'ten önce, üzeri mozaik süslemeli bir kule-minarenin yapıldığı da biliniyor (bu önceki minare 750'den (1184) önce yıkılmış ve yeniden yapılmış). İki güney minaresi dokunulmadan devam etmiş. Doğudaki ise 598'de depremden yıkılmış ve 384'de (1020) şekli bilinmeyen bir formda yeniden yapılmış fakat H640'ta yanmış. 647'de (1239) yeniden yanmış, 740'de (1339-40) yine yanmış ve şu anki mevcut minare de (önceden) yanmış. Batı kulesi de 1184 ile XIV. yüzyıl arasında çok sağlam bir şekilde yeniden yapılmış. Bu da 884'de (1479) yine yakılmış ve yerine tuğla ve sıva malzeme ile şu anki minare Kayıtbay tarafından yaptırılmış 893 / 1488)…" denilerek minarelerin (yeniden yapılma vb.) başından geçen olaylarla birlikte detaylı olarak tarifleri yapılmış.

Avludaki Kubbeli Yapılar *(The Domed Edifices in the Sahn)*

Avluda küçük ebatlı üç farklı yapı bulunduğu ve en batıda 8 sütun üzerinde duran kubbeli yapının en eski tarihli ve beytü'lmâl binası olduğu, avlunun doğusundakinin de "Zeynelâbidîn kubbesi" olarak 1738'e kadar iyi durumda olduğu bilinen yapı olduğu, avlunun ortasındaki diğer kubbeli yapının da tarihi çok eskilere gitmeyen şadırvan yapısı olduğu Mukaddesî, İlmavi, İbn Cübeyr gibi kaynaklarda yazılı olanlardan aktarımlar yapılarak anlatılmış. (s.179)

Velîd b. Abdülmelik'in Rolü

[Temenos (veya avlusundaki kilise) Yapısının Camiye Çevrilmesi]

"…Her ne kadar tüm Müslüman yazarlar 'el-Velîd bütün kiliseyi (avlu duvarları hariç) yıkarak camiyi bugünkü hâliyle yeniden inşa etti' demiş olsalar da ve bu görüşü konu hakkında ilk detaylı araştırmaları yapmış olan Phene Spiers de yayımladığı makalelerinde[623] kabul ettiğini belirtmiş olsa da, ilk önce Lethaby tarafından The Builder, LXVI, pp 210-211, 1894'te yayımlanan makalesinde 'mevcut cami içindeki transept kısmının güneyindeki altar (mihrab) kısmının önceki kilisenin sahnları olduğu' şeklindeki iddiası biliniyor.

Sonraki dönemlerde bazı yazarlar cami içindeki Lîvân-ı Kıblî olarak bilinen alanın bahsedilen kilisenin ta kendisi olduğunu iddia ettiler. Bu görüşü 1906'da Dussaud yazdı (s.180, dn.7). Dussaud bunu önce Marçais'e yazdığı mektuplarda, sonra da 1906'da (*Revue Africane*, p.40, n.3'teki) makalesinde, Dehl de 1910'da

[623] S.180, dn.6: *J.R.I.B.A*, vol. IV, Third series, pp.36, 61; ve *P.E.F.,* Q.St., 1897, pp.284, & 293-4.

(*Manuel d'art Byzantin*, p.319 dn.8)[624] ortaya koydu.

Bu iddiaları, Strzygowski (dn.9), aynı yıl 'Amida, p.330'da dikkate aldığını-araştırdığını' belirtti. Watzinger & Wulzinger de (dn.10)[625] 1921'de Damascus I, pp. 77'de geliştirildiler ve Dussaud 1922'de (s.180, dn.11) *Le Temple de Jupiter Damascenien, in Syrie,* III, pp.234-48'de, Lammens 1925'te (dn.12) *Le Calife Walid et le presendu partage de la mosquee'de* (BIFAO., XXVI, p.38) yeniden gündeme getirdiler…" şeklinde bir ön bilgi verilmiş.

Yukarıda verilen görüş ve yayınların detaylarına girmeden önce İbn Cübeyr (1184), el-Ömerî (1344-45) ve İbn Şâkir (ö.1362) gibi Müslüman yazarların bu konuda neler yazdıkları (dn.13)[626] ayrı ayrı ;

"… Müslüman yazarların çoğu tarafından yazılanlara göre; 'Müslümanlar Damaskus'u fethederken [birisi batı kapısından gelen Hâlid b. Velîd'in, diğeri de doğu kapısından gelen Ebû Ubeyde komutanlığındaki] iki ayrı ordu hâlinde ve yakın zamanlı olarak şehre girdiler ve bu iki ordu şehrin merkezinde (İbn Cübeyr'e göre ise kilisenin avlusunda) buluştular. Batı tarafından giren Hâlid b. Velîd ile şehir halkı, anlaşmayla teslim olmak (kapitülasyon) için müzakere yaparak Müslümanların St. John Katedrali dışında diğer 14 Hıristiyan kiliselerine dokunmayacakları yönünde anlaşma yapmışlar'.

Fakat Ebû Ubeyde ordusuyla böyle bir anlaşma yapmadan şehrin merkezine kadar [savaşarak] geldiği için, uzun tartışmalardan sonra şehrin yarısı kapitülasyonla teslim alınmış yarısı da savaşarak fethedilmiş kabul edilmiş. Bunun sonucu olarak Araplar St. John [Yuhanna] Katedrali'nin doğu yarısını kendilerine alarak camiye çevirmişler ve şu anda 'Peygamber'in sahâbelerinin mihrabı' olarak bilinen yerde namaz kılmışlar, Hıristiyanlara da [Teöenos'un] batı kısmını bırakmışlar.

İbn Şâkir'in aktardığına göre ise; 'Müslümanlar ve Hıristiyanlar tapınağın (önceden, şu an ana-büyük mihrabının bulunaduğu yerde olan) güney kapısından birlikte giriyor, girdikten sonra Müslümanlar sağa dönerek hâlen sahâbelerin mihrabı olarak bilinen yere giderek, Hıristiyanlara batı kısmını bırakıyorlarmış (s.181, dn.1)[627]. Bu durum Zilkade 86'ya (Ekim-Kasım 705) kadar böyle devam etmiş'.

---

[624] Dehl, kubbeye ilave olarak transeptinde el-Velîd tarafından yapıldığını savundu.
[625] Watzınger C. & K. Wulzinger *Damaskus I,* Berlin, 1921-1924, pp.3-42 & 77-97.
[626] Lammens *B.I.F.A.O.,* XXVI, p.38'de İbn Cübeyr'in (ö.1184) kitabında bu konuyla ilgili olarak anlattıklarını büyük eserini çok övdüğü İbn Asâkir'den aldığını belirtmiş.
[627] *Ibn Jübeyr,* Wright's ed. pp.263-4; de Geoje's ed., p.262; Le Strange, *age.,* pp.241-2 vd.

Babası Abdülmelik'in 705'te ölmesinin ardından el-Velîd halife olunca, Hıristiyanlara ait olan kısmı da alarak camiye katmak istedi ve sonunda [buraya büyük cami yapma konusunda araştırmaları sonuçlanıp kararı kesinleşince] kiliseyi tamamen (sadece tapınağın dış duvarları ve köşelerdeki 4 kulesi dışında bir şey kalmayacak şekilde) yıktırdı [ve camiyi yaptırdı]. Bu görüşü çoğu modern araştırmacı ve yazarlar da kabul eder…" denilerek dn.2'de[628] bunların isimleri ve yayınlarının listesi verilmiş.

Watzinger ve Wulzinger'in Teorisi

Romalıların "Jupiter Damascenus" dedikleri Suriye Tanrısı'nın Tapınağı Temenos'un avlusunda (ancak tam ortasında olmayıp [güney duvarına paralel şekilde]) bulunduğu, sonra bu tapınağın Theodosius (379-95) tarafından kiliseye çevrildiği ve 629'da Heraklius tarafından da burasının (şu anki Emeviyye Camii'nin kapalı alanı olan harem kısmını kaplayacak şekilde) transeptli kilise hâlinde yeniden yapıldığı (CrF.94), el-Velîd'in de bu yapıyı camiye çevirmek için mevcut transepte sadece bir kubbe eklediği (*age.,* I, pp, 96-7) şeklinde bir iddianın Watzinger & Wulzinger tarafından ortaya konduğu (s.181, dn.3) belirtilmiş.

Dussaud'un da (III, p.325) "Watzinger ve Wulzinger'in Velîd'in sadece buradaki kiliseye kubbe koyduğu teorisi ile aynı görüşte olduğunu ancak Temenos avlusundaki tapınağın kiliseye dönüştürülmesinde iki kademe olduğuna inandığını ve Roma tapınağının Temenos'un ortasında olduğunu kabul ettiği, ancak yapının iç odasının (naos) küçük olmasından dolayı -Hıristiyan ritüeline göre aksi tarafa çevrilmeyi gerektireceğinden- bu yapının Theodosius tarafından (379-95) kiliseye çevrildiği iddiasının mümkün olmayacağı ve kilisenin daha sonraki bir zamanda Temenos'un güney duvarına bitişik (şu anki harem kısmına) yapıldığını ve güneydeki üzerinde Grekçe 'üçleme' ile ilgili kitâbe bulunan üçlü giriş kapısından da (CrF.94) girildiğini yazdığı" (s.183, dn.1) nakledilmiş.

Baulked'in ise (Watzinger & Wulzinger gibi) "bu durumun transeptin bir payesinin bu üçlü kapının merkezini kısmen kapatıyor olmasından dolayı Theodosius'un Kilisesinin bir transepte ve kubbeye sahip olamayacağını (CrF.93),

[628] S.181, dn.2'de bu görüşü destekleyen Batılı araştırmacılar listesi olarak: Peterman, Reisen, 2te Ausg, I, p.100; Von Kremer, *Topographic von Damascus,* …, Ferguson, *The Illustrated Handbook of Architecture,* I, p.386; again Ferguson, *History of Architecture*, 3rd ed. II.p 524; de Goeje, *Memoire sur la Conquete de la Syrie,* pp.72-8;Wilson (Sir Chas.), *Picturesque Palestine,* II, p.149; Muir, *Annuals,* p.149;R.Phene Piers, J.R.I.B.A., IV, 3rd. Series, pp.25-6, 35 & 61; P .E.F., Q.St., 1897, p.284; & his, Architecture: East & West, p.216; Clermont-Ganeau, *Retueil d'archeologic orientale*, II, pp.329-30; Margo-liouth, *Cairo, Jarusalem & Damascus*, p.245; Saladin, *Manuel,* p.80: I.Ukach, *Fringe of the East*, pp.161-2 verilmiştir.

kubbe ve transeptin V. yüzyılda [hâlâ kilise iken] yapının çarpıklığını düzenlemek için yapıldığını (dn.2)[629], sonradan üçlü girişin sadece batı tarafındakinin açık bırakıldığını, diğer ikisinin örülerek iptal edildiğini" iddia ettiği belirtilerek yazarların konuyla ilgili ürettikleri teorilerde çelişkili (tutarsız) ve plana uymayan taraflarına dikkat çekilmiş.

Tarihî ve Mimari Belgelerin Görmezden Gelinmesi

Bu konudaki iddialara Crewsell'in; "…Bu iki teoride, Hıristiyan ve Müslüman kaynaklar dikkate alınmadığı gibi mimari deliller de görmezden geliniyor. Bu kalibredeki ilim adamları ve arkeologlar nasıl bu kadar (hipnoz olmuş gibi) bu kilise yapısının 136m'nin üzerinde büyüklükte ve bir cephesi avluya açık planda yapılmış olduğuna kendilerini ikna edebiliyorlar. Bunu anlamak mümkün değil. [Hz.] Muhammed öncesi Suriye kiliselerinin nasıl olduğu (o zamandan bu zamana kadar düzinelerce ayakta kalmış kilise planlarıyla) ortada[630].

Bunların arasında onların iddia ettiği gibi Lîvân-ı Kıblî yapısına benzeyen bir kilise yapısı hiç bilinmiyor. Madem ki 'mevcut cami yapısı zaten transeptli kilise binası olarak Heraklius tarafından yapılmıştı' diyorlar, o zaman bu yapıyı neden tapınağı kiliseye çeviren Theodosius'a değil de Heraklius'a atfediyorlar?.

Bunun sebebi açık: Doğu tarafındaki güney transeptinin payesi, güney üçlü girişinin orta kapısının içine 76 cm kadar giriyor (s.181, dn.4), bu da kapının kullanışını engelliyor. (bk, BÇ, Fg.281-CrF.81, s.332; *EMA,* c.1, bl.1, s.158) Bu sebeple kapının üstüne kitâbesini koymuş olan imparator orasının bu şekilde kapatılmasına sebep olan bir planı kabul edemezdi (s.181, dn.5)[631].

Onlar bu durumu; 602'de meydana gelmiş olan büyük deprem ve 613'teki Farsların [Sâsânî] işgalinin Suriye'yi de büyük ölçüde etkileyerek, kiliseye çevrilmiş olan tapınağın yıkılmasına sebep olduğunu, Heraklius'un da Farslara karşı savaşı kazanması ve onlardan 'Hakiki Haç'ı geri alması gibi başarılarla sonuçlanmasının ardından Heraklius geri dönünce yeni bir kilise inşasını başlattı şeklinde izah etseler de, Heraklius'un Kudüs'te (s.181, dn.6) ve daha uzak olan Diyarbakır'da (s.181, dn.7) neler yaptığı hakkında çok çeşitli bilgiye sahip olduğumuz hâlde, onların bu iddialarını destekleyen tarihte hiçbir başka yazılı kaynak mevcut değildir.

Bu kaynakların onun Kudüs ve Diyarbakır'daki işlerinden bahsetmesine rağmen,

[629] s.183'te Lammens'de transeptin Hıristiyanlar tarafından yapıldığına inandığını söylemiştir.
[630] De Vogue, *Syriecentrale,* Paris 1865-77; Butler (H.C.) *Architecture & Other Arts*, N. York 1903.
[631] Bu itiraz Dussaud'la birlikte Dickie tarafından da, *P.E.F.,* Q. St., 1897, p.272'de kabul edilmiştir.

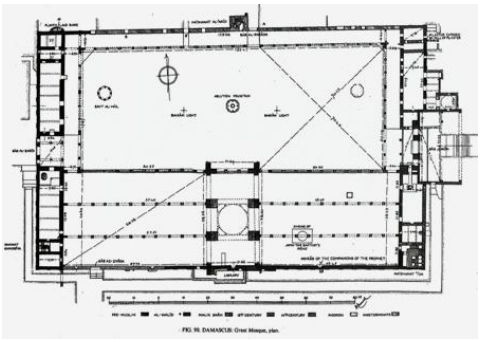
Damascus'taki Hıristiyanlığın en büyük eseri olacak olan bu yapı hakkında sessiz kalmış olmaları garip değilmi (s.181, dn.8; bk, s.184, n.1 & s.191, n.2) Sadece XVII. yüzyılın yarısından sonra kaynaklarda (Antun Bulad'ın Arcadius'la ilgili anlattığı -uydurma- hikâyesi kadar kıymeti olan bilgi gibi) Heraklius'un adını bu Şam Ulucamii ile ilişkilendiren şeylere rastlıyoruz (dn.9). Ayrıca 613 işgalleri sırasında Sâsânîlerin buradaki 14 kiliseye ilave olarak bir de St. John the Baptist'i de yıktıkları yönünde bir bilgi de bize ulaşmış değil. Ayrıca, bu kiliselerin hepsinin o olaylardan 22 yıl sonra Araplar burayı fethettiğinde açık olduğu, kaynaklarda bildirilmiştir (s.181, dn.10).

Kaldıki 602 depreminde burada önceden bulunan kilisenin yıkıldığı bilgisi de kabul edilebilir değil. Örneğin mevcut yapıyı ele alacak olursak, bu yapı burada son 1200 yıl boyunca meydana gelmiş olan bütün depremlerde ayakta kaldığı, sadece 598 (1202) ve 702 (1303) depremlerinde kısmen zarar gördüğü kaydedilmiş…" denilerek birçok araştırmacının yazdıklarında mevcut olan bilgiler karşılaştırmalı olarak aktarılıp, konu uzun bir şekilde tartışılarak diğerlerinin iddiaları çürütülmüş. Ardından da 29 / 747'den 1837'ye kadar Mısır'dan Antakya'ya kadar geniş bir alanda meydana gelmiş olan önemli depremlerin ve hangi yapılara ne kadar zarar verdiğini gösteren bir çizelge sunulmuş. (s.182)

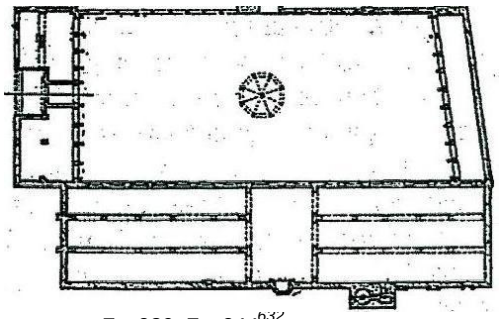
***Diyarbakır Ulucamii** [*'önceden kilise idi" iddiası]*

Bu başlık altında Diyarbakır Ulucamii ile Şam Emeviyye Camii planlarının transeptli bazilika / kilise planına benzerliği, bu sebeple bu yapının da önceden kilise olduğu ve Müslümanlar tarafından fethinin ardından bir süre Hıristiyanlarla (aynen Şam St. John The Baptist Kilisesi'nde olduğu gibi) paylaşılarak kullanıldığı yönünde Batılı araştırmacıların ileri sürdükleri iddialar tartışılmış. (s.185)

"…Görünüşe göre Watzinger and Wulzinger ile Dussaud, [kendilerinin] Şam Emeviyye Camii gibi Suriye kiliseleri içinde evveli (parent / ebeveyni) bilinmeyen gerçek bir mimari canavarını (monster) 'o önceki döneminde bir kiliseydi' diye göstermeye uğraşmış olmalarından biraz rahatsızlık hissetmiş olmalılar ki, bu duygularını bastırmak için yerlerinde durmayıp daha da eşi görülmemiş başka bir adım attılar ve Amida'daki (Diyarbakır) Ulucamii de efsaneye göre tarih ve tip olarak Şam'daki St. John The Baptist Kilisesi'yle eş zamanlı, benzer göstererek 'o da önceden bir kiliseydi ve başlangıçta bir müddet Hıristiyanlarla ortak kullanıldı' şeklinde iddialarda bulundular.

Fg. 279 (CrF.90-2)

Fg. 280 Fg. 244[632]

Fg. 293 (CrF.90-2) 715'ten sonra Şam Emeviyye Ulucamii'nin planı
Fg. 294 Diyarbakır Ulucamiinin etrafına ilaveler yapılmadan önceki dönemdeki planı

Bu iddiayı bir efsaneye dayandırmak aslında hafif kalıyor çünkü bu (efsanevi) durum el-Wakıdi'de; '*Amida, Araplar tarafından fethedildiğinde ana kilise Müslümanlar 3/2'sini, Hıristiyanlarda 3/1'ini kullanacaklar şeklinde paylaşıldı'* (dn.5) [633] olarak yazılmış. Hâlbuki Hıristiyan kaynaklardan öğrendiğimize göre (s.185, dn.6)[634] şehrin Heraklius tarafından 629'da yaptırılan ana (büyük) kilisesi (fethin ardından) hâlâ kilise olarak devam etmiş ve 770 yılında da restorasyonu yapılmış.

Bu durum kafa karıştırsa da, Diyarbakır Ulucamii'ni incelediğimizde cephedeki 2 kitâbe dikkat çeker. Sağdaki 484 (1091-2) tarihlidir ve Melikşah adınadır. Soldaki ise 550 (1155-6) tarihli ve Nisanid el-Hasan adınadır (s.185, dn.7)[635]. Ayrıca, sahnın hemen yanındaki revaklar (arcades) yarım daire kemer yerine sivri kemerlerden oluşuyor. Bu sivri kemerlerde bize (kitâbelerin tamirlerden sonra konduğunu kabul etsek bile) yapının Hıristiyanlık dönemine ait olmadığını bazı unsurlar kendileri söylüyor. Çünkü kastedilen Hıristiyanlık döneminde bu sivri kemerler kesinlikle bilinmiyordu (s.185, dn.8)[636]. Bir de bu yapının yine üç tane birbirine yakın genişlik ve yükseklikte sahnı olan bir kilise olması mümkün mü? (dn.9) [637] Bunlardan dolayı, kitâbede belirtilenleri de ciddiye alarak bu mâbedin bu [harem] kısmını Melikşah yaptırmıştır diyebiliriz.

Nâsır-ı Hüsrev'in H438 (1046) tarihli [Diyarbakır] Ulucamii için yaptığı tarif de yapının son hâli ile uyuşmuyor (s.186, dn.1)[638] ve Ulucamiini de [o hâlini] Melikşah'ın işi

[632] Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002, s.92 yoluyla.
[633] Transl. of Niebuhr-Mordtmann, p.108, van Berchem tarafından *age.,* p.51'de nakledilmiş.
[634] *Dionysius of Tell Mahre,* Chabot's text, pp.6 ve 14; transl.., pp.5 ve 96, v. Berchem, *Amida,* p.51.
[635] Van Berchem, *age.,* pp.52-54 & 61-2; Wiet, *Repertoire d'epigraphie arabe*, VII, pp.264-5.
[636] Bunların hafif benzerleri Kasr İbn Wardan'da mevcuttur, p.443.
[637] Gertrude Bell'in *Ukhaidir,* pl.90'da buradaki sahnların genişlikleri batıdakiler için 4.78, 4.86 ve 5.38m, doğudakiler için 4.52, 4.99 ve 5.35m verilmiş.
[638] S.186: *Sefer Nâma,* Schefer' transl., p.28; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, pp.109-10'da, "yapı önceden burada bulunan bir kilisenin yerinde duruyor (onun yerine yapılmış da) olabilir" demiştir.

olarak kabul edersek bunu açıklamak daha kolay. Çünkü Melikşah bundan 9 yıl önce 475'te (1082) Şam Ulucamii'nde de önemli bir restorasyon yaptırmıştı. Bu noktada Şam Emeviyye Camii ile ilgili van Berchem kaynaklı bir başka teoriyi de dile getirmek gerekiyor. Bu konu kendisinin vefatından sonra (kızı) Marguerite van Berchem tarafından 1938'de dile getirildi[639].

Bu notların yazıldığı tarihlerde Şam Ulucamii'nin St. John Kilisesinden çevrilme olduğuna inanılıyordu ve van Berchem de bu transeptin (her ne kadar yönü kuzeyden güneye olsa da) kilisenin sahnı olduğu görüşüne biraz olumlu bakanlardan idi. Berchem'in Şam Ulucamii'nin taransept kısmında başka bir şey daha dikkatini çekmişti. Ona göre transeptin yakınındaki payelerden 4. ve 7. paye diğerlerinden daha eski görünüyordu.

Bana göre evet öyle de olmalı çünkü eski olanlar el-Velîd zamanından kalma orijinal payeler, diğerleri ise caminin başından geçmiş olan 3 büyük yangında gördüğü hasarlardan sonra ya tamir edilmiş, ya yığma olarak yapılmış ya da tamamen yeniden konulmuş payeler olmalı.

Eğer van Berchem'in iddiası iyi açıklanamazsa başka ciddi bir sorun daha ortaya çıkıyor. Çünkü eğer o doğruysa bu defa kilisenin kuzeyden güneye olan aksıl sorununa ilave olarak bir de apsisinin şu anda ana mihrabın olduğu (artık kapatılmış olan) önceki kapının olduğu yerde (yani iddiaya göre Müslümanlarla Hıristiyanların içeri giriş için ortak kullandıkları kapının yerinde) olması gerekirdi!..." denilerek iddialardaki tutarsızlıklara dikkat çekilmiş.

Kaynakların Belgesi

"…Şam Ulucamii'nin haremi hakkındaki iddialarda orijinal Hıristiyan kaynaklarının görmezden gelindiğinden bahsedilmişti. Biraz da İslâmî kaynaklardan, Ulucamii'yi el-Velîd'in yaptığı ve kaça mal olduğu konusunda birbirinden farklı şeyler söylemiş olsalar da, her hâlükârda [Batılı araştırmacılar tarafından] göz ardı edilmiş durumdaki kaynaklardan bahsetmek gerekiyor…" denilerek, bu kaynaklardan 11 tanesi, ihtiva ettikleri bilgiler (ve alıntı yapılan tercüme künye bilgileri de) verilerek,

[Şam Ulucamii için];

İbn el-Fakih'in (903); '*İmparatorluğun 7 yıllık vergisini yuttu'* dediği,

[639] "Notesarcheologiques sur la Mosque des Omeyyades", *Bulletin d'Etudes orientales*, VII-VIII, pp.39-56.

İstahrî'nin (951 tarihli ancak 978'de İbn Hevkel tarafından şerh yazılmış), '*tüm Suriye'nin 2 veya 5 yıllık vergisini yuttu'* dediği,

Mukaddesî'nin (985); '*Suriye'nin 7 yıllık tüm vergisini yuttu'* dediği,

İbn Asâkir'in (1176); *'Her biri 14.000 dinar dolu 400 kasa* (= 5.600.000 dinar) *harcandı'* dediği,

İbn Cübeyr'in (1184) *'11.200.000 dinara mal oldu',* dediği,

Nüveyrî'nin (1332)*"her biri 12.000 dinar dolu 400 kasa harcandı*" dediği,

İbn Şâkir'in (1362) *'toplam 5.600.000 dinara mal oldu'* dediği

Diyarbekrî'nin (1534) '*154 kantar ağırlığında altın harcandı'* dediği,

İlmavî'nin (1594-5) Fazail eş-Şam kitabında: "*her biri 14.000 dinar dolu 400 kasa"* dediği,

Mes'ûdî'nin (943) '*el Velîdin Antakya'daki bir zamanlar dünya harikası olarak bilinen Meryem Kilisesi'nden (Rotunda) beyaz mermer sütunları getirtti'* dediği ve bu haberin doğru olabileceği" belirtilerek bu konuda önceden yazılmış olanlar (s.187, dn.12)[640] aktarılmış.

1893 yangınında 3 sahnın (koridor) büyük hasar görüp sütunları yıkılınca hasarlı dördüncüsü de yıkılmak zorunda kalındığı belirtilerek "Bu kadar belgeden sonra bu yapıya el-Velîd'in sadece kubbe koydurmuş olduğu iddiası kabul edilebilir mi" sorusu sorulup "bu iddianın doğru olamayacağına" dikkat çekilmiş. Daha sonra da "St. John The Baptist Kilisesi'nin (şehrin kısmen kapitülasyonla alınmasından dolayı) Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında paylaşılarak kullanıldığı efsanesi de (her ne kadar Dussaud kabul etmese de) Miedkinow ve Caetani'nin çalışmaları sonucunda tamamen yıkıldığı birçok araştırmacı (uzman) tarafından kabul edilmiştir" (s.187, dn.14)[641] denilmiş.

Yuhanna Kilisesi'nin Müslümanlarla Paylaşıldığı İddiası Hakkında

De Goeje ve van Kremer'in, İbn Asâkir'de (ö.1176) yazılı olan "Müslümanlar iki koldan şehre girdi, batıdan girenlerin kapitülasyon anlaşması ile merkeze ulaştığı, doğudan girenler de çarpışarak merkeze ulaştığı için, Hıristiyanlar kilisenin batı kısmını, Müslümanlar da doğu kısmını paylaşarak kullandılar" şeklindeki ifadeleri belge olarak

[640] *Priaries,* III, pp.407-8.
[641] R. Hartman, "Damascus", *Encyclopedia of Islam*, I, pp.903-4, Lammens, *Melanges de la faculte Orientale,* IV, p.I ve V., p.630, n.1 (Caetani'nin Annali'si ile ilgili Review'inde önceki inancının aksine).

gösterdikleri belirtilerek bu iddiaya; "Hıristiyanların büyük çoğunluğu ile Yahudiler şehrin doğu yakasında yaşıyordu. Doğal olarak onların kilisenin doğu tarafını almaları gerekmezmiydi? şeklinde bir soru işareti koymak gerekiyor" denilmiş. (s.187)

En eski tarihli kaynak olarak Vâkıdî'nin (748-823) bu konu hakkında: '*Ben, Hâlid b. Velîd'in Şam halkına hitaben yazdığı mektubu gördüm. Orada evlerin veya kiliselerin paylaşılacağına dair hiçbir şey görmedim. Klasik nakilciler böyle şeylerin olduğunu yazmışlar ancak bunları yazanların nereden alıp yazdıklarını da bilmiyorum. Fethin ardından çok sayıda yerli ahaliden Antakya'da olan Heraklius'a gidip sığınanlar olduğu için şehirde pek çok ev boşalmıştı ve bunlara daha sonra Müslümanlar yerleşti'*[642] şeklinde Şam'ın fethinden sonra merkezdeki kilisenin Hıristiyanlarla paylaşılarak kullanıldığı iddiasını tamamen reddeden ifadeleri aktarılmış.

"…Şam'ın fethinden bahseden bize ulaşmış ve karmaşaya neden olan tüm kaynakların arasında tek orijinal vesika olan bu anlaşma vesikası (s.188, dn.2)[643] bütün Avrupalı araştırmacıların önemli bilgi diye dört elle sarılarak naklettiklerinin hepsini reddetmek için yeterli. Miednikov da bu konuyla ilgili olarak; 'Hıristiyanlar, altar doğu kısmında kalmışken batı kanadında nasıl âyin yapabildilerki?', Bu sebeple Müslümanlarla Hıristiyanları yer değiştirsek bu defa da Peygamber'in ashabının mihrabı karşı tarafta kalmış olacak. Dolayısıyla gene sıkıntı. Ne tarafa çevirirsek çevirelim kilisenin paylaşılarak kullanılmış olması fikri hep sorunlar ve zorluklar içeren bir konu' şeklinde görüşlerini yazmış. Caetani de onu desteklemiştir. Şam'ı 670'ten kısa süre önce ziyaret etmiş olan Arculf'un 'kiliseyi yerinde açık olarak gördüğünü' yazmış olması da önemli. Alculf; *'İçinde Vaftizci John (St. John the Baptist) onuruna yapılmış büyük bir kilisenin bulunduğu ve haç karşıtlarının (saracen) kralının yönettiği bir şehirden ve ayrıca aynı şehirde inançsız saracen'lerin kendilerine has yaptıkları ve kullandıkları bir tür kilise [mâbed] yapmış olduklarını'* yazmıştır. Bu da orada iki farklı yapı türü bulunduğunu göstermektedir. The Venerable Bede (m.s.720), Arculf'un bahsettiği şeylerin biraz farklı versiyonu olarak: '*Hıristiyanlar St. John The Baptist*

[642] *EMA*, c.1, bl.1, s.188, dn1: Vâkıdî'nin anlatımı bize Belâzürî'nin onu kitabında nakletmesi yoluyla ulaştı (bk, p.123; transl. De Goeje, *age.,* p, 77-78. Hitti's transl., p.189 & Lammens, *BIFAO*, XXVI, p.29-30). Belâzürî, anlaşma metnini de s.121'de: "Yapılan anlaşmaya uydukları ve cizyeyi ödedikleri müddetçe, halk emniyet içinde olacaktır, Halid b. Velîd hayatları, malları ve kiliseleri için şehir halkına eman vermiştir. Şehrin surları yıkılmayacaktır. Evlerinden zorla çıkarılmayacaklardır vb.", şeklinde vermiştir.

[643] Bu evrakı Elisseeff bile yazdığı "Dımaşk", maddesinde (*İslâm Ansiklopedisi*, II, s.279-80) göz ardı ederek hiç bahsetmedi. [Not: *İA*'nin Türkçe tercüme baskısında bu olay, R. Hartmann'a yeniden yazdırılan aynı maddede "…bilhassa Johannes kilisesinin (Müslümanlarla) taksimi bahis konusu olamaz" şeklinde ifadelerin kullandığı görülmektedir. bk, R. Hartmann, "Şam", *İA,* XI, 1964-87, s.300. Ancak *DİA*'da bu durum hâla "kilisenin yarısının camiye çevrildiği" şeklinde verilmektedir bk, BÇ, s.4, dn.6].

Kilisesi'ne devam ederken, Haç karşıtlarının (Saracen) kralı da kendi tebaasıyla beraber içinde ibadet ettiği başka bir mâbed yaptırmış' şeklinde yazmıştır ki bu ifadeler daha net ve kesin. Bütün bunlar önceden Şam Ulucamii'nin yerinde St. John The Baptist Kilisesi'nin bulunmadığını gösterir..." denilmiş[644].

Erken Dönem Kaynakların Belgeleri

Başlığı altında, "Şam Ulucamii'ni doğru anlama yolunda pek çok tartışma ve anlaşmazlığa sebep olan önemli kaynaklardan birisi İbn Asâkir'in [ö.1176] anlatımıdır. Bu oldukça geç tarihli bir kitaptır ve hak etmediği reklamı, Quatremere'nin İbn Şâkir versiyonunu tercüme ettiği '*Sultans of Mamlouks'* kitabına koyduğu ilaveler yoluyla yapıldığı için oldukça meşhur olmuştur. (s.188)

Eğer gerçekten Caetani'nin yeni çığır açan *Annali d'el Islam* (dn.6) eserinde bir araya topladığı erken dönem kaynaklarına bakacak olursak Emevî Ulucamii muammasını aydınlatacak yeni şeyler bulabiliriz." denilmiş. Arkasından da erken dönem kaynaklar olarak;

1- Mes'ûdî'nin 332'de (943-4) gördüğü ve metnini kitabına kaydettiği el-Velîd dönemine ait bu konudaki en erken tarihli kûfî stilde yazılı olan belgede; "Halife el-Velîd camisinin yapılmasını ve içindeki kilisenin de yıkılmasını emretti… Zilhicce 87 / Kasım-Aralık 706" yazılı olduğunu naklettiği (v.I, pt.I, p.187, dn.7)[645],

2- Şair Nabigha'nın el-Velîd'e hitaben yazdığı uzun şiirde "…sen onların kiliselerini camimizin ortasından çıkarıp attın…" mısrası ile bu olaydan bahsettiği,

3- Theophanes de (ö.818); "Dünyanın 6199'uncu yılında (= m.s.707), el-Velîd Damascus'un Hıristiyanlarının kutsal Katolik kilisesi'ni ellerinden aldı" şeklinde yazılı olduğu ancak kilisenin paylaşılarak kullanıldığına dair hiçbir şeyden bahsedilmediği,

4- Belâzürî'nin (ö.868), "Muâviye, St. John Kilisesi'ni camiye katmak istedi, en sonunda el-Velîd onu yıkarak camiye dâhil etti" şeklinde yazdıkları bu kilisenin hâlâ ayakta olduğunu gösteriyor (s.189, dn.4: s.125, Hitti's transl. s.191-2),

---

[644] [Creswell burada belirtmese de The Venerable Bede'nin yazdıklarından 715'de Şam ulucami yapıldıktan sonra Şam merkezde Hıristiyanların ibadete açık St. John the Baptist (Vaftizci Yahya) ismi ile başka bir kiliseleri bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum ayrıca: "el-Velîd'in Hıristiyanlara cami yapımı için yıktığı kiliselerinin yerine Kasım'ın Hamamı olarak bilinen yerde bir kilise verdiği " şeklinde (İbn Batuta, İbn Cübeyr ve diğer isnadlar yoluyla gelen) bir nakil bulunduğunu Creswell, *EMA*, c.1, bl.1, s.190, dn.21'de aktarmıştır. ilave olarak Velîd'in, Temenos avlusundaki bu kiliseye karşılık olarak başka büyük bir kilise veya dört kilise verdiği de nakledilmiştir.(bk, Ahmet Özel, "Emeviyye Camii", *DİA*, XI, 1996, s.109)].

[645] *Annali dell Islam,* III, pp.346, ff.

5- İbn Kuteybe'nin (ö.889) Uyun al-Akhbar'da yazdıkları (Brockelmann's ed.),

6- İbn el-Fakih'in ((903), "Halife el-Velîd, Şam Camii'ni yeniden yapmaya karar verdiğinde Hıristiyanlara haber göndererek; 'Sizin kilisenizi camimize katmayı ancak onun yerine istediğiniz yerden size başka bir kilise yeri ve başka ne isterseniz vermeyi teklif ediyoruz' dediğini, ardından da; 'el-Velîd kiliseyi yıktırarak bütün alanı camiye çevirdi' şeklinde yazdıkları (s.189, dn.6)[646],

7- Taberî (915),

8- Eutychius'un (939) "St. John The Baptist Kilisesi Cuma Camii'nin bir kenarında (ila Janib) idi" dediği,

9- Mes'ûdî'nin (943), "Şam Camii Hıristiyanlıktan önce büyük bir tapınak idi. Hıristiyanlık gelince kilise oldu. İslâm gelince de cami oldu. el-Velîd onu çok sağlam bir şekilde yaptırdı, savamileri de (köşe kuleleri) değişmedi. Onlar bugüne kadar ezan okumak için kullanıldı" (dn.9)[647] şeklinde ilave bilgiler de yazdığı,

10- Hasan b. Ahmad el-Muhallebi'nin (ö.990) "cami kilisenin yakınında idi" şekilde yazdığı (dn.10),

11- Agapius of Manbij'in (X.yy.'ın sonu) benzer yöndeki yazdıkları (dn.11),

12- Michael of Syrien'in (Jacobite Pariği, 1 166-99) "Velîd 'in kiliseyi yıkıp yerine cami yaptığı" yönde yukarıda verilen yazdıkları (dn.12) ayrı ayrı sıra ile aktarılmış.

"…İbn Asâkir'in (ö.1176) kitabında anlattıkları İbn Şâkir'in kitabında oldukça karmaşık bir şekilde verilmiş olan metin yoluyla biliniyordu ayrıca İbn Asâkir'in Şam hakkında 30.000 civarında hadis (tradition) topladığı ancak bunları kendine göre (nasıl oluşturduğu net olarak anlaşılmayan) bir sisteme göre düzenle-miştir (s.189, dn.14)[648]. Ancak kendisinden 400 yıl önce Vâkıdî'nin (ö.823) yanlışlığını kanıtladığı bir şeyi [kilisenin paylaşılarak kullanıldığı naklini] o tekrar yazdığı, başka bölümlerde ise el-Velîd ile ulucamii hakkında, kilisenin yıktırılışı ve yerine caminin yapılışı konularında ilginç bilgiler de aktarmıştır.

İbn Şâkir'in (ö.1363) yazdıklarına bakınca, onun, kilisenin ortak kullanıldığından hiç bahsetmediği ve el-Velîd tarafından (caminin içindeki kilisenin) yıkılarak yerine cami yaptırdığı görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır.

İbn Cübeyr'in de İbn Asâkir hayranı olduğu, Şam'ı ziyaret ettiği ve Asâkir'den bazı şeyleri aynen kopya ettiğini Lammens'in ortaya koyduğu (dn.8), Cübeyr'in de bu

[646] pp., 106, II.6-11 ve 108; Le Strange, *age.,* pp.232 ve 234.
[647] *Priaries,* IV, p.90; Lammens, *B.J.F.A.O,* XXVI, p.32.
[648] *B.J.F.A.O,* XXVI, p.36.

konuda çok fazla sayıda nakil görmüş olmasına rağmen 'kilisenin paylaşıldığı' şeklindeki yanlış bilgiyi kitabına almayı tercih etmiş olması ilginçtir.

Cübeyr'den 2 yüzyıl sonra da İbn Şâkir aynı şeyi yapmıştır. İbn Şâkir'den sonraki yazarlardan kilisenin paylaşıldığından bahseden pek kimse yoktur…" denilmiş. Devamında da;

> "…El-Mekîn'in de (ö.1204) "kilisenin caminin yan tarafında olduğunu ve Velîd'in onu yıktığını" yazdığı,
>
> İbn Saîd el-Mağribî'nin (ö.1241-50) 'el-Velîd'in Şam Ulucamii'ni yaptırdığını ve eski kiliseyi de caminin içine dâhil ettiğini' yazdığı (s.190, dn.11)[649],
>
> Butrus b. er-Râhib'in (ö.1259) 'Velîd kiliseyi yıktı' dediği (dn.12),
>
> Ebü'l-Fidâ'nın (ö.1331) 'Velîd kiliseyi yıktı ve arsasını camiye dâhil etti' dediği,
>
> el-Ömerî'nin[650] (ö.1344-5) 'iç kilise (ed-Dâhila) kısmı yıkılarak camiye dâhil edildi' dediği (dn.14),
>
> Ez-Zehebî'nin (748 / 1347-8) 'Velîd'den önce bir yarısı Hıristiyan kilisesi, diğer yarısı Peygamber'in ashabının mihrabı idi, [Velîd] Hıristiyanlarla anlaşmaya vardıktan sonra dört duvardan başka her şeyi yıktı' dediği (s.190, dn.15),
>
> Ed-Damirî'nin (ö.1405) 'Velîd, Zilkade H86 -Kasım / Aralık 706'da camiyi inşa etti, Mar Yuhanna Kilisesi'ni de yıkarak oraya dâhil etti' dediği (dn.16),
>
> Ebu'l-Mehâsin'in de (1458) '87'de Halife el-Velîd Şam Ulucamii'ni inşa etmeye başladı, (oranın) yarısı kilise değildi ama Hıristiyanların kullanımında idi ve bu kilise yıkıldı' dediği (s.190, dn.17),
>
> Şemseddin es-Süyûtî'nin (1470) 'el-Velîd dört duvar arasında ne varsa hepsini yıktı' dediği (dn.18), Diyarbekrî'nin de (1534) de aynı şeyi tekrar ettiği…"

nakledilmiş.

"…Ancak efsane orada burada yine söylenmeye devam etmiş. Örneğin; İbn Batuta (daha sonra İlmavî'nin de XVI. yy'da yapacağı gibi), elbette İbn Cübeyr'den alarak aynen eş zamanlı olan fetih ve kapitülasyon anlaşması sonucu şehrin ve kilisenin paylaşılma efsanesini tekrarlamış. İlmavî de ayrıca farklı isnadlarla 'el-Velîd'in Hıristiyanlara cami yapmak için aldığı yerlerini Kasım'ın Hamamı olarak bilinen yerde tekrar verdiği' gibi bazı rivayetleri de dâhil etmiş (dn.21). Camideki kilise, caminin bir

[649] *Oxford MS*., Marshall, No. 37, fol. 66.
[650] [Abdülaziz el-Alevî,"İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA,* XIX, 1999, s.483-485].

kısmı kilise idi, caminin yarısı kiliseydi gibi tabirlerin zaman içinde kolayca 'kilisenin yarısı cami oldu' şekline dönüşmüş olmasını anlamak mümkün. (s.191)

Belgelerin kaynaklarından anlaşılan; hâli hazırdaki cami alanında cami ve kilise şeklinde iki ayrı yapı ile karşı karşıya olduğumuzdur. Bu yöndeki karmaşık söylentilerin en dikkat çekeni de 'paylaşma' efsanesinin silinmesi konusunda diğer araştırmacıların hepsinden daha fazla bilgi ve malzeme toplamış olan Caetani'nin de tartışmanın ulaştığı mantıklı sonuca varmak yerine: 'Mevcut cami yapısı (kubbesiz olarak) önceden Müslümanların hayran olduğu bir kilise imiş. Müslümanların ibadet yeri de şu anda sahn olan yerde küçük bir mabedden (church) ibaretmiş. Müslümanlar bu küçük camiyi yıkarak şu andaki revaklı avluyu oluşturmuşlar ve kiliseye de bir kubbe, mihrab, minber vb. ilave ederek camiye çevirmişler' şeklinde acaip (anormal) bir iddia ortaya atmış olmasıdır (s.191, dn.1)[651].

Bu iddiaya göre Temenos'un avlusunda birisi küçük diğeri de bugünkü Emeviyye camii yapısı olan iki mâbed bulunduğuna inanmamız gerekiyor. Yani bu büyük kilise (Emevî Ulucamii) Suriye'de ve Batı'da eşi bulunmayan büyüklükteymiş; hatta o kadar büyük ki -(dn.2: atriumu hariç) 380 ayak [~120m] uzunluğunda olan Roma'daki eski St. Peter's Katedrali'nden 66 ayak [~15-16m.] daha uzunmuş!.

Dussaud'un iddiasına gelince; Dussaud yukarıda gösterdiğimiz onlarca delili göz ardı ederek kilisenin Müslümanlarla paylaşıldığı söylentisine inanıp, aynen Lammens gibi (s.191, dn.4) mevcut ulucami yapısının önceden kubbesi olmayan büyük bir kilise olduğunu iddia etmeye devam ediyor. Bu yapı o zaman bir kilise olmuş olsaydı bile o kilisenin yıkılıp yerine müthiş büyük bir meblağ harcanarak cami yapıldığını söyleyen Hıristiyan ve Müslüman yazarlardan çok fazla sayıda belge ortaya koyduk. Bunların hepsini görmezden geldi.

Sonuncuları [Lammens], ayrıca "Müslüman yazarların bu muazzam yapının bir zamanlar kilise olduğunu kabul etmeyi gururlarına yediremedikleri için kilisenin yıkıldığını yazdıklarını' da iddialarına ekliyor (dn.5). Böyle iddia etmekle aslında kendisinin oldukça güvenilir bulduğu Theophanes ve Eutychius gibi Hıristiyan tarihçilerin de kabul ettiği şeyleri inkâr etmiş oluyor…" denilerek konu sonlandırılmış.

[651] *age.,* III, p.352.

Kilisenin Camiye Çevrildiği İddiasını Yalanlayan Mimari Belgeler

Başlığı altında bu konudaki mantıksız görünen bölgeler;

"…1- Bu büyüklükte (136m. uzunluğunda) bir kilisenin Suriye'de (hatta Batı dünyasında) var olduğu önceden beri [hiç] bilinmiyor, (s.191)

2- Üç sahnın da (aisle) genişliği ve yüksekliği aynı olan bir kilisenin varlığı da bilinmiyor. Watzinger and Wulzinger'in onun bir doppel-bazilika olduğu iddiasını kabul etsek bile bu durum hâlâ sorun,

3- Eninin uzunluğuna oranı konusundaki (3.5 / 1) farklı durum Suriye'deki hiçbir kilisede görülmüş değil,

4-Bir cephesinin uzunluğunun içinden bir kapı ile direkt avluya çıkıldığı hiçbir kilisede görülmüş bir şey değil,

5- İslâm öncesi dönemden Suriye'de farklı yerlerden getirilmiş her birinin başlığı farklı [devşirme] sütunlar kullanılarak yapılmış bir başka kilse örneği de yok,

6- Tüm erken Hıristiyan ve Müslüman kaynaklar aynı şekilde kilisenin yıkıldığını söylüyor…" şeklinde sıralanmıştır.

Kilisenin Bulunduğu Alan

Bu kısımda, "Thiersch, Watzinger & Wulzinger ve Dussaud gibi Avrupalı araştırmacılarla, Temenos'un avlusunda bir pagan tapınağı olan Jupiter Damascenus'un Hıristiyanlığın hâkim olmasının ardından (tapınağın yönü batıya dönük olmuş olsa bile) kiliseye çevrildiği konusunda hemfikir olmalarına rağmen, Dussaud'un buna kısmen itiraz ettiği" belirtilmiş. Ardından da kilise yapısının batıya / başka yönlere dönük olduğu eski dönem (Roma, Kudüs, Konstantinapol[652] Antakya, Baalbek gibi, dn.4) yerleşim yerlerinden birçok kilise yapısı (11 adet yapı ve özellikle Baalbek'teki bina içinde mihrab vb. bölümlerin tam aksi yöne değiştirilerek kullanıldığının örneği plan şemaları ve CrF.97, 98 ile birlikte) hakkında detaylı bilgiler verilerek Dussaud'un itirazının yanlış olduğu ispatlanmaya çalışılmış.

Nu konuyla ilgili olarak sonradan ortaya çıkan el-Ömerî'nin (1344): "Bu kilise dört tarafından revaklarla çevrili idi" şeklinde yazdığı bilgiler olduğu (s.195, dn.1)[653]

[652] "Konstantinapol'deki The Parthenon Helenistik ritüellerin VI. yy'a kadar devam ettiği bir tapınaktı, sonra da The Holly Wisdom kilisesi oldu. Konstantinapol'deki Sancta Sophia (Ayasofya) da büyük ihtimalle bu The Holly Wisdom kilisesinin bulunduğu yere yapılmıştır" (bk: Lethavy & Swainson, *age.,* s.7).
[653] *Masalik al-Absar,* I, p.189, II, 7-11.

(CrF.99-100) belirtilerek, bu yeni bilginin, Dussaud ve Stryzgovski'nin "*Temenos'taki kilisenin güney duvarına yakın / bitişik olduğu"* iddialarını geçersiz kıldığına ve [Creswell'in de desteklediği] "*kilisenin avluda kuzeye doğru bir yerde olduğu"* görüşünü de destekler mahiyette olduğuna dikkat çekilip (i)- dini mabet arsalarının sürekli el değiştirmesi, (ii)- Ba'albek kıyaslaması sebebiyle caminin kilisenin yerine yapıldığının kabul edildiği belirtilmiş. (s.193)

Creswell, (i) şıkkında değindiği konuyu açarak günümüzde Hıristiyanlık ve İslâm'a ait birçok dinî yapının (veya arsalarının), daha önceden pagan inanışlara ait yerler oldukları ve bunların sonradan kilise / cami vb. mâbed alanına dönüştürülmüş olduğuna dikkat çekilerek: "…Kendisiyle birlikte Helenik kuralların VI. yüzyıla kadar ulaştığı The Parthenon daha sonra Kutsal Hikmet'e adanan bir kilise olmuş. Konstantinapol'deki Sancta Sophia'da (Ayasofya) büyük bir ihtimalle Pallas'ın Altar'ı üzerine yapılmış (dn.4). Jerome'ye göre, Beytlehem'deki mağara bir zamanlar Adonis Grottosu imiş (bk, Harvey, Lethaby, *The Church of the Nativity at Betlehem*, pp.67 and 72-3). Ezrâ'daki kilise, Grekçe tarih kitâbesine göre bir tapınak alanına yapılmış (bk.; Waddington). Küçük Asya'daki benzer olayları Sir William M. Ramsey, *The Permanence of Religion at Holy Places in Western Asia* kitabında yazmıştır. Sûse'de (eski Hadramevt) bir kilise eski Punik mâbedi üzerine inşa edilmiş (Cintas), Çin Türkistanı'nda (Sir Aurel Stein'in bulgularına göre) eski Çin hacılarının Budistlere ait kutsal olarak addettikleri yerler bugüne kadar hâlâ Muhammedîlerin de 'ziyaretgâh' olarak kabul ettikleri yerler (bk, J.R.A. 1910, p.839). Belki de bunlar arasında en dikkat çekeni ise Kudüs'teki Harem-i Şerîf alanı olsa gerektir…" denilmiş.

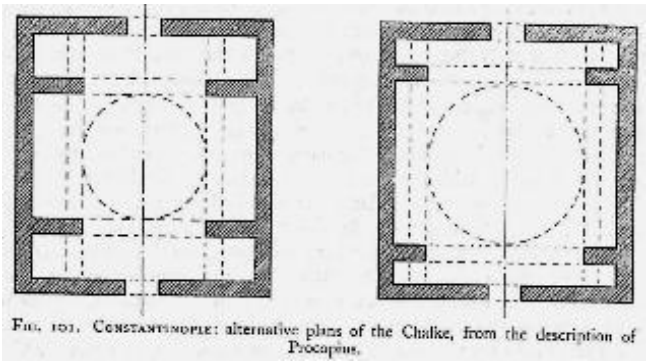
Mimari Kökenleri

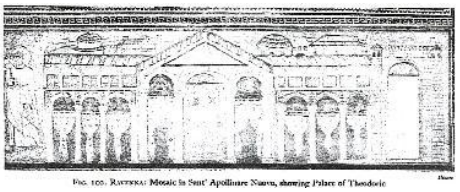
Plan-Şema'nın Orijini

Creswell bu konuda: "Müslümanlar Irak ve civarını fethedince buralarda (Basra, Kûfe gibi) yeni şehirler ve mescitler kurmaları gerekti. Suriye'de ise ya mevcut kilise binalarını camiye çevirdiler ya da paylaşarak kullandılar. Sadece, Abdülmelik veya Velîd'e ait olduğu iddia edilen Kudüs'teki Mescid-i Aksâ istisnadır. Dolayısıyla Şam Ulucamii Müslümanların Süriye'de cami olarak yaptıkları ilk yapıdır. Bundan dolayı da çok büyük öneme sahiptir. Şam Ulucamii'nin Suriye'de mevcut bilinen hiçbir kiliseye benzemediği önceden müzakere edilmişti. Bundan dolayı 'Velîd bu planı nereden almış olabilir?' sorusuna cevap bulmak gerekiyor" diyerek devamında bu soruya cevap olarak

akla gelen düşünceleri ortaya koyup “bu tahminlerin ilk ve önemli olanının Velîd’in, Şam’daki Müslümanlar [637’deki fetihten 705’e kadar] kiliseden çevrilmiş mekânlarda ibadet etmeye alışkın olduklarından ve böyle [transeptli] bir camide ibadet etmeye olumsuz bakamayacaklarından, onlara alışkın oldukları bir plan seçmeyi uygun görmüş olabileceğini” belirtmiş. (v.I, pt.I, s.197-205)

Üç geniş sahn ve cephe’nin nereden geldiği meselesine “Thiersch bu soruya Konstantinapol’de ‘The Chalke’ veya ‘Augusteion Sarayı vestibulları’ ile bağlantı kurup cevap bulmaya çalışarak ‘Augusteion Sarayı vestibullarının 3 geniş transepte sahip olduğu ve ortadakinin üzerinde bir kubbe bulunduğunu’ iddia etmiş (s.197, dn.2). Thiersch, Augusteion Sarayı hakkındaki bilgilerini Procopius’un anlatımına dayandırıyor (De Aedifiis, I, 10, dn.3). Bu konuda Richter de aynı görüşe sahip. Fakat Heisenberg ve Strzygowski, o kaynaktaki bilgilerin Thiersch ve Richter’in anladığı / tercüme ettiği gibi olmadığını iddia etmekle birlikte (dn.4) planın nasıl olduğu konusunda kendilerinin ne anladıklarını da söylememişler. Ayrıca önceki ikilinin ‘kemerler’ olarak anladığı şeye sonrakiler ‘tonozlar’ demiş!. Bu kaynakta yazılanlarda anlatılan şey ile ne kastedildiğini anlamayan bir tek onlar değil…” denilerek (Creswell’in kendisinin de bu metni net olarak anlayamayan birisi olduğu açıklanıp) ‘Procopius’un anlatımı Konstantinapol’deki *The Chalke* yapısı olarak bilinen bina ile ilgili iki farklı plan (CrF.101) ortaya çıkartacak şekilde karmaşık’ denilerek bu iki yapı tarif edilmiş ve ‘bazı pasajlar ya değişikliğe uğratılarak anlamı bozulmuş ya da yanlış anlaşılmış olabileceği…’ belirtilmiş.

FIG. 101. CONSTANTINOPLE: alternative plans of the Chalke, from the description of Procopius.

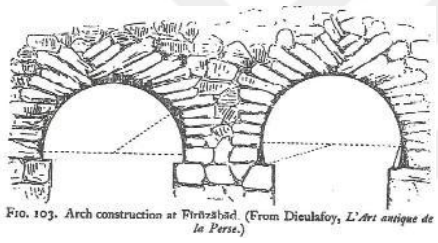
Fg. 295 (CrF.101) Konstantinapol Chalke’nin alternatif planı
Fg. 296 (CrF.102) Saint Apollinare Nuovo’da Theodoric’in Sarayı’nı betimleyen mozaikler

“Bu The Chalke yapısı ortalıktan kaybolalı uzun zaman oldu fakat Revenna’daki Theodoric Sarayı’nın The Chalke’den kopya edildiği biliniyor. Ayrıca (ondan kopya edilmiş olan) mozaikler 519 civarı inşa edilmiş olan Apollinare Nuovo’nun, Church of Sant’ında (CrF.102) mevcuttur (v.I, pt.I, s.197, dn.6).

Burada, önü açık iki katlı bir cephe görülür ve üst sıradaki açıklıklar alttakilerden biraz daha küçüktür. Aynen İbn Şâkir (dn.7), el-Guzûlî (dn.8), Şemseddin es-Süyûtî (dn.9) ve Busrâvî'nin (dn.10) Velîd'in camisinde bulunduğunu söyledikleri perdeler gibi burada da kemerlerin perdelerle örtülü olduğu görülür" denilerek bu yapı ile Şam Ulucamii yapısı arasındaki benzerlikler anlatılmış.

Dairevî Atnalı Kemer

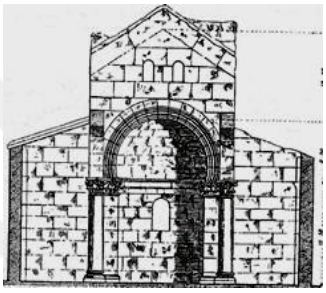
"Bu tür kemerlerin kökeni uzun zamandır tartışma konusu olmaya devam ediyor (s.198, dn.5)[654]. Dieulafoy Ardaşir'in 226'da tahta çıkışından kısa bir süre sonra yapılmış olan Fîrûzâbâd Sarayı'nda yaptığı incelemelerde buradaki bazı kemerlerin merkeze destek vermek için çıkış noktalarının kaçırıldığını fark etmesi sonucu atnalı kemerin Fars'tan çıktığı görüşünde olduğu (CrF.103), Choisy'nin de bu görüşü desteklediği" belirtilmiş (s.198, dn.9).

Fg.297

Fg.298

Fg.299

Fg.300

Fg. 297 (CrF.103) Fîrûzâbâd Sarayı'nda görülen atnalı kemer çizimleri
Fg. 298 (CtF. 104) Nasık'ta mağara-tapınağın cephesi
Fg. 299 (CrF 105) Nusaybin Mar Ya'kub Vaftiz kilise giriş kemeri
Fg. 300 (CrF.107) Northern Dânâ Kilisesi apsisi

"…Brown ise, atnalı kemerin Moorlara ait ve Romanesque (kemerin) doğal bir gelişmesi sonucu ortaya çıkmış bir şey olduğunu iddia etmiş (dn.1). 'Bomez-Moreno ve Rivoira ise atnalı kemerin Hindistan orijinli olduğunu, orada Bengal'in Gaya bölgesindeki (m.ö.257 civarına tarihlenen, CrF.104) Lomas Rishi kayadan mağara tapınaklarında görülen atnalı kemerlere dayanarak iddia etmişler (kaldı ki bu kemerlerin alta geri dönüşü yoktur). Pratik (uygulamalı) bir mimar olan Choisy de Dieulafoy'un teorisini daha akla ve mantığa uygun bulunmuştur.

[654] Choisy, *L'Art bâtir chez les Byantins*, p.166; Dieulafoy, *L'Art antique de la perse*, IV, pp.35-7; Coisy, *Histoire de L'architecture*, I, pp.131-2; Strzygowski, *Kleinasien*, pp.29-31;W. & G.Marçais, *Les monuments arabes de Tlemcen,* pp.62-5; G. Marçais, *La Mosque d'El-Walîd*, p.52; Broen (J.W.) "Forms of the Tuscan Arch", *Architectural Review,* XV, pp.250-51 Ramsay & Bell, *Thousand & One Churces*, pp.316-17; Rivoira, *Muslim Architecture*, pp.110-19 & 13-7; Holland (L.B.) "The Origin of the Horseshoe arch in Northern Spain",*The American Journal of Archeology*, 2nd series, XXII, pp., 378-98; Dewald, "The Appearance of the Horseshoe Arch in Western Europe", *age*., XXVI, pp.316-31; Reuther-A.U.Pope, *Survey of Persian Art,* pp.509-12.

En erken tarihli Hıristiyan yapılarından örnek ise Mezopotamya'da Nasibin'deki [Nusaybin] Mar Ya'kub Manastırı'nda yaklaşık 7m'lik bir dikdörtgenin üst kısmında ve bir porç'a bitişik olduğu düşünülen kemerde görülür (Fg.299-CrF.105, dn.7)[655]. Yan taraftaki Grekçe bir kitâbe burasının Nusaybin Bişopu Volagesos tarafından 671'de yaptırıldığını bildiriyor ancak burasının m.ö.312'den beri yerleşim yeri olması ve onların tarihlerinin de o yıllardan başlaması nedeniyle burasının (671-312) 359'da yapılmış olduğunu ortaya koyar. Bu tarihler ise, Nusaybin Bişop'unun 361'de öldüğünün biliniyor olmasından dolayı teyit edilebiliyor (dn.8)[656].

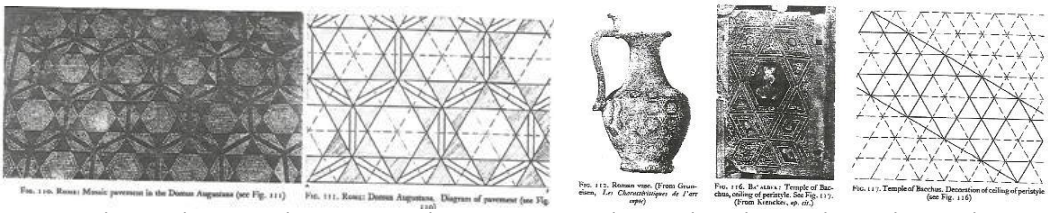
Bu tür üzerinde atnalı kemer, altında linteli olan dikdörtgen kapı girişleri erken Kuzey Suriye mimarisinde yaygın görünen bir kompozisyondur. En eski tarihlisi Doğu Hama'da, Halban'da (lintelin üzerindeki kitâbesine göre 543'e tarihlenen), yıkık bir kulenin alt kısmında 1m. genişliğinde bir kapı girişinin üzerinde (boşaltma kemer olarak) görülür. Diğeri et-Tûbâ'da (Kasr-ı Tûbâ değil), bir diğeri ise Hama'nın kuzeydoğusunda 10 km mesafede Şeyh Ali Kasûn'da yine kapı girişi olarak ve lintelinde VI. yüzyıla ait kitâbesi (dn.4)[657] ile mevcuttur (CrF.106). Bunların hepsi 1-1,5m'yi geçmeyen küçük örnekler. Daha büyük (13,12 feet ~3,5m.) ve biraz daha geç tarihli diğer örnek ise Texier tarafından 1840'ta görülmüş (dn.6)[658] ve ölçülmüş olandır (CrF.107). Bu, artık ayakta olmayan bir kilisenin apsis'ine aittir. Prentice'in yazdığına göre 483 yılına denk gelen kitâbesi mevcutmuş (dn.7)[659].

Benzer atnalı kemerler Küçük Asya'da eski Bizans eyaleti olan Hoca Kalesi'nde eski yıkık kilisede görülür. Buradaki atnalı kemerin Dânâ'daki gibi yaklaşık 4m. çapı vardır ve V. yüzyılın sonuna tarihlenmiştir. Benzeri bir başka atnalı kemerin Binbir Kilise'de (VII no'lu kilisede) uygulandığını da görüyoruz fakat bu kiliselerin bazılarının kronolojileri pek güvenilir bulunmamıştır.

Daha sonraki bir örnek ise Ermenistan Roma mimarisiyle karşılaşmamış olarak görülür. Müslüman mimarisine ait olarak ilk atnalı kemer Şam Ulucamii'nde transeptin kemerlerinde, alt kısımdaki kemerlerin yarım daireden biraz daha geniş olduğu yerde görülür. Ancak buradakilerden başka bir örneğe bildiğimiz kadarıyla Kuzey Suriye'de rastlanmamıştır. Atnalı kemerin Müslümanların hâkim olduğu dönemde gerçek yuvası

[655] Niebuhr, *Voyages en Arabie* (1780 ed), II, p.308 de; Oliver, *Voyages,* II, pp.344-5 de; Badger (G.P.) *The Nestorians & Their Rituals,* I, pp.67-68 vd.
[656] Sarre & Herzfeld, *age.,* II, pp.337-8, Abb. 314 & pp.341-3.
[657] Prentice, "Grek & Latin Inscriptions", Sect.B: *Northern Syria*, p.7, & illustr. 2.
[658] Prentice, *Byzantine Architecture,* pp.173-4 & pl.XLV.
[659] Prentice, *age.,* pp., 99-100 ; Butler, *Architecture & other Arts*, pp.142-3.

ise İspanya ve Kuzey Afrika'dır…"

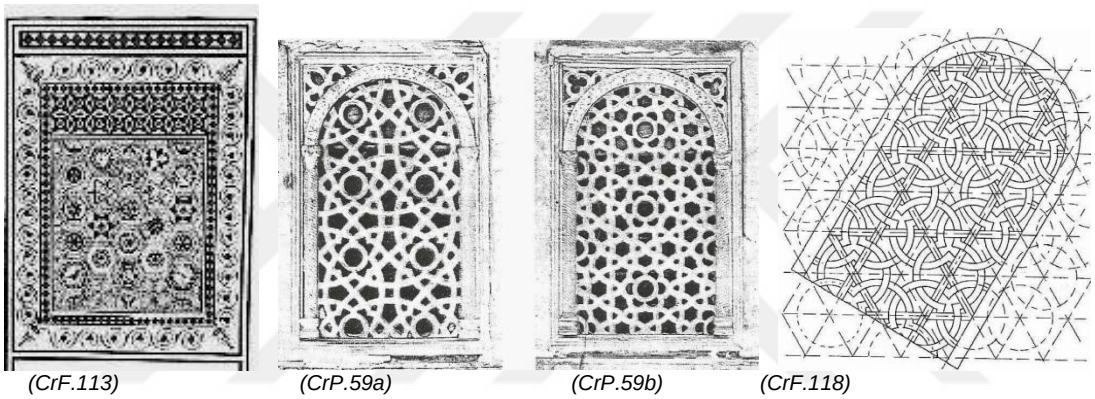

Fg. 301 (CrF.110) (CrF.111, s.202) Fg. 302 (CrF.112) (CrF.116) (CrF.117)

Fg. 301 (CrF.110-111) Domus Augustana yer mozaiği desen örnekleri

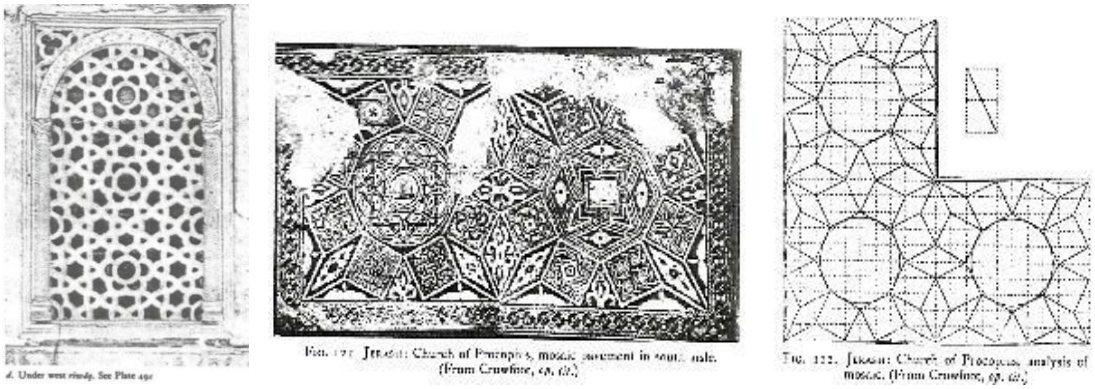
Fg. 302 (CrF.112) Roma, üzeri bezemeli vazo örneği, (CrF.116) Baalbek Bacchus tapınağı tavan bezemesi, (CrF.117) Baalbek Bacchus tapınağı tavan bezemesi analizi

Geometrik Şekil Oymalı Pencere Şebekeleri

(CrF.113) (CrP.59a) (CrP.59b) (CrF.118)

Fg. 303 (CrF.113) Tauroentum, Roma mozaik zemin bezeme deseni
Fg. 304 (CrP.59a-b) Şam Ulucamii'nde mermer oyma motifli pencere mazgal örnekleri
Fg. 305 (CrF.118) Şam Ulucamii mermer oyma Pencere şebekesi CrP.59a'nın motif analizi

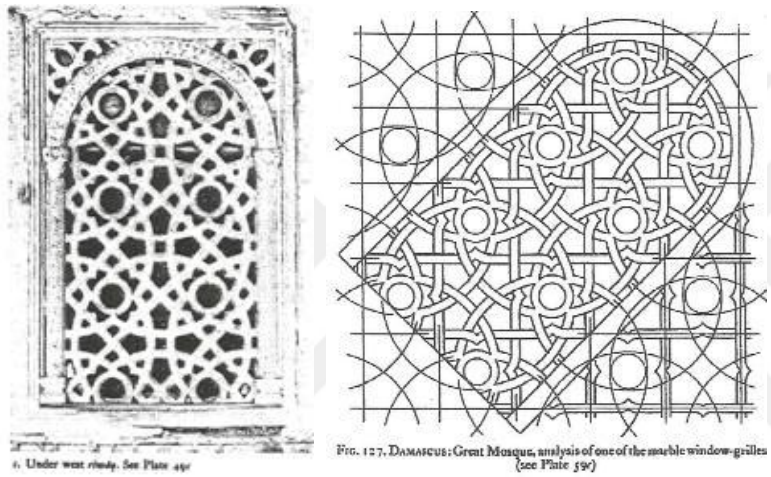
Fg. 306 (CrP.59d) Şam Ulucamii'nde mermer oyma şebekenin Müslüman icadı motifli
Fg. 307 (CrF.121-122) Jeraş, Procopius Kilisesi zemin mozaiği ve mozaiğin desen analizi

"…Geometrik süsleme Romalılarca da biliniyordu ama kullanımı sınırlı idi. Bunların tam gelişmesi geç İslâm sanatı döneminde olmuştur. Erken dönem örneği Roma'da Palatine'de Domus Augustana'da (üçgenlerden oluşturulan şekiller olarak) görülür (bk, *EMA,* c.1, bl.1, s.202, BÇ, Fg.301-CrF.110-111).

Bunun büyük bir kısmı da Domitian (81-96) tarafından yaptırılmış… Bu tür birbirine değmeyen altıgenler (hexagon) Roma döneminde zemin-yüzey (pavement) süslemelerinde ve diğer vazo, testi vb. (CrF.112) günlük kullanım eşyalarının üzerinde rastlanan şeylerdi. Bir diğerinde ise tüm köşelerin birbirine değdiği şekilde düzenlenmiş olan altıgen örneği (CrF.113) ve aynı yöntemle üretilmiş olandır.

Beytü'lmâl Yapısı / Kubbesi (Şam Emeviyye Camii)[660]

[Şam Ulucamii'ndeki] ***Geometrik Pencere Şebekeleri***

Fg. 308 (CrF.59c) Şam Ulucamii'nde mermer oyma pencere şebekesi
Fg. 309 (CrF.127) CrP.59c kodlu mermer şebekesindeki motifinin analizi

Bu tür geometrik üçgen veya üçgenlerin yan yana getirilmesiyle oluşturulan altıgen motiflerden oluşturulmuş pencere şebekeri 1200 yıl sonra Kahire'de (1284-5 tarihli) Sultan Kalavun Türbesi'nde ve Kahire Kalesi'ndeki (1335 tarihli) Sultan Muhammed en-Nâsır Camii'nde görebiliyoruz. Şam Ulucamii'ne ait basit karelerin kombinasyonundan oluşturulmuş bir mermer şebekesi (Fg. 306-CrP.59c) 1924'te Mr. E.H. Hankin (s.203, dn.9) inceledi ve bu sistemin yeni geliştirilmiş bir şey olduğunu belirtti. Ancak öncekilerin direkt Roma geometrik sisteminden üretildiği açıkça belli…"

Paye ve Sütunların Atlamalı Olarak Dizlişi

"Bu sistemin Sancta Sophia'nın atriumunda mevcut olduğu biliniyor. Son kalan örnekleri Fossati tarafından 1847'de ve iki üç yıl sonra da Salzenberg tarafından görülmüştür" denilmiş.

[660] Bu konu ayrı olarak işlenen "K74- Beytü'lmâl Yapıları" (BÇ, s.805) kısmına aktarılmıştır.

Şam Ulucamii'nin Etkileri

Aşağıdaki 5 farklı konuda Şam Emeviyye Camii planının daha sonraki cami planlarını etkilediği iddia edilmiş. (s.204)

1- Aksıla Ayarlı Üç Giriş (batı, doğu ve kuzey) Kapısı (Three Axial Entrances), başlığı altında bu plandan etkilenmiş olan cami örnekleri, isim listesi ve yapılış tarihleri verilmiş.

2- Transept, başlığı altında bu plandan etkilenmiş olan cami örnekleri isim listesi ve yapılış tarihleri verilmiş.

3- Paye ve Sütun Atlamalı Diziliş (Alternation of Piers and Columns), başlığı ile bu plandan etkilenmiş olan cami örneklerinin listesi kronolojik olarak verilmiş.

4- Üç Sahn (nef) Derinliğinde Harem Alanı (Sanctuary: Three Aisles Deep), başlığı ile bu plandan etkilenmiş olan cami örnekleri isim listesi kronolojik olarak verilmiş.

5- İki Katlı Yan Sahnlar (Arcades in Two Tiers), başlığı altında bu plandan etkilenmiş olan cami örnekleri isim listesi kronolojik olarak verilmiş.

13- [Şam] **Emeviyye Ulucamii Sonuç Notları**

Şam Emeviyye Ulucamii ile ilgili olarak;

Creswell, batılı araştırmacıların, Muâviye'den sonra[661] Velîd b. Abdülmelik'in (o nun zamanında Müslüman orduların, kuzeydoğuda Amuderya (Ceyhun) ırmağına kadar gidip (Fg.311, s.364) fetihler yapmış olması sebebiyle) en başarılı halife olduğuna inandıklarına vurgu yapmıştır.

Creswell, Şam Emeviyye Ulucamii inşaatının ne zaman başladığı ve tamamlandığı konusunda Müslüman yazarların 705 ile 715 arasında farklı rakamlar verdiklerini belirtip, bazı erken dönem Müslüman yazarların "Velîd'in 705'e kadar Temenos'un avlusundaki Hıristiyan Kilisesini (idarecileri ile konuşup anlaşma yoluyla

[661] Maveraünnehir'e seferlerinin aslında Muâviye döneminde başladığı, Muâviye'nin 661'de halife olunca babasının gayrimeşru oğlu Ziyâd'ı nesebine dahil ederek kendi tarafına çekip Irak genel valiliğine ataması akabinde buraların tamamen yeni ganimetler ve cizye'ye bağlanacak yerler olarak görüldüğü, hatta Ziyâd tarafından Horasan bölgesine vali olarak atanan Hakem b. Amr isimli güzide sahâbenin Türklerle yapılan bir savaşın ardından elde edilen ganimetlerin büyük kısmını Halife'ye göndermeyip Kur'ân'ın emri üzere orduya dağıttığı için Ziyâd'ın onun ellerini bağlayarak Şam'a gönderdiği, Hakem'in Şam'da 670 yılında hapiste vefat ettiği, vefatından önce de "kendisini elleri bağlı olarak defnetmelerini, ahirette Muâviye'den davacı olacağını söylediği" nakledilmiştir (bk, M. A. Sönmez, "Hakem bin Amr", *DİA,* XV, 1997, s.175).

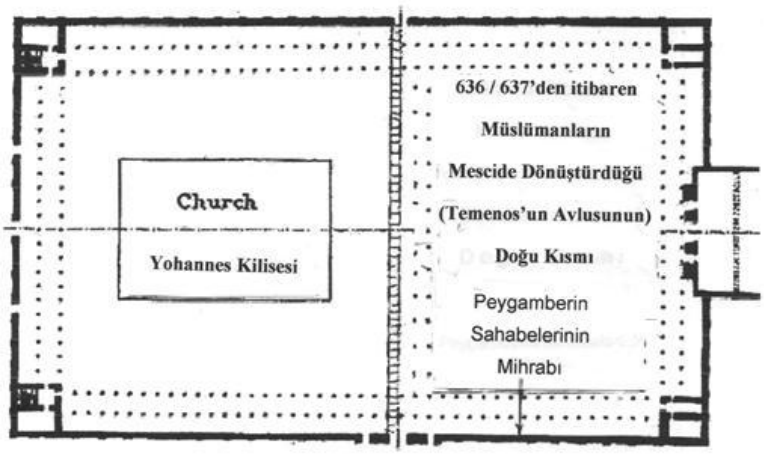
binayı satın aldıktan sonra yıktığını, buraya muhteşem bir cami yapacağını bildiren bir mektubu da Bizans İmparatoruna gönderip ondan bu işi yapacak tecrübeli usta ve malzeme göndermesini istediğini" yazdıklarını, rivayetin devamının başlangıçta sadece "Bizans imparatorunun Velîd'in bu düşüncesini eleştiren bir cevap verdiği" şeklinde olduğu halde, sonradan İbn Cübeyr, İbn Batuta, el-Ömerî, İbn Asâkir ve İlmavî gibi bazı yazarların "bu olayı tam tersine çevirip rakamları abartarak aktardıklarını" (s.152, dn.11) bu sebeple bu Müslüman yazarların kitaplarında tutarsızlıklar bulunduğuna dikkat çekmiştir. Creswell devamında kendi yaptığı araştırmalara göre "bu rivayetin gerçek olmayıp, Ebrehe'nin Yemen'deki meşhur klisesini yaparken yaşanmış olayın, Velîd ve Şam Emeviyye camiine uyarlanmış olduğuna inandığını" belirtmiştir. Türkçe kaynaklarda, bu konunun yukarıda zikredilen Müslüman yazarlardan alınarak hiç sorgulanmadan, gerçekmiş gibi tekrar ediliyor olması dikkat çeken bir durumdur.

1901'de keşfedilen ve Aphrodito Papyri'si olarak anılan evraklardan [662] Kudüs'teki ikinci camiyi de el-Velîd'in yaptırdığının veya büyük bir kısmını tamamlayarak bitirdiğinin anlaşıldığı, Avrupalı bazı araştırmacıların da "*İslâm dünyası ile Bizans dünyasının o zamanlar siyasî anlaşmazlık içinde olması açısından bu yardım isteme ve yardım gönderilme olayının pek mümkün görünmediğinin"* iddia edildiği nakledilmiştir.

Creswell kendisinin de böyle bir yardımın yapılmış olacağına inanmadığını, bu anlatılanların (bu konuda yaptığı araştırmaların sonucunda) Yemen bölgesi Kanton valisi Ebrehe'nin San'a'da yapacağı kilise için Bizans İmparatoruna yazdığı mektup ve bu mektuba karşılık İmparatorun gönderdiği yardımlar konusunu duymuş olan Araplar tarafından Şam Ulucamii'ne uyarlanmış versiyonu olduğu noktasına getirerek sonunda kendilerinin de böyle olduğuna inandıklarını belirtmiştir.

Arap yazarların kitaplarında, Şam Ulucamii'nin yerinde çok önceleri biraz çapraz (385m. x 305m.) ölçülerde bir "Pagan Tapınağı" bulunduğundan bahsettikleri, bu tapınaktan kalma iç ve dış duvar kalıntıları ve güney cephede (bugünkü ana mihrabın arka tarafındaki eski üçlü giriş kapısı üzerinde 3 adet Grekçe İncil'den âyetler ihtiva eden kitâbelerin) keşfedilmesiyle doğrulandığı, Temenos'un daha sonra Bizans'ın Hıristiyanlığı resmi din olarak [330 civarı] benimsemesinin ardından Theodosius (379-95) tarafından St. John the Baptist Kilisesi'ne çevrilip çevrilmediği hakkında birçok araştırmalar yapıldığını, bu yönde yapılmış yayınlar ve iddiaları aktararak belirtmiştir.

[662] Creswell, *EMA,* 1979, c.1, bl.1, s.151, dn.10.

(CrF.99-2, c.1, bl.1, s.194)[663]

Fg. 310 (CrF.99) Temenos'un avlusunun doğu kısmının Müslümanlar tarafından mescide çevrilmiş hâlini gösteren (tahmini) kroki

* Ayrıca bu konu hakkında olayın tarihine en yakın kaynak olarak Vâkıdî'nin de (748-823); "Fethin ardından yazılmış anlaşmayı gördüğünü ve orada kilisenin paylaşarak kullanılacağına dair hiçbir şey bulunmadığını" yazdığı, Şam'ın fethinden bahseden bize ulaşmış ve karmaşaya neden olmuş olan tüm kaynakların arasında tek orijinal vesika olan bu anlaşma vesikasının, bütün Avrupalı araştırmacıların önemli bilgi diye dört elle sarılarak naklettiklerinin hepsini reddetmek için yeterli olduğu,

* Şu andaki Şam Ulucamii'nin önceden kilise olduğu görüşünü savunan ilim adamı ve arkeologların, Avrupa'daki en büyük kiliseden daha büyük (Roma'daki eski St. Peter's katedralinden 15-16m. daha uzun) bir kilisenin İslâm'dan önce Suriye topraklarında mevcut olduğunun hiç duyulmadığı ve bilinmediği, Ayrıca bu teori kabul edilince, bu kilisenin 136m. uzunluğunda olduğu ve transeptinin bir ucunun güney giriş kapısına denk geldiği için çarpık bir girişe sahip olduğu şeklindeki saçma bir görüşü de kabul etmeleri gerekeceği,

* Emeviyye camiinin sahn ve transept oranlarının, Suriye'nin diğer bölgelerindeki IV. yüzyıla ait en erken Hıristiyan mimari klasik dönemine ait bazilikalarda görülen ölçü ve oran kurallarına uymadığı, Cami'nin Lîvân-ı Kıblîsî'nin ölçü oranlarının 3,5/1 olması sebebiyle, bu farklılığın bile onun transeptinin eski bir kiliseden kalma olmadığını kanıtladığı şeklinde iddia ve karşı iddialar ortaya konulmuştur.

[663] Cres. *EMA,* c.1, bl.1, s.194*, Fg.*.99 ve *A Short Acc. of EMA* 1958**,** s.72, Fg.10'dan işlenmiştir.

Müslümanların fethin ardından bu Temenos avlusunun nasıl Hıristiyanlarla paylaşılarak kullanmış olacakları konusunda Creswell'in Temenos'un avlusundaki Kiliseyi mi, Temenos'un doğu tarafını mı kullandıkları konusunda araştırmacılar arasında meydana gelmiş olan tüm iddiaları masaya yatırarak, sonunda kilisenin Temenos'un avlusunun batısında olduğu, Müslümanların da Temenos'un doğu tarafını kullandıklarını iddia edip mimari belgeler eşliğinde 1932 tarihli ilk baskısında tüm araştırmacıların önüne koymuştur. O yıllardan bu yana bu konuda, Avrupalı araştırmacıların Creswell'in bu iddiasına, çağdaşı tarihçi, sanat tarihçi ve diğer araştırmacılardan ciddi bir itiraz gelmediği görülmüştür (BÇ, s.349-351). Ancak başta Türkiye'de olmak üzere Creswellin yazdıklarını okumadan, bu konudaki delilleri, belgeleri karşılaştırmadan sadece Creswell'den önce W & W ile Dussaud gibi Avrupalı araştırmacıların yazdıklarını okuyarak hazırlanan makale, kitap vb. yayımlarda hâlâ bu ihtimalden bahsedildiği görülmektedir[664].

Yapıda üç minare bulunduğu, Velîd'in burada bir bütün hâlinde sadece bir (kule) minare yaptırdığı, kuzeydeki iki kulenin çok eski durumda olmasından dolayı Velîd tarafından yarıya kadar yıktırılarak üst kısımlarının yeniden yaptırıldığı aktarılmış.

Şam Ulucamii, İslâm dünyasının en meşhuru ve ortaçağ İslâm dünyasının 4 harikasından birisi kabul edildiği için, Avrupalıların Şam Ulucamii'nin iç tezyinatını görmek için büyük gayret sarf edip her yolu denedikleri, 1855'te Duke of Babant, beraberindeki James Finn ve kız kardeşi gibi diğer birkaç Avrupalı ile birlikte "*camiye girip gezmeleri için Osmanlı padişahından ferman (özel izin) verildiğini"* tarih ve isimler vererek aktarmış olması önemli bilgilerdir.

Dairevî Atnalı Kemer ve Bağlantı Kirişleri Konusunda:

Creswell, Avrupalı araştırmacılardan Dieulafoy'un Ardaşir'in Fîrûzâbâd

[664] Örneğin Japon mimar Takeo Kamiya tarafından İngilizce olarak yayımlanmış olan *Architecture of Islam* (2014) kitabında "başlangıçta birer kilise olan Şam Emeviyye camii ve Diyarbakır Ulucamii'nin bu şehirlerin fethinin ardından Müslümanlarca yıkılıp yerlerine cami yapıldığı" Henri Sterlin, *Architecture de l'Islam*, 1979 kaynak gösterilerek iddia edilmiştir (bk, http: / / www.ne.jp / asahi / arc / ind / 2_meisaku / 32_damascus / dam_eng.htm ; http: / / www.ne.jp / asahi / arc / ind / 2_meisaku / 35_diyarbakir / diyeng. htm 02 08 2017). Ayrıca bu konu Türkçe kaynaklarda da: Şam Emeviyye camii Şam merkezde m.ö.I.yy'dan kalma Roma mabediyle onun harabeleri yanında bulunan Theodosios dönemine (379-395) ait Aziz Yohanne Kilisesinin yerine inşa edilmiştir (Talib Yazıcı, Emeviyye Camii, *DİA,* XIV, 1996, s.108; Velîd b. Abdülmelik ilk yapılan camiyi genişletmek istediğinde Roma mabedinin yanındaki kiliseyi Hıristiyanlardan satın almış ve…" (bk, A. Özel, Emeviyye Camii, *DİA,* XIV, 1996, s.109 yoluyla denilerek nakledilmektedir.

Sarayı'nda yaptığı incelemelerde bu yapıda mevcut olan kemerlerin, Atnalı kemerin ilk ortaya çıkışının örnekleri olduğunu iddia ettiği, Mimar Choisy'nin de bu görüşü destekleyerek bu kemerin çıkış yerinin Fars bölgesi olduğunu belirttiği, bazılarının da Suriye coğrafyasında ortaya çıktığını iddia ettiklerine dikkat çekerek, kendisi de İslâm mimarisinde ilk atnalı kemer uygulamalarının Şam Ulucamii'nde görüldüğünü iddia etmiştir. Buna karşılık De Vogue'un (Strizigovsky'nin de desteklediği) Kubbetü's Sahre'de ilk defa görülen bağlantı kirişlerinin Müslümanların bir buluşu olduğu iddiasını da artık ayakta olmayan bir kilise yapısının gravür resmini ve Konstantinapol'de Ayasofya kilisesindeki kirişleri göstererek kabul etmemiştir. Bu konu Türkçe'de Emevi mimarisi konusunda bahsi geçmeyen bir bilgi olması açısından çok önemlidir.

İslâm'da En Eski Mihrap Konusuyla İlgili Olarak

Creswell, İslâm'da en eski mihrap konusunu tekrar ele alarak, araştırmacıların çoğunluğunun Şam Emeviyye Camii'ne yapılan mihrabın, İslâm dünyasında bilinen üçüncü en erken tarihli mihrap olduğunu kabul etmelerine rağmen, Rivoira'nın İbn Cübeyr'in Şam Ulucamiinde (s.170, dn.2) Peygamber'in sahâbelerinin mihrabı denilen bir unsur bulunduğunu yazmış olduğunu delil göstererek, burada Medine'dekinden daha önce bir niş mihrap olduğunda ısrar ettiğini belirtip, burada bulunan şeyin niş şeklinde oyuk bir unsur olduğuna inanmadığını söylemiştir.

Creswell, ilk mihrab konusunda Mukaddesî'nin kitabında "Kudüs'teki ilk Ömer Camiinin mihrabının tam kayanın karşısına geldiği" şeklinde bir ibare olduğunu da nakletmiş (*EMA,* c1, bl.1, s.34, dn.3; bk, BÇ, s.207) ancak konunun üzerine gitmemiştir. Ayrıca Kayrevan Camii konusu anlatılırken el-Bekrî'den (ö.1068) birkaç defa naklettiği Kayrevan Camii'ne (670-75 arasında), Ukbe bin Nâfi'nin mihrap yaptığı ve Fustat Amr camiinde (683'deki yeniden yapımından önce) bir mihrap bulunduğu konusunda ve Kubbetü's-Sahre'de bulunan mihrab hakkında da hiçbir şey söylememiştir. Creswell, yine Mescid-i Nebevî''de 1258'de çıkan yangında Hz. Osman'ın mihrabı bahsi geçen kısma sadece bir soru işareti (?) koyup geçerek bu konuda sessiz kalması oldukça dikkat çekmiştir.

Şam Ulucamii'ne ait basit geometrik şekillerin kombinasyonundan oluşturulmuş mermer pencere şebekelerini 1924'te inceleyen Mr. E.H. Hankin'in "Bunların büyük kısmının Roma döneminde uygulanmış motifler ihtiva ettiğini ancak CrP.59c'de görülen sistemin (bk, BÇ, Fg.308, s.357) ilk defa burada ortaya konulmuş bir çalışma olup

Müslümanların buluşu olduğunu söylediğini" nakletmiştir. (s.202, dn.9)

Şam Ulucamii'nin Sonraki Yapılar Üzerindeki Etkileri Konusunda;

Creswell tarafından Şam Emeviyye Cami planının:

a- Aksıl'a ayarlı üç giriş (Batı, doğu ve Kuzey) kapısı, b- Transepti,

c- Paye ve sütun atlamalı dizilişi, d- üç sahn derinliğinde Harem alanı,

e- İki katlı yan sahnlara sahip olması özellikleri ile sonraki cami planlarını etkilediği iddia edilmiştir. (s204)

Diyarbakır Ulucamii Konusunda;

Creswell, Şam Ulucamiinin kiliseden çevrilme olduğunu savunanların;

* Diyarbakır Ulucamii içinde aynı şeyleri tekrar edip "onun da önceden kilise olduğunu ve başlangıçta Müslümanlarla ortaklaşa kullanıldığını" iddia ettikleri,

* Diyarbakır Ulucamiinin de üç tane birbirine yakın genişlik ve yükseklikte sahna sahip olduğu için, bu planda bir kilise olmasının mümkün olamayacağı,

* Bu yapıda kullanılmış olan sivri kemerlerin (o tarihlerde Hıristiyanlık mimarisinde kesinlikle bilinmediği için), bu yapının önceden bir kilse olamayacağını ispat ettiği,

* Diyarbakır Ulucamii'nin avlu cephesindeki 2 kitâbeden sağdakinin 484 / 1091-2 tarihli ve Melik Şah adına olduğu, çünkü Melik Şah'ın 475'te (1082) Şam Ulucamii'nin kubbe ve kubbe önü kısmında önemli restorasyonlar yaptırdığı,

* Şam'dan sonra Melik Şah'ın Diyarbakır Ulucamiini (Şam Emeviyye Camii planında) yeniden yaptırmış olabileceği şeklinde çok önemli bilgiler verilmiştir.

Yeni kurulan şehirlere, yapılan mescidin hemen bitişiğine veya fethedilen şehirlerde mescit olarak kullanılan yapının yanına bir de dârü'l-imâre binası yapılıyordu. Creswell'in Müslüman müelliflerden (örneğin Mukaddesî'den) "Muâviye'nin dârü'l-imâresinden Şam Mescidi'nin maksûre'sine direkt girişi vardı" ve Galyalı Psikopos Arculf yoluyla Şam merkezinde kilise, cami ve Muâviye'nin konağının yan yana olduğu[665] şeklindeki aktarımlardan buraya bir dârü'l-imâre yapıldığı anlaşılmaktadır.

Creswell, Muâviye b. Süfyân'ın, Şam valisi iken, mescidin güney tarafına kendisi için pişmiş tuğla malzemeyle üzerinde de yeşil bir kubbesi bulunan ve bu

[665] Hartmann, "Şam", *İA,* XI, 1987, s.300 yoluyla.

sebeple “Kubbetülhadrâ” olarak anılan bir dârü’l-imâre yaptırdığını tarih vermeden nakletmiştir. Türkçe kaynaklarda Muâviye’nin Şam’da yaptırdığı bu konağını, Hz. Ömer döneminde yaptırdığı nakledilmiştir[666].

Elinin altında pek çok kaynak bulunmasına rağmen Creswell, bu yapılar (Mukaddesî’nin bahsettiğini naklettiği) Muâviye’nin dârü’l-imâresi, Şam mescidine yaptırdığı maksure ile onun halife iken, 664-674 yılları arasında Mescid-i Nebevî ve Fustat Amr camii’nde yaptırdığı imar faaliyetleri, Şam’da Temenos’un mescide çevrilmiş kısmında ve Kudüsteki Mescid-i Ömer’de yaptırdığı tadilat-inşa faaliyetleri[667] hakkında hiçbir bilgi aktarmamış olması dikkat çekmektedir.

Şam Emeviyye Camii, 1893’deki yangında büyük hasar görmüştür. Tüm Avrupalı kaynaklarda bu konuda bilgi ve fotoğraf kayıtları bulunmaktadır (bk, BÇ, Fg. 312-CrF 384; Fg313, 322 s.368). Bu yangın ve hasardan sonra caminin restore edildiği, Avrupalı von Berchem ve Max von Openheim’in 1911 tarihli fotoğrafları gibi yayınlar yoluyla da bilinmektedir (bk, Fg.345-CrF.381, s.378). Yapıda Osmanlı dönemi mozaik işleri (Fg.356-CrP.52d, s.379) buluduğunu kabul eden ne Creswell, ne de diğer araştırmacılar (Osmanlı döneminde yapıldığı düşünülen), bu restorasyon konusunda hiçbir şey yazmamışlardır. Türkçe kaynaklarda da caminin İstanbuldan gönderilen Türk mimarlar tarafından tamir edildiğinden kısaca bahsedilmektedir (bk, S. Eyice, “Cami”, *DİA,* VII, s.59). Bu konu Osmanlı arşivleri yoluyla üzerinde detaylı araştırma yapılmayı beklemektedir.

Fg. 311 (www.google.maps.com yoluyla)

Fg. 311 Hz.Ömer devrinde Bizanstan fethedilen Suriye ile Sasânî / Fars imparatorluğu toprkları ve 661-750 arası Emevîler devrinde cizyeye bağlanan Horasanın kuzey ve doğusundaki Türk bölgeleri.

[666] Saray yaptırıp kendisinin de kürk giydiğini görüp sinirlenen Hz. Ömer’i Muâviye’nin: “*Şam’daki Bizans toplumuna karşı İslâm’ın gücünü göstermek için böyle davranmak zorunda olduğu”* şeklinde konuşarak ikna ettiği nakledilmiştir (İrfan Aycan, “Muâviye b. Süfyân” *DİA,* XXX, 2005, s.334); Muâviye’nin yaptırdığı Hadrâ isimli saraya Ebû Zer el-Gıfârî’nin itiraz edip onu “hain veya müsrif olmakla” itham ettiği nakledilmiştir (bk, Aycan, Saltanata Giden Yolda Muâviye, s.76 İbnü’l Fakih, 108-109 yoluyla).

[667] Heyet, *Kudüs Tarihi,* (Terc.Ali Benli), Mirasımızı Derneği, Nida Yay., İst., 2011, s.73

14- [ŞAM] **EMEVİYYE ULUCAMİİ MOZAİKLERİ**

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 14- Şam Emeviyye Ulucamii Mozaikleri
b-Bulunduğu Yer	: Şam, Suriye
c-İlk İnşa Tarihi	: 87-97 / 705-715
d-Bânisi	: Velîd b. Abdülmelik
e-Mimari Özellikleri	: Mozaik-taş malzeme
f-Son Durumu	: Kısmen mevcut

[ŞAM] **EMEVİYYE ULUCAMİİ MOZAİKLERİ**[668]

Ön Söz (Preface), [Marguerite van Berchem]

"…35 yıl aradan sonra (geri dönerek) son dönemde yapılmış olan restorasyonlar sebebiyle kendine has karakterini ve homojenliğini kaybetmiş olmalarından dolayı Şam Emeviyye Camii'nin muhteşemliğini oluşturan o eşsiz mozaikleri üzerine yeni bir çalışma yapmak zorunda kalmak oldukça üzücü bir durum. Çok muhteşem bir sanat eserinin insanların bunları yeterince takdir edememesinden dolayı bozdukları bize bu vazifeyi yapmayı, onun el değmemiş değerlerini gündeme getirmeyi daha önemli kılıyor. Buna bağlı olarak ben de elimden geldiği kadar ve büyük oranda bozulmalarına sebep olan, üzerlerini kaplayan modern restorasyonlardan soyutlayarak, önceki hâlini bildiğim bu şaheserin gerçek durumunu gündeme getirmeye çalışacağım.

Uhdemde bulunan bu son, modern restorasyonlar yapılmadan önce topladığım fotoğraf, doküman ve diğer malzemeler, bu yazıda ortaya konulabilecek olandan çok fazla olduğu için, gelecekte çıkacak olan kitabın bir kısmını teşkil ediyor. Buna rağmen, bana öyle görünüyor ki Şam Emeviyye Camii'nin avlu ve iç harem kısmından 1964'te başlamış olan o paramparça eden restorasyondan kurtulmuş olan eski orijinal mozaiklerin bir an önce mümkün oluğunca detaylı ve tam bir tarifini yapmak, çok önemli ve kaçınılmaz olmuştur. Bu çalışma okuyucuya oldukça ince / gereksiz

[668] [Oryantalist araştırmacı Max Van Berchem 'Kubbetü's-Sahre ile Şam Emeviyye Camiinin Mozaikleri' konularında yayımlamak için uzun yıllar malzeme toplamış fakat bunları yayımlayamadan 1921'de vefat etmişti. Kızı M. Marguerite Van Berchem'de, (Creswell'in desteği ve teşviki ile) babasından kalan malzemeleri düzenleyerek 'Şam Ulucamii Mozaikleri' konusunu Creswell'in 1932'de yayımladığı *Early Muslim Architecture*, Cilt 1 kitabında (s.226-252 arasında) yayımlamıştır. Creswell'in *EMA* kitabını genişleterek 1969'da yaptığı ikinci baskısında ise M. Marguerite Van Berchem hem 'Kubbetü's-Sahre'nin Mozaikleri' konusunu (s.213-322 arasında), hem de 'Şam Emeviyye Camiinin Mozaikleri' konusunu (s.323-371 arasında) yeni düzenleme ve ilavelerle tekrar yayımlanmıştır].

detaylara giriyor görünme riski taşısa da, bu sanat etrafında dönmekte olan belirsizlik üzerinde çalışma yapmak bunu gerekli kılmaktadır. (c.1, bl.1, s 323-371)

1963-64-65 yıllarında oradaki çalışmalarım sırasında Şam'daki Suriye Eski Eserler dairesinde bana oldukça kibar ve saygılı davranan, benim çalışmalarımın tamamlanması için, her türlü zorluk ve sıkıntıya girmiş olmalarına rağmen, bu arkadaşlarımdan çok farklı yönde görüşlere sahip olmam oldukça üzücü. Bu mozaiklerin restorasyonu sırasındaki yaklaşımları ve davranış şekillerine karşı benim ortaya koymak zorunda kaldığım aşırı titizlik ve hassasiyetten dolayı onlara teşekkür ederek bağışlamalarını rica ediyorum. Ben kendi düşüncelerimi hiç saklamadığım hâlde, onların gösterdiği itaat etmeye yönelik davranışları görmezden gelinemeyecek kadar büyük.

Benden en büyük takdir ve teşekkür, "Institute de Françaiş de'Etudes Arabes"a gitmeli. Çünkü ben orada hem kendimi evde hissettirildim hem de çok uzun süreler barındım ve buradaki entelektüel kapasitesi çok yüksek ve bu yönde bağlantıları, çevreleri ve faaliyetleri çok gelişmiş olan arkadaşların yan sıra, beni orada çok uzun süreler misafir edip ağırladıkları, dünyayı, gelişmeleri çok yakından takip ederek güncellenen ve hâliyle çok zengin kütüphanelerini kullanmama izin verdikleri için, Mösyö ve Madam Nikita Eliséeff'e de müteşekkirim. Ayrıca yine Şam'da kaldığım süre içinde devamlı beni arayıp sorarak her türlü ihtiyacımı hemen karşılayarak destek olan İsveç ataşesi (chargé de Affaires) Madam Ferdinad Dufour'a da şükranlarımı sunuyorum. İlave olarak çok uzun yıllardır bana desteklerini vermeye devam eden ve ziyaretlerim sırasında bana yardımcı olan Lübnan'ın "Institute Français d'Archeologie" kurumundan Sayın Beyrouth ve önceki müdürü Mösyö Henri Syrig'e teşekkür ve takdirlerimi sunmadan geçemeyeceğim.

Yine bana çok eski fotoğraflarını görme ve kullanma imkânı verdiği için Mimar Mösyö Lucien Cavro'ya ve benim *Mosaiques de la Coupole de Rocher a Jarusalem et Ide la Grande Mosque des Omayyades a Damas* kitabımı İngilizceye tercüme ederek en başından en son ve zor düzeltmelere kadar bıkmadan usanmadan çalışan fedakâr arkadaşım Gaston A. Vetch'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Marguerite van Berchem, Şam, Mart 1965

[Şam Emeviyye Ulucamii Mozaikleri]

Sunuş [M. Marguerite van Berchem]

Yazar, "…Kudüs'teki Kubbetü's-Sahre'nin mozaiklerinin son yıllardaki restoresinde çalışan İtalyan mozaikçilerin ne kadar mesleklerinde iyi olsalar da, Emevî dönemi mozaikçileri, kimsenin kendilerine rakip olamayacağı kadar ileri durumdadırlar. İtalyanları (Abdülmelik'in kitâbesinin orijinal zemin ve metninde ciddi bir hasara yol açmamış olsalar da muhtevanın restoresinde) epeyce başarısız bulduğumu önceden ifade etmiştim. Ancak Şam Emeviyye camii mozaiklerinin restorasyonu için aynı şeyleri söylemek maalesef mümkün olmayacak. Çünkü bir önceki yıl orada bulunduğum sırada, I. Velîd'in mozaiklerinin restore ediliş şeklini görüp büyük korkuya kapılarak yaptığım müdahale ve uyarılar dikkate alınacağı yönünde bana birçok söz ve taahhüt verilmiş olmasına rağmen, 1965'teki ziyaretim sırasında, önceki yıl verilmiş olan bu söz ve taahhütlerin hiçbirisinin yerine getirilmemiş olduğunu şaşkınlık içinde gördüm.

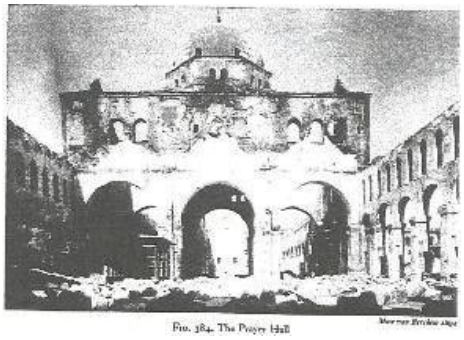
Ben, kendisinden 15 yıl önce yapılmış olan Kubbetü's-Sahre'nin mozaikleriyle beraber Emevî bezeme sanatının kendi başına bir ilanını (deklaresi) ortaya koyan bir örnek olarak, kendi türü içinde kaynağı, konuların seçimi ve malzemenin uygulanış mükemmelliği açısından başka benzeri bulunmayan bu muazzam sanat eserinin, restorasyon sırasında nasıl topluca bir bozulmalara uğratıldığı hakkında konuşurken abartmıyorum. Çünkü Emevî bezeme sanatı döneminden geriye kalan örnekler sadece bunlardır. Kurtuba Camii'nde geriye kalmış olan bir miktar duvar süsü mozaiklerle, Suriye'nin prenslerinin ikametgâhlarında kalmış olan birkaç fresko, bunların yanında önemli olmayan şeylerdir.

Kubbetü's-Sahre'nin mozaikleri de oldukça çiçekli tuhaf bir şekilde stilize edilmiş motifler ağırlıklı durumdayken Şam Emeviyye Camii'nin mozaikleri resmedilmiş olan bina / yapıların çeşitliliği ve orijinalliği ile bunların belge olma değerleri paha biçilemez derecedeki önemi bizi şaşırtacak boyutlardadır…" dedikten sonra, bu mozaik kompozisyonların içerikleri hakkında oldukça detaylı tarifler vermiş. Devamında da "34m. x 7m'lik 'Barada Paneli' olarak bilinen çok meşhur ve şaheser (masterpiece) kabul edilen bir kompozisyonun, restore için iskele kurulurken nasıl çok büyük oranda kırılıp zarar görerek sadece az bir kısmının sağlam kaldığı" konusunu anlatmış.

"…1963'ten önceki birkaç yıl boyunca restorasyon işi başlatıldığından beri restore işinde çalışan herkesin çok dikkatli davrandığı (örneğin) Nisan 1957'de

Hindistan gezisinden dönerken Şam'a uğradığı ve o sırada Emeviyye camii'nde 6-7 saat gibi bir zaman geçirerek (restorede çalışan ekip ile yan tarafa kurdukları mozaik üretme atölyelerinde sanatçıların mozaik pişirmelerine yardım etmek de dâhil olarak) oldukça verimli görüşmeler yaptığı, çalışmaları ve işçiliklerinin kalitelerinden oldukça memnun kaldım. Bu sebeple 1963'ten 1965'e kadar yapılmış olan restorasyon sırasında restore adı altında mozaiklere verilmiş olan zararın telafisi mümkün olmayan şekil ve boyutlarda olduğunu büyük bir acı içinde fark etmiş ve ayrılırken Eski Eserler Kurumu yönetim kurulu başkanı ile görüşüp en azından bundan sonra bu şekilde devam etmemeleri yönünde ısrarla talepte bulunmuş ve onlardan da daha dikkatli olacakları ve mozaiklere zarar vermeyecekleri yönünce birçok söz ve vaatler almıştım. Benim bahsettiğim zararların boyutlarını göstermek için bundan 30 yıl öncesine ilk olarak bu mozaiklerin ortaya çıkarıldığı yıllara gitmemiz gerekiyor. (s.326)

1927'de benim Şam'a ulaştığımın ilk gününde, 1893 büyük yangınında geriye kalmış olan birkaç parça mozaiği incelemek için Emeviyye camii'ne gitmiştim. Revaklardaki (portico) duvarları biraz yakından incelediğimde, çok eski Arapça kitaplarda güzellikleri övülerek anlatılan orijinal mozaik süslemelerin, avlu ve diğer bölümlerde duvarları kaplayan plaster / alçı / sıvaların altında hâlâ duruyor olduklarını fark ettim. Ben bu incelememin sonucu olan düşüncemi Şam Fransız Sanat ve Arkeoloji Enstitüsü (French Institute for Art and Archeology of Damascus) Müdürü Monsieur Eustache de Lorey'e açıkladığımda çok ciddi bir şekilde etkilendi ve bu konuda camide yapacağımız çalışmaya destek vermelerini sağlamak için hemen vakıfların dinî yapılarla ilgili yetkilileri ve diğer nüfuzlu kişilerle temasa geçerek durumu izah etti.

FIG. 384. The Prayer Hall

Fg. 312 (CrF.384) Emeviyye Camii'nin 1893 yangınından sonra üçlü girişin içerden görünüşü
Fg. 313 (CrP.49c) Emeviyye Camii'nin 1893 yangınından sonra batı revaklarının görünüşü

Nihayet ben camideki süsleme ve mozaiklerin önemini ve durumunu övgüyle anlatan bir yazımı (Arapça metni ile beraber) bu kişilere sundum. Bunun hemen

akabinde vakıfların başkanı, bana hemen işe başlamam için 10.000 frank avans teklif etti ki, bu rakam o zaman için çok önemli bir meblağ idi. Duvarlardan sıvaların kazınması sonucu ortaya çıkan mozaikler beklentilerimizin de ötesinde olmuştu. Bu olaydan sonra ben Emeviyye camii'nden bazı mozaik örneklerini yanıma alarak (1893 yangınında zarar gören kısımları tamir (restore) etme işi için ihtiyacımız olacak olan mozaikleri yaptırmak için) Venedik'e gittim.

İki yıl boyunca (yaklaşık 500m^{2}'lik bir alanı sıvalarından kazıyarak altındaki mozaikleri gün yüzüne çıkartmak şeklindeki) bu çok zor işi çok güzel ve başarılı bir şekilde tamamladıkları için, bu noktada Mösyö Eustache Lorey ve mimarı Mösyö Luicien Cavro'yu hatırlamamız gerekiyor.

Yangın vb. afetlerden zarar görmüş ve kopukluk olan kısımların tamamlanması (boşlukların birleştirilmesi) ve sistematik bir şekilde 1/1 ölçekte renkli olarak çizim / diyagramlarının çıkartılması işleri de aynı zamanda yapıldı. Belki o zaman hayatta olup ta 1929'da Paris Dekoratif Art Müzesi'nde sergilenen bu çizimleri (planları) görenlerin nasıl bir heyecan ve mutluluk yaşadıklarını hatırlayanlar vardır.

Her ne kadar her gün beş vakit namaz sırasında çalışmamız kısmen engellenmiş olsa da bu engellemenin minimum seviyede olması için çok uzun zaman boyunca çalışarak bu mutlu sonuca ulaşmamızda bize her türlü desteği sağlamış olan Şam Ulucamii görevlilerine de ayrıca büyük teşekkür borçlu olduğumuzu belirtmeliyim…" şeklinde anlatımlar yapmış.

Duvarları kaplayan çok büyük ebatlı sıva kalıp/tabakalarının fazla zorlanmadan yerlerinden sökülüp düştüklerinde ortalığı kaplayan toz bulutlarının yere oturmasının ardından o muhteşem mozaiklerle resmedilmiş (ve görgü şahitlerinin eski kitaplarda anlattıkları) Orta Çağ'ın şehirleri, hac mekânları, klasik yapıları, Roma freskleri, Ortadoğu'nun kubbeli yapıları, Emevî halifelerinin avlandıkları bahçeleri ve başında dinlendikleri bahçelerindeki çeşmeleri ve daha anlatmakla bitmeyecek muhteşem tasvirlerden oluşan eşsiz görüntülerin ortaya çıkmış olması konusunu uzun uzun ve oldukça detaylı olarak anlatmış. Arkasından da; "…Bu keşif ve mozaiklerin Emevî mozaiklerinin ortaya çıkarılışlarının günümüzün en önemli sanat tarihi buluşu olduğunu iddia etmek abartmak sayılmaz. Bu buluş sadece sanat tarihini, yeni sayfalar katarak zenginleştirmekle kalmamış, aynı zamanda çok eski zamanlardan kalma yazma eserlerde anlatılmış olan tariflerin gerçek ve görsel belgelerini de ortaya koymuş oldu.

Sanat tarihinde bu tür olaylara çok sık rastlanmaz. Çoğu zaman sanat tarihçi elinde tarihî bir eser vardır ama onunla ilgili eski yazılı kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmaz. Bazen de eski kaynaklarda yazılı anlatımlar vardır ama eser ortada yoktur. Burada ise bu iki olumsuz durumun aksine, eserlerde anlatılandan çok büyük ölçülerde I. Velîd'in emri ile 715 yılında yapılmış orijinal mozaiklerle karşı karşıyayız.

Bu mozaiklerin geçen yüzyıllarda gördüğü restorasyonlar, çok da önemli boyutlarda değil. Çünkü her şey olduğu gibi (bir zarar görmeden), Türklerin avlu duvarı (da dâhil) her yere kapladıkları sıvaların altında muhafaza edilmiş, korunmuşlardı. Bu mozaiklerdeki tasvirlere eşlik eden Arapça kitâbe yazılarında (part 1'de verilen) Kubbetü's-Sahre'yi yapmış olan Abdülmelik'in oğlu büyük imarcı (great builder) I. Velîd'in Şam Ulucamii'ni nasıl bir dünya harikası yapmak istemiş ve bunu başarmış olduğunu, bize eski kitapların yazarları anlattığı için, bunları burada tekrar etmeye gerek yok.

Velîd, babası Abdülmelik'in 15 yıl önce Kudüs'teki yapının duvarlarına mozaiklerle yaptırdığı o güzel tasvirlerin daha güzelini uygulatmak için Şam Ulucamii'nin avlu duvarlarını seçmişti. Bunu başarmak için ne kadar fazla miktarda para harcadığını eski yazarlar aktarmıştı. (s.327)

Caminin avlusu ve iç kısımlar orta yüksekliğe kadar gri renkli mermerlerle kaplı, bunların üst kısımları ise en güzel ve rengârenk mozaiklerle kaplı idi. Aynı şekilde avlu revak içleri, kemerler ile doğu ve batı girişlerinin önündeki (westibule-sofa) alanlar da. Restorasyonlar sırasında içeride ve dışarıda mermer kaplı olan alanların Plate 47a'da görülen doğu girişinin ön kısmında (westibule) olduğu gibi bir kısmı aynı yerlerde kalmış fakat batı girişi ön kısmındaki mermerler çıkartılmış ve yerine yeni malzeme ile farklı düzenlemeler yapılmış.

Ayrıca mozaiklerin de bazıları artık yerinde yok (örneğin plaka 48a'da uzaktan, plaka 50b'de yakından görünen), önceden girişteki (westibule) kapının üst lintelinin kemerinin iç kısmındaki (Plate 50a-b: BÇ, Fg.314-316, s.372) mozaik işleri, son dönemlerde ortadan kaybolanlardandır.

Şam Emeviyye Camii'nde izlenen bezeme sisteminde uygulanmış olan birçok kompozisyonun, Kudüs'teki Kubbetü's-Sahre'dekilere benzer bir yol izlediği açıkça görülüyor. Şam Emeviyye Camii çok uzun zaman İslâm dünyasının en meşhur yapısı

idi. Onu görmek için insanlar çok uzak yerlerden geliyorlar ve görüp döndüklerinde her gittikleri yerlerde (onu) anlata anlata bitiremiyorlardı.

1929'da ortaya çıkmış olan (fakat daha sonra güya tamir etme adına yapılan restorasyonların kurbanı olmuş) bu muhteşem eserin önünde hayranlıkla onu seyrederken X. yüzyılda yazmış olan Mukaddesî'nin anlattıkları olan '[Bu] cami zamanımızda Müslümanların sahip olduğu en güzel şey.' Bizim onların [Müslümanların] sahip olduğu hazinelerden, güzellikte onu (Emeviyye Ulucamii'ni) geçecek hiçbir şeyimiz yok. Mozaiklerin 'Altın bölge' kısmında ağaçlar, önemli şehirler, en iyi sanatkârların en güzel şekilde yazdıkları yazılar [hat] var.

Dünyada güzelliğiyle meşhur bir ağaç veya şehir yok ki o duvarlarda gösterilmiş olmasın. Daha sonra yapılan başka bir övgüde [669] yer alan: '[Duvarların] yukarı kısmında bilinen ülkeleri temsil eden küçük sırla kaplı kırmızı, yeşil, mavi ve beyaz parçalardan oluşan kuşak [şerit] görülür. Kâbe ise, mihrabın üzerine konulmuş, iki tarafına da diğer ülkeler, sahip oldukları ağaç dallarında meyvelerle ve çiçeklerle dolu şekilde iki yanında [temsili olarak] resmedilmiş" şeklindeki anlatımları hatırlayıp duygulanmamak elde değil.

Mukaddesî'nin bu heyecan uyandıran tariflerinin hiç de abartılı olmadığını 1929'da mozaikler ortaya çıkınca gözlerimizle gördük. Roma ve Bizans'a ait bazı yapılarda bulunan aynı türden yapılmış olan süslemelerle burayı [Emeviyye camii'ni] karşılaştıran diğer anlatımlara bakılınca Emeviyye camii'nin kendine has özellikleri, değer ve karakteriyle, bu çok büyük bezeme alanlarında sergilediği güzelliğin bir zamanlar kendisinin de ortaya çıktığı bu topraklara özgü bir şey olduğu görülüyor.

Her ne kadar eskinin bazı geleneklerine hâlâ burada yer verilmiş olsa da, eski dünyanın damarlarından dışarı fışkıran 'hayat özü' daha genç, canlı ve diri. Doğu'nun hayal gücü ve fantezisinin rengi, hayalinden ilave elemanları (embelish), değiştirmesi, dönüşümleri (buradaki) her adımda eski dünya anlayışını geride bırakarak ileri taşımıştır.

Aynı fenomen, Kudüsün Kubbetü's-Sahre'sinde de bizi çarpmakla beraber daha sınırlıdır. Şam'daki tabiatın öne çıkarılmışlığı hissi daha kuvvetli ve tüm bezeme programının en baskın özelliği. Burada, (Kudüs'te daha çok görülen) çiçeklerin,

[669] Ibn Shakir (ö.1362) *age.,* bk, Creswell, *EMA*,v.I, pt.I, 1979, s.238.

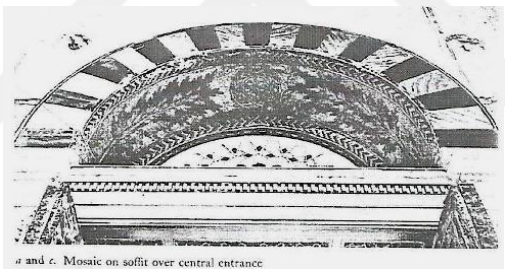
yaprakların ve mücevherlerin birleştirilerek stilize veya kompozite edilmesiyle ortaya çıkartılmış motifler ve gövdelerden çıkarak dolaşan (dallar), kıvrılmış parşömen ruloları ve bunların üzerine bezenmiş mücevherler, gerdanlıklar ve uçlarından asılı süs unsurlarına yer yok artık. Sadece tabiat var. Sanki [bunları yapan] Şam sanatçıları, gözlerinin önünde olan (gördükleri) Barada'nın suladığı taptaze, yeşil bahçeleri, sarayları ve lüks konaklarını zaman içinde ölümsüzleştirilerek Şam'ı, yakın Doğu'nun gezginler için bir çekim merkezi hâline getirmek istemişlerdi…" şeklinde tarif ve açıklamalar yapmış.

Mozaiklerin Tarifi

1927'de Açıkta Olan Mozaikler

Bu bölümde Şam Emeviyye Camii'nin 1927'ye kadar açıkta (görünür durumda) olan bazı mozaiklerinin neler olduğu figür ve plaka no'ları verilerek anlatımları yapılmış.

Fg. 314 (CrP.50b) batı girişi önü, eski mermer kaplamalar çıkartılmadan önceki görünüşü
Fg. 315 (CrP.50a) batı girişi kapı kemerinde bulunan mozaik bezemeler kaybolmadan önce
Fg. 316 (CrP.50c) batı girişi kapı kemeri iç kısmında artık yerinde olmayan mozaik bezeme

a- Batı Girişi Kapı Üstü Kemeri (CrP.50 a, b, c, d)

b- Giriş önündeki kemerin üst kısmı, 1929'da açığa çıkarılan kısımdan bir parça (CrP.51a),

c- Avlu revakı, batı cephesinin bazı sütunların üst kısımlarındaki mozaikler (CrP.52c, 53a, d),

d- Avlu revakı, kuzey cepheleri (cephe) görünüşleri hakkında detaylı anlatımlar yapılmış (CrF. 410, 411, 412).

e- Avlunun güneyi, Transept'in cephesinin dış kısmı, (Baron Max van Oppenheim tarafından 1911'de fotoğraflanan yer, CrF.381). Aynı yerin Creswell'de 1962'da resmini çekmiş. Plate 60a, bu fotoğraflar son zamanlarda transeptin dış cephesine yapılmış olan çok kötü restorasyonlarla zarar gördüğü için artık çok önemlidir. (s.328)

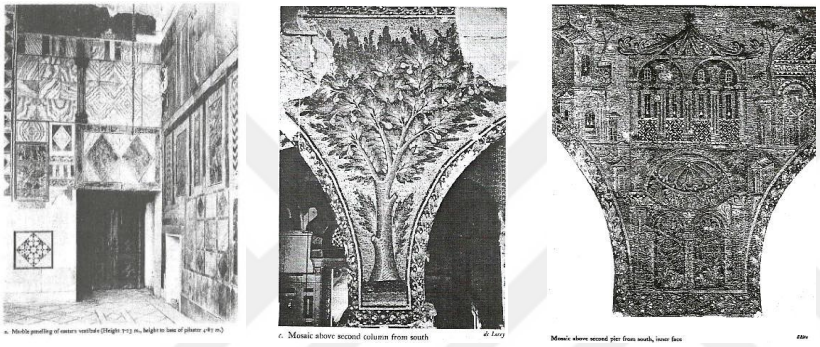
f- Caminin içi, Transept'in kuzey cephesinin içi. Bu kısım 1893 yangınında çok zarar görmüş. Yangının isi (dumanları) ve sonradan biriken tozlarla kaplanmış durumda. Yangından hemen sora Max van Berchem tarafından fotoğrafları çekilmiş. (CrP.61b ve CrF.419, s.354.2). Bu mozaiklerin Fransız mimar Michel Ecochard tarafından 1934'te resimleri çizilmiş (CrF.426, v.I, pt.I, p.355).

g- Üç pencerenin kenarlıkları / çerçeve yüzeyleri (soffit) (CrP.60 b, c, d)

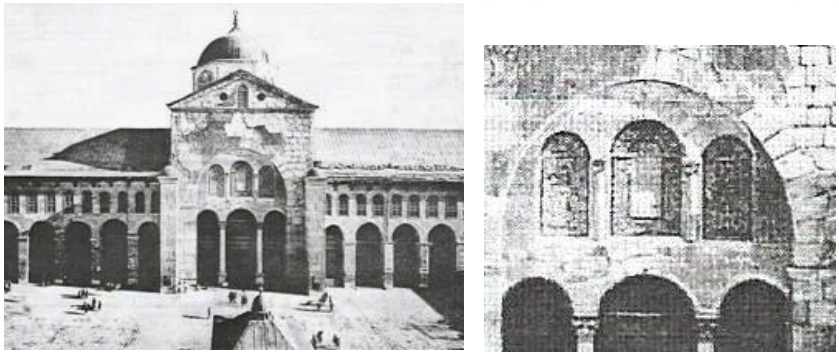
h- Kubbeyi destekleyen kuzeybatı payesinin kuzey yüzünden bir parça (CrP.62c)

i- Kuzeydoğu payesinin doğu yüzündeki diğer önemli bir parça,

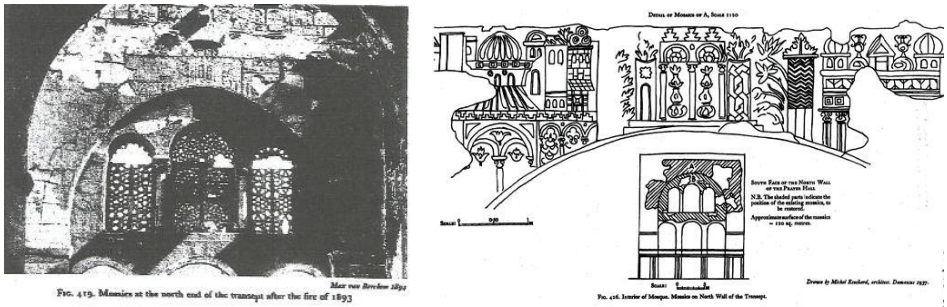
konuları hakkında detaylı tarifler yapılmış (CrP.62b).

Fg. 317 (CrP.47a) Doğu Girişi (westibule), mermer plakalaral kaplı ve 7.25m. yüksekliğe sahip
Fg. 318 (CrP.52c) Girişte bulunan sütunların üst kısımlarındaki mozaiklerden bazıları
Fg. 319 (CrP.53d) Güneyden 3.sıradaki sütunların üst kısmının dış yüzündeki bezemeler

Fg. 320 (CrF.381) Caminin avlu Ana giriş cephesindeki üçlü giriş (1893 büyük yangınını sonrası)
Fg. 321 (CrF.381-yakın) Ana cephedeki üçlü girişin üzerindeki üç pencere

Fg. 322 (CrF.419) Ana girişin üzerindeki üç pencerenin 1893 yangınından sonraki görünüşü
Fg. 323 (CrF.426) Ana girişteki üç pencerenin iç kısmındaki mozaiklerin yangından önceki durumu

[Şam Ulucamii'ndeki Mozaiklerle Yazılmış Dua / Selavat Kitâbeleri]:

[Mozaik Kitâbe No.1: Dua / Selavat Metni]

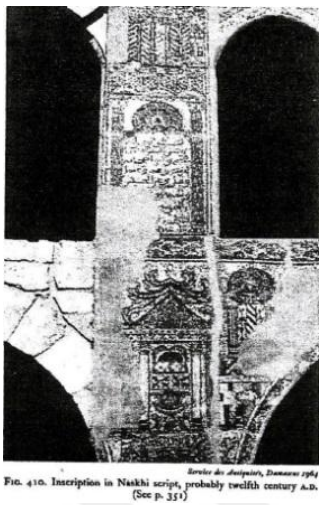

Fig. 410. Inscription in Naskhi script, probably twelfth century A.D. (See p. 351)

Damas—Ins. du portique nord

(1) بسم الله الرحمن الرحيم
(2) و صلّى الله على سيّدنا
(3) محمد و اله و اصحابه
(4) ابو بكر و عمر و عثمان
(5) و علي و على الحسن
(6) و الحسين و [عائشة]
(7) ام المؤم[نين . . .]
(8) فاطمة [. . . رضى]
(9) الله عنه[م]

(1) Au Nom de Dieu clément, miséricordieux.
(2) Que Dieu accorde sa bénédiction à notre seigneur
(3) Muḥammad, à sa famille, à ses compagnons
(4) Abū Bakr, ʿUmar, ʿUṯmān
(5) ʿAlī, al-Ḥasan,
(6) al-Ḥusayn, et [. . . ʿĀyša]
(7) Mère des Croyants
(8) Fāṭima
(9) Que Dieu [soit satisfait] d'[eux].

Fg. 324 (CrF.410) Mozaik kitâbe no.1'in üzerinde bulunduğu avlu üst kat revak sütunu
Fg. 325 (CrF.410-Detay) Mozaik kitâbe no.1'in yakından görünüşü
Fg. 326 (s.351) Mozaik kitâbe metninin Arapça transkripsiyonu ve Fransızca tercümesi

C.1, bl.1, s.350'den sonraki numarasız sayfada [350-1], (Fg. 324-CrF.410): Şam Ulucami avlusunun üst kat revak sütunlarından birisinde çerçeve içine mozaikle Hz.Muhammed (sav), yakın aile ve ashabı için yazılmış dua / salevât metninin (Fg. 324-326) 1893 yangını sonrası fotoğrafı verilmiştir. Bu metnin Arapça epigrafi uzmanı Sn. Solange Ory tarafından Arapça orijinal transkripsiyonu ile Fransızca yazımı ve tercümesi de Creswell tarafından c.1, bl.1, s.351'de (Fg.326) nakledilmiştir.

Bu metin / kitâbenin Latinize okunuşu ve Türkçe tercümesi aşağıda verilmiştir.

1- Bismillâhirrahmânirrahîm	9- Allahu anhu (m)
2- Ve Sallallahu aleyhi seyyidinâ	2- Salevât (O'nun) üzerine olsun
3- Muhammedin ve Âlihî ve Ashabihî,	3- Muhammed'in ailesinin ve ashabının
4- Ebû Bekir ve Ömer ve Osman	4- Ebû Bekir'in ve Ömer'in ve Osman'ın
5- [ve] Ali, el-Hasan	5- ve Ali'nin, Hasan'ın,
6- [ve] el- Hüseyin ve Âişe	6- ve Hüseyin'in ve Âişe'nin
7- Umm al-Mu'minîn, (. . . . .)	7- Mü'minlerin Anneleri (. . . . .)
8- Fâtıma (. . . . .Radiya-,)	8- Fâtıma'nın (. ., ... razı olsun..,)
9- Allahu anhu (m)	9- Allah onlardan ....

Fg. 327 Şam Emeviyye Ulucamii'nde Hz. Muhammed (sav), yakın ailesi ve ashabı için Mozaikle yazılmış dua / selavât kitâbe metni (no.1).

[Mozaik Kitâbe No. 2: Tâbiîn'den Hasan-ı Basrî Hazretlerinin Sözü]

Fg. 328 (CrP.62b)

Fg. 329 (1932-CrP.41b-Detay)

(1) خير الخلق بعد رسول الله
(2) صلى الله عليه وسلم ابو بكر و
(3) عثمان و علي رضي الله
(4) عنهم اجمعين

Fg. 330 (v.I, pt.I, p.361)[670]

Fg. 328 (CrP.62b) Mozaik kitâbe no.2'nin sütun üzerinde görünüşü
Fg. 329 (CrP.62b-Detay) Mozaik kitâbe no.2'nin CrP.62b / 1932, Pl.41b'den büyütülmüş görünüşü
Fg. 330 (CrP.62b, c.1, bl.1, s.361) CrP.62b'deki kitâbedeki Arapça metnin transkripsiyonu

(1) Les créatures les plus parfaites, après l'Envoyé de Dieu,
(2) —Que Dieu le bénisse et lui accorde le salut—[sont]: Abū Bakr
(3) 'Utmān et 'Alī. Que Dieu soit satisfait
(4) d'eux tous.

Fg. 331 (c.1, bl.1, s.361) CrF.62b'deki Arapça metnin Fransızca tercümesi*

*[Arapça okunuşu: Hayre'l Halki Bā'de Rasûlillah sallallahu aleyhi ve sellem; Ebû Bekir ve [Omer]** ve Osman ve Ali Radıyallahu Anhum Ecmaîn…
Türkçe tercümesi: Rasulullah'tan (sav) sonra yaratılmışların en hayırlısı Ebû Bekir, Osman, Ömer ve Ali'dir, Radiyallahu Anhum. Ecmaîn."] [671]* **[açıklama için bu sayfadaki Fg.300 / dn.670'e bakınız]

1929'da Açığa Çıkartılan Mozaikler *[Batı Girişi: West Vestibule]*

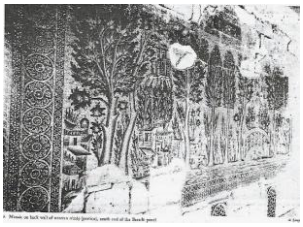
Barade Panosu (Ağaçlar, Bordürler, Köy, Saray ve Tabiat Manzaraları)

Bu bölümde; Max V. Berchem'in kızı Minne Marguerite van Berchem'in şahsî gayreti ile büyük kısmı, [yüzyıllardır] avlu duvarlarının iç yüzeylerindeki sıvaların altında bulunan [ve sonradan Marguerite tarafından keşfedilerek ortaya çıkartılmış olan] mozaikler ve bu mozaik tablolarda resmedilmiş olan konular ile, daha sonradan buralarda restorasyon adına yapılmış olan doğru veya yanlış çalışmalar ve sonuçları hakkında detaylı anlatımlar yapılmış. (s.329)

Transept'in kuzey kanadının iç ve dış cephelerini kaplayan mozaikler her ne çok mimari temsilleri açısından çok enteresan olsalar da, 1929'da M.M. de Leroy & Cavro

[670] *EMA,* c.1, bl.1'in son kısımdaki numarasız plaka sayfalarında Fg.327-CrP.62b'de gösterilmiş olan (yukarıda Fg.328-CrF.62b-Deay'da görülen) Arapça orijinal mozaik metinde Ömer ismi okunabilmektedir. Ancak Arapça metnin açık okunuşu (transkripsiyonu) olarak s.361'de (Fg.330) yazılmış olan Arapça metin ile hemen altındaki Fransızca tercümesinde Ömer ismi bulunmaması yazar için önemli bir hatadır. *[Bu metnin devamının "insanların en şerlisi de Amr ibnü'l-Âs ile Muğire bin Şu'be'dir" şeklinde olup, bu sözün Hasan-ı Basrî'ye ait olduğu kaynaklarda nakledilmiştir. (bk, Tahsin Görgün, "Hasan-ı Basrî", *DİA,* XVI, 1997, s.300, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, (ö. 1201) yoluyla].
[671] [yazar (s.361'de); "bu mozaik kitâbenin sonradan bu kısma dâhil edildiği belli oluyor" demiş ancak hangi döneme ait olabileceğini konusunda bir şey söylememiştir. Bu metindeki yazı stilinin yazarın Nûreddin Zengî dönemine ait olduğunu söylediği (Fg.350-CrF.413) yazı stiline benzediği dikkat çekmektedir].

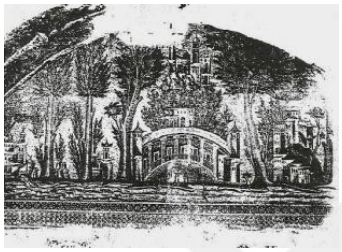
tarafından keşfedilerek açığa çıkartılan avlunun batı tarafının ucundaki (34,50m x 7,15m. ebatlarındaki) panel kadar önemli sayılmazlar (CrP.54b-58b ve 399-405).

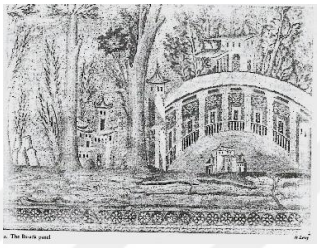

Fg. 332 (CrP.54a)

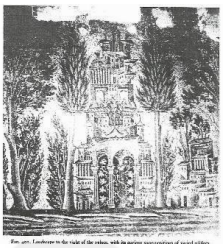

Fg. 333 (CrP.57a ve57a-Detay)

Fg. 334 (CrF.409) (s.330-11)[672]

Fg. 332 (CrP.54a) 1929'da ortaya çıkarılan Barade Paneli'nden bir kesit
Fg. 333 (CrP.55c-CrF.490) Meşhur Barade Paneli bezemelerinden bir kesit ve detayı
Fg. 334 (CrF.490) 1929'da ortaya çıkarılan Barade Paneli mozaiklerinden diğer bir kesit

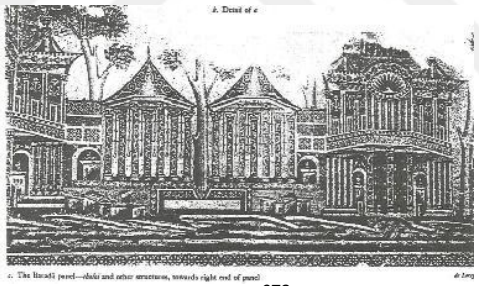

Fg. 335 (CrP.55c)

Fg. 336 (CrP.56a –C'den detay)

Fg. 337(CrF.402)

Fg. 335 (CrP.56a, 57a CrF.402) 1929'da keşfedilen mozaik bezemelerden kesitler-1
Fg. 336 (CrP.56a) 1929'da ortaya çıkarılan duvar mozaik bezemelerden kesitler-2
Fg. 337 (CrF.402) 1929'da ortaya çıkarılan mozaik bezemelerden kesitler-3

Fg. 338 (CrF.399- 400)

Fg. 339 (s.330-8CrF.401)[673]

Fg. 338 (CrF.399- 400) Duvar mozaik bezemelerinden diğer kesitler
Fg. 339 (CrF.401 Barade Paneli'nden başka bir detay

Bu panel, renk ve teknik olarak hayranlık uyandıran derecede mükemmel bir durumda muhafaza edilmiş durumda idi. Eşsiz bezeme unsurları, değişen tabiat manzaralarının harmonisi ve illüstrasyonlar tarif edilemeyecek kadar muhteşem idiler.

Baybars'a Ait Olduğuna İnanılan Restore Yapılmış Kısımlar

Burada Mısır Memlük sultanı Baybars tarafından Emeviyye camii'nde 20.000 dinar harcanarak yapılmış tamir-restorasyon işleriyle ilgili 668 / 1269 tarihli bir kitâbenin (CrF.338) Jean Sauvaget tarafından yapılmış olan Fransızca tercümesi verilmiştir. s.334

672 [*EMA,* c 1, bl.1, s.330-331 arasına 12 adet (numarasız) fotoğraf sayfası eklenmiştir].
673 [Bu figür, c.1, bl.1, CrP.57c olarak tekrar verilmiştir].

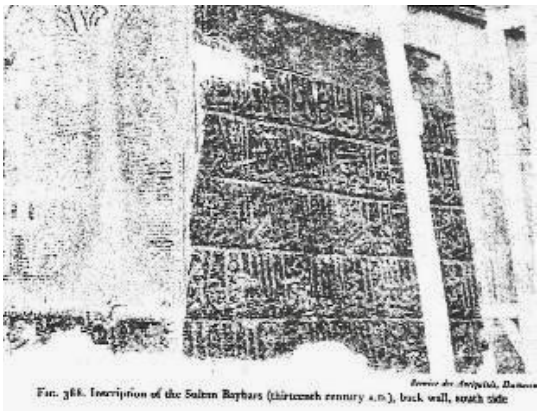

Fig. 340 (CrF.338) Baybars'ın 668 / 1269 tarihli tamir kitâbesi

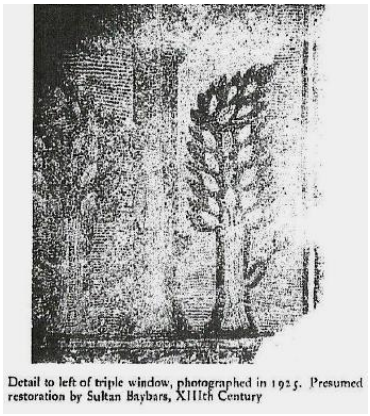

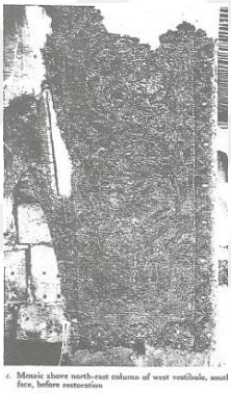
Fig. 341 (CrP.61c) Baybars dönemi mozaiği

Sonra bu kısımda görülen mozaiklerle resim yapma tekniklerinin 6. yüzyılda Ravenna'daki San Vitale'de de görüldüğü konusu farklı örnekler üzerinden anlatılmış.

FIG. 409a. Carved slab, fifth or sixth century (?). Muscum of Constantinople. From Mendel, *Catalogue*, II, p. 509. Compare with Plates 51 *c* and 58 *e*.

Fg. 342 (CrF.409a, s.334)

Fg. 343 (CrP.51c)

Fg. 344 (CrP. 58e)

Fg. 342 (CrF.409a) V. yüzyıla ait bir oyma taş plaka (İst. müzesi, Mendel Kataloğu II, p.509)
Fg. 343 (CrP.51c) İst. Müzesi'nden CrF.409a'ya benzediği iddia edilen mozaik
Fg. 344 (CrP. 58e) İst. Müzesi'nden CrF.409a'ya benzediği iddia edilen mozaik

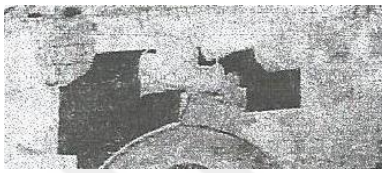
Marguerite van Berchem'in 1928 yılında Costantinople / İst. Museum'da ziyaret edip resmini çizdiği CrF.409a'da görülen daldan kâse içine sarkan (Mendel, Cataloge II) üç meyve motifi kompozisyonu ile Emeviyye Ulucamii CrP.51c ve CrP.58e no'lu kompozisyonlar birbirine benzediği iddiasıyla (örnek olarak) verilmiş[674].

Transept'in Dış Cephesi

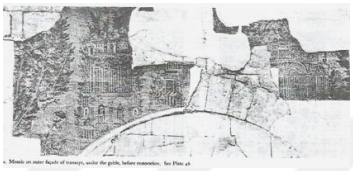
M. Marguirete van Berchem'in ziyareti sırasında ön cephede mozaiklerin dökülmüş olan kısımlarının yeni modern mozaiklerle tamir edilme işleri yapılmakta imiş. Bu sebeple bu kısma, fazla yaklaşamadığından bahsedip, 1911'de Baron Max van Oppenheim'in çektiği ön cephe fotoğrafındaki mozaiklerin durumu ((bk, BÇ, Fg.345-

[674] [Motiflerin benzer taraflarının neler olduğu konusunda açıklama yapılmamıştır].

CrF.381, s.378) ile, daha sonradan 1930 başlarında Creswell'in bir ziyareti sırasında çektiği ön cephe fotoğrafını (CrF.60a) koyup, 1911'den sonra geçen 15-20 yıl içinde buradaki mozaiklerde daha fazla bir dökülme veya zarar görülmediği belirtilmiş. Ancak Creswell'in 1960'taki ziyareti sırasında gördüğü ve resmini çektiği ön cephe fotoğrafında, bu kısımdaki mozaiklerin restore maksatlı tamamen sökülmüş olduğuna dikkat çekilmiş (bk, BÇ, Fg.347-CrP.46b). Devamında (s.349-350, 350.1-2 ve 351, 352'de) Şam Emeviyye Camii'nde Melikşah ve kardeşi Tutuş'un, sonra da Nûreddin Zengî'nin yaptırdığı tamirler ve mozaiklerle kitâbeleri hakkında bilgiler verilmiş.

Fg. 345 (CrF.381)

Fg. 346 (CrF.60a)

Fg. 347 (CrP.46b)

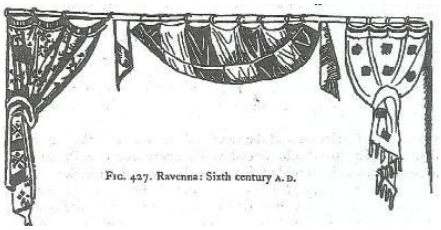
Fg. 345 (CrF.381) B. Max van Oppenheim'in 1911'de çektiği cephe'nin orijinal mozaikli hâli
Fg. 346 (CrF 60a) Creswell'in 1930'larda çektiği cephe'de mevcut olan orijinal mozaiklerin fotoğrafı
Fg. 347 (CrP.46b) cephe'nin 1960'lardaki restorasyonda mozaiklerinin sökülmüş hâli

Beytü'lmâl Yapısının Mozaikleri

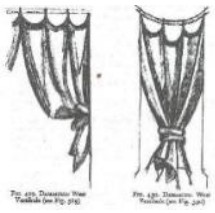
İslâm tarihçilerinin bu yapının, Abbâsîler döneminde 788'den önce yapıldığını yazdıkları belirtilerek (o tarihte) yapıda mevcut olan mozaik kompozisyonunun özellikleri anlatılmış. (s.353)

Emeviyye camii'nin İç Kısmındaki Mozaikler

Bu bölümde, caminin iç kısımlarında bulunan mozaik kompozisyonları konularına göre anlatılıp bunların benzerlerinin I. yüzyıldan itibaren Roma'da ve VI. yüzyıla ait Ravenna ve Parenzo şehirlerindeki Hıristiyan mozaik süslemelerinden örnekler, Emeviyye camii'ndeki mozaik süslemelerle karşılaştırılmış (CrF.427-444, s.360).

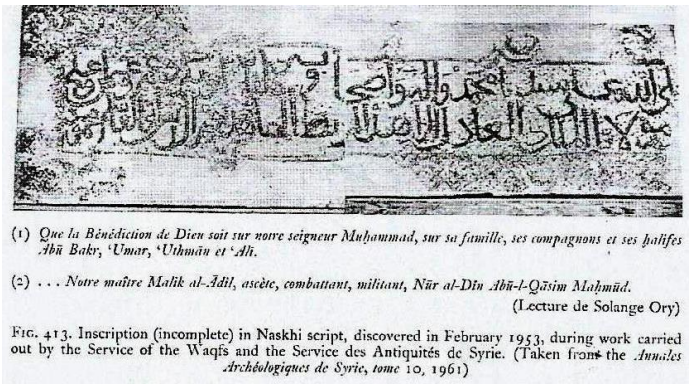
Fg. 348 (CrF.427)

Fg. 349 (CrF.429-230)

Fg. 348 (CrF.427) Ravenna, VI. yy'a ait mozaik perde motif örneği
Fg. 349 (CrF.429-230) Şam Ulucami Batı Vestibule'de görülen mozaik perde motifleri 1-2

[Mozaik Kitâbe No. 3: Dua / Selavat Metni]

(1) *Que la Bénédiction de Dieu soit sur notre seigneur Muḥammad, sur sa famille, ses compagnons et ses ḥalifes Abū Bakr, ʿUmar, ʿUthmān et ʿAlī.*

(2) *. . . Notre maître Malik al-Ādil, ascète, combattant, militant, Nūr al-Dīn Abū-l-Qāsim Maḥmūd.*

(Lecture de Solange Ory)

FIG. 413. Inscription (incomplete) in Naskhi script, discovered in February 1953, during work carried out by the Service of the Waqfs and the Service des Antiquités de Syrie. (Taken from the *Annales Archéologiques de Syrie, tome* 10, 1961)

Fg. 350 (CrF.413) Doğu Portiko'da 1953'teki tamirler sırasında keşfedilen Nûreddin Zengî kitâbesinin bir kısmı ve Lecture de Solange Ory'nin yaptığı Fransızca tercümesi (v.I, pt.I, p.350)

(1) Sa]llā-llāh ʿalā sayyidinā Muḥammād wa āli-hi wa aṣḥābi-hi wa ḫulāfāʿihi Abī Bakr wa ʿUmar wa ʿUṯmān wa ʿAlī

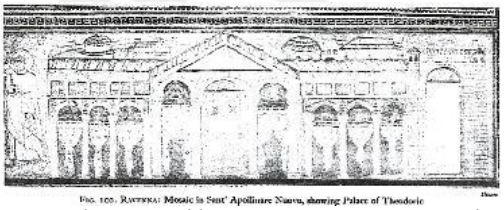
(2) . . . maẘlā-nā al-malik al-ʿādil al-zāhid al-murābiṭ al-muǧāhid Nūr al-Dīn Abū-l-Ḳāsim Maḥmūd.

Fg. 351 (CrF.413'ten) Nûreddin Zengî kitâbesinin bir kısmı ve İngilizce okunuşu*:

**[1-Sallallahu Seyyidinâ Muhammed ve âlihî ve ashabihî ve Hulefâihî Ebû Bekir ve Ömer ve Osman ve Ali, 2- …Mevlânâ el-Melik el-Âdil, ez-Zâhid, el-Murâbıt, el-Mücâhid Nûreddin Ebü'l-Kāsım Mahmud.]*

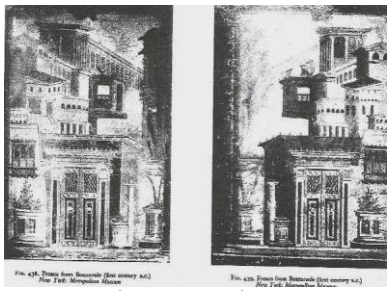

Fg. 352 (CrF.431, 1932, c.1, s.136-1)

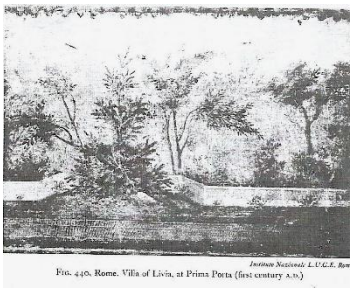

Fg. 353 (1969, c.1, bl.1, s.200-1, CrF.102, s.200-1)

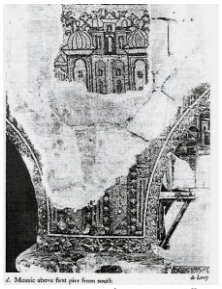
Fg. 352 (1932, CrF.431) Ravenna'da Theodoric Sarayı mozaikleri (1932, c.1'deki fotoğraf kalitesi)
Fg. 353 (1969, CrF 102) (Theodoric Sarayı..) aynı fotoğrafın 1969 baskısındaki kalitesi

Fg. 354 (CrF.438-439)

Fg. 355 (CrF.440)

Fg. 356 (CrP.52d)

Fg. 354 (CrF.438-439) I. yüzyıla ait Bpscoreale Fresco'sundan [Emeviyye Camii mozaikleri benzeri] şehir (bina) manzaraları.
Fg. 355 (Cr.F440), Roma'da Prima Porta'da Livia Villası'ndaki mozaik tabiat manzaraları
Fg. 356 (CrP.52d) Osmanlı döneminde yapılmış tamirlerden kalma olduğu düşünülen şehir / bina içerikli mozaiklerden birisi

Sonuç

İnşa edildiği tarihten, modern zamanlara kadar Şam Emeviyye Camii'nde özellikle mozaikler üzerinde yapılmış olan tamir ve restorasyonların bir sıralaması

yapılmış. Emeviyye camii'nin mozaikleri üzerinde bilinen en eski tarihli tamir-restore işi, 1069'daki büyük yangın felaketinden sonra 1082-3'te Melikşah zamanında yapıldığı ve hangi kısımlarda ne tür mozaik restoreleri yapıldığı hakkında anlatımlar yapılmış, Ardından 1089-90 tarihlerinde Melikşah'ın kardeşi Sultan Tutuş zamanında hangi kısımlarda ne tür mozaik tamiri ve restorasyonu yapıldığı anlatılarak bu dönemde yapılmış olan mozaik tamirlerinin aslına en yakın ve oldukça başarılı olduğu yorumu yapılmış. (s.362-363)

Zengî Sultanı Nûreddin zamanında 554'de (1159) tamir-restore yapılan kısımlar (s.351'de bu tamirle ilgili kitâbe bilgi ve fotoğrafına atıfta bulunularak) tarif edilmiş ve bu tamirlerde kullanılmış mozaiklerin oldukça düşük kalitede olduğuna dikkat çekilmiş. Bundan sonraki tamir-restore işi Memlük Sultanı Baybars zamanında 668'de (1269) yapılmış ve bununla ilgili kitâbe bilgileri de (CrF.388 yukarıda) aktarılarak bu işlerin ve bu sırada kullanılan mozaiklerin kalitesinin de oldukça yüksek olduğu belirtilmiş.

Batı revaklarında görülen manzara ve kubbeli yapıların kısmen belli olduğu, mozaik işlerinin ise tasvir edilen yapıların kubbe vb. stillerinden Türkler (Osmanlı dönemi) tarafından yapılmış olabileceği ileri sürülmüş (CrP.52d).

Mozaiklerle ilgili diğer önemli konunun ise üzerlerine hangi yüzyılda kaplandığı bilinmeyen ve cami içi ve avlusunda bulunan mozaiklerin hemen hemen tamamını kapatacak şekilde yapılmış olan kireç-plaster/sıvalar olduğu, bunların tam olarak kimler tarafından ve ne zaman yapıldığının bilinmediğine vurgu yapıldıktan sonra, yukarıda verilmiş olan tamir-restore listesinde belirtilen bu işlerin oranının Emeviyye camii'nde mevcut olan tüm mozaikle kaplı alanlarla kıyaslandığında çok küçük kaldığı ve bunun da (1929'da) mozaikleri kaplayan sıvalar açıldığında ortaya çıkan mozaiklerin çok büyük oranda Halife I. Velîd zamanında onun bu "yeni camisini dünyanın mevcut olan en güzel abidesi yapma" isteğine uygun bir şekilde durduğunun görüldüğü belirtilmiş.

Uygulanmış olan Mozaik Teknikleri

Bu bölümde mozaiklerin uygulanış tekniklerinden, usta (sanatçı) tekniği farklılıklarından, renklerden ve bu renklerin çeşitli varyasyonlarından bahsedilmiş. (Burada daha fazla oranda tercih edilmiş olan tabiat teması sebebiyle, Emeviyye camii'nde, Kubbetü's-Sahre'dekinden daha az altın renkli mozaik kullanıldığı belirtilmiş.

Camide görülen mozaik kompozisyonlarının uzaktan görüldüğü ve düşünüldüğü gibi tamamen ve sadece mozaiklerle yapılmadığı, birçok yerde istenilen görüntü / efekti elde etmek için fırça ve boya ile dokunuşlar yapıldığına dikkat çekilmiş (s.366).

Emevî Mozaiklerinin Uygulama Metotları

Emeviyye camii'nde çalışmış olan sanatçıların çalışma metotları, bu desenleri duvar zeminlere nasıl aktardıkları vb. konularda M.M. de Lorey ve Cavro'nun yaptığı açıklamalardan alıntılar aktarılmış.

Genel Sonuçlar

Önce, Helenistik sanattan oldukça etkilenmiş ancak yine de tamamen teslim olmamış Suriye'ye has olarak geliştirilmiş sanat anlayışlarından bahsedilmiş, ardından da, Suriye'nin sanat açısından kendi isteği ile İslâm sanatına teslim olduğu yorumu yapılmış. Devamında da Suriye-İslâm sanatı kombinasyonunda görülen stil, uygulama ve motiflerin kendinden önceki hangi sanat akımının stil ve motiflerinden etkilenmiş olabileceği konusunda; 1- Roma ve Pompei fresklerinden etkilenme, (Bascoreale, m.ö.I. yüzyıl örneği), 2- Erken dönem Hıristiyan mozaiklerinden etkilenme (a- Roma mozaikleri, b- V. yüzyıl St. George Selanik mozaikleri, c- V. yüzyıl Ravenna mozaikleri), 3- El yazmaları, 4- Suriye anıtları konularıyla ilgili oldukça detaylı anlatımlar ve karşılaştırmalar yapılmış. (s.367-371)

Suriye Anıtları

Bu kısımda Suriye'nin çok eski dönemlerden beri bulunduğu coğrafya ve şehir olarak özellikleri sebebiyle çok beğenilen ve istenen bir şehir olduğu konularından bahsedilerek, Arap coğrafyacısı İstahrî'nin (978'lerde kaleme alınmış olan İbn Haukal'ın kitabı yoluyla günümüze ulaşmış olan) Şam şehrinin özellikleri ve güzellikleri hakkındaki anlatımında bahsi geçen Barada, ırmaklar, köprüler, Ghuta köyü vb. yerlerin de, Şam Emeviyye Camii mozaiklerinde tasvir edilmiş şeyler olduğuna dikkat çeken anlatımlar yapılmış. Arkasından, XII. yüzyıl eserinde Şam'ı hiç görmeden ne kadar muhteşem bir şehir olduğundan bahseden diğer bir metinlere yer verilmiş.

Son paragrafta da Şam'ın son dönemde nasıl modern ve çok büyük bir şehir (metropol) hâline dönüştüğü, "Göğe doğru yükselen 3 minareli ulucamisi ile, şehrin

etrafından görsel güzellik ve kokularıyla kendilerini devamlı hissettiren orkideleri ve dağlardan gürül gürül akıp gelen suları ile geçmişteki önem ve büyüklüğünü hatırlatarak o muhteşemliğini, hâlâ canlı tutmaya çalıştığı" yorumu yapılarak sonlandırılmış.

14 - [Şam] **Emeviyye Ulucamii Mozaikleri Sonuç Notları**

Şam / Emeviyye Ulucamii Mozaikleri hakkında Max van Berchem'in kızı M. Marguerite v. Berchem tarafından; Ünlü araştırmacı, arkeolog-sanat tarihçi Max van Berchemin 1921'de vefatının ardından kendisinin hazırlayıp yayınlamaya fırsat bulamadığı Şam Ulucamii'nin mozaikleri başlıklı çalışması Creswell ile arkadaşı Gaston A. Vetch'in desteği ve teşviki ile kızı Marguerite'in de Şam'a giderek mozaiklerin durumunu yerinde tekrardan görüp inceleyip, Mart 1965'te ön söz'ünü yazarak hazırlaması sonucu Creswell'in Early Muslim Architecture kitaplarının güncellenmiş ve genişletilmiş 1969'da yapılan ikinci baskısına dâhil edildiği, 1963'ten önceki dönemlerde Şam Ulucamii'nin mozaiklerinin restoresinde çalışan ustaların çok daha iyi, dikkatli ve kaliteli işler yaptıklarına 1957 ziyaretinde şahit olduğunu, ancak 1963'ten sonra bu işi devralmış olan ekibin ise Kudüs'teki İtalyan ustalardan bile daha kötü ve sorumsuz davrandıkları konusunda yaşadığı olumsuz tecrübeler aktarılmıştır.

34 x 7m'lik Barada Panel'i olarak bilinen çok meşhur ve şaheser (masterpiece) kabul edilen kompozisyonun restore için iskele kurulurken çok büyük oranda kırılıp zarar görerek, sadece az bir kısmının sağlam kaldığı, bu sebeple 1963'ten 1965'e kadar yapılmış olan tamirler vb. sırasında restore adı altında mozaiklere verilmiş olan zararın telafisi mümkün olmayan şekil ve boyutlarda olduğunu büyük bir acı içinde fark ettiği, cami avlusu vb. yerlerde yüzyıllardır sıva altında kalmış orijinal Emevî mozaiklerinin ortaya çıkartılmasının dönemin en önemli sanat tarihi buluşu olduğu, her şeyin üzerine olduğu gibi Türklerin avlu duvarı (da dahil) her yere kapladıkları sıvaların altında yüzyıllarca muhafaza edilip korundukları, Şam Emeviyye Camii'nde izlenen süsleme programının, uygulanmış olan birçok kompozisyonun Kubbetü's-Sahre'dekiler gibi bir yol izlediği, 1927'ye kadar açıkta olan (bilinen) mozaiklerin neler olduğu, 1929'da ortaya çıkartılan mozaikle kaplı alanların nereler olduğu, Meşhur Barade Panel'indeki kompozisyonların detaylı tarifleri, Mısır Memluk Sultanı Baybars tarafından Emeviyye camii'nde 20.000 dinar harcayarak yaptırdığı tamir-restorasyonla ilgili 668 / 1269 tarihli kitâbe bulunduğu, Şam Emeviyye Camii'nde Melik Şah ve kardeşi Tutuş'un

sonra da Nureddin Zengi'nin yaptırdığı tamirlerin, mozaik alanlarının ve bu işlerin kitâbelerinin neler olduğu, buradaki mozaik işlerindeki tekniklerin 6. yüzyılda Ravenna'daki San Vitale'de de görüldüğünün iddia edildiği, şeklinde anlatımlar yapılmıştır.

Bu anlatımların "Sonuç" bölümünde de, Şam Emeviyye Camii'nde özellikle mozaikler üzerinde (yapıldığı tarihten modern zamanlara kadar) yapılmış olan tamir ve restorasyonların kronolojik sıralaması yapılıp, Helenistik sanattan oldukça etkilenmiş ancak yine de tamamen teslim olmamış Suriye'ye has olarak geliştirilmiş sanat anlayışları hakkında bilgilerin yanı sıra "Suriye'nin sanat açısından kendi isteği ile İslâm sanatına teslim olduğu", Suriye ve İslâm sanatı kombinasyonunda görülen stil, uygulama ve motiflerin kendinden önceki hangi sanat akımılarından (stil ve motiflerden) etkilenmiş olabileceği konusunda bilgiler verilerek VIII. yüzyılın başında Suriye'de hâkim olan mozaik sanatı hakkında çok önemli bilgiler verilmiştir.

Ancak, c.1, bl.1, s.361'de (Fg.328-330-CrP.62b, BÇ, s.375) bahsedilen mozaik dua / salavat cümlesinin Arapça metinde mevcut olan ".. ve Ömer" kelimesinin daha sonra aynı sayfada verilmiş olan Arapça transcripsiyonun da bulunmadığı görülmektedir. Ayrıca bu metnin Fransızca tercümesi olan metinde de "ve Ömer" eksiği ile verilmiştir. Bu durum hem spekülasyonlara sebep olacak, hem de bayan Marguerite gibi titiz birisi açısından olmaması gereken çok ciddi bir hatadır. Ancak bu tercüme veya dizgi sırasında meydana çıkmış bir hata da olabilir.

15- MİNYE [SARAYI]

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 15- Minye [Sarayı]
b-Bulunduğu Yer	: Ürdün, Taber Gölü civarı
c-İlk İnşa Tarihi	: 90-95 / 712-715
d-İlk Yapılış Maksadı	: Geniş müştemilatlı kasır / saray
e-Bânisi	: Velîd b. Abdülmelik
f-Mimari Özellikleri	: Bazalt taş malzeme
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe / 1932'den itibaren kazı yapılmış

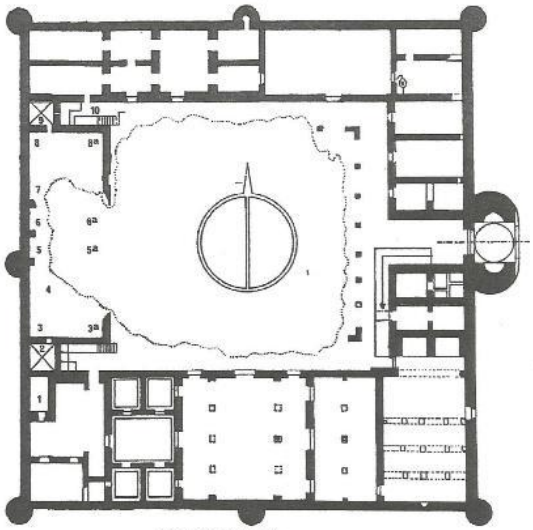
MİNYE [SARAYI]

Kazı Faaliyetleri [Taberiyye Gölü Civarı]

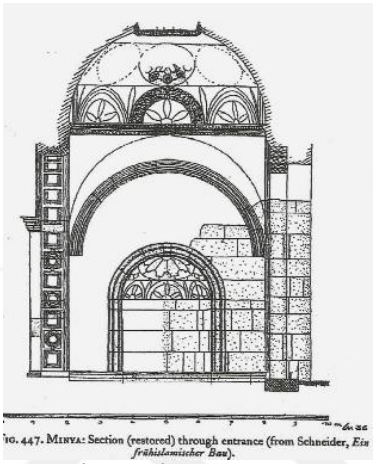
"Kazı yapılan yer, Tabgha'daki Alman Bakımevi'nin (German Hospice) 1.200m batısına, Taberiyye Gölü'nün kuzeydeki bitimine 230m uzaklıktadır. Kazı yapılmadan önce bu alan, fazla yüksek olmayan toprak yığınları ve aralarında şekilleri bozulmuş, yıkık duvarlar bulunan bir alandan oluşuyordu" denilerek başlanmış. Devamında; "… Kazıya ilk önce sayın Mader, Şubat-Mart 1932'de başladı. Mader, bir süre kazılara kısıtlı alanlarda devam edip, kısmi bulgulara ulaştıktan sonra, bu yetersiz bulgulardan yola çıkarak dış çevre duvarları ve kulelerinin, burasının Trajan veya Hadrian (98-138) zamanından kalma bir Roma yapısı olduğuna işaret ettiğini söyledi. Mr. Alt ise bu görüşün birçok sebepten doğru olamayacağını iddia etti. Schneider Görresgesellschart tarafından Mader'in yarım bıraktığı kazıları devam ettirmek üzere görevlendirildi. O da Mart-Nisan 1936'da kazı yapmaya başladı. Kazılar biraz ilerledikten sonra bulunan seramik parçaları, giriş kısmı düzenlemesinden dolayı, Mader'in yapının kime ve hangi tarihe ait olduğu konusundaki tahminlerinin doğru olamayacağı belli oldu. Arkasından, Schneider yapıyı, IV. veya V. yüzyıla tarihlemeyi teklif etti. Bu defa Mr. Alt'ın, 'son bulgulara göre yapının Gassânîlere ait olması gerektiğini' iddia ettiği…" nakledilmiş. Ardından da, bu göüşlere karşılık Creswell'in ise, "Gassânîler doğu topraklarının bekçileri olmaları sebebiyle, bunun coğrafi açıdan mümkün olamayacağını' söylediği" şeklinde açıklamalar yapılmış. (v1p.II, s.381)

Mart-Temmuz 1937'de Putrich-Reingard'ın kazı yapmaya başladığı, Creswell'in bu kazılar devam ederken Kühnell ile birlikte kazı alanını ziyaret ettiği ve bulgulara göre yapının Emevîler dönemine ait olduğuna inandığını söylediği, ayrıca onlara, yapının mihrabını nerede bulacakları "güneydoğu köşesi'ni tarif ettiği ve bulunca kendisine

telgraf çekilmesini istediği" onların da "aynen Creswell'in tarif ettiği yerde mihrabı buldukları ve bu durumu ona telgrafla bildirdikleri" nakledilmiş. "Kazıların 1938'in ilkbaharında başlayarak Mayıs 1939'a kadar devam ettiği ve sonunda bu yapının içinde mihrabıyla birlikte mescidinde ortaya çıkarılmasıyla, burasının bir Emevî sarayı olduğunun kesinlik kazandığı" hakkında detaylı anlatımlar yapılmış

(CrF.448)

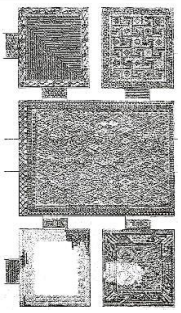

(CrF.447)

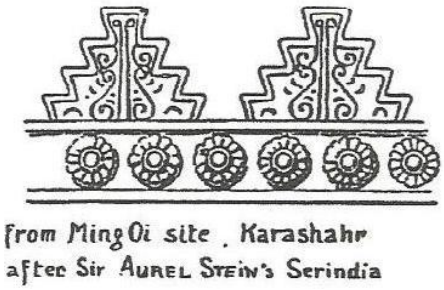
Fg. 357 (CrF.448) Minye Sarayı planı
Fg. 358 (CrF.447) Sarayın giriş cephesi

Fg. 359 (CrP.69a, b)

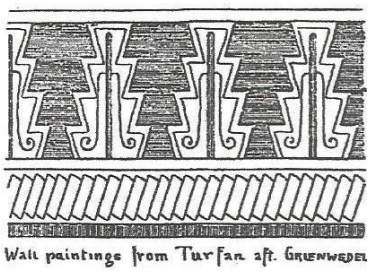

Fg. 360 (CrP.69c)

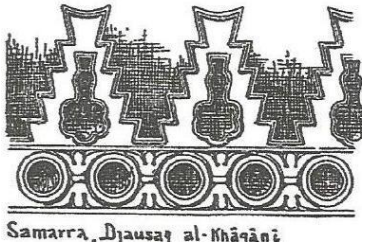

Fg.361 (CrF.449a)

Fg. 359 (CrP.69a, b) Beyt'lerin odalarının zemin mozaikleri.
Fg. 360 (CrF.449b) 5 odalı ev planı
Fg. 361 (CrF.449a) Karaşehir'deki Ming Oi'den amblem [cresting]

Fg. 362 (CrF.449b)

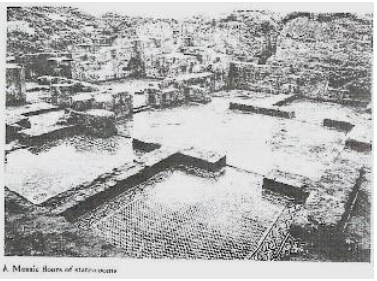
Fg. 363 (CrF.449c)

Fg. 362 (CrF.449b) Turfan duvar resminden
Fg. 363 (CrP.49c) Sâmerrâ, Cevsaku'l- Hâkānî'den

Yapının duvarları, çıkış kulesi ile rampa kısımlarının (CrP.64, 65, 66, 67, 68 fotoğrafları yardımıyla) tarifleri yapılmış.

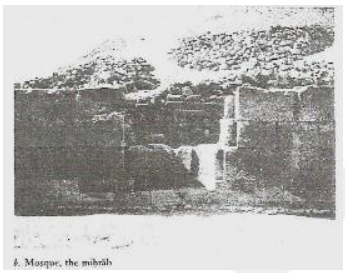

Fg. 364 (CrP.67c) *(CrP.68a)* *(CrP.68b)*

Fg. 364 (CrP.67c) Cami batı duvarı girişi

Fg. 365 (CrP.68a, b) Taht odası girişi ve Taht odasının mozaik zemininin genel görünüşü

Fg. 366 (CrP.69a) *(CrP.66e)* *(CrP.66f)*

Fg. 366 (CrP.69a) Cami mihrab

Fg. 367(CrP.66e, f) Cami: mihrapdan kuzeye bakış ve mihraba (güneye) doğru bakış

Cami

Başlığı altında "…Cami; mevcut alanın güneydoğu kısmında güney duvarı ile girişin arasındaki tüm alanı kaplayacak şekilde (plate 66 e-f ve 67 a-c) eni (width) 13.10m ve boyu (depth) 19.42m, 2:3 oranına çok yakın ölçülerdedir. Doğu ve güney duvarları, tüm yapının kalın dış duvarlarından oluşur. Son hâli olarak bu dış duvarlar, 2m. kadar yüksek durumdadır. Batı duvarı ise sadece 1,2m. kadar yüksek. Üzerinde avludan giriş veren büyük kapısı olduğu düşünülen kuzey duvarı ise tamamen yıkılmış durumdadır. Batı duvarında da çerçevesi 1,38m. olan 87 cm genişliğindeki ikinci kapı, sarayın taht odası tarafından giriş verir. Doğu dış duvarında bulunan üçüncü bir kapı ise sarayın civarında yaşayan Müslümanların camiye girişleri için düşünülmüş, aynen Kasru'l-Hayri'ş-Şarkī'de olduğu gibi (s.383, CrF.576).

Burada görülen en önemli unsur, güney duvarının ortasındaki bazalt zeminden iki sıra yükseklikte taş örgü duvarıyla ayakta kalmış olan mihraptır. 1,62m. genişlik ile 1,2m. derinliğe sahiptir. Mihrabın iki yanı da 18-19 cm derinlikte yan köşelerden içeri girintili şekilde yapılmıştır (CrP.67b). Zeminde izleri bulunan birbirine eşit aralıklarla dizili üç sıra iyi yerleştirilmiş bazalt temel taşları, önceden iddia edildiği gibi yarım

kalmış zemin taş döşemesinin cetvel taşları değil, caminin içinde bulunan payelerin temelleri olsa gerektir. Bütün sıra hâlinde dizili temel taşlarının tam ortasında olanı, mihrabla aynı aksıl üzerindedir.

Bu çok sık rastlanmayan diziliş şekli Schneider'in yazdığına göre henüz tarihi belirlenememiş olan Baalbek Ulucamii'nde[675] ve Havran-Hanzire'deki Ömer'e atfedilen küçük camide de[676] mevcutmuş. Bu durumu ben kontrol ettim. Baalbek Camii'ndeki orta sütun pozisyonu iddiası doğru ancak Havran-Hanzire'deki Ömer'e atfedilen küçük cami (Seuernegal'in planına göre; Abb.97) 13 x 19m. ölçülerinde ve mihrabın önünde 2 sıra sütunlardan oluşan üç nefe sahiptir. Mihrabın önündeki sütun, mihrapla aynı aksıl üzerinde değil, merkezden 85 cm uzaklıktadır. Ama bu Minye Saray Camii'ndeki duruma benzer plan, diğer yakın tarihli Jebel Seys'teki camide (s.476, Fg. 538) ve Kilva'daki küçük Makutani Camii'nde de mevcuttur[677] …" şeklinde açıklama ve anlatımlar yapılmış.

Protokol odaları (State Rooms), Sürekli Simetrilerin Üçe Ayrılması,

Ortasında Sıralı Sütunlar Olan Oda, Taht Odası,

Beş Odalı Ev, Batı Cephesi, Kuzey Cephesi ve Avlu,

başlıkları altında yapının diğer kısımlarının tarifi yapıldıktan sonra; yapı duvarları vb. yerlerde görülen süsleme kompozisyonları, arma, amblem (cresting) başlığı altında "kademeli tırtıllı yaprak" (stepped crenellation) olarak isimlendirilen motif hakkında aşağıdaki anlatımlar yapılmış. (s.389)

Arma / Amblem (Cresting)

"…Bu motif tipik eski Asurlu ve Fars motifidir. En erken tarihlisi, Horsabad'daki Sargon Sarayı'nda (m.ö.721-705), daha sonra Darius'un Persepolis Sarayı'nda (m.ö.521), sonra Sûse'de II. Artaxerxes'in Sarayı'nda (m.ö.405-359), ardından İslâm'dan hemen önceki dönemde Tāk-ı Bustan Livanı'nın (m.s.590-628) üzerinde kayaya hāk edilmiş olan örnekleri bilinmektedir. Bu örneklerin hemen hepsinde motifin boyu kısa ve iki yana akan yatay (tırtıl) çizgilere sahiptir. Motifin boyu uzun ve yukarı doğru [dikine] giden (tırtıllanmış) çizgilere sahip olan versiyonu, Herzfeld'in Doğu

[675] Baalbek Ulucamii için bk, Reuther-T.Wiegand, *Baalbek III*, pp.100-103, & Abb. 112-14.
[676] *Z.D.P.V.,* XLIX, 1926, p.10; *Oriens Christianus, dritte series,* XIII, p.123.
[677] Chittick, "Notes on Kilwa", *Tangonyika, Notes & Records*, No.53, p.190 & Fg.4.

Türkistan'da (Karaşehir'de) Ming Oi (CrF.449a) ve Tufan bölgelerinde rastlayıp çizdiği (CrF.449b) örneklerde görülmüştür. Daha sonra bu dikey (tırtıllı yaprak) örnekleri Leningrad Hermitage'de Sâsânî gümüş tabak üzerinde görülür. İslâm mimarisinde ilk defa, I. Velîd'in Tiber Gölü yakınındaki Minye Sarayı'nda, oradan da Sâmerrâ'da Cevsaku'l-Hâkānî'ye (CrF.449c) kadar (Herzfeld'in çizimlerinde) görülmüştür…" şeklinde açıklamalar yapılmış.

Yapının muhtemel tarihi, alanda yapılan kazılarda az miktarda bulunmuş olan sikke örnekleriyle ilgili anlatımlar yapılıp "Bütün çok yönlü incelemelerin sonucunda, bu sarayın I. Velîd'in son dönemine (712-715) ait olduğuna karar verilmiştir." denilerek bu bölüm sonlandırılmış. Son sayfada da muhtevasında Minye konusunda bilgi bulunan bibliyografya listesi verilmiş.

15- Minye Sarayı Sonuç Notları

Hirbet el-Minye olarak bilinen kazı alanı Tabgha'daki Tiber Gölü'nün, Alman bakımevinin 1.200m batısına, gölün de kuzey bitimine 230m uzaklıkta olan bir alanda toprak yığını gibi görünen yerlerde Mader'in Şubat 1932'de kazı yaptığı ve Roma dönemine ait kalıntılar bulduğunu söylediği, Ardından Schneider Görresgesellschart tarafından Mr. Alt'ın Nisan 1936'da bu işle görevlendirildiği, kazılarda elde edilen seramik ve diğer parçalardan, burasının Gassânîlere ait olabileceğinin iddia edildiği nakledilmiştir. Ardından Creswell'in bunu kabul etmediği, 1937'de Kuhnell'le birlikte kazı alanına ziyarette bulundukları ve yapının Emevî sarayı olma durumunu onlara söylediği, 1939'a kadar devam eden kazıların sonunda, yapı içinde mihrabın da bulunmasının ardından burasının bir Emevî sarayı olduğunun kesinleştiği belirtilmiştir.

Sarayın camisinin 13.10 x 19.42m. ölçülerine yakın olduğu, 2m. kadar yükseklikte duvarlarının ortaya çıktığı, batı duvarında (sarayın taht odası tarafından giriş için) bir kapısının daha bulunduğu, güney duvarı ortasında iki sıra yükseklikte kalmış olan mihrabın 1.62m. genişlikte ve 1. 2m. derinliğe sahip olduğunun görüldüğü, şeklinde bilgiler verilmiştir.

16- KUSAYRU AMRE [SARAYI]

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 16- Kusayru Amre [Sarayı]
b-Bulunduğu yer	: Belka Vadisi (Ürdün-Suriye arasında)
c-İlk İnşa Tarihi	: Tartışmalı
d-İlk Yapılış Maksadı	: Tartışmalı
e-Bânisi	: Tartışmalı
f-Mimari Özellikleri	: Taş malzeme
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen ayakta, müze

KUSAYRU AMRE [SARAYI]

Bu ana başlık altında Kusayru Amre konusu:

[16.1- Kusayru Amre'nin Keşfi ve Tanıtımı (Creswell)
16.2- Tarihi (Creswell)
16.3- Kusayru Amre'nin Zemin Mozaikleri (Christel Kessler)
16.4- Kusayru Amre Zodiyağı (Fritz Sax)
16.5- Kusayru Amre'deki Zodiyak'ın Astronomi Açısından Önemi (Arthur Beer)
16.6- Mimari Kökeni (Creswell)

Alt başlıkları altında 6 farklı makale hâlinde incelenmiştir. (v.I, pt.II, p.390-409-414)

[16.1]- **Kusayru Amre Sarayı'nın Keşfi ve Tanıtımı**

Creswell, "…Amre'deki bu küçük saray Alois Musil tarafından 1898'de keşfedildi. Bucivarda önceki yaptığı gezi-araştırmaları sırasında bir bedeviden çölün tehlikeli bir yerinde resimlerle süslü bir küçük sarayın varlığını duymuştu. Musil ilk defa oraya 8 Haziran 1898'de ulaşmış ancak ulaşır ulaşmaz [yakınlarında meydana gelen] tehlikeli bir durumdan dolayı rehberi ile beraber hemen oradan uzaklaşmak zorunda kalmışlar.

İkinci ziyaretini Temmuz 1900'de Benî Şehr'in Ruvala'ya yaptığı bir baskının karmaşasında oraya ulaşmış ve orada 3 gün kalarak yapabildiği kadar ölçümler yaparak fotoğraflar çekmiş (dn.3). Üçüncü ziyaretini ise 1901'de yanına ressam Melich'i de alarak yapmış ve orada 26 Mayıs'tan 9 Haziran'a kadar kalmış…" şeklinde anlatmış. (s.390)

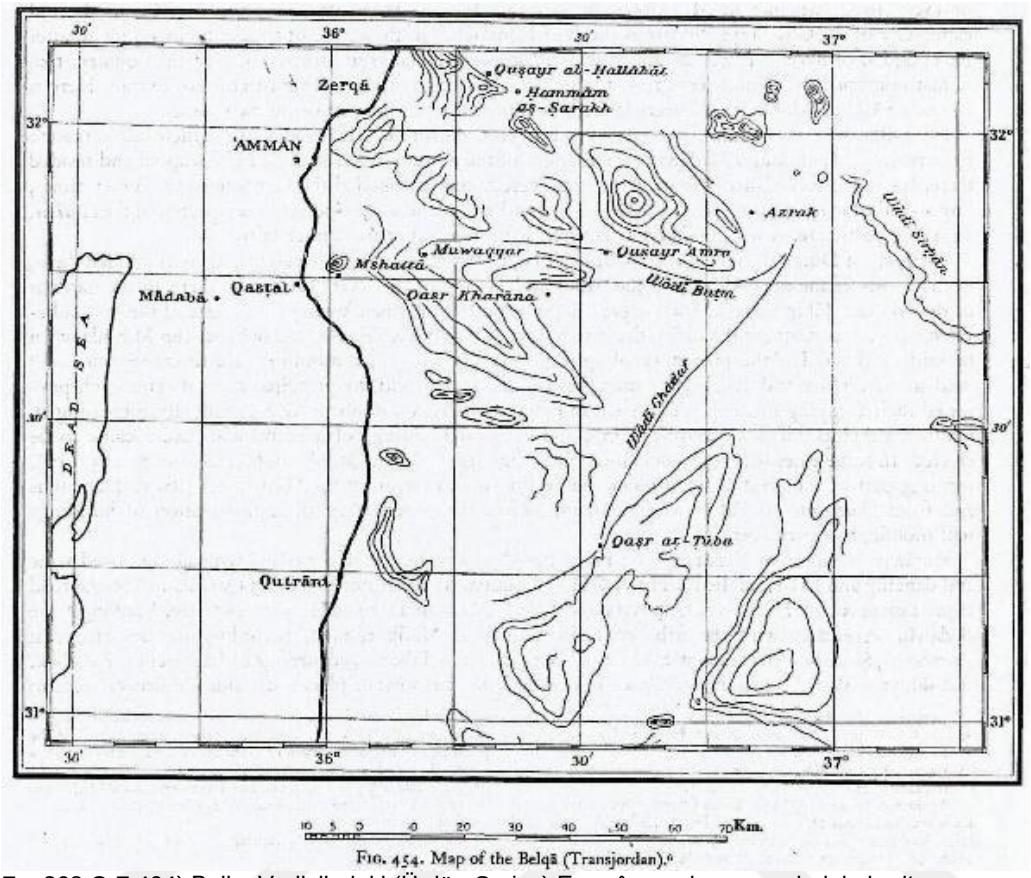

FIG. 454. Map of the Belqā (Transjordan).[6]

Fg. 368 CrF.404) Belka Vadisi'ndeki (Ürdün-Suriye) Emevî saraylarının yerlerinin haritası

Anlatımına devam eden Creswell, "Musil, Kusayr hakkında eski kaynaklarda sınırlı sayıda referans bulunduğunu söyler" diyerek;

1- Fransızca "*Traduit par Bianchi, Recueil, de Voyages et Memoires*, II, p.124'te, ve XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait, Hacı Muhammed'in; *Kitab Menasik el-Hadj de al-Hadj (*Mehemmed Edib b. Mehemmed, Derviche), Konstantinapol H1232" isimli eserinde (Kusayru Amre'den) 'Emri' olarak bahsedildiği (dn.4),

2- Yine aynı tarihlere ait ve Norberg'in Latince tercümesi, II, pp.209 ve 226-7'de Hacı Halife'nin Cihannümâ'sında 'Amre' şeklinde yazılı olduğu (dn.5),

3- Seetzen'in seyahat eden bir tüccardan 'Amre' ismini duyduğunu (1808 tarihli yayınında) bahsettiği (dn.6),

4- Burckhardt'ın 1810-12'de yaptığı seyahatle ilgili olarak yayımladığı *Travels in Syria*, pp.665-6'da Amre hakkında çok detaylı ve doğru tarifler yazdığı,

5- Grey Hill'in; "A Journey East of the Jordan", (*P.E.F. Q. St.*, 1896, p.34) isimli

yayınında Amre ve resimlerini duyduğunu yazdığını örnek göstererek bu referansların en önemlisinin Butchardt'ınki olduğunu belirtip Butchardt'ın anlattıklarından bazı alıntılar yaptığı (dn.7)

şeklinde ilave bilgiler aktardıktan sonra; "Kusayru Amre, Amman'ın 5 mil (7,5 km) doğusunda, Ölüdeniz'in kuzey bitiminin doğu tarafında Vadi Butm'un güney ucunda" diyerek coğrafi konum ve ulaşım hakkında da oldukça detaylı bilgiler vermiştir [Harita için bk, BÇ, Fg.368-CrF.404].

Detaylı Tanıtımı (s.391)

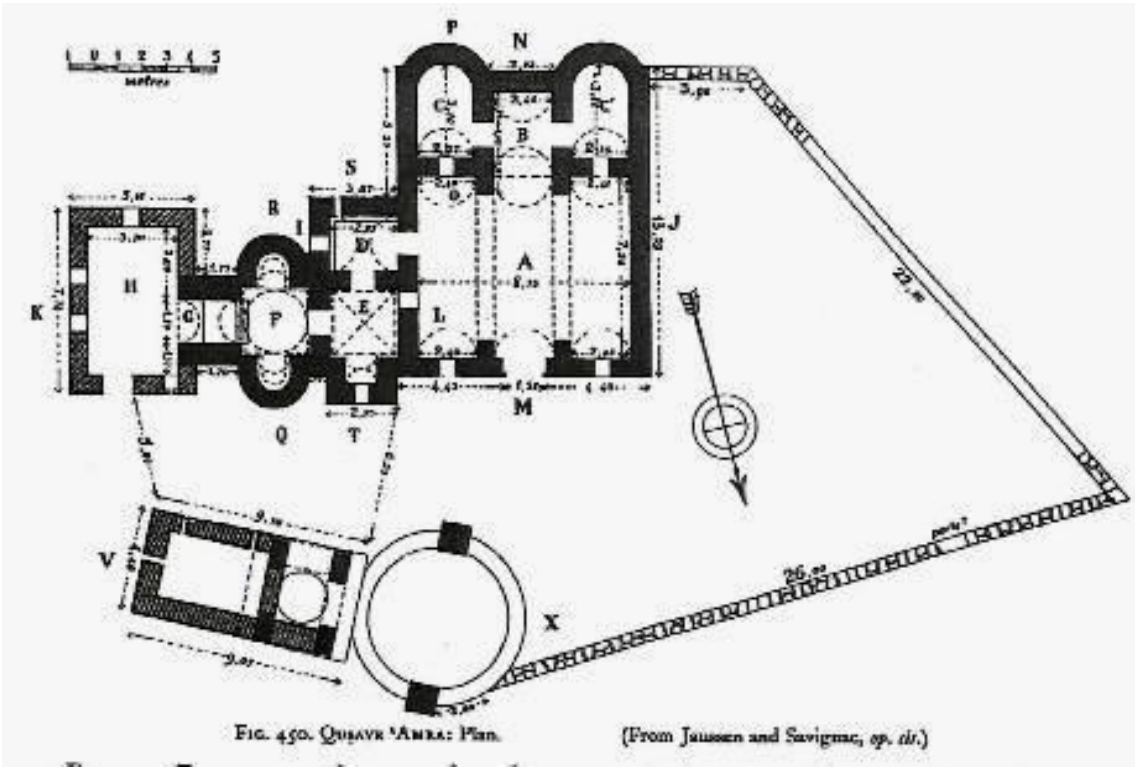
Creswell, tanıtımına Kusayru Amre yapısının bulunduğu yerin Greenwich'in 36°, 33° doğusu ile 31°, 48' kuzeyinde (CrF.404'te gösterildiği gibi) şeklinde coğrafi konum tarifini yaparak başlamış. Coğrafi konumunu verdiği noktada bulunan ana yapıya kuzey cephesinden girerek yaptığı incelemelerde dikkatini çeken ilginç bulduğu tonoz sistemi, kareye yakın oturumun iki transverse kemer tarafından birbirine eşit 3 tonozlu koridora (bays) bölünmüş (CrP.71c) durumu, bu üç tonozun 10-12cm çapında farklı aralıklarla delikler açılmış hâlini tarif etmiş. Ardından yine bu (tonoz) kemerlerde görülen orta kısımda hafif sivrilmış olma durumunun İslâm mimarisinde görülen en eski tarihli örnekleri olduğu bilgisinin ilk defa Jaussen ve Savignac tarafından (Fg.375-CrF.451) iddia edildiğine dikkat çekmiş. Onların bu kemerleri ölçerek, payandadan itibaren 6.18m. çap ile 3.39m. yüksekliğe sahip olduklarını, eğer tam yarım daire olsalar bu yüksekliğin 30cm daha az olması gerektiğine dikkat çekip, bu kemerlerin hafif sivri olduklarını ispat ettikleri belirtilmiş. Devamında, Kusayru Amre hakkında van Berchem'in yayınında[678] anlattıkları ile karşılaştırmalı olarak kendisinin yaptığı ölçüm, fotoğraflar ve Jaussen and Savignac'ın yayımladığı plandaki[679] (CrF.450) numaralarla işaretlenmiş kısımlar yoluyla açıklamalar yapmış.

Musil'in (dn.2)[680] Kusayru Amre isimli yayınından çizimleri ve incelemeleri (s.391, dn.4), Jaussen & Savignac (dn.3) tarafından yapılmış olan detaylı incelemeler ve kesit çizimleri ile Herzfeld'in "Kusayr Amre" (*Encyclopedia of İslâm*, v.I, p.337) makalesini kaynak göstererek oldukça detaylı anlatım ve aktarımlar yaptıktan sonra aşağıda verilen küçük başlıklar altında anlatımlara devam etmiş.

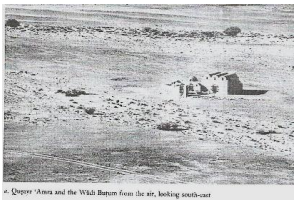
[678] *Journal des Savants*, 1900, p.406.
[679] *Les Chateaux arabes*, pp.78 vd.
[680] *Kusayru Amre,* pp.78-80.

Malzemeler

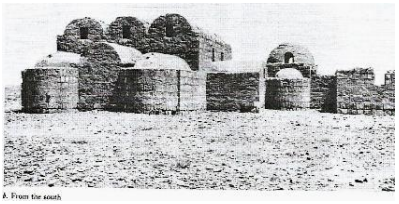
Duvar örgülerinin kalınlığının 80-84 cm civarı olduğu ve hangi malzemeler kullanılarak duvarların örüldüğü anlatılmış. (s.394)

Fg. 369 (CrF.450) Kusayru Amre ve müştemilatının yerleşke planı

c. Qaṣr 'Amra and the Wādī Butm from the air, looking south-east

b. From the south

c. General view from the north-west

Fg. 370 (CrP.70a) Vadi Butm'daki uzaktan görünüşü
Fg. 371 (CrP.70b) Güneyden görünüşü
Fg. 372 (CrP.70c) Kuzeybatıdan görünüşü

Su Kuyusu (s.395)

[Kusayru Amre'nin] ***Yapılış Maksadı***

Bu başlık altında Musil, Herzfeld ve Creswell arasında burada bulunan odaların ne maksatla kullanıldıkları ve sonradan kapatılan bazı odalarla giriş-çıkışlar konusunda Hammām eş-Şarrâk, Abda ve Ruhayda'daki yapı ve odaları hakkında ileri sürülen farklı görüşler karşılaştırmalı olarak aktarılmış. (s.395)

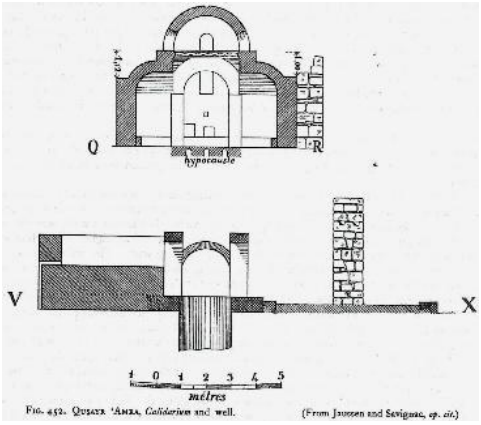
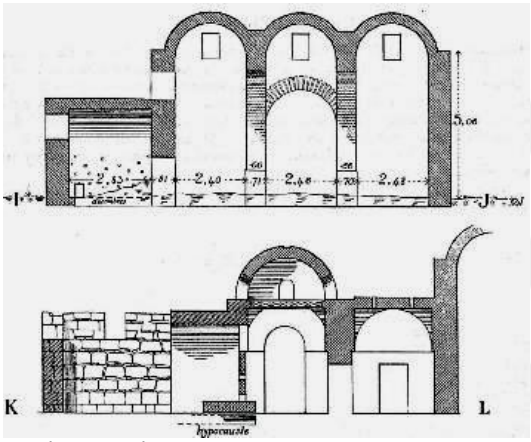

Fig. 452. Qusayr 'Amra, Calidarium and well. (From Jaussen and Savignac, op. cit.)

b. Entrance to the audience-hall

Fg. 373 (CrF.452) Kusayru Amre Calidarium ve Kuyu
Fg. 374 (CrP.71b) Merasim salonu girişi

(*CrF.451a)*

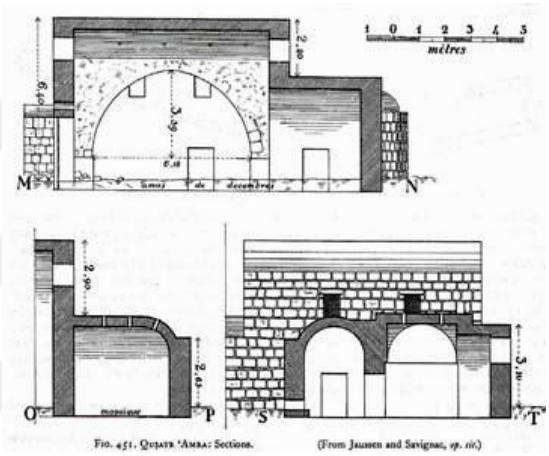

Fig. 451. Qusayr 'Amra: Sections. (From Jaussen and Savignac, op. cit.)

(CrF.451b) (Jaussen and Savignac)

Fg. 375 (CrF.451) Kusayru Amre yerleşkesi içinde bazı yapıların kesit çizimleri-1
Fg. 376 (CrF.451) Kusayru Amre yerleşkesi içinde bazı yapıların kesit çizimleri-2

Süslemeler ve Meşhur Fresko Resimleri

Bazı odaların duvarlarında bulunan fresko resimlerin daha önce Romalılar döneminden kalma olan başka resimlere benzeyen örnekleri bilinmediği için çok önemli oldukları, bunlarda kullanılmış renkler ve bunların nasıl elde edilmiş olabileceklerinden bahseden yayınlar yapıldığı belirtilip, resimlerdeki sahneler tarif edilip, ne anlama geliyor olacakları hakkında kendisi ile Stryzgovski'nin görüşleri aktarılmış.

The Tepidarium, The Calidarium kısımları hakkında tarif ve anlatımlar yapılmış ve en az bozulmuş durumdaki resimlerin Apodyterium'da bulunduğu belirtildikten sonra buradaki duvar ve tavan-tonoz resimlerinde kullanılmış olan renklerin mavi, koyu kahve, açık kahve, mat sarı ve mavimsi yeşil ile sınırlı olduğu belirtilip, bu renklerin nasıl elde edilmiş oldukları hakkında detaylı bilgiler verilmiş. (s.396)

Kitâbe (Arma-Amblem) Nişi *(The Alcove)*

Başlığı altında yapının dış kısmında bulunan ve burasının kime ait olduğu / kim adına yapıldığı hakkında bilgiler içeren buradaki girinti şeklindeki alana yazı, heykel, resim vb. yoluyla yerleştirilmiş elemanların tarifi yapılmış. Önceden burada yazılı olduğu tahmin edilen bazı şahıs isimlerinin kazındığı / silindiği belirtilmiş. (s.396)

Duvarları

Duvarlarda bulunan ve ileriki sayfalarda daha detaylı şekilde anlatılacak olan resimlerin muhtevalarında bulunan karakterler, (içerideki duvarlardan birisinde bulunan "İslâm'ın Düşmanları" ismi verilen (CrF.71e) ve o zaman hüküm süren 6 hükümdarın resimlerindekine benzeyen tiplemeler ve başları üzerinde yazılı olan Rumca veya Arapça yazılar hakkında kısa tanıtım ve anlatımlar yapılmış. (s.397)

Fg. 377 (CrP.71e)

Fg. 378 (CrP.71c)

Fg. 379

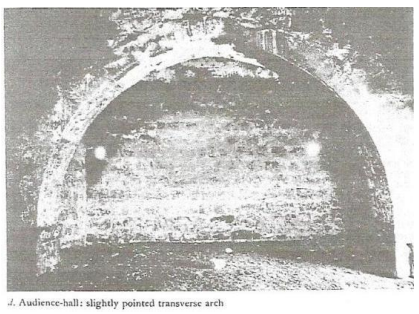
Fg. 377 (CrP.71e) İslâm'ın düşmanlarının resimleri
Fg. 378 (CrP.71c) Duvar üst kısımları ve kemer iç yüzeyleri resimli karşılama salonu
Fg. 379 Karşılama salonundaki iç yüzeyinde kolları havada kadın resmi bulunan kemer

Fg. 380 (Fg. 365a-Detayı)[681]

Fg. 381 (CrF.456)

Fg. 382 (CrP.71d)

Fg. 380 (Fg. 379a Kemer iç yüzeyindeki kolları havada dar etekli yarı-çıplak kadın resmi
Fg. 381 (CrP.456) Palmira'da madalyon içinde başının üzerinde portre taşıyan kanatlı kadın resmi
Fg.382 (CrP.71d) Kusayru Amre'deki hafif sivri transvers kemerlerden birisi

Çapraz Kemer *(Transverse Arch)*

Bu başlık altında batı kemerinin güney yarı kısmı üzerine resmedilmiş olan oturur vaziyette elinde müzik enstrümanı olan bir müzisyen (Fg.378-380) ile onun yanında üzerinde dar bir etekten başka bir şey olmayan ve kollarını başının üzerinde

[681] Fg.379 ve 380: https: / / www.youtube.com / watch?v=dTZaXZifgdQ&feature=youtu.be (02.02.2017)

tutan bir bayanın bulunduğu bir resim tarif edilmiş[682]. Musil'in, buradaki kadının kollarını başının üzerinde tutmasının sebebi olarak Palmira'daki bir resimde (Fg. 381-CrF 456) olduğu gibi bu kadının da bir madalyon / çerçeve içinde bir resim tutuyor olduğu önerisinde bulunduğu belirtilmiş.

Üç Tonoz

Bu alanda bulunan resimlerin anlaşılmayacak kadar kaybolduğu belirtilerek tonozların durumu hakkında bilgi verilmiş.

The Apodyterium *(Oda-D)*

Binada en iyi durumda olan resimlerin bu kısımda bulunduğu belirtilerek Fg.383-CrP.72 a, b, c'de verilmiş olan resimler hakkında açıklamalar yapılmış. (s.398)

Fg. 383 (CrP.72c)

Fg. 384 (CrP.72c-Detay, 1979)

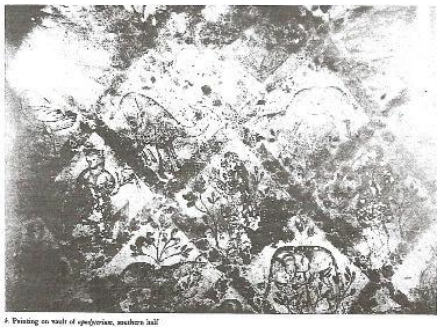

Fg. 385 (CrP.75b)

Fg. 383 (CrP.72c) D odası batı kısmı kapı üstündeki resim
Fg. 384 (CrP.72c-Detay, 1979) D odası batı kısmı kapı üstündeki resimden detay
Fg. 385 (CrP.75b) Calidarium odası

Fg. 386 (CrP.73b)

Fg. 387 (CrP.73a)

Fg. 388 (CrP.75a)

Fg. 386 (CrP.73a) Apodyterium tonozundaki resimlerden (kuzey tarafı)
Fg. 387 (CrP.75b) Apodyterium tonozundaki avlanma resimlerinden (güney tarafı)
Fg. 388 (CrP.75a) Apodyterium tonozundan insanın üç evresi

[682] [Bu resim için Plate 71c (Fg.378) referans gösterilmiş ancak bu resimde sadece kemer görünmekte, kemerin iç yüzeyinde bulunan resimler anlaşılmamaktadır. Bahsedilen bayan fotoğrafı (Fg.379, 380) diğer kaynaklardan bulunarak buraya alınmıştır].

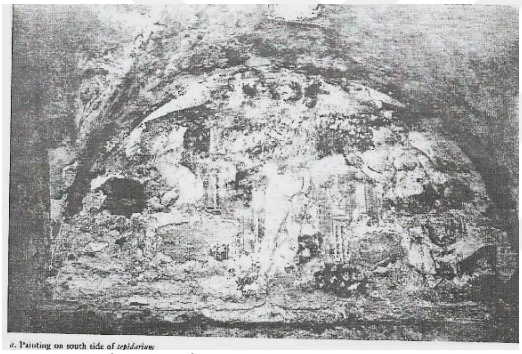
Dehliz / Tonozlu Tünel

Fg.386-CrP.73b'de gösterilen, kartuş şeritleri hâlinde yapılmış olan resimler alfabetik olarak gruplandırılmış ve her bir kartuşun içindeki resim / konular 1. sıra: a, b, c; 2. sıra: a, b, c, d; 3. sıra; a, b, c; 4. sıra: a, b, c, d şeklinde tarif edilmiş[683].

Tonozun Tepesi *(Apex of Vaults)*

Bu kısımda Fg.388-CrP.75a ile Fg.387-CrP73a'da gösterilmiş olan kartuş şeritler hâlindeki resimlerin CrP.73a'nın kuzey tarafında[684] bulunanlar hakkında: 1. sıra silinmiş, belli olmuyor; 2. sıra[685] a, b, c, d; 3. sıra a, b, c; 4. sıra a, b, c, d, şeklinde açıklamalar yapılmış. (s.399)

The Topidarium

Fg. 389 (CrP.74a)

Fg. 390 (CrP.74a-Detay)

Fg. 391 (CrP.74b)

Fg. 389 (CrP.74a) Tapidarium odası güney cephesindeki çıplak kadınlar resmi
Fg. 390 (CrP.74a-Detay) Tapidarium odası güney cephesindeki resimden detay
Fg. 391 (CrP.74b) Tapidarium odası pencere oyuğundaki av hayvanları resmi

Burada Tympanum olarak adlandırılan alanın çapraz tonozun batı-güney ve doğu taraflarına yapılmış olan resimlerin muhtevaları tarif edilmiş (Fg.389-CrP.74a ve Fg.391-CrF.74b). Batı kısmında banyo yapıyor olarak resmedilmiş olan bayan resminin (Fg.389) büyük oranda tahrip edilmiş durumda olduğu belirtilmiş.

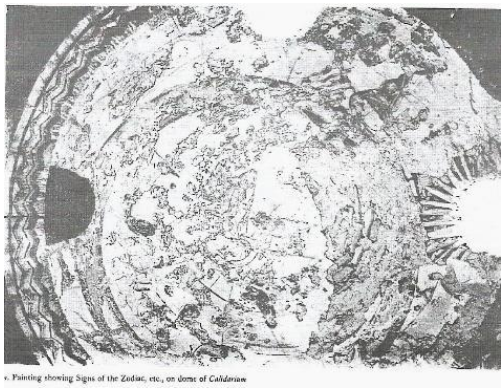
The Calidarium *[Latince: Roma Hamamı]*

Buradaki kubbenin yüzeyindeki resimler (Plate 75d / 76a, b); gökkubbenin kuzey yarım küresinin büyük takımyıldızlarını (burçları) göstermek maksadıyla yapılmış

[683] Musil, *age.,* pp.206 ve 212.
[684] Musil, p.212 & Taf. XXXIV. İ Jaussen & Savignac, pp.92-93 Pl. L.
[685] [Burada, Jaussen & Savignac, pp.93-4'te gösterilmiş olan sıralama numaralarında hata yapılmış, Pl. XLIX dikkatlice incelenince görüleceği gibi, alt kısımdaki üçgen sırasından birisi atlanmış ve 2. sırayı 1. sıra olarak yazıp aslında 5. sıra olması gereken kısma 4. sıra denilerek devam edilmiştir].

olduğunun [Zodiak simgeleriyle birlikte resmedilmiş olmalarından dolayı] anlaşıldığına dikkat çekilmiş.

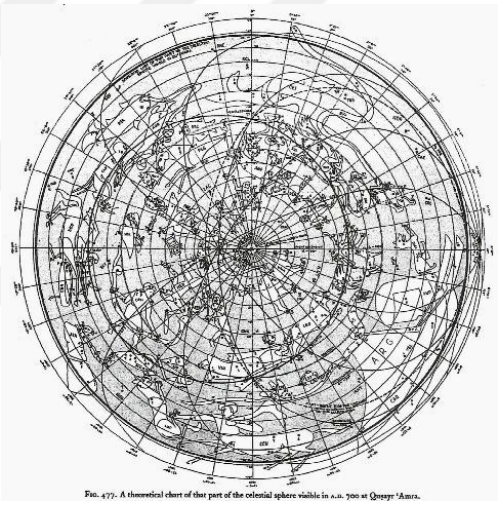

Fg. 392 (CrP.75d) *Fg. 393 (CrP.76a)*

Fg. 392 (CrP.75d) Calidarium'un kubbe içindeki Zodiak resminden detay
Fg. 393 (CrP.76a) Calidarium'un kubbe içindeki Zodiak simgeleri vb. resimleri

Fg. 394 (v.I, pt.II, CrP.76b) (çizim Magdalena Stein) [686] *Fg. 395 (v.I, pt.II, CrF 477)*

Fg. 394 (CrP.76b) CrP.76a'da belli olmayan eksik kısımların tamamlanmış hâli
Fg. 395 (CrF.477) Teorik olarak m.s.700'de Kusayru Amre'den gökyüzünün görünüşü

[16.2]- **Tarihi** (Creswell) (s.400)

"…Yapının tarihini doğru belirleme konusuyla ilgili olarak freskolarda bulunan bazı Arapça ve Grekçe yazılmış dörtlü kelime grubu[687] hâlindeki şifre benzeri yazılarda kastedilen bilgileri doğru okuma / anlama konularında Musil'in yaklaşımı onu doğru sonuca götürecek görünüyordu. Ancak onun '*Kusayr Amre'* kitabının sonraki baskı ve yayın haklarının Viyana Akademisi'ne geçmiş olması ve Viyana Akademisi'nin bu konuyu kendi uzmanları olan Karabacek'e havale etmesi, Karabacek'in de birçok yanlış

[686] Ayrıca CrF.479-v.I, pt.II, p.437'de, koordinatların tamamlanmış hâlini gösteren çizim de mevcuttur.
[687] Grekçe: Poesy (ŞİİR-SANAT), History (TARİH), Philosophy (FELSEFE), & Victory (ZAFER) kelimeleri.

okumaları sebebiyle, resimlerdeki bir bayan figürünü Bizans imparatoriçesi Theodora olarak yorumlayarak yapıyı da IX. yüzyıla ve Abbâsî prensi Ahmed'e ait olarak göstermiş olması…" konusu ele alınarak Karabacek'in bu yanlış sonuca ulaşabilmesi için yaptığı vahim hatalara ve yanlış yorumlamalara dikkat çekilmiş.

Resimlerdeki bu dört kelime ile kastedilen şeyler üzerinde Noldeke'nin ciddi çalışmalar yaptığı, Lıttman, Berchem ve Creswell'in iddialarına karşı ciddi itirazlar ortaya koyarak Nöldeke kendi bulgularını Littman ile paylaşıp buradaki 6 portre de (BÇ, Fg.377-CrP.71-e, s.394) Emevîlerin mağlup ettikleri veya arazilerini ele geçirdikleri diğer kralları temsilen yapıldığına, bu kralların da Bizans İmparatoru Kayser, İspanya'nın Vizigot kralı Rödorik, Habeşistan Kralı Negus, diğer ikisi de Çin ve Türk liderleri veya Sâsânî / İran kralı Chosroes (III. Yazdıgird) olabileceğine inanarak şifre şeklindeki dörtlü harfler gruplarının da bu kralların isimleri olduklarına karar verdikleri uzun bir şekilde Noldeke ve Littman'ın yazdıklarından alıntılar yoluyla izah edilmiştir.

"Sasanî Kralı III. Yezdigird'in 634'de Arap ordusuna mağlubiyetinden sonra Toharistan'a gittiği ve 652'de öldürüldüğü, onun oğlu III. Pervez'inde Çin'in onayı ile kendisini Fars Kralı ilan ettiği, [Bu arada 650'den itibaren başlayan kargaşa döneminde] Çin'in Batı Türklerini mağlup ederek (645-658) Ortaasya'ya hakim olduğu, [Arapların 680'den itibaren yaşadıkları iç savaşlar sebebiyle bu bölgelere durdurdukları] Merv ve Buhara akınlarına Kuteybe'nin tavsiyesi üzerine 707'de yeniden başlandığı, Arap ordusunun 711'de Guadalete Savaşı, 712'de de Semerkant sınırlarında (Türk boylarına karşı -Çin kralından yardım almalarına rağmen zaferler kazandıkları (s.401, dn.4-5), araştırmacıların da Amre'de görülen bu resimleri de (Sasanî, Çin, Türk krallarını resmettiği için) Emevilerin bunlara karşı kazandıkları zaferleri kutlamak için Halife I. Velîd'in dönemine (711-715) tarihlemenin doğru olacağına karar verdikleri" belirtilmiş.

Fars / Sâsânî Kralının Başlığı

Fg. 396 (CrF.453) Arka planda Nubia'nın (Grek) piskoposları
Fg. 397 (CrF.453) Detay, ön tarafta "İskenderu Zülkarneyn" başlıklı Fars kralı

Creswell, bu konuda kendi merak ve ilgisi olarak; [Emevîlerin] "…mağlup ettikleri kralların resimleri arasında Fars / Sâsânî Kralı (s.402, CrF.453), ön tarafında Mührü Süleyman, tepesinde hilâl ve iki yanında uçları yukarı kıvrılmış iki boynuz bulunan bir başlık giymiş olarak resmedilmiş. Fars krallarının her birinin genelde benzer fakat detaylarında krala göre farklılıklar bulunan başlık (kask) giydikleri biliniyor. Ancak burada Fars kralı olduğu tahmin edilen şahsın başlığının iki yanındaki iki boynuzdan şimdiye kadar hiç kimse bahsetmediği için konuyu merak edip etraflıca ve uzmanlara danışarak araştırmasını yaptım. Kralın kıyafetindeki delikli çerçeve içinde iki başlı kuş motifleri olan dokuma tekstil kumaşın (Victoria and Albert Müzesinden Mr. Wingfield-Digby'nin söylediğine göre) IX. yüzyıldan daha öncesine ait olamayacağının belli olması üzerine bu resimdeki kişinin VI. yüzyıldan önce yaşamış bir Fars kralı olmayacağına karar verip araştırmanın çerçevesini genişlettiğini ve büyük İskender'in 'Jüpiter Amon Tapınağı'na yaptığı ziyaretten sonra sırtında keçi postu ve başında da iki boynuzu olan keçi kafatası ile döndüğünün' hikâyesini, arkasından da onu başında boynuzlarla gösteren birçok heykellerinin bulunduğunu hatırladığını ve Müslüman dönemlerinde de Arapların ona 'iki boynuzun İskenderi" anlamına gelen 'İskenderu Zülkarneyn' dediklerinin, Fars krallarının ise kendilerine 'İskender Sânî (ikinci İskender) unvanı verdiklerinin de biliniyor olmasından dolayı, Fars kralının bu şekilde bir başlıkla resmedilmiş olmasının da ancak 'o dönemde Emevîlerin Fars krallarını İskenderu Zülkarneyn'le bağdaştırmaya başlamış olmalarıyla izah edilebileceği…" şeklinde görüşlerini ortaya koymuş.

Kusayru Amre'nin Yapılış Nedeni *(Reason D'etre of Kusayru Amra)* *(s.402)*

"…Tüm Arapların "her ne kadar yeni din ve heyecan ile fetihler yapıp zenginleşerek şehirleşmeye / medenileşmeye yönelmiş olsalar da yine de içlerinde hiç kaybolmayan develeriyle birlikte çöl (bedevi) hayatına bir özlemleri olur, zaman zaman da deve, çöl ve deve sütü özlemi duyarlarmış. Peygamber kendisi de bu duyguları hissedermiş ve bu sebeple kendisini bundan uzak tutması için tanrıya dua edermiş. Hatta, İbn Hanbel, Müsned, II, p176, I, 1 ve IV, p.155'te[688]; '*(Deve) sütüne duyacağınız özlemin sizi şehir hayatını terk edip tekrar bedevi (nomad) hayata geri çekmesinden korkuyorum'* şeklinde bir hadisi nakleder. (s.402)

[688] Lammens, "La Badia at la…", *M.F.O.B,* IV, pp.91-2 yoluyla.

Bu sebeple Suriye bölgesinin fethinin ardından 'Câbiye' denilen kamp-şehir oluşturulmuş. [Hz.] Ömer'den itibaren sonraki Arap liderleri de zaman zaman buraya gelip gitmişler…", denilerek özelde Emevî yönetici (üst) sınıfa ait kesimler ele alınarak, genelde Arap bedevilerinin yaşam şeklinin anlatıldığı bir sonraki konuya geçilmiş.

Emevî Halifelerinin Yarı Bedevi Hayatı

"…Muâviye, Şam'ı başşehir yapmıştı ve orada yaşamıştı ancak ondan sonrakiler ise Şam'ı, sadece devlet resmi merasimleri gerektirdiği zaman ziyaret ettiler. Özellikle yağmurun ardından 'bâdiye' dedikleri çölün yüzeyi yeşilliklerle kaplandığı zamanı yaşamayı seviyorlardı. Bunun nedeni, gelişmiş bir Suriye-Roma şehri olan Şam gibi yerlerde yaşamanın onlara (Ahdal, İbn Mayada ve Dumat el-Cendel'in gibi Arap şairlerinin şiirlerinde çokça geçen ve Câhiz'in (ö.869) bir şiirinde: *'Sürülmüş / işlenmiş topraktan sakın, o ölümdür, ona yaklaşmaksa daha hızlı ölümdür*' şeklinde tarif ettiği şey olarak görünmesiydi. Bundan dolayı Emevîlerin her bir halifesi, ailenin diğer fertleri ve devlet yönetimimde ileri gelenlerin hepsi, kendilerine has özel 'kamp kurdukları' alanlara sahipti (dn.12)[689]. (s.403)

Başlangıçta bu kamp alanlarında çadırlar kurarak yaşıyorlardı.Daha sonra kamp yerlerini devamlı kurulu şekilde bıraktılar. Hatta, Kastal ve Azrak gibi Bizans'tan kalma kalelere geçenler bile olmuş. Yani Araplar "bâdiye'lerden "hira'lara (yarı göçebe yarı yerleşik yaşam yerlerine) geçtiler. Oradan da devamlı ayakta kalacak şekilde inşa ettikleri lüks binalara geçtiler.

Muâviye'den sonra tahta geçen oğlu Yezîd (60-64 / 680-83) bir bedevi kadının oğlu idi. Şaraba ve dansa düşkündü ve (Damasus Humus yolunda, kuzeybatı Karyatin'den 16-17 km / 12 mil mesafedeki) Huvvârîn'de yaşadı ve öldü. Mervân [b. Hakem], bedeviler arasında çoğunlukla da Kelb kabilesiyle yaşıyordu. Abdülmelik de mevsime göre Şam'da, Şinnabra'da, Baalbek'te veya Câbiye'de yaşıyordu. I. Velîd'in yaşadığı birçok saray vardı ve devamlı farklı fakat hep çöl kenarlarında olan saraylarda yaşıyordu. Karyatin'e ve Useys'e gittiği de oluyordu (s.404, dn.1). Yâkūt, Useys'in kervanların mola yeri olduğunu yazmış ve Musil de burasını Şam'ın 105 km güneybatısında Tel Seis olarak tespit ettiğini söylemiş. Burası bir ölü volkanın eteğidir.

[689] Lammens, *age*., p.102; *Kitâbü'l Egānî*, II, pp.35-36.

Dibinde kışları bir göl olur. Güneyinde de bir kasır bulunur. Kasırda Dr. Brisch tarafından son dönemde kazı yapıldı (bk, BÇ, K17-Cebel Seys: s.416-417).

Velîd'in oğlu da, kendinden sonra halife olan kardeşi Süleyman da (715-717) çölde yetişmişlerdi ve Süleyman [Velîd zamanında vali iken] Remle'yi kurdu. Ömer b. Abdülaziz'de (717-720) bütün boş zamanını çiftliğinde geçirirdi. Humasira'da yaşadı ve oraya çok yakın olan Deyr Simman'da öldü. Abdülmelik'in [I.] Yezîd'in kızı Atika'dan doğan oğlu Yezîd II, [Ömer b. Abdülaziz'den sonra] 720'de halife olunca, o da bir bedevi kadını olan büyükannesinin dedesine [I. Yezîd] öğrettiği yoldan gitti ve Muvakkâr'da (s.405, dn.4) [690] yaşadı. Taberî, Ahmed b. Züher b. Harb'ın (Ali b. Muhammed'den naklederek) kendisine; 'Halifeler ve ailesi / oğulları vebadan (plaige) kaçmak için insanlardan uzak, çöllerde yaşarlardı' dediğini yazmış.

II. Yezîd'in 724'te ölmesinden sonra halife olan Hişâm [b. Abdülmelik] de Yâkūt'un yazdığına göre (v.I, pt.II, p.405, dn.9), halife olmadan önce Zeytune'de yaşıyormuş. Çevresindekilerin aksi yönde tavsiyelerine rağmen bir Bizans / Rum şehri olan Rusefa'ya gitmiş. O civarda kendisine iki kasır (birisi Kasrül-Hayriş-Şarkī olmalı), çevresine de yeşillikler, parklar, havuzlar vs. yaptı ve (743'e kadar süren) halifeliği boyunca orada yaşadı.

Ya'kūbî, Hişâm'ın Kutaiyifa isimli bir kasır daha yaptığını yazmış (Coğrafya, p. 235). Hişâm'dan sonra 743-44'te halife olan (Süleyman'ın oğlu) II. Velîd, halife olmadan önce 20 yıl çölde yaşamış ve şehre hiç adım dahi atmamış. Halife olur olmaz kendisi için kendi adını verdiği bir şehir kurmaya başlamış. Ülkenin her yerinden işçileri ve ustaları toplayıp zorla çalıştırarak işe başlamış.

Taberî, II. Velîd'in Azrak'a gittiğini yazmış ama Kastal ve Ziza'da kaldığı da olurmuş. Sorumsuz ve düzensiz bir yaşam şekli varmış. Ülkenin her yerinden şairler, müzisyenler, dansözler onun sarayına doluşurmuş. O nu memnun edenlere büyük miktarlarda para dağıtır, pahalı giysilerini hediye olarak etrafındakilere verirmiş. Dinî konularda diğerlerinden farklı değilmiş. Çok sayıda hanımı ve cariyeleri varmış. İslâm'a aykırı şekilde şarabı sever, sık olarak içip sarhoş olurmuş (dn.5) [691]. Kendisine başkaldıran amcası I. Velîd'in oğlu III. Yezîd tarafından 744'te [yakalanıp] öldürüldüğünde Palmira'nın güneybatısında, çölün kenarındaki Kasrü'l-bahr'daydı

[690] Musil (*Palmyrena,* p.283'de) : "Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbâs tarafından yıktırıldı" demiştir.
[691] S.406, dn.5: *Kitab al-Aghanî*, XII, p.81, Musil yoluyla.

(dn.7)[692]. I. Velîd'in diğer oğlu Abbâs'da Kastal'da yaşamış. (743'de halife olan II. Velîd'in kardeşi) Yezîd de (halife olan değil) çölden 8-9 km mesafedeki sarayda yaşamışlar[693]. Musil bu sarayın (Kastal'ın 8-9 km doğusuna düşen) Müşettâ olması gerektiğini yazmış.…" (dn.8, Musil yoluyla Taberî'den) denilerek, tüm sonraki Emevî halifelerinin nerelerde hangi saraylarda yaşadıkları hakkında bilgiler verilmiş[694].

"…Örneğin: İbnü'l-Esîr'in yazdığına göre (dn.9: V, p.220): [I. Velîd'in oğlu] III. Yezid'in en son Hişâm'dan sonra halife olan amcası (Süleyman'ın) oğlu II. Velîd'e başkaldırarak onu öldürüp kendini halife ilan etmesinin ardından 126 / 744-45) Şam ahalisi onu halife olarak kabul etmeden önce, Şam'da yaşayacağına ve taş taş üstüne koymayacağına [saray vb. inşaat yapmayacağına] dair söz almışlar.

III. Yezîd de sadece 4 ay halifelikten sonra ölmüş. Bu defa sıradaki veliaht, kardeşi İbrâhim (I. Velîd'in oğlu) halife olmuş ama onun da nerede yaşadığı ve nasıl yaşadığı hakkında fazla bir bilgi yok. Çünkü asayişi temin edemediği için, birkaç ay içinde Merv valisi II. Mervân [bin Muhammed b. Abdülmelik] ordusu ile Şam'a gelip [Şam valisi oğlu Ubeydullah'ın yardımı ile] halifeliğe el koymuş [II. Mervân İbrâhim'i öldürmemiş, küçük görevler vererek kontrol altında tutmuş].

Yeni Halife II. Mervân da Harran'da (Kuzey Mezopotamya) ikamet etmeyi seçtiği için Şam yine ihmal edilmiş. Michael the Syrian, Şamlıların bu durumdan şikâyet ettiğini ve onun daha sonra Şam'a taşındığını yazmış ve 6 yıl sonra da Abbâsîler [II. Mervân döneminde ona başkaldırıp Merv valisi / komutan Ebu Müslim'in ordusunun desteği ile, II. Mervân'la Harran Zapsuyu civarında yaptıkları savaşı kazanarak] Emevî hanedanına son vermişler..." denilmiş. (s.406)

Gertrude Bell'den alıntı yoluyla, "…Arapların İslâm'la birlikte kendilerini ve kültürlerini değiştirerek çadırdan imarlı yapılarda (şehirlerde) yaşamaya geçmiş olmaktan hoşlanmadıklarını ve her fırsatta tekrar çöl hayatına dönmeye çalıştıklarını, çölün onlar için sadece yaşama yerinden çok öte bir şey olduğu, 'din yerine geleneklerin bu insanlar için kutsal olduğu' ve çölün İslâm'dan daha eski ve daha derin olan bu geleneklerinin bekçisi (koruyucusu) olduğu, çöl hayatında tam duru konuşup,

[692] Mes'udi, *Priaries*, VI, p.I, Musil, *age*., p.162 (kaynak gösterilmiş); *Michael the Syrian*, (Chabot's ed. II. pp.463-4, transl. II, p.502; İbn ebi Rabihi, *el-Iqd,* (Bulak, 1302) II, p.351.
[693] Wellhausen, *das arabische reich*, pp.356-7; Musil, *age*., pp.157-8.
[694] Cres., *EMA,* v.I, pt.II, p.406, n.8: *Taberî,* II.p 1784'den naklen: Musil, *age.,* s.160'da: "Karavanların 3 güne kadar ücretsiz mola verip laşdıkları Velîd 'e ait olan Ziza'da olamaz, Muvakkar da, Halife'nin kendi şahsına ait olduğu için olamaz" demiş.

kahramanlıklarını göstererek tam olarak kendileri olup kendilerini bulduklarını, bir zamanlar kendilerini 'ehlü'd-dâr' (şehir ehli) kabul eden insanların artık kendilerini ehlü'l-baîr (deve ehli) olarak gördükleri…" şeklinde bir alıntı aktarılıp bu konu sonlandırılmış.

Fresko Resimlerinin İlham Kaynağı

Konuyla ilgilenen hemen her araştırmacının bu resimlerin Roma-Bizans dönemi Suriye Helenistik sanat ekolüne ait olduğunu belirttiği, Dalton'un; 'bu resimler erken dönem Muhammedî sanatın Suriye'nin Helenistik ve Mezopotamya sanatına dayanmak zorunda olduğunu gösterdiğini' yazdığı belirtilmiş. (s.402)

'Poesy [şiir-sanat], history [tarih], philosophy [felsefe], and victory [ve zafer] kavramlarının Grekçe kelimelerle yazılmasının fiziksel bir temsil olduğu, insanın üç evresi ve kanatlı melek (cupid) figürlerinin de bunların direkt Helenistik sanattan alındığını gösterdiği' iddia edilmiş. Herzfeld'in 'Çıplak kadın resimlerinin belki eski oryantal sanattan, havuz ve su tasvirlerinin de Sâsânî sanatından alındığı' şeklinde söyledikleri ile Brünnow'un, Strizygovski'nin, Migeon'un, Diez'in, Glück'ün bu resimlerin nerelerden, hangi medeniyetlerden geldiklerini anlatan cümleleri alıntı yapılmış. Ayrıca 'arka planda İslâm'ın düşmanı olan kralların sahnesinin veriliş şeklinin de bu resimlerde Fars-Sâsânî etkisi olduğunu gösterdiği' gibi konular uzun uzun anlatılmış.

Ressam / Sanatçıların Kimlikleri

Bu bölümde; "…Yapıda görülen resimlere ve yazılara bakarak, bazı araştırmacıların 'ressamın iyi derecede Grekçe ve Arapça bilen birisi olduğunu' iddia ettikleri, bazılarının da 'sanatçının Grekçeyi Arapçadan daha iyi bilen birisi olduğu' şeklinde iddialarda bulundukları…" belirtilmiş. Devamında Creswell ressamın Fırat yakınlarında Pamyra'dan 140 mil [~200 km] uzaklıktaki es-Sâlihiyye'de (Dura-Europos) resimleri olan Ilasamsos: The Sun is God [:Güneş Tanrı'dır] isimli kişi olduğuna inandığını söylemiş. (s.409)

"İslâm'da Resim (Tasvir) Yasağı" Konusu [695] (s.409-414)

[695] [Bu konu K77- İslâm'da Resim Yasağı ana başlığı altında s.821-828'de ayrıca ele alınmıştır].

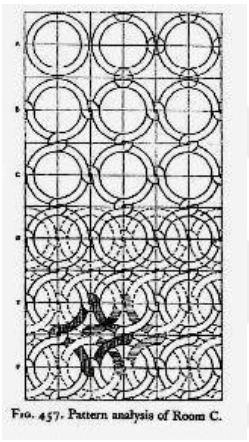
[16.3]- **Kusayru Amre'nin Zemin Mozaikleri** (Christel Kessler)

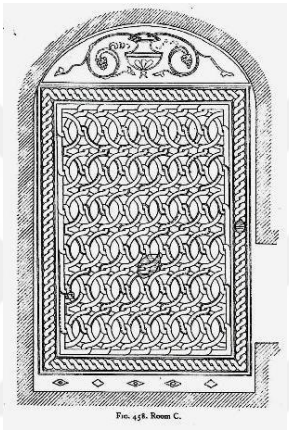
Malzemeler, (v.I, pt.II, p.416)

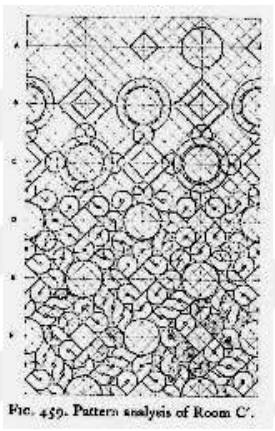
Desenlerin Tekrar Eden Kalıpları (Patterns),

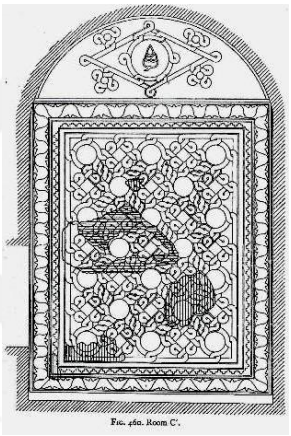
başlıkları altında desenlerin nasıl tekrar edildiği konusu detaylı olarak ele alınmış. Devamında;

"Birbirine Geçmeli Alanların Analizi" başlığı altında C olarak kodlandırılmış odanın zemininde bulunan süsleme / motiflerin analizleri verilmiş (CrF.457-460). (s.417)

(CrF.457) *(CrF.458) oda C* *(CrF.459)* *(CrF.460)*

Fg. 398 (CrF.457) Kusayru Amre'de görülen mermer pencere şebekelerinden örnekler-1
Fg. 399 (CrF.458) Kusayru Amre'de görülen mermer pencere şebekelerinden örnekler-2
Fg. 400 (CrF.459) Kusayru Amre'de görülen mermer pencere şebekelerinden örnekler-3
Fg. 401 (CrF.458) Kusayru Amre'de görülen mermer pencere şebekelerinden örnekler-4

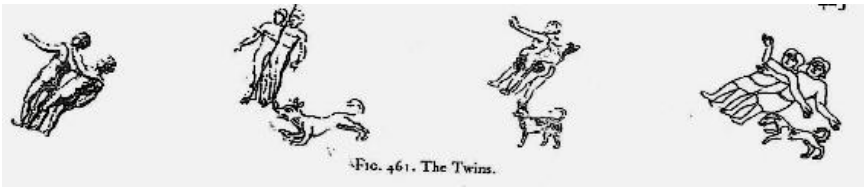
Stil Üzerine Düşünceler, (s.419)

Desen Kalıplarının Orijini (Origins of the Patterns) ile,

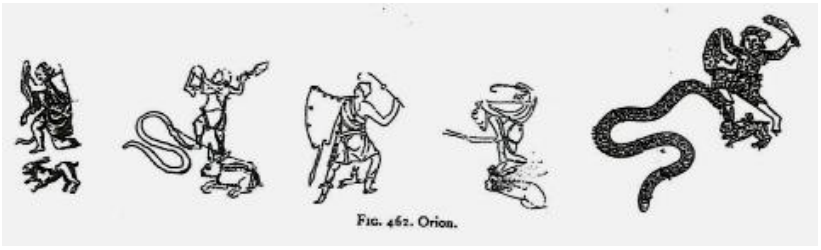
Geleneksel ve Yeni anlayışların Aksiyon ve Karşı Aksiyonu alt başlıkları hâlinde uzun ve detaylı bir şekilde incelenmiştir. (s.421)

[16.4]- **Kusayru Amre Zodiağı** (Fritz Saxl)

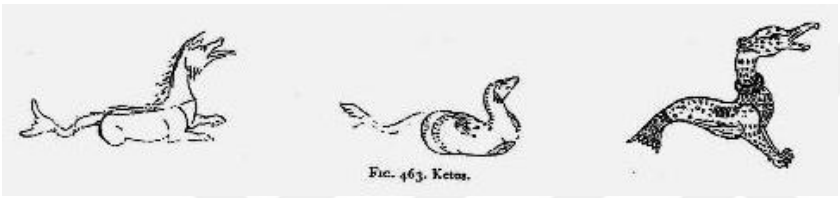
Kusayru Amre kubbesinde resmedilmiş olan (astronomiyle ilgili) burçların temsilî şekillerinin yeniden kurulumu yapılarak s.425, 427, 429'da Zodiak figürler (simgeleri) tek tek isimleriyle birlikte verilip Klasik ve Ortaçağ dönemindeki figür ve anlamları ile karşılaştırmalı olarak anlatımları yapılmış. (s.424-431)

Fg. 402 (s.425,CrF.461) ikizler

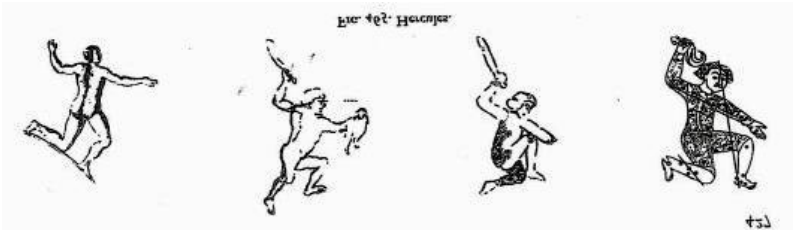
Fg. 403 (CrF.462) Orion

Fg. 404 Fg. 341 (CrF.463) Ketos

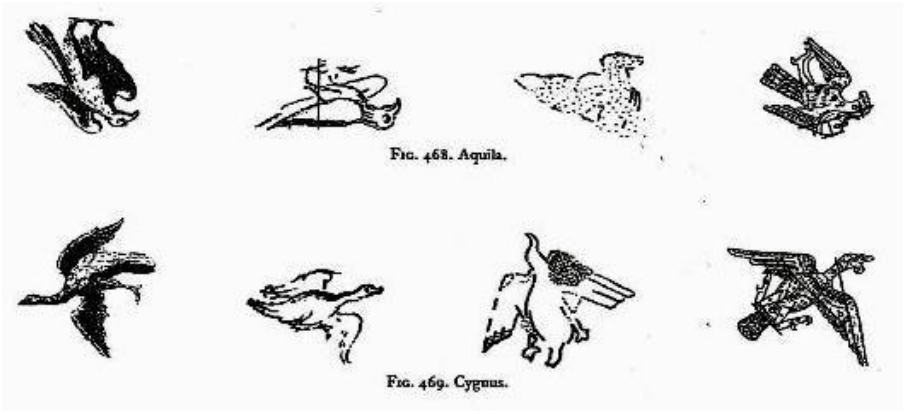

Fg. 405 (CrF.464) Yunus

Fg. 406 (s.427, CrF.465) Herkül

Fg. 407 (CrF.566) Coma Bernices ve (CrF.567) Serpentarius

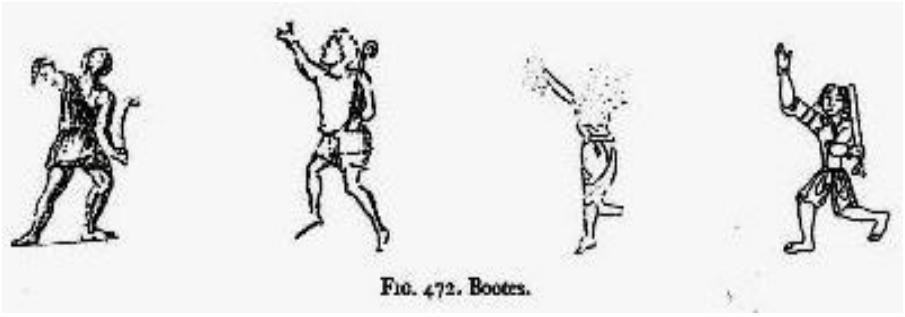
Fg. 408 (CrF.468) Aquila ve (CrF.469) Cygnus

Fg. 409 (s.429, CrF.470a) Aquarius-1
Fg. 410 Aquarius-2

Fg. 411 (CrF.471) Cepheus

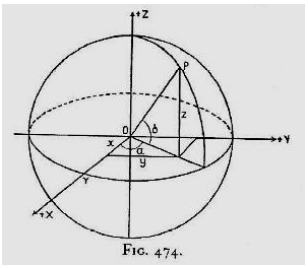

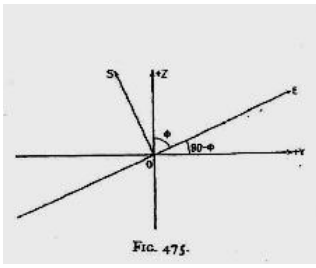
Fg. 412 (CrF.472) Bootes

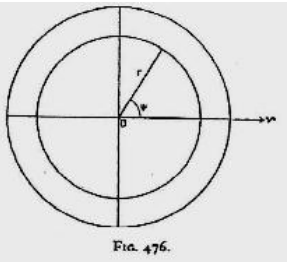

Fg. 413 (CrF.473) Sagittarius

[16.5]- **Kusayru Amre'deki Zodiyak'ın Astronomik Önemi** (Arthur Beer)

Fg. 414 (CrF.474) *Fg. 415 (CrF.475)* *(CrF.476)*

Fg. 414 (CrF.474) Kusayru Amre kubbe içine resmedilmiş olan dünyanın etrafındaki hemisfer'in (celestial sphere) o dönemdeki pozisyonunu hesaplamala çizimlerinden birisi.
Fg. 415 VIII. yüzyılın başında hemisferin Kusayru Amre'ye göre hangi pozisyonda olduğunu hesaplama çalışmalarından ikisi

1-Problemin Temeli,

2-Karşılaştırma Tablosu ve Yıldızların (Stellar) Pozisyonları,

3-Yendien Kurulumu Yapılmış Olan Gökyüzü Hakkında Müzakereler,

4-(Çerçevesi) Daire Gibi Olacak Şekilde (Belirlenmiş) Çizilmiş Gökyüzü,

4- Eclıptical (Güneşin Dönüşü / Ay Tutulması) Sisteminin Yorumu,

5- Ekvator Sisteminin Açıklanması, (İnterpretation of The Equatorial System),

6- Dünya'nın Çarpıtılmış Olmasının Sebebi ve Tarih (Tahmini) Hesaplaması, (Cause Of The Distortions in The Capola And Estimation Of The Date)

başlıkları altında oldukça detaylı inceleme ve müzakereler yapılmış . (s.432-449)

[16.6]- **Mimari Kökeni** (Creswell)

Abda ve Ruhayba'da Benzer Hamam** [Bath] **Yapıları [696]

"…İslâm öncesi oda'lı banyo düzene ait örnekler Abda ve Tuvayha'da hâlâ mevcuttur. Karşılama salonunun dışında Kusayru Amre ve Hammâm eş-Şarrâk'da bu bölgeye has olan odalı banyo düzenine sahiptir. Bölgeyi 1898'de ziyaret etmiş olan Musil ve 1904'te görmüş olan Vincent'e göre; bölgede Kubbetü'l-Bir (s.441, CrF.481) olarak bilinen Ruhayba banyo / hamam yapısı, Kusayru Amre'dekilere çok yakın benzerlik gösteriyor. Aynı sayıda (3 adet) odası var. Apodyerium (düz tonoz), Tepidarium (çapraz tonoz) ve Calidarium şeklinde[697] izlediği sıralama da aynı…" (s.440)

[696] Abda, Beershiba'nın 30 ~45km. kadar güneyinde, Ruhayda ise 22 ~40km. güneydoğusunda ve bu bölge artık büyük oranda çöl.
[697] Calidarium (Latince): Roma hamamı / banyo, (bk, http: / / www.dictionary.com / browse / caldarium).

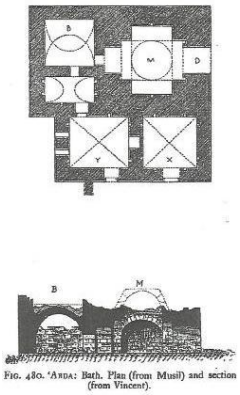
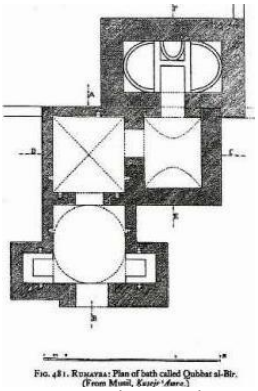
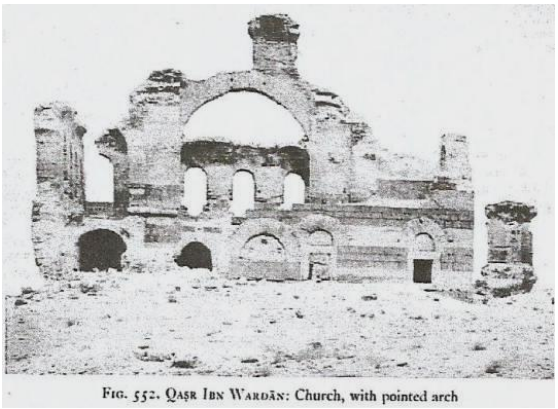

FIG. 480. 'ABDA: Bath. Plan (from Musil) and section (from Vincent).

FIG. 481. RUHAYBA: Plan of bath called Qubbat al-Bir. (From Musil, *Kusejr 'Amra*.)

FIG. 552. QAṢR IBN WARDĀN: Church, with pointed arch

Fg.416 (*CrF.480),* *Fg.417 (CrF.481)* *Fg.418 (CrF.552) (c.1, bl.2, s.668 karşısı-466-1)*

Fg. 416 (CrF.480) Abda Hamamı planı / kesiti
Fg. 417 (CrF481) Ruhayba, Kubbetü'l-Bîr hamamı planı
Fg. 418 (CrF. 552) Buttler'in "daha eski tarihli sivri kemere sahip" dediği Kasr İbn Verdân kalıntıları

"…Musil, Vadi el-Araba'da bir Roma sınır noktası olan el-Hasob'da benzer yapılar buldu (s.dn6). Jaussen ve Savignac'ın belirttiğine göre 'bu yapılar İslâm öncesi Hıristiyan dönemde çok görülen yapıların devamıdır' (dn.7). Yalnız Kusayru Amre ve Hammâm eş-Şarrâk'ta, banyo (hamam) kısmının merasim salonu (hall of audience) ile birleştirilmiş olması şeklinde Suriye'de İslâm öncesi yapılarda görülmeyen bir 'yeni durum' mevcuttur. Herzfeld bu duruma dikkat çekerek; acaba bu (Sarjilla, Babiska, Andarin, Bosra ve Brad gibi) 'başka yerden getirilmiş bir yenilik mi' diye sorar. Bana göre Herzfeld'in bahsettiği banyo yerleri şehirlere yakın mesafelerde idi ama Kusayr ve Şarrâk, yerleşim yerlerinden oldukça uzak mesafelerde (çölde) yapılmışlar. Bu sebeple halifenin ekibiyle görüşme yapacağı bir salonunun [burada] bulunması gayet normal bir şey…" şeklinde açıklama ve anlatımlar yapılmış.

Kusayr'deki Isıtma Sistemi

"Kusayru Amre'deki ısıtma sistemi (hypocaust)[698], 212-16 tarihli Caracalla Banyosu'ndaki sistemle aynı şekilde yapılmış" denildikten sonra Dr. Ashby'nin 'Caracalla Banyoları' konusunda yazdıkları aktarılmış. (s.440)

Görüşme / Toplantı Salonunun Planı

"Musil'in planından yola çıkarak Stryzgovski Amre'deki toplantı salonunun üçlü koridor görünüşünü, apsisli (hemen kenarında) odaları olan 3 koridorlu kilise planına benzetmiş (dn.2). Kâğıt üzerinde plana bakınca hissedilen bu durum, Amre'de toplantı

[698] Eski hamam ve banyolarda görülen yer altı ısıtma tertibatı.

salonunun içinde iken yan yana 3 koridor durumu hiç hissedilmiyor. Çünkü içeriden orta meydan açık ve kare bir salon gibi hissediliyor. Koridor hissi yukarıdaki örtü sisteminin yan yana 3 tonozlu olarak yapılmış olmasından kaynaklanıyor" denilmiş.

Sivri Kemer[699]

"Sivri kemer; iki (dikey) yarım dairenin (alt kısımlarının) farklı merkezlerden hareket ederek tepelerinin çarpıştırılması ile elde edilen kemerdir. Alt kısımlar merkeze yaklaştıkça tepenin sivriliği azalarak yarım daire kemer hâline gelir (dn.3, s.441)[700] şeklinde sivri kemer tarifi yapılmış. Bu noktada İslâm mimarisine ilgi duyanların dile getirdiği 'sivri kemerin orijini nedir, Doğu'dan mı gelmiştir' sorusunun cevabını bulmak önemlidir. Sivri kemerin orijini için ilk defa [705-715'de] Kusayru Amre ve Hammâm eş-Şarrâk'ta görünüyor olması ve Avrupa'da XI. yüzyıl sonu ve XII. yüzyılın başı gibi görünmesi sebebiyle önceliği Doğu'ya vermek gerektiği" belirtilmiştir.

Kasr İbn Verdân vb. *[Butler'in ilk Sivri Kemer İddiası]* *(s.441)*

Bu başlık altında, 1904-05'te gerçekleştirilmiş olan 'Princeton Üniversitesi Suriye Arkeolojik Araştırmalar Gezisi' ekibinde mimar olarak bulunmuş olan Howard Crosby Butler'in "Sivri kemerin kuzeydoğu Suriye'de, 561-564 arası inşa edilmiş olan Kasr İbn Verdân'da daha erken tarihli örnekleri bulunduğu" (dn.2)[701] yönündeki iddiaları ile daha erken tarihli sivri kemer örneği olarak sunduğu kemerin şekli ve makalesindeki iddiaları masaya yatırmış (dn.3)[702]. Butler'in (Dr. van Oppenheim'in yayımladığı fotoğrafları bu iddialarına referans gösterdiği yazısında) sunduğu planlardaki çapı 4,70m olan apsisin kemerini ve kubbe altındaki çapı 6,66m. olan kemerleri ciddi olarak inceleyen Herzfeld'in bunlara karşı; "*Butler'in iddia ettiğinin benzeri bir sivri kemer, Fırat civarındaki Kasr İbn Verdân'da bulunamamıştır. Ne Butler, ne Dr. van Oppenheim, ne de Creswell'in (Halep) fotoğraflarında (Fg.418-CrF.552) hiçbirisinde sivri kemer görülmemektedir. Kubbeyi taşıyan (sivri olduğu iddia edilen) dört kemer ise hafifçe (yanlardan) yassılaştırılmış dairevî kemerlerdir. Butler'in verdiği tüm örneklerde ve*

[699] [Kusayru Amre'de ilk defa görülen sivri kemerin bir Müslüman buluşu olduğu iddiası ve Avrupalı araştırmacıların da sivri kemerin daha önceden bilindiği iddiaları detaylı olarak tartışılmıştır].
[700] Merkezde dairenin çapına 1 / 12 veya yakın oranda yakınlaştıkça sivrilik neredeyse kaybolur.
[701] Kasr İbn Verdân, Humus'un 54 ~75km. kuzeydoğusunda yıkık hâldedir. İçinde bulunan hepsi aynı tarzda yapılmış bir saray, kilise ve barakalar 561 ve 564 yıllarına tarihlenirler. İlk keşif ve anlatımları Mordtmann tarafından 1884'te verilmiş. Daha sonra bunları Ostrup 1893'te görmüş ve Van Oppenheim 1889'da burayı ziyaret etmiş. Viyana Üniversitesi'nin organize ettiği gezi sonrası Butler notlarını 1908'de *(Ancient Architecture in Syria, Section B; Northern Syria*, pp.26-45, illust. 178-9) yayımlamıştır.
[702] Butler, *age.,* p.32 ve 38-9.

fotoğraflarda görülen kemerlerin hiçbirisi, gerçekte olması gerektiği şekilde iki farklı merkezden çıkartılarak oluşturulmuş sivri kemerler değildir. Onların hepsi yanlardan basık / yassı (stilted) kemer örnekleridir. Kasr İbn Verdân'da da hiç sivri kemer mevcut değildir. Bu sebeplerden sivri kemerin İslâm öncesi mimaride ciddi anıtsal eserlerde uygulanmış bir örneği bu zamana kadar henüz ortaya konulamamıştır![703] şeklinde itirazlarını alıntı yapmıştır (s.442, dn.5). Sonrasında, Herzfeld'in; "Archeologische"de[704] yayımlanmış iki farklı makalesinde İbn Verdân'daki kemerlerin özellikleri hakkında yazdıklarını alıntılamış (dn.1'de sivri kemerin Batı'daki gelişme süreci özetlenmiş).

Creswell, kendisinin (1930'larda) Kasr İbn Verdân'da incelemeler yapıp çok dikkatli fotoğraflar çektikten sonra (BÇ, Fg.418-CrF.552, s.408), "buradaki kemerlerin Buttler'in tarif ettiği gibi hafif sivrilme özelliği gösterdiklerine, bunların Hammâm eş-Şarrâk'ta görülen (CrF.83a-c) kemerlere çok yakın ölçülere sahip olduklarına ve Butler'in haklı olduğuna karar verdiğini" belirtmiş. Bu durumla ilgili Herzfeld'in de: "Kasr İbn Verdân'ı hariç tutarsak, sivri kemerin Sâsânî mimarisinde bilinmediğini ve Kusayru Amre ve Hammâm eş-Şarrâk'taki uygulamalarla, sivri kemerin Suriye'ye has bir özellik olduğunu kabul etmemiz gerekir" şeklinde açıklama getirdiğini nakletmiştir.

Creswell, gerçek sivri kemerin nasıl olduğu konusunda; "561-564 yıllarına tarihlenen Kasr el-Vardân Kilisesi'nde bulunan ve 'sivri' olduğu iddia edilen kemerlerin çap (açı) oranları ile Şam Ulucamii, Kusayru Amre, Busrâ, Hammâm eş Şarrâk, Kasrü'l-Hayr, Mefcer, Müşettâ, Kasr-ı Tûbâ, Rakka, Uhaydır, Remle, Fustat, Sâmerrâ, Kayrevan ve Kahire'deki İslâmî yapılarda bulunan sivri kemerlerin açıklık oranlarını detaylı olarak anlatıp karşılaştırdıktan sonra Verdân Kilisesi'ndeki kemerlerin [tam] 'sivri olmadığının' net bir şekilde ortaya çıktığı" şeklinde açıklamalar yapmıştır.

"Havran bölgesinde ahşap bulunmadığı ve bazalt siyah taş bol olduğu için yapıların üzeri ahşap yerine taş örgü yoluyla oluşturulan ve üzerleri yan yana dizilen taş plakaları destekleyen sıralı destek kemerleri yoluyla geniş alanları örtme sorununa yeni ve bölgesel bir çözüm üretmişler" diyerek, Butler'in bu bölgedeki mimariyi;

1-Tarih öncesi (Prehistorik), 2- Nebatiyan, 3- Roma,
4- Hıristiyan ve 5- Muhammedî şeklinde 5 gruba ayırdığını belirtmiş.

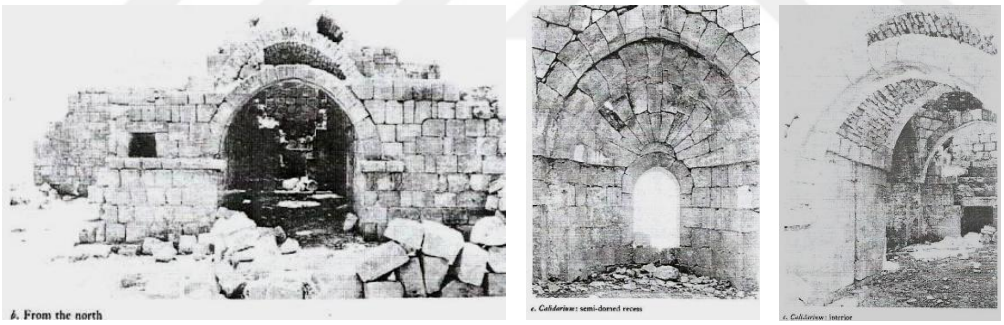
[703] Herzfeld, *Archeologische Reise im euphrat-und Tigris-Gebiet,* II, p.92, note I & Mshatta, Hira und Badiya, age., pp.122-3.
[704] Herzfeld, *age.*, pp.122-3.

[Şam-Hauran] Havran'dan Örnekler

1904-05 yıllarında Princeton Üniversitesi Suriye Arkeolojik Araştırma-Gezi Ekibi'nin (bir zamanlar başkenti Busrâ olan Şam'ın güneydoğusundaki) Cebel-i Havran (yeni ismi Leja) bölgesinde Hıristiyanlık öncesi dönemden beri yaşamakta olan Nabatî'lerin mezar yapıları dâhil (c.1, bl.2, s.445-446, dn.13), detaylı incelemeler yaptığı ve bu metotla yapılmış pek çok bina tespit ettiklerini belirtip bunların listesi alıntılanıp:

345	*tarihli*	*Umm*	*al-Jamal*	*: Church of Julianos*
371	*"*	*"*	*"*	*: Praectorium*
412	*"*	*"*	*"*	*: Kasr el-Baik*
430	*"*	*"*	*"*	*: al Majdal*
508	*"*	*"*	*"*	*: al Umtaiya, (kilise)*
529	*"*		*"*	*: Kusayrü'l-Hallâbât*
578	*"*	*"*	*"*	*: el-Haiyāt,*
624	*"*	*"*	*"*	*: Sama, Monsetry of St. George*

şeklinde binaların yapılış tarihi ve isimleri liste hâlinde verilmiş (s.444, dn.14).

Fg. 419 (CrP.83b) Hammâm eş-Şarrâk'ın sivri kemerli kuzey girişi
Fg. 420 (CrP.83c) (Hammâm eş-Şarrâk'taki) bilinen en erken tarihli sivri kemer örnekleri-1
Fg. 421 (CrP.83d) (Hammâm eş-Şarrâk'taki) bilinen en erken tarihli sivri kemer örnekleri-2

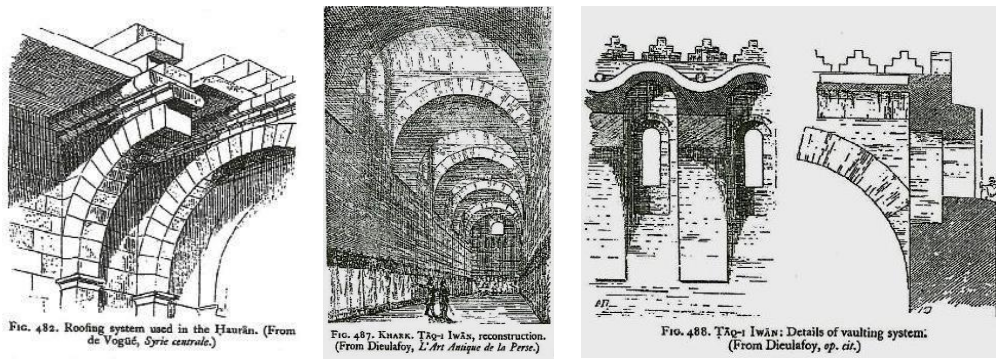

Fig. 482. Roofing system used in the Haurān. (From de Vogüé, *Syrie centrale.*)

Fig. 487. Khark. Ṭāq-i Iwān, reconstruction. (From Dieulafoy, *L'Art Antique de la Perse.*)

Fig. 488. Ṭāq-i Iwān: Details of vaulting system. (From Dieulafoy, *op. cit.*)

Fg. 422 (CrF.482) Hauran mimarisinden köşe kemeri ve tavan örtü örneği
Fg. 423 (CrF.487) Tāk-ı İvan'ın kemerlerinin tahmini çizimi
Fg. 424 (CrF488) Tāk-ı İvan'ın tonoz sistemi detayı

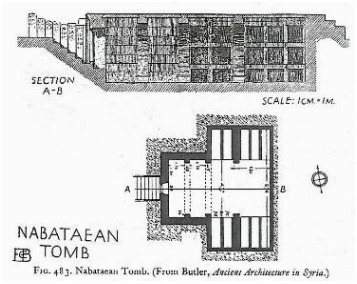

Fig. 483. Nabataean Tomb. (From Butler, *Ancient Architecture in Syria.*)

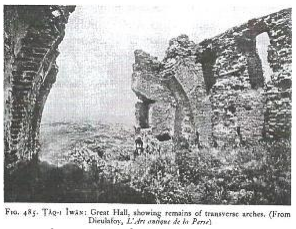

Fig. 485. Ṭāq-i Iwān: Great Hall, showing remains of transverse arches. (From Dieulafoy, *L'Art antique de la Perse*)

Fig. 486. Ṭāq-i Iwān: Side of Great Hall. (From Dieulafoy, *op. cit.*)

(CrF.483) *(CrF.485)* *(CrF.486)* *(CrF.489)*

Fg. 425 (CrF 483) Nabâtî mezar yapı görünüşleri (Butler)
Fg. 426 (CrF.485) Tāk-ı İvan kalıntılarından kesitler-1
Fg. 427 (CrF.486) Tāk-ı İvan kalıntılarından kesitler-2
Fg. 428 (CrF 489) Kasr-ı Harana iç kısmından bir kemer görünüşü

Son kısımda da bu yapıların önemli özellikleri, kemer ve örtü sistemleri hakkında bilgiler aktarılmış.

Hatra

"Bu sistem Mezopotamya'da da çok önceden beri biliniyor olsa gerek. Çünkü aynı sistem (m.s.226'da sona ermiş olan) Partların Musul'a 75 km mesafede olan Hatra (el-Hadr) Sarayı'nda da mevcut" denilmiş. (s.446)

Tāk-ı İvan

"…'Tāk-ı İvan' veya 'Kut Gapan Harka', Suriye'de Karkh'da Ladan diye bilinen yer / şehirdedir. Bu şehir II. Şapur tarafından (309-379) kurulmuştur. Fârsîler (Persian) burada mimari potansiyeli biraz daha ileri taşıyarak 2 yenilik (inovasyon) gerçekleştirmişler (Fg.426-CrF.485). Birisi, çapraz (transverse) kemerlerin arasını tonoz örgüsüyle birleştirmek (böylece aradaki mesafeyi de daha uzatabilmişler), diğeri de, bu kemerlerin arasındaki perde duvarlarına pencere açarak içeriye daha fazla ışık almayı düşünüp uygulamışlar. Dieulafoy burasını (1860'larda) ilk defa keşfeden kişi olmakla beraber, Rawlinson'un burasını daha önce 1838'de gördüğü biliniyor…" (s.446, dn.6) denilmiş.

Kasr-ı Harana

Creswell; "…Van Berchem'den başka bu yapı hakkında görüş beyan eden herkes bunun Muhammedî olduğunu söyledi. Burasının tonozlu örtü sistemi meşhurdur. Duvarındaki kaplama sayesinde buradaki 'A terrminus ad quem' (kitabe) yapı hakkında bazı bilgileri muhafaza etmiş ve Moritz'de bunu kopyalamıştır. Son 3 satırda Arapça; '*Ubeyd'in oğlu Abdülmelik, Muharrem'in bitmesine 3 gün kala 92'de (24.11.710) bunu yazdı*' ifadesi yazılıymış. Bu Abdülmelik herhâlde el-Velîd'in aile

fertlerinden birisi idi ve Mekke'ye hac için gidip dönüşünde buraya uğramış olmalı. Bu vesile ile bu yapının 710 yılında ayakta olduğunu öğrenmiş oluyoruz.

Kusayru Amre'den daha erken tarihli olduğu için çölün Suriye tarafındaki en erken tarihli yapısı oluyor. Bu yapının üst örtü sisteminde yakın sıralı kemerler yerine tonoz kullanıldığı için Mezopotamya'da bir yenilik ortaya koymuş oluyor.

Nisan 1962'de ve Mayıs 1964'te burasını tekrar ziyaret ettim ve bunun bir Sâsânî yapısı olduğuna;

1- Damgan'a benzeyen taş işçiliği,

2- Köşe kemerleri (squinches) ki bunlar Suriye'de o zaman hâlâ bilinmiyordu,

3- Üçlü bağlı ve başlıksız sütunları gibi sebeplerden (ben de) iyice inandım…"

cümleleleri ile, van Berchem dışında tüm araştırmacıların erken İslâm dönemine ait olduğuna inandığını söylediği Kasr-ı Harana yapısının önceden bir Sâsânî eseri olduğu yönündeki inancını (van Berchem'e olan hayranlığını dile getirerek) belirtmiş.

Son kısımda da "Tek kuvvetlendirilmiş girişe sahip Emevî kasrı Kasrü'l-hayri'ş-şarkī'dir. Diğer Emevî yapılarından farkı ise duvarları ve girişleri güçlendirilmemiştir, diyerek güçlendirilmemiş olan yapıların bu durumları tarif edilerek bu iddianın doğru olduğu" delillendirilmiş.

Sonuç

Bu kısımda Creswell; "Kusayru Amre, Hammâm eş-Şarrâk ve Kusayrü'l-Hallâbât Camii'nde görülen tonoz sistemi bölgede bilinen (uygulanan) sisteme küçük bir değişiklik ilave edilerek yapılmış bir yenilik. Bölgede genelde bazalt taş tabakalar çapraz kemerlerin üzerine kapatma şeklinde uygulanıyor (Fg.422-CrF.482) ama buralarda böyle bir şey uygulanmamış, değiştirilmiştir. (s.448)

Bu yenilik de Kusayru Amre'den 10-12 mil mesafede bulunan Kasr-ı Harana'dan alınmış olmalı. Bana göre sadece bu durum yapıda Suriye'ye ait olmayan tek şey" diyerek bu konudaki kararını ortaya koymuştur.

Analizlerin Sonucu

Kusayru Amre, Hammâm eş-Şarrâk ve Kusayrü'l-Hallâbât Camii bütünüyle Suriye'ye özgü yapılar. İki hamam yapısı, bölgede VI. yüzyılda geliştirilmiş yenilikler ve

bunlardaki örtü sisteminde izlenen sıralama ise, daha öncesinde Abda ve Ruhayba'da yine VI. yüzyılda (Suriye mimarisine) adapte edilmiş unsurlar. (s.449)

Çapraz kemerlerin üzerinde önceleri kullanılan bazalt taş plakaların yerine kullanılmış olan tonoz örtü dışında, toplantı salonunun tonozlu örtü sistemi ve cami de Suriye'ye ait. Kusayru Amre'deki meşhur resimler ve kubbeye geçişte kullanılmış olan üçgen de (pandantif: aslangöğsü) Suriye'ye özgü.

Yani, Suriye'ye ait olmayan sadece 2 şey var: 1- Yukarıda bahsedilen yeni tavan örtü sistemi ki onunda bağlantı halkası Kasr-ı Harana'dır. 2- Resimlerde Sâsânî prototipinden alınarak kullanılmış olan İslâm'ın düşmanlarının gösteriliş şekli.

16- Kusayru Amre Sonuç Notları

* Creswell, Amman'ın 7-8 km doğusunda olan Amre'deki bu küçük sarayın, Alois Musil tarafından Haziran 1898'de keşfedildiğini belirtmiş, daha sonra da XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait, Hacı Derviş Mehmed'in 1232 [~1815] tarihli "El-Hac, Derviş Mehmed Edib bin Mehmed, *Kitab-ı Menasik el-Hac*, Konstantinapol" isimli el-yazması eserde[705] Kusayru Amre'den "Emri" olarak bahsedildiği, yine bu döneme ait (Norberg'in Latince tercümesini yaptığı), Hacı Halife'nin *Cihannümâ* isimli eserinde de (II, s.209 ve s.226-7) "Amre" olarak bahsedildiği, ayrıca Burckhardt'ın 1810-12'de yaptığı seyahatle ilgili olarak *Travels in Syria* isimli eserinde (s.665-6) çok detaylı ve doğru tarifler bulunduğu,

* Creswell, yapı içindeki tonozlu kemerlerin orta kısımlarındaki hafif sivri durumunun İslâm mimarisinde görülen ilk örnekler olduğu, bu yapının duvarlarında ve tavanlarında görülen renkli resimlerden dolayı çok önemli olduğu, bir grup resimde 6 adet insan portresinin üzerinde Arapça ve Grekçe (şifreli şekilde) görülen yazıların önceleri ne anlama geldiğinin anlaşılmadığı (bk, BÇ, Fg.377-CrP.71e, s.394) ve araştırmacıların yanlış yorumlar yaptıkları, daha sonra ise bunların "Emevîlerin mağlup ettikleri veya arazilerini ele geçirdikleri diğer kralların temsili resimleri olduğu" kabul edilerek şifre şeklindeki dörtlü harf gruplarının çözümlemelerinin yapılıp, yazıların bu kralların (Kayser, Rödorik, Necâşî ve Kisrâ şeklinde) isimleri olduklarında mutabık kalındığı, hemen her araştırmacının "bu resimlerin Roma-Bizans dönemi Suriye Helenistik sanat ekolüne ait olduğunu" belirttiği, Dalton'un; "Bu resimlerin erken dönem

[705] Burada İstanbul'daki bir kütüphane de bulunan ve içinde bu konuyla ilgili bahislerin geçtiği H1232 [~1815] Hacı Derviş Mehmed Edib b.Mehmed'in; *Kitab-ı Menasik el-Hac* isimli kitapla ilgili bilgilerin aktarılmış olması önemli bir kazanımdır.

Muhammedî sanatın Suriye'nin Helenistik ve Mezopotamya sanatına dayanmak zorunda olduğunu gösteriyor" dediği,

* Araştırmacıların yapının tarihinin belirlenmesi konusunda tereddüt yaşadıkları ancak sonunda, Emevî halifesi I. Velîd'in dönemine (711-715) tarihlemenin doğru olacağına karar verdikleri,

* Kusayru Amre kubbesinde resmedilmiş olan (astronomiyle ilgili) burçların temsili şekillerinin (Zodiak) araştırmacılar tarafından yeniden kurulumunun yapıldığı,

* Bu yapının, Emevî halifelerinin (içlerinde hiç kaybolmayan) develeriyle birlikte çöl / bedevi hayatına duydukları özlemleri sebebiyle yapılmış olabileceği, bu konuda Peygamber'in bir uyarısı bulunduğu, Emevî halifelerin çoğunun çölde zaman zaman aileleri ile gelip önce çadır türü geçici yerlerde, daha sonra güzel kalıcı binalarda ikamet ettikleri konularıyla ilgili detaylı anlatımlar yapmıştır.

Sivri Kemerin İlk Defa Doğu Mimarisinde Ortaya Çıktığı Konusunda;

Creswell, sivri kemerin Kusayru Amre ve Hammâm eş-Şarrâk'ta [705-715 arasında] görünmesi, Avrupa'da ise XI. yüzyıl sonu ve XII. yüzyılın başı gibi görünüyor olması sebebiyle sivri kemerin orijini için önceliği Doğu'ya vermek gerektiğini belirterek, 1904-05'te gerçekleştirilmiş olan "Princeton Üniversitesi Suriye Arkeolojik Araştırma-Gezi" ekibinde mimar olarak bulunmuş olan Howard Crosby Butler'in; "sivri kemerin kuzeydoğu Suriye'de, [Amre'den daha önce] 561-564 arası inşa edilmiş olan Kasr İbn Verdân Kilisesi'nde örnekleri bulunduğu" şeklindeki iddialarına karşılık, Herzfeld'in bunlara itiraz eden yayınlar yaptığı, Creswell'in de sonunda (sivri kemer oluşumunun tartışmalı olduğu) Kasr ibn Verdan'ın hariç tutulması şartıyla sivri kemerin Suriye'ye has bir buluş olup ilk net örneğinin, Hammam eş-Şarrak'ta (Kusayru Amre) görüldüğünü kabul ettiği belirtilmiştir.

Creswell, oryantalistlerin sivri kemerin önce Batı'da keşfedildiği iddialarına karşılık Creswell'in, sivri kemerin Suriye merkezli Doğu'da keşfedildiğini, en belirgin örneklerinin de Kusayru Amre'deki Hammam eş-Şarrak'ta mevcut olduğunu detaylı araştırma, ölçüm ve fotoğraflarla Avrupalı araştırmacılara kanıtlamış olması, erken İslâm mimarisi ve sanat tarihi araştırmaları açısından çok önemli kazanımlar olmuştur.

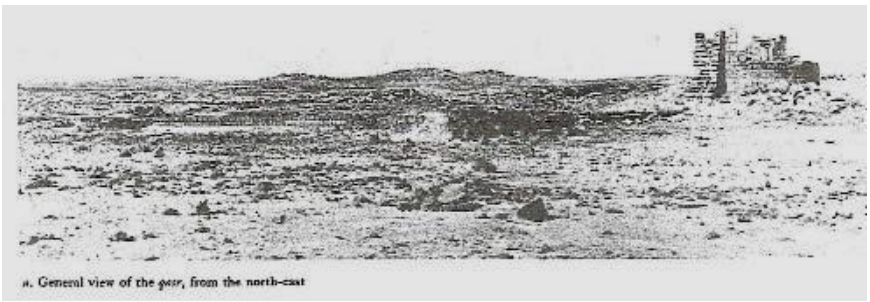
17- CEBEL SEYS [SEİS]

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 17- Cebel Seys [Seis]
b-Bulunduğu Yer	: Şam'ın 130-140 km güneybatısında
c-İlk İnşa Tarihi	: 715'ten önce
d-İlk Yapılış Maksadı	: Kasr
e-Bânisi	: Velîd b. Abdülmelik
f-Mimari Özellikleri	: Bazalt taşı
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe, kazı yapılmış ören alanı

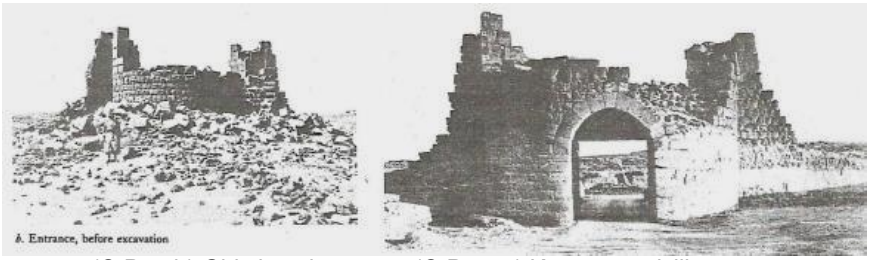
CEBEL SEYS [SEİS]

Bulunduğu Yerin Tarifi [Konumu]

"Cebel Seys (Jabal Says) Şam'ın 105 km güneybatısındadır. Dumayr'dan geçerek Bağdat'a ulaşmadan önce son kontrol noktası olan Ebû Samed Han'ından (Khan Abu Samad) sonra 20 km daha ilerleyip önce güneybatı, daha sonra da güneye dönerek ulaşılıyor. Burasının varlığından ilk defa Vogue 1865'te bahsetmiş. van Oppenheim 1893'te, Gertrude Bell 1913'te, Sauvaget ise 1938'de ziyaret ettiği, Creswell'in kendisinin de buraya önce 5 Haziran 1932'de yalnız olarak gittiği, ikinci defa ise yanında Ecochard'la beraber gittiği ve bu defa caminin ve hamamın planlarını çizdikleri" belirtilmiş. *(*s.472)

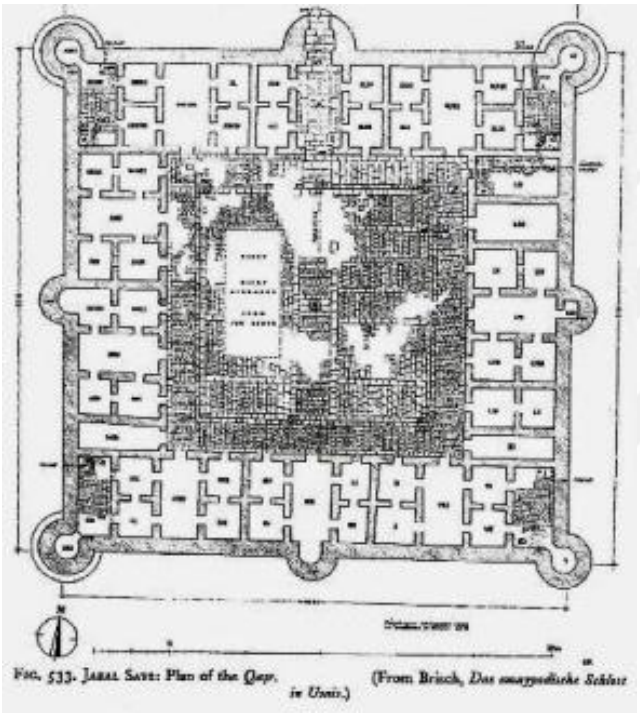

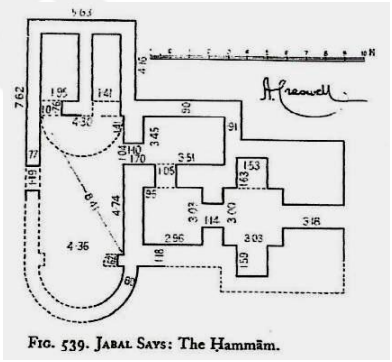
Fg. 429 (CrP.77a) Uzaktan görünüş

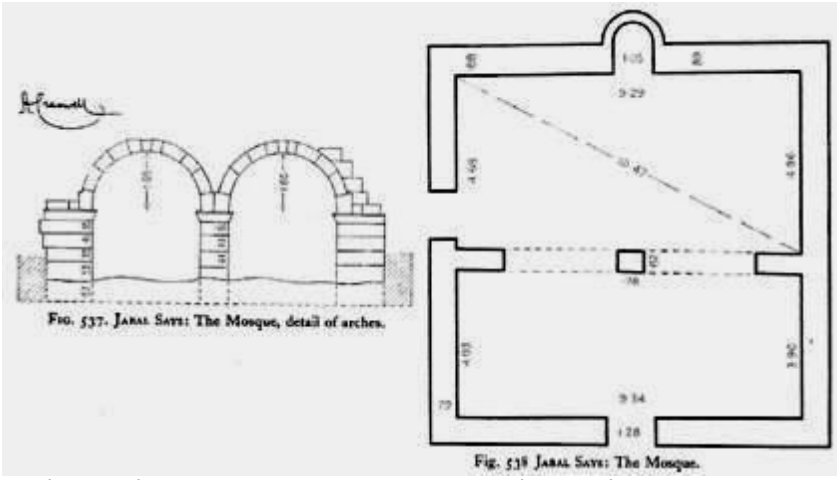
Fg. 430 (CrP.77b) Giriş kazıdan önce, (CrP. 77c) Kazı ve temizlikten sonra

Creswell devamında; “Son yıllarda Dr. Klaus Brisch’in Deutsche Forchugsgemeinschaft desteğiyle bu alanda kazılar yaptığı, Creswell’in onu ve kazı alanını 1964’te ziyaret ettiğinde ortaya çıkarttıkları bulguları gösterdikleri ve Dr. Brisch’in kendisinin çizdiği kasrın planını Creswell’in yayımlamasına izin verdiği ve bundan dolayı kendisine müteşekkir olduğunu” söyler. Arkasından kasrın ilk bulunuşu, kazılar vb. hakkında ön bilgiler verdikten sonra kasrı; Giriş, İç Kısımları, Avlunun Cephesi, Kasrın Ölçüleri başlıkları altında detaylı olarak tarif etmiş. (s.475)

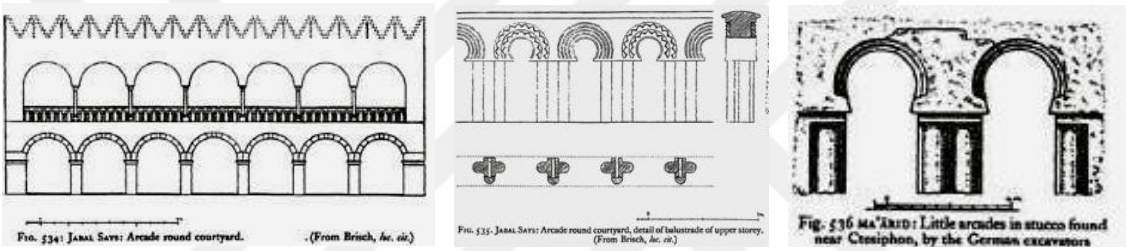
Fg. 431 (CrF.533) Cebel Seys Kasrı’nın planı
Fg. 432(CrF.539) Kasırdaki hamamın planı

(CrF.537) (CrF.338)
Fg. 433 (CrF.537-338) Kasr’daki caminin kesiti ve planı

Tarihi

"Başlangıçta de Vogue, van Oppenheim, Dussaud ve Poidebard bu kasrın bir Roma sınır kalesi olduğuna inandılar. Ancak Musil, onun Emevîlere ait bir kasır olduğunu ikna edici bir şekilde gösterdi (dn.1)[706]. Musil, el-Bekrî'nin 'I. Velîd'in Usay'da konak / kalma yeri var' (Mu'jam, Wüstenfeld's ed. p 122) dediğini, Yâkūt'un da 'Usay, Şam'ın suyunun geldiği yer' (Mu'cem, I, p.272'de) dediğini naklederken, kasrın doğru isminin 'Seis' şeklinde değiştirilmiş olduğuna da dikkat çekmiş. 'Velîd'in bu yapıyı daha öncemi, sonramı yaptırdığı' sorusuna mozaiklerin sadeliği Minyâ'nınkilerle karşılaştırılınca burasının daha önce yapıldığı düşünülebilir. Fakat bu durum, onun uzakta ve tenha bir yerde olması ile de açıklanabilir.

Fg. 434 (CrF.534) Avludaki revakların görünüşü
Fg. 435 (CrF.535) Avlu, üst kattaki revakların görünüşü
Fg. 436 (CrF.536) Cresiphon [Medain] civarında Alman kazı ekibi tarafından bulunan revak parçası

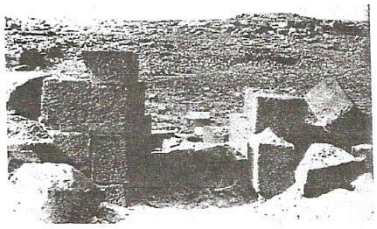
Ebü'l Ferej el-Uş, buranın yakınlarında kayalar üzerine yazılmış / kazılmış birtakım Arapça grafitiler yayımladı (dn.1). Bunların tarihleri şöyle: H93 (712), H100 (718-9), H108 (726-7), H113 (732) ve H119 (737). Bu tarihler bu civarda Emevîlerin yaşamaya başladığı, el-Velîdin halifeliğinin son dönemine denk geliyor. Bir de hemen yakınında 'derin' (concave) mihraba sahip olan cami, eğer kasır ile aynı tarihlerde yapılmış ise (ki ilk mihrab Medine'deki mescitte H88'de yapıldığına göre), bu durumda kasrın yapılış tarihini mihrabdan dolayı 707-09 ile Velîd'in ölüm tarihi olan 715 arasına yerleştirebiliriz…" diyerek bu kısmı sonlandırmış.

Cami

"Kasır'dan 70m kadar batıda 9,5m. x 9,5m. gibi kare planlı küçük bir cami dikkat çeker. Duvarları 80-90 cm kalınlığında, bazalt taş örgülü. Biri kuzeyde diğeri de batı tarafında 124m. genişliğinde iki giriş kapısı mevcut." dedikten sonra, caminin yapılış tekniği vb. hakkında detaylı anlatımlar yapmış (CrP.77).

[706] *Palmyrena,* p.282.

e. The mosque, from the north-east

f. The mosque, remains of miḥrāb

Fg. 437 (CrP.77e) Cami yapısının kalıntıları, (kuzey-doğu)
Fg. 438 (CrP.77f) Caminin mihrabının kalıntıları

Hamam ve Toplantı Salonu

"Kasrın yaklaşık 150m doğusunda 16 x 17m. ebatlarında 1m. kadar yüksekliğe kadar bazalt taşlarla örülü kısmı ayakta kalmış. Yıkılmış olan üst kısmı da tuğlalarla örülü olduğu tahmin edilen bir yapı" denilmiş.

17- Cebel Seys Sonuç Notları

Cebel Seys'in Şam'ın 105 km güneydoğusunda olduğu belirtilip nasıl ulaşılacağı tarif edilmiş. Yapıdan ilk defa Vogue'un 1865'te bahsettiği, Von Oppenheim'in 1893'te, Gertrude Bell'in 1913'te, Sauvaget'in ise 1938'de ziyaret ettiği, Creswell'in de buraya önce 5 Haziran 1932'de yalnız olarak, ikinci defa ise Mr. Ecochard'la beraber gidip caminin ve hamamın planlarını çizdiği, son yıllarda Dr. Klaus Brisch'in Deutsche Forchugsgemeinschaft desteğiyle bu alanda kazılar yaptığı, Creswell'in onu ve kazı alanını 1964'te ziyaret ettiğinde Dr. Brisch'in çizdiği planı Creswell'in yayımlayabilecğini söylediği ve Creswell'in de bu planı *EMA* kitabında bu planı kullandığı belirtilmiştir.

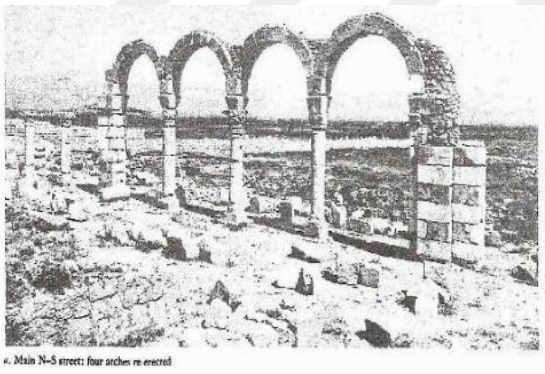
Yapıda tipik Emevî kasırlarında olduğu gibi bir hamam ve toplantı salonu bulunmasına rağmen başlangıcta von Oppenheim, de Vogue, Dussaud ve Poidebard'ın bu Kasr'ın bir Roma sınır kalesi olduğuna inandıkları, ancak Musil'in yapının Emevîlere ait (bir kasır) olduğunu ikna edici bir şekilde ortaya koyması ve el-Bekrî'nin kitabında da I. Velîd'in Usay'da konağı bulunduğunun yazmış olmasından dolayı burasını I. Velîd'in yaptırdığının kabul edildiği, burada ayrıca duvarları 80-90 cm kalınlıkta ve 9.5 x 9.5m2 planlı, küçük bir caminin mevcut olduğu, camide mihrap bulunmasının, burasını I. Velîd'in Medine Camii'ni yeniden yaptırdığı 709'dan hemen sonraki bir tarihte yaptırmış olabileceğini düşündürdüğü iddia edilmiştir.

18- ANJÂR [Ayn-Câr]

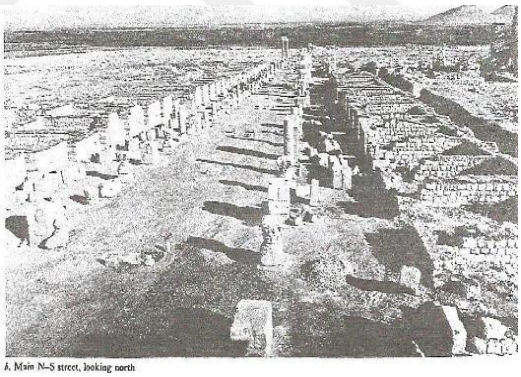
a-Katalog No. ve Eser Adı	: 18- Anjâr [Ayn -Câr]
b-Bulunduğu Yer	: Beyrut-Şam yolu
c-İlk İnşa Tarihi	: 714-715
d-İlk Yapılış Maksadı	: Kasır / saray
e-Bânisi	: Velîd b. Abdülmelik
f-Mimari Özellikleri	: Kerpiç veya taş malzeme
f-Son Kullanımı / Durumu	: Ören / harabe

ANJÂR [Ayn-Câr]

"Her ne kadar Clermont-Banneau, Mouterde, Sauvaget vb. birçok bilim adamı bu yapıyı teşhis etmişse de bu yapı hakkında en detaylı bilgilere Eski (Antik) Eserler Genel Müdürü Sayın Emir Maurice Chehab'ın bu alanda yaptığı geniş çaplı kazılar yoluyla ulaştık. Benim orada geçirdiğim iki mükemmel gün için kendisine ve yayımlamam için verdiği plan (Fg.540) içinde Sayın H. Kalayan'a da teşekkürlerimi sunuyorum" sözleri ile başlanmıştır. (s.478-481)

a. Main N–S street: four arches re-erected

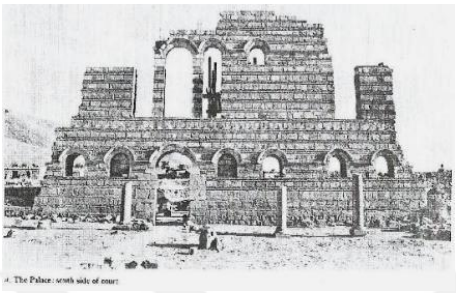
b. Main N–S street, looking north

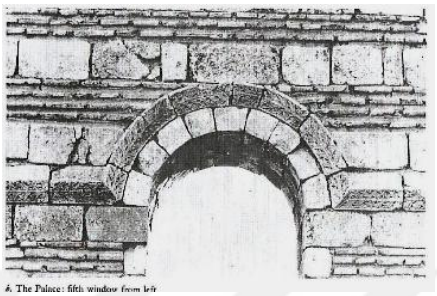
Fg. 439 (CrP.78A-a) yerleşke alanındaki kuzey-güney ana yolunda yeniden düzenlenmiş dört kemer
Fg. 440 (CrP.78A-b) Anjâr yerleşim alanı, kuzey-güney yolunun görünüşü

Tarifi

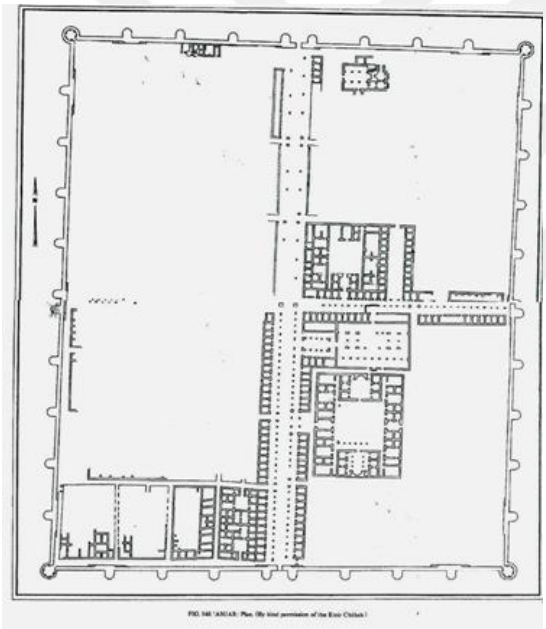
"…Anjâr yerleşkesi [Aynı Müşettâ Sarayı'nda olduğu gibi] kuzeyden güneye 370m, doğudan batıya da 310m kalın duvarlarla çevrilmiş bir alandan müteşekkildir. Duvarlar 2m. kalınlığındadır. Girişler kenarlarında yarım daire kulelere ve 3,08m. genişliğe sahiptir. Görünüşte 50-60 cm. yüksekliği bulunan bu duvarların ilk yapıldığında oldukça yüksek olduğu düşünülmektedir ve kuleler ile duvarların dış yüzeylerinde kûfî yazılar bulunmaktadır.

Kuzeyden güneye olanı geniş, doğudan batıya olan dar alan, boydan boya iki koridorla dört kısma ayrılmıştır. Her kısmın içinde birçok odaya sahip ve beyt olduğu düşünülen yapılar bulunmaktadır. Bunlardan büyük olan ikisine sadece koridorlardan giriş verilmiş…" şeklinde cümlelerle yerleşke içindeki plan ve yapıların oldukça detaylı tarifleri yapılmıştır[707].

Fg. 441 (CrP.78B-a) Anjâr sarayı, avlunun güney cephesi
Fg. 442 (CrP.78B-b) Pencere / duvar örgüsü

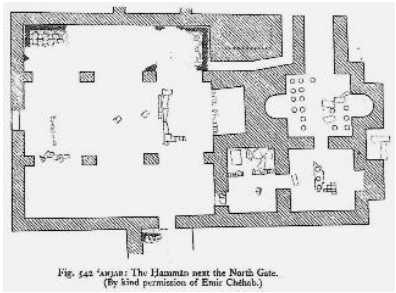

Fig. 542 'ANJAR: The Hammâm next the North Gate.
(By kind permission of Emir Chéhab.)

Fg. 443 (CrF.540) Anjâr yerleşkesi planı (sağ-üst karede hamam yapısı görülmektedir)
Fg. 444 (CrF.542) Hamam'ın büyük planı (kuzey kapısı yakını: c.1, bl.2, d.481)

Cami

"47m. x 30m ebatlarında, tuhaf bir planı var. Mihrabı da aksılın üzerinde değil ve 1,93m. genişliğinde. Livan-ı Kıblî'si 2 sahn (koridor) genişliğinde ve son kısımdaki revakların bu şekilde düzensiz hâli, Busrâ'yı hatırlatıyor. Ama kuzey revakı sadece bir sahn genişliğinde" olduğu belirtilmiştir. (s.479)

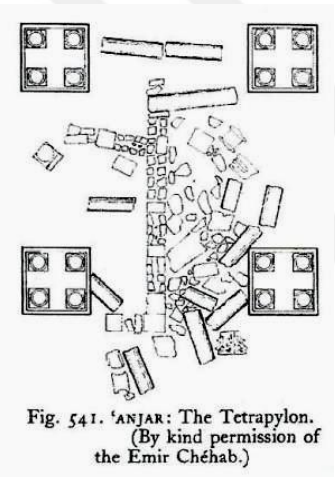
[707] [Ancak, anlatılan yapılar plan üzerinde isim veya rakamlar belirtilmediği için yapılan tariflerden tam olarak hangi yapı kastedildiği net olarak anlaşılmamaktadır].

Küçük Saray

"Caminin kuzeyinde neredeyse caminin ebatlarında bir yapı. Bu saray yapısının doğusunda iki tarafında 8-10 dükkân bulunan bir pazar sokağı var. Etrafta da buraya ulaşan birkaç başka sokaklar mevcut" denilmiştir.

Dörtlü Gözetleme Kuleleri *(Tetrapylon)*

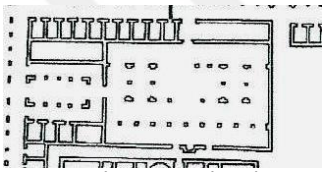
"Her biri kare tabanlar üzerinde dörder yuvarlak sütunları olan, birbirinden yedişer metre mesafelerde, 1,74m. yüksekliğe sahip ve dört ayrı kare şeklinde organize edilmiş olan gözetleme kuleleri'nden oluşur" şeklinde cümlelerle (Fg.445-CrF.541'de görülen) gözetleme (nöbet yeri) olarak yapılmış yapı grubu tarif edilmiştir.

Fg. 445 (CrF.541)

Fg.446 (CrF.78c)

Fg.447 (CrF.540a-detay)

Fg. 445 (CrF.541) Dört tane ve her biri dörder sütunlu gözetleme (Tetrapylon) yapısı planı
Fg. 446 (CrP.78c) Anjâr Sarayı gözetleme yapısının kalıntıları
Fg. 447 (CrF.540a'dan detay) Anjâr sarayındaki caminin planı)

Hamam yapısının (Fg.444-CrF.542) kısa tarifi yapılmış (Kusayru Amre ve oradaki hamama olan benzerliğine dikkat çekilmiş ve oldukça fazla sayıda zemin mozaiğinin de ortaya çıkartılmış olduğu belirtilmiş).

Tarihi *(Date)*

"…Brooks tarafından 1897'de 'A Syriac Chronicle of the year 846' başlığı altında, Z.D.M.G., LI, p.581'de bir Suriye kronikıl'ı yayımlandı. Bu yayında (bahsedilen diğer şeylerin yanı sıra), el-Velîd'in 'In Gero' ismiyle bir şehir kurduğu belirtilmiş. Brooks, dipnotunda, bu bilginin Theophanes'in kitabında da 'el-Velîd'in dünya gününün 6202 ve 6235'inde Garis ismini verdiği bir şehir kurduğu ve şehrin Heliopolis (Baalbek)

bölgesinde olduğu' şeklinde bahsedildiğini belirtmiş. Brooks daha da ilginç bilgiler vermeye devam ederek, Tell Mahre'nin Dionysius'unda bu şehirin 'In Gero' olarak, ayrıca İbn Vadhi'de de (II, p.413) 'Ain Gar' olarak bahsedildiğini yazmış (dn.2).

Brooks'tan sonra Clermont-Ganneau bu şehri 'Ain Gar' kelimelerinin birleşik hâli olan bugünkü 'Anjâr köyü' olarak belirlediğini açıkladılar (dn.3)[708]. Th v Sy Cro'daki bu bilgilere ilave olarak Mouter'de el-Velîd'in eserleri olarak 1939'da Beka'da Beyrut-Şam yolunun 20 km güneyinde Kamed köyüne yakın taş ocaklarında (Quarries) bulduğu bir dizi muhteşem el yazmalarını yayımladı.

Taş ocağının adamı tarih ve isimler vererek, örneğin no 10: 'H96 yılında (714-5) Abdülmelik'in oğlu ve Arap (saracenlerin emiri) Velîd zamanında bu ocak Ceziretu'l-Kurdu'dan (Ceziret b. Ömer) gelen adamlar tarafından açıldı', No 28: 'sene 96'da, Hicri'cilerin (Müslümanların) emiri Velîd zamanında işe başladı' gibi birçok şeyi uzun ve kısa notlar şeklinde kaydetmiş[709].

Ayrıca buraya Mısır'dan da bazı adamların (işçi, usta vb) geldiği, Afrodit Papyri-no 1434'te: 'Phamemoth 20, valinin mektubu, (taşıyan Ubeyd b. Şuayb), Anjâr'dan Bâbil'e dönen işçiler' şeklinde cümle içermesinden anlaşılıyor[710]. Bu el yazması vesikalardaki bilgileri Sauvaget hemen bizim üzerinde çalıştığımız Anjâr ile ilişkilendirdi.

Ancak Mouter'de[711], "Beyrut Coğrafya okulundan bir Jeoloji Profesör ile birlikte Anjâr alanını Şubat 1947'de ziyaret ettiklerini, bu arada Kamed köyündeki taş ocağını da ziyaret ettiklerini, bu iki yerde görülen taş örneklerini karşılaştırmaları sonucu, Kamed köyündeki bu ocakların Anjâr'la ilgili olduğu görüşünü reddettiklerini" yazdı[712].

Bu durumdan emin olmak için ben de Eski Eserler Genel Müdürü Emir Maurice Cheab'a bir mektup yazarak konu hakkındaki görüşlerini sordum. O da yazdığı cevapta, 'orada çalışan mühendisinin kendisine Anjâr'da kullanılmış olan taşlarla ilgili olarak, hem Anjâr'da hem de Kamed'deki taşlarda birçok benzerlik (kesme tekniği, işçilik vb.) bulunduğunu, alanda çalışmakta olan mühendislerin de tasdiki ile, Anjâr'da bulunan taşların Kamed'deki bu taş ocaklarından geldiğinden emin olduklarını' bana

[708] Recueil, *d'Archeologie orientale*, III, p.90.
[709] "Inscriptions en Syriaque dialalectal à Kamed (Bek'a)", *Melanges de l'Universte Saint Joseph,* XXII, pp.71-106.
[710] Bell's translation, in *Der Islam,* III, p.87.
[711] [Kim olduğu hakkında bir bilgi verilmemiş ancak ocaklardaki görevli birisi olduğu anlaşılmaktadır].
[712] [Mouterde'nin bu konudaki yazdıkları Fransızca olarak (s.481) aynen aktarılarak nakledilmiştir].

bildirerek bu konudaki tartışmaya son noktayı koydu. Bu sebeple artık Anjâr'ın tarihi olarak H96 (714-15), yani el-Velîd'in tahtta olduğu son yılı kesin olarak verebiliriz. El-Velîd 23 Şubat 715 tarihinde öldü…" denilerek konu sonlandırılmış.

18- Anjâr Sonuç Notları

* Bu yapı hakkında en detaylı bilgilere "Eski Eserler Genel Müdürü Emir Maurice Cheab'ın bu alanda yaptığı geniş çaplı kazılar yoluyla ulaşıldığı, Creswell'in kazıları yerinde görmek için gittiğinde kendisine yayımlaması için Anjâr'ın planlarını verdiği,

* Dışardan kalın duvarlarla çevrili geniş alanın içinin kuzeyden güneye daha geniş, doğudan batıya ise daha dar (Pazar sokağı olduğu düşünülen) koridorlarla ayrılarak 4 kısma bölündüğü, her kısımda birçok odaya sahip beytlerin mevcut olduğu, avlunun güney-doğu kısmı içinde 47 x 30m ölçülerinde (BÇ, Fg.447-CrF.540a-A, s.422) tuhaf planlı bir cami bulunduğu, mihrabının 1.93m. genişliğinde olduğu ancak aksıl çizgisi üzerinde bulunmadığı, caminin kuzeyi ile kuzeydeki (küçük bir saray olduğu düşünülen bir yapı) arasında pazar sokağı olduğu düşünülen dar koridorun iki yanında 8-10 tane dükkân olduğu düşünülen yerler bulunduğu,

* Ayrıca her biri kare tabanlar üzerinde dörder yuvarlak sütunları olan, birbirinden yedişer metre mesafelerde, 1.74m. yüksekliğe sahip kare şeklinde organize edilmiş dört ayrı "gözetleme kulesi" olduğuna inanılan bir yapı bulunduğu,

* Eski kaynaklarda Velîd'in "In Gero" ismiyle bir şehir kurduğunun belirtildiği, Brooks'un da başka kaynaklarda Velîd'in "Garis" isimli bir şehir kurduğunun bilgilerini yayınladığı, Brooks'dan sonra Clermont-Ganneau ikilisinin bu şehri "Ain Gar" kelimelerinin birleşik hâli olan bugünkü "Anjâr köyü" olarak belirlediklerini açıkladıkları, en sonunda araştırmacıların burasının 96 / 714-715 yılında I. Velîd tarafından yaptırıldığına ikna oldukları şeklinde bilgiler nakledilmiştir.

Halife Süleyman b. Abdülmelik ve II. Yezîd b. Abdülmelik'in** [Mimari] **İşleri[713]

19- REMLE ULUCAMİİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 19- Remle Ulucamii
b-Bulunduğu Yer	: Remle, Filistin
c-İlk İnşa Tarihi	: 715-717
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescit
e-Bânisi	*:* Süleyman (bin Abdülmelik)
f-Mimari Özellikleri	: Kerpiç veya taş malzeme
g-Son Kullanımı / Durumu	: Bilgi verilmemiş

REMLE ULUCAMİİ

[I. Velîd'den] **Sonraki Emevî Dönemi**

Başlığı altında; "I. Velîd 96 / Şubat 715'te öldüğünde Emevî İmparatorluğu nihai noktaya ulaşmişti. İmparatorluğun gerilemeye başlaması, ilerlemesi gibi hızlı oldu ve sadece 35 yıl daha dayanabildi. Velîd'den sonra kardeşi Süleyman tahta geçti. Süleyman işe yaramaz (beceriksiz) bir adamdı ve 99 / Eylül 717'de öldü. Amcası Abdülaziz bin Mervân'ın oğlu Ömer 717'de halife oldu. (II.) Ömer, önceki Emevîlerden farklı, çok dindar birisi idi ve ciddi olayların yaşanmadığı (3 yıl gibi) kısa bir dönemden sonra o da Receb 10 / Şubat 720'de öldü. Bu üç ardışıl halifenin hayatı, meşhur Emevî özdeyişi; 'Velîd'in halifeliğinde insanların sohbetlerinin en favori kısmı çok güzel (muhteşem) inşa edilmiş binalar, Süleyman'ınkinde yeme-içme, karı-kız, Ömer'in halifeliğinde de Kur'ân ve dinî konulardan oluşurdu' şeklinde özetlenmiş. Ömer (II)'den sonra yeğeni II. Yezîd (Addülmelik'in üçüncü oğlu) halife oldu. 4 yıl süren halifeliğinin karakteri 'zayıflık' oldu. onun dönemi aynı zamanda Emevî hanedanının yıkılışının da anlaşıldığı dönem idi. II. Yezid, 105 / Ocak 724'te öldü." cümleleriyle giriş yapmış. (s.482)

Süleyman'ın Remle'yi Kurması ve Ulucamii'nin İnşası

Creswell konuya; "Birçok konuda faklı görüşe sahip olduğu, erken İslâm mimarisi konularında tartışıp birbirlerini eleştirdikleri Sauvaget'in; "Diğer ülkelerde

[713] Bu ara başlık altında Creswell *EMA,* c.1, bl.2 kitabında Halife Süleyman b. Abdülmelik ve II. Yezîd b. Abdülmelik'in işleri olarak sırası ile; Remle'nin Kuruluşu ve Remle Ulucamii s.482, Halep'in İlk Ulucamiisi s.483, Amr Camii Beytü'lmâl Binası, Busrâ Ulucamii (diğer meşhur adıyla Ömer Camii) s.484, Minarenin Mimari Gelişimi s.491 ve el-Muvakkar s.493 isimli eser ve konuları ele almıştır.

olanların aksine, Suriye'de İslâm'ın kurduğu hiçbir şehir -diğer ülkelerde olduğu gibi- çok büyük ve önemli bir şehir hâline gelmemiştir" sözünü, doğru bulduğu ve katıldığı bir yorum olarak alıntı yaparak başlamış ve "Remle [Suriye'de] İslâm tarafından yeni yerleşim yeri olarak kurulmuş tek şehir [bu da yukardaki teoriye uygun olarak] ikinci sınıf bir Pazar şehri olmanın üzerine çıkamamış bir yer" şeklinde yorum yapmış.

Belâzürî'nin; "Süleyman b. Abdülmelik, kardeşi Velîd tarafından Filistin bölgesinin genel valiliğine atanınca, Remle [714]şehrini kurdu. [Bu bölge] Çok kumlu bir yer (Reml: kum) olduğu için bu isimle tanındı. Önce burada kendisine bir saray yaptırdı, sonra da Dar eş-Şabaghin'i (House of Dyers) doğal boyacılar binasını yaptırdı, ardından da bir cami inşaatı başlattı. Ancak Velîd'in 715'te ölümünün ardından halife olduğunda cami inşaatı henüz devam ediyordu.'(dn.4)[715] yazdığını naklederek; "Buna göre, bu inşa işleri 715'ten önce başladığı ve Süleyman halife olduğunda buradaki faaliyetlerin hâlâ devam ediyor olduğu anlaşılıyor" demiş.

İbn el-Fakih'ten alıntı olarak; "el-Batrik b. en-Nâkâ (Patrik) isimli Ludd'lu bir Hıristiyan Saray ve Cami inşaatının 'bina emini' olarak tayin edildi, inşaatlar Süleyman halife olduktan sonra da devam etti. Ancak, caminin inşaatı II. Ömer (717-720) döneminde tamamlandı. Ömer, bir şekilde orijinal planda değişiklik yapmış, Belâzürî'nin Halife Ömer, Remle halkı benim küçülttüğüm hâli ile yetinsinler diyerek cami planını küçülttü (dn.6)[716] dediğini" nakletmiş.

Mukaddesî'nin bu camiyi 985'te gördüğünü, caminin Şam'ı bile [Emeviyye camii'ni] nezaket ve güzellikte geride bıraktığını, adına Camii el-Abyad (Beyaz Cami) dendiğini, İslâm dünyasında onunkinden daha büyük mihrabı olan başka bir cami bulunmadığını, çok güzel bir minaresi olduğunu, camiyi Halife Hişâm'ın yaptırdığını yazdığı belirtilmiş.

Diğer bir el yazması [Mukaddesî'nin kitabının bir başka nüshası olduğu anlaşılan ve Creswell tarafından "Manuscrip C" olarak adlandırılan] kaynakta ise (s.483, dn.1),[717] "onu (camiyi), Hişâm b. Abülmelik yaptırmıştır. İçine çok güzel mermer

[714] "Esquisse d'une historie de la ville de Damas", *Revue des Etude İslâmîques,* 1934, p.422.
[715] V.I, pt.II, p.482: Belazuri, s.143, Hitti's transl. pp.220-21; İbn e'l Fakih de aynı görüştedir (s.102).
[716] İbne'l Fakih, *Buldân,* p.102.
[717] Le Strange (*age.* p.305'te) metni tercüme ederken Mukaddesî'nin minareyi Hişâm yaptırdı şeklindeki ifadesini yorumlayarak tercüme etmiş, buna Mr. Viet itiraz ederek Mukaddesî'nin bu olay için "Bâbuhû" (müzekker / eril) kelimesini kullandığını bundan da camiyi kastettiğinin anlaşılması gerektiğini, (minareyi

beyaz sütunlar koydurmuş, duvarları da aynı şekilde (beyaz) mermerlerle kaplatmıştır" şeklinde yazılı olduğu hatırlatılmış.

Mukaddesî amcasından duyduklarını; "Halife, camisini yapacağı sıralarda Hıristiyanların Bali'ah Kilisesi için beyaz mermerden sütunlar hazırladıklarını ancak bunları 'kumların içinde sakladıklarını' haber almış ve bu sütunları camisinde kullanmak maksadıyla Hıristiyanlara; 'Ya bu mermer sütunların nerde olduğunu bana söylersiniz ya da Lydya'daki (Ludd)[718] kilisenizi yıkarım' şeklinde haber göndermiş, onlarda sakladıkları bu kalın ve çok güzel mermerleri kumların içinden çıkarmışlar. (Hişâm'ın camisinin) Kapalı kısımları beyaz mermerlerle, avlusu da kesme taşlarla kaplıymış, kapıları da cypress ve cedar (meşe) ağacından yapılmış içlerine de çok güzel görünen oyma işi motiflere sahipmiş (dn.2) [719] şeklinde aktarmış" dedikten sonra; "Mukaddesî'nin hayranlıkla bahsettiği minarelerle ilgili olarak, bu minarelerin, 'dört köşe kuleler şeklinde' olduğu söylenebilir ancak Mukaddesî aynı kitabının başka bir yerinde garip bir şekilde 'bütün minarelerinin Suriye'ye özgü dört köşe' şeklinde olduğunu özellikle belirtmiş (dn.3)[720]. Nâsır'ı Hüsrev 1047'de Remle'den geçtiğinde 'Beyaz Cami'yi gördüğünden bahsetmiş olsa da, bu, sonradan yeniden yapılmış olan cami olsa gerektir. Çünkü Süyûtî'nin yazdığına göre (s.483, dn.4), 425 / 1033'te Mısır ve Suriye'de büyük bir deprem meydana gelmiş ve Remle'nin 1/3'ü yıkılmış bu esnada Ulucamii de yerle bir olmuş" diyerek konuyu sonlandırmış[721].

19- Remle Ulucamii Sonuç Notları

* Şubat 715'te I. Velîd öldüğünde Emevî devletinin en nihai noktaya ulaşmış olduğu, devletin gerileyip yıkılmasının da ilerlemesi gibi hızlı olup sadece 35 yıl daha ayakta kalabildiği, Velîd'den sonra tahta geçen kardeşi Süleyman'ın beceriksiz bir adam olup, Eylül 717'de (amca oğlu) Ömer'i veliaht tayin ederek öldüğü, Eylül 717'de halife olan II. Ömer'in de ancak 2.5-3 yıl kadar halifelik yaptıktan sonra[722] [5 veya 10

---

kastetse kelimenin müennes / dişil hâlini kullanırdı diye açıklama getirmiş, Mujir ed-Din'de (p.417; Sauvaget's transl. p.206-7) camiyi Süleyman'ın yaptırdığını belirtmiştir.

[718] (s.483; 5-10. satır) o dönme de Lidya: Manisa-Uşak civarı Ege bölgesi / başkenti Sardis.

[719] P.165, above Ranking's renderin, pp.271-2; Le Starnge's *Palestine,* p.305.

[720] v.1, p.2, s.483; Gildemeister's transl., Z.D.P.V., VII, p.218; Ranking's transl. p.299; Le Strange, p.21.

[721] Devamında; Halep'te ilk ulucami (s.483) ve Amr Camii'nde beytü'lmâl yapısı (s.483) hakkında anlatımlar yapmış ardından da, Busrâ'daki Ömer Camii konusu s.484-491 arasında ele alınmış.

[722] Creswell (c.1, bl.2, s.482): "Bu üç ardışıl halifenin birbirinden farkının dönemin meşhur Emevi özdeyişi olan; "Velîd 'in halifeliğinde insanların sohbetlerinin en favori kısmını çok muhteşem inşa edilmiş binalar, Süleyman'ınkinde yeme-içme-cinsel konular, Ömer'in halifeliğinde de Kur'ân ve dinî konular oluştururdu" cümlesiyle özetlendiğini nakletmiştir.

Şubat] 720'de öldüğü, ardından da II. Yezîd'in (bin Abdülmelik) halife olduğu ve onun da dört yıl sonra 105'te (Ocak 724) öldüğü,

* Belâzürî'nin; 'Süleyman'ın (ağabeyi Velîd zamanında) Remle şehrini kurduğunu' yazdığı, Remle'nin Suriye'de İslâm döneminde sıfırdan kurulmuş tek şehir kabul edildiği, bölge çok kumlu olduğu için bu isimle bilindiği, Süleyman'ın valiliği sırasında Remle'de önce kendisine bir saray, ardından boyacılar için bir iş hanı yaptırdığı, Velîd'in ölüm haberi geldiğinde de başlatmış olduğu cami inşaatını yarım bırakıp Şam'a gittiği, İbn el-Fakih'in; 'Süleyman'ın inşaatına bina emini olarak el-Batrik b. en-Nâkâ isimli Ludd'lu bir Hıristiyanı görevlendirdiğini' yazdığı, Süleyman'ın halifeliği döneminde bitmemiş olan cami inşaatını halife II. Ömer'in (biraz küçülterek) tamamlattığı,

* Fakat Mukaddesî'nin ise (985'te camiyi ziyaret edip); "Jamii el-Abyad (Beyaz Cami) denilen bu eseri Halife Hişâm (724-743) yaptırmış. Bu cami Şam'ı [Emeviyye Camii'ni] nezaket ve güzellikte geride bırakıyor, İslâm dünyasının en büyük mihrabına sahip ve çok güzel (dört köşe) minareleri var. Remle'de Hıristiyanların kilise yapmak için sakladığı beyaz mermerleri halife zorla alıp Ulucami'de kullanmış" şeklinde bilgiler yazdığı,

* Nasır-ı Hüsrevin 1047'de Remle'de gördüğünü yazdığı Beyaz Caminin orijinal cami olmayıp sonradan yapılmış olan cami olması gerektiği yönde anlatımlar yapılmıştır.

Bu anlatım ve açıklamalar, hakkında pek bilgi bulunmayan, artık tamamen kaybolmuş olan ve 'İslâm dünyasının en büyük mihrabına sahip olduğu nakledilmiş olan ilk Remle ulucamisiyle ilgili az mikrarda da ola bazı bilgiler ile bu yapı hakkında içinde bilgi bulunan kaynaklara ulaşma imkanı vermiş olması sanat tarihi araştırmaları açısından önemli kazanımlardır.

20- HALEP'İN İLK ULUCAMİSİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 20- Halep'in İlk Ulucamisi
b-Bulunduğu Yer	: Halep, Suriye
c-İlk İnşa Tarihi	: 16 / 637
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescit
e-Bânisi	: Ubeyde bin Cerrâh ve arkadaşları
f-Mimari Özellikleri	: Kerpiç veya taş malzeme
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen mescit

HALEP'İN İLK ULUCAMİSİ

Konuya Halep Ulucamii'ni [Emevî Halifesi] Süleyman'ın yaptırmış olduğuyla ilgili olarak İbn Şaddâd'ın (ö.1285) yazdıklarından; "Müslümanlar Halep'i fethedince yerli halk ile yaptıkları anlaşma gereği yapacakları ulucami için bir arsa aldılar. Bu arsa Bizans zamanında ilk kuruluşunu Konstantin'in annesi Helena'nın yaptığı söylenen katedralin bahçesi imiş, caminin kuzey tarafı ise katedralin mezarlığı imiş" (dn.5)[723] cümleleri aktarılarak başlanmış. (s.483, dn.5)

Caminin bitmiş hâli hakkında; "İbn eş-Şıhna'nın (İbn el-Adim'den naklederek); Kadı Şemseddin Ebû Abdallah İbnü'l-Hıdır'ın kendisine 'caminin, süslemeleri, mermer panelleri ve mozaikleri ile Şam Camii kadar güzeldi' dediği, 'camiyi Süleyman b. Abdülmelik'in yaptırdığı ve camisinin kardeşi Velîd'in (Şam'daki) camisi kadar güzel olmasını istediğinin' rivayet edildiğini (dn.6) yazdığı" belirtilmiş. Ayrıca İbn eş-Şıhna'nın kitabında; "Abbâsîlerin, yönetimi ele geçirdikten sonra Emevîlerin Suriye'deki bütün anıtlarını yıktıkları zaman, Halep Ulucamii'nin mermerlerini ve diğer değerli eşyalarını yağmalayarak el-Anbar'daki ulucamilerine götürdükleri, caminin uzun yıllar bu şekilde soyulmuş olarak kaldığı, daha sonra Bizans İmparatoru Nicephorus Phocas'in H551'de (962) Halep'i almasının ardından tamamen yıktırdığı, Seyfüddevle'nin (ö.967) ise camiyi yeniden yaptırdığı da yazılıdır" denilmiş.

Sobernheim ve Herzfeld'in ise; "[mevcut] Halep Ulucamii'nde, en eski tarihli kısımların Melik Şah (~1090) zamanından daha öteye gitmediğini" iddia ettikleri

[723] İbn Shaddad, *ad-Durr,* fol.61, Fransızcaya Herzfeld tarafından Leningrad'daki MS'den tercüme edilerek; "Syrie du Nord, Inscriptions at Monuments d'Alep", *C.I.A.,* p.143; aynı konu biraz farklı varyasyonlarla İbn eş-Shihna'ın ed-Duur kitabının Sarkis edisyonunda, Sauvagetin tercümesinde anlatılmış ancak Herzfeld, *Ars Islamica*, XIII-XIV, p.119 da olayı İbn al-Adin'e bağlamıştır.

(dn.8)[724] yönde bilgiler aktarılmıştır. (s.483)

20- Halep'in İlk Ulucamisi Sonuç Notları

İbn Şeddad'ın (ö.1285) yazdıklarından naklen; Müslümanlar Halep'i fethedince yerli halk ile yaptıkları anlaşma gereği yapacakları Ulucamii için satın aldıkları arsanın ilk kuruluşunu Konstantin'in annesi Helena'nın yaptırdığı söylenen Katedralin (güney tarafındaki) bahçesi olduğu, caminin kuzey tarafında ise Katedralin mezarlığı bulunduğu" şeklinde bilgiler aktarılmıştır.

İbn eş-Şıhna'nın yazdılarından; "Aynı yere Süleyman b. Abdülmelik tarafından Ulucami'nin yaptırıldığı, Süleyman'ın kendi camisinin, ağabeyi Velîd'in (Şam'daki) camisi kadar güzel olmasını istemesi sebebiyle (caminin) süslemeleri, mermer panelleri ve mozaikleri ile Şam Camii kadar güzel olduğu, ayrıca Abbâsîlerin yönetimi ele geçirdikten sonra Emevîlerin Suriye'deki bütün anıtlarını yıktıkları sırada Halep Ulucamii'nin de mermerlerini ve diğer değerli eşyalarını yağmalayarak el-Anbar'daki ulucamilerine götürdüklerini, caminin uzun yıllar bu şekilde soyulmuş olarak kaldığı" şeklinde Abbâsîler döneminde Emevî camilerinden mermer malzeme vb. şeylerin çalındığıyla ilgili ilginç bilgiler aktarılmış olması önemlidir.

"Bizans İmparatoru Nicephorus Phocas'ın 551 / 962'de Halep'i Müslümanlardan aldığı ve camiyi tamamen yıktırdığı, bu olaydan birkaç sene içinde ise, Seyfüddevle'nin [Halep'i Bizans'tan geri alıp] camiyi yeniden yaptırdığı" yönde anlatımlar yapılmıştır. Bu anlatımlar da Doğu-Batı mücadelesi konusundan yazdıklarımızın tarihi belgesi olması açısından önemli bilgilerdir.

Sobernheim ve Herzfeld'in camide yaptıkları incelemelerin sonucuna göre de; [mevcut] Halep Ulucamii'nde, en eski tarihli kısımların Melikşah (~1090) zamanından daha öteye gitmediği yöndeki iddiaları ise, o dönemde Melikşah'ın Şam Emeviyye Ulucamii, Diyarbakır Ulucamii'nde yaptığı büyük çaplı onarımlardan sonra, Halep Ulucamiinde de büyük çaplı onarım yaptırmış olması Melikşah'ın mimarî faaliyetleri konusunda yapılacak olan çalışmalar açısından önemli bilgilerdir.

[724] *Age.,* pp.61-2; transl. pp.56-7; V1, p.2, s483, *Encyclopedia of Islam,* II, p.235.

21- BUSRÂ ULUCAMİİ (ÖMER CAMİİ)

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 21- Busrâ Ulucamii
b-Bulunduğu Yer	: Busrâ, Suriye
c-İlk İnşa Tarihi	: 717-720
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescit
e-Bânisi	: Süleyman b. Abdülmelik / II. Ömer
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen cami

BUSRÂ ULUCAMİİ (Namı Diğer ÖMER CAMİİ)

Yazar; "…Bu cami ilk defa olarak 1806'da Seetzen tarafından ziyaret edilerek içinde 20 sütun bulunduğu belirtilmiştir. Burckhard 1812'de ve 1816'da iki defa ziyaret etmiş ve oradaki (Seetzen'in yazdığından 2 eksik olarak) 18 güzel (variegated) sütundan bahsetmiş. Sütunların da 14 tanesinin Korinthian, ikisinin İonic olduğu, tek parça hâlinde, her biri 16 veya 18 ayak yüksekliğinde olduğunu yazmış, ayrıca bu sütunların iki tanesinin üzerinde Grek-Hıristiyan işaretleri bulunduğuna dikkat çekmiştir (c.1, bl.2, s.484, dn.7) [725].

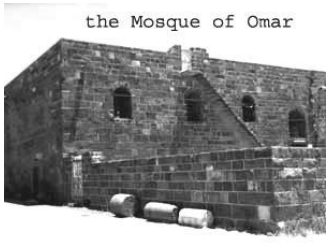
J. L. Porter 1855'te yayınladığı '*Five Years in Damascus'* kitabında 17 sütundan bahsetmiş (dn.6), Rey 1859'da ziyaret ederek pek de iyi olmayan bir planını çizip yapının tarifini yapmış (dn.8). Sonra da H.C. Butler (1904, *Ancient Architecture in Syria*) daha güzel ve doğru çizim yapmış, Kondakov'da 1904'te çizimler yapmıştır[726]. İnşasında bazalt taş kullanılmış olması onun görünüşünü olumsuz yönde etkilediği muhakkak, iç kısmı biraz da bakımsız kalmış olmasından dolayı daha kötü bir görünüş veriyor.

1938'de iç kısımda, Suriye Eski Eserler Kurumu bayağı bir temizlik yaptı. 1938-40 yılları arasında Ecochard direktörlüğünde yapılmış olan temizleme ve restorasyon sırasında bulunan 3 satır yazısından 1.satırı kırılmış olan bazalt bir taş kitâbede inşa

[725] (dn.3): 1822, J.L. Burckhardt, *Travels in Syria & The Holy Land*, 1854, U.J. Seetzen, *Reisen durch Syrian und Palestina,* 1855, J.L. Porter, *Five Years in Damascus*, 1860, E.G. Rey, *Voyages dans le Haouran,* 1860, J.G. Wetzstein, *Reisebericht über Haouran*, 1891, J.L. Porter, *The Giant cities of Bushan & Syria's Holy Places,* 1899, Max Van Oppenheim, *Von Mittelmeer zum Persischen Golf*, 1904, H.C. Butler, *Ancient..,*

[726] S.489, dn.6: "Buckingham 1816'da ziyaret ettiğinde 'minarenin büyük bir kısmının yerinde ve sağlam durumda olduğunu' belirtmiştir" (*agy.,* p.199).

tarihi olarak H102 (720-21) yazılı olduğu görülmüş…" (dn.2)[727] şeklinde cami hakkında önceden yazılmış olan bilgileri aktarmış.

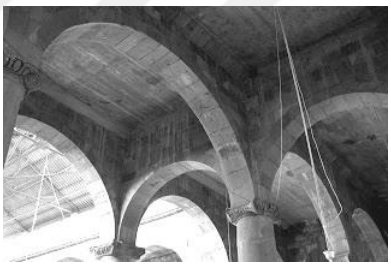

Fg. 448 (CrP.79b) Ömer Camii'nin harabe hâli (1919)
Fg. 449 Tamirden sonraki görünüşü
Fg. 450 (CrP.79d) Doğu revakının 1919'daki durumu

(CrP.79e) *Fg. 452*[728]

Fg. 451 (CrP.79e) üzeri açık Harîm kısmının durumu [ortadaki havuzun yıkık yarım sütunları]
Fg. 452 Harem ve havuzun tamirden sonraki görünüşü

Fg. 453 (CrP.80b) *Fg. 454 (CrP.80c)* *Fg. 455* *Fg.456*

Fg. 453 (CrP.80b) Doğu revakları, mihrap ve taş kaplama üst örtüleri (tamirden önce)
Fg. 454 Tamirden sonra Harem revaklarının taş kaplama üst örtüsünün görünüşü
Fg. 455 (CrP.80c) Minarenin durumu (1962)
Fg. 456 Busrâ Ulucamii minaresinin restorasyondan sonra dışardan görünüşü

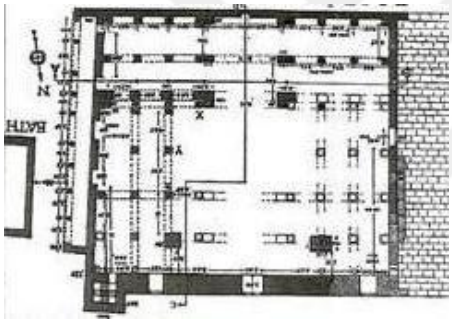
Tarifi

Yapının taştan örülmüş olan duvarlarının 9,5m. yükseklikte olduğu ve birçok farklı dönemlerde iç içe geçmiş tamirler ve ilave onarımlardan dolayı hangi kısımların hangi dönemlere ait olduğunu tespit etmenin çok zor olduğunu anlatan uzun tarifler yapmış sonra da; "Schacht bir makalesinde (s.485, dn.2)[729] Kuzey ve Doğu Afrika'daki ilk cami yapılarının dışından merdivenle çıkılan üs kısmında (damında) müezzinin ezan okuması için yapılmış kafesi gibi (sentry box: ezanlık) bir yapıdan bahsedip, bunların ilk

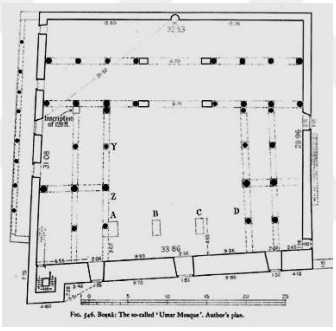
[727] Sauvaget, *age.,* pp.54-6 pl.VII, (ve artık kale'de muhafaza edildiğini yazmış.
[728] Fg.449, 452, 454, 456 (www.BosraCity.com yoluyla 02.02.2016).
[729] Schacht'ın makalesi için bk, "The Staircase Minaret", *Ars Orentalis*, IV, pp.137-41.

örneğinin Busrâ Ulucamii'nin dışındaki çatıya giden merdiveninde görülen mimari eleman olduğunu iddia etmiş. Busrâ Ömer Camii'nin minaresinin (kule) kendi içinden merdivenlidir ve çatıdan minareye giriş yoktur. (s.484)

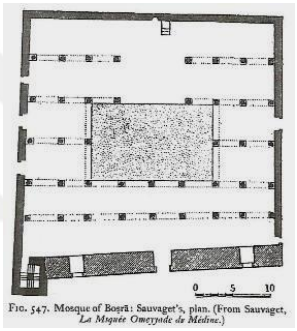
Dışarıdaki o merdivenden minareye çıkmak imkânsızdır. Eğer [Mr. Schacht] H53 / 673 tarihli (Mısır) Amr Camii'ndeki bu durumu örnek vermiş olsaydı haklı olabilirdi çünkü önceden orada böyle bir durum olduğu biliniyor" ifadeleriyle, caminin dışından çatıya çıkılan merdivenle ilgili önceden ortaya atılmış iddiaların yanlışlığını ortaya koymuş. Ardından da Ebû Mansûr Gümüştegin'in H506 / 1113'te iç kısımlarda bazı ilaveler (değişiklikler) yaptırdığının tahmin edildiği, (dn.5), çatı örtüsünün 1/3'ünün ayakta olduğu (dn.1) ve (çatının) Ecochard'ın çektiği fotoğrafta *'460'da (1067-67) Haydara tarafından yapıldı'* ifadesinin görüldüğü yönünde anlatımlar yaparak ardından da, doğu revakları, kuzey revakları gibi kısımları tarif etmiş.

Fg.457 (CrF.543)

Fg.458 CrF.546)

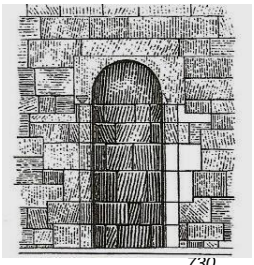

Fg.459 (CrF.547)

Fg. 457 (CrF.543) Buttler'in Ömer Camii planı
Fg. 458 (CrF.546) Creswell'in Ömer Camii planı
Fg. 459 (CrF.547) Sauvaget'in planı

Fg. 460

Fg. 461 (CrF.544)[730]

Fg. 462[731]

Fg. 463

Fg. 460 Busrâ Ömer Camii elevasyonu (doğu)
Fg. 461 (CrF.544) Busrâ Ömer Camii mihrabı (Butler) [160 cm x 85 x 62 cm]
Fg. 462 Caminin 1960'lardaki tamirinden sonra kullanılan mihrabının karşıdan görünüşü
Fg. 463 Caminin 1960'lardaki tamirinin ardından kullanılan mihrabının yandan görünüşü

[730] [Butler'in bu çiziminin altında "şimdi kapatılmış durumda" şeklinde bir notu bulunmaktadır. Butler'in gördüğü 1905'li yıllarda cami harabe hâlde ve mihrabı kapatılmış olsa da 1960'larda caminin tamir edildiği ve aynı mihrabın kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. bk, Fg.452, 455-456, 462-463].
[731] Fg.460, 462 ve 463 www.BosraCity.com yoluyla (02.02.2016)

Sauvaget'in Teorisi

"…Busrâ Ömer Camii'nin çatı örtüsünün taş plakalarla kaplanmış olmasından yola çıkarak Sauvaget 'Emevîlerin camilerini hep aynı plan ve çatı inşa tekniği üzere yaptıkları' gibi çok komik bir iddia ortaya atmış, bu iddiaya; 'Emevîlerin camilerini inşa ederken her yerde, her zaman aynı ve tek bir şekil (uniform) izlemedikleri, bölgesel şartlara ve malzemeye göre değişiklikleri adapte ettikleri' (dn.1)[732] şeklinde cevap verilebilir. (vI, pII, s.487)

Örnek olarak sadece Suriyede bile kırma çatı (Gable roof) inşaatında çok farklı ölçüler (Şam'da; 12-17m, Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī'de 7,30m, Harran'da 9,18m, Irak'ta ise Kûfe ve Vâsıt'ta olduğu gibi, [kırma çatı yerine] arada başka bir boşluk olmayan, sütunlar üzerine direkt binen düz çatılı (flat roof) camiler inşa ettikleri gösterilebilir. Ahşabın bulunmadığı Havran'da ise, Vogue (v.I, pt.II, p.488, dn.2) ve Butler'in de (dn.3) "dünyanın gördüğü en çok taş ihtiva eden yapı" olarak vurguladıkları gibi, bütün dönemlerin mimarisinde de görüldüğü üzere, bütün mimaride (bazen kapı ve pencere kapaklarında bile) taş kullanılmış. (Sauvaget'e) 'Bu, aynen Busrâ Camii'nin minaresinin kapısında da görülen şey' şeklinde cevap verebiliriz. Buna rağmen [Sauvaget'ın] Busrâ Camii'nde başlangıçta kırma çatı bulunduğunu iddia edip, yapının içine düştüğü bu durum için ise, Suriye'nin üzerindeki bir lanet olan zelzeleyi ve bazalt taş malzeme yerine 'taş tavan sistemi' kullanılmasını sebep gösterdiğine…" dikkat çekilmiş.

Sauvaget'in yukarda ortaya konulmuş olan görüşlerinin devamı olarak, Busrâ Ömer Camii'nin ilk yapıldığında nasıl olduğunu gösteren çizdiği planda (CrF.547) bulunan (çatıyı el-Ezher Camii'nin destek sütunları yapılmadığı için çok kısa süre içinde yıkılması gibi duruma düşmekten kurtaracak olan bazı paye ve çift sütunların gösterilmemiş olması türünden ciddi hatalar gündeme getirilip, bunlara (Creswell'in) kendi çizdiği plan ile (CrF.546) karşılaştırmalı olarak işaret edilip, Sauvaget'in bu hataları 'caminin ilk yapıldığında kırma çatısı olduğu' inancına uydurmak için yapmış olabileceği…" belirtilmiş.

Mihrab

"95 cm genişlik, 62 cm derinlik ve 160 cm uzunluğa sahiptir. Bu mihrab hiç bozulmadan ayakta kalmış en eski tarihli Niş mihraptır (Fg.461-CrF.544). El-Velîd'in

[732] Sauvaget, *Le Mosque Omeyyade Medine*, p.102.

Minye'deki mihrabı aynı Cebel Seys'deki gibi, sadece iki kutur yüksekliğe kadar olan kısmı ayakta. Kusayr'ı Hallâbât'taki küçük caminin mihrabı da belki Busrâ Ömer Camii ile aynı tarihli. Buttler gördüğünde ayakta imiş ama o artık güney duvarından üzerine yıkılmış taşların altında kalmış durumda" şeklinde açıklama yapılmış.

Minare

"Minare, kare şeklinde ve caminin kuzeydoğu köşesine, kuzey cepheden 2,28m. çıkıntı oluşturur şekilde yerleştirilmiş. İlk dokuz sıranın 4,27m. tuttuğu bir örgü sıra / düzeni şeklinde ve en altta daha geniş ve 5m. yükseklikteki bir pabuç kısmı (socle) üzerine yerleştirilmiş, alttaki geniş kısım, onun üzerinde devam eden daha dar kısma geçiş için bütün kenarlarından tıraşlanmış" şeklinde bazalt taşından yapılma minarenin şekli, pozisyonu, örgüsü vb. hakkında oldukça detaylı anlatımlar yapılmış.

Tarihi

"Caminin içindeki sütunlardan birisinin taş paye ile değiştirildiği anlaşılıyor ve bu payenin üzerinde 8 satırlık bir kitâbe var. Bu kitâbeden anlaşıldığına göre camide görülen taş plakalardan yapılmış olan ilk çatının yerine yenisinin yapılması, bu payenin yapılması gibi birçok tamir / onarımların 128 / 754-6 da yapıldığı anlaşılıyor. Peki cami bu onarımdan ne kadar zaman önce yapılmıştı. Bu sorunun cevabı da orada bulunan bir taşta yazılı olan 3 satırlık (ilk satır okunamayacak derecede yıpranmış) kitâbeden anlaşılıyor. Bu kitâbede kaydedilmiş olan bilgileri de[733] 102 / 720-21 yazdığına göre II. Yezîd'in halifelik dönemine rastlıyor.

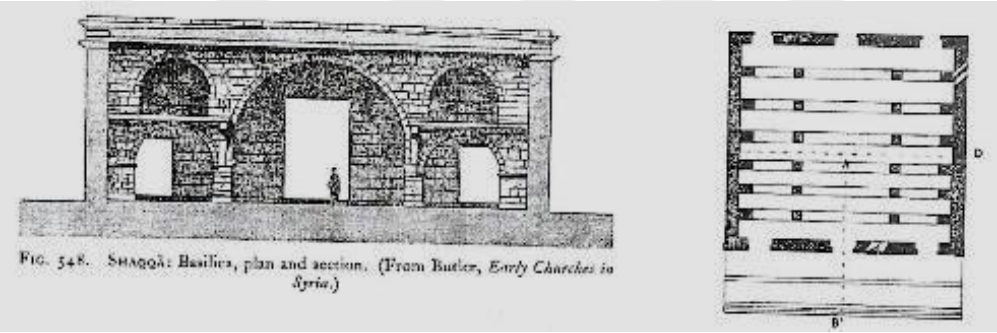
Halife II. Ömer 19 Receb 101'de (4 Şubat 720) öldüğüne göre, H 102 yılı da 12 Haziran 720 ile 30 Haziran 721 arasına rastlıyor. II. Yezîd de inşaatı 5 Şubat'tan önce başlatmış olamayacağına göre, H102'den önce ona 16-17 aylık bir süre kalmış oluyor, camiyi tamamlamak için, ki bu da inşaatı bitirmek için yeterli değil… Bu durum caminin II. Ömer tarafından (kendisinin ölümünden önce) başlatıldığını gösteriyor. Bu da caminin neden Ömer Camii adıyla yaygın olarak bilindiğini açıklıyor" denilmiş.

"Avrupalı diğer araştırmacıların büyük çoğunluğu tarafından II. Yezîd'in yaptırdığı cami olarak kabul edilen Busrâ Camii'nin aslında Ömer b. Abdülaziz tarafından yaptırılmış olma ihtimalinin daha yüksek olduğu" iddia edilmiş.

[733] Cres., *EMA*, v.I, pt.II, p.490, n.2: Litmann (E). *Arabic Inscriptions*, pp.24-5.

Mimari Kökeni

"Busrâ Ulucamii, her hâliyle Havran'ın geleneksel inşa metotlarını takip ediyor. Açık avlu alanları, çatı örtü sistemi, dışarıdaki merdiveni ve minaresi bunun ispatı. Caminin çatı örtü sistemi de Havran'daki tüm yapılarda görülen çatı örtü metodu gibidir" denilerek bu metodun sahnlardan başlayarak bu bölgede II-III. yüzyıllardaki kiliselerde devam ettiği iddia edilmiş. Devamında da bu sisteme Şakkâ'daki bazilika (CrF.548) yapısı, Vogue'un V. yüzyıla tarihlediği[734] diğer Hıristiyan manastırı (Convent) yapısı, Tafha'daki kilise yapısı (s.490, dn.6)[735] ve Nimreh'teki kilise (dn.7)[736] yapısı ile bunlarda görülen sahn uygulamaları, kemer genişliklerinde görülen benzerlikler, çatı örtü sistemindeki düz-taş plaka uygulaması ve caminin dışında mevcut olup çatıya giden taş basamaklı merdivenin yapılış şekli örnek gösterilmiş.

(CrF.548a) (Butler) *(CrF.548b) Şakka'daki Bazilika'nın planı*

Fg. 464 (CrF.548a) Şakka'daki bazilika, cephe elevasyonu ve planı

Minarenin Mimari Açıdan Evrimi (Gelişmesi) *(Evolution of the Minaret)*

Bu başlık altında Creswell, c.1, bl.1, s.59-60'ta "Minarenin Orijini" ile c.1, bl.2. s.518-521'de "Kayrevan Ulucamii Minaresinin Gelişimi" başlıkları altında işlediği minare ile ilgili konulara burada yeniden değinmiştir[737].

21- Busrâ Ulucamii (Namı Diğer Ömer Camii) **Sonuç Notları**

Busrâ Ulucamii veya Busrâ Ömer Camii olarak bilinen yapıyı Batılı araştırmacılardan ilk defa Seetzen'in 1806'da gördüğü ve içinde 20 sütun bulunduğunu bildirdiği, Burckhard'ın da 1812 ve 1816'da iki defa ziyaret ettiği ve camide 18 güzel sütun olduğunu ve iki tanesinin üzerinde Grek-Hıristiyan işaretleri bulunduğunu yazdığı,

[734] De Vogue, *Syrie Centrale*, pp.55-6; Butler, *Early Churches in Syria*, pp.16-7, illust. 9 & 10.
[735] De Vogue, *age.,* p.57 & plt 17. Butler, *Architecture & Other Arts.,* pp., 408-11, Fg.147.
[736] Butler, *Early Churches*, pp.22-4, & illus. 19-20.
[737] Bu konuda anlatılmış olan bilgiler BÇ, de K73- Minarenin Gelişimi, s.796 konusuna aktarılmıştır.

Rey'in 1859'daki ziyaretinde kötü bir planını çizip yapının tarifini yaptığı, H.C. Butler'in 1904 gezisi sonunda daha güzel ve doğru çizimler yayınladığı, yapıdaki bazalt taşların (karardığı için) görünüşünü olumsuz etkilediği, uzun süre yıkık hâlde kaldığı, 1938'de Suriye Eski Eserler Kurumu tarafından biraz temizlenip onarıldığı belirtilmiştir.

Camide tavan örtüsü olarak taş plakaların kullanıldığı, bundan dolayı Sauvaget'in bu caminin başlangıçta kırma çatıya sahip olduğunu iddia ettiği, Creswell'in de buna itiraz ettiği vurgulanmıştır.

Mihrabının 95 cm genişlik, 62 cm derinlik ve 160 cm yüksekliği ile Kusayr'ı Hallâbât'taki küçük caminin mihrabına çok benzeyip belki aynı tarihli olabileceği, minaresinin de kare şeklinde ve caminin kuzeydoğu köşesine, kuzey cepheden 2,28m. çıkıntı oluşturur şekilde yerleştirildiği, üç satırlık ve taştan bir başka kitâbede yazılı olan 102 / 720 tarihinin caminin II. Ömer tarafından (ölümünden önce) başlatıldığını göstermesine rağmen, Avrupalı diğer araştırmacıların büyük çoğunluğunun camiyi II. Yezîd'in yaptırdığına inandıkları, yine kitâbesinde 128 / 754 civarı bazı tamirler gördüğünün yazılı olduğu şeklinde bilgiler verilmiştir.

Schacht'ın bir makalesinde Kuzey ve Doğu Afrika'daki ilk cami yapılarının damında, müezzinin ezan okuması için yapılmış kafes gibi (sentry box) bir unsurdan bahsedip, bunların ilk örneğinin Busrâ Ulucamii'nde görüldüğünü iddia etmesine karşılık olarak, Creswell de buna "Busrâ Ömer Camii'nin (kule) minaresinin kendi içinden yukarı çıkılan bir merdivene sahip olması ve dışarıdan (çatıdan) minareye giriş bulunmaması sebebiyle dışarıdaki o merdivenin minare ile hiçbir şekilde ilgisi olamayacağına dikkat çekmiştir.

Creswell ilave olarak "53 / 673 tarihli (Mısır) Amr Camii'nde önceden böyle bir durumun olduğunun bilindiğini" belirtmiş ancak bu konuyla ilgili başka bir bilgi vermediği gibi, başka bir açıklama veya bir kaynağa yönlendirme de yapmamıştır.

22- EL-MUVAKKAR [SARAYI]

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 22- el-Muvakkar [Sarayı]
b-Bulunduğu Yer	: Muvakkar, Belka Vadisi
c-İlk İnşa Tarihi	: 104 / 703-04
d-İlk Yapılış Maksadı	: Kasır
e-Bânisi	: II. Yezîd b. Abdülmelik
f-Mimari Özellikleri	: Kerpiç / taş malzeme
g-Son Kullanımı / Durumu	: Tamamen harabe hâlde

EL-MUVAKKAR [SARAYI] [738]

"Bu yapı tamamen yıkılmış durumda olmasına rağmen, onu ayakta iken görmüş olanların bulunması sebebiyle, ondan bahsetmek uygun bulundu" denilerek, bu ören yerini gezmiş ve bu konuda yayın yapmış olan (kaynakçada gösterilen) yazarların yayınlarından alıntılar yoluyla bu yapı hakkında bilgiler aktarılmış.(v.I pt.II, p.493)

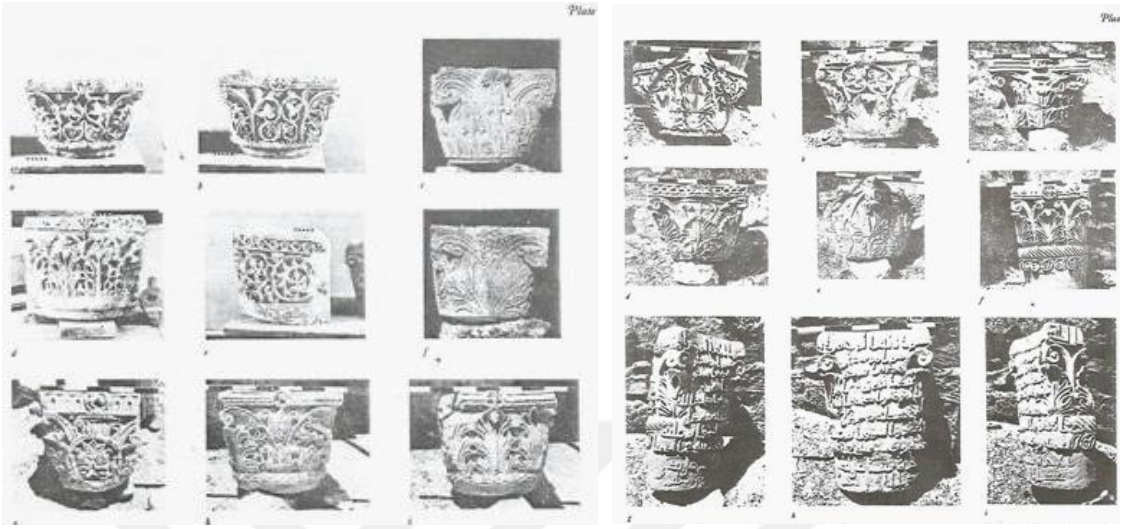
Nisan 1898'de Arkeolog Brunnow ve van Domaszewski'nin, Haziran 1898'de, tekrar 1901'de Musil'in ve Creswell'in 23 Nisan 1962'de bu yıkıntıları bizzat gidip gördükleri vurgulanarak, Arkeolog Brunnow ve van Domaszewski'nin tarifleri ile (Brunnow kitabından) konuyla ilgili Fgr. / çizim no'ları verilmiş. Ardından da Musil'in tarifleri, Bibliyografyada detayları verilmiş olan yayınlarından alıntılar yapılarak, yapı oldukça uzun, detaylı olarak ve Creswell'in kendi ziyareti sırasında tuttuğu notlarla karşılaştırmalı bir şekilde tarif edilip anlatılmış.

Yıkıntının 1962'deki Durumu

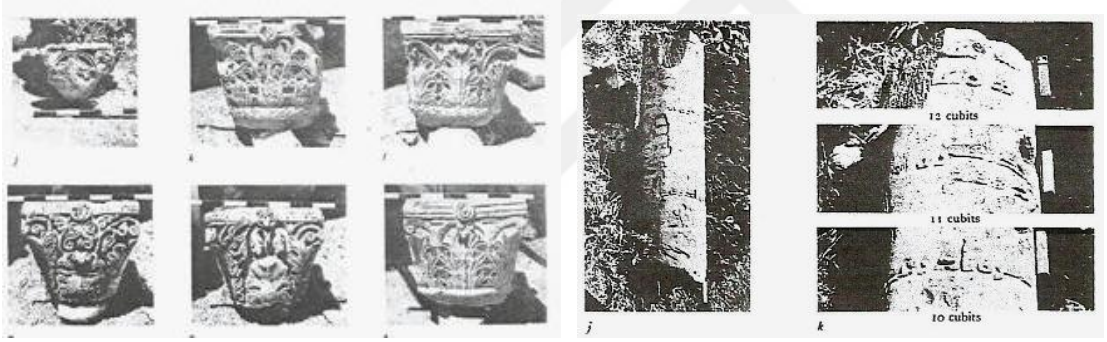
Başlığı altında Creswell'in 1962'deki ziyareti sırasında tuttuğu notlardan anlatımlar yapılmış. Devamında "el-Muvakkar'daki sütun başları" başlığı altında el-Muvakkar'da görülmüş olan sütun vb. parçalar arasından 18 adet farklı sütun başlarının (capitals) durum / özellikleri Brunnow, Musil ve Savignac'ın kitaplarında hangi resim no'ları oldukları da belirtilerek, bu parçalardan bazılarının şu anda nerede / hangi müzede olduklarının bilgileri bir tablo hâlinde verilmiştir. (s.496) Ayrıca bu sütun

[738] 1902, Musil (Alois), "Kusier Amra & andere Schlösser von Moah", S.D. K. A. D. W, in Wien, *Phil-hist Classe,* CXLIV, pp.12-4; 1905, Brunnow (R.E.) & Van Domaszewski (A), *Die Provincia Arabia* II, pp.182-9; 1907, Musil (Alois), *Kuaseir Amra,* pp.27-9; 1910, E. Herzfeld, "Die Genesis der İslamichen Kunst", *Der Islam,* I, pp.128-31;J.A. Jaussen & Savignac, "Les Chateaux arabes de Qeseir Amra, Haraneh et les monuments Omeyyades", *Journal Asiatike*, CCXXII, pp.35-6, 1946; R.W. Hamilton, "Some Eightth-century Capitals from al-Muwaqqar", *Quarterly of the Dept. Of Antiquities in Palestine*, XII, pp.63-9, vd.

başlarının fotoğrafları c.1, bl.2 kitabının son kısmında sayfa numarası bulunmayan Plate 63'ten 140'a kadar sıralanmış bölümde CrP.81-82 olarak gösterilmiştir. (s.495)

Fg. 465 (CrP.81a-i) Saraydan bazı sütun başları (102 / 722)
Fg. 466 (CrP.82) Sütun başları

Fg. 467 (CrP.81j-o) Saraydan sütun başları
Fg. 468 (CrP.82 j- k) Su ölçme sütunu

Su Ölçeri / Ölçme Sütunu *(The Water Gauge)*

"el-Mavakkar'da yapılan en enteresan keşiflerden birisi de burada 1943'te bir evde bulunmuş olan bir sarnıcın su seviyesi ölçümünde kullanıldığı düşünülen sütun ve sütun başlığıdır (s.496, dn.1)[739]. Bu ilginç parçanın güneybatıdaki küçük sarnıç temizlendiği zaman çamurların içinde keşfedildiği Hamilton'a haber verilmiş (plate 82, g-i)" denilerek Hamilton'un yayınından bu sütun başlığının üç cephesinde sıralı akantus yaprağı vb. motiflerle süslenmiş, dördüncü cephesinde de kitâbesi bulunduğu belirtilmiş. Kitâbede; "*Bismillah, ….emretti bu havuzun (birka) yapılmasını, Allah'ın hizmetçisi Yezîd, Mü'minlerin emiri,…. yapı Abdullah b. Süleym'in gözetiminde*

[739] Bk, Hamilton, *Khirbat al-Mafjar,* 1946.

yaptırıldı.." (dn.4)[740] şeklinde bilgiler verildiği, Hamilton'un da bu akantus yapraklı motiflerle bu yazıların ve 8 ile 9. satırlar arasındaki '15.zirâ' yazısının hep birlikte aynı tarihte yazılmış olduklarını ikna edici bir şekilde açıkladığını söylediği aktarılmış. (s.497)

Sarnıç'ın (reservuar) üzerindeki bir taşta sene 104 (722-23) yazısı bulunduğu için bu yapının Halife II. Yezîd'in dönemine tarihlenebildiği, Mayer'in, bu yapının II. Yezîd'in ismiyle birlikte [diğer kaynaklarda] hiç anılmamasından, el-Muvakkar hakkında şairlerin birçok şey söylemiş olmalarına rağmen II. Yezîd'in ismiyle beraber Yâkūt'a kadar başka birisi tarafından II. Yezîdi'n ismiyle beraber anılmamış olmasından dolayı bu karara biraz tereddütle yaklaştığı belirtilmiş.

22- el-Muvakkar [Sarayı] **Sonuç Notları**

Bu yapının artık tamamen yıkılmış durumda olduğu, fakat Nisan 1898'de Arkeolog Brunnow ve von Domaszewski'nin yapı hakkında kitaplarında bilgiler ve çizimler yayınladıkları, Musil'in Haziran 1898'de ve 1901'de, Creswell'in de23 Nisan 1962'de bu yıkıntıları bizzat gidip gördükleri, Creswell'in tuttuğu notlardan, yapıdan pek çok parçanın sökülüp götürüldüğünün anlaşıldığı ve bunların bazılarının hangi müzelerde olduğunun bilindiği gibi konular hakkında bilgiler verilmiştir,

Burada 1943 yılında yapılan araştırmalarda, güneydoğu tarafındaki küçük su sarnıcının içi temizlendiğinde ortaya çıkartılan bir su ölçme sütununun üzerinde "*bu havuzun Yezîd'in emriyle yapıldığı"* şeklinde yazılar bulunduğu, sarnıcın üzerindeki başka bir taşın üzerinde görülen 104 (722) rakamının da II. Yezîd'in zamanına işaret ettiği dolayısıyla da yapının tarihi ve bânîsi konusunda şüphe bulunmadığı belirtilmiştir.

[740] Hamilton *age.,* ve Mayer, "Note on the Inscription from al Muwaqqar", *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine,* XII, p.73.

23- HAMMÂM EŞ-ŞARRÂK

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 23- Hammâm Eş-Şarrâk [Hişâm'ın İşleri- 1]
b-Bulunduğu Yer	: Belka Vadisi
c-İlk İnşa Tarihi	: 724-743
d-İlk Yapılış Maksadı	: Hamam
e-Bânisi	: Hişâm b. Abdülmelik
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen kısmen ayakta

HAMMÂM EŞ-ŞARRÂK

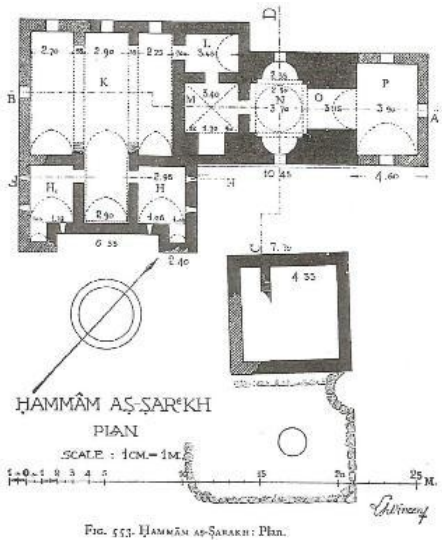

Fig. 553. Hammâm as-Sarakh: Plan.

d. General view from the north-west

Fg. 469 (CrF.553) Hammâm eş-Şarrâk'ın planı
Fg. 470 (CrP.83d) Kuzeyden görünüş

II.Yezîd'den Sonra [Kardeşi] Hişâm Tahta Çıktı[741] *(Şaban 105 / Ocak 724)*

"Hişâm, II. Yezîd'in ölmesini takiben 15 Şaban H105'te (Ocak 724) halife oldu ve saltanatı 19 yıl sürdü. Muir'in tarifiyle; 'zaman zaman nükseden tiranlığı dışında oldukça sakin ve dikkatli birisi olarak kendinden önceki ve sonraki (Emevî) halifeleri arasında en örnek gösterilecek birisi' idi. Hişâm'ın zamanında [Hz.] Hüseyin'in torunu Zeyd'in [Ali Asgar Zeynelabidin'in oğlu] H124'te halifelik iddiası ve [Hz.] Peygamber'in amcası Abbâs'ın torunlarından Muhammed'in [b. Ali b. Abdullah b. Abbâs] başkaldırma teşebbüsleri sebebiyle biraz karışık geçti. Ancak Zeyd'in [ö.740] [742] başarısız

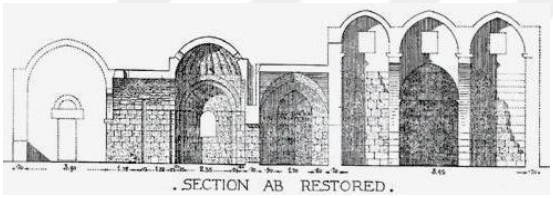
[741] [Bu kısımdan itibaren Creswell, Hişâm b. Abdülmelik'in mimari işleri olarak: Hammam eş-Şarrâk, Kusayrü'l-Hallâbât'taki Cami, Han Ez-Zebîb ve Ümmü'l-Velîd'deki İki Cami, Kasrü'l-Hayri'l-Garbî (Han ve Saray), Hirbetü'l-Mefcer, Müşettâ Sarayı ve Tûbe'deki Kasır olarak 8 mimari yapıyı ele almıştır].
[742] [Saffet Köse, "Zeyd bin Ali, *DİA*, XXXXIV, 2013, s314 (:Zeyd b. Ali Asgar Zeynelâbidîn b. Hüseyin)].

ayaklanması [Hz.] Ali'nin taraftarlarının çökmesine sebep olurken Abbâsoğullarının 10 yıl sonra halifeliği ele geçirmelerinin yolunu açtı" şeklinde kısa bir ön bilgi aktarılarak başlanmış. (s.498)

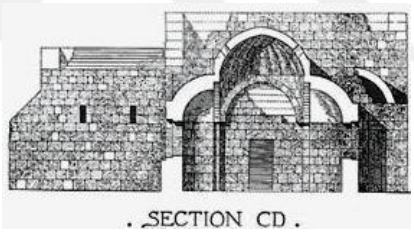
Hammâm Eş-Şarrâk (dn.2)[743]

Hammâm eş-Şarrâk'ın H.C. Butler tarafından 1905 Princeton Univ. gezisi sırasında keşfedildiği, Butler'in Kusayrü'l-Hallâbât'ta bulunduğu sırada 3 mil uzaklıktaki bir mesafeden orasını fark ettiği ve fırtınalı bir günde oraya arabayla giderek sadece yarım saat kadar kalabildiği ve bu esnada zor şartlara rağmen oldukça doğru bir planını çizdiği, daha sonra Mart 1909'da tekrar gidip daha fazla vakit ayırarak fotoğraflar çekip önceki çizimindeki hataları düzelttiği belirtilmiş[744].

Creswell'in burasını, de Pere Vincent ile birlikte Kasım 1926'da ziyaret ettiği, bu esnada Vincent'in Fg. 553-54'te görülen çizimleri yaptığı izah edilerek, "Hammâm eş-Şarrâk plan ve düzen olarak aynen Kusayru Amre gibi 1 adet dikdörtgen bir görüşme (toplantı salonu, 2 adet hamamın (bath) mevcut olduğu" belirtilmiş (s.498).

(CrF.554a) (çizimler:Vincent)

(CrF.554b)

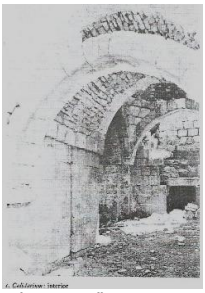
Fg. 471 (CrF.554a) Hammâm eş-Şarrâk'tan kesit- A B
Fg. 472 CrF.554b) Hammâm eş-Şarrâk'tan kesit- C D

CrP.84a)

(Cr.84b)

(CrP.83d)

Fg. 473 (CrP.84a) Hammâm eş-Şarrâk batı cephesi
Fg. 474 (Cr.84b) Hammâm eş-Şarrâk Calidarium'un pandantiften yükselen kubbesi
Fg. 475 (CrP.83d) Hammâm eş-Şarrâk Calidarium'un sivri kemerli iç kısmı

[743] Alt konu başlığı yanındaki n.2'de (çoğu konuda olduğu gibi) Hamâm eş-Şarrâk'la ilgili bilgilerin hangi yayınlarda bulunduğu hakkında bir Bibliyografya listesi verilmiştir.
[744] [Hammâm eş-Şarrâk'a ait diğer resimler Kusayru Amre konusundaki sivri kemer kısmında verilmiştir].

Arakasından; *Tarif, Kullanılan Malzemeler* (s.501) ve *Tezyinat* başlıkları altında yapı her yönü ile oldukça detaylı bir şekilde tanıtılmış.

Tarih

Bu başlık altında, alanda yapılan kemer açı oranları vb. unsurların ölçüm ve incelenmelerine dayalı bulgulardan yola çıkarak elde ettiği bu bulguların diğer bilinen yapılarla karşılaştırması yapılarak, bu binanın 725-730 yılları arasına tarihlenebileceği belirtilmiş.

23- Hammâm Eş-Şarrâk Sonuç Notları

II. Yezîd'in ölmesini takiben 15 Şaban 105'te (Ocak 724) halife olan Hişâm b. Abdülmelik'in 743'teki ölümüne kadar 19 yıl saltanat sürdüğü, Hişâm'ın son yılında Zeyd'in (b. Zeynelabidin b. Hüseyin) 124 / 743'teki "halifelik" iddiası ile başkaldırmasının Alioğullarının[745] çökmesine sebep olurken Abbâsoğullarının sonraki 10 yıl içinde halifeliği ele geçirmelerinin yolunu açtığı,

Hammâm eş-Şarrâk'ı H.C. Buttler'in 1905 Princeton Üniv. gezisi sırasında keşfettiği, o sırada acele bir planını çizip Mart 1909'da tekrar giderek daha fazla vakit ayırarak fotoğraflar çekip önceki çizimindeki hatalarını düzelttiği,

Creswell'in burasını, de Pere Vincent ile birlikte Kasım 1926'da ziyaret ettiği, bu esnada Vincent'in (Fg.469-CrF.553-54'te görülen) çizimler yaptığı ve hesaplamalarına göre yapının 725-730 arası döneme ait olması gerektiği şeklinde bilgiler verilmiştir.

[745] [Zeyd, Zeynelâbidîn'in bir cariyesinden doğma oğludur. Zeyd'in (743'de isyan etmeden önce) halifelik hakkı için halife Hişâm'ın sarayına gidip onunla tartıştığı, Hişâm'ın da ona "annesinin bir cariye olmasından dolayı 'nesebinin yeterince asil' olmadığını söylediği" nakledilmiştir (bk, Köse, "Zeyd b. Ali", *DİA,* s.314). Zeyd'in babası olan Zeynelabidin ise Hz. Hüseyin'in 'Ali' isimli iki oğlundan 'Ali Asgar' ve 'Ali Zeynelâbidîn' olarak da bilinen yaşca küçük olan Ali'dir. Zeynelabidin, (Emevî Halifesi Yezid b. Muâviye'nin askerleri tarafından) babası ve dedesi Hz. Hüseyin'e ve ailesine yapılan Kerbelâ katliamından Yezid'in askerlerinin komutanı (büyük sahabe Sa'd b. Ebi Vakkas'ın oğlu) Ömer b. Sa'd'ın korumasıyla genç yaşta sağ kurtulmuştur.* Zeynelabidin'in annesi Sâsânî Kisrâ'sı III. Yezdicerd'in kızı Şehrbânû idi. Zeynelâbidîn Kerbelâ olayının ardından aileden sağ kalan halası Zeyneb ve diğer kadınlarla birlikte Yezîd'in sarayına getirilmiş, Yezid onun sarayda kalmasını istemiş ancak ailenin kabul etmemesi üzerine onun da diğerleriyle birlikte Medine'ye dönmesine izin vermiştir. Medine'de yaşayan Zeynelabidinin ilimle uğraşıp siyasetten uzak durduğu ve Emevi halifelerine biat ettiği, hiç isyan etmediği nakledilmiştir. (bk, A.S. Kılavuz, "Zeynelabidin b. Hüseyin", *DİA,* XXXXIV, 2013, s.365). *M.Asım Köksal, *Kerbela Faciası,* Köksal Yay. İst. (ts), s.212'de Kerbela katliamında Ali Asgar'ın 23 yaşında olduğu şeklinde farklı bir bilgi (Mus'abu'z Zübeyrî, *Nesebi Kureyş,* s.58; Dinaverî, *Kitâbu'l ahbâr*, s.259 yoluyla) nakledilmiştir].

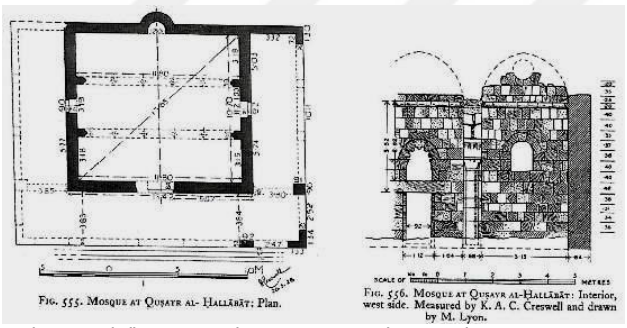
24- KUSAYRÜ'L-HALLÂBÂT'TAKİ CAMİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 24- Kusayrü'l-Hallâbât'taki Cami
b-Bulunduğu Yer	: Belka Vadisi
c-İlk İnşa Tarihi	: 750 öncesi
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescit
e-Bânisi	: Bilinmiyor
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

KUSAYRÜ'L-HALLÂBÂT'TAKİ CAMİ [Hişâm'ın İşleri- 2]

Tarifi

"Kusayrü'l-Hallâbât adıyla bilinen yapı aslında, Hammâm eş-Şarrâk'tan yaklaşık 3 mil (4,5 km) kuzeyde, Roma sınırının garnizon yapısıdır. Bu yapının ilk kurulumu Caracalla döneminde (213-17) ve tekrardan Justinian zamanında 529'da yapılmıştır. Burası, Buttler ve Litmann tarafından 1904-05 kış mevsiminde kasrın güney doğu köşesine 15m. mesafedeki cami ile birlikte keşfedilmiştir" denilmiş[746] (s.502, dn.2).

(CrF.555) (by M. Lyon) *(CrF.556)*

Fg. 460 (CrP.84d)

Fg. 476 (CrF.555-556) Kusayrü'l-Hallâbât Camii'nin planı ve plan kesiti
Fg. 477 (CrP.84d) Hallâbât'ta harabe hâlde bulunan caminin batı cephesi görünüşü

CrF.557'de cami yapısının içinden sütun ve payelerin kesit görünüşü ile tonoz, lintel vb. bazı mimari unsurların teknik çizimleri verilmiş. "Bu küçük yapı dikdörtgene yakın planlı ve içten içe kuzeyden güneye 10,7m, doğudan batıya 11,80m ölçülere sahip. Duvarlarda karşılıklı ikişer paye ve onlardan çıkan kemerlerin iç kısmının 3 koridor (sahn) şeklinde düzenlendiğini anlatmak için yeterli. Butler'in hesaplamalarına göre doğudaki ana paye (pier) ile batıdaki diğer paye arasındaki mesafe bu ikisinin arasına sütunlar üzerine binen 5 kemer koymaya uygun görünmüş" şeklinde bir ön bilgi

[746] *EMA*, c.1, bl.2, s.502, dn.1'de bu konudan bahseden yayınların listesi verilmiştir.

verildikten sonra, yapıyla ilgili Malzemeler, Tezyinat hakkında tarif ve anlatımlar yapılmış.

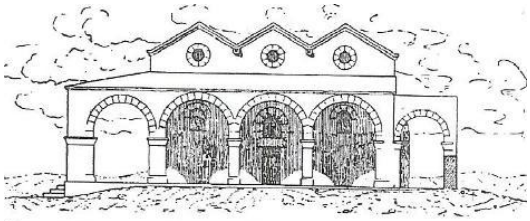

FIG. 558. MOSQUE AT QUṢAYR AL-HALLĀBĀT: Butler 's restoration of west facade.

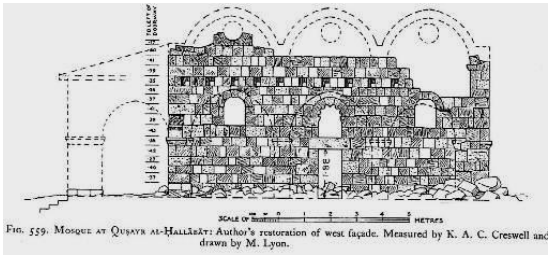

FIG. 559. MOSQUE AT QUṢAYR AL-HALLĀBĀT: Author's restoration of west façade. Measured by K. A. C. Creswell and drawn by M. Lyon.

Fg. 478 (CrF.558) Butler'n çizimi ile batı cephesinin görünüşü önerisi
Fg. 479 (CrF.559) Creswell ile M. Lyon'un batı cephe görünüşü önerisi

Tarihi

"Bu cami yapısının Havran'da yapıldığı şekilde mortar içine ruble ve çimento karıştırılarak yeniden kullanılmasının aksine, tamamen yeni malzemelerden yapıldığı, taş işçiliğinin Hammâm eş-Şarrâk'takine benzemesi, tonozların ise Kusayru Amre ve Hammâm eş-Şarrâk'takilere benzemesi, bunları aynı gruba koymayı uygun gösteriyor. Bir de içinde niş (iç bükey) mihrab olması ve önceki / diğer 2 kasırdaki cami yapı plan ve tekniğine çok benzerlik gösteriyor olması sebebiyle Butler'in teklif ettiği gibi 750'den öncesi bu civarda yerleşmiş bir Emevî prensi için yapılmış olma ihtimali oldukça yüksektir. Bu görüşü Jaussen & Savignac'ıa desteklemiştir." denilmiş.

24- Kusayrü'l-Hallâbât'taki Cami Sonuç Notları

Bu yapının aslında Roma dönemine ait bir sınır garnizon yapısı olduğu ve Hamam eş-Şarrak'tan yaklaşık 3 mil [~4.5 km] kuzeyde bulunduğuna vurgu yapılarak bu kalenin ilk kurulumunun Caracalla döneminde (213-17), sonradan da Justinian zamanında 529'da tekrardan yapıldığının bilindiği belirtilmiştir. Buraya sonradan yapılmış olan küçük caminin de; 10.7 x 11.80m ölçülerinde olup, iç kısmının kıbleye paralel üç nefli bir plana sahip olduğunun anlaşıldığı, yapılış tarihi olarak da bu civarda yerleşmiş bir Emevî prensi tarafından (Butler'in teklif ettiği 750'den önceki bir tarihte) yapılmış olma ihtimaline dikkat çekilmiştir.

25- HAN EZ-ZEBîB ve ÜMMÜ'L-VELÎD'DEKİ İKİ CAMİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 25- Han ez-Zebîb ve Ümmü'l-Velîd'deki İki Cami
b-Bulunduğu Yer	: Belirtilmemiş
c-İlk İnşa Tarihi	: 708'den sonra
d-İlk Yapılış Maksadı	: Han ve iki Mescit
e- Bânisi	: Hişâm b. Abdülmelik (Creswell'e göre)
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

HAN EZ-ZEBÎB ve ÜMMÜ'L-VELÎD'DEKİ İKİ CAMİ [Hişâm'ın İşleri- 3]

Ürdün'den (Transjordan) oldukça güneyde, Kutrani'nin 5 mil [~8 km] batısında Han ez-Zebîb ile Ziza'nın 6 mil batısındaki Ümmü'l-Velîd camileri bulunmaktadır. (s.505)

"Han ez-Zebîb (Khan az Zabeeb), Brunnow ile van Domaszewski'nin 1898'deki ziyaretleri sırasında gördüklerinden çok farklı bir hâlde, neredeyse tamamen yıkılmış durumda. Caminin sadece dört duvarı belli. Kal'at ed-Daba-â'dan buraya kadar rehberlik eden bedevi kendisinin burasını çok önceden gördüğünde duvarların bir insan boyu kadar yüksek durumda olduğunu fakat daha sonra Hicaz Demiryolu'nun yapılışı sırasında buradan taş vb. alınarak inşa işinde kullanıldığını söyledi.[747]

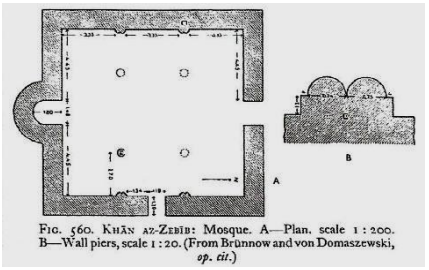

FIG. 560. KHAN AZ-ZEBIB: Mosque. A—Plan. scale 1 : 200. B—Wall piers, scale 1 : 20. (From Brünnow and von Domaszewski, *op. cit.*)

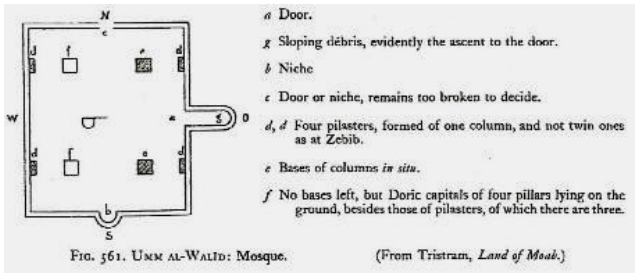

FIG. 561. UMM AL-WALID: Mosque. (From Tristram, *Land of Moab.*)

Fg. 480 (CrF.560) Han ez-Zebîb Camii
Fg. 481 (CrF.561) Ümmü'l-Velîd Camii

Brunnow'a göre yapı içerden 11,21m. x 10,38m. ölçülerinde bir dikdörtgen, Oldukça kalın duvar örgüsüne sahip. (duvar kalınlığı Kusayrü'l-Hallâbât'taki camiyle neredeyse aynı, mihrabı da onunla ayı derinlikte ve kalınlıkta)" şeklinde tarif yapılarak önceki (Kusayrü'l-Hallâbât'taki) cami yapısına benzerliklere vurgu yapılmış. Mihrabının oldukça derin olmasında dolayı (Mekke'ye doğru yapılmış olmasına rağmen) Brunnow ile van Domaszewski tarafından yapının önceden bir kilise, mihrabında kilisenin apsis'i

[747] "Bu kötü yağmalama işinin peşine düşülmedi henüz. Benzer şeyler Müşettâ ve Kastal'da da yapıldı".

olduğu iddia edildiği[748] belirtilip bu iddiaya Herzfeld'in itiraz ederek burasının kesinlikle bir cami olduğunu belirttiğine dikkat çekilmiş (dn.5)[749].

Diğer yapının ise Ummü'l-Velîd'in doğu kapısının dışında ve bir öncekine çok benzediği, kuzeyden güneye ~3,60m (12 yarda), doğudan batıya da ~3m. (10 yarda) ölçülerinde olduğu, kapının içinde iki sütunun yerleri belli. Sütun başlarının ve şaftın parçalarının hâlen yerlerde durduğu belirtilmiş.

"Transjordan'da görülen ve inşa, plan ve ebatlar olarak birbirine çok benzeyen üç küçük cami yapısının da Emevî dönemine ait olduğu şüphe götürmeyecek derecede belirli. Sadece içbükey / niş mihrabları sebebiyle 708'den sonra yapıldıklarına karar verilebilir" denilerek konu sonlandırılmış.

25- Han ez-Zebîb ve Ummü'l-Velîd'deki İki Cami Sonuç Notları

Cami yapısının içerden 11.21 x 10.38m. ölçülerinde dikdörtgen planlı olduğu, oldukça derin olan mihrabını Brunnow ve van Domaszewski'nin 1898'deki ziyaretleri sırasında neredeyse tamamen yıkılmış durumda gördükleri, önceden insan boyu yüksekliğinde olan duvarlarının sonradan Hicaz Demiryolunun yapılışı sırasında buradan taş vb. malzemeleri alınarak kullanıldığı için iyice harap haline dönüştüğüne dikkat çekilmiştir.

Mihrabının oldukça geri çekilmiş (derin) olmasında dolayı Brunnow ve van Berchem tarafından yapının önceden bir kilise, mihrabın da kilisenin apsisi olduğunun iddia edildiği, Herzfeld'in burasının kesinlikle bir cami olduğunda ısrar ettiği, yakınındaki diğer yapının ise ~3,60 x ~3m. ölçülere sahip olduğu, ayrıca benzer ölçülerde bu civarda üç küçük cami yapısına daha rastlandığı, içlerinde mihrap bulunması sebebiyle hepsinin 708'den sonrasına tarihlendiği şeklinde bilgiler verilmiştir.

[748] Brunnow & Van Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, II, p.81 & Abb. 665-6, p.90 & Abb. 671.
[749] "Mshatta, Hira & Badiya", *Johrtbuck der przischen Kunstsammlungen*, XLII, p.130.

26- KASRÜ'L-HAYRİ'L-GARBÎ [HAN VE SARAY]

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 26- Kasrü'l-Hayri'l-Garbî (Han ve Saray)
b-Bulunduğu Yer	: Belirtilmemiş
c-İlk İnşa Tarihi	: 109 / 727
d-İlk Yapılış Maksadı	: Kasır
e-Bânisi	: Hişâm b. Abdülmelik
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

KASRÜ'L-HAYR / KASRÜ'L-HAYRİ'L-GARBÎ [HAN VE SARAY] **(105-9 / 724-9)**

Bulunduğu Yer [Hişâm'ın İşleri- 4]

"Kasrü'l-Hayr, Şam'dan Palmira'ya giderken, Karyateyn'in (Carietein) ~37 km (26 mil) doğusunda ve Palmira'dan ~52 km (37 mil) öncedir ve ören hâlindedir. Bu kasr, ayrıca (aynı isimdeki Palmira'nın doğusunda ~57 km (40 mil) mesafedeki diğerinden ayırt edilmesi için), Kasrü'l-Hayri'l-Garbî olarak da bilinir. Wood and Dawkins buradan 1751'de geçmişler. Karyateyn'den buraya 9 saatte ulaşmışlar" şeklinde Kasrü'l-Hayri'l-Garbî yapısının kalıntılarının bulunduğu ören yerine nasıl ulaşılacağı tarif edilip, kalıntıların çevrede oldukça "dağınık ve karmaşık" hâlde bulunduğu belirtilerek Wood (Robert) ve Dawkins'in "*The Ruins of Palmira*" isimli kitabındaki kısa anlatımlarından alıntılar yapılmış. (v.I, pt.II, s.506)

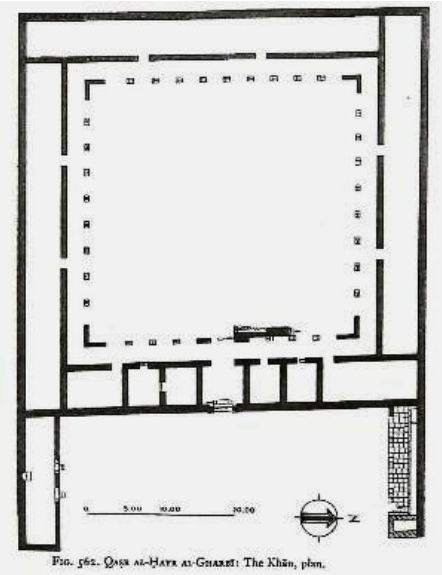
Fg. 482 (CrP.86a) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî doğu cephesi, temizlendikten sonra
Fg. 483 (CrP.86c) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî giriş, içeriden

Bu isimlerden başka "Palmira'ya giden birçok seyyahın da buradan geçtiği (dn.)[750], Langenegger'in 1905'te burada çektiği fotoğraflarını yayımladığı, [yanlışlıkla Creswell'in 1932 baskısı s.380 de verilmiş bir fotoğraf refere edilerek] Creswell'in de 1927'de buraya uğradığı" belirtilip konunun giriş kısmı tamamlandıktan sonra, ören

[750] "Schlumberger bu yapıyı, Peutinger Tablosun'daki 'Heliaramia' olarak belirlemiş", *Syria,* XX, p.363, n.I.

yerinde “oldukça dağınık hâlde” bulundukları belirtilen yapıların teker teker tanıtıldığı (s.506, dn.4)[751] yeni bölüme “Han” ismi verilen yapının tanıtımına geçilmiş.

Han[752]

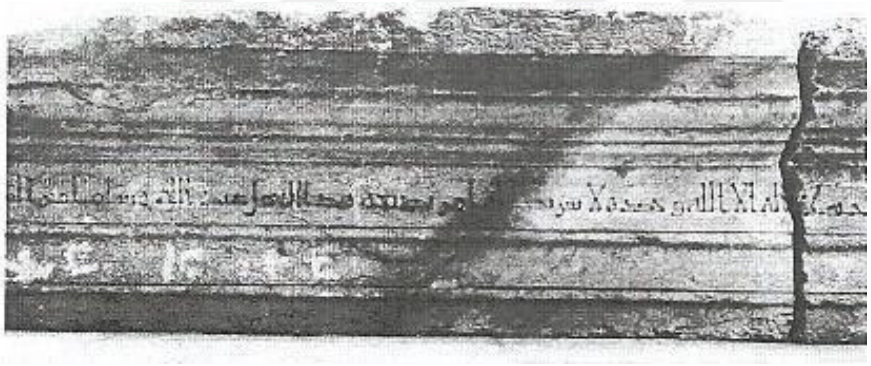
Fg. 484 (CrF.562) Han planı
Fg. 485 (CrP.86d) Halife Hişâm olduğu düşünülen rölyef heykel (Bas Relief)

“*Dikdörtgen Planlı Hanın Ölçüleri*” başlığı altında: “Kasrın dıştan dışa ölçüleri olarak doğusu 55,75m, kuzeyi 54,10m, batısı 55,90m ve güneyi 55,10m bir oturuma sahip. Tüm cepheleri farklı ölçülerde yapılmış. 22,50m x 23m. çapında açık avlusu 2,5m. derinliğinde revaklarla çevrili ve revakların birleştiği köşelerde L şeklinde destek payandaları mevcut. Girişin iki tarafında biri büyük ikisi küçük (eni 4,8m.) ve cephe boyunca yerleştirilmiş 3’er (salon benzeri) odalar bulunuyor. Diğer yanlardaki 48m. uzunluğundaki koridorlu odaların kesiştiği köşeler de ilginç bir şekilde düzenlenmiş. Bu uzun (kapalı) koridor salonlara avludan ikişer kapı ile giriliyor. Dışarıda girişin sağ ve solunda 18m. uzunluğunda iki kanat mevcut. Sol taraftaki kanatın (içindeki mihrab kalıntısından dolayı) mescit olduğu anlaşılıyor. Mescidin ön kısmı duvar ile kapalı iki giriş kapısı var. Sağdakinin önünde 3 sütunlu revak kalıntısı buranın bir zamanlar üzeri örtülü olduğuna işaret ediyor. Ayrıca bu alana taşlar yığılarak bir merdiven düzenlemesi yapılmış” denilerek (Fg.484-CrF.562 no’lu plandaki) yapının tarifi yapılmış. (s.506)

[751] Porter (J.L), *Five Years in Damascus*, I, p.250 ve 2nd ed., p.94; Mortitz (B), “Zur antiekn Topographie der Palmyrene, Abh..der Kgl. Akad.,” *Phil.-hist. Abh.,* Berlin, 1889, pp.12-13; Van Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Perschen Golf*, I, p.273; Hoffmeister (E.von), *Kaire, Bagdad, Konstantinopel*, pp.64-5; Langenegger (F), *Durch verlorne Lande*, pp.380-382, with 4 illust.; Savignac, (R.), “Mission epigrağphique a Palmyre”, *Revue Biblique*, XXXIX, pp.366-7 & figs. 2-5.
[752] [v.I, pt.II, p.506, n.5’te konuyla ilgili Bibliyografya verilmiştir].

Han'ın Tarihi

"Han'ın tarihi ile ilgili bilgiler eski bir Roma metodu olan "bronz harflerin tek tek taş blokların içine gömülerek yazılması" şeklinde düzenlenmiş, (ancak bronz harfler düşmüş) sadece harflerin yerleştirildiği boşlukları belli hâlde (kapı üstündeki) bir lintelin üzerinde duruyor. Bu yazılarda; "*Bu işin yapılması Allah'ın kulu, mü'minlerin emiri Hişâm tarafından emredildi. Receb 109" (Kasım 727)* cümlesi okunuyor (CrP.85c). Bu kitâbe müthiş, aynı zamanda bu türden [hayatta kalmış olarak] erken İslâm döneminin eşi nadir rastlanan ve en eski tarihli bir örneği. Bu teknik Roma döneminde Nimes'teki Maison Caree'de, Orange'deki Zafer Kemeri (Arch of Triumph) örneklerinde görüldüğü gibi oldukça yaygın uygulanan bir teknik idi. Schluönerger, Kuzey Suriye'de Tortosa yakınlarındaki Hisn Süleyman'da İslâm öncesi bir örneğinin bulunduğunu belirtmiş. Fakat Şam müzesine taşınırken iki parçaya kırılmış olması üzücü" denilerek bu yapının tarihi ve bânisi hakkındaki diğer bilgiler aktarılmış.

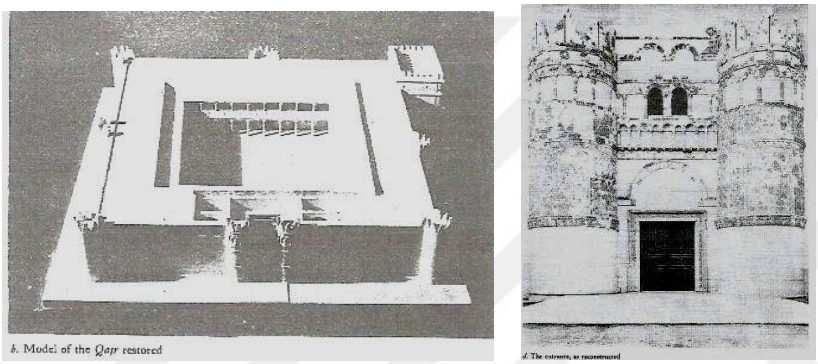

Fg. 486 (CrP.85b) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî grubunun Han yapısı üzerindeki kitâbenin Roma stilinde metal harflerin yerleştirildiği oyuk kısımlarının görünüşü

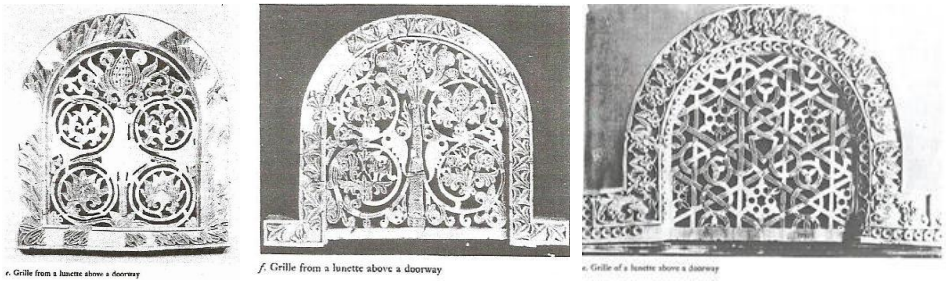
Saray

"Saray yapısı kuleler hariç, doğusu 71,45m, kuzeyi 70,45m, batısı 73,03m. ve güneyi 71,05m. Kapısı, doğu cephesinin ortasında ve kapı iki yanında yarım daire kule ile çevrelendirilmiş. Üç köşesinde 3 yuvarlak kulesi var. Dördüncü köşede eskiden kalmış bir manastır (monastry) kulesi, yapının içine kule olarak dâhil edilecek şekilde planlanmış. Dış duvar kalınlıkları 2m." şeklinde yapının bir tanıtımı yapıldıktan sonra, saray binasının tarifi yapılıp, "Giriş, Giriş Pasajı, Avlu, İç Kısımdaki Odalar, Üst Kat, Işıklandırma, Merdiven Odaları ve Revaklar" konuları kendi başlıkları altında detaylı olarak anlatılmış. (s.507)

Yapıda bulunan; genel tezyinat programları ile saray uhdesinde mevcut olan diğer süslemeler (tezyinat) anlatılırken, kazı-araştırmalar sırasında Schumberger'in stukko süslemelerden zemine yayılmış olarak bulduğu ~50.000 adet kırık parçayı, sistemli bir şekilde numaralandırarak gruplar hâlinde ve her bir grubu ayrı ayrı paketlere doldurup Şam'a getirdiğini, sonra da bunları tekrar açıp bu numaralara göre tekrar yayıp, bunlardan CrP.88e, f ile 89a, b, c, d'de görülen (yapılarda pencere mazgalı olarak kullanılmış) stukko süsleme elemanlarını ortaya çıkarttığı, arkasından da CrP.86b ve 87d'de gösterilen tüm yapının modelinin 1944'te Ecochard tarafından yapıldığı (Abd al-Haqq Selim'in bu konuyla ilgili olarak Les Annales Archeologiques'de Syrie, I, p.130'da yazdıkları kaynak gösterilerek), aktarılmış. (s.509-510)

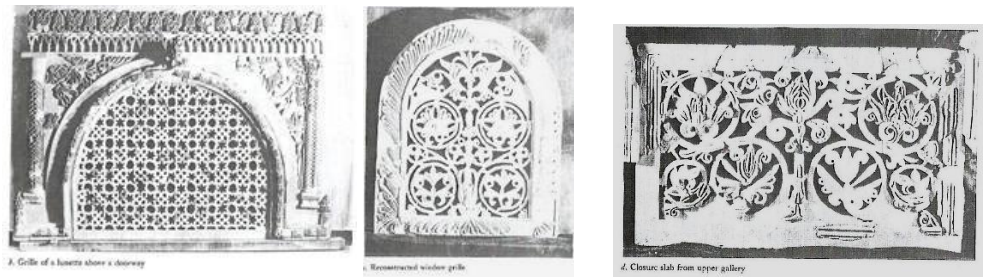

Fg. 487 (CrP.86b) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî'nin maketi
Fg. 488 (CrP.87d) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî maketi üzerindeki giriş kapısının görünüşü

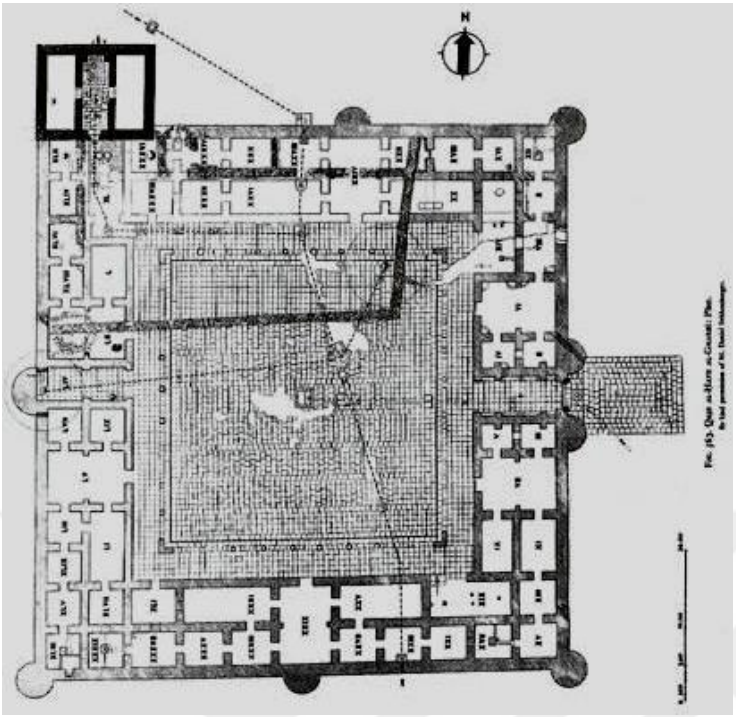
(CrP.88e) *(CrP.88f)* *(CrP.89a)*

Fg. 489 (CrP.88e) Kasrda kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden yapılan pencere mazgal örneği- 1
Fg. 490 (CrP.88f) Kasrda kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden yapılan pencere mazgal örneği- 2
Fg. 491 (CrP.89a) Kasrda kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden yapılan pencere mazgal örneği- 3

(CrP.89b) *(CrP.89c)* *(CrP.89d)*

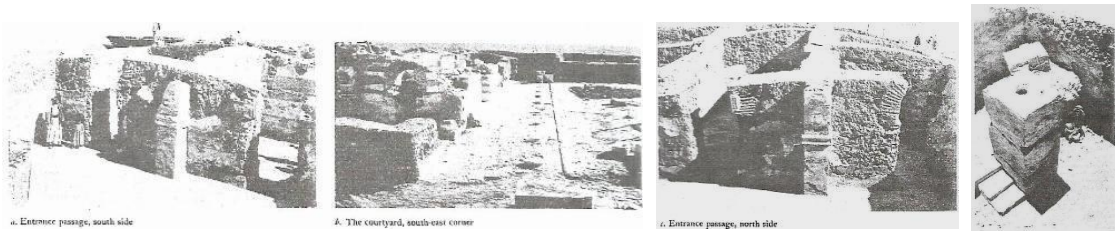
Fg. 492 (CrP.89) Kasrda kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden yapılan pencere mazgal örneği- 4
Fg. 493 (CrP.89c) Kasrda kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden yapılan pencere mazgal örneği- 5
Fg. 494 (CrP.89d) Üst galeri de kırık parçaların birleştirilmesiyle yeniden kurulan bağlantı paneli

Fg. 495 (c.1, bl.2, s.510-1-CrF.563) Kasrü'l-Hayri'l-Garbî'nin yerleşim planı

"Bir Halife'nin Rölyef Heykeli" (Bas Relief) başlığı altında, normal insan ebatlarında, kraliyet ailesinden birisine (büyük ihtimalle Halife Hişâm'a) ait olduğu düşünülen aynen Sâsânî kralları tipinde (fakat Sâsânî kralları gibi elleri kılıç ve kabzası üzerinde olmayan), giydiği elbisesinin göğüs kısmı oldukça açık, kolları geniş ve kenarlarının etrafında elmaslar dizili süslemeleri olan (bazı kısımları eksik) rölyef heykelin tarifi yapılmış (Fg.485-CrP.86d).

Ören alanında yapılan kazılar sonucu ortaya çıkartılmış olan sundurmaların ve yapıda bulunan Beyt'lerin süslemeleri hakkında detaylı anlatımlar yapılarak, bu alanlarda mevcut olan süslemelerin stukko sıva malzeme (yöntemi) ile yapıldığı ve bunların aynı zamanda İslâm mimarisine girmiş ilk stukko süsleme örnekleri olduğu belirtilmiş.(s.511)

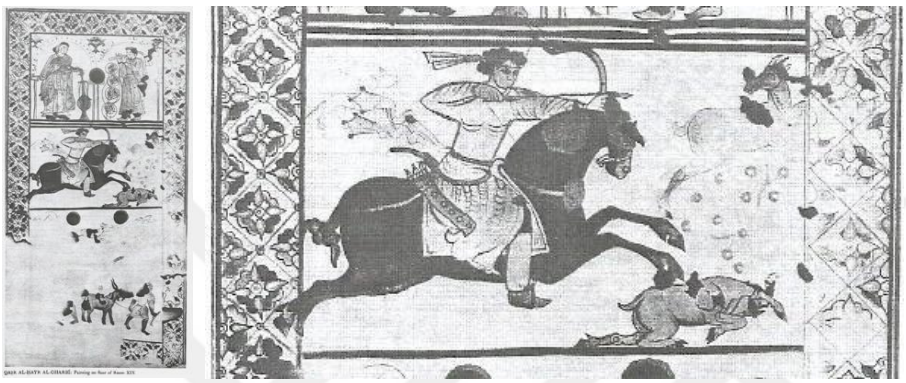
(CrP.88a) *(CrP.88b)* *(CrP.88c)* *(CrP.88d)*

Fg. 496 (CrP.88a) Güney girişi ve (CrP.88b) avlunun güney doğu köşesi
Fg. 497 (CrP.88c) Girişin kuzey kısmı
Fg. 498 (CrP.88d) Üst kattan gelen kanalizasyon gideri

Merdiven Odaları ve İki Fresko

Üst kattaki özel odalara giden 12,12 x 4,45m. ve 10,87 x 4,45m. ebatlarında iki adet merdiven odalarında, çok iyi durumda kalmış iki alçı (stukko) freskonun muhtevaları hakkında ayrı ayrı bilgi verilmiş.

İlk Fresko

Fg. 499 (CrP.91) Kasrü'l-Hayrü'l-Garbî giriş katı XIX no'lu odadaki Fresko [no.1]
Fg. 500 (CrP.91-Detay) Freskonun orta kısmındaki atlı figür detayı

"İlk fresko (CrP.91) dikey olarak 3 parçaya ayrılmış, üst kısmında iki kemerin altında ayakta müzik aletleri çalan biri kadın biri erkek 2 müzisyen, orta kısmında ceylan avında sakalsız bir adam siyah at sırtında (bu adamın bindiği) atın kuyruğu da kınalı ve çok güzel bir stilde düğümlü olarak gösterilmiş. Kıvırcık saçlarını arkadan bağlamış ve rüzgârda dalgalanan kumaş saç bağı ile binici (adam), beyaz kumaş kaplı bir semere oturmuş. Ayrıca beline sardığı kemerde Sâsânî stilinde bir kumaş da rüzgârda uçuşuyor. Uzun elbisesinin altında yeşil pantolonu ve üzengiye girmiş kahverengi ayakkabıları gösterilmiş (bu en erken tarihli üzengi resimlerinden birisi). Tipik çift bükümlü yayı ile, yerdeki ceylanı yeni avlamış görünüyor"

"Dr. Schumberger'in, '*Türklerin çift bükümlü yaylarının Batılıların uzun yaylarına nasıl üstün olduğunun anlatıldığı*' Medinger'in 1932'de yayımladığı makalesinden bahsettiği (s.512 dn.1), ayrıca *Medieval Technology and Social Change*, Oxford (1962) isimli kitapta (Lyinn White Jr.), el-Câhiz'den (ö.868) ve el-Muberred'den (ö.898) alıntı yaparak üzengilerin, 694'ten sonra, Türkistan'dan Fars'a (İran) ağaçtan yapılmış ve savaşlarda çabuk kırılan hâliyle ulaştığı, daha sonra da el-Muhalleb'in Ezrakitlerle savaşları sırasında bunları demirden yaptırdığı" konularıyla ilgili anlatımlar yapılmış.

İkinci Fresko

Fg. 501 (CrP.90) Kasrü'l-Hayrü'l-Garbî giriş katı XIV no'lu odadaki Fresko [no.2]
Fg. 502 (CrP.90b) Orta kısımdaki portre detayı

İkinci fresko da içinde iki adet üzüm salkımı olan sarmal motifli 1,80m çapındaki çerçeve içinde, boynunda kırmızı renkli bir yılan sarılmış hâlde resmedilmiş olan kadın resmini ve etrafındaki vahşi hayvanları Grek mitolojisinde göre yorumlayan Dr. Schumberger'in yazdıkları aktarılmış.

Tanımlama ve Tarihi

"1939'da Sauvaget, ez- Zeytune ve Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī'nin aynı yer olduğunu ispat etmek maksadıyla 12 sayfalık makale yayımladı [753]. Ancak onun bu yayınında ileri sürdüğü iddiaları, tarih boyunca; Theophanes'in 818'de; '*Ve Hişâm, ülkenin çeşitli yerlerinde saraylar, şehirler ve yeşillik (bahçe) alanları ile su kanalları kurmaya başladı.'* (Bonn ed., p.620; de Boor's ed., p.403) şeklinde ve Belâzürî'nin 868'de*; 'Rusâfe ise, daha önce ez-Zeytûne'de yaşamış olan Hişâm b. Abdülmelik tarafından inşa edildi'* (*Futuh*, p.179; Hitti's transl., p.280) şeklinde yazdıklarına zıt düşmektedir."

"…Ayrıca, benzer bilgiler Taberî'nin Secunda Series'te (s.1737, l.16 ve s.1738, l.5); 'Ahmed b. Züyer'in (Ali b. Muhammed yoluyla) bana söylediğine göre; halifeler ve oğulları vebadan kaçarlardı. Bundan dolayı da insanlardan uzakta çöllerde yaşarlardı. Hişâm, Rusâfe'de yaşamak isteyince birisi ona, 'oraya gitme, halifeler vebaya yakalanmazlar, hiçbir halife vebaya yakalanmamıştır' dedi, fakat Hişâm, 'sen bunun denemesini benim üzerimde görmek istiyorsun galiba' şeklinde cevapladı, sonra da çöldeki Rusâfe'ye gidip yerleşti ve orada iki kasır inşa ettirdi. Rusâfe, Rumlar tarafından kurulmuş bir şehirdi' şeklinde yazdıklarına da aykırıdır. (s.513)

Yine aynı eserin 1466-7 numaralı sayfalarında Muhammed İbn Ömer'in

[753] Dn.7'de: "Remarques sur les Monuments omayyades", *Jounal Antiques,* CCXXXI, pp.1-12.

birisinden duyduğunu söyleyerek aktardığına göre; 'Halifelik haberi kendisine ulaştığında Hişâm, ez-Zeytune'de küçük bir evde yaşıyordu. (İbn Ömer, o evi kendisinin de gördüğünü söyledi.) Postacı, Hişâm'a, mektubu (sceptre- Âsâ) ve mührü getirdi, kendisine de halife olarak hitap etti, sonra da Hişâm [bineğini] Rusâfe'den Şam'a sürdü' dediği nakledilmiştir.

Bütün problemlere sebep olan buradaki son cümlede söylenen şey. Çünkü bizim ilgilendiğimiz Rusâfe, yani Rusâfet-Hişâm (s.513, dn.3)[754] veya Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī o tarihte henüz yapılmamıştı.

Bu noktada Sauvaget'in ortaya attığı iddia çok mükemmel. O, bu yerin [Rusâfe'nin] önceki ve sonraki evreleri [ismi] olabileceğine dikkat çekmiş. Çünkü konuyu aktaran kişi [veya müstansih], 'halifelik haberinin Hişâm'a önce Zeytune'de ulaştığından' bahsetmiş, ancak anlatımın sonunda Zeytune ismini düşürerek, direkt bu yerin sonradan aldığı isim olan Rusâfe'yi kullanmıştır.

Sauvaget biraz ileri giderek, Zeytune'nin isminin Rusâfe'ye değiştirildiğini de iddia etmiş ama bu iddiası için hiçbir eski (Arapça) bir kaynak gösterememiş. Bu konu Belâzürî'nin; 'Hişâm'ın Rusâfe'yi inşa etmeden önce yaşadığı yer Zeytune idi' cümlesinde, başka bir yoruma yer bırakmayacak şekilde açıkça ortaya konmuştur.

Hişâm çölde (Rusâfe'de) yaşamaya karar verdi. Orada Rumların kurduğu, Rumlardan kalma [köy gibi] bir yer vardı. Orada uzak çöllerden gelen [suyu topladıkları] bir sarnıç ve kanāt (Acua-duck)[755] yapmışlardı. Yâkūt da 1225'te; 'Zeytune, Hişâm'ın Rusâfe'yi yaptırmadan önce çölde yaşadığı yerdir' demiştir.

Sonuç olarak Taberî ve Kitab al-Uyun'da yazılı olanlara göre Hişâm, Rusâfe'de yaşamış ve iki kasır yaptırmış. Bunlardan birisi Rusâfe'deki Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī olarak tespit edilmiş. Yâkūt'un Belâzürî'den aynen aktardığı; 'Hişâm, Rusâfet-Hişâm'ı yaptırmadan önce ez-Zeytune'de yaşadı' cümleside bunu gösteriyor. Burasının da Kasrü'l-Hayri'l-Garbî olduğu kabul edilmiştir.

---

[754] 40 km kuzeydeki meşhur hac (ziyaret) şehri olan Rusafat-Sergiopolis'ten ayırt etmek için böyle denildi.
[755] Bu kanāt'ı [Acua-duck / viyadük: üst kanal / bağlantı] Sir Eyre Coote 1771'de, Eyles Irwin 1781'de ve Rousseau'da 1808'de bizzat görmüştür. Ayrıca v.I, pt.II, p.535, n.3'te de zikredilen kişilerin hatıratlarında bahsettikleri kanal ve 2 km x 5 km çapındaki geçici göl ile Musil'in de (*Map of Northern Arabia*, New York, 1929) kitbında Tayyiba'dan kuzeybatıya gelen bir Akua-duck gösterdiği belirtilmiştir.; Anon, *Kitab al-Uyun*, V. –XI.-XII.- century, in the Goje and de Jong, Fragmenta Historicorum Arabicorum, I, p.101, II.12-15.

Bu anlatılanlara göre olay oldukça netlik kazanıyor. Hişâm, önceden II. Yezîd'in 28 Ocak 724'teki ölüm haberi gelinceye kadar Harbaka Barajı'ndan gelen suya bağlı olan Gassânî Manastırı'nın bulunduğu küçük bir yerleşim yeri olan Zeytûne'de, küçük bir evde yaşıyormuş. Halife olduktan sonra (burada 4 yıl kadar kalmış) ve bu dönemde buraya kasrı, yeşil alanları ve hanı yaptırmıştır (ki bunlar 109 / 727'ye tarihleniyor).

Ancak, veba korkusundan 70 km (100 mil) kadar doğu-güneydoğuya (E.S.E) taşınmış ve burada kendine yeni bir kasır yaptırmış. İnşaat 110 / 728-29'da bitmiş ve 15 yıl (6 Şubat 743'te ölünceye kadar) burada yaşamıştır.

Önceki yaşadığı yer, Şam-Palmira ana yolu üzerindeymiş ama sonraki yeri ana yoldan oldukça uzakta, Fırat'ın üzerinde Palmira'dan Deyr ez-Zor yolundaymış. Taberî de onun vebadan kaçış durumunu doğrulayacak şekilde; 'çölde, insanlardan uzakta' olarak tarif etmiş.

Sauvaget, ilk yazdığından 5 yıl sonra Zeytûne'nin Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī ile aynı yer olduğu' şeklindeki iddiasından vazgeçtiğini açıklamış (dn.2),[756] ancak orasının Rakka civarında bir yerlerde olması gerektiğinde ısrar etmiş…" şeklinde açıklamalar yapmış.

Mimari Kökenler

Genel Dizayn

Bu konuyla ilgili; "Emevî saraylarının kuvvetlendirilmiş görünüşlerini nasıl açıklamalı" ve van Berchem'in; "Fars (Persia) sınırlarının dışındaki Asya'nın sahipleri neden başşehirlerine çok yakın olan bir tipi [kuvvetlendirilmiş saray tipi] sahiplenip devam ettirsinler ki" şeklindeki sorusuna nasıl cevap vermeli denildikten sonra; "Çünkü onların hayat yolları [their limes] Moab'da (dn.3)[757]* değil, Mavraünnehir ve İndus'un ötesindeydi. Çünkü ilk dönem İslâm orduları ve hemen ardından Emevî orduları genelde hep güneye doğru gittiler ve yollarının üzerinde hep Roma-Bizans kale-surları ile karşılaştılar." şeklinde bu sorulara açıklama getirilerek (devamında da) Emevî ordularının fethederek geçtiği yollar üzerindeki önceki medeniyetler döneminde

[756] "Notes de topographie omayyade", *Syrie,* XXIV, p.103.

[757] *Au pays de Moab et d'Edom*, 1909, p.506. *[Limes: hayat çizgisinin onları götürdüğü yerler anlamında. Moab: İncil'de bahsi geçen eski Ölü Deniz ile Ürdün arasında İsrailoğulları ile savaşan bir kavmin yaşadığı bölge. (bk, https: / / www.bibleodyssey.org / en / places / related-articles / where-was-moab 02.05.2016)].

kurulmuş olan şehirlerin ve kalelerin isimleri belirtilmiş. Arkasından da; “bu kalelerden hangisinde, hangi tarihlerde hangi Emevî halifesinin yaşadığının” listesi verilerek, “Bütün bu yol üzerinde karşılaştıkları yapılar, dışarıdan hepsi savunma kalesi [ribat] gibi bir görünüşe sahip, hepsi kare-dikdörtgen planlı ve kule çıkıntıları olan yapılar” olduğu şeklinde yorumlar yapılmış. (s.514)

Bu durumdan çıkartılan sonuç da; “Onlar, Roma Limes (hayat) hattında yaşamaya alışmışlardı. Bundan dolayı dikdörtgen planlı ve kule çıkıntıları olan yapılara alışıp bunları [sultana yakışan] sultan olanların yaşaması gereken türden yerler olarak kabul edip, tercih ettiler şeklinde olacaktır.” denilmiş.

Evler *(The Bayts) [Ar.: el-Beyt: çoğ.Buyût]*

Alt başlığı altında, mimari kökenler konusunun devamı olarak Emevî saray / kasır planlarının nereden gelmiş (kopya edilmiş) olabileceği konusunda; “Peki [Emevîler] Minye, Useys, Kasrü’l-Hayri’l-Garbî, Kasrü’l-Hayri’ş-Şarkī ve Mefcer’deki gibi, açık orta avlulu, avlu kenarları sütunlu revaklarla çevrili, iki katlı ve ön tarafta odaları olan planı nereden öğrendiler” sorusu sorulmuş

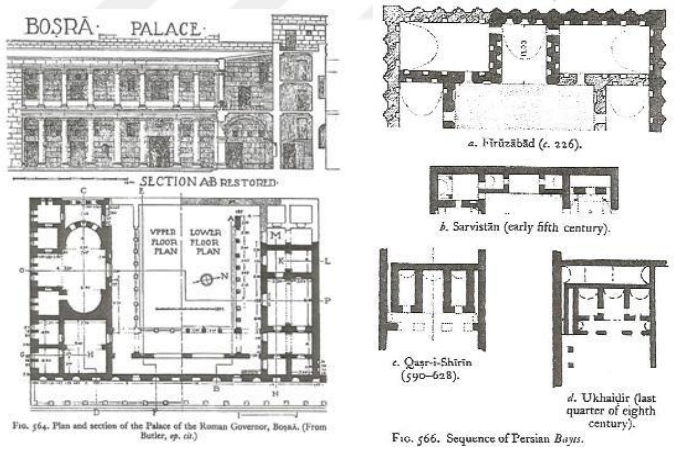
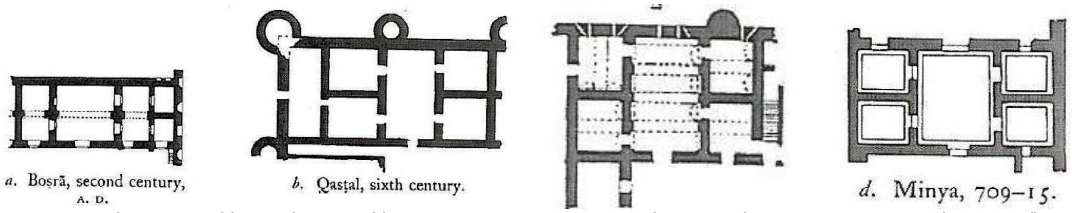

Fig. 564. Plan and section of the Palace of the Roman Governor, Bosrā. (From Butler, *op. cit.*)
Fig. 566. Sequence of Persian *Bayts*.

Fg. 503 (CrF.564) Busrâ’da bir Roma vali sarayı
Fg. 504 (CrF.566 a-d, Fars / Sâsânî Beytleri

Bu sorunun cevabının; “Busrâ’da, m.s.106 yılından kalma Roma valisinin sarayı yapısının (CrF.564, Buttler’in çizimi) bu özelliklere uyduğu ve bunun şimdiye kadar ‘Emevî saraylarının orijini konusunda tamamen göz ardı edilmiş bir yapı olduğu’ vurgulanarak, Busrâ’daki Roma valisi sarayı planının (Fg.503-CrF.564, bk, *EMA,* c.1, bl.2, s.515), Emevî kasırlarında bulunan beytlerin öncüsü olduğu ve bu planı O. Grabar’ın el-Velîd’in sarayının kazısını yaparken modern yapıların altında hiç

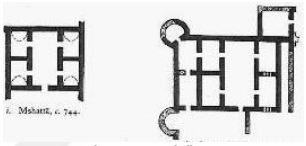
bozulmadan saklı kalmış olarak bulduğu[758] Minye Beyt'in planı ile (CrF.565d) çok yakın benzerlik gösterdiği" iddia edilmiş.

Fg. 505 (CrF.565a, b) *(CrF.565b)* *Fg. 506 (CrF.565c)* *Fg. 507 (CrF.565d)*

Fg. 505 (CrF.565a) İslâm öncesi Suriye Beyt planları: Busrâ II. yüzyıl ve Kastal, VI. yüzyıl
Fg. 506 (CrF.565c) Kasr-ı Kharana
Fg. 507 (CrF.565d) Minye Beyt planı

Fg. 508 CrF.565e-h) *Fg. 509 (CrF.565i-j)*

Fg. 508 (CrF.565e-h) Emevî Beyt plan çeşitleri- 1
Fg. 509 (CrF.565 i-j) Emevî Beyt plan çeşitleri- 2

Suriye'de İslâm öncesi (Roma-Gassânî) döneminden başlayarak gelişmiş olan beyt / saray yapılarının planları (CrF.565a, b, c) tarif edildikten sonra, İslâm dönemi Emevî beyt planları olarak (CrF.565d), Minye, (709-15), (e)- Jabal Says (709-15), (f)- Anjâr (714-15), (g)- Kasrü'l-Hayri'l-Garbî (727), (h)- Mafjar 743 öncesi, (i)- Müşettâ 744 ve (j)- Kasrı Tûbe (744) örnekleri gösterilerek, en erken tarihli Emevî sarayı olan Minye'nin önünde portiko bulunuyor olması Sauvaget'in bu sebeple "Kastal (VI. yy.) ve Harana'nın da Emevî yapısı olacağına işaret ettiği" şeklindeki iddiasının yersiz olduğu belirtilmiş.

Bu planların ve Gassânî el-Hayat yapısının da (bk, *EMA,* c.1, bl.2, s.636-7) bu ı bağlantıyı açıkca gösterdiğine dikkat çekilerek, "Emevî Beyt (ev-saray) planlarının Romalılarca yapılmış olan saray-bina planlarından alınma olduğu" konusu, detaylı karşılaştırmalar yoluyla izah edilmiş. Sonra da karşılaştırma maksatlı olarak Fars (Persian) Beyt'leri olarak kabul edilen (a)- Fîrûzâbâd (226), (b)- Sarvistan erken V. yy., (c)- Hüsrev Pervez'in sarayı Kasr-ı Şîrîn (590-628), (d)- Uhaydır'ın (VIII. yüzyıl sonu) planları verilip, aralarında bulunan benzerlikler gösterilerek konu sonlandırılmış. *(s.*515)

26- Kasrü'l-Hayri'l-Garbî (Han ve Saray) Sonuç Notları

Wood & Dawkins'in, Kasrü'l-Hayr'dan 1751'de bu yapılardan bahsettikleri, Langenegger'in 1905'te fotoğraflarını yayımladığı, Creswell'in de buraya 1927'de

[758] "Sondages a Khirbat el-Minyah", *Israel Eploration Journal,* X, p.233 & Fg.5.

uğradığı, Han yapısının avlusunun sol tarafında bir mescit bulunduğu, Roma stilindeki örneğine az rastlanan kitâbesinde (Fg.486-CrP 85b) Hişâm'ın adı ve 727 tarihinin yazılı olduğu, saray yapısının ise, dış duvar kalınlığının 2m. olduğu, üç köşesinde 3 yuvarlak kulesi bulunduğu belirtilmiştir.

Schumberger'in 50.000 adet kırık parçayı birleştirerek (CrP, 88e-f: Fg.489-490 ile 89 a, b, c, d: Fg.491-494'de görülen) pencere şebekelerini ortaya çıkarttığı, 1944'te Ecochard tarafından tüm yapının modelinin yapıldığı, yapı içinde kalıntılar arsında normal insan ölçülerinde Halife Hişâm'a ait olduğu düşünülen bir büst'ün de (Fg.485-CrP.86d) keşfedildiği belirtilmiştir. Üst katlardaki odalarda çok iyi durumda iki freskonun da keşfedildiği, bunların üç bölümlü hâlde olanının orta kısımda, at üstünde avlanan (ve Türk olduğu düşünülen) birisine ait resimler bulunduğu, diğer firesko da ise 1.80m çapındaki çerçeve içinde, boynunda kırmızı renkli bir yılan sarılmış hâlde resmedilmiş olan bir kadın resmi bulunduğu hakkında bilgiler verilmiştir.

"Dr. Schumberger'in, Türklerin çift bükümlü yaylarının Batılıların uzun yaylarına nasıl üstün olduklarının anlatıldığı Medinger'in 1932'de yayımladığı makalesinden bahsettiği (s.512, dn.1), Taberî ve Kitabü'l-Uyûn'da yazılanlara göre, Hişâm'ın Rusâfe'de yaşadığı ve iki kasır yaptırdığının kabul edildiği belirtilmiştir.

Emevî saraylarının kuvvetlendirilmiş görünüşleri ve planlarının nereden gelmiş / kopya edilmiş olabileceği konusunda araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ortaya atıldığı, Creswell'in de bu planların Roma-Gassânî dönemine ait yapılardan (CrF,56, 510-515) kopya edildiğini iddia ettiği aktarılmıştır.

Kasrü'l-Hayri'l-Garbî'nin han yapısı üzerinde Roma stilinde metal harflerin, önceden açılmış oyuklara yerleştirilerek yapılan türden (metal harfleri düşmüş fakat oyuklardan dolayı okunabilir hâldeki) taş lintel bir kitâbenin mevcut olduğunun aktarılmış olması, bu kitabenin belki de erken İslâm döneminin en eski tarihli kitabesi olması açısından çok önemli bir bilgi ve belge kazanımı olmuştur. (dfbi bk, *EMA,* c.1, bl.2, s.506)

27- KASRÜ'L-HAYRİŞ-ŞARKĪ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 27- Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī
b-Bulunduğu Yer	: Belirtilmemiş
c-İlk İnşa Tarihi	: 110 / 728-9
d-İlk Yapılış Maksadı	: Kasr
e-Bânisi	: Hişâm b. Abdülmelik
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

KASRÜ'L-HAYRİ'Ş-ŞARKÎ (110 / 728-9)[759] [Hişâm'ın İşleri- 5]

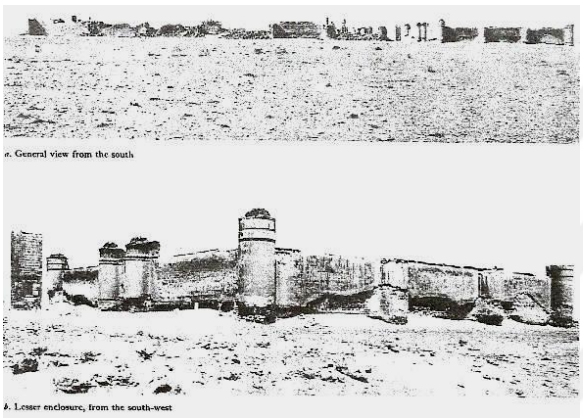
"Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī, Palmire şehrinin 60 mil kadar kuzeydoğusunda ve Rusâfe'den de ~60 km [40 mil] kadar da uzakta çölün ortasındadır. En yakın yerleşim yeri 12 km kuzeybatıdaki Tayyiba köyüdür. Bu köy çok eskiden Halep'ten Bağdat'a ve Basra'ya giden güzergâh üzerinde bir mola yeri imiş" şeklinde yapının bulunduğu yer tarfi edilerek konuya giriş yapılmış. (s.522-544)

XVII. yüzyılın başından itibaren Kasrü'l-Hayr'ı (eş-Şarkī) önceki yüzyıllarda ziyaret etmiş olanlar hakkında "…1616 ve 1625'te Pietro della Valle, 1663'te Godinho, 1745'te Beawes, 1751'de Charmichael, 1771'de Eyre Coote, 1774'te Parsons, 1778'de Cappers, 1779'da Evers, 1781'de Irwins, 1789'da Major John Taylor, 1797'de Oliver, 1808'de Rousseau, gibi birçok araştırmacı, seyyah vb. tarafından görüldüğü (onların yazıp-yayımladıklarından) bilinen bir yer. Ayrıca 1523 ve 1528'de Tenrreyro da Tayyiba köyünden geçmiş. Plaisted'in, 17 Haziran 1750'de, Basra'dan yürüyüşünün 29. Gününde Tayyibe köyüne ulaştığı biliniyor.

1756'da Chevalier, Rousseau'nun babası (1782'de), Latouche (1785'te) ve Sir Harford Jones'un da (Rousseau 1807'de) Tayyibe köyünden geçtikleri, köyün monolitik kapısı üzerine yazdıkları isim ve tarihlerden biliniyor. Bunlar kasrın da çok yakınından geçmiş olmalılar, ama kasrı fark etmemiş olan bu isimlere, bir de ismi bilinmeyen 1780'de Halep'ten Busrâ'ya Aim el-Köm üzerinden geçerek seyahat etmiş ve notları Lusigman tarafından yayımlanmış olan İngiliz'i de eklemek lazım (dn.7)[760]. 1786'da

[759] [v.I, pt.II, p.522'de konuyla ilgili Bibliyografya listesi verilmiştir].
[760] Cres.: Saviour Lusigman, *A History of the Revolt of Ali Bey, Against the Ottoman Porte* ….'de şöyle yazılmış: "Halep'ten Busrâ'ya giden bir İngilizin notlarında….", (2nd ed. London, 1784, pp.228-9). Burada İngiliz adamın Tayyibe köyünden değil de Aim el-Köm'den geçmiş olması ilginçtir.

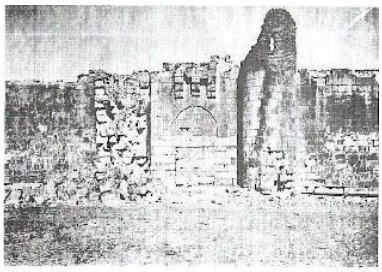
Halep ve Kerbelâ'dan geçerek Busrâ'ya gitmiş olan Julius Griffiths de, Ain el-Köm'den geçmiş[761]. Niebuhr'da burasını biliyor olmalı çünkü Basra'dan Halep'e giden güzergâh üzerindeki durak yerlerinin isimlerini vermiş, o da Kasr el-Çohen diye bir isim yazmış. Yine 1880'de Sachau, Khabur'un güneyinde çadırlarını alan bir bedevinin çölde Rusâfe'nın araksında Ga'ara ve Gasr Jebir (Kebîr) dedikleri bir harabe yerinden bahsettiğini söylemiş. Bunlar da Kasrü'l-Hayr'dan bahsediyor olmalılar. Fakat bu kasır hakkında gerçek ve doğru bilgiler ancak M. Albert Gabriel'in buradan Nisan 1925'te geçmesinin arkasından yaptığı yayınla birlikte ortaya çıktı…" (dn.11) [762] şeklinde oldukça detaylı bilgiler aktarılmış[763].

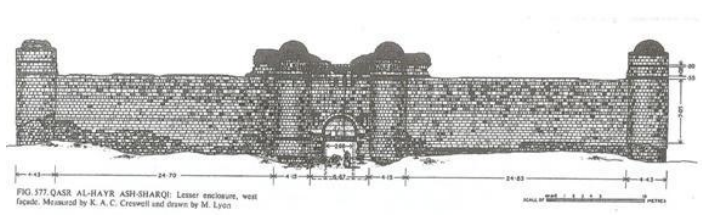

Fg. 510 (CrP.92a, üst) Küçük yapı güneyden, (CrP.92b alt) güneybatıdan görünüşü
Fg. 511 (CrP.94a, üst) Batı köşesi, (CrP.94b, alt) kuzeybatı köşenin görünüşü

Fg. 512 (CrP.92c) Küçük yapı, batı cephesi orta girişi
Fg. 513 (CrP 95c) Ana yapı, batı (orta) girişinin içerden görünüşü

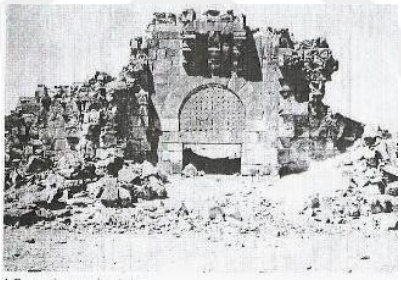
Fg. 514 (CrF.577) K. Hayri'ş-Şarkī, küçük yapı batı (orta) girişinin restitüte çizimi
Fg. 515 (CrP.94) Güney cephenin içerden görünüşü

[761] *Travels,* Sinclair's transl. (Hakluyt Society) pp.98-9.
[762] Musil bu Kasrı 1908'de görmüş ve çizimler yapmış fakat (20 yıl sonra) 1928'e kadar notlarını ve çizimlerini yayımlamadı.
[763] [Bu yayında da Mr. Gabriel'in izni ile onun çizim ve fotolarının kullanıldığı belirtilmiş].

"…Bu seyyahların o bölgeden geçiş tarihleri 1808'e kadar yoğun devam etmiş ve kasır 1925'te [Gabriel tarafından] keşfedilmiş. Bu aradaki uzun zaman aralığının sebebi nedir diye sorulabilir. Bunun cevabı galiba şurada yatıyor: 1840'ta İskenderiye'den Suez'e karşılıklı yolcu taşımak için P & O[764] şirketiyle bağlantılı olarak 'The Transit Co' ismiyle bilinen şirket kurulmuş. [Buraya kadar P & O gemileriyle getirilen] yolcular İskenderiye'den Nil'in Atfih yakasına (bölgeye ait) küçük botlarla Mahmudiye Kanalı'ndan geçerek taşınmaya başlanmış.

Aftih'ten (Kahire'nin liman bölgesi olan) Bulaka, şirketin buharlı gemileriyle getirilmiş. Hemen o yıl buraya yapılmış olan Hotel d'Orient'te konaklama yaptırılarak ertesi günde Omnibus ile Süveyş Kanalı'ndan geçirilmişler. Yolculara 400 libra (~200 kg) yük taşıma hakkı verilmiş ve bütün bu yolculuğun toplam maliyeti 8.125 sterlinmiş (dn.1).[765] Bu program (güzergâh) 1844'te çok meşhur olmuş ve ayda 100 kadar yolcu karşılıklı taşınmış. Bu gelişmeden sonra İngiliz seyyahlar için, Hindistan'a gidiş yolunda Halep-Basra güzergâhı artık ölmüş…" şeklinde açıklama yapılmış. (s.525)

v. Entrance and postern gate in east side

Fg. 516 (CrP.95a) Doğu giriş kuleleri
Fg. 517 (CrP.95b) Güney girişi

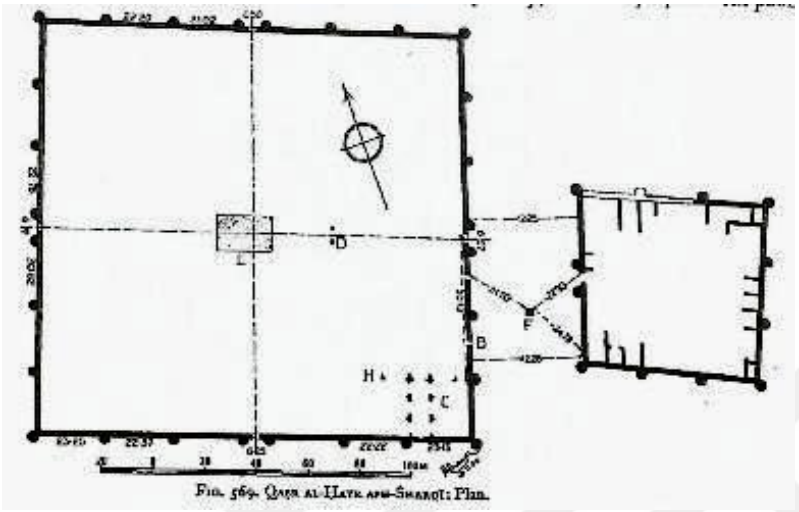
Creswell'in burayı "1928'de ve 1930'da gidip gördüğü, Palmira'dan Suhna'ya araba ile uzaklığın 68 km olduğu Suhna'nın şeyhinin Creswell'e kasrın yerini gösterdiği, daha sonra bu civarda Suhna'dan Tayyibe köyüne 19 km, Ain el-Köm yoluyla Rusâfe'ye 61 km ve Rakka'ya 51 km mesafe olarak gidip geldiği" belirtilmiş.

Tarifi

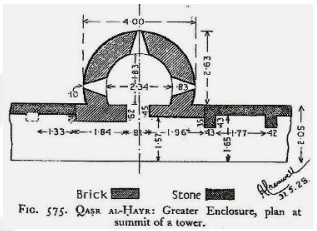
"Yıkıntılar 2 adet güçlendirilmiş dört tarafı yüksek duvarlarla kapalı şekilde yapılmış kasır yapısından oluşuyor. İkisinin de duvarları yarım daire şeklinde kuleleri çıkıntı yapacak şeklinde örülmüş. Cephe duvarları küçük olanı 66m, büyük olanı 160m

[764] [İngiltere'de Thomas Cook gibi, XIX yy. başlarında kurulmuş bir deniz taşımacılık şirketi].
[765] Olin (S), *Travels in Egypt,* I, pp.334-5; Tillotson (John), *The Overland Route To India*, Lloyd, London, (t.y.) gibi bu konuyla ilgili 7-8 kaynak ismi daha verilmiştir.

uzunluğunda. Ana giriş kapıları, karşılıklı gelecek ve aralarında 4,25m. bir mesafe hâlinde konumlandırılmışlar. Gabriel, ikisinin aynı aksıl üzerinde olmadığını söylemiş. Bu yapılar İslâm mimarisinin en erken tarihli ve hâlen ayakta olan güçlendirilmiş yapıları olmaları açısından çok önemlidirler" (s.525, dn.6)[766] denilmiş.

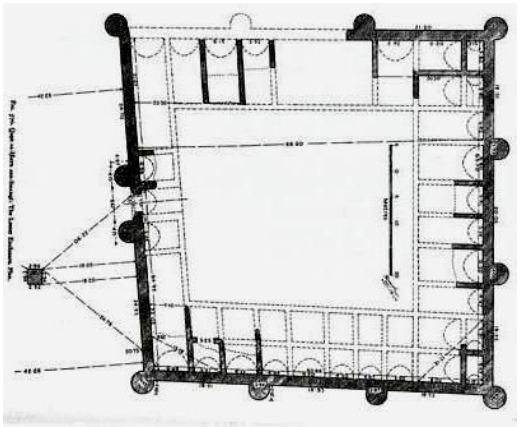
Fg.518

Fg.519 (CrF.575)

Fg. 518 (CrF.569) Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī ve yan taraftaki küçük yapının planı
Fg. 519 (CrF.575) Büyük yapı, kule üst kısım planı (çizimler Creswell, 05.1928 - 11.1930)

Küçük Yapı (s.524)

Fg. 520 (CrF.570) CrF.569'da ana binanın yan tarafındaki küçük yapının detaylandırılmış planı

Duvarların 2,03m. kalınlığında ve toplamda 12 tane olan aralardaki yarım daire çıkıntılı olan köşe kulelerinin çapının 4,43m. olduğu, aralarındaki mesafelerin 18,51 ile 20,05m. arasında değiştiği, diğer kulelerin çaplarının ise 3,96m. giriş kapısındaki çift

[766] [Erken dönemde kuvvetlendirme yapıldığı bilinen (fakat ayakta olmayan) diğer yapılara örnek olarak; 1- Ziyad tarafından 38 / 658-9 da İştahr ile Baidha arasında yaptırılan el-Ansur kalesi, 2- Massisa duvarlarının Abdülmelik tarafından 83 / 702-3'de tamiri, 3- Mesleme'nin Halep'te bazalt taşlarıyla yaptırdığı küçük kale (saray), 4- Lazakiye surlarının 100 / 718-9'da tamiri sırasında yapılan güçlendirme, 5- vd.…gösterilmiştir].

kulelerin ise 2,97m'lik kısmının çıkıntı hâliyle toplam da 4,15m. çapında oldukları, kulelerin en üstteki tepe kısımlarına da alçı ve tuğlalarla çok enteresan süslemeler (bk, BÇ, s.461: CrP.92, 92c, 95c, aşağıda: CrF.573-574 ve 93a-b) yapıldığı belirtilerek binanın her tarafı detaylı olarak (pek çok şeyin büyük oranda yıkıntı hâlde olduğuna dikkat çekilerek) tarif edilmiş. Son kısmında, bu süslemelerin İslâm'da bilinen en eski tarihli alçı (stucco) süslemesi olduğu" konusuyla ilgili anlatımlar yapılmış. (s.526)

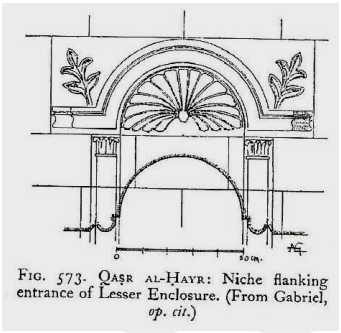
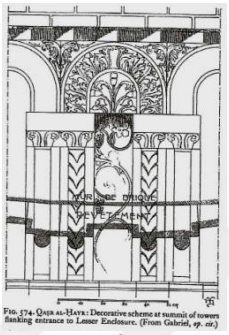
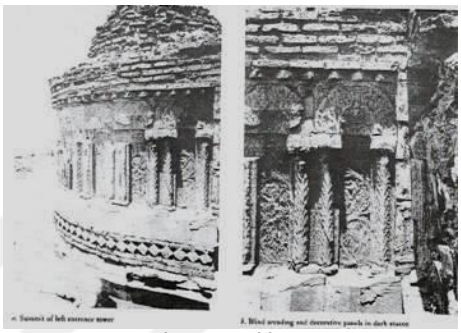

FIG. 573. QAṢR AL-HAYR: Niche flanking entrance of Lesser Enclosure. (From Gabriel, *op. cit.*)

FIG. 574. QAṢR AL-HAYR: Decorative scheme at summit of towers flanking entrance to Lesser Enclosure. (From Gabriel, *op. cit.*)

(CrF.573) *CrF.574)* *(CrP.93a, b)*

Fg. 521 (CrF.573-574) Küçük yapı giriş kapı etrafı süslemeleri
Fg. 522 (CrP.93a) Sol giriş kulesi tepe kısmı (çizimler Gabriel)
Fg. 523 (CrP.93A, b) Tepe kısımdaki alçı ile yapılmış kör dehlizler

İç Kısımlar

İç kısımlarında çok ileri derecede yıkıntı hâlde oldukları belirtilerek tarifler yapılmış (Plate 93d, 94). 10 Eylül'den 30 Ekim 1964 arası, O. Grabar ve asistanı burada kazılar yaptıkları ve 5 odalı bir beytin bazı kısımlarını ortaya çıkarttıkları şeklinde anlatımlar yapılmış (s.528, dn.1)[767]. Burada da Minay, Cebel Seys, Kasrü'l-Hayr el-Garbî ve Mefcer'deki gibi arkalarında odalar bulunan tonozlu avlu planı mevcut. Yapının bu durumu anlaşılmışken Grabar'ın yapı hakkında; "Kasr el-Şarkī, yapılış maksadı, tarihlenmesi ve yıkıntıların tanımlanması gibi problemleri nedeniyle, hâlâ Suriye'nin Arkeolojik tarihinin çözümlenmeyi bekleyen büyük bir bulmacası olarak durmaktadır" şeklinde yazmış olmasının da oldukça tuhaf olduğu belirtilmiş. (s.109)

Büyük Yapı

"Büyük yapının duvarlarının 2,12m. kalınlığında olduğu ve duvar boyunca ara ara 4m. çapındaki yarım daire kulelerle güçlendirildiği, her cephede aralarındaki mesafe 20-21m. arasında değişen 6 tane ve köşelerde de birer tane bu yarım daire kulelerden bulunduğu, her cephenin tam ortasındaki giriş kapılarının iki yanına yapılmış

[767] "Les Annales", *Archeologiques de Syria,* XV (2), pp.107-20.

kulelerin arasındaki mesafenin ise diğerlerinin yarısı kadar olduğu, bu dört ana girişe ilave olarak bir de doğu girişinin güneyinde küçük bir kapı (yaya kapısı:postern) bulunduğu, bu kapının belki yıkıntıların altında kalmış olduğu için Gabriel'in çizimlerinde görülmediği ancak Gabriel'in gösterdiği küçük kapının daha güneyde olduğu" belirtilmiş.

"İki yapının bu hâle gelmesinin sebepleri olarak da; Parson bu yapının her tarafının bu şekilde eriyor gibi haraba hâle gelmiş olmasının sebepleri olarak önce, buradaki bir Türk askerî görevlinin anlattığı; 1638'de Sultan IV. Murat'ın emriyle [Amurat the fourth yazılmış], 'ileride bazı isyancıların veya paşa vb. birisinin buraya gelip karargâh kurup, merkez olarak kullanarak devlete başkaldırma ihtimalini ortadan kaldırmak için bu gibi yerlerin yaşanamayacak şekilde tamamen yıkıldığı' yönde tekrar edilen rivayet" aktarılmış.

Sonra da; "Kendisinin yaptığı incelemelere göre bu durumun toprağın zemininde yüksek oranda bulunan tuzun, kış aylarında, rüzgâr ve yağmurun da yardımıyla, bu duvarları, kayaları erittiğine ikna olduğunu, çünkü benzer durumların Palmira'daki eski Temenos'un güney duvarı vb. yapılarda da görüldüğü" aktarılmış (dn. 4-5)[768].

Cami

"Bu yapı için Rpousseau, ana cami (un corps de logis), Gabriel ise caminin portikosu (Portique ou mosquee) demiş. Gabriel'in dediği daha doğru çünkü bu yapının ana bina yapıldıktan sonra, ondan ayrı olarak inşa edildiği anlaşılıyor (CrP.96c, 97, 98a & CrF.576). Caminin planının Şam Emeviyye Camii'ndeki gibi, 'kıbleye paralel üç sahnı kesen bir transept şeklinde olduğunun kalıntılardan açıkça anlaşıldığı', yan duvarların yüksekliğinin 4m'yi geçiyor olması ve üst kısımlardan kereste bağlantı izleri, (Gabriel'e göre) burada dehlizlerin üzerinde ikinci bir katın (Şam Emeviyye Camii'ndeki gibi bir mahfil: clerestory) bulunduğuna işaret ettiği" belirtilmiş. (s.530)

Kemerlerin Formları

"Cami kalıntılarında, transeptten ayakta kalmış olan, direkleri üzerindeki gösterişli 5 kemer, hafif sivri uçlu ve transeptin merkez kemeri da daha az sivri uçlu, ama direkler

[768] Bk, Lucas (A), *Disintegration & Preservation of Building Stones in Egypt,* (National Printing Dept., Cairo, 1902, pp.1-2; 2nd ed. 1915, pp.2-5; Cousens, "Archeological Survey of India", *Annual Report*, 1909-10, p.82, *Antiquities of Sind*, vd.

üstünde bulunmuyor. Ancak cephenin sol taraf kemeri daha fazla sivri ve dönüşler daha farklı bu sebeple atnalı sivri kemerin benim bildiğim en erken örnek diyebilirim" demiş. (s.532)

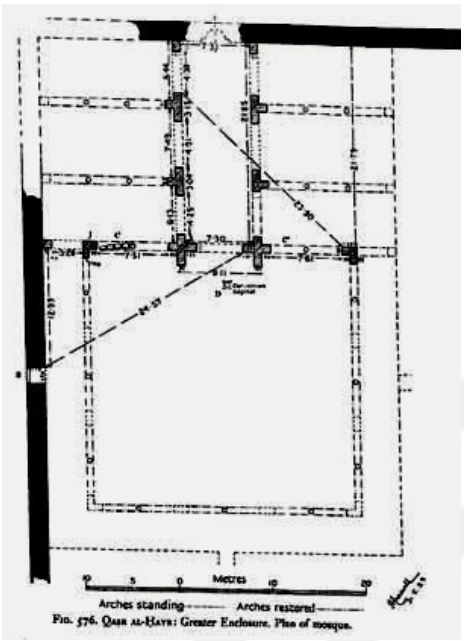
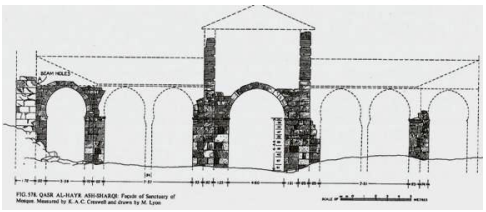

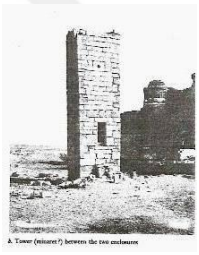
FIG. 576. QASR AL-HAYR: Greater Enclosure. Plan of mosque.

Fg. 524 (CrF.576) Büyük yapıdaki cami planı
Fg. 525 (CrP.97b) Caminin kuzey cephe görünüşü

Fg. 526 (CrP.97a) Cami transepti batıya tarafına bakış
Fg. 527 (CrF.578b) Caminin cephesinin tahmini kurulumu
Fg. 528 (CrP.98b) Minare / kule

Tarihi

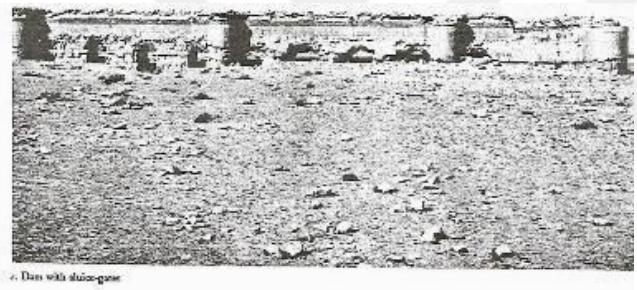
"Rousseau, incelemesi sırasında payelerden birisi üzerinde bulduğu bir kitâbeyi Halep'e götürüp kopyasını çıkartmış (dn.4)[769] ve kitâbede '*Bismillah, bu şehir (Medine) Mü'minlerin (prensi) Alla'hın kulu Hişâm'ın emri ile kuruldu. Bu (eser) Humus halkının Süleyman b. Ubeyd eliyle diktiği abidelerden birisidir. Sene (1) 10",* (728-9) şeklinde ifadeler bulunduğunu yayımlamış (dn.5)[770].

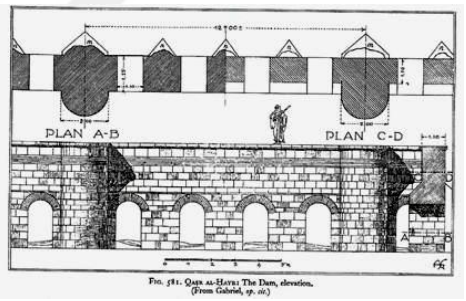
[769] Painssot bu kopyayı yayınlamamış ancak onun izni ve bazı yorumlarla Clermont-Ganneau tarafından *R.A.O.,* III, pp.285-90'da yayımlanmıştır.
[770] Rousseau, *age.,* p.151; Gabriel *age*., p.321; Wiet, *Repertoire,* I, pp.23-4.

Minare

"İki yapının arasında 2,94m. çapında kare şeklinde bir kule. Giriş kapısı güney cephesinde (Fg.528-CrP.98b). Gabriel gibi bazı araştırmacılar buna 'Gözetleme Kulesi' demiş olsa da (dn.6), gözetleme işi duvarların köşelerindeki istinat kulelerinden (Rampart) yapılabileceği için, bu noktadaki gözetleme kulesinin pek fayda sağlamayacağından dolayı Rousseau'nun dediği Corps de Logis'e uygun ve iki tarafta yaşayanlara da hizmet vermesi mümkün bir minare olması daha mantıklı. 10m kadar yüksekliği var şu an, üst kısmı tam değil. Şu an ki yüksekliği küçük yapının duvarları seviyesinde ama, önceden 2-3m. daha yüksekliği varmış gibi görünüyor. Bu yapının, üzerinde bazı yenilikler bulunduran İslâm'ın üçüncü en eski tarihli bilinen minaresi olduğu iddia edilebilir" denilmiş. (s.532)

Su Rezervuarı

Fg. 529 (CrP.98c) Su göletinin (rezervour) zemininin ve duvarlarının görünüşü
Fg. 530 (CrF.581) Su reservuarının plan kesiti

Su Yönlendirme** [Hidrolik] **Sistemi

"…Kasrü'l-Hayr'a güneybatıdan yaklaşırken kasra uzak bir mesafede yer yer yapı kalıntıları görülür. Önce geniş arazide duvar gibi uzayıp giden bu kalıntıların ne olabileceği anlaşılamamış. Belki dış kale surları olabilir diye düşünülmüş. Gabriel kalıntıları inceleyerek bunların güçlendirme kuleleri özellikleri taşımadıkları için bu maksatla yapılmış olamayacaklarını iddia edip araştırmaya devam etmiş.

Sonunda bent [su tutma / salma] kapaklarını (Sluice Gates) bulunca, bunların kasr'a su temin etmek için suyu, yönlendirme (hidrolik) kanalları olduğuna karar vermiş. Bu kararını desteklemek için de ilginç bir bağlantı kurarak 'bu sistemin bir benzerinin Kayrevan'da Bâb-ı Tunus tarafında, Ağlebî sarnıçları içinde kullanıldığını' örnek göstermiş.

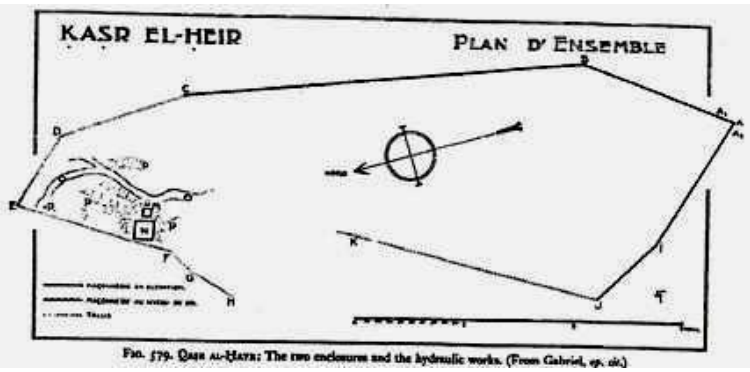

Fig. 531 (CrF.579) Solda iki büyük yapı ve civarındaki su nakli için hidrolik düzenlemesi

Bu konudaki bir teori; 'Bu hidrolik kanalını besleyen civarda, 2-5 km çapında bazı mevsimlerde derin olmayan bir geçici göl oluştuğu ve bu gölde su tutulup, kasra buradan su nakledilmiş olabileceğini' iddia etmiş.

Eğer böyleyse, bu suyu getiren akua-duck kalıntıları olması gerektiği ve Creswell'in de Gabriel'in de bu tür kalıntıları bulamadıkları ancak Rousseau'nun 'Kovan' (Ain el-Köm) tarafından gelen (Eyre Irwin'ın 1871'de yazdıklarında bahsi geçen ~30 km mesafeden gelen) akua-ducklarla ilgili kısımlar alıntı yapılarak, onun da bu tür kalıntıların bulunduğunu yazdığına dikkat çekilmiş.

Bu iddiaya karşılık, Seyrig'in 1931'de; 'bu alanda bir göl bulunduğundan bahsetmek yerine, bu geniş arazide bu sağlam koruma duvarlarının içinde çok büyük bir bahçe bulunduğunu kabul etmenin daha mantıklı olacağını' söylediği fakat bu görüşü Gabriel'in kabul etmediği,

Bunun üzerine Seyrig'in araştırmalarına devam ederek, arazide, 42 x 9 cm'lik kerpiç malzeme ile 1,5m'lik taş örgülü duvarların üzerine 1,06m. genişlik ve 2m. kadar yükseltilmiş duvarlarla örülü (toplam yüksekliği 3,5m'ye ulaşan) kalıntılar bulduğu, ayrıca bu duvarların da B ve J (Fg.531-CrF.579) noktalarında giriş kapıları olduğunu gösteren (Fg.532-CrF.582, 583) yapı kalıntıları bulunduğunu tespit ettiği,

Seyrig'in, bu ilave bulguların ardından 850 hektarlık bu büyük kapalı alanın, [kasırdaki] bedevilerin av hayvanlarını besleyip yetiştirdikleri ve av partileri düzenledikleri bir yer olduğunu kabul etmek gerektiği, bu alanın civardaki Suhna ve Tayyibe köylerinin dilinde de (burasının) isminin günümüzde bile hâlâ "Bustan" (bahçe) olmasının da bu konuyu tasdik ettiğini iddia ettiği…" belirtilerek, bu konuyla ilgili diğer araştırmacıların bu iddialarla ilgili yazdıkları uzun bir şekilde aktarılmış.

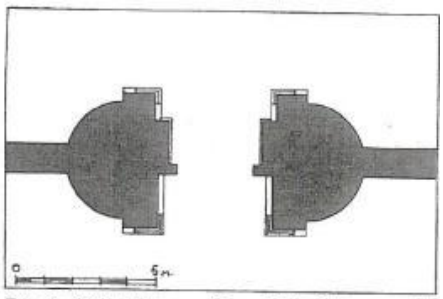

FIG. 582. QAṢR AL-ḤAYR ASH-SHARQĪ: One of the gates of the *ḥayr*. (From Seyrig, *loc. cit.*)

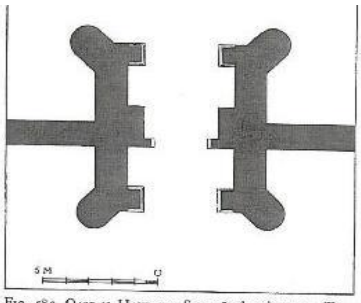

FIG. 583. QAṢR AL-ḤAYR ASH-SHARQĪ: Another gate. (From Seyrig, *loc. cit.*)

Fg. 532 (CrF.582) Kapı girişlerinden birisi
Fg. 533 (CrF.583) Diğer bir kapı girişi

El-Hayr'ın Anlamı

Ya'kūbî'nin ve Miskaveyh'in el-hayr kelimesini kullandığı, bazı cümleleri alıntı yapılıp bunlardan yola çıkılarak bu kelimenin "o zamanki Arapçada etrafı duvarlarla çevrili ve içinde geniş yeşillik arazi de serbest dolaşan ceylanlar, geyikler, deve kuşları vb. av hayvanlarının barındırıldığı yer manasında kullanıldığına" karar vererek, Kasrü'l-Hayr isim tamlaması için "Av [hayvanları] muhafaza sarayı" (Palace of the Game Preserve) anlamı verilmiş. (s.536)

Eski kaynaklarda içinde el-hayr kelimesi geçen ve hayvan kesmek anlamında kullanılmış cümlelerden örnekler verilmiş. Erken dönem Hıristiyan kaynaklarından olan Theophanes'in de Halife Hişâm'la ilgili yazdıklarında "paradeisos" (bahçe-cennet) kelimesinin kullanıldığı örnek verilip gerçekten de Halife Hişâm'ın Kasrü'l-Hayr (eş-Şarkī) türü yerlerin etrafındaki çok geniş (5 km x 1.5 km gibi) arazilerinin bulunduğu ve buralarda halife ve ailesi için av hayvanlarının tutulduğundan bahsedilmiş.

Tarihi

Rousseau'nun gördüğü 728-9 tarihli kitâbe bilgileri tekrarlanarak, yapının farklı yerlerindeki duvar örgüleri ve buralarda kullanılmış olan malzemelerin farklılıkları, diğer saraylarda uygulanmış olan farklı örgü teknikleri vb. hakkında karşılaştırmalar yapılıp, hangi duvarın hangi kısmında, hangi dönemin kopya edildiği vb. bilgiler verilmiş. İbn Şihna ve Theophanes (ö.818), Hişâm'ın çölde 2 kasır yaptırdığını yazdıkları, kaynaklarda adı geçen Medine kelimesi ile de büyük yapının kastedildiği, büyük yapı, küçük yapı, su depolama ve dolaşım sistemi ile bu yapılar grubunun hepsinin Halife Hişâm'ın zamanında 728-9'da yaptırılmış olduğunun oldukça inandırıcı geldiği, çok sayıda farklı örnekler verilerek uzun bir şekilde anlatılmış. (s.537)

Mimari Kökeni [771]

Kinişli Kemer *(Joggled Voussoir)* [772]

Daha çok kemerlerin üst kısımlarında uygulanan (karmaşık gibi görünen) bu örgü sisteminin İslâm öncesinde çok yaygın olmamakla birlikte İspanya'dan Fırat'a kadar bilinen bir teknik olduğu, İslâm öncesi Suriye'de de varlığının bilindiği, İslâm öncesi dönemlere ait (Roman Forum Aelia Capitolina, Havran'daki[773] Şamma Kilisesi, Betlehem de Church of Nativity, Rusâfe'de Basilica of Sergios, Kudüs'te Golden Gate gibi) yapılardan örneklerle ele alınmış. (s.538)

Bu Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī'de görülen "Joggled Voussoir" örneklerinin de buraya 4 km civarı bir mesafede olan ve bu iki eseri yaptıran halife'nin de merkez olarak kullandığı bilinen Rusâfe'den gelmiş olduğu belirtilerek, daha sonraki tarihlerde bu uygulamaların önemli örneklerinin İslâm dünyasında nerelerde görüldüğü uzun bir şekilde anlatılmış (Fg.534-537: CrF.591, 585, 588, 592).

"Kasrü'l-Hayri'l-Garbî ve Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī'de görülen taş ve tuğla atlamalı birçok duvar örgü sistemleri, basık kemer ve kaydırma / bindirme çerçeve örgüsü yoluyla yapılan duvar üzerinde ön tarafı kapalı, üzeri açık balkonumsu [kale - kule üst kısmından aşağıya kızgın yağ dökmek içinde kullanılan] çıkıntı unsuru (Machicoulis, CrF.594), İslâm öncesi dönemlerde Suriye bölgesi ve Diyarbakır, Urfa civarında Roma ve Bizans dönemlerinde örnekleri bilinen uygulamaların bir tekrarı gibidir" denilerek bu unsurun İslâm öncesi dönemde varlığı bilinen;

1- Kfellisun'da m.s.492'de inşa edilen kule,

2- Refada'da m.s.516 tarihli iki katlı ev türünden yapı,

3- Dar al-Kita'da m.s.551 tarihli gözetleme kulesi,

4- Diğer bir örnekte Buttler'in VI. yüzyıla tarihlediği Sarjibla'daki yapı (Fg.538-CrF.594), büyük oranda Buttler'in *Ancient Architecture of Syria* kitabında gösterilmiş olan çizimler (örnekler) yoluyla anlatılmış.

---

[771] [Bu kısım K80- Mimari Kökenler konusunda ele alınmıştır].
[772] [A. Doğanay: Tamamı kemer şeklinde veya alt kısmı düz, üst kısmı kemer şeklindeki kapı-pencerelerin üst kısmında görülen düzensiz taşlarla dizilmiş izlenimi veren düzenli örgü sistemi (bk, Fg, 534-537)].
[773] [Şam ile Amman arasında çok eski bir yerleşim yeri].

(CrF.591)

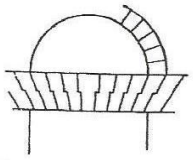

FIG. 585. ORANGE: Joggled voussoirs in Roman theatre. (From Sturgis, *History of Architecture*.)

(CrF.585)

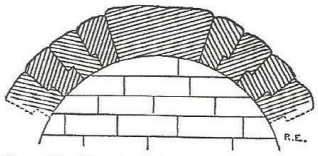

FIG. 588. KÔM ABŪ BILLO: Joggled arch in Ptolemaic tomb. (From Somers Clarke and Engelbach, *op. cit.*)

(CrF.588)

FIG. 592. QAṢR AL-MUDAKHKHIN: Arch with joggled joints counterfeited. (From Butler, *Ancient Architecture in Syria, Sect. B: Northern Syria*.)

(CrF.592)

Fg. 534 (CrF.591) Karmaşık örgülü farklı Kinişli kemer örneği
Fg. 535 (CrF.585) Karmaşık örgülü kinişli kemer (Joggled Voussoir) örnekleri- 1
Fg. 536 (CrF.588) Karmaşık örgülü kinişli kemer Joggled Voussoir örnekleri- 2
Fg. 537 (CrF.592) Karmaşık örgülü kinişli kemer Joggled Voussoir örnekleri- 3

Haberleşme (Nöbet) Balkonu *(Machicoulis: CrF.594)*

Çok eski dönemlerden bu yana kale vb. yapılarda görülen "Machicoulis" denilen haberleşme (gözetleme) balkonu şeklinde tarif edebileceğimiz mimari unsurun tarihi hakkında bilgiler verilmiş.

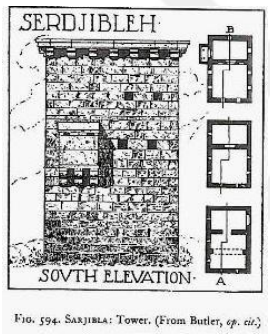
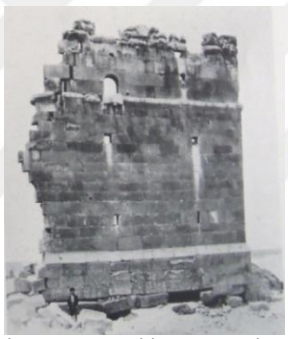

FIG. 594. SARJIBLA: Tower. (From Butler, *op. cit.*)

(CrF.594, c.1, bl. 2, s.540)

(CrF.596, c.1, bl.2, s.542-1)

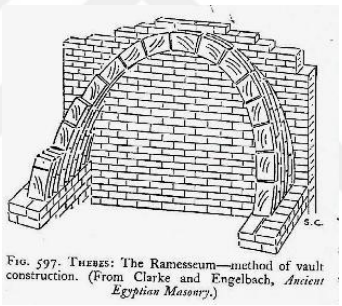

FIG. 597. THEBES: The Ramesseum—method of vault construction. (From Clarke and Engelbach, *Ancient Egyptian Masonry*.)

(CrF.597, c.1, bl.2, c.544)

Fg. 538 (CrF.594) Haberleşme / Nöbet balkonu örneği
Fg. 539 (CrF.596) Kasrü'l-Hayrü'l-Garbî'ye dâhil edilmiş olan m.559 tarihli Gassânî yapısı Kasr el-Milh Manastır Kulesi kalıntısı
Fg. 540 (CrF.597) Tonoz örme metodu- 1

Tonoz İnşa Metotları

"…2 farklı tonoz inşa metodu vardır. Bunlardan birisi; tuğlaları dik konularak yanlardan daire olacak yönde ve tepede kavuşacak şekilde yapılan, batı mimarisinde uygulanmış olan metottur. İki yandan yükselen tuğlalar ortada (merkezde) birleşerek birbirini tutmazsa tonozun duvarları ayakta duramayacağı için, bu metoda ortayı / merkezi dikkate alarak çalışmak çok önemlidir. (s.544)

Diğer tonoz inşa metodu da Mısır ve Asur bölgelerinde görülen, tuğlaların dik değil de yatay konulup örülmeleriyle elde edilen şekildir. Bu metodda merkezi dikkate alarak çalışmak çok önemli değildir. Sadece bu tuğlaları örerken iyi tutacak harcın durumu önemlidir. Örgüye başlanırken tonoz olacak kısmın arkasını bir düz duvara

dayayarak çalışmakta önemli bir destektir. Bu metotta II. Ramses zamanından beri (m.ö.1292-1225) Thebes'teki Ramesseum örneği gibi bilinmektedir. Benzerleri de Horsabad Sarayı'nda (Sargon m.ö.722-705) mevcuttur…" denilerek Kasrü'l-Hayr'da görülen tonoz örgülü mekânların durumu anlatılmış.

27- Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī Sonuç Notları

* Yapının Palmira şehrinin 85-90 km kadar kuzeydoğusunda ve Rusâfe'den da 60 km uzakta çölün ortasında olduğu, burasının 1523-1808 arasında görüldüğüne dair bilgiler bulunduğu, 1925'de [Mr. Gabriel'in] keşfettiğ, Creswell'in de 1928 ve 1930'da gördüğü,

* 1808-1925 arasında uzun zaman aralığı olmasının sebebinin 1840'ta İskenderiye'den Suez'e [1869'da Suveyş kanalı açılmadan önce] karşılıklı yolcu taşımak için P & O şirketiyle bağlantılı olarak "The Transit Co." ismiyle bilinen bir deniz taşımacılığı şirketinin kurulduğu, bu işin 1844'ten itibaren çok popüler olup ayda 100 kadar yolcu taşır hâle gelmesinin Avrupa'dan Hindistan'a giden kara seyahat yolunun önemli bir mola noktası olan Basra güzergâhının iptal edilmesi sonucunu doğurduğu,

* Bu alanda (biri büyük diğeri küçük) 2 adet güçlendirilmiş dört tarafı yüksek duvarlarla kapalı şekilde yapılmış kasır yıkıntısının bulunduğu, büyük olanın cephe duvarının 160m uzunluğunda, küçük olanın ise 66m. uzunluğunda olduğu, 10 Eylül-30 Ekim 1964 arasında O. Grabar ve asistanının burada çeşitli kazılar yaptıkları,

* Büyük yapının duvarlarının 2.12m. kalınlığında olduğu ve duvar boyunca ara ara 4m. çapındaki yarım daire kulelerle güçlendirildiği (Fg.518-CrF.569),

* İki yapının da eriyor gibi bir görünüşe sahip olduğu, bunun sebeplerinden birisi olarak Parson'un kendisine bir Türk askerinin; "Sultan IV. Murad'ın emriyle (1638'de) ileride bazı isyancıların veya paşa vb. birisinin buraya karargâh kurup merkez olarak kullanarak devlete başkaldırma ihtimalini ortadan kaldırmak için bu gibi yerlerin yaşanamayacak şekilde tamamen yıktırıldığı" şeklinde bir rivayet anlattığı, ancak sonra yapılan incelemelere göre, bu erimenin (Palmira'daki eski Temenos'un güney duvarında görülen durum gibi) toprağın zemininde çok tuz bulunduğu, tuzun kış aylarında rüzgâr ve yağmurun yardımıyla bu duvarları, kayaları erittiğine ikna olunduğu,

* Caminin planının Şam Emeviyye Camii'ndeki gibi kıbleye paralel üç sahnı kesen bir transept şeklinde olduğu (Fg.524-CrF.576), duvarların yüksekliğinin 4m'yi geçtiği için Gabriel'e göre burada dehlizlerin üzerinde bir (mahfil) bulunma ihtimali olduğu,

* Transept'ten ayakta kalmış olan direkleri üzerindeki gösterişli 5 kemerin hafif sivri uçlu olduğu, Rousseau'nun burada bulduğu bir kitâbeyi Halep'e götürüp kopyasını çıkardığı ve kitâbede: "*Bismillah, bu şehir (Medine) Mü'minlerin.. (prensi) Alla'hın kulu Hişâm'ın emri ile kuruldu. Bu (eser) Humus halkının Süleyman b. Ubeyd eliyle diktiği abidelerden birisidir. Sene (1) 10 (728-29)*" yazdığı,

* İki yapının arasında 2.94m. çapında kare şeklinde ve 10m civarı yüksekliği olan kule formunda bir minaresi bulunduğu, buraya yakın bir yerde yapay bir su göleti kalıntılarının ve kasr'a su temin etmek için yapılmış bazı kanalların da keşfedildiği,

* El-Hayr kelimesinin o zamanki Arapça'da "etrafı duvarlarla çevrili ve içinde geniş yeşillik arazide serbest dolaşan ceylanlar, geyikler, deve kuşları vb. av hayvanlarının barındırıldığı yer" manasında kullanıldığı şeklinde bilgiler verilmiştir.

28- HİRBETÜ'L-MEFCER

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 28- Hirbetü'l-Mefcer
b-Bulunduğu Yer	: Suriye
c-İlk İnşa Tarihi	: 720-724 veya 724-743 arası
d-İlk Yapılış Maksadı	: Kasır
e-Bânisi	: II. Velîd veya Hişâm b. Abdülmelik
f-Mimari Özellikleri	: Pişmiş tuğla ve kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

HİRBETÜ'L-MEFCER[774] [Hişâm'ın İşleri- 6]

"…Hirbetü'l-Mefcer, ilk defa Warrne ve Conder tarafından 1873'te, daha sonra da Bliss ve Hunter tarafından 1894'te ziyaret edilmiş. Bliss, 'kuzeyden güneye doğru üç farklı toprak yığını var ve yığınların kuzeydeki tarafından yakın zamana kadar taşların sökülüp götürüldüğü belli oluyor' demiş. Bliss, bazı oyma kaplamaların desenlerinin kopyalarını çıkartmış. I. Dünya Savaşı'ndan sonra buradan parçalar götürülmeye devam edilmiş. Jeriko'daki küçük Franciscan Rahip Okulu (monastry) büyük oranda buradan götürülen taşlarla inşa edilmiş. Buradan 2.500 taş blok ve sütunlar, sütun başları, parlak mermer plakalar vb. malzemenin götürüldüğü polis zabıtlarına da işlenmiş. Bu durum Eski Eserler Müdürlüğü'nü burada 1934-35'te kazı ve araştırma yapmaya sevketti. Bu kazılar 12 sezon hâlinde 1948'de İngiltere'nin manda anlaşması kalkıncaya kadar[775] devam etti. O tarihten sonra bu çalışmalar Filistin Müzesi'nde devam ediyor. Çok büyük bir bulmaca gibi olan büyük ebatlı bir alçı süsleme unsuru parçaları müzenin formatörü Mübârek Saad tarafından çok müthiş bir titizlikle bir araya getirilip birleştirildi. Buradaki kalıntılar 5 farklı ana yapıdan oluşmakta (BÇ, Fg.541-CrF.629)…" denilip, sırası ile bu yapılar hakkında detaylı anlatımlar yapılmış. (s.545-577)

1. İki Katlı Kasır *(içten içe 65m^2 ebatları olan iki katlı kasır)*

Kasrın detaylı tarifi yapılıp avlusu, hamamı vb. hakkında bilgiler verilmiş.

[774] [Yapılan karşılaştırmada Creswell'in, Hırbetü'l Mefcer Sarayı konusuna o yıllarda yeterli yayın bulunmadığı için 1932-40 baskılarında yer vermediği ancak bu konuda 1930-1960 arası A.M. Schnedier, D.C. Baramki, M. Schware, R.W. Hamilton, O. Grabar gibi araştırmacıların yaptığı çok sayıdaki yayını inceleyip R.W. Hamilton'un *Khırbat al-Mafjar, An Arabian Mansion in the Jordan Walley* (with a contribution by Oleg Grabar). Oxford 1959 isimli yayından (Hamilton'un izniyle) alınarak genişletilmiş 1969 baskısına sonradan ilave edildiği Creswell, *EMA,* 1979, v.I, pt.II, p.576-77'da gösterilen bibliyografya / kaynakçadan anlaşılmaktadır.]

[775] [İsrail devletinin kuruluşuna kadar].

2. Cami

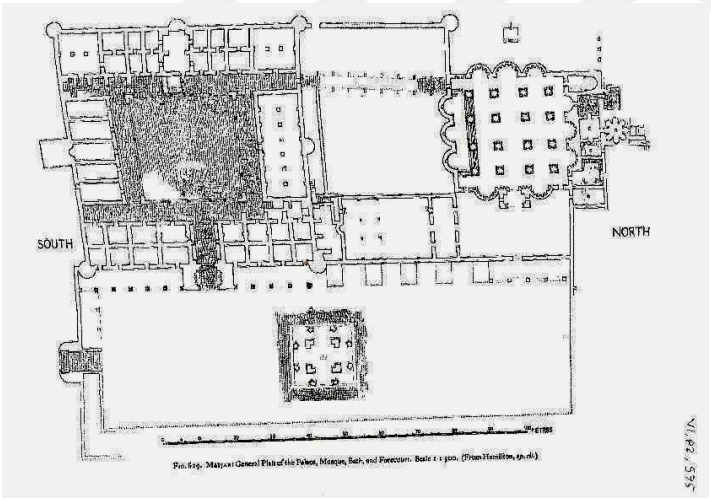
"Kasr'ın kuzeybatı cephesinde, niş mihrabı ve sadece bir sıra revak ve iki koridoru olan bir cami mevcut. Ayrıca üst kattan camiye inmeyi mümkün kılan bir de merdiven bulunmaktadır" denilmiş.

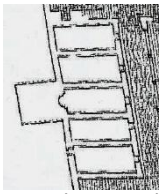
3. Çevre Duvarı

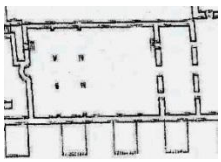
"Kasrın batı cephesinden 20m devam eden duvar doğuya dönerek bu cephede (hamamın güney duvarının 3 yarım daire şeklindeki çıkıntılarını içine alan 20 x 25m. ebatlarında bir avluyu çevreler. Bu avlunun güney tarafında camiye giriş için 3 ayrı kapı yapılmış. Avlunun kuzeyinde hamam bulunuyor" denilmiş.

4. Hamam Yapısı

"Doğu cephesinde anıtsal bir giriş kapısı ile 30m x 30m ölçülerinde bir yapı. Hamama sarayın güney ucundan ayrıca kapalı bir koridor ile (arcade) geliş yolu yapıldığı" belirtilmiş.

Fg.541 Mefcer sarayı ve müştemilatı *Fg.542 (CrF.629a)* *Fg.542a (CrF.629b)*

Fg. 541 (CrF.629) Sarayın ve halkın mescidi, Hamam ve avluyu gösteren genel plan (Hamilton'dan)
Fg. 542 (CrF.629a,b) Sarayın camisi Fg.542a halkın camisi (mihrapların kalıntıları için bk.s.482)

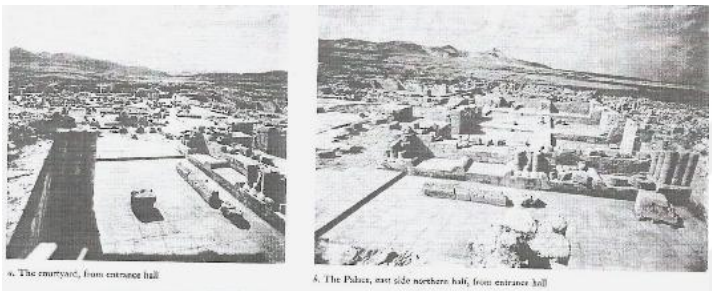
5. Büyük Avlu

"Bu yapıların ön tarafında doğu-batı cephesi 54m, kuzey-güney uzunluğu 135m. olan büyük bir avlu bulunuyor. Avlunun ortasında da 3. kata kadar hafif dikdörtgen ve onun üzerine köşelerden kırpılarak çeyrek yuvarlak köşelere dönüştürülmüş sundurma yapısı bulunuyor. Avlunun batı cephesinde sarayın muazzam giriş kapısı bulunuyor.

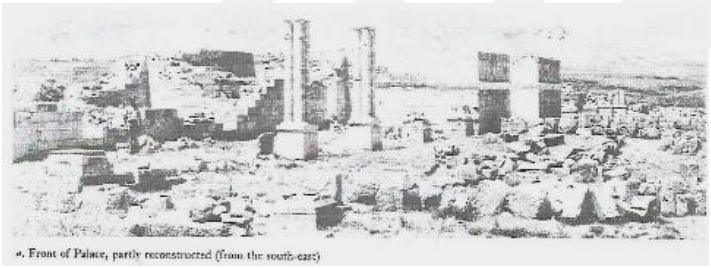
Burada ayrıca üzerinde çok büyük ağır şeyler taşıdığını düşündüren (ancak artık onlardan hiçbir şey kalmamış olan) 5 adet payandanın (buttress) kalıntısı var" denilmiş.

6. Havuz

"Kalıntılardan sarayın büyük (iç) avlusunun ortasında büyük bir havuz ve (üzerinde) sekizgen büyük bir çardak olduğu anlaşılıyor. Hamilton, yapıların bu şekilde oraya buraya yerleştirilip sonra birbirine bağlanma hâlini çok dağınık-düzensiz, entegre gayretinden ve birlik anlayışından uzak bulduğunu söyler (dn.1)"[776] denilmiş.

Fg. 543 (CrP.103a) Girişten avluya bakış ve (CrP.103b) sarayın kuzey yarısının doğu kısmı

Fg. 544 (CrP.99a) Sarayın ön kısmı

7. Hayr

"Ana yapının güney tarafında şimdi zeminle birleşmiş hâlde (aynen Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī'de olduğu gibi) etrafı yarım daire payandalarla desteklenmiş duvarlarla çevrili 150 hektar (acre) civarı[777] çok büyük bir alan içinde av hayvanları barındırılan arazi" olduğu şeklinde açıklamalar yapılmış.

Su Tedarik Konusu

Hamilton'un "saray ve hamam için gerekli olan su ihtiyacının Ain ad-Duyuk ve Ain en-Nuvay'ima'dan köprü (acua-duck) yoluyla sağlandığının, (bu kanalların izlerinin,

[776] Creswell: "Hirbetü'l-Mefcer konusunda bu özet anlatımı yapabilmesi için kendisine elindeki bilgileri veren ve birçok konuda uyarılarda bulunan Mr. Hamilton'a büyük teşekkür borçlu olduğunu" belirtmiş.
[777] [1 acre = 4047m^2, bk, *Dictionary of Contemporary English*, Harrow, England 2003, p.13].

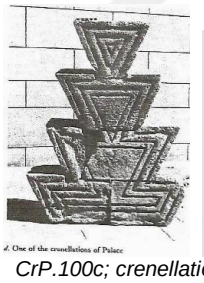
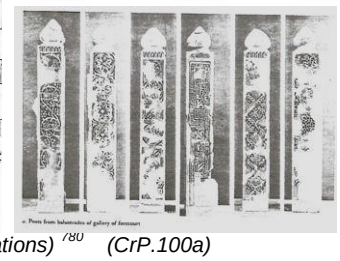
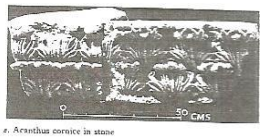
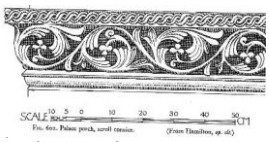
bugün bile gözle görülür şekilde belirgin, ayakta olduğu için) bilindiğini" yazdığı belirtilmiş (v.I, pt.II, p.546, dn.2)[778]. Baramki'nin de "yapılar gurubunda bazı işlerin henüz tamamlanmamış bir görünüş verdiğini" söylediği nakledilmiş (dn.3)[779].

Saray

Malzeme hakkında yapılan araştırmalar sonucunda, saray yapısının kuzeyde 5 km mesafedeki Hırbat es-Samra ocağından getirilmiş porous kumtaşlarından yapıldığının anlaşıldığı ve saray yapısının ölçülerinin;

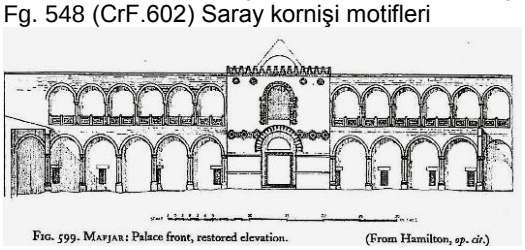
Doğu cephesi içeriden	61,26m,	dışarıdan	63,86m.	
Güney cephesi	"	64,68m.	"	67,28m.
Batı cephesi	"	64,68m.	"	67,28m.
Kuzey cephesi	"	64,61m.	"	67,21m. olduğu belirtilmiş.

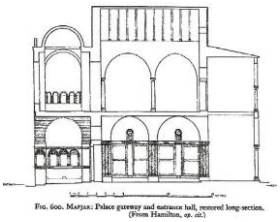
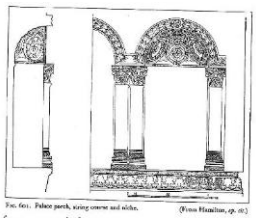
"Girişin 14m. genişliğinde doğu cephesinin ortasında ve 6,10m'lik dışarı çıkma hâlinde düzenlenerek, dört tarafın köşelerine de 3 tarafı yuvarlak kuleler yerleştirilmiş olduğu" detaylı anlatımlarla tarif edilmiş.

CrP.100c; crenellations) [780] *(CrP.100a)* *(CrP.100e)* *(CrF.602)*

Fg. 545 (CrP.100c) Saray duvar üstü süsleri (crenellations)
Fg. 546 (CrP.100a) Bağlama / Bağlantı Direkleri (Post Balustrates)
Fg. 547 (CrP.100e) Taş üzerinde akantus kornişi
Fg. 548 (CrF.602) Saray kornişi motifleri

FIG. 599. MAFJAR: Palace front, restored elevation. (From Hamilton, *op. cit.*)

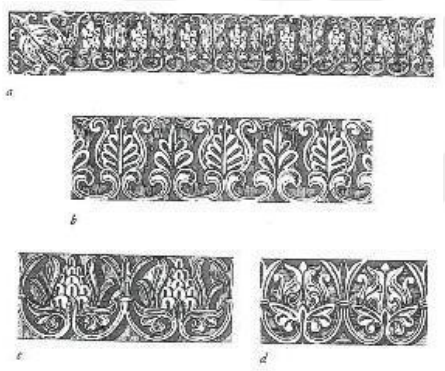

Fg. 549 (CrFg.599) Sarayın ön cephe görünüşü (Rekonstitüte, Hamilton)
Fg. 550 (CrF.600) Giriş holü ve çıkışı (Rekonstitüte, Hamilton)
Fg. 551 CrF.601) Saray porçu / giriş nişi

[778] Hamilton, *Khirbat al-Mafjar,* p.1, n. 4.
[779] Baramki, *Q.D.A.P.,* V, p.134.
[780] [Ortadoğu kökenli olup günümüzde Ortadoğu ve Afrika'da ev, cami, saray vb. yapıların duvar / bina üst kısımlarında hâlen kullanılan üst üste bindirilmiş ters üçgen motifi / düzenleme].

Paneller ve Aralarındaki Bağlantı Direkleri *(The Panel-and-Post Balustrades)*

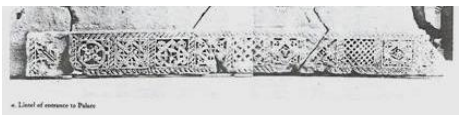
Üst katta bulunan sütunların her birinin arasına (aynen Kasrü'l-Hayri'l-Garbî'deki gibi) zemininde delikler olan bir çift panel yerleştirildiği, Hamilton'un yorumuna göre, bu mükemmel güzellikte ve takılmaya hazır hâldeki Balustrated panellerin başka bir yerde yapılıp buraya getirildikleri, bu panellerin altına konulacak direklerin ise burada yapıldıkları, avluda bunlardan 13 farklı panelin kırılmış parçalarının bulunduğu belirtilmiş. Devamında, bu panellerin hepsinin merkezinin aynı fakat bordür (kuşak) motiflerinin farklı olduğu, bunlardan bazılarının kırık parçaları birleştirilerek (Fg.546-CrP.100, a) tamamlanıp Filistin Müzesi'ne konulduğu (dn.8)[781] belirtilerek bu paneller üzerinde görülen 6 farklı motif gruplarının çizimleri CrF.598, a, b, c, d, e, f şeklinde verilerek bu parçaların her birinin hangi tezyinat grubundan, bu grupların da sarayın neresinden gelmiş olabileceği konusunda Hamilton'un yazdıkları alıntılanmış.

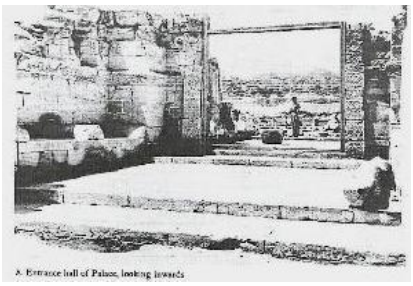

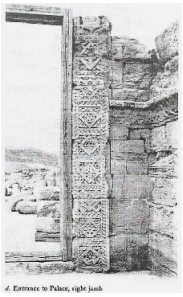

Fg. 552 (CrF.598) Bağlama direklerindeki bağlantılı çiçek bordürleri
Fg. 553 (CrP.106a) Banyo giriş kısmında [rakkase] heykeli ile yapılmış bir pandantif örneği
Fg. 554 (CrP.102c) Rakkase

Fg. 555 (CrP.101a) Giriş kapı linteli

Fg. 556 (CrP.101b) Sarayın giriş holü, içeriye bakış
Fg. 557 (CrP.101d) Saray giriş kapısının sağ taraf çerçevesi

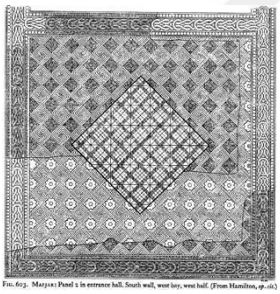
[781] Hamilton'un kitabında levha LXV.

[Avluda] ***Merkez Kemerli Yol ve Sundurmalı Giriş*** *(Porç)*

"Ortadaki kemerli yolun yaklaşık 4,70m genişliğinde ve hafif bastırılmış (stilted) kemerlerin yerden 4,5m. yükseklikte oldukları ve portiko ile aynı derinlikteki açık sundurmanın (porch) diğer ucunu (bitişini) oluştururlar (CrP.99c, CrF.600) (s.548, dn.2)[782] " denilerek devamında bu elemanların içinde bulundukları mekân ve diğer tezyinat unsurları (CrF.602) detaylı olarak tarif edilmiş. (s.548)

Giriş Salonu

Porç'un arkasında iki kanatlı bir kapı olduğu ve bu kapının kasnağının sol kısmı 3.10m kadar kısmının yerinde olduğu (CrP.101b, d), bu parçanın üzerinde toplam 12 adet olan motifli panel kartuşlarından 10 tanesinin bulunduğu belirtilip devamında, burada bulunan diğer tezyinat unsurlarının ayrı ayrı tanıtımı ve üzerlerinde görülen motiflerin tarifleri yapılmış. Fg.603'te güney duvarındaki kırık ve eksikleri Hamilton'un çizimi ile tamamlanmış olan bir panel örneği gösterilmiş. (s.551)

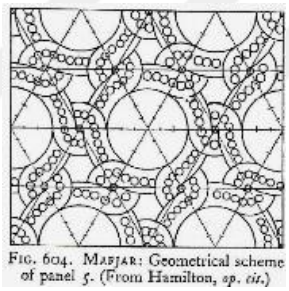
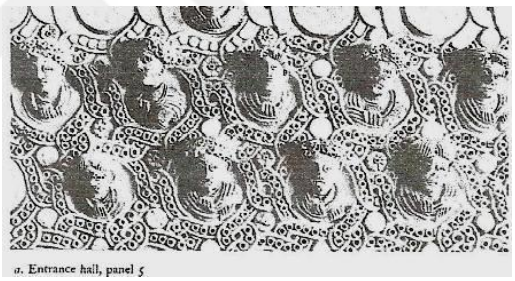

FIG. 604. MASJAR: Geometrical scheme of panel 5. (From Hamilton, *op. cit.*)

a. Entrance hall, panel 5

Fg. 558 (Cr F.603) Panel 2, giriş güney duvarı
Fg. 559 (Cr.F604) Panel 5 detayı
Fg. 560 (CrP.102a) Giriş salonu panel 5

Panellerin Başlarındaki Kabartmalar (Lunettes),

Yıkık kalıntılar arasında bazı panellerin iki yanlarında yukarıya çıkıntı hâlinde yapılmış kabartma insan başları ve heykelcikler bulunduğu belirtilmiş (CrP.102 a, c).

Tonozların Tezyinatı *(Decoration of the Vaults)*

Her ne kadar binlerce kırık parçalardan hangilerinin tonozların yüzeylerinde bulunduğunu tespit etmek imkansız olsa da bu zeminlerde insan ve hayvan figürlü asma yaprağı (vines) süslemelerinin bulunduğu tahmin ediliyor denilmiş. (s.552)

[782] "(Hamilton'un kitabından alınan fakat Corbett'e ait olan) bu çizim için Corbett'in bu tonozları vb. rekonstitüt yapabilmek için düzinelerce ön cephe kemer vb. ölçümleri yaptığı" belirtilmiştir.

Büyük Saray

Sarayın dört duvarının içinde, doğu ve güney duvarları boyunca odalar bulunduğu belirtilerek sarayın içimdeki düzenleme, diğer oda ve müştemilatın her biri Hamilton'un yayınından alındığını belirtip, CrF.605 üzerinden ayrı ayrı tarif edilmiş.

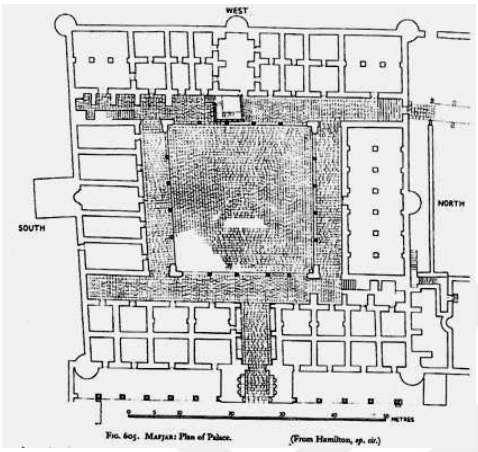
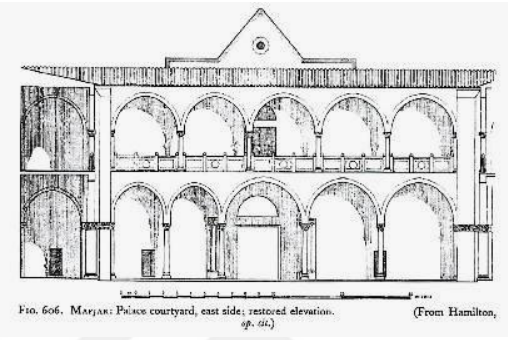

FIG. 605. MARJAH: Plan of Palace. (From Hamilton, *op. cit.*)

FIG. 606. MARJAH: Palace courtyard, east side; restored elevation. (From Hamilton, *op. cit.*)

Fg. 561 (CrF.605) Büyük sarayın avlu, mescit, taht odası ve kenarlarındaki odaları gösteren planı
Fg. 562 (CrF.606) Avlu ve kenarlarındaki odaların ön cephe elevasyonu

Avlu

27,73m. x 28,95m. ebatlarındaki ortada her cephesinde 4 sütun ve köşelerinde L şeklinde payelerle kare şeklinde çevrelenmiş olarak dizayn edilmiş avlunun zemininin, baştan başa civarda "Nebî Mûsâ taşı" olarak bilinen limestone / taşları ile kaplanmış olduğu, orta kısımda 15 cm kadar bir yükseklik olacak şekilde düzenlendiği belirtilerek tüm avluda bulunan müştemilat detaylı bir şekilde tarif edilmiş. (s.554)

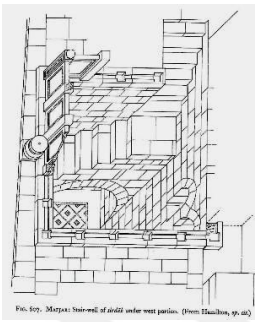
Paneller ve Panel Aralarındaki Bağlantı Direkleri

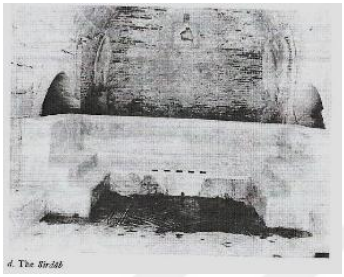
Üst kat galerilerinde olduğu gibi, avluda da sütunların arasında 3'er adet panel ve bu panelleri birbirine bağlamak için kullanılmış olan direkler / bağlantı elemanları bulunduğu belirtilerek üzerlerindeki motifler vb. Hamilton'un anlatımlarından alıntı yapılarak ayrı ayrı ve detaylı olarak tarif edilmiş (s.555, plate 104, a, b, c, d).

Serdâb

Batı bağlantı geçidinin tam ortasında beş-odalı grubun orta odasının önünden aşağıya dönemeçli şekilde inen bir merdivenden, bağlantıdan 5m. kadar aşağıdaki [serdâb] odaya inilir. Duvarları, Büyük Frigadarium VI, VII vex no'lu eksedralarınınki

gökkuşağı (rainbow matting) düzenini andıran şekil / sistemini andıran mozaiklerle bezenmiş. Bu bölümün batı tarafını serdâbın cephesi oluşturur. Dar uzun bir kapıdan içeri girilen, içerde sağda solda tavana kadar ulaşan iki kemerli penceresi olan bir dikdörtgen odada sağa sola uzanan ve zemini mozaikle kaplı tonozlu iki bölümden ibarettir. (s.557)

Fg. 563 (CrF.607) Serdâba iniş merdiveni
Fg. 564 (CrP.103d) Serdâbdan bir görünüş

Girişten 7.5m'lik kısmı ise su geçirmeyen çimento ile kaplanmış iki kademeli (CrP.103.d) bir alan var. Buranın arkasında ise banyo küveti gibi bir bölüme üst taraftan soğuk su akıtıldığını düşündüren bir delik var. Bu alanlar tamamen betonla kaplanmış.

Üst Kat

[Avludan] üst kata çıkan iki merdiven çatı kısmına girmeden önce üst / ikinci kat olarak düşünebilecek bir yere / alana ulaşıyor. Bu alanın yerde / avluda büyük sütunların önünde yatan çok sayıda 26cm çapında 2.30m boyunda beyaz mermer sütunlarla düzenlenmiş olduğu anlaşılıyor (bk, c.1, bl.2, s.575, CrF. 629).

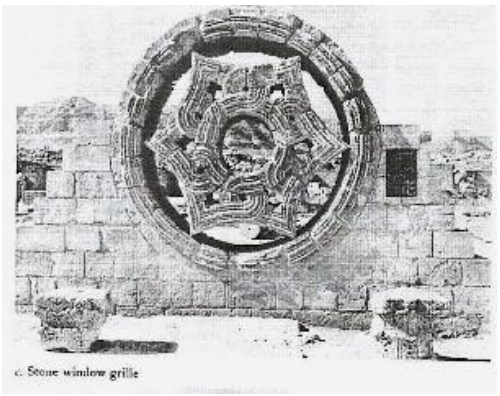
Pencereler

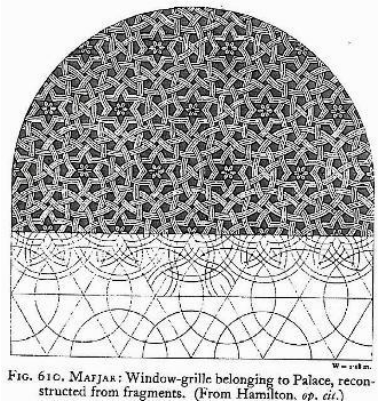
Sarayın doğu cephesinde taş oymalı pencere şebekelerinin dışarıda kırılmış-dökülmüş parçalarından lintellerin üzerindeki aralıklara takılı oldukları anlaşılıyor. Bunlardan 8 tanesi toparlanarak çizimleri yapılmış (bk, BÇ, Fg.565, 566- CrF.610).

Şebekeli Pencere *(Tracery Vindow)*

"Serdâba giden alandaki bir merdiven dibinde her biri farklı şekle sahip bir yüzü kanal-çizgi kabartmalı ne olduğu ilk bakışta ne olduğu anlaşılmayan 92 adet kırılmış taşlar bulundu. Yapılan çalışmalar sonunda bunların saraydaki bir odanın duvarındaki 2,04m. çapındaki dairevî boşluğa monte edilmiş 85-90 cm kalınlığında 6 köşeli yıldız

motifini oluşturan parçalar olduğu anlaşıldı. Bunların bir araya getirilmesi ile CrP.103 c'deki taş oyma altıgen yıldızlı pencere şebekesi ortaya çıktı" denilmiş.

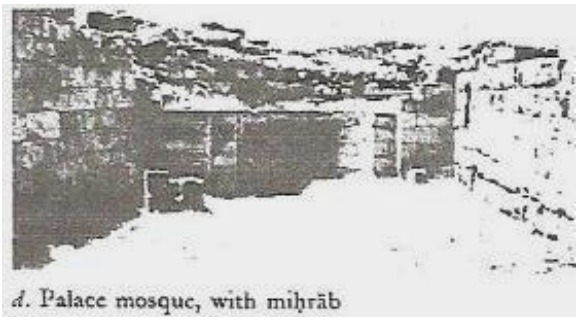

c. Stone window grille

FIG. 610. MAFJAR: Window-grille belonging to Palace, reconstructed from fragments. (From Hamilton, *op. cit.*)

Fg. 565 (CrP.103c) 92 parçadan birleştirilen altı köşeli yıldız
Fg. 566 (CrF.610) Kırık parçalar birleştirilerek yeniden yapılan pencere şebekesi analizi

Cami

Sarayın kuzeydoğu köşesinde 7m. mesafede caminin kalıntılarının mevcut olduğu, ölçüleri içeriden boyuna 17,10m derinliğine de 23,6m, doğu tarafı saraya birleşik. Camiye, birisi mihrabın sağında sarayın üst katından inen bir merdivenden gelenlerin girişi için olan tek kapı, diğeri de kuzey tarafındaki 3 ayrı kapılı girişten ibaret olan iki farklı giriş yeri bulunduğu belirtilmiş. (s.559)

d. Palace mosque, with miḥrāb

e. Miḥrāb of public mosque

Fg. 567 (CrP.102d) Saray camisi ve mihrabı
Fg. 568 (CrP.103e) Halkın camisinin mihrabı

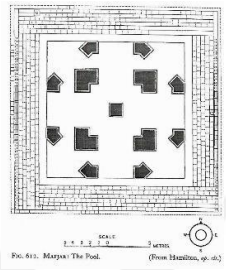
Avlunun sadece kıble tarafının 10,35m. derinliğinde bir revakla gölgelendirildiği, diğer üç tarafında revaklar bulunmadığı, burada dökülmüş tuğlaya rastlanmadığı için de Hamilton'un bu kısmın ahşap bir çatıya sahip olduğunu iddia ettiği, caminin bu hâli ile 787 tarihli Kurtuba Ulucamii, 836 tarihli Kayrevan Ulucamii ve 864 tarihli Tunus Ulucamii'nde görülen durumu hatırlattığına dikkat çekilerek, kıble duvarında üç sıraya kadar ayakta ve niş mihrabın da tam ortada iki köşedeki girintilerin önünde birer sütuna sahip olduğu belirtilmiş.

Avlu, Havuz ve Çardağı *(Pavilion)*

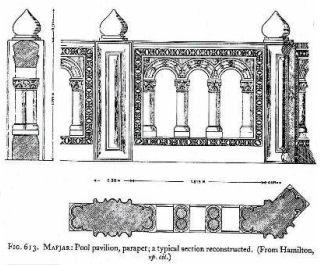
Bu başlıklar altında, henüz tamamlanmadığı düşünülen, kısmen yapılmış görünen kalıntıları incelenmiş. Baramki'nin bu molozları buradaki bir portikodan (revak) geriye kalanlar olarak, Hamilton'un ise bunların buraya yapılması planlanan odaların [başlanmış fakat yarım kalmış] kısımları olabileceği şeklinde ortaya attıkları iddiaları aktarılmış.

(*CrP.105a)*

(CrF.612)

(CrF.613)

Fg. 569 (CrP.105a) Havuzun yıkık hâli
Fg. 570 (CrF.612) Havuz zemini
Fg. 571 (CrF.613) Havuz duvar / çerçeve elemanları

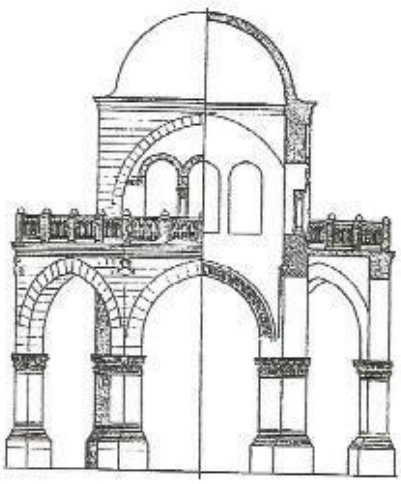
Fg. 572 (CrP.105d)

Fg. 573 (CrP.105e)

Fg. 574 (CrP.105f)

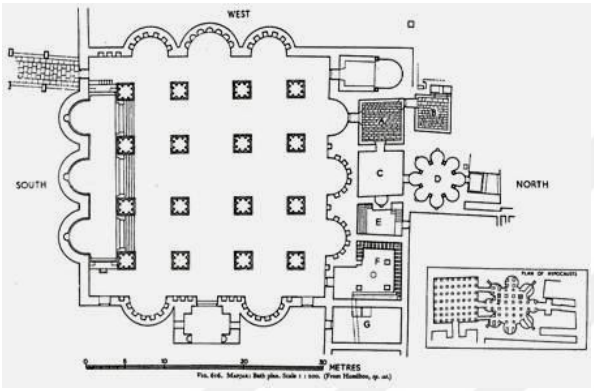
Fg. 575 (CrF.611)

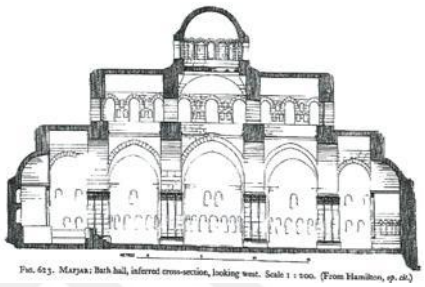
Fg. 572 (CrP.105d) Halife'ye ait olduğu düşünülen oturan iki aslan figürü üzerinde ve kılıcının kabzasını tutar hâlde ayakta duran insan heykeli.
Fg. 573 (CrP.105e) Bu heykele (Halife'ye) ait olduğu kabul edilen insan başı
Fg. 574 (CrP105f) Saraydaki heykel parçalarından birisi (rakkase heykelinin baş kısmı)
Fg. 575 (CrF.611) Hırbetü'l Mefcer avlusundaki köşkün (kiosk) rekonstitüsyonu ve kesiti

Araştırmacıların (s.546'da bahsedilen) 16m^2 olan ve iç duvarları ile zemini su geçirmeyen çimento kaplanmış olan havuzun (Fg.570-CrF.612) üzerinde oldukça yüksek ve sekizgen bir yapının da [çardak] (Fg.575-CrF.611) bulunduğunu düşündükleri belirtilmiş.

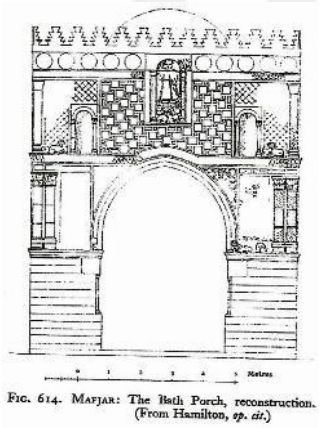
Hamam

"Sarayın 40m kadar kuzeyinde ve ona paralel bir pozisyona da hamam yerleştirilmiş. Bu kalıntılar ve bulgular burasının erken İslâm döneminin en güzel ve en büyük hamamı olduğunu gösteriyor. Hamam, buradaki yapıların en iyi muhafaza edilmiş olanı. Taş hırsızlarından da en az zarar gören kısım. Zemin planı hiç bozulmamış ve yükseklikleri de kemerlerin başladığı noktalara kadar anlaşılabiliyor" denilmiş.

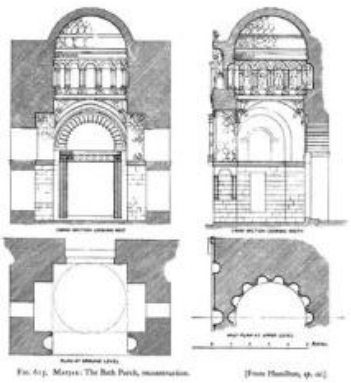

Fg. 576 (CrF.616) Hamam planı
Fg. 577 (CrF.623) Hamam kesiti

FIG. 614. MAFJAR: The Bath Porch, reconstruction. (From Hamilton, *op. cit.*)

(CrF.614)

(CrF.615)

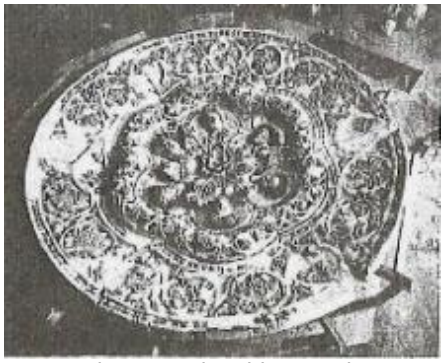
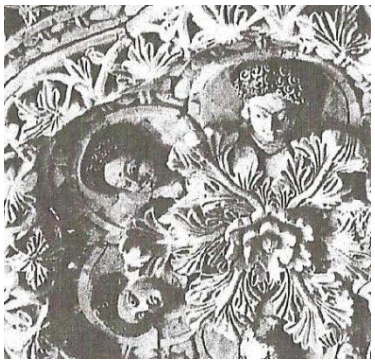

(CrP.110c)

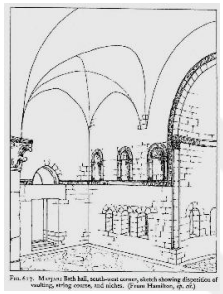
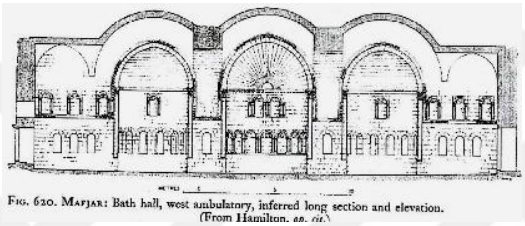
Fg. 578 (CrF.614) Hamam giriş porçu
Fg. 579 (CrF.615) Hamam porç kesitleri
Fg. 580 (CrP.110c) Hamamın D odası

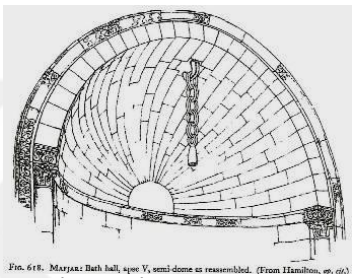
Hamamın Giriş Sundurması *(Porch)*

Ayakta kalan kısımlarla yıkılmış parçaların birleştirilmesinden Hamilton'un ikna edici ve güzel bir yeniden kurulumu başardığı belirtilerek Hamilton'un çizimlerinden hamamın porçunun ölçüleri verilerek detaylı anlatımı yapılmış.

Fg. 581 (CrP.110a) Kubbe rozeti
Fg. 582 (CrP.110b) Kubbe rozeti yakından

(*CrF.617)* *(CrF.620* *(CrF.618)*

Fg. 583 (CrF.617) Hamam holü
Fg. 584 (CrF.620) Hamam holü duvarlar kesiti
Fg. 585 (Cr F.618) Banyo holü apsisi (yarım kubbe 5)

Soğuk Oda *(The Frigaderium)*

"30m^2 bir mekân, 3 tarafında üçer yarım daire eksedraları bulunuyor. (sadece doğu tarafında porch'tan dolayı 2 adet) kuzey tarafındakilerin dışında diğer eksedraların hepsi çıkıntı (slient / salient) durumdadır (CrF.617, 620).

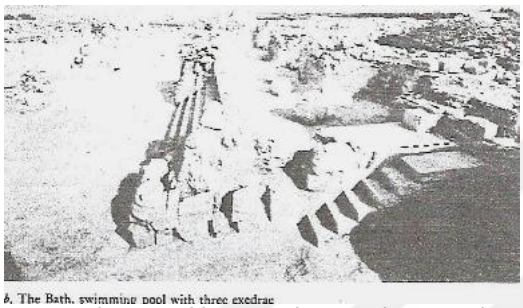
Bu mekânda bulunan 11 adet eksedranın bulundukları yerler (s.564), burada bulunan yıkık durumdaki büyük yarım kubbe ve etrafındaki üzeri kabartma işlemeli çerçeve malzemelerden bu kırık malzemeleri Corbett'in bir araya getirerek Hamilton'un kitabında (CrF.48 olarak) gösterilen tüm yarım kubbeyi tamamlamayı başardığı ve bu yarım kubbenin ön kısmının hafif şekilde sivri olduğunun fark edildiği anlatılmış. CrF.618'de gösterilen V [5] no'lu eksedra'nın yapılışının diğerlerinden biraz farklı olarak (aynı Hamam eş-Şarrâk'taki gibi) dipteki bir merkezden (saddle-blok) çıkıp dışarı dağılıyormuş şeklinde yapılmış" denilmiş. (s.565)

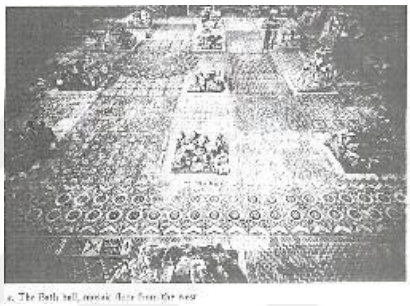
Büyük salonun üst örtüsünü akantus motifleriyle çevrili başlıkları olan 2,26m. çapında ve 4,80m yüksekliğindeki 16 büyük paye tarafından desteklendiği, yer yer bu kemerlerin üzerindeki duvarların içine pencere açılacak ve bu pencerelerin diğer

kısımların çatı üstlerine mahfil (Clerrestory) gibi bakacak kadar yükseğe konduğu (CrF.622), bu pencerelerin aralarındaki duvar kalınlığının da 1.32m'ye ulaştığının anlaşıldığı belirtilmiş. (s.567)

Banyo (Yüzme) Havuzu

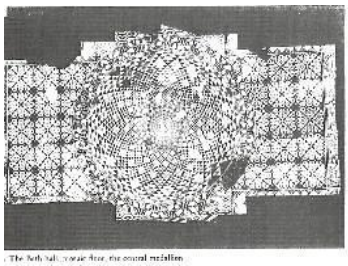
19,50m uzunluğu ve 3,4m. eni olan bir havuzun 4 payenin arasına gelecek şekilde etrafına da da 1,25m. yüksekliği olan bir koruma (barrier) ile birlikte yerleştirildiği, bu havuzun nasıl doldurulduğu ve boşaltıldığı yardımcı unsurlarıyla birlikte detaylı bir şekilde tarif edilmiş.

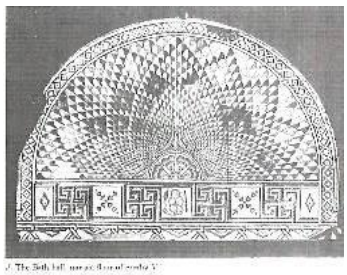

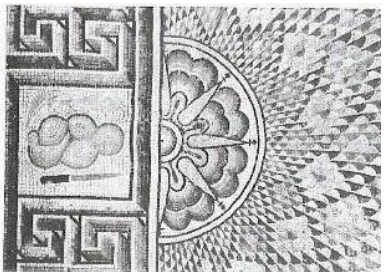

Fg. 586 (CrP.106b) Banyo / yüzme havuzu alanı
Fg. 587 (CrP.107a) Havuzun mozaik kaplı zemini

Yer Mozaikleri

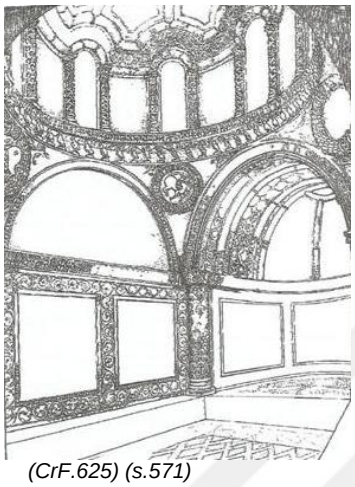

Fg. 588 (CrP.107c) Banyo holünün mozaik kaplı zemininin görünüşü
Fg. 589 (CrP.107d) Banyo holünün mozaik zemininin göbeğinin sağ tarafının görünüşü
Fg. 590 (CrP.111b) Panel ve eksedralarda bulunan mozaik desen gruplarından bir kesit

"Frigidarium'un en gurur veren unsuru zeminin, sadece yukarıdan buraya düşen molozların sebep olduğu yaralanmalardan başka, üzerine 3-4m. yüksekliğinde yığılmış olan molozların altında tamamı ile hiç bozulmadan saklı kalmış olan polykrom mozaiklerle kaplı olmasıdır. Hamilton'un ayarlamasına göre banyo salonunun zemininde 38 farklı grup mevcut (Fg.588-590 ve Fg.594-597CrP.107-09). Toplam 36 adet panel var ancak 7 ana dizayn tekrar edilmiş, Bunları Hamilton 7 farklı grup (isim) altında gruplandırmış" denilerek bunlara verilen isimler sıralanmış. (s.569)

Mozaiklerle ilgili olarak çok büyük sorumluluğun 45°lik desen modellerinde (patern: rapor / kalıp) olduğu, sadece bir tek 60°lik kalıbın görüldüğü, bunun da "Divan" altına denk gelen kısımda bulunduğu, bu mozaiklerden bazılarının Jeraşdaki kilisedekilere benzediği belirtilmiş.

Şeref Salonu / Divan *(Audience Hall / The Divan)*

(CrF.625) (s.571)

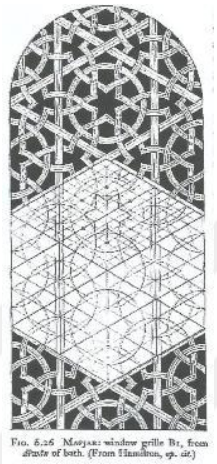

FIG. 8.26 Mosque: window grille B1, from north of bath. (From Hamilton, *op. cit.*)

(CrF.626)

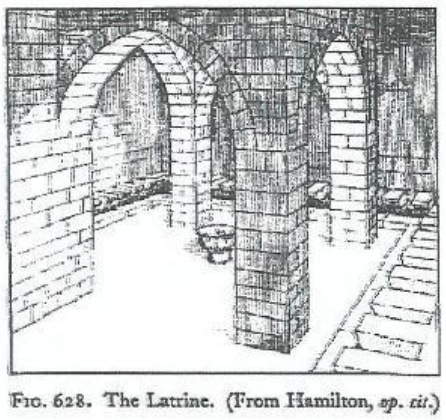

FIG. 628. The Latrine. (From Hamilton, *op. cit.*)

(CrF.628)

Fg. 591 (CrF.625) Divan odasının Hamilton tarafından tasarlanmış (duvarları ve kubbesi dâhil) temsilî genel görünüşü
Fg. 592 (CrF.626) Divan üzeri kubbe kasnağındaki şebekeli pencerelerden birisinin üzerindeki motiflerin Hamilton tarafından desen analiz çalışması
Fg. 593 (CrF.628) Tuvaletler

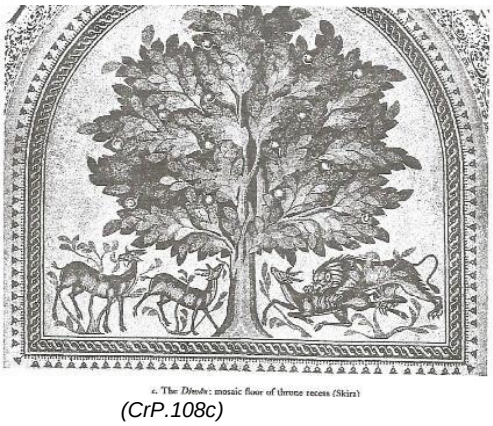
a. The *Divan*: general view of mosaic floor

(*CrP.108a)*

b. The *Divan*: mosaic floor

(CrP.108b)

c. The *Divan*: mosaic floor of throne recess (Skira)

(CrP.108c)

Fg. 594 (CrP.108a) Divanın zemini
Fg. 595 (CrP.108b) Divanın molozlar temizlendikten sonra ortaya çıkan mozaik zemini
Fg. 596 (CrP.108c) Divanın yarım daire şeklindeki üst kısmının (skira) zemininde bulunan meşhur "vahşi hayat" (wild-life) deseni

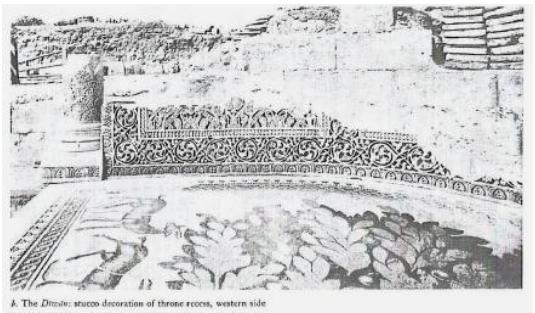
"Kuzey cephedeki doğu kapıları tüm kompleksin en güzel süslenmiş yeri olan halife'nin, ya da buranın sahibi olan şehzade ağırlama salonunun divan denilen üzeri kubbeli ve 4,8m. ebatlarında bir yer olduğu, üç tarafında zeminden 60 cm yüksekliğinde ve oturma yeri olması için yapılmış geniş basamaklar bulunduğu (Fg.591-CrF571), bu

odanın her iki yanı ve oturak kısımlarının (Fg.594-CrF.108a) hepsinin mozaiklerle kaplanmış olduğu" şeklinde bu kısım hakkında oldukça detaylı tarifler yapılmış. (s.570)

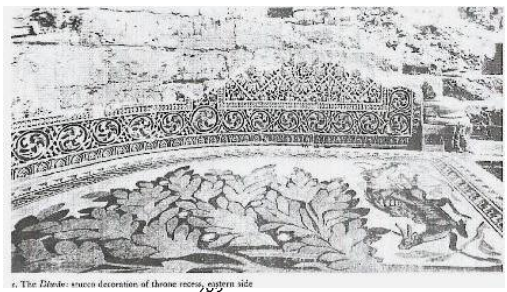
Kubbe İç Göbeği *(The Dome Cap)*

"Bu, aslında çok zayıf görünen kubbenin iç kısmının tam ortasına madalyon (cap: takke) olarak yerleştirildiği düşünülen oval şeklindeki alçı kabartma süs unsuru (bulunduğu yerden düşmüş olmasına rağmen), hayret edilecek bir şekilde parçalanmadan bir bütün hâlinde büyük oranda sağlam kalmış. Bu madalyonun dış kısmını oluşturan oval çerçevenin içindeki ilk ince şeritten sonra başlayan dışı düzgün oval, içi 6 bombeye göre oluşturulmuş geniş kuşağın içinde her biri kendi başına birçok daire içindeki rozet motifler yerleştirilmiş. (s.572)

Bu geniş alan ile 6 adet bombeli alanın sınırını belirleyen ikinci ince şeritten sonra bundan biraz daha kalın 6 bombeli ve içinde yine kabartma motiflerle işlenmiş olan alanın içinde, en merkeze içten dışa açılan şekilde yerleştirilmiş küçük ebatlı akantus yapraklarının kenarlarında daha geniş 6 farklı akantus yapraklarının aralarına hepsi geniş kıvırcık saç modelleri ile birbirine benzeyen ancak birisi kadın birisi erkek olacak şekilde 6 insan başı (rölyef / büstü) yerleştirilmiş. Hepsinin kaşları siyah, erkeklerin ise bıyıkları siyaha boyanmış, bayanların kulaklarında küpe bulunuyor, dudakları da kırmızıya boyanmış. Yine hepsinin dışarı kabartılı göz bebeklerinde (önceden renkli mozaik yerleştirilmiş olduğunu düşündüren) delikler mevcut" denilmiş (BÇ, s.485, Fg.581-CrP.110a-b: v.I, pt.II, p.395).

(CrP.109b)

(CrP.109c) [783]

Fg. 597 (CrP.109b) Divanın yarım daire şeklinde girintili üst kısmının yan duvarlarında bulunan alçı / stukko kabartma süsleme kompozisyonu (sol taraf)
Fg. 598 (CrP.109c) Divanın yarım daire şeklinde girintili üst kısmın yan duvarlarında bulunan alçı / stukko kabartma süsleme kompozisyonu (sağ taraf)

[783] [Bu kısımlar Hamilton'un s.487, Fg.591-CrF.625 no'lu çizimlerinde detaylarına girmeden düz duvar şeklinde gösterilmiştir].

Banyo (hamam) kısmında bulunan soğuk odalar, sıcak odalar, ocak ve tuvalet-WC (The Latrine) gibi kısımlar detaylı olarak tarif edilmiş. (s.573)

Tarihi

"1936-7 kazıları sırasında Baramki'nin, 'bir mermer plakanın kırılmış bir parçasını bulduğu, bu parçada Ubeydullah isimli birisinin Halife Hişâm'a iyi dileklerini bildiren bir mesaj bulunduğu[784], bu tür bir mesajın halife dışında birisine yazılması mümkün olmayacağı için, burasının Halife Hişâm'ın saltanatı sırasında (724-743) yapıldığının kesin bir belgesi olarak kabul edilebileceğini' iddia ettiği, buna karşılık olarak Hamilton'un da bu plakada bulunan yazının (mesajın) bu saray yapısını Hişâm'ın yaptırdığını veya bu yapının sahibinin Hişâm olduğunu ispat etmeyeceğini söyleyerek 'Bu yapılar grubunun bazı açılardan, örneğin mimarînin bazı tarafları ve banyodaki abartılı süslemeler, müstehcenlik (profligacy) bulunması, Arap tarihçilerinin Hişâm'a ait olarak anlattıkları pintilik (parsimony) hikâyelerine de aykırı düşüyor. Ancak Hişâm'ın Kasrü'l-Hayri'l-Garbî'de bulunan giriş kısmındaki gibi aşırı abartılı süslenmiş alanlar, büyük boyutlu tablo-resimlerin mevcut olması, yine de bu yapının çok büyük servete sahip bir şehzade veya halifeye yakın birisi veya bölgede yüksek pozisyona sahip birisinin kendisi için yaptırmış olma ihtimalini iptal etmez' demiş. Ardından da son kararı olarak 'Mefcer yapısını II. Velîd'in yaptırdığına inandığını' belirtip, ayrıca, 'banyonun porçundaki sırt sırta durup ileri bakan iki aslan figürünün üzerinde ayakta duran insan heykeli sebebiyle, aslanların sınırsız (bağımsız) otoriteyi temsil etmesi ve bunun da ancak kudret sahibi bir yöneticiye (ruler) ait olabileceği görüşünü kabul etmesine rağmen, Halife Hişâm'ın anlamsız (frivolous) keyif ortamı, kalitesiz zevklere sahip olduğu bilinen birisi olarak banyo kısımlarını ve sarayı Hişâm'ın yaptırdığını iddia etmemizi zorlaştırır' diyerek yine de bütün bunları II. Velîd'in yaptırmış olduğunu, heykelin de, bunun 'bir gün idare edeceği bu büyük saltanatı hayal eden II. Velîd'e ait olduğuna inandığını' yazdığı" aktarılmış. (s.574)

Creswell de bu konuda kendi görüşleri olarak; "Hamilton'un bu bakış açısı bana birkaç sebepten dikkate almaya değer görünmüyor, ilk olarak II. Velîd [bin (II.) Yezîd b. Abdülmelik], amcası Halife Hişâm'ın II. Velid'i huzurda bulunduğu zamanlarda çeşitli şekillerde aşağılaması yüzünden, onunla ilişkileri çok kötü durumda idi. Kitâbü'l-Agânî bu konuda '*Hişâm, II. Velîd'in durumundan, onun çevresindeki insanlardan hiç memnun*

[784] Hamilton, *age.,* pp.60-61 & fig 23.

değildi. Bundan dolayı da II. Velîd yakın aile, arkadaş çevresi ve iş yaptığı insanlarla Rusâfe'den uzağa, Balkain ve Fezara arasındaki Abrak'a, Agdaf olarak bilinen suyun yanına gitti' [785] şeklinde yazar.

Yine Kitâbü'l-Agânî'nin başka bir bölümünde, '*II. Velîd'in Abrak'a gidip Hişâm ölünceye kadar orada kaldığı'* yazılıdır. Dolayısıyla II. Velîd'in, Jeriko yakınındaki bu kadar büyük bir inşa işi ile uğraşmış olması imkânsız görünmektedir. Çünkü, bu noktada İbn Ebî Rabihi'nin 913 civarı yazdığı eserinde '*(II). Velîd, 20 yıl boyunca çölde yaşamıştı ve halife olduktan sonra da şehre adım dahi atmadı'* [786] demiş olması önemli.

Yukarıda Mefcer'in daha tamamlanmadan önce belki 747-8 civarı bir deprem sırasında tahrip olduğunu söylemiştik. Bu yapıların Halife Hişâm tarafından yaptırıldığını söylersek, inşaatın Hişâm'ın ölümüyle 743'te durduğunu da kabul etmek zorundayız. Ayrıca, önemli bir konu olarak, Halife ve sultanların içinde bulunduğu hayatın kendilerine sunduğu güvensizlik durumunun bir an önce güvenli-emniyetli bir yere kavuşma arzusu, bu insanlara bu işi mümkün olan en süratli şekilde tamamlama mecburiyeti yüklüyor. Kahire Kalavun Külliyesinin de hastane, türbe ve medrese gibi yapıların yeri hazırlandıktan sonra 13 ay içinde tamamlandığını hatırımızda tutarsak, bu durum bizi 743'te yarım kalmış durumda olan Mefcer'in inşaatının 5 yıl devam ettiğini söylemekten alıkoyar, belki 739-43 arasında 3 veya 4 yıl sürmüş olabilir" diyerek konuyu sonlandırmış.

28- Hirbetü'l-Mefcer Sonuç Notları

* İlk defa Warrne ve Conder tarafından 1873'te, daha sonra da Bliss ve Hunter tarafından 1894'te ziyaret edildiği, Bu civardan 2.500 taş blok ve sütunlar ile sütun başları, mermer plakalar vb. malzemenin götürülmesinin Eski Eserler Müdürlüğünü burada 1934-35'te kazı ve araştırma yapmaya sevkettiği ve bu kazıların 12 sezon hâlinde 1948'de İngiltere'nin manda anlaşması kalkıncaya kadar devam ettiği, I. Dünya Savaşı'ndan sonra da buradan parçalar götürüldüğü, Yeriko'daki [Jeriko] küçük Franciscan Rahip Okulu'nun buradan götürülen taşlarla inşa edildiği,

[785] VI, p.104, II.17-8, also see Yâkūt, *Tarikh,* II, p.394, *Taberî Secunda series,* p.1743, II.11-14 quoted by Musil, *Palmyrena,* p.277. ; "Musil, Agdaf'ın Ammana'nın güneydoğusunda 120 km mesafedeki Vadi Gadaf olduğunu (Kasr-ı Tûbâ da buradadır) yazar. Bu görüşü Nöldeke de kabul etmiştir". Denilmiş.
[786] *el-Ikl al-Ferid* (ed. of 1302h) II, p.351, II, 28-9, Noldeke, *Z.D.M.G*. IXI, p.225 yoluyla.

* Buradaki kalıntıların; 65m^2 ebatlarındaki iki katlı kasır, mihrabı hâlen yerinde olan 2 sahnlı plana sahip bir cami, 1 hamam yapısı ve doğu-batı cephesi 54m, kuzey-güney uzunluğu 135m. olan büyük avlu şeklinde 5 farklı ana yapıya ait olduğu, sarayın büyük (iç) avlusunun ortasında büyük bir havuz ile (üzerinde) sekizgen planlı büyük bir çardak (kiosk) bulunduğu, iki katlı saray yapısının çok fazla ilginç stukko (kadın-erkek heykelleri, insan başları vb. de ihtiva eden) süslemelere sahip olduğu, yerleşke içindeki sarayın bir de şeref salonu bulunduğu, cami duvarlarının (mihrap dâhil) üç sıra yüksekliğe kadar ayakta olduğu,

* Ana yapının güney tarafında el-Hayr denilen duvarlarla çevrili 150 hektar civarı çok büyük bir alanı kapsayan (içinde av hayvanları barındırılan) bir arazi bulunduğu, Hamilton'un, "saray ve hamam için gerekli olan su ihtiyacının hâlen kalıntıları mevcut olan Ain ed-Duyuk ve Ain en-Nuvay'imah'tan sağlandığını" iddia ettiği,

* Hamilton'un Mefcer yerleşkesindeki yapıların II. Velîd [787] tarafından amcası Hişâm b. Abdülmelik'in 19 yıl süren halifeliği sırasında ["veliaht olarak" halife olmayı beklediği] 724-743 yılları arasında yaptırılmış olduğuna inandığını, Creswell'in ise yapının aynı dönemde (724-743) halife olan Hişâm tarafından yaptırılmış olma ihtimalinin (iki aslan üzerinde ayakta duran heykelin daha çok Halife Hişam'a uygun düşmesi, yapılarda görülen detaylı ince işçiliğin masraflarını ancak halife vb. birisinin karşılamaya gücü yeteceği gibi sebeplerden) daha kuvvetli olduğuna inandığı şeklinde bilgiler nakledilmiş olması bu konuda az miktarda bilgi bulunan bu yapılar ve bânisi hakkında detaylı bilgiler ve görseller aktarılmış olması bu alanda bundan sonra yapılacak çalışmalar açısından önemli kazanımlar olmuştur.

[787] II. Yezid, Abdülmelik'in (küçük Halid b. Yezid'e naib olarak) 685'de halife olduğu sırada Yezid b. Muâviye'nin kızı ile yaptığı evlilikten doğan oğludur. Abdülmelik b. Mervan'ın halife olan üçüncü oğludur. II. Yezid'in oğlu da II. Velîd 'dir. II. Yezid (ağabeyi Süleyman'ın kendisi 717'de ölmeden önce halife atadığı) amcasıoğlu ve eniştesi Abdülaziz b. Mervan'ın 720'de ani ölümü üzerine halife olmuştur. II. Velîd babası II. Yezid 724'de öldüğünde ilk veliaht durumunda olduğu için halife olmak istemiş ancak (üvey) amcası ve ordunun komutanı Mesleme'nin diğer amcası Hişâm b. Abdülmelik'ın halifeliğini desteklemesi sebebiyle olamamıştır. II. Velîd 19 yıl sonra, 6 Şubat 743'te Hişâm ölünce halife olmuş ancak 15 ay kadar halifelik yapabilmiştir. Çünkü 10 Nisan 744'te büyük amcası Velîd b. Abdülmelik'in oğlu III. Yezîd kendisine isyan etmiş, o da isyanı bastıramayıp kaçmış ve III. Yezid'in adamları tarafından yakalanarak öldürülmüştür. İsyan ederek halife olan III. Yezîd ise halife olduktan 5-6 ay sonra Eylül 744'te aniden ölmüştür (bk, Özkuyumcu, "Hişâm b. Abdülmelik", *DİA,* XVIII, s.149-151; ayrıca bk, BÇ, EK5, s.1120, dn.1605, 1607).

29- MÜŞETTÂ SARAYI [Kasrü'l-Müşettâ]

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 29- Müşettâ Sarayı [Kasrü'l-Müşettâ]
b-Bulunduğu Yer	: Belirtilmemiş
c-İlk İnşa Tarihi	: 724-743
d-İlk Yapılış Maksadı	: Kasır
e-Bânisi	: Hişâm b. Abdülmelik
f-İlk Mimarı / Ustaları	: Bilinmiyor
g-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
h-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

MÜŞETTÂ SARAYI (MSHATTÂ)[788] [Hişâm'ın İşleri- 7]

Konuya "Müşettâ Sarayı'nın, Amman'ın ~29 km (20mil) güneyinde, Hicaz demiryollarının Ziza istasyonunun kuzeydoğusuna ~6 km (4 mil) mesafede" olduğu şeklinde coğrafi konum tarifi yapılarak başlanmıştır. Devamında "Artık meşhur olan Müşettâ Sarayı'nın önce 1840 (dn.2)[789] yılında Layard tarafından keşfedildiği, ardından ondan bağımsız olarak Tristram (dn.3) [790] * tarafından Şubat 1872'de (yeniden) keşfedildiği ancak Seetzen'in (dn.4) [791] Belka'daki yerler listesinde onun adından 1806'da zaten bahsetmiş olduğu, bu yapı hakkında ilk ciddi-detaylı incelemenin de Brünnow (dn.5) [792] tarafından 1895, 1897 ve 1898'deki ziyaretleri sırasında gerçekleştirildiğine" dikkat çekilmiştir. "Brünnow'un araştırmalarının birçok açıdan Schultz tarafından (dn.6)[793] yapılmış olan kazılarla da desteklendiği" şeklinde ön bilgiler verilerek, yapının tanıtımına geçilmeden önce "kitabın bu bölümündeki bilgilerin büyük oranda yukarıda ismi geçen araştırmacıların yayınlarından istifade ederek hazırladığı" belirtilmiştir. (s.578)

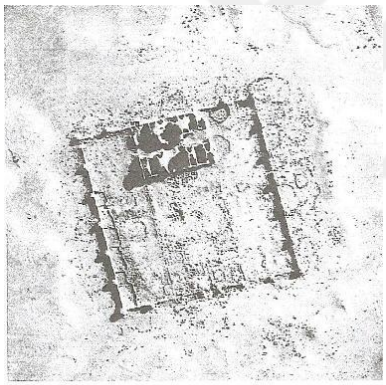
[Yapının] **Genel Tarifi**

"…İçten içe yaklaşık 144m. uzunluğunda güzel işlenmiş taşlarla örülmüş duvarlarla çevrilidir. 2 yarım daire kulesi vardır ve girişi de güney duvarının

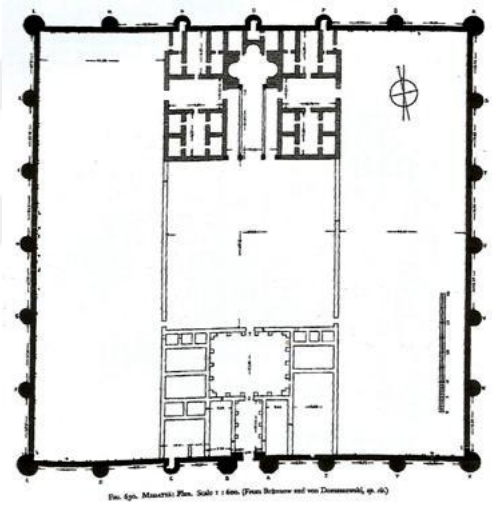
[788] [Bu isim İngilizcede Mshetta, Türkçede ise 1- Mışettâ (H. Ziya Ülken ve S.KemalYetkin), 2- Müşettâ (*İA*), 3-Kasrü'l-Müşettâ (*DİA*) olarak farklı şekillerde yazılmaktadır].
[789] Ancak onun hatıraları olan *Early Advantures* 1887'ye kadar yayımlanmadı. I, p.395.
[790] *Land of Moab*, pp.195, London 1873. *[Aşağıda "Müşettâ Sarayı'nın Güney Cephesinin Berlin Müzesine Götürülme Hikâyesi" başlığı altında bu konuda ilave açıklama verilmiştir].
[791] Reisen Church Syrien, I, 395.
[792] Brünnow & Van Domaszevski, *Die Provincia Arabia*, II, pp.105-76 & 308-11.
[793] Schulz & Strazowski, *age.*

ortasındadır. İçeriden kuzeyden güneye doğru üç bölüm olarak düşünülmüş, merkezde olan bölüm 57m, diğerleri de 42'şer metre. Yan bölümlerde tasarlanan inşaatlara hiç başlamamış, merkez bölümde başlanmış olanlar ise yarım kalmış. Merkez bölümün kuzeyindeki başlanmış olan işler de bitmek üzereymiş görünüyor. Giriş kapısının hemen ardında 17,40m uzunluğunda giriş holü var ve oradan da 27,14m. genişliğinde ve 23m. derinliğindeki avluya ulaşılıyor. Bu avludan başka çıkış bloklarının ortasında büyük avlu denilen 57m^2 diğer bir avlu daha mevcuttur…" şeklinde anlatımlar yapılmış.

Yapının genel ölçüleri hakkında bilgiler verildikten sonra; *Detaylı Tarif, Taşlar, Taş Ustalarının İmzaları (İşaretleri), Giriş, (The Gateway), İç Kısımdaki Sürekli Simetrik Bölünmeler (Subdivision), Çıkış-Çıkış Bloğu, (Gateway Block) Çıkış Civarındaki Yapılar Grubu* (CrF.636) başlıkları altında fotoğraflar, çizim ve planlarla desteklenerek yapının tamamı hakında oldukça teferruatlı bilgiler aktarılmış.

(*CrP.118d)*

(CrF.630)

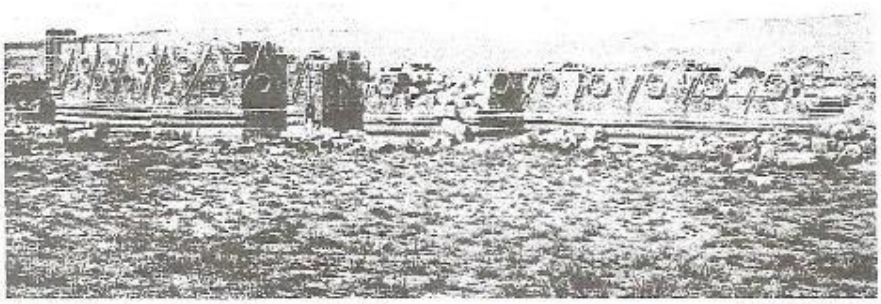
Fg. 599 (CrP.118d) Müşettâ'nın havadan görünüşü
Fg. 600 (CrF.630) Müşettâ Sarayı'nın oturum planı

İç Kısımdaki Sürekli Simetrik [Üçgen / Kare / Dikdörgen] Bölünmeler

Yapının bitmiş olan kısımları incelendiğinde köşelerden çapraz olarak çizgiler çizildiğinde tüm yapıda simetrik üçgenlere bölünebilen bir sistemin hâkim olduğunun göründüğüne dikkat çekilmiş (Fg.608-CrF.635). (s.581)

Giriş

Girişin 3,46m. genişliğe, 3,78m. yüksekliğe sahip olduğu yönde detaylı anlatımlar yapılmış.

b. South façade: decorated portion before removal to Berlin

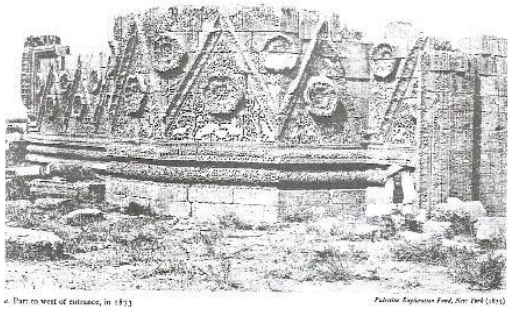
Deutscher Palestina-Verein

Fg. 601 (CrP.112b) Taş oyma süslü güney cephe, Berlin'e götürülmeden önceki görünüşü

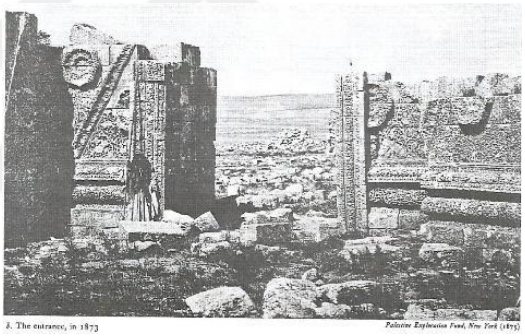
c. South façade: all that is left of decoration to east of entrance

Fg. 602 (CrP.112c) Güney cephenin götürüldükten sonraki görünüşü

c. Part to west of entrance, in 1873

Palestine Exploration Fund, New York (1875)

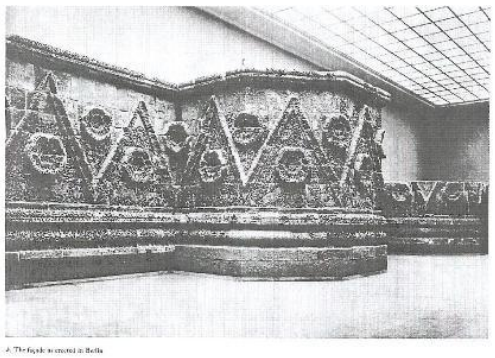

b. The entrance, in 1873

Palestine Exploration Fund, New York (1875)

Fg. 603 (CrP.113a) Girişin batı kanadı

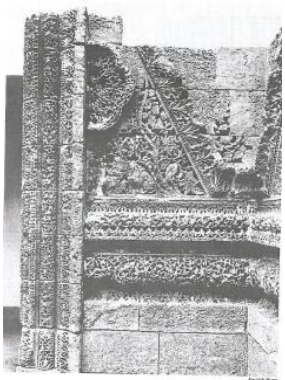
Fg. 604 (CrP.113b) Girişin 1873'te görünüşü

a. The façade as erected in Berlin

MSHATTÂ

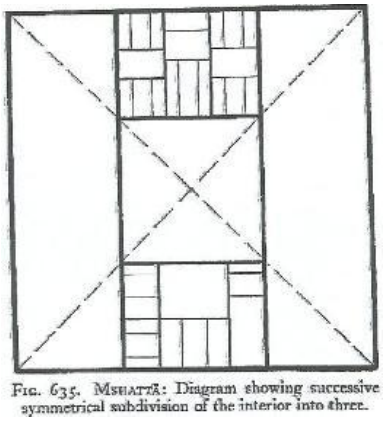

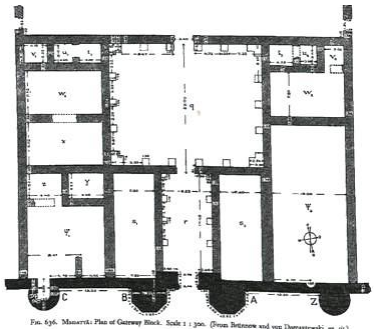

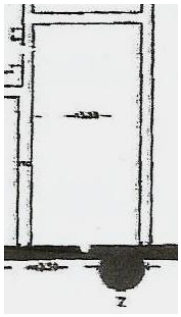
Fg. 605(CrP.119b, 130, 131) Müşettâ Sarayı'nın güney cephesinin Berlin Müzesindeki bir kısmı

Fg. 606 (CrP.130) Müşettâ Sarayı'nın güney cephesinden görüntüler- 1

Fg. 607 (CrP.131) Müşettâ Sarayı'nın güney cephesinden görüntüler- 2

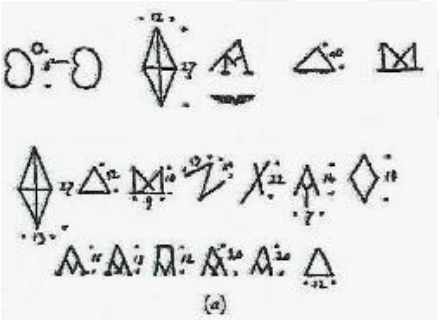

Fg.608 (CrF.635) *Fg.609 (CrF.636)* *Fg.609s (CrF.636-detay)*

Fg. 608 (CrF.635) Plandaki sürekli geometrik bölümlerin görünüşü
Fg. 609 (CrF.636) Giriş-çıkış blokları (en sağdaki büyük salon cami), Fg.609a (CrF.636-detay), Müşetta saray camii planı

Taş Ustalarının İmzaları

"Ana cepheyi Berlin'e götürmek için taş blokları sökülürken, Schulz'un birçok taş ustasının imzalarını fark ettiği" belirtilmiş (Fg.610, 611-CrF.632a, b, c).

Fg. 610 (CrF.632a) Taş ustalarının imzaları
Fg. 611 (CrF.632b, c) Taş ustalarının imzaları (s.581)

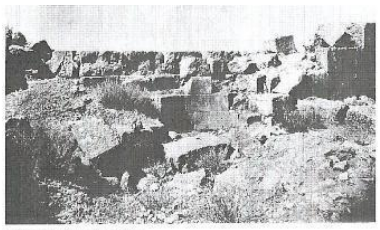
Cami

"Yan odalardan birisi, 13,40m x 27,30m ölçülerinde güneydeki ana dış duvar ve içerdeki çevreleme duvarı ile oluşturulmuş. Bu iç duvarın tam ortasında 1,62m. genişliğinde bir mihrab nişi, kapı ile paye arasına gelecek şekilde yerleştirilmiş. Bu şekilde yerleştirme aynı Mefcer'deki uygulanan yolu takip etmiş. (s 583)

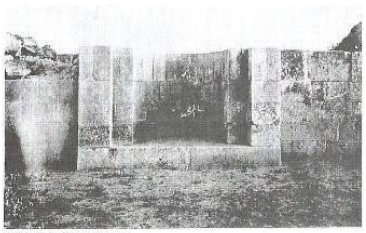
Bu kısım 1963'te Dr. Auni Dajani tarafından zeminine kadar temizlendi ve mihraba ait bazı taşlar yerlerine konularak 1,69m. yüksekliğe kadar tamamlandı. Yalnız mihrabın yüksekliği 35 cm kadar daha eksik olduğu iki yanında devam eden 5 sıra örgü sisteminden anlaşılıyor. Çünkü mihrabın taş örgü sistemi iki yanındaki duvarla aynı devam ediyor", şeklinde açıklamalar yapılmış.

(CrF. 638)

(CrP.115a)

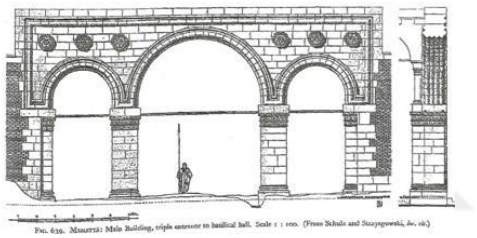
(CrP.115b)

Fg. 612 (CrF. 638) Mihrab nişi
Fg. 613 (CrP.115a) Mihrab nişi temizlenmeden önce
Fg. 614 (CrP.115b) Mihrap nişinin temizlendikten sonraki görünüşü

Büyük Avlu

Başlığı altında, ana planında (Fg.600-CrF.630 ve Fg.608-Crf.635) üç eşit dikdörtgene bölünmüş olan yapının ortadaki dikdörtgenin giriş blokları ile bazilikal salon arasındaki yaklaşık 57 x 57m. ölçülerindeki orta kısmın duvarları, ön-arka-yan kısımlara giriş kapı düzenlemeleriyle ilgili anlatım ve açıklamalar yapılmış. (s.584)

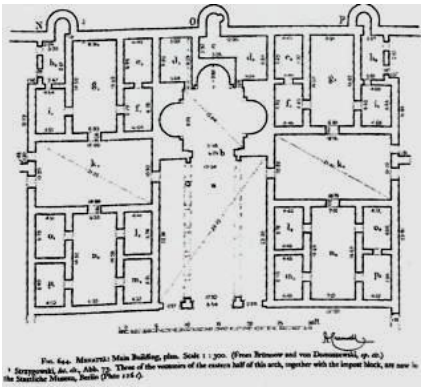
Fg. 615 (CrP.114b) Üç kemerli giriş ve arkasındaki bazilikal teşrif salonu
Fg. 616 (CrF.639 Ana binanın salonunun üçlü giriş kemerlerinin tahmini görünüşü

Ana Bina

Bu başlık altında, bazilikal (teşrif) salonu ve üç apsisli salonun da içinde bulunduğu, tüm kompleksin tamamlanmış tek kısımı olan cephe için, "saltanat ailesinin kalacağı yer olarak yapıldığını düşündürecek şekilde organize edilmiş" denilerek bu alanda bulunan odalar ve diğer kısımların detaylı tarifleri yapılmış. (s.584)

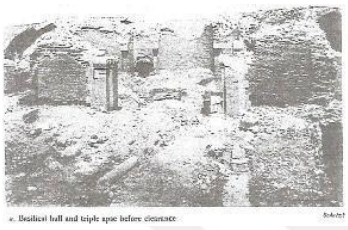
Üç Apsisli Salon

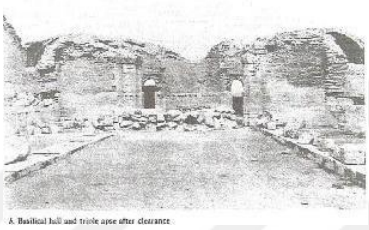
"Bu salonun (apsis girintileri hariç) 9,78 x 9,78m. ölçülerinde olduğu, apsis girintilerinin ise 5,25m. ön genişliğe ve 3,90m derinliğe sahip olduğu, apsis girinti köşelerinin de 50-60 cm derinlikte kesilmiş olduğu belirtilerek bu kısımların nasıl inşa edildikleri" konularıyla ilgili oldukça detaylı anlatımlar aktarılmış. (s.587)

Fg. 617 (CrF.644) Ana bina üç girişli salon ve bazilikal üç apsisli salon planı
Fg. 618 (CrP.117b) Üç apsisli salonun temizlenmeden önceki görünüşü- 1

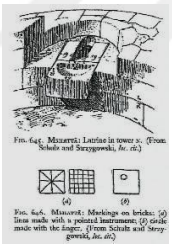

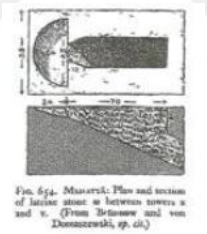

Fg. 619 (CrP.116a) Bazilika planlı ve üç apsisli salonun temizlenmeden önceki görünüşü- 2
Fg. 620 (CrP.116b) Bazilika planlı ve üç apsisli salonun temizlendikten sonraki hâli- 3
Fg. 621 (CrP.116c) Üç apsisli salonun kemerinin Berlin Müzesi'nde olan bir parçası

Hela / WC *(Latrine)*

(CrP.117c) *(CrF.645)* *(CrF.654)*

Fg. 622 (CrP.117c) Hela, temizlikten önce
Fg. 623 (CrF.645) Hela çizimi ve bazı taşların üzerindeki işaretler
Fg. 624 (CrF.654) Hela ve kanal gideri planı

Ana Yapının Kenar Bölümleri *(Side Trucks)*

"Her ne kadar yan taraflarda başka yapılar bulunduğuna ilişkin hiçbir temel izine rastlanmamış olsa da, duvarların köşelerinde taş duvar örgü uzantıları bulunmuş olması, yapının yan tarafa devam ettirileceği izlenimi vermektedir" denildikten sonra, bu kısımda yapının kuzeyden güneye 1,40m kalınlığında duvarlarla üç ana bölüme ayrılmış olan durumunun tüm yapı planının ana (temel) sistemi olduğuna dikkat çekilerek, üç dikdörtgen dilime bölünmüş olan kare yapının orta kısımdaki dikdörtgenin doğu ve batı yanlarındaki kısımlarının tarifi yapılmış. Çok büyük kısımlarının henüz tamamlanmamış olduğu belirtilmiş. (bk, Fg.600-CrF.630, büyük oturum planı). (s.588)

Tonozlar

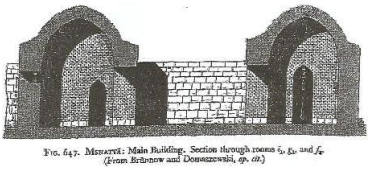
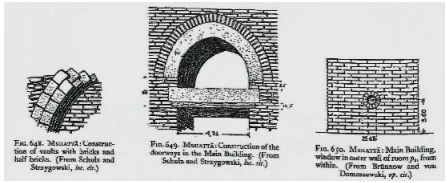

Fig.625 /CrF.647)

Fg. 626 a, b, c (CrF.648-650)

Fg. 625 (CrF.647) Ana binanın tonozlu girişlerinden ikisi
Fg. 626 (CrF.648-650) Müşattâ Sarayı'nda bazı duvar örgü sistemleri

Girişleri (Doorways) *(s.*589)

Ana Yapı Süslemeleri

Hiç başlanmamış olan ana yapı süslemeleri ve etrafta bulunan büyük yeşil mermer blokları vb. malzemelerden buraya yeşil taş atlamalı (da-do) türünden bir süsleme düşünüldüğünün araştırmacılarca tahmin edildiği belirtilmiş. (s.590)

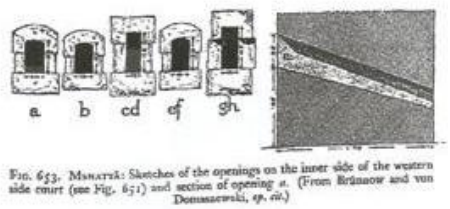
Brünnow ve Schulz'un Yeniden Kurulum Planı Teklifleri

Tüm yapının gerçekte nasıl olduğu (tamamlandığı zaman nasıl olacağı) hakkında Brünnow ve Schulz'un kazılar sonucunda ellerinde bulunan bilgilere göre birer plan hazırladıkları belirtilerek planları alıntılanmış. Bu planlardan Schulz'un çizdiğinde yapıda en fazla inşaatın tamamlanmış hâli gösterilmiştir (CrF.652b).

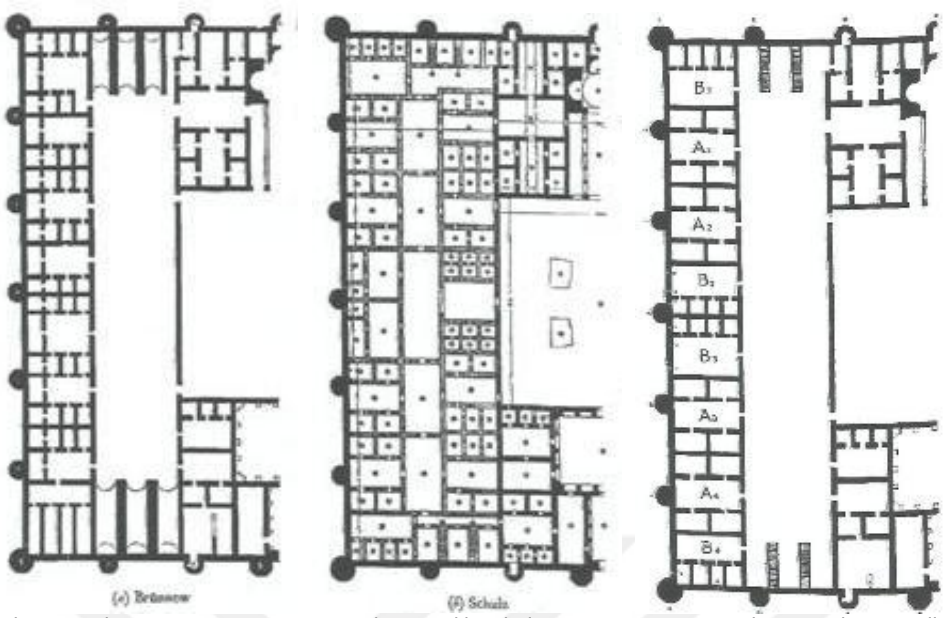
Creswell'in Yeniden Kurulum Planı Teklifi

Brunow ile Shultz'un teklif ettiği (tahmini) planlara karşılık olarak Creswell de yaptığı incelemeler sonucu kendi (en az tamamlanamış olarak görünen) tahmini planını çizip sunmuş (Fg.630-CrF.652c).

Çevre Duvarlarındaki Kanallar (Tüneller)

Fg. 627 (CrF.653) Avlunun (iç kısım) batı duvarında bulunan delikler ve kesiti

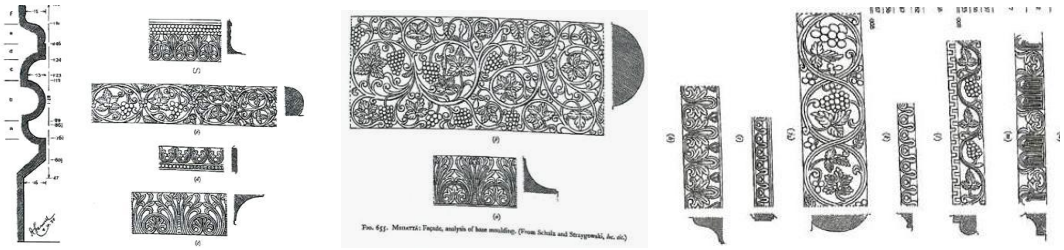

(CrF.652a) Brunnow *(CrF.652b) Schultz* *(CrF.652c) Creswell*

Fg. 628 (CrF.652a) Brunnow'un Müşattâ'nın tamamlanmış hâli için önerdiği plan
Fg. 629 (CrF.652b) Schulz'un Müşattâ'nın tamamlanmış hâli için önerdiği plan
Fg. 630 (CrF.652c) Creswell'in Müşattâ'nın tamamlanmış hâli için önerdiği plan

Güney Cephesinin Süslemeleri

Bu bölümde cephede bulunan bezeme şeritleri ve kabartma motifleri Schultz ve Strygowski'nin çizimlerinden alıntı yapılarak oldukça detaylı bir şekilde tarif edilmiş.

CrF.655a *CrF.655b* *CrF.656b*

Fg. 631 (CrF.655a) cephe alt kısım üzerindeki taş işleme desen örnekleri- 1
Fg. 632 (CrF.655b- s.595) cephe alt kısım üzerindeki taş işleme desen örnekleri- 2
Fg. 633 (CrF.656b) cephe üzerindeki kuşaklarda görülen desen örnekleri-3

Fg. 634 (CrF.656a) cephe alt kısımda asma / üzüm motifi işlemeli kuşak

Fg.635 *Fg.636*

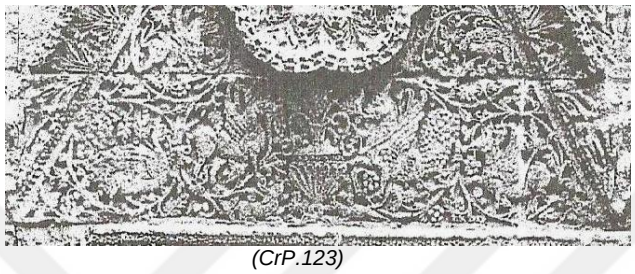
Fg. 635 (CrF.658- 3. sıra) cephe üzerindeki işlemelerden içi dolu çekirdek (rozet-kernel) bezemeleri
Fg. 636 (CrF.658- 4. sıra) cephe üzerindeki işlemelerden (rozet-kernel) bezemeleri

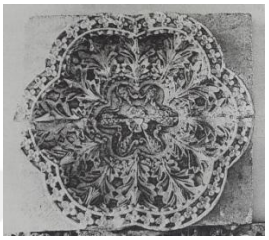
Cephenin Bitirilişi (İnce İşleri)

Bu başlık altında; Müşettâ Sarayı cephesinin bir kısmının Berlin Müzesi'ne getirilip yeniden kuruluşu sırasında meydana gelmiş olan yanlış yerleştirmeler ve bunların neler olduğu konusunda Creswell'in görüşleri aktarılmış. (s.603)

Müşettâ Sarayı'nın Güney Cephesinin Berlin Müzesi'ne Götürülme Hikâyesi

(CrP.127)

(CrP.123)

(1940, CrP.78b)

Fg. 637 (CrP.127) Müşettâ Sarayı'nın cephesinden bir taş işleme-bezeme örneği
Fg. 638 (CrP.123) Müşettâ'nın girişinin batı kısmındaki üzüm salkımı kuyruklu Griffin taş işlemesi
Fg. 639 (CrP.136b) Cephelerdeki üçgenlerin içinde tekrar eden içi dolu rozet motifi

Creswell v.I, pt.II, p.596 dn.1'de bu olay hakkında[794] "…Josef Strzygowski'nin Dr. Bode'ye Müşettâ cephesinin Berlin'e getirilmesi için teklifte bulunduğu, (Dr. Bode'nin İmparator Wilhelm'e konuşması, Almanya İmparatorunun konuyla ilgilenerek rica etmesi ve Sultan Abdülhamid'in de onaylamasıyla Diez'in (*İslâm Ansiklopedisi,* III, s.613'te de özetlediği gibi) cephe'nin taşınmasının, Prof. Shultz'un yönetiminde Haifa'daki Dr. Schumacher ve Charlottenburg yardımıyla 1903-04 kışında yapıldığı, taşınacak kısmın parçalara ayrılıp 422 adet kutuya konularak önce karayolu ile Beyrut'a gönderildiği, oradan da deniz yoluyla Hamburg'a nakledildiği[795] anlatılmış.

Bu eserin Berlin'e götürülmesinin eleştirilmiş olduğunu söylemeye gerek yok, ancak bu eleştiriye cevap şu şekilde oldu: Bu olaydan birkaç yıl sonra, Hicaz demiryolları inşaatı başlayınca Türk mühendisler inşaata gerekli taş malzeme ihtiyaçları için, Müşettâ alanı da dâhil 3-5 km civardaki tüm ören yerlerini tarayarak buralardaki taş malzemeleri sökerek toplayıp tren yolu inşaatında kullandılar. Bu olaydan önce

[794] [Ernst Diez, "Müşettâ", *İA,* VIII, 1978, s.430-5'te; "...Bu yapıyı 1872'de ilk keşfeden H.B. Tristram'dır ve yardımcısı J. Ferguson 'yapıyı Sâsânî kralı 614'te yaptırmış' şeklinde *Land of Moap* 1873 kitabında yazdı, A. Musil 1898'de gidip gördü ve R.E. Brunnow ile A.V. Domaszewski *Provincia Arabia,* 1904-09'da planlarını yayımladı. Bu arada B. Schulz başkanlığında Prusya kazı heyeti Müşettâ'ya ulaşmış ve kazılara başlamıştı. Shultz ve Strzygowski'nin incelemeleri *Jahrb. d. Prens. Kunsi*'de (1904) yayımlandı. Strzygowski'nin telkinleriyle W. Bode'nin, II. Wilhelm'i ikna etmesi ve onun Sultan Abdülhamid'le dostane ilişkileri sayesinde çölün ortasındaki bu kıymetli eserin bir kısmı Almanya'ya nakledildi…" demiştir].

[795] "Konu hakkında daha detaylı bilgi: "Kuhnel, *Mshatta,* p.4 ile Fuhrer durch die Staatlichen Museen zu Berlin & Das Kaiser-Friederich-museum, 8ttc aufl., p.57'de bulunabilir" denilmiştir.

Müşettâ'nın doğu cephesi (Brunnow and van Domaszewski, Diez, *Provincia Arabia,* II, fig.689'da görüldüğü üzere: BÇ, Fg.605-CrP.119b) tam bir şekilde yerinde duruyordu. Bahsedilen Türk mühendisler [demiryolu elemanları], doğu cephesinde bulunan düzgün taşların hepsini (temellerin ortaya çıktığı kısma kadar) alıp götürmüşler. Hicaz demiryolları inşaatı sebebiyle bu tür işler bütün Ürdün (Transjordan) civarında yapılmış[796]. Brunnow ile van Domaszewski'nin 1895-98 arası çektiği fotoğrafları da ihtiva eden kitabı ele alarak bu demiryolunu takip edip buralardaki yapıların (örneğin; Roman Limes gibi eserlerin) önceki hâli ile inşaattan sonraki durumunu karşılaştıracak birisi henüz çıkmadı. Dolayısıyla eğer Müşettâ'nın güney cephesindeki üçgen çizgi bezemeli duvarı Berlin'e götürülmemiş olsaydı, onlar da hicaz demiryolu hattının yapılmasında kullanılmış olacaklardı…" [797] diyerek konuyu sonlandırmıştır.

29- Müşettâ Sarayı Sonuç Notları

Müşattâ Sarayı'nın Amman'ın 29 km güneyinde, Hicaz demiryollarının Ziza istasyonunun kuzey doğusuna 6 km mesafede olduğu, [*Leiden] İslâm Ansiklopedisi,* c.8, s.430-5'deki Müşettâ yazısında E. Diez yapının ilk önce Tristram tarafından 1872'de keşfedildiğini yazmıştır. Creswell ise yapıyı önce 1840[798] yılında Layard'ın keşfettiğini, (Layard'ın notlarında ismi geçtiğini fakat onun notlarını 1887'ye kadar yayınlamadığını belirterek) biraz milliyetçilik yapmış görünmektedir. Layard'dan daha sonra Tristram'ın Şubat 1872'de (yeniden) keşfettiğini yazmıştır. Yapı hakkında ilk ciddi-detaylı incelemeyi ise Brünnow'un 1895-1898'deki ziyaretleri sırasında yaptığını hatırlatarak bitmiş kısmı hakkında oldukça detaylı bilgiler vermiştir (CrF.635).

* Sarayın, içten içe yaklaşık 144m. uzunluğunda güzel işlenmiş taşlarla örülü duvarlarla çevrili olduğu, 2 yarım daire kuleye sahip olup, girişinin de güney duvarının ortasında bulunduğu, yapının bitmiş olan kısımları incelendiğinde köşelerden birbirine çapraz çizgiler çizilince tüm yapıda simetrik üçgenlere bölünebilen bir sistemin hâkim olduğunun anlaşıldığı,

---

[796] [Creswell, Hırbetü'l-Mefcer konusu girişinde Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde Jeriko'daki Franciscan Rahibe Okulu'nun inşası için buradan 2.500 adet blok taş götürüldüğünü yazmıştı. Daha sonra da İngiltere idaresinde iken Kudüs merkezli olarak kurdukları Antik Dönem Departmanı'nın 1934'ten 1948'e (1948'de kurulan İsrail devletine devredilinceye) kadar burada kazılar yaptığını, o tarihten 1969'a kadar da Filistin Müzesi tarafından kazılar yapılmaya devam edildiğini belirtmiştir(bk, *EMA*, c.1, bl.2, s.545)].

[797] [Müşettâ'nın tarihi hakkında detaylı bilgiler Kasr-ı Tûbâ'nın tarihi ile birlikte K80 Mimari Kökenler, Tarihler konusunda verilmiştir (BÇ, s.851-868)].

[798] "Ancak Layard'ın hatıraları olan *Early Advantures*…, 1887'ye kadar yayımlanmadı, I, p.395".

* Yan odalardan birisinin 13,40 x 27,30m ölçülerinde güneydeki ana dış duvar ve içerdeki çevreleme duvarı ile oluşturulduğu, bu iç duvarın tam ortasında 1,62m. genişliğinde bir mihrap nişi bulunduğu, bu kısmın 1963'te Dr. Auni Dajani tarafından zeminine kadar temizlendiği ve mihraba ait bazı taşlar yerlerine konularak 1.69m. yüksekliğe kadar tamamlandığı (BÇ, Fg.612-614, s.496),

* Yapının büyük oranda yarım kalmış durumda olduğu, hiç başlanmamış olan ana yapı süslemeleri ve etraftaki büyük yeşil mermer blokları vb. malzemelerden, tamamlandığı zaman nasıl olacağı hakkında Brünnow ve Schulz'un ellerinde bulunan bilgilere göre birer plan hazırladıkları (BÇ, Fg.628, 629-CrF.652a-b, s.499), bunlara karşılık olarak Creswell'in de kendi tahmini planını çizip sunduğu (Fg.630-CrF.652c),

* Josef Strzygowski'nin Dr. Bode'ye Meşattâ cephesi'nin Berlin'e getirilmesi için teklifte bulunduğu, Almanya imparatoru II. Wilhelm'in konuyla ilgilenip rica etmesi ve Sultan Abdülhamid'in de onaylaması sonucunda cephe'nin (Diez'in *İslâm Ansiklopedisi'*nde özetlediği gibi) Hayfa'daki Dr. Schumacher ve Charlottenburg'dan Prof. Shultz'un yönetiminde parçalanıp 422 adet kutuya konularak önce karayolu ile Beyrut'a, sonra da 1903-04 kışında deniz yoluyla Hamburg'a, oradan da Berlin Müzesi'ne taşındığı gibi konular hakkında önemli bilgiler aktarılmıştır.

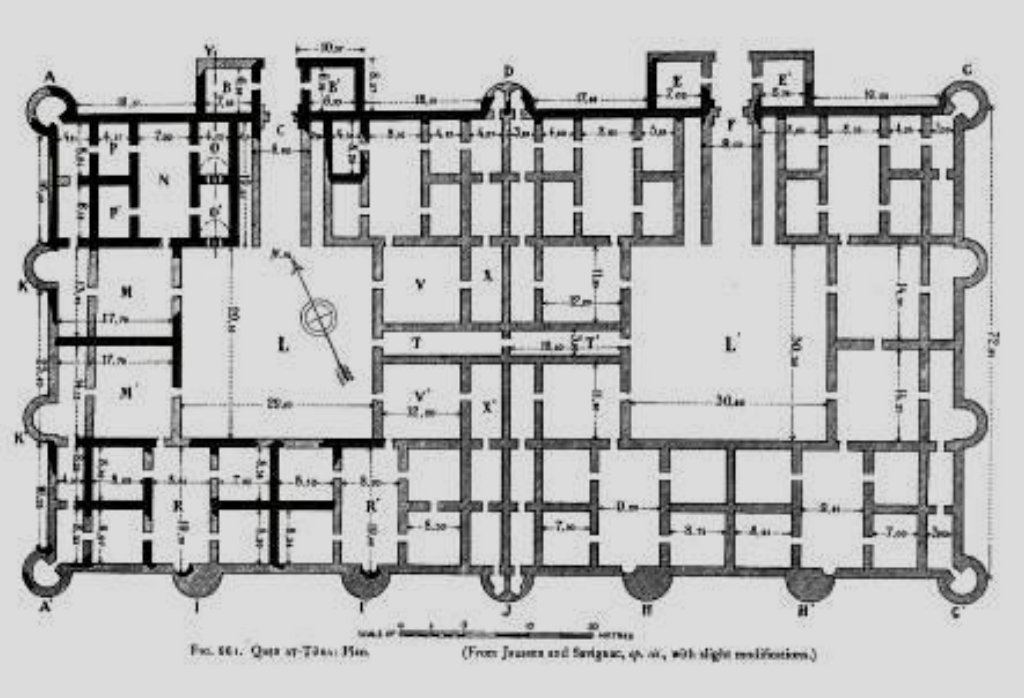
* Başlangıçta cephesinin Berlin'e götürülmüş olmasının eleştirildiği ancak daha sonra Hicaz demiryollarının yapımı sırasında Müşettâ ve diğer yapılardan taşların temellerine kadar sökülerek götürülmüş (kaybolmuş) olması ve Berlin'e götürülen cephenin ise halen müzede görülebilir olmasının (BÇ, Fg.605-607, s.494) bu eleştirileri susturan bir cevap olduğuna vurgu yapılmıştır.

30- TÛBE'DEKİ KASIR

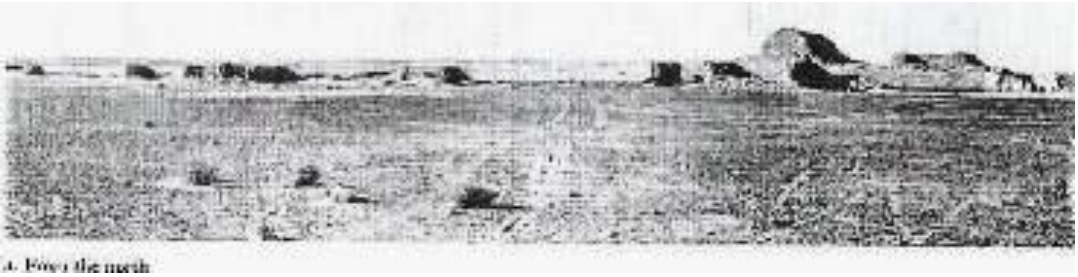
a-Katalog No. ve Eser Adı	: 30- Tûbe'deki Kasır
b-Bulunduğu Yer	: Gadef Vadisi'nde, Suriye
c-İlk İnşa Tarihi	: Belirtilmemiş
d-İlk Yapılış Maksadı	: Kasır
e-Bânisi	: Belirtilmemiş
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

TÛBE'DEKİ KASIR [Hişâm'ın İşleri- 8]

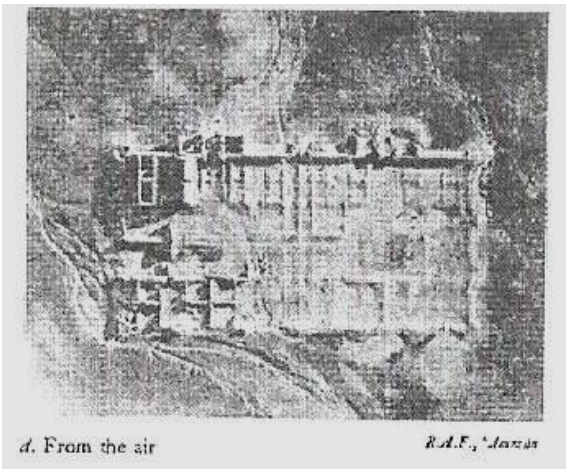
Gadef Vadisi'ndeki Kasrü't-Tûbe

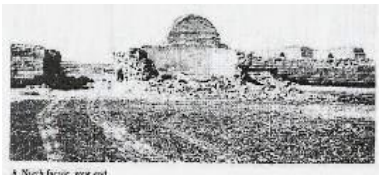

Fg. 640 (CrF.661) Tûbe planı

Fg. 641 (CrP.137a, b) Kasr-ı Tûbe'nin uzaktan görünüşü

Fg. 642 (CrP.137d) Kasr-ı Tûbe'nin havadan görünüşü
Fg. 643 (CrP.137b) Kasr-ı Tûbe'nin yan girişlerden birisinin görünüşü

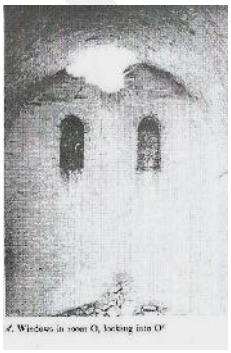
"Amman'ın 6 mil [~9 km] kadar güneydoğusunda olan Kasrü't-Tûbe, Musil tarafından meşhur Kusayru Amre keşfinden birkaç gün önce 1898'de keşfedildi (s.607, dn.2). Oldukça büyük 140,5 x 72,85m. ölçülerinde bir yapı. Kuzey tarafının neredeyse tamamı yerinde duruyor. Batı yakasında da belli aralıklarla duvardan bazı kısımlar yerinde ama diğer iki tarafı tamamen yıkılmış olmakla birlikte planı anlaşılıyor" şeklinde tarif ve yapı hakkında anlatımlar yapılmış. (v.I, pt.II, p.607-613)

(CrP.137e)

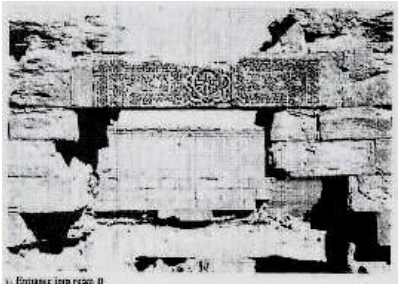

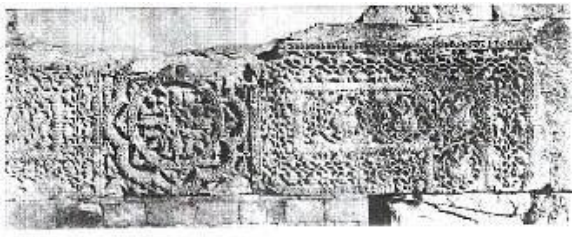
Fg. 564 (CrP.138c)

Fg. 565 (CrP.138d)

Fg. 644 (CrP.137e) Kasır'daki bazı odaların girişleri
Fg. 645 (CrP.138c) Ayakta kalmış salon / odalardan birisinin dışarıdan görünüşü
Fg. 646 (CrP138d) Oda içeriden

Fg. 647 (CrP.137d) B odası girişi
Fg. 648 (CrP.138a) B oda giriş kapısı üzerindeki lintel ve üzerindeki işlemeler

Fg. 649 (CrF.660) Herzfeld'den kapı çerçevelerinde görülen motiflerden birisinin çizimi

Dış Duvarlar

Kasrü't-Tûbe yapısının giriş-çıkış kapıları civarındaki dış duvarların 3,54m. kalınlığında olduğu, içeri girdikten sonra duvar kalınlığı 6.44m. olan bir pasajdan geçerek yan tarafta kareye yakın ebatlardaki iki odaya ulaşıldığı belirtilmiş. (s.607)

1912'de Jaussen ve Savignac burayı tekrar ziyaret ettiğinde CrF.660'ta görülen (BÇ, Fg.649) kapı çerçevesinin artık yerinde olmadığına dikkat çekilerek "İç Kısımlar" (s.608-612) ve "Doğu Yarısı" (s.612-13) alt başlıkları altında iki buçuk sayfa civarı yapının iç kısmındaki odaların, duvarlardaki kulelerin giriş-çıkış planları vb. hakkında detaylı anlatımlar yapılmıştır.

(XXIII.) Tûbe'deki Kasr'ın Mimari Kökenleri ve Tarihleri (Architectural Origins And Dates: c.1, bl.2, s.614-623) başlığı altında yapıda görülen mimari unsurların kökenleri ve tarihi gelişimleri hakkında detaylı anlatımlar yapılmıştır. (Not: Bu konu, "K80 Mimari Kökenler, Tarihler" bölümüne akatarılmıştır.

30- Tûbe'deki Kasır Sonuç Notları

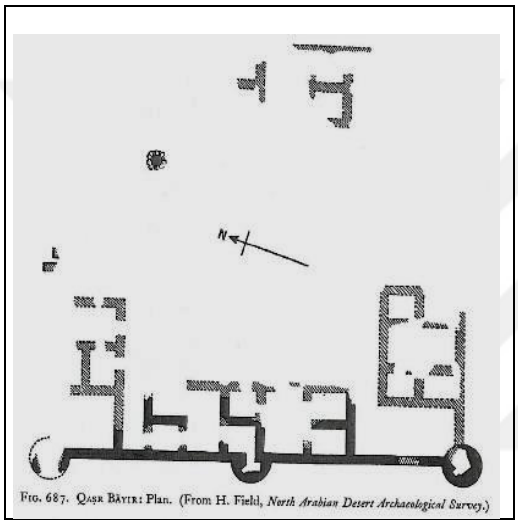
Gadef Vadisi'ndeki Kasrü't-Tûbe yapısının konum olarak Amman'ın 10 km kadar güneydoğusunda bulunduğu ve 1898'de Musil tarafından meşhur Kusayru Amre yapısının bulunmasından birkaç gün önce keşfedildiği, yapının 140,5 x 72,85m. ölçülerinde olduğu, hakkında bilgiler verilmiş ancak yapılış tarihi ve bânisi hakkında bir açıklama yapılmamıştır.

31- KASRÜ'L-BAYR

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 31-Kasrü'l-Bayr[799]
b-İlk Yapılış Maksadı	: Kasır
c-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
d-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

KASRÜ'L-BAYR

Tarifi *[Konumu]*

Fg. 650 (CrF.687) Kasrü'l-Bayr'ın planı

"…Kasrü'l Bayr, Emevî kasırları arasında en uzak olanı. Katrani'nin 50 mil [~75 km] güneydoğusunda, Maan'ın 68 mil [~95 km] kuzeydoğusunda. İlk defa olarak Lammens tarafından 1910'da isminden Abair olarak bahsedildi. O burasının Emevîlere ait olduğunu belirtmiş. Musil 1909'da, Gertrude Bell'de 1914'te ziyaret etmişler. İkisi de Emevîlere ait demiş ancak tarif vermemişler. Ben de [Creswell] 1931'de Amman'da bulunduğum sırada oraya gitme hazırlığı yaparken, Peake Paşa'nın 2-3 hafta önce orasının taşlarını kullanarak Arap lejyonları için bir sınır karakolu yaptırdığını öğrendim.

[Yapının Tarifi]

Schroeder 1928'de planını çizmiş, R.A.F.[800] tarafından çekilen 3 mükemmel fotoğraf benim arşivimde mevcut. Schroeder'in çizdiği plan ise bendeki hava

[799] [Bulunduğu yer, İlk İnşa Tarihi, Bânisi konularında bilgi verilmemiştir].
[800] [R.A.F.: Royal Air Force (İngiltere) Kraliyet Hava Kuvvetleri].

fotoğraflarına çok uygun görünüyor (Fg.650-CrF.687). Bir sonraki yıl Horsfield oraya gidip incelemiş ve komik bir plan çıkartmış (dn.6)[801]. Onun çiziminde gösterdiği şeyler bendeki 1928 hava fotoğraflarında görünmüyor. Schroeder planına 1:200 ölçeği yazmış. Bu ölçek yapının gerçekte 26m. uzunluğunda olduğu sonucunu veriyor. Hâlbuki Horsfield'in ölçeksiz çizdiği planda yapı 72m. civarı görünüyor ki bu standart Emevî ölçüsüne daha uygundur. (v.I, pt.II, s.642)

Schroeder'in planın (matbaada) dizgi yapan kişi tarafından sayfaya sığması için ölçeğinin bozulmuş olma ihtimali yüksek. Ayrıca Schroeder yapının güzel de bir tarifini vermiş.." denilerek Schroeder'in yaptığı tariften alıntı yapıldıktan sonra yapının tarihi ile ilgili olarak da; "Müşattâ'da görülen pek çok özelliğin hemen hemen aynısına burada da rastlandığı için bana göre de (benden önce daha erken tarihlerde görmüş olanların yaptığı gibi) burası Emevîlere aittir ve ben de, aynen Musil'in dediği gibi bu yapıda II. Velîd'in son yıllarına (743-4) aittir diyorum" şeklinde kendi görüşü belirtilmiş.

31- Kasrü'l-Bayr Sonuç Notları

* Kasrü'-I-Bayr hakkında; Katrani'nin 75 km kadar güneydoğusunda, Maan'ın 90 km kadar kuzeydoğusunda olduğu, bu yapıdan ilk önce 1910'da Lammens'in Abair olarak bahsedip Emevîlere ait olduğunu ileri sürdüğü, Musil'in 1909'da, Gertrude Bell'in de 1914'te ziyaret ettikleri ve Emevîlere ait olduğunu kabul ettikleri,

* Creswell'in de 1931'de bu yapıyı görmek maksadıyla Amman'a geldiğinde Peake Paşa'nın kısa bir süre önce orasının taşlarını kullanarak Arap lejyonları için bir sınır karakolu yaptırdığını öğrendiği için gitmekten vazgeçtiği, (İngiliz) Kraliyet Hava Kuvvetleri'ne havadan çektirdiği bu alanın 3 adet fotoğrafının kendi arşivinde olduğu,

* Schroeder'in 1928'de gidip yapının 1:200 ölçeğinde planını çizdiği, ancak teknik (matbaa vb.) hata sebebiyle yapının 26m. gösterildiği, Horsfield'in ise yerinde yaptığı (ölçeksiz) çizimde yapıyı 72m. uzunlukta gösterdiği,

* Creswell'in yapının II. Velid'in son yıllarına ait olduğuna inandığı belirtilmiştir.

[801] Glueck Nelson, "Explorations,in Eastern Palestine", *Annual of the American Schools of Oriental Research,* XIV, 1934, p.73 pl. XXXIX, (Horsfield's Plan).

32- HARRAN ULUCAMİİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 32- Harran Ulucamii
b-Bulunduğu Yer	: Harran
c-İlk İnşa Tarihi	: 743-750
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescit
e-Bânisi	: II. Mervân (b. Muhammed b. Abdülmelik)
f-Genişleme/yeniden yapım vb.	: 830, Abbâsî Halifesi el-Me'mûn, 1175-85 Selâhaddîn Eyyubi
g-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
h-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

HARRAN ULUCAMİİ

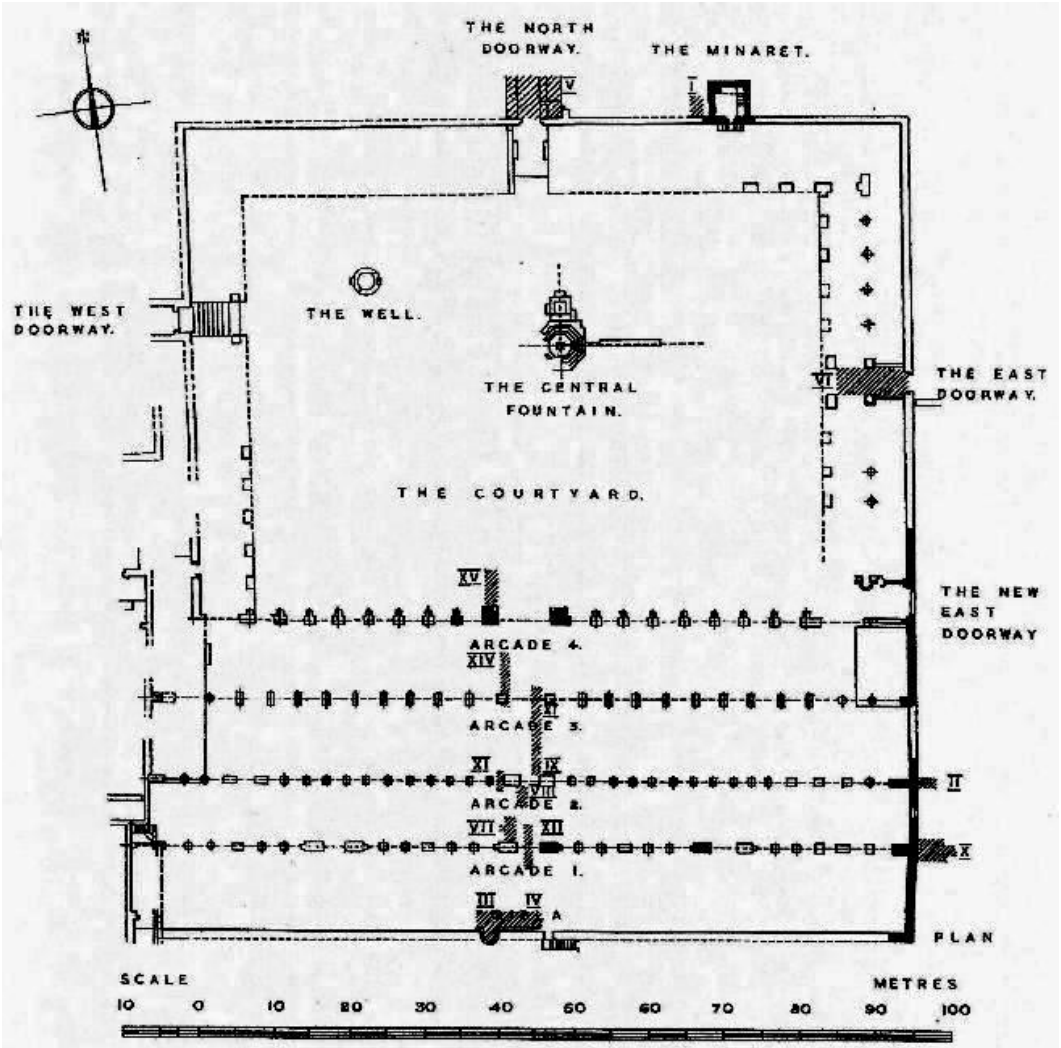
"Harran Ulucamii [kıbleye paralel duvarı] 100m olan dikdörtgen duvarları güzel kesme taşlarla (ashlar) ortalama 37 cm'lik sıralar hâlinde örülerek yapılmış."

Haremi ve Kazılar

"…Merkez koridor (aisle) diğerlerinden oldukça geniş ve sahnın merkez kemerinde 8.32m'lik bir sapma olmasına rağmen, bir arkasındaki ancak 6m. genişliğine sahiptir. Dolayısıyla arka sıranın merkez kemeri sadece 3m. eğri durumda. Haremin bitişinde ortada büyük kemer ve etrafındaki düzensiz sıralanmış 3 sıra sütun ve payeler mevcuttur. Mihrabın aksılı da biraz eğridir (askew) (dn.3). Kazıların bu alanda derinleşmesi / devam etmesi harem alanının gerçek durumunu ortaya çıkartabilir. (c.1, bl.2, s.645-646)

D.S. Rice[802] liderliğinde bir ekibin Harran Camii'nde kazı yapmak için yola çıktığını duyduğumda birçok bilinmeyen tarafının açığa çıkacağı umuduyla çok mutlu oldum. Bu ekip Harran Ulucamii kazısını gerçekleştirdi. Dr. Feheveri'nin yardımı ile çıkarttıkları Harran Ulucamii planını yayımlayabiliyorum (Fg.651-CrF.688A). Ancak Dr. Rice'ın zamansız vefatı kazı raporunun yayımlanmasını geciktirdi. Doğu ve batı cephelerinde iki yeni girişler (kapılar) bulundu. Doğu revakı iki sahn (aisle) hâlinde dıştaki payelerle içteki sütunlara dayanıyor. Cami yaklaşık 100m karelik bir alana sahip ancak batı tarafı göçmüş. Belki bu sebeple batı revakı tek sahn genişliğinde görünüyor.

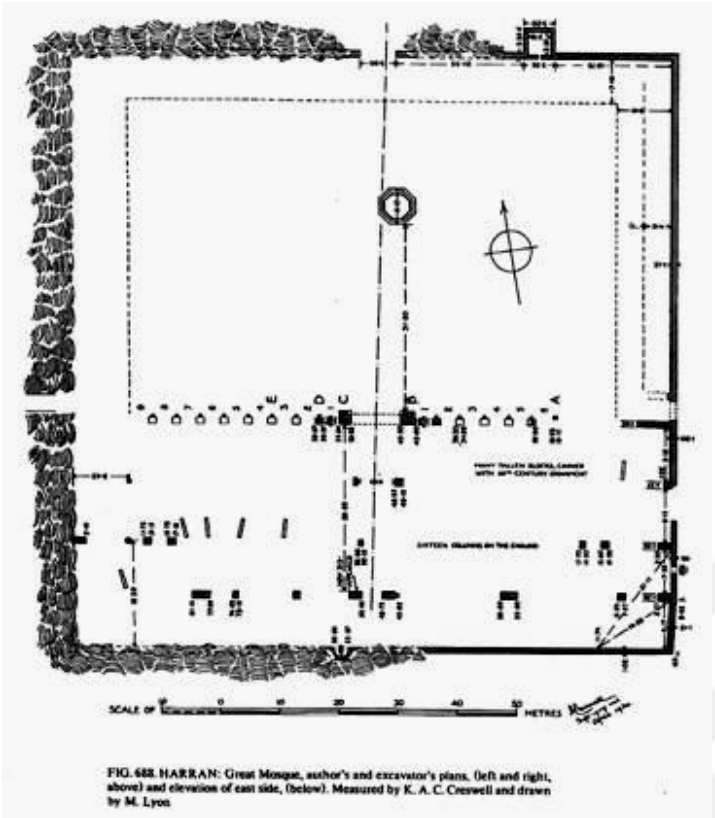
[802] D.S. Rice, "Medieval Harran: Studies in its Topogrpahy & Monuments", *I. Anatolian Studies*, II, pp.36-84, with 8 plates & 19 figüres, 1952; D.S.Rice, "From Sin to Saladin, Excavations in Harran's Great Mosque", *The Illsutrated London News*, CCXXXI, 21.09. 1957, pp.466-469 (16 illusts.).

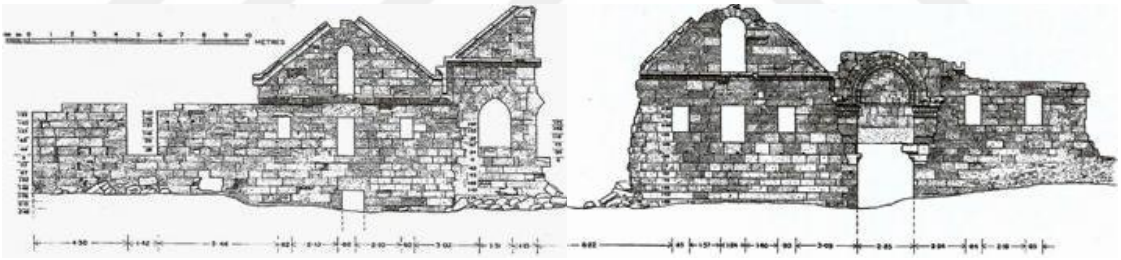
Fg. 651 (CrF.688A) Dr. Rise'in kazı ekibinden Dr. Feheveri'nin Creswell'e verdiği, kazı alanında bulunan unsurların yerlerini gösteren plan

Harem kısmı pek çok problemler ihtiva eder durumda. Örneğin arka sırada karışık 28 adet sütun ve payanda var. Arkasındaki sırada 33, bir sonrakinde ise 23. Bunun sonucu olarak bir sıradaki destekler sonrakilerle karşılık gelmiyor ve bağlantılı değil. Arka sıranın ortasında kalın payandalar üzerinde bir kemer var. Payandalardan biri hâlâ ayakta. (BÇ, Fg.659-CrP.139e) Sonra batıya doğru giden 2 sütun 1 payanda, yine 2 sütun ve kemerin çok kalın payandası, yine 2 sütun sonra 3 payanda. (s.646)

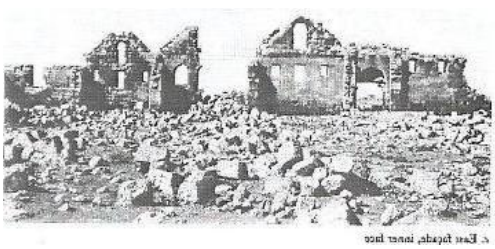
İkinci ve üçüncü sıra ilk sıra gibi değil, onlar biraz daha bir bütünlük içindeler. Kazı yapanların kazı sonuçlarına dayanarak ortaya koydukları plan şeması İbn Cübeyr'in bahsettiği merkezdeki büyük kemerin sağında ve solunda 9 kemere benzer bir şey veya mimari unsur göstermiyor (s.646, dn.5)…" şeklinde bilgiler verilmiş.

Fg. 652 (CrF.688B) Harran Ulucamii planı (ölçümler: Creswell, çizim: M. Lyon, 1930)
Fg. 653 (CrP.140a) Harran Ulucamii'nin minaresinin 1960'lardaki görünüşü (bk, Fg.657)

Fg. 654 (CrP.139a) Doğu cephenin kesitleri- 1
Fg. 655 (CrP.139b) Doğu cephenin kesitleri- 2

Fg.656

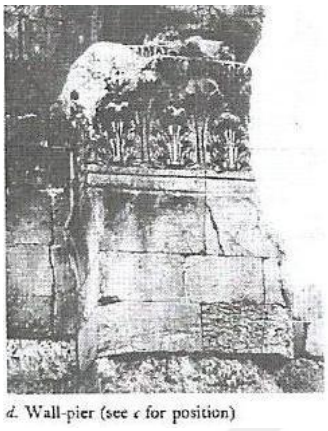
Fg.657 (https://www.turkcebilgi.com/zap_suyu 01.04.2017)

Fg. 656 (CrP.139c) Doğu cephenin 1930'daki görünüşü,
Fg. 657 Harran Ulucamii kalıntılarının günümüzdeki görünümü

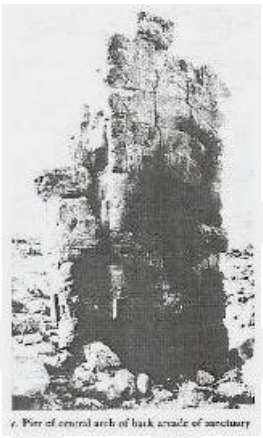
Tarihi

"…Doğu cephesinin incelenmesi iki farklı dönemle karşı karşıya olduğumuzu kesin bir şekilde ortaya koyuyor. İkinci ve üçüncü sıraların (bays) bağlantıları arasında

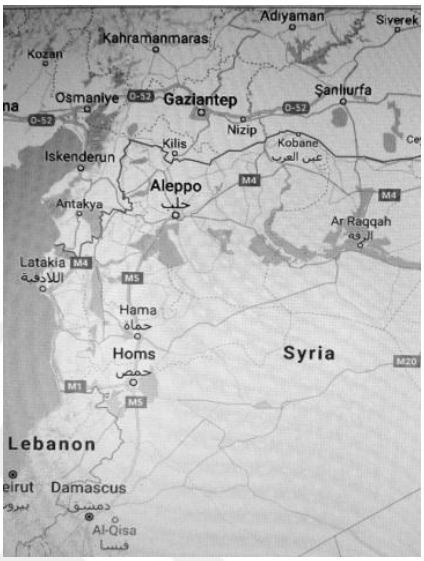
kesin bir fark olduğu açıkça görülüyor (Fg.654-CrP.139a-b)…" denildikten sonra, yapı hakkında detaylı tarif ve açıklamalar yapılarak, bazı sütun başlarının sade fakat bazılarının corinthian türü olduğu, bir zamanlar cepheyi oluşturan kemerlerin (taşlarının) yerde düştüğü gibi durmakta oldukları belirtilmiş. (s.647)

(CrP.139d)

CrP.139e)

Fg. 660 (www.Googlemaps)

Fg. 658 (CrP.139d) Harran Ulucamii'nde duvar paye kalıntısı
Fg. 659 (CrP.139e) Mihrab önü kemeri payesinin arka kısmı
Fg. 660 Harran (Şanlı Urfa), Suriye, Şam arasındaki mesafeyi gösteren harita

Düşmüş olan bu taşların bazılarındaki bezeme işleri hâlen görülüyor. Sahna bitişik olan koridordaki taşların üzerinde de büyük nakşî stilde yazılar dikkat çekiyor. Etrafı da "guilloche" bordürle çevrili. Bütün bu süsleme ve taş işçiliği XII. yüzyıldan daha eski olamayacağına bir işaret. 1100'den önce nakşî stili yazılar görülmüş değil (s.647, dn.1)[803]. Ayrıca Sachau 1879'da sağ duvardaki iki pencerenin üzerinde (dn.3)[804] bir kitâbe bulunduğunu ve burada '…Selahaddîn adına…' (el-Melik es-Sultan el-Melik en-Nâsır) olabilecek şekilde (1171-93)[805] yazılı olduğunu gördüğü belirtilmiş (dn.4).

Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin 1183'ün başlarında (dn.5)[806]* 3 ay kadar Harran'da bulunduğu, daha sonra 1185-86 arasında da kısa bir süre yine Harran'da olduğu

[803] [Nakşî stilde yazının] ilk örneği Kadı Ebü'l-Hasan b. Haşşâb'ın 482 / 1089-90'da ve 487-8 / 1094-95'te bitirdiği Halep Ulucamii minaresi üzerindedir. *Ebu'l-Fidâ,* III, p.268; Herzfeld, ["Nakşî"] *İA,* v.II, pp.235-6.
[804] Sachau'nun gördüğü tarihten bu yana bu pencerler de artık söylenilen yerde değiller (bk, CrP.139b).
[805] N.4:Sachau, *age*., p.221, Creswell; "Wiet'in; *Syria*, III, (pp 307-28) kitabında Selâhaddîn'in bilinen (bir tanesi hariç) tüm kitâbelerinde kendi ismini hiçbir zaman 'el-Melik es-Sultan el-Melik en-Nâsır' şeklinde yazdırmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Sachau benim ona gösterdiğim iki adet doğu girişi üzerindeki uzun kitâbede bulunan oldukça yıpranmış durumdaki yazılardan bir iki kelimeden başka bir şeyi okuyamadı, o zamanda aynı zorluğu yaşamış olmalı" demiştir.
[806] Makrızi, *Sulûk*, VIII, 556; Blochnet transl. *R. O L.,* VIII, 550 *[Her ne kadar Creswell, Makrızî yoluyla Selahaddin Eyyûbî'nin 1183 yılında Harran'da 3 ay kadar kaldığını nakletse de diğer kaynaklarda

biliniyor (dn.6)[807]. Ancak bu yapı [bitmiş olarak] 1184'te İbni Cübeyr tarafından görüldüğüne göre Selahaddîn burasının yapılmasını 1183'te emretmiş olmalı. Bütün bu bilgilerin ışığında Herzfeld'in bu yapı için 'aslı (orijinali) bir Emevî yapısı ama Selahaddîn tarafından kısmen yeniden yaptırılmış' kararına katılmak gerekiyorsa da (dn.7)[808], bu yeterli olmayabilir. Çünkü fark ettiğimiz ikinci döneme ait olmadığı belli olan üçüncü bir dönemin varlığını gösteren izleri de görmezden gelemeyiz…" denilerek devamında da bu üçüncü döneme ait olduğu düşünülen unsurlar anlatılmış.

"…Harran erken dönem Müslümanlar tarafından Sâbiîlerin yaşadığı bir pagan şehri olarak biliniyordu. Bu sebeple (I. Velîd dâhil), II. Mervân'dan önce herhangi bir Emevî halifesinin buraya bir cami yapmayı düşüneceği ihtimali çok zayıf. Ancak son Emevî halifesi (744-750 arası) olan II. Mervân, Harran'ı kendine başşehir yapmıştı (dn.8)[809]. Bundan dolayı buraya bir cuma camisi yapma ihtiyacı duymuş olabilir[810]. Bu sebeple [ben] eski kısmı II. Mervân dönemine ait olarak kabul etmek taraftarıyım. Korintinian sütun başlarının olduğu dönemi de Halife Me'mûn'un 830'da [Abbâsî, 813-833] Bizans imparatoruna karşı çıktığı seferde Harran'dan geçtiğinde buranın ahalisinin uzun saçları ve acayip kıyafetlerinden rahatsız olduğu ve halka '*ya İslâm'a ya da diğer iki ilahî dinden birisine girmeyi, ya da öldürüleceklerini (kılıçtan geçirilecekleri) teklif ettiği'* biliniyor (dn.1)[811]. Çoğunluğun Hıristiyanlığa ve İslâm'a girdiği biliniyor. Bu olay da caminin genişletilmiş olma durumunu açıklayabilir. Üçüncü dönemi de (İbn Cübeyri'n 1184'te görmüş olması ve anlattıklarının kazılarda ortaya çıkarılan durumla örtüşüyor olması sebebiyle) biraz daha erkene Selâhaddîn'in dönemi olan 1171-1184 arasında koyabiliriz…" denilerek bu kısım sonlandırılmış.

Mimari Köken

"Diğer tüm Emevî mimari anıtları gibi Harran'da karışık etkiler sergiliyor. Taş

Selahaddin Eyyûbî'nin 1183 kış ayını Harran'da geçirmesine ilave olarak 1185-1186 yıllarında ağır hasta olduğu dönemde de Harranda kaldığı nakledilmiştir (bk, R. Şeşen, "Harran", *DİA,* XVI, 1997, s.239)].

[807] *Age*. (Ibid), IX, 15 ve 17 transl., pp., 165 ve 166-9.

[808] Orientalstiche Literature-Zeiting, 1911, col. 422.

[809] Ebu'l Fida, *Tarikh,* Reiske's transl.ed.., I, pp.463 ve 488.

[810] [Creswell (Herzfeld'in görüşüne uyarak) Harran Ulucamii'nin eski kısımlarını II. Mervân'ın yaptırdığının delillerini aramaktadır. Bazı kaynaklar, Harran'ın Hz. Ömer devrinde 640 yılında İyâz b. Ganim tarafından fethedildiğinde buradaki putperestlere ait olan Sin Mâbedi'nin camiye çevrildiğini, Emevi Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in de (kardeşi Muhammed'in oğlu) Mervân'ı vilayet merkezi Harran olan el-Cezîre-Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesine vali tayin etmesinin ardından Mervân'ın da buradaki büyük camiyi (tamir-tadilat yolu ile) yenilettiği nakledilmiştir].

[811] En-Nedim el-Bağdadi (ö.988) *el-Fihrist,* text & transl.; Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus*, II, pp.14-17; also I, pp.140-142.

işçiliği Kuzey Suriye'yi de içine alan Kuzey Mezopotamya'ya (ki bu İslâm öncesi dönemin kademeli extrado kemerleri, İslâm döneminde de aynen devam etmiştir), ama caminin kare tipi planı Mezopotamya'ya ait. Payelerin önüne sütunların yerleştirildiği sahnın cephesi ise, Diyarbakır Ulucamii'ndeki 510-559 / 1116-1164 yılları arasına ait olan Inalides'in işlerini çağrıştırıyor" (s.648, dn.2)[812] denilerek konu sona erdirilmiştir.

32- Harran Ulucamii Sonuç Notları

* Harran Ulucamii'nin 100m^2 büyüklüğünde dikdörtgen bir plana sahip olduğu, Duvarlarının güzel kesme taşlardan ortalama 37 cm'lik sıralar hâlinde örülerek yapıldığı, girişteki sahn ile merkez kemer aksılında 8.32m'lik bir sapma bulunduğu, D.S. Rice liderliğinde bir ekibin Harran Ulucamii'nde kazı yaptığı ve bu kazılarda iki yeni girişin ortaya çıkartıldığı, batı cephesinin tamamen göçmüş durumda olduğu, Dr. Feheveri'nin çıkarttıkları Harran Ulucamii planını yayımlaması için Creswell'e verdiği,

* Doğu cephesi üzerinde yapılan incelemenin yapıda iki farklı işçiliğe işaret ettiği, geride kalan yıkıntı taşlar üzerindeki motif ve yazı stillerinin bu taşlardaki işçiliğin XII. yüzyıldan daha eski olamayacağına işaret ettiği, Herzfeld'in de yapıda iki farklı döneme ait işler olduğunu iddia ettiği, Creswell'in ise buna katılmakla birlikte üçüncü bir dönemin izlerinin de görüldüğünü iddia ettiği, bulguların, caminin Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından (onun 1183 başlarında 3 ay kadar Harran'da olduğunun da bilinmesi sebebiyle), 1183'te yaptırılmış olacağına işaret ettiği, bu durumun İbn Cübeyr'in de 1184'te camiyi gördüğünü yazmış olmasıyla uyuştuğu,

* Erken dönem tarihi olarak da Emevîlerin son halifesi II. Mervân'dan önce buraya başka bir Emevî mensubu tarafından cami yapıldığının bilinmediği, yapıdaki eski dönemin II. Mervân'a ait olduğu, diğer bölümün de Halife Me'mûn'un 830'da [813-833] Bizans imparatoruna karşı çıktığı seferde Harran'dan geçtiğinin bilindiği, bu sebeple bu döneme ait olabileceği, Creswell'e göre üçüncü dönemin de yine Selâhaddîn'e ait olabileceği şeklinde bilgiler verilmiştir.

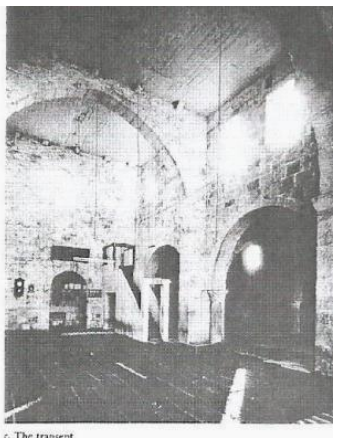
[812] Van Berchem & Strizygowski, *Amida*, pp.52-53.

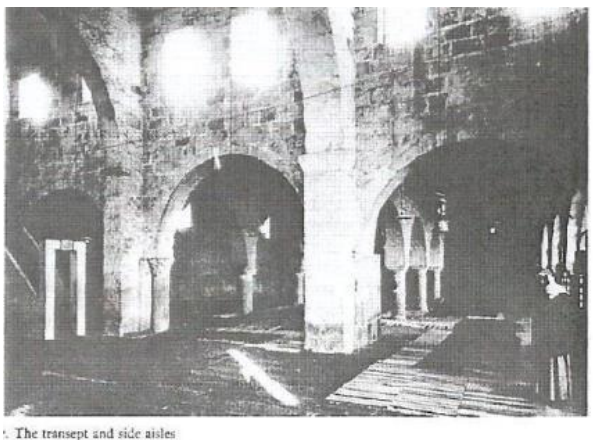
33- DER‘A ULUCAMİİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 33- Der‘a Ulucamii
b-Bulunduğu Yer	: Belirtilmemiş
c-İlk İnşa Tarihi	: Bilinmiyor
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescit
e-Bânisi	: Emevî dönemi
f-Mimari Özellikleri	: Kesme (bazalt) taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen cami

DER‘A ULUCAMİİ

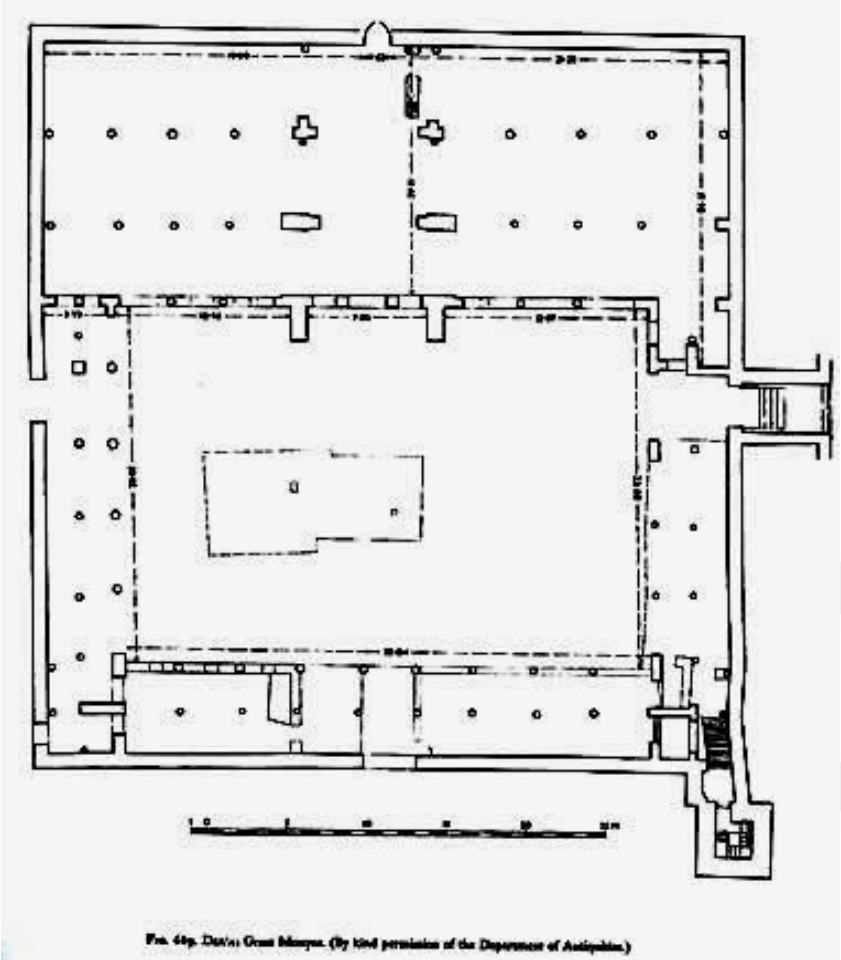
“…Der‘a Ulucamii her ne kadar bir Emevî yapısı (Emevî stilinde yapılmış) gibi görünse de çok kaba (siyah bazalt taş) malzemelerin kullanılmış olması, ona korkutucu bir görünüş vermiş. Transeptin kuzey ucundaki çok aşırı sivri kemeri ve onu kesen 2 sivri kemeri bu yapının bir Emevî eseri olduğu konusunda şüphe uyandırıyor. Cami kareye yakın (batıdan doğuya 42,20m, kuzeyden güneye 44,17m.) planlı (s.649). Aksıl çizgisinde (axial entrance) 3 girişi var. Bir de kuzeydoğu köşesinde giriş var. Dışarıdaki sahn (revaklı avlu) kısmı 33,6m. uzunluğu ve 22,05m. derinliğe sahip, batı ve doğu cephesi 5 kemerle, kuzey ise dokuz kemerle sahna açılıyor, etrafı revaklarla çevrili. Bu revakların hepsi iç ve dış destek sütunlarına bindirilmiş ve düz, taş plakalarla örtülmüş. Harem ise [içten içe] 42,20m uzunluğa ve 15,87m. derinliğe sahip. Doğudan batıya (kıbleye paralel) üç sahna (aisle) sahip. Bu sahnları 6,30m genişliğinde (dikey) bir transept kesiyor. Tonoz dehlizler (arcades) 2m’lik bodur (sumpy) sütunlara bindirilmiş. Ama transeptin sahnı (arcade) ise payandalara bindirilmiş.

The transept and side aisles

Fg. 661 (CrP.140a) [Mihrab, minber ve transeptin görünüşü]
Fg. 662 (CrP.140d)-Transept ve yan sahnların (arcades) görünüşü

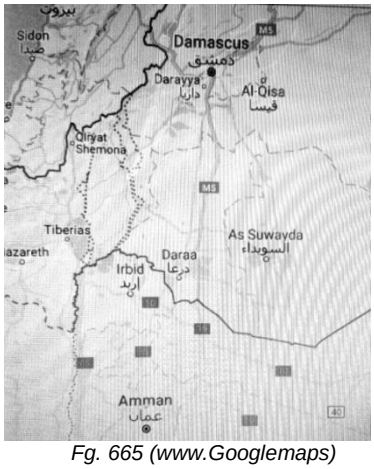
Fg. 663 (CrF.689, v.I, pt.II, p.648.2) Der'a Ulucamii Planı

Kuzey payesi güney payesinden oldukça farklı. Transeptin 2 tane oldukça kaba, yüksek, sivri kemeri ile sağında solunda ve mihrabın üzerinde bir penceresi var (s.649, dn.3). Çatı örtü sistemi tipik Havran stilinde gibi. Sahnların üst kısımları (aradaki uzun mesafeyi daraltmak için olsa gerek) Busrâ'dakiler gibi kenarlardan ortalara doğu farklı örgü düzeni ile (corbel course) kapatılmış.

Ben yapıyı 1919'da ziyaret ettiğimde, bilinmeyen bir zamanda aradaki çok uzun olan mesafeyi daraltmak için orijinal kemerlerin arasına 3 tane destek kemerleri konmuş olduğunu görmüştüm. Fakat 1935'te cami Ecochard tarafından restore edilince bunlar kaldırılmış ve sahnların ve tarnseptin üzerini kapatacak şekilde beton bir çatı yapılmış. Kuzeybatı köşesinde neredeyse kendi başına kalmış, kare şekilli 2,4m. çapında bir minare bulunuyor. Yapıdaki tek kitâbe doğu revakın cephesindeki bir taş plaka ve üzerinde '*bu revakın tamiri H651'* (1253) yazısı mevcut (dn.4, Viet, loc., cit. pp., 88-90) yoluyla…" denilerek konu sonlandırılmış.

(CrP.140b)

Fg. 665 (www.Googlemaps)

Fg. 664 (CrP.140b) Avludan bir görünüş
Fg. 665 Ürdün-Amman civarındaki Der'a şehrinin konumunu gösteren harita

33- Der'a Ulucamii Sonuç Notları

* Amman'ın kuzeyindeki Der'a şehrinin Ulucamisinin Emevî yapısı gibi görünse de, yapıda çok kaba (siyah bazalt taş) malzemelerin kullanılmış olması, tansept'in kuzey ucundaki kemer ile onu kesen iki kemerin aşırı sivri olmaları bunun bir Emevî eseri olduğunda şüphe uyandırdığı,

* Caminin kareye yakın planının batıdan doğuya 42,20m, kuzeyden güneye de 44,17m. ölçülerinde olduğu, sahn kısmının 33,6m. uzunluğu ve 22,05m. derinliğe sahip olduğu, 42,20m uzunluğa ve 15,87m. derinliğe sahip olan haremdeki üç paralel sahnı 6,30m genişliğinde (dikey) bir transeptin kestiği, etrafı revaklarla çevrili revaklı avlunun batı ve doğu cephesinde beşer kemer, kuzeyde ise dokuz kemer bulunduğu, transeptin de iki tane oldukça yüksek kaba, sivri kemeri bulunduğu, yapıda tipik Harran stilinde çatı örtü sistemi bulunduğu,

* 1935'te cami Ecochard tarafından restore edildiğinde, iç kısımda ve çatı örtüsünde bazı değişiklikler yapıldığının (Creswell'in 1919'da gördüğü durumun değiştirildiğinin) belli olduğu şeklinde bilgiler verilmiştir.

34- EMEVİ MİMARİSİ HAKKINDA GENEL SONUÇLAR [Creswell]

Emevî mimarisi hakkında: "…Araplar, İslâm'ın gelmesinden sonra iki nesil boyunca mimari bir hevese sahip olmadıkları gibi, fethettikleri yerlerdeki gelişmiş mimariye sahip insanların tecrübe ve kabiliyetlerini kullanmaya da en küçük bir ilgi göstermemişlerdir. Suriye'de kiliseleri, ya paylaşarak ya da tamamen camiye çevirerek kullandılar. Irak'ta ise sıfırdan yerleşim yerleri (şehirler) kurdular ve çok ilkel, gelişmemiş camiler yaptılar. Mimariye karşı ilgi duymaya başlamaları Abdülmelik ve I. Velîd'in, "Müslümanların medeniyetinin de Hıristiyan medeniyeti gibi çok muhteşem eserler yapmaya muktedir olduğunu göstermek istemeleri" gibi siyasî sebeplerle oldu. Bu tür isteklerin sonucunda, Kubbetü's-Sahre (ve Şam Ulucamii) gibi eşsiz, abidevi eserler ortaya konmuştur. (s.650-651)

Bu dönem mimarisini incelerken bir örnek dışında, hepsinin Suriye sınırları içinde olduğu görülür ki, bu durum, Suriye'nin Emevî hanedanının merkezi olmasından dolayı normaldir. Başlangıçta, fethettikleri yerlerdeki insanların ustalıklarına müracaat ettiler, örneğin, Ziyâd b. Ebîhî, Kûfe Ulucamii'ni yeniden yapmak isteyince, bu işi Fars [Sâsânî] kralının mimarına havale etti. Abdullah b. Zübeyr'de 684'te Kâbe'yi yeni baştan yaparken Farslı taş ustalarını çalıştırdı.

I. Velîd, Medine'deki mescit ile Kudüs'teki Aksâ Camii'ni (yeniden) yaptırırken, Şam Emeviyye Camii'ni yaptırırken bu işleri hep Mısırlı Kıptî ve Suriyeli Grek ustalara yaptırdı. Anjâr'ı yaptırırken de başka yerdeki taş ocağı ustalarını getirtti. Bu abidelerin çoğu, çok güzel malzemeler (90 cm^2'ye kadar güzel kesme taşlar vb.) kullanılarak yapılmıştır. Çok güzel sütunlara bindirilmiş güzel koridorları olan, iç kısımları çok güzel malzeme ve işçilikle süslenmiş (Remle Ulucamii, Halep Ulucamii gibi birçok benzerleri yapılan) muhteşem yapılardır.

En eskisi Busrâ'da görülen minareler o zaman hep İslâm öncesi Suriye'nin kilise kulelerinden ilham alınarak yapılmış kare şeklinde kulelerdi. Cami planındaki üç sahnlı (nef) sistem de, yine buradaki kilise planından esinlenerek yapılmış uygulamalardı. [Bu Emevî eserleri] her ne kadar doğal olarak ve tahmin edildiği gibi İslâm öncesi Suriye'nin Hıristiyan mimarisinden etkilenilmiş ise de, Kubbetü's-Sahre'deki bilinen klasik formların yanı sıra Sâsânî motiflerinin mozaik süslemelerde belirgin bir hâkimiyette olması gibi başka etkilenmelerin olduğu da muhakkaktır.

Bu durum, kudretli halife'nin imparatorluğun her tarafından en iyi ustaları getirtip çalıştırması sebebiyle ortaya çıkmış bir sonuçtur. Bütün bu sebeplerden dolayı, bugün ayakta olan tüm Emevî abidelerinde farklı kültürlerin etkilerinin birleştirildiği, karıştırıldığı bir durum görülür. Bu etkileşimde, ilk sırayı Suriye, ikinci sırayı İran [Sâsânî] coğrafyası alır, son sırada da geç dönem eserlerinden olan Müşettâ'da belirgin bir şekilde ortaya konmuş olan Kıptî etkisi görülür.

Bütün bunların yanı sıra, Emevî eserlerinde bir faktör daha önemli bir rol oynamıştır; Muâviye hariç, sonraki Emevî halifelerinin yarı bedevi, çöl hayatını seven içgüdüleri. Bu içgüdüler, Akabe Körfezi'nden Şam'a, Şam'dan Palmira'ya kadar birçok çöl arazilerinin ortasına, yaşamak için 70-80m^2 oturumu olan iki katlı ve iç kısımları genelde beş odalı ve merkez avlu etrafında konumlandırılmış, gayet güzel, kullanışlı müstakil evler (beyt) ve Kusayru Amre, Kasrü'l-Hayri'l-Garbî, Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī, Müşettâ ve Kasr-ı Tûbâ gibi sağlam kasr'lar (kale-saraylar) yaptırmak gibi sonuçlar ortaya çıkartmıştır.

1930'lardan itibaren keşfedilen (ortaya çıkartılan), Minye, Cebel Seys, Kasrü'l-Hayri'l-Garbî, Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī ve Mefcer gibi yerlerdeki Emevî saraylarının nasıl oldukları hakkında artık pek çok şey bilinmektedir. Bu saray planlarının genellikle Busrâ-Havran'daki II. yüzyıl Roma valisinin sarayının planından etkilenerek geliştirildiği biliniyor.

Yeni keşifler, Müşettâ ve Kasr-ı Tûbâ'yı iki katlı ve sütunlar üzerindeki avlu revakları ile ayrı bir kategoride değerlendirmeyi gerektirdi. Suriye'de o zamana kadar pek kullanılmayan tuğla örgülü duvarlar ve tonozlar yeniden ön plana çıkartıldı. Bu tekniğin Bizans'tan değil de Irak'tan alındığı (geldiği) ayrıca bilinmelidir. (s.615)

Emevî mimarisinde yarım daire kemer, dairevî atnalı kemer, sivri kemer, düz kemer veya lintelin üzerinde yarım daire boşaltma kemeri, kemerleri çevreleyen bağlantı hatılları, karmaşık örme kemer (BÇ, Fg.534-537, s.471), taş veya tuğla örülü tonozlar, tuğla tonozların merkez (orta) dikkate alınmadan örülme şekli, çapraz kemerlerin paralel dehlizleri desteklediği çatı örtü sistemi, ahşap kubbeler ve üçgen pandantiflerin üzerinde yükselen taş örme kubbeler, yarım daire kuvvetlendirme kuleleri ve tepe [yağ dökme] mazgalı (machicoulis) kullanıldığı, köşe kemerinin pek kullanılmadığı ve iç bölmeli tonoz tünellerden kaçınıldığı görülmektedir. Ancak çalık köşe tekniğinin bilindiğine henüz rastlanmamıştır.

Suriye'de Korintian sütunların daha eski yapılardan alınarak kullanıldığı gibi İran [Fars] bölgesinde görülen öküz başlı (farsepolitan) sütunlar da başka yapılardan alınıyordu. Mimari planlamada Suriye'de öteden beri (Kubbetü's-Sahre örneğindeki gibi) bilinen geometri hesaplamaları kullanılmış, ayrıca Müşettâ'da görülen ve başka bir yerde örneği bilinmeyen ilginç "sürekli simetrik üçe bölme sistemi" bezemelerde çok muhteşem bir şekilde uygulanmış. Yüzey kaplama için mermerler, taş plakalar (tabakalar) kullanılmıştır.

Taş tabakalara (ortadan bir kitap gibi yarılıp açılarak) içindeki damarların karşıdan merkeze doğru aktığı (birleştiği) bir görünüş kazandırılmış. İç ve dış kısım duvarların üst tarafları bazen mozaiklerle (fusay-fusa) süslenmiş, ayrıca bu şekilde o zamana kadar uygulananların hepsinden daha geniş alanlar kaplanmış. En ilginç olanı da (canlı) figürler resim olarak fireskolarda uygulanmıştır. Kusayru Amre ve Hammâm eş-Şarrâk'ta görülen uygulamalar, o dönemde daha henüz resme karşı olan dini anlayışın pek hâkim olmadığına işaret ediyor. Bu döneme ait Kasrü'l-Hayri'l-Garbî'den iki büyük hacimli resim günümüze ulaşmıştır.

Suriye'yi fetheden Müslümanlar, Hıristiyan sanatının Helenistik geleneğinden etkilendikleri gibi, Irak ve Fars [Sâsânî] topraklarını bir pervane gibi saran işgallerinin kaçınılmaz sonucu olarak çevrelerindeki Sâsânî geleneklerinden de etkilendiler. Irak ve Fars topraklarında görülen cami planlarının, Suriye'deki taş duvar örgülü, transeptin üzeri kırma çatı ile örtülü camilerden farklı olduğu, yapılan kazılarda ve o zamanın yazarlarının anlattıklarında açık bir şekilde görülmektedir.

Basra'da, Kûfe'de, daha sonra Vâsıt'ta ve Bağdat'ta yapılan bu tip camiler, genelde düz çatılı ve kare planlı idi (bu kare plan ise, caminin oturacağı alanın sınırlarının dört tarafa ok atarak belirlenmesinden kaynaklanıyordu). Duvarları tuğla ile (bazen kerpiçle) örülü ve düz ahşap çatısı da hemen altındaki sütunlara (araya kemer vb. bir şey konmadan) bindirilmiş oluyordu. Bu tip cami planları ile eski Fars [Sâsânî] apadanaları veya Ermeni krallarının taht salonları arasında ve daha sonraki düz örtülü Fars revakları arasında direkt bir bağ görülüyor. Bu camiler (Kûfe, Vâsıt ve Bağdat'ta olduğu gibi) çoğunlukla 200 x 200 zirâ (102 x 102m.) ve 400 zirâ-karelik dârü'l-imârelerle sırt sırta yapılıyordu…" şeklinde bir özet yapılmıştır.

34- Creswell'in Emevî Mimarisi Görüşleri Hakkında Sonuç Notları

Creswell bu kısımda, en başlangıçta "Arapların İslâm dininin gelişinden sonraki iki nesil boyunca önemli mimari eserler (cami) yapmak konusunda bir heves ve ilgiye sahip olmadıklarını ve başlangıçta fethettikleri bölgelerdeki ilkel basit camiler yaptıklarını ya da kilise vb yapılarını camiye tahvil ederek kullandıklarını, ancak fetihlerin ardından belli bir zenginliğe ulaştıktan sonra özellikle de Suriye gibi eski Hıristiyan kültürün mimari eserlerine karşı (siyasi sebeplerle) Müslümanların medeniyetinin de çok muhteşem mimari eserler yapabileceğini ispatlama istekleri sonucu olarak Şam Emeviyye camii ve Kubbetü'Sahre gibi muhteşem yapıları yine Sasanî, Hıristiyan vb. gayri-müslim kökenli ustaları kullanarak ortaya koydukları" yöndeki (Avrupalı araştırmacıların ortak genel inanışı olan) görüşleri tekrar edip bunun detaylarını vermiştir.

* Başlangıçta Irak vb. eski Fars topraklarında görülen (Suriye'deki taş örgülü ve transeptli ve kırma çatılı plandan) genelde düz çatılı, tuğla veya kerpiçle örülü, alttaki sütunlara direkt bindirilen ve kare planlı farklı cami planlarının ise önce bu coğrafyaların fethi akabinde buralardaki Sâsânî-Fars kültüründen etkilenme sonucu ortaya çıktığı, 100 x 100 zirâ veya onun katları olan kare şeklindeki cami alanının dört tarafa ok atma yoluyla belirlenmesi sonucu oluştuğu,

* Emevî halifelerinin bu kadar fazla kasr (saray) yaptırmış olmalarındaki en önemli etkenin de Arap kültüründeki İslâm öncesi dönemden beri devam eden yarı bedevi çöl hayatı alışkanlıkları olduğu,

* Bu saray yapılarının 1930'lardan itibaren hemen hepsinin keşfedildiği ve sahip oldukları bütün özelliklerinin de tespit edildiği, bütün cami ve saray mimarisinde hangi mimari özelliklerin nasıl kullanıldığı, fireskolarda ve mozaiklerde kullanılmış olmasının o dönemde İslâm'daki canlı figür yasağının henüz hâkim olmamasından kaynaklanıyor olabileceği şeklinde bir genel özet yapmıştır.

4- Endülüs Emevîleri Dönemi (755-907) Önemli Mimarî Eserlerinin Listesi ve Detaylı Tanıtımı

a- Endülüs Emevîleri (Valiler ve Emirler) Dönemi (756-907) Önemli Mimarî Eserlerinin Listesi

35- Kurtuba Ulucamii s.522

36- Mâride'nin el-Kazabası s.548

37- Toledo Duvarları ve Kalesi s.556-559

b- Endülüs Emevîleri Dönemi Önemli Mimari Eserlerinin Detaylı Tanıtımı

35- KURTUBA ULUCAMİİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 35- Kurtuba Ulucamii
b-Bulunduğu Yer	: Kurtuba, İspanya
c-İlk İnşa Tarihi	: 786
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescit
e-Bânisi	: I. Abdurrahman (b. Muâviye b. Hişâm)
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Kısmen kilise, diğer kısımları müze

KURTUBA ULUCAMİİ

Tarihî Geçmişi (Tanıtımı) (v.II, s.138-161)

Creswell konuya[813]; "…İspanya, Araplar tarafından 92 / 711'de fethedildi. 39 yıl boyunca Şam'daki Emevî halifelerine bağlı olarak (aynı Mısır gibi) tayin edilen toplam 22 vali aracılığı ile yönetildi. Bu valiler içinde sadece 2 tanesi, 3 yıldan fazla görevde kalabilmiş (dn.2)[814]. Bu dönemde [39 yıl içinde], bu zamana kadar kayıt bilgisi bize ulaşmış [imar faaliyeti] halka hizmet olarak sadece (çok önemli stratejik öneme sahip olan) Guadalquivir Köprüsü'nü restore (yoluyla yeniden) yaptıkları biliniyor. Köprü şehrin valisi es-Samh tarafından eski şehrin surlarından söktükleri taşlarla iskelenin oraya yaptırılmış. İbn Ezherî ve Dımaşkî taşların şehir duvarlarından sökülmesi için Halife Ömer'in [bin Abdülaziz] 101/719-20 yılında izin verdiğini söyleyip inşaatın da es-Samh'ın öldürüldüğü 102 yılının arefe günü (10 Haziran 721) bittiğini yazmışlar. Toledolu Roderick de aynı tarihi vermiştir..." (s.139, dn.3)[815] şeklinde Emevîlerin Kurtuba'daki ilk dönem mimari faaliyetlerini özetleyerek başlamış.

"…Her ne kadar İbn Ezherî (XIII. yy. sonu) gibi bazı erken dönem Müslüman müelliflerin kitaplarında yazılı olması, bazı Avrupalı araştırmacılar tarafından delil gösterilerek '*Kurtuba Ulucamii'nin de fethin ardından uzun süre Hıristiyanlarla ortaklaşa kullanıldığı, daha sonra da kilise yapısının yıkılarak yerine mevcut caminin yapıldığı'*

[813] [Creswell (konunun başında dn.1'de) Kurtuba ziyareti ve Kurtuba Ulucamii araştırmaları sırasında kendisine çok yardımcı olduğu için Don Felix Hernandez'e minnettar ve müteşşekir olduğunu belirtmiştir].
[814] Zambadur, Manuel de Genelogie et de Cronologie pour l'Historie de l'Islam, p.53.
[815] "Ibn al-Qutiya", Cherbonneau's Transl., *Journal Asiatique*, 5.ser. tome VIII. P.441; "Roderic of Toledo", cap. XI, *Erpenius, Historia Saracamica*, p.10; Ibn al- Ezherî, *Bayân*, II p.25, Fagnan's transl. II.p.35-6; *Dımashqi*, Mehren's transl., pp.40 & 344.

(dn.5) [816] iddia edilmiş olsa da (s.139, dn.4'te:), bu hikâye için Teresa, L'Art hispano-mauresque, p.59, n.2'de; *'bu ifade Şam Ulucamii konusunda uydurulmuş efsaneye çok benziyor, acaba bu da XI. yy. kronikılları yoluyla yayılmış olabilir mi?'* demiştir. Her hâlükârda 2 önemli bilgi bu iddiayı geçersiz kılar. Bu iddialardan birisi, Müslüman tarihçi el-Mekkerî'nin (ö.1632), er-Rāzînin (ö.344 / 955-6) artık kayıp olan (dn.4)[817] eserini kaynak göstererek; *Bu dönemde hiç cami yapılmadığı, İspanya'da Müslümanlar Hâlid b. Velîd'in Şam'ın fethinin ardından yaptığı gibi, Kurtuba'nın en büyük kilisesinin yarısını Hıristiyanlara bırakıp diğer yarısını alıp Cuma camisi olarak kullandıklarını* (dn.5) [818]*, *ayrıca fethin ardından Hıristiyanlardan yarısı alınıp camiye çevrilen bu kilisenin isminin de Binjent (St. Vincent) olduğu'* (dn.6)[819] şeklinde yazdıklarıdır.

Bu konu etrafında yazılmış bilgiler, çok detaylı bir şekilde R. Amador de los Rios'un yayımladığı *Inscriptiones Arabes de Cordoba* (p.17-27) isimli eserde geniş bir şekilde ele alınmıştır (c.2, s.138, dn.9). R. Amador konuyu Jose Amador ile birlikte 'Monumenttos Arquitectonicos de Espana' IV, pp.12-14'te de detaylı bir şekilde müzakere edip el-Mekkerî'nin yazdıklarını doğru kabul etmiş olsalar da, öncelikle Gayangos (I, p.493), Florez'in yayımladığı (dn.8)[820], Kurtuba'da, fetihten önce varlığı bilinen kiliseler listesini gündeme getirerek, o dönem Kurtuba'sında St. Vincent'e adanmış (bu isimde) bir kilise bulunmadığını ispat etmiştir. Bunun sonucu olarak Ezherî'de yazılı olan bilgilerin yanlış olduğu anlaşılmıştır (dn.9).

Diaz de Ribas da, Kurtuba Camii'inin Janus Tapınağı'nın alanında yapılmış olduğu konusunun ilk defa Swinbourne'nin 'Travels'inde yayımlandığını yazmıştır[821]. Bu kitapta, 'caminin ana girişinin iki tarafında (aslında km taşı olan) iki sütun bulunmaktadır, bu sütunların üzerindeki yazılardan bunların Janus Tapınağı'na olan mesafeyi göstermek için hazırlandığı anlaşılmaktadır' şeklinde yazılmıştır. Buna karşılık

[816] (s.139, dn.2 ve s.158) Ibn Adhari (end of XIII. yy), *Bayân al-Maghrib,* Dozy's text, II, p.25; II, p.244; Fagman's transl., II p.378.
[817] (s.139, dn.4'te) : El-Mekkerî'nin naklettiği er-Rāzî'ye ait olup artık orijial nüshası kayıp olan bu eserinin XI. yüzyıla ait '*Akhbaru Majmu'a* kronikıl'ının (v.II, s.158 bibl.) Lafuente Y. Alcantara'nın '*Coleccion de Obras arabigas, tomo I'* isimli Kastilya dilindeki tercümesinin papaz Gil Perez'in (1279-1325) Portekizce'ye bazı Muur'ların yardımı ile yaptığı çok hatalı tercümesi yoluyla bilindiği, ayrıca hem bu kronikıl'ın hem de bu tercümenin güvenilmez olduğu Gayangoz tarafından 1852'de (… *de la Historia,* VIII) ve F.Pons Boigues tarafından da 1898'de ortaya konulmuştur (detaylar için bk, *EMA*, c.1, bl.1, s.139, dn.4)
[818] Al-Maqqarî, *Naft at-Tib,* Dozy's ed., I.pp.358-71; Cairo ed., I.pp.255-64; Gayangos's transl., *History of the Muhammedan Dynasties in Spain*, I, pp.41, 217-31, & 493-501 & II, pp.86-7. *[Er-Râzî'nin günümüze ulaşmayan 2 eserinin isminin *Kitabu'r Râyât* ve *Ahbaru Muluki'i Endelus* olduğu belirtilmiştir (bk M. Özdemir, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XXXIV, 2005, s.478].
[819] I, p.368, II.7-11; Gayangos's tarnsl., I.pp.217-18; also Shakespear*, History,* pp.182-3.
[820] *Espana Sagrada,* 2nd Ed. X, pp.254-61.
[821] *Antiquadades de Cordova,* fols. 31-3'te, Ruano F., *Historia general de Cordoba*, I, pp.269-79 ve Laborde, *İnnerraire,* III, p.227.

Don Felix Hernandez (Diaz de Ribas'e ait), 'bu iddiada önemli bir hata olduğunu, Kurtuba'nın, o dönemde Roma'nın Via Agusta'daki Baetica eyaletine bağlı olması hasebiyle, bu sütunların Janus Tapınağı'na olan mesafeyi göstermesinin mümkün olamayacağını' gündeme getirdi. Bu bilgileri bizzat bana da söyledi[822]…" demiştir.

Creswell, Kurtuba Ulucamii'nin yerinde önceden bir kilise olmadığını iki önemli delil ile ortaya koyduktan sonra, Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam'ın Kurtuba siyasi sahnesine girmesiyle ilgili olarak; "…Suriye'de Emevîlerin devrilmesi, İspanya'da da ayrılma duygularını körükledi. Hanedanın tek kurtulan şehzadesi Abdurrahman 753'ten itibaren Kuzey Afrika üzerinden 1-2 yıl dolaşıp İspanya'ya ulaşma yolları aradı ve bu maksatla İspanya Valisi Yûsuf el-Fihrî'ye başkaldırmış olan Suriye tabyaları ile çeşitli müzakereler yaptı. Bunlardan istediği başarılı sonucu alamayınca Yemenli gruplarla anlaşıp desteklerini alarak, Rebîülevvel 138'de (Ağustos-Eylül 755) el-Münacer limanından İspanya'ya çıkarak, Kurtuba yakınında Kuadalkivar'daki çarpışmalarda çok iyi bir zafer kazandı…" (dn.10)[823] sözleriyle özetledikten sonra; "…Abdurrahman 139 / 756'da, kendisini Kurtuba emiri ilan ederek (şehrin eteklerinde) ismini Şam'da dedesi Halife Hişâm'ın sarayından alan ve ona, çok sevdiği Suriye'yi hatırlatacak olan Rusâfe Sarayı'nı inşa ettirdi. Sarayının etrafına sıra sıra dizdirdiği palmiye ağaçlarını seyrederken hissettiği ilhamla;

Burada bize, Batı diyarı gurbetinde, Rusâfe'nin ortasında bir hurma ağacı,
Memleketimizdeki hurma ağacı gibi göründü,
Dedim ki; bu bana benziyor, Ben de memleketimden uzakta sürgünde yaşıyorum,
Ailemden çocuklarımdan ayrı düştüğüm çok uzaklarda,
İkimiz de yabancı diyarlarda büyümüşüz, sürgünde ve vatandan uzakta… "(dn.1)[824]

Şeklinde onun söylediği nakledilmiş olan şiiri aktararak bu bölümü sona erdirmiş.

I. Abdurrahman Ulucami'yi Yapıyor

"…Önceki anlatılanlarda görüldüğü üzere (dn.2)[825] Kurtuba Müslümanları, önceleri kilisenin yarısını cami olarak kullanmışlar. Her defasında Müslümanların sayısı artıp da cami küçük gelmeye başlayınca mâbedin [(kendi taraflarının) çatısını ileri

[822] bk, Hubner E., *La Arqueologia de Espana,* Barcelona 1888, pp.99-100. [Ayrıca Janus kemeri için *age*., p.246 & Ramirez de Arellano, *Histoira de Cordoba*, III, pp.174-5 bilgileri verilmiş].
[823] *Ibn al-Athir,* VI, pp.388-9; Fagman's transl. *Annales du Maghreb & de l'Espagne*, pp.98-101.
[824] *Ibn al-Athir,* pp.76-7; Pagman's transl., p.136; *İbn Ezherî, …Al-Maqqarî,* II, p.39, (İbn Haiyan yoluyla) Gayangos's Transl., II, p.86.

doğru eğimli olarak] uzatıp üzerini kapatarak genişletmişler. Uzatılan kısım o hâle gelmiş ki artık uzatılan ilave kısım altında namaz kılınamayacak kadar alçalmış ve etrafını çevreleyen bu uzatmalardan geçerek içeriye kadar gelemez olmuşlar (c.2, s.139, dn.3)[826].

I. Abdurrahman'ın emir olarak İspanya'da idaresini devam ettirmesinin üzerinden 30 küsur sene geçmesinin ardından, sayıları oldukça artmış olan Müslümanlar için cami oldukça küçük hâle gelmişti. Bu anlatılanlara göre emir, soruna bir çare bulmak için, 'Hıristiyanlarla fetih anlaşması sırasındaki teslim olma şartlarının gereği onlara bırakılmış olan kilisenin diğer yarısını [827] satın almak için pazarlık yapmaya başlamış. Nihayet 168 / 784-5'te taraflar, emir'in kilisenin yarısı için büyük bir meblağ ödemeye, ayrıca da fetih sırasında tahrip edilmiş olan kiliselerin tamirine de izin vermeye razı olması sonucu anlaşma yapmışlar (c.2, s.139, dn.4)[828].

---

[825] Cres.: "Arapça bibliyografyada ismi verilmiş olan yazarların hemen hepsi camiyi tarif etme konusuna daha çok önem vermişler, mimari açılardan kimin hangi kısmı veya ne yaptırdığı konusunda fazla bir şey yazmamışlar. el-Mekkerî bile cami hakkında yazdığı o kadar uzun ve detaylı anlatımların arasında çok seyrek olarak yapılan işlerin tarihlerini vermiş. XIII. yüzyılın sonunda yazmış olan İbn Ezherî'ye (bk, intro.Fagman's transl.p, i) bu çalışmaların bir kronolojisini verdiği için de teşekkür borçluyuz".

[826] *Al-Maqqarî,* I, p.368, II.11-16; Gayangos's Transl. I, p.218.

[827] Terrase'den (*L'art Hispanomauresque*, p.59, n.2); "…Kurtuba Ulucamii'nin kuruluş hikâyesi olarak tekrar edilen bu paylaşma nakaratı Şam Ulucamii'nin kuruluşunda ortaya çıktığı söylenegelen hikâyeye o kadar çok benziyor ki, bu yakın benzerlik bu hikâyenin kronikıl yazıcıları tarafından Kurtuba Camii'ne de uyarlanmış olabileceği sorusunu akla getiriyor…" cümleleri alıntı yapılmıştır.

[828] S.139, dn.4'te: "…İbn Ezherî ve el-Mekkerî, (ve XI. century *Akhbaru Majmu'a,* p.61: transl.p.65) ikisi de eserlerinde bu caminin bir kilisenin yerine yapıldığını yazmışlar. Kurtuba Camii'nin başlangıçta 'Kilise ile paylaşılarak kullanıldığı' hikâyesi, bu hikâyenin ilk defa ne zaman / kim tarafından ortaya atıldığı konusuyla ilgili olarak Kurtubanın fethini takiben şehirdeki kilisenin Hıristiyanlarla paylaşılarak kullanıldığı bilgisi pek güvenilir bir bilgi değildir. Konuyla ilgili olarak XI. yüzyıl kaynağı olan *Akhbarı Majmua*'da (text, p.61; transl.p.65) sadece 'caminin bir kilisenin yerinde bulunduğu' yazılıdır, bu doğru da olabililir. Çünkü caminin bir kilise yerinde olduğu bilgisi İbn Ezherî ve el-Mekkerî''nin eserlerinde de yazılı olmakla birlikte, ikisi de bu bilginin kaynağı olarak 344 (955-6) yılında vefat etmiş olan er-Râzî'yi gösterir. XIII. yüzyılda yazan İbn Ezherî ve XVII. yüzyılda yazan el-Mekkerî bu bilgiyi belki uydurma / sahte (spurious) bir metinden almış olabilirler. Râzî'nin eseri olarak XIII. yüzyılda ortalıkta dolaşan kopya kitabın çok değerli bir şey olduğu söylenemez. Bu eserin gerçek olup olmadığı da 1852'de Gayangos tarafından tartışılmıştır (bk, "Memorie sabre le autentici-dad de la cronica denominada del Moro Rasis, s fasicule" in the *Mem. De la Real academia de la Historia,* VIII). Bu konuyla ilgili olarak F. Bon Poigues kitabında (*Ensayo bio-Bibliografico sabre los Historiadores Y. Geografos arabigo-espanoles*, Madrid, 1898, pp.62-6) şu bilgileri vermiş: Bu bilginin içinde bulunduğu Arapça kronikıl kaybolmuş ama kaybolmadan önce [Kastilya dilindeki tercümesinden] Portekizceye aralarında Üstad Muhammed'in de bulunduğu birçok Muur'lunun (Moor) yardımıyla papaz Gil Perez (1279-1325) tarafından bir tercümesi yapılmış. İlave olarak (eldeki tek kopya olan bu tercüme nüshadaki birçok yanlışlar sebebiyle) Kastilya dilinden Portekizceye çevrilirken de birtakım ciddi hatalar yapılmıştır. Dozy'ye göre '(kitapta) Arapların fetihten II. Hakem'in zamanına kadar olan dönemi anlatan üçüncü bölüm ilk Arap yazara [er-Râzî'ye] atfedilemez.' Bu tercüme kesinlikle aslı çok değerli olan Râzînin kendi yazdığı orijinal eser değil, kabaca bir anlatım. Dolayısıyla bu kaynak 'Tarihsiz' ve XIII. yüzyılda ortalarda dolaşan diğer kopya yazmalar gibi hatalarla dolu (önemsiz) eski bir rehber olsa gerek. Yukarıda anlatılanlara göre, Kurtuba Kilisesi'nin paylaşılarak kullanıldığı bilgisini ilk defa er-Râzîden alıntı yapan Ezherî'de görüyoruz. Ezherî de kitabını tam XIII. yüzyılda bu bozuk nüshanın ortalıkta dolaştığı tarihlerde kaleme almış. Bence konunun aslı, Şam efsanesini XII. yüzyılın sonunda İbn Jubeyr Kurtuba'ya getirmiş olabilir. Bu caminin de bir Hıristiyan kilisesinin yerine yapılmış olduğu bilindiğinden, kısa zamanda bu hikâye Kurtuba Ulucamii'ne (de) uyarlanarak ortalıkta dolaşan kronikıllara dâhil edilip

169 / 785-6'da I. Abdurrahman kilise yapısını yıkmaya başlamış ve bir yıl içinde (170 / 786-87'de) yeni camiyi, bütün sahnlar (balatatuh) ve duvarlar yükselecek şekilde tamamlatmış (dn.5)[829]. Yeni Ulucamii yaklaşık 40.000 dinara mal olmuş (dn.6)[830]. Mekkerî'nin yazdığına göre, ilk yapıldığında sahnların (aisle) sayısı 11 idi. Orta sahnın genişliği 16 zirâ [~8,2m.], ortanın her iki yanındakiler 14 zirâ [~7,2m.] idi. Diğerlerinin genişlikleri de 11 zirâ [~5,5m.] idi.

I. Abdurrahman zamanından kalan camide minare olmadığı Ezherî'nin yazdığı; 'Hişâm camiye 40 zirâ boyunda bir minare ile çok güzel bir abdesthane yaptırdı.' cümlesinden anlaşılıyor. Ayrıca [oğlu] Hişâm (788-796), Abdurrahman'ın 10 Cumādā[831] 172'de (15 Kasım 788) ölmesini takiben camide bitmemiş bazı işleri de tamamlatmış ancak el-Mekkerî (Abdurrahman'ın) ölüm tarihinin 177 / 793-94 olduğunu yazmış.

*II. Abdurrahman'ın [Camiyi] **Genişletmesi***

"Hişâm'ın en son yaptıklarından itibaren camii uzun bir süre bu hâlde kalmış. Daha sonra II. Abdurrahman (822-852) camiyi payelerden (dn.4)[832] (kıble tarafındaki sütunlardan) (dn.5)[833] itibaren genişletmiş. İbn Ezherî, ilave edilen kısmın 50 zirâ [~26m.] derinlik, 150 zirâ [~76,5m.] genişliğinde olduğunu ve toplam 80 sütun ihtiva ettiğini yazmış. Bu işlerin yapıldığı tarih olarak Ezherî önce, 218 / 833 demiş, daha sonra ilerleyen sayfalarda ise Cemâziyelevvel (Jumada I), 234 / 848 tarihini vererek 'ölüm onun yapıdaki süsleme işlerini bitirmesine izin vermedi' demiş (ö.3 Rebîülâhir 238 / 22 eylül 852) (dn.8)[834]. Sonra emir olan oğlu Muhammed (852-886), 241'de (855) kuşak yazılarını yenilemiş (jaddada), ahşap oyma işlerini daha da güzelleştirmiş (atqana muquşhahu). El-Mekkerî de kaynak göstermeden, 'cami şimdi Cauf'tan kıbleye (güneyden kuzeye) 225 zirâ ve doğudan batıya da 105 (zirâ)' şeklinde yazmış"

---

yayılmış olabilir. Bunlardan da İbn Ezherî ve el-Mekkerî'de alıp kullanmış olabilir…" şeklinde uzun bir ilave açıklama yapılmıştır.

[829] İbn Ezherî kitabında bir yerde "büyük ihtimalle kilise satın alındıktan hemen sonra yıkılarak yeni temel yerleri kazılmaya başlandı" yazmasına rağmen bir başka yerde de H170'te inşaat başladı şeklinde yazmış.

[830] *İbn el-Esir*, VI, p.76; *Ibn Ezheri,* II, p.245; transl. II, p.379; (her ne kadar İbn aş-Şıhna, Ebü'l-Fidâ bu rakamı 100 bin dinar, ed-Dımaşkî de 800 bin dinar olarak yazmış olsa da), İbn Ezherî de toplam harcanan rakamın 40 bin dinar civarı olduğunu yazmış.

[831] [Arapça ay isimleri olan Cumâde'l-Ûlâ ve Cumâde'l-Âhir (Osmanlıca: Cemâziye'l-Evvel ve Cemâziye'l-Âhir) İng.de: Jumada I ve Jumada II şeklinde yazılmaktadır, ancak metinlerde bazen sadece "Jumada" yazmaktadır. Burada da sadece Jumada yazılmıştır].

[832] Bu payandalara İbn Jubeyr, Şam Emeviyye Camii'ni tarif ederken "arcul**"** demiştir.

[833] Ibn Ezheri, II, p.86; transl., II, p.137. "Bu genişletilen alan daha sonraki genişletmelerle karışmış ve artık tam belli olmamaktadır" denilmiş. (örn. Nizet, *age.,* fig.I).

[834] II, p, 245, transl. II, p.380; bu işlerin yapıldığını ibn el-Kutiye de tarih vermeden "Onun zamanında yapılan işler Emir Muhammed tarafından tamamlandı" şeklinde yazar. Ribera's text, p.73; transl. p.59; el-Mekkerî de bu işlerden fazla bahsetmeden Abdurrahman yaldız (zakhrafa) işlerini yaptırdı demiş (I, p.369, II, 5-6; transl.,I, pp.219 & 494).

denilerek caminin içinde Emir Muhammed'in yaptırdığına inanılan diğer işler anlatıldıktan sonra (dn.13); el-Munzir b. Muhammed'in (273-275 / 886-888) hazine [binasını] ilave ettirdiği ve su deposu yaptırıp kapalı alanlara çeşitli tamir ve bakım yaptırdığı belirtilip bu işler hakkında çeşitli bilgiler aktarılmış.

El-Munzir b. Muhammed'in arkasından emir olan Abdullah'ın (275-300 / 888-912) yaptırdığı restore ve ilave işler anlatılarak; "…Emir Abdullah'la ilgili ilginç bir anekdotu da İbn Hayyan yazmış: (emir) Abdullah, camiye batı tarafında 'Vezirler kapısı' olarak bilinen kapıdan girermiş ve girdiğinde camideki cemaat da ona saygı göstermek için ayağa kalkarmış. Bir gün bir fıkıh âlimi tarafından Abdullah'a 'kulların alçak gönüllü olmalarının vazifeleri olduğu' hatırlatılmış. Bu olaydan itibaren Emir Abdullah, cami cemaatine kendisi geldiği zaman ayağa kalkmamalarını söylemiş. Ama insanlar yine ayağa kalkmaya devam etmişler.

Abdullah, çok dindar birisi imiş ve bu duruma çare bulmak için sarayı ile caminin mihrabı arasına es-Sabat diye anılan tonozlu bir tünel (acaz) yaptırmış ve tünelin girişini, caminin maksûresinin içine açılacak şekilde getirmiş. Bu sayede hem (hizmetçileriyle birlikte) kendisi camide daha uzun kalarak ibadet etmek istediği zaman insanlara görünmeden istediği kadar kalabilmiş, hem de kendisinin camiye geliş ve gidişlerini insanların görüp etkilenmemelerini sağlamış. Bu uygulamayı Endülüs'te ilk başlatan Emir Abdullah olmuş, ondan sonrakiler de aynı şekilde devam etmişler (dn.1)[835]. Başka bir yazar da; 'O, sarayından karşıdaki ulucamiye kapı açan emir idi (demek ki emirin sarayı şu anda piskoposun –bishop- sarayının olduğu yerde imiş). Emir, Sabat denilen bu bağlantı yolunu büyük taşlarla ördürerek buradan hizmetçi ve muhafızları ile kimseye görünmeden camiye gitmek için yaptırmış. Bazen de bu yolda oturarak gelip geçenleri, mahkemelerde, anlaşmalarda haksızlığa uğrayanların anlattıklarını dinlerdi' şeklinde yazmış. Bu sebeple maksûrenin dışındaki bu kapı çerçevesinin daha sonraki yıllarda 'Herald stilinde doldurma ve Gotik çerçeve ilavesine' rağmen atnalı kemeri ile o dönemden kalma orijinal olduğuna şüphe yok…" denilmiş.

Yeni Minare

"…El Mekkerî'nin el-Başkuval'dan (ö 1183) naklederek anlattığına göre, Kurtuba Ulucamii'nde yapılmış olan sonraki önemli işler olarak; 'III. Abdurrahman en Nâsır'ın

[835] Ibn Haiyan, *Oxford MS*., fol.27 a & b.

caminin eski kulesinin yıkılmasını emrederek yerine şu anda mevcut olan şahane eseri yaptırdığı, bu kulenin taştan ve içerden iki ayrı merdivene sahip olduğu ve yapımının 13 ay sürdüğü' bildirilmiş. Ancak minarenin ölçüleri hakkında farklı ölçüler verilmiş. (s.141)

Bu konuda en eski tarihli yazan İdrisî'dir (dn.5)[836], O; 'müezzinin durduğu yere [şerefeye] kadar 80 zirâ (~30m.) oradan da tepeye kadar toplam 100 Raşaşi zirâ'sı [=73 cubit / zirâ =~38m.] demiş. el-Ömerî (dn.6)[837], Ahmed b. el-Mahallî (dn.7)[838] ve Ebû Hâmid el-Endelûsî de (dn.8)[839] minarenin toplam yüksekliğini 100 zirâ [~38m.] olarak vermişler.

El-Mekkerî, farklı olarak 'minarenin boyunun, şerefenin etrafı açık kubbeli mahfile (al-qubba al-mufattaha) kadar 73 zirâ olduğunu' yazıp, ilave olarak 'bu kubbenin üzerinde ikisi som altından, birisi gümüşten üç elma bulunduğu, elmaların çaplarının 3,5 şibr[840] olduğunu, alt ve üstlerinde çok güzel zambaklar (lily) işlenmiş olup, çubuğun (spar) ucunda da küçük, altından yapılmış bir nar bulunduğunu ve minarenin ebadının zeminde her köşesinin 18 zirâ olduğunu (dn.10)[841] yazmış ancak sonraki sayfalarda yüksekliğin 100 Mekke Raşaşi zirâsı olduğunu da yazmış…" denilmiş.

Bu konuda yazılmış olanlardakiki karışıklıklar için ise; "…Gayangos, notlarında 'el-Mekkerî'nin bu kulenin yapılış tarihinin, içerdeki duvarlardan birinde bulunan kitâbede, Zilhicce H354 şeklinde yazılı olduğunu, bu tarihin de II. Hakem'in emir olmasından 4 yıl sonraya denk geldiğini' yazmış. Bu sonuç ise el-Mekkerî'nin verdiği tarihle uyuşmuyor, caminin içinde tek verilen tarih, mihrapdaki H354 yılıdır. Ancak burada da minare ile ilgili hiçbir bilgi bulunmuyor.

Gayngos'un 'içerideki duvarlardan birinde bulunan kitâbede' cümlesi yeterince açık-net değil ve Gayngo notlarını karıştırmış olabilir. Ancak eski minarenin üzerinde bir kitâbe bulunduğu XVI. yüzyılın sonunda Ambroiso de Marales tarafından görülmüş ve onun bu konuyla ilgili; 'Kulenin kesme taşları (ashlar) üzerinde birçok Arapça yazılar

[836] Jubert's transl. II, pp.62-3; Dozy's & de Goeje's text, pp.211-12; transl., pp.261-2.
[837] *Masalik,* I, p.214, l.8.
[838] *Oxford MS.,* folyo.379; transl., by Fagman, age., p.136.
[839] *Oxford MS.,* folyo 3a; transl., by Fagman, age., p.29.
[840] [*EMA,* c.2, s.141: İngilizce yazılışı shibr: ar.: şibr.
[841] I, p.360, II, 10-14 & 17-18; Cairo ed.(H1302), I, p.256; transl. by van Berchem ;Thiersch, Pharos, p.127, n.2; Gayangos'un farklı düzende bir tercümesi de vardır, I, pp.224-5; üç elma ve iki farklı merdiven el-Ömerî tarafından da bahsedilmiş.

bulunan beyaz bir mermer plaka var' şeklinde yazdıkları biliniyor…" şeklinde konuyla ilgili diğer kaynaklarda neler yazılı olduğu hakkında farklı bilgiler karşılaştırmalı olarak aktarılmış (dn.12)[842].

II. Hakemin [Ulucami'yi] Genişletmesi

"…II. Hakem'in [843] Kurtuba Ulucamii'nde yaptığı genişletme, bu caminin yapılışından o zamana kadar üzerinden 180 yıla yakın zaman geçtiği için, bu iş, cami için ikinci büyük genişletme olarak kabul ediliyor. İbn Ezherî, Kurtuba Ulucamii'nin ikinci defa genişletilme konusunu oldukça detaylı olarak aktarmış. Hakem, halife olmasından 1 gün sonra (4 Ramadan H350'de) kendisini caminin genişletilmesi konusuna vererek bu işi, önce kethüdası[844] ve en önemli idarecisi olan Ca'fer b. Abdurrahman eş-Şaklabî'ye (dn.2) [845] havale edip, hemen camide kullanılmak için uygun taşlar araştırmaya başlamasını istemiş. Ayın sonu gelmeden taşlar camiye ulaşmaya başlamış. Halife de din âlimlerini ve mimarları yanına alarak camiye gelip nasıl ve hangi kısımlardan bir genişletme yapılacağının planları üzerinde çalışmaya başlamış.

Sonunda camiyi, güney ucundan genişletmeye karar vermiş. Mevcut olanlara 11 tane daha sahn (balat, aisle) ekleyerek kuzeyden güneye uzunluğunu 95 zirâya çıkartmış. (Mekkerî bunu 105 zirâ olarak nakletmiş) doğudan batıya genişliği ise aynı bırakılmış. Bu genişletme ile Emir Abdullah'ın yaptırmış olduğu saraydan maksûreye bağlanan kapalı tünel de genişletmenin içine dâhil edilmiş (s.142, dn.3)[846]. Genişletme çalışması devam ederken caddenin baş tarafından geçmiş olan Ambrosio de Morales'in yazdığına göre Emir Abdullah'ın saraydan maksûreye ulaşan kapalı pasajı

---

[842] Abrosio de Morales, (*Aitugiuedades* fol. 131 a-b; reprinted in Ponz, *Viage de Espaile*, t.XVI., pp.286-7), 1589 büyük deprem ve fırtınasında yıkılmadan önce onu gördüğünü yazmıştır.

[843] II. Hakem'in babası III. Abdurrahman 912'de emir olmuş, 17 yıl emir olarak devam ettikten sonra 929'da kendisini halife ilan etmiştir. Sonraki 22 yıl boyunca da halife olarak saltanatı devam ettirerek (toplam 49 yıl) 961'de vefat etmiştir. Arkasından -İbn Ezherî'nin yazdığına göre- oğlu, 3 Ramazan 350'de (15 Ekim 961) II. Hakem, 50 yaşında ikinci Endülüs Emevi halifesi olarak tahta oturmuştur.

[844] [Creswell "chamberlain" kelimesini kullanmıştır. (Osmanlıca / Türkçe: kethüda, mabeynci, kâhya)].

[845] Şakâliba (tekili şaklab veya şaklabî) Orta Çağ Arap coğrafyacıların genellikle karışık ırklardan olup Hazar bölgesine yakın sınırlarda (Konstantinapol ile Bulgaristan arasında) yaşayanlara verdikleri bir isim (bk, Levi-Provençal, "Şhakâliba", *Encyclopedia of Islam*, IV, p.77).

[846] Creswell; "…Aşağıdaki bilgiyi bana ulaştıran Don Felix Hernandez'e müteşekkirim; 'II. Hakem'in bu genişletmesine Avrupalı yazarlar arasında ilk defa olarak 1347'de ölmüş olan Infante Juan Manuel'in yazdığı *el Conde Kucanor* olarak bilinen Romantik-aşk hikâyesi kitabında rastlanıyor. Bu kitabın ilk baskısı Seville 1575 tarihlidir (fol.3a; York's transl., pp.6-7)'. Kitapta: 'Bu tarihte Kurtuba Camii henüz tamamlanmamıştı, Kral Al-Haquima caminin tamamlanması için elinden geleni yapmıştı, bunun sonucu olarak o, Moor'ların İspanya'da sahip oldukları en güzel cami oldu. Tanrıya çok şükür şimdi o Kurtuba'nın Saint Mary isimli bir kilisesidir. O, iyi kral Ferdinand tarafından Moor'lardan Kurtuba'nın geri alınmasının ardından Yüce Mari'ye adandı', cümleleri yazılıdır…" demiş.

batı duvarı tarafında yenilenmiş (dn.4)[847]. Cumādā II, 354 (Haziran 965) tarihinde mihrabın üzerindeki kubbe tamamlanmış (dn.5)[848]. Sonra da altın renkli mozaik süsleme işleri başladı. Bu mozaiklerde (Halife) el-Hakim'in talepte bulunması üzerine Konstantinapol'den Bizans imparatoru tarafından gönderildi (dn.6)[849].

Bu mozaik süslemeler hâlâ yapıda mevcut. Mihrabın içinde bulunduğu dikdörtgen çerçeve ile sağda ve soldaki odalara giden kapıların çerçevelerini oluştururlar. Mihrabı çevreleyen 3 yuvarlak çemberde bu işlerin (Doktor) Muhammed b. Tamlikh, Ahmed b. Nâsır, Hhâlid b. Hişâm'in gözetiminde yapıldığını anlatan kitâbesi mevcuttur ancak kitâbede herhangi bir tarih verilmemiş (dn.7)[850]. Diğer iki mozaik panelin; kemeri, çerçevesinin üzerinde verilmiş olmasından dolayı H354 yılına ait olduğu kesin (s.143 dn.1)[851].

Şevvalin ikinci on gününde (9-19 ekim), el-Hakem, devam eden işleri kontrol etmek için camiye gitti, eski mihrabın ön kısmındaki dört şahane sütunu (sawari) yeni mihrabın işleri / yapılışı bu sütunları yerlerine koyacak hâle gelinceye kadar bir kenarda tutmalarını emretti ve bu sütunlar nihayet zilhicce 354 (kasım-Aralık 965) de yeni mihrabdaki yerlerine yerleştirildi (dn.2: bunlar İdrisî'nin övgü ile bahsettiği sütunlar olmalı). Bu durum kemerin üzengi taşına (impost) da işlenerek belirtildi (dn.3)[852]. Muharrem 355'te (28 Aralık 966) eski minber yeni mihrabın yanına konularak eski maksûre kuruldu ve bu genişletme Ezherî'ye göre Receb 355'te (Haziran / Temmuz 966) tamamlandı (dn.5)[853].

---

[847] *Idrisî,* Jaubert's transl., II, p.62; ed. & transl., of Dozy & de goeje, text, p.211;transl., p.260. Ibn Ezheri, II, p.249; transl. II., p.386'de "Mihrabın ve minberin sağında saray ile cami arasında bağlantı sağlayan bir kapı var" demiş; Al-Maqqarî, *age*.

[848] *İbn Ezheri*, II, p.253; transl., II, p.392.

[849] *age.,* II, p.253; transl., II, pp.392-3 (Idrisî Bizans imparatorunun gönderdiğini yazmıştır).

[850] Creswell: "Bu kitâbe yazısı Idrisî ve İbn Ebî Usaibi'a tarafından *'Muhammed'in Hayatı'* isimli kitapta yayımlanmıştır (p.210; transl., p.259). Bu konuda İbn Tamlikh'de 'O'na Kurtuba Camii'nin genişletilme vazifesini verdiler, iş vaktinde ve garanti ile yapılıp teslim edildi, ben onun ismini kitâbede altın yaldızla mihrabın etrafındaki mozaiklerde yazılı olarak gördüm, tamamlanma tarihi olarak da H358 yazılmış' (*Uyun*, II, p.45, II.12-15) dediğini nakletmiştir. Ayrıca: 'Bu bilgi bana Gaston Viet tarafından verildi ve Murphy tarafından (*Arabian antiquities of Spain*, Plate VI'de, Amador de la Ros (R.) ile Viet tarafından da (*Repertoire chronologique d'egraphie arabe*, IV, pp.196-7'de) yayımlanmıştır, minnettarım" demiştir.

[851] Amador de los Rios*, Inscripciones Arabes de Cordoba*, pp.235-7; Levi Provençal, *age.,* pp.17-19, pl.IV

[852] Bk, Ahmad b. Mahdi al-Gazzal, Gorguous, "özet", *Revue Africaine,* V, pp.463-4; Murphy, *Arabian Antiquities*, pp.5-6 & plates VIII; vd.

[853] II, p.254; transl., II, p, 393. İki sayfa sonra (II, pp.256-7; transl., II, pp.397-8) Ezherî'nin *(age):* "Halife Mustansır'ın kendi el yazısı ile yazılmış olarak bulduğum kâğıtta 'Cami-i Kebîr inşaatı Pazar 4 Jumada II, 351'de (19 Temmuz 962) başladı ve 355'te (Aralık 965) bitti. Yapılan masraflar, 261.537 dinar ve 1,5 dirhem. (Yaklaşık £130.000 Sterlin) önceden verilmiş olan 4 Ramazan 350 tarihi büyük ihtimalle inşaat için malzemelerin toplanmaya başladığı tarih olsa gerek' dediğini" nakletmiştir.

Abd el-Wahid al-Marakushi, bu genişletme olayının bitmesinin ardından meydana gelen ilginç bir olayı anlatmış. Caminin genişletme işinin tamamlanıp ibadete açılmasının ardından halkın camiye namaz kılmak için gelmediği görülmüş. Halife bunun sebebini sormuş. Halk caminin yenilenmesi için harcanan paranın nereden elde edildiğinden (kaynağından) şüphe duydukları için gelmediklerini söylemiş. Bunun için de Kurtuba kadısı, halkın önünde Mekke'ye doğru dönüp 'camiye harcanan paraların ganimetin 1/5'inden ayrılan miktarlardan olduğu, başka bir yerden 1 dirhem bile kullanılmadığı' yönünde yemin etmiş (dn.6)[854]. Abd el-Vahid ayrıca, II. Abdurrahman'ın da yaptığı genişletme için masrafları yine aynı şekilde karşıladığını belirtmiş.

Bir yıl sonra da camiye civardaki dağlardaki kaynaklardan yer altına döşenen içi kurşunla kaplı taş pöhreklerle su getirilmiş. Şadırvandan su, Safer 356'da (Ocak 967) akmaya başlamış. el-Hakem camiye ayrıca çok güzel bir de minber yaptırmış, minberi yaptırmak yedi veya dokuz yıl sürmüş. el-Mekkerî bu minberi detaylıca olarak anlatmış (dn.8)[855].*

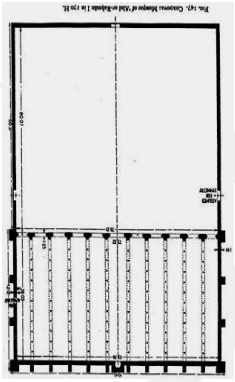
Caminin iç zeminin taşları 1896'da yeniden döşenirken, Juan de Castron'un Cathedral Canon'unun kitâbesi (Epitaph) olduğu anlaşılan bir taş bulunduğu, taş çevrildiğinde arka yüzünde de 358 tarihli Arapça bir kitâbenin mevcut olduğu görüldü. Bu kitâbenin muhtevası "Amador de los Rios and Codera" tarafından yayınlandı…" denildikten sonra, bu kitâbeyle ilgili yapılmış olan müzakereler anlatılmış (dn.3)[856].

el-Mansûr'un Genişletmesi (ve Avlunun Altına Sarnıç İnşası)

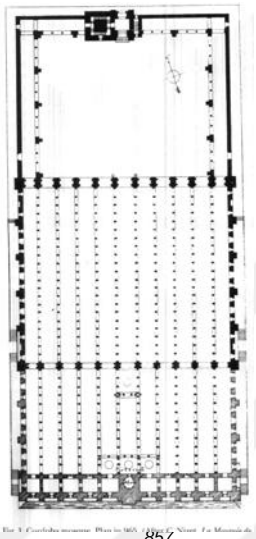
"…El-Mekkerî, Kurtuba Ulucamii'ne en büyük genişletmenin, III. Abdurrahman'ın oğlu II. Hişâm (976-1009) zamanında, bina emini olan Hajib el- Mansûr'un gözetiminde yapıldığını belirtmiştir. Caminin batı cephesinde halifenin sarayı, güney tarafında da ırmak olması, bu taraflarda bir genişletmeye izin vermediğinden el-Mansûr, camiyi

[854] pp.270-71; Fagman's transl., p.316; *Al-Maqqarî,* (I, p.369, II.19-20, İbn Bashkuwal; transl. I, p.219): "Genişletmenin ganimetin 1 / 5'inden ayrılan 161.000 dinara (~ 80.000 st.'ne) mal olduğunu" yazmıştır.
[855] *Al-Makkari,* I, p.362, II, 11-12; Gayangos's transl. I, p.222'de minberin 35.705 dinara mal olduğunu yazmıştır.; Idrisî, Jaubert's transl.II, p.61; Ahmad ibn Ali al-Mahalli, *Oxford MS*., Uri, no.892, özet, transl. by Fagman, *age.,* p.135. *Bu minber Ambroise de Morales tarafından görülmüş ve Antiguadades, fol.124a'da tarif edilmiş. Bundan Ponz kopya ederek Viage de Espania, XVI, pp.301-2 de şunları yazmış: ilk mabet kısmında 'silla (kursi) del rey Almaçor' denilen, ahşaptan yapılmış, araba gibi 4 tekerleği olan bir şey, üzerinde çok zengin işlemeler var üzerine 7 basamakla çıkılıyor. (Makkarî'nin 9 basamak demesi yanlış). Bu minberi yakın bir geçmişte bilinmeyen bir sebepten parçaladılar. Çok eskidiği için olabilir çünkü İbn Mazruk 1360'larda; *'Kurtuba minberine ait bir sürü ahşap parçalar Tunus'a ulaştı, insanlar bunları Tlemcen ile karşılaştırdılar ve ikincisi çok daha üstün geldi'* şeklinde yazmıştır." (Musnad, Levi-Provençal's text, in Hesperis, V, p.33; transl. *age.,* p.65.
[856] *Age.,* pp.19-21; also Wiet, *age.,* V, pp.27-8.

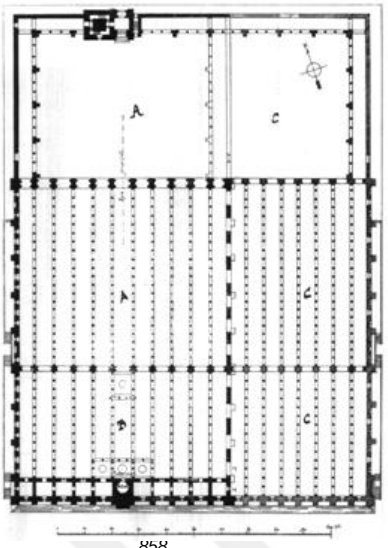
doğu tarafından genişletmeye karar verdi. Doğu tarafını genişletmek için de civardaki evler sahiplerinden satın alınması gerekti. İlave edilen genişliğin boyutu konusunda, Ezherî fazla açık yazmamış bu konuda al-Mekkerî daha açık olarak, el-Mansûr'un doğu tarafına her biri 10 cubit genişliğinde 8 sıra sahn-koridor ekleme-ilave yaptığını ve bu işin 2,5 yıl sürdüğünü yazmış. (s.144)

(CrF.147 s.155) [Plan 1]

Fg. 649 (Nizet)[857] *[Plan 2]*

Fg. 650[858] *[Plan 3]*

Fg. 666 (Cr2F.147 s.155) [Plan 1] I. Abdurrahman'ın 170 / 786-87'de yaptırdığı caminin ilk hâli
Fg. 667 [Plan 2] 965'teki Kuzeye uzatılmış hâli.
Fg. 668 [Plan 3] Kurtuba Camii'nin 1236'daki genişletilmiş hâli

Ezherî, bu ilave ile birlikte caminin genişliğinin 230 cubite ulaştığını (toplamda 19 koridor-sahn) belirtmiş ve bu işin tarihi olarak H377 (987-8) tarihini vermiş. Ayrıca bu genişletme sırasında el-Mansûr'un caminin avlusunun altına büyükçe bir de sarnıç yaptırdığını yazmış (dn.8)[859].

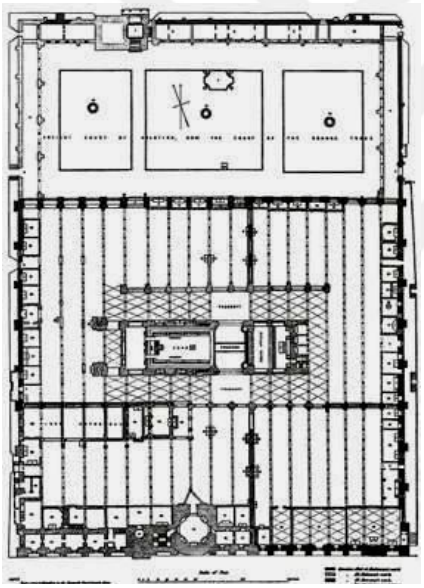
Creswell; bu sarnıca 27 Haziran 1934'te (Don Felix Hernandez'in izniyle) giriş yolunun batı tarafındaki Patio de los Naranjos'taki kare şeklinde (el-Mansûr'un genişletmesinin ilk kemerine) dikey bir delikten indiğini, sarnıcın boş (kuru) olup, kemerlerin 14,50m genişlikleri olan çapraz bağlantılı olarak yapılmış olduğunu, sarnıçın

[857] C. Nizet, *Lamosquıee de Condoue,* Paris 1905, no.2
[858] Heather Ecker, "The Great Mosque of Cordoba in the Twelfth & Thirteenth Centuries", *Muqarnas,* V20, 2003, p.114.
[859] II, p.308; transl., II, p.478; *Al-Maqqarî,* I, p.361, II.1-2: Bu sarnıç Ambrosio de Morales tarafından da sütunlar üzerinde duran tonozlu bir yapı olduğu şeklinde anlatılmış. age., fol. 122a; 1792 ed., X, pp.58-9 (reprinted in Ponz, *age.,* XVI, pp.292-3); Murphy, *Arabian Antiquities*, p.3; *Gayangos* I, p.500. Gayangos; sarnıçın avulunun tamamının altını kaplayacak kadar büyük olduğunu, kuvvetli kemerlerin üzerinde tonozlar yapılarak kapatıldığını söylemiş. Ayrıca sarnıçla ilgili olarak Girault'in, Prangey'nin, Morales'in, yazdıklarından avlunun altındaki sarnıçın durumu aktarılmış. Nizet'in ("La Mosque de Cordoue", in *L'Architecture*, XVIII, p.289 da) "avludaki şadırvanların bu sarnıçtan su alacak şekilde bağlantılı olduğunu ve sarnıcın içindeki tonozlu kemerlerin 1,5m kadar toprakla kaplı olduğunu" yazdığı aktarılmış.

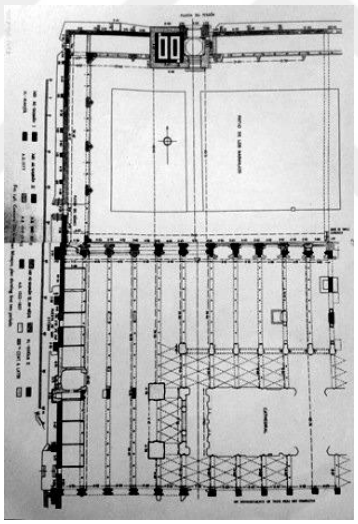
batı tarafının Abdurrahman'ın camisine bitişik olduğunu ve orijinal kapısının da yerin altında 10,50m derinliğinde bulunduğunu, o anda tonozların yüksekliğinin 4m. kadar göründüğüne göre sarnıcın toprağın altında 6m. kadar daha bir derinliğe sahip olması gerektiğini gözlemlediğini belirtmiş.

El-Mekkerî' de el-Mansûr'un genişletme işinde, Müslüman işçiler yerine Castile gibi kâfirlerin yaşadığı bölgelerden getirilen Hıristiyan kölelerin çalıştırıldığını (bunun da Müslümanların Hıristiyanlar üzerine üstün olduğunu ortaya koyduğunu) ve bunun memnuniyet veren bir durum olduğuna dikkat çekip (dn.9), ayrıca artık caminin ebatlarının kuzeyden güneye 330 zirâ, doğudan batıya da 250 zirâya ulaştığını yazmış…" denilmiş.

Kurtuba Ulucamii'nin Daha Sonraki Tarihi

(CrF.143)

(v.II, s.154-2, CrF.146)

Fg. 671[860]

Fg. 669 (CrF.143) caminin haremine yapılan katedralim konumu (c.2, s.147)
Fg. 670 (v.II, s.154-2, CrF.146) Katedralin cami içindeki konumu-detay (c.2, s.154.2-3)
Fg. 671 Maksûre (oda) şeklindeki (ilk) ana mihrabı ve kubbe-mihrab düzenlemesi

"…Camide başka herhangi bir değişiklik olmadan, Castilla'nın III. Ferdinand'ı, Kurtuba'yı 1236'da fethedinceye kadar öylece kalmış. III. Ferdinand 1252'de ölmeden önceki bir tarihte de St. Clemente Şapel'ini kurduğu biliniyor. XV. yüzyılın sonunda da çok güzel bir Gotik Katedral, caminin içine (el-Hakem'in genişletme yaptığı alanın altı sahnını kapsayacak şekilde) yapılmış. Katedralin yapılış tarihi de 1486-96 arası orada

[860] https: / / www.khanacademy.org / humanities / art-islam / islamic-art-early / a / arts-of-the-islamic-world-
(02.06.17)

piskopoz (bişop) olan Inigo Manriques'in Logosu'nun ahşap tonozlu tavan kapatmasına işlenmiş olmasından dolayı biliniyor. (s.145)

XVI. yüzyılın başında kilisenin yöneticileri caminin ortasına, Kilise Heyeti (Canons) için daha büyük ve gösterişli bir kilise yapmak istemişler ve Herman Ruiz'i yapmak istedikleri kilisenin plan-projesini hazırlamak için görevlendirmişler. Hazırladıkları projeyi hayata geçirmek için V. Charles'tan da izin almışlar. Trnasept'in güney kemerindeki iki kitâbeye göre inşaat 7 Eylül 1523'te başlamış ve 7 Eylül 1607'de bitmiş ve sadece tek katlı şekilde yapılmış.

1526'da inşaatı görmek için Kurtuba'ya gelen V. Charles'ın yapılmaya çalışılan kilise inşaatını, ve bu inşaatı yapabilmek için caminin içinde yaptıkları vahşi tahribatı (dn.2)[861] görünce*: 'Böyle bir şey yapacağınızı bilseydim size izin vermezdim çünkü yapmaya çalıştığınız şey, dünyanın her yerinde olan bir şey ama tahrip ettiğiniz şey dünyada başka bir örneği olmayan bir şaheser'* dediği nakledilmiş (c.2, s.145, dn.3)[862].*

En-Nâsır'ın minaresi 1589'daki fırtınada büyük hasar görmüş ve 1593 de devam eden inşaat ekibi önceki mimarın oğlu olan Hernan Ruiz'e (dn.4) yeni bir çan kulesi (campanila) yaptırmaya karar vermiş. Yeni çan kulesinin kısmen inşa tarihi 1594-96, bu dönemde Portocarrero, Kurtuba bişopu imiş. İşin devamı daha sonra 1616'da tamamlanmış. 1650'den sonra da yapının önceki yüzyıldan kalma alt kısımları zayıflama belirtileri gösterdiğinden yeni kaplama yapılmış. (Üzerinde bişop Valdez'in arması görrülür.) 1755'te meydana gelen depremde zarar görünce de restorasyon kaçınılmaz olmuş. Saat kulesinde yazdığına göre bu iş Ağustos 1763'te tamamlanmış (dn.5)[863]. 1901'de Sentenach (dn.6)[864] Ramirez de Arellano 'eski minarenin temel (pabuç) ve gövde kısmıyla birlikte çan kulesinin içinde mevcut olduğunu' iddia etmiş. Don Felix Hernandez yaptığı araştırmalar sonucunda bu iddianın doğru olduğunu tasdik etmiş. Çan kulesinin dışındaki kaplamanın 50 cm kalınlığı olduğu ve girişin batı cephesi duvarını keserek kare şeklindeki eski minare pabucuna ulaştığını ayrıca

[861] Cresewell: "Madrazo, Don Alonzo Mariquez'in bu durumu izah eden (kendisinin de beğendiği): 'kendi türü içinde sadece İspanya'da değil, bu konuda çok zengin olan Doğu'nun en zengin şehirlerinde bile bir başka benzeri olmayan (unique) bir cami' (agy., p.63) şeklindeki sözlerini nakletmiştir. Therin'de bu anekdotu (*Revue Generale'de de l'Architecture*, XXIV, col.78'de) tekrar etmiştir."

[862] J. Gomez Bravo, *Cattalogo de los Obispos de Cordoba*, I, pp.419-20; Perez'de *Villa Amil & Ecosura Espana Artistica,* I, p.90; Madrazo, *age.,* p.278; Amador de los Rios, "Le Mezquita Aljama de Cordoba", *age.*, IX, p.309. yoluyla. *[Creswell bu sözün de bir efsane olduğuna inandığını belirtmiştir].

[863] Bu işler hakkında bilgileri de la Torre y del Cerro'nun Katedralin 1522-1639 arası arşiv kayıtlarına dayanarak yaptıkları takdire şayan yayında görülebilir. (bk, "Obras en la Torre de la Catedral de Cordoba", *Boletin de la R.Aced. de Ciencias… de Cordoba*, No.29, Oct & Dec 1930).

[864] "Espanola de Excursiones", *Bulletin de la Sec*. IX, p.147, n.2.

minareye yapıldığı bilinen 2 merdivenin hâlâ mevcut olduğunu teyit ettiğini de (Terrase, *L'Art hispano-mauresque*, pp.80-82) bildirmiş…" denilmiş.

Yapının Tarif ve Analizi

"Kurtuba Ulucamii şehrin güney batı kısmında, meşhur Quadalquivir'in üzerinde köprüye yakın bir yerdedir (dn.7)[865]. Dış payandalar hariç, kuzeyden güneye 178m, doğudan batıya da 125m. ebatlarında büyük bir dikdörtgen şeklindedir. 22,250m$^{2'}$lik bir alanı kaplar. Roma'daki St. Peter kilisesi de dâhil, bilinen en büyük kiliseden daha büyüktür. Kurtuba'da Kâbe yönü 10° 14´ olsa da cami tam olarak kuzey- güney yönünde yerleştirilmiştir. Puerta'de San Esteban (plate 28c-29) tarafından ölçüme göre yüksekliği de 10,50m 89 cm yüksekliğindeki süs Den-Dan'lar (crenellations) hariç".

Ana Giriş

"…Ana giriş, İspanyollarca (Spaniards) "Puerat del Perdon" olarak adlandırılmış olan ve çan kulesinin hemen yanında (doğusunda) olan kapıdır ve her iki yandan da sayılınca 6. olan orta sahnın ve mihrabın aksılındadır. Kapının çerçevesi Enrique Trastamara'ya atfedilir (dn.11)[866] ve sadece dikdörtgen olarak sınırlandırılmış Mudejar stilindedir ve 1377 yılından itibaren tarihlenir, Castile arması taşır. Buradaki bronz çifte kapı Seville Katedrali'nin çok güzel olan bronz ana kapılarına benziyor. (Baron Davillier -L'Esagne, p.450'de- bu kapıların XV. yüzyıla ait olduğunu iddia etmiş). Sokaktan girince önce alt kısmı soğuk ve çıplak, üst kısmı korkutucu görünen üzeri kubbeli bir alana ulaşılıyor. İncelendiğinde burasının 1654-7'de düzenlenen çan kulesinin alt kısmını oluşturduğu fark ediliyor. Bu sahna (avluya) hâlâ giriş olarak 5 tane daha kapı var (hâlen açık), bir tane de duvar örülerek kapatılmış olan küçük bir kapı hâlen mevcuttur. (s.146)

Avlu, 6m. derinliğinde revaklarla (portico) çevrelenmiş durumda. Revakların üzeri düz çatı ile kapalı ve 2 sütun bir paye şeklinde sıralanmış desteklere biniyor (plt.30b). Kemerler basık yarım daire olmasına rağmen etrafındaki çerçevelerin ve

[865] [Quadalquivir: VādilKebîr'de (Büyük Irmak), Guadalaviar: Vadilebyaz, Kalatulayud: Kal'atü Eyüb, Alcala: el-Kal'a, jazmin: yasemin, aceituna: ez-zeytun, azucar: es-sukkar gibi Arapça kelimelenin bozularak İspanyolcaya adapte edilmiş hâlidir (bk, K. Beydilli, "İspanya" *DİA*, s.169)].

[866] Gotik karakterde Latince kitâbede; "Mart'ın 2. gününde Sezar'ın 1415 yılında (1377), Castile Kralı haşmetli ve kudretli Don Enrique'nin saltanat dönemi" yazılı olduğunu amador de los Rios (R), *Inscripciones arabes de Cordoba*, pp.120-126'de yazmıştır. Ayrıca 1739'da tamir edildiği de yine yan taraftaki küçük kitâbede belirtilmiştir.

payandaların Gotik tarzında olması bunların Nizeti'n de iddia ettiği gibi[867] daha sonradan yapıldığına işaret ediyor. Bu durum zaten batı cephesinde hareme yakın kısımda görülen (1510-13 yıllarına ait) Bişop Martin Fernandez de Augulo'ya ait arma'dan da belli oluyor. Avlu 3 farklı dikdörtgene bölünmüş ve eski klasik şadırvanın yerine modern bir şadırvan yapılmış denildikten sonra caminin ana girişi, diğer girişleri ve kapıları hakkında bilgiler verilmiş.

Mâbedin Cephesi *(Façade)*

"Avlunun güney tarafı toplam 17 atnalı kemerle organize edilen mâbedin façedesini oluşturuyor. Birer tane de yanlardaki ile toplam 19 kemer, 4m. genişlik ve 5,90m yüksekliğe sahip. Bu kemerler önceden açıktı, Hıristiyanlık döneminde 5.den başka hepsi kapatılmış. 5.ye Puerto de las Palmas denilmiş, bu kapı da Puerto del Perdonun aksılı üzerinde. Buradaki kemerlerin üzerindeki kornişin birisinde Bişop Frey Juan de Toledo nun arması ve 1533 tarihi mevcut" denilmiş. (s.148)

Mâbedin Haremi (Sancturary)

"…Puerto de las Palmas kapısından içeri girince her yöne doğru akıyor izlenimi veren sütunların üzerinde, muhteşem çift katlı kemer denizi ile karşılaşıyoruz. Sadece büyük Canonlar Şapeli uzak mesafe görüntüsünü kötü bir şekilde engelliyor. 3m boyunda ve kalınlıkları 35 ile 43 cm arasında değişen sütunlar çok farklı karakterlere sahip, bazısı düz ve temiz yüzeyli, bazıları kavallı, bazıları kıvrılmış kavallı… Sütunların üzerine bindiği temel taşları önceden daha fazla görünüyor olmalı ama zaman içinde 30 cm kadar daha yükselen zeminin içinde kalarak kısman gizlenmişler. Sütun başları da Korintinaian'dan Komposit'e kadar çok çeşitliliğe sahip. Şu anda kemerlerdeki bu renklilik renkli sıvalarla yapılmış ama orijinali renkli tuğlalarla yapılmıştı. Bu da sahndan 2 kemer, batı tarafından 4. sıradaki kemerde görülebilir…" denilmiş. (s.148)

Tavan

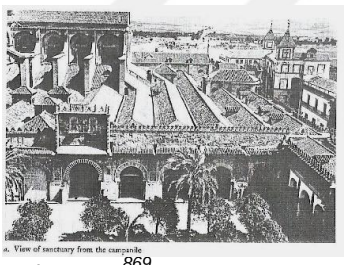
"…Caminin iç kısmındaki ahşap tavanlarda dikkat çekecek hiçbir süsleme vs. olmadığı ve bunların da zaten 1713-1723 tarihlerine ait olduğu belirtilmiş. Girault de Prangey mevcut tavanların altında eski tavanların mevcut olduğunu belirtmiş (dn.3). Pragney (daha sonra) burada ortası açık ahşap tavan bulunduğunu iddia etmiş olsa da,

[867] S.146, dn.13: C. Nizet, *Lamosquıee de Condoue,* Paris 1905, p.289.

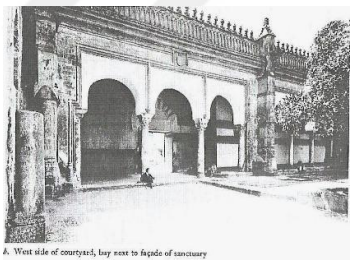
Velasquez Boscon'un daha detaylı yaptığı incelemeler sonucunda mevcut kırma çatının en başından beri var olduğunu, delilleri ile ortaya koydu. Velasquez, araştırmalarının sonuçlarını hiç yayımlamadı ancak bu konudan, Nizet'le yaptığı yazışmalarda bahsetmiş (bk, C. Nizet, *Lamosquıee de Condoue,* Paris 1905, no, 2, n.6)[868]. 1904 tarihli Nizet'in planında (Fg. 582) yeni merkez kubbenin sağında (doğu), el-Hakem'in genişlettiği kısmı, eski sahnlardan ayıran yerde bulunan payeler gösterilmemiş, atlanmış. Ama bunları Salazarın (1741), Carmona (1780), Ponz (1791), Laborda (1800), Murphy (1802-9) planlarının hepsinde görüyoruz…" denilerek iç tavan konusunda detaylı anlatımlar yapılmış.

Kuzey Cephe ve Harem

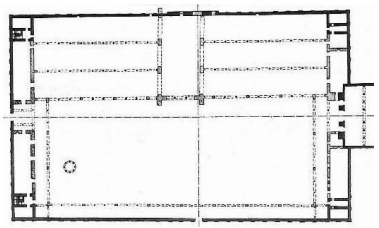
Bu kısımda kuzey cepheden girince burada bulunan payeler teker teker incelenerek, bunların neden yapılmış oldukları, son durumları, aralarındaki mesafelerdeki farklar hakkında bilgiler verilmiş. Bu cephenin III. Abdurrahman (en-Nâsır) tarafından önceki cephe kısmen restore ettirilerek üzerine yeni cephe yaptırdığı ve kitâbede ustanın adının Saîd b. Eyyûb olarak verildiği 346 / 958 tarihli kitâbenin bahsettiği diğer işler hakkında bilgiler aktarılmış. (s.152)

(CrP.30a)[869] *(dfbi bk. s.547)*

(CrP.30b)

Fg. 676 (CrF.89, Şam Emeviyye planı)

Fg. 672 (CrP.30a) İlk caminin avlusunun (portakal bahçesine) kuzey girişi (çan kulesinden)
Fg. 673 (CrP.30b) (CrP.30b) Kuzey girişi ve sağ tarafındaki revaklar [Fg.672,sol üst: caminin içine yapılmış olan katedralin çatısı]
Fg. 674 (CrF.89) Kurtuba Ulucamii'nin örnek aldığı Şam Ulucamii mihrab-minare-aksıl çizgisi

[III.] ***Abdurrahman'ın Genişlettiği Haremin Batı Cephesi***

Puerta del Deanes kapısından sola dönerek gidildiğinde, Abdurrahman'ın camiinin haremini oluşturan örtülü alanın cephesinin 3,31m. ile 2,26m. arasında değişen kalınlıklarda ve 1,35m. dışarı çıkıntılı 4 payanda tarafından 10.34, 10,33,

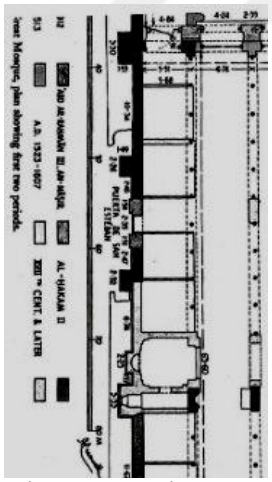
[868] Yazışmalarında: *Laborde Voyages pitturesque*, II, p.8 ve Murphy, *Arabian Antiquities*, p.3'de: "İdrisî'nin, 'burada kullanılmış olan ahşap plakaların sadece Tunus'ta (morocco) bulunan 'alerze' (alerce) türü bir çam ağacından (pines larix) yapılma olduğu, restorasyonlar sırasında çıkartılan birçok plakaların keman yapıcılarına yüksek fiyatlardan satıldığını yazdığı' şeklinde bilgiler aktarmış" denilmiştir.
[869] Burası aynı zamanda avludan -daha geniş olan orta nef yoluyla- caminin haremine giriş kapısıdır.

10,32m. genişliğinde 3 farklı alana bölündüğü, bunlardan ilk oda sadece mermer oyma şebekeli iki pencere dışında diğer her şey tamamen sade. Ortadakinin Puerto de San Esteban (kapısının dikdörtgen çerçevesi) tarafından doldurulduğu, sonuncuya da XVIII. yüzyılda Capilla de San Simon cephesinin yerleştirildiği anlatılmış.

[Orta Oda] ***Puerta de San Esteban ve Süslemeleri***

Bu kısmın caminin ilk döneminden kalan tek süslenmiş alan olduğu iddia edilerek, kemerin etrafındaki dikdörtgen çerçevenin 241 / 855-6 yılında sonradan yapıldığının, daha önceden kabul edildiği için fazla üzerinde durmaya gerek görülmediği belirtilmiş. Ancak bu noktadan sonra başlayan süslemelerin caminin ilk döneminden kalma tek süslenmiş alan olmasından dolayı çok önemli olduğuna dikkat çekilerek, bu kapının etrafındaki süslemeler detaylı olarak anlatılmış.

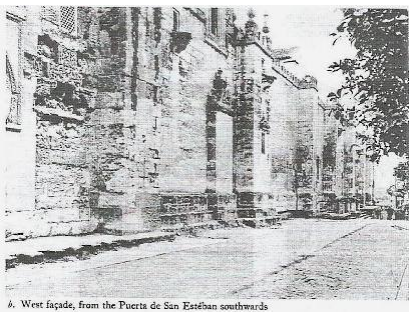
"…1906'da Gomez-Moreno'nun yayınlarında[870] bu cephenin aslında St.Vincent Kilisesi'nin batı cephesi (façadesi) olduğunu iddia etmişler**.** Bu iddialarını destekleyen bilgilere: birinci olarak; İbn Ezherî'nin 'I. Abdurrahman'ın bu camiyi 1 yıl gibi kısa bir sürede tamamlattığını yazmış' olmasını delil göstermişler.

(CrF.146-Detay)

(CrP.28a)

b. West façade, from the Puerta de San Estéban southwards

(CrP.28b)

Fg. 675 (CrF.146-detay) Batı cephesi, San Estaban kapısı ve onun bulunduğu duvarın planı
Fg. 676 (CrP.28a) Batı Cephesi, Puerta de San Esteban'dan kuzeye doğru bakış
Fg. 677 (CrP.28b) Batı cephesi duvarı, güneye doğru bakış

İkinci olarak; 'Müslümanların sanatta geri oldukları bir dönemde, kuzeyin Hıristiyanlarından yardım alamayacak durumdayken, (ayrıca II. Abdurrahman'ın genişletme sırasında) bundan daha az bir işi, ancak 16 yılda tamamlanmasıyla da

[870] [Bu bilgi için metin içinde kaynak gösterilmemiş ancak bir sonraki dn.'da gösterilen Gomez –Moreno (*Cultural Espanola,* IV, pp.799-801 & figs. 8-10, Manuel) yayımı olsa gerektir].

karşılaştırarak, bu kadar kısa zamanda, bu kadar büyük bir işin yapılmasının inanılması çok güç bir şey olduğunu' ifade etmişler.

Üçüncü olarak da; 'bu kısımda görülen taş / duvar işçiliğinin Sevilla Kapısı'ndaki taş işçiliğine çok benzediğini ve ayrıca (yapıdaki mevcut) taş oyma işlerinin de Bizans stilinde olduğu' belirtierek, '*bu işin VI. yüzyılda Bizans etkisi altında -Bizans stilini bilen ustalarca) (dn.2)*[871] *yapılmış olma ihtimali bulunduğunu ve mevcut kiliseye ait duvar vb. parçaların mümkün olduğunca değerlendirilerek kullanıldığını'* iddia etmişler. Lamperez Y. Romea 1908'de yazdıklarında bu iddiayı kabul ettiğini (dn.3)[872], aynı şekilde Pijoan' da bu fikre katıldığını belirtmişler (dn.4)[873]…" denilmiş.

Ancak bu iddialara birçok itirazlar yapılmış;

"…[Birinci olarak] Aynen Suriye'de olduğu gibi, İspanya'da da Müslümanların yaptıkları mimaride bu ülkede mevcut olan mimari stili kullanmış olmaları gayet doğal bir durumdur.

[İkinci olarak] Dışarıdaki payandalar; bunlar işçilik olarak cephe ile (malzeme, iş ve işçilik olarak) tek parça halinde yapılmış ve eşit mesafelerde ölçülerek, hesap edilerek yerleştirilmiş görünüyor. Eğer bunlar o zamanki kiliseden kalmış olsalar bu: birbirine eşit ölçülerde üç tane sahnı olan bir kilise planı demek olur ki, bu hiç hayal edilecek bir şey bile değil. Bu durumu ekarte etmek için kiliseyi, üç nefli değil de 5 nefli olarak düşünecek olursak (yani ortadaki geniş sahn, ön ve arkada da da ikişer dar sahnı olacak şekilde), bu defa; neden sadece merkez nefler için payanda yapılmış da başka yerlere payanda yapılmamış şeklinde bir soru sormamız da kaçınılmaz olur.

[Üçüncü itiraz olarak] Burada cephedeki el-Hakem'in genişlettiği alanların taş işçiliği dışarıdaki abartılı fazla boş zemin bırakmamış olan süslemeler, bunları takip etmeyi (teşhis koymayı) güçleştiriyor, bu sebeple ancak içerden incelenebiliyor. Burada A, B, C olarak gruplandırdığımız sistemler mevcut. Bazı taş işçilikleri önceden en-Nasr dönemine ait olarak belirlenen taş işçiliklerin benzerlik gösteriyor. Bu da buradaki Abddurrahman dönemine ait olan bazı kısımların, en-Nasr tarafından yeniden yaptırıldığına işaret eder.

---

[871] "Excursion a travel del arco de herradura", *Cultura Espanola,* 1906, pp.797-8; *Arquitectura,* II, 1919, p.310'da tekrarlanmıştır.
[872] *Historia de la Arquitectura cristiana espanola*, I, pp.174-5.
[873] *History of Art,* II, p.218.

[Dördüncü ve son olarak da] Hernandez, İbn Abdurrahman'ın yaptırdığı alanın zemini, altında çok detaylı kazı ve incelemeler yaptı ve önceki dönemlerden kalma çok sayıda malzeme buldu ancak bunların hiçbiri şu andaki yapıya uyum gösterecek şekilde organize edilmiş (ayarlanmış) şeyler değildi. Bu sebeplerden Gomez-Moreno teorisi reddedilmelidir…" denilerek bu itirazlar aktarılmış.

[Yapıda Kullanılmış Olan] ***Taşlar*** *(Taş İşçiliği)*

Dış duvarlardaki taşlar ve taş işçiliklerinin durumu ve hangi dönemlere ait oldukları konusunda ortaya atılmış olan görüşler aktarılmış. (s.153)

Sahnın Etrafında Revaklar Mevcutmuydu?

Bu bölümde CrF.145'te gösterilmiş olan avluya bakan payandalardan bir tanesini (doğu tarafından 10. payandayı) açarak inceyen Don Felix Hernandez'in bulguları aktarılarak anlatılmış ve sonunda yapının ilk döneminde bu kapalı alanların mevcut olmadığı, dolayısıyla da bu payandaların bu kadar kalın yapılmadığı fakat daha sonraki dönemlerde (I. Abdurrahman'ın ilk başlattığı H170 ile H346 yılları arasında) ile bu payandaların iki defa ilave malzemelerle daha da kalınlaştırıldığını ortaya çıkarttığı anlatılmış. (s.154)

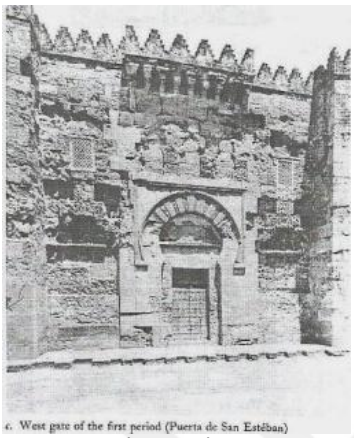
Revakların Şekilleri

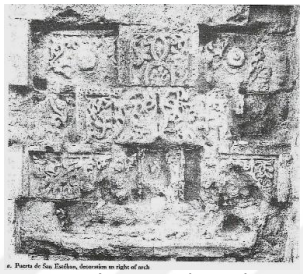
"…Plan incelendiğinde revakların cephesini oluşturan sahnların, iki sütunda bir paye olacak şekilde paye ve sütunlar tarafından desteklendiği görülmektedir. Batı tarafında bu şekilde 4 grup var, doğuda da aynı sistem var. Minare, sahnı ortasından kesintiye uğratıyor; yani minarenin bu araya geleceği buralar yapılırken planda mevcut değilmiş bu sebeple minarenin (çan kulesi) (CrF.146) kestiği yerde sütun-paye aralıkları sistemi bozulmuş. Bu da gösteriyor ki minarenin tarihi, burasının ilk yapılış tarihi kadar eski değil ve sonradan yapılmış. Bu durum, minare 340 / 951-52'de yapıldığında, avludaki revakların mevcut olduğunu gösteriyor…"

I. Abdurrahman'ın Camisinin Orijinal Planı

"…Şimdiye kadar yapılan ölçümler ve analizlerden anlaşıldığına göre cami H170'deki ilk yapıldığı orijinal hâlinde 73,5m. genişliğe ve 36,80m derinliğe, (CrF.147) mihraba dikey aynı genişlikte 11 nefe sahip imiş. Mihraba doğu devam eden neflerde

11 adet sütun ve aralarında 12 kemer bulunuyordu. Bu kemerler iki katlı idi (two tier) ve alttaki atnalı, üstteki de biraz daha yarım daireden küçük bir şekle sahipti. Sahnların avlu (kuzey) ucunda ise T şekilli payeler mevcut idi. Kıble (güney) ucunda ise mihrabın iki yanında 5'er adetten toplam 10 adet mahfil bulunuyordu.

c. West gate of the first period (Puerta de San Estéban)

Fg. 678 (CrP.28c) *Fg. 679 (CrP.29a / 1932)* *Fg. 680 (CrP.29a / 2017, S.Ocak)*

Fg. 678 (CrP.28c) Puerta de San Esteban
Fg. 679 (CrP 29a/1932) Puerta de San Esteban kapısının sağındaki taş süslemeler
Fg. 680 (CrP.29a benzeri) San Estaban kapısı sol tarafındaki taş işlemesi

Avlu (sahn) 73,21m. genişliğinde ve 60,07m. derinliğe sahipti. Avlunun batı duvarlarında (kuzey-güney aksılında) ve kuzey duvarında (mihrab askılında) 2 kapısı vardı (doğu duvarında da -batıdakinin karşısında- bir kapısı olduğu zannediliyor) ancak ana haremin sadece günümüzde "Puerta de San Esteban" olarak bilinen 1 tane kapısı vardı, doğu ve batı duvarlarında 3'er adet 1,5m. dışarı taşmış payanda vardı. Ayrıca güney duvarında da 10 tane paye arcade'lerden mihrab duvarına binen yükü taşıması için konulmuştu. Duvarların kalınlığı 1,14m. idi. Avlu duvarında revaklar vardı ama payanda yoktu…" denilmiş.

Mimari Kökenler

Arka Duvara Dikey Dehlizler *(Perpendecular Arcades)*

"Abbâsî Halifesi el-Mehdî tarafından tahminen 163 / 780'de yaptırılmış olan Dördüncü Aksâ Camii'nde görülen sahnlar, neredeyse arka duvara[874] dikey idi, bu durum o zamana kadar rastlanan ilk ve tek örnek idi. Bundan dolayı aynı durumun

[874] [Avrupalı araştırmacılara göre caminin üzerinde mihrab bulunan duvarı "arka" duvar, mihrabın karşısındaki (genelde) giriş kapısı olan duvar da "ön" duvar kabul edildiği için böyle tarif edilmiş görünmektedir. Bu konuda Creswell'in açıklaması için bk, BÇ, s.116, dn.176].

Kurtuba Ulucamii'nde de olması, buradaki Suriye etkisini dikkate almamızı gerektiriyor. Atnalı kemerin Suriye orijinli olduğunu daha önceden görmüştük." denilmiş. (s.156)

Paralel Kırma Çatı

Aynen Kurtuba Ulucamii'nde gördüğümüz gibi 4. Aksâ Camii de (kesinlikle) aynı Kurtuba Ulucamii gibi (neflere göre) sıralı kırma çatı ile kaplı idi. Bu sebeple Kurtuba Camii'nin kırma çatı düzeni de Suriye kökenli olarak kabul edilmelidir.

Avlu Etrafındaki Revak Düzenlemeleri

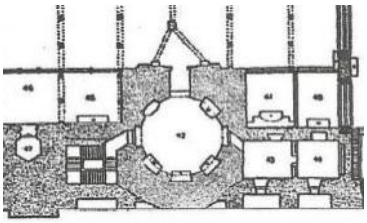
Kurtuba Camii avlusunda görülen her iki sütun arasına bir paye yerleştirme şeklindeki düzenleme aslında 951 yılından daha önceki döneme ait olmalı. Çünkü bu düzenleme şekli aynen Şam Ulucamii'nde de mevcut bir düzenlemedir. Tek fark Kurtuba'da kemerlerin çift katlı olması. Bu sebeple bu konuda da bir başka Suriye etkisini görüyoruz.

Batı Kapısındaki Süsleme Düzenlemeleri *(Puerto de San Esteban)*

"…Kurtuba Camii, Batı kapısı etrafındaki kesme taşlarla ve taşlardaki oyma (kabartma) düzenlemeleri 1935'te Suriye Eski Eserler Servisi Müdürü sayın M. Seyrig ile bu kitap için kullanılacak fotoğraflara bakarken, (Kurtuba Camii Puerto de San Esteban kapısı yan kısmındaki) taşlar üzerine işlenmiş süsleme-motif grubunun (Fg.680-CrP.29a) dikkatini çekmesi sonucu bana (burada kullanmama izin verdiği) Palmira Büyük Tapınağı'na ait (the Great Temple of Palmyra) bir başka taş üzerine işlenmiş olan armanın fotoğrafını gösterdi (Fg.681-CrF.148).

Fg. 681[875] *(CrF148)*

Fg. 682 Maksure (CrF.143-Detay)

Fg. 683 (S. Ocak, 2017)

Fg. 681 (CrF.148) Palmira Büyük Tapınağı duvarındaki arma (cresting) örneği
Fg. 682 (CrF.143-Detay) Caminin ilk maksure-mihrabı ve yan kısımlarındaki önceden beytü'lmâl ve kütüphane odası olarak kullanılmış odaların planı
Fg. 683 Kurtuba Ulucamii'nin maksûre-mihrabı

[875] [Creswell *EMA,* CrP.29a (BÇ, s.541) ve CrF.148 fotoğrafları 1979 baskısında kalite kaybına uğradığından, bu iki fotoğraf Creswell c.2, 1940'tan ve diğer kaynaklardan buraya aktarılmıştır].

Bu iki motifi karşılaştırarak, Kurtuba Camii kapısında bulunan bu taş süslemesinde görülen motifin aslında Asurlulara ait ve siper (cephe) taşı üzerindeki kademeli tırtıllı yapraklı motifler grubunun, batıya doğru hareket etmeye başladığının bir sonraki aşaması olan akkantus yaprağından elde edilmiş hâli olabileceğini söyledi. Bu durumda, Kurtuba Camii kapısında 786-87'de kullanılmış olan bu motifler grubunun kaynağının da Suriye olduğunda şüphe kalmıyor…" denilmiş.

Minarenin Pozisyonu

"Şam'da eğer mihrabın ortasından bir çizgi çizilirse bu, merkez (orta) sahnın tam ortasına denk gelir. Yine eğer bu çizgi (avluya doğru), devam ettirilirse dışarıda kuzeydeki minarenin batı köşesine denk gelir. (S.156) (bk, CrF.57 denilmiş) [876] Kayrevan'daki Bişr'in 105-9 / 724-728 minaresi aynı sisteme göre yerleştirilmiş (CrF.180). Kurtuba Camii'nde de buna benzer bir düzenleme mevcut sadece burada minare, mihrab ve orta sahnın ortasından gelen (aksıl) çizginin doğusuna yerleştirilmiş, batısına değil."

İspanya'daki Suriyeliler

"…İspanya'da görülen bu kadar çok Suriye etkileşimini nasıl açıklayabiliriz. Elbette ki İspanya'da çok sayıda Suriyeli yaşıyor olmasıyla. İspanya'da iktidarda olan yönetimin başındaki I. Abdurrahman 11 / 731 tarihinde Suriye'de doğmuş ve İspanya'ya sığınmış birisiydi ve etrafında birçok Suriyeli vardı. Endülüs'te pek çok Suriyeli bulunduğunun birçok belgesi var. Örneğin İbn Kutiye'nin[877] (c.2, s.157, Bibl.) yazdığına göre, Halife Hişâm'ın döneminde (724-743), [Kurtuba'daki] Suriyeliler ile şehrin (Berberilerle taraf olan) Arapları arasında çatışma çıktığı zaman, Endülüs valisi olan Abu'l-Khattar (125-130 / 743-47) insanlara [anlaşmazlığın halledilmesi için] teslim olmaya hazır olup olmadıklarını sorunca, onların cevabı 'Biz sana sadık olmaya söz veririz ancak şu yanındaki Suriyelilere artık tahammül edemiyoruz.' olmuş. Bu cevabın ardından Halife Hişâm Kurtuba'daki Suriyelileri (şehir halkı onları istemediği için) Kurtuba'dan mümkün olduğunca uzak tutmak maksadıyla, başka şehirlere göndermek istemiş (s.157, dn.1). Bu sebeple Şamlılar Elvira bölgesine, Ürdün'den olanlar Ryia'ya,

[876] [Ancak CrF.57, 1932 baskısı c.1, s.104-105 arasındadır. 1979 baskısı c.1, bl.1, CrF.57'de ise farklı bir fotoğraf bulunmaktadır. Doğru yönlendirme;1969 / 79 baskısı, c.1, bl.1, s.172'deki CrF.89 olmalıdır].

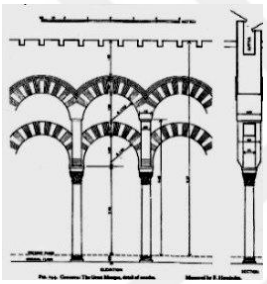
[877] Al-Khushani (ö.970), *Histoira de Jos Jueces de Cordoba*, text & transl., by Julian Ribera (from *Oxford MS.* No. 127 of Nicoll's Catalogue), Madrid, 1914, text, p.17, transl. p.21; İbn Al-Qutiya (ö.977-8), *Paris MS.* Bibl. Nat., No.1867, fols. 27 & 31; Cherbonneau's transl. *Journal Aisatique*, 5. Ser. t.VIII. p.475. (Fagman yoluyla) ; Houda's transl. pp.235-6.

Filistin'den olanlar Sidonia'ya ve Humus'dan olanlar Seville civarına ve Kinnasrin'den olanlara da Jaen'e yerleştirilmişler. (s.156)

Aynı yazar, 230 / 844-5'teki Normanların istilasının ardından Sevilla şehrinin sur duvarları II. Abdurrahman'ın Suriyeli ustası olan Abdullah b. Sinan tarafından yeniden yapıldığını yazmış…" şeklinde anlatımlar yapılmış.

Çift Katlı Sütunlar

"…Bu çift katlı kemerler caminin en orijinal özellikleri. Şam Ulucamii'nde de çift katlı kemerlerin bulunduğunu biliyoruz ancak buradakiler oldukça farklı bir şekilde ayarlanmış.

Fg. 686 (Crf .144)

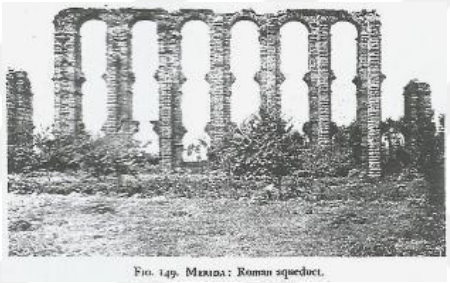

FIG. 149. MERIDA: Roman aqueduct.

Fg. 687 (c.2, s.272-1, CrF149)

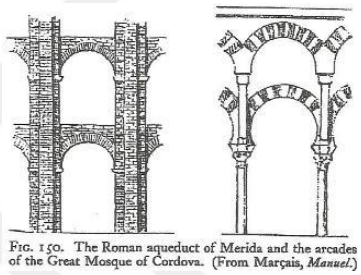

FIG. 150. The Roman aqueduct of Merida and the arcades of the Great Mosque of Cordova. (From Marçais, *Manuel.*)

Fg. 688 (c.2, s.157, CrF.150)

Fg. 684 (Crf .144) Kurtuba Ulucamii içindeki çift katlı kemerlerin kesiti
Fg. 685 (CrF149) Mâride'deki Roma aquaduck'un çift katlı kemerleri
Fg. 686 (CrF.150) Mâride'deki Roma aquaduck'un çift katlı kemerleri ve Ulucami kerleri karşılaştırması

Kurtuba Camii'ndeki çift kemerler düzenlemesinin buralarda bilinen Roma Aquaduck'larından ilham alınarak yapıldığı önceden beri ileri sürülmüştür. Örneğin; Mâride'deki 'The Acueducto de los Milagros' da olduğu gibi (CrF.149). Mr Marçais fgr. 150'de görülen karşılaştırmayı grafiksel olarak hazırladı. Fakat bu konuların bu şekilde camideki birçok özelliğin başka yerlerde kökeninin bulunması caminin dünyanın başka yerlerinde bulunmayan sorunlara bulduğu çözümlerden dolayı caminin mimarinin süper sorun çözen program takip ettiği için (dn.4)[878]…" (s.157)

Koridorların Kırmızı - Beyaz Kemer** [Kama] **Taşları (Voissoirs)

"…Müslüman mimarisinde siyah, beyaz ve sarı renklerde almaşık (atlamalı) taş örgü sistemi çok yaygın bir uygulamadır. Şam ve Hama bölgesinde ise beyaz kireçtaşı (limestone) ve bazalt siyah taş çokça mevcut olduğundan daha çok yaygındır. Arapçada bu tekniğe 'ablak' deniliyor. Bununla ilgili güzel bir örneği Dımaşkî'nin (665 /

[878] See Terrasse, *L'Art hispano-mauresque,* pp.62-3.

1266-67) Şam'daki Kasr-el Ablak için: 'çünkü o beyaz taş ve siyah taşlarla yapılmıştır' şeklinde yazdıklarında görüyoruz (dn.5)[879]…" denilip, devamında yazar Şihabeddin'in ablak taş örme sistemini anlatan yazısı alıntı yapılmış (dn.6)[880].

"…Erken dönem Müslüman menkıbelerinde Kasr-al Ablak'tan[881], Kitab al-Aghani ve Harîrî'nin Makāmat el-Meydanî'sinde (s.218); Samuel (Samaw'al) bin Adiya isimli bir Yahudiye ait, çok renkli mermer (taşlarla) örülmüş ve her türlü saldırının yıkamadığı, çok sağlam efsaneleşmiş bir saray olarak bahsedilir. Ya'kūbî, onun kalıntılarının Tayma yakınlarında olduğunu yazar (dn.7) [882] . Buna benzer taş örme tekniği Bizans mimarisinde de taş ve tuğla atlamalı (sıralı) olarak uygulanan bir tekniktir. Müslümanlar tekniği Suriye coğrafyasında Kasr İbn Verdân'da ve Andarin'de (I, pp.377-78) ve yine eski Kahire'deki Kasr eş-Şam surlarındaki örneklerinden dolayı biliyorlardı. Ancak bu tekniği kemerlere uygulamak bir ayrıcalıktı. Bunun İslâm mimarisindeki diğer bir örneği, Tunus'taki Cami ez-Zeytûne'nin kubbe kasnağındaki pencerelerin kemerlerinde görülür (CrP.92b)[883]…" denilerek konu sonlandırılmış.

35- Kurtuba Ulucamii Sonuç Notları

* Arapların İspanya'yı 92 / 711'de fethettikleri, 750 yılına kadar Şam'daki Emevî halifelerine bağlı olarak gönderilen toplam 22 vali aracılığı ile yönetildiği, bu süre içinde mimari faaliyet olarak 719-20'de sadece (startejik öneme sahip) Vadii Kebir (Quadalquivir) Köprüsü'nün restore edildiği,

* I. Abdurrahman'ın önce Vali Yusuf el-Fihrî'ye başkaldırmış olan Suriye tabyalarıyla, sonra da Yemenli gruplarla anlaşarak Eylül 755'te el-Münacer limanından İspanya'ya ulaştığı ve birçok çarpışma ve mücadeleden sonra 139 / 756'da kendisini Kurtuba emiri ilan ettiği,

* 756'dan itibaren 30 yıl boyunca kullandıkları (eski kilise avlusuna inşa edildiği söylenen) yapıya devamlı ilaveler yaparak uzattıkları ve artık uzatılan kısımlar yetmez hâle gelince 784 yılında Emir Abdurrahman'ın kilisenin veya avlunun diğer kısmını büyük bir meblağ ödeyip satın alıp Hıristiyanlarla anlaşma yaparak, eski

[879] P.39; Mehren's transl., p.40.
[880] Quoted & translated by Quatremere, *Sultan Mamluks,* I, pp.45-46; Reproduced by Casanova, "Citadelle", *M.M.A.F.C.,* VI, pp.638-9.
[881] bk, Mas'udi *Priaries,* III, pp.198-9.
[882] Seligshohn,, "al-Ablak", *Encyclopedia of Islam,* II, pp.71-72.
[883] [CrP.92b'de Tunus Ulucamii kubbe kasnağındaki kûfi kitâbe yazılarının fotoğrafı verilmiştir (BÇ, s.727)].

yapıyı yıkıp yerine 1 yıl içinde Kurtuba camisini Quadalquivir'in üzerinde köprüye yakın bir yerde (minaresiz olarak)[9] yaptırdığı,

* İbn Ezherî'nin ise Kurtuba Camii'nin'de önce buranın Binjent (St. Vincent) isimli en büyük kilisesi olduğu ve ilk zamanlarda (aynı Şam Ulucamii konusunda olduğu gibi) kilisenin yarısını Hıristiyanlara bırakıp diğer yarısını alıp cuma camisi olarak kullandıklarını" yazmasına karşılık, Gayangos'un fetihten önce Kurtuba'da St. Vincent'e adanmış (bu isimde) bir kilise bulunmadığını ortaya koyduğu,

* I. Abdurrahman'ın 10 Cumādā 172 / 15 Kasım 788'de öldükten sonra emir olan oğlu Hişâm'ın (ö.177 / 793-4) ve II. Abdurrahman'ın (822-852), daha sonraki yıllarda da el-Münzir b. Muhammed'in (886-888) ve emir olan Abdullah'ın (275-300 / 888-912) camide restorasyon, genişletme ve ilave işler yaptırdıkları, Halife II. Hakem'in de (961-979), 965 yılı civarı camide büyük bir genişletme ve yenileme işleri yaptırdığı, Halife II. Hişâm'ın da (976-1009) 377 / 987'de boyu 230 zirâya ulaşacak şekilde camiyi genişlettiği, yine bu sırada avlunun altına da bir sarnıç yaptırıldığı,

* Camide III. Ferdinand'ın Kurtuba'yı 1236'da yeniden fethettiği tarihe kadar başka bir şey yapılmadığı, III. Ferdinand'ın da 1252'de ölmeden önceki bir tarihte de caminin içine St.Clemente Şapelini kurduğu, kilisenin yöneticilerinin isteği ve kararı ile 1486-96 arasında da çok güzel bir Gotik Katedralin caminin içine yapıldığı, (daha sonra) XVI. yüzyılın başında kilisenin yöneticilerinin caminin ortasına "Kilise Heyeti (Canons) için daha büyük ve gösterişli bir kilise yapmak için Herman Ruiz'e proje çizdirip Kral V. Charles'den [884] izin aldıkları, Transept'in güney kemerindeki iki kitâbeye göre inşaat (tek katlı olarak) 7 eylül 1523'te başlayıp, 7 Eylül 1607'de[885] bittiği, 1526'da inşaatı görmek için Kurtuba'ya gelen V. Charles'ın yapılmaya çalışılan kilise inşaatı ile, bu inşaatı yapabilmek için caminin içinde yaptıkları vahşi tahribatı (dn.2) görünce: "*Böyle bir şey yapacağınızı bilseydim size izin vermezdim, çünkü yapmaya çalıştığınız şey dünyanın her yerinde olan bir şey, ama tahrip ettiğiniz şey dünyada başka bir örneği olmayan bir şey"* dediği (c.2, s.145, dn.3), Creswell'in bu olayın gerçek olduğuna pek inanmadığı,

[884] [Türkçe kaynaklarda bunun Karl / Carlos (V. Cahrles Quint Şarlken) olduğu belirtilmiştir (bk, Kemal Beydilli, "İspanya", *DİA,* XXIII, 2000, s.163)].
[885] [Creswell, inşaatın 80 yıl sürmüş olması konusunda bir açıklama yapmamıştır. Türkçe kaynaklarda "V. Charles'ın 1556'da tahtı oğlu ve kardeşi arasında paylaştırarak krallıktan çekildiği" belirtilmiştir (bk, Beydilli, "İspanya", *DİA,*..s.163)].

* En-Nâsır'ın minaresi 1589'daki fırtınada büyük hasar gördüğü ve 1593'te devam eden inşaat ekibinin (önceki mimarın oğlu olan) Hernan Ruiz'e (dn.4) 1594-96 arasında yeni bir çan kulesi (campanila) yaptırdığı, 1901'de Sentenach (dn.6)[886] Ramirez de Arellano'nun "eski minarenin pabuç (gövde) kısmının çan kulesinin içinde mevcut olduğunu" iddia ettiği nakledilmiş. Don Felix Hernandez'in yaptığı araştırmalar sonucunda bu iddianın doğru olduğunu tasdik ettiği, Kurtuba Ulucamii'nin planı, mimarisi ve diğer unsurları ile Avrupalıları da hayran bıraktığı ve hakkında övücü şeyler söylendiği, içine yapılmış olan katedral hakkında ise güzel olmadığı yönde şeyler söylendiği, 1906'da Gomez-Moreno'nun yayınlarında bu cephenin aslında St. Vincent Kilisesi'nin batı cephesi olduğunu (başka sebeplerle birlikte) iddia ettiği, bu iddialarının kabul edilmeyip kendisine uygun cevaplar verildiği şeklinde bilgiler aktarılmıştır.

Fg. 687 Kurtuba Ulucamii mihrap önü kubbesinin içerden görünüşü
Fg. 688 Kurtuba Ulucamii'nin içine yapılmış olan katedralin giriş kısmı

Fg. 689 *Fg. 690*[887]

Fg. 689 Caminin Haremine sonradan yapılan Katedralin çatısının havadan görünüşü
Fg. 690 Halifenin sarayından Maksure'ye giriş köprüsünün bulunduğu güney cephe (artık sarayın yerinde katedralin idari bir yapısı bulunmaktadır).

[886] "Espanola de Excursiones", *Bulletin de la Sec*. IX, p.147, n.2
[887] Fg.687-690: www. https: / / orthodoxwiki.org / Church_of_Cordoba (02.02.16).

36- MÂRİDE'NİN el-KAZABA'SI (KALESİ VE SARNICI)

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 36- Mâride'nin el-Kazaba'sı (Kalesi ve Sarnıcı)
b-Bulunduğu Yer	: Mâride, İspanya
c-İlk İnşa Tarihi	: 833
d-İlk Yapılış Maksadı	: Kale
e-Bânisi	: III. Abdurrahman
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen ayakta

MÂRİDE'NİN el-KAZABA'SI (KALESİ VE SARNICI)

Tarihî Sunuş 220 / 835 [Felix Hernandez]

"…İspanyolca'da Alcazaba, al-Kasaba veya Mâride Citadel'i olarak bilinen yapının açık ve net şekilde tarihinin belirtilmiş olması İspanya'nın halifelik dönemi öncesi askerî mimari bilgisinin anlaşılması açısından büyük öneme sahiptir (dn.2)[888]. Lusitania'nın başkenti olan Mâride (Emerita), Arapların, İberya yarım adasını istilası sırasında Vizigot Krallığının önemli şehirlerinden birisi idi. İlk olarak Doğu ve Güney İspanya arasındaki tek bağlantı noktası olan ve (bu vadiyi) ikiye bölen VâdilKebîr (Quadalquivir) ırmağının üzerindeki köprüye hâkim konumu ile diğer açıdan da sahip olduğu sağlam surlarla çevrili korunmuş hâli ile çok önemli stratejik değere sahip idi. Vizigotların büyük (ve ani) çöküşü sırasında bu sağlam duvarların arkasında emniyette olan şehir halkı ve sonradan buraya sığınanlar hep birlikte Mûsâ b. Nusayr'ın [ordusunun] kuşatmasına uzun süre dayanabilmiş ve sonunda pazarlık yaparak (fazla can zayiatı vermeden) teslim olmuşlardı (dn.4)[889]. (v.II, p.197 202)

Müslümanlar, İspanya'da yerleştikten sonra Mâride, İslâm öncesi dönemdeki önemini (tamamını değilse de büyük kısmını), korumaya devam etti. Öncelikle Berberîlerin önderliğinde uzun zaman Kurtuba hükûmetine karşı başkaldırı ve isyanların merkezi oldu.

---

[888] C.2, s.2, dn.4: "I. Abdurrahman ve sonrakiler kendilerini sadece emir olarak adlandırdılar, III. Abdurrahman ise 1 Zilhicce 316'da (15 Ocak 929) kendisine halife unvanını verdi (bk, *Ibn al-Athir,* VIII, p.398; *Ibn al- Ezheri* II, pp.211-12, II, pp., 729-9)" şeklinde açıklama yapılmıştır.

[889] İbn Esir'e göre 1 Ramazan 94 (29 Haziran 713) tarihinde teslim olmuşlar. Fagman's Transl., *Annales de Maghreb de la L'espagne*, pp.47-48; veya 1 shawwal 94 (30th June 713) an-Nuwayri, De Slane, *Histoire des Berberes*, I, p.351, Ibn Ezheri*, al- Bayân al-Maghrib*, II, p.17, transl., II., p.23.

‘Muwallad’ (The Patrician Renegade Party) adı altında fethi takiben buradaki ‘din değiştiren soylulara (mal-yetki vb. dâhil) dokunulmayacağı’ anlaşmasının sağladığı rahatlıkla, eski otorite ve etkinliklerini büyük oranda kaybetmeden devam ettiler. Çoğu zaman bu isyanlara (karar verici ölçülerde) müdahale ettiler.

Bu durum, Halife Salebe’nin peşlerinde olduğu için ondan kaçıp Mâride’ye sığınan Abdülmalik b. Katan’ın oğulları ve daha sonra yine Mârideye sığınan Yûsuf el-Fıhrî’nin (c.II, s.197, dn.6)[890] Emir Abdurrahman (b. Muâviye) zamanında ortadan kaybolmaları olaylarında açıkça görülüyor. Şehzade (I.) Hişâm’ın babasının ölümü sırasında buranın valisi olarak atandığının belirtilmiş olması, Mâride’nin erken İslâm yönetimi dönemindeki önemini gösteriyor…” denilmiş.

* I. Abdurrahman’ın İspanya’da yönetimi ele geçirmek için 30 yılı aşkın süre boyunca verdiği (ağırlıklı olarak iç) mücadelelerin sonunda bir müddet hâkimiyeti altına alabildiği bölgelerde sükûneti sağlamış olmasına rağmen, 788’de vefatını takiben emir olan küçük oğlu I. Hişâm’ın da benzer şekilde (önce ağabeyi Süleyman ve diğer kardeşi Abdullah’ın isyanları gibi) meydana gelmiş olan isyan, iç karışıklıklar ve başkaldırmaları yatıştırmak, bertaraf etmekle geçen yaklaşık 20 yılın sonunda (192 / 807-8) el-Hakem’in yeni emir olarak tahta oturduğu,

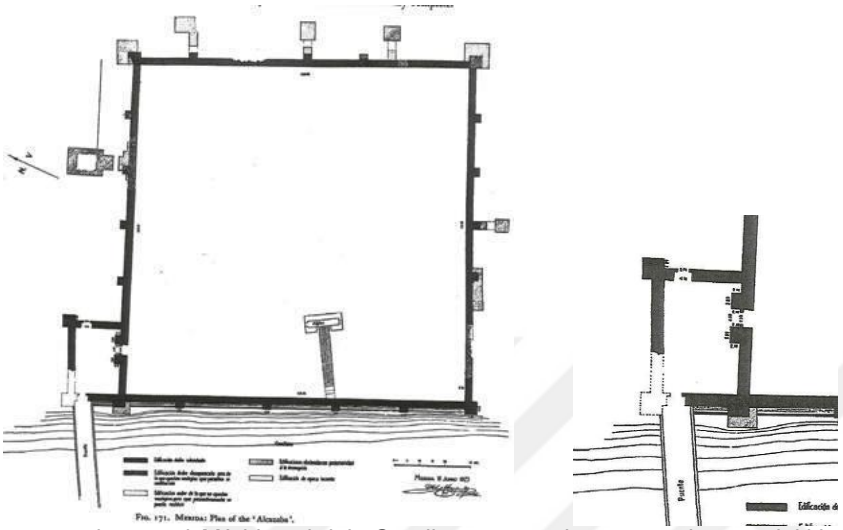
* Hakem’in de benzer mücadelelerle geçirdiği sonraki 20 yılın ardından onun oğlu II. Abdurrahman’ın yine Mâride şehrinde çıkan isyan sonucu, halkın valiyi katlettiği yıl 828’de emirlik tahtına oturduğu ve Mâride’de meydana gelmiş olan bu önemli isyanı, surları da büyük oranda yıkarak ancak güçlükle bastırabildiği,

* Halkın çok güvendiği yine bunlara güvenerek ileride bir daha bu tür isyanlara kalkışmalarını engellemek için şehrin surlarını, tamamen yıktırarak taşlarını da ırmağa attırdığı fakat halkın [şehir duvarlarını tamir ederek] 829’da yine isyan edip valiyi rehin alması üzerine yeniden emirin ordusu ile Mâride halkının karşı karşıya geldiği, çeşitli çarpışma denemelerinde çok başarılı olamadığı, karşılıklı rehin alma ve rehin değişme gibi olaylar ve ancak sonraki birkaç yıl içinde şehri yeniden kuşatması ve yapılan çarpışmaların ardından kesin zafere ancak 833’te ulaşabildiği ve isyana öncülük eden şehrin ileri gelenlerini de şehirden sürdüğü belirtilmiş.

“…Mâride şehrinin uzun yıllar boyunca hep bu tür baş ağrılarına sebep olmasından bıkan emir bu soruna kökten bir çözüm bulabilmek maksadıyla, şehrin ve

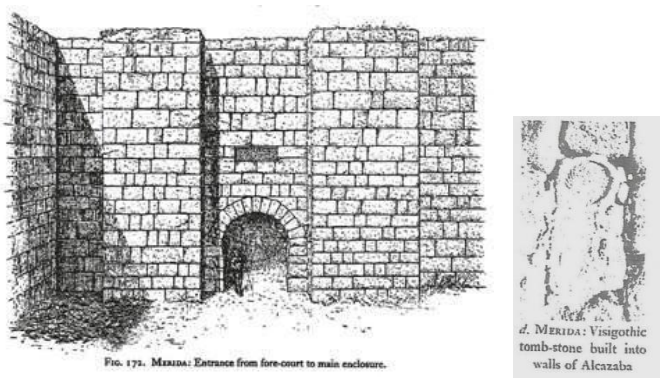
[890] *Ibn Athir,* V, p.189, Fragan’s transl., p.102; *Ibn Ezherî,* II, p.51; Dozy, *Spanish Islam*, p.154’te yazdığına göre Fihrî kabilesi Kureyş’ten sonra 2. büyük ve önemli bir kabile idi.

Guadiana köprüsünün kontrolünü tamamen ele geçirebilmek için ırmağın kenarına bir kale / şato yaparak içine de devamlı (düzenli) bir muhafız ordusu yerleştirmeyi planladı. Bu kalenin pozisyonunu da köprüden geçmek isteyen herkesin kalenin muhafızlarının önünden de geçmek zorunda olacağı şekilde ayarladı (CrF.171).

Fg. 691 (CrF.171) Mâride şehrinin Guadiana ırmağı, köprüsü ve kenarındaki kalesi (citadel)
Fg. 692 (CrF 171b) Köprüden şehre giriş-çıkışın kontrol edilmesi için Kale'ye yapılmış olan ilave kısım

Bu yapıyı, Emir II. Abdurrahman adına Mâride valisi, Abdullah b. Kulaib b. Salebe 220 (835) yılında yaptırdı. Şu anda Mâride Arkeoloji müzesinde bulunan kalenin temel taşlarından biri üzerindeki (aynı zamanda İspanyadaki en erken tarihli Emevî yazıtı olan) kitâbede: '*Allah'ın rahmeti ve bereketi O'nun emrine uyanlara olsun, Abdurrahman b. Hakem bu kaleyi (fortress) vatandaşlarının korunması için seçti ve yaptırmasını…, valisi Abdullah b. Kulaib b. Saleme ve Ca'fer b. Mukassır'a da inşaatın denetlemeleri için emreti, Rebiü'lahir 220*, (Nisan 835)' (dn.3)[891] yazmaktadır.

Fg. 693 (CrF.172) Kale'nin giriş cephesi ve üzerindeki kitâbe
Fg. 694 (CrP.45d) Mâride kalesi duvarlarında kullanılmış olan bir Vizigot mezar taşı

[891] Bu kitâbe taşının 1826'ya kadar orijinal yerinde durduğunu Fernandez y Perez, *Historia,* s.107'de belirtmiştir.

Bu kitâbe, el-Himyerî'nin kalenin yapılış tarihi, bânisi ve gözetmenleri hakkında verdiği bilgilerle aynen örtüşüyor. Himyerî ayrıca kalenin cephelerinin de 300 zirâ uzunluğunda olduğunu yazmıştır (dn.5)[892].

Buna rağmen Mâride halkı 867 yılında çok önemli olmasa da yine isyan ederek köprünün ve kalenin kontrolünü kısa süreliğine ele geçirmişler ancak Emir, Saîd b. Abbâs el Kureyşî'yi vali atayarak onunla gönderdiği takviye kuvvetleriyle kontrolü ele almayı başarmış. Saîd b. Abbâs da tekrar şehri ve duvarlarını iyice tahrip etmişler sadece Kasba denilen bölgeyi valinin yaşadığı bölge olduğu için tahrip etmemişler.

Bu tarihten sonra da Mâride'nin önemi gittikçe azalmış ve bundan sonra vali olarak hiçbir şehzade atanmamış. Şehrin öneminin azalması surlarının yıkılmış olmasına bağlanır, ayrıca köprünün başına kalenin yapılmış olması da şehir üzerindeki kontrol ve baskıyı artırdığı için dışarıdan gelenler için cazibesini yitirmesine sebep olduğunu düşündürür. Endülüs Emevî hanedanı arasında paylaştırıldığında da Badajoz (şehri) Mâride'nin önüne geçmiş. Mâride "reconquista" ile birlikte ancak Santiago Şövalyeleri şehri yeniden önemli merkezlerden birisi olarak yıkık yerleri tamir ve yeni yapılar ilave ederek kullanmaya başladıktan sonra yeniden canlandı ve önem kazandı. Eski el-Kazaba'yı, şövalyelerin yeni şatosuna çevirip bir de manastır yapıp kullanmalarıyla eski hâline kavuştu ve hâlâ da aynı isimle anılmaya devam etmektedir…" şeklinde bilgiler aktarılmıştır.

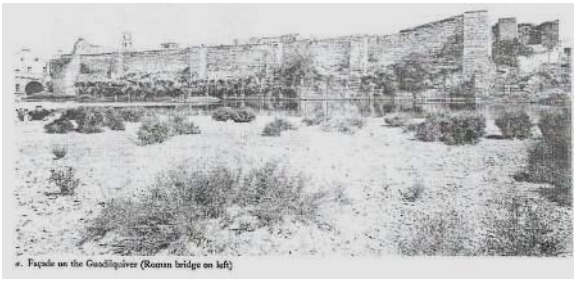
Kalenin Tarifi

"…Bazı araştırmacılar kalenin uzaktan görünüşüne bakarak, sonraki yüzyıllarda kale içine yapılmış olan ilave yapılar sebebiyle, duvarlarla burçlarında önemli değişikliklere uğradığını iddia etmiş olsalar da, sonraki yıllarda daha detaylı yapılmış olan incelemelerde kale yapısının ana ögelerinde ciddi hiçbir değişiklik olmadığı anlaşılmıştır.

Alcazaba olarak bilinen (Fg.691-CrF.171) yapının özellikleri ırmağa paralel olan batı cephesi, içerden 132,50m, doğu cephesi 128,60m, kuzey cephesi 129,20m ve güney cephesi de 130,70m olarak yapılmış. Kare şeklinde planlanmış olan yapının köşelerinde, kuleleri mevcut. Köşeler arası eşit mesafelere bölünerek daha küçük ölçekli kuleler yerleştirilmiş. Bu küçük kulelerden birçoğu yıkılmış olsa da inşa şekilleri

[892] Levi-Provençal ed., p.177.

anlaşılıyor. Irmağa (köprü ayağına) bakan giriş kısmında küçük kuleler atlanmış. Kuzey cephesinde küçük kulelerin ortasından önceden giriş olarak kullanılmış olan kısım sonradan kapatılıp örülmüş onun yerine güneyde başka bir giriş açılmış.

Fg. 695 (CrP.44a) Guadiana (Quadilquiver) ırmağı kenarındaki Mâride Citadeli (sol köşede kemerli Roma köprüsü)
Fg. 696 (CrP.44c) Kalenin çıkış kapılarından birisi

Köprüden geçenlerin içinden geçmek zorunda oldukları üçe iki (3:2) oranlı küçük avlu 17 x 26m. ölçülerinde. Santiago Şövalyeleri kalenin kuzeydoğu tarafını duvarla örerek buraya manastırlarını yapmışlar. Bazı kuleleri tamir ve yeni baştan yapmışlar, al-Barramas (dn.3)[893] denilen birkaç ilave yeni kule ile, duvarların bazı kısımlarını güçlendirerek o zamanın en kuvvetli kalesi hâline dönüştürmüşler.

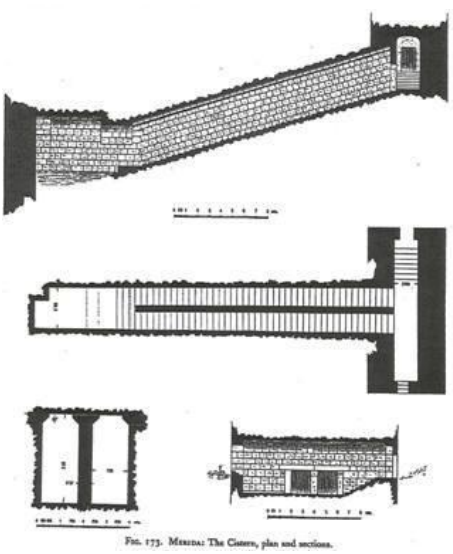
Duvarlar, en alttan en tepeye kadar aynı şekilde 2,7m. kalınlığında. Bu kalınlık İspanya'da mevcut olan bilinen Müslüman kale duvarları arasında [936'dan sonra kurulmuş olan] en kalın olanı. Halife [III. Abdurrahman] için ikametgâh olarak yapılmış olan Medinetü'z-Zehra yapısının 2,5m. olan duvarlarından bile daha kalın. Köşe kuleleri ana duvarlardan 2,20m dışarı çıkıntılı yapılmış ve hemen hepsinin ön cepheleri 4,8m. genişlikte, bazıları 10 cm daha dar veya daha geniş.

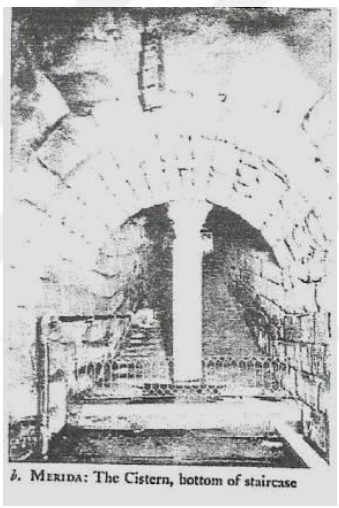
Köşe kulelerinin aralarındaki küçük kuleler ise 3,60m genişliğinde ve birbirinden ortalama 18,40m mesafede, fakat her cephede bu mesafe biraz fazla veya eksik.. Bu kuleler de dışarı doğru diğer ana kulelerle aynı hizada, 2,2m. çıkıntılı şekilde yapılmış… Küçük kulelerin aralarındaki mesafe yine İspanya'da Emevî dönemi mimarisinde pek rastlanmayan şekilde fazla. Örneğin Medinetü'z-Zehra'da kuleler arası mesafe 11m, ve X. yüzyıla ait olduğundan şüphe olmayan Barios de la Encina Kalesi'nde ise en kısa mesafe 8m, en uzun mesafe 13,35m. Dolayısıyla bu ölçüler, Mâride Kalesi'nin Bizans stilinde yapıldığına işaret ediyor. Bu da Kuzey Afrika'da Bizans İmparatorluğu'nun VI. ve VII. yüzyıllarda Timgad, Tomba ve Setif kalelerini

[893] Albarramas; Arapça'da dış kule anlamındaki barra kelimesinden alınmış. İçkuleye de al-Barramiya deniliyormuş (bk, Gonzales-Palencia, *el-Islamy Occidente*, p.29).

hatırlatıyor. Ancak bu kale, tipik Bizans kale mimarisinden (giriş kapısı detaylarında) önemli farklılıklara sahiptir. Burada kemerler, kemerlerin genişlikleri, merkez açılarının yan yükseltilerden daha geniş olduğu Emevî atnalı kemerleridir…" denilmiştir. Daha sonra da giriş kapısı kemerlerinin yapılış şekli Alcantara of Toledo ile ve Medinetü'z-Zehra kapı kemerleri ile karşılaştırmalara tabi tutularak bazı kısımlarının sonraki yüzyıllarda değişikliğe uğratılmış olma ihtimalleri hakkında bilgiler aktarılmıştır.

Kale duvarlarının özellikle kale girişi-kapı duvarlarında görülen taş örgüsü metodu I. Abdurrahman ve II. Abdurrahman zamanında Kurtuba Camii'nde uygulanmış olan taş örgü metodu ile karşılaştırmalar yapılıp farklılıklara dikkat çekilmiş.

b. MERIDA: The Cistern, bottom of staircase

Fg. 697 (CrF173) Mâride Kalesi içindeki sarnıcın planları
Fg. 698 (CrP.45b) Sarnıcın merdivenlerinin son kısmı

Sarnıç

"Mâride Kalesi içindeki diğer yapılar arasında sadece sarnıç X. yüzyıla ait olarak veya kale ile birlikte (aynı zamanda) veya hemen arkasından inşa edilmiş olarak değerlendirilebilir. Sarnıç T planlı olarak ve duvarlara kıyasla biraz oblik (çapraz) olarak yapılmış kapalı bir mekân" denilerek:

"A- Giriş ve çıkış kapılarına bağlantılı ana pasaj-koridor,

B- İniş ve çıkış merdivenlerinin ara galerileri,

C- Su odaları"

şeklinde üç ana kısımdan oluştuğu belirtilmiş. (s.202)

A- Giriş Pasajı *(Entrance Pasage)*

"…Dikdörtgen planlı 12,5m. uzunluğunda 2,05m. genişliğinde tonoz tavanlı bir tünel şeklinde yapılmış, koridor boyunca 6 basamakta bir, düz bir zemin var ve buralarda yerden 1,6m. yükseklikte eşikler (sill) yapılmış. 2,05m. genişlik en sonda kuyunun olduğu yere yaklaşınca 1,55m'ye düşüyor ve iki merdiven burada tek merdiven olarak birleşiyor. Merdivenin indiği en sondaki alan 4m. yüksekliğe sahip, tavanlar üst üste bindirme taş plakalarla kaplı. Odaların arasındaki bölmeler girişlerdeki kalınlıkta. Merdivenlerin sonu odaların su doluluk oranına bağlı olarak değişiyor, bu da dışarıdaki ırmağa bağlı. Su odalarının genişliği 3,68m. x 8,70m uzunluğa sahip. Odalara da yarım daire şeklinde iki katlı tonozlu tüneller bağlı. (s.202)

Bu çift giriş çıkış, çift merdivenli sistem birisinden giriş diğerinden çıkış düşünülerek yapılmış görünüyor. Önceden bu son kısımda insanların döndürerek su alması için kullanılan bir su tekerleği de mevcut olduğu bu tür sistemlerin normal fonksiyonu olarak biliniyor. Koridor boyunca ve giriş çıkış alanlarında ve son kısımdaki sütunlar, linteller ve plasterlerin üzerindeki Vizigot dönemlerine ait çeşitli süsleme motifleri dikkat çekiyor.

Bunların kullanılış şekli, kullanan ustaların bunları yapmadığı ve tanımadığını, dolayısıyla bunların başka yerlerden veya burada önceden bulunan ve yıkılan yapıdan devşirildiği izlenimi veriyor…" denilerek farklı motif ve süsleme elemanlarının hangi sanat dönemi ve akımına ait olduklarının analizleri yapılmış.

B- İniş ve Çıkış Merdivenlerinin Ara Galerileri ile C- Su Odaları

Bu sarnıcın her bir kısmı girişleri, merdivenleri, su odaları ve buralarda kullanılmış olan taş malzemeler ve bunların örülüş şekilleri ayrı ayrı incelenerek hangi kısımlarının Müslüman öncesi Vizigot veya Roma dönemlerine, hangi kısımlarının Müslümanların dönemlerindeki hangi aralığa veya "reconquista" dönemlerine ait olabileceği konusunda görüş ve analizler yapılmış.

Mimari Kökenler

Mâride Kalesi ve Velîd b. Abdülhakem tarafından yaptırılan Toledo'daki kalenin

(citadel) mimarisinin dışarıdan ithal olduğu konusu tartışılmıştı. Bu durum zaten konuyla ilgili önemli bir kaynak olan İbn el-Kutiye tarafından da bahsedilmişti.

36- Mâride'nin el-Kazaba'sı Sonuç Notları

* El-Cazaba'nın İspanyolca'da el-Kasaba veya Mâride Kalesi (Citadel) olarak bilinen yapı olup İspanya'nın halifelik öncesi askerî mimari bilgisinin anlaşılması açısından önemli olduğu, Müslümanlar, İspanya'da yerleştikten sonra Mâride, İslâm öncesi dönemdeki öneminin tamamını değilse de büyük kısmını korumaya devam ettiği, sonra da Berberîlerin önderliğinde uzun zaman Kurtuba hükûmetine karşı başkaldırı ve isyanların merkezi olduğu,

* Mâride şehrinin uzun yıllar boyunca hep isyanlara sebep olmasından bıkan (ve 833'teki büyük isyan olayından sonra) II. Abdurrahman b. Hakem'in, bu soruna kökten bir çözüm bulabilmek maksadıyla, şehrin ve Guadiana Köprüsü'nün kontrolünü tamamen ele geçirebilmek için, ırmağın kenarına (Mâride valisi Abdullah b. Kulaib b. Salebe gözetiminde) bir kale (şato) yaparak içine de düzenli bir muhafız ordusu yerleştirmeyi planlayıp, bu kalenin pozisyonunu da köprüden geçmek isteyen herkesin kalenin muhafızlarının önünden de geçmek zorunda olacağı şekilde ayarladığı,

* Alcazaba olarak bilinen (Fg.691-CrF.171) yapının ırmağa paralel olan batı cephesini içerden 132,50m, doğu cephesinin 128,60m, kuzey cephesinin 129,20m ve güney cephesinin de 130,70m olduğu, köprüden geçenlerin içinden geçmek zorunda oldukları 2:3 oranlı küçük avlunun 17 x 26m. ölçülerinde olduğu,

* Kale içinde tarihi tam belli olmayan:

A- Giriş ve Çıkış Kapılarına Bağlantılı Ana Pasaj-Koridor,

B- İniş ve Çıkış Merdivenlerinin Ara Galerileri,

C- Su Odaları şeklinde üç ana kısımdan oluşan bir de sarnıç bulunduğu şeklinde bilgiler verilmiştir.

37- TOLEDO DUVARLARI VE KALESİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 37- Toledo Duvarları ve Kalesi
b-Bulunduğu Yer	: Toledo, İspanya
c İlk İnşa Tarihi	: 837
d-İlk Yapılış Maksadı	: Şehir suru ve kalesi
e-Bânisi	: Emevî Emiri
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen ayakta

TOLEDO DUVARLARI VEKALESİ (222 / 837)

"Toledo, halifelik (929) öncesi dönemden kalma, bazı kısımları kuvvetlendirilmiş ve büyük ihtimalle genel kale planına sahip" denilerek kalenin detaylı tarifi yapılmış.

Şato / Kale *(The Citadel)*

"…Toledo ismi, o dönemi anlatan çeşitli Arap kronikıllarında sürekli geçer. Hemen hepsi de Toledo'da I. Abdurrahman döneminden II. Abdurrahman dönemine kadar sürekli meydana gelen karışıklıklardan (isyanlardan) bahseder. Bu karışıklıklar için hepsinin en önemli gördüğü ise 'Hendek (savunma) Günü' (Jornada del Foso) olarak tarif ettikleri olaylardır (dn.2)[894].

Bu olaydan İbn el-Kutiye, en ince detaylarına kadar bahseder. İbn Esîr ve en-Nuveyrî gibi İbn el-Kutiye de olayın 191 / 806-07'de meydana geldiğini yazarlar. Sadece İbn Ezherî, bu olayın 181 / 797'de olduğunu yazmıştır ancak bu durum bu olayın öncesi, sonrası olaylarıyla karşılaştırınca, pek tutarlı görünmemektedir. Hâlbuki diğerlerinin anlattığına göre o gün Emir'i (Hişâm 788-796, Hakem 796-822) oğlu (II.) Abdurrahman'ın temsil ettiği biliniyor. (s.205)

[el-Ezherî'nin verdiği tarihe göre ise] O tarihte Abdurrahman'ın babasını temsil edecek yaşta bile olmuyor, bu sebeple bu tarih [797] kabul görmüyor. Abdurrahman'ın (babası Hakem'in Toledo'ya vali olarak tayin edildikten sonra) 792'de doğduğunu İbnü'l-Esîr yazıyor. Ama 191 / 806-07'de olduğu kabul edildiğinde Abdurrahman'ın da

[894] Dozy'nin (*age.,* pp.247-9) de anlattığına göre; Hendek Günü'nde; Toledo valisi şehrin, sözü dinlenen, etkin, soylu vb. ileri gelenlerini kalede yemeğe davet etmiş ve kaleye gelenler birer birer içeri alınarak öldürülmüş, cesetleri de önceden kazılmış olan hendeklere atılmış. Saatler süren bu olayın sonunda şehirde başkaldırılara ön ayak olan tüm muhaliflerden bir günde kurtulmuş.

14 yaşında olması bu durumu mümkün kılıyor. İbn el-Kutiye de (dn.3)[895] aynı bu şekilde detaylı olarak yazmış ve Kutiye kendisi de Endülüslü olması hasebiyle, konuyu daha doğru biliyor ve yazıyor olma ihtimali daha fazla.

Bundan dolayı, kalenin de (İbn Esîr'in yazdığına göre), Amrus b. Yûsuf'un (halkın başkaldırıp Vali Ubeyde b. Humeyd'i öldürmelerini sağladıktan sonra) şehri teslim alarak oraya yerleştiği 181 / 797 tarihi ile, 191 / 806'daki Hendek Günü olayı arasındaki bir zamanda yapılmış olması lazım.

İlk kalenin ilk defa olarak IX. yüzyılın başlarında yapıldığı, daha sonra (İbnü'l-Esîr'in ve en-Nuveyrî'nin aynı ifadelerle tekrar ettiğine göre) 222 / 837'de II. Abdurrahman'ın kardeşi, Velîd b. Hakem Toledo'da meydana gelen isyanın ardından 6 ay süren bir kuşatmadan sonra şehri, düzenlediği ani bir baskınla ele geçirdiği ve her yeri yakıp yıktığı sırada, kalenin de büyük hasar gördüğü, şehirde ayın sonuna kadar (Şaban 223 / Temmuz 838) kalarak kalenin kapısına bakan yere bir şato yaptırdığı, kaleyi de tamir ettirip yaptırdığı ve idari yönetimi belirledikten sonra ayrıldığı kabul ediliyor. (c.2, s.205)

Dolayısıyla bu ikinci kalenin Mâride (Kalesi) ile çağdaş olduğu kabul ediliyor. Mâride Kalesi'nin de artık kendisinden geriye köşe kuleleri ve çevre duvarlarından çok az izler kalmış olan Toledo Alcazar'ından etkilendiği tahmin ediliyor. Bu (ikinci) kalenin temelleri ve köşe kulelerinin öncekinden kalan temeller üzerine yapıldığı da düşünülüyor. Çünkü köşe kuleleri ebatlar olarak IX. yüzyıl kulelerinden daha geniş olarak yapılmış.

Bu sebeplerden bu kale, Mâride Kalesi gibi Bizans stilinde yapılmış. Sadece burada Mâride'deki gibi köprüyü kontrol etmek için yapılmış olan ilave kısımlar yok ve kare plan yerine 103m x 79m. ölçülerinde dikdörtgen planlı.

Toledo Kalesi'nde Müslüman dönemine ait birçok iz bulunduğu unutulmamalı. Amador de la Rios, Don Manuel Tovar'ın yaptığı kale çizimlerini yayımladı. Doğu perde duvarındaki atnalı kemerli çıkış kapısı, Medinetü'z-Zehra'nın 325 / 936'daki kuruluşu zamanında yapılmış olan sanat stilini yansıtıyor. Ancak bunun birinci kale inşasında mı, ikinci kale inşasında mı yapıldığı net değil…" denilerek Toledo Kalesi yapı unsurlarında

[895] Ribera's text, pp.45-9: transl., pp.36-9.

bulunan diğer özellikler çeşitli analiz ve karşılaştırmalar yapılarak hangi dönemlere ait olabileceği uzun uzun müzakere edilmiş.

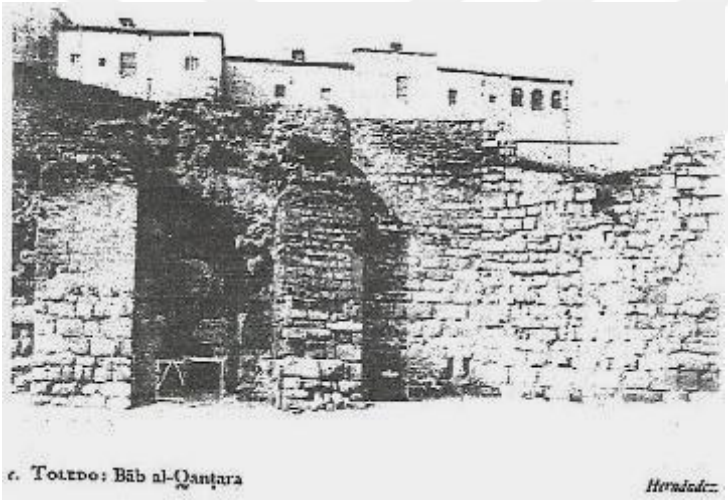
Duvarlar

"…Toledo'nun duvarlarından Araplardan kalan kısımları:

1. Kuleleriyle beraber al-Cantara (Kantara) kapısının alt kısımları (plate 45c -e),

2. al-Kantara kapısının iki yanındaki kule çıkıntılarıyla beraber perde duvarlarının bazı kısımları,

3. Reconquista'dan sonra Christo de la Luz Şapeli'ne çevrilmiş olan Bâb el-Mardum Camii'ne bitişik / yanındaki Mardum Kapısı'nın (Bâb el-Mardum) bir kısmı.

Fg. 699 (CrP.45c) Toledo, Bab el-Kantara

Yapı orada mevcut ve hâkim topografyaya uydurularak yapılmak zorunda kalınmış. Yani kale olması gereğine göre değil de, kale topografyanın müsaade ettiği şekilde (Gomez Şatosu'nda olduğu gibi) duvarların durumu yer yer iniş ve çıkışlı basamaklarla uyarlanmış.

Toledo Kalesi de Mâride (Kalesi) gibi Roma dönemi kalıntısı yapılardan getirilen granit blok taşlarla yapılmış. Taşlardan bazıları üzerinde, Vizigot süsleme unsurları bulunuyor (bk, BÇ, Fg.694-CrP.45d, s.550). Bu Roma kalıntısı bloklar genellikle örgü içinde köşe / baş taşları ve uzunlar (Headers ve Strecthers) olarak kullanılmış ve belli bir düzen olmaksızın örülen taşlar aralarında hiç harç kullanılmadan (ki bu önceden de iddia edilmiştir), kuru olarak dizildikleri görülüyor…" denilmiş. Arkasından da kalenin

duvarları ve diğer yerlerinde hangi örgülerin Müslüman döneminden kalmış olabileceği konusunda görüş ve iddialar ortaya konularak bu konu sonlandırılmış.

37- Toledo Duvarları ve Kalesi Sonuç Notları

Toledo Duvarları ve Kalesi hakkında;

* Toledo'nun surlarının halifelik (929) öncesi dönemden kalma olup bazı kısımların kuvvetlendirilmiş olup, büyük ihtimalle önceden genel kale (citadel) planına sahip olduğu, Toledo Kalesi'nin o dönemi anlatan çeşitli Arap kronikıllarında sürekli meydana gelen karışıklıklar, isyanlar sebebiyle bahis mevzu olup, en çok adı geçen olayın da "Hendek (Savunma) Günü" (Jornada del Foso) olduğu,

* İbn el-Kutiye, İbn Esîr ve en-Nüvayrî'nin olayın 191 / 806-07'de meydana geldiğini yazdığı, o gün II. Abdurrahman'ın babasını (Emir Hakem'i) temsil ettiği, 222/837'de II. Abdurrahman'ın kardeşi Velîd b. Hakem'in Toledo'da meydana gelen isyanın ardından, 6 ay süren bir kuşatmadan sonra şehri, düzenlediği ani bir baskınla ele geçirdiği ve her yeri yakıp yıktığı, bu sırada kalenin de büyük hasar gördüğü, sonra da şehirde ayın sonuna kadar (Şaban 223 / Temmuz 838) kalarak kalenin kapısına bakan yere bir şato yaptırdığı, kaleyi de tamir ettirip yaptırıp idari yönetimi belirledikten sonra ayrıldığı,

* Bu kalenin, Mâride Kalesi gibi Bizans stilinde yapıldığı, kare plan yerine 103m x 79m. ölçülerinde dikdörtgen planlı olduğu, Toledo Kalesi'nin de Mâride (Kalesi) gibi Roma yapısı ören yerlerinden getirilen granit blok taşlarla yapıldığı, bazılarının üzerinde Vizigot süsleme unsurlarının (bk, BÇ, Fg.694 CrP.45d, s.550) bulunduğu aktarılmıştır.

Cilt- II

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

K.A.C. CRESWELL'İN ERKEN İSLÂM MİMARİSİ ARAŞTIRMALARI VE TÜRKİYE'DE SANAT ARİHİ ÇALIŞMALARINDAKİ YERİ

K.A.C. CRESWELL'S RESEARCHES ON EARLY ISLAMIC ARCHITECTURE AND HIS PLACE IN STUDIES OF HISTORY OF ARTS IN TURKEY

Doktora Tezi

Fettah AYKAÇ

Cilt II

Danışman

Prof. Dr. Aziz DOĞANAY

İstanbul 2018

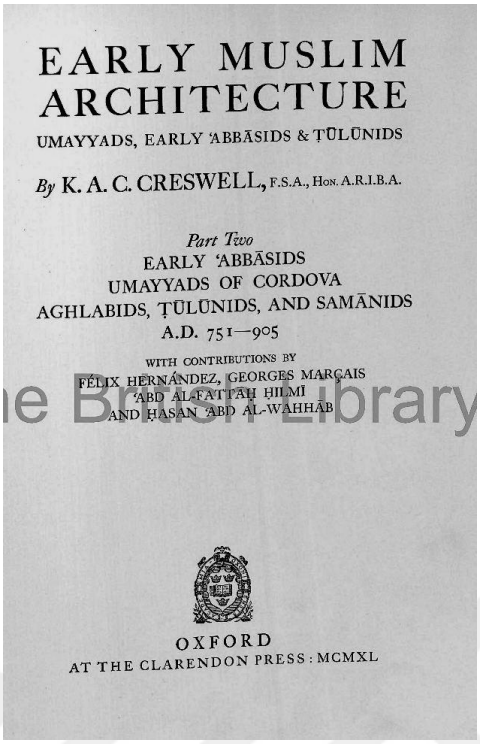
5- Abbâsîler Yükseliş Dönemi (Aglebîler , Tolunoğulları ve Samānîler) Önemli

Mimari Eserlerinin Listesi ve Detaylı Tanıtımları

a- Abbâsîler Yükseliş Dönemi (750-907) Önemli Mimari Eserlerinin Lİstesi

38a- Bağdat [Emevîlerin Sonu ve Bağdat'ın Kuruluşu]	s.563
38b- Bağdat	s.568
39- Rakka (Şehri ve Ulucamii)	s.594
40- Uhaydır (ve Mimari Unsurların Orijinleri)	s.604
41- Atşân (Atshan)	s.616
42- Menâr Müjde (Uhaydır, Atşân ve Menâr Müjde'nin Tarihleri)	s.618
43- Damghan'daki Tarikh-Hana [Tanrı Hāne]	s.628
44- Remle Su Sarnıcı	s.632
45- Müslüman Hîre	s.634
46- Hirakle	s.636
47- Sûse'deki Ribât	s.638
48- [Mu'tasım'ın] Cevsaku'l-Hâkānî Sarayı (Sâmerrâ- I)	s.642
49- Sûse'deki Bû [Ebu] Fetâte Cami	s.653
50- Sûse Ulucamii	s.656
51- Sâmerrâ Ulucamii (Sâmerrâ- II)	s.661
52- [Mütevekkil'in] Belkuvârâ Sarayı (Samrerra- III)	s.672
53- Sûse [Sur-Şehir] Duvarları ve Minaresi	s.678
54- [Mütevekkil'in] Ca'feriyye Şehri ve Sarayı (Sâmerrâ- III)	s.682
55- [Mütevekkil'in] Ca'feriyye'deki Ebû Dülef Camii	s.686
56- Sâmerrâ'nın Evleri	s.690
57- Kubbetü's-Süleybiye	s.693
58- Kasrü'l-Âşıkîn (Sâmerrâ- IV)	s.698
59- Sâmerrâ'nın Süslemeleri	s.704
60- Kayrevan Sarnıçları	s.710
61- Roda [Ravza] Adası'ndaki Nilometre	s.713
62- Tunus Ulucamii [Ez-Zeytûne]	s.725
63- Kayrevan'ın Üç Kapılı Camisi	s.730
64- Ahmed bin Tolun, Katâi el-Meydan Hastanesi	s.732
65- Ahmed bin Tolun Camii	s.737
66- Ahmed bin Tolun, Basâtin Su Kemerleri ve Akkâ Limanı	s.760
67- Katâi'deki [Fustat] Erken Dönem Evler	s.765
68- İsmail Sâmânî Türbesi	s.769
69- Abbâsî Mimarisi Özeti (v.II, p.370-372) [896]	s.775-780

[896] [Creswell'in *EMA* 1979 kitaplarında kronolojik olarak c.1, bl.2, s.652-657'de verdiği "Tüm Emeviler Dönemi Mimarî Faaliyetleri" BÇ'da EK6, s.1123-1129 arasında ve c.2, s.379-391'de verdiği "Abbâsîler 750-907 Arası Mimarî Faaliyetleri" de EK7, s.1130-1142 arasında (Creswell'den aktarılarak) sunulmuştur].

EARLY MUSLIM ARCHITECTURE

UMAYYADS, EARLY 'ABBĀSIDS & ṬŪLŪNIDS

By K. A. C. CRESWELL, F.S.A., Hon. A.R.I.B.A.

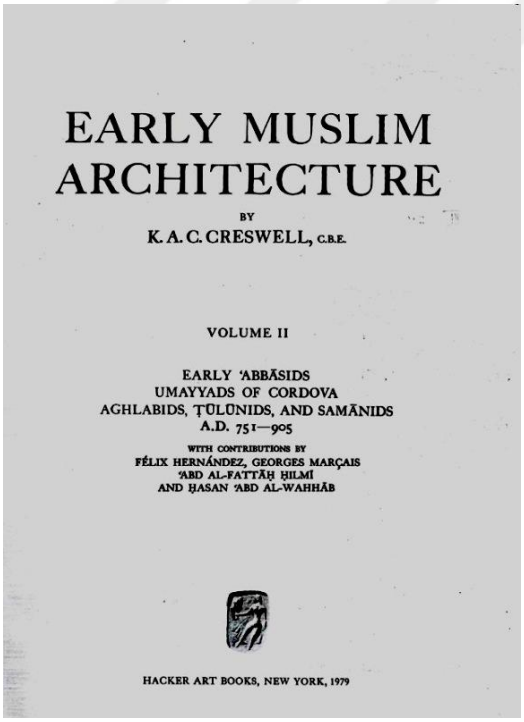
Part Two
EARLY 'ABBĀSIDS
UMAYYADS OF CORDOVA
AGHLABIDS, ṬŪLŪNIDS, AND SAMĀNIDS
A.D. 751—905

WITH CONTRIBUTIONS BY
FÉLIX HERNÁNDEZ, GEORGES MARÇAIS
'ABD AL-FATTĀḤ ḤILMĪ
AND ḤASAN 'ABD AL-WAHHĀB

he British Library

OXFORD
AT THE CLARENDON PRESS : MCMXL

Res. 48 *EMA,* Bölüm İki ((Part Two), 1940 ilk baskı iç kapağı (Oxford Clarendon Press)

EARLY MUSLIM ARCHITECTURE

BY
K. A. C. CRESWELL, C.B.E.

VOLUME II

EARLY 'ABBĀSIDS
UMAYYADS OF CORDOVA
AGHLABIDS, ṬŪLŪNIDS, AND SAMĀNIDS
A.D. 751—905

WITH CONTRIBUTIONS BY
FÉLIX HERNÁNDEZ, GEORGES MARÇAIS
'ABD AL-FATTĀḤ ḤILMĪ
AND ḤASAN 'ABD AL-WAHHĀB

HACKER ART BOOKS, NEW YORK, 1979

Res. 49 *EMA*, cilt II, (v.II), Hacker Art Books, New York 1979 baskısı iç kapağı
Res. 50 *EMA,* Hacker, NY 1979 tıpkı basımı iki cilt, üç kitap (v.I, pt.I, v.I, pt.II ve v.II) bir arada.

b- Abbâsîler Yükseliş Dönemi (750-907) Önemli Mimari Eserlerinin Detaylı Tanıtımları

38a- BAĞDAT,

Emevîlerin Sonu ve Abbaâsîler[897]

"…II. Mervân'ın halifeliği, devam eden iç karışıklıkları, [Hişâm'ın oğlu Süleyman gibi kendisinin halife olmaya daha layık olduğuna inanan] bazı hanedan mensubu ve taraftarlarının isyanlarını bastırmaya çalışmakla geçti. Çünkü iç karışıklıklarla meşgul olan Emevî hanedanı, Horasan-Fars bölgesini askerî güç vb alanlarda zayıf bırakmışlardı. 'Hâricîler' sorununa ilave olarak [Hz.] Ali / Hüseyin destekçiliği hâlâ taraftar toplamaya devam ediyordu. (V.II,P.1)

Emevîlerin zulmünden kaçan [Hz. Ali ve Hüseyin taraftarı] Arapların da çoğu Irak'dan Horasan'a doğru olan bölgelere (bk, BÇ, Fig.311, s.364) yerleşiyordu[898]. Bu sebeple son yıllarda bu bölgedeki Arapların sayısı oldukça artmıştı. Bunlar çocuklarını İranlı hanımlarla evlendiriyorlar ve daha çok Farsça konuşuyorlardı.

Emevî halifeleri her ne kadar İranlılara vatandaş olarak Araplarla eşit olduklarını söyleseler de sonradan İslâm'a girmiş olduklarını iddia ederek İranlıların çoğundan Haccâc zamanından beri (dn.2) [899] zorla cizye almaya devam ediyorlar, savaşa giderken Araplar at sırtında giderken İranlılara at vermiyor, onları yaya asker olarak kullanıyorlardı. Ayrıca, Araplara ganimetten daha fazla pay ve yıllık maaş verilmesine rağmen İranlılara [Fars] böyle bir ödeme yapılmıyordu (dn.3). Bu gibi adaletsiz muamelelerden dolayı Fars [Horasan] bölgesi halkları Emevî yönetimine başkaldırmaya zaten hazır hâle gelmişlerdi…"

---

[897] [Bağdat'ın Kuruluşu konusu öncesi Creswell'in anlatımları ile ilgili açıklama; Creswell önceki sayfalarda Emevilerin son yıllarında meydana gelmiş olan bazı siyasî ve tarihi olaylar hakkında anlatımlar yapmıştı. Abbâsî'ler konusuna başlarken de yine Emeviler hakkında (Abbâsîlerin başlangıcının öncesi olarak) benzer anlatımlar yapmış, ardından da Emevilerin 750 yılında Abbâsî devrimi ile yıkılışından 16-17 yıl sonra (768-73 civarı), ikinci halife Ca'fer el-Mansûr'un son yıllarında yaşanmış olan (Bağdat'ın kuruluşunu hazırlayan sebepler olarak) birçok siyasî ve tarihi olay hakkında da ilave anlatımlar yapmıştır. Creswell'in Emeviler'in sonu konusunda yaptığı "özet" (Emevilerin son döneminde verildiği ve önceki anlattıklarının tekrarı olduğu için) bu kısma alınmamış, sadece Abbâsîler konusun da yaptığı anlatımlar alınmıştır].

[898] [BÇ, s.95-96'da detayları verilen Hz. Hüseyin ve yakın ailesinin Kerbelâ'da şehid edilişinden sonraki 3 yıl içinde meydana gelmiş olan olayların akabinde Ehl-i Beyt mensuplarının ve Emevi karşıtlarının çoğu Hicaz'dan hicret edip Horasan bölgesine yerleşmişti (bk, Küçükaşcı, "Harre Savaşı", *DİA*, s.245-7)].

[899] İranlılardan cizye alma kuralını ilk defa Haccâc uygulamaya koymuş ve Muhammed b. Eş'âs'ın isyanına sebep olmuştur (bk, Alfred von Kremer, *Culturgeschichehte des Orients,* I.p.172).

[Alioğulları, Abbâsoğulları ve Horasan Bölgesi Emevî Karşıtları Ortak Devrimi]

"…Abdullah b. Abbâs'ın soyundan gelen Abbâs oğullarının başı olan İbrâhim[900] kardeşleri Ebû'l Abbâs ve Cafer el-Mansûr ile birlikte Horasan bölgesinde [Emevî karşıtı isyanlarda askerî lider olarak] öne çıkmış olan Ebû Müslim'e 747'de Emevîlere başkaldırmasını ve siyah bayrağı[901] açma zamanının geldiğini söylüyorlar. Ebû Müslim de [27-28 yaşlarında] tüm Emevî muhaliflerinden oluşan ordunun başında Herat ve Merv'e gelip Emevî valisi Nâsır'ı ve kuvvetlerini buralardan çıkarıyor. Şam'da yerleşik Emevî Halifesi II. Mervân hemen yardıma gelemiyor ama daha sonra gelip İbrâhim'i yakalayıp hapse atıyor ve İbrâhim hapisteyken ölüyor [veya öldürülüyor). Kardeşi Ebû'l Abbâs ve Mansûr kaçıp saklanarak kurtuluyorlar. [748'de eski Merv valisi Nâsır geri çekilirken, Rey-Hemedan arasında çarpışmalarda yaralanıp ölüyor]. Bu arada Ebû Müslim'in (c.2, s.2, dn.4) [902] komutanlarından Kahtaba, Kûfe'ye kadar ordusuyla ilerlemeye devam ediyor. Kahtaba'nın ilerlemeye devam ettiğini gören Ebü'l-Abbâs [ile kardeşi Mansûr] da açığa çıkarak bu orduya katılıyorlar ve ordu II. Mervân'ın üzerine yürüyüp Harran ovasına kadar geliyor. II. Mervân'ın ordusu ile Abbâsî ordusu büyük Zab'da 25.01.750'de karşılaşıyorlar. Bu savaşta Mervân yenilip Musul'a kaçıyor, oradan da Harran, Humus, Şam, Filistin üzerinden Mısır'a ulaşıyor. Busir'de bir kiliseye saklanıyor ancak ihbar ediliyor [Kalkaşandî'ye göre Kahire'de önce Abdülaziz b. Mervân'dan kalan Altın Saray'a girip saklanıyor, sonra burada kuşatılınca da kaçabilmek için yangın çıkartıyor, *EMA,* c.2, s.2, dn.10] sonra da Mısır valisi olarak atanan Salih b. Ali tarafından yakalanıp Temmuz 750'de öldürülüyor…"

"…25 Ocak galibiyetinin ardından Ebü'l-Abbâs 26 Nisan 750'de Abbâsîlerin ilk halifesi ilan ediliyor ve biat alıp halifelik merkezini Kûfe'ye taşıyor. Sonraki zamanlarda Ebü'l Abbâs, Emevî mensuplarından hiç kimseyi sağ bırakmayacak şekilde birçok katliamlar (ve kendisini uzun yıllar desteklemiş olanları bile hafif şüphelenmesi durumunda tereddüt etmeden öldürmesi) sebebiyle, 'Seffâh' (kan dökücü) lakabıyla meşhur oluyor[903]. Bir iki yıl sonra Abbâsî devriminin yerleşmesinin ardından Halife

[900] [el-İmam lakaplı İbrâhim b. Muhammed b. Ali'nin (b. Abdullah b. Abbâs) 8 kardeşin en büyüğüdür].
[901] [Sünen-i Ebû Dâvud'da (II. pp.133-6) geçen "…Doğudan gelecek siyah bayraklılar…" hadisi].
[902] [Ciddi kaynaklarda "Ebû Muslim'in kökeni (Türk veya İranlı olduğu) hakkında bilgi mevcut değildir" denilmekle birlikte (bk, W. Barthold, "Ebu Müslim", *İA*, IV, 1987, s.39-41; H. Dursun Yıldız, "Ebû Müslim el-Horasanî", *DİA,* X, 1994, s.198-99 gibi bazı kaynaklarda onun Türk kökenli olduğundan bahsedilmektedir (bk, https: / / www.turkcebilgi.com / Seffâh_(abbasi) (02 02 2017)].
[903] [Son dönem araştırmalarda asıl "es-Seffâh" (kan dökücü) lakabının aslında Ebü'l-Abbâs'ın amcası Abdullah b. Ali için verildiği, Ebü'l-Abbâs'ın Kûfe'de verdiği hutbede kendisini Seffâh olarak tanıtırken bu kelimenin "cömert" anlamını kastettiği, Emevi hanedanını barışma yemeği organize edip yemeğe katılan hanedan ileri gelenlerini katleden kişinin de bu Abdullah olduğu iddia edilmiştir (bk, Ali Aksu, "Emevilerin,

Ebü'l-Abbâs 'barışmak maksatlı' diyerek (siyasete bulaşmadığı için sağ kalmış olan) tüm Emevî hanedanı mensuplarını yemeğe davet ediyor. Ancak bu yemeğin aslında bir toplu suikast planı olduğu, davete katılan Emevî kabile mensuplarının tamamı öldürülünce anlaşılıyor. Bu suikasttan sadece Emevî şehzadesi Abdurrahman [ibn Muâviye b. Hişâm] sağ kurtuluyor. O da bu olayın ardından bölgeden kaçıyor…"

[Abdurrahman'ın Endülüs'e Ulaşıp Yönetimi Ele Geçirmesi 752-755]

"…Abdurrahman [saklanarak] İfrîkıyye'ye [Tunus civarı] ulaşıp borada 2-3 yıl saklandıktan sonra 14 Ağustos 755'te Endülüs'e Almunecar Limanı'na ulaşıyor. Bu dönemde Abbâsîler de burası uzak olduğu için henüz kuvvet gönderemediklerinden Emevî ve Abbâsî taraftarları arasında yönetimi ele geçirme mücadelesi devam ederken, halk da (isyan edip) Emevî valisi Yûsuf el-Fihrî'yi görevden azletmişti.

Bu karmaşadan yararlanan Abdurrahman da Emevî taraftarlarının kurtarıcı prensi olarak muhalifleri bastırıp, Kurtuba'da kendisini emir ilan ederek Endülüs'te 'Kurtuba Emevî Emirliğini' başlatıyor. Ondan sonraki Emevî yöneticileri de kendilerine hep emir unvanını alıyorlar. Ancak III. Abdurrahman 929'da tahta geçince [Tunus civarındaki büyüyen Fâtımî halifeliği tehlikesine karşı] kendisine halife unvanını veriyor. Belâzürî'ye göre; es-Seffâh halifeliğini pekiştirdikten sonra Bağdat ve Kûfe arasında Yezîd b. Ömer b. Hubeyra tarafından yaptırılmış olan Hubeyra Kasrı'na yerleşti ve tadilatla genişleterek ismini de Hâşimiyye olarak değiştirerek bir müddet burada yaşadı. Bu yapının 1258'deki Moğolların Bağdat'ı istila ettikleri zaman hâlâ ayakta olduğu bildirilmiştir (c.2, s.2, dn.7)[904]…"

el-Askar'ın Kuruluşu

"…Temmuz'da Emevîlerin Mısır'da da yıkılmasında sonra 2 Ağustos 750'de Sâlih b. Ali [Ebü'l-Abbâs'ın diğer amcası], ilk Abbâsî Mısır valisi olarak atanıyor ve 16 Ağustos'ta da Fustat'a giriyor. Abdülaziz'in 'Altın Konağı' yanmış olduğu için Cebel Yaşkur'un kuzeyine el-Askar'ı kurarak burada kendisi için yeni bir saray yapıyor. Bu tarihten sonra Mısır valilerinin resmî konağı burası oldu, hatta İbn Tolun dahi 871'de Meydan Sarayı'nı yaptırıncaya kadar burada kalıyor…"

Abbâsîler Tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebü'l-Abbâs'ın Bu Soykırımdaki rolü", bk, *Cumhuriyet Üni. İFD,* s.4, Sivas 2000, s.259-263 (http: / / acikerisim.selcuk.edu.tr:8080 / xmlui / bitstream / handle / 123456789 / 5175 / 377692.pdf?sequence=1 ve http: / / eskidergi.cumhuriyet.edu.tr / makale / 283.pdf yoluyla 02.02.2017); H. Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA,* I, 1988, s.34.

[904] Rashid ad-Din, *Histoire des Mongols de la Perse*, Quantemere's transl. pp.280-81.

Ebû Müslim'in Merv'deki Dârü'l-imâresi

"…Bu dikkat çekici ve güzel yapının şeklinin nasıl olduğu hakkında bir fikir oluşturacak kadar bilgi sahibiyiz. İstahrî bu yapı için; Ebû Müslim'in yapıları içinde caminin arkasında bulunan dârü'l-imâresi önemlidir, bu yapının içinde, Ebû Müslim'in yaptırdığı, altında oturduğu bir kubbeli oda vardır. Bu sebeple sonraki Merv emirleri de burada oturmayı âdet edinmişler . (v.II, s.3)

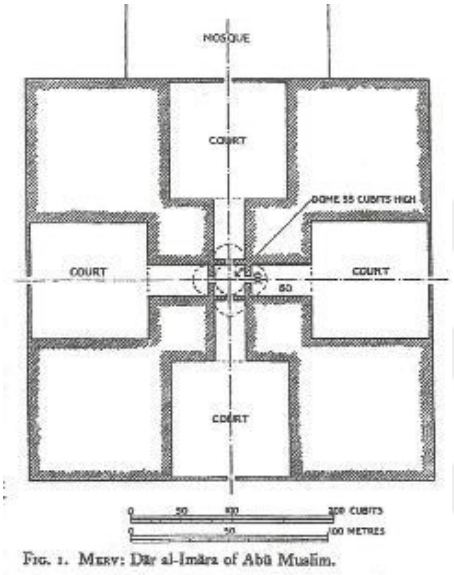

FIG. 1. MERV: Dār al-Imāra of Abū Muslim.

Fg. 700 (Cilt 2, Cr2F.1) Ebû Müslim'in dârü'l-imâre yapısının tahmini çizimi

Bu odanın kubbesi pişmiş tuğlalardan yapılmıştır ve 55 zirâ [~27m.] ölçüsündedir. İçeriden çatıdaki düz kısmına çıkma yeri vardır. Bu kubbeli odanın dört kapısı vardır. Bu kapıların her biri bir eyvana açılır. Her eyvanın sonunda kare şeklinde bir avlu bulunur (s.3, dn.2)[905]. İstahrî'nin bütün nüshalarında eyvanın ölçüleri kayıtlı değildir. Fakat Mustavfî bunları 30 x 30 zirâ olarak yazmıştır (dn.3)[906].

Bu yapının Ebû Müslim'in Nâsır'ı Merv'den çıkarttığı Aralık 747 veya Ocak 748 ile vicdansız ve nankör Halife Mansûr tarafından öldürüldüğü Ocak-Şubat 755[907] tarihleri arasında yapılmış olduğu tahmin edilmiştir. Herzfeld bu yapının Vâsıt'taki (Haccâc'ın yaptırdığı) Kubbetülhadrâ planına benzediğini yazmış. Ayrıca buradaki düzenlemenin Sâmerrâ kazılarında Cevsaku'l-Hâkānî ve Belkuvârâ Saraylarındakine benzeyen taht odası planına benzediğini de vurgulamıştır.

---

[905] *Ishtakhrî*, p.259, II.4-9 (ö.957).
[906] Mustavfi, *Nüzhetü'l-Kulub,* Le Strange's edition, p.156; translation, p.154. Bunlara Herzfeld "Khorasan", *Der Islam*, XI, p.164'te: "eni 30, boyu 60 zirâ" demiş olsa da bir eyvanın boyu eninin iki misli olması ihtimali zayıf olduğu için ben Mustavfî'nin verdiği ebatların daha doğru olduğuna inanıyorum.
[907] Caetani, *Cronographia generale,* p.114 ve belirttiği kaynakları.

İbn Rüste'nin yazdığına göre; bu yapının duvarı da caminin kıble duvarına (Bağdat'taki gibi) bitişikti ve yine Bağdat'taki gibi bir de yeşil kubbesi vardı. Bundan dolayı da Kubbetülhadrâ olarak adlandırılmıştı ve bu kubbe o kadar yüksekti ki 30 mil [~45 km] uzaktan görünüyordu…"

Halife es-Seffâh Anbar'a Taşınıyor (134 / 752)

"…Halife es-Seffâh'ın (eski bir Fars şehri olan) Fırat'ın doğusundaki Anbar'a taşınarak bu civarda Fırat'ın, Îsâ Nehri olarak ayrıldığı bölgeye yakın bir yerde birtakım inşa faaliyetleri yaptığı biliniyor. Ya'kūbî bunları '*Hâşimiye adını verdiği yeni bir şehrin inşaatını başlattı fakat tamamlayamadan öldü'* (dn.4) şeklinde tarif etmiştir. Elias of Nisibis onun 3 Temmuz 752'de inşaatları başlattığını ve 9 Haziran 754'te öldüğünü belirtmiş (dn.6)..." (s.4)

[Es-Seffâh'ın Ölümü ve] ***Mansûr'un Taht'a Çıkışı***

"…(Mes'ûdî'nin yazdığına göre); 12 Zilhicce 136 / 9 Haziran 754, es-Seffâh öldüğünde kardeşi el-Mansûr hacdan dönüş yolunda idi. es-Seffâh yeğeni Îsâ'yı Mansûr'dan sonra halife olacak kişi olarak tayin etmişti. Bu sebeple Îsâ yola çıkıp Mansûr'u 26 Zilhicce / 22 Haziran 754'te Kûfe'de karşılayarak kendisi de biat edip halktan biat alma işini organize etti…" (s.4, dn.6)

Mekke Haremi'nin [Ca'fer el-Mansûr tarafından] **Genişletilmesi (754-758)**[908]

38a- BAĞDAT , ***Emevîlerin Sonu ve Abbâsîler*** **Sonuç Notları**

Bu kısımda Creswell, Emevi Hanedanının 443 yılından itibaren içine düştüğü aile içi saltanat kavgaları vb. sebeplerden geniş imparatorluk coğrafyasındaki sıkı kontrolünü nasıl kaybettiği ve 683 yılından itibaren Horasan bölgesine göç etmiş olan Ali ve Abbas oğullarının birleşerek Emevi hanedan yönetimine son verdikleri konusunun detayları hakkında tarihi bilgiler aktarmıştır. Mimari yapı olarak sadece Ebu Muslim'in Merv'deki dârü'l-imare'si hakkında bilgiler vermiştir.

[908] [Bu başlık altında aktarılanlar K01-Kâbe konusunda ele alındığı için burada tekrar verilmemiştir].

b- Abbâsîler Yükseliş Dönemi Mimari Eserlerinin Detaylı Tanıtımı

38b- BAĞDAT

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 38b- Bağdat
b-Bulunduğu yer	: Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: 764-767
d-İlk Yapılış Maksadı	: Yeni yerleşim yeri
e-Banisi	: II. Abbâsî Halifesi Ca'fer el-Mansûr
f-Mimari Özellikleri	: Dairevî planlı, 2950m çapında dört yönde çıkış kapıları bulunan müstahkem şehir
g-Son Kullanımı / Durumu	: Artık tanınmayacak şekilde şehre karışmış

BAĞDAT

Bağdat'ın Kuruluşu,

Tarihî Takdim

"…Halife es-Seffâh'ın Haziran 754'te ölümü ve el-Mansûr'un halife ilan edilmesinin ardından Mansûr, Kûfe ile Hîre arasına üçüncü Hâşimiye'yi inşa etti (dn.12) ancak kısa bir süre sonra burayı terk etti. Bunun en önemli sebebi fanatik Şiîlerle ve kaba Arap kabileleri ile dolu olan (güvenilmez) Kûfe'ye çok yakın olması idi. Ravandis de 141 / 758'de onun hac dönüşünün ardından meydana gelen olaylardan sonra burasını iyice sevmez olduğunu, bu olaylarda (bir kısım) Kûfe halkı ona Tanrı olarak tapınmak istediklerini bildirerek konağının etrafını sarmışlar, Halife bunun şirk olduğunu söyleyip kabul etmeyince de muhafızlara saldırdıklarını yazar (c.2, s.5).

Suriye içlerindeki eski şehirlerden birisi de olmazdı çünkü oralarda es-Seffâh'ın çok katliamlar yaptığı Emevî hanedanı destekçileri ile doluydu. Bu sebeple yeni bir baş şehir ihtiyacı kaçınılmaz olmuştu. Bunun için de en fazla Abbâsî desteğinin geldiği Fars topraklarında bir yer olması uygun görünüyordu. Abbâsîlerin bakışının Doğu'ya doğru olmasından Dicle veya Fırat civarında bir alanın gerekliliği belli oluyordu ve el-Mansûr kuracağı yeni başşehrin yeri için defalarca buralarda geziler ve araştırmalar (dn.2)[909] yapmış ve sonunda (aldığı tavsiyelerin de bu yönde olması vb. sebeplerle) Bağdat'ı kuracağı bu bölge üzerinde karar kılmıştı.

[909] (s.5: Bu uygun yer arama işi daha sonra İdris'in 805-806'da Ravda'l-Kartas'ı için, el-Mu'tasım'ın 836'da Sâmerrâ'yı ve ilk Fâtımî halifesinin 912'de Mehdiyye için yaptıkları araştırmaları şeklinde tekrar edilecekti).

Şehrin Kuruluşu

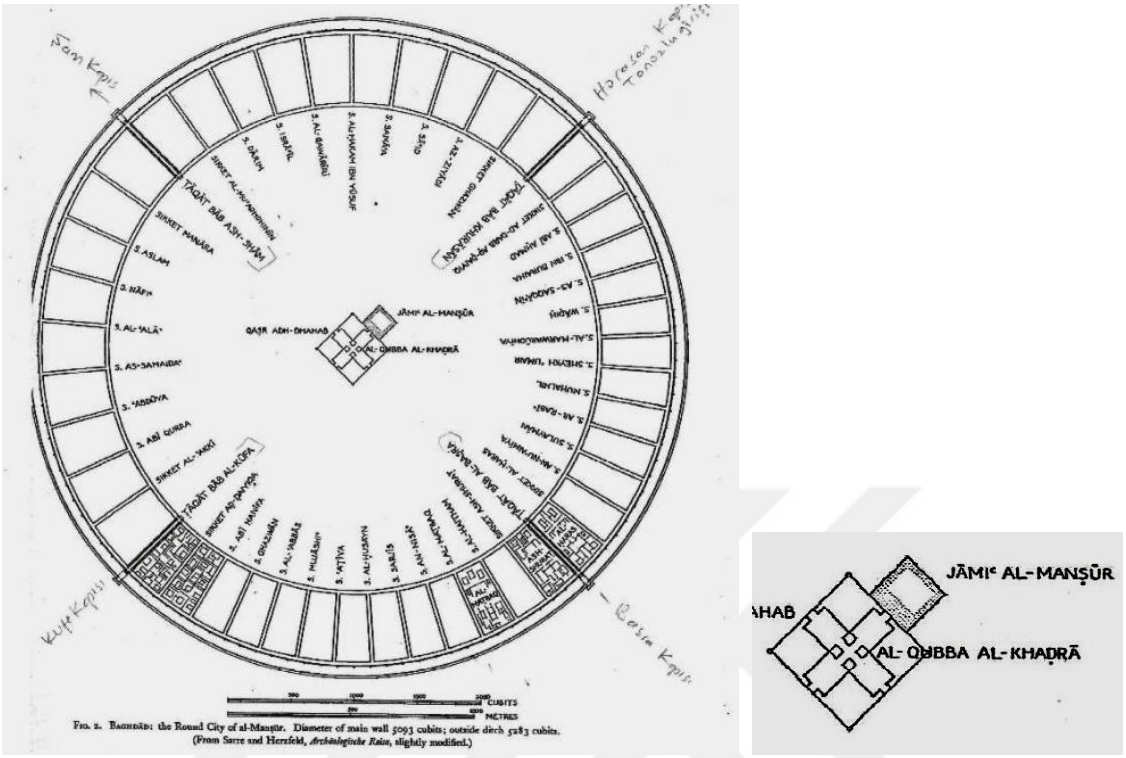

Fig. 701 (Cilt 2, s.9, Cr2F.2) el-Mansûr'un Bağdat şehri planı (ile merkezdeki saray ve caminin planı)

Başşehri kuracağı alana karar verdikten sonra el-Mansûr 1 Ağustos 762'de (dn.3)[910] bütün şehirlere mektup yollayarak mühendis ve inşa işini, kadastro ve ölçüm işlerini bilen ustalarını kendisine göndermelerini istedi. Suriye, Musul, Batı Fars, Kûfe, Vâsıt ve Basra'dan mühendisler, mimarlar ve arazi (kadastro) uzmanları toplanıp geldiler ve binlerce insan gelmeden inşa işine başlanmadı (dn.5)[911].

Ya'kūbî; 'bu inşa için gelen eleman sayısının 100 bin ile sınırlandığını, mimarların isimlerinin Abdullah b. Muhriz, Haccâc b. Yûsuf, (bu kişi İbn Artat olmalı), İmran b. el-Vaddah ve Shihab b. Kesîr (dn.6)[912] olduğunu', Belâzürî ise, '5. mimar olarak Bişr b. Maimun'un ismini verip onun Şam Kapısı'ndaki tonozlu sahnları (takat) yaptığını' yazmış (dn.9). Bu büyük inşa olayının sorumlusu olarak 4 kişinin tayin edildiği, bu dört kişiden birisinin de (İmam) Ebû Hanîfe olup tuğla imalatını takip etmekten sorumlu olduğu, imalat sırasında tuğlaların tek tek sayılmasının işi çok yavaşlatmasından dolayı bunun yerine belli bir sayı ve ölçüdeki tuğlayı yığdırıp sonrakileri de aynen bu ölçülerde yığdırarak toplu sayım yapma sistemini uygulattığı

[910] *Al-Khatîb,* p.2; transl. P.77, Herzfeld, *age.,* II. pp.107 n.4 & 17.
[911] Yaqubi, *Tarikh,* II, p.449.
[912] Yaqubi, *Geography*, p.238.

kayıtlara geçmiştir (s.6, dn.10)[913].* Taberî; 'kurulacak şehrin planını, ortaya çıkacak şeyi el-Mansûr önceden görmek istediği için inşa yerleri zemin üzerine kül sererek belirlenip çizilmişti ve el-Mansûr bu işaretli kapılardan girerek yürüyüp, fasıldan takata oradan da rahabaya geçerek nasıl olduklarını anlamaya çalıştı' şeklinde anlatır. Bu şekilde işaretlenmiş yerler pamuk çekirdekleri yerleştirilerek ateşe verildi. Bunların yandığı yerlerde oluşan çizgilerden temeller kazıldı (s.6, dn.11)[914].

el-Mansûr'un kafasında dairevî bir şehir planı vardı (dn.12)[915]. Plan dairevî idi ve dört yönde, birbirine eşit mesafede ve bulunduğu istikametin adı ile anılan çıkış -yolları- kapıları vardı. Güneybatı: Kûfe Kapısı, GD: Basra Kapısı, KD: Horasan Kapısı, KB: Şam Kapısı idi. İlk temel atma günü ve saati astronom Nevbaht tarafından belirlenmişti (s.7, dn.1)[916] H145 (762-3) ki bu tarih konusunda İslâm tarihçileri büyük oranda hemfikirdir. Çoğunluk da bitiş tarihi olarak H149'u (766-67) verir. Ancak Ya'kūbî 2 Temmuz 758, Michael the Syrian 1073, Greek takvimi (758, Sibt el-Cevzî 759-60, İbn Hâlikan da 757-8 demiş. İbnü'l-Esîr ve Ebû Mehâsin de 'İlk tuğlayı Mansûr kendi eliyle koydu' demişler. 146 / 763-34 tarihinde el-Mansûr, beytü'lmâl ve devlet yönetimiyle ilgili, idari-resmî kayıt işlerini ve muhafızlarıyla birlikte kendi yönetim merkezini Bağdat'a taşıdı. El-Mansûr, Kûfe'de Haşimiyye'de yaşamıştı. Belâzürî 147 / 764-45'te şehrin duvarları ve bunlara bağlı diğer her şey de tamamlanmıştı demiş. Diğer bazıları ise 766 / 67 yılında her şeyin tamamlandığını yazmışlar. Bağdat, kurucusunun adıyla, Medinetü'l-Mansûr, Medinetü'l-Ca'fer isimleriyle ve yapılış planından dolayı Medinetü'l-Mudavvara (dairevî şehir) olarak da anılmıştır…" şeklinde bilgiler verilmiş.

Şehrin Ölçüleri

"Şehrin çapı ve başlama tarihleri hakkında Ya'kūbî, el-Hatip gibi İslâm tarihçileri (aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi) birbirinden çok farklı rakamlar vermişler. Ya'kūbî, el-Hatîb ile aynı görüşte değildir. Bu konuda ben de Herzfeld gibi Rabah'ın (5. sırada)

---

[913] *El Khatîb,* p.8, II, 8-11, Transl., p.84; Taberî, III, p.276; Ibn al-Athir, V, p.427; Muqaddasi, p.121 *[Türkçe kaynaklarda; "…Başlangıçta Emevilere karşı Abbâsîleri desteklemiş olan Ebû Hanîfe'nin Abbâsî Halifesi Ebû Mansûr'un Ehl-i Beyt'e karşı aşırı / zalimce davranışlarından dolayı desteklemekten vazgeçtiği, Bağdat şehri inşasının tamamlanmasından sonra kendisine bu yeni şehrin kadılığı teklif edildiği hâlde kabul etmediği, bu sebeple Mansûr tarafından hapsedildiği, hapiste türlü işkenceler gördüğü, sonunda gördüğü bu işkenceler sebebiyle 767'de öldüğü…" nakledilmiştir (bk, Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, X, 1994, s.131-138)].

[914] *Taberî, İbnü'l-Esîr* vd., ...

[915] Ya'kūbî, el-Hatîb ve Ebü'l-Mehâsin; "bu şekilde dairevî şehir planı önceden bilinmiyordu, ilk defa el-Mansûr düşündü şeklinde yazmış olsalar da bu iddianın doğru olmadığı ileride (s.18'de) anlatılacaktır."

[916] Mes'ûdî'nin (*Priaries,* VIII, p.290'da) yazdığına göre Nevbaht el-Mansûr'un resmî astronomu idi. Nevbaht kendisinden sonra da yerine oğlu Timadh'u tayin ettirdi. Ya'kūbî, *Geography,* p.238'de bu işte kendisine Yahudi astronom Maşallah b. Sariye'nin de yardım ettiğini yazmış.

verdiği rakamları kabul ediyorum. Çünkü Rabah bu konudaki en eski tarihli yazar olmakla birlikte aynı zamanda duvarları inşa eden mimar idi. Rabah 16.000 zirâ olarak bildirmiştir bu da yaklaşık 5093 zirâ [~2600m] çapını verir." denilmiş. (c.II, s.7)

Yazar	Yazdığı Tarih	Nihai Karar Sahibi-/ Yetkili	Tarih	Dairenin Çevresi Cubit / Zira	Çapı Cu. / Zira	Kapladığı Alan Zira Kare
1-Yakubi	891	-	-	20.000	6.366,	31.829.086
2-el-Hatib	1058	El-Berberî	860 civr	-	856	576.000
3- "	"	Bedr	895	-	6,362,	64.000.000
4- "	"	Yahya	860	-	4515	16.000.000
5- "	"	Rabah	761/3	16.000	5093	20.372.143
6- "	"	Vaki	918	-	1200	-

Fig. 702 Bağdat şehrinin kuruluş tarihi ve ölçüleri hakkında yazarların naklettiği rakamlar

Tuğlalar

"…Taberî, III, p.230, I.8- p.21 de, Mesudi Prairies'te, Yâkūt Mu'cem'de, İbnü'l-Esîr ve İbn et-Taktaka gibi birçok kaynakta: 'Mansûr'un Bağdat şehrinin inşası için Medāin'deki (Ctesphion) 'Medina of İvan Kisra' isimli yapının tuğlalarını söktürüp Bağdat'a getirtmek düşüncesindeydi ancak Hâlid b. Barmak bu fikrini onaylamadığını söyleyince Halife ona; 'Ya Hâlid b. Barmak, İranlı arkadaşlarının etkisi altındasın' dedi ve tuğlaların sökülmeye başlanmasını emretti. Bu maksatla Kasr-ı Abyad'ın da bir kısmı yıkılarak malzemeleri alındı. Fakat devamında sökme işinin yeni tuğla imal etmekten daha pahalıya geldiği anlaşılınca bu işten vazgeçildiği yazılıdır (c.2, s.8, dn.5). Duvarlar 1 x 1 zirâ [~51 cm^2] güneşte kurutulmuş tuğlalardan (libn) yapılmıştı (duvarların kalınlığı belirtilmemiş) (dn.6)[917]* ve 100 ratl ağırlığında imiş. Ayrıca bu konuda Taberî ve Hatîb 'bir duvarın yıkıldığı zaman içinden çıkan bir tuğlanın üzerinde '117 ratl ağırlığında' yazdığı ve tuğla tartıldığında bu rakamın doğru olduğunu' nakletmişler. Kalınlıkları belirtilmemiş ancak Herzfeld 1/3 oranında olduğu düşüncesindedir (dn.8). Uzun bölmelerin arası kamışlarla bağlanmıştı. Kubbe ve tonozlarda da ateşte pişirilmiş tuğlalar kullanılmıştı.

El-Hatîb, duvarları ören usta Rabah'ın; '*Her bir uzun sırada (course) 162.000 adet Ca'ferî türünden kerpiç tuğla (Mud Brick: Libn) kullanıldı, duvarın 1/3'ü örüldükten sonra duvarı biraz incelttik ve bir sırada 150.000 adet tuğla kullandık. Duvarın 2/3'ünü*

[917] Cres.: "Le Strange tuğlaların 1 zirâ kare (~51,8 cm) olduğunu 'bu kadar büyük ölçülerde tuğlalar kullanışlı olmaz, bu imkânsız' diyerek kabul etmez" demiştir. [Le Strange haklıdır çünkü Abbâsî döneminde 0.48m olan zirâ kullanıldığını Creswell dahil Avruplalı araştırmacıların farketmediği anlaşılmaktadır].

tamamlayınca da 140.000 adet tuğla kullandık' dediğini nakletmiş. Herzfeld de bir kapıdan diğer kapıya mesafenin 4.000 zirâ [~2.200m] olduğu bir hesaplama ile usta tarafından verilmiş olan bu kerpiç rakamlarının doğruluğunu tasdik eder yönde yazmış. Duvarların alt ve üst kısımlarındaki kalınlıklar hakkında Müslüman yazarlardan Mukaddesî alt 50, üstü 20 zirâ ; el-Hatîb ise alt 20 zirâ idi ve yüksekliği de 35 zirâ (~18m.) idi diyerek farklı ölçüler yazmışlar. Rabah'ın ve diğerlerinin verdiği rakamların sonucunda Herzfeld de duvar kalınlıkları olarak altta 11 zirâ ya yakın ve üstte 8,5 zirâ olduğunu kabul etmiş…"

Dış Sur-Duvarlarının Güçlendirilmesi (Reconstruction of the Fortifications)

Bu bölümde el-Hatîb'in anlatımını ve onun bilgi vermediği konularda da Ya'kūbî'den nakil ile duvarların güçlendirmelerinin nasıl yapıldığını anlatan bilgiler verilmiş (dn.1)[918].

Hendekler (*The Moat)*, ve ***Dış Çıkış Kapıları*** *(The Outer Gateways)*

"Duvarların dışındaki hendeklerin varlığı Ya'kūbî (dn.2)[919], Taberî, el-Hatîb tarafından da bahsedilmiştir ancak hiçbiri genişliğini yazmamıştır." (s.10-11)

"Hatîb'in '*Horasan kapısından içeri girince önce sola, oblong pasaj içine dönülür.'* sözlerinden net olarak anlaşılıyor ki dış çıkış kapısı bükümlü bir giriş idi. Bu enteresan bir hakikat ki sadece bir bükümden bahsediliyor (detay için bk, s.23-29)" denilerek Bağdat şehrinin bir girişinin 'bükümlü' olduğuna dikkat çekilmiş.

Dış Duvarlar ve Fasıllar *(Intervalium)*

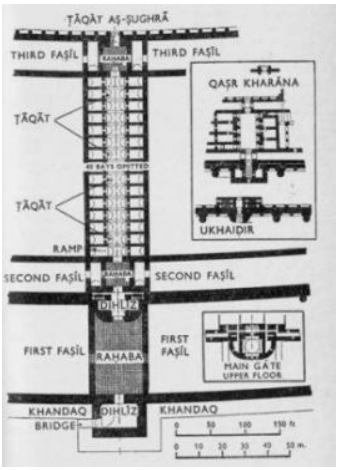
"Bu dış duvarın ana duvardan daha ince ve alçak olmasından dolayı, Herzfeld bunların üzerinde güçlendirme maksatlı yuvarlak kuleler olabileceğini söylemiş. el-Hatîb burasının 60 zirâ (~31m.) en-genişliğine, Ya'kūbî ise 100 zirâ'lık (~51m.) en-genişliğine sahip olduğunu yazmışlar" denilmiş.

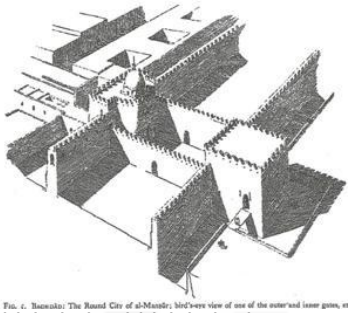
Ana Duvar

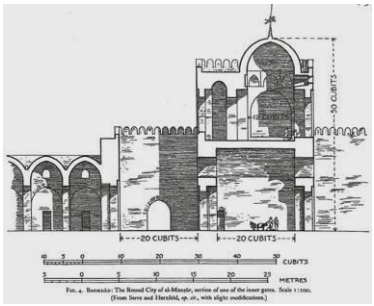
"…Hatîb'e göre ana duvarın yüksekliği 35 zirâ ve kalınlığının da 10 zirâ olduğuna değinmiştik (duvarların üzerindeki) kuleler duvarlardan 5 zirâ daha yüksekti (toplam 40 zirâ : ~20,5m). Duvarda her bir kapı arasında 28 kule vardı. Ancak Basra ve Kûfe Kapısı arasında 1 kule daha vardı…"

[918] *El-Khatîb,* p.8, l, 11-p.9, l, 2; transl. pp.84-5.
[919] *Yaqubi,* p.239, l, 1 1; transl. By Streck, p.60.

Ana Çıkış Kapısı *(The Main Gateway)*

Fg. 703 (Cr2F3) Bağdat şehrinin girişlerinden birisinin iç-dış müştemilat görünüşü (Herzfled)
Fg. 704 (Cr2F.5) Çoğunluğu Müslüman görgü şahidi yazarların anlattıklarından hareketle giriş kapılarının nasıl olabilecekleri hakkında Herzfeld'in (tahmini) çizimi
Fg. 705 (Cr2F.4) Mansûr'un Bağdat şehrinin giriş kapılarının birisinin (tahmini) kesiti

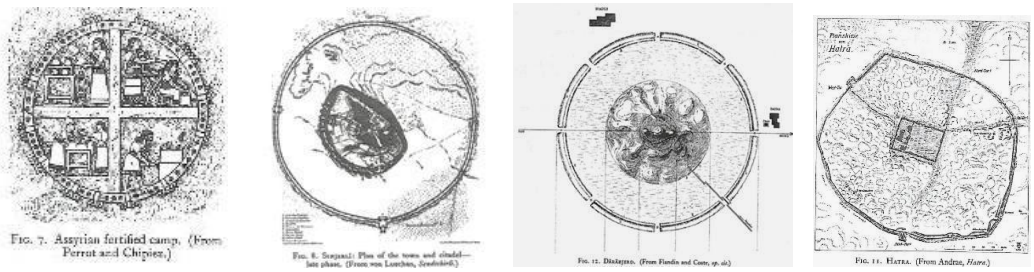
"…Ana çıkış kapısı ile (girişteki) pasajın 30 zirâ uzunluğu ve 12 zirâ genişliği vardı. Buna 5 zirâ da duvarların son kısımları için eklenmeli ki bunlar saldırıya karşı dayanıklılık ve üzerindeki kubbeli bölmeyi taşımaları için de yapılmıştı. Bu bize çıkış kapısının toplam derinliğini 30 zirâ olarak verir. Herzfeld ise onun genişliğinin önündeki avlu ile aynı genişlikte (yaklaşık 40 zirâ) olduğunu tahmin ettiğini bildirir.

Yerden kubbenin tepesine 50 zirâ geliyordu. Mansûr'un sarayının merkezi kısmının (ki üst üste konmuş iki kubbeli bir odadan oluşuyordu, her oda 20 x 20 zirâ ve eşit yükseklikte, toplam 80 zirâ yapıyordu) örneklemesinden yola çıkarak tonozlu duvarların ve kubbeli odanın eşit yükseklikte olduğunu düşünebiliriz. Kubbenin tepesi 1 zirâ [~51 cm] kalınlığında ve tonoz da 2 zirâ (kalınlığında), bu durumda tonozun tepesi olarak toplam kalınlığı 23 zirâ oluyor. Sarayda dikey yüzey duvarları toplam yüksekliğin yarısı kadardı. Bundan dolayı kubbenin kendisi ve geçiş bölgesi de diğer kısımları oluşturuyor olmalıydı. Yani kubbeli odanın duvarlarının yüksekliği 12 zirâ ve geçiş bölgesi ile kubbe birlikte 12 zirâ dan oluşuyordu. Her çıkış kapısının iç kısım yakınında bulunan kubbenin üzerinde farklı şekle sahip ve rüzgârda dönen bir alem (gilt) olduğu belirtilmiş…"

Büyük Demir Kapılar

"…El-Hatîb, 'şehrin iç ve dış kapıları çok büyük demir kapılarla kapatılmıştı', Ya'kūbî de; 'bu kapılar ancak birçok insan gücü ile açılıp kapatılabiliyordu' şeklinde tarif

etmişler. El-Hatîb şehrin toplamda 8 tane olan büyük demir kapılarından 5 tanesinin Haccâc'ın 83-84 / 702-03'te kurduğu Vâsıt şehrinden getirildiğini, Belâzürî de bu 5 demir kapının Haccâc tarafından, İslâm öncesi dönemin önemli şehirlerinden Kaskar bölgesinin Zandvard, Daukara, Darusat, Dayr Masirjasan (Dr. Litmann'a göre) Dayr Marjis ve Şarabit şehirlerinden getirildiğini yazmış[920]. (s.14)

Fg. 706 (Cr2F.7) kuvvetlendirilmiş Asurlu kampı
Fg. 707 (Cr2F.8) Hitit şehri Sinjerli 7037m. çapında [770 yarda X 91,4 cm= 7037m.]
Fg. 708 (Cr2F.12) Darabjerd şehri
Fg. 709 (Cr2F.11) Hatra (m.s.1-2 yy. arası)

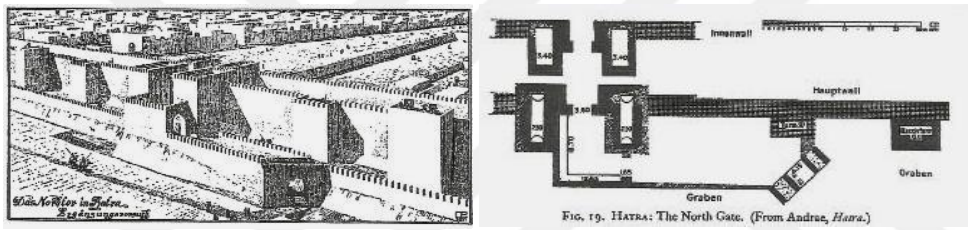

Fig. 19. Hatra: The North Gate. (From Andrae, *Hatra.*)

Fg. 710 (Cr2F.19) Hatra merkez ve giriş-çıkış kapı planı

Bunlara ilave olarak 'Halife'nin Suriye'den, üzerinde Firavun dönemi işçilik bulunan bir demir kapı getirttiği, ayrıca Kûfe kapısına da Kûfe'de Haccâc'ın çağdaşı Hâlid el-Kasrî tarafından yaptırılmış olan bir demir kapıyı koyduğu, en son olarak da Suriye kapısına Suriye'de yaptırdığı (bu kapılar arasında en zayıfı olan) demir kapıyı koydurduğunu' nakletmiş (dn.9)[921]. Herzfeld bu anlatılanlarda Basra Kapısı'ndan bahsedilmediğini belirterek, Vâsıt'tan getirilen ilk 4 kapının şehrin 4 ana çıkış kapısına konulduğunu, beşinci kapının da (Taberî'nin Vâsıt'tan getirilen 5. kapının Kasr'ın ana dış kapısı olarak kullanıldığını yazmış olmasının aksine) Basra Kapısı'nın dışına konulduğunu yazmış (dn.10)[922]…"

İç Yerleşim Alanı ve Kemerler / Dehlizler (Tonoz Altları)

El-Hatîb devam ediyor: "…Bundan sonra ikinci koridordan (ana girişin tonozlu kısmı) 20 zirâ karelik bir avluya girer. Girişin sağında ve solunda birer cadde, sağdaki Şam Kapısı'na gider, soldaki de Basra Kapısı'na. Sonra bu fasıl (ara) diğer bütün

[920] *Belazuri*, p.290, Hitti's transl. p.450; *Yâkūt,* IV.p.884, II.18-20.
[921] *Taberî,* III, p.321, II. 13-16; el-Hatib, p.14. II. 1-3, transl. pp.90-1; Streck, p.58; Yakut, I.p.684.II.5-7.
[922] Herzfeld, *age.,* II.p.128.

kapılardan geçer ve sokakların kapıları bundan açılır. Bütün duvarların civarına ulaşır. Her bir fasılın genişliği -duvardan sokağın girişine kadar- 25 zirâ'dır. Tarif ettiğimiz avludan tonoz altı oda-eyvan-taqatlara- girilir. Onlar toplam 53 tanedir. (Ana girişteki dışındakiler) buraya çift kanatlı tik ağacından yapılmış kapılar konulmuş. (s.14 /168)

Tonoz altı odaların genişliği 15 zirâ uzunluğunda 200 zirâ dır (bu rakamın küçük olduğunu ileride göreceğiz). Bu tonoz odalarının iki tarafında ve ikisi arasında muhafızlara ayrılmış odalar vardır ki bu durum diğer tüm kapılar için de aynı idi. Bu tonoz odalardan sonra 20 zirâ kare olan avluya geçilir. Sağdaki yol buna karşılık gelen avlunun Şam Kapısı'na gider ki bundan sonra Kûfe Kapısı'na doğru biraz bükülür. Ondan sonra da Basra Kapısı'na doğru gider. Bu kapıların hepsi birbirinin benzeridir. Fasılın içine bazı sokakların kapıları açılıyordu ve bu sokakların önünde küçük (eyvan türü) kemerli oda bulunur ki buradan saray ve caminin olduğu dairevî bölgeye geçilirdi…"

Mahalleler

"…Bundan dolayı mahalle bölgeleri ana duvar ile merkez saray arasında kalıyordu. Bu bölge, tonozlu odalar tarafından 4 eşit çeyrek daireye bölünmüştü ki bu tonozlu odalar ana kapıdan saray kapısının olduğu bölgeye kadar uzanıyordu. O içeriden ve dışarıdan çember -çevre yolu- gibi 25 zirâ genişliğinde sokaklarla bağlanmıştı ki buralardan semtlerin sokaklarının kapıları açılıyordu. Sonraki semtlerin her ucunda kuvvetli kapıları vardı ve kapılar tekerlerin bıçaklarının uçları gibi geçiyordu. Ya'kūbî bu sokakların her birinin isimlerini verir (Cr2F.2/31). Bunlardan her bir çeyrek dairede 8 ile 12 kadar vardı ve bu sokakların hiçbirisinin merkez alana bağlantısının olmadığını da vurgulayarak belirtir. Cadde ise, rahaba duvarının (sarayın) çevresinde dolaşıyordu …" (s.14)

Büyük Dehlizler

"…Şimdi yeniden bir rekonstrüksiyon (kurma-maketleme işi) deneyelim: İlk olarak bir uzun galeri düşünelim. 15 zirâ genişliğinde toplam 53, karşıdan çapraz geçişli (transverse). Sağda ve solda muhafız odaları olduğunu görmüştük. Bundan dolayı her bir tarafta 54 oda. Bitiş duvarlarından bağımsız 53 oda vardı. Şimdi el-Hatîb diyor ki, her bir kapıda 1000 tane muhafız vardı. Bunlar ve bunların üsleri için dolayısıyla 108 odamız var. Her odaya 100 muhafız koyarsak bunlara 10 oda ve 8 de

üsleri için. Odaların genişliklerini 10 zirâ, derinlik olarak da 15 zirâ olarak kabul edersek -oda bölmelerini de-2 zirâ , duvar sonlarında 5 zirâ olarak -hesaba katınca 54 x 10= 540,53 x 2= 106, 2 x 5 = 10, toplam 656 zirâ veya ~335m. (s.16-169)

Eğer odaları sadece 8 X 12 düşünürsek bu defa 54 x 8, artı 53 x 2, artı 5 x 2= 548 zirâ veya ~280m. buluruz. Herzfeld bu rakamı kabul eder ve buna göre devam eder. Ben de buna uyuyorum. Bir de 25 x 2 zirâ 2 çember cadde için eklersek, bu bölgenin derinliğini toplam 598 zirâ olarak buluruz.

Buradan görülüyor ki kemerli odaların genişlik hesaplamaları duvar bölmeleri ve payelerin ayaklarının desteklenmesi (abutment) konuları dikkate alınarak yapılmış. Mevcut olanlar 8 zirâ mesafeli. Ya'kūbî tonozlardaki ışığı geçiren ama yağmuru geçirmeyen Bizans pencerelerinden (kiva rumya) bahseder ancak açıklanmayan şey, bu pencereler tam olarak nereye yerleştirilmişlerdi? Bunlar kenar duvarlarda odanın tonozun tepe kısmının üzerinde olmalılar.

Burada Cresswell, Ya'kūbî ve İbn Rüste'nin anlattıklarından yola çıkarak pencerelerin tam olarak tonozların neresine yerleştirilmiş olabileceği vb. konularda bazı ihtimaller ve bunun mümkün olup olmayacağı konularında görüşlerini açıkladıktan sonra Tâk-ı İvan, Kasr-ı Harana, Kusayru Amre, Hammâm eş-Şarrâk, Kusayrü'l-Hallâbât Camii, Uhaydır ve daha sonra birkaç yüzyıl sonra H760 tarihli Ortma Han'da benzerleri örüldüğü gibi olmalıdır…" şeklinde bilgiler verilmiş.

Tonozlu Küçük Kemer Altları *(The Taqat es-Sugra or The Little Archades)*

"…Ya'kūbî; 'tonozlu odalardan çıkınca bir avluya gelinir, sonra uzun bir tuğla örülü tonozlu ve demir kapılı bir pasaja gelinir. Buradan da rahabaya (merkez alan) gidilir' der, ancak buranın ölçülerini vermez. Herzfeld bunun 10 zirâ genişlik ve 15 zirâ uzunlukta olabileceğini söyler. Bu ölçüler onu iç çember yolun dışına taşırır. Bundan kaçınmak için Herzfeld küçük kemer odalarını kendi başına bağımsız (bir yere yaslanmayan) yapılmış tonozlu kemer odaları olarak tarif eder. Ancak bu düzenleme çapraz geçişli kemerlerin duvarlara baskısını karşılamaya yetmeyeceği içindir.

Uhaydır'ın şeref avlusu ve büyük Sâmerrâ Camii misali ziyâdeleriyle (CrP.63) karşılaştırınca ben bunları kör-kapalı, yarım paye duvar (gösterildiği gibi-yüksek-) 4 girişi, aynı çıkıntılı çeyrek yuvarlak payanda tarafından çevrilmiş (flanked) olarak

düzenlemeyi tercih ediyorum (bk, Fg.703-Cr2F. 3). Böyle olunca pasajın ebatlarında 8 zirâ genişlik ve 10 zirâ uzunluk olarak hafif küçülme olması gerekiyor…" demiş.

Büyük Merkez Alan*, *Büyük Rahaba

"Merkez bölgede saray (s.179) ve cami bulunuyordu (s.179-182). İlave olarak 7 divan (hükûmet işleriyle ilgili daireler), Mansûr'un küçük oğulları için kalma-yaşama yerleri ve bir mutfak bulunuyordu" denilmiş. (s.17/170)

Maliyet

"Taberî bütün bu saray ve caminin yapımı için 4.000,833 gümüş dirhem veya 100,023,000 bakır para harcandığını yazmış. Le Strane bunun [1932'lerde] 160-200.bin sterlin arası olduğunu hesap etmiş (dn.4). Mukaddesî de dirhemler için aynı rakamları yazmış ama bakırlardan hiç bahsetmemiş. İbnü'l-Esîr ve Tıktakā da Mukaddesî'yle aynı rakamları vermiş. Hatîb ise bir yerde 4.883.000, (başka bir yerde 18 milyon) dirhem demiş. Ebû Mehâsin de 100 milyon dirhem demiş (s.17, dn.12)".

El-Mansûr'un Dairevî Şehri Ne Kadar Ayakta Kaldı?

"…Anlatılanlardan yapının özellikle dış duvarlarının Hârûnürreşîd (193 / 809) zamanına kadar ayakta olduğu biliniyor. Çifte duvarlara ilk hasar, Tâhir'in askerlerinin 814'teki kuşatmaları sırasında yapılmış olsa gerek (dn.14). İbn Serapion girişteki kanalların şehrin içine kadar (yıkık duvarlardan) girdiğinden 913'te bahsetmiş.

el-Hatîb de H307'deki (919) ayaklanmada şehir halkının hapishanenin kapısını kırarak mahkûmları serbest bıraktığını, polislerin de şehrin demir kapılarını ve bağlantı kapılarını kapatarak kaçan mahkûmların hepsini yakaladığını anlatmış olması bu tarihlerde dış duvar ve ana kapıların hâlâ ayakta olduğunu gösteriyor. Altın Kapılı Saray H329 (Mart-Nisan 941'de) yıkıma uğramış. Çok büyük bir sel 330'da (942) Kûfe Kapısı'na giden koridorları yıkmış. Mes'ûdî, 943 / 4'te dört ana kapının tonozlarıyla birlikte ayakta olduğunu yazmış. 350'de (961) Muizzü'd-Devle, demir kapıları söküp götürmüş. Mukaddesî 985'te 'sadece cuma namazı için camisi kullanılıyor, diğer yerler (saray vb.) hepsi harabe hâlde' demiş. X. yüzyıldan itibaren Mansûr'un dairevî şehrinin merkezî özelliğini kaybetmiş ve çöplük alanı hâline gelmiş ama diğer kısımları ise büyümüş ve duvarlardan bile dışarı taşmış…"şeklinde aktarımlar yapılmış. (v.II, s.18)

Mimari Kökenler

Dairevî Plan (*The Circular Plan)*

"…El-Mansûr'un dairevî şehrini, şehir planlamacılığının bize ulaşmış güzel bir örneği olarak göstermek çok da mümkün değildir. Müslüman tarihçiler bu şekilde dairevî planlı şehir düzeninin (tasarımının) daha önce hiç bilinmediği konusunda ısrar ederler. Ama bu doğruluktan uzaktır. Gördüğümüz kadarıyla Asurlu askerî kampları en erken dairevî kapalı kamplardı. Bazılarının dairevî değil de oval olduğu doğrudur. Ancak en az bir tanesi taş levhalarda gösterildiği kadarıyla (Layard tarafından Ninova'da bulunan) tam daire şeklinde idi. İçinden kuzeyden güneye, batıdan doğuya geçen yollarıyla ve en az 12 yuvarlak -daire- şehir vardır. İslâm öncesine tarihlenen bunların isimleri şöyledir:

1- Sinjerli, Hitit şehri 770 yarda [~700m] çapında, 2- Abra, yaklaşık 37 km doğusunda Nibilis'in 490 yarda çaplı, 3- Hagmatana, m.ö.7. yüzyılın ilk yarısında Dioses'te Mete tarafından inşa edilmiş, 4- Mantineia, m.ö.371, 5- Ctesiphon, 6- Takhlid-i Süleyman, 7- Hatra (M.S.1-2. yüzyıl arası), 8- Harran, 9- Darabjerd, 10- Hirakle, 11- Gur, 12- İsfahan. İbn Rüste İsfahan'ın basık yuvarlak ve 6.000 zirâ [~3.060m] çapında olduğunu yazar.

Bunlardan dolayı biz yuvarlak şehir planı, Bağdat'ta kurulmadan 1500 yıl öncesine kadar bilinen bir şeydi ve ortak merkezli (concentric) yuvarlak şehirlerde 5-6 yüzyıldır biliniyordu. Küçük Asya ve Güney Pers bölgesinde diye düşünmemizde haklıyız ve ilginç olarak dikkatimizi çeken şey de Darabjerd'in planının el-Mansûr'un yuvarlak şehir planına direkt ilham kaynağı olduğudur. Fakat askerî avantajlarından başka köşelerin görünmeyen kısımlarının (kör köşe) olmayışı ve yuvarlak duvar yapmanın daha ekonomik olması gibi bir faydası da olan yuvarlak duvar ki belli bir alanı duvarla kapatmak gerektiğinde en kısa mesafeli kapatma yöntemi olandır.

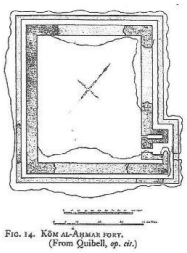
Yüzde 11.38 oranında daha ekonomik olan yuvarlak şekil, böyle büyük bir şehir duvarlarla çevirmek istendiğinde (köşeli yapılsa) çok büyük bir rakam tutar. Mukaddesî'nin söylediğine göre bir diğer örnek de Sabra (Kayrevan'a yakın) şehridir. 3. Fâtımî Halifesi İsmail tarafından 337 / 948-9'de inşa edilmiştir. Şehir cam bardak gibi yuvarlakmış. Sultanın sarayı da Bağdat'ın Medine-i Selâm'ındaki gibi merkezindeymiş…" şeklinde dairevî şehir planları hakkında bilgiler aktarılmış.

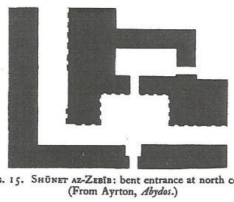
Bağlantı Malzemesi Olarak Kamışlar *(Reeds used as a Bond)*

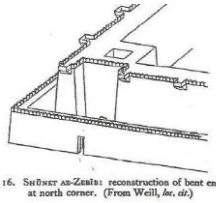
"…Bu çok eski bir Bâbil geleneğidir. Kassite hanedanlığına atfedilen Akarküf şehrinde (m.ö.13.yy.) Peter'in dediğine göre her 7 bölüm tuğlanın arasında bir kat palmiye-hurma ağacı dallarından (palm matting) yer sergisi varmış. Herodot da Bâbil'de sıcak zift (bitumen) kullanırlarmış. Bir kat kaplanmış (plaited) kamış bağlayıcı (çimento) malzemesi olarak her 13 bölmede bir şeklinde. Koldeway bu tür ara katman malzemenin kasırda kullanıldığını tekrar etme düzeni olarak maksimum 13 sıra, minimum da 5 sıra hâlinde. Aynı uygulama Asurluların tüm dönemlerinde de kamışlar dikey ve yatay şekilde birbiri üzerine serilmiş hâlde takip edildi. Sâsânî zamanında da Dawalib'de her dizinin (sıra) ardında bir kamış katmanının serili olduğu bulundu…" (*s.22*)

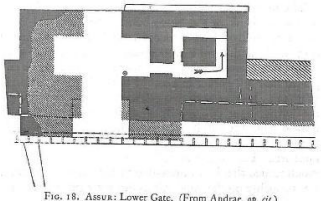
Bükümlü *(Eğri)* ***Giriş*** *The Bent Entrance*

"…Bu konu ilgi çekici bir problem sunmakta. Bükümlü giriş Eski Mısır'da bilinmesine rağmen 8. yüzyıla kadar başka hiçbir yerde rastlanmamıştır. 2 Mısır örneği, Kom el-Ahmarsuru ve Shunet ez-Zebîb'dedir. Önceki bahsedilen Nil boyunda çamur tuğladan (kerpiç) surlardır ve el-Kab'dan 4 mil mesafededir. Duvarlar hâlâ 9m. yüksekliktedir ve kare şeklinde ve 75m. x 66m'lik bir kapalı alanı meydana getirir ve bir dış duvar tarafından çevrilmiştir. Giriş avluda 5m. x 4m'lik birbirine karşı iki çıkış kapısından oluşur. Fakat bu iki kapı tam aynı eksen üzerinde değillerdir. Dış duvar ise çok fazla yıkıntı hâlinde olduğundan buna bağlı olan çıkış yolunun neresi olduğu hakkında bir şey söylemeyi imkânsız kılar. (s. 23/174)

FIG. 14. KÔM AL-AHMAR FORT. (From Quibell, *op. cit.*)

FIG. 15. SHÛNET AZ-ZEBÎB: bent entrance at north corner. (From Ayrton, *Abydos*.)

FIG. 16. SHÛNET AZ-ZEBÎB: reconstruction of bent entran at north corner. (From Weill, *loc. cit.*)

FIG. 18. ASSUR: Lower Gate. (From Andrae, *op. cit.*)

Fg.711 *Fg.712* *Fg.713* *Fg.714*

Fg. 711 (Cr2F.14) Kom el-Ahmar Kalesi
Fg. 712 (Cr2F.15) Shunet ez-Zebîb
Fg. 713 (Cr2F.16) Shunet ez-Zebîb bükümlü girişinin görünüşü
Fg. 714 (Cr2F.18) Assur, aşağı kapı bükümlü girişi

Ayos'a yakın olan Shunet ez-Zebîb'de düzenleme daha gelişmiş durumdadır. Kom el-Ahmar'daki gibi 131 x 78m'lik bir kare kapalı alandan meydana gelir. Duvarlarda 11m. yükseklik ve altta 6m. kalınlığa sahiptir. 3m'lik bir mesafede tüm çevresinde dış ve alçak duvarlar vardır ki bu duvarlar şu anda 6m. yüksekliğe sahiptir.

Dört tane girişi vardır, ikisi düz giriş ikisi bükümlü giriştir.

En güzel tasarım kuzey köşededir. Dış duvardaki çıkış kapısı içerdeki çıkış kapısının karşısına konulmuş. İçerideki çıkış kapısı 8m. genişliğinde bir oyuk-girintinin (recess) arkasına açılır. ve 3.4m'lik bir küçük avluya açılır. Gerçek bir çukur (veritabel pit) aslında onun çıkışın sağ cephesindedir. Bu iki kale (fort) 6. ve 12. hanedanlar zamanına tarihlenmektedir. Şimdi arada en az 2000[923] yıllık kesinti-boşluk olmasına rağmen çok olağanüstü bir şekilde çıkış kapısı eksikliği görülmez (s.24). Atchana'da çıkış kapısı var. Woolley tarafından kazısı yapıldı ki O bunları m.ö.XIII. yüzyıla tarihler.

Angora yakınlarında (Puchstein'in kazı yaptığı) Hititlerin Boğazkale'sinde tüm 4 çıkış kapısı[924] çift duvarların içinden direkt geçişi verirler. Sinjerli'de dışsal çıkış kapısı kare kule ile çevrilmiştir. Bir avlu ve ikinci çıkış kapısı aynı eksen üzerindedir. Bu hâli Roma propagnaculumun öncüsüdür. Aynı durum Sargon tarafından yaptırılan 3 kapılı Horasabad'da da görülür. Bâbil'in meşhur Nebukadnazar'ının İştar Kapısı'nda da aynı kalıp izlenmiştir…"

Romalılar da Bükülü Girişi Bilmiyorlardı

"Romalı hattının (Limes) Transjordan'daki bütün kaleleri (fort) basit düz girişlidir. Baalbek'in kuzey kapısı ve eski Kahire'nin Kasr eş-Şam'ının Roma Kapısı'nda olduğu gibi. Roma Afrika'sında da durum aynı idi ki orada tüm Roma dönemi girişleri düz girişli idiler. Roma'nın kendisinde bile Aurelian tarafından m.ö.271-75'te yapılan şehir duvarlarının tüm giriş kapıları (nomentana, latina, appina, asinaria, pinciana, tibortina, vb.) hep bu tiptedir" şeklinde açıklama yapmış.

Bu noktadan itibaren Cresswell, bu tür bükümlü giriş kapılarının ne maksatla yapılmış olacağını, saldırganların bir şekilde içeri girmeleri mümkün olması hâlinde bükümlü pasajdan girince (kalkanlarının sağ taraflarını kapatmıyor olması sebebiyle ortaya çıkacak olan zayıf-açık taraflarından ve içeridekilerin bu durumu bildiklerinden) bu zayıf taraflarından saldırganlara "karşı-saldırı" yapabileceklerini anlatmış.

Bükümlü Giriş Ne Zaman Başladı?

"Dichl, Monneret ve Deschamps bükümlü girişin Kuzey Afrika'da Justinian zamanında bazı kalelerde ortaya çıktığını yazarlar (Fg.656, CrF.19, Hatra). Ancak

[923] [1958 baskısı short account kitabında bu ara boşluk 2500 yıl olarak verilmiş (s.174 son paragraf)].
[924] Puchstein, "Boghasköi; Die Bauverke", *Taf.:* 15- King's gate, 20- Lion Gate, 25- Lower West Gate ve 27- Upper West Gate.

Bizans döneminde kesin olarak Justinian zamanına ait olan dönemde böyle bir girişin hiçbir örneğinin bulunmadığını söylemek çok ileri gitmek olmayacaktır." (s.26)

Bu noktadan itibaren de Cresswell, Justinian devrinde, duvarları Justinian tarafından yapılmış olan Rakka-Halebiye'de (eski Zenobia'da), Kuzey Afrika'daki Roma kapalı mekânlarındaki çıkış kapılarından, Ammaedara, laribus milevum, tigisis, timgad ve lemsadan bahsedip girişlerinin hep düz olmasından örnekler vererek bükümlü girişi olduğu tartışmalı olan 4 örnek githgis, thelepta, thignica, (ain tugna) ve bellezma'daki durumlarında çok net olmadığını izah etmiş.

"…Diehl; Tthelepta'nın planı örnek vererek, kare bir mekân 12 kule tarafından çevrelenmiş ve sadece bir girişi vardır ki bu merkez kulenin batı tarafında bükümlüdür der ve devam eder. Maalesef Thelepta'nın savunma duvarları Bizans döneminde bize kadar gelmiş en kötü korunmuş duvarlardır. Onun yıkılmış duvarlarını yerde dağınık durumda ve yer yer yüksek tümsekler hâlinde duran taş yığınlarında ve bunların üzerinde biraz yüksekçe duranların kuleler olduğunu ayırt etmek pek mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte Commandont Pedoya'nın yönetiminde 1885'te yapılmış olan önemli kazılarda bir kale duvarının bir kısmını açığa çıkarttılar. Pedoya bundan dolayı bizim başlıca yetkilimiz. O der ki diye başlayıp Pedoya'nın bu kazılarla ilgili söylediklerini aktarır. Sonra Ain Tunga'ya döner. Ain Tunga (Thignica) kesinlikle bizim aradığımız iyi bir örnektir. Buradaki giriş hem bir kule çerçevesi, hem de ana giriş olarak kullanılması için de yeterli derecede geniştir…" demiş. (s 27)

Sonra Cresswell burada çok uzun ve detaylı olarak bu kalenin kapısı olan pozisyonun durumunu olumlu ve olumsuz yaklaşımlarıyla beraber tartışmış ve Diehl'in yazdıklarıyla Pedoya'nın söylediklerin karşılaştırarak Diehl'in Ain Tunga ile anlattıklarını alıntılayarak onun ifadelerindeki çelişkilere dikkat çeker. Diehl'i Pedoya'nın planlarında bazı değişiklik yapmış olmakla itham eder. Kendisinin de 1934'te Ain Tunga'yı Tunus'ta bulunduğu bir sırada bizzat giderek görüp incelediğini ve kendi gördüklerinin birçok konuda Diehl'in yazdıklarından farklı olduklarını belirterek:

"…Örneğin Diehl'in 'İki kemerin merdivenli kısım (extrador'un) etrafında taşların düzgün oturtulmuş-yerleştirilmiş olmadığını' yazmış ama buna karşılık 1934'teki benim ziyaretim sırasında bu kademeli kemerin (kubbenin) dış yüzeyleri (extrados) etrafındaki taşların çok düzgün ve iyi yerleştirilmiş durumda olduğunu gördüm. Diehl'in buna benzer yanlış anlattığı örnekleri daha detaylı olarak izah etmiş. Bütün bunların sonunda

da kendi söylediğini tekrar ederek bizim söylediğimiz, Roma ve Bizans dönemlerinden kalma Kuzey Afrika'da veya Suriye'de bilinen bükümlü girişin olamadığı ve el-Mansûr'un şehrindeki dört giriş kapısındaki bükümlü girişlerin (milattan önceki yüzyıldan kalma Shunet ez-Zebîb'den sonra) bu dönemlerin bilinen en eski örnekleri olduğu iddiasında artık hiçbir tereddüdünün kalmadığını söylemiş. (s.28)

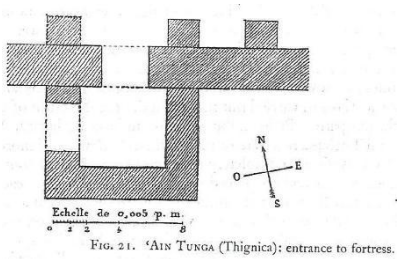

FIG. 21. 'AIN TUNGA (Thignica): entrance to fortress.

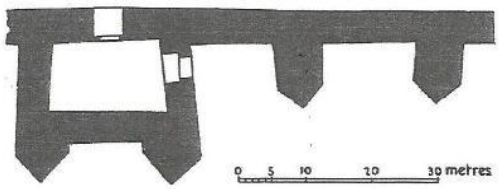

FIG. 23. ANCYRA: south gate of inner Citadel. (From Jerphanion, *op. cit.*)

Fg. 715 (Cr2F.21) Ain Tunga Kale girişi, s.28
Fg. 716 (Cr2F.23) Ankara Kalesi, iç citadel'in güney kapısı [ayrıca bk, Fg.721-727]

Bu kadar ilerlemeye rağmen bükümlü giriş çok yaygın kullanılır hâle gelmemiş (dn.4). Örneğin bu bükümlü giriş planı Rakka ve Uhaydır'da kullanılmamıştır (s.29 / 178). Bundan sonraki bükümlü giriş örneğini Ankara Kalesi'nde[925] (Citadel of Angora / Ancyra), güney kapısının iç kısmında görüyoruz. Kalenin güney tarafında üçgen burçları olan ve içerde 17m. x 11m'lik bir avluya uzanan büyük çıkıntı şeklindedir. Burada giriş 3m genişliğindedir, sağ tarafa yerleştirilmiştir ve kaleye giriş verir. Hamilton 1836'da Ankara Kalesi'ni ziyaret ettiğinde, iç duvarın güney kapısı yakınında 4 parça taş üzerinde 'burasının İmparator Micheal tarafından restore edildiğini belirten bir kitâbe gördüğünü' yazmıştır[926]. Diğer bir kitâbe ise hemen bunun üzerindedir. Bunu da Perrot 1861'de kopya etmiştir (dn.3)[927].

Bu kapının yanındaki perde duvarının üzerinde hâlâ parçaları bulunan / görülen üçüncü bir kitâbede ise (ki bu kitâbe 1554 yılında Busbeck[928] Angora'yı ziyaret ettiğinde sağlam bir durumdaymış); yine 'bu işlerin İmparator Michael tarafından yapıldığı' yazılı imiş[929]. Yazar Gregoire, bu Michael'in III. Michael (847-67) olduğuna ikna edici araştırmalar ortaya koydu. Hatta bu ikinci kitâbenin sonunda; '*Dünyanın 6367. yılının 7.*

[925] [Ankara Kalesi'nin bükümlü girişinin 2017'deki hâlinin fotoğrafları Sonuç Notları kısmında verilmiştir].
[926] *Reseraches in Asia Minor*, II, p.427; ayrıca *Corpus Inscriptionum Graecarum*, IV, No: 8795; Gregoire, "Inscritions historiques byzantines", *Byzantion*, IV, pp.439-44.
[927] *Exploration archologique de la Galatie*, I, p.241; Gregoire, (loc.cit) [= Inscritions historiques byzantines, in Byzantion, IV, pp.444-9].
[928] Semavi Eyice, "Busbeke, Ootgecr Giselijn Van", *DİA*, VI, 1992, s.466-467.
[929] Hamilton, *age.,* p.427; C.I.G., No 8794; Jerphanion, "Melanges d'archeologie anatolienne", *Melanges de l'Universite Saint-Joseph*, XIII, pp.209-10 & 282-4; Gregoire, *aynı eser.,* IV, pp.437-9.

İndictionun'da (Roma'da 15 yıllık süre) 10 Haziran 859 tahta çıktı' yazdığını çözmeyi başardı.

Angora, Sâmerrâ'nın kurucusu Halife el-Mu'tasım'ın 838'deki kuşatması sırasında ciddi hasar görmüş ve Grekler tarafından terk edilmişti. Bu kuşatma Mu'tasım'ın ordusunun Anadolu'nun başşehri ve Asurlu (Isaurian) hanedanının anayurdu olan Amorium'u ele geçirmesiyle sona ermişti. Burasının tamir-restore tarihi III. Michael'in ve Ceasar Bardas'ın 20 yıl kadar sonra Halife Mütevekkil'e karşı başlattığı büyük seferinin tarihi ile de örtüşüyor. Bu benim bildiğim ilk ve tek Bizans dönemine ait bükümlü giriş örneğidir. Descamps ile Saone de bükümlü girişin daha önce Bizanslılar tarafından bilinmediği yönde görüş belirtmişler (s.29, dn.7)[930].

Bütün bu açık gelişmesine rağmen bükümlü giriş sonraki ikiyüz yıl boyunca yaygın hâle gelmedi. Bu sebeple de Halife Muktedir 297 / 910'da Diyarbakır'ın Harput Kapısı'nı yaptırdığında ve Fâtımî mimarları Kahire Kapısı'nı yaptıklarında bu tekniği uygulamadılar. Ancak Selâhaddîn [Eyyûbî] ile birlikte bükümlü girişlerin birdenbire oldukça yaygın hâle geldiği görülüyor. Bunun da Haçlı Seferlerine karşı düzenlediği askerî tecrübe sonucu olduğu şüphesiz. Selâhaddîn bunları Kahire Kalesi'nin (s.29, dn.9) üç kapısına uygulamış (572-79 / 1176-84). Bu planı buradan başka şehrin Burc ez-Zafer duvarlarındaki girişe (s.29, dn.10) ve Sînâ'daki Kal'at Gindi'ye de uygulamış.

El-Mansûr'un Bağdat'taki Sarayı

"…Bağdat konusunu pek çok yazar kitaplarında anlatmışlar ancak bunlar arasında en detaylı anlatım el-Hatîb tarafından yapılmış. (Bu sebeple aşağıda anlatılanlar el-Hatîb'in anlattıkları temel alınarak yazılmıştır.) İbn Rüste'nin yazdığına göre, Mansûr'un sarayı, Kasr Bâb ez-Zeheb (Altın Kapılı Saray) olarak bilinirdi. Ya da kısaca Kasr ez-Zeheb. Bu yapı merkezindeki ana mimari yapıdan dolayı Yeşil Kubbe (Kubbetü'l Hadra) olarak adlandırılmıştır. Kare şeklinde her tarafı 400 zirâ (~204m.) uzunluğa sahip kare şeklinde ve dairevî şehrin tam ortasında idi. Sarayın ortasında bir eyvan vardı (yani bir tarafı kapalı, üzeri tonozlu koridor). Eyvan; Hatra, Crsiphon, Fîrûzâbâd'daki gibiydi, 30 zirâ (~15,5m) derinliğe, 20 zirâ genişliğe sahipti. Herzfeld'e göre iyi bilinen 2:3 orana göre yapılmıştı. Bu eyvanın sonunda kubbeli salon vardı. Bu kısmın tam üzerinde aynı şekilde ve ölçülerde bir kat daha vardı. Esas meşhur [ve

[930] "Les entrees des Chroises en Syrie et leurs defenses", *Syria,* XIII, p.372.

dışardan görünen] yeşil kubbe bu en üstte olandı. Bu kısmın toplam yüksekliği 80 zirâ (~41m.) idi. Söylentiye göre kubbenin tepesinde at üzerinde eli mızraklı bir süvari varmış ve rüzgara göre dönüyormuş. Yakut'a göre daha sonra bu süvarinin düşmanın geldiği yönü işaret ettiği vb. efsaneler de uydurulmuş tabi. Bu kubbe Bağdad'ın ve Abbâsîlerin en önemli abidesi kabul edilmişti, ama 8 Cemaziyelevvel 329 / 10 Mart 91'de şiddetli fırtınada çökmüş…" (v.II, s.31/179)

El-Mansûr'un Cami-i Kebîr'i

Creswell bu camiyle ilgili tek anlatımın el-Hatîb[931] tarafından verilen tarifler olduğunu söyleyerek ondan aktarmaya devam etmiş; "…Ebû Ca'fer el-Mansûr bu ana camiyi (eski avlu olarak da bilinen) sarayı ile bağlantılı olarak yaptı. O bunu güneşte kurutulmuş toprak tuğlalarla yaptırdı. Ölçüleri de şöyle idi: Mansûr'un sarayı 400 x 400 zirâ idi [~204m.]. Camininki de 200 x 200 zirâ idi [~102m.]. Caminin ağaçtan olan sütunları 2 kısımdan oluşuyordu.

İbnü'l-Arabî'nin, 'Kıblesi hafifçe Basra Kapısı'na doğru dönmesi gerekiyordu' dediği bu büyük cami Hârûnürreşîd'in zamanına kadar aynen kalmıştı. Hârûnürreşîd onun yıkılmasını ve yerine tuğladan ve alçı taşı (gypsium) malzeme ile yeniden yapılmasını emretti, dediği yapıldı ve kitâbesine Hârûnürreşîd'in adını yazdılar. Mimarın adını, marangozun adını ve tarihini yazdılar. Fakat bu kitâbeyi bugüne kadar gören olmamış.

Caminin Horasan Kapısı'na yakın olan tarafında dış duvara da kitâbe olarak Ca'fer el-Mansûr'un camisi yıkılarak büyütülüp yerine daha sağlam bir cami yapıldı yazılmış. Kitâbesine de işin başlangıç tarihi H92, bitiriliş tarihi de H93 yazıldı. Cuma namazı 'sahn-ı atik' denilen caminin eski alanında kılındı. Dârü'l-Kattan denilen bu yer, eskiden el-Mansûr'un hükûmetinin idarî işleri için kullanılıyordu. Burası daha sonra insanlar için ibadet yeri oldu. H260 veya 261'de el-Mu'tadid-Billâh[932] önceki ilk avluyu da -ki burası Mansûr'un sarayının bir parçasıydı- camiye kattı. Bu kısmı camiye katmak için cami ile saray arasındaki 17 kemeri açtı. Bunların 13 tanesi sahnın içine 4 tanesi de yan kemerlere açıldı. Eski mihrabı, minberi ve maksûreyi yeni camiye taşıdı.

[931] *El-Hatîb,* Salmon's ed., pp.59-61; transl., pp.145-7; Translated into German by Herzfeld, *age.,* II, pp.135-7; also Le Strange, Baghdad, pp.33-7.

[932] [Türkçede Mu'tezid-Billâh olarak geçmektedir. Creswell'in yazdığına göre Mu'tezid-Billâh H260-61'de halife görünüyor. *DİA,* Abbâsîler (c.1) maddesinde verilen listeye göre 256-279 / 870-892 arasında 15. halife Mu'temid-Alellah halife görünmekte, Mu'tezid-Billâh ise bundan sonra H279-289 arasında halife görünmektedir].

Diğer bir nakle göre ise; Mu‘tadid-Billâh’a buranın cami cemaati için çok küçük geldiği haberi verilerek, ‘İnsanlar ibadete müsait olmayan yerlerde namaz kılmak zorunda kalıyorlar’ denildi (örneğin Dârü’l-Kattan’da). Bu sebeple de Mu‘tadid-Billâh cami alanının mü’minlerin emirinin sarayı tarafından (inşa maliyetini de kendisi karşılamak üzere) genişletilmesi emrini verdi. Eski caminin planına benzer, yaklaşık aynı ölçülerde yanına yeni bir cami yapıldı. Sonra caminin kıble (sadr) duvar tarafı açılarak yeni ile eski yapılar birleştirildi. Bundan sonra insanlar ibadet etmek için çok geniş bir mekâna kavuştular. 280’de (893-94) tamamlandı …” şeklinde aktarımlar yapmış.

Analiz ve Yeniden Kurulum *(Reconstructıon)* (v.II, p.32)

“…Görünüşe göre üç farklı yapı dönemi mevcut:

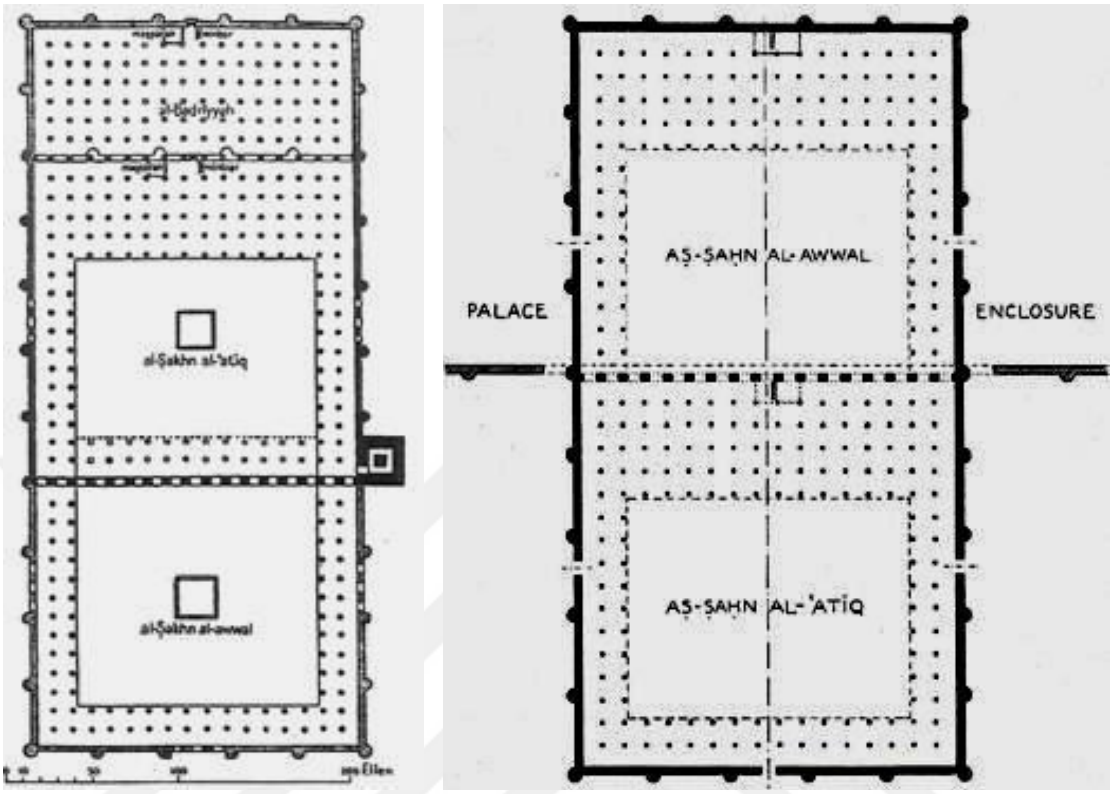
1- el-Mansûr (149 / 766) dönemine ait orijinal yapı. Her bir kenarı 200 cubit / zirâ olan (v.II, p.32: 200 x 0,51m.=~102m.) kare şeklinde pişmiş tuğlalar ve ahşaptan (uçları birbirine tutturulmuş) çiftli direklerden oluşan bir yapı. Üstteki düz çatı direkt olarak bu direklerin üstüne bindirilmiş olmalı. Bu durumu İbn Rüste özellikle belirtmiş.

2- Hârûnürreşîd’in (192-193 / 808-809) döneminde şekil ve ölçü olarak aynı fakat duvarlarda pişmiş tuğla ve çimento (mortar) kullanılmış. Kuzeybatı duvarında da kitâbesi mevcut. Bu yapının en önemli (nucleus) kısmı ‘sahn-ı atik’ alanıdır.

3- Halife [933] (el-Mu‘tezid-Billâh) 892’de Sâmerrâ’dan döndükten sonra (bu camiden 4 misli 240 x 156m.= 37.440m^2 ölçülerinde olan Sâmerrâ Camii’nden sonra), bu cami çok küçük görünmüştü. İnsanlar caminin bitişiğindeki bir binayı da cami gibi kullanmaya başlamışlardı. Bu duruma çare olarak el Mu‘tezid 893-94’te camiyi genişletme işini başlattı. Sarayın yıkılmış olan bir bölümü yaklaşık aynı ölçülerde ikinci bir cami olarak eski caminin önüne inşa edildi. Bu caminin sahnı öncekinden ayırt edilmesi için sahn-ı evvel (ön avlu) olarak anıldı. Önceki yapı ile bağlantılar kemerler vb. unsurlarla sağlandı. Bu olaydan yaklaşık yüzyıl sonra yazan Mukaddesî, camide Medinetü’s-Selâm’daki gibi iki adet sahn ve aralarında bir de kapalı alan (sakifa) bulunduğunu yazmış. Eski mihrab, maksûre ve minber de yeni kısma taşınmış…” şeklinde caminin genişletilme hikayesi aktarılmış.

[933] [Mütevekkil’in 3. oğlu el-Mu‘temid-Alellah 870-892 / Mütevekkil’in 4. oğlu Mu‘tezid-Billâh 892-902].

Herzfeld'in Yeniden Kurulumu

Fg. 717 (Cr2F.24) Herzfeld'e göre (893 ilavesiyle) Mansûr'un Cami-i Kebîr'inin planı
Fg. 718 (Cr2F.25) Creswell'e göre Mansûr'un (genişletilmiş) Cami-i Kebîr planı

Herzfeld'in yeni ilavenin, eski yapının hangi kısımlarına yapıldığı konusundaki anlatımları iki yapının sütun, duvar, sahn gibi unsurları üzerinden yapılmış. Sonunda da (Cr2F.24'te görüldüğü gibi) Herzfeld'in "yeni caminin eski saray yapısının güneybatısı kullanılarak ilave olarak yapıldığını, bunun sonucu olarak da sahn-ı evvel: (ön avlu) dediği alanın caminin kuzeydoğu kısmına 17 kemer açılarak ilave edildiğini, Dârü'l-Kattan yapısının da eski caminin kıble tarafına (yine 17 kemer daha yapılarak) ilave edildiğini, mihrab, maksûre ve minberin de bu kısma taşındığını iddia ettiğini" belirtmiş. (s.32-33)

Creswell, Herzfeld'in bu görüşüne kendisinin katılmadığını belirterek devamında bu genişletme işinin nasıl olduğu hakkında kendi düşüncelerini aktarmış.

Herzfeld'in Kurulumunda Yapılması Gereken Değişiklikler

"…Herzfield'in yorumu olan saray ile caminin arasındaki bölme kısma 13'ü sahna 4'ü kenarlara açılan 17 kemerin katıldığını gösteriyor ki eski camide sağdan sola

17 sütün-sahn bulunuyordu. Kenar alanları çok derin idi. Caminin haremi için ise Herzfeld, İbn Tolun Camii'ne izafeten 5 sahnlı olduğunu söyler ki ben kendisine buraya kadar katılıyorum. Burada şunu vurgulamalıyım ki; el-Hatîb caminin saraya bitişik / çok yakın olarak inşa edildiğini tam olarak söylemeyip hangi tarafına yapıldığı hakkında da bir şey yazmaz. Bundan dolayı biz bu yeni bölümü uygun gördüğümüz bir tarafa yerleştirmekte serbestiz. Herzfeld yeni kısmı sarayın güneybatısına yerleştirmiş.

Biz, Herzfeld'in dediği gibi değil de yeni kısmı en uygun kabul edilen yere, kuzeybatısına yerleştirelim. Ki burası yeni yapılan kısmın kıble tarafı -saray kısmı- ile temas hâlinde olsun. Dolayısıyla bu şekilde halife sarayından direkt olarak maksûre yoluyla kıble tarafındaki bir kapıdan camiye girebilsin. Bu durum İslâm'ın erken birkaç yüzyılında da uygulanmıştır. Hem bu durum gerçeklere daha uygundur.

Sonradan eklenen kısım için; bu kısım kıble tarafında (sadr'a karşı -girişten en uzak kısım-) yapıldı ve yıkık hâldeki sarayın yerine yapıldı ve arka duvardaki kemerleri de (Cr2F.25'te görüldüğü gibi) kestiğimizde ve eski caminin aynı kopyasını da ön tarafa eklediğimizde, kuzeydoğu revakını çıkarttığımızda -ki buna artık ihtiyaç olmadığı açık- ve mihrabı, minberi ve maksûreyi de yeni camiye taşıdığımızda el-Hatîb'in dediğine uygun olarak elimizde eski camiyle neredeyse aynı ölçülerde yeni bir camimiz oluyor. Çünkü el-Hatîb eski ile yeni birbirinden sıralı sütünlarla (colonmade) ayrıldığında, [iki tarafın birbirine] eşit veya çok yakın ölçülerde olduğunu söylemiş. Bir yüzyıl sonra Mukaddesî, cami için 'fasa in fars', onun iki sahnının -Medînetü's-Selâm'ınki gibi- olduğunu ve aralarında kapalı bir alan bulunduğunu söyleyebilecekti (s.32, dn.3)[934] ve bu durumda her şey el-Hatîb'in söyledikleriyle aynen uyuşacaktı.

Herzfeld devamında; 'sadece avlu ilave edilmedi, (zaten bu maksatla kullanılmaya başlanmış olan) Dârü'l-Kattan da bu genişletmeye dâhil edildi' demiş, ancak genişletmenin ölçüleri verilmediği için, Herzfeld'in dediği gibi Dârü'l-Kattan'ın artık cami olarak kullanıldığını söylemeye gerek yoktu. Çünkü bu sebeple cami genişletilmek ihtiyacından dolayı bu yeni kısım yapılmıştı. İbn Rüste caminin tırtıllı ters üçgenlerle (lapis lazuli) süslenmiş olduğunu -tabiî ki 903 yılında ve o zaman caminin Hârûnürreşîd zamanından kalma hâlini görerek- yazmış (s.34, dn.2, p.109, l-4; Herzfeld, *age*., II.p.138'den naklen)…"

[934] P.431, I.7 & Herzfeld, *age.,* II.p.137.

Caminin Sonraki Yüzyıllarda Rastlanan Tarifleri

"…Tudela'nın Benjamin'i 1160 yılları civarında, halifenin saraydan yılda bir defa çıktığını ve Basra Kapısı'ndaki Ulucamiye (Metropolitan) gittiğini yazmış (dn.1, Asher's trnasl. I, pp 96-8). İbn Cübeyr de 1184'te benzer şeyler yazmış. Anlaşıldığı kadarıyla 656 / 1258'deki Moğol istilâsında yakılan ve sonradan Hülâgû tarafından tamir ettirilen camiler listesinde ismi geçmediğine göre (dn.3)[935] Bağdat Cami-i Kebîr'i, bu felaketi ucuz atlatmış. Fakat İbn Batuta da 728'de (1328) batı yakasında, Basra Kapısı'ndaki Ebû Ca'fer el-Mansûr Camii'nden bahseder (s.34, dn.4).

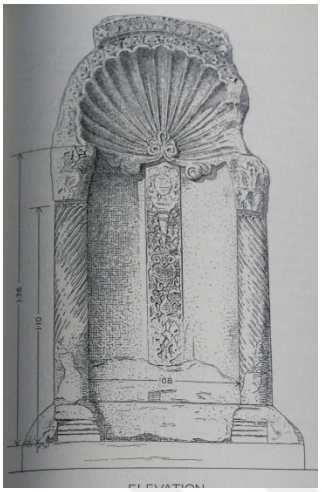
Le Strange ise, Timur Bağdat'ı 1393'te ele geçirdikten 1 yıl sonra onu yeni baştan yapma (inşa) emri verdiğine göre, bu işgal sırasında ciddi yıkım-hasar vb. meydana gelmiş olmalı (dn.5). Ayrıca Pedro Teixeira'nın 1604'te; '*Bağdat'ta İranlılar zamanından kalma dikkati çeken yıkık-harabeler var. Örneğin Halife Camii gibi ve ırmağın öte yakasındaki şimdi hastane olan eski medrese yapısı gibi' şeklinde yazdıkları,* burada Halife Camii olarak bahsedilen ve doğu yakasında olduğu anlaşılan yapı tam Mansûr'un sarayının olduğu yerdeki Cami-i Kebîr'i olmalı. Medrese de batı yakasındaki içinde hastanesi de olan Mustansıriyye Medresesi olmalı. Ancak bu tariften 20 yıl kadar sonra Bağdat çok kötü bir akıbetle karşılaşmış. Murtazâ Nazmi-Zâde bu konuda; İranlıların 1033 / 1623'te Bağdat'ı ele geçirmelerinin ardından şehrin yarısının yıkıldığını, camilerin, medreselerin, Abbâsî halifelerinden kalan süslemeler vs. her şeyin yakılıp yıkıldığını veya ahır vb. hâline çevrildiğini yazmış (dn.7)[936] …" diyerek bu konudaki aktarımlarını tamamlamış.

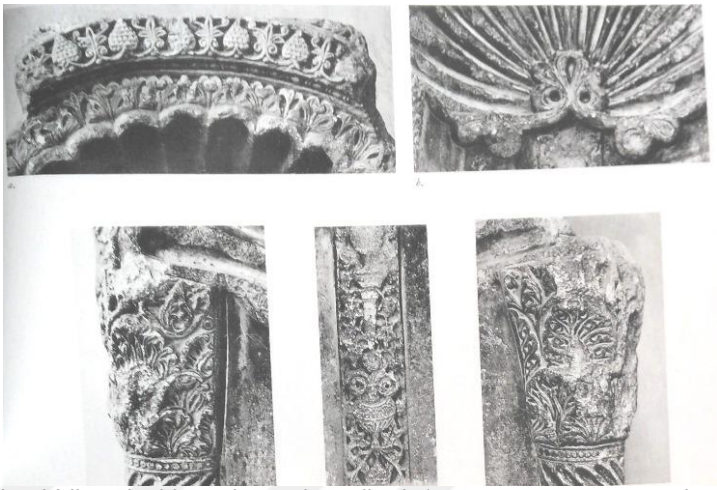
Mihrab

Creswell: '*Herzeld kendisinin Doğu Bağdat'ta Cami el-Haseki'de (Khaşaki) gördüğü muhteşem mermer mihraba dikkat çekmiş ve bu mihrabın Mansûr'un Cami-i Kebîr'inden getirilmiş olma ihtimalinden bahsetmişti'* (dn.10) dedikten sonra bu mihrabın görünüşü ve özellikleri hakkında detaylı tarifler yapmış. (*s.*35) Devamında da; "…Cami el-Haseki hakkında yine Murtazâ Nazmi-Zâde (babasının ebced hesabıyla bu cami hakkında verdiği tarih / bilgilerinden aktararak) şu bilgileri yazmış: es-Silahdar Muhammed el-Haseki Paşa (1068 / 1658) Hıristiyan monk'ların Şeyh Muhammed el-

[935] Le Strange, *age.,* p.37.
[936] *Gulshan-i Khulafa* (Constantinople, H1143), fol.73b, II.4-7; Huart, transl., *Histoire de Bagdad dans les temps modernes*, p.59.

Ezherî'nin mezarının yanına (Mahallatü'l-Fadl) bir kilise yaptıklarını duyunca çok kızmış ve gidip kiliseyi yıktırmış ve aynı yere bu camiyi yaptırmış (1069 / 1659). (s.36, dn.1). Caminin yapılış tarihi 1659 olduğu bilinmektedir…" demiş.

Fg. 719 (Cr2F.26) Bağdat Cami-i Kebîr'ine ait olduğu düşünülen mihrab (c.2, 1940, s.37, M. Lyon)
Fg. 720 (Cr2P.1a-e) Bağdat Cami-i Kebîr'ine ait olduğu düşünülen mihrab (c.2, 1940, Bağdat Müz.)

Herzfeld'in bu mihrab için; "*üzerinde görülen bezeme özellikleri ile İslâm sanatının erken gelişme dönemini tamamlamış olduğunu göstermesi ve yapılış stili, süslemeleri, motifleri vb. açılardan bu kadar geç tarihli bir cami veya kiliseye ait olmayacağının da çok net bellidir (dn.2)*[937]*. İlave olarak da bu motifler, Yakındoğu'daki İslâm öncesi süslemelerin gelişmesinin arabesk olmadan önceki son (aşaması) ve aynı zamanda (yanlardaki destek sütunları üzerinde yükselen) istiridye kabuğu şekli, üst üste bindirilmiş vazolar, yukarı doğu giden kompozisyonlar, yapraklar ve lancet yaprakları ve onların üzerine dökülen / kıvrılan asma yaprağı filizleri (tendrills) ile Sâmerrâ'da (mihrab nişlerinde de) görülen süsleme / bezeme elemanlarına yakın fakat onlardan bir önceki aşamayı gösteriyor. Bu sebeple Haseki Camii'ndeki mihrab İslâm'ın Sâmerrâ'dan önceki dönemine aittir."* (dn.3)[938] dediğini aktarmış.

Creswell de: "…veya diğer bir uç alternatif olarak; üzerinde görülen asma ve üç üzüm salkımı motifinin köşede yapraklı dal ile üst üste gelmiş hâli Müşettâ'ya (743) ait olabileceğine de işaret ediyor denilebilir…" şeklinde kendi görüşünü belirtmiştir.

[Bağdat için] ***Mimari Kökenler*** *(Architectural Origins)*

"…Elimizde burada 200 x 200 zirâ ölçülerinde bir cami ve 400 x 400 zirâ'lık bir

[937] *Archeologische Reise*, II, p.144.
[938] *Age.,* p.142.

saray birleşimi örneği var. Bu durum Vâsıt'ta ve Merv'de gördüğümüz uygulamanın aynısı. Herzfeld bu birleşimin ve caminin de bu hâliyle 'Mescid-i Cuma' planlarının gelişmesi zinciri içinde önemli bir yere sahip olduğunu iddia etmiş (s.36, dn.1). Örneğin Sâmerrâ Ulucamii direkt olarak bu plandan geliş(tiril)miş olmalı. Ama sonraki (Sâmerrâ) örneğimiz çok büyük ebadı, tuğladan payeleri, ahşap yerine mermer kullanımı ama tavanının (çatı) arada kemerler olmadan direkt payelerin üzerine bindirilmiş olması (erken dönemde yapılmış olan cami planlarının pek çoğu bu şekilde yapılmış olduğundan), onu erken dönemde görülen çok sayıda mescitle aynı kategoriye koyuyor…" şeklinde açıklamalar yapmış.

Bu iddiasına örnekler olarak da;

* 136 / 754 Nîşâbur Camii, (ki Mukaddesî buraya Minber Camii, yani cuma kılınan büyük cami denildiğini yazmıştır.)

* 36-58 / 754-75, Sind'deki Mansûra Camii, (Ulucamii de Mûsâ b. Kâ'b tarafından restore ve genişleme yapıldı) (s.38, dn.3, Belâzürî, p.444, Morgotton tran. II.p 230)

* 170-93 / 786-809, Cidde camii, Ömer b. Hattâb (633-44) tarafından veya Hârûnür-reşîd tarafından (786-809) yaptırıldığına inanılıyor (dn.5).

* IX. yüzyıl, Bahreyn adasında harabe hâldeki Menama Camii, (bir kısmı 24 x 15 cm'lik teak ağacından payeler üzerine biniyormuş. Sâmerrâ'dakilere benzer motiflere sahip),

* 985 öncesi, Kath (Şahristan) Jaihun'da Şaghaniyan Camii, (kemersiz fakat pişmiş tuğla ile yapılmış),

* Merv'deki er-Rud Camii (ahşap direkli cami),

* Er-Rubat, Dihistan Çölü sınırında Caspian (Hazar) Denizi doğusunda, çok eski ahşap direkli cami,

* Bardha'a (Kuzey Azerbaycan) Camii, (ahşap, tuğla ve harç karışımlı direkli cami),

* Siraf Camii, (1225 öncesi, Gulf Körfezi'nin Fars bölgesinde, ahşap direkli cami…"

yapıları hakkında detaylı bilgiler aktararak konuyu sonlandırmış.

38b- Bağdat Sonuç Notları

* Fars-Horasan tarafından gelen Abbâsî ordusunun Zab Suyu kenarında 25 Ocak 750'de Emevî ordusunun başındaki son halifesi II. Mervân'ı mağlup ettiği, Mısır'a

kaçan Mervân'ın da birkaç ay sonra yakalanıp öldürüldüğü, Ebü'l-Abbâs'ın 26 Nisan 750'da yeni Abbâsî halifesi olarak ilan edildiği, Ebü'l-Abbâs'ın amcası Abdullah b. Ali'nin sağ kalmış olan Emevî hanedanı mensuplarını "barışma yemeği" adı altında [~753'de] davet edip herkesi öldürttüğü, bu olaydan sadece Hişâm'ın torunu [genç yaşdaki] Abdurrahman'ın (b. Muâviye b. Hişâm) sağ kurtularak 755 yılında Endülüs'e ulaşıp 756'da kendini "Emir" ilan edip Kurtuba Emirliği adıyla bir devleti kurduğu,

* Abbâsî devriminden sonra Ebû Müslim'in Merv bölgesi genel valisi olduğu ve kendisine farklı planda güzel bir dârü'l-imâre yaptırdığı (CrF 687), Ebû Seffâh'ın 9 Haziran 754'te ölmesinin ardından halife olan Ebû Mansûr'un (ağabeyi Ebû Seffâh'a yaptıramadığı işi) kendi yaparak ileride kendisine tehlike olacağına inandığı Ebû Müslim'i Ocak / Şubat 755'te öldürttüğü, Mansûr'un Kûfe ile Hîre arasına 3. Hâşimiye'yi inşa ettiği ancak kısa bir süre sonra (758 olaylarının ardından kendisine Tanrı olarak tapmak isteyen bazı Kûfelilerden kaçmak için) burayı terk ettiği, uzun süre araştırmalar yaptıktan sonra 1 Ağustos 762'de Bağdat şehrini kurmaya karar verdiği,

* Ya'kūbî'ye göre bu iş için 100 bin insan (usta, işçi vb.) toplandığı, bu işin bina eminleri olarak tayin ettiği 4 kişiden birisinin de İmam Ebû Hanîfe olduğu, ilk temel atma günü ve saatini astronom Newbaht'ın belirlediği ve Mansûr'un 763'ten itibaren Bağdat'a taşındığı ve şehrin inşasının 766-7'de tamamlandığı, Bağdat'ın önceleri kurucusunun adıyla, Medinetü'l-Mansûr, Medinetü'l-Ca'fer ve yapılış planından dolayı Medinetü'l-Mudavvara (dairevî şehir) olarak da anıldığı,

* Duvarları yapan usta Rabah'ın tüm inşaatta kaç adet tuğla kullandığı vb. detaylı bilgiler verdiği, şehrin dairevî planının çapı olarak Ya'kūbî'nin 6.355, İbn Rabah'ın ise yaklaşık 5093 zirâ dediği, F. Buhl'un binada 1 cubit=1 zirâ karelik (0.51m2) tuğla kullanıldığı iddiasını "çok büyük" görerek kabul etmediği belirtilmiş.

Abbâsî'ler birçok konuda olduğu gibi cami planında da Emevî'lerin kiliseye benzetilen transeptli planından Irak / Kûfe tipi'de denilen (hypostil) plana geçmişlerdir. Bu çerçevede kullanılan ölçüleri de değiştirerek Emevilerin kullandığı 0.51-0.52m. olan zirâ ölçüsünü (2 parmak) küçültüp ilk Abbâsî ziraâ'sını olan 0.48m. olarak kullanmışlardır. Bu tartışmalardan bu durumu Creswell ve diğer Avrupalı araştırmacıların farketmediği anlaşılmaktadır (dfbi bk, s.98, dn.132).

* Herzfeld de bir kapıdan diğer kapıya mesafenin 4.000 zirâ [~2.000m] olduğu bir hesaplama ile usta tarafından verilmiş olan bu tuğla adedinin doğruluğunu tasdik ettiği, mahalle bölgelerinin ana dış duvar ile merkez saray arasında kaldığı ve burasının 4 çeşit çeyrek daireye bölündüğü, merkez bölgede de saray ve caminin bulunduğu, ilave olarak 7 divan ve Mansûr'un küçük oğulları için kalma-yaşama yerleri ve bir mutfak bulunduğu,

* Taberî'nin bütün bu saray ve caminin yapımı için 4.000, 833 gümüş dirhem, Ebû Mehâsin'in de 100 milyon dirhem harcandığını yazdığı, Altın Kapılı Saray'ın 329 / 941'de yıkıma uğradığı, çok büyük bir selin 330 / 942'de Kûfe Kapısı'na giden koridorları yıktığı, 350 / 961'de Buyid Muizzüddevle'nin demir kapıları söküp götürdüğü,

* X. yüzyıldan itibaren Mansûr'un dairevî şehrinin merkezî özelliğini kaybedip çöplük alanı hâline geldiği ama diğer kısımlarının ise büyümüş ve duvarlardan bile dışarı taştığı, Müslüman tarihçilerin bu şekilde dairevî planlı şehir düzeninin daha önce hiç bilinmediğinde ısrar ettikleri[939] ancak bu planın Hitit ve Asurlulardan (Bağdat'tan 1500 yıl öncesinden) bu yana bilindiğinin 8-10 kadar örneği bulunduğu,

* Bağdat planında kullanılmış olan bükümlü giriş özelliğinin eski Mısır'da (Kom el- Ahmar surları ve Şunet ez-Zebîb'de CrF.14-16), Busbeck'in[940] 1554'te, Hamilton'un 1836'da ziyaret ettiği Ankara Kalesi (CrF 23) ve Puchstein'in kazı yaptığı Hititlerin Boğazkale'sinde bilindiği ancak VIII. yüzyıla kadar başka yerde kullanılmadığı, Selâhaddîn [Eyyûbî] ile birlikte bükümlü girişlerin (Haçlı Seferlerine karşı düzenlediği askerî tecrübe sonucu) birdenbire oldukça yaygın hâle geldiği,

* Bâb ez-Zeheb (Altın Kapılı Saray) olarak bilindiğini yazdığı, yuvarlak şehrin ortasındaki 400 x 400 zirâ ölçülerindeki yeşil kubbeli sarayın ortasında da 16,5m. derinliğe, 11m. genişliğe (Herzfeld'e göre iyi bilinen 2:3 oranda) sahip bir eyvan olduğu,

* İbn Rüste'nin Mansûr'un sarayında 192 / 809'da Hârûnürreşîd'in, el-Mu'tazid-Billâh'ın camide 260 / 892'de de genişletmeler yaptığı, Avrupalı araştırmacıların bu genişletmelerin sonucunda cami planının nasıl olduğu konusunda kendi aralarında

[939] Creswell Müslüman müelliflerin Bağdat'ın dairevî planı için "dünyada başka benzeri olmadığını yazdıkları, ancak İslam öncesi dönemlerde dairevî planlı birçok şehir bulunduğunu (tarih, isim ve yer belirtilerek) örneklerle açıklamıştır. Dairevî planlı İslâm öncesi şehirler bulunduğu bilgisi *DİA,* Bağdat maddesinde de nakledilmiştir fakat bu bilgi için hiçbir kaynak gösterilmemiştir. (bk, Abdülaziz Ed-Dûrî, "Bağdad", *DİA,* II, 1989, s.423-433).

[940] K. S. Süleyman'la görüşmek için Amasya'ya giden Alman elçi grubundaki Busbeck, *DİA*, VI, s.466.

anlaşmazlık yaşadığı (CrF.24-25), Bağdat Camii Kebîr'inin Moğol istilâsında yıkılıp tamir ettirilen camiler listesinde adı geçmediği, ancak Le Strange'in Timur Bağdat'ı 1393'te ele geçirdikten 1 yıl sonra onu yeni baştan yaptırdığını yazdığı,

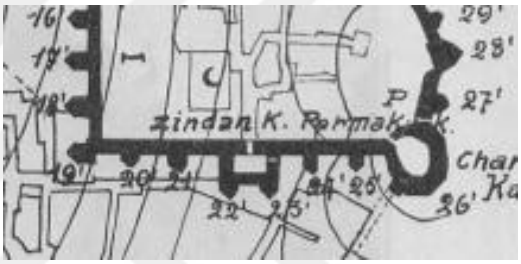

Fg. 721 *Fg. 722* *Fg. 723* *Fg.724*

Fg. 721 Ankara Kalesi'nin güneydeki ana kapısı
Fg. 722 Bükümlü girişin bulunduğu kuzey surları içindeki kapısına kale içinden giriş kapısı
Fg. 723 Bükümlü giriş alanından güneydoğu girişinin (içeriden) görünüşü
Fg. 724 Kuzey kapısından bükümlü girişin bulunduğu alanın görünüşü

Fg. 725 Kuzey kapısındaki bükümlü girişin surların üst kısmından görünüşü
Fg. 726 Bükümlü çıkışa dışardan (1178 tarihli Alaaddin Camii tarafından) bakış
Fg. 727 Kuzeydeki bükümlü girişin planı (giriş surların içindedir ama planda dışında gösterilmiştir)

* Murtazâ Nazmi-Zâde'nin de; "İranlıların 1033 / 1623'te Bağdat'ı ele geçirmelerinin ardından şehrin yarısı yıkılmıştı. Camiler, medreseler, Abbâsî halifelerinden kalan süslemelerin hepsi yakılıp yıkılmıştı veya ahır vb. hâline çevrilmişti" şeklinde yazdığı,

* Herzeld'in Doğu Bağdat'ta Cami el-Haseki'de gördüğü muhteşem mermer mihraba dikkat çekerek bu mihrabın (Cr2F.26, CrP.1) Mansûr'un Cami-i Kebîr'inden getirilmiş olma ihtimalinden bahsettiği, Cami-i el-Haseki hakkında yine Murtaza Nazmi-Zâde (babasının ebced hesabıyla bu cami hakkında verdiği tarihlerden yola çıkarak, "es-'Silahdar Muhammed el-Haseki Paşa (1067-9 / 1657-9) Hristiyan monk'ların Şeyh Muhammed el-Ezherî'nin mezarının yanına (Mahallatu'l-Fadl) bir kilise yaptıklarını duyunca çok kızdığı ve gidip kiliseyi yıktırdı ve aynı yere bu camiyi yaptırdı (1069 / 1659)", (s.36, dn.1) yazdığı şeklinde bilgiler verilmiştir.

39- RAKKA [ŞEHRİ VE ULUCAMİİ]

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 39- Rakka [Şehri ve Ulucamii]
b-Bulunduğu yer	: Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: Büyük İskender (m.ö.323)
d-İlk Yapılış Maksadı	: Eski Rakka yakınına Refika isimli yeni şehir
e-Bânisi	: Ca'fer el-Mansûr 155 / 772[941]
f-Mimari Özellikleri	: Yeni bir yerleşim yeri
g-Son Kullanımı / Durumu	: Rakka ismiyle bir şehir mevcuttur.

RAKKA [ŞEHRİ VE ULUCAMİİ]

Creswell konuya Taberî'nin, "Rakka şehri Bağdat şehrinden (duvarları, kapıları, fasılları ve caddeleri) esinlenerek inşa edildi" (dn.5),[942] Mukaddesî de "duvarları o kadar kalındı ki iki atlı birbirine değmeden üzerinde gidip gelebilirdi" (dn.11) şeklinde yazdıklarını alıntı yaparak başlamış. (s.183-191)

"…Böyle olmakla birlikte şehir Bağdat gibi dairevî değildir. Güneyi düz, diğer duvarları İse biraz dışarı doğru eğimli olarak bir atnalını andırır şekilde yapılmış idi (Cr2F.35). Şehrin ebadları doğudan batıya 1.500m kuzeyden güneye de aynı. Duvarları Bagdat'ınki gibi çift (duble). İç duvarlar kuzeyde ve batıda iyi durumda. Doğu duvarları ise daha fazla yıkık, diğer taraflar ise daha çok yıkılmış. Duvarın bazı kuzeybatı kısımları 10m kadar yükseklikte ve 35m. aralıklarla küçük dairevî kuleciklerle çevrilmiş. Güneybatı köşesinde ise 7,80m çaplı büyük yuvarlak kule kalıntıları oldukça sağlam durumda. İlk gördüğümde 7-8m. idi. Herzfeld 1908'de güneşte kurutulmuş tuğla kalıntılarının hâlâ ortalıklarda görülebildiğini yazmış olsa da ben 1929'da (ve 1933'te) burayı ziyaret ettiğimde pek bir şey kalmamıştı.

Duvarların dış kısmında ilave tuğla kaplama duvarlar varmış ama bunlar sonraki zamanlarda (özellikle 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından) buranın yakınlarına yerleşmiş olan Çerkezler (Circassian) tarafından alınarak kendilerine yaptıkları evler için kullanılmış. Onların evlerinin hepsi buradan alınmış tuğlalarla yapılmış ve oldukça sağlam bir durum gösteriyor. Bu kulenin kerpiç duvarının dışı da pişmiş tuğlalarla kaplanmıştı. (50 cm kalınlığında) duvar alt da 2,3m üstte 1m. kadar kalınlığında.

[941] "Halife Ca'fer el-Mansûr 155 / 772'de eski Rakka yakınına Refika isimli yeni bir şehir kuruyor. Refika büyüyüp Rakka'yı içine alıyor, sonra Refika ismi unutulup Rakka ismiyle anılıyor".
[942] III, s.276.

Pişirilmiş tuğlaların ebatları 24 x 26 cm, kalınlığı 7 cm. Kerpiçlerin ebatları ise 42 x 42 cm, kalınlığı 11-12 cm.

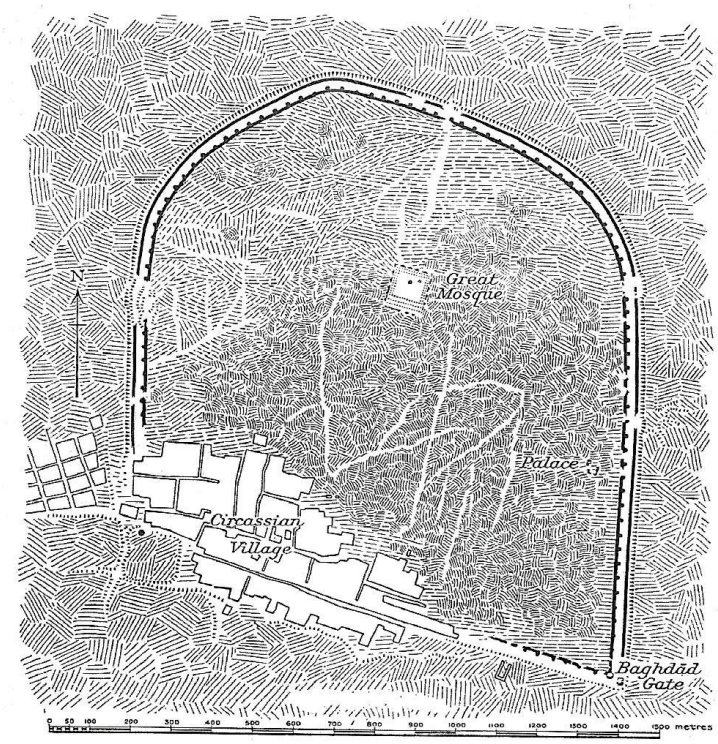

FIG. 27. RAQQA: Plan of the city of al-Manṣūr, originally called ar-Rāfiqa.

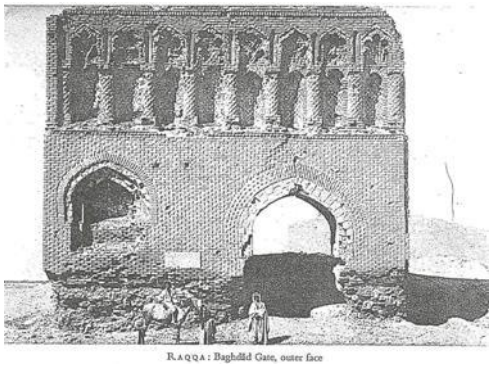
(Cr2F.35)

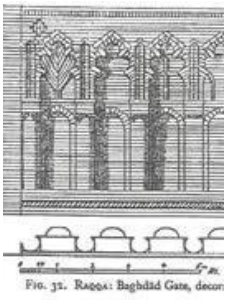
Fg. 728 Atnalı planlı Rakka şehri, dış duvarları, saray, Ulucami ve 1878'de Çerkezlerin yerleştiği bölge

Eski Çağlar Müdürlüğünden Schulumberger'in 1933'te hazırladığı siperliklerin yardımıyla yaptığımız ölçümlere göre, duvarın tam kalınlığı 5,85m, fasıl 20,80m ve dış duvarın kalınlığı ise 4,5m. idi. Dışarıdaki hendeğin kalınlığı ise en yukarılarda 15,90m aşağılarda ise 9,50m'ye kadar iniyordu. Duvarlar taşlı toprakların üzerinde ve alt kısımların bazı yerlerinde beyaz taş benzeri alçı malzeme ile karışık bölmeler ihtiva ediyordu. Bu duvarlar ise yine kerpiçten fakat kule duvarları gibi pişirilmiş tuğlalarla kaplanmamış…" şeklinde Rakka şehri ile ilgili bizzat yerinde topladığı bilgileri aktarmış.

Bağdat Kapısı

"…Bağdat Kapısı'nın üçte ikisi yıkılmış olmakla ayakta kalmış olan kısımlar bizim kapının orijinal hâli hakkında fikir sahibi olmamız için yeterli olmaktadır. Yüzey görünüşünün simetrik olduğunu düşünürsek, dikdörtgen bir oblong şekilli ve 18,07m. x 14,50m ebatlarında bir kule olduğu sonucuna varırız. Güzel kemerli, doğu yüzünde 3,19m. genişliğinde bir giriş kapısı ki şu anki yüksekliği 11,30m'dir. (s.42)

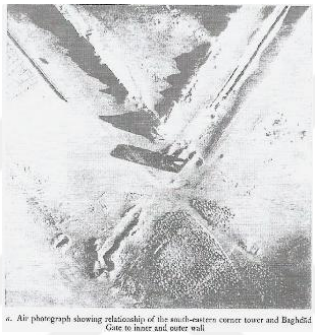

RAQQA: Baghdād Gate, outer face

FIG. 32. RAQQA: Baghdād Gate, decor

(CrP.2e) *(Cr2F.32)*

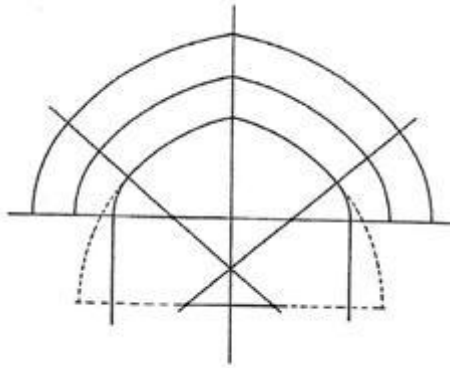
Fg. 729 (Cr2P.2e) Rakka'nın Bağdat Kapısı dışarıdan
Fg. 730 (Cr2F.32) Bağdat Kapı girişi üzerindeki süslemeleri

c. The Baghdād Gate, from the west

a. Air photograph showing relationship of the south-eastern corner tower and Baghdād Gate to inner and outer wall

(Cr2P.3e) *(Cr2P.3a)*

Fg. 731 (Cr2P.3e) Bağdat kapı içerden görünüşü
Fg. 732 (Cr2P.3a) Bağdat kapısının havadan görünüşü

FIG. 29. RAQQA: Baghdād Gate, form of four-centred arch.

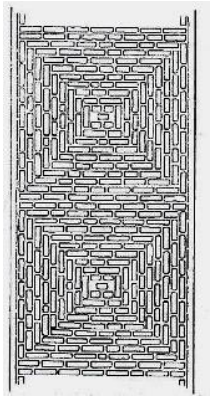

FIG. 31. RAQQA: Baghdād Gate, swastika design in panel to left of entrance arch.
(Drawn by M. Lassus.)

(Cr2F.29) *(Cr2F.30)* *(Cr2F.31)*

Fg. 733 (Cr2F.29) Bağdat Kapısının 4 merkezli sivri kemeri
Fg. 734 (Cr2F.30-31) Kemerin pervazlarındaki süslemelerden birisi,
Fg. 735 (Cr2F.31) Giriş sol kemerdeki sivastika (gamalı haç) motifi

Girişin her iki tarafında derin olmayan nişler vardı. Bu nişlerin içinde de oblong kemerli 12m. uzunluğunda bir oda ki her iki ucunda tünel gibi kemerli fakat orta kısım çapraz tonozlu. Arkasındaki büyük kulenin aksine burası tamamen pişmiş tuğlalardan yapılı ve iç yüzey zeminindeki (kaburga) izlerinden de ahşap / ağaçların tuğla aralarında bağlayıcı malzeme olarak kullanıldığını gösteriyor.

Bu muhteşem kemer kare tuğlalarla iki dairevî hat şeklinde iki tuğla kalınlığında örülmüş. Bu, Suriye dışında gördüğümüz ilk sivri kemer örneğidir. Ama öncesinden alışkın olduğumuz iki merkezli olan türden değil. Bu merkezden atılan (açılan) yeni bir tür. Şimdi burada şu ana kadar söylenmiş birçok sözün yanlışlığını ispat edecek bir noktadayız. Şöyle ki Sivri kemer Fars'dan Mezopotamya ve Akdeniz'e yayılmıştır[943] ve IX. yüzyılda da (Mezopotamya ve Fars'daki) hemen her yapıda görülür'[944].

Bu nedenle özellikle bilinmelidir ki;

1- Hep Fars'a ait olarak tekrarlanmış olan bu sivri kemer aslında ilk defa olarak Rakka'da (Bağdat kapısı kemerinde; bk, BÇ, Fg.731-Cr2P.3e) görülmektedir. Burası da Halep'ten sadece 100 mil (145 km) uzaktır ve sadece arada Fırat nehri vardır. Ayrıca Fars'ın en yakın sınırına 350 mil (yaklaşık 500 km) uzaklıktadır. (s.43)

2- Ve orada Damgan'daki Tarikhane [Tanrı Hane] yapısı vardır ve bu yapı bu zamana en yakın yapıdır ve buradaki görünen kemer şeklinde Sâsânîlerin elips şekilli kemerlerine daha çok benzemektedir. Tek farkı bunlar birazcık sivrilme izleri gösterir (bk, BÇ, Tarikh / Tanrı Hane, s.628, Fg.789-793, CrP.24-24a-c).

Diğer bir deyişle Suriye'de VI. yüzyılın ikinci yarısında başlamış olan değişim - gelişme- Fars'da VIII. yüzyılın sonunda yeni yeni başlamaktaydı. IX. Yüzyılda Irak işi olarak bilinmiştir (s.44, dn.3: bu kemerin sonraki örneği 836 tarihli Sâmerrâ'nın Baba el Amma'da görülmüştür), X. yüzyılda ise tekrar Fars işi olarak anılmıştır.

Tonozlu odanın solundaki nişi çevreleyen kemerin içi 4 tane sıvastika şekilli motifle bezenmiş. Bu işlem tamamen tuğlalarla yapılmış. Arka plan zemin ve bezemeyi oluşturan motif hepsi aynı tuğla ile yapılmış. Bu tekniğin buradan önce başka hiçbir yerde görülmemiş olması ve ilk defa burada görülüyor olması önemlidir. Bunun adı burada 'hzarbaf'tır (bindönmeli / bindallı). Bu da daha sonra Fars'da detaylı işlenerek yaygınlaşacaktır. Desen hafifçe çıkıntılı yapılmış ve aralardaki çukurlar da alçı ile doldurulmuş. Bu teknik daha sonra Uhaydır'da görülür.

Yüzey, dekor maksatlı olarak 2 parçaya bölünmüş. Aşağıda olan büyük kemeri ve 2 kör paneli, üstteki ise (onun yüksekliği 4,40m'dir) içleri 3'lü yuvarlak düğümlü, girift

[943] A.U. Pope, *Country Life,* 3, January 1931.
[944] Talbot Rice,*The Architectural Review*, July 1935 p.16 (ayrıca buradaki 9 yy. tarifine de itirazım var çünkü İran coğrafyasında 9. yüzyıldan kalma tek bir yapı yoktur).

motiflerle bezeli nişlerle süslenmiş. Bu nişlerden 8 tanesi korunmuş durumda. Bunların altıncısı çıkış kapısının eksenine denk gelir. Bu nişlerin toplam 11 olduğu kanaâtine vardım. Bunun çevresine ise usta, zevkine göre serbest süsleme yapmış diyebiliriz (s.44, CrF.32). Bu alanın incelenmesinden net bir şekilde anlaşıldığına göre (bunu benim ricam üzerine Fransız 39. Alay'ın 7. Hava Filosu'nun çektiği hava fotoğrafları da doğrulamaktadır) bu çıkış kapısı tüm dış duvarların tek çıkış kapısıdır (Cr2P.3a). Ana giriş burada da bükümlü müydü, iç duvarların çıkışı neredeydi?, bunlarla ilgili izleri arıyoruz. Güney duvarı da oldukça korunmuş bir uzunlukta hâlâ ayakta (Cr2P.3e).

Bu duvarın ortalarında bir yerde iç duvarın girişi olma ihtimalini gösteren izlere rastlıyoruz. Çünkü dışarıdan saldıran bir grubun dış kapıyı zorladıktan sonra buradan geçmesi gerekecekti. Buradan geçerken iç kapıya ulaşmadan önce sağ tarafları parapet tarafından gelecek ateşe karşı zayıf olmasını mecbur kılıyordu. Yani burada bunu mümkün kılmak için mecburi oblik bir düzenleme yapılmış. Bükümlü giriş de henüz tam kabul görmüş bir yaygınlık kazanmış görünmüyor…"

Tarihi

"Herzfeld[945] bu kapıyı 180 / 796'da yaşama yeri olarak Rakka'yı seçtiği bilinen Hârûnürreşîd'in zamanına tarihler ancak iç ve dış surlar el-Mansûr'un zamanından kalmadır. Fırat'ın kenarındaki eski tarihi güzergâh olması nedeniyle bu noktada bir kapı olması gerekirdi. m.s.772'de yapılmış olan bir ana giriş / kapının 24 yıl sonra yeniden yapılma ihtiyacı gösterme ihtimali zayıf olduğundan ve başka delil olmamasından ben ana giriş kapı ve etrafının hepsini el-Mansûr'un zamanına tarihliyorum."

Ulucami

"…Ulucamii kuzey tarafındadır. Eni 92,90m x 108,10m boyu olan dikdörtgen bir yapı idi. Oranı tam olarak 6:7. Duvarları kalın kerpiçlerle yapılı, köşeleri çıkıntılı yuvarlak kulelerle kuvvetlendirilmişti. Kerpiç tuğlalar 45 cm^2 ve 10 cm kalınlıkta idi. Duvardaki aradaki boşluklar ve duvarın çok yıkıntı hâline rağmen köşelerde kuleler ve her cephe duvarının dışındaki 4'er yarım daireler bulunduğu belli oluyor (toplamda 20 kule) duvarın kalınlığı da 1,7m. olmalı (Cr2F.33). Cami yapısının içinde ayakta kalmış tek unsur avludaki XII. yüzyıldan kalma ihtimali kuvvetli minaredir ve bu da nadir görülen bir abide. (s.187)

[945] *Archaologisce Reise*, II p359.

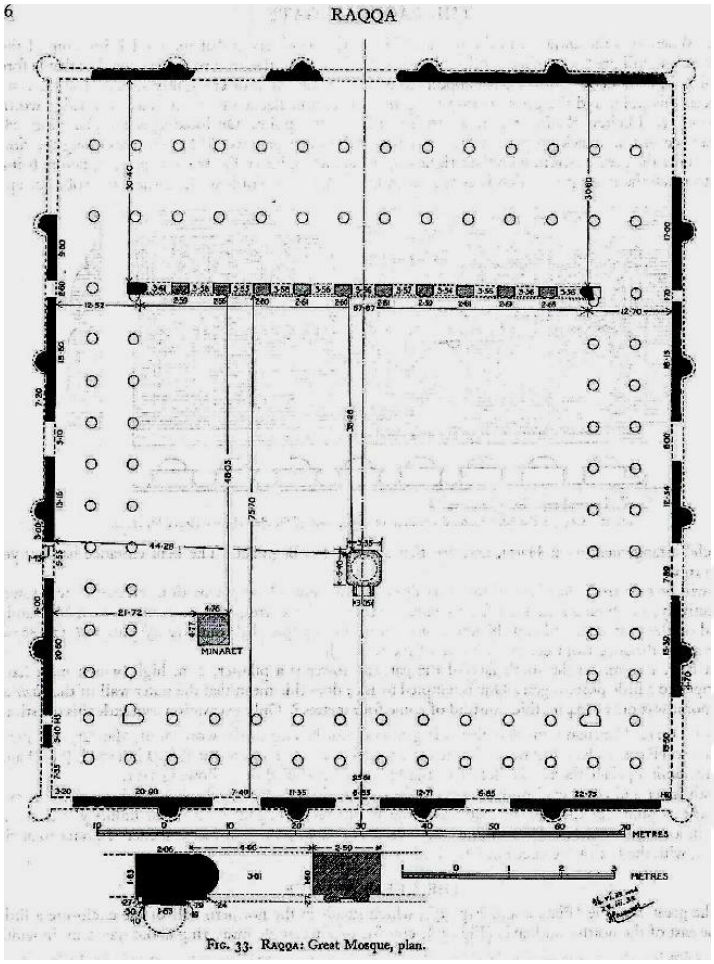
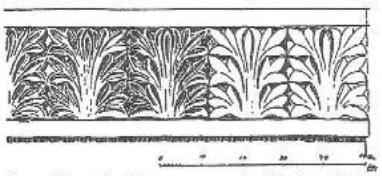
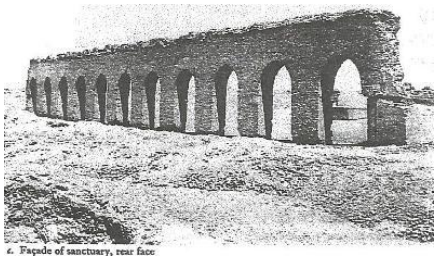

FIG. 33. RAQQA: Great Mosque, plan.

FIG. 34. RAQQA: Great Mosque, stucco cornice dating from al-Mansûr on south-east corner pier of sahn. (From Herzfeld, *op. cit.*)

Fg. 736 (Cr2F.33) Rakka Ulucamii
Fg. 737 (Cr2F.34) Rakka Ulucamii'nde Mansûr zamanından kalma bir alçı işi süsleme örneği

a. General view from the north-east

c. Façade of sanctuary, rear face

Fg. 738 (Cr2P.4a) Rakka Ulucamii kalıntıları uzaktan
Fg. 739 (Cr2P.4c) Rakka Ulucamii'nin cephe duvarlarından birisi

Cami'nin harem kısmının doğu-batı duvarlarının yüzlerinde 11 kemer var. Bu şekilde buralarda revaklar oluşturulmuş. Bunlar bize içerisinin de nasıl olduğu hakkında hayal gücümüze dayanarak fikir yürütmek için malzeme sağlıyor. Kemerler pişmiş tuğladan yapılmış. Toplam yüksekliği yaklaşık 10,50m ama aslında 13m civarında olmalıydı. Arka taraf oldukça düz ve sade ama ön cephe oldukça farklı. Kemerlerin sütün başları da tuğladan yapılmış ve bağlayıcı şaftların sütün başları Musul'daki Nûreddin [Zengî] Camii'nin renkli sütün başlarını hatırlatıyor.

Bu durumun bir sürpriz olmadığı sonra anlaşılıyor. Cephenin ana kemerinde '*561 / 1165-66'da Nûreddin'in caminin 11 kemer ve ön çatı altı cephesini restore ettirdiği'* yazılı.[946] Buradan hâlâ ayakta olan 11 kemerin Nûreddin tarafından restore edildiğini anlıyoruz. Bununla birlikte Herzfeld'in[947] işaret ettiği gibi son çıkıntı diğer kısımlardan oldukça farklılık arzediyor. Nûreddin'in restore ettiği kemerlerin arkasındaki 2 derin kanal, mâbedi üç paralel nefe ayrırıyor. [Sahnların] her biri ortalama 30,50m genişlikte. Buradaki durumun transeptli olduğuna kuşku yok. Buradan da sahnlar toplamının 67,67m. x 62,78m. olduğunu anlıyoruz…" şeklinde bilgiler aktarılmış.

Kaç Girişi Olduğu İddiası

Creswell duvarlarda yaptığı incelemelerin sonucuna göre birisi ilk dönem İslâm uygulamalarında yaygın görünen kıble duvarında diğer ikisi de kuzey revaklarındaki 3 girişle birlikte toplam 4 giriş olduğunu, Herzfeld de en az beş giriş olduğunu iddia etmiş. Creswell, Herzfeld'in giriş olarak kabul ettiği doğu ve batı duvarlarının harem kısmındaki görülen boşlukların kapı girişi olamayacak kadar dar olduğunu ancak bunların pencere olabileceğine dair başka bir belirti de bulunmadığını belirtmiş.

Mimari Kökeni

"Mezopotamya ile Suriye arasındaki ayırım çizgisinde duran bu cami bize bu iki coğrafyayı kaynaştırarak yoğuran bir karışım örneği olarak çok ilgi çekici bir örnek teşkil etmektedir. Sahnlı ve kareye yakın dikdörtgen plan, burçlu duvarları ve çok girişli cephesiyle (Suriye'deki 3 axial'in aksine) Mezopotamya'ya ait ve tuğla ve kerpiç karışımı malzeme kullanımı (Hîre'deki Nastûrî Kilisesi'ndeki benzeri) ama 3 nefli sahnıyla, paralel üçgen cepheli çatısıyla (Irak'ın düz damlarının aksine) Suriye'ye ait kısmıdır. Bunları zaten Şam'da ve Kasr el-Hayr'da gördük. Caminin harem kısmının kapalı kısmının aynı benzeri Suriye'ye ait olan Harran'da da görülmüştü."

Büyüyen İran Etkisi

"Browne'nın[948] işaret ettiği gibi, Abbâsîleri taht'a geçirmiş olan devrim, Farslıların pozisyonunu tamamen değiştirmişti. Bu sayede onlar birdenbire kendilerini alt sınıf vatandaşlıktan en üst seviyede ve en etkili makamların sahibi olan 'seçkin yönetici sınıf'

[946] Van Berchem, in Sarre & Hertzfield, *Archalogisce Reise*, I, pp.3-6.
[947] *age.,* II p.360.
[948] *Literary history of Persians*, I, p.247.

konumunda buldular. Abbâs ailesi Emevîlere karşı zaferi Farslıların kılıçlarıyla kazanmıştı. Bu sebeple el-Bîrûnî Horasanlıları 'Doğu hanedanı' olarak tarif etmiş. Ayrıca Emevîlerin yıkılışı da yönetimde safkan Arap döneminin sonu olmuştu. el-Mansûr'un yönetimi sırasında davranış ve alışkanlıklardaki Farslıların ciddi etkileri, Müslüman dünyasında kendini belli etmeye başladı. Farslı kıyafetleri uzun Fars başlığı (kalansuwa) sarayın (yöneticilerin) tercih edilen moda baş giyim aksesuarı oldu.

Mecûsîler (Magian) yığınlar hâlinde İslâm'a girdiler ve birlikte de kendi bilgi ve tecrübelerini de getirdiler. Bunlardan birisi yeni yıl takviminin Farslıların takvimine göre takip edilmeye başlanmasıdır. Araplar sadece askerî idare, saray-yönetimde değil toplum içinde de öncü, üst sınıf pozisyonlarını kaybettiler. Önceki diğer milletlere tepeden bakan ve bilim, sanat, kültürde hep 'en önde ve en üstte' olan durumlarını kaybedip çok hızlı bir şekilde aşağı düştüler. Kuvveti elinde bulunduranın etkisi, asker (ordu) içinde de Farslı askerlere öncelik verecek şekilde kendini belli etti ve zaten Farslı askerler Araplardan daha ciddi ve sorumlu davranıyorlardı. Bu arada tüm Bizans cepheleri de Horasanlı bölgesinden derlenmiş askerlerden oluşturulmuştu.

Zap Suyu kenarında İranlıların Araplara karşı kazandığı zafer, bir açıdan Kadisiye [636] ve Nihavend [749] Savaşlarının intikamıydı[949]. 756-7'de el-Mansûr, Sâlih b. Ali'ye mektup yazarak Malatya şehrini yeniden inşa ve surlarını kuvvetlendirme emrini vermiş. 140'ta da (757-58), Abd el-Mâlik b. Sâlih, Yezîd b. Makhlad al-Fazarî'yi Tarsus'a vali tayin etmiş ama Tarsus'un Horasanlı mukimleri onu el-Hubairiye kabilesinden olduğu için şehirden çıkartmışlar…" şeklinde bilgiler vererek konuyu sonlandırmış. (c.2, s.49)

Creswell "… Emevî halifelerinin bilim konusuna nasıl baktıkları, bu konularda neler yaptıkları veya teşvik ettikleri pek belli değildir[950]. Emevîler döneminde Arapçaya tercüme edildiği bilinen tek eser *The Pandects*, tıbbı tedaviler konulu (İslâm'ın doğuşundan önce yaşamış) ve İskenderiyyeli bir Hıristiyan doktor olan Ahreb

[949] [Kadisiye Savaşı; 634'te Köprü Savaşı'nda Müslümanların yenilmesinin ardından bastırmaya başlayan Mecûsî Sâsânî İmp. ordusu ile Medine İslâm Ordusu arasında 636 yılında yapılan ve Sâsânî İmparatorluğu'nu bitiren büyük savaş (bk, H. Yücesoy, "Kadisiye Savaşı", *DİA*, XXIV, 2001, s.136); Nihavend Katliamı; 749'da Zap Suyu kenarında Abbâsî ordusuna mağlup olan Emevi ordusundan geriye kalanların gelip sığındığı, aynı zamanda Abbâsî karşıtı Horasanlıların yaşadığı Nihavend şehrinde Abbâsî komutanı Kahtabe'nin Emevileri salıverip muhalif Horasanlıların hepsini katlettiği nakledilmiştir (bk, İ. Sarıçam", Nihavend", *DİA*, XXXIII, 2007, s.98).

[950] [Halid b. Yezîd'in (ö.704) Kimya (Simya) ilmiyle ilgilendiği ve Bizanslı (Grek) bilginlerin kitaplarını tercüme ettiği nakledilmiştir (bk, M. Abdulkadir Hıreyset, "Halid b. Yezîd", *DİA*, XV, 1997, s.292-293).

tarafından yazılmış olan kitaptır. Tercümesi de Masarjawayh isimli bir İran Yahudisi tarafından yapılmıştır (c.2, s.49, dn.7)[951].*

Ancak Abbâsîler zamanında, el-Mansûr'la başlayan hadislerin toplanıp yazıya geçirilmesi ve devlet yönetimi karar mekanizmasında önemli bir yere konmasıyla başlayan bilim ve tercüme faaliyetleri yoluyla o zamana kadar görülmemiş derecede çok önemli işler yapılmıştır. İslâm'ın dört büyük hukuk sisteminden (mezheb) ikisinin kurucusu olan Ebû Hanîfe ile Mâlik b. Enes, el- Mansûr'un döneminde yaşamıştır.

Bu tercüme çalışmaları Abbâsîler iktidarı ele geçirir geçirmez Khuzistan'ın Gundeşhapur'unda başlatılmıştır. Çünkü burada İmparator Zeno tarafından sürgüne gönderilmiş olan Nestûrî sığınmacılar tarafından 489 yılında bir tıp okulu açılmıştı. Bu okuldan yetişmiş Buht-Yeşhu isimli Nestûrî bir aile el-Mansûr'a, el-Hâdi'ye ve Hârûnürreşîd'e özel tabiplik yaptılar. El-Mansûr, Grek bilim eserlerini Arapçaya tercüme ettirerek Müslümanların tarih, tıp, astronomi vb. bilim dallarında çalışmalarını ve sonraki yüzyıllarda Müslümanların bilim alanında yapacakları gelişmelerin önünü açmıştır…" diyerek Abbâsîler dönemiyle birlikte gayrimüslim bilim adamlardan istifade ederek Müslümanların bilim konularına da ilgi duymaya başladıklarını iddia etmiş.

Bu durumun Müslüman sanatı üzerindeki etkisi hakkında Teressa'nın[952]: "*Halifelik Helenistik topraklardan eski Doğu geleneklerinin tüm canlılığıyla yaşamakta olduğu topraklara geçmişti. Abbâsî Mezopotamya'sında [Doğu'ya ait] sanat, Akdeniz kıyılarında hâlâ devam etmekte olan yarı klasik sanat anlayışına hemen her alanda karşıt olarak tüm alanlarda gelişecekti"* şeklindeki görüşlerini aktararak konuyu sona erdirmiş.

39- Rakka (Şehri ve Ulucamii) Sonuç Notları

* Browne'nın[953] işaret ettiği gibi, Abbâsîleri taht'a geçirmiş olan devrimin, Farslıların pozisyonunu tamamen değiştirdiği ve kendilerini alt (aşağı) sınıf vatandaş iken birdenbire en etkili (üst) seviyede makamların sahibi ve "seçkin yönetici sınıf" konumunda buldukları,

[951] Mayerhof, *the Legacy of Islam*, pp., 313-14. *[Creswell, Halid b. Yezid'in Cimya konusunda yaptığı tecümelerden bahsetmemiştir].
[952] *L'Art hispona-mauresque* p.54.
[953] *Literary history of Persians*, I, p247.

* el-Mansûr'un yönetimi sırasında davranış ve alışkanlıklarda Farslıların ciddi etkileri Müslüman dünyasında kendini belli etmeye başladığı, Farslı kıyafetlerinin, uzun başlık-şapkasının (kalansuwa) sarayın (yöneticilerin) tercih edilen moda baş giyim aksesuarı olduğu. Mecûsîler (Magians) yığınlar hâlinde İslâm'a girdikleri, yeni yıl takviminin Farslıların takvimine göre takibedilmeye başlandığı, Arapların sadece askerî idarede değil, sarayda (siyasî yönetimde) ve toplum içinde de öncü, üst sınıf pozisyonlarını kaybettikleri,

* 756-7'de el-Mansûr'un Sâlih bin Ali'ye[954] mektup yazarak Malatya şehrini yeniden inşa ve surlarını kuvvetlendirme emrini verdiği, Abbâsîler zamanında, Halife Mansûr'un zamanında hadislerin ağızdan ağıza nakledilmesi geleneğine son verilerek ilerleyen İslâm medeniyetinin değişmez (ana) kanunlarının içine kayıt edilmeye başlandığı[955], Ebu Hanîfe[956] ve İmam Mâlik bin Enes'in de bu dönemde yaşadığı, Grekçe'den Arapça'ya ilk bilim kitaplarının el-Mansûr döneminde tercüme edilmesinin sonucu olarak Müslümanların çeşitli bilim dallarında gelişmelerin yaşandığı, [sonraki yıllarda da] sistemli bir şekilde tarih, tıp ve astronomi bilimleri üzerinde çalışmaların da başladığı, sonraki dönemlerde görülen entelektüel gelişmelerin önünün açıldığı,

* Bu durumun sanat üzerindeki etkilerini Teressa'nın; "Halifelik Helenistik topraklardan doğu'nun eski geleneklerinin hâlâ canlı ve hayata hâkim olduğu topraklara geçince, Abbâsî Mezopotamya'sında sanatın, Akdeniz kıyılarında hâlâ ayakta kalmaya çalışan yarı klasik [Helenistik] sanat anlayışının tam aksi bir anlayışı hâlinde gelişip yayıldığı" şeklinde önemli bilgi ve yorumlar aktarılmıştır.

[954] [Mansûr'un amcalarından birisi, Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın oğlu ve devrimden sonra Abbâsî Mısır valisi].
[955] Burada eksik / yanlış bir bilgi aktarılmış. Hadislerin ilk toplanma işinin Emeviler döneminde Ömer b. Abdülaziz zamanında başladığı bilinmektedir (bk, İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülaziz", *DİA,* XXXIV, 2007, s.53-55].
[956] [Creswell, Ebû Hanîfe'nin içinde bulunduğu Emevilerin son döneminde olduğu gibi, Abbâsî Halifesi Mansûr'un siyasetini de onaylamadığı için onun hapsedildiğinden ve hapiste gördüğü işkence sonucu vefat ettiğinden bahsetmemiştir (bk, Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, X, 1994, s.133)].

40- UHAYDIR [ABBÂSİ SARAYI]

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 40- Uhaydır [Abbâsî Sarayı]
b-Bulunduğu yer	: Kûfe civarı, Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: 146-161 / 764-778
d-İlk Yapılış Maksadı	: Malikâne
e-Bânisi	: Îsâ b. Mûsâ
f-Mimari Özellikleri	: Sağlam duvarlarla çevrili saray
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

UHAYDIR [ABBÂSÎ SARAYI]

"… Sur duvarlarıyla kuvvetlendirilmiş Uhaydır Sarayı, Vadi Ubayd Çölü'nde Bağdat'ın 120 mil (180 km) güneyindedir. Şu andaki ismi şüphesiz oldukça modern. Bu ismin en erken bahsedildiği tarih olarak ben 1625'te Pietro della Valle'nin seyahatlarında gördüm. (Cilt 2, X, s.192- 203)

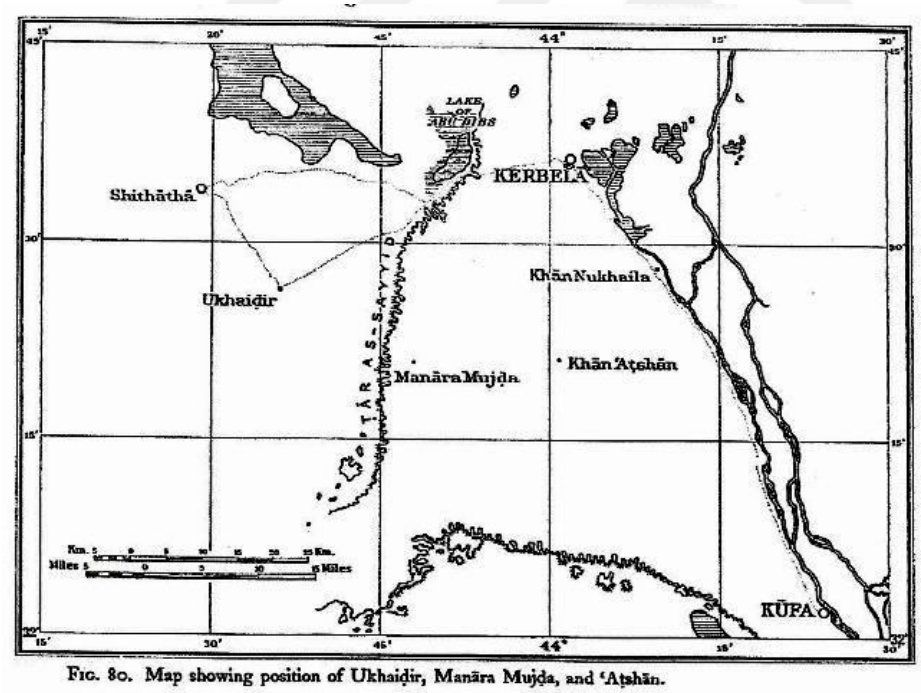

FIG. 80. Map showing position of Ukhaiḍir, Manāra Mujḍa, and 'Aṭshān.

Fg. 740 (c.2, s.97-CrF.80) Kerbelâ-Kûfe civarındaki Uhaydır, Menar Müjde, Atşan Han vb. Abbâsî yapılarının bulunduğu bölge

Musil, Ruvala bedevilerinin (dn.3) Kasr el-Hafaci isminden bahsettiklerini duymuştum. Kerbelâ'ya 45 km güneybatıda ve Şethata'ya (Şefata) 20 km güneybatı yönünden ulaşılabiliyor.

Uhaydır, tüm yalnızlığına rağmen gördüğüm en etkileyici yapılardan birisiydi. (Cr2P.38). Kuvvetlendirilmiş surlarla çevrili 175 x 169m'lik dikdörtgen bir yapısı var ve çıkış kapısı her tarafın ortasına yerleştirilmiş. Dört adet yuvarlak köşe kuleleri ve 10 tane aralıklı yarım daire kuleler. Bunlara ana çıkışların her bir tarafındaki enteresan kule kapılar dâhil değil.

Bu, oldukça sağlam duvarların içine 112 x 82m. ebatlarında esas saray yapılmış. Sarayın giriş kapısı güneydeki ana giriş kapısıyla bağlantılı olarak düşünülmüş. Taş işçiliği ise ince taş ve üzerine kaba işçilik yapılmış olan kireçtaşı plakaları (limestone), etrafına da alçıtaşından harç yapılmış…" denilmiş.

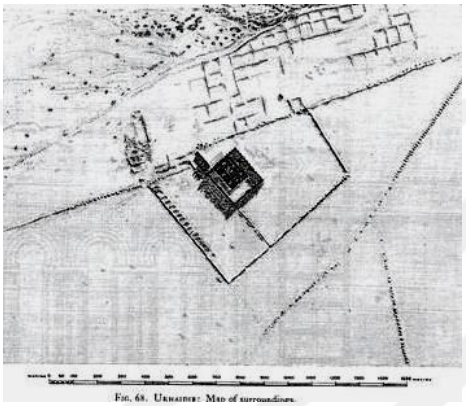
Araştırmalarda Kaydedilen İlerlemeler (Progress Of Research)

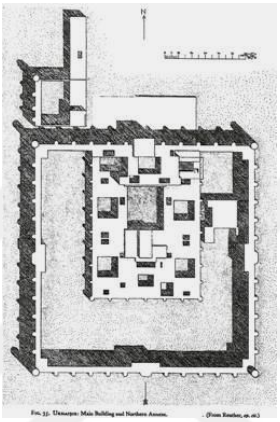
Bu konuyal ilgili olarak "XVII ve XVIII. yüzyıllarda bu civarda dolaşmış olan seyyahlardan Halep-Basra-Halep çöl güzergâhında kervanlara katılarak (veya takip ederek) 1638'de buraya ulaşmış olanların ilki Pietro della Valle'dir. Tavernier de 1638'de (dn.7)[957] gördüğünü yazmış" şeklinde ilk öncüler hakkında bilgi verdikten sonra Uhaydır'ı gören sonraki 6 İngiliz seyyahların 1745'te Beawers, (dn.8), 1748'de Roberts (dn.9), 1750'de Plaisted (dn.10),[958] 1751'de Chairmichael (dn.11), 1778'de Capper (dn.12)[959] ve 1790'da Taylor (dn.13)[960] olduğu belirtildikten sonra dipnotlarda isim ve yayınlarının künye bilgileri verilen seyyahların tuttukları notlardan Uhaydır'dan bahseden kısımlar oldukça detaylı olarak aktarılmış. (s.50)

"…1790'da en son gördüğünü yazmış olan Taylor ile 1908'de burayı keşfeden Massignton arasında 120 yıllık bir ara var. Massington, Uhaydır'a 31 Mart'ta ilk ulaştığı gün Hawatimler tarafından saldırıya uğradıkları için orada bir saatten fazla kalamamışlar ancak 3 Nisan'da yanında bir ekiple birlikte yeniden gelerek bir tüm gün kalarak ölçümler yapıp fotoğraflar çekmişler. Uzun süre kalamadıkları için doğru düzgün bir plan çıkartamamış ama [acele] bazı çizimler yapmışlar. [Bu sebeple] Plan ciddi hatalarla dolu. Görünüşe göre sadece 43 tane ölçüm yapmış ve fotoğrafların yardımıyla da planları sonradan yapmış. Fakat o tarihlerde ve o şartlarda Uhaydır'ın doğru bir planını çıkartmak başkası için de çok çok zordu zaten.

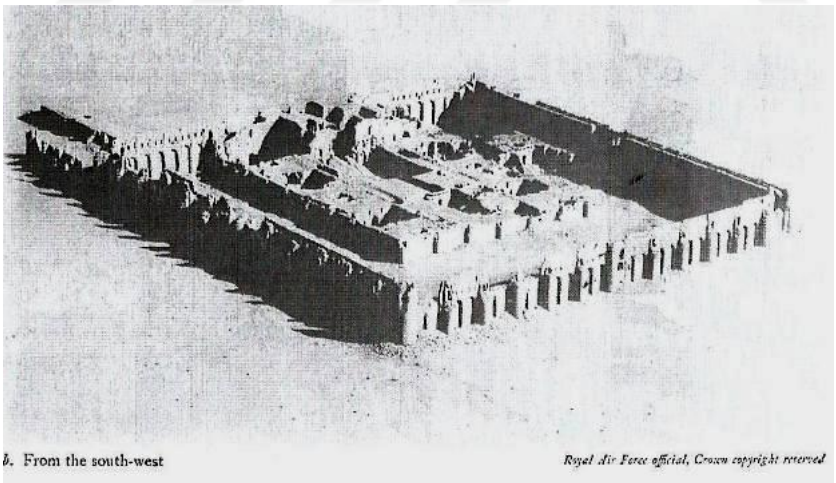
[957] Tavernier, *Les six Voyages,* I, pp.149-50'de "yolculuğu sırasında bir ara Fırat'tan uzaklaşıp yolunu kaybederek 20 gün sonra Uhaydır'a ulaşmış ancak önceden buralardan geçmiş ve haritasını çıkartmış olan seyyahlardan Massignton'un tarif ettiği güzergâhı takip ederek tekrar yolunu bulduğu" aktarılmış.
[958] A Journey….. to Busserah, pp.50-51.
[959] Observations, p.74-
[960] *Travels*, I, p.243.

Taylor'dan 1 yıl sonra 25 Mart 1909'da Gertrude Bell, Uhaydır'a uğramış. Bell, Temmuz'da Konstantinapol''a uğrayıncaya kadar Massignton'un Uhaydır hakkında yazdıklarından haberi yokmuş. Bell, Konstantinpol'da 5 gün kalmış ve oradayken üst katı ile beraber tüm Uhaydır'ın çok muazzam bir planını çıkartmış (dn.2)[961]. (Bu yayınların ardından) Bir sonraki ziyaretçi Ekim 1910'da Reuther oldu. Retuher tekrar Aralık 1910'da yanına F. Wetzel ile K. Müller'i alarak Uhaydır'a gelmiş. (Cr2F.35'teki plan Reuter'in çizdiği plandır). Mart 1911'de G. Bell tekrar gelmiş ve 1912'nin başlarında da Musil gelmiş…" denilmiş.

Fg. 741 (Cr2F.68) Uhaydır Sarayı çevre duvarları, havadan
Fg. 742 (Cr2F.35) Reuter'in 1910'da çıkarttığı Uhaydır planı

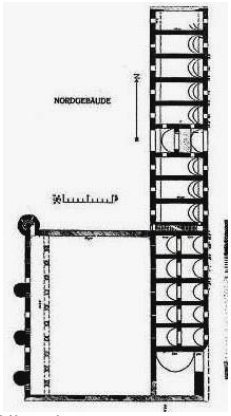

Fg. 743 (Cr2P.5b) Uhaydır Sarayı kalıntılarının güneybatı cephesinin görünüşü

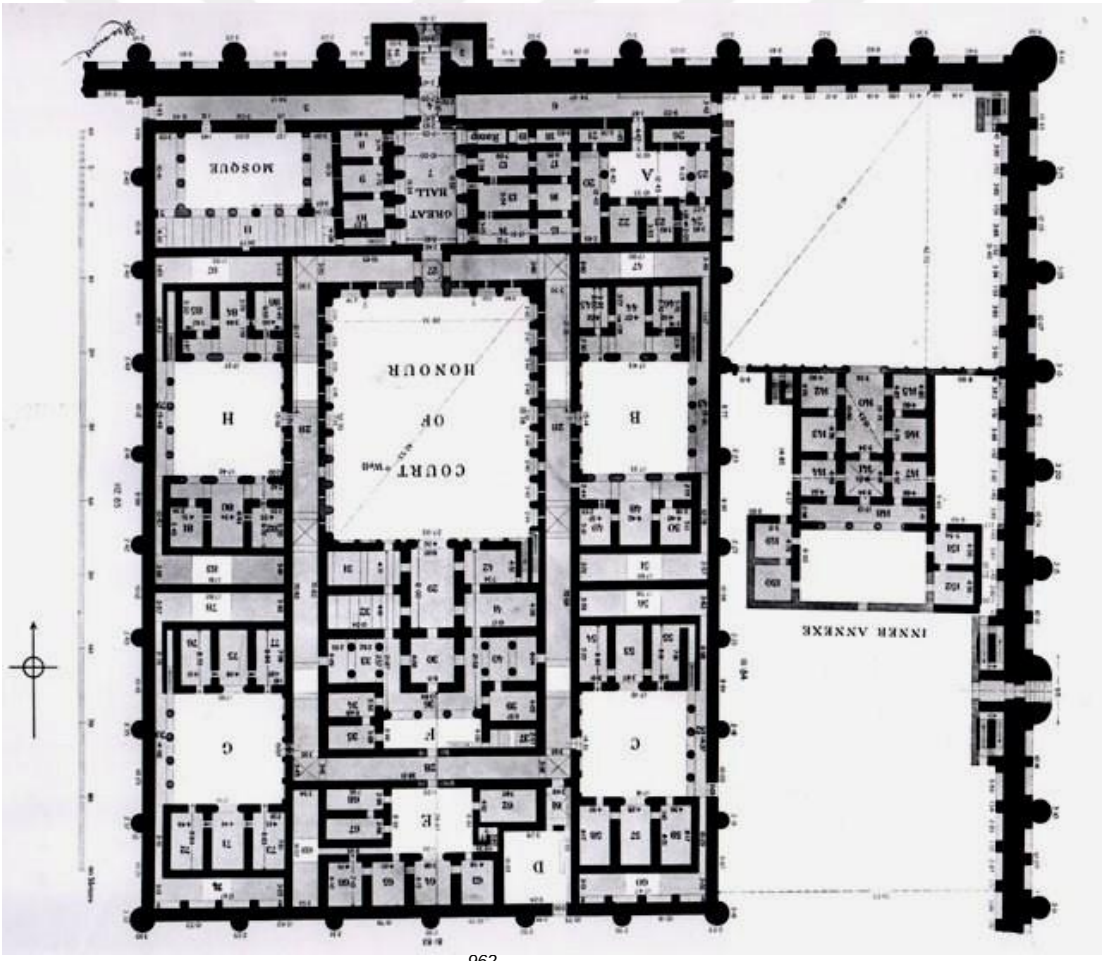
Creswell, "Uhaydır'ı Ocak 1933'te 4 gün, sonra Mart 1936'da 2 gün kalacak şekilde tekrar ziyaret ettiğini, Gece Şethatha'da kalıp, el yazma eski eserleri okuyarak alanda CrF.64'teki planı çıkarttığını" belirtip, Uhaydır'ın genel detaylı bir tarifi verilerek taş işçiliği, "İç Kısımlar", "Dış Çevre Duvarları" başlıkları altında tarifleri yapmış ve bazı

[961] "Vaulting System of Ukahydır", *Joural of Hellenic Studies*, XXX, pp.69-81; *Quarterly Review*, vol.202, pp.39-68; *Amurath to Amurath,* pp.140-158.

konularda da (dn.4) G. Bell'in Uhaydır kitabı s.7'de yazdığı bazı şeyleri kendi gözlemleri sırasında göremediği ve kendi gördüğü farklı şeyleri ortaya koymuş. (s.55)

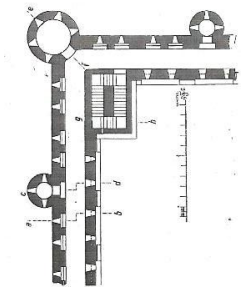
Fg. 744 Uhaydır ana yapıya göre (aynen bu konumda bulunan) dış avlu-müştemilatı
Fg. 744 (Cr2F.66-1) Kuzeydeki ilave yapının planı (c.2, s.82-2, 3)

Fg. 745 (c.2, s.82-2, 3- Cr2F.64 yoluyla 64c)[962]
Fg. 745 (Cr2F.64c) Cres.'in 1969 baskısı için detaylandırarak yeniden çizdiği Uhaydır Sarayı planı

[962] [Creswell bu planı iki ayrı sayfada giriş kapısı altta olacak şekilde göstermiş ve üstteki ilave yapıyı da ayrı sayfada vermiştir. Bu çalışma da bu iki plan birlikte (üst kısımdaki ilave yapıya; Fg.744) ve hava fotoğrafına (Fg.741-743) uygun olacak şekilde ters yerleştirilerek verilmiştir].

Giriş-Çıkış Kapılar (The Gate Ways)

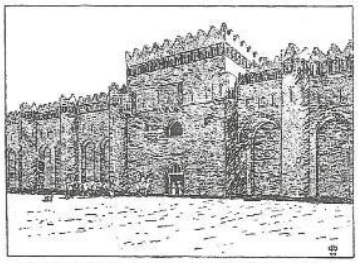

FIG. 39. UKHAIDIR: Main Entrance. (From Reuther, *op. cit.*)

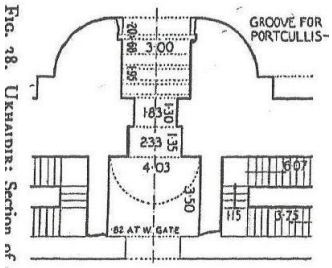
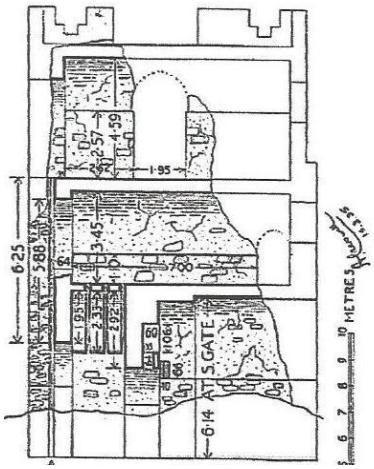

FIG. 28. UKHAIDIR: Section of

Fg. 746 (Cr2F.36a) Gözetleme ve köşe kule planı
Fg. 747 (Cr2F.39) Ana giriş dışarıdan tahmini görünüşü
Fg. 748 (Cr2F.38a) Doğu giriş kesiti

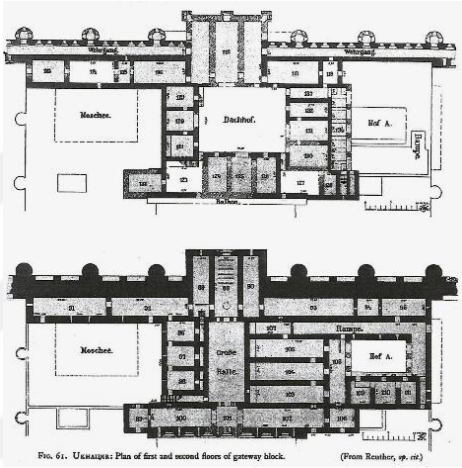
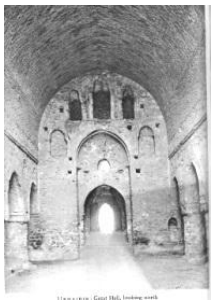
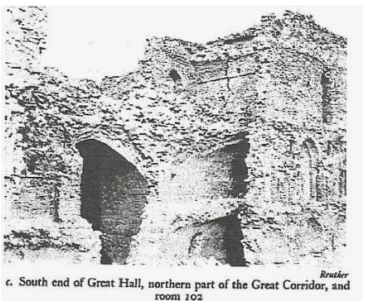

FIG. 61. UKHAIDIR: Plan of first and second floors of gateway block. (From Reuther, *op. cit.*)

Fg. 749 (Cr2F.38b) Doğu kapısı (Creswell)
Fg. 750 (Cr2F.61) Giriş kapısı 1. ve 2. kat planları (Creswell)

Fg.751

c. South end of Great Hall, northern part of the Great Corridor, and room 102

Fg.752

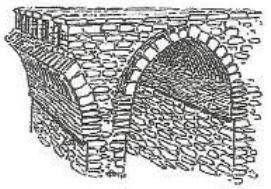

FIG. 65. UKHAIDIR: Construction of vaults in the Inner Annexe. (From Reuther, *op. cit.*)

Fg.753

Fg. 751 (Cr2P.10d) Büyük salon girişi
Fg. 752 (Cr2P.11c) Büyük salonun güney kısmı
Fg. 753 (Cr2F.65) Tonoz örme metodu- 2

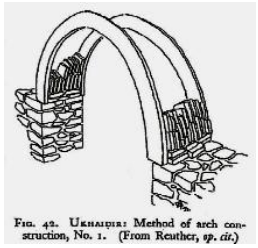

FIG. 42. UKHAIDIR: Method of arch construction, No. 1. (From Reuther, *op. cit.*)

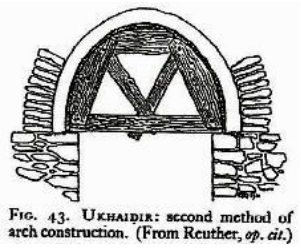

FIG. 43. UKHAIDIR: second method of arch construction. (From Reuther, *op. cit.*)

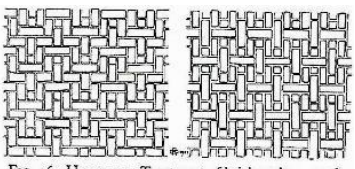
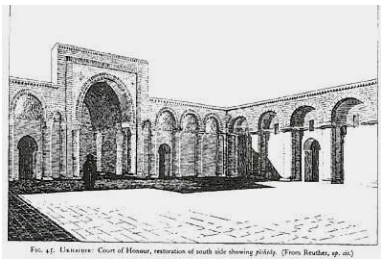
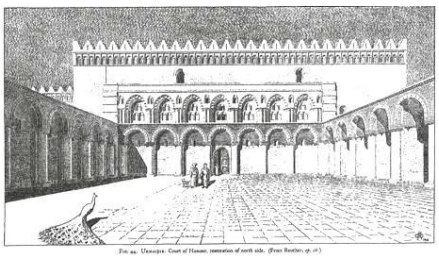
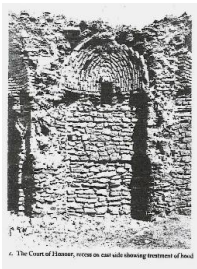

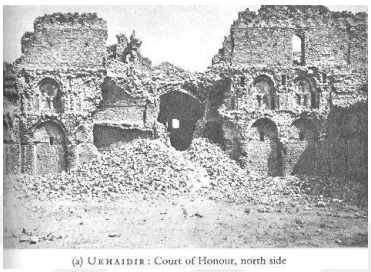
FIG. 46. UKHAIDIR: Treatment of brickwork on south side of the Court of Honour. (From Reuther, *op. cit.*)

Fg. 754 (Cr2F.42) Kemer örme tekniği- 1
Fg. 755 (Cr2F.43) Kemer örme tekniği- 2
Fg. 756 (Cr2F.46) Bir tür tuğla duvar örme metodu

Şeref Salonu

Fg. 757 (Cr2F.65) Şeref avlusu kuzey cephesi içeriden
Fg. 758 (Cr2F.66) Şeref avlusu güney tarafı

(a) UKHAIDIR: Court of Honour, north side
Fg. 759 (Cr2P.13c-d) Şeref avlusunun kalıntıları- 1
Fg. 760 (Cr2P.12a) Şeref salonunun kalıntıları- 2

Şeref salonu (s.63), Great Livan: s.67; Büyük (Ana) Koridor (s.70), Dört Ayrı Ev (Daire), The Four Bayts (s.71), Avlu E ve D ile bunların bağlı olduğu yerler (s.73) konularıyla ilgili anlatımlar yapılmış.

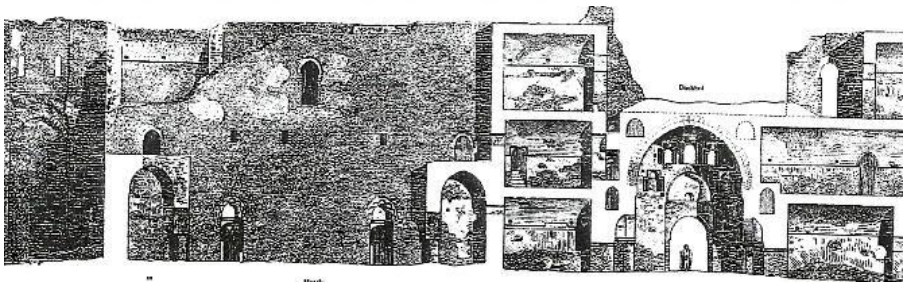

Fg. 761 (Cr2F.60) Uhaydır Sarayı kesit çiziminin bir kısmı (s.76'dan sonra ki çift sayfa)

FIG. 51. UKHAIDIR: Capital in room 33. (From Reuther, *op. cit.*)

Fg. 762 (Cr2F.52) Oda no. 40
Fg. 763 (Cr2F.51) Tuğlalarla yapılmış sütun başı
Fg. 764 (Cr2P.120e) Uhaydır Sarayı Camii'nin mihrabı

Saray Camii

"…Aynı zamanda mevcut yıkıntılarda kalan malzeme, payandalar vb. unsurların pozisyonlardan yola çıkarak sarayın diğer bölümlerinde olduğu gibi camisinin de bir rekonstrüksiyonu Reuther ve arkadaşları tarafından yapılmış. Sarayın ana yapı strüktürü konusunda ilk planı aceleyle çizmiş olan Massington'a birçok itirazlar yapılmış, daha sonra Reuter'in planına da bazı eksikleri ihtiva ettiği yönde Creswell tarafından bazı itirazlar yapılarak kendi çizdiği ve daha doğru olduğunu iddia ettiği plan ortaya konmuş (Cr2F.64c). Ancak cami planının detayları hakkında Reuter'in planına bir itiraz yapılmamış…" şeklinde saray camisinin plan şeması ve unsurlarının nasıl düzenlendiği konusu detaylı olarak tarif edilmiş.

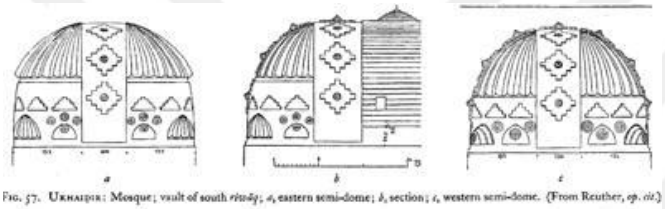
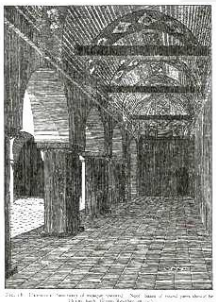

Fig. 57. Ukhaidir: Mosque; vault of south *riwāq*; *a*, eastern semi-dome; *b*, section; *c*, western semi-dome. (From Reuther, *op. cit.*)

Fg. 765 (Cr2F.57) Saray camisinin kubbe ve süslemeleri

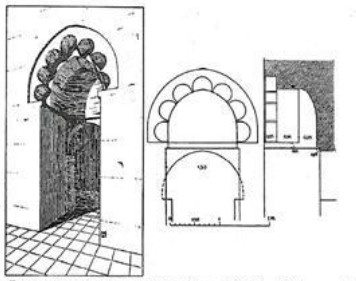

Fig. 59. Ukhaidir: Entrance to mosque, from within. (From Reuther, *op. cit.*)

Fg. 766 (Cr2F.58) Cami harem koridoru
Fg. 767 (Cr2F.59) Caminin iç giriş kapılarından birisi

Avlu-A ve onun bağlı olduğu yerler (s.76),

Birinci Kat (s.77, CrF.61), İkinci Kat (s.78), Sarayın Dış Duvarları (s.80, CrF.64)

İç İlave Kısımlar (Annex ve Serdab)

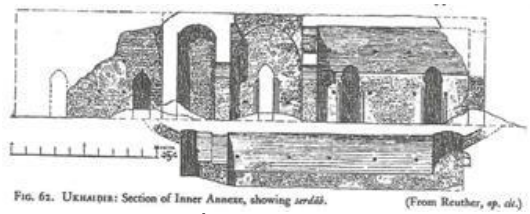

Fig. 62. Ukhaidir: Section of Inner Annexe, showing *serdāb*. (From Reuther, *op. cit.*)

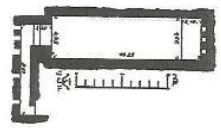

Fig. 63. Ukhaidir: Inner Annexe, plan of *serdāb*. (From Reuther, *op. cit.*)

Fg. 768 (Cr2F.62) İç ilavelerden (annexe) birisi (Reuther)
Fg. 769 (Cr2F.63) Serdab planı

Kuzeydeki İlave Kısım (*Annexe*)

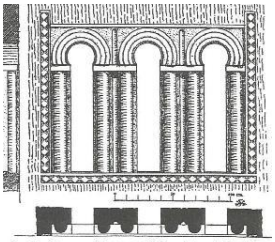

Fig. 67. Ukhaidir: Treatment of triplet windows in Northern Annexe. (From Reuther, *op. cit.*)

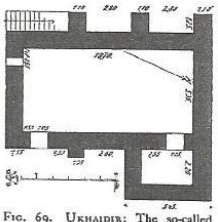
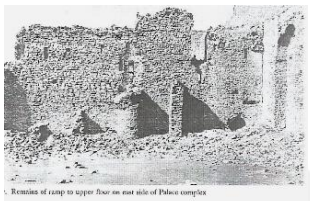
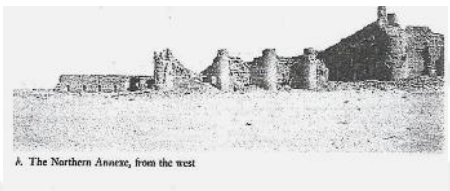

Fig. 69. Ukhaidir: The so-called *Hammām*. (From Reuther, *op. cit.*)

Fg. 770 (Cr2F.67) İlave yapıdaki (annexe) üçlü pencere düzeni
Fg. 771 (Cr2F.69) Hamam planı

Hammâm Denilen Yer

A. The Northern Annexe, from the west

C. The Northern Annexe, from the north-west

Fg. 772 (Cr2P.20c-d) *Fg. 773 (Cr2P.21b-c)*

Fg. 772 (Cr2P.20c-d) Avlu kuzey cephesi
Fg. 773 (Cr2P.21b-c) Avludan görünüşler

İkinci Dış Avlu

‘Bu tür unsur İslâm öncesi dönemlerde (örn. Kasr-ı Harana’da) mevcuttur. Buna Sâsânî demek daha doğru olur.” denilmiş.

[Uhaydır’da Görülen Unsurların] **Mimari Kökenleri**[963]

Fig. 70. Qasr Kharāna: Entrance. (From Jaussen and Savignac, *op. cit.*)

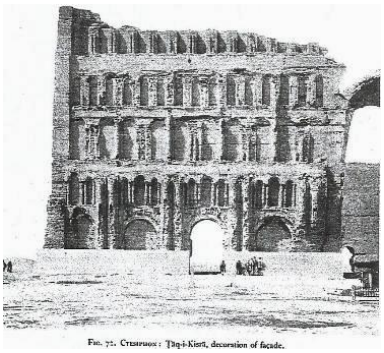

Fig. 72. Ctesiphon: Ṭāq-i-Kisrā, decoration of façade.

Fg. 774 (Cr2F.70) Kasr-ı Harana Girişi
Fg. 775 (Cr2F.72) Tâk-ı Kisrâ, cephe süslemeleri

[963] [Bu kısımdaki bilgiler K80- Mimari Tarihler, Orijinler, ana başlığı altında ayrıca ele alınmıştır].

[Çıkışların] ***Güçlendirmeleri***

"Kale önlerinde kaldıraçlı giriş kapı sistemi (Portcullis), Roma döneminde ve eski Mısır'da da biliniyordu." Denilmiş.

Çahilburç (Chahilburj)

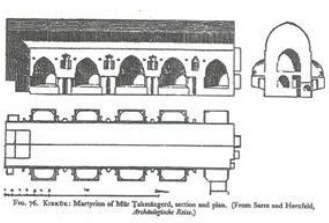
Avlu Duvarlarındaki Ok Yarığı (Arrow-slits) (Cr2F.71, s.86)

Sarayın Yerlşim Planı *(The Lay-Out)*

"Herzfeld, her ne kadar el-Mansûr'un Bağdat'ı dairevî planlı, Uhaydır dikdörtgen planlı olsa da aralarındaki müthiş benzerlik bulunduğuna dikkat çekti (dn.1) [964] " denilerek Uhaydır yapısının avlular, kapılar, odalar vb. tüm kullanım alanları ile Bağdat dairevî plandaki saray yapısı arasındaki benzerlikler anlatılmış.

Kuzey Cephe ve Şeref Avlusu, Büyük Salon

"Bu şekildeki geniş tonozlu salon planları çok önceden beri biliniyor. Cresphion da Alman ekip tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkartılan II. yüzyıla ait bir kilise yapısında da bu uygulama görülmüştür. Fars'taki I. yüzyıla ait olduğu düşünülen Sarvistan Sarayı'nda da aynı geniş tonozlu koridorun mevcut olduğu biliniyor.

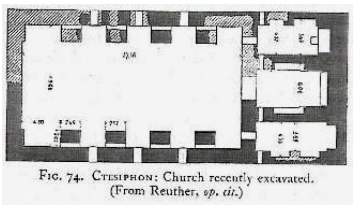
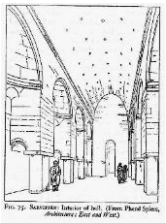

FIG. 74. CTESIPHON: Church recently excavated. (From Reuther, *op. cit.*)

Fg. 776 (Cr2F.76) Kerkük'te Martyrion of Mar Tahma
Fg. 777 (Cr2F.74) Cresiphon tonoz örtülü kilise planı (II. yy.)
Fg. 778 (CrF 75) Fars'ta Sarvistan Sarayı'nda geniş tonoz örtülü hol (I. yy.)

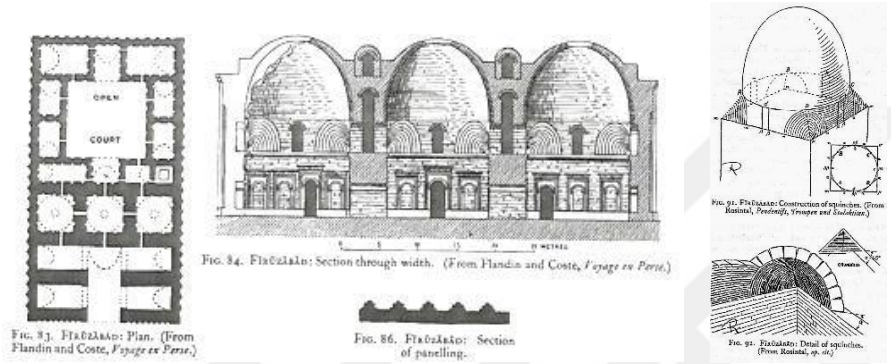
Benzer bir uygulamanın Kerkük'te Martyrion of Mar Tahmazgerd'de mevcut olduğu, 'Extract from the Syrian Acts of the Persian Martrys'ta bahsedilmiştir. Buna göre Mar Tahmazgerd Yazdıgird II (438-57) tarafından şehit edilmiş. Abbor Mar Prem, Herzfeld'e Türk Şehadetnameleri ile ilgili bir bildirgeyi gösterdi. Bildirgede Karkh Slökh'in ilk kiliseyi 470'li yıllarda kurduğu yazılı imiş (dn.3). Herzfeld bu bildirgenin geleneklere uygun [gerçek/orijinal] görüldüğünü kabul etmiş (dn.4)[965].

[964] *J.R.A.S., New Series*, XVIII (1886), p.330.
[965] *Archeologische Reise*, II, pp.332-3.

Herzfeld ve G. Bell her ikisi de kilisenin tarihinin bu temeller gibi eski olabileceğine ancak yapıda sivri kemer bulunmasının daha sonraki yüzyıllarda yeniden yapılma işlerine işaret edebileceğine dikkat çekmişler (dn.5)[966]. Hatra'da da aynı uygulama mevcuttur (Cr2F.73)…"

Taht Odası Grubu

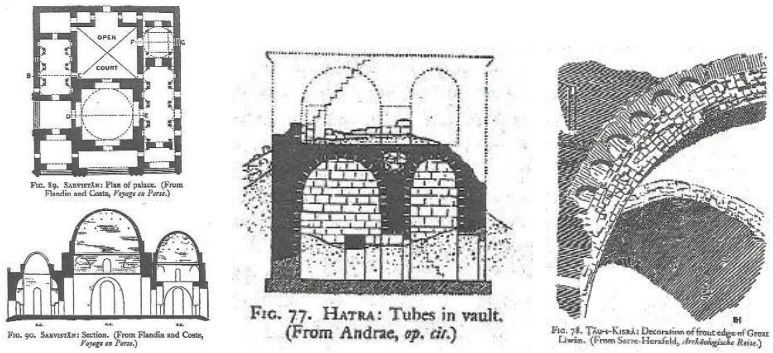
Buradaki düzenleme de Sâsânî dönemi Fîrûzâbâd'daki Ardeşir'in kalesinde görülür (Cr2F.83).

Fg.779 (Cr2F.83) (Cr2F.84) (Cr2F.91-92)

Fg. 779 (Cr2F.83-84) Fîrûzâbâd Sarayı planı ve ön cephe kesiti
Fg. 780 (Cr2F.91-92) Fîrûzâbâd'da [yüksek kubbelerinde] köşe kemeri uygulaması

Beyt'in Üç Kemerli Cephesi

Fg. 781 (Cr2F.89-90) Servistan Sarayı planı ve ön cephe kesiti
Fg. 782 (Cr2F.77) Hatra tonoz içi tünel / tüpler
Fg. 783 (Cr2F.78) Tâk-ı Kisrâ büyük livan ön cephe süslemesi

"Burada görülen düzenlemeler de Khorsabad'da (m.ö.721-705), daha sonra da Sâsânî (m.s.228-628) döneminde Cresiphon, Fîrûzâbâd, Servistan ve Kasrışîrin'de mevcut olduğu bilinmektedir." (s.89)

Tonozların Kemer Koltuğu Tüp'leri (Haunches of the Vault) (s.89)

[966] *Churches & Monastries of the Tur Abidin*, p.103.

32 No'lu Odanın Tonoz Sistemi

Burada görülen tonoz sistemi Cresiphon'da Tâk-ı Kisrâ'da ve Kusayru Amre'de görülen tonoz sistemiyle aynı benzer şekilde yapıldığı belirtilmiş (Fg.783-Cr2F.78).

Caminin Girişindeki Düğümlü Kemerler *(Lobed)*

"Bu kemerin aynısı Cresiphon'da Tâk-ı Kisrâ'da uygulanmıştır. Bu kemer artık yerinde olmamakla birlikte Dieulafoy'un 1881'deki ziyareti sırasında Fg.78'de görüldüğü gibi süslü olarak yerinde idi" şeklinde bilgi verilmiş.

40- Uhaydır [Sarayı] Sonuç Notları

Sur duvarlarıyla kuvvetlendirilmiş Uhaydır Sarayı'nın Vadi Ubayd Çölü'nde Bağdat'ın 120 mil (~180km) güneyinde olduğu tarif edilip, 1638 yılından itibaren erken dönem gezginlerin hatıratlarında ismine rastlandığı, İngiliz seyyahın ve 1790'da Taylor'un gördüğü, Massington'un Uhaydır'a 3 Nisan'da ikinci defa ve yanında bir ekiple birlikte yeniden giderek bir gün kalıp ölçüm ve çizimler yapıp fotoğraflar çektikleri, acele çizdikleri için de ilk planın ciddi hatalarla dolu olduğuna dikkat çekilmiş. 25 Mart 1909'ta da Gertrude Bell'in Uhaydır'a uğradığı ve Konstantinapol'e dönüp 5 gün kalarak Uhaydır'ın çok güzel bir planını hazırladığı, 1911'de tekrar gittiği, 1912'nin başlarında da Musil'in gittiği, Creswell'in de önce 1933'te 4 gün kalıp incelemelerde bulunduğu, sonra 1936'da 2 gün kalıp kendi planını (Cr2F.64/64c) tamamladığı aktarılmış.

Yapının surlarla çevrili 175 x 169m'lik dikdörtgen plana, her cephenin tam ortasına konulmuş çıkış kapıları ile dört adet yuvarlak köşe kuleleri ve 10 tane aralıklı yarım daire kulelere sahip olduğu, sarayın da içeride ve 112 x 82m. ebatlarında olduğu, ana girişin kuzey cephesinin ortasında olduğu, diğer cephelerde olduğu gibi bu cephede de duvardan 2,5m. civarı çıkıntılı şekilde devam eden dairevî kulelerin arasında, ana duvardan 5,12m. dışarı çıkıntı oluşturacak şekilde yapıldığı, üst kısımlarda "ok yarığı" olarak bilinen dar pencere aralıkları bulunduğu, bunların arasında da Portcullis[967] bulunduğunun tahmin edildiği (Cr2P.7d) belirtilmiş.

[967] [Kapalı irtibat balkonu].

Yapının içinde bulunan salon ve odaların ölçüleri verildikten sonra şeref salonunun 32,5 x 27m. ölçülerinde olduğu (Cr2F.64c, d) ayrıca bir divan ve bir de taht odasının yanı sıra sarayın ana yapısının merkezindeki şeref avlusunun etrafını dolaşan ana koridor ile dış duvarları arasına 4 adet daire (beyt) bulunduğu kaydedilmiş. Sarayın camisinin 24,20 x 15,65m. ebatlarında olduğu, sarayın diğer bölümlerinde olduğu gibi camisinin de bir rekonstrüksiyonunun Reuther ve arkadaşları tarafından yapıldığı, farklı araştırmacıların sarayın son hâli için farklı planlar çizdikleri, Creswell'in çıkarttığı planın en doğru plan olduğu, saray yapısında birinci ve ikinci katların bulunduğu ve yapıda iki türlü kemer örme tekniği görüldüğü (Cr2F.42 ve 43) ifade edilmiş.

Sarayın kuzey duvarının aynı zamanda devam eden dış çevre duvarı da olduğu ve diğer üç cephede sarayın 1,6m. kalınlığındaki kendi duvarlarından başka bu tür bir ilave dış çevre duvarı bulunmadığı, köşelerde 3 çeyrek (10m aralıklarla yaklaşık 2,3m çapında ve 1,8m. dışarı çıkıntılı) dairevî kuleler bulunduğu, sarayın ayrıca doğu kısmında, [dış çevre duvarı ile saray duvarı arasında] ilave bir müştemilat yapısına ve bir serdaba, dış kısımda kuzey tarafta iki tane daha ilave yapıya sahip olduğu, doğu tarafında da 10,7 x 5,35m. ebatlarındaki bir yapı ile onun içindeki 3,2 x 2,20m ebatlarında (penceresiz) ikinci bir odası olan bir hamam yapısı mevcut olduğu anlatılmış. Sarayda görülen özelliklerin hemen hepsinin İslâm öncesi dönemlerde bilinmekle birlikte "porticulus" ve "ok yarığı" unsurlarının o dönemde Batı'da görülenlerden daha iyi durumda oldukları, ayrıca duvarların üst kısım galerilerinde baştan başa kesintisiz devam edecek şekilde görülen aşağıya ateş (kızgın yağ) dökme sisteminin de Avrupa'da XIV. yüzyıldan önce bilinmeyen bir unsur olduğu aktarılmış.

'Şeref Avlusu'nun 'Kuzey Cephesi'nin Ctesiphon'da (Medain), 'Büyük Salon'un Kerkük'teki 'Martyrion of Mar Tahmazgerd' isimli yerde, 'Taht Odası Grubu'nun Fîrûzâbâd'a yakın dağdaki Sâsânî Ardeşir'in Kalesi'nde, burada görülen tonoz sisteminin ve caminin girişindeki 'Düğümlü Kemerler'in de Ctesiphon'daki Tâk-ı Kisrâ'da örneklerinin görüldüğü şeklinde bilgiler verilmiştir (Uhaydır ve Menâr Mücde'nin bânileriyle ilgili konular K42 Menâr Mücde yapısının Sonuç Notları kısmında ele alınmıştır).

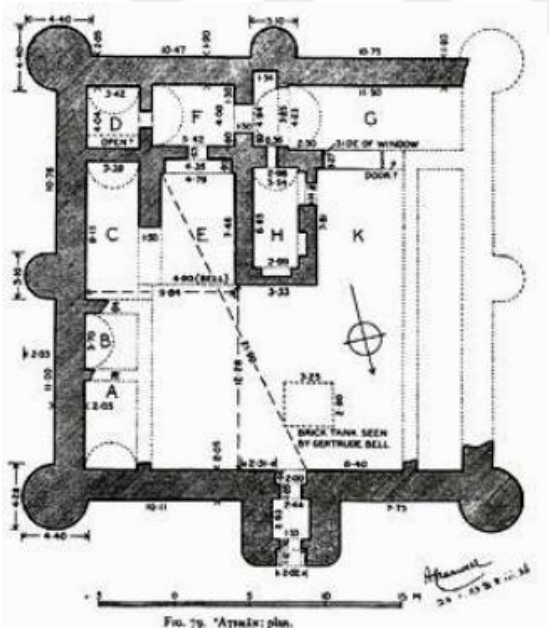
41- ATŞÂN [SARAYI]

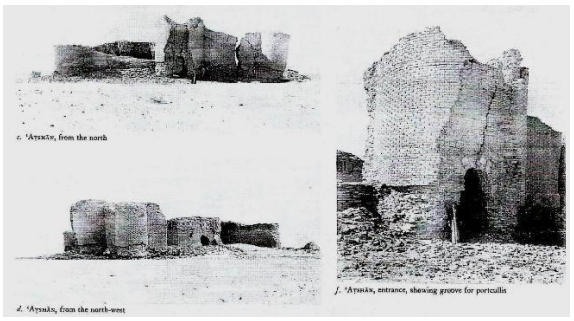
a- Katalog No. ve Eser Adı	: 41- Atşân [Sarayı]
b- Bulunduğu yer	: Kûfe'ye 50 km, Uhayrdır'a 40 km
c- İlk İnşa Tarihi	: Uhaydır'la aynı dönem (764-778 arası)
d- İlk Yapılış Maksadı	: Han, durak (mola) mekânı
e- Bânisi	: Bilinmiyor
f- Mimari Özellikleri	: Sağlam duvarlarla çevrili han yapısı
g- Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

ATŞÂN

[Konum] **Tarifi**

Atşân, susamış anlamına geliyor. Burası bir han yapısı. Kûfe'den Uhaydır'a gelen düz yolda, Hindiya Kanalı'nın doğusunda. Uhaydır'dan 40 km, Kûfe'den de 50 km mesafede. Kerbelâ-Kûfe güzergâhında da Nuhaila'nın 19 km güneybatısında. Gertrude Bell Atşan'ı,Uhaydır'a ikinci defa geldiği (1909) sırada keşfetmiş.

Fg. 784 (Cr2F.79) Atşân planı (s.91)
Fg. 785 (Cr2P.22c, d, f) Atşân yapısı kalıntıları (sağda kuzeydoğu kapısı)

Atşân içeriden, kuzeyden güneye 25,57m, doğudan batıya da 24,90m ölçüleri olan dikdörtgen bir yapı. Duvarlarda kullanılan kerpiçler 7 cm kalınlığında 33 cm^2'lik yanmış (bazalt) taşları ile örülmüş. Duvarların kalınlığı 2,05m ve dört kaşesinde 4,40m

çapında birer çıkıntılı kulelerle, 3,10m çapında orta derecede kulelere sahip. Tüm bu kuleler duvarın yüzünden yaklaşık 2m. kadar dışarıya çıkıntılı durumda. Tek girişi kuzey cephesinde (Cr2P.22). Dış cephe süslemeleri Uhaydır'ı hatırlatır bir şekilde. Kuzey cephesinde bulunan 4 kemerli nişlerden 2 tanesi tamamen ayakta, şeklinde yapının diğer mimari özellikleri detaylı olarak verilmiş.

Tarihi*

Atşân çıkış kulesi'nin şekli, kemerlerin ve tonozların yapılış şekli, yarım kubbeler, üstteki kör dehliz vb. birçok yönden Uhaydır'a oldukça fazla benziyor, bu sebeple onunla aynı tarihte yapıldığını düşündürüyor.

*[Cres., "Uhaydır, Atşân ve Menâr Müjde'nin Tarihleri" konusunu bir sonraki Menâr Müjde'nin muhtevası içinde (c.2, s.94-98 arasında) toplu olarak ele almıştır.]

41- Atşân Sonuç Notları

'Susamış" anlamına gelen Atşân'ın Kûfe'den Uhaydır'a gelen düz yolda, Uhaydır'dan 40 km, Kûfe'den de 50 km mesafede, Kerbelâ-Kûfe güzergâhında Nuhaila'nın 19 km güneybatısında bir han yapısı olduğu, Gertrude Bell'in bu yapıyı Uhaydır'a ikinci defa geldiği (1909) sırada keşfettiği belirtilmiş.

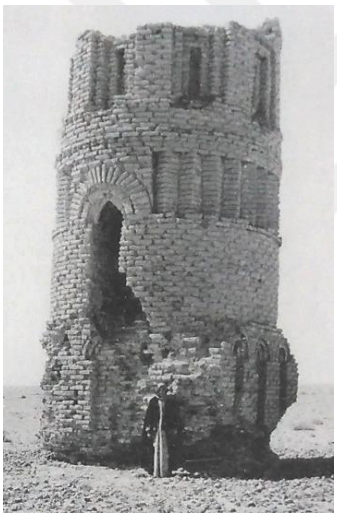
İçeriden, kuzeyden güneye 25,57m, doğudan batıya da 24,90m ölçüleri olan dikdörtgen bir yapı olup duvarların kalınlığı 2,05m. ve dört kaşesinde 4,40m çapında çıkıntılı kulelerle, 3,10m çapında orta derecede kulelere sahip olduğu, kuzey cephesinde bulunan 4 kemerli nişlerden 2 tanesinin tamamen ayakta olduğu ifade edilmiş.

Birçok mimari özelliklerin Uhaydır'da görülen özelliklere benzemesinden dolayı Uhaydır ile aynı tarihlerde yapılmış olduğuna inanıldığı şeklinde bilgiler verilmiştir.

42- MENÂR MÜJDE

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 42- Menâr Müjde
b-Bulunduğu yer	: Atşân'dan 22 km, Tar es-Seyyid civarı (Irak)
c-İlk İnşa Tarihi	: Bilinmiyor (Abbâsî İlk Dönem)
d-İlk Yapılış Maksadı	: Gözetleme kulesi ve dinlenme mekânı (Creswell)
e-Bânisi	: Îsâ b. Mûsâ (Creswell'e göre)
f-Mimari Özellikleri	: Son yüksekliği: 9.2m, kaide yüksekliği 2.85m, Kaide çapı 4.38m, içeriden merdivenli, malzemesi tuğla
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

MENÂR MÜJDE

Fg. 786 (1932, Cr2P.22c) Menâr Müjde

"…Uhaydır'ın doğusunda, Tar es-Seyyid'den üç beş mil mesafede. Atşân'dan 22 km batıda. Şu anda 9,20m yüksekliğinde falat aslının daha uzun olduğu kabul ediliyor. 29 x 31cm çapında ve 7,5 cm kalınlığında tuğlalarla örülmüş. (s.94)

4,38m. çapında ve 2,85m. yüksekliğinde bir kaide üzerine oturuyor. Her cephesi 21 x 35 cm'lik derin olmayan ve içi motiflerle süslü kartuşlara sahip. Üzerinde karışık olarak devam eden düz tuğla veya tuğla örgüleriyle oluşturulmuş geometrik şekiller ve arada 3'lü oyuk nişler var.

Kaidenin doğu cephesinde dar ve kemerli bir kapı girişi ve içeriden dönerek yükselen 62 cm genişliğinde bir merdiveni var. İçeride 1m. boyu, iç eni 26 cm, (dış eni

18 cm) olan aydınlık pencereleri mevcut. Duvar örgü kalınlığı yaklaşık 1,04m…" şeklinde tarif ve anlatımlar yapılmış.

Tarihi

Creswel, yapının tarihi konusunda: "Görünüş olarak çok arkaik / eski tarihli intibası veriyor. Dikdörtgen şekli, üçlü oyuk nişleri ile de Kasr-ı Harana'nın 59 no'lu odasını ve Sâmerrâ'daki Ebû Dülef Camii'nin (860-61) payanda panellerini anımsatıyor (Cr2P.71d ve CrF.222). Ancak Uhaydır'la aynı tarihlerde veya onunla bağlantılı olarak da yapılmış olup olmadığını ileride göreceğiz." demiş.

Uhaydır, Atşân ve Menâr Müjde'nin Tarihleri

"…Uhaydır'ın yapılış tarihi ile ilgili olarak ilk öneri 1909'da Massignton'un çizdiği planları ve fotoğrafları inceledikten sonra Dieulafoy tarafından, "Sâsânîlerden ilham alınarak yapılmış ve VI. yüzyılın son çeyreğinden daha erken olamaz" şeklinde yapıldı (dn.4). Massignton da bununla aynı fikirde olduğunu belirtti… Gertrude Bell ise en başından beri bu fikre karşı çıkarak, 1910 tarihli yayınında Sâsânî sonrasına erken halifeler dönemine ait fakat İranlı ustalar tarafından yapılmış olduğunu savunarak bunun için 2 sebep ileri sürdü:

1. Sekiz noktalı (groined) tonozların varlığı ki bu unsur Sâsânî mimarisinde bilinmeyen bir şeydir (s.94, dn.5).

2. Büyük holün sağındaki yapının üç tarafı revaklarla çevrili ve açık avlulu planı burasının bir cami olduğunu göstermesi (dn.6)[968]. (s.94-98)

Herzfeld yine 1910'da yazdıklarında G. Bell ile cami fikrini destekleyerek bu durumun Müşettâ'da da aynen görüldüğünü belirtip tonozların komplike durumlarını, sivri kemerleri, tonozların çıkış sapmalarını, istiridye kabuğu şekilli hoodları ile kaval şekilli kubbeleri ve sekiz noktalı tonozların, yapıyı, İslâm öncesi dönemin dışında tuttuğunu vurgulamış ve G. Bell'in iddia ettiği tarihten daha geç bir zamana, örneklendirerek erken Abbâsî dönemine ait olması gerektiğini iddia etmiş (dn.7).

G. Bell 1911'de (dn.9) aynı konuda yeniden yazarak, erken Müslüman

[968] *Journall of Hellenic Studies*, XXX, pp., 74-7.

mimarisinin Mezopotamya'dayken Sâsânî mimarisinin etkisi tarafından domine edilmiş olacağını fakat bu durumun bu yapının Sâsânî döneminde yapıldığını kanıtlamaya yetmeyeceğini, karmaşık tonoz şeklinin Mezopotamya'da erken tarihli örneklerinin Rakka'nın Bağdat kapısında 772 tarihli ve Mansûr dönemine ait olarak mevcut olduğuna dikkat çekmiş. Ayrıca bütün bu yapıların çölün batısında olması sebebiyle Emevî yapısı olduğunu iddia etmekte de zorlandığını ancak Abbâsîlerin Sâmerrâ'sından çok farklı özellikler gösterdiği için Abbâsîlere ait demekte de zorlandığını belirtmiş.

G. Bell 1910 baharında Mezopotamya'ya giden Viollet'e güney duvarının önündeki yığılı şeyleri temizleyerek orada bir mihrab olup olmadığına bakmasını rica etti. o da denileni yaptı ve nişi (mihrabı) ortaya çıkarttı (s.95, dn.1). 1911'de kendi tekrar gittiğinde de daha fazla temizlik yaparak nişi iyice ortaya çıkarttı (dn.2).

Ben [Creswell] 1935'te daha fazla zemine kadar temizleyerek tamamen ortaya çıkarttım. Viollet de yapının İslâmî döneme ait olduğuna inandığını belirtmiş. Reuter de Uhaydır'ı Ekim 1910'da ziyaret ederek, '*G. Bell'in tonoz teorisi hakkında farklı şeyler düşünebiliriz ancak orada bir cami bulunması, onun hicretten sonra yapıldığını netleştiriyor. Bu durumda bu caminin hicretten ne kadar sonra yapıldığını tartışmak gerekir.'* dedi.

Pere Anastase ise 1912'de (s.95, dn.6) modern Bağdat'ta yaşayan Şeyh el-Âlûsî'ye dayanarak '*Uhaydır'ın 635 yılında Dumat el-Jandal'ın valisi ve Hıristiyan Kindite Şefi olan Ukaidir isimli birisi tarafından yaptırıldığına ve Uhaydır isminin de buradan gelme olduğuna inandığını'* yazmış (dn.7)[969]. Benoit 1912'de yapıyı Lahmîlere ve VI. yüzyılın ilk yarısına ait olarak göstermiş (dn.8). Herzfeld ise yapıyı en erken Abbâsî dönemine yerleştirmiş (dn.9).

Dieulafoy 1913'te tekrar görüş belirtip '*bu kadar büyük ve önemli bir yapının ancak bölgede kuvveti, zenginliği yerinde olan ve Sâsânî anıtlarını yakından bilen önemli bir yönetici vb. için yapıldığından şüphe yok.'* diyerek VI. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın başına tarihlemiş. G. Bell, 1914'te (*Monography of Ukhaydır'da*) içbükey mihrabından dolayı en erken 709-11 ile Rakka ve Sâmerrâ'nın inşa teknikleriyle karşılaştırınca en geç VIII. yüzyılın ortalarına, Hârûnürreşîd dönemine (786-809) ait olması gerekir demiş (dn.11).

[969] Bu bilgi Mes'udi, *Tarih*, s.248-9 ve 72'de(Carra de Vaux's transl., pp.329 ve 358'de geçiyor.

Diez, 1915'te erken Abbâsî dönemi olması gerektiğini söylemiş (s.95, dn.12). Herzfeld tekrar; Uhaydır'da görülen atnalı şekli planın gelişmiş hâli olan Bağdat'ın dairevî planı sebebiyle Uhaydır'ın Bağdat'tan önce yapılma ihtimalini dikkate almak gerektiğini, boyutlarının da Hâşimî zirâ'sının (~64 cm) çarpımları prensibine de uygun olması sebepleriyle 750 ile 762 yılları arasında konulması gerektiğini belirtmiş (dn.13). Glück ve Diez IX. yüzyıla tarihlemiş. Massignton ise 1932'de, öncesinden beri bu konuda yazılanları okumadan (sadece G. Bell'in 1910'larda yazdıklarına ve) İslâmî orijinli olduğu düşüncesine karşı çıkarak yapının İslâm öncesi döneme ait olduğunu savunmuş (s.96, dn.1)[970].

Irak ve İran'da Uhaydır'ı karşılaştırarak karar vermek için yeterince ona benzeyen çağdaşı yapılar mevcut olmadığı için kesin tarih belirlemek oldukça zor. II. Hüsrev tarafından (590-628) yaptırılmış olan Fars (Persia) sınırının hemen ötesindeki Kasrışîrin var ancak bundan sonra ona benzer bir yapıyı ancak 150 yıllık bir aradan sonra 722 tarihli Rakka'nın Bağdat kapısında ve anıt olarak da 836'da yapımına başlanan Sâmerrâ'nın Bâb el-Ammâ Kapısı'nda görebiliyoruz…" şeklinde tarihi bilgiler verdikten sonra, 'Bana göre ise, yapının Emevî yönetici veya prenslerinden birisi tarafından yaptırılmış olma ihtimali daha kuvvetli' diyerek bu iddiasını destekleyen bilgiler vermiş.

" Emevî prensleri gibi yarı bedevi çöl hayatına düşkün olmadıkları, özellikle 764'ten itibaren kendi kurdukları şehirlerde yaşamaya meraklı oldukları için Abbâsîlerin çölün ortasında böyle bir yer yaptırma ihtimalleri çok zayıf olduğundan onu da çıkarttığımızda, böyle bir şeyi Emevîlerden başka kim yaptırmış olabilir?. Bu sebeplerden Seffâh'ın ve el-Mansûr'un siyasî açıdan kuvvetli yeğeni Îsâ b. Mûsâ'nın (b. Ali b. Abdullah b. Abbâs)[971] yaptırmış olması mümkündür. Çünkü Îsâ b. Mûsâ daha sonra [el-Mansûr'un 775'te ölümünden sonra] Abbâsî hanedanının başı olmuştur. El-Mansûr halife olunca Îsâ b. Mûsâ'yı Kûfe valisi yapmıştı. Bağdat'ı inşa ettirdikten sonra

[970] "Art, (Ukhaydir)", *Encyclopedia of İslâm*, IV, p.994-

[971] C.2, s.96 [Creswell burada Îsâ'nın nesebini Îsâ b. Mûsâ b. Ali b. Abdullah şeklinde yanlış göstermiştir. Creswell'in sık kullandığı meşhur oryantalist yayım İslâm Ansiklopedisinde (K.V. Zettersteen, "İsâ b. Mûsâ", *İA*, V.II, 1978, s.1065-PDF: 203) Îsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah olarak gösterilmekle birlikte K.V. Zettersteen, "Abbâsiler", *İA,* I, 1978, s.19, *Taberî,* İbnü'l-Esîr vb.yoluyla) verilen Abbâsî soy ağacında (Ali b. Abdullah b. Abbas'ın 18 oğlu bulunduğundan hiç bahsedilmeden) sadece Muhammed, Abdullah, İsâ ve Süleyman isimli 4 tane oğlu olduğu gösterilmiştir (bk, Fg.787, s.626). Bu listedeki Îsâ, Creswell'in bahsettiği Îsâ olmayıp, onun amcası Îsâ olsa gerektir.* (detaylar için bk, Sonuç Notları ve Fg. 788). *(Ali'nin 18 oğlu:1-Salih, 2-Süleyman, 3-Abdussamed, 4-Mübeşşir, 5-Muhammed (1), 6-Abdullah, 7-İshak, 8-İlyas, 9-Muhammed (2), 10-Yakub, 11-Davud, 12-Îsâ, 13-İsmail, 14-Abdulaziz, 15-Ubeydullah, 16-Osman, 17-Yahya, ve 18-(Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın boşadığı bir hanımla yaptığı evlilikten olan oğlu) Abdülmelik. (Muhammed'in 7 oğlu: 1-İbrahim, 2-Yahya, 3-Abdullah es-Seffah, 4-Ebu Cafer el-Mansûr, 5-Mûsâ, 6-El-Abbas, 7-İsmail).

da (762-3'te) ona şehrin en büyük (önemli-güzel) yerini verdi. Sultanın meclisinde (el-Mehdî'ninki de dâhil) en önemli (kuvvetli) pozisyona sahip oldu ama sonunda el-Mansûr da kendi oğlu el-Mehdî'ye taht yolunu açabilmek için (Hititli David'in Uriah'a yaptığı şeyi yaparak) o nu 'ölür, geri gelemez' ümidiyle uzak ve tehlikeli savaşlara gönderdi (dn.4).

Bu planların hiçbirisi tutmayınca [bu sırada Mansûr'un amcası] Abdullah b. Ali'nin başlattığı isyan başarısızlıkla sonuçlanınca Mansûr (Abdullah'ı) hapse attırdı ve kendisi H47'de (764) hac için yolculuğa çıkarken [hem Îsâ'dan hem de Abdullah'dan kurtulmak için] Îsâ b. Mûsâ'ya; '*Bu adamı ben şehirden ayrıldığım gün öldür ve kimseye de bir şey söyleme'* dedi (v.II, s.96). Îsâ da sonunda başına gelecekleri onun [Mansûr'un], kötü karakterini iyi bildiği için, denilen şeyi yapmıyor. Fakat Mansûr Îsâ'ya üç defa mektup yazıp Abdullah'ı öldürüp öldürmediğini sorunca o da ona dediğini yaptığını bildiriyor. el-Mansûr hacdan dönünce [amcası] Abdullah'ın bir yakınını çağırtarak onun serbest bırakılma talebinde bulunmalarını söylüyor.

Abdullah'ın yakınları gelip Mansûr'dan onu serbest bırakmasını isteyince, Mansûr da mecliste hazır bulunanların önünde Îsâ'ya Abdullah'ı getirmesini söylüyor. Îsâ da; 'Ben Abdullah'ı senin emrettiğin gibi öldürdüm' diye cevap veriyor. Bu cevaba karşılık Mansûr; 'Bu nasıl olur, ben amcamın öldürülmesini nasıl emrederim?' diyerek inkâr edip orada bulunan Abdullah'ın yakınlarına dönüp; 'Buyurun, işte Abdullah'ı öldüren adam, ona ne yapmak isterseniz serbestsiniz' diyor. Bu defa Îsâ da Mansûr'a dönüp; 'Bu senin iyi düşünüp planladığın bir hilendir' diyerek Abdullah'ı huzura getirtiyor (dn.1)[972].

Bunların ardından el-Mansûr, Îsâ'yı zehirletmeye çalışıyor. Îsâ bu zehirlenme sonucu ölmüyor ama zehirdeki kurşun sebebiyle saçını sakalını kaybederek hasta olarak hayatına devam ediyor (s.97, dn.2). Sonra Mansûr, Barmecid Hâlid'le plan yaparak Îsâ'ya karşı yalancı şahitler hazırlamasını istiyor. (Mansûr kadar kötü olan) Hâlid de Îsâ'yı veliahtlıktan vazgeçmeye ikna etmek için uğraşıyor ama başaramadığı için 30 tane yalancı şahit hazırlıyor. el-Mansûr da büyük şûra meclisini topluyor, herkesin huzurunda bu yalancı şahitler Îsâ'nın önceki günlerde onların huzurunda 'taht haklarından vazgeçtiğini söylediğini' duyduklarına yemin ediyorlar. Îsâ ise bunun gerçek olmadığını tekrarlayınca meclis Îsâ'nın haklı olduğuna karar veriyor.

[972] *Taberî,* III, pp.328-30; Mes'udi, *Priaries*, VI, pp.214-16; Ya'kūbî, *age.*

Mansûr, artık Îsâ'nın (Mansûr'dan sonra) kendi oğlunun sultan olmasını istediği için bu işten vazgeçmediğini anlıyor ve başka bir plan yapıyor. Îsâ'yı ve oğlunu birlikte huzura davet ediyor ve hizmetçilerinden birisini ayarlayarak yabancı birisi gibi davranıp Îsâ'nın oğluna saldırıp boğarak öldürmeye çalışması şeklinde bir senaryo hazırlıyor. Hizmetçi, Îsâ'nın oğluna saldırıp boğazını sıkmaya başlıyor. Oğlunun dili boğazına kaçıp da çırpınmaya başlayınca, Îsâ oğlunu kurtarmak için 'taht hakkından vazgeçtiğini' söylüyor. Bunun ardından Îsâ 147 / 764-5'te taht haklarından vazgeçtiği yönünde evrakı 10 milyon dirhem karşılığında (500.000 pound) imzalayarak 'Mansûr'un oğlu el-Mehdî'nin bir sonraki sultan olmasını kabul ettiğini ancak Mehdî'nin kendisinden önce ölmesi hâlinde yine kendisinin sultan olacağı' şeklinde anlaşma yapıyor. el-Mansûr 158 / 775'te ölüyor ve [oğlu] Mehdî sultan oluyor. Mehdî sultan olduktan sonra Îsâ ile yapılan anlaşmayı iptal ederek kendisinden sonra sultanlığın Îsâ'ya değil kendi oğulları Mûsâ el-Hâdî ve Hârûnürreşîd'in sultan olacakları yönünde karar alıyor. Îsâ bunu onaylamıyor fakat sonunda 10 milyon dirhem daha alarak razı oluyor…" şeklinde, kendi iddiasını destekleyici Abbâsî hanedanı içinde yaşanmış olayları aktarmış.

"…Bütün bu olaylardan sonra Îsâ hayata küserek kendi malikânesinde inzivaya çekiliyor ve senede sadece iki ay Kûfe'de cuma namazları için camiye geliyor, kimseyle konuşmadan namazını kılıp geri gidiyor ve Îsâ, 167 / 783-84'te vefat ediyor (dn.2)[973]. Îsâ b. Mûsâ'nın durumu Uhaydır'ı açıklamak için tam da uygun düşmüyor mu? Bu büyüklükteki bir yapı ancak Îsâ'nın servetine sahip birisi tarafından yaptırılabilir ve bu dönemde Abbâsî prensleri içinde sadece Îsâ'nın böyle bir inziva hayatı yaşadığı biliniyor. İlave olarak Uhaydır'ın mesafesi Kûfe'ye sadece 50 mil kadar (~75 km) yedek binek ayarlandığında bu mesafe iki aşamada kolayca halledilir.

Bu durum bizi tam olarak Atşân'a getiriyor. Atşân, Uhaydır'la yaklaşık aynı tarihlerde yapılmış görünmekte ve Uhaydır'dan Kûfe'ye direkt giden yolun tam orta mesafesine yerleştirilmiş olması (Atşân'ın da) Îsâ b. Mûsâ tarafından yaptırılmış olduğunu düşündürüyor. Ayrıca, Atşân normal bir hanın özelliklerinde değil. Örneğin etrafında bir sürü odaları olan bir orta avluya sahip değil. Aksine geniş bir livana ve buraya yakın mutfağa sahip ve sonunda yarım kubbesi olan 12m. uzunluğunda geniş tonozlu meclis salonu aslında bir şehzadenin misafirler ağırlamak vb. şeklindeki yaşamına uygun düşen bir düzenleme maksatlı yapılmış olacağını gösteriyor. Aynen Cebel Seys'teki gibi.

[973] Ya'kūbî, *Tarikh*, II, p.480.

Bunları bir araya topladığımız da Menâr Müjde'de, bulmacadaki (puzzle) eksik yere tam oturuyor. Neredeyse tamamen ölü bir bölgede yapılmış olan Menâr Müjde, Atşân'dan Uhaydır'a giden yola bakıyor şeklinde yönü olduğundan dolayı ve 12m. yükseklikten (tepesinden) bakıldığında 10 km'ye kadar mesafe görebildiği için bu maksat için yapılmış olma ihtimalini yükseltiyor. Eğer benim tahminim doğruysa Uhaydır, Atşân ve Menâr Müjde H159 (775-6)'dan sonra, yani Îsâ'nın inzivaya ayrıldığı yıl yapılmış olmalı…" diyerek konuyu sonlandırmış.

42- Menâr Müjde Sonuç Notları

Menâr Müjde yapısının Uhaydır'ın doğusunda, Tar es-Seyyid'den 6-7 km mesafede, Atşân'ın da 22 km batısında kaldığı, 4,38m. çapındaki kaidesinin yüksekliğinin 2,85m. olup duvar kalınlığı 1,04m'yi bulan minarenin toplam yüksekliğinin ise 9,20m olmakla beraber aslının daha yüksek olduğuna inanıldığı, her cephesinde 21 x 35 cm'lik derin olmayan ve içi motiflerle süslü kartuşların yer aldığı, üzerinde düz tuğla örgüleriyle oluşturulmuş geometrik şekiller bulunduğu, kaidenin doğu cephesinde dar ve kemerli 62 cm genişliğinde bir merdiveni bulunduğu belirtilmiş.

Uhaydır'ın yapılış tarihi ile ilgili olarak ilk önerinin 1909'da Massignton'un çizdiği planları ve fotoğrafları inceledikten sonra Dieulafoy'un "Sasânilerden ilham alınarak yapılmış bu sebeple VI. yüzyılın son çeyreğinden daha erken olamaz" dediği, Massignton'un da bunu kabul ettiği,

Gertrude Bell'in ise1910 tarihli yayınında yapıyı Sâsânî sonrasına, erken halifeler dönemine ait olarak gösterdiği, Herzfeld'in de yine 1910'da Bell'i kısmen desteklemekle birlikte "erken Abbâsî dönemine ait olması gerektiğini" iddia ettiği,

Creswell'in ise yapıyı detaylı bir şekilde inceleyerek, Uhaydır ile aynı döneme ait olup (Uhaydır'ı da yaptırdığına inandığı) Îsa b. Mûsâ [b. Ali b. Abdullah b. Abbâs] tarafından yaptırmış olabileceğini (Îsâ bin Mûsâ ile Halife Ca'fer el-Mansûr arasında yaşanmış olan olayları delil göstererek) iddia ettiği şeklinde bilgiler verilmiştir.

Îsâ b. Mûsâ (ya da Mûsâ'nın babası) Kimdir?

Creswell, özetle Îsâ b. Mûsâ'nın ilk Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbâs'ın yeğeni olduğunu protokolde (Ebü'l-Abbâs'ın yaptığı üzere) Halife el-Mansûr'dan sonra (veliaht

olarak) ikinci sırada yer aldığını belirtip nesebini de Îsâ b. Mûsâ (b. Ali b. Abdullah b. Abbâs) şeklinde vermiştir. Îsa'nın veliahtlık hakkından vazgeçmesi için önce Mansûr'dan (c.2, s.96-97), sonra da oğlu Mehdî'den 10'ar milyon dirhem (1932'de 500.000 x 2 sterlin) para aldığı için, Uhaydır Sarayı ve Menâr Müjde yapılarını ancak onun gibi hanedan mensubu ve zengin birisinin yaptırmış olabileceğini iddia etmiştir. Creswell (c.2, s.96'da) "Îsâ b. Mûsâ b. Ali b. Abdullah b. Abbâs" olarak sıraladığı Îsâ'nın nesebi için bir kaynak göstermemiştir. Creswell'in güvendiği en önemli kaynaklarından birisi olan (Leiden) İslâm Ansiklopedisinde ise (bk, K.V. Zettersteen, "İsâ b. Mûsâ", *İA,* V.II, 1978, s.1065-PDF:203) "Îsâ b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdulah b. Abbas" şeklinde gösterilip, "Es-Seffâh ve el-Mansûr'un yeğeni olduğu belirtilmiştir. Ancak *İA,* I, s.19'daki Abbâsîler maddesindeki soyağacında ise Ali b. Abdullah'ın 18 oğlundan sadece dört tanesi (Muhammed, Abdullah, Süleyman ve Îsâ)[974] gösterilip diğer 14 kardeşten hiç bahsedilmemiştir (bk, Fg. 787). Ayrıca bu dört erkek oğuldan birisi olan Muhammed b. Ali'nin de 7 oğlundan da sadece üç tanesi (İbrâhim, Ebü'l-Abbâs ve el-Mansûr) gösterilmiş ve diğer dört kardeşten de hiç bahsedilmemiştir. Bu ise soyağacını eksik ve anlaşılmaz yapmıştır[975].

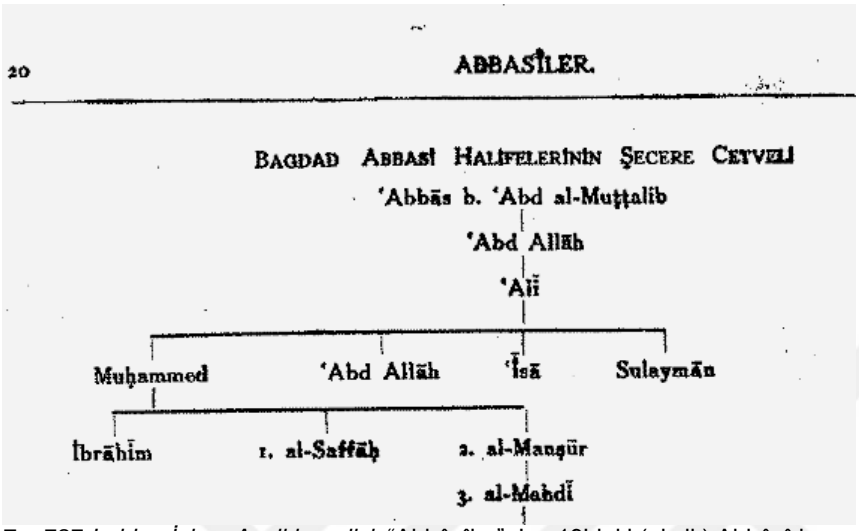
Îsâ b. Mûsâ'nın nesebi konusunda son dönem Türkçe kaynaklarda da detaylı bir açıklama ve soya ağacı bulunmamaktadır[976]. *DİA,* XXII, s.482'de bulunan Îsâ bin Mûsâ maddesinde de yine *İA*'de olduğu gibi nesebi "Îsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah" olarak gösterilmekle birlikte ne Ali b. Abdullahın 18 oğlu olduğundan ne de Muhammedin 7 oğlu bulunduğundan bahsedilmemiş ve bir soyağacı tablosu da verilmemiştir. Ancak bazı Arapça kaynaklarda Abbâsî halifelerinin nesebi ve soy ağacı detaylı olarak gösterilmiştir. Bu kaynaklardan birisi olan "el-Esâsu fî Nesebi benî Abbâs" isimli eserde hem Ali b. Abdullah'ın 18 oğlunun isimleri, hem de bunlardan birisi olan Muhammed'in ilk Abbâsî halifeleri olan el-Abbâs ve Ca'fer el-Mansûr ile İbrâhim (el-İmam), Yahya, Abdullah (es-Seffâh), Mûsâ ve İsmail isimli 5 oğlunun daha ismi

[974] E.R. Fığlalı, "Abdullah b. Ali b. Abdullah", *DİA,* I, 1988, s 83'de Basra valisi Süleyman ve Îsâ ile Abdullah b. Ali'nin kardeş olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Creswell "791 yılında Amr Camii'ne "rahaba" (sundurma) yaptığını belirttiği Mûsâ b. Îsâ'nın "Mûsâ b. Îsâ b. Ali" olup olmadığı hakkında bir açıklama da yapmamıştır (bk, *EMA,* c.2, s.165).

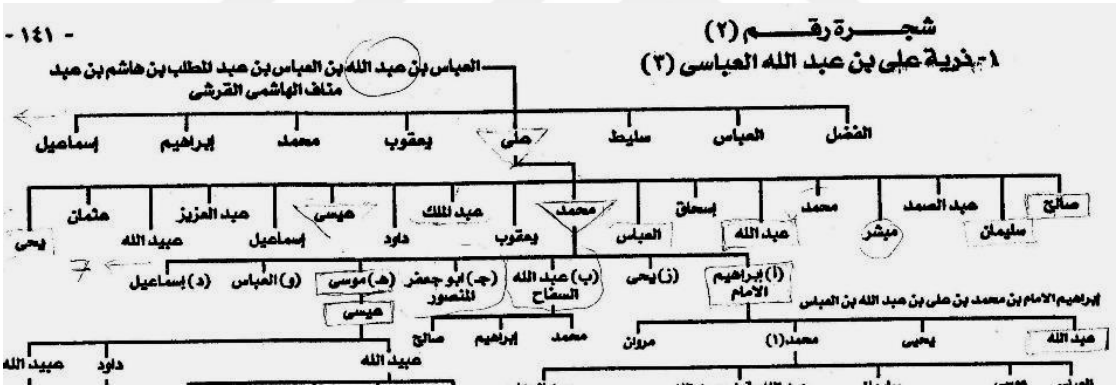
[975] K.V. Zettersteen, "Abbâsîler", *İA,* I, 1978, s.18-32.

[976] Faruk İnce, *Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbâs Abdullah es-Seffâh ve Dönemi,* T.C. Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Şanlıurfa, 2013, s.66 (Ağırakça, Ahmet *Rasulullahın Doğumundan Günümüze İslam Tarihi,* Beka Yay. İst. 2010, c.1, s.276, Tablo 2 yoluyla); Abdülmün'im Macid, "Îsâ b. Mûsâ", *DİA,* XXII, 2000, s.482; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Bahar Yayınları, s.6 / 22-27); http: / / ahmed nazif.blogspot.com.tr / 2014 / 08 / imamlar-ve-sultanlar -5.html#more, 02.01.2017)

gösterilmiştir (Fg.790)[977]. Bu eserde Îsâ'nın babası Mûsâ da, Ali'nin değil Muhammed b. Ali'nin 7 oğlundan birisi olarak gösterilmiştir. Bu da Îsa'nın babası Mûsâ'yı, el-Abbâs ve Ca'fer el-Mansûr ile kardeş yapmaktadır. Bu şecere Creswell'in verdiği "Îsâ b. Mûsâ b. Ali b. Abdullah" sıralamasının yanlış olduğunu ortaya koymaktadır.

Fg. 787 *Leiden İslam Ansiklopedisi*, "Abbâsîler", I, s.19'daki (eksik) Abbâsî hanedanı soy ağacı

Fg. 788 *el-Esâsu fî Nesebi benî Abbâs* kitabında (Îsâ b. Mûsâ, Mûsâ b. Muhammed ve Îsâ b. Ali b. Abdullah b. Abbâs dâhil) Abbâsî hanedanı şeceresi

Abbâsoğulları nesebinde (aynen Alioğullarında olduğu gibi) Muhammed, Ali, Hasan, Hüseyin, Abbâs, Abdullah gibi aynı isimle birçok kişi bulunmaktadır. Bu da tarihte (örn. Abdullah b. Ali yerine ebü'l-Abbâs'ın es-Seffâh / kan dökücü[978] lakabıyla meşhur olması gibi)[979] bazı olaylar ve isimlerin karıştırılmasına sebep olmuştur.

[977] Hüseyin b. Muhammed b. Ali el Abbâsî, *El Esasu fi Nesebi beni Abbâs*, Daru'r-Rikab, Kahire s.141.
[978] Dfbi bk, BÇ, s.564, dn. 903 (Ali Aksu, "Emevilerin Abbâsîler Tarafından Soykırıma Uğratılması ve…)
[979] İbrahim Ceylan, *Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi (750-754),* TC. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2015, s.75-76; Nuri Ünlü, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, (Başlangıçtan 1918'e Kadar), Marmara Üni. İFV. Yayınları, İstanbul 1984, s.124.

Îsâ'nın babası olan Mûsâ devrim başlamadan önce öldüğü için Îsâ'nın da amcası İbrâhim (el-İmam) b. Muhammedin yanında büyüdüğü nakledilmiştir (Macid, "Îsâ bin Mûsâ", *DİA, s.482*). Ayrıca Îsâ'nın 762'de el-Mansûr'a karşı Medine'de isyan eden Hz. Hasan'ın torunu Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'yi, Basra'da kardeşi İbrâhim b. Hasan b. Hasan'ı (ve yakın taraftarlarını) katleden kişi olduğu da kaynaklarda nakledilmiştir. Bu katliam sebebiyle Esma binti Hasan b. Abdullah b. Abdullah b. Abbâs tarafından Îsa b. Mûsâ'nın Nefsü'z-Zekiyye Muhammed b. Hasan'ı ve etrafındakileri katleden kişi olduğunu vurgulayan:

Allah rahmet etsin gençlere, insanlar hep birlikte yanından kaçtılar;
Yevmü's Seniyye'de savaştılar, Arslan yürekli atlılar dışında.
Onun için savaştılar kızlar, Ve asil şerefli kişiler;
Rahman öldürsün İsâ'yı, Nefsü'z-Zekiyye'nin katili.

dizelerini okuduğu nakledilmiştir[980].

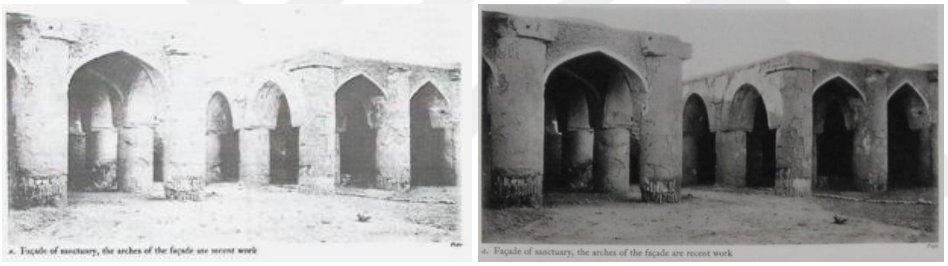
[980] Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evladı*, Marmara ÜİFV Yayınları, İstanbul 2011 (3.baskı), s.203 yoluyla et-Taberî, VIII, 559-560.

43- DAMGAN'DAKİ TARİKH-KHANA [TANRI-HANE]

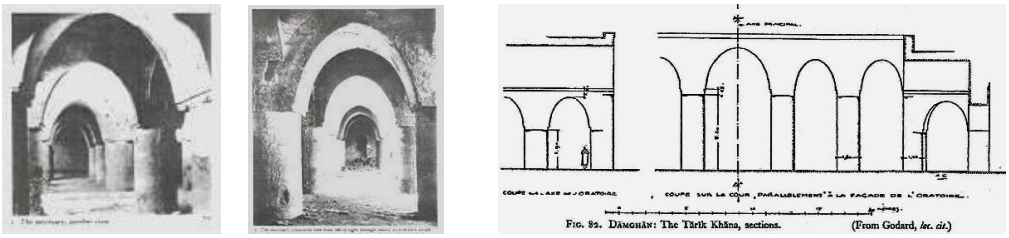
a-Katalog No. ve Eser Adı	: 43- Damgan'daki Tarik-Khana [Tanrı-Hane]
b-Bulunduğu yer	:Hazar Gölünün güneyinde, Damgan şehrinde
c-İlk İnşa Tarihi	: 750-800 arası (Creswell)
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescit (ulucami)
e-Bânisi	: Bilinmiyor
f-Mimari Özellikleri	: Mescid-i Nebevî planlı, tuğla malzeme
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen ayakta

DAMGAN'DAKİ TARİKH-KHANA (تـــاريخ خانـــة) [TANRI-HANE تـــنـــكـــرى خـــانـــه]

Creswell yapı hakkında: "…Eastwick tarafından 1864'te görüldüğü biliniyor ve Herzfeld tarafından 1926'da kısa olarak bahis konusu yapılmış olsa da, ilim dünyası bu muhteşem eser hakkında ilk detaylı tarifi 1934'te Godard'a[981]* borçludur. (s.98)

Fg. 789 (c.2, CrP.24a) Tārı (Tanrı) Hane orta / avlu kısmı (Creswell 1979)
Fg. 790 (Cr2P.24a) Tārı Hane orta / avlu kısmı (aynı resim Creswell 1940)

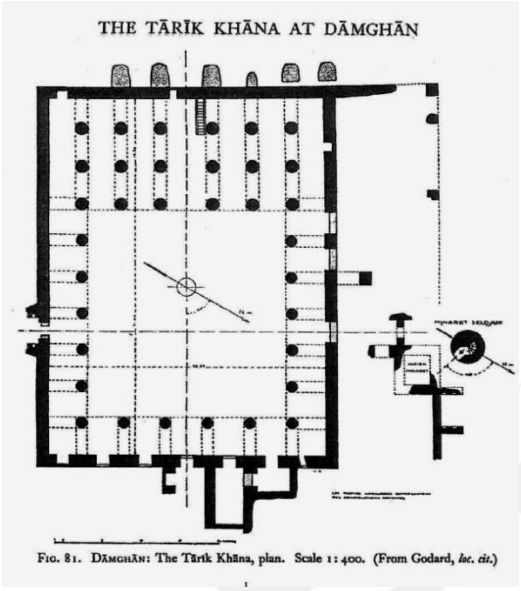

Fg. 791 (Cr2P.24b) Târı Hane'nin iç kısmından görüntüler- 1
Fg. 792 (Cr2P.24c) Târı Hane'nin iç kısmından görüntüler- 2
Fg. 793 (Cr2F.82) Tārı Hane kesiti

Üç tarafı bir nef genişliğinde ve kıble (güney-batı) tarafındaki oldukça derin olan revaklarla çevrili olan ve sahn (bk. dn. 986) alanı kareye yakın planda 25,50m x 27m olan bu yapının bir cami olduğu açıkça belli. Yapı içerden 39 x 46m. derinliğinde bir dikdörtgen 1,5m. kalınlığında kerpiçle örülmüş duvarlarla çevrilmiş ancak bu duvarların

[981] A. Godard, "Le Tari Khana de Damghan", *Gazette des Beaux- Arts, 6*, per., tome XII, pp.225-235 & figs 1-6, (1934) *[Creswell bu yapının ismini (Godard'ın makalesinde "Tari Khana" şeklinde yazılmış olmasına dikkat çekmeden) Tarih Hane olarak nakletmiştir. Ancak araştırmamız sırasında bu yapının gerçek isminin "Tārı Hāne" تـــنـــكـــرى خـــانـــه yani "Tanrı Evi" olduğu tespit edilmiştir dfbi bk, s.31-32].

büyük bir kısmı artık mevcut değil, sahn önde ve arkada 5'er kemerle, sağdan sola da 6 kemerle bağlanmış ama bu kemerlerin hepsi çökmüş. Harem'in payandaları 2,90m yüksekliğinde.

Fg. 794

Fg. 795[982]

Fg. 794 (Cr2F.81) Tārı (Tanrı) Hane Camii planı (Godard)
Fg. 795 Damgan şehrinin konumu

Godard'ın naklettiğine göre orijinal mihrabı çok derin ve dikdörtgen şeklinde imiş. Ancak bu mihrab sonradan oval bir mihrabla değiştirilmiş, aynı zamanda da yanlış olan kıble pozisyonu da ayarlanmış (eski mihrabı batıya 44.50° dönük olması gerekirken 60° dönükmüş. Planda gösterilmiş olan yuvarlak tuğla minare, kitâbesine göre Bahtiyar b. Muhammed tarafından yaptırılmış. Bu Bahtiyar b. Muhammed, Damgan'da Pîr-i Alemdar'ı da 417'de (1026-27) yaptıran kişidir…" (s.100, dn.3, Goddard, Herzfeld yoluyla) diyerek yapının orijinal hâli ve kim tarafından yaptırılmış olduğuyla ilgili detaylı anlatımlar yapmış.

Tarihi

"…Bu yapıdaki kemerler, Sâsânî'lerde görülen oval formdan hafif sivrilmeye başladığı dönemde yapılmış olsa gerek. Caminin hareminde görülen ovalden sivri forma geçişi gösteren kemerler, revaklara gelince biraz daha sivri kemere doğru yönelişe işaret ediyor. Ayrıca Godard, mihrabın tam merkez yerinde merkezin soluna kaydırılmış olmasına dikkat çekerek bu durumun erken dönem camilerine [son Emevî Halifesi] II. Mervân'ın emriyle H132 (750) minber konulmaya başlanmasının ardından

[982] www.googlemap.com yoluyla (daha geniş bölge haritası için bk, Res. 322, s.1114).

görüldüğüne dikkat çekerek (dn.4), burada mihrabın merkezin biraz soluna yerleştirilmiş olmasının Tarikh Khana [Tārı / Tanrı Hane] caminin yapılırken minberli olarak düşünüldüğünü bunun yapılış tarihi olarak Uhaydır gibi VIII. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirilmesi gerektiğini belirtmiş, ki bu durumda, bu caminin Fars (Horasan) topraklarında bilinen en eski cami olma ihtimalini gündeme getirir…" demiş.

Mimari Kökeni

"Bu konuda şanslı sayılırız çünkü Damgan'da Amerikalı araştırma ekibinin[983] keşfedip ortaya çıkarttığı [İslâm öncesi döneme ait] ve bir Sâsânî Ateş Tapınağı olduğuna inanılan Tapa [tepe] Hisar bölgesindeki yapıda görülen özellikler bize Tarikh Khana'nın mimari yapım özelliklerinin tamamen Sâsânî mimarisinden alındığını gösteren örnekleri vermiştir. Bu tıpa tıp benzerliklerden dolayı bu konuda Godardın söylediği; '*Tarikh Khana yapılış (construction) şekli, formları ve teknikleriyle tamamen bir Sâsânî anıtıdır. Onda İslâm mimarisine ait olan tek şey sadece planıdır'* cümlesine katılıyoruz" denilerek Tepe Hisar'daki Sâsânî yapısının özellikleri detaylı olarak anlatılmış[984].

43- Damgan'daki Tarik-Hana [Tārı / Tanrı Hane] Sonuç Notları

* Bu cami yapısının Eastwick tarafından 1864'te görüldüğü, E. Herzfeld tarafından 1926'da kısa olarak bahis konusu yapılmış olsa da[985]* bu muhteşem eser hakkında ilim dünyasına ilk detaylı tarifi 1934'te Godard'ın verdiği,

* Sahn[986] alanı 25.50 x 27m'lik ölçüsü ile kareye yakın planlı ve sahnın dört tarafının revaklarla çevrili, bunların üç tarafının da bir nef genişliğinde olduğu, içerden 39 x 46m. derinliğinde ve 1,5m. kalınlığında kerpiçle örülmüş duvarlarla çevrilmiş bir

[983] Jayne (H.H.F.) *Joint Expedition to Damghan, Bulletin des America Institute for Persian Art*, No.5, p.5
[984] Abbâsî dönemi mimari eserlerinin anlatımına c.2, s.100'de ara verilerek s.101-118 arasında Köşe Kemeri konusu işlenmiştir.
[985] Creswell, *EMA,* c.2, s.98, dn.3'te; "bu yapıya daha çok Tārı-Hāna denilse de Dr. Herzfeld 29. Şubat 1936 tarihli bana yazdığı mektubunda gerçek isminin "Karanlık Ev" anlamına gelen Tārik-Khāna olduğunu, ayrıca buraya Çihil Sütun (Kırk Sütun) da denildiğini belirtmiştir" şeklinde bir açıklama yapmıştır. *Bu açıklamaya karşı Suut Kemal Yetkin de haklı olarak *İslam Mimarisi* (Ankara Üniversitesi, Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, yayın no: 61, Ankara, 1965) kitabı, s.59, dn.47'de: Creswell ve Pope'un bu yapının isminin yanlış olarak "Karanlık ev" anlamına gelen Tarik Hane olduğunu iddia ettiklerini, ancak kelimenin aslının (Godard'ın yapının yörede söyleniş şekline uygun olarak yazdığı isminden hareketle): "Tārı Hane: Tanrı Evi, yani Allah'ın Evi" olması gerektiğine dikkat çekmiştir.
[986] Creswell (hemen tüm Avrupalı araştırmacılar gibi) caminin içinde, mihrabın ön kısmındaki alana "sancturary: 'Harem' demekte, buradan sonra başlayan nefli kısımlar ile (genelde giriş tarafındaki) avlu vazifesi gören alanlara 'Sahn, ana giriş kapısı olan kısma da 'arka duvar' denmektedir. (dfbi bk, BÇ, s.116, dn.176).

dikdörtgen şeklinde olup ahşap üzengi taşı (impost) bloklarından çıkan ve hafif kaymış görünen kemerlerin sivri tepeye (apex) yönelişte biraz oval (elips) şekline meyletmiş görünüşe sahip oldukları,

* Sahnın her birinde üçer kemer bulunan ve ortadakinin diğerlerinden biraz daha geniş olduğu 6 adet [kıbleye dikey] galeriden oluştuğu, Godard'a göre orijinal mihrabının derin, ancak dikdörtgen şeklinde olup sonradan oval bir mihrabla değiştirildiği, planda gösterilmiş olan yuvarlak tuğla minare, üzerindeki kitâbesine göre (Damgan'da 417 / 1026-7'de Pîr-i Alemdar Türbesi'nin de bânisi olan) Bahtiyar b. Muhammed tarafından yaptırıldığı,

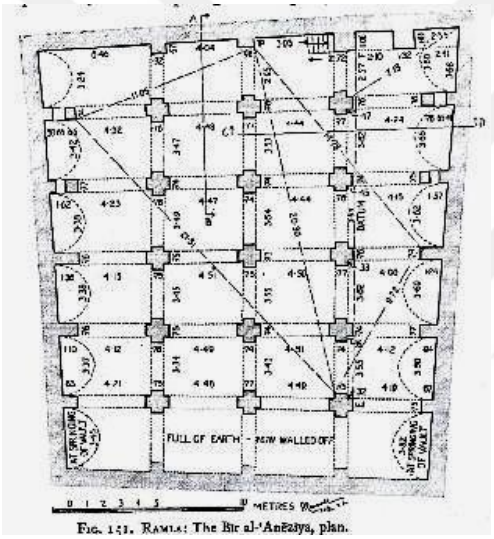
* Tārik-Hane'nin mimari yapım özelliklerinin tamamen Sâsânî mimarisinden alındığını gösteren örnekler bulunduğu hakkında görüşler ortaya konulmuştur.

Bize göre bu tıpa tıp benzerliklerden dolayı bu konuda A. Godard'ın c.2, s.98, dn.4'de verilmiş olan Biblography listesindeki makalesinin isminin "Le Tari **Kh**ane de Damghan", *Gazette des Beaux-Arts*, 6me" per ., tome XII, pp.225-35, figs.1-6, 1934 şeklinde (:Tārı: Tanrı Hane) yazılmış olması aslında bu ismin doğru telaffuzu hakkında ipucu vermektedir. Ancak Avrupalı araştırmacıların Godard'ın ilk defa kullandığı "Tāri Khana" isminde bulunan (Farsça-Türkçe) HANE kelimesini orijinal okunuşundaki (Arapça ve Farsçada bulunan kalın Ha (خ) harfinin sesini Avrupa dillerinde ifade edebilmek için kullanılan KH birleşik harflerini (Godard'ın yazısında bulunmadığı hâlde) sonradan Tārı kelimesinin sonuna da ekleyerek "Tarikh" olarak okuyup yazmayı tercih etmiş olmaları oldukça dikkat çeken bir durumdur. Dolayısıyla, Creswell'in, Godard'ın "Cami yapısının inşa şekli (form, teknik vb.) ile tamamen bir Sâsânî anıtıdır. Onda İslâm mimarisine ait olan tek şey sadece planıdır" yönündeki kanaâtlerini desteklediğini söylemesi beklenen bir sonuç olmuştur. Hâlbuki Damgan şehri, yapının tarihlendiği VIII. yüzyılda Türklerin çoğunluk olarak yaşadığı Türkmenistan yakınlarındadır ve yeni İslâm'a girmiş olan Türk boyları tarafından yapılmış olma ihtimali daha kuvvetli (ve detaylı araştırılması gereken) bir konu olarak görünmektedir.

44- REMLE SARNICI

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 44- Remle Sarnıcı
b-Bulunduğu yer	: Filistin (Yafa- Kudüs yolunda)
c- İlk İnşa Tarihi	: Zilhicce 172 / Mayıs 789
d- İlk Yapılış Maksadı	: Su Sarnıcı
e- Bânisi	: Halife Hârûnürreşîd
f- Mimari Özellikleri	: Kesme taştan dairevî kuyu planında
g- Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen kısmen restore edilmiş / ayakta

REMLE SARNICI 172 / 789 (dn.1)[987]

Fg. 796 (Cr2F.151) Remle Sarnıcı'nın planı
Fg. 797 (Cr2P.33c) Sarnıcın içeriden payelerinin görünüşü

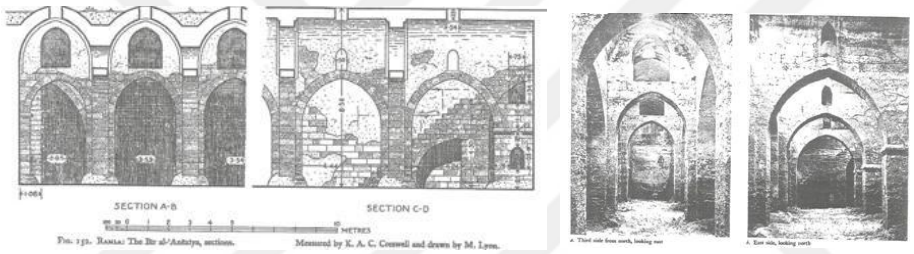
"…Sarnıç, Remle'nin Yafa'dan Kudüs'e giden yolunun ~1 km kuzeybatısında, yörede 'Bir el-Aneziye' olarak bilinmektedir. Ayrıca St. Helena'dan kalma diye de bilinir (dn.1)[988]. Scholz 1821'de Helena'dan kalma olduğunu yazmış (s.149), bundan 8 yıl sonra Prokesh de Helena'ya ait olduğunu yazmış (s.38). 1830'da Robinson yörenin insanlarının burasının Helena'ya ait olduğunu söylediklerini iddia etmiş (s.31), sonra Remleyi 1838'de ziyaret etmiş olan Wide benzer şeylerden bahsetmiştir. Çok uzun yıllar kemerlerin üst kısmına kadar çamurla dolu olarak kalmış. Eski Eserler Bakanlığı burasını temizleyerek bazı tamir ve restorasyonlar yaptı. Ancak bu temizlemeden sonra

[987] (c.2, s.31):Hanigmann, "Cistern of Ramla", *Encyclopedia of Islam*, III, 1934, p.1116.
[988] Guerin'in (1863) bu rivayetinin ciddi hiçbir tutar tarafı yoktur ve büyük ihtimalle son zamanlara aittir. Birçok araştırmacı bu fikri destekler çünkü 1566'da Fürer von Haimendorf, 1647'de De Monconys ile 1660'ta Bremond bu konuda bir şey yazmamıştır.

ciddi inceleme yapmak ve onun abidevi takdire şayan iç mimarisi ortaya çıktı…" denilerek yapının iç kısımları detaylı olarak tarif edilmiş. (s.161)

Tarihi

"Aşağıda ilk katta merdiven platformunda dikdörtgen bir kitâbe mevcuttur. Kitâbede: *'Bu, mü'minlerin kumandanı Dinār (Allah onun saltanatını uzun etsin) tarafından inşa edilmesi emredilen yapılardandır, Abd A. (usta adı) eliyle yapılmıştır, Zilhicce 172'* (Mayıs 789) yazmaktadır (dn.1)[989]. Burada Halife Hârûnürreşîd'den de bahsedilmektedir. Bu sarnıç, Abbâsîlerin Filistin'deki tek eseridir ve kendi başına ayakta duran 5 merkezli kemerin sistemli ve özel olarak uygulanmış örneğine sahiptir. Çünkü bu tür kemere sadece 2 defa; birisi Meşatta'da diğeri Kasrı Tûbâ'da tonozlara destek için kullanmış olarak görülür…" denilerek konu sonlandırılmış.

Fg. 798 (Cr2F.152) Remle Sarnıcı iç kısımlarından çizimler ve görüntüler
Fg. 799 (Cr2P.33a, b) Sarnıcın içeriden kemerlerinin görünüşü

44- Remle Su Sarnıcı Sonuç Notları

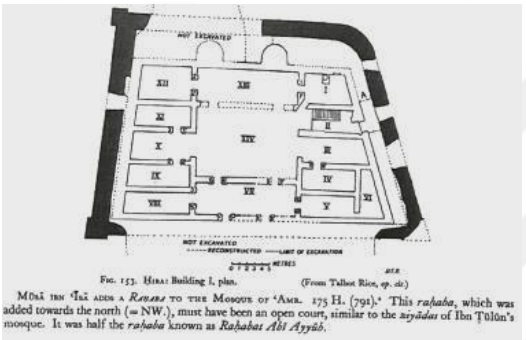
Bölgede "Bir el-Aneziye" ismiyle bilinen Remle Su Sarnıcının yöre insanları tarafından St. Helena'ya ait olduğunu iddia ettikleri, ayrıca Scholz ve (1821'de) diğer araştırmacıların da yapının Helena'dan kalma olduğunu yazdıkları belirtilmiş. Ayrıca sarnıcın kitabesinin de önce van Berchem, sonra da Vogue ve Diez tarafından (bazı hatalarla) yayımlanmış olduğuna dikkat çekilmiş. Ancak bunlara rağmen, daha sonra Creswell'in girişimleri ile kitabeyi Dr. L.A. Mayor'un yeniden okuması sonucu bu yapının Hârûnürreşîd'e ait olduğunun anlaşıldığını (Wiet'in de bu yeni okunuşunu kitabında yayımladığını) belirtmiştir. Bu, Creswell açısından takdire şayan, ona yakışan bir davranış olmuştur.

[989] Bu kitâbenin okunuşu ilk defa van Berchem tarafından (*age.,* pp 420-23 de), ardından de Vogue, ondan sonra da Diez tarafından yayımlandı. Buradaki ise Dr. L.A. Mayor tarafından yeniden okunmuş ve Wiet tarafından yayımlanmış hâlidir.

45- MÜSLÜMAN HİRA [HÎRE]

a-Katalog No. ve Eser Adı	*:* 45- Müslüman Hira [Hîre]
b-Bulunduğu yer	: Kûfe civarı
c- İlk İnşa Tarihi	: VIII. yüzyılın ikinci yarısı (Creswell)
d- İlk Yapılış Maksadı	: Yerleşim yeri (şehir)
e- Bânisi	: Ca'fer el-Mansûr veya el-Mehdî dönemi
f- Mimari Özellikleri	: Kerpiç ve tuğla malzeme
g- Son Kullanımı / Durumu	: Kazı alanı

MÜSLÜMAN HİRA [HÎRE]

Fg. 800 (Cr2F.153) Hîre kazı alanı, kısmen Sâsânî dönemine ait kabul edilen kısmın planı
Fg. 801 Fg. 701 (Cr2P.34a) Kazı alanından bir kare

Fg. 804 *Fg. 805 (Cr2P.34c-d)*

Fg. 802 (Cr2P.34b) Müslüman evlerinde görülen alçı- dekor unsurları- 1
Fg. 803 (Cr2P.34c-d) Müslüman evlerinde görülen alçı- dekor unsurları- 2, 3

"…1931'de Reitlinger ve Talbot Rice'ın liderliğinde bir ekip ile Oxford Arkeolojik Araştırma Gezisi (Expedition) organize edildi (dn.2)[990]. Bu ekip Hîre'de bir ay boyunca deneme kazıları yaptı. Her ne kadar tepeler çok yüksek olmasa da (altındaki)

[990] 1932, Talbot Rice, (D), "Hira", T*he Journal of the Royal Central Asian Soc*. XIX, pp.254-68; ve T. Rice, *The Oxford Expedition at Hira*, 1931; *Antiquity,* VI, pp.276-91; T.Rice, "The Oxford Expedition at Hira", *Ars Islamica,* I, pp.51-73.

yıkıntıların çok geniş bir alana yayılmış olduğunu ve buradaki yapıların başka bir yapı yapmak için hiçbirisinin tamamen yıkılmamış ancak farklı dönemlerde çeşitli tamirler geçirmiş olduğunu tespit etti (s.165, dn.3).

Creswell burada birden konu değiştirerek Amr Camii'nin kuzey (ve kuzey-batı) tarafına Mûsâ b. Îsâ'nın[991] İbn Tolun Camii'nde olduğu gibi açık avlu düzeninde (Ebû Eyyûb rahaba'sı olarak bilinen) bir yarım rahaba (sundurma) ilave ettirdiğini aktarmıştır[992] (s.165, dn.4).

Şehir zaman içinde gelişmesi sonucu Kûfe'ye doğru büyümüş. Fustat'taki gibi, en eski tarihli yapılar, Kûfeden en uzak mesafede olanlardır.

Bu deneme kazılarda Sâsânî dönemine ait eserlere de rastlanmış olması önemlidir. Bu kazılar sırasında bulunmuş olan bazı sikkeler arasında Basra 152 (769), Bağdat 157 (774) ve Kûfe 169 (783) tarihli olanların da bulunması dikkat çekicidir.

45- Müslüman Hîre Sonuç Notları

Hîre yerleşim yeri hakkında;

* 1931'de Reitlinger ve Talbot Rice'ın liderliğinde bir ekip ile "Oxford Expedition" organize edildiği ve bu ekibin Hîre'de bir ay boyunca deneme kazıları yaptığı,

* Bu deneme kazılarda İslâm öncesi Sâsânî döneminden kalan 75 x 50m ölçülerinde bir alanda bulunan yapıların temelleri ile bu dönemin üzerine İslâm döneminde inşa edilmiş evlerin temellerinin ortaya çıkarıldığı,

* Bu kazılardan elde edilen verilere göre, şehrin zaman içinde gelişmesi sonucu Kûfe'ye doğru büyüdüğü, en eski eserlerin Kûfe'den en uzak mesafede oldukları şeklinde bilgiler aktarılmıştır.

---

[991] [Abbâsî hanedanında Mûsâ b. Îsâ künyeli birisi bilinmemektedir. 654 yılında Ca'fer el-Mansûr halife olunca amcası Abdullah b. Ali'nin isyan ettiğini, mağlup olunca da Basra valisi kardeşleri Süleyman ve Îsâ'nın yanına sığındığı bilinmektedir. E.R.Fığlalı'da, "Abdullah b. Ali b. Abdullah", *DİA,* I, 1988, s.83'de Basra valisi Süleyman ve Îsâ ile Abdullah b. Ali'nin kardeş olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla buradaki Rahaba'yı yaptırdığı söylenen Mûsâ b. Îsâ eğer Abbâsî hanedanı mensubu ise bu kişi Mûsâ b. Îsâ değil Îsâ b. Mûsâ veya amcası Îsâ b. Muhammed olsa gerektir (detaylar için bk, Abbâsî soy ağacı, BÇ, Menâr Mujde, Sonuç Notları, s.624-627, Fg.788).]

[992] Dn.4: *Ibn Abdal Hakam,* p.132, II. 1-2; *Eutychius*, Pococke's ed., II, pp.406-7; *al-Kindi*, Guest's ed., p.134, II. 11-14 (tarih, Şaban 175= 3-31 Dec.791 olarak verilmiştir); *Yaqût*, III, p.899, l.10; *Ibn Duqmak*, IV, p.65, II. 15-21; Maqrızî, II, p.249, II, 17-9; as-Suyutî, *age.,* I, p.64, & II, p.136.

46- HİRAKLE

a-Katalog No. ve Eser Adı	*:* 46- Hirakle
b-Bulunduğu yer	: Rakka'ya 8 km (Fırat'ın Remle yakasında)
c- İlk İnşa Tarihi	: IX. yüzyılın başı (Creswell)
d- İlk Yapılış Maksadı	: Malikâne
e- Bânisi	: Hârûnürreşîd (Creswell)
f- Mimari Özellikleri	: Henüz tespit edilmemiş (1969)
g- Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

HİRAKLE

"Yukarı Rakka'dan 8 km mesafede, Fırat'ın Remle yakasında çapı 600m kadar olan dairevî (duvarlar içinde) bir yerleşim yeri. Birbirine 40m uzaklıkta ve köşelerde 16m. çıkıntılı kare kuleleri olan yuvarlak kuleleri ve 4 çıkış kapısı olan bir yer.

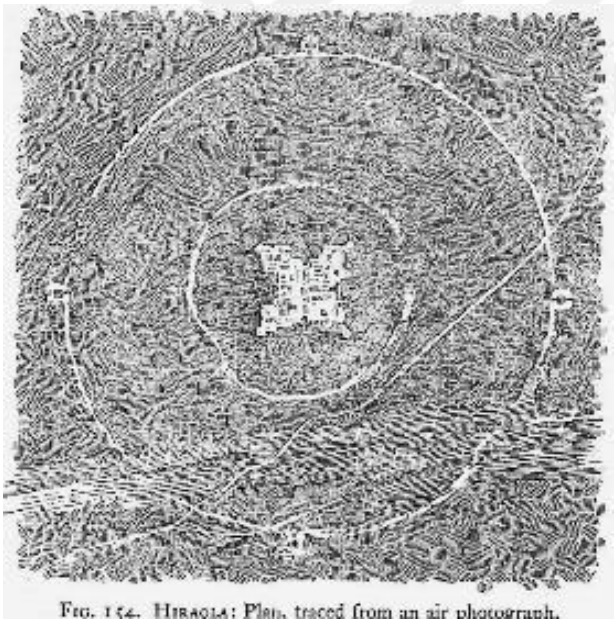

Fig. 804 (Cr2F.154) Havadan çekilmiş fotoğrafı

Artık kuru olan kanal içeri giriyor ve diğer taraftan çıkıyor (daireyi iki noktadan kesiyor). İçeride 280m çapında daha küçük bir daire (duvar-sur) var. Herzfeld bu duvarların Partlar döneminden daha eski olamayacağını iddia etmiş (dn.6). Küçük dairenin ortasında 120m uzunluğu olan dikdörtgen bir yapı mevcut. Köşelerinde 6-7m'lik bir yuvarlak kuleleri var (Cr2F.154). Yapı plan olarak Ebû Muslim'in Merv'deki dârü'l-imâre planına çok benziyor. Eski Eserler Dairesi'nden M. Schlumberger

vasıtasıyla Fransız Hava Kuvvetleri ekibine (French Air Force) yapının özel olarak havadan fotoğrafını çektirdim. Bu fotoğrafları inceledikten sonra yapının ortasında kare şeklindeki odanın üzerinde bir kubbesi olması gerektiğine inandım.

Tarihi

Bu yapının tespitini Herzfeld yaparak 'Hârûnürreşîd'in Tarsus'taki Hirakle'yi (Ereğli) Şevval 190'da (806) fethettiğini, esir alınanlar arasında Patriğin kız kardeşinin de olduğu Hârûnürreşîd'in onu Rakka'ya götürdüğünü ve onun için Rakka-Balis yolunda bir kale (hısn) yaptırdığını' Yâkūt'tan nakletmiş. O zaman bu kaleye Hirakle demişler. Yâkūt bu kaleyi gördüğünü ve Sıffîn'in karşısında olduğunu yazmış.

Hârûnürreşîd, Rakka'da H192 (808)'ye kadar yaşadığına göre, bu yapının tarihi olarak 190-192 (806-808) arasını kabul edebiliriz.

Bu vesile ile Merv'deki dârü'l-imâre yapıları ile Sâmerrâ'da yapılan saraylar arasında bir bağlantı halkası olarak bu yapıyı görüyoruz ve bu yapıda bir kazı yapılması fazla uzun sürmeden organize edilir diye umuyoruz…" şeklinde bilgiler verilmiş.

46- Hirakle Sonuç Notları

Hirakle (Sarayı) hakkında;

* Yukarı Rakka'dan 8 km mesafede ve Fırat'ın Remle yakasında dairevî (sur-duvarlar) çapı 600m kadar olan bir yerleşim yeri olduğu, Hirakla'nın birbirinin etrafını çeviren iki daire içinde olduğu (Cr2F.154), iç dairenin 280m çapında surlara çevrili olduğu, Herzfeld'in bu duvarların Partlar (Parthian) döneminden daha eski olamayacağını iddia ettiği,

* Kendisinin yaptığı araştırmalar sonucu, bu yapının (Hârûnürreşîd'de Rakka'da 192 / 808'e kadar yaşadığı için), 190-192 / 806-808'e tarihlenebileceği, bu alanda henüz hiçbir kazı vb çalışma yapılmadığı şeklinde bilgiler aktarılmıştır.

47- SÛSE'DEKİ RİBAT

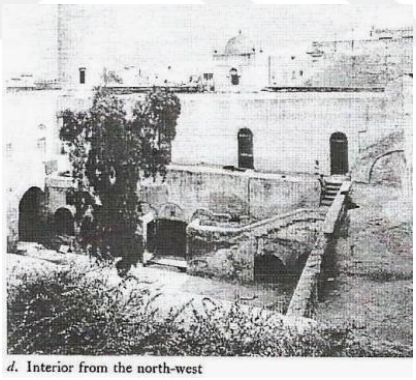
a-Katalog No. ve Eser Adı	*:* 47- Sûse'deki Ribât
bBulunduğu yer	: Sûse şehrinde (Tunus'un güneyine 120 km)
c-İlk İnşa Tarihi	: IX. yüzyıl başları
d-İlk Yapılış Maksadı	: Savunma maksatlı askerî karargâh
e-Bânisi	: Abbâsî / Ağlebî
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş, yüksek duvarlarla çevrili ribât
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen ayakta

SÛSE'DEKİ[993] RİBAT (206 / 821-822)

"…Bu Ribât yöre halkı tarafından Kasr er-Ribât olarak biliniyor. Dıştan dışa (kuleler hariç) 39 x 39m. kuvvetlendirilmiş duvarları olan bir yapı. Her köşesinde ve duvarların orta yerinde birer yarım daire şeklinde kule ile toplam 8 kulesi mevcut. Sadece güneydoğu köşesindeki yarım daire şeklinde değil, bu dikdörtgene yakın köşeli ve aynı zamanda minarenin kaidesi olarak da hizmet veriyor. Duvarlar 51 cm kalınlığında taş malzeme ile örülmüştür ve 8.5m. yüksekliğe sahiptir. (s.167)

Fig. 155. Sûsa: The Ribāṭ, from the north-east. (From Marçais, *Manuel.*)

d. Interior from the north-west

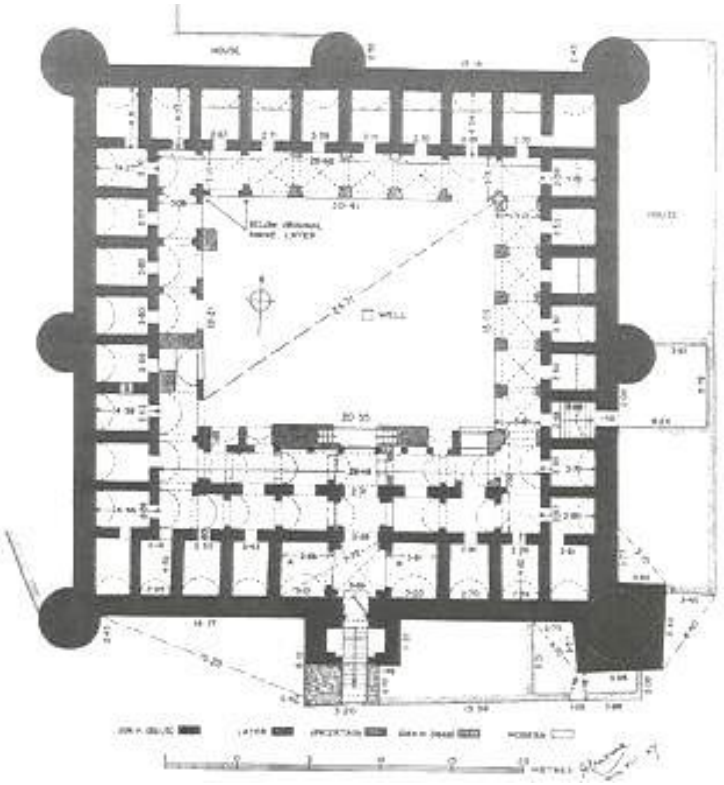
Fig. 805 (Cr2F.155) Sûse Ribâtı görünüşü (çizim Marçais)
Fig. 806 (Cr2P.36d) Sûse Ribâtı'nın avlusundan bir görünüş

İç Kısımları

Avlu kuzeyden güneye 19,21m, doğudan batıya 20,41m. tonozlu revakların altında 26 adet penceresiz oda ve diğer taraflarda 7-8 farklı büyüklükte odalar mevcut. Tek kat ara platform şeklinde tüm avluyu çevreleyen kısım zeminden 9,91m. yüksekliğe sahip. Güney cephesinin ortasındaki giriş kulesinin üzerinde küçük, kubbeli bir ek

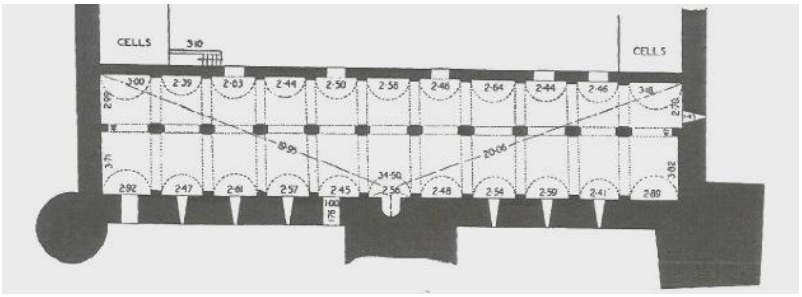
[993] Sûse''nin nerede olduğu konusunda Creswell: *Short Acc of EMA,* Mitcham London 1958, s.267, chapter 15, "Mosque of Abu Fatata" konusu girişinde: Susa, at the Gulf of Gabes, olarak belirtmiş. [daha fazla bilgi ve harita için bk, https: / / en.wikipedia.org / wiki / Gulf_of_Gab%C 3%A8s 02.05.2016].

(edifice) var. Burada da garip bir durum var. Bu ek kısmın yarısı kesilmiş ve güney cephesi duvar şeklinde örülmüş. Bu önceden çok köşeli (sekizgen) bir şeymiş çünkü ayakta kalan köşelerde squinch'ler (köşe kemerleri / tromps) duruyor…" denilmiş.

Fg. 807 (Cr2F.156a) Ribât'ın planı
Fg. 808 (Cr2P.36b) Ribât'ın minaresi

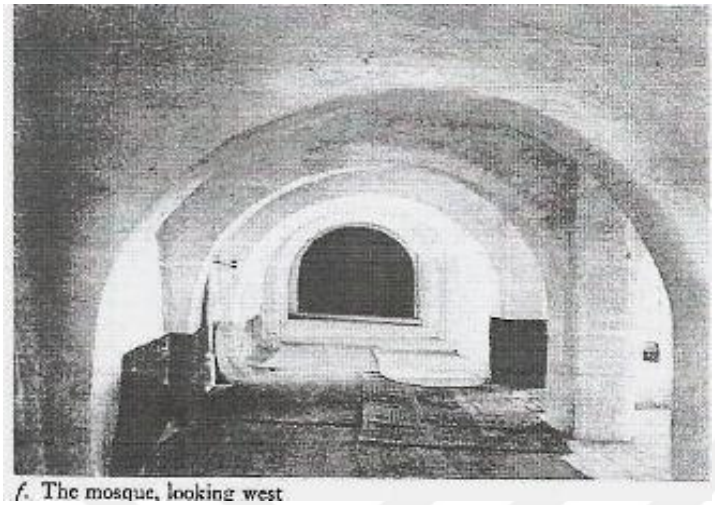

Fg. 809 (Cr2F.156b) Girişin üzerindeki caminin planı

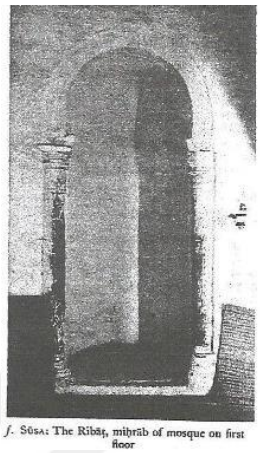
Cami

"…Güney cephede diğer cephelerde bulunan odaların yerine kıbleye 11 tane kıbleye dikey kemerleri ve tonozları bulunan, 2 sıra tonoz sahnlı (tunnel-vaulted) bir mescit mekânı konulmuş. Burada dikkati çeken bir durum var. Mihraba yakın olan koridor, arkadakinden daha uzun. Bunun sebebi alt kata bakınca anlaşılıyor. Üstte mescitteki payeler alt kattaki ana payandaların üzerine denk gelecek şekilde konulunca

böyle bir durumun ortaya çıkması kaçınılmaz olmuş. Doğu ve batı uçlardaki tonozlu kısımlar diğerlerinde daha geniş.

f. The mosque, looking west

f. Sūsa: The Ribāṭ, miḥrāb of mosque on first floor

Fg. 810 (Cr2P.36f) Girişin üstündeki mescidin içi
Fg. 811 (Cr2P.120f) Mescidin mihrabı

Kıble cephesinde tonozların güney duvarında ok yarığı delikleri mevcut. Ok-yarığı sadece 6 ve 7.ci de (bu alana mihrab yapıldığı için) mevcut değil. Çok sade olan mihrabı da 1.20m derinliğinde. En üstte çatı olması gereken kısım aynı zamanda üst katın da tavanı durumunda. Burası yapının her tarafını dolaşan bir teras gibi planlanıp, düz bir zeminle şeklinde kapatılmış. Terasın kenarlarında geleneksel crenelation yok, sadece üst kısmı zigzaglı kısa bir duvar var…" şeklinde tarifler yapılmış.

Minare

"…Minare güneydoğu köşesinde, ana duvarların üzerindeki 75 cm'lik bir platformun üzerine yerleştirilmiş. 4.72m. çapında yuvarlak ve en üst kısımdaki galerinin zemininden 15,38m. daha yüksekliğe sahip. Tam düzgün görünmüyor ve en tepede külah gibi bir ilavesi var. Bu minare büyük ihtimalle eskiden hem ezan okumak için hem de yangın kulesi maksatlı kullanılıyordu. Girişin üzerindeki bir mermerde kûfî yazı ile; '*Bu [eser], İbrâhim oğlu Ziyâdetullah tarafından, azatlısı (Mawla) Mansûr'un gözetiminde 206 (821-2) yılında yaptırılmıştır'* şeklinde kitâbesi mevcut.

Marçais, Mawla'nın gözetiminde: 'alā yadayî' kelimesinden onun bu işin mimarlığını yaptığı değil, sadece resmî, idari işleri yapan kişi olduğunun anlaşılması gerektiğine dikkat çekmiş. El-Bekrî de eserinde Ağlebîlerin üçüncü emiri olan İbrâhim'in

Sûse'ye yaptırdığı bu ribât'tan dolayı gurur duyduğunu yazmış[994]. Bu ribât yapıldığında Sûse'nin sur duvarları yoktu, bu sebeple ribâtın bu şekilde kalın duvarlı yapılması normal…" denilerek yapının iç kısımları hakkında ilave anlatımlar yapılmış.

Daha sonra da "Ribât'ın Kullanımı" başlığı altında; buralarda yaşayan Müslümanlara murabıt denildiği, Avrupalılar da bu kelimeyi "marabout: evliya adam" veya onun "mezarı" anlamında kullandıkları (dn.4), ribât yapılarının neden ve nerelerde yapıldıkları ve Müslümanların neden ribâtlarda "gönüllü olarak" hayatlarını geçirdikleri hakkında açıklamalar aktarılmış.

47- Sûse'deki Ribât Sonuç Notları

Sûse'deki ribâtın ölçüleri ve duvarları, avlusu, girişin üzerinde bulunan camisi, caminin mihrabı ve minaresi gibi mimari özellikleri, detaylı olarak tarif edilmiş. Ardından yapıdaki girişin üzerine konumlandırılmış olan mescit hakkında tarifler yapılıp güney cephenin ise, (diğer cephelerde bulunan odaların yerine) 11 tane kıbleye dikey kemerleri ve tonozları bulunan, 2 sıra koridorlu bir mescit olarak düzenlendiği, kıble cephesinde tonozların güney duvarında ok atım delikleri mevcut olduğu, mihrabın da 1,20m derinliğinde olduğu belirtilmiş.

En üstte çatı olması gereken kısmın yapının her tarafını dolaşan bir teras gibi planlandığı, terasın kenarlarında geleneksel tırtıllı süsler (crenelation) bulunmadığı, güneybatı köşesinde, 16m. civarı yüksekliğe sahip 4,72m. çapında yuvarlak bir kulesi bulunduğu, bu kulenin eskiden hem ezan okumak için hem de yangın kulesi maksatlı kullanıldığının tahmin edildiği, kitâbesinde bâni ismi ve 206 (821-22) tarihi bulunduğu şeklinde hakkında Türkçe kaynaklarda fazla bilgi bulunmayan ve hâlâ ayakta olan bir erken dönem İslâm mimari eser örneği olan bu ribât yapısının dünya sanat tarihine tanıtılmış olması bu alana çok önemli bir katkı olmuştur.

[994] "Aynı şeyi İbn Ezherî, *Beyân,* I.p, 99, transl. I.p.135'te yazmıştır. V.II, p.170, n.3'te: de Slane, el-Bekrî'de geçen Ribât kelimesini yanlış bir şekilde 'güçlendirilmiş' olarak tercüme etmiştir".

48- [Mu‘tasım’ın] **Cevsaku’l-HÂKĀNÎ SARAYI (Sâmerrâ-I)**

a-Katalog No. ve Eser Adı	*:* 48-[Mu‘tasım’ın] Cevsaku’l-Hâkānî Sarayı
b-Bulunduğu yer	: Sâmerrâ, Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: 833-842
d-İlk Yapılış Maksadı	: Yeni bir şehir
e-Bânisi	: Halife el-Mu‘tasım
f-Son Kullanımı / Durumu	: 1911-1913’te Herzfeld ve ekibi kazı yapmış

[Mu‘tasım’ın] **Cevsaku’l-Hâkānî SARAYI (Sâmerrâ- I)**

Tarihî [Çerçeve Hakkında] **Tanıtım**

“…Hârûnürreşîd’in kendinden sonra tahta çıkmaya aday iki oğlu vardı. Birisi aslen İran asıllı cariyeden olma büyük oğlu Me’mûn, diğeri de [akrabası] Zübeyde’den olma el-Emîn. Halife Hârûnürreşîd, ölmeden bir müddet önce [önceden 1. veliaht ilan ettiği büyük oğlu Me’mûnu 2. veliaht ilan edip] Zübeyde’den olma küçük oğlu Emîn’in kendinden sonra tahta geçmesini istediğini vasiyet etti. Babası Harun’un H193’te (809) Horasan yolundayken ölmesinin ardından Abbâsî halifeliği tahtına el-Emîn oturdu. Bu durum iki kardeşin arasını zaten bozmuştu fakat yeni Halife el-Emîn’in H194’te (810) üvey abisi el-Me’mûn’u valiahtlıktan azlederek kendi oğlunun halife olması yönünde uğraşınca iki kardeşin arası iyice bozuldu. (v.II, s.227)

Bu olaylar olurken büyük oğlan el-Me’mûn da boş durmamış ve Merv’e giderek burasını kendine merkez yapıp imparatorluğun doğu bölgelerinin yönetimini ele geçirmişti. Bu durum Bağdat’taki el-Emîn’i birçok yönden oldukça zayıf duruma düşürmüştü. Bu sebeple Me’mûn’un üzerine ordusunu göndermiş fakat Me’mûn’un ordusu kudretli komutanı İranlı Tâhir’in başarısı sayesinde el-Emîn’in ordusuna galip gelmiş. Tâhir, Irak’a kadar ilerleyerek 16 Ağustos 812’de Bağdat önlerine gelip şehri kuşatarak birçok yönlerden mancınıklarla şehri top ateşlerine maruz bırakmış.

Bu kuşatma 1 yıl sürmüş ve iki ordunun adamları dairevî Bağdat şehrinde mahalle mahalle, sokak sokak savaşarak savunmaya-kazanmaya çalışmışlar. Sonunda 24 Muharrem 198’de (813) Bağdat düşmüş ve el-Emîn öldürülmüş. Bu zafer biraz 60 yıl önce İranlıların Abbâsîlere destek vererek Emevîlere galip gelmelerine benziyor. İranlı komutan Tâhir’in başarılı taktik ve mücadelesi ile (İranlıların desteklediği taraf)

diğer tarafa bir daha galip gelmiş (dn.1)[995]. Bu zaferden sonra Tâhir vali olarak Bağdat'ta kaldı. Oğlu Abdullah da Rakka valisi oldu. el-Me'mûn halife olarak ancak H204'te (Eylül 813) Bağdat'a geldi. Bundan sonra Abdullah b. Tâhir, Mısır valiliğine atandı. Abdullah, valiliği sırasında 5 Muharrem 217 / 17 Nisan 826'da başlayan bir isyanı bastırdıktan sonra Amr Camii'ni genişletti.

El-Me'mûn'un halifeliği sırasında Grek bilgilerini öğrenme konusuna ağırlık verildi. Grekçeden tercüme yapanlara merkez olarak bir kütüphane tahsis edilerek ismine 'Dârü'lhikme' denildi ve Halife el-Me'mûn, Bizans İmparatoru Ermeni Leo'dan kendisine Grek bilim kitapları göndermesini istedi. Dârü'lhikme'de tercüme yapanlardan önemli bir isim, Huneyn b. İshak (Hîre 809 doğumlu) ve Hıristiyan dönmesi bir Arap idi. İbn İshak Küçük Asya'da iyi eğitim görmüş ve Grekçe konusunda oldukça bilgili ve yetkin idi. İbn İshak, Platon'un, Ariston'un, Hipokrat'ın eserlerini, Dioscarides'in Treatise'ini, Galen'in hemen tüm eserlerini ve Prolemy'nin Quadripartium'unu tercüme etti. Huneyn'den (ö.877) sonra oğlu İshak (ö.910) ve yeğeni Hubeyş bu çalışmaları devam ettirdiler ve Dioscarides'in (ö.60 civarı) tüm eserleri dâhil 13 Suriye (Syriac) diline, 60 tane de Arapçaya eser kazandırdılar (s.227, dn.2)[996].

El-Me'mûn, 215 / 830'da ordusu ile Tarsus civarlarında Bizans'a karşı sefer düzenledi ve sonraki 2 yıl boyunca Bizans'a karşı 2 defa Küçük Asya'da başarılı akınlar ve işgaller gerçekleştirdi. Bu seferler sırasında Harran'da uzun saçları ile dikkat çeken pagan inancına sahip insanlarla karşılaşınca (bk, I, s.408-9 denilmiş ancak 1969 baskısında c.1, bl. 2, s.644-648 arasındadır) onlara ya İslâm'a ya da diğer ilâhî dinlerden birisine girmelerini, yoksa öldürüleceklerini söyledi. Harran ahalisinin çoğunluğu İslâm'a ve Hıristiyanlığa girmeyi kabul etti. Yine bu süre içinde Harran Camii'nin ilk genişletmesinin (örneğin: haremin diğerlerinden daha yüksek olan 2. ve 3. sahnın cephesi gibi) yapıldığı tahmin ediliyor (s.227)[997]. İlk defa Hârûnürreşîd zamanında Tarsus'ta Türk general idaresi altında 170'te (786-7) bir askerî garnizon (şehir) yapıldığının bilgisine sahibiz (s.228). Oğlu Me'mûn da son seferi sırasında Tarsus'a 70km mesafede bir askerî garnizon şehri olan Kilise Hisar'ın (Towana)

[995] Muir, *Caliphate,* (Weir's ed.) p.494-

[996] *Ibn Khalkan,* Le Strange's transl.I, pp.478-9; Nicholson, *Literary History of Arabs*, p.359; De Lacy O'leary, *Arabic Toughts & its place in History*, p.51; Bergsrasser, *Hunain b. Ishakq und scine Schule*, Leipzig, 1913; Ruska's Art. "Hunain b. Ishaq", *Encyclopeida of Islam*, II, p.336; Meyerhof, *Legacy of Islam*, pp.316-18; Mes'udi (*Prairies,* IV, p.61 de) onun Alexander Aprhrodisians'ı da tercüme ettiğini yazmış.

[997] ['bk.v.I, Plate 81a, b, c ve Fig. 490 sayfa 406'nın karşısı' denilerek 1932 baskısındaki Harran Camii metni ve resimleri refere edilmiş. Hâlbuki Harran Camii metni 1969 / 79'da c.1, bl.2, s.644'te, resimler de c.1, bl.2, sonundaki numarasız sayfalarda Plate 139'da verilmiştir].

kuruluşunu başlatıyor ancak 19 Ağustos 833 de ölmesinin ardından sonraki halife olan kardeşi el-Mu‘tasım-Billah bu işi devam ettirmiyor (dn.3: Mes’udî, Priaries, VII, p.94; Muir, vd.).

Fg. 812 (Cr2F.194) Sâmerrâ şehri yerleşim alanını gösteren plan

El-Mu‘tasım zamanında Orta Asya’dan köle / muhafız olarak getirilmiş olan Türk askerleri sorunları başladı. El-Me’mûn idaresi altında buradaki Türklerin sayısının arttığını her yıl 1000 kadar asker daha getirildiğini de biliyoruz. [Bu askerî şehrin Bağdat’a yakın olması sebebiyle] el-Mu‘tasım’ın Bağdat’tan taşınmak için yukarı Tigris’e yeni bir başşehir [sürra men ra’a: Sâmerrâ’yı] kurduğu da biliniyor. Bu konuyla ilgili Ya‘kūbî oldukça detaylı bilgi vermiş (s.228, dn.1-2)[998]. Ya‘kūbî; *‘Burası Benî Hâşimî halifesinin ikinci şehridir, burada 8 halife yaşamıştır, bunlar:* el-Mu‘tasım-Billâh [8, el-Mu‘tasım-Billâh 218 / 833-842] ki bu şehri ilk kurup başlatan kişidir, el-Vâsık Hârun b. Mu‘tasım [9, el-Vasîk-Billâh 227 / 842-847], el-Mütevekkil Ca‘fer b. Mu‘tasım [10, el-Mütevekkil-Alellah 232 / 847-861], el-Muntasır Muhammed b. Mütevekkil [11, el-Muntasır-Billâh 247 / 861-862], el-Mustaîn A. b. Muhammed b. el-Mu‘tasım [12, el-Mustaîn-Billâh 248 / 862-66], el-Mu‘tez Ebû Abdullah b. Mütevekkil [13, el-Mu‘tez-Billâh 252 / 866-869], el-Mühtedî Muhammed b. Vâsık [14, el-Mühtedî-Billâh 256 / 869-870], el-Mu‘temid Ahmed b. Mütevekkil’dir (15, el-Mu‘temid-Alellah 279 / 870-892] …”[999] şeklinde aktarımlar yapılmış. (s.228)

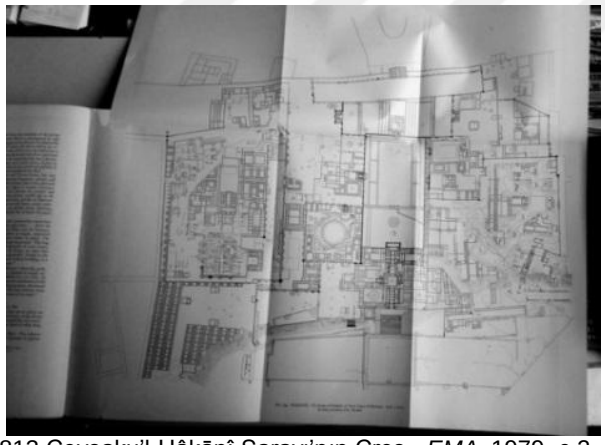

Fig. 813 Cevsaku’l-Hâkānî Sarayı’nın Cres., *EMA,* 1979, c.2, s.242-2, 3’deki çok katlamalı büyük planı

Ya‘kūbî ayrıca bizzat Ca‘fer el-Huşşâkî”den dinlediğini belirterek: ‘Cafer’in (Me’mûn’un halifelik devrinde) Tarsus’ta ikamet eden el-Mu‘tasım’ın yanında hizmet ettiğini, bu dönemde Mu’tasım’ın onu, çoğunluğu Memluk Türklerinden oluşan köle (muhafız asker) getirmesi için Semerkant’taki Nûh b. Asad’a[1000] gönderdiğini ve bu dönemde 3000 binden fazla Türk köle getirildiğini söylediğini’ yazmıştır ….” denilmiş.

[998] Ya‘kūbî, *Geography,* p.255 ff; Wiet’s transl. P.44 ff; ve Ya‘kūbînin çok uzun anlatımı çok dikkatli bir şekilde Mr. Rhuvon Guest tarafından edit yapılmış.
[999] [Zikredilen Abbâsî halifelerinin saltanat yılları “Abbâsîler “, *DİA,* I, s.37 yoluyla ilave edilmiştir]
[1000] Cres., *EMA,* c.2, s.327’deki Ahmed İbn Tolun’un işleri bahsinde Nuh b Asad’ın 815’de Abbâsî’lerin Buhara valisi olduğu bilgisi verilmiştir.

Ya‘kūbî’nin Coğrafya’sından özetlenmiş olarak[1001]; el-Mu‘tasım’ın 833’te halife olmasından sonraki 3-4 yıl daha Bağdat’ta yaşadığı fakat Tarsus-Bağdat civarında tuttuğu Türk-köle-muhafızların civardaki yerli halk ile yaşadıkları kavgalardan çok rahatsız olarak, bu soruna bir çare bulmak için arayışlara girdiği, 5-6 değişik bölgede bir müddet yaşayarak denediği fakat beğenmediği, en sonunda isminin Surra Man Ra‘a olduğu ve Sam b. Nuh’un kurduğu şehir olduğunu ve bu şehrin ikinci defa kuş yüzlü bir lider tarafından yeniden ihya edileceği ve onun evlatlarının da nesiller boyunca burada (bolluk içinde) yaşayacakları haberinin eski kitaplarında yazdığını söyleyen orada bir manastırdaki papazların kendisine söylemesi sonucu yapılmıştır. Kendisinin de gençliğinde diğer büyük ağabeyleri el-Me’mûn, Muhammed el-Emîn ve diğer kardeşleriyle birlikte bu civarda avlanmaya geldikleri sırada kendisinin bir baykuş yakalamış olmasını babası Hârûnürreşîd’in de benzer şekilde yorumladığını hatırlayarak bu manastırı papazlardan 4.000 dinara satın alarak buraya Surra Man Ra‘a (Sâmerrâ)’yı çok büyük bir şehir olarak yeni baştan yapmaya karar verdiği, bu süreçte neler yapıldığı, inşaat, plan, uygulama vb. detaylı olarak anlatılmış.

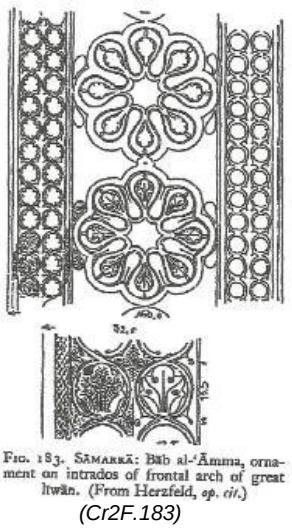
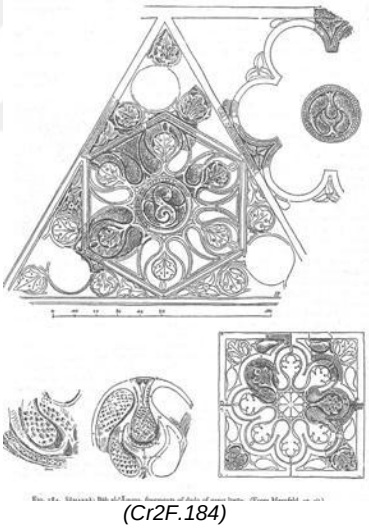

FIG. 183. SĀMARRĀ: Bāb al-'Āmma, ornament on intrados of frontal arch of great īwān. (From Herzfeld, *op. cit.*)

(Cr2F.188) *(Cr2F.183)* *(Cr2F.184)*

Fg. 814 (Cr2F.188) Ahşap Kapı sövesi üzerindeki oyma işi
Fg. 815 (Cr2F.183) Sâmerrâ’da görülen stukko bezemelerinden çeşitli örnekler- 1
Fg. 816 (Cr2F.184) Sâmerrâ’da görülen stukko bezemelerinden çeşitli örnekler- 2

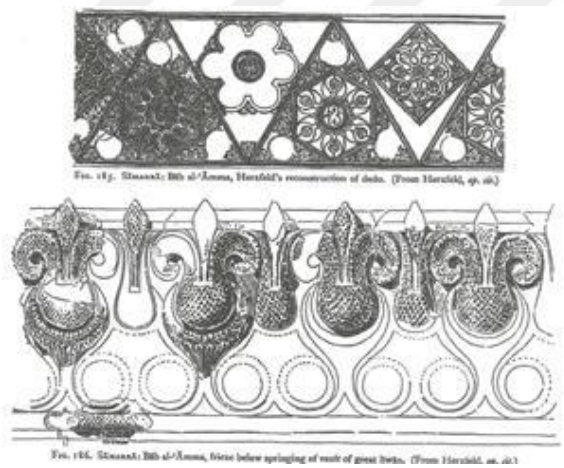
Bu arada Sâmerrâ şehri kurulurken yine Müslümanların diğer bölegelerdeki kilise vb. yapılardan sütunları aldıkları, özellikle Mısır İskenderiyye’de birçok kiliseden Nestûrî Lazarus ve onun kabilesinden insanların bu işte önemli rol oynadığı, Meryut şehrinden evliya Mennas’ın kilisesinden sütun vb. malzemeleri nasıl söküp getirdiği

[1001] Ya‘kūbî’nin el-Mu‘tasım’ın kurduğu yeni başşehir (Sâmerrâ) ile ilgili uzun anlatımı Mr. Rhuvon Guest’in çok dikkatli yaptığı özetinden alındığı belirtilmiş.

konuları (Mu‘tasım’ın o zaman Nestûrîleri düşmanları olan Kıptîlere karşı -onların kiliselerinin zenginliklerini yağmalatmak, mermer sütunlarını çaldırmak için- kullandığı dipnot 6’da örnek verilerek) anlatılmış.

Diğer bir örnek olarak da bu dönemde Mu‘tasım’ın Ammûriye’yi [Afyon civarı] 223’te (838) 45 günlük bir kuşatmanın ardından fethettiği ve şehri yerle bir ederek şehrin demir kapılarını Sâmerrâ’ya götürttüğü de -hem İslâm hem de Hıristiyan yazarların kitapları kaynak gösterilerek- detaylı bir şekilde aktarılmış (dn.2).

Oldukça uzun ve detaylı bir şekilde şehrin kurulacağı yerin bulunması, arazinin satın alınması, inşaatın başlayıp tamamlanması ve yeni kurulan bu şehirde mahalle ve sarayların kimlere nasıl verildiği (her bir Türk komutana ve adamlarına özel camisi, hamamı ve çarşı yerleri ile farklı bir mahalle yaptırıp yerleştirdiği, Türkler için ayrıca köle kızlar getirerek onları evlendirdiği, evlilikleri ve doğan çocukların isimlerini defterlere kaydettirerek Türklerin kadın ve çocuklarını terk etmeyi yasakladığı, başka mahalleden kadınlarla evlenmeyi de yasakladığı ancak onların çocuklarına büyüyünce birbiri ile evlenme izni verdiği vb. konuları komutanların isimleri, mahallelerin ve sarayların isimleri de verilerek) anlatılmış. (s.229)

(Cr2F.185 üstte, CrF.186 altta)
Fg. 817 (Cr2F.185-186) Sâmerrâ’da görülen stukko bezemelerinden çeşitli örnekler- 3

Cevsaku’l-Hâkānî (veya el-Mu’tasım’ın Sarayı)

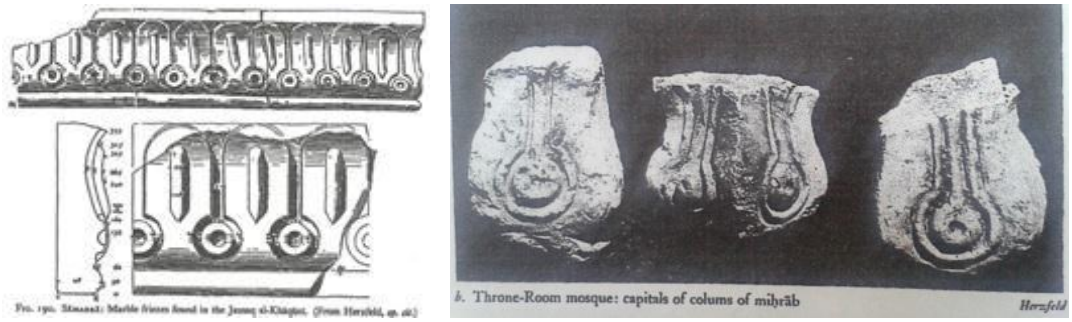
“…Bu acayip büyüklükteki yapıyı ilk defa 1907’de Viollet inceleyerek birkaç küçük çaplı deneme kazısı yapmış ve bu inceleme ve kazıları da 1909’da yayımlamıştır (s.232, dn.3). Ancak ondan sonra Sarre ve Herzfeld liderliğindeki Alman araştırma-kazı ekibi tarafından oldukça ciddi-büyük çaplı kazılar yapıldı. Aradan çok uzun yıllar geçmiş

olmasına rağmen Cevsaku'l-Hâkānî hakkında sadece kısa bir özet yayınlandı (dn.4)[1002]…" denildikten sonra daha sonra Herzfeld'in çizdiği planlarını (Cr2F.194) [1003] yayınlarında kullanması için Creswell'e verdiği, Creswell'in de onun kitabından yaptığı tercümeleri (Herzfeld'in okuyup onaylaması sonucu) yayımmaldığı belirtilmiş. (s.232)

Herzfeld'in, Sâmerrâ'da yaptığı kazılarla ilgili olarak da Creswell; "Cevsaku'l-Hâkānî de kazıların 7 aydan fazla, 250-300 kişilik bir ekip ile yapıldığını, sarayın etrafının 175 hektarı (432 acre[1004]) içine alan bir duvarla çevrili olduğu, bunun 71 hektarlık kısmının Tigris tarafında bahçe, hol, ortak kullanım alanları vb. olarak düzenlendiği, kazı alanının çok büyük olması sebebiyle en az 20 yıllık bir çalışma gerektireceği, bu kazıların nerelerde nasıl yapılması gerektiği yönünde" tavsiyelerini anlatmış. Devamında Cevsaku'l-Hâkānî'nin Bâb an-Nizala, Bab al-Ammâ (Cr2P.51, CrF.181) gibi yerleri hakkında detaylı anlatımlar yapmış.

Fg. 818 (Cr2F.181) Cevsaku'l-Hâkānî, Bâb el-Ammâ kapısı çizimi
Fg. 819 (Cr2F.189-190) Taht odasındaki mermer friz süsleme örnekleri

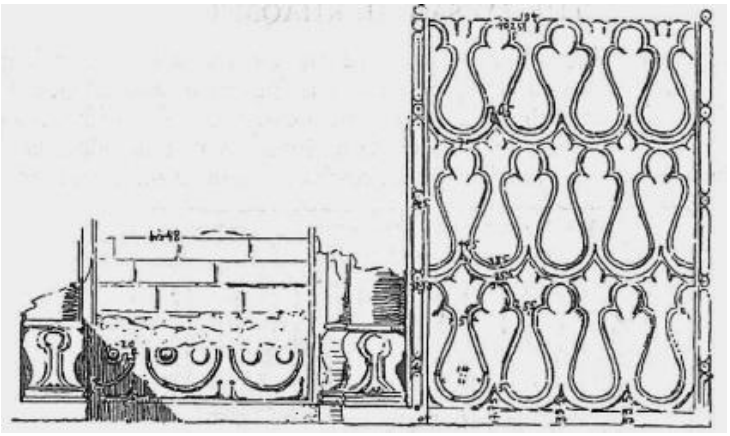

Fg. 820 (Cr2P.57b) Taht odası mescidindeki sütun başı kalıntıları süslemeleri
Fg. 821 Mihrab ve iki yanındaki saat şekilli sütun başları

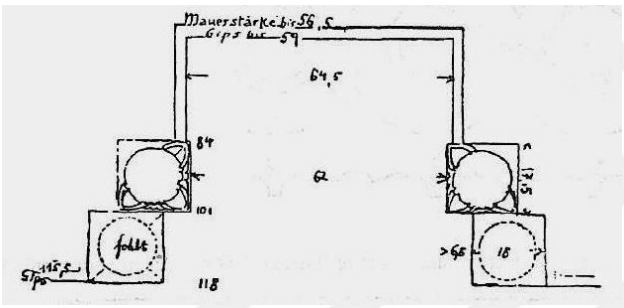
Harem ve Büyük Meydan (Esplanade) başlıkları altında anlatımlar yapılmış. 350m x 180m'lik bir büyük alan (avlu-meydan), bu alandaki panellere bölünmüş duvarların arma / amblemlerle (cresting) kaplanmış olduğu aktarılmış. (s.241)

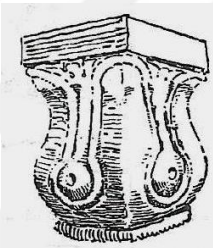
[1002] *Der Islam*, V.pp.196-204.
[1003] Bu plan c.2, s.242'den sonra numarasız eklenmiş ve üç yana açılan sayfalarda verilmiştir (Fg.813).
[1004] [Acre= 4047m2 (İngiliz arazi ölçü birimleri için bk, BÇ, s.40

Fg. 822 (Cr2P.121 b) Sâmerrâ'da son dönemde bulunan bir başka mihrab
Fg. 823 (Cr2F.191a) Cevsek'te taht odası bitişiğindeki mescidin mihrabı, karşıdan görünüşü

Fg. 824 (Cr2F.191b) Bu mihrabın sütunlarla birlikte planı
Fg. 825 (Cr2F.191c) Mihrabın iki yanındaki sütunların baş ve taban kaideleri

Küçük Serdab, Cirit alanı (Polo Ground), Büyük Serdab, Hazine Yapısı, Barakalar, başlıkları altında anlatımlar yapılmış. Mimari Köken (Üç Kemerli Koridor) konusunun s.89'da [c.2, s.85-90 arasında Uhaydır ana konusu içindeki 'Mimari Kökenler' başlığı altında] müzakere edildiği belirtilmiş. (s.241)

"Saat şekilli sütun başlığı (Cr2F.191a-c) İslâm'da ilk defa olarak burada görülür. Daha sonra Kahire Nilometresi'nde, İbn Tolun Camii'nde ve birçok Fâtımî yapısında da görülür. Büyük ihtimalle Sâsânî kökenlidir" denilmiş.

Duvar Resimleri

"Burada görülen birbirinin içinden çıkıyormuş gibi kompoze edilmiş olan kesecikler (calice) burada bolluk sembolü (cornucopia: Amalthea'nın boynuzu) şeklinde tasvir edilmiş. Büyük akantus motif sarılımı (scroll) Kubbetü's-Sahre'nin sarmal akantus motiflerini hatırlatıyor. Maalesef bu resimlerin çoğu parçalar hâlinde yerlerden toplanarak bir araya getirildi. Resmin konusu dans eden bayan, av hayvanları ve kuşlar. Resimlerdeki imzalar da sanatçıların Ermeni, Grek ve Müslüman olduğunu gösteriyor" (s.242, dn.5).

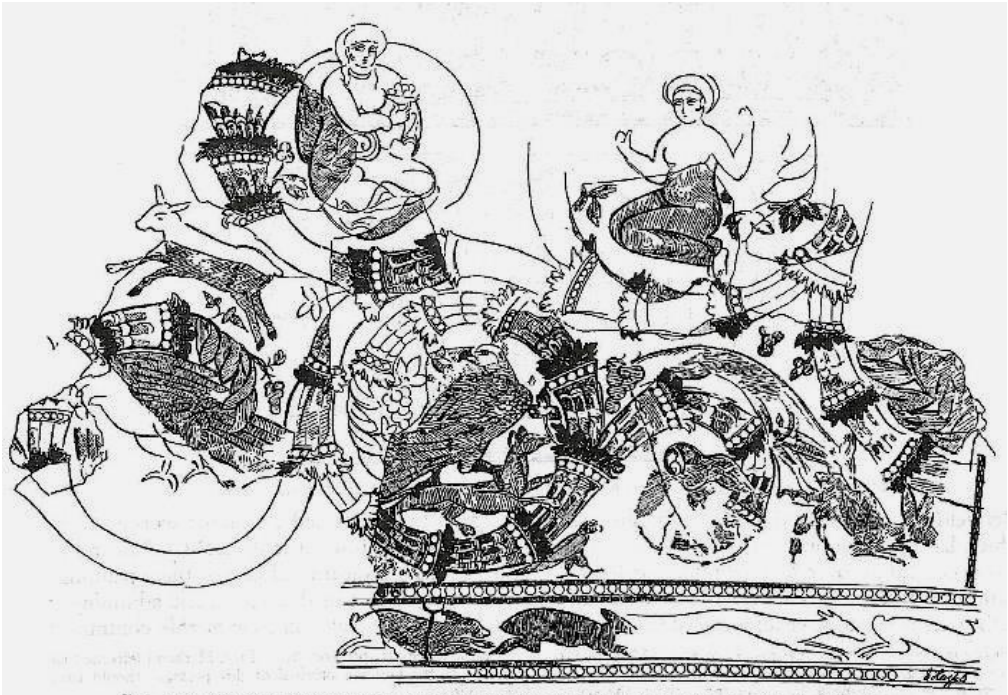

FIG. 192. SĀMARRĀ: Jausaq al-Khāqānī, reconstruction of painting decorating domed hall of Ḥarīm.
(From Herzfeld, *Mshattâ, Ḥîra und Bâdiya.*)

Fg. 826 (Cr2F.192) Kubbeli salonda görülen resimlerin Herzfeld tarafından tamamlanmış hâli

Büyük Meydanın Amblemleri *(Great Esplanade)*

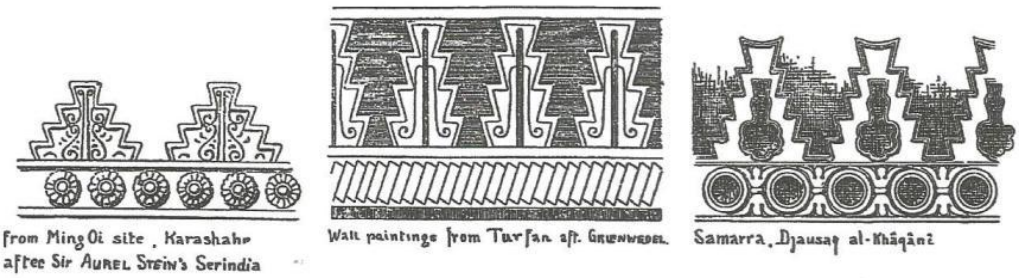

FIG. 193. Types of cresting from Ming Oi, Turfān, and the Jausaq al-Khāqānī at Sāmarrā. (From Herzfeld, *Paikuli.*)

Fg. 827 (Cr2F.193) Solda ming ooi motifi, ortada Turfan'daki duvar resimlerinden bir kesit ve sağda Cevsaku'l-Hâkānî'de görülen motif / amblemler

"Basamaklı amblemler tipik Asur ve eski Fars'dakini andırmaktadır. Sargon'un (dn.3) Horasabad'daki sarayında (m.ö.721-705), Darius'un (dn.4) Persepolis sarayında (m.ö.521), Susa sarayında, (m.ö.405-358) ve İslâm'ın gelişinden önce Tak-ı Bustan'da (590-628) görülürler. En erken tarihlileri, Doğu Türkistan'da görülmüştür. Herzfeld'in Ming Oi, ve Turfan'da bulduğu örneklerin (Cr2F.193) hepsinde basamakların yatay yönde olduğu dikkat çeker. Ancak bunların İslâm coğrafyasında ilk görülmelerinin Orta Asya'dan büyük miktarda Türklerin getirildiği döneme denk gelmesi oldukça önemlidir."

48- [Mu'tasım'ın] **Cevsaku'l-Hâkānî Sarayı** (Sâmerrâ-I) **Sonuç Notları**

* Beşinci Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in [786-809] önce büyük oğlu [Abdullah] Me'mûn'u ilk veliaht tayin etmesi, bir süre sonra fikrini değiştirip akrabası Zübeyde'den olma küçük oğlu [Muhammed] el-Emîn'in veliaht atayıp [1005] Me'mûn'u da ikinci veliaht tayin etmesi sonucu[1006], kendisinin 809'da ölmesinin ardından iki oğlu arasında büyük taht savaşı yaşandığı, Bağdat şehrinin surlarının bu çarpışmalarda çok zarar gördüğü,

* El-Me'mûn'un 813 yılında üvey kardeşi el-Emin'i komutanı Tahir yoluyla öldürttükten sonra 833 yılındaki ölümüne kadar Grek ilimlerini öğrenme konusuna ağırlık verdiği, ismine "Dârü'lhikme" (House of Wisdom) denilen Grekçe'den tercüme yapanlara bir merkez (kütüphane) tahsis ettirdiği, hatta Bizans İmparatoru Ermeni Leo'dan kendisine Grek bilim kitapları göndermesini istediği, Dârü'lhikme'de tercümeleri genellikle Grekçe bilen gayri müslim Arapların yaptığı, bu dönemde çok sayıda eserin Arapçaya tercüme edildiği,

* 215 / 830'da el-Me'mûn'un ordusu ile Tarsus civarlarında karşılaştığı Harran'daki paganlara ilâhî dinlerden birisine girmeyi emredip Harran Camii'ni genişlettirdiği ve Tarsus'a 70 km mesafede bir askerî garnizon şehri olan Kilisehisar'ın kuruluşunu başlattığı, İlk defa Hârûnürreşîd zamanında (170 / 786-7'de) bir Türk önder tarafından Tarsus'ta askerî bir garnizon (şehir) kurulduğu [1007], sonra da oğlu el-Me'mûn [1008] zamanında Orta Asya'dan Türk askerlerin muhafız olarak getirilmeye devam edildiği,

---

[1005] Yıldız, "Abbâsîler", *DİA,* s.37'de Abbâsî halifeleri listesinde Hârûnürreşîd'den (ö.809) sonra Muhammed el-Emîn'in halife olduğu gösterilmişken N. Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA,* VI, 1992, s.261' de Hârûnürreşîd'den sonra Me'mûn, Kasım, Mu'tasım ve Emîn isimli veliaht adayı dört oğlundan (Kāsım önceden öldüğü için) Cariye Mârîde'den olma Ebû İshak Muhammed Mu'tasım isimli oğlunun halife olduğu yazılmıştır. Halbuki önce Emin (ö.813), sonra Me'mun (ö.833) sonrada Mu'tasım halife olmuştur.

[1006] Harunreşid'in; Me'mûn'un annesinin Horasan kökenli olması hasebiyle, (kendisinn yaşadığı hocası İran kökenli Bermekî ailesi –Ca'fer, Yahya, Fazıl- tecrübesinden sonra) Horasanlı Alioğullarının sarayda etkili hâle gelmelerini istemediği için böyle yaptığı iddia edilmiştir. Buna rağmen sonuç değişmemiş, Me'mûn Merv valisi iken Horasanlıların, (özellikle Farslı Tâhir'in) yardımıyla el-Emîn'i öldürtmüş ve tahtı ele geçirmiştir (BÇ, EK5, Abbâsî Halifeleri Kronolojisi, s.1121-1122, dn.1612).

[1007] Türkçe kaynaklarda Hârûnürreşîd'in Tarsus'u Bizans saldırılarına karşı daha kuvvetli hâle getirmek için buraya yeni yerleşkeler yaptığı belirtilse de Türklerden bahsedilmemektedir (Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, XVI, s.259). O dönemde getirilmiş olan Türklerden birisi de 200 / 815'te Mısır'la ilişkisi başlayan Tolun'dur. 868'de Bayık Bey'e vekil olarak Mısır'a gönderilen oğlu Ahmed b. Tolun da 870'ten sonra Mısır'da Tolunoğulları hanedanını kurmuş ancak 905'te Abbâsî halifesi tarafından yıkılmıştır (Cres. *EMA*, c.2, s bk, H. D. Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *DİA,* II, 1989, c.141-143.

[1008] Me'mûn, babası zamanında Merv merkezli Horasan bölgesi genel valisi iken Türklerle tanışmış.

* Ya'kūbî'nin yazdığına göre Halife el-Mu'tasım'ın da 3-4 yıl daha Bağdat'ta yaşadıktan sonra (Türk) muhafızlarla yerli halk arasında yaşanan sorunlar sebebiyle) Surra-Man-Raa: Sâmerrâ (ordu-karargâh) şehrini kurmak zorunda kaldığı, Türkleri köle olarak getirme işini kardeşi Me'mûn'un halifeliği sırasında el-Mu'tasım'ın hizmetlisi ile Semerkant'taki Nuh b. Asad'a (çoğunluğu Memlük) Türk köle sağlaması yoluyla başlayıp sonraki dönemlerde de devam ettiği,

* Yeni kurulan Surra-Man-Raa şehrinde Aşnas, Hakan Urtuj, Vâsıf gibi Türk komutanların her birisini (kendi adamlarıyla beraber), Ferganalıları da ayrı ayrı kendi camisi, hamamı ve çarşı yerleri olan mahalleler yaptırıp onları buralara yerleştirip, nasıl yaşayıp davranacaklarına dair bazı kurallar koyduğu, Müslümanların Sâmerrâ şehri kurulurken diğer bölgelerdeki (özellikle Mısır İskenderiyye'deki) kiliselerden sütunları, söküp getirdikleri, Halife Mu'tasım'ın o zaman Nestûrîleri, düşmanları olan Kıptîlere karşı kullanarak onların kiliselerinin zenginliklerini yağmalatmak, mermer sütunlarını çalmak için kullandığı,

* Sâmerrâ'da önce 1907'de Violet'in birkaç deneme kazı yapıp 1909 ve 1911'de bunları yayınladıktan sonra Sarre ve Herzfeld liderliğindeki Alman araştırma-kazı ekibinin oldukça büyük çaplı kazılar yaptığı[1009], aradan çok uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen Cevsaku'l-Hâkānî hakkında sadece bir özet yayınlandığı, Herzfeld'in, Sâmerrâ Cevsek el-Hâkānî'de yaptığı kazıların 250-300 kişilik bir ekip ile 7 aydan fazla sürdüğü, sarayın 175 hektarı (432 acre) içine alan bir duvarla çevrili olduğu, kazı alanının çok büyük olması sebebiyle en az 20 yıllık bir çalışma gerektirdiği, Herzfeld'in çizdiği planlarını yayımlaması için Creswell'e verdiği (Cr2F.194),

* Cevsaku'l-Hâkānî Sarayı'ndan büyük meydan salonunda uygulanmış olan süsleme elemanlarının İslâm öncesi dönemlerde Türkistan bölgesinde de görüldüğü, bu motifin ilk defa İslâm sanatında görülmesinin Orta Asya'dan büyük miktarda Türk ırkından insanların getirildiği dönemde ortaya çıkmış olmasının da büyük önem arzettiği, Sâsânî kökenli olduğu düşünülen saat şekilli sütun başlıklarının da İslâm mimarisinde ilk defa burada görüldüğü şeklinde bilgiler verilmiş olması çok önemli kazanımlar olmuştur.

[1009] Alman imparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'a geldiğinde II. Abdülhamid'den Alman arkeologların bu kazıları yapmaları için izin aldığından bahsedilmemiştir.

49- SÛSE'DEKİ BÛ [Ebû]-FETÂTE CAMİİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	*:* 49- Sûse'deki Bû [Ebû]-Fetâte Camii
b-Bulunduğu Yer	: Tunus
c- İlk İnşa Tarihi	: 223-226 / 838-841
d- İlk Yapılış Maksadı	: Mescit
e- Bânisi	: Ağleb b. İbrâhim
f- Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g- Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen mescit

SÛSE'DEKİ BÛ [Ebû]-FETÂTE CAMİİ

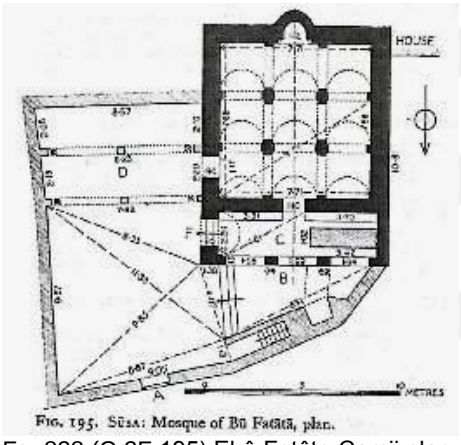
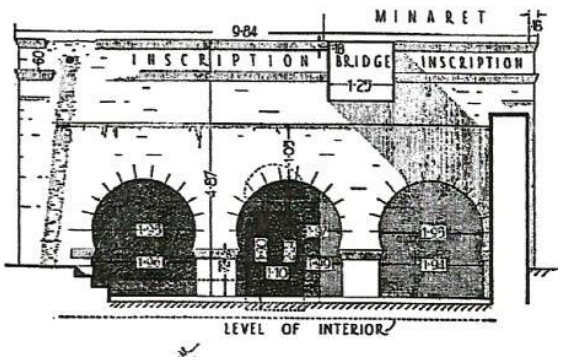
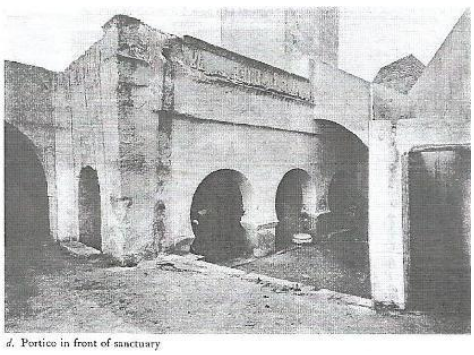
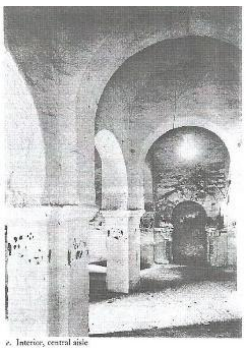

FIG. 195. SÛSA: Mosque of Bû Fatâta, plan.

Fg. 828 (Cr2F.195) Ebû Fetâte Camii planı
Fg. 829 (Cr2F.196b) Creswell'in cephe çizimi

d. Portico in front of sanctuary

e. Interior, central aisle

a. SÛSA: Mosque of Bû Fatâta

Fg. 830 (Cr2P.58d) Ebû Fetâte Camii kemerli cephesi
Fg. 831 (Cr2P.58e) İç kısmın görünüşü
Fg. 832 (Cr2P.121.a) Ebû Fetâte Camii mihrabı

"…Sûse'nin güney kapısından girip kuzeye yönelip ilerleyerek üçüncü sağa dönüp de doğuya yönelen yolu takip edince köşede bu yapı önce duvar boyunca akıp giden kitâbesiyle karşınıza çıkar. Kitâbede camiyi Ziyâdetullah'tan sonra Ağlebî hanedanlığının 4. emiri olan ve H223-226 (838-41) arası İbrâhim b. Ağleb'in yaptırdığı yazılıdır. (s.246)

Tunus'ta sadece Kayrevan Ulucamii'nde Hıristiyanların içeri girmesine izin verilmiştir. Bu sebeple Ebû-Fetâte Camii de Hıristiyanlar için "A Terra Incognita" [girilmesi yasak alan] olarak kalmıştır.

Bildiğimiz kadarıyla bu camiye 1882'de Houdas ve Basset'ten başka giren olmamış…" denildikten sonra "en son kendisinin girmesine (Temmuz 1933'te) 2 defa birkaç saatliğine izin verildiği ve bu ziyaretleri sırasında Creswell'in CrF.195 (Ebû Fetâte) ve CrF.196'da (Sûse Ulucamii) görülen şema planlarını hazırlayıp bazı fotoğraflar da çektiği" şeklinde bilgiler verilmiş.

İç Kısımlar

"İç kısımlardaki unsurlarda bazı düzensizlikler ilk bakışta hemen göze çarpıyor. Kuzey Afrika'daki camilerin hemen pek çoğu gibi bunun da başından oldukça fazla olaylar, ilaveler vb. geçmiş görünüyor. Mihrabı ön kısmı atnalı formunda bir kemere sahip ve kemerin yükseltisi 88 cm, yarıçapı da 57,5 cm." denilmiş. (s.247)

Mimarî Köken

Bu başlık altında "Ebû Fetâte Camii'nin içindeki kemer-tonoz sisteminin İslâm mimarisinde rastlanılan 3. tür olduğu, ilk farklı türde olanın 789 tarihli Remle'deki sarnıçta, ikincisini de 821 tarihli Sûse'deki ribât'ta görüldüğü, Ebû Fetâte Camii'nin en önemli tarafının ise Kuzey Arfika'da ikinci en eski tarihli cami olduğu, mimari açıdan da Sûse'deki 850 tarihli Ulucami'nin prototipi olduğu ve burada bazı orijinal kısımlar görmenin mümkün olduğu" konularına dikkat çekilmiş.

İlave olarak da "Ebû Fetâte Camii'nin Kuzey Afrika'daki kemer-tonozlu camilerin ilk örneği ve prototipi olarak da kabul edilmesi gerektiği, tonozların taşıyıcılarının, hemen hepsinin alçak, (squat) haçvari payandalar olup dikey ve çapraz (perpendicular & transverse) kemerleri taşıdıkları, Kubbetü's-Sahre'den sonra ilk anıtsal özelliğe sahip cami olması hasebiyle de ayrı bir öneme sahip olduğu, sahnın cephesinin, tüm etrafını dolaşan kûfî karakterli bir yazı ile çevrelenmiş olduğu" şeklinde bilgiler verilmiştir.

49- Sûse'deki Ebû Fetâte Camii Sonuç Notları

* Ebû Fetâte Camii'nin kitâbesinde camiyi Ziyâdetullah'tan sonra Ağlebî hanedanlığının 4. emiri olan Ağleb b. İbrâhim'in (223-226 / 838-41) yaptırdığının yazılı olduğu,

* Tunus'ta sadece Kayrevan Ulucamii'nde, Hıristiyanların içeri girmesine izin verildiği için, bilindiği kadarıyla bu camiye 1882'de Houdas ve Basset'ten[1010] başka giren olmadığı, en son olarak Creswell'in kendisinin (Temmuz 1933'te) 2 defa birkaç saatliğine girmesine izin verildiği, bu ziyaretleri sırasında CrF.195 (Ebû Fetâte) ve CrF.196'da görülen (Sûse Ulucamii) şema planlarını hazırlayıp fotoğraflar çektiği,

* Ebû Fetâte Camii'nin en önemli tarafının Kuzey Arfika'da ikinci en eski tarihli cami olduğu, Sûse'deki 850 tarihli Ulucami'nin prototipi olup burada bazı orijinal kısımların mevcut olduğu, ayrıca, Ebû Fetâte Camii'nin Kuzey Afrika'daki kemer-tonozlu camilerin ilk örneği ve prototipi olarak da kabul edilmesi gerektiği,

* Tonozların taşıyıcılarının hemen hepsinin bodur haçvari payandalar olup, dikey (perpendicular) ve çapraz (transverse) kemerleri taşıdıkları, Kubbetü's-Sahre'den sonra ilk anıtsal özellikler bulunduran cami olması hasebiyle ayrı bir öneme sahip olduğu şeklinde bu küçük fakat önemli cami hakkında Türkiye'de kaynaklarda pek rastlanmayan bilgiler verilmiş olması önemli kazanımlardır.

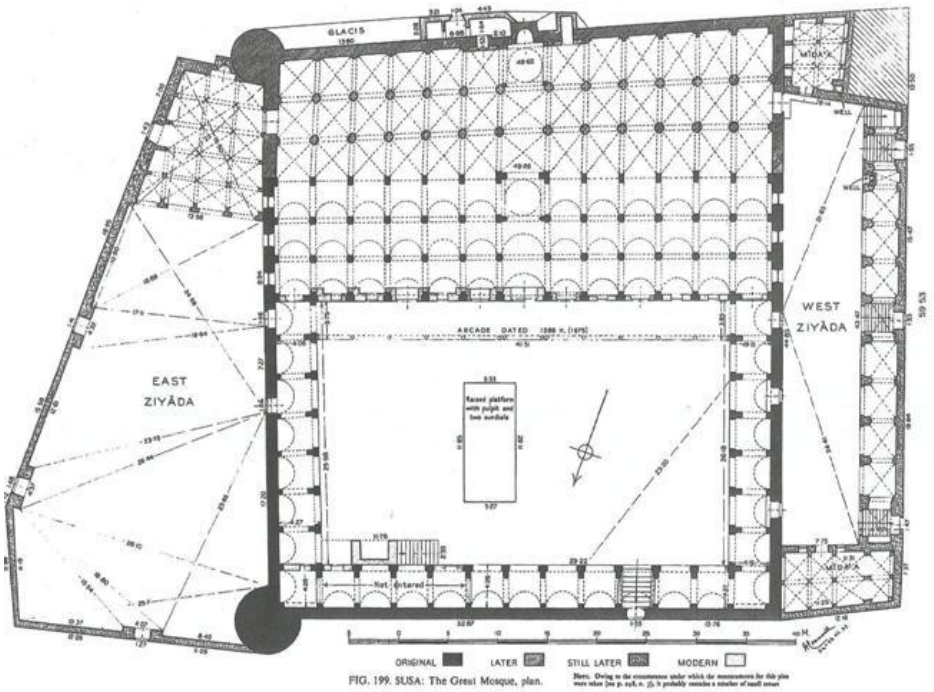
[1010] Houdas & Basset, "Epigraphic tunissienne", *the Bulletin de Correspondance africaine,* fascicule IV, p.171; yeniden basımı: Wiet, *Reportoire chronologique d'Epigraphic arabe*, I, pp.218-19 (1882).

50- SÛSE ULUCAMİİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 50- Sûse Ulucamii
b-Bulunduğu Yer	: Tunus
c-İlk İnşa Tarihi	: 236 / 851
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescit
e-Bânisi	: Emir Ebü'l-Ahmed b. Ağleb
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen mescit

SÛSE ULUCAMİİ

"Sûse Ulucamii, şehrin kuzeydoğusunda Bāb el-Bahr'a oldukça yakın ve kendi başına bir alanda (ada'da) bulunuyor. 60 x 90m ebatlarında düzensiz bir poligan oluşturuyor, uzun aksılı doğudan batıya uzanan taraf. Caminin harem kısmı (49,39m. x 57,16m.) bir dikdörtgen. Avlu kısmı 41m. x 22,25m. ve basık, hafif atnalı formunda ve T şeklinde payandaların üzerine oturmuş kemerlerle çevrili (Cr2P.60b). Burada Ulucami'de görülen kemerler Ebû-Fetâte Camii'ndeki kemer formlarıyla aynı" denilerek başlanmış.

Fg. 833 (Cr2F.199) Sûse Ulucamii planı

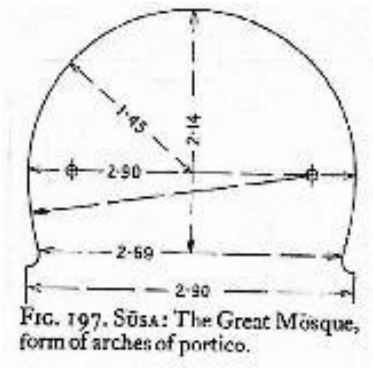

FIG. 197. SŪSA: The Great Mosque, form of arches of portico.

a. General view from the south

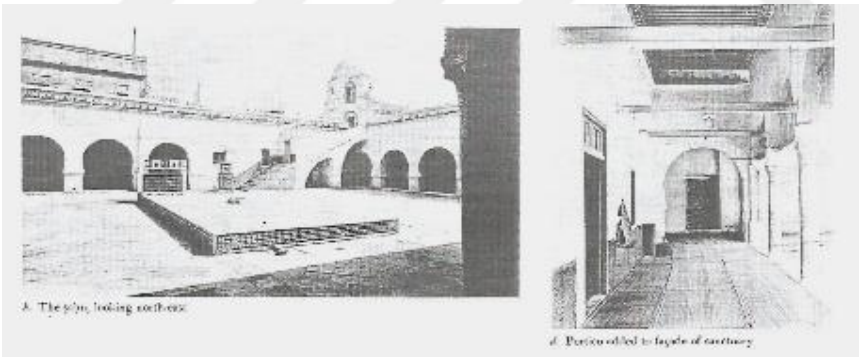
Fg. 834 (Cr2F.197) Camideki emer sistemi

Fg. 835 (Cr2P.60a) Ulucami'nin güneyden kuzeye üst kısımdan görünüşü (arkada ribât'ın minaresi)

e. General view from tower of Ribāṭ

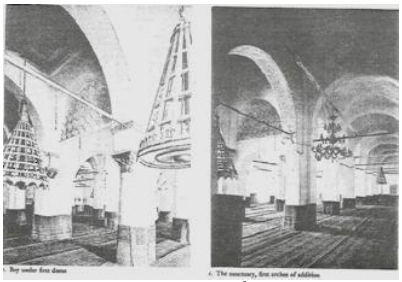
(Cr2P.59a) [1011]

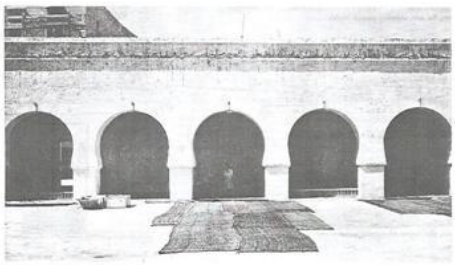
Fg. 836 (Cr2P.59a) Ribât'ın minaresinden Ulucami'nin görünüşü

b. The sahn, looking northwest

d. Portico added to façade of sanctuary

Fg. 837 (Cr2P.60b, d) Avlunun görünüşü

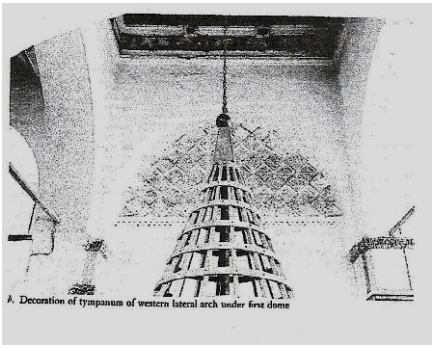

c. The sanctuary, first arches of addition

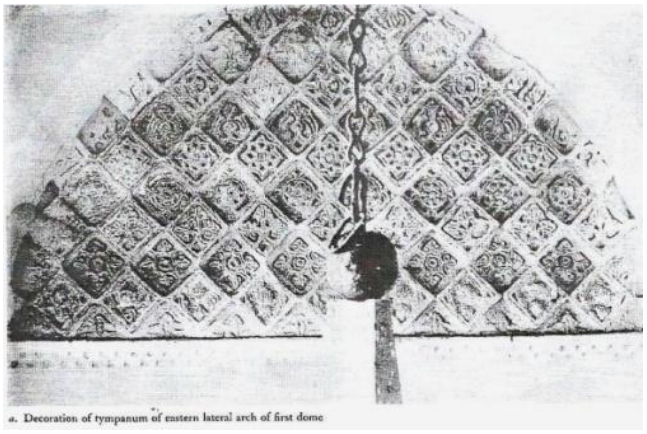

e. Western riwāq, façade with Kufic frieze

Fg. 838 (Cr2P.61a, c) İç kısımlar

Fg. 839 (Cr2P.60e) Revak cephesi üzerindeki kûfî yazılar

[1011] Cr2P.59'daki fotoğraf çok yakınında bulunan ribât'ın minaresinden çekildi. CrP.60a'da Ulucami'den ileride solda Ribât'ın minaresi (ve birbirine ne kadar yakın oldukları) görülmektedir.

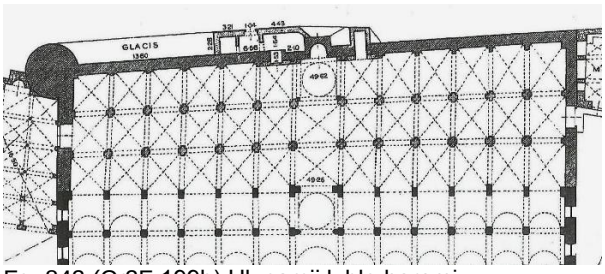

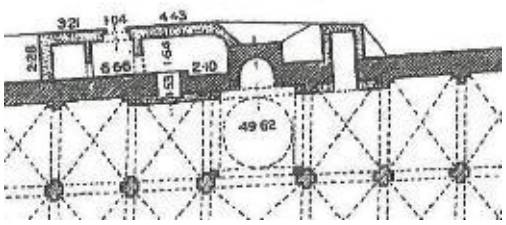

Fg. 840 (Cr2P.61b) Kemer içi cephe
Fg. 841 (Cr2P.62a) Kemer içi cephe alçı süslemesi karşıdan görünüşü

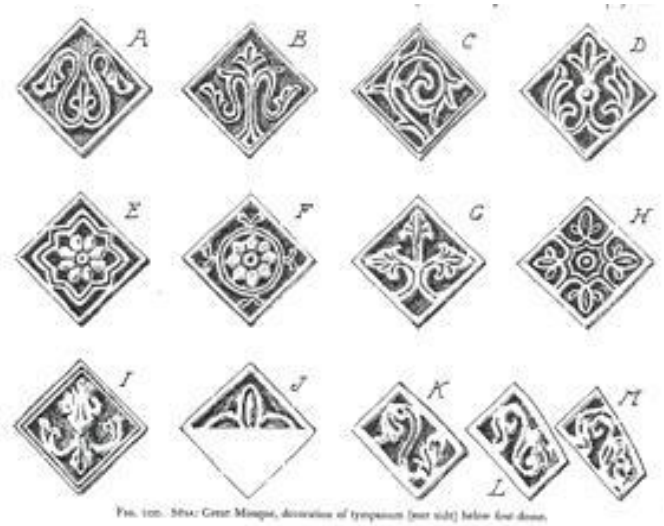
[Tekerlekli Minber]

"…Mihrabın sağında bir kapı mevcut. Kapının içinde 1.13m genişliğinde, 2.90m uzunluğunda bir oda var ve odayı tekerlekler üzerinde hareket eden bir minber dolduruyor. Minber çok ağır değil bir kişi tarafından sürüp dışarı çıkartıp içeri alınmaya uygun ağırlıkta. Bu minber o kadar da çok eski yüzyıllara gitmiyor olsa da, Kurtuba'daki silla (koltuk) del rey Almaçor, Tunus Ulucamii'ndeki H490 (1082) tarihli tekerlekli minberi ve Cezayir Ulucamii minberini hatırlatıyor. Bu tekerlekli minber olayı tamamen Mağrib'e ait bir şey. Bu düşünce eskiden mevcut olan taht fikrinin bir devamı olabilir mi?. Bilindiği gibi bu koltuk gelenekçi İslâm'ın batı kesiminde bir otorite sembolü olarak diğer coğrafyalardakilerden daha geç zamanlara kadar kullanılmıştı. Çünkü minberin resmi işlerde kullanılması (I, p.9-10) [v.I, pt.II, p.9-10] gibi bir anlayış ve uygulama hâkim bu coğrafyada…" (s.250)

Fg. 842 (Cr2F.199b) Ulucamii kıble haremi
Fg. 843 Mihrab ve sağ tarafında tekerlekli minber yuvası

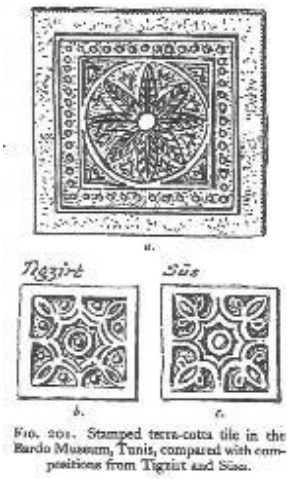

Fig.844 Fig.845, alt sol tigzirt motifi, alt sağ; Sûse motifi

Fg. 844 (Cr2F.200) Sûse Ulucamii'nden alçı süsleme grupları
Fg. 845 (Cr2F.201) Üstte Tunus Bardo Müzesi'nden Terra-Kota motifi

Tarih

Duvarı çepeçevre dolaşan kûfî yazıda, "…el-Ağleb'in oğlu Emir Ebü'l-Abbâs,… 236 (851-1) yılında.." yazılı. Bu tarih bize hemen, bu konuda doğru fikir ortaya koymuş olan et-Tijani'nin açıklamasını hatırlatıyor. Kitâbesine göre 850-2'de yaptırılmış. (s.251)

Kule / Arma (Alem-Cresting)

Doğu İlavesi

Özet (Summary), başlıkları altında anlatımlar yapılmış.

Ulucami'deki Santranç Motifli Süsleme

Sûse Ulucamii de aynı Kayrevan Camii gibi düz çatısında haremin üzerinde 2 kubbeye sahip. CrF.201a'da görülen motifler Irak-Mezopotamya motiflerine benzemiyor fakat lokal Hıristiyan kültüründen alındığı kolayca belli oluyor. Hıristiyan dinî kültürde bu tür terra-cota seramiklerde genellikle Âdem ve Havva, İbrâhim ve kurban, Daniel ve arslan figürleri işlenir.

50- Sûse Ulucamii Sonuç Notları

* Sûse Ulucamii hakkında; caminin şehrin kuzeydoğusunda Bâb el-Bahr'a ve Sûse ribât yapısına oldukça yakın bir alanda bulunduğu belirtip tüm ölçüleri verilmiş. Haremine ikisi kenar revaklarda, 11 tanesi de orta sahnda olmak üzere toplam 13 kemeri bulunan cepheden girildiği, harem alanında 12 adet kemerli sahnların ortaya çıkardığı 13 geçiş koridor ve mihraba paralel altı sahnı (bay) bulunduğu,

* Kıble duvarının biraz eğik olup, mihrabın sağ tarafındaki kapının arkasında da 1,3m eninde 2,9m. uzunluğunda bir oda ve odanın içinde de bir kişinin iterek yürütebileceği kadar hafif tekerlekli ahşap bir minber bulunduğu, bu minberin Kurtuba, Tunus ve Cezayir Ulucamilerindeki[1012] tekerlekli minberi hatırlattığı ve tekerlekli minber olayının tamamen Mağrib'e ait bir şey olup dinî, siyasî ve idarî anlamları hakkında yorumlar yapılmış.

Yapının dışarıdaki diğer özellikleri hakkında tarifler yapıldıktan sonra Sûse Ulucamii'nin de aynı Kayrevan Camii gibi, harem bölümünde, üstteki düz çatının üzerinde 2 küçük kubbeye sahip olduğu, avlu duvarının üç cephesini çepeçevre dolaşan kûfî yazının fazla yıpranmamış olan kısımlarında; *"… el-Ağleb'in oğlu Emir Ebü'l- Abbâs,… H236 (851-1) yılında…."* kelimelerinin okunabildiği, burada görülen motiflerin Müslüman motifleri olmadığı, Irak-Mezopotamya motiflerine de benzemediği, Afrikalı sanatçıların bunları yerel Hıristiyan kültüründen aldıklarının belli olduğu şeklinde bilgi ve yorumlar aktarılmıştır.

[1012] [Cezayir Eski Ulucamii'ndeki tekerlekli minberden bahsediyor olsa gerektir].

51- SÂMERRÂ ULUCAMİİ (SÂMERRÂ- II)

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 51-Sâmerrâ Ulucamii (Sâmerrâ- II)
b-Bulunduğu Yer	: Irak
c- İlk İnşa Tarihi	: 234 / 848-849
d- İlk Yapılış Maksadı	: Cuma mescidi (ulucami)
e- Bânisi	: el-Vâsik-Billâh (İbn Me'mûn)
f- Mimari Özellikleri	: Pişmiş tuğla ve ahşap
g- Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

SÂMERRÂ ULUCAMİİ (SÂMERRÂ- II)

Bu bölümde de Sâmerrâ ve arka planındaki tarihî olayları tanıtım, Ya'kūbî'den alıntı yoluyla biraz daha devam etmiş. (c.II,.s.254-265)

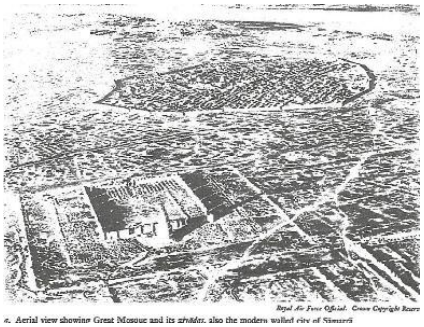
"…el-Mu'tasım H227'de (842) ölünce (dn.1)[1013] yerine oğlu Hârûn el-Vâsık halife oldu. el-Vâsık Tigris'te Hârûnî olarak bilinen sarayı yaptırdı. 847'de Vâsık'ın ölümünün ardından kardeşi Ca'fer el-Mütevekkil b. Mu'tasım tahta geçiyor. Ca'fer halife olunca Vâsık'ın yaptırdığı Hârûnî Sarayı'na yerleşiyor ve oğlu Muhammed el-Muntasır'ı Mu'tasım'ın el-Cevsek isimli sarayına, diğer oğlu İbrâhim el-Muayyed'i el-Matira'ya, diğer oğlu el-Mu'tez'i de el-Matira Sarayı'nın arkasındaki (doğusundaki) Belkuvârâ isimli saraya yerleştiriyor. Bu saraylardan sonra Belkuvârâ'dan ed-Dur'a olarak bilinen yere kadar (4 fersah, dn.4)[1014] bu yapılar devam etmiş. Ca'fer, el-Hair'in mevcut caddelerine Şari el-Askar ve Şari el-Cedid isimli iki cadde daha ekledi ve el-Hair'in girişinde, evlerden ve pazar yerinden uzak açık bir alana Ulucami'yi yaptırdı. Camiyi gayet büyük, sağlam ve güzel bir şekilde yaptırarak içine bir de hiç kesilmeden akan fıskiyeli çeşme yaptırdı. Cami etrafındaki şehirle bağlantı yolları teferruatlı bir şekilde anlatıldıktan sonra yardımcısı Nacah b. Salama'ya, yardımcısı Ahmed b. İsrail'e ve astronom Muhammed b. Mûsâ ve kardeşine, kumandanlara, Hâşimîlere caminin etrafından arsa / topraklar verdi…" denilmiş.

Sâmerrâ Şehri ve Sâmerrâ Ulucamii

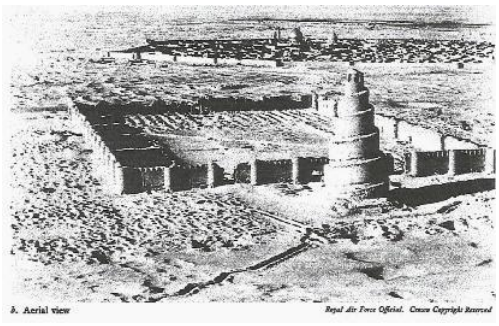
"…Sâmerrâ Ulucamii 240m x 156m, 3/2 oranlı dikdörtgen dış duvarları ile pişmiş tuğladan yapılmış çok büyük bir yapıdır. 38.000m^2 (45.500 sq. yrd.) bu ölçülerle

[1013] Mes'ûdî, el-Mu'tasım'ın ölüm tarihi olarak 18 Rebîülevvel 227 (8 Ocak 842) tarihini verir.
[1014] Yüklü bir eşeğin 1 saatte katedeceği mesafe =Yaklaşık 3-4 mil = 6-7 km.

dünyanın en büyük camisidir. Kahire'deki İbn Tolun Camii ise ziyadeleri hariç 26.000m^2 ile bunun yarısı kadardır.

a. Aerial view showing Great Mosque and its ziyādas, also the modern walled city of Sāmarrā

b. Aerial view

Fg. 846 (Cr2P.65a) Sâmerrâ Ulucamii ve çevresinin havadan görünüşü
Fg. 847 (Cr2P.65b) Sâmerrâ Ulucamii ve minaresinin görünüşü

Dış Duvarlar

a. South-west (qibla) façade

b. South-east façade, detail

Fg. 848 (Cr2P.66a) Sâmerrâ Ulucamii uzaktan görünüş
Fg. 849 (Cr2P.64b) Sâmerrâ Ulucamii güneydoğu cephesi

a. South-east façade

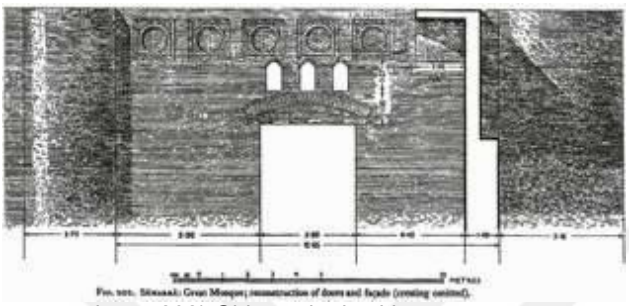

c. North-east façade and minaret (the so-called 'Malwiya' or 'spiral')

Fg. 850 (Cr2P.65a) Güneydoğu cephe duvarları
Fg. 851 (Cr2P.64c) Yaklaşık 60m yüksekliğe sahip Malviya denilen minaresi

Sadece çevre duvarları ayakta kalmıştır, çatı örtüsü ve onun destekleri (sütun vb.) ayakta değildir. Duvarlar da 25 x 27 cm'lik açık kırmızı tuğlalarla örülü 2,65m. kalınlığındadır. Kuvvetlendirilmiş (burç) kısımları ise yarım daire olacak şeklinde olup, ortalama 3.60m kalınlığındadır. İki burç arasındaki perde duvarlar yaklaşık 15m'dir. Her cephe köşesinde bir tane olmak üzere 4 adet köşe kulesi, doğu-batı cephelerinde 12, kuzey-güney cephelerinde de 8'er adet olmak üzere toplamda 44 kulesi mevcuttur. Bu kuleler 3-4 tuğla blok sıralı şekilde örülmüş dikdörtgen temeller üzerine oturtulmuş. Aksıl'ı 12º güneybatı, hâlbuki burada doğru kıble 13.30º olması gerekiyor. Yani kıblesinde 1;30º'lik bir hata var. (s.254)

Girişler (Doorways)

Farklı ölçülerde 16 adet girişi var. Çoğu girişin kapı üzerindeki örgü kısımları da yıkılmış.(1834'te de bu durumda imiş) anlaşıldığına göre kapılar üzerinde boşaltma kemeri, altında da ahşap atkı malzemedenmiş ve aralarda birçok kemerli pencereler mevcutmuş.

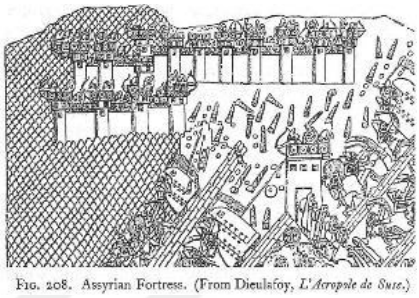

FIG. 208. Assyrian Fortress. (From Dieulafoy, *L'Acropole de Suse.*)

Fg. 852 (Cr2F.202) Giriş cephe kesiti
Fg. 853 (Cr2F.208) Asurlu dönemi şehir surları

Duvar Üst Kısımlarındaki Tezyinat (Frieze: Efriz)

Kule ve burçlar tamamen sade ama aradaki perde duvarların üst kısımlarında alçı vb. malzemelerle yapılmış süslemeler dikkat çekiyor. Gertrude Bell, 'bu efrizlerin orijinini Asurlu kale duvar / surlarında aramak gerekir' demiş (CrFg. 208).

Pencereler

Güney cephesinin üst kısmına (efrizlerin altı) 24 adet pencere açılmış, pozisyonları da 25 haremdeki 25 sahnın (koridorun) vaziyetine göre ayarlanmış. Mihrabın üzerinde pencere için yer olmadığından açılmamış ancak iki yanında ikişer pencere ile toplam 28 pencereye sahip. Şekilleri dışarıda dar ve uzun (ok-şekilli) ama içeriden genişliyorlar ve etraflarında çerçeve mevcut.

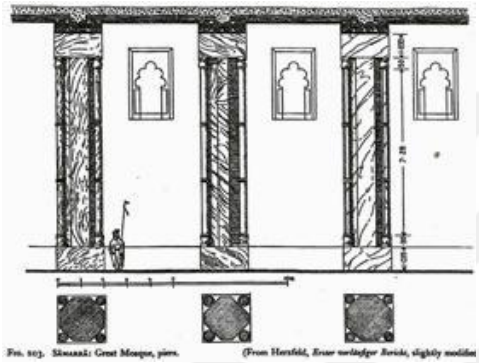
Dış Kısımlar

Çatıyı tutan malzemeler yeniden kullanım için tamamı götürülmüş görünüyor ancak yerleri belli. 4.20m genişliği olan 24 sıra (nef) ile -pencerelere karşılık gelecek şekilde- 25 koridorlu bir düzeni varmış. Ana sahnın diğerlerinden biraz daha geniş olduğu anlaşılıyor. Görünüşe göre çatı bu direk / sütun gibi unsurların üzerine, araya kemer vb. girmeden direkt oturuyor olduğu, duvarlardan vb. çıkıp yukarı yükselen bir bağlantı (bindirme) olmamasından anlaşılıyor.

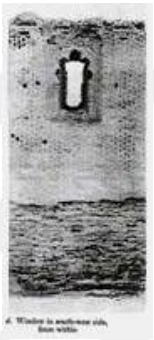
Temeller

Duvarların temelleri kayalara kadar indirilmiş. Ayrıca bu temellerin etrafındaki alçak sürekli destek temelleri (low continuous foundation) de kayalara kadar indirilmiş ve bunların arası çakıl taş vb. malzme ile doldurulmuş. Bunların üzeri üç kat tuğla zemin ve onun üzerine de yerine göre bazı alanlarda (örneğin zemini mermer döşeli açık yerlerde) yine mermer, diğer yerlerde de tuğladan zeminler yapılmış.

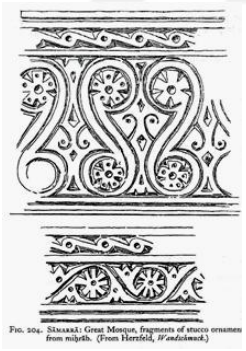
Ana Direkler *(Payeler: 4 veya çok köşeli kalın sütunlar)*

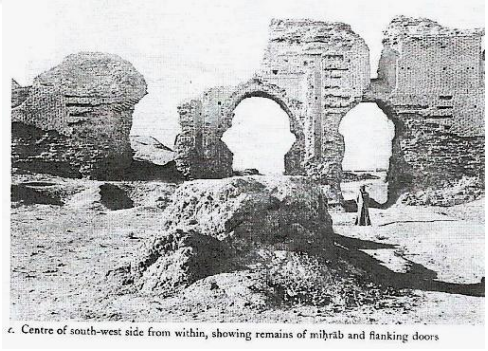

Fg. 854 (Cr2F.203) Ulucami payeleri kesiti
Fg. 855 (Cr2F.203-detay) Ulucamii paye kesiti
Fg. 856 (Cr2P.66d) Ulucamii pencere formu

Fg. 857 (Cr2F.204) Uucami'den alçı işi süsleme örnekleri
Fg. 858 (Cr2P.66c) Uucami, ortada mihrab ve iki yanındaki kapılar

Yıkıntı ve kalıntılarda yapılan dikkatli incelemeler sonucu kalın direklerin aslında altıgen olduğu uzun yanların kesiştiği noktalarda birer tane (her direkte toplam 54 tane) yuvarlak sütunların bulunduğu belirlenmiştir.

Mihrab

Güney duvarının ortasındaki açıklık (Uhaydır'da da görüldüğü gibi dairevî olmayan) dikdörtgen şeklinde ve 2,59 cm genişliği ve 1,75m. derinliğe sahip. İki yanında gül rengi ve başlıkları (kum) saati şekilli ikişer mermer sütun bulunuyormuş.

Mihrabın yüksekliği de caminin içinin yüksekliği kadar olduğu anlaşılıyor. Erken dönem Irak ve İran'da dikdörtgen mihrabların mevcudiyeti biliniyor.

Diğer Süslemeler

Mukaddesî'nin bu caminin süslemeleri için "*Şam Ulucamii'ne rakip olacak kadar güzel / etkileyici olduğunu"* yazdığına dikkat çekilmiş (CrF.204, s.258, dn.5)[1015].

Çeşme

Ya'kūbî ve Mustavfî'nin*;* "el-Mu'tasım *(Creswell'in notu: yanlış yazmış, el-Mütevekkil olması gerekiyor),* Cuma Camisi'nin avlusuna tek parça mermerden 23 zirâ [~12m.] çevresi ve 7 zirâ [~3,5m.] yüksekliği olan Kās'i Firavun (Firavun'un tası) isimli bir çeşme yaptırdı (dn.2)[1016], bu tas öyle büyüktü ki benzeri hiçbir ülkede yok idi ve caminin dışına da öyle bir minare yaptırdı ki onun benzeri ne önce ne de sonra görülmemişti / yapılmamıştı." şeklinde anlattıkları nakledilmiş. (s.259)

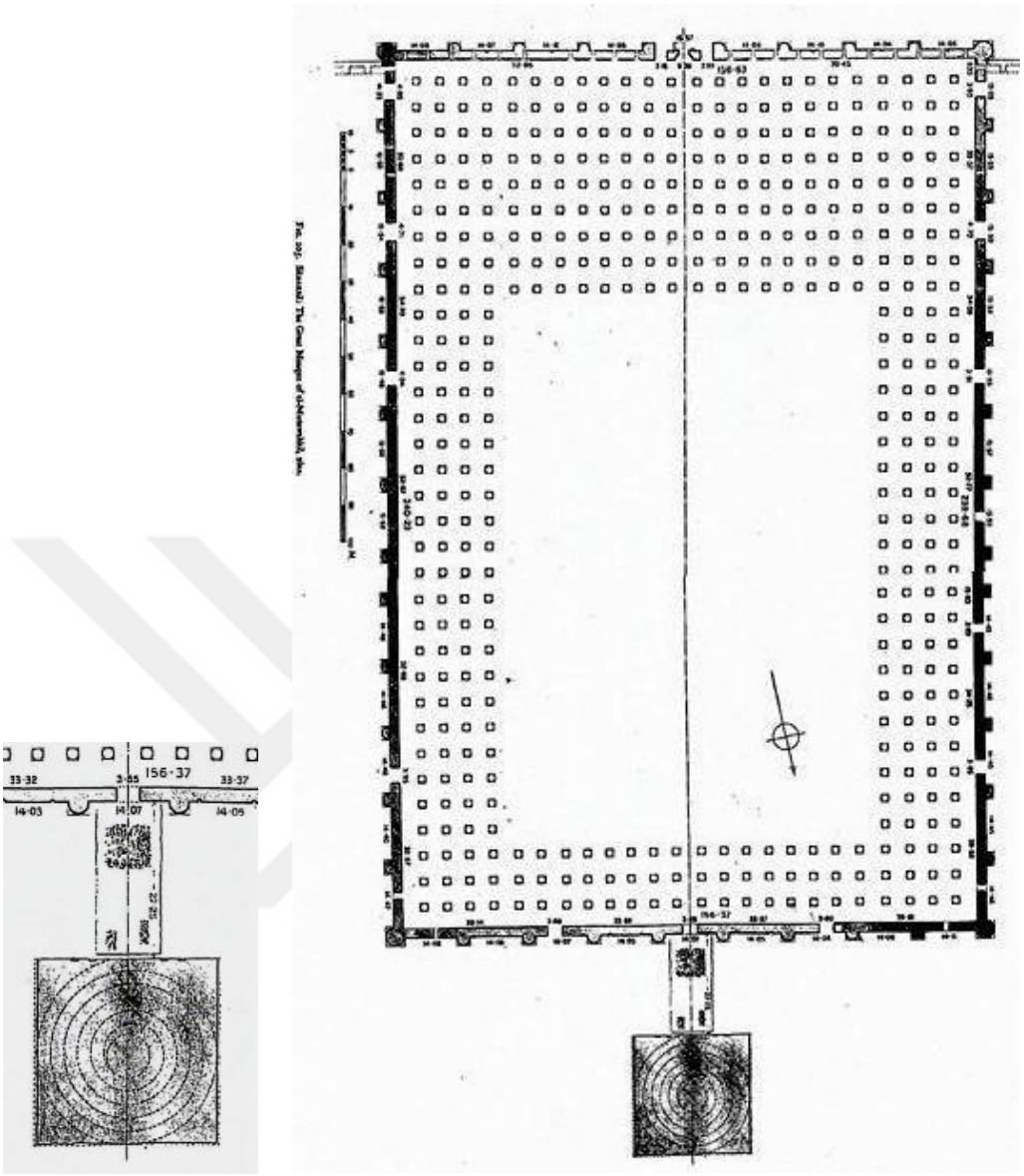
Ziyadeler

Güney tarafında iki uçtan dışarı uzanan ilave kısımların varlığı kalıntı ek yerlerinden anlaşılıyor. Buna göre dış çevre 376m. x 444m'lik bir alanı oluşturuyor. Bu ziyade alanlarında tuvaletler ve abdest alma yerleri bulunduğu tahmin ediliyor. Sarre ve Herzfeld bu alanlarda kazı yapma fırsatı bulamamışlar.

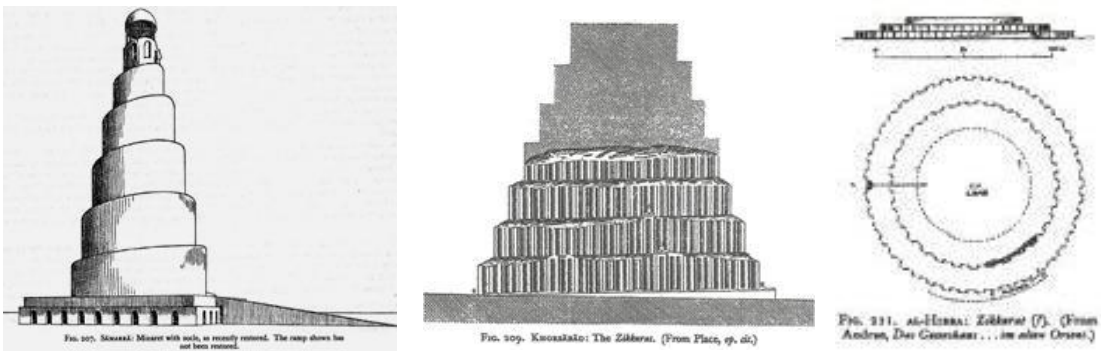
Malviye *(Spiral / Minare)*

Bu "Malviye Minaresi" ya da sadece Malviye (spiral), caminin kuzey duvarından 27.25m. uzaklıkta caminin tam orta aksılında kendi başına duruyor. Minarenin her köşesi 33m uzunluğunda olan kare kaidesi 3m yüksekliğinde ve camiye 25m. uzunluğunda ve 12m. genişliğinde bir yol ile bağlanmış. Kaidenin üzerine önce bir yokuş çıkıp sonra küçük bir köprü ile geçiliyor. Bu aynen Bâbil zigguratlarındaki durumu hatırlatıyor. Yukarıya doğru ters yönde (anti-clock wise) tırmanan yolun genişliği 2,3m. tırmanma yolu yukarı doğru yaklaştıkça daha da dikleşiyor.

[1015] Mukaddesî, p.122, *Herzfeld (Erster Vorldaufiger Bericht, p.8'de), yerlerde çok fazla oranda cam mozaik parçaları bulunduğu için, mina kelimesi için Mukaddesî'nin mozaiği kastettiğini belirtmiştir.
[1016] *Nuzhatu'l Kulub*, Le Strange's ed., p.42; transl., pp.48-9.

Fg. 859 (Cr2F.205-detay) Minare ve cami bağlantı planı
Fg. 860 (Cr2F.205, p.258-3) Sâmerrâ (Mütevekkil'in) Ulucamii planı

Fg. 861 (Cr2F.207) Samrrâ Ulucamii malviyesi
Fg. 862 (Cr2F.209) Horasabâd Zigguratı
Fg. 863 (Cr2F.211) el-Hibba Zigguratı

Yol güneyde tepeye ulaştığı yerde bir giriş kapısı mevcut, bu kapıdan da demir bir merdivenle platform şeklinde bir zemine geçiliyor. Bu platformun üzerinde sekiz adet delik bulunuyor. Herzfeld bu deliklerin platformun üzerini kapatan sepetin ahşap direkleri olduğunu söylemiş. En tepede silindirik bir oda sekiz adet tuğlalarla örülmüş sivri kemerle zenginleştirilmiş. Kaidenin üzerinden bu platforma kadar mesafe tam 50m (dn.1)[1017]. Caminin inşa maliyeti hakkında Yâkūt, caminin 15.000.000 dirheme mal olduğunu yazmış (s.261, dn.4)[1018].*

Tarihi

Sâmerrâ'nın tarihi ile ilgili olarak bir şeyler yazmış olan tek kişi Sibt b. Cevzî'dir. Cevzî, caminin inşaatı 234'te (848-9) başladı ve Ramazan 237'de (26 Şubat-26 Mart 852) bitti demiş (s.261, dn.5)[1019].

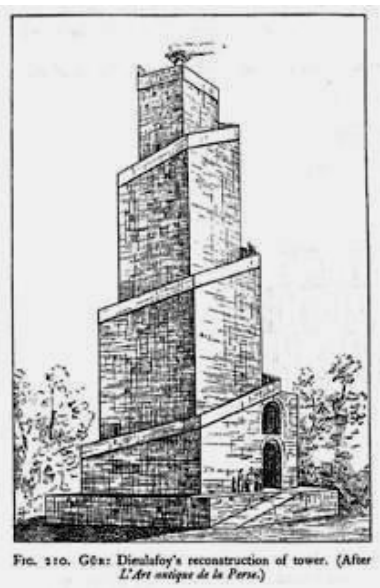
Mimari Köken

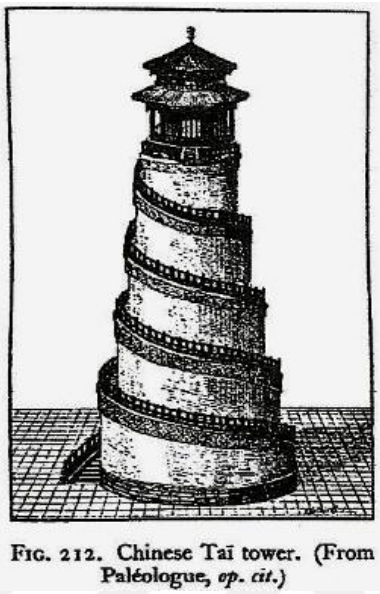
[*Bu*] ***Minarenin Kökeni***

Sâmerrâ'nın ve Ebû Dülef'in spiral minaresinin Bâbil'in zigguratlarından veya Bâbil kulesinden alındığı büyük oranda kabul edilir. Ancak zigguratlar tek bir tipte değil farklı birçok çeşitleri vardı. Bu Malviye minaresine ilham kaynağı olan tür ise dışarıdan köşeli olarak yapılan ve içerden aynen bundaki gibi yukarı tepeye tırmanma yolu olan tür. İlginçtir bu türünde bilinen tek örneği Horasan Zigguratı olarak bilinendir. Onu da XIX. yüzyılın ortalarında Place kazı yaparak meydana çıkartmıştı (dn.2)[1020]. İlk üç katı hiç bozulmadan yerinde imiş ve merdivenler üst katlara devam ettiğini gösteriyor. Her bir kare cephenin genişliği 43.10m Heredotus'un Babilon'daki bu Bel Tapınağı hakkında yazdıklarından (dn.1)[1021] yola çıkarak Basing bu zigguratın her katı 6.10m (toplam 41.70m) yükseklikten oluşan toplam 7 katlı olduğuna karar verdi. Bu zigguratın bir başka örneği henüz bulunamamış olmakla birlikte Heredotus'un spiral merdivenli kuleler konusunda yazdıklarının doğruluğunda şüphe yoktur. Ayrıca Heredotus, bu zigguratın 8 kademeli olduğunu yazmış ve Place'in de bunun 7 katlı olduğunu kabul

[1017] Dr. Adolf Grohmann'ın Ath-Tha'alibi'nin *Lata'if*, p.97'den naklettiğine göre el-Mütevekkil, Sâmerrâ'nın minaresine Mısır'dan getirdiği bir eşeğe binerek çıkarmış. (Ayrıca Ath-Tha'bit'te de minarenin merdiveninin dışarıda olup 99 zirâ boyunda olduğu yazılıdır.)
[1018] *Mu'jam,* III, p.18, l.2 *(Cres.=20 dirhem 1 dinara eşit olduğuna göre: 750.000 dinar ediyor).
[1019] *British Museum MS.,* Or. 3004, fols. 35a & 54a.
[1020] Place, *Ninive,* I, pp.137-48 & pl.36-7.
[1021] *The History of Heredotus*, I, p.318.

etmiş olsa da G. Smith'in bulduğu Esagile tabletinde Bel Zigguratı'nın 7 katlı olduğu belirtilmiş[1022].

Fg. 864 (Cr2F.210) Gur Kulesi
Fg. 865 (Cr2F.212) Çin Tai Kulesi

Sonuç olarak Malviye minaresinin Irak coğrafyasında IX. yüzyılda mevcut olmadığı, bilinmediği iddia edilemez. Bâbil Zigguratının XII. yüzyılın ikinci yarısında Tudelalı Benjamin tarafından görüldüğü (merdiveninin dolana dolana yukarı çıktığı vb. yazdıklarından) biliniyor[1023]. Her hâlükârda bu minare ile el-Mütevekkil'in mimarı yeni bir buluş (inavasion) ortaya koymamış, yaptığı şey sadece köşeli olan kule fikrini dairesel olarak uygulamış. Bu konuyla ilgili olarak el-Hibba yapısından da bahsetmek gerekir (Cr2F.211). Ayrıca Hilprecht, Koldewey'in teorisine karşı çıkar (dn.2)[1024]. el-Hibba direkt toprak zeminin üzerine oturtulmuş temelin üzerinde üst katları daha dar olarak (kenarları sahne gibi boşluk bırakılarak yapılmış) 2 katlı dairevî bir yapı. Şu andaki yıkık hâlinin toplam yüksekliği 13 feet (5m.) kadar. Zeminin üzerindeki birinci katın çapı 410 feet (125m. civarı), yüksekliği de 3-3.5m, üst katın çapı ise 95m. civarı (315 feet). Yapı sağlam tuğlalarla yapılmış ve dış cepheleri yağmur vb. hava şartlarına dayanması için kaplanmış.

Hilprecht, bu yapının, önemli birisine ait bir anıt / mezar, yapıdaki sahne (balkonlu yükseliş durumunun da sadece farklı mimari bir yaklaşımdan kaynaklanan bir

[1022] Scheil & Dieulafoy, *Esagil ou le temple de Bel-Marduk*,…, vd.
[1023] Asher's text.p.65; transl. p.107; or Adler's transl.., *the Jewish Quarterly Review*, XVII, p.537.
[1024] Koldewey'in el-Hibba'yı tarif eden ve ortaya attığı iddia ve görüşleri *Zeinschrift für Asyriologgie*, II, pp.422-3'te yayımlanmıştır.

durum olduğunu iddia eder. Hilprecht, bu itiraz ve karşı iddialarını ortaya koyduktan sonra yukarı rampa çıkışı olan 10m uzunluğunda 4m. genişliğinde bir kalıntı daha bulundu ve bunun bilgileri de Dombart tarafından yayınlandı (dn.5)[1025].

Creswell bu yapının bir zigguratta bulunan bütün karakteristik özelliklere (dn.4)[1026] sahip olduğunu dn.4'te gösterilen yayında verilen bilgileri delil göstererek iddia etmiş. Ayrıca Thiersch'in dikkatimize sunduğu İskenderiyye'deki Paneion olarak bilinen Pan Tapınak yapısından da bahsetmek gerekir (dn.6). Strabo onu "Sonradan yığılmış yapay bir kaya yığınını andırıyor ve yukarı doğru sprial olarak tırmanan bir de yolu var" şeklinde tarif etmiş (dn.7).

Malviye tipi minareler, Abbâsîler zamanında tercih edilen, popüler olmuş bir türdü. Aynı türden minare kalıntıları (Sâmerrâ'da) Ebû Dülef Camii'nde de mevcuttur. Bu tür mimari yapıların Bağdat'ta bile [cami minaresi olarak değil] seküler maksatlı olarak da Halife Ali Müktefî [Billâh] (289-95 / 902-908) tarafından inşa edildiği biliniyor. Bağdat'ta tırmanma yolu pek dik olmayan bu malviyeye halife, etraftaki güzel manzarayı seyretmek için bir eşeğin sırtında çıkar ve inermiş (s.264). Çok yüksek ve yarım daire olduğu söylenen bu yapının Kubbetü'l-Himâr (eşek kubbesi) olarak bilinmesi de tepesinde bir kubbesi olduğunu çağrıştırıyor (dn.8)[1027]. Bu ziggurat modasının Çin'e kadar yayıldığını görüyoruz.

Çin'de bu kuleler, Tai veya Hu Kulesi olarak adlandırılır. Paleologue'ye göre bu kuleler XI ve XIII. yüzyıllar arasında kraliyet / hanedan ailelerinin yaşadıkları yerler olarak yapılıyormuş (dn.8). Paris'te yayımlanmış bir Çin sanatı albümünde XVIII. yüzyıla ait bir tablo, böyle bir kuleyi gösteriyor (Cr2F.212).

Mihrab önündeki çifte sütunlardaki (kum) saati şeklinde başlıklara sahip bu elemanların en erken tarihli olarak uygulandığı yer, bir Sâsânî anıtı olan IV. yüzyıla ait Paikuli'de olanlardır[1028].

[1025] *Der Sokralturum*, p.2.
[1026] The Babylonian Expedition of the Univ. of Pennsylvania, Series D: Researches & Treatises, I, pp.286-287; *Excavations in Bible Lands*'da (pp.286-7) yeniden yayımlanmıştır. Handcock'da Mesopotamian Archeology, p.148'de yayımladığı makalesinde bu görüşe olumlu baktığını belirtmiştir.
[1027] G. Le Strange, *Bagdad During the Abbasid Caliphate*, p.254.
[1028] Herzfeld, "Reisebericht", …LXX, pp.227-8.

51- Sâmerrâ Ulucamii (SÂMERRÂ-II) Sonuç Notları

* el-Mu‘tasım 227 / 8 Ocak 842’de ölünce yerine oğlu Hârûn el-Vâsık’ın halife olmasının ardından Tigris’te Hârûnî olarak bilinen sarayı yaptırdığı, 847’de Vâsık’ın ölümünün ardından da kardeşi Ca‘fer el-Mütevekkil’in (bn el-Mu‘tasım) tahta geçtiği, Ca‘fer el-Mütevekkil halife olunca Vâsık’ın yaptırdığı Hârûni sarayına, oğullarından Muhammed el-Muntasır’ı, Mu‘tasım’ın el-Cevsek isimli sarayına, İbrâhim el-Muayyed’i el-Matira’ya, el-Mu‘tez’i de el-Matira Sarayı’nın doğuya doğru arka tarafındaki Belkuvârâ isimli saraya yerleştirdiği,

* Ca‘fer, evlerden ve pazar yerinden uzak, açık bir alana muazzam ulucamisini yaptırarak içine hiç kesilmeden akan fıskiyeli bir çeşme yaptırdığı, Sâmerrâ Ulucamii’nin içten içe 240 x 156m. ölçülerinde çok büyük bir dikdörtgenden oluşup, en-boy olarak 3:2 oranına sahip ve 38.000 metre karelik oturum alanı ile dünyanın en büyük camisi olduğu, artık caminin sadece 2.65m. kalınlığındaki dış duvarlarının ayakta olduğu,

* Duvarların güçlendirilmiş kulevari kısımlarının dışardan 3,6m. çapında yarım daire, içerden ise dikdörtgen şeklinde ve 2,15m. dışarı çıkıntılı şekilde yapıldığı, duvarlarda ana kapıların 4m. küçüklerin 1,5m. genişlikte olacak şekilde ölçüleri birbirinden çok farklı 17 adet kapısı bulunduğu, Herzfeld’e göre ise güneyin merkezindeki yan yana üç girişin ortasındaki boşluğun kapı değil mihrap olduğu, dolayısıyla caminin 16 girişi olması gerektiği, 4,20m genişlikte, yirmi dört sıra (sahn) ile -pencerelere karşılık gelecek şekilde- yirmi beş koridorlu bir düzeni olduğu, çatı örtüsünün de bu sütunların üzerine araya kemer vb. girmeden direkt oturuyor olduğu,

* Yıkıntı ve kalıntılarda yapılan dikkatli incelemeler sonucu kalın direklerin aslında altıgen olduğu, uzun yanların kesiştiği noktalarda birer tane (toplam elli dört tane) yuvarlak sütunların bulunduğunun belirlendiği, güney duvarının ortasındaki açıklığın (Uhaydır’da da görüldüğü gibi) dairevî olmayan bir mihrab olduğu, bunun da dikdörtgen şeklinde ve 2,59 cm genişliği ve 1,75m. derinliğe sahip olup boyunun da caminin içi ile aynı yükseklikte olduğu,

* Mukaddesî’nin, bu caminin süslemeleri için “*camide Şam Ulucamii’ne rakip olacak kadar güzel mina (mozaik)* bulunduğunu” yazdığı, Malviye minaresinin kuzey cepheden 27.25m. mesafede tam orta aksıl üzerinde kendi başına durduğu, tabanın

güney cephesinde başlayıp yukarı doğru 2,3m genişlikteki helezonik rampanın sağdan sola (anti-clock wise) beş tam dönüş yaparak tırmanışı tamamladığı, en tepede ise çevresinde sekiz adet yukarı doğru daralan üst üste kemerlerle süslenmiş silindirik bir platform bulunduğu,

* Caminin inşa maliyeti *konusunda* Yâkūt'un toplam 15.000.000 dirhem harcandığını yazmasına karşılık, Cevzî'nin de inşaatın 234 / 848-9'da başlayıp, Ramazan 237 / 26 Şubat-26 Mart 852'de bittiğini yazdığı,

* Sâmerrâ'nın ve Ebû Dülef'in Malviye minaresinin mimari kökeninin Bâbil'in zigguratlarına veya Bâbil Kulesi'ne dayandığı, Malviye türü minarelerin Abbâsîler zamanında popüler olduğu, o dönemde ziggurat modasının Çin'e kadar yayıldığı, Çin'de bu kulelere kraliyet ailelerini kullandığı için Tai veya Hu Kulesi denildiği şeklinde bilgiler verilmiştir.

52- [Mütevekkil'in] **BELKUVÂRÂ SARAYI**

a-Katalog No. ve Eser Adı	*:* 52- [Mütevekkil'in] Belkuvârâ Sarayı
b-Bulunduğu Yer	: Sâmerrâ, Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: 847-860
d-İlk Yapılış Maksadı	: Saray
e-Bânisi	: Halife el-Mütevekkil
f-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde (Herzfeld 1911'de kazı yapmış)

[Mütevekkil'in] **BELKUVÂRÂ SARAYI**

Belkuvârâ Sarayı hakkında detaylı bilgiler, Herzfeldin yazdıklarından alıntı olarak aktarılarak; "Bu alan modern Sâmerrâ'dan 6 km uzakta ve günümüzde el-Mankur olarak bilinen yer. Bu alanın ortasındaki "deve" olarak bilinen çok büyük kemer Herzfeld'i 12 Temmuz ile 9 ekim 1911'de bu alanda kazı yapmaya sevk etmiş (dn.2)[1029]. Kazılara başladıktan bir müddet sonra da tahmin ettiğinden çok daha büyük bir işle (1250m'lik cephesi olan bir saray yapısıyla) karşı karşıya olduğunu fark etmiş. Sarayın güney tarafı 15m. yüksekliğinde bir duvarla Tigris ırmağına dayanıyor" denildikten sonra, burada görülen salonların Cresiphon'daki Tāk-ı Kisrâ'da bulunan salonlar gibi olduğu, bu tür salonların genellikle prenslerin misafirlerini yeme-içme-ağırlama-karşılama yerleri olarak yapıldığı, bu konuda Kitab al-Aghani'de çok detaylı ve zengin anlatımlar bulunduğu belirtilmiş. (s.265 -70)

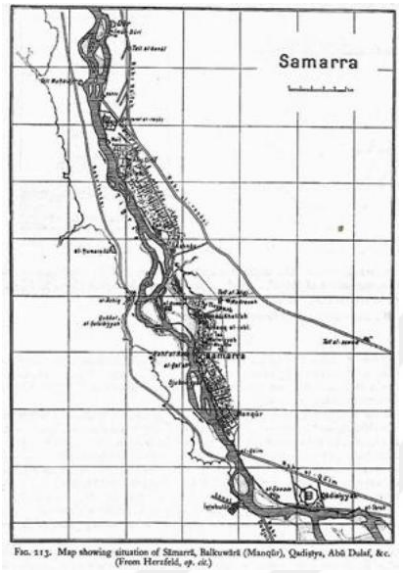
Ya'kūbî'nin yazdıkları arasıında bir bedevinin anlatımı olarak yazılı olan: "Sâmerrâ prenseslerinden birisinin yanında idim. Benim bir salona girmeme müsaade etti. Girdiğim (gördüğüm) yer sanki kisrânın salonu gibiydi (XX, p.61, I.4). Bu çok büyük alanı kaplayan yerleşkede her ne ararsanız düşünülmüş ve yapılmıştır" denilerek alıntı yapılarak bütün odalar, salonlar, cirit alanı, muhafızlar için yerler, detaylı olarak anlatılmış.

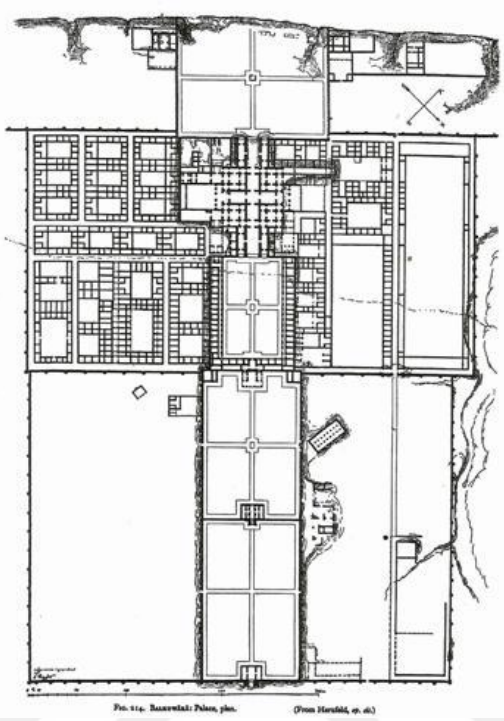
Belkuvârâ'daki Cami

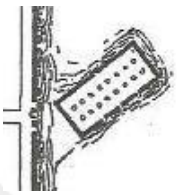
"…Belkuvârâ'nın yerleşim planı kıbleden 45º ters. Bu durumda [bu yıkıntılar arasında] caminin hangi yapı (nerede) olduğunu bulmak için mevcut yapılar arasında onlara 45º ters duran bir yapı aramak gerekiyor. Bu yapıyı bulma çok da zor olmadı.

[1029] *Erster Vorlaufiger Berichht*, p.32.

Müşettâ ve Ukhayrdır'da olduğu gibi kuzeyden girişin sağ tarafına, sağ duvardaki üçlü girişten sonraki alana yerleştirilmiş, mihrabı da yine güney duvarının ortasında.

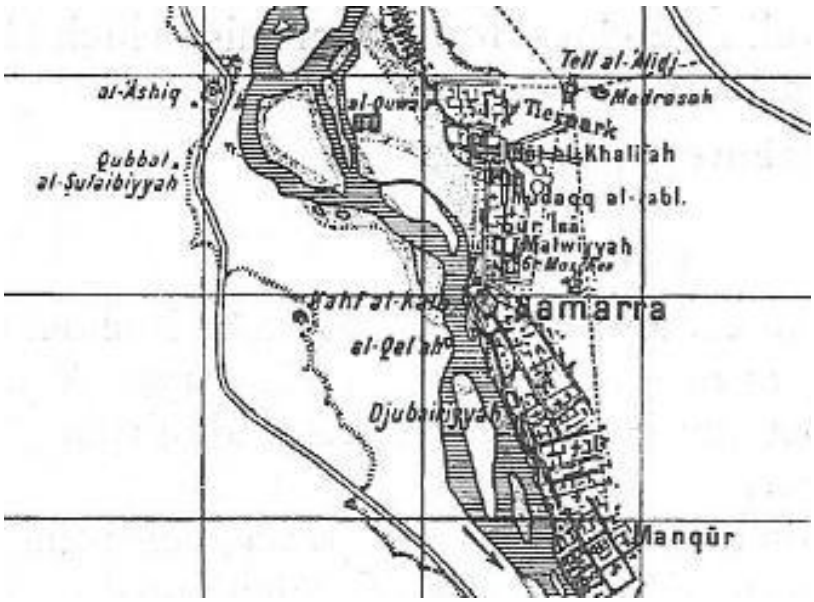

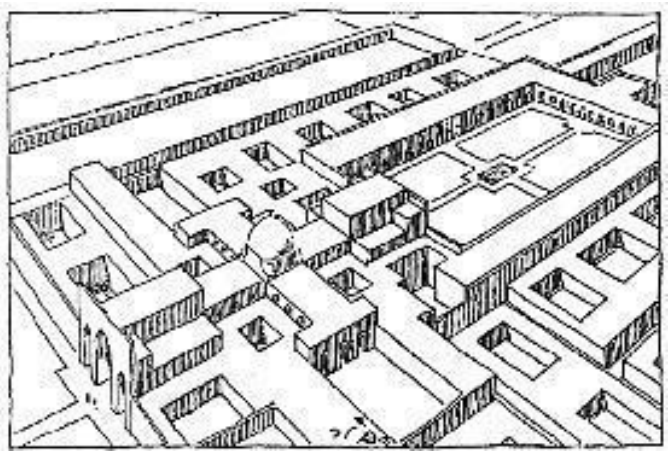

Fg. 865 Fg. 866 Fg. 867

Fg. 866 (Cr2F.213) Sâmerrâ'nın kurulduğu bölge
Fg. 867 (Cr2F. 214) Belkuvârâ Sarayı planı
Fg. 868 (Cr2F.214-Detay) Giriş yolu sağ taraftaki caminin konumu

Fg. 869 (Cr2F.213-Detay) Sâmerrâ'nın kurulduğu bölgenin detayı

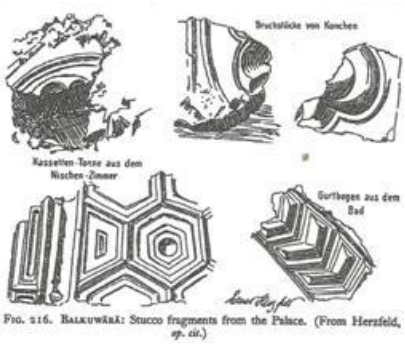

FIG. 216. BALAWÂT: Stucco fragments from the Palace. (From Herzfeld, *op. cit.*)

Fg. 870 (Cr2F. 215) Belkuvârâ Sarayı ana girişi, Herzfeld'in yeniden kurulumu
Fg. 871 (Cr2F.216) Saraydan stukko parçaları

Cami, 15 x 35m. ebatlarında. Sekizer sütun-sıralı iki koridoru var. Sütunlar mermer veya teak ahşaptan olmalı. Sütunların sadece oturtuldukları 50 cm çapındaki temel yerleri ve bağlantıları yerlerinde duruyor. Sütunlar ve duvarlardaki tuğlaların pek çoğu (pişmiş tuğla olduğu için) yeniden kullanılmak için yağmalanmış, bu sebeple mihrabın tam yerini anlamak bile oldukça zor. Fakat burada girişin sol tarafında biraz ileride 7,76m. x 10,35m. ebatlarında küçük bir mescit daha bulundu (Cr2F.214b, sol üst köşe). Duvar örgüsü toprak kerpiç malzemeden olduğu için yağmalanmamış. Bu cami kuzey duvarında 3 (kemerli) girişi var ve mihrabı da duvarın içinde derin ve yuvarlak bir niş şeklinde. İki yanında kısa sütunlar ve etrafında alçı (cyma) oyma süslemeli dikdörtgen bir çerçeve mevcut.

Belkuvârâ Sarayı ebatları olarak birinci sırada olmanın yanı sıra mimari olarak da yeni fikirlerin uygulandığı bir yer. Avluların, çok farklı şekillerdeki giriş çıkış form ve düzenlemelerinin, üçlü giriş cephesinin mozaiklerinin düzenlenmelerindeki planlama ve yerleştirme oranlarında ulaşılmış olan mükemmellik görenleri hayran bırakan derecede yüksek. Sarayın pozisyonu, planı ve ögelerin aksılları öyle mükemmel düzenlenmiş ki; merkez salonda duran birisi hem sarayın iç planını hem de kuzey batıda ırmağın vadisini, Kasrü'l-Âşık ve Kubbetü's-Süleybiye'yi, güney doğuda da el-Kaim Kubbesiyle Katu'l Kanalı'na kadar olan etraftaki tüm güzellikleri görebiliyor.

Taht odasının yüksekliği sarayın diğer kısımlarının hepsinin üzerinde. Buranın zemin seviyesi de son kısımlardaki yapıların tavan seviyesinde (dn.1)[1030]. İnşa için

[1030] *Erster Vorlaufiger Berichht*, p.33-9.

kullanılmış olan malzemelerin kalitesi de oldukça yüksek…" şeklinde anlatım yapılmış.

Yapının Tespiti ve Tarihi

"…Ya'kūbî'nin el-Mütevekkil'in [847-861] oğullarını nerelere ve hangi saraylara yerleştirdiği ile ilgili anlattıklarından yola çıkarak Herzfeld bu yıkıntı hâldeki yapının (güneydoğusu ile kuzeydoğu duvarının yarısı Sâmerrâ'nın dış sınırlarında bulunuyor olması sebebiyle) Belkuvârâ Sarayı olduğunu belirlemiş. Dolayısıyla bu sarayın yapılış tarihi olarak da [el-Mütevekkil'in saltanat dönemi olan] 232-247 (847-861) arasını belirlemek doğru bir tespit olur…" denilmiş. (s.269-270)

[Creswell'in Sarayın Yapılış Tarihi İle İlgili İddiası]

"…Fakat Herzfeld'in çok sayıda bulduğu ahşap tîk (teak) kirişler üzerinde basit kûfî stilde yazılmış olan; 'Sultan (Prince) el-Mu'tez-Billâh, mu'minlerin (believer's) sultanının[1031] oğlu' ifadesindeki 'Mu'tez-Billâh' kelimesi 'İmam' olarak da bilinen Ebu Abdullah Talha'nın ünvanıdır. Bundan yola çıkarak sarayın yapılış tarihini daha dar bir döneme getirebiliriz. Yani kirişlerdeki 'imam' kelimesi sebebiyle burasının, sonradan kendisine 'imam' ünvanını (title) almış olan Mütevekkil'in oğlu Ebû Abdullah Talha tarafından yaptırılmış olabileceğini iddia edebiliriz.

İbni Haldûn ve İbnü'l-Esîr'in yazdığı gibi Mütevekkil 235 / 849'da oğulları Muhammed el-Muntasır [1.], İbrâhim el-Müeyyed [2.] ve Ebû Abdullah Talha'yı [3.] veliaht olarak tayin etti. Ebû Abdullah Talha sadece Horasan, Taberîstan, Rey, Ermenistan, Azarbaycan ve Fars toprakları ile birlikte *'el-Mu'tez-Billâh'* unvanını (İmam anlamında) almış olmasına rağmen (Herzfeld'e göre bir hata / karışıklık sözkonusudur, çünkü) basılmış olan sikkelerde Ebû Abdullah ismi (sikke'nin ve tüm imparatorluğun maliki olarak) 235'ten (849) itibaren görülmesine rağmen Abdullahın *'el-Mu'tez-Billâh'* ünvanı, sikkelerde 854'e kadar görülmez, bu da onun "imam" ünvanının 854'te kullanmaya başladığını gösterir. Ayrıca Belkuvârâ'nın 859'dan önce tamamlanmış olması gerektiğini de Mütevekkil'in bütün enerjisini, 859'dan itibaren yeni kuracağı şehir olan el-Ca'feriyye'ye vermiş olmasından biliyoruz. Bu sebeple zikredilen hatıllar (kirişler) üzerinde *'el-Mu'tez-Billâh'* yazılı olduğu için bunların (Ebû Abdullah Talha'nın 'imam' ünvanını kullanmaya başladığının en erken tarihli belgesi olup, *'el-Mu'tez-Billâh'*

[1031] [burada ingilizce 'prince' kelimesi hem şehzade hem de sultan manasına kullanılmış görünmektedir].

yazılı ilk) sikkelerin de tarihi olan 854 ile Ca‘feriyye’nin başlama tarihi olan 859 arasında yapılmış olduğunu iddia edebiliriz.

Bu konu etrafında Mr. Rhuvon Guest’in ‘İbn Haldûn ve İbnü’l-Esîr’in referans olarak Taberî’ye dayandıkları, Taberî’nin Mütevekkil’in üçüncü oğlunun isminin Ebû Abdullah Muhammed olduğunu, ona bazen de Zübeyr dendiğini yazmış olması ve onun diğer isminin Talha olduğundan hiç bahsetmemiş olması’ gibi önemli itirazlar da mevcuttur. Ayrıca 235 / 849 tarihli sikkede Abdullah olarak ismi geçen kişinin el-Mu‘tez olduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Bu sebeple Mütevekkilin oğluna el-Mu‘tez etiketini H235’te verdiğini reddetmek de mantıklı değil. Taberî’nin yazdıkları da sikkedeki isimle uyuşuyor ve yine Taberî, el-Mu‘tez isminin sikkelere H240’tan itibaren basıldığını yazmış. Bu sebeplerden belki Belkuvârâ’nın tarihi olarak H235 ile 245 (849-59) arası kabul edilmesi daha doğru olur…” denilmiş.

Mimari Köken

Yerleşim planı (asker-muhafızlar için kamp-barınak yerleri vb) olarak Belkuvârâ, Müşettâ ve Uhaydır’a benzerlik göstermekle birlikte ebatlarındaki muhteşem büyüklük onların birkaç defa büyütülmüş hâli. Müşettâ’da odalar arası geçiş ve dolaşım uygundur. Uhayrdır’da koridorlar ilave edilmiş. Belkuvârâ’da ise, oda ve salonlar arasındaki bağlantı koridorları normal sokaklara dönüşmüş. Mısır Fâtımîlerinden biliyoruz ki halife saray içinde yürüyerek değil bir eşeğin üzerinde dolaşmak zorunda idi, burada Belkuvârâ’da da böyle bir şey yapmak (mesafelerin uzaklığı sebebiyle) oldukça normal olurdu. İlave olarak Belkuvârâ’da aynı Uhaydır’daki gibi bir castrum içinde başka bir castrum yapılması gibi aynı durum mevcut. Taht odasının durumu ise ta Ebû Müslim’in Belh’teki dârü’l-imâre’sindeki taht odasına kadar gidiyor.

52- Belkuvârâ Sarayı (Sâmerrâ- III) **Sonuç Notları**

Bu saray alanının modern Sâmerrâ’dan 6 km uzakta ve günümüzde el-Mankur olarak bilinen yer olup, ortasındaki “deve” olarak bilinen çok büyük kemerin Herzfeld’i 12 Temmuz ile 9 Ekim 1911’de bu alanda kazı yapmaya sevk ettiği, kazılara başladıktan bir müddet sonra tahmin ettiğinden çok daha büyük bir işle (1250m’lik cephesi olan bir saray yapısıyla) karşılaştığı, sarayın güney tarafının 15m. yüksekliğinde bir duvarla Tigris ırmağına dayandığı, buradaki salonların Tāk-ı Kisrâ’dakilere benzediği, kıble yönü dikkate alınarak cami yapısının da ortaya

çıkartıldığı, yerleşkede biri büyük diğeri küçük iki adet cami yapısı bulunduğu, büyük olanın, 15m. x 35m. ebatlarında olup, sekizer sütun-sıralı iki koridoru bulunduğu, sütunların ve duvarlardaki tuğlaların pek çoğunun yeniden kullanılmak için yağmalandığı, kuzey duvarında üç (kemerli) girişi olup mihrabı da duvarın içinde derin ve yuvarlak bir niş şeklinde olduğu, İki yanında bodur sütunlar ve etrafında alçı (cyma) oyma süslemeli dikdörtgen bir çerçeve bulunduğu, Belkuvârâ Sarayının ebatları açısından birinci sırada olmasının yanı sıra, mimari olarak da yeni fikirlerin uygulandığı bir yer olduğu, üçlü giriş cephesinin mozaik aranjmanlarındaki planlama-dağılım vb. oranlarda mükemmelliğe ulaşıldığına dikkat çekmiştir.

Ya'kûbî'nin el-Mütevekkil'in (847-861) oğullarını nerelere ve hangi saraylara yerleştirdiği ile ilgili anlattıklarından yola çıkarak, Herzfeld'in bu yıkıntı hâldeki yapının "Belkuvârâ Sarayı olup 847-61 yılları arasında yapılmış olduğuna karar verdiğini" nakletmiş ve kendisinin de Herzfeld'in bu önerisine katıldığını belirtip "hatta bu sarayı 849-854 arasında "el-Mu'tez Billâh" ünvanlı Mütevekkil'in 2. Oğlu Ebu Abdullah Talha'nın yaptırdığını bile iddia edebiliriz" demiştir. Bunu da sikkelerde 849 yılında görülen Ebu Abdullah isminin Mütevekkil'in 2. Oğlu Ebu Abdullah Talha'ya işaret ettiğini ve onun isminin 854'den itibaren de "İmam" anlamında el-Mu'tez Billâh ilave ünvanı ile "tüm imparatorluğun maliki" olarak sikkelerde yazılmış olmasına bağlamıştır. Hâlbuki el-Mu'tez Billâh 866-869 arasında halife olmuştur. Dolayısı ile Creswell'in bu iddiası Halife Mütevekkil'in 849'da 1. Velaiht tayin ettiği büyük oğlu Muntasır'ın (babası Mütevekkil'i 861'de bir saray içi komplo ile öldürtüp) 861-862 arasında halife olduğu fakat onunda 1 yıl içinde öldüğü, Muntasır'dan sonra da 862-866 arasında da Mütevekkil'in 2. ve 3. veliaht olarak atadığı oğulları yerine, (sarayda etkin olan Türk komutanların etkisiyle) önce Mütevekkilin kardeşi Muhammed b. Me'mûn'un oğlu Müstaîn-Billâh'ın (862-866 arası) halife olduğu ve ancak 866'da Mustaîn-Billâh'ın ölmesinden sonra Mütevekkil'in Mu'tez ünvanlı 2. oğlu Ebu Abdullah b. Talha'nın (869'a kadar) halife olduğu konuları ile tarihi açıdan çelişmektedir. (bk, Abbâsî halifeleri listesi, H. Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 1988, s.37, BÇ, EK5, s.1085-1086).

53- SÛSE [SUR-ŞEHİR] DUVARLARI VE MİNARESİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 53- Sûse [Sur-Şehir] Duvarları ve Minaresi
b-Bulunduğu yer	: Sûse şehri
c-İlk İnşa Tarihi	: 206 / 821-859
d-İlk Yapılış Maksadı	: Savunma
e-Bânisi	: Ebû İbrâhim Ahmed (Ağleb)
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen ayakta

SÛSE [SUR-ŞEHİR] DUVARLARI VE MİNARESİ

"…Sûse şehri (eski adıyla Hadrametum) Gabed Körfezi'nde İslâm'ın erken döneminde çok da önemli olmayan bir şehirmiş. Buraya 206'da (821) bir ribât yapıldığında etrafında duvarları da olmayan küçük bir yerleşim yeri olduğu et-Ticanî'nin '*Ebû İbrâhim Ahmed duvarları yaptırıncaya kadar şehrin duvarları yoktu'* şeklinde yazmış olmasından anlaşılıyor. Duvarlar kuzeyden güneye 730m, doğudan batıya da 500m, doğu tarafı 100m kadar denizden içeri çekilmiş. (s.271)

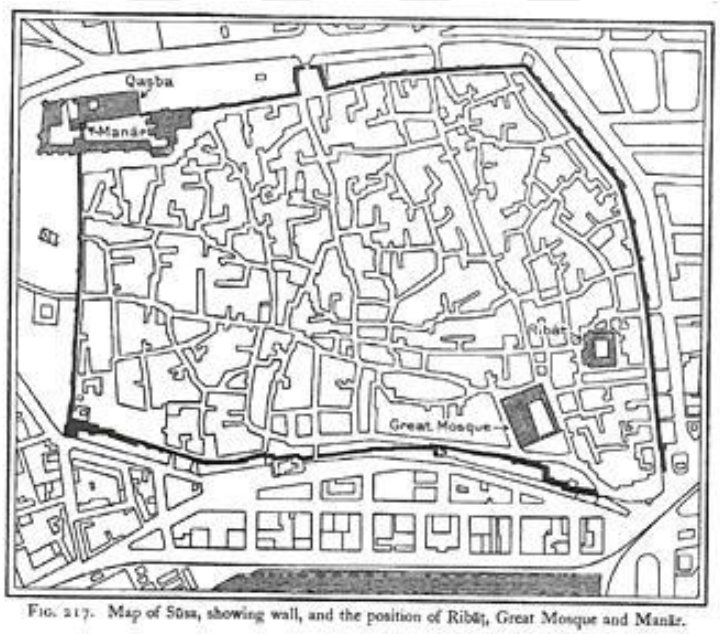
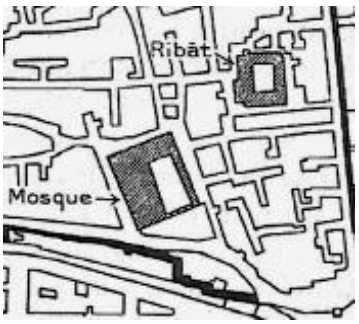

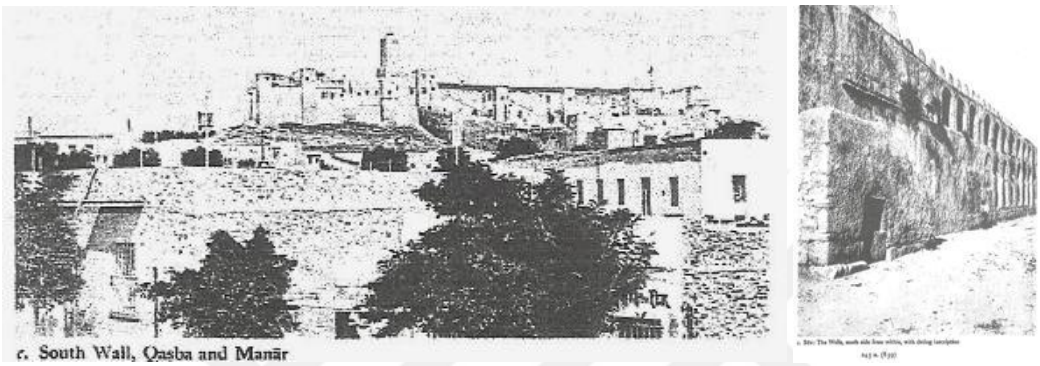
FIG. 217. Map of Sûsa, showing wall, and the position of Ribât, Great Mosque and Manâr.

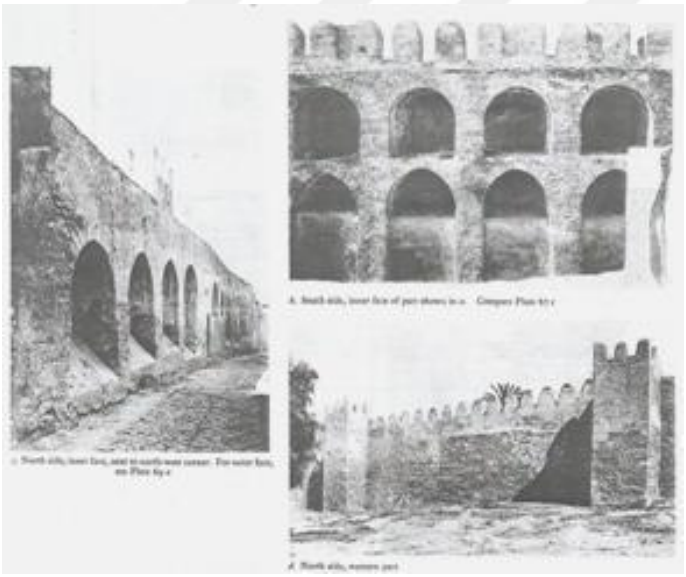
Fg. 872 (Cr2F.217) Sûse şehri haritası, Ulucami ve Ribât'ın konumları
Fg. 873 (Cr2F.217-detay) Ulucami ve ribât-Detay

Fg. 874 (Cr2P.69k) Minare, batı duvarı, güneye bakış
Fg. 875 (Cr2P.68a) Güney cephe, doğu kısmı

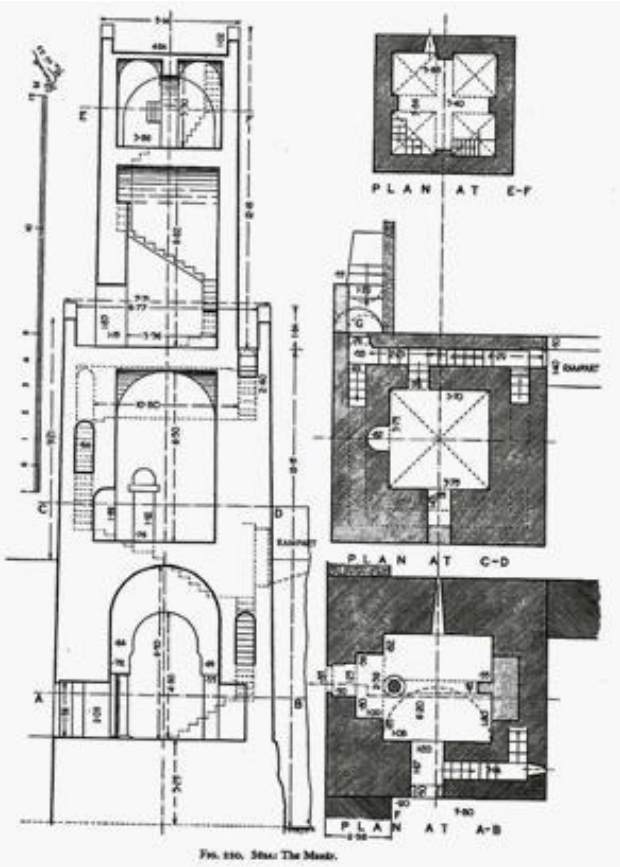
Fg. 876 (Cr2P.69a) Kasba ve Manar
Fg. 877 (Cr2P.67c) Üzerinde kûfî kitâbe bulunan güney duvarı (içeriden görünüşü)

Fg. 878 (Cr2P.68b, c, d) a- Kuzey, b- Güney, c- Kuzey duvarları (içeriden)

Duvarı tanımaya başlamanın yolu üzerindeki kitâbesini okumaktan geçiyor. Güney duvarının iç kısmında güney kapısına yaklaşık 95m. doğusunda bulunan kûfî yazı, (aynı Ebû Fetâte Camii duvarındaki gibi), '*Fetâte'nin valisi Ebû İbrâhim Ahmed tarafından 245'te (859) yaptırıldı'* (Cr2P. 67c) yazıyor. Duvar dışarıdan 10.62m. ama içeriden 8.13m yükseklikte. Surlar 1,88m. genişliğinde, siperler 40 cm kalınlığında toplamda duvarlara 2.28m. kalınlık veriyor. Ayrıca altlı üstlü iki sıra hâlinde bazı

yerlerde üsttekiler 1.5m. genişlik ve derinlikte alttakiler de 3.55m. yükeklikte pencere oyukları (niş) mevcut. Fakat duvarın durumu farklı kısımlarda farklı özellikler gösteriyor. Tüm duvarlar boyunca arada bulunan kulelerde farklılık arz ediyor. Bu farklılıklar bazı kısımlarının farklı hanedanlar tarafından yapılmış olacağına işaret olarak kabul ediliyor…" denilmiş.

Fg. 879 (Cr2F.220) Sûse Minaresi planı ve kesiti

Taş İşçiliği

"Duvardaki taşların yüksekliğinin 50 cm, uzunluklarının 1m. ile 1,20m arasında olduğu, başlangıç taşlarının ise 40 ile 60 cm yüksekliğe sahip olduğu" belirtilmiş.

Mimarî Köken

"Bu tür iç kısmında oyuklar bulunan kalın kale duvarı Uhaydır gibi yerlerde de mevcut ancak buraya daha yakın, Sûse'ye 100 mil mesafede Ağlebîlere ilham kaynağı olabilecek şekilde Bizans zamanından kalma 535 yılında yapıldığı bilinen Tebessa duvarları var (Cr2F.219, s.272.1)" denilmiş.

Minare

Creswell, “Sûse minaresinin (çeşitli karşılaştırma ve kıyaslamalar sonucunda) Kayrevan Minaresi’nin izinde 820’ler civarında yapılmış olduğuna” karar vermiş.

53- Sûse Duvarları ve Minaresi Sonuç Notları

Sûse şehrinin (eski adıyla Hadrametum) Gabed Körfezi’nde İslâm’ın erken döneminde önemsiz ve buraya 206 / 821’de bir ribât yapıldığında etrafında duvarları da olmayan küçük bir yerleşim yeri olduğu, duvarlar uzunluğunun kuzeyden güneye 730m, doğudan batıya 500m olduğu, güney duvarının iç kısmında güney kapısının doğusundaki kûfî kitâbesi bulunduğu (Cr2P.67-c), duvarın dışarıdan 10.62m. yükseklikte, surların da 1.88m. genişliğinde olduğu, ayrıca altlı üstlü iki sıra hâlinde bazı yerlerde farklı yükseklikte pencere oyukları (niş) mevcut olduğu, bunların, (Sûse’ye 145 km mesafede) Bizans zamanında 535 yılında yapıldığı bilinen Tebessa duvarlarından ilham alınmış olabileceği, Sûse Minaresi’nin de çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan karşılaştırma ve kıyaslamalar sonucunda Kayrevan Minaresi’nin izinde yapılmış olduğunun kabul edildiği şeklinde bilgiler verilmiştir.

54- [Mütevekkil'in] **CA'FERİYYE ŞEHRİ VE SARAYI (SÂMERRÂ- III)**

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 54- Mütevekkiliyye / Ca'feriyye Şehri ve Sarayı
b-Bulunduğu yer	: Sâmerrâ, Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: 247 / 861
d-İlk Yapılış Maksadı	: Yeni şehir
e-Bânisi	: Halife el-Mütevekkil
f-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

[Mütevekkil'in] **CA'FERİYYE ŞEHRİ VE CA'FERİYYE SARAYI (SÂMERRÂ- III)**

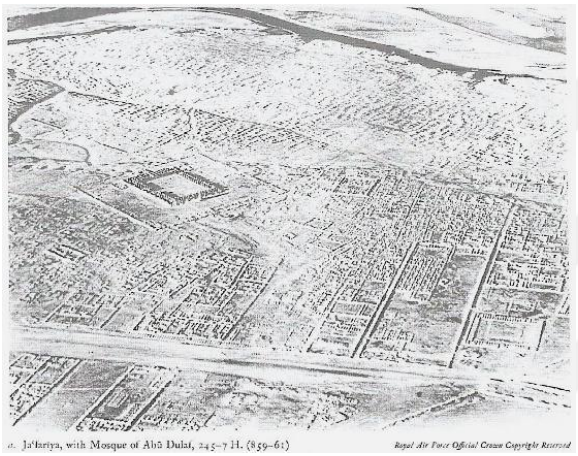

FIG. 221. Portrait of the Khalif al-Mutawakkil from a dirhem of A.D. 855, preserved at Vienna. (From the *Papyrus Erzherzog Rainer.*)

Fg. 880 (Cr2P.70a) Mütevekkiliyye şehrinin (ve Ebû Dülef Camii) kalıntılarının görünüşü
Fg. 881 (Cr2F.221) Mütevekkil'in Viyana Müzesi'ndeki 855 tarihli bir dirhemdeki portresi

Yakubî'nin Anlatımı

"…Ya'kūbî'nin Sâmerrâ ile ilgili anlattıkları içinde Halife el-Mütevekkil'in Ca'feriyye şehrini nasıl kurduğu detaylı olarak anlatılmıştır (dn.1)[1032]. Ya'kūbî'ye göre (özet olarak): 245'te (859-60) el-Mütevekkil kendisinden sonra onun adını yaşatacak, ismi onunla anılacak bir şehir yapmak istedi ve kâhini (astronomer) Muhammed b. Mûsâ'ya bunun için uygun yer ve zamanı belirlemesi için talimat verdi. Kâhini de ona önceden Mu'tasım'ın düşündüğü fakat gerçekleştiremediği eskiden ortasından kanal geçen bir yerleşim yerini haber vererek şehrini oraya kurmasını tavsiye etti. Mütevekkil de yeri görüp inceledikten sonra şehrini buraya kurmaya karar verdi. Mütevekkil'in çok masraflar yaparak, çalışanların daha iyi ve hızlı çalışmasını teşvik için aralarında dolaşıp hediyeler dağıttığı rivayet edilir. Ca'feriyye ismini verdiği şehrin kurulup hazırlanması, 1 yıl gibi bir zamanda tamamlandı. (v.2, s.277)

[1032] Ya'kūbî, *Geography,* pp.255-68, özetlenerek Almancaya Streck tarafından tercüme edilmiştir (bk, *Die alte Landschaft Babylonien,* pp.187-204; Wiet's Transl., pp.44-63).

Yeni kurulan Ca‘feriyye şehrinin her bir ayrı meydanına, pazar ve alışveriş çarşıları kuruldu ayrıca büyük de bir cami yapıldı. 1 Muharrem 247’de (17 Mart 861) Mütevekkil sarayına taşındı. Şehrin diğer ucu ed-Dûr olarak bilinen yere kadar uzuyordu ve aradaki bu alana oğulları ve yönetimde ileri gelenler için de saraylar, konaklar yaptırdı. Arazi vergilendirme bakanı, devlet bakanları, muhafızlar ve askerler karargâhlarına, hür insanlar ve onların köleleri ve diğer insanlar da şehirde kendilerine verilen yerlere yerleştiler. Halifenin bu şehri kurmak için 1 milyon dinar harcadığı ve taşındıklarında hazır (veya tam) olmayan tek şeyin, yapılan kanaldan akması gerektiği hâlde, az miktarda akmakta olandan başka su bulunamamış olmasıydı. Sarayına yerleştiği zaman çok mutlu olan Mütevekkil’in ‘İşte şimdi kral olduğuma inandım, çünkü ben kendi şehrimi kurdum ve içinde yaşıyorum’… ” dediği nakledilmiş (dn.2)[1033].

Ca‘feriyye** [Mütevekkiliyye] **Şehri

“…Ca‘feriyye şehri Nehr er-Rasa kanalı ile Tigris Irmağı arasında kurulmuştu. Ca‘feriyye Sarayı’nın yeri Herzfeld tarafından tespit edildi. Saray duvarları kerpiçlerle örülmüş aralardaki kuleleri de güçlendirilmiş 1.300m^2’lik bir alanı kaplıyor. Tigris Irmağı ile kanal arasına kurulmuş (Cr2F.231, 213b, 214). Herzfeld, Ebû Dülef Camii’nin 4,5 km kuzeyinde Kantarat er-Rasas’ın da 1 km kuzeyinde saraya kadar giden girişi buldu. Sarayın plan şeması (1908’de) hâlâ kolayca anlaşılacak şekilde belli oluyormuş. Prof. Herzfeld saray kısmında kazı yapmadıklarını söyledi. İmparatorluğun her tarafının (aynı el-Mu‘tasım’ın Bağdat şehri inşasında olduğu gibi) Halife el-Mütevekkil’in yaptırdığı Ca‘feriyye şehrinin inşaatı için gerekli malzemeleri temin etmek için seferber olduğunu Kazvînî nakletmiş.[1034]

Kazvînî ve Firdevsî (dn.1)[1035] halifenin Horasan’ın Turşız beldesindeki Kişmar’da çok uzun yıllar önce Zoroastrianların Kral Vişpataspa adına diktikleri ve çok değer verdikleri çok büyük ve meşhur bir selvi (cypress) ağacı olduğunu duyunca bu ağacı görmek istemiş ancak kendisi oraya gidemeyeceği için ağacı keserek gövdesi ve bütün dalları ile kendisine getirmelerini ve (Bağdat’a) dikmelerini emretmiş. Zoroastrianların karşı koymalarına rağmen ağaç kesilerek yola çıkarılmış ancak ağaç Bağdat’a ulaşmadan, halife, oğlu tarafından öldürülmüş. Bu hikâyenin daha detaylı versiyonu 17.

[1033] *Taberî,* III, pp.1438-9, Herzfeld tarafından Almancaya (özet) tercümesi yapılmış.; *Sâmerrâ*, pp.50-51.
[1034] Kazvini (1275), *Athar al-Bilad,* Wüstenfield’s ed. pp.319-20 amar’s transl., pp.402-3.
[1035] Firdausi, *Shah Nama,* Mohl’s ed. & transl., IV, pp.364-5; also Mustawfi, *Nuzhatu’l Kulub,* p.143; Le Strange’s transl., p.142.

yüzyıla ait Dabistan'ın yazarı (dn.3) tarafından yazılmış. Ağacın gövdesinin 33,5 zirâ (18m.) genişliğinde olduğu, paletli / döner (rollers) sistemler üzerinde, dallarının da 1300 deve üzerinde Pers topraklarından taşınarak Bağdat'a nakledildiği ve bu taşımanın maliyetinin yarım milyon dinar tuttuğu ve ağacı taşıyan konvoyun Bağdat'a sadece 1 günlük mesafedeyken (Zaferiyye) 3 Şevval 247'de (11 Aralık 861) oğlu tarafından öldürüldüğü şeklinde nakletmiş.

Bu olayı buraya almamızın sebebi, Houtum-Schinder, bu ağaçtan elde edilen ahşap malzemenin Ca'feriyye Sarayı'nın çatı örtüsünde kullanıldığını yazmış (dn.5)[1036]. Ancak bu bilginin kaynağı belli değil ve böyle bir bilgiden Kazvînî'nin eserinde ve Dabistan'da hiç bahsedilmiyor. Ya'kūbî'nin yazdığına göre el-Mütevekkil, Ca'feriyye şehri için 10 milyon dirhem (yaklaşık 500.000 sterlin) harcamış (dn.8)[1037]…" denilmiş.

Tarihi

"…Ya'kūbî, halifenin Ca'feriyye Sarayı'nda 9 ay üç gün yaşadığını ve Ca'feriyye Sarayı'nda 3 Şevval 247'de oğlu tarafından öldürülmesinin ardından Muhammed el-Muntasır b. Mütevekkil'in halife olduğunu, yeni halifenin Ca'feriyye'den tekrar Sâmerrâ'ya taşınarak halka da el-Mahuza'dan (Ca'feriyye) geri taşınmalarını, gelirken de yapılardaki inşaat malzemelerini söküp beraberlerinde getirmelerini söylediği, halkın da öyle yaparak yapılarda tekrar kullanılabilecek malzemeleri söküp (Sâmerrâ'ya taşınırken) götürdüklerini bu sebeple de Ca'feriyye'deki bütün yapıların da kısa zamanda harabe hâline geldiğini yazmış. Bu olaylardan yola çıkarak Ca'feriyye'de inşaatın H245'te başladığı, el-Mütevekkil'in 11 Aralık 261'de ani katli sonucu kesintiye uğradığı, evlerin, Ulucami vb. yapıların hemen hepsini H245 ile 247 (8 Nisan 859-28 Mart 861) arasına tarihlemek doğru olacaktır..." denilmiş.

54- [Mütevekkil'in] **Ca'feriyye Şehri, Sarayı ve Ulucamii Sonuç Notları**

245'te (859-60) Halife el-Mütevekkil'in kendisinden sonra onun adını yaşatacak bir şehir yapmak isteyip saray kâhini Muhammed b. Mûsâ'dan bunun için uygun yer ve zamanı belirlemesini istediği, kâhinin de (babası) Mu'tasım'ın [833-842] düşündüğü fakat gerçekleştiremediği, ortasından kanal geçen bir yerleşim yerini tavsiye ettiği, Mütevekkil'in şehrin inşa ve hazırlanmasını 1 yıl gibi bir zamanda gerçekleştirdiği,

[1036] Le Strange, *Bagdad*, p.288.
[1037] *Mu'jam*, III, p.17, II.20-21.

şehrin her bir ayrı meydanına pazar ve alışveriş çarşıları kurulup ayrıca büyük bir de cami yapıldığı ve 1 Muharrem 247'de (17 Mart 861) Mütevekkil'in sarayına taşındığı,

Sarayına yerleştiği zaman Mütevekkil'in çok mutlu olup gerçek bir kral olduğuna inandığı, ancak şehre su bulma konusunun halledilemediği, Ca'feriyye şehrinin Nehr er-Rasa kanalı ile Tigris Irmağı arasında kurulmuş olduğu, 1.300 km^2'lik bir alanı kapladığı, (CrP 70a) sarayın yerini Herzfeld'in tespit edip Ebû Dülef Camii'nin 4.5 km kuzeyinden saraya giden girişi bulduğu ancak sarayda kazı yapmadığı,

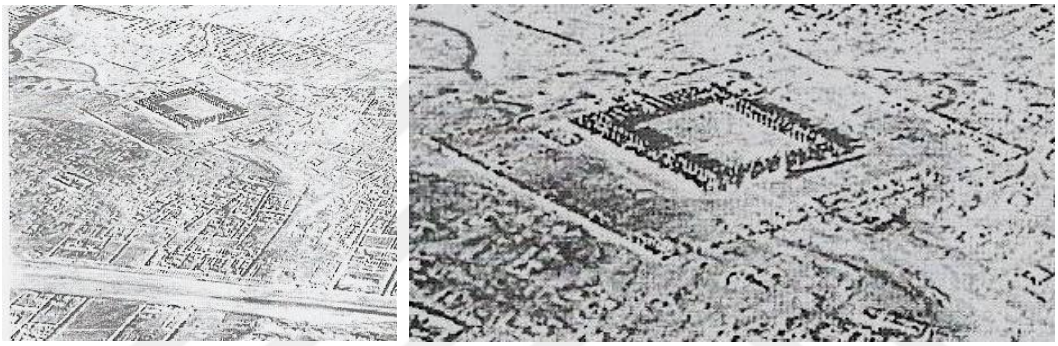
Kazvînî ve Firdevsî'nin halifenin imparatorluğun her tarafından insan ve inşaat malzemesi getirttiği ve şehri kurmak için 1 milyon dinar harcadığını ayrıca Horasan'ın Turşız beldesindeki uzun yıllar önce Zoroasturanların Kral Vişpataspa adına çok uzun yıllar önce diktikleri çok meşhur ve çok büyük bir selvi ağacını halife istediği için zorla alınıp çok büyük nakliye masrafıyla Bağdat'a taşındığı, ancak Bağdat'a 1 günlük mesafedeyken halifenin, oğlu tarafından öldürüldüğünü yazdıkları,

Ya'kūbî'nin de el-Mütevekkil'in Ca'feriyye şehri için 10 milyon dirhem harcadığını ancak el-Mahuza denilen Ca'feriyye sarayında 9 ay üç gün yaşadığını, onu öldürüp halife olan oğlu Muhammed el-Muntasır'ın Ca'feriyye'den tekrar Sâmerrâ'ya taşındığı, halkın da taşınırken (halifenin izni ile) yapılardaki inşaat malzemelerini söküp beraberlerinde Sâmerrâ'ya götürdüklerini, bu sebeple Ca'feriyye'deki bütün yapıların da kısa zamanda harabe hâline geldiği şeklinde tarihi olayların ilginç tarafları aktarılmıştır.

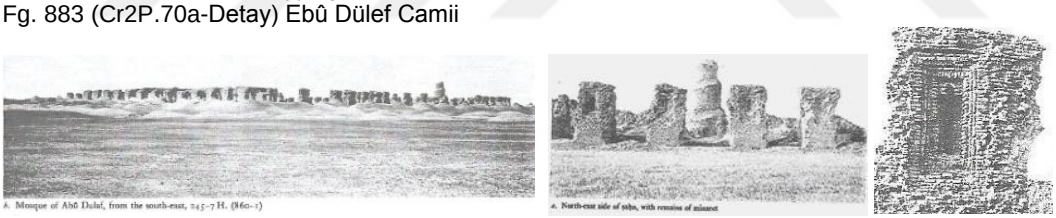
55- [Mütevekkilin] **CA‘FERİYYE’DEKİ EBÛ DÜLEF CAMİİ**

a-Katalog No. ve Eser Adı	*:* 55- Ca‘feriyye’deki Ebû Dülef Camii
b-Bulunduğu yer	: Sâmerrâ, Irak
c- İlk İnşa Tarihi	: 247 / 861
d-İlk Yapılış Maksadı	: Cuma Mescidi (Cuma Camisi)
e-Bânisi	: Halife Mütevekkil
f-Mimari Özellikleri	: Tuğla ve ahşap
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

Mütevekkil’in] **CA‘FERİYYE’DEKİ EBÛ DÜLEF CAMİİ**

Fg. 882 (Cr2P.70a) Ca‘feriyye şehri ve Ebû Dülef Camii konumu
Fg. 883 (Cr2P.70a-Detay) Ebû Dülef Camii

Fg. 884 (Cr2P.71b) Ebû Dülef Camii uzaktan görünüşü
Fg. 885 (Cr2P.71c) Ebû Dülef Camii’nde
Fg. 886 Payeler üzerindeki oyuk / nişlerden birisi

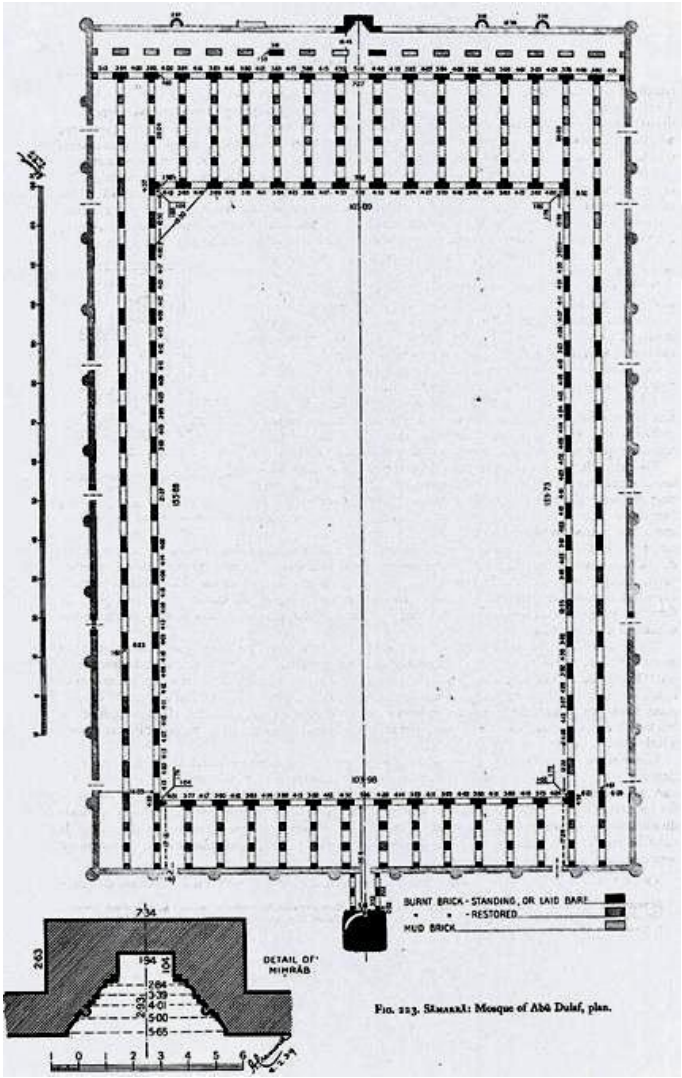
Fg. 887 (Cr2P.71c) Ebû Dülef Camii kalıntıları- 1
Fg. 888 (Cr2P.71d) Ebû Dülef Camii kalıntıları- 2
Fg. 889 (Cr2P.71e) Ebû Dülef Camii minaresinden geriye kalan

“Ebû Dülef Camii’nin durumu Sâmerrâ’daki vaziyetin tam tersi. Burada dış duvarlar duruyor ama iç kısmından geriye kalan hiçbir şey yok. Kerpiç duvarların yerleri

sadece kabarık duran toprak yığınlarından anlaşılıyor. Sadece kuzey tarafında 5-7m. kadar yükseklikte kalmış bazı duvar kalıntıları mevcuttur.” (s.278 281)

Çevre Duvarları, Ziyadeler *[Ölçüleri]*

“Kuzeyden güneye 213m, doğudan batıya 135m, dış avlu da 155 x 155,8m. Cami haremi, her birisinde 5 kemer bulunan 15 sahna (iki kenardakilerle birlikte 17) bölünmüş. Ortalama 3,13m genişliğinde (17 sahn 10,60m mesafeden başlayarak güney duvarına paralel olarak düzenlenmiş). Haremin derinliği 29,20m, bir de 10,60m’yi ilave edersek haremin genişliği 39,80m’yi bulmaktadır (Cr2F.223).”

Fg. 890 (Cr2F.223) Ebû Dülef Camii planı ve Mihrabın kesiti (Creswell)

“Duvarlar ve iç kısımlar oldukça detaylı olarak anlatılmış. Caminin çatı örtüsü Sâmerrâ’daki gibi düz tavan olmalı ve 8m’den daha yüksek olamaz. Ancak harîmin

bitişiğindeki koridor o kadar geniş ki (10.45m.) bazı araştırmacılar caminin üzerinin açık olduğunu bile düşünmüşler (dn.3: Gertrude Bell, *Amurath to Amurath*, p.245).

Fakat 1912-13 kazılarında Herzfeld sıra hâlinde doğudan batıya doğru yerleştirilmiş olan sütunların oturtulduğu yerleri bulunca bu sorun açıklığa kavuştu. Bir sütun sırası da harîm'deki bu 10,60m'lik çok geniş koridorun da tam ortasından geçerek onu 5m. genişliğinde iki kısma bölmektedir. Bu durumda bu alanı kapatmak da kolay olmaktadır. Herzfeld'in bu bulguları caminin ters T planlı camileri temsil ettiği iddialarını da iptal etmiş oldu."

Minare (Dış Çevresi)

"Minare kuzey ziyâde kısmına tam kuzey-güney aksılına ve kuzey duvarından 9.60m uzaklığa yerleştirilmiş. Ross, Ebû Dülef Camii minaresini minyatür malviye olarak tarif etmiş (dn.6). Kaidesi 11.20m kare üzerine konmuş ve şu andaki hâli 2.50m yüksekliğindedir. Kaide üzerinde her cephede süsleme olarak 13-14 küçük mihrab şeklinde nişler mevcuttur."

Tarihi

"Taberî; 'sene 246'da Mütevekkil bayram namazını Ca'feriyye'de kıldı. Abdus, 'Bu namazı şehrin Ulucamii'nde Samed b. Mûsâ kıldırdı ve Sâmerrâ'da kimse namaz kılmadı' (dn.7)[1038] demiş. Bu aslında Ramazanın son gününe denk geliyor, 1 yıl ekleyince tarih 3 Şevval 247[1039] oluyor. Bu defa 247 senesindeki Ramazan'ın son günü 7 Aralık 861'e denk geliyor. Bu olaydan 4 gün sonra 3 Şevval'de (10 / 11 Aralık gecesi 861) Mütevekkil oğlu tarafından öldürülüyor. 10 Şevval'de (17 Aralık 861) yeni Halife el-Muntasır, Ca'feriyye'yi terk ederek Sâmerrâ'ya dönüyor (dn.9)[1040].

55- [Mütevekkil'in] **Ca'feriyye'deki Ebû Dülef Camii Sonuç Notları**

Mütevekkiliyye'deki Ebû Dülef Camii'nin durumunun Sâmerrâ'daki vaziyetin tam tersi olup Ebû Dülef yapısında dış duvarların çok fazla yıkılmış, iç duvarların (Sâmerrâ'ya göre) daha iyi durumda olduğu, Ebû Dülef'in ölçüler olarak Sâmerrâ'dan [Ulucami] biraz daha küçük olup kuzeyden güneye 213m, doğudan batıya 135m, dış

[1038] *Taberî*, III, p.1452, II.1-2.
[1039] *Yaqubi,* p.267, Wiat's transl. s.261. [Creswell neden 1 yıl eklediğini açıklamamıştır].
[1040] *Baladûri,* p.298; Hitti's transl. p.61.

avlunun ise 155 x 155,8m. olduğu ve cami harîminin her birisinde (ortalama 3,13m genişlikte) 5 kemer bulunan, 15 sahna (iki kenardakilerle birlikte 17) bölünmüş olduğu (Cr2F.223),

Caminin çevre duvarlarının 1.6m. kalınlıkta olduğu, ana caminin etrafının (kıble tarafı hariç) üç tarafında ziyâdelerin olduğunun anlaşılıp tüm çevresinin 350 x 362m. olduğunun belirlendiği, malvi (spiral) minaresinin 11,20m^{2}'lik bir kaide üzerine oturtulmuş olup son halinin 2,5m. yükseklikte olduğu, rampaya girişin genişliğinin 1,77m, rampanın kendisinin ise 1m. olduğu,

Tarihi ile ilgili olarak da; Ya'kūbî'nin "Mütevekkil 1 Muharrem 247'de (17 Mart 861) şehre taşındı." dediği, Creswell'in hesaplamalarına göre ise bu tarihin Ramazan 247 / 7 Aralık 861 olması gerektiği şeklinde bilgiler verilmiştir.

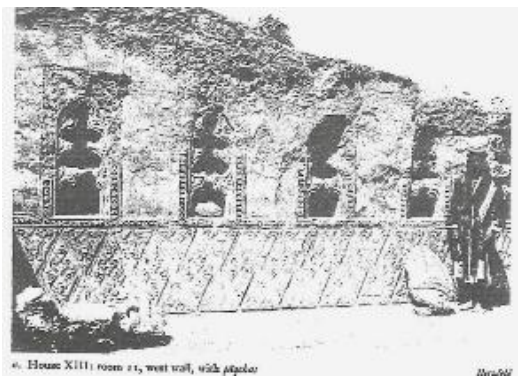
56- SÂMERRÂ'NIN EVLERİ

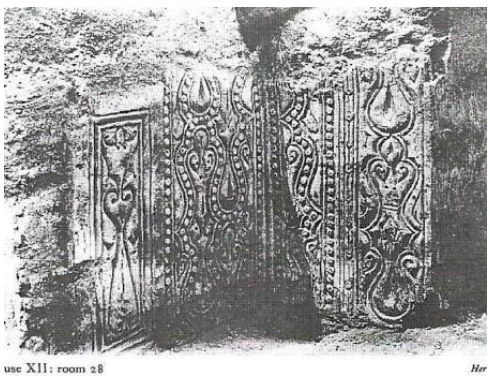
a-Katalog No. ve Eser Adı	: 56- Sâmerrâ'nın Evleri
b-Bulunduğu yer	: Sâmerrâ, Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: 227-232 / 842-847
d-İlk Yapılış Maksadı	: Yaşama mekânları
e-Mimari Özellikleri	: Kerpiç, tuğla, alçı vb. malzeme
f-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

SÂMERRÂ'NIN EVLERİ

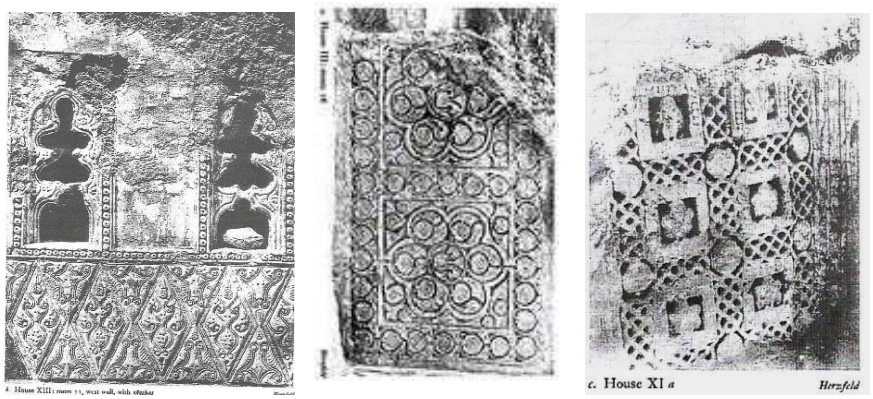
"…Herzfeld tarafından 26 Şubat ile 18 Mayıs 1911 arasında Sâmerrâ'daki evleri hakkında bilgi ve belge sahibi olmak için kazı ve araştırmalar yapılmış. Kazı yapılan alanlardaki evlerin büyük kısmı modern Sâmerrâ'nın batısında ana cadde olan Şâri' el-A'zam caddesinde bulunuyor. Diğer bir grup da el-Mütevekkil Ulucamii ile Cevsaku'l-Hâkānî arasında bulunuyor. (s.282-3)

Ya'kūbî evler konusunda; insanlar Sâmerrâ'ya geçici, göçebe yer (geçici kamp yeri) olarak bakıyorlardı. Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra yeni halife, Ca'feriyye'den halkı tekrar Sâmerrâ'ya taşıyıp da insanlar artık burada temelli kalınacağına ikna olmalarının ardından, artık evlerini daha sağlam ve güzel yapmaya başladılar (dn.7). Bu sebeple Herzfeld'in kazıları sonucu ortaya çıkartıp incelediği evlerin büyük bir kısmı el-Vâsık'ın döneminden 227-232 (842-847) daha evveline ait olamaz.

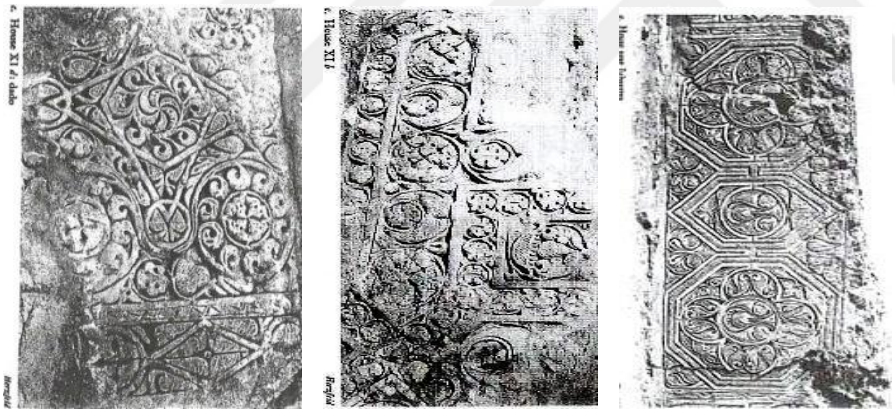

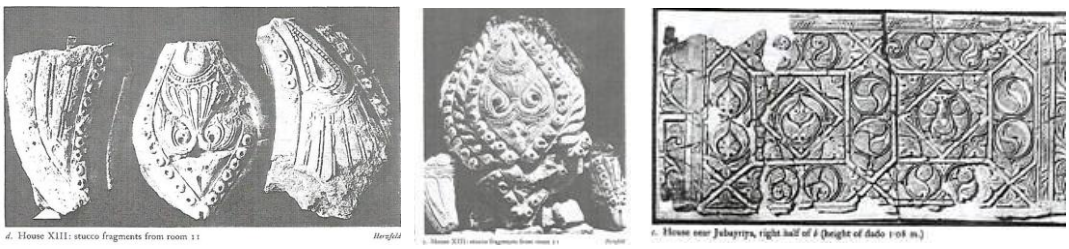
Fg. 891 (Cr2P.73a) Ev XIII, oda 11, Taka'lı batı duvarı
Fg. 892 (Cr2P.74b) Ev XII, oda 18

Fg. 893 (Cr2P.73b) Ev XIII, oda 11, Odalardaki Taka'ların bazıları
Fg. 894 (Cr2P.78 a) Ev III, oda 16
Fg. 895 (Cr2P.78c) c- Ev XI a

Bu sebeple bu evlerin incelenmesi de tarih olarak bu araya alınması gerekti ve buradaki evlerin kalıntıları çok belirgin durumda olduğu için bu konuda herkes kazıları yapan Herzfeld'in anlattıklarını esas olarak kabul etmek durumunda…" (dn.10)[1041] denilerek Herzfeld'in Sâmerrâ evleri konusunda yazdığı notları, detaylı olarak alıntı yapılmış.

Fg. 896 (Cr2P.75c) Ev XI
Fg. 897 (Cr2P.78e) Ev XI, b
Fg. 898 (Cr2P.76a) Cübeyriye yakınındaki evden

Fg. 899 (Cr2P.74d) Ev XIII, oda 11, stukko parçaları- 1
Fg. 900 (Cr2P.74e) Ev XIII, oda 11, stukko parçaları- 2
Fg. 901 (Cr2P.76c) Cübeyriye yakınındaki evden, yükseklik 1,08m.

[1041] Erster vorlaufiger Bericht, p.14 ff. ; Herzfeld, Wandschmuck, pp.1-3.

56- Sâmerrâ'nın Evleri Sonuç Notları

Herzfeld'in 26 Şubat ile 18 Mayıs 1911 arasında Sâmerrâ'daki evler hakkında bilgi-belge sahibi olmak için ayrı kazılar yaptığı, bulunan evlerin büyük kısmının modern Sâmerrâ'nın batısındaki ana cadde olan Şari' el-A'zam caddesinde bulunduğu, diğer bir grubun da el-Mütevekkil (Ebû Dülef) Ulucamii ile Cevsaku'l-Hâkānî arasında bulunduğu,

Sâmerrâ evleri konusunda başka yayınlar yapılmış olsa da bu konuda yazan herkesin, kazıları yapan Herzfeld'in anlattıklarını esas olarak kabul etmek durumunda olduğu ve onun Sâmerrâ evleri konusunda *Die Ausgrabungen von Sâmerrâ, Band IV,* isimli bir çalışması olduğu ancak (1940 itibariyle) bunun henüz piyasaya çıkmadığı şeklinde bilgiler verilmiştir.

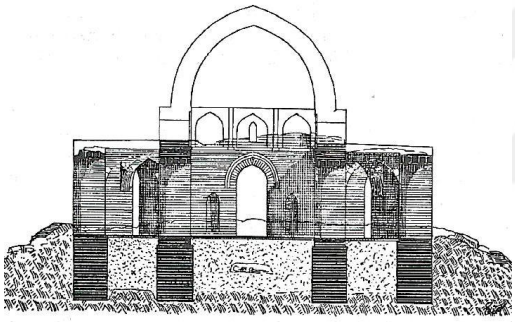
57- KUBBETÜ'S-SÜLEYBİYE [Sâmerrâ]

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 57- Kubbetü's-Süleybiye [Sâmerrâ]
b-Bulunduğu yer	: Sâmerrâ, Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: 248 / 862-863
d-İlk Yapılış Maksadı	: Türbe / el-Muntasır'ın Mezarı
e-Bânisi	: Halife el-Muntasır'ın Grek asıllı annesi
f-Mimari Özellikleri	: Kerpiç, iç içe 2 sekizgen planlı
g-Son Kullanımı / Durumu	: 1969'a kadar harabe [restore edilmiş]

KUBBETÜ'S SÜLEYBİYE [Sâmerrâ]

Tarifi

"…Tigris ırmağının batı yakasında, Kasr el-Âşıkîn'in güneyinde 1 km kadar mesafede bir tepede sekizgen türbenin kalıntıları mevcuttur (Cr2P.79a ve CrF.225).

Fg. 902 (Cr2F.225b) Kubbetuü's-Suleybiye plan kesiti
Fg. 903 (Cr2P.79a) Kubbetuü's-Süleybiye'nin restore edilmeden önceki hâli

Tepeye tırmanınca sadece sekizgen duvarları olan bir yapı gibi görünüyor. Yapının bir taraf duvarı tamamen diğer iki tarafı da kısmen ayakta. Ancak içine girip inceleyince bu sekizgen duvarların içinde içerden kare fakat dışarısı yine sekizgen 6.31m. çapında daha küçük başka bir duvar (yapı) bulunduğu fark ediliyor. Bu iki yapının arasında 2.62m. genişliğinde bir boş alan mevcut ki burası bir zamanlar üzeri tonozla örtülü olduğu köşe sütunların kalıntı-çıkıntılarından anlaşılıyor. (v.II, s.283)

Her cephesinde 2.13m genişliğinde kemerli bir girişi (açıklık) var. Bu girişlerin her birinin yanlarında 63 cm genişliğinde nişler yapılmış. Bu sekizgen yapı köşe kemerleri (tromp: hörgüç) ile orta kısımda kare şekline dönüştürülmüş ve kubbeli olduğu kalan bağlantı yerlerinden (çıkıntı-uzantılardan) anlaşılmaktadır.

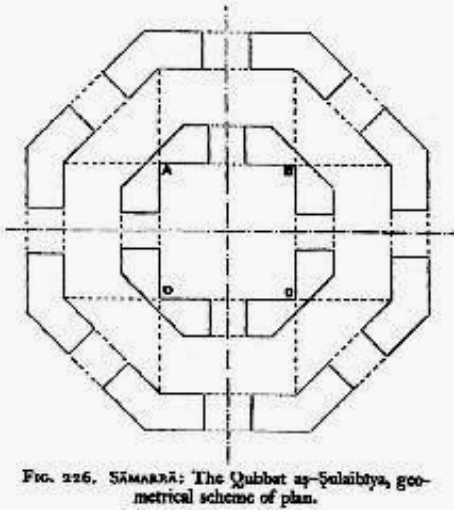
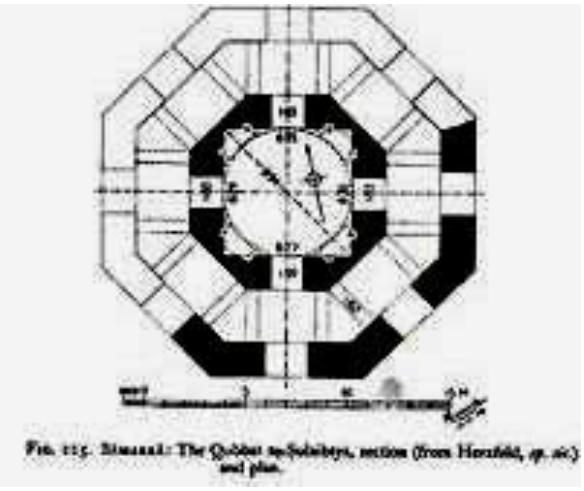

FIG. 226. SĀMARRĀ: The Qubbat aṣ-Ṣulaibiya, geometrical scheme of plan.

Fig. 904 (Cr2F.226) Kubbetuü's-Süleybiye geometrik simetrisi
Fig. 905 (Cr2F.225a) Kubbetuü's-Süleybiye'nin sekizgen planı

Yapının ölçülerinin 18,21m. çapında ve dış duvar yüksekliğinin de 5m. civarında olduğu anlaşılıyor. G. Bell de bu konuda kubbenin şekli ve bağlantıları hakkında bazı tarifler yapmış ama (dn.2) Herzfeld'in yazdığı gibi kubbenin tuğla örgüsü ile oluşturulduğu içerdeki tuğla yığıntısından anlaşılıyor (s.283, dn.3). Duvarların iç kısımları kalın bir sıva ile kaplı olduğu hâlâ mevcut olan sıvalardan belli olmaktadır…"

Malzeme

"…Viollet, bütün yapının kerpiç malzeme ile yapıldığını iddia etmiş (dn.4). Herzfeld ise kerpiç değil tuğla gibi kuartz vb. malzemeler karışımıyla elde edilmiş yapma taş türü ateşte pişirilmemiş ancak güneşte kurutulmuş bir malzeme olduğunu, 10 cm kalınlığında ve 32-33 $cm^{2'}$lik, 10 sıralık gruplar (1,33m) hâlinde örüldüğünü ve bağlantı malzemesi olarak da çimento veya kireç kullanıldığını iddia etmiş (dn.5)…"

Tarihi

"…Bu yapının da Sâmerrâ'daki diğer kalıntılarla aynı döneme ait olduğu (dn.6) anlaşılıyor. Yapının duvar örgüsünde kullanılmış olan malzeme, Sâmerrâ'nın erken dönemine değil daha geç dönemine ait olduğuna işaret ediyor. Çünkü aynı malzeme Kasrü'l-Âşıkîn'de de kullanılmış. Herzfeld'in bu yapının Sâmerrâ'da yaşamış ve ölmüş herhangi bir halifeye ait olup olmadığı konusunda yaptığı araştırma-çalışma önemlidir.

Halife el-Mu'tasım'ın Cevsaku'l-Hâkānî'de gömülü olduğunu biliyoruz (dn.7). El-Vâsık da Hârun Sarayı'nda. Mütevekkil'in annesi de Ca'feriyye Ulucamii'nde (Ebû Dülef

Camii) gömülü. El-Mütevekkil'in de Ca'feriyye sarayında gömülü olduğunu Ya'kūbî belirtmiş (dn.1).

Abbâsî halifelerinin mezarları genellikle bilinemiyordu. Örneğin İbnü'l-Esîr'in yazdığına göre[1042]: [Ca'fer] el-Mansûr ölünce 100 tane mezar kazılmış ve birisine defnedilmiştir (s.285, dn.2).

El-Muntasır babası Mütevekkil'i, [kendisini Feth b. Hâkān ve Ubeydullah b. Yahyâ'nın tesiriyle valiahtlıktan azledip kardeşi Mu'tez'i veliaht atadığı için], Boğa es-Sagīr, Vasîf b. Süvâr Tegin et-Türkî ve Otamış gibi Türk kumandanları ile iş birliği yaparak[1043], 11 Aralık 861'de bir sarayiçi suikasti ile öldürmüş.

Aralık 861'de halife olan El-Muntasır genç yaşta-aniden [7 ay sonra], Rebî-II, 248 / Temmuz 862'de ölmüş. Onun ölümünün ardından Rum (Grek) asıllı cariye annesi [Huşbiyye][1044] sonraki Halife el-Mustaîn-Billâh'tan gerekli izinleri alarak oğlu için kubbeli bir yapı (mozalium: anıtsal mezar / türbe) yaptırdığı biliniyor (dn.3)[1045].*

Bu yapı Kasr el-Şavami'nin yakınlarında, Halife el-Mu'tez ve el-Mu'tedî'nin de bu yapının içine defnedildikleri biliniyor (dn.4). Bu bilgiler ışığında Herzfeld bu yapının bu üç halifenin mezar yeri olduğuna karar vermiş (dn.5).

Herzfeld 3-5 Aralık 1911'de bu merkezdeki kaldırımın altını kazdığını ve 3 tane Müslüman gömütü bulmuş (dn.6). Bu bulgu da Herzfeld'in bu tahminini doğrulayan belge olarak kabul edilmeli. Yani Kubbetü's-Süleybiye, Rebîülâhir, 248'de (Temmuz 862) vefat etmiş olan Halife el-Mu'tasım için (Rum kökenli) annesi tarafından yaptırılmış olan ve İslâm kültüründe bir ilk olan türbe yapısıdır…" (v II, s.285)

[1042] *Ibn al-Athir,* VI, p.13, II, 15-16.
[1043] [bk.Mahmut Kırkpınar, " El Mütevekkil", *DİA,* XXXII, 2006, s.213].
[1044] [Abdülkerim Özaydın "Muntasır-Billâh", *DİA,* XXXII, s.24, (Bu makalede el-Muntasır'ın (babası Mütevekkil'in aksine) Ali evladına çok iyi davranıp onlara Fedek arazisini iade ettiği, halka da çok cömert davrandığı, ancak İbnü't-Tıktakā'nın ise onu kan dökücü ve katil olarak tarif ettiği belirtilmiştir (s.24)].
[1045] Herzfeld, *Erster vorlaudfiger Bericht*, pp.267-8; (*Taberî*, III.p.1711, I. p12 & 1823).
* [Babası Halife Mütevekkil'i (saraydaki Türk muhafızlara) öldürterek halife olan el-Muntasır'ın 7-8 ay sonra (Temmuz 862'de) aniden ölmesinin ardından Rum asıllı cariye annesi Huşbiyye, Halife Müstaîn'den izin alarak oğlu Muntasır için yaptırdığı Grek usulü anıt-mezar İslâm dünyasında bilinen ilk türbe yapısıdır (salib: Haçlı / Greek). *Daha önce Hz. Hasan'ın oğlu (Kerbelâ gazisi) Hasan'ın (ö.~710-715) mezarı üzerine amca kızı ve hanımı Fâtıma'nın bir yapı yaptırdığı fakat kendisine bunu yasaklayan bir hadis bulunduğunun söylenmesi üzerine bu yapıyı yıktırdığı nakledilmiştir (bk, Recep Uslu, "Hasan b. Hasan", *DİA*, XVI, 1997, s.324); "İbni Abidin, el-Münye şerhinde 'Münye Müftî'sinin Ebû Hanîfe'nin kabir üzerine de bina, ev, kubbe vb. birşeyin yapılmasını mekruh saydığını' yazdığı nakledilmiştir." https: / / ebubekirsifil. com / okuyucu-sorulari / okuyucu-sorulari-3-kabirler-uzerine-turbe-yapmak- 2 / yoluyla, 02.01.2016)].

Mimarî Kökeni

"…Kubbetü's-Süleybiye'nin de aynı Kubbetü's-Sahre plan şeması gibi çizilip yapıldığı görünüyor. Sekizgen türbe (mausoleum) yapısı bu tarihten önce bilinmekle beraber, bu tarihe kadar Ortadoğuda bilinen başka bir örneği henüz bulunmuş değil. Sekizgen ve içerisinde bu şekilde ikinci bir sekizgen mezar gömüt yeri olan türbe yapılarının mevcut ve meşhur olduğu bilinen yer ise Hindistan.

Bu yapılara;

1-Khairpur'daki (Yeni Delhi) H835'de (1434) ölmüş olan Mübarek Şah Türbesi,

2-Delhi, IV. Muhammed Şah Türbesi, ö.849 (1446) (dn.9),

3-Delhi, İskender Lodi'ye atfedilen ö.923 (1517) (dn.10),

yapıları örnek göstermek mümkündür…" denilerek, hepsi XV ve XVI. yüzyıllara ait toplam 8 tane sekizgen türbe yapısı[1046] liste halinde sunulmuş. Bu yapılar içinde Cunningham, *Archeological Survey of India* (Old Series), XX, pp.115-16, plate XXVII, Wetzel, Islamische Grabbauten in Indien, pp.85-6 ve Beglar, *Archeological Survey of India* (Old Series), IV, p.69 kitapları kaynak gösterilmiştir.

57- Kubbetü's-Süleybiye Sonuç Notları

* Kubbetü's-Süleybiye hakkında; Tigris ırmağının batı yakasında, Kasrü'l-Âşıkîn'in güneyinde 2,5-3 km uzaklıkta bir tepede dışardan sekizgen planlı görünen bir türbenin kalıntılarının bulunduğu, yapının 18,21m. çapında 5m. civarı yükseklikte olan duvarlarının bir tanesinin tamamen, diğer iki cephe duvarlarının da kısmen ayakta olduğu, içine girince ortadaki kabir odasının iç kısmı kare, dışı 6,31m. çapında sekizgen olarak yapılmış ikinci bir duvarla çevrili olduğu (Cr2F.79),

* Bu türbenin hangi halifeye ait olduğu konusunda da; başlangıçta Abbâsî halifelerinin mezarlarının (mezarın yanlarına fazla sayıda yeni mezar kazılmak yoluyla) gizli tutulduğu, el-Muntasır'ın Rebîülâhir 248'de (Haziran 862) [babası Mütevekkil'i öldürdükten sonra halife olup 1yıl içinde] genç yaşta ölünce Grek annesinin mevcut halifeden gerekli izinleri alarak oğlu için (İslâm'da bir ilk olan) kubbeli bir yapı yaptırdığı

[1046] Bk, bir önceki dip not.

bilindiği için bunun el-Muntasır'a ait olması gerektiği, Herzfeld'in 3-5 Aralık 1911'de bu merkezdeki kaldırımın altında kazı yaptığı ve 3 tane Müslüman mezarı bulduğu,

* Kubbetü's-Süleybiye'nin aynı Kubbetü's-Sahre plan şeması kopya edilerek yapıldığı, İslâm mimarisinde ilk türbe yapısı olduğu ve bu plan ve türbe olayının daha sonra İslâm dünyasında özellikle Hindistan'da yaygın olarak kullanıldığı şeklinde bilgiler verilmiştir.

Fg.906[1047]

Fg. 906 Irak-Sâmarrâ'daki Kubbetü's-Süleybiye'nin restore edilmiş hâli

[1047] Fg.906; *Dictionary of Islamic Architecture* (s.250) yoluyla Not: Kubbetü's-Süleybiye'nin restore edildikten sonraki hâlinin fotoğrafları, Avrupalı yayınlarda mevcuttur (Fg. 906).

58- KASRÜ'L-ÂŞIKÎN (SÂMERRÂ- IV)

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 68- Kasrü'l-Âşıkîn (Sâmerrâ-IV)
b-Bulunduğu yer	: Sâmerrâ
c-İlk İnşa Tarihi	: 256-289 / 870-902
d-İlk Yapılış Maksadı	: Malikâne
e-Bânisi	: Halife el-Mu'temid veya el-Mu'tezid
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

KASRÜ'L-ÂŞIKÎN (SÂMERRÂ-IV)

Tarifi

"…Kasrü'l-Âşıkîn, Tigris ırmağının batı kıyısına yarım mil (700-800m) uzaklıkta el- Cezîre platosunun kıyısında, Beyt el-Halife'nin karşısındadır (Cr2P.1156 ve CrF.258-9). Kuzeyden güneye 139,9m, doğudan batıya da 93,2m. ölçülerinde güçlendirilmiş Duvarların çevrelediği dikdörtgen bir yapıdır. Yani 3:2 oranındadır. Bu ölçüler Ulucami'nin ölçüleri ile aynıdır. 40m genişliğinde bir hendekle çevrelenmiştir.

Burasının İshaki Kanalı'ndan su aldığı şüphe götürmez. İshaki Kanalı, Tigris'ten 250m kadar uzaklıkta ona paralel akan bir suyun yatağıdır. Çevrelenmiş bu alan hendekten 15m. yüksek, ırmaktan da 30m yükseklikte bir platodur. Bu plato kısmen doğal kayalar tarafından kısmen de insan yapısı büyük tonozlu yapılar (destekler) tarafından oluşturulmuş. (s.361)

Kalıntılar, korku verecek derecede perişan vaziyette olmakla birlikte dört köşesinde kuleleri olduğu 6 adet doğu ve batı cephelerinde ara kule, 4 güney cephede 2 de kuzey cephesinde kulelere sahip olduğu anlaşılıyor. Bu kuzey cephesinin ortasında da dışarı çıkıntılı giriş-çıkış blokları mevcut. Perde duvarı yaklaşık 15m. uzunluğunda. En iyi durumda olan kuzey ön cephe (Cr2P.115a-b ve 116b) ile doğu ve batı tarafları. 6-7m. yüksekliğinde tuğla örgülü çıkıntılı (plinth) işleri olduğu görülüyor. Çevre duvarlarında da toplam 22 tane de yuvarlak kulesi mevcut. Köşe kuleleri, 5m. kenarları ile hafifçe (salient) daha geniş. Yuvarlak kuleler hafifçe yukarı doğru sivrilme (taper) yapıyor.

Bu daireden dikdörtgen kısma geçiş pramidal helezon (spandarelli) 6 sıra tuğla ile sağlanmış. Herzfeld buradaki süsleme düzeninde oranlara bağlı bir sistem bulunduğuna dikkat çekmiş (dn.3)[1048], (Cr2F.258, CrP.116c).

Giriş-Çıkış Bloğu *(The Gateaway Blocks)*

41.50m genişliğinde ve 16m. dışarı hendeğe doğru çıkıntısı olduğu belirtilmiş.

İç Kısımlar

"…Atkı bağlantılarının (beams) girdiği orta yükseklikteki delikler (avluyu) çevreleyen duvarlarda açıkça belli olduğu için burada üzeri düz damlı iki katlı yapıların bulunduğuna şüphe bırakmıyor. Yer altı serdablarının bulunduğu yerlerde belli.

1912'de bu konuda yayın yapmış olan Herzfeld; 'Kasrü'l-Âşık'ın araştırmaları henüz bitmiş değil, ilk fırsatta iç kısımların planını özellikle tamamlamak istiyorum her şey açığa çıkacak' şeklinde konuştu (dn.1) …" demiş.

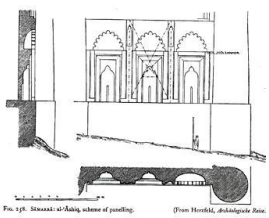
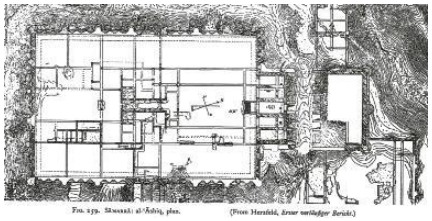
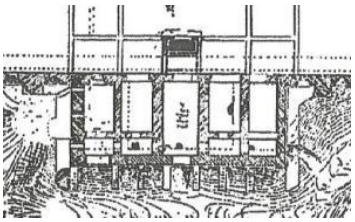
Sonra da "…Herzfeld'in yaptığı yayında iç kısım uzunlamasına üç tane ortadaki diğerlerinin iki misli genişliğinde ve paralel panel şeritlere bölünmüş olarak gösterilmiş (Cr2F.259). Orta şerit girişten geçilerek şeref avlusu ve taht odası olarak düzenlenen kısımlara ulaşılıyor. Devamında da diğer oda ve salonlara ulaşılıyor. Odalardaki süslemeler olarak sadece kapıların çerçeveleri gibi küçük birkaç kısım belli olacak kadar sağlam kalmış. Bu kalanların hepsi de Herzfeld'in 3. grup Creswell'in stil A dediği gruba ait olanlar.

Doğu cephesinin ortasında üç tane dışarıdaki hendeğe doğru uzanmış şekilde tonozlu platform yapılmış. Buradan ileride çok uzaklara kadar tüm şehri, İmam Dûr yerleşim yeri, büyük kanal Kat-ü'l-Kisravî'nin başını, kuzeyde el-Kāim'e kadar ve güneydeki diğer üç Katu'nun başları ve zeminde geniş alanları yeşile çevirmiş Tigris ırmağının vadisi gözler önüne serilmiş olarak muhteşem bir görüntü var.

Sâmerrâ'nın mimarı çok kabiliyetliymiş, bu araziyi mümkün olan en güzel şekilde kullanmış. el-Âşıkîn'in, Beyt el-Halife'nin, Ulucami'nin, Kubbetü's- Süleybiye'nin ve Belkuvârâ'nın yapılarının pozisyonları çok doğru seçilmiş…" demiş. Ardından da: Ya'kūbî'nin: "El-Mu'tasım, mühendisleri çağırarak onlara 'Benim kuracağım şehir için ve

[1048] *Samerrā*, pp.42-43; Herzfeld, *Archeologische Reise*, I, pp.79-80.

yaptıracağım saraylar için en uygun yeri seçin' dediğini, onlarında en doğru yeri seçmiş olduklarını" yazdığını belirtmiş.

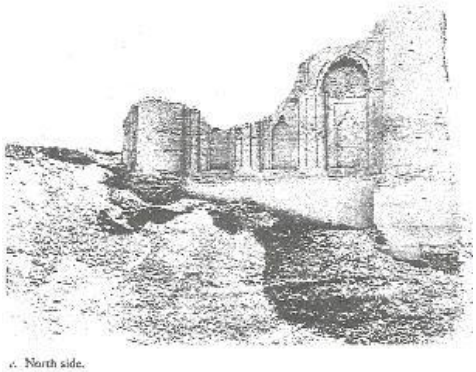
Fg. 907 (Cr2F.258 (Girişdeki) Mermer-panel düzenlemesi
Fg. 908 (Fig.259) Kasrü'l-Âşıkîn'in planı
Fg. 909 (Fig. 259b) Kasrü'l Âşıkîn'in girişi

Dış Kısımlar

Giriş-çıkış bloğunun kuzeydoğu köşesinde ilave bir yapı dikkat çekiyor. Fakat pek bir şey anlaşılamayacak kadar harabe hâlde.

Fg. 910 (Cr2P.116a) Batı cephesinin uzaktan görünüşü
Fg. 911 (Cr2P.116b) Kuzey-Batı köşesi

Fg. 912 (Cr2P.116c,) Kuzey cephesi içeriden
Fg. 913 (Cr2P.115b) Kuzey cephesi dışarıdan

Malezemeler

"el-Âşıkîn''deki malzemeler genellikle 26-30 cm$^{2'lik}$ pişirilmiş tuğla, 10 sırası 1m. ve suni (dolgu) taş. Ana dolgu malzemesi de çimento. Kubbetü's-Süleybiye'de de aynı malzeme kullanılmış. Bu iki farklı malzemeden dolayı Herzfeld önceleri bu iki farklı tuğlaların iki farklı döneme ait olabileceğini düşündü fakat kazıların devamında bunu gösteren bir şeye rastlanmadığı için bu fikrinden vazgeçti. Hatta bazı yerlerde bu iki

farklı tuğla bir sıra birinden bir sıra öbüründen olacak şekilde duvar örgüsünde herhangi bir sistem, düzen takip edilmeden kullanılmış."

Tarihi

"…Ya'kūbî Sâmerrâ'nın tarihi konusunda anlattıklarına devam ediyor; 'El-Muntasır, Sâmerrâ'da Rebiü'levvel 248'de (Temmuz 862) öldü. el-Mustaîn Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım onun yerine halife oldu. O, iki yıl ve sekiz ay (yönetim işlerinin düzeni bozuluncaya kadar) Sâmerrâ'da kaldı. İşler bozulunca ırmak yoluyla 251 Muharrem'inde (865) Bağdat'a gitti. Bağdat'ta sonraki 1 yıl boyunca el-Mu'tez'in destekçileri ile savaşa devam etti. Bu arada el-Mu'tez, Türkler ve diğer ahali Sâmerrâ'da kalmaya devam ettiler. Sonunda el-Mustaîn tahttan indirildi. el-Mu'tez de bu olaydan 3 ay 7 gün sonra öldürülünceye kadar orada tahtta kaldı. Bu olaydan sonra insanlar Muhammed el-Mühtedî b. el-Vâsık'a Receb 255'te (Haziran-Temmuz 869) biat ettiler. Bu da öldürülünceye kadar 1 yıl boyunca halife olarak Cevsek'te kaldı. Bundan sonra Ahmed el-Mu'temid b. Mütevekkil halife oldu ve Sâmerrâ'da Cevsek ile halifenin diğer saraylarında ikamet etti. Daha sonra Sâmerrâ'nın doğusuna geçerek buraya Ma'şûk (sevilen) isimli (güzelliğinden dolayı bu ismi alan) sarayı yaptırdı ve siyasî düzen bozuluncaya kadar da orada yaşadı. Düzen bozulunca önce Bağdat'a gitti oradan da el-Medâin'e gitti'. (s.364)

Bu yazılanlardan anlaşıldığına göre Cevsek batı yakasında, el-Âşık da doğu tarafında idi. Taberî de ısrarla, el-Mu'temid'in ilk önce yaşamaya başladığı yerin batı yakasında olduğunu belirtir ki bunun Cevsek olduğundan şüphe yok. Ayrıca İbn Cübeyr 1184'te ve İbn Batuta 1327'de el-Ma'şûk olarak bilinen yapının kalıntılarını, batı yakasında gördüklerini yazmışlar. Bu sebeplerden Herzfeld'in Kasrü'l-Âşık'ı, el-Ma'şûk'la birlikte el-Mu'temid zamanına ait sayması doğrudur.

Zilhicce 264'te kardeşi el-Muvaffak'ın takibinden kaçan el-Mu'temid askerleriyle beraber batı yakasına kamp kuruyor (dn.5). Eğer o zaman Kasrü'l-Ma'şûk yapılmış olsaydı, dışarı kamp kurmak yerine orayı kullanırdı. Hatta bu olay ona el-Âşık Kasrı'nı yapma fikrini vermiş de olabilir. 15 Cemaziye'lâhir 269'da (Mayıs 883) Mısır'a gidip İbni Tolun'un koruması altına girmeyi denedi ancak Şaban 269'da yolda durdurulup tekrar Sâmerrâ'ya getirilip Cevsek'te mecburi ikamete kondu (dn.6). Zilkade 269'da tekrar Vâsıt'a geri döndü (dn.7), Şaban 270'te (Şubat 884) Sâmerrâ'ya geri döndü (dn.8),

oradan da Medâin'e tekrar gitti ama 9 Sefer 278'de (23 Mayıs 891) orayı terk edip Bağdat'a gitti (dn.9) ve bir yıl sonra Receb 279'da (Ekim 892) Bağdat'ta vefat etti.

el-Mu'temid'in bu dolaşmaları onun Kasrü'l-Ma'şûk'ta, 4 yıl 4 ay kadar (Ağustos 878- Aralık 882 arasında) yaşadığını gösteriyor (dn.10). Yâkūt 'Bilge İnsanın Sözlüğü' isimli eserinde şunları yazmış: 'Halife el-Muntasır, Ali b. Yahyâ b. Ali Mansûr'u diğer yakın arkadaşlarına tercih ederek imaret (inşa) ve marammat (tamir-restore) işlerinden de sorumlu olduğu bir vazifeye tayin etti. Muntasır'dan sonra halife olan el-Mustaîn ve sonra da el-Mu'tez de onu aynı görevde bıraktı. el-Mu'tez ayrıca ona Kasrü'l-Kâmil'i yapma görevini de verdi ve bu görev başarı ile tamamlayınca ona 5.000 dinar ve başka arazi vb. şeyleri ödül olarak verdi. Sonraki Halife el-Mu'temid de onu görevinde bıraktı ve Kasrü'l-Ma'şûk'u inşa etme görevini verdi. O da inşaatın büyük kısmını tamamladı ancak 275'te (888-89) vefat etti'…" (dn.11)[1049]denilerek Yâkūt'un yazdıkları aktarılmış.

Ya'kūbî'nin Sâmerrâ ile ilgili: "…Surra Man Raa bizim bu kitabı yazdığımızdan 55 yıl öncesinden beri ayakta (H221+55=276 : m.889-90) ve orada 8 halife yaşadı ve geçti. 5 tanesi orada öldü veya öldürüldü (el-Mu'tasım, el-Vâsık, el-Muntasır, el-Mu'tez ve el-Mühtedî), Sâmerrâ'nın içinde veya yakınında iki Halife (el-Mütevekkil ve el-Mustaîn) öldürüldü. Bu şehir eski kitaplarda "Zaura benî el-Abbâs" ismiyle geçer ve oranın camilerinin kıblesinin bozuk olduğu doğrudur. Her biri farklıdır ve doğru kıbleye sahip değillerdir. Hâlâ harabe olmamış ve camisi de kaybolmamıştır…" şeklinde yazdıkları aktarıldıktan sonra, (aşağıda gösterilen) Sâmerrâ'da yaşayıp ölmüş Abbâsî halifelerinin listesi ve saltanat yılları verilmiş. (s.364)

[08.], [Hârûnürreşîd'in oğlu], el-Mu'tasım-Billâh, 833-842 [Vâsık, Mütevekkil ve Muhammed].

[09.], [Mu'tasım'ın oğlu] el-Vâsık-Billâh, 842-847 [bir oğlu var; Muhtedi 14.halife ö.870].

[10.], [Mu'tasım'ın oğlu] el-Mütevekkil Alellah, 847-861 [bir cariyesi, Rum asıllı Huşbiyye].

[11.], [Mütevekkil'in 1. oğlu] el-Muntasır-Billâh, 861-862 [annesi Rum asıllı cariye Huşbiyye oğlu Muntasır'ın mezarının üzerine Kubbetü's-Süleybiyeyi yaptırmış].

[12.], [Muhammed b. el-Mu'tasım'ın oğlu] Müstaîn-Billâh, 862-866

[13.], [Mütevekkil'in 2. oğlu] el-Mu'tez-Billâh, 866-869

[14.], [Vâsık'ın oğlu] el-Muhtedî-Billâh, 869-870

[15.], [el-Mütevekkil'in 3. oğlu] el-Mu'temid Alellâh, 870-892

[1049] Yakut, *Udaba,* Margoliouth's ed., V, pp.474-6.

58- Kasr ü'l-Âşıkîn Sonuç Notları (Sâmerrâ- IV)

Halife el-Mu'temid (870-892) dönemine ait olarak kabul edilen Kasrü'l-Âşık yapısının, Tigris ırmağının batı tarafına 1 km kadar uzaklıktaki el-Cezîre platosunun kıyısında, Beyt el-Halife'nin karşısında olduğu (Cr2F.259 ve CrP.115-6), kuzeyden güneye 139,9m, doğudan batıya da 93,2m. ölçülerinde güçlendirilmiş duvarların çevrelediği dikdörtgen bir yapı olduğu, 40m genişliğinde bir hendekle çevrelendiği, (yapının) dört köşesinde kulelere sahip olup kuzey cephesinin ortasında da dışarı çıkıntılı giriş çıkış blokları ile çevre duvarlarında da toplam 22 tane yuvarlak kulesi bulunduğu nakledilmiştir.

Dışarıya 16m. çıkıntılı olarak yapılmış olan giriş kısmının 41,50m genişliğe sahip olup, üzeri düz damlı iki katlı yapıları ve yer altı serdablarını da ihtiva ettiği, 1912'de bu konuda yayın yapmış olan Herzfeld'in "Kasrü'l-Âşıkîn araştırmalarının henüz bitmediğini" yazdığı, Herzfeld'in yaptığı yayında iç kısmın, uzunlamasına üç tane ve ortadaki diğerlerinin iki misli genişliğinde olan paralel panel şeritlere bölünmüş olduğunun görüldüğü, doğu cephesinin ortasında üç tane dışarıdaki hendeğe doğru uzanmış şekilde tonozlu platformun Tigris ırmağı vadisindeki muhteşem görüntüyü seyretmek için yapıldığının anlaşıldığı, burada kullanılmış olan tuğlaların Kubbetü's-Süleybiye'dekiler benzeri suni (dolgu) taş olduğu, Ya'kûbî'nin yazdıklarından yola çıkarak Herzfeld'in Kasrü'l-Âşık'ı, el-Ma'şûk'la birlikte Halife el-Mu'temid'in [870-892] dönemine ait gördüğü belirtilmiştir.

Ya'kûbî'nin de Sâmerrâ için: "… Surra Man Raa bizim bu kitabı yazdığımızdan 55 yıl öncesinden beri ayakta (H221+55=276 : 889-90)[1050]. Orada 8 halife yaşadı ve geçti. 5 tanesi orada öldü veya öldürüldü. Bu şehir, eski kitaplarda "Zaura benî el-Abbâs" ismiyle geçer. Hâlâ yıkılmamış ve camisi de kaybolmamıştır, ancak oranın camilerinin kıblesinin bozuk olduğu doğrudur. Her birinin yönü farklıdır …" ifadelerini kullandığına dikkat çekilmiştir.

[1050] [Creswell, Herzfeld'in bu yapıları el-Mu'temid'in yaptığını iddia ettiğini belirtip köşeli parantez içinde verdiği bu rakamlar ile, Ya'kûbî'nin vefat yılını 889-90 kabul edip, onun vefatından 55 yıl geri giderek bu yapıların inşa tarihlerini 221 / 834 yılı olarak belirlemiştir. Ancak Ya'kūbî'nin vefat yılı diğer kaynaklarda 897-907 arasında gösterilmektedir. el-Mu'temid ise 870-892 yılları arasında halifelik yapmıştır. Bu tarih de Creswell'in belirlediğinden çok sonraki bir tarihtir. Bu kasr el-Mu'temin zamanında (örn.875'te) yapılmış olsa, bu tarihe 55 ilave edince Ya'kūbî'nin bu metni yazma tarihi 930 yılı olmaktadır. Creswell ise yapıyı 855 civarı inşa edilmiş olarak kabul eder ki bu da kasrın Mütevekkil tarafından yapıldığına işaret eder].

59- SÂMERRÂ'NIN SÜSLEMELERİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	*:* 59- Sâmerrâ'nın Süslemeleri
b-Bulunduğu yer	: Sâmerrâ, Irak
c-İlk İnşa Tarihi	: IX. yüzyıl ortaları
d-İlk Yapılış Maksadı	: Yaşam mekânı bezemeleri
e-Bânisi	: Bilinmiyor
f-Mimari Özellikleri	: Ştuk / alçı malzeme
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

SÂMERRÂ'NIN SÜSLEMELERİ

Creswell; "Herzfeld Sâmerrânın süslemeleri (dn.4) [1051] konusunda yaptığı çalışmasında bu süslemeleri 3 gruba ayırmıştır. Bu gruplandırmaları da imparatorluğun farklı bölgelerinden gelmiş olan sanatçıların işleri sebebiyle böyle yapmıştır. Bu sebeple 1. gruba Kıptî sanatçıların işlerini, 2. gruba Iraklı sanatçıların işlerini, 3. gruba da Kuzey Mezopotamyalı sanatçıların etkilerini gösteren işleri dâhil etmiştir" diyerek, Herzfeld'in bu sıralamasını eleştirmiştir[1052]. Ardından da "Sonraki yıllarda bu konu üzerinde yapılmış araştırma ve çalışmaların bu işlerde kronolojik bir sıralama izlendiğini ortaya koymuştur, bu sebeple (Herzfeld'in yaptığı) bu sıralamayı değiştirmek gerekmektedir" şeklinde devam ederek, kendisi, Herzfeld'in 3. grup olarak tasnif ettiği Mezopotamyalı sanatçıları kronolojik olarak ilk sıraya koyarak buna "Stil-A", 2. gruba "Stil-B", Herzfeld'in 1. gruba dâhil ettiği Kıptî sanatçıları da "Stil-C" olarak sınıflandırmıştır. (s.286)

Bu sınıflandırmaların görsel örneklerini ortaya koyup teknik açıklamalar yaparak kendi sınıflandırmasının daha doğru olduğunu (aşağıda özetlendiği şekilde) göstermeye çalışmıştır.

Stil-A; Asma (üzüm) yaprağı süslemesi, (CrP, 52 d-3, 75d, 77b ve 78d-f ve CrF.183-5'in bir kısmı):

"…Bu 'asma yaprağı" motifi genellikle 5 bölmeli (yapraklı) ve 5 gözlü (delikli) ana formun farklı versiyonları Emevî mimarisinde Kubbetü's-Sahre ve Müşatta'daki uygulamalarından dolayı zaten biliniyor. Fakat burada 4 yapraklı ve dört gözlü (delikli)

[1051] *Erster worlaufiger Bercht*, pp.14-22.
[1052] Herzfeld, *Der Wandscmuck*, p.184.

ve etrafında da haçvari (concentric) dolama (sarmal) olanlarına rastlanıyor. Herzfeld bunları tamamen Sâsânîlerin 5 yapraklı, 4 gözlü ve etrafında haçvari sarmalları olan motiflere benzetmiştir, ki bu yanlıştır. Evet, Tâk-ı Bustan'daki asma yaprağı etrafında sırt (çıkıntı) çizgileri (ridge) vardır ama onların gözleri yoktur. Ayrıca Sâmerrâ'daki asma motifindeki gözlere benzeyen gözleri ve etrafında haçvari çizgileri olan motifler Smirnov'un yayımladıkları (dn.8)[1053] arasındaki gümüş damarlarda (vessel) görülür ama bunlarda asma yaprağına uygulanmamıştır (Cr2F.227).

Dikkatimizi çeken diğer bir yöntem ise Müşettâ'nın cephesinden Bâb el-Ammâ da-du'suna ve Kayrevan'ın minberine kadarki süreçte zemin dolgusu yoğunluğunun kademeli olarak artması durumudur ki bu durumda bile yoğunluğuna rağmen hâlâ zeminin fark edilecek şekilde bırakılıyor olmasıdır.

Kıptî sanatındaki üç üzüm (tanesi) motifinin yapraklı dalların (stalk) kesişmesinde asma yaprağı üzerine yerleştirilmiş olduğu biliniyor. Bu kombinasyon Kubbetü's-Sahre mozaiklerinde, Müşettâ'nın cephesinde (I, Fg.455-6)[1054] ve büyük ihtimalle Suriye'de yapıldığı düşünülen Bağdat Haseki Camii'nin mermer minberinde görüldüğü üzere (v.II, s.37, CrF.26 ve CrP.1d) Emevî sanatına da aynen geçmiş. Bununla birlikte Sâmerrâ'da üç üzüm motifi hiçbir yerde görülmez ama bazen küçük çiçek veya palmetlerin asma yaprağı motifi üzerine aynı şekilde işlendiği görülür…" demiştir.

Kendi sınıflandırdığı stillere görsel örnekler vererek bunlar hakkında:

Stil-A; Bâb el-Ammâ olarak bilinen mekânda da-du [den-dan] olarak rastlanan aşağıdaki motifler ise Sâmerrâ'da en erken dönemden rastlanan motiflerdir. Sonraki motiflerde rastlana tüm ögeler bu motiflerde de mevcuttur. (s.285-6)

Stil-B; Plaka no: 52 a-c, 75b-c, 77a ve d, 78 a, b, e, ile Figür no: CrF.183-185'in bir kısmı ve CrF.186.

Bu motiflerin alçının üzerine direkt el ile kazılarak ortaya çıkarıldığı biliniyor. Bustil de sanatçının tam olarak ne şekilde çalıştığını anlamak oldukça zor. Aynı

[1053] Argenterie orientale, pl, XLI & LI.
[1054] [Creswell, c.2, s.287'de 'bk.: I, Fg.455-6' şeklinde yönlendirme yapmış. Bu refere yine 1932 baskısı c.I'den kalmıştır. Çünkü bu figürler 1969 / 79 baskısında c.1, bl.2, s.446'dan sonraki numarasız sayfadadır].

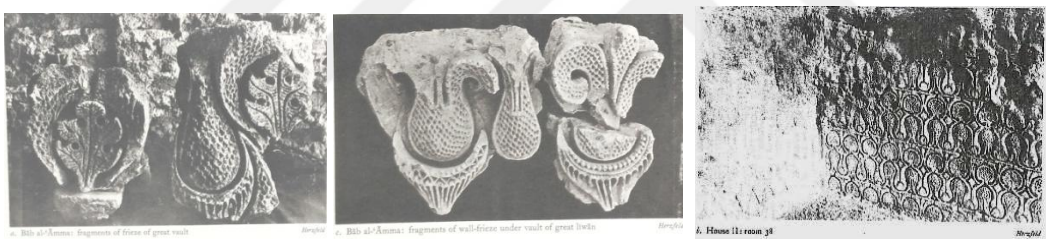
zamanda kazılan (oyulan) kısımlar her zaman çok derin oyuluyor ki zemin her zaman ışık alamayacak kadar karanlıkta (gölgede) kalıyor ve bu sebeple motif her zaman karanlık bir zemin üzerinde beyaz ve kabartılmış şekilde görünüyor.

Bazen Stil-A'dan farklı olarak geçişgen tonlar ortaya çıkartacak şekilde ton uygulamaları ve çapraz oymalar, ortadan yarma veya ayıklamalar yapar.

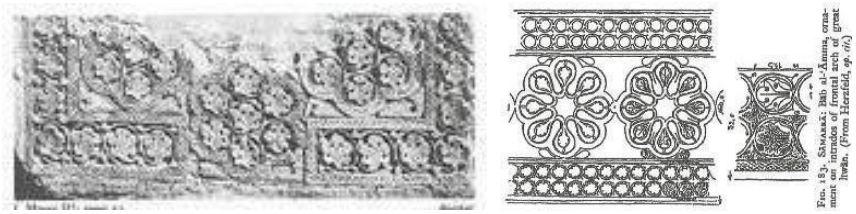
Stil-A ile Stil-B'nin birbirine yakın teknikler ve bazen aynı kompozisyonda uygulandığı da görülüyor (Cr2P.78a, b).

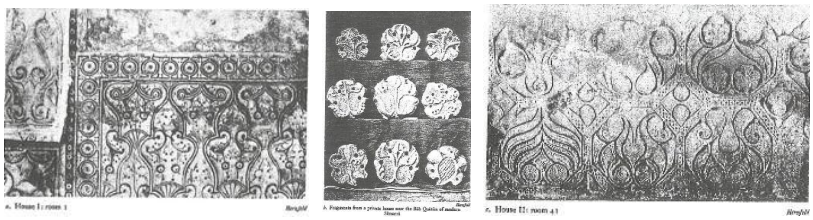
Fg. 914 (Cr2P.78a) Stil A motif örnekleri- 1
Fg. 915 (Cr2P.78b) Stil A motif örnekleri- 2
Fg. 916 (Cr2P.78d) Stil A motif örnekleri- 3

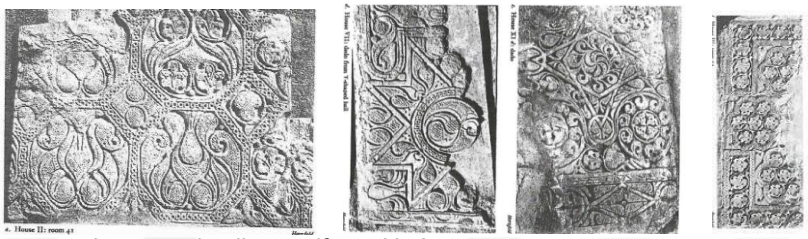
Fg. 917 (Cr2P.52a) Stil A motif örnekleri- 4
Fg. 918 (Cr2P.52c) Stil A motif örnekleri- 5
Fg. 919 (Cr2P.75b) Stil A motif örnekleri- 6

Fg. 920 (Cr2P.78f) Stil A motif örnekleri- 7
Fg. 921 (Cr2P.183) Stil A motif örnekleri- 8

Stil-B serbest el hareketi yoluyla yapıldığı için desenler de serbesttir. Hâlbuki stil C'de önceden bir motif oluşturulur ve da-du olarak hep bu motif tekrar edilir. Stil-A ve Stil-B'nin en dikkat çekici tarafları bu yolla büyük dairevî ve delikli rozet kompozisyonları yapmaya (Cr2P.78a, b, d, f) ve belli alanları kare, altıgen, oval vb. şekillerle doldurmaya elverişli olmalarıdır (Cr2P.75 ve 77)…" şeklinde açıklamalar yapmıştır.

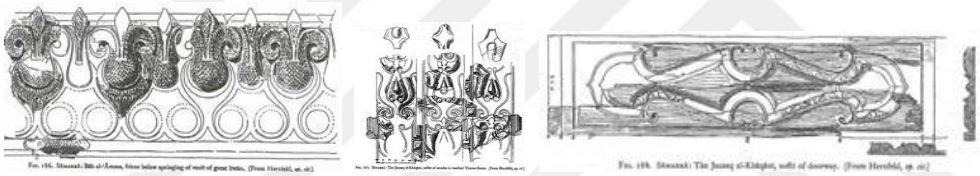

Fg. 922 (Cr2P.75a) Stil B motif örnekleri- B1
Fg. 923 (Cr2P.75b) Stil B motif örnekleri- B2
Fg. 924 (Cr2P.75c) Stil B motif örnekleri- B3

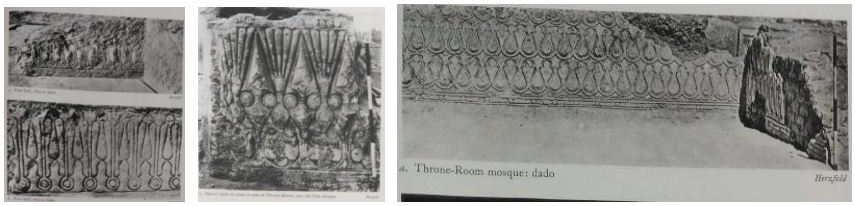

Fg. 925 (Cr2P.77a) Stil B motif örnekleri- B4
Fg. 926 (Cr2P.77c, d) Stil B motif örnekleri- B5
Fg. 927 (Cr2P.78f) Stil B motif örnekleri- B6

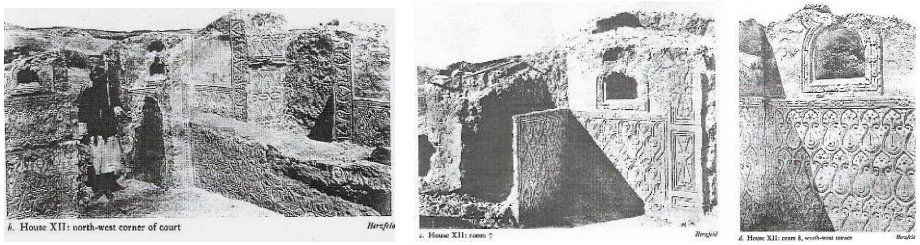
Stil-C: (CrP; 53-58, 67a-b, 72b-e, 73a-b, 74 a-c, 75a ile CrF.187, 188 ve 191)[1055]

Fg. 928 (Cr2F.186) Stil C motif örnekleri- C1
Fg. 929 (Cr2F.187) Stil C motif örnekleri- C2
Fg. 930 (Cr2F.188) Stil C motif örnekleri- C3

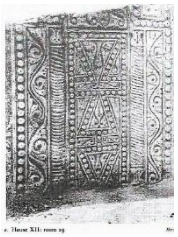

Fg. 931 (Cr2P.53a, b) Stil C motif örnekleri- C4
Fg. 932 (Cr2P.56a) Stil C motif örnekleri- C5
Fg. 933 (Cr2P.57a) Taht odası ve CrF.191a'daki mescit duvarında görünen bezeme (Stil C6)

Fg. 934 (Cr2P.72b) Stil C motif örnekleri- C7
Fg. 935 (Cr2P.72c) Stil C motif örnekleri- C8
Fg. 936 (Cr2P.72d) Stil C motif örnekleri- C9

[1055] [48- Mu'tasım'ın Cevsaku'l-Hakānî Sarayı, Sâmerrâ-I konusunda verilmiş olan CrF.184-186, 187, 188, 189, 190, 191 bezeme motfileri de Sâmerrâ'ya aittir. Burada gösterilmeyenler o kısımda görülebilir].

Fg. 937 (Cr2P.72e) Stil C motif örnekleri- C10
Fg. 938 (Cr2P.74c) Stil C motif örnekleri- C11
Fg. 939 (Cr2P.1d) Haseki Mihrab'dan bir kesit - Stil C12

"…Bazı basit bordürler dışında bu grubun kalıplarının hemen hepsi model kalıplarıyla yapılır. Herzfeld bu stilin yapılışını 'Plakaların üzerine çoğunlukla yatay (horizontal) şekilde yapılıp, sonra bunların, duvarın üzerinde dokuma gibi yan yana birleştirilerek yapıştırılırlar' diye tarif eder. Belkuvârâ'da pişirilmiş tuğlalar üzerine dikey pozisyonda yapıldıklarının örnekleri de mevcuttur (dn.2).

Bunlar üzerindeki motiflerde kalıpların izleri gölge bile oluşturamayacak kadar derin olmayan yüzeysel çizgi belirtilerinden oluşan şekillerden ibarettir ve sadece plakaların birleştirildiği yerlerde dikey çizgi gölgeleri görülür. Bu tür model kalıplarının kullanılması geniş alanları daha hızlı ve düzgün yapmak için tercih edilen bir uygulamadır ve çok çeşitli desen elementleri (motifler) kullanılabilir.

Sâmerrâ evlerinde görülen motiflerden birisi olan CrP.72d'deki şişe şeklindeki beş yapraklı palmet yaprakların arasındaki "göz" denilen delikli motiflerle yapılmış kompozisyon, paneli tekrar eden aynı (kombine) 3 sıra hâlinde birbiri üzerine bindirilmiş şekillerle doldurulmuş. Sâmerrâ'da süsleme (bezeme) anlayışı (bize çok kaba / korkunç görünse de) yüzeylerin tamamen doldurulması olarak uygulanmış.

Buradaki süsleme plakalarındaki en önemli özellik ise motifleri çerçeveleyen bordürler. Bordürler diğer motif gruplarını da birbirinden ayrıştıran bir ayraç olarak kullanılmış. Bu sebeple bütün kompozisyonlar yüzeylerden daha çok bu bordürlerin oluşturulmasına bağlı olarak düşünülmeye mahkûm edilmiş. Bu sanat sadece bordürlere önem veriyor görünüyor.

Sâmerrâ'da görülen bu bordürler de, Helenistik sanatın dolambaçlı kıvrımlıları (meander), dışbükey pervazlarda (astragal) Pers değil ama yine Helenistik elemanlar, Grek defne (laurel) sınır kuşakları (borders: Grekçe: Dökülen Dalgalar), sıra hâlindeki tomurcuklar (buds), gonca, topuz ve saç örgü şeritlerde (platband), Eski Doğu'dan

Grek sanatına geçmiş motiflerdir ki bunlar Helenizm'de ihmal edilmişti ama Helenistik hatıraların canlanması ile yeniden önem kazanmış oldu (dn.2).

Ancak Emevî sanatında önceden hiç örneği görülmeyen bu ilginç teknik nereden gelmiş olabilir?.. Strzygowski bronz bıçakların süslemesinde kabzaların (hılts) ve Altay bölgesinden baltanın baş kısmının süslemesine dikkat çekmiş (dn.4). Aynı teknik Goldsmith'in Orta Asya'daki çalışmalarıyla ilgili (başlangıçtaki) yayınlarında İskit (Scythian) sanatında da görülür. Ayrıca steplerdeki Nomadların sanatında görülür ki (dn.5) bunların örnekleri Macaristan'a kadar göçebe Türk eğilim / yardımıyla (affinities) taşınmış (dn.6)[1056].

Yukarıda sayılan bu ihtimallerden daha kuvvetli olan bir ihtimal ise, bu tekniğin İslâm sanatında ilk defa halife'nin emri ile Orta Asya'dan Türklerin büyük sayılarda Irak'a getirilmesinden sonraki zamanda görülüyor olmasıdır. (s..288)

İslâm'ın ilk defa karşılaştığı (benimsediği) bunlar mücevherlerden, düğme / yüzük (trinkets) türü küçük takılardaki ve Türk kabile şeflerinin koşum takımlarından (harnes) çıkarılmış olsa gerek…" diyerek konuyu sonlandırmış.

59- Sâmerrâ'nın Süslemeleri Sonuç Notları

Sâmerrâ'nın Süslemeleri ile ilgili olarak;

Herzfeld, Sâmerrâ'nın süslemelerini imparatorluğun farklı bölgelerinden gelmiş olan sanatçıların işlerinin farklı olmasından dolayı 3 gruba ayırdığı, bunun sonucu olarak da, 1. gruba Kıptî sanatçıların işlerini, 2. gruba Iraklı sanatçıların işlerini, 3. gruba da Kuzey Mezopotamyalı sanatçıların etkilerini gösteren işleri dâhil ettiği bilgisini vermiş. Creswell'in bu gruplandırmaya itiraz edip Herzfeld'in 3. grup olarak tasnif ettiği Mezopotamyalı sanatçıları kronolojik olarak ilk sıraya koyarak buna A stili dediği, 2. gruba B stili, Herzfeld'in 1. gruba dâhil ettiği Kıptî sanatçılara da C stili dediği şeklinde bilgiler verilmiştir.

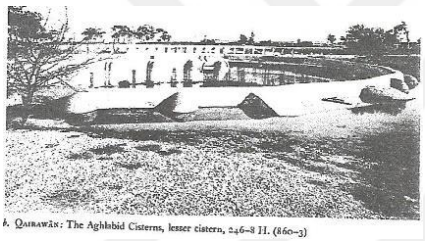
[1056] Oralarda bunların birçok örnekleri bulunmuştur. Daha fazla bilgi için Strzygowski *age.,* pp.22-40, Taf, V & Abb.22-30 & 33-48.

60- KAYREVAN SARNIÇLARI

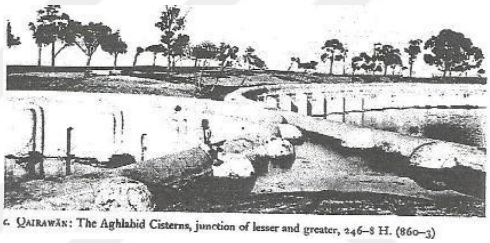
a-Katalog No. ve Eser Adı	: 60- Kayrevan Sarnıçları
b-Bulunduğu yer	: Kayrevan
c-İlk İnşa Tarihi	: 246 / 861-862
d-İlk Yapılış Maksadı	: Su sarnıcı / su arıtma sistemi
e-Bânisi	: Ebû İbrâhim Ahmed Ağlebî
f-Mimari Özellikleri	: Farklı ebat ve derinlikte dairevî planlı sarnıç
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen kullanımda

KAYREVAN SARNIÇLARI 246-8 / 860-63

"Kayrevan'ın kuzeydeki kapısından bir kilometre mesafede Bâb-ı Tunus olarak bilinen yerde iki tane (farklı büyüklükte) dairevî su sarnıcı bulunur (Cr2P.79b-d).

b. QAIRAWĀN: The Aghlabid Cisterns, lesser cistern, 246–8 H. (860–3)

c. QAIRAWĀN: The Aghlabid Cisterns, junction of lesser and greater, 246–8 H. (860–3)

Fg. 940 (Cr2P.79b) Küçük havuz
Fg. 941 (Cr2P.79c) Küçük ve büyük havuz

Küçük olan taştığı zaman Vadi Merc el-Lil'in suyunu alırdı. Bu sarnıç her ne kadar dairevî görünse de aslında çok cephelidir (polygonal). Her biri 6.25m. uzunluğunda 17 duvarın birleşiminden oluşmuştur. Duvarlar her dönemeçte hem içeriden hem dışarıdan yuvarlak payandalarla (burç) kuvvetlendirilmişlerdir. Bu sudaki toprak vb. malzemelerin dibe çökmesi için arıtma kısmıdır ve arınan su yandaki daha büyük olan sarnıç ile zeminin birkaç metre üzerindeki kanal ile bağlantılıdır. (s.289 90)

Yandaki bu büyük sarnıcın ise 48 cephesi mevcut. Bu da her köşesinde içeriden ve dışarıdan payandalara sahiptir (Cr2F.228). Derinliği 7 Temmuz 1936'da yapılan ölçmede üst kenardan alttaki su seviyesine kadar 4,35m. idi. Toplam derinliği belki 8m. kadar. Topografya bölüğünün başı Mr. Basile Groube nezaket gösterip inceleme, ölçüm ve hesaplamalar yaparak taban ebadının 129,67m. sonucuna ulaştı. Önceki 'Küçük sarnıç' üzerinde yaptığı ölçüm ve hesaplamalar sonucunda onun çapının 37,40m olduğunu söyledi.

Bu iki sarnıç Fransız işgalinden bu yana biraz tamir görmüş (dn.2)[1057]. Taş malzeme üzerine çok kalın çimento sıva yapılmış ve oldukça parlak yüzeye sahip… Büyük sarnıcın ortasında kare şeklinde, her köşesinde birer sütun olan ve yandaki küçük sarnıç ile alttan su akışı yaparak suyu bir arıtma işleminden geçiren bağlantılara sahip bir iskele mevcut…" şeklinde iki büyük ebatlı su sarnıcı hakkında detaylı tarifler yapılmıştır.

Tanımlama ve Tarihi

el-Bekrî'nin; "*Kayrevan şehrinin dışında 15 tane, halka su sağlayan sarnıç (macil) var… En büyük ve önemli olan Tunus Kapısı'ndaki Ebû İbrâhim Ahmed b. Muhammed b. el-Ağlebî'nin sanıcıdır…"* (dn.1)[1058] şeklinde başlayıp oldukça detaylı tariflerle devam eden birbirine bağlantılı olan iki büyük sarnıçla ilgili yazdıklarından aktarımlar yapılmış. Yukarıda bahsedilen bu iki sarnıcın el-Bekrî'nin tarif ettiği iki sarnıç olduğundan şüphe bulunmadığına dikkat çekilerek, yine el-Bekrî'ye göre bunları Ebû İbrâhim Ahmed'in inşa ettirdiğinin de kesin olduğu belirtilmiş. Bunların yapılış tarihleri hakkındaki bilgileri de İbn Ezherî'nin; "*inşa / kazma işleri 246 / 860-1'de başladı ve 248 / 862-3'te tamamlandı* (dn.2)[1059]" şeklinde yazdığı aktarılmıştır.

Mimari Kökenler

"Kayrevan'daki bu sarnıçlara benzer şekilde dairevî sarnıçlara (daha küçük ölçülerde) Tunus'un her tarafında rastlanır. Duax (dn.3)[1060] 1869'da ve Perrot ile Chipiez (dn.4)[1061] bizim anlattıklarımıza benzeyen sarnıçların çizimlerini yapmışlar. Bir ara bunların Fenikeliler (Phonecian) döneminden kalma olduğu düşünüldü. Bu teoriye ilk itiraz eden Sir R. L. Playfair oldu. Playfair, Kayrevan sarnıçlarının Müslümanların buluşu olduğunu ileri sürdü (dn.5)[1062]. 1897'de, o dönemin eski eserler direktörü olan M. Gauckler, Tunus'taki hidrolik sistemler üzerine bazı araştırmalar yapmış ve bu tür çok sayıda sarnıç bulunduğunu ortaya koyduğu" (dn.6)[1063] belirtilmiştir.

[1057] Bu tamir 1885'ten önce yapılmış olmalı çünkü Cagnat ve Saladin de bu durumdan bahsetmişler. *age.,* XLIX, p.333.
[1058] A*ge.,* p.26.
[1059] I, p.106; transl. I, p.146.
[1060] *Recherches sur l'origine et l'emplacement des emporia pheniciens*, pp.68-73 & pl. IV-IV.
[1061] *History of Art in Phonicia*, I, pp.374-9 & figs. 254-7.
[1062] Creswell: In a consular Report, which I have not been able to identify, but which is referred to in *The Architect,* XXXVII, p.112 .
[1063] "Regence de Tunis, Direction des Antiquites et Beaux-Arts", *Enquette sur les Installations hydrauliques en Tunisie,* 2 vols., 1897-1902.

60- Kayrevan Sarnıçları Sonuç Notları

* Kayrevan'ın kuzeydeki kapısından bir kilometre mesafede Bâb-ı Tunus olarak bilinen yerde iki tane (farklı büyüklükte) dairevî su sarnıcı bulunduğu, küçük olanın dairevî görünse de aslında çok köşeli olup her biri 6,25m. uzunluğunda 17 duvarın birleşimimden oluştuğu, bu küçüğünün yanındaki büyük sarnıç için arıtma-damıtma görevi yaptığı,

* Yandaki büyük sarnıcın ise 48 cephesi bulunup 7 Temmuz 1936'da yapılan ölçmede suyun başladığı alt zemine kadar 4,35m. derinliği olduğu ancak gerçek derinliğinin 8m. kadar olabileceği ve taban ebadının 129,67m. olduğunun anlaşıldığı,

* Erken dönem Müslüman müelliflerin eserlerinde bu sarnıçlarla ilgili "Sayılarının 15 olduğu ve 246-248 / 860-863 yılları arasında yapıldığı" yönde bilgiler bulunduğu, 1869'dan itibaren de Duax, Perrot ile Chipiez gibi Avrupalı gezgin ve araştırmacıların yayınlarında da bunlardan bahsedildiği, bazı Avrupalıların bunların Finikeli orjinli olduğunu iddia ettikleri ancak Sir R. L. Playfair'in buna itiraz ederek "Kayrevan sarnıçlarının Müslümanların buluşu olduğunu ileri sürdüğü" şeklinde bilgiler verilmiştir.

61- RODA [RAVZA] ADASINDAKİ NİLOMETRE

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 61- Roda [Ravza] Adasındaki Nilometre
b-Bulunduğu yer	: Kahire (Roda / Ravza adası)
c-İlk İnşa Tarihi	: 705, 814, 832 veya 861
d-İlk Yapılış Maksadı	: Nil'in su seviyesini ölçme kuyusu
e-Bânisi	: Emevî sonu veya Abbâsî ilk dönemi
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş, çapı 6,20m, derinliği 3-4 kat
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen ayakta

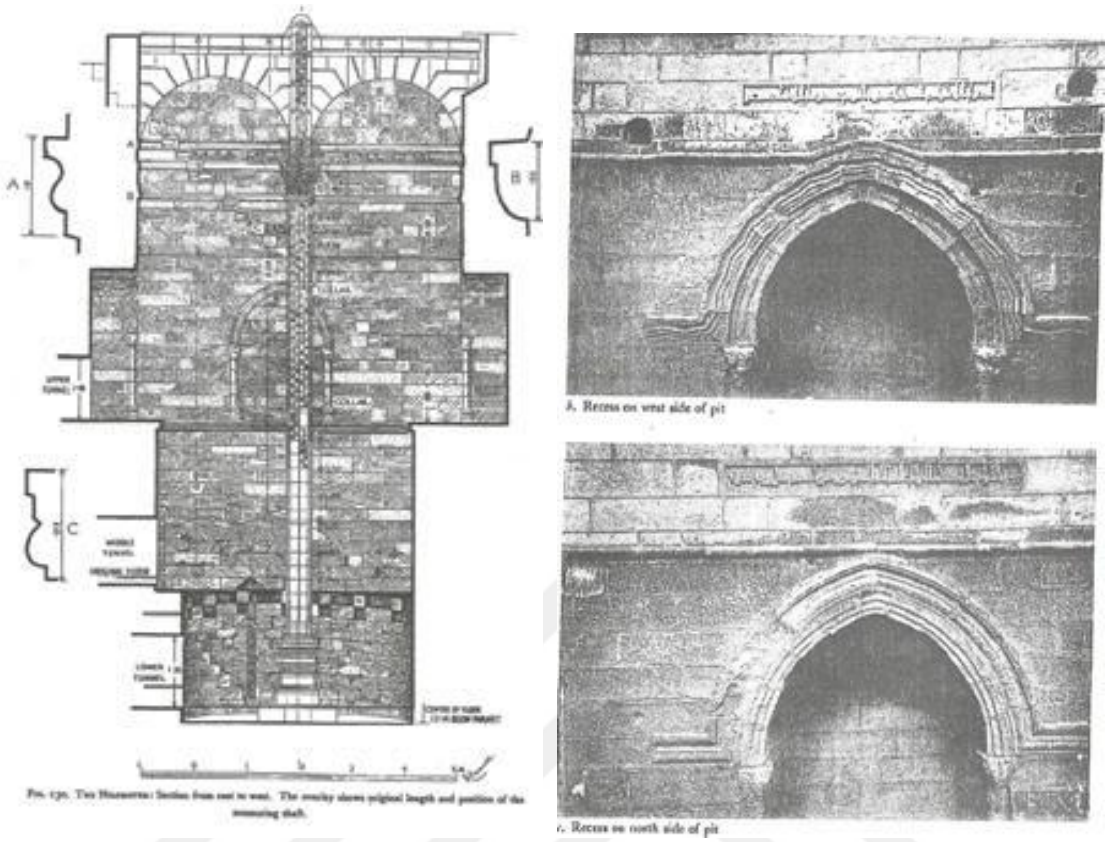
RODA [RAVZA] ADASINDAKİ NİLOMETRE (247 / 861)

"Nilometre, Roda adasının güney ucunda 6,20m^2 çapında, altıgen şeklinde, oldukça yüksek sütun gibi ancak içi boş ve aşağıdaki çok derin zeminine merdivenle inilen, Nil Nehrinin su yükselip alçalmasını ölçmek ve takip etmek için inşa edilmiş bir yapıdır" şeklinde tarif edilerek yapının dış duvar ve görünüşü, içeri inen merdivenler ve aşağıdaki durumu ve mimari özellikleri hakkında bilgiler verdildikten sonra detaylı anlatımlara geçilmiş. (s.290-306)

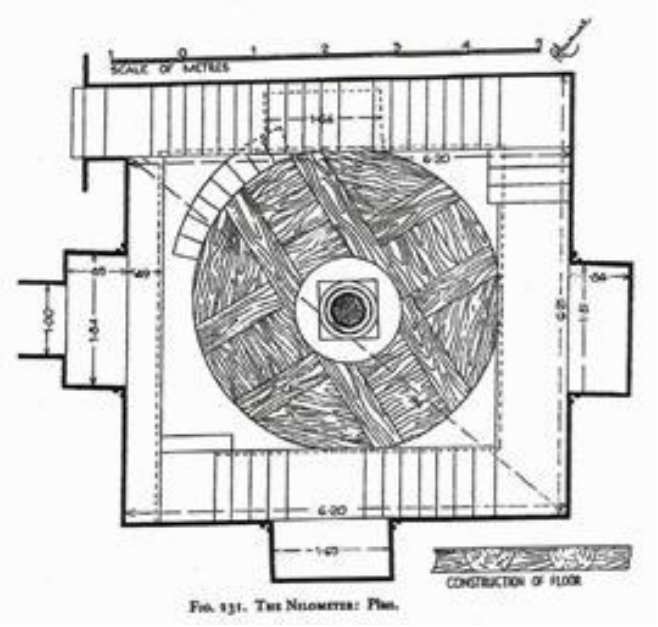
"…En aşağıda da 1,18m. yüksekliği, 49 cm genişliği, 1,84m. eni ve 85 cm derinliği olan bir delik bulunduğu ve bu deliğin Nil nehrine açılan bir tünel olduğu bunun da XIX. yüzyıldan kalma (en yukarıda girişte bulunan demir kapı benzeri) demir bir kapı ile kapalı olduğu (dn.1)[1064], demir kapının üzerinde de Kur'ân'dan XVIII. [Kehf] sûre 37. âyetinin kûfî yazı ile yazılı olduğu belirtilmiş. Okunuşu Marcel tarafından yayımlanmış (dn.2). Marcel'in yazdığına göre altta birden fazla Nil suyunun girmesine izin veren tünel varmış (dn.6).

Creswell, Nilometre hakkında araştırma yaparak yerini tespit ettiğinde Nilometre'yi ikinci katına kadar çamurla dolu hâlde bulmuş ve ilgili resmî kurumlara burasının temizlenmesi için gerekli müracaatları yapmış. Asvad Barajı yapılmadan önce Nilometre en alttaki ilk katı seviyesine artık hiç inmiyormuş ve son yıllarda da 12 zirânın (4,5m.) altına hiç inmiyormuş ki bu seviye ikinci kattan 50 cm kadar yüksek kısımmış.

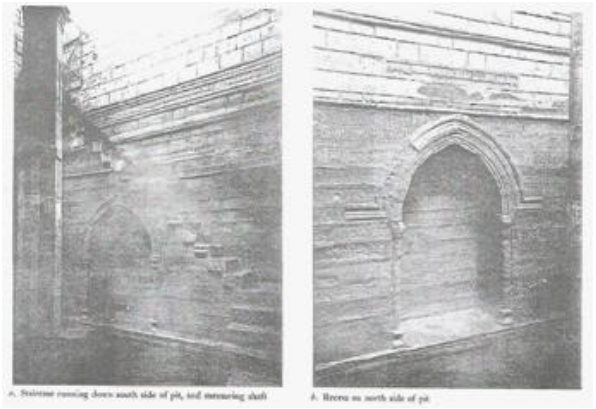
[1064] Fransız Expedition, "zamanında bu kapının taş oyma bir mazgal ile kapatılmış olduğunu" belirtmiş. bk, Le Pere aîné, "Mémoire sur la vale du Nil et le nilometre de l'île de Roudah", *The Description de l'Egypte, Etat moderne,* II, p.551; Panckoucke's ed., XVIII., p.605. Taş oyma kapının 1833'te yerinde olduğu Sir Gardner Wilkinson'un çizimlerinde görülür (bk, *Album,* sheet II, fig Q3; Rivoira, *Muslim Architect*., p.315).

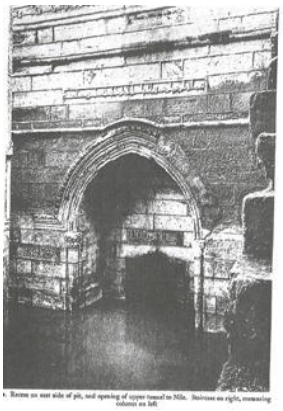
Fg. 942 (Cr2F.230) Nilometre'nin doğu-batı kesiti
Fg. 943 (Cr2P.81 b, c) Nilometre'nin batı cephesindeki girinti ve kuzey cephesindeki girinti

Fg. 944 (Cr2F.231) Nilometre planı

Fg. 945 (Cr2P.80a-b)

Fg. 946 (Cr2P.81a)

Fg. 945 (Cr2P.80a-b) Güney taraftan inen merdiven ve kuzey duvarındaki girinti
Fg. 946 (Cr2P.81a) Nil'e açılan üst tünel (sağda merdiven, tünelin köşelerinde ölçü sütunları)

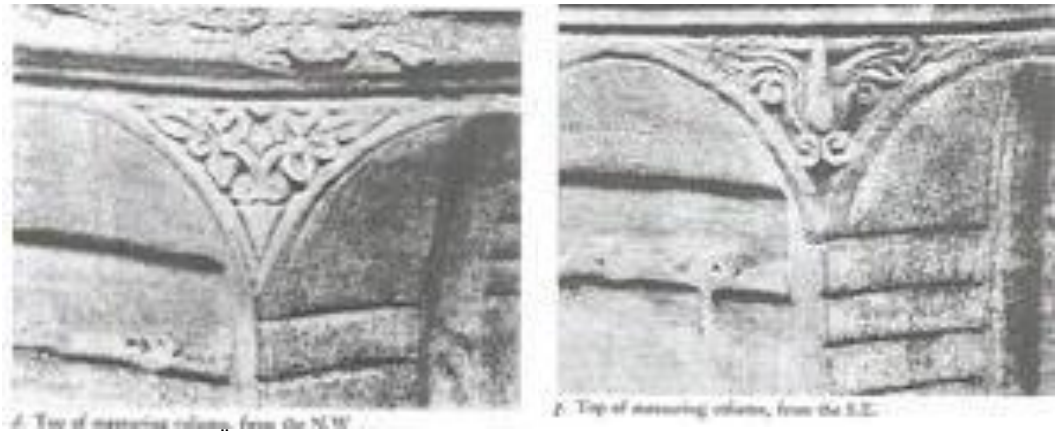

Fg. 947 (Cr2P.82a)

Fg. 947 (Cr2P.82b)

Fg. 947 (Cr2P.82a-b) Ölçü sütunu üst kısmı: doğu-kuzeydoğu yüzü ve kuzey-doğu yüzü

Fg. 948 (Cr2P.82d) Ölçü sütunu üst kısmı kuzey-batı yüzü
Fg. 949 (Cr2P.82g) Ölçü sütunu üst kısmı güney doğu yüzü

Ocak 1925'te Delta Barajı 4-5 haftalığına açıldığında, Su İşleri Müdürlüğü Ravza adasının sonuna kadar gelip kuyunun içine pompalar salarak temizleme işine

başladılar. Çamur çok katı hâlde olduğu için iş oldukça zor ve yavaş gitti.[1065]

20 kişinin de ilave olarak merdiven üzerinden elden ele kovalarla çamuru yukarı taşıyarak çalışmasına rağmen, 3. katın yarısına kadar bir seviye ancak temizlenmişken sütunlardan birisi yerinden oynamış ve yıkılmak üzere olduğunun fark edilmesi üzerine temizlik işine ara verildi ve buraya ilave destek ve takviyeler yapıldı.

Ocak 1927'ye kadar iş tekrar başladı ve dördüncü zemin'e (landing) ulaşılarak doğu tarafındaki kenara (ledge) ulaşıldı. Bu defada dışarıda bitişikteki 1830'lu yıllara ait ve boş durumdaki Manastırlı Hasan Paşa sarayının altındaki toprak-çamurların (burada yapılan pompalama ile dışarı atma işinden dolayı), burada boşalan alana doğru kaydığı fark edildi ve iş tekrar durduruldu.

Bu işlerin yapılmasında yardımcı olmak için ellerinden gelen her şeyi yapan Halkla İlişkiler Müdürlüğüne ve özellikle Mr. Tottenham, General Buckley, Kâmil Galip Bey'e büyük teşekkür borçluyuz…" denilerek bu kısımdaki anlatımlar tamamlanmış.

Tarihi

"…Kitâbelerin okunuşu konusunda Avrupalı araştırmacılar arasında bazı görüş ayrılıkları yaşanmış. Bu konu uzun bir şekilde anlatılmış. Marcel'in (ilk yazdıklarında sütunların üzerindeki bir kitâbede belirtildiğine göre yapının 97 (715)'de yapıldığını yazmış. Daha sonra fikrini değiştirerek el-Me'mûn zamanında 217 (832) yılına tarihlemiş. İbn Abdel Hakem: 'Roda [Ravza] adasındaki bu Nilometre, Halife el-Velîd zamanında (Cumādā II, 96 / şubat 715'de önce) Usame tarafından yaptırıldı' demiş (s.296, dn.4)[1066]. Makrîzî, maliyetin 24.000 dirhem olduğunu yazıp 'Birkaç yıl sonra Usame, Halife Süleyman'a mektup yazarak nilölçerin durumunu bildirdi, halife ona yenisini yapması için emir gönderdi, Usame de 97 / 5 eylül 715 -24 Ağustos 716'da bunu yaptı' (dn5)[1067] şeklinde bilgiler aktarmış.

Marcel iki farklı tarihte yapılmış restorasyondan bahseder. Birisi el-Me'mûn un zamanında H199 (814), ikincisi de el Mütevekkil zamanında H233'de (847) yapılandır. Marcel'in yaptığı tutarsız nakiller ve yazdıkları, epey karışıklığa neden oldu. Ondan

[1065] "Derinlik 100m'den fazla olduğu için daha kuvvetli pompalarla çalışmak gerekti" denilmiş.
[1066] *Ibn Abd el Hakem,* p.16 II.20-21; Makrızi, *Khitat*,I,p.57, l.34, & p.58, l.7 (Bouriant's transl.,p.163).
[1067] "Cassanova bu sayfayı aynen böyle tercüme etmiş. Anlatımda ve cümlelerde tuhaflıklar var. Wiet'in yaptığı Makrizinin tercümesinde bu konuyla ilgili yaptığı açıklamalar görülmeli" denilmiş.

sonra benzer şeyleri Coste, Ali Paşa Mubarek [Ali Mubarek Paşa], Lane, Herz, Fago, Becker, Muhammed Kasım ve Rivoira ve Prens Ömer Toussoun'da yazmış ve yorumlar yapmışlar. Marcel bu yazdıklarını bir yerlerde görmüş [kimden aldığını yazmamış], bana göre Murtaza da görmüş olmalı. Ancak onun daha sonra farklı tarihden bahsetmiş olmasının sebebi Vattier'in tercüme ettiği Murtaza'nın yazdıklarını görmüş olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Murtazâ'nın anlatımı; Marcel iki farklı tarihte yapılmış restorasyondan bahseder. Birisi el-Me'mûn'un zamanında 199 (814) ve ikincisi de el-Mütevekkil zamanında 233'te (847) yapılandır. Ancak onun daha sonra farklı tarihlerden bahsetmiş olmasının sebebi Vattier'in tercüme ettiği Murtazâ'nın yazdıklarını görmüş olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Murtazâ, XIII. yüzyılda (1238'den sonra) yazdıklarında bu yapıyı Sultan el-Mâlik el-Kâmil'in yaptığını iddia etmiş (s.291) ama yapıldığını söylediği tarih el-Kâmil'in öldüğü tarihtir. Murtazâ'nın yazdıkları, Vattier'in yaptığı tercümede (1666'da yayımlanmış) o zaman Kardinal Mazarin Kütüphanesi'nde idi ancak bu nüshanın akıbetinin ne olduğu belli değil ve başka bir kopya / nüshanın var olup olmadığı da bilinmiyor.

Yâkūt'un Nilometre hakkında yazdıkları; 'Sene 247'in (Mart 861) başında Yezîd b. Abdullah el-Turkī, Mısır valisi iken, el-Mütevekkil 'Yeni Nilometre' denilen büyük Nilometre'yi yaptırdı ve Nil'i ölçme işinin sağladığı faydalardan dolayı Hıristiyanlardan alınması gerektiğini emretti' (dn.5).

Mısır valisi, Basralı Ebu'r-Raddad isimli adamı bu iş için görevlendirdi. Ebu'r-Raddad, Basra'dan Mısır'a göç etmiş bir hadis alimi idi. Ebû Raddad 266'da (879-80) vefat etmiş ve o zamandan bu yana (H1225'e kadar) Nilometre'nin sorumluluğu onun ailesinde kalarak devam etmiş.

İbn Hallikân da hem Nilometre konusunda hem de Ebû Raddad hakkında (Amr Camii'nde hadis okuttuğunu ve ölçümden (mikyas) sorumlu olarak görevlendirildiği gibi) oldukça detaylı anlatımlar yapmış ve sonunda da Nilometre'nin Ahmed b. Muhammed el-Hasîb (matematikçi) tarafından, el-Mütevekkil'in emriyle kurulduğunu belirterek el-Hasîb'in anlattıkları olarak duyduğu bazı rivayetleri aktarmış. Ardından da el-Hasîb'in Nilometre'nin uygun yerlerine hangi âyetleri yazmak gerektiği konusunda kimlerle

görüştüğü ve bu işe nasıl karar verdiği konularında da anlatımlar yapmış…" denilerek el-Hasîb'in anlattıklarından naklen Nilometre'nin;

"…Doğu cephesinde, Kur'ân L. 9 [50 / 09]:

KÂF 50 / 09: Ve nezzelnâ mines semâi mâen mubâreken fe enbetnâ bihî cennâtin ve habbel hasîd.

KÂF 50 / 09*:* Bir de semadan mübarek bir su indirip de onunla bağlar bahçeler bitirmekteyiz ve biçilecek taneler. (Elmalılı)

Kuzey cephesinde, Kur'ân XXII. 5 [22 / 05]:

*HAC 22 / 05: Yâ eyyühennâsü in küntüm fî raybin minel ba'si feinnâ haleknâküm min turâbin sümme min nutfetin sümme min alekatin sümme min mudğatin muhallekatin ve ğayri muhallekatin linübeyyine leküm**

*ve nukirru fiyl'erhâmi mâ neşâü ilâ ecelin müsemmen sümme nuhricüküm tıflen sümme liteblüğu eşüddeküm**

*ve minküm men yeteveffâ ve minküm men yüraddü ilâ erzelil ümuri likeylâ ya'leme min ba'di ılmin şey'a**

ve teral'arda hâmideten feizâ enzelnâ aleyhel maehtezzet ve rabet ve enbetet min külli zevcin behîc.

HAC 22 / 05: Ey insanlar! Eğer ba'sten şüphede iseniz şu muhakkak ki biz sizi *b*ir topraktan halk etmekteyiz, sonra bir alakadan, sonra hilkati belli belirsiz bir mudgaden, ki size anlatalım diye hem müsemma bir ecele kadar dilediğimiz müddet rahimlerde durduruyoruz da sonra sizi bir bebek olarak çıkarıyoruz, sonra da kuvvetinize ermeniz için, bununla beraber içinizden kimisi vefat ettiriliyor, yine içinizden kimisi de bildikten sonra bir şey bilmez hâle gelsin diye ezeli ömre doğru geri itiliyor, Arzı da görürsün sönmüş kül hâlinde, derken üzerine suyu indirdiğimiz zaman ihtizaz eder kabarır da her dilber çiftten nebatlar bitirir. (Elmalı)

Batı cephesinde, Kur'ân XXII, 62 [22 / 62]:

HAC 22 / 62:Zâlike bi ennallâhe "hü"vel hakku ve enne mâ yed'ûne min dûnihî hüvel bâtılu ve ennallâhe "hü"vel aliyyül kebîr.

HAC 22 / 62: Çünkü Allah'dır ancak zati hak, onların ondan başka davet ise hep bâtıldır ve Allah'dır ancak yegâne yüksek, yegâne büyük. (Elmalı)

Güney cephesinde, Kur'ân XLII, 27 [42 / 27]:

ŞU'RA 42 / 27: Velev besetallâhu'r-r-rızka li-ibadihî le bagav fi'l ardi, ve lâkin yünezzilu bi gaderin mâ yeşâü, innehü bi ibâdihî habiren basira.

ŞU'RA 42 / 27: Allah kullarına rızkı bol bol verseydi, yeryüzünde azarlardı,

Fakat O, (rızkı) dilediği ölçüde indirir. Çünkü O, kullarının haberini alandır, onları görendir[1068].

Bu âyetleri ihtiva eden kûfî yazıların, Nilometre 17 zirâ seviyesine ulaştığında tam su seviyesinin üzerinde bir çizgi oluşturacak şekilde düzenlendiği belirtilip, Nilometre'nin farklı yerlerinde yazılı olan kitâbelerden de örnekler verilmiş.

Tüm cepheleri dolaşan ayetlerden bir örnek: Kur'ân, XIV. 37[1069], [İBRÂHİM 14 / 37]:

İBRÂHİM 14 / 32-34: Allâhüllezî halekas semâvâti ve'l erda ve enzele mines semâi mâen fe ahrace bihî mines semerâti rizka'l-leküm ve sehhara lekümü'l-fülke li tecriye fi'l-bahri bi emrih ve sehhara lekümü'l enhâr.

Ve sehhara lekümü'ş-şemse ve'l-kamera dâibeyn ve sehhara lekümü'l-leyle ve'n-nehâr.

Ve âtâküm min külli mâ seeltümuh ve in teuddû nı'metellâhi lâ tuhsûhâ inne'l insâne le zalûmün keffâr.

İBRÂHİM 14:

(32)-Allah, öyle bir Allah'tır ki, gökleri ve yeri yarattı; yukarıdan su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkardı; emri gereği denizde seyretmesi için size gemileri hizmetinize sundu; nehirleri de size amade kıldı.

(33)- Sizin için birbiri ardınca güneş ve ayı hizmetinize verdi; yine sizin için gece ve gündüzü amade kıldı.

(34)-Hem size istediğiniz şeylerin hepsinden verdi; öyle ki, Allah'ın nimetini saysanız onu bitiremezsiniz. Gerçekten insan çok zalim, çok nankördür. (Elmalı)[1070]

Doğu ve kuzey cephelerini kapsayan bir kitâbede de[1071];

BİSMİLLÂHİRRAHMÂNİRRAHÎM,

Bu mutluluk, nezaket ve kurtuluş Nilometre'nin yapılışını Abdullah Ca'fer el-İmam el-Mütevekkil al-Allah, mü'minlerin sultanı, Allah ona uzun ömür versin ve saltanatına uzun ömür versin, Ketebe; Ahmed b. Muhammed el-Hasîb, sene 247 (861-2)…"

olduğu şeklinde bilgiler aktarılmış.

[1068] [(42.27): *Kur'ânı Kerim Açıklamalı Meali*, TDV, Yayın No: 86 / G, 3.baskı, Ankara 2010, s.475].

[1069] [Creswell, V.II, s.298'de tüm cepheleri dolaştığını söylediği bu âyeti XIV.37 olarak göstermiştir. Ancak s.298'de İngilizce anlamını yazdığı ayet günümüzde Türkçe ve İngilizce meallerde XIV: İbrâhim sûresi 32, 33 ve 34. âyetlere denk gelmektedir. Bu sebeple tercüme de 32, 33, 34 no'lu ayetler verilmiştir].

[1070] [İbrâhim 32, 33, 34 ayetlerinin Arapça okunuşları ve Türkçe Mealleri http:/ /www.kuran.gen.tr/ ?x=s_ main&y=s_ middle&kid=3&sid=14 web sitesinden alınmıştır (02.03.2017)].

[1071] [Aslında Creswell'in en sonda verdiği besmele, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini okumaya başlarken okunması gerektiği için, sıralamaya doğu cephesindeki bu besmele ile başlaması gerekirdi].

Diğer bir cephede de benzer ama daha uzun ve Receb 247 (10 Eylül- 9 Ekim 861) tarihli başka bir kitâbenin daha bulunduğu belirtilip metnin transkripsiyonu verilmiş. Daha sonra da kitâbelerde sonraki tamir ettiren yönetici vb. kişilerin metin / tarihlerde yaptırdıkları değiştirmelerden bahsetmiş. Devamında Marcel'in Bedr'den kalma 3 farklı kitâbe bulduğu, bunların hepsinin de Nilometre'nin yanına 485/1092'de yapılmış olan camiden bahsettiği belirtilmiş.

"…İşin garip tarafı, tamirle bu kitâbelerde yazılan birçok bilgi arasından her nasılsa Marcel, bu caminin el-Müstansır-Billâh tarafından yaptırıldığını çıkartmış, arkasından da ondan alarak Coste, Ali Mübârek Paşa, Lane, Fago, Rivoira ve Prens Öner Tousun bu (yanlış) bilgiyi aktarmışlar. Ancak bu durum diğer Arap tarihçilerinin hiçbirisi tarafından bahsedilmiş bir şey değil…" denilmiş.

Yeni Nilometre adıyla anılan bu yapının belki el-Mütevekkil tarafından yaptırılmış olabileceği ancak bundan önce burada eski Nilometre olarak adlandırılabilecek bir başka yapının bulunduğu 939 yılında bu konuda yazmış olan (Patrik) Eutychius'tan;

"Mısır'ın Fustat bölgesindeki adada bulunan ve Süleyman b. Abdülmelik tarafından yaptırılmasından sadece 78 yıl geçtikten sonra perişan hâle gelmiş olan Nilometre'nin durumu el-Mütevekkil'e bildirildi. Mütevekkil de astronom Ömer Mûsâ (b. Muhammed) tarafından seçilen Iraklı bir mühendisi Fustat'a gönderdi. O da Mısır adasında sene 245'te (247 olması lazım) eskisini iptal ederek Yeni Nilometre olarak anılan binayı yaptı" (dn.2) şeklinde naklen aktarılmış.

Sonra İbn ed-Daya olarak bilinen Ebû Ca'fer Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib'in el-Mukāfaa isimli eserinde bu konuyla ilgili olarak geçen kısım alıntı yapılarak bu yapının Ahmed b. Kesîr el-Fergānî tarafından yapıldığını yazdığı belirtilmiş. Devamında da Yâkūt'un 1227'de, İbn Khlakan'ın (1256-74)'da, İbn Ebi Uşaibia'nın (ö.1270), Makrîzî'nin ve Ebü'l-Mehâsin'in yazdıklarından alıntılar aktarıldıktan sonra İshak'ın da bu konudan bahsederken "Yeni Nilometre" kelimesini kullandıkları belirtilmiş.

Arkasında da İbn İlyas'tan (1522) Mısır Emiri Yezîd b. Abdullah'ın (el-Turkî) yeni Nilometre'yi yaptırdığı ve Üsâme'nin önceden yaptırmış olduğu Nilometre'yi yıktırdığını yazdığı (dn.8), Mes'ûdî de kendinden önce yazmış olan ed-Daya'dan alarak Nilometre'nin Ahmed b. Kesir el-Fergānî tarafından yapıldığını tekrar ettiği, Mes'ûdî'nin

zamanında ise eski olanın normal zamanlarda, İbn Tolun tarafından yaptırılan yeni olanın ise daha sert havalarda kullanılıyor şeklinde yazmış olmasından iki Nilometre'nin mevcut olduğunun anlaşıldığına dikkat çekmiş.

Bu durumun da İbni Tolun'a atfedilen Nilometre'nin aslında el-Mütevekkil tarafından yaptırılmış olan ve yeni olarak adlandırılan yapı olduğu ancak kitâbelerdeki oynamalarda İbni Tolun'un adı da geçiyor olması sebebiyle İbn Tolun'un bu yapıda bazı tamir-restore işleri yaptırmış olduğunun anlaşıldığı belirtilmiş.

Bahsi geçen diğer Nilometre'nin ise Süleyman tarafından (Üsâme gözetiminde) yaptırılmış olan daha küçük eski Nilometre olduğu şeklinde anlaşılması gerektiği belirtilerek bu Nilometre üzerindeki kitâbelerin de Mısır'da net tarih belirten en eski kitâbe örnekleri olması açısından da ayrı bir önem taşıdığı vurgulanmış. (s.302)

Mimarı

"…Nilometre'nin mimarının ismini İbn Khalkan, Ahmed b. Muhammed el-Hasîb (matematikçi) olarak verir. İbn ed-Daya olarak bilinen Ebû Ca'fer Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib de Ahmed b. Kesîr el-Fergānî'nin ismini verir. İbn Ebî Uşaibia da (ö.1270) Ahmed b. Kesîr el-Fergānî ismini tekrar eder. Ebü'l-Mehâsin de mimarın isminin Muhammed b. Kesîr el-Fergānî olduğunu yazar. Mimarın tam ismi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Fergānî olsa gerek. Yani herkes aynı isimden bahsediyor (dn.11). İşin gerçeği, bu kişi aslında bildiğimiz astronom el-Fergānî'dir. Yani, bu el-Fergānî, Ortaçağ'dan astronom Alfraganusolarak bildiğimiz şahıstır. Bu şahsın önemli bir eseri John Hispalensis ve Gerard of Cremona tarafından Latinceye tercüme edilerek 1493'te Ferrara'da basılmıştır[1072]. Bu eser daha sonra da 1537'de Nurenberg'de ve 1546'da Paris'te basılmıştır.

Mimarın ismine baktığımızda bu kişinin Hıristiyan olma ihtimali çok zayıf görünmektedir. Buna rağmen, Ebû Sâlih'in *Mısır'ın Kiliseleri ve Manastırları (Churches and Monastries of Egypt)* isimli Evetts'in edit yaptığı eserinde; '*Festival Rehberi'nde, Kihak'ın yedisinde, İbn Kâtib el-Fargānî'nin kellesi kesildi. Bu kişi H247'de Nilometre'yi kuran kişi idi. Onun bedeni Saint Coluthus Kilisesi'ndedir* şeklinde yazılı olduğu

[1072] [Abbâsî halifesi Mu'tasım zamanında (833-842) yaşadığı bilinen el-Fergānî'nin Latince yazılışı (bk, BÇ, Res.116-117, s.933)].

nakledilmiştir' [şeklinde onu Hıristiyan gösteren yanlış] ifadelerini görmek anlaşılması güç bir durumdur (dn.13)[1073].

Dr. A.J. Butler, Evetts'in kitabına yazdığı şerhte çok enteresan bir şekilde "Lane, Nilometre ile caminin aynı mimar tarafından yapılma ihtimali olduğunu iddia etmiş. (Hâlbuki) İbn Tolun Camii'nin bir Kıptî tarafından yapıldığı biliniyor. Eğer Lane'in teorisi doğru ise ve Nilometre'nin mimarının ismi de bilindiğine göre bu defa onu "Nilometre'yi yapan Kıptî mimari İbn Kâtib el-Fergānî" olarak kabul etmemiz gerekecek (dn.14).

Mimarın dini ne olursa olsun, bu kişinin ismi el-Fergānî. Bu isim, onun Fergana'nın (Rusya Türkistan'ından) yerlisi olduğunu gösteriyor. Bundan dolayı onun bir Kıptî olması imkânsız ve Ahmed isimli bir Hıristiyan olamayacağına göre Hıristiyan olması da söz konusu değil. Viet'in dikkat çektiği gibi Patrik Eutychius'un; '*Irak'tan bir mühendis gönderildi.'* şeklinde yazdığı yerde mimar eğer Hıristiyan olsaydı Patrik bundan bahsederdi ama etmemiş (dn.1).

Ebû Sâlih'in yazması tahrif edilmiş (çok yazım hataları ihtiva ediyor) durumda. Örneğin herkesin 'kesîr' yazdığı kelimeyi orada 'kâtib' olarak görüyoruz ve onun yazdıkları Viet ve Evetts (dn.3) tarafından belirtildiği gibi bilinen herhangi bir synaxaria tarafından teyit edilmiş değil ve İbn ez-Zaiyat, Karafa'da [mezarlık] bir anıt mezarın tam karşısında ismi 'Nilometre mimarı (mühendisi) Ahmed b. Muhammed'in mezarı olarak bahsedilen bir türbe bulunduğundan' bahseder (dn.4)[1074]. Dahası şiddetli bir Hıristiyan düşmanı olan el-Mütevekkil'in bu iş için Hıristiyanların elinden aldığı Nilometre'nin inşası için yine Hıristiyan bir mimarı görevlendirmesi düşünülemez…" şeklinde Nilometre mimarının kimliğini tespit etmek için ciddi araştırma ve müzakareler yapmış.

Hâşiye (Postcript); yazılış tarihi Haziran 1938

> Sayın Kâmil Galib Bey'in şahsî ilgi ve takibi sonucu, 1937'de Nilometre'yi içinde bulunduğu çamur yığınından temizleme işi yeniden başladı. Bu defa bu iş için Messrs Rothpletz and Lienhard şirketi görevlendirilmişti. Onlar da çok gelişmiş makine ve tekniklerle çok iyi bir çalışma yaptılar. (s.304)

Sayın Kâmil Galib Bey de bu konuda yayımlayacağı kitapta kullanacağı

[1073] Evetts' ed., pp.43-4; transl., pp.113-4.
[1074] *Kawakib,* p.143, II.24-5; Viet, *C.I.A.- Egypte,* II, p.31 yoluyla.

bazı yeni bulguları benimle paylaştı. Bu yeni bulgulardan birisi, kuyunun en dipte güney taraftaki son basamaktan sonra alt kısmın 4.35m. çapında bir daire hâline dönüşüyor olması (dn.7)[1075], diğer çok büyük bir sürpriz ise kuyunun dibinde ahşap malzeme kullanıldığını görmek oldu…" (Cr2F.231) şeklinde Nilometre'nin açığa çıkarılan en dip kısmıyla ilgili ilave bilgiler aktarılmış.

61- Roda [Ravza] Adasındaki Nilometre Sonuç Notları

* Nilometre'nin [Kahire merkezde] Roda / Ravza adasının güney ucunda 6,20m^2 çapında, içi boş altıgen bir sütun şeklinde inşa edilmiş, aşağıdaki zeminine içerden merdivenle inildiği, yapının zemininde Nil nehrine ağzında demir kapıları olan üç farklı yönlerde tünellerle bağlantısı olduğunun söylendiği (Cr2F.230, CrP.80- 82),

* Creswell bu Nilometre üzerinde incelemeler yapmaya başladığında içerisinin ikinci kat seviyesine kadar çamurla dolu olduğu, bu sebeple (Kahire) Halkla ilişkiler Dairesine müracaat edip uzun uğraşlar sonucunda Ocak 1925'te Nilometre'nin içinin çamurlardan temizlemeye başlanıp sonra ara verildiği, 1927'de tekrar başlandığı ancak bu defa da Nilometere'nin içi boşaltıldıkça, Manastırlı Hasan Paşa'nın (1830 civarı tarihli) metruk konağının altından toprağın Nilometre'nin içine doğru kaydığının anlaşılması üzerine işin tekrar durdurulduğu,

* Marcell'e göre alttaki Nil nehrine bağlantılı bir tünelin, 1.10m genişliğinde ve 1.34m. yüksekliğinde olup kapağının üzerinde Kur'ân'dan XVIII-37 ayetinin kûfî yazı ile yazılı olduğu, Rivoira'ya göre de aşağıdaki sivri kemerlerin önemli olduğu, Creswell'in bunları katlı / sıralı kemer (tiers point) türünden olarak kabul ettiği,

* Mercell'in önce aşağıdaki sütunların üzerindeki bir kitâbede 97 (715) tarihinin yazılı olduğunu söyleyip sonradan 217/832 yazılı olduğunu açıkladığı, fakat İbn Abd el-Hakem'in Nilometre'nin Velîd zamanında 715'te yapıldığını, Makrîzî'nin ise Velîd'in yaptırdığını yazdığı, 716'da Halife Süleyman'ın bunu yeniden yaptırdığı, Marcell'in de (aslında Murtazâ'nın kitabında gördüğü fakat nereden aldığını belirtmeden) aktardığına göre, 814 ve 847'de tamiratlar gördüğünün bilindiğine dikkat çektiği,

[1075] "Çamurları kenara iterek bu kısımda ciddi araştırmalar yaptıklarını yazmış olan Le Pere'nin bu kısımlara kadar (tamamen temizleterek) inmediği anlaşılmaktadır".

* Mes'ûdî, Makrîzî, Murtazâ, Yâkūt (1227), İbn Hallikân (1256), İbn Ebî Uşaibia (1270), Ebü'l Mehâsin gibi yazarların da Nilometre'den bahsettikleri, 939 tarihinde (Patrik) Eutychius'un da; Süleyman b. Abdülmelik'in yaptırdığı ve 78 yıl sonra perişan hâle gelmiş olan Nilometre'nin iptal edilerek Abbâsî Halifesi el-Mütevekkil tarafından H245'te yeni bir Nilometre yaptırıldığını yazdığı, Cahrles Perry'nin 1739 ve Reiss'in 1889 tarihli yazdıklarında önceki yıllarda yapılmış tamiratlar hakkında çeşitli bilgiler verdikleri, Dr. A.J. Butler'in de bunu destekleyen yönde yazdığı,

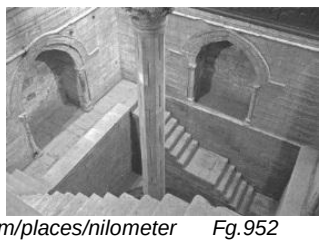
* Müslüman yazarların, mimarı hakkında farklı isimler verseler de İbn Kesîr'in verdiği Fergana'nın daha doğru olması gerektiği, çünkü bu şahsın Avrupa'da Ortaçağ'da astronom Alfraganus olarak bilinen ve önemli bir eseri John Hispalensis ve Gerard of Cremona tarafından Latinceye tercüme edilerek 1493'te Ferrara'da, daha sonra da 1537'de Nurenberg'de ve 1546'da Paris'te basılan meşhur "el-Fergānî" olduğu, Evettts'in bu ismin aslında "Kıptî mimar İbn Kâtib el-Fergānî" olduğunu iddia ettiği,

* Creswell'e göre ise bu mimarın adının Fergānî[1076] olmasının onun Türkistan taraflarından olduğunu ve Hıristiyan olamayacağını gösterdiği, Patrik Eutychius'un da Irak'tan bir mühendis gönderildiğini yazdığı, ayrıca İbn ez-Zaiyat'ın Karafa'da (mezarlık) bir anıt mezarın tam karşısında kitâbesinde "Nilometre mimarı (mühendisi) Ahmed b. Muhammed'in mezarı" yazılı bir türbe bulunduğunu naklettiği şeklinde bilgiler verilmiştir.

Roda (Ravza) Adası ucundaki Nilometrenin konumu ve son yıllardaki görünümü:

Fg.950 (Googlemaps)

Fg.951 https://www.atlasobscura.com/places/nilometer

Fg.952

Fg. 950 Kahire'nin içinden geçen Nil nehrinde Roda (Ravza) adasının ucundaki Nilometrenin konumu
Fg. 951 Ravza adasındaki Nilometre'nin günümüzde dışarıdan görünüşü
Fg. 952 Ravza adasının ucundaki Nilometrenin içinden bir görünüş

[1076] (Fergānî'nin 1590'da Latince basılmış kitabının metni için bk; https: / / www.wdl.org / en / item / 10669 / dfbi : bk, http: / / muslimheritage.com / article / alfraganus-and-elements-astronomy (03.03.2017).

62- TUNUS ULUCAMİİ [EZ-ZEYTÛNE]

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 62- Tunus Ulucamii [ez-Zeytûne]
b-Bulunduğu yer	: Tunus, Tunus şehri
c-İlk İnşa Tarihi	: 703 veya 732
d-İlk Yapılış Maksadı	: Cuma Mescidi, Ulucami
e-Bânisi	: Hassân b. Nu'mân veya Ubeydullah b. Habbâb
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş, Mescid-i Nebevî planında
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen Mescit

TUNUS ULUCAMİİ, [EZ-ZEYTÛNE]

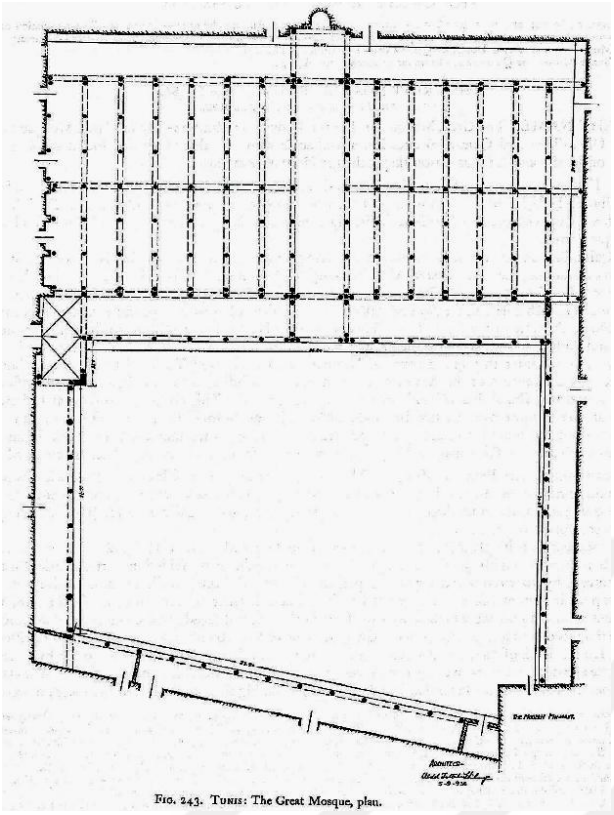
Cami ez-Zeytûne olarak bilinen Tunus Ulucamii

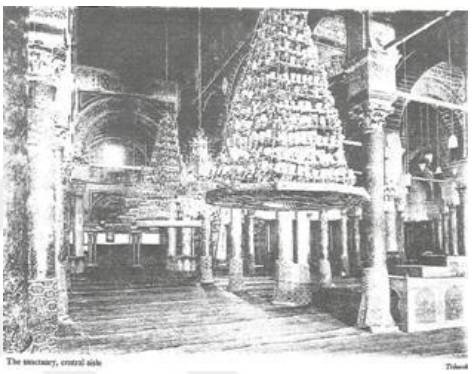
el-Kayrevânî, cami yapılırken burada bulunan zeytin ağaçları sebebiyle bu isimle anıldığını yazmış (s.321, dn.2).

İlk Caminin Kuruluşu

"…'el-Bekrî, 114'te (732-3) Ubeydullah b. el-Habbâb bu camiyi ve Dâr es-Sina'a'yı Tunus şehrinde yaptı' der ancak Ebü'l-Muhâcir'e göre Tunus'u Hassân b. en-Nu'man fethetmiş ve burada bir cami yapmış' (dn.3) demiştir. El-Kayrevanî'nin ise; 'İbn eş-Şamma, Ubeydullah b. el-Habbâb 732-3'te camiyi yaptı. Cami iyi bir şekilde yapıldı ve denize bakan bir pozisyonda' demiştir (dn.4). El-Kayrevanî'nin devamında; 'Hassân b. en-Nu'man'ın Tunus'u H84'te (703) fethettiğini ve bir cami yaptığını, onun ardından bu camiyi İbn el-Habbâb'ın büyüttüğünü, daha sonra da Ziyâdetullah b. el-Ağleb'in de büyüttüğünü ve Benî Hafs zamanında da caminin en büyük-geniş hâline kavuştuğunu' söylediği (dn.5) nakledilir. Bu farklı yazarların aktardığı benzer fakat biraz karışık bilgilerden Tunus'u 80'de (699) ilk fetheden Hassân b. en-Nu'mân'ın Arap geleneklerine uygun hareket ederek aynı zamanda bir de cami yaptığı, arkasından da 732-33'te İbn el-Habbâb'ın bu camiyi genişlettiği anlaşılmaktadır.

Caminin ilk defa 732'de İbn el-Habbâb tarafından yapıldığını iddia edenlerin, Tunus'un ilk fethi olan 699-700'den 732'ye kadar 30 yıl boyunca Müslümanların burada cami yapmadan idare ettiklerini kastettiklerini düşünmek pek mantıklı görünmemektedir (dn.6). Bu sebeple ilk caminin fethin hemen ardından yapıldığı, 732'de de genişletildiği daha mantıklı ve doğru görünmektedir…" denilerek konu sonlandırılmış.

Fg. 953 (Cr2F.243) Tunus Ulucamii (Ez-Zeytûne) planı
Fg. 954 (Cr2P.92a) Tunus Ulucamii haremi, orta sahn

Caminin Son Hâlinin Tarifi

"…Camiyi avlusu ile beraber tam dikdörtgen olarak tarif etmek zor, güneydoğu tarafındaki yamukluktan dolayı oblong (beşgen) demek daha doğru. Ana aksılı güneydoğu eksenli. Bir avlusu var ve haremi de avlunun güneydoğu tarafında. Avlunun diğer üç cephesinde de revakları var.

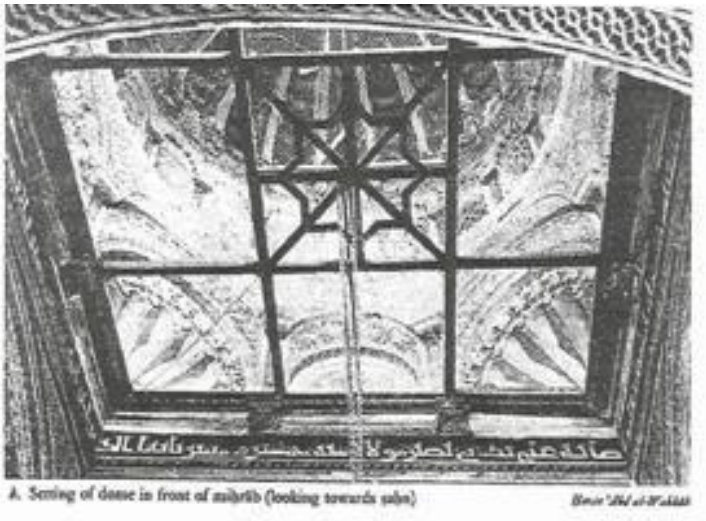
Modern ve dört köşe minaresi ise Batı köşesinde ve 1894 tarihini taşıyor. Cami plan şeması olarak Kayrevan Ulucamii'ni andırıyor. Ama daha küçük 54m. x 26m. ebatlarında. 17 yerine toplam 15 adet mihraba dik sahna sahip. Orta sahn diğerlerinden daha geniş ve orta sahnın iki yanında yedişer sahn mevcut.

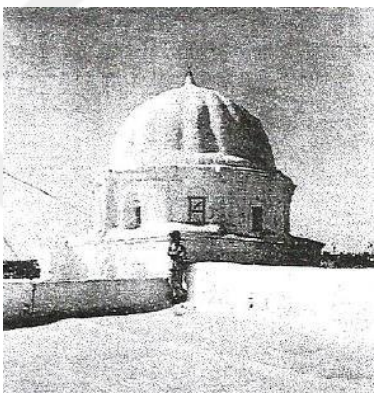
Dikey sahnlar mihrab duvarına kadar ulaşmıyor. Mihraba 4m. kala duvara paralel düzenlenmiş olan sahna ulaşınca sona eriyor. Benzer paralel yatay bir sahn arka tarafta da mevcut. Buradaki bu durum belki bir zamanlar burada eski cephenin bulunduğuna işaret edebilir. Çünkü bu kısım ön yüzü aynı Sûse Ulucamii'ndeki durum gibi sade kûfî bir yazı ile taçlandırılmış bir farklılığa sahip.

İçerideki yedişer sahn sırasının her biri altışar kemerle orta kısımdan yatay olarak birbirine bağlanmış. Güneydoğu cephesinde merkez sahnın karşısında mihrabın önünde bir de kubbesi mevcut. Mihrabın tam karşısında orta sahnın diğer ucunda, portikonun merkezi olan kısımda bir kubbe daha var. Burasının haremin dış cephesi olduğu ve bu portikonun buraya sonradan ilave edildiği anlaşılıyor…" şeklinde caminin içinin plan şeması detaylı olarak anlatılmış.

Taş İşçiliği

Bu başlık altında yapıdaki mevcut taş işçiliği hakkında detaylı anlatımlar yapılmış.

Fg. 955 (Cr2P.92c) Mihrab önü kubbesi dışarıdan
Fg. 956 (Cr2P.92b) Mihrab önü kubbesi içeriden

Mihrab Önü Kubbesi

"…Buradaki kubbe birçok yönden Kayrevan Ulucamii ile benzerlikler gösteriyor. Bu sebeplerden bu kubbenin 250'de (864) yapıldığı iddia edilmiş. Ayrıca bu durum Kayrevan Ulucamii mihrab önü kubbesinin de önceden iddia edildiği gibi 221'de (836) yapılmış olamayacağına ancak Ebû İbrâhim Ahmed Ağlebî zamanında Ziyâdetullah'ın 248'de (862-3) camiyi yeni baştan yaptırdığı zaman yapılmış olduğuna işaret ediyor.

Mihrab, oldukça gösterişli (şaşaalı) bir yarım daire şeklinde, 1,85m. genişliğinde. Ön cephe kemeri atnalı kemer (yarım daire) şeklinde ve iki yanda dikdörtgen pabuç / baza üzerine bindirilmiş birer sütunla desteklenmiş.

Mihrabın yarım daire yüzeyini dolduran stukko süslemeleri aynı zamanda mihrab kemerinin ön yüzünü ve üst kısımdaki duvarı da dolduruyor. Bu süslemelerle caminin ön taraf cephesindeki kemerin yüzeyi ile üst kısmındaki duvarda görülen süslemeler ve kubbeyi taşıyan kemerlerdeki süslemelerle aynı (daha sonraki dönemlerde yapılmış olma) özellikleri gösteriyor…" şeklinde tarifler yapılmış.

Minber

"Cami de tekerlekler üzerinde sürmeli bir minbere sahip. Cuma günü mihrabın sağ tarafındaki küçük odadan tekerlekleri üzerinde sürülerek dışarı çıkartılıyor, diğer günler bu odada tutuluyor. Sûse Camii'ndeki minber de aynı bu şekildedir" denilmiş.

Tarih

"Camide bulunan en eski tarihli kûfî yazı mihrab önü kubbesinin kasnağının alt kısmındaki yazılar. Yazıların muhtevası şöyledir:

> *'...Bismillahirrahmanirrahim, Mü'minlerin Abbâsî Sultanı (Prensi) İmam el-Mustaîn-Billâh, Mevlâ'sı Nusayr'a, sene 250'de (13 şubat 861 şubat 865) yapılması için emir verdi…..Kur'ân IV, 135…. Ameli Fath…'* (dn.1)[1077].

El-Mustaîn H248-252 (861-866) arasında tahtta idi. Onun saltanatı sırasında İfrıkiye, Ebû İbrâhim Ahmed tarafından yönetildi. Ebû İbrâhim, Zilkade 249'da (Ocak 864) öldü. Ondan sonra Ziyâdetullah II, göreve geldi ama o da H249'da (Aralık 864) ölmüş (dn.3).

İbn Nâci'nin, (Ebû Bekir et-Tucîbuî'den rivayetle): "Ebû İbrâhim Ahmed b. Muhammed el-Ağlebî'nin Tunus şehrinde ismiyle müsemma bir cami yaptırdığını" yazdığı biliniyor (dn.1). el-Kayrevanî de, "Camii ez-Zeytûna'yı, Tunus surlarını ve ribâtını Ziyâdetullah b. el-Ağlebî yaptırdı." şeklinde yazmış (dn.2).

Caminin farklı yerlerinde bulunan kûfî yazılardaki tarihlerden yola çıkarak caminin Halife el-Müstaîn'in emriyle Ebû İbrâhim Ahmed zamanında başladığı ve Ziyâdetullah II tarafından zilkade H250'den (864) (ölümünden hemen) önce yaptırılmış olduğunu söylemek mümkün.

[1077] Bu kitâbe el-Karaviyyîn tarafından da nakledilmiştir, *age*., p.10, transl. p.9.

Özet

Bu başlık altında: “Tunus Ulucamii’nin Ebû İbrâhim Ahmed tarafından H248’deki (862-3) ilaveleri sırasında Kayrevan Ulucamii model olarak kabul edilerek ona benzetilmeye çalıştığı iddia edilebilir. Yalnız sadece daha küçük ölçekli olarak. Yalnız burada önemli bir konu mevcuttur. Tunus Ulucamii, revaklarla çevrelenmiş olarak değil ama sahnıyla birlikte inşa edilmiş olan 786-87 tarihli Kurtuba Camii, 836 tarihli Kayrevan Ulucamii’nden sonra Batı İslâm’ının üçüncü ulucamisi olduğu” şeklinde bilgiler verilmiş.

62- Tunus Ulucamii Sonuç Notları

* el-Kayrevânî ve İbn es-Şabbat da Tunus Ulucamii’nin ilk yapılışı hakkında bilgi bulunduğu, el-Bekrî’nin; “114’te (732-733) Ubeydullah b. el-Habbâb Tunus şehrinde bu camiyi ve Dâr es-Sina’a’yı yaptı” dediği, el-Kayrevânî’nin ise; “Hasan İbn en-Nu‘mân’ın Tunus’u H84’te (703) fethettiğini ve bir cami yaptığını, onun ardından da bu camiyi İbn el-Habbâb’ın büyüttüğünü, camiyi daha sonra da Ziyâdetullah b. el-Ağleb’in de büyüttüğünü ve Benî Hafs zamanında da caminin en büyük hâline kavuştuğunu” yazdığı, cami plan şeması olarak Kayrevan Ulucamii’ni andırdığı, 54 x 26m. ebatlarında ve ondan daha küçük olduğu, toplam 15 adet mihraba dik nefe sahip olduğu,

* Güneydoğu cephesinde merkez sahnın karşısında mihrabın önünde ve mihrabın tam karşısında orta sahnın diğer ucunda bir kubbe daha bulunduğu, bu kubbenin birçok yönden Kayrevan Ulucamii’nin kubbesine benzemesi sebebiyle bunun da 250’de (864) yapıldığının iddia edildiği, mihrabın, oldukça gösterişli bir yarım daire şeklinde ve 1.85m. genişliğinde olduğu, camideki bütün kemerlerin atnalı kemer formunda olduğu, bu camide de tekerlekler üzerinde sürmeli bir minber bulunduğu, camideki kitâbelerden en eskisinin 250 (865) tarihli (el-Mustaîn 248-252 (862-866) dönemi) olup bânisi hakkında bilgi ve Kur’ân IV, 135 ayetini ihtiva ettiği şeklinde bilgiler verilmiştir.

63- KAYREVAN'IN ÜÇ KAPILI CAMİSİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 63- Kayrevan'ın Üç Kapılı Camisi
b-Bulunduğu yer	: Kayrevan
c-İlk İnşa Tarihi	: 252 / 866
d-İlk Yapılış Maksadı	: Mescit
e-Bânisi	: Muhammed b. Hayr el-Me'âfirî el-Endülüsî
f-Mimari Özellikleri	: Kesme taş
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen mescit

KAYREVAN'IN ÜÇ KAPILI CAMİSİ (252 / 866)

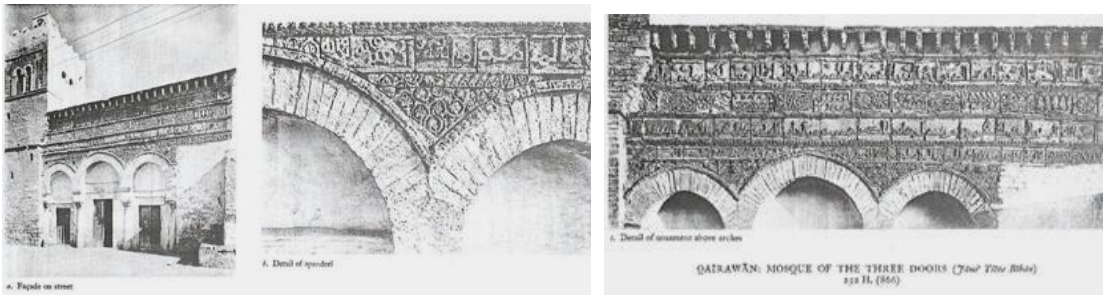
"…Kayrevan Camii'nin güney kapısı ile [Tunus] Ulucamii'nin arasında (ortada bir yerde) cephesindeki üç kemerli kapı girişinden dolayı Jami'Tleta Biban yani Üç Kapılı Cami olarak adlandırılmış küçük bir mescit (şapel) var. Bu kapılar direkt sokağa açılıyor (c.2, s.325).

Façadenin yüksekliği 6,9m. (Cr2P.93). Bu cephe aynı zamanda hem caminin hem de sahnın cephesi durumunda. Kemerler uzun, dar atlamalı taş örgü (Voussoirs) şeklinde merkezde bir noktadan hareket (radiate) eder şekilde düzenlenmiş[1078].

Marçais'in *Manuel* I, s.37'de işaret ettiği gibi (dn.2) cephede dikkat çeken bir konu ise 844 (1550-1551) tarihli kitâbeyi yazmak için önceden yazılmış olan alt cephenin üst taraflarının kesilmiş (bozulmuş) olması, ayrıca yine Marçais'in belirttiği biraz geri çekilerek cephe ve ön cepheye bakıldığında cephenin sol tarafına yapılmış olan kare şeklindeki kule minare için cephenin sanki kesilerek (minareye) yer açıldığı farkediliyor. Ayrıca da cephedeki parça (blok) taşların sökülerek bütün kompozisyonun sağa kaydırılacak şekilde yeniden düzenlendiği gibi bir görünüşte sonucun ortaya çıkmış olduğu görülüyor.

Sonradan yazılan kitâbe H844 tarihli olduğuna göre minare de bu tarihten daha sonra yapılmış olmalı. İç kısmında ise, kıbleye paralel üç sahn var ve her nefte üç kemer var, [bunların] oldukça geç tarihlerde yeniden modern bir şekilde yapıldığı anlaşılıyor…" denilmiş.

[1078] [Ön cephe aynı ebatlardaki blok taşların yan yana dizilmesi ve bu taşların her birisine tüm kompozisyonun yazı veya motifler şeklindeki parçalarının yan yana dizilmesi ile ortaya çıkartılan kitâbe ve diğer süsleme ögelerinden oluşturulmuş].

Fg. 957 (Cr2P.93a-b) Giriş cephesi ve kemer üstü yazı-motif bezemesinin görünüşü
Fg. 958 (Cr2P.93c) Kemerlerin üzerindeki taş oyma yazı-motif bezeme düzenlemesi

Tarih

"Kûfî yazılar caminin 252'de (866) Muhammed b. Khairun [Hayr] el-Meâfirî el-Endülüsî (s.325, dn.5) tarafından yaptırıldığını bildiriyor. Bu, İbn Ezherî'nin: 'H252'de bu camiyi Kayrevan'da Muhammed b. Hamdun el-Meâfirî yaptırdı. Malzemesi pişirilmiş tuğla, alçı ve mermerdendir. Bânisi de H301'de (913-914) Ubeydullah el-Mehdî tarafından Şia'lara düşmanlık gösterdiği için (s.326, dn.3)[1079]* ölümle cezalandırılmıştır' şeklinde yazıklarını da teyit ediyor" denilmiş.

63- Kayrevan'ın Üç Kapılı Camisi Sonuç Notları

Bu yapının Kayrevan Camii'nin güney kapısı ile [Tunus] Ulucamii'nin arasında bir yerde olup, cephesindeki üç kemerli kapı girişinden dolayı Jami'Tleta Biban [Camii Selase Biban], yani Üç Kapılı Cami olarak adlandırılmış küçük bir bina olduğu, içinde (sonradan yapıldığı düşünülen) kıbleye paralel üç kemerli sahnı oluduğu, dışarda cephe'nin yüksekliğinin 6,9m. (CrP.93), aynı zamanda hem caminin hem de sahnın cephesi olduğu, kemerlerin kama taşı gibi dikine dizilmiş (Voussoirs) şeklinde örülerek oluşturulduğu, üst kısmında blok taşların üzerinde (çiçekli) kûfî stilde 844 / 1550-1551 tarihli kabartma yazılı kitâbesine göre caminin 252 / 866'da Muhammed b. Hayr el-Meâfirî el-Endülüsî tarafından yaptırıldığının yazılı olduğu belirtilmiştir.

[1079] Ibn Naji, *Ma'alim el-İman*, III, p.198. *[Creswell, s.326, dn.2'de İbn Ezherî'nin kitabında caminin bânisinin isminin Muhammed b. Hayr el-Meâfirî yerine Muhammed b. Hamdun el-Meâfirî yazılı olmasının yazım hatası olabileceğine, Müstensihin, ender rastlanan Hayrun yerine yaygın bilinen Hamdun ismini tercih etmiş olabileceğine dikkat çekmiştir.

64- KATÂİ, el-MEYDAN SARAYI VE HASTANESİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 63- Katâi, el-Meydan Sarayı ve Hastanesi
b-Bulunduğu yer	: Fustat (eski Kahire) Mısır
c-İlk İnşa Tarihi	: 256 / 870
d-İlk Yapılış Maksadı	: Yerleşim yeri
e-Bânisi	: Ahmed bin Tolun
f-Son Kullanımı / Durumu	: Artık mevcut değil

KATÂİ, el-MEYDAN SARAYI VE HASTANESİ[1080]

Tarihî Takdim (Ahmad b. Tolun'un Mimari Faaliyetleri- I)

"…Ahmed'in babası olan Tolun, Buhara valisi Nûh b. Esâd'ın 200 / 815-16 yılında Halife el-Me'mûn'a gönderdiği yıllık ödeneğin bir parçası olarak gönderilmiş Türk kölelerden birisiydi[1081]. Oğlu Ahmed de 220 / 835 yılında doğmuş ve içinden geldiği duruma göre oldukça iyi bir eğitim almış sayılırdı. Tarsus'ta hadis okumuştu. Zaman zaman Sâmerrâ'ya annesini ziyarete gelirdi. Bu yolculukların birisinde 500 kişilik bir kervana katılmış, bu kervanda Halife el-Müstaîn-Billâh'ın Bizans'tan çok kıymetli eşyalar getiren bir adamı da varmış ve kervana bedeviler saldırıp eşyaları çalmışlar. Ahmed ise [kahramanca bunları takip edip] Halife'nin kıymetli eşyalarını kurtarmış. Sâmerrâ'ya ulaştıklarında da durumu öğrenen Halife, Ahmed'e pek çok ikramlarda bulunmuş[1082]. (c.2, s.327-360)

Müstaîn tahttan indirilip de yerine Mu'tez halife olunca, Müstaîn, Ahmed'in gözetiminde Vâsıt'a mecburi ikamete gönderilmiş. Bir süre sonra yeni halifenin annesi Kahiba, Ahmed'e bir mektup göndererek Müstaîn'i öldürmesini isteyip ödül olarak da onu Vâsıt'a vali yapacağını söylemiş. Ahmed de halifenin katındaki diğer Türklere mektup yazarak, bir zamanlar biat ettiği bir adama ihanet edip onu öldüremeyeceğini bildirmiş. Böyle olunca Ahmed'e Müstaîn'i başka bir muhafıza teslim etmesini söylemişler, öbür adam da hemen Müstaîn'i öldürmüş. Ahmed, Müstaîn'i defnettikten sonra Sâmerrâ'ya dönmüş.

[1080] [Creswell bu kısımda art arda "Ahmad İbn Tolun'un işleri" (Works of Ahmad bin Toulun) üst başlığı altında: Katâi, el-Meydan Sarayı ve Hastanesi, Ahmed b. Tolun Camii, Basâtin Su Kemerleri ve Akkâ Limanı konularını kendi ana başlıkları altında ayrı konular halinde ele almıştır].
[1081] *Ibn Hallikan,* de Slane's transl. I.p.154.
[1082] Makrızi, *Khitat,* I, pp., 313-4; Casanova's transl. III, pp.206-7.

O dönemde halifenin imparatorluğun bazı bölgelerinin idaresini divanındaki Türklerin kontrolüne verme âdeti varmış. Kendisine bir bölge verilen kişinin adı hutbeden okunarak ilan ediliyormuş. Kendisine bir bölge verilen divandaki kişi o bölgeye kendisi gitmiyor, güvendiği bir adamını idareci olarak gönderiyormuş. Mısır'ın kontrolü de Bayakbak'a verilmiş. Bayakbak da 33 yaşındaki (üvey oğlu) Ahmed bin Tolun'u kendi adına (sadece merkezi) idare etmesi için Mısır'a göndermiş. Ahmed, Mısır'a 23 Ramazan 254'te (15 Eylül 868) ulaşmış. 2 yıl sonra Halife Mu'tez ölünce, Bayakbak'ı da ölüm haberi gelmiş. Bayakbak'ın yerine divana Ahmed'in kayınpederi emir Yarcuk atanmış ve 255'te (869) ona tüm Mısır'ın idareciliği verilmiş.

Bundan kısa bir süre sonra Filistin ve Şam bölgeleri valisi İbn Şeyh bağımsızlığını ilan ederek Mısır'dan Bağdat'a giden yıllık vergi ödemesi olan 750.000 dinara el koymuş. Korkak ve sinsi halife, İbn Şeyh'in bağımsızlığını tanıdığını söyleyip ona ele geçirdiği bölgeleri ve ilave olarak Ermenistan bölgesini de vermiş. Aynı zamanda da Ahmed bin Tolun'a haber gönderip İbn Şeyh'e karşı büyük bir ordu hazırlamasını söylemiş. Ahmed büyük bir ordu hazırlayarak 6 Cumâdâ 257'de (2 Mayıs 871) yola çıkmış fakat yolda kendisine halife'den gelen bir ulak yetişip Amacur'un (Taberî; doğrusu Macur demiştir) ondan önce Irak'tan büyük bir ordu ile yola çıktığı için geri dönmesini söylemiş. İbn Tolun, Şaban (Haziran / Temmuz 871) ayında geri dönmüş. Bir süre sonra da Amacur, Şam'ı tekrar ele geçirmiş[1083]…"

Katâi'nin Kuruluşu (256 / 870)

"…Mısır'a geldiğinden beri Sâlih b. Ali'nin[1084] 133 / 750'de yaptırdığı el-Askar'ın dârü'l-imâre'sinde ikamet eden Ahmed'in büyüyen taraftarları ve ordusuna el-Askar küçük gelmeye başlamıştı. Ahmed dışarılarda H256'da yeni bir yer tespit etti. Mukaddem İbn Şaban'ın izini takip ederek orada bulunan Yahudi ve Hıristiyan mezarlarının temizlenmesini emrederek oraya bir ucu camiye kadar gelen Meydan Sarayı'nı inşa ettirdi. Yakınlarına da bu aradaki yerlere kendi evlerini yapmalarını söyleyerek her grubun 'Rûmîlerin alanı', 'Nubianların alanı', 'Farraşinlerin alanı' gibi kendi adıyla anılan Kati'âslarını (taksim / evlek) ortaya çıkartmış oldu[1085]. İbn Dukmak, Makrîzî ve Ebü'l- Mehâsin'in bildirdiğine göre kapladığı alan 1 mil x 1 mil (~1450m x 1450m) imiş. Yani doğusunda kale, kuzeyinde Salibe Caddesinin kaleden Seyyide

[1083] Makrızi, *age.,*
[1084] [Abbâsî devriminin ardından Mısır'a vali olarak atanan Sâlih b. Ali, Ebü'l-Abbâs ve Mansûr'un amcası]
[1085] *Ibn Dukmak,* IV, p.121, II, 1 1-12, *Makrızi,* I p.315, Casanova's transl. III, p211; *Ebü'l-Mehasin,* II, p.15.

Zeyneb'e kadar olan kısmı kadar, batısında Kal'atü'l-Kabş (Kayıtbay Medresesi yakını), güneyi de Zeynelâbidîn Camii'nin batısındaki sınır kadar büyük bir yer..." şeklinde Ahmed bin Tolun'un hayatı, siyasî sahada yükselişi hakkında aktarımlar yapılmış.

***El-Meydan* Sarayı** *(The Palace of al-Maydan)*

"…Ahmed bin Tolun kendisine bir saray ve yakınına da arkadaşlarıyla cirit oynadığı el-Meydan isimli bir saha / stadyum (hippodrome) inşa etti. İbn Dukmak ve Makrîzî'nin yazdığına göre Ahmed'in sarayı, (şu an) Rumeyla Meydanı olarak bilinen yerde idi ve kuzeyde, sonradan üzerine kale yapılmış olan kayanın altındaki alana kadar uzanıyordu. Meydan'ın diğer ucu da sonradan yaptırdığı caminin köşesine kadar gidiyordu. Caminin güneybatı tarafında da kapısı camiye açılan dârü'l-imâresi vardı. Bu kapı İbn Tolun'a direkt caminin (hâlen minberin batısında bulunan) maksûresine girme imkânı veriyordu. Bu düzenleme aynen daha erken dönemlerde İslâm mimarisinde örnekleri bilinen düzenlemeler gibiydi. (s.328)

Saray ve meydanın birisinin adı 'Namaz Kapısı' (Bâbü's-Salât) olan ve 600m kadar mesafedeki İbn Tolun Camii'ne giden geniş yola açılan toplam 9 kapısı vardı. Bu kapıya Bâbü's-Siba da (Arslanlar Kapısı) deniliyordu. Çünkü kapının üzerinde alçı ile süs olarak yapılmış iki aslan figürü bulunuyormuş (dn.11)[1086]. Üst tarafında da İbn Tolun'un bayram (kutlama) geceleri oturup askerlerini izlediği meclis odası bulunuyormuş.

Merasim (geçit töreni) zamanlarında İbn Tolun'un atı üzerinde orta kapıdan, iki yanındaki kapılardan da askerlerinin geçtiği üçlü kapı da varmış. İbn Dukmak'ın yazdığına göre Meydan Sarayı, Tolunoğlu hanedanının 292 / 905'te sona ermesinin ardından Abbâsî Halifesi İmam el-Mu'tezid-Billâh (dn.12)[1087] tarafından (Ahmed bin Tolun'a olan nefretinden dolayı) Katâi şehri ile birlikte yıktırılmış.

İbn Dukmak da bu konuyu: 'Muhammed b. Süleyman el-Kâtib, Halife Muktefî adına Irak'tan ordusuyla gelerek 292'de Mısır'a ulaştı. Tolunoğulları da (Ahmed'den sonra onun oğlu) Rebia'yı vali olarak seçmişlerdi. Rabia, Süleyman'a şehri teslim etti. Süleyman şehri teslim aldıktan sonra Tolunoğullarının yapılarının hepsini yıktı. El-Meydan'ı da temellerine kadar yıkıp İbn Tolun'dan hiçbir iz kalmayıncaya kadar toprağı

[1086] Ibn Dukmak, *age.,*
[1087] Cres.: o Halife 'Mu'tezid' değil 'Muktefî' [902-908] olmalıdır, çünkü Mu'tezid 289 / 902'de ölmüştü.

da tırmıklarla sürüp boş arazi hâline dönüştürdüler. Bu, Muhammed b. Süleyman önce Bedr el-Hafîfî'nin, sonra da Ahmed bin Tolun'un adamlarından Lulu'nun yardımcılığını yapmış, sonrada Irak'a gitmişti' (dn.13)[1088] şeklinde yazmıştır…" denilmiş.

Hastane (259 / 872-3) *(The Maristan,-or Hospital)*

"…İbni Tolun 259 / 872-873'te el-Askar'da 60.000 dinara mal olan bir hastane yaptırmış (dn.2)[1089]. Makrîzî'nin yazdığına göre, Ahmed bin Tolun Yukarı Mısır'da dolaşırken yanındaki hizmetlisinin atının ayağı kuma saplanıp bir deliğe girmiş. Onu çıkartmaya uğraşırken 1 milyon dinar tutarında bir hazine bulmuş. Ahmed bu durumu Halife Mu'temid'e yazıp bildirmiş ve hayır hizmetlerinde kullanmak için izin almış. İşte bu hastanenin parası bu hazineden harcanmış (dn.3)[1090]. (s.329)

Bu hastane sadece sivil halk için yapılmış. Orada asker veya Memlüklerden hiç kimseye hizmet verilmiyormuş. Hastaların elbiseleri girişte alınıyor ve onlara hastanenin özel elbiseleri giydiriliyormuş. Hastalara yemekler ve ilaçlar ücretsiz veriliyormuş. İbn Tolun her cuma hastaneyi kontrole geliyormuş. Makrîzî'ye göre hastane İbn Tolun Camii ile Kom el-Jarih arasında, kanalın üzerindeki köprü ile mezarlığın duvarı arasındaymış. İbn Cübeyr, Mısır'a uğradığında (1184) hastanenin hâlâ ayakta olduğunu yazmış ancak Makrîzî ise kendi zamanında hastanenin tamamen kaybolmuş olduğunu yazmış…"

64- Katâi el-Meydan Sarayı, Hastane Sonuç Notları

* Ahmed'in babası Tolun'un, Buhara'dan 200 / 815-16 yılında Bağdat'a getirilen Türk kölelerden birisi olduğu, Tolun'un oğlu Ahmed'in de 835'te Sâmerrâ'da doğduğu, Tarsus'ta hadis okuduğu, Halife Müstaîn-Billâh'la yakından tanıştığı, Müstaîn'den sonra Mu'tez halife olunca Müstaîn'in Ahmed'in muhafızlığında Vâsıt'ta mecburi ikamete gönderildiği ve bir süre sonra da (Mu'tez'in annesinin) Ahmed'den (Vâsıt'a vali yapılacağı vaadiyle) Müstaîn'i öldürmesini istediği, Ahmed'in de halife'nin divanındaki [emîrü'l-ulemâ ve şûrâ grubundaki] tanıdığı Türklere mektup yazıp bu işi yapamayacağını söylediği, o yapmayınca halifenin diğer muhafıza öldürtüldüğü,

[1088] Ibn Dukmak, IV, pp.121-2; transl. by Salmon, "Etudes sur la topographie du Caire", *M.I.F.A.O.*, VII., pp.7-8, *Dımaşki,* p.230; Mehren's transl., pp.321-2; *Kalkaşandî*, *Makrızi* vd.
[1089] *el-Kindi,* p.216; Ibn *Dukmak*, IV, p.99.
[1090] *Makrızi,* II, p.267 (268 olarak yazılmış), İbn Sa'd'dan alınmış görünüyor, Voller's ed., p.18, II, 16-21.

* Daha sonra Ahmed'in babalığı, halife'nin divandaki Bayakbak'ın kontrolüne verilen Mısır'ın sadece merkez bölgesine Bayakbak'ın vekili olarak (15 Eylül 868'de) gönderildiği, Bayakbak'ın ölümünden sonra da onun divandaki yerine Ahmed'in kayınpederi Yarçuk'un atanması sonucu 869'da tüm Mısır'ın onun kontrolünün verildiği, Ahmed'in ordusunu büyütüp güçlenerek Filistin, Ürdün ve Şam'ın kontrolünü de ele geçirdiği, Ahmed'in eski Fustat dar geldiği için merkezin dışında bir yer beğenip bu alana (cirit sahasını) Meydan Sarayı'nı ve dârü'l-imâresi'ni yaptırıp etrafını da (yeni mahalleler kurulması için) yakınlarına dağıttığı belirtilmiş.

Ahmed'in çölde Firavun döneminden kalma 1 milyon dinar tutarında hazine bulduğu ve bununla hastalara ücretsiz tedavi verilen büyük bir Maristan (hastane) yaptırdığı, 1184'te Mısır'a uğramış olan İbn Cübeyr'in hastanenin hâlâ ayakta olduğunu yazdığı, Makrîzî'nin ise (ö.1442) hastanenin artık ayakta olmadığını yazdığı, İbn Dukmak'ın bu sarayın akıbeti hakkında; Ahmed bin Tolun 905'te öldükten sonra Mısırlıların onun oğlu Rabia'yı vali seçtikleri, Ahmed'in sülalesinin güçlenmesinden korkan[1091] Abbâsî halifesinin[1092] Muhammed b. Süleyman el-Kâtib'i 292 / 905'de bir ordu ile Mısır'a gönderdiği, Ahmed'in oğlunun savaşmadan şehri teslim ettiği, Muhammed b. Süleyman ve ordusunun da Ahmed'in yaptırdığı sarayı, meydanı temellerine kadar yıktırıp, tırmıklarla sürüp yeniden boş arazi hâline getirdiği, şeklinde Ahmed bin Tolun ve hayatı hakkında önemli bilgiler aktarılmıştır.

[1091] Creswell (c.2, s.336'da); "Ahmed bin Tolun'un 873 yılından itibaren Abbâsî halifesine her yıl ödediği vergiyi (tribute) 259 / 873 yılından itibaren durdurduğunu, bunun sonucu olarakta camisini yaptıracak kadar çok paraya sahip olduğunu, camiyi hangi parayla yaptırdığını sorgulayan halka da vergiyi ödemediğini söylemeyip camisini çölde bulduğu hazine parasıyla yaptırdığı hikayesini uydurduğunu" (Makrîzî yoluyla) nakletmiştir.

[1092] Creswell (s.328, dn.12), "İbn Dukmak'ın [ö.1399], Ahmed bin Tolun'un 292 / 905'te ölmesinin ardından Katâi semtini (saray, dârü'l-imâre vb. tüm binaları) yıktıran halifenin ismini Mu'tezid-Billâh olarak yazdığını, ancak Mu'tezid'in 289 / 902'de öldüğünü, doğru ismin Müktefî-Billâh (902-908) olması gerektiğine" dikkat çekmiş olması önemli bir konudur.

65- AHMED İBN TOLUN CAMİİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 65- Ahmed İbn Tolun Camii
b-Bulunduğu yer	: Fustat, Kahire
c-İlk İnşa Tarihi	: 263 / 876-877
d-İlk Yapılış Maksadı	: Cuma Mescidi (Ulucami)
e-Bânisi	: Ahmed bin Tolun
f- Mimari Özellikleri	: Tuğla payeler ve duvarlar, Mescid-i Nebevî planı
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen ayakta

AHMED İBN TOLUN CAMİİ [Ahmad İbn Tolun'un Mimari Faaliyetleri- 2]

Tarihi

Bu başlık altında "…El-Kindî'nin (dn.14) yazdığına göre, çoğalmış olan askerleri sebebiyle camide (Amr Camii) yer bulamadıklarından dolayı insanlar Ahmed İbn Tolun'a şikâyette bulunmuşlar, o da yeni bir cami yapmaya karar vermiş…" sözleri ile başlandıktan sonra İbn Tolun'un camiyi yaptıracağı yere nasıl karar verdiği hakkındaki rivayetler aktarılmış. "Bu rivayetlerden en meşhur olanı, İbn Dukmak ve Makrîzî'de geçen Ahmed bin Tolun'un: 'Ben Mısır yansa da batsa da ayakta kalacak bir cami yapmak istiyorum. Ben bu camiyi helal para (çölde bulunan hazine) ile yapıyorum. Lazım olan 300 sütunu da kiliselerden alarak bu işe yanlış davranışlar karışmasını istemiyorum. Sütunlar yangına dayanmaz zaten' dediği" aktarılarak devam edilmiş.

Kalkaşandî'nin (ö.1412) Ahmed bin Tolun'un camiyi yaptırması öncesinde yaşanmış olaylar hakkında oldukça uzun olarak yazdıklarından "rivayetlerin mücevheri" denilerek "İbn Tolun'un su kemerini yaptırdığı Nastûrî mimarı, bir problem sebebiyle hapse attırdığı, bu mimarın da onun sütunlar üzerinde değil de payeler üzerinde duracak bir cami yaptırmak istediğini duyunca, hapisten mektup yazarak ona böyle bir cami yapabileceğini bildirdiği, onun da mimari hapisten çıkartıp, cami için çizdiği projeyi görüp beğenip mimarı serbest bırakıp hilat giydirip camiyi yapma işini verdiği" şeklindeki rivayet alıntı yapılmış. Daha sonra Creswell "bu tür rivayetlerin daha sonradan Mısır için bir yenilik olan caminin sütunlar üzerinde değil de payeler üzerinde duracak şekilde inşa edilmiş olmasını açıklamak için uydurulmuş şeyler olduğuna inandığını, bu sistemin İbn Tolun için yeni bir şey olmadığı çünkü onun geldiği yerde bu

sistemin zaten biliniyor olduğu" yönde düşüncelerini (daha sonra mimari kökenler kısmında geniş şekilde ele alacağını belirterek) özetlemiş.

Avludaki Şadırvan (The Fauwara)

Caminin avlusunda bulanan şadırvanın tarifi İbn Dukmak'ın yazdıklarından; "Şadırvanın 10 Cumâdâ II [Cemâziyelâhir] 376 (17 Ekim 986) günü yandığı fakat Fâtımî Halifesi el-Azîz-Billâh tarafından Râşid el-Hafîfî (Makrîzî, Râşid el-Hanefî demiş) gözetiminde, İbn er-Rumiya ve İbn el-Bennâ'ya yeniden yaptırıldığı, Halife el-Azîz'in, altı yıl önce de Amr ibnü'l-Âs Camii'nin avlusuna aynı şekilde bir şadırvan yaptırdığı biliniyor" şeklinde aktarılmış.

Mida'a; Şadırvan *[Abdest Şadırvanı]*

Creswell, bu konuda "Caminin kuzeybatı cephesine Ahmed bin Tolun'un mida'a denilen abdest alma yeri yaptırdığı, ayrıca bir de hizana denilen eczane gibi bir yer yaptırıp buraya her türlü ilaç vb. ilk müdahale malzemeleri koydurup cuma günleri camiye gelenlere bir şey olursa yardımcı olmaları için hizmetli (doktor vb.) bulundurduğu" şeklinde bilgiler aktarmıştır. Devamında "caminin avlusunda sonradan şadırvan (abdest yeri) olarak yorumlanan (avlunun ortasındaki) bu yapının, diğer camilerde olduğu gibi sonradan şadırvan olarak kullanılmaya başlandığı, bu camilerde zaten ayrıca bir mida'a (abdest yeri) bulunduğu için o zaman için avluda bu şekilde bir abdest yerinin pek kullanışlı ve uygun olmayacağı" şeklinde görüşlerini açıklamış. Ardından "bu yapıların ilk yapılış maksatlarının başka olduğuna inandığını, Sultan Hasan Camii'nin (1419) avlusundaki şadırvan denilen yapı için de Makrîzî'nin; 'Sultan bu yapının içine şerbet doldurdu' şeklinde yazdığı bilginin diğerlerinin de ne sebeple cami avlusunun ortasına yapılmış olduğuna açıklık getirmeye yeterli olduğuna inandığını" belirtmiş. (s, 334)

"Herzfeld'in bu konuda 'esas değişiklik Türklerin Mısır'ı fethetmelerinden sonra geldi. Türkler Hanefî olduklarından, abdest için akar suyu tercih etmişler. Konstantinapol'de camilerini Ayasofya modeli üzerine kurdular. Kubbeli mekân ana kutsal harîm olarak devam etti ancak dışarıdaki (Grekçe atrium'un karşılığı olan) avlu ise erken dönem camilerinde önemli kabul edilen sahn [avlu] gibi önemli kabul edilmedi. Bunun sonucu olarak da avluya çeşmeleri olan su deposu [şadırvan] yaptılar. Mısır'ı fethettikleri zaman oradaki camilere de aynı şekilde muamele yaptılar ve

camilerin avlularına (örn. el-Maridani, el-Muayyed ve Sultan Hasan vb.) çeşmeli su depoları yaptılar" demiştir. Bu görüşün ilk kısmına herkes katılır ancak son kısmı Makrîzînin el-Akmar Camisiyle ilgili olarak yazdığı; 'Receb 799'da (1397) Memlüklü Mâlik ez-Zâhir (Berkuk)'un veziri, şûrâ üyesi ve ustadârı olan Emir Yalboga b. Abdullah es-Sâlimî, caminin sahnına mü'minlerin abdest almaları için (suyu Sakıya'dan gelen), bronz çeşmelerinden su akan çok güzel bir şadırvan yaptırdı' cümleleri dikkate alındığında caminin sahnında mida'a [şadırvan] olması Türkler'in Mısır'a gelmeden 130 yıl önce Mısır'da var olan bir yapı olduğunu ispat eder. Bu sebeple Herzfeldin bu konuda söyledikleri kabul edilecek türden bir fikir değildir.

Aynı şekilde (ileride s.337'de tekrar bahsedeceğimiz gibi) Lacin 696'da (1296); 'İbn Tolun Camii'nin avlusuna kubbeli ve altıgen bir yapı yaptırdı. Altıgenin şafaklarına da Kur'ân'dan abdestle ilgili âyeti (verse.9) nakşî stilde yazdırdı.' şeklinde mevcut olan diğer bilgi de Mısır'da cami avlusundaki bu yapıların abdest maksadıyla (mida'a: şadırvan) yapıldığı sonucunu kabul etmekten başka çare bırakmamaktadır, ki bu da Türklerin Mısır'ı fethinden 230 yıl öncedir.

'Camiye gelenlerin abdesthanenin caminin dışında olmasından şikâyet ettikleri' gibi konular da tartışılmıştır ancak ilginç olan şey, bu konu Wensick'in *Dictionary of Hadith*'inde geçmez. Ayrıca, Prof. Wensick de bana mida'a'nın camide nerede olması gerektiği konusunda hiçbir hadis duymadığını söyledi. Bu da bu olayın İslâm'da çok önemli bir konu olmadığına işaret eder" denilmiş.

Dârü'l-imâre *(The Dar al-Imara),*

Makrîzî'den naklen "İbn Tolun'un camiyle birlikte güney (güneydoğu) tarafına bir de dârü'l-imâre yaptırdığı, dârü'l-imâre'den caminin içine mihrab ve minberin yanındaki maksûreye giriş için bir kapı bulunduğu (bu kapının hâlâ yerinde olduğu), buranın normal bir yaşam yeri olarak kalınacak şekilde hazırlanmış bir yer olduğu, Ahmed bin Tolun'un cuma günleri karşıdaki Meydan Sarayı'ndan geldiğinde, burada abdest tazelediği, farklı elbiseler giydiği" aktarılmış. (s.335)

"Bu dârü'l-imâre'nin Fâtımî Halifesi İmam Muiz zamanına kadar ayakta olduğu, İmam Muiz'in onun yanına Dârü'l-Harac'ı yaptırdığı ve o yapının da Katâi ve el-Askar gibi yıkılıp harap olduğu ve arsası Duvaidâr (aynı sayfanın 1.7 paragrafında belirtildiği gibi Davadâr: Alam ed-Din Sancar -Sultan Lacin'in emriyle-) olması lazım camiyi

restore ettirinceye kadar boş olduğu, yerinde Sûk el-Cami isimli kumaş pazarının bulunduğu" anlatılmış.

Tarihi

"…Her ne kadar farklı tarih verenler olsa da cami, 263 (876-77) yılında tamamlanmış olsa gerek. Kitâbesinde de zaten Ramazan 265 tarihi verilmiş. Berchem kitâbede sadece (katedral gibi "büyük" anlamında) mescit kelimesi geçtiğini, cami kelimesinin bu tür yapılar için kullanılmasına daha sonraki tarihlerde başlandığını yazmış…" denilmiş (s.235, dn.5[)] [1093] . Devamında "epigrafik olarak cami (jāmi') kelimesinin büyük cuma camileri için (cogregational mosque) kitâbelerde 423 / 1032 yılına kadar rastlanmadığı (dn.6)[1094], bir sonraki kitâbenin ise 470 / 1077 tarihli ve Yukarı Mısır'da Esna'ya (dn.7)[1095] ait olduğu, daha sonrakinin de Bedr el-Cemâlî'nin Roda [Ravza] adasında yaptırdığı camisinde görüldüğü ve ancak bu tarihlerden sonra (500 / 1106 tarihli Sina'i minberinde ve Busrâ Ömer Camii'nin 506 / 1112-13 tarihli minberi örnekleri ile, sonraki 70-80 yıla ait kitâbelerde görüldüğü gibi) yaygın olarak kullanılmaya başlandığına" dikkat çekilmiş. (s.335)

Daha sonra da (van Berchem'e göre kelimenin tarihçi vb. yazarlar tarafından kullanımının hicrî dördüncü (X.) yüzyıla kadar gittiği, Marcel'in 1798'de parçalarını bulup çizimlerini *Description de l'Egypte*'de (dn.13) yayımladığı kitabeler, ayrıca Wilkinson'un 1833-1860 arası çizip yayımladığı Harrow School Library'deki albümdeki kitâbe vb. yayınlar örnek gösterilerek konu etraflıca anlatılmış.

Maliyeti

"Ya'kūbî, Yâkūt, İbn Hallikan, İbn Dukmak, Kalkaşandî, Makrîzî ve Ebü'-Mehâsin, caminin maliyetini 120.000 dinar olarak vermişler. İbn Dukmak; 'Cami tamamlandığı zaman insanlar caminin hangi parayla yapıldığından emin olmadıkları için oraya gitmek istemediler, bu durum karşısında Ahmed bin Tolun cuma günü minbere çıkarak camiyi dağın eteğinde bulduğu hazine parasıyla yaptırdığını anlattı. İnsanlar ona inandılar ve ondan sonra camiyi doldurdular' demiş (s.336, dn.9).

[1093] "C.I.A"., *Egypte,* I, p.29.
[1094] "Her ne kadar Toledo şehrine ait 1032 tarihli bu kitâbe Wiet'in büyük koleksiyonunda 2390. sırada olsa da!",(bk, *Reportoire Chronologique d'Epigraphire arabe,* VI, pp.214-5).
[1095] Van Berchem, *Egypte,* I. pp., 699-700; Wiet, *age.,* VII. pp.265-6.

Makrîzî de 'Hazinenin Firavun Tennur'un Mukaddem'deki sarayı yakınında bulunduğunu' yazmış. Aslında İbn Tolun camiyi yaptıracak kadar maddi imkâna sahipti, çünkü 259'da (873) Bağdat'taki halifeye yıllık vergiyi göndermeyi reddetmişti ancak bu durumu kamuflaj yapmak içinde böyle bir hikâye uydurmuş olabilir' dediği aktarılıp, bu tür rivayetler özellikle cami yaptırmak için kullanılan paranın temiz yerden geldiğine insanları inandırma konusunda çok yaygındır. Benzer hikâyeler 622 / 1225 tarihli Kâmiliyye Medresesi inşaatı için, Sultan Kalavun'un Maristan'ı için, el-Maks Camii vb. için de kitaplarda nakledilmiştir…" denilmiş.

Caminin Sonraki Tarihi

"…Nâsır-ı Hüsrev 439 / 1047-48'de Kahire'ye geldiğinde, (Fâtımî Halifesi el-Hâkim (996-1020) zamanında İbn Tolun'un varislerinden birisi camiyi, Halife'ye 30.000 dinara satmış. Sonra bu varis dışardaki minareyi (taşları için olsa gerek) sökmeye başlamış. el-Hâkim ona bunun sebebini sormuş, o da 'ben sadece camiyi sattım minareyi değil' demiş. el-Hakim de 5.000 dinar daha verip minareyi de satın almış (dn.15)[1096]. Minarenin tahrip olmuş hâli belki de o zamandan kalma.

Makrîzî; 'el-Müstansır'ın döneminde büyük kıtlık olunca, el-Askar ve Katâi de harap olduğu için, cami de harap olmuş ve orada kimse yaşamıyormuş' demiş. Bu bahsedilen kuraklık 1065-72 yılları arasında meydana gelen kuraklık olmalı.

Bu dönemdeki karışıklar, siyasi ve ekonomik düzenin bozulması sonucu, Fatımî halifesinin [el- Mustansır Billah: 1036-1094, *DİA,* XII, s.233] Akkâ valisi Bedr el-Cemâlî'den[1097] gelip bu duruma bir çare bulması için yardım istediği, onun da 467 / 1074-5'te Mısır'a gelip önce Aşağı Mısır'da, sonra da 1076-77'de Yukarı Mısır'da düzeni sağladığı, bu arada Selçuklu Atsız'ın saldırı ve işgalleriyle de uğraştığı, sonraki yıl da İbn Tolun Camii'ni restore ettiği, Bedr el-Cemâlî'nin yaptığı bu tamirle ilgili en güneydeki girişin üzerindeki kitâbede; *'…tarafından bu kapı ve etrafındakiler tamir edildi, Safer 470' (Ağustos / Eylül 1077)* şeklinde kaydedilmiştir (Cr2P.97b, dn.16)[1098]. Makrîzî'nin bu tamirden hiç bahsetmemiş olmasını van Berchem 'bu tamirin büyük çaplı bir iş olmadığı' şeklinde yorumlamıştır.

[1096] Shelter's text, p.380, II, 11-12 last line, transl. pp.145-6.
[1097] Bedr-el Cemalî'nin Ermeni asıllı olduğu, eski Şam valisi olup Mısırda bozulan düzeni sağladıktan sonra Fatımî halifesine kendisini vezir olarak tayin ettirip 1074-1094 arasında vezirlik yaptığı, sonra oğlu Efdal'in de vezir olarak devam ettiği nakledilmiştir. bk, Caroline William, "The Cult of 'Alid Saints in the Fatimid Monuments of Cairo, Part I: The Mosque of al-Aqmar", *Muqarnas,* VI, 1983, s.37-52.
[1098] Van Berchem, *Egypte,* I, pp.30-32, II, XVII; Wiet, *Repertoire,* VII, pp.199-200.

487'de (1094), (Bedr el-Cemâlî'nin oğlu) el-Efdal camiye bir payenin yanına (M3 olarak işaretli) çok güzel bir alçı mihrab ilave ettirmiştir (Cr2F.257). Bu mihrab için Mısır'ın tarihi belli iki mihrabının ilkidir denilmiştir (v.II, p.349). Bundan 40 yıl sonra caminin hâlâ kullanımda olduğu, Halife el-Hâfız'ın bazı ahşap üzerine yapılan işlerle ilgili yazdırdığı 526 / 1132 tarihli (Marcel'in görüp yayımladığı) kitâbeden anlaşılmaktadır.

Makrîzî daha sonra caminin yine bakımsız hâle düştüğünü ve hac yolculuğu sırasında Mağribli (Morocco / Tunus) insanların avluyu konaklama yeri olarak kullandıklarını yazmış. Bu durumun İbn Cübeyr'in 1184'te camiyi ziyaret ettiği sırada da devam ettiği, onun da caminin Mağribliler tarafından me'va (sığınak-barınak) olarak kullanıldığını yazmış olmasından anlaşılıyor (s.337, dn2).

Sultan Baybars'ın zamanında bir kısmının fırın olarak kullanıldığı, Makrîzî'nin 662'de (1264) sultanın zaviyelere ekmek dağıtılmasını emrettiği, ekmek gönderilen zaviyelerin arasından bu caminin adının geçmemesi ekmeklerin burada pişirildiğine işaret ediyor (dn.3)…" şeklinde bilgiler aktarılmış.

Lacin'in Yaptığı Tamirler

"… İbn Dukmak ve Makrîzî'de '699'da (1296) Hüsameddin Lacin el-Mansûrî, Sultan el-Eşref'i öldürdükten sonra kaçarak gelip bu camide bir yıl kadar saklandığı' yazılıdır, Makrîzî ayrıca: 'o zaman cami tamamen terkedilmiş durumdaymış, geceleri sadece bir kandil yanıyormuş, minaresinden ezan okunmuyormuş, bu sebeple Lacin: 'eğer Allah bana güç ve servet sahibi olmayı nasip ederse bu camiyi tamir ettireceğim' şeklinde vaatte bulunmuş.

En sonunda Allah ona güç ve servet vermiş, O da, Emir Alam ed-Din Sancar'ı bu işle görevlendirip (20.000 dinar harcayıp) camiyi çok güzel bir şekilde tamir ettirmiş, ilave olarak da avludaki şadırvanı, şu anki minareyi ve Efdal'ın stukko mihrabından kopya edilen bir mihrabı, arkasındaki odayı, mihrabın mozaik kaplamalarını, güneş saatini, minberi yaptırmış. Kur'ân, hadis, dört mezhebin fıkhı ve tıp medreseleri kurup hocalar, imam, müezzin ve diğer görevliler tayin etmiş. Daha sonra Sultan en-Nâsır Muhammed zamanında (1293-1340), Kadı Kerim ed-Din Kebîr de iki minare yaptırdı.." şeklinde yazmıştır denilerek XV. yüzyıla kadar bu cami ve Kayıtbay'ın yaptırmış olduğu sebil ile ilgili olaylar hakkında detaylı aktarımlar yapılmış.

"…12 Ramazan 1105 / 7 Mayıs 1694'te Kahire'de çok şiddetli fırtına olmuş ve minarenin tepesindeki küçük kayık yerinden düşmüş (dn.11)[1099]. İbn Zaiyat bu kayığın İbn Tolun'un bulduğu hazinenin içindeki bir parça olduğunu yazmış (dn.12). Bu, Antik Mısır döneminden kalma bir eser olabilir mi, hatta Ra'nın kayığı mesela? Yukarıda anlatılan olaylardan caminin XV. yüzyılda hâlen kullanımda olduğu ancak XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren tekrar terk edildiği anlaşılıyor. 1773-75 civarı da Muhammed Bey Ebû Zeheb tarafından yün kuşak vb. şeylerin imalathanesi olarak kullanılmış (dn.13)[1100]. .." şeklinde minare ile ilgili bilgiler aktarılmış. (s.337)

1833'ten itibaren Kahire'de bulunmuş olan Sir Gardner Wilkinson, Bayan Poole (1842)[1101], Paton (1839-46, dn.5)[1102], Ampere (1844, dn.4)[1103], Spencer (1849, dn.6)[1104], Pardieu (1849, dn.7)[1105], Patterson (1850, dn.8)[1106], Didier (1853, dn.9)[1107], Senior (1856, dn.10)[1108] Beadeker (1877)[1109] gibi Avrupalı gezgin ve araştırmacıların yayınlarından camiyle ilgili anlatılan bilgiler aktarılmış.

Yerleşim Alanı *(The Site),*

Bu başlık altında caminin kurulu olduğu alan ve civarının topografik durumu, zemininin seviye maksadıyla 1m. ile 4m. arası derinlikte taşlarla döşenmiş olduğu, bu sebeple de bu zamana kadar sağlam olarak gelebildiği, kuzeydoğu tarafının (ziyadelerin) diğer cephelerden 1.8m. kadar düşük olduğu vb. konularda tarifler yapılmış. (s.338)

Genel Tarifi *(General Description)*

Caminin sahnı 92m. kare ve etrafı revaklarla çevrili, kıble tarafında 5 sahn (aisle) derinliği, diğer taraflarda da sadece 2 sahn mevcut. Ana cami mekânı dört taraftan duvarlarla çevrili ve boyu 140,33m, eni 122.26m'lik büyük bir dikdörtgen şeklinde (Cr2P.98b). Duvarların üzerinde muhteşem bir süs-amblem şeklinde (cresting)

[1099] *El Jeberti,* I, p.25, II, 2 4-6; French transl. I.pp., 59-60. Bu kayık *Descrition de l'Egypte, Etat moderne, Planches,* I, pl., 29'da yerinde gösterilmiştir.
[1100] Ali Pasha Mubarak, *Khitat al Jadida*, IV, p.48, II. 3-4.
[1101] Dn.3; *The English woman in Egypt*, I p.175.
[1102] *Egyption Revolution*, II, pp.322-3.
[1103] *Voyage en Egypte*, pp.222-3.
[1104] *The East,* p.193.
[1105] *Excursion en Orient*, p.47.
[1106] *Journal of a Tour in Egypt*, p.170.
[1107] *Les Nuits du Caire*, p.132.
[1108] *Coversations & Journals*, II, p.135.
[1109] *Handbook to Lower Egypt 1877*, p.286 (German Ed.).

düzenlemeler mevcut. Bu duvarların dışında üç tarafta büyük ziyade denilen ilave kısımlar var. Güneydoğu tarafında ziyade yok çünkü orada ilk yapıldığında dârü'l-imâre yapısı varmış. Ziyadeler yaklaşık 19m. genişliğinde ve duvarları cami ana duvarlarından daha alçak. Ziyadelerle birlikte 162m. x 162,40m ölçülerinde bir kare oluşturuyor. Yani yaklaşık 26.315.5m^2'lik bir alana oturuyor.

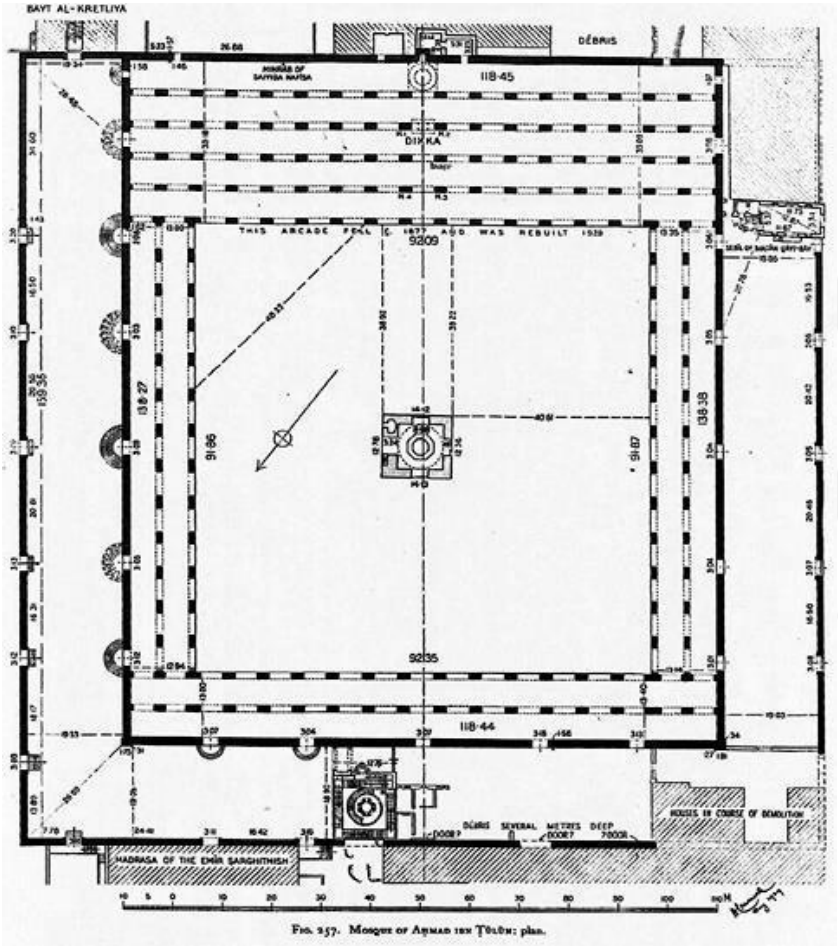
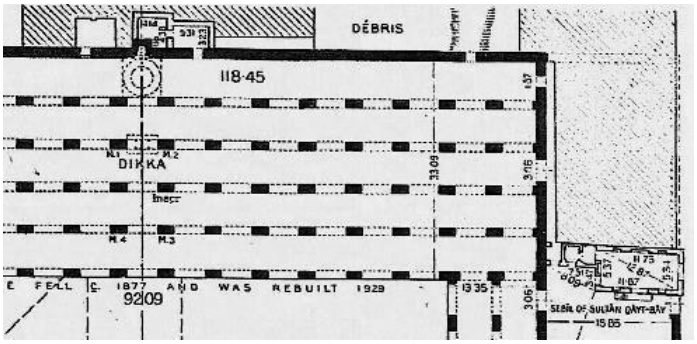

Fig. 257. Mosque of Aḥmad ibn Ṭūlūn: plan.

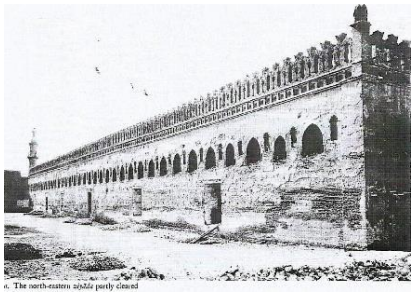
Fig. 959 (Cr2F.257 Ahmed bin Tolun Camii planı (çizim, Creswell)

A. Inscription over door in outer wall of north-east *ziyāda*, recording restoration in 470 H. (1077)

Fig. 960 (Cr2F.257-detay) Mihrab önü harem alanı, maksûresi ve ziyâdedeki Sebil
Fig. 961 (CrP97b) Bedr el-Cemâlî'nin 1077 tarihli tamir kitâbesi

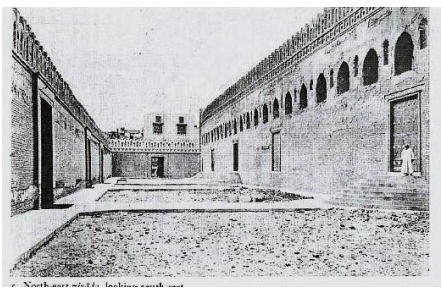
Fg. 962 (Cr2P.97) Emir Şargitmiş Medresesi'nden Ahmed bin Tolun Camii'nin görünüşü
Fg. 963 (Cr2P.98b) Kuzey-Doğu cephesi

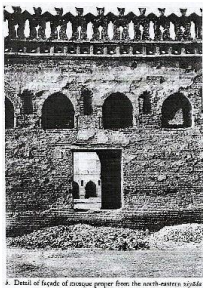
Malzemeler

Caminin duvarlarının tamamında çok sağlam kırmızı tuğla kullanıldığı ve tuğlaların 18-19 cm x 8-85 cm x 4-4,5 cm ebatlarında olduğu, ve 2,5-3 cm kalınlığında bağlantı malzemeleri kullanıldığı, tüm duvarların çok ince ve sağlam şekilde sıvandığı bu sıvaların üzerinden de kesme-oyma yoluyla süs-bezemeler ortaya çıkartıldığı şeklinde tarifler yapılmış. (s.339)

Ziyâdeler

Bu kısımda dış ziyâdelerin özellikleri, İbn Dukmak'ın "ziyâdelerin sonradan yapıldığını" yazdığı belirtilip bunun doğru olup olmadığı araştırılmış ve net bir sonuca ulaşılamamış olduğu belirtilmiş. Ardından da bu tür ziyâde düzeninin Semitik kutsal mekânın dış Temenos düzenlemesine karşılık geldiği, Arapların bununla Şam'ı fethettiklerinde karşılaştıkları, dış Temenos'un yapılış maksadının "kutsal mekânın dışındaki dünya-ticaret meşguliyetleri ile kutsal ibadet alanının arasını ayırmak şeklindeki ilk örneğinin Şam Ulucamii'nde uygulandığı" belirtilerek, hemen dışında Pazar kurulan camilerden örnekler verilmiş ve İbn Tolun Camii'nin ziyâde duvarları da dışarıdaki pazarın bitiş yerini belirttiği yönde anlatımlar yapılmış.

Fg. 964 Kuzey-doğu ziyade kısmının görünüşü
Fg. 965 (Cr2P.98a) Caminin dış duvarları ve üst kısımlardaki amblem (Cresting)

Dış kapılar *(The Outer Doorways)*

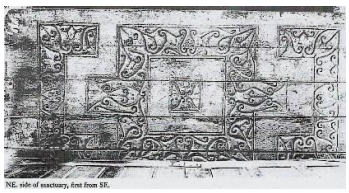
"Ziyadenin sağlam kısımlarında sayılabilen toplam 21 kapı, mevcut olduğu, kuzeybatı Ziyâde duvarının büyük kısmı yıkılması üzerine ve bu alan evlerin yapılmış olduğu, Güney-batı tarafında bir kısımda yıkılarak buraya da Sultan Kayıtbay tarafından bir sebil yaptırıldığı (Cr2F.257) geçmiş tarihte bu ziyâde kısımlarının müteahhitler tarafından moloz dökme yeri olarak kullanıldığı, duvarların üzerindeki amblem-süs unsurlarının benzerlerine başka bir yerde rastlanmadığı vb." şeklinde bilgiler verilmiş.

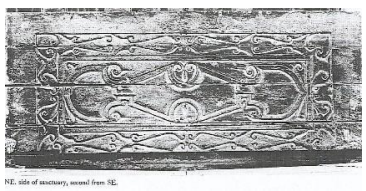
Ana Caminin Ön Cephesi *(The Façade Of The Mosque Proper)*

"Caminin kuzey doğu cephe duvarında (plt. 98 a, b) gösterişli olmayan 1 küçük 6 tane de büyük olmak üzere söveleri de oldukça sade olan kapı girişi bulunduğu, büyük olanların 4,30m yüksekliğinde, 3,20m genişliğinde olduğu, bu kapıların üzerinde de tek sıra hâlinde duvar boyunca dizilmiş 31 adet sivri kemerli pencere oyukları bulunduğu belirtilmiş. Ayrıca kapalı kısımların üstüne de kubbenin kenarında şu anda boşluk olarak görünen yerde, dârü'l-imâre yapısından gelen bir merdiven bulunduğuna ve çatıya da bu merdivenle çıkıldığına işaret ediyor" denilmiş.

Girişler *(The Doorways)*

"Caminin iç kısım duvarları da aynen dış duvarları gibi sade yapılmış. kuzeydoğu duvarlarında, güneybatı duvarında 7'şer, kuzey-batı duvarında da 5 adet olarak [kıble cephesi hariç] 19 kapı / giriş mevcuttur. Ayrıca cami duvarlarındaki bu kapıların tam karşısına gelecek şekilde harîm'i çevreleyen ziyâdelerin duvarlarında da kapılar bulunduğu, sonuç olarak da ziyâdelerde 21, cami duvarlarında 19 kapıyla birlikte yapıdaki toplam kapı sayısının 44 olduğuna" [1110] dikkat çekilmiş. (s.341)

NE. side of sanctuary, first from SE.

NE. side of sanctuary, second from SE.

a. Door sulle: SW. side of sanctuary, second from SE.

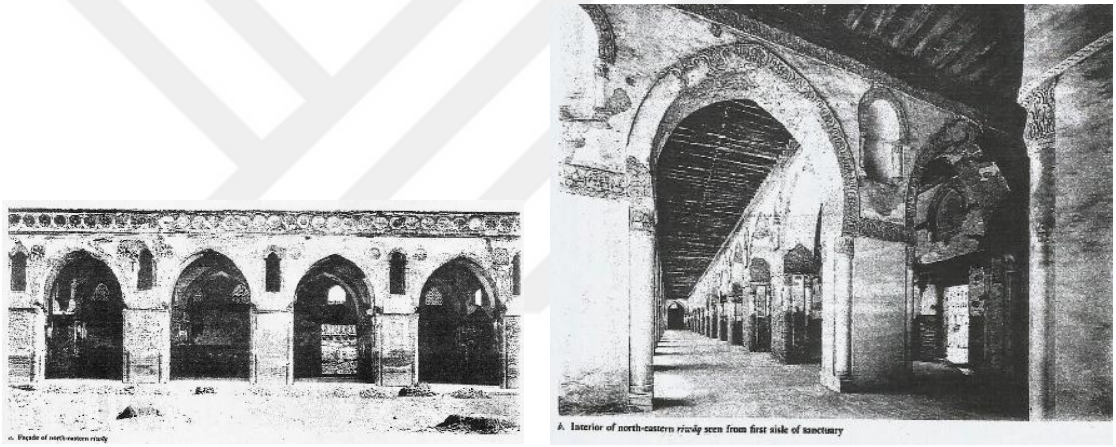
Fg. 966 (Cr2P.113a) Kuzey doğu cepheden (Güney-doğu, 1)
Fg. 967 (Cr2P.113b) Kuzey doğu cepheden (Güney-doğu, 2)
Fg. 968 (Cr2P.114a) Kapı yüzey süslemeleri

[1110] [Creswell'in saydığı kapı miktarı Fg.959-Cr2F.257'deki planda görünenden daha fazla sayıdadır, bu sayıya ziyadelerin yıkılmış kısımlarında bulunan kapıları da dâhil ettiği tahmin edilmektedir].

“Bazı kapıların yüzeylerine yapılmış olan oyma işlerinden hâlâ sağlam kalanlar olduğu(Cr2P.113a-b, CrP.114b) belirtilip bunlarda görülen süsleme düzenlemesi ve motiflerinin Sâmerrâ’daki cephe düzenlemelerine ve motiflerine (örneğin Sâmerrâ CrF.202) çok benzediği, bazılarının direkt oradan kopya edilmiş göründüğü” belirtilmiş.

İç Kısımlar

“Cami ana mekânın içinin nasıl düzenlendiği, ortadaki üzeri açık sahnın kenarlarına yerleştirilmiş olan üzeri kapalı (revaklı) kısımların düzenleniş şekilleri yukarda yazdıklarına benzer fakat daha detaylı bir şekilde tarif edilerek, Coste’nin çizip yayımladığı[1111] planda, yanlardan gelen revakları kıble duvarına kadar gidiyor şeklinde gösterdiği için yanlışlık bulunduğu (Cr2F.257)” anlatılmış. (s.342)

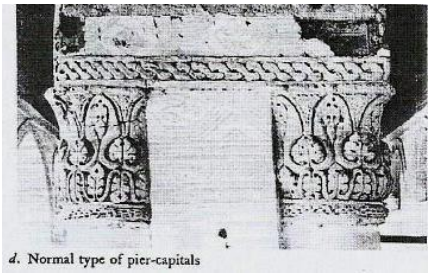
Fg. 969 (Cr2P.100a) Kenarlarda üzeri kapalı (revaklı-harîm) kısımların avludan görünüşü
Fg. 970 (Cr2P.100b) Kenarlarda üzeri kapalı kısımların içeriden görünüşü

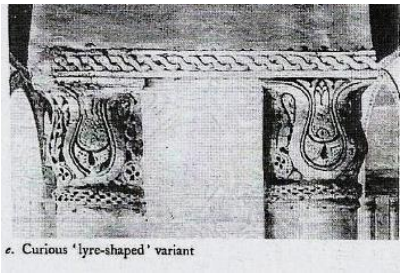
“İç kısımdaki payelerin 2,46m. genişlik ve 1,27m. derinliğe sahip olduğu, köşelerde bitişik (engaged) tuğla [yuvarlak] sütunlar bulunduğu ve 4,60m aralıklarla yapılmış oldukları, harem kısmındaki payelerin de 4,40m’nin biraz üzerinde yüksekliğe sahip oldukları” belirtilmiş.

Paye Başları *(The Pier-Capitals)*

“Bir tanesi dışında diğerlerinin hepsi, korintian sütun başlarından biraz değişikliklerle oluşturulduğunun anlaşıldığı (Cr2P.107e), bunların daha sonra Nureddin zamanında Musul ve Rakka’da çok popüler oldukları” şeklinde detaylı anlatımlar yapılmış. (s.342)

[1111] *Architecture arabe ou Monuments du Caire*, pl., VI.

d. Normal type of pier-capitals

e. Curious 'lyre-shaped' variant

Fg. 971 (Cr2P.107d, e) Payelerin köşelerindeki tuğla sütunların başlarındaki süslemeler- 1
Fg. 972 (Cr2P.107d, e) Payelerin köşelerindeki tuğla sütunların başlarındaki süslemeler- 2

Orta Avlu Cephelerinde Kullanılmış Olan Süsleme Düzenleri

Bu başlık altında; "…Buradaki (orta avluyu çevreleyen) kemerlerin ön yüzlerinde sağa doğru akıp (payelerin üst kısımlarından geçip sonraki kemer üzerinde de) devam edip giden [içi motiflerle süslü] bir kuşak (band) görülüyor. Bu süsleme kuşağının Comite de Conservation[1112] tarafından [sonradan] yaptırıldığının özellikle belirtilmesi gerekir. Bunu yaptırmalarının sebebi de böyle bir kuşağın iç arkad'larda ve kemerlerin iç kısmında mevcut olması. Orijinalde orta avlunun cephesinde böyle bir süslemenin olduğundan şüphem var. Çünkü hem bu cephede böyle bir süslemenin önceden bulunduğunu gösterecek en küçük bir iz yok, hem de 1877'den önce çekilmiş fotoğraflarda (örn. Frith and Sebah)[1113] böyle bir şey görünmüyor. Ben şahsen kemerlerin avluya bakan cephelerinde orijinalde bir süsleme bulunmadığını düşünüyorum…" denilmiş. Sonrasında kemerlerin üst kısımdan aralarına yerleştirilmiş olan dikdörtgen açıklıklar ve en üst kısımdaki kabartma süslemeli kuşak hakkında anlatımlar yapılmış. Devamında yapıda kullanılmış olan ölçü birimleri, kemerlerin şekli, gibi alt başlıklar altında detaylı tarifler yapılmış.

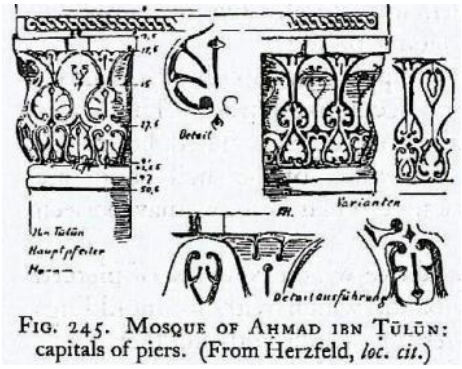

FIG. 245. MOSQUE OF AḤMAD IBN ṬŪLŪN: capitals of piers. (From Herzfeld, *loc. cit.*)

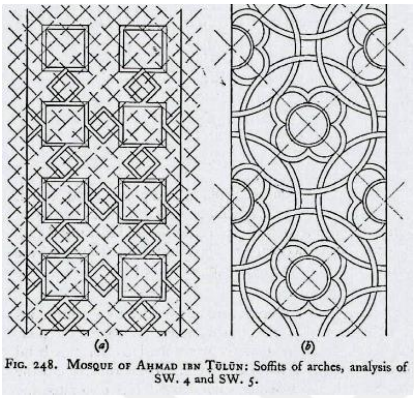

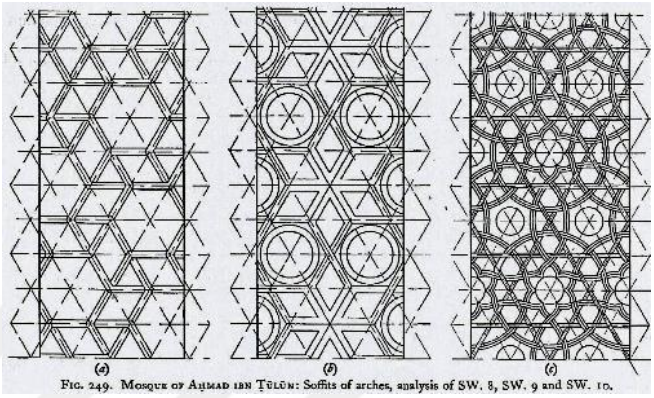
Fg. 973 (Cr2F.245) Payelerin sütun başlarında görülen motif örnekleri
Fg. 974 (Cr2P.99-Detay) Sivri kemerli (1.80 x 2.30m ebatlı) pencere oyuklarının iki yanınında iki sütunçe bulunan çerçeve düzenlemesi

[1112] [Mısır Eski Eserleri Koruma Kurumu kastediliyor olsa gerek].
[1113] [İstanbulda El-Chark (Şark) isimli stüdyosu olan Suriye-Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşı Pascal J. Sébah (1872-1947) ve İngiliz vatandaşı Francis F. Frith (1822–1898)].

Kemerlerin İç Yüzeylerindeki Süslemeler *(The Decoration of the Soffits)*

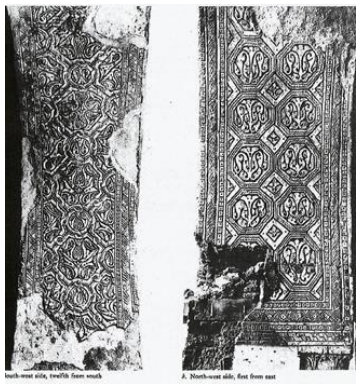
Kemerlerin iç yüzeylerinde alçı malzeme (stukko) ile çeşitli süslemeler yapıldığı ve bunların çoğunun oldukça iyi durumda oldukları belirtilip bu kısımlar numaralandırılmış olarak ayrı ayrı anlatılmış. (s.343)

FIG. 248. MOSQUE OF AḤMAD IBN ṬŪLŪN: Soffits of arches, analysis of SW. 4 and SW. 5.

FIG. 249. MOSQUE OF AḤMAD IBN ṬŪLŪN: Soffits of arches, analysis of SW. 8, SW. 9 and SW. 10.

Fg. 975 (Cr2F.248 a, b) Kemer iç yüzeylerindeki alçı süsleme örnekleri- 1
Fg. 976 (Cr2F.249 a, b, c) Kemer iç yüzeylerindeki alçı süsleme örnekleri- 2

"Kemerlerin iç yüzeylerinde alçı malzemelerle yapılmış olan bu süslemelerin (Cr2P.103-106) hepsinin 1919'da Patricolo tarafından, üzerlerindeki (önceki tamir ve restoreler sırasında üst üste yapılmış olan) sıvaların kaldırılmasından sonra ortaya çıkartıldığı"[1114] belirtilmiş (s.344, dn.1). Ayrıca Owen Jones tarafından yayımlanmış (s.345, dn.1) [1115] olan CrF.107c'de görülen süsleme grubunun da artık yerinde bulunmadığı, Flury'nin (dn.2)[1116] 'bu motif grubunun içinde Sâmerrâ'da görülen "üzüm yaprağı" motifi ihtiva ediyor olması açısından önemli olduğunu' yazdığı belirtilmiş.

c. Soffit decoration which no longer exists (from Owen Jones, *Grammar of Ornament*).

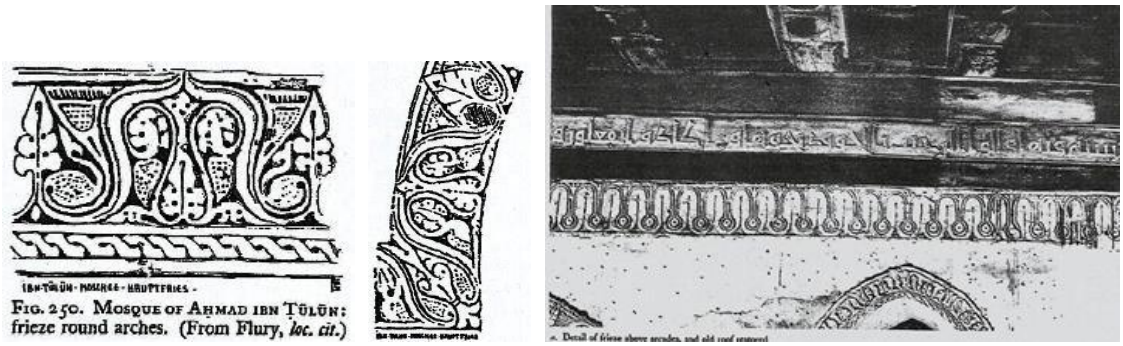
Fg. 977 (Cr2P.106a, b) Kemerlerin iç yüzeylerindeki alçı süsleme örnekleri (Güneybatı tarafı, güneyden on ikinci doğudan birinci kemer)
Fg. 978 (Cr2P.107c) Çerçeve bezemesi (artık yerinde değil, Owen Jones yoluyla)

[1114] See, K.A.C.Creswell, "Some Newly Discovered Tulunide Ornament", *Burlington Magazine*, XXXV (1919), pp.180-188.
[1115] *Grammar of Ornament,* Plate XXXII (14).
[1116] *Der Islam,* IV, pp.541.

Kemer Altlarındaki Süsleme Düzenlemeleri

"Kemer altlarındaki kemerlerin yüzeylerinde uygulanmış olan süsleme düzenlemelerinin (Cr2P.101-102b, CrF.250) her ne kadar diğer taraflardaki kemerlerde 45 cm kalınlığında akıp giden kuşaklarla aynı gibi görünse de) onlardan (motif düzenlemeleri açısından) biraz farklı olduğu, köşelerdeki dönüşlerde motiflerin kesintiye uğramadan (usta sanatçılar tarafından yapıldıkları için) devam ediyor olmalarından (Cr2P.102c) anlaşıldığına" dikkat çekilmiş. (s.345)

"Üst örtüyü tutan ana kirişlerin 30 cm kadar altında, kemerlerin üst kısmındaki kuşaklarında 20 cm kadar üst kısmında ahşap merteklerin üzerine boydan boya dolaşacak şekilde (Corbet'e göre dn.3) [1117] oyma yoluyla ahşabın üzerine direkt işlenmiş olan harf yüksekliği 15-19 cm arası değişen (büyük bir kısmı hâlâ mevcut ve yaklaşık 2 km uzunluğundaki) meşhur kûfî yazılar (Cr2P.102a) bulunduğundan" bahsedilmiş. "Büyük kemerlerde sıra hâlinde ve karanlık neflerden açık gökyüzüne bakarken (kenarlarındaki küçük işlemeler sebebiyle) sanki dantela işi gibi görünen ve tüm yapıyı dolanan alçı malzemelerle açık iş (open work) (dn.5)[1118] olarak adlandırılan 1,80m eninde, 2,30m boyunda pencereler (Cr2P.99, 100a) bulunduğu, bunların bazılarının restore edilmiş göründüğü, bunun da Lacin zamanında yapılmış olması gerektiği" belirtilmiş.

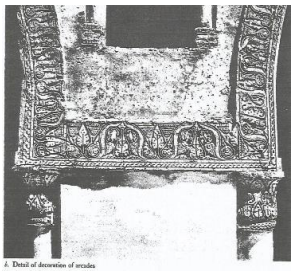
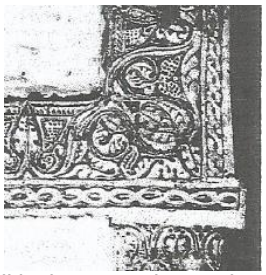
Fg. 979 (Cr2F.250) Kemerlerin etrafını dolaşan firiz / kuşak
Fg. 980 (Cr2F.251) Kemer yüzeyi çerçevesinin içleri motiflerle süslü kuşaklarından örnekler
Fg. 981 (Cr2P.102a) Tüm mekânı dolaşan 2467m'lik kûfî yazı şeridinden bir kesit

[1117] *Age.,* p.541. Creswell: "Corbet burada tüm Kur'ân'ın yazılı olduğunu sık olarak dile getirse de onun yaptığı hesaplamaya göre; burada 1m'ye yaklaşık 9 harf giren 1988m uzunluğunda kûfî yazı var, bu 17.892 harf yapar, Kur'ân'da ise 323.671 harf var, bu rakama böldüğümüz zaman sonuç 17 çıkar. Yani Kur'ân'ın 1 / 17'si yazılıdır" demiş. [Creswell, yazıların bulunduğu alanları teker teker ölçerek yaptığı toplamanın sonucuna göre kûfî yazıların 2.467m uzunluğunda olduğu, dolayısıyla toplam 22.003 kelime bulunacağı, bunun da Kur'ân'ın 1 / 15'i yapacağı şeklinde alternatif bir görüş ortaya koymuştur].

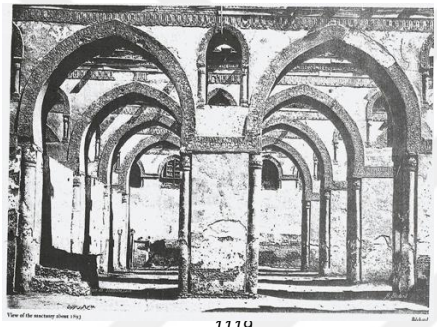
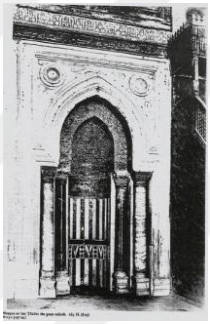
[1118] "Coste bunlara 'Pierre Calcaire' (*age.,* p.32) demiş, Lane-Pole'unde aynı şeyi tekrar etmiş (*Art of the Saracens*, p.57), ancak bu isim yanlıştır, bunlar 'openwork' türü pencerelerdir".

Fg. 982 (Cr2P.102a-Detay) üst kısımlarda tüm yapıyı dolaşan kûfî yazı şeridinden detay
Fg. 983 CrP.122a- Mihrabın üst kısmındaki kûfî yazı kuşağından detay

Fg. 984 (Cr2P.101a) Orta sahn, kıble duvarından ikinci sıra, üst kat süslü çerçeveli pencereler
Fg. 985 (Cr2P.102b) Payelerin etrafını ve ön yüzlerini çerçeve gibi dolaşan süsleme kuşakları
Fg. 986 (Cr2P.102c) Payelerin etrafını dolaşan süs bezemelerinde motiflerin köşe dönüşü

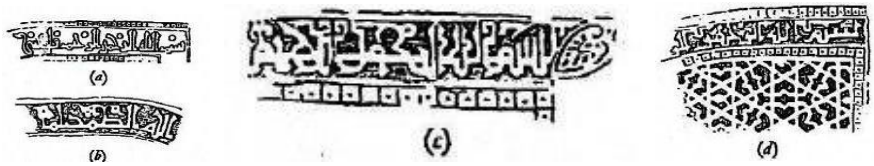

Fg. 987 (Cr2P.99) [1119] *Fg.988 (Cr2P.122)*

Fg. 987 (Cr2P.99) Avludan kıble yönündeki 5 sıra sahn, paye ve kemerlerin görünüşü (1893)
Fg. 988 (Cr2P.122) İbn Tolun Camii'nin ana mihrabı

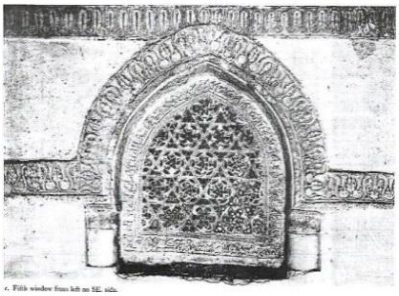
Pencereler, Pencere Şebekeleri *(The Window Grills)*

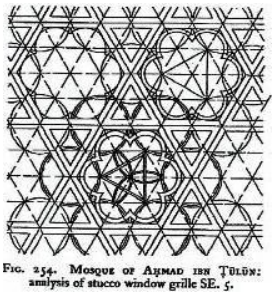
Yapıda 128 pencere bulunduğu, bunların tamamının orijinal olmayıp bazılarının sonradan açılmış olduğu, bazılarının üzerlerinde kûfî yazılar bulunduğu ve yazı stillerinin de farklı dönemlerin işleri olduğuna işaret ettiği pencere şebekeleri gruplandırılarak, ayrı ayrı özellikleri, farkları CrF.252a, b, c, d; fg. 253, 254 ve 255 üzerinden izah edilmiş. Devamında çatı örtüsünün nasıl yapıldığı, kullanılmış olan ahşap kirişler vb. hakkında tarifler yapılmış. (s346)

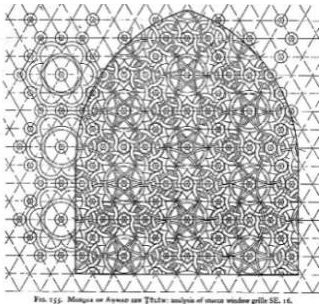

Fg. 989 (Cr2F.252a, b) Pencere şebekelerinde görülen taş oyma kûfî yazı ve motif örnekleri- 1
Fg. 990 (Cr2F.252c) Pencere şebekelerinde görülen taş oyma kûfî yazı ve motif örnekleri- 2
Fg. 991 (Cr2F.252d) Pencere şebekelerinde görülen taş oyma kûfî yazı ve motif örnekleri- 3

[1119] [sivri kemerleri tutan payelerin ortasındaki iki kenarında birer küçük sütun bulunan pencere oyukları da bu fotoğrafta belirgin olarak görünmektedir].

Fg. 992 (Cr2P.111e) Güneydoğu cephe, soldan beşinci pencere
Fg. 993 (Cr2F.254) Pencere şebekelerinde görülen bazı motiflerin analizleri- 1
Fg. 994 (Cr2F.255) Pencere şebekelerinde görülen bazı motiflerin analizleri- 2

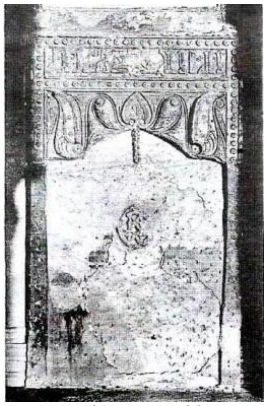
Ana Mihrab

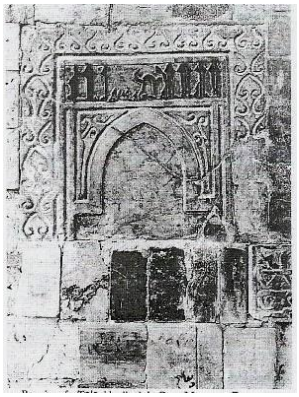
"Ana mihrabın [CrP.122] aslında 1,19m. genişliği ve 1,02m. derinliği olan bir nişin dış yüzeyinde, iki yanında birer sütun bulunan (sütun başlarının Bizans dönemine ait olduğu) ve etrafında alçıdan dikdörtgen çerçevesi bulunan 6,29m. yüksekliği, 3,97m. genişliği olacak şekilde düzenlendiği, bunun sonucunda da genişliğinin 2,89m'ye, derinliğinin de 1,84m'ye ulaştığı, [iç duvarlarının] 2,70m. yüksekliğe kadar polikrom mermer panellerle kaplı olup, cephesinde de 57 cm genişliğinde mozaiklerle nakşî stilde yazı bandı [CrP.122a-Detay] bulunduğu, bu hâli ile mihrabın Suriye özelliklerine sahip olduğunun iddia edildiği (s.349, dn.1) [1120] belirtilmiş. Buradaki mozaiklerin Selâhaddîn döneminden daha öncesine ait olamayacağı, Mısıra bu karakterdeki (mermer kaplama vb) işleri Selâhaddîn'in getirdiğinin Salmon tarafından iddia edildiği" vb. konular oldukça detaylı bir şekilde izah edilmiş. (s.349)

Alçı Mihrablar *(The Stucco Mihrabs)*

"Yapıda toplam 5 adet alçı mihrab bulunduğu, bunlardan (M1 ve M2 kodlu olan) iki tanesinin en eski olduğuna inanıldığı (Cr2F.123), bu mihrabların harem içinde hangi payelerde bulunduğu, M3 kodlu alçı mihrabın üzerinde Fâtımî Halifesi Mustansır ile Vezir Efdal Şehinşah'ın isimlerinin yazılı olması sebebiyle en geç 487 / 1094 tarihli olabileceği, (diğerlerinden kopya edilmiş olan) M4 kodlu alçı mihrabın ise Sultan Lacin'in ismini taşımasından dolayı Flury tarafından[1121] 696 / 1296 yılına tarihlendiği, M5 kodlu Seyyide Nefise isimli mihrabı da Corbet ve van Berchem'in XIII. yüzyıla tarihleyip, Amr Camii'nin kuzeybatı duvarındaki mihraba benzediği için yine Lacin dönemine ait olarak kabul ettikleri" belirtilerek detaylı anlatımlar yapılmış.

[1120] Mihrabın ölçülerinin Robert Williams, *Architect & Correct Reporter*, 1914, XCII, p.7 künyeli yayınından alındığı belirtilmiş.
[1121] Flury, *age.,* p.15; Wiet, "Corpus Inscr. Arabicorum", *Egypte* II, pp.88-9.

Fg.995 (Cr2P.123a) *Fg.996 (Cr2P.123b)* *Fg. 977* *Fg.998*

Fg. 995 (Cr2P.123a) Ahmed bin Tolun Camii'ndeki küçük-alçı mihrab M1
Fg. 996 (Cr2P.123b) Ahmed bin Tolun Camii'ndeki küçük-alçı mihrab M2
Fg. 997 İbn Tolun camiindeki üçüncü mihrap (M3) ve revzenlerden giren meşhur ışık hüzme örneği
Fg. 998 (Cr2P.123c) Şam Ulucamii'ndeki X. yy'a tarihlenen yarım / küçük düz mihrab

Fg.999[1122]

Fg. 999 Ahmed bin Tolun Camii orta sahnnın iki payesindeki mihrab M1 ve M2'nin bulunduğu yerler

Mihrab Önü Kubbesi

"Mihrab önü alanının üzerindeki kubbenin pandantiflerinin ahşaptan olduğu, altıgen kasnağı ve 8 adet penceresi bulunan kısımların Emir Şeyhu Medrese / Türbesi'ndeki işlere benzediği için Bilal Aga'nın (1684) dönemine tarihlendiği[1123], diğer kısımlarındaki işlerin de 703 / 1303 tarihli Salar ve Sanjar el-Cevlî Medrese yapısında bulunan ahşap kubbeye benzemesi sebebiyle 1888 tarihinde Lane-Pole'un bunların Lacin'in yaptırdığı restorasyon dönemine ait olduğunun belirlendiği" (dn.4) aktarılmış.

***Favvara** (The Fauwara) [Dışardaki Şadırvan]*

"Orijinal şadırvanın Cemaziyelâhir (Cumâda II) 376 / 17 Ekim 986 tarihinde yandığı, yenisinin ise 385 / 995 yılında yapıldığı, bunun da 696 / 1296 Lacin restoresi sırasında bu son kubbeli yapıyı yaptırmasından önce yıkıldığı biliniyor. Corbet cami ilk

[1122] https: / / en.wikipedia.org / wiki / Mosque_of_Ibn_Tulun (02.04.2017).
[1123] *Art of the Saracans*, pp.63-4; Phehe Spiers, *Journal of Proceed of the R I B A*, IV, New Series, p.282

açıldığında cemaatin abdestin yeri olmadığı için şikâyette bulunmuş olması ve Ahmed'in de; 'abdesthanenin sebep olduğu temizliğe aykırı durumlardan dolayı özellikle yaptırmadığını söylemiş' olmasından camide başlangıcta favvara olmadığını iddia ediyor. Ancak Ahmed'in daha sonra caminin arkasına (dn.8) [1124] (kuzeybatı ziyâdesi kısmına) bir abdest yeri yaptırdığı biliniyor…" denilmiş. (s.350)

Minare

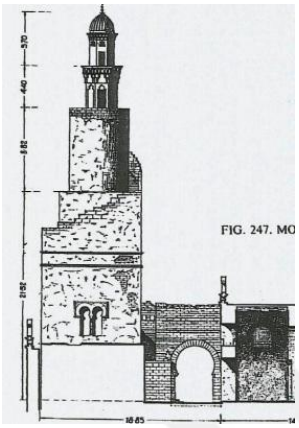
"…Corbet; 'Bütün yapı içinde en muhteşem ve muammalı unsurun minare olduğunu' söylemiştir. Minare, kireçtaşı (Limestone) ile yapılmış, dört kat hâlinde, en alt katı kareye yakın (doğu-batı; 12,76, kuzey-güney; 13,69m.) planlı olarak düzenlenmiş ve 21,35m. yüksekliğe sahip. Dışarıdaki merdiven bir üst kata çıkmak için saatin aksi yönünde 8,82m. yüksekliği olan dairevî bir görünüş oluşturarak bir tam dönüş yapıp bu kısmın üzerine ulaşıyor. Dairevî kısmın üzeri ise 5,05 ve 5,70m. yüksekliklerde (kubbe dâhil) üst üste iki tane küçük altıgen planlı oda şeklinde düzenlenmiş.

İlk altıgenin köşe genişliği 92 cm olan merdiveninden çıkılıyor, yukarısı 3,15m. çapında, kenarlarında son dönemlerde yapılmış yanlarında skalaktit kornişleri (scalactite cornice) ve korkulukları olan bir balkon (parapet) var ama sarkıtları (balustrate) düşmüş, her iki altıgen odanın altı cephesinin üçünde kapı girişi gibi açıklık var. Üstteki altıgende ise ilave olarak üst kısımlarda her cephede bir tane pencere gibi açıklıklar bırakılmış. Bu kısmın üzerinde ise yuvarlak ve biraz geniş, taç gibi çıkıntılı bir bölüm ve bunun ortasına oturarak bütün yapıyı taçlandıran kavallı takke (fluted cap) bulunuyor. Bu takkenin üzerindeki alemin ucunda da İbn Dukmak ve Makrîzî'nin yazdığına göre kayık ('uşarî) varmış. Hatta Makrîzî; 'söylentiye göre, güneşin dönüşüne göre kayık da dönüyormuş' ve 'minareyi yapan Nasranî işi bitirdikten sonra buraya kadar çıkıp; hizmetkârınız şimdi ödülünü istiyor diye bağırmış' şeklinde ilginç şeyler de yazmış. Kayığın güneşe göre döndüğü doğru değil ancak rüzgârda döndüğü doğrudur.

Bu kayık 1694 Ramazan'ında meydana gelen kuvvetli fırtınada aşağı düşmüş ancak Fransız Araştırma Gezisi'nin (expedition) fotoğraflarında kayık yerinde göründüğüne göre sonradan yine yerine konmuş olmalı. Jömerd'de kayığın ~3m. boyunda (10 feet) olduğu, içinde de buğday dolu olduğu için kırlangıçların (swallows)

[1124] [Creswell'in "Cami yapısı için arka ve ön denildiğinde ne kastedildiği konusunda yaptığı açıklama için c.1, s.19, dn.11'e bakın" şeklinde yine 1932 baskısına yönlendirme yapmıştır, hâlbuki bu açıklama genişletilmiş olan 1969 / 79 baskısında c.1, bl.1, s.27, dn.14 olarak değişmiştir bk, BÇ, s.116, dn.176].

ilgisini çektiğini yazmış (dn.6)[1125]. Ayrıca Coste (1817-26),[1126] ve Hay (1840)[1127] tarafından da yayımlanmış ve Savigny de Moncorps (1869)[1128] tarafından da ve 1880'de Vaujany'nin yayınlarında bu kayıktan detaylıca bahsetmişler. Bu tür bir kayık İmam Şâfiî'nin türbesinin kubbesi üzerinde de mevcuttur…" denilerek teferruatlı anlatımlar yapılmaya devam edilmiş.

Fg. 1000 (Cr2F.247'den)

Fg. 1001[1129]

Fg.1002[1130]

Fg. 1000 (Cr2F. 247) Creswell'in v.II, s.342-2,3'de çift sayfada verdiği caminin kesit çiziminden
Fg. 1001 Ahmed bin Tolun Camii minaresinin üst şerefe kısımları
Fg. 1002 Kahire İmam Şâfiî Türbesi'nin kubbesi üstündeki kayık

Minarenin "Süslemeleri" ve "Tarihi" başlıkları altında (yapının süslemeleri ile tarih boyunca başından geçmiş olan tamiratlar; hangi kısmının kim tarafından yeniden yaptırıldığı vb. konular) hakkında diğer yazarlardan alıntılar yapılarak sonraki 3-4 sayfa boyunca müzakere edilerek aktarıldıktan sonra, İbn Tolun Camii'nin harem kısmında hissedilen sükûnet ve manevi atmosferin zengin ve çok etkileyiciliğinden bahsedip, minberden yapılan hitabın ise haremde bulunanlar tarafından duyulacağı ama sahndaki cemaate ulaşmasının (çok kalın payeler sebebiyle sütunlu bir yapıya göre) daha zor olacağı iddia edilerek konu sonlandırılmış.

Mimari Kökenleri: Dizaynı

"…İbn Dukmak ve Makrîzî, el-Kudai'den naklederek İbn Tolun Camii'nin Sâmerrâ Camii'nin planı / stili gibi ('alâ binâ) yapıldığını yazmışlar ki bu Sâmerrâ için hiç doğru değil. Çünkü İbn Tolun'un planı Sâmerrâ'nın iki camisine de hiç benzemez.

[1125] *Descr. de L'Egypte, etat moderne*, II, 673, n 2,& Planches, I, pl 29, Panckoucke's ed. XVIII, p.320, n.I.
[1126] Dn.7, *Architecture Arabe,* pl. XXXVII.
[1127] Dn.8, *Illustration of Cairo*, Plate V.
[1128] Dn.9, *Journal d'un Voyage en Orient*, p.53.
[1129] Fg.1000, 1001: http: / / www.touregypt.net / featurestories / ibntulun.htm (02.06.2017).
[1130] Fg.1002: http: / / www.touregypt.net / featurestories / shafii.htm (02.06.2017).

Bu üç caminin tek benzer tarafı sadece üçünün de ziyâdelerle çevrili olmasıdır. Sâmerrâ Ulucamii'nden de sahn sayısı bakımından farklıdır. (İbn Tolun 5, 2 , 2 , 2'dir, Sâmerrâ 9, 4, 4, 3 şeklindedir). Ebû Dülef Camii'nin sahnları da kıbleye dikeydir, İbn Tolun gibi yatay değildir. (s.355)

Sâmerrâ Ulucamii'nden de üst örtü bakımında da farklıdır. İkisi arasında sadece payeler olarak bir benzerlik vardır. Sâmerrâ'nın payeleri kare şeklindedir ve köşelerinde mermer sütunları vardır, İbn Tolun'un payeleri ise köşelerindeki sütunlar ise gerçek sütun olmayıp tuğlalarla sütun gibi yapılmışlar ve oblong şeklindedir. Ama kare planlı olması açısından Basra, Kûfe, Vâsıt ve Bağdat Ulucamilerini tekrar eder…." denilmiş.

Ana Caminin Cephe** (Façade) **Düzenlemesi

"…İbn Tolun cephe olarak da burçları da (Bastion) olmadığı için, Sâmerrâ'nın camilerine benzemez. Tek benzeyen tarafı duvarların üst kısmındaki süs çıkıntılarının (cresting) altındaki dairevî süslemelerdir. Pencereleri olarak da çok farklıdır. Onun (Sâmerrâ'nın) pencere sayısı daha azdır ve içerden bükümlü (lobbed) kemerleri vardır ve dışarıdan ok yarığı (arrow slit) gibi görünürler ki bu tür bir pencere İbn Tolun'da hiçbir yerde görülmez (s.355, dn.5)[1131]. İbn Tolun Camii'nin pencereleri ön ve arka cephe yüzlerindeki bitişik sütunlar sebebiyle (transverse kiriş hariç) Amr Camii'ni hatırlatır. Buna göre İbn Tolun'un cephesinin Amr Camii örnek alınarak yapıldığını söylebiliriz. Bu tür bir cephenin başka bir yerde mevcudiyeti bilinmediği için bunun Mısır'a özgü bir stil olduğunu iddia edebiliriz…" denilmiş.

***Süslemeleri** (The Ornament)*

"…Her ne kadar Herzfeld, otuz yıl kadar önce[1132] İbn Tolun'daki süsleme elemanlarının Kıptî sanatından alınma olduğu fikrini (dn.6)[1133] uzun süre korudu ise de, Sâmerrâ'da yaptığı kazılar bu iddiasının yanlış olduğunu ortaya koymuştur ve artık bunların tamamen Sâmerrâ'dan gelme olduğunu kabul ettiğini açıklamıştır. Birçok açıdan İbn Tolun Camii, Mısır'a yabancıdır. Bir Irak binası Mısır toprağına dikilmiştir ve çok sayıda Iraklı usta da bu ahşap ve alçı süslemeleri yapmaları için çalıştırılmıştır. Bu

[1131] Briggs, *Muhammedan Architecture*,.., vd.
[1132] [Herzfeld'in de Sâmerrâ kazısını 1911-13 arası yaptığına göre, Creswell'in cilt II kitabının bu kısmını 1940'tan önce hazırladığı sırada (bu fikri 1911'den önce) savunduğu ve 1940'a kadar fikrini değiştirmiş olduğu anlaşılmaktadır].
[1133] "Die Genesis der İslâmîschen Kunst", *Der Islam,* I, p.45 ff.

çok şaşırtıcı bir şey değil aslında çünkü İbn Tolun Irak'tan gelmiştir ve onun kuvvetlendiğini haber alan binlerce Iraklı da onun arkasından gelmiştir. Bu durumun bir belgesi olarak, İbn ed-Dâya'nın (247 / 861'de 'Mustansır'ın taraftarları kimliklerini gizleyerek Mısır'a kaçtıklarında Fustat'ta bulunan çok sayıdaki Iraklıdan dolayı burada tanınmaktan çok korktukları' (s.356, dn.1)[1134] şeklinde yazmış olmasını gösterebiliriz…" denilmiş.

"O dönemin Abbâsî İmparatorluğunun sanatının en batıdaki iki önemli etkisinin İbn Tolun Camii ve Vadi Natrun'daki Dayr es-Süryânî (m.s.914) yapılarında görülen süsleme kompozisyonları olduğu" belirtilmiş. Sonra da "*Şam Ulucamii'nin batı revakının payesinin kuzey yüzünü süsleyen küçük mihrabın üst kısmı (Cr2P.123c) belki de İbn Tolun'un Suriye seferleri döneminden kalmadır"* denilip Rusefa, el-Garra ve Semerkand yakınındaki Nîşâbur (dn.5)[1135] gibi 2-3 farklı bölgedeki yapılarda görülen bazı süsleme işlerinden örnekler verilerek konu sonlandırılmış.

Payelerin Üzerindeki Kemerler *(The Arches Above The Piers)*

Bu konuyla ilgili olarak Gertrude Bell'in; [İbn Tolun'daki payelerin üzerinde görülen] "küçük kemerlerin, Uhaydır'daki beytlerdeki paralel tonozlar arsındaki alanları aydınlatmak için kullanılmış olan küçük sivri kemerlere benzediklerini, Uhaydır'da yuvarlak tüp şeklinde delikler açılmış olduğu, İbn Tolun'da da bu küçük kemerli boşluklar oradaki tonozlarda açılan boru (tube) delikleri gibidir, her ne kadar borular bulunmasa da küçük kemerli boşluklar aynı etkiyi yaratmaktadır." şeklinde yazdıkları dn.6)[1136] aktarılmış. (s.356)

Sonra da "*İbn Tolun'daki bu boru açıklıkları, Mısır Camii'nin tonozlu prototipten kopya edildiğini gösterir. Her ne kadar tonoz ve boru bulunmasa da (bence de) bu uygulamalar bunların Mezopotamya'daki tonozlu yapılardan kopya edildiğini anlamak için yeterlidir"* denilerek bu tür yapıların çok daha eskiden beri bilindiğinin belgeleri olarak III. ve VI. yüzyıllardan Roma mimarisinden örnekler verilerek konu sonlandırılmış.

[1134] Ahmed b. Yusuf el-Kâtib (ibn ed-Dâya olarak bilinir), *El-Mukāfa'a,* p.362, Guest, "*Relations Between Persia & Egypt Under Islam*", E.G. in the Browne Memorial Volume, p.171, yoluyla.
[1135] Bk, The Bulletin of the American Institute for Persian Art & Archeology, 1939, (Reproduced in Lockhart (L), *Famous cities of Iran*, Fg.31).
[1136] *Ukhaydir,* pp.143-4.

65- İbn Tolun Camii Sonuç Notları

* İbn Tolun Camii ile ilgili olarak; el-Kindî'nin, şehirde sayıları çoğalmış olan askerleri sebebiyle insanların şikâyet etmesi sonucu Ahmed bin Tolun'un yeni bir cami yapmaya karar verdiğini, İbn Dukmak'ın da İbn Tolun'un; "*Ben Mısır yansa da, ayakta kalacak bir cami (300 sütunu kiliselerden almadan) yapmak istiyorum"* diyerek camisini tuğla payeler üzerine yaptırdığını yazdığı, Creswell caminin avlusundaki şadırvanın erken dönemlerde şadırvan maksadı ile yapılmadığını sonradan bu kullanıma çevrildikleri için öyle bilindiklerini yazdığı, Herzfeld'in de "Mısır'daki cami avlularındaki bu yapıların abdest şadırvanı olarak kullanılmasının Türklerin Mısır'a gelmesinden sonra başladığı" iddiasına, Creswell'in bunun Mısır'da Türklerden 130 yıl önce başladığını Makrîzî'nin yazdıklarını delil göstererek itiraz ettiği,

* Caminin yapılış tarihi konusunda Creswell (kitâbesinde de Ramazan 265 tarihi verildiği için) caminin 876-77'de tamamlandığını kabul ettiği ancak Herzfeld'in buna itiraz ettiği, el-Mustansır'ın döneminde büyük kıtlık yıllarında (1050-74 arasında) caminin de harap olduğu, Fâtımî halifesinin isteği ile yardıma gelen Akkâ valisi [Ermeni kökenli] Bedr el- Cemâlî'den[1137] 467 / 1074-75'te Mısır'a gelip asayişi sağladığı, bu arada Selçuklu Atsız'ın saldırılarıyla da uğraştığı, sonra da İbn Tolun Camii'ni [küçük çaplı] restore ettirdiği 487'de (1094), el-Efdal'ın da camiye alçı bir mihrab ilave ettirdiği,

* Caminin (1300 civarı) Hüsameddin Lacin'in medreseler ilave edip hizmete açtığı, ancak XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren tekrar terk edildiği, 1773-75 civarı da Muhammed Bey Ebû Zeheb tarafından tekstil imalathanesine çevrildiği, 1833'ten itibaren Kahire'de bulunmuş olan Avrupalı gezgin ve araştırmacıların yayınlarından camiyle ilgili pek çok bilgi bulunduğu,

* Ana cami mekânının kıble tarafında 5 sahn derinliğe, sahnının 92m^2 ve etrafı iki nefli revaklar ile(boyu 140,33m, eni 122,26m'lik) büyük bir dikdörtgen şeklinde olup (Cr2P. 98b), bunların dışında üç tarafında bulunan ilave ziyâde kısımlarla 162 x 162,40m. ölçülerinde kare bir şekle sahip olduğu, ziyâdenin sağlam kısımlarında sayılabilen toplam 21 kapısı, kuzeydoğu cephe duvarında (Cr2P. 98a, b) gösterişli olmayan 1 küçük 6 tane de büyük olmak üzere kapı girişleri bulunduğu, caminin iç kısım duvarlarında toplam 19 kapıya, alçı malzemelerle şebekeli (açık iş denilen)

[1137] Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler ", *DİA,* XII, 1995, s.231; William, Caroline. "The Cult of Alid Saints in the Fâtımîd Monuments of Cairo, Part I: The Mosque of al-Aqmar", *Muqarnas*, VI, 1983, s.37-52.

1,80m. x 2,30m'lik 128 adet pencereye (Cr2P.99-100a) sahip olup, kemerlerin iç yüzeylerinde alçı malzeme (stukko) ile yapılmış ve çok iyi durumda olan çeşitli süslemelerin (CrP, 103, 104, 106, 107) 1919'da üzerlerindeki eski dönemlerden kalan sıvaların kaldırılmasından sonra ortaya çıkartıldığı,

* Ana mihrabın aslında 1,19m. genişliği ve 1,02m. derinliğinde bir niş olup, dış yüzeyinde iki yanında birer sütun ve etrafında alçıdan dikdörtgen çerçevesi ile 6,29m. yüksekliğe, 3,97m. genişliğe sahip olacak şekilde düzenlendiği, bunun sonucunda da genişliğinin 2,89m'ye, derinliğinin de 1,84m'ye ulaştığı, yapıda toplam 5 adet alçı mihrap bulunduğu, mihrabın önündeki harem (Sancturary) alanının üzerinde Bilal Aga'nın (1684) dönemine tarihlenen pandantifli bir ahşap kubbe bulunduğu, orijinal şadırvanın 376-377 / Ekim 986 tarihinde yandığı, 995'te yapılmış olanın da 696 / 1296 Lacin restoresi sırasında tekrar yıkılıp hâlen mevcut olan kubbeli yapının inşa edildiği,

* Minarenin de kireçtaşı ile yapılmış olup dört kat hâlinde, en alt katı kareye yakın planlı (doğu-batısı 12,76m, kuzey-güneyi 13,69m.) olarak düzenlenmiş ve 21,35m. yüksekliğe sahip olduğu, İbn Dukmak ve Makrîzî, el-Kudai'nin "*İbn Tolun Camii'nin (minaresi de dâhil) Sâmerrâ Camii'nin planı gibi yapıldığını"* yazmış olmalarına Creswell'in itiraz ettiği, İbn Tolun Camii'nin Mısır topraklarına dikilmiş bir Irak (yabancı) yapısı olduğu,

* Herzfeld'in 1913 öncesi 'İbn Tolun'daki süsleme elemanlarının Kıptî sanatından alınma olduğu' fikrini (dn.6) uzun süre koruduğu, Sâmerrâ'da yaptığı kazıların ardından bu iddiasının yanlış olduğunu itiraf ederek 'bunların tamamen Sâmerrâ'dan gelme olduğunu kabul ettiği' şeklinde önemli bilgiler verilmiştir.

66-BASÂTİN SU KEMERLERİ VE AKKÂ LİMANI

a-Katalog No. ve Eser Adı	*:* 65- Basâtin Su Kemerleri ve Akkâ Limanı
b-Bulunduğu yer	: Fustat (eski Kahire) Mısır
c-İlk İnşa Tarihi	: 263 / 876-877
d-İlk Yapılış Maksadı	: Su taşıma kemeri
e-Bânisi	: Ahmed bin Tolun
f-Mimari Özellikleri	: Tuğla, taş malzeme
g-Son Kullanımı / Durumu	: Harabe hâlde

BASÂTİN SU (YOLU) KEMERİ [Ahmad İbn Tolun'un Mimari Faaliyetleri- 3]

"Bulunduğu yer; bugün Migrat el-İmam adıyla az bilinen bu su kemerini bulmak için Kale'ye doğru yönelip İmam Şâfiî Türbesi'ne giden yolu takip etmek gerekir. Tramvay istasyonundan biraz önce sola dönüp devam edince yeni yapılan Basâtin isimli yola ulaşılır. Boş araziden sonra soldaki ilk bina çimento fabrikasıdır, biraz daha ilerleyince (su) toplama kulesi (intake-tower) ve kemer sağda görülebiliyor" denilmiş.

[Su] ***Toplama Kulesi*** *(The Intake Tower)*

"Su kemerinin en sağlam kalmış kısmı su toplama kulesidir. Kayanın ucundaki küçük vadinin Basâtin köyünün kuzeybatısındaki verimli topraklara açıldığı yere yapılmış. Tuğlalarla yapılmış olan su toplama (depo) kısmı son hâli olarak 10,50m yüksekliğe, doğu-batı tarafı 20,50m, kuzey-güneyi de 10,24m. şeklinde (çift kûb) ölçülere sahip…" denilerek devamında su toplama deposunun iç kısmının planı, su toplama ve dağıtma düzeni ile, tonozların yapılış şekli, kullanılmış olan malzemeler, cephesi, su kemeri ve takip ettiği güzergâh hakkında detaylı anlatımlar yapılmış.

Tanımlama ve Tarihleme *(dn.1)*[1138]

"Makrîzî, tarih vermeden, İbn Tolun'un Birkat el-Habaş'tan kuzeye büyük mezarlıktaki (el-Karafat el-Kübra) camiye su kemeri inşa ettiğini yazmış (dn.2). Makrîzî'nin bahsettiği su kemeri ile bizim bahsettiğimiz bu kemer Corbet (dn.3) tarafından mimari açılardan tespit ve tarihlemeye tabi tutulmuş. Ancak topoğrafik sebeplerini daha sonraki yazısına bırakmış. Mimari açıdan ortaya koyduğu iddialar da dağınık, tutarsız. Voilers de oldukça kısa ve sonuca ulaşmayan bir şeyler ortaya

[1138] "Bu konuyla ilgili müzakereler benim *Brief Chronology,* pp.42-4, 1919'da yayımlanmıştır" denilmiş.

koymuş. Guest ve Richmond (s.332, dn.2)[1139] oldukça uzun ve konuya topoğrafik açıdan bakan şeyler ortaya koymuşlar. Bunların yaptığı topoğrafik anlatımda da hatalar bulunduğu İbn İlyas'ın *Tarih-î Mısır* isimli kitabında yazdıklarından belli olmaktadır. Bunların yaptığı su kemeri tarifi belki el-Kâmil'in Birkat el-Habaş'tan İmam Şâfiî Türbesi'ne su getirmek için yaptırdığı kemer olabilir." denilmiş.

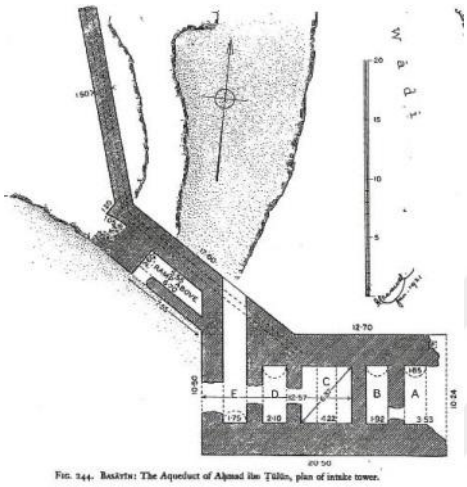

Fig. 244. Basâtîn: The Aqueduct of Aḥmad ibn Ṭūlūn, plan of intake tower.

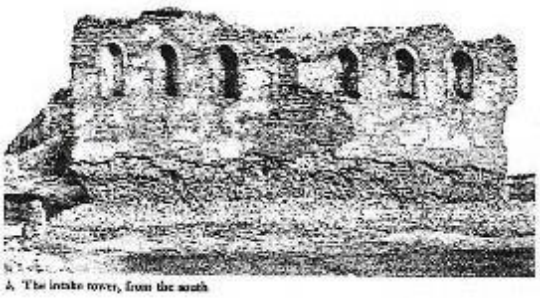

A. The intake tower, from the south

Fig. 1003 (Cr2F.244) Basâtin Su Deposu'nun planı
Fig. 1004 (Cr2P.94b) Depo'nun güneyden görünüşü

A. The intake tower, from the south-west

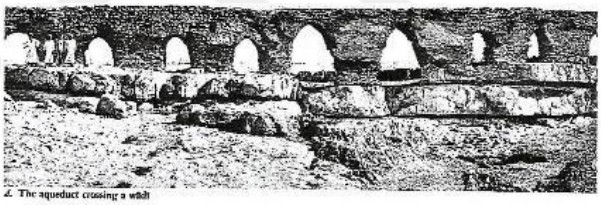

B. The aqueduct crossing a wadi

Fig. 1005 (Cr2P.94a) Depo'nun güneybatısı 1920'lerdeki görünüşü
Fig. 1006 (Cr2P.94d) Vadideki su kemeri yolundan bir görüntü

Creswell devamında; "…İbn İlyas da el-Kâmil'in bir su kemeri yaptırdığını yazmış ancak ondan önce yazmış olan Makrîzî, İbn Tolun'un su kemeri yaptırdığını zaten belirtmiş ancak el-Kâmil'in, Birkat el-Habeş'den su getirdiğine pek değinmemiş, bu sebeple el-Kâmil'in daha sonradan İbn Tolun'un kemerinden ilave bir kanal yolu yaparak su getirmiş olma ihtimali mevcut. Bu durumda karar verici ölçüt, mimari özellikler olacaktır. Bu özellikleri de bu su kemeri yolunda kullanılmış olan kemer şekli ile İbn Tolun Camii'nde kullanılmış olan kemer şeklinin aynı olması ve Eyyûbî döneminde yapılmış olan kemer şekillerinin ise daha farklı olmalarından ayırt edebiliyoruz…" diyerek bu su kemerinin İbn Tolun tarafından yaptırılan kemer olduğuna inandığını belirtmiş.

[1139] *J.R.A.S.,* 1903, 99.810-12.

Su Kemerinin Mimarı

"Makrîzî'nin [ö.1427] yazdığına göre, su kemerini yapan mimar, daha sonra da İbn Tolun Camii'ni de yapmış. Bu sebeple su kemerinin tarihini H263 [876-77] olarak kabul ediyorum. Ancak Makrîzî'nin bu konuyla ilgili olarak, 'mimarın (Nasrani (dn.2)[1140] olduğu için), camiyi payeler üzerine bindirilmiş bir yapı olarak inşa etme planını, İbn Tolun'un kiliselerdeki sütunları almasını engellemek için geliştirdiği' şeklinde aktardığı rivayetin[1141] doğru olduğuna inanmıyorum. Çünkü bu şekilde payeler üzerine bina edilmiş cami planları, İbn Tolun'un doğup büyüdüğü Sâmerrâ'da yaygın kullanılan bir sistem idi, o dönemden (IX. yy. ortalarından) kalma iki caminin bu şekilde payeler üzerine inşa edildiği biliniyor " diyerek bu rivayetin gerçek olamayacağına dikkat çekmiş.

AKKÂ LİMANI (Akkâ Harbour)

"İbn Tolun'un yaptığı diğer bir mimari faaliyet de Akkâ Limanı'nı çevreleyen duvardır. Bu konu burada kullanılmış olan teknik açısından enteresandır. Bu duvarın tarifini Mukaddesî'ye borçluyuz" denilerek onun: "İbn Tolun gelmeden önce şehir iyi bir şekilde koruma altına alınmamıştı (kuvvetli surları yoktu). Tyre[1142] ise limanın etrafını dolaşan bir duvara sahipti. Akkâ Limanını da, orası gibi yapmak isteyen İbn Tolun, bölgedeki sanatkâr, mimar, mühendis vb. (kura / artificers) bilgili insanları toplayarak konuyu onlarla müzakere edince, onlar 'Suyun üzerine bina yapmayı bilmediklerini' söylemişler. Daha sonra birileri ona bizim dedemiz mimar (bennâ) Ebû Bekir'den bahsedip, 'Bu işin bilgisine sahip biri varsa o da Ebû Bekir'dir' demişler. Bundan dolayı, İbn Tolun, Kudüs'teki görevli memura mektup yazıp dedemizi kendisine göndermesini istemiş. Dedemiz gelip de durum ona anlatılınca o da 'Bu kolay bir iş, bana büyük çınar (sycamore) kütükleri getirin' demiş. İstedikleri getirilince, kütükleri karşıdaki duvarlara denk gelecek şekilde suyun üzerinde yan yana dizip birbirine bağlamış ve onların üzerinde batı tarafında açıklık (aralık) yapmış. Sonra bu kütüklerin üzerine taşlar ve

[1140] "Yazarların çoğu Nasrânî kelimesi ile Kıptî demek istemiştir. Wiet buna (*Mosque de Caire,* p.122): 'eğer mimar Kıptî olsaydı Makrîzî Kıptî yazardı. Makrîzî, Nasrânî derken Mezopotamya'dan gelmiş (İbn Tolun'un gelirken yanında getirdiği) birisini kastediyor olmalı' şeklinde cevap vermiştir."

[1141] [Creswell Makrızî tarafından nakledildiğini ve kendisinin doğruluna inanmadığını söylediği bu rivayeti (s.329'daki Bibliyografya da gösterdiği) Makrîzî'nin *Hitat*'ının hangi sayfasından aldığını ayrı dip notta belirtmemiştir. Fakat *EMA,* v.II, s.327-361 arasında Makrîzi'den nakilleri: *Hitāt*, c.1-3'den yaptığı görülmektedir. Su kemeri ile ilgili nakli s.331, dn.2'de c.2, s.444, c.1, s.31 olarak; s.332 dn.7'de c.2, s.152, c.1, s.22 olarak; s.333 dn.10'da ise c.2, s.33 ve c.2, s.15-17 olarak göstermiştir].

[1142] [Lübnan'ın liman şehri Tyre].

çimento ile beşli bloklar hâlinde (ağırlıklar) inşa edip, kalın sağlam direklerle bağlamış. Blok örmeler ağırlaştıkça kütükler aşağı doğru inmeye başlamış.

Bütün bunlar en dibe indikten sonra oraya iyice yerleşmeleri için bir yıl öylece bırakmış. Sonra bunların üzerine inşaata (örmeye) devam etmiş. İnşa işi eski duvarın hizasına gelince de yeni taş malzemeler kullanarak bu duvarları birbirine bağlamış. Sonra aradaki açıklığın üzerine de (Tyre'deki gibi) geceleri limana girecek gemilerin girişi için zincirle açılan bir köprü koymuş. İbn Tolun'un kendisine bin dinar (~500.00 sterlin), ilave olarak da şeref kaftanı ve binek hayvanları verdiğini, ayrıca da kitâbeye de ismini yazdırdığını söylemişti…"[1143] şeklinde dedesi yoluyla yazdıkları, Le Strange'in tercümesinden aktarılmış (c.2, s.360, dn.1).

Tarihi

"Makrîzî'nin yazdığına göre İbn Tolun, Suriye'ye 21 Şaban 264'te (28 Nisan 878) gitmiş ve Mısır'a 4 Ramazan 265 / 30 Nisan 879'da dönmüş (dn.2-3). Sonra tekrar Safer 269'da (Ağustos-Eylül 882) gidip, 19 Cemâziyelâhir 270'te (24 Aralık 883) dönmüş (dn.4-5). Bundan dolayı inşaat işi bu tarihler arasındaki bir dönemde başlamış olmalıdır" denilmiş.

Sütunların Bağlayıcı Olarak Kullanılmaları

Bildiğim kadarıyla bu teknik, bilinen en eski metottur. İslâm öncesi Suriye'de ve başka yerde örneği bilinmiyor ya da henüz bir örneğine, Vogue (dn.6)[1144] ve Butler'in (dn.7)[1145] çalışmalarında rastlanmadı, bende bir örneğini görmüş değilim. Bunun daha sonraki iki örneği 1- Mehdîye Limanı girişidir (303-05 / 916-18), 2- Fâtımîlerin Mısır kuvvetlendirme (sur) duvarlarıdır (480-85 / 1087-92).

66- Basâtin Su Kemerleri ve Akkâ Limanı Sonuç Notları

Eski Kahire'deki (Fustat) Basâtin Su Kemerleri'nin deposuna nasıl gidileceği, kemerlerin deposu durumundaki ana yapının uzaktan nasıl göründüğü ve yakından

[1143] *Muqaddasi*, pp.162-3; transl. by G. Le Strange, *Palestine Pilgrims' Text Soc.*, III(8) pp.30-31 & his *Palestine under Muslims*, pp.328-9; see also Ranking's transl., pp.269-70.
[1144] *Syrie centrale,* Paris 1865-77.
[1145] Buttler, *Architecture & Other Arts* – Part II, The Publication of the American Archeological Expedition to Syrie in 1899-1900; agy, *Ancient Architecture* – Part II, The Publications of Princeton University Archeological Expedition to Syrie in 1903-05 and 1909.

nasıl olduğu ile yapının ebatları vb. hakkında detaylı tarifler yapılmış.

Creswell, Makrîzî'nin tarih belirtmeden İbn Tolun'un, su kemerleri yaptırdığını yazdığını (s.331) belirtip, İbn İlyas'ın da "Tarih-i Mısır'ında detaylı anlatımlar yaptığı, Corbet'in, Volilers'in sonra da Guest ve Richmond'un bu konuda yayınlar yaptıkları, el-Kâmil'in de sonradan Birkat el-Habaş'tan İmam Şâfiî Türbesi'ne su getirmek içim kemerler yaptırdığından, bazı yazarların Tolun'un kemerlerini el-Kâmil'in kemerleriyle karıştırdıkları, Tolun'un su kemerleri ile Kâmil'in kemerlerinin ise farklı formda olduğu, bu konuda önce Corbet'in, sonra Volilers'in daha sonra da Guest ve Richmond'un detaylı yayımlar yaptıklarına dikkat çekilmiş.

Creswell, Makrîzî'nin (ö.1427) Hitāt'ında naklettiği; "mimarın Mısırlı bir Nasrânî olduğu ve İbn Tolun'un camisini payeler üzerine bindirilmiş bir yapı olarak inşa etme planını, onun kiliselerdeki sütunları almasını engellemek için geliştirdiği" şeklindeki rivayete itiraz ederek, bu şekilde cami planlarının İbn Tolun'un büyüdüğü Sâmerrâ'da yaygın kullanıldığını ve İbn Tolun'un bu tür cami inşasını biliyor olması gerektiğini söyleyip Sâmerrâ'da tuğla payeler üzerine inşa edilmiş iki caminin bulunduğunu örnek göstermiştir. Aslında bu duruma (bu rivayeti nakletmeden önce konunun aslını; ibn Tolun'un geldiği yeri, oradaki mimari özellikleri vb araştırarak), Makrîzî'nin işaret etmiş olması gerekirdi. Ancak bu, Creswell'in titiz ve ciddi çalışmasının bir diğer olumlu sonucudur ve çok önemlidir. Eğer Creswell'in bu dikkati olmasaydı, Makrîzî'nin araştırmadan naklettiği (Hıristiyan mimarı yüceltmek için uydurulduğu belli olan) bu tutarısız rivayet, yine "doğru olma ihtimali kuvvetli bir bilgi olarak" oryantalistler tarafından kitaplarında nakledilecekti.

Akkâ Limanı'da İbn Tolun'un suyun üzerine yaptırdığı sur hakkında da: Creswell, İbn Tolun'un, Akkâ Limanı'nı çevreleyen duvarları da suyun içine (Aralık 878-883 arasında) yaptırdığını, başkalarının imkansız gördüğü bu iş için nasıl bir teknik kullanıldığı bilgisinin de Mukaddesî'nin bu duvarları "mimar olan kendi dedesinin yaptığını" yazmış olması yoluyla bize ulaştığını detaylarıyla aktarmıştır. Bu bilgiler, Ahmed bin Tolun'un Mısır'da yaptığı mimari faaliyetlerin henüz Türkçe kaynaklarda detayları fazla bilinmeyen konular olması açısından oldukça önemli kazanımlar olmuştur.

67- KATÂİ'DEKİ ERKEN DÖNEM EVLER

a-Katalog No. ve Eser Adı	*:* 67- Katâ'i'deki [Fustat] Erken Dönem Evler
b-Bulunduğu yer	: Fustat (Eski Kahire)
c-İlk İnşa Tarihi	: ~870-900
d-İlk Yapılış Maksadı	: Yerleşim alanı
e-Mimari Özellikleri	: Tuğla, malzeme, ev / barınak
f-Bânisi	: Creswell'e göre Ahmed bin Tolun
g-Son Kullanımı / Durumu	: Kazı alanı

KATÂ'İ DEKİ [FUSTAT] ERKEN DÖNEM EVLER

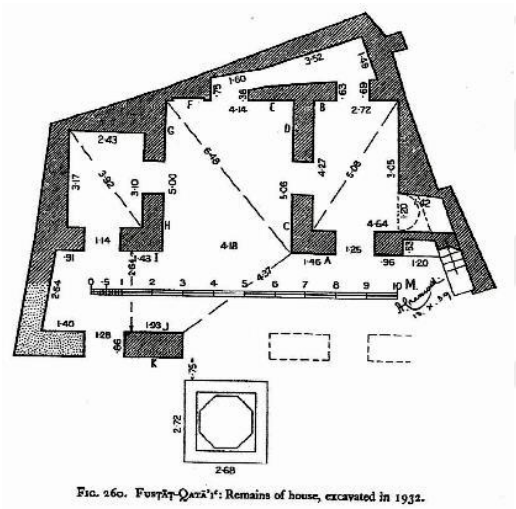

Fig. 260. Fusṭāṭ-Qaṭā'i': Remains of house, excavated in 1932.

d. Miḥrāb in house at al-'Askar (Fusṭāṭ).

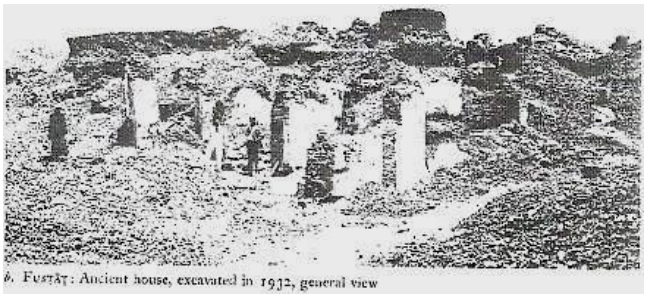
Fg. 1007 (CrF260) Fustat Katâ'i'de 1932 kazlarında bulunan altıgen havuzlu bir ev planı
Fg. 1008 (Cr2P.123d) Katâ'i kazılarında evlerin birisinin duvarındaki alçı işi mihrab dekoru

"Her şeye rağmen Fustat'taki kazı çalışmaları bize stukko işleri bozulmadan tam olarak yerinde kalmış bir ev bile bulunamadığını göstermiş, oradaki evlerin hangi döneme ait olduklarının net tarihlemesi de çok zor görünüyordu. Ancak 1932'de Arap Sanatı Müzesi tarafından yapılan biraz Fustat'ın kuzeyinde Ebu's-Suud Camii ile Büyük Su Kemeri arasında yapılan kazılarda (Cr2P.117b-e) kırmızı tuğla ile yapılmış bir evdeki Sâmerrâ stili C grubu benzeri stukko işlerini ortaya çıkartınca bu olumsuz ve zor durumlar ortadan kalktı." (v.II, p.365)

Tarifi [Konumu]

"1932 kazılarında ortaya çıkartılmış olan (Cr2F.260'ta planı gösterilen) evin detaylı tarifi yapıldıktan sonra, bu tür önünde payeli portiko'su ve arkada (kiler gibi kullanıldığı tahmin edilen) plana sahip ev kalıntılarının (öndeki payeden bir tane daha

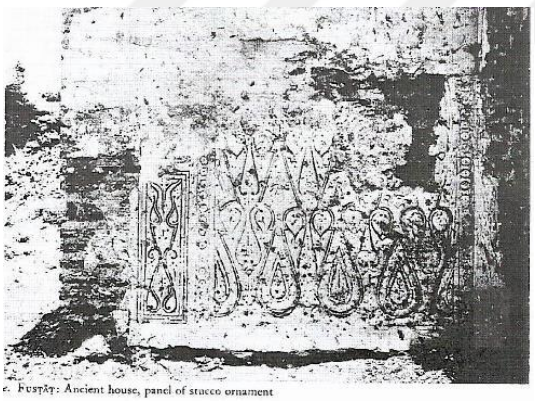
olup ön tarafta üçlü kemere sahip bir portiko bulunduğu iddia edilerek) Fustat'ta Ali Bagat Bey'in yaptığı kazılarda da en az 2 tane daha bulunduğu" belirtilmiş.

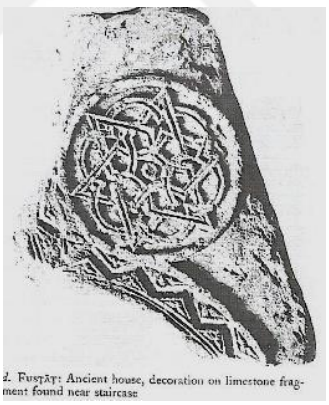

b. Fusṭāṭ: Ancient house, excavated in 1912, general view

Fg. 1009 (Cr2P.117b) Katâi erken dönem evler kazı alanı
Fg. 1010 (Cr2P.117c) Evlerdeki stukko işleri

"Hassan el-Hawary'nin bu şekilde planı olan evlerin diğer kazılarda bulunan VI no'lu ev ile Cemaleddin ez-Zehebî'nin 1046 / 1636 tarihli evine benzediğini yazdığı ve bu şekilde plana sahip evlerde görülen bu odaların ne maksatlar için kullanıldığı konusunda yaptığı tarifler alıntılanmış. Ayrıca ayakta kalmış olan paye'den 1m. kadar mesafede 3.5m. çapında, içinde, daha aşağıda altıgen bir basin (havuz gibi bir kısım) ile güneybatı cephesinden buraya su getiren toprak boruların (pöhrek) kalıntıların da bulunduğu" belirtilmiş.

e. Fusṭāṭ: Ancient house, panel of stucco ornament

d. Fusṭāṭ: Ancient house, decoration on limestone fragment found near staircase

Fg. 1011 (Cr2P.117d) Fustat'ta eski bir evde stukko panel süsleme
Fg. 1012 (Cr2P.117e) Evlerin duvarlarında rastlanan alçı işi süslemeler

Süslemeleri

"Kazıda ortaya çıkartılan (Cr2F.260) bu evde, 11 adet duvar süslemesi panel ve parçaları ve (Cr2P.117c, e) bir de mihrab olduğu açıkça belli olan bir süsleme bulundu (Cr2P.123d). Mihrabın üst kısmında mavi zemin üzerinde kalınca ve güzel bir kûfî stilde kabartma bir yazı mevcut. Bu da 302 / 914 tarihli Dayres-Süryânî'deki stukko süslemeleri ve İbn Tolun Camii'ndeki stukko mihrabı (Cr2P.123b) hatırlatıyor" denilmiş.

Tarihi

"Bu benzerliklerden dolayı, ben bu evleri, 900 yılına ait olarak kabul ediyorum. Bu ev Abbâsîlerin 905'te yıktığı söylenilen (Tolun Hanedanlığına ait) Katâ'i alanında bulunuyor. Bu durum bize tarihi belirleyebileceğimiz bir sınır veriyor. Ali Bagat Bey'in kazılarda (Grup I ve II-V.III numaralı evler) [1146] ortaya çıkarttığı diğer dokuz evde bu ev ile aynı döneme ait olabilir görünüyor. Bu evlerde üç livan ve önünde üç kemerli portiko olduğu görülüyor. Sadece birisinin (Uhaydır'daki evler gibi) avlunun iki tarafında birbirine bakan iki adet livana sahip olduğu" belirtilmiş.

Mimari Köken

"Burada görülen planların Irak'tan gelme olduğu iddia edilerek bu iddiayı desteklemek için Hüsrev Pervez'in (590-628) yaptırdığı Kasr-ı Şîrîn ve VIII. yy'ın ikinci yarısında inşa edildiği belirtilen Uhaydır Sarayı'ndan (v.I, CrF.475) karşılaştırmalar yapılarak, bu tür evlerin İbn Tolun'un Mısır'a gelmesinin ardından onu takip edip gelen Iraklılar tarafından yapılmış olacağı iddia edilerek, CrP.117e'de görülen motifin de erken Emevî döneminin üçgenlerle üretilen desenlere çok benzediği ve İbn Tolun Camii pencerelerinde uygulanmış olan desenler (Cr2P.111-12) grubuna dâhil olduğu belirtilerek" konu sonlandırılmış.

67- Katâi'deki [Fustat] **Erken Dönem Evler Sonuç Notları**

1932 Katâ'i kazılarında oraya çıkartılmış olan ve Creswell'in Fustat'ın erken (Ahmed b. Tolun) dönemine ait olarak kabul ettiği evler konusunda; Önceden Fustat Katâ'i'de yapılmış kazıların sonucunda Fustat'taki evlerde bozulmamış alçı (stukko) işi süsleme bulunamadığı, ancak 1932'de Arap Sanatı Müzesi tarafından yapılan biraz Fustat'ın kuzeyinde Ebu's-Suud Camii ile büyük su kemeri arasında yapılan kazıların sonucunda Sâmerrâ stili C grubu benzeri stukko işleri ortaya çıkartılınca (CrP, 117 b-e) bu sorunun hallolduğu,

Kazıda ortaya çıkartılan (Cr2F.260) bu evde 11 adet duvar süslemesi panel parçalarının yanı sıra (Cr2P.117c, e) bir de mihrap olduğu açıkça belli olan bir süsleme bulunduğu (Cr2P.123d), bu mihrabın da İbn Tolun Camii'ndeki stukko mihraba (Cr2P.123b) çok benzediği, bu evlerin Abbâsî halifesinin 905'te yıktırdığı söylenilen

[1146] Aly Baghat & A. Gabriel, *Fouillesd'al-Fustat*, figs. 4-5, II, 13-14, 16-17, 19-24 & 26-9.

(Tolun hanedanlığına ait) Katâ'i alanında bulunduğu ve bu benzerliklerden dolayı Creswell'in bu evleri 900 yılına ait olarak kabul ettiği,

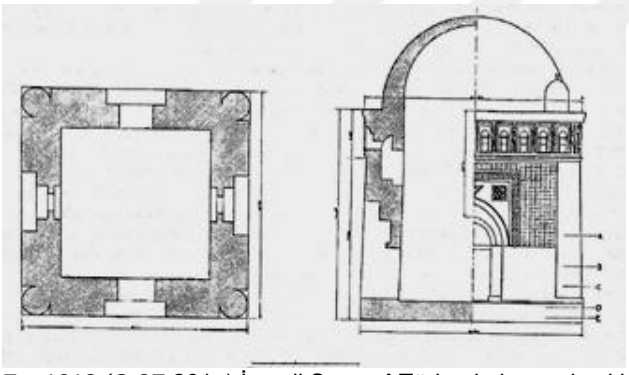
Ali Bagat Bey'in kazılarda (Group I ve II-VIII numaralı evler) ortaya çıkarttığı diğer dokuz evin de aynı döneme ait olabileceği, evlerin planında üç livan ve önünde üç kemerli portiko bulunduğunun anlaşıldığı, burada görülen planların Irak'tan gelme olduğu, (bu planların aslının da Hüsrev Pervez'in (590-628) yaptırdığı Kasrışîrîn'den alınıp Uhaydır Sarayı'nda uygulanmış olan plana dayandığı, bu tür evlerin İbn Tolun'un Mısır'a gelmesinin ardından onu takip edip gelen Iraklılar tarafından yapılmış olacağı şeklinde bilgiler verilmiştir.

68- İSMAİL SÂMÂNÎ TÜRBESİ

a-Katalog No. ve Eser Adı	: 68- İsmail Sâmânî Türbesi
b-Bulunduğu yer	: Semerkand, Buhara
c-İlk İnşa Tarihi	: 295 / 907-908
d-İlk Yapılış Maksadı	: Türbe
e-Bânisi	: İsmail Sâmânî'nin oğlu Ahmed
f-Mimari Özellikleri	: Her cephesi 9m. olup küp şeklinde bir yapı
g-Son Kullanımı / Durumu	: Hâlen ayakta

İSMAİL SÂMÂNÎ TURBESİ [Semerkand, Buhara]

"…Buhara'nın batı eteklerindeki bu yapı İslâm'ın (Sâmerrâ'daki Kubbetu's-Süleybiye'den sonra) ikinci en eski tarihli türbesidir. Sâmânî hanedanlığının kurucusu ve Sâmânîlerin 279-295 / 892-907 yıllarındaki ikinci yöneticisi olan İsmail'e aittir. Türbe olarak tuğlalarla yapılmış olan kare şeklindeki bina, yukarı doğru hafif daralır, kubbesi biraz alçaktır ve formdan forma geçişler tromplarla (Türk üçgenleriyle) sağlanmıştır.

Fg. 1013 (Cr2F.261a) İsmail Samanî Türbesi plan ve kesiti

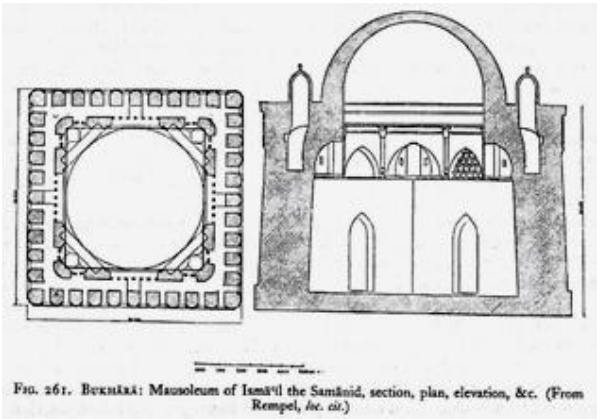
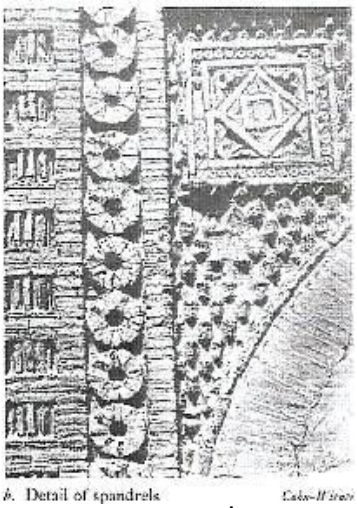
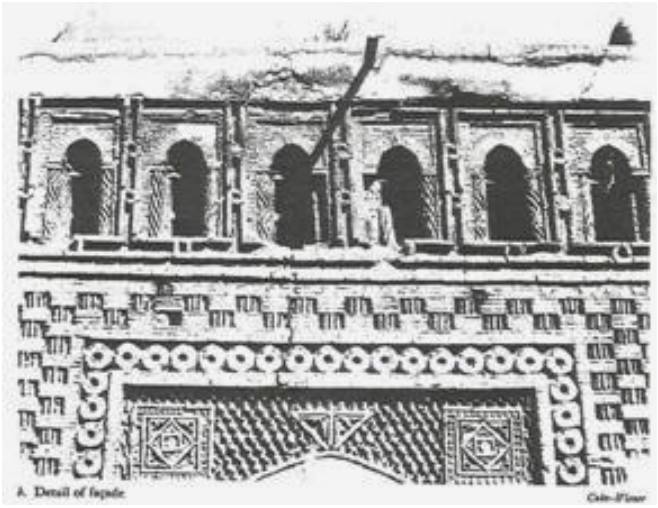

Fig. 261. Bukhárá: Mausoleum of Ismá'íl the Samánid, section, plan, elevation, &c. (From Rempel, *loc. cit.*)

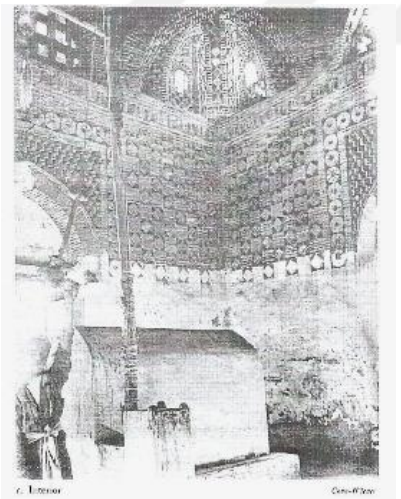
Fg. 1014 (Cr2F.261b) İsmail Samanî Türbesi'nin diğer çizimleri
Fg. 1015 (Cr2P.118a) İsmail Samanî Türbesi genel görünüşü

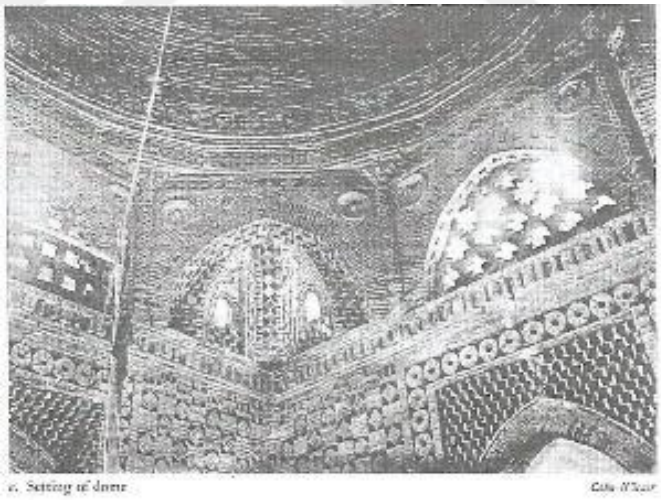

Fg. 1016 (Cr2P.119b) İsmail Samanî Türbesi kemer üstü dolgusundan (spandrel) detay
Fg. 1017 (Cr2P.118b) İsmail Samanî Türbesi cephe detayı

Duvarlar dışarıdan 9.30m ve içerden 7.20m ölçülerinde ki bu da duvarların kalınlığını yaklaşık 1m. olarak veriyor. Yüksekliği de 9m. olması sebebiyle tam mükemmel bir küb şekline sahip. Her bir cephesi pusuladaki bir yöne tam uygun olacak şekilde yerleştirilmiş. Bu küpün her bir köşesi 1m'lik dairenin ¾'ünü oluşturacak şekilde kesilerek yuvarlaklaştırılmış. Her bir cephenin ortasında bir giriş kapısı var.

Fg. 1018 (Cr2P.119c) Türbenin iç kısmı
Fg. 1019 (Cr2P.119e) Kareden sekizgene geçiş ve onun üzerine de daire kubbenin kurulumu

Her cephenin üst kısmında 10'ar tane küçük dikdörtgen şekilli ve kemerli çerçeveler galeri hâlinde dizilmiş. Her bir kemer, yanındakine, üstten ve alttan birer halka ile bağlanmış. Aslında bu kemerler kare duvarlardan yuvarlak kubbeye geçişleri arkalarında saklamaktadır. Ortadaki merkez kubbenin altta duvarlarla birleştiği köşelerine yine birer küçük geçiş kubbeler yerleştirilmiş. Bu dört cephenin her bir

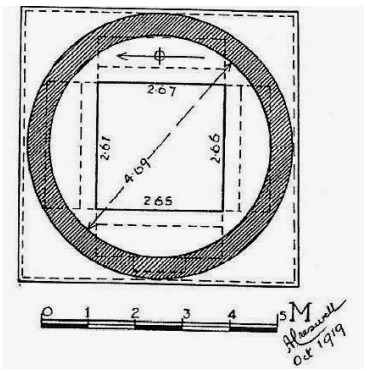
yanında kubbe kısmına açılan 3'er tane delik-pencere var. Bunların birisi tam ortada diğer ikisi de köşelerin yanlarında…" şeklinde oldukça detaylı anlatımlar yapılmış.

İç Kısmı

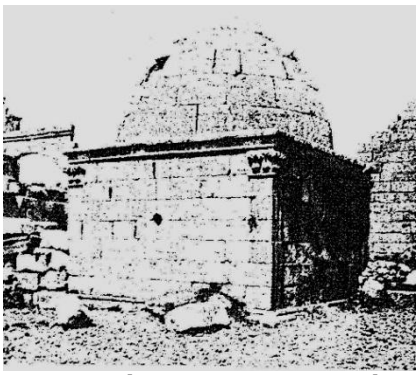
"…İçeride üç kademeye bölünmüş duvarlar, sekizgen geçiş kasnağı ve kubbe. Burada duvar yüzeylerinin tuğlalar işlenmesi oldukça farklı yapılmış. Tuğlaların farklı yönlerde dizilmesi ile spet şekli yerine kare vb. şekiller elde edilmiş. Kareler 5 tuğla ile lozengler 4 tuğla ile elde edilmiş. Geçişler dört sivri köşe kemeri (squinch) ile yapılmış. Köşe kemerlerinin yapılış şekli de oldukça ilgi çekici. Burada görülen mimari unsurların hemen hepsi Uhaydır'dan direkt alınarak yapılmış..." denilerek duvarlarda tuğla örgüsü ile elde edilmiş şekiller detaylı olarak tarif edilmiş.

Mimari Köken ve Sonraki Yapılara Etkisi

"İsmail Sâmânî'nin küp şeklinde kubbeli ve her cephesinin ortasında bulunan açık kemerli türbesinin, Ruvayha'daki Bizzos'a (c.2, s.368, dn.1)[1147] olan benzerliği ve Halep [1148] yakınlarındaki Baad Anıtı'na benzerliği, Fırat üzerindeki Kal'a Rum'un kuzeyindeki Elif ve Hasanoğlu köylerindeki iki türbeye benzerliği, ayrıca açıklama gerektirmeyecek kadar ortada" denilmiş.

Fg.1020

Fg.1021 [1932, c.1, s.311, CrF.372]

Fg. 1020 (CrF.506, 1969/79, c.1, bl.2, s.456) Ruveyha'daki Bizzos Mozolesi'nin kubbe kurulumu [bu plan 1932, c.1, s.310'de CrF.370 olarak bulunmaktadır]
Fg. 1021 (CrF.504, 1969/79, c.1, bl.2, s.457-1) Ruveyha'daki Bizzos Mozolesi

[1147] *[EMA,* v.II, 1979, p.368, n.1'de Creswell Bizzos Mozelesi'nin resmi için "yukarıda, c.1, s.310'daki bilgilere ve s.312'nin karşısındaki sayfadaki, Fig.372'ye bakın" şeklinde bir yönlendirme yapmıştır. Yapılan incelemede bu yönlendirme ile 1932 baskısı c.1'in kastedildiği anlaşılmıştır. Çünkü 1969 / 79 genişletilmiş baskısının bahsedilen cilt ve sayfasında bu bilgiler ve figür 370 ve 372 bulunmamaktadır. Bu yönlendirmedeki bilgiler 1969 / 79 c.1, bl.2, s.455'te Pandantif konusu içinde, CrF.370 ise CrF.506 olarak s.456'da bulunmaktadır. Creswell'in atıf yaptığı Fig.372 ise 1969 / 79, c.1, bl.2, s.457'den sonra eklenmiş numarasız sayfada (s.456-1) CrF.504 olarak verilmiştir].

[1148] Butler (H.C.), *Ancient Architecture in Syria*, Sect. B: Northern Syria, pp.299-300, Plate XXV & Fig.329.

"Kuzey Suriye'de Ruveyha'daki (iç mekânda Grek Haçı'na benzeyen kemerlerle ortaya konulmuş olan planı ile) Greklere ait, her şeyi sağlam yerinde olarak ayakta kalmış olan (Vogue'un yayımladığı) Pardos'un oğlu Bizzos'a ait (dn.2)[1149] mozole (mezar) yapısını De Vogue (dn.4)[1150], van Berchem (dn.5)[1151] ve Butler'in (dn.6)[1152] VI. yüzyıla ait (dn.3)[1153] olarak teyit ettikleri" örnek gösterilmiş. Ayrıca küp şekli ve üzerindeki kubbesi (sadece tek cephedeki girişi) ile Suriye'deki ve Mısır'daki kubbeli Muhammedî[1154] (Türbe) mimarisi üzerinde çalışanların dikkate alması gereken çok önemli bir yapı olduğuna dikkat çekilip, detaylar için Creswell, *EMA*, 1932, c.1, s.310'a bakılması tavsiye edilmiş [açıklama için bk, BÇ, yukarıda dn.1147].

"İlave olarak bu tür yapıların varlığı, daha yakın dönem olan Sâsânî mimarisindeki (Feraşabad'daki küçük kubbeli yapı) örneklerinden de biliniyor[1155]. Ayrıca (son zamanlarda keşiflerini Mihnarseh'e borçlu olduğumuz) Cinne'deki Kazirun'un Chahar-Tāq'ı, Tûn-i Sabz ile Arşkuh, Fîrûzâbâd ve Nisar'daki diğer üç yapı ve Şiraz yakınlarındaki yapı, hepsi (s.369, dn.1)[1156] V. yüzyılın ilk çeyreğine ait yapılar olarak önümüzde durmaktadır.

Fakat bu İsmail Sâmânî türbesinde kendine has birçok orijinal özelliklerinin bulunması da çok önemli bir konudur. Örneğin kaba tuğla işçiliği ile sepet formunda ortaya çıkartılmış olan şekiller, köşelerdeki yuvarlak payeler, dışarıdaki duvardan kubbeye geçişi ustaca gizleyen galeriler, köşelerdeki aslan göğüslerinin yapılış şekillerindeki farklı yaklaşım, kubbenin altındaki kasnağı destekleyen duvarların üzerindeki 16 kısa-ince sütuncuklar, köşe kemerlerinin üçgen yüzlerinin süsleme-dolguları ve pencere-kemerlerdeki daire şeklindeki diskler, ana kubbenin yanlarındaki küçük dört kubbecikler vb. bütün bu özellikler burada ilk defa olarak kullanılmıştır.

Bütün bu özelliklerin hepsini birden bu yapıda uygulayan mimar gerçekten bir dâhî (genius) olmalı. Dolayısıyla bu yapı [İsmail Sâmânî Türbesi], mimaride yeni gelişmelerin başlangıç noktası olduğu için çok büyük öneme sahiptir.

[1149] Waddington*, Inscriptions grecques at Latines de la Syrie*, Insr. No.2670 yoluyla.
[1150] *Syrie Centrale,* I, pp.113-14 & pl.91.
[1151] *Voyage en Syrie,* I, p.204, n.3 & plXLIII.
[1152] Butler, *Architecture & other Arts*, p.247.
[1153] *Age*., p.248.
[1154] ["Muhammedan" denilmiştir].
[1155] [Bu noktada Creswell "yukarıda, II, s.107, CrF.94'e bakın" şeklinde köşe kemerinin gelişmesi konusuna yönlendirme yapmıştır. Bu figür bu çalışmada Fg.1091-CrF.94 olarak s.848'de gösterilmiştir].
[1156] Bu yapılar hakkında daha geniş bilgi için bk, Godard, "Siroux & Hardy", *Athar-é Îran*, III, fasc.I & figures 8, 10-11, 13, 14, 17-20, 2 3, 76, 86 & 100-108 denilmiş.

Örneğin,

1- Duvarların üzerinde arka kısımdaki geçişleri gizleyen galeriler, daha sonra Sultan Sencer türbesinde görülecektir (s.369, dn.2)[1157].

2- Burada görülen köşe kemerinin içindeki çift pencereli durum yine Sultan Sencer türbesinde uygulanmıştır (ve bu düzenlemenin şimdiye kadar sadece bu iki örnekte görüldüğü biliniyor).

3- Kemerlerin yan-orta kısımları ile yan ve üst taraflarındaki dikey ve yatay unsurların aralarındaki üçgenlerin (spandrel)[1158] içindeki dairevî diskler ve "pencere kemerler"in benzerlerini daha önce İbn Tolun Camii'nde görmüştük. Ancak bu özellikler artık Orta Asya'nın köşe üçgenlerin doldurulması için oturmuş (prototipi) sistem olarak Buhara vb. şehirlerde, Fâtımî mihrablarında ve Hint İslâm mimarisine de yayılacaktır.

4- Merkez kubbe ve köşelerdeki küçük kubbecikler Hint-İslâm türbe mimarisinin (Delhi'deki 1565 tarihli Hümâyûn Türbesi, 1626 tarihli Han Hanan türbesi, Agra'daki Tac Mahal vb. örnekleri hâlen mevcut olduğu üzere) prototipi olmuştur. İlave olarak bu yapı bu özellikleri ile Havell'in "Panch Ratna" teorisini de (dn.8)[1159] geçersiz kılmıştır.

5- Köşelerdeki yuvarlak payelerde aynı şekilde uygulanmış olarak daha sonra 1683 tarihli Thathah'taki Dîvan Surfa Han Türbesi'nde görülür (dn.9)[1160]." denilerek konu sonlandırılmış.

68- Semerkand İsmail Sâmânî Türbesi Sonuç Notları

* Buhara'nın batı eteklerindeki Sâmânî hanedanlığının kurucusu ve Sâmânîlerin (279-295 / 892-907 arasında) ikinci yöneticisi İsmail'e ait (907-908 yılında oğlu tarafından yaptırılmış) olan bu yapının (Sâmerrâ'daki Kubbetü's-Süleybiye türbesinden sonra) İslâm'ın tarihi bilinen ikinci en eski türbesi olup mimaride yeni gelişmelerin başlangıç noktası olması hasebiyle çok büyük öneme sahip olduğu,

[1157] Cohn-Wiener, *age.,* p.34 & Taf.VII-VIII.
[1158] Spandrel: kemerin yan üst kısımları ile üzerlerinden geçen yatay ve yanından geçen dikey çizgi arasında oluşan üçgen alan (bk, Fg.1017- CrF.119b).
[1159] *Indian Architecture*, pp.22-23.
[1160] Ferguson, *History of Indian Architecture,* Phene Spiers ed. II.pp.281-2 & fig 420; Cousens (Henry), *Antiquities of Sind*, pp.117-18 & plates XXXVII-XXXVIII.

* Yapının dışarıdan 9,30m, içeriden 7,20m ebatlarıyla kare şeklinde görünüp (yukarı doğru hafif daralan) duvarların 1m. kalınlığında, yüksekliğinin de 9m. olarak tam mükemmel bir küp şeklinde olduğu, alçak bir kubbeye sahip olup, yapıda bir formdan diğer bir forma geçişlerin Türk üçgenleriyle sağlandığı, her bir cephesinin pusuladaki bir yöne tam uygun olacak şekilde yerleştirildiği, her bir cephenin ortasında bir giriş kapısı olup, yine her cephenin üst kısmına 10'ar tane küçük dikdörtgen şekilli ve kemerli çerçevelerin galeri hâlinde dizildiği, tuğlaların farklı yönlerde dizilmesi ile kare vb. şekilli süsleme kompozisyonlarının elde edildiği,

* Geçişlerin dört sivri köşe kemeri ile (squinch) sağlandığı, burada görülen mimari unsurların Uhaydır ve İbn Tolun camii gibi yerlerde görülen öncü örneklerden alınıp geliştirilmiş olduğu, İsmail Sâmânî'nin küp şeklinde kubbeli ve her cephesinin ortasında bulunan açık kemerli türbesinin mimari kökeninin Creswell tarafından Kuzey Suriye'de Ruveyha'daki bir mezar anıtından alınmış olacağının iddia edildiği,

* Bütün bunlara rağmen İsmail Sâmânî türbesinin ayrıca kendine has birçok orijinal özellikler bulundurmasından dolayı çok özel ve önemli olduğu konusuna birkaç defa dikkat çekilmiştir.

Yapının kendine has mimari özellikleri hakkında oldukça detaylı tarifler yapılmış olması, bundan sonra bu eser üzerinde yapılacak araştırmalarda, eserin ve erken İslâm dönemine takdim ettiği yeniliklerin daha iyi anlaşılması ve takdir edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

69- [İLK DÖNEM] **ABBÂSÎ MİMARİSİ ÖZETİ** [Creswell]

Emevî hanedanının yıkılması ile halifelik merkezi Şam'dan Bağdat'a geçti. Bu değişikliğin Roma İmparatorluğu'nun merkezinin Roma'dan Konstantinapol'e geçtiğinde meydana gelen etkiye benzer bir etkisi oldu. Her iki durumda da İmparatorluğun ağırlık-yoğunluk merkezi değişince düşünce ve sanat da değişerek daha fazla oryantallik (doğuya has özellikler) ön plana çıktı. (v.II, p.370 -373)

İslâm sanatındaki belirgin olarak görülen değişiklikte de İslâm'daki Helenistik etkilerin yerini hâlâ izleri kaybolmamış Sâsânî-Fars (Persia) ile Irak etkisinin ön plana çıkması şeklinde oldu ki bu durum sanatı ve mimaride de ciddi değişikliklere, Sâmerrâ sanatının doğmasına sebep olarak Mısır yönünde gelişerek yayıldı. Kahire'deki Ahmed bin Tolun Camii bunun en bariz örneğidir. Buradan da tam aksi istikamete Nîşâbur ve Semerkand'a (eski afrasiyab) kadar ulaştı. Buralarda Sâmerrâ alçı (stukko) sanatının uygulandığını gösteren örnekler yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır.

Bu dönemin cami planları Irak'ta bile oldukça farklılıklar gösterir. Apadan tipi denilen, çatının direkt paye veya ahşap payandalar üzerine bindirildiği plan şekli (örneğin, Bağdat ve Sâmerrâ ile c.2, ile s.38'de gösterilen camiler) oldukça yaygınlık kazandı. Bunun yanı sıra çatısı sıra kemerli sütunların üzerine (arcade) yükseltilmiş ve araya sahn-mahfil gibi (ilave) alanların girdiği cami planları da Rakka'da, Ca'feriyye'de (Ebû Dülef) ve Mısır'da (827'de yeniden yapılan) Amr Camii ve İbn Tolun Camilerinde görülmektedir.

İki büyük Sâmerrâ camisinde, kare planlı (Bağdat, Kûfe, Vâsıt gibi) erken dönem Irak camilerinin planından uzaklaşılsa da İbn Tolun Camii ile bu plana dönüldü. Bir de Uhaydır Sarayı Camisi, Damghan'daki Tarik [Tanrı] Hane, Sûse Ribâtı'ndaki Cami, Sûse Bû-Fetete Camii ve Sûse Ulucamii gibi tonozlu camiler grubumuz var.

Mihrab önü kubbeli cami planı Irak-Fars kökenli olamaz çünkü bu planın örnekleri olarak, erken İslâm mimarisi alanına giren tarihlerde yapılmış olan sadece 705-715 arasına tarihlenen Şam Ulucamii, 780'de yeniden yapılan Mescid-i Aksâ, 850 tarihli Sûse Ulucamii, 862-3'te yeniden yapılan Kayrevan Ulucamii, 864 tarihli Tunus Ulucamii mevcuttur. Mihrab önü kubbe uygulamasının Damghan'daki Tarik [Tārı] Hane Camii'nde, Rakka'da ve Sâmerrâ'da rastlanmadığına özellikle dikkat etmek gerekir. İbn Tolun Camii'ndeki mihrab önü kubbesi ise XIII. yüzyıla aittir. Erken döneme ait (787

tarihli Kurtuba, 836 tarihli Kayrevan ve 864 tarihli Tunus camileri gibi) üç tane erken dönem camisinde kıble tarafındaki sahnın (avlu) revaklarla çevrili olmadığı da önemli bir farklılıktır.

[Bu dönemler arasındaki] İki farklı uygulamaya burada dikkat çekmek gerekiyor; Birinci farklı uygulama; kıble cephesine dikey [durumda olan] sahn (nef) planıdır. Bu ilginç durum ilk olarak Şam Ulucamii'nde ve 780'de, el-Mehdî'nin yeniden organize ettiği Mescid-i Aksâ planında görülür. Bunlardan sonra (bu planın) 787 tarihli Kurtuba Ulucamii'ne sıçradığı, oradan da [Ağlebî emiri] Ziyâdetullah'ın 836'da yeniden yaptığı Kayrevan Camii'nde uygulandığı görülmektedir.

İkincisi ise Suriye'nin İslâm öncesi dönemindeki kilise kulelerinden uyarlanan kare şekilli minare yapısı. Bu kare minareler Suriye'ye özgü bir şekil olarak XIII. yüzyılın başına kadar bu özelliğini korudu. Bu tip minare önce Kayrevan'a oradan da Kurtuba'ya taşınarak modern zamanlara kadar Batı'daki İslâm'ın standart şekli oldu.

Saray mimarisi de Emevîler ve Abbâsîler arasında önemli farklılıkların görüldüğü bir alandır. Emevîlerde hâlâ bedevi eşitlik fikrine uygun gayriresmî sultan huzuru (seremoni) yaklaşımı hâkim iken, Abbâsîler (dominant Fars etkisinden kaynaklanan ve "halifeyi neredeyse tanrılaştıran" derecede önem verilen) "huzura kabul" (seremoni) uygulamasını tercih etmiştir. Bu sebeple de genellikle kubbeli ve çok ihtişamlı taht odaları, özel misafirler için kabul (ağırlama) salonları ve devamında geçilen (ve bazen karşılıklı da olabilen) halkın kabul edildiği tonozlu livan'lar görülür. Bu saraylarda görülen "beyt" uygulamaları da Suriye tipi olarak Müşettâ ve Kasr-ı Tûbe'deki yerine Kasr-ı Şîrîn planını takip eden farklılıklar gösterir.

Bu saraylarda uygulanan ebatlar da aşırı büyüktü. Uhaydır'da saray kompleksi 112 x 87m. iken, Halife Mu'tasım'ın, [inşa ettirdiği yapı] (merkez aksılı üzerinde) içindeki büyük ve küçük serdabları, bahçe avlusu ve cirit (polo) alanları ile 1400m^2'yi buluyordu. Merv, Uhaydır ve Sâmerrâ'da görüldüğü üzere aksıl merkezli planlama bu dönemin önemli bir özelliği de olmuştur. Bu çok büyük saraylar, yaşlı ama güçlü halife'nin kaprisi sebebiyle yıldırım hızıyla tamamlanmak zorunda olduğundan, (taş işlemelerine) Suriye'deki saray yapılarının taş işçiliklerinde görülen özen gösterilemiyordu. Ayrıca [burada] Suriye'nin [sahip olduğu] taş-mermerler de mevcut değildi. Tek uygun malzeme pişirilmiş tuğla idi, o da daha sonra XII. ve XIII. yüzyıllarda görülen kaliteden çok geri durumdaydı.

Abbâsî saraylarının büyük bir bölümü, çamur-kerpiç malzeme (ancak birkaç kat stukko sıva ile kapatılıp-gizlenmiş şekilde) kullanılarak yapıldı. Herzfeld'in haklı olarak söylediği müthiş bir an'lık (geldiği gibi / önceden planlanmadan) bir üretme, iş bitirme hızı vardı. Herzfeld'in "Shrâgschmitt" stili, [Creswell'in stil C dediği] yöntemle, üretim, müthiş bir iş idi. İşçiliği ağır olan bu stil ve bu çalışma metoduyla çok büyük alanlar bile, çok kısa sürelerde tamamlanabiliyordu. Bu saraylarda görülen süslemeler, genellikle alçı "da-du"lar (VA: den-dan) ile sınırlı kapı çerçeveleri, ahşap kapıların ve tavanların ilave süslemelerinden ibaretti. Cam mozaik (fusayfusa) ise, Emevî dönemindeki kadar çok görülmez. Sadece Sâmerrâ Ulucamii ve Belkuvârâ Sarayı gibi birkaç yerde görülmüştür.

Türbe yapılarında ise, sadece iki tane örnek görülür. Bunun sebebi hiç şüphesiz erken dönemde Müslümanların, mezarları üzerine yapı yapmaya fazla ilgi göstermiyor olmalarıdır. Bir de o zamanlarda devamlı hareket hâlinde olmalarının getirdiği bir sonuç olarak pek türbe yapmak gereği duyulmuyordu. Ayrıca birçok Abbâsî halifesi, mezar yerlerinin halk tarafından bilinmesini bile istemiyordu. Bu sebeple el-Mansûr öldüğü zaman, yüz tane değişik mezar kazıldığı rivayet edilmiştir.

İlk defa mezar yeri belli olan Abbâsî halifesi el-Muntansır'dır. Mezar yerinin bilinmesinin sebebi, Grek asıllı annesinin, oğlu Muntasır'ın mezarının üzerine [resmî] izin alarak Kubbetü's-Süleybiye olarak bilinen anıtı (türbeyi) yaptırmış olmasıdır. Bu yapının sekizgen şema ve mezar üstü kubbeli plana sahip olması belki bu sebepledir. Daha önceki örneklerinin olup olmadığı bilinmemektedir. Bundan sonraki ilk benzer örneklerine Hindistan'da rastlanır.

İslâmî dönemde, türbe yapılarının bir sonraki örneği ise İsmail Sâmânî Türbesi'dir. Bu yapıya, plan olarak örnek alınan yakın tarihli yapı, Sâsânî ateş tapınağıdır. İsmail Sâmânî Türbesi, bu alanda yeni bir çığır açma özelliğine sahiptir ve sonraki yüzyıllarda, türbe yapılarına ilham kaynağı olmuştur. Bu dönemde geometrik süsleme formu sonraki dönemlerde olduğu kadar önem kazanmamıştı. Geometrik süsleme formları bazı pencere şebekelerinde kullanılsa da Sâmerrâ'daki, arabesk şekillerle doldurulmuş geçişkenler (network) yaygın kullanılmıştır. Özellikle sekizgen köşeli olanlar sırt sırta yaslanmış şekilde uygulanmış, daha sonra, yoğun olarak İbn Tolun Camii'nde kullanılmıştır. Bu dönemde pencere şebekeleri için kullanıldığında birbirinin içine girmiş / geçmiş dairevî şekiller, genellikle altıgen ağların köşeleri olarak

tercih ediliyordu (v.II, s.347, CrF.253-254). Bu güzellikteki şebekeleri daha sonraki yüzyıllarda rastlanmaz. Daha sonraki dönemlerde çok yaygın olarak kullanılan birbirine dolanan düz çizgilerden oluşturulan şebekelere, bu erken dönemde rastlanmaz…"

Yeni Bir Kemer Türü Olarak Dört Merkezli Sivri Kemerin Ortaya Çıkışı

"…Bu tip kemer, Fars kemeri olarak bilinmesine rağmen ilk defa, Fars coğrafyasına 500 km uzaklıktaki Rakka'da (772 yılında) uygulandığı görülüyor (dfbi bk, Fg.733-CrF29, BÇ, s.596-597; *EMA,* c.2, s.43) Son yıllarda bu yeni sivri kemerin orijininin, Fars'a ait olduğunu ispat yönünde çalışmalar yapıldığından, bu hakikate burada özellikle vurgu yapmak gerekmektedir. Dört merkezli sivri kemerin İslâm'ın ilk üç yüzyıllık döneminden kaldığı kabul edilen iki yapıda uygulandığı biliniyor. Bu yapılardan birisi; Damgan'daki (VIII. yüzyılın sonuna yerleştirilen) Tarik [Tanrı] Khane Camii, diğeri de Buhara'daki (907 öncesine tarihlenen) İsmail Sâmânî'nin türbesidir.

Damgan'daki Tarik [Tanrı] Khane Camii'ndeki kemerlerin çoğu elips şeklinde sadece birkaç tanesi hafifçe sivri kemer formuna yönelmiş gibi görünüyor. İsmail Sâmânî Türbesi'ndeki kemerler ise, iki merkezli formunda. Bu türün varlığı, Suriye'de 564 yılından itibaren (Kasr İbn Verdân vb. yerlerdeki uygulamalardan) zaten bilinmektedir. Daha sonra da 705-15'te Şam Ulucamii'nde, 712-15'te Kusayru Amre vb. yerlerde de uygulanmıştır.

Fars-Sâsânî mimarisinden alınmış olarak İslâm'da görülen en erken tarihli köşe kemerleri, Uhaydır (776), Sâmerrâ (836), Sûse Ulucamii (850), Kayrevan Ulucamii (862-3 yenilemesinde) ve Tunus Ulucamii'nde (864) görülmektedir. [İslâm mimarisinde kullanıma giren] en önemli yenilik, ilk defa Irak'ta yapılan Luster seramikleridir. Luster seramiklerinin uygulaması ile ilgili olarak bilinen en erken örnek, Kayrevan Ulucamii mihrabına yapılmıştır (ki bu Luster seramikleri Irak'tan getirtilmiştir). Bundan sonra da çok yaygın şekilde kullanılmaya devam edilmiştir.

İslâm mimarisinde görülen, şerit-kuşak halindeki yazılar da, genellikle zeminler maviye boyanarak yazıların öne çıkması sağlanıyordu. Bunun örnekleri 862 tarihli Nilometre ve 879 tarihli İbn Tolun Camii'nde görülür. Ayrıca üzerine yazıların yazıldığı silme-şeritlerde yazıların kısa görünmesini engellemek için (Sûse Ulucamii -CrP.60e-s.657 örneğinde olduğu gibi) harfler ileri doğru yatık yazılıyordu.

Şehir surlarının kuvvetlendirilmesi konusunda dikkate değer önemli bir uygulama Emevîler zamanında yapıldı. Bağdat ve Rakka şehrinin ikisinde de çift duvarlı surlar, köşelerde yarım daire şeklinde kuleler ve kapılar vardı. Bağdat'ın girişteki dört kapısı, bükümlü olarak yapılmıştı ki bu daha önceden Roma veya Bizans tarafından bilinmeyen bir şey idi. Kuzey Afrika ve İspanya'da surların güçlendirilmesi, Bizans etkisinde ve bütün kuleler kare şeklinde olarak uzun süre devam etmiştir.

Uhaydır'da bir gelişme daha yaşandı. Bu gelişme yukarıdan aşağı kaynar ateş dökme olayı geliştirilerek, üst taraftaki galeri boyunca her yerden kaynar ateş dökülebilecek şekilde surlar ve şebekelerde düzenlenme yapılmış olmasıdır. Yani girişlerdeki dışarıdan salınan asma köprü sistemi, giriş üstü duvarlarındaki dar (ok) yarıkları (arrow slit) vb. geliştirilmiş savunma sistemleri Romalılarca biliniyordu. Ancak bu durumu daha da geliştirip ileri götürme işi, Emevîler tarafından yapıldı.

Abbâsî imparatorluğunun saltanata özgü sanat anlayışı (uygulamaları) her ne kadar geniş alanlara yayıldıysa da bütün İslâm dünyasına ulaşamadı. Suriye sanatı (Abbâsîler zamanında bile) Mescid-i Aksâ'nın, 780 yılında Mehdî tarafından yeniden inşası sırasında yapılmış olan ahşap panelleri örneğinde görüldüğü gibi, uygulanmaya devam edildi. Ayrıca Suriye sanatı, İspanya'da buraya kaçarak sığınan son Emevî [hanedan] üyesi I. Abdurrahman ve sonradan gelenlerce devam ettirildi. Aynı Suriye sanatı etkisi, Tunus'ta, Sûse Ribâtı'nın tonoz sistemlerinde ve Sûse Ulucamii'nin tonozlu dehlizlerinde (vaulting) varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

[Abbâsî sultanları tarafından] halka hizmet için yapılmış 5 enteresan eser o dönemden bize ulaşmıştır.

Bunlar:

1- Remle Sarnıcı (tonozlu tüneller sistemi ile 38 adet sivri kemer üzerine oturtulmuş), 2- Sûse'nin Deniz Feneri ve Menâr'ı (minaresi), 3- Kayrevan'daki anıtsal Aglebî Sarnıcı, 4- Şahane kûfî yazı kuşakları ve güzel taş kabartma motifleriyle Nilometre, 5- Basâtin Su Sarnıcı'dır [Fustat-Katâi] …" denilerek konu sonlandırılmış.

69- Creswell'in Abbâsî Mimarisi Özeti'nin Sonuç Notları

* 750 yılında meydana gelen Emevilerin yıkılması ve Abbâsîlerin devlet yönetimini ele geçirmesinin düşünce ve sanatta da daha fazla doğuya has bilhassa Sasanî-Fars ve Irak özelliklerinin ön plan çıkması gibi önemli bir etkiye sebep oldu. Bu durumun daha sonra Sâmerrâ (alçı işi) sanatını doğurup Mısıra doğru gelişip yayıldığının örneğinin Ahmed bin Tolun camii olduğu, buradan da tam aksi yönde Nişabur ve Semerkand'a yayıldığı,

* Cami planlarında da önemli değişme olduğu, Apadan tipi denilen çatının (Bağdad ve Sâmerrâ camileri gibi) direkt ahşap veya yığma payandalar üzerine bindirildiği uygulamaların ardından da sahn (avlu) ve mahfil gibi (Rakka, Caferiyye'deki Ebu Dülef ve Kahirede yeniden yapılan Amr Camii ve İbn Tolun Camiilerindeki gibi) ilave uygulamaların ortaya çıktığı,

* Uhaydır Sarayı Camisi, Damghan'daki Tarik (Tanrı) Hane, Sûse Ribâtı'ndaki Cami, Sûse Ebû-Fetâte Camii ve Sûse Ulucamii gibi tonozlu cami planlarının ortaya çıktığı iddia edilmiş.

* 715 Şam Ulucamii, 780 Mescid-i Aksâ, 850 tarihli Sûse ve 862-3'te yeniden yapılan Kayrevan Ulucamii, 864 tarihli Tunus Ulucamii gibi erken tarihli örnekleri olmasına rağmen, Damghan Tanrıhane Rakka ve Sâmerrâ'da görülmemesinden dolayı mihrab önü kubbeli cami planının Irak-Fars kökenli olamayacağı,

* Ayrıca önceki Suriye (kıbleye paralel üç nefi kesen) transept planlı mescitlerle sonraki Irak tipi planların arasındaki bu geçiş döneminde dikkat çeken 780'de el-Mehdinin yeniden yaptırdığı Mescid-i Aksâ ile başlayan kıbleye dik sahnlar düzenlemesi ile başlayan yeni harîm planları ve kare palanlı kule minare uygulamasının (Kurtuba ve Kayrevan ulucamii yoluyla) yerini korumuş olduğu,

* Abbâsîlerle birlikte çok büyük ebatlı ve çok fonksiyonlu saray yapılarının ortaya çıktığı, türbe yapısının ilk defa Halife Muntasır'ın ölümü akabinde Kubbetü's Süleybiye yoluyla ortaya çıktığı, ardından da 907 tarihli İsmail Samanî türbesinin görüldüğü, ardından Fars kemeri olarak bilinen sivri kemerin ortaya çıktığı, İslam mimarisinde ilk köşe kemerinin 776 tarihli Uhaydır sarayında görüldüğü şeklinde ortaya çıkan yenilik ve gelişmelere işaret edilmiş olması Creswell'in bu hacimli çalışmasının özetlenmesi açısından önemli olmuştur.

6- Creswell'in Ele Aldığı Diğer Önemli Erken İslâm Mimarisi Konularının Tanıtımları

a- Diğer Erken İslâm Mimarisi Konularının Listesi

70 - Arap Fetihlerinin Yüzeysel Etkisi	s.782
71- Kiliselerin Camiye Çevrilmesi	s.788
72- [Hz.] Muhammed'in Minberi	s.791
73- Minare- Minarenin Gelişimi	s.796
74- Beytü'lmâl Yapılarının Orijini	s.805
75- Maksûrenin İslâm Mimarisine Girişi	s.808
76- İslâm'da İlk Mihrab	s.812
77- İslâm'da Resim Yasağı Konusu	s.821
78- Pandantifin Gelişmesi	s.829
79- 700 Yılından Önce Köşe Kemeri	s.845
80- Mimari Kökenler, Tarihler (v.II, p.614-643)	s.851-868

b- Creswell'in Ele Aldığı Diğer Önemli Erken İslâm Mimarisi Konularının Detaylı Tanıtımı *(Konu 70-80)*

70- ARAP FETİHLERİNİN YÜZEYSEL ETKİSİ

"…Kubbetü's-Sahre yapısının orijininin ne olduğu ile ilgili olarak kanaātimiz 'onun Bizans mozaikleriyle süslenmiş baştan aşağı bir Suriye yapısı' olduğu yönünde netleşmişti. Bu araştırma ile (Müslümanların) aynı zamanda toplumun idaresi (devlet yönetimi) ile ilgili işler ve sikke bastırmak gibi diğer faaliyet alanlarında da kendisini güncellediği (gündemi takip ettiği) de ortaya konulmuş oldu. (v.I, pt.I, p.130)

Yönetim (İdare) ile İlgili İşler;

Araplar fethettikleri yerlere kendilerine ait bir devlet yönetim şekli getiremedikleri için (veya öncesinden buna benzer bir şeye sahip olmadıklarından) Suriye ve İran'ın fethinin akabinde buralarda mevcut (hazır, kurulu) bir "devleti ve halkı idare etme şekli" bulmuş olmaktan çok memnun oldular (s.130, dn.1)[1161].

Bundan dolayı Suriye'deki vergi memurları, Hıristiyanlardan, Irak ve İran'da da İranlılardan olmaya devam etti. Belâzürî, 'İran'da arazi (haraç) vergisinin dili, Haccâc'ın Arapçaya çevrilmesini emrettiği zamana kadar (pek çok kişinin itiraz etse de) Pehlevice olduğunu' yazmıştır.

Mısır'da (Abdülaziz b. Mervân'ın 77 (696 / 97'de ani ölümünden sonra atanan) Vali Abdullah b. Abdülmelik, resmi evrakların artık Grekçe değil Arapça hazırlanacağı emrini verinceye kadar yine Grekçe idi. H90-96 [710-716] arasında hâlâ Grekçe yazılmış olan Aphrodito Payri'lerden anlaşıldığına göre bu "Arapçaya geçiş olayı" da öyle hemen / hızlıca başarılmış görünmüyor (bk, c.1, bl.1, s.131).

Suriye'de de Halife Abdülmelik 81 / 700'de, resmî işlerde Arapça kullanılacağını emredinceye kadar Grekçe kullanılmaktaydı. Maliye bakanı Sarjun (Sergius) hayal kırıklığına uğrasa da bu emir uygulamaya konuldu (dn.3)[1162].

[1161] Clermont-Ganneau, *Survey of W. Palestine,* Special Papers, p.320; "Blockhet's Remarks", *Reveu Archeologique,* 4 serie, IX, pp.195-7 & Musil, Northern Neğd. p.316.
[1162] *Balâduri,* p.193.

İslâm'ın ilk yüzyılında, Araplar fethettikleri insanlara yönetim işleri ve teknik konularda bağımlı olmaları sebebiyle fethedilen yerlerdeki (özellikle von Kremer'in Suriye bölgesi hakkında yazdığı gibi) [1163] insanların hayatı, yaşayış şekilleri de neredeyse hiç değişikliğe uğramadan devam etti. Inostranzev'in aynı yönde belirttiği gibi (dn.6)[1164] İran'da da çok dikkat çekici ve olağanüstü bir yol takip edilmiş…" demiş.

Sikke (Para) Konusu (dn.7)[1165]

"…İslâm'dan önce ve (İslâm'ın) kurucusunun hayatta olduğu dönemde Arapların kendilerine ait bir parası yoktu. Sirkülasyonda olan para birimleri Suriye veya Irakta kervan ticareti yoluyla getirilen Bizans soldi'si veya İran dirhemi idi (dn.8)[1166].

Araplar, Suriye, Irak ve Fars'ın (Persia) yönetimini ele geçirdikten sonra da ilk 5 yıl kendilerinin de alışkın oldukları paraları kullanmaya devam ettiler ondan sonra da yine bu paralara küçük değişikler (ilaveler) yaparak kullanmaya devam ettiler.

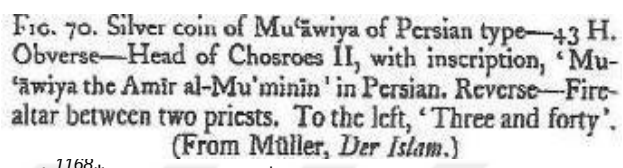
Fars bölgesinde geçerli olan paranın bir tarafında pelerinli kral resmi, diğer yüzünde de ateş-altar'ının iki yanında ayakta duran ve ona bakan iki kişi bulunan Sâsânî dirhemi idi. Temsil ettiği hilâl (ay) ve yıldız 3-4 defa üçlü kenar çerçevede tekrar ediyordu [Fg. 911b, 912b, 913b].

Arap fatihler, tarihi de yine Pehlevi'ce olarak (Sâsânî monogram da dâhil) hiçbir değişikliğe gerek duymadan adapte ettiler. Kendilerini sadece 'Bismillah' veya buna benzer Kur'ân'dan 'Elhamdülillah' gibi bir iki kûfî kelime ekleyerek gösterdiler. Tarih olarak da ya Hicrî, ya Yazdıgird veya Tazdıgird sonrasını belli eden tarih işaretleri kullandılar. 21'den (642) itibaren II. Chosroes'in başı türünden (CrF.70) sikkeler kullanıma girmişti ve bu durum Abdülmelik'in H77'de (696-97) kestirdiği altın ve H79'da (698-9) kestirdiği gümüş sikke ihtiyaçları karşılar hâle gelinceye kadar devam etti (dn.12)[1167]. Hatta bu tarihten sonra bile en sonuncusu H84 (703) tarihli ve Kirman'da basılmış bazı Fars (Persian) sikkeleri kullanılmaya devam edildi.

[1163] (s.130, dn.5); *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, I, chaps. II-VIII.
[1164] *Iranian Infulence on on Moslem Literature*, Part I, Nariman's transl., Bombay, 1918.
[1165] "Bu konuyu hazırlarken Dr.George ve C.Miles bana çok kıymetli yardımlarını sundular, kendilerine buradan takdir ve teşekkürlerimi sunuyorum".
[1166] *Baladûri*, pp.466-8; Morgotten's transl., pp.263-6; ayrıca bk; Lavoix, *Catalogue des monnais musulmanes de la iblioteque Nationale: Khalifes orienux*, pp.i-ii.
[1167] Miles, "Some New Lights On The History Of Kirman In The First Century of the Hijrah*", The World of Islam Studies in Honour of Philip K. Hitti,* pp.96-8.

Suriye'de Araplar, ilk sikkelerini 650 yılı gibi Şam, Baalbek, Tiberiya, Humus vb. önemli merkezlerde kestirdiler. Bu sikkelerden birisinde başında tacı ile ayakta duran Herkülis, 'sağ eliyle haça yaslanmış ve sol elinde üzerinde haç olan dünya gibi tüm Hıristiyan sembollerini de üzerinde taşıyor' olarak resmedilmiş. Sol tarafta da T şeklinde bir desteğin üzerindeki kartal görülüyor [Fg.1028]. Diğer versiyonlarda arka yüzünde yine çarmıh bazası üzerinde Bizans haçı ve etrafında yazılar görülmektedir.

Fg. 1022 (EMA, c.1, bl.1, 1979, s.131, CrF.70) [1168]* *Fg. 1023**

Fg. 1022 Muâviye dönemi, 43 / 666 tarihli gümüş sikkesi (1979 / Fg. 70'in bozulmuş görünüşü)
Fg. 1023 Cres.1979, Fig.70'in alt yazısı

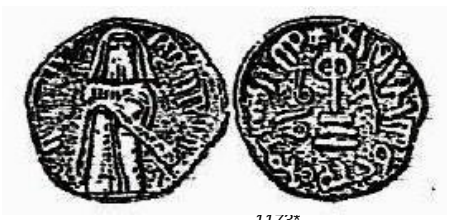
Fg. 1024 (Creswell, 1932, c.1, s.95, Fgr.52) *Fg. 1025*[1169]

Fg. 1024 CrF.70'in *EMA,* c.1, 1932 ilk baskısındaki daha anlaşılır hâli
Fg. 1025 CrF.70'in aynı sikkenin diğer kaynaklarda bulunan daha temiz görünüşü

Sikkelere Arapça 'Allah'ın adıyla' (Bismillah) vb. kelimeler de kademeli olarak dâhil edildi (s.131, dn.2),[1170] daha sonra da bunlarda önceden mevcut olan haç, taç (diadem) ve dünya şekilleri de kayboldu. Her ne kadar Makrîzî Muâviye'nin (661-680) kendisini kılıç ile gösteren dinar kestirdiğini yazmış olsa da bunun bir örneği henüz bulunamamıştır ama buna benzer Abdülmelik'e ait [kabul edilen Fg.1026-CrF.71] birtakım küçük paralar bulunmuştur. Bu paralarda Halife Abdülmelik saçları ortadan ikiye ayrılmış olarak ve sağ eli kılıç kınında ayakta durmaktadır (dn.4)[1171]. Ardından

[1168] Creswell'in alt yazısı: Muâviye'nin Fars (Persian) stilinde H43 tarihli gümüş sikkesi ön yüzünde: [Sâsânî Kisrâsı] II. Chosreos'un başı etrafında Farsça: "Mü'minlerin Emiri Muâviye" yazısı, arka yüzünde: [Sâsânî] ateş mihrabının yanında "ayakta duran iki rahip" (Müller'in, *Der Islam*'daki makalesi yoluyla) *[Creswell (belki gördüğü fotoğrafta yazılar okunamaz durumda olması sebebiyle) bu sikkenin iki yüzünde de Bismillah kelimesi yazılı olduğundan bahsetmemiştir].
[1169] [Fg.1024'teki sikkenin ön yüzünde Arapça "Bismillah" yazısı görülmektedir] (bk, https: / / www.google.co.uk / search?q=silver+coins+of+muawiyah&dcr=0&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=3QSa-3pkcblNIM%253A%252CWTPd4BEydVvhuM%252C_&usg= … 02.02.2016).
[1170] Walker, Arab-Byzantine & Post-Reform Umayyad Coins, p.6, n 12; & Philip Grierson, "The Monetary Reform of Abd al-Malik", *J. of the Economic & Social History of the Orient,* III (1960) pp.241-64.
[1171] Walker, *Arab-Byzantine Coins,* pp.xviii.ff.

sikke reformu devreye girince tamamen Araplara ait olan sikkeler ilk defa 696'dan itibaren kullanıma sürülmüştür (dn.5)[1172].

Fg. 1026 (1979-CrF.71)[1173]*

Fg. 1027 (Creswell, c.1, 1932, s.95, CrF.53)

Fg. 1026 Abdülmelik sikkesi- 1 (*EMA,* c.1, bl.1, 1979, s.131, Fig. 71) baskısındaki görünüşü
Fg. 1027 Abdülmelik sikkesinin *EMA*, c.1, 1932 baskısındaki görünüşü (CrF.53)

Dr. Miles de bana [Creswell'e] yazdığı 18 Mart 1954 tarihli mektubunda Emevî sikkelerinde görülen bu figürün gerçekte II. Justinian ve Sophia, Heraclius veya Heraclius ve oğlu Costans II olduğunu belirtmiştir.

Fg. 1028[1174]

Fg. 1029 Abdülmelik sikkesi- 2

Fg. 1028 Ön yüzünde; sol elinde üzerinde haç bulunan dünyayı, sağ eli ile de haçı (cross) tutan zırhlı II. Justinian, arka yüzünde ise; çarmıh (calvari) bazası üzerinde Bizans haç direği bulunan Bizans sikkesi
Fg. 1029 Benzer kalıbın ön yüzüne kılıçlı Abdülmelik figürü konulup arka yüzü de çarmıhının yan kolları düşürülüp Arapça yazı ilavesi ile basılmaya devam edilen Bizans sikkesi

Kuzey Afrika'da da Araplar birden fazla fethettikleri yerden geri çıkartıldılar. Belki bu sebeple VII. yüzyılın sonuna kadar burada sikke kestirmediler. Kestirdikleri sikkeler de; Latince 'NoN ESt DeuS NISI Solus DeuS CVI Non Socius Alius'un; kelime-i tevhid anlamına gelen 'NN ES DS NI SI DS CVI NSA' şeklinde kısaltılmış hâli yazılı idi (dn.6)[1175]. Üzerindeki tarihler de Bizans stilinde işlenmişti. 97'den (715-6) itibaren ancak yazılar iki dilde karışık oldu ve üç yıl sonra da H100'de tamamen Arapça oldu. Aynı şey İspanya'da da oldu. Sikkelerin üzerindeki yazılar önce (98 / 716-7) iki dilde idi, bir süre sonra da tamamen Arapça olmuştur…" denilerek Avrupalı araştırmacılar

[1172] Bu konuda el Meda'ini 75 (694-5), İbn Ezherî H76, ve Makrîzî 77 der. Aynı şekilde Michael of Syrian'da sonuç olarak 697 tarihini vermişlerdir. Bizim en eski kaynağımız olan Theophanes de 692 demiştir. Ayrıca Walker en eski mevcut dinarın 77 (696-7) tarihli olduğunu iddia etmiştir.
[1173] [Creswell'in verdiği bu örnekte fotoğraf çok bozulmuş olduğu için yazılar okunamamaktadır. Benzer sikkenin temiz örneklerinde Abdülmelik figürünün etrafında "Bismillah, La ilahe illallah [Vahdeh] Muhammed Rasulullah" yazılı olduğu görülür. (bk, BÇ, Fg.1027-CrF.53, s.785) *Creswell bu sikke için: "*Abdülmelik'in bakır sikkesinin ön yüzünde; uzun saçlı, sakallı, ayakta ve sağ eli uzun kılıcını tutan Halife [ve etrafında] Allah'ın kulu mü'minlerin emiri Abdülmelik* yazısı, arka yüzünde de Calvari (çarmıh) bazası *üzerinde haç'tan bozma direk görünmektedir."* şeklinde açıklama yapmıştır ancak direğin etrafında Arapça "Kelime-i Tevhid" yazısı bulunduğundan bahsetmemiştir].
[1174] Fg.1028 & 1029 için bk, https: / / www.google.co.uk / search?q=silver+coins+of+muawiyah&dcr=0&tb.
[1175] Lavoix, *Catalogue,* p.xxxix & Walker, *age.,* pp.78-80.

arasında ilk Müslüman şehirleri kurulurken önce şehrin mi yoksa mescidin mi kurulduğu konusunda birçok tartışmalar yaşandığı belirtilip[1176], konuyla ilgili bazı alıntılar yapılmış.

İlkel Kerpiç Ev ve Deve Kılı Çadırından Kubbeli Dâra Geçiş ve Emevî Halifelerinin Yarı Bedevi Hayatı

"İlk Müslümanların (Muhammed ve yakın arkadaşları) içinde yaşadıkları evler ilkel ve toprak malzemelerden yapılmıştı, daha iyisi için bir istek-hevesleri de yoktu. Ama Müslümanların (Arapların) sonradan fetihler yoluyla zenginlikleri artınca, (Bizans gibi) komşularından gördükleri evler gibi taştan ve görkemli dârlar (evler) yaptılar: Yani Müslümanlar mimari olarak fethettikleri yerlere kendilerinden bir şey götürmediler ama oralardan kendileri bir şeyler öğrendi ve aldılar". (c.1, bl.1, s.7-11 & 64)

Şam'daki Kubbetü'lhadrâ (Yeşil Kubbe)

"…Halife Osman'ın döneminde (644-656) Şam valisi Muâviye'nin caminin[1177] güney tarafına kendisi için pişmiş tuğla (tub) kullanılarak üzerinde de yeşil kubbesi olan bir ev yaptırdığı bilinmektedir. Bu sebeple bu yapı 'Kubbetülhadrâ' olarak adlandırılmıştır.

Bu yapının mimari olarak önemli bir özelliği olmadığını Muâviye ile görüşmeye gelen Grek kafilesinin görüşmeden çıktıktan sonra yaptığı: 'Üst katı kuşlar için alt katı da fareler için uygun / yeterli gelecek bir yapı' şeklindeki yorumdan anlıyoruz (dn.2)[1178]. Bize göre bu yapı, hâlâ Şam'da yaygın olarak görülen basit (gösterişsiz) ahşap çerçeveler içine tuğla örülerek yapılmış ev yapı sistemi ile yapılanlardan olmalıdır (dn.3)[1179]. Mukaddesî bu konuda: 'Muâviye'nin evinin kapısı direkt olarak caminin maksûresine açılıyordu' demiştir. (Basra'daki camide de aynı durum söz konusu idi (bk, s.45).

[1176] [Yapılan alıntılardan ve ileri sürülmüş olan örneklerden önce mescidin kurulduğunu savunanların çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır].

[1177] [636-37'de Şam'ın fethin ardından önce şehrin merkezindeki avlusunun batı kısmına V. yy'da kiliseye tahvil edilmiş olan eski Roma tapınağı Temenos'un doğu kısmının da camiye dönüştürülerek kullanıldığı, ardından avlunun orta kısmına duvar örüldüğü (bk, Creswell,v.I, pt.I, p.156-164 ve BÇ, s.341-351), daha sonra Muâviye'nin Hz. Ali'ye muhalafetini bu caminin minberinden ilan ettiği (bk, Özel, "Emeviyye Camii", *DİA,* s.110), bu alanda bazı tadilatlar yaptığı ve kıble duvarına bir maksûre yaptırdığı (bk, BÇ, K75, Maksure, s.808-811).

[1178] Ilmawi, Sauvaire's trans. Loc.cit.; & Margoliouth, Cairo, *Jarusalem & Damascus*, p.236.

[1179] "Herzfeld Şam'daki bu Kubbetülhadrâ'dan ısrarla "meşhur ve görkemli bir yapı" olarak bahseder.(*Jahrb der Preusz Kunstsammlungen,* XLII, pp.124, 127,..etc.) Bu görüşü savunan başka kimse bilinmiyor. Mukaddesî'de (p.156, II, 20-21) kitabında Emeviler dönemimde Şam'ı anlatırken bu tür ahşap ve tuğla kullanarak yapılmış saraylar ve anıtlardan bahseder.

İbn Batuta'nın yazdığına göre (v.I, pt.I, p.207) Muâviye'nin (Kubbetülhadrâ isimli) bu konağı, Abbâsîler tarafından Emevî hanedanını devirerek halifeliği (yönetimi) devraldıkları 750 yılında yıkıldı. Ya'kûbî ise, 891 tarihli (Geography, p.326, Wiet's trans., p.174) eserinde 'Şam'da Muâviye'nin (Kubbetü'l) Hadrâ'sı hâlâ görülmekte' şeklinde yazmıştır.

70- Arap Fetihlerinin Yüzeysel Etkisi Sonuç Notları

Creswell bu başlık altında, EMA kitaplarında her fırsatta tekrar ettiği [ve diğer Avrupalı araştırmacılarında ortak inancı olduğu] üzere; "Arapların Müslüman olduktan sonra iki nesil boyunca (700'ün ilk yıllarına kadar) kendilerine ait bir mimari ortaya koyma bilgi ve hevesine sahip olmadıklarını, Muâviye'nin Şam'da yaptırdığı Kubbetü'l Hadra isimli yapının da yine o yörede bilinen normal inşa tekniği yoluyla yapılmış bir şey olduğuna vurgu yapmış. Bunların sonucu olarak, fethedilen yerlerde yönetim işlerinin o bölgede önceden mevcut olan dillerde yapılmaya devam edildiği" görüşünü tekrar etmiş. Bu durumun ancak kendilerine ait sikke bastırma ve İran yönetim işlerinde Fars dilinden, Mısırda da Grek dilinden Arapça'ya geçilmesi akabinde değişmeye başladığı, "Suriye ve İran'ın fethini takiben, buralarda mevcut (hazır / devam eden) 'bir devleti ve halkı idare etme şekli' bulmuş olmanın Arapları çok memnun ettiği" yönde kendi görüşlerini ortaya koymuş.

"Devlet olma, siyasi ve ekonomik yetkinliğe sahip olduğunu gösterip, hükmettiği coğrafyalarda kabul görme" açısından önemli olan sikke konusunda da Müslüman devletin, önceleri Fars ve Grek yazı ve şekil içerikli sikkeleri kullandığı, 650 yılı civarı da üzerinde Bizansın II. Justinien, Heraklius vb yaygın motifler içeren sikkelerdeki dini motif ve şekillerde bazı değişiklikler yapıp, bunlara Arapça bismillah, elhamdulillah gibi bilinen birkaç kelimeyi ilave ederek kendilerine ait sikkeler ortaya koymaya çalıştıkları" şeklindeki yaygın Avrupalı görüşleri tekrar edip, dönemden kaldığı kabul edilen bazı sikkeleri örnek göstermiş. Ayrıca, bazı paraların üzerinde de latince "NoN ESt DeuS NISI Solus DeuS CVI Non Socius Alius"un kelime-i tevhid anlamına gelen: "NN ES DS NI SI DS CVI NSA" şekline kısaltılmış hâlinin yazılarak tedavüle sokulduğuna dikkat çekmiştir.

Bu bilgiler, özellike yukarıda verilen latince kelime-i tevhid yazısının da ilk dönem islâm sikkelerinde kullanıldığının bilinmesi açısından önemli bir kazanımdır.

71- KİLİSELERİN CAMİYE ÇEVRİLMESİ

Creswell önceki ve çağdaşı olan araştırmacılar gibi bu konuyu, *EMA* kitabında hem bu şekilde ayrı bir başlık altında ele almış hem de kitap içinde kiliseden çevrildiği iddia edilmiş olan yapıları anlatırken bu alanda yapılmış yayınlardan nakiller yaparak tekraren dile getirmiştir. (v.I, pt.I, p.17-19)

Bu konuya Creswell özetle şu şekilde yaklaşmıştır:

"…İslâm'ın başlangıç dönemlerinde Müslümanlar yeni bir şehri fethettiklerinde veya barış yoluyla teslim aldıklarında, genelde anlaşmanın maddelerine bağlı olarak şehirde bulunan kiliselerden birisini alıp camiye çevirerek kullanıyorlardı. Belâzürî'nin yazdığına göre Humus'ta St. John Kilisesi'nin (Church of St. Jhon) dörtte birini, İştakrî'ye göre bir kısmını, İbni Haykal'a ve Mukaddesî'ye göre de üçte ikisini mescide çevirerek kullandılar.

Bazı araştırmacılara göre Müslümanlar Şam'da da Vaftizci Yahya (St. John the Baptist / Yuhanna) Kilisesi'nin yarısını alıp kullandılar. (Şam'daki) bu kilise aslında Suriye Tanrısı (Roma'nın Jupiter Damascenus'u) adına yapılmış olan Ulu (Great) Temenos Tapınağı'nın içinde bulunuyordu. Dussaud'un iddiasına göre Hristiyanlar Ulu Temenos'un [avlusunun] önemli bir kısmını önceden (V. yy'da) kiliseye çevirmişlerdi ve VI. yy'da da ortadan giriş ve transept ilave etmişlerdi (CrF.93 ve 94).

Fethin ardından Müslümanların alıp mescit olarak kullandığı kısım kilise kısmı değil Temenos olan kısmı idi. Bu kısım içerde doğu taraftaki [etrafı] sütunlu [avlu] olan kısımdı. Müslümanlar buranın bir bölümünü aldılar[1180].

Halep'te de (Ebü'l-Fidâ'ya göre)[1181] kilisenin yarısını aldılar. Kurtuba'da "Church Of St. Binjent" (St. Vincent) Kilisesi'nin yarısını aldılar. Vâkıdî Müslümanların Diyarbakır'da da ana kilisenin 3/4'ünü alıp camiye çevirdiklerini yazmış olsa da, bu (doğru değildir) konuya biraz efsane karışmıştır (bk, c.1, bl.1, s.151 ve 185-186).

Fethin akabinde Kudüs Beytülmakdis alanında (Temple Area) alelacele [Roma stoası kalıntıları kullanılarak] yapılmış ve 670 civarı [Hıristiyan Hacı] Arculf tarafından

[1180] Cres.: Bu konu detaylı olarak VIII. bölümde -Şam Emeviyye Camii konusunda- ele alınmıştır.
[1181] Burton & Drake, *Unexplored Syria*, II, p.4 Sobernheim (M), "Hama", *Encyclopeida of Islam* II, p.241, 1914; Van Berchem & Fatio, *Voyage en Syria*, pp.174-6 figs. 100-101 & pl. XXIII, 1932.

görüldüğünün kaydı bulunan binayı hariç tutarak konuşursak [1182], Müslümanlar Suriye'de Abdülmelik veya ondan sonra (oğlu) el-Velîd dönemine (715) kadar herhangi bir cami inşa ettiklerine inanmak için bir sebep mevcut değil. Ayrıca el-Velîd'in Aksâ Camii'nin inşaatını başlatıp başlatmadığı da kesin değildir çünkü o tarihlerde Aphrodito Papyri'de yazılı olanlara göre el-Velîd'in döneminin sonlarında (Kudüs Camii'nin) inşası hâlâ devam etmekteydi (dfbi. bk, *EMA,* c.1, bl.2, s 373-4).

Fethedilen yerlerdeki bu "kiliseden camiye tahvil işlemi" çok kolay/basit bir şekilde yapılmış olmalı. Çünkü kiliseler batıdan doğuya olan aksıl üzerinde inşa edildiği ve Mekke istikameti de güneyde kaldığı için camiye çevirmek için sadece batıdaki kapıları kapatıp kuzeyde yeni pencere açıp 3 sahn boyunca ibadet edildi mi sorun halloluyordu. Ayrıca İskenderiye'de ise 2 kilisenin camiye çevrildiği iddia edilmiştir (s.21 paragraf 7). Bunlardan birisi 370 yılında Patrik Athanasuis tarafından yaptırılan Church of St. Athanasuis'tir. Bu kilise şehrin fethinde kiliseye çevrildi. Diğeri de orijinal hâli Oratory of Theonas (282-300) olan ve Patrilk Alexander tarafından 313-26 yıllarında büyütülerek yeniden yapılmış olan Church of St. Mary'dir. Burası IV. yüzyılda Caesarion [resmî yönetim veya yönetici] tarafından yeri istimlak edilinceye kadar Cathedral of St. Mary olarak biliniyordu. Araplar şehri fethedince de Cami el-Garbî (Batı Camii) adını vererek camiye çevirdiler[1183].

Eski Fars (Persia) coğrafyasında da önceki dönemlerden kalma bir yapının yeni maksada uygun kullanıma çevrilmesi, bilinmeyen bir şey değildi. Mukaddesî bu durumu şöyle anlatmış: "İştahir'deki [Persepolis] Cuma Mescidi, pazarın yanındadır. Pazar, camiyi üç tarafından çevrelemiştir. Suriye'nin Cuma Camisi, geleneğe uygun olarak yuvarlak sütunlar kullanılarak yapıldı. Bu sütunların her birinin üst kısmında [sütun başı şeklinde yapılmış] çifte öküz heykelleri mevcuttur (CrF.13). Burasının daha önceden 'Ateş Tapınağı' olduğu söylenir"[1184]. Şahsen ben bu yapının orijinalde Achaemenid[1185] dönemine ait bir saray olduğuna inanıyorum.

Kazvin'de ise Haccâc'ın (ö.91 / 710) oğlu Muhammed tarafından ilk yapılan Cuma Camisi, Mescid-i Thavr (veya Öküz Mescidi) olarak biliniyor. Burada da mescidin

[1182] Dfbi bk, *EMA,* c.1, bl.1, s.34.
[1183] E. Berecia, Alexandrea (sic) ad Aegiptum, p.45.
[1184] P.436 II.3-., yapının kalıntıları bir tane Persepolitan başlıklı sütünla beraber bugün hâlâ mevcuttur. (kaynak: Flandin & Coste; *Voyages at Perse, Texte*, p.70, & *Planches* II, Plate LVIII; Noldeke, "Persepolis", *Encyclopedia Britannica*, 9th Ed., XVIII, p558; Perrot & Chipiez, *History of Art in Persia*, p.356, Streck, "Istakhr", *Encyclopeida of Islam*, II, p., 557; & Herzfeld, *Archeological History of Iran*, p.48.
[1185] [Bir Sâsânî Kisrâ'sı].

isminde öküz bulunması (yapıda) kullanılmış olan sütunlarının eski İran kökenli olacağına (CrF.13) işaret ediyor. Hatta belki tam olarak bir "Apadana'nın mescide çevrilmiş olması bile mümkün. Ancak Araplar yeni bir şehir kurdukları zaman (Mezopotamya'da sürekli yaptıkları gibi) genellikle kendi camilerini kendileri yapmayı tercih ediyorlardı. Ancak bu camilerden hiçbirisinin günümüze kadar ulaşmadığını bilsek te bu yapıların erken İslâm mimarisinin en önemli malzemelerini oluşturduklarını biliyoruz. Bu sebeple (Arapların fethettikleri yerlere kendi mescitleri olarak yaptıkları) bu yapıların en erken dönemde kurulmuş olan şehirlerde yapılmış olan bu ilk camilerin ne tür yapılar olduğuna, bu konuyla ilgili örneklerin neler oldukları da bundan sonraki bölümlerde yeri geldikçe ele alınacaktır…"

71- Kiliselerin Camiye Çevrilmesi Sonuç Notları

Creswell de, Avrupalı araştırmacıların hemen tamamı gibi "Müslümanların fethettikleri yeni bölgelerdeki kilise binalarını bazen zorla, bazen da anlaşma yoluyla camiye çevirerek kullandıkları" konusuna yayınlarında sürekli vurgu yapmıştır. yeri geldikçe de bunun kendine göre doğru-güvenilir belgelerini de ortaya koymuştur.

Bu açıdan oldukça dürüst davrandığı görülen Creswell, diğer araştırmacıların önceden kilise oldukları ve sonradan camiye çevrildiğini iddia ettikleri Şam Ulucamii, Diyarbakır Ulucamii, Kurtuba Ulucamii gibi yapıların önceden kilise olmadıklarını savunarak bu iddiasını destekleyen tarihi ve mimari belgeleri de bulup ortaya koymuştur. *EMA* kitabında bu yönde yazdıklarının sonucu olarak İslâm Ansiklopedisinin Şam maddesinin muhtevası daha sonraki baskılarda Creswell'i onaylar yönde değiştirilerek yayımlanmıştır. Bu çerçevede aynı şekilde birçok Avrupalı araştırmacı tarafından Beytülmakdis alanında Mescid-i Aksâ'nın yerinde de önceden Justinien'in (527-565) yaptırdığı Virjin Mery Kilisesinin bulunduğu iddia edilmiş ancak Creswell bunun da tarihî ve dinî açıdan mümkün olmadığını eski kaynak ve belgelerle ortaya koymuştur.

Creswell'den, o dönemlerin karşılıklı kabul edilen savaş kuralları gereği (sonucu) olarak, Müslüman, Hıristiyan her ordu için geçerli olan, savaşı kazanan tarafın fethettiği yerin tüm toprak ve yapılarının yeni sahibi olarak, istediği binayı alıp dini, idari vb. maksatla kullanma hakkı olduğundan bahsetmesi beklenirdi, ancak bahsetmemiştir.

72- [HZ.] **MUHAMMED'İN MİNBERİ**

Creswell, İslâm mimarisinin önemli unsurlarından olan ve ilk Mescid-i Nebevî yapısında mihrabdan önce mevcut olan minber konusuna, "…Bu unsur, Medine'ye hicretin ardından inşa edilmiş olan Mescid-i Nebevî yapısında Hz. Peygamber'in (cuma namazı hutbesi vb. sebeplerle) yaslanarak mescitteki topluluğa hitap ettiği basit bir hurma kütüğü şeklinde idi, daha sonra bu kütük, konunun uzmanı Becker'in (Theodor Nöldeke, Goldzire ve Lammens yoluyla), aktardığına göre (dn.9)[1186], Hz. Peygamber'in Medine İslâm Devleti'nin başkanı olarak diğer bölgelerden gelen önemli kişiler veya temsilcilerle görüşmeler yapmaya başlamasının ardından, sonradan bilinen (3 basamaklı bir platform şeklindeki) minber hâline dönüşmüştür,…" deyip bu minberin detaylı tarifini yaparak başlamış.

"İbn Sa'd'ın 'ilk zamanlar Hz. Peygamber'in mescidin güney tarafındaki (üzeri kapalı kısmının) direklerinden birisine yaslanarak hutbe verdiğini' yazdığı (*Tabaqat,* Sachau's ed., I.12), Ahmed b. Hanbel'in (*Musnad,* Cairo, H313, III. p.295) 'Hz. Peygamber'in bir hurma kütüğüne dayanarak konuştuğunu' yazdığı, Taberî'nin de (Vâkıdî'den naklederek), 7 / 628-29 tarihinde (bazılarına göre ise H8 veya 9'de) 'el-Gâba vadisinin Tamarisk (Athl) ağacından bir minber hazırlattırdığını' naklettiğini belirtip, bu minberin Bakum veya Bakul isimli bir Rum marangoz tarafından yapıldığını,[1187] Peygamber'in minberin üçüncü basamağına oturup ikinci basamağa da ayaklarını koyduğu, ondan sonra halife olan (Hz.) Ebû Bekir'in ikinci basamağa oturup son basamağa ayaklarını koyduğu, (Hz.) Ömer'in de en alttaki basamağa oturup ayaklarını yere koyduğu (Semhûdî ve Diyarbekrî gibi) yazarlar tarafından nakledilmiştir" (s.13, dn.8).

"…Minber unsuru (Schwally'nin *Kitâbü'l-Agânî*'den aktararak) İslâm öncesi (Cahiliye) döneminde de 'hâkim koltuğu' olarak bilinen bir pozisyon / statüye sahip idi, İslâm ile birlikte eski Doğu'da zaten bilinen taht / saltanat anlayışının sonucu birdenbire makam sahibinin (daha sonra da) 'Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisinin kutsal makamı (tahtı)' olarak kabul edilen ve bu temsil gücünün uygulama yeri 'makamı' hâline

[1186] Becker, "Die Kanzelim Kultus des Alten Islam", *Orientalische Studien Theodor Noldeke*, I, pp.331-351; Goldzier, *Muhammedanische Studien* II, pp.41-2; Lammens, "Moawia", *The Melanges de la Faculte Orientale,* Beyrouth II, pp.95-100; Arnold (Sir T.W.) *The Caliphate,* pp.35-38.

[1187] Bazı Müslüman müelliflerin minberi yapan bu Bakum'un 608 yılında Kâbe'yi de yapan 'Rum Bakum' olduğunu, diğer müelliflerin ise minberi Medineli başka bir marangozun yaptığını iddia ettikleri belirtilmiş, Creswell ise "Bakum'un Habeşistanlı olduğunu iddia etmiştir" (bk, BÇ, s.92-93,; SN., s.101)

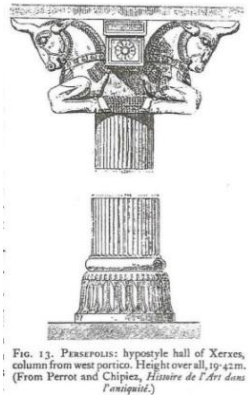
dönüştü. Bu dönüşüm Muâviye'nin dönemi ile Emevîlerin yıkıldığı 750 yılı arasında tamamlanmıştır.

Fethedilen yerlere vali vb. yönetici olarak atanan kişilerin göreve başlamadan önce minbere çıktıkları, hatta bu durumu ifade etmek için '…kişi minbere çıkmış / minberde yerini almış…' şeklinde deyimlerin birisinin vali vb. önemli bir görev ile bir şehre atandığını anlatmak için kullanıldığı, Farazdak gibi meşhur Emevî şairleri bu sosyal durumdan 'minber ve eşyaya sahip olan nimete ulaşmış kişi' şeklinde (eşya ile mızrak veya kılıç kastederek) şiirlerinde övgüyle bahsetmiştir. 'Minber ve eşya' İslâm öncesinde hakim'in alameti (insignia) idi ve İslâm sonrası (Fars ve Bizans'ta) bunun prototip olarak gelişmesinin de yardımıyla Emevî döneminde de 'hakimiyet sahibinin makamı'na (sceptre) dönüşmüştür.

Hz. Ömer döneminde Amr b. Âs Fustat'taki camisine 7-8 basamaklı bir minber koydurmuş, bunu öğrenen Halife Ömer, Amr'a haber göndererek 'sen ayakta iken Müslümanların senin ayaklarının dibinde oturuyor olması sana yetmiyor mu?' (s.38 ve dn.2)[1188] şeklinde sert bir üslupla uyarmıştır ve Amr da minberi camiden kaldırmıştır. Sonraki yıllarda yeni fethedilen ya da kurulan (Basra, Kûfe, Cund gibi) şehirlerdeki büyük mescitlere minber konulmuştur (ancak her mescide konulmamıştır). Bu olay ve bilgilerin kayıtları vardır. Becker 'minberin ilk dönemde dini bir öneme sahip olmadığını, Mısır'da 132 / 749-50'dan itibaren (dn.8)[1189] tüm şehirlerdeki mescitlere minber koyma işinin tamamlandığını' iddia etmiştir.

Minber kelimesinin kökeni de Noldeke ve Schwally'ye göre yine Habeşistana dayanır. Bu, Kur'ân'da Habeşistan (Etiyopya) kökenli pek çok kelime bulunmasından dolayı normal bir şeydir. Hatta [Hz.] Peygamber'in azatlı hizmetlisi Bilal'in de Habeşistan kökenli olduğu, Hicret'ten 5 yıl önce, 83 Müslüman ailenin (sonradan Peygamber'le evlenen Ümmü Seleme de dâhil) Habeşistan'a sığındıkları bilinmektedir. Ayrıca Arabistan'la Habeşistan arasında deniz yolu ile ulaşımın mümkün olmasından dolayı çok uzun yıllara dayanan ticarî ilişkiler bulunmakta idi…" dedikten sonra "bu konuya ileride s.41'de tekrar döneceğini" belirtmiştir.

[1188] Caetani, *Annali*, IV, p.565 yoluyla *Ibn Abd Al-Hakam,* Torrey's ed., p.92, II; Ibn Khaldun, "Prolegmomenes", *Notices et Extraits,* t. XX, p.73; *Ibn Duqmak,.., Qalqashandi.., Maqrızi,.., Abu'l Mahasin,.., vd.; Süyûtî,* I, p.63 & II, p.177, II.22-23, Corbett, .., p.767; Becker, *Die Kanzel*, I, p.335.
[1189] Al-Kindi (Guest's ed.) p.93, I, 19- p.94; *Ibn Duqmak..,; Qalqashandi..,;* Maqrızi, *Khitat,* I, p.304; *Abu'l Mahasin*, I, p.78; Caetani, *Chronographia,* p.1706; Becker, op. Cit, p.345.

Fg. 1030 (CrF.13) Kazvin'deki Muhammed b. Haccâc'ın yaptırdığı Mescid-i Sevr'deki (Öküz Mescidi) Sâsânî dönemine ait öküz başlıklı sütun örneği
Fg. 1031 (CrF.15) Saqqara'da VI. yy'a ait Apa Jeremias Manastırının kazılarında bulunduğu iddia edilen minber benzeri unsur (kaynak: Quibell*, Excavations at Saqqara 1908-9, 1909-10*, s.7, plt. XIV)

Minberin Mısır'da Yeniden Ortaya Çıkışı ve Dönüştüğü Form (s.41)

Creswell, Mısır'da minberin Hz. Ömer tarafından (yukarıda detayları verilmiş olan) yasaklanma olayından sonra Hz. Osman zamanında tekrar ortaya çıktığı konusunda çeşitli tarihi bilgileri gündeme getirmiştir. Bu çerçevede; "İbn Dukmak ve Ebü'l-Mehâsin'in anlattıkları ilk rivayete göre, Nubia'nın Hıristiyan kralı Zakariya b. Markani'nin, 24-36 / 644-56 arasında Mısır valisi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Şerh'e[1190], bir ahşap minber (malzemesi) ile, bu minberi yapıp yerine koyması için 'Denderalı Boktor' isimli Kıptî marangozu gönderdiği, Kurre b. Şerîk'in valiliği sırasında Amr Camii'ndeki [Hz. Ömer'in 644'de vefatından sonra Amr'ın yeniden camiye koyduğu düşünülen][1191] ilk minberin çıkartılıp, onun yerine bu yeni minberin konulduğu ve bunun da 709-714 yılına kadar camide durduğu" şeklinde bilgileri nakletmiştir.

"İbn Dukmak, Makrîzî ve Ebü'l-Mehâsin'in naklettiği ikinci rivayete göre ise, Kurre'nin dışarı çıkarttığı minberin Amr'ın koyduğu ilk minber olmayıp, daha sonradan Abdülaziz b. Mervân (685-705) tarafından konulmuş olan minber olduğu, bu yazarların ayrıca bu minberin Fustat'ta bir kiliseden getirilip buraya konduğunu söyledikleri" şeklinde bu yazarlardan aktarımlar yapmıştır.

[1190] [Kaynaklarda belirtildiğine göre Hz.Osman'ın süt kardeşi olan bu zat, vahiy katibi iken "ben de ayet yazabiliyorum" iddiasıyla mürted olup Mekke'ye kaçmıştır. Mekke fethinde Hz. Peygamberin "yakalandığı yerde öldürülsün" dediği 8-10 kişiden birisi olmasına rağmen Hz. Osman'ın eman vermesi ile affedilmiş ve tekrar Müslüman olmuştur. Hz.Osman 644'te halife olunca da (yeğeni, damadı ve sekreteri olan) Mervân b. Hakem tarafından (halife ikna edilerek) önce Amr ibnü'l-Âs'ın malî yardımcısı olarak Mısır'a gönderilmiş, sonrada (Creswell 644'de yazmış olsa da) 648'de Amr'ın Mısır valiliğinden azledilmesini sağlamış ve 656'da Hz. Ali halife oluncaya kadar Mısır valiliği yapmıştır (bk, Önkal, "Amr ibnü'l-Âs", *DİA,* s.141-143)].
[1191] [Nebi Bozkurt, "Minber", *DİA*, XXX, 2005, s.102].

Minberin Orijini Hakkında

"Bu konu, tekrar Hıristiyanlığa gelip dayanıyor ki bu durum 'minber son şekline, Hıristiyanlıktan kopya edilerek ulaşmıştır' düşüncesini aklımıza getiriyor. Bu düşünce de aslında Quibell'in Saqqara'da VI. yüzyıldan kalma Apa Jeremias Manastırı'nın kalıntılarında kazı yaparken ortaya çıkarttığı 6 basamaklı (*EMA,* c.1, bl.1, s.40-B, BÇ, Fg.1031, s.793) pulpit'e dikkatimizi götürüyor *(Quibell, Excavations at Saqqara 1908-9, 1909-10, s.7, plt. XIV ve Monneret, des convents pres de Sohag, I, illust.,111,112).* Sakavî de (ö.1497); 'Sene 851 / 1447-48'de, Sultan (Jaqmaq) Qasr eş-Şam'daki Melkite Kilisesi'nin yıkılmasını emretti ve Patriğin Pulpit'ini[1192] kendisine minber yaptı' şeklinde yazmıştır"[1193]. (s.41, dn.10)

[Creswell'e Göre Minber]

Cresswell minber hakkında kendi görüşleri olarak "… Minber; halifelerin vazife aldığı / göreve başladığı ilk gün, yetkili olduklarının göstergesi olarak, başkentin en büyük toplanma camisinde, tebaasıyla tanışmak için, üzerine çıkarak halka hitap ettikleri bir araçtı. Aynı şekilde valiler de, atandıkları büyük bölgenin başkentindeki (kendine bağlı diğer şehirlerin valilerinin de hazır bulundukları) cuma camisinde, yetkili olduklarının göstergesi olarak üzerine çıkıp, halka hitap prosedürünü yerine getirdikleri bir araç idi. Yeni atanan görevliler, sadece ve ancak minber üzerindeki bu prosedürü yerine getirdikten sonra yetkilerini uygulamaya başlayabiliyorlardı.

Minber, miladi IX. yüzyıldan itibaren evrim gerçekleştirmiştir. IX. yüzyılda camideki bu tür bir toplantı, bir hutbe olayını kaydeden tarihçiler H1. yüzyıldan beri meydana gelmiş bu tür olayların, yine aynen kendi içinde bulundukları anlayış/uygulamada olduğu gibi meydana geldiğine inanarak bunun en önemli tarafının 'tüm halkın bir araya gelerek (cuma, bayram vb.) namaz kılması' olduğuna inanıyorlardı. Hâlbuki gerçek farklı idi. Orada toplu namaz olayı ikinci derecede önem arzediyordu.

Artık evrimini tamamlamış olan minberin icra ettiği fonksiyon değişmişti. Minberden hitap olayı kullanılarak; üst yöneticilerden veya herhangi bir yerden gelen önemli bir mektubun halka okunarak haber verilmesi gerektiğinde veya halkın düşüncesini etkileyerek (ikna ederek) uygulanması düşünülen yeni bir emrin kabulünü sağlamak gerektiği vb. maksatla halkın toplanması gerekiyorsa, Cuma gününü

[1192] Pulpit: kiliselerde yetkili kişinin cemaatin önünde konuşma yapmak için üzerine çıktığı kürsü
[1193] *Al-Tibr el-Masbuk*, p.180, l.26, & p.182, ll. 1-2.

beklemeden halkın toplanması için çağrı yapılarak halk cuma camiine toplanıyor ve onlara gelen emir duyuruluyordu. Bunun için çok güzel bir örnek olan Hâlid b. Velîd'in Humus'a çağrılarak Halife Ömer'in temsilcisi Ubeyde tarafından yargılanması olayını hatırlamak gerekir. Ubeyde, Hâlid b. Velîd'i Kınnasrin'den çağırtarak, toplantı için halkı büyük camiye toplayıp, minbere çıkıp mahkemeyi başlatmıştır (dn.2)[1194].

Çok önemli toplantılarda başkanlık yapan en yetkili kişi, tüm silahlarını kuşanmış olarak bulunuyordu. Daha az önemli toplantılarda da daha az silah kuşanıyordu. Halife II. Ömerin bu toplantılara silahsız olarak katılmış olması enteresan bir örnektir. Bu tür toplantılar genellikle gürültülü seçim toplantıları gibi oluyordu ve katılanlar namaza duracakmış gibi saf düzenine göre oturmuyor, dağınık gruplar hâlinde oturuyorlardı. Toplantıyı düzenleyen yetkililer herhangi bir saldırıya karşı da tedbirli davranarak minberin etrafında kılıçları çekilmiş hâlde muhafızlar bulunduruyordu…" şeklinde açıklamalar yaparak konuyu sonlandırmıştır.

72- [Hz.] **Muhammed'in Minberi Sonuç Notları**

Creswell, İslâm mimarisinde mihraptan önce yerini almış olan minber unsurunun başlangıçta "yönetici olan kişinin veya yönetici olarak görev alan kişinin, bu görev ve yetkisini halka ilan etmek için bir araç olarak kullanıldığı, ancak daha sonra Emevî döneminden itibaren hakimiyet sahibinin makamı'na dönüştüğü" şeklinde anlatımlar yapmıştır.

Minberin "Hıristiyanlıktan alındığını" (Apa Jeremias Manastırı kazısında ortaya çıkartıldığı ve VI. yüzyıla ait olduğu iddia edilen 6 basamaklı bir mermer unsura bağlayarak iddia etmiştir. Ancak bu iddiasına delil olarak gösterdiği "Quibell'in Saqqara'da VI. yy'a ait Apa Jeremias Manastırı kazıları" hakkında bilgiler bulunduğunu iddia ettiği kaynağı sadece "*Excavations at Saqqara 1908-9, 1909-10*, s.7, plt. XIV ve Monneret, *des convents pres de Sohag*, I, illust.,111,112" olarak vermiş künye bilgilerini tam olarak vermemiştir (dfbi bk, s.815, dn.1248).

Saqqara kazısında ortaya çıkarıldığı iddia edilen unsurun taş malzeme ile oluşturulmuş olması, 623'den itibaren Hz. Peygamberin bu maksatla mescitte önce bir ağaç kütüğünü, birkaç yıl sonra da üç basamaklı ahşap bir minber kullanmış olması minberin başlangıcının kiliselerde bulunduğu iddia edilen pulpit kökenine dayanmadığının belgesidir. Eğer kiliselerdeki pulpitten ilham alınmış olsa Hz. Peygamber başlangıçtan itibaren taştan bir minber yaptırırdı ve onu kullanırdı.

[1194] Muir, *Khaliphate*, Weir's ed., p.143.

73- MİNARE, MİNARENİN GELİŞİMİ VE İSLÂM MİMARİSİNE GİRİŞİ

İslâm mimarisine, mihrab gibi minarenin de Hıristiyanlıktan girdiğini ispat etmek için Avrupalı araştırmacıların bu konuda yaptıkları araştırma ve yayınlar, Creswell tarafından taranıp incelenip kendi araştırmalarının sonuçları ile karşılaştırıldıktan sonra elde ettiği sonuçlar farklı başlıklar altında ele alınmıştır. Bu başlıklar ve muhtevaları aşağıda özetlenmiştir;

a- İslâm Öncesinde Bilinmeyen Minareler

Creswell, İbn Hişâm'dan aktararak; "[Hz.] Muhammed Medine'ye geldiğinde Müslümanlar (ibadet vb. sebeplerle) ezan türü bir çağrı yöntemine henüz sahip değillerdi. Müslümanlar Medine'de Yahudilerin boynuz (shofar), Hıristiyanların da ağaç parçasına bağlanmış ses çıkaran (nakus denilen) bir malzemeye vurarak ve el çırparak insanları mâbede çağırdıklarını gördükten sonra, farklı bir yöntem bulmak için araştırma yaptılar. [Hz.] Ömer'in ses ile çağırma teklifini, Cebrail'in onaylaması ve Abdullah b. Zeyd'in de rüyasında 'ezan' okumayı gördüğünü söylemesi üzerine [Hz.] Muhammed [sav] yardımcısı (herald) Bilal'e evinin duvarına çıkıp ezanı okumasını söyledi. Zaten Bilal de Medine'ye geldiklerinden bu yana civardaki en yüksek duvar, dam gibi bir yerden bağırarak Müslümanları çağırmaya alışkındı" demiş. (c.1, bl.1, s.15)

b- Minarenin Mimari Gelişimi

Bu bölümde önce; "İslâm Öncesi Kule Yapılarına Örnekler" olarak;

1- Damascus, Temenos'un kuleleri,

2- Umm el-Jimal, (m.s. ~412 yılından kalma garnizon (barracks) yapısındaki 4 katlı, 4,4m. çapında) kare şekilli ve 15m. yükseklikteki kuleleri (s.491, dn.7),

3- Kitâbesinde Mimar Kyrios tarafından inşa edildiği belirtilen 23m. yükseklik 6 katlı Kasr el-Banat, (convent) köşe kuleleri (dn.8)[1195],

4- Güney Havran'daki Umm el-Surab yapısı (BÇ, Fg.1032-Crf.549, s.797),

5- Halban (Kuzey Suriye'de) m.s.543 tarihli kuleleri,

liste hâlinde sıralanmış. (c.1, bl.2, s.491)

[1195] "Civarda 390-418 arasına tarihlenen diğer 4 kiliseyi de aynı mimarın yaptığını Butler yazmıştır."

Ardından da;

6- Kasr el-Milh Manastır Kulesi, (Gassânî hükümdarı el-Munzir tarafından m.s.559'da yaptırılmış. Daha sonra da bu kule Halife Hişâm tarafından Kasrü'l-Hayri'l-Garbî Sarayı'na dâhil edilmiştir (c.1, bl.2, s.542.1, BÇ, Fg.539-CrF.596, s.471),

7- Sama (Güney Havran'da), St. George Monastry (kulesi),

8- Jer'a'da, kilise kalıntısı olduğuna inanılan 2,5m. çapında 12m. yüksekliğindeki kule,

9- Umm er-Rasus yapısı / kuleleri hakkında bazı açıklamalar yapılmış.

"Bu yapılarda bu formda görülen kuleler, Şam fethedildiğinde orada bulunan Temenos Tapınağı yapısının köşelerinde de mevcut idi" denilmiş ve Müslümanların önce kilise yapılarındaki bu kuleleri minare olarak kullanmaya başladıkları iddiası tekrar edilerek bu kuleler bu iddiaya delil olarak gösterilmiş.

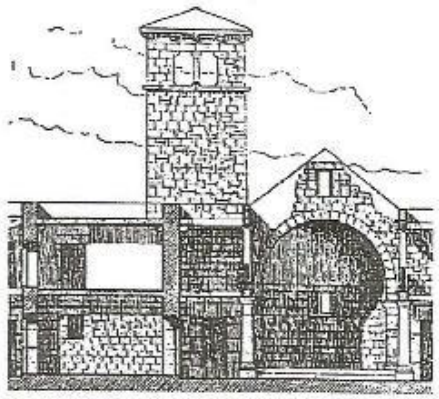

FIG. 549. UMM AS-SURAB: Church of SS. Sergius and Bacchus. (From Butler, *op. cit.*)
Fg. 1032 (CrF.549) 489 tarihli SS Kilisesi)

c- İslâm Dönemi Camilerine Yapılmış Olan Kule Minare Örnekleri

Bu başlık altında; Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī Minaresi (Şam), Humus, Halep Ulucamii, Busrâ, Hama, Ma'arrat en-Nu'man Camii minareleri, Damascus Emeviyye camii, Halep, Dabbag el-Atika Camii Minaresi, Halep (kaledeki) Camii, Rakka, Harran Ulucamii minareleri hakkında oldukça detaylı anlatım ve tarifler yapılmış.

d- Arapça Minare Kelimesinin Orijini

"…Arapçada minare için 3 farklı kelime kullanılmıştır; mi'zana veya mizanai, şauma'a ve manāra. İlk kelime bazen mazana olarak da söylenir ve ezan kelimesinden

üretilerek ezanın okunduğu yer (ezanlık) manasında kullanılmıştır. (Gottheil'e göre nar: manar, secde: mescit kelimelerinde olduğu gibi). (s.60)

Şauma'a; Araplarca Hermit[1196] kulelerine verilmiş isimdi. Bununla ilgili iki örnek bulunmaktadır. Şam'daki (Vaftizci) Evliya Yahya'nın (Church of St. John the Baptist) Kilisesi'ndeki kulede, yıkılacağı zamana kadar bir monk yaşamaktaydı. O kadar ki Halife el-Velîd'in, Ulucami'nin yapılış hazırlık çalışmaları aşamasında, (kule yıkılmaya başladığında) bile bu monk kuleyi terk etmedi. İbn Cübeyr de onun Şam'da bulunduğu dönemde batı minaresinde yaşayan Müslüman bir münzeviden bahsetmiştir. Bu iki olayda da kuleden şauma'a olarak bahsedilmiştir. Suriye'de XIII. yüzyıldan önce yapılmış tüm minareler dört köşe şeklinde yapılmıştır. Diğer ilginç bir bağlantı da yine bu şauma'a kelimesinin tüm Kuzey Afrika'da dört köşe şeklindeki minareler için hâlâ kullanılıyor olmasıdır (dn.9)[1197].

Üçüncü kelime olan manaranın aslında sadece 'ateşin yakıldığı yer' anlamına gelmesi gerekirken, Arap şiirinde 'ateş / alev çıkartan', 'alev veren obje' manasında, rahiplerin kaldığı hücrede aydınlatmak amacıyla yaktıkları yağ lambası için kullanıldığı görülür. Bundan dolayı da fener için kullanılan 'pharos' (dn.11[1198]), genellikle deniz fenerleri için de kullanılmıştır (dn.12)[1199]. Bunlara benzetme olarak da cami kulelerine 'manar' denmiş ve minare kelimesi de bu kelimeden türetilmiştir.

Minarenin orijini hakkındaki tartışmalarının, van Berchem'in işaret ettiği gibi (dn.1)[1200] üç yönü vardır. 1- Fonksiyonellik (örneğin bir dinî seremoniye hizmet edip etmediği), 2- Mimari, 3- Filolojik. Yukarıda fonksiyonellik ve filolojik yönlerini tartışıldı ancak mimari tarafı da ileride (chapter XVIII'de) Kayrevan Minaresi bahsinde müzakere edilecektir…"[1201] denilerek bu kısım sonlandırılmış.

[1196] [Hıristiyanlıkta inzivada yaşayan dindar kişiye verilen isim].
[1197] Doutte, *Reveu Africaine,* 1899, p.346; Marçais, *Les Monuments arabes de Tlemcen*, p.45. El-Bekrî, İbn Haldûn ve el-Mekkerrî tarafından Kurtuba Ulucamii'nin minaresi için kullanılmıştır. İspanyolcaya 'zoma' olarak geçmiştir (bk, Gayangos, *History of Muhammadn Dynasties in Spain*, I. pp.498-9).
[1198] Idrisî'nin yazdığına göre fenerlerin üst kısmında (gündüzleri belli etmek için duman) gece için ateş tutuluyordu). Ed.of Dozy & de Goeje, p.166.
[1199] Mukaddesî'nin (985) yazdığına göre Filistin sahilleri mecburi askerlikle korunan gözetleme-savunma kuleleri (ribât) ile doluydu. Buralara Grek savaş kadırgaları (galley) sahillerde esir-fidye-köle değişimi için gelirlermiş. Gece bir kadırga geldiğinde haber vermek için bu ribâtların fenerlerinde (manar) ateş yakılırmış. (*Muqaddasi,* p.177, Ranking's trans. p.291; Le Strange's trans. *Palestine Pilgrims' Text Socy*.III, p.61; agy., *Palestine under the Muslims*, p.23.
[1200] Diez, *age.,* p.115.
[1201] [Creswell'in de bu yönlendirmesi sebebiyle Kayrevan Minaresi konusu da bu bölüme alınmıştır].

*e- Minarenin [İslâm Mimarisine] **Dâhil Edilmesi** (Introduction)*

"Amr Camii'nin yeniden yapılması konusunu anlatan Makrîzî; 'Halife Muâviye, Vali Mesleme'ye[1202] camiye ezan okunması için minare (şavami, çoğulu: şauma'a)[1203] yapmasını emretti (c.1, bl.1, s.59, dn.4), Mesleme de Amr Camii'nin dört köşesine birer minare yaptırdı' demiştir. Bu minarelerden önce mescitlere minare yapıldığı bilinmediği için,[1204]* [670-80 arasında Mesleme'nin valiliği sırasında yapılmış olan] Amr Camii minareleri İslâm'ın ilk minareleridir diyebiliriz. Minarelerin yapımından sonra müezzinin üzerine çıktığı 'sullam' denilen merdiven de, Hâlid b. Sa'd içeri taşıyıncaya kadar sokakta kaldı (dn.5). Bu tarihten itibaren, Fustat civarındaki Havlan ve Tucib'den başka tüm mescitlere minare ilave edildi. Bu bilgiler minarenin camilerde ilk görülmeye başladığı, ilk ortaya çıkışı hakkında bilinenlerdir. Basra'daki ilk ve ikinci cami ile Kûfe'deki ilk ve ikinci caminin minaresiz olduklarını biliyoruz. Fustat'taki ilk cami olan Amr'ın camisi de ilk yapıldığında minareye sahip değildi (s.59, dn.5). Emevî dönemi şairlerinden Farazdaq, ezanın her şehrin duvarları üzerinden okunduğundan bahseder" (dn.6)[1205]* denilmiş. (c,1, bl.1, s.59)

f- Bu Dört Minare Aslında Ne İdi? [Nereden Gelmişlerdi?]

"…(Muâviye döneminde) Halifeliğin idare merkezi Şam'dı. Halife, İslâm coğrafyasını, Şam'da Müslümanların ibadet ettikleri (bir pagan tapınağının kutsal alan

---

[1202] [Amr b. Âs'ın 664'te ölümünün ardından Muâviye'nin bir süre Amr'ın oğlu Abdullah'ı Mısır valisi olarak atadığı fakat kısa süre sonra onu azledip yerine (kendi kardeşi) Utbe b. Ebû Süfyân'ı, daha sonra Ukbe b. Amr'ı, ondan sonra da Mesleme b. Muhalled'i vali olarak atadığı nakledilmiştir (bk, M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr", *DİA*, I, 1987, s.85; Nadir Özkuyumcu,"Muâviye b. Hudeyc" *DİA*, XXX, 2005, s.335). Meseleme'nin Mısır valiliği sırasında Muâviye'nin izni ile [673'de] Amr Camii'ni yeniden yaptığı ve bu sırada yeni Amr Camii'ne ilk defa minare yaptıran kişi olduğu, ayrıca 680'de Yezîd b. Muâviye halife olunca onun adına (Abis b. Said'le birlikte) ahaliden biat aldığı nakledilmiştir (bk, Ali Çubukçu, "Mesleme b. Muhalled", *DİA*, XXIX, 2004, s.320)].

[1203] [Makrîzî'nin yazdığına göre Mısır valisi Mesleme'nin Amr Camii'ni yıktırıp yeni baştan yaptırdığında Halife Muâviye'nin ona yeni camiye 4 minare yaptırmasını emrettiği de nakledilmiştir (bk, S.Eyice, "Amr b. Âs Camii" *DİA,* III, 1991, s.82: Creswell *EMA,* 1932, s.28, 99, 100 & agy., *A. Short Acc.1958,* s.11, 13, 14, 140, 234, 248 yoluyla; Çubukçu, "Mesleme b. Muhalled", *DİA*; Makrızî, *el-Hitat*, I, 301 yoluyla)].

[1204] *Makrızî,* II, p.248, II. 14-17 W. Lane, *Modern Egyptians…,* (1860 ed.), p.584; Corbet, loc.cit, pp.771; Butler, *Arab Conquest*, p.343 ; Ibn Abd al-Hakem, *Futuh Mısr*, Torrey's ed., p.131 ; *Ibn Duqmaq*, IV, p.62 II. 24-5; *Suyutî,* II, p.177, I.25-p.178. *(Mesleme'nin 670 yılında valiliğinden önce "Ziyad'ın 665'de Basra valisi olunca eski ahşap camiyi yıkarak daha geniş ve taş malzeme ile yeni baştan yaptırdığı ve bu sırada camiye bir maksure ile taş bir de yaptırdığı" şeklindeki bilgiyi Basra Ulucamii konusunda (Belâzürî'den el-Velîd b. Hişâm b. Kahdam yoluyla) zikretmiştir. Ancak "bunu Kahdam'dan başka nakleden yok" diyerek minare konusunda tekrar gündeme getirmemiştir. Dfbi bk Aycan, "ziyad b. Ebih*", DİA,* s.482).

[1205] Gottheil'den naklen, *age.,* XXX, p.135; & Horovitz, *Der Islam*, XVI, pp.253-5. Al-Farazdak H20 yılında doğmuş ve muhtemelen H110 yılında ölmüştür (728-9). Caetani, *Chronographia,* p.1394'de uzun biyografisini vermiş. Ömrünün büyük kısmını Irak'ta geçirdiği için onun söyledikleri genelde Mezopotamya ve Suriye bölgesini kapsar. İlk camilerde minare olmadığı daha öncesinden Lane'in *Modern Egyptions*, (1860 ed.) s.584'te ortaya konmuştur.*[XIX. yy.'da yazmış olan Lane'in iddiasının kaynağını verilmemiştir].

kabul ettiği) Temenos'tan idare ediyordu. Söz konusu olan Temenos alanı da daha sonra Emevî Ulucamii olarak bilinen yer olacaktı. (bk, s.156-165). Araplar Şam'ı fethettiklerinde, (bu Temenos'un) her köşesinde bir tane olmak üzere dört tane, çok yüksek olmayan dört köşe kulesi vardı.(Cr2P.33b) İbn el-Faqih, (ö.903) bunların İslâm'dan önce burada olduklarını bildiği hâlde bunları mi'zana[1206] olarak adlandırsa da (dn.8)[1207], bu kuleler (İslâm'a adapte edilen) ilk minareler oldu.

Mes'ûdî de; 'Halife el-Velîd (Şam) Ulucamii'ni (yeni baştan) yaptırdığı zaman orada bulunan şavamilere dokunmadı. Onlar, bu zamana kadar ezan için kullanılmaya devam edildi' (dn.9)[1208] demiştir. Bu sebeple (Muâviye'nin emriyle) Mesleme'nin Amr Camii'ne dört minare ilave etmesinin, Şam'daki Temenos'un dört kulesinden ilham alınarak yapıldığına inanmak gerekir (dn.10)[1209]. Bunlar küçük kulelerden ibaret idi. (c.1, bl.1, s.59)

Corbet zaten bu konuda (s.60, dn.2): "bunların tam olarak ne tür şeyler olduğunu kestirmek zor. Alıntı yaptığımız yazarımızın (Makrîzî) şavami olarak adlandırdığı bu şey için öyle rastgele minare denildiği de kullanımda değil. Büyük ihtimalle bunlar çatının köşelerinde açıklıklar yapılarak elde edilmiş ezanlık (sentry box) gibi şeylerdi. Daha sonra göğe doğru yükselen kibar minarelerin başlangıcı, ilk nüvesi idi" demiştir (bk, Gottheil, *The Origin of the Minaret*, pp.136-7 ve 138: c.1, bl.1, s.59, dn.1). Corbet'in bu ihtimal önergesine bir ilave / destek de Schatcht'in Nil'in doğu yakasında Asvan ve Hattara arasındaki köylerin camilerinde varlığını keşfettiği sentry box şeklindeki minareler ve dış duvara yapılmış (ezan) merdivenlerinde görülebilir[1210]. Bu konuyu destekleyen diğer bir bilgi de tüm Kuzey Afrika'da dört köşe olarak yapılan minareler için şauma'a kelimesinin kullanılıyor olmasıdır. Biçimleri her nasıl olursa olsun bu şavamilerin, Mısır'ın ilk minareleri olduğu kesindir. Makrîzî de Mesleme'den önce böyle bir şeyin mevcut olmadığını ısrarla belirtir.

[1206] Dn.7: Mi'zana: ezan okunan yer demektir (p.60 n.5).
[1207] "İbn el-Fakih bunların Grek zamanının gözetleme kuleleri olduğunu söyler".
[1208] *Prairies*, IV, p.90.
[1209] Cres. (p.60, n.10): Rivoira nın "Velîd'in camisinin dış avlu köşelerinde 4 minaresi vardı, 2 tanesi bugün hâlâ ayakta ve biraz alçak olan ve Velîd'in üzerine inşa ettiği orijinal Hıristiyan yapısının güneydoğu ve güneybatı köeşelerinde, Velîdi'n inşa ettiği diğer iki mimarede içerde kuzey doğu ve kuzeybatı köşelerindedir" şeklinde yazmış olması çok tuhaftır. Onun böyle yazması Muâviye'nin 673'te Amr Camii'ne 4 minare yapılmasını emretmesinden kaynaklanıyor. Bu şekilde yazan başka hiç kimse yoktur, aksine hemen tüm yazarlar bu dört küçük kulelerin (turret) İslâm öncesinden burada mevcut olduğunu kabul ederler. Ayrıca Müslümanlar kuzeydoğu ve kuzeybatı minarelerinin üzerine (diğerlerine de yapmadıkları gibi) bir şey inşa etmemişlerdir.
[1210] See; Ein Archaister, "Minaret Typ in Agypten und Anatolien", *Ars Islamica,* V, pp.46-54 with 20 illustration.

Caminin dört köşesine dört minare dikme işi sadece Şam ve Fustat'a has bir şey değildi. Devamında Emevî Halifesi Velîd, Medine mescidini genişlettiğinde (707-709) mescidin dört köşesine dört minare yaptırmıştı (Res.190,191) (dn.2)[1211]. Bundan dolayı 300 / 913'lerde Kudüs'ün harem alanında dört minarenin varlığı biliniyor. Ancak Mucir ed-Din'in (pp.249 ve 379; Sauvaire's transl., pp.56 & 125'te) bahsettiği "Kudüs Haremi Abdülmelik'in zamanından 4 minareye sahipti" cümlesi çok zayıf bir ihtimaldir (dn.4)[1212]. Le Strange, (*Palestine Under the Müslims*, p.163) Gottheil'de verilen bu erken dönem yazarlarını görmemiş olmalı ki daha sonraki dönemde yazan Mucir ed-Din'den (ö.1496, age., pp.136-7 ve 138'de) bu konuda yazan, haber veren, en erken tarihli kişi olarak bahsetmiş[1213].

985 tarihli Mukaddesî bu konuda bir şey yazmadığı hâlde, Rivoira'nın da (age., p.23'te) bunu –Mukaddesî'nin sessizliğini- delil olarak göstermiş olması önemli değildir, (çünkü) ondan daha erken yaşamış birisi olan İbn Abd Rabihi (ö.913) bu konudan bahsetmiştir. Kudüs'te varlığından bahsedilen dört minare üç tanesi batı cephesinde (bu alanın şehre bakan tarafı olması sebebiyle) sıralanmış dördüncü de kuzey cephesine yerleştirilmişti ve bugün mevcut olan dört minarenin hiçbirisinin tarihi, IV. yüzyıldan daha eski değildir…" denilmiş.

g- *[Kayrevan Ulucamii Minaresi'nin]* ***Tarihi***

Başlığı altında; "el-Bekrî, (ö.1068) bu konuda haber veren en eski tarihli yazar" denilerek (dn.5)[1214], onun, Kayrevan Camii minaresinin yapılış hikâyesi konusnda anlattıkları alıntı yapılarak: 'Yazılanlara göre şu anki mevcut camideki minare, ilk defa Ukbe b. Nâfi tarafından yapılan minare değilmiş. Mihrab dışında bütün yapı, Hasan (H69-78) tarafından yıkılıp yeniden yapılmış, Hasan [b. Sabit] eski bir kiliseden iki tane çok güzel, üzerinde sarı benekleri olan kırmızı sütunları getirttiği, şu andaki minarenin de o zaman yeniden yapılan minaredir" denilmiştir. (v.I, pt.II, p.518-521)

Bu minarenin yeniden yapılışı ile ilgili olarak (Hasan'ın) minarenin yanındaki içinde kuyu bulunan bahçeyi, 103-109 / 721-727 yılları arasında Kayrevan valisi olan

[1211] İbn Batuta yoluyla (ed. & trans. By Dfremery & Sanguinetti), I, p.272; *Samhudi*, p.140, II. 20-21'de yazılana göre: o zamana kadar Mescid-i Nebevî'de hiç minare yoktu.
[1212] S.60; *Ibn Abd Rabihi,* p.366; Gildemeister, *Z.D.P.V.*, IV, p.91.
[1213] "Mujir ed-Din çok daha geç dönemde yazdığı için bu tür erken dönem konularının tarihleriyle ilgili dikkatli olunması gerekir" denilmiş.
[1214] Pp.22-3, de Slane's transl., pp.57-9, yeniden basımı, Saladin's *Mosque de Sidi Okba*, pp.18-20.

Bişr b. Safvân'ın (724'te halife olan) Hişâm'a mektup yazıp, ondan gelen talimata göre hareket ederek bahçeyi sahibine parasını ödeyip (bahçe sahibinin bahçeyi satmak istememesine rağmen biraz zorla) satın aldığını nakletmiş. Bahçe camiye dâhil edilerek yeniden yapıldıktan sonra bazı samimi Müslümanların caminin eskiden bahçe olan kısmında namaz kılmamaya dikkat ettiklerini aktardıktan sonra, "Bugün minarenin hâlâ aynen Hasan'ın yaptığı gibi 60 zirâ yükseklikte ve 25 zirâ çapında olduğu" bilgileri verilmiş. Bu görüşe karşı, Rivoira'nın (dn.6)[1215] "Şu andaki minarenin Bişr b. Safvân tarafından ikinci defa olarak yapılmadığı, aslında bu minarenin, Ukbe tarafından cami ile birlikte yapıldığını" iddia ettiği, ayrıca "el-Bekrî'nin yazdıklarında vali Bişr b. Safvân yerine Hasan isminin geçmesinin ya yazarın hatası veya kitabı kopya eden (mustansih) kişinin yazım hatası olabileceğine" dikkat çekilmiş.

Creswell, hâlen yapıda mevcut bulunan minarenin tarifini yaparak (BÇ, Fg. 282-CrF.83); "Şu anki minare, Hişâm tarafından mı yaptırıldı?. Rivoira'nın 'minarenin ikinci katının tuğla malzemeleri, alt kısımdan farklı görünüyor' (dn.6)[1216] demesi yanlıştır. Rivoira'nın zamanındaki gibi, minarenin içi artık karanlık değildir, ikinci kattan itibaren (Rivoira'nın iddia ettiği) örgü sistemi ve malzemelerde bir farklılık görünmemektedir" şeklinde itirazlarını ortaya koymuş. Arkasından da minarenin ölçüleri hakkında, Marçais'in (dn.8) "şu anki ölçülerin el-Bekrî'nin yazdıklarıyla aynı olduğu" şeklinde söylediklerinin yanlış olduğunu belirtip, el-Bekrî'nin rakamlarıyla, şu anki hâli arasındaki farklılıkları gösteren kendi ölçümlerini vermiştir. (s.520)

El-Bekrî'nin verdiği zirâ ölçüsüne göre, bir zirânın 42,5 cm olması gerektiği, 1 zirâ= 42,5 cm alarak ölçüm yapıldığında bile, yine onun verdiği ölçülerin bugünkü ölçülerle tam uyuşmadığına dikkat çekmiş ve "mevcut minarenin, 221 / 836 civarında Ziyâdetullah tarafından cami yeniden yaptırıldığında yapılmış olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu" belirtmiştir.

Creswell devamında; el-Bekrî'nin "minarenin, doğu ve batı cephelerinden girilen, iki ayrı kapısı olduğunu, kapının mermerden ve işlemeli olduğunu yazdığı ancak günümüzde minarenin sadece bir tek kapısı bulunduğunu, el-Bekrî'nin Afrika'ya hiç gitmemiş, cami-minareyi bizzat görmemiş ve bu bilgileri de XI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan başka yazarların kitaplarından ve İspanya'daki Emevî Devleti resmî

[1215] Rivoira, *Muslim Architecture*, pp.37-8.
[1216] A*ge*., p.37, ayrıca Diez'de *Encycyclopedia Of Islam*, III.p.229'da minarenin ikinci katının alt kattan farklı olduğunu belirtmiş.

temsilcilerinden alarak aktarmış olduğuna" dikkat çekmiştir. Başka bir konuda da (el-Bekrî'nin) bir eseri Ziyâdetullah'a ait gösterdiği hâlde, daha sonra, o eserin Ziyadetallah'tan sonra tahta çıkan Ebû Ahmed İbrâhim'e (248 / 862) ait olduğunun anlaşıldığını" belirtip, "Ayrıca bu minare Ziyâdetullah'a atfedilse bile yine de Busrâ'daki Ulucamii minaresi, hatta Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī'deki minare hariç tutulursa, İslâm'ın en eski tarihli ayakta kalmış minaresi olduğunu" iddia etmiştir.

h- Mimari Kökeni

"Kayrevan Camii Minaresi'nin en dikkat çekici yerinin, muhakkak ki giriş kısmının yapılış şekli olduğu, bunun da bize Hama'ya 10 mil (~15 km) mesafedeki Şeyh Ali Kasun'un kulesinin (minare) giriş yerini hatırlattığı, (CrF.106) ve Hama Ulucamii'nde de (ona) benzer bir yapılış şeklinin dikkat çektiği, dolayısıyla Kayrevan Camii minaresinin Suriye'deki Emevî halifesinin emriyle yaptırıldığı için üzerinde Suriye etkisi olmasının da kaçınılmaz olduğu" belirtilerek konu sonlandırılmış.

73- Minare, Minarenin Gelişimi ve İslâm Mimarisine Girişi Sonuç Notları

Creswell, minare konusunu, "İslâm Öncesinde Bilinmeyen Minareler, Minarenin Mimari Gelişimi, Arapça Minare Kelimesinin Orijini, Minare'nin (İslâm mimarisi ile) Tanışması ve Bu Dört Minare Aslında Ne İdi, Nereden Gelmişlerdi" alt başlıkları altında inceleyerek Avrupalı araştırmacıların çoğunluğu tarafından tekrar edilen "İslâm'daki ilk minarelerin Hıristiyan kiliselerindeki kulelerden alındığı" iddiasını ispatlamaya çalışmıştır. Öncelikle Şam'ın 637'de fethinin ardından Temenos yapısının doğu kısmındaki avlusunun Müslümanlarca mescide çevrilmesi sebebiyle burada Temenos yapısından kalma zaten kare şeklinde 4 tane kule bulunduğunu, daha sonra 705-715 arası buraya Velîd b. Abdülmelik tarafından inşa edilmiş olan Şam Ulucamii'nde de bu eski kulelerin 3 tanesinin aynen, 1 tanesinin ise sadece çok yıpranmış olan üst kısmının onarılarak caminin minareleri olarak kullanılmaya devam edildiğini aktarmıştır. Aynı dönemde Velîd'in Medine'deki Mescid-i Nebevî yapısını da yeni baştan yaptırdığı ve buraya da Şam kulelerinin benzeri kare şeklinde minarelerin yapıldığı (bk, BÇ, Res. 201, 201a, s.1106) şeklinde tarihi bilgileri nakletmiş ve kendisine göre uygun gördüğü tarihi ve mimari belgelerle ispatlamaya çalışmıştır.

Creswell'in, *EMA* kitaplarında Emevî döneminin hemen her önemli cami yapısının tanıtımını yaparken, yapının minaresi söz konusu olduğunda söylediği şeyleri tekrar etmiş olması, onun bu konuya "yarı oryantalist" tarafı ile yaklaştığı, yaptığı

anlatımlarda görülmektedir. Örneğin bazı konuları oldukça geniş bir çerçevede ve yeri geldiğinde 'olumsuz' oryantalistlerden farklı açılardan ele alabildiği halde, minare konusuna tamamen 'olumsuz' oryantalistler gibi yaklaşarak, onların sadece Hıristiyanlık kilise mimarisine has olarak göstermeye çalıştıkları bu tür kulelerin aslında Grek tanrıları (Jupiter vb.) adına inşa edilmiş olan Şam Temenos ve Baalbek Jupiter Tapınakları ile Kudüs Süleyman Mabedi gibi Hıristiyanlık öncesi yapılarda zaten mevcut olduğu konularına hiç girmemiştir.

Basra Ulucamii yapısını işlerken, Belâzürî'nin (Futuh, p.277, II. 3-7, Hitti's transl., pp.436-7 el-Velîd b. Hişâm b. Kahdam yoluyla Cres. *EMA*, c.1, bl. 1, s.45, dn.9); "Ziyâd Basrâ Ulucamii'ne bir de taştan minare yaptırdı" şeklinde yazdığını nakletmiş olmasını, "başka hiçbir yazar Ziyâd'ın Basra Ulucamii'ne (~45 / 665 civarı) yaptırdığı bu minareden bahsetmemiştir" diyerek Avrupalı araştırmacıların İbn Kahdam'ın bu rivayetine pek olumlu bakmadığını" iddia edip bu bilgiyi yok saymıştır. Devamında da minarenin "Vali Mesleme'nin (53 / 673'te) Fustat'taki Amr Camii'ni yeniden yaptığı sırada Muâviye'nin, minare (şavamî) eklemesini söylediği" rivayetinin başka şahit / kayıtları bulunduğunu iddia edip bu konuyu bir daha hiç gündeme getirmemiştir.

Her medeniyetin bir öncekinden pek çok şeyi alıp kendine uygun şekilde geliştirmesi, insanlığın medeniyet (ilerleme) tarihinin ortak tecrübesidir. Aynı şekilde Hıristiyanlık ta ancak IV. yüzyılın ortalarından itibaren dinî yapılar inşa etmeye başlamış, bunu yaparken de daha önce mimari eserler ortaya koymuş olan diğer medeniyetlerden (putperest Grek tanrıları adına yapılan tapınakların köşelerindeki kuleler ve Yahudi havra yapılarında mevcut olan geniş mihrab şeklindeki yarım dairevî apsis unsuru gibi) bazı şeyleri alıp kendi bünyesine uyarlamıştır. Bu sebeple Creswell'den konunun bu tarafını da (Hıristiyanların çan kulelerini, Temenos vb. yapılarda örnekleri kalmış olan kulelerden aldıklarını) gündeme getirmesi beklenirdi ancak bu konuya girmemiştir.

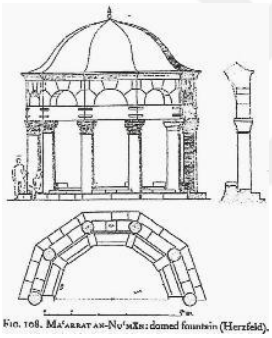
Sonuç olarak İslâm mimarisine ilk minarelerin Muâviye döneminde 663-665 yılları arasında Ziyad'ın valiliği sırasında Kûfe ve Basra Ulucamilerini yeniden yaptırdığı sırada taş malzemeden inşa ettirdiği minareler yoluyla girdiği anlaşılmaktadır. Ardından da 670-673 civarı yine "Halife Muâviyen'in, Fustat valisi Mesleme b. Muhalled'e camiye ezan okunması için minare yapmasını emrettiği" şeklindeki haber, erken dönem Müslüman müellifler yoluyla nakledilmiştir (dfbi, bk, s. 162-163, dn.268), ancak bu minarelerin fiziki detayları henüz bilinmemektedir. Günümüzde ayakta olan en eski tarihli minarelerin ise Şam Emeviyye camiinin (Temenos yapısından kalma) kare şekilli kule minareleri olduğu konusunda araştırmacılar müttefiktirler.

74- BEYTÜ'LMÂL YAPILARININ ORİJİNİ

Beytü'lmâl Yapısının Kubbesi

"…Beytü'lmâl Kubbesi (hazine kubbesi) olarak bilinen yapıların 'Phiale' veya bazı Bizans kiliselerinin avlusunda -örneğin [İstanbul] Sancta Sophia'da- bulunan (üzeri kapalı kenarları açık) çeşmelerden (fountain) ilham alarak yapılmış olabileceği araştırmacılar tarafından düşünülmüştür. Sancta Sophia'nın avlusundaki kaynak çeşmesinde bir kanopi (olup olmadığı kesin belli değilse de) olduğu, yazarı bilinmeyen X. yüzyıla ait bir kaynakta mevcuttur (dn.9)[1217]. Ayrıca kanopisi olan ve hâlen ayakta olan bir Phiale Selanik'te mevcuttur (s.201, dn.11)[1218].

Bu türden ve kubbesi ile hâlâ ayakta olan diğer bir kaynak-çeşme örneği ise Herzfeld'in yayımladığı (dn.12) [1219] en-Nu'man'daki Ma'arrataan Ulucamii'nde 10 sütun üzerinde duran planıyla mevcuttur (CrF.108).

(CrF.108, c.1,b.1, s.201)

(CrF.109, c.1, bl.1, s.200-1)

Fg. 1033 (CrF.108) Marrataan en-Nu'man, kubbeli şadırvan yapısı (Herzfeld yoluyla)
Fg. 1034 (CrF.109) Hama beytü'lmâl binası

Bir diğer örnekte Halep Ulucamii'nde 8 sütun [sekizgen] plan üzerinde duran ve kubbenin altındaki mermerlerde yazılı olan kitâbesinde (effaced 1885, dn.13) [1220] yazdığına göre, Hamdanî, Seyfü'd-Devle'nin kulu Karkuya tarafından 354'te (965) yapılmış (dn.14)[1221]. Ancak altında kaynak su (çeşme) olan üzeri kubbeli hazine binası çok tutulmuş ve yeni bir buluş olarak ortaya çıkmış görünüyor. İstahrî'nin (951'de) yazdığına göre; Azarbaycan'da hazineyi aynı Şam Ulucamii'nde olduğu gibi ulucamide

[1217] Lethaby, *age.,* p.189.
[1218] Diehl, "Le Tourneau & Saladin", *Les Monuments thretiens de Salonique*, pp.69-70 & figs. 28-29
[1219] Herzfeld, *Ars Islamica*, X., p.39 & Fg.13.
[1220] *Tabbakh, I'lam an-Nubala fi Ta'rikh Hâlâb*, II, p.79, II, 1 1-16; quoted by Sauvaget, *age*., p.57, n.14.
[1221] Van Berchem, "Inschriften aus Syrien", *Beirage zur Assyriologie,* VII., pp.35-6; Bunun hakkında bilgiler *İbn aş-Şİhna*, Beyrut, ed., p.62 de; Sauvaget's transl. *Les Perleschoises*, p.57'de verilmiştir.

tutuyorlarmış. Burada aslında cami avlusundaki kurşunla kaplı kubbesi ve demir kapısı olan ve 9 sütun üzerinde duran küçük 'beytü'lmâl' yapısı kastediliyor.

Mukaddesî de (985'te); 'Suriye'de her bölgenin ana şehrinde hazine, ulucamiideki sütunlar üzerinde duran hazine odasında (beytü'lmâl yapısında) saklanıyor' demiş (dn.16)[1222]. İbn Cübeyr ise 1184'te Harran Ulucamii'nde görüp tarifini yaptığı diğer bir beytü'lmâl binasından bahseder. Bu anlatılanlara benzeyen bir beytü'lmâl binası Hama Ulucamii'nde bulunmaktadır. Bu yapı Şam Ulucamii'ndekine benzer fakat ondan birazcık küçüktür. Dördüncü bir beytü'lmâl yapısı olarak belki H99'da (717-8) Fustat Amr Camii'ne yapılan, 10 sütun üzerinde duran yapıdan bahsedilebilir. Bu yapı Şam Ulucamii'ndekinin benzeridir, ancak bu biraz daha küçüktür.

Görünüşe göre Kubbetü's-Sahre'deki Kubbetü's-Silsile de bir zamanlar böyle bir görünüşe sahipti (c.1, bl.1, s.202) (dn.2) [1223] . Süyûtî'nin (dn.5) Abu'lma'āli el-Musharrafa'sında (dn.3) ve First Muthir'de (ö.1351) yazılanlardan kopya ederek aktardığına göre (dn.4) ve Mucir ed-Din'e göre (dn.6) bu yapı, önce beytü'lmâl olarak kullanılmış. Şu andaki etrafı açık ve üzerinde kubbesi ile o maksat için kullanılamayacağı belli. Ancak bu son hâlini Sultan I. Baybars'a borçludur (dn.7)[1224].

Bu konuda en erken tarihli kaynak İbn el-Fakih'tir (903). İbn el-Fakih onun '20 sütun üzerinde ayakta durduğunu ve kubbesinin kurşun tabakalarıyla kaplı olduğunu' yazmıştır. Hâlbuki şu anki yapıda 17 sütun bulunmaktadır. Mukaddesî de (985) yine onun 'kubbesinin kurşun tabakalarla kaplı olduğunu, sütunlar üzerinde durduğunu ve etrafının açık olduğunu' yazmıştır (s.202, dn.9).

Buna benzer bir yapının Amr Camii'nde de H378 (988-9) olduğu, Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh emriyle Vezir Abu Faraj İbn Killis tarafından beytü'lmâl kubbesinin altına bir sebil / çeşme (favvara) yaptırıldığını ve işin Receb 379'da (Ekim 989) bittiği belirtilmiştir (dn.10)[1225]…" şeklinde bilgiler aktarılmıştır.

[1222] P.182, Le Strange, *Palestine*, p.21, & *the P.P T S.,* III, p.75; Ranking's transl. p.299.
[1223] Rivoira da aynı görüşte, *Muslim Architecture,* p.57.
[1224] Mucir ed-Din onu Baybars'ın yeniden yaptırdığını yazar. s.434, Sauvaire's transl. p.240; Nasırı Hüsrev de (1047) onun 8 mermer sütun ve 6 taş paye üzerinde durduğunu yazmış. Shefer's transl., p.48: Le Strange, *age.,* p.152.
[1225] Maqrızi, *Khitat,* II, p.249, II.19-20.

Amr Camii Beytü'lmâl Binası, H99 (717-18)

"…İbn Dukmak, İbn Yûnus'tan naklen, bir rivayete göre Amr Camii avlusundaki beytü'lmâl binasının H96'da ölmüş olan Kurre b. Şerîk tarafından (dn.9) yaptırıldığını, başka bir rivayete göre ise, Üsâme b. Ziyâd at-Tnukhi tarafından Halife Süleyman zamanında Mısır'ın vergi toplama memuru olduğu zaman H99'da yaptırıldığını (dn.10), Makrîzî ise yapının caminin favvarasının üzerinde olduğunu ve H97'de yapıldığını söylemiş (dn.11). (v.I, pt.II, p.483)

Şanslıyız ki İbn Rüste 903'te bu yapı hakkında Amr Camii'ni anlatırken oldukça detaylı bilgi vermiştir (dn.1). Fakat onun anlatımları daha çok 379'da (989) bu yapının yeniden yapıldığı dikkate alınarak okunmalı çünkü örneğin sütun sayıları eskisinde ve yenisinde farklıdır.

Anlatılanlardan Amr Camii beytü'lmâl yapısının da Şam Emeviyye Camii avlusundakine çok benzeyen özelliklere sahip olduğu anlaşılıyor, sadece altındaki havuzu başlangıçta yoktu bu da H379'da eklenmiş (s.484)[1226]…" denilmiştir.

74- Beytü'lmâl Yapılarının Orijini Sonuç Notları

Creswell, Hz. Ömer devrinden itibaren erken dönem ulucami avlularında görülmeye başlanan beytü'lmâl yapıları için diğer Avrupalı araştırmacıların yine "İslâm öncesi dönemlerde mevcut olan Phiale veya (örneğin bazı Bizans kiliselerinin avlusunda bulunan üzeri kapalı kenarları açık) çeşme (fountain) yapılarından ilham alınarak yapılmış olabileceğinin iddia ettiklerini", bunun en eski tarihli örneklerinden birisinin Selanikte bulunduğunu belirtmiş.

Bu konuda kendisinin ne düşündüğünü açıkça ortaya koymamış olmakla birlikte, altında kaynak suyu (çeşmesi) olan üzeri kubbeli hazine binası şeklindeki kombinasyonun "yeni bir buluş olarak" Müslümanlar tarafından ortaya konulduğunu gündeme getirmiş olması sanat tarihi araştırmaları açısından önemli bir kazanımdır.

[1226] bk, [*EMA*], first ed., II, [1940], p.172. (BÇ, s.171, Fg.36, 37).

75- MAKSÛRE'NİN İSLÂM MİMARİSİNE GİRİŞİ

Creswell konuya (c.1, bl.1, s.42) "İbn Haldûn'a Göre Maksure'nin Ortaya Çıkışı" başlığı altında onun Mukaddime'sinde[1227]: *"El-Beytü'l-Maksûre, sultanın içinde durarak cemaate imamlık yaptığı, içinde mihrab ve etrafındaki diğer şeyleri barındıran kapalı bir mekândır. İlk maksûre, Süfyân'ın oğlu Muâviye tarafından Şam'da Hâricîlerin kendisine kılıçla saldırmalarından sonra mihrab bölgesine ilave ettirilmiştir[1228]. Başka bir rivayete göre ise, (Halife) Mervân b. Hakem (683-5) Yemenlilerce bıçaklı saldırıya uğraması sonucu bu gelenek başlamış (c.1, bl.1, s.42, dn.7)[1229], ondan sonra gelen halifeler de bunu devam ettirmişlerdir. O zamandan beri de halife'yi halktan ayırt etmek için kullanılmıştır. Maksûre'nin ortaya çıkışı imparatorluğun kuvvetlendiği, zenginliğin ve lüksün arttığı bir zamanda olmuştur. Saltanatın ihtişamına katkı sağlayan tüm diğer uygulamalarda bu zamanda ortaya çıkmıştır[1230]. Maksure, Abbâsî'ler döneminde bir süre gerilemiş olmasına rağmen, İspanya'da Emevî dönemlerinden itibaren mevcut idi. Emevî saltanatının sona ermesinden sonra bu kıtanın şehir ve kasabalarında varlığını sürdüren küçük yönetimlerde de maksûre geleneği devam ettirilmiştir. Maksûre, Aglebî'ler ve Fatımî'ler ile, el-Kal'a'nın Hammadîlerince de kullanılmıştır. Daha sonra Tunus ve İspanya'da yönetimi ele geçiren El-Mohad'ların önce maksureyi yasaklamış, fakat üçüncü sultan Yakub el Mansûr'un camiye tekrar maksure yaptırmış bunun sonucu Tunus ve İspanya hanedanları bu geleneği devam ettirmiştir (s.43, dn.1)…"* şeklinde yazdıklarından aktarımlar yapmıştır.

Creswell, Henri Lammens'in bu konuda; *"…İbn Haldûn ve Ya'kūbî'nin söylediği, 'Sultanın (veya imamın) şahsi güvenliği için yapıldığı' şeklindeki açıklamaları yeterli derecede gerçekçi bulmuyorum. 'Maksûreler, Cuma camilerinde sultanlara mahsus (onları halktan ayıran) özel bir mekânlardı. Bazı konuları düşünme, müzakere veya*

[1227] Ibn Khaldun, "*Prolegomenes Historique",* trans. By de Slane in "Notices et Extraits", t.XX[1], pp.71-3.

[1228] Creswell, İbn Haldun'un maksureyi Muâviye başlatmıştır şeklinde yazdıklarını kendisi de kabul ettiği için ön plana çıkartmış ve önce nakletmiştir.

[1229] Creswell dn.7: "Bu rivayeti İbn Cübeyr [ö.1184], Makırızî [ö.1442] *Hitat* II, s.38-39 - s.250, Le Strange (*Palestine),* Quatremere *(Sultan Mamlouks)* nakletmişlerdir. Semhudî [ö.1506] (Wüstenfeld s.71 yoluyla) maksure'yi [Hz.] Osman'ın başlattığını yazmıştır. Makrızî de: Hz. Osman, maksureyi kerpiç malzeme ile (kerpiçlerin ızgara gibi bir boş, bir dolu olarak örülmesi yoluyla) cemaatin onu göreceği şekilde yaptırdığını yazmıştır, bunu Suyutî'nin de *(Halifeler)* kitabında tekrar etmiştir" demiştir. Buna rağmen, Creswell, Hz. Osman yerine, sadece daha geç tarihli Muâviye ve Mervan rivayetlerinden bahseden İbn Cübeyr ve İbn Haldun'un yazdıklarını ana metinde öne çıkartmış ve daha erken tarihli olan Hz. Osman rivayetini sadece dipnotta vermiştir. Hâlbuki Johs. Pederson, "Mescid" *IA*, VIII, s.28'de öncelikle: "Makrızî (IV, 7) ile Semhudî'nin Hz. Osman'ın Mescid-i Nebevî'ye kerpiçten bir hücre yaptırdığını yazdıklarını" belirtmiş sonra da "Muâviye ve Mervan'ın da maksureyi ilk yaptıran kişi olarak nakledildiğini belirtilmiştir. Pederson'un ilave olarak "İbn Hâldun'un maksurenin tamamen İslâmiyete has bir tesis [unsur] olduğunu yazdığını" da nakletmiş olmasına rağmen, Creswell bu konuya da hiç değinmemiştir.

[1230] *[Muqaddesî*, p.159; Ranking's transl., p.162 yoluyla: "Muâviye'nin Şam'da yaptırdığı konağın kapısının direkt caminin maksûresinin içine açıldığını" yazar (*EMA,* c.1, bl.1, s.41, dn.4)].

istişare etmek için sultanlar maksure unsurunu kullanıyordu. İbn Haldûn'un yazdığı şeyler 'Sultanın minber sebebiyle zaten cemaatten ayrı bir konumda bulunuyor olması', ayrıca 'Emevîlerin camilerde kendi koruma elemanları bulundurmalarından dolayı' bunlar maksûrenin ortaya çıkması için geçerli sebepler olamaz (dn.2)[1231]*. Ayrıca Ya'kūbî'nin (dn.3)*[1232] *'maksûrenin ilk defa 44 / 665-66 tarihinde ve Hâricî suikast tehlikesi sebebiyle ortaya çıktığı' şeklindeki iddiası da, verdiği tarih Hâricî sorunundan çok sonraki bir dönem olması hasebiyle geçerli olamaz, ancak güvenlik konusu ilk dört halife için geçerlidir…"* …" cümleleriyle itirazlarını dile getirdiğini aktarmıştır.

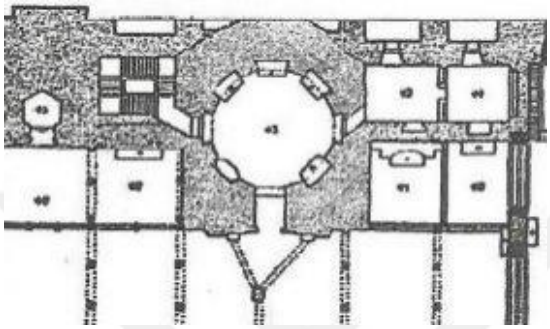
Creswell kendi görüşleri olarak da; "Dört Râşid halifeden üçünün suikast sonucu (bunlardan ikisinin de caminin içinde) öldürülmüş olması gerçeği, 'güvenlik' sebebini geçerli bir mazeret yapar ve bu suikastlardan dolayı da Muâviye'nin tedbir için maksûreyi 44 / 665-656'dan önce yaptırdığını düşünebiliriz. Ayrıca, 'maksûre'nin içerisi dışarıdan görülebilen bir mekân' olması, Lammens'in 'maksûrelerin sultanların özel odası olduğu' iddiasını da geçersiz kılar. Örneğin Kayrevan'daki maksûre böyledir (s.43, dn.4), Kurtuba'daki X. yüzyıldan kalma maksûre de bu şekilde açıktır[1233]. Dinavarî'nin yazdığına göre Abbâsî Halifesi el-Mehdî (775-785) bütün cuma camilerine maksûre yapılmasını emretmişti (dn.5)[1234]" diyerek konuyu sonlandırmış.

75 - Maksûre'nin İslâm Mimarisine Girişi Sonuç Notları

Creswell, maksure konusunda kendi görüşleri olarakta ilk maksûre unsurunun mescitlere (İbn Cübeyr, Makrîzî vb. yazarların kitaplarında yazılı olan iki farklı rivayeti delil göstererek) "Muâviyenin halifeliğinin ilk yıllarında Şam mescidi (~664) yoluyla veya Mervân b. Hakem Mescid-i Nebevî yoluyla girdiği görüşünü kabul ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Johs. Pederson, "Mescid", *IA*, VIII,, 1964, s.28'de nakledilen Muâviye ile Mervân'dan önce "Hz. Osman'ın [kendisine yapılmış olan suikast teşebbüsü akabinde, ~650 civarı] Mescid-i Nebevî'ye kerpiçten bir hücre yaptırdığı" şeklindeki rivayetin ise Samhûdî, Wüstenfeld, *Medine,* s.71, s.89 ile Suyut'i *Khalifs'*de de bulunduğunu dipnot şeklinde aktararak bu görüşü arka planda bırakmayı tercih etmiştir. Pederson, İbn Hâldun'un "maksurenin tamamen İslâmiyete has bir tesis olduğunu" yazdığını nakletmiştir ancak Creswell bundan da bahsetmemiştir.

[1231] "Etudessur Mo'awia I", *M F O B.,* II, pp.94-5.
[1232] *Tarikh,* II, p.265, I.9; *Diyarbekri,* II, p.326, II. 5-6.
[1233] Nizet, "La Mosque de Cordoue", *L'Architecture,* 1905, pp., 392-4; Rivoira, *Muslima Architecture*, p.365 & figs. 331, 333.
[1234] Pederson, "Mescid", *İA,* VIII, s.76 [bu makale de MCB imzası ile; "el-Mehdî, H161 yılında eyaletlerde Mekāsir yapılmasını yasakladı" şeklinde bir görüş de aktarılmıştır].

Türkçe kaynaklarda; Şam Emeviyye Camii'nin ana mihrabının (maksûre gibi) oldukça derin olduğu (CrP.62A-d, BÇ, s.818), ayrıca bu camide ilave olarak (mihrabın solunda Peygamber sahâbelerinin mihrabı [bk, Fg.282, CrF.99, c.1, bl.1, s.194, BÇ, s.332], sağ tarafta buna simetri yapması için konulmuş bir başka mihrab ile Hanefiler kısmındaki mihrapla birlikte) 3 tane daha mihrab bulunduğu belirtilmekte[1235], fakat maksûre olarak kabul edilecek ayrı bir unsurun varlığından bahsedilmemektedir.

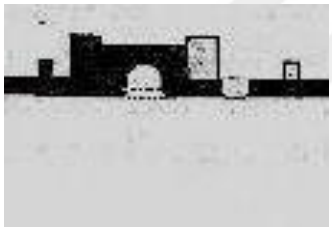

Fg.1035

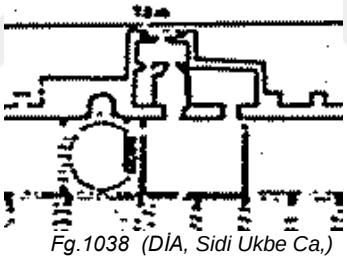

Fg. 1036 (S. Ocak, 2017)

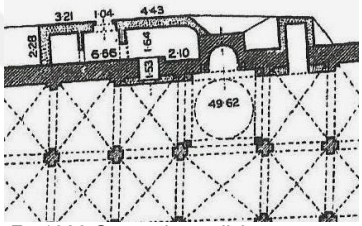
Fg. 1035 (CrF.123-Detay) 785 tarihli Kurtuba Camii maksûre mihrabı (tüm cami planı için bk, s.533)
Fg. 1036 Kurtuba Ulucamii'nin oda / maksûre şeklindeki mihrabının karşıdan görünüşü

Fg.1037 (s.216, CrF.175-Detay)

Fg.1038 (DİA, Sidi Ukbe Ca,)

Fg.1039 Sûse Ulucamii (CrF 199-Detay)

Fg. 1037 Kayrevan Ulucami (tahmini) ilk geniş mihrabı ve sonradan ilave edilen maksuresi
Fg. 1038 Kayrevan Ulucamii'nin sonradan ilk mihrabın önüne yapılan mihrab ve arka maksure odaları
Fg. 1039 Sûse Ulucamiinin geniş mihrabı ve arka maksure odası (CrF 199-Detay)

Yabancı kaynaklarda ise (İbn Cübeyr yoluyla) "Şam Emeviyye camiinde birisi doğu tarafında Muâviye döneminden kalan, ikincisi minberin bulunduğu orta kısımda, bir diğeri de batı kısmında hanefilerin namaz kıldığı yerde olmak üzere toplam 3 maksure bulunduğu" aktarmıştır[1236].

Bu madde de ayrıca "İlk defa Hz. Osman'ın Mescid-i Nebevî'ye kerpiçten yaptırdığı maksureyi I. Velid zamanında Medine valisi Ömer b. Abdülaziz'in yerden biraz yükselterek abanoz ağacından[1237]* veya sac ağacından yeniden yaptırdığı, Abbasi halifesi el-Mehdi'nin ise bu maksureyi yıktırıp toprak seviyesinde yeniden

[1235] Yazıcı, "Emeviyye Camii", *DİA*, XI, s.108.
[1236] Johs. Pederson, "Mescid", *IA*, VIII, 1964, s.28
[1237] Eyice, "Cami", *DİA,* VII, s.57. *(Ayrıca Ziyad b. Ebihi'nin 665'de Basra valisi olması akabinde ilk camiyi yıktırıp yerine daha geniş bir cami yaptırdığı ve bu sırada camiye bir maksure ile taştan bir minare yaptırdığı da nakledilmektedir (Bk, Aycan, "Ziyad b. Ebih", *DİA,* s.482).

yaptırdığı" şeklinde Türkçe kaynaklarda yer verilmeyen rivayetler de nakledilmiştir. Ayrıca Şam Emeviyye ve Fustat Amr Camilerinde hafız ve talebeler için tahta parmaklıklarla birbirinden ayrılmış maksure veya zaviye denilen birçok oda bulunduğuna da dikkat çekilmiştir.

Her ne kadar Creswell kabul etmese de maksûrenin İslâm mimarisine Hz. Osman döneminde girdiği çoğunluk yazar ve araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir (bk, s.808, dn.1229). Hatta bu olayın Hz. Osman'a Hâricîler tarafından yöneltilen eleştiriler arasında zikredildiği de bilinmektedir (Bk, Yiğit, "Osman", *DİA,* XXXIII, s.440).

Mevcut kaynaklarda maksure unsuru "mahfil" konusunun girişinde çok kısa şekilde ele alınmaktadır. Maksure konusunda "…Aslında İslâm dininin özüne ters düşen ve gerek Asr-ı saâdet'te gerekse ilk üç halifenin zamanında görülmeyen bu uygulamanın ikinci halife Hz. Ömer'in camide şehid edilmesi üzerine emîrü'l-mü'minînin hayatını güvenlik altına almak için başlatıldığı, ilk defa Hz. Osman'ın Medine'deki Mescid-i Nebevî'de maksure olarak adlandırılan, zemini yükseltilmiş ve etrafı kuşatılmış bir mahalde namaz kılmayı âdet edindiği…" şeklinde kaynağı belirtilmeyen ilginç ifadelere yer verilmektedir (bk, Taha Banman, "Mahfil", *DİA,* XXVII, 2003, s.331).

Maksure unsurunun ilk defa 655 civarı Hz. Osman'ın onayı ile Mescid-i Nebevî'nin güney duvarına bitişik şekilde kerpiç malzemeyle Kur'an-ı Kerim'de (3-37) geçen mihrap kelimesiyle kastedilen anlamdan ilhamla yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra maksurenin, Emevîler devrinde, özellikle I. Velid'in (705-715) imar ve inşa faaliyetleri sırasında küçülerek 'maksure-mihrap' olarak tarif edebileceğimiz geniş ve derin mihrap formuna dönüştüğü, o dönemden günümüze kadar ulaşmış geniş ve derin mihrap kalıntıları yoluyla görülmektedir (örnekler için bk, Cebel Seys mihrabı Fg.438-CrP.77f, s.419 / Fg.1042, 1042a-d, s.817 ile s.819 madde 3'de belirtilenler ve yerleri I. Velid'in döneminden kalma olan Şam Emeviyye camii ve Mescid-i Aksâ'nın mihrap yerleri Fg.221-222, s.294 / Fg.1051, s.818). Yine Emevîler devrinde H2 / 8. yy'ın ilk yarısında Kuzey Afrika ve Endülüs'te yapılmış olan camilerde görülen geniş ve derin mihrap örnekleri de bu görüşümüzü desteklemektedir (bk, Fg1035-1039, s.810).

Bu durum ve örnekler ise, Creswell'in (Lammens yoluyla naklettiği) "ilk mihrabın kıptî ustaların 709'da Mescid-i Nebevî'ye bir niş inşa etmeleri yoluyla girdiği" şeklindeki iddiasını da geçersiz kılmaktadır (dfbi bk, ilk mihrap konusu, s.812-820).

76- İSLÂM'DA İLK MİHRAB

Niş Mihrab

Creswell İslâm'da ilk mihrab (mucavvaf) meselesine ilk olarak Mescid-i Nebevî'nin Velîd b. Abdülmelik tarafından 707-709 arasında (amcaoğlu Ömer b. Abdülaziz'in Medine valiliği sırasında) genişletilerek komple yeni baştan inşa edilmesi konusunu işlerken değinmiştir. Bu inşa sırasında ilk niş mihrabın Mescid-i Nebevî'nin ön tarafını yapan Kıptî ustalarca yapılması yoluyla (yani Hıristiyanlıktan ve bir Hıristiyan usta eliyle) girdiğini iddia etmiştir. Aynı meseleyi Kubbetü's-Sahre'nin mağarasındaki küçük mihrab konusunu işlerken yine uzun bir şekilde ele almış ve sonraki yapıların mihrablarını anlatırken de daha kısa şekilde 3-5 defa tekrar edilmiştir.

Creswell, kendisinin hararetle savunduğu bu iddiasını, İbn Dukmak (ö.1399) ve Makrîzî'nin (ö.1442) Vâkıdî'den [ö.823] (birçok araştırmacı tarafından alıntılandığı için de[1238] çok yayılıp meşhur olan) *"bu niş formundaki mihrabı Peygamberin mescidine yaptıran kişi de Ömer b. Abdülaziz idi"* şeklinde kayıtlı bilgiye dayandırarak, bazı erken dönem Müslüman müelliflerinde niş mihraptan "İslâm mimarisinde o dönem de yapılmış en önemli yenilik" olarak bahsettiklerini belirtmiştir (v.I, pt.I, p.147, n.6). Daha sonra da bu konuyla ilgili olarak "Fransız araştırmacı Sauvaget'ın, Makrîzî'nin bu bilgileri gerçekten Vâkıdî'den değil Ebü'l-Mehâsin'den, (onun da İbn Sa'd'dan) aldığını, çünkü Ebü'l-Mehâsin'in (ö.1458) Kahire'deki ailesi (akrabaları) sebebiyle İbn Sa'd'ın (ö.844) eserinden küçük yaşlardan itibaren haberdar olduğunu, (bu durumun Süyûtî içinde geçerli olduğunu) iddia ettiğine" dikkat çekmiştir.

Creswell, Sauvaget'in oldukça gayri ciddi bulduğu bu iddiasına; "Hâlbuki bu yazarın (Vâkıdî) bir el yazma nüshası Mısır Millî Kütüphanesi'ndedir ve İbn Dukmak (ö.1399) ile Makrîzî'nin imzalarını taşımaktadır. Bu nüshayı Zeki Hasan da yayımladı. Bu eserde Vâkıdî (geçerken uğradığı için) Fustat Amr Camii'nden kısaca bahsetmiştir. Durum böyle iken Sauvaget, bu bilgilerin kaynağının Vâkıdî değil de İbn Sa'd olduğunu iddia ederek hayalinden Ebü'l-Mehâsin'in bu nüshayla nasıl tanışmış olduğuyla ilgili birçok şey uydurmuş" diyerek Sauvaget'in, "belgeleri iyi kontrol etmeden kullandığı için kendini bu duruma düşürdüğünü" belirtmiştir.

[1238] Örneğin: Caetani (*Annali,* IV, p.569); Gertrude L. Bell (*Ukhaidir,* p.147); Rivoira, *Muslim Architecture,* p.8; Richmond, *Muslim Architecture,* p.11 vd.

"Makrîzî'nin o zaman kaynak gösterdiği Vâkıdî günümüzde eserleri bulunan (bilinen) Vâkıdî değildir, dolayısıyla bu bilginin teyit edilmesi imkansızdır. Fakat aynı bilgiyi (Vattier's'in yayımladığı) Sultan el-Kâmil'in vefatından hemen sonra 1240'larda yazmış olan Murtaza'nın eserinde de (dn.7) gördüğümüze göre İbn Şâkir'in (ö.1362) İbn Asâkir'den (ö.1176) naklederek anlattığı olay[1239], bu konunun nasıl başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Bu konuyla ilgili en meşhur rivayete göre Hâlid bin Velîd ve diğer sahabeler Şam'ın fethinin ardından, sonradan Emeviyye Camiinde 'Peygamberin sahabelerinin mihrabı' olarak bilinen yerde namaz kılmışlardı. Elbette, o zaman o noktada bir mihrab yoktu, ama şimdi o alanda dört tane mihrab mevcuttur" diyerek diğer mihrapların da daha sonradan farklı maksatlarla yapıldıklarını izah etmiştir.

Niş Mihrabın Orijini

Creswell bu bölümde; "Yukarıda Semhûdî'den alıntı yapılmış olan kısımdaki 'Mescid-i Nebevî'nin ön kısmını Kıptî ustalar yaptı' ibaresi çok önemlidir. Mescid-i Nebevî'de mihrabın bulunduğu kısmın Kıptî ustalarca yapılmış olması mihrabın orijininin Kıptî, yani Hristiyan kaynaklı olduğunu gösteriyor. Bu görüşü başkaları da onaylamıştır. Lammens de, bu bağlamda Süyûtî'den (1445-1506) önemli bir alıntıyı gündeme getirmiştir" diyerek Süyûtî'nin kitabında; *"II. yüzyılın başında (719 civarı), mihrabın camilerde kullanılması kıyametin alameti olarak kabul edilirdi"* (s.148, dn.1)[1240]*, şeklinde (hadis kaynaklı) ifadeler bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Becker'in kitabında da; *"Mihrab, bir camide en az kutsal olan şeydir ve imamların onun içinde namaza durmaları yasaklanmıştı"* şeklinde İbn el-Hâcc'ın (ö.1337) Medhal'inde [1241] (dn.2) yazılı olan benzer bilgileri naklettiğine dikkat çekmiş.

"İslâm öncesi dönemdeki Kıptî kilise mimarisinde niş formunda Arapça'da ('içinde üç mihrab bulunan ana oyuk' anlamında) 'haikal' denilen bir kısım bulunduğu[1242], bunun örneklerinin de Sakkara'daki Apa Ceremia Manastırı'nda mevcut

[1239] Wattier's transl., p.265; Burada Ömer bin Abdülaziz'i bu yeni şeyi (mihrabı) ilk olarak uygulayan kişi olarak gösteriyor ama bunu nerede uyguladığından bahsetmemiş., *Abu'l Mahasin,* I, p.76, II, 8-12'de de aynı şeyden bahseder.

[1240] Cres. *EMA*, v.I, p.I, p.148, n.1, *Rivista delgi Studi orientali,* IV, p.246, n.1: Es-Suyuti, *Laleli MS.* (Constantinople) fol. 370a. * [Bu sözün bir hadis olmadığı ancak sahabe Abdullah b. Mes'ud'un kendi kanaati olduğu belirtilmiştir dfbi bk, BÇ, s.1109 ve Res.217)

[1241] Creswell, *EMA,* 1979,v.I, pt.I, p.148 n.2; Becker, *Der Islam*, III, p.393, quoting Ibn al-Hajj, *Madkhal*, II, p.76. (bk, https: / / en.wikipedia.org / wiki / Ibn_al-Haj_al-Abdari, 05.05.2016).

[1242] [Sadece Fig.1040-1041-CrF.76-77'nin (s.814) resim alt yazılarında 'Quibell, Excavations at Saqqara 1906-1907'dan alındı' ibaresi mevcuttur. Creswell bu yayımın tüm künyesini vermemiştir].

olduğu 76 ve 77 no'lu figürler referans gösterilerek (BÇ, Fg.1040-1041) iddia edilmiş ve 'bu nişin mihrabla benzerliği o kadar fazla ki, önceden bahsettiğimiz iki Arap yazarın söylediklerini de dikkate alınca, mihrabın bir Hıristiyan buluşu olduğu ve İslâm'ın bunu sonradan istemeyerek te olsa alıp, adapte ederek kullandığını iddia etmemek için bir tereddüt kalmıyor" (s.148, dn.3)[1243] demiştir.

Fg. 1040 (CrF.76)

Fg. 1041 (CrF.77)[1244] *

Fg.1041a

Fg. 1040 (CrF.76) İslâm mimarisindeki mihrabın öncüsü olduğu iddia edilen Sakkara'daki Kıptî Apa Ceremia Manastırı'ndaki heykel nişi örneği

Fg. 1041 (CrF.77) Sakkara'daki Kıptî Apa Ceremia Manastırı'ndaki ikinci niş örneği olduğu iddia edilen ortasındaki rafa (yüzeyindeki resimleri aydınlatmak için) kandil konulan kısa resim nişi (Fg.104a, başka bir resim nişi örneği)

Mihrab Kelimesinin Orijini

Creswell, bu bölümde mihrap kelimesinin orijini hakkında özet olarak; "Mihrab kelimesi erken dönem Arap şiirlerinde geçer fakat daha çok seküler anlamda kullanılmıştır. Nöldeke'ye göre mihrab, kral veya şehzadenin binası manasına kullanılmıştır. Nöldeke'nin Beitrage'sini[1245] başarıyla eleştirmiş olan Rhodokanakis [1246] ise, kelimenin manasını iyice daraltarak mihrab kelimesiyle 'bir binanın özel bir kısmının, (örneğin; Kusayru Amre'deki gibi taht'ın giriş kısmının) kastedildiğini' iddia etmiştir[1247]*. 'Bu anlam doğruysa, Kıptî kiliselerinde görülen haikal'deki uygulamanın benzeri bir mimari unsurunu Kıptî ustalarca Medine'ye uygulanışını anlamak daha kolaydır" diyerek konuyu sonlandırmış. (s.148)

[1243] Gertrude L. Bell, *Ukhaidir,* p.147.
[1244] Konu ve metin için bk *EMA,* c.1, bl.1. s.147-148, Figürler için bk, *age,* s.184-1, Quibell, *Excavations at Saqqara 1906-1907* yoluyla *[Fg.1041a kiliselerde yüzeyindeki Hz. Îsâ resmini aydınlatmak için önüne mum yakılan bir başka kısa boylu resim nişi örneği]
[1245] Thodor Nöldeke, Beiträge zur Kenntnis der Poesie der alten Araber, 1864.
[1246] Oriettou Rodokanakis'in makalesi, (1806-1887) *W.Z.K.M.,* XXV, pp.71-8; &, XIX, pp.296-8 & in *W'örter und Sachen*, III, pp.118-33.
[1247] Cres., *EMA*, v.I, pt.I, p.148, n.5 *[Creswell, Mihrab konusunu birçok defa tekrar etmesine rağmen bu kelimenin maksure benzeri bir mekanı kasteden Kur'an ayetinin varlığından hiç bahsetmemiştir].

76- İslâm'da İlk Mihrab Sonuç Notları

Avrupalı araştırmacılar (başlangıçta da bahsedildiği gibi) İslâm mimarisinin hemen her unsuru için ya Hıristiyanlıktan veya daha önceki Sâsânî, Roma, Bizans (Grek) vb. dönemlerden alınma olduklarını iddia edip, bunların geçmişteki örnek ve belgelerini bulup ortaya çıkartmak için büyük çaba sarf ettikleri görülmektedir. Bu çabanın en iyi örneklerinden birisi de mihrab unsurudur.

Creswell de bu konuya tipik bir oryantalist tavrı ile yaklaşmış, İslâm mimarisindeki niş mihrabın Hıristiyan Kıptî kiliselerindeki (Arapların 'haikal' dedikleri içinde üçlü niş bulunduran mihrab şeklindeki) geniş oyuk unsurdan alınma olduğunu iddia edip, bunun belgesi olarak "tek ve dar oyuk" anlamına gelen 'niş mihrab' (concave) benzeri kalıntılarını (Fg.1040, 1041-CrF.76-77: EMA, c.1, bl.1, s.147-148 ve s.184) örnek göstermiştir ancak kaynağın tüm künyesi hakkında bilgi vermemiştir[1248]. Yukarıda gösterilen ve Saqqara Kilisesi kazılarında ortaya çıkartıldığı iddia edilen niş örneklerinin "içinde ibadet maksadıyla ayakta durulan yeterince büyük (geniş) mimari unsurlar" olmadıkları, İslâm mimarisinde kullanılan mihrap unsurundan oldukça küçük ölçülere ve farklı maksatlara sahip unsurlar oldukları konusuna değinmemiştir.

Creswell mihrab kelimesinin orijinini de derinlemesine incelemiş olmasına rağmen, Kıptî kiliselerinde farklı bir işleve sahip olarak kullanılan ve Arapların Kıptî kökenli (içinde üç küçük oyuğu bulunan ana oyuk' anlamıyla bağlantılı olarak) "Haikal" dediğini naklettiği bu unsurun, İslâm'ın ilk ve en önemli kaynağı olan Kur'ân'ı Kerîm'de (Âli İmran sûresi, ayet 37): *"….Küllemâ dehale aleyhâ Zekeriyye'l mihrābe…"* [1249]* şeklinde geçen 'mihrab' kelimesiyle kastedilen 'maksûre' (oda şeklindeki) unsurunun oldukça farklı şeyler olduğu konusuna da hiç değinmemiştir.

Aslında bu ayette geçen 'mihrab'[1250] kelimesi ile kastedilen şeyin, günümüz

---

[1248] [Bk. BÇ, s.814: İnternet üzerinden yaptığımız araştırma James Edward Quibell'in (1867-1935) *Excavations at Saqqara 1906-1907'* isimli bir yayını bulunduğunu göstermiştir (02.09.2017). Ayrıca Creswell'in Lammens yoluyla "Hadis" olarak naklettiği söz'ün hadis olmayıp sahabe A. İbn Mes'ud'un kendi sözü olduğu anlaşılmıştır (bk, s.1109 ve Res.218)].

[1249] Âl-i İmrân 3 / 37 (son kısmı): "… Zekeriyyâ, Meryem'in bulunduğu mihraba her girdiğinde onun yanında yiyecek, rızık bulur ve: 'Ey Meryem bu, sana nereden geldi?' der, Meryem de; 'O, Allah tarafındandır. Şüphesiz Allah, dilediğini hesapsız bir şekilde rızıklandırır' derdi .." (bk, E. Hamdi Yazır, *Kur'ân-ı Kerim Meali,* sadeleştiren Mustafa Kasadar, Ravza Yay., İst. 2010, s.35). *Bu ayette geçen 'mihrab' kelimesine meallerde oda, bölme, mâbed gibi farklı anlamlar da verilmekle birlikte kelimenin aslında 'harp ve cihad [azami gayret, çalışma, çaba] vasıtası' anlamına geldiği belirtilmiştir (bk, Heyet, *Kur'ân-ı Kerim Açıklamalı Meali,* TDVY, 2010, 3 / 37: s.52, **Ayrıca bu tür bir mimâri unsur, Bursa Hüdavendigar Camii, üst katında (alt kattaki mihrabın tam üzerinde) 'müderris odası' olarak da bulunmaktadır (bk, E.Hakkı Ayverdi-İ.Aydın Yüksel, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimârîsi*, İst. Fetih Cemiyeti, İst., 1976, s.16, (Plan: I.C., 348 R).

[1250] Ayette 'mihrab' kelimesi geçiyor olması sebebiyle ayetin tümü veya sadece bu kısmı, Osmanlı dönemi ve günümüz camilerin çoğunluğunda mihrabın üst kısmına yazılmaktadır.

camilerinde bulunan mihraplarla da hiçbir benzerliği bulunmamaktadır (bk, dn.1249). Ayetteki mihrab kelimesi ile işlev, şekil olarak niş mihrabdan daha geniş, maksûre türü (ve 'maksûrenin ilk örneği / ilham kaynağı' sayılabilecek), 'küçük hücre türü bir mekân'ın kastedildiği kabul edilmektedir (dfbi bk, s.808, dn.1229).

Bu ayetlerin indiği ilk İslâm döneminde de Kur'ân da geçen mihrab kelimesi böyle anlaşılıyor olsa gerek ki Mescid-i Nebevî'de kıble yönünde bu tür bir unsurun varlığı bilinmemektedir. Ancak Hz. Ömer'e mescitte namaz kıldırırken arkasından suikast yapılması, daha sonra da devlet yönetiminde (Mervân vb. yakın akrabalarının sebep olduğu) yanlışları önlemekte yetersiz kaldığı iddiası ile 650'den itibaren tehditlerin artması sonucu Hz. Osman'ın Mescid-i Nebevî'ye ilk maksûreyi yaptırdığı hakkında rivayet mevcuttur (bk, s.808, dn.1229). Ayrıca maksûre yapısının mescidin içinde bulunmasında o dönemde sağ olan yüzlerce sahabenin bunu yanlış gördüğünün bir kaydı bulunmamakla birlikte, Hz. Osman'ı katleden Hâricîlerin, maksure inşasını da onun hataları arasında gösterdikleri bilinmektedir (bk, Yiğit, "Osman", *DİA,* s.440).

Halife Hz. Ali'nin bu maksûreyi kullanıp kullanmadığı henüz bilinmemektedir. Ancak 656'da Hz. Osman'ın şehit edilmesi, 661'de de Hz. Ali'nin kurtulamadığı, kendisinin de hafif sıyrıkla atlattığı suikast olayının ardından Muâviye b. Süfyân'ın Şam Camii'ne bir maksûre ilave ettirdiğini Creswell de (Mukaddesi yoluyla) nakletmiştir.

Erken dönemde mescitlere mihrapdan önce maksûre hücresinin 650-656 arasında ilk önce Hz. Osman yoluyla Mescid-i Nebevî'ye, ardından da Temenos avlusundaki Şam Mescidi'ne Muâviye yoluyla girdiği konusunda çoğunluk müttefiktir. Bu unsurun daha sonra Muâviye'nin emriyle 670-675 arasında yeni baştan yapılmış olan Fustat Amr Camii ile aynı dönemde Kayrevan Ulucamiinin yeniden yapımı sırasında mihrap olarak adlandırılan bir şekle dönüşerek girdiği konusunda güvenilir rivayetler mevcuttur. Ayrıca bu camilerde önceden mihrap bulunduğu, bunlar daha sonraki yıllarda yeniden yapılırken "halkın bunların mihraplarını 'Amr Mihrabı' ve 'Sidi Ukbe Mihrabı' diyerek sahiplenip yıktırmadıları" şeklindeki rivayetler yoluyla da sabittir (Şam Emeviyye Camii'ndeki Peygamberin sahabelerinin mihrabı konusu için bk. s.164-165 ve dn.274) Velid'in 715'de yeni baştan yaptırdığı Şam Emeviyye Camii'ne dar bir niş mihrap yerine, maksure gibi geniş bir mihrap (bk, Fg.1051-CrP.62A-d, s.818) yaptırmış olması da bu şekilde açıklanabilir.

İlk önce Hz. Osman devrinde Mescid-i Nebevî'de başlayıp, Muâviye devrinde Şam Mescidiyle devam ettiği nakledilen maksure hücresinin, maksure benzeri geniş

mihrap şeklinde Emeviler döneminin sonuna kadar birçok mescitte uygulandığı, o dönemden kalmış bazı mescitlerin planlarında görülmektedir (dfbi bk, s.819, madde 3).

Ayrıca, VIII. yüzyıldan itibaren Kuzey Afrika ve Endülüste yapılan camilerde mihrap olarak (maksure gibi) geniş odaların kullanılmış olduğu da günümüze kadar gelen örnekleri yoluyla bilinmektedir (bk, Tunus Ulucamii, s.726, Fg.953; s.810'da Kurtuba Ulucamii Fg.1035-1036; Kayrevan Ulucamii Fg.1037 ve Sûse Ulucamii Fg.1039 s.810; Karaviyyîn Ulucamii, Res.96, s.908).

Fg.1042 Cebel Seys. Fg.1042a Han ez-Zebib Fg.1042b Hallâbât Fg.1042c Mefcer saray c. Fg.1042d Tunus Ulu c.
Fg. 1042 (CrF.338) Cebel Seys mihrabı, 1042a Han ez-Zebib mihrabı (CrF.560, s.446), Fg.1042b-CrF.555-detay) Hallâbât Camii mihrabı (tüm cami planı için bk, s.444), Fg.1042c Mefcer Sarayı camii mihrabı Fg.541-CrF.629a, s.475), Fg.1042d Tunus Ulucamii mihrabı (bk, Fg.953-CrF.243, s.726).

Fg.1043 Mefcer saray camii mihrabı, Fg.1043a Mefcer Halk camiinin mihrabı Fg.1043b Müşetta saray ca. mihrabı
Fg. 1043 (CrP.102d) 720-743 arası Hişam dönemine tarihlenen Mefcer saray camii'nin mihrap kalıntısı, Fg.1043a (CrP.103e) Mefcer avlusundaki halkın camisinin mihrap kalıntısı (Planlar için bk, CrF.629, 629a-b, s.475) Fg.1043b-CrP.115b Müşetta Sarayı camiinin mihrap kalıntısı (dfbi bk, Fg.609a, s.495-496)

I. Velîd 709'da Mescid-i Nebevî'yi tamamen yeni baştan (güney-kıble- duvarı bir miktar ileri alınarak) yaptırdıktan sonra bu maksûrenin yerine de maksure benzeri geniş bir mihrab yaptırmış olmalıdır ki, 1258'de her şeyi yakıp yıkan büyük yangına kadar burada bulunan mimari unsur bir maksûre olarak değil, 'Velîd mihrabı' olarak da değil (belki Kur'an da maksure türü odaya mihrap denilmesinden dolayı ilk bilindiği ismiyle) 'Hz. Osman'ın mihrabı' (hücresi) olarak anılmaya devam edilmiştir. Bu sebeple olsa gerek Creswell, kitabında bu konuyu işlediği kısımda geçen 'Hz. Osman mihrabı' tabirini, yanına sadece bir soru işareti (?) koyarak geçmiştir (bk, c.1, bl.1, s.147 ve dn.3: Sauvaget'den Semhudî Khulasat al-Wafa, Bulaq, 1285, p.154 II,4-5 yoluyla).

Creswell, aynı şekilde Velîd b. Abdülmelik devrinde Fustat Amr camiinin çatısı yükseltilip, genişletildiği sırada (710-715) Vali Kurre b. Şerîk'in Amr Camii'ne niş formunda yeni bir mihrap yaptırdığını, orada önceden bulunan ve halkın 'Amr Mihrabı'

olarak sahiplendiği eski mihrabın yerini de, başlarını varakladığı 2 sütunla işaretleyip muhafaza ettiğini nakletmiştir (bk, BÇ, Fg.35-Cr2F.168, s.171).

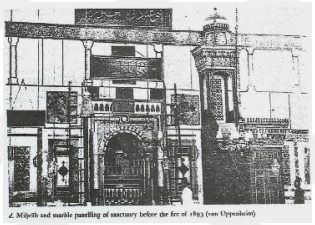
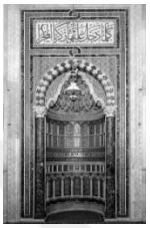

Fg. 1044 *Fg. 1045* *Fg. 1046* *Fg. 1047*[1251] *Fg. 1048*

Fg. 1044 Mescid-i Nebevî'de Hz. Osman mihrabı olarak bilinen (1258 büyük yangınından sonra Memlükler tarafından yeniden yapılmış olan dar (niş) mihrab
Fg. 1045 Kubbetü's-Sahre'nin yapılış tarihi bilinmeyen dar (niş) mihrabı
Fg. 1046 Kubbetü's-Sahre'nin içindeki payelerin alt yüzeyinde mermer ve sütunçelerle düzenlenmiş mihrab görünümlü düzenleme örneği
Fg. 1047 Beutülmakdis avlusunda Şeyh Muhammed Zaviyesi bodrumundaki Kubbetü's-Sahre payeleri üzerinde bulunan mihraplara benzeyen ve başka bir yerden geldiği izlenimi veren küçük mihrap
Fg. 1048 Emeviyye Ulucamii'nde İbn Tolun döneminden kalma olduğu kabul edilen küçük düz mihrab

Fg. 1049 *Fg. 1050 (CrP.62Ad)* *Fg. 1051 (CrP.62A.d)* *Fg. 1052*

Fg. 1049 M. Aksâ'da minberin sağındaki küçük niş mihrab ve yanındaki 3 mihrap şekilli düzenleme
Fg. 1050 M. Aksâ'da minberin sağındaki küçük niş mihrabın sağ-alt kısmında sütunçelerle düzenlenmiş üç küçük düz mihrab görünümlü süsleme.
Fg. 1051 (CrP.62A.d) Şam Emeviyye Ulucamii'nin geniş mihrabı ve çevresi (1893 yangını öncesi)
Fg. 1052 Şam Emeviyye Camiinin 1893 yangınından sonra Osmanlı usulünde restore yapılmış mihrabı (http://resizeandsave.online/dappy-December_12_8.html 02.11.2018)

Creswell, Rivoira'nın (İbn Cübeyr'in yazdıklarına dayanarak) Şam Emeviyye Camii'ndeki "Hz. Peygamberin sahabelerinin mihrabı" adıyla bilinen kısımda Velîd'in yeni camiyi yapmasından önce mihrap benzeri bir işaretin bulunduğunu ısrarla savunduğunu nakledip, İbn Şâkir'in '709 öncesinde orada niş şeklinde bir oyuk olmadığını yazdığını' belirtip, detayına girmeden geçmiştir (bk, *EMA,* c.1, bl.1, s.170, dn.2; BÇ, s.336). Ayrıca 692'de tamamlandığı bilinen Kubbetü's-Sahre yapısında görülen dar mihrap (Fg.1045, s.818), yine bu yapıda, payelerin alt kısımlarındaki düz yüzeyli ve üst kısmı kemerli, 3 mihrab görünümlü düzenleme (Fg.1046) ile, Mescid-i Aksâ minberinin sağ tarafındaki tek mihrap (Fg.1049) ve bunun yanındaki 3 mihrap görünümlü düzenleme (Fg.1050), aynı şekilde Mescid-i Aksâ'nin ana mihrabının iki yanındaki iki düz mihrap (Res.234-237, s.1077) ile Şeyh Muhammed Zaviyesi'ndeki (Fg.1047, s.818) küçük mihrap örnekleri hakkında da hiçbir şey söylememiştir.

[1251] Talha Uğurluel, *Arzın Kapısı Kudüs*, Timaş Yay. İstanbul 2016, s.318 yoluyla

Emevi döneminde niş mihrap türünden birkaç örnek mevcut olmakla birlikte, bunlar küçük ölçekli mescitlere ve Busrâ Ömer Camii gibi (Fg.462-463, s.433) sonradan camiye çevrilen yapılara yer darlığı sebebiyle yapıldığı düşünülen örnekler olarak görülebilir. Ancak Abbâsî döneminde Emevi uygulaması olan herşeye karşı gösterilen muhalefetin mimaride de uygunlandığı, taş yerine kerpiç, transeptli plan yerine hipostil plan tercih edilmesinde görünmektedir. Bu siyasetten mihrapların da nasibini aldığı, bu dönemin büyük camilerine bile küçük dar (niş) mihrapların yapılmış olmasından anlaşılmaktadır (bk, M. Nebevî Hz Osman mihrabı Fg.1044, s.818, Bağdat Haseki mihrabı Fg.719, s.589), İbn Tolun Camii mihrabı Fg.988, s.751 vb.).

I. Velîd'in Hz. Peygamber'in mescidine (kendi camisine yaptırdığı ihtişamlı mihrabdan daha küçük) Creswell'in bahsettiği dar, niş türü bir mihrab yaptırmış olabileceğini kabul etmek (zaten peygamberin hanımlarının odalarını yıktırdığı için birçok eleştiri aldığı için) zordur. Bu sebeplerden Velîd'in tamamen yeniden yaptırdığı Mescid-i Nebevî'ye niş mihrab şeklinde bir unsur yerine, en az Şam Emeviyye camiindeki gibi (Fg.1051-CrP.62A-d) maksûre türünden oldukça derin, geniş ve yüksek (ihtişamlı bir görünüşe sahip) bir unsur yaptırmış olma ihtimali daha kuvvetlidir. Kıptî bir ustanın 709'da Mescid-i Nebevî'ye küçük bir niş mihrab yapması yoluyla İslâm mimarisine mihrab unsurunun girmesi ise çok daha zayıf bir ihtimaldir.

Creswell bu konuların hiçbirisini gündeme getirmeden sadece (Rivoira gibi birkaç kişi hariç) oryantalistlerin çoğunun kabul ettiği ve ettirmeye çalıştıkları 'İslâm mimarisine ilk mihrab Kıptî usta eliyle I. Velîd'in 707-709'da Medine mescidini yeniden yaptırdığı sırada girmiştir' şeklindeki iddiayı ispatlama gayretinde olmuştur.

Sonuç olarak;

1- Hıristiyan kiliselerinde mihraba sadece şeklen biraz benzeyen apsis unsuru mevcuttur (bk, BÇ, Fg.1108, s.854), ancak bu unsur önü açık ve (oda gibi) geniş bir mekândır. Mihrap veya dar niş benzeri bir plan, şekil ve kullanıma sahip değildir.

2- Hıristiyan kiliselerinde içinde / önünde ibadet maksadıyla ayakta durulan niş formunda bir unsur ne o zaman, ne de şimdi mevcut değildir. Sadece içbükey yüzeyinde evliya resimleri / heykeller bulunan (bazılarında resimleri aydınlatmak maksadıyla orta rafına kandil konulan) nişler mevcuttur (bk, Fg.1041-1041a, s.814).

3- İslâm mimarisine ilk mihrabın 'Hristiyan kiliselerinin duvarlarında içine heykeller konulan (Fg.1040, s.814), içbükey niş benzeri bir unsurun 709 yılında

Mescid-i Nebevî'ye Kıptî usta tarafından yapılması yoluyla girdiği' iddiası, I. Velid dönemine ait mescit kalıntılarındaki 1,5-2m genişlik ve derinliğe sahip maksûre kaynaklı mihraplar sebebiyle zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir (bk, Hallâbât mihrabı Fg.476-CrF.555, s.444; Han ez-Zebîb Fg.480 / Fg.1042a Ümmü'l Velîd Camii Fg.481, s.446; Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkî mihrabı Fg.524-CrF.576, s.466; Dera Camii mihrabı Fg.663-CrF.689, s.515: Tunus Ez-Zeytune mihrabı Fg.1042d, s.817).

4- Creswell, en erken tarihli mihrabın Kubbetü's-Sahre mağarasındaki küçük düz mihrap olduğunu iddia etmiştir (Fg.214-218, s.292). Bu iddiasının yanlış olduğu son yıllarda yapılmış araştırmalar yoluyla ortaya konulmuştur (dfbi bk, s.291, dn.552)

5- Bizim araştırmalarımızın sonuçlarına göre İslâm mimarisine ilk mihrap, 650-655 arasında Hz. Osman'ın Mescid-i Nebevî'ye kerpiçle yaptırdığı (daha sonra maksure olarak adlandırılan) mimari unsur yoluyla girmiştir (dfbi bk, s.808, dn.1229).

6- Cafer el-Mansûr'un Bağdat Camii Kebîr'inden geldiğini iddia edilen Haseki Camii mihrabının tek parça ve ayakta en erken tarihli mihrap olduğu araştırmacıların çoğunluğu tarafından kabul edilmektedir (bk, Fg.719, s.589).

7- Bize göre günümüze kadar kalıntıları ulaşmış en erken tarihli ve kısmen ayakta olan mihraplara 705-715'e tarihlenen Minye mihrabı (Fg.366-CrP.69a, s.385), Cebel Seys (Fg.438-CrP.77f, s.419 / Fg.1042), 724-743'e tarihlenen Hırbetü'l Mefcer Saray camii ve halk camii mihrapları (Fg.567-568, s.482 / Fg.1043, 1043a) ve Müşatta Sarayı camii mihrabı (Fg.614-CrP.115a-b, s.496) örnek gösterilebilir.

8- Günümüze ulaşmış 715 civarına tarihlenen en erken tarihli "derin mihrap yeri" örnekleri I. Velid'in yaptırdığı kabul edilen Şam Emeviyye Camii ve Mescid-i Aksâ Camii'nin mihraplarının bulunduğu yerlerdir.

9- Hiç değişmeden bir bütün halinde ayakta kalmış en erken tarihli mihrap ise, Suriye'nin Busrâ şehrindeki Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) tamamlattırdığı ve bu isimle bilinen caminin (eski bir kilise yapısından kalma kıble yönündeki) duvarına yapılmış olan mihraptır (bk, Fg.453, s.432 ve Fg.461-463, s.433).

77- İSLÂM'DA RESİM YASAĞI KONUSU

[Creswell'in İslâm'da Resim Yasağı Konusuna Bakışı][1252]

Creswell anlatımına; "Kusayru Amre yapısının iç duvar ve tavanlarında bulunan resimlerin (İslâm inancına aykırı) muhtevaları konusu ve Kâbe'nin içindeki insan (Hz. Meryem ve çocuk Îsâ) tasvirlerinden bahsederken kısaca gündeme girmiş olan 'İslâm'da Resim Yasağı' konusu, detaylarına bakılması zorunlu hale gelmiştir" deyip, bu tartışmayı; "*Avrupalı araştırmacıların bu olaya bakışları, konu hakkında bilgileri ve ileri sürdükleri iddialarının yansıtılması açılarından ele aldığını"* belirterek giriş yapmıştır.

Ezrakī'yi (ö.858) kaynak göstererek; "Mekke'nin Ramazan H8'deki [10.01.630] fethinin hemen akabinde Peygamber'in Kâbe'nin içine girerek sütunlarda bulunan 'çeşitli peygamber tasvirleri', [Hz.] İbrâhim'i 'fal okları atarken' gösteren tasvirler ve [Hz.] Meryem'i kucağında [Hz.] Îsâ ile birlikte gösteren tasvirler gibi resimlerden sadece 'Meryem ve çocuk Îsâ' konulu olanının üzerine ellerini kapatarak, Fadl İbn Abbâs'a 'bunların dışında tüm diğer resimleri sil' demiş, Fadl aynen denileni yapmıştır[1253]. Silinmeyen 'Meryem ve çocuk Îsâ' resimleri de 692'ye kadar Kâbe'nin içinde kalmıştır" şeklinde nakiller yaparak devam etmiştir.

692'deki Haccâc komutasındaki Şam halifesi Abdülmelik'in ordusunun Hicaz halifesi Abdullah İbn Zübeyr'in idaresi altındaki Mekke kuşatmasındaki (6.5 ay sürüp 1 Ekim 692'de biten) çarpışmalar sırasında, Haccâc komutasındaki 7000 kişilik ordunun kuşatması (savaşı) sırasında Kâbe'nin de yanıp, [kısmen] yıkılıp[1254] tahrip olduğu zaman, bu resimlerinde kaybolduğunu aktarıp; [Hz.] "Muhammed'in zamanından 692'ye kadar Kâbe'nin içinde bırakılmış olan bu canlı / insan tasvirlerini kendisi hayattayken [Hz.] Muhammed'in sildirmediği ve onun vefatından sonra da 50 yıl daha dokunulmadan durmuş olmasının sebebi" konusunu oldukça geniş bir şekilde ele alarak müzakere etmiştir.

"Öncelikle İslâm'da tasvir yasağının Kur'ân'da âyet ile yasaklanmış olduğu şeklinde bir kısım Müslümanlarda bulunan inanışın yanlış olduğuna" vurgu yaparak, Kur'ân'da 'canlı figürler de dâhil' resim yapmayı yasaklayan hiçbir âyet bulunmadığını

[1252] Bu konu, Creswell tarafından *EMA,* 1969 / 1979, c.1, bl.2, s.409 da Kusayru Amre konusu dahilinde bu yapıda bulunan insan, hayvan gibi canlı varlıkların resimlerinin incelenmesi çerçevesi içinde ele alınmıştır.
[1253] Ezrakî, (BÇ, K01 Kâbe, s.85-105).
[1254] İrfan Aycan,"Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA,* XIV, 1996, s.427-428.

söyleyip, oryantalistlerin de 'bu konuda mevcut olduğu iddia edilen yasağın Peygamber'in zamanında bu kadar katı bir şekilde uygulanmadığını ancak onun ölümünden sonra peygamberin sözleri, (hadisler) yoluyla (sonradan) uygulamaya konularak çok katı şekilde uygulanır hâle getirildiğini' iddia ettiklerini gündeme getirmiş[1255].

Bu oryantalistlerin; "Fetihler sırasında içinde, tavanında resimler bulunan binalarda Müslümanlar uzun yıllar ibadet ettiler" şeklinde iddiada bulunduklarına dikkat çekip, bu konuya ilk / erken dönem uygulamalarından verdikleri (kendisinin de onayladığı) örnekleri aktarmış.

İlk örnek olarak; "Sa'd b. Ebû Vakkās'ın Medâin (Cresiphon) şehrini fethettikten sonra kendisinin imamlığında, Kisrâ'nın Sarayı'nın büyük eyvanında Müslümanların cuma namazı kıldıkları, o zaman bu insanların büyük eyvanın duvar ve tavan süslemelerinden rahatsız olmadıkları ve bu resimleri kapatmadıklarını" gösterip, devamında da "bu resimleri fetihten 250 yıl kadar sonra Belâzürî (ö.897) bizzat kendisinin gördüğünü yazmış olması da o resimlerin daha sonraki jenerasyonları da rahatsız etmediğini göstermesi açısından ilginç" olduğunu belirtmiştir.

İkinci örnek olarak; X. yüzyılda at-Tanukhi'nin (dn.3) [1256] yazdığı nakledilen: "Basra'da Ziyâd b. Ebîhî'nin oğlu Ubeydullah (ö.67-686) tarafından yaptırılmış olan el-Baida Sarayı'nın duvarları resimlerle süslenmişti" konusunu,

Üçüncü örnek olarak da dinî prensipler konularında çok tavizsiz uygulamalarıyla bilinen Halife Ömer'in, Suriye'den getirilmiş olan ve üzerinde insan resimleri olan buhurdanlıkları Mescid-i Nebevî'ye güzel koku serpmek için kullandığı, bu resimleri 785'te Medine valisinin buhurdanlıkların üzerinden sildirdiği[1257] konusunu aktardıktan sonra "*Bu konuda daha katı bir yol izlenmesi ancak VIII. yüzyılın sonuna doğru olmuştur. Ayrıca Muâviye ve Abdülmelik'in üzerinde kendilerinin [insan] figürleri bulunan sikke bastırdıkları da biliniyor"* demiştir. (c.1, bl.1, s.131)

Oryantalistlerin bu konuyla ilgili[1258] sorularına açıklama olarak Zaki Hasan'ın; " Emevî halifeleri dini konularda sıkı ve ciddi bir yol takip etmediler" dediğini nakledip

[1255] Bu tür yasağın Kur'ân'dan değil hadislerden kaynaklandığını 1859'da Lavoix, *Revue del'Orient*, n.s., IX, pp.353-4 de ilk gündeme getiren kişidir.
[1256] *Al-faraj ba'd ash-Shidda* (Cairo 1903), p.110, II.5-6; Yaqût, *Mu'jam* I, p.792, I.21- p.793'da tekrar etmiş.
[1257] *İbn Rusta,* p.66, II, 15-19; Enani, *age.,* p.25'de nakletmiş & Arnold, *age.,* p.127.
[1258] *Age.,* p.127.

sadece Ömer b. Abdülaziz'in bir hamamda gördüğü resimleri sildirdiği ve çok sinirlenerek "*Bu resimleri yapanı bilsem kırbaçlatırırdım."* (c.1, bl.2, s.411, dn.1)[1259] dediğini aktarmış.

Sonra da bu konuyla ilgili olarak: "Ben bu resimlerin diğer hamamlarda genellikle rastlanan türden[1260] müstehcen resimler olduğu kanaâtindeyim. Ömer'in böyle sinirlenmesinin asıl sebebi de bu olsa gerek. Ayrıca bu konuda Kur'ân'ın sessiz kalmış olmasına rağmen rivayet edilen hadis geleneğinde (dn.3)[1261] bu konuya şiddetle karşı çıkan hadisler ileri sürülerek çok katı görüşler ortaya (uygulamaya) konmuştur (dn.4)[1262]. Başlangıçta çok sıkı olan bu 'sahih hadis kritize ve eleme sistemi' daha sonraları çok gevşetilmiş ve IX. yüzyıldan itibaren ortalıkta dolaşan hadis sayısı çok büyük rakamlara ulaşmış, dolayısıyla da (bunların) çoğunluğu kulaktan duyarak ve sözle nakledildiği için çok sağlam olup olmadıkları tartışılmıştır[1263]" dedikten sonra oryantalistler arasında bu konuya diğerlerinden biraz farklı bakan bir görüşe dikkat çekerek, bu konuda birçok araştırmalar yapmış olan Arnold'un (dn.5: *Painting in Islam, pp.4-9, 19)* kitabında: "*Resmi yasaklayan bu olumsuz bakış açısı [Hz.] Muhammed'in zamanından beri mevcut olan bir şeydi ve Kusayru Amre'deki resimler de buna bir kafa tutuş (karşı gelme) olarak yapılmıştır"* dediğini nakletmiş[1264].*

"Peki uygulamadaki bu değişiklik ne zaman ortaya çıktı?" diye sorarak devam eden Creswell; "…Bu konuda önemli bir ipucu Patrology'den gelir. İlk şahidimiz Şam Patriği John (ö.750)[1265]. O, heykellere karşı idi. John, ölümünden önce münzevî bir hayata çekilmiş olsa da, içine kapalı bir hayat yaşamadı ve Şam'da köklü bir aile olan ve Abdülmelik zamanında yönetimde önemli vazifeler yapmış olan Benî Sarcun'a mensuptu. 700-750 arasında aktif bir hayatı vardı ve Kusayru Amre'nin çağdaşı idi

[1259] İbn al Jawzi, *Manaqıb Umar b. Abd Al-Aziz,* Becker's ed. p.80; Enani, *age*.p.33, & Arnold, *age.,* 46.
[1260] Al-Guzuli, *Matali el-Budur* (Cairo, H1300), II, p.8; & İbn al-Haj, *Madkhal* (Cairo, H1348), II, pp.178-9
[1261] Erken dönemde [Hz.] Muhammed'in söylediği sözleri IX yüzyılda Buhari, Müslim, Abu Davud, Mâlik b. Enes, İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, İbn Hişâm vb. tarafından değişik kural ve sistematiğe bağlı olarak ve isnad-müsnedleri veya râvi zincirleri de belli şekilde toplanıp tasnif edilmiştir.
[1262] (*EMA*, c.1, bl.2, s.411, dn.3): Örneğin Buhari topladığı 600 bin hadis arasından bu kural ve kritize sistematiğine uyan sadece 7.000 tanesini kitabını almaya değer gördüğü belirtilir (Nicholson, *Literary History of the Arabs*, p.146, ve ilk dönem Hadislerle ilgili bilgi için bk, dn.4: Wensinck*, A Handbook of Early Muhammedan Tradition*, p.108)
[1263] Bu konuyla ilgili daha detaylı liste ve açıklamalar için Wensick, *A Hanfbook of Early Muhammedan Traditions*' kitabı tavsiye edilmiş.
[1264] [Bu arada s.41, dn.4'te: Snouck Hurgronje'in ise Karabaceks'in (Kusayru Amre'deki gibi) İslâm'da "binaların giriş hollerinde resim bulunmasına izin vardır" şeklindeki ısrarlı tavrının, onun el-Eskalanî'deki metni yanlış anlamasından kaynaklandığını söylediği aktarılmıştır.
[1265] Becker'in John'u tarifi; "John, tüm Doğu kilisesinin düşünce / bakışının temsilcisi idi" şeklindedir.

(dn.8) [1266] . Becker, *'John'un İslâmî doktrinleri çok iyi bildiğini, onun Grekçe yazdıklarında Kur'ân'dan sûre adı vererek aktardığı tercümeler neredeyse kelime kelime orijinalin aynısı olduğunu'* söylemiştir. Bu konuda Harran Bişopu Theodora Abu Kurra (s.411, dn.10)[1267] var. Abu Kurra, Hârûnürreşîd'in çağdaşı idi ve ilk Arapça yazan papaz olarak bilinir. Abu Kurra, bu konudaki birçok görüşünü John'dan almış olsa da resim yasağı konusunda Müslümanları da isim vermeden tasvire karşı olan insanlar arasında gösterir ve (peygamberden gelen) hadis olarak bilinen : '*kim canlı bir varlığın resmini yaparsa, kıyamet günü ondan yaptığı bu resme can üflemesi istenecektir'* sözlerini (c.1, bl.2, s.412, dn.1)[1268] nakletmiştir. Demek ki bu hadis onun zamanında da mevcutmuş.

Hıristiyanlıkta resim (canlı imajı) ve ikonların ibadette kullanılması Dalton'un (*Byzantine Art and Archeology*, p.13 ve *East Christian Art*, p.15 de) ortaya koyduğu gibi İmparator Isaurian'lı Leo zamanında çok artmış. Ancak 726'da imajlara ibadet eden Bizans ordusuna 'ibadette her türlü insan imajının kullanılmasına karşı olan' bir avuç insanın (askerlere / orduya) karşı gelerek onlarla savaşıp, galip gelmelerinin ardından da Hıristiyanlar içinde de imaja (tasvire) karşı olan düşünceler ön plana çıkmıştır[1269].

Bizans sanatı üzerinde araştırma yapanlar için büyük önem arzeden ve bir 'İkonoklastik hareket'e dönüşen bu anlayış, (dn.4'te bu hareketi anlatan kaynakların listesi verilmiş)[1270] İsaurian İmparator Leon'un Fermanı (Edict) olarak netlik ortaya koyan fikir hareketi Diehl (s.412, dn.2: *Manuel d'art Byzantine*, p.336) ve Dalton

---

[1266] John'la ilgili detayları: Perrier, *Jean Damascene: sa vie et ses ecrits* (Strasbourge, 1863); *Saint John of Damascus* (London 1882), John 726-737 arasında "kutsal imajları kıymetten düşürenlere karşı" 3 ilmî araştırma kaleme almıştır. Bunlara Migne'nin *Patrologiai Series Greca,* XCV, cols. 309-86, & XCVI, cols. 1347-62'de ulaşılabilir.

[1267] Hayatı ile ilgili detaylı bilgiler Arendzen tarafından (*Bonner Dissertation* 1897'de), Constantin Bucha, tarafından *Untraite deseuvres arabes de Theodore Abou-Kurra*, adıyla Tripoli, 1905, pp.3-7; aytıca Beyrut'ta 1904'te de basılmış, Almancası da G. Graf tarafından 1910'da yayımlanmıştır.

[1268] Bukhari, Juynbol's ed. II. p.41 & vol IV, p.106; also Arnold's, *Painting in İslâm*, p.5.

[1269] [c.1, bl.1, s.413, dn.3'te daha uzun versiyonu tekrar verilmiş].

[1270] S.409, dn.10'da; Bourgoignon D'Anville, "Memoire ou il est question de la Painture des Tures & des Persans"…*Le Nouveau Mercure*, April 1721, pp.25-52; Toderini, (G), *Letterature turchessa*, III, pp.45-74 1787; Laovix (H), "Les Paintres musulmans", *Revue de l'Orient, d'Algerie, et des colonies*, n.s., IX, pp.353-69 1859; Muhammed Abduh, "ad-Duwarwat-Tamathil wa fawa'iduhu wa hukmuha", *al-Manar*, VIII, p.35, 1904, Re-Printed in 1925 by Muhammad Rashid Rıda, *Tarikh*, Muhammad Abduh, II, pp.499-501, Becker (C.H) "Christliche Polemic und İslâmîcsche Dogmenbildung", *Zeitschrift für Asyyriologie,* XXVI, pp.36-8, 1911; Lammens (H.) "L'attitude del'Islam primitif en face des arts" Fg.es, *Journal Asiatique*, II, serie, VI, pp., 2 39-79, 1915; Arnold (T.W.) *Painting in Islam*, pp.1-40, 1928, Creswell, *EMA,* pp.269-71, 1932, Zaki.M Hasan, in his notes to Ahmad Taymur Pasha, *Painting, sculpture & the reproduction of living forms among the Arabs,* (Arapça) pp., 1 19-39, 1935, Creswell (K.A.C), "The Lawfullness of Painting in Early Islam", *Ars Islamica*, XXVII, pp., XI-XII, pp., 159-66, 1946, vb. şeklinde konuyla ilgili olarak Avrupalı araştırmacıların yazdıkları eserlerin uzun bir listesi verilmiş.

tarafından (bir önceki dipnot'ta verilen yayımlarında) iddia edilmiştir. Bu teori Wiet tarafından da kabul edilmiştir…" şeklinde açıklamalar yapmış.

"Fransızca olarak yayımlanmış olan (Wiet'in Suriyeli Michael'den naklen verdiği) II. Yezîd'in kiliselerde ikon ve imajları yasak etmek yönündeki kararıyla ilgili Theophanes'in (ö.818); 'Lazkiye'den gelen bir Yahudi Kâhinini, *eğer tüm Hıristiyan dünyasındaki kiliselerdeki kutsal ikonları kırar ve bu ikonlara ibadet edilmesini yasaklarsan Araplar üzerine 40 yıl krallık yapacaksın*[1271] şeklinde Yezîd'e telkinde bulunduğundan fakat [II.] Yezîd'in bu şeytanî planını henüz uygulamaya koymadan aynı sene içinde (25 Şaban 105 / 27 Ocak 724) öldüğünü' yazdığını aktarıp, onun yerine 724'te halife olan el Velîd 'in [Hişâm'ın][1272] bu kararı iptal ettiğini" belirtmiş.

"Bu konunun 787'de İznik Konsili toplantısında görüşüldüğünü XII. yüzyılın ikinci yarısında Suriyeli Michale'dan öğrenmekle birlikte, o (Michael) toplantıyı tam vermediğinden, bu celsenin detaylarını Mansi'nin büyük eserinde; toplantının yeniden açılışında Tarasius'un: '*Hıristiyanları suçlayarak heykelleri tahrip edenlerin, Yahudilere, Paganlara, Samaritanlara, Manicheanlara ve Phantasiastilere de önayak oldukları"*[1273] şeklinde konuştuğunu öğreniyoruz" demiş.

"…Bunların ardından Doğu Papalığının temsilcisi monk John, kiliselerdeki canlı (heykel, resim vb.) imajların tahrip edilmesi konusunda mevcut olan yanlış bilgileri düzeltmek için izin alarak olayın birinci elden tanığı Messina bişopu yoluyla işin doğrusunu aktarmıştır. Onun anlattığına göre ise: (yine yukarıda bahsedilmiş olan (II.) Yezîd'e gelen bir Yahudi kâhinin söyledikleri detaylı bir şekilde aktarıldıktan sonra); '*Ömer b. Abdülaziz'den sonra tahta çıkan (II.) Yezîd'in Yahudi kâhinin tavsiyesine uyup (s.413, dn.2: Temmuz 721'de) böyle bir kanun çıkarttığını, bu kanunu duyan sahte-Nikolia bişopu ve adamlarının başıboş Yahudileri ve dinsiz Arapları kışkırtarak Tanrı'nın kiliselerindeki (resim-heykel vb.) tüm imajları tahrip ettikleri ve bu olaylardan bir süre (2,5 sene) sonra da (II.) Yezîd'in (25 Şaban 105 / 17 Ocak 724) öldüğünü, Yezîd'in ölümünden sonra ise kiliselerin (kırılan heykelleriyle birlikte) eski orijinal değerli hâllerine restore edildiğini, Yezîd'den sonra halife olan oğlu el-Velîd'in de (Creswell:*

[1271] S.413, dn.3: Mansi *age*., XIII, cols. 198-200 yoluyla bu olayın daha uzun bir versiyonu verilmiş.
[1272] Creswell burada yazılan 2-3 yanlışa dikkat çekerek, "el-Velîd ismi yanlış yazılmış, doğrusu Hişâm olmalıdır" demiş.
[1273] S.412, dn.9, *age.,* XIII, col.196'da aktardığı İznik Konsili 4 Ekim 787 tarihli toplantısında -5. Celse / Görüşmeler'de.

Velîd değil, Hişâm olmalı demiş) kâhini yanlış kehaneti sebebiyle idam ettirdiğini' yazdığını..." (dn.3) aktarmış.

"Bu kanun / düşünce o dönemde hâkim olan İslâm anlayışından değil (Diehl'in dediği gibi), o dönem de insanların kâhinlere, büyücülere çok inanıyor olmalarından kaynaklanıyordu. Eğer kâhinin boş vaatleri olmasa idi bu tür bir şeyin asla olmayacağı, bu yanlışların Yezîd'den sonra tahta çıkan halife tarafından derhal düzeltilmesinde görülmektedir" deyip devamında: "*O zaman bu imaj karşıtı duygular nasıl yükseldi?"* şeklinde tekrar bir soru sorup, bu sorusuna da: "*Bu duygular, eski geleneksel resim ve heykellerde insan temsili olarak 'Semite'*[1274] *kullanılmasına karşı olan düşüncelerden kaynaklanmaktadır."* şeklinde cevap vermiş.

Sonra tekrar; "*Peki bu durum İslâm'da nasıl ortaya çıktı?"* şeklinde bir soru daha sorup; "*Yine Yahudi etkisi sonucu"* şeklinde cevap verdikten sonra, Lammens'in de (s.413, dn.6: *age.,* pp.276-9); "bu konudaki ve buna benzer diğer hadislerin birçok yönden 'Yahudi ilhamı' ile ortaya çıktığını" söylediğini, "içinde çan, resim ve köpek olan eve meleğin girmeyeceğini" söyleyen hadis ile "dünyanın sonuna doğru Îsâ'nın gelip haçı kıracağını ve domuzu öldüreceğini" haber veren hadisleri bu "Yahudi etkisine" örnek gösterdiğini ve *"Muhammed'in zamanında (Hıristiyanlar kiliselerde çan kullanmadığı için) Müslümanlar çanı bilmiyorlardı ve o zaman kiliselerde kullanılan semantrom'a karşı da bir antipati yoktu. İslâm'dan önce de domuza karşı bir nefretleri de yoktu. Hınzır ismi mevcut idi ve vahşi domuz eti, kutlama / davetlerde sunulan etler arasında idi. Dolayısıyla yukarıdaki sözler ancak bu nefreti içinde gördüğümüz Talmut kaynaklı olabilir"* (dn.7, Lammens) dediğini aktarmış.

Creswell sonunda kendi görüşü olarak "…Bu konularda Yahudi etkisi özellikle İslâm'a girmiş olan Yahudiler sebebiyle çok büyüktü. Meşhur Yemenli Yahudi hahamı Kâ'b el-Ahbar[1275] gibi. Kendisine İncil ve diğer dini konulardaki çok derin bilgi sahibi olmasından dolayı Haham (Rabbi) Kâ'b deniliyordu. (Babası da haham idi). Kâ'b 638'de [~85 yaşındayken] müslüman oldu ve Kudüs'e [Hz.] Ömer ile beraber girdi.

[1274] [Sâmî ırkı mensubu: Yahudi tiplemesi].
[1275] [Diğer kaynaklarda Kâ'b'ın 540-550'larda doğduğu, Kur'ân inmeye başladığında 60-70 yaşlarında olduğu ve ancak 636 / 637'de Kudüs'ün fethi sırasında Müslüman olduğu iddia edilerek Hz. Ömer'le beraber Kudüs'e girdiği, Müslüman olduktan sonra bir müddet Medine'de kaldığı, daha sonra Şam'a yerleştiği, Hz. Ömer'in kendisinden bazı şeyleri danıştığı, suikast olayından birkaç gün önce Hz. Ömer'in "katledileceği" kehanetinde bulunduğu, 639 / 640'da (ağabeyi Yezîd b. Süfyân'ın taun'dan ölmesinin ardından) vali olan Muâviye'ye (656'da ölünceye kadar) baş danışmanlık yaptığı nakledilmiştir. (M. Schmitz, "Kâ'b el Ahbar" *İA,* VI, 1978, s.3-5)].

Hadis râvileri tarafından ismi hadiste otorite olarak çok zikredilir. Ayrıca ilk Kur'ân tefsircilerinden olarak kabul edilen Abdullah b. Abbâs da aynı Ebû Hureyre gibi Kâ'b'ın talebelerindendir. Sonraki meşhur Yahudi dönmesi ise Vehb b. Münebbih'tir. Bu iki isim Müslümanların eski tarih ve kaynaklar konusunda en büyük yetkili-etkili kişileri idi (dn.8, Lammens)[1276].

Resim yapılmasına karşı olan düşünceler arasında ilkel insanlar resmi yapan kişinin yaptığı resme kişinin şahsiyetinin bir kısmını da taşıdığına, bu sayede de resmini yaptığı kişi üzerine büyü etkisi yaparak bir hâkimiyet kurduğuna inanılırdı. Dünyanın bazı bölgelerinde hâlâ etkili olan bu inanış bir zamanlar çok yaygındı. Örneğin; 'kendisine büyü yapılacak kişinin mumdan şeklini yapmak ve o şekle iğne batırmak' Mısırlılarda, Grek ve Romalılarda ve Ortaçağ Avrupa'sında da bilinen-uygulanan bir metot idi. Bu metodun tarihte birçok defa kralları, yöneticileri devirmek öldürmek için de kullanıldığı biliniyor…" diyerek, "1324'te John of Nottingham, III. Edward'a, 1589'da Agnes Sampsonun, Skotlantın & Jamesine, League'nin Fransa'nın III. Henri'sine ve Jennebi ve [Hz.] Muhammed'in hayatına bu yolla kastettikleri" örneklerini vermiş.

"Benim bu konudaki fikrim: İslâm'ın en erken dönemlerinde resim yasağı yoktu. Daha çok, miras olarak devralınan Yahudi ırkının temsili resme bakışındaki hoşnutsuzluk kaynaklı olarak bu inanış daha sonra geliştirildi. Bu da İslâm'a giren Yahudi'ler yoluyla oldu. Ayrıca bu durum (Edict of Milan) Müslümanların Milan Fermanı'na olan etkilerini de hariç tutar." diyerek konuyu sona erdirmiş. (s.414)

[1276] "Dfbi bk, Le Strange, *Palestine Under the Moslems*, p.142 & Schmit's article "Ka'b al Ahbar", *Encylopedia of Islam*, VII, pp.82-83 denilmiş".

77- İslâm'da Resim Yasağı Konusu Sonuç Notları

Creswell, çoğunluk Avrupalı (oryantalist) araştırmacılar gibi, İslâm'ın ilk dönemlerinde resim konusuna sonraki dönemde olduğu gibi çok katı bir tavır takınılmadığını Halid b. Velîd ve diğer sahabelerin Fars topraklarında fethettikleri kisranın sarayının duvar ve tavan yüzeyleri insan ve hayvan resimleri ile bezeli salonunu mescide tahvil edip burada cemaatle namaz kılmış olmaları gibi olayları örnek göstererek iddia etmiştir.

Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olan bu katı tavrın, uydurma hadislerin yayılmasının ardından ortaya çıktığını, bunun da sonradan İslâm'a girmiş olan Yahudilerin (kendi dinlerinden getirdikleri katı inançları) İslâm'a dâhil etmeleri sonucu olduğunu belirtmiştir. Bunu da II. Yezid b. Abduülmelik'in halifeliği sırasında (720-724) bir Yahudi kâhin'in ona: "Hıristiyan kiliselerindeki resim ve putları ortadan kaldırırsa 40 yıl saltanat süreceğinin eski yahudi kitaplarında yazılı olduğunu" telkin etmesi sonucu II. Yezidin adamlarının birçok şehirde kiliselerdeki resim ve heykelleri parçalamaları örneği ile açıklamaya çalışmıştır. Ancak canlı mahluk resmi yapmayı yasaklayan diğer birkaç hadisten hiç bahsetmediği dikkat çekmektedir.

78- PANDANTİFİN GELİŞMESİ

Son Dönemde Keşfedilen Pandantif ve Temel Önemi

"…Her ne kadar binaların üzerinde kubbe yapmak çok hoşa giden (güzel görünen) bir şey olsa da, kubbe [bilinmesine rağmen], 'Antik Çağlarda birinci derecede önemli yapıların üzerinde neden hiç kullanılmamıştır da, hep küçük ölçekli yapılarda kullanılmıştır' sorusuna nasıl cevap verebiliriz? Bunun cevabı; 'kubbe yapmayı bilmek, kubbeyi kare şeklindeki büyük bir binanın üzerine oturtabilmek için gerekli mimari aracı inşa edecek mühendislik bilgisine sahip değilsen, bu sorunu çözmeye yetmeyecektir' şeklinde olacaktır. Çünkü dairevî (küçük) tahıl ambarlarının veya mezar-anıt yapısının üzerine kubbe yapmak çok zor bir iş değildir. Ancak birçok odalardan oluşan saray gibi büyük bir yapının üzerine (odalar da dairevî yapılamayacağından) kubbe yapmak eğer 'pandantif' yardımcı elemanı bilinmiyorsa oldukça zordur. Bu sebeple Mısır'ın tahıl ambarlarıyla Pompei'nin hamamlarının 2,5 - 4m. arası küçük ölçekli yapılarının üzerine (make-shift:) geçici hafif pandantif aracılığıyla kubbe yapılabilmiştir. Bu sebepledir ki pandantifin gelişmesi mimarlık tarihinde çok önemli bir olaydır. Bu gelişme Roma mimarisinin Bizans stiline dönüşmesinde çok önemli bir etken olmuştur (vc1, bl.2, s.450).

Kubbe hakkında bu şekilde kısa bir özet yaptıktan sonra, başarısız bazı denemelerin ardından bunu (kare yapıdan yuvarlak kubbeye geçişi) başarabilmek için bulunmuş olan, birisi 'dairevî (kürevî) üçgen' kullanarak, diğeri de 'köşe kemeri (tromp)' kullanarak başarılmış olan bu iki pandantif metodunun gelişme aşamaları konusuna geçebiliriz…" şeklinde ön bilgi ve açıklamalarla başlangıç yapılmış.

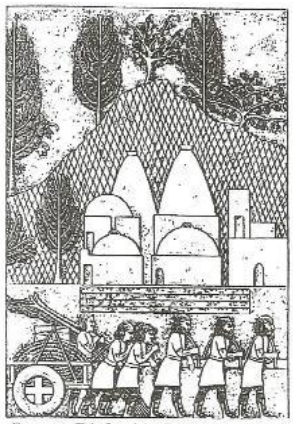
1- Pandantifin Gelişmesi: Arayışlar, Denemeler

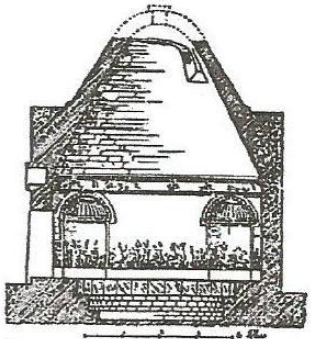
"Pandantif[1277] (aslan göğsü / üçgen bingi) üzerine bina edilmiş en eski örnek kubbenin 2 örneği mevcuttur. Bu sebeple önce, daha önemli görünen kubbe hakkında biraz bilgi verelim" denilerek kubbenin ilk ne zamandan beri varlığının bilindiği konusunda örnekler verilip anlatımlar yapılmış[1278].

"…Mısırda 10. Hanedan zamanından kalma üzerinde kubbe bulunan barınak yapı örnekleri bulundu. Bunlardan bir evin damında / terasında küçük kubbe şeklinde

[1277] [Almancası: Klosterkuppel, Fransızcası: Voue en Archde Cloitre, Türkçesi: Bingi].
[1278] [s.460, dn.1 de "Pendentive" konusunun tartışıldığı kaynakların listesi verilmiş].

sivri (yükseltilmiş) şekiller görüldü (s.451, dn.2)[1279], aynen hâlâ bugünde Doğuda ve Fars'ta (Persia) görülen örnekler gibi. Buralarda tahıl ambarı vb. yapılar için küçük tuğla kubbeler kullanmak gayet yaygın bir durumdur. Perrot ve Chipiez'e göre buralarda ahırlar, ambarlar ve depo türü yapıların tepesi hep kubbeli yapılır. Hatta üst kısmı düz yapı örnekleri oldukça seyrektir (dn.3)[1280].

Fig. 490. Slab found by Layard at Kuyunjik (Nineveh). (From Layard, *Discoveries*.)

Fig. 491. Pompeii: Dome of Bath. (From. A. Gosset, *Les Coupoles d'Orient et d'Occident*.)

Fg. 1053 (1932-CrF.490) Kuyuncık'ta Layard'ın bulduğu bir zemin taşı üzerindeki rölyef.
Fg. 1054 (CrF.491) Pompei, Hamam / Banyo yapısının kubbesi (Layard)

Chaldaea ve Asurlularda kubbe çok erken dönemlerden itibaren biliniyordu. British Museum'daki (s.451, CrF.490)[1281] Layard'ın Kuyuncık'ta (Ninova) Sennacherib Saray'ında (m.ö.705-681) bulduğu bir kabartmada (Rölyef), üzerlerinde sivri külah şeklinde kubbeler bulunan, bazıları da tamamen kubbeli yapılar ve hemen hepsinin tepesinde ışık gelmesi için açıklık (aydınlık) bırakıldığı görülüyor (s.452, dn.2)[1282]. Bunların tarlalarda çalışan işçilerin kaldıkları evler olduğu (bugünde hâlâ) Kuzey Suriye'de, Kuzeybatı Mezopotamya'da ve Fars'ta (Persia) işçilerin evlerinin bu şekilde yapılıyor olmasından anlaşılıyor. Kubbenin Romalılarca da milâttan önceki II-I. yüzyıllar da bilindiği anlaşılıyor. Daha çok da banyo (hamam) binaları için yapılıyordu ve (kubbenin) bu yapılar yoluyla girdiği tahmin ediliyor. I. yüzyılda yazmış olan Vitruvius'a göre kubbeli olarak bilinen yapılar sadece hamam binalarıydı (dn.4)[1283], ancak bu tür yapıların ortak özelliği hepsinin küçük ve ikinci derecede binalar olmalarıydı. Mısır'da ise bu durum biraz değişme göstermektedir.

[1279] Lethaby, *Architecture*, p.57 & Fig. 13; W.M.F. Petrie, Gizeh & Rifeh, pp.17-19 & Pl. XVIII
[1280] *History of Art in Ancient Egypt*, II, pp.36-7 & figs. 24 & 26.
[1281] Burada, aslında Fig.499 referans gösterilmiştir ancak bu bir dizgi hatası olsa gerektir, çünkü s.451'de kastedilen figürün altında Fig.490 yazılıdır. Bu sebeple doğrusu s.452, Fig. 490 olmalıdır. Ayrıca 1932, c.1, s.305'te metin ile Figür (357) uyumludur ve gerçek Fig. 499'un burada bahsedilen konu ile ilgisi yoktur).
[1282] Layard, *A second series of of the Monuments of Ninova*, p.3 & pl. 17 & his discoveries, p.112; Perrot & Chipiez, *History of Art in Chaldaca & Assyria*, I, pp.144-6 fig 43.
[1283] bk, Copeland, P. W., "Beehive Villages of North S yria", *Antiquity,* V, ch. XII, sect.5.

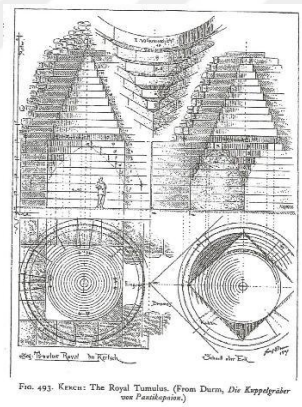
Chaldea ve Asurlular da Sargon'un Büyük Sarayı ve Sennacherib'in kubbesiz olarak yapıldığı anlaşılıyor. m.s.~25'de, Strabo (Mezopotamya'ya gitmemiş olsa da çağdaşlarının yazdıklarından istifade ederek) Taurus'tan [Dicle] Hindistan'a kadar Asya'yı tarif ederken '*evlerin hepsinin, ahşap malzeme olmadığı için tonozlu olarak yapıldığından'* bahsetmiştir (dn.6)[1284]. Onun yazdıkları m.ö.721-705 yıllarına tarihlenen Horasabad'da yapılan kazılarda bulunan parçalarla da teyit edilmiştir…" şeklinde anlatımlar yapılmış.

Bu konuyla ilgili olarak, "The Oldest Monumental Evidence of a Dome-Structure", *Journal of American Oriental Society*, XXXIX (1910), p.122'den alıntı olduğu belirtilen bilgiler ve Layard'ın Ninova kazı ve araştırmalarındaki resimlerde (CrF.490) görülen sivri kubbbeler ve Pompei'de hamam yapılarında görülen tepesi açık sivri kubbe yapı örnekleri hakkında bilgiler verilmiş.

Mısır'da Erken Pandantif Arayışı / Denemeleri (Dirā Abu'n-Nagā)

FIG. 492. DIRĀ' ABU'N-NAGĀ: Primitive pendentives. (From Pieron, *loc. cit.*)

(CrF.492)

FIG. 493. KERCH: The Royal Tumulus. (From Durm, *Die Koppelgräber von Panticapaion.*)

(CrF.493)

FIG. 494. Etruscan tomb from Vetulonia. (From Rivoira, *Moslem Architecture*)

(CrF.494, c.1, bl.2, s.454-1)

Fg. 1055 (CrF.492) Dırā Abu'n-Nagā, ilkel pandantif örneği
Fg. 1056 (CrF.493) Kerch'te kraliyet tümülüsleri
Fg. 1057 (CrF.494) Etruscan tomb / mezarı

"Gathier'in keşfettiği ve 1906'da kazılar yaptığı Dirā Abu'n-Nagā (kümbetinde) görülen üst örtü olarak yapılacak kubbenin duvarlara geçişini sağlamak için iki duvarın köşelerde birleştiği yerlere köşeden dışarı çıkıp köprü oluşturacak şekilde yerleştirilmiş uzun tuğlalarla pandantif oluşturma teşebbüsü ilk defa / en eski tarihli örnek olarak burada bulunmaktadır (CrF.492). Yazar arkeolojik olarak bu yapıyı en geç XX. Hanedan dönemine yerleştirmiş" denilmiş.

[1284] Bk, *age*, LXVI.c.I,.sect.5, Perrot & Chipiez, *age.,* I.p.169 yoluyla.

Kerch'te Erken Pandantif Arayışı / Denemeleri

"Kırım'ın Kerch (Antik Pantikapion) bölgesinde kraliyet tümülüsleri olarak kabul edilen yapılarda pandantife benzer şekilde örme tekniklerine rastlanmıştır. Bu yapılarla ilgili bilgiler ilk defa 1848'de Anton Ashik tarafından yayınlandı (dn.1)[1285]. Bu kubbeli yapı 4.5m^2 çapında ve yanlardan yukarı doğru dokuz sıra hâlinde kesme taşlarla külah şeklinde örülerek yapılmış. Kitabın yazarı bu yapıyı Pontus İonik Kolonisi dönemine (m.ö.VI-V. yy.) tarihlemiş. Profesör Minns bunlardan 'Durm'da detaylı olarak bahsetmiş ve Dr. Von, *Stern of Odesea'*da Prof. Minns'e yazdığı bir mektupta bunların m.ö.V. yüzyıldan daha öncesine tarihlenemeyeceğini " söylemiştir (s.453, dn.2)[1286].

İtalya'da Erken Pandantif Arayışı / Denemeleri (Vetulonia)

"Vetulonia şehrindeki m.ö.VII. yüzyıla atfedilen bir Etruscan mezarının (CrF.494) Florance Arkeoloji Müzesi'nin bahçesine kurulan maketinde yine en alta tek bir taş konulup toplam 5 sıra kaba taş blokları en alttakinin üzerinde sıra biraz dışarı çıkartılıp köşeler yaklaştırılarak kubbenin üzerine oturtulacağı bir pandantif oluşturulmaya çalışılmış. Kubbesinin şeklini ayakta olmadığı için bilemiyoruz. Konuyu daha netleştirmek için Suriye, Küçük Asya ve Emperyal Roma'daki denemelere bakmak da önemli" denilmiş.

Suriye'de Erken Dönem Arayış / Denemeler *(Early Attempt In Syria)*

Fg. 1037 (c.1, bl.2, 1979, CrF.495)

Fg. 1038 (c.1, 1932, CrF.362)

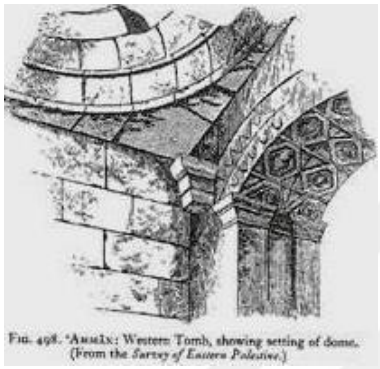

Fg.1039 (CrF.496/363)

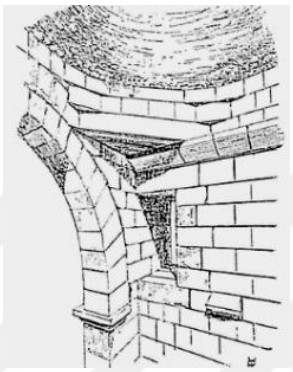
Fg. 1058 (CrF.495-1979) Phaena/Mismiya, The Practorium (Laborde, Voyage de la Syria)
Fg. 1059 (CrF.362-1932) Phaena/Mismiya (aynı fotoğraf 1932 baskısından)
Fg. 1060 (CrF.496-1932) Phaena/Mismiya, The Practorium (Vogue, Syrie centrale)

[1285] (Rusca): *The Posphoran Kingdom*, II, 27-9, with two plates; *Antiquites du Bosphore cimmerien*, St. Petersbourg 1854, pp.cxxvi-cxxxv.
[1286] Durm, "Die Kuppelgraber von Pauikaponion", *Jahreshefte des Ö.A.Institutes*. X, 1907 pp.237-41, figs 72-5.

"Eski Havran, yeni Leja'nın Mismiya bölgesindeki Phaena'nı Pratorium'unda pandantif problemiyle uğraşmamak için yuvarlak kubbe yapmaktan vazgeçerek kare şeklinde kubbe yapmayı tercih ettikleri görünüyor. (CrF.495-6) Fransızcası: Voue en Archde Cloitre, Almancası Klosterkuppel. Bir kubbenin sağladığı avantajların hiçbirisine sahip olmayan, en işe yaramaz unsur. Artık ayakta olmayan bu yapıda bulunan çeşitli kitâbelerde bânisi, mimari, bina emini vb. bilgilerden 160-169 arası yapıldığı anlaşılıyor. Amman'da caminin 150m kadar güneybatısında 'Western Tomb' olarak bilinen Roma yapısında (CrF.498) en erken tarihli ve ilkel ve en az memnuniyet verici hâli görülüyor.

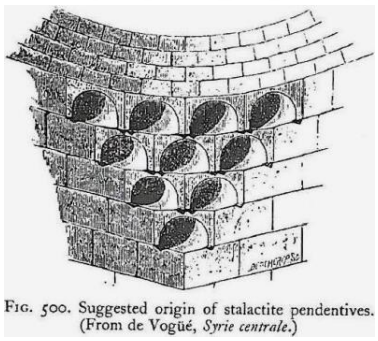
(CrF.498)

(CrF.499, c.1, bl.2, s.456)

(CrF.505)

Fg. 1061 (CrF.498) Amman, batı kubbesi olarak bilinen yapı
Fg. 1062 (CrF.499) Umm az-Zeytun, kubbe kurulumu (de Vogue)
Fg. 1063 (CrF.505) Ruwayha, Bizzos'un Mozelium'u köşeden kubbe kurulumu

(CrF.500)

(CrF.509)

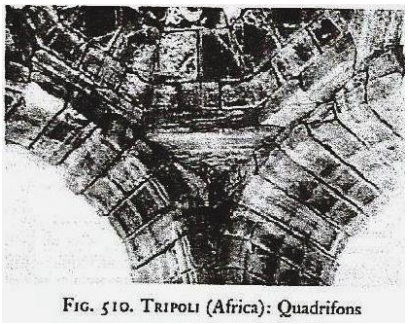
(CrF.508)

Fg. 1064 de Vogue'un pandantifin orijini olduğunu iddia ettiği köşe unsuru (Syrie centrale'den)
Fg. 1065 (CrF.509, 508) Maden Shahr, Kilise no: 9'da kubbe kurulumu (Ramsay & Bell)

'Amman, Umm az-Zaytun' başlığı altında (s.454); Havran'daki Umm ez-Zeytun'da 282 tarihli Grek mezarında daha gelişmiş bir çözüm görülüyor (dn.7)[1287]. Bu yapıları gördükten sonra De Vogue bu metodun XII ve XIII. yüzyılda çok yaygın olarak kullanılan '*stalactite pendentiv*'in öncüsü olduğunu yazdı (CrF.499, 500), fakat bu iddiaya örgü şekli ve elde edilen sonuçların farklılığı gibi sebeplerden birisi ciddi, diğeri öldürücü iki itiraz geldi…" denilmiş. Devamında Şakka, Ruveyha, Hass ve Abda'daki

[1287] De Vogue*, Syrie centrale*, pp.43-44 pl. 6, fig 9.

denemeler hakkında anlatımlar yapılmış.

(CrF.510) *(CrF.514)* *(CrF.515)*

Fg. 1066 (CrF.510) Tripoli (Afrika) Quadrifons
Fg. 1067 (CrF.514) Roma, Caracalla Hamamı, sekizgenden daireye geçiş örneği
Fg. 1068 (CrF.515) Roma, Minerva Medica Tapınağı, on köşeliden daireye geçiş örneği

Küçük Asya'da Erken Pandantif Arayışı / Denemeleri

Bu kısımda "Küçük Asya coğrafyasında Mahaletch ve Maden Shahr'da, Ihlara Dere'deki Tchanglı [Çanlı] Kilise'de, Tomarza'da, Miram'da, Sir W. Ramsay Rottsi ve G. Bell tarafından yapılmış olan araştırmalarda X. yüzyıla kadar pandantif arayışlarının devam ettiğinin görüldüğü" şeklinde anlatımlar yapılmış. (s.457)

Roma Afrika'sında, Erken Pandantif Arayışı / Denemeleri: Trıpoli

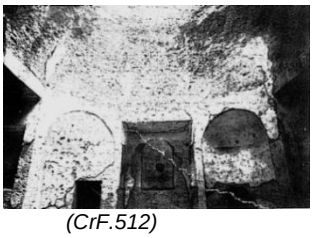
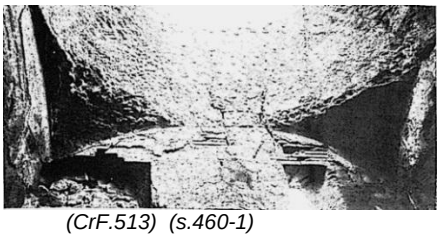
"Tripoli'de bir zamanlar iki kenarında sütunlar bulunan iki yolun kesiştiği noktanın sağ çapında dört cepheli (Quadrifrons) bir kemer bulunur. Burada kare alt kısım, köşelere atılan lintellerle sekizgene dönüştürülmüş. (CrF.510) Kitâbesine göre Marcus Aurelius ve Lucius Verus (163-165) tarafından yaptırılmış" denildikten sonra Via Nomentana'daki mezar anıtı, Caracalla'da banyo yapısı ve Minerva Medica tapınak yapıları hakkında erken pandantif arayışlarına örnekler olarak detaylı bilgiler verilmiş.

Roma'da İmparatorluk Döneminde Yapılan Denemeler: The Domus Agustuna

Bu başlık altında "Rivoira'ya göre[1288] bu denemelerin; Palatina'da Domitian tarafından m.s.58'de yapılan Agustuna kubbesi (CrF.511, 512), Hadrian dönemine (m.s.117-138) ait Via Nomentana'daki Sedia del Diavolo yapısı, yine Via Nomentana daki 'Casale dei Pazzi' yapısı (CrF.513), Roma Caracalla'daki m.s.212-16'ya tarihlenen 'Roma hamamları2 (CrF.514) ile 'The Temple of Minerva Medica' olarak bilinen

[1288] *Lombardic Architecture,* I, p.30.; Lanciani, *Ruins & Excavations of Ancient Rome*, p.140.

yapılarda mevcut olduğu iddia edilmiştir (CrF.515)[1289]" denilmiş.

(CrF.511) (c.1, bl.2, s.457-1) *(CrF.512)* *(CrF.513) (s.460-1)*

Fg. 1069 (CrF.511) Roma, Domus Augustuna'da pandantif olduğu iddia edilen unsur
Fg. 1070 (CrF.512) Roma, Domus Augustuna sekizgen yapısında kubbe kurulumu
Fg. 1071 (CrF.513) Casale dei Pazzi yakınındaki Via Nomentana Mozalium'unda kubbe kurulumu

Yeterince Gelişmiş Ancak Romalıların Bilmediği Pandantif

Creswell, bu kısımda "Rivoira'nın '30 yıl boyunca tüm Roma dönemi mimarisini ve İtalya'daki (m.s.330 yılına kadar) tüm kalıntıları araştırmış olmasına rağmen gerçek bir yuvarlak pandantif bulamadığını'[1290] itiraf etmek zorunda kalmış olmasına rağmen Casale dei Pazzi yapısını incelerken 'tam mükemmel pandantife ulaşma yolunda yapılan gelişme (ilerleme) çalışmalarının da Roma'ya mı yoksa Doğu'ya mı ait olduğu konusuna da karar veremediğini' söylemesinin[1291] doğru olmadığını" belirtmiş. Ayrıca "onun, gerçek pandantifin Bizanslılara ait olduğunu kabul etmekte zorlanması sebebiyle" böyle konuştuğunu iddia etmiştir (s.459). Devamında, "bu gelişme ve buluşun bir Bizans başarısı olduğunun belgesinin Via Nomentana mezar-anıtı olduğu (CrF.513) ve bu örneğin aynı zamanda Lateyrie ve Giovannoni'nin yorumlarına da iyi bir cevap olduğuna" dikkat çekerek, "bundan da önce Suriye'de 'Spherical-Triangle Pendentive' (Kürevî-Üçgen Bingi) olarak adlandırılan formun teori ve pratik uygulamasının mükemmelce başarıldığının örneklerinin Petra'da, Amman'da Jeraş'ta ve Samaria'da mevcut olduğunu" belirtmiş.

"…Bu durum zaten Romalıların neden dairevî yapılara çok düşkün olduklarını açıklamaktadır ki, tam pandantifin bulunmasından sonra artık bir daha o kadar fazla dairevî binalar yapmamışlardır. Ancak, Hadrian'ın yaptırdığı kabul edilen şahane Panteon'a ilave olarak Calatini Mosalium'u adıyla anılan eser ve Romulus Temple'i (Maxentius'un oğlu, s.459, dn.9)[1292] gibi bu türden dairevi (circular) yapılar [Roma'da] 'Appain Way'de kısmen varlıklarını devam ettirmişlerdir.

[1289] [Bu kısımda refere edilen figürler 1969 / 79, v.1, bl.2'de çok silik olduğu için 1932, c.1'den alınmıştır]
[1290] (s.458, dn.6) *Lomnardic Architecture,* I, p.33.
[1291] *Roman Architecture*, pp.155-7.
[1292] Montano, *Scielta d. Varii tempietti antichi,* tav. 18, 21, 31-3, 41-2 & 53,…,

O dönemde bu tür dairevî yapılar sadece Roma'ya mahsus değildi. İmparator Trajan'da Barbarlara galibiyetinin anısına Danube yakınlarında Dobruca'da m.s.108 civarında benzer bir anıt diktirmiş (dn.10)[1293], Diocletian da meşhur Spalato Sarayı'nda Jupiter için dairevî bir tapınak yaptırmıştır. Bu konuya diğer güzel bir örnek te Selanik'teki IV. yüzyıldan daha geç olamayacağına inanılan St. George Kilisesidir.

Pandantifin yeterince işlevsel hâle gelmesi, (büyük yapılarda da) memnun edici gelişmesini tamamlamasının ardından da artık bu tür binalar bir daha pek yapılmamıştır…" diyerek bu bölümü sona erdirmiş.

Kürevî - Üçgen Bingi *(Spherical-Triangle Pendentive)*

Bu bölüm de, "…Üzerinde müzakereleri devam ettirdiğimiz konuya iki çözüm yolu bulunmuş, birisi 'Kürevî-Üçgen Bingi' (Spherical-Triangle Pendentive) diğeri de 'Köşe Üçgeni' (Squinch)[1294]. Yapılış şekli de (s.840-CrF.516-a'da görüldüğü gibi), daha küçük olan E daire-kubbesinin, dış çerçevede daha geniş olarak düşünülen F-G-H-I köşelerinden yukarı doğru daraltıp kapanacak şekilde hareket edip tuğlalarla örülerek, A-B-C-D kare tabanlar üzerine 516-b'de görüldüğü şekilde yerleştirilmesi ile elde edilen sonuçtur. Her ne kadar T.G. Jackson 'Suriye'de bu çözüme ulaşamadılar' demiş olsa da bu doğru değildir. Gerçek bir dairevî-üçgen bingi örneği Amman'da Kusayr an-Nuwayjis Moselium'u (CrF.517) olarak bilinen yapıda, aynen CrF.516 da tarif edildiği şekilde yapılmış şeklini hâlen ayakta olarak görmek mümkündür…" denilmiş. (s.459)

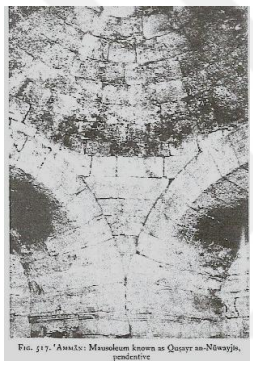
Kusayr en-Nuvayjis

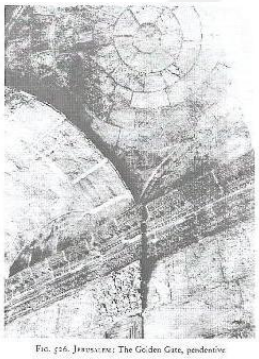
Başlığı altında; "…Conder, bu yapı hakkında ilk defa kendisinin yaptığı yayında onun tarihini (bir açıklama ve sebep ortaya koymaksızın) II. yüzyıla ait olarak göstermiştir. Rivoira da bu yapıyı 'Lombardic Architecture' isimli yayınında (hiç sorgulamadan) kullanarak, aynı tarihi tekrar etmiş, ancak eserin içerden yapılış şeklini fark etmediği için olsa gerek kendisinin pandantifin gelişmesi hakkında yaptığı yayınında bu eser yerine IV. yüzyıla ait olan Galla Placidia Moselium'unu 'tam gelişmiş örnek bir pandantif' olarak göstermiştir.

Daha sonra yayımlanmış olan *Roman Architecture* kitabında (s.173) ise, bu

[1293] Tocilesco, (G.G), *Das Monument von Adamklissi* (Vieanna 1895).
[1294] Almancası: Hânezwickel, Fransızcası: calottte sur pendentifs (şeklinde bilgi verilmiş).

durum kendisine işaret edilmiş olmalı ki, bu konuda yazdığı bir yazısında 'Kusayr Nuwayjis ve Jeraş gibi eserlerin tarihinin (kendiside bu eseri II. yy'a ait olarak gösterdiği hâlde) geç Roma dönemine ait olduğuna dair elde ciddi bir belge bulunmaması ve aynı sistemin Umm ez-Zeytun veya Latakiya'da (Lazikiye) uygulanmamış olması sebebiyle kabul edemeyeceğini' söyleyerek mükemmel pandantifin Suriye'de Justinian devrinden önce bilinmediğini iddia edip, (yaptıkları ve söylediklerinin güzel bir daire çizmesine / kıvırmasına sebep olacak şekilde) kendisinin bu döneme ait olarak örnek gösterdiği eserlerin gerçekten iddia ettiği dönemlere ait olduğu hakkında elle tutulur ciddi hiçbir belge ortaya koymadığının fark edilmeyeceğini zannetmiş…" denilerek Kusayr Nuwayjis'in (Fg.1072-CrF.517) tarihinin iddia edildiği gibi II. yüzyıla uzandığını ispat edecek anlatımlar ve bilgiler ortaya konulmuş. (s.461)

(CrF.517)

(CrF.526)

(CrF.528)

(CrF.520)

Fg. 1072 (CrF.517) Amman, Kusayr Nuvayjis Mozalium'u (s.560-1)
Fg. 1073 (CrF.526) Kudüs Altın Kapı (Golden Gate)
Fg. 1074 (CrF.528) Kudüs, Çifte Kapı'daki pandantif
Fg. 1075 (CrF.520) Jerash, Hamamındaki pandantif (s.562-1)

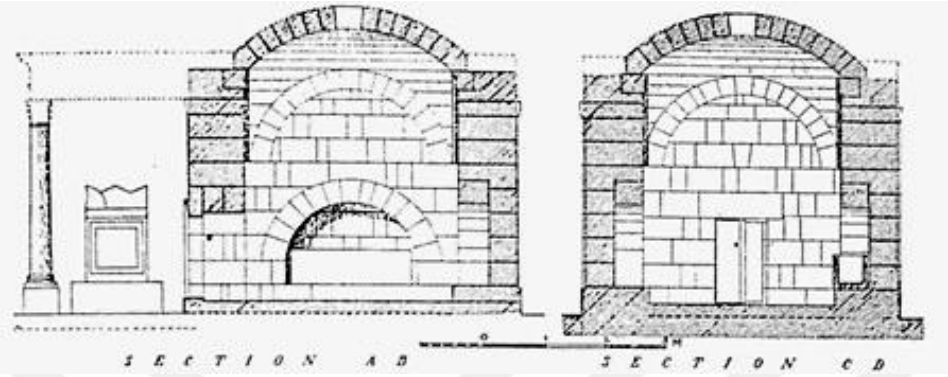
Gerasa'daki Jeraş Hamamı (CrF.520) yapısının ve Kudüs'teki Altın Kapı'nın (Golden Gate) içindeki kubbenin (CrF.526, 528) nasıl yapıldıklarının anlatımı yapılıp konu hakkında Mr. A.H.M. Jones ve Dieuafoy'un görüşleri de örnek gösterilerek Rivoira'nın yayımlarında ortaya koyduğu yanlışlıklardan örnekler gösterilmiş. (s.461)

O zamanki Sâsânî [Persian] kubbelerin diğerlerinin basıklığına kıyasla daha yüksek (uzun) ve elips (oval) şeklinde olduğu ve "dairevî-üçgen bingi" yerine "köşe-kemerleri" üzerinde oturtuldukları, o dönemde Sâsânîlerin henüz kesme taş işçiliğini tanımadığı, Tāk-ı Girra (s.461, dn.1)[1295] kalıntıları örnek verilerek anlatılmış.

Bu konuya üçüncü bir örnek olarak (1870'ler de) Reisner tarafından Samaria'da yerin 7,5 kadar altında bulunan bir pagan mezarındaki durum örnek gösterilmiş (s.462,

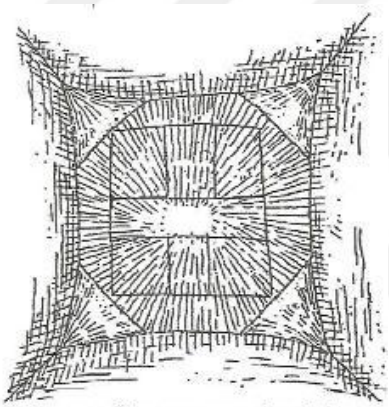
[1295] See: Ker Porter, *Travels,* II, pp.207-8; Flanding & Coste, *Voyage en Perse, texte*, p.465.

dn.2)[1296]. Ardından da diğer bir örnek olarak Butler'in yayımladığı (s.463, dn.4)[1297] Brad Hamam'ında (dn.3)[1298] görülen kubbenin nasıl inşa edildiği hakkında (CrF.525) detaylı anlatımlar yapılmış.

Fg. 1076 (CrF.521) Samaria, Pagan yer altı mezarı, pandantif üzerinde kubbe

Fig. 522. Samaria: Dome of Pagan tomb. (From Reisner, Samaria.)

Fig. 525. Brad: construction of dome. (Drawn by M. Gaston Rossi, from a photograph.)

Fg. 1077 (CrF.522) Samaria, kubbenin örgüsü (Reisner, Samaria)
Fg. 1078 (CrF.525) Brad Hamam kubbe yapılış metodu

Kudüs'te 'Altın Kapı' İsimli Yapı:

Diğer bir örnek olarak Kudüs 'Altın Kapı' yapısını (CrF.526), De Vogue'nin yayımından (s.463, dn.6)[1299] tekrar ele alarak bu yapıyı Hayter Lewis ile Rivoira'nın VI. yy'a (Justinien zamanına) tarihlendiklerini, Vincent and Abel'in ise İmparatoriçe Eudoxia zamanına (438 veya 444 yılına) tarihlediklerini belirtip bu konuda yapılmış yayımlardan çok uzun karşılaştırma ve anlatımlar yapmış.

"Şimdi biraz Bizans tarihinde (bu dönemde) neler olduğuna bakalım" diyerek bu

[1296] G.A. Reisner, *Harward Excavations at Samaria*, 1908-10, I pp.220-23 & figs 148-52.
[1297] Ancient Achitecture in Syria, Sect. B: Northern Syria, pp.300-303 & II, 330-31.
[1298] Brad'ın nerede olduğu ve oraya nasıl ulaşılacağının detaylı olarak tarifi verilmiş.
[1299] *Le Temple de Jerusalem*, pp.12 & 64-8, figs.10 & 36-8, & pls. VII-XII.

konuyla ilgili olarak; "…[I.] Justinian döneminde Bizans bilimde, sanatta ve savaşta en zirve noktaya ulaşmıştı. Justinian'ın yönetimi ilelebet göz kamaştırıcı kalacaktır. Onun 'Code and Digest'i hâlâ adalet timsalidir ve Sancta Sophia Kilisesi uluslararası arenada 'dünyanın gördüğü en büyük şaheser' (masterpiece) olarak kabul edilir[1300]. (s.464)

Onun kuvvetli şahsiyeti o kadar domine etmişti ki, insanların aklı (Procopius'un tarifiyle) bütün dünya onu içinde tutabilecek kadar geniş değildi. Justinian 565'te öldü. Ondan sonra tahta geçenler(den) Justin; çok zayıf karakterli, dolayısıyla insanlık dışı idi. Tiberius ise çok erken öldü. Mauricius, iflas etmiş bir imparatorluk devraldığından başarısız olacağı en baştan belli idi ve Phocas (Ruffian) vicdansız, zalim, gaddar birisiydi. Heraklius'un 610'daki başkaldırısı ona tahtı kazandırdı ama hemen ardından 614'te Sâsânî (Persian) Savaşı (yenilgisi), Kudüs'ün kaybedilişini takiben Holy Spulchre Kilisesi ve diğer birçokları da yakılıp yıkıldı.

Modesus isimli bir monk, bütün Filistin'i dolaşarak Kutsal Mâbed'in yeniden yapılma (restore) işi için para topladı. Mısır'ın İskenderiyye Kilisesi'nden John da maddi yardım gönderdi. Modesus, Kudüs'e dönüşünde çok olumlu bir şekilde karşılandı ve Sâsânî yönetimi Hıristiyanları yatıştırmak için (ona) kiliselerin inşa (tamir) işlerini başlatmasına (hemen) izin bile verdi. Bu bağnazlıktan uzak davranış tarihte çok dikkat çeken (olumlu) bir durumdur. Sebeos, Chosroes'in esirlere iyi muamele yapılması,

[1300] [İlk Ayasofya Kilisesi, İlkçağ İstanbul'unun merkezî yerinde, birinci tepe üzerinde IV. yüzyılda ahşap çatılı bir bazilika biçiminde yapılmıştır. Genellikle bu ilk yapının I. Constantin'in (324-337) eseri olduğuna inanılırsa da yapı ancak oğlu Constantinus (337-361) zamanında bitirilmiş ve 15 Şubat 360'ta açılmıştır. Fakat 20 Haziran 404'te patrik İoannes Khyrosostomos'un sürgün edilmesi üzerine meydana gelen bir ayaklanmada çıkan yangında kilise harap olmuş, II. Thedosius (408-450) binayı beş nefli) olarak yeniden yaptırıp 10 Ekim 415'te tekrar açmıştır. Bu ikinci kilise de Justinianos (527-565) ve karısı aleyhine 532 yılında 13-14 Ocak gecesi çıkan Nika ayaklanmasında sarayın bir kısmı ve başka umumi binalarla birlikte yandıktan sonra imparator onu evvelki binalardan daha büyük, değişik ve muhteşem bir şekilde yaptırmayı tercih etmiştir. Batı Anadolulu iki mimar Trallesli (Aydın) Anthemios ile Miletoslu (Milet-Balat) İsidoros'a havale edilen inşaat Mısır'dan ve Efes-Ayusluk gibi Anadolu'nun diğer yerlerindeki büyük yapılardan getirilen malzemeler yardımıyla tamamlanarak 27 Aralık 537 (Noel Günü) yılında büyük bir törenle açılmıştır. Nitekim 557 yılındaki depremin de tesiriyle 7 Mayıs 558'de kubbenin doğu tarafının çökmesi üzerine, önceki mimarlardan İsidoros'un yeğeni genç İsidoros tarafından kubbe evvelkinden yirmi kadem (6.25m) kadar yükseltilip geçişi pandantiflerle temin edilerek yeniden yapılan kilise, bu defa 24 Aralık 562'de ibadete açılmıştır. Fakat II. Basileios zamanında 26 Ekim 986'da vuku bulan depremde kubbenin yine bir kısmı çöktüğünden derhal gerekli tedbirler alınmıştır. Ermeni mimar Tiridat'ın eliyle altı yıl süren tamirden sonra kilise 13 Mayıs 994'te açılmıştır. 1204'te IV. Haçlı Seferi ile İstanbul'u işgal eden Latinler burada büyük tahribata sebep olmuşlardır. Ancak büyük ve yaşlı binada yapılmış olan tamirler yetersiz kalmış ve 19 Mayıs 1346'da sebepsiz olarak doğudaki baş kemerle kubbenin bir parçası çökmüştür. Bu sırada iyice fakirleşmiş olan Bizans, büyük zorluklarla ve halktan yardım toplamak suretiyle ancak 1354'te bu zararları giderebilmiştir. 1402'de İstanbul'a gelen İspanyol elçisi Clavijo, Ayasofya'yı harap ve bakımsız bir hâlde görmüştür. Evliya Çelebi Seyahatname'sinin bir yazmasından öğrenilen, fakat başka kaynaklarda bulunmayan bilgiye göre, İstanbul'un fethinden birkaç yıl önce yine bir depremde zarar gören Ayasofya'nın kuzey tarafını tamir etmek üzere Ali Neccâr adındaki Türk mimarı Edirne'den İstanbul'a gönderilmiştir. Gerekli takviyeyi yapan mimar Edirne'ye dönüşünde 'müstakbel minarenin kaidesini de hazırladığını' açıklamıştır (bk, Semavi Eyice, "Ayasofya", *DİA*, IV, 1992, s.206, 207)].

yerlerine geri yerleşmelerinin ve yönetim (devlet) binalarının tamir edilmesi yönünde emri gönderdiğini yazmıştır. Modesus, Ermenistan metropolüne yazdığı mektupta; 'Tanrı şimdi düşmanlarımızı dost yaptı, bizi esir alanlar bize bağışlanma ve merhamet gösterdi, fakat savaşmak ve muazzam kutsal yapıları yakmak isteyen Yahudiler, Kutsal şehirden çıkartıldılar. Ne şehirde kalmalarına ne de kutsal yerlerin (mâbetlerin) eski güzelliklerine yeniden kavuşmalarına izin verilmedi. Kudüs'ün bütün kiliseleri eski düzenlerine kavuştular' demiştir…" şeklinde aktarımlar yapılmış.

"…Önce Suriye ardından da Mısır ve İskenderiyye 618'de fethedildi. Heraklius Pers-Sâsânîlere karşı 6 yıl sürecek bir savaş başlattı ve 628 de Dastagird zafere ulaştı (götürülen) Kutsal Haç'ı da geri aldı (dn.3). Ertesi sene Heraklius, Kudüs'ü ziyaret etti ve 'Exaltation of the Cross' adıyla anılan büyük karşılama-kutlama merasimi organize edilerek (Kutsal Haç'ın geri yerine konması) kutlamalarına katıldı. Bu arada Modestus'unda Holly Sepulcher'i bu kutlama merasimi tarihine kadar restore edip tekrar açılışa hazır hâle getirdiği biliniyor. Heraklius şehre muzaffer (muhteşem) şekilde girişini, omuzunda 'Hakiki Haç'ın parçası olduğuna inanılan haç ile Altın Kapı'dan yaptı. Modestus'un kutsal yerleri restore ettiği bize kadar aktarıldı. Erken dönem Hıristiyanları (İncil'de) Acts III, 2 ve 10'da Altın Kapı'dan bahsedildiğine inandıkları için, o nu da restore etmişler. Bunlardan dolayı (Kudüs) Altın Kapı'nın 616-629 arasında Modestus tarafından restore edildiğini makul buluyoruz…" şeklinde anlatım ve yorumlar yapılmış. Ardından da Kudüs'ün Çifte Kapısı'nda (The Double Gate, CrF.528) görülen pandantif hakkında araştırmacılar arasında yapılmış tartışmalar aktarılmış. (s.465-466)

2- Suriye Dışındaki İlk Örnekleri

Maryut'taki St. Menas Moselium'u (Bu-Mina) ve Rayenna'dan örnekler verilmiş.

Konstantinapol'deki Ayasofya Kilise

Bu başlık altında; Konstantinapol'deki Ayasofya kilise yapısında görülen en ileri derecedeki 'Spherical Triangle Pendentive' konusu ele alınmış. Burada kubbenin kaburgadan kaburgaya çok geniş 32,61m. (107 feet) olduğu[1301] ve 26 Aralık 537'de

[1301] "Ayasofya'nın bu ölçülerinin Fossati'nin 1847'deki tamirleri sırasında orada bulunan Salzenberg'in, iskelelerin yardımıyla yaptığı ölçümler olduğu, onun kubbe çapı için 104 ayak (feet) dediği ancak bunun Prusya feet'i olduğu, 100 Prusya feet'inin 103 İngiliz feet'ine denk olması hasebiyle 104 feet'in 107 İngiliz feet'i olacağı" belirtilmiş. (bk, *Altcchristliche Baudenkmale von Constantinopel*, pp.54 & 65).

(dn.3)[1302] açılışının yapıldığı belirtilerek son kubbenin ilk yapılan kubbe olmadığı, ilk kubbenin 7 Mayıs 558 yılındaki depremde yıkıldığı (*Thaophanes*, Bonn ed., pp.359-60 kaynak gösterilerek) belirtilmiş. (s.467)

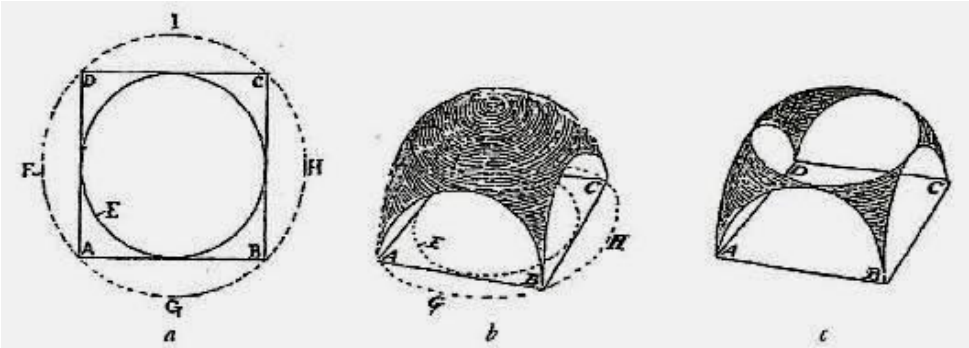
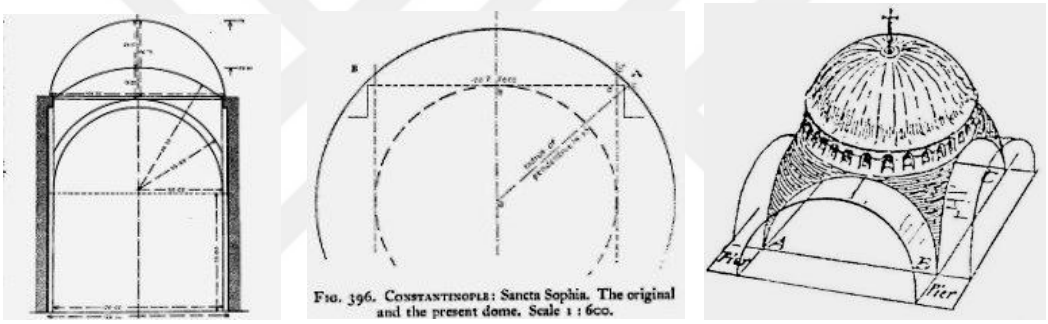

FIG. 516. The spherical-triangle pendentive. (From T. G. Jackson, *op. cit.*)

(CrF.516, s.460) *(CrF.531a)* *(CrF.531b)* *(CrF.532)*

Fg. 1079 (CrF.516) Kürevî üçgen binginin (Spherical-Triangle Pendentive) yapılış metodu

FIG. 396. CONSTANTINOPLE: Sancta Sophia. The original and the present dome. Scale 1 : 600.

Fg. 1080 (CrF.531a, b) Konstantinapol, 537 yılı öncesi Ayasofya'nın yüksek kubbesinin açıları
Fg. 1081 Ayasofya'nın 537 yılında daha alçak olarak yapılan kubbesinin açıları
Fg. 1082 (CrF.532) Ayasofya'nın son hâlinin kubbe kurulumu

Rivoira'nın kubbenin yıkılması olayından (ustaların Bizanslı olması sebebiyle) oldukça kibirli ve küçümser bir tavırla bahsettiğine de dikkat çekerek, onun övdüğü Romalıların ise hiç bu ölçülerde bir kubbeyi kare taban üzerine koymaya teşebbüs bile edemediklerini, onların en fazla yapabildiği şeyin 24m'lik Minerva Medica kubbesini 10 köşeli bir kasnak üzerine, en önemli yapıları olan Pentagon'un 43,20m'lik kubbesini pandantif sorunundan kaçmak için de dairevî bir kasnak üzerine koymayı tercih ettiklerini hatırlatmış.

Rivoira'ya cevap verip kubbenin yeniden yapılarak 24 Aralık 563'te tekrar ibadete açıldığını bu olaya şahit olan ve açılış için şiir yazmış olan Paul the Silentiary'nin anlatımından (Lethaby'i yoluyla) aktarımlar yaparak, önceki kubbenin

[1302] Lethaby & Swainson, *age.,* p.21 (yoluyla), Marcellinus Comes (Contemporary); Migne, *Patrologia Series Latina,* LI, p.943; Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, P.15.

daha basık olup, payelerden sonra başlangıç noktaları ile sonraki kubbenin daha yüksek olup payelerden çıkış yerleri arasındaki farklar ve nasıl tamir edilmiş olacağı hakkında görüşlerini (CrF.531a-b ve 532 yoluyla) detaylıca anlatmış. (s.468-469)

Rivoira; Ayasofya'yı (mimarlarının Bizanslı olmadığına inanarak) Roma yapısı olarak kabul etmez. Swift ise [mimarlar] Anthemius ve İsidorus hakkında "onların küçük Asya'dan ve büyük ihtimalle Grek kökenli olduklarını ve mimari eğitimlerini Anadolu'da Doğu stilinde almış olduklarını belirterek, Anthemius'un (Agathias'ın yazdığına göre) Roma'da yaşayan dört kardeşi bulunduğu ve onun kardeşlerini sık sık ziyaret ettiği ve bu ziyaretleri sırasında da Roma imparatorluk yapılarını yakından inceleme fırsatı bulduğu, Ayasofya yapısının da Roma'da bulunan yapılardan örnek alınarak yapılmış olduğunun (Roma'nın yüksek tonozlu bazilikalarını anımsatmasından) açıkça belli olduğunu (hayale dalarak) çünkü onun Roma'da eğitim görmüş Ayasofya mimarı olduğunu" yazdığını (s.469, dn.6)[1303] aktarmış.

Creswell kendi görüşü olarak Anthemius'un Roma'yı ziyaret edip oradaki yapıları incelediğini kabul etsek bile, Ayasofya'daki 'mükemmel spherical-triangle pandantif' olayını Roma'dan öğrenmiş olamaz çünkü o tarihte Roma'da bunun hiçbir örneği mevcut değildi şeklinde itirazını ortaya koyup, ancak onun ortağı İsidorus ise tam aksi istikamette, mükemmel spherical-triangle'ın çok iyi uygulandığı (Suriye) coğrafyasında dolaşmış olduğunu, Chalcis'de (Halep'in ~40 km güneybatı'sındaki) modern Kınnasrin'deki masif duvar kalıntıları hâlâ ayakta olan yapının 550 tarihli kitâbesinde isminin geçmesinden anlaşılıyor (s.466, dn.9)[1304] demiş.

"…Terminoloji: Dairevî-üçgen binginin kendi şeklinde bir farklılık ortaya çıktığı için değil de, kubbenin yapılış (inşa ediliş) şeklinde görünen farklılıktan dolayı bu unsura değişik isimler verenler oldu. Örneğin Gertrude Bell, 'Thousand and One Churches' isimli eserinde (pp 439 and 443) 'bükümü kubbe ile birlikte devam edenler' ile 'etmeyenleri' farklı şekilde adlandırmak gerektiğine dikkat çekmiş ki bu ayırımdan daha önce de Choisy '*L'art de batir chez les Byzantins'* isimli eserinde (p 96) bahsetmişti ve devam edenlere (kubbe ve pandantif'i tek parça kabul ederek) 'sürekli dairesel pandantif' (Continuous Sphere Pendentive) ismini vermişti (CrF.532).

[1303] *Roman Sources of Christina Art*, p.83.
[1304] Mauterde & Poidebard, *Le Limes de Chalcis*, pp.4-7, pl. II-IV & plan I.

Bayan Bell de sürekli olmayanlara 'gerçek pandantif' ismini vermiş. 'Bu konuda Rivoira da aynı hataya düşmüş' denilerek Gabrile gibi çeşitli uzmanların konuyla ilgili farklı bakış-görüş –kavrayışları sebebiyle iki farklı uygulaması görülen pandantife farklı açıklamalar getirerek farklı isimler (terminoloji) üretmeye çalışmalarına ve önceden yazılmış olan açıklama ve terminoloji hakkında yanlış anlama (yönlendirmelere)karşı eleştirileri, bu soruna getirdiği açıklamalar ortaya konulmuş.

Salonica Sancta Sophia Yapısı:

"Papgeorgiu, Lethaby ve Swainson, Strzygowski, Rivoira, Diehl, Jackson, Milet ve son zamanlarda da Tafrali ve Ebersoldt gibi 495 yılında (yani) Selanik'teki bu Sancta Sophia'nın Constantinapol'dekinden [Sancta Sophia / Ayasofya] önce yapıldığı fikrini destekleyenler olsa da (Thodore of Studion'un Selanik'ten yazdığı mektupta belirttiği gibi) eldeki delillerin hiçbirisi yapının 795 den öncesinde ayakta olduğunu kanıtlamaya yeterli değil (s.471, dn.10). Selanik'tekinin 495 yılına ait olduğuna inanmalarının sebebi de, yapıda bulunan bir kitâbedeki eksik rakamları kendi tahminlerine göre doldurarak 495 yılını bulmuş olmalarıdır, böyle olsa da onların bu tahminini Laurent birkaç farklı açıklama ile çürütmüş ve bu kitâbenin 649 yılı olarak okunması gerektiğini oldukça mantıklı bir şekilde açıklamıştır" (dn.12)[1305] denilmiş.

Özet *(Summary)*

"Anlatılanlardan da görüldüğü üzere kubbe çok erken zamanlardan beri bilinen (uygulanan) bir örtü sistemi olduğu hâlde pandantif, o kadar eski zamanlardan beri bilinmiyordu. Dört duvardan [Kare'den] yuvarlak kubbeye geçişte ortaya çıkan köşeleri, üstteki yuvarlak kubbenin alt kasnağına bağlama sorununu çözmek için eski Mısır'da, Kırım'da ve İtalya'da Hıristiyanlıktan önceki zamanlarda teşebbüsler yapıldığı biliniyor. Bu denemelerden sonra Suriye'de onun yerine başka çözümler bulunmuş (uygulanmış) olsa bile, hâlâ esas problemin [daha sonraki zamanlara kadar] küçük Asya, İtalya'da çözülemediğini biliyoruz. (s.471)

Nihayet bu esas soruna m.ö.II. yüzyılın ikinci yarısında (200-150 arası) yine Suriye bölgesinde çözüm bulunarak pandantifin net bir şekilde uygulandığı görüldü. Pandantif uygulamasının Suriye dışındaki en erken örnekleri de Maryut'ta St. Menas

[1305] "Agm", *Byzantinsche Zeitschrift*, IV, p.432; & Dalton, *Byzantine Art*, p.377.

mezar anıtı, Ravenna'da 'Galla Placidia' mezar anıtı ve Konstantinapol'de 'Sancta Sophia' Kilisesi'nde görülmektedir" denilerek bu konu sonlandırılmış.

78- Pandantifin Gelişmesi Sonuç Notları

* Creswell bu önemli çalışmasında tarih öncesi dönemlerde (Asurlulardan bu yana) kubbe yapım tekniğinin bilindiği halde büyük yapıların üzerine yapılamadığını, bunun sebebinin de pandantif yardımcı elemanının henüz bilinmediğini, bu sebeple "Pandantif'in gelişmesinin mimarlık tarihinde çok önemli bir olay olduğuna" dikkat çekmiştir.

* Pandantif unsurun Doğu ve Batıdaki ilk denemelerinin nerelerde nasıl ortaya çıktığını, bu konudaki ilk arayışları ve bu alanda kaydedilen gelişmeleri en erken örneklerinden başlayarak (çizim veya fotoğraflarla da destekleyerek) izah etmiştir.

* İmparator Hadrian'ın dairevî Panteon'unu bu planda [rotunda] yaptırmasının nedeninin 'Romalıların m.s.330 yılına kadar pandantif yapmayı bilmemeleri' olduğunu iddia etmiştir.

* Bu anlatımlar içinde 'stalactite pantantif', 'Kürevî - Üçgen Bingi' (Spherical-Triangle Pendentive) şeklinde farklı yapım tekniklerinden de detaylı olarak bahsetmiştir.

79- 700 YILINDAN ÖNCE KÖŞE KEMERİ (The Squınch, Before A.D.700)

Creswell bu konuyu;

a- Sâsânî (Persia) Coğrafyasında Köşe Kemeri, Fîrûzâbâd ve Servistan

b- Fîrûzâbâd Köşe Kemerlerinin Yapılışı

c- Doğu Bizans İmparatorluğu'nda Köşe Kemeri

d- Ermenistan'da Erken [Dönem] Köşe Kemerleri

e- Çıkarılan Sonuç

başlıkları altında ele almıştır.

"Daha önceden Spherical-Triangle Pendentive'in gelişmesini görmüştük. [İslâm mimarisinde] ilk örneğini Uhaydır'da gördüğümüz köşe kemeri, kubbe inşasında diğer bir alternatif metottur. Köşe kemerleri, bir karenin köşelerinden [biraz içerden] karşıya uzatılan kemerlerdir. Alttaki kare duvarların üst kısmı [bu alanda ilave köşeler oluştuğu için] bu noktadan itibaren sekizgene dönüşür. Bu sekizgenin üzerine de kubbeyi oturtmak artık kolaydır (dn.1)[1306]. Sâsânî mimarisinde kubbe yapmak için bilinen tek çözüm yolu olan bu metot Fîrûzâbâd, Sarvistan ve Kasr-ı Şîrîn saraylarında görülür. Feraşābad kalıntılarında da izlerine rastlanmıştır. Bu buluşun Fars / Sâsânîlere ait olduğuna inansak da bunu kanıtlamak önceliği olan bir konudur. Bunun belgelerini ortaya koymak için de yukarıda adı verilen fakat üzerlerinde hiçbir tarih / kitâbe bulunmayan bina kalıntıları üzerinde yapılmış tartışmalara ve bunların kronolojilerine bakmak gerekmektedir" diyerek konuya giriş yapmıştır. (v.II, p.101-118)

a- Sâsânî** [Persia] **Coğrafyasında Köşe Kemeri: Fîrûzâbâd ve Servistan

"Bu iki saray, ilk defa olarak Flandin ve Coste (s.101, dn.3)[1307] tarafından 1841'de keşfedilmiş. Bu iki eser hakkında bazı bilgileri aktaralım. Fîrûzâbâd, 103.46 x 55.50m, Feraşābad'da 41,75m. x 36,40m ölçülerindedir" denilerek bu iki Sâsânî yapısı hakkında önceki yıllarda yapılmış olan araştırma ve incelemelerden alıntılar verilmiş.

Fîrûzâbâd ve Servistan yapılarının, Flandin and Coste tarafından 458-82 yılları arasında hüküm sürmüş olan Sâsânî kralı Fîrûz dönemine ait olduğunun iddia edildiği

[1306] Creswell, (K.A.C), "The History & Evolution of the Dome, in Persia", *Indian Antiquary,* XLIV, pp.135.
[1307] *Voyage & Perse, Perse Ancienne*, Texte, pp.23-7 & 40-43; Ferguson (James), *Handbook of Architecture*, pp.372-4; Figs, *History of Architecture,* II, pp.428-30; Stack, E., *Six Monthes in Persia*, I, pp.91-4; Perrot & Chipiez, *History of Art in Persia*, pp.162-89; van Berchem & Sytryzgowski, *Amida,* p.180 & Abb.6-7; Sarre & Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, pp.128-9.

ve bu iddiayı Lenoir'in 1881'de desteklediği belirtilmiş. Ayrıca Ferguson'un Servistan'ın 309-79 arasında hüküm sürmüş olan Şapur dönemine ait olabileceğini iddia ettiğine de dikkat çekilerek, bu iki yapı ve 'köşe kemeri' unusurunun bir Fars-Sâsânî buluşu olduğu yönünde farklı görüş ve tarihler ortaya koymuş olan diğer araştırmacıların yazdıklarından alıntılar aktarılmış.

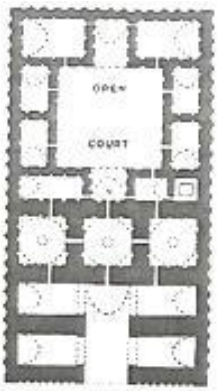

Fig. 83. Fîrûzâbâd: Plan. (From Flandin and Coste, *Voyage en Perse.*)

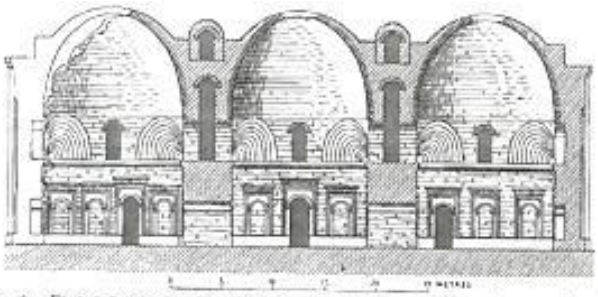

Fig. 84. Fîrûzâbâd: Section through width. (From Flandin and Coste, *Voyage en Perse.*)

Fig. 86. Fîrûzâbâd: Section of panelling.

Fg. 1083 (Cr2F.83 ve 84) Fîrûzâbâd Sarayı planı ve cephe

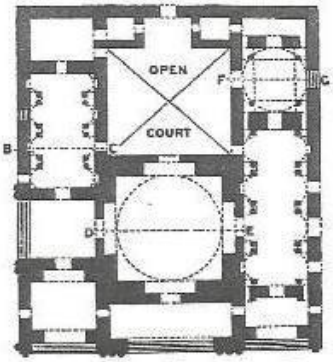

Fig. 89. Sarvistân: Plan of palace. (From Flandin and Coste, *Voyage en Perse.*)

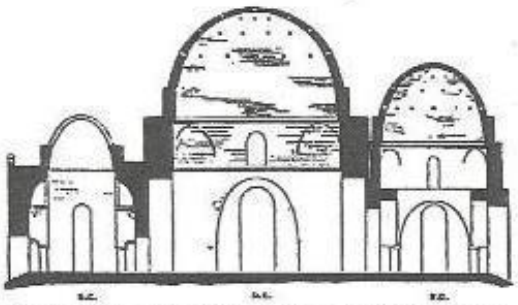

Fig. 90. Sarvistân: Section. (From Flandin and Coste, *Voyage en Perse.*)

(Cr2F.89) *(Cr2F.90)*

Fg. 1084 (Cr2F.89-90) Servistan Sarayı'nın planı
Fg. 1085 Servistan Sarayı'nın cephe görünüşü

"Köşe kemerinin Avrupa buluşu olduğunu savunanların önde gelenlerinden olan (s.104) Rivoira ve Lasteyrie'nin ise Fîrûzâbâd ve Servistan hakkında tarihi belge olarak elde hiçbir delil bulunmadığını söyleyerek, bu konuda yazanların görüşlerini kabul etmediklerini belirtmişler. Rivoira bu yapıların Sâsânîlerin son dönemlerine [VI-VII. yy.] ait olabileceğini iddia etmiştir" (dn.4)[1308] * denilmiş.

[1308] Rivoira, *Lobardic Architecture*, I.pp.193-5; *Moslem Architecture*, pp.113-4, 1 19-121 & 132-3: *"Bu şehrin yerinde önceden bir göl bulunduğu ve adının da Sâsânî / Fars dilinde 'Türbe' anlamına gelen Gûr (Arapça: Jur) olduğu ve daha sonra vali, Darabjerd'in oğlu Ardeşir'in burada Partalılar'a karşı zafer kazanmasının ardından verdiği sözü yerine getirerek gölün suyunu temizletip buraya etrafı duvarlarla çevrili bir şehir kurarak ismini de 'Zafer Şehri" anlamına gelen Fîrûzâbâd olarak değiştirdiği" belirtilmiş.

b- Fîrûzâbâd Köşe Kemerlerinin Yapılışı

Bu başlık altında, köşe kemerinin Fars'tan, Afganistan yoluyla Pamir'i aşarak Çin Türkistan'ına geçtiği iddia edilmiştir. Burada 'Miran' denilen alanda Sir Aurel Stein'in kule şeklinde küçük bir yapı kalıntısında Fîrûzâbâd'dakine benzer köşe kemeri kalıntıları bulduğu (başka bir tarih, yayın ismi vb. verilmeden) aktarılmıştır. (s.108)

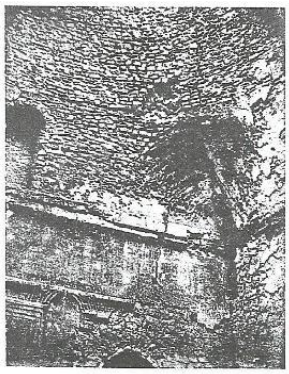

FIG. 85. FIRŪZĀBĀD: Squinch. (From Dieulafoy, *L'Art antique de la Perse.*)

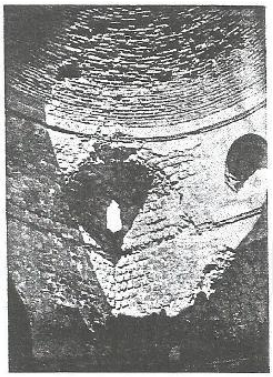

FIG. 93. SARVISTĀN: Squinch. (From Dieulafoy, *op. cit.*)

Fg. 1086 (Cr2F.85)Fîrûzâbâd köşe kemeri
Fg. 1087 (Cr2F.93) Servistan köşe kemeri

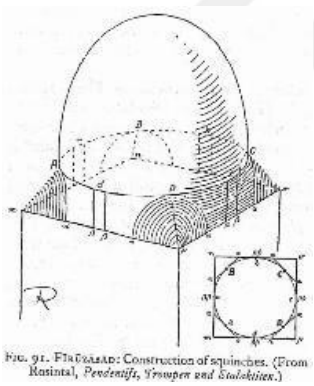

FIG. 91. FIRŪZĀBĀD: Construction of squinches. (From Rosintal, *Pendentifs, Trompen und Stalaktiten.*)

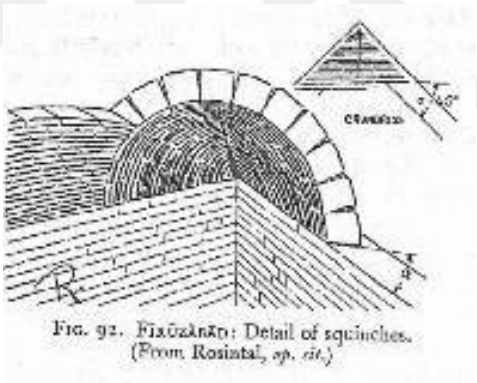

FIG. 92. FIRŪZĀBĀD: Detail of squinches. (From Rosintal, *op. cit.*)

Fg. 1088 Cr2F.91) Fîrûzâbâd'da köşe kemeri yapılış metodu
Fg. 1089 (Cr2F.92) Köşe kemeri detayı

Yine Çin'in Turfan bölgesinde Von Le Coq tarafından 12.60m^2 ölçülerinde kubbesi yıkılmış bir oda kalıntısında Fîrûzâbâd'dakine benzer köşe kemeri kalıntıları bulunduğu aktarılmış. Ayrıca bu odanın duvarlarında dini içerikli resimler ve Çinli hacıların yazdıkları notlar, isimler vs. bulunduğu, bu yazılar arasında görünen en eski tarihin m.s.177 olduğu, bu bilgi ve bulgulardan yola çıkarak köşe kemerinin Fars (Persia) ve Çin Türkistan'ında IV. yüzyıldan itibaren bilindiğinin kabul edildiği belirtilmiş.

Fig. 95. Qaṣr-i-Shîrîn: Chahâr Qapû, squinch. (From Gertrude Bell, *Ukhaidir.*)

Fig. 94. Ferashâbâd: Remains of dome on squinches. (From Dieulafoy, *op. cit.*)

Fg. 1090 (Cr2F.95) Kasr-ı Şîrîn köşe kemeri
Fg. 1091 (Cr2F.94) Faraşâbad'da köşe kemeri kalıntısı

c- Doğu Bizans İmparatorluğu'nda Köşe Kemeri

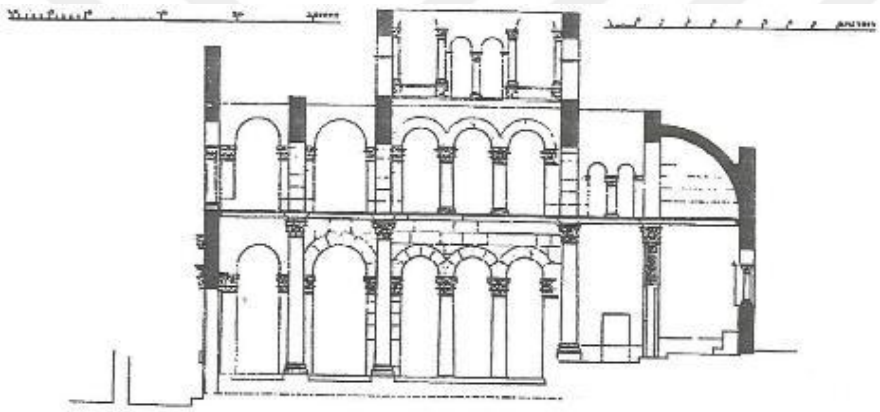

Fig. 98. Khoja Kalesi: Section of church. (From Headlam, *op. cit.*)

Fg. 1092 (Cr2F.98) Hoca Kalesi kilise kalıntısı

Fig. 101. Rusâfa: Basilica of Sergius, squinch in room on north side of apse.

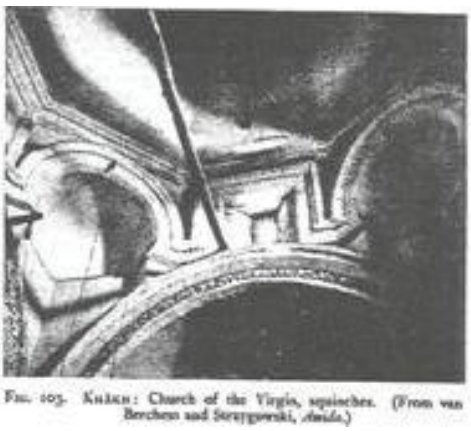

Fig. 103. Kalaat: Church of the Virgin, squinches. (From van Berchem and Strzygowski, *Amida.*)

Fg. 1093 (Cr2F.104) Rusâfe, Sergius Kilisesi
Fg. 1094 (Cr2F.105) Tulin, Virjin Kilisesi

Doğu Bizans bölgesinde en eski tarihli köşe kemerinin Hoca Kalesi olarak bilinen bölgede Alaca Han'da (Alahan Manastırı) 1826'da Laborde tarafından

bulunduğu, Headham tarafından da 1890'da burasının planlarının çizilerek tarifinin yapıldığı belirtilmiş.

Rusâfe

"Ancyra, (Angora): artık çok aşırı yıkıntı hâline gelmiş olan Ankara'daki St. Clement Kilisesi'nin bir zamanlar köşe kemerleri üzerinde duran bir kubbesi olduğu biliniyor (dn.9)"[1309].*

d- Ermenistan'da Erken** [Dönem] **Köşe Kemerleri

"Bu tür köşe kemerlerinin Ermenistan'da en erken göründüğü tarih olarak VII. yüzyılın ilk yarısı verilir. Tulin'deki Virjin Kilisesi'nde Narseh Apohypat Patrix tarafından yaptırıldığı tarihi verilen yapıdır" denilip, devamında Suriye, Ürdün, Mısır ve Kuzey Afrika coğrafyasında daha sonraki tarihlere ait olarak mevcudiyeti (kalıntısı) bilinen yapılarda görülen köşe kemerleri ve özellikleri detaylı olarak anlatılmış.

e- Çıkarılan Sonuç

"Önceki sayfalarda verilmiş olan örnekler ve bunların tarihi sıralamasını dikkate alırsak köşe kemerinin coğrafi sıralamada m.s.700 yılından öncesine ait olarak Mısır ve Kuzey Afrika'da hiçbir örneğinin bulunmadığı, Bizans'ın batı coğrafyasında ise (V. yy.'a ait Hoca Kalesi hariç) VI. yüzyılda tek tük rastlandığı görülmektedir. Köşe kemerinin en eski tarihli örneklerinin III. yy'da Türkistan topraklarında Miran ve Idikut Şehri'nde ve Fars topraklarında ortaya çıkıp V. yy'da Bizans'ın doğu bölgesine, oradanda VII. yy'da Ermenistana yayıldığını kabul etmek gerekmektedir" denilerek diğer bölgelerde hangi tarihlerde görüldüğü hakkında anlatımlar yapılmış. (s.117)

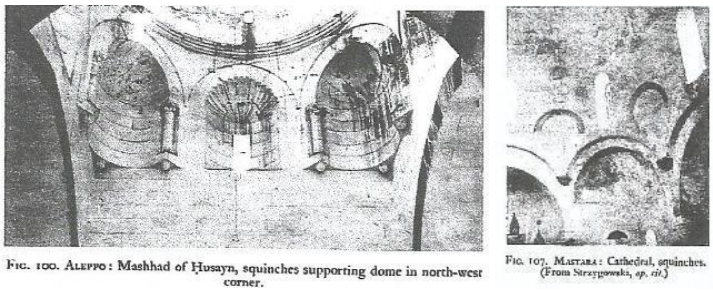

FIG. 100. ALEPPO: Mashhad of Ḥusayn, squinches supporting dome in north-west corner.

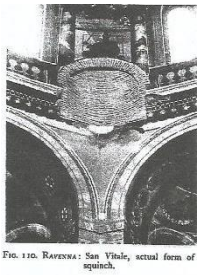
FIG. 107. MASTARA: Cathedral, squinches. (From Strzygowski, *op. cit.*)

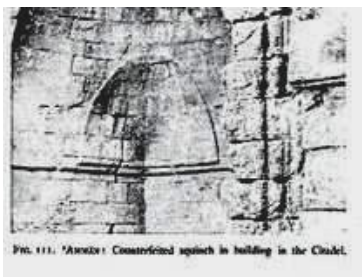
Fg. 1095 (Cr2F.100) Halep, Meşhed-i Hüseyin, kubbeyi destekleyen köşe kemeri (kuzeybatı köşesi)
Fg. 1096 (Cr2F 107, *v.II, p.112-1*) Mastara, Katedral'de köşe kemeri

[1309]Wulff, *Koimesiskirche*, pp.55-6 & Taf IV.*[Ankara, Hacı Bayram camii bitişiğindeki kalıntılar].

Fig. 108. Naples: San Giovanni in Fonte, squinch. (From Rivoira, op. cit.)

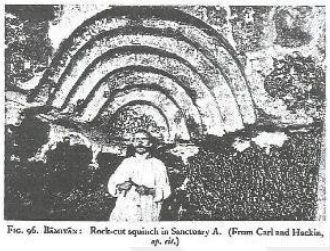

Fig. 109. Ravenna: San Vitale, form of squinch according to Rivoira. (Lombardic Architecture, Vol. I.)

Fig. 110. Ravenna: San Vitale, actual form of squinch.

Fig. 111. 'Aqueiz: Counterfeited squinch in building in the Citadel.

(Cr2F.108, v.II, p.112-1) *(Cr2F.109)* *(Cr2F.110)* *(Cr2F.111)*

Fg. 1097 (Cr2F 108) Naples, San Giovanni in Fonte, köşe kemeri
Fg. 1098 Cr2F 109) Ravenna, San Vitale, Rivoira'ya göre bir tür köşe kemeri (Rivoira)
Fg. 1099 (Cr2F 110) Ravenna, San Vitale, tam köşe kemeri
Fg. 1100 (Cr2F.111) sahte (counterfeited) köşe kemeri

Fig. 96. Bamyân: Rock-cut squinch in Sanctuary A. (From Carl and Hackin, op. cit.)

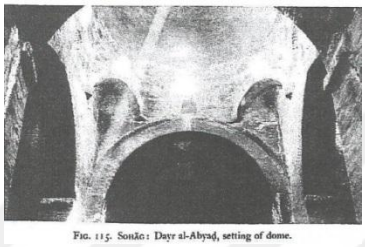

Fig. 115. Sohâg: Dayr al-Abyad, setting of dome.

Fig. 118. Phocis: Church of St. Luke

Cr2F. 96 *(Cr2F.115)* *(Cr2F.118)*

Fg. 1101 (Cr2F.96) Bamiyan'da mağara içinde kesilerek yapılmış köşe kemeri
Fg. 1102 (Cr2F.115) Sohag, Dara'l Abyad köşe kemeri ve kubbe kurulumu
Fg. 1103 (Cr2F.118) Phocis, St. Luke of Stiris Kilisesi, köşe kemeri

79- 700'den Önce Köşe Kemeri Sonuç Notları

Creswell 'Köşe Kemeri' (Squinch / Tromp) unsurunun nasıl ortaya çıktığı ve geliştiği konusunu; a- Sâsânî (Fars) Coğrafyasında Köşe Kemeri, Fîrûzâbâd ve Servistan, b- Fîrûzâbâd Köşe Kemerlerinin Yapılışı, c- Doğu Bizans İmparatorluğu'nda Köşe kemeri, d- Ermenistan'da Erken Dönem Köşe Kemerleri başlıkları altında detaylı bir şekilde ele alıp birçok görsel örnek ile iddiasını desteklemiştir. Ardından da m.s.700 yılına kadar Mısır ve Kuzey Afrika coğrafyasında hiçbir örneğinin görülmediğine dikkat çekmiştir. Fars coğrafyasında Firuzabad, Servistan sarayları ve bazı V-VI. yy. kilise yapı kalıntılarından örnekler vererek bu unsurun en eski örneklerinin Persia (Fars) ve Türkistan topraklarında III-IV. yy'dan itibaren görüldüğünü kabul etmek gerektiğine vurgu yaptıktan sonra, İslâm mimarisinde ilk köşe kemeri örneğinin de VIII. yy.'ın sonunda Uhaydır Sarayında görüldüğünü belirtmiştir.

80- MİMARİ KÖKENLER, TARİHLER[1310]

Üç Apsisli Salon

"…Bu konuda (bibliyografyada gösterildiği gibi) oldukça fazla müzakere yapılmış olmasına rağmen, henüz üç apsisli salonun orijini konusunda tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Konuyla ilgili tüm örneklerini (bilgi ve belgeleri) bir araya toplayabilmek için bu konuda Rahtgens ve Weigand gibi birçok tecrübeli arkeolog çok büyük emek sarfedip yayınlarında çok büyük sayıda örneği (en başından sonuna kadar bir tarih sıralaması / kronoloji yapmadan) bir araya toplamışlar. Ancak bu iş kronolojik bir sıralama yapılmadan olmuyor. Strzygowski'ye gelince, o da henüz Fars (Persia) topraklarından bir örnek bulabilmiş değil. (c.1, bl.2, s.614-643)

Vincent, iki apsisli olanları da tartışmaya dâhil edip Strzygowski'yi sorgulayarak konuyu iyice karıştırdığı gibi, eğer iki apsislileri ve Haç şekilli olanları da üç apsisli gibi görüp dâhil edersek bu problemi nasıl çözebiliriz?

[Üç Apsisli (Taht) Salon İslâm Mimarisine Nereden Geldi?]

Şimdi biz bu açık avlulu ve etrafında üç eksedra vb. ilaveleri olan örnekleri bir kenara bırakarak, Trivoli'de Hadrian Villa'sı örneğindeki bizim konumuzla alakası olmayanları kronolojik bir sıralamaya koymaya çalışalım. Bir ara erken dönemden kalma üç apsisli (Latince: cella reichora denilen) örneklerin bu konuyla ilgili olabileceği iddia edildi. Bu konuda çalışmalar yapmış olanların ortaya koyduğu örnekler iddiaları doğrulayacak özelliklere sahip değildir. Örneğin Adam ve Clerisseau'nun gösterdiği 303-5 tarihli Spalato'daki Diokletain Sarayı. İddialarını kanıtlamak için planlarını bayağı zorlamışlar, bugün orda olmayan şeyleri planda göstermişler.

Aynı şekilde Thelepta örneği de böyle. 1932'de gördüm. Saladin'in (batı tarafındaki 2 oblong oda da dâhil) planında gösterdiği (CrF.664, s.852) birçok şeyi tanıyabildim (dn.5) ancak üçüncü apsis, batı duvarından dışarı taşmış olarak çizilmiş

[1310] [Creswell *EMA* kitaplarında, ele aldığı her bir mimari eserin her bir unsurunun (aynen diğer Avrupalı araştırmacılar gibi) hangi "İslâm öncesi medeniyetten geliyor (veya hangi mimari yapıdan alınmış) olabileceğini "Mimari Kökenler" alt başlığı altında inceleyip, diğer araştırmacıların bu konularda neler söylemiş oldukları ile de karşılaştırıp, kendince doğru bulduğu sonuçları ortaya koymak şeklinde bir yöntem takip etmiştir. Bu bölüm, Creswell ve diğer Avrupalı araştırmacıların Müslümanlara ait bazı önemli eserlerin "hangi mimari unsurlarını nerelerden aldıkları" veya "hangilerinin Müslümanlar tarafından bulunmuş unsurlar olduğu" yönündeki tartışma ve iddialarının bir arada görülebilmesi maksadıyla kitapta bulundukları yerlerden alınıp burada tek / aynı başlık altında sunulması yoluyla oluşturulmuştur].

ama (benim gördüğümde) orada iki oda içinde aynı şekilde batı duvarı diye bir şey yoktu ve sadece açık (boş) zemin mevcut. Saladin burada herhangi bir kazı vb. yaparak detaylı bir araştırmada yapmamış. Bana göre bu sadece bir spekülasyondan ibaret ve bu bizim aradığımız bir örnek değil.

Sonraki örnekler ise, Lambessa'daki Roma banyosunun Calidariumundaki yıkık durumdaki 3 küçük şey. Birisi SS. Xystus and Cecilia (CrF. 665), ikincisi St. Soteris (ki Wilpert bunun St. Zephyrinus'un mezarı olduğunu iddia ediyor dn.7) ve üçüncüsü de Via Tiburtina'nın 9. kilometresindeki St. Sinforosa'yla bağlantısı olan kilometre (işaret) yapısı (structure). Başlangıçta bunların III. yüzyıla ait olduğu düşünülmüştü ama sonradan CrF.665'deki yapının iki yanındaki apsislerin daha sonradan ilave edilmiş olma ihtimalinden bahsedildi (s.615, dn.8). Ayrıca Leclercq, St. Soteris'in SS. Xystus ve Cecilia'dan çok daha geç tarihlere ait olacağını belirtti (s.615, dn.9).

Bunlar çok önemli değil ancak bunlara (Rivoira'nın işaret ettiği) Bramantino ve Montano'nun (dn.10) yayınlarındaki çizimlerde (CrF.666 a-d) gösterdikleri de ilave edilebilir. Bütün bu Roma dönemi örnekleri büyük ihtimalle mozalium yapıları idi, diğer üç tane erken Hıristiyan yapıları da anımsama şapelleri olmalı.

Bir de elimizde İmparatoriçe Eudoxia'nın 450-460 arasında yaptırdığı Kudüs'teki St. John the Baptist Kilisesi'ndeki büyük ebatlı ancak devamı Nartex'e bağlı olan 'a cellae trichorae' örneği var (CrF.667). Vincent bunun Doğu'daki en erken tarihli örnek olduğunu yazmış bana göre de Suriye'deki en erken örneği. Vincent'in Codinus'da bahsedildiğini yazdığı (s.616, dn.3)[1311], Theodosius'un Konstantiapol'de yaptırdığı St. John The Baptist Kilisesi ise haç formunda [dört kollu] idi. İmparatoriçe Eudoxia da Kudüs'teki (Aziz) St. John The Baptist Kilisesi'ni yaptırdığında (Konstantinapol'deki ile) aynı planda olmaması için bunu üç apsisli yaptırmış olacağını düşünmemiz normal.

Burada 'cellae trichorae' planına örnek olarak gösterilmiş olan diğer yapıların hepsinde (haçvari plana uygun olarak) dördüncü kol tarafı oldukça gelişmiş görünüyor ama CrF.667'de görülen Kudüs'teki St. John the Baptist Kilisesi'nde ise böyle bir durum görülmüyor. Yani haçvari plan ile diğer örneklerin hepsinden daha az alakası var.

Dahası, triconchos'ların Konstantinapol'de ne kadar az görünen yapılar olduğu ve ne kadar geç tarihli (s.616, dn.4) yapılar oldukları bilinmesine rağmen Suriye'nin bu

[1311] Migne, "De edificiies Constantinopolis", *Patrologia, Series Greca,* CLVII, col.592.

planı Konstantinapol'den aldığını iddia etmek çok mantıksız. Ayrıca Theodosius'un Kilisesi hakkında (Codinus'un 1100'de yazdıklarına dayanmaktan başka) fazla bir şey bilmediğimizi Vincent kendisi itiraf ediyor (dn.5) Bu sebeplerden Konstantinapol'deki IV. yüzyıl kilisesi de bu konuya iyi bir örnek olarak gösterilemez.

Kuzey Afrika'da Tebessa'da (CrF.668), Sidi Muhammed al-Gebiou, Dugga ve Aguemmun Ubekkar (dn.7) gibi yapılarda 'cellae trichorae' planına örnek olarak gösterilmiş olsa da, bunların 450 yılından öncesine kadar gittiği şüphelidir.

O hâlde; üç apsisli planın [trifoil: 3 yarı daire] taht odası olarak ilk defa nerede ve hangi tarihte uygulanmıştır? sorusunun cevabı nedir. Görünüşe bakılırsa, Hauran'daki Busrâ şehrindedir. Burada üç apsisli planın taht odası olarak uygulanmasının mükemmel bir örneği Episcopal Sarayı'nda görülmektedir (CrF.669, dn.8)[1312]. Butler, bu yapının buradaki katedral (CrF.670) ile çağdaş (512-513) olduğunu iddia etmiş (Butler, age., s.616, dn.9 ve s.286).

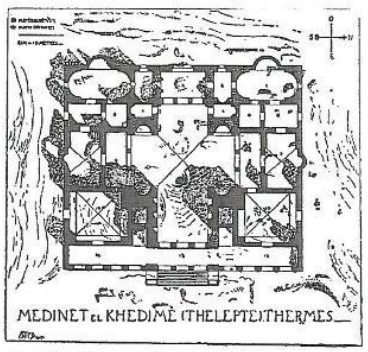
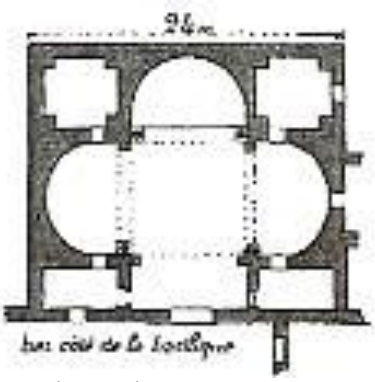

FIG. 664. THELEPTA: Roman Baths with two alleged triple-apsed rooms. (From Saladin, *loc. cit.*)

FIG. 665. ROME: *Cella* of SS. Xystus and Cecilia. (From Vincent, *op. cit.*)

(CrF.664) *(CrF.665)* *(CrF.668)*

Fg. 1104 (CrF.664) Thelepta, Roma Hamamı, üç apsisli olduğu iddia edilen (üste) iki oda
Fg. 1105 (CrF.665) Roma, SS'in Cella'sı (Vincent)
Fg. 1106 (CrF.668) Tebessa, bazilikaya bitişik üç apsisli yapı planı

Burada gerçekten Sohag'daki Dayr el-Abyad'daki üç cephesinde üç penceresi olan 'The Triconchos' gibi bir plan açıkça görülüyor (CrF.670). Butler'in çizimine göre burada orta (daki kare) kısım üç cephesinde üçer penceresi bulunan clerestory üzerine binmiş pramidal bir çatı ile örtülü görünüyor.

Bu durum Müşettâ'nın ana salonunu restore edenlerin devamlı akıllarında tutması gereken bir şey. Brünnow ve Schulz'un yaptığı gibi Müşettâ salonunun kubbe ile örtülü olduğu pek ikna edici değil. Müşettâ'da da orta kısımdan biraz yükseltilmiş ve

[1312] Butler, *Ancient Architecture in Syria*, pp.286-8. & illus. 248 & 250-53.

her cephesinde pencereleri olan bir kule ve bu kulenin üzeri de ahşap (belki piramidal veya sahnların üzerindeki gibi düz) bir çatı ile kapatılmış olma ihtimali daha yüksek. Episcopal Sarayı taht odası Triconchos tarifine tıpa tıp uymasa da ona en yakın / en çok benzeyen bir plan.

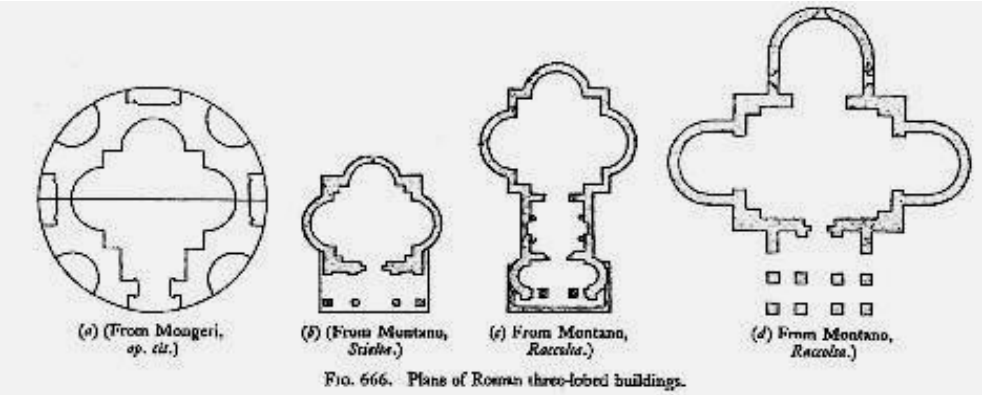
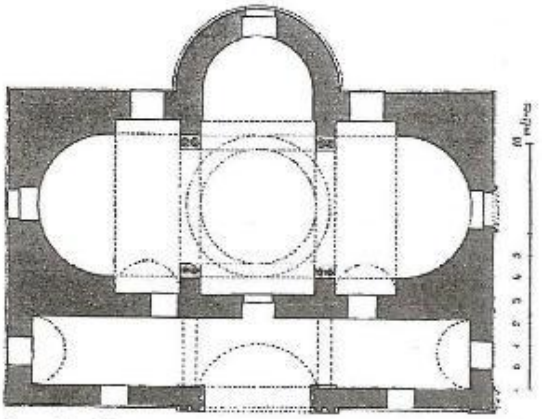
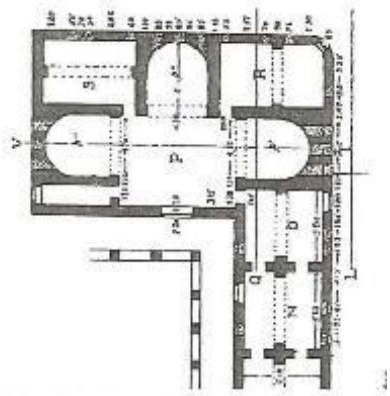

FIG. 666. Plans of Roman three-lobed buildings.

Fg. 1107 (CrF.666, a-d) Roma'nın üç oymalı bina planları

FIG. 667. JERUSALEM: Church of St. John the Baptist, plan. (From Vincent and Abel, *Jerusalem.*)

FIG. 669 BOSRĀ: Episcopal Palace, plan of *triconchos.* (From Butler, *op. cit.*)

Fg. 1108 (CrF.667) Kudüs'teki John the Baptist Kilisesinin kısmî planı
Fg. 1109 (CrF.669) Episcopal Sarayı'nın kısmî planı

Episcopal Sarayı taht odası yine Roma dönemine ait daha erken tarihli bir sarayın taht odasından esinlenmiş görünüyor (CrF.671). Bu Roma sarayı kalıntısı 1963'te (içinde fakir aileler barınıyor olsa da) ortadaki kare kısmı ve apsisleri ve yarım daire, kubbeleri görülebilecek şekilde hâlâ ayakta idi[1313].

[1313] Creswell, *EMA,* c.1, bl.2, s.616, parg. 6'da: 23 Nisan 1963 de anıtlar müfettişi Mr. Mougdad'ın yardımı ile bu sarayı bizzat görüp incelediğini belirtmiştir.

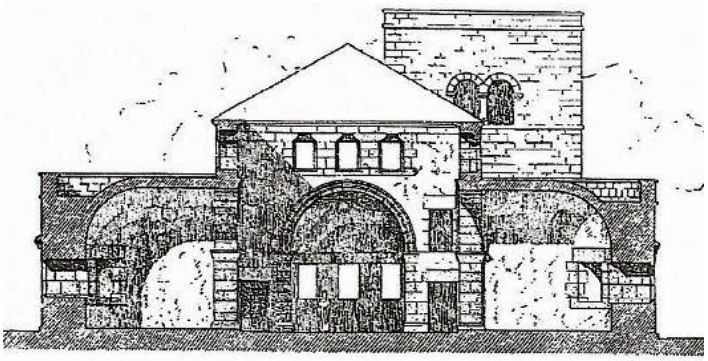

FIG. 670. BOṢRĀ: Episcopal Palace, section through V–T.
(From Butler, *op. cit.*)

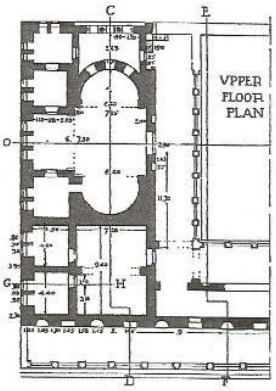

FIG. 671. BOṢRĀ: Roman Palace. Scale
(From Butler, *op. cit.*)

Fg. 1110 (CrF.670) Episcopal Sarayı kesiti
Fg. 1111 (CrF.671) Busrâ 2 apsisli Roma Sarayı

Bu bölgede (564 tarihli Kasr-ı Vardân vb. yapılarda görüldüğü gibi) Triconchos plan / uygulamasının Bosra Episcopal Sarayı taht odasının birkaç öncü örnekleri de mevcut ama bu yapıları Suriye dışında görmek mümkün değildir (s.618). Bu uygulama Suriye dışında daha sonraki yüzyıllarda görülüyor, bilinen örnekleri de;

1-Ravenna, Exarchate Sarayı, V.II-VIII. yüzyıl (dn.2)
2-Aachen, Aula Charlamagne Regis'i (dn.3)
3-Roma, Papa III. Leonun Triclinium'u (dn.4)795-800 (dn.5)
4-Konstantinapol, İmparator Theophilius tarafından 839'da sarayın içine yaptırılmış. Kuzey, doğu ve güney kısımlarında bir apsisi ve batı tarafında da 3 kapısı varmış (s.619, dn.1).

Yukarıdan beri verilen örnekler gösteriyor ki 3 apsisli plan geleneği Suriye'den ortaya çıkmıştır. Bu konunun bir de üç apsisli planın bazilika holünde kombine edilerek kullanıldığı plan şekli tarafı vardır. Bunların örnekleri de yine V. yüzyıla kadar gider.

Örnekleri de;

1- Nola, Paulinus Bazilikası, 401-3 civarı (dn.2)
2- Sohag, Dayr el-Abyad, 440 civarı (CrF.672) (dn.3)
3- Sohag, Dayr el Ahmar, 440 civarı (CrF.673) (dn.3)
4- Dendera, Bazilika, (CrF.674) V. yüzyıl sonu (dn.4)
5- Betlehem, Nativity Kilisesi, 565 öncesi Justinian'ın restore ettiği kısım[1314]

[1314] S.619, dn.5; "Bu kilisenin hangi tarihte yapıldığı konusundaki farklı görüşler ve Vincent & Abel'in yazdıkları detaylıca aktarılmıştır".

6- Tayyibe'de (Ürdün Vadisinde) Haçlıların restore ettiği bir kilise. (Schineider'e göre bu yapıdaki en eski kısmın taş işçiliği 550 yılından daha erkene ait görünmemektedir, s.619, dn.6)

3 apsisli planın en erken 5 örneğinin arasında 2 tanesi de Mısır'da görülür.

Sonuç olarak şunları iddia edebiliriz:

1- Trefoil planı ilk önce Roma'da anıt mezarlar (moselium) için kullanılmıştır.
2- Bu planın taht odası (karşılama salonuna) uygulanması Suriye'de olmuştur.
3- Müşettâ'da görülen 3 apsisli taht odasını takip eden 'bazilikal hall' uygulaması da Mısır etkisiyle ortaya çıkmıştır…" şeklinde anlatımlar yapılmış.

Oyma İşleri

"Müşettâ'nın bir zamanlar 'kendi başına ayrı bir klas' olarak görülen oyma işlerinin öyle olmadığı, bu işlerin çok benzerlerinin Guyer'in Urfa'da, Meyyafakirin'de, Diyarbakır'da (Amida) ve Ceziretü'l İbn Ömer'de toplayıp yayımladığı örnekler yoluyla anlaşıldı (dn.7), bundan dolayı Müşettâ'nın oyma işlerinin kuzeybatı Mezopotamya'nın ustaları tarafından yapıldığını söylebiliriz (CrF.675)."

Façade'nin Süslemeleri

Asma (Yaprağı) Motifi *(The Vine Ornament)*

"Asma (yaprağı) motifini incelediğimizde ise karşımıza iki konu çıkar ki, bu çok nadir bir durumdur ve önemli olduğuna şüphe yoktur. Müşettâ'da görülen örnekler daha öncesinden bilinen örneklerle karşılaştırılınca Stryzgowski'nin gösterdiği birçok örnekte (Mısır Müzesi'nde bulunan bir Kıptî fildişi oymasındaki asma motifi) olduğu gibi, beş yapraklı asma yaprağı ve meyveyi gagalayan kuş motifi ve diğer örneklerde (CrF.678-681) görüldüğü gibi. Bunlar Kıptî sanatında önceden görülmüş, bilinen motiflerdir ve bunların Mısır'dan Kudüs'e, Medine ve Şam'a götürdüğü bilinen Kıptî sanatkârlar (ustalar) tarafından yapılmış olduklarına işaret eder" şeklinde (s.621-622'de) motif grupları hakkında oldukça detaylı anlatımlar yapılmış. (s.620)

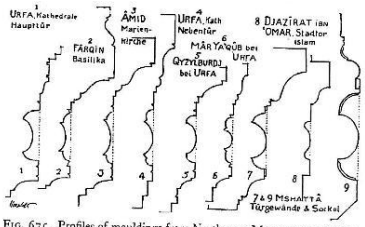
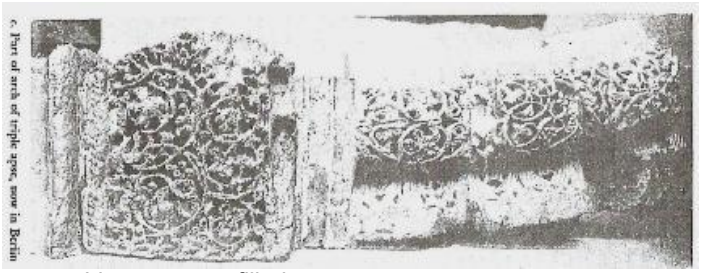

FIG. 675. Profiles of mouldings from North-west Mesopotamia. (From Herzfeld, *loc. cit.*)

Fg. 1112 (CrF.675) Kuzeybatı Mezopotamya'dan oyma profilleri

Fg. 1113 (CrP.116) Müşettâ Sarayı

FIG. 677. Coptic carved bone in the Egyptian Museum, Cairo

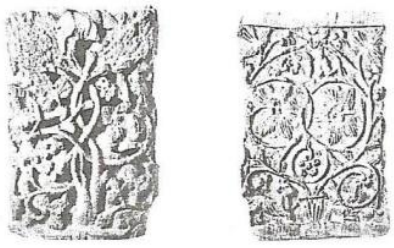

FIG. 678. Front and back of Coptic carved ivory in the Fouquet Collection. (From Strzygowski, *loc. cit.*)

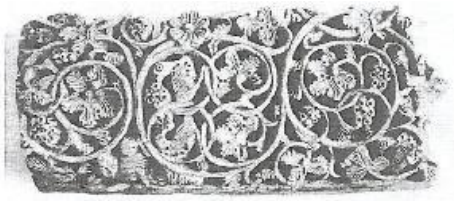
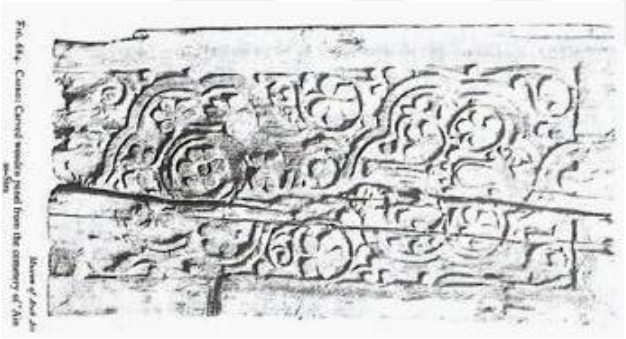

FIG. 683. Carved ivory in the Benaki Collection

Fg. 1114 (CrF.677) Kıptî fildişi oyması asma motifi

Fg. 1115 (CrF.678) Ahşap Ain es-Sira

Fg. 1116 (CrF.683) Fildişi (Benaki coll)

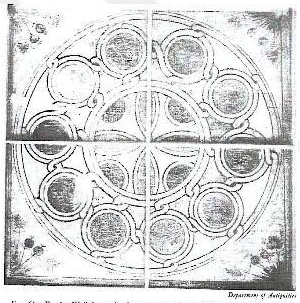

FIG. 682. Bawit: Wall decoration in monastery, now in the Museum of Antiquities, Cairo

Fg. 1117 (CrF.684) Kahire, ahşap üzerinde asma motifi

Fg. 1118 (CrF.682) Bawit, Manastır'da duvar süslemesi

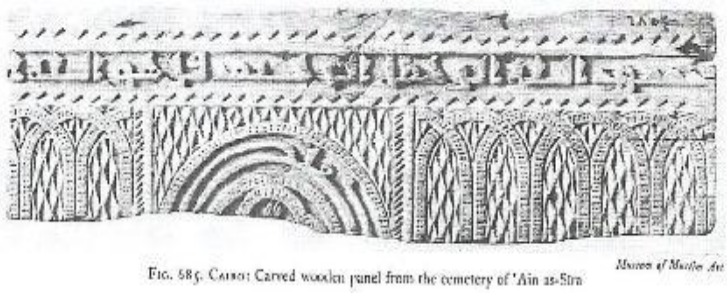

FIG. 685. CAIRO: Carved wooden panel from the cemetery of 'Ain as-Sira

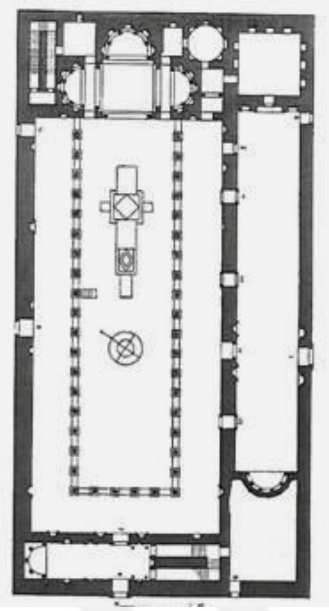
Museum of Muslim Art

FIG. 681. OLD CAIRO. Door from the church of Sitt Barbara

Fg. 1119 (CrF.685) Kahire Ain es-Sira Mezarlığı, ahşap üzerinde bezeme örneği

Fg. 1120 (CrF.681) Kahire, Sitt Barbara Kilisesi kapısı

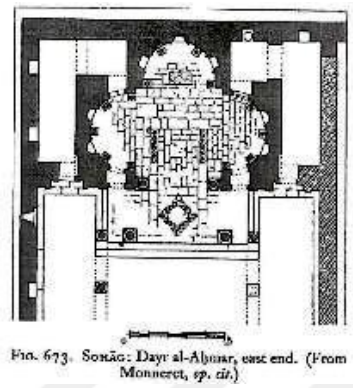

Fig. 673. Sohâg: Dayr al-Ahmar, east end. (From Monneret, *op. cit.*)

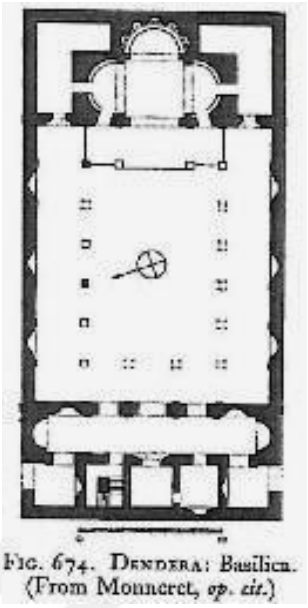

Fig. 674. Dendera: Basilica. (From Monneret, *op. cit.*)

Fg. 1121 (CrF.672) Dayr el-Abyad (Monneret)
Fg. 1122 (CrF.673) Sohag, Dayr el-Ahmar doğu kısmı (Monneret)
Fg. 1123 (CrF.674) Dendera Bazilika planı (Monneret)

Müşettâ & Kasr et-Tûbâ'nın Tarihi

Başlangıçta "Bu iki yapının tarihlerinin ne olduğu özel konu olarak ele alınmalı. Çünkü ikisinin birçok yönden birbirine benzemeleri aynı veya çok yakın tarihlerde yapıldıklarını gösteriyor. Konuya bu açıdan, baktıklarını Brünnow, Musil, van Berchem, Gertrude Bell, Herzfeld ve Jassen and Savignac da (dn.1 de kaynakça verilerek) yazılarında belirtmişler" şeklinde açıklama yapılarak bu iki yapının ortak yanları (benzerlikleri); 1'den 14'e kadar on dört maddelik bir liste hâlinde verilmiş (s.623).

Müzakerelerden Kesitler (Synopsis of Discussion)

"Van Berchem, Müşettâ'nın, tek başına tüm diğer yapılardan daha fazla hakkında yazı yazdıracak kadar özel olduğunu söylemiş. Bu sebeple onun tarihi konusunda diğer arkeologların neler söylediklerine değinmeden, kanaât belirtmek doğru olmaz. Müsettâ'yı keşfeden Tristram tarih konusunu (dn.3) Land Of Moab'daki (pp 367-70) yazısıyla Ferguson'a havale etmiş" denilerek Ferguson'un bu konuda yazdıkları aktarılmış.

* Rawlinson (1876 da) bunları göz önüne alarak Müşettâ'yı (Pers orijine bağlayarak, Chosroes tarafından bile yapılmış olacağını söyleyip) 614 ile 627 arasına yerleştirdiği,

* Arkasından Meril'in (1881'de) Rawlinson'un bu tarihlemesine ve Pers orijine karşı çıktığı, Chosroes'in o bölgeye gittiğinin bile şüpheli olduğu, onun bu işlerini hep Shah Baraz eliyle yaptırdığının bilindiğini ve yapının süslemelerini oluşturan elementlere bakıldığında II-V. yüzyıl Roma ve Hıristiyan sanatına benzemesi açısından (yapının) bir Monastry veya kilise olabileceğini teklif ettiği (s.624, dn.2),

* Sonra Conder'in (1886 da) yapıyı, Chosroes'in yaptığına ikna olmadığını ama Emevîler tarafından yapılmış olma ihtimaline olumlu baktığını söylediği (dn.4), arkasından Layard'ın (1887 de) sadece Ferguson'un yazdıklarını aktardığı (dn.5),

* Gray Hill'in (1890'da) herhangi bir tarih tartışmasına girmeden yapıda görülmüş olan Pehlevi yazıların, *Wasm* veya bedevi kabile işaretleri olabileceğine dikkat çektiği (dn.6), Phene Spiers'in (1890'da) Ferguson'un görüşlerini tartışmasız kabul ettiği (dn.7),

* Van Berchem'in (1891 de) Shah Baraz'ın Müşettâ ile hiç alakası olmadığını söyleyerek Fars (Persian) yapısı olduğuna inanmadığını söyleyen ikinci kişi olduğu (dn.9), Riegl'in de (1891'de) Ferguson'un tarihlemesini kabul ettiği (dn.10), Bliss'in (1895 de) tarih problemi hakkında bir şey söylemediği (dn.11),

* Sonra tekrar Brünnow'un (1895'de) Meril'in yazdıklarını okuduktan sonra Müşettâ'nın bir Sâsânî veya Bizans yapısı olma ihtimalinin ortadan kalktığını, tek alternatif olarak Gassânîler kaldığını, ancak bunun da Tristram tarafından reddedildiğini, kendisinin birkaç benzerlikten dolayı (hala) Gassânîlere ait olabileceğine inandığını söylediği (dn.12),

* Gayet'in de (1895 de) Sâsânî teorisini kabul ettiği (dn.13), van Berchem'in 1896 da konuyu tekrar ele alarak, Chosreos'un bu bölgelerden bir yapıcı olarak değil, yıkıcı olarak geçtiğine inandığını, yapının Gassânîlere ait olduğu fikrini (bir tarih vermeden) desteklediğini yazdığı (dn.14),

* Vailhe ise, (1899'da) Emevî yapısı olacağı konusunu gündeme getiren ilk kişi olarak, bazilika salonunun taht salonu olduğunu ve Abdülmelik'in eseri olacağını iddia ettiği (dn.15), Peters'in de, (1898'de) Mısırlı sultanların Suriye'yi yönettiği döneme ait olabileceğini söylediği (dn.16),

* Van Oppenheim'in, (1899'da) sadece Ferguson'un görüşlerini tekrar ederek Brünnow'un iddialarından bahsettiğini (dn.17), Dussaud'un, (1901'de) Kasr el-Abyad'ın süslemeleri ile karşılaştırma yaptığı (dn.19),

* Gautier'in, (1901 de) yapının Gassânîlere ait olduğunu kabul etmenin en doğru tahmin olacağını söyleyerek kabul edelim ya da etmeyelim, Müşettâ VI. yüzyıl veya VII. yüzyılın başına ait olduğunu dediği (dn.20),

* 1901'de Nies'in, onun Emevî veya Abbâsî halifelerinden birisi tarafından yapıldığını, rehberinin orasına 'han' dediğinden dolayı o da burasının Mekke'ye giden hacılar için inşa edilmiş bir han olduğunu iddia ettiği (dn.2),

* 1902'de Musill, Roma'nın sınır kale, garnizonlarından ve özelliklerinden bahsettikten sonra burasının çölün temiz havası olmadan yaşayamayan, Bizans ve Fars kültürü ile yakından ilgili bir Gassânî prensi tarafından yaptırıldığına inandığını belirttiği (dn.3),

* 1904'te Borrmann'ın, Pehlevi yazıları çözmenin bu problemi de çözeceğine inandığını yazdığı (dn.3), 1904'te Saladin'in, Gassânîlere ait olduğunu ima ettiği (s.625, dn.5),

* Brünnow'un Schulz ve Stryzgowski kitabını yayınlamadan önce yazdığı makalesinde, 1904'te Stryzgowski'nin daha önceden yapılmış araştırmalar Müşettâ'yı Justinian ile Ömer zaman aralığına yerleştirdi dediği,

* 1905'te Rhodokanakis'inde Stryzgowski'nin yazdıklarından yola çıkarak Gassânî yapısı olduğuna inandığını yazdığı, 1905'te van Berchem tekrar, 1905'te Brünnow tekrar, 1906'da Clermont-Ganneau, 1906'da Becker 1906'da Reinach, Sarre ve Wulff'un buna itiraz ettikleri, (s.627)

* 1907'de Brünnow tekrar, 1907'de Nöldeke, 1907'de Dussaud, 1907'de Herzxfeld, 1908'de Littman, 1908'de Guthe, 1908'de Rhodokanakis, 1908'de Lammens, 1909'da van Berchem, 1910'da Daltons, 1910'da Herzfeld, 1911'de Daltons, 1912'de Benoit, 1912'de Brünnow, 1912'de Herzfeld, Samara kazılarından sonra Müşettâ'yı II. Yezîd'in yaptırdığı konusunda hiç şüphe kalmadı (720-724). 1913'te Gertrude Bell, 1915'te Lammens, 1919'da Stryzgowski ve 1921'de Herzfeld; Müşettâ'nın II.Velîd'in yaşam stiline çok uygun görünüyor deyip Müşettâ'yı II. Velîd'in

yaptığına inandığı…" (743-4)[1315]…" belirtilmiş. (s 631)

1873 ile 1964 yılları arasında bu konuda farklı araştırmacılar tarafından yayımlanmış olan 106 farklı görüş çift sütun hâlinde verilip bunlarla ilgili karşılaştırmalar yoluyla oldukça detaylı tarifler ve bilgiler aktarılmıştır.

Müşettâ'yı Lahmî'lerin Yapmış Olacağı Teorisine İtirazlar

"…Müşettâ'nın tarihi ile ilgili ortaya atılan düzinelerce iddia arasında en müthiş (fantastic) olanı Lahmî'lerle bağlantılı olarak ortaya atılan iddiadır. Dussaud'un 1901'de bulduğu, NEMARA olarak bilinen Nebatî-Arapça yazılı metinde (s.635, dn.1) yazılanlara dayanarak yapılan iddia şu; Nemara metni kendisini Mar el-Mais olarak adlandıran ve 'tüm Arapların kralı' olduğunu söyleyen bir adamın 7 Keslul 223 (07.12.328) tarihinde Safa sınırında yapılan cenaze merasimi ile ilgili. Peiser (dn.3) bu adamın Lahmî kralları listesinde adı geçen İmrü'l-Kais b. Amr olduğunu iddia etti (dn.4-5) ve bu iddia 'mümkün' olarak görüldü. (s.635)

Fakat bu metinde Lahmîlerin bu kadar erken bir tarihte Hire'de yerleşip hâkimiyet kurduklarını gösteren hiçbir şey yok. Ayrıca İmrü'l-Kais'in Roma'nın Persia için bir vassal kralı olduğunu gösteren bir bilgi de yok. Eğer öyle olmuş olsaydı metinde (bölgede Roma'nın Suriye valisi olan Cornelius Palma'nın 'Arabistan Bölgesel Yönetimi' (province) adıyla 106'da oluşturduğu yeni düzenin tarihi) 'Busrâ Tarih Kullanma Sistemi' kullanılmış olurdu. Clermont-Ganneau'nun (dn.6) dediği gibi Farslı bir kelime olan tac (metinde İmrü'l-Kais kendini tac sahibi: tac giyen adam olarak adlandırmış) kelimesi bunun sahip olduğu pozisyonu Farslılardan aldığını göstermez.

Lidzbarski ve Nöldeki (dn.6-7) Tac kelimesinin Yeni Ahit'in Suriye diline yapılmış tercümelerinde ve m.ö.I. yüzyılda yazmış olan Hillel'in yazılarında da görüldüğünü yani Suriye diline uzun zaman önce girdiğine dikkat çektikleri gibi, ayrıca bu metinde İmrü'l Kais'in Arap kabilelerini Roma için şövalye lejyonları olarak organize edip hazırladığını söyleyen hiçbir şey de mevcut değil.

Dussaud, bu yönde bilgi oluşturmak için metnin çevirisini yeniden yaparak metne Persli kelimesini ekledi ama bu Lidzbarski (dn.10) ve Rhodokanakis (dn.11) tarafından eleştirildi ve sonra Dussaud bundan vazgeçti (s.635, dn.12).

[1315] *EMA*, c.1, bl.2, s.633-634'te liste ve tarihler iddiaları sıra hâlinde verilmiş.

Nöldeke ise, bu konunun en doğru şeklinin İmrü'l Kays'ın Roma'nın bölgedeki vassal kralı olduğunu kabul etmek olduğunu teklif etti. Metinde de geçtiği üzere Kais'in kabilesi, (aynen -Gassânî Playlarchs gibi-) zaten Roma sınırında yerleşikmiş ama onun torunları henüz anlaşılamayan bir sebepten çölün Farslılara ait tarafına geçip Hire'de yerleşerek sene 420'den önce Fars vassalı olmuşlar. Hâlbuki Simeon Stylites'ten öğrendiğimize göre (dn.13) o tarihte, Fars vassalı ve Hîre Kralı Nu'man idi.

Müşettâ'nın Hîre'ye (Kûfe'ye sadece ~6 km mesafede) yerleştiklerini kabul etsek dahi Hîre'nin krallarının güç ve etki coğrafyasının Belka'dan (transjordan) bile beride olan Safa'ya kadar ulaştığını gösteren hiçbir delil yok. Ki bu noktada Dussaud'un; 'Bu krallardan birisi (bu tarihlerde) Müşettâ'yı kendi yaşama yeri olarak yaptırmış olabilir' (dn.14), şeklinde teklif ettiği şey mümkün olsun. Bu tezi de kabul etsek, o zaman neden bir Lahmî şehzadesinin (prince) başkentinden 500 mil uzağa ve Roma sınırına (4-5 mil) 6-7 km yakınlıkta bir yere bir savaş durumunda yağmalanmayı göze alarak bu kadar muazzam bir saray yaptırsın? Bu kabul edilir bir yaklaşım değildir.

Fakat Lahmî teorisine özellikle mimari açıdan en mantıklı itiraz Altcheim'in (dn.1): '*Müşettâ gibi üç apsisli taht salonu planı olan bir yapının V. yüzyılın ilk yarısından önce yapılmasının ihtimal dışı olduğunu ve Müşettâ'da görülen sivri tonoz unsurlarının da çok daha sonra görülen şeyler olduğunu'* söyleyerek ortaya koyduğu eleştiridir…" denilmiş.

Müşettâ'yı Gassânîlerin Yapmış Olacağı Teorisine Karşı Yapılan İtirazlar

"…Brünnow, bu teoriyi ortaya attı ve savundu. Tarihî açıdan Lahmî'lerden daha mantıklı görünüyor. Gassânîler'in 500 yılında Suriye'nin Fırat'tan Hauran'a ve Tarnsjordan'a kadar olan doğu sınırında hâkim oldukları biliniyor (dn.2). Belki Gassânî devleti, Farslılar tarafından 614 yılında yıkıldı ama bazı kabilelerin ve Jabala b. Ayham gibi reislerin Arap fetihlerine kadar varlığını devam ettirdikleri de biliniyor.

Gassânîlerin Müşettâ'yı yapmış olma ihtimaline Littmann:

1- Gassânîler, fanatik Ya'kūbî Hıristiyanları idi ama Müşettâ'da hiçbir Hıristiyan sembol, obje vb. bir şey ortaya çıkmamıştır.

2- Gassânîlerin hiçbirisinin, maddi-fiziki anlamda böyle bir yapıyı yaptıracak güce sahip olmadığı bilinmektedir.

3- Nasıl olurda Bizans koruması altında olan Suriye Arapları, içinde bu kadar fazla Fars ve Mezopotamya etkisi barındıran bir yapı yaptırmayı kabul ederler?

şeklinde üç önemli itiraz ileri sürmüştür.

Lahmî teorisini kabul edenler, bu zor soruya cevap veremedikleri için, onu kabul etmiş görünüyorlar (dn.5). Artık eskiden olduğu gibi Gassânîlere ait yapılar bilinmiyor değil. Gassânîlere ait olduğu kesin olarak kabul edilmiş dört eser var. Hazırlık aşamasında iki eser de bulunmaktadır [ve Müşettâ bu listeye alınmıyor!]..." denilmiş.

Müşettâ'yı Emevîlerin Yaptığına İtiraz Edenlere Cevaplar

"…Bu konuda en önemli itiraz, van Berchem tarafından Müşettâ'da mevcut olmayan kitâbe konusunda ortaya kondu (Van Berchem Epigrafi kitabında şöyle demişti: '*Tüm Müslüman anıtlar yapı ile veya süsleme ile bütünlük oluşturan bir kitâbeye sahiptir. Bu kural oldukça yaygın ve geneldir ki, çok erken döneme ait Emevî yapılarında bile uygulanmıştır. Abdülmelik'in Kubbetü's-Sahre'deki çok güzel kitâbe kuşağı meşhurdur. Velîd'in de Şam Emeviyye, Medine ve Mekke camilerindeki kitâbeleri (her ne kadar Mekke ve Medine'deki kaybolmuş olsa da bunların varlığı (hatıraları) yazarların eserleri yoluyla (bize ulaştığı için) bilinir, ancak Müşettâ'da böyle bir şey mevcut değildir'* (dn3)[1316]. Buna verilen cevap; van Berchem'in bahsettiği konu doğru olmakla birlikte İslâm mimarisinde yapı ile bütünleşmiş olarak kitâbede bulundurma geleneği ilk olarak 223-226 (838-41) arası yapılmış olan Sûse'deki Ebû-Fetâte Camii'nde, ikincisi 236'da (850-51) yapılmış olan yine Sûse Ulucamii'nde, üçüncüsü de 241 (855-6) tarihli Kurtuba Ulucamii'nin batısındaki Postigo de San Esteban olarak bilinen) Muhammed b. Abd er-Rahman Camii'nde görülmüştür.

Esasen erken İslâm mimarisinde, dış cephede herhangi bir yazı bulunmuyordu. Belki sadece girişin üzerinde olabiliyordu. İç kısımlarda ise bazen iç süsleme ile içiçe girmiş, süslemenin bir parçasıymış gibi şeklinde ya duvar mozaiklerinde ya da alçılara yazılı şeklinde görülüyordu.

Bu sebepten, Müşettâ'da dışarıda bir kitâbe olmaması (bizce) normal. Eğer olsaydı (Kubbetü's-Sahre'deki gibi) girişin üzerinde olurdu. Ancak Müşettâ'da giriş, sadece 2/3 oranında tamamlanmış. İç kısımlar için de aynı cevap geçerli. Eğer yapı

[1316] *Journal des Savants*, 1909, p.406.

tamamlanmış olsaydı kitâbesi de duvar mozaiklerinde veya alçı süslemelerde olacaktı. Yapıda sadece zeminlerdeki (alt seviye) taş kaplamalarda dendanlı olarak uygulanmış bazı süsler görülüyor, Müşettâ mozaik, alçı, boyama vb. süslemeleriyle de tamamlanmamış olduğu için kitâbelerinin konulmamış olması da normal.

Van Berchem'in ortaya koyduğu ikinci itiraz, 'Müşettâ'nın (bu yapıyı Emevîler olarak kendilerine ait güvenli bir bölgede inşa etmiş olmalarına rağmen) dış duvarlarının ekstra güçlendirme yapılmış olması' (dn.1) durumu da mantıklı görülmektedir.

Bu iddia siyasî açıdan I. Velîd'in dönemi için geçerli. Ancak ondan sonraki, kabile farkı merkezli rakip ve grupların, seslerinin (tehlikelerinin) çoğaldığı zamanlar için geçerli olamaz. Bunun en güzel örneği Emevîlerin bu dönemde yaptığı Kasrü'l-Hayr'da görülmektedir. Bu noktada, Kasrü'l-Hayr, van Berchem'in başka bir itirazına da cevap veriyor. Berchem; 'Bir Emevî halifesinin bir Suriye yapısı yap(tır)mayacağı için de Müşettâ, Emevîlere ait olamaz' diye itiraz etmişti.

Hâlbuki Emevîler erken tarihlerden itibaren (691'de tamamlanan Kubbetü's-Sahre'nin mozaik işleri ve süslemelerinde de görüldüğü gibi), farklı kültürlere ait sanat ve süslemeleri karıştırıp harmanlayarak inşa ettikleri anıt-yapılarında kullanmışlardır. Bu karıştırmanın elbette hükümranlığın hâkim olduğu farklı coğrafyalardan getirilen (usta-sanatkâr) işçiler yoluyla olduğu da bilinmektedir.

Brünnow da taş işçiliği konusunda bir itiraz ortaya koymuş: Bilindiği gibi Transjordan'da dört farklı yapı inşa dönemi kabul edilmektedir. İlk ve en eski olanında, çok dikkat ve itinalı şekilde seçilmiş yapılmış olan kesme taşlar (ashlar) görülür. İkinci de kesme taşlar o kadar güzel işlenmemiş oluyor. Üçüncü dönemde işçilik kalitesi bozulmaya devam ediyor. Dördüncü dönemde ise (VI. yy.) ilk dönemin kalitesi seviyesine ulaşacak kadar iyileşiyor (örn. Busrâ Katedrali, 512-13) (s.638, dn.3).

Bu sebeple Brünnow, Müşettâ'yı taş işçiliği kalitesi olarak Odhroh ve Kastal gibi VI. yüzyıla tarihlemeyi doğru bulmuş. Fakat Müşettâ'nın taş işçilik kalitesi (artık) ilk görüldüğü kadar güzel, dikkatli ve itinalı değil (dn.4) 728-29 tarihli Kasrü'l-Hayr'da da durum aynı olmuştur. Ancak Brünnow'un bu iddiası (teorisi), Kasrü'l-Hayr bulunmadan (bilinmeden) öncesine dayandığı için Kasrü'l-Hayr keşfedildikten sonra bu iddia geçersiz kalmıştır. Clermont ve Ganneau'nun, cephedeki hanedan imzası olarak

yorumlanması konusu; asma motifinin yoğun olarak kullanılmış olması Kubbetü's-Sahre'de de görüldüğü gibi İslâmî açıdan sakıncalı bir şey olmadığı için, bu iddia da geçerli değildir…" şeklinde açıklamalar yapılmış.

Müşettâ'nın Emevî'lere Ait Olduğunun Tarihî Sebepleri

"…Herzfeld, tarihi sebeplerden dolayı yirmi yıldan uzun bir süre Müşettâ'nın Emevîlere ait olması gerektiğini; '*Sadece maddi ve insan gücü olarak çok kuvvetli bir liderin ancak Müşettâ gibi abidevi bir eseri yaptırabileceğini, bu kudretin de sadece Emevî halifelerinde olduğu ve Belka bölgesinin Emevîlerin favori yerlerden birisi olması'* gerekçeleri ile savunmuştu. Nöldeke ve Littmann da '*Gassânîlerin böyle imkânlara sahip olmadıklarına'* dikkat çekmişler (dn.5). Kitab el-Ağanî'de II. Velîd'in bu bölgede inşaat yaptığından sıkça bahsedilir (dn.6)[1317].

Diğer tarihi bir hakikat de Emevîler -Şam Ulucamii, Medine Camii ve daha sonra da [Abbâsî] el-Mehdî zamanında Mekke Haremi ve Kudüs'teki Aksâ Camii konularında yapıldığı gibi- imparatorluğun her tarafından usta getirip çalıştırma işinde çok iyiydiler (s.638, dn.8)[1318]. Hâlbuki Gassânîler Irak'tan ve Mısır'dan usta (eleman) getirip çalıştıracak durumda değillerdi. Hâlbuki Müşettâ'da bu farklı bölgelerden elemanların gelip çalıştığı kabul ediliyor.

Son olarak da Müşettâ'nın bitmemiş hâli Musil tarafından çok güzel bir şekilde açıklanmıştır (s.639, dn.1). II. Velîd bina inşa konusunda çok iyi ve meraklı birisiydi. Severus İbn el-Mukaffa'nın da bahsettiği bu yapıyı II. Velîd başlatmıştı ve vefat ettiğinde, işçilere işi durdurmaları söylenmişti (dn.2). Öyle ki onun yerine tahta geçen III. Yezîd'e [Şamlılar] taş üstüne taş veya tuğla üzerine tuğla koymayacağına [inşaat yapmayacağına] yemin etmesi şartıyla halife olarak biat vermişlerdi (bk, c.2, s.406)…" denilmiş.

Emevîlere Ait Olduğuna Mimari Açıdan Deliller

"…Bu konudan bahsederken, normal mimari dönem özelliklerine göre tarih belirleme sistemi işlemediğini devamlı aklımızda tutmamız gerekir. Çünkü Suriye, çok farklı özelliklerin, Helenistik sanatın (diğerleriyle) iç içe geçtiği bir coğrafya. Örneğin Rossi ve Longreier'in IV. yüzyıla ait olarak düşündükleri Tyre'nin mozaikleri 576 yılına

[1317] Moritz, "Ausflüge", *M.F.O.B.,* III, pp.430-31.
[1318] *Muqaddasî,* p.73, I, 4.

ait çıkabiliyor (dn.3)[1319] veya Kusayru Amre'nin resimlerini, konuyu iyi bilen birisi bile olduğundan daha erken zannedilebiliyor. (s.639)

Mimari deliller;

1- Tuğla veya tuğla-taş karışımı malzeme, Suriye'nin klasik mimarisine yabancıdır.

2- Bağlantı kirişleri tarafından çevrelenmiş bir kemer bulunmamaktadır, bu özelliğin ilk örneği 691-2 tarihli Kubbetü's-Sahre yapısında görülmüştür.

3-Girişlerin kemerleri Kasr İbn-Verdân'daki gibi değil Ctesiphon'daki gibi yapılmıştır. Bunlar İslâm öncesi hiçbir yapıda olmayan ve Suriye'de görülen ilk örneklerdir.

4- Sivri kemerlerin merkezin ayırımının 1/5'i kadar olması. Bu tür tonozlar VIII. yüzyıldan daha erken olamazlar.

5- Müslüman mimarisinde yaygın görülen devşirme korintinian başlıklı sütunlar.

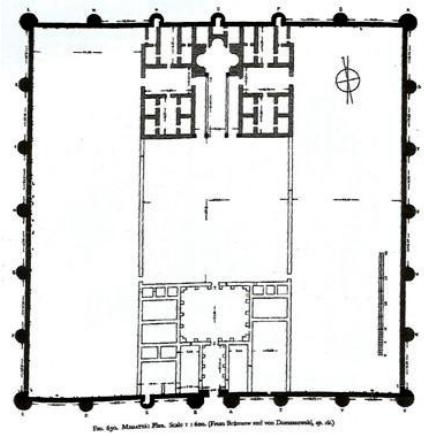
6- Üzüm salkımı gibi kuyruğu olan Griffin (hayvan) motifi (bk, BÇ, Fg.638-CrP.123-detay). Sasânî orijinli bu motifin Emevî döneminde kullanıldığı biliniyor.

7- Önceden farkedilmemiş olan kiriş mozaiklerindeki Kubbetü's-Sahre süslemesi.

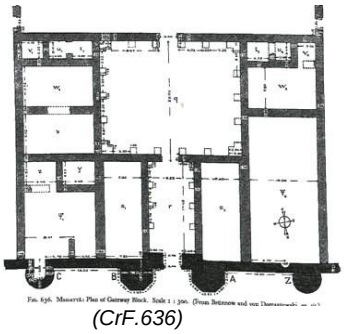
8- Abbâsî sarayı Uhaydır'da her biri kendi başına bağımsız dört beyt (self contained) bulunur. Bu dört beyt Müslüman prensin, legal olarak sahip olduğu dört hanımı yaşatmak (barındırmak) için yaptığı şeydir. Aynı şekilde Müşettâ'da taht odasının çıkışındaki (flanked) dört beyt ve Kasr-ı Tûbâ'da iki beyt olması da bu sarayların, prenslerin ailelerinin barınması için yapıldığını gösteriyor.

9- Müşettâ'nın Müslümanlar tarafından yapılmış olacağına işaret eden bir özellik daha mevcuttur. Bu; burada da (aynen Uhaydır'da girişte şeref salonunun sağında, güney duvarında mihrab olan açık avlu düzenlemesi gibi) Müşettâ'da da girişin sağında, güney (kıble) duvarında bir niş bulunmaktadır, ki bu sadece mihrab olabilir (CrF.623)[1320].

[1319] Jerphanion, *Le Calice d'Antioche,* p.129; Herzfeld, "Arabesque", *Encylopedia of Islam*, I, p.366.
[1320] [Creswell'in verdiği bu figür no'su başka bir çizim içermektedir. 1932 / 40 baskısında da bu fig. no'sunda başka bir figür bulunmaktadır. Ayrıca 1969 / 79, c.1, bl.2, s.640'ta 9. maddede CrF.623 ve 625 Müşettâ ve Müşettâ'daki içinde mihrab nişi bulunan salon için referans gösterilmiştir ancak bu figür no'ları başka konulara ait olup Müşettâ planları yukarıda verildiği gibi CrF.630 ve 636'da bulunmaktadır].

(CrF.630)

(CrF.636)

(CrF.630b-detay)

Fg. 1124 (CrF.630), Müşettâ Kasrı planı
Fg. 1125 (CrF.636), Müşettâ giriş ve avlu
Fg. 1126 (CrF.630b - Detay), Girişin sağındaki salonun güney duvarındaki niş

Shulz bu mihrabdan dolayı önceleri bu odanın mescit olarak kullanılmaya ayrılmış olacağını iddia etti ancak sonra, doğu ve batı duvarları tarafında revaklı kısımlar (arcade) bulunmadığı için mescit olamaz diye karar verdi.

Diez de önceleri bunun bir mihrab olduğunu kabul etmişti (dn.4) fakat sonradan ilginç bir şekilde mihrab olduğu iddia edilen nişin ölçülerinin (örneğin 65 cm dışarı çıkıntı hâlinde olması) bilinen mihrab ölçülerine (genişlik 1,62m. ve 1,48m. derinlik) ve pozisyonuna uygun olmadığı gerekçeleri ile fikrini değiştirdiğini söyledi. Ayrıca bu ölçülerde başka bir yerde de herhangi bir mihrabın mevcut olmadığını iddia etti (dn.3). Böyle ibret-i âlem bir iddianın, *İslâm Ansiklopedisi'*ndeki mihrab maddesinin de yazarı olan Diez'den gelmesi oldukça şaşırtıcı. Bu tür şeylerin yazılmadan önce araştırılması gerekir. Bilim adamlığı bunu gerektirir…" dedikten sonra farklı dönem ve bölgelere ait 15 farklı mihrabın ölçülerini liste hâlinde verip, bu mihrablardan çoğunun Müşettâ'da bulunan nişin ölçülerine benzerliğini vurgulamış.

[Creswell'in, Diez'in *İslâm Ansiklopedisi* Mihrab maddesinde Müşettâ Kasrı'nda bulunan nişin ölçülerinde İslâm dünyasında mihrab bulunmadığı iddiasının yanlış olduğunu gösteren 15 farklı mihrabın ölçülerini gösteren listesi]:

Yer	Yapı türü	Yılı	Boy-genişlik
1- Minye	saray camisi	709-15	1,62 x 1,12m.
2- Mefcer	" "	735-40	2,05 x 1,02m.
3- Mefcer	ikinci cami	"	" "
4- Harran	ulucami	744-50	2,23 x 1,95m.

5- Kayrevan,	ulucami	862-3	1,98 x 1,58m.
6- Kahire,	el-Hakim Camii,	990-1013	1,96 x 1,28m.
7-	. . . . .		
. . . . .	. . . . .		
14-. . . .			
15- Kahire	Sultan Hasan Türbesi	1356-62	1,94 x 1,04m.

Creswell "…Sonuç olarak aynı yapı içinde kendi başına dört ayrı beyt yapılmış olması, açık avluda Mekke'ye bakan duvarın ortasında da bir niş bulunması çok ikna edici bir durum. Bu sebeple benim için Müşettâ ve Kasr-ı Tûbâ'nın II. Velîd zamanında (743-4) başlatılmış ve Velîd'in ölümü üzerine yarım bırakılmış Emevî yapıları oldukları daha ikna edici…" diyerek bu konuyu sonlandırmış.

80- Mimari Kökenler ve Tarihlerin Sonuç Notları

Creswell *EMA* kitapları boyunca ele aldığı sivil, askeri veya dini maksatla yapılmış her bir erken İslâm mimarisi eserini incelerken o eserde görülen önemli unsurların her birisinin mimari kökenleri konusunu da ayrı bir başlık altında incelemiştir. Bunu yapmasının önemli nedeninin erken İslâm mimarisi eserlerinde görülen plan şeması, salon türleri, avlu düzenlemesi de dahil hemen her şeyin daha önceki medeniyet ve uygulamalardan alınmış olma durumunu kanıtlamaya çalıştığına önceden dikkat çekilmişti. Burada ele alınan 'Üç Apsisli Salon', cephe süslemelerinde görülen 'Asma Yaprağı' motifi, Müşetta ve Kasr-ı Tûbâ yapılarının Gassâniler veya Lahmî'ler gibi İslâm öncesi dönemde yapılmış olma ihtimali üzerine yapılmış tartışmaları detaylı bir şekilde aktarmıştır. Son olarak kendisinin Müşetta sarayının Emevîler tarafından yapıldığı yönündeki iddiasının delillerini ve örneklerini sıralamıştır.

E. CRESWELL'İN *EARLY MUSLIM ARCHITECTURE* KİTAPLARININ BİRİNCİ VE İKİNCİ BASKILARINDA MEVCUT OLAN BAZI HATALAR

1- Creswell'in *EMA*, Bölüm Bir, 1932 ve Bölüm İki, 1940 İlk Baskılarında Mevcut olan Teknik Hatalar

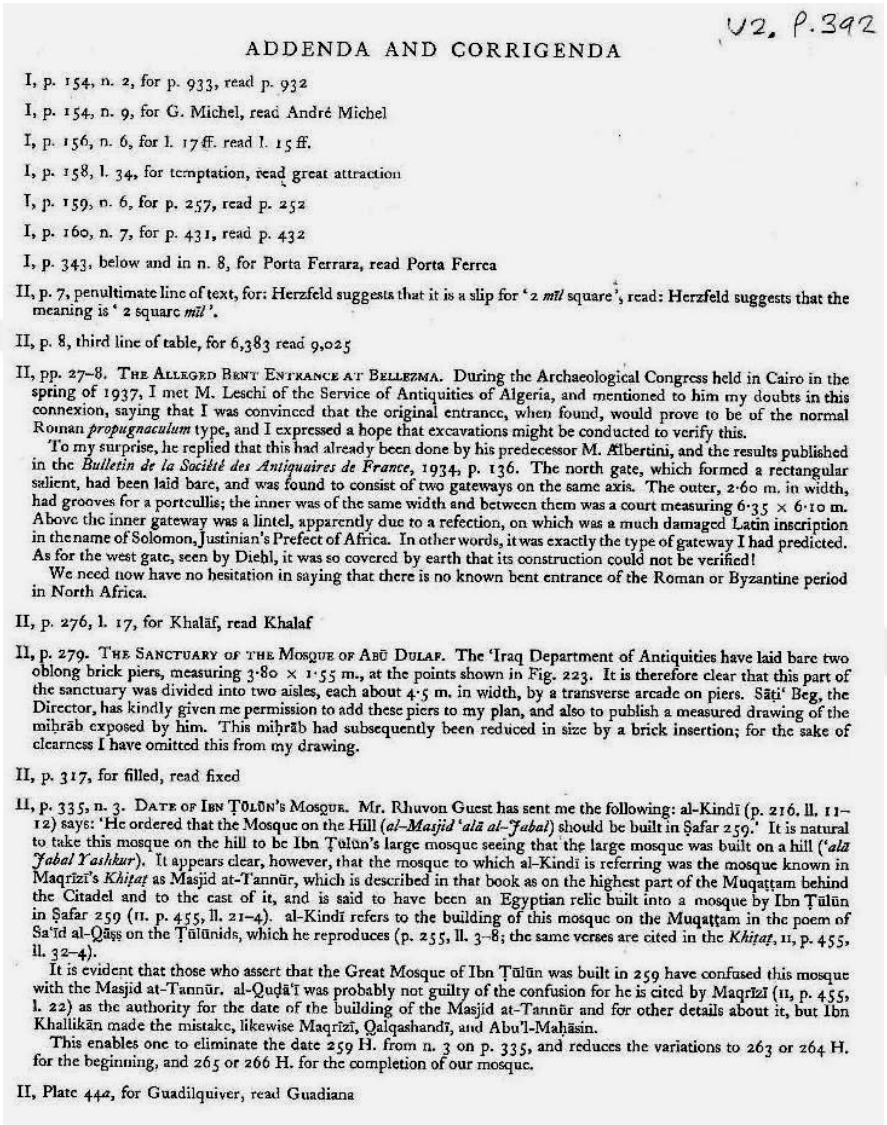
a- "Early Muslim Architecture" Kitaplarının 1932-1940 İlk Baskıları İle 1969'daki İkinci Baskılarındaki Bölüm ve Cilt Karmaşasının Nedeni

Creswell 1932'de yayımladığı ilk kitabını "EARLY MUSLIM ARCHITECTURE UMAYYADS, EARLY ABBASIDS & TULUNIDS, *Part One*, UMAYYADS, (A.D.) 622-750" ana ve alt başlıkları ile, bunun devamı ve tamamlayıcısı olarak yayımladığı ikinci kitabını da 1940'ta "EARLY MUSLIM ARCHITECTURE UMAYYADS, EARLY ABBASIDS & TULUNIDS, *Part Two*, EARLY ABBASIDS, UMAYYADS OF CORDOVA, AGLABIDS, TULUNIDS AND SAMANIDS (A.D.) 751-905" ana ve alt başlıkları ile sunmuştur. Ancak 1932'den sonra ortaya çıkmış olan yeni bilgiler *EMA* kitaplarını güncellemeyi gerektirdiğinde, sadece önceden ~500 sayfalık tek kitap olan Bölüm Bir (Part One, 1932) kitabının, 1969'da güncellendiğinde ~900 sayfaya ulaşması, bunun artık Bölüm Bir (tek kitap) şeklinde yayımlanmasının mümkün olmayacağını ortaya koymuş görünmektedir. Bu sebeple Creswell'in, 1932'de "Bölüm Bir" dediği kitabı 1969'da iki kitap hâlinde yayımlamak zorunda kaldığında, bu defa bunları "*İki bölüm halinde ikinci baskı, Cilt 1, Bölüm 1" (Second Edition in two parts, VOLUME I, PART I)* ve "*İki bölüm hâlinde ikinci baskı, Cilt 1, Bölüm 2"* (*Second Edition in two parts, VOLUME I, PART II)* şeklinde açıklayıcı alt başlıklar ilavesiyle yayımlamıştır. Bunun sonucu olarak da önceden Bölüm İki (Part Two) dediği 1940'ın ikinci kitabını da (güncellemeye 90 yaşına dayanmış olan ömrünün yetmeyeceğini kabul ettiği için) hiçbir güncelleme yapmadan sadece Cilt 2 (VOL. II) ayırt edici alt başlığı ile yayımlamak zorunda kaldığı görülmektedir.

b- "Early Muslim Architecture" Kitaplarının Birinci (1932,1940) Baskısında Mevcut Olan Teknik Hatalar

Matbaların (Ofset baskıya geçilmeden önce), 'kilişe dizgi sistemi' yoluyla yapılmış olan baskılarında 'dizgi hatası' olarak tarif edilen bazı yanlışlıklar doğal karışılanır ve bunları telafi etmek için son kısma bir 'düzeltme' sayfası eklenirdi. *EMA* kitaplarının cilt 1 ve cilt 2 adıyla 1932 ve 1940'da yapılmış olan birinci baskılarında da

bu tür bazı dizgi vb. hatalar meydana gelmiştir. Bunların neler olduğu ile baskıdan sonra ulaşılmış bazı yeni bilgiler 1940'ta basılmış olan cilt 2, s.154'te 'İLAVELER ve DÜZELTMELER' (ADDENDA AND CORRIGENDA) başlığı altında tamamı 1 sayfadan oluşan bir liste hâlinde okuyucunun dikkatine sunulmuştur (Res.51).

V2, P.392

ADDENDA AND CORRIGENDA

I, p. 154, n. 2, for p. 933, read p. 932

I, p. 154, n. 9, for G. Michel, read André Michel

I, p. 156, n. 6, for l. 17ff. read l. 15 ff.

I, p. 158, l. 34, for temptation, read great attraction

I, p. 159, n. 6, for p. 257, read p. 252

I, p. 160, n. 7, for p. 431, read p. 432

I, p. 343, below and in n. 8, for Porta Ferrara, read Porta Ferrea

II, p. 7, penultimate line of text, for: Herzfeld suggests that it is a slip for '2 *mīl* square', read: Herzfeld suggests that the meaning is '2 square *mīl*'.

II, p. 8, third line of table, for 6,383 read 9,025

II, pp. 27–8. THE ALLEGED BENT ENTRANCE AT BELLEZMA. During the Archaeological Congress held in Cairo in the spring of 1937, I met M. Leschi of the Service of Antiquities of Algeria, and mentioned to him my doubts in this connexion, saying that I was convinced that the original entrance, when found, would prove to be of the normal Roman *propugnaculum* type, and I expressed a hope that excavations might be conducted to verify this.

To my surprise, he replied that this had already been done by his predecessor M. Albertini, and the results published in the *Bulletin de la Société des Antiquaires de France*, 1934, p. 136. The north gate, which formed a rectangular salient, had been laid bare, and was found to consist of two gateways on the same axis. The outer, 2·60 m. in width, had grooves for a portcullis; the inner was of the same width and between them was a court measuring 6·35 × 6·10 m. Above the inner gateway was a lintel, apparently due to a refection, on which was a much damaged Latin inscription in the name of Solomon, Justinian's Prefect of Africa. In other words, it was exactly the type of gateway I had predicted. As for the west gate, seen by Diehl, it was so covered by earth that its construction could not be verified!

We need now have no hesitation in saying that there is no known bent entrance of the Roman or Byzantine period in North Africa.

II, p. 276, l. 17, for Khalāf, read Khalaf

II, p. 279. THE SANCTUARY OF THE MOSQUE OF ABŪ DULAF. The 'Iraq Department of Antiquities have laid bare two oblong brick piers, measuring 3·80 × 1·55 m., at the points shown in Fig. 223. It is therefore clear that this part of the sanctuary was divided into two aisles, each about 4·5 m. in width, by a transverse arcade on piers. Sāṭi' Beg, the Director, has kindly given me permission to add these piers to my plan, and also to publish a measured drawing of the miḥrāb exposed by him. This miḥrāb had subsequently been reduced in size by a brick insertion; for the sake of clearness I have omitted this from my drawing.

II, p. 317, for filled, read fixed

II, p. 335, n. 3. DATE OF IBN ṬŪLŪN'S MOSQUE. Mr. Rhuvon Guest has sent me the following: al-Kindī (p. 216, ll. 11–12) says: 'He ordered that the Mosque on the Hill (*al-Masjid 'alā al-Jabal*) should be built in Ṣafar 259.' It is natural to take this mosque on the hill to be Ibn Ṭūlūn's large mosque seeing that the large mosque was built on a hill (*'alā Jabal Yashkur*). It appears clear, however, that the mosque to which al-Kindī is referring was the mosque known in Maqrīzī's *Khiṭaṭ* as Masjid at-Tannūr, which is described in that book as on the highest part of the Muqaṭṭam behind the Citadel and to the east of it, and is said to have been an Egyptian relic built into a mosque by Ibn Ṭūlūn in Ṣafar 259 (II. p. 455, ll. 21–4). al-Kindī refers to the building of this mosque on the Muqaṭṭam in the poem of Sa'īd al-Qāṣṣ on the Ṭūlūnids, which he reproduces (p. 255, ll. 3–8; the same verses are cited in the *Khiṭaṭ*, II, p. 455, ll. 32–4).

It is evident that those who assert that the Great Mosque of Ibn Ṭūlūn was built in 259 have confused this mosque with the Masjid at-Tannūr. al-Quḍā'ī was probably not guilty of the confusion for he is cited by Maqrīzī (II, p. 455, l. 22) as the authority for the date of the building of the Masjid at-Tannūr and for other details about it, but Ibn Khallikān made the mistake, likewise Maqrīzī, Qalqashandī, and Abu'l-Maḥāsin.

This enables one to eliminate the date 259 H. from n. 3 on p. 335, and reduces the variations to 263 or 264 H. for the beginning, and 265 or 266 H. for the completion of our mosque.

II, Plate 44*a*, for Guadilquiver, read Guadiana

Res. 51 Crreswell'in *EMA*, c.1, 1932 ile c.2, 1940 ilk baskıları için (c.2, s.154'te) ve 1969 ikinci baskısı için (c.2, s.392'de) aynen verilen "hata düzeltme" sayfası

Bu listede, *EMA* kitaplarının 1932 ve 1940 birinci baskılarında mevcut olduğu belirtilen toplam 12 yazım / dizgi hatasının ilk 7 tanesi cilt 1'de, diğer 5 tanesi de cilt 2'de bulunduğu gösterilmiştir. orta uzunlukta 3 adet yeni paragrafın da (cilt 2'de) sayfa no'su belirtilmiş olan yerlere dâhil edilmesi uyarısı yapılmıştır Ancak, *EMA* c.1 kitabının 1969'da (güncellenmesi ve sayfa sayısı artması sebebiyle) c.1, bl.1 ve c.1, bl.2 şeklinde basılmış olan kitaplarında düzinelerce yanlış sayfa no ve figür no'suna atıf yapılması sorunu ortaya çıkmıştır. Buna rağmen 1940 tarihli eski düzeltme sayfası (bu

yanlış referelerle ilgili hiçbir hata düzeltmesi eklenmeden) c.2, 1969, s.392'de (sayfa no olmadan) aynen verilmiştir.

c- Cilt 1, 1932 ve Cilt 2, 1940 Baskılarında Meydan Gelmiş Fakat 1969 İkinci Baskısında Düzeltilmemiş Hatalaar

Creswell'in "Part One" dediği 1932 tarihli ilk kitabının 1969'da güncellenmesi tamamlandığında tek başına 2 kitap olacak kadar genişlemiş olması, bir de elde "1940-Part Two" dediği kitabının olması *EMA*'yı 1969'da toplam 3 kitap halinde (bölüm ve cilt olarak yeniden adlandırarak) yayınlaması konusunda ortaya çıkan karışık durum[1321] ve ortaya çıkan hatalar yukarıda açıklanmıştı. Bu hatalara bariz bir örnek olarak: *EMA,* c.1, bl.1, Cr2P.62b'deki Kitabe No:2: mozaik yazısının (bk, Fg.327-328, s.375) arapça metninde görülen Ömer kelimesinin Fg.329-331'de verilen latince transkripsiyonunda ve Fg.332 Fransızca tercümesinde de bulunmaması ve bu tür hataların neden düzeltilmediği konusunda bir açıklama da yapılmamış olmasını gösterebiliriz.

d- Creswell'in Oryantalist tarafından Kaynaklanan Muhteva Hataları

Her ne kadar Creswell'in Mutedil bir oryantalist olduğuna inansak da, EMA kitapları üzerinde çalışırken onun zaman zaman mutedillikten birz uzaklaştığı ve (şüpheci) oryantalistler gibi davrandığı örneklerle de karşımızıa çıkmıştır. Bunlarla ilgili konular her bir mimari eser veya konunun arkasından ilave ettiğimizi Sonuç Notları kısmında ele alınarak konuların Türkiye'de çoğunluğun makul kabul ettiği görüşlerle karşılaştırma yapılarak Creswell ve (şüpheci) oryantalistlerde görülen yanlış yorumlara işaret edilmiştir (dfbi bk, s,1052-10539).

2- 1969 Güncellemesinde Ortaya Çıkmış Olan (İlave) Teknik Hatalar,

a- 1932, Bölüm Bir Kitabına 1969 Güncellemesinde Yanlış Sayfa ve Figür No ile Atıf Yapılması Sorunu

1969'da cilt 1 kitabı güncellenirken, kitap içinde geçen bazı bilgiler hakkında (1932 cilt 1'de yapıldığı gibi) okuyucu o konuda daha fazla bilgi bulunan diğer sayfalara

[1321] *EMA,* 1969, c.1, bl.1: 40 + s.1-372=412 sayfa + 1-62A= 63 (numara verilmemiş ilave pilaka) sayfası ve iç kısımlara numarasız eklenmiş birkaç düzine resim ve plan sayfaları ile ~500 sayfa olarak; *EMA,* 1969, c.1, b.2: s.373-684= 311+ s.63-140=77 (ilave numarasız plaka) sayfası ve yine iç kısımlara numarasız eklenmiş birkaç düzine resim ve plan sayfaları ile ~400 sayfa (yani 1932'de 496 sayfa olan Bölüm Bir, 1969'da ~900 sayfa) hâlinde yeniden basılmıştır. Dolayısıyla üç kitap toplamda (c. 1, bl.1 + c. 1, bl.2=~900 sayfa + c.2=~540s.) = ~1440 sayfa olarak yayımlanmıştır.

refere edilmeye devam edilmiştir. Ancak 1969 baskısında iki kitap halinde genişlemiş olan cilt 1 kitapları içindeki herhangi bir sayfaya refere edilmesi gereken sayfaların pek çoğu, güncellenmeden aynen 1932 baskısında refere edildiği gibi (eski sayfa no'ları ihtiva eder şekilde) bırakılmıştır. Yani 1932 cilt 1 kitabındaki birçok konunun sayfa no'sunun 1969 genişletmesinde ortaya çıkmış olan 2 kitabın içinde başka sayfa no'larına denk geliyor olmalarının güncellenmesi yapılmamıştır. Bunun sonucu bahsedilen ilave bilginin okuyucunun yönlendirildiği (atıf yapılan) sayfada bulunamaması gibi hoş olmayan ilave hata ve zorluklar ortaya çıkmıştır[1322].

b- 1969 Baskısında Değişmiş Olan Sayfa No'larına 1932'ye (Yanlış) Atıf Yapılması Sorunlarına Örnekler

(1)- 1969, c. 1, bl. 1, s.151 dn.12'de: "…Bu konuda ciddi araştırma ve yayınlar yapmış olan Mlle Marguerite van Berchem "The Mozaics of the Dome of the Rock at Jarusalem and the Great Mosque at Damascus" isimli (dn.12: benim *EMA,* 1932, s.163-6'da yayımlanmış olan) muhteşem çalışmasında, Velîd'in Bizans kralından yardım istediği konusuna itirazlarını…" şeklindeki cümlede verilerek okuyucu *Early Muslim Architecture* Oxford, 1932, v. I, pp.163-6'ya yönlendirilmektedir. Ancak bu konu 1969 baskısında çok daha genişletilmiş bir şekilde c.1, bl.1, s.323-371'de bulunmaktadır.

(2)- Creswell 1969/79, c.2, s.211'de *"…bu minare hakkında detaylı bilgiler yukarıda (c. 1, s.325-329'da verilmişti…"* denilerek okuyucular daha önceki sayfalara yönlendirilmiş ancak bununla c.1, s.325'in 1932 baskısının kastedildiği belirtilmemiştir. Hâlbuki 1979 baskısında Kayrevan Minaresi c.1, bl.2, s.518-521 arasında ele alınmıştır.

(3)- Creswell 1932 ilk baskıda bölüm 1 dediği ilk kitabında, s.19, dn. 11'de Avrupalı okuyucular için bir caminin avlusu, önü arkası, iç (harem) kısmı vb. konularda açıklama yapmıştır. Bu dipnota metin içinde yeri geldikçe (örn. 1979, c.2, s.350, dn.8'de) "açıklama için bk, I, s.19, n.11" şeklinde yönlendirme yapmıştır. Buradaki "I" ile 1932 c.1 kastedilmektedir. Ancak bu dipnot açıklaması 1969/79 genişletilmiş

[1322] Açıklama; Creswell *EMA,* c. 1'de bir konuyu anlatırken cilt 1 içinde başka bir bölümde verilmiş olan benzer bilgiye sayfa numarası veya figür numarası vererek atıfta bulunurken refere edilen bu bilginin 1969'da güncellenen c.1, bl.1 ve c.1, bl.2 deki sayfa no veya figür no.'sunun değişmiş olduğundan kitapların hiçbir yerinde bahsedilmemiştir. Bu çalışma içinde karşılaştığımız yerlerde atıf ve yönlendirme sayfa no. veya figür no'larının değiştiğine işaret edilerek, bu yönlendirmenin 1969 / 1979 ikinci ve tıpkı baskılarında hangi sayfa veya figür numarası oldukları belirtilmiştir.

baskıda c.1, bl.1, s.27, dn.14'de bulunmaktadır (diğer örnekler bk, BÇ, c.2, s.871, dn.1322).

c- 1969 Baskısı Siyah-Beyaz Fotoğraflarında Kalite Kaybı Sorunları

1932 ilk baskısının yeniden tarama (scan) yoluyla baskı yapılmasından kaynaklanan siyah-beyaz (half tones) fotoğraflarda meydana gelmiş olan kalite kaybı %40'lara varacak derecede büyük olmuştur. Aynı fotoğraf 1932 ve 1979 baskısından kontrol edilince aradaki fark açıkça görülmektedir (bk, Fg.1037 ve 1038, BÇ, s.831).

1932 ve 1940 baskılarında mevcut olan siyah-beyaz fotoğraflar kalite ve netlik açısından oldukça iyi durumda olmalarına rağmen, 1979 ikinci baskılarda mevcut olan fotoğraflar (bu sayfalar birinci baskılardan elektronik tarama yoluyla yapıldığı için olsa gerek) % 35-40 oranında değer kaybına uğramıştır. Örneğin ve özellikle Kusayru Amre fotoğrafları bu açıdan oldukça kullanışsız bir duruma düşmüşlerdir[1323].

Res. 52 (1979, Plt. 49b)[1324]

Res. 53 (1979, Plt. 49b'nin aslı) [1325]*

Res. 52 Bellini'ye atfedilen arka planda Emeviyye Camii'ni gösteren tablonun Creswell'in 1969 baskısında görünen kalitesi (1932 görünüşü için bk, BÇ, s.335, Fg.291)
Res. 53 Creswell 1932 ve 1969 basılarında "Plate 49b" no ile verdiği yağlıboya tablonun aslı (dn.1325)

Res.54-54a (CrF.53:1932 ve CrF.71: 1979)

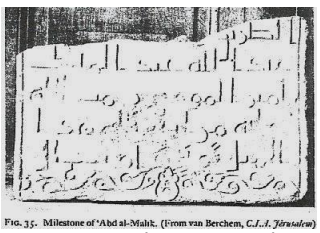
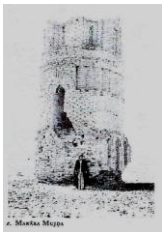

FIG. 35. Milestone of 'Abd al-Malik. (From van Berchem, *C.I.A. Jérusalem*)

Res.55 (1979, CrF.35)

Res.56 (Cr2P.22c)

Res. 54 (1932, CrF.53, c.1,s.95 ve 54a Crf.71: c.1, bl.1, s.131) Abdülmelik sikkesi: fotoğraf kalite kaybı
Res. 55 (1979, c.1, bl.1, s.114-1, CrF.35) Aynı fotoğrafın 1932 baskısı için bk, s.266, Fg.163)[1326]
Res. 56 (1979, Cr2P.22c) Menâr Müjde fotoğrafının bozulmuş hâli (1932 için bk, BÇ, c.2, s.618)

[1323] Bu sorunu minimuma indirebilmek için 1979 baskısında çok kötü hâle dönüşmüş olan bazı fotoğraflar 1932 / 40 ilk baskılardan tarama yoluyla alınarak kullanılmıştır.
[1324] Creswell 1932 / 1969 kitabında bu fotoğrafı keserek kullanmıştır ! (1932 baskısı için bk, Fg.29, s.335).
[1325] 1932 / 40 ilk baskı ile 1979 tıpkı basım kitaplarının fotoğrafları arasındaki kalite kaybının örnekleri olarak BÇ, s.379'daki Fg.352 ile 353; s.335'deki: Fg.291 ile s.873'deki Res.53 ve Res.55 ile s.266'daki Fg.163; s.873'deki Res.56 ile s.618'deki Fg.786 vb. *[Bu çalışma, Türkiye'de yükseköğretimde kullanılan erken İslâm mimarisi kaynaklarındaki eksikleri telafi etmek ve eğitime katkıda bulunmak maksadıyla yapıldığı için, Creswell'in *EMA* kitapları dışında basılı yayın, internet vb. yollarla kullanılan sahibi ve adresi belritilmiş veya belirtilmemiş tüm çizim, plan ve fotoğraflar kâr amaçlı kullanılmayacaktır, bunları üçüncü şahıs veya kurumlar da bu çalışmadan alarak sahiplerinden izin almadan kullanamazlar].
[1326] Creswell'in 1979 baskısında kalite kaybı örnekleri olarak bazı fotoğraflar tekrar kullanılmıştır.

F. CRESWELL'İN KAYNAKLARI

A Short Account of Early Muslim Architecture, Middlesex 1958 kitabının 1968'de yapılan tıpkı basımına önsöz yazan Michael Meinecke, Creswell'in "1960'a kadar basılmış olan 4620 yazara ait 12.300 adet makale ve kitap ile 11.749 adet de dergi ve bülten türü yayını çok büyük bir titizlikle inceleyerek EMA yayımlarını hazırladığını belirtmiştir (detay için bk, BÇ, s.13, dn.25)." Creswell EMA kitaplarında çok sayıda müslüman müellifin (aslı Arapça veya Farsça) eserinin Avrupa dillerindeki tercümelerini referans göstermiştir[1327].

1- Erken Dönem İslâm Kaynakları

715, Nabigha eş-Şabani *Divan, MS*, in the Royal Library, Cairo, fol. 18a

732, Farazdak, Boucher's Ed.

741, Ibn Shihâb az-Zuhrî

750, Tarihçi el-Azdî

767, Muqatil b. Suleyman el-Balkhi [erken dönem tefsir yazarı]

768, İln Ishak, *es-Sîre*[1328] [DİA, *XX*]

816, Ebû Suleyman Curcânî

816, Ali b. Âsım Al Vasıtî

822, Muhammed b. Ömer el - Vâkıdî Bağdadî

833, Ibn Hişâm [1329] *Kitab at-Tican* [İbn İshak'ın talebesi, DİA, XX M. Fayda]

835, Mustavfi

845, Ibn Sa'd , *Tabaqât*, Sachau's ed.

850, Hârizmî

850, Ahmed b. Kesir el-Fergânî (Alfaraganus), (Latince Terc. John Hispalensis & Gerard of Cremona, Ferrara 1493, Nurenberg 1537, Paris 1546)

853, Ibn Habib es-Sülemî

855, Ahmad b. Hanbal, *Musnad,* (Cairo H1313)

860, İbn Habîbî

858/864, Azraqî, Wüstenfeld's Ed. in Chronicen Der Stadt Mekka (c.1, bl.1, s.62)

866, el-Kindi, (Yakub b. İshak)

868, Balâdhuri, *(Futuh al-Buldan),* [Hitti's Tarns., Russian Transl. İn Miedniko Palestina, II; Baladuri (892), Futuh, Murgottens's Trans.

[1327] Ancak bu referans gösterimini müslüman müellifin ismi, eser ismi ve eseri çeviren kişinin ismini vermek şeklinde yapmıştır. çoğu zaman bu eserin tercüme / yayım tarihi vb. konuda ilave bilgileri vermemiştir. Bunun nedeni o dönem de Avrupalı araştırmacılar arasında bu eserlerin bu formatta yakından tanınıyor olması olabilir.

[1328] İbrahim Altan. "İbn İshak Tercümesi Üzerine", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy.1, Adapazarı 1996, s.295-302; C. Brockelmann. "İbn İshâk", *İA,* II, s.757-758.

[1329] İbn İshak'ın bu eseri İbn Hişâm, *Es-Sîretü'n-Nebeviyye adıyla* 1971'de Türkçeye tercüme edilmiştir.

870, *Bukhari* (Sahih), Krehl's Ed.

870, Ibn al-Hakam, *(Kitāb futuḥ Misr wa akbārahā) The History Of The Conquest Of Egypt, North Africa And Spain* (Charles Torry's Ed., Yale University Press, 1922)

871, Ibn Abd al-Hakam, *(Futuh, Mısır),* De Slane's Transl. İn His Histoire Des Berberies

873, İbrâhim b. Yakub Cürcanî Ebû İshak

874, Yaqubi, *(Tarikh II),* Eng. Transl. by Le Strange, Palestine Exploration Fund, Q.

St. 1887, German Transl. By Gildemeister, Z.D.P.V., XIII

875, *Muslim, Sahih* (Bulaq, H1290)

885, Fakıhi, Wüstenfeld's Ed.

886, Ibn Mâja, *Sunan* (Cairo, H1313)

888, Abu Da'ud, *Sahih Sunan*, al-Mustafa (Cairo, H1280)

889, Ibn Kutaybe *(Kitab al-Maarif)*

895, Dinavari, *(Kitab al-Akhbar Al-Iqd*), Guirgass ed.

891, Yaqubi[1330], *(Kitâbü'l-Büldân)* Geography, French transl. by G.Wiet

901, Bashal (Aslam b. Sahl ar-Razzaz) *Tarikh Vasit, MS,* in Taymus Pasha Coll. in Egyptian National Library

903, Ibn el-Faqih, (English transl. Le Strange P.E.F. Q.St.; Russion Transl. Miedniko, Palestine, II)

903, Ibn Rusta[1331] , Wiet's transl.

913, Ibn Abd Rabihi, *Al-Iqd,* III, English transl. Le Strange, P.E.D.Q.St, 1887, German Transl. Gildemeister, in Z.D.P.V. IV. Russian trans. Miedniko, Palestine, II

915, Tabari[1332], *Tarikh* (Zotenberg, III, IV and Reitemeyer) Prima Series, translated by Nöldeke: Geschichte der Perser and Araber zur Zeit der Sâsânîdenaus.

916, Nasâ'î, *Sunan*, Bulaq ed. H1312,

Ebu Salih, Churches and Monastries of Egypt, Evet ts' ed. (s.302, dn.13)

922, Ibn Fadlan

942, Ibn Kurtubî

942, Abu Jafar Ahmad b. Yûsuf al-Katib [Ibn ad-Dava], (*al-Mukafa'a*, Cairo, H1333)

943, Mas'udi[1333], *Priaries,* Russian transl. Miednikov

956, Mas'udi, *Tanbih*, Carra de Vaux transl.

951, Istakhri, German transl. Guildemeister, English transl. Le Strange, Russian transl., Miedniko, *Palestine,* II

[1330] M.J. de Goeje kitabın Mağrib'le ilgili bölümü hakkında bir doktora tezi hazırlamıştır (Leiden 1892). Murat Ağarı *Ülkeler Kitabı,* kısmî terc. 1992), *Târîħu'l-Ya'ḳūbî*'nin bir kısmının kayıp olduğu, ilk defa M.T. Houtsma'nın dipnotlar ve fihrist ilâvesiyle yayımlandığı (I-II, Leiden 1883) belirtilmiştir. (bk, Ağarı, "Ya'kūbî", *DİA*, s.288; C. Brockelmann, *GAL (Ar.),* IV, 236; *age.,* "Yâkûbî", *İA*, XIII,

[1331] Seyyid Ahmed Maqbul, "İbn Rüste", *DİA*, XX, s.253'te ölümü 913 olarak gösterilmiştir.

[1332] Bazı kaynaklar Taberî'nin ölüm yılını 923 olarak da verilmiştir.

[1333] C. Brcokelmann, "Mes'udi", *İA*, VIII, s.144'te ölümü 955 olarak verilmiştir. Dünyayı yuvarlak gösteren harita çizimlerinin kitabında mevcut olduğu nakledilmiştir.

955, Er-Razî

961, el-Kindi, Muhammed b. Yûsuf (Mısırlı Tarihçi), Guest's ed.

966, Makdisı Mutahhar b. Tahir, Huart's ed.,

967, Abu'l-Faraj al-İsfahânî , *(Kıtab el-Agahani)*

970, Al-Kushani, *Historia de los Jueces de Cordoba*, text & transl. by Julian Ribera,(from Oxford MS, No 127 of Nicoll's Catalogue) Madrid, 1914

977, Ibn. Kutayba**,** *Paris MS.* Bibl. Nat. No 1867, fols 27 and 31, Cherbonneau's transl.Journal Asiatique, Fagman's transl. also Houdas's transl.

977-8, Ibn al-Qutiya, *Paris, MS,* Bibl. Nat. No; 1867

978, Ibn Hauqal, (copied from Istakhri) Kramer's ed. German transl. Guildemeiter age. English transl. Le Strange, Russian transl. Miedniko, Palestine, II

978, Ibn Ferec el-Jeyyani, (Endülüslü)

985, Muqaddasi (1886), Rankin's transl. in the Bibliotheca Indica Series, English transl., Le Strange, in the Palestine Pilgrims' Texts Socy. III, Russian transl.

990, Hasan b. Ahmad al-Muhallabi, *al-Masalik wa'l Mamalik,* (Ambrosian Library, publ. By Salahaddin Munajjid in Majallat al Makhtutt, May 1958)

995, Ibn Nedim el-Bağdadi, *el-Fihrist,* text & transl. İn Chwolsohn, Die Ssabier und der Sabismus, II .End of Xth cent. AGAPICS OF MAXBIJ, *Kitab al-Unwan*, Vasiliev's trans ed. Patrologi a Orientlis VIII, p.948

1000, Mukaddasî (al Muqaddasi-2)

1015, Harguşi (sadece müellif adı ile) Süleymaniye Kütüphanesi'ne ait olarak gösterilmiş)

1019, Ebû Bekir al Wasti

1037, Ibn Sina (Avicenna)

1048, Abū Rayhān el-Bīrūni, *Kitab fi Tahqiq ma l'il-Hind* (Res. on India)

1054, Abu'l Ma'ali al-Musharraf b. al-Murajja, *Fadail Bayt al-Maqdis va'sh-Sham*, Tubingen (MS), Scybold's Cat. No 27, foly. 23, b. ff.; German transl. by Hartmann, Felsendom

1058, Al-Maliki, *Riyad an-Nufus*, Paris MS. Amari's transl, Biblioteca-arabo-sicula, I

1058, Mansûr ebu Hanife ebi Leyla Maverdi

1064, Ibn Hazm

1065, Ibn Battal el-Kurtubi

1068, Al-Bakri, de Slane's transl.

1071, Hatib el-Bagdadi (Tarih-i Bagdad)

1076, Al-Hayyan, *al-Muqtabis fi't Tarikh Andalus*, Oxford MS. Nicoll, No.137, fol. 25b-26a, XI. yy. Akhbar Majmua, tansl by Lafuente y Alcantra (Colect. de Obras arabigas, tomo I)

1088, Nasir Khusraw, *(Sefer Nâma)*

1096, Makdısî, Muhammed b. Ibrahim

1100, Beyhakî

1154, Idrisî[1334], Guildemeister's text, English transl. Le Strange, Russian transl. Miedniko, *Palestine,* II

~1160, As-Sam'ani, *Kitab al-Ansab*, (in Gibb Memorial)

1166, As-Sam'ani, Al-Ansab, (Margoliaouth's ed.)

1171, Ibn Asâkir, (Tarıhu Medineti't Dımaşk)

1173, Ali of Herat, Oxford MS. Fol 35-8 (also Paris MS. 5975, fol 20b-21s) English transl. Le Strange, Palestine, French transl. Shefer, archives de l'Orient latin I, Russian transl. . Miedniko, Palestine, II

1183, Ibn Jubayr,[1335] Wright's ed. Schiaparelli's transl., De Goeje ed., Broadhurst's transl.

1186-7, Ibn eş-Şeyh, Kitab Alif Ba, (Cairo, 1287)

1196, Ibn Neccar

1201, Ebü'l Ferec İbnü'l Cevzî

1208, Abu Salih, *Churches and Monastries of Egypt,* Evetts's ed.

1210, Ibn al-Athir (İbn Esir-1), *el-Kamil fi't Tarih*

1210, Abul Hasan Ali al-Herevi, *Oxford MS,* No 155 of Nicoll's cat. Fol 76b. transl. By Fagman

1214-15, Kitan al-Istıbsar, Fagman's transl.

1224, Abd al Wahid Al-Marakshi, Dozy's ed. Fagnan's transl.

1225 Yakut, *Mu'jam*, English transl. Le Strange

1226, Bundari, Houtsma's ed.

1233, Ibn al-Athir[1336], (İbn Esir-2), Tornberg's ed. Russian transl., Miedniko, Palestine, II, Ziya al-Din abu'l Fath Nasrallah

1231, Abd al-Latif, de Sacy's transl.

1235, Ibn Shaddad, *Kitab barq as-Sham,* Leyden MS. No. 1466, fol 15b

240, Murtada, Vattier's transl. *L'Egypte de Murtai*

1250, Ibn Sa'id Al-Maghribi, transl. by E. Fernandez Alvarez, (1912)

1253, Sıbt b. Al-Jawzî, *Gotha MS*. (Pertsch 1553) fol. 24

1256-74, Ibn. Khallikan, *Wafayat al A'yan* (Bulaq, H1275)

1260, Ibn Abbar, *al-Hulat as-Siyara*, Muller

1263, Qazvini, *Athar al-Bilad*, edit. into French by Prince Omar Toussoun, op.cit

1275, Qazvini, *Athar al-Bilad*, Wüstenfeld's ed.

1266, Abu Shama, *Dhail ar-Rawdatain*, Schefer, MS. 5852

1270, Ibn. Abi Usaibi'a, *Uyun al-Anba*, Muller's ed.

1278, Ibn Uyassar, Masse's ed.

1280, el-Cüveyni, *Tarihi Cihanguşa*

[1334] R. Şeşen, "İdrisi Şerif", *DİA*, XXI, 2001, s.493'e göre ölümü 1165.
[1335] N. Ünal Karaaslan, "İbn Cübeyr", *DİA*, XIX, 1999, s.400'de ölümü 1217 olarak gösterilmiştir.
[1336] Türkçe kaynaklarda İbn Esîr olarak İE1- A.O. Koçkuzu," İbnü'l-Esîr Mecdüddin", (ö.1210) *DİA*, XXI, 2001, s.28-29; İE2- A. Özaydın, "İbnü'l-Esir İzzeddin" (ö.1233) *DİA*, XXI, 2001, s.26-27; İE3- İ.Durmus, "İbnü'l-Esir Ziyaeddin (ö.1239), *DİA,* XXI, 2001, s.32, şeklinde kardeş olduğu belirtilen üç farklı kişiden bahsedilmektedir. Creswell'in ölüm tarihini 1233 olarak gösterdiği 2 no'lu İbn Esîr olsa gerektir.

1282, Ibn Hallikan

1285, Ibn Bibi

1286, Ibn Sa'id al-Gharnati, *Oxford MS.* Uri 874, fol 33b, in transl., Eztraits inedits. (XIII.yy sonu)

1300, Dımashqi, Mehren's ed.

1306, Ibn Adhari, *Al-Bayan al-Maghrib,* Fagman's transl.

1301, İmad ad-Din, *al-fath al-Qudsi,* Landberg's ed.

1306, Abu'l Fida, *Taqwim,* Constantinople ed. II, Guvard's transl.

1308, Ibn Zubeyr es- Sakafi

1310, İbn at-Tiq Taqā, Derenbourg's ed., Amar's transl.

1311, Kutbeddin Şirazi

1323, Ibn al-Fuwati, *al-havadith al-Jami'a* (Baghdad) 1932

1326, Ibn Batuta[1337], Franch transl. by Defremery and Sanguinetti, I; English transl. by Le Strange, Palestine Russian transl. . Miedniko, Palestine, II

1329, Abu'l Fida, Ta'rikh, Resike's ed.

1330, Mustawfi, *Tarikh-i Guzida,* Browne's ed.

1332, An-Nuwayri, *Nihayat al-Arab,* Cairo ed.

1336, Ibn al-Haj al-Abdari, *El-Medhal,* Mısır

1337, Al-Balawi, *Taj al-matrik fi Tahiat al-Mughrib* (MS, in thr Egyptian Library, Cairo, Geog. No 202) fol 32a, I, 13- fol 33a, I.20

1340, Hamdollāh Mostowfī, *Nuzhat al-Qulub,* Le Strange's ed.

1340, Ibn Fadlillah al-Umari, *Ta'rif* (Cairo ed. H1312)

1344-5, Ibn Fadlillah al-Umari, *Masalik al -Absar* (Zeky Pasha's ed. Cairo) edit transl. by L.A. Mayer, Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine I

1347, Zehebi, *Tarih el-İslâm*[1338]

1349, Al-Umarî (Shihab), *Mesalik el-Ebsar*, Zaky Pasha's ed. Cairo, 1344[1339]

1351, Jamal Ad-Din Ahmad, *Muthir al-Gharam* (1st Muthir) Paris MS. Bibl. Nat. Anciens fonds Nos 716-841 and 842 arabic text J.R.A.S, N.S. XIX, english transl by Le Strange (Copied by as-Suyuti and Mujir ad-Din

1360, Ibn Hilâl El-Maqdisî

1362, Ibn Shakir

1363, Safadi, *Tuhfa,* Paris (MS), No 5827, fol. 29a-80a (İbn Asâkir özeti yoluyla)

[1337] A. Sait Aykut, "İbn Batuta", *DİA*, XIX, 1999, s.361'da ölümü 1369 olarak verilmiştir.

[1338] 700 / 1300; 7- tabakadır, 1300 tarihine kadar olan İslâm tarihi her biri alfabetik olarak 10 senelik 70 tabakadır. Zehebî'nin el-Hulafâu'r-Râşidûn kitabında Kudüs Emannamesi'nin maddelerinin yazılı olduğu da belirtilmiştir. (bk, Murat Sarıcık, http: / / www.sorularlaislamiyet.com / article / 12083 / sam-beldesi-ve-kudus-fethedilince-kudusluler-neden-kudus-un-anahtarlarini-halife-hz-omer-e-vermek-istediler-kudusluler-e-verilen-amanname-nedir.html 02.02.2017).

[1339] Bk, A. El-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, XIX, 1999, s.284, kitabında Osmanlı ve Orhan Bey hakkında bilgiler yazan el Ömerî (ö.1349), dünya haritası da çizmiştir. Ömerî'nin de haritalarını Abbâsî Halifesi El-Me'mun dönemi (ö.833) ile Mes'udî'nin (ö.955) ve el-İdrisî'nin (ö.1156) haritalarından istifade yoluyla hazırladığı bilinmektedir (dfbi bk, R.Şeşen, "İdrisî Şerif", *DİA,* XXI, s.293-294). (Ayrıca Osmanlı coğrafyacısı Pîrî Reis'de 'haritasını dört Portekiz haritası [el-İdrisî], Kolombus vb. kişilerin eski haritalarından istifade ederek hazırladığını' belirtmiştir (bk, *Kitab-ı Bahriye*, Ankara, 1935).

1373, Ibn Kesir, Endulusî

1379, Ibn Marzuq, *Müsned*

1399, Ibn Duqmak, IV. French, edit transl. by Prince Omar Toussoun

1401-3, Nizam ad-Din Shami, *(MS),* Brit. Mus. Add 23980, fol 175a XV. yy.

1402, Ibn az-Zaiyat, *Kawakib as-Saiyara*

1403, Abd ar-Rashid, Al-Bakuwi, edit transl. in Memoires sur l'Egypte, I

1405, Ad-Damiri, *Hayat al-Hayawab*, Jayakar's transl. I

1406, Ibn Haldun, *Kitâb al-ahbar*, (Bulaq, H1284)

1406, Ibn Khaldun, *Prolegomenes,* de Slane's transl. (in Notices et Extraits des manuscrits de la Biblioteque Imperiale XX

1412, Al-Ghuzuli, *Matali al-Budur* (Cairo ed. H1300) II., B.277 (wrongly numbered, correct number is 288)

1412, Al-Qalqashandi, III, Wüstenfeld's transl.

1424, Maqrızi, Khitat, II edited by Wüstenfeld

1427, Maqrızi, *Khitat,* C. Bouriant's transl. M.M.A.F.C, XVII, Casanova's transl. M.I.F.A.O., III

1424-5, Sharaf ad-Din Ali of Yazd, *Zafar Nama,* (Calcutta ed. 1888) II, Petis de la Croix's transl.

1433, Ibn Naji, *Ma'allim al-Iman,* (Tunis, H1320)

1436, Ibn Arabshah, Manger's ed. Vattier's transl.

1430, Abu'l Fida Ishaq, *Muthir al-Gharam* (2nd Muthir) Paris MS. Bibl. Nat. (boundwith 1st Muthir) Nos 716

1441, Maqrızî, *Suluk,* Ziada's ed. Blochet's transl. Reveu de l'Orient latin XI, (Mısır)

1449, Ibn Hacer el-Askalânî

1450, Shihab ad-Din Ahmad, *Bibl. Nat . MS,* ar.762 and 769, de Sacy's synopsis1458, Abu'l Mahasin, *Nujum* (Türkçede Mu'cem isimli eseri bilinmektedir)

1470, Shams (or Kamal) ad-Din as-Suyuti, *Ithaf al-Akhissa* Chap.IX (copied verbatim from the 1st Muthir) English transl. by Reynolds and by Le Strange, JRAS, 1887, German transl. by Guildmeister Z.D.P.V., XIV, Russian transl. , Miedniko, *Palestine*, II

1475, Al-Menufi, *al-Fayd al-Madid fi Akhbar an-Nil as-Saiyid*, MS, Khed, Libr. Cairo, Geogr. No.429, fol. 15a-16a

1475, Ibn Fadlallah al-Umari, *Masalik al-Absar,* Zeky Pasha's ed. (Cairo 1924)

1478-9, Ibn Ash-Sıhna, Raudat al-Manasir, Brit Mus. MS. Add. 7328 47b under year H170, printed on margin of Ibn al-Athir, Bulaq, ed. H1290, cited by d'Herbelot, Biblioteque orientale (1697)

1496, Mujir ad-Din*, Paris MS*, French transl. by von Hammer in Mines D'orient, II, German transl. Gildemester, Z.D.P.V., XIII, Russian transl. Miedniko, Palestine, II

1497, As-Suyuti, *Husn al-Muhadara*, II

1497, Jalal ad-Din as-Suyuti, *History of the Caliphs*, Jarret's transl.; Es-Süyûtî, *Camiu's- Sağir,* (TR: ö.1506)

1497, Es-Süyûtî, Tabakat al- Huffaz, (neşr. Wüstenfeld, Gottingen 1833, XXI, 9. (bk, "Tefsîrü'l-Celaleyn", *DİA,* XXXX)

1506, Semhudi, (kitabı 1488)

1522, Ibn Ilyas, *Ta'rikh & Nashaqu'l-Azhar*, British Museum, (MS). No.7503, fol.9

1534, Diyarbakri, *Tarikh al- Khamis*, (Cairo, H1302) 2nd half of XVI. yy. Ahmad b. Ali al-Mahalli, Tuhfet al-Muluk, Oxford MS., Uri No. 892, fol. 399, transl. by Fagman XVI. yy. Ilmawi, Sauvaire's transl. in the Journal Asiatique 9th, ser. VII

1592, Qutb ad-Din, Wüstenfeld's ed.

1622, Ishaqi, *Ta'rikh*

1632, Ahmed Mohammed al-Maqqarî, *Nafh at-Tib*, Dozy's ed.

1632, Ahmed Mohammed al-Maqqarî, *Nafh at-Tib*, Cairo ed.; Gayangos's transl.History of the Mohammedan Dynasties in Spain[1340]

1657, Hajji Khalifa, *Jihan Numa*, transl. into Latin by Norberg 1818, II

1672, Evliya Shelebi, *Tarikhi Seiyah*, Stephan's transl. Quarterly of the Dept. of Antiquities in Palestine IX

1690, Nabulusi, *Paris MS,* No. 5960 fol. 40b

1681, Ibn Abi Dinar Al-Qayravani, *Kitab al-Munis fi akhbar Ifrıqıyya wa Tnuis* (Tunis H1286) transl. by Pellissier and Remusat (Explor. Scientifique de L'algerie v.II)

1682, Haji Muhammad Abid b. Muhammad, Intineraire de Constantinople a la Mecque, Extrait de L'ouvrage turc intitule; *Kitab menasik al Hajj,* Constantinole H1232 (1816-17), transl. Bianchi in Recuel de voyages et memoires public par la Societe de geographie II

690, An-Nabulusi, *Rihla,* MS, Khed Libr. Cairo, Geogr. No. 344, fol. 119a

1766, Ahmad b. Mahdi Al-Ghazal, *Algiers MS.* Ar. No. 156, (Journey in Spain as Moroccan Ambassador) edt. transl. by Gorguos, in the Revue Africaine, V

1821, Al-Jabarti, *Aja'ib al-Athar*, Bulaq. Ed. III

1866, Al-Baji al-Mas'udi, *al-Khulasat as-Naqiya fi umara Ifrıqiya* (Tunis, H1283)

2- Erken Dönem Batılı (Yahudi ve Hıristiyan) Kaynakları

100, Joseph ben Matitiyahu, *Antiquities of the Jews*, XV, II.5

670, Hacı Arculf'un hatıratı [Şam ve Kudüs ağırlıklı: Tobler, Itinera, Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae, I, p.145; Wright, Early Travels in Palestine, pp.1-2; Survey of Western Palestine; Jarusalem, p.23; Caetani, Annali, IV, p.508, s.34, dn.2]

…., John of Syria / John of Epiphania (modern Hama,Syria)[1341]

….., Procopios (EMA, c.1, bl.1, s.32, dn.7: de Aedificiis, v.6; Steweart's transl.)

….., Cyril of Scyhopolis, *(EMA,* c.1, bl.1, s.32, dn.8; Sabae Vita, Cotelier, Eccl.. Gr.monum.)

. . . ., Dionysius of tell Mahre, Chabot's text, pp.6 ve 14; transl., pp.5 & 96, van Berchem, *Amida,* p.56 yoluyla

751-818, Theopanes,

939, (Patric) Eutychius, Pococke's ed. German transl.

1099, Fulcherius Raimundus (ilk Haçlı ordusuyla birlikte Kudüs'e giren ve Hıristiyanların Müslüman katliamının görgü tanığı tarihçi)

[1340] İsmail Yiğit, "Tarih", *DİA*, XXXX, 2011, s.46'da Ahmed b. Muhammed el-Makkarî'nin ismi bilinen fakat kayıp olduğuna inanılan bazı eserlerinin bulunduğu belirtilmektedir.
[1341] https: / / en.wikipedia.org / wiki / John_of_Epiphania (01.03.2017).

1018, Elias Bar Shinaya of Nisibis, in Baethgen, Delaporte's transl.

1046, Elias of Nibilis, Delaporte's transl.

1106, Abbot Daniel (Rusya'lı)

1144, Robert of Chester, *The Liber de compositione alchimiae* (Hâlid b. Yezîd'in al-Kami-Kimya kitabının ilk tercümesidir

1165, John of Würzburg

1172, Theodrich

1177, John Phokas

1184, William of Tyre

1199, Michael The Syrian, Chabot's text, II

1204, Al-Makin, *Historia Saracenica* Erpenius's ed. Russian transl. . Palestine, II

1220, Anon, *La Citez de Jherusalem* in Tobler, edited by Hartmann, Felsendom, English transl. by Conder, Palestinie Pilgrims Text soc. VI

1259, Butrus b. ar-Rahib, Cheikho's ed. and Latin Transl. Corpus s.Ch.Orientalium; Scriptores Arabici, Series III

1285, Bar hebraeus, *Dynastics,* Pococke's ed.

1310, Sanuto (Marino) in Bongars Gesta Dei per Francos, II, Stewart's transl.

1401/1440, Hans Johannes Schiltberger (Bir Bavyeralı Esirin Hatıratı) Hakuyt Society transl.

1436, Tafur, (pero) *Andanças e Viajes*, edited by m Jimenez de la Espada (entered in disguise) Lett's transl.

1450, Leo Africanus, Schefer's ed.

1463, Anonymous Franciscan, *Description de la Terre Sainte*, Revue de l'orient latin XII

1483, Felix Fabri,

1495, Suriano

1496, Bertrandon La Broquire (Fransız gezgin)

1507, Baumgarten (M), *Peregrinatio* (Egytum), *Arabaiam, Palestinim & Syriam* (Norenberg)

1519, Cantacasin (Theodoro Spandoni: ö,1538), *Dell'origine e costumi dei Türchi, (French Transl., Paris 1519) (Etienne Denişe, 1556)*

1525, Angıolello Giovanni Maria (Venedikli Seyyah *DİA*, III)

1526, Leo Africanus, Schefer's ed.

1552, Pantaleao D'Aveiro, *Itinerario da terra sancta* (Lisboa, 1593) fol. 115a & b

1555, Pierre Belon, (Fransız seyyah)

1564, Pierre BelonFr (1517- 1564) *Seyahatname*, Paris

1568, De H. Hans Dernschwam, (14941568) *Seyahtname*

1572-92, O. G. De Busbecg, *Seyahtname,* (İsveç asıllı diplomat)

1613- Erpenıus, Thomas, *Grammatica Arabica*, Leidae 1613, (terc. J. D. Michaeli) Göttingen 1771

1616, Pietro Della Valle, *Voyages* (Paris, 1664)

1623, J. Wild - *Neue Reisbeschreibung eines gefangenen Christen,* Nürnberg

1631, Stochove (V) *Voyage de Levant*

1647, De Monconys, *Journal des Voyages* (Lyon 1665)

1658, Thevenot (Jean), *Voyage* (1665 e1660,

Thevenot (Jean), *D'Arvieux (L) Memoires* (1735 ed.)

1697, Maundrell, *Journey from Aleppo to Jarısalem,* in Wright, T., in Early Travels

3- Batılı / Geç Dönem (Oryantalist) Kaynakları[1342]

1741, Slazar, *Cordoba Palaca & Mosque*

1814, Ali Bey Abâsî, (Badia y Leblich), *Voyages, III*, (Translated by W. H. Bartlett, Jerusalem Revisited)

1816, (Eng) *Travels of Ali bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey between years 1803-1807 Voyages, III*, (London: Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown), Transl. by W. H. Bartlett

1821, Al-Jabarti, *Repairs in Jarusalem* (after Kiosk and Dome destroyed in 1213 / 1798), Bulaq ed.

1822, Rampoldi, *Annali Musulmani*

1832, Quatremere, "Memoire Historique sur In vie d'Abdullah b. Zobair", *Journ. Asiatique*, IX

1845, A.B. Orlebar, "Observation on Mahomedan Architecture in Cairo" (Journ. Bombay Branch, *Royal Asiatic Society* II, pp 119-123 and 125-126

1846, Anon, "Spanish Architecture", *Quarterly Review*, LXXVII

1847, Die Wild, "Omar-Moschee in Jerusalem", *Allgemine Bauzeinung*, XIX

1854, J.L. Burckhardt, *Travels in Syria and The Holy Land,* (1.baskı 1822)

1855, Isabelle E, *Les Edifices circulaires et les domes,* Paris

1856, Richard F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah* (of 1855-1856), 2 Vols., London, 1st. Ed. 1856, [2nd. Ed. 1864 / 3rd. Ed. Leiden 1874]

1857, Comte de Bertou, "La Mosquee d'Omar" *(Bulletin de L'Ceuvre d. P'elerinasges)*

1858, Ferdinand Wüstenfeld*, Die Chroniken der Stadt Mekka,* Bd. 1, Leipzig (10)

1858, Wüstenfeld, Geschicte der Stadt Mekka, (1870, Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Mekke*, Niebuhr, Voyages en Arabie, II)

1861, James Ferguson, *Notes on the site of the Holy Sepulchre at Jarusalem*

1861, Sir G. Wilkinson, "On Saracenic Architecture", (Paper Read at the R. I. B. A. XI)

1864, De Vogue, *Le Temple de Jarusalem*

1865-77, De Vogue, *Syriecentrale*, Paris

1865, Charles Texier, *The Principal Ruins of Asia Minor*, Dat & Son, London

1866, Therin, "La Mosquee des Abd-el-Rahman", (in *Daly's Revne generale de L'Architecture es des Travaux publics,* XXIV, cols. 74-78 and 116-123)

[1342] Doğu İslâm tarihi, kültürü vb. diğer alan ve konularda Avrupa'da yayımlanmış kitap, dergi, makale türü çalışmalar Bölüm III. B, "Doğu ve İslâm Ülkeleri Üzerine Batı'da Artan Araştırmalar ve Yayınlar" başlığı altında ele alınmıştı (bk, s.939-951). Bu kısımda sadece Creswell'in *EMA* ciltlerinde bahsi geçen erken İslâm mimarisi hakkındaki yayınlardan önemli olanlar gösterilmiştir.

1866, Charles Wilson, *Ordnance Survey of Jarusalem*, published by the authority of the Lords' Commissioners of Her Majesty's Treasury, (Southampton), (re-printed by the Ariel Publishing House in Jarusalem, in 1918)

1867, James Ferguson, *A History of Architecture*, II

1872, Anon "The Mosques of Cairo", *The Architect*, VIII

1873, Adler, *Der Felsendom und die heilige Grabeskirche zu Jerusalem*,

1878, James Ferguson, *The Temples of the Jews*

1878-9, "The High Sanctuary at Jarusalem", in *the Transactions of the R.I.B.A.*

1880, E.T. Rogers and M.E. Rogers, "The Mosques of Cairo" *The Art Journal, New series* XIX

1883, R.H. Carpenter, "The Mosque-Cathedrals of Cordobva and Seville", (Trans. *Roy. Inst. of Brit. Architects* XXXIII)

1888, R. Phene Spiers, "Mahometan Architecture", *The Builder*, LIV

1888, T. Hayter Lewis, *The Holy Places of Jerusalem*

1890, E. K. Corbert, "The History of the Mosque of Amr at Old Kairo", *J.R.A.S.*

1891, Max van Berchem, "Notes d'archeologie arabe" *Journal Asiatique*, 8 ser. t. XVII, pp 487-8 and XIX, pp378 -87, 394)

1891, E. K. Corbett, "The History of the Mosque of Amr", *JRAS*, London

1894, Sir William Muir, "Destruction of the Gr. Mosque of Damascus ", *The Architect*, LI

1894-1903, Max van Berchem, "Materiaux pour un corpus inscriptionum arabica-rum, Premiere Partie: Egypte Kudüs", *Syrie*, I. vols. (French Institute)

1896, E. W. G. Masterman, "A Greek Inscription from the Grand Mosque", Damascus, *P E F Q. St*. 1896

1896, R. Phene Spiers, "The Great Mosque of the Omeiyades, Damascus", *J.R.I.B.A*, Vol IV, Third Series

1897, Max van Berchem, "Inscriptions arabes de Syrie", Mem. de L'Inst. *Egyptien,* III

1897, A. C. Dickie, "The Great Mosque of the Omeiyades", Damascus, *P E F Q. St.*

1897, H.C. Kay. "A Seljukite Inscription at Damascus", *J.R.A.S.*

1898, T.R. Spence, "Jerusalem from an Architectural Point of View", *Architectural Review,* VI

1899, Saladin H. *La Mosquee de Sidi Okba a Kairouan*, Leroux, Paris

1899, Ch. Clermont-Ganneau, *Archeological Researches in Palestine During The Years 1873-74,* Vol. I

1900, R. Phene Spiers, "The Great Mosque of the Omeiyades", Damascus, *Architectural Review,* V.III pp 80-88

1903, Butler (H.C.), *Architecture And Other Arts,* New York

1904, B. Schulz and J. Strzygowski, "Mschatta" *Jahrb. der Königlich Preuszis chen Kunstsammlungen,* XXV

1905, C. Nizet, "La Mosquee de Cordoue", *L'Architecture*, XVIII

1906, G. Marçais, "La Mosquee d'el-Walid a Damas et son influence sur L'architecture musulmane d'occident" *Revue Africaine*, I, pp 37-56

1906, G. Marçais, “Sue trois formes decoratives de la mosque de Cordoue”, *Actes de XIV Congres internat. Orientalistes,* Alger

1907, H. Saladin, *Manuel d`art Musulman*, Paris

1909, H.C. Butler, *Ancient Architecture in Syria, Sect a: Southern Syria*, Leyden

1909,10, Cousens, *Archeological Survey of India*, Annual Report

1909, Hartman, *Der Felsendom in Jarusalem,*

1910, Russell Sturgis, *A History of Architecture*, II

1910, Gertrude. L. Bell, “A Palace in the Syrian Desert”, *Quarterly Review*, Vol .202

1910, Ernst Herzfeld, “Amra”, *Encyclopeida of Islam*, I

1910, R.J.H. Goththeil, “The Origin & History of the Minaret”, *J. A. Oriental Soc*. XXX

1910, van Berchem and Strzygowski, *Amida*

1910, Bell (Harold Idris), *Greek Papyri, in the British Museum*, Vol. IV, London

1911, Bell (H.I.) “Greek Papyri in the British Museum, IV”, pp.75-6; and “Translations of Greek Papyri”, *Der Islam*, II

1911, Bell (H.I),“The Aphrodito Papyri”, *Journal of Hellenic Studies,* XXVIII

1911-1920, M. van Berchem, *Archaeolo-gische Reise in Euphrat und Tigris-gebiet*

1911-1920, Sarre and Herzfeld, *Archaologische Reise im Euphrat & Tigris-Gebiet*, I

1911, Gertrude L. Bell, *Amurat to Amurat*

1912-1918, L.Caetanı, *Chronographia İslâmica* (I-V, Roma)

1912, R. Hartmann, “Damascus”, *Encylopedia of Islam*, I

1912, A. Marie de St. Ellie, “Qasr al-Ukhaidir, the opinion of al-Alusi”, *Loghat al-Arab*, II

1912, C.F. Seybold, “Cordoba, Art”, *Encylopedia of Islam*, I

1912, François Benoit, *L’Architecture. L’Orient medieval et moderne*

1912, F. Sarre and E. Herzfeld, “Expedition Sâmerrâ. Reichsanzeiger, 9 April 1912”, *Reprinted in Der Islam* III

1912, Richardo Velasquez Bosco, *Medina Az-Zahray al -Amiriya*

1912, Herzfeld and Sarre, “Archaologsicher Anzeiger- 1912”, cols.135-9; (synopsis in the *American Journ of Archeology*, XVII)

1913, Gertrude L. Bell, “Churches and Monasteries of the Tur Abidin”, *Zeitschrift für Geschichte der Architektur, Beiheft*

1913, R. William, “Crosses on the Mosque of the Dome of the Rock”, *P E F Q. St.*

1913, Anastase-Marie de St. Ellie, “The german Excavation at Sâmerrâ”, *Loghat al-Arab,* II

1913-1914, Max van Berchem, *Voyage en Syrie*, 2 vols

1914, Gertrude L. Bell, *Ukhaidir*

1914, Gertrude L. Bell, *Palace and Mosque at Ukhaidir*

1914, E. Herzfeld, “Mitteilung über die Arbeiten der zweiten Kampagne von Sâmerrâ”, *Der Islam*, V

1918, Charles Wilson, *Ordnance Survey of Jarusalem*, published by the authority of the Lords' Commissioners of Her Majesty's Treasury, (reprinted by the Ariel Publishing House in Jarusalem,(1st print, Southampton, 1866)

1918, G. T. Rivoira, *Muslim Architecture, Its Origins and Developments*, Oxford

1920, Herzfeld, in Sarre and Herzfeld, *Archelogische Reise*

1921, E Herzfeld, "Mshatta, Hira und Badiya", *Jahrbuch Preuszischen Kunstsammlungen,* XLII

1922, E Herzfeld, "A Review of Watzinger & Wulzinger", *Deutsche Literaturzeitung,* XLIII cols 326 and 328-34

1923, R. Dussaud, "a Review of Jaussen and Savignac's work" *Syria*, IV, p 257

1922-23, M. van Berchem, "De-uxieme Partie: Syrie du nord", *Kudüs,* vol.II, 1925-1927, Kahire

1923, E. Herzfeld, *Der Wandschmuck der Bauten von Samarra und seine Ornamentik*, Berlin, vol. III

1924, K.A.C. Creswell, *The Origin of the Plan of the Dome of the Rock*, (supp.Papers) of the British Scool of Archeology at Jerusalem, No. 2)

1924, M s.Briggs, *Muhammadan Architecture İn Egypt And Palestine*

1924, E.T. Richmond, *The Dome of the Rock in (Y)Jerusalem*, Clarendon Press, Oxford

1925, E Dıez, Gluck; *Kusnt des İslâm*

1925, F. Sarre, *Die Keramik von Sâmerrâ*, Berlin 1925

1926, E.T Richmond, *The Dome of the Rock in Jarusalem, A Description of its Structure and Decoration,* Clarendon Press, Oxford

1926, E.T Richmond, *Muslim Architecture,* London

1926, H. Vincent and M. Abel, *Jerusalem,* II

1927, E. Herzfeld, *Die Malerein von Sâmerrâ*, Berlin

1927, A. Gabrıel, "Kasr el-Hair", *Syria,* VIII, Paris

1929-1931, Anon, "Unique Examples of Ancient Pictorial Art in Syria: remarkable 8th Century mosaics found at Damascus" (*Illustrated London News*, Vol 175, No. 4719, 28th Sept 1929, pp 538-39)

1929-1933, Eustache de Lorey, *Unique Relics Of Islamic Art: 8th Century Mosaics*

1929-1934, Eustache de Lorey, "A Novel aspect of Byzantine Art of the eighth century mosaics recently discovered in the Mosque of the Omayyads at Damascus", *Parnassus,* II, No. 5, pp 8-10 with 4 illus.

1929, Ernst Kühnel, *Kunst des Orients,* Abb.

1930, E. Herzfeld, *Die vorgeschichtlichen Töpfereien von Samarra*, vol. V, Berlin

1930, J. Sauvaget, J. Sourdel Thomine; *Les monuments Ayyoubides de Damas* (Paris)

1930-1958, J. Sauvaget, *Etieenne Combe, Gaston Wiet; Reportoire chronolojique d'epigraphie arabe,* I-XIII, Kahire

1931, Martin s.Briggs, "Newly discovered Syrian Mosaics", *Burlington Magazine*, LXIII

1931, M. Chamot, "The Damascus Mosaics", *Apollo,* XIII

1931 R. Dussaud, *"Le Temple de Jupiter Damascenien", Syrie, III*

1932, K.A.C. Creswell, Early Muslim Architecture, Oxford, Vol. I

1932, J. Sauvaget, *Les Monuments historiques de Damas*, Beyrut

1932-1941, J. Sauvaget, *Les Monuments historiques de Damas*

1947, J. Sauvaget, *La Mosquee Omeiyade de Medine,* Paris

1932, L. Hautecceur and G. Wiet, *Les Mosquees du Caire*

1933, C. H. Sherrill, *Mosaics in Italy, Palestine, Syria, Turkey and Greece*,

1934, E. Diez, "The Mosaics of the Dome of the Rock at Jerusalem", *Ars Islamica*, I

1934, A. Godard, "Le Tarı Khane de Damghan", *Gazette des Beaux-Arts,* december

1935, E. W. Anthony, *A History of Mosaics*

1934, Fikri Ahmad, *La Grande Mosque de Kairouan,* Laurens, Paris

1934, J Sauvegat, "L'architecture musulmane en Syrie", *Revue des Arts asiatiq*, VIII

1937-1938, Max van Berchem, "Notes archeologiques sur la Mosquee des Omeyyades" (From notebook No 28, left by him and published by his daughter) *Bulletin d'Etudes orientales*, VII-VIII, pp 39-56

1937, E. Lambert, "L'Historie de la Grande Mosquee de Cordoue au VIII et au IX siecles d'apres des textes inedts" *Annuals de L'Institut d'Etudes Orientales*, II

1937, Ahmad Mahmud, *Mosquee de Amr b. al-Ass, au Vieux Caire*. *Praces-Verbaux des Seances du Comite de Conservation,* 1930-32

1939, J. Sauvegat, "Remarques sur les monuments omeyyedes", *Journal Asiatique*, CCXXXI, Paris

1940, J. Sauvaget, "Albert Gabriel; Voyages archeologiques" *la Turquie orientale*, Paris

1943, G. Wiet, *Repertoire chronologique d'Epigraphie araba*, XII

1946, Mahmud Akkush, "Bina, Qubbat as-Sakhra", *Ma-jallat ash-Sharq al- Arabi*, (Nos 14, 15 of 11th and 18th Oct.)

1947, Georges Marçais, *L'Art de L'Islam*

1947, Jean Sauvegat, *La Mosque Omeyyade de Medine*, (2nd ed. 1959)

1947, A.H.S. Megav, *Qubbat as Sakhra (The Dome of the Rock) An account of the building and its condition with recommendations for its conservation, submitted to the Supreme Moslem Council, Revised*, Autumn 1952

1948, Ernst Herzfeld, "Damascus: Studies in Architecture", *Ars Islamica*, XIII-XIVI

1948, E. Herzfeld, vol. VI: *Geschichte der Stadt Samarra*, Berlin, 1948

1949, R.W.Hamilton *The Structured History of The Aqsa Mosque*, Oxford

1950, J. Sauvaget, *Memento chronologique d'historie musulmane*, Paris (Türkçe terc. Suut K. Yetkin, Faik R. Ünat, *İslâm Dünyası Kısa Kronoloji*, Ankara, 1963)

1950, S.D. Goiten, "The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock", *Journ., American Oriental Soc.,* LXX, pp 104-8

1951, H.E. Mahmoud, "The Umayyad Desert Palace and Their historical importance and purposes ", *The Islamic Review,* XXXIX, No. 7, pp 8-11

1952, K.A.C. Creswell, *Muslim Architecture of Egypt*, I

1954-55, G. Marçais, *L'Architecture Musulmane d'Occident*, Paris

1954, Oleg Grabar, "The Painting of the Siz Kings at Qusayr Amrah", *Ars Orientalis* I

1956, K.A.C. Creswell, “The Legend that al-Walid asked for and obtained help from The Byzantine Emperor. A suggested explanation”, *Journal Roy, Asiatic Socy*.

1957, K.A.C. Creswell, “Architecture” in the Encyclopedia of Islâm, 2nd ed.[1343]

1957, E. Diez, Minara article in the Encyclopedia of Islam[1344], 2nd ed.

1957, A.S. Tritton, “Three Inscriptions from Jerussalem”, *Bull School of Oriental Studies,* XX, pp 537-8

1958, Sir Hamilton Bigg, *Arab Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate* (Dumborton Oaks Paper pp, 219-33)

1959, Mara Bonfioli, “Syriac-Palestinian Mosaics in connection with the Decorations of the Mosques at Jerusalem and Damascus”, *East and West,* X, pp 56-57

1959, R. W. Hamilton, *Khirbat al Mafjar*, Oxford

1960, Henry Field, *North Arabian Desert Archeological Survey*, p 74, (wrongly described as Qasr at Tûbâ)

1960, Oleg Grabar, “al-Mushatta, Baghdad and Wasit”, *The World of Islam* (Studies in Honour of P. K. Hitti, pp 99-108)

1960, O. Grabar, J. Perrot, B, Ravani and Myriam Rosen, “Sondages a Khirbet el-Minyeh”, *Israel Exploration Journal*, X., pp 226-43

[1343] İkinci baskıda Creswell’in yazdığı anlaşılan bu maddenin Türkçe tercüme (MEB, *İA,* 1964 / 1987) baskısında “mimari” maddesi olarak VIII, s.318-322 arasında M. Van Berchem tarafından yazılmıştır ve bu maddenin orijinalinde çok daha uzun metinden sadece medrese, türbe vb. ile ilgili kısımları tercüme edilmiştir.

[1344] İkinci baskıda Creswell’in yazdığı anlaşılan bu maddenin de daha sonra E. Diez tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır Bk, “Minare”, *İA*, VIII, 1964, s.323-29 arası. (Not. Türkçe tercümede Minare makalesinin devamı s.329-334 arasında “Anadolu’da Türk Minareleri” başlığı altında Semavi Eyice tarafından yazılmıştır).

4- Creswell'in Early Muslim Architecture Kitabına Dâhil Etmediği 907 Öncesi Tarihli Bazı Erken İslâm Mimarisi Eserlerinin Listesi ve Tanıtımı

a- Creswell'in EMA Kitabına Dâhil Etmediği Bazı (Önemli) Erken İslâm Mimarisi Eserlerinin Lİstesi *(Konu 1-12)*

1- Kubâ Mescidi (622) s.889
2- Humus Şehri ve Ulucamii (635-) s.891
3- Taber'deki Emeviyye Camii (705-715) s.892
4- Kasr-ı Burka, (Mafrak-Bağdad arası, 705-715) s.894
5- Kudus Emevî Sarayı Yerleşkesi (705-717) s.896
6- San'a Ulucamii ve Beytü'lmâl Binası (705-715) s.900
7- Yemen'in Kübik (Kâbe) Formlu Camileri (VIII. yy.) s.901
8- Arap Camii (Konstantinapol: İstanbul-Galata, 668-676) s.903
9- Derbent Ulucamii (Dağıstan, 733-735) s.906
10- Tunus Sefakus Ulucamii (235 / 849) s.907
11- Derbizübeyde (Mekke - Kûfe) Güzergâhındaki Yapılar ve Aynızübeyde Su Kemerleri (Abbâsî, 828-829) s.908
12- Karaviyyîn Ulucamii (859) s.909

b- Creswell'in Üzerinde Araştırma Yapmadığı Bazı (Önemli) Erken İslâm Mimarisi Eserlerinin Kısa Tanıtımları *(Konu 1-11)*

1- KUBÂ MESCİDİ (622)

Hz. Peygamber'in 622 yılında hayatına kasteden müşrik Mekke'liler sebebiyle Mekke'den ayrılmak zorunda kaldığı, yol arkadaşı Hz. Ebû Bekir ile deve sırtında 2-3 hafta süren bir yolculuk sonucu önce (Medine'ye ~10 km mesafedeki) Kubâ köyünde mola verip burada bir süre (4-5 gün veya 14-15 gün) kaldığı, Hz. Peygamber'in gelişinden önce burada, Ebû Huzeyfe'nin azatlı kölesi Salim'in önderliğinde bir grup muhacirin Amr b. Avf oğullarına ait bir arsanın etrafını çevirip Kudüs'e yönelerek namaz kıldıkları, Resûlullah Kubâ'ya vardığında da burasını biraz düzenleyip genişleterek Kubâ Mescidi olarak bilinen mescidi inşa ettirdiği rivayet edilmiştir.

Başka bir rivayette[1345] Hz. Peygamber'in Kubâ'da on geceden fazla kaldığı ve Mescid-i Kubâ'nın bu sırada yapıldığı, Hz. Peygamber'in, kıble yönünün (15 Şaban 2 / 11 Ocak 624'te)[1346] Kudüs'ten Kabe'ye çevrilmesinin ardından Kubâ Mescidi'ni de yeniden inşa ettirdiği, bu yeniden inşaat sırasında ön duvar ile hemen önündeki sütunlu sundurma alanının üzerinin de (Medine Mescidinde olduğu gibi) kapatıldığı, güney duvarında ilave bir giriş kapısı daha bulunduğu nakledilmiştir. Kubâ Mescidi Müslümanların hür ve herkese açık olarak yaptıkları ilk mescit olması hasebiyle İslâm tarihi, kültür ve sosyal hayatı açısından çok önemli ve Kur'an'da sözü edilen, "…ilk günden takva üzerine kurulan mescit…", (üssise âyeti, Tevbe 9 / 108) olduğu iddia edilmiştir. Bu mekânda zikredilen âyetin nazil olduğu yere sonradan bir de mihrab yapıldığı belirtilmiştir[1347].

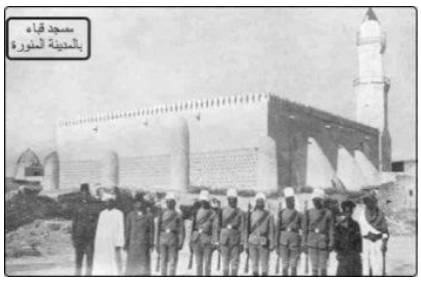
Mimari Özellikleri

Mescid-i Kubâ'nın ilk yapıldığı sırada sahip olduğu ölçüler net olarak bilinmemekle beraber yapının ölçü ve diğer özellikleriyle ilgili (İbn Şebbe tarafından) verilen bilgilerin Hz. Osman ve I. Velîd tarafından yapılmış olan tamir sonunda ortaya çıkan hâline ait olduğu, bu tariflere göre mescidin kare şeklinde olup 66 x 66 zirâ ölçülere (~0.51m. kabul edilen Emevî zirâsına göre ~34 x 34m, fakat ~0,48m. kabul edilen Abbâsî zirâsına göre ise ~31,6 x 31,6m.) sahip olduğu belirtilmiş.

[1345] Buhâri, *Menâkibü'l Ensâr*, 45, Hüseyin Algül, "Mescid-i Kubâ", *DİA,* XXIX, 2004, s.279 yoluyla
[1346] Creswell, *EMA,* 1979, c.1, bl.1, s.12.
[1347] Algül, "Mescid-i Kubâ", *DİA*, s.279; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 834.

Bu dönemlerde yapılmış olan tadilatların sonunda mescit yapısının kıble yönündeki sundurma alanında 7 sıra hâlinde dizilmiş yirmi kadar sütunun (direğin) üzerine bindirilmiş bir tavana, arka kısmında yedişer sütunlu iki sıra hâlinde revaklı (üzeri kapalı) bir alana, ortada ise 50 x 26 zirâ (~26 x 14m.) ölçülerinde açık bir alana sahip olduğu belirtilmiştir. Diğer bir rivayette bu yapının sonradan üç farklı girişi, duvarlarının yüksekliğinin 19 zirâ (~9,5m.) olduğu, minare olarak da 50 zirâ (~24m.) yüksekliğinde (Emevî özellikleri taşımasından dolayı I. Velîd'in halifeliği ve Ömer b. Abdülaziz'in Medine valiliği döneminde (706-712), sırasında yaptırıldığı tahmin edilen) bir kuleye (şavama) sahip olduğu nakledilmiştir. Medine şehri hakkında eserinde geniş bilgiler veren Semhûdî (ö.1506), yapının kıble duvarının 70 zirâ (~36m.), kuzey duvarının ise 68,5 zirâ (~35m.), derinliğinin 79 zirâ (~40,5m.) olduğunu belirtmiştir. Ancak derinliğinin 79 yerine 69 zirâ olduğu yönde başka nakiller de bulunmaktadır.

Manevi öneminden dolayı daha sonra Abbâsîler ve onlardan sonra da (XIX. yüzyıla kadar Osmanlı döneminde Kanûnî Sultan Süleyman (950 / 1543), II. Mustafa (1111 / 1699) ve II. Mahmud'un 1826'da önemli tadilat, ilaveler dâhil olarak) birçok hanedan ve yöneticiler tarafından düzenli bakım ve tamirleri yapıldığı belirtilmiştir. II. Mahmud döneminde yapılan işler için batı duvarındaki kitâbesinin baş kısmında (mescide işaret bulunan Tevbe 9 / 108 âayeti ile birlikte) *"İmâmü'l-müslimîn şâh-ı cihan Sultan Mahmud Han / Hilâfet zâtına muhtac, keramet tab'ına mu'tad, işitip iş bu akdes mescidin viraneliğin derhal / buyurdu hüsn-i i'mârıyla ehl-i tayyibe'yi dilşâd ..."* şeklinde bilgiler bulunduğu aktarılmıştır[1348].

Res.57

Res.58

Res.59 (DİA, XXIX, s.281)

Res. 57 Kubâ Camii Osmanlı son dönemindeki görünüşü
Res. 58 Kubâ Camii Osmanlı son dönemi minaresi ve taç kapı cephesinin görünüşü
Res. 59 Kubâ Camii taç kapısının II. Mahmud tuğralı üst kısmı

Kubâ Mescidi'nin son hâlinin ise 1985 yılında tamamen yıkılıp yeni baştan yapılması sonucu ortaya çıktığı bilinmektedir.

[1348] Nebi Bozkurt, "Mescid-i Kûba", *DİA*, XXIX, 2004, s.281; M. Asım Köksal, *İslam Tarihi*, *(Medine)* I, 10.

2- HUMUS ŞEHRİ VE ULUCAMİSİ (635-636)

"…452'de şehir yakınında Hz. Yahyâ'nın başının bulunmasıyla Humus dinî bir merkez hâline geldi. 628'de Rövanş savaşında Sâsânîlere karşı kesin zaferler kazanan ve onlardan kurtarılan eyaletlerde düzeni yeniden kurmak için Doğu'da kalan Herakleios, güneyden gelen İslâm orduları karşısında başarılı olamayınca Yermük Savaşı'ndan (15 / 636) sonra o esnada bulunduğu Humus'u terketti. Humus ilk olarak Hz. Ömer devrinde 14 / 635'te fethedildi ancak Müslümanlar Yermük Savaşı sebebiyle şehirden ayrılmak zorunda kaldılar ve şehir 15 / 636'da ikinci defa ele geçirildi. Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Hâlid bin Velîd kumandasındaki İslâm ordusu şehri kuşatınca halk aman diledi ve şehir kan dökülmeden Müslümanların eline geçti (16 / 637). Fetihten sonra şehrin en büyük kilisesi olan Yuhanna Kilisesi'nin bir kısmı camiye çevrildi…"[1349]

Yuhanna Kilisesinin daha sonra tamamen camiye tahvil edilip edilmediği, Muâviye b. Süfyân'ın, Hz. Osman döneminde idari yetki alanını tüm Ürdün bölgesi ile Humus'da dâhil edip genişletince, Humus'u Suriye'ye bağlı bir vilâyet hâline getirip Suriye'nin önemli beş askerî karargâhından biri yaptığı dönemde, kilisenin yıkılıp yerine yeni bir cami yapılıp yapılmadığı konusunda kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır.

Ancak, 685-705 arasında Halid bin Yezid'in burada valilik yaptığı ve ölünce de sarayın yanında bulunan caminin haziresine defnedilmesi, şehirde Halid b. Velîd ve Camii el-Umevî el Kebîr[1350] isimli camilerin bulunması, erken dönemde buraya büyük bir-iki cami yapılmış olduğuna işaret etmektedir ve bu konu araştırılmayı beklemektedir.

Res.60 (https://archnet.org/sites/14952

Res. 60 Humus'da Cami el-Nuri, Camii Kebîr veya Camii el Umevi olarak bilinen yapının (bazı kısımları Emevi-N..Zengi döneminden kalma olduğu kabul edilen) mihrabı

[1349] Robert Mantran, "Humus", *DİA,* XVIII, 1998, s.374.
[1350] https: / / archnet.org / sites / 14952 (05.02.2016).

3- TABERİYYE'DEKİ EMEVİ CAMİİ

Bu konu hakkında Avrupa'da yapılmış yayınlarda[1351] "…Ürdün'ün askerî bölgesi olan Cund el-Ürdün'ün baş yerleşim yeri olan Tiberias şehrini erken İslâm döneminin öncesinden kalan erken Roma-Bizans yerleşim merkezinin büyümesi sonucu ortaya çıkmış bir şehirdir. Bu şehirde bazı alanlarda çeşitli kazılar yapılmış ve bu kazılarda VII-XI. yüzyıllar arasına ait pek bir şeye rastlanmamıştır. Kazı yapılan alanlardan en dikkat çeken, 1952'den başlayıp 2008'e kadar devam eden kazılarda ortaya çıkarılan şehir merkezi olmuştur. Bu alanda ortaya çıkarılan pek çok eski Roma binalarının kalıntılarının arasında çok sütunlu kapalı Bizans çarşısı olarak tanımlanmış olan bir yapının, VIII. yüzyıl Emevî Şam Camii ile benzerliği (sadece plan olarak değil ebatlar olarak da neredeyse aynı denecek kadar benzemesi) dikkat çekmiştir.

Roma ve Bizans geçmişi olan ve Arapçada 'Tabariyye' olarak bilinen şehir Müslümanlar tarafından 636-639 arasında fethedilmiştir. Talmut araştırmalarında, Büyük Suriye (Bilâdi'ş-Şam) olarak adlandırılan coğrafyada eski çağlardan beri Yahudilerin çoğunlukla yerleşik olduğundan bahsedilmektedir. Emevîlerin yönetim merkezini Şam'a taşımasının ardından Fustat ile Kudüs ve Şam'ı birleştiren yolların arasında olması, Halife Abdülmelik'in 692'de şehirde bazı imarlar yaptırmış olması ve sonraki halifelerin bu bölgede es-Sinnabra ve Hırbat el-Minyâ'da kışlık saraylar yaptırmış olmaları Tabariyye'nin önemini daha da arttırmıştır.

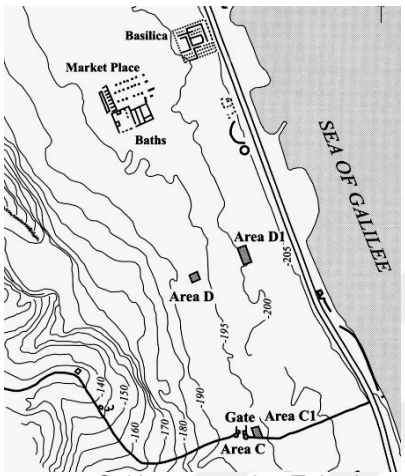
Mukaddesî (985'te) şehrin bir baştan öbür başa 1 fersah [yaklaşık 6 km] uzunluğunda büyümüş olduğunu, buradaki hayatın her yönden oldukça rahatlık ve bolluk içinde olduğunu yazmıştır.

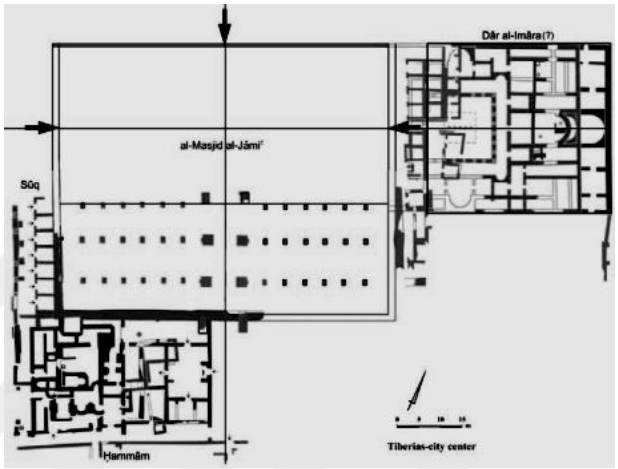
Nâsır-ı Hüsrev de (ö.1075), 1047 civarı şehre uğramış ve; "şehirde etrafında çok yasemin yetiştiği için adı Yasemin olan güzel bir caminin bulunduğunu[1352], caminin kapısına yakın bir sıcak su kaynağını kullanan bir de hamam olduğunu (bu kaynağın Davud oğlu Süleyman tarafından yapıldığının söylendiğini), yazmıştır. Caminin sütunlu doğu tarafında da Nuh'un oğlu Joşua'nın kabrinin olduğunu, Berenice dağında bir kilise bulunduğunu, şehrin dış eteklerinde Hz. Ebû Hureyre'nin mezarının bulunduğunu fakat bu bölgede Şiîlerin yerleşik olmaları ve kabri ziyarete gelenleri rahatsız etmelerinden dolayı kimsenin o tarafa gitmediğini" yazmıştır.

[1351] Silverman, Katia Cytryn. "The Umayyad Mosque of Tiberias", *Muqarnas,* V26, 2009, s.37-62
[1352] Mescid-i Yasmin, Mescid-i Cuma'dan ayrı, şehrin güney kapısına yakın, küçük bir camidir (bk, Res.63 s.893).

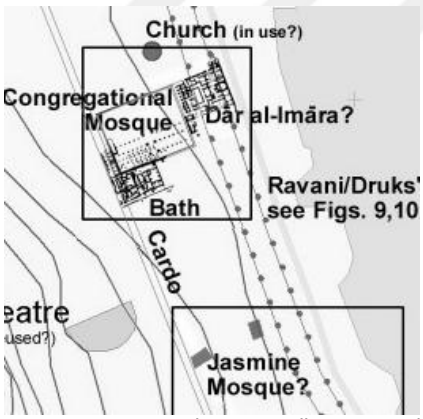
Sonraki yıllarda (1992'de Timothy P. Harrison Taberiyye'deki kazılar hakkında yayın yapmış, 1973 ve 74'te Gideon Foerster'in yaptığı kazıların sonuçları David Stacy tarafından yayımlanmıştır.

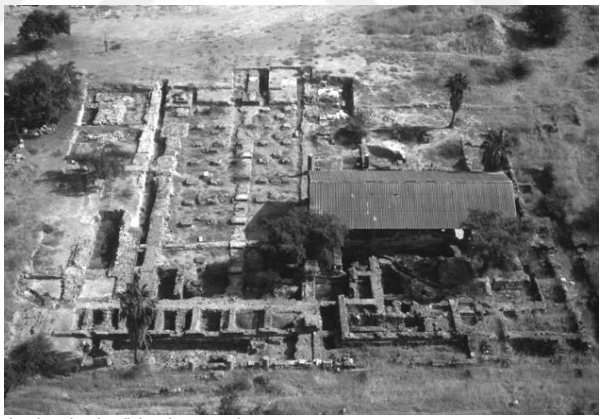
Bu yayınlarda bahsedilen kazılarda ortaya çıkarılan ve sütunlu Bizans kapalı çarşısı olarak tarif edilen yapının aslında plan olarak Emevî Şam Ulucamii'nin bir kopyası olacak kadar ona benzeyen bir cami yapısı olduğu iddia edilmiştir.

Res. 61 Göl kıyısına yakın Taberistan şehri, merkezi ve güney kapısı
Res. 62 Kazılardan sonra ortaya çıkartılan Taberiyye Ulucamii ve dârü'l-imâresi'nin planı

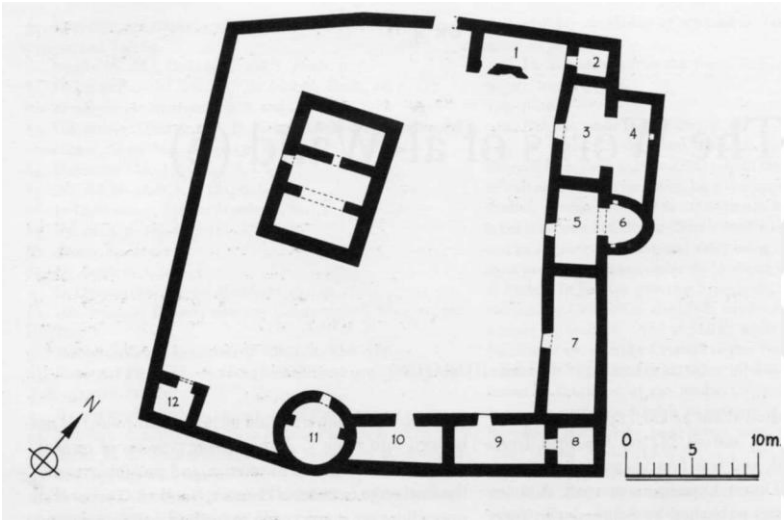
Res.61-64, Katia Cytryn Silverman makalesi yoluyla (bk. dn.1351)
Res. 63 Taberiyye merkezindeki Ulucami, dârü'l-imâre, kilise ve Jasmine (Yasemin) Camii konumu
Res. 64 Taberiyye'deki Ulucami ve pazar alanının kalıntıları

Emevîlerin hâkimiyetleri sırasında Bizans'tan kalmış olan bazı binalarda (Amman, Anjâr ve Müşettâ'da görüldüğü gibi), bazı değişiklikler yaparak kullandıkları, şehir merkezinde bir hamam ve Mukaddesî'nin tarif ettiği büyük ve güzel bir caminin bulunduğu, bu sebeple de burasının Bizans'tan kalmış ve 'İslâmlaştırılmış bir Emevî şehri' olabileceği…" yönünde bilgiler nakledilmiştir.

4- KASR-I BURKA

(Mafrak-Bağdad arası, Velîd b. Abdülmelik, 705-715)

"…Mafrak'tan Bağdat'a giden yolun 25 km kadar kuzey batısındadır. İlk defa 1928'de Field Museum Arabian Desert Expedition (Arabistan Çöl Araştırmaları Saha Müzesi) ekibi tarafından ziyaret edilmiştir. Bu araştırma gezisinin sonuçları hakkında kısa bir rapor Schroeder tarafından 1960'ta, daha detaylı bir çalışma ise Gaube tarafından 1974'te yayımlanmıştır (s.90, dn.1) [1353].

Res.65, (Gaube, Annals of the Dept. Of Antiquitis of Jordan, XIX: James W. Allan, s.92, Fig.56 yoluyla)
Res. 65 Kasr-ı Burka planı

Tarifi

Ören alanı kuzeybatı ve güneybatı cepheleri duvarla çevrili bir avlu ile avlunun etrafındaki farklı ölçülerdeki odalardan oluşmaktadır. Ayrıca avluda bir de dikdörtgen planlı bir kule bulunmaktadır. Yapıda dikdörtgen kule hariç, 4 farklı evre tespit edilmiştir.

Birinci evreye ait olarak dairevî ve iki katlı olan yapı, bu yapının lintellerinde Grek haçı ve Grek'çe harfler bulunmaktadır. İkinci evre; 2, 3, 5, 7, 9, 10 ve (belki) 6 no'lu odaları kapsar. Üçüncü evre; 3 no'lu oda ile bitişik olan 4 no'lu (ve belki 6 no'lu) odayı, son evre ise oda 1, 8, 11 ve 12 no'lu odaları kapsar. Yapının üst katı ile üst kat ve 1m'lik duvarla çevrili olan terasa giden merdiven bu evrelere dâhil değildir.

[1353] K.A.C.Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, (Revised & Supplemented by James W. Allan), Scolar Press, Aldershot, [UK] 1989, s.90-91.

Vadi Mikat kıyısında olan ören yerini Gaube ziyaret ettiğinde kasrın güneybatı duvarı civarında gördüğü gölet, ona bu kasır buraya ilk yapıldığında da burada bir su göleti bulunduğu izlenimi vermiştir.

Tarih

Dikdörtgen planlı yapı diğer kısımlardan farklı görünmekle birlikte Suriye coğrafyasından sık görülen Roma-Bizans gözetleme yapılarını andırmaktadır. Grekçe yazılı bir mezar çerçevesi üzerindeki yazılar III. yüzyıla işaret etmektedir.

Burada bulunan ve 700 yılından itibaren Emevî yayılmasını gösteren bir lintel üzerinde bulunan: 'Ya rab, Bismillahirrahmanirrahim, Mü'minlerin emirinin oğlu el-Velîd bu odaları inşa etti. H81' yazısı buradaki Emevî mimari faaliyetlerinin ispatıdır. Yazıda buradaki mevcut odalardan 1, 4 ve 6 dışındakilerin kastedildiği anlaşılmaktadır.

Mimari Köken

Gaube'ye göre bu odaların 'Apsidal oda ve avlunun etrafında odaların (Rusefa'da da benzerleri mevcut olan) diziliş düzeni' Gassânî mimarisi özelliği göstermektedir. Ayrıca Rusefa'da da Gassânî kralı (Phylarch) Vivat el-Munzir'den bahseden yazılar bulunmaktadır. Sauvaget bu odaları da Sâsânî dönemi olarak onaylamış. Munzir'in Hayyât'ta ve Hayyât'ın doğusundaki yapılarda da benzer durum görülür.

Aynen Gassânîler gibi Emevî yöneticileri de kabileleri kontrol altında tutmak maksadıyla sürekli farklı bölgelerde (farklı kabilelere yakın görünmek için) bulunuyorlardı. Bu sebeple el-Velîd ve ondan sonrakiler de Gassânîlerden kalan bu yapıları aynı maksatla kullanmaya devam etmekte bir sakınca görmemeleri normaldir.

Apsidal oda Emevîlerde çok yaygın olmasa da Cebel Seys'te de mevcuttur. Ancak avlunun etrafından düzenlenmiş oda sistemi bundan sonraki Emevî mimarisinin dominant bir özelliği olmuştur…" şeklinde tanıtımlar yapılmıştır[1354].

[1354] Creswell-Allan, *A Short Account of EMA*, 1989, p.89-91.

5- KUDÜS'TEKİ EMEVÎ SARAYI YERLEŞKESİ (705-715)

Mescid-i Aksâ'nın Güneyindeki Emevî Sarayları[1355]

James W. Allan'ın Creswell'in 1958 tarihli "*A Short Accoun of Early Muslim Architacture"* kitabını bazı ilavelerle 1989 yılında yayımladığından Creswell'in kitaplarının tanıtımı yapılırken bahsedilmişti. Prof. James W. Allan 1958 baskısında olmayan bazı konuları ilave ederek 1989'da yayımladığı bu kitapta[1356] Kudüs'teki Emevî Sarayları olarak bilinen binalar grubu hakkında:

"…Kudüs Harem-i Şerîfi'nde Mescid-i Aksâ yapısının güneybatı cephesinin aşağısında, İsrail Araştırma Derneği (Israel Exploration Society) ve Hebrew Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nün birlikte 1968-1970 arasında yaptığı kazılarda 6 farklı yapının kalıntıları ortaya çıkartılmıştır (s.95, dn.4)[1357]. Bu yapılardan 2 no'lu olanın ebatları ve diğer özellikleri sebebiyle bir yöneticinin (vali, halife vb.) sarayı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yapının üst koridorundan Mescid-i Aksâ'nın içine merdivenle girişi bulunması gibi sebepler, aşağıdaki bu yapılar grubunun üst kısımdaki Harem-i Şerîf alanı ile bağlantılı olarak planlanıp inşa edildiğini göstermektedir (Res.73, 74).

***2 no'lu Bina**:* 2 no'lu saray yapısının ölçüleri 84m. x 96m. (275.5 x 315 feet), dış duvarlarının kalınlığı 2,75 - 3,10m'dir. Merkez avlunun zemini 30 x 30 ve 60 x 70 cm'lik taş plakalarla döşenmiş, avlunun kenarlarında üzeri kapalı revaklı alanlar mevcut olup, revaklı kısımlarda (doğu ve batı cephelerinde) karşılıklı 17 x 20m uzunluk ile 4 veya 8m. genişliğe sahip dikdörtgen salonlar bulunmaktadır. Üst kısımları duvarlara bitişik yapılmış payelerin üzerine binen beşik tonozlarla örtülmüştür. Doğu ve batı cephelerinin ortasında birer tane olmak üzere 4,5m. x 6,5m. ölçülerinde 2 giriş kapısı mevcuttur. Yapı 9m. (29,5 feet) derinliğe kadar inmiş çok sağlam temeller üzerine oturmaktadır. Yapının iç düzenlemeleri ve burada görülen sütun ve sütun başları, pencere kafesleri (lattice), kenar korkulukları ile tüm diğer süsleme unsurları, motifler Emevî sanatı özellikleri sergilemektedir.

***Diğer Binalar**:* Alanda bulunan diğer yapıların kazıları henüz tamamlanmamıştır. 3 no'lu bina da 2 no'lu binaya benzerlikler göstermektedir. Ancak IV ve VII no'lu

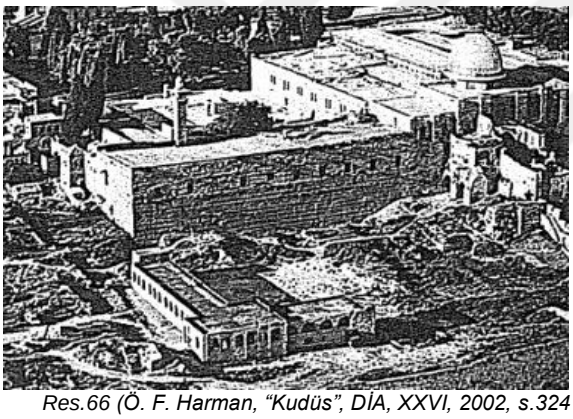

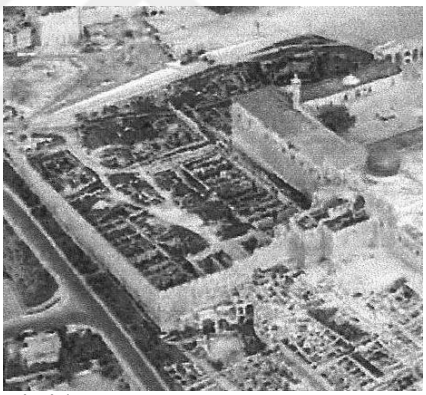
[1355] Creswell-Allan*, A Short Account of EMA*, 1989, p.89-91, p.95-96.
[1356] (Creswell-Allan*, A. Short Acc.*, 1989 + Diğer bilgiler).
[1357] MAZAR- Ben-Dov,'The Omayyad structures near the Temple Mount", *Israel Exploration Society*, Jarusalem 1971.

binaların direkli oldukları anlaşılmıştır. Kazı ekibi IV no'lu yapının bir mescit olduğu konusunda emin görünmektedir. Bu yapının güney duvarı tamamen yıkılmış olduğu için burada bir mihrab olup olmadığı anlaşılamamıştır.

Binalar Yerleşkesinin Tarihi

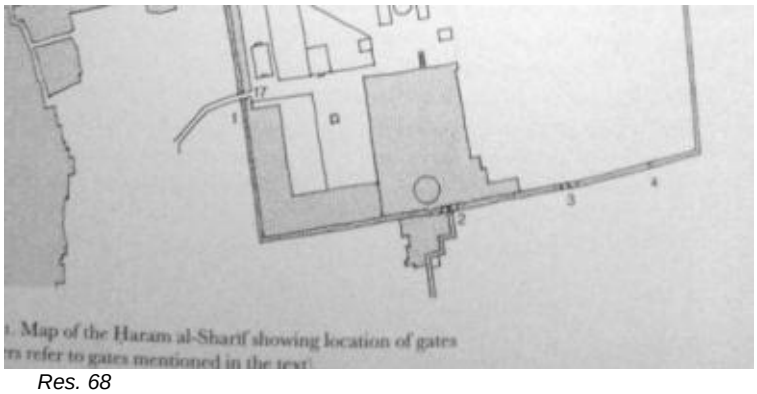
Bu yapı kime ait olmalıdır sorusunun cevabı (yine) Aphrodito Varakları, Velîd b. Abdülmelik döneminde burada yapılmış olan inşaat faaliyetleriyle ilgili bilgilerde bulunmaktadır. Ayrıca Mukaddesî de (ö.985) Harem'den Bâb-ı Velîd kapısı bulunduğundan bahsetmektedir. Bu kapı da 2 no'lu yapının üst katında görülen merdiven yoluyla yapılmış bağlantı olmalıdır. Burada bulunan yapıların (Mescid-i Aksâ'nın da büyük oranda yıkıldığı) 747-8 depreminde büyük hasar gördüğü ve [750 Abbâsî devriminden sonra da] uzun süre hiç tamir yapılmadan öylece kaldığı tahmin edilmektedir…" şeklinde bilgiler aktarmıştır.

Res.66 (Ö. F. Harman, "Kudüs", DİA, XXVI, 2002, s.324 yoluyla) *Res.67*

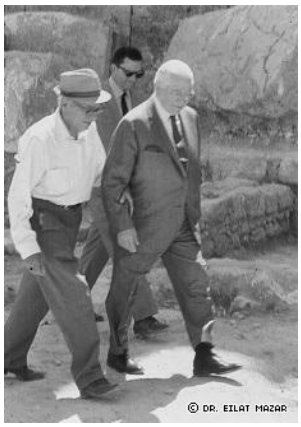
Res. 66 Mescid-i Aksâ'nın güney kısmındaki kazı alanının 1968 kazıları öncesi görünüşü
Res. 67 Mescid-i Aksâ'nın güney ve güneybatı kısmındaki kazı alanının kazılardan önceki görünüşü

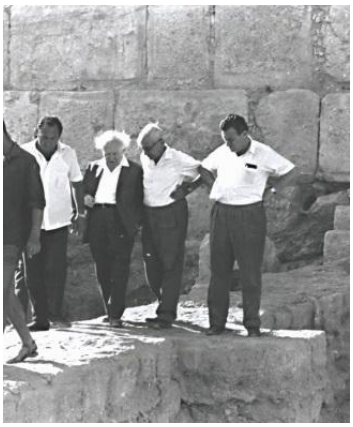

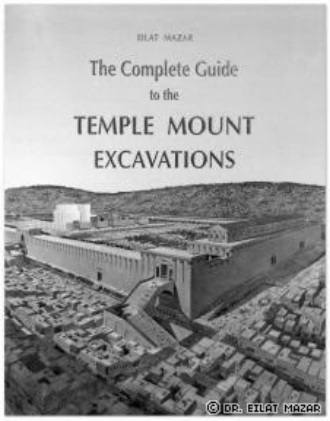

Res. 68 *Res.69*

Res. 68 M.H. Burgoyne'nin 1992 yayımında Mescid-i Aksâ'nın güney ve güneybatısında boş gösterilen Emevî saraylarının bulunduğu alan
Res. 69 Mescid-i Aksâ'nın güney ve güneybatı kısımlarının 1968 kazıları sonrası havadan görünüşü

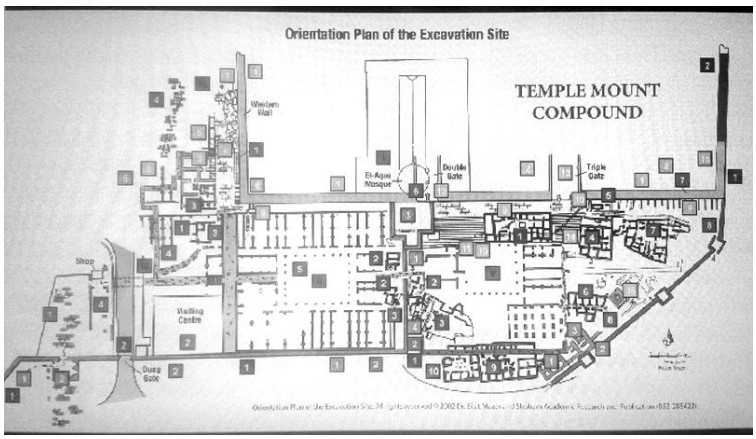
Res. 70 *Res. 71* *Res. 7*

Res. 70 İsrailli arkeolog Benjamin Mazar (1906-1995) "Tanrı'nın Dünya [misyoner] Kiliseleri" başkanı Herbert W. Armstrong'a (ö.1985) Kudüs kazı alanını gezdirirken
Res. 71 Arkeolog B. Bazar (İsrail'in ilk başbakanı) David Ben-Gurion ile kazı alanında
Res. 72 1968-71 kazıları akabinde "Temple Mount Kazıları" adıyla yayımlanan kitabın kapağı

Res. 73 Emevî saray yapılarının bulunduğu güney ve güneybatı alanının kazılardan sonraki görünüşü
Res. 74 Emevî Sarayı'nın bulunduğu güneyinde Mescid-i Aksâ minberinin yakınına kapısı olan merdivenli girişin hâlen ayakta olan kısmı

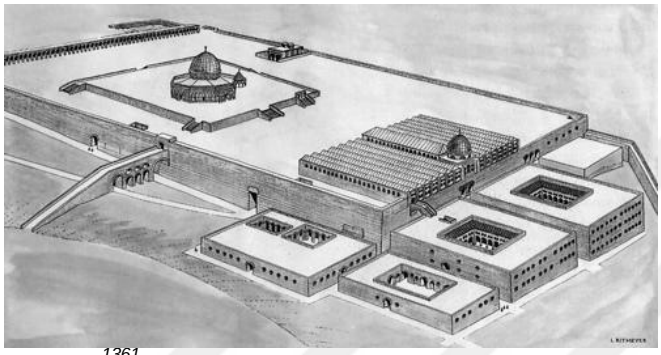
Res.70-75 http://www.archpark.org.il/article.asp?id=232 (02.03.2017)
Res. 75 Kazı alanı ve ortaya çıkartılan Emevî saray yapılarıyla ilgili bulguların şeması

Bu alanda 1968-78 arasında İsrailli Arkeolog Benjamin Mazar yönetiminde[1358] 1968-71 arasında oldukça detaylı kazılar yapılmış ve akabinde birkaç yayımda bu

[1358] https: / / en.wikipedia.org / wiki / Benjamin_Mazar (02.03.2017).

kazılardan ve sonuçlarından bahsedilmiştir[1359]. Ancak sonraki yıllarda erken dönem İslâm ve Emevî mimarisi üzerine yapılmış yayımlarda bu kısma pek yer verilmemiştir (Res. 68)[1360].

Bu alandaki Emevî sarayları yerleşkesine ait yapıların altında (özellikle Hz. Îsâ öncesi ve sonrası dönemde) Yahudi hahamlarının konaklarının olduğu da kabul edilmektedir. Kazılarda Emevî yapılarının temellerinin 9m. kadar derinliğe indiğinin anlaşılması o döneme ait kalıntılarında artık yerlerinde olmadıklarını gösterdiğini, bu sebeple bu alan üzerinde yeni düzenlemeler yapıldığını akla getirmektedir (Res.73).

Res.76[1361]

Res. 76 Beytülmakdis alanı ve güneyindeki 1967 kazılarında ortaya çıkartılan Emevî saray yapılarının konumları

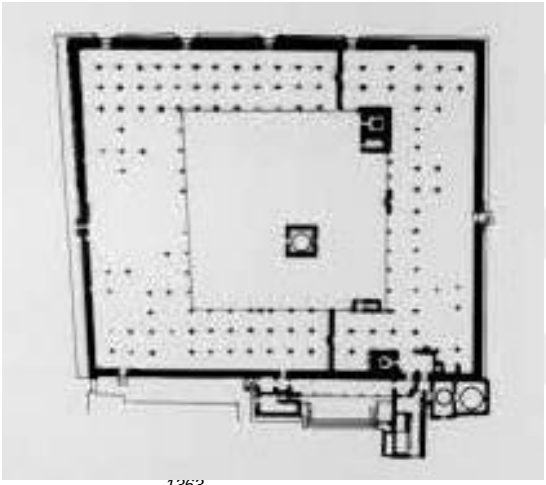

Res. 77 Mescid-i Aksâ'nın batısındaki artık "ağlama duvarı" olarak bilinen alan ve çevresinde XIII. yy'dan beri mukim Magriplilerin yaşadığı Megaribe Mah.'nin 1967 öncesi bir görünüşü (IRCICA arşivi)
Res. 78 Mescid-i Aksâ'nın güneybatısındaki kazı alanı ve "ağlama duvarı" alanının altında devam eden arkeolojik kazılardan bir kesit

[1359] "… Further more, immediately outside this gate (the Double Gate) is recently excavated groups of large Umayyad buildings, the Double Gate would have been the main entrance to the Haram from these buildings which may explain its special decoration…" Mazar & Ben-Dov, The Excavations in the Old City of Jarusalem, near the Temple Mount: Second Preliminary Report, 1969-70 seasons", *The Omayyad Structures near the Temple Mount, Jarusalem,* 1971), s.124.
[1360] B. Mazar (1975) M.H. Burgoyne, "The Gates of the Haram Al-Sharif", s.124, dn.49, in *Bayt Al-Maqdis, abd' al-Malik's Jarusalem,* Part one, Ed. by Julian R aby & Jeremy Johns, Oxford Univ. Press, 1992.
[1361] Res.67, 69: http: / / en.wikipedia.org; Res.68, 73: www. http: / / www.archpark.org.il / article.asp?id=232 (02.03.2017).

6- SAN‘A ULUCAMİİ VE BEYTÜ’LMÂL BİNASI (705-715)

Çeşitli kaynaklara göre San‘a Ulucamii Hz. Muhammed’in (sav) emriyle şehrin valisi olan Vebr b. Yuhannes tarafından yaptırılmıştır. VIII. yy. başlarında ise (Emevî Halifesi el-Velîd b. Abdülmelik’in emriyle) San‘a valisi Yahyâ es-Sakafî camiyi genişletmiştir. Kuzey, batı ve doğu taraflarındaki çoğu taş işçiliği ve kemerler de dâhil bugünkü plan ve ana strüktürünün Velîd b. Abdülmelik döneminde (705-715) yapılan bu genişletmeden kalma olduğuna inanılsa da üçüncü Abbâsî Halifesi el-Mehdî döneminde (775-785), IX. yüzyılın sonunda ve XI. yüzyılda camide bazı tamiratlar yapıldığı hakkında kaynaklarda bilgiler mevcuttur[1362].

Res. 79[1363]

Res.80

Res. 79 San‘a Ulucamii planı
Res. 80 San‘a Ulucamii’nin günümüzde havadan görünüşü

Caminin avlu duvarlarındaki hâlen mevcut olan kûfî kitâbe kuşağında Abbâsî Halifesi el-Mehdî b. Ca‘fer el-Mansûr’un, San‘a valisi Ali b. Râbi’ye camiyi tamir ettirmesi için verdiği talimatla ilgili bilgiler yazılıdır. IX. yüzyılın sonlarında San‘a’da meydana gelen büyük bir sel felaketi sonucu caminin büyük zarar gördüğü, daha sonra İbrâhim b. Muhammed b. Yafur’un emriyle caminin tamir edildiği kaynaklarda nakledilmiştir. Ayrıca caminin doğu kanadının ise XI. yüzyılda Yemen’e hâkim olan Süleyhîler döneminde yenilendiği de bilinmektedir.

[1362] K.A.C Creswell-James W. Allan, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Aldershot, UK, 1989, s.83; R. Strotı-Mann, “San’ā”, *İA*, X, s.179-182; Sümeyra Ocak, *Erken Dönem İslam Mimarisinde Beytü’l-Mal (Hazine) Binaları*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi, İstanbul, 2010; Andrew Petersen, *Dictionary of Islamic Architecture,* s.251 / PDF s.252

[1363] https://www.google.com.tr/search?q=san%27a+great+mosque+plan&tbm=isch&imgil= G6Kjf5G6 Nk4e KM%253A%253BUWhSLQvWd7J-IM%253Bhttps%25253A%25252F%25252Fdome (02.08.2017).

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Raşidîn döneminde yeni kurulan yerlerde yapılan mescitlerde olduğu gibi, buraya yapılan ilk mescidin de Mescid-i Nebevî planında yapıldığı kabul edilmekle birlikte, sağlam taş malzeme ile yapılmış olan bu caminin Emevîler zamanında genişletilerek (harem'inde transept bulunmamasından, yine orijinal Mescid-i Nebevî planında) yeni baştan yapılmış olduğu, daha sonra XII-XVI. yüzyıllar arasında da birkaç defa geniş çaplı onarım geçirdiği hakkında bilgiler mevcuttur[1364].

San'a Ulucamii'nin duvarları bazalt taşlarla örülmüştür ve yapı kendisi kareye yakın ölçülere sahip olduğu için ortadaki avlusu dışardan kare şeklinde olduğu izlenimi verse de, dikdörtgen şeklindedir. Camide kullanılmış bazı taş unsurlarda İslâm öncesi dönemlere ait izler mevcuttur. Avlunun etrafı, taş sütunların taşıdığı kemerlerle çevrilidir. Avlunun merkezinde (XVII. yüzyılda yapıldığına inanılan) kareye yakın dikdörtgen biçiminde kubbeli bir beytü'lmâl binası ile biri dış duvara bitişik olarak, diğeri de caminin doğusunda iki minaresi bulunmaktadır. Minarelerin XIII. yüzyıl sonlarında yapıldığı kabul edilmektedir. Mescid-i Nebevî planı ile erken devir İslâm mimarisinin önemli eserlerinden biri kabul edilen San'a Ulucamii'nin genel itibariyle orijinalliğini bugüne kadar koruduğu kabul edilir ve günümüze kadar da kesintisiz ibadete açık kalmıştır.

7- YEMEN'İN KÜBİK (KÂBE) FORMLU CAMİLERİ (VIII. YY.)

Yemen'in farklı bölgelerinde İslâm öncesi dönemin bilinen bina tiplerinden birisi olan kübik formunun, İslâm'ın bu bölgede hâkim olmasının ardından (Kâbe benzerliği sebebiyle) cami yapısı olarak adapte edilerek İslâm mimarisine dâhil edildiği iddia edilmiştir. Bu yapıların, küb şeklinde ve kapalı (hiç penceresiz) olmaları, kareye yakın bir plana sahip olmaları, tek açık yer olan kapının mihrabın tam karşısına yerleştirilmesi, düz örtme tavanının da 3 tane kolonun başlıkları üzerine bindirilmek suretiyle düzenlendiği nakledilmiştir[1365].

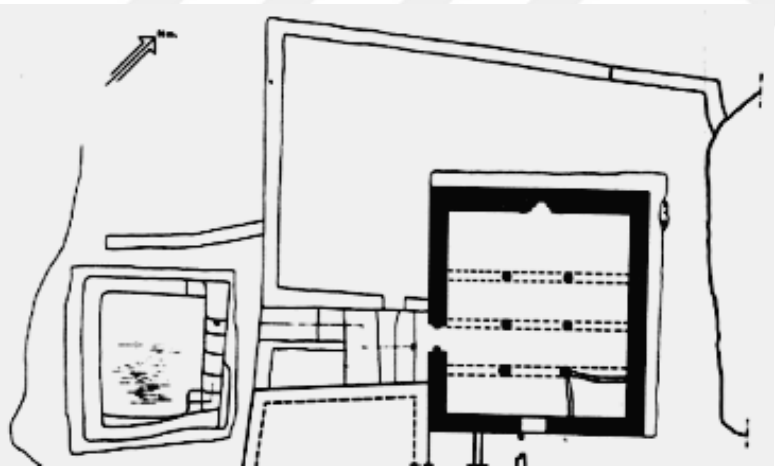
Bu kübik camilerin bir örneği, küçük Tamur Camii'dir. Yapının İslâm öncesi dönemden kalma kısımları bulunmakla birlikte tavandaki kitâbede 430'da (1089)

[1364] https: / / www.researchgate.net / publication / 299562950_Sana%27a_Structure_Historical_Form_ Architecture_and_Culture (02.08.2017).
[1365] Barbara Finster, "An Outline of the History of Islamic Religious Architecture in Yemen"*, Muqarnas,* V9, 1992, s.124-147; R. Strotı-Mann, "San'ā", *İA*, X, s.179-182.

onarıldığı belirtilmektedir (veya bu tarihte camiye çevrilmiş de olabilir). Bu şekilde dikdörtgen plan ve 3 sütunlu 3 sahndan oluşan iç mekân planı ile Hadramevt'teki Barakiş Yathil Tapınağı planına çok benzemektedir. Benzer planlar al-Hajra, Makaynun, Husn al-Qays, Raybun West ve Hurayda tapınaklarında da görülür. Bu yapılar bu hâli ve 2 sıra sütunlarıyla kuzeyde Ma'in'de (eski Qarnavu) hâlâ mevcut olan örnekleriyle Kâbe'ye benzetilmeye çalıştıklarını düşündürmektedir.

Fakat bu plan, daha sonra İbn Zübeyr'in Kâbe'yi yeniden yaptığı sırada, bu üçer sütunlu 2 sıra hâlini tek sıra sütunlu olacak şekilde değiştirince, bu yapılar böylece bırakılmış. Kâbe'nin iç planı (sütun sayısı ve sırası olarak) ve kübik şekli daha sonraki inşa-tamirlerde de değiştirilmeyerek bu plan üzere devam edildiği bilinmektedir.

Yemen'in kübik formlu cami planlarında daha sonraki dönemlerde (içerisine ışık girmesi için) tavanda birkaç pencere açmak şeklinde bazı değişik uygulamalar yapıldığı görülmektedir. Kübik formlu cami yapılarının en gelişmişi; ilave kapı, sütunlar, aydınlık pencereleri ve dikdörtgen planı ile 519 / 1126 tarihli Asnaf'taki (Khaulan) Mescid el-Abbâs'tır.

Res. 81 Tamur Camii planı (Finster, p.124, Fig.1)

8- ARAP CAMİİ [İstanbul-Galata]

Erken İslâm Tarihi İle Bağlantısı [668-676 Konstantinapol Kuşatmaları]

Muâviye b. Süfyân, önce iç siyasette Hz. Osman döneminde önemli mevkiler işgal etmiş, güvendiği Emevî kabilesi mensuplarını önemli şehirlerin valiliklerine yerleştirerek 661'de Amr b. Âs'ın yardımıyla ele geçirdiği halifeliğini ve maddi gelirlerini sağlama almaya çalışmıştır[1366]. Ardından da Hz. Osman döneminde hazırlattığı büyük deniz donanmasını elden çıkmış sahil ve adaları tekrar fethetmeleri için denizlere, idaresi altında tuttuğu kara ordusunu da doğuda Irak valisi Ziyâd b. Ebîhî'nin maddi ve askerî desteği ile yeni fetih ve ganimetler için yukarı Horasan'da Türk bölgelerine göndererek fetihlerinden gelen ganimetlerle Hz. Ali'yle 5 yıl süren mücadelesi sırasında boşalmış olan kasasını tekrar doldurmaya yoğunlaşmıştır. Muâviye bu dönemde devam eden fetihler sırasında elde edilen ganimetleri, Kur'ân ve sünnete göre pay etmek yerine, kendisinin koyduğu "tamamını merkezi yönetime almak" kuralına göre yapmış, hatta Kur'an'a ve sünnete göre hareket eden, kendisini de bunlara uymaya davet eden komutan-sahâbeleri de cezalandırmıştır[1367]*.

Muâviye'nin emri ile (664-668 yılları arasında) pek çoğu başta Bizans'ın hâkim olduğu Akdeniz sahillerindeki şehirlere gövde gösterisi maksatlı olmak üzere küçük çaplı, ancak bir kısmı da yeni fetihler maksadıyla (668-674 ve 674-78 arasında) büyük çaplı olarak hem deniz, hem de kara ordularının katılımıyla Melik b. Ubeydullah, Muhammed b. Melik gibi komutanlarla Bizans'ın başkenti Konstantin'in fethedilmesine yönelik olarak uzun soluklu kuşatma ve saldırılar düzenlenmiştir[1368]. Her biri 3-5 yıl süren bu Konstantinapol kuşatma ve saldırıları sırasında Şam ordusunun Erdek adası

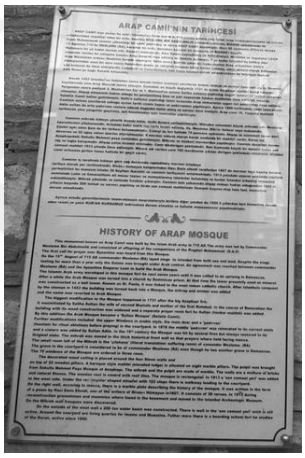
[1366] bk, *DİA*, "Muâviye b. Süfyân", "Amr b. Âs", "Muâviye b. Hüdeyc" maddeleri.

[1367] bk, Mehmet Ali Sönmez, "Hakem b. Amr", *DİA*, XV, 1997, s.175; *Ayrıca; Hz. Peygamberin sohbetlerinde yetişmediği ve o'nu (630-632 arasında) çok kısa süre gördüğü için olsa gerek, 630'da müslüman olması öncesinde sahip olduğu dünya görüşünü değiştirememiş ve hâlâ saltanat, makam ve maddi güc tutkusuna sahip olan Muâviye, Hz. Peygamberin başlattığı ve Hulefâ-yi Raşidîn döneminde (Hz. Osman'ın ilk dönemine kadar) devam ettirilen, Medine İslâm devletinin ve ordusunun ilk ve tek hedefi olan "civar devlet ve toplumların İslâm'a davet edilerek oralarda da Kur'an ve sünnet merkezli bir düzen kurulması" şeklindeki anlayış ve uygulamasını bir tarafa bırakıp, Sasânî ve Bizans düzeni olan "ulaşabildiği devlet ve toplumları savaş ve fetih tehdidi ile yıllık vergiye bağlamak, vermeyenlerin mal ve canlarını da savaşıp, fethedip, ganimet olarak kendi topraklarına katarak büyümek" şeklindeki anlayışını Halife Hz.Osman'a da ısrarla telkin ve teklif edip, halifenin (Hz. Ömer'in siyasetini takip ederek) başlangıçta razı olmadığı 'deniz yoluyla yeni yerlerin fethedilmesi politikasını' o'na kabul ettirmiştir. Muâviye, sadece 'fetih ve ganimet odaklı bu politikasının bedelini ise 674-678 arasında Konstantinapol kuşatmasında Bizans'ın 'Rum Ateşi' silahı karşısında donanmasının uğradığı yüzlerce gemi ve onbinlerce can kaybı ile ödemiştir. Hatta bu büyük hezimetin ardından donanmanın dönüş yolunda Akdenizde fırtınaya tutulduğu ve geriye kalan gemi ve askerlerin büyük kısmının da bu şekilde telef olduğu nakledilmiştir (dfbi bk, Avcı, İslâm Bizans İlişkileri, s.71, dn.105).

[1368] Işın Demirkent, "İstanbul", *DİA,* c.23, 2001, s.209; Sırma, *Emeviler Dönemi,* s.17.

civarında (o zaman büyük bir liman şehri durumunda olan) Kzikos gibi bazı yerleşim yerlerini ele geçirerek gemilerini muhafaza yeri (kışlak) olarak kullandığı, Nisan ayından itibaren de yaz boyunca gemilerle tekrar karadan ve denizden Konstantinapol'ü kuşatıp saldırılarına devam ettikleri çeşitli kaynaklarda nakledilmiştir[1369]. Şam ordusunun bu uzun soluklu Konstantinapol kuşatmaları sırasında Anadolu yakasında Kadıköy'den Karaköy civarına kadar olan bölgeleri kontrol altında tutmaları hasebiyle, bu alanda kendi ihtiyaçları için bir büyük cami yapmış olmaları (veya büyük bir kilise yapısını camiye çevirerek) kullanmış olmaları ihtimali oldukça yüksektir. Caminin kitabesinde belirtilen 716-717 arasında Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki Konstantinapol kuşatması sırasında yapılmış olma ihtimali ise, oldukça zayıf görünmektedir[1370].

Res. 82 İstanbul Karaköy'deki Arap Camii'nin kule minaresinin dışardan görünüşü
Res. 83 İstanbul Karaköy'deki Arap Camii avlusu
Res. 84 Arap Camii'nin yabancı dillerde hazırlanmış ve mesnetsiz ve yanlış bilgi aktaran panosu

Res. 85 Yapı üzerinde, kemer yüzeylerinde ve dış duvarda taş işlemelerde yaygın görülen erken dönemden kalma motifler ve Bizans arması içerikli bir düzenleme
Res. 86 Arap Camii'ni 715 yılında "Hz. Mesleme b. Abdülmelik'in yaptırdığını belirten kitâbesi
Res. 87 Suriye'de 644'te ölen Mesleme'nin Arap Camii avlusundaki (mesnetsiz) mezarı

[1369] https: / / tr.wikipedia.org / wiki / Arap-Bizans_sava%C 5%9Flar%C 4%B1 (01 05.2016).
[1370] Hatta bu seferlere meşhur sahâbelerden Ebû Eyyûb el-Ensarî, Ebû Şeybe el-Hudrî (bu iki sahâbenin kuşatma sırasında şehit olduğu ve surlara yakın defnedildiği de nakledilmiştir), Hz. Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, gibi meşhur sahâbe ve sahâbe çocuklarının da katıldıkları nakledilmiştir (bk, https: / / www. yenisafak. com / gundem / istanbulda-bilinen-sadece-2-sahabe-mezari-var-401757 02.02.2017).

DİA vb. Türkçe kaynaklarda Arap Camii'nin Mesleme döneminde yapılmış olamayacağı tarihi olaylar ve gerçekler ışığında ortaya konulmuştur[1371]. Buna rağmen, bu yapının kitabesinde ve birçok Türkçe yayında caminin 717-720 arası (Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliği sırasında üvey kardeşi) Mesleme komutanlığında Konstantinapol'ü fethetmek maksadıyla gelen (1500 civarı deniz filosu desteğindeki) 100 bin kişilik ordu ile[1372] 6-7 yıl süren kuşatması sırasında yapıldığı belirtilmektedir[1373].

Karaköy'deki Arap Camii olarak bilinen yapının kendi kitâbesi ile (bk, Res.86) yabancı dillerde yazılmış bilgi panosunda herhangi bir kaynağa atıf yapılmadan ve tarihi bir belgeye dayanmadan, caminin "97 / 717'de Hz. Mesleme bin Abdülmelik tarafından yaptırıldığı" iddia edilmektedir (bk Res.84). Hatta bu mesnetsiz iddiayı desteklemek için cami avlusunda gerçekte içinde bir Müslümanın yatıp yatmadığı dahi bilinmeyen bir kabrin üzerine "Hazreti Mesleme bin Abdülmelik R.A." tabelası da konulmuştur (Res.87).

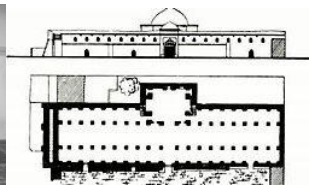
Hâlbuki Mesleme'nin komutasındaki Şam ordusunun, Konstantinapol kuşatmasındaki çok can kaybı vermesi ve başarısız olması sebebiyle 720'de halife olan Ömer b. Abdülaziz tarafından geri çağrıldığı yöndeki bilgiler tarihi kaynaklarda mevcuttur. Ayrıca Mesleme "Hz." olarak hitabedilmeye layık olacak bir İslâmi özelliğe sahip olmadığı gibi, İstanbul'da vefat etmediği de, sonraki yıllarda Emevî hanedanının taht mücadelelerinde oldukça etkin bir rol oynayıp, 724 yılında Hişam bin Abdülmelik'in halife olmasını sağladığı, 734 yılında hâlen sağ olduğu ve 24 bin kişilik Şam ordusu ile Hazar Türklerinden Derbend şehrini aldığı, 739-740 civarında Şam'da veya Horasan bölgesinde vefat ettiği tüm tarihi kaynaklarda nakletmiştir[1374] (bk, Derbend Ulucamii, BÇ, s.906).

[1371] Semavi Eyice, "Arap Camii", *DİA*, III, 1991, s.324-327.
[1372] https: / / en.wikipedia.org / wiki / Maslama_ibn_Abd_al-Malik (e.t. 01 05 2016); https: / / tr.wikipedia. org / wiki / Arap_Camii (01.05.2016).
[1373] http: / / www.dunyabizim.com / gezi-mekan / 16208 / istanbul-ezanla-ilk-arap-camiinde-bulustu (02.05.2017)
www.diyanet.org / / camiler.arapcami (01.05.2016).
[1374] Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA,* XXIX, 2004, s.319.

9- DERBEND ULUCAMİİ (Dağıstan, 733-735)[1375]

Res. 88

Res.89

Res. 90

Res.91

Res. 88 Derbend Camii ve taç kapısının günümüzde görünüşü
Res. 89 Derbend Camii içeriden görünüşü
Res. 90 Derbend Camii planı
Res. 91 Derbend Camii taç kapısı üzerindeki son kitâbesi

Derbend şehrinin Sâsânî Kisrâsı Hüsrev Anuşirvan (531-579) tarafından kurulduğu, VII. yüzyılın başlarında itibaren liman şehri olarak Hazar Türklerinin önemli bir merkezi hâline geldiği kabul edilmiştir. Hz. Ömer'in halifeliğinin son yılında (643-644) 4000 kişilik Medine ordusunun, sahâbe Salman b. Rabia komutasında şehri Hazarlardan aldığı, ancak Salman b. Rabia'nın Derbend'de şehit düşmesi sonucu,[1376] kardeşi Abdurrahman b. Rabia'nın Derbend valisi olduğu, fakat sonraki yıllarda Hazar Türklerinin şehri tekrar ele geçirdiği nakledilmiştir. Uzun bir süre Hazar Türklerinin elinde kalan Derbend'i Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki Şam Emevî ordusu 733-734 yılında tekrar ele geçirmiş, Mesleme, Derbend'e 24.000 asker yerleştirmiş ve şehrin kalesinde önemli tamirler yaptırmıştır[1377]. Derbend Ulucamii'nin bu dönemde Mesleme b. Abdülmelik tarafından (veya 745'ten sonra bölgedeki Emevî valisine başkaldıran Ebû Müslim tarafından) yaptırılmış olabileceği (*İA,* III, MEB, 1978, s.559), 750'de Emevîlerin devrilmesinden sonra Abbâsîlerin bölgeyi valiler kanalıyla idare ettiği, ancak 183 / 799'da Hazarların şehri tekrar ele geçirdiği nakledilmiştir.

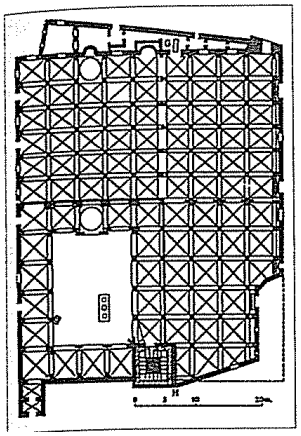
Daha sonraki yıllarda deprem vb. nedenlerle yıkılıp bakımsız kalan caminin 770 / 1369 tarihinde yeni baştan yapıldığının yazılı olduğu (kısmen Arapça, kısmen Farsça olan) kitâbesi, 1840'larda Avrupalı gezginler tarafından görülüp kaydedilmiştir. Kapı üstündeki kitâbesinde; "*Tac ed-Din ustanın eseridir (a'mal ustad Tac ad-Din 770 / 1369), yıkıldığında 770'te Afriruz b. Tahmuz yeniden yaptırdı* (Res.91)." yazılı olduğu Avrupalı araştırmacılar tarafından nakledilmiştir.

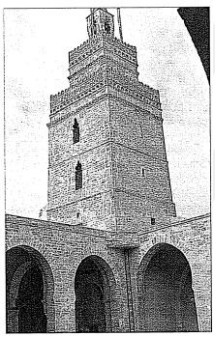
[1375] W. Barthold, "Derbend", *İA,* III, 1981, s.533; Adam Olearius, 1638 de, (Reise, s.721-28); Aliyev S. Muhammedoğlu, "Derbend", *DİA,* IX, s.165-166.
[1376] *Belâzürî,* de Goje s.203'te ve *Taberî* I, 269 (W. Barthold, "Derbend", *İA*, III, yoluyla).
[1377] *Taberî,* I, 2918, *Taberî* II, 1562 ve *Ibn al-Athir,* V, 134.(W. Barthold, "Derbend", *İA*, III yoluyla).

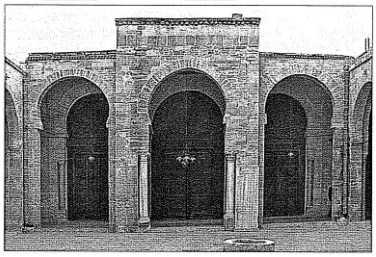
10-TUNUS SEFAKUS ULUCAMİİ (235 / 849)

İlk olarak 235 / 849 yılında Tunus civarını Abbâsî halifesine bağlı olarak idare eden Ağlebî hanedanı mensubu Kadı Ali b. Salim el-Cibinyanî tarafından yaptırılmıştır. Daha sonra ise Zırîler döneminde 370 / 980 ve 388 / 998 yıllarında önemli tamirler geçirmiştir. XI. yüzyılda ise İbn Yemlûl tarafından yine bazı tamirlere maruz kalıp minaresi de yeniden yaptırılmıştır.

XI. yüzyıldaki bilinen bu son tamirden 1172 / 1758 yılında Osmanlı döneminde yapılan önemli tadilata kadar yapıda neler yapıldığı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. 1758'deki bu tamiratın ardından yapı genişletilerek önceki halinin iki misli (40 x 47m.) büyüklüğe ulaştığı nakledilmiştir.

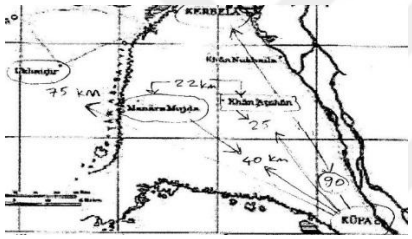
Res. 92 Sefakus Camii planı
Res. 93 Sefakus Camii'nin kule minaresi ve
Res. 94 Sefakus Camii'nin avludan giriş cephesi

Caminin sekiz farklı kapısı olup, kuzeybatı cephesinin ortasında da kare gövdesi olan minaresi yerleştirilmiştir. Ayrıca (Tunus'ta gelenek hâlini almış olan) dışarıdan mihrabın arkasındaki (önceden maksûre olarak düşünülmüş olan) iki odalı kısma da bir girişi mevcuttur. Yapı (Sûse Ulucamiinde olduğu gibi) batı köşesindeki düzensizlik sebebiyle olsa gerek şekli bozuk bir dikdörtgen olarak görülür. Ortasında üzeri açık olan avlu dört cepheden revaklarla çevrilmiştir. Üzeri kapalı harem kısmı da bulunan 25 sütun atnalı kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Ortadaki çapraz tonoz da sekiz büyük paye üzerine bindirilmiştir[1378].

[1378] Kadir Pektaş, "Sefakus Ulucamii, *DİA*, XXXIVI, 2009, s.286-287; G.Marçais, "Sefakus", *İA*, X, (1978), s.549-550.

11- DERBİZÜBEYDE (MEKKE - KÛFE) GÜZERGÂHINDAKİ YAPILAR (750-809) ve AYNİZÜBEYDE SU KANALLARI (~800-829)

İlk Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbâs (750-754), öncelikle Kûfe şehri ile Mekke arasındaki güzergâh üzerine, Halife el-Mehdî'de (775-785) Kûfe - Bağdat arasına (özellikle hac yolcuların mola verip dinlenebilmeleri için) birkaç konaklama yeri yaptırmıştır. Mehdî'nin küçük oğlu Hârûnürreşîd (786-809) ile hanımı Zübeyde'nin birkaç defa hacca gidip dönmeleri, bu güzergâhı kullananların ihtiyaçları için ilave konaklama yerleri yaptırmalarına sebep olmuştur. Bu yerlere devamlı su bulunacak şekilde (bazılarının çapı 50m kadar olan) sarnıçlar inşa ettirmişlerdir[1379]. Sonradan "Derbizübeyde" olarak anılan bu konaklama yerlerinden bazılarına gözetleme kuleleri yapıldığı da nakledilmiştir[1380].Uhaydır Sarayı ile Menâr Müjde'nin yapılış nedeni hakkında Creswell ve diğer Avrupalı araştırmacılar arasında yaşanan uzun tartışmalarda Avrupalıların konunun bu yönüne hiç değinmedikleri görülmüştür[1381].

Res. 95 Kûfe Menâr Mücde Kulesi - Uhaydır güzergâhı (EMA, s.97-Cr2F.80 yoluyla)

Mekke -Tâif yolu üzerindeki Tâd dağının eteğinden çıkarak Huneyn vadisinde akan su, birçok depolama ve taşıma kanalları yoluyla Mekke şehrinin merkezi ile Arafat bölgesine taşınmaktadır. İslâm literatüründe Aynizübeyde (Aynihuneyn, Ayniarafat) ismiyle bilinir. Bu konuda yapılmış yayınlarda Taif'ten Arafat arasına yapılmış olan suyolunun uzunluğunun 25 km civarı, Arafat -Mekke arasındaki kanalın uzunluğunun da 4,5 km olduğu belirtilmiştir[1382]. Bu su kanallarını da, (eşi ikinci Halife Hârûnürreşîd gibi kendisi de) Halife Ca'fer el-Mansûr'un torunu olan Zübeyde hanım 828-829 yıllarında çok büyük bir meblağ harcayarak yaptırmıştır.

[1379] Sa'd Abdülazîz er-Râşid, "Derbizübeyde", *DİA*, IX, 1994, s.166.

[1380] Ca'fer el-Mansûr'un Alioğullarından Hasan b. Zeyd'i (b. Hasan b. Ali) önce 676 yılında Medine valisi olarak atadığı 672 yılında da ihanetinden şüphelenip hapse attırdığı, oğlu el-Mehdî halife olunca da Hasan b. Zeyd'i serbest bıraktığı, el- Mehdî'nin 785 yılında Hasan b. Zeyd ile hac için yola çıktığı fakat yol üzerinde su bulunamamasından dolayı geri döndüğü, Hasan b. Zeyd'in yola devam ettiği ve Medine civarında Hâcir'de vefat ettiği nakledilmiştir (bk, E.R. Fığlalı, "Hasan b. Zeyd", *DİA,* XVI, 1997, s.361).

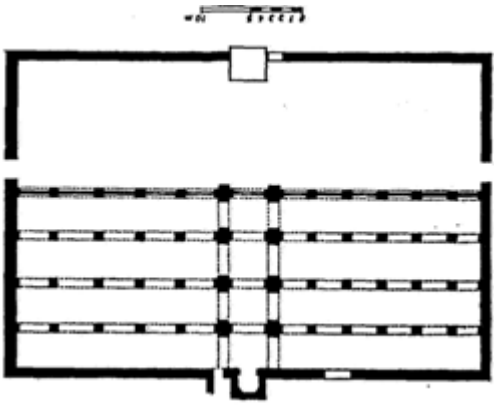
[1381] Uhaydır Sarayı ve Menâr Mücde'nin (minare / kule) hac yolcuları ve kervanları için yapılmış olma ihtimali bulunmakta ve araştırılmayı beklemektedir.

[1382] Mustafa Lütfi Bilge, "Aynizübeyde", *DİA,* IV, 1991, s.279-280 yoluyla; "Tamirat Defteri", *TSMA,* Hazine, nr. 3045, 3046; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn,* 1798 I, 209-224.

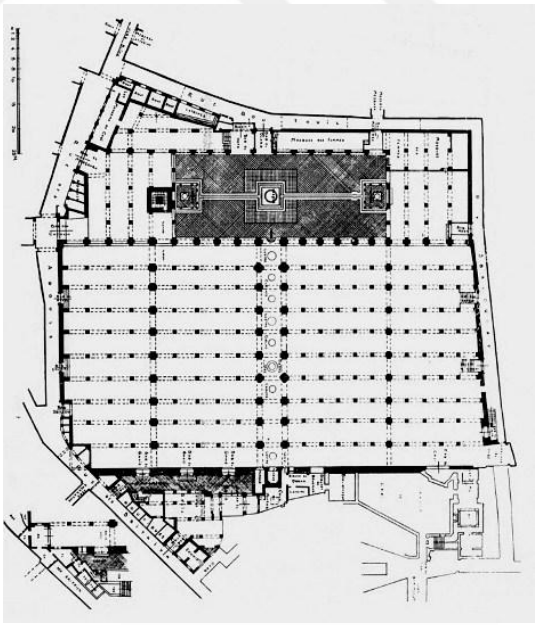
12- FAS- KARAVİYÎN CAMİİ

"Camiyi, birinci Yahya b. Muhammed'in Kayrevan'daki Şiî hâkimiyetinden kaçıp Fas'a gelen fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Fihrî'nin kızı Fâtıma'nın 245 / 859 yılında yaptırdığı, önceleri kendi adıyla, daha sonraki yıllarda ise Karaviyyîn diye anılmıştır. İlk yapıldığında oldukça küçük olan cami çeşitli tamir, tadilât ve genişletmeler sonucunda şimdiki şeklini almıştır. Bu caminin (özellikle mihrap duvarına dikey uzanan sahnlardan oluşan (Irak-Abbâsî dönemi tercihi) plana sahip camilerin bulunduğu bir muhitte mihrap duvarına paralel yatay sahnlardan müteşekkil bir ibadet mekânına sahip olması Emevî etkisini akla getirmektedir. İslâm âleminin batısındaki büyük camiler arasında yatay sahnlı plana sahip tek cami Karaviyyîn Camii olması hasebiyle de önemlidir. Fas'da bu büyüklükte olmasa da Endülüs camii gibi kıbleye paralel birkaç cami daha bulunduğu bilinmektedir.

Son şekli olarak Karaviyyîn Camii, kuzey-güney istikametinin on iki neften müteşekkil 32m. kadar olduğu, ilk minaresinin caminin tavanından daha yüksek olmadığı, doğuda, batıda ve ikisi de avlu tarafında olmak üzere dört adet kapısı bulunduğu nakledilmiştir [1383].

Res.96[1384] *(.S. Ocak yoluyla)*

Res. 97 (DİA, XXIV, 2001, 479 web nüshası)

Res. 96 bir sahn ilave farkıyla Karaviyyiin Ulucamii'nin Şam Emeviye Camii benzeri ilk planı
Res. 97 Karaviyyiin Ulucamii'nin daha sonraki yüzyıllardaki halini gösteren planı

[1383] Abdulhâdî et-Tâzî - Engin Berksaç, "Karaviyyîn Camii **",** *DİA*, XXIV, 2000, s.479 yoluyla.
[1384] L. Golvin,*Essai sur l'architecture Religieuse Musulmane; L'art Hispano-Musulman*, Paris 1979, s.66.

BÖLÜM III: BÜYÜK AVRUPA DEVLETLERİNİN ÇOK YÖNLÜ FALİYETLERİ VE OSMANLI İLE İLİŞKİLERİ

A. AVRUPALI DEVLETLERİNİN OSMANLIYI YAKINDAN TANIMAK MAKSATLI BAZI FAALİYETLERİ

1453'den itibaren artık Haçlı Seferleri düzenleyemez hâle gelmiş olan İspanya, Hollanda, Portekiz, İngiltere, Fransa gibi Batılı devletlerin, önceki ~350 yıl boyunca yaşam şekli hâline getirdikleri işgal / yağma alışkanlıklarını devam ettirmek ve yağmalayacakları yeni bölgeler bulmak için bu defa deniz seferleri yoluyla Uzak Doğu, Batı ve Doğu Afrika, Hindistan gibi coğrafyalara açılarak sonraki 3-4 yüzyıl boyunca kurdukları East India Company vb. ticari şirket görünümlü (ancak askeri gücü bulunan) kurumlar yoluyla bu bölgelerde sömürgeler oluşturup bu coğrafyaların zenginliklerini gemilerle ülkelerine taşıyarak büyük bir zenginliğe kavuştukları bilinmektedir.

XV. yy. ile XVIII. yy'ın sonuna kadar Osmanlı'nın Avrupa'nın kara sınırlarını zorlaması çerçevesinde devam eden Müslüman Doğu-Hıristiyan Batı ilişkileri, 1798'de Fransa'nın Mısır'ı da sömürge hesaplarıyla işgal etmesi bu ilişkide pozisyonları değiştiren faktör olmuştur. Osmanlı devletinin Fransayı, ancak 3 yıl sonra İngiltere donanmasının yardımı ile Mısır'dan çıkartabilmesi, Osmanlının artık eskisi gibi askeri açıdan kuvvetli olmadığını dünyaya aşikar etmiştir. Bunun sonucu, Osmanlı-Avrupa ilişkileri, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batılı büyük devletlerin Osmanlıyı 'hem mallarını sattıkları bir pazar, hem de sanayileri için ucuz hammadde temin ettikleri bir ortak' olarak görmek yerine, 'çok geniş yer altı-yer üstü zenginlikleri yağmalanabilecek yeni ve büyük bir sömürge coğrafyası' olarak gördükleri ve kendilerini bu hedeflerine ulaştıracak yönde Osmanlı idarecilerine Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856) gibi siyasi, dini, ekonomik yaptırımları dayatıp kabul ettirebildikleri bir kulvara taşımıştır.

Bu merhaleden itibaren Batılı devletlerin, (bu dönemde meydana gelen bazı olaylar sonucu) bir an önce, maddi ve askeri açılardan zayıf durumdaki Osmanlı coğrafyasının parçalanarak zengin topraklarının sömürgeleştirilmesi hedefini hızlandırdıkları, bu maksatla Osmanlı hanedanını, devlet, idare ve askerî yapısını, devlet adamlarını daha yakından tanıyabilmek için, fuarlar, yayınlar, eğitim, bilimsel araştırma, arkeolojik kazı gibi çok çeşitli faaliyet ve organizasyonlar yaptıkları o dönemin yayınlarından anlaşılmaktadır.

1- Avrupa'da "Oryantal Şehirler" Fuarları (1851-1900)

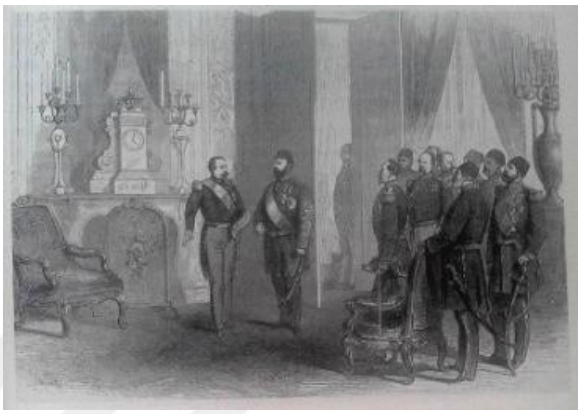
XIX. yüzyılın ikinci yarısı (Avrupalı eleştirmenlerin 'Avrupa'nın kendini alkışlayıp, ekonomi ve sanayideki zaferlerini kutladığı yeni ve büyük ayinler'[1385] olarak tarif ettiği) "dünya çapında ve devasa ölçülerde büyük sergilerin düzenlendiği bir dönem" olarak kabul edilir. Bu çerçevede Avrupa'nın gelişmiş sömürgeci ülkeleri, çok büyük masraflar yaparak 1850-1900 yılları arasında "Doğu-İslâm ülkelerinin Batı insanına tanıtılması" görüntüsü altında Avrupa başkentlerinden Amerika'ya uzanan çok büyük sergiler düzenlemişlerdir.

Londra'da 1851'de tüm yönleriyle İspanya'nın tanıtıldığı ilk büyük serginin ardından, 1853 Kolomb Osmanlı sergisi ve 1863'te İstanbul'da Sultan Abdülaziz'in onayı ile Osmanlı kültürünün ve sanayisinin dünyaya tanıtıldığı bir sergi organize edilmiştir. Arkasından da 1867 ve 1873'te Viyana'daki Weltausstellung sergisi, 1876 Philadelphia Yüzüncü Yıldönümü sergisi, 1867, 1878 ve 1889 tarihlerinde Paris Evrensel sergileri ile 1893 ve 1900'de Şikago'daki Kolomb Dünya Sergisi şeklinde Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın önemli kentlerinde benzer sergiler düzenlenmiştir.

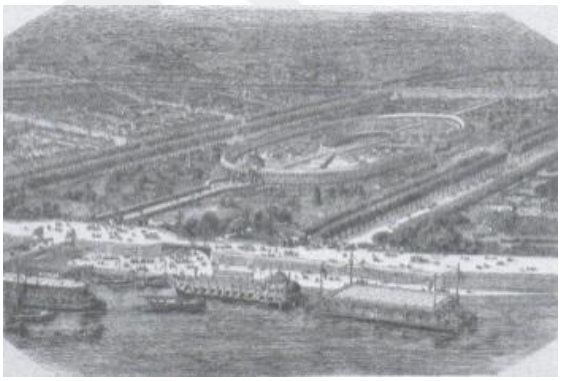
Bu sergilere her Müslüman ülkenin devlet temsilcilerinin de (kral, devlet başkanı ve yerli halktan insanların) bizzat katılması ısrarla teşvik ve rica edilmiştir. Bu katılım sırasında Avrupalı vatandaşların yüzyıllardır merak ettikleri "Doğu'nun sultanlarını kendi yerel kıyafetleri içinde görmeleri" de sağlanmıştır. Bunlardan 1853 Kolomb, 1868 Paris ve 1900 Paris Evrensel sergilerine Osmanlı Devleti de teşhir yerleri (pavyon, çadır, stand vb.) hazırlayarak katılmaya ikna edilmiştir. 1894'te benzer sergilerin bir uzantısı yine İstanbul'da düzenlenme planları yapılırken büyük hasara sebep olan bir

[1385] Tarihçi Erci Hobsbawm, (dfbi bk, Nurettin El-Hüseyni, USA, 1992, *Şark'ın Sergilenişi*, *19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları (Terc. Zeynep Çelik), İstanbul, 2005, s.1) yoluyla.

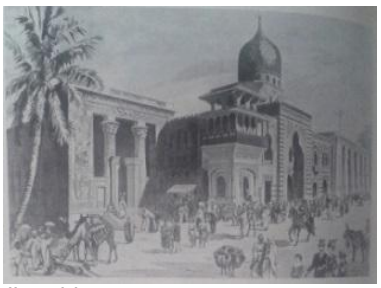
deprem meydana geldiği için sergi iptal edilmiştir. Sömürgeci - Emperyalist Avrupa ülkeleri Osmanlı'yı yakından tanıyabilmek, onu nasıl sömüreceğinin yollarını bulmak için çeşitli plan ve projeler yapmaktaydılar. Bunlardan birisi de XIX. yy'ın ortaları ile XX. yy'ın başı arasında Avrupa'nın birkaç başşehrinde düzenlenen 'Oryantal Şehirler Fuarları'dır[1386] (Res. 98-100).

Res. 98 Paris'e ulaşan Sultan Abdülaziz'i görebilmek için sokakları dolduran Fransız halkının gazetelerde yayımlanmış çizimlerinden birisi
Res. 99 Fransa Kralı III. Napolyon'un, Sultan Abdülaziz ve paşaları sarayında ağırlaması- 1

Res. 100 Fransa Kralı III. Napolyon'un, Sultan Abdülaziz ve paşaları sarayında ağırlaması- 2
Res. 101 Çok geniş bir alana kurulan Paris Fuarı'ndan bir görünüş

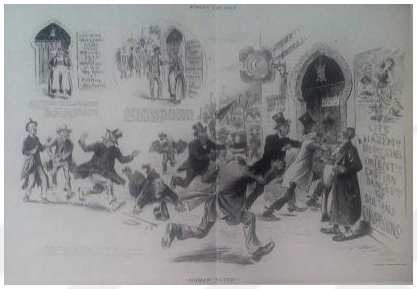

Res. 102 Uluslararası Paris Fuar alanından diğer bir görünüş
Res. 103 Paris Fuarına kurulan bir Mısır mimari yapısı
Res. 104 Paris Fuarı'na kurulan bir Tunus sarayı

[1386] Dfbi bk, *age* (Res.98-110 adı geçen eserden alınmıştır).

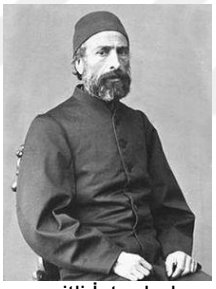
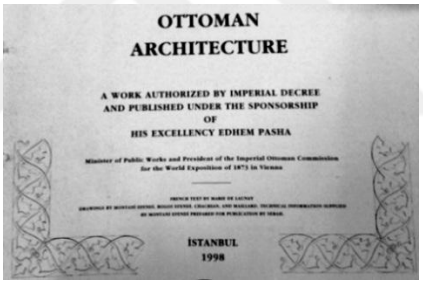

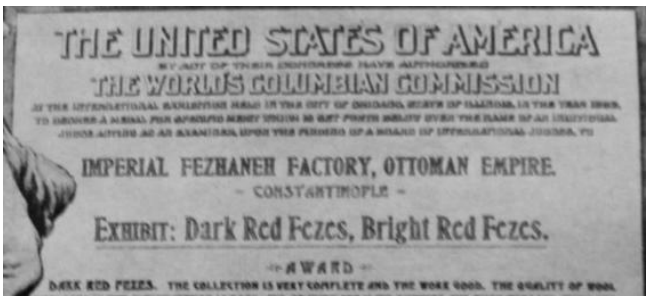
Res. 105 Fuarda kurulan Mısır piramitleri
Res. 106 Paris Fuarı'na kurulan bir İstanbul camisi
Res. 107 Fuara kurulan bir Cezayir sokağı

Res. 108 Fuara kurulan bir Cezayir sokağı
Res. 109 Paris Fuarı'na kurulan göbek dansı şovuna Parislilerin gösterdiği rağbet
Res. 139 Fuara kurulan Faslı dansöz ve müzisyenler reyonu

Res. 110 Paris Fuarı'na kurulan çeşitli İstanbul reyonlarından birisi
Res. 111 Osman Hamdi'nin babası Rum kökenli İbrâhim Ethem Paşa
Res. 112 Fuar için İbrâhim Ethem Paşa'nın Fransızca ve İngilizce olarak hazırlattığı Osmanlı mimarisi kitabının iç kapağı (1998 tıpkı basımından)

Res. 113 1893 yılında Chicago'da açılmış olan bir diğer uluslararası fuarda Osmanlı İstanbul Feshane Dokuma Fabrikası'nda üretilen yünlü kumaşlarının tanıtım panosu
Res. 114 İstanbul Feshane Fabrikası kumaşlarından imal edilmiş olan açık ve koyu kırmızı fesler Chicago Fuarı'nda kazanılan bir ödül belgesi (Eyüp Feshane duvar panoları yoluyla)

Bu fuarlara Osmanlı Devleti'nin de katılması ve bir-iki reyon (kısım) hazırlayarak katkı sağlaması rica edilmiş, ardından da 1868'de Paris'teki açılışına dönemin Osmanlı

Padişahı Abdülaziz de Fransa İmparatoru III. Napolyon tarafından bizzat davet edilmiş, Sultan Abdülaziz de bu davete olumlu cevap vererek katılmıştır (Res.98-100). Daha sonra 1873'te Viyana'da Weltausstellung isimli sergi için de "Padişah'ın onayı ile 1873 Viyana sergisinde gösterilmek üzere eşya gönderilmesi için kurulan özel komisyonun Başkanı ve Bayındırlık Bakanı, (Ressam Osman Hamdi'nin babası) İbrâhim Ethem Paşa'nın (Res.111) yönetiminde düzenlenip metnini Montani Efendi'nin hazırladığı, baskısını Mösyö Sebah'ın yaptığı Fransız dilinde bir "Osmanlı İmparatorluğu Mimarisi" isimli büyük ebatlı bir tanıtım kitabı da (Res.112) hazırlanıp gönderilmiştir[1387]. 1900'de Şikago'daki Kolomb Dünya Sergisi sırasında düzenlenen bir yarışmaya ürettiği koyu kırmızı fes'lerle katılan İstanbul Feshane Fabrikası da, kalite ödülüne lâyık görülmüştür (Res. 113,114).

2-Büyük Avrupa Devletleri Ve Oryantalizm

Batılılara göre oryantalizm; "Yakın ve Uzakdoğu toplum ve kültürlerinin, dilleri ile halklarının incelendiği Batı kökenli ve merkezli bir araştırma alanlarının tümüne verilen addır." Doğulu Müslümanlara göre ise; "Din, dil, bilim, düşünce, sanat, tarih gibi alanlarda Doğu dünyasını inceleyen ve Doğu hakkında değer yargıları üreten, Batı kaynaklı kurumsal faaliyetlere verilen genel addır'[1388].

Oryantalizm kelimesi kimi çevrelerde XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki Avrupa emperyalizmi döneminin zihniyeti tarafından şekillendirilmiş (Amerika dâhil) Avrupalıların (İslâm ve Müslümanlara zarar vermek maksadıyla yaptıkları) Doğu araştırmalarına işaret etmek için olumsuz anlamda kullanılan ilave bir anlam kazanmıştır. Bu kelimeyi, bu bakış açısından ve olumsuz anlamda kitaplarında kullanan en ünlü kişi Edward Saîd'dir[1389]. Bernard Lewis gibi bazı Batılı düşünürler[1390] ise Saîd tarafından kelimeye yüklenen bu olumsuz imaları eleştirmişlerdir.

Haçlı seferleriyle birlikte, Batı Hıristiyanlığının İslâm'ı karalama kampanyasının temel doğrultusunu oluşturan imgeler, Doğu Hıristiyanlığı içinde babası Emevî Halifesi

[1387] Bu tanıtım kitabının 1999 yılında Kültür Bakanı İstemihan Talay'ın ön söz'ü ile aynı isim ve formatta tıpkı basımı yapılmıştır.
[1388] Yücel Bulut, "Oryantalizm", *DİA,* XXXIII, 2007, s.428-437; http: / / tr.wikipedia.org / wiki / Oryantalizm (02.01.2016).
[1389] bk, Edward Saîd, "Oryantalizm Çağının Yaklaşan Sonu" (Terc.Necmiye Alpay), *Varlık,* sy.1061, İstanbul 1996; Yücel Bulut, "Said, Edward William", *DİA,* XXXIIV, 2009, s.546-548.
[1390] B. Lewis, "The Question of Orientalism", *New York Review of Books*, XXIX / 11, New York, 1982, s.49-56; http: / / en.wikipedia.org / wiki / Edward_Saîd (03.02.2017).

Abdülmelik döneminde (685-705) kendisi de sonraki Emevî halifeleri döneminde (~705-740) hâkim olan (gayri İslâmî) idarî uygulamalar içinde çalışmış Yuhannâ ed-Dımaşkī (ö.750) gibi Hıristiyan din adamı bir müellifin daha çok Emevî din-siyaset anlayışı ve uygulamaları kaynaklı yazdığı itiraz ve eleştirilerden yararlanılarak geliştirilmiştir.

Siyasal ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi, Doğu'yu gezen seyyahların ve misyonerlerin sayısındaki artış, Avrupa'da Hıristiyanlığın ideolojik birliğinin ve hâkimiyetinin sarsılışı, Batı'nın Doğu'ya bakışını değiştirdi ve daha objektif bilgilerin derlenmesine imkân tanıdı. Müslümanların değerleri, fikirleri, örf ve âdetleri mutlak birer yanlış olarak damgalanırken Thévenot, Tavernier, Belon du Mans, Chardin vb seyyahların anılarında ise Osmanlıya ve İslâm'a ilişkin olumsuz yaklaşımların azaldığı, tarih içinde Müslüman toplumların sosyal, siyasi, askerî, kültürel ve idari başarıları incelenerek onlardan dersler çıkarılmaya çalışıldığı görülür.

Her ne kadar Fransız oryantlizminin kurucusu olarak Guillauma W. Postel (ö.1581, Res.128, s.949) kabul edilsede, Oryantalist kelimesi "Doğu araştırmalarında uzmanlaşmış kişi" manasında İngilizcede ilk defa 1779'da Edward Pococke üzerine kaleme alınmış bir makalede, Fransızcada ise 1799'da Magasine Encyclopédique'te görülmüş ve "Doğu incelemesi" anlamıyla 1838'de *Dictionnaire de l'Académie Française'*e girmiştir. Haçlı seferleri esnasında Doğu'dan maksat İslâm dünyasıydı ancak Osmanlı'nın yükselişiyle birlikte Oryantal / Doğu ve İslâm denince akla Osmanlılar gelecek şekilde değişmiştir.

Aydınlanma Çağı ve Pococke ve Ockley gibi şahsiyetlerin çalışmaları Avrupa'da dinî olmayan kaygılarla Doğu'nun araştırılmasının yolunu açarak Asya'ya duyulan genel ilgiyi ve akademik araştırmaları teşvik etmişti, XVIII. yüzyılda Montesquieu gibi Doğu'ya hiç gitmediği ve görmediği hâlde Doğu despotizmi fikrinin yayılmasına hizmet edenler olsa da, "dinî hoşgörüsüzlükten siyasî eleştiriye geçiş" süreci, XVI. yüzyılda Machiavelli ve Jean Bodin ile başlayıp gelişerek devam etmiştir.

Batı'nın Doğu'ya olan ilgisinin tarihi ve Doğu hakkındaki kanaâtlerinin şekillenme süreci Doğu ile Batı'nın varlığı kadar eski olmakla birlikte, oryantalizmin akademik bir disiplin halinde kurumsallaşması XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Avrupa'nın, dünya üzerinde egemenliğini kesinleştirmesine paralel biçimde yeniden şekillenen XIX. yüzyılda yeni kurumların ve antropoloji, sosyoloji gibi yeni bilim dallarının ortaya çıkması yanında oryantalizm de akademik bir disiplin olarak kurumsallaşmıştır.

XIX. yüzyıl peş peşe oryantalist derneklerinin kurulduğu ve dergilerin çıkarıldığı bir dönemdir. Bu derneklerde ve üniversitelerde toplanan (Sylvestre de Sacy ve William Wright'inkiler gibi gramer kitapları yazan) uzmanlar grubunun temel görevleri Arapça ve İslâm kültürünün öteki dillerini öğrenmek, öğretmek, bu dillerde yazılı eserleri anlamak için araçlar sağlamaktı.

XIX. yüzyılın ortalarından sonra Avrupa'nın Doğu hakkındaki görüşünü ise emperyalizm belirlemiş ve edebiyat alanında popülist bir Doğu imgesi oluşturmuştur. Yazarı hayatta iken on sekiz baskı yapan Elliot Warburton'a ait *The Crescent and the Cross or Romance and Realities of Eastern Travel* (1844) isimli eserle birlikte bir zamanlar âlimlerin ve seyyahların imtiyazındaki bilgiler hemen her eve girmiştir. Warburton gibi yazarlar ise eserlerinde "Doğuyu hiç bitmeyen eğlence ve ilginçliklerin kaynağı" olarak aktarırken "beyaz adam"ın Doğu'daki "değerli konum ve saygınlığını" anlatmışlardır. Bu imgeler bir yandan bütün Batılı zihinlere "üstün oldukları" fikir ve inancını kazırken, öte yandan sömürgecilik siyasetleri doğrultusunda hizmet görmeleri için (onları) "Batı'nın üstünlüğünü ve yüceliğini kabullenmiş" Doğu'ya yönlendirmiştir.

Yüzyılın dönüm noktasında "Batılıların üstün olduğu" bakış açısıyla Doğu ve İslâmiyet hakkında önemli çalışmalar yapmış İsveç vatandaşı J. Ludwig Burckhadt (1784-1817), Avusturya vatandaşı Joseph F. Von Hammer Purgstall (1774-1856; Res.133, s.949), İngiliz E. William Lane (1801-1876; Res.285-286, s.1109), William Muir (1819-1905), Belçikalı Papaz Henri Lammens (1862-1937, Res.304, s.1111), İtalyan Leone Caetani (1869-1935), Alman Carl Brockelmann (1868-1956) vb. yüzlerce oryantalist bulunmakla birlikte bunlar arasından birkaç düzine oryantalistin çalışmaları, Müslüman toplumlara yönelik oryantalist bakış açısının gözden geçirilmesi gerektiğini göstermesi açısından önemlidir.

Bunlardan ismi öne çıkanlardan birisi Hollanda sömürge idaresine uzun yıllar danışmanlık yapmış ve kılık değiştirerek Abdülgaffâr ismiyle Mekke'de ikamet edip Müslüman toplumunu gözlemlemiş olan Christiaan Snouck-Hurgronje ile 1850'lerde kılık değiştirp Müslümanlarla birlikte hac yapıp, hatıralarını "Pilgrimage To Mecca" ismiyle yayımlayan İngiliz vatandaşı Richard F. Burton'dur (Res.291-294, s.1110). Bu alanda Fransız Massıgnon Louis (Res.290, s.1109), Macar Yahudi asıllı Ignaz Goldziher (Res.132, s.949) gibi İslâmiyet üzerindeki araştırmaları Avrupa bilim çevrelerinde önemli etkiler yapmış diğer oryantalsitler de önemli çalışmalar yapmışlardır.

Fransa ve İngiltere arasındaki Hindistan'ın kontrolü konusundaki çekişme ortamında ortaya çıkan oryantalizm, aslında sömürgeleştirilmiş kültürleri daha etkili kontrol etme amaçlarıyla ilişkiliydi. James Mill gibi liberal iktisatçılar Doğu ülkelerini medeniyetlerinin statik ve yozlaşmış oluşuyla küçümsemekteydi. Eugene Burnouf ve Max Müller'in Budizm ve Hinduizm üzerinde çalıştığı dönemde, Arthur Jeffr, Thomas Jefferson, Marmaduke Pıckdall (Res.311-313, s.1111) gibi düşünürler tarafından İslâmiyet'le ilgili ciddi araştırmalar da yapılmaya başlandı. XIX. yüzyılın ortalarında, "Oriental Studies" (Doğu Araştırmaları) akademik bir disiplin olarak ihdas edildi. Doğu sanatı ve edebiyatı hâlâ "egzotik" ve klasik Yunan ve Roma ideallerine göre düşük görülmekte, politik ve iktisadi sistemlerinin ise genellikle feodal "Doğu despotizmi" şeklinde olup, kültürel ataletiyle ilerlemeye engel olduğuna inanılmaktaydı[1391].

II. Dünya Savaşı sonrasında oryantalist çalışmalar, çağın bilimsel ve teknolojik araçlarıyla daha da zenginleşerek modern beşerî bilimlerden önemli ölçüde yararlandı. İlgilendikleri ülkeye ya da bölgeye göre Türkolog, Mısırolog ya da Arabiyatçı, İslâmîyatçı gibi isimlerle tanımlanan uzmanlar, ekonomi ve sosyal tarihle ilgilendiler. Sosyolojik eğilimli ilk İslâmoloji kongresi 11-14 Eylül 1961 tarihleri arasında Brüksel'de toplandı. İslâm dünyasının Ortaçağ ve çağdaş iktisat tarihine ayrılmış ilk toplantısı ise 1967'de Londra'da gerçekleştirildi. Bu dönemin oryantalist çalışmalarında, İslâm dünyasından uzmanlarla iş birliği yapılmış olsa da bu iş birliği, daha çok sömürgeci Avrupa devletlerinin kendi bakış açılarına uygun bilgilerin ortaya konulması şeklinde olmuştur.

Oryantalizmi radikal boyutta inceleyen Türk aydınlarından Ömer Baharoğlu, oryantalizmin, "Batılılarca gösterildiği gibi hiç de masum bir faaliyet veya disiplin olmayıp, Batı'nın emperyalist eylemlerine katkıda bulunan bir kurgu olduğunu ve Batı'nın dünyanın değişik coğrafyalarına sızma girişimlerinin (fikri / bilimsel / kültürel) altyapısını oluşturduğunu" söylemiştir (Ö. Bahadıroğlu, *Oryantalizm İslam ve Türkler)*. Gerçekten de oryantalizm, resmî veya gayri-resmî başlangıcından itibaren tümüyle yüklendiği görev, emperyalizmin Doğu coğrafyalarına sızma girişimidir. Ayrıca oryantalizm; özellikle XVIII-XIX. yüzyıllarla birlikte emperyalizme hizmet amacıyla sosyal bilimlerin, (sosyoloji, hukuk, ekonomi vb.) altyapısını hazırlamış olması sebebiyle de hiç de masum değildir.

[1391] G.E. Pruett, *İslâm ve Oryantalizm, Oryantalistler ve İslâmiyatçılar: Oryantalist İdeolojinin Eleştirisi* (der. Asaf Hüseyin vd., (terc. Bedirhan Muhib), İstanbul 1989, s.61-112.

Doğu toplumlarının dilleri, kültürleri, tarihleri ve coğrafyaları hakkında bilgi sahibi akademisyenleri adlandırmak için kullanılan oryantalist kelimesi aynı zamanda Doğu dünyasını Batılıların nasıl gördüğünü de ortaya koymaktadır. Söz konusu disiplini (Edward Saîd gibi) Hıristiyan misyonerliği ve sömürgecilikle iş birliği içerisinde değerlendiren görüşler de bulunmaktadır. Edward Saîd, oryantalizmi en kapsamlı manada: Doğu ile Batı arasında ontolojik [varlıkbilimsel] ve epistemolojik [bilgi bilimi-teorisi] ayırıma dayalı bir düşünüş biçimi olarak tarif etmiştir[1392].

Oryantalist faaliyetlere olumsuz bakan bazı Doğulu araştırmacılara göre ise oryantalizmin pek dile getirilmeyen tarafı da; Şark ile uğraşan ve Batı'nın Doğu'ya hâkim olmak, onu yeniden kurmak ve onun âmiri olmak için bulduğu, kurduğu bir müesseseler topluluğudur[1393]. Oryantal kelimesi Türkçede Doğu bilimi ve (Arapça kökenli) istişrâk kelimeleriyle karşılanmış, oryantalist için de şarkiyyatçı (müsteşrik) kelimesi kullanılmıştır.

3- Oryantalizm ile İlgili Olarak Batılıların Düşünceleri ve Çalışmaları

Oryantalizm alanında Almanya'da, İslâmî araştırmalarda verdikleri eserler ve yetiştirdikleri öğrenciler ile, Sacy'nin talebesi ve Leipzig'de yıllarca ders vermiş bulunan Heinrich L. Fleischer ile Theodor Nöldeke dikkat çeker. Anglosakson dünyasının meseleye yaklaşımı ise daha farklı olmuştur. 1947'de Arberry'nin tavsiyeleriyle İngiliz oryantalizmindeki gelişmeleri ele alıp tartışmak üzere Scarborough Komisyonu kurulmuştur.

Komisyon hazırladığı raporda; "Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği, Hollanda, Almanya, Fransa, İtalya gibi ülkelerle yapılan karşılaştırma neticesinde İngiliz oryantalizmindeki geri kalışın İngiltere'nin süper güç olma durumuyla çeliştiği, bunun da emperyal sorumlulukları için yetersiz kaldığı anlamına geldiği ve bu bölgelerdeki modern çalışmaların örgütlenerek, buralarda kariyer yapmak isteyen bilim adamlarına, fizikçilere, mühendislere ve ekonomistlere yardım edilmesi gerektiği" yönde tavsiyelerde bulunmuştur[1394].

[1392] Yücel Bulut, "Oryantalizm", *DİA,* XXXIII, 2007, s.428-437.
[1393] Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, s.15-16, İstanbul 2004.
[1394] Enver Abdülmelik, *Krizdeki Oryantalizm: Eleştiriler* (Terc. Melike Kır), İstanbul 1998, s.7-47 (Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi* yoluyla).

Amerika Birleşik Devletleri'nde oryantalist çalışmalar da, II. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'daki çalışmaların oldukça gerisinden devam etmiştir. Bu ülkede oryantalizm ilk örgütsel formunu 1842'de kurulan "American Oriental Society" ile kazanmıştır. Bu dernek, hedeflerini: 1. Asya, Afrika ve Polenezya dillerinin öğrenimini ve araştırılmasını teşvik; 2. Alana ilişkin hatıraların, tercümelerin ve sözlüklerin yayımlanması; 3. Ülkedeki Doğu araştırmalarına ilginin arttırılması, 4. Bir kütüphane oluşturulması, şeklinde dört madde ile ortaya koymuştur.

Derneğin yayın organında yer verilen yazılarda da misyonerlerle oryantalistler arasındaki ortaklığa vurgu yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında da vakıf bursları ve Millî Savunma Eğitim Anlaşması (1958) tarafından desteklenen hükûmet fonlarıyla Ortadoğu incelemeleri yeni bir teşkilat yapısına ve amaçlara kavuşturulmuştur. 1962 yılında Ortadoğu konusunda uzmanlaşmış siyaset bilimci Manfred Halpern, Ortadoğu çalışmalarında tatmin edici bir seviyeye ulaşıldığını ifade ederek Amerikan kolejlerinde "Ortadoğu" öğreten 400 akademisyen bulunduğunu ve sekiz Ortadoğu merkezi kurulduğunu açıklamıştır.

Ortadoğu çalışmalarının yeni yüzünün en çarpıcı özelliği, Amerikan entelektüellerinin çeşitli ulusal güvenlik kurumları hesabına yapmış oldukları çalışmalarla aslında devletin hizmetinde görev yapıyor olmalarıdır. Entelektüellerin devletle olan bu yeni ilişkisi Amerika Birleşik Devletleri'ndeki üniversite kampüslerinde de yaygınlaşmıştır. Amerika Birleşik Devletleri, oryantalist çalışmalarda ve teşkilatlanmalarda, üniversiteler yoluyla Avrupalı oryantalistlerden de yararlanmış ve oryantalizmin kurumlaşmasında önemli mesafeler kat etmiştir.

Ekim 1917 devriminden itibaren de Rusya'nın müttefiki olan Doğu Hıristiyan bloğuna mensup ülkelerin başlıca sorunu, eski oryantalist geleneği gözden geçirerek onu, Marksist metodolojiye ve Doğu'nun yeni politik oluşumuna uygun bir şekle kavuşturmaya çalışmak olmuştur.

Sovyetler Birliği XX. Komünist Partisi Kongresin'de Sovyet oryantalizmine yeni bir çehre kazandırma kararı alınmıştı. 1957'de Taşkent'te düzenlenen I. Sovyet Oryantalistleri Kongresi'nde; emperyalist sistemin çöküşü, XX. Komünist Partisi Kongresi'nde de bundan sonra Sovyet oryantalizmine düşen görevler konuları ele alındı. Kapitalist Batı'da oryantalizm ile siyaset arasındaki ilişkinin gizliliğine çok dikkat edilirken, sosyalist Batı'da bu ilişki daha açık ve kaba bir şekilde ortaya konmuştur.

Sovyetler Birliği'nde oryantalizmin bilimsel değerinin, "emperyalist güçlere karşı ulusal bağımsızlık savaşı veren ülkelere destek olmasına bağlı olduğu" propagandası yapılmış olsa da, sonuçta Sovyet oryantalizmi de tarihin öznesi olarak görmek istediğini ifade ettiği Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın bağımsızlık mücadelesi veren halklarını "kendi ideolojilerini dayattıkları birer nesne hâline getirme siyaseti" gütmüştür.

4- Oryantalist Çalışmalara Yönelik Eleştiriler

Oryantalist çalışmalarda görülen İslâm, Müslüman toplumlar, Doğu ve Doğulular hakkındaki bilgiler büyük oranda saptırılmış, eksik ve yanıltıcıdır. Eleştiri sahipleri, ayrıca oryantalistleri toplumların ve kültürlerin birbirlerine daha fazla yakınlaşma ihtiyacı duydukları bu çağın gereklerine uyum göstermeye davet etmişlerdir. Fakat bu eleştiri ve tespit her alanda mükemmel bir çalışma disiplini ve yöntemi geliştirdiğine inanılan Batı akademisinin, Doğulu toplumları incelerken neden bu kadar yanlış ve yanıltıcı sonuçlar ortaya koyduğunu yeterince açıklamamaktadır. Bu yanlışlıklar, oryantalizmin en önde gelen temsilcilerinin ve kurucu isimlerinin çalışmalarında ortaya çıkıyor olması ve bilinçli bir şekilde kuşaktan kuşağa aktarılması, bu yanlışlıkların hatayla yapıldığını düşünmeyi imkânsızlaşmaktadır.

İslâm dünyasındaki ilk eleştiriler ise, oryantalizmi bir bütün olarak ele alıp kullandığı yöntem, bakış açısı, araçları, arkasındaki kurumları ve ilişkiler ağını sistemli bir şekilde değerlendirmekten çok, bazı İslâmî kavramlarla ilgili maksatlı yanlışlara cevap niteliği taşımaktaydı[1395].

Oryantalizmin oluşumunda "Kitâb-ı Mukaddes incelemelerinin", Batılıların "düşman" olarak tanımladıkları "Müslümanların güçlerinin nereden kaynaklandığını anlamak amacıyla İslâm'ın temel kaynaklarını tercüme faaliyetlerinin", her iki konuyla da yakından ilişkili olarak gelişen "filoloji çalışmalarının", yeni rakip (Müslümanlar) karşısında kendi birliklerini korumak için "Müslümanlar hakkında oluşturulan karalama kampanyalarının" ve "negatif imajların", "Hıristiyanlığı yaymaya yönelik misyonerlik faaliyetlerinin" ve "Avrupa'nın sömürgeci arzularının" çok önemli etkileri bulunduğunda şüphe yoktur (Bulut, "Oryantalizm", *DİA,* s.436).

[1395] Bu cevapların bir kısmı için bk, Bulut, "Oryantalizm", *DİA,* s.428-437; agy, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İst. 2004, s.112-161); Kavas, "Sömürgecilik", *DİA,* s.394-397; Ubeydullah Toprak, Emperyalizmin Keşif Kolu: Oryantalizm, (https: / / makaleler.wordpress.com / 2006 / 09 / 28 / emperyalizm%E2%80%99in-kesif-kolu-oryantalizm (02.04.2017).

Sömürgeciliğin oryantalist çalışmalardaki belirleyiciliğini ya da oryantalist çalışmaların Avrupalı ulusların sömürgecilik faaliyetlerinde ifa ettiği hizmetleri görmek için yalnızca Napolyon'un Mısır'ı işgali ve Mısırdan İngiltere yardımıyla çıkartılması ile İngiliz sömürgeciliği döneminde Hindistan'da William Jones'un ve Bengal Asya Cemiyeti'nin faaliyetleri gibi konuların dikkatlice okunması gerekmektedir.

5- Oryantalizm, Sanayi Devrimi ve Emperyalizm

Emperyalizm (veya yayılmacılık), bir devletin veya ulusun başka devlet veya uluslar üzerinde kendi çıkarları doğrultusunda etkide bulunmaya çalışmasıdır. Etkileyen devlet, etkilenen devletin kaynaklarından "yararlanma" hakkına sahiptir. Emperyalizm kavramının kullanımı XIX. yüzyılın sonunda İngiltere'de yaygınlaşmıştır. 1870'li yıllarda İngiltere'de Başbakan Benjamin Disraeli'nin sömürge imparatorluğunu güçlendirme ve genişletme politikalarını tanımlamak için, emperyalizm kavramına başvurularak emperyalizmin, sömürgecilikle eş anlamda kullanımı yaygınlaşmıştır.

Bu yaklaşıma göre emperyalist faaliyetler gelişmiş ülkelerde mevcut durumun muhafaza edilmesi için bir gereklilik ve hak olarak görülür. Emperyalizmin siyasal boyutunu vurgulayan yazarlar farklı tanımlamalarda bulunurlar. Tarihte sömürge kurmak, büyük toprak kazanmak emperyalist hedefler için gerekli sayılmaktaydı. Sömürgecilik ve emperyalist hedefler bazen askerî ve stratejik sebeplere de dayandırılmıştır (İngiltere'nin 1878'de kiralama yoluyla Kıbrıs'a, daha sonra da aynı yöntemle Hong-Kong'a yerleşmesi gibi).

Avrupa'yı 1890'lardan itibaren sömürgecilik yoluyla emperyalist hedeflere iten başlıca ekonomik faktör'ün 1850'lerden itibaren gelişmiş olan endüstrinin talepleri olduğu iddia edilmiştir. Endüstri geliştikçe üretim artmıştır, üretim arttıkça endüstri ülkelerinin kendi nüfusları bu üretimi tüketemez olmuşlar ve üretim fazlası ortaya çıkmıştır. Bu üretim fazlasını pazarlayacak alanlar aramaya başlamışlardır. Aynı zamanda hızlı üreten ve pazarlanan endüstri için hammadde sağlama (ya da Avrupa'nın sınırlı hammadde kaynağı karşısında yeni hammadde sağlayacak topraklar elde etme) zorunluluğu da ortaya çıkmıştır. Bu da emperyalizmi doğurmuştur.

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılın başında, sömürgeciliğin ve emperyalizmin en etkili vasıtalardan birisi, gelişmiş sanayi ürünlerinin, bunlar için gerekli hammaddelerin ve sömürge işgal kuvvetlerinin taşındığı demir yolu olmuştur. İngiltere gibi gelişmiş

ülkeler Hindistan ve Afrika'daki gibi sömürge alanlarında demir yolları ağını kurup, kara bölgelerinin içlerine kadar emniyet içinde girip çıkarak maddi manevi nüfuzlarını korumuşlardır.

6 Uluslararası Oryantalistler Kongreleri

a- 1872 Milletlerarası Şarkiyyatçılar Toplantıları ve Toplantıların Tarihleri[1396]

"…Kongrelerin başlamasına kadar gelen süreçte Avrupa'nın Doğu'ya yönelik ilgisi çeşitli evrelerden geçmiştir. XVIII. yüzyıl itibarıyla Avrupa iki kez "Şark Rönesansı" deneyimlemiştir. Birinci Şark Rönesansı modern oryantalizmin başladığı ve romantizmle karakterize olan 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyılın başları arasında kalan dönemde yaşanmıştır. Bu dönemde çok farklı türden düşünürlerde, siyasetçilerde ve sanatçılarda Çin'den Akdeniz'e uzanan Şark'a dair yeni bir bilinç doğmuştur. Bu bilinç kısmen Sanskrit, Zend, Arapça gibi dillerde yazılmış Şark metinlerinin bulunup çevrilmesinin, kısmen de Doğu-Batı ilişkisinin yeni kavranış biçiminin sonucudur. Bu dönemde Doğu'ya hükmetmek için Doğu'nun bilgisine, en başta da diline hâkim olmanın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Oryantalizmi kurumsallaşmaya götüren süreç, bu anlayışın bir sonucu olarak, 1784 yılında Sir Willam Jones'un Kalküta'da "Asiatic Society of Bengal" adlı derneği kurmasıyla başlamıştır.

İkinci büyük gelişme, 1795 yılında Paris'te Ecole des Langues Orientales Vivantes (Yaşayan Doğu Dilleri Okulu) adlı kurumun açılmasıdır. Okul, dönemin önemli bir merkezi hâline gelmiştir. Yalnız Fransa'daki değil, bütün Avrupa'dan gelen oryantalist profesörler burada eğitim almıştır.

1798'de Napolyon ile Mısır'a giden bazı araştırmacılar Eski Mısır Bilimi'nin (Egyptology) kurulmasına önayak olurken, kimileri de Arap bilimiyle ilişki kurmuş ve bu durum daha sonra YDDO'daki İslâmî çalışmaların ilerlemesinde önemli bir faktör hâline gelmiştir. Bu okul kurulmadan önce, misyonerlik ve diplomatik maksatla Doğu dillerini öğrenmiş olan Fransa'daki oryantalistler de giderek Doğu halklarının dili, tarihi, sosyal hayatları, sanat ve arkeolojileriyle ilgilenmeye başlamışlardır.

[1396] Önemine binaen büyük oranda https: / / kebikecdergi.files.wordpress.com / 2013 / 02 / 14_birgul kocak _oryantalistlerkongresi_ dizgibitti_gorselbes. pdf'den alıntı yoluyla hazırlanmıştır (02.06.2016).

Hareketin asıl büyük öncüsü, modern İslâm ve Arabiyat araştırmalarının kurucusu kabul edilen Slyvestre de Sacy olmuştur. Sacy 1821 yılında Société Asiatique adlı derneğini kurmuş ve ardından da derneğin 1823 yılında kurulan ilk dergisi Journal Asiatique gelmiştir. Aynı sene İngiltere'de Royal Asiatic Society, 1842'de Amerika Birleşik Devletleri'nde American Oriental Society, 1845'te Almanya'da Deutsche Morgenländische Gesellschaft gibi derneklerin açılmasıyla birlikte 19. yüzyılın ilk yarısında akademik oryantalizmin kurumsal temelleri atılmıştır.

Oryantalizmin esas büyük gelişme gösterdiği "İkinci Şark Rönesansı" ise 1880'lerle 1920'ler arasındaki dönemde yaşanmıştır. İkinci Şark Rönesansı, oryantalistlerin özellikle de 1860'lardan sonra doğanların değişen anlayışlarına vurgu yapan bir kavramdır.[1397].

Yapıldıkları tarihler ile Türkiye'den katılımcıların varlığı tespit edilebilen eski adıyla Milletlerarası Şarkiyatçılar Toplantısı (Uluslararası Oryantalistler Kongreleri) ya da son ismiyle "International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa" toplantılarının tarihleri ve yapıldığı şehirler aşağıda belirtilmiştir.

1- 1872-1973, Paris; Bu ilk toplantı Oryantalist Rosny ve arkadaşları tarafından Japon araştırmalarının kongresi olarak tasarlansa da, 8 gün olarak planlanan toplantının üçüncü gününden sonra Şark çalışmaları meseleleri de tartışılmıştır (s.264).

2- 1874, Londra [kongre başkanı İngiliz Mısırbilimci Samuel Birch (1813-1885)].

3- 1876, St. Petersburg, Rusya.

4- 1878, Floransa.

5- 1881, Berlin [Fransızlar bu toplantıyı protesto edip katılmamışlardır].

6- 1883, Leiden, Hollanda [W. Robertson Smith'in İslâm Ansiklopedisi yayınlanması teklifi].

7- 1886, Viyana [Ebuzziya Tevfik (ö.1913), Şemseddin Sami (ö.1904)].

8- 1889, Stockholm-Oslo [Ahmed Midhat Efendi (ö.1912)].

9- 1891, Londra [bu toplantıya bir grup (muhalif) oryantalist alınmamış, onlar da yine Londra'da 1892'de ikinci bir kongre düzenlemişlerdir].

10- 1894, Cenevre [Osmanlı Devleti adına katılan Nu'mân Kâmil Bey de bir dahaki kongrenin yeri için İstanbul'u teklif etmiş ancak bu öneri kabul görmemiştir].

11- 1897, Paris [W. R. Smith'in 'İslam Ansiklopedisi çıkarılması' teklifini Goldziherin tekrar etmesi]

[1397] https: / / kebikecdergi.files.wordpress.com / 2013 / 02 / 14_birgul kocak_oryantalistlerkongresi_ dizgibitti _gorselbes.pdf (02.06.2016); Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi,* İstanbul 2004 gibi kaynaklar yoluyla hazırlanmıştır.

12- 1899, Roma [Goldziher İslam Ansiklopedisi çıkarılmasını tekrar teklif etmesi].

13- 1902, Hamburg (s.269).

14- 1905, Cezayir.

15- 1908, Kopengahen [Londra Büyük Elçiliği Müsteşarı Abdülhak Hamid (ö.1937)].

16- 1912, Atina [Osmanlı Devleti adına resmî delege olarak Türkçülük akımı ve millî edebiyatın önemli isimlerinden Ahmed Hikmet Müftüoğlu'da (ö.1927) Türk dili, imlası ve edebiyatı üzerine bir bildiri ile katılmıştır].

[1913-1925 arasında I. Dünya Savaşı sebebiyle toplantılara ara verilmiştir].

17- 1926, Oxford [Mehmed Fuad Köprülü (ö.1966)].

18- 1928 / 1931, Oxford [Mehmed Fuad Köprülü] [bu kongrede Suriyeli aydın Muhammed Kürd Ali (1876-1953) tüm Almanların aşırı çalışmaktan kamburlaşmış olduklarını söylemiştir. (19. Kongre'nin 1935'te Roma'da düzenlenmesi kararı alınmıştır).

19- 1935 Roma.

20- 1938, Brüksel [II. Dünya savaşı sebebiyle 1948'e kadar toplantı yapılamamıştır].

21- 1948, Paris.

22- 1951, 15-22 Eylül- İstanbul.

23- 1955, Bandung [Halil İnalcık (1914-1916)].

24- 1958 Münih.

25- 1960, Moskova.

26- 1964, New Delhi.

27- 1967, Ann Arbor.

28- 1971, Canberra.

29- 1973 Paris [dört bine yakın bilim adamının katıldığı ve bin beş yüz kişinin bildiri sunduğu belirtilen bu toplantıda isim değişikliği kararı alınmıştır].

30- 1976, Meksika [Bu kongreden itibaren oryantalist toplantıları "International congress of Human Sciences in Asia and Nort Africa" ismiyle yapılıyor.

31- 1980, 31st International Congress of Asian and North African Studies in . . . .
held by librarians engaged in East Asia-related library work.

32- 1983, International Congress of Asian and North African Studies, Tokyo-Kyoto.

33- 1986, International Congress of Asian and North African Studies,

34- 1990, Toronto, Kanada.

35- 1993, Hong Kong, Çin.

35- 1997, Budapest, Hungary.

36- 2000, Montreal, Canada.

37- 2004, Moskova, Rusya.

38- 2008, Bilkent Hotel Congress Centre, İstanbul, Turkey.

b- Uluslararası Oryantalistler Kongrelerinden Bazı Önemli Anekdotlar

* 1973'te Paris'te yapılan Yirmi Dokuzuncu Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde 'oryantalist' terimi kongre başlığından çıkartılarak, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika İnsan Bilimleri Kongresi (The International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa) isminin kullanılmasına karar verilmiştir. Devamında 1976 yılında Mexico City'de ve 1983 yılında Tokyo-Kyoto'da bu isimle iki kongre yapıldıktan sonra, oryantalist kongreleri 1986 yılında Hamburg'da düzenlenen toplantı akabinde tekrar isim değiştirerek günümüze kadar kullanılacak olan Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları (The International Congress of Asian and North African Studies / ICANAS) ismiyle son hâlini almıştır.

* Asiatic Society of Bengal, Asiatic Society of Japan, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Egypt Exploration Found, Society of Biblical Archaeology, Palestine Exploration Fund, Finno-Ungarian Society, Le Collége de France, Le Societé asiatique de Paris, Le Societé academique Indo-Chinese, University of the Panjab, Oriental College of Lahore gibi akademik kurumlar, bu kongrelere temsilci göndermişlerdir.

* Max Müller 1874 tarihli Londra'daki ikinci kongrede neden böyle bir kongreye gerek duyulduğunu kendi açısından şu şekilde dile getirmiştir: "*Bana göre bu tür bilimsel toplantıların gerçek ve kalıcı faydası iki yönlüdür. Birincisi bu tür toplantılar bize envanter yapma, notları karşılaştırma, bulunduğumuz yeri görme ve olmamız gereken yeri öğrenme olanağı verir. İkincisi, bunlar bize, zaman zaman, dünyaya bulunduğumuz yeri ve dünya için ne yapmakta olduğumuzu anlatma, sonra da bu dünyadan bizim için ne yapmasını beklediğimizi söyleme fırsatı verir. Para için para biriktiren cimriyi hor görürüz fakat bundan daha alçakça olanı, bilgiyi yaymak yerine saklayan entelektüel cimridir. Tuğla döşemeden sıva yapma, başkaları yerine sadece kendisi için çalışma tehlikesine karşı, bizimki gibi önde gelen çok sayıda oryantalisti bir araya getiren toplantılar bana en iyi teminat gibi geliyor."* [Kocak, s.272]

* Max Müller, Doğu'yu yönetmek için bilmenin ve bilmek için de öncelikle anlamanın gerektiği konusunda 1892'de şöyle diyordu: "*İngiltere, dünyanın şimdiye kadar gördüğü en büyük Doğu İmparatorluğu'dur. İngiltere sadece nasıl fethedeceğini değil, aynı zamanda nasıl yöneteceğini de bildiğini kanıtlamıştır.*

Birkaç bin İngiliz'in Hindistan'da, Afrika'da, Amerika'da ve Avustralya'da milyonlarca insanı yönettiğini düşünmek bile baş döndürücüdür. İngiltere, İskender'in rüyasını, Doğu ile Batı'nın evliliğini gerçekleştirmiş ve dünyanın belli başlı milletlerini daha önce hiç olmadıkları kadar yakın bir biçimde bir araya getirmiştir. Fakat Doğu milletlerini işgal etmek ve yönetmek bir şeydir, onları anlamaksa başka şey. Doğu milletlerini anlamak için, onların dillerini ve edebiyatlarını bilmek zorundayız, belli bir anlamda Doğululaşmak, Doğu'nun öğrencileri, Doğu'nun sevdalıları olmak zorundayız."

* Bugünkü yozlaşmış ve geri kalmış Doğu bir tarafta, geçmişin yüksek medeniyetine sahip Doğu diğer taraftaydı. Bu görüşe göre Avrupa medeniyeti Doğu medeniyetinden açıkça etkilenmişti. Dinden mitolojiye, sanattan alfabeye, ağırlık ve ölçü birimlerinden geleneklere varıncaya dek Doğu'dan pek çok şey almıştı.Ancak, bu etkilenme daha önce de belirtildiği gibi geçmişe havale edilmekteydi. Artık Batı'nın mevcut ilerleme için Doğu'dan alacak bir şeyi, ondan 'bugün' için öğreneceği bir şey kalmamıştı: *'Doğu medeniyeti, Batı'ya yeni bir şeyler öğretemez ama eski şeyleri Batı'nın önüne koyabilir ve Batılıların bunlardan ders çıkarmasını sağlayabilir'* (Müller, 1874:19). Doğu'da yatan zengin miras, artık ilerlemeyen Doğu'nun elinde ziyan olmakta, bu nedenle de bu miras ele geçirilmeliydi. Oryantalistler de bu aşamada '*tıpkı askerler gibi Doğu dünyasının yeniden ele geçirilmesi'* için çalışmalıydılar: '*Doğu bizimdir, biz onun mirasçılarıyız ve onun mirasında payımız olduğunu iddia ediyoruz'* (Müller, 1874: 18) [Kocak, s.270].

* Max Müller, 1892 tarihli Londra'daki kongrede Stockholm'de yapılan bir önceki kongreyi (1889) değerlendirirken bazı rakamlara yer vermiştir. 1889'daki kongrede tutulan rapora göre, 86 üye tarafından 106 bildiri okunmuş, bunların 48'i Fransızca, 37'si Almanca, 18'i İngilizce, 2 tanesi de İtalyancadır ve birkaç tane de Doğulular tarafından kendi dillerinde okunmuş bildiri vardır. Müller'e göre bu rakamlar, "*Şark çalışmalarının Fransa'da ne kadar popüler olduğunu ve Fransız Hükûmeti'nin bu çalışmaları ne kadar iyi desteklediğini, gerçek bilimsel çalışmadaki ilerlemenin Fransız oryantalistlerinin yorulmak bilmez çalışkanlığına ne kadar çok şey borçlu olduğunu göstermektedir".* Almanlar ise sömürgecilik yarışına sonradan katılan bir ülke olarak özellikle 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına doğru atağa kalkmışlardı.

* Kongreler, uluslararası bir buluşma, paylaşma zemini olduğu kadar, aynı zamanda Batılı oryantalistlerin birbirleriyle mücadelelerine de sahne olmuştur. 19. yüzyılın ilk kongrelerinde Fransız ve Alman oryantalistler ile bunlar arasında ikiye bölünen İngilizler arasında görülen anlaşmazlıklar, 20. yüzyılın değişen konjonktüründe farklı bir boyut kazanmıştır. 20. yüzyılın gelişmeleri, oryantalistler arasındaki mücadelenin kapsamını değiştirmekle kalmamış, akademik oryantalizmin içeriğinin de büyük oranda değişmesine yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşı, Avrupa ülkeleri arasındaki bilimsel iş birliğinin çökmesine neden olan gelişmelerin başında yer alır. Savaş sırasında ve hemen sonrasında Alman oryantalistlerle Alman olmayanlar arasında ortaya çıkan gerginlik nedeniyle akademik oryantalizmin uluslararası ruhu kırılma noktasına gelmiştir.

* Nazilerin iktidara gelmesinin oryantalizm açısından önemli neticeleri olmuştur. Filistin'in denetimi ise İngiltere'nin eline geçmiştir. Böylece, Fransız ve İngiliz akademisyenlerin arkeolojik yerleşimlere ve anıtlara erişmeleri daha kolaylaşmıştır. Fransızlar kentsel ve kırsal tarihte öncü olmuşlar, hem Levant'ta hem de Kuzey Afrika'da kapsamlı bir İslâm kentleri araştırması yapmışlardır [Kocak, s.286].

* Bu dönemde oryantalizmi etkileyen diğer büyük gelişme ise sömürgecilik düzeninin temelinden sarsılmasıdır. 19. yüzyılın bitiminden itibaren Asya, Afrika ve Latin Amerika halklarının isyanı, eski sömürge dünyasındaki ulusal özgürlük hareketleri 20. yüzyılda zaferle sonuçlanmıştır. 1955 yılında toplanan Bandung Konferansı'na kadar tüm Doğu, Batı imparatorluklarından siyasal bağımsızlığını almıştır. Oryantalizm artık yeni "Üçüncü Dünya"da meydan okuyan, siyaseten silahlanmış bir Doğu ile yüz yüzedir. Batı'da ise güç dengeleri değişmiş; Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği iki yeni güç odağı olurken, sosyalist blokla birlikte Avrupa kıtası da ikiye bölünmüştür.

* 20. yüzyıl oryantalizmi açısından en dikkat çekici olaylardan biri, Soğuk Savaş gerginliğinin gölgesi altında gerçekleşen kongreler olmuştur. Bu kongrelerin en iyi örneklerinden biri 1951 yılında İstanbul'da yapılan Yirmi İkinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi, diğeri ise 1960 yılında Moskova'da gerçekleşen Yirmi Beşinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'dir. 1951 tarihli İstanbul Oryantalistler Kongresi, aynı zamanda Türkiye'nin oryantalist araştırmalarla olan alakası ve

uluslararası bilimsel iş birliği içindeki yeri açısından da bir kilometre taşı niteliğindedir. 15-22 Eylül 1951 tarihinde İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi binasında toplanan kongreye 19 Türkolog ve tarihçi Zeki Velîdi Togan (1890-1970) başkanlık etmiştir. Kongredeki bildirilerin ve tartışmaların özetleri İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi'nin ilk cildinde (s.1-38), ayrıca İngilizce iki cilt kitap olarak (İstanbul ve Leiden'de) yayımlanmıştır. Eski Şark, Eski Anadolu, Sami diller ve tedkikatı, İslâm tedkikatı, Uzak Doğu, Orta Asya, Türkoloji, Hindoloji, İran tedkikatı, Hıristiyan Şark, Ahdi Atik tedkikatı, Afrika kavimleri tedkikatı, Bizans-İslâm münasebeti ve İslâm sanatı başlıklarını taşıyan oturumlara 38 ülkeden 524 üye katılmıştır. Katılanların 95'i Türk'tür. Togan'ın ifadesine göre kongre tarihinde görülmemiş bir rakam olarak kongreye 358 bildiri sunulmuş ancak bunların 274 tanesi okunabilmiştir.

* Oryantalist kongreleri oryantalizmin akademik gündemine paralel olarak Avrupa'nın siyasal gündeminin de bir ifadesidir. Avrupa'da özellikle 19. yüzyılın son yirmi yılından başlayarak Batı'nın Müslüman Doğu üzerindeki tahakkümünü gözden kaçırmayı hedefleyen bir propaganda yükselişe geçmiştir. Buna göre bütün sömürgecilik faaliyetleri, esasında bir "medenileştirme misyonu'na (mission Civilisatrice) dayanıyordu. Kongrelerde oryantalistlerin ülkelerinin sömürgeci politikalarını "kültürel bir misyon" olarak açıkça desteklediklerini gösteren pek çok örnek vardır. Örneğin Alman Hintbilimci ve tarihçi Albrecht Weber (1825-1901), Müslüman halkları "bir an önce Avrupa hükûmetlerinin vesayeti altına girmeye" çağırmıştır, zirâ "bugünkü İslâm artık kültürel misyonunu yerine getirememektedir".

* Döneminin önde gelen oryantalistlerinden biri olarak Max Müller 1892'de yaptığı bir konuşmasında oryantalizmin en büyük zaferi olarak gördüğü bir keşiften söz eder. Buna göre başlangıçtan beri aslında Doğu ve Batı arasında kültürel alışveriş anlamında mutlak bir kopukluğun olmadığı ortaya çıkmıştır. Tarihte, Antik Çağ'ın büyük uluslarını ayırmış gibi görünen dil, aslında entelektüel alışverişi mümkün kılacak düzeyde birbirleriyle ilişkiyi sağlamıştır. Bu bağlamda Müller, Antik Yunan'ın kendisini kolonileştiren Mısır ve Fenike'den etkilendiğini, Yunan alfabesindeki Alfa'nın Fenike etkisinin en basit kanıtı olduğunu ileri sürmüştür"[1398].

[1398] Koçak, *age.* s.270.

c- Avrupalıların İslâm Dünyasından El Yazması Eser (kitap, sayfa vb.) Kaçırma Faaliyetleri

Çeşitli sınıflardan on binlerce insan Haçlı seferleri yoluyla Kudüs'ü ele geçirip Kudüs merkezli olarak Ortadoğu'da kaldıkları 1099-1187 yılları arasında, Urfa merkezli (1098-1144 arası) kurdukları Urfa Kontluğu sebebiyle ve 1098-1268 arasında kurdukları Antakya Pirensliği vasıtasıyla Doğu-İslâm dünyasında mevcut bulunan, bir kısmı eski Grekçe kitaplardan Arapça ve Farsçaya tercüme yoluyla kazandırılıp üzerine güncel bilgilerin ilavesi ile zenginleştirilmiş olan bilgi birikimin muhafaza edildiği kütüphaneler dolusu el yazması eserlerle tanıştıkları, ülkelerine dönerken beraberinde bu eserlerden götürdükleri kabul edilmektedir (BÇ, s.988, dn.1479).

İbni Sina'nın Tıp kitabı XII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da tıp eğitimi veren kurumlarda birkaç yüzyıl ders kitabı olarak okutulmuş olması buna bağlanmakla birlikte bu eserlerin düzenli bir şekilde Doğu'dan toplanarak Avrupa'ya götürülme işi XVII. yüzyıl başlarına rastlar.

Doğu-İslâm dünyasından Avrupa'ya yazma eser götürülmesi Haçlı Seferlerinin durduğu XV. yüzyıldan sonra da hiç durmadan devam etmiş, XVIII. yüzyıldan itibaren de oryantalist maksatlı faaliyetlerin organize bir hâle dönüşmesi sonucu İslâm dünyasında en erken dönemden itibaren yazılmış hemen her eserin ismi tespit edilmiş ve bunların bulunabilen farklı el yazması nüshaları Avrupa kütüphanelerine çeşitli yollarla götürülmüştür.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti, Avrupalı sömürgeci-emperyalist devletler tarafından birçok yönden kuşatılmaya başlanmıştı. Özellikle Rusya ile müttefik görünümlü Fransa ve İngiltere Rusya tehlikesini göstererek türlü yollarla Osmanlı Devleti'ne kendi ülkelerinin ve dindaşlarının çıkarlarına hizmet edecek pek çok kanunî düzenlemeyi yaptırmaya çalışmış bunda da büyük oranda başarılı olmuşlardır.

Fransa'nın 1798 yılında (3-4 bin ateşli silaha sahip askerle 30 bin kılıçlı Osmanlı askerini mağlup ederek) Mısır'ı işgal etmesi karşısında aciz kalan Osmanlı padişahı III. Selim'in (1789-1807) İngiltere'nin Akdeniz'deki Kraliyet donanmasının yardımıyla Napolyon'u 1802'de ancak çıkartabilmesinin arkasından, Rusya ve İngiltere'nin talepleriyle I. Abdülmecid'e dayatılarak 3 Kasım 1839'da yürürlüğe giren Osmanlı

tebaası gayrimüslim vatandaşların Müslümanlarla eşit haklara sahip olduğunu ve diğer birçok yeni ıslahatları taahhüt eden Tanzimat Fermanı açıklanmıştı.

1853'te de Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesi sırasında I. Abdülmecid'in yine İngiltere ve Fransa'dan askerî yardım alarak sorunu geçici olarak halletmesinin arkasından 10.05.1855'te Mustafa Reşid Paşa'nın da teşvikleriyle ilan edilen (gayrimüslimlere önceden yasak olan kendi dinlerinin propagandasını yapma hakkı tanıyan vb. maddeler içerikli) Tanzimat Fermanı ve onun arkasından Fransa ve İngiltere tarafından 30.03.1856'da dayatılan Paris Anlaşmasının imzalanması, yabancı uyrukluların Osmanlı coğrafyasında tüccar, ilim adamı vb. kimlikler altında daha serbest bir şekilde dolaşıp hem (Amerika'dan ve Avrupa'dan gelen) çok sayıdaki misyonerlerin Hıristiyanlık propagandası yapılmasının, hem de tarihi eser kaçakçısı, casus vb. her türden insanın gezgin, tüccar, diplomat vb. kimlikler altında yazma eserleri, antik tarihî eserleri kendi ülkelerine kaçırmalarını da kolaylaştırmıştır.

Osmanlı Devleti'nde henüz sanat tarihi ve arkeoloji bilim dalları gelişmediği için olayın öneminin farkında olunmaması, savaş ve yılgın bir durumda olunması, ekonominin kötüye gidiyor ve sömürgeci ülkelerden borç isteyecek duruma düşülmüş olması gibi sebeplerden Osmanlı Devleti yöneticileri İngiltere ve Fransa gibi her yönden ileride olduğu düşünülen ülkelerden gelen çok çeşitli talepleri (çoğu zaman devlet görevlilerinin göz yumması sonucu) geri çevirmiyor ve kabul ediyordu.

Osmanlı coğrafyasında eski antik alanlarda Avrupalı arkeologlar tarafından izinli-izinsiz kazılar yapılması, resmî kazılarda bulunan tarihî eserlerin az bir kısmının ve kendilerinin uygun gördüğü parçaların Osmanlı'ya bırakılması, çok büyük ebatlı (heykel, cephe duvarı vb.) kalıntıların kesilip parçalanarak yurt dışına kaçırılma olayları 1876'da padişah olan II. Abdülhamid döneminde ve arkasından gelen I. Dünya Savaşı sırasındaki karmaşa ortamında da devam etmiştir[1399].*

Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü ekonomik sıkıntılı ve karmaşa yıllarında kimin ne yaptığının takip edilmesinin zorlaştığı ortamı fırsat bilen başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Almanya, Avusturya, Danimarka, Hollanda (1880'lerden itibaren de)

[1399] Yaşar Yılmaz, *Anadolu'nun Gözyaşları*, Yem Yayınları, İstanbul, 2015. s.32-40* (II. Abdülhamid'in Fransa'ya gönderip arkeoloji eğitimi aldırdıktan sonra İstanbul'da kurulan Arkeoloji Müzesi'nin müdürlüğüne atadığı Rum kökenli İbrâhim Ethem Paşa'nın oğlu (ressam) Osman Hamdi Bey'in Arkeoloji Müzesi müdürü olarak yabancıların yaptıkları kazıları ve sonuçlarını takip ettiği, tablolarını Avrupada satın almaları karşılığında eserlerin yurtdışına taşınmasına kolaylıklar gösterdiği nakledilmiştir).

Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerin konsolosluk görevlileri, tüccarlar, bilim adamı ve araştırmacı kimlikleri taşıyan casus vb. kişiler vasıtasıyla o dönemde henüz Osmanlı sınırları içinde olan (Mısır, Suriye, Ürdün, Irak gibi çok eski medeniyetlerin kalıntılarının bulunduğu çok geniş bölgelerden milâttan önce ve sonraki dönemlerden kalma (erken İslâm mimarisi eserleri de dâhil) pek çok kıymetli tarihî eserleri sayısı henüz tespit edilememiş miktarda[1400] kendi ülkelerine kaçırdıkları iddia edilmiştir.

Bu durumun bu ülkelerin müzelerinde teşhir edilen tarihî eserlerin orijini hakkında bilgi veren kartlarında yazılı olan yer / şehir isimlerinden anlaşıldığı bu alandan yapılmış olan birkaç yayımda ortaya konulmuştur[1401].

Konunun bu yönüyle ilgili olarak;

1636'da ölmüş olan Dr. Sebastian Tengnagel'in ölmeden önce 179 adet Doğu'dan getirilmiş olan el yazması eseri Viyana Saray Kütüphanesi'ne vermesi, yine bu kütüphaneye Fransız tercüman Legrand, Mısır ve Suriye'deki ikameti sırasında topladığı Arapça, Farsça pek çok eseri 1677'de sattığı bilgisinin bu kütüphanenin kataloglarının Şark yazmaları kısmında belirtilmiş olması,

Alman şarkiyatçı Ulrich Jasper Seetzen'nin (1767-1811) Arapça yazmalardan oluşan çok değerli bir koleksiyona sahip olması,

Fransa'nın 1798-1802 yılları arasında Mısır'ı işgal ettiği dönemde Kahire'de kurduğu Mısır Enstitüsü (Institute of Egypt) merkezi aracılığıyla 1809-1828 arasında yayımladığı Description de L'Egypte başlıklı (sonuçta 23 cilde ulaşan) bir ansiklopedik eserin yayımlanmış olması,

Alman şarkiyatçısı G. Flügel'in (1802-1870) 1851 tarihinde Viyana Saray Kütüphanesi Müdürlüğü tarafından, bu kütüphanedeki Arapça, Farsça ve Türkçe yazmaları düzenleyip tavsif etmekle görevlendirilmiş olması,

---

[1400] Örneğin Kahire Nilometre'nin projesini hazırlamış olan ve Avrupa'da XVI. yy.'dan itibaren 'Astronom Alfraganus' olarak bilinen el-Farangi'nin 840 civarı tarihli *The Elements of Astronomy* isimli eseri, John Hispalensis ve Gerard of Cremona tarafından Latinceye tercüme edilerek 1493'te Ferrara da, 1537'de Nurenberg'de ve 1546'da Paris'te basılmıştır (dfbi, bk, Cres., *EMA,* c.2, 1979, s.303 ve Yavuz Unat, "Alfraganus & the Elements of Astronomy", *Foundation for Science Technology & Civisation,* January 2007, p.1-15 http: / / muslimheritage.com / article / alfraganus-and-elements-astronomy yoluyla 02.01.2018). *Necib el-Akiki, el-Müsteşrikûn (Kahire 1964) isimli eserinde "Oryantalistlerin İslam dünyasından 250.000'den fazla eseri Batı'ya kaçırdıklarını" iddia etmiştir. (G. Kırpık, "Oryantalizm ve Necip el-Akîki'ye Göre Oryantalizmin Bazı Önemli Temsilcileri", *Akademik Bakış*, Cilt 2, sy. 3, 2008, s.249 yoluyla).

[1401] Yılmaz, *Anadolu'nun Gözyaşları,* 2015, Ön söz.

1852 yılında Heinrich Petermann (1801-1876) Arapça yazmalar satın almak üzere Ortaşark'a gönderilmiş olması,

1848-1862 yılları arasında Şam'da konsolosluk yapan Johann Gottfried Wetzstein (1815-1905) ülkeye dönüşünde satın alarak oluşturduğu dört büyük koleksiyon getirmiş olması,

Hammer-Purgstall'ın vasiyetle bıraktığı elli küsur eserden oluşan Şark yazmaları koleksiyonunu Saray Kütüphanesi'ne devretmiş olması, yine Alman şarkiyatçı W. Ahlwardt'ın (1828-1909), 1863 yılında Berlin'deki Kraliyet Kütüphanesi'nde birikmiş olan 6450 kadar Arapça yazma eseri uzun yıllar çalışarak on cilt hâlinde kataloğunu hazırlamış olması ve Avrupa'da yapılmış yayımlarda geçen bilgiler gösterilebilir.

d- Doğu Dillerinden (Arapça, Türkçe, Farsça) Avrupa Dillerine Tercüme Faaliyetleri

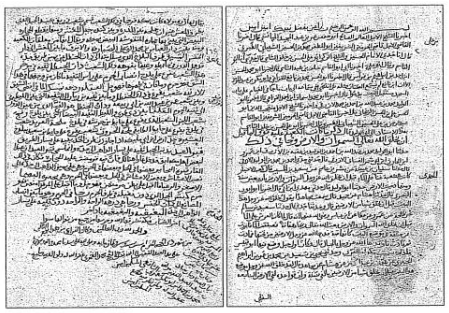
* Kahire Nilometre'nin projesini hazırlamış olan ve Avrupa'da XVI. yy'dan itibaren Astronom Alfraganus olarak bilinen Ahmed b. Muhammad b. Kasîr al-Fargânî al-Hâsib'in 840 civarında yazdığı astronomi hakkındaki bir eserinin "The Elements of Astronomy" ismiyle John Hispalensis ve Gerard of Cremona tarafından Latinceye tercüme edilerek 1493'te Ferrara da, daha sonra da 1537 de Nurenberg'de ve 1546'da Paris'te (Res.116-117, s.933) basılmış ve Avrupa'da çok uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuş olması,

* 870 civarı öldüğü bilinen ve Endülüslü İbn Abdül-Hakem'in "*Futūḥ miṣr wa'l maghrab wa'l Andalus"* isimli eserinin Muslim conquest of Spain ismiyle 1858'de önce Göttingen, W. Fr. Kaestner tarafından 1858'de Almancaya, ardından da John Harris Jones tarafından da İngilizceye tercüme edilmiş olması,

* 845 civarı öldüğü bilinen İbn Sa'd'ın Tabakātü'l-Kitâbü'l-Kebîr isimli eseri hakkında Otto Loth'un, Das Classenbuch des Ibn Sad isimli (Leipzig yayınevi tarafından 1869'da yayımlanmış) bir doktora tezi bulunması

* Kâtib Çelebi'ye göre 232 / 838'de, Prof. Dr. Fuat Sezgin'e göre 250 / 864'te, Creswell'e göre 858'de, diğerlerine göre ise 895 civarı öldüğü tahmin edilen Ezrakī'nin "Ahbâru Mekke" isimli kitabının, Avrupa kütüphanelerinde bulunan üç nüshası üzerinden F. Wüstenfeld tarafından yapılan Almanca tercümesi Die Geschichte und

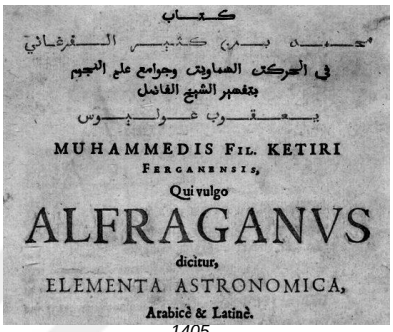
Beschreibung der Studt Mekka von al-Azraqi adıyla Leipzig tarafından 1858'de yayımlanmış olması (Res.115)[1402], yine 892 civarı öldüğü bilinen Belâzürî'nin Futuh el-Buldan isimli eserinin, Wilhelm Ahlwardt tarafından 1863-1868 arasından Almancaya, sonra da M. J. de Goeje tarafından 1869'da Fransızcaya çevrilmiş olması[1403],

Res. 115

Res. 116[1404]

Res. 117[1405]

Res. 115 Ezrakî'nin "Ahbâru Mekke" kitabının Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasından iki sayfa
Res. 116 Ahmed b. Muhammad b. Kasîr el-Fargânî el-Hasîb'in (1546 Paris künyeli) Fransızcaya tercüme edilmiş kitabının kapağı
Res. 117 Johannes Hispalensis'in ~1150'lerde latinceye tercüme ettiği, Arapçasıyla birlikte basılan Muhammad al-Fargânî'nin *Elements of Chronology and Astronomy* kitabının kapağı

* 897 civarı öldüğü bilinen Ya'kūbî'nin Târîhü'l-Ya'kūbî isimli eserinin Mağrib'le ilgili bölümü hakkında M. J. de Goeje'nin (Leiden tarafından 1860'ta basılmış) bir doktora tezi hazırlamış olması ve M.T. Houtsma tarafından yapılan tam tercümesinin Leiden 1883 tarihinde yayımlanmış olması,

* 923 yılı civarı öldüğü bilinen Taberî'nin "*Camiu'l-Beyân ve Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk"* adlı eserinin M. Jean de Goeje ile birlikte bir grup oryantalist tarafından tercüme edilerek I-XV no'lu ciltleri Leiden tarafından 1879-1901 arasında yayımlanmış olması,

* 493 / 1100 Kurtuba doğumlu Şerif el-İdrisî'nin ömrünün sonunda yerleştiği Sicilya'nın başşehri Palermo'da, II. Roger için ~1150 civarında hazırladığı *Nüzhetü'l-müştâḳ fi'ĥtirâḳı'l-âfâḳ* isimli coğrafya kitabının 1592'de Roma'da yayımlanmış olması,

[1402] Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke* isimli eserinin Mehmed Âşık Hafî tarafından yapılan muhtasar bir tercümesinin Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Tarih, nr. 1217'de, diğer bir nüshasının da Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2948'de kayıtlı bulunduğu, Türkçe'ye de Yunus Vehbi Yavuz tarafından kazandırılarak 1974 yılında yayımlandığı belirtilmiştir. (A. Özaydın, "Ezrakî", *DİA,* XII, 1995, s.68-69).
[1403] İstanbul'da Âşir Efendi Kütüphanesi'nde tam metni ihtiva eden bir nüshasının bulunduğu nakledilmiştir. (bk, M. Fayda, "Belâzürî", *DİA,* V, 1992, s.392).
[1404] http: / / muslimheritage.com / article / alfraganus-and-elements-astronomy yoluyla (02.01.2018).
[1405] https: / / www.wdl.org / en / item / 10687 / #contributors=Fargh%C4%81n%C4%AB%2C+flourished+861 (02.08.2018)

daha sonra bu eserin *Geographia Nubiensis* ismiyle Latincesinin 1619'da Paris'te yayımlanmış olması,

* Fransız oryantalist Charles Henri Auguste Schiefer'in (1820-1898) uhdesinde bulunup bir kısmını tercüme edip yayımladığı (daha sonra the Bibliothèque nationale intikal ettiği bilinen) 276 Arapça, 260 Farsça ve 239 Türkçe elyazma eser,

* Carl Brocklemann'ın (1868-1956) 1898-1902 yılları arasında Weimar tarafından yayımlanan kısa adıyla *GAL* olarak bilinen "*Geschichte der Arabischen Literatur*" isimli yayında yüzlerce Arap müellif, eseri ve Avrupa dillerindeki tercümeleri hakkında bilgiler verilmiş olması gibi örnekler gösterilmektedir[1406].

* Ayrıca, erken dönem Müslüman müelliflerce kaleme alınmış el yazması nüshaların İslâm ülkeleri dışında en çok bulunduğu yerlerin Avrupa kütüphaneleri olduğu kabul edilmektedir[1407]. Bu konuyla ilgili Frankfurt'ta "Institut für Geschichte der İslâm-Arabischen Wissenschaften" (İslâm-Arab İlimleri Tarihi Enstitüsü) müdürü Prof. Dr. Fuat Sezgin'in "*Geschichte des Arabischen Schrifttums*" *(Arap Edebiyatı Târihi Yazma Eserleri)* adlı eserinin 1967 yılında çıkan ilk cildinin sonunda (s.706-772), konu ile ilgili Avrupa kütüphanelerindeki Arapça el yazması eser koleksiyon ve kataloglarının bir listesi vermiştir. A.J.W. Huisman, Leiden'de yayımladığı "*Les Manuscrits Arabes dans Ie Monde" (Dünyadaki Arapça El Yazmaları)* adlı 99 sayfalık çalışmasında da, bu sahadaki katalogların bibliyografyası verilmiştir[1408].

Avrupalılar sadece kendi kütüphanelerinde bulunan İslâm dünyasından getirilmiş el yazması eserlerin kataloglarını hazırlamakla kalmamış, İslâm dünyasının Kur'ân'dan sonra ikinci en önemli referans kaynağı olan hadis-i şerifler üzerinde de geniş kadro ile ve çok ciddi ve uzun yıllar alan çalışmalar yapmışlardır. Bu çerçevede, 9 önemli hadis külliyatında bulunan hadisleri ihtiva eden (bu kitaplardaki rivayetlerin, kelimelerin bu eserlerdeki yerlerini gösteren *el-Mu'cemü'l-Müfehres Li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî* ismiyle (Concordance olarak bilinen) büyük kapsamlı eseri yayımlamışlardır[1409].

[1406] Bk, *DİA, İA* vb. yayınlardaki erken dönem Müslüman müellifler ve eserleri hakkındaki maddeler.

[1407] W. Voigt, Almanya'da Şark el yazmalarının kataloglanması ile ilgili makalesinde, henüz kataloglara geçmemiş olan yazma eserlerin kaleme alındıkları dillerini ve sayılarını kaydettiği listesinde hâlen 3547 Arapça, 2153 Türkçe ve 1314 Farsça yazma eserin bulunduğunu belirtmiştir (*Katalogisierung der orientalischen Handschriften in Deutschland*, Marburg 1957, s.6).

[1408] Ahmet Suphi Furat; *Avrupa Ülkelerindeki Arapça, Farsça ve Türkçe Yazma Eserler Katalogları* (http: / / dergipark.gov.tr / download / article-file / 10408, 02.01.2017).

[1409] İbrahim Hatiboğlu, "el-Mu'cemü'l-Müfehres Li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî, *DİA,* XXX, 2005, s.348.

e- Resmi Görevli,, Bilim Adamı, Amatör vb. Kimliklerle Osmanlı Coğrafyasında Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları Yapmış Avrupalılar

Osmanlı'nın yıkılışının gözlerden kaçan bir başka tarafı daha vardır ki o da Osmanlı coğrafyasına yabancı devletler tarafından resmî görevli, memur veya arkeolog kimliği ile gönderilen ilim adamı veya araştırmacıların çoğunun aynı zamanda ülkelerinin gizli servisleri için (ilerde yapılacak her türlü çalışma ve faaliyetlerde kullanılmak üzere) bilgi ve belgeler toplamış olmaları konusudur. Ülkemizde konunun bu tarafı üzerinde ciddi akademik çalışmalar henüz yapılmamıştır.

Meşrutiyet öncesi ve sonrasında Osmanlı ordusunda ciddi görevler üstlenerek "Tuğgeneral" rütbesine kadar yükselen, uzun yıllar II. Abdülhamid'e ve daha sonra Vahîdüddin'e yaverlik yapmış olan Ahmed Hamdi Paşa'nın (1871-1935) isyan bastırma göreviyle Yemen'e gönderildiği 1911 tarihli notları, (Payitaht'a gönderdiği raporu (daha sonra "Âlem-i İslâm ve İngiliz Misyoneri", *"İngiliz Misyonerleri Nasıl Yetiştiriliyor?"* ismiyle yayımlanmıştır[1410].* A. H. Paşa bu raporda 50 kadar yabancı isim hakkında bilgi ve o devirdeki oryantalist faaliyetleri hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Bütün bu olaylara geniş çerçeveden bakıldığında; sömürgeci, işgalci ve emperyalist büyük Avrupa devletlerinin, Osmanlı imparatorluğunu XVIII. yy'ın ortaları ile XX. yy'ın ilk çeyreği arasında askerî, siyasî, sanayî, ekonomik, dinî, kültürel ve ilmî alanları kullanarak sardıkları, kuşatma altına aldıkları, bunlardan ilmî alanlardaki kuşatmayı seyyah, arkeolog, coğrafya uzmanı, müsteşrik, askeri uzman ve diplomat kimlikli araştırmacılardan oluşan donanımlı keşif kadroları yoluyla yaptıkları anlaşılmaktadır. XIX. yüzyılın başından itibaren bu konuda en faal ülkenin Fransa olduğu yayımlanmış olan kitapların tarihlerinden ve miktarlarından anlaşılmaktadır. Daha sonraki yıllarda konunun önemini kavrayan İngiltere'nin de bu konuya olarak eğilerek çok sayıda diplomat, tüccar, arkeolog vb. kimlikli elemanını Osmanlı coğrafyasına gönderdiği, anlaşılmaktadır.

Bu dönemlerde Avrupa'nın önde gelen coğrafya ve şarkiyat cemiyetlerinin ortadoğuya "keşif gezileri" adı altında pek çok tur organize ettikleri de bilinmektedir. İlim

[1410] Ahmed Hamdi Paşa, İngiliz Misyoneri Nasıl Yetişiyor?, Osmanlıcadan sadeleştirerek yayınlayan M. Cemal Sofuoğlu, İzmir, D. Eylül Üniv. İlahiyat Fak. Temel İslam Bilimleri / Hadis, 3. Baskı, 2007. *Piyasada '*İngiliz Casusunun İtirafları'* ismi ve M. Sıddık Gümüş müstear imza ile [H. Hilmi Işık tarafından] hazırlanıp Hakikat Kitabevi trafından 2001'den bu yana 90'ın üzerinde baskısı yapılmış ve ücretsiz (devlet okulları dâhil) tüm kütüphanelere verilen bir yayın mevcuttur. "Tercüme" olduğu iddia edilip büyük kısmı için kaynak göstermeyen ve tutarsız birçok ilaveler de içeren bu kitabın muhtevasından bir kısmının (isim belirtmeden) Ahmed Hamdi Paşa'nın kitabından aparıldığı anlaşılmaktadır.

adamı, araştırmacı arkeolog vb. kimlikler altındaki bireyler veya birkaç kişilik ekiplerden oluşan (aslında gizli servis üyesi olan) elemanların, Osmanlı coğrafyasını adım adım dolaşarak topladıkları bilgileri, adına çalıştıkları hükûmet birimlerine gönderdikleri Avrupa arşivlerindeki evraklar yoluyla görülmektedir.

Ahmed Paşa'nın verdiği isimlerin büyük çoğunluğunun, bilfiil Doğu'yu ve Osmanlı'yı keşfe çıkan, aynı zamanda siyasî veya askerî misyon da taşıyan araştırmacılar olmaları, "emperyalizmin keşif kolları" olarak da adlandırılan bu gruptan Avrupalıların XVIII. yy'ın ortalarından itibaren yayımlanmış yüzlerce makale, kitap ve eser ne yazık ki henüz incelenmeyi beklemektedir[1411].

Arkeolog, sanat tarihçi, ressam, konsolosluk çalışanı, vb. kimlikler altında Ortadoğu'ya gelmiş araştırmacı-oryantalist veya gerçek bilim adamı, arkeolog ve sanat tarihçilerden en meşhur olanları şu şekilde sıralanabilir:

(1)- Fransız Uyruklular

Antoine Galland (1646-1715), Jean-François Champollion (1790-1832), Louis Felicien de Saulcy (1807-1880), Victor Place (1818-1875: Res.130), Schiefer C. Henri Auguste (1820-1898), Julies Oppert (1825 -1905), Jean-Marie de Morgan (1857-1924), Andre Parrot (1901-1980), Jean Sauvaget (1901-1951: Res.298), Jacqueline Pirenne (1918-1990).

(2)- Birleşik Krallık (UK) Uyruklular

Willam Martin Leake (1777-1860), Sir Austen Henry Layard (1817-1894: Res.284), John Turtle Wood (1820 -1890, Res.287-289), Archibald Henry Sayce, (1845 -1933), (1. Dünya savaşı öncesi Kahire Arab House ekibinden:) David George Hogarth (1862-1927: Res.118-120), Kinahan Cornwallis (1883-1959), Mark Sykes[1412] (1879-1919: Res.125), Gerthrude Margaret L. Bell (1868 -1926: Res.121-124, 126), Reginald Campbell Thompson (1876 -1941), Charles Leonard Woolley (1880-1960: Res.308-309), Robert Jasper More (1836-1903), Thomas Edward Lawrence (1888-1935: Res.305-310), Winifred Lamb, (1894 -1963), Max Edgar L. Mallowan, (1904-1993).

[1411] Ahmet Tâhir Dayhan, *Memalik- i Osmaniyye'yi Keşfe Çıkan Oryantalistler*, Rıhle, İstanbul 2011 (https: / / groups.google.com / forum / #!topic / tefsr_yuksek_lsans_2011_2012 / FeCxPn5gSIA) yoluyla (01.02.2016).

[1412] http: / / tarihgundem.com / Home / Detay / ortadogu-haritasini-cizen-sir-mark-sykes%E2%80%99in-bolgedeki-faaliyetleri%E2%80%8F (02.02.2016).

1915'te Albay Mark Sykes'in Alman ve Osmanlı devletlerinin Ortadoğu halkı üzerine İngiltere aleyhinde ciddi propaganda yaptıkları hakkında bilgilere ulaşmasının ardından, Alman-Osmanlı ittifakının hareketlerinin yakından takip edilmesi gerektiği yönündeki öneri ve girişimleri sonunda, (Emperyal Savunma Komitesi'nin 7 Ocak 1916 tarihli bir vesikasına göre) Arap Bürosu (Arab Bureau), Kahire İntelijansiya Dairesi'nin bir alt birimi olarak İngiltere'nin Ortadoğu'daki siyasî aktivitelerini düzenlemek ve Almanya-Türkiye ilişkileri, gelişmeleri hakkında Savaş Dairesi, Dışişleri Bakanlığı gibi devlet kurumlarını haberdar etmek amacıyla kurulmuştur.

*Res.118**

Res.119

Res.120

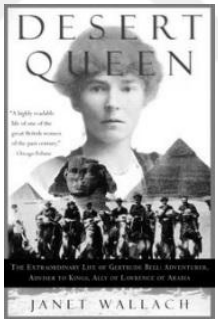
Res. 118 Sanat Tarihçi, İngiltere gizli servis yöneticilerinden David.G. Hogarth
Res. 119 Hogarth'ın 1904'te yayımladığı "Penetration of Arabia" (Arabistan'a Giriş/Sızma) kitabı
Res. 120 Albay Lawrence, müdürü Hogarth ve Albay Dawnay Arap Büro avlusunda (1918)

Res.121

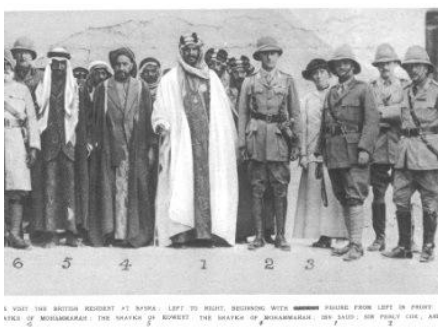

Res. 122

Res.123

Res. 121 Bayan Gertrude Bell çölde, çadırında
Res. 122 Gertrude Bell Anadolu'da arkeolojik seyahatleri sırasında ekibiyle yollarda
Res. 123 Gertrude Bell'in hayatını anlatan Çöl Kraliçesi kitabı

Res. 124

Res. 125

Res.126

Res. 124 G. Bell, Albay Sykes, Albay Dawnay vd. İngilizler (Kral) Abdullah ve adamlarıyla bir görüşmede
Res. 125 İngiltere-Fransa gizli Sykes-Picot Anlaşması mimarı seyyah ve yazar Albay (Sir) Mark Sykes
Res. 126 Gertrude Bell ile T.E. Lawrence, Churchill vd. bürokratlara birlikte 1921 Kahire konferansında.

Özellikle Arabistan coğrafyasında yeni keşfedilmiş olan yer altı petrol yataklarının bu çalışmayı daha acil ve İngiltere'nin bu bölgedeki uzun vadeli çıkarları açısından önemli kıldığını vurgulayan Sykes'in raporu sivil ve askerî intelijans dairesi direktörü Gilbert Clayton tarafından olumlu bulunarak, Kahire'de Savoy otelinin üst katı bu maksat için ayarlanarak Arap Bürosu, I. Dünya Savaşı öncesi çalışmalarına başlamıştır. Oluşturulan ekipte David Hogarth direktör, Kinahan Cornwallis ise onun yardımcısı olarak göreve başladılar ve Herbert Garland, George Ambrose Lloyd, George Stewart Symes, Philip Graves, Gertrude Bell, Aubrey Herbert ve Thomas Edward Lawrence aktif elemanlar olarak kadroya dâhil edilmiştir. Daha sonra da I. Dünya Savaşı için Ortadoğu'da görevlendirilen kadrolar Kahire Arap Bürosu merkezli olarak eğitim ve haberleşme konularında vazife yapmışlardır[1413].*

(3)- Alman Uyruklular

Ulrich Jasper Seetzen (1767-1811), Heinrich Schliemann (1822-1890: Res.155-159), Johannes Heinrich Mordmann (1852-1932), Robert Koldewey (1855-1925), Theodor Menzel (1878-1939), Max van Berchem (1863 1921), Friedrich Sarre (1865-1945: Res.297), Daniel Krencker (1874-1941), Ernst Emil Herzfeld (1879-1948: Res.295-296), Ernst Diez (1878 -1961), Alfons Maria Schneider (1896-1952), Baron Adolp Friedrich von Wrede (1807-1863), Erich f. Schmidt (1897-1964).

(4)- Diğer Avrupa Devletleri Uyruklular

Eduard Glaser (1855-1908): Avsuturya, Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) Hollanda, Henri Pirenne (1862-1935), Belçika, Luigi Palma di Cesnola (1832-1904), İtalyan / Amerikan, Alois Musil (1868-1944), Macar, Ignaz Goldziher (1850-1921), Rus Vasilij Vilidimiroviç Barthold (1869-1930), , Avsuturya, Eliezer Sukenik (1889-1953) Polonya.

(5)- USA- Amerikan Uyruklular

Edwar Robinson (1794-1863), Ephraim Avigdor Speiser, Gottleib Schumacher, Hetty Goldman, Edward Robinson, William Foxwell Albright, James Bennett Pritchard,

[1413] http: / / en.wikipedia.org / wiki / Arab_Bureau (03.05.2016) yoluyla; Bruce Westrate, The Arab Bureau, Penn State Press, 1992; Polly Mohs, Military Intelligence & the Arab Revolt: The First Modern Intelligence War, Routledge, New York 2008. *(Res.118: D.G. Hogarth; 1909'dan öldüğü 1927 yılına kadar Oxford Ashmelon Müzesi müdürlüğü, I.Dünya savaşı sırasında da Kahire Arab House'da Kinahan Cornwallis'le birlikte yöneticilik yapmıştır).

George Andrew Reisner, Fred. Jones Bliss, H.C. Butler (1872-1922: Res.131) Samuel Marinus Zwemer (1867-1952)[1414] gibi isimler örnek olarak verilebilir.

7- Doğu ve İslâm Ülkeleri Üzerine Batı'da Artan Araştırmalar ve Yayınlar

Avrupa'da Doğu / Orient olarak bahsedilen İslâm dünyasının kültürü, coğrafyası ve mimarisiyle ilgili merak uyandıran konular hakkında periyodik dergilerde makaleler ve kitaplar şeklinde 1600'lerden itibaren pek çok yayın yapılmıştır. Bu yayınların (Doğu'da bir süre yaşayanların veya seyyahların hatıratları ve tarih yazarlarının seyrek ve bireysel yayınları hariç) XIX. yy'da sadece bilgilendirmek ya da edinilen yeni bir bilgiyi meraklılarına ticarî maksatlı pazarlamak gayesi ile süreli ve düzenli olarak (yayın sıklığı ve sayıları artan) bir yoğunlukta yapılmış olduğu bu yayınların tarihlerinden anlaşılmaktadır.

Özellikle Kudüs, Şam, Kahire, Bağdat ve Kayrevan gibi (1001 gece masallarının Avrupa dillerine tercüme edilmesi yoluyla) meşhur olmuş ve ismi bilinen İslâm şehirlerini ve olağanüstü güzellikteki erken İslâm mimarisinin Mescid-i Aksâ, Kubbetü's-Sahre, Kayrevan Ulucamii, Şam Emeviyye Camii, Kurtuba Ulucamii gibi eserlerin içine giremiyor olmaları hasebiyle, tüm Avrupalılar için büyük merak konusu olmuştu. 1850'lerden itibaren ise meşhur İslam şehirlerindeki (egzotik olarak tarif edilen) hayat ile hayran oldukları mimari yapıların dışarıdan görünüşü ve (kaçak vb. yollarla girdiğini iddia edenlerin) iç kısımları hakkında yaptıkları tarifleri ihtiva eden seyahatnameler, günlükler, gezi ve hatıra notları, sanat / mimari çizim ve anlatım içerikli çok sayıda makale ve telif eserler yayımlanmaya devam ettiği hâlen Avrupa kütüphanelerindeki mevcut yayımlar yoluyla bilinmektedir.

Sayısı oldukça fazla olan ve halk tarafından çok tutulan telif eserlere;

ANON, Memoires Sıur la ville de Damas, in Nouveaux Memoires des Missions de la Campagnie de Jesus, dans le Levant, VI, 1727

Travels of ALİ BEY, in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey Between The Years 1803-1807, 2 vols. / Engl (Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown), London 1816

Johann Ludwig BURCKHARDT, Travels in Syria, 1822

Edward William LANE, The Manners and Customs of the Modern Egyptians, London 1836Richard F. Burton, Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah (of 1855-

[1414] http: / / www.aksiyon.com.tr / aksiyon / haber-6809-26-casus-arkeologlar.html (02.06.2015).

1856), 2 Vols., London, 1st. Ed. 1855-1856, [2nd. Ed. 1864 / 3rd. Ed. Leiden 1874]

gibi XVIII. yy'da yapılmış yayınlar örnek gösterilebilir.

a- Doğu- İslâm Dünyası Hakkında Batı'da Yapılmış Bazı Önemli Yayınlar

(1)- XVI Yüzyıla Kadar Yapılmış Yayınlardan Örnekler

1144, Robert of Chester, *The Liber de compositione alchimiae* (Hâlid b. Yezîd'in al-Kami-Kimya kitabının ilk tercümesidir)

1440, Hans Johannes Schiltberger, Seyahatname, (Bavyeralı esir)

1496, Bertrandon La Broquire, Seyahatname

1525, Angiolello Giovanni Maria, Seyahatname

1519, Cantacasin (Theodoro Spandoni, ö 1538) *Dell'origine e costumi dei Türchi* (French Transl., Paris 1519, Etienne Denişe, 1556)

1555, Pierre Belon (1517- 1564), Seyahatname

1564, Pierre Belon, Seyahatname, Paris

1568, De H. Hans Dernschwam (1494-1568), Seyahtname

1576, Mercier Lorck (Ressam, Doğu'dan karışık tablolar ve yayınları)

1592, Ootgeer Giselijin van Busbeke, Seyahatname, (İsveç asıllı Alman diplomat ve seyyah, 1522-1592)

1613- Erpenıus, Thomas, *Grammatica Arabica*, Leidae 1613, (terc. J. D. Michaeli Göttingen 1771

(2)- XVII. Yüzyıldan İtibaren Yapılmış Yayınlardan Örnekler

1625, Coptik Mekîn, *el-Mec-mû'u'l-mübarek* (Historia Saracenica), Leiden

1631, V Stochove, *Voyage de Levant*

1632, William Bedwell, Voyages, (Brit. ö.1632)

1633, Bon Otta Viano Voyages, (Venedikli Diplomat)

1647, De Monconys, Jounal des Voyages (Lyon, 1665 ed.)

1658, Jean Thevemot, Voyages (1665 ed.)

1660, L. D'Arvieux, Memoires II, (1773 ed.)

1691, Edward Pecocke, Voyages, (Brit. 1604 1691) Oxford

1682, J. B. Tavenier, *Les six voyages en Turquie en Perse et aux Indes*, Paris

1689, Jean Baptiste Tavernier (Fr.1605-1689)

1690, Albertus Bobovius (Osmanlı Saray hizmetlisi Ali Ufki Bey'in Hatıratı)

1697, H. Maundrell, *Jouney from Aleppo to Jarusalem*

1697, T. Wiright, *Early Travels in Palestine*

1692, *Descrption of Egypt* (1708, Maillet)

1700, Paul Rycaut (İngiliz diplomat, Osmanlı tarihçisi)

1715, Antoine Galland (1646-1715), Transl. of *1001 Knights in French*

1721, Thomas Shaw, *Travels to Barbary & Levant*

1721, Johann Bernhard, Fisher von Erach, *Entwurffeiner historsichen Architektur,..Wien*, Leipzig

1723, Dimitri Kantemir (1670-1723) Hatıratı, (Boğdan Voyvoda'sının oğlu, 1688'de eğitim için İstanbul'a gönderilmiş)

1727, Anon, *memoires sıur la ville de Damas, in Nouveaux Memoires des Missions de la Campagnie de Jesus, dans le Levant, VI*

1784, Saviour Lusigman, *A History of the Revolt of Ali Bey, against the Ottoman,* Porte, 2nd ed. London

1734, Charles Thompson, *Travels Trough Turkey in Asia the Holy Land*

1737-1738, R. Pococke, *Description of East*, London

1739, Charles Perry, *View of Levant*, London

1747, J.A. Guer, *Moeurs et usages des Turcs, (avec un Abrege de l'histoire ottomane,* Merigot & Piget, Paris

1746, Reıske Johann Jacob*, Miscellaneae aliquot monumentis* (Leipzig)

1754, Reıske Johann Jacob AbulFeda *Annales Moslemici* (Leipzig)

1756, Reıske Johann Jacob *Thograis sogenanntes Lamısches Gedicht*. (Leipzig)

1758, Reıske Johann Jacob, *Sammlung einiger arabischer Sprüchwöerter* (Leipzig)

1765, Reıske Johann Jacob, *Proben der arabischen Gedichten,* (Leipzig)

1797, James Dallaway, *Constantinople: Ancinet and Modern,* (9 plts and 1 map) Bensley, London

1801, S.H Weber, *Voyages and Travels in Greece, the Near East* (Princeton, 1953)

1803, A. de Demidoff, *Travels in Southern Russia and the Crimea Petersburg 1802*

1809-1828, Descript, on de L'Egypt, Paris (Ansiklopedi, 23 cilt)[1415]

1809, William Hamilton, *Remains in Turkey*, Egiaptaka

1810, J. Pitts - *A Faithful Account of the Religion and Manners of the Mahometans*, London

1810, Luigi Mayer, *Wievs of the Ottoman Dominions in Europe in Asia, and some of Mediterranen Islands* (with 71 plts. Text in English and French) Bowyer, London

1811, Colonel Turner's *Narratives, Archeologia*, London

1811, E. Quatremere, *Memoires geographique et historiques sur l'Egypte* II

1814, Ali Bey el-Abâsî (Badia Y. Leblich), Vaygaes et an Asia, (3 Vols. & Atlas), Didot l'aine, Paris

1816, Ali Bey el-Abâsî, (Badia y Leblich), Voyages, III, (Eng.Translation by W. H. Bartlett, Jerusalem Revisited)

1816, T.H Horne & J. Shakespear, *The History of the Mahometan Empire in Spain*, Cadell and Davies

1822, O. F. Richter, *Valfahrten im Morgenlande*, (French transl. in Nouvelles Annual des Voyages)

[1415] Hilal Görgün, "Mısır", *DİA*, XXIX, 2004, s.569.

1822, G.B. Rampoldi, *annali Musulmani* III, (Translated by W. H. Bartlett)
1822, J.L. Burckhardt, *Travels in Syria*

1829, R.R. Madden, *Travels in Turkey Egypt Nubia & Palestine*

1829, Robert Burford, *Description of a View of the City of Constantinole with its European and Asiatic suburbs*, Allard, London

1832, Quatrmemere, "Memoire historique sur la via d'Abd Allah ben Zobair", *Jounal Asiatique*

1832, Jacob Philipp Fallmerayer, *"Denkwürdigkeiten und Erinnerungen",* Aus dem Orient*, Wien (1830-1832)*

1834- Arundell, F.V.J. Discoveries in Asia Minor, including a description of the ruins of several ancient cities & especially Antioch of Pisidia*. London, Richard Bentley, 2 vls.*

1835, J.G. Wilkinson, *Topography of Thebes*

1835, F. Catherwood, Description of a View of the City of Jerusalem, and the Surrounding Counties, Brettell, London

1836, Edward William Lane, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, London

1837, John F. Lewis, "*Lewis's Illustrations of Constantinople* (1835-6)", McLean, Colnaghi, Lewis, London

1837, Miss. Pardoe, *The City of the Sultans, and the Domestic Manners of the Turks in 1936,* Colburn, London

1838, Miss. Pardoe, *The Beuties of the Bosphorus*, Viture, London

1838, Charles Fellows, *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, (Re-Print by General Books, Memphis, 2010)

1839-1841- Edward William Lane, *Thousand And One Nights* (Elf leyle ve leyle), I-III, with pics by William Harvey, London

1839, Thomas Allow and The Rev. Robert Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*,.. Fisher, London & Paris

1839-43, Frederic Dubois De Montpereaux, Voyages (autour de Caucase), Paris

1840, Ch. Texier, Fountaine turque a Constantinople, Revue generale de l'Architecture es des Travaux Publics

1841, Charles Fellows, *An Account of Discoveries in Lycia, Being a Journal Kept During a Second Excursions in Asia Minor* (Re-Print by Kessinger Publ., 2010)

1840-48, Anatole de Demidoff, *Voyage dans la Russie meriddionale et la Crimee*, Bourdin, Paris

1845, Anton von Prokesch-Osten, *Anatolische Reisebilder*, Wien

1847, Visct. Castlereagh, *Journey to Damascus,* I

1847, Mary E. Rogers, "A Visit to the Mosque of Omar, Jerusalem", The Builder, XIII

1847, James Fergusson, *An Essay on the Ancient Topography of Jerusalem,* Weale, London

1847, Georges Marçais, *L'Art de L'Islam* Larousse, Paris

1848, Maxime Du Camp, *Souvenirs et paysages d'Orient*, Bertrans, Paris

1848-49, Layard, A. H. *Inquiry into the Painters and Arts of the Ancient Assyrians* (vol. 1–2), London

1849, Layard, A. H, *Nineveh and its Remains. with an account of a visit to the Chaldean Christians of Kurdistan and the Yezîdis or devil-worshippers,* 2nd. Ed. London (Re-Printed by ./ J.Murray Publishers in 1873)

1849-53, Layard, A. H. *The Monuments of Nineveh*, London

1852, Layard, A. H. *A Popular Account of Discoveries at Nineveh*, London

1852, Maxine Du Camp, *Egypte, Nubie, Palestine et Syrie*. (125 plts.), Gida et Baudry, Paris

1852, Charles Fellows, *Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in the Province of Lycia*, London

1853, Layard, A. H. *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, London

1853, Anatole de Demidoff, *Travels in Souther Russia and the Crimea*, Mitchell, London

1853-54, Titus Tobler, *Zwei Bücher Topographie von Jerusalem und seinen*, Umgebungen, Remer, Berlin

1853, Eugene Flandin, *L'Orient,* Paris, (& 1876)

1854, Layard, A. H. *The Ninevah Court,* in the Crystal Palace, London

1854, Kruse, (Reisen, ed), *Ulrich Jasper Seetzen's (1767-1811) Journeys*, Berlin

1855, William Muir, *The CORÂN its Composition and Teaching; and TheTestimony it Bears to The Holy Scriptures*, Agra, India, , (2nd Print Allahabad, India, 1860

1855, U.J. Seetzen, *Reisen durch Syrian ud Palestina*

1856, Auguste Salzmann, *Jerusalem*, Gide et Baudry, Paris

1856, Richard F. Burton, Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah (of 1855-1856), 2 Vols., London, 1st. Ed. 1856, [2nd. Ed. 1864 / 3rd. Ed. Leiden 1874]

1858, F.Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Mekke, Niebuhr, Voyages en Arabie*, I

1858-59, Francis Frith, *Egypt and Palestine*, 2 vols.(with 39 plts.) Virtue, London

1853-60, Xavier Hommaire De Hell, *Voyages en Turquie et en Perse, execute,..* Bertrand, Paris

1860, Francis Frith, *Egypt, Sinai and Jarusalem*,(20 Plts.) Mackenzie, London

1860, Francis Frith, Cairo, Sinai, *Jarusalem and the Pyramids of Egypte*, Virtue, London

1860, Edward W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptinas (written in Egypt during 1833-35),* Murray, London

1860, J.L Porter, *Five Years in Damascus*

1859, Jacob Philipp Fallmerayer (ö.1861), *Anatolische Reisebilder, (Wien 1845)*

1860, J.G.Wetzstein, *Reisebericht über Haouran*

1861, James Fergusson, *Notes on the site of the Holy Sepulchre at Jerusalem*, Murray, London

1861 / 1876, William Muir, *The Life of Mahomet* , s.Elder, & Co., 3 rd ed., London

1863-93- Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, 8 Vols., London 1863-1893

1861, James Fergusson, *The Temple of the Jews and the other buildings in the Haram area at Jerusalem*, Murray, London

1863, E. H. Palmer, "History of the Haram es-Sherif, Compiled from the Arabic Historians ", *P. E F, Q. St.*

1863, ed. C. F. Badger, *Voyages of Ludovico Varthema*, Hakluyt Series, London

1864, G. Parrot, *Souveniurs d'un Voyages en asie Minevre*, Paris

1864, Edward William Lane, *Cairo Fifty Years Ago*

1864, T.G. Bonney, *The Holy Places at Jarusalem, Ferguson's Theories and Pierotti's discoveries*, 8 vols.

1865, Charles Texier, The Principal Ruins of Asia Minor, Dat & Son, London

1865-77, De Vogue, *Syriecentrale*, Paris

1866, Carl Warner, *Jerusalem, Bethlehem and the Holy Places from drawings painted on the spot*

1867, Thomas Lewin, "The Mosque of Omar", *Archeologia,* XLI, pp.135-50

1869, Edward Henry Palmer and C. F. Tyrwhitt Drake, *Route map of the Negeb or south country and part of the desert of Et-Tih,* London

1870, Les Voyages, *Fameux du Sieur Vincent le Blanc*, Bergeroni, Paris

1871, Arthur Jeffery*, Biblical studies Letters from Drake, Chrıstıans At Mecca*

1872, Richard F. Burton and Charles Frederick Tyrwhitt, (3. baskı), *Unexplored Syria: visits to the Libanus, the Tulúl el Safá, the Anti-Libanus, the northern Libanus, and the ʾAláh,* Published by Tinsley Brothers in London

1872, Anton von Prokesch-Osten (ö.1876), *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen. aus dem Orient, Wien 1830-1832*, vols., I-VI (6 ciltlik seyahatname)

1873, Jules Bourgoin, *Les Arts Arabes*, Paris

1873, P.A. Dethier, *Der Bosphor und Constatinople*, Hölder, Wien

1874, Richard F. Burton *Pilgrimge To Mecca*, I, 3rd. Print, Leipzig

1874, Clermont-Ganneau, C. "The Jerusalem Researches, Letters VII and VIII", *Palestine Exploration Fund, Q. St*., pp.135-58 with 7 figs.

1874, Clermont-Ganneau, C. "Monuments, inedits des croises", *Revue Archeologique, Nouvelle serie,* XXXIII, pp.302-26

1877, C.D. Warner, *In The Levant*, 4th ed.

1877, Philip Schaff, *Through Bible Lands*

1877, Rae (Edward), *The Country of the Moors,* 3rd Print, London

1878, C.R. Conder, *Tent Work in Palestine,* I

1878, William Muir, The CORÂN and The Testimony it Bears to The Holy Scriptures, third edition, E. & J. B. Y. & Co., London and New York, (3rd. Print)

1879-80, George Ebers, *Aegypten in Bild und Wort,* Hallberger, Stuttgard & Leipzig

1881, Stanley Lane-Poole - Low, Marston - S & Rivington, *Egypt*, London (2nd. 1891)

1881, William Muir, *The Coran, in the Original, with English Rendering*, London

1883, s.Lane-Poole, *Art of the Saracens in Egypt*, London

1882, C. R. Conder, "Report on the Visit of Their Royal Highnesses Princes Albert Victıor and Georges of Vales to the Hebron Haram, on 5th April 1882", *Palestine Exploration Fund, Q. St.,* pp.197-213 (with 3 figs.)

1882, F. De Saulcy, *Jerusalem,* (31 plates and map) Morel, Paris

1883- Captain C.R. Conder, "Mason's Marks ", *Palestine Explo. Fund. Q. St.* p.129

1883, David Hannay, "Cordova ", *Magazine of Art,* VI

1884, Walter B. Scaife, “Moslem Influence on the Renaissance”, *The Overland Monthly*, III, Second Series, pp.365-78, San Francisco

1886, Stanley Lane-Poole, *Social Life in Egypt*, Virtue, London

1885, A.A. Boddy, *The Kairavan the Holy*

1885, Junker Von Langegg, “Old Cairo “, *Building News*, XLVI

1885- R. Cagnat and H. Saladin, “Voyages en Tunisie”, *Le Tour du Monde*, XLIX

1886, C.R. Conder, *Syrian Stone-Lore*

1886, S. Lane-Poole, *Art of Saracens* in Egypt

1887, Wellhausen, *Reste arabischen Heidenmms*

1887, “Description of the Noble Sanctuary at Jerusalem in 1470, by Kamal (or Shams) ad Din as-Suyuti (Extracts re-translated by Guy Le Strange), *Journ. Roy. Asiatic Society*, New Series, XIX, pp.247-305 (with 1 plate)

1888, Snouchk Hurgronje, *Mekka*

1888, M. van Berchem, *Memoires de l'Insütut egyptien'de* (II, 605-619), Paris

1889, Mortitz (B), Zur antiekn *Topographie der Palmyrene, Abh..der Kgl. Akad.,* Berlin

1889- A. Fuhrer, *The Sharqi Architecture of Jaunpur,* Goverment Printing, Calcutta

1890- Comite de Conservation, *Exercice* 1890

1890, Schick (C), *Beit al Makdas*

1891, E.G Rey, *Voyages dans le Haouran*

1891 & 1925, Henri Lammens, *Cours gradué de traduction française arabe* (Beyrouth)

1892, Richard Jacob, *Arabische Kunst und Kusntgewerbe in Aegypten*, Berlin

1892, Stanley Lane Poole, Cairo, *Virtue*, (2nd ed. 1895, 3rd ed. 1898) London

1894, Layard, A.H. Early *Adventures in Persia, Susiana, and Babylonia*. (Re-Printed By John Murray) London

1894, T. H. Weir, *The Life of Mahomet*, London, 1894

1896, Edward William Lane, *Cairo Fifty Years Ago* , Published by Stanley Lane-Poole, London (Originals kept at “The Draft of the Description of Egypt”, Oxford Bodleian Libr.

1897, Beyram Bey, “Kairouan, Bul”l. *de la Soc. Khedirviale de Geographie*. IV serie

1898, C. Schick, “The Book: Palestine under the Moslems “, *P. E F Q. St.*

1898, Stanley Lane Poole, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem*, Putham, New York and London

1898, E.A. Reynolds-Ball, *The City of the Caliphs*

1899-1917; Robert Johann Koldewey (1855-1925) *Hanging Gardens of Babylon Excavations,* Irak

1899, E.H. Palmer and W. Besant, *Jerusalem, the city of Heord & Saladin*, Chatto & Windus, London

1901, Stanley Lane Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages* (with maps), London

1902, Stanley Lane Poole, *The Story of Cairo,* (with 31 illus. & map), London

1902, Brocelmann, *Geschicte der Arabischen* Litteratur Berlin

1902, Musil (Alois), “Kusier Amra and andere” *Schlösser von Moah*, CXLIV

1902, See Lucas (A), *Disintegration and Preservation of Building Stones in Egypt*, (National Printing Dept., Cairo

1903, C.Huart, *Arabic Literature*, London

1903, *L’Ecole des Langues orientales vivantes*, spanish trnasl by Julian Ribera

1904, Perier, J., *Vie d’al Hadjdjadj*

1904, Max von Oppenheim, *Von Mittelmeer zum Persischen Golf*

1904-09, R.E Brunnow & A.V.Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, IV vols.

1904, Prosper Jollois, *Journal d’un ingenieur attache a l’Expedition d’Egypte 1798-1802,* Leroux, Paris

1904, M. van Berchem -Halil Ethem Eldem, *Troisieme Partie: Asie Mineure'ûe*

1905-1926, L.Caetanı, *Annali dell’ Islam*. Milano & Roma

1905, D. Samuel Margoliouth, *Mohammed and The Rise of Islam*, The Knickerbocker Press, London and New York

1907, D.S. Margoliouth, *Cairo, Jerusalem & Damascus*

1907, Henri Lammens, *Etudes de géographie et d’ethnographie oriantales* (Paris)

1907, Henri Lammens, *Etudes sur le règne du calife omaiyade Mo’awiya* (Beyrouth)

1907-20, Butler (H.C.), *Ancient Architecture in Syria*, 2 vols, Leyden

1908-1938, *Enyclopedia of Islam* (German)

1908-1938, *Enyclopedia of Islam* (French / English)

1908, Graham Petrie, *Tunis, Kairouan & Carthage*

1908, E. Herzfeld, *Pasargadae. Untersuchungen zur persischen Archäologie*

1909, M. van Berchem, *Inschriften atış Syrien, Mesopotamien und Kleinasien* Leipzig, Geneva

1909, Royall Tyler, *Spain: A Study of her life and Arts*

1909, William Harvey, “A Saracenic Mosque in Palestine”, *The Builder,* XCVII, p.605

1910, Henri Lammens, *Quran et tradition*: Comment fut la composée de la vie de Mahomet (Paris)

1910, L. Massignon, “*Mission en Mesopotamie* (1907-1908)”, I*: Releves, Archeologiques*

1910, Julius Richter, D.D, Flemin H. Revel, *A History of Protestant Mission in the Near East,* (London and Edinburgh)

1910- T. Hayter Lewis, *The Holly Places of Jarusalem*, Muray, London

1911- A. Gorham, *Indian Masons’ Marks of the Moghul Dynasty*, Watkins, London

1911, Henri Lammens, *Mahomet fut-il sincère* (Paris)

1911-1914, L.Caetanı, *Studi di storia orientale* (I, Milano 1911; III, Milano 1914), (4v)

1912, D. Samuel Margoliouth*, Mohammedanism*, Home University Library, London

1913, D. Samuel Margoliouth, *The Early Development of Mohammedanism*, Williams and Norgate, London

1913, Marcel Dieulafoy, *Art in Spain and Portugal*

1913, C.G. Hartley, *The Cathedrals of Southern Spain*

1914, M.H. Bulley, *Ancient and Medieval Art*

1914, Henri Lammens, *Le berceau de l'Islam. L'Arabie occidentale à la veille de l'hégire* (Roma)

1914, Gluck (H.) *Der Breit und Laughansban in Syrien*

1915, L.Caetani, *Onomasticon arabicum* (I-II, Roma)

1915, E. Diez, *Die Kunst der İslamischen Volker*, Neubabelsberg, Berlin, (1917 de 2. Baskı, 1925 de 3. Baskı)

1915, Hawel, *The Ancient and Medieval Architecture of İndia*, London

1917, Murray (S.B.), *Hellenictic Architecture in Syria*, (Princeton and Oxford)

1918, E Dıez, *Churasaniche-Baudnkmaler* [Horasan Yapıları]

1918, Charles Wilson, *Ordnance Survey of Jarusalem*, published by the authority of the Lords' Commissioners of Her Majesty's Treasury, (Southampton, 1866), (Re-Printed by the ariel Publishing House in Jarusalem

1911-20, E. Herzfeld & F. Sarre, *Archäologis. Reise İm Euphrat & Tigris-Gebiet*, 4 V.

1920, A. Byne and M. Stapley, *Decorated Wooden Ceilings in Spain*

1920, G.A. Deazeley, "Surveys in Mesopotamia during the War ", *Geographical Journal,* LV

1921, Henri Lammens, *La Syrie: Précis historique* (Beyrouth)

1921, Henri Lammens, *Le califat de Yazīd* (Beyrouth)

1921 & 1943, Henri Lammens, *l'Islam: Croyances et institutions* (Beyrouth)

1921, 1924- C. Watzinger and K. Wulzinger, *Damascus, I*, *II, III*, (Berlin)

1921, K.A.C. Creswell, "Muslim Work touched by Pro-Jerusalem Society", *Ashbee (C. R), Jerusalem, 1918-20*

1921, Aly Baghat and Albert Gabriel, *Fouilles d'al Foustat,* Boccard, Paris

1922, G. Migeon, *Musee du Louvre: L'Orient musulman,* II

1924, Henri Lammens, *La Mecque à la veille de l'hégire*, Beyrouth

1924, M.S. Briggs, *Muhammadan Architecture in Egypt and Palestine*

1924, G. Antonius, *A Brief Guide to Al-Haram Al-Sharif*

1924, E Dıez, *Einführung in die Kusnt Ostasiens*

1925, Beyer (H.W.), *Der Syriche*, Berlin

1926, A.J. Abutler, *Islamic Pottery*

1926, O.M. Dalton, *The Treasure of the Oxus,* 2nd ed.

1926, K.A.C. Creswell, "The Evolution of the Minaret", *Burlington Magazine*, (June)

1927, A. Musil, *Arabia Deserta, A Topographical Itinerary*

1928, M.S. Dimand, *"Sâmerrâ the Ephemeral", Metropolitan Museum of Art*, XXIII

1928, Henri Lammens, l'Arabie occidentale avant l'hégire (Beyrouth)

1928, Felix Hernandez, "La techumbre de la Gran Mezquita, de Cordoba" *the Archive Espanol de Arte y Arqualogia,* XII

1929, Musil, *Map of Northern Arabia*, New York

1930, G. Viet, *Repertoire chronologique d'Epigraphie arabia*, I

1931, M.S. Briggs, "*The Legacy of Islam", (Arnold and Guillaume)*

1931, E. Levz-Provebçali *Inscritions arabs d'Espagne*

1931, R. Grousset, *Les Civilasions de L'Orient.,* I

1932, Gaudefroy-Demombynes, *Le Pelegrimage a la Mekke*

1932, Louis Hautecoeur and Gaston wiet, *Les mosquees du Caire*, Paris

1935, E.D.Lorey & G.Salles, III. *Congres international d'Art et D'Archeologie iraniens, Memoires,* Leningrad

1938, Crowfoot (J.W.), *Churches at Jerash* (British Schoof of Archeology in Jarusalem, Supp. Papers), Jarusalem

1939, C. H. Picard, "Le Palais de Chirbet el Minje ", *Revue archeologique*, 6m, XIV

1941, M.S. Briggs, "Recollection of Damascus", *The Builder*, CLXI, pp 50-51 -231

1947, Mattern, A. *tarvers les villes mortes de Haute Syrie*

1947, M.U.S. J. Lassus (J.), *Sanctuaries chreitens de Syrie*, Paris

1953, Tchalenko, *Villages Antiquesde la Syria Syrie du Nord*, 2 vols

1954, Nelson Glueck, *The other side of the Jordan*

1959, G. Lankester Harding, The Antiquities of Jordan

gibi bazı yazarlar ve yayınları verilebilir.

b- A Bibliography Of Books In English On Turkey 1700-1990[1416]

S. Gerlachi *Türkiye Günlüğü 1537-1576*, (ed. Kemal Beydilli, trc. T. Novan) İstanbul 2007

H. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (tec. Yaşar Önen) Ankara 1987

1832- Allon Thomas, *Costantınople And The Scenery Of The Seven Churches Of Asıa Mınor*, 2 vols, London

1842- Milnet, T. *History of the Seven Churches of Asia*[1417]. London

1847- Fellows, C. *Introductory remarks to Lycia, Caria, Lydia*. (Illus. By G. Scharf, with descriptive letter press), J. Murray, London

1894- Layard, A.H. *Illustra. of the Monuments of Nineveh*, J. Murray, London

1851 / 53- *Kitab al-Ahkam al-Sultaniya*, (R. Edger, De vita et scriptis Mawerdii, Bonn)

1852- Aya Sofia, *Constantinople, as recently restored by order of H. M The Sultan, Abdul Medjid from the original drawings by G. Fossati, litho. By L. Haghe. Ed. with letterpress desc. in French, from the notes of G. Fossati*, by A. de Beamount, London

1860- Charles Texier, C.F.P, Asie Mieure, Paris

1862- Newton, C.T.A *History of discoveries at Haliçarnassus*, Cnidus and Branchidae, London: Day and Son, 1862. 2 vols. (xiv, xiv, 835 p), illus.

1865-Texier, C.F.P. *The Principle Ruins Of Asia Minor*, By C. F. P Texier & R. P. Pullan

[1416] Oğuz İçimsoy & Hamza Kandur. *Librariric de Pera*, İstanbul 1995.

[1417] "Allon Thomas (ö.1872, Ressam), XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bazı yerlerini dolaşan ve bu arada İstanbul'da uzun süre kalmış, pek çok desen yapmış ve bunlar çelik gravür olarak ünlü İngiliz hakkakları tarafından işlenip İstanbul'da İngiliz elçiliği rahibi Robert Wallsh'in kaleme aldığı açıklamalı bir metinle birlikte: *Costantinople & The Scenery Of The Seven Churches Of Asia Minor* adıyla 2 cilt hâlinde Londra'da 1838'de yayımlanmıştır." (bk, Semavi Eyice, "Allon Thomas", *DİA,* II, 1989, s.505).

1885- Sterret, J.R.S. *Inscriptions of Assos. Boston, Mass. : Archeological Institute of America, School of calssical Studies*

1885- Sterret, J.R.S. *Preliminary report of an archeological journey in Asia Minor during the summer of 1884*. Boston, Mass. (Archeological Institute of America, School of Classical Studies at Athens)

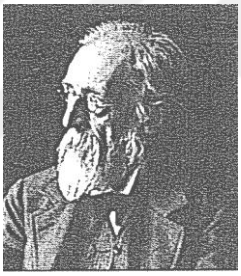
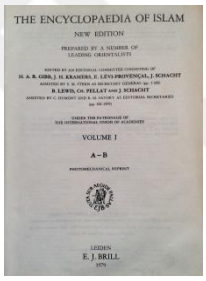

Res.127 *Res.128* *Res.129* *Res.130* *Res. 131*[1418]

Res. 127 "Travels of Ludovico Varthema", 1510 tarihli İtalyanca baskısından G. Percy Badger'in İngilizceye tercüme ettiği 1863 Londra baskısı
Res. 128 Adına ilk Arapça kürsüsü kurulan Fransız Oryantalizminin kurucusu Guillaume W. Postel
Res. 129 C. Texier'in 1865 tarihli "Küçük Asya" (Asia Minor) kitabının Türkçe tercümesi
Res. 130 Fransız araştırmacı Victor Place (ö.1855) tarafından arkeolojide ilk defa kullanılan fotoğraf makinesi ile çekilmiş İran Horsabad'da yaptığı kazı alanından bir görüntü
Res. 131 Amerikalı Arkeolog Howard Crosby Butler'in 1904 ve 1909'da "the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria" adı ile düzenlediği kazıları sırasında arkeologlar, alanda çalışan bölge insanları ve korumaları Osmanlı askerleri ile

Res. 132 *Res. 133* *Res. 134* *Res. 135* *Res. 136 (ö.1592)**

Res. 132 Hadis uzmanı Macar vatandaşı Ignác (Yitzhaq Yehuda) Goldziher (1850-1921)
Res. 133 Hammer Purgstall Joseph Freiherr Von Avust (1774-1856)
Res. 134 Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim hakkında önemli araştırma ve yayınlar yapmış olan meşhur şarkiyatçı Theodor Nöldeke (1836-1930)
Res. 135 Avrupa baskılarında 1683 tarihi verilen EJ Brill yayınevinin yayını *Encyclopedia of Islam*'ın 1979'da ikinci baskısı yapılmış olan Türkçe Tercümesi cilt 1'in iç kapağı
Res. 136 Avusturya elçisi / bürokrat olarak (1554-1562 arasında) İstanbul'da bulunmuş olan (Fransızca yazılışı ile:) Ogier Ghislanin de Busbecq

*[Busbeke'in latince hatıratı 1846'da Brükselde (J. De Saint-Genois), 1800'de Wervik'de (J. Dalle), 1897'de Pariste (L. Patraud), 1899'da Ludwigshafen'de (H. Zimerer), 1902'de Gottingen'de (A. Viertel) 1927'de *The Turkish Letters'* ismiyle (İngiltere'de), 1939'da İstanbul'da Remzi Kitabevi (Türk Mektupları, terc. Hüseyin Cahit), sonra da 1953'de Serdengeçti Yayınevi tarafından Ankara'da yayımlanmıştır. (dfbi bk, S.Eyice, "Busbeke, Ootgeer Giselijn van", *DİA,* VI, 1992, s.466)]

1888- Sterret, J.R.S. *The Wolfe expedition to Asia Minor*. Boston, Mass.: Archeo.Inst. of America, School of Classical Studies at Athens. VIII, 448 p.

1888- Sterret, J.R.S. *Epigraphical journey in Asia Minor*. Boston: School of Classical Studies at Athens. , Vol. 2 (vii, 344 p.)

1894- W. R. Lethaby and H. Swainson, *The Church of Sancta Sofia, Constantinople*, London, Macmillan and Co.

[1418] bk, http: / / www.princeton.edu / researchphotographs / archaeological-archives / (0206.2016).

1897- Rassam, H. *Asshur & the land of Nimrod*, (being an account of the discoveries made in the ancient ruins of Nineveh, Cuthah & Van. Incl. a narrative of different journeys), With introby R. W. Rogers. N. York: Eaton & Mains (432 p)

1902- Bacon, F.H. *Expedition of the Archeological institute of America;* investigations at Assos. Cambridge, Mass

1910- Garstang, J. *The Land of the Hittites*; (an account of recent explorations and discoveries in Asia Minor, with descriptions of the Hittite monuments) Liverpool:University of Liverpool. Xxiv, 415 p.

1910- Kinglake, A.W. Eoten; *traces of travel, brought home from the east*. Intro. by D.G. Hogarth and notes by H. Collins. Oxford Clarendon Press, 304 p.

1910-Tschudi, R., *Das Asafname des Lutfi Pascha, nach den Handschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel*, Berlin

1911- Sterret, J.R.S. *A plea for research in Asia Minor and Syria*. (Authorised by men whose high achievements and representative character make the Project a call of humanity at large, for high in regard to the life of man in the cradle of western civilation). New York

1913- George, W.S. *The Church of Saint Eirene at Constantinople*. Oxford University Press, London

1897- Philippe du Fresne-Canaye, *Voyage du Levant* (nşr. H. Hauser), Paris

1929-London, British Academy, *Second report upon the excavation carried out in and near the Hippodrome of Constantinople in 1928, 1929.* VIII, 60 p.

c. Erken İslâm Mimarisi Üzerine Batı'da Yapılmış Yayınlardan Bazıları

Avrupa'da XVIII. yüzyılın başından XX. yüzyılın ortalarına kadar sayıları artarak devam etmiş olan yüzlerce telif yayın arasından muhtevası erken İslâm mimarisi ağırlıklı olan yayınlarda yapılmıştır. Bunlar arasında;

1- 1692, *Descrption of Egypt* (1708, Maillet)

2- 1697, H. Maundrell, *Jouney from Aleppo to Jarusalem*

3- J.L. Burckhardt, *Travels in Syria*, 1822

4- F. Catherwood, Description of a View of the City of Jerusalem, and the Surrounding Counties, Brettell, London 1835

5- A.B. Orlebar, *Observation on Mahomedan Architecture in Cairo*, 1845

6- Mary E. Rogers, *A Visit to the Mosque of Omar, Jerusalem 1847,*

7- Maxine Du Camp, *Egypte, Nubie, Palestine et Syrie,* Gida et Baudry, Paris 1852

8- Clermont-Ganneau, *Archeological Researches in Palestine During The Years 1873-89*

9- A.A. Boddy, *The Kairavan the Holy*

10- Stanley Lane Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages* (with maps and 101 İllus.) Methuen, London 1901

11- Leone Caetanı, *Annali dell' Islam*. Milano & Roma 1905-1926

12- H. Saladin, *Manuel d`art Musulman,* Paris 1907

13- E. Herzfeld & F. Sarre, *Archäologis. Reise İm Euphrat & Tigris-Gebiet*, 4 Vols., 1911-20

14- Francoi Benoit, *L'architecture L'orient*, 1912
15- Hawel, *The Ancient and Medieval Architecture of İndia*, London 1915
16- E. Diez, *Die Kunst der İslâm ischen Völker,* Berlin 1915
17- E Diez, *Churasaniche-Baudnkmaler [Horasan Yapıları],* 1918
18- G.T. Rivoira, *Muslim Architecture, Its Origins and Developments*, Oxford, 1918
19- C. Watzinger and K. Wulzinger, *Damascus, I*, *II, III*, Berlin 1921-1924
20- Henri Lammens, *La Mecque à la veille de l'hégire*, Beyrouth 1924
21- M.S. Briggs, *Muhammadan Architecture in Egypt and Palestine*, Oxford 1924
22- E.T. Richmond, *The Dome of the Rock in Y-Jarusalem*, Oxford 1924
23- E.T. Richmond, *Muslim Architecture*, London 1926
24- H. Lammens, *Etudes sur Le siecle des Omeyyaddes*, Beyrouth 1930
25- Ernst Kühnel, *Kunst des Orients*, 1940
26- M.S. Briggs, "The Legacy of Islam" , *Arnold and Guillaume*, 1931
28- R. Grousset, *Les Civilasions de L'Orient., I*, English Transl., 1931
28- K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, Oxford Vol. I, 1932.
29- J. Sauvaget- E.Combe- G.Wiet. Rep. *chronolo. d'epigrpahie arabe (I-XII),* Cairo 1930
30- K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, Oxford Vol. II, Oxford 1940
31- Georges Marçais, *L'Art de L'Islam*, 1947
32- D. Schlumberg, *Deux fresques Omeyyades*, Syria XX, Paris 1948
33- G.W. Hamilton, *Structural History of the Aqsa Mosque,* Oxford 1949
34- A.J. Arbery, *The Islamic Art of Persia*, Oxfrod 1953
35- Georges Marçais, *L'Architecture Musulmane d'Occident*, Paris 1954 / 55
36- K.A.C. Creswell, *Early Müslim Architecture*, (2 vols., 3 Books), Oxford 1969

gibi önemli telif eserlerin ön plana çıktığı görülmektedir.

Yukarıda listelenenler arasındaki erken İslâm mimarisi içerikli tüm telif eserler de dahil dört binin üzerinde yazarın on iki binin üzerinde yayınını büyük bir titizlikle inceleyip, erken İslâm mimarisinin hemen her yapısı ve unsuru hakkında yazılmış her sözü, rivayeti, ölçümü, planı, eski veya yeni her iddiayı değerlendirip önemli olanları kitabına alıp, bunların doğruluğunu verilen kaynaklarından da karşılaştırmalı olarak inceledikten sonra kendisinin yaptığı ölçümler ve bulguları da belirtip bazen kesin sonuç bildiren bazen de sonucu okuyucuya bırakan (diğer birçok araştırmacı yazarın da açıkça belirttiği gibi) en kapsamlı yayın olarak K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* 1969 künyeli yayımın en kapsamlı telif eser olduğu bu alanın uzmanlarınca da kabul edilmiştir.

8- Avrupa'da Doğu (İslâm) hakkında (Oryantalist) Çalışmalara Destek veren Dernek, Vakıf, Yayınevi vb. Kurumlar

1601, Dutch East India Ltd. (Hollanda Doğu Hindistan Şirtketi),

1602, British, East India Company (İngiltere Doğu Hindistan Şirketi),

1697, Biblioteque Orientale, (Ansiklopedi) Paris (by Antoine Galland),

1675, Ecole des Jeunes de Langue, Paris (Doğu Dilleri eğitim merkezi),

1683, E.J. Brill, Publishig Ltd. (Hollanda, Leiden),

1753, British Museum,

1754, Viener Orientalischen Akademie, daha sonra bu kurum 1851'de Konsular-Akademie und Bundeslehranstaltfür Orientalische Sprachen (Sark Dilleri Akademisi ve Federal Öğretim Kurumu) ismi altında faaliyetlerine devam edip, 1886 Universitat Wien-Orientalisches Institut, (Viyana Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü), 1962'de ise Diplomatische Akadernie ismi altında faaliyetlerine devam etmektedir.

1784, The Asiatic Society of Calcutta, by Sir William Jones,

1792, The Baptist Missionary Society,

1821, Society Asiatique (by Silvester de Sacy),

1822, Journal Asiatıque Fransa, Paris (Ahmet Kavas, DİA, XXIII, 2001, s.582),

1823, Royal Asicatik Socety & Journalof The Royal Asiatic Society (JRAS), London,

1803, Royal Geographical Society,

1824, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland,

1828, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland,

1829, Deutsche Archaologisches Institut (Alman Arkeoloji Enstitüsü), Roma'da kurulmuş, 1859 da Prusya Devlet Enstitüsü, 1871 de de Alman İmparatorluk Enstitüsü olarak ismini değiştirmiş. II. Dünya Savaşı'na kadar da Alman Devlet Arkeoloji Enstitüsü olarak faaliyet göstermiş. 1930'da İstanbul şubesi açılmış. 1933'te Helmut Ritterin Orientalia isimli kitabını yayımlamıştır.

- Jerusalem-Verein (Kudüs Birliği),
- Evangelischer Bund, (Protestan Birliği),
- *Society for Promoting Christian Knowledge,*

1830, Edinburgh Journal of Natural and Geographical Science,

- London Oriental Istitute,

1841, *Ainsworth's Magazine*, by William Harrison Ainsworth and William Francis Ainsworth 1850s Deutsche Orient Mission (Alman Doğu Misyonerleri Birliği),

1842, Royal Asiatic Society (UK),

1842, Oriental Society & Journal of the American Oriental Society (USA),

- Journal of the Oriental Society (USA),
- Middle East Journal (USA),

1871, *New Monthly Magazine, by* William Francis Ainsworth (ö.1896),

1875, Melanges De L Unıversıte Saınt Joseph Beyrut St Joseph University,

1885, Dictionary of Islam, London, (by T.P. Hughes),

1886, Vienna Orient Journal, (Viena Üniversitesi), 1915'te Wiener Zeitschrifl für die Kunde des Morgenlandes ismi altında yoluna devam etti,

1891, (9. int. Oryantlist) Londra Kongresi (bu tarihte bir grup muhalif Oryantalist Kongre'ye alınmamış, onlar da yine Londra'da 1892'de ikinci bir kongre düzenlemişlerdir).

1892, Bu ikinci kongrede, William Robertson Smith, İslâmî içerikli bir Ansiklopedi yayımlanmasını teklif etti.

1901, Paris'te yapılan International Association of Academics toplantısında ansiklopedinin yayımlanması kararı alındı.

1903, Archives Asiatiques (Fransızca Dergi)

1908, The Encyclopedia of Islam, Hollanda, Leiden (İslâm Ansiklopedisi'nin ilk fasikülü yayımlanmaya başladı, 5312 sayfa ve 6176 madde ihtiva eden dört büyük cilt hâlinde 1936'da tamamlandı. 1939'da bir cilt daha ilave edildi. 1953'te Shorter Encylopedia of Islam ismiyle özetlenmiş versiyonu yayımlandı. Bu arada 1930'lardan itibaren ansiklopedinin Arapça, Farsça, Türkçe ve Urduca tercümeleri yapılması faaliyetleri başladı. Arapça tercümesi 1934'ten itibaren, Türkçe tercüme faaliyetleri Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in girişimleri ile 1937'den itibaren başlayan birçok aksamalara rağmen 1988'de tamamlandı.

1936, Tamamlanan ilk ciltlerin hacmi küçültülerek, muhteva biraz genişletip güncellenerek 9 cilt hâlinde First Encyclopedia of Islam adıyla 1987'de ikinci baskısı yayımlandı.

- Encyclopedia of Social Sciences (Sosyal Bilimler İslâm Ansiklopedisi),

- Tarihî Etüdler (Arnold Toynbee, UK),
- Islam Today (A.J. Arberry UK), (Bugünkü İslâmiyet),
- Medieval Islam (Von Grunebaum, German),

1910, Der Islam, (Alman Şarkiyat Araştırmaları Dergisi),

1911, The Muslım World USA, (Amerika Merkezli Misyoner Dergisi),

1912, Archıves Asıatiques Fransızca Dergi, Paris),

1927, İslamic Culture, Haydarabad,

1950-55, İndex Islamicus,

İslâm dini ve İslâm dünyası ile ilgili tüm yayınları takip eden Londra Üniversitesi (School of Oriental Studies Kütüphanesi) merkezli yayın,

- Le Monde Musulmane, (French),

B. BÜYÜK AVRUPALI DEVLETLERİN OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLERİ

1- Sömürülürken Sömüren Olan İngiltere ve İngiltere-Osmanlı İlişkileri

XVIII. yüzyıldan itibaren, (önceki iki yüzyıl boyunca sömürgeleri ile yaptığı alışverişten kazandıklarıyla) askeri ve ekonomik açılardan oldukça kuvvetlenen İngiltere, Avrupa'daki siyasî ve ekonomik gelişmeleri yakından takip ederek sanayi devrimi olarak bilinen sürece hızlı bir şekilde geçip dünyanın ilk sanayileşen ülkesi ve en güçlü devleti hâline geldi. XIX. yüzyılın ilk yarısında sanayi devrimi hamlesi devam etti ve İngiltere de büyük fabrikalar dönemi başladı. Demir ve buhar gücüne dayanan yeni teknolojiyle gemi ve demir yolu ulaşımındaki gelişme sayesinde ticaret hacmi olağanüstü büyüdü. Dünyanın hemen her ülkesine ihracat yapıldığı gibi sömürgelerin dışında da özellikle Osmanlı toprakları ve Çin gibi yerlerde baskı ile ticarî imtiyazlar elde edilerek yeni pazarlar bulundu.

Kraliçe Victoria dönemi olarak adlandırılan bu dönemde (1837-1901) İngiltere hemen hemen bütün dünyada etkinliğini kabul ettirdi ve başta Ortadoğu'da olmak üzere milletlerarası bütün olaylara doğrudan müdahale etmeye başladı. İçeride de toplumsal refah alanında olumlu gelişmeler yaşandı. Eğitim devletin sorumluluğu altına girdi. Bu

arada 20 milyona yaklaşan nüfusun baskısıyla pek çok İngiliz yeni bir hayat için Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda gibi İngiliz kolonilerine göç etmeye başladı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İngiltere'de parlamento ülkenin iç ve dış siyasetine tam anlamıyla hâkim oldu. 1801'de Osmanlı'ya yardım ederek Fransa'yı Mısır'dan çıkartan İngiltere, Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Fransa ile birlikte Rusya'ya karşı savaştı. İngiltere'nin gücünün doruğa ulaştığı bu dönemde Hindistan bağımsızlık savaşı kanlı bir şekilde bastırılarak ülke, doğrudan Londra'ya bağlandı. 1868-1874 arasında başbakanlık yapan William E. Gladstone liberal görüşleriyle yeni bir dönem başlattı. 1874'te iş başına gelen Torry Partisi'nden Benjamin Disraeli'yi, 1880 seçimlerinde devirerek yeniden başbakan olan Gladstone, 1882'de Mısır'ın işgalinin getirdiği yoğunluğun ardından Sudan olayları ve General Gordon'un burada Mehdî kuvvetlerince öldürülmesiyle zor durumda kaldı, 1886'da seçimlerinde ağır yenilgiye uğradı.

İç politikadaki bu yoğunluğa rağmen dış politika ve sömürge idareciliğini aksatmadan yürüten İngiltere bu arada Ortadoğu topraklarına girmeye çalışan Fransa'ya ve Osmanlı ile ilişkilerini kuvvetlendiren Almanya'ya karşı yeni taktikler geliştirerek kendisini Ortadoğu'nun I. Dünya Savaşı'na hızla yöneltildiği süreçte etkin bir oyuncu durumuna yükseltti. Savaş sonrasında da parçalanan Osmanlı'nın Mısır, Filistin, Irak gibi önemli petrol bölgelerini Mayıs 1916'da saldırgan Avrupa ülkeleri kendi aralarında yaptığı Sykes-Picot (gizli) Antlaşması'nda[1419] aslan payı olarak kendi etki ve sömürü alanı olarak belirlediği toprakları bağımsızlık adı altında kontrolüne verilmesini, bu toprakların petrollerinin uzun ve ucuz anlaşmalarla kendisine bağlamayı başardı.

2- Fransa, Fransa-Osmanlı ve Rusya Osmanlı İlişkileri

Fransa'da XV. Louis (1715-1774) döneminde ve onun yerine geçen XVI. Louis'nin ilk yıllarında ekonomik kaynaklı huzursuzlukları ortadan kaldırmak için gerçekleştirilen idari, askerî, hukuki reformlar başarılı olamadı ve yer yer ayaklanmalar baş gösterdi. Bu arada gittikçe bozulan malî işleri düzeltmek amacıyla başlatılan yeni vergi düzenlemeleri parlamentoda soylular meclisi kanadı tarafından reddedildi ve kral da ağırlığını kaybetti. Bu şartlar altında toplantıya çağırılan halk meclisi kanadı ise kendini kurucu meclis adıyla millî meclis ilan ederek 20 Haziran 1789'da yeni bir

[1419] bk, Cevdet Küçük, "Sykes-Picot Antlaşması", *DİA*, XXXIVIII, 2010, s.204-206.

anayasa hazırlama kararı aldı. Kralın hâkimiyetini zorlayan bu gelişmeler üzerine harekete geçen Paris halkı, kurucu meclisi desteklemek için ayaklandı ve Paris'te yaşanan olaylar bütün Fransa'yı etkileyerek monarşiye ve soyluların hâkimiyetine karşı genel bir ayaklanmanın başlamasına sebep oldu.

Kurucu meclis, 4 Ağustos 1789 gecesi aldığı bir kararla bütün imtiyazları ve derebeylik kurumunu kaldırdığını açıkladı ardından da İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi'ni kabul etti. Paris halkı da bu sırada Versailles Sarayı'nı işgal ederek kraliyet ailesini buraya hapsetti. Kasım 1789'da halkın baskısıyla kilise toprakları satışa çıkarıldı. Artık ihtilâl yaygınlaşmış ve 14 Temmuz 1789 tarihi millî bayram olarak ilan edilmişti. Kurucu meclisin hazırladığı anayasa 14 Eylül 1791'de kabul edilerek meşrutî monarşi idaresine geçildi. Böylece kurucu meclis de dağılarak yerini anayasa gereği yasama meclisine bıraktı.

Avrupa'da savaşlar ve karmaşalarla geçen süreçte, 1789 yılında tahta çıkan III. Selim daha gençliğinde iken Osmanlı Devleti'nin kötü gidişatından endişe duymuş, tasarladığı yenilikleri gerçekleştirmek için Batı'nın tekniğinden yararlanılması gerektiğini düşünmüş ve bu amaçla yakın adamlarından İshak Bey ve İstanbul'daki Fransız elçisi Choiseul Gouffier aracılığıyla gizlice Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaşmıştır.[1420]

Paris'te iç karışıklıklar bir türlü dinmek bilmemesine rağmen asker olma avantajını kullanarak yönetim mekanizmasında etkin hâle gelmeyi başaran Napolyon, dışarı açılıp yeni fetihlerle içerideki karmaşa ve siyasî bölünmüşlüğün önüne geçme planları yaparak Avusturya ile girdiği savaştan zaferle çıkması, onu yeni zafer ve sömürgeler elde etmek için önce Ren nehrinin altını ve akabinde 1795'te Hollanda'yı işgal etmeye, ardından da zayıfladığı için artık Avrupa'ya seferler düzenleyemeyen Osmanlı'nın Mısır'ını da 1798'de 500 gemi ile işgal etmeye sevketti[1421].

Mısır'daki 30.000 kişilik Osmanlı ordusunun eski savaş düzeni ve silahlarla yaptığı savunmayı yeni silahlara sahip Fransa çok kısa sürede mağlup ederek işgali gerçekleştirdi.[1422] 1799'da Filistin bölgesini de ele geçirmeye çalışan Napolyon ve

[1420] Bu mektuplaşmalar hakkında bk, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Selim III'ün Veliaht İken Fransa Kralı Lui XVI ile Muhabereleri", *Belleten,* c.II, s.5 / 8, Ankara, TTKV, 1938, s.191-246.

[1421] Napolyon Bonapart'ın Mısır seferine kadar süren kısa barış döneminde Fransa ile işbirliği içinde Osmanlı devletinde bazı önemli ıslahatlar yapılmıştır. (bk, İsmail Soysal, "Fransa" *DİA*, XIII, 1996, s.182).

[1422] Bu çıkartmaya Napolyon yanında 200'den fazla bilim adamı ve 3 adet de matbaa makinası ile gelmişti. Bu bilim adamları Mısır'da kaldıkları üç yıl boyunca ulaşabildikleri ve taşıyabilecekleri binlerce tarihî eseri gemilere yükleyerek Fransa'ya götürmüştü. Bu arada Napolyon'la birlikte Mısır işgaline katılmış olan bilim

komutanları Gazze şehri ileri gelenlerine savaşmadan şehrin teslim edilmesi hâlinde hayatlarının bağışlanacağı sözü vermiş ve şehrin teslim edilmesinin ardından sözlerinde durmayarak Gazze'de esir alınan 1400 kişi ile birlikte Yafa şehrinin Müslümanlarını da öldürmüşlerdir[1423]. Ardından Akkâ şehrine yürüyen Napolyon, Cezzâr Ahmed Paşa'nın aylar süren zorlu direnişi karşısında büyük kayıplar vermiş, ancak kara yoluyla yardım için Temmuz 1799'da İskenderiyye'nin Ebûkır Kalesi'ne ulaşmış olan Köse Mustafa Paşa komutasındaki 13.000 kişilik Osmanlı ordusunu âni baskınla yağmalayıp, Mustafa Paşa'yı esir alarak durumunu düzeltebilmiştir.

Res. 137[1424] *Res. 138* *Res. 139* *Res. 140*

Res. 137 İngiliz donanmasının yardımıyla 1802'de Fransa'nın Mısırdan çıkartılmasının ardından İngilizlere bırakılan ve İngiltere'ye getirilip British Museum'da muhafaza edilen meşhur "Rosetta Stone"u
Res. 138 11.03.1802'de Londra'da "Society of Antiquaries of London" mensubu ilim adamlarının Rosetta Stone'u üzerindeki incelemelerini gösteren gazete haberinin görseli
Res. 139 Londra Trafalgar Meydanı'ndaki Nelson Colomn'u üzerindeki Amiral Nelson heykeli
Res. 140 Osmanlı Devletinin verdiği ay-yıldızlı madalyayı son nefesine kadar gururla göğsünde taşıyan Amiral Nelson

Hollanda ve Mısır işgalleri Paris merkezî siyasetinde Napolyon'u kuvvetlendirmiştir. Hem gözlerden fazla uzak kalmamak hem de Fransız halkı nazarı ile siyasî çevrelerde lehine esen rüzgârı kullanarak daha fazla yardım elde etmek için Mısır'da General Kleber'i yerine vekil bırakarak (Hollanda ve Mısır fatihi olarak) 1799'da Paris'e gelen Napolyon kısa zamanda konsül olmuştur. Ardından da merkezî yönetim sisteminde değişiklik yaparak 1814'e kadar devam edecek olan imparatorluk dönemini başlatıp kendisini de imparator ilan etmiştir.

Bu arada Osmanlı Devleti'nin Napolyon işgaline karşı askerî yardım talebine olumlu cevap veren İngiltere, Akdeniz'de Amiral Nelson'un komutasındaki 20.000 kişilik İngiliz kraliyet donanmasını Mısır'a sevk etmiş, İstanbul'dan da Kaptanıderyâ Hüseyin Paşa komutasındaki 70 kadar savaş gemisi ile Mısır'a 6.000 kişilik yeni bir kuvvet sevk

---

adamları da *Description de l'Egypte* başlıklı (sonuçta 23 cilde ulaşan) bir ansiklopedik eserin yayımına başladı, dfbi bk, Çolak*, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)",* s.142-183.
[1423] Chandler, *The Campaigns of Napoleon*, p.236; McLynn, p.189 (Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi 1798-1801" yoluyla).
[1424] http: / / en.wikipedia.org / wiki / Rosetta_Stone (02.02.2016).

etmiş ve 1801'de Fransa, Mısır'dan çıkartılmıştır. Fransa'nın Mısır'ı boşaltma anlaşmasında Fransızların Mısır'a ait tarihî eserleri ve kamu mallarını Fransa'ya nakletmesine müsaade edilmeyeceği yazılı olmasına rağmen, Fransız bilim adamlarının Mısır'dan topladıkları koleksiyonları beraberinde götürmelerine İngiltere göz yummuş, buna karşılık "Rosetta Stone" adıyla bilinen ve üzerinde Grekçe, hiyeroglif ve demotik karakterde yazıların yan yana bulunduğu tarihî eser de dahil birçok eser geride bırakılmıştır. Fransızların geride bıraktığı bu eserler Osmanlı Devleti tarafından İngilizlere hediye edilmiş, İngilizler de bunları ülkelerine götürmüşlerdir[1425].

1802'de, Paris büyükelçisi Ali Efendi'nin gayretleriyle bir barış antlaşması yapılarak tersine dönmüş olan Türk-Fransız ilişkileri yeniden düzeltildi. Napolyon'un 3 yıl süren Mısır işgal ve yağmalamasının Fransa'ya kazandırdıkları sebebiyle Napolyon'un Fransa iç siyasetinde konumu güçlenmiş ve İmparator olan Napolyon 1806'da oğlu Joseph Napolyon'u sömürgesi Napoli-Sicilya'nın kralı ilan etmiş, 1808'de de İspanya'yı işgal edip oğlunu İspanya krallığına, yeğeni Joachim Murat'ı da İtalya kralı olarak atamış, sonra da Rusya'yı işgal etmeye teşebbüs etmiştir.

Fransa, Napolyon I. George dönemindeki (1727-1760) Yedi Yıl Savaşları'nda ve Napolyon II döneminde 1801'de Osmanlıya yardım ederek Fransayı Mısırdan çıkartan İngiltere'ye kızmış ve burayı da işgal etmeye teşebbüs etmiş fakat 1807 Tarafalgar Savaşı'nda Amiral Nelson'a (Res.140) tekrar mağlup olmuştur. Aynı yıl doğuya yönelip Friedland Savaşları'nda Rusları yenerek Tilsit Antlaşması'nı yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Rusya Avrupa'daki savaşlarda Fransa'yı destekleyecek, buna karşılık Fransa da Osmanlı-Rus Savaşı'nda ateşkes için arabuluculuk yapacaktır. Antlaşmanın gizli maddelerine göre ise Osmanlı Devleti bunu kabul etmediği takdirde Fransa, Rusya ile birlikte Rumeli ve İstanbul dışında kalan Avrupa'daki Osmanlı topraklarını paylaşacaktı. Sonuçta Fransa'nın arabuluculuğu ile Rusya ve Osmanlı Devleti arasında Slozbia'da ateşkes imzalandı. Buna göre her iki devlet Eflak-Boğdan'ı boşaltacaktı. Fakat 1808 Ekiminde Erfurt'ta Çar Aleksandr ile buluşan Napolyon'un Eflak-Boğdan'ı Rusya'ya bırakan yeni bir antlaşma yapması karşısında Osmanlı-Fransız ilişkileri iyice kötüleşmiş ve Babıâli de İngiltere'ye yaklaşma gereği duymuştur.

Bu arada yeniden Rusyayı işgale teşebbüs eden Napolyon bu defa büyük bir yenilgiye uğraması sonucu Paris merkezî siyasetinde tüm itibarını kaybedip Elbe

[1425] Fransızların Mısır'ı tahliyesinin ardından geride bıraktıkları Egypt Enstitute'e ait matbaa makinalarından yararlanılarak Kavalalı Mehmed Ali Paşa 1821'de Bulak'ta ilk yarı resmî matbaa tesislerini kurdurmuş ve İslâm dünyasının *Sahih-i Buhari, Müslim*, vb. önemli el yazması eserlerini kitap hâlinde bastırmıştır (bk, Şinasi Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", *İA,* VII, 1964, s.568-579).

adasında mecburi ikamete (sürgün) gönderilmiştir. Ancak kısa süre içinde XVIII. Louis'in başarısız olması, Elbe adasından kaçıp Paris'e gelen Napolyon bir şans daha yakalayarak 1814-15'te tekrar Rusya'yı işgale teşebbüs etmiştir. Rusya karşısında büyük kayıplarla yine hezimete uğraması, yine kendisinin ölünceye kadar St. Helena adasında mecburi ikameti ve müttefiklerin Paris'i işgali ile sonuçlanmıştır.

Tekrar tahta çıkan XVIII. Louis ve ondan sonra 1824'te kral olan X. Charles dönemlerinde ilişkiler düzeltilmeye çalışılsa da Osmanlı'nın İngiltere ile yakınlaşmasına misilleme olarak 1821 Mora isyanlarında Fransa, Yunanlıların yanında yer aldı. 1827'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın da yardımıyla isyan bastırıldığında Katolik dünyasına karşı Ortodoks mezhebinden olduğu için Yunanistan'a sahip çıkan Rusya'yı bu defa hem İngiltere hem de Fransa destekleyip hep birlikte duruma müdahale ederek Yunanistan'a bağımsızlık hakkı veren Londra Antlaşması Osmanlı'ya imzalatıldı. Fakat bu arada Mora'daki Rum isyanını bastırmak için konuşlanmış olan Osmanlı-Mısır donanması 20 Ekim 1827'de Navarin'de Osmanlı'ya müttefik olan İngiliz, Fransız ve Rus kuvvetleri tarafından güya "yanlışlıkla" yakılarak 52 gemi ve 6000 denizcinin hayatı kaybedildi[1426]. Hemen ardından bu müttefik filoları Mora'ya asker çıkarttı. Navarin çıkartması, Rusya ve Mora'nın yanında Fransa'da da sevinçle karşılandı. Müttefik devletler Londra'da imzaladıkları yeni bir protokolle bağımsız Yunanistan'ın sınırlarını belirlediler ve Bâbıâli de bu kararı 24 Nisan 1829'da tanımak zorunda kaldı.

Fransa, 14 Haziran 1830'da, Akdeniz'deki rakibi İngiltere'nin Hindistan'la uğraşmasından faydalanarak öteden beri ele geçirmek için fırsat kolladığı Cezayir'e büyük bir donanma gönderdi ve burayı işgal etti. Böylece Rusya ile savaş hâlinde olan, Navarin'de donanması yakılan ve Mora'yı kaybeden Osmanlı Devleti'nin yardım edemediği Cezayir'de Fransız hâkimiyeti devri başladı.

1848 yılında Fransa'da iktidara gelen III. Napolyon, Ortodoks Kilisesi karşısında Katoliklerin savunuculuğunu üstlenerek Osmanlı Devleti'ndeki azınlık hakları ve kutsal makamlar meselesiyle yakından ilgilenmeye başladı ve 1740 kapitülasyonlarıyla Katoliklere verilen hakları resmen talep etti. Fransa ve Rusya arasında kalan Osmanlı Devleti anlaşmaya yanaştığı hâlde konuyu bir koz olarak kullanmak isteyen Ruslar, Prens Mençikof'u İstanbul'a göndererek bazı isteklerde bulundular.

Osmanlı Devleti bu baskılar üzerine Fransa, İngiltere ve Rusya ile kutsal yerler üzerine bir anlaşmaya vardı. Fakat Mençikof'un asıl amacı, Osmanlı topraklarındaki

[1426] İdris Bostan, "Navarin", *DİA,* XXXII, 2006, s.442.

Katoliklerin Fransa'nın himayesine verilmesi gibi Rusya'ya da Ortodoksların koruyuculuğunun verilmesini sağlamaktı. Bu isteğin reddedilmesi üzerine Rusya 1853'te Kırım Savaşını başlattı[1427]. Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girmesinin ardından Sivastopol ele geçirildi. Fakat nihaî darbe vurulacakken Fransa'nın baskısıyla ateşkes yapıldı. Yapılan ateşkeste Osmanlı tebaası olan Hıristiyanlara Avrupa'nın garantisi altında yeni haklar veriliyordu. Hâlbuki Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'nda müttefiklerine güvenmiş, üstelik savaşın maliyetini karşılamak için ilk defa dış borçlanmaya giderek Fransız ve İngiliz bankerlerinden borç para talebinde bulunmuştu.

Fransızlar, Tanzimat Fermanı hükümlerinin gayrimüslim ve Müslüman tebaa arasındaki farkları yok etmediğini, yeni bir fermanla eşitliği sağlayacak hükümler getirilmesi ve bunların uygulanmasında Avrupa Devletlerinin söz sahibi olması gerektiğini savunuyordu. Kırım Savaşı'ndan sonra Fransız tezi kabul edilerek yeni bir fermanın ilanına ve bunun Paris'te yapılacak barış antlaşmasında yer almasına karar verildi. 28 Şubat 1856'da Islahat Fermanı ilan edildi. Bu ferman, Müslümanların durumuna aleyhte bir değişiklik getirmeyip, gayrimüslim tebaanın haklarını genişletse de her iki tarafı da memnun etmediği gibi uygulamada yabancı müdahalelerine ve Osmanlı payitahtında iç isyanlara, daha sonra da hem Balkanlarda hem Anadolu'da meydana gelen azınlık sorunlarına zemin hazırlamıştır.[1428] Fransızların Mısır Hidiv ailesinden aldığı Süveyş Kanalı'nı inşa etme projesini 1869'da tamamlamaları sonucu Fransa, İngiltere'nin sömürgesi Hindistan'a ulaşım yolunu kısaltıp bu yönde yolculukları kontrol altına alırken, aynı zamanda da inşa etme şartı olarak kanalın işletmesinde büyük hisse sahibi olarak bu alanda İngiltere'ye üstünlük sağlamıştı.

[1427] 1853-1856 arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı'nda güya Rusya'nın Kırım'dan çıkartılmasında Osmanlı'ya destek veren İngiltere'ye Kırım Savaşı'na giden Osmanlı ve İngiliz askerleri için Üsküdar-Kadıköy arasında III. Selim'in askerî ıslahatlarının bir parçası olarak 1829'da yeniden inşa edilmiş olan Selimiye Kışlası bu savaş boyunca Kırım'a sevk edilen İngiliz askerleri için hem karargâh hem de hastane olarak verilmiştir. (bk, M. Gözde Ramazanoğlu, "Selimiye Kışlası", *DİA,* XXXVI, 2009, s.436-437). Bu dönemde yaralı İngiliz askerlerine hastabakıcı olarak gelen Florance Nightingale de burada ikamet etmiştir. Kırım Savaşı'nın ardından kışlanın civarındaki bir arazi de İngiltere'ye tahsis edilerek bu savaş sebebiyle hayatını kaybeden askerlerin defni için Haydarpaşa'da bir mezarlık oluşturulmuştur. İngiltere'nin I. Abdülmecid'den kopardığı imtiyazlardan birisi de bazı seçkin İngiliz ailelerine özel olarak Kudüs'te, Mısır'da ve Şam'daki (gayrimüslimlerin yüzyıllardır girmeleri yasak olan) Müslümanların önemli tarihî ibadet mekânlarına girip dolaşma izni veren bir fermanın alınması olmuştur (bk, Bir sonraki dip not).

[1428] I.Abdülmecid'in imzasıyla 1856'da yayımlanan Islahat Fermanı ile Osmanlı'ya dikte ettirilen diğer önemli imtiyazlardan birisi de o zamana kadar azınlıkların Osmanlı coğrafyasında kendi dinlerinin propagandasını yapması çok ağır ceza gerektiren bir suç olarak kabul edilirken, bu ferman ile Hıristiyan azınlığın dinlerinin propagandasını yapması artık suç olmaktan çıkartılmış, bu serbestliğin ardından Osmanlı coğrafyası Amerikalı ve İngiliz Hıristiyan misyonerleri akınına uğramıştır (bk, Ayşe Köse, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010; https: / / www.turkcebilgi.com / k%C4% B1r%C4%B1m_sava%C 5%9F%C 4%B1_sonu%C 3%A7lar%C 4%B1 (02.04.2017).

3- Hollanda ve Osmanlı İlişkileri

XIII. yüzyıl da İngiltere ve Fransa kralları Hollanda coğrafyasına hakim olmak için aralarında ciddi mücadele ettiler. XV. yüzyılda ise Burgunya, Habsburg ve Felemenk hanedanlarının iktidar mücadelelerine sahne oldu. XV. yüzyılıın sonunda Habsburg'lu I. Felipe Felemenk Prensi olduktan sonra evlilik yoluyla İspanya tahtını ele geçirince Felemenk ülkelerinin yönetimi de İspanyol Habsburgluların eline geçmiş oldu.

Hollanda da l618'de başlamış olan mezhep çatışma ve savaşlarını sona erdiren Vestfalya (Vestfalen) Antlaşması ile (1648) İspanya Felemenk Cumhuriyeti'ni resmen tanıdı. Bundan sonra Holland eyaletinin diğer eyaletler üzerindeki hâkimiyeti daha da güçlendi. 1651'de toplanan genel mecliste eyaletler Holland'ın liderliğini kabul ettiler. Felemenk Cumhuriyeti XVII. yüzyılda ticaret ve gemiciliğin gelişmesiyle hızla zenginleşti. Avrupa ve dünya siyasetinde büyük bir ağırlık kazandı. 1602 yılında kurulan Birleşik Doğu Hindistan Şirketi (Vereenigde Oost- Indische Compagnie) kısa sürede baharat ticaretini ele geçirdi. Bu şirket aracılığı ile Seylan (Sri Lanka), Cava, Sumatra ve Güney Afrika'da sömürgeler, 1623'te kurulan Batı Hindistan Şirketi aracılığı ile de Brezilya Guyana'da topraklar elde edildi.

Ekonomik gelişmeye paralel olarak güçlenen varlıklı tüccar ve bankerler aristokratik bir cumhuriyetin temellerini atsalar da Felemenk Cumhuriyeti bu durumunu XVII. yüzyılda koruyamadı. Ticareti ve deniz taşımacılığını İngiltere'ye kaptırması ekonomik hayata durgunluk getirirken cumhuriyetçi sistem de oligarşik bir yapı kazandı. Avusturya veraset savaşları sırasında (1740-1748) Fransa ve Prusya'nın Felemenk Cumhuriyeti'ne saldırmaları cumhuriyetçi oligarşinin gücünü sarstı. Cumhuriyette başlayan karışıklıklardan faydalanan Prusya, Felemenk Cumhuriyeti'ni işgal etti (1786). Ayrıca pek çok ihtilâlcinin Fransa'ya sığınması ve 1789 Fransız İhtilâlinin ardından ülke tekrar Fransız ordularının istilâsına uğradı ve Felemenk toprakları üzerinde Fransız himayesinde Batav Cumhuriyeti kuruldu (1795). Fransa'da imparatorluğunu ilan eden Napolyon (1805) Hollanda Krallığı'nı kurarak başına da kardeşi Louis Bonapart'ı getirdi (1806). Ancak Louis bağımsız bir yönetim takip etmeye başlayınca, Napolyon İngiltere'ye karşı başlattığı kıta ablukası sırasında uğradığı Tarafalgar mağlubiyetinin ardından Felemenk'i doğrudan doğruya Fransa İmparatorluğu'na bağladı (1810).

Napolyon'un Rusya'ya yenilmesi üzerine (1812) İngiltere'de bulunan Orenje (Orenge) Prensi I. Wiillem, Felemenk'e dönerek meşrutî Hollanda Krallığı'nı ilan etti (1814). Nihayet Napolyon'a karşı savaşan devletlerin katıldığı Viyana Kongresi, Güney

Felemenk'i de içine alan Hollanda Krallığı'nı resmen kabul etti (1815). Hollanda Krallığı, ticarete dayanan Protestan kuzey bölgesiyle sanayinin hâkim olduğu Katolik güney bölgesini bir arada tutmak için büyük çaba harcadı. 1830 yılında çıkan bir ayaklanma sonucunda güney bölgesi Belçika adıyla bağımsızlığını ilân ederek [1429] Hollanda Krallığı'ndan ayrıldı. Hollanda (Belçika üzerine gönderdiği ordunun mağlup olmasının ardından) 1839'da bu bağımsızlığı tanımak zorunda kaldı. XIX. yüzyıl sonlarında Lüksemburg da 1890'da Hollanda'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etti.

I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmayı başaran Hollanda Krallığı II. Dünya Savaşı'nda 1940'ta Almanya'nın işgaline uğrayınca İngiltere'ye sığınan Hollanda Kraliçesi Wilhelmina burada bir sürgün hükûmeti kurdu. 1945'te Alman işgalinden kurtulan ülke, tarafsızlık politikasını terkederek NATO ve diğer Avrupa örgütlerine üye oldu, önemli sömürgelerinden Endonezya 1949'da, Surinam ise 1975'te bağımsızlıklarını kazandılar.

4- Almanya ve Osmanlı İlişkileri

Avrupa topraklarında XVI. yüzyılda Osmanlı ordusunun ilerlemesi, devam eden reform hareketlerinin yanında en önemli ikinci mesele hâline geldi. 1526'da Mohaç'ta Macaristan ve Bohemya Kralı II. Lüdvving savaşı ve hayatını kaybetti ve 1529'da Kanûnî'nin ordusunun ilk defa Viyana'ya ulaşması sonucu I. Ferdinand zor durumda kaldı. Bu dönemde Habsburgluların elindeki Orta Macaristan da fethedilerek bir Osmanlı eyaleti (Erdel) hâline getirildi. Yeni yayılmalarda buranın bir üs hâlinde kullanılma ihtimali Almanya'da büyük bir endişe yarattı. Osmanlı yayılmasını durdurmayı ve Macaristan yönünde genişleme ihtimalini en önemli mesele olarak gören Habsburglar, 1683'te Viyana'ya ulaşan Türk ordusunu durdurmak için Avrupa devletleriyle ittifak yapmayı başardı. 1684 de Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, Lehistan, Rusya ve Venedik Cumhuriyeti papanın teşvikiyle Kutsal İttifak (Heilige Liga) kuruldu. Osmanlı ordusunun ağır yenilgisiyle neticelenen savaşlar sonunda 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması ve Macaristan'ın boşaltılması Kutsal İttifak'ın başarısı sayıldı.

[1429] 1830'da bağımsızlığına kavuşmuş olan Belçika'nın 3 Ağustos 1838'de Osmanlı Devleti ile bir "anlaşma" yapmış olması ve Belçika vatandaşı Charles-Edouard Joris'in Osmanlı'nın Ermeni vatandaşları ile birlikte 21 Temmuz 1905'te II. Abdülhamid'e Yıldız Camii cuma namazı çıkışında düzenlenen başarısız suikastin faili olarak yargılanıp idama mahkûm edilmesinin ardından 1838 anlaşmasını ileri sürerek Charles Joris'in iadesini istemesi, II. Abdülhamid'in de Charles'i affedip (Belçika'ya vermeyip) Avrupa'ya iade etmiş olması da konunun diğer ilginç tarafıdır (bk, http: / / turksandarmenians.marmara.edu.tr / tr / ii-abdulhamide-duzenlenen-yildiz-suikasti-ve-belcika-ile-yasanan-diplomatik-kriz 02.06.2017).

1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması ile son bulan Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi ve Rusya'nın yükselmesi, Prusya'yı Rusya ile ilişkileri geliştirmeye götürürken diğer yandan Osmanlı Devleti'ni Avusturya ve Rusya ile olan savaşlarda Prusya'nın ittifakını aramaya itmiştir. 1789'da Fransa'da patlak veren ve bütün Avrupa'yı ciddi şekilde etkileyen ihtilâl, Almanya'yı da etkiledi. Akabinde Fransa kral ve kraliçesinin de idam edilmesi bütün Avrupa krallarını, hanedanları ve yerleşik düzeni tehdit ederek kıtada savaşların başlamasını tetikledi. İhtilalin ardından Napolyon'un Avrupa haritasını yeniden çizmek için 1793 de Ren nehrinin batı yakasını işgal etmesi, Almanya'yı da etkiledi.

1806 da Fransa'nın desteği ile on altı Alman prensliği Napolyon'un koruyuculuğunda Ren Konfederasyonu etrafında birleşip Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'ndan ayrılınca, bin yıllık Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu tarihe karıştı. Bu durumda Ren Konfederasyonu dışında kalan Prusya Fransa'ya savaş açtı fakat mağlup olarak 1807'de imzalanan Tilsit Antlaşması ile topraklarının yarısını kaybetti.

Üst üste yenilgiler ve on yıl kadar devam eden Fransız nüfuzu, Prusya'da milliyetçi duyguların gelişerek toplumun derlenip toparlanmasına sebep oldu. Napolyon'un 1812'de Büyük Rus Seferi'nde ağır bir hezimete uğraması, Prusyalı Almanların bağımsızlık çabalarını kamçıladı ve başta Prusya olmak üzere bütün Almanya'nın ayaklanarak başlattığı kurtuluş savaşı (1813-1815) başarı ve bağımsızlıkla sonuçlandı. 1813 de Fransa'nın Ren nehrine kadar gerilemesi Ren Konfederasyonunu çökertti. Napolyon'un 1798'de işgal ettiği Osmanlı eyaleti Mısır'dan İngiltere donanmasının yardımıyla 1801'de çıkartılması ve rövanş için yaptığı saldırılar ile en son 1814'te İngiltereye karşı Waterloo savaşında da kesin yenilgiye uğratılması Avrupa'daki Fransız hegemonyasının sonunu getirdi.

Alman Konfederasyonu'nda Fransız İhtilâli'nin getirdiği hürriyetçi ve milliyetçi akımları önlemek mümkün olmadı, birliğin lideri rolünü oynayan Avusturya Başbakanı Metternich'in (ö.1859) takip ettiği sansür (ve baskı) politikası da liberal düşüncelerin gelişmesini önleyemedi ve konfederasyon içerisindeki devletler kendi meşrutî yönetimlerin kurulmasına yöneldi. 1862'de Prusya'da iktidara gelen Otto von Bismarck (1862-1889), İtalya'da olduğu gibi Almanya'da da bir siyasî birliğin kurulması için çok mücadele etti ve bir asırdır devam eden Viyana-Berlin rekabeti 1866 da Bismarck yönetimindeki Prusya'nın Avusturya'yı yenmesiyle son bulup Alman Kon-

federasyonu'nu da bitirdi. Böylece Avusturya'nın Alman dünyasında söz sahibi olmasının önü kesildi. Ortaya çıkan Kuzey Almanya Konfederasyonu sırasında Alman devletleri arasında Prusya güçlenerek öne çıktı. Fransa'yı 1870-1871 savaşında yenilgiye uğratarak Paris'e kadar ilerleyen güçlü Prusya-Alman birliği sonunda Alman İmparatorluğuna dönüşerek 18 Ocak 1871'de Prusya Kralı I. Wilhelm (1861-1888) Alman imparatoru seçildi.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Prusya'nın askerî disiplin ve yönetimine hayranlıkla bakan Osmanlı Devleti, bu alanda Almanya ile ilişkileri geliştirmek isteyince 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı imzalanmış olmasına rağmen 1870'lere kadar Osmanlı-Alman ticaret oldukça düşük hacimde kalmıştı. İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan malları Osmanlı pazarlarında daha etkili olmakla birlikte Alman devletlerinden dolaylı yollarla kumaş, porselen eşya, oyuncak ve hırdavat ithal ediliyor ve pamuk, ipek, yün, deri ve mamulleri, halı, kıymetli taşlar, boya ve yağlı tohumlar gibi ürünler de ihraç ediliyordu. 1870 yılına kadar Osmanlı ordusunun eğitimi ve donatımıyla büyük oranda Fransızların nüfuzu altında bulunmakla birlikte (ilişkilerin bozulması sonucu) 1798'de III. Selim'in arzusuyla Prusyalı Albay von Goetze Osmanlı ordusunu denetledi. Osmanlı-Alman ilişkilerinin önemli ismi Helmuth von Moltke ve heyetindeki subaylar 1835-1839 arasında Osmanlı ordusunda görev yaptılar.

Moltke, Osmanlı ülkesini bir asker ve bir iktisatçı gözüyle inceleyerek yayınladığı raporla, Almanların ilgisini Yakındoğu'ya çekmeyi başardı. Yunanistan'ın XIX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nden ayrılmasından sonra Prusya ve Avusturya'da Türkleri ve Osmanlı Devleti'ni konu alan yayınların yapılması Türk-Alman ilişkilerini oldukça ilerletti. Doğu'ya açılma konusunda Prusya'dan daha atak davranan Avusturya'nın üç temsilcisi olan Seyyah Jacob Philipp Fallmerayer (ö.1861) yayınladığı Anadolu seyahat tasvirleriyle[1430], diplomat olan Anton von Prokesch-Osten (ö.1876) Türkiye'yi ve Levant'ı (Doğu Akdeniz) dolaşarak yazdığı altı ciltlik gezi hatıralarıyla[1431] ve İstanbul'da diplomatik bir görevle bulunan Josef von Hammer-Purgstall (Res.163, s.1007), yayımladığı Osmanlı tarihi hakkındaki kitaplarıyla Türk-Alman ilişkilerinde çok önemli bir yere sahip olarak Almanlara Yakındoğu hakkında bilgi kapılarını açmıştı.

Bu dönemde Fransa ve İngiltere'nin Afrika ve Asya'da sömürgeleri yüzünden birbiriyle kapışıyor olmaları, Almanya'nın rahat hareket etmesine imkân tanımıştı. Yaptığı İttifaklarla Avusturya Macaristan, Rusya ve İtalya'yı kendi yanına çekmeyi

[1430] *Anatolische Reisebilder*, Wien 1845.
[1431] "Denkwürdigkeiten und Erinnerungen", *Aus dem Orient*, Wien 1830-1832.

başaran Bismarck Almanyası, Avrupa'da hızla yükselip güçlenmişti. Ancak Bismarck 1887'de Rusya'yı yanında tutmak için, (Osmanlı Devleti'ni feda ederek) Alman-Rus Garanti Antlaşmasını imzalamış ve Rusya'nın Boğazlar'da üstünlük kurmasının yolunu açmıştı. Avrupa'da yaptığı ittifaklarla İmparatorluğun güvenliğini garanti altına almak isteyen Bismarck, yeni İmparator II. Wilhelm'in (1888-1918) dünyaya açılma politikası ile ters düşünce, 1890'da görevinden ayrılmak zorunda kalmıştı.

Bismarck'ın ayrılmasından sonra iktidarın dizginleri ele geçiren II. Wilhelm'in İngiltere ile Fransa gibi emperyalist ve sömürgeci bir politikaya yönelip 1897'ye kadar Afrika, Asya'da ve Çin'de sömürgeler edinip ardından 1899'da Karoline ve Mariana adaları İspanya'dan satın alıp özellikle denizlerde üstünlük kazanıldı. II. Wilhelm'in takip ettiği politika İngiltere, Fransa ve Rusya'yı bir araya getirip Üçlü İtilâf'ı kurdurarak bir yandan Alman üstünlüğünü dengelerken diğer yandan da Avrupa'da oluşan iki blok arasında başlayan mücadele ile I. Dünya Savaşı'na gidecek olan yola girilmiş oldu.

Almanya'yı hızla sanayileştiren II. Wilhelm, diğer yayılma alanı (hızla gelişen Alman sanayiine ham madde temini ve yeni pazar) olarak henüz sömürgeleştirilmemiş kaynakları ve kalabalık nüfusu ile Osmanlı Devleti'ni ve Anadolu'yu hedefine koymuştu. II. Abdülhamid'de İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı üzerindeki taleplerini Almanya ile dengelemek istemiş bu ilişkiye olumlu yaklaşmıştı (Res.118). 13.06.1878'deki Berlin Konferansı'ndan sonra Osmanlı Devleti üzerinde nüfuzu giderek artan Almanya'dan askerî ve mülkî memurlar getirilerek Osmanlı ordusunda ve yönetiminde istihdam edilmişti. İlki 1883'te Türkiye'ye gelen Alman görevlilerin sayısı 1919'da ülkelerine döndüklerinde 25.000'e ulaşmıştı.

Osmanlı-Alman ilişkileri, II. Wilhelm'le birlikte hızla gelişmiş ve 1889'da onun İstanbul'u gelişi, ilişkileri olumlu yönde etkilemişti (Res.141-146, s.967). Osmanlı ordusunda istihdam edilen Alman subayları, ordunun Alman silahlarıyla donatılması için Krupp, Mauser ve Löwe gibi fabrikalara çok miktarda silah siparişinin yapılmasını sağladılar. Özellikle Cormer von der Goltz Paşa silah siparişleri konusunda çok etkili oldu. İki ülke arasında doğrudan taşımacılık yapacak Deutsche Levante Linie (1889), Export-Verband (1890), Deutsche-Orientalische Exportgesellschafi (1899) ve Deutsche Palaestina Bank (1899) gibi şirketlerin kurularak Osmanlı-Alman ticaretinin önü açıldı. Hamburg üzerinden Osmanlı Devleti'ne yapılan ithalat ve ihracat oldukça arttı. Bu dönemde Anadolu demir yollarını inşa ve işletme imtiyazı Deutsche Bank'a verildi. Tüm inşaat malzemeleri Almanya'dan getirildi. 1888 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin Avrupa

ve Asya topraklarındaki demir yolları Fransız ve İngiliz sermayesinin hâkimiyetinde iken, bu tarihten itibaren Deutsche Bank'ın Osmanlı Hükûmeti'nden kopardığı imtiyazlar ve yaptığı hamle ile Alman finans çevrelerinin eline geçti.

4 Ekim 1888'de imzalanan imtiyaz sözleşmesiyle Deutsche Bank, işletmeye açılmış bulunan Haydarpaşa-İzmit hattının işletme hakkını, Eskişehir üzerinden Ankara'ya ulaşacak İzmit-Ankara hattının inşa ve işletme imtiyazını, Bursa ve Kütahya yan hatlarının inşa hakkını, Haydarpaşa-Ankara hattı boyunca 20 km enindeki bir şerit dâhilinde kalan toprak altı zenginliklerin çıkarılması ve orman kesme imtiyazlarını da elde etmişti. Bu tarihten itibaren Alman emperyalizminin ve sömürge politikasının Anadolu'da ve Yakındoğu'daki uygulama aracı, Alman yönetiminin tamamen desteklediği Deutsche Bank oldu. Yakındoğu'nun hâkimi olmak isteyen Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898 sonbaharındaki İstanbul-Kudüs ziyareti (Res.144-147, s.967) Osmanlı-Alman siyasî yakınlaşmasında önemli bir dönüm noktası oldu.

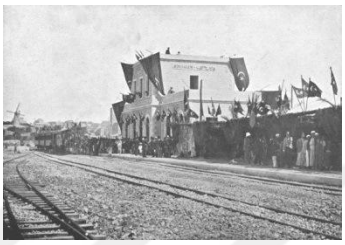
18 Ekim'de İstanbul'a ulaşan Kayser, 25 Ekim'de Hayfa, 29 Ekim'de de Kudüs'e girdi (Res. 141-142, 967). Burada Katolik ve Protestan ruhanî reisleri ve misyon şefleriyle görüştü. Ağlama duvarını, Rum Kilisesi'ni ve Mecsid-i Aksâ'yı ziyaret etti. Zeytindağı'nda bir Alman kilisesini açıp Beyrut'a ve Şam'a geçti. Şam'da yaptığı bir konuşmada kendisini "300 milyon Müslümanın dostu" olduğunu söylemesini en çok Müslüman sömürgelere sahip İngiltere bir tehdit olarak algıladı. Yine bu gezi sonunda II. Wilhelm Osmanlı Protestanlarının koruyucusu rolünü üstlenip Filistin'de Alman kolonileri kurup sosyal tesislerin hizmetlerini artırdı.

Kudüs Birliği (Jerusalem-Verein), Protestan Birliği (Evangelischer Bund), Alman Doğu Misyonerleri Birliği (Deutsche Orient Mission) gibi cemiyetler de Alman dışişlerinin desteğiyle bilhassa 1890'dan itibaren Protestanlığı ve Alman nüfuzunu bölgede yayma konusunda güçlendiler. Bu gezi sonunda II. Wilhelm'in Alman iş adamları ve tüccarlarına yeni iş imkânları ile Anadolu demir yollarının Bağdat'a, oradan da Basra'ya kadar uzatılması ve Köstence-İstanbul telgraf hattının inşaat imtiyazı ile ticarî ilişkilerin daha da arttırılmasını elde etmiştir.

Res. 141 Alman İmparatoru II. Willhelm'in Kudüs'e gelişi için yapılan karşılama kapılarından biri
Res. 142 Kudüs'te II. Wilhelm'in geçtiği caddelerdeki karşılamalardan birisi
Res. 143 Alman imparatoru II. Wilhelm İstanbul'da Osmanlı mareşali üniformasıyla

Res. 144 II. Wilhelm'in getirdiği Sultanahmed Meydanı'ndaki "Alman Çeşmesi'nin açılışı
Res. 145 Almanların yaptığı Kudüs tren hattı ve istasyonunun açılışı
Res. 146 Sultan II. Abdülhamid ve İmaprator II. Wilhelm İstanbul'da kol kola (1898)

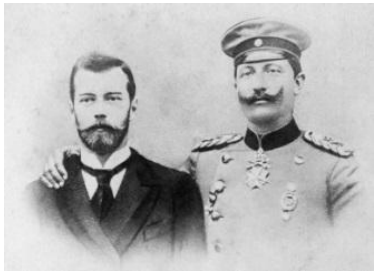

Res.147 *Res.148* *Res.149* *Res.150* *Res.151*

Res. 147 II. Wilmelm'in İstanbul ziyareti 6 Kasım 1898 tarihli Fransız L.P. Journal'in kapağı
Res. 148 Rus akerî üniforması giymiş olan II. Wilhelm Rus Çarı II. Nikola ile (1905)
Res. 149 II. Wilhelm İngiliz Başbakanı Churchill ile savaş tatbikatı esnasında (1906)
Res. 150 II. Wilhelm'in Sultan Abdülhamid'in (Osmanlı'nın) "ayağının altından halıyı çektiğini" (o nu yıkmaya çalıştığını) anlatan Fransız L.P. Journal'in kapağı
Res. 151 II. Wilhelm, II. Abdülhamid'in hâl edilmesinden sonra 1917'de tekrar geldiği İstanbul'da Sultan Reşat'la Eyüp Sultan ziyaretinde

Res. 152 (1894) *Res.153* *Res. 154 (1935)* [1432]

Res. 152 1894, İngiliz-Alman akraba kraliyet aileleri fotoğrafı: arkada sağ başta: İngiliz VII. Edward, II. Wilhelm, Duke Alfred, Prince Arthur, Önde solda İngiliz Kraliçesi Victoria (1837-1901)ve Frederiche
Res. 153 II. Wilhelm, kuzeni İngiliz veliahtı V. George ile gençlik yıllarında
Res. 154 II. Wilhelm ikinci eşi Hermine ile Hollanda'da emeklilik yıllarında (1935)

[1432] http: / / www.seawapa.co / 2014 / 07 / george-vs-german-were-engineering-wwi.html; II. Wilhelm kraliçe Victoria'nın torunu: https: / / en.wikipedia.org / wiki / Wilhelm_II_of_Germany (02 02 2017).

5 Mart 1903 tarihinde imzalanan Bağdat Demir Yolu Antlaşması ile Almanya'nın Ankara'dan Bağdat-Basra'ya kadar uzanacak bir demir yolunun inşa ve işletme imtiyazını alması, İngiltere ile ciddi bir bunalıma yol açtı. İngiltere bu yolun Basra'ya kadar uzanmasını Hindistan sömürgesi için ciddi bir tehlike olarak görerek Almanya'nın Basra Körfezi'ne ulaşacak olmasından endişelerini dile getirince Almanya, Bağdat demir yolunun Basra'ya kadar uzatılmasından vazgeçmek zorunda kalmıştı. Bu yol sayesinde Osmanlı ürünlerinin Avrupa'ya daha kolay ulaşacak olması Rusya'yı da rahatsız etmişti.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Almanya'da gelişen Pan-Cermenizm akımı Alman emperyalizminin Yakındoğu'daki yayılmasında etkili olarak Almanya'nın emperyalist ve sömürgeci politikaları sonucu, artan Alman nüfusun bir kesimi Anadolu ve Mezopotamya'ya yerleştirilerek koloniler kurulmuş ve bu yolla Osmanlı Devleti'nin sömürgeleştirilmesine yönelik faaliyetler başlamıştı. Kısa zamanda Filistin bölgesi Osmanlının izniyle, vakıflar, okullar, yardım dernekleri, tarım kooperatifleri ve kolonilerle Almanların hâkim olduğu bir yer hâline dönüşerek XIX. yüzyılın sonlarında Filistin'deki Alman kolonilerinin sayısı otuz ikiye yükselmişti. Buraya yerleşenlerin çoğunun Alman Yahudisi olmaları, XX. yüzyılda Yahudilerin Filistin toprakları üzerinde hak iddia etmeleri sorununu da ortaya çıkartacaktı.

II. Meşrutiyet'e (1908) kadar iyi giden Alman-Osmanlı ilişkileri, İttihat ve Terakki yönetiminin İngiltere ve Fransa'ya yanaşması, Almanya'nın Bosna ve Hersek'i işgal eden Avusturya-Macaristan'ı desteklemesi sebebiyle kısa süre duraklasa da İngiltere ve Fransa'nın İttihat ve Terakki yönetiminin taleplerine olumlu cevap vermemesi ilişkileri eskisinden daha kuvvetli hâle getirdi. Deutsche Bank, hazinenin ihtiyacı olan parayı Osmanlı yönetimine vermekte tereddüt etmedi. Orduda görev verilmek üzere General Liman von Sanders başkanlığında bir Alman subay grubu getirilerek ordunun en üst makamlarında görevlendirildi.

Bu dönemde pantürkist fikirlerin gelişmesinde Almanya'nın önemli bir katkısı oldu. İttihat ve Terakki yönetimine hâkim olan Enver, Cemal ve Talât Paşa üçlüsü sayesinde Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzu iyice arttı ve 1914'te patlak veren I. Dünya Savaşı'nda Almanya, müttefiki olarak Osmanlı Devleti'nin kendi saflarında savaşa girmesini sağladı. 2 Ağustos 1914'te iki devlet arasında imzalanan gizli bir antlaşma ile Osmanlı Devleti savaşa girdi. Savaştaki silah arkadaşlığı eğitim, kültür ve ticaret alanına da yansıdı[1433].

[1433] İstiklâl Marşı şairi Mehmed Âkif de Mart 1915'te Berlin'i ziyaret etmiş ve burada gördüklerini "Berlin Hâtıraları" adlı şiirinde anlatmıştır.

I. Dünya Savaşı, aynı cephede savaşa katılan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Alman İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorlugu'nun sonunu getirdi. 3 Mart 1918'de Ruslarla "Brestütovsk Antlaşması'nı imzalayarak Batı'ya yönelen Almanya, ABD'nin de İtilâf Devletleri safında savaşa girmesi üzerine, barış isteyip 11 Kasım 1918'de oldukça ağır şartlar ihtiva eden "Campiegne Mütarekesi'ni imzalayarak savaşı bitirdi.

Almanya'nın müttefiki olan Osmanlı 30.10.1918'de Mondros Mütarekesi'ni, Avusturya-Macaristan da 03.11.1918'de Villa Giusti Mütarekesini imzalayarak savaşa son verdiler. Almanya'nın savaşta yenilmesi ülke içinde çeşitli siyasî karışıklıklara sebep olurken (bu arada 9 Kasım 1918'de II. Wilhelm'in de Hollanda'ya sığınmasıyla) aynı zamanda Almanya'da imparatorluk rejimini de sona erdirmişti (bk, Davut Dursun, "Almanya", *DİA*, II, s.516). Aynı gün Alman Cumhuriyeti de ilan edildi. Savaştan sonra Almanya'da yaşanan karışıklıklar ve ihtilâl teşebbüsleri arasında 6 Ocak 1919 tarihinde Weimar'da toplanan ve çoğunluğunu sosyal demokratların teşkil ettiği Millî Meclis, Friedrich Ebert'i cumhurbaşkanı seçti.

Almanya'nın İtilâf devletleriyle imzaladığı Versailles Barış Antlaşması (28.08.1919) meclis tarafından da onaylandı. Bu millî meclis, Kasım 1918'de (Weimar Anayasası olarak) hazırlanan yeni anayasayı 31 Temmuz'da kabul edip 11 Ağustos'ta yayımlanarak yürürlüğe girmesini sağlamış ve böylece Hitler'in iktidarı ele alacağı 1933'e kadar sürecek olan Weimar dönemini başlatmıştır.

C. MİSYONERLİK

XVI. yüzyılda ilk defa kullanılmaya başlanan misyon ve misyoner kelimesi, sömürge bölgelerinin Hıristiyanlaştırılması bağlamında kullanılmıştır. Katolik kilisesinin Hıristiyanlığın sömürge topraklarındaki yerli halk arasında yayılmasını sağlamak amacıyla görevlendirdiği kilise temsilcilerine misyoner, bunların gittikleri ülkelere ise misyon ülkeleri denilmiştir[1434].

Misyonerliğin tarihi, organize modern sömürgeciliğin geliştiği XV. yüzyıldan çok önceki dönemlere dayandığı için sömürgecilik bazen dinî sebeplere dayanak olarak da

[1434] Bu konu; Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *DİA*, XXX, 2005, s.193-199; agy., Pavlus: *Hıristiyanlığın Mimarı,* Ankara 2001; agy., - Mahmut Aydın, *Misyonerlik: Hıristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, İstanbul 2002, Ahmed H. Paşa, Misyoner, (derl., Cemal Sofuoğlu) Tibyan Yay., 3. Baskı, İzmir, 2007vb. yayınlardan istifade edilerek hazırlanmıştır.

kullanılmıştır. Bunun sonucu olarak da sömürge yöneticileri kilise ile sömürgecilik tarihi boyunca devam eden bir iş birliği içinde olmuşlardır[1435].

Misyonerlik, sömürgecilerin organize çalışmalarından etkilenerek XVIII. yüzyıldan itibaren dernekleşmeye ve şirketleşmeye yönelip kiliseden ayrı olarak resmî vakıf ve dernekler şeklinde [1436] kurumsal yönetim ve yapılanmalara girmiş, önce İngiltere ve Amerika'da ortaya çıkan bu vakıf ve dernek türünden yapılanmalar devamında Fransa, Danimarka, Hollanda, Almanya'da da kurulmuştur[1437].

Avrupalılar tarafından savunma maksatlı, İslâm dinindeki tebliğ ve davet olayının da bir tür misyonerlik olduğu iddia edilmiş olsa da bu iki yöntem ve faaliyet arasında derin farklılıklar bulunmaktadır. İslâmî tebliğ ve davette yalnızca doğruların ilan edilip insanlara duyurulması hedeflenirken (Mâide 5 / 67; en-Nahl 16 / 125), misyonerlikte amaç insanların vaftiz edilip Hıristiyanlaştırılmasıdır (Matta, 28 / 19-20; Pavlos, Korintoslulara 1. Mektup, 9: Gündüz, *DİA,* s.194 yoluyla).

Misyonerlik faaliyetlerinde özellikle Hıristiyanlıktaki bazı mezhep ve tarikatların kurdukları manastır türü merkezler önemli roller oynamıştır. Misyon bölgelerindeki bu manastır vb. merkezler o bölgelerde yapılacak faaliyetlerde birer üs olarak da kullanılmıştır. Hıristiyan misyonerliği dinî referansını öncelikle Yeni Ahit metinlerindeki Îsâ'nın talebelerine yönelik "gidin", "onlara deyin" (Matta, 28 / 19-20; Markos, 16 / 15, 13 / 10) ve Îsâ'nın göğe yükselmeden önce talebelerine yaptığı konuşmada geçen; Al, git, tanıklık yap, ilan et, onları vaftiz et, eğit vb. türden çeşitli sözlerine dayandırmıştır.

Haçlı Seferleri esnasında misyonerlik faaliyetlerinde dikkat çeken bir artış olduğu görülür. Bu çerçevede ilk açılım XIII. yüzyılda Assissili Francesco tarafından yapılmıştır. Francesco insanlara Hıristiyanlığın mesajlarının basit tarzda ve güzelce sunulduğu takdirde daha kolay kabul edileceğini iddia ederek dünyanın farklı bölgelerine misyon seferleri düzenlemiştir. Bu seferlerin birisini de beşinci Haçlı ordusuna katılarak Mısır'a gitmiş ve orada sultanın karşısına çıkarak ona Hıristiyanlığı anlatmıştır. Kilise tarihindeki en önemli misyonerlerden kabul edilen Lull'da bu konuda

[1435] Son dönemlerde Hıristiyan misyonerleri, kilisenin sömürgecilik ve emperyalizmle işbirliğini çağrıştırdığı olumsuz intibadan uzak görünmek için misyonerlik yerine Evangelizm, şahitlik (witnessing) ve beyan (proclamation) gibi kelimeleri de kullanmaktadırlar.

[1436] 1792'de The Baptist Missionaru Society, 1795'te London Missionary Society, 1799'da Evangalical Church Missionary Society, 1804'te British & Foreign Bible Society, 1810'da The American Board of Commissioners for Foreign Mission, 1814'te The American Baptist Missionary Board, 1815'te The Basel Society, 1824'te The Berlin Society vb. (daha fazla vakıf, dernek vb. için bk, BÇ, s.952-954)

[1437] Yine bu dönemde İtalya'da Solferino Savaşı sonrası İsviçreli işadamı Henri Dunant'ın girişimleri ile 1859'da uluslararası Kızılhaç teşkilatı kurulmuştur.

araştırmalar yaparak Müslümanların Hıristiyanlaştırılmaları için konuşulan dillerin iyi bir şekilde öğrenilmesi, İslâm'a karşı Hıristiyan öğretilerinin doğruluğunu anlatan eserlerin yazılıp yayılması ve Müslümanlar arasında misyoner faaliyetlerini yürütecek cesur ve sağlam inançlı kişilerin yetiştirilmesi gerektiği yönünde görüşlerini ortaya koymuştur. Bunun sonucu olarak da XIV. yüzyıl başlarında Viyana Konsili'nde Roma, Oxford ve Paris üniversiteleri gibi eğitim kurumlarında Müslümanların dillerinin araştırılıp öğretilmesinin önemi vurgulanmıştır[1438].

Daha sonra Kettonlu Robert, iyi derecede Arapça öğrenerek Kur'ân tercümesini yapmış, erken dönemlerde Arapça eserlerde yer alan polemiğe sebep olmuş konuları ihtiva eden eserler Batı dillerine kazandırılmış ve Cusalı Nicholas, Deny van Laeuwen, Pedro de'Alfonso (Petrus Alfonsi) gibi yazarlar İslâm karşıtı eserler yayımlamışlardır.

Sömürge yönetimleri, misyonerler vasıtasıyla yöredeki idarelerini pekiştirmeyi ve yerli halkın inanç ve geleneklerinde kendi çıkarlarına uygun bir asimilasyonu hedeflerken misyonerler de sömürgeci güçlerin sağladığı ekonomik, askerî ve siyasal destekle yörede daha rahat faaliyet göstermişlerdir. Bu karşılıklı ilişkide bazılarının ifadesiyle misyonerler âdeta 'emperyalizmin aktif ajanları' olarak çalışmışlardır. Sömürgeci güçlerle misyonerlerin yardımlaşması kölelik ticareti gibi konularda da görülmektedir. "Morovian Kardeşliği" gibi bazı misyoner teşkilatlara, Afrika köle ticaretine karşı çıkmamaları için köle tüccarlar tarafından daha fazla destek verilmiştir.

İslâm ülkelerine yönelik misyonerlik faaliyetleri Batılı ülkelerin sömürge faaliyetleri ile iç içe devam etmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren çeşitli Protestan kiliselerine bağlı misyonerler de İslâm ülkelerindeki bu ortaklaşa faaliyetlere katılmıştır. Henry Martyn, British East India Company'nin Ortadoğu'da faaliyet gösteren ilk Protestan misyoneri olarak bilinir. Aynı maksatlarla Church Missionary Society of the Church of England isimli İngiltere kilisesi mezhebine bağlı misyonerler de Filistin'de faaliyetlerine başlamıştır. Arkasından da American Board of Commissioners for Foreign Mission isimli misyonerlik teşkilatı mensupları Ortadoğu'ya gelerek Suriye, Ürdün, Mısır, İran, Irak, Filistin ve Anadolu'daki faaliyetlerine başlamışlardır. Bu örgütün üyelerinden Amerikalı misyoner L. Persons ile P. Fisk 1820 civarında İzmir'e yerleşerek burada faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

[1438] Paris'te ünlü siyaset adamı Coibert'in (ö.1683) girişimiyle Doğu dilleri öğretimi için 'Ecole des Jeunes de Langue' açılmıştır.

Misyonerlerin faaliyetleri arasında en başarılı olanlar açtıkları eğitim kurumları yoluyla yapılanlar olmuştur. Ortadoğu genelinde açtıkları yüzlerce eğitim kurumunda yöredeki insanlar ve gençler Protestan veya Katolik eğitimden geçirilerek eğitilmiştir. Bu eğitim kurumlarının bir diğer işlevi de Osmanlı idaresi altında bulunan bölgelerde yaşayan gayrimüslim halk arasında Amerikan, İngiliz ve diğer Batı ülkelerinin siyasal amaçlarına paralel biçimde etnik ayırımcı bir anlayışın gelişmesini sağlamak olmuştur. Nitekim Anadolu'nun her tarafında açılan misyoner teşkilatı destekli yüzlerce kolejde Ermeniler, Ortodoks Rumlar ve Süryânîler gibi gruplar örgütlenmeye çalışmış ve özellikle Ermeni, Rum ve Bulgar milliyetçiliğinin teşekkülünde etkili olmuştur. Bu arada misyonerler Arap milliyetçiliğinin gelişmesine de büyük katkıda bulunmuştur. XX. yüzyıl başlarında sadece Amerikan misyoner teşkilatlarına bağlı olarak Anadolu'da faaliyet gösteren okul sayısı 400'ü, öğrenci sayısı da 25.000'i aşmış idi.

Bölgeden bölgeye yahut milletten millete farklı tutum ve tavırlar uygulamış olsalar da misyonerlerin Müslümanlara yönelik son iki yüzyıllık çalışmalarında, Hıristiyanlığın anlatılması yanında Müslümanlarda İslâmî inanç ve değerlerle ilgili çeşitli kuşkular uyandırmak suretiyle onları kendi kimlik ve değerlerine yabancılaştırmaya yönelik çalışmalar da dikkati çeker[1439].

Başta Gottlieb Pfander ve Samuel M. Zwemer olmak üzere çeşitli misyonerlerce İslâm'ı hedef alan ve Arapça, Farsça, Türkçe gibi yerel dillere de çevrilerek yayımlanan yoğun eleştiri içerikli yayınlar bu amaca yöneliktir. Bunlardan XIX. yüzyılda Pfander'in başta 'Mîzânü'l-Hak' olmak üzere yazmış olduğu bir dizi İslâm karşıtı polemik kitapları misyonerlerce çeşitli dillere çevrilip İslâm ülkelerinde kullanılmıştır. XX. yüzyılın ilk yarısında şiddetli bir İslâm düşmanı olarak çalışmalar yürüten ve İslâm'ı "ölmek üzere olan bir din" şeklinde değerlendiren Zwemer ise 'The Moslem World' başlıklı derginin editörlüğünü yapmış, ayrıca İslâm'a yönelik çeşitli kitaplar yayımlamıştır[1440]. Misyoner gruplara ait kaynaklarca verilen istatistiksel bilgiler de, 2000 yılı planlamaları itibariyle İslâm ülkelerinde yapılan misyonerlik faaliyetlerinde geçmişe nazaran daha başarılı çalışma ve sonuçların yakalanmasının hedeflendiği vurgulanmaktadır.

[1439] Meşhur Fransız felsefecisi Massington "Hıristiyanlık ve Müslümanlığın bir yerlerde birleştiğini ve bunun da tasavvuf olduğunu" iddia etmiştir (bk, Faruk Bilici, "Louis Massignon", *DİA*, XXVIII, 2003, s.100-103).
[1440] (*Sharkey*, sy. 12 [2003], s.48-49, *DİA,* Misyonerlik maddesi yoluyla)

D- MİLLİYETÇİLİK FİKİRLERİNİN YAYILMASI

Milliyetçilik (Nasyonalizm)[1441]; belli bir coğrafyada farklı kültür, dil veya etnik kökene sahip toplumların isyasi, ırkî veya tarihî önem ve meşruiyetine dayanarak yüceltilmesini hedefleyen bir anlayıştır. Daha çokta milliyete dayalı birliğin ve bu birliğin oluşturduğu milli devletin güçlenmesini en önemli hedef olarak gören milliyetçilik akımının 1789 Fransız İhtilali'nin ardından ortaya çıktığı en yaygın görüştür. Kısa zamanda ortaya koyduğu yeni devlet örgütlenmeleriyle tüm zamanların en etkili siyasî ideolojisi kabul edilir. Oldukça modern olan bu yeni oluşum, bir taraftan halkı egemenliğin kaynağı olarak göstererek din veya hanedan kaynaklı iktidar haklarını devre dışı bırakırken, diğer taraftan da her ulusun kendi devlet örgütlenmesini gerçekleştirmesi anlayışını oluşturmuştur. XX. yüzyılın hâkim siyasal akımı hâline gelen bu siyasî görüşün hızla dünyaya yayılması sonucunda XIX. yüzyıldan itibaren 100'den fazla ulusal devlet kurulması sonucu yüzlerce yıldır devam eden geleneksel yapılanmalar yıkılmıştır.

Milliyetçiliği besleyen duygu kaynakları ve bunların öncelik sırası şartlara göre değişse de, milliyetçiliğin geçerlilik ve kabul edilirlik zeminini oluşturmada "vatan" fikri, "tarihi derinlik" ve "dini aidiyet" özellikle baskın rol oynar. Bu durum özellikle sömürge güçlerine direniş sürecinde bazı Asya ve Afrika ülkeleriyle son dönemde Doğu Avrupa ülkeleri örneklerinde belirgin şekilde ortaya konulmuştur. Böyle durumlarda genellikle dini inanç ve sembollerin milliyetçilik hedeflerine paralel olarak yeniden yorumlanıp siyasallaştırılmaları söz konusudur.

Milliyetçilik, günümüz siyasî yapılanmalarında en girift konulardan biri ve aynı zamanda en liberal görüşlerden olan sol düşünce ile birlikte anılan türevleriyle en çok tartışılan ve gündem olan konulardan birisidir. Mevcut olan literatür çeşitliliği de her zaman ve zeminde geçerliliğe sahip, sınırları, mahiyeti ve esasları belirli tek bir milliyetçilik anlayışı ve düşünce sisteminin mevcut olmadığına işaret etmektedir[1442].

[1441] Azmi Özcan, "Milliyetçilik,", *DİA*, XXX, 2005, s.84-87.
[1442] Özcan, "Milliyetçilik", *DİA,* s.84-87.

BÖLÜM IV : AVRUPA YOLUYLA TÜRKİYE'DE SANAT TARİHİNİN GELİŞİMİ VE CRESWELL'İN *EMA* KİTAPLARI

A. AVRUPA'DA ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİ BİLİM DALLARININ GELİŞİMİ

Fr. archéologie, İng. archeology, Alm. Arkeologire. Eski zamanları, bütün abidelerine ve maddi kalıntılarına bakarak inceleyen, tarihe yardımcı olan bir bilim dalı. Yunancadaki arkhaios, (eski) ve (logos), bilim kelimelerinden gelir. Arkeolojinin temeli, insan tarafından yapılmış elle tutulan her eseri inceleyerek, her biriyle insanlık tarihinin bir safhasını ortaya çıkartmaktır. Arkeologlar, bu incelemeleri esnasında filoloji, antropoloji, jeoloji, etnografya, coğrafya, nümizmatik, sanat tarihi gibi yardımcı bilim dallarından geniş çapta faydalanırlar. Arkeolojik bir eserin ortaya çıkarılması için başlıca dört safha vardır: 1. Keşif, 2. Kazı, 3. Buluşların teknik incelenmesi, 4. Kalıntıların korunması.

Arkeolojik çalışmaların başlangıç tarihi bilinmemekle beraber, insanoğlu, çok eski devirlerden beri geçmişini incelemeye başlamıştır. Rönesans'la birlikte arkeolojik çalışmalar sanat tarihi ile beraber mütalaa edilir şekilde gelişmiştir. Fransız Caylus ve Alman Winckelmann, arkeolojiyi ilgi çekici ilim hâline getirmiştir. Winckelmann, aynı zamanda arkeoloji ilminin kurucusudur. Alman arkeolog K.O. Müller, eserlerin metotlu olarak nasıl inceleneceğine dair ilk defa çok esaslı kaideler ortaya koymuştur. Müller'e göre eserler yapıldıkları çağlara, kullanma maksatlarına göre, bundan başka cinslerine göre de tasnif edilmelidir ki, eserin mahiyeti tam olarak anlaşılabilsin. Bu görüşleriyle Müller, arkeolojinin gelişmesinde yeni adımlar atmıştır.

Arkeolojinin en çok tekâmül ettiği çağ on dokuzuncu asrın sonu ile yirminci asrın başı olmuştur. Ön Asya'da kullanılan çivi yazısının okunması ve hiyeroglifinin çözülmesi eski medeniyetlere alakanın artmasına sebep olmuştur.

Mısırda ve Mezopotamya'da başlayan kazılar Orta Asya medeniyetlerini ortaya çıkartmıştır. Bu bölgede kazılar yapan Alman, Fransız, İngiliz arkeologların ortaya çıkardıkları saraylar, tapınaklar, kitaplıklar ve yazılı belgeler, Yunan sanatının eski çağlardan kalma yegâne medeniyet eseri olmadığı sonucunu ortaya koymuştur[1443].

B- ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİNDEKİ GELİŞMELER VE OSMANLI DEVLETİ

Arkeoloji ve sanat tarihi araştırma ve kazılarının öncülerinden olarak; Richard Chandler 1775-76 Anadolu'da yaptığı gezinin notlarını, Martin Leake ile W.R. Hamilton 1799-1800'de yaptıkları Anadolu gezisi notlarını kitap hâlinde yayımlamışlardır. Bu arada dünyada büyük yankı uyandıran Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret ve gelir kaynaklarının önemli bölgelerinden birisi olan Mısır'ı 1798-1901 arasında işgal etme olayı gerçekleşmiştir[1444].

Özellikle Fransa ve İngiltere dâhil tüm Avrupa'da büyük yankı uyandıran yayınlar ve Mısır'ın işgali gibi olayların ardından, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa'dan hem Mısır'a hem de Mezopotamya'ya birey olarak veya birkaç kişiden oluşan ekipler hâlinde gelen gezgin ve yeni gelişmekte olan arkeolog ve sanat tarihi araştırmacılarının sayıları artmıştır.

Kaptan Beaufort'un 1817'de Ege sahillerinin haritasını hazırlayıp yayımlaması, Charles Robert Cockerell'de Anadolu'da yaptığı gezinin notlarını "Cockerell Mektupları" adıyla 1820'de yayımlaması, 1830'larda Fransız Victor Place ve onun ardından Florence Üniversitesi'nden İtalyan Profesör Giuseppe Furlani liderliğinde bir ekibin Kasr Şemamok'ta yaptıkları kazılar, benzer bir coğrafya ve tabiatla ilgili kitabı Hugh Edwin

[1443] http: / / www.msxlabs.org / forum / bilim / 9807-arkeoloji-2.html ; ttp: / / en.wikipedia.org / wiki / History _of_archaeology (02.05.2016).

[1444] Fransızları Mısır'dan çıkartmaya kendi gücü yetmeyeceğini anlayan Osmanlı Devleti de İngiltere'den yardım alarak 1801'de Fransayı Mısır'dan çıkartabilmiş ancak Fransa giderken Mısır'dan götürebildikleri kadar tarihî eseri gemilere doldurarak götürmüştür. Ardından da İngilizler bu yardımlarının bedeli olarak Mısır'ın diğer tarihî eserlerini İngiltere'ye götürmüşlerdir. Bu durum 1805'te vali olarak Mısır'a gelip sonra kendi aile hanedanlığını kuran Kavalalı Mehmed Ali Paşa zamanında da devam etmiştir (BÇ, s.959; Çolak, "Mısır'ın Fransızlar tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", s.41-183.

Striekland'ın 1835-36'da yayımlaması, Fransız F.M. Charles Texier'in de Anadolu'da yaptığı gezi sırasında tuttuğu detaylı notları 1860'ın başında "The Principle Ruins of Asia Minor" ismi altında yayımlaması (Res.158, s.1007)[1445], yine bu yıllarda bu coğrafyada farklı yerlerde kazılar yapmaya devam eden Fransız Victor Place'ın arkeolojik kazılarda ilk defa fotoğraf makinası kullanarak bunu yayınlarında duyurması, arkeolojik araştırma ve çalışmalara ilave bir heyecan katarak bu alana ilginin daha da artmasına sağlamıştır.

C. OSMANLININ SON DÖNEMİNDE MÜZECİLİK, ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİNİN GELİŞİMİ

Türkiye'de müzecilik, arkeoloji ve sanat tarihi konularında eğitim verilmesinin başlangıcını, III. Selim'in artık iyice hantallaşmış olan devlet idarî yapısını 1789 Fransız İhtilali'nin ardından Avrupa yoluyla gelen taleplerin de etkisi ile başlattığı yenilenme faaliyetlerine kadar götürmek gerekmektedir.

Her ne kadar III. Selim'in başlattığı bu yenilenme hareketi kendi hayatına mal olsa da, Avrupalı devlet erkanı ve sistemi ile yakınlaşma konusu 1809'da tahta çıkan II. Mahmud ve ondan sonra tahta çıkan oğulları I. Abdülmecid'in İstanbul'daki Avrupalı devletlerin elçilik kutlama-yemek vb. davetlerine bizzat katılması, Fransız elbiseleri giymesi ve Sultan Abdülaziz'in Avrupa gezisine çıkması (Res.98-100, s.912), torunları Sultan II. Abdülhamid ve IV. Reşad'ın da Alman imparatoru II. Vilhelm'i bizzat İstanbul'da ağırlaması (Res. 151, s.967) şeklinde (aynı maksat ve düşüncelerle) birkaç adım daha ileri götürülmüştür[1446].

1839'da 16 yaşında tahta çıkan Sultan I. Abdülmecid'in 1861'de (38 yaşında) vefatından sonra tahta çıkan kardeşi Abdülaziz başlangıçta babası ve ağabeyinin devam ettirdiği ıslahat / yenileşme faaliyetlerine biraz uzak durup sadece önceki dönemde başlamış olan İstanbul-Balkan, İzmir-Aydın gibi bazı demiryolu inşa projelerini devam ettirmeye ve üç beş yıldır açık veren bütçeyi ve ekonomiyi düzene koymaya öncelik vermiştir.

[1445] C. Texier'in bu meşhur kitabı 1865'te İngilizceye tercüme edilerek İngiltere'de yayımlanmıştır. Küçük 'Asya ismi' ile de 3 cilt hâlinde 2002'de Ankara'da yayımlanmıştır (bk. Res.129, s.949).
[1446] bk, Ali Akyıldız, "Tanzimat", *DİA,* XXXX, 2011, s.1; Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *DİA*, XIX, 1994, s.185.

Devlet idarî kadrolarında ve diğer alanlardaki masraflarda, kısıtlamalara giderek bütçenin düzene konulmasının ardından, Sultan Abdülaziz gelen davetleri kabul ederek 1867'de hem Avrupa Sanayi Fuarı'na katılmış, hem de Fransa-İngiltere'yi ziyaret ederek Avrupalı devletlerle ilişkilerini geliştirilmiştir[1447]. Avrupa gezisi akabinde de (1868) önceden fazla ilgilenmediği (ağabeyi I. Abdülmecid zamanında başlamış olan) Fransa'ya masraflarını devletin karşılaması yoluyla yükseköğrenim için öğrenci gönderme programı[1448] ile Osmanlı eğitim sisteminde Fransız usulüne geçilmesine ağırlık vermiştir.

D-OSMANLININ SON DÖNEMİNDE VE YENİ TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NDE ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİ

Batısından doğusuna kadar günümüz Türkiye toprakları ile Osmanlı idaresinde bulunan Irak ve Suriye topraklarındaki binlerce yıllık tarihi kalıntılar, XVI. yüzyıldan itibaren Avrupalı gezginlerle, bu tür konuları araştırmak için yollara düşmüş meraklıların dikkatini çektiği, yayımlanmış hatıratlarda çizimler ve anlatımlar yoluyla geniş yer bulduğu bilinmektedir.

Res. 155

Res. 156

Res. 157

Res. 158

Res. 159

Res. 155 Schliemann'ın gençliği
Res. 156 Schliemann'ın Truva kazısının bir altın kadın başlığı takısı (Hanımının başında)
Res. 157 H. Schliemann kazılarda bulduğu altın maske
Res. 158 H. Schliemann son yıllardaki bir fotoğrafı
Res. 159 H. Schliemann'ın Atina'daki anıt mezarı (1822-1890)

Nitekim XIX. yüzyılın başından itibaren Avrupalı devletlerin (eski eser koleksiyoncusu İzmir Hollanda konsolos vekili Alfred Oscar van Lennepler ve Ninova'da kazı yapan İngiliz konsolosu A. Henry Layard gibi) konsoloslar ve

[1447] http: / / yakintarihimiz.org / sultan-abdulazizin-avrupa-seyahati.html;https: / / tr.wikipedia.org / wiki / Abd%C3%Bclaziz (04.05.2016).
[1448] O dönemde Paris'te eğitim için gönderilen Osmanlı vatandaşı öğrenciler için Paris'te "Mekteb-i Osmânî" isimli bir okul bile kurulmuştur. (dfbi : Mehtap Ay, *Paris Mekteb-i Osmanisi'nin Kuruluş, Amaç ve İşlevi*, Ankara Üniv. SBE, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007; Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri,* (1839-1876) TTK, 2004, s.24-51; Derya Uzun Aydın, "Sanayi-i Nefîse Mektebi ve Paris Güzel Sanatlar Okulu L'ecole Des Beaux-Arts Üzerine Bir Değerlendirme", www. asosjournal.com / DergiPdfDetay.aspx?ID =333 (03.06.2017).

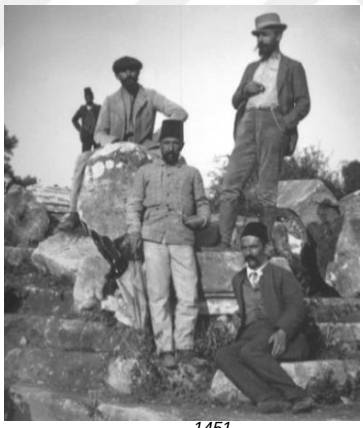
konsolosluk çalışanları eliyle bölge idarecilerinden (bazen silah tehdidi ile allınan) izinlerle ilk kazılar yapılmıştır[1449].

Bu şekilde başlayan arkeolojik kazı furyası, Çanakkale (Asos), Ege (Milet), Akdeniz bölgeleri ile antik çağlarda ilk insanlığın yaşadığı Irak ve Suriye coğrafyalarında devam etmiş ve XIX. yüzyılın sonuna kadar sayısız İngiliz, Fransız ve Alman gezgin, araştırmacı ve arkeolog (kazıları ve sonuçlarını takip eden ciddi bir devlet kontrolü olmadan) çeşitli bölgelerde düzinelerce kazılar yapmış ve buldukları tarihi eserlerin önemli ve büyük kısmını ülkelerine götürmüşlerdir[1450].

Bunlardan biri eski Troya kentinin yerini keşfedip burada uzun yıllar kazılar yapıp pek çok değerli tarihi eseri dışarı götürmüş olan Alman arkeolog Heinrich Schliemann (1822-1890; Res.155-159, s.977), diğeri de İzmir-Aydın demir yolu hattını inşa etmek için İngiliz şirketi adına gelen ancak elindeki haritalar yoluyla Efes kalıntılarını bulduktan sonra demiryolu inşaatını devredip British Museum'la anlaşarak kazı yapıp Efes'i ortaya çıkaran ve pek çok tarihi eseri İngiltere'ye götürmüş olan İngiliz Mimar-Mühendis John Turtle Wood (1820 1890, Res.287-289, s.1109) idi.

Res. 160

Res. 161[1451]

Res. 160 Vanity Fair dergisinin Oct. 1864 Sultan Abdülaziz'i kucağında cariyeleri ve Nargile içerken gösteren kapağı
Res. 161 Osman Hamdi Bey, Amerikalı Chammonard ve Charlier ile bir kazı sırasında

Yabancıların Osmanlı coğrafyasındaki eski-antik-tarihî eserlere çok fazla ilgi göstermesi sebebiyle Osmanlı Devleti katında da bu konu etrafında bazı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Sultan Abdülaziz'in 1866'da İzmir-Aydın tren yolu inşasını görmeye gittiğinde İngiliz mühendisin 'kazı yapmak' için demiryolu kontratını bıraktığını

[1449] Yılmaz, *Anadolu'nun Gözyaşları*, s.125.
[1450] Bk, Hüseyin Karaduman, *Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı*, ICOM Yay. 2007, s.139 (bk. BÇ, s.929).
[1451] https: / / kikasworld.com / 2012 / 01 / 05 / osman-hamdi-bey-amerikalilar / (09.06.2017).

öğrenince hayretler içinde kalarak konunun bu tarafına ilgi duyması ve yine o yıllarda (yukarıda bahsedilmiş olan) İmparator III. Napolyon'un daveti sonucu katıldığı Paris'teki uluslararası Şark sergilerinin etkisiyle olsa gerek, İstanbul'a dönünce Müze-i Hümâyun (İmparatorluk Müzesi) projesi hayata geçirilmiştir.

1876'dan itibaren II. Abdülhamid'in tahta çıkması Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleriyle olan ilişkilerinde farklılıklar ortaya çıkartsa da, özellikle Avrupa usulünde kurumsallaşma, yönetimde parlamenter düzene geçme denemeleri ve yükseköğretim de Avrupa usulünde yeni yapılanmalara gidilmesi, bu maksatla daha fazla gencin Avrupa'ya eğitime gönderilmesi, kültür ve sanat eğitiminde de yeni kurumların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir.

O güne kadar yabancıların yaptığı kazılardan çıkarttıkları eserleri yurtdışına götürmeden önce (kazı izni anlaşması gereği) Osmanlı'ya bıraktıkları parçaların biriktirildiği Aya İrini Kilisesinde 1846'da Fethi paşanın açtığı ilk müze, 1869'da Sultan Abdülaziz'in talimatıyla, Saffet Paşa'nın gayretleriyle yeniden düzenlenip Müze-i Hümâyun olarak açılır ve başına da müdür olarak önce Galatasaray Mekteb-i Sultanî'si öğretmenlerinde İngiliz Edward Gold atanmıştır.

Bir süre nasıl kullanılacağı bilinmediğinden olsa gerek ilgisiz, atıl kalan müzeyi, Ahmet Vefik Paşa 1872'de Alman Dr. Phillip Anton Dethier'i müdür olarak atayarak tekrar canlandırmış, Aya İrini'nin artık yetersiz gelmesinden ve daha uygun başka bir bina bulunamamasından dolayı Müze-i Hümâyun yakınındaki Çinili Köşk'üne taşınmıştır. (Rum asıllı Maden Mühendisi) Sadrazam Ethem Paşa'nın oğlu Osman Hamdi Bey[1452] (1842-1910), 1867'de Paris'te gerçekleştirilen ve Sultan Abdülaziz'in 1867'de katıldığı II. Milletlerarası Paris sergisindeki Osmanlı reyonunda (Paris'e sanat eğitimi almak için gönderilmiş olan) Süleyman Seyyid ve Şeker Ahmed Paşalarla birlikte görev aldıktan sonra 1869'da İstanbul'a dönmüştür (Res.161). Akabinde Ahmed Mithat Paşa vesilesi ile 2 yıl Bağdat'ta görev yaptıktan sonra 1871'de İstanbul'a dönüp Teşrfiat-ı Hâriciye müdür muavini olarak çalışmaya başlamıştır.

Bu dönemde de 1873'te[1453] Viyana'da organize edilen milletlerarası sergiye babası İbrâhim Ethem Paşa (Res.111, s.913) nezaretinde hazırlanıp gönderilmiş olan

[1452] Osman Hamdi Bey, 1857'de Hukuk eğitimi alması için Fransa'ya gönderilmiş ilk dört öğrenciden birisidir. Ancak Hukuk eğitimini yarıda bırakıp Fransız bir bayanla evlenip 1860'ta Paris'e yerleşmiş ve "Güzel Sanatlar Yüksek Okulu "L'Ecole Des Beaux-Arts" da Resim ve Arkeoloji eğitimi almıştır. İki kız çocuğu sahibi olmuş ancak hanımından boşanmış, sonra da İstanbul'a dönmüştür (bk, Filiz Gündüz, "Osman Hamdi Bey", *DİA,* XXXIII, 2007, s.468).

[1453] Bu sergi için Osman Hamdi'nin babası İbrâhim Ethem Paşa nezaretinde İngilizce ve Fransızca olarak hazırlanmış olan "Osmanlı Mimarisi" isimli büyük boy bir kitap da hazırlanmıştır (bk, Res.141, s.979).

eserlerin sergilenmesini organize etmekle görevlendirilmiştir. 1876'da Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra da Müze-i Hümâyun faaliyetlerine devam etmiş ve müze müdürü Alman Dr. Dethiér'in ölümünden sonra, 4 Eylül 1881 yılında II. Abdülhamid müdür olarak Osman Hamdi Bey'i atamıştır[1454].

Dr. Dethiér tarafından 1874'te yabancı arkeolog ve sanat eseri koleksiyoncularının kazı veya satın alma yoluyla Osmanlı toprakları dışına tarihi eser çıkartmalarını düzenlemek maksadıyla bir "Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi" hazırlanmıştı. Kısa süre içinde yetersiz kaldığı anlaşılmış olan bu nizamnameyi, Osman Hamdi Bey müze müdürü olmasından sonra "1883 Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi" şeklinde yeniden hazırlayarak (öncesinde mevcut olmayan) yapılan kazılarda çıkartılan tarihi eserlerden %20'lik kısmının Osmanlı devletine bırakılması gibi şartlar eklemiştir. Bu yeni düzenleme ile Osmanlı devletinde bu açıdan yeni bir döneme girilmiştir[1455].

"Eski Şark Eserleri'nin sergilendiği binayı, Osman Hamdi Bey 1883 yılında müzecilik, güzel sanatlar ve mimarlık alanında öğrenci yetiştirmek için kurduğu (sonra Güzel Sanatlar Akademisi olan) Sanayi-i Nefise Mektebi Âlîsi olarak Çinili Köşk'ün karşısına, dönemin ünlü mimarı Alexandre Vallaury'a yaptırmış ve (sonradan İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne dönüştürülen) Müze-i Hümayun, 13 Haziran 1891'de ziyarete açılmıştır.

Anadolu'daki ilkçağ uygarlıklarını araştırmak isteyen Alman, Avusturyalı ve ABD'li arkeologlar da Bergama, Bodrum, Boğazköy, Didyma, Priene, Miletos, Ephesos ve Sardes gibi tarihi bölgelerde [Osman Hamdi Beyin verdiği izinler ve kontroller altında] kazılar yapmışlardır. Bu kazılarda, Dünyanın Yedi Harikası'ndan ikisi olan Ephesos'taki Artemis Tapınağı ve Bodrum'daki Mausoleion gibi önemli yapıtlar ortaya çıkarılmıştır[1456]. 1917 yılında içindeki akademinin Cağaloğlu'nda başka bir binaya

[1454] Osman Hamdi Bey Müze-i Hümayun müdürü olduktan sonraki dönemde "*Usul-i Mimarî-i Osmanî*" isimli Türkçe ve Fransızca bir kitap yayımlamış, 1882 / 83'ten itibaren L'Ecole Des Beaux-Arts ve Academie Des Beaux-Arts usulünde ve (Alexandre Vallaury, Yervant Osgan / Oskan Efendi, Aristoklis Efendi, Mösyö Napier, Salvatore Valeri, Warnia Zarzecki, Hasan Fuat Bey, Yusuf Rami Efendi gibi Paris'te sanat eğitimi almış Osmanlı vatandaşları ve yabancı hocalardan oluşan kadrosu ile –kendisinin de 1910'da ölünceye kadar müdürlüğünü yaptığı- İstanbul Sanâyi Nefîse Mektebi'ni eğitime açmıştır. Ayrıca Diemston Baltacı Bey'le birlikte Sayda, Tralles (Aydın), Rakka, Boğazköy, Taşoz (Bozcaada), Spara (Mahmudiye) vb. birçok yerde kazılar yapmış, H. Schliermann'ın Truva kazılarına, C. Humann'ın Bergama ve Nemrud Dağı kazıları ile Aydın-Milas civarındaki Lagina kazılarına katılmıştır. Yervant Osgan / Oskan Efendi ile birlikte *Le Tumulus de Nemroud-Dagh* (1883), *Les ruines d'Aslan-Tasch* (1889) ve Th. Reinach'la birlikte *Une necro- pole royale de Sidon* (1892) isimli kitapları yayımlamıştır (Gündüz, "Osman Hamdi Bey", *DİA*, s.464).

[1455] http: / / www.istanbularkeoloji.gov.tr/ tarihce (02.06.2016).

[1456] Yılmaz, *Anadolu'nun Gözyaşları*, s.156-157.

taşınması üzerine bu bina müzeler müdürlüğüne tahsis edilmiş[1457], ardından da bu bina Eski Şark Eserleri Müzesi olarak düzenlenmiştir. Bu iş için davet edilen Alman uzman Eckhard Unger, 1917-1919 ve 1932-1935 yıllarında İstanbul'da çalışmış, müzenin teşhirini tamamlamış ve eserler üzerine bir dizi yayım yapmıştır. Bu alanda Osman Hamdi Bey'in küçük kardeşi Halil Edhem Bey'in (1938'deki yılındaki vefatına kadar) çok önemli çalışmaları ve katkıları olmuştur[1458].

Türkiye'de her ne kadar ilk Sanat Tarihi ve Arkeoloji eğitimi Osman Hamdi Bey'in girişimleri ile 1882-83'te Sanayi Nefise Mektebi Âlîsi ile başlatılmış olsa da bu eğitim I. Dünya savaşı karmaşasında kesintiye uğramıştır. Cumhuriyet döneminde arkeolojiye daha fazla önem verilmesi sonucu 1931'de Türk Tarih Kurumu'na, 1934'te de İstanbul Üniversitesi'ne bağlanan Türk Arkeoloji Enstitüsü ile iki yıl sonra da Ankara'da Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi bünyesinde kurulan Arkeoloji Enstitüleri eğitim vermeye başlayıp, birer akademik bilim dalı olarak gelişmelerini devam ettirmişlerdir.

Osman Hamdi Bey'in 1890'larda Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yaptığı kazılardan sonra Cumhuriyet döneminde ilk kazılar 1933'te Türk Tarih Kurumu adına Hamit Zübeyr Koşay başkanlığında Ahlatlıbel'de yapılmış, 1935'te H. Zübeyr Koşay ve Remzi Oğuz Arık tarafından Alacahöyük kazıları ile devam ettirilmiştir. Ayrıca Türkiye'de 1930'lardan başlayarak Alman, Fransız, İngiliz ve Hollanda arkeoloji enstitüleri kurulmuştur. Bu dönemde yerli ve yabancı uzmanlar da birçok eski yerleşim bölgesinde araştırma ve kazılar yapmaya devam etmişlerdir. Kazılardan çıkarılan eski yapıtları korumak ve sergilemek için Arkeoloji Müzesi'ne ilave olarak yeni müzeler açılmıştır.

E. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ARKEOLOJİ, SANAT TARİHİ, İSLÂM SANATLARI VE MİMARİSİ EĞİTİMİ

"…Türkiye'de Cumhuriyet döneminde sanat tarihi ile ilgili ilk çalışmalar, Fransız sanat tarihçisi Reinach'ın, Louvre Müzesi'nde halka açık olarak verdiği derslerin metinlerinin toplandığı bir ciltlik genel sanat tarihi kitabının Türkçeye çevrilmesinden oluşmaktadır. Arap harfleriyle [Osmanlıca] yayımlanan bu kitap, Latin harfleriyle tekrar

[1457] http: / / www.istanbularkeoloji.gov.tr / tarihce (02.06.2016).
[1458] Altuner, "Türkiye'de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet'ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi", s.156-167 (2007) http: / / sbe.gantep.edu.tr (02.02.2017).

yazılmıştır. Yine eski yazı ile Türk sanatına dair genel bir kitap 1927 yılına doğru Celal Esad Arseven tarafından yayımlanmıştır…"[1459].

"…Cumhuriyet'in ilanından sonra, her alanda gerçekleştirilen devrimler, Batıyı örnek alan bir tutumu sergiler. Cumhuriyet döneminde sanat eğitimi alanında kurulmuş Sanayî-i Nefîse Mekteb-i Âlisi ve Güzel Sanatlar Akademisi daha sonra 'Devlet Güzel Sanatlar Akademisi' adını almıştır. 1926'da Namık İsmail, bu kurumun müdürlüğüne atanmıştır. Cumhuriyet'in toplumsal amacı, akılcı, yaratıcı, yapıcı bir nesil yetiştirmektir. Bu amaca ulaşabilmek için Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitimciler, okullarda çok sesli müzik, resim ve Batı edebiyatına önem vermişlerdir. Türkiye'de Plastik Sanatlar açısından 1923-1950 yılları arasındaki kültür-sanat etkileşiminde devletin kültür-sanat politikasından, üç ana fikrin ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Bunlar; 'Ulusal bir sanat yaratma', 'Ulusal olan sanatın yeni, modern çağdaş olmasını sağlama', 'Ulusal çağdaş sanatın oluşmasında güzel sanatlar eğitimine yön verme'dir.

1923-1933 yıllarında Türkiye'nin kültür politikası 'çağdaşlaşmak için sanat alanında en uygun olanı uyarlamak' olarak belirlenmiştir. Sanat alanında 'Kübizm'in gelecekçi ve yapısalcı nitelikleri ile yeni ulusun sanatına en uygun akım olduğu' düşünülmüştür. Ama oluşacak yeni ortamda Türk Kübizmi, ulusal nitelikleri ile diğerlerinden farklı olacaktır.

Eğitim alanında Atatürk'ün direktifleriyle Türkiye'ye davet edilen, dönemin ünlü eğitimcilerinin de yeni okullaşma ve eğitim politikalarının tespitinde önemli etkileri olmuştur. Bu eğitimciler arasında John Dewey, Leipzing, Parker, Steihler gibi isimler yer almıştır. Bu yabancı uzmanlardan, ABD'li Eğitim Felsefecisi John Dewey, 1924 yılında Türkiye'de bir süre kalarak eğitim sistemi hakkında rapor hazırlamıştır. Bu raporda John Dewey, Türk gençlerinde sanatsal yeteneklerinin güçlü olduğunu, bunların iyi eğitilmeleri halinde güzel sanatlar kültürüne yapacakları katkının, ülkenin uygarlık düzeyinin belirlenmesinde yaratacağı etkiyi vurgulamaktadır. Dewey İstanbul'daki Güzel Sanatlar Akademisini görmüş, okulun kendi amaç ve işlevlerine yönelik yeni mekân ve araç-gerece gereksinimi olduğunu belirtmiştir.

1926 yılında Türkiye'ye davet edilen Alman Eğitimci Stiehler de sanat eğitiminde program ve yapılanma ile ilgili çeşitli önerilerde bulunmuştur. Stiehler:

[1459] Altınkurt, "Türkiye'de Sanat Eğitiminin Gelişimi", http: / / www.narsanat.com / wp-content / uploads / 2011 / 09 / T%C3%83 % C2%BCrkiyede-Sanat-E%C3%84%C5%B8itimi.pdf (02.02.2016).

"Resim ve el işleriyle öğrencinin yaratıcı yetenekleri geliştirilecek ve sanat eserlerinin değerini anlayacak bir duruma getirilecektir. Bu bizzat sanat değildir. Belki herkesi sanata doğru eğitmektir. Bizzat sanat, ancak bu alanda yaratma gücü olan kısıtlı kişilerce başarılabilir" demiştir. Stiehler Resim-İş Derslerinde çevre, yurt bilgisi ve halk sanatlarının da dikkate alınması gerektiğini, Sanat Eğitimi dersleri için özel yetişmiş branş öğretmenlerinin gerekli olduğunu ifade etmiştir.

Yabancı uzman eğitimcilerin raporları ve sanat öğretimi yöntemleri konusunda 1910 yılında yabancı ülkelere gönderilen ilk Türk Sanat eğitimcilerinden İsmail Hakkı Baltacıoğlu bu yıllarda bazı önemli çalışmalara imza atmıştır…"[1460]

"…1930 yıllarına doğru Fransız Prof. A. Gabriel, bir yükseköğretim kurumu olan Dârü'lfünun'da (İstanbul Üniversitesi), Türk Mimarlık Tarihi dersleri vermeye başlamıştır. Fransızca olan bu dersleri sonra üniversite kütüphanesi müdürü olan Fehmi Karatay Türkçeye çevirmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanat ve eğitim alanında yetişmiş eleman azlığı nedeniyle pek çok eğitimci ve araştırmacı yurt dışından getirtilmiştir. Bundan dolayı, Türkiye'de genel eğitim kadar sanat tarihi eğitimi de Fransa, İngiltere ve Almanya'nın etkisinde gelişmiştir.

Özellikle İstanbul Dârü'lfünu kurulurken, M. Kemal Atatürk'ün isteği üzerine 1933'te yapılan büyük reform hareketinde, Batılı bir sisteme göre düzenlemeler yapılmış ve İstanbul Üniversitesi adını almıştır. Bu kuruluş / geçiş döneminde yabancı profesörlerden yararlanılmıştır. Nitekim 1933-34 ders yılında, İstanbul Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinde ve Ankara Üniversitesi'nde ilk dersleri yabancı profesörler vermiştir. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde Arkeoloji Bölümü de kurulmuştur. Bu bölümde yalnız arkeoloji değil sanat tarihi dersleri de verilmiştir. Önceleri bu kurumun başına bir Alman uzman olan Prof. H. Bossert getirilmiş, sonraki yıllarda bu dal, Almanya'da arkeoloji üzerine doktora yapmış olan Prof. A.M. Mansel'in idaresine geçmiştir. Bossert ise yeni kurulan Ön Asya ve Kültürleri bilim dalının başkanı olmuştur.

Aynı üniversitenin Edebiyat Fakültesi'ndeki ilk Sanat tarihi kürsüsü 1943 yılında Viyana Üniversitesi'nden Prof. Dr. Ernst Diez (1878-1962) ve Oktay Aslanapa tarafından kurulmuştur. Böylelikle sanat tarihi eğitimine ilk defa ayrı bir ders olarak

[1460] Altuner, "Türkiye'de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet'ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi", (2007), s.160.

1943'te İstanbul Üniversitesi'nde başlanmıştır. Göçmen profesörler ve özellikle Viyana'dan gelen Prof. Ernst Diez, Berlin Müzesi'nde yetişmiş Kurt Erdman, Bizans sanatı uzmanı Steven Runciman aynı bölümde ders vermişlerdir. Böylelikle İstanbul Üniversitesi'nde eğitim ve araştırma Alman ve Avusturyalı uzmanlar tarafından yapılmış ve aynı zamanda Türk-İslâm Sanatı kürsüsü de kurulmuştur. Avusturyalı ve Alman profesörlerin önderliğinde Türkiye'de kurulan bu ilk Sanat tarihi Bölümü'ndeki eğitim daha çok, Türkiye'deki sanat yapıtlarını belgelemeyi hedefleyen ve ayrıntılı katalog bilgisine dayanan, karşılaştırmalı değerlendirmelere yer veren bir metodolojinin yerleşmesini sağlamıştır. Strzygowsky ve Gurlitt'in yanında doktorasını yapan ve onların sanat tarihi geleneğine bağlı kalan Ernst Diez, daha ilk sömestrden başlayarak sanat tarihi öğretim ve araştırmalarında bilimsel metot ve karşılaştırma anlayışını oluşturmak istemiştir.

1950'li yıllardan sonra İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Kürsüsü, yetişmiş Türk bilim adamlarıyla daha geniş kapsamlı bir program yürüterek Türk ve İslâm Sanatı, Bizans Sanatı, Avrupa Sanatı ve Estetik dallarında sertifika programları oluşturmuştur. Bu dönemde, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nün başında bulunan Kurt Erdman (1901-1964) tarafından Berlin ekolünün, detaycı, sağlam katalog ve literatür bilgisine dayanan metoduyla daha önce kurulmuş olan sistem canlandırılmıştır. Sanat tarihi biliminin oluşumunda önemli yeri olan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde (1948'de) öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlayan Semavi Eyice, 1991'de emekli oluncaya kadar, Türk ve Bizans eserleri üzerinde çalışmalar yapmış ve XIX. yüzyılda moda olan "şekil analizi" ne bağlı sanat tarihçiliği anlayışına karşı çıkarak "kültür tarihi içinde" sanat tarihini değerlendirmiştir.

1951'de Sanat eğitimi ve öğretimi yapan bir kurum olarak Güzel Sanatlar Akademisi (eski Sanayî-i Nefise mektebi) bünyesinde "Türk Sanatı Enstitüsü kurularak Akademi ilk kez bilimsel araştırma yapacak bir kuruma sahip olmuş ve 1951-1952 ders yılından itibaren de bütün bölümlerde Türk Sanatı Tarihi dersi okutulmaya başlamıştır. Türk Sanat Tarihi Enstitüsü'nün en faal olduğu dönem olan 1963'te "*Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I"* yayımlanmıştır. Bu tarihten sonra birkaç konferans dışında pek bir faaliyet gösterilememiştir.

Sanat Tarihi Bölümünün açıldığı diğer bir üniversite Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi olmuştur. 1954'te Alman asıllı Prof. Dr. Katherina Otto-

Dorn'un önderliğinde Sanat tarihi Kürsüsü bu üniversitede kurulmuştur. Almanya'dan çağrılan uzmanlar sanat tarihi ve arkeoloji alanında önemli işler yapmışlar ve bu dönemde eğitimciler yetişmiştir. Böylelikle Türkiye'de 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Sanat tarihi eğitimi iki üniversite tarafından sürdürülmüştür. Daha sonra, aşağıda belirtilen üniversitelerde bu eğitim devam etmiştir.

Türkiye'deki üçüncü Sanat tarihi Bölümü 1965 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin tarafından kurulmuştur. Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin ve araştırma görevlileri Günsel Renda ve İnci San ile önce Tıp ve Temel Bilimler öğrencilerine seçmeli dersler veren bölüm 1969 yılından sonra lisans öğrencisi almaya başlamıştır. Fransa'da eğitim gören Suut Kemal Yetkin, Ankara'da, Hacettepe Üniversitesi'ndeki Sanat Tarihi Bölümü'nde farklı bir çerçeve çizmek için uğraşmıştır. Antik kültürden, Avrupa sanatı ve çağdaş sanata uzanan ve içine atölye çalışmasını da alan bir sanat tarihi anlayışını benimsemiştir.

Bedrettin Cömert ise kuramsal yönde gelişmeyi sağlamış ve Sanat tarihi eğitimine yenilik getirmiştir. Daha sonra diğer üniversiteler de kuramsal eğitime önem vermeye başlamışlardır. 1980 yılına kadar Türkiye'de Sanat tarihi eğitimi ve araştırmaları bu üç üniversitede sürdürülmüştür. Ancak 1980 yılında Ege Üniversitesi'nin kurulmasıyla bu üniversitede de, Prof. Dr. Gönül Öney ve Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal'ın önderliğinde Sanat tarihi bölümü açılmıştır.

1982'de Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde ve Konya Selçuk Üniversitesi'nde Sanat tarihi bölümleri oluşturulmuştur. Bunları Gazi, Mimar Sinan, Marmara, Anadolu, 100. Yıl, Erciyes, Trakya, Uludağ, 18 Mart ve Bilkent Üniversiteleri izlemiştir. Ayrıca Pamukkale, Kafkas ve Muğla Üniversiteleri'nde de bölüm kurulmuştur. 1982'den sonra Yükseköğretim Kurulu'nun yaptığı değişikliklerle Arkeoloji ve Sanat tarihi disiplinleri bütün üniversitelerde Arkeoloji-Sanat tarihi Bölümü adıyla tek bir bölüme dönüştürülmüştür…"[1461].

1- İslâm Enstitüleri / İlâhiyat Fakültelerinde İslâm Mimarisi Eğitimi

"…Çok partili sürece geçiş sırasında geçmiş dönemlerden farklı olarak dinî konularda nisbî olarak yaşanan normalleşme, din eğitimi kurumlarının tekrar gündeme alınmasına vesile olmuştur. İlahiyat Fakültesi'nin lağvedilişinden 16 yıl sonra 1949'da bu defa ülkenin başkenti Ankara'da yeni bir Fakülte açılmıştır. İsmail Hakkı Baltacıoğlu

[1461] Altuner, "Türkiye'de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet'ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi", (2007).

açılış sırasında yaptığı konuşmada "bizim istediğimiz İslâm İlahiyat Fakültesi, İslâm dinini, İslâm mezheplerini, ilmî surette tetkik edecek ilmî bir fakülte. Tabir maruz görülsün, mahallî ihtiyaçları unutup da bilmem nasıl mücerret bir spekülasyon zihniyetiyle sosyoloji, metafizik ilmine batıp İslâm dini bilgilerini prensipleri dışında bırakırsa maksat hâsıl olmaz" demiştir. 4 Haziran 1949'da kabul edilen 5424 sayılı kadro kanunuyla kurulan İlahiyat Fakültesi 21 Kasım 1949'da (bu eğitimi verecek salahiyetli öğretim üyeleri bulunamadan) öğretime başlamıştır…"[1462].

"1954 yılında AÜSBE şemsiyesi altında eğitime başlamış olan İlahiyat Fakültesi bünyesinde Suut Kemal Yetkin'in gayretleriyle kurulan Türk İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsünün müfredatına haftada iki saat olarak konulan İslâm sanatları dersleri ile bu alanda ilk ciddi yükseköğretime başlanmıştır"[1463].

İkibinli yıllardan sonraki günümüz İlahiyat Fakültelerinde ise bu konu ön-lisans ve lisans derslerinde son yıllarda, "İslâm Sanatları Tarihi", İlahiyat Önlisans Programı, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi (2010) isimli kitapta verilen çok kısa özetler rehberliğinde (daha çok Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi maddeleri yardımıyla) işlenmektedir. Lisansüstü dersleri de (ön lisans kitabında birkaç yönden konuların çok kısa özet bir şekilde ele alınmış olmasından dolayı), İlahiyat Fakültelerinin artık "Türk İslâm Tarihi ve Sanatları" olarak isimlendirilen bilim dalı hocalarının hazırladıkları kendi özel notlar veya yayınladıkları özet-rehber türü kitaplar yardımıyla okutulmaktadır[1464].

Akademisyen hocalar tarafından hazırlanan ders notları ve rehber kitaplarda, ağırlıklı olarak tarih boyunca Müslüman hanedanlar tarafından çok çeşitlilik ve güzellikteki uygulamaları ortaya konmuş olan İslâm sanatlarının; musiki, edebiyat, ebru, hat, ciltçilik, ahşap oymacılık, halı, çini gibi önemli dalları, daha çok teorik olarak, İslâm mimarisi konusu da, "İslâm Sanatları ve Tarihi" genel-toplu çerçevesi içinde oldukça geniş bir şekilde işlenmektedir.

Üniversitelerin farklı fakültelerinde lisans seviyesinde okutulan İslâm mimarisi ile ilgili tüm dersler ve bu dersler çerçevesinde lisansüstü seviyede yapılan araştırmalar için yardımcı kaynaklar olarak da, yine (1948'den itibaren hazırlanmış, sayıları iki elin

[1462] Hatice K. Arpaguş, "İslâmcılığın Türkiye Serüveni: Kadınların İlâhiyat Tecrübesine Katkıları", *MÜİFD,* sayı 51, Aralık 2016, s.23-24.
[1463] http: / / www.divinity.ankara.edu.tr / ?page_id=1118 (01.08.2016).
[1464] Örnek 4'te verilen İlahiyat Fakülteleri lisans öğretimi için hazırlanmış olan *İslam Sanatları Tarihi* kitabı, Bursa Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dr. Hicabi Gülgen'in *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları* Tarihi (Bursa 2011) kitabı gibi.

parmaklarını geçmeyecek kadar az ve muhteva açısından birbirinin benzeri beş-on yayım tavsiye edilmektedir. Bunlar arasından en yaygın kullanılanlar:

a- İslâm Sanatı; (Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken), İ.T.Ü. Mimarlık Fak.Yay. No.140, İstanbul 1948 (580s),

b- İslâm Mimarisi[1465], (Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin), Ankara Üniversitesi, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü, yayın no: 61, Ankara 1965 (302s),

c- Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış; (Prof. Dr. Haluk Sezgin) Mimar Sinan Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi yayın no 5, İstanbul 1979 (215s),

d- İslâm Sanatları Tarihi; (ed.), Prof. Dr. Muhittin Serin, İlahiyat Önlisans Programı Ders Kitabı, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi 2010 (240s),

e- TDV İslâm Ansiklopedisi; 1988-2013 (İslâm ve Erken İslâm Mimarisiyle ilgili maddeler; 44 +1 cilt)

künyeli yayımlar olarak görünmektedir.

Bu minvalde 1933'te kapatıldıktan 16 yıl sonra yeni düzenlemeler sonucu TBMM kararı ile 1949'da ismi değiştirilerek yeniden kapılarını ilahiyat ağırlıklı ilimlerin eğitim ve öğretimine açmış olan İlahiyat Fakültelerinde haftada iki saat şeklinde müfredata dâhil edilen (ve muhtevasında İslâm mimarisi konuları da bulunan) İslâm sanatları dersleri[1466] yardımı ile Türkiye'de eksikliği büyük oranda hissedilen İslâm sanatlarının İslâm mimarisi bölümünde araştırmalar yapacak olan akademisyenlerin de yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Ancak iki binli yıllara gelindiğinde, aradan bu kadar uzun zaman geçmiş olmasına rağmen, İlahiyat Fakülteleri akademik kadroları arasında İslâm mimarisi ve özellikle erken İslâm mimarisi alanlarında yeni araştırmalar yapacak uzman eksikliği hâlâ büyük oranda hissedilmektedir.

2- Osmanlı'dan Devralınan Yükseköğrenim Sistemi İçinde Dinî Eğitim Şubesi Olarak İlâhiyat Fakülteleri ve Sanat Tarihi Eğitimi

"…Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'ne bağlı olarak açılan İlahiyat Fakültesi'nde de Türk ve İslâm Sanatı dersleri verilmiş ve 1954 yılında Ord.

[1465] S. Kemal Yetkin bu kitabının bir önceki versiyonunu *"İslam Sanatı Tarihi",* ismiyle Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları tarafından 1954 yılında yayımlamış, daha sonraki versiyonunu da "İslam Ülkelerinde Sanat" ismiyle 1974'te yayımlamıştır. Versiyonlar arasında 1965 baskısında İslam mimarisi konusu en fazla detaylı olarak ele alındığı için, burada 1965 baskısı örnek gösterilmiştir. (dfbi bk, Nurcan Yazıcı, "Türkiye'de Sanat Tarihinde ilkler / Öncüler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Türk Sanat Tarihi Özel Sayısı, cilt 7, sayı 14, s.571, İst. 2009.

[1466] http: / / www.divinity.ankara.edu.tr / ?page_id=253 (01.08.2016).

Prof. Suut Kemal Yetkin bir de Türk İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü kurmuştur. Bu enstitünün Suut Kemal Yetkin'in önderliğinde 1959 yılında düzenlediği I. Türk Sanatları Kongresi, Türk Sanat Tarihi çalışmalarının uluslararası bilim dünyasına ilk kez sunulması bakımından büyük önem taşır. Bundan sonra her dört yılda bir bu kongre yapılmış ve Uluslararası Türk Sanatları Kongreleri olarak Türk sanatı tarihi araştırmaları için önemli bilimsel bir etkinlik hâline gelmiştir.

Bu dönemde, Katherine Otto-Dorn ve Albert Gabriel gibi bilim adamları eserleri, çizim ve yorumlarıyla Türkiye'deki sanat tarihi gelişimine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Bu iki bilim adamının yetiştirdiği pek çok sanat tarihçi üniversitelerde hocalık yapmışlar ve sanat tarihi bölümlerinin açılmasını sağlamışlardır…"[1467].

3- Güzel Sanatlar Fakülteleri, Mimarlık Fakülteleri ve Sanat Tarihi Bölümlerinde İslâm Sanatları Eğitimi

Güzel Sanatlar Fakültelerinin "Geleneksel Sanatlar" olarak adlandırılan bölümlerinde, Hat, Ebru, Ciltçilik, (İslâm mimarisi hariç) vb. İslâm sanatları kökenli dersler, bu konuların teorisinin yanı sıra uygulamalarını da kapsayan bir çerçevede okutulmaktadır[1468].

Mimarlık Fakültelerinde ise İslâm Mimarisi dersleri, birisi oldukça kısaltılmış bir hâlde ve genellikle 661 - 1250 yılları arasında hüküm sürmüş olan Emevîler, Abbâsîler, Endülüs, Fâtımîler, Eyyûbîler, Büyük Selçuklular ve Memlükler gibi uzun soluklu devletlere ait önemli eserlerin çok kısa özetler hâlinde [tamamı 40-50 sayfada] tanıtılmaları şeklinde, diğeri de Türk-İslâm Mimarisi ana başlığı altında iki bölümde ele alınmaktadır. Türk sanatı-mimarisi ile ilgili olan kısımlardaki dersler ise, daha geniş ve kapsamlı bir şekilde, tarih sahnesine çıkmalarından itibaren başlayıp sonraki yüzyıllarda / tarih boyunca varlık göstermiş olan Türk devletlerinin mimarilerini kapsamaktadır[1469].

Üniversitelerin Fen Edebiyat Fakültelerinin Sanat Tarihi bölümlerinde daha çok Dünya ve Çağdaş Türk sanatlarının resim, heykel gibi dalları detaylı olarak ele

[1467] Agy., s.164.
[1468] http: / / www.google.com.tr / url?url= http: / / www2.msgsu.edu.tr / msu / pages / 252.(01.09.2016).
[1469] Haluk Sezgin, *Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Yayın No 5, İstanbul 1979 (içindekiler).

alındığından bu konu, daha çok dünya sanat tarihi ana konuları içinde "İslâm Sanatı / Sanatının Felsefesi çerçevesine dâhil edilerek ele alınmaktadır[1470].

F. TÜRKİYE'DE ERKEN İSLÂM MİMARİSİ EĞİTİMİNDE HİSSEDİLEN EKSİKLİKLER VE KAYNAK YETERSİZLİKLERİ

1- Türkiye'de Erken İslâm Mimarisi Eğitiminde Yaşanan Kaynak Sorunları

Türkçede erken İslâm mimarisi alanında, 1948'lerden bu zamana kadar (erken İslâm mimarisi lisansüstü eğitiminde, birkaç Avrupalı yazarın yayımından kısa özet tercümeler yapılarak) yayınlanmış az sayıda yardımcı-kaynak kitap bulunmakta ve bu alanda yapılacak tüm araştırmalar için de bu kaynaklar ile birkaç ansiklopedi ve daha az kapsamlı kitaplar tavsiye edilmektedir.

Bu yardımcı kaynaklar, tercüme edildikleri orijinal yayımlar ile kıyaslandığında hem bunların neredeyse yüzde bir oranına bile ulaşmayacak kadar kısaltılarak-özetlenmiş olmaları hasebiyle erken İslâm mimarisi eserleri ve konuları hakkında oldukça yetersiz ve dar çerçeveli bilgileri aktardıkları, hem de orijinal kitapların yazarlarında görülen olumsuz yaklaşımı aynen aktardıkları, bunları eleştiren, (onların bazı iddialarının tutarsızlığını ortaya koyan) karşı argümanlara neredeyse hiç yer vermedikleri görülmektedir. Bu durumun uzun zamandır bu alanda ciddi sorunlara sebep olduğu (her ne kadar şimdiye kadar yazılı olarak ortaya konulmamış olsa da) erken İslâm mimarisi çevrelerinde kabul edildiği bilinmektedir.

Oldukça az sayıda oldukları kabul edilen bu yardımcı kaynakların içerikleri yakından incelendiğinde, bu yayımlarda (sadece yazarı tarafından 'çok önemli' görülen eserler ele alındığı için) miktarı 15-20'yi geçmeyecek kadar az sayıda mimari eser hakkında bilgi ve görsel bulunduğu da bilinen bir gerçektir.

Bu 10-15 çok önemli eser, bu kaynaklarda genellikle;

A- İlk dönem mimarisi olarak; (Kâbe ve) Mescid-i Nebevî (622 / 23) yapısı,

B- Emevî Mimarisi (661-750 arasında dinî, askerî ve sivil) yapıları olarak; Kayrevan Ulucamii (670), Kubbetü's-Sahre (691-92), Mescid-i Aksâ (707-715), Şam

[1470] http: / / snt.fef.marmara.edu.tr/akademik-kadro/ (02.03.2016).

Emeviyye Ulucamii (707-15) ve Müşettâ ve Kuseyru Amre gibi 3-5 önemli saray yapısı,

C- Endülüs Emevîleri Mimarisi (756-1031) olarak da çoğunlukla sadece Kurtuba Ulucamii (seyrek olarak da) 900 yılından sonraki döneme ait Elhamra Sarayı ile Medinetü'z-Zehra sarayları hakkında özet bilgi verildiği görülmektedir.

D- Abbâsî Mimarisinin (750-1258 arasına ait) dinî, askerî ve sivil yapıları olarak da; Bağdat, Sâmerrâ vb. birkaç şehir ile bu şehirlerde yapılmış 3-5 ulucami ve önemli saray yapısı hakkında özet bilgiler sunulmaktadır.

Bu yardımcı kaynaklarda ele alınan az sayıdaki yapı hakkında verilmiş olan bilgilerin 1900-1950 yılları arasında Avrupa'da yapılmış birkaç yayından çok kısa özetler halinde tercüme edilerek düzenlendiği yukarıda belirtilmişti. 1948'lerden 2000'li yılların başına kadar, erken İslâm dönemine ait az sayıdaki "çok önemli" yapılar yukarıda gösterildiği gibi (yapılış tarihi sıralamasına göre) dizilip, haklarında çok kısa özet bilgiler verildiğinde pek büyük bir sıkıntı yaşanmamakta idi.

İkibinli yıllardan itibaren, bu özet tercüme bilgilerin verildiği kitaplara "çok önemli" görülmediği için dâhil edilmemiş olan ilk dönemin önemli yapılar hakkında ortaya atılmış iddialar ile tartışılmış olan birçok konunun, yabancı kaynaklar üzerinden incelenip, görülmesi mümkün olmuştur. Bunun sonucu olarak da, hem bu Türkçe kısa özet halinde düzenlenmiş kitapların muhtevalarının çok yetersiz olduğu, hem de bu kitaplarda verilmiş olan kısa özet bilgilerde birçok eksikler ve oryantalist bakış açısı sebebiyle oluştuğu düşünülen önemli fazlalıklar / sıkıntıların ihtiva ettiğine dikkat çekilmeye ve daha fazla sayıda erken İslâm dönemi yapıları hakkında daha fazla bilgi talepleri dillendirilmeye başlanmıştır[1471].

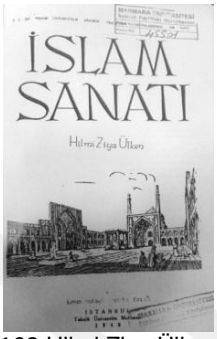
2- Türkiye'de 1948'den Bu Yana Erken İslâm Mimarisi Konusunda Yayımlanmış Temel Kaynaklar ve Artık Yetersiz Kalan İçerikleri

Çoğunluğu oryantalist olarak kabul edilen Avrupalı yazarların kitaplarından çok kısa özet-tercümeler yoluyla hazırlanıp Türkiye'de yayımlandığını ve içeriklerinin artık çok yetersiz kaldığını iddia ettiğimiz kaynak kitap, ansiklopedi vb. eserler arasından

[1471] Osman Kılıçsoy, *Alman Oryantalistleri ve Çalışmaları*, Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Felsefesi Bilim Dalı, İst. 1991, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi; Şevket Yıldız, *Oryantalizm ve İslâm Tarihine Oryantalist Yaklaşımlar*, Uludağ Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Bursa 2002, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi; F.Aykaç, *Muqarnas Dergisinde Erken İslâm Mimarisi, (1983-2012)*, Marmara Üniversitesi, SBE., İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İst. 2013, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

İslâm mimarisi yapıları hakkında en geniş bilgi verdiği için önemli kabul edilen 5 yardımcı kaynağın içeriği, yukarıda zikredilen eksikler ve fazlalıkları ihtiva eden örnek kaynaklar olarak aşağıda ayrı ayrı tanıtılmıştır[1472].

***Örnek 5.1; İslâm Sanatı, (Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken)[1473]**, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yay. No. 140, İstanbul 1948, (580s)*

Res. 162 Hilmi Ziya Ülken'in 1948'de yayımlanmış olan İslâm Mimarisi kitabı

Sayfa 1-5 arasındaki Ön Söz ve Giriş'in ardından;

I. İslâm Sanatının Kökleri (s.6-26) kısmında İslâm sanatının kökeni ve gelişimi ile ilgili 20 sayfalık anlatım yapılmış.

II. "Emevî ve Abbâsîler Zamanında Arap Sanatı" ana başlığı altında (s.27-100) sadece; İslâm medeniyetinde şehirler, İslâm mimarisinin doğuşu, Kûfe, Mısır ve Suriye'de, Sâmerrâ'da ilk İslâm Camileri, Emevî Sarayları, Abbâsî Sarayları kısmı alt başlıkları olarak gösterilmiş olsa da içerideki sayfalarda;

Kâbe yapısı hakkında 4 satırdan oluşan 1 paragraf, Mescid-i Nebevî yapısı hakkında yarım sayfa bilgi (s.34), Kûfe Camii hakkında yarım sayfa bilgi ve planı, Amr Camii hakkında yarım sayfa bilgi ve planı, maksure ve ilk minareler konusunda 1 sayfalık özet anlatım, ardından da Kudüs'te fethin ardından Hz. Ömer ve arkadaşları tarafından (bugünkü Mescid-i Aksâ'nın yerinde bulunan Roma Stoası'nın kalıntı

[1472] *İslam Ülkelerinde Sanat* (Suut Kemal Yetkin, Cem Yayınları, İstanbul 1984), kitabı hocamızın önceki iki kitabında bahsettiği aynı yapıları ele aldığı için; *Muslim Religious Architecture* (Dogan Kuban, Leiden 1974) kitabı, isim olarak konumuza uygun görünse de İngilizce muhteva ve yaklaşım olarak çok kısa olmasından dolayı; *Türk İslam Sanatları ve Estetiği* (Y. Can ve R. Gün, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006) ve *İslam'ın Üç Kutsal Mabedi* (Y.Can, Ensar, İst. 2008) kitabı, çok az sayıda yapı hakkındaki bilgileri çok kısa şekilde verdikleri için; *Doğu Işığı*, *VII.-XII. Yüzyıllarda İslam Sanatı* (İ. Özkeçeci, Graphis matbaası, İstanbul 2006) kitabı, muhteva farklılığından dolayı; *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Tarihi,* (Hicabi Gülgen, Emin Yay. Bursa 2011) kitabı da, yine muhtevasında erken İslam mimarisi konusunda çok az eser / bilgi bulunduğu için bu listeye dâhil edilmemiştir.

[1473] 1901-1974; 1933 yılında Berlin Kütüphanesi'ne eğitime gönderilen Ülken, dönüşünde yeni kurulan Ankara Üniversitesi'ne Türk Tefekkür Tarihi Doçenti, 1940'ta felsefe, 1942 yılında sosyoloji kürsüsü profesörü olup, 1957 yılında ordinaryüs profesörlüğe atanmış ve 1971'de emekli olmuştur.

malzemeleri kullanılarak aynı yere) yapıldığı Avrupalı araştırmacılarca tartışılmış olan Ömer Cami hakkında 11 satırdan oluşmuş sadece 1 paragraflık bilgi sunulmuştur.

705-715 arası I. Velîd tarafından yapıldığı belirtilen Mescid-i Aksâ hakkında 3.5 sayfa bilgi ve plan-şeması (s.41-44), Ümeyye Camii hakkında 4 plan-çizim eşliğinde 4.5 sayfa özet anlatım (s.44-48), Kubbetü's-Sahre[1474] yapısı hakkında ise 9 plan-çizim eşliğinde 9 sayfalık yüzeysel-özet bilgiler (s.49-57), hiçbir kaynak ismi verilmeden (Creswell'in *"A Short Account of Early Muslim Architecture* 1958*"* kitabında izlediği sıralama ve anlatım ifadeleri benzeri bir yol takip edilerek)[1475] aktarılmıştır. Devamında, Abbâsî mimarisine özet olarak (sayfa 58-61 arasında) değinildikten sonra, s.62'den 83'e kadar (tekrar Emevîlere dönülerek) " Emevî Sarayları" başlığı altında "Meşattâ Sarayı" ve "Kasr el Hayr Sarayı", arkasından da s.84 ile 100 arasında "Abbâsî Sarayları" başlığı altında Bağdad şehri, Uhaydır Sarayı, Cevsaku'l-Hâkānî, Belkuvârâ Sarayı, Kasrü'l Âşık Sarayı ve Emevî Devri Hamamları konuları özetlenmiştir[1476].

III. Mısır (s.101-183); bu bölümde Emevî, Abbâsî, Fâtımî, Memlük ve Tolunoğulları dönemleri yapıları özet olarak ela alınmış. Ancak, s.104'te; "ilk minareler 53 / 674'te Muâviye'nin emriyle yapılmıştır. Bunun için Hıristiyan nākûslarından istifade edildiği tahmin ediliyor. Bunun için Şam'da İslâm'dan evvelki devre ait olan Temenosların taklit edilmiş olması da muhtemeldir." şeklinde kendi içinde iki tane ciddi yanlış bilgi bulunduran cümlenin başka bir açıklama yapılmadan verilmiş olması da oldukça ilginçtir[1477].

" *Emevîlerde Mısır"* ana başlığı altında 863 tarihli "Tolunîler" ve 876'da Kahire'de Ahmed bin Tolun'un yaptırdığı İbn Tolun Camii hakkında sadece yarım sayfalık özet bilgi aktarılmıştır. IV. Suriye ve Irak (s.184-215); bu bölümde Şam Emevîler dönemi ile başlayıp Zengîlerden Büyük Selçuklulara kadar geçen dönemde yapılmış olan birçok mimari eser yazar açısından önemine oranla uzun veya kısa olarak ele alınmıştır (s.109).

[1474] Buradaki metinlerde geçen yapıların isimleri örnek verilen kitaplarda yazıldığı şekilde verilmiştir.

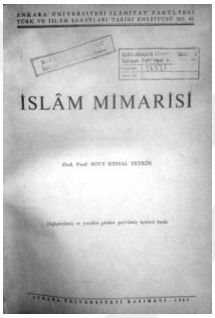
[1475] Bu bölümdeki özet tercümede kullanılan planların Creswell'in kitabındaki planlarla aynı olduğu anlaşılmaktadır. Hatta birkaç tanesi de Creswell'in kendisinin çizdiği-imzalı plan-şemaları olduğu hâlde, bu planlar kaynak belirtilmeden aynen kullanılmıştır.

[1476] Bu kaynakta yapıların isimleri Creswell'in kitabında İngilizce yazılı olduğu şekle benzer olarak verilmiştir.

[1477] Nâkûs; Mısır'da Hıristiyanların insanları kiliseye çağırmak için kullandıkları üzerine bir tahta tokmak ile vurulan levha şeklinde delikli bir alettir (bk, F. Buhl, "Nakus", *İA*, IX, 1964, s.54). Temenos ise; Şam'da önceden Emeviye Camii'nin yerinde bulunduğu kabul edilen Roma / Pagan tapınağıdır (bk, K.A.C.Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, London, 1958, s.45). Burada Temenos'un köşelerinde bulunan kuleleri kastedilmiş olabilir.

V. “Kuzey Afrika İslâm Sanatı” bölümünde (s.216-242) birkaç önemli yapı özet hâlinde aktarılmış. “VI. Endülüs ve Mağrib Sanatı” bölümünde de (s.243-313), Endülüs sarayları Elhamra, Alkazar, Mağrib ve Endülüs sanatının dekorları vb. konuları özetlenerek aktarılmış. Devamında da VII. İran (s.314-463) VIII. İslâm Tezyînî Sanatları (465-546), IX. İslâm Şiiri (s.545-546), X. İslâm Musikisi, (s.547-552) konuları kısa özetler hâlinde işlendikten sonra alfabetik indeks, (s.553-571), teknik terimler (s.571-577), Bibliyografya (s.578-580)[1478] kısımları ile sonlandırılmıştır.

Örnek 5.2; İslâm Mimarisi[1479], (Prof. Suut Kemal Yetkin)[1480]*, Ankara Üni., Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü, Yayın No: 61, Ankara 1965, (~290s)*

Res. 163 Suut Kemal Yetkin’in 1965’de güncellenerek yayımlanan İslâm Mimarisi kitabı

Bu 1965 tarihli ikinci baskı kitabında, mimari yapıların sınıflandırılması 1954’teki ilk baskıdan biraz farklı şekilde düzenlenmeye çalışıldığı göze çarpmakla birlikte, her grupta bulunan yapıların sıralamasında yapılmış birkaç yer değiştirme dışında yapılar, yine devlet / hanedan dönemlerine göre; I. Dinî Mimari, II. Sivil Mimari ve III. Askerî Mimari başlıkları altında ele alınmıştır.

“İslâm Sanatının Gelişimi” başlığı altında 8 sayfalık bir “Giriş” bölümünün ardından Mescid-i Nebevî yapısından hiç bahsedilmeden 9. sayfadan itibaren, “ Emevî Mimarisi” ana başlığının “I. Dinî Mimari” alt başlığı altında sadece 1- Ümeyye Camii[1481],

[1478] Bu ve sonraki kitapların ortak kaynakçaları bu yazının devamında ayrıca toplu hâlde verilmiştir.
[1479] S.Kemal Yetkin’in bu kitabının bir önceki versiyonu *İslam Sanatı Tarihi* ismiyle Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları tarafından 1954 yılında yayımlanmış, daha sonraki versiyonu da *İslam Ülkelerinde Sanat* ismiyle 1974’te yayımlanmıştır. Yayınlar arasında bu 1965 baskısında İslam mimarisi konusu en fazla detaylı olarak ele alınan versiyonu olduğu için burada örnek gösterilmiştir. (dfbi bk, Yazıcı, “Türkiye’de Sanat Tarihinde İlkler / Öncüler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.7, sy.14, 2009, s.571-608, http: / / www.talid.org / downloadPDF.aspx?filename=443.pdf 04 05 2016).
[1480] Suut Kemal Yetkin, 1903-1980, Edebiyat Profesörü, Sanat Tarihçi, Şair, TBMM 1. Dönem Urfa MV, 1959-63 arası Ankara Üniversitesi Rektörü.
[1481] Dn.8’de: H. Lammens, *Le Calife Velîd et le Partage de la Mosquee des Omayyades a Damas*, Beirouth, 1930, (dn.9) Eustache de Lorey, *Les Mosaiquees des Omeyyades a Damas*, Syria, 1931 kaynak gösterilmiştir.

2- Mescidü'l- Aksâ,[1482] 3- Kayravan Camii,[1483] 4- Kubbetü's-Sahra, yapılarının her biri hakkında bir sayfa kadar (dipnotta gösterilen kaynaklardan) özet tercüme yoluyla bilgi verilmiştir.

"II. Sivil Mimari" alt başlığı altında da sadece 1- Kusayru Amre, 2- Kasrü'l-Hayri'l- Garbî [1484], 3- Müşettâ, 4- Kasru't-Tûbâ[1485], 5- Kasru'l-Harâne, 6- Khirbet el-Mefcer yapıları ele alınıp yine her biri hakkında birer sayfa özet-tercüme bilgi verilmiştir[1486].

"III. Askerî Mimari" alt başlığı altında da hiçbir mimari yapıdan bahsedilmeden sadece yarım sayfa halinde bu dönemde sınır boylarında çok sağlam "Ribat yapıları" inşa ettirdikleri veya fetihler yoluyla ele geçirilen yerlerin bu maksada uygun askerî yapılarını kullandıkları anlatıldıktan sonra, yarım sayfa kadar da "sonuç" başlığı altında önceki işlenen konuların bir özeti yapılarak bölüm sonlandırılmıştır[1487].

Ardından s.34'te, "Endülüs Emevî Mimarisi" (756-1031) ikinci başlığı ve "I. Dinî Mimari" alt başlığı altında 1- Kurtuba Camii[1488]* hakkında 3-4 sayfalık bir özet anlatım yapıldıktan sonra[1489] "II. Sivil Mimari" başlığı altında Medinetü'z-Zehra[1490] hakkında da

---

[1482] Bu kısımda "Mescidü'l Aksâ yapısının Kudüs Haremü'ş-Şerif diye adlandırılan sahası üzerinde Bizans İmparatoru Justinianos (527-565) zamanında yapılmış Meryem Bazilikası'nın yerine Abdüllmelik b. Mervân veya oğlu Velîd tarafından kurulduğu" iddiası hiçbir kaynak gösterilmeden aktarılmıştır. Aynı propaganda Kubbetü's-Sahre yapısı için de oryantalist P. Hitti tarafından "…Kubbetü's-Sahre yapılırken Meryem Ana Kilisesi gibi bazı bina kalıntılarından yararlanılmıştır…" şeklinde okuyuculara aktarılmıştır (bk, P. Hitti, *İslâm Tarihi*, II, (Terc. Salih Tuğ), c. II, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980, s.348, 410-412; (Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri,* s.211 yoluyla).

[1483] Dn.10'da Georges Marçais, *L'Architecture Musulmane d'Occident*, Paris 1955; dn.11'de Ahmad Fikry, *La Grand Mosquee de Kairouan*, Paris, (1934) kaynak gösterilmiştir.

[1484] Dn.12, D. Schlumberger, "Les Fouilles de Quasr el-Heir el-Gharlei", *Syria* XX. 1939.

[1485] Dn.20, Jaussen et Savignac, *Les Chateaux Arabes*, Paris, 1922.

[1486] Mimari yapıların isimleri örnek gösterilen kaynakta yazılı oldukları şekilde buraya aktarılmıştır.

[1487] Kitapta bahsedilen yapılarla ilgili plan-şema, çizim ve fotoğraflar sadece metinlerin bulunduğu bu ciltten ayrı olarak hazırlanan ikinci ciltte verilmiştir.

[1488] S.34, dn.2'de; "Kurtuba Camii'nin yerinde, Şam'daki Ümeyye Camii'nin yerinde olduğu gibi bir kilise vardı. Müslümanlar Hıristiyanlarla anlaşarak kilisenin yarısını bir müddet kullanmışlar, sonra I. Abdurrahman onu satın alarak 785'te yerine Kurtuba Camii'ni yaptırmış." denilmiştir. *[Creswell de Kurtuba Ulucamii'nin eski bir kilise kalıntısının yerine yapılmış olma ihtimalinin mümkün olabileceğini (birçok Müslüman müellif böyle naklettiği için) belirtmekle birlikte 'orada önceden ayakta bir kilise yapısı bulunduğu ve bu kilisenin fetihten sonra bir süre Hıristiyanlarla paylaşıldığı' kısmının doğru olmadığını, 'daha sonra da I. Abdurrahman'ın kilise kısmını satın alarak buraya yeni camiyi yaptırdığı' iddiasının Şam Emeviyye Camii için konuşulan efsanenin İbn Cübeyr yoluyla Endülüs'e taşınmış ve kronikıllar yoluyla yayılmış bir versiyonu olduğunu" belirtmiştir (bk, Creswell, E*MA*, 1979, c.2, s.139, dn.4, terc. BÇ, s.525, dn.828).

[1489] Dn.24'te; Alfred Dessus Lamare, "Ach-charif al-Edrisi", *Mascid al-Jami bi Qurtuba*, tr.fr.par. Alger 1949, kaynak gösterilmiştir.

[1490] dn.25'te: *Description de L'Afrique et de L'Espagne*. Ed.Dozy et de Goeje, Tr.fr, (bk, dn.10) denilmiş ve dn.26'da: Jose Pijohan, *Historia General Del Arte,* Madrid, II.1949, ve dn.27'de: al-Makkari, *Nefhu't-Tîb*, Mısır baskısı 1949, c. II, kaynak gösterilmiştir.

2-3 sayfalık özet bir anlatımından sonra, "III. Askerî Mimari" alt başlığı altında yine hiçbir yapı ismi verilmeden 1,5 sayfa civarı özet bir anlatım yapılmıştır.

"IV**.** Mimaride Süsleme" konusuna geçilmiş. Sayfa 48'den 51'e kadar olan kısımda da; "İslâmlıkta Resim ve Heykelin Durumu", ana başlığı altında yazarın olaya bakışı mahiyetinde kısa anlatımlardan sonra Ezrakī'nin (ö.858) "Mekke Haberleri" kitabında Mekke'nin fethinde Kâbe'nin içi put, resim vb. şeylerden temizlenirken, buradaki "Hz. Meryem ve Çocuk Îsâ" resmini Hz. Peygamber'in ellerini üzerine koyarak sildirmediğinin yazılı olduğu[1491] şeklinde rivayetler nakledilmiştir.

Erken dönemden başka örnekler de verilerek "İslâm'ın ilk birkaç yüzyılı boyunca resim ve heykel yasağının sonradan uygulandığı gibi olmadığı ve bu yasağın (İslâm'a) sonradan girdiği" konusu [kaynak gösterilmeden] anlatılmıştır. Sayfa 52'de, Abbâsî Mimarisi (750-1258) ana başlığı ve "I. Dinî Mimari" alt başlığı altında 1- Samarra Camiü'l Kebîri, 2- Ebû Dulef Camii, 3- Tolunoğlu Camii[1492], 4- Tarı Hâne [Cami][1493] , 5- Nayın Camii olarak sadece 5 mimari yapı hakkında toplam 4-5 sayfalık bilgiler aktarılmıştır.

"II. Sivil Mimari" başlığı altında, 1- Uhaydır Sarayı, 2- Cevsaku'l Hâkānî, 3- Evler alt başlıkları olarak sadece 3 konu hakkında 1-2 sayfalık özet bilgi aktarıldıktan sonra, "III. Askerî Mimari" ana başlığı altında sadece Sûs Ribâtı[1494] hakkında 1 sayfa civarında özet bilgi aktarımı yapıldıktan sonra "IV. Abbâsî Mimarisinde Süsleme" konusunda 2.5 sayfa bilgi verilip "sonuç" başlığı altında 1 sayfa açıklama yapılmıştır.

Fatımîlere ait 6 cami yapısı ve bazı önemli türbe yapıları (dn.53'te L. Hautecoeur et G. Wiet, Les Mosquees du Caire, Paris 1932 isimli yayın kaynak gösterilerek) "I. Dinî Mimari" başlığı altında 5-6 sayfa civarı bir özet bilgi şeklinde sadece genel anlatımlar yapılmış, ardından "II. Sivil Mimari" başlığı ve "III. Askerî Mimari" alt başlıkları ile özet anlatımlar yapıldıktan sonra, "IV. Mimaride Süsleme" konusunda kısa bilgiler verilerek bölüm sonlandırılmıştır.

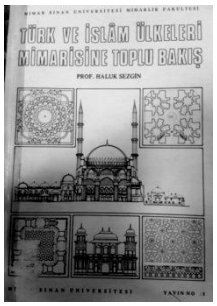
[1491] Yazarın bu bilgiyi direkt Ezrakī'nin ktabından mı, yoksa Creswell vb. Avrupalı yazarların kitaplarından mı aldığı konusunda hiçbir açıklama yapılmamıştır.

[1492] S.57, dn.44'te Katâyi kelimesinin kökeni ve anlamı hakkında açıklama yapılmış, s.58, dn.45'te yazılanlarlar için Zeki Muhammed Hassan, *Les Tulunides*, Paris 1933 kaynak gösterilmiştir.

[1493] S.59, dn.47'de: Yapının ismine Creswell ve Pope'un [kitap ismi ve sayfa no. belirtilmeden] yanlış olarak "Karanlık Ev" anlamına gelen Tarikh Hane dedikleri, ancak kelimenin aslının "Tanrı Evi" anlamına gelen "Tãrı Hane" olması gerektiği [kaynak gösterilmeden] belirtilmiştir.

[1494] Dn.48'de; Georges Marçais'in "Note sur les Ribats en Berberie", *M.d'H.d'Arch. de l'Occident M., Tome* I, s.23-26 Paris 1957 künyeli makalesi kaynak gösterilmiştir.

Örnek 5.3; Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış (Prof. Dr. Haluk Sezgin)[1495]*, M. Sinan Üni. Mimarlık Fak. Ya. No. 5, İstanbul, 1979 (215s)*

Res. 164 Haluk Sezgin'in 1979'da yayımlanan Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış isimli kitabı

Mimarlık Fakültesi hocalarından olan Prof. Dr. Haluk Sezgin'in kitabı[1496] 7 ana bölüme ayrılmış. Konumuzu ilgilendiren erken İslâm mimarisi ile ilgili olan I. Bölümde; Arap-İslâm Ülkeleri Mimarisi ana başlığı altında;

1- Emevîler Devrinde Mimari (661-750); alt başlığı altında toplam 4 cami ve 5 sivil yapı toplam 6 sayfada kısa olarak (4 adet plan-şeması verilerek) tanıtılmıştır[1497].

2- Abbâsîler Devrinde Mimari, (750-1258); alt başlığı altında toplam 5 cami yapısı ve 3-4 sivil yapı 2 sayfasında 5 tanesi Emevî dönemine ait 10 plan-şeması verilerek toplam 7 sayfada kısa olarak tanıtılmıştır.

3- Endülüs ve Mağrib'de İslâm Mimarisi (756-1492); alt başlığı altında sadece Kurtuba Camii ve Medinetü'z-Zehra yapıları kısa şekilde tanıtılarak Ebû İnaniye Medresesi, el-Hamra sarayı ve Mansûr'a, Tinmel, Kutubiye Camilerinden birkaç satır bahsedilerek bu bölüm tamamlanmıştır.

Diğer bölümlerde ise;

4- Fatımîler Devrinde Mimari (910-1171),

[1495] Ahmet H. Sezgin (d.1933-) DGSA Yüksek Mimarlık Bölümü'nü 1961 yılında bitirip, DGSA Yüksek Mimarlık Bölümünde 1974 yılında doçent, 1979 yılında da profesör olmuştur. Mimarlık Y. Okulu Bölüm Başkanlığı Mimarlık Fakültesi Dekan Yardımcılığı, MSGSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü yapmıştır.
[1496] Ahmet Haluk Sezgin ön söz'de kitabını 3 öğrencisi ve Yüksek Mimar P. İlgi'nin yardımı ile hazırladığını belirtmiştir.
[1497] Ahmet Haluk Sezgin "Mescid-i Aksâ Camii'nin, Kudüs Beytülmakdis alanında Bizans imparatoru Justiniyanus'un (527-565) yaptırdığı Meryem Ana Bazilikası'nın yerine Halife Velîd tarafından yaptırıldığı" şeklindeki Creswell'in yanlış olduğunu ortaya koyduğu oryantalist iddiasını gerçek bilgiymiş gibi aktarmıştır. Ayrıca: "…635 yılında Emevilerin Şam'ı ele geçirip başkent yaptıklarından,…" (s.6) ve "…Tunus'ta Kayrevan Camii'nin temellerinin Emevi Halifesi Ukbe b. Nâfi tarafından atıldığı…" (s.7), şeklinde şimdiye kadar 'hiç duyulmamış' bilgileri de (!) kaynak göstermeden aktarmıştır.

5- Eyyubiler Devrinde Mimari (1174-1250),

6- Memluklar Devrinde Mimari (1250-1517) alt başlıkları altında 15-20 yapı, toplam 35 sayfada özetlenip ele alınan konular tamamlanarak kitap sonlandırılmıştır.

Şimdiye kadar incelenen 3 örnek kitabın "Kaynakçalar" kısmında (birkaç fark ile üç ana Avrupa dillerinde) İslâm mimarisi üzerine yayımlanmış kitaplar listesi:

MUSIL, A., *Kusejir Amra,* 2 vol., Wienna 1907

HERZFELD, E., *Sâmerrâ*, Berlin 1907

BENOIT, F., *L'architecture, l'Orient Medieval et Modernes*, Paris 1912

LOWTHIAN, BELL, G., *Palace and Mosque at Ukhaidir*, Oxford 1914

RİCHMOND, E.T., *The Dome of the Rock in Y-Jarusalem*, Oxford 1924

BRİGGS, M.S., *Mohammedan Architecture in Egypt and Palestine*, Oxford 1924

RİCHMOND, E.T., *Muslim Architecture, (some causes and consequences)*, London 1926

GABRIEL, A., *Kasr el-Hair, Syria*, VIII.Paris 1927

GROUSSET, R*., Les Civilasition de l'Orient*, Paris 1929

LAMMENS, H., *Etudes sur Le siecle des Omeyyaddes*, Beyrouth 1930

SAUVAGET, Jean, *Les Monuments historiques des Damas*, Beyrouth 1932

SAUVAGET, J., *Les Mosquee Omeyyade de Medine* Paris MCMXLVII

FİKRY, AHMAD, *La Grand Mosquee de Kairouan*, Paris 1934

GODARD, A., "Le Tarı Khane de Damghan", *Gazette des Beaux-Arts*, December 1934

KUHNEL, E., *Maurische Kunst,* Berlin 1934

POPE, A.U., *A Survey of Persian Art,* 6 vols., London 1939

CRESWELL, K.A.C., *Early Muslim Architecture, Part I & II*, Oxford 1932-1940

MARÇAIS, G., *L'art de L'Islâm*, Paris 1948

SCHLUMBERGER, D., *Deux fresques Omeyyades,* Syria, XX, Paris 1948

MARÇAİS, G., *L'Architecture Musulmane d'Occident*, Paris 1954

CRESWELL, K.A.C., *A Short Account of Early Muslim Architecture*, London 1958

TALBOT, Rice, D., *Islamic Art,* London 1965

Olarak gösterilmiştir (daha fazla yyayın listeleri için bk. s.950-951).

***Örnek 5.4- İslâm Sanatları Tarihi (ed., Prof. Dr. Muhittin Serin)**, İlahiyat Ön-Lisans Programı Ders Kitabı, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2010. (~200s)*

Res. 165 AÜ'nin İlahiyat Fatkülteleri için hazırlattığı İslâm Sanatları Tarihi önlisans ders kitabı

Bu kitap içinde ünite 2, s.10-37 arasında bulunan ve Prof. Ara Altun tarafından hazırlandığı belirtilen "Erken Dönem İslâm Mimarisi" bölümünün "içindekiler" kısmı şu şekilde düzenlenmiştir;

Ünite 2; Erken Dönem İslâm Mimarisi; s.11-16 arasında (toplam 6,5 sayfada);

1. Emevî Devri Mimarisi, s.11'de; 1 sayfa,
2. Abbâsî Devri Mimarisi, s.13'te; 1,5 sayfa,
3. İspanya ve Mağrip Sanatı, s.14'te; 0,5 sayfa,
4. Mısır'da Erken İslâm Mimarisi, s.15'te; 1 sayfa,

Toplam 5 sayfa hâlinde özetlenmiş olan 600 yıllık bir dönemi kapsayan bu Erken İslâm Mimarisi bölümlerinin / konularının hazırlanması için yazarın sadece Prof. Suut Kemal Yetkin'in yukarıda detayları verilmiş olan "*İslâm Mimarisi*, 1965" tarihli kitabından yararlandığı belirtilmiştir.

Örnek 5.5- TDV İslâm Ansiklopedisi (1988-2014)
(Erken İslâm Mimarisi İle İlgili Maddelerdeki Oryantalist Etkiler)

Res. 166 TDV, İslâm Ansiklopedisinin 44 cilt için kullanılan standart cilt kapağı

Yayınlanma sebeplerinden birisi de "Leiden İslâm Ansiklopedisi'ndeki oryantalist yanlışlarını telafi etmek" olan *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin ciltlerindeki, erken İslâm mimarisi muhtevalı maddelere bakıldığında, bunların bibliyografyalarının büyük oranda Avrupa dillerindeki yayınlardan, baskı tarihleri 1950'den öncesine gitmeyen 3-5 Arapça

kaynak ve çok az sayıda da Türkçe yayından oluştuğu görüllmektedir. Yukarıda içeriklerini tanıtığımız örnek yayınlardan ibaret ve oldukça az sayıdaki Türkçe kaynağın da yine Avrupa dillerindeki kitaplardan özet tercüme yoluyla yayınlanmış kitaplar olması (ancak bu kitapları tanıyanların fark edebileceği), diğer önemli bir sorundur.

Bu durum, hem *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ndeki erken İslâm mimarisi yapılarıyla ilgili maddelerin yine Avrupalı oryantalistlerin yayınlarından istifade edilerek hazırlandığını yani 'sorunun asıl kaynağını' göstermesi, hem de lisans ve lisansüstü eğitimde en önemli başvurulan kaynak olması hasebiyle sorunun büyüklüğüne işaret etmesi açısından önemlidir.

Gelinen bu nokta, bizi (en başından beri tekrar ettiğimiz), "erken İslâm mimarisi konularında yapılmış yayınların hemen hepsinde oryantalist yayınları kaynaklı eksik, olumsuz ve yanlış bilgilerin etken olduğu" iddiamızın, "bu yanlışları düzeltmek maksadı ile yola çıkmış olan *TDV İslâm Ansiklopedisi* için de geçerli olduğu" acı gerçeği ile (tekrar) karşı karşıya bırakmaktadır.

Yukarıda künyeleri verilmiş olan beş temel kaynakta ilk bakışta göze çarpan eksik veya yanlış bilgi aktarımlarının örnekleri çalışma içinde (ve bu bölümde) verilmiştir. Daha fazla örnek vermek bu çalışmanın maksadını ve çerçevesini aşacağı için bahsettiğimiz "acı gerçek" ile ilgili en güncel Türkçe kaynak olan *TDV İslâm Ansiklopedisi'*nden de örnekler vererek[1498] iddiamızı biraz daha somutlaştırabiliriz.

İddiamıza ilk örnek olarak Müslümanların inşa ettiği ilk ve en önemli yapı olan Mescid-i Nebevî[1499] hakkında verilen bilgileri gösterebiliriz. Bu maddede[1500] (makalenin de N. Bozkurt ile ortak yazarı olan) M.S. Küçükaşcı'nın *Haremeyn,* İstanbul 2003, künyeli kitabı" [1501] kaynak gösterilerek; Medine'deki Mescid-i Nebevî'yi "Velîd b. Abdülmelik'in 706-707 yılında Ömer b. Abdülaziz'in valiliği sırasında, yeniden yaptırdığından bahsedilirken; *"…I. Velîd'in Bizans kralına mektup yazarak ondan Mescid-i Nebevî'nin inşaatı için ustalar istediği, onun da 100.000 miskal altın, 40 yük mozaik ve 100 ustayı Medine'ye gönderdiği rivayet edilir. Bizans hükümdarı tarafından*

[1498] Aslında *DİA*'da 'şüpheci oryantalist' bakış açısı ihtiva eden daha başka erken İslam mimarisi konulu maddeler de mevcuttur. Bunların bir kısmına bu çalışma içinde yeri geldikçe değinilmiştir (bk, s.4, dn.6; s.101-102; s.346, dn, 643; s.361, dn.664). Bu bölümde sadece birkaç örnek vermekle yetinilmiştir.
[1499] Bazı kaynaklar da Mescid-i Nebevî kelimesi: Mescid-i Nebeviyye, Mescid-i Nebi; Emevi kelimesi: Ümeyye, Emeviyye; Müşattâ kelimesi: Meşatta, Mşetta şekillerde farklı yazmaktadır. Bu tür kelimeler bu tanıtımlarda alındıkları yerde yazılı oldukları şekilde verilmiştir.
[1500] Bozkurt- Küçükaşcı," Mescid-i Nebevî", *DİA,* XXIX, s.282-283.
[1501] Küçükaşcı, *Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Haremeyn*, İsar Vakfı, İst., 2003, s.225-226.

yollanan usta ve malzemelerin aynı yıllarda yaptırılan Emeviyye Camii için kullanıldığı veya ancak bir kısmının Medine'ye ulaştığı tahmin edilmektedir…" şeklinde aktarımlar yapılmıştır. Bu rivayetin (yukarıda detayları verilen) Belâzürî, Taberî gibi "Müslüman müelliflerin eserlerinde yazılı olduğu" oryantalistler tarafından da iddia edilmiştir. Oryantalistler bu tür iddialar için bu eserlerin Avrupa dillerindeki tercümelerini kaynak göstermektedirler (bk, dn.1504).

Gerçeğe en yakın bilgi şeklinde tekrar edilen bu rivayet, Creswell'in kitabında[1502] Şam Emeviyye Camii ile ilgili bölümde oldukça detaylı bir şekilde ele alınarak "*Velîd b. Abdülmelik'in, Bizans kralından usta-sanatçılar ve maddi yardım talep ettiği konusunda hiçbir yazılı belge veya görgü şahidi bulunmadığı, bu rivayetin 'Hıristiyanlıktan adapte edilmiş bir şehir efsanesi' olarak, aslının Ebrehe'nin Yemen San'a'da yaptırdığı kilise hakkında yaşanmış olaya dayandığı*[1503]*, Müslümanların da bu olayı büyük ihtimalle I. Velîd ve onun yaptırdığı Şam Emeviyye Camii ile Mescid-i Nebevî yapılarına sonraki yüzyıllarda uyarlamış olabilecekleri*" belirtilmiştir[1504]. Söz konusu maddede, zikredilen aktarım için Küçükaşcı'nın kitabından 225-226 sayfalar kaynak gösterilmesi hasebiyle bu kitaba bakmak mümkün olmuştur. Bu kitabın atıf yapılan sayfalarında da (*DİA*'da da olduğu gibi) bu rivayet Belâzürî, Ensab, VIII, 72, İbn İshak el-Harbi s.365, Taberî Tarih, VI, 456 kaynak gösterilerek nakledilmiş, ancak Creswell'in yazdığı "bu konunun bir efsane olabileceğinden" hiç bahsedilmemiştir.

İkinci örnek olarak da yine *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin "Emeviyye Camii" maddesinin muhtevasında yazılı olan diğer bilgileri gösterebiliriz;

Bu maddede, Avrupalı (oryantalist) araştırmacıların kitaplarında tartışılmış fakat çoğunluk tarafından yanlışlığı ispatlanmış (aşağıda verilen) bir rivayet burada sanki gerçek bir bilgi gibi sunularak;

A- (Yazıcı, "Emeviyye Camii", *DİA,* XI, s.108'de: "Cami", *DİA,* VII, 48-49 yoluyla): "…(Emeviyye Camii) m.ö.I. yy'a ait Roma mabediyle onun harabeleri yanında bulunan Theodosios dönemine (379-395) ait Aziz Yohannes (Hz.Yahya) Kilisesinin yerine inşa edilmiştir. Önce, Dımaşk'ın fethinin ardından (14 / 635) Romalılar'ın baş tanrısı Jüpiter'in adını taşıyan mâbedin çevresi sütunlu, yüksek duvarlı büyük salonu Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın gözetiminde camiye çevrilmiş, daha sonra bu caminin ihtiyacı

[1502] M. Marguerite van Berchem, KAC Creswell, *Early Muslim Architecture*, vol.I, pp.163-6, 1932 ve 1969 baskısı, vol.I, part I, pp.323-372.
[1503] Konunun bu tarafı Creswell tarafından Hıristiyan kaynaklardan belgeleriyle ortaya konulmuştur.
[1504] Bu olayı (Taberî, *Tarih,* I, p. 935; translated in Nöldeke, p.205 kaynak gösterilerek) Taberî'nin de teyit ettiği belirtilmiştir.

karşılayamaması üzerine Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik (705-715) tarafından mâbed harabesinin batı tarafında bulunan kilise veya bir iddiaya göre sadece aradaki duvar yıktırılarak bütün bu sahayı kaplayacak olan bugünkü büyük caminin inşası başlatılmıştır…" ifadeleri ile Velid'in Şam Emeviyye Camisini yaptırırken inşaatta "…halifenin isteği üzerine Bizans İmparatorunun İstanbul'dan gönderdiği ustalar çalışmıştır…" şeklinde ifadelere de yer verilmiştir.

Makalenin bibliyografyasında (s.109) KA.C.Creswell, *Early Muslim Architecture*, Part I, Umayyads, Oxford 1932, s.2 [*]; amlf., *A Short Account of Early Muslim Architecture,* Harmondsworth 1958, s.44-63 [**] ilk kaynaklar olarak gösterilmiştir[1505].

B- (Önkal-Bozkurt, "Cami", *DİA,* VII, s.49, Belâzürî s.122 ve "Mescid", *İA,* VIII, s.1-86 yoluyla): "…Emeviyye Camii hâlen ayaktadır. Gerçi bu caminin asıl binasının yukarıda sözü edilen İoannes Kilisesi olup olmadığı henüz tam açıklığa kavuşmuş değildir. Velîd, kilisenin Hıristiyanlara bırakılan kısmının kendilerine satılmasını teklif etmiş, ancak Hıristiyanlar bunu kabul etmeyince aradaki duvarı yıktırarak kilisenin tamamını mescide katmıştır…" ("Mescid", *İA,* 1-86 üzerinde yaptığımız inceleme, bu maddede Şam Emeviyye Camii hakkında bu yönde bir bilgi bulunmadığını, bu konunun "Şam", *İA*, XI, s.299-300'de ele alındığını göstermiştir).

C- (R. Hartmann, "Şam", *İA,* XI, s.299'da, önce "İbn Asakir yoluyla Doğu'da, A. Von Kramer yoluyla da Batı'da yayılmış ve zayıf bir rivayet olduğu" belirtilerek): "…Halid b. Al-Valid, Bâb al-Şarki'den itibaren şehrin şark kısmını silah kuvvetiyle ele geçirmiş, Abu Ubeyde b. al-Carrah ise Bâb al-Câbiye'de şehri teslim almıştır. Ordu kumandanları eski Johannes Kilisesinin ortasında buluşmuş ve böylece bu yapının şark kısmı, şehrin şark yarısı ile birlikte müslümanlar tarafından işgal edilmiş, garp kısmı ise hıristiyanlara terkedilmiştir…" ifadeleri nakledilmiş, akabinde ise s.300'de: "Fethin ardından şehrin, hele bilhassa Aziz Yuhanna Kilisesi'nin taksimi ise gerçekte bahis konusu olamaz" şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir. Ancak "Şam Emeviyye Camii", *DİA,* XI, maddesinde bu kısımdan bahsedilmemiştir. ("Şam", *İA,* VIII maddesiyle ilgili ilave detaylar için bk, s.346, dn.643).

D- (Yazıcı, "Emeviyye Camii", *DİA,* XIV, s.109'da): "…Velîd b. Abdülmelik ilk yapılan camiyi genişletmek istediğinde Roma mabedinin yanındaki kiliseyi

[1505] * *EMA* 1932, sayfa 2 değil s.129-137 olmalıdır, ***A Short Account of EMA, s*.44-63 değil s*ayfa* 65-66 olmalıdır (Aynı bilgi *EMA,* 1969 baskısında; c.I, bl.I, s.187-196 arasında bulunmaktadır).

Hıristiyanlardan kendilerini razı etmek suretiyle almış ve rivayete göre karşılığında daha büyük bir kilise, başka bir rivayete göre ise 4 kilise vermiştir…"

E- (Mustafa Fayda, Ömer", *DİA*, XXXIV, 2007, s.49 kaynak gösterilmeden): "…Nitekim Dımaşk şehrinin ortasında bulunan Yuhanna Kilisesi'nin yarısı Hıristiyanlara bırakılmış, yarısı camiye dönüştürülmüştür…"

Yukarıda A'da: (Creswell'inde kaynak gösterilerek) Romalılar'ın baş tanrısı Jüpiter'in adını taşıyan mâbedin çevresi sütunlu, yüksek duvarlı büyük salonu Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın gözetiminde camiye çevrilmiş, şeklinde bir ifade mevcuttur.

Creswell ise bu konuda "başka araştırmacıların bu tür iddialarda bulunduğunu" belirtip, ardından Roma tapınağı kalıntısı Temenos'la ilgili olarak; "(iddiaların aksine) Müslümanların Şam'ın fethinin ardından Temenos'un avlusundaki sonradan yapılmış olan kiliseyi Hıristiyanlarla ortaklaşa kullanmadıkları"[1506] şeklinde açıklamalar yapmıştır. İlave olarak, "Şam Emeviyye Camisini yaptırırken inşaatta 'halifenin isteği üzerine Bizans İmparatorunun İstanbul'dan gönderdiği ustalar çalışmıştır' şeklindeki "zayıf bir rivayet" gerçek bir bilgi şeklinde nakledilmiştir. Creswell kaynak gösterilmesine rağmen ve Creswell'in *EMA*'da "Bizans İmparatorundan gerek mozaik vb. malzeme, gerekse usta yardımı alınmadığı konusu" Creswell ve bayan Berchem tarafından detaylı olarak ele alınmış olmasına rağmen, onun bu konuda yazdıklarından makalede hiç bahsedilmemiştir (dfbi bk, BÇ, s.325-327 ve s.298-300: Creswell, *EMA,* c.1, bl.1, s.143, Berchem, *EMA,* c.1, bl.1, s.233-241).

E'de ise hiç kaynak gösterilmeden; "…Nitekim Dımaşk şehrinin ortasında bulunan Yuhanna Kilisesi'nin yarısı Hıristiyanlara bırakılmış, yarısı camiye dönüştürülmüştür…" ifadeleri kullanılmış, ancak bu konuda Creswell'in yazdıklarından hiç bahsedilmemiştir. (dfbi bk, Fg.289, s.334 ve Fg.310, s.360).

G. CRESWELL'İN EARLY MUSLIM ARCHITECTURE KİTAPLARININ TÜRKİYE KÜTÜPHANELERİNDEKİ DURUMU

1- Türkiye'de Devlet ve Üniversite Kütüphanelerinde Bulunma-Ulaşılma Durumu

2- Özel Vakıf vb. Kurum Kütüphanelerinde Bulunma-Ulaşılma Durumu

[1506] K.A.C Creswell, *Early Muslim Architecture*, Oxford, 1969 / 1979, v.I, pt.I, s.191.

3- Şahıslarda Bulunma-Ulaşılma Durumu

Türkiye'de 1945'lerden bu yana erken İslâm mimarisi lisansüstü eğitiminde kaynak kitaplar olarak 1950-60'larda birkaç Avrupalı yazarın yayınından kısa- özet tercümeler yapılarak yayınlanmış kitaplar tavsiye edilmektedir.

Bu kısa özet tercüme kaynak kitapların hepsi de her ne kadar K.A.C. Creswell'in büyük kapsamlı *Early Muslim Architecture* kitaplarını referans gösteriyor olsalar da bunlarda Creswell'in kitaplarında bulunan çok önemli ve zengin bilgilere yeterince rastlanmaz.

Creswell'in *EMA* kitaplarının önemi, emsallerinden farkları, Creswell ve onun bu meşhur kitaplarının 1945'lerden bu yana Türkiye'de İslâm mimarisi muhtevalı yayınlanmış her makale ve kitapta kaynak gösterilmiş olmasına rağmen, yeterince tanınmadığı vb. konularda bu çalışmanın Creswell'in tanıtıldığı ilgili bölümlerinde detaylı bilgiler verildiği için burada bu konulardan tekrardan bahsedilmeyecektir.

Yukarıda, (s.16-21) Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının Türkiye' de yeterince tanınmamasının en önemli sebeplerinden birisi olarak, bu kitapların İslâm mimarisi eğitimi verilen kurumların kütüphaneleri de dâhil, diğer büyük kütüphanelerde de bulunmadığı konusuna dikkat çekilmişti.

Bu çalışmanın hazırlandığı süre zarfında, Türkiye'deki bazı önemli Devlet ve üniversite kütüphaneleri ile yabancı konsoloslukların kütüphanelerinin internet siteleri üzerinden (veya telefon, e-mail ve bizzat ziyaret yoluyla) Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitabının farklı versiyonlarından hangilerinin bulunduğu konusunda yaptığımız araştırmanın sonuçları aşağıda gösterilmiştir:

1- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler bölümü: bilfiil yerinde yapılan incelemede, sadece *Early Muslim Architecture* 1932 (cilt I) kitabının mevcut bulunduğu belirlenmiştir. Üniversiteye 1948 yılında satın alma yoluyla girdiği anlaşılan bu kitabın, dikkatsiz kullanımdan dolayı birçok sayfası yırtılmış, üzerleri yazılmış ve bazı planlar kesilip alınmış olduğu, daha kötüsü de önceki bir tarihte cildi dağılmış ve İngilizce bilmeyen birisi tarafından (fasikülleri) yanlış şekilde yeniden sıralanarak karmakarışık bir hâle getirilip tekrar ciltlendiği gözlemlenmiştir (bk, BÇ, Res.17-24, s.18, 20).

2- Mimar Sinan Üniversitesi GSF kütüphanesinde sadece *A Short Account of*

Early Muslim Architecture (1958) kitabından 1 adet bulunduğu, ana-büyük kitaplarının bulunmadığı belirlenmiştir.

3- İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi internet sitesinde Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitapları için "kaydı bulunamamıştır" mesajı verilmektedir.

1- Ankara Devlet Kütüphanesinin web sitesi yoluyla:

"Sistem Numarası; 000371350, Yer Numarası; 1973 C 5, Ana Giris; Creswell**,** K. A. C. (F), Eser Adı; Eearly muslim architecture : Umayyads A.D. 622-750 / by K.A.C. Creswell, with a contribution on by Marguerite Gautier-von Berchem Basim; Oxford : Clarendon Press, 1969, Dil; ENG, Sağlama No; S.N. 1970 / 2-373" kaydı ile ve :

1	Formun Üstü	Creswell, K. A. C. (F)	BK	Eearly muslim architecture :	1973 C 5	Oxford : Clarendon Press, 1969

Şeklinde, bu kitapların kütüphanede mevcut olduğunu gösteren bilgilere ulaşılmış ancak görevliler tarafından yapılan inceleme sonunda rafta gösterilen bu kitapların olması gereken yerde olmadıkları belirtilmiştir[1507]. Bu şekilde, resmî, ciddi ve doğru kabul edilecek bir yolla kitabın künye bilgilerinin "rafta" olarak gösterilmesine rağmen, kütüphane görevlileri yaptıkları kaydî ve fizikî aramaların sonunda sözlü ve yazılı olarak (telefon ve e-mail yoluyla) "bu kitapların ne rafta ne de başka bir yerde bulunamadığını" bildirmiştir (yazışma detayları için bk, EK13, s.1154-1155).

5- Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi web sitesinde Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının birinci baskıları olan 1932 (cilt I) ve 1940 (cilt II) 1 takım nüshasının bulunduğu gösterilmektedir. Kütüphane görevlileri ile yapılan görüşmeden bu kitapların rafta olduğu teyit edilmiştir.

6- İstanbul Teknik Üniversitesi kütüphanesinde *A Short Account of Early Muslim Architecture* 1958 kitabı 2 adet bulunduğu ancak ana-büyük kitaplarının bulunmadığı tespit edilmiştir.

7- Boğaziçi Üniversitesi kütüphanesinin web sitesinde sadece *Early Muslim Architecture* ana kitabının 1932 baskısı I. cildi mevcut gösterilmekle birlikte, kütüphane görevlisi tarafından bu cildin de "tam bir kitap hâlinde bulunmayıp dağılmış ve birkaç fasikülden ibaret olduğu" belirtilmiştir.

[1507] http: / / www.mkutup.gov.tr / tr / Sayfalar / Koleksiyonumuz / Tum-Koleksiyon.aspx (04.04.2016).

8- Marmara Üniversitesi Merkez Kütüphanesi web sitesinin Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitapları için "kaydı bulunamamıştır" mesajı verdiği görülmüştür.

9- Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi web sitesinin Creswell'in Early Muslim Architecture kitapları için aynı şekilde "kaydı bulunamamıştır" mesajı verdiği belirlenmiştir.

10- TDV, İslâm Araştırmaları Vakfı (İSAM) kütüphanesi web sitesinin de Creswell'in 3-4 farklı kitabı bulunduğunu gösterdiği fakat *Early Muslim Architecture* kitapları için "kaydı bulunamamıştır" mesajı verdiği gözlemlenmiştir.

11- IRCICA Kütüphanesi web sitesinde Creswell'in diğer birkaç kitabının yanı sıra *Early Muslim Architecture*'nin 1979 tarihli Hacker Art Books, New York tarafından yapılmış olan üçüncü baskısının (2 cilt 3 kitap hâlinde) bulunduğu gösterilmektedir. Bilfiil yerinde yapılan incelemede bu kitapların mevcut olduğu müşahede edilmiştir. Ancak bu kütüphanede bulunan ciltlerin 2.'si olan Vol I, Part II kitabında yapılmış olan ciltleme hatası sonucu, bu kitabın bir yerinde sayfa no'ları 566'dan 599'a atlamakta, diğer bir yerinde de s.628'den s.599'a atlayarak iki defa 32'şer sayfa (2 fasikül) eksiği / hatası bulunduğu tespit edilmiştir.

12- İngiliz, Amerika, Fransız ve Alman büyükelçilik kurumlarının internet site sayfaları üzerinden kütüphane linki verilmemektedir. Bu kurumlara telefon veya şahsen yapılan müracatlar sonucu, bunların kütüphanelerinde K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

13- İngiliz Arkeoloji Araştırma Enstitüsü (BIAA), Çankaya / Ankara

http://biaa.ac.uk/about-the-biaa (02.07.2017) İngiliz Arkeoloji Araştırma Enstitüsü'nün (http://biaa.ac.uk/ht1 adresi yoluyla ulaşılabilen "Heritage Turkey" isimli bir tarih-sanat arkeoloji içerikli yayınları da bulunan) Ankara'daki kütüphanesinde, tüm koleksiyonları kapsayan 58.000 adet (kitap, dergi, görsel vb.) yardımcı kaynak bulunduğu belirtilmektedir. Yukarıda verilen web adresi yoluyla ulaşılan kütüphanede;

http://www.biaatr.org/search/result?searchtext=CRESWELL&selsection=&selcontains=exact&searchtype=quicksearch&_csrf=SkVKUHBvTnAiDhBjKAd3CmcvfCdIQjobfSInPgEjHhcdLCACJR0sJQ%3D%3D

web adresinde, K.A.C. Creswell'e ait 7 adet yayın görülmektedir. Bunlardan 1 tanesi; *A Short Account of Early Muslim Architecture,* Penguin, 1958, Diğeri de; *Early Muslim Architecture 1: Umayyads A.D. 622-75*, Claranden Press, 1932 olarak görünmektedir.

Türkiye'deki İngiliz Arkeoloji Araştırma Enstitüsü'nün kütüphanesinde de, K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının güncellenmiş 1969 baskısının bulunmadığı belirlenmiştir.

14- Alman Arkeoloji Enstitüsü (İstanbul)

Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün http://www.dainst.org/tr?ft=all internet sitesi aracılığıyla ulaşılan kütüphanesinde (02.07.2017 ve 02.11.2017 tarihlerinde yapılan incelemelerde K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının sadece 1932, cilt1 nüshasının bulunduğu gözlenmiştir.

15- Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul)

Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün http://www.ifea-istanbul.net/ internet sitesi aracılığıyla ulaşılan kütüphanesinde 02.07.2017 ve 02.11.2017 tarihlerinde yapılan incelemelerde, K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

16- Hollanda Araştırma Enstitüsü (İstanbul)

Hollanda Araştırma Enstitüsü'nün http://www.nit-istanbul.org/ internet sitesi aracılığıyla ulaşılan kütüphanesinde 02.07.2017 ve 02.11.2017 tarihlerinde yapılan incelemelerde, K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

17- İtalyan Arkeoloji Misyonu

İtalyan Arkeoloji Misyonu'nun http://www.misart.it/hpmisart/home.cfm internet sitesi aracılığıyla ulaşılan kütüphanesinde 02.07.2017 ve 02.11.2017 tarihlerinde yapılan incelemelerde, K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

18- Amerikan Arkeoloji Enstitüsü - ARIT

Amerikan Arkeoloji Enstitüsü'nün http://ccat.sas.upenn.edu/ARIT/index.html internet sitesi aracılığıyla ulaşılan kütüphanesinde 02.11.2017 tarihinde yapılan incelemede, K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

19- Avusturya Arkeoloji Enstitüsü

Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nün http://www.bmeia.gv.at/tr/kueltuer/istanbul/ metanavigation /home.html internet sitesi aracılığıyla ulaşılan kütüphanesinde 02.11.2017 tarihinde yapılan incelemede K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture*

kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

20- Rusya Araştırmaları Merkezi (RAM)

Rusya Araştırmaları Merkezi'nin (RAM), http://www.kulturus.org/RAM.aspx internet sitesi aracılığıyla ulaşılan kütüphanesinde (02.07.2017 ve 02.11.2017 tarihlerinde yapılan incelemede, K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

21- Avrasya Arkeoloji Enstitüsü

Avrasya Arkeoloji Enstitüsü'nün http://avrasya.istanbul.edu.tr/ internet sitesi aracılığıyla ulaşılan kütüphanesinde (02.07.2017 ve 02.11.2017 tarihlerinde yapılan incelemede K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

22- Suna İnan Kıraç, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü – AKMED

Suna İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü'nün http://akmed.kaleicimuzesi.com/index.php internet sitesi aracılığıyla ulaşılan kütüphanesinde 02.07.2017 tarihide yapılan incelemede, K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

23- Türk Arkeoloji Müzesi'nin (halka kapalı) Kütüphanesi'nde (telefon irtibatı yoluyla alınan bilgiler sonucu), K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

24- Türkiyyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde (telefon irtibatı yoluyla alınan bilgilere göre) K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

25- Emel Esin Kütüphanesi'nde (telefon irtibatı yoluyla alınan bilgilere göre) K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

26 Bilim Sanat Vakfı (BİSAV) Kütüphanesi'nde (telefon irtibatı yoluyla alınan bilgilere göre) K.A.C. Creswell'in *Early Muslim Architecture* kitaplarının hiçbir nüshasının bulunmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

BÖLÜM V : DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

BULGULAR VE DEĞERLENDİRMELER

Bu doktora çalışması, Türkiyede Mimarlık Fakültelerinde, Fen-Edebiyat Fakültelerinin Sanat Tarihi Bölümlerinde ve İlahiyat Fakültelerinde İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı'nın lisansüstü erken İslâm mimarisi eğitiminde kullanılan tüm temel kaynakların muhtevalarında bulunduğunu iddia ettiğimiz sorunları gündeme getirmek ve bu sorunlara çözüm önermek iddiası ile yola çıkmıştır.

İddia ettiğimiz sorunların ilki; Türkiyede 1948'den bu yana erken İslâm mimarisi lisansüstü eğitiminde kullanılan temel kaynakların az sayıda mimari eser ihtiva etmesi, bunlarla ilgili verilen bilgilerin yetersiz olması ve verilen bilgilerin içeriğinde oryantalist propagandası yanlış rivayetlerin aktarılmasıyla ilgilidir.

İddiamız olan ikinci sorun ise; mevcut temel kaynakların ihtiva ettiği oryantalist propagandası yanlış bilgilerin yükseköğretimde kullanılması ve bu kaynaklardan alınarak yapılan çalışmalar yoluyla da topluma aktarılıyor olması hakkındadır.

Belirlediğimiz bu iki problemin sonucu olarak da, bu alanın öğrencileri ve araştırmacıları hem Müslümanların erken dönemde ortaya koydukları tüm mimarî faaliyetler hakkında yeterince bilgi sahibi olamamakta, hem de bazı önemli yapılar hakkında zayıf rivayetleri "doğruya en yakın bilgiler" olarak öğrenip tekrar etmektedirler.

Bu sebeplerden, temel kaynakların muhtevaları, mimari eser sayısı ile bu eserler hakkındaki bilgiler açısından zenginleştirilme ve oryantalistlerin yaygınlaştırdığı tutarsız zayıf rivayetlerden de arındırılma ihtiyacı içindedirler.

Bu sorunların nasıl çözüleceği hakkındaki önerimiz ise, "temel kaynaklardaki bu

eksik, yanlış ve fazlalıkların, tüm dünyada bu alanın en önemli yayınlarından birisi kabul edilen K.A.C. Creswell'in '*Early Muslim Architecture, 1969'* (*Erken Müslüman Mimarisi)* isimli kitaplarında ortaya koyduğu zengin bilgi ve görseller yoluyla telafi edilebileceği" şeklindeki iddiamızdır.

Tespit ettiğimiz birinci sorunla ilgili üç büyük Avrupa dilinde İslâm mimarisi üzerinde yapılmış yayınların incelenmesi sırasında karşılaşılan XIX. yy'da yapılmış sayı, çeşit ve muhteva olarak zengin kitap, dergi vb. basılı yayımın mevcudiyeti (Türkiye'deki yayınları da etkilemiş olmaları açısından) "Creswell, çağdaşları ve onlardan önceki diğer oryantalistlerin erken İslâm mimarisini neden araştırdıkları" konusuna da bakmamızı gerektirmiştir.

Oryantalistlerin erken İslâm mimarisi çalışmaları kadar önemli olan "oryantalistlerin neden erken İslâm mimarisini araştırdıkları" sorusunun cevabının arka planını oluşturan XVI-XIX. yüzyıllar arasında Osmanlının ulaşamadığı coğrafyalarda kurdukları sömürge düzenleri yoluyla sanayi, üretim, ticaret, pazarlama, askeri, ateşli silahlar, keşifler ile bilimsel araştırma ve eğitim gibi alanlarda da oldukça ilerlemiş olan Batılı devletlerin, XIX. yy'ın ortasından itibaren Osmanlı devletinin üzerinde bulunduğu yeraltı ve yerüstü zenginliklere sahip büyük coğrafyasına gözlerini diktikleri ve bu hedeflerini gerçekleştirmek için de Osmanlı teb'asını oluşturan farklı ırk, din ve kültürlerin (Osmanlıdan ayrıştırılabilmesi için) daha yakından tanınması maksadıyla arkeolog, sanat tarihçi, coğrafyacı gibi bilim adamı kimliği altında (oryantalist olarak isimlendirilen) yüzlerce casus gönderdikleri görülmüştür. Creswell'in direkt olarak bu maksada hizmet ettiğinin bir belgesi henüz ortaya konulmamıştır. Ancak XIX ve XX. yüzyılda erken İslâm mimarisi alanında kazı çalışmaları dâhil sayısız araştırma ve yayınlar yapmış, kendi hedeflerini başarmak için mimari alanlarda bazı gerçeklerin üzerini örten, çarpıtan (ve oryantalist kabul edilen) düzinelerce Avrupalı araştırmacının 'gizli servis elemanı kimliği' sonraki yıllarda deşifre edilmiştir.

Bu sebeple Batı'lı devletlerin Osmanlıya diz çöktürmek maksatlı yaptıklarına inandığımız bazı önemli faaliyetleri, Osmanlının yıkılmasıyla sonuçlanan süreçte Batılı devletlerle Osmanlı ilişkilerine ışık tutacağı düşünülerek çalışmamıza dahil edilmiştir.

Avrupa'da bu alanda yapılmış yayınlar üzerindeki karşılaştırmalı incelememiz çoğunluk sanat tarihçilerin "K.A.C. Creswell'in *EMA* kitaplarının son yüzyıl içinde bu alanda yapılmış yayınların en iyilerinden olduğu" şeklindeki söylemlerini (bk, s.59-61)

teyit etmiştir. Creswell'in *EMA* kitapları üzerinde yaptığımız muhteva incelemesi sonucu, bu yayında, 623 ile (Creswell'in erken dönemin sona erdiğine inandığı) 907 arasında müslümanlar tarafından ortaya konulmuş 400 civarı mimari faaliyeti (isim, inşa yeri, tarih ve bânileriyle birlikte) kronolojik bir sıralamayla verildiği, bu 400 civarı faaliyetin arasından kendisinin "önemli" gördüğü [80 civarı] mimari eser ve konuları "Gelişmemiş İslâm", "Emeviler" ve "Erken Dönem Abbâsîleri: Kurtuba Emevileri, Aglebîler, Tolunoğulları ve Samānîler" şeklinde üç ana grup altında ve kendine has (karmaşık ve takip etme zorluğu içeren) bir yöntem içinde fakat oldukça detaylı bir şekilde ele aldığı belirlenmiştir (Creswell'in yöntemi için bk, s.82, dn.77).

Türkçe kaynaklarda eksik bırakılmış mimarî eserler ve konuları ile, yine bunlardaki gereksiz fazlalıkların belirlenmesi maksadıyla, Creswell'in *EMA* kitaplarının son baskılarında (biraz karışık bir şekilde) ele alınmış olan bu 80 civarı mimarî eser ve konunun özet tanıtımları hazırlanmıştır. Bu özet tanıtım için, Creswell'in *EMA* kitaplarında karışık bir şekilde ele aldığı mimari eser ve konuları hakkında farklı sayfalarda verdiği bilgiler bir araya toplanarak;

a. İlk İslâm Dönemi (623-661) Önemli Mimarî Eserleri,

b. Şam Emevîleri Dönemi (661-750) Önemli Mimarî Eserleri,

c. Endülüs Emevîleri (Vali ve Emirler:756-907) Dönemi Önemli Mimarî Eserleri[1508],

d. Abbâsîler Yükseliş Dönemi (Aglebîler, Tolunoğulları ve Samānîler: 750 ~907) Önemli Mimari Eserleri,

e- Creswell'in Ele Aldığı Diğer Önemli İslâm Mimarisi Konuları,

şeklinde yeniden beş ana grup altında toplanarak, 69 mimarî eser ve 11 konu hâlinde tanıtılmıştır. Daha sonra da;

f- Creswell'in *EMA* Kitaplarına Dahil Etmediği 907 Öncesi Tarihli Bazı Önemli Yapılar

şeklinde bu kitaplarda yer verilmemiş olan 907 öncesi tarihli bazı önemli yapılar Creswell'in eksik bıraktığı mimari yapılara işaret etmek, maksadıyla kısa tanıtımlar hâlinde araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

[1508] Endülüs Emevîleri Emirlik dönemi aslında 929 yılında sona ermektedir, ancak Creswell'in EİM'nin 907 yılında sona erdiğini kabul etmesi hasebiyle Endülüs yapıları da bu tarihle sınırlandırılmıştır. Ayrıca 907-929 yılları arsında bu döneme ait önemli bir mimarî faaliyet de henüz bilinmemektedir.

Creswell'in *EMA* kitaplarında ele aldığı erken İslam mimarisi eseri ve konularının özet tanıtımı yapılırken, Creswell'in bazı konularda tam dürüst bir bilim adamına yakışır şekilde davranıp bazı Avrupalı oryantalistlerin tutarsız iddia ve propagandalarında gördüğü "apaçık bir hakikatin üzerini örtmek, görmezden gelmek veya çarpıtmak" şeklindeki yanlışlarını gündemine alıp, araştırıp işin doğrusunu ortaya koymuş olması takdire şayan bir gayret olmuştur. Ancak onun bazen konulara tipik bir oryantalist bakış açısıyla yaklaştığı dikkatimizi çekmiştir. Bu sebeple tanıtım içinde uygun düşen yerlerde dipnotlar yoluyla, daha sonra da her bir eserin tanıtımın arkasından verdiğimiz 'Sonuç Notları' kısmında, Creswell'in anlatım ve aktarımlarında karşılaşılan yeni (farklı / aykırı) bilgi, iddia ve görüşlere ayrıca işaret edilmiştir.

Avrupalıların erken İslam mimarisini yakından araştırmalarının arka planındaki askerî, dinî ve ekonomik nedenleri belirlemek maksadıyla, 1099-1453 arasında, ~350 yıl boyunca Haçlı Seferleri yoluyla ganimet ve yağmalamayı hayat nizamı haline getirmiş olan Avrupalı devletlerin, 1100 yıldır Hıristiyanlığın hamisi durumundaki Konstantinapol'ü 1453'de (Türklerin önderliğindeki Müslümanlara) kaybetmeleri, buna karşılık, İspanya Katolik Krallar Birliğinin ~800 yıldır Batı'da mevcudiyetini sürdüren Müslüman Endülüs devletini 1492'de sona erdirmeleri, ardından deniz yoluyla çıktıkları yeni yağmalama coğrafyaları arama faaliyetleri ve bu maksatlarla geliştirdikleri sömürgecilik, misyonerlik, emperyalizm, oryantalizm konuları incelenmiştir.

Bu faaliyetlerin devamı olarak, Avrupalı devletlerin sömürgecilik ve emperyalizm yoluyla elde ettikleri maddi zenginliklerin gölgesinde başardıkları sanayi devrimi, aynı paralelde arkeoloji ve sanat tarihi dahil tüm bilim dallarında kaydettikleri ilerlemeler, bunların sonucunda, bünyesinde her türlü hammadde ve kadim arkeolojik alanlar barındıran çok geniş Osmanlı topraklarına gözlerini dikmeleri, organize ettikleri Birinci Dünya savaşıyla Osmanlıyı parçalamaları, akabinde yeni Cumhuriyet döneminin yeni eğitim sistemi için arkeoloji ve sanat tarihi alanlarında da Avrupa'dan bilgi ithal edilmesi sonucu Türkçe yayınlarda ortaya çıkan sorunların tespit edilmesi için erken İslâm mimarisi alanında kullanılan 5 önemli temel kaynağın muhtevası ele alınarak (bk, s.990-1002) araştırmamızın çerçevesi belirlenmiştir.

Creswell'in Erken İslâm Mimarisi Alanında Yaptığı Araştırmaların Türkiye Sanat Tarihi Çalışmaları Açısından Önemi ve Kazandırdıkları

Creswell'in *A Short Account of EMA* 1958 kitabının 1968'de Lübnan tıpkı basımının önsöz'ünde "Creswell'in *Erken İslâm Mimarisi* alanındaki çalışmaları için

1960'a kadar basılmış olan 4620 yazara ait 12.300 adet makale ve kitap, 11.749 adet de dergi ve bülten türü yayını çok büyük bir titizlikle incelediği" belirtilmiştir. Creswell'in bu geniş araştırma ve birikimi sonucu erken İslâm mimarisi alanında yaptığı yayınlarının en önemlisi kabul edilen *Early Muslim Architecture* (*EMA*) kitaplarında ele aldığı mimari eserler ve konuları yeniden gruplandırılarak, bu çalışmanın genel çerçevesi içinde;

* Öncelikle Kâbe yapısı, ardından Müslümanlar tarafından Kûfe, Basra ve Fustat'ta kurulan Mescid-i Nebevî benzeri "ilk mescit" yapılarının planları ve yapısal özellikleri,

* 750 yılına kadar devam eden Emeviler yoluyla (700-907 arası Endülüs Emevileri dahil) erken İslâm mimarisine girmiş olan 30 civarı 'hypostil' ve 'transeptli' cami ile saray yapısının planı ve yapısal özellikleri,

* Abbâsî imparatorluğunun yükseliş dönemine giren 750-907 arasında yapılmış 35 civarı cami ve saray yapısı (toplamda 69 kadar önemli yapı ile 11 mimarî konu) hakkında bilgiler,

* Creswell'in erken devir eserlerden karşılaştırmalı olarak araştırıp kendi yorumlarını ilave ederek aktardığı yukarıda zikredilen yapılarla ilgili (çok miktarda görsel de içeren) tüm bilgiler, mevcut Türkçe kaynaklardan kontrol edilerek (hem bunlarda bulunan eksik ve fazlalıkların telafi edilmesine katkı sağlamak, hem de tezimizin iddiasını destekleyen belgeler olarak) Türkçeye kazandırılmıştır.

Araştırmacıların bu önemli yapıların ilk yapılış, genişletme ve yeniden yapılma tarihleri, bânileri, mimarları ve diğer özellikleri hakkında daha fazla bilgilere ulaşabilmeleri için, Creswell'in önemli kaynaklarının listesi de verilmiştir (s.874-887).

Creswell'in Erken Dönem İslâm Mimarisi Yapıları ve Konularıyla İlgili Ortaya Koyduğu Bilgilerden Örnekler, Değerlendirmeler ve Sonuçlar

Mimari eserler ve konuların özet tanıtımlarının yapıldığı Birinci Bölüm'de

a- İlk İslam Dönemi Yapıları ana grup başlığı altında

Kâbe Yapısıyla İlgili;

* Bir rivayete göre "Kâbe'yi 605'de yeniden inşa etmiş olan Bakum'un Rum asıllı ve köle bir sahâbe olduğu",

* Başka bir rivayete göre de "Bakum'un sahabe olmayıp Bizanslı bir tüccar ve mimar olduğu",

* Diğer bir rivayete göre ise "Kâbe'yi yeniden yapan Bakum'un Hz. Peygamber'in minberini de yapan aynı Bakum veya Bakul isimli Rum bir marangoz olduğu" (bk, s.92-93 ve SN., s.100-101) şeklinde Türkçe kaynaklarda Bakum hakkında en az üç yaygın rivayet nakledilip konu bir belirsizlik içinde bırakılmıştır. Creswell, önce "İbn Sa'd ve Ezrakī'nin 'Mekkelilerin talebi üzerine 608'de Kâbe yapısını yeniden inşa eden kişinin hem taş, hem de ahşap ustalığını bilen Bakum isimli bir Bizanslı (Rum) olduğunu' yazdıklarını, kendi yaptığı araştırmaların da Bakum'un hem taş hem ahşap ustalığını bilen birisi olduğunu göstermesi sonucu bu görüşe katıldığını belirtmiştir. Ardından Kâbe'nin 608'de yeniden inşa edilişi sırasında uygulanmış olan plan ve inşa metodunun da Habeşistan (Etiyopya) – Yemen yoluyla Arabistana gelmiş olduğunun kabul edilmesi hasebiyle (bk, Fg.3-4, s.87) "Bakum'un Yemen kökenli olduğunu" iddia edip bu iddiasını, Bakum isminin (dil uzmanları tarafından yapılan) Habeşistan-Yemen bağlantısına dayandırmıştır. Sonuç olarak da "Kâbe'yi inşa etmiş olan mimar Bakum'un Bizans-Rum kökenli birisi olmadığını (isminin Arapça kullanımı ve telaffuzlarından hareketle), onun Yemen kökenli birisi olduğunu" savunmuştur.

Lane-Poole gibi bazı Avrupalı araştırmacıların "Kâbe planının Araplara has ve orijinal olmadığı, Kâbe ve sütunlarla çevrilmiş açık avlu planının, Finikelilerin ören yerlerinde görülen eski Yahudi mabet planlarının bir devamı olduğu" şeklindeki iddialarını da Creswell, "Kâbe'yi çevreleyen revakların 608'de mevcut olmadıkları, bu revakların Hz. Osman tarafından 647'de ilave edildiğini" söyleyerek çürütmüştür.

Creswell'in, "Kâbe'nin 608'deki inşası sırasında Hacerülesved'in bulunduğu köşeye yerleştirilirken Hz. Peygamber'in bu çok önemli taşı duvardaki eski yerine kimin yerleştireceği konusunda kabilelerin arasında çıkan anlaşmazlığı hallettiği" şeklinde Türkçe kaynaklarda (Ezrakī yoluyla) [1509] çok sık tekrar edilen rivayetten hiç bahsetmediği de tespit edilmiştir.

Creswell, Ezrakī'nin *Ahbâr'u Mekke* isimli eseri yoluyla, 630 yılında Mekke fethedildiğinde "Kâbe yapısı içindeki sütunların üzerinde İbrâhim peygamberin (fal okları atan) resmini Hz. Muhammed'in Fazl ibni Abbâs'a sildirdiği hâlde, kucağında

[1509] Bk, Ünal, "Kâbe", *DİA,* s.16 [bu maddede Ezrakī'nin künye detayları eksik verilmiştir]; Salim Söğüt, "Hacerülesved", *DİA,* XIV, 1996, s.433-435; Çakan, Bakum er-Rûmî, *DİA*, IV, s.548.

çocuk Îsâ'yı tutan Hz. Meryem'in resmini, ellerini üzerine kapatarak sildirmediği ve bu resmin Yezîd'in Şam ordusunun saldırısı sırasında Kâbe'nin yanıp zarar gördüğü 683 yılına kadar orada bırakıldığı" şeklinde bir rivayeti nakletmiştir (bk, s.89-90).

Yaptığımız araştırma Creswell'in naklettiği bu rivayetin Ezrakī'nin bu eserinin Türkçe tercümesinde de İbn Cüreyc yoluyla Süleyman b. Musa eş-Şami ve Atâ b. Ebi Rebah arasında geçen ve Meryem-Îsa resimlerinin 683 yangınına kadar sütunların üzerinde kaldığını ifade eden (Creswell'in aktardığına benzer) bir konuşmanın mevcut olduğunu ortaya koymuştur (bk, K02, SN, s.103, dn.143). Ancak bu olayı bazı kaynakların yine Ezrakī referans gösterilerek "kısmen" tekrar ettiği (Can, "Kâbe", s.75, dergipark.gov.tr/download/article-file/188711, ts; Yetkin *İslam Mimarisi,* 1965, s.49 vb.), bazılarının sadece Kâbe'nin "putlardan ve resimlerden temzilendiği" şeklinde aktardığı (İ. Sarıçam, "Hicabe", *DİA,* XVII, s.432.), çoğunluğun ise sadece "Kâbe'nin putlardan temizlendiğini" yazıp resim konusunda hiçbir şey söylemediği görülmüştür (Bozkurt-Küçükaşcı, "Mekke", *DİA*, XXVI, s.555-563; Can, *İslamın Üç Kutsal Mabedi,* 2008; Ünal, "Kâbe", *DİA,* XXIV, s.19 vb.).

Sonuç olarak Türkçe kaynakların çoğunda bu olayın detayına girilmediği ancak Creswell'in kaynak gösterdiği Ezrakī 'nin eserinde mevcut olduğu teyit edilmiştir.

Creswell, Kâbe çevresinde ilk genişletmelerin (Ezrakī yoluyla) H17'nin Recep ayında (Temmuz-Ağustos 638), Hz. Ömer'in umre yapmak için Mekke'de bulunduğu 20 günlük süre içinde yapıldığını, ikincisinin de (Semhudi, Taberî, Yakubî yoluyla) Hz. Osman'ın avlunun etrafına da üzeri örtülü revaklar ilave ettirildiği sırada yapıldığı, bu işten 2 yıl sonra Hz. Osman'ın Mekke'de kendisi için ez-zavra isimli bir ev yaptırdığını (Taberî ve Caetani yoluyla) aktarmıştır. İlave olarak Hz. Osman döneminde Vali Muâviye'nin Şam'da 'Kubbetülhadrâ' adıyla anılan, duvarları pişmiş tuğla ile örülmüş (Mukaddesî'nin "konağın kapısının direkt caminin maksûresinin içine açıldığını" yazdığı) bir vali konağı (dârü'l-imâre) yaptırdığı, yine Muâviye'nin "halifeliği sırasında Mekke'de 'er-rukn' olarak bilinen bir konak inşa ettirdiği" şeklinde Türkçe kaynaklarda mevcut olmayan bilgiler aktarmıştır.

Creswell'in aktardığı Hz. Ömer'in Kâbe hareminde yaptırdığı ilk genişletme ile Hz. Osman'ın ez-zavra yapısı hakkında Türkçe kaynaklarda bir bilgi bulunmadığı tespit edilmiştir. Buna karşılık Türkçe yayınlarda, Kâbe'nin içinde Hz. İbrahim döneminden

kalma bir hazine kuyusu (ve bunun etrafında meydana gelmiş olaylar) hakkında pek çok rivayet mevcut olduğu halde, onun bu kuyudan hiç bahsetmediği görülmüştür.

Creswell Ezrakī yoluyla, (Yezid'in Şam ordusunun 683'deki ilk Mekke kuşatması sırasında alev alıp tahrip olan) Kâbe'yi, Hicaz Halifesi Abdulah b. Zübeyr'in yeniden yaptırırken Yemen kilisesinden getirttiği mozaikleri iç duvarlara uygulattığını aktarmış ve "bunların İslâm mimarisinde Kubbetü's-Sahre yapısındakilerden 8 yıl önce kullanılmış ilk mozaikler olduğu" tespitini yapmıştır. Kâbe hakkında bilgi veren Türkçe kaynaklarda (Ezrakī kaynak gösterilmesine rağmen) bu bilgiden bahsedilmediği gözlenmiştir.

Sonuç olarak Creswell'in erken dönem Müslüman kaynaklardan (birkaç konuyu atlamış olsa da), Kâbe yapısının İslâm'dan önceki ve sonraki durumu hakkında bilinenleri zenginleştirip, bazı belirsiz konuları netleştirip Türkçe temel kaynaklarda mevcut olmayan yeni ve daha detaylı bilgileri ortaya koyduğu, bu sebeple bu bilgilerin bundan sonra Kâbe konusunda yapılacak araştırmalara katkı sağlayacağı kanaâtine ulaşılmıştır.

Mescid-i Nebevî Yapısıyla İlgili;

Creswell, "Semhûdî ve Diyarbekrî, Mescid-i Nebevî'nin başlangıçta 70 x 60 zir'â olduğunu, Hayber'in fethi'nin ardından (7 / 629) batı ve kuzey yönünde genişletildikten sonra 100 x 100 zirâya ulaştığını" yazmış olsalar da, bu konuda İbn Sa'd (ö.845) ve diğer çoğunluk Müslüman müellifler Mescidin ilk yapıldığındaki ölçülerinin 100 x 100 zirâ (~52 x 52m.) olduğunu yazdıklarını" iddia edip kendisinin de buna katıldığını söylemiştir, fakat "çoğunluk" dediği müelliflerden hiçbirisinin ismini vermemiştir. Türkçe kaynaklarda ise bu durum İbn Hanbel'in Müsned I, 70, Tirmizî Menâkıb 19, Taberânî I, 196 ve Semhûdî' I, 336,338 kaynak gösterilerek mescidin ilk ölçülerinin 70 x 60 zir'â olduğu, Hayber'in fethi'nin ardından (7 / 629) batı ve kuzey yönünde genişletildikten sonra 100 x 100 zirâya ulaştığı rivayetlerinin kabul edilip yayınlarda yer verildiği belirlenmiştir (bk, Bozkurt-Küçükaşcı, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, XXIX, s.282; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi,* 2008, s.171 vd.). Ayrıca, Creswell'in bu konuda sadece daha geç tarihli yazarlardan olan Semhudî ve Diyarbekrî'yi nakledip bu haberin Buhari, Müsned ve Tirmizî gibi sahih kaynaklarda geçtiğinden bahsetmemiş olması onun titiz araştırmacılığına yakışmayan bir davranış olmuştur.

Creswell, “islâm mimarisine ilk mihrabın, 709 yılında Ömer b. Abdülaziz’in valiliği sırasında (709’da I. Velîd’in Mescid-i Nebevî’yi yeni baştan inşa ettirirken) Kıptî ustalar yoluyla girdiği” şeklindeki iddiasını her fırsatta tekrar etmesine rağmen, J. Pederson, “Mescid”, *İA,* VII, s.31’de zikredilen “Hakikatte Ömer b. Abdülaziz’in mihrabı sadece tamir ettitirdiğinin kabul edildiği” şeklindeki rivayetten hiç bahsetmemiştir.

Maksûre unsurunun, Hz. Osman’ın 649-50’de Mescid-i Nebevî’ye, akabinde Muâviye tarafından Şam mescidine inşa ettirildiği, daha sonra da 665 civarı Fustat Amr Camii ile Ziyad’ın Kûfe Camiine yaptırdığı ve “maksurenin tamamen bir Müslüman buluşu olduğu” yaygın kabul edilen bir gerçektir (bk, s.808, dn.1229). Ancak Creswell, başka konularda hem *İA*’ni, hem de Belâzürî ve Semhudi’yi kaynak olarak çok sık kullandığı halde, *İA*’deki bu rivayetten hiç bahsetmeyip sadece maksure’nin Mescid-i Nebevî’ye ilk defa Mervan tarafından yaptırıldığı kısmını nakletmeyi tercih etmiştir. Ayrıca, mescitteki maksure unsurunun mihrap gibi kullanılmasından ve Kur’an-ı Kerîm’de (Âl-i İmrân 3 / 37 son kısmı) geçen mihrap kelimesi ile bağlantılı olduğu konularına da hiç değinmemiştir. Bize göre Hz. Osman’ın mescide bir maksure yaptırması, Kur’an-ı Kerîm’de zikredilen mihrap kelimesiyle maksure benzeri bir mimarî unsurun kastedilmesinden kaynaklanmaktadır (dfbi bk, s.815 ve dn. 1229).

Creswell, Mescid-i Nebevî’nin 623’de inşa edildiğinde kaç kapısı olduğu konusunda, bir yerde (Bab’ün-Nîsâ kapısından bahsetmeden) sadece 3 kapısı olduğunu söylemiş (bk, s.107; *EMA,* c.1 bl.1, s.7), başka bir yerde ise Hz. Ömer’in genişletmesinden sonra (Bab’ün-Nîsâ kapısını da sayarak) önceden 4 olan kapı sayısının 6’ya çıkarıldığını (bk, s.116 ve 131; *EMA*, c.1, bl.1, s.7, ve 27, dn.15) yazmıştır. Bu konuyla ilgili yaptığımız araştırma her ne kadar erken dönem İslâm kaynaklarında kapıların isimleri ve sayıları konusunda Ana Giriş için: Bab-u Müleyka, Cibril kapısı için: Babü’n-Nebî, Bab-ı Aişe, Bab-u Osman, Babü’s-Selam vb, Bab-ı Âtika için: Babü’r-Rahman, Mervan vb. farklılıklar bulunduğunu gösterse de, başlangıcından itibaren mescide kadınların da geldiği bilindiği için, Hz. Ömer’in genişletmesi akabinde ilave edildiğini söylediği Babü’n-Nîsâ kapısının ilk yapıldığından itibaren mevcut olduğu kanaâti (bunu gösteren rivayetler sonucu) öne çıkmıştır (bk, Res.189-192, s.1068**).**

Creswell’in *EMA* kitabında kullandığı imzasız planda birkaç önemli eksiklik bulunduğu, planda avludaki su kuyusu, sofa kısmındaki hazine odası gibi yapıların

gösterilmediği, Ayrıca, Creswell, Hz. Peygamberin eşleri ile sorun yaşadığı zaman bir süre hazine odasında kaldığı rivayetinden de bahsetmemiştir.

Başlangıçta Mescidin doğu duvarına Hz. Peygamberin bekar kızları ile Hz. Sevde ve Aişe için olmak üzere toplam 3 hücre yapıldığı nakledilmiştir. Ancak Creswell ilk planda (Hz. Sevde ve Aişe için diyerek) sadece 2 hücre göstermiş, Türkçe kaynaklarda pek rastlanmayan bu bilgileri Creswell'in de nakletmediği gözlemlenmiştir.

Creswell, İbn Sa'd yoluyla (c.1, bl.1, s.9), Hz. Peygamberin eşlerine ait olarak mescidin doğu duvarına bitişik olarak inşa edilen hücrelerin 8 tanesinin 1 veya 2 bölmeli şekilde ~2.5 x 3m^2 (~6 x 7 zir'â^2) ebatlarında yapıldıklarını, sadece Hz. Aişe'ye ait olan hücrenin (Peygamberin burada kendisine ait bir odası bulunması sebebiyle) diğerlerinden biraz büyük ölçülerde yapıldığını nakletmiştir. Ancak bu 2 ve 3 odalı durumu, kullandığı planlarda göstermediği belirlenmiştir.

Bu konuda XIX. yy'dan itibaren Mescid-i Nebevî'nin ilk hâli ve sonraki genişletmeleri gösteren pek çok "tahmini" plan çizilmiştir (bk, s.1068). Bu çalışma vesilesi ile (Creswell ve diğerlerinde görülen eksik kısımlar tamamlanarak) bizim hazırladığımız çizimler de bu çalışma içinde sunulmuştur (bk Fg.12-16, s.128-133).

Creswell, *EMA* kitaplarında, "Caetani'nin bu konuda çok ciddi araştırmalar yapıp sonunda 'burasının ilk yapılışı sırasında mescit olarak yapılmayıp, sadece Hz. Muhammedin geniş ailesine barınak olarak yapıldığı' kararına ulaştığı" yönündeki (H. Lammens ve birçok oryantalistin de desteklediği) görüşüne kendisinin de katıldığını belirtip her fırsatta tekrar etmiştir. Creswell'in 'oryantalist tarafı' ile desteklediği anlaşılan bu absürd görüşün yanlış olduğu, Muhammed Hamidullah ve M. Asım Köksal gibi Müslüman araştırmacılar tarafından detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur (bk, s.113, dn.162).

Bu çalışma vesilesi ile oryantalistlerin bu konudaki tutarsız iddialarına önceden yapılmış itirazlar ve cevaplara ilave olarak bizim bu araştırma sırasında karşılaştığımız sosyal ve mimari sebepler;

* Bu yapının üç cephesine ilk inşa edildiği günden itibaren herkese açık 3 veya 4 giriş-çıkış kapı açıklıkları bırakılıp (sürekli herkesin girip çıkmasına izin verecek şekilde) bu açıklıklarda gece kilitlenen kapıların bulunmaması,

* Yapının içinde 150 civarı bekar-fakir erkeğin sürekli barınacağı üzeri örtülü bir alanın ayrılmış olması (evsiz Müslümanların mescitte barınma hakkı),

* Creswell'in kendisinin de (c.1, bl.1, s.10'da) naklettiği "Temim ed-Darî'nin Hz. Peygamber sağ iken, ilk defa Şam'dan yağ lambaları getirerek mescidin duvarlarına astığı" rivayetinin bulunması,

* Avluya kandil asılmasından sonra Hz. Muhammedin Temim ed-Darî'ye: "*Sen İslam'ı nurlandırdın. İslam'ın mescidini süsledin. Allah da seni dünyada ve ahirette nurlandırsın"* şeklindeki ifadesinde avludan, İslamın mescidi olarak bahsedilmesi,

* Yapının başlangıçta 70 x 60 zirâ olan ölçülerinin 628-9'a kadar artmış olan müslüman sayısı sebebiyle 100 x 100zirâ (~51 x ~51m.) olacak şekilde genişletilmiş olması (bu durumda peygamber avlusunu genişletmez, yeni bir mescit yaptırırdı),

* 626 yılında Peygamberin 4 çocuklu dul Ümmü Seleme ile evlenmesi akabinde meydana geldiği anlaşılan ve onun "hücresinin önüne bir inşaat (duvar) yaptırdığı" şeklinde günümüze ulaşan rivayet, aslında bu duvarın arkasında (doğusunda) kalan kısmın Hz. Muhammedin geniş ailesine ait olduğunun, duvarın batısında kalan kısmınların da mescit alanı olarak kabul edildiğini göstermesi (bk, Fg.12, s.128),

* Bu yapının Babu Âtika (Selam) kapısı ile Doğu duvarındaki Babü'n-Nîsâ kapısının karşılıklı olup, sürekli açık olması sebebiyle bu kapıların (hayvanlar da dahil) Medine ahalisi tarafından kısa yol olarak kullanılabiliyor olması (bk, Fg.12),

* Sadece Hz. Ömer, Hz. Ali ve sofa'da barınan sahabeler değil, mescide gelip giden herkesin yalnız veya arkadaşları ile birlikte istediği zaman burada yemek yiyebiliyor, uyuyabiliyor, özel-şahsi görüşmelerini yapabiliyor olması şeklinde ortaya konulmuştur.

Creswell, Caetani ve Lammens'in ileri sürdüğü, "Mescid-i Nebevî olarak anılan yapıyı başlangıçta Hz. Muhammed'in kendi geniş ailesi için inşa ettirdiği ve onun ölümünden sonra yapının mescide dönüştürüldüğü" şeklindeki iddiasına; "*Hz. Muhammed'in zaman zaman avluda uyuduğu için, yakın arkadaşları olan Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali gibi şahsiyetlerin, kendilerinin de avluda uyumalarına izin olup olmadığını Hz. Muhammed'e sormuş olmalarını bu yapının mescit olmayıp Hz. Muhammedin evinin avlusu olduğunu gösterdiğini iddia edip, Buhari I, p.122, I, 3: Krehl's ed. I, p.130, II, 19-20 yoluyla gelen avluda uyumak için izin istenmesi"* rivayetlerini delil olarak göstermiştir.

Bu konuda Creswell ve diğer oryantalistlerin bilmediği taraf ise, izin isteme olayının konunun dini yönüyle ilgili olduğu, sadece Hz. Muhammed, Hz. Ömer, Osman ve Ali değil, tüm diğer sahabelerin de zaman zaman mescitte uyudukları, hatta kadınlar dâhil, kimsesiz müslümanların mescidin avlusuna çadır kurup orada barındıkları hakkında tüm sahih hadis kitaplarında birçok rivayet mevcut olduğudur. (örnekler için bk, *Sahih Buhari, Muhtasarı Tecrid-i Sârih Tercümesi*, (Terc. A. Naim), DİB, Yay., Ankara 1983, c.2, s.383-385).

Konunun diğer cephesi ise Hz. Ömer, Osman, Ali veya diğerlerinin 'avluda uyumak için sahibi Hz. Peygamberden izin almaları gerektiği' değil, 'dini açıdan mescitte uyumaya izin olup olmadığıdır'. Nitekim fıkıh kitaplarında bu konuyla ilgili bölümler bulunmaktadır. İbn Abbâs, İbn Mes'ûd, İbn Ömer ve İmam Mâlik gibi İslâm alimlerinin mescitte uyumanın, caiz, mekruh, mübah vb. olduğu yönde farklı görüşler ortaya koydukları kaynaklarda nakledilmiştir (bk, http://www.kuranvehadis.com/node/3509, 25 08.2018).

Creswell, "avluya gelen insanların (namazdayken ve kıble yönü de dâhil) yerlere tükürebildiklerini" söyleyip bu davranışı burasının mescit olmadığının başka bir delili kabul edip yine Buhari'yi kaynak göstermiştir.

Bu rivayetin, Buhari'nin Türkçe tercüme baskısında[1510]*:

> Kitâbu`s-Salât, Hadis No: 264, Ravi; Enes b. Mâlik
>
> "Resûlu`llâh salla`llâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: Mescide tükürmek bir günahtır. Keffâreti de onu gömmektir."

şeklinde kayıtlı olduğu görülmüştür.

Bize göre bu gibi durumlar avlunun mescit olmadığı ile ilgisinden daha çok o dönemde mescidin zemininin toprak olması ve insanların henüz kültürel açıdan bir eğitim sürecinden geçiyor olmaları ile ilgilidir.

Creswell, yine Caetani'yi kaynak göstererek "Köpeklerin avluda yenilen şeylerden artanları yemek için avluya serbestçe girip çıktıkları" olayını da (Bukhari, I, p.26, II, 2-3, Krehl's ed. yoluyla) burasının bir mescit olmadığına delil göstermiştir.

[1510] *Sahih Buhari, Muhtasarı Tecrid-i Sârih Tercümesi*, (Terc. A. Naim), DİB, Yay., Ankara 1983, c.2, s.355

Bu rivayetin, Buhari'nin Türkçe tercüme baskısında[1511]:

Kitabü'l Vudu, Hadis No: 136, Ravi, İbnü Ömer

Türkçe metin: "Köpekler Resulullah (sav) devrinde mescidin içinde gidip gelirlerdi. Bu sebeple mescidi yıkamak için içine su serpmezlerdi".

şeklinde bir bahsin mevcut olduğu belirlenmiştir.

Bize göre bu olay da yine burasının mescit olmadığının değil, aksine kapılarının sürekli ve herkese açık bir mescit olduğunun delilidir.

Creswell, Caetani'nin "[Hz.] Muhammed'in Medine mescidinde namaz kılmanın faziletinden bahseden hiçbir sözü veya tavsiyesinin bulunmadığı" yöndeki iddiasını da nakletmiştir. Ancak bu konuyla ilgili Buhari'de birkaç hadis rivayeti mevcut olmasına rağmen her nasılsa Caetani ve Creswell bu yöndeki hadisleri görmemişlerdir.

Bu yönde bir rivayetin, Buhari'nin Türkçe tercüme baskısında[1512]

Hadis No: 605, Ravi: Ebu Hureyre

Türkçe metin: Benim şu (Medinedeki) mescidimde kılınan bir namaz, (Mekke'deki) Mescid-i Haram müstesna olmak üzere, başka mescitlerde kılınan bin namazdan (ecr ü sevab cihetiyle) hayırlıdır.

şeklinde mevcut olduğu tespit edilmiştir.

Creswell ilave olarak;

"Mescide gelen misafirlerin develeri ile mescidin avlusuna kadar girdikleri"; bu çerçevede; "[Hz.] Muhammed ve ailesini eğlendirmek için Sudan'lı bir grubun avluda vahşi dans gösterisi yapmasına izin verildiği, eşlerinin de onun arkasına saklanarak gösteriyi izledikleri" (Bukhari, I, p.125, I. 8; p.242, I. 9; p.251, vd.), şeklinde gelen örneğini (Caetani yoluyla) bu iddiaya delil olarak aktarmıştır.

"Ka'b b. Mâlik ve İbn Ebî Hadrad'ın bir borç meselesinden dolayı mescitte yüksek sesle tartışmalarının eşlerinin birisinin hücresinde uyumakta olan [Hz.]

[1511] *Sahih Buhari* (age), Ankara, 1983, c.1, (s.498'den sonra başlayan Tecrid Terümesi), s 153-154. *(Ayrıca *Hadis Ansiklopedisi, Kütüb-i Sitte* (Terc., İ. Canan), Akçağ Yay., İst., ts., c.10, s.78, Taharet Bölümü, Hadis No: 3524'de bu hadisin Buhari, Vudu, 33 olarak bulunduğu belirtilse de, bu hadis c.1, s.153-154'de hadis no: 136 olarak bulunmaktadır).

[1512] *Sahih Buhari, Muhtasarı Tecrid-i Sârih Tercümesi*, 1983, c.4, s.198 **Ayrıca *Hadis Ansiklopedisi, Kütüb-i Sitte* (Terc., İ. Canan), Akçağ Yay., Ankara,, ts., c.12, s.516, Fezail Bölümü, Hadis No: 4583'de bu hadisin Buhari, Fezailü's-Salat, 6 olarak bulunduğu belirtilmiş olmakla birlikte, bu hadis yukarıda ve burada verildiği üzre c.4, s. 198, no: 605 olarak bulunmaktadır. Bu hadisin daha kısa bir versiyonu da yine c.4, s.163'de hadis no 604 olarak bulunmaktadır.

Muhammed'i uyandırdığı, onun da sinirlenip perdeyi kaldırıp onları sessiz olmaları için uyardığı" olayı için Buhari, I, p.126, I. 2; p.129, I, II'yi delil göstermiştir.

Bu olaylar, sahih hadis kitaplarında mevcut olan meşhur rivayetlerdendir. Ancak avluda bu tür olayların yaşanması, avlunun Hz. Muhammedin özel mülkiyeti olduğu için değil, o dönemde ve toplumda mescitte bu tür şeylerin yapılmasında bir sakınca görülmemesinden kaynaklanmaktadır. Hatta Mescid-i Nebevî'de bundan daha garip ve günümüzde kabul edilmesi imkansız olayların meydana geldiğinin örnekleri de yine sahih hadis kitapları yoluyla günümüze kadar ulaşmıştır.

Creswell, Hz. Peygamberin eşlerinden Ümmü Seleme'nin Mescitte sürekli yabancı erkeklerin bulunması ve onların hücrelerin bulunduğu tarafa bakıyor olmalarından rahatsız olması sonucu Hz. Muhammedin bir sefer için Medine dışında olduğu bir zamanda kendi hücresinin önüne bir duvar ördürdüğünü, Hz. Peygamberin de seferden döndüğünde bu konuyla ilgili olumsuz yorum yaptığını *EMA* kitapları içinde birkaç kez tekrar etmiştir. Yaptığımız araştırma bu olayın "Ümmü Seleme inşa hadisi" olarak İbn Sa'd'ın Tabakât'ında mevcut olduğunu (bk, Res.217, s.1072) tespit etmiştir.

Sonuç olarak Creswell'in Mescid-i Nebevî'nin inşa maksadı konusunda Caetanî ve Lammens gibi (şüpheci) oryantalistlerin etkisinde kalarak bu yapının başlangıçta mescit olarak inşa edilmediği şeklindeki absürd görüşü kabul ettiği ve bu konuya tipik bir oryantalist mantığı ile baktığı, karşı delillerle ortaya konulmuştur.

Creswell, Mescid-i Nebevî'nin (kurtlar tarafından zayıflatılmış olan) ahşap direklerinin Hz. Ebubekir'in halifeliği sırasında (632-634) yeni direklerle değiştirildiği, Hz. Ömer'in ise 634-35'de bu direkleri çıkartıp yerlerine kerpiç tuğlalarla örülmüş payeler yaptırdığı, o zamana kadar mescidin zemininde bir sergi bulunmadığı ve ilk defa Hz. Ömer'in zemine ince taş serdirdiği şeklinde önemli bilgiler aktardığı belirlenmiştir. Henüz Türkçe kaynaklarda bahsedilmeyen bu tür bilgilerin bundan sonra yapılacak araştırmalara katkı sağlayacak olması açısından önemlidir. Bunun yanı sıra Creswell'in savaşlar akabinde mecsidin avlusunda çadır kurulup esirlerin ya çadırlarda veya direklere bağlanarak bekletildiği gibi konuları (burasının mescit olduğunu göstereceği hasebiyle) nakletmediği görülmüştür.

Creswel (*EMA,* c.1, 1932'de) *"İslam öncesinde Güney Arabistan'da Bilinmeyen Mimari'* başlığı altında "Arabistan'da yaşayan Arapların İslâmdan önce 'ehli veber' denilen fakirlerinin deve kılından yapılmış çadırlarda, 'ehli madar' denilen zenginlerinin

ise şehirlerde kerpiçten yapılmış evlerde yaşadıklarını" iddia etmiştir. Ancak bu yazdıklarının yanlış olduğunu Herzfeld'in bir mektup yazıp **"**kendisinin '*Handbuch der altarabischen altertumsk'* isimli yayımını (pp.143-64) ve Grohmann'ın İslam Ansiklopedisi'ndeki 'Ma'rib' makalesini okumasını tavsiye ettiğini" *EMA,* 1969, c.1, bl.1, s.10, dn.7'de itiraf etmiştir (bk, s.113, dn 161).

Bu davranışı ile Creswell, kendisinin doğru olarak inanıp naklettiği bir bilginin aslında yanlış olduğu, konunun uzmanı tarafından gösterildiğinde kendi eksik ve hatasını kabul edecek olgunluğa sahip bir bilim adamı olduğunu ortaya koymuştur.

İlk Dönem Hipostil Planlı Camiler ve Dârü'l-imâre Yapıları Hakkında;

Creswell, ilk defa kiliseden camiye çevrilen Hama Ulucamii ((15 / 536) ile Müslüman ordu kumandanı ve valiler tarafından kurulan Kûfe şehri ve ilk Ulucamisi (16 / 638), Basra şehri ve ilk Ulucamisi (17 / 639) ve Fustat Amr İbnü'l-Âs camileri, ayrıca Müslümanların ilk şehirlerle mescitlerini nasıl kurdukları konusuna ilave olarak bu mescitlerin (Muâviye b. Süfyan'ın halifeliği sırasında) bölge valileri tarafından yeniden yapımları hakkında oldukça detaylı bilgiler aktarmıştır.

Creswell, Hz. Ömer döneminde Amr ibnü'l-Âs ve ordusunun Kuzey Afrika'da yaptığı fetihler hakkında Kıptî John'un Tarihi" isimli kronikılı kaynak göstererek açık ve net tarihler vermiştir (bk, Fg. 27, s.159).

Türkçe kaynaklarda fazla rastlanmayan bu bilgilerin Türkçeye kazandırılmış olması mevcut kaynaklarda bu konularda bulunan eksiklerin telafi edilmesi açısından oldukça önemli kazanımlardır.

***b. Şam Emevîleri Dönemi (661-750) Önemli Mimarî Eserleri** ana grubu altında;*

Kayrevan Ulucamii Yapısıyla İlgili;

Creswell, Muâviye döneminde (665-668 arası yıllarda) İfrîkıyye'ye gönderilen (Amr ibnü'l-Âs'ın yeğeni) Ukbe b. Nâfi komutasındaki 10.000 kişilik ordunun Burka ve Tripoli gibi Amr zamanında fethedilmiş güzergâh ve karargahları kullanarak Kuzey Afrika'da Tunus ve civarında gerçekleştirdikleri fetihler çerçevesinde Kayrevan şehri ile ilk caminin kuruluşu ve daha sonra meydana gelen geri çekilme, komutan / vali değişikliği sebebiyle şehrin yerinin değiştirilmesi sonucu caminin terkedilmesi, sonra da caminin yeniden kullanılmaya başlanması gibi konuları ile Abbâsîler döneminde Aglebî

hanedanı mensuplarının Tunus ve Kayrevan şehri ile Ulucamii hakkında özellikle Ahmed b. Ağleb'in oğlu İbrâhim'in 875-902 arasında yaptırdığı tekerlekli kündekâri ahşap minber (Fg.41-43, s.181), ahşap perde ve mihrabın etrafındaki Luster çinileri hakkında önemli bilgiler aktarmıştır.

Creswell, daha önce Müslümanların kutsal mabetlerine Hıristiyanların girmesi yasak olduğu için Avrupalı gezginlerden hayatlarını tehlikeye atıp Kayrevan Ulucamiine girmeyi denedikleri, bunu ilk defa 1727'de Thomas Shaw'un başardığını, 1881'de Fransızların Kayrevan'ı işgal etmelerinin ardından Avrupalıların bu caminin içine girip gezmelerine izin verildiği şeklinde ilginç bilgiler nakletmiştir (dfbi bk, s.184-185).

Sonuç olarak Kayrevan şehri ve Ulucamii'nin kuruluşu ve başından geçmiş olan tüm tamir, genişletme ve yeniden yapımlar ile İslâm mimarisinin en eski tarihli ahşap minberi olduğu kabul edilen tekerlekli-kündekâri minber ve ahşap perde, ilave olarak mihrab civarında kullanılan Luster çinileri hakkında Türkçe kaynaklarda rastlanmayan konularda bilgi ve görseller aktarılması Türkçe temel kaynaklarda eksik olan bu konuların tamamlanması açısından çok önemli kazanımlar olduğu anlaşılmıştır.

Kudüs Beytülmakdis Alanı, Hz. Ömer'in Yaptırdığı İlk Mescit ve Mescid-i Aksâ Yapılarıyla İlgili;

Creswell, "Kudüs ve Beytülmakdis alanının milattan önceki dönemlerinden başlayıp, ilk Süleyman Mabedi [m.ö.~965-928][1513] ile, Roma'nın Filistin bölge valisi (Kral) Herod'un m.ö.18 yılında yeniden yaptırdığı ikinci mabet ve m.s.70'deki Titus'un bu ikinci mabedi yıkması hakkında ve bu dönemde Kudüs'teki Yahudi-Hıristiyan mücadelesinde Hıristiyanların İncil'de bulunan iki ayeti[1514] ileri sürerek Yahudilere mabedi yeniden inşa ettirmedikleri" şeklinde erken devir Hıristiyan kaynaklardan oldukça ilginç bilgiler aktarmış fakat Hıristiyanların (Yahudilerin II. Mabedi yeniden inşa etmelerine) neden izin vermedikleri konusuna değinmemiştir[1515].

[1513] Ö. Faruk Harman, "Süleyman", *DİA*, XXXX, 2011, s.56.

[1514] Creswell, (c.1, bl.1, s.31, dn.5'de) 939'da Eutychius'un bu ayetleri; 1-"…Dinleyin, sizin eviniz harap hâlde bırakılacak" (Pocock's ed. (Oxon, 1658, II, pp.288-9), 2- *"…*Orada yıkılmamış taş üstünde taş bırakmayacağım" (Mathew XXIV, 2 ve Luke XIX, 44) şeklinde yazdığını nakletmiştir [bu ayet Ö.F.Harman, "Kudüs", *DİA,* XXVI, s.325'de Matta, 24 / 2 olarak gösterilmiştir]. Dfbi BÇ, s.203, dn.357.

[1515] Bu konu Kur'an-ı Kerîm'de, Rum suresinin başlangıcında bahsi geçen (fakat tefsirlerde detaylarına fazla girilmeyen) Sasâni-Bizans arasında 15 yıl arayla iki defa vuku bulan savaşla direkt bağlantılı olması ve İslâm'ın Mekke döneminde ikinci savaşın akibetinin ilahi mucize olarak 15 yıl önceden belirtilmiş olması ile 'anahtarları almak için Halife Hz.Ömerin Kudüs'e gittiğinde Yahudiler için kutsal kabul edilen ve çöpler altında kalmış olan kaya'nın yerinin (Hz. Peygamberin vefatından sonra Müslüman olduğunu söyleyip önce

Türkçe kaynaklarda ise "…Hz. Ömer barış yoluyla Kudüs'ü ele geçirince Kâ'b el-Ahbâr'ın delaletiyle Yahudiler tarafından çöplük haline getirilen kayanın yerini bulup temizletmiş, bizzat kendisi eteğinde toprak taşıyarak bu çalışmaya katılmıştır…" şeklinde bilgiler erken dönem Müslüman yazarlar yoluyla aktarılmaktadır (bk, Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", *DİA,* XX, s.305, İbn Kesîr, VII, 57 yoluyla).

Creswell, Beytülmakdis alanındaki kayanın etrafını Yahudilerin değil, Hıristiyanların çöplük haline getirdiğini nakletmiş fakat bunun sebebi hakkında bir açıklama yapmamıştır. Araştırmamızın sonunda bunun sebebininin "613-628'de meydana gelen Bizans-Sasâni savaşlarında (eski ahit sahibi) Yahudilerin Hıristiyan Bizans'a karşı ateşperest Sasâni'leri desteklemeleri olduğu" anlaşılmıştır. Çünkü 613'deki ilk galibiyetinin ardından Kudüs'ün idaresi Yahudilere verilmiş, onlar da Hıristiyanlara (önceki 300 yıl boyunca kendilerine izin vermemelerine) inat hemen II. Mabedi yeniden yapma hazırlıklarına başlamışlar fakat (Kur'an'ın önceden haber verdiği gibi) 628 savaşında bu defa Bizans galip gelmiş ve Kudüs'ün idaresi tekrar Hıristiyanların eline geçmiştir. Hıristiyanlar da mabedin inşasını engellemek için Yahudilerin kutsal alanını şehrin çöplüğü haline getirerek bu davranışlarını Hz.Ömerin Kudüs'e girdiği 638 yılına kadar devam ettirmişlerdir (bk, s.204-205, SN.,s.223)[1516].

Bu konularda, Türkçe kaynaklarda aktarılan bilginin Creswell'in aktardığı bilgilere tamamen zıt olduğu görülmektedir. Türkçe kaynakta bulunan bu bilgi için dinî veya siyasî bir açıklama da yapılmamıştır. Dolayısıyla Creswell'in aktardığı bilgilerin daha mantıklı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, Türkçe kaynaklardaki yanlış bilgilerin güncellenmesi gerektiğini bir kez daha göstermiştir.

Creswell, Beytülmakdis alanı içine Kudüs'ün fethini takiben Hz. Ömer'in, (orada m.s.135 civarı) Roma döneminden kaldığı kabul edilen Stoa yapısının kalıntılarını kullanarak dar ve uzun bir cami yaptığının (680 civarında Kudüs'e hacı olarak gelmiş

Medine'ye yerleşen ve Kudüs'ün fethi akabinde halifeyle birlikte Kudüse giren) Yemenli Yahudi muhtedîsi ve bilgesi 90'lı yaşlardaki Ka'b el-Ahbar'ın göstermesiyle bulunarak etrafının temizlenilip ortaya çıkartıldığı' şeklindeki rivayetleri teyit ediyor olması İslâm tarihi açısından oldukça önemlidir.

[1516] Creswell ilave olarak (*EMA*, c.1, bl.1, s.33., dn.8'de *Taberî,* I, pp.2305-6; Lane-Poole, "Proc. Of the Roy." *Irish Academy*, XXIV, Sect., C, p.223 yoluyla): Müslümanlar savşasız Kudüs'ü teslim aldıklarında yapılan anlaşma da "Hıristiyanların 'Yahudiler Kudüs şehir merkezine giremeyecekler' şeklinde yazılmasını şart koştuklarını" ve (s.33, dn.9'da F. Macler's trans. *History of Hercalius* ve Caetani*, age.,* III, pp.941-2'de: "Yahudilerin [627-8] rövanş savaşı akabinde şehre girmesinin Hıristiyanlar tarafından yasaklandığının' yazılı olması sebebiyle de bilindiğini belirtmiştir. Bu yasağın varlığına delil olarak ta Butler, *The Treaty of Misr,* Tabarî, pp.35-6 ve Jacob Mann, *The Jews in Egypt & in Palestine under the Fatımid Caliphs*, I, pp.43-5'da geçen; "Gaonate of Daniel b. Azarya'nın döneminde (1051-62) Kudüs Rabbiliğinin yazdığı bir mektupta bu kuralın çok sıkı uygulanmadığından bahsedildiği" şeklindeki kayıtları göstermiştir.

Arculf'un hatıratı da dahil) erken dönem Hıristiyan kaynaklarda bahsediliyor olması hasebiyle bilindiğini, bu camiyi 705 yılında Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın (yeniden yaptırılmak maksadıyla) yıktırdığını fakat akabinde vefat etmesi sonucu camiyi, oğlu I. Velîd'in 715 yılında (yine buradaki bazı malzemelerin de yardımıyla) yeniden yaptırdığını, "ikinci Aksâ Camii" olarak bilinen bu binanın da Şam Emeviyye Camii gibi transeptli olduğunu belirtip, bu yapı hakkında detaylı bilgiler vermiş ancak ilk ve ikinci yapının planları hakkında bir çizim sunmamıştır (bk, s.204-211).

Creswell'in Beytülmakdis'deki Ömer Camii ve İkinci Aksâ Camii olarak bahsettiği iki yapı hakkında Türkçe kaynaklarda da hemen hiçbir bilgi ve görsel bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu sebeple, bu yapılar hakkında ileri sürülmüş olan plan teklifleri son yıllarda yapılmış yayınlar yoluyla bu çalışmaya dahil edilmiştir (bk, Fg.89-90, s.224). Ayrıca Hz. Ömer'in mescidi olarak Hamilton'un planında gösterilen çizimde (günümüz Mescid-i Aksâ yapısına sonradan eklenmiş nostalcik Ömer mihrabının yerini gösterdiği için) bu çalışmaya dahil edilmiştir (bk, Fg.87-88, s.221 ve EK 3, Res.238-243, s.1113).

Creswell (ikinci Aksâ Camii de dediği), I. Velîd 'in camisinin 749'daki depremde yıkıldığını ve 759'da Kudüs'e gelen Abbâsî Halifesi Cafer el-Mansûr tarafından 15 sahnlı olarak (daha orantılı bir planda) yeniden yaptırıldığını söyleyip, bu yapıya da "Üçüncü Aksâ Camii" deyip, bunun hakkındaki bilgileri First Muthir'in kitabından aktarmış ve yapının (kendi çizdiği) planı ile dış görünüşünü sunmuştur (bk, Fg.81-82, s.216). Devamında Mansûr'un yaptırdığına inandığı bu üçüncü binanın 1033'deki büyük depreme kadar ayakta kaldığını belirtip, 1035 yılı civarı Fatımî Halifesi ez-Zahir tarafından (tekrar planı değiştirilerek orta sahnı geniş olan) toplam 7 sahnlı olarak yeniden yaptırıldığı hakkındaki bilgileri (bu konuda ciddi araştırma ve yayınlar yapmış olan R.W. Hamilton'un yazdıkları ve planları yoluyla) aktarmıştır. (bk, Fg.83). Ayrıca Mansûr'un 15 sahnlı planının üzerine ez-Zahir'in 7 sahnlı planını üst üste (şeffaf parşömen kağıdına renkli basılmış hâlde) koyarak, eski plan ile yeni plan arasındaki benzerliklere ve yapılmış olan değişikliklere işaret etmiştir (bk, Fg.84, s.216).

Creswell'in bu konuda yazdıklarına Sauvaget ile Le Strange'in itiraz ettiği, Le Starnge'in (First Muthir'in 749 depreminden bir süre sonra bir büyük deprem daha meydana geldiğini yazdığını söyleyerek) Mansûr'un 759'da Kudüs'e geldiğinde yıkık halde olan Aksâ Camiinin 759'da Mansûr tarafından yeniden yaptırılmış olsa da, onun camisinin biraz daha dar olduğunu, caminin 771'de meydana gelen depremde tekrar

büyük hasar görüp yıkıldığını ve 780'de Mansûr'un oğlu el-Mehdi'nin Kudüs'e geldiği zaman camiyi daha genişleterek 15 sahnlı olarak yeniden yaptırıldığını iddia etmiştir.

Creswell bu iddiayı ciddiye alıp araştırmış ve eğer bir deprem olduysa bunun Mukaddesî'nin "depremde mihrap hariç sahnların ve diğer herşeyin yıkıldığı" şeklinde bahsettiği (orta çaplı bir) deprem olabileceğini söyleyerek bu hasarın yapının ana strüktüründe ciddi bir plan değişikliği yapmayı gerektirmeden (Hamilton'un araştırmalarında bahsettiği farklı malzeme ve inşa işlerine dikkat çekerek) tamir yoluyla halledilmiş olabileceğini belirtip, bu camiye de Dördüncü Aksâ Camii diyerek hangi kısımların tamir edilmiş olabileceği hakkında anlatımlar yapmıştır. Creswell (kendisi kabul etmese de), Le Strange'in yazdıkları ciddiye alındığında, ez-Zahir'in Camisinin "Beşinci Aksâ Camii" olacağını belirtmiştir (*EMA,* c.1, bl.2, s.374-375; BÇ, s.212-217).

Creswell'in bu anlatımlarından Beytülmakdis alanında 638-1035 yılları arasında 4 farklı planda ve dört veya beş farklı Aksâ Camii binası yapıldığı anlaşılmıştır. Ancak Creswell, Aksâ Camii hakkında bu kadar detaylı araştırmalar yapmış olmasına rağmen bazı kaynaklarda zikredilen Muâviye b. Süfyanın da Hz. Ömer'in Camisinde bazı tamiratlar yaptırdığı (bk, Heyet, *Kudüs Tarihi,* Nida Yay., İst., 2011, s.73) konusuyla ilgili hiçbir bilgi nakletmemiştir.

Türkçe yayınlarda ise İkinci Aksâ Camii'nin kaynak gösterilmeden 702 yılında Abdülmelik b. Mervan tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir (bk, Ara Altun, *İslâm Sanatları Tarihi,* AÜİF Önlisans Programı, Eskişehir 2010 3. Baskı, s.12). Creswell bu konuda yaptığı ciddi araştırmalar sonunda Abdülmelik'in ilk Ömer Camii'ni yaptırmak maksadıyla yıktırdığını fakat yaptıramadan öldüğünü, İkinci Aksâ Camii'ni oğlu Velîd 'in yaptırdığını, 1901'de Mısır'da keşfedilen Aphrodito Papyri'lerinde bulunan kayıtlar yoluyla da ortaya koymuştur (bk, s.210-211). Bu sebeple Türkçe kaynaklarda mevcut olan bu bilginin güncellenme ihtiyacı içinde olduğu görülmektedir.

Creswell'in *EMA* kitabında Marçais tarafından yazılan Mescid-i Aksâ'nın VIII. yy.'dan kalma olduğu belirtilen (ancak 1969 yangını akabindeki restorasyon sırasında son kalan birkaç örneği de ortadan kaybolan) üzeri oyma motiflerle bezeli ahşap kiriş kaplamaları hakkında detaylı bilgiler verilmiş ve bu kirişlerin kaybolmadan önce çekilmiş fotoğrafları sunulmuştur. Bu makale ve görseller artık ulaşılması oldukça zor ve İslâm ahşap bezeme sanatlarının en erken örnekleri olarak çok önemli bir kazanım olmuştur (bk, Fg.95-102, s.229-231).

Bazı (şüpheci) oryantalistler, Beytülmakdis alanında, bugünkü Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu yerde, önceden I. Justinien'in yaptırdığı Virjin Mary isimli kilisesinin bulunduğunu iddia etmişlerdir. Creswell ise yaptığı titiz araştırmalar sonucunda Virjin Mery kilisesinin temel kalıntılarının, bu alanın dışında bir yerde keşfedildiği ve planının da belirlendiği (Fg.168, s.270), daha sonra bu temel kalıntılarının üzerine bir Yahudi hastanesi yapılması sonucu bunların tamamen kaybolduğu hakkındaki bilgileri (Kudüs'te papazlık yapan Vincent & Abel ikilisinin -*Jerusalem,* II, 1925, p.913-19 yayını yoluyla) 1932 ve 1969 baskılarında ortaya koymuş (dfbi. bk s.200-204) ve bu mesnetsiz iddiayı tekrar eden oryantalistleri susturmuştur.

Creswell'in yanlış olduğunu ispatladığı ciddi bir dayanağı olmayan bu rivayetlerin 1979 yılında yayımlanan ve Mimarlık Fakültelerinin lisans ve lisansüstü eğitiminde kullanılan Türkçe kaynaklarda hâlen tekrar edildiği görülmüştür (bk, s.1035, dn.1552). Bu örnek, (şüpheci) oryantalist propagandası bu tür zayıf rivayetlerin telafi edilmesi gerektiğini bir kez daha açıkça ortaya koymuştur.

Kubbetü's-Sahre ve Yapılış Nedeni Hakkında;

Creswell Beytülmakdis alanındaki Moria tepesindeki muallak kayasının Hz. Ömer'in Kudüs'e geldiği tarihe kadar Müslümanların ilgisini çektiğinin İslamî literatürde yazılı bir belgesinin bulunmadığına dikkat çekmiştir.

Ya'kûbî'nin (ö.897); "Emevî Halifesi Abdülmelik'in (İbn Zübeyr'in Mekke'de halife olduğu dönemde) Suriyelilerin hac için Mekke'ye gitmelerini yasakladığı, bu sebeple gelen şikâyetlere karşılık, muallak taşını Kâbe'nin yerine koymak niyetiyle, bu kayanın üzerine ve etrafına Kubbetü's-Sahre'yi yaptırarak bu alanı alternatif hac (tavaf) yeri hâline dönüştürmeyi planladığı" şeklindeki görüşünü kendisinin de kabul ettiğini belirtmiştir. Ancak her santimini incelediği Kubbetü's-Sahre yapısından bu görüşü destekleyen mimari bir delil göstermemiştir.

Creswell ayrıca, Mukaddesî'nin kitabında (amcası yoluyla) "Abdülmelik'in bu eseri Kudüs'teki The Holy Sepulchre gibi büyük ve şatafatlı Hıristiyan kiliselerine karşı (EK4, Res.255-257, s.1079) İslâm'ın şanını yüceltmek için yaptırdığını" yazdığını nakletmiştir (bk, *EMA,* c.1, bl.1, s. 66, dn.13, BÇ, s.240, dn.428).

Bu konuda Dr. Kessler'in 1970 yılında yayınladığı Kubbetü's-Sahre'nin meşhur altın yaldızlı mozaik kitabelerinin çözümlemelerine ulaşılarak kitabelerde bu kayanın kutsal olduğuna dair hiçbir şey bulunmadığı, sadece Yahudi ve Hıristiyanlara hitap eden Kur'an ayetleri, salavat, şahadet gibi ibareler bulunduğu tespit edilmiştir (bk, EK4, Res.261-265, s.1075-1077).

Kudüs'te Beytülmakdis'e yakın bir mesafede ve altında Hz. İsa'nın (çarmıhtan indirildikten sonra cesedinin gömüldüğü mağara bulunan Fg.257) yeniden dirilerek göğe yükseldiğine inanılan Hıristiyanların meşhur Kıyame (Holy Sepulchre) Kilisesi bulunmaktadır. Bize göre de, Abdülmelik Kubbetü's-Sahre yapısını bu kilise ile yarışmak için yaptırmıştır (bk, s.240 ve Şam Emevî için. s.323). Bunun diğer bir delili de, bu iki yapının kubbe çaplarının birbirine çok yakın olmasıdır. Kıyame Kilisesinin kubbe çapının 20.46m. ve 21.05m. (şeklinde biraz oval) olduğunu, Kubbetü's-Sahre'nin kubbe çapının da (farklı rakamlar verildiği için Creswell kendisi iki defa ölçüm yaparak) kuzey-güney ve doğu-batı ortalamasının 20.44m. olduğunu ortaya koymuştur (s.244).

Creswell, Beytülmakdis alanında Abdülmelik'in 692'de üzerine kubbe yaptığı kayanın öneminin Müslümanların nezdinde "Mi'râc" olayı sebebiyle kutsal alan kabul edilmeye başlandığının en erken belgesinin, Ömer b. Ebû Rebîa'nın (644-712) şiirinde bulunduğunu iddia etmiştir. Creswell'in bahsettiği Ömer b. Ebû Rebîa'nın 440 civarı şiir ihtiva eden (Lübnan 1992 baskı tarihli) divanına ulaşılarak, bu şiirler içinde "kaya" anlamında geçen Sahre (Sakhra) kelimesi bulunmadığı, sadece s.33'de ج harfi ile yazılı, "çöl" anlamında bir sahre kelimesi geçtiği tespit edilmiştir (bk, Fg.226, s.295).

Creswell'in "692 öncesine kadar bu kayanın mi'raç olayı ile bağlantısı bilinmiyordu" şeklindeki iddiası, günümüzde oryantalistlerin propagandası yoluyla "bu kayanın, üzerinde Hz. İbrahim'in oğlunu [İsmail] kurban etmeye çalıştığı kaya olması[1517] ve Hz. Peygamberin mi'rac'a yükselirken en son bu kaya üzerinden göğe yükselmiş olması sebebiyle Müslümanlar için çok önemli olduğu" şeklinde bir inanca dönüşmüştür. Bu inancın bu yönde gelişmesine, konuya sonradan ilave edilen pek çok zayıf rivayetin de katkıda bulunduğu belirlenmiştir. (bk, Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre" *DİA,* XX, 305).

[1517] Titus Burckhardt, *İslâm Sanatı (Dil ve Anlam),* (Terc. Turan Koç) Klasik, İstanbul 2005, s.13; http: / / www. mimdap.org / ?p=10276&page=3 (02.09.2018); www.raillife.com.tr / kudus-ve-kubbetus-sahra / (02.09.2018).

Creswell, Kubbetü's-Sahre'nin mimarı veya mimarlarının isminin bilinmediğini, sadece inşaatın ve finansının idaresi kısmından sorumlu "bina emini" olarak Raja b. Hayva ve Yezîd b. Sallam'ın tayin edildiğinin ve öncelikle doğu cephesindeki sekizgen ve kubbeli beytü'lmâl yapısının inşa edildiğinin Abu'l-Ma'ali al-Müşerref'in (IX. yy'da) yazdıkları yoluyla bilindiğini kaynak göstererek aktarmıştır.

Başlangıçta beytü'lmâl binası olarak inşa edilmiş olan bu yapının içine de daha sonraları bir mihrap konulmuştur. Bu sebeple olsa gerek Türkçe yayınlarda "Hz. Peygamber'in burada diğer tüm peygamberlere imamlık yapıp namaz kıldırdığı için" veya "Mi'raç gecesi cennet hurilerini bu noktada gördüğü için 'silsile kubbesi' denildiği", yahutta silsile kelimesinin tercümesi olan zincir ile bağlantı kurularak "Hz. Davud'un burada bulunan bir kubbenin altında mahkemesini kurduğu ve mahkeme esnasında buraya gökten bir zincir indiği için zincir kubbesi denildiği" şeklindeki zayıf rivayetler tekrar edilmektedir[1518]. Creswell'in aktardığı bu tarihi bilgiler, bu konunun sonraki yıllarda geliştirildiğine dikkat çekmesi açısından da önemlidir ve araştırılmayı beklemektedir.

Creswell *EMA* kitabı için yakın arkadaşı Max van Berchem'in kızı Margueritte van Berchem'e, babasının biriktirdiği malzemeleri toparlayarak Kubbetü's-Sahre ile Şam Emeviyye caminin mozaikleri hakkında oldukça detaylı bölümler yazdırarak bu kıymetli bilgi ve belgelerin araştırmacılara ve İslâm sanatı alanına kazandırılmış olması, önemli bir davranış olmuştur.

Sonuç olarak Creswell'in bu bilgilerin ve tartışmalarda ortaya atılan görüşlerin çoğunu kitabında nakledip bu çerçevede kendi kanaâtlerini de ortaya koymuş olması, Beytülmakdis alanındaki Yahudilere göre "kutsalın kutsalı" kabul edilen Moria tepesinin ilk İslâm döneminde Müslümanlar açısından bir öneminin olmadığı iddiası, üzerinde araştırma yapılacak önemli konular olarak dikkat çekmiştir.

Kubbetü's-Sahre hakkında çok uzun, detaylı bilgiler ile (Bayan Berchem'e hazırlattığı mozaiklerle ilgili önemli bilgiler ve tüm motif çizimleri dahil) pek çok görseli araştırmacılara sunmuş olması İslâm sanatı açısından çok önemli kazanımlar olmuştur. Ancak Kubbetü's-Sahre yapısının Mukaddesî'nin yazdığı gibi Kudüs'deki Yahudi ve Hıristiyan topluma ve onların sanat eserlerine karşı Müslümanların da çok önemli sanat

[1518] bk, Mehmed Paksu, *Kudüs ve Mescid-i Aksâ*, Nesil Yay., İst. 2000, s.72; Uğurluel, *Arzın Kapısı Kudüs*, Timaş Yay. 2016, s.285-288.

eserleri ortaya koyabileceğini ispat etmesi konusunu gözardı edip bu eseri bu kadar önemli ve muhteşem kılan önemli faktörün (yazılı bir belgesi henüz bulunamamış olmasına rağmen) Hıristiyan ustalar tarafından yapılmış olmasına bağlanması, şuur altındaki oryantalist bakışın dışa yansıması olsa gerektir.

Kayanın Altındaki İslâm'ın En Eski Tarihli Mihrabıyla İlgili;

Creswell Kubbetü's-Sahre'deki kayanın altındaki mağarada, kıble yönünde 1,37m. x 0,76m. ölçülerindeki mihrabın (Fg.164-CrF.374, s.266 ve Fg.208, 213-217, s.292 Kubbetü's-Sahre'yi yaptıran Abdülmelik dönemine ait olması gerektiğini, böyle olunca da bu mihrabın "İslâm mimarisinin bilinen en eski tarihli ve niş mihrab formundan önce ortaya konmuş mihrabı olacağını" iddia edip, kendisine göre bunu destekleyen delillerini ortaya koymuştur. Ancak, Kubbetü's-Sahre'de kayanın altındaki mihraptan bahsettiği halde üst kattaki mihrabtan hiç bahsetmemiştir.

Creswell'in bu iddiası ve sunduğu deliller, günümüz sanat tarihçilerinden Eva Baer tarafından da eleştirilmiş, mihrabın Abdülmelik dönemi yerine X. yy'a ait olması gerektiği belirtilmiştir (bk, s.291, dn. 552).

Bu çalışma vesilesiyle Creswell'in mihrapla ilgili iddiaları, ortaya koyduğu deliller, yakın dönemde çektiğimiz daha net fotoğraflar eşliğinde incelenmiş ve;

* Creswell'in Şam Emeviyye ve Kahire İbn Tolun Camilerindeki IX ve X. yy'a ait oldukları bilinen mihrapları (Fg.209, 214-216, s.292) örnek gösterip Kubbetü's-Sahre mihrabının bu mihrapların "öncüsü" olduğu iddia edip hiçbir belgesini ortaya koyamamış olması ve bu mihraplar arasındaki çok yakın benzerliklerin bulunması,

* Creswell'in Kubbetü's-Sahre mağarasındaki mihrabın ortasındaki kûfî stildeki kelime-i tevhid yazısının (Fg.165, s.266) Louvre Müzesi'ndeki kilometre taşını (Fg.163-CrF.35, s.266) hatırlattığı (ona benzediği) iddiasının henüz konunun uzmanları tarafından teyit edilmemiş olması,

* Creswell'in Kubbetü's-Sahre mağarasındaki mihrabın kenar çerçevelerinde (Fg.216-218, s.292) kûfî stilde Arapça yazılar bulunduğunu iddia etmiş olması ancak bizzat ve son çektiğimiz fotoğraflar yoluyla yaptığımız incelemelerin bizde bunların kûfî stilde yazı olmayıp sadece kenar süsü maksatlı yapılmış şekiller olduğu kanaatini uyandırmış olması.

gibi sebepler, bize görede bu mihrabın Abdülmelik b. Mervan dönemine ait olamayacağına işaret etmektedir (bk, s.291-293).

[Şam] Emeviyye Ulucamii Hakkında;

Creswell, "Velîd b. Abdülmelik'in Şam Emeviyye Ulucamii ve Medine'deki peygamberin camisini yaptırmaya başlarken Bizans kralına mektup yazarak maddi yardım ve tecrübeli usta göndermesini istediği" şeklinde Müslüman müelliflerin eserlerinde mevcut olan rivayeti yayınlarında dillendirmeye devam eden Avrupalı araştırmacıların iddalarını ele alıp araştırmıştır ve Bizans kralından geldiği iddia edilen yardım rakamlarını, birbirinden kopya edip üzerine biraz da kendisi ilave ederek aktaran Müslüman müelliflerden kimin, hangi bilgiyi kimden alarak rakamları ne kadar abarttığı konusunu tek tek belgesiyle ortaya koymuştur. Devamında da Hıristiyan erken dönem kaynaklarını ve geçmişte yaşanmış olayları araştırıp yardım isteme olayının ilk defa VI. yy'da Ebrehe'nin Yemen'de yaptırdığı kilise için Bizans kralı I. Justiniyen'den yardım istemesi ile gündeme geldiğini belirleyip, bir efsane haline gelmiş olan bu olayın Yemen'den Suriye'ye aktarılıp Şam Emeviyye Camii ve Medine Camii'nin inşası sırasında "I. Velîd 'in yardım istediği" şekline dönüştürülmüş olduğu yönde karar vermiştir.

Bu konuda önemli araştırma ve yayınlar yapmış olan bayan Marguerite van Berchem'de Creswell'in *EMA* kitabı için kaleme aldığı "Şam Emeviyye Camii'nin Mozaikleri" konusu dahilinde Velîd b. Abdülmelik'in Bizans kralından yardım alma konusunun gerçek olamayacağı yöndeki bulgularını:

* İlk olarak, Medine Camii'nin ve Şam Camii'nin inşası hakkında erken dönemde yazılmış olan kaynaklarda böyle bir yardım istenmesi ve yardımın geldiği bilgisinin bulunmuyor olması,

* İkinci olarak, İbn Asâkir'in (ö.1176) eserinde Halife el-Velîd'i Bizans kralına (tehdit içerikli) mektup yazmış olarak göstermesine rağmen, IX. yüzyılda yazılmış olan diğer eserlerde ilk önce Bizans kralının el-Velîd'e kiliseyi yıktığı için şikâyet eden bir mektup yazdığının belirtilmesi,

* Üçüncü olarak, o tarihlerde iki tarafın içinde bulunduğu [siyasi ve gergin] ilişkilerin birbirine bu tür bir yardım etmeye, talepte bulunmaya müsade etmeyecek bir durumda olması,

* Dördüncü olarak da; sadece 14 yıl önce [690'da babası Abdülmelik zamanında] Kubbetü's-Sahre'nin mozaikleri dışarıdan yardım almadan

yapılabildiğine göre, Halife el-Velîd'in [705'te] Şam Camii için dışarıdan yardım almak istemiş olması, bu olayın bir efsane olduğunu gösterir…"

cümleleriyle açıklayarak[1519] bu konudaki asılsız rivayetlere ve abartmalara dayalı olarak yayılan dedikodulara (Creswell ile birlikte) son noktayı koymuştur.

Creswell daha sonra da Alman oryantalistlerden Watzinger & Wulzinger, ile Dussaud ve Lammens'in ileri sürdükleri "Şam Emeviyye Camiinin önceden kilise olduğu" ve Müslüman müelliflerin eserlerini de kaynak göstererek "Şam'ın 637'de fethinin ardından bir süre [709'a kadar] Müslümanlarla paylaşılarak kullanıldığı, sonra da Velîd tarafından camiye tahvil edildiği" şeklindeki iddialarını erken dönem müelliflerden araştırmış ve Vakıdî'nin (ö.823); "Şam'ın fethinin ardından Hıristiyanlarla yapılmış anlaşmanın aslını gördüğü, orada kilisenin paylaşarak kullanılacağına dair hiçbir şey bulunmamasına rağmen eski devir yazarların bunları nereden alıp yazdıklarını bilmediği" şeklinde yazdıkları ile karşılaşınca konunun üzerine gidip konuyu tarihi ve mimarî açılardan ele almıştır.

Creswell, Müslüman yazarlardan bazılarının tekrar ettiği "Şam'daki büyük kilisenin başlangıçta Hıristiyanlarla ortak kullanıldığı", bazılarının ise "Şam'da bulunan Temenos yapısını kilise olarak adlandırıp buranın ortak kullanıldığı", diğer bazılarının ise "kilisenin avlusuna aynı kapıdan giren Müslümanların sağa dönüp kendi mescitlerine, Hıristiyanların da sola dönüp kiliselerine gittikleri" şeklindeki ifadelerden hareketle Temenos yapısını detaylıca araştırmış ve Roma Pagan tapınağının avlusunun batı kısmında fetihden önce bir kilise bulunduğunu belirlemiştir. Devamında da Şam Emeviyye Camii'nin mimari açıdan bir kilise olup olamayacağını araştırmış ve bulgularını *EMA* kitabında; "Kilisenin Camiye Çevrildiği İddiasını Yalanlayan Mimari Belgeler" (bk, BÇ, s.351-352; *EMA,* c.1, bl.1, s.187-193)[1520] başlığı altında;

* Bu büyüklükte (136m. uzunluğunda) bir kilisenin Suriye'de (hatta Batı dünyasında) var olduğu önceden beri bilinmiyor olması,

* Üç sahnın da genişliği ve yüksekliği aynı olan bir kilisenin varlığının bilinmiyor olması,

[1519] K.A.C.Creswell, *Early Muslim Architecture*, vol., I, p.163-6, Oxford 1932 [1969 / 79, c.1, bl.1 s.323-371].
[1520] Fettah Aykaç-Aziz Doğanay, "Oryantalistlerin Şam Emeviyye Câmii İle Diyarbakır Ulu Câmii Hakkındaki İddiaları ve Bu İddialara K.A.C.Creswell'in Cevapları Üzerine Yeniden Düşünme", *Anasay*, Yıl 2, Sayı 4, Mayıs 2018, s.13-36, http: / / dergipark.gov.tr / anasay / issue / 38619 / 420379 (02.09.2018).

* Eninin uzunluğuna oranı konusundaki (3.5/1) farklı durumun Suriye'deki başka hiçbir kilisede görülmemesi,

* Bir cephesinin uzunluğunun içinden bir kapı ile direkt avluya çıkılan bir plan uygulamasının başka hiçbir kilisede görülmemiş olması,

* İslâm öncesi dönemden Suriye'de farklı yerlerden getirilmiş her birinin başlığı farklı [devşirme] sütunlar kullanılarak yapılmış bir başka kilise örneği olmaması,

* Tüm erken Hıristiyan ve Müslüman kaynakların aynı şekilde Temenos avlusunda bulunan kilisenin yıkıldığını söylüyor olması…" şeklindeki önemli karşı iddialarla kanıtlamıştır.

Creswell, araştırmalarının sonunda eski kaynaklarda Müslümanlarla Hıristiyanların paylaştıkları yerin kilise binası olmayıp, Roma Pagan döneminden kalmış olan Temenos yapısının avlusu olduğunu, avlunun batı tarafında daha önceden yapılmış bir kilise bulunduğunu, fethin akabinde de Müslümanların avlunun doğu tarafını mescide dönüştürerek 709 yılında yeni Emeviyye Camii yapılıncaya kadar kullandıkları şeklinde açıklama getirerek eski kaynaklarda yazılı olan "paylaşma" konusunun bu şekilde anlaşılması gerektiğini söylemiştir (bk, Fg.310, s.360).

Creswell, "Diyarbakır Ulucamiinin de önceden şehrin büyük kilisesi olduğu ve fethin ardından camiye çevrildiği" hakkında Müslüman müelliflerin ve Avrupalı araştırmacıların yazdığı iddiaların güvenilir bilgi ve belgelere dayanmadığını iddia etmiştir. Bu iddiasını da önce "629 yılında Heraklius tarafından inşa ettirilmiş olan Diyarbakır'ın büyük kilisesinin fethin ardından kilise olarak kullanılmaya devam edildiğini ve 770 yılında restorasyon yapıldığının kayıtlarının hâlen mevcut olduğu" şeklinde Dionysius of Tell Mahre gibi Hıristiyan kaynaklarındaki tarihi belgelerle, daha sonra "yapıda mevcut olan sivri kemerlerin de o tarihlerde Hıristiyanların bildiği ve uyguladığı bir unsur olmadığı, aynı şekilde yapının üç sahnın genişlik ve yüksekliğinin birbirine yakın ölçülerde olmasının burasının önceden kilise olmadığının ispatı olduğu" şeklinde mimari belgelerle ortaya koymuştur.

Sonuç olarak bu konunun Creswell tarafından tarihi ve mimari belgelerle ispat edilmiş olması, bundan sonra erken İslam mimarisi eğitiminde şimdiye kadar öğretilen oryantalist propagandası rivayetlerin bu yeni bilgilerle değiştirilmesi gerektiği bir kez daha teyit edilmiştir.

Creswell daha da ileri giderek, “Diyarbakır Ulucamiinin cephesinde mevcut olan 484 / 1092 tarihli Melikşah kitabesinde yazılanlara göre önceden burada bulunan camiyi Melikşah’ın (belki tamamen, belki büyük oranda) yıktırarak yerine (hayranı olduğu) Şam Emeviyye Camii’ne benzer bir cami yaptırmış olabileceğini” iddia etmiştir.

Creswell’in bu iddiası Melikşah’ın Suriye ve Doğu Anadolu’daki mimari faaliyetlerinin net olarak anlaşılmasına yardımcı olacak bilgiler olması açısından üzerinde araştırma yapılması beklenen önemli bir konudur.

Kasrü’l-Hayri’l-Garbî’nin han yapısı üzerinde mevcut olduğu belirtilen kitâbenin belki de erken İslâm döneminin en eski tarihli kitabesi olması, çok önemli bir bilgi ve belge kazanımı olmuştur. (dfbi bk, s.450-451, *EMA,* c.1, bl.2, s.506).

Türkiye’de İslâm mimarisi dolayısıyla da Erken İslâm mimarisi lisansüstü eğitiminde Şam Emeviyye Camii konusu işlenirken “bu caminin yerinde önceden Yuhanna (John the Baptist) Kilisesi bulunduğu, Şam’ın fethi akabinde de bu kilisenin uzun süre Hıristiyanlarla paylaşılarak (ortaklaşa) kullanıldığından” bahsedilmektedir. Bu paylaşımın tam olarak nasıl yapıldığı konusunda yöneltilen sorulara da mevcut “temel kaynaklarda böyle yazdığı ve detaylarının bilinmediği” şeklinde cevap verilmektedir. Kaynaklara bakıldığında ise, hemen hepsinde yukarıda verdiğimiz ifadelere benzer çeşitli rivayetlerin erken dönem kaynaklar yoluyla aktarıldığı bilinmektedir (bk, BÇ, “Temel Kaynaklar ve Yetersiz Kalan İçerikleri” konusu, s.990-1002).

Bunun en önemli sebeplerinden birisi, tezimizin ana iddialarından olan (şüpheci) Oryantalistlerin propagandası birçok iddia, aslı araştırılmadan, sorgulanmadan özet tercümeler yoluyla Türkçeye aktarılmış olması ve bu temel kaynaklar yoluyla da bu alanda “gerçeğe en yakın rivayet” olarak kabul görüp tekrarlanmasıdır. Diğer sebebi de bu zamana kadar bu alanda birçok araştırmacı yetişmiş olmasına rağmen, bu kilise paylaşımının nasıl uygulandığı konusunda herhangi bir öneri veya araştırma yapılmamış olmasıdır. Bu sebeple Creswell’in *EMA* kitaplarında araştırıp ortaya koyduğu sonuçların bu alanın akademisyenlerinin eğitim öğretimde kullanabilecekleri materyaller sunuyor olması açısından önemi büyük olacaktır.

Creswell, *EMA* kitaplarındaki bazı konuları, o konuya kendisinden daha vakıf olduğuna inandığı kişilere yazdırmıştır. Bu duruma, kendisi ile birçok konuda fikir ayrılığı yaşadığı G. Marçais’e yazdırdığı “Mescid-i Aksâ’nın Ahşap Kiriş Kaplama ve

Konsolları" konusunu, Max v. Berchem'in kızı Marguerite van Berchem'e "Kubbetü's-Sahre'nin Mozaikleri ile Şam Emeviyye Camiinin Mozaikleri" konusunu, Kuseyru Amre yapısı hakkındaki yazıları da Christel Kessler, Fritz Sax ve Arthur Beer gibi uzmanlara yazdırmış olmasını örnek gösterebiliriz.

Şam Emeviyye Ulucamiinin mozaikleri konusunu yazan meşhur epigrafi uzmanı Max von Berchem'in kızı Margueritta v Berchem, Şam Emeviyye Camii'nin avlu ve bazı iç kısımların duvarlarında Velîd zamanından kalma mozaiklerin hâla mevcut olduğunu 1927-1930 arasında keşfederek günyüzüne çıkartmıştır. Bayan Berchem mozaiklerin Osmanlı döneminde (Ayasofyada da yapıldığı gibi), üzerine sıva yapılarak yüzyıllarca bozulmadan muhafazasının sağlandığını belirtmiştir. *EMA* kitabında bu mozaiklerin bayan Berchem tarafından nasıl keşfedildiği ve daha sonraki yıllarda restorasyon adı altında nasıl çeşitli hasarlara uğratıldığının ilginç detayları verilmiştir (bk, s.365-383). Bu bilgiler şimdiye kadar Türkçe kaynaklarda mevcut olmayan ve Osmanlı'nın Şam Emeviyye Camiinde yaptığı mimari işlerin anlaşılmasına büyük katkı sağlayacak olmaları açısından önemli kazanımlardır ve araştırılmayı beklemektedir.

Creswell ayrıca Emevi cami mimarisinin en önemli eseri olarak Şam Emeviyye Ulucamiinin:

A- Aksıla ayarlı üç giriş,

B- Transept,

C- Paye ve sütunların atlamalı diziliş,

D- Üç sahn derinliğinde harem alanı,

E- İki katlı yan sahnlar

şeklindeki yenilikleri ile öncülük yaparak kendisinden sonraki cami planlarını etkilediğini belirtmiştir.

Creswell'in *EMA* kitaplarında yukarıda belirtilen mimari eserlere ilave olarak;

Busrâ Ulucamii (Namıdiğer Ömer b. Abdülaziz Camii), el-Mavakkâr, Hammâm eş-Şarrâk, Kuseyrü'l-Hallab'at'taki Cami, Han Ez-Zebîb ve Ummü'l-Velîd'deki İki Cami, Tûbe'deki Kasr (Kasr-ı Tûbe), Kasrü'l-Bayr, Der'a Camii

başlıkları altında Türkçe kaynaklarda haklarında hiç bilgi bulunmayan yahut çok kısıtlı bilgi bulunan erken dönem mimari eserleri hakkında oldukça detaylı anlatımlar ve görseller sunmuştur.

Creswell'in Türkçe kaynaklarda haklarında kısmî bilgiler bulunan Kasrü'l-Hayri'l-Garbî [Han ve Saray], Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī, Hirbetü'l-Mefcer, Kasrü'l Müşettâ, Harran Ulucamii, gibi Emevî yapıları hakkında mevcut bilgilerden birkaç misli fazla bilgi ve görselleri ortaya koyduğu görülmüştür.

Bu yapılar hakkında mevcut Türkçe kaynaklarda oldukça az miktarda bilgi bulunması ve bu çalışma vesilesi ile bunlar hakkında detaylı, özet bilgilerin Türkçeye kazandırılmış olması, bundan sonra erken İslâm mimarisi alanında işlenecek konular ve yapılacak araştırmalara ışık tutacak olmaları açısından çok önemli kazanımlardır.

Creswell, Emeviler dönemi mimarisinin son konusu olarak "Emevî Mimarisi Genel Sonuçları" başlığı altında önce İslâmın başlangıcında ilk iki neslin mimariyle fazla ilgilenmediğini vurgulamıştır ki bu Müslümanlara göre de doğru bir analizdir. Ayrıca Irak ve İran'da görülen cami planlarının, Suriye' deki taş duvar örgülü, transeptin üzeri kırma çatı ile örtülü camilerden farklı olduğuna dikkat çekmiştir.

Basra'da, Kûfe'de, daha sonra Vâsıt'ta ve (Abbâsîler döneminde de) Bağdat'ta yapılan bu tip camilerin genelde düz çatılı ve kare planlı, duvarları tuğla ile (bazen kerpiçle) örülü, düz ahşap çatısı da hemen altındaki sütunlara (araya kemer vb. bir şey konmadan) bindirilen (Hypostil) türden camiler olduğunu ve çoğunlukla 200 x 200 zirâ (102 x 102m.) ve 400 zirâ-karelik dârü'l-imârelerle sırt sırta yapıldığı konusuna vurgu yapmıştır.

Creswell ayrıca Emevî mimarisinde yarım daire kemer, dairevî atnalı kemer, sivri kemer, düz kemer veya lintelin üzerinde yarım daire boşaltma kemeri, kemerleri çevreleyen bağlantı hatılları, karmaşık örme kemer (Joggled Voussoire), taş veya tuğla örülü tonozlar kullanıldığını ancak köşe kemerinin pek kullanılmadığı ve iç bölmeli tonoz tünellerden kaçınıldığı konularını gündeme getirmiştir.

Avrupalı araştırmacıların sivri kemer'in Batı'nın buluşu olduğu iddiasına karşı Creswell'in kaleme aldığı Kusayru Amre yapısının tanıtımında, Doğu'da ilk sivri kemer örneğinin (sivri kemer oluşumunun tartışmalı olduğu Kasr ibn Verdan'ın hariç tutulması

şartıyla) Kusayru Amre saray yerleşkesi içindeki Hammam eş-Şarrak yapısında görüldüğünü ortaya koymuş olması hem erken İslâm mimarisi, hem de Sanat tarihi araştırmaları açısından çok önemli bir kazanım olmuştur. (bk, s.409-415).

c- Endülüs Emirlik Dönemi ana grubu altında;

Creswell, birçok açıdan Suriye Emevilerinin devamı kabul edilen Endülüs Emevilerinin (araştırmacılar tarafından "Valiler ve Emirler Dönemi" olarak kabul edilen) 907 yılına kadar olan evrede ortaya koydukları önemli mimarî faaliyetler hakkında bilgiler aktarmıştır. Konuya giriş olarak Arapların, İspanya'yı 92 / 711'de fethettikleri, 750 yılına kadar Şam'daki Emevî halifelerine bağlı toplam 22 vali aracılığı ile yönetildiğine dikkat çekip, bu süre içinde mimari faaliyet olarak 719-20'de sadece (startejik öneme sahip) Guadalquivir Köprüsü'nün restore edildiğini belirtmiştir. Devamında 750 yılından sonraki mimarî faaliyetlerden kendisinin en önemlileri olarak gördüğü Kurtuba Ulucamii, Mâride'nin el-Kazaba'sı ile Toledo Duvarları ve Kalesi hakkında oldukça detaylı bilgiler ve görsellere yer vermiştir ki zikredilen evrede ortaya konulmuş olan bu mimarî faaliyetler hakkında Türkçe kaynaklarda neredeyse yok denecek kadar az bilgi bulunduğu belirlenmiştir.

Kurtuba Ulucamii Hakkında,

Creswell, I. Abdurrahman'ın 750 Abbâsî devrimi akabinde (Es-Seffah olarak bilinen Abdullah b. Ali'nin öncülüğünde) uygulanan Emevî hanedanı kıyımından kaçıp gizlenerek el-Münacer Limanından İspanya'ya ulaştığı ve birçok mücadeleden sonra 139 / 756'da idareyi ele geçirip kendisini "Kurtuba Emiri" ilan ettiğini belirtip, sonraki 25-30 yıl boyunca Kurtuba'da eski bir kilise avlusunu (bazı rivayetlere görede avludaki eski kilise yapısını) camiye çevirerek kullandıklarını belirtmiştir.

Creswell daha sonra da, bazı erken dönem kaynaklarda "784 yılında Emir Abdurrahman'ın kilisenin diğer kısmını Hıristiyanlara büyük bir meblağ ödeyip satın alarak, eski yapıyı yıkıp 1 yıl içinde Kurtuba camisini Vādi'l-Kebîr (Quadalquivir) köprüsünün yakınına (minaresiz olarak) yaptırdığı" şeklinde bilgiler bulunduğunu, İbn Ezherî'nin ise "Kurtuba Camii'nin şehrin Binjent (St. Vincent) isimli en büyük kilisesi olduğu ve ilk zamanlarda (aynı Şam Ulucamii'nde olduğu gibi) kilisenin yarısını Hıristiyanlara bırakıp diğer yarısını Müslümanların cuma camisi olarak kullandıklarını"

yazmasına karşılık, İspanyol araştırmacı Gayangos'un fetihten önce Kurtuba'da St. Vincent'e adanmış (bu isimde) bir kilise bulunmadığını belirlediğini nakletmiştir.

I. Abdurrahman'ın 10 Cumādā 172 / 15 Kasım 788'de öldükten sonra emir olan oğlu Hişâm'ın (ö.177 / 793-4), sonra da II. Abdurrahman'ın (822-852), daha sonraki yıllarda da el-Münzir b. Muhammed'in (886-888) ve emir olan Abdullah'ın (275-300 / 888-912) camide restorasyon, genişletme ve ilave işler yaptırdıkları, Halife II. Hakem'in de (961-979), 965 yılı civarı camide büyük bir genişletme ve yenileme işleri yaptırdığı, Halife II. Hişâm'ın da (976-1009) 377 / 987'de boyu 230 zirâ olacak şekilde camiyi genişlettiği, avlunun altına da bir sarnıç yaptırdığı konularıyla ilgili oldukça detaylı bilgiler ve plan çizimleri aktarmıştır (bk, Fg.666-669, s.532-533).

III. Ferdinand'ın Kurtuba'yı 1236'da yeniden fethettiği tarihe kadar camide başka bir şey yapılmadığı, III. Ferdinand'ın 1252'de ölmeden önceki bir tarihte caminin içine St.Clemente Şapelini kurduğu, kilisenin yöneticilerinin isteği ve kararı ile 1486-96 arasında da caminin içine güzel bir Gotik Katedralin inşa edildiği aktarılmıştır.

Creswell, devamında, XVI. yüzyılın başında kilisenin yöneticilerinin caminin içine (ortasına) "Kilise Heyeti (Canons) adına" daha büyük ve gösterişli bir kilise yapmak için Herman Ruiz'e proje çizdirip Kral V. Charles'den [1521] izin aldıkları, Transept'in güney kemerindeki iki kitâbeye göre inşaatın (tek katlı olarak) 7 Eylül 1523'te başlayıp, 7 Eylül 1607'de bittiği, 1526'da yapılan işi[1522] görmek için Kurtuba'ya gelen V. Charles'ın yapılmaya çalışılan kilise inşaatını ve bunu yapabilmek için caminin içinde yaptıkları "vahşi" tahribatı görünce "*Böyle bir şey yapacağınızı bilseydim size izin vermezdim, çünkü yapmaya çalıştığınız şey dünyanın her yerinde olan bir şey, ama tahrip ettiğiniz şey dünyada başka bir örneği olmayan bir şaheser"* dediğini nakletmiştir[1523]* (s.534; Katedral görselleri için bk, Fg.688-690, s.547).

Sonuç olarak Creswell'in Kurtuba Ulucamii hakkında aktardığı bilgiler, plan çizimleri ve olayların detaylarının Türkçe kaynaklarda pek rastlanmayan bilgiler olduğu görülmüştür. Özellikle V. Charlles'ın söylediği sözlerin hangi kaynakta geçtiğinin

[1521] [Türkçe kaynaklarda bunun Karl / Carlos (V. Charles Quint Şarlken) olduğu belirtilmiştir (bk, Kemal Beydilli, "İspanya", *DİA,* XXIII, 2000, s.163)].
[1522] [Creswell, inşaatın 80 yıl sürmüş olması konusunda bir açıklama yapmamıştır. Türkçe kaynaklarda "V. Charles'ın 1556'da tahtı oğlu ve kardeşi arasında paylaştırarak krallıktan çekildiği" belirtilmiştir (bk, Beydilli, "İspanya", *DİA*,..s.163)].
[1523] J. Gomez Bravo, *Cattalogo de los Obispos de Cordoba*, I, pp.419-20; Perez'de *Villa Amil & Ecosura Espana Artistica,* I, p.90; Madrazo, *age.,* p.278; Amador de los Rios, "Le Mezquita Aljama de Cordoba", *age.*, IX, p.309. yoluyla. *[Creswell bu sözün bir efsane olduğuna inandığını belirtmiştir].

verilmesi, bundan sonra bu konuya atıf yapılacak çalışmalara katkı sağlayacak olması açısından büyük öneme haizdir.

Mâride'nin el-Kazaba'sı Hakkında

Mâride'nin el-Kazaba'sıyla ilgili olarak; "el-Kazaba'nın İspanyolcada el-Kasaba veya Mâride Citadeli olarak bilinen yapı olup İspanya'nın halifelik öncesi askerî mimari bilgisinin anlaşılması açısından önemli olduğu, bu kalenin pozisyonunun da köprüden geçmek isteyen herkesin, kalenin muhafızlarının önünden de geçmek zorunda olduğu" (bk, s.550) yönde bilgileri aktarmıştır. Ayrıca, "Alcazaba" olarak bilinen yapının tüm ölçüleri verilerek, köprüden geçenlerin bu yapının içinden geçmek zorunda oldukları (kale içinde tarihi tam belli olmayan); A- Giriş kapılarına bağlantılı ana pasaj, B- İniş merdivenlerinin ara galerileri, C- Su odaları şeklinde üç ana kısımdan oluşan bir de sarnıcı bulunduğu, şeklinde bilgiler verilmiş olması önemli kazanımlardır.

Toledo Duvarları ve Kalesi Hakkında

Creswell, Toledo'nun surlarının halifelik (929) öncesi dönemden kalma olup bazı kısımların kuvvetlendirilmiş ve büyük ihtimalle önceden normal kale (citadel) planına sahip olduğu, o dönemi anlatan çeşitli Arap kronikıllarında Toledo şehrinin surları ve kalesi hakkında tekrar edilmiş olan olaylarla ilgili anlatımlar yapılmıştır.

Yaptığımız inceleme Mâride'nin el-Kazaba'sı, Toledo Duvarları ve Kalesi hakkında verilen detaylı bilgiler ve plan çizimlerinin henüz Türkçe kaynaklarda bulunmadığını göstermiştir. Bu sebeple bu bilgiler bu alanda yapılacak araştırmalar için büyük önem taşımaktadır.

d- Abbâsîler Yükseliş Dönemi (750-907) Önemli Mimarî Faaliyetleri

Bu ana grup başlığı altında;

Creswell'in kitaplarında oldukça sık başvurduğu tekrarlar dikkat çekmektedir. Örneğin mihrap, minare gibi unsurların ne zaman ve nasıl İslâm mimarisine girdiği konularında yaptığı gibi, Emevilerin yıkılmadan önceki son 10 yılda yaşanmış olaylar ile Abbâsî devrimi ve akabinde yaşananlar, Abdurrahman'ın (b. Muâviye b. Hişâm) Endülüs'e kaçması gibi olaylar birkaç defa tekrar edilmiş, daha sonra da Abbâsî döneminin başlangıcında bir defa daha verilmiştir.

Bağdatın kuruluşu konusunun başlangıcında da Emevilerin yıkılış süreci, sebepleri vb. konular tekrardan verilmiştir. Bu sebeple Bağdat konusunun özet tanıtımı sırasında bu konu tekrar edilmek yerine konunun daha önce verildiği sayfalara yönlendirme yapılmıştır.

Creswell *EMA* c.II kitabında, Abbâsî hanedan imparatorluğunun (yükseliş dönemi olarak da kabul edilen) 907'ye kadar olan süre içinde büyük oranda Abbâsî halifeleri tarafından kurulan yeni şehirler ve bu şehirlere yaptırılan ulucamiler ile Abbâsî imparatorluğuyla işbirliği içinde devam etmiş olan Aglebîler, Samânîler ve Tolunoğulları gibi bölgesel yönetimlerin birkaç önemli mimari eseri hakkında bilgiler vermiştir

Bağdat'ın Kuruluşu ve Şehrin Önemli Mimari Eserleri Hakkında;

Creswell, ilk Abbâsî mimari faaliyetinin, Şam veya Irak yerine (16 Ağustosta Mısır'a ilk Abbâsî valisi olarak giren Ebü'l-Abbâs'ın amcası) Sâlih b. Ali'nin Fustat'ta, Cebel Yaşkur'un kuzeyine el-Askar mahallesini kurup, kendisi için de yeni bir saray yaptırması olduğu, Ahmed b. Tolun'a kadar sonraki Mısır valilerinin hep bu sarayda kaldığı şeklinde nadir rastlanan bilgiler aktarmıştır.

Abbâsîlerin Irak ve Horasan coğrafyasındaki ilk mimarî faaliyetleri olarak ta, 750 devrimin oturmasının ardından, Abbasoğulları ailesinin en büyüğü olarak Ebu'l Abbas'ın 26 Nisan 750'de ilk halife ilan edilip 752 yılında hilafet merkezini eski bir Fars şehri olan el-Anbar'a taşıdığını, burada Haşimiyye adını verdiği yeni bir şehrin kuruluşunu başlatması, aynı tarihlerde Abbâsî devriminin en önemli askeri gücü olan Ebu Muslim'in, (bölgenin genel valisi olması hasebiyle) Merv'e ilginç planlı bir darü''l-imare inşa ettirmesini (Fg.700, s.566) göstermiştir.

Creswell'in Abbâsî'lerin ilk birkaç yılı içinde yapılmış mimarî faaliyetleri olarak oldukça detaylı ve tarihi olaylarla iç içe geçmiş bir şekilde verdiği bu bilgiler İslâm tarihi ve mimarisinin gerçekten yan yana ve iç içe devam eden bir süreç olduğunu göstermesi açısından iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Creswell, Ebu'l Abbas'tan sonra 754'de halife olan Cafer el-Mansûr'un önce diğer şehirlerde yaşadığı ve en sonunda yeni bir şehir (Bağdat'ı) kurmaya karar verdiği, ardından da idaresi altındaki tüm bölgelerden mimarları, ustaları, sanatçıları davet edip onlarla istişare ederek, planlar çizdirip, dairevi planda yapmaya karar verdiğini ve yeni şehrin inşaatının 1 Ağustos 762'de başladığını belirtmiş, Yakubî yoluyla da Bağdat şehrinin inşasıyla ilgili (çapı, duvarların ve tuğlaların ebatları, şehrin merkezinin ve

mahallelerinin planları, kapılarının iç ve dış plan detayları vb.) önemli bilgiler aktarmıştır.

Creswell (el-Hatib, Taberî, İbni Esir ve Mukaddesî yoluyla), Ebu Hanife'nin Bağdat şehrinin inşası sırasında tuğla imalatının organizesinde çalıştığından bahsetse de (s.569-570), bu bilgiye Bağdat şehri ve Ebû Hanîfe'nin hayatıyla ilgili Türkçe kaynaklarda rastlanmamıştır. Ayrıca Türkçe kaynaklarda Bağdat şehrinin kuruluşuyla ilgili Creswell'in yazdıklarına da atıf yapılmakla birlikte, bu bilginin onun hangi eserinden alındığı hakkında bilgi verilmemektedir (bk. Abdulaziz ed-Dûrî , "Bagdad", *DİA,* IV, 1991, s.427).

Creswell, Bağdatta kullanılan kerpiç (tuğla) malzememenin ebatlarının 51.8 cm2 (1 zirâ kare) olduğu şeklindeki bilgiye, Le Strange'in "bu büyüklükte tuğlaların inşaatta kullanımının zor olacağı" sebebiyle itiraz ettiğini nakledip, bu itirazın tutarsız olduğunu belirtmiştir. Creswell'in 1 Abbâsî zirâ'sını Emeviler döneminde olduğu gibi 51.8 cm olarak belirtmesi aslında hatadır. Çünkü Abbâsî'ler başlangıçta zirâ'yı (Emevî'lerden farklı olması maksadıyla 48 cm olarak kullanmışlardır. Bu tartışmalar Creswell ve diğer Avrupalı araştırmacıların bu durumu farketmediklerine işaret etmektedir (bk, s,591).

Creswell, dairevî Bağdat şehrinin planının ilk defa Halife Mansûr tarafından düşünülüp yapıldığını iddia eden Müslüman müelliflerin yanıldığını belirtip, daha öncesinde yapılmış olan dairevi şehirler hakkında uzun anlatımlar yapıp planlarını sunmuştur. Ayrıca Bağdat şehrinin giriş çıkışlarında "Bükümlü Giriş" olarak adlandırılan bir planın kullanıldığını, bunun da çok öncesinden Romalılarca bilindiğini belirtip, bunun hâlen Ankara kalesinde mevcut olduğunu örnek göstermiştir (Fg.716, s.582). Bu çalışma sebebiyle Ankara kalesinde bulunan bükümlü girişin planı ve güncel fotoğrafları, konunun "Sonuç Notları" kısmında verilmiştir (bk, Fg.721-727, s.593).

Creswell, el-Mansûr'un Bağdatta kendisi için yaptırdığı saray, Camî-i Kebir ve bu caminin daha sonraki yıllarda başından geçmiş olan genişletmeler hakkında (tahmini planlarıyla birlikte) oldukça detaylı bilgiler aktarmıştır. Bu konuda Herzfeld ile görüş ayrılığı yaşamış ve kendi planının daha doğru olduğunu, gerekçeleriyle birlikte ortaya koymuştur. Ayrıca Camî-i Kebir'e ait olduğu söylenen ve Abbâsî döneminin en erken tarihlisi kabul edilen bir mihrabın Bağdat müzesinde olduğu bilgisini (görselleriyle birlikte) aktarmıştır.

Bağdat Haseki Camii mihrabı hakkında Türkçe yayınlar üzerinde yaptığımız taramada, Creswell'in bahsettiği Bağdat Haseki Camii'ne Halife Mansûr'un Camî-i

Kebîr'inden geldiği söylenen ve yarım kubbesi istiridye kabuğu şeklinde düzenlenmiş olan mihrap hakkında az miktarda bilgi nakledilmekle birlikte (bk, Erzincan, "Mihrap", *DİA,* 31), burada da Creswell'in *EMA* yayınının da yine yanlış künye bilgileriyle verildiği dikkat çekmektedir (bk, s.292).

Creswell'in Herzfeld yoluyla gündeme getirdiği Haseki Camiinin (Bağdat müzesinde bulunan) mihrabının, Halife Mansûr'un Bağdattaki Cami-i Kebîr'inden gelmiş olma ihtimali, bu mihrabı İslâm mimarisinin (bir bütün olarak ayakta ve sağlam) en eski tarihli mihrabı yapacak olması açısından önemli bir bilgidir.

İslâm'ın İlk Türbe Yapısı 862 tarihli Kubbetü's-Süleybiye Hakkında;

Creswell, El-Muntasır'ın, babası Mütevekkil'i (kendisini Feth b. Hâkān ve Ubeydullah b. Yahyâ'nın tesiriyle valiahtlıktan azledip) kardeşi Mu'tez'i veliaht atadığı için (Boğa es-Sagīr, Vasîf b. Süvâr Tegin et-Türkî ve Otamış gibi Türk kumandanları ile iş birliği yaparak)[1524] 11 Aralık 861'de bir sarayiçi suikasti ile öldürttüğünü aktarmıştır.

Herzfeld'in Tigris ırmağının batı yakasında, Kasr el-Âşıkîn'in güneyinde ~1 km. mesafede bir tepede bu sekizgen bir yapı kalıntısını bulup, 3-5 Aralık 1911'de burada yaptığı kazıda 3 tane Müslüman iskeletine ulaştığını belirtip bu iskeletlerin yakındaki Kasr eş-Şavamî'de yaşamış olan Halife el-Mu'tez (866-869) ile el-Muhtedî'ye (869-870) ait olduğunun (dn.4: Taberî, III, s.1117 yoluyla) tahmin edildiğini aktarmıştır. Devamında Herzfeld'in bu kalıntıların Halife Muntasır'ın Grek asıllı annesi Huşbiyye tarafından Halife Mustaîn-Billâh'ın izniyle (Temmuz 862'de) genç yaşta aniden ölen halife oğlu için yaptırılan ve İslâm mimarisinin ilk türbesi olan Kubbetü's-Süleybiye[1525] yapısına ait olduğuna karar verdiğini aktarmıştır (bk, s.693). İlave olarak önceden Abbâsî halifelerin mezarlarının bilinmediği, Cafer el-Mansûr'un cenazesinin aynı zamanda kazılmış olan 100 adet mezardan birisine defnedildiğini (*İbni Esir,* VI, s.13, II, 15-16 yoluyla), Halife Muntasır'ın (bu türbe sebebiyle) mezarı bilinen ilk Abbâsî halifesi olduğuna dikkat çekmiştir.

Creswell'in Herzfeld yoluyla aktardığı İslâm mimarisinin ilk türbesi kabul edilen Kubbetü's-Süleybiye hakkındaki verdiği bilgiler, İslâm kültüründe 862 yılına kadar halife, evliya gibi önemli kişiler için bir türbe yapılmadığının bir belgesi olma özelliğine sahiptir. Ayrıca Halife Mütevekkil'in öldürülmesinde ismi geçen Türk komutanların 860'lı

[1524] [bk.Mahmut Kırkpınar, " El-Mütevekkil", *DİA,* XXXII, 2006, s.213].
[1525] Süleyb: Salîb (Haç) kelimesinin küçültme ifade eden hâli.

yıllarda Abbâsî sarayında İranlılara karşı Türklerin etkin konumda bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir. (bk, s.695, dn.1045).

Tanrik Khane / Tanrı Hane Yapısıyla İlgili;

Bu çalışma sırasında IX. yy'da Horasan coğrafyasında eski Türk şehri Damgan'da, tonozlu cami planında inşa edilmiş ilk yapılardan kabul edilen ve Creswell dahil Avrupalı araştırmacıların yayınlarında ismini "Karanlık Ev" anlamında Tarikh-Khane" olarak yazdıkları bir cami yapısı dikkatimizi çekmiştir. Eski Türk coğrafyasında bir caminin isminden "Karanlık Ev" olarak bahsedilmesi pek normal görünmemiştir. Konu üzerinde yaptığımız araştırma bu caminin isminin gerçekte Tanrı-Hane olduğunu tespit etmiştir. Ancak yöresel Türkçe'de Tārı Evi şeklinde olan telaffuzunun zaman içinde veya oryantalistlerin farklı bir telaffuzu kendi dillerinde yazıya geçirirken Tarikh Khana'ya dönüştürülmüş olabileceği yönde kanaât oluşmuştur (bk, s.628).

Tarik Khane / Tanrı Hane yapısıyla ilgili Creswell'in aktardığı bilgi ve görsellerin temel kaynaklarda detaylı bir şekilde bulunmadığı gözlemlenmiştir.

[Mu'tasım'ın] Cevsaku'l-Hâkānî Sarayı Hakkında;

Creswell, "Halife Harunür-Reşid'in halifeliğinin ilk yıllarında (170 / 786) bir Türk önder tarafından Tarsus'ta askerî bir garnizon şehrinin kurulduğunu[1526] nakletmiştir. İlave olarak Harunürreşid'in önce büyük oğlu Me'mûn'u veliaht atayıp daha sonra fikrini değiştirerek (dedesi el-Mansûr'un torunlarından Zübeyde'den doğan) küçük oğlu Muhammed el-Emîn'i veliaht tayin ettiği, Harunür-Reşid'in 819'daki vefatının ardından (Horasan bölge valisi) büyük oğlu Me'mûn ile Bağdatta Halife olan Muhammed el-Emîn arasında 3-4 yıl salatanat kavgası yaşandığı, en sonunda Me'mun'un (İran kökenli Tahir komutasındaki ordusunun Bağdat'ı kuşatıp aylar süren mücadeleden sonra duvarları yıkıp Halife el-Emîn öldürüp halkdan Me'mun adına biat almasından sonra) Eylül 813'de halife olarak Bağdat'a geldiği konusunda detaylı aktarımlar yapmıştır.

Creswell devamında, Me'mûn'un Horasan valiliği sırasında başlattığı Bağdat'a muhafız olarak Türk kökenli asker gönderme işini Bağdat'a halife olarak geldikten

[1526]Türkçe kaynklarda Hârûnürreşîd'in Tarsus'u Bizans saldırılarına karşı daha kuvvetli hâle getirmek için buraya yeni yerleşkeler yaptığı belirtilse de yanında bulunan Türklerden bahsedilmemektedir (bk, Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, XVI, s.259). O dönemde getirilmiş olan Türklerden birisi de 200 / 815'te Mısır'la ilişkisi başlayan Tolun'dur. 868'de Bayık Bey'e vekil olarak Mısır'a gönderilen oğlu Ahmed b. Tolun da 870'ten sonra Mısır'da Tolunoğulları hanedanını kurmuş ancak 905'te Abbâsî halifesi tarafından yıkılmıştır (Cres. *EMA*, c.2, s bk, H. D. Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *DİA,* II, 1989, c.141-143.

sonra da (saraydaki İranlı etkisine karşı) devam ettirdiği, halifeliği boyunca (ö.832) bu bölgelerden Bağdat'a asker (muhafız) olarak her yıl 1000 kadar Memluk Türkünün Semerkand'daki Nuh b. Esad aracılığıyla getirilmeye devam edildiği, 830 yılından önce, Halife Me'mûn'un ordusunun çoğunluğu Türk asker ve komutanlardan oluşan bölükleri bulunduğu ve bunlarla birlikte Anadolu içlerine Afyon'a kadar gelerek Bizans'a karşı seferler yaptığı hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Creswell (Ya'kūbî'nin *Coğrafya*'sı yoluyla), 833'de halife olan Mu'tasım-Billah devrinde ise her yıl binleri aşan miktarda getirilip Bağdata yerleştirilen Türklerle yerli halk arasında çeşitli sorunlar yaşandığını, bu sorunları ortadan kaldırmak için de Mu'tasım'ın 836'da, (Bağdat'a 100km. mesafede, Dicle nehri kıyısında) önce sadece Türk bölüklerinin ikamet yeri olarak, sonra da çok beğenip kendisinin de taşındığı Sâmerrâ şehrini kısa sürede inşa ettirdiği, buraya yerleştirdiği Türklerin nasıl davranacakları, kimlerle evlebilecekleri vb konularda özel kurallar koyduğu ve 892'ye kadar burada 8 halifenin yaşadığını belirtmiştir.

Creswell, Cevsaku'l-Hakanî sarayını ilk defa 1907'de Viollet'in keşfettiği ve bu konuda birkaç yazı yayınladığını, ancak Alman Arkeolog Sarre ve Herzfeld'in 1911-1913 yılları arasında (I.Dünya savaşı öncesinde), Alman imparatoru II. Wilhelm'in sultan Abdülhamid'den aldığı özel izin sayesinde) 700 kişilik ekip ile burada kazılar yaptığını nakledip, Herzfeld tarafından çizilen kazılarda ortaya çıkartılan şehrin saraylarının ve evlerin planları ile (bk, Fg.812, s.644) yapılarda görülen süsleme unsurları (bk, Fg. 814-827, s.646-650 ve K56, Sâmerrâ'nın Evleri; Fg.891-901, s.690-691) hakkında önemli bilgiler ve çok sayıda görsel aktarmıştır.

Mu'tasım'ın Cevsaku'l-Hâkānî Sarayı hakkında Creswell'in ortaya koyduğu bu bilgi ve görsellerin detaylı bir şekilde temel kaynaklarda yer almadığı gözlemlenmiştir.

Creswell'in aktardığı Harunür-Reşid'in devrinde (170 / 786) bir Türk önder tarafından Tarsus'ta askerî bir garnizon (şehir) kurulduğu, Halife Me'mûn'un 833'de Tarsus'a 70km. mesafede yine bir askeri garnizon şehri olan Kilise Hisar'ın (Towana) kuruluşunu başlattığı, Mu'tasım'ın da 836'da Türk muhafızlar için (892'ye kadar başkent olarak kullanılan) Samerrâ şehrini kurduğu şeklindeki bilgiler, Türklerin Abbâsî sarayı ile ilişkileri ve müslümanlaşmaları aşamasındaki merhalelerin anlaşılması açısından büyük önem arzetmekte ve araştırılmayı beklemektedir.

Creswell daha sonra, Sâmerrâ Ulucamii Sâmerrâ II, [Mütevekkil'in] Belkuvara Sarayı Sâmerrâ III, [Mütevekkil'in] Ca'feriyye Şehri ve Sarayı, Sâmerrâ'nın Evleri ve Kasrü'l-Âşıkîn, başlıkları altında Sâmerrâ şehrinde bulunan diğer yapılar hakkında detaylı bilgiler ve görseller aktarmıştır.

Kayrevan'ın Sarnıçları Konusunda;

Creswell'in, Kayrevan şehrinde keşfedilen ve 860'lı yıllarda inşa edildikleri anlaşılan sarnıçlarla ilgili önemli bilgiler ve fotograflar sunmuştur. Bu sarnıçlarla ilgili diğer oryantalistlerin bunların önceden bilinen şeyler olduğunu iddia ettiklerini ancak İngiliz araştırmacı Sir R.L. Playfair'in bunların bir Müslüman buluşu olduğunu savunduğunu gündeme getirmiştir.

Bu bilgiler, hem erken tarihli sarnıç yapılarının dünyaya tanıtılması, hem de bu konuda dürüst davranan başka oryantalistlerin olduğunun bilinmesi açısından önemli olmuştur.

Kahire'nin Ravza (Roda) Adasındaki Nilometre Yapısıyla İlgili;

Creswell, Kahire'nin Ravza (Roda) adasında keşfedilen Nil suyunun yükselme-azalma durumunu ölçmek için ilk defa 700'ün başlarında inşa edilmiş olan (Nilometre) yapısı ile, IX. yy'da Abbâsîler dönemindeki yeniden yapımının mühendislik ve astronomik hesaplamalara uygun tasarımını gerçekleştiren matematikçi ve mimar Türkistanlı Ahmed b. Kesîr el-Fergānî hakkında, Türk bilim ve sanat alanında pek az duyulmuş bilgileri Avrupa tarihinden belgelerle gündeme getirmiştir.

Creswell, Avrupalı birçok araştırmacının, yapının mimarını Müslüman ismine rağmen o nu bir Hıristiyan Kıptî olarak göstermeye çalışmalarına itiraz edip, onun önemli bir telif eserinin John Hispalensis ve Gerard of Cremona tarafından Latinceye tercüme edilerek 1493'te Ferrara'da, daha sonra 1537'de Nurenberg'de ve 1546'da Paris'te basılan "Alfarangus" olarak bilinen kişi olduğunu tarihi belgelerle ortaya koyup savunarak kabul ettirmiş olması dürüst bir bilim insanına yakışan takdire şayan bir davranış olmuştur (s.721-722 ve Res.116-117, s.933)

Kare şeklindeki bu yapının dört cephesinde kûfî stilde hâk edilmiş Kur'an ayetlerinin de çözümünü vermiştir. Creswell'in aktardığı ayetlerin tercümesi ve sıralanması konusundaki ufak hatalar da, bu çalışma vesilesi ile düzeltilerek

Nilometre'nin günümüzdeki görünüşü ve konumu hakkında güncel bilgiler ilavesiyle araştırmacıların istifadesine sunulmuştur (bk, s.713-724).

Türkçe'de hakkında başka yayınlarda bilgi bulunmayan, ismi dahi bilinmeyen bu önemli yapı hakkında Creswell'in aktardığı bu bilgi ve görseller hem İslâm tarihi ve mimarisi hem de kûfî hat yazı sanatı açısından oldukça önemlidir.

Ahmed İbn Tolun Ve Onun Mısırdaki Mimari Faaliyetleri Çerçevesinde

Katâi, el-Meydan Darü'l-imaresi ve Hastanesi Hakkında:

Creswell, Mısır'a geldiğinde Salih b. Ali'nin 750 yılında kurduğu el-Askar mahallesi ve sarayında kalan Ahmed İbn Tolun'un, akabinde onu takip edip gelen adamlarının sayısının artması üzerine 256 / 870 yılında Fustatta 1450m x 1450m ebatlarında Katâi olarak anılan yeni bir yerleşim yeri kurup, buraya önünde cirit oynama alanı bulunan el-Meydan Sarayını, 259 / 872-723'te ise el-Askar'da 60.000 dinara mal olan bir hastane yaptırdığını aktarmıştır. Fakat el-Meydan Sarayının Ahmed İbn Tolun'un 292 / 905'de ölmesi akabinde idareci olan oğlu Rebia'nın Abbâsî Halifesi İmam el-Mu'tezid-Billâh'ın Muhammed b. Süleyman el-Kâtib komutasında gönderdiği orduya şehri teslim ettiğini, ordunun da (Hastane ve cami hariç) Katâi'deki tüm yapıları yıkıp araziyi tarla gibi sürüp hiçbir iz bırakmadığını (İbn Dukmak yoluyla) aktarmıştır. Creswell, İbn Dukmak'ın İmam el-Mu'tezid-Billâh olarak verdiği Abbâsî halifesinin isminin yanlış olduğunu, doğru ismin 902-908 arasında halife olan Muktefi Billah olması gerektiğine dikkat çekmiştir (bk, s.734, dn.1087).

Basâtin Su Kemerleri ve Akkâ Limanı Hakkında;

Creswell, Ahmed İbn Tolun'un 263 / 876 yılında Basâtin köyünün kuzeybatısındaki verimli topraklara açıldığı yere tuğla malzeme ile bir su toplama (depo) kısmı olan, 10,50m yüksekliğe, doğu-batı tarafı 20,50m, kuzey-güneyi de 10,24m. şeklinde (çift kûb) ölçülere sahip bir bina ile suyu şehre taşıyan kanallar sistemi yaptırdığını, Makrızî ve İbn İlyas'ın *Tarih-î Mısır* isimli kitabı yoluyla aktarmıştır. Ayrıca İbn Tolun'un Akkâ Limanı'nı çevreleyen duvarları, tarihçi Mukaddesî'nin dedesine yaptırdığını (Mukaddesî'nin yazdıkları yoluyla) aktarmıştır.

İbn Tolun Camii Hakkında;

Creswell, bir süre sonra Amr camiinin dar gelmesi sonucu Ahmed İbn Tolun'un: "Ben Mısır yansa da batsa da ayakta kalacak bir cami yapmak istiyorum. Ben bu camiyi helal para (çölde bulunan hazine) ile yapıyorum. Lazım olan 300 sütunu da kiliselerden alarak bu işe yanlış davranışlar karışmasını istemiyorum. Sütunlar yangına dayanmaz" diyerek, camisini (Mısırda örneği olmayan) tuğlalarla örülerek oluşturulmuş kalın payeler üzerine inşa ettirdiğini (İbn Dukmak ve Makrîzî yoluyla) aktarmıştır.

Creswell, Makrîzî'nin ve ondan alarak Kalkaşandî'nin İbn Tolun'un su kemerlerini yapan Mısırlı Nasturî mimarın camiyi de yaptığını yazmış olsalar da bu örgü ve paye sisteminin Ahmed b. Tolun'un büyüdüğü Sâmerrâ'da bilinen bir uygulama olduğu için, bu iddiayı doğru olarak kabul etmediğini belirtmiştir.

Creswell, Ahmed b. Tolun Camii'nin tüm mimari özellikleri, dış ve iç duvarları, revaklı bölümleri, pencereleri, tuğlalarla örülmüş payeleri ve bu payelerin dört köşesinde bulunan ince sütun görünüşlü işler, alçı işi sütun başları ve caminin tarihi boyunca geçirdiği tamiratlarla ilgili detaylı anlatımlar ve görseller sunmuştur.

Creswell, araştırmacı Corbet'in İbn Tolun Camiinde tavanların altındaki ahşap mertekler ön yüzlerine oyma yoluyla işlenmiş kûfî stildeki Kur'an ayetleri üzerinde ciddi çalışmalar yaptığını (bk, Fg.981-982, s.751-52), harflerin yüksekliğinin 15-19 cm olduğunu ve tüm yazıların yaklaşık 2 km. uzunluğa sahip olduğunu, Corbet'in burada tüm Kur'an'ın yazılı olduğunu iddia etmesine karşılık, kendisinin yaptığı inceleme ve hesaplamaların: yazıların uzunluğunun (1m'ye 9 harf düşüyor şekilde) toplamda 1988m. olup, harf sayısının 17.892 olduğunu gösterdiğini, Kur'anda ise 323.671 harf bulunduğunu, bu sebeple İbn Tolun camiindeki kûfî yazıların Kur'an'ın tamamı olmayıp ancak 1 / 17'sine denk geldiği konusunda açıklamalar yapmıştır.

Creswell ayrıca İbn Tolun camiinin avlusundaki (aslında şerbet dağıtımı için yapıldığını iddia ettiği) şadırvan yapılarının Mısır'da ilk defa ne zaman ve ne maksatla yapıldığı hakkında oldukça detaylı tarihi bilgiler verip Osmanlı döneminde bunların sebil olarak inşasının yaygınlaştığına dikkat çekmiştir.

İlave olarak caminin Sâmerrâ kökenli minaresi, payeler üzerindeki alçı süslemeler ve motifleri ile paye başlarındaki motiflerle kemerlerin alt cephelerindeki alçı

işi kabartma tezyinatta görülen stiller ve motiflerin Sâmerrâ bağlantıları hakkında karşılaştırmalar yapmıştır. Ayrıca "açık iş" olarak tarif edilen iki yanında sütunçeler bulunan pencere stilleri ve pencere şebekeleri ile Sâmerrâ'da örnekleri Herzfeld'in kazıları yoluyla ortaya konulmuş olan IX. Yüzyıl Türk alçı ve süsleme sanatlarının izlerinin takip edilmesi ve anlaşılması açısından çok önemli bilgiler ve görseller sunmuştur.

Semerkand Buhara'daki İsmail Sâmânî Türbesiyle İlgili;

Creswell 907 tarihli bu yapının (Sâmerrâ'daki Kubbetü's-Süleybiye türbesinden sonra) İslâm'ın ikinci en eski tarihli türbesi olarak;

> Alçak bir kubbeye sahip olup, burada görülen mimari unsurların Uhaydır ve İbn Tolun camii gibi yerlerde görülen öncü örneklerden alınıp geliştirilmiş olduğu, bu yapının mimaride mükemmel bir küp şeklinde ve her bir cephesinin pusuladaki bir yöne tam uygun olacak şekilde yerleştirilmiş olan planı, bir formdan diğer bir forma geçişlerin Türk üçgenleriyle sağlanmış olması,her bir cephenin ortasında bir giriş kapısı olup, yine her cephenin üst kısmına 10'ar tane küçük dikdörtgen şekilli ve kemerli çerçevelerin galeri hâlinde dizilmesi, tuğlaların farklı yönlerde dizilmesi ile kare vb. süsleme kompozisyonlarının elde edilmiş olması, geçişlerin dört sivri köşe kemeri ile (squinch) sağlanmış olması, yeni gelişmelerin başlangıç noktası olması,

gibi sebeplerden çok önemli ve erken İslâm mimarisinde yeni bir dönem başlatan bir eser olduğuna dikkat çekmiştir.

Creswell EMA kitaplarında yukarıda belirtilen mimari eserlere ilave olarak;

> Rakka (Şehri ve Ulucamii), Uhaydır (ve Mimari Unsurların Orijinleri), Atşân (Atshan), Menâr Müjde (Uhaydır, Atşân ve Menâr Müjde'nin Tarihleri), Remle Su Sarnıcı, Müslüman Hîre, Hirakle, Sûse'deki Ribât, Sûse'deki Bû [Ebu] Fetâte Cami, Sûse Ulucamii, Sûse Duvarları ve Minaresi, Sâmerrâ'nın Süslemeleri, Tunus Ulucamii [Ez-Zeytûne], Kayrevan'ın Üç Kapılı Camisi

yapıları hakkında oldukça detaylı anlatımlar ve görseller sunmuştur.

Creswell, Abbâsî Mimarisi Özeti konusunda;

* Abbâsîlerle birlikte düşünce ve sanatta daha fazla Sasanî-Fars ve Irak özelliklerinin ön plana çıktığı, bu durumun Sâmerrâ (alçı işi) sanatını doğurup Mısıra doğru gelişip yayıldığının örneğinin Ahmed bin Tolun camii olduğu, buradan da tam aksi yönde Nişabur ve Semerkand'a yayıldığı,

* İlk sivri kemer uygulamasının Emevî yapısı olan Hammam eş-Şarrak'da görüldüğü bilgisine ilave olarak, bazı araştırmacıların da Fars kemeri olarak bilinen "Dört Merkezli Sivri Kemer" unsurun kökeninin Fars (Persia) bölgesine ait olduğunu ispatlamaya çalıştıkları ancak bu unsurun ilk defa 772 yılında Rakka'da uygulandığının, daha sonra da İslâm mimarisinin ilk üçyüz yılından kaldığı kabul edilen Damgan'daki Tarikh (Tanrı) Hane yapısı ile Buhara' daki İsmail Samanî Türbesinde mevcut olmasının bunun aksini ispat ettiği, İslâm mimarisinde en erken tarihli köşe kemerinin de 776 yılına tarihlenen Uhaydır sarayında, daha sonra Sâmerrâ'da görüldüğü bilgilerinin aktarılmış olması, Türkiye'de sanat tarihi araştırmaları açısından önemli kazanımlar olmuştur (dfbi bk, Fg.733-CrF29, s.596-597; *EMA,* c.2, s.43).

* Cami planlarında "Apadan" tipi denilen çatının direkt ahşap veya yığma payandalar üzerine bindirildiği (Bağdad, Sâmerrâ camileri) uygulamaların ardından sahn ve mahfil gibi (Rakka, Caferiyyedeki Ebu Dülef ve Kahirede yeniden yapılan Amr camii ve İbn Tolun camiilerindeki gibi) ilave uygulamaların ortaya çıktığı,

* Ardından Uhaydır Sarayı Camisi, Damghan'daki Tarik [Tanrı] Hane, Sûse Ribâtı'ndaki Cami, Sûse Ebû-Fetâte Camii ve Sûse Ulucamii gibi tonozlu cami planlarının ortaya çıktığı,

* Mihrab önü kubbeli cami planının 715 Şam Ulucamii, 780 Mescid-i Aksa, 850 tarihli Sûse Ulucamii, 862-863'te yeniden yapılan Kayrevan Ulucamii gibi erken tarihli örnekleri bulunmasından dolayı Irak-Fars kökenli olamayacağı,

* Ayrıca önceki Suriye (kıbleye paralel üç sahnı kesen) transept planlı mescitlerle sonraki Irak tipi planların arasındaki geçiş döneminde 759'da Mansûr'un (veya 780'de el-Mehdî'nin) yeniden yaptırdığı Mescid-i Aksâ ile başlayan kıbleye dik sahnlar düzenlemesi ve yeni harîm planları ve kare planlı kule minare uygulamasının (Kurtuba ve Kayrevan Ulucamii yoluyla) yerini korumuş olduğu,

* Abbâsîlerle birlikte çok büyük ebatlı ve çok fonksiyonlu saray yapılarının ve türbe yapısının ilk defa Halife Muntasır'ın ölümü akabinde Kubbetü's Süleybiye yoluyla ortaya çıktığı, ardından da 907 tarihli İsmail Samanî türbesinin görüldüğü, ardından Fars kemeri olarak bilinen sivri kemerin ortaya çıktığı, İslam mimarisinde ilk köşe kemerinin 776 tarihli Uhaydır sarayında görüldüğü şeklinde önemli tespitler yapmıştır.

e- Creswell'n EMA Kitaplarında Karışık Olarak Ele Aldığı Diğer Erken İslâm Mimarisi Konuları ana grubu altında;

Creswell'in üç kitap hâlindeki *EMA* kitaplarında mimari eserleri anlatırken yer yer konunun veya o mimari unsurun ortaya çıktığı tarihe uygun olduğu düşüncesi ile, erken İslâm devrinde ortaya çıkmış İslâm mimarisi çerçevesi içinde tartışılmış konuları detaylı bir şekilde ele alıp bunlarla ilgili kendisinden önce yapılmış yayınlarda eksik veya yanlış aktarıldığına inandığı alanlarda görüşlerini ortaya koyduğu tespit edilmiştir.

Bu konular içinde, 'Arap Fetihlerinin Yüzeysel Etkisi' başlığı altında ilk iki nesil Müslümanların ihtişamlı mescit veya dârü'l-imâre yapmak gibi bir dertleri olmadığı, Arapların fethettikleri bölgelerde hazır buldukları idari sistemi ve bu sistemi yürüten daha çok Hıristiyan memur grubunu, onların tecrübelerini, sikkelerini ve hatta resmi yazışmalarda dahi onların dilini kullandığı yöndeki Avrupalı yayınlarda bulunan görüşleri tekrar etmiştir.

'Kiliselerin Camiye Çevrilmesi' başlığı altında Müslümanların uzun yıllar fethettikleri şehirlerdeki havra, kilise, tapınak gibi yapıları, camiye tahvil ederek kullandıkları konusu, Hama, İştahir, Kazvin, Kudüs vb. örnekler üzerinden anlatılmıştır. Creswell'in bu konuda Müslümanların fethettikleri şehirlerdeki hemen her kiliseyi camiye çevirdikleri yöndeki (şüpheci) oryantalistlerin iddialarına katılmadığı, Şam Emeviyye ve Diyarbakır Ulucamiilerinin önceden kilise olmadıklarını, tarihi ve mimari belgelerle kanıtlamış olması göstermektedir. Bununla birlikte, [Hz.] Muhammed'in Minberi, Minare ve Minarenin Gelişimi, Beytü'lmâl Yapılarının Kökeni, İslâm'da İlk Mihrab başlıkları altında bu unsurların büyük oranda Hıristiyan-Kıptî yapılarından alındığı yönde Avrupalı araştırmacılarda hakim olan bakış açısına uygun görüşler ortaya koyduğu da açıkça görünmektedir.

Maksûre'nin İslâm Mimarisine Girişi başlığı altında erken dönem Müslüman yazarların bu unsurların idarecinin güvenliği için Cuma camilerine yapıldığını yazmış olmalarına Lammens'in itiraz edip idarecilerin bu unsurları kendilerini halktan ayırmak, bazı konuları idarecilerle iştişarede bulunmak için de kullandıkları yöndeki görüşlerine, İbn Haldûn'un yazdıklarını göstererek katılmadığını, Ya'kūbî'nin maksurelerin 665'den itibaren Hâricî tehlikesi sebebiyle yapıldığı görüşünün de doğru olmadığına inandığını belirtmekle birlikte, maksure unsurunun Hz. Osman yoluyla 650 yılı civarı Mescid-i Nebevî'ye girdiği ve mihrap maksadıyla kullanıldığı çoğunluk araştırmacılar tarafından kabul edilmesine rağmen Creswell'in bu konuya fazla girmediği dikkat çekmiştir.

İslâm'da Resim Yasağı başlığı altında Creswell, Hz. Muhammed ve Hulefayi Raşidin döneminde resim ve heykele karşı sonraki dönemlerde görüldüğü kadar sert bir tavır takınılmadığı konusuna ilk fethedilen Fars-ateşperest ve Hıristiyan şehirlerinde örneğin "Sa'd b. Ebû Vakkās'ın Medâin (Cresiphon) şehrini fethettikten sonra kendisinin imamlığında, Kisrâ'nın sarayı'nın büyük eyvanında Müslümanların cuma namazı kıldıkları, Kâbe'nin içindeki Hz. Meryem-İsa resimlerinin 683 yangınına kadar (Peygamber 630'da bunları sildirmediği için) orada bırakılmış olması gibi örnekler üzerinden izah etmeye çalışmıştır.

Pandantif'in Gelişmesi Konusu, 700 Yılından Önce Köşe Kemeri Konusu ve (Erken Dönem Yapılarının) Mimari Kökenleri-Tarihleri başlıkları altında mimaride görülen bu önemli unsurların ilk ortaya çıkışları ve zaman içinde takip ettikleri gelişme ve yayılmaları konularında oldukça önemli bilgiler vermiştir.

f- Creswell'in EMA Kitaplarına Dahil Etmediği 907 Öncesi Tarihli Bazı Yapılar ana grubu altında;

Araştırmamız, 907 öncesi tarihli olup Creswell'in *EMA* kitaplarına dahil etmediği bazı erken İslâm dönemi mimari faaliyetler ve yapılarının bulunduğunu belirlemiştir. Bu yapıların da;

Kubâ Mescidi (622), Humus Şehri ve Ulucamii (635), Taber'deki Emeviyye camii (705-715), Kasr-ı Burka (Mafrak-Bağdad arası, 705-715), Kudus Emevî Sarayı Yerleşkesi (705-717), San'a Ulucamii ve Beytü'lmâl Binası (705-715), Yemen'in Kübik (Kâbe) Formlu Camileri (VIII. yy.), Arap Camii (Konstantinapol: İstanbul-Galata, 672-), Derbent Ulucamii (Dağıstan, 733-735), Tunus Sefakus Ulucamii

(235 / 849), Derbizübeyde (Mekke-Kûfe) Güzergâhındaki Yapılar, Aynızübeyde Su Kemerleri (Abbâsî, 828-829), Fas, Karaviyyîn Ulucamii (245 / 859)

başlıkları altında özet tanıtımları yapılmıştır (bk, s.888-909).

Creswell'in *EMA* Kitaplarında Görülen Hatalar ve Yapılan Düzeltmeler

Teknik Hatalar

Teknik hatalar olarak Creswell'in 1969'da iki cilt üç kitap halinde yayımladığı *EMA* kitaplarının fihristleri, bu kapsamlı kitapların zengin muhtevasını yansıtmak için oldukça yetersiz kalmıştır. Ayrıca o dönemin baskı teknolojisinden kaynaklandığı anlaşılan tüm üç kitap boyunca sayfa no'su verilmeden aralara ilave edilmiş olan plan ve fotoğraf sayfaları ve kullanılmış olan figürlerin verilen numaralara göre sıralanmamış olması okuyucu için çeşitli zorluklar ortaya çıkartmıştır.

EMA Ciltleri Arasında Yanlış Sayfa ve Figür No Refere Hataları

Creswell'in *EMA* 1932 baskısının tek kitap hâlindeki ilk cildi, 1969 güncellemesi sırasında cilt 1, bölüm 1 ve cilt 1 bölüm 2 şeklinde iki ktab hâlinde düzenlenmiştir. 1932 baskısında cilt 1 içinde daha fazla bilgi ve görsel için okuyucunun yönlendirildiği sayfa ve figür no'larının yerleri de 1969 baskısında zorunlu olarak değişmiştir. Ancak Creswell bu değişen sayfa ve figür no'larını büyük oranda güncellememiştir. Bundan dolayı da ilk iki kitap içinde başka sayfalara yapılmış olan yönlendirmeler için verilmiş olan sayfa no'sunda bahsedilen konunun bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışma boyunca konu içinde bu tür hatalı sayfa ve figür no'larının geçtiği yerlerde doğru sayfa ve figür noları belirtilerek telafi edilmiştir (bk, s.869-873).

Creswell'in Mutedilliği ve İslâmi Konularda Muhteva Hataları

Creswell'in, *EMA* kitapları üzerinde çalışırken (her ne kadar kendisini "Mutedil Oryantalist" olarak değerlendirsek de) şahsi görüşlerinin yanı sıra, onun İslâmi ibadet, fıkıh, itikat ve diğer konularda öncelikle (kendisinin de ilk baskıları için birçok makale yazdığı) *Leiden İslâm Ansiklopedisini* referans aldığı ve özellikle Buhl, Caetani, Lammens gibi (şüpheci) oryantalist yazarlardan yaptığı alıntılarda, ciddi eksikler ve yanlışlar sergileyip, bazı İslâmî konulara tipik bir oryantalist gözlüğü ile baktığı tespit edilmiştir.

Creswell'in *EMA* kitapları ve diğer makaleleri üzerinde yaptığımız detaylı okuma ve incelemelerin ardından, başlangıçta belirlediğimiz ve tezimizin iddiaları olan sorunlara çözüm olarak önerdiğimiz "Türkiyedeki erken İslâm mimarisi temel kaynaklarındaki (şüpheci) oryantalist etkilerinin Creswell'in *EMA* kitaplarında ortaya koyduğu bilgilerle telafi edilebileceği" çerçevesindeki teklifimize, "onun (bazen mutedillikten olumsuzluğu kayan) tipik oryantalist bakış açısı ve görüşleriyle ilgili gerekli uyarı ve düzeltmelerin de yapılması şartıyla Creswell'in yazdıklarından istifade edilebileceği" uyarısını eklememiz gerekmiştir.

Bahsettiğimiz konulara birkaç örnek olarak Creswell'in *EMA* kitabında; Mescid-i Nebevî'nin (L. Caetani oluyla) başlangıçta mescit olarak yapılmayıp sonradan mescide dönüştürüldüğü, Abdullah b. Abbas'ın (F. Buhl yoluyla) güvenilmez birisi olduğu, Hz. Ömer'in (Hz. Aişe'nin hücresinde olan) Hz. Muhammed'in kabrinin yanına defnedilmek istemesinin "kötü bir adet" olduğu, "kıble yönünün Kudüs'ten Mekke'ye çevrilmesinin peygamberin kendi kararı olduğu" şeklindeki İslâmi açıdan yanlış görünen tavır ve ifadelerini gösterebiliriz.

Creswell'in *EMA* kitaplarında ortaya koyduğu bu türden eksik ve hatalarına çalışma boyunca mimari konuların tanıtımı yapılırken yeri geldikçe dipnotlar ve her bir eserin tanıtımının arkasına eklediğimiz "Sonuç Notları" kısmında günümüzün ciddi kaynak ve uzmanllarına göre konunun doğrusunun nasıl olması gerektiğinin belirtilmesi yoluyla bu uyarı ve düzeltmeler de yapılmıştır.

Creswell'in Bazı Erken İslâm Mimarisi Unsurlarıyla İlgili Tutarsız İddiaları

Bu konuya, Creswell'in İslâm mimarisinin ilk minare giriş tarihi hakkında, ilk mihrabın 709'da Kıptî ustaların Mescid-i Nebevî'ye bir niş mihrap yapması yoluyla girdiği konusunda ve Kubbetü's-Sahre mağarasındaki düz mihrabın Abdülmelik dönemine ait olup, İslâm'ın en erken tarihli mihrabı olduğu hakkında, ileri sürdüğü iddialarını örnek gösterebiliriz. Creswell'in bu iddialarına diğer uzmanlar tarafından yapılmış eleştiri ve karşı iddialar ile bizim tespitlerimiz bu çalışma yoluyla ortaya konulmuş ve gerekli cevaplar zikredilen her bir konunun "Sonuç Notları" kısmında verilmiştir.

Üçüncü Bölüm'de;

Avrupalıların İslâm mimarisini araştırmalarının arka planınını oluşturduğuna inandığımızı 623 yılından 907 yılına kadar çeşitli İslâm devletleri ve Hıristiyanlığın temsilcisi Bizans İmparatorluğunun siyasî, sosyal, ticarî, askerî karşılaşmaları konusu hakkında görüşlerimizi ortaya koyarak, bu konunun temelinde başlangıçta Hz. Muhammed'e gönderilmiş olan ilahi mesajın 661 yılından itibaren farklı bir kulvara taşındığı ve bu iki gücün başında bulunan yöneticilerin sahip olduğu inanç çerçevesinde birbirine hâkim olma, birbirinden toprak ve ganimet aparma şeklinde bir mücadeleye dönüştüğü konusu izah edilmeye çalışılmıştır.

1071'den itibaren hızla Batıya gelmeye başlayan Müslüman Türklerin Konstantinapol için tehlike oluşturmaya başlamasıyla, Konstantinapol'den (devlet ve kilise kurumları yoluyla) yapılan yardım talepleri sonucu 1099-1444 arasında Batılı Devletlerin (Kilise kurumunun da desteği ile) Doğu-İslâm dünyasına karşı asker seferler düzenlemeleri,

Avrupalıların bu çerçevede XI-XV. yüzyıllar arasında düzenlediği Haçlı seferleri konusu ve 1453 akabinde Haçlı seferlerinin artık düzenlenememesi sebebiyle alıştıkları yağma ve talana dayalı hayat düzenlerini devam ettirebilmek için yeni bölgeler arayışına çıkıp Osmanlının pek bulunmadığı deniz yollarını kullanarak Afrika ve uzak doğu coğrafyalarında yeni koloni ve sömürge alanları oluşturdukları konuları hakkında özet tanıtımlar yapılmıştır.

300-350 yıl süren bu zaman diliminde sömürgecilik faaliyetleri yoluyla sanayi ve teknolojide üstünlük sağlayan Batılı devletlerin sonunda gözlerini (bu dönem içinde yavaşlama ve gerileme döneminde girmiş olan) Osmanlı imparatorluğunun sahip olduğu (ve kendilerinin çok gereksinim içinde oldukları) yer üstü ve yer altı hammadde kaynaklarına göz diktikleri belirlenmiştir[1527].

XIX. yy'ın başlarından itibaren de Osmanlı imparatorluğunu parçalamak için onu oluşturan farklı dil, din ve kültürlere sahip yapısını yakından tanımak ve gerektiği zaman birbirinden kolay ayrıştırabilmek için iyi yetiştirilmiş elemanlarını (dünyanın diğer

[1527] "…güçlerinin zirvesinde olan Avrupa imparatorlukları gözlerini Osmanlı coğrafyasına dikmişti…" Norman Stone, *İmparatorluk Oyunları…(*terc.) Ketebe Yay., İstanbul 2018; https:/ / www.yenisafak.com / hayat / sinirlar-cizilirkenhedeflenenpolitik-oyunlar-3224200 (02.08.2018); ayrıca bk, 'Oryantalizm, Sanayi Devrimi ve Emperyaliz' (BÇ, s.921-953).

bölgelerinde birkaç yüzyıldır yaptıkları gibi) Osmanlı coğrafyasının sahip olduğu hammaddeleri araştıran bilim adamı kadrolarının arasına sanat tarihçi, arkeolog, coğrafyacı, bilim adamı gibi sahte kimlikleri altında karıştırarak casusluk faaliyetlerine başladıkları, bu faaliyetleri din, dil ve milliyet farkları üzerine bina ederek önce Yunanistanın ve Balkanlardaki diğer unsurların Osmanlıya başkaldırmalarını sağladıkları, ardından Ortadoğu'ya yoğunlaşarak bu bölgede isyanları körükleyip Osmanlıyı (idarî ve askeri açıdan Avrupanın üstün silahlarıyla başedemeyecek şekilde zayıfladığı döneminde), ticarî, siyasî ve askeri her yolu deneyerek kendilerine boyun eğdirmeye çalıştıkları konuları ele alınmıştır.

Bütün bu faaliyetlerin sonucunda sömürge pazarına İngiltere ve Fransadan çok geç girmiş olan Almanya'nın, bu pazarda hızlı ve en büyük olmaya yönelik hesapları sebebiyle Osmanlıya dost görünerek aslında kendi yeni sömürge planları üzerinde çalışırken, buna izin vermek istemeyen diğer büyük sömürgeci devletlerin I. Dünya savaşını başlatarak (Almanya yoluyla savaşa sokulan) Osmanlı imparatorluğu coğrafyasını da kendi aralarında paylaştıkları konularına dikkat çekilmiştir.

Dördüncü Bölüm'de;

Sanayi ve bilim alanlarında ilerleyen Avrupa devletleri, uzun yıllardır diğer (daha küçük) dünya devlet ve milletlerini etkilemiştir. Özellikle XIX. yy'ın başından itibaren birçok bilim dalında olduğu gibi İslâm sanatları ve mimarisi konusunda da Avrupa dillerinde sayısız araştırmalar ve yayınlar yapılmış olması, başka alternatif bilinmediği (ve Avrupanın hazır kurduğu düzeni ithal etmek kolay görüldüğü) için olsa gerek, I. Dünya Savaşı akabinde elde kalan topraklarda kurulmaya çalışılan yeni yönetim sistemi için de (Batı), yine kendisine yönelinen cephe olmuştur.

Bu çerçevede, "1930'lardan itibaren yeni Cumhuriyet düzeni içinde siyasi, hukuki birimlerde olduğu gibi eğitim sistemi ve onun bir parçası olan sanat eğitimi de Avrupadan getirilen uzmanların yardımı ile oluşturulduğu ve ancak 1948'den itibaren İslâm sanatı ve mimarisi konusunda yükseköğretimde eğitimin başlatılabildiği, bu dönemde Avrupa dillerinde yüzlerce yayın mevcut olması hasebiyle Avrupadaki (çoğu oryantalistlerce hazırlanmış) yayınlardan kısa, özet tercümeler yoluyla İslâm sanatlarını ve mimarisini anlatan birkaç kaynak kitabın o dönemin hocaları tarafından hazırlanarak yayınlandığı" konularıyla ilgili bulgularımız da ortaya konulmuştur.

Bu yayınların Avrupalı çalışmalardan çok kısa özet tercümeler yoluyla hazırlandıkları için muhtevalarında erken İslâm mimarisi eserleri sayısı ve bunlar hakkında verilen bilgilerde ciddi eksiklikler ile oryantalist propagandası gereksiz fazlalıkları bulunduğu iddiamızı belgelendirmek için Türkiye'de 1948-2013 yılları arasında yayınlanmış 5 ana kaynağın muhtevasının tanıtımı yapılmıştır. Bu tanıtım bu doktora tezinin önemli iddialarından olan "temel kaynakların muhtevalarında zikrettiğimiz eksikleri ve fazlalıkları ortaya koyarak bu kaynakların artık güncellenmeleri gerektiği" iddiamızı onaylamıştır.

Türkiye'de Erken İslâm Mimarisi Temel Kaynaklarının Güncellenme İhtiyacı İçinde Oldukları Konusu,

Osmanlıdan Cumhuriyete Sanat Eğitimi[1528]

1923'ten sonra yeni Cumhuriyet döneminde, eğitimde uygulamaya konulan yeni reformlarla birlikte Türkiye'de daha kapsamlı bir sanat eğitimi, 1930'larda (önceki ismi Dârü'lfünun olan) İstanbul Üniversitesi bünyesinde Fransız Prof. A. Gabriel'in Türk Mimarlık Tarihi dersleri vermesi ile başlamış ve 1933'te aynı kurumun Edebiyat Fakültesi'nde Arkeoloji Bölümü kurulmuştur. Sanat tarihi eğitiminin ise, 1943'te Viyana İslâm Sanatı Tarihi Kürsüsü'nden Prof. Ensdith'in getirilerek Sanat Tarihi Kürsüsü'nün kurulması, akabinde de (bu alanda önemli yayınları bulunan) Ernst Diez'in getirilerek Türk-İslâm Sanatları eğitiminin başlatıldığı bilinmektedir.

1948'den itibaren de önce (eski ismi İslâm Enstitüsü olan) İlâhiyat Fakültelerinde İslâm sanatları eğitiminin önemli bir alanı olarak İslâm mimarisi dersleri okutulmaya başlanmış, ardından da Mimarlık Fakülteleri ile Fen-Edebiyat Fakültelerinin sanat tarihi bölümleri gibi, yükseköğretim kurumlarında bu dersler okutulmaya devam edilmiştir. Yükseköğretimde İslâm sanatları ana çerçevesi içinde ele alınan İslâm mimarisi derslerinde kaynak olması maksadıyla da o dönemin hocaları (Avrupalı yayınlardan çok kısa özet tercümeler yoluyla hazırlayarak) bazı yayımlar yapmışlardır. 1965'e kadar birkaç benzer yayın daha yapılmışsa da bu tarihten sonra, dünyada erken İslâm dönemlerine ait yapıların bulunduğu alanlarda devam edilen araştırmalar ve kazılarla ilgili yapılmış yayınlar hakkında kapsamlı bir çalışma maalesef yapılmamıştır.

[1528] Cumhuriyet döneminden önceki dönemle ilgili özet tanıtım "Bölüm IV, Avrupa'dan Türkiye'ye Yansımalar" ana başlığı altında incelenmiştir.

O dönem için yeterli gelen bu yayınlar, aradan geçen uzun zaman içinde ve dünyada bu alanda yapılmış yüzlerce güncel yayının muhtevası karşısında Türkçedeki temel kaynakların içeriklerinde hem 'az sayıda erken dönem yapısı' ele alınmış olması hem de 'ele alınan az sayıdaki yapılar hakkında da çok kısıtlı bilgiler verilmiş olması' sebebiyle yetersiz kalmaya başlamışlardır. Ayrıca bazı önemli erken dönem yapılarıyla ilgili oryantalist iddialarının 'gerçeğe en yakın bilgiler' hâlinde Türkçe kaynaklarda aynen aktarılmış olması, eğitim sırasında ortaya çıkan sorulara cevap verilememesi gibi sıkıntılara sebep olmaktadır. İyi niyetle hazırlanmış olan bu kaynaklar yoluyla bazı oryantalist iddialarının sonraki yıllarda bu alanda yapılmış yayımlarda da tekrar edilerek erken İslâm mimarisi çevrelerine ve lisansüstü eğitim yoluyla da yeni araştırmacılara aktarılıyor olması, konunun vehametini artırmaktadır.

1948'den İtibaren Başlayan İslâm Sanatları Eğitimi

Bölüm IV'ün bir alt konusu olarak 'Türkiye'de Erken İslâm Mimarisi Eğitiminde Hissedilen Eksiklikler ve Kaynak Yetersizlikleri' başlığı altında işlediğimiz Türkiye'de 1948-2013 yılları arasında yayımlanmış 5 temel kaynak, ele aldıkları erken İslâm mimarisi eserleri sayısı ve her bir eser hakkında ne kadar bilgi ve belge ortaya koydukları açısından detaylı olarak incelenmiştir (bk, s.990-1002).

İncelemelerimiz sırasında bu temel kaynakların Avrupa'da erken İslâm mimarisi alanında 1907 ile 1965 yılları arasında yayımlanmış 25 civarında kaynaktan, (kitabın muhtevasının tüm İslâm sanatları konularını ihtiva edecek şekilde tasarlanmasının eklediği yoğunluk sebebiyle olsa gerek) sadece "çok önemli" olduğuna karar verilen az sayıdaki mimari eser hakkında "çok kısa özet tercümeler" yoluyla düzenlendiğini ve ele aldıkları bu az sayıdaki erken dönem mimari eserleri hakkında da oldukça "yetersiz miktarda" bilgiler verdiği sonucuna ulaşılmıştır.

İncelememiz, kaynaklarda az miktarda verilen bu bilgiler arasında Avrupalı oryantalistlerin yayınlarında propagandasını yaptığı erken dönem İslâm müelliflerinin kitaplarında bulunduğu iddia edilen tutarsız rivayetlerin de bu temel kaynaklarda tekrar edildiği sonucunu ortaya koymuş ve "Türkiye'de erken İslâm mimarisi temel kaynaklarının güncellenme ihtiyacında olduğu" şeklindeki bu tezin ana iddiasının doğruluğunu belgeleri ile kanıtlamıştır.

K.A.C. Creswell'in Erken İslâm Mimarisi Araştırmaları ve Türkiye'de Sanat Tarihi Çalışmalarındaki Yeri'nin Tespit Edilmesi

K.A.C. Creswell'in, yayımladığı *Erken Müslüman Mimarisi (Early Muslim Architecture)* kitaplarının Avrupalı araştırmacılar tarafından da bu alanın yayınları arasında en önemlilerden kabul edildiği, çalışma içinde 'Creswell'in Çalışmaları Hakkında Söylenenler' başlığı altında (bk, s.61) bu alanın önde gelen isimlerinin kendi sözleri yoluyla aktarılmıştı.

İncelemesini yaptığımız Türkçe temel kaynakların üç tanesi 1948-1965 arasında yani Creswell'in *EMA* kitaplarının ilk baskılarının 1932-1940'de yayımlanmasından sonra, iki tanesi de *EMA* kitaplarının 1969 güncelemerinin basılarak tüm dünyada araştırmacıların istifadesine sunulması akabinde yayınlanmışlardır. Bu temel kaynakların hepsi de Creswell'in sadece (özet) *A Short Account of Early Muslim Architecture*, London 1958 isimli yayınını kaynakları arasında göstermektedir. Yukarıda Türkçe kaynaklarda bulunduğunu belirttiğimiz oryantalist propagandası rivayetler hakkında Creswellin yaptığı araştırmalar ve bunların yanlışlığını ortaya koyan bilgi ve belgeler, Creswell'in bu özet yayınında da mevcut olduğu hâlde, bu bilgilere bu temel kaynaklarda yer verilmemiş, önceki oryantalist propagandası rivayetler tekrar edilmiştir[1529].

Bu konu hakkında yaptığımız karşılaştırmalı incelemeler, Creswell'in *EMA* kitaplarının Türkiye'de bu alanın eğitimini veren akademisyenler tarafından da yeterince tanınmaması sebebiyle [1530] 1950'lerden beri (bu konunun eğitiminde) kullanılan Türkçe temel kaynakların güncellenme ihtiyacı içinde olduklarını ve Creswell'in *EMA* kitaplarının muhtevalarındaki önemli, detaylı bilgilerin Türkçe kaynaklarda uzun yıllar önce alması gereken yerini hâlâ alamadığını bu doktora çalışmasının iddialarının doğruluğunu kanıtlayacak şekilde ortaya koymuştur.

[1529] Daha sonraki yapılımış bazı yayınlarda Creswell'in 1932, 1940, 1958 ve 1969 baskısı *EMA* kitapları da kaynak gösterilmektedir ancak bu yayınlarda Creswell'in ana kitaplarına yapılan atıflar için verilen künye ve konunun bulunduğu sayfa no'larıyla ilgili bilgilerin hemen hepsinde hatalar yapıldığı da dikkat çekmektedir (Bu hatalara örnekler temel kaynakların incelendiği ilgili bölümlerde gösterilmiştir).

[1530] Bu görüşümüzü onaylayan Creswell'in *EMA* kitaplarının Türkiyede hangi önemli kütüphanelerde bulunup bulunmadığını gösteren araştırmamız s.1041-1046 arasında verilmiştir. Ayrıca bu kitapların Türkiye'de yeterince tanınmamasının sebeplerine de "Giriş" bölümünde değinilmiştir (bk, s.21).

SONUÇ

Bu doktora çalışması, Türkiyede üniversitelerin ilgili bölümlerinde 1948'den bu yana, erken İslâm mimarisi lisansüstü eğitiminde kullanılan temel kaynakların "hem erken döneme ait az sayıda mimarî eser ihtiva edip bunlarla ilgili yetersiz bilgi aktarıyor olması, hem de aktarılan bilgilerin içeriğinde oryantalist propagandası yanlış ve fazlalıklar ihtiva ettiği" iddiamız ile, bu problemin (bu alanda yapılmış diğer yayınlarla karşılatırarak en kapsamlısı olarak tespit ettiğimiz) K.A.C. Creswell'in Erken Müslüman Mimarisi (*Early Muslim Architecture, EMA*) kitaplarının muhtevasında bulunan erken İslâm dönemi mimari eserleri hakkındaki zengin bilgi ve görseller yoluyla telafi edilebileceği yönündeki iddialarımızı ispatlamak için yapılmıştır.

Bu maksatla öncelikle, Creswell'in 2 cilt ve 3 kitap halinde yayınladığı *Erken Müslüman Mimarisi (EMA)* kitabının özet tanıtımı yapılmış ve ilk iddiamız olan Türkçe temel kaynaklarda erken İslâm mimarisi eserleri açısından mevcut olan eksikler ve yanlışlar, mimari eserlerin tanıtımının arkasına eklenen sonuç notları kısmında örnekleri ile ortaya konulmuştur.

K.A.C. Creswell'in erken İslâm mimarisi alanında 1920-1969 yılları arasında yaptığı araştırma ve yayınlarının hepsinin özünü oluşturan[1531] *EMA* isimli eseri üzerinde çalışırken onun erken İslâm mimarisi yapılarını ve konularını; cilt 1'de 24 ana bölüm, cilt 2'de 18 ana bölüm halinde, biraz karışık ve birbirinin içine geçmiş şekilde düzenleyip sunduğu görülmüştür. Bu sebeple bu karmaşıklığı bertaraf etmek için bu kitaplardaki erken İslâm mimarisi eserleri ve konuları yeniden gruplandırılarak:

a. *İlk İslâm Dönemi (623-661) Önemli Mimarî Eserleri* başlığı altında 1-6 sıra no'su ile toplam 6 eser,

b. *Şam Emevîleri Dönemi (661-750) Önemli Mimarî Eserleri* başlığı altında 7-34 sıra no'su ile toplam 22 eser ve konu,

c. *Endülüs Emevîleri Dönemi (Vali ve Emirler:756-907) Önemli Mimarî Eserleri* başlığı altında 35-37 sıra no'su ile toplam 3 eser,

d. *Abbâsîler Yükseliş Dönemi (Aglebîler, Tolunoğulları ve Samānîler: 750 ~907) Önemli Mimari Eserleri* başlığı altında 38a, 38b-69 sıra no'su ile 33 eser ve konu,

[1531] Creswell'in erken İslâm mimarisi alanındaki yayınlarından seçtiğimiz liste künye bilgileriyle birlikte) s.51-57'de verilmiştir.

e. *Diğer Önemli İslâm Mimarisi Konuları* başlığı altında da Creswell'in ele aldığı İslâm mimarisi unsurları, resim yasağı vb. içerikli 11 konu da 70-80 sıra no'su ile,

özetlenerek alanımıza yeni ve kapsamlı bir kaynak kazandırılmıştır.

Devamında, Creswell'in kitaplarına dahil etmediği ve Türkçe temel kaynaklarda haklarında az miktarda bilgi bulunan 907 öncesine ait bazı erken dönem mimari eseri 1-12 sıra no'su ile bu alanda araştırma yapacak olanların dikkatine sunulmuştur.

Creswell, erken İslâm mimarisi eser ve konularıyla ilgili başka bir araştırmacının bir gerçeği örtmeye veya çarpıtmaya çalışmasına karşılık olarak, o işin aslını ortaya koymak için, binlerce kilometrelik mesafelere (bazen birkaç defa) giderek inceleme, ölçüm ve çizimler yapmış, bazen de İngiltere, Almanya, Fransa, İspanya'nın büyük kütüphanelerinde henüz günyüzü görmemiş bir el yazma eserdeki gözden kaçmış bir bilgi yoluyla (kendine göre) işin doğrusunu yayınlarında açıkça ortaya koymuştur. Creswell'in, bu yönü ile, çoğu zaman erken devir Müslümanlarının mimaride ortaya koyduğu faaliyetleri, çoğunluk Avrupalı oryantalist araştırmacıların yaptığı gibi "toptan inkar" yoluna gitmemiş olması dikkatimizi çekmiştir. Creswell bu şekildeki dürüst bilim adamına yakışan bakış açısı ve duruşu ile diğer oryantalistlerden farklı olduğunu göstermiştir. Bu tavır ve duruşu ile Creswell bizde, onun "tipik bir oryantalist" kefesine konulmaması gerektiği kanaâti oluşturmuştur.

Creswell ile diğer oryantalistler arasında dikkat çeken bu farklı bakış açısı sebebiyle yaptığımız inceleme sonucunda, Batı literatürlerinde, İslâmî konularda araştırma yapan oryantalistlerin (yayımlarında erken dönem İslâm kaynaklarına karşı ortaya koydukları tavır ve yaklaşımları açısından); Gelenekçiler ve Revizyonistler olarak iki ana grup halinde tasnif edildikleri görülmüştür[1532]. Bu tür sınıflandırmalardan yola çıkarak "Oryantalistlerin hadis alanındaki çalışmaları" üzerinde araştırmalar yapan bir grup Türkiyeli akademisyen bunları; 1- Şüpheci olanlar, 2- Mutedil olanlar şeklinde iki ana gruba ayırmayı teklif etmiş[1533], diğer bir grup ise, İslâmî konuları araştırırken takip ettikleri yöntemlere göre değerlendirilerek oryantalistlerin; 1- Şüpheciler (sceptical), 2- Revizyonistler ve 3- Mutavassıtlar (Mutedil) şeklinde üç ana grup hâlinde

[1532] J. Koren-Y. D. Nevo, "Methodological Approaches to Islamic Studies", *Der Islam,* LXVIII, 1991, s.87 (Fatma Kızıl, *Hukukî İçerikli Merfû Hadisler Bağlamında Müşterek Râvî Teorisi ve Tenkidi*, Uludağ Üni., SBE., Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2011, s.9, dn.1 yoluyla)
[1533] Fatma Kızıl-İlyas Çelebi-Ahmet Yücel, İSAM, 24.11.2017 tarihli "İstişrak Faaliyetleri ve Oryantalistlerin Hadislere Yaklaşımı" isimli panelden konuşma notları.

sınıflandırılmaları gerektiğini ileri sürmüştür[1534].

Bu kıstaslar dikkate alınarak, bu çalışma boyunca Creswell'in bize göre "mutedil" olanlar grubuna gireceği kabul edilmiştir. Yazılarında hem İslâm mimarisi ve Müslümanlar hakkında olumsuz tavır sergileyip, hem de gerçekleri görmezden gelmiş ve çarpıtmaya gayret etmiş olan oryatnalistlerin de "şüpheciler" sınıfına gireceği kabul edilierek bunlar için de parantez içinde "şüpheci" ibaresi kullanılmıştır.

Creswell'in Erken Müslüman Mimarisi *(EMA)* kitaplarının özet tanıtımı üzerinde çalışırken, onun kitaplarında gördüğümüz, Creswell'in de gözünden kaçmış bazı teknik hatalara da dikkat çekilerek, daha sonra bu kitaplara ulaşıp inceleme şansı bulacak olan araştırmacılara faydalı olacak uyarı ve tavsiylerde bulunulmuştur (bk, s.867-873).

Creswell'in *EMA* kitaplarının özet tanıtımı yapılırken onun İslâmi ibadet, fıkıh, itikat ve diğer konularda öncelikle Leiden İslâm Ansiklopedisini kendisine referans alıp (Buhl, Caetani, Lammens gibi) Avrupa'da "şüpheci" olarak yapılan nitelendirilen oryantalist yazarlardan yaptığı alıntılarda, ciddi eksikler ve yanlışlar sergilediği, bazı İslâmî konulara tipik bir oryantalist gözlüğü ile baktığı tespit edilmiştir. Yaptığımız bu yeni tespitin sonucu olarak da, Creswell'in *EMA* kitaplarındaki bilgilerde az sayıda da olsa bulunan islâmi açıdan yanlış tavır ve ifadeleri hakkında gerek tanıtım içinde dipnotlar, gerekse tanıtımların arkasındaki "Sonuç Notları" yoluyla gerekli uyarı ve düzeltmeler yapılmıştır.

Creswell'in İslâm mimarisine minare ve mihrap gibi önemli unsurların ne zaman girdiğiyle ilgili tutarsız bulduğumuz iddia ve görüşlerine de gerekli cevaplar, konuların "Sonuç Notları" kısmında verilmiştir.

Ardından XIX. yy'ın başından itibaren de sahip oldukları yeni bilimler, sanayi, maddi güç ve ateşli silahlara güvenerek gözlerini (büyük yer altı yer üstü zenginlik ve hammaddelerine sahip) Osmanlı devletine diktikleri[1535], bu hedeflerini başarmak için önce Osmanlı coğrafyası ile onu oluşturan ve bir arada tutan din, dil ve kültürleri yakından tanıyabilmek için de sahaya özel yetiştirilmiş misyoner ve oryantalist

[1534] Fatma Kızıl, "Oryantalist Paradigmaya Taraf Olmak", (YT:27.09.2011, http: / / s onpeygamber.info / oryantalist- paradigmaya-taraf-olmak (24.11.2017). Ayrıca Ahmet Yücel'de bu tasnife katıldığını, İSAM, 24.11.2017 tarihli "İstişrak Faaliyetleri ve Oryantalistlerin Hadislere Yaklaşımı" isimli panelde ifade etmiştir. (dfbi, bk, Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis*, MÜİFV, İstanbul 2013; agy*., Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, BKM, İstanbul 2015).

[1535] Bk, s.10, dn.18

elemanları sürdükleri, çeşitli araştırma enstitüleri kurup sahadaki elemanları yoluyla da Osmanlı toplum tabakalarını detaylı olarak inceleyip [1536] kendi dillerinde yüzlerce kapsamlı, binlerce de küçük çaplı yayınlar yoluyla, dünyayı kendilerine hayran bırakıp ürettiklerinin pazarlamasını yapmak için pek çok ticari reklam, girişim ve propaganda yaptıkları yönündeki tespitlerimiz aktarılmıştır.

Bu yönde yaptığımız incelemeler sonunda Creswell ve çağdaşları ile onlardan önceki oryantalistlerin Avrupa'da XVIII-XIX. yy'larda çok sayıda ve geniş çerçeveli olarak devam etmiş olan Müslüman Doğu'yu tanımak için araştırma faaliyetleri içinde kimisi Creswell gibi kendi merak ve ilgisi sebebiyle bireysel hareket eden, kimilerinin Avrupa merkezli devam eden misyoner, oryantalist ve casusluk kurum ve kuruluşları ile irtibatlı olarak bu çalışmaları yaptığı kanatine ulaşılmış ve bu yöndeki faaliyetlerine dikkat çekilmiştir.

Avrupalı devletler, kendileri Osmanlıyı parçalama faaliyetlerine devam ederken, sömürgecilik pazarına biraz geç, ancak çok hızlı girmiş olan Almanya'nın kendi yayılma ve yeni koloniler kurma planları için Osmanlı coğrafyasındaki Hıristiyan teb'ayı kullanmayı hedeflediğini farketmişlerdir. Bu sebeple "kendilerinin uzun yıllardır takip ettikleri hedef ve çalışmalarına zarar verecek olan Almanya'nın planlarını başarısız kılmak veya bunu başaramazlarsa en azından pastadan büyük pay almak" maksadıyla yeni planlar ve ittifaklar geliştirmişlerdir. "Almanya'ya karşı savaş ilan edip, onun müttefiki durumundaki Osmanlının da bu savaşa dahil edilmesini sağlayarak (Osmanlının) coğrafyasını parçalayıp paylaşmak" şeklinde belirledikleri bu yeni plan gereği Birinci dünya savaşının fitilini ateşledikleri konularına dikkat çekilmiştir.

Birinci dünya savaşının ardından (parçalanarak sahip olduğu toprakların %90' dan fazlasını kaybeden) Osmanlı devletinin, Anadolu olarak bilinen coğrafyasında yeni kurulan Cumhuriyet döneminde ise 1930'lardan itibaren Avrupa'dan ithal yoluyla (alt birimlerde dahil) tüm bilim dallarında üniversite eğitimine geçildiği, 1948 yılından itibaren İslâm Enstitüsü adı ile oluşturan yükseköğretim kurumlarında İslam mimarisi eğitiminin verilmeye başlandığı, bunun sonucu olarak bu kurumların hocaları tarafından üç büyük Avrupa dilinden referans gösterdikleri 20 kadar yayını kullanarak İslâm sanatları ve İslâm mimarisi konuları içerikli kaynak kitaplar hazırladıkları yöndeki bulgularımız aktarılmıştır.

[1536] Dfbi bk, BÇ, s.939-951.

Bu yayınlar arasından günümüzde hâla temel kaynak olarak kullanılan 5 ana yayının muhtevası incelenmiş ve bu kaynakların, bizim "hem az sayıda mimarî eser ihtiva ediyor ve az sayıdaki bu eserlerle ilgili yetersiz bilgi veriyor olmaları, hem de verilen bilgilerin içeriğinde oryantalist propagandası yanlış ve fazlalıklar bulunduğu" şeklindeki tezimizi doğrulayacak şekilde eksik, yanlış ve gereksiz fazlalıkları ihtiva ettikleri belgeleri ile ortaya konulmuştur.

Bu çalışmanın sonunda, Türkçede 1948'den bu yana yükseköğretimde kullanılan temel kaynaklarda bulunan eksik, yanlış ve gereksiz fazlalıklar, belgeleriyle tespit edilmiştir. İlave olarak temel kaynaklarda mevcut olan bu yanlış ve gereksiz fazlalıkların üç büyük Avrupa dilinde yapılmış az sayıdaki yayınlardan çok kısa özetler yoluyla ve muhtevaları başka kaynaklardan kontrol edilmeden, karşılaştırma yapılmadan hazırlanmış olmalarından kaynaklandığı belirlenmiştir. Ardından da, uzun yıllardır tüm dünya araştırmacılarının kullanımına sunulmuş olan Creswell'in *EMA* kitaplarında (bu eksik, yanlış ve fazlalıkları telafi edecek mahiyette) ortaya koyduğu bilgilerin bu temel kaynaklarda (Creswell'in *EMA* kitaplarına atıfta bulunulmasına rağmen) yer almadığı, Creswell'in yayınlarına yapılan atıfların hemen hepsinde (bu kitapların Türkiyede kütüphanelerde bulunmaması ve tanınmıyor olmaları sebebiyle) araştırmacıların önemli hatalar yaptıkları örnek delilleriyle ortaya konulmuştur.

Son olarak bu doktora projesi yoluyla bu önemli sorunun nasıl çözüleceğinin yolunu göstererek, muhtevasını detaylı bir şekilde tanıttığımız K.A.C. Creswell'in Erken Müslüman Mimarisi (*Early Muslim Architecture EMA*) kitaplarının, temel kaynak olarak yükseköğretimde kullanılmaya başlanması gerektiği iddiamız teyit edilerek ilgili kurum ve kuruluşların dikkatine sunulmuştur.

EK'LER

EK 1- Kâbe Konusu İlave Görselleri

EK 2- Mescid-i Nebevî Konusu İlave Plan ve Görselleri

EK 3- Kudüs Beytilmakdis Alanı ve Mescid-i Aksâ Konusu İlave Görselleri

EK 4- Kubbetü's-Sahre Konusu İlave Görselleri

EK 5- Şam Emevî, Endülüs Emevî ve Abbâsî Halifeleri Kronolojisi

a. Şam Emevî Halifeleri Kronolojisi

b- Endülüs Emevîleri Vali, Emir, Halifeleri Kronolojisi

c. Abbâsî Halifeleri Kronolojisi

EK 6- Şam Emevîleri Dönemi Mimarisi Kronolojisi

EK 7- Abbâsî ilk dönem Mimarî Faaliyetler Kroolojisi

EK 8- İslâm Coğrafyasını Dolaşmış ve Yayımlar Yapmış Bazı Batılılar

a- İslam Coğrafyasını Sahte Kimlikle Dolaşan Bazı Batılılar ve Yayınları

b- Müslüman Coğrafyasını Dolaşmış ve İslam Sanatları, Mimarisi, Tarihi vb. Konularda Yayımlar Yapmış Bazı Oryantalistler

EK 9- Creswell Hakkında Bazı İlave Bilgi ve Görseller

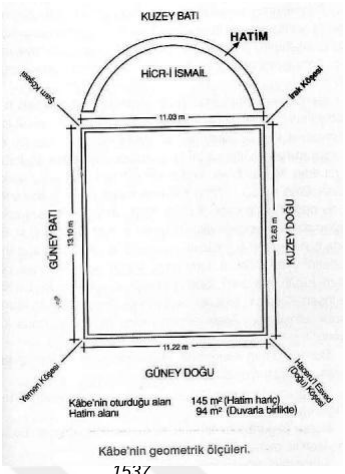
a-Creswell'in 1969 Güncellemesindeki Yardımcıları

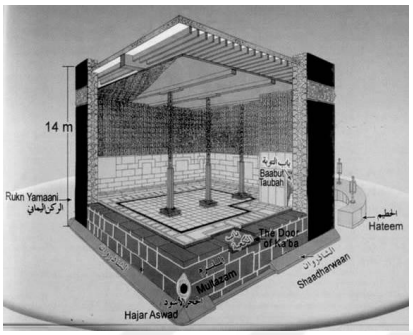
b-James Dickie-Yaqub Zaki Mülakatı, Londra

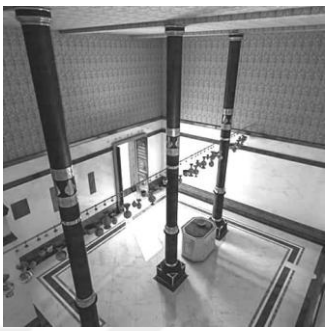
EK 10- Bazı Erken Islam Dönemi Haritaları

EK 11- Ankara Milli Kütüphane İle Creswell'in 1932-1940 EMA Kitapları Hakkında Yazışmalar

EK 1- Kâbe Konusu İlave Görselleri

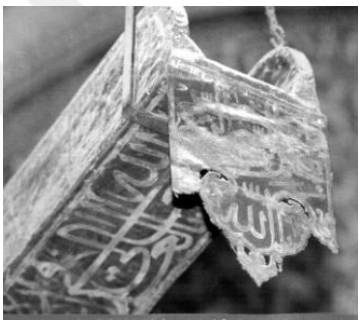

Res.167[1537] *Res.168* *Res. 169*

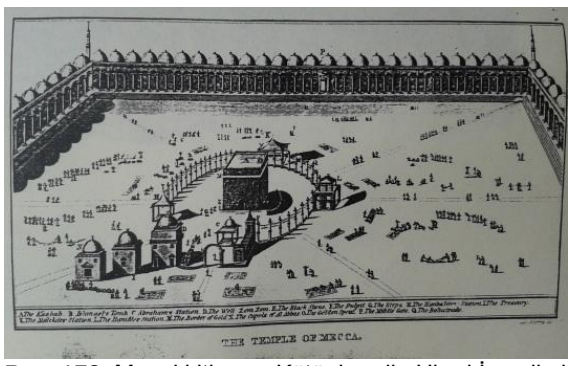
Res. 167 Kâbe'nin ölçüleri, Hicr-i İsmail (Hatiim) ve cepheleri
Res. 168 Kâbe'nin iç kısmının kesiti
Res. 169 Kâbe'nin içinden bir görünüş

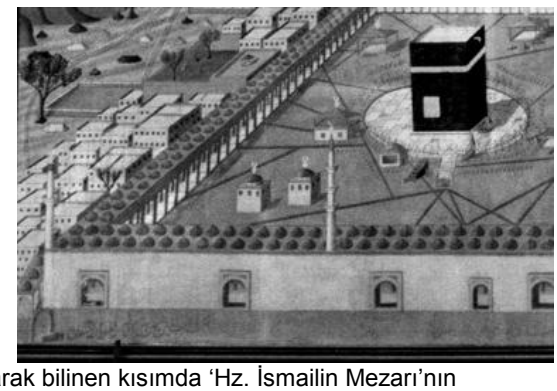

Res. 170 Yılda bir defa örtüsü yenilenmek için çıkartılan Kâbe'nin taş duvarlarının ve kapısının görünüşü
Res. 171 Çerçeve içinde muhafaza edilen Hacerülesved ve 1960'larda görünüşü
Res. 172 Altın oluk olarak bilinen Kâbe'nin eski ahşap çörtenlerinden birisi (Topkapı müzesi)

Res. 173 Muvakkithane, Kütüphne ile Hicr-i İsmail olarak bilinen kısımda 'Hz. İsmailin Mezarı'nın bulunduğunu belirten (İngilizce alt yazılı) Avrupada basılmış Mekke 'Tapınağı' Kâbe isimli bir gravür
Res. 174 Kabe ve hareminin Bir Osmanlı sanatçısı tarafından yapılmış Zemzem Evi'ni, Şeybe Kapısını ile Safa-Merve kapılarını oldukça farklı gösteren (renkli) bir resmi (Bursa Ulucamii)

[1537] Res.167,168ve 170,171, *Hac Rehberi,* TDV, Ankara 2010 yoluyla.

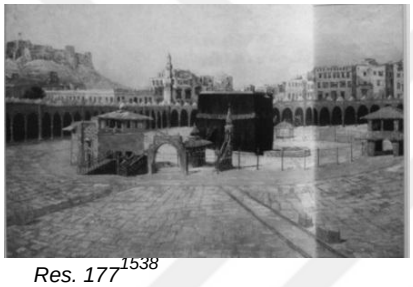
Res. 175

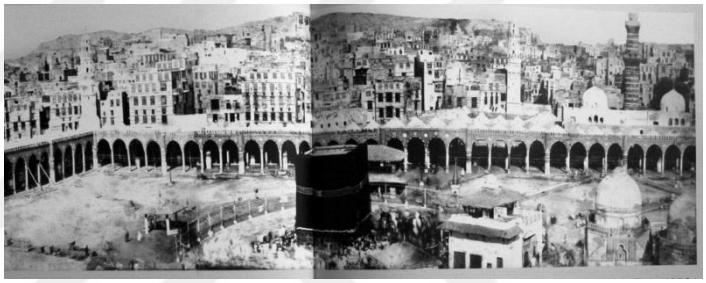
Res.176

Res. 175 Mekke'yi Kâbeyi ve avlusundaki kütüphane, muhakkithane vb yapılarıyla gösteren d'Ohsson, *Tableau general de l'Empire Ottoman*, Paris 1787-1820, II 'de bulunan gravürden bir kesit

Res. 176 Kâbe avlusuna sultan Abdülmecidin yaptırdığı Muvakkithane ve kütüphane binaları ile dört mezhebin makamlarının yıkılmadan önceki (1900 başlarına ait) görünüşleri

Res. 177[1538]

Res. 178

Res. 177 Kâbe, Zemzem evi, Şeybe Kapısı, Ahşap Minber ve Hanefiler makamını gösteren (Sultan Ahmet camiindeki) Bolulu Mimarzade Muhammed Ali beyin 1321 / 1903 tarihli yağlıboya tablosu

Res. 178 Kâbe avlusundaki Osmanlı son döneminde yapılmış olan Muvakkithane ve kütüphane yapılarını gösteren 1900 başlarına ait bir fotoğraf

Res. 179 önceden üzeri açık olan Safa tepesinin 1900 öncesine ait durumunun görünüşü

Res. 180 Kâbe avlusuna üzeri kapatılmış Safa-Merve yolunun 1910'da dışardan görünüşü

[1538] Şeyhulislam Mustafa Sabri Ef.'nin damadı Mimarzade'nin 1322 / 1905 tarihli diğer önemli bir tablosu Fatih camii müezzin mahfilinde bulunmaktadır.

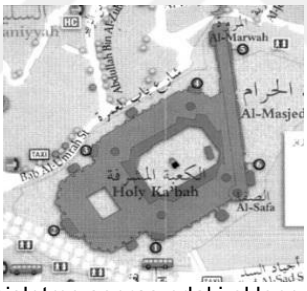

Res. 181 Hanefiler makamı (müezzinlik) ile Zemzem Evi'nin önüne ve üzerine yapılmış ilavelerin (1960'larda yıkılmadan önceki) görünüşleri
Res. 182 Zemzem Evi yıkılıp, Zemzem kuyusu alanına merdivenle giriş verildiği dönem (1970'ler)

Res. 183[1539] *Res. 184*

Res. 183 Kâbe avlusunun Hicr-i İsmail cephesinden 1970'lerde üst kat ilave inşaatı sırasındaki görünüşü
Res. 184 Kâbe ve Hareminin Safa-Merve kısmının 1990 genişletmesi öncesinden görünüşü

Res. 185 Kâbe Hareminin 1990'daki genişletme sonrasındaki eklenen kısımla birlikte görünüşü
Res. 186 İlavelerle çevresi genişletilip Safa-Merve yolu ile birleştirilmiş olan Harem'in planı

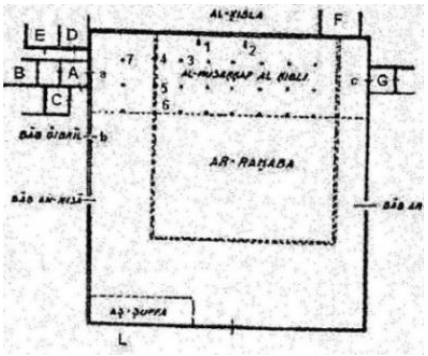

Res. 187 *Res. 188*

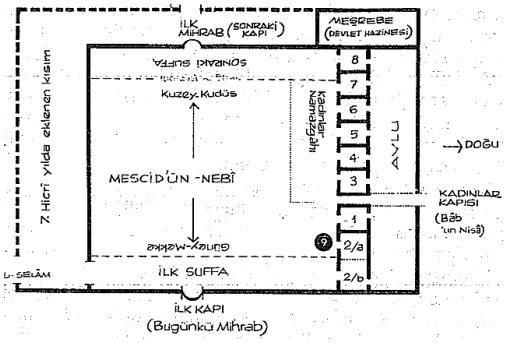
Res. 187 Yeniden genişletilip düzenlenen Kâbe avlusu ve karşısındaki içinde lüks oteller ve mağazalar bulunan Zemzem Tower isimli gökdelenin Kâbe'yi görüş açısı. (2018)
Res. 188 Zemzem Tower yapısının Kâbe ve civarına önden bakış açısı (2018)

[1539] Res.183-184, 186 *Hac Rehberi,* TDV, Ankara 2010 yoluyla;
Res.185,187,189 http: / / kutsalmiraslarimiz. blogspot.com.tr / 2010 / 10 / yoluyla (03.03.2018).

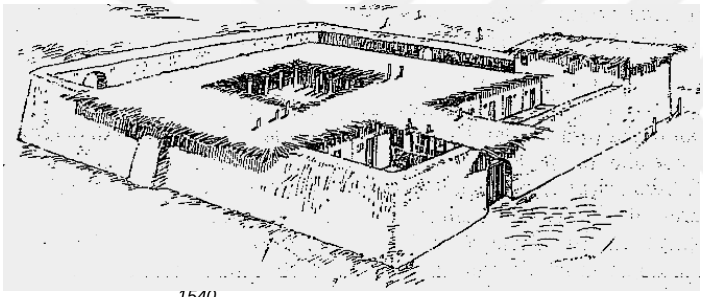
EK 2- Mescid-i Nebevî Konusu İlave Plan ve Görselleri

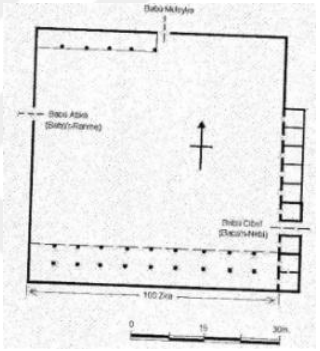
a-Mescid-i Nebevî Yapısının İlk Hâli Hakkında Tahmini Planlar

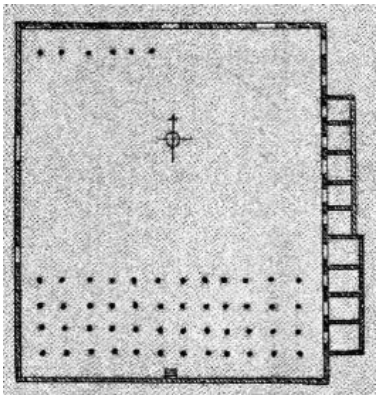
Res. 189 M. Akkuş'un odaları farklı yerleştirdiği ve doğu duvarında Bab-ı Cibril ve Babü'n-Nisa yı da gösteren (4 kapılı) Mescid-i Nebevî Planı (Y. Can, s.172)
Res. 190 M Hamidullah'ın Babü'n-Nisa kapılı Mescid-i Nebevî Planı

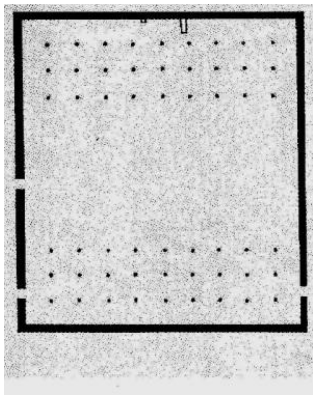

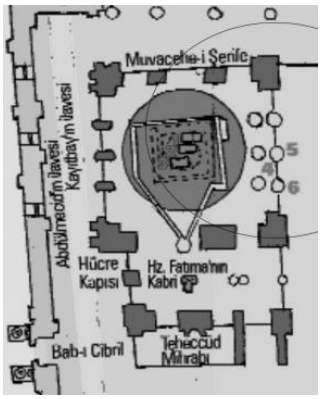

Res.191[1540] *(Hamidullah)*

Res. 191 Hamidullah'ın hücrelerin giriş kapılarının hücreler ile doğu duvarı önündeki koridordan olacak şekilde çizdirdiği plan (*İslam Peygamberi,* II, s.1057)
Res. 192 Hamidullah'ın Babü'n-Nisa kapısını Cibril Kapısı olarak gösteren Yılmaz Can'ın 624'den sonraki M. Nebevî Planı (Y.Can, s.177)

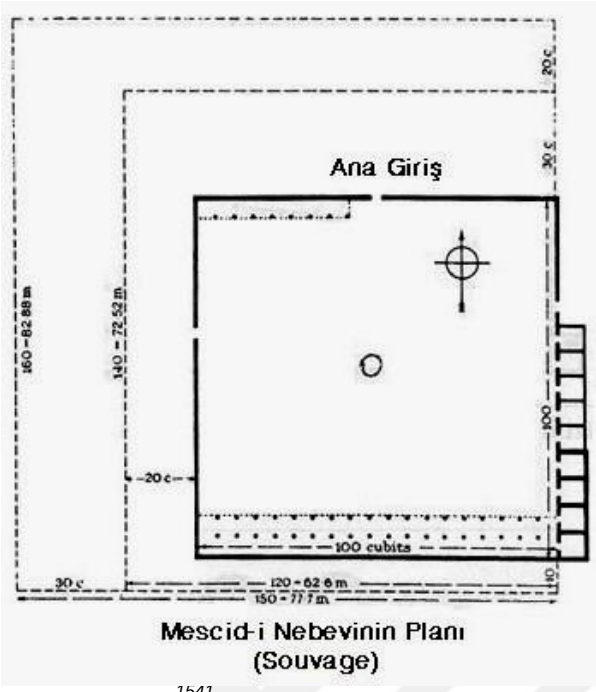

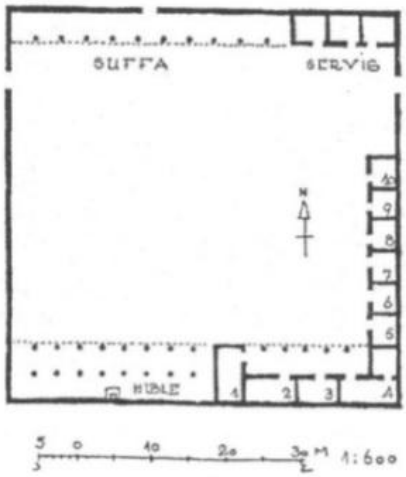

Res.193 *Res.194 (A. Fikri)* *Res. 195*

Res. 193 A.Receb'in M. Nebevî'yi 6 kapılı gösteren planı (Can, s.179)
Res. 194 A. Fikri'nin 628 sonrasında kuzey ve güney kapalı alanı aynı gösteren planı (Y. Can, s.166)
Res. 195 Ravza içinde kapı girişi önünde Hz. Fatıma'nın Kabrinin bulunduğunu gösteren bir kroki

[1540] Res.191-192: M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, İst. 2003, s.1056-1057. Bu konuda pek çok kaynak tarayan M. Hamidullah'ın ressam Gürbüz Azak'a çizdirdiği M.Nebevî'nin tahmini krokisi

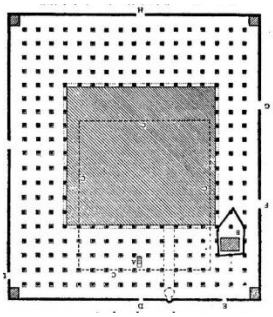

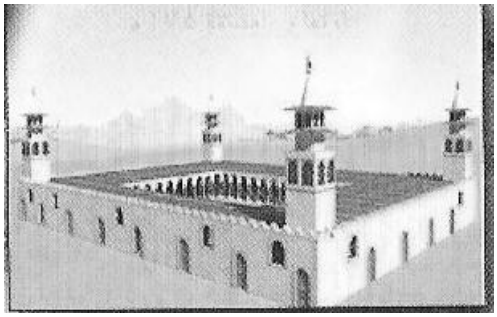

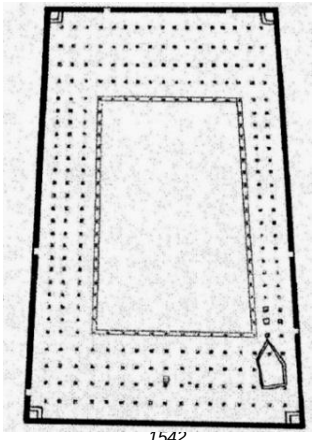
Res.196[1541] *Res. 197*

Res. 196 Creswell'in *EMA*'da kullandığı fakat Sauvaget'e ait olarak da gösterilen Mescid-i Nebevî Planı
Res. 197 Hücreleri ve Cibril kapısını farklı konumda gösteren Söylemezoğlu'nun M. Nebevî tahmini Planı (Y. Can, s.175)

b-Emeviler ve Abbâsîler Döneminde Yapılmış Olan Genişletmeler

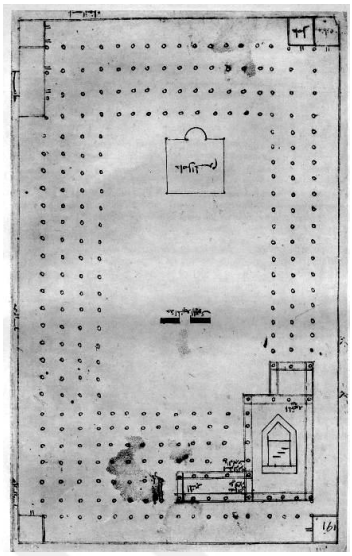
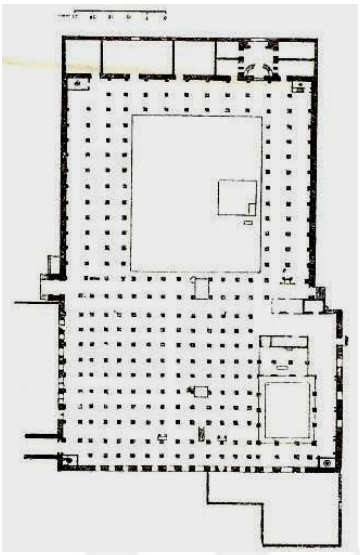
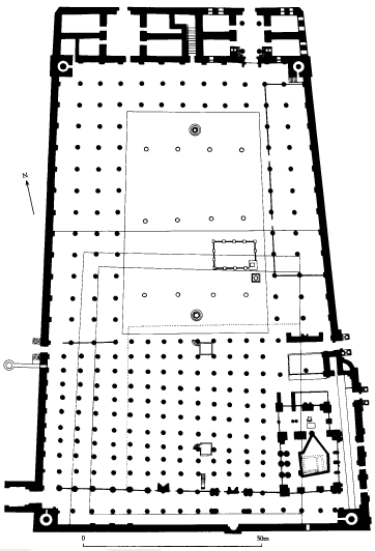

Res. 198 *Res.199* *Res. 200*[1542]

Res. 198 Velîd b. Abdülmelik'in 709'da etrafını yıkarak yeni baştan yaptırdığı M. Nebevî'nin tahmini planı,
Res. 199 Velîd'in 709'da yaptırdığı M. Nebevî yapısının tahmini dışardan tahmini görünüşü
Res. 200 El-Mehdî'nin (775) kuzeye genişlettiği M. Nebevî'nin tahmini görünüşü (Y. Can, s.191)

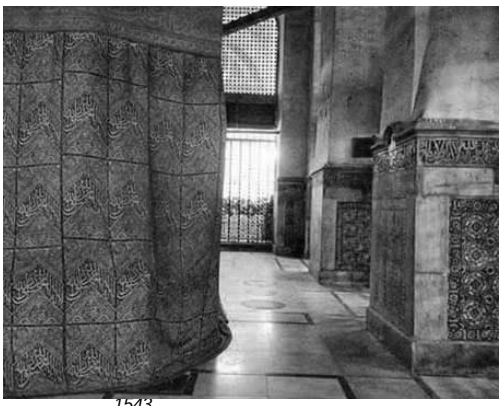
[1541] Çam, *İslamda Sanat, Sanatta İslam*, 1999, s.231 yoluyla.
[1542] Res.198, 199, 200, 201:Sauvaget, *La Mosquee Omeiyade de Medine*, Paris 1947, p.108-121 (E. Lambert, *Origines de la Mosque et Architecture Omeiyade*, 7 yoluyla

Res. 201 Sauvaget'e göre XV. yy'da [Memluk ilaveli] M. Nebevî'nin tahmini görünüşü
Res. 202 Saladin'in çizdiği M. Nebevî'nin XIX. yy'daki planı (Ülken, 1948, s.35, şekil 55 yoluyla)
Res. 203 İbr. Rıfat Paşa'nın çizdiği XVIII. yy'da M. Nebevî'nin planı (Mirat-ü Haremeyn II, Y.Can, s.194)

Res. 204 Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir ve Ömer'in kabirlerinin bulunduğu Ravzanın güney cephesi
Res. 205 Hz. Peygamberin sandukasının hemen yanında bulunan mihabiyenin arkasındaki diğer sandukanın konumu

Res.206 *Res.207*[1543]

Res. 206 Demir şebekelerin arkasındaki Ravza'nın içinde üzeri perdeli Hz. Peygamberin sandukasının doğu cephesi ve buradaki payelerin kısmî görünüşü
Res. 207 Ravza'nın içindeki üzeri perdeli Hz. Peygamberin sandukasının batı kısmı ile alt kısımları çini kaplı payelerin ve güneydeki şebekenin kısmî görünüşü

[1543] Res.204-207 https: / / www.shughal.com / 10-inside-pictures-of-masjid-e-nabwi- yoluyla 09.10.2018

c- Mescid-i Nebevî'nin Önceki Yüzyıllarda ve Osmanlı Döneminde Görünnüşleri

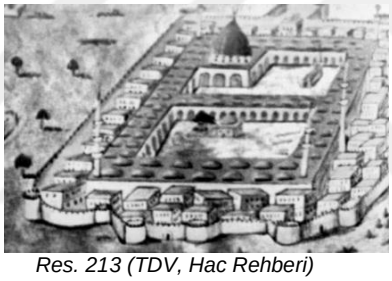

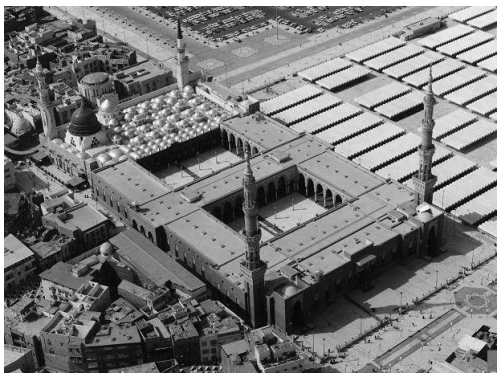
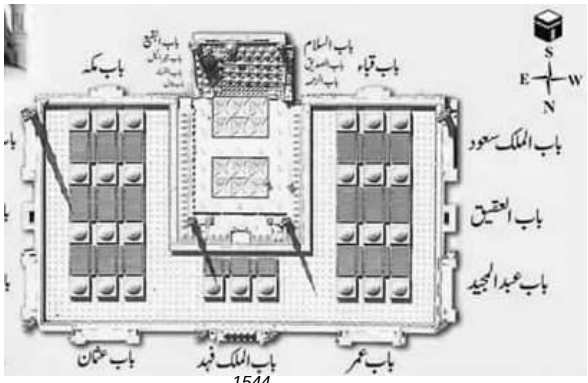
Res. 208 *Res.209* *Res.210* *Res 211*

Res. 208 Osmanlı döneminden kalma Babü's-Selam Kapısının 1900 başlarında görünüşü
Res. 209 Osmanlı yapısı Babü's-Selam kapısının ahşap üzerine işlemeli metal kaplama kapısının içerden görünüşü (1989)
Res. 210 Mescid-i Nebevî'nin Osmanlı yapısı Babü's-Selam kapısının 1900ler
Res. 211 ve 1989'da görünüşü
Mescid-i Nebevî'nin Doğu cephesindeki Kadınlar Kapısı 2000 li yıllarda göürünüşü

Res. 212 *Res. 213 (TDV, Hac Rehberi)* *Res. 214*

Res. 212 Medine şehir girişi ve surların ayakta kalmış kısımlarının XIX yy. sonunda bir görünüşü
Res. 213 Mescid-i Nebevî'de Ravzayı ön avluda gösteren yanlış çizilmiş bir minyatürü
Res. 214 Mescid-i Nebevî'nin Osmanlı dönemi tek avlulu halinin 1900 civarı görünüşü

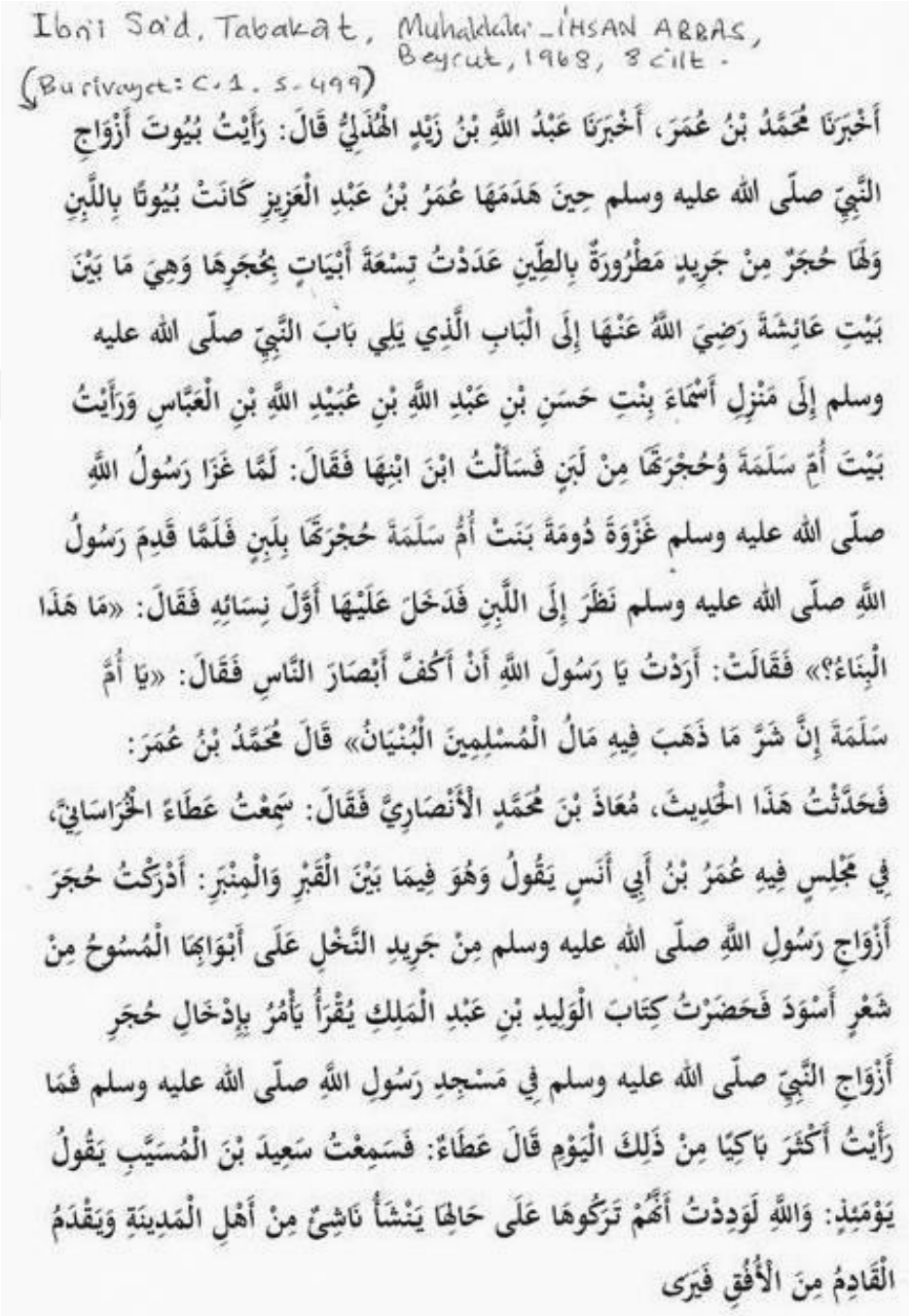
Res. 215 *Res. 216*[1544]

Res. 215 M. Nebevî'nin Kuzeye genişletilmiş iki bölmeli kısmının 1980'lerde havadan görünüşü
Res. 216 Mescid-i Nebevî'nin 2015'den itibaren en geniş hâlini gösteren kuşbakışı görünümü

[1544] Res.212, 214-216, : www.madinahistorycenter.com (02.04.2017).

d- Creswell'in EMA kitaplarında bahsettiği bazı hadis metinleri

(1)- Ümmü Seleme, İnşa Hadisi rivayeti

Ibni Sa'd, Tabakat, Muhaddar-İHSAN ABBAS, Beyrut, 1968, 8 cilt.
(Bu rivayet: c.1. s.499)

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ زَيْدٍ الْهُذَلِيُّ قَالَ: رَأَيْتُ بُيُوتَ أَزْوَاجِ النَّبِيِّ صلّى الله عليه وسلم حِينَ هَدَمَهَا عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ كَانَتْ بُيُوتًا بِاللَّبِنِ وَلَهَا حُجَرٌ مِنْ جَرِيدٍ مَطْرُورَةٌ بِالطِّينِ عَدَدْتُ تِسْعَةَ أَبْيَاتٍ بِحُجَرِهَا وَهِيَ مَا بَيْنَ بَيْتِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا إِلَى الْبَابِ الَّذِي يَلِي بَابَ النَّبِيِّ صلّى الله عليه وسلم إِلَى مَنْزِلِ أَسْمَاءَ بِنْتِ حَسَنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ وَرَأَيْتُ بَيْتَ أُمِّ سَلَمَةَ وَحُجْرَتَهَا مِنْ لَبِنٍ فَسَأَلْتُ ابْنَ ابْنِهَا فَقَالَ: لَمَّا غَزَا رَسُولُ اللَّهِ صلّى الله عليه وسلم غَزْوَةَ دُومَةَ بَنَتْ أُمُّ سَلَمَةَ حُجْرَتَهَا بِلَبِنٍ فَلَمَّا قَدِمَ رَسُولُ اللَّهِ صلّى الله عليه وسلم نَظَرَ إِلَى اللَّبِنِ فَدَخَلَ عَلَيْهَا أَوَّلَ نِسَائِهِ فَقَالَ: «مَا هَذَا الْبِنَاءُ؟» فَقَالَتْ: أَرَدْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَنْ أَكُفَّ أَبْصَارَ النَّاسِ فَقَالَ: «يَا أُمَّ سَلَمَةَ إِنَّ شَرَّ مَا ذَهَبَ فِيهِ مَالُ الْمُسْلِمِينَ الْبُنْيَانُ» قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ: فَحَدَّثْتُ هَذَا الْحَدِيثَ، مُعَاذَ بْنَ مُحَمَّدٍ الْأَنْصَارِيَّ فَقَالَ: سَمِعْتُ عَطَاءً الْخُرَاسَانِيَّ، فِي مَجْلِسٍ فِيهِ عُمَرُ بْنُ أَبِي أَنَسٍ يَقُولُ وَهُوَ فِيمَا بَيْنَ الْقَبْرِ وَالْمِنْبَرِ: أَدْرَكْتُ حُجَرَ أَزْوَاجِ رَسُولِ اللَّهِ صلّى الله عليه وسلم مِنْ جَرِيدِ النَّخْلِ عَلَى أَبْوَابِهَا الْمُسُوحُ مِنْ شَعْرٍ أَسْوَدَ فَحَضَرْتُ كِتَابَ الْوَلِيدِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ يُقْرَأُ يَأْمُرُ بِإِدْخَالِ حُجَرِ أَزْوَاجِ النَّبِيِّ صلّى الله عليه وسلم فِي مَسْجِدِ رَسُولِ اللَّهِ صلّى الله عليه وسلم فَمَا رَأَيْتُ أَكْثَرَ بَاكِيًا مِنْ ذَلِكَ الْيَوْمِ قَالَ عَطَاءٌ: فَسَمِعْتُ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيَّبِ يَقُولُ يَوْمَئِذٍ: وَاللَّهِ لَوَدِدْتُ أَنَّهُمْ تَرَكُوهَا عَلَى حَالِهَا يَنْشَأُ نَاشِئٌ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ وَيَقْدَمُ الْقَادِمُ مِنَ الْأُفُقِ فَيَرَى

Res. 217 "Ümmü Seleme İnşa hadisi " (İhsan Abbâs, bn Sa'd, Tabakat , c.1, Beyrut 1968, s.499)

(2)- Creswell'in H. Lammens yoluyla Suyutî'nin kitabında (İbn teymiyye yoluyla) hadis olarak kayıtlı olduğunu belirttiği metnin arapça metni aşağıda verilmiştir (bk, EMA, (v.I, pt.I, p.148). Creswell'in naklettiği bu metin araştırılmış ve İbn teymiyye'den gelen orijinal metne ulaşılmıştır[1545]. Hadis uzmanlarının yaptığı metin kritiğine göre bu sözün bir hadis olmadığı ancak İbn Mes'ud'un (R.A) kendi sözü olduğu belirtilmiştir.*

١ ـ عن عبد الله بن مسعود ـ رضي الله عنه ـ أنه كره الصلاة في المحراب، وقال: «إنما كانت للكنائس، فلا تشبهوا بأهل الكتاب». قال الهيثمي: رواه البزار ورجاله موثوقون(١).

الشاهد: «كره الصلاة في المحراب... إنما كانت للكنائس، فلا تشبهوا بأهل الكتاب».

وجه الدلالة:

أنه المحاريب كانت لكنائس اليهود والنصارى، وقد أمرنا بمخالفتهم؛ خاصة في عباداتهم، كما أمرنا باجتناب معابدهم. ولهذا فإن اتخاذ المحاريب بالمساجد مكروه؛ لأنه تقليد للكفار. وتقليدهم قد يجر إلى الكفر، أو إلى مودتهم(٢).

Res. 218 İlk İslâm döneminde mescitlere mihrab konulmasının sahabe Abdullah İbn Mes'ud'un (R.A) tarafından onaylanmadığını belirten rivayetin arapça metni

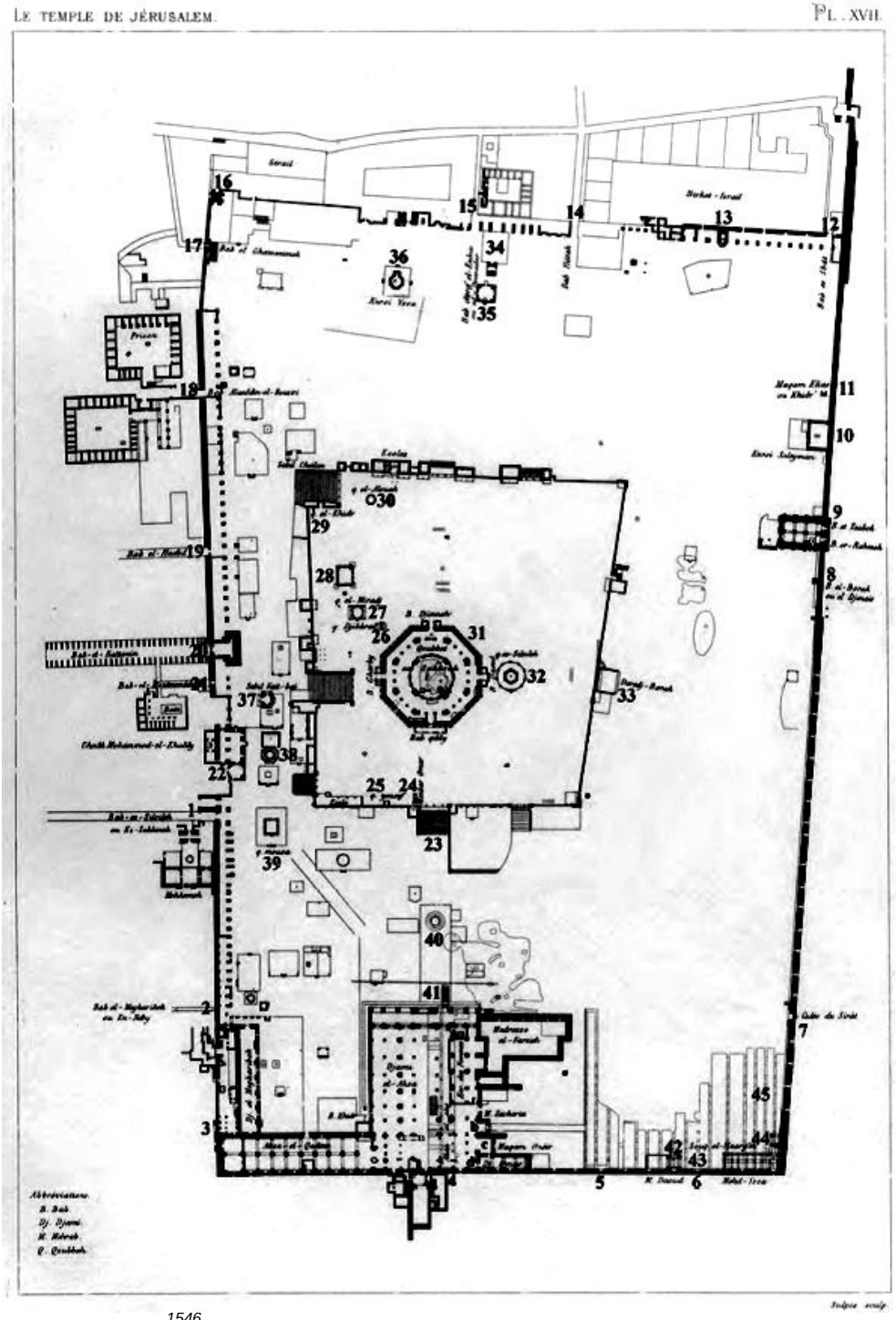
Yaklaşık tercümesi:

Abdullah b. Mes'ud (R.A) yoluyla gelen mihrap da namaz kılmanın mekruh olmasıyla ilgili rivayette şöyle denilmiş:" Mihraplar ancak kiliseler içindir. Ehli kitaba benzemeyiniz. Heysemi; "bunu Bezzar rivayet etti, ki onun ravileri güvenilirdir" demiştir. *

*[Dr. Ataullah Şahriyar metin üzerinde yaptığı inceleme sonucunda "bu rivayetin bir hadis olmadığı, bir hadis kaynaklı olmadığı ancak Abdullah İbn Mes'ud'un (R.A) kendi görüşü olduğunu" belirtmiştir].

[1545] İbrahim b. Salih el-Hudrî, *el-Hukmu'i Mesacid fii Şeriatü'l İslamiyye*, I, Riyad 200, s.342-343) Suyutî'nin naklettiği belirtilen hadis benzeri bir rivayetin İbn Mes'ud yoluyla (dn.2: Iktıda es-Sırati'l Müstakîm,İbn Teymiyye s.215-220 yoluyla

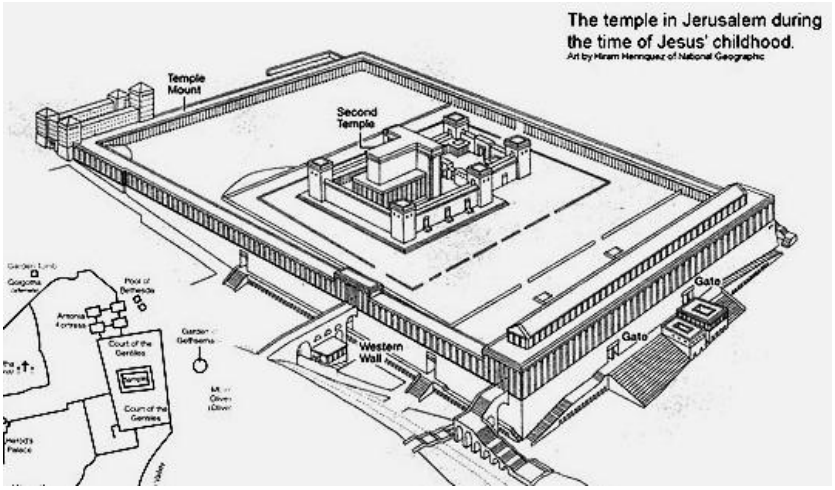
EK 3- Kudüs Beytilmakdis Alanı ve Mescid-i Aksâ İlave Görselleri

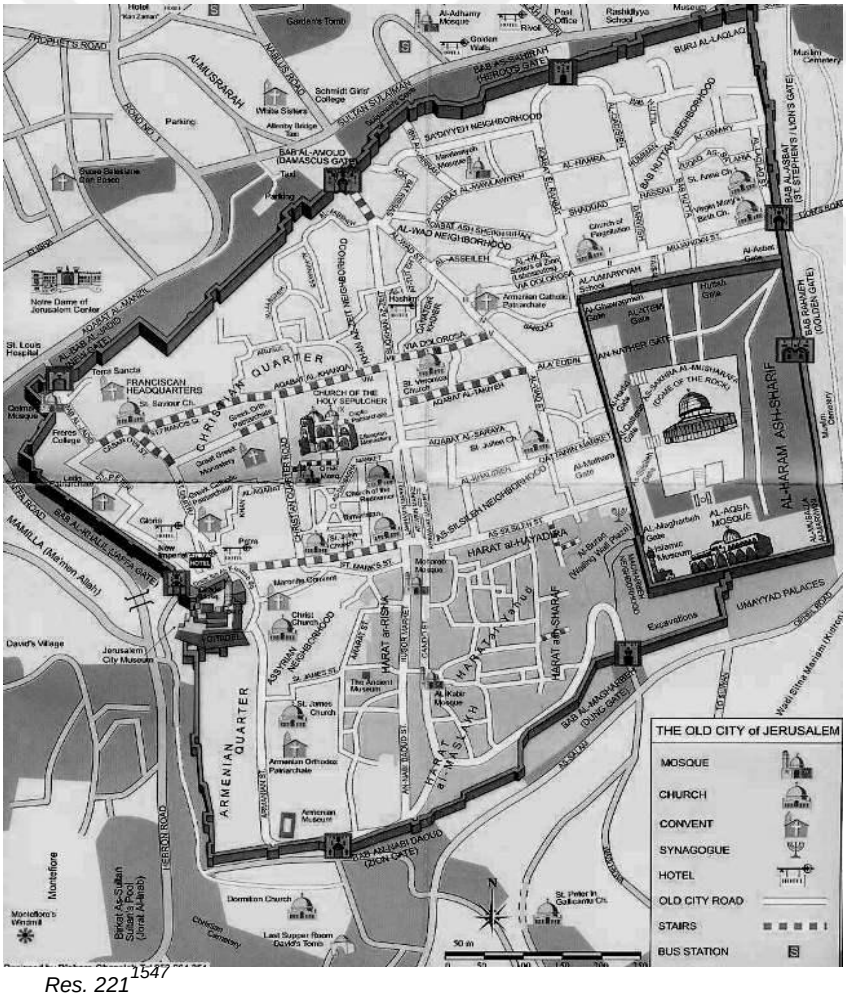
Res. 219[1546]

Res. 219 Beutülmakdis alanının Kanuni S. Süleyman döneminde ulaştığı çevre duvarları ve bu alan içinde bulunan Mescid-i Aksâ, Kubbetü's-Sahre ile diğer yapıların vaziyet planı

[1546] Gülru Necipoğlu, "The Dome of the Rock as Palimpsest: 'Abd al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses", *Muqarnas* V25, 2008, s.21 yoluyla.

Res. 220 Kral Herod'un m.ö.4- m.s.18'de Beytülmakdis'e yaptırdığı ikinci mâbedin tahmini görünüşü

Res. 221[1547]

Res. 221 Eski Kudüs (Old City) şehrini çevreleyen surları, kapıları ve sur içinde bulunan 3 ilahi din mensuplarının mahalleleri ile dini yapılarının yerlerini gösteren şehir planı

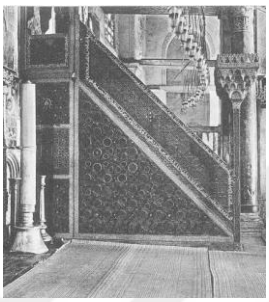
[1547] Res.220, 221: http: / / www.seetheholyland.net / tag / dome-of-the-rock / (02.08.2017).

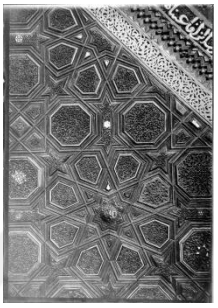

Res. 222 *Res. 223*

Res. 222 M. Aksâ'nın yedi sivri kemerli (Haçlılardan kalma ön cephesinin) kuzey girişi ile önde bodrum kısmına giriş kısmı

Res. 223 M. Aksâ'nın güney ve güney batı kısmı ve buradaki Emevi sarayları kalıntılarının görünüşü

Res.224 *Res.225* *Res.225a* *Res.226*

Res. 224 Mescid-i Aksâ'nın kubbe ve tezyinatının içerden görünüşü (2010)

Res. 225 -225a M. Aksâ'nın 1969 kundaklanmasında yanan 800 yıllık künderkâri Selahaddin Minberinin mihraba bakan cephesi (N. Zengî dönemi) ve 225a Minberinin ön cebphe ve kapılarının görünüşü

Res. 226 1969'da yanan meşhur Selahaddin minberinin kündekari yan cephe görünüşü

Res. 227 (Res. 225-228: www.archnet.org 02.02.2016) *Res.228* *Res.229*

Res. 227 M. Aksâ'nın 1969 yangını sonrasındaki restorasyonu sırasında kaybolan Abbâsî dönemi ahşap oyma kaplamalardan bir örnek.

Res. 228 M. Aksâ'nın 1930'lardan 1969 yangınına kadar mevcut olan hatıl ahşap kaplamalarının bir kısmının üzerindeki kalem işlerinden bir örnek

Res. 229 Yangından sonraki restorasyonda yeniden yapılmış üzeri bezemeli Ahşap hatıl kaplamaların görünüşü (2010)

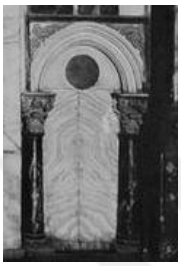
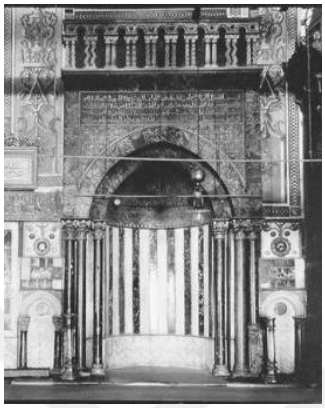

Res. 230 Mescid-i Aksâ orta ve yan sahn sütunlar arasında 1969 yangınından sonra yeniden yapılmış olan hatılların ahşap konsolların son dönemdeki görünüşü (2010)

Res. 231 Mescid-i Aksâ orta kısımdaki geniş sahn ve iki yanındaki sütunlar ve bağlantı hatıllarını görünüşü (kuzeye bakış)

Res. 232 Mescid- Aksâ'nin içi mozaik bezemeli ve sivri kemerli Eyyubi dönemine ait mihrabı
Res. 233 Mescid- Aksâ'nin mihrabı üzerindeki s.Eyyubi kitabesi (S.Ocak, 2018)

Res. 234 *Res. 235* *Res. 236* *Res. 237*

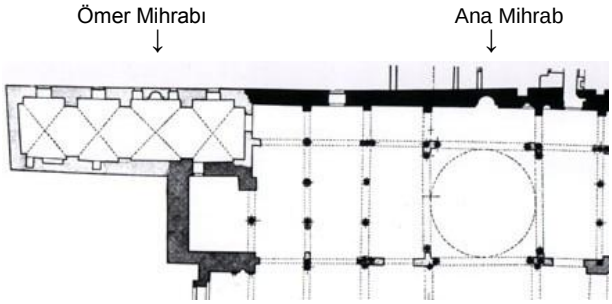
Res. 234 M.Aksâ "nın ana mihrabın ve minberin sol yanındaki diğer küçük mihrab
Res. 235 M.Aksâ'nın ana mihrabı ve iki yanındaki iki küçük mihrabın konumu (1930'lar)
Res. 236 M.Aksâ mihrabının sağ tarafındaki iki sütunçe içindeki kemerli küçük mihrab
Res. 237 M. Aksâ mihrabının sağ tarafındaki kemerli küçük mihrab ile diğer 3 küçük mihrap

←Res. 240[1548] *←Res. 239* *←Res. 238*

Res. 238 M. Aksâ'nın mihrabından sol kanada, doğuya, Hz. Ömer mihrabına doğru yöneliş (nostalcik Ömer mihrabının bulunduğu kısıma ulaşmak için Res.238-243 ok ← sola doğru takip edilmelidir)
Res. 239 M. Aksâ'nın mihrabının doğuya yöneliş (sol kısmı)
Res. 240 M. Aksâ'nın mihrabından doğu ilavesine gidiş ve solda doğu kanadın kemerli giriş kapısı

Res. 243 (Hamilton, Fg.83, s.216) *←Res. 242* *← Res. 241*

Res. 241 Mescid-i Aksâ'nın doğu tarafında Hz. Ömer mihrabının olduğu ilave kısmın girişi
Res. 242 Mescid-i Aksâ'nın doğu tarafında ilave kısımdaki nostaljik Hz. Ömer mihrabı
Res. 243 M. Aksâ'ın doğu kanadına XIX. yy'da eklenmiş Mescid-i Ömer kısmı,

[1548] Hz. Ömer'in nostaljik mihrabı mescidin güneydoğu kısına XIX. yüzyılda ilave edilen (bk, BÇ, s.221, Fg.87, 88) dar uzun kısımda olduğu için, bu bölüme Res.238'de görünen ana mihrabdan itibaren sola (Res.239, 240 ve alt sırada da 243 şeklinde) devam edilerek Res.242'ye ulaşılmaktadır.

Res.244

Res.245[1549]

Res. 244 Doğu kısmında, Selçuklu mihrabı ve kitabesinin üzerine yapılan Hz.Zekeriya mihrabı
Res. 245 Hz. Zekeriya mihrabının arkasında kalmış olan Selçuklu kitabesi

Res.246

Res.247 (S.Ocak)

Res. 246 Mescid-i Aksâ'nın ortadaki geniş sahna giriş veren iç kapısı ve Haçlılar döneminden kalma kilise giriş düzenleme unsurları içeren sivri kemerli cephesi
Res. 247 Mescid-i Aksâ mihrabı, mihrab önü kubbesiinin alt kısmı ve (Türkiye-Ürdün işbirliği ile yapılmış) yeni minberin 2009 da ki görünüşü

EK 4- Kubbetü's-Sahre Konusu İlave Görselleri

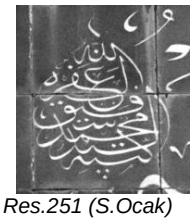
Res. 248

Res. 249

Res. 250

Res.251 (S.Ocak)

Res. 248 K. Sahre'nin etrafı sundurmalı (porche) kapılarından birisinin görünüşü (1890'lar)
Res. 249 Aynı kapının son yıllardaki sundurmasız görünüşü (2009)
Res. 250 Kubbetü's-Sahre'nin sekiz cephesine 1874-1876 civarı Mehmed Şefik Bey hattı ile Yâsîn sûresi yazılı çini kaplama (Yâsîn sûresi başlangıç ve bitiş cephesi)
Res. 251 Yâsîn sûresinin başlangıç ve bitiş cephesindeki Hattat Mehmed Şefik Bey'in imzası

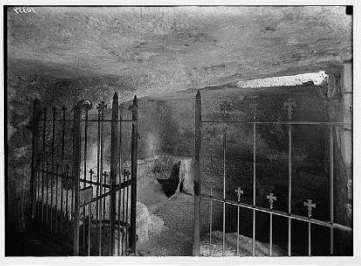
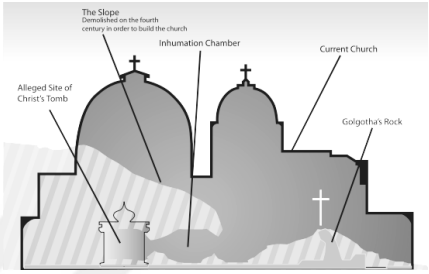
[1549] Yaklaşık anlamı: "Bismillahirrahmanirrahiim, Allah, İmam Ebu'i-Kasım Abdullah el-Muktedi [Bi-emrillah; 1075-1094] ve saygın melik, zaferler kazanmış, büyük sultan Melikşah ile devletin tacı, milletin ışığı İslam hükümdarının oğlu'nun [Ebu Said Tutuş], yardımcısı olsun. Bu tamiratı, müminlerin emirinin yardımcısı yüce Vezir Fahru'l-Ma'ali [Ebu Nasr Ahmed bin el-Fadl (Allah onun zaferlerini yüceltsin), Allah rızası için yaptırdı]. Sene 476 [1085] Zilhicce. Allah'ın salât-u selamı Muhammed Aleyhisselam üzerine olsun" (Orta S. Demirsoy- M. Üstün, Doğu'nun Kalbi Kudüs, Çamlıca, 2018.

Res. 252 *Res. 253* *Res. 254*

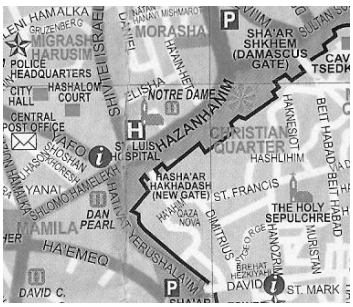
Res. 252 Kaya'nın altındaki mağaranın altına iniş merdivenleri
Res. 253 Yaklaşık 25-30 kişinin sığacağı kadar genişletilmiş alttaki mağaranın kuzey kısmı
Res. 254 Mağaradaki erken dönem tarihli mihrabın merdivenin sağ tarafındaki konumu

Res. 255[1550] *Res. 256* *Res. 257*

Res. 255 ilk defa 330'larda imparator Konstantin'in annesi Helena tarafından yaptırıldığı iddia edilen Holy Sepulchre (Kıyame / Kamama) Kilisesi ve müştemilatının görünüşü
Res. 256 Kamame Kilisesi'ndeki mağara içinde Hz. Îsâ'nın gömüldüğüne inanılan mezar
Res. 257 Kamame Kilisesi'nin altında Hz. Îsâ'nın çarmıhtan sonra gömüldüğü sonra yeniden dirilip göğe yükseldiğine inanılan mağaradaki mezar alanı

Kudüs'te Yavaş Yavaş Kaybolan Tarihi Müslüman Mezarlıkları ve Mezarlar

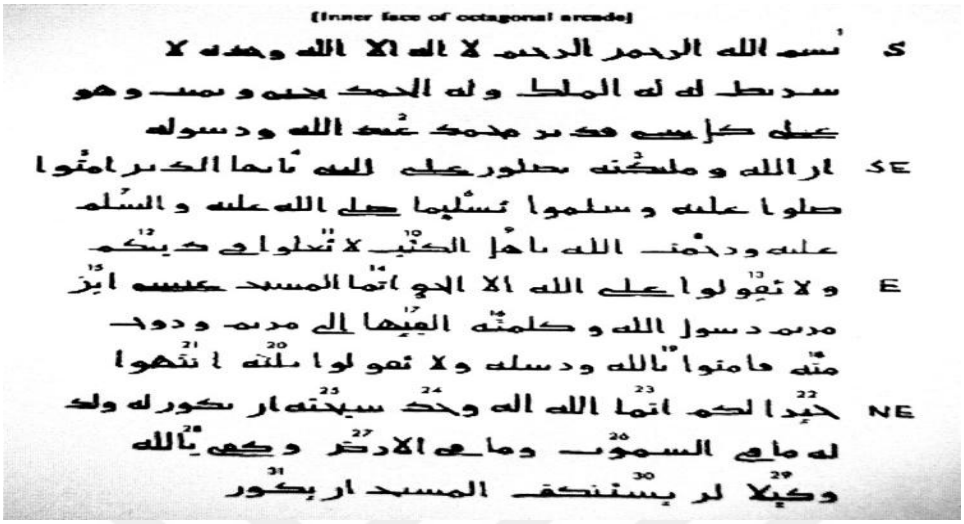
Res. 258 *Res.259* *Res.260*[1551]

Res. 258 Beyti'lmakdis'in doğu duvarıının altındaki Müslüman mezarlığınndan bir kesit
Res. 259 eski Kudüs surlarının batı ucunda bulunan Müslümanlara ait ve kaybolmak üzere olan Mamilya mezarlığının konumunu gösteren Kudüs turist haritası
Res. 260 Kudüs'te Kanuni dönemi surların inşasında alışmış iki mimarın mezarı (bk, http://www.turander.org.tr/ Faaliyetler/Haberler/DernegimizKudustekiTarihiMirasimizaSahipCikti/22 (03.05.2017)

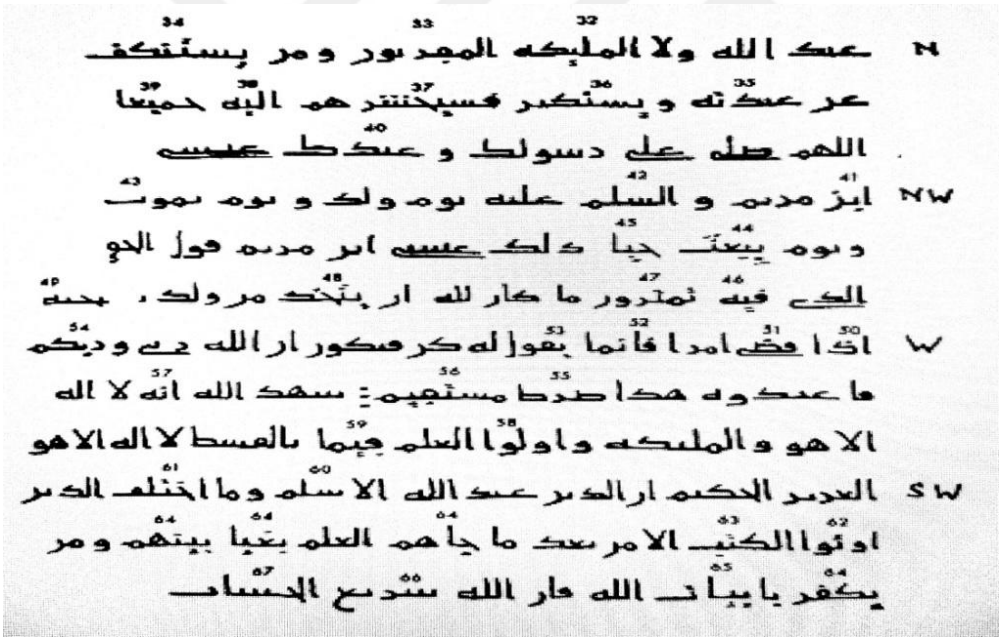
[1550] (Res.2.57-259), http: / / www.newadvent.org / cathen / 07202b.htm (02.09.2017). (bu kilisenin kubbe çapının Kubbetü's Sahre'ninkinden 3-5 cm. daha büyüktür. Ayrıca kilisenin altında (aynen Kubbetü's-Sahredeki gibi) Hz. Îsâ'nın defnedildiği yer olan ve sonradan kaybolduğu (dirilip göğe yükseldiği iddia edilen) mezar / mağara bulunmaktadır. Kilisenin de ismi olan "Holy Sepulchre" ile Hz. Îsâ'nın çarmıha gerildikten sonra cesedinin içine konulduğu bu mezar / mağara (bk, Res.258, 259) kastedilmektedir. http: / / www.seetheholyland.net / tag / dome-of-the-rock / .

[1551] Dfbi bk, Kerim Balcı- Aykut İnce, *Kutsallığın Başkenti Kudüs,* Timaş Yay., İstanbul 2012; Res.262, http: / / www.turander.org.tr / Faaliyetler / Haberler / DernegimizKudustekiTarihiMirasimizaSahip Cikti / 22

Kubbetü's-Sahre'nin içindeki Mozaik kitabelerin Dr. Kessler tarafından yeniden yazılarak elde edilen ve 1970'de JAS'de yayınlanmış olan metinleri.[1552]

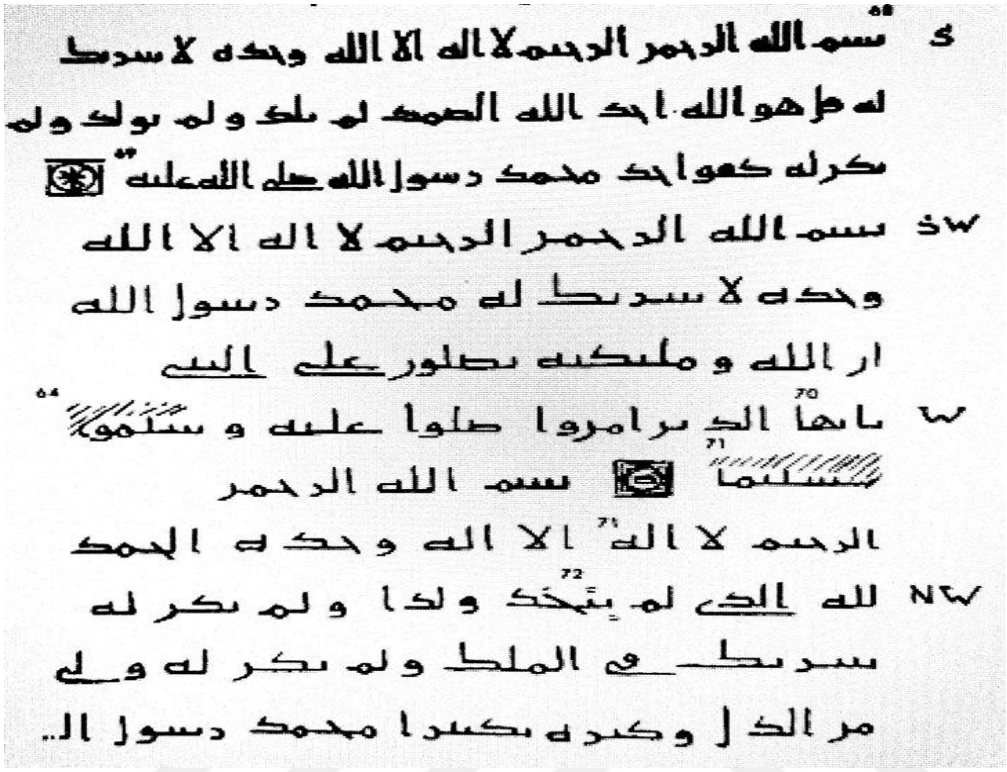

Res. 261 Kubbetü's-Sahre'nin Mozaik kitabeleri (Grup-1)

Res. 262 Kubbetü's-Sahre'nin Mozaik kitabeleri (Grup-2)

[1552] Kubbetü's-Sahre'nin içindeki sekizgenin iç ve dış cephelerinde bânisi Abdülmelik zamanından kalma (altın renkli) mozaiklerle yazılı olan kitabelerin (Creswell'e 1969 *EMA* güncellemesinde yardım etmiş olan) sanat tarihçi Dr Christel Kessler tarafından (arkaik Kufi stiline benzetilerek) kopya edilmiş metinleri. *(Dr. Kessler, Metinlerdeki dipnotları Max v. Berchmen, *Corpus Inscriptonum Arabicorum*, *Jarusalem II , Haram, MIFAO*, XLIV, 1927 vb. yayınlardaki yorumlar (ve bazı farklılıklar) hakkında açıklamalar, W, N, S, N kodları da yazıların bulunduğu cepheler için koymuştur. dfbi bk Christel Kessler, "Abd Al-Malik's Inscription in the Dome of the Rock: A Reconsideration", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland,* No. 1 (1970), pp. 2-14; Ayrıca Mehmet Tütüncü, "Kubbetüssahra Yazıları"*, Düşünce ve Tarih*, Ocak 2018, yıl.4, sy.40, s.37-44'da kitabelerin muhtevaları hakkında kısmî açıklama mevcuttur).

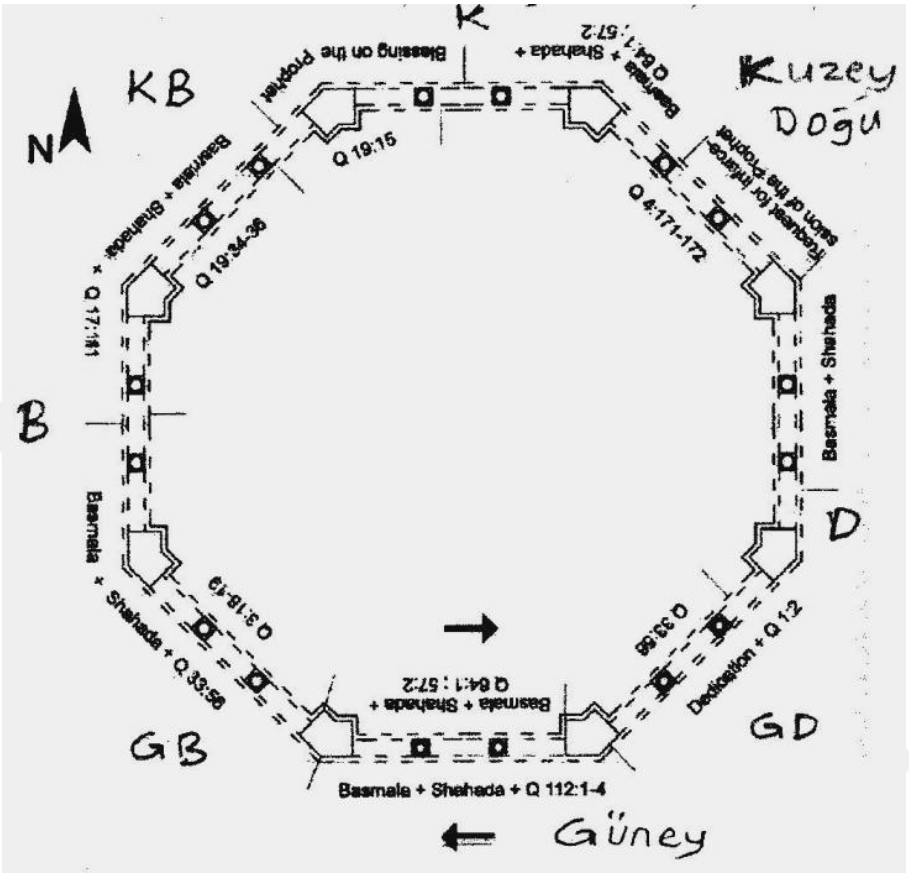

Res. 263 Kubbetü's-Sahre'nin Mozaik kitabeleri (Grup-3)

Res. 264 Kubbetü's-Sahre'nin Mozaik kitabeleri (Grup-4)

Markus Milwright'in hazırladığı Kubbetü's-Sahre yapısı içinde mozaik kitabelerin konumlarını gösteren şema

Res. 265 Kubbetü's-Sahre'nin iç ve dış daireleri üzerinde neler yazdığını gösteren şema (Res.265 Dr. M. Tütüncü makalesi yoluyla)*

Dış Dairenin üst Cephelerindeki Yazıları :

Güney (Kıble): Besm.+ Şaha.+112:1-4, Güneybatı:33:56,
Batı:Besm. + Şaha. Kuzeybatı: Besm.+ Şaha.+ 17:111,
Kuzey: Salavat, + Salav. + şaha. Kuzeydoğu:64:1+ 67:2+Sala.+Şaha.,
Doğu: Besm. + Şaha., Güneydoğu: Salav.+1:2,

İç Dairenin Üst Cephelerindeki Yazıları:

Güney: Besm.+ Şaha.+ 64:1 + 57:2, Güneydoğu: 33:56,
Doğu: yazı yok. Kuzeydoğu: 4: 171-172
Kuzey: yazı 19:15, Kuzeybatı:19: 34-36
Batı: yazı yok, Güneybatı:3:18-19

*(K. Sahre ve Kıyame Kilisesi konumları için bk, Res.221, s.1075)

EK 5- Şam Emevî, Endülüs Emevî ve Abbâsî Halifeleri Kronolojisi

a. Şam Emevî Halifeleri Kronolojisi

1- Kureyş Emevî Kabilesi Süfyân Kolu Halifeleri

40/661-680 ; Muâviye b. Süfyân

40-43/680-683 ; Yezîd b. Muâviye

43-44/683-684 ; Muâviye-II (b.Yezîd)

2- Kureyş Emevî Kabilesi Mervân Kolu Halifeleri

44/684-685 ; Mervân b. el-Hakem[1553],

685-705 ; Abdülmelik b. Mervân[1554],

65/705-715 ; Velîd (b. Abdülmelik), oğulları: Yezîd-III, İbrâhim, Abbâs, Ömer

715-717 ; Süleyman[1555] (b. Abdülmelik), bilinen oğlu: Velîd-II

[1553] Abdumenaf'ın oğulları: Abduşems, Muttalib, Menaf ve Haşim'dir. Haşim'in oğlu Abdulmuttalib (Şeybe)'dir, Abduşems'in oğlu da Umeyye'dir. Harb ve Ebü'l-Âs Ümeyye'nin 2 oğludur. Sufyan, Harb'ın oğlu, Afvan (Jattab) ve Hakem de Ebu'l As'ın iki oğludur. Hz. Osman'da Afvan'ın oğludur. Yani Süfyan, Hakem'in amcaoğlu, Hakem'de Hz. Osman amcasıdır. Muâviye'de Hz. Osmanın dedesinin kardeşinin torunudur (bk, M.Fayda, "Muhammed, *DİA,* XXX, 2005, Soyağacı, s.408), Süfyân ve Hakem aileleri 630'da Mekke'nin fethiyle mecburen İslam'a girenlerdendir. Hakem b. Ebü'l Âs, 630'da Müslüman olduktan sonra Mescid-i Nebevî'de sergilediği gayri ahlâkî davranışlarından vazgeçmemesi sonucu Hz. Peygamber tarafından Taif'e sürülmüştür. Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in halife iken: "Peygamber'in sürdüğünü affedemeyiz" diyerek Hakem'in Medine'ye dönmesine izin vermedikleri, ancak Hz. Osman halife olurken Abdurrahman b. Avf'a verdiği "Hz. Peygamber'in sünneti, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in siyasetine uygun hareket edeceği" yönündeki sözünün aksine amcası Hakem'in (ısrarı ve taahhüdlere inanarak olsa gerek) Medine'ye dönmesine izin verdiği, oğlu Mervân'a da kızını verip kendisine sekreter olarak atadığı, 656'da Hz. Osman'ın katli ile sonuçlanan fitne olaylarının önemli sebeplerinden birisinin Mervân'ın halife Hz. Osman'ın haberi olmadan yaptığı faaliyetler olduğu nakledilmiştir. (bk, İsmail Yiğit, "Emeviler", *DİA*, XI, 1995, s.91; İ. Aycan, "Mervân I", *DİA*, XXIX, 2004, s.225-227) Mervân'ın da ismi bilinen dört oğlu: Muhammed, Abdülmelik, Abdülaziz ve Bişr'dir. Mervân'ın büyük oğlu Muhammed, Hz. Osman'ın kızı ile evliliğinden olmuştur. Mervân 684'te (Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'ye vekil olarak) halife olunca Muhammed'i Cezire ve İrminiyye'ye vali olarak atamış, o da uzun yıllar bu bölgede görev yapmıştır. Sabır ve dayanıklılığından dolayı lakabının "el-Hımar el-Umevi" (Emevi eşeği) olduğu ve son Emevi Halifesi II. Mervân'ın da babası olduğu nakledilmiştir (bk, H. Kurt, "Mervân II", *DİA,* XXIX, 2004, s.227-229; F. Işıltan, "Mervân II", *İA*, VII, 1978, s.779-780).

[1554] Abdülmelik'in 8-9 yaşında Hz. Osman'ın katline şahit olduğu, 661'de Muâviye halife olunca da Medine valisi olan babası Mervan'ın yanında bulunduğu, 683 Harre Savaşı öncesinde Medine halkı tarafından tüm ümeyye mensuplarıyla şehirden çıkarıldıkları, yolda Yezîd'in gönderdiği orduya katılıp ordunun Medine katliamına eşlik ettikleri, daha sonra 684'te Yezîd'in küçük oğlu Hâlid'e naib olarak babası Mervân'ın Emevi halifesi olması üzerine Kudüs valisi olduğu, babası Mervân'ın 685'te ölmesi akabinde Yezîdin kızı ile evlenip (yine Halid'e naib olarak) Şam Emevi halifesi olduğu ve bu evlilikten doğan oğluna da Yezid ismini verdiği bilinmektedir (bk, Aycan, "Mervân I", *DİA,* s.225-227). [Abdülmelik'in oğulları; Velîd, Abdullah, Süleyman, Hişâm, Yezîd, Mesleme ve Muhammed'dir. 680 doğumlu Abdullah'ın 704'e kadar Ermenistan ve Azerbaycan valisi, amcası Abdülaziz'den sonra da Mısır'a vali olduğu, I. Velîd halife olunca ağabeyi Abdullah'ı, hakkındaki şikâyetler sebebiyle 708-9'da azlettiği, onun da Mısır hazinesini alıp adamlarıyla Ürdün tarafına kaçtığı, fakat yeni vali tarafından yakalanıp Velîd'e gönderildiği nakledilmiştir. (C.H. Becker, "Abdullah b. Abdülmelik", *İA*, I, 1964, s.28-29, Yakubî, Makrızî yoluyla)].

[1555] Süleyman halife olunca, iyi bir asker olan üvey kardeşi Mesleme'yi Konstantinapol'ü kuşatması için 120.000 kara askeri ve 1.800 deniz filosu desteğiyle sefere gönderdiği, kuşatmanın başarısız olduğu ve Bizans imparatoru Leo'ya karşı çok zayiat verdikleri için 717'de Halife II. Ömer'in Mesleme'yi ve orduyu geri çağırdığı nakledilmiştir (bk, Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA,* s.318-319).

717-720 ; II. Ömer[1556](bin Abdülaziz bin Mervân)

720-724 ; II. Yezîd[1557] (bin Abdülmelik), bilinen oğlu Velîd III

102/724-743 ; Hişâm (bin Abdülmelik) oğulları: Muâviye, Süleyman,

743-744 ; II. Velîd[1558] (bin II. Yezîd b. Abdülmelik)

743-744 ; III. Yezîd[1559] (bin Velîd-I) (buna da Hişâm'ın oğulları Muâviye ve Süleyman isyan ediyor ve çarpışmalarda öldürülüyorlar)

744-744 ; İbrâhim[1560] (bin Velîd-I)

130/744-750 ; II. Mervân[1561] (b. Muhammed b. Mervân)

133/749-50 ; Şam Emevîlerinin yıkılışı ve Abbâsî döneminin başlaması

b- Endülüs Emevîleri Vali, Emir, Halifeleri Kronolojisi

756-788 : Emir, I. Abdurrahman (b. Muâviye b. Hişâm) dönemi

788-796 : Emir, I. Hişâm (bin Abdurrahman)

796-822 : Emir, I. Hakem (b. Hişâm) dönemi

822-852 : Emir, II. Abdurrahman (b. Hakem) dönemi

852-886 : Emir, II. Abdurrahman'ın oğlu ve halefi Muhammed

886-888 : Emir, Münzir dönemi

888-912 : Emir, Abdullah dönemi

912-929 : Emir, III. Abdurrahman

929-961 : Halife, III. Abdurrahman dönemi)

961-976 : Halife, II. Hakem dönemi

[1556] Süleyman, âlimlerin tavsiyesi üzerine kendisinden sonra (amcaoğlu, danışmanı ve eniştesi) Ömer'i veliaht atadığı için Ömer II halife olabiliyor. Ömer halife olunca Süleyman'ın 715'te Konstantinapol kuşatmasına gönderdiği Mesleme komutasındaki büyük orduyu geri çağırıp Irak'a Hâricîlerin üzerine gönderiyor. Süleyman'ın başlattığı (Busrâ Ulucamii gibi) bazı mimari faaliyetleri devam ettirip tamamladığı (ve zehirlendiği) nakledilmiştir (bk, İsmail. Yiğit, "Ömer b. Abdülaziz", *DİA*, XXXIV, 2007, s.53-55).

[1557] II. Yezîd halife olunca üvey kardeşi Mesleme'yi, hapisten kaçan Yezîd b. Muhalleb'in isyanını bastırmak için ordu ile Horasan'a gönderiyor. Bu isyanı halledince Mesleme, Horasan, Irak vb. geniş bir bölgeye vali oluyor ancak topladığı vergilerin hepsini merkeze göndermiyor. Yezîd de onun valilik alanlarını daraltıyor. 724'te II. Yezîd ölünce oğlu II. Velîd halife olmak istiyor. Mesleme ise Hişâm b. Abdülmelik'i destekliyor ve Hişâm halife oluyor. Bu olaydan dolayı II. Velîd Mesleme'ye kızıyor. Hişâm 19 yıl halifelik yapıyor. 743'te ölünce 19 yıldır bekleyen II. Velîd (bin Yezîd b. Abdülmelik) halife oluyor ve Horasan valisi olan Mesleme'yi azledip yerine Ömer b. Hubeyra'yı atıyor (bk, Özkuyumcu, "Hişâm b. Abdülmelik", *DİA*, s.148-150; Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA,* s.319).

[1558] II. Velîd'in halifeliği 6 şubat 743'te başlıyor, sefahate düşkün olduğu iddiasıyla amca oğlu III. Yezîd'in (bin Velîd b. Abdülmelik) başkaldırısı sonucu 10 Nisan 744'te tahttan indirilip öldürülüyor.

[1559] III. Yezîd 10 Nisan'da halife oluyor, 6 ay sonra Eylül 744'te ölüyor. Şamlılar da I. Velîd'in küçük oğlu İbrâhim'e "hiç inşaat yapmayacağı şartıyla" biat ediyorlar.

[1560] Eylül 744'te halife oluyor ancak bir iki ay içinde, uzun zamandır devam eden karışıklıklar sırasında oğlu Ubeydullah'ın (Şam valisi), Merv bölgesi genel valisi olan babasına haber gönderip durumu bildirip "gelip olaya el koymasını yoksa devletin bekasının tehlikede olduğunu" söylemesi üzerine, II. Mervân da ordu ile Şam'a dönüp (amcası Velîd'in oğlu) İbrâhim'i azledip kendini halife ilan ediyor ama İbrâhim'i öldürmüyor, yanında tutup aile içi barışçıl bir yol takip ediyor (bk, Kurt, "Mervân II", *DİA,* s.227-229).

[1561] 744'te amcaoğlu İbrâhim'i tahttan indirip halife olduktan sonra aile içi başkaldırılar devam ediyor, (Hişâm'ın oğlu Muâviye ve Süleyman da II. Mervân'a isyan ediyor ama başarısız oluyor. II. Mervân halifeliğini 750'deki Abbâsî devrimine kadar devam ettiriyor (bk, Kurt, *agm*.).

976-1009 : Halife, II. Hişâm dönemi

1009-1003 : Halife, II. Muhammed ve Süleyman dönemi

1013-1016 : Halife, Naibi Hacibler dönemi

1016-1031 : Halife, Naibi Hammudîler dönemi

c. Abbâsî Halifeleri Kronolojisi

a- Bağdat Abbâsîleri[1562]

İsmi / Künyesi	H – M: Hilafet Süresi	(Aile Bağı)
1. Ebü'l-Abbâs	*132-136/750-754*	*=4 (b. Muhammed b. Ali)*
2. Ebû Ca'fer el-Mansûr	*136-158/754-775*	*=21 (b. Muhammed b. Ali)*
3. Muhammed el-Mehdî	*158-169/775-785*	*=10 (Mansûr'un oğlu)*
4. Mûsâ el-Hâdî (bin Mehdî)	*169-170/785-786*	*=1 (Mehdî'nin 4 oğlundan büyüğü)*
5. Hârûnürreşîd (bin Mehdî)	*170-193/786-809*	*=23 (Mehdî'nin 2. Oğlu)*
6. el-Emîn	*193-198/809-813*	*=4 (Hârûnürreşîd'in küçük oğlu,Zübeyde)*
7. el-Me'mûn[1563]	*198-218/813-833*	*=20 (H. Reşîd'in büyük oğlu, Darü'l Hikme)*
8. el-Mu'tasım-Billâh	*218-227/833-842*	*=9 (Hârûnürreşîd'in 3. oğlu)*
9. Hârun el-Vâsik-Billâh	*227-232/842-847*	*=5 (el-Mu'tasım'ın oğlu)*
10. C. el-Mütevekkil-Alellah	*232-247/847-861*	*=14 (el-Mu'tasım'ın 2. oğlu)*
11.el-Muntasır-Billâh[1564]	*247-248/861-862*	*=1 (Babası Mütevekkil'i öldürterek*[1565]*)*
12. el-Mustaîn-Billâh	*248-252/862-866*	*=4 (Mütevkl.'in kardeşi Muham.'in oğlu)*
13. el-Mu'tez-Billâh	*252-255/866-869*	*=4 (Mütevekkil'in 2.oğlu)*

[1562] Abbâsî hanedanı "İbn Abbâs" adıyla meşhur tefsir alimi Abdullah b. Abbâs yoluyla Hz. Muhammed'in amcası Hz.Abbâs'a dayandırılır. İbn Abbâs'ın 8 oğlundan Ali'nin ve onun da 18 oğlundan Muhammed'in de 7 oğlu vardır: Ebü'l-Abbâs ilk, kardeşi Ca'fer el-Mansûr da ikinci halifedir. (detay için bk, BÇ, s.625-626)

[1563] Saltanat kavgası: el-Me'mûn, Hârûnürreşîd (786 doğumlu, eğer annesi Farslı cariye olan büyük oğlu el-Me'mûn halife olursa İranlıların sarayda etkisi artar korkusuyla hanımı (el-Mansûr'un torunu) Zübeyde'den olma küçük oğlu Muhammed el-Emîn'i birinci, Me'mûn'u da 2. veliaht tayin eder. H. Reşîd 809'da ölünce el-Emîn Bağdat'ta halife olur, Me'mûn'da Merv-Horasan bölgesindeki valiliğine devam eder. Bu arada Emîn veziri Fazl b. Rebî'nin etkisiyle 810'da ağabeyi Me'mûn'u veliahtlıktan azledip kendi oğlu Mûsâ'yı birinci veliaht atar. Me'mûn'da "imam" unvanını alarak (veziri Fazl b. Sehl ve Farslıların desteğiyle) kendi bölgesinde halifeliğini ilan eder. Emîn, Me'mûn'un üzerine 40.000 kişilik ordu gönderir ancak ordusu mağlup olur. Ardından Me'mûn'un Tahir b. Hüseyin komutasındaki ordusu gelip Bağdat'ı 3-4 ay boyunca kuşatır ve Eylül 813'te duvarları yıkarak Emîn'i öldürürler. Tahir birkaç yıl Me'mûn'un vekili olarak Bağdat'ı idare edip (bu dönem de Me'mûn'un Merv'den Bağdat'a gelmiyor olması sebebiyle (Me'mûn'un amcası) İbrâhim b. Mehdî'nin 817'de Bağdat'ta halifeliğini ilan etmesi ve onu destekleyen Hârici Mehdî b. Ulvan el-Harûrî'nin siyasî ve askerî liderliğinde başlatılan) isyanları da bastırıp düzeni sağladıktan sonra el-Me'mûn Bağdat'a gelip tek halife olarak 833'e kadar devam etmiştir. (Bundan sonra Me'mûn Horasan'dayken tanıdığı Türkleri (yönetimde çok kuvvetlenmiş olan) Fars / Şii etkisine karşı kullanmak için Bağdat'a getirmeye başlamıştır. Me'mûn'un 833'te ölümünün ardından Halife olan kardeşi Mu'tasım da Me'mûn'un bu politikasını devam ettirip sarayda / yönetimde hâkim olan Farslı / Şii etkisini kırmak için Türklerden oluşan büyük bir muhafız alayı kurup onlar için Samrra şehrini inşa ettirip Türk kumandanların da siyasî ve askerî kararlarda söz sahibi olmasına yol vermiştir. (bk,Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *DİA,* XXXI, s.380).

[1564] Bu isim K.V.Zettersteen, *İA*, I, 1964, s.19'da da sadece Muntasir olarak gösterilmiştir.

[1565] Mezarı üzerine Rum asıllı Annesi tarafından ilk türbe yaptırılan halife (BÇ, K57, s.693-697).

14. el-Mühtedî-Billâh	*255-256/869-870*	*=1 (Mütevekkil'in kardeşi Vâsik'in oğlu)*
15. el-Mu'temid-Alellah	*256-279/870-892*	*=22 (Mütevekkil'in 3. oğlu)*
16. el-Mu'tazıd-Billâh	*279-289/892-902*	*=10 (Mütevkkil'in Muvaffak'dan torunu)*
17. el-Müktefî-Billâh	*289-295/902-908*	*=6 (Mu'tazıd'ın 1.oğlu)*
18. el-Muktedir-Billâh	*295-320/908-932*	*=24 (Mu'tazıd'ın 2.oğlu)*
19. el-Kâhir-Billâh	*320-322/932-934*	*=2 (Mu'tazıd'ın 3.oğlu)*
20. er-Râzî-Billâh	*322-329/934-940*	*=6 (Muktedir'in 1. oğlu)*
21. el-Müttaki-Lillâh	*329-333/940-944*	*=4 (Muktedir'in 2. oğlu)*
22. et-Müstekfî-Bil!âh	*333-334/944-946*	*=2 (17. Halife Muktefî'nin oğlu)*
23. el-Mutr-Lillâh	*334-363/946-974*	*=5 (Muktedir'in 3. oğlu)*
24. et-Tâi'-Lillâh	*363-381/974-991*	*=17 (el Mutr-Lillâh'ın oğlu)*
25. el-Kâdir-Billâh	*381-422/991-1031*	*=40 (21. Halife Muttaki'nin oğlu)*
26. el-Kâim-Biemrillâh[1566]	*422-467/1031-1075*	*=44 (Kâdir'i Biilah'ın oğlu)*
27. el-Muktedî-Biemrillâh[1567]	*467-487/1075-1094*	*=19 (Muh.Zahire'd-din'in oğlu)*
28. el-Müstazhir-Billâh[1568]	*487-512/1094-1118*	*=24 (Muktedî'nin oğlu)*
29. el-Müstarşid-Billâh	*512-529/1118-1135*	*=17 (Müstazhir'in 1. oğlu)*
30. er-Râşid-Billâh	*529-530/1135-1136*	*=1 (Musterşid'in oğlu)*
31.el-Muktefî-Liemrillâh	*530-555/1136-1160*	*=24 (Müstazhir'in 2. oğlu)*
32. el-Müstencid-Billâh	*555-556/1160-1170*	*=10 (Muktefî'nin oğlu)*
33. el-Müstazî-Biemrillâh[1569]	*566-575/1170-1180*	*=10 (Müstencid'in oğlu)*
34. en-Nâsır-Lidînillâh	*575-622/1180-1225*	*=45 (Müstazî'nin oğlu)*
35. ez-Zâhir-Biemriliâh	*622-623/1225-1226*	*=1 (Nâsır'ın oğlu)*
36. el-Müstansır-Billâh	*623-640/1226-1242*	*=16 (ez-Zâhir'in 1. oğlu)*
37. el-Müsta'sım-Billâh[1570]	*640-656/1242-1258*[1571]	*=16 (Müstansır'ın oğlu)*

[1566] "Abbâsî halifesinin 26.08.1071 günü, tüm camilerde cuma namazında İslâm ordusunun zaferi için dua edilmesini istediği ve Alparslan'ın fakihi Buharalı Ebû Nâsır Muhammed'de Alparslan'a cuma namazı vaktinde savaşa başlamasını tavsiye ettiği nakledilmiştir" (bk, Sevim, "Malazgirt Muharebesi", *DİA,* s.482).

[1567] Halife Muktedî- Biemrillâh'ın 1087'de Melikşah'ın kızı Mâh-Melek ile evlendiği, bu evlikten Ebu'l-Fazl Ca'fer ismi verilen bir erkek çocuk doğduğu. Melikşah'ın 1091-1092'de Halife'ye bu [4-5 yaşındaki] çocuğu veliaht tayin etmesi için baskı yaptığı, Halife'nin bunu kabul etmemesi üzerine Melikşah'ın adamları ile Bağdat'a gelip bir süre kaldığı ve bu konuda müzakereler devam ederken yediği bir av etinden zehirlenerek vefat ettiği nakledilmiştir.(bk, Abdulkerim Özaydın, "Melikşah", *DİA,* XXIX, 2004, s.57).

[1568] Melikşah'ın Seyyide isimli diğer kızının da bu halife ile evlendiği nakledilmiştir (bk, agm).

[1569] 1171'de Selâhaddîn-i Eyyûbî, Nureddîn Zengî'nin komutanı olarak Kahire'yi zaptedip, hutbeyi Abbâsî Halifesi el-Müstazî adına okutuyor, Fâtımî Halifesi Adid li-Dinillâh da 3-5 gün içinde ölünce Fâtımî devleti sona eriyor (bk, Bahattin Kök "Nureddîn Zengî, Mahmud" *DİA,* XXXIII, 2007, s.261).

[1570] Moğol istilâsı; 1258'de Moğolların Bağdat'ı işgal edip büyük hasar yaptıktan sonra Halife Mustasım'ı (kanı kutsal olduğuna inandıkları için) direkt öldürmekten korkup, halı içine sarıp, atın arkasında yerde sürükleyerek öldürdükleri nakledilmiştir (bk, Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, s.31).

[1571] 1258: Moğol istilâsı, Halife'nin katli ve Bağdat Abbâsîlerinin sona ermesi.

EK 6- Şam Emevîleri Dönemi Mimarisi Kronolojisi[1572]

25-35/645-55; Muâviye'nin Şam'da Kubbetü'l Hadra adıyla anılan konağı yaptırması.

[Creswell Muâviye'nin Temenos avlusunda ve Kudüs Beytülmakdis alanındaki ilk Ömer mescidinde yaptırdığı tadilatlar konusunda hiçbir bilgi vermemiştir]

45/665, Basra; Muâviye'nin valisi Ziyâd b. Ebîhî, Ulucamii'yi tekrar inşa ettiriyor.

50/670; Ziyâd vali olarak buraya gelmeden önce, Muâviye'nin Sistan valisi olan Abdurrahman'ın, Kabil'in fethinden elde ettiği kölelere Basra'daki Kasır'da Kâbil stilinde bir mescit yaptırdığı (Balâzürî, s.397 Murgotten'in terc. s.147) nakledilmiş.

50/670, Kûfe; Ziyâd b. Ebîhî, Ulucamii'yi yeniden yaptırılıyor (Belâzürî, s.6-8).

50/670, Kayrevan'ın fethi ve Ukbe b. Nâfi'nin Kayrevan Camii'ni inşası.

53/673, Fustat; Vali Mesleme, Amr Camii'ne 4 minare ilave ederek genişletti. Havlan ve Tucib camileri hariç, o zamana kadar yapılmış olan tüm camilere de minare ilave edildi *(Belâzürî, s.58-61).*

H54 - Konstantinopol'e, 668, 672, 674, 678 çıkartma ve kuşatmalar[1573],

[Muâviye'nin gönderdiği büyük ordunun Konstantinapol kuşatması sırasında kışı Erdek ve Kızikos civarında, yazı da Anadolu yakasında geçirdiği için Karaköy'de Arap Camii'ni yapmaları [1574]]

55/675, Kayrevan sarayları, evleri ve küçük mescidin inşaatları tamamlandı (En-Nuavyri'nin Slane'in tercümesi, Journal of Asiatique, 3.ser t.XI).

60/680'den önce Muâviye'nin Er-Rukt ismiyle bilinen evi, (-volkanik acur / taş ve çamur ile-), İranlı taş ustaları tarafından yapıldı (*Kitab el-Agani*, III, s.86, Lammens, "Etudes sur le regue de calife Mo'awia", 1, *M.F.O.B.* II, s.137, Rivoira, *Moslem Architecture*, s.96).

[60/680, Muâviye b. Süfyân'ın ölümü ve Yezîd b. Muâviye'nin halife olması, Medine'de mukim Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyir gibi şahsiyetlerin Yezîd'e biat etmeyip Mekke'ye gitmeleri, Hz. Hüseyin ve 70 civarı aile fertlerinin Kuûfe yolunda Kerbelâ mevkiinde 10 Ekim'de Yezîd'in askerlerince katledilmesi.]

62/681-2, Nefis; Ukbe b. Nâfî Nefis'i fethediyor ve bir cami inşa ediyor. (Bu caminin 1068'de hâlâ ayakta olduğu nakledilmiştir (*el-Bekrî,* s.160, De Slane'in tercümesi 353; *Kitab el-Istihsar,* Paris, MS, Bibl. National, No: 2225, fol. 79 b; Fagma'nın tercümesi, s.178).

[1572] Bu bölüm Creswell'in c.1, bl.2, s.652-657 arasında (çift sütun hâlinde kronolojik sırayla verdiği) 88 adet mimari faaliyet yeniden yazılarak hazırlanmıştır. Metinde köşeli parantez içindeki açıklamalar ve italik yazımlar ise bu çalışma sebebiyle Creswell'in listesine ilave edilmiştir.

[1573] 669-672'deki ilk kuşatmaların ardından 674-678 arasında Muâviye'nin Bizans Konstantinapol'ünü kuşatma maksatlı Fadhâlâ b. Ubeyd el-Ensârî komutasında ordu gönderdiği, arkasından da oğlu Yezîd komutasında destek gönderdiği, ayrıca bu kuşatmaya Abdullah b. Abbâs, Abdullah İbn Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Eyyûb el-Ensârî, Ebû Şeybe el-Hudrî gibi meşhur sahâbelerin de katıldığı, ağır kış şartları vb. zorluklar sebebiyle 678 sonunda İslâm ordusunun geri çekildiği nakledilmiştir. (BÇ, s.917, dn.1404; Demirkent, "İstanbul", *DİA,* s.209; Aycan, "Muâviye b. Süfyân", *DİA,* s.333; https: / / www.yenisafak. com / gundem / istanbulda-bilinen-sadece-2-sahabe-mezari-var-401757 02.02.2016).

[1574] Eyice, "Arap Camii, *DİA*, s.324-327 (bu makalede S.Eyice, Arap Camii'nin Mesleme'nin 717-720 arasındaki kuşatması sırasında yapıldığı iddiasının aslı olmadığını belirtmiştir).

63/683; Medine şehrinin ilk defa olarak duvarlarla çevrilmesi (Mes'ûdî, Tenbih, s.305, I, s.4; Carra de Vaux tercümesi, s.395-96).

[63-64/683; Yezîd'in 10 Kasım 683'teki ani ölümü sonucu, büyük oğlu II. Muâviye'nin halife olması ve onun da 3-5 ay içinde (zehirlenerek) ölmesi akabinde Yezîd'in diğer oğlu Hâlid'in de çocuk yaşta olması sebebiyle Emevîlerde halife krizi yaşanması, 64/Nisan 684'te Mervân b. Hakem'in Yezîd'in hanımıyla evlenip Halid'e nâib olarak Şam Emevîlerine (geçici) halife olması].

64/684; Mekke; (683 kuşatmasında) zarar görmüş olan Kâbe'yi, Abdullah b. Zübeyr temellerine kadar yıkarak 27 zir'â uzunluk ve 27 zir'â yükseklikte, öncekinden 7 zirâ daha uzun, 9 zirâ daha yüksek -"Hicr" kısmını da Kâbe'nin içine dâhil ederek- ve iki kapılı olarak (Sina'da Ebrehe'nin inşa ettirdiği kiliseden gelen mozaikleri ve sütunları kullanıp), Farslı ustalar tamamen yeniden inşa ediyor. Bu sırada Kâbe civarındaki bazı evler de yıkılarak harîmi yeniden genişletiyor.

64/684; Şiraz şehrinin kuruluşu, Haccâc'ın yeğeni Mumammded b. el-Kāsım b. Ebî Âkil tarafından belirlendi (*Yâkūt* III, s.349, II, 1-2; Barbier de Meynard'ın terc. s.364; Le Starnge, *Lands of the Eastern Caliphate*, s.249; Herzfeld, "Horasan", *Der Islam*, XI, s.163).

[65 Ramazan/Mayıs 685, yaşlı Mervân'ın da vebadan veya nikâhına aldığı Yezîd'in hanımının yastıkla boğması sonucu, (İA, c.7, s.778) ölmesi üzerine büyük oğlu Abdülmelik'in de Yezîd'in kızını da nikâhına alarak, yine geçici (Hâlid'e nâib) olarak Emevî halifesi olması].

67/686-7; Fustat; Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân'ın altın rengine boyalı kubbesinden dolayı "Altın Ev" olarak anılan vali sarayını inşa ettirmesi[1575].

69/688, Caesarea; İbn Zübeyr'e bağlıyken Grekler tarafından yakılıp-yıkılan Caesarea, Abdülmelik tarafından geri alınınca camisiyle beraber restore edildi.

69/688, Askalân; yine aynı dönemde Grekler tarafından yakıp yıkılan Askalân'da Abdülmelik tarafından yeniden inşa ve kuvvetlendirme yapıldı *(Belâzürî, s.143).*

69/Ağustos 688, Fustat; Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân adına Sa'd Ebû Osman tarafından büyük kanalın üzerine köprü inşa edildi (*Ebu Salih,* Evetts'in ed. s.6-7, terc. s.155, *İbn Dukmak,* IV, s.120, II, 16-19; Makrîzî, *Hitat*, II, s.113).

69/688, Kudüs; Abdülmelik'in Kubbetü's-Sahre inşaatını başlatması.

70/689-90, Helvan; Mısır da veba salgını başgöstermesi üzerine Abdülaziz Helvan'a taşınarak orada yeni evler ve cami inşa eder. (Ebû Sâlih'e göre Abdülaziz Fustat'ı boşaltıp Helvan'ı başşehir yapmak istemiştir) (*el-Kindî,* s.49 II, 16-19; *Eutychius*, Pocock'ın ed.II, s.368-69; *İbn Halikan,* de Slane'nin terc. III, s.453-4; *Ebu Salih*, Evetts's edt. s.67).

72/691-92, Kudüs; Abdülmelik'in Kubbetü's-Sahre'nin inşasını tamamlaması.

72/691-2; Haccâc'ın, (Abdullah b. Zübeyr ve taraftarlarına karşı) Mekke kuşatması,

sonunda galip gelince Abdullah'ın başını Abdülmelik'e göndermesi [vücudunu da günlerce Mekke'de sokakta asılı bırakması][1576].

[1575] (*el-Kindi,* Guest'in terc. s.49, II, 1-3, *Kalkaşandi*, III, s.335, Wüstenfeld'in terc s.55; Yakma olayı için Makrîzî'nin *Hitatı,* I, s.304 vd.).

74/693, Mekke; Kâbe'yi [684'te Abdullah b. Zübeyr'in yeniden büyüterek yaptığı ve 692 Haccâc kuşatmasında tekrar çok hasar gördüğü için] Haccâc tamamen yıkarak bir önceki hâli olan (7 zirâ daha küçük) ve İbn Zübeyr'in yaptığı ikinci kapıyı da kapatıp Hacerülesved'i Hicr'le birlikte içeri çektirerek yeniden yaptırması.

74/693, Mekke; el-Haccâc, Benî Selime bölgesinde bir cami yaptırıyor (Taberî, M915'te –II, s.854- bu camiyi gördüğünü nakletmiş).

79/698-9, Fustat; Abdülaziz b. Mervân'ın Amr Camii'ni yeniden yaptırması.

65-86/685-705, Arracan; el-Haccâc'a bağlı vali e-Hakim b. Nahik el-Hu Caimii'nin şehre bir cami yaptırması.

65-86/685-705, Arracan; Kantarat ed-Deylemiî adıyla bilinen 80 kemerli köprü Haccâc'ın doktoru ed-Deylemî tarafından yaptırılıyor *(Creswell: 4 ayağının hâlâ ayakta olduğunu ancak oldukça yıpranmış bir vaziyette bu köprüyü gördüğünü belirtmiştir).*

65-86/685-705, Askar Mukram; Haccâc'ın kölesi Mukram b. Mi'aza el-Hâris tarafından şehrin kuruluşu.

80-81/700, Transjordan; Emir Velîd b. Abdülmelik halife olmadan önce Transjordan da bir bina yaptırıyor[1577].

81/700, Kazvin; Haccâc, oğlu Muhammed'i Deylem bölgesindeki isyanı bastırmak için gönderdiğinde Muhammed, Kazvin'de ikamet etmiş ve burada Benî Cüneyd Sarayı'nın kapısına yakın bir yere Mescid-i Thavr'ı (Boğa mescidi) yaptırdığı, kitâbesinde isminin mevcut olduğu.

83/702, Kum; el-Haccâc b. Yûsuf'un Kum şehrini kurması.

84-5/703-4, Masisa (Mopsuistia); Abdullah b. Mâlik surları yeniden yaptırıyor ve kale içinde bir cami yaptırıyor (burada daha önce hiç Müslüman yaşamamış).

84/703, Kayrevan; Ulucamii'yi Hasan b. el-Nu'mân yeniden yaptırıyor. Ramazan 84'te (Eylül-Ekim 703) ibadete başlanıyor.

84/703-5, Vâsıt; Haccâc b. Yûsuf, Vâsıt şehrini kuruyor. Zandavard, Davkara, Darusat, Deyr Mer Sercis ve Şarabit'ten 5 demir kapı getirterek, (43.000.000 dirheme mal olan) Kubbetülhadrâ olarak bilinen sarayı (400 x 400 zirâ) ve Ulucamii'yi (200 x 200 zirâ) yaptırıyor (Mes'ûdî 332/943-4'te bunları gördüğünü yazmış).

[84/704; Abdülaziz b. Mervân'ın Fustat'tan Şam'a geldiği bir sırada genç oğlunun ölmesi (!) ve bu üzüntüye dayanamayan Abdülaziz'inde 2-3 hafta içinde ölmesi (!) sonucu Velîd b. Abdülmelik'e halifelik yolunun açılması].

84-5/705, Şam; Halife Abdülmelik'in ölmesi ve oğlu Velîd'in halife olması.

88/707, Şam; I. Velîd Emevî (Ulu) Camii'nin inşaatını başlatıyor. Ayrıca Şam'da Maristân'ı (Hastane) yaptırıyor.

88/707, Fustat; (Vali) Abdullah b. Abdülmelik, Abdullah Camii'ni yaptırıyor, daha sonra bu cami Sâlih b. Ali [751] tarafından yıktırılmış (*el Kindi,* Guest's ed. p.59).

[1576] Heyet, *Sahabeler Ansiklopedisi,* Abdullah b. Zübeyr, s.186; *age*, Esmâ binti Ebû Bekir. s.641, Nesil Yayınları, İstanbul 2012.

[1577] Creswell, kitâbesinde el-Velîd isminin yazılı olduğunun, bu kitâbenin Havran'daki Kasr el-Burku'da giriş linteli olarak görüldüğü için bilindiğini belirtmiştir.

89/708; [Vali], Abdullah b. Abdülmelik, Amr Camii'nin çatısını yükseltiyor.

88-90/707-09, Medine; Halife Velîd'in talebi üzerine Mescid-i Nebevî [vali] Ömer b. Abdülaziz gözetiminde tamamen yıktırılarak yeni baştan yaptırılıyor[1578].

90/708-09, Na'vra; (Halep'e 12 km) Mesleme siyah taşlardan örülü bir küçük saray ve liman yaptırıyor[1579] (Kemaleddin, Freytag'ın *Selecta ex historia halebi*, s.8, II.7).

90/708-09, Daibol (Sind); Muhammed b. Ebül-Kāsım bir cami yaptırıyor.

90/708-09, Fustat; Kasr eş-Şam civarındaki Bab Reyyân'ın yakınına Kale Mescidi yaptırılıyor.

91/709-10, Mekke; Kâbe restore edilerek camisi [haremi / namaz kılınan etrafı] mermer sütunlarla donatıldı. Duvarları cam mozaikler ve mermer panellerle, altın kaplama spout (mizab) ve tırtıllı duvar üstü motiflerle süslendi *(Creswell: "Mekke'de ilk defa cam mozaik -duvarlarda- bu sırada uygulandı ve 36.000 dinara mal oldu")*[1580].

92/710-11, Fustat; Üsâme gözetiminde *[bina emini]* Roda adasında ilk Nilölçer (Nilometer) yaptırılıyor.

92-3/710-12, Fustat; Kurre b. Şerîk, Amr Camii'ni yıkarak yeniden yaptırıyor.

93/712, Semerkand; Kuteybe b. Müslim (zorlama ve teşvik yoluyla) yerli halkı cami yapmaya ikna ediyor ve cami bittiğinde Kuteybe 4.000 kişi ile içinde namaz kılıyor.

93-96/712-15, Mınya; (Ürdün) Tiberiya gölünde I. Velîd saray yaptırıyor.

93-96/712-15, Transjordan; Butm Vadisi'nde, Kusayru Amre Sarayı.

94/713, Buhara; eski bir tapınağın (belki Budist tapınağı) yerine Kuteybe b. Müslim tarafından ilk cami yaptırılıyor.

96/715, Basra; Haccâc'ın civardaki Lagoon'ları (bataklık alan)[1581] kurutması için görevlendirdiği Nebatlı Hasan, Havr el-Muhammediye olarak bilinen büyük lagoonun üzerine "Hasan Minaresi" adıyla bilinen kuleyi yaptırıyor.

96/715, Remle; şehrin kuruluşu ve Ulucami inşaatının başlaması.

96/715, Şiyan; Sistan, Eskimaşt bölgesinde Kuteybe b. Müslim bir cami yaptırıyor.

96/715, Şam; Ulucamii inşaatı tamamlandı.

96-7/715; Halife I. Velîd'in ölümü ve kardeşi Süleyman'ın halife olması[1582].

96-97/715-6; Halife Süleyman'ın Şam Ordusunu (üvey kardeşi Mesleme komutasında 120.000 kişilik kara (+150-200 deniz filosu desteği) ile Konstantinapol kuşatmasına göndermesi.

97/716, Basra; Halife Süleyman, Haccâc'ın yıktırdığı dârü'l-imâre'yi Sâlih b. Abdurrahman'a yeniden yapmasını emrediyor. O da eski temelleri üzerine (tuğla vb. malzeme ile) çatısını da daha yüksek olarak yeniden yapıyor.

97/716, Fustat; Roda (Ravza) adasında Halife Süleyman'ın Üsame'ye emri ile 2 adet Nilometer yaptırılıyor.

[1578] Cres.; "Peygamber'in hanımlarının hücreleri de bu sırada yıktırılıp alan mescide dâhil edildi" demiş.
[1579] Cres.; "Kemaleddin H641'de [1260'lar] Kule'nin hâlâ ayakta olduğunu yazmış" demiş.
[1580] Creswell hatası; *EMA*, c.1, bl. 1, s.63, dn.4'te ise; 64 / 684'te İbn Zübeyr'in Kâbe'yi büyüterek yeniden yaptığı sırada Sînâ'da Ebrehe'nin yaptırdığı kiliseden getirilmiş olan mozaikleri kullandığını yazmıştır!).
[1581] Deniz / Göl kenarlarındaki bataklık alanlar (bk, http: / / www.dictionary.com / browse / lagoon?s=t).
[1582] https: / / en.wikipedia.org / wiki / Maslama_ibn_Abd_al-Malik (02.09.2016).

96-99/715-17, Basra; Abdurrahman b. Ziyâd, Halife Süleyman adına (Irak'ın haraç yetkilisi olarak) camiyi tuğla ve harç kullanarak yeniden yaptırıyor.

98-99/716-17, Halep; Halife Süleyman, Halep Principle Kilisesi'nin mezarlık alanına Halep Ulucamii'ni yaptırıyor.

[99/717; Süleyman (etrafındaki âlimlerin tavsiyesiyle) kendisinden sonra amcaoğlu, enişteşi ve danışmanı Ömer b. Abdülaziz'i veliaht tayin ederek ölmesi ve II. Ömer'in (bin Abdülaziz b. Mervân) halife olması.

99/717, el-Mahfuza (Sind); Sığınak şehrinin kuruluşu.

[99/717; Halife II. Ömer, Konstantinapol kuşatmasında 2-3 yıldır başarılı olamayan Mesleme komutasındaki Şam ordusunu geri çağırıyor[1583]*. Mesleme dönüş yolunda (eli boş dönmemek için) komutanı Abdullah b. Battal ile birlikte Malatya ve civarını Bizanslılardan fethetmesi (Battal Gazi kahramanlık destanlarının doğuşu)]*[1584]*.*

99/717-18, Fustat; Amr Camii revakları altına beytü'lmâl kulesi yapıldı.

99-100/718-19, Saragossa; Hamaş b. Abdullah eş-Şan'anî, H100'de ölmeden önce, Saragossa Ulucamii'nin ilk temel ve planını ortaya koyduğu nakledilmiştir.

99-100/718-19, Elvıra; Hamaş b. Abdullah eş-Şan'anî tarafından H100'de ölmeden önce, burada bir cami yaptırdığı nakledilmiştir.

100/718-9, Masisa [Busrâ]; Halife Ömer b. Abdülaziz, Süleyman'ın başlattığı Busrâ Ulucamii'ni [II. Ömer Camii] planını küçülterek devam ettiriyor ve tamamlatıyor.

100/718-9, Lazkıye; Greklerin saldırısıyla tahrip olan surlar tamir edildi.

99-101/717-20, Bardasir (Kirman); Halife Ömer b. Abdülaziz Camii yaptırdı.

101/717-20, Remle; Süleyman'ın başlattığı camiyi Halife Ömer b. Abdülaziz tamamlattırdı.

101/717-20, Ras el-Ayn (Kuzey Mezopotamya); Halife Ömer b. Abdülaziz, Ulucamii'yi yaptırdı.

101/720, Halife Ömer b. Abdülaziz'in vefatı ve Yezîd b. Abdülmelik'in (II. Yezîd) halife olması.

102/720-21, Busrâ; II. Yezîd,[1585] Ömer Camii olarak bilinen camiyi tamamlatıyor.

102/720-21, Kurtuba; Emir Abdurrahman'ın emriyle, vali eş-Şamh tarafından eski rıhtıma yeni köprü inşa edildi (bk, Creswell, *EMA*, c. 2, 1940, s.138).

102/720-21, Kûfe; Kûfe Valisi Ömer b. Hubeyre, Kantaratü'lkûfe olarak anılan köprüyü yaptırdı.

104/722-3, Medine; Vali Abdülvâhid caminin [Mescid-i Nebevî] çatısını onartıyor ve duvarların üzerine ters üçgen motifli süslemeler (crenellation= şurafaat) ekliyor.

[108/724; Halife II. Yezîd (bin Abdülmelik)'in ölmesi ve yerine Hişâm bin Abdülmelik'in halife olması].

[1583] Kurt, "Meseleme b. Abdülmelik, *DİA,* s.318-319.
[1584] Ocak, "Battal Gazi", *DİA*, s.204-205.
[1585] Creswell, *EMA,* c 1, bl.2, s.484'te, Busrâ Camii'ni Süleyman'ın başlattığını ve onun ölümünün ardından Ömer b. Abdülaziz'in halife olunca bu camiyi tamamlattığına inandığını yazmasına rağmen bu kronolojide Busrâ Camii'ni II. Yezîd'in başlattığını yazmış.

105/724, el-Muthakkâb; Halife Hişâm'ın emriyle, Hasan b. Mahaveyd el-Antakî (Maşşişa yakınlarına) aynı isimle anılan surları yaptırıyor.

105/724, Katargaş; Hişâm'ın emriyle, Abdülaziz b. Hayyan el-Antakî bu isimle anılan surları inşa ediyor (Belâzürî, s.167, Hitti's transl. s.258; Caetani, Choro. s.1323).

105/724, Mura, Buka ve Bagras;Halife Hişâm'ın emriyle surlar inşa edilmiş.

106/724-25, Musul; Vali el-Hurr b. Yûsuf tarafından "Dârü'lmankuşa" inşa edildi. Meşe, ahşap (suj), mermer ve mozaik malzemelerle paneller yapıldı.

105-9/724-27, Kayrevan; Halife Hişâm'ın emriyle, Ulucamii yeniden inşa edildi.

107-8/725-6, Fustat; el-Cisr olarak da bilinen "Qaysariya-i Hişâm", Vali el-Hurr tarafından inşa ettirildi.

~725-30, Transjordan; Hammâm eş-Şarrâk inşa edildi.

~725-30, Transjordan; Kusayrü'l-Hallâbât Camii inşa edildi.

105-09/724-7; Halife Hişâm, Kasrülhayrilgarbî'yi inşa ettirdi.

109/727; (Karyatayn ve Palmira arasındaki) Kasr el-Milh'i yaptırdı (kitâbesi var).

110/728-9; Kasrülhayrilşarkī'yi yaptırdı.

105-09/724-7, Tunus; Halife Hişâm adına, Ubeydullah b. el-Habbâb tarafında ilk cami ve "Arsenal" [tophane] yaptırıldı.

117/735, Medine / Yukarı Mısır; 1900'de S. Omars Clark tarafından duvarındaki 6 satırlık kitâbesinde "…. Kesir b. Mâlik yazdı bunu, Recep 117'de (Ağustos 735)" yazılı olan bir (Emevî) evi keşfedildi.

120/737-8, Brahmanabad-Mansûra (Sind); Amr b. Muhammed b. el-Kāsım tarafından şehir kuruldu.

124/743-4, Diyarbakır; Tigris Irmağı üzerindeki köprü büyük yağış ve selin getirdiği ağaçlar sebebiyle zarar görünce Halife Hişâm gerekli taş malzeme ve ustaları yola çıkarmak için hazırladı ancak ömrü işi tamamlamaya yetmedi.

124/743'ten önce; Halife Hişâm'ın Kutaıyıfe sarayı yapıldı.

124/743; Halife Hişâm'ın ölmesi ve yerine II. Velîd'in (bin Yezid II) 6 Şubat'ta halife olması. *[II. Velîd 724'den beri veliaht olarak beklemekte idi]*

125/743, Jısr El-Velîd ; Adhana ile Mesisa arasındaki yola (Mesisa'ya 13 km) köprü yaptırıldı, Bânisi Halife II. Velîd'in adıyla anıldı.

125-6/743-4, Muşatta; Büyük ihtimalle II. Velîd tarafından başlatıldı ancak 27 Cumâdâ 126'da (10 Nisan 744) onun ölümü üzerine yarım kaldı.

126/744-4, Kasr et-Tûbâ; burasını da büyük ihtimalle II. Velîd başlatmış ancak 27 Cumâdâ 126'da (10 Nisan 744) ölümü üzerine yarım kaldı.

[125-6/743-4, II. Velîd 'in (b. Yezîd II), sefahate düşkün olduğu iddiasıyla III. Yezid (b.Velîd -I) ihtilal yapıp II. Velîd 'i öldürtüp 10 Nisan 744'de tahta geçiyor.

125/744; Eylül'de (I. Velîd'in oğlu) III. Yezîd de ölüyor, ondan sonra küçük kardeşi İbrâhim b. Velîd (inşaat yapmaması şartıyla) halife oluyor.

126-7/744-45; II. Mervân'ın (bin Muhammed b. Abdülmelik) halife olması].

126-32/744-50, Harran; II. Mervân, Ulucamii'yi yaptırdı (büyük ihtimalle tahta geçmesinin hemen ardından).

127/744-5, Humus ve Baalbek; II. Mervân isyan eden şehrin surlarını yıktırıyor.

126-30/744-48, Musul; II. Mervân sonradan "Eski cami" olarak bilinen camiyi yaptırdı (Mukaddesî'ye göre Alabaster Payeler üzerinde duran bir Kubbesi vardı. Kapalı kısımların cepheleri de örülü değil açıktı, bu sebeple kapıları da yoktu).

128/745-46, Basra; II. Mervân, Ömer Camii olarak bilinen yapıyı tamir ettirdi.

130/747-8, Kudüs; deprem, Aksâ Camii'ni kısmen yıktı.

130/747-8, Maraş; Velîd (bin Hişâm) kaleyi yeniden yaptırdı *(Taberi II, s.2016, II, 1 -2).*

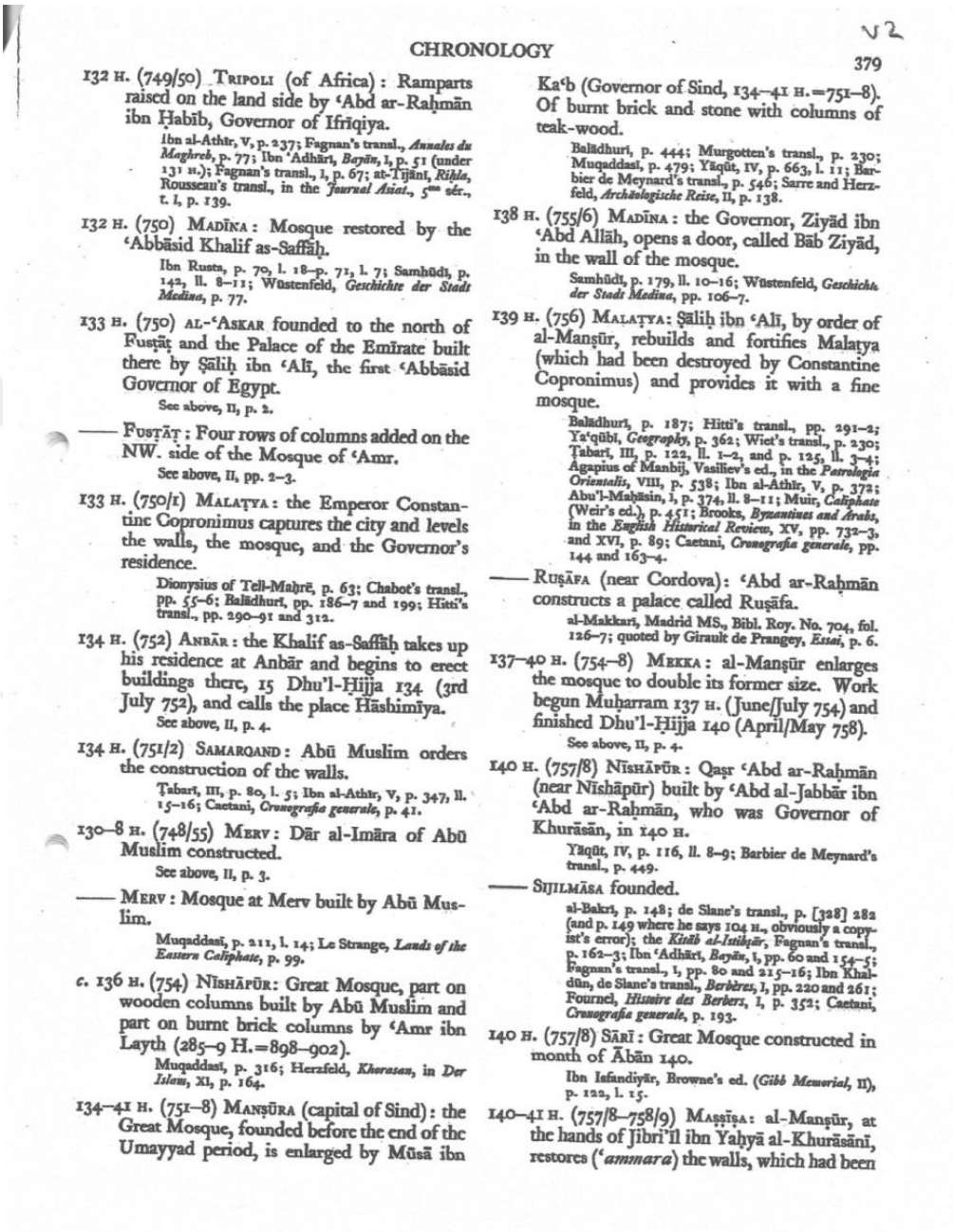
132/750 öncesi, Kasr İbn Hubeyre; (Hilla yakınlarında), II. Mervân'ın Irak valisi olan Yezîd b. Ömer b. Hubeyre tarafından yaptırıldı.

128-9/749-50, Trıpoli; Afrika valisi Abdurrahman b. Habibî kara tarafındaki sur duvarlarını yükseltti[1586] *(İbnü'l-Esîr, V, s.237, Fagman's transl. Annales du Mağrib, s.77).*

[1586] [Abbâsoğullarının büyük devrimi ve Emevi hanedanının yıkılışının özeti: 743-750 arasındaki 7-8 yıl hem Emevi hanedanının aile içi isyan ve savaşların, hem de büyük Abbâsî devriminin hızlandığı yıllar olarak İslâm tarihi açısından oldukça önemli bir dönemdir. Bu 7-8 yıl içinde Abdullah b. Abbâs'ın oğlu Ali'nin 18 oğlundan Muhammed Emevilere isyan etmiş sonra da Emevi zulmünden kaçarak Horasan coğrafyasına yerleşip Ali ve Abbâsoğullarının lideri olarak öne çıkıp hep birlikte Horasan coğrafyasında Emevilere karşı kendilerinin desteklenmesi için mücadele etmiştir. Ölmeden önce de (744 isyanı akabinde öldürülen Ca'fer b. Abbâs'ın oğlunun torunu) Abdullah b. Muâviye tarafından "imamet" hakkının kendisine vasiyet edildiğini söyleyerek bu vekâleti 8 oğlundan en büyüğü olan İbrâhim'e devretmiştir. El-İmam olarak bilinen İbrâhim de aynı yolda çalışmış, başarılı genç mücahid Ebû Müslim el-Horasanî'yi Mekke'de köle olarak alıp yetiştirmiştir. Ancak son Emevi Halifesi II. Mervân İbrahimi yakalattırıp Harran'a getirtip hapsettirmesi akabinde (İbrahim) burada şaibeli bir şekilde ölmüştür. İbrâhim'in ölümünün ardından da Muhammed b. Ali'nin (Mûsâ, Îsâ, İlyas, Süleyman, Abdullah, Ebü'l Abbâs ve Ca'fer el- Mansûr isimli) diğer yedi oğlu da Ebû Müslim'in askerî liderliğinde (ve Hâşimî'de denilen Alioğullarının da desteği ile) 747'den itibaren Horasan, Merv civarında (siya bayrağı açıp) isyanı başlatmış- lardır. Bu dönemde Harran'da ikamet eden Emevi Halifesi II. Mervân'ın Merv merkezli bu önemli olaylara karşı valisine askerî yardım gönderememiş, bunun sonucu Ebû Müslim'in Horasan-Merv bölgesini ele geçirdikten sonra Şam'a kadar ilerlemiş, Basra tarafından da Abdullah b. Muhammedin Kûfe halkını da arkasına alarak 25 Ocak 750'de Zapsuyu civarında II. Mervân'ın ordusuyla savaşıp onu mağlup etmiştir. Bu mağlubiyetten sonra kaçıp Mısır'a ulaşan II. Mervân'ın orada yakalanıp öldürülmesi sonucu Emevi hanedanının sona erdiği kabul edilmiştir (bk, Abdullah b. Muâviye, *DİA,* I, 1988, s.117-118; Yiğit, "Emeviler", *DİA,* XI, 1995, s.77-99; Kurt, "Mervân II", *DİA,* s.227-228)].

EK 7- Abbâsî İlk Dönem Mimarî Faaliyetler Kronolojisi

Creswell, EMA, C 2, (1979), s.379-391 arasında görünen Abbâsîler Yükseliş Dönemi (750-907) yılları arasında meydana gelmiş olan mimari faaliyetlerin kronolojisi.

CHRONOLOGY 379

132 H. (749/50) TRIPOLI (of Africa): Ramparts raised on the land side by ʿAbd ar-Raḥmān ibn Ḥabīb, Governor of Ifrīqiya.
Ibn al-Athīr, V, p. 237; Fagnan's transl., *Annales du Maghreb*, p. 77; Ibn ʿAdhārī, *Bayān*, I, p. 51 (under 131 H.); Fagnan's transl., I, p. 67; at-Tijānī, *Riḥla*, Rousseau's transl., in the *Journal Asiat.*, 5me sér., t. I, p. 139.

132 H. (750) MADĪNA: Mosque restored by the ʿAbbāsid Khalif as-Saffāḥ.
Ibn Rusta, p. 70, l. 18–p. 71, l. 7; Samhūdī, p. 142, ll. 8–11; Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Medina*, p. 77.

133 H. (750) AL-ʿASKAR founded to the north of Fusṭāṭ and the Palace of the Emīrate built there by Ṣāliḥ ibn ʿAlī, the first ʿAbbāsid Governor of Egypt.
See above, II, p. 2.

—— FUSṬĀṬ: Four rows of columns added on the NW. side of the Mosque of ʿAmr.
See above, II, pp. 2–3.

133 H. (750/1) MALAṬYA: the Emperor Constantine Copronimus captures the city and levels the walls, the mosque, and the Governor's residence.
Dionysius of Tell-Maḥrē, p. 63; Chabot's transl., pp. 55–6; Balādhurī, pp. 186–7 and 199; Hitti's transl., pp. 290–91 and 312.

134 H. (752) ANBĀR: the Khalif as-Saffāḥ takes up his residence at Anbār and begins to erect buildings there, 15 Dhu'l-Ḥijja 134 (3rd July 752), and calls the place Hāshimīya.
See above, II, p. 4.

134 H. (751/2) SAMARQAND: Abū Muslim orders the construction of the walls.
Ṭabarī, III, p. 80, l. 5; Ibn al-Athīr, V, p. 347, ll. 15–16; Caetani, *Cronografia generale*, p. 41.

130–8 H. (748/55) MERV: Dār al-Imāra of Abū Muslim constructed.
See above, II, p. 3.

—— MERV: Mosque at Merv built by Abū Muslim.
Muqaddasī, p. 211, l. 14; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 99.

c. 136 H. (754) NĪSHĀPŪR: Great Mosque, part on wooden columns built by Abū Muslim and part on burnt brick columns by ʿAmr ibn Layth (285–9 H.=898–902).
Muqaddasī, p. 316; Herzfeld, *Kharaṭan*, in *Der Islam*, XI, p. 164.

134–41 H. (751–8) MANṢŪRA (capital of Sind): the Great Mosque, founded before the end of the Umayyad period, is enlarged by Mūsā ibn Kaʿb (Governor of Sind, 134–41 H.=751–8). Of burnt brick and stone with columns of teak-wood.
Balādhurī, p. 444; Murgotten's transl., p. 230; Muqaddasī, p. 479; Yāqūt, IV, p. 663, l. 11; Barbier de Meynard's transl., p. 546; Sarre and Herzfeld, *Archäologische Reise*, II, p. 138.

138 H. (755/6) MADĪNA: the Governor, Ziyād ibn ʿAbd Allāh, opens a door, called Bāb Ziyād, in the wall of the mosque.
Samhūdī, p. 179, ll. 10–16; Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Medina*, pp. 106–7.

139 H. (756) MALAṬYA: Ṣāliḥ ibn ʿAlī, by order of al-Manṣūr, rebuilds and fortifies Malaṭya (which had been destroyed by Constantine Copronimus) and provides it with a fine mosque.
Balādhurī, p. 187; Hitti's transl., pp. 291–2; Yaʿqūbī, *Geography*, p. 362; Wiet's transl., p. 230; Ṭabarī, III, p. 122, ll. 1–2, and p. 125, ll. 3–4; Agapius of Manbij, Vasiliev's ed., in the *Patrologia Orientalis*, VIII, p. 538; Ibn al-Athīr, V, p. 372; Abu'l-Maḥāsin, I, p. 374, ll. 8–11; Muir, *Caliphate* (Weir's ed.), p. 451; Brooks, *Byzantines and Arabs*, in the *English Historical Review*, XV, pp. 732–3, and XVI, p. 89; Caetani, *Cronografia generale*, pp. 144 and 163–4.

—— RUṢĀFA (near Cordova): ʿAbd ar-Raḥmān constructs a palace called Ruṣāfa.
al-Makkarī, Madrid MS., Bibl. Roy. No. 704, fol. 126–7; quoted by Girault de Prangey, *Essai*, p. 6.

137–40 H. (754–8) MEKKA: al-Manṣūr enlarges the mosque to double its former size. Work begun Muḥarram 137 H. (June/July 754) and finished Dhu'l-Ḥijja 140 (April/May 758).
See above, II, p. 4.

140 H. (757/8) NĪSHĀPŪR: Qaṣr ʿAbd ar-Raḥmān (near Nīshāpūr) built by ʿAbd al-Jabbār ibn ʿAbd ar-Raḥmān, who was Governor of Khurāsān, in 140 H.
Yāqūt, IV, p. 116, ll. 8–9; Barbier de Meynard's transl., p. 449.

—— SIJILMĀSA founded.
al-Bakrī, p. 148; de Slane's transl., p. [328] 282 (and p. 149 where he says 104 H., obviously a copyist's error); the *Kitāb al-Istibṣār*, Fagnan's transl., p. 162–3; Ibn ʿAdhārī, *Bayān*, I, pp. 60 and 154–5; Fagnan's transl., I, pp. 80 and 215–16; Ibn Khaldūn, de Slane's transl., *Berbères*, I, pp. 220 and 261; Fournel, *Histoire des Berbers*, I, p. 352; Caetani, *Cronografia generale*, p. 193.

140 H. (757/8) SĀRĪ: Great Mosque constructed in month of Ābān 140.
Ibn Isfandiyār, Browne's ed. (*Gibb Memorial*, II), p. 122, l. 15.

140–41 H. (757/8–758/9) MAṢṢĪṢA: al-Manṣūr, at the hands of Jibrīʾīl ibn Yaḥyā al-Khurāsānī, restores (*ʿammara*) the walls, which had been

Res. 266 H132 / 750 - H140 / 758 arası (*EMA*, c.2, s.379)

shattered by earthquakes, erects a Friday Mosque on the site of a Pagan temple, garrisons the place with 1,000 men, and calls it Ma'mūra.

Balādhurī, p. 166; Hitti's transl., p. 256; Ṭabarī, III, p. 135, ll. 16–17; Ibn al-Athīr, V, pp. 382–3; Abu'l-Fidā, *Ta'rīkh*, II, p. 12; Abu'l-Maḥāsin, I, p. 375, l. 17; Ibn ash-Shiḥna, Beyrut ed., p. 179, ll. 13–15; Rampoldi, *Annali*, IV, p. 60; Brooks, *op. cit.*, *English Historical Review*, XV, p. 733, and XVI, p. 84; Caetani, *Cronografia generale*, pp. 166, 187, and 222; and Honigmann's art. *Miṣṣīṣ*, in the *Encyc. of Islam*, III, p. 522.

140 H. (757/8) MALAṬYA: the Khalif al-Manṣūr sends 'Abd al-Wahhāb with Mesopotamian workmen to rebuild Malatya, destroyed eight years previously.

Balādhurī, p. 187; Hitti's transl., p. 291–3; Dionysius of Tell Maḥrē, Chabot's ed., p. 78; transl., p. 67; Brooks, *op. cit.*, *English Historical Review*, XVI, p. 89.

141 or 142 H. (758/9 or 759/60) ADHANA built in 141 or 142 H., as the Khurāsān troops under Maslama ibn Yaḥyā'l-Bajalī and the Syrian troops under Mālik ibn Adham al-Bāhilī (all sent by Ṣāliḥ ibn 'Alī, Governor of Egypt) were camping there.

Balādhurī, p. 168; Hitti's transl., p. 260.

142 H. (759/60) BAṢRA: al-Manṣūr builds a palace near the great dam.

Balādhurī, p. 370; Murgotten's transl., p. 98.

144 H. (761) TĀHART founded by 'Abd ar-Raḥmān ibn Rustam, who builds a mosque with four aisles.

al-Bakrī, p. 68; de Slane's transl., p. [161] 140; Yāqūt, I, p. 815, ll. 11–22; Ibn 'Adhārī, I, p. 203 (under 161 H.); Fagnan's transl., I, p. 283; an-Nuwayrī, de Slane's transl., *Journal Asiat.*, 3me sér., t. XII, pp. 466–7; and in his *Berbères*, I, p. 375; Ibn Khaldūn, *Kitāb al-'Ibar*, IV, p. 192, ll. 6–7; de Slane's transl., in his *Berbères*, I, p. 220; Fournel, *Berbers*, I, pp. 360–62.

144–6 H. (761/3) QAIRAWĀN: Ibn al-Ash'ath rebuilds the walls of mud brick, 10 cubits thick; work begun 10 Jumādā I, 144 (16th Aug. 761) and finished Rajab 146 H. (Sept./Oct. 763). Six gates: to the SE. that of Abu'r-Rabī', to the E. those of 'Abd Allāh and Nāfi', to the N. the Bāb Tūnis, and to the W. those of Aṣram and Salm.

al-Bakrī, pp. 24–5; de Slane's transl., p. [62–3] 57; Ibn al-Athīr, V, p. 241; Fagnan's transl., p. 83; Ibn 'Adhārī, I, pp. 61 and 62 (also p. 63, where he speaks as though the work had been carried out by al-Aghlab ibn Sālim at-Tamīmī); Fagnan's transl., I, pp. 82 and 83; an-Nuwayrī, de Slane's transl., *Journal Asiat.*, 3me sér., t. XII, p. 467; and in his *Berbères*, I, p. 376; Ibn Khaldūn, *History of Africa and Sicily*, p. 21, ll. 9–10; Des Vergers' transl., p. 58; al-Qairawānī, pp. 144–5; transl., of Pellissier and Rémusat, p. 78; Ibn Wadrān, Cherbonneau's transl., in *Revue de l'Orient, de l'Algérie et des Colonies*, XIV, p. 418; Fournel, *Berbers*, I, pp. 362–3.

145 H. (762/3) BAGHDĀD: Foundations of Round City laid.

See above, II, p. 7.

146 H. (763) CTESIPHON: the Qaṣr al-Abyaḍ partly destroyed by al-Manṣūr.

See above, I, p. 15, n. 9.

147 H. (764/5) BAGHDĀD: Walls of Round City finished.

See above, II, p. 7.

149 H. (766) BAGHDĀD: Great Mosque of al-Manṣūr built.

See above, II, pp. 31–2.

150 H. (767/8) CORDOVA surrounded by 'Abd ar-Raḥmān I, 'with a thick and strong wall, the work beginning in 150 and continuing for the greater part of his reign'.

al-Maqqarī, Gayangos' transl., II, pp. 86–7.

—— SAMOSAT: Construction of fortress begun in 1079 (of the Seleucid era = A.D. 767/8), then abandoned on the arrival of the Byzantine troops, razed by the latter, and rebuilt after their departure.

Dionysius of Tell Maḥrē, Chabot's ed., p. 106; transl., p. 89.

151–4 H. (768–71) RUṢĀFA: al-Manṣūr builds Ruṣāfa (east of Baghdād) for his son al-Mahdī, and quarters troops there.

al-Khaṭīb, Salmon's text, p. 24; transl., p. 102 (gives date of completion as 154 or 159 H.); Ibn al-Athīr, V, pp. 461–2; Sibṭ ibn al-Jawzī, Gotha MS., fol. 86 *a*–87 *a*; Dimashqī, Mehren's transl., p. 253 (as 151 H.); Ibn aṭ-Ṭiqṭaqā, Derenbourg's ed., p. 235; Amar's transl., p. 286; Abu'l-Fidā, *Ta'rīkh*, Reiske's ed., II, p. 28 (under 151 H.); as-Suyūṭī, *Khalīfs*, Jarrett's transl., p. 268; Le Strange, *Baghdad*, pp. 187–8.

154 H. (771) JERUSALEM: al-Manṣūr rebuilds that part of the Aqṣā Mosque which had been wrecked by the earthquake of 130 H. (747/8).

See above, II, p. 120.

154 H. (771) TOBNA: Ramparts built by 'Umar ibn Ḥafṣ, Governor for the Khalif al-Manṣūr.

al-Bakrī, p. 50; de Slane's transl., p. [123] 108; *Manāhij al-Fikr*, Oxford MS., Uri 907, fol. 102; transl. by Fagnan, *Extraits inédits*, pp. 51–2; Ibn Khaldūn, *'Ibar*, IV, p. 192, l. 20; Ibn Wadrān, Cherbonneau's transl., *Revue de l'Orient, de l'Algérie et des Colonies*, XIV, p. 419.

155 H. (771/2) 'ASQALĀN: Great Mosque rebuilt by the Khalif al-Mahdī, Muḥarram 155 (13th

Res. 267 H140 / 758 - H155 / 741 arası (*EMA*. c.2, s.380)

Dec. 771–11th Jan. 772), according to an inscription slab discovered by Clermont-Ganneau.

Clermont-Ganneau, in the *Journal Asiat.*, 8me sér., t. IX, pp. 485–91 with plate; reprinted in his *Recueil d'archéologie orientale*, I, pp. 214–18 and pl. XI; Le Strange, *Palestine*, pp. 400–401; Wiet, *Répertoire*, I, pp. 32–3.

155 H. (772) RAQQA: al-Manṣūr builds the town and Great Mosque of ar-Rāfiqa alongside Raqqa, the name of which was transferred to it later.

See above, II, pp. 39–45.

—— KŪFA surrounded with a wall and a ditch by order of al-Manṣūr.

Ṭabarī, III, p. 373, l. 17; Elias of Nisibis, in Baethgen, *Fragmente*, p. 62; transl., p. 130; Delaporte's transl., p. 111; Ibn al-Athīr, VI, p. 2; Abu'l-Fidā, *Ta'rīkh*, II, p. 30; Reitemeyer, *Städtegründungen*, p. 25.

—— BAṢRA surrounded with a wall and a ditch by order of al-Manṣūr.

Ṭabarī, III, p. 373, l. 17; Ibn al-Athīr, VI, p. 2; Abu'l-Fidā, *Ta'rīkh*, II, p. 30; Reitemeyer, *Städtegründungen*, pp. 25 and 36.

157 H. (773/4) BAGHDĀD: markets transferred to the exterior of the Round City, thus forming the suburb of al-Karkh.

See above, II, pp. 16–17.

—— QAIRAWĀN: Yazīd ibn Ḥātim, Governor of Ifrīqiya, destroys the Great Mosque and reconstructs it.

See above, II, p. 211.

151–7 H. (768–74) QANDAHĀR: Hishām ibn 'Amr at-Taghlibī (Governor of Sind, 151–7 H.= 768–74) destroys a Buddhist temple at Qandahār and builds a mosque on its site.

Balādhurī, p. 445; Murgotten's transl., p. 231.

Between 136 and 158 H. (754 and 775) ĀMUL: Great Mosque and pulpit constructed by Abu'l-Khaṣīb Marzūq (a general of al-Manṣūr).

Yāqūt, III, p. 491, ll. 11–12; Herzfeld, *Khorasan*, in *Der Islam*, XI, p. 164.

—— SĀRĪ: Great Mosque and pulpit constructed by Abu'l-Khaṣīb Marzūq.

Yāqūt, III, p. 491, ll. 11–12; Herzfeld, in *Der Islam*, XI, p. 164.

Before 158 H. (774/5) MALAGA: Mosque in Citadel built by Mu'āwiya ibn Ṣāliḥ al-Ḥimṣī (d. 158 H.).

al-Ḥimyarī, Lévi-Provençal's text, p. 178; transl., p. 214.

158 H. (774/5) BAGHDĀD: the Khuld Palace built by al-Manṣūr.

al-Khaṭīb, pp. 14, 21, and 71; Salmon's transl., pp. 91, 98, and 159 (says 157 H.); Ibn al-Athīr, VI, p. 7, l. 4 (under 157 H.); Le Strange, *Baghdad*, pp. 101–2.

158 H. (774/5) AR-RAYY rebuilt by the Khalif al-Mahdī and surrounded with two walls, an *intervallum* (*faṣīl*), and a ditch (*khandaq*). Great Mosque built by 'Ammār ibn Abu'l-Khaṣīb, with an inscription in his name and the date 158 H.

Balādhurī, p. 319; Murgotten's transl., pp. 6–7; Ibn al-Faqīh, p. 269; Yāqūt, II, p. 895, ll. 13–21; Barbier de Meynard's transl., p. 277; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 215; Herzfeld, *Khorasan*, in *Der Islam*, XI, p. 164.

159 H. (775/6) BAGHDĀD: al-Mahdī constructs the Mosque of Ruṣāfa (East Baghdād).

Ṭabarī, III, p. 460, l. 1; Ṭabarī-Zotenberg, IV, p. 430; al-Khaṭīb, p. 61; Salmon's transl., p. 147; Yāqūt, III, p. 279, ll. 19–20 (says 'built by al-Manṣūr for his son al-Mahdī'); Sibṭ ibn al-Jawzī, Gotha MS., fol. 112 *b*; Le Strange, *Baghdad*, p. 188.

?159 H. (776) UKHAIḌIR probably built at this time by 'Īsā ibn Mūsā.

See above, II, pp. 96–8.

160 H. (776/7) MADĪNA: *Maqṣūra*, which was 2 cubits above the ground-level, is demolished and put on the same level as the mosque.

Balādhurī, p. 7; Hitti's transl., p. 21; Ibn Rusta, p. 73, ll. 4–5; Samhūdī, p. 143, ll. 5–6; Wüstenfeld's abbreviated transl., p. 78; as-Suyūṭī, *Khalīfs*, Jarrett's transl., p. 280.

161 H. (777/8) MEKKA: al-Mahdī constructs wells, cisterns, and forts on the road to Mekka. He also reduces the heights of the minbars so as to conform to that of the Prophet.

Ṭabarī, III, p. 486; Mas'ūdī, *Prairies*, VIII, p. 294; Abu'l-Fidā, *Ta'rīkh*, Reiske's ed., II, p. 42; as-Suyūṭī, *Khalīfs*, Jarrett's transl., p. 280.

162 H. (778/9) ḤADATH (on the Euphrates) rebuilt by the Khalif al-Mahdī; finished in 169 H. (785).

Balādhurī, p. 190; Hitti's transl., pp. 296–7; Yāqūt, II, p. 218, ll. 21–3; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 122.

163 H. (779/80) JERUSALEM: Aqṣā Mosque rebuilt by al-Mahdī.

See above, II, pp. 120–21.

—— SENAM: Citadel built by al-Muqanna' of Khurāsān (whose real name was Aṭā).

Abu'l-Fidā, *Ta'rīkh*, Reiske's ed., II, p. 46.

160–64 H. (777–81) BAṢRA: al-Mahdī demolishes houses and enlarges the Great Mosque,

Res. 268 H155 / 772 - H164 / 781 arası (*EMA*. c.2, s.381)

whilst Muḥammad ibn Sulaymān ibn ʿAlī is Governor.

Balādhurī, p. 349; Murgotten's transl., p. 65; Sibṭ ibn al-Jawzī, Gotha MS., fol. 122 *b*.

164 H. (780/1) BAGHDĀD: Qaṣr as-Salām built by al-Mahdī at ʿĪsābādh. Yāqūt gives cost as 50 million dirhems.

al-Khaṭīb, Salmon's text, p. 45; transl., p. 127; Yāqūt, III, pp. 752–3.

162–5 H. (778/9–781/2) MADĪNA: Mosque of the Prophet enlarged by al-Mahdī, who demolishes houses and adds 100 cubits on the north side. Work begun in 162 and completed in 165 H. according to two inscriptions running round the ṣaḥn, above the arches (*ṭāqāt*) and below the cresting, seen by Ibn Rusta in 290 H. (903).

Ibn Qutayba, *Kitāb al-Maʿārif*, p. 279, ll. 3–4 (gives date as 160 H.); Balādhurī, p. 7; Hitti's transl., p. 21; Yaʿqūbī, *Geography*, pp. 315–16; Wiet's transl., p. 153; Ibn Rusta, p. 73, l. 7–p. 74, l. 17; Ibn al-Athīr, VI, p. 51, l. 5 (under 167 H.); Sibṭ ibn al-Jawzī, Gotha MS., fol. 122 *b*; Samhūdī, p. 142, l. 7–p. 143, l. 12; Wüstenfeld's abbreviated transl., pp. 77–8; Wiet, *Répertoire*, I, pp. 35–8. Mentioned by Masʿūdī, *Prairies*, VIII, pp. 293–4.

165–7 H. (781/2–783/4) AL-ʿASKAR: Ibrāhīm ibn Ṣāliḥ ibn ʿAlī, Governor of Egypt, builds a magnificent *dār* in al-Mauqif quarter of al-ʿAskar.

Maqrīzī, I, p. 307, l. 38; Casanova's transl., III, p. 186.

167 H. (783/4) MEKKA: al-Mahdī enlarges the Ḥāram so that the Kaʿba occupies the centre of the sacred area. Outer face of porticoes decorated with mosaic (*fusaifisā*).

Muqaddasī, p. 73; Ranking's transl., p. 115; Ibn Jubayr, Wright's ed., pp. 89–90 and 107–8; de Goeje's ed., pp. 91 and 108–9; Schiaparelli's transl., pp. 63–4 and 82–3; Ibn al-Athīr, VI, p. 5, ll. 4–5; Sibṭ ibn al-Jawzī, Gotha MS., fol. 122 *b*; Ibn Baṭṭūṭa, I, p. 307; as-Suyūṭī, *Khalifs*, Jarrett's transl., p. 280; Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Mekka*, pp. 171–5; Wiet, *Répertoire*, I, pp. 38–41. Mentioned by Masʿūdī, VIII, pp. 293–4.

—— MOSUL: Great Mosque enlarged by al-Mahdī, according to an inscription in the ṣaḥn seen by Ibn al-Athīr.

Ibn al-Athīr, VI, p. 51, ll. 7–8.

158–69 H. (775/85) ḤIṢN MAHDĪ: Mosque of Ḥiṣn Mahdī on the Dujayl built by al-Mahdī.

Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 243.

—— ḤIṢN MANṢŪR (near Malaṭya, now known as Adiamān) rebuilt by Hārūn ar-Rashīd, during the Khalifate of al-Mahdī.

Balādhurī, p. 192; transl., p. 300; Yāqūt, *Muʿjam*, II, p. 279, l. 7; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 123.

169 H. (785/6) AL-ʿASKAR: Mosque of al-ʿAskar built by al-Faḍl ibn Ṣāliḥ ibn ʿAlī.

Maqrīzī, *Khiṭaṭ*, I, p. 320, l. 17 (Casanova's transl., III, p. 187), and II, p. 264; Abu'l-Maḥāsin, *Nujūm*, I, p. 362, ll. 11–13; Quatremère, *Mémoires géogr. et historiques sur l'Égypte*, II, p. 453; Salmon, *La Kaʿat al-Kabch*, *M.I.F.A.O.*, VII, pp. 3–4. See under 272 H.

169 H. (785/6) CORDOVA: ʿAbd ar-Raḥmān begins the demolition of the 'Church of St. Binjent' (? St. Vincent) to make room for his mosque.

See above, II, p. 139.

169–70 H. (785/6) QAZVĪN: Mubārak the Turk, a freedman of the Khalif al-Hādī, builds the quarter known as Mubārakābād.

Mustawfī, *Nuzhat al-Qulūb*, Le Strange's text, p. 57; transl., p. 63; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 219.

170 H. (786) BAṢRA: Hārūn ar-Rashīd on becoming Khalif incorporates the Dār al-Imāra in the Great Mosque.

Balādhurī, pp. 349–50; Murgotten's transl., p. 65.

170 H. (786/7) CORDOVA: Great Mosque finished.

See above, II, p. 139.

—— BAGHDĀD: Jaʿfar the Barmecide builds the Jaʿfarī (later known as the Maʾmūnī) Palace.

Le Strange, *Baghdad*, pp. xxix and 243–5.

171–2 H. (787/8) ṬARSŪS: Ḥasan ibn Qaḥṭaba invades Byzantine territory in 162 H. (778/9) and advises al-Mahdī to resettle and fortify the deserted city of Ṭarsūs. Later, in 171 H., Hārūn ar-Rashīd orders Harthama ibn Aʿyan to rebuild the city and settle people in it. Work put in charge of Faraj ibn Sulaim al-Khādim, and a garrison sent from Khurāsān. Apparently finished Rabīʿ II, 172 (Sept./Oct. 788).

Balādhurī, pp. 169–70; Hitti's transl., pp. 260–62.

After 170 H. (786/7) SIJILMĀSA: al-Muntaṣir builds the walls, of stone below and mud bricks above. He reigned from 170 to 208 H., and probably took the above precaution at the beginning of this period.

Ibn ʿAdhārī, *Bayān*, I, p. 155; Fagnan's transl., I, p. 216.

172 H. (789) RAMLA: Vaulted cistern built.

See above, II, p. 164.

172 or 175 H. (789 or 791) FUSṬĀṬ: Mūsā ibn ʿĪsā al-Hāshimī builds a *dār*.

Maqrīzī, *Khiṭaṭ*, I, p. 304, l. 28; Casanova's transl., III, p. 175.

Res. 269 H164 / 781 - H175 / 791 (*EMA*, c.2, s.382)

173 H. (789/90) Ṭūs: Hārūn ar-Rashīd constructs a great number of caravanserais on the road to Ṭūs.

Ṭabarī-Zotenberg, IV, p. 457.

174 H. (790) TLEMCEN: The Imām Idrīs builds the Great Mosque, and endows it with a pulpit bearing an inscription in his name, dated Ṣafar 174 (June/July 790), of which the text is given by the *Rawḍ al-Qirṭās*.

Rawḍ al-Qirṭās, Tornberg's ed., p. 8, ll. 3–6; Beaumier's transl., p. 17; Ibn Khaldūn, *Hist. des Berbères*, de Slane's transl., II, p. 560; Tychsen, *Introd. ad rem Numariam*, pp. 125–6; Fournel, *Les Berbers*, I, p. 400; Marçais, *Monuments arabes de Tlemcen*, pp. 11–12; Wiet, *Répertoire*, I, p. 42.

175 H. (791) FUSṬĀṬ: *Raḥaba*, or open court, added on the NW. side of the Mosque of ʿAmr, by Mūsā ibn ʿAlī.

See above, II, p. 165.

c. 170–80 H. (786–96) MANṢŪRA (in Ṭabaristān) laid out by Abu'l-Dawānīq Khālid ibn Barmak.

Ibn al-Faqīh, p. 314, l. 13; Herzfeld, *Khorasan*, in *Der Islam*, XI, p. 164.

172–80 H. (788–96) CORDOVA: The Emīr Hishām restores the bridge.

Ibn al-Qūṭīya, in the *Journal Asiatique*, 5ᵐᵉ sér., t. VIII, p. 479; Ribera's ed., p. 43; transl., pp. 33–4; Ibn ʿAdhārī, *Bayān*, II, p. 68; transl., II, pp. 105–6; al-Maqqarī, *Nafḥ aṭ-Ṭīb*, I, p. 218, ll. 19–22.

177 H. (793/4) CORDOVA: Hishām builds the first minaret of the Great Mosque and puts the finishing touches to the whole building.

See above, II, p. 140.

180 H. (795/6) RAQQA: Hārūn ar-Rashīd leaves Baghdād, which he disliked, settles at Raqqa, and builds a palace called Qaṣr as-Salām.

Yāqūt, IV, p. 112, l. 9. See also Ṭabarī, III, p. 644, ll. 16–18 and p. 645, l. 2; Ṭabarī-Zotenberg, IV, p. 460.

180 H. (796/7) ḤĪRA: Hārūn ar-Rashīd constructs numerous edifices at Ḥīra.

Ṭabarī, III, p. 646, ll. 1–2; Ṭabarī-Zotenberg, IV, p. 460.

—— ALEXANDRIA: Great earthquake; the top of the Pharos falls.

Ibn al-Athīr, VI, p. 104, last line–p. 105, l. 1; Ibn ʿAdhārī, *Bayān*, I, p. 80; Fagnan's transl., I, p. 107; as-Suyūṭī, *Khalīfs*, Jarrett's transl., p. 295.

—— ʿAIN ZARBA (Anazarbus): Hārūn ar-Rashīd orders the city of ʿAin Zarba to be built and fortified.

Balādhurī, p. 171; Hitti's transl., p. 264; Brooks, in *The English Historical Review*, XVI, p. 87.

180 H. (796/7) MONASTIR (in Tunisia): Citadel built by Harthama ibn Aʿyan.

al-Bakrī, p. 36; de Slane's transl., pp. [88] 78–9; Ibn al-Athīr, VI, p. 96; Fagnan's transl., p. 149; Ibn ʿAdhārī, I, p. 80; Fagnan's transl., I, p. 107; an-Nuwayrī, de Slane's transl., *Journal Asiat.*, 3ᵐᵉ sér., t. XIII, p. 59, and in his *Histoire des Berbères*, I, p. 394; al-Qairawānī, transl. of Pellissier and Rémusat, p. 81.

180 H. (796/7) TRIPOLI (of Africa): Ramparts raised on the side of the sea by Harthama ibn Aʿyan, under the direction of Zakarīya ibn Qādim.

al-Bakrī, p. 9; de Slane's transl., p. [24–5] 25; Ibn al-Athīr, VI, p. 96; Fagnan's transl., p. 149; Ibn ʿAdhārī, I, p. 80; Fagnan's transl., I, p. 107; at-Tijānī, *Riḥla*, Rousseau's transl., *Journal Asiat.*, 5ᵐᵉ sér., t. I, pp. 139–40; an-Nuwayrī, de Slane's transl., *Journal Asiat.*, 3ᵐᵉ sér., t. XIII, p. 59; and in his *Berbères*, I, p. 394; Ibn Khaldūn, *ʿIbar*, IV, p. 195, ll. 11–12; Abu'l-Maḥāsin, *Nujūm*, I, p. 488, ll. 14–15, and p. 495, ll. 15–16; Fagnan's transl., in the *Notices et Mémoires de la Soc. archéol. de Constantine*, 1906, pp. 299 and 301; al-Qairawānī, p. 47; transl., pp. 81–2.

—— QAIRAWĀN: Harthama builds the great palace.

Abu'l-Maḥāsin, *Nujūm*, I, p. 488, ll. 13–14; Fagnan's transl., *loc. cit.*, pp. 299 and 301.

183 H. (799/800) AL-HĀRŪNĪYA (a fortress, one day's march to the W. of Marʿash) built by Hārūn ar-Rashīd.

Balādhurī, p. 171; Hitti's transl., p. 264; Brooks, in *The English Historical Review*, XVI, p. 87; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 129.

184 H. (800) AL-QAṢR AL-QADĪM founded by Ibrāhīm ibn al-Aghlab about 3 miles to the SE. of Qairawān, and mosque built.

See above, II, p. 212.

—— MADĪNAT MŪSĀ and MUBĀRAKĀBĀD surrounded with a wall by Hārūn ar-Rashīd.

Le Strange, *op. cit.*, p. 220.

188 H. (804) FUSṬĀṬ: Mosque of ʿAbd Allāh ibn ʿAbd al-Malik ibn Marwān (see above, p. 375) reconstructed by al-ʿUmarī in Ṣafar, 188.

al-Kindī, Guest's ed., p. 407, l. 3–p. 410, l. 15.

190 H. (806) HIRAQLA: Hārūn ar-Rashīd in Shawāl 190 (Aug./Sept. 806) builds the *qaṣr* in the enclosure of Hiraqla.

See above, II, p. 166.

181–91 H. (797–806) TOLEDO: First Citadel built.

See above, II, p. 205.

191 H. (806/7) QŪMM: Masjid-i-Imām Ḥasan built.

Qūmnāma, quoted by Houtum-Schindler, *Eastern Persian Irak*, pp. 64–5.

Res. 270 H173 / 790 - H191 / 806 (*EMA*, c.2, s.383)

170–93 H. (786–809) ḤADATH (on the Upper Euphrates) restored by Hārūn ar-Rashīd.

Balādhurī, p. 191; Hitti's transl., pp. 297–8; Yāqūt, II, p. 220, ll. 1–3; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 122.

—— JIDDA: Mosque built by ʿUmar ibn al-Khaṭṭāb or Hārūn ar-Rashīd.

Ibn Jubayr, Wright's ed., p. 73; de Goeje's ed., p. 73, ll. 5–7; Schiaparelli's transl., pp. 47–8.

—— MARĀGHA: Walls built by Khuzaima ibn Khāzim, under Hārūn ar-Rashīd.

Ibn al-Faqīh, p. 284, l. 19–p. 285, l. 2; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 164; Herzfeld, *Khorasan*, in *Der Islam*, XI, p. 164.

—— KASHĀN built by Zubayda, the wife of Hārūn ar-Rashīd.

Mustawfī, *Nuzhat al-Qulūb*, Le Strange's text, p. 67; transl., p. 72.

—— SĀRĪ: Great Mosque begun by Yaḥyā ibn Yaḥyā under Hārūn ar-Rashīd, and finished by Mazyār ibn Qārin in 224 H. (839).

Ẓahīr ad-Dīn, *Taʾrīkh Ṭabaristān*, Dorn's ed., *Muhammedanischer Quellen*, I, p. 29, ll. 16–17; Herzfeld, *Khorasan*, *loc. cit.*, p. 164; Huart's art. *Sārī*, in the *Encyclopaedia of Islam*, IV, p. 170.

—— BADAKHSHĀN: Ribāṭ and fortress built by Zubayda, wife of Hārūn ar-Rashīd.

Muqaddasī, p. 303, l. 12; Yāqūt, I, p. 528, l. 23–p. 529, l. 1; Herzfeld, *Khorasan*, *loc. cit.*, XI, p. 165.

192 H. (808) QAZVĪN: Hārūn ar-Rashīd, when on his way to Khurāsān (192 H.), founds a Great Mosque at Qazvīn, with an inscription in his name. Town walls begun, suspended at his death, and only finished in 254 H. (868).

Ibn al-Faqīh, p. 282, ll. 9–11; Yāqūt, IV, p. 89, ll. 7–10; Barbier de Meynard's transl., p. 443; Mustawfī, *Taʾrīkh-i-Guzīda*, Barbier de Meynard's transl., in the *Journal Asiat.*, 5me sér., t. X, pp. 261–2; and the *Nuzhat al-Qulūb*, Le Strange's ed., p. 57; transl., p. 63; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 219–20; Herzfeld, *Mshattā*, *Jahrb. der Kgl. preusz. Kunstsammlungen*, XLII, p. 146, n. 3; and his *Khorasan*, *loc. cit.*, XI, p. 164.

c. 192 H. (808) MADĪNA: Great Mosque, inscription between the Bāb an-Nabī and the Bāb ʿUthmān, on the wall between the mosaics and the [panelling of] marble, saying that 'this is what Hārūn Amīr al-Muʿminīn has ordered . . . work of the inhabitants of Jerusalem'.

Ibn Rusta, p. 74, l. 22–p. 75, l. 1; Wiet, *Répertoire*, I, pp. 65–6.

192 H. (808) FEZ: Quarter of al-Andalus founded by Idrīs ibn Idrīs on 1 Rabīʿ I, 192 (3rd Feb. 808), and that of the people from Qairawān in the year following. Fournel has pointed out (I, pp. 465–6) that these quarters cannot have received these names at the time of their foundation. The former cannot have received this name before 198 H. (813/14), when al-Ḥakam drove away what was left of the rebels of Cordova, and it seems probable that the refugees from Qairawān only emigrated in 210 H. (825).

al-Bakrī, p. 115; de Slane's transl., p. [263] 226; *Kitāb al-Istibṣār*, p. 69, ll. 6–7; Fagnan's transl., pp. 121–2; Ibn ʿAdhārī, *Bayān*, I, p. 245; Fagnan's transl., I, p. 346; Ibn Saʿid al-Gharnāṭī, Oxford MS., Uri 874, fol. 34 *b*; transl. in Fagnan's *Extraits inédits*, pp. 11–12; Dimishqī, p. 236, ll. 17–19; Mehren's transl, p. 334; *Manāhij al-Fikr*, Oxford MS., Uri 907, fol. 105*a*; transl., by Fagnan, *loc. cit.*, p. 48; Ibn Abi Zarʿ, *Rawḍ al-Qirṭās*, Tornberg's ed., p. 19, ll. 11–13; Beaumier's transl., p. 44; al-Jaznāʾī, *Zahrat al-Ās*, Bel's text, pp. 13–14, 17, and 18–20; transl., pp. 38–41, 47, and 50–53; Ibn Khaldūn, *Histoire des Berbères*, de Slane's transl., II, p. 562; Shihāb ad-Dīn, *Kitāb al-Jumān*, de Sacy's synopsis, in *Notices et Extraits*, II, p. 159 (says 193 and 194 H. respectively); Fournel, *Les Berbers*, I, pp. 461–6.

192 H. (808) ṬĀʿIF: Mosque of the Prophet restored by Umm Jaʿfar, daughter of Abu'l-Faḍl. Finished 192 H.

Fāsī, Wüstenfeld's ed., in *Chroniken der Stadt Mekka*, II, p. 76, ll. 16–21; Wiet, *Répertoire*, I, p. 66.

192–3 H. (808–9) BAGHDĀD: Mosque of al-Manṣūr rebuilt by Hārūn ar-Rashīd.

See above, II, p. 32.

194 H. (809/10) MEKKA: Hydraulic works carried out in the Ḥaram by Umm Jaʿfar, daughter of Abu'l-Faḍl Jaʿfar.

Fākihī, Wüstenfeld's ed., *loc. cit.*, II, p. 34, l. 21–p. 35, l. 7; Wiet, *Répertoire*, I, pp. 69–70.

194–5 H. (809/10) FUSṬĀṬ: Qubbat al-Hawāʾ, or Dome of the Air, constructed by Ḥātim ibn Harthama, Governor of Egypt, on the site later occupied by the Citadel. (Destroyed on fall of Ṭūlūnid Dynasty.)

al-Kindī, Guest's ed., p. 147, ll. 14–15; Maqrīzī, II, p. 202, ll. 2–3; Casanova, *Citadelle*, *M.M.A.F.C.*, VI, pp. 555–6; Lane-Poole, *History of Egypt*, p. 31; and his *Story of Cairo*, p. 65.

Before 196 H. (812) MERV: Palace of al-Maʾmūn, outside the Dār Mashkān Gate, where he lived with his court before setting out for Baghdād to wrest the Khalifate from his brother Amīn.

Muqaddasī, p. 312; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 400; Herzfeld, *Khorasan*, in *Der Islam*, XI, p. 165.

—— GURGĀNĪYA: Palace of al-Maʾmūn, with the most beautiful portal in all Khurāsān.

Muqaddasī, p. 288, ll. 19–20; Herzfeld, *Khorasan*, *loc. cit.*, XI, p. 165.

Res. 271 H170-93 / 786-809 – H196 / 812 (*EMA*, c.2, s.384)

198 H. (813) BAGHDĀD: Minaret of Ḥumayd aṭ-Ṭūsī, built by ʿAbd Allāh ibn Ṭāhir when he entered Baghdād (in Muḥarram 198=Sept. 813).

al-Khaṭīb, Salmon's text, p. 28; transl., p. 108.

198 H. (813/14) BAGHDĀD: al-Maʾmūn completes the Jaʿfarī Palace (see under 170 H.) and renames it the Ḥasanī.

Le Strange, *Baghdad*, p. xxix.

199 H. (814) TLEMCEN: Works executed at the Great Mosque by the Imām Idrīs ibn Idrīs. Date Muḥarram 199 H. (Aug./Sept. 814) recorded on pulpit.

Ibn Abī Zarʿ, *Rawḍ al-Qirṭās*, Tornberg's ed., p. 27, ll. 11–15; Beaumier's transl., p. 60; Ibn Khaldūn, de Slane's transl., *Histoire des Berbères*, II, p. 562; al-Jaznāʾī, Bel's text, p. 22; transl., p. 60 (says he rebuilt it); Fournel, *Les Berbers*, I, p. 472; Marçais, *Monuments arabes de Tlemcen*, p. 136; Wiet, *Répertoire*, I, p. 77.

199 H. (814/15) SIJILMĀSA: Walls constructed by Abū Manṣūr al-Yasʿ; lower part of stone, upper of brick; twelve gates, eight of which were of iron.

al-Bakrī, p. 148; de Slane's transl., pp. [328–9] 282–3.

200 H. (815/16) AL-ʿASKAR: Sarī ibn al-Ḥakam builds a Dār al-Imāra, with a door communicating with the Mosque of al-ʿAskar.

Maqrīzī, I, p. 304, ll. 29–30 and 38; Casanova's transl., III, pp. 175–6. On p. 305, however, he says that it had been constructed by Ṣāliḥ ibn ʿAlī, after he had put Marwān to death (A.D. 750).

202 H. (817/18) MADĪNA: Ḥaram Mosque restored by al-Maʾmūn.

Ibn Qutayba, *Kitāb al-Maʿārif*, p. 279, ll. 5–6; Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Medina*, p. 78.

204 H. (819) TOLEDO: Bridge built, according to an old inscription embedded in the present bridge.

Jousset, *L'Espagne et le Portugal illustrés*, p. 8; Wiet, *Répertoire*, I, pp. 100–101.

206 H. (821) SŪSA: Ziyādat Allāh constructs the Ribāṭ.

See above, II, p. 170.

205–7 H. (820–22) JERUSALEM: ʿAbd Allāh ibn Ṭāhir erects a colonnade on marble columns in front of the Aqṣā Mosque.

See above, II, p. 120–21.

208 H. (824) FUSṬĀṬ: First mausoleum built over grave of Saiyida Nafisa by ʿUbayd Allāh ibn as-Sarī, Governor of Egypt, in Ramaḍān 208 (Jan./Feb. 824).

Kay, *Inscriptions at Cairo*, *J.R.A.S.*, 1886, p. 86; Herz, *Catalogue*, 2ème éd., pp. 105–6; Wiet, *C.I.A.—Égypte*, II, pp. 33–5; Weil, *Bois à épigraphes jusqu'à l'époque mamlouk*, pp. 29–32 and pl. XXVI; Wiet, *Répertoire*, I, pp. 128–9.

208 H. (824) QAIRAWĀN: al-Manṣūr aṭ-Ṭanbadhī arrives 5 Jumādā I, 209 (6th Sept. 824), and restores the fortifications, but is driven out by Ziyādat Allāh who has them demolished down to the ground-level.

Yaʿqūbī, *Buldān*, p. 347, ll. 14–18 (demolition only); Wiet's transl., p. 209; al-Bakrī, p. 25 (demolition only); de Slane's transl., p. [63] 57; Ibn ʿAdhārī, I, pp. 92–3; Fagnan's transl., I, pp. 124–5; Abu'l-Fidā, *Taqwīm*, p. 144 (demolition only); Reinaud's transl., II, pp. 198–9; an-Nuwayrī, de Slane's transl., in his *Histoire des Berbères*, I, p. 409 (demolition only); al-Bājī al-Masʿūdī, p. 27, ll. 4–5 (demolition only); Fournel, *Les Berbers*, I. pp. 485–7.

210 H. (825/6) JAEN: ʿAbd ar-Raḥmān II orders the construction of the Great Mosque. Al-Ḥimyarī says: 'The Great Mosque of Jaen dominates the town; steps on each side lead up to it. It comprises five aisles supported on columns of marble, and a great ṣaḥn surrounded by covered porticoes. This mosque was built by order of ʿAbdar-Raḥmān [II] ibn al-Ḥākam, under the supervision of Maisara, then Governor of Jaen.'

Ibn al-Athīr, VI, p. 282; Fagnan's transl., p. 201; Ibn ʿAdhārī, II, pp. 84–5; Fagnan's transl., II, p. 134; al-Ḥimyarī, p. 71; transl., pp. 88–9.

211 H. (826/7) AL-ʿASKAR: Great Mosque enlarged.

Maqrīzī, II, p. 264, l. 20; Corbet, *Life and Works of Aḥmad ibn Ṭūlūn*, *J.R.A.S.*, 1891, p. 527.

212 H. (827) FUSṬĀṬ: Mosque of ʿAmr doubled in size by ʿAbd Allāh ibn Ṭāhir.

See above, II, p. 171.

213 H. (828) FUSṬĀṬ: Police Headquarters built near the Mosque of ʿAmr, by order of al-Maʾmūn, with dating inscription.

Maqrīzī, II, p. 187, l. 37–p. 188, l. 2; Wiet, *C.I.A.—Égypte*, II, pp. 47–50.

214 H. (829/30) SEVILLE: Mosque constructed by order of ʿAbd ar-Raḥmān II, under the supervision of the Qāḍī ʿUmar ibn ʿAddabas, according to an inscription on the miḥrāb, the text of which is preserved in the chronicle of Ibn Ṣāḥib aṣ-Ṣalāt. A column from this mosque, with an inscription on the shaft dated 214 H., is preserved in the Museo Arqueológico. This inscription refers to 'an aisle and a minaret' only.

Ibn Ṣāḥib aṣ-Ṣalāt, Bodl. MS., fol. 168 *a*–169 *a*; published in Antuña (M. M.), *Sevilla y sus monumentos árabes*, pp. 112–13 (transl.) and pp. 137–8 (Arabic text); Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes de l'Espagne*, pp. 43 and 198, and pl. XI; Wiet, *Répertoire*, I, p. 245, and II, p. 273.

Res. 272 H198 / 813 - H214 / 829 (*EMA*, c.2, s.385)

215 H. (830) ḤARRĀN: The Khalif al-Ma'mūn passes through Ḥarrān and offers the inhabitants the choice between Islam, the adoption of one of the tolerated religions, or death. Many become Christians and many Muslims. Great Mosque probably enlarged at this time.

See above, I, pp. 408–9.

216 H. (831) MURCIA: Gābir ibn Mālik ibn Labīd receives a letter from 'Abd ar-Raḥmān II, on 4 Rabī' I, 216 (21st April 831), ordering him to build Murcia.

al-Ḥimyarī, Lévi-Provençal's text, p. 181; transl., p. 218.

198–218 H. (813–33) MARĀGHA: Fortifications restored by the Khalif al-Ma'mūn.

Yāqūt, p. IV, p. 479. l. 13; Barbier de Meynard's transl., p. 522; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 164.

—— SINDĀN (in Sind): al-Faḍl ibn Māhān builds a Masjid Jāmi' during the Khalifate of al-Ma'mūn.

Balādhurī, p. 446; Murgotten's transl., p. 232.

—— AR-RAḤBA (on the Euphrates) built by Mālik ibn Ṭauq ibn 'Attāb at-Taghlibī during the Khalifate of al-Ma'mūn.

Balādhurī, p. 180; Hitti's transl., p. 281; Abu'l-Fidā, *Taqwīm*, p. 281; Guyard's transl., II_2 p. 56.

218 H. (833) ṬOWĀNA (Tυάνα), the modern Kilissehissar): Reconstruction undertaken by al-Ma'mūn. Abandoned on the accession of al-Mu'taṣim, 218 H. (833).

See above, II, p. 227.

—— CORDOVA: First enlargement of Great Mosque.

See above, II, p. 140.

220 H. (835) MERIDA: Citadel built by 'Abd ar-Raḥmān II.

See above, II, p. 198.

221 H. (836) QĀṬŪL begun by al-Mu'taṣim, but abandoned in favour of Sāmarrā. Probably the octagonal mud-walled enclosure to the south of Sāmarrā, now known as Qādisīya.

Ya'qūbī, *Geography*, p. 256, l. 18–p. 257, l. 4; Herzfeld, *Archäologische Reise*, II, p. 116, n. 5.

—— QAIRAWĀN: Ziyādat Allāh demolishes the Great Mosque and rebuilds it, Jumādā II, 221 (May/June 836).

See above, II, pp. 212–13.

—— SĀMARRĀ founded by the Khalif al-Mu'taṣim.

See above, II, p. 228 ff.

222 H. (837) TOLEDO: Citadel rebuilt.

See above, II, pp. 205–6.

Before 223 H. (838) TUNIS: Walls demolished by Ziyādat Allāh.

Ya'qūbī, *Geography*, p. 349; Wiet's transl., p. 211.

223 H. (837/8) 'AMMŪRĪYA (Armorium): The Khalif al-Mu'taṣim takes the city and removes a gate, entirely of iron, to Sāmarrā, where it is employed for the Bāb al-'Āmma of the palace.

See above, II, p. 232.

224 H. (839) SARAGOSSA: 'Abd ar-Raḥmān II restores the bridge.

Ibn 'Adhārī, II, p. 87; transl., II, p. 139.

223–6 H. (838–41) SŪSA: Mosque of Bū Fatātā built by Aghlab ibn Ibrāhīm.

See above, II, p. 246.

225 H. (840) JISR AL-WALĪD restored by the Khalif al-Mu'taṣim. See above, under 125 H.

Yāqūt, II, p. 82, ll. 16–17; Honigmann's art. *Miṣṣīs*, in the *Encyc. of Islam*, III, p. 522.

—— SĀRĪ: Great Mosque finished by Mazyār ibn Qārin (d. 225 H.). See above under 170–93 H.

Ẓāhir ad-Dīn, *Ta'rīkh Ṭabaristān*, Dorn's ed., *Muhammedanischer Quellen*, I, p. 29, ll. 16–17; Herzfeld, *Khorasan*, in *Der Islam*, XI, p. 165; *Encyclopaedia of Islam*, IV, p. 170.

226 H. (841) IṢFAHĀN: Great Mosque rebuilt by al-Mu'taṣim.

al-Māfarrūkhī, *Kitāb Maḥāsin Iṣfahān* (Teherān, 1312 H.), p. 84, ll. 13–14; extract translated by Sauvaget, in *Ars Islamica*, II, p. 38.

227–32 H. (842–7) SĀMARRĀ: Hārūn al-Wāthiq builds the Qaṣr al-Hārūnī on the banks of the Tigris. Becomes the residence of al-Mutawakkil on his accession in 232 H.

Balādhurī, p. 297; Hitti's transl., p. 460; Ya'qūbī, *Geography*, p. 264, ll. 18–21, and p. 265, ll. 5–6.

230 H. (844/5) SŪSA: Qaṣba built by Muḥammad I, ibn al-Aghlab.

an-Nuwayrī, de Slane's transl., *Histoire des Berbères*, I, p. 419.

231 H. (845–6) SEVILLE: 'Abd ar-Raḥmān II ibn al-Ḥakam builds the walls of the town on account of the attack made by the Normans (*Majūs*) in the previous year. Work entrusted to 'Abd Allāh ibn Sīnān, a Syrian client, whose name was inscribed on the gates.

Res. 273 H215 / 830 - H231 / 845 (*EMA*, c.2, s.386)

Ibn al-Qūṭīya, Paris MS., Bibl. Nat. No. 1867, fol. 27–8; Ribera's text, p. 65; transl., p. 52; Fagnan's transl., *Extraits inédits*, pp. 209 and 211–12; *Manāhij al-Fikr*, Oxford MS., Uri 907, fol. 109 *a*; transl. by Fagnan, *Extraits inédits*, p. 61; al-Ḥimyarī, Lévi-Provençal's text, p. 20; transl., p. 26; al-Maqqarī, I, p. 99; Amador de los Ríos, *Inscripcione árabes de Sevilla*, p. 113.

234 H. (848) CORDOVA: 'Abd ar-Raḥmān II's enlargement of the Great Mosque finished Jumādā I, 234 (Dec. 848).

See above, II, p. 140.

236 H. (850) KERBELĀ: the Khalif al-Mutawakkil orders the grave (*qabr*) of Ḥusayn to be destroyed by flooding the place.

Ṭabarī, III, p. 1407; Mustawfī, *Nuzhat*, p. 32; Le Strange's transl., p. 39; Muir, *Caliphate* (Weir's ed.), p. 525; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 78.

236 H. (850/1) SŪSĀ: Great Mosque built by the Emīr Abu'l-'Abbās Muḥammad.

See above, II, p. 251.

234–7 H. (848/9–851/2) SĀMARRĀ: Second Great Mosque built. This is the mosque and Malwīya tower of which the ruins still exist.

See above, II, p. 261.

237 H. (851/2) FUSṬĀṬ: Ziyāda of the Qāḍī al-Ḥārith added to the Mosque of 'Amr.

See above, II, p. 171.

206–38 H. (822–52) BAIYĀNA: Great Mosque built by 'Abd ar-Raḥmān II.

al-Ḥimyarī, Lévi-Provençal's text, p. 59; transl., p. 75.

—— CALSENA: Mosque with six aisles built by 'Abd ar-Raḥmān II.

al-Ḥimyarī, p. 162; transl., p. 195.

—— ELVIRA: Great Mosque rebuilt by 'Abd ar-Raḥmān II.

al-Ḥimyarī, p. 29; transl., p. 37.

—— MADRID: Fortress of Madrid built by 'Abd ar-Raḥmān II.

al-Ḥimyarī, p. 179; transl., p. 216.

235–45 H. (249–59) SĀMARRĀ: al-Mutawakkil builds the Palace of Balkuwārā for his son al-Mu'tazz.

See above, II, p. 270.

241 H. (855/6) CORDOVA: Great Mosque—new frame for west door (Postigo de San Estéban) with inscription running across the lintel and round the relieving arch.

See above, II, p. 140.

241 H. (855/6) CALATRAVA fortified by the Emīr Muḥammad ibn 'Abd ar-Raḥmān II.

al-Ḥimyarī, p. 163; transl., p. 196.

232–47 H. (847–61) MARAND: Palace (*qaṣr*) of Muḥammad ibn al-Ba'ith, or Bughaith.

Ibn al-Faqīh, p. 285, l. 4; Herzfeld, *Khorasan*, in *Der Islam*, XI, p. 165.

—— ṢUGHDUDBIL (Armenia) fortified by Isḥāq ibn Ismā'īl under al-Mutawakkil.

Yāqūt, III, p. 396, l. 18; Herzfeld, *loc. cit.*, XI, p. 165.

—— TABRĪZ: Ibn ar-Rawād and his brother settle in Tabrīz in the time of al-Mutawakkil, and build palaces there and the city wall.

Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 161.

242 H. (856) SARAGOSSA: Great Mosque enlarged.

Ibn 'Adhārī, II, p. 98; Fagnan's transl., II, p. 156.

244 H. (858/9) CASTROGIOVANNI (Sicily): Congregational Mosque built by the Governor, al-'Abbās ibn al-Faḍl.

Ibn al-Athīr, VII, p. 42; Fagnan's transl., p. 228.

245 H. (859) FEZ: Fāṭima, the daughter of Muḥammad al-Feherī, founds the Jāmi' al-Qarawiyīn, 1 Ramaḍān 245 (30th Nov. 859). Sanctuary had four arcades (*balaṭāt*) each of twelve arches (*qaus*), running from east to west.

Ibn Abi Zar', *Rawḍ al-Qirṭās*, Tornberg's ed., pp. 29–31; Beaumier's transl., pp. 65–9; al-Jaznā'i *Zahrat al-Ās*, Bel's text, pp. 34–5; transl., pp. 84–6; Pauty, *Le Plan de l'Université Qarawiyin à Fez*, *Hespéris*, III, pp. 515–16; Marçais, *Manuel*, I, pp. 309–12.

—— SŪSĀ: Walls built.

See above, II, p. 271.

—— SŪSĀ: Manār built.

See above, II, p. 276.

245–7 H. (860/61) SĀMARRĀ: al-Mutawakkil constructs the Ja'farīya Palace.

See above, II, pp. 277–8.

—— SĀMARRĀ: Mosque of Abū Dulaf built.

See above, II, p. 282.

246 H. (860/1) ALAMŪT: The fortress of Alamūt built by one of the Princes of Daylam, according to an historical work by Fakhr ad-Dawla, the Buyīde, found by Juvainī in the library when the place fell in A.D. 1256.

Browne (E. G.), *Literary History of Persia*, II, p. 459.

Res. 274 H234 / 848 - H246 / 860 (*EMA*, c.2, s.387)

246–7 H. (860–62) MADĪNA: Mosque restored by al-Mutawakkil; much mosaic employed. Finished 247 H.

Balādhurī, p. 7; Hitti's transl., p. 21. See above, I, p. 156.

Before 247 H. (861) BARQA: Walls built by order of al-Mutawakkil.

Ya'qūbī, *Geography*, p. 343; Wiet's transl., p. 202.

246–8 H. (860–3) QAIRAWĀN: Aḥmad ibn al-Aghlab constructs the great cisterns outside the Bāb Tūnis.

See above, II, pp. 289–90.

247 H. (861) FUSṬĀṬ: Nilometer (the present one) built on Rōḍa Island.

See above, II, pp. 296–8.

248 H. (862) SĀMARRĀ: Mausoleum of al-Muntaṣir (the Qubbat aṣ-Ṣulaibīya?) erected by his Greek mother, after his death in Rabī' II, 248 (June 862).

See above, II, p. 284–5.

248 H. (862/3) QAIRAWĀN: Abū Ibrāhīm Aḥmad decorates the miḥrāb of the Great Mosque with marble panels and lustre tiles, builds the dome in front of the miḥrāb, duplicates the arcades of the central aisle, and adds the present pulpit.

See above, II, pp. 213, 314, and 316.

250 H. (864) ELVIRA: Great Mosque built by the Emīr Muḥammad, son of 'Abd ar-Raḥmān, and finished Dhu'l-qa'da 250 (Dec. 864).

Ibn al-Khaṭīb, *Iḥāta* (Cairo ed.), I, p. 12; Dozy, *Recherches*, 3me éd., I, pp. 331–2; Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes de l'Espagne*, p. xliv; Wiet, *Répertoire*, II, pp. 74–5.

250 H. (864) TUNIS: Great Mosque (Jāmi' az-Zaytūna) rebuilt by order of the Khalif al-Musta'īn billāh. See above under 114 H.

See above, II, pp. 323–4.

—— CORDOVA: Maqṣūra of Great Mosque finished.

See above, II, p. 140.

250 H. (864/5) CORDOVA: The Emīr Muḥammad makes considerable additions to the palace.

Ibn 'Adhārī, II, p. 100; transl., II, p. 160.

252 H. (866) QAIRAWĀN: Jāmi' Tlēta Bībān (Mosque of the Three Doors) built by Muḥammad ibn Khayrūn al-Ma'āfirī.

See above, II, pp. 325–6.

523 H. (867) QŪMM: Masjid-i-Imām Ḥasan restored by the Turk Commander Mufliḥ. See under 191 H.

Qūmmnāmā, quoted by Houtum-Schindler, *Eastern Persian Irak*, pp. 64–5.

254 H. (868) QAZVĪN: Walls, begun by Hārūn ar-Rashīd, finished by Mūsā ibn Bughā under al-Mu'tazz. It was 1,300 (?13,000) cubits in circumference, had 206 towers, seven great bastions, and twelve gates. See under 192 H.

Mustawfī, *Ta'rīkh-i-Guzīda*, Barbier de Meynard's transl., in the *Journal Asiatique*, 5me sér., t. X, p. 262; and his *Nuzhat al-Qulūb*, Le Strange's ed., p. 57; transl., p. 63; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 220.

254 H. (868) FUSṬĀṬ: Arsenal built on Rōḍa Island by Ibn Ṭūlūn.

Maqrīzī, II, p. 178, ll. 11–12.

256 H. (870) BAGHDĀD: Būrān, daughter of the Wazīr Ḥasan ibn Sahl, restores the Ḥasanī Palace. See under 170 and 198 H.

al-Khaṭīb, Salmon's text, pp. 47–8; transl., p. 130.

256 H. (870) FUSṬĀṬ-QAṬĀ'I': Maydān Palace built by Ibn Ṭūlūn.

See above, II, p. 328.

254–70 H. (863–83) FUSṬĀṬ-QAṬĀ'I': Badr al-Khafīfī, a squire of Ibn Ṭūlūn, builds a great *dār* near the old Muṣallā. Taken by Ibn Ṭūlūn and given to Ṭāhir ibn Khumārawayh, after whom it passed to al-Ḥammāmī. When the Maydān Palace was destroyed, Muḥammad ibn Sulaymān, the 'Abbāsid C.-in-C., took possession of it. It remained the seat of the Emīrate until the time of the Ikhshīd; the latter enlarged it and added a racecourse and an iron door in 331 H. (942/3). It was still the Dār al-Imāra at the time of the Fāṭimid conquest. Jawhar transferred the iron door to the Fāṭimid Palace.

Qalqashandī, III, p. 336; Wüstenfeld's transl., pp. 56–7.

258 H. (871/2) FUSṬĀṬ: Raḥabat Abī Ayyūb added on the north (= NW.) side of the Mosque of 'Amr.

See above, II, p. 171.

259 H. (872) CAIRO: Ibn Ṭūlūn builds the Mosque of at-Tannūr on the Muqaṭṭam behind the site now occupied by the Citadel.

Maqrīzī, *Khiṭaṭ*, I, p. 316, l. 1 (Casanova's transl.), III, p. 213, and II, p. 455, ll. 23–4; Salmon, *Études*, *M.I.F.A.O.*, VII, p. 13.

Res. 275 H246 / 860 - H259 / 872 (*EMA*, c.2, s.388)

259 H. (872/3) JERĀWA founded, and mosque with five naves with columns of stone going from E. to W. (i.e. parallel to the *qibla* wall), built by Abu'l-'Aysh 'Īsā, son of Idrīs.

al-Bakrī, p. 142; de Slane's transl., p. [317] 273; Ibn 'Adhārī, *Bayān*, I, p. 203 (under 257 H.); Fagnan's transl., I, p. 282; *Manāhij al-Fikr*, Oxford MS., Uri 907, fol. 103; transl. by Fagnan, *Extraits inédits*, p. 48.

—— FUSṬĀṬ: Ibn Ṭūlūn restores the Nilometer on Rōḍa Island.

See above, II, p. 299.

260 or 261 H. (874 or 875) BAGHDĀD: Great Mosque enlarged by taking in the Dār al-Qaṭṭān.

See above, II, p. 32.

254–65 H. (868–79) ZARANJ (capital of Sīstān): Palace of Ya'qūb ibn Layth the Ṣaffārid, which became the Dār al-Imāra.

Iṣṭakhrī, p. 241, ll. 6–7; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 336; Herzfeld, *Khorasan*, in *Der Islam*, XI, p. 165.

—— ZARANJ: Great Mosque had two minarets, one old, the other due to Ya'qūb ibn Layth.

Muqaddasī, p. 305, ll. 18–20.

259 or 261 H. (872/3 or 874/5) AL-QAṬĀ'I': Māristān of Ibn Ṭūlūn 'built in 259 or some say 261'. Cost 60,000 dīnārs (£30,000).

See above, II, p. 329.

261–89 H. (875–902) QAIRAWĀN: Ibrāhīm (II) ibn Aḥmad prolongs the naves of the Great Mosque and builds a dome called the Qubba Bāb al-Bahū at the extremity of the nave leading to the miḥrāb.

See above, II, p. 213.

262 H. (875/6) ALEXANDRIA: Ibn Ṭūlūn repairs the Pharos and surmounts it with a wooden dome to which one mounted by an inside ramp of spiral form.

Mas'ūdī, *Tanbīh*, p. 48, ll. 1–3; Carra de Vaux' transl., p. 73; Maqrīzī, I, p. 157, ll. 17–18; Bouriant's transl., p. 448; as-Suyūṭī, *Ḥusn al-Muḥāḍara*, I, p. 44, l. 5; *Description de l'Égypte, État moderne*, II$_2$, p. 316; Panckoucke's ed., XVIII$_1$, p. 481, and XVIII$_2$, p. 27; Marcel, *Égypte*, I, p. 68; Butler (A. J.), *Arab Conquest*, p. 396; Thiersch, *Pharos*, p. 41; Gottheil, in the *J.A.O.S.*, XXX, p. 146, n. 6.

Before 263 H. (876) FUSṬĀṬ: Aqueduct of Ibn Ṭūlūn.

See above, II, pp. 331–2.

263 H. (876/7) FUSṬĀṬ: Ibn Ṭūlūn builds a fortress on Rōḍa Island to protect his *ḥarīm* and treasure.

Ibn Duqmāq, IV, p. 109, ll. 18–21 and 25–6; Qalqashandī, III, p. 339; Wüstenfeld's transl., pp. 59–60; Maqrīzī, I, p. 319, l. 36 (Casanova's transl., III, p. 227); II, p. 187, ll. 12–14; Corbet, *Life and Works of Aḥmad ibn Ṭūlūn*, *J.R.A.S.*, 1891, p. 533; Butler (A. J.), *Arab Conquest*, pp. 242–3.

263–4 H. (876–877/8) RAQQĀDA (four miles from Qairawān) built by Ibrāhīm (II) ibn Aḥmad who thereupon abandoned the Qaṣr al-Qadīm. Finished 264 H. Began to decay after the foundation of Mahdīya, and was finally destroyed by the Fāṭimid Khalif, Ma'add ibn Ismā'īl, who ploughed its site.

Ya'qūbī, *Geography*, p. 348, ll. 5–7; Wiet's transl., p. 209; al-Bakrī, p. 27; de Slane's transl., pp. [68–70] 62–3; *Kitāb al-Istibṣār*, p. 6; transl. in de Sacy, *Chrest. arabe*, II, p. 135, n. 66; Fagnan's transl., pp. 12–13; Yāqūt, II, pp. 797–8; Ibn al-Athīr, VII, pp. 215 and 222; Fagnan's transl., *Annales*, pp. 253 and 254–5; Ibn Abbār, Müller's ed., p. 261, ll. 10–15; Ibn 'Adhārī, I, pp. 110 and 214–15; Fagnan's transl., I, pp. 152 and 299; *Manāhij al-Fikr*, Oxford MS., Uri, No. 907, fol. 102 *b*; transl. by Fagnan, *Extraits inédits*, p. 52; Abu'l-Fidā, *Ta'rīkh*, Reiske's ed., II, p. 252 (as 263 H.; but transl. on p. 253 gives date erroneously as 262); al-Nuwayrī, de Slane's transl., in his *Berbères*, I, p. 424 (gives date of foundation as Ṣafar 263 = Sept./Oct. 876); al-Qairawānī, p. 49, ll. 19–21; transl., p. 86; Ibn Wadrān, Cherbonneau's transl., *Revue de l'Orient, de l'Algérie et des Colonies*, XIV, pp. 428–9; Fournel, *Les Berbers*, I, pp. 525–8; Marçais, *Manuel*, I, pp. 42–4 and fig. 19; Vonderheyden, *La Berbérie orientale*, pp. 193–6; Marçais' art. *Raḳḳāda*, in the *Encyclopaedia of Islam*, III, pp. 1210–11.

264 H. (877/8) QAṢR AL-FATḤ: Ibrāhīm (II) ibn Aḥmad constructs the Qaṣr al-Fatḥ in the Qaṣr al-Qadīm (near Qairawān).

Ibn 'Adhārī, I, p. 110; transl., I, p. 152.

263–5 H. (876–9) AL-QAṬĀ'I': Mosque of Ibn Ṭūlūn.

See above, II, pp. 332–60.

269 H. (882/3) TELL TINNĪS: Cisterns, the greater part built by Ibn Ṭūlūn when he visited Tinnīs in 269 H.

Yāqūt, *Mu'jam*, I, p. 275.

270 H. (883/4) LERIDA rebuilt by Ismā'īl ibn Mūsā.

al-Ḥimyarī, p. 168; transl., p. 202.

265–87 H. (878–900) NĪSHĀPŪR: Mosque of 'Amr ibn Layth on round brick columns, round the court three aisles, in the middle a decorated *ḥauḍ*, with eleven doors, on columns of carved marble, gable roof, walls and roof painted.

Muqaddasī, p. 316, ll. 9–12; quoted by Herzfeld, *Khorasan*, in *Der Islam*, XI, p. 166.

—— ZARANJ: Palace of 'Amr ibn Layth, also bazaar and mad-house.

Iṣṭakhrī, p. 241, ll. 6 and 10–11.

Res. 276 H259 / 872 - H265-287 / 878-900 (*EMA*, c.2, s.389)

265–87 H. (878–900) NĪSHĀPŪR: Dār al-Imāra of ʿAmr ibn Layth.

Iṣṭakhrī, p. 254, ll. 14–15.

271 H. (884) BEJĀNA (province of Elvira) built.

Manāhij al-Fikr, Oxford MS., Uri, No. 907, fol. 99 *a*; Fagnan's transl., *Extraits inédits*, p. 59.

272 H. (885) MEKKA: Mosque restored by al-Muwaffaq billāh, at the hand of his Governor Hārūn, according to the text of two inscriptions given by Quṭb ad-Dīn.

Quṭb ad-Dīn, in Wüstenfeld, *Chroniken*, III, p. 136, l. 20–p. 138, l. 4; Wiet, *Répertoire*, II, p. 233.

272 H. (885/6) AL-ʿASKAR: Elias of Nisibis under the year 272 (= A.D. 885/6) says that: 'in it there was an earthquake in Egypt in which many houses and the Great Mosque fell down.' This cannot refer to the mosques of ʿAmr or Ibn Ṭūlūn; I therefore believe that it must refer to the Great Mosque of al-ʿAskar, which does not appear to be heard of again.

Elias of Nisibis, in Baethgen, *Fragmente*, p. 133; Delaporte's transl., p. 115; also Bar Hebraeus, *Chronography*, Bedjan's ed., p. 164 (says in 271 H.); Budge's transl., p. 149.

275 H. (888) FUSṬĀṬ: Mosque of ʿAmr. Three *ḥanīya* (for this word, see above, II, p. 186) of the addition of Ibn Ṭāhir destroyed by fire, 9 Ṣafar 275 (23rd June 888). Repaired by Khumārawayh.

See above, II, p. 172.

270–82 H. (883–95) AL-QAṬĀʾIʿ: Khumārawayh enlarges the palace of his father Ibn Ṭūlūn.

Maqrīzī, I, p. 316, l. 20–p. 318, l. 18; Casanova's transl., pp. 215–22; abbreviated transl. in Quatremère, *Mémoires sur l'Égypte*, II, pp. 463–72; Deguignes, *Histoire générale des Huns*, III, pp. 139–41; Marcel, *Égypte*, I, p. 84; Batissier, *Histoire de l'art monumental* (2me ed.), pp. 425–6; Lane-Poole, *History of Egypt*, pp. 74–5; his *Story of Cairo*, pp. 87–8; and Fago, *Arte Araba*, p. 79.

—— ALEXANDRIA: Western corner of the Pharos repaired by Khumārawayh.

Masʿūdī, *Tanbīh*, p. 48, ll. 7–8; Carra de Vaux' transl., p. 73; Maqrīzī, I, p. 157, ll. 20–21; Bouriant's transl., p. 448; Thiersch, *Pharos*, p. 41.

275–300 H. (888–912) BADAJOZ built by ʿAbd ar-Raḥmān ibn Marwān al-Gilliqī, with the authorization of the Emīr ʿAbd Allāh.

al-Ḥimyarī, p. 46; transl., p. 58.

278 H. (891) BAGHDĀD: Khalifate returns to Baghdād.

Approximate date.

—— BAGHDĀD: Qaṣr ath-Thurayyā (the Palace of the Pleiades) built on the Nahr Mūsā by al-Muʿtaḍid at a cost of 400,000 dīnārs (£200,000). Connected with the Ḥasanī Palace by a vaulted underground passage (*serdāb*), two Arab miles long, for the women.

Masʿūdī, *Prairies*, VIII, p. 116; al-Khaṭīb, Salmon's text, p. 69; transl., p. 156, also p. 131, n. 1; Yāqūt, *Muʿjam*, I, p. 808, ll. 19–22, and p. 924, ll. 12–14 (in ruins); Le Strange, *Baghdad*, pp. xxx and 250–51.

280 H. (893–4) BAGHDĀD: Great Mosque of al-Manṣūr enlarged by the Khalif al-Muʿtaḍid.

See above, II, p. 32.

—— BAGHDĀD: The Khalif al-Muʿtaḍid builds the Ḥasanī Palace. It was known as the Dār al-Khilāfa.

al-Khaṭīb, Salmon's text, p. 62; transl., p. 147.

—— LOJA: Fortress of Loja built by the Emīr ʿAbd Allāh.

Ibn ʿAdhārī, II, p. 127; transl., II, p. 204.

281 H. (894) TUNIS: Abū Isḥāq Ibrāhīm al-Aghlab gives orders for the construction of palaces at Tunis.

an-Nuwayrī, de Slane's transl., in his *Berbères*, I, p. 429.

282 H. (895) MADĪNA: Mosque restored by the Khalif al-Muʿtaḍid billāh, according to an inscription, the text of which is given by Ibn Rusta.

Ibn Rusta, p. 74; Wiet, *Répertoire d'épigraphie arabe*, II, p. 265.

285 H. (898) BAṢRA: The Khalif al-Muʿtaḍid allots 14,000 dīnārs (say £7,000) for the fortification of Baṣra, then threatened by the Qarmaṭians. Work carried out immediately.

Masʿūdī, *Prairies*, VIII, p. 191.

286 H. (899) QANĪT: Fortress of Qanīt (Cañeta la Real) built by ʿAwsaja ibn al-Khalīʿ.

Ibn ʿAdhārī, II, p. 143; transl., II, p. 230.

288 H. (901) LERIDA: Great Mosque built in Citadel.

al-Ḥimyarī, p. 168; transl., p. 202.

289–95 H. (902–8) BAGHDĀD: The Khalif al-Muktafī completes the Tāj Palace founded by his father al-Muʿtaḍid.

Yāqūt, I, p. 808, ll. 21–3; Ibn aṭ-Ṭiqṭaqā, Derenbourg's ed., p. 351; Amar's transl., p. 447.

Res. 277 H265-287 / 878-900 – H289-295 / 902-908 (*EMA*, c.2, s.390)

289–95 H. (902–8) BAGHDĀD: The Khalif al-Muktafī builds a Friday mosque in the Raḥaba of Baghdād.

Ibn aṭ-Ṭiqṭaqā, Derenbourg's ed., p. 351; Amar's transl., p. 446.

—— BAGHDĀD: The Khalif al-Muktafī builds a spiral tower known as the *Qubbat al-Ḥimār*, or Dome of the Ass.

See above, II, p. 264.

290 H. (903) ORAN founded by Muḥammad ibn Abī 'Aun.

al-Bakrī, p. 70; de Slane's transl., p. [166] 144; Ibn 'Adhārī, I, p. 131; Fagnan's transl., I, p. 183; Yaḥyā Anṣarī, *Manāhij al-Fikr*, Oxford MS., Uri, No. 907, fol. 105 *b*; transl. by Fagnan, *Extraits inédits*, p. 45.

—— WAHRĀN built.

Dimishqī, Mehren's transl., p. 331.

292 H. (905) QAṬĀ'I': The Khalif al-Muktafī sends an army to Egypt. Hārūn, the last ruler of the house of Ibn Ṭūlūn, is murdered by conspirators, and the Maydān Palace is plundered and destroyed until no trace of it is left.

See above, II, p. 328.

293–317 H. (906–29) NAJAF: Abu'l-Hayjā 'Abd Allāh, the Ḥamdānid, builds a big dome (*qubba*) on four sides with a door in each, over the grave of 'Alī.

Ibn Ḥauqal, p. 163, ll. 10–12; Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 77.

Before 295 H. (907) BUKHĀRĀ: Mausoleum of Ismā'īl the Samānid.

See above, II, p. 367.

Res. 278 H289-295 / H295 / 907 (*EMA*, c.2, s.391)

EK 8- İslâm Coğrafyasını Dolaşmış ve Yayımlar Yapmış Bazı Batılılar

a- İslam Coğrafyasını Sahte Kimlikle Dolaşan Bazı Batılılar ve Yayınları

Ludovico Bartema, 1503

Vincent Le Blanc, 1568

Johann Wild, 1607

J. Wild - Neue Reisbeschreibung eines gefangenen Christen - Nürnberg 1623

Joseph Pitts, 1680

C. Niebuhr. Description de V Arabie, &c. Amsterdam, 1774

Lady Elizabeth Craven'ın 1786 Kırım Seyahati ve Mektupları

Badia y Leblich, 1807. (Ali Bey El Abbassi)

Ullrich Jasper Seetzen, 1809-10. (Haj Moosa)

J. Pitts - *A Faithful Account of the Religion and Manners of the Mahometans*. London, 1810

John Ludwig Burckhardt, 1814-15, (Shaykh Haj Ibrahim)

Giovanni Finati, 18 14. (Haj Mohammed)

The Travels of Ali Bey el-Abbassi in Africa and Asia. 2 vols. London, 1816

J. L. Burckhardt - *Travels in Arabia*. 2 vols. London, 1829

W. J. Banks, *Narrative of the Life and Adventures of Giovanni Finati*, London, 1830

Leon Roches, 1841-2. (Haj Omar)

George Augustus Wallin, 1845. (Wali'al-din)

G. A. Wallin - Journal of the Royal Geographical Society, vol. xxiv, 1854

U. J. Seetzen - *Reisen durch Syrien, Palästina u.s.w*. Berlin, 1854

J.S. Buckingham. *Autobiography*, London, 1855

Sir Richard Burton, 1854-1855, (Shaykh haj Abdallah)

R.F. Burton - *Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah*, 2 vols. (1856) 1913 (Bohns Ed.)

Heinrich Freiherr von Maltzan (Sidi Abd-er Rochman Ben Mohammed) 1856

Herman Bicknell, 1862. (Haj Abd-El-Wahid)

Voyages of Ludovico Varthema - Hakluyt Series ed. C. F. Badger. London, 1863

Von Maltzan - *Meine Wallfahrt nach Mekka,* Leipzig, 1865

G. F. Sadlier. Diary of a Journey across Arabia. Bombay,1866

Les Voyages Fameux du Sieur Vincent le Blanc, in Bergeroni Voyages Fameux. Paris 1870

John Fryer Keane, 1877-8. (Haj Mohammed Amin)

J. F. Keane . My Journey to Medinah ; London, 1881

J. F. Keane - Six Months in the Hejaz, London, (1881), 1887

L. Roches - *Trente-deux ans à travers l'Islam*. Paris, 1884

C. M. Doughty. Travels in Arabia Deserta. Cambridge, 1888

Gervais-Courtellemont, 1894. (Abdallah)

Christian Snouck Hurgronje, 1885, (Abd'-el-Gaffar)

C. Snouck Hurgronje - *Mekka, mit Bilderatlas*, Hague, 1889

C. Huber. *Journal d'un Voyage en Arabie*, 1883-4. Paris,1891

A. Proust. *U Orientation Nouvelle de la Politique Sanitaire*.Paris, 1891

Gervais Courtellemont - *Mon Voyage à la Mecque*, Paris, 1896

W. Sparroy and Haji Khan - *With the, Pilgrims to Mecca*. London, 1905

D. G. Hogarth - *The Penetration of Arabia*, London, 1904

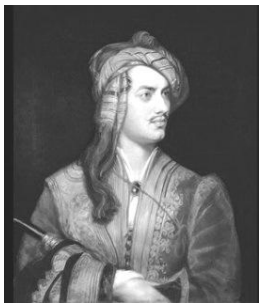
Augustus Ralli - *Christians at Mecca*, London, 1909

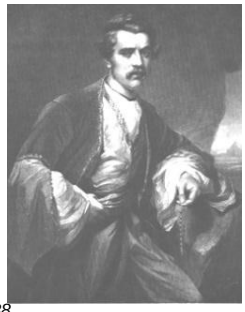
A. B. Wavell - *A Modern Pilgrim in Mecca*, London, 1918

C. E. Rutter - *The Holy Cities of Arabia*, 2 vols. London, 1928[1587]

[1587]Yukarıdaki isimlere http: / / www.ebooksread.com / authors-eng / augustus-ralli / christians-at-mecca-hci / 1-christians-at-mecca-hci.shtml ve http: / / www.ebooksread.com / authors-eng / augustus-ralli / christians-at-mecca-hci / 1-christians-at-mecca-hci.shtml web siteleri yoluyla ulaşılmıştır (02.08.2018).

b- Müslüman Coğrafyasını Dolaşmış ve İslam Sanatları, Mimarisi, Tarihi vb. Konularda Yayımlar Yapmış Bazı Oryantalistler

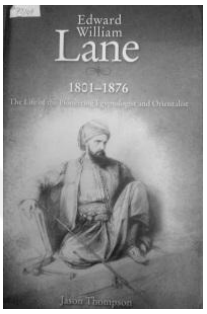

Res. 279 *Res.280 Lady Montague*[1588] *Res. 281* *Res. 282*

Res. 279 Doğu kıyafetleri içinde İngiliz Şair George Gordon Byron (ö.1813)
Res. 280 Anadoluda öğrendiği Suçiçeği aşısını İngilterede onaylatıp kâşif olarak tarihe geçen Lady Mary Wortley Montague
Res. 281 İngiliz devlet adamı ve Meşhur oryantalist ve Sir A. Henry Layard gençlik yıllarında giydiği Doğu kıyafetleri ile
Res. 282 İngiliz devlet adamı ve meşhur oryantalist ve Sir A.H. Layard, Doğu'da dolaşırken

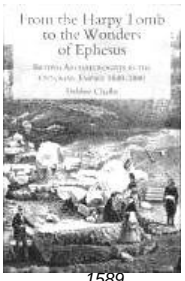

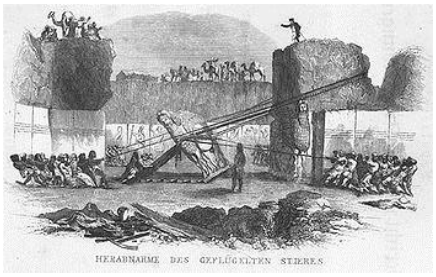

Res 283 *Res.284* *Res. 285* *Res. 286*

Res. 283 İngiliz devlet adamı Sir A.H. Layard'ın Ninova'da yaptığı kazılarla ilgili kitabı
Res. 284 İngiliz devlet adamı Sir A. Henry Layard son dönemde çalışma odasında
Res. 285 Uzun yıllar Mısır'da yaşamış olan oryantalist Edward William Lane'in British Portrait Galeri'deki Arap kıyafeti içinde, sağ eliyle kitap sol eliyle mürekkep hokkası tutan heykeli
Res. 286 Jason Thompson'un Edward William Lane (1801-1876) kitabı

Res. 287 *Res. 288*[1589] *Res.289* *Res. 290 (DİA)*

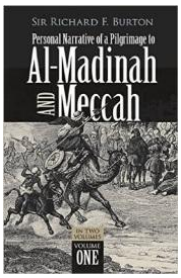
Res. 287 İngiliz mühendisten dönme arkeolog John Turtle Wood (1820-1890)
Res. 288 John Turtle Wood'un1860'larda İzmir-Aydın demiryolu inşa projesini bırakıp arkeolojiye merak sardıktan sonra Efes'te yaptığı kazılarla ilgili kitabı
Res. 289 J. Turtle Wood'un1860'larda Efes'te yaptığı kazıları kitabındaki çizimlerden birisi

[1588] Lady Mary Wortley Montague İngiliz büyükelçisinin eşi olarak 1720'li yıllarda İstanbulda yaşamıştır. İstanbuldan yazdığı mektupları meşhurdur (bk, http: / / blog.wellcomelibrary.org / 2016 / 05 / lady-montagu-and-the-introduction-of-inoculation / 04.04.2017).
[1589] http: / / archaeology.about.com / od / archaeologistsac / Archaeologist_Biographies_AC.htm (2.2.2016).

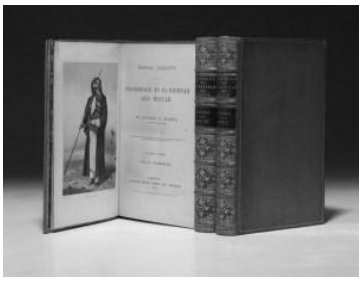
Res. 290 Meşhur Fransız oryantalist L. Massington'un Kral Fuadın daveti ile Mısırda Felsefe hocalığı yaptığı yıllardan bir fotoğrafı.

Res. 291

Res. 292

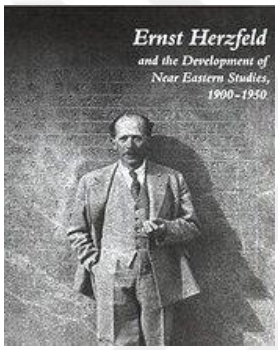

Res. 293

Res. 294

Res. 291 Sahte Hacı sahte hac seyyahı (Sir) Richard Burton'un 1890'lardaki hâli (dfbi. bk, s.100, dn.133)
Res. 292 Sahte Hacı Sir Richard F. Burton'un Hac yolculuğu hatıralarını anlattığı kitabı
Res. 293 F. Burton'un (ö.1895) kitabındaki hac yolculuğunda giydiği Müslüman kıyafetli görünüşü
Res. 294 Sahte Hacı Sir Richard Burton'un Londra Mortlake bölgesindeki (en üstte çarmıhta Îsâ sembollü, üst etekleri ayyıldız süslemeli çadır görünümlü) Türbe-Mezarı

Res. 295

Res. 296

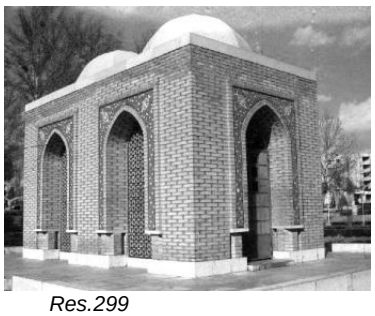

Res.297

Res. 298

Res. 295 Sâmerrâ'da 1911-13 arasında Almanya adına 300 kişilik bir ekiple kazı yapan Ernst E. Herzfeld ve Yakın-Doğu Araştırmaları Dairesi (1900-1930) kitabı
Res. 296 Ernst E. Herzfeld İran kazılarında ortaya çıkarttığı bir kanatlı at heykeli önünde
Res. 297 İran ve Anadoluda arkeolojik araştırmalar yapan Küçük Asya Seyahati ve Konya Köşkü isimli eserlerin yazarı Alman Sanat Tarihçi Frederick Sarre (1865-1945)
Res. 298 Jean Sauvaget (sağda) 1930'da iki arkadaşı ile Şam'da iken.

Res.299

Res.300

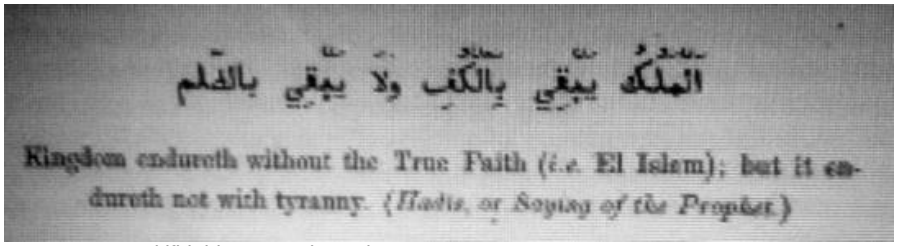

Res.301

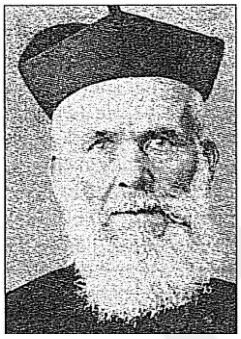
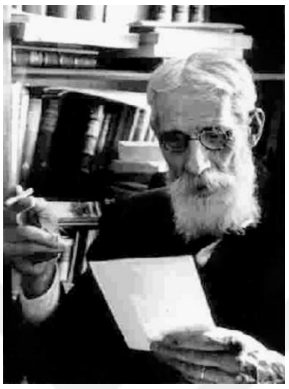
Res. 302

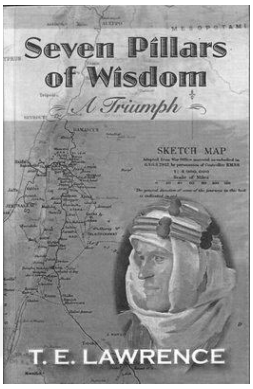
Res. 299 Fars-İran sanatı üzerine araştırmalar yapan Fransız Arthur Upham Pope'un (1881-1969) İran-Tahran'daki Türbe-Mezarı
Res. 300 İngiliz Arkeolog ve aynı zamanda D. G Hogartın gizli servisinde görevli Reginald Campbell Thompson (1876-1941)
Res. 301 R. Campbell Thompson'un 1918'den sonra bölgede hakim olan İngiliz devleti korumasında 1931 de Ninova da yaptığı kazılarda ortaya çıkarttığı Akkad kralının Bronz maskesi
Res. 302 R. Campbell Thompson'un daveti üzerine kazılara katılan arkeolog arkadaşı Max Mallower ve işi meşhur yazar Agatha Christi

Res. 303 (dfbi. bk, s.144, dn.288)

Res. 303 C.F.T. Drakee'nin Unexplored Syria kitabında Hadis olduğunu belirttiği sözün orijinal görünüşü

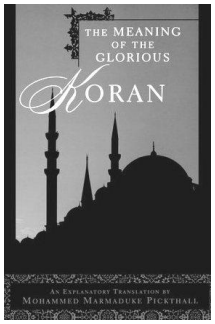
Res. 304 Belçikalı Papz ve Meşhur oryantalist Henri Lammens (1862-1937)
Res. 305 Fransız Oryantalist William Marçais (1872-1956)
Res. 306 T. Edward Lawrence askerlik eğitimine başladığı yıllarda karargâhta
Res. 307 T. E. Lawrence'in yazdığı Türkçeye tercüme edilmiş olan "Bilgeliğin Yedi Direği" kitabı

Res. 308 *Res. 309* *Res.310*

Res. 308 Arkeolog / casus Leonard Wolley Anadolu'da yaptığı kazılardan birisinde
Res. 309 T.E. Lawrence diğer hocası arkeolog / casus L. Wolley ile Anadolu'da bir kazı alanında
Res. 310 T.E. Lawrence, Suud kralı Abdullah ve diğer görevlilerle Londra görüşmelerinde

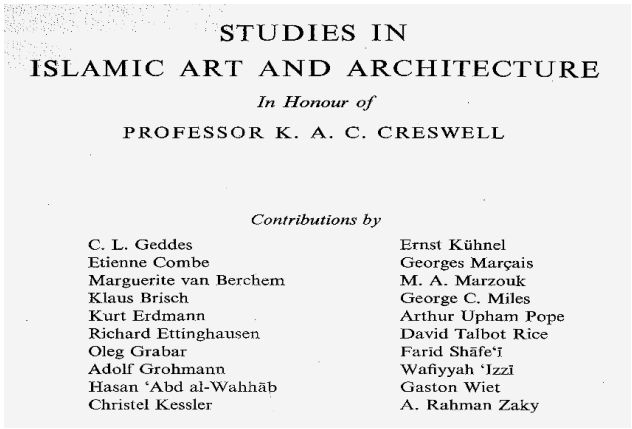

Res. 311 *Res. 312* *Res. 313*

Res. 311 (II. Abdulhamidle yakından tanışan) Kur'an-ı Kerimi 1930'da The Meaning of the Glorious Koran adıyla İngilizceye tercüme eden meşhur yazar İngiliz Müslüman Marmaduke Pickthall (1875-1936)
Res. 312 Müslüman olunca Muhammed ismini alan Marmaduke Picthall'ın İngilizceye tercüme ettiği Kur'an Mealinin 1955 Amerika baskısının kapağı
Res. 313 M Pickthall'ın Woking, Brookwood mezarlığındaki kabri ve mezar taşı (2017)

EK 9- Creswell Hakkında Bazı İlave Bilgi ve Görseller

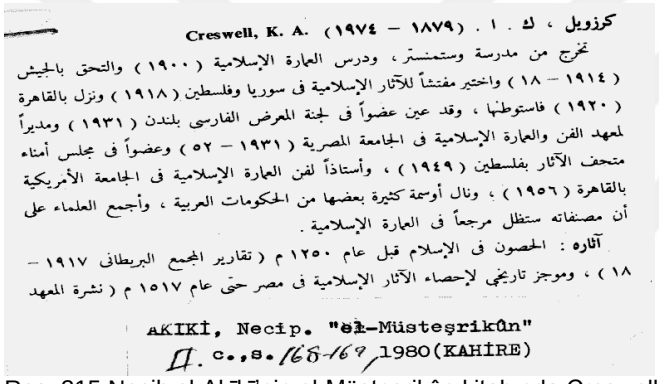

STUDIES IN
ISLAMIC ART AND ARCHITECTURE
In Honour of
PROFESSOR K. A. C. CRESWELL

Contributions by

C. L. Geddes	Ernst Kühnel
Etienne Combe	Georges Marçais
Marguerite van Berchem	M. A. Marzouk
Klaus Brisch	George C. Miles
Kurt Erdmann	Arthur Upham Pope
Richard Ettinghausen	David Talbot Rice
Oleg Grabar	Farid Shāfe'ī
Adolf Grohmann	Wafiyyah 'Izzī
Hasan 'Abd al-Wahhāb	Gaston Wiet
Christel Kessler	A. Rahman Zaky

Res. 314 Creswell anısına yayımlanan hatıra kitabı ve katkıda bulunan önemli sanat tarihçiler

كرزويل ، ك . ا . Creswell, K. A. (١٨٧٩ – ١٩٧٤)
تخرج من مدرسة وستمنستر ، ودرس العمارة الإسلامية (١٩٠٠) والتحق بالجيش (١٩١٤ – ١٨) واختير مفتشاً للآثار الإسلامية فى سوريا وفلسطين (١٩١٨) ونزل بالقاهرة (١٩٢٠) فاستوطنها ، وقد عين عضواً فى لجنة المعرض الفارسى بلندن (١٩٣١) ومديراً لمعهد الفن والعمارة الإسلامية فى الجامعة المصرية (١٩٣١ – ٥٢) وعضواً فى مجلس أمناء متحف الآثار بفلسطين (١٩٤٩) ، وأستاذاً لفن العمارة الإسلامية فى الجامعة الأمريكية بالقاهرة (١٩٥٦) ، ونال أوسمة كثيرة بعضها من الحكومات العربية ، وأجمع العلماء على أن مصنفاته ستظل مرجعاً فى العمارة الإسلامية .
آثاره : الحصون فى الإسلام قبل عام ١٢٥٠ م (تقارير المجمع البريطانى ١٩١٧ – ١٨) ، وموجز تاريخى لإحصاء الآثار الإسلامية فى مصر حتى عام ١٥١٧ م (نشرة المعهد

AKIKİ, Necip. "el-Müsteşrikûn"
Ü. c..s. 165-169, 1980(KAHİRE)

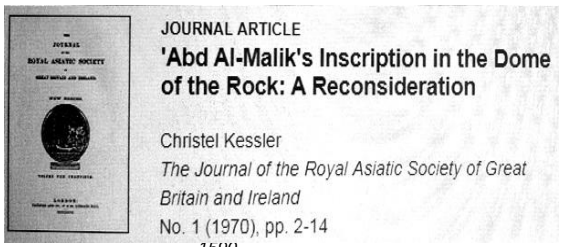
سلسلة كتب الثقافة المقارنة
الاستشراق
العدد الثاني شباط ١٩٨٧

Res. 315 Necib el-Akīkī'nin el-Müsteşrikûn kitabında Creswell'den bahseden sayfa
Res. 316 Necib el-Akīkī'nin el-Müsteşrikûn isimli 3 ciltlik kitabının 1989 tarihli Kahire baskısının kapağı

a- Creswell'in 1969 Güncellemesinde Yardımcıları

From James W. Allan, RE: Creswell EMA Books, (6 Haziran 2017 12:40)
Dear Mr. F.
Thank you for writing to Dr.Kessler. I am now replying on her behalf.
Dr. Kessler has telephoned me about your letter, and she is delighted that Creswell's work will be better known in Turkey, and says it is long overdue!
Her only conditions are that you acknowledge where the text you translate comes from and the date it was originally published, that any plans have Creswell's name and details of where they come from in the captions, and that you send a copy of the final published work to the Ashmolean Museum, Oxford.
With all good wishes, Professor James Allan

Res.317

JOURNAL ARTICLE
'Abd Al-Malik's Inscription in the Dome of the Rock: A Reconsideration
Christel Kessler
The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
No. 1 (1970), pp. 2-14

Res.318[1590]*

Res. 317 Prof. James W. Allan'ın Dr. Kessler ile görüşerek Creswell'in *EMA* kitaplarının Türkçeye özet tanıtımı ve eğitim maksatlı basım-yayımı için izin verdiğini bildiren e-maili
Res. 318 Creswell'in 1969 baskısına büyük katkısı olan Dr. Cristel Kessler'in1970'de Royal Asiatic Society dergisinde yayınlanmış olan Kubbetü's-Sahre'nin mozaik kitabeleri hakkındaki makalesi

[1590] Creswell *EMA* kitaplarının telif haklarınını Dr. Kessler'e bırakmıştır. Sanat tarihçisi olan Dr. Christel Kessler, James W. Allan ile birlikte Creswell'e *EMA* kitaplarının 1969 ikinci baskısına yardımcı olmuştur. "Funerary Architechure Within The City", *Collogue international sur l'hisLoire du Caire* (1969), Cairo; "Abd al-Malik's Inscription in the Dome of the Rock: A Reconsideration", *Journal of Asiatic Society* I, 1970, pp.2-14 vb. yayınları mevcuttur. (bk, www.jstor.org / stable / 25203167. 01.09.2018; BÇ, Res.318) * James W. Allan, mektup ve e-mail yazamayacak kadar yaşlanmış olan Dr. Kessler ile görüşerek onun Creswell'in *EMA* kitaplarının Türkçe özet tercümesi ve basım-yayımı için izin verdiğini bildirmiştir (bk, Res.317).

b- Creswell'in EMA, Cilt II Kitabını Neden Güncelleyemediği Konusu

Dr. James Dickie İle Şubat 2017'de Londra'da Yapılan Mülakatı [1591]

Konu: James Dickie, Ses kayıt No.1: Boyut 58 dk.
Ref: Ek.9.b- Ses Kayıt No.1a: 00.40sn-04.00 dk. arası.

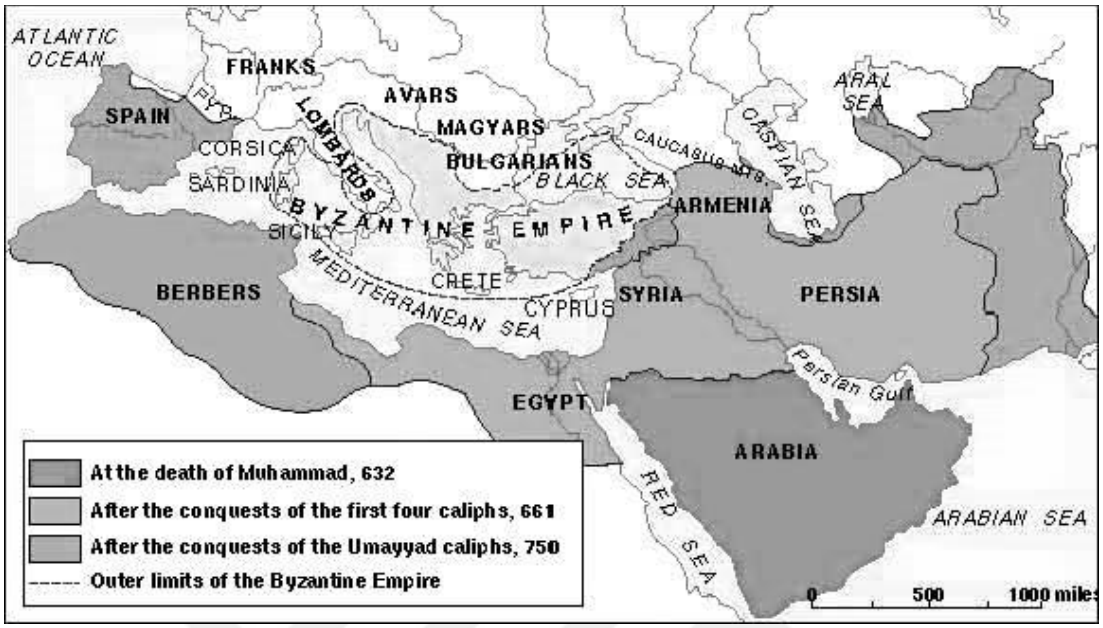
J. Dickie; Creswell kış aylarında Kahire'de kalır, yaz aylarında Londra'ya gelirdi. Pall-Mall'daki Athenium Kulubü'nde çok vakit geçirirdi. Ben de 1964'te 5 yıl Mısır'a giriş yasağı almıştım. Bu yasak 1969 Aralık ayında kalkınca ben de 5 yıl dışarılarda dolaştıktan sonra Christmas günlerinde Mısır'a geri dönmüştüm. Bilindiği gibi her yıl Christmas öncesi günlerde (İngiltere) Kraliyet'in "Honors Lists" denilen yeni yılda kendilerine şeref payesi verileceklerin isimleri açıklanır. Aralık 1969'da açıklanan listede Keppel Creswell'in de ismi açıklanmıştı. Aslında Creswell çok uzun yıllar önce Knighthood'u haketmiş birisi idi ancak Yahudilere karşı muhalefetini, eleştirilerini açıkça ortaya koyduğu için onların lobisinin buna engel olduğunu düşünüyorum. Her neyse, tam bu sıralarda üçüncü bir olay daha meydan gelmişti. O da Creswell'in 1969'da yeni (ikinci) baskısını yaptığı *EMA* kitabının birinci cildi (genişletilmiş olarak) yeniden basılmıştı. Ben de Creswell'i uzun zamandır tanıyor olduğum için dairesine kendisini yayınından dolayı kutlamak için gittim. Bu ziyaretim sırasında kendisine 2. cildi de genişletip genişletmeyeceğini sordum. Biliyorsunuz bu kitaplar acayip büyük-hacimli ciltlerden oluşur. O zaman 90 yaşında olan Creswell bana aynen şöyle söyledi: "Hayır, çünkü birinci cildi genişletmek 20 yılımı aldı, yaklaşık 5 yıl daha ömrümün kaldığını hesap etsek, ikinci cildi genişletecek kadar yaşayacağımı zannetmiyorum." ve bu tahmini doğru çıktı. Bu konuşmadan 5 yıl kadar sonra 1974'te 95 yaşında vefat etti.

Res. 319 İskoçya 1934 doğumlu Dr. James Dickie (Yaqub Zaki)
Res. 320 Fettah Aykaç ve Dr. James Dickie Londra'da mülakat sırasında (Şubat 2017)

[1591] James Dickie hakkında bilgi s.60, dn 69'de verilmiştir.

EK 10- Bazı Erken Islam Dönemi Haritaları

Res. 321 Müslümanlar tarafından 632, 661 ve 750 yılına kadar etki altına alınan coğrafyalar

Res. 322 Türklerin 600-800 arasında (İngilizce Persia denilen) Fars ve Horasan'ın doğu-kuzey doğusunda yoğun olarak yaşadığı Maveraünnehir (Tansaxsonya) bölgeleri

EK 11- Ankara Millî Kütüphanede Rafta Görünen Fakat Yerinde Olmayan, Ulaşılamayan Creswell'in *EMA* Kitapları

Creswell'in Early Muslim Architecture 1932 ve 1940 kitapları Ankara Millî Kütüphanede:

> **Sistem Numarası;** 000371350, **Yer Numarası;** 1973 C 5, **Ana Giris; Creswell**, K.A.C. (F), **Eser Adı;** Eearly Muslim Architecture: Umayyads A.D. 622-750 / by K.A.C. **Creswell**, with a contribution on by Marguerite Gautier-von Berchem **Basım;** Oxford : Clarendon Press, 1969, **Dil;** ENG, **Sağlama No;** S.N. 1970 / 2-373 kaydı ile mevcut "Rafta" görünmektedir[1592].

Bu kitaplara ulaşılmaya çalışılmış ancak "Rafta" olarak gösterilen yerlerinde olmamalarından dolayı ulaşılamamıştır. Aşağıda bu kitaplara ulaşmak için Millî Kütüphane Görevlisi ile yapılan yazışmaların bir kısmı verilmiştir.

FA'dan MK'ye e-mail 1: Creswell'in yukarıda kayıt bilgileri verilen kitaplarına ulaşma isteği.

Millî Kütüphane'den FA'ya gelen e-mail 1:

1
Creswell, K. A. C. (F) BK Eearly muslim architecture : 1973 C 5 Oxford : Clarendon Press, 1969

2
Rice, D. S. (F) BK The Babtistére de Saint Louis :1973 C 5, Paris : Éditions du Chene, 1953

Sayın Aykaç
Yukarıda görüldüğü gibi aynı yer numaralı iki farklı kitap bulunmaktadır. 1. sıradaki kitap yerinde bulunmamaktadır. 2. kitap yerindedir. İstemiş olduğunuz kitap hangisi ve hangi sayfa sayılarını istiyorsunuz? İyi günler, İ. A.

=
FA: cevap 2
=

[1592] http: / / www.mkutup.gov.tr / tr / Sayfalar / Koleksiyonumuz / Tum-Koleksiyon.aspx (04.04.2016).

MK’den e-mail 2:

Sayın Aykaç

1. sıradaki kitap kataloglarımızda olmasına rağmen maalesef kitap yerinde yoktur. (Kayıp veya cilde gitmiş olabilir.) Bu nedenle maalesef isteğinizi yerine getiremiyoruz. Başka kitap istekleriniz olursa yardımcı oluruz. İyi günler, İ. A.

=

FA cevap 3

=

MK’den e-mail 3:

Sayın Aykaç

F. Hanım’ın size dediği; katalog taramasında kitap göründüğü için kitap var demiş. Depoya gidip kitaba bakma gibi bir durum olmamış. Aynı zamanda aradığınız kitap bizim katalogda sadece 1. cilt olarak görülüyor. Fotokopi talebiniz geldiği zaman kitap depodan çıkarılması için gidildiğinde kitabın yerinde olmadığı tespit edilmiştir. Bu konuda maalesef size yardımcı olamıyoruz. İyi günler, İ. A.

=

FA cevap 4

=

MK e-mail 4:

Sayın Aykaç

“…kitap yerinde olmaması birçok şeyi ifade eder (kayıp, nakil olmuştur, yeri yanlışlıkla başka yere konulmuştur, kataloğu yanlış yapılmıştır….vs.) sadece bir nedene bağlamamak gerekir. Kitap için ne yapıldığı belli değil bu işlem belki de 30 sene belki 50 sene önce de yapılmış olabilir. Bu konu bizim değil gelen geçen yönetimlerin sorumluluğundadır.
Ayrıca katalogda görünen bir kitap bizim için vardır. Ancak istendiği takdirde depoya gidip bakılır. Yerindeyse gerekli işlem yapılır. Yerinde olmayan kitaplar kayıt altına alınır ve yönetime sunulur.
İyi günler,
İ.A.

= =

KAYNAKÇA

AĞIRAKÇA, Ahmet, *Rasulullah'ın Doğumundan Günümüze İslâm Tarihi*, 2 cilt, Beka Yay., İstanbul 2010.

PAŞA, Ahmed, Hamdi, Misyoner, (sdl. Prof. M. Cemal Sofuoğlu) Tibyan Yay., 3. Baskı, İzmir 2007

AKSU, Ali, " Emevîlerin Abbâsîler Tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebu'l-Abbâs'ın Bu Soykırımdaki Rolu", *Cumhuriyet Üniv. İFD,* sy. 4, Sivas 2000.

ALTUNER, Huriye, "Türkiye'de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet'ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi", *Gaziantep Üniv. S. B. Dergisi,* sy. 6, 2007, s.156-167.

ARNOLD, T. W., *İntişarı İslâm Tarihi* (Çev. H. Gündüzler), Ankara 1982.

ARSEVEN, C.E., *Sanat Ansiklopedisi,* İstanbul 1994.

AYKAÇ, F., "Osmanlı'nın Seyyah Hattatı Mehmed Şefik Bey", *İsmek,* sayı 9, İstanbul 2010, s.128-133, [http:// ismek.ist/blog/icerik.aspx?p=517] (02.02.2016).

AYKAÇ, F., *Muqarnas Dergisinde Erken İslâm Mimarisi (1983-2012),* Marmara Üniversitesi, S.B. Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatl. Ana Bilim Dalı, İslâm Tarihi ve Sanatl. Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

AYVALLI, Abdullah, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, İhlas Yay. (36. Baskı), İstanbul 2017.

AVNER, Riva, "The Dome of the Rock in the Light of the Development of Concentric Martria in Jarusalem: Architecture and Architectural Iconography", *Muqarnas,* V27*,* 2010, p.31.

AVCI, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri (610-847),* İstanbul 2003 / 2014.

AZZAM, Khaled, *The Arch in Islamic Architecture,* London 1997.

BAER, E.,"The Mihrab in the cave of the Dome of the Rock ", *Muqarnas,* V3*,* 1985, p.8.

BLOOM, Jonathan M., "Creswell And The Origins of The Minaret", *Muqarnas,* V8, 1991, p.55.

BULUT, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul 2004.

BURTON, Richard F., *Pilgrimge To Mecca,* I, 1856, 1864 & 3rd. Print, Leipzig 1874.

BURCKHARDT, *Titus İslâm Sanatı,* (Çev. Turan Koç) Klasik Yay., İstanbul 2005.

CAN, Yılmaz, "KÂBE", s.67-91, dergipark.gov.tr/download/article-file/188711 (02.08.18)

CAN, Yılmaz, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi,* Ensar, İstanbul 2008.

CAN Yılmaz.- GÜN, R., *Türk İslâm Sanatları ve Estetiği,* Kayıhan Yay., İstanbul 2006.

CANSEVER, Turgut, *İslâm`da Şehir ve Mimari,* İstanbul 1997.

CAETANİ, L., *İslâm Tarihi, (Annali delll Islam)* (Çev. H. Cahit Yalçın), İstanbul 1924.

CRESWELL, K.A.C., *Early Muslim Architecture Early Abbâsîds & Tolunids, Part I, Umayyads A.D. 623-750,* Clarendon Press, MCMXXXII, Oxford [1932].

CRESWELL, K.A.C., *Early Muslim Architecture*, *Part Two,Early Abbâsîds, Umayyads of Cordova, Aghlabids, Tolunids, And Sâmânîds, A.D. 751-905*, Clarendon Press, MCMXL, Oxford 1940.

CRESWELL, K.A.C., *The Muslim Architecture of Egypt, 2 vols.* Oxford 1952-59.

CRESWELL, K.A.C., *A Short Account of Early Muslim Architecture*, London 1958.

CRESWELL, K.A.C., *A Bibliogaphy of the Architecture, Arts and Crafts of Islam, to 1st. Jan 1960,* 2nd. ed. American University in Cairo & Quarto Press, Netherland 1978.

CRESWELL, K.A.C., *Early Muslim Architecture, Umayyads, Early Abbâsîds & Tolunids, Second Edition, Volume I, Part I,* Hacker Art Books, New York, 1969/1979.

CRESWELL, K.A.C., *Early Muslim Architecture, Umayyads, Early Abbâsîds & Tolunids, Second Edition, Volume I, Part II,* Hacker Art Books, New York, 1969/1979.

CRESWELL, K.A.C. - ALLAN, Jame W., *A Short Account of Architecture,* Scolar Press, Aldershot, [UK] 1989.

CRESWELL, K.A.C. *Early Muslim Architecture, Umayyads, Early Abbâsîds & Tolunids, Second Edition, Volume II, H*acker Art Books, New York, 1969/1979.

CRESWELL, K.A.C., "Mardin and Diyarbekr", *Muqarnas,* V15*,* 1998, p.1.

CHEHAB, Hafez, K., "On The Identification of 'Anjâr ('Ayn al-Jarr) as an Umayyad Foundation", *Muqarnas,* V10*,* 1993 p.42.

ÇAM, Nusret, *İslâm'da Sanat Sanatta İslâm*, Akçağ Yayınları, İstanbul 1999.

ÇOLAK, Kamil, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi 1798-1801", *Fen-Edebiyat Dergisi, (2008-II)*,www.fed.sakarya.edu.tr/arsiv/yayinlenmis...2/2008_2_10.pdf (02.04.2016).

DAYHAN, Ahmet Tâhir, *Memalik-i Osmaniyyeyi Keşfe Çıkan Oryantalistler*, Rıhle Kitap, İstanbul 2011.

DÂVÛD, Abdülahad. *Muhammad in the Bible,* Doha 1400/ 980.

DOĞANAY, Aziz, *Erken Devir Osmanlı Bursa Türbelerinde Tezyinat,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk-İslâm Sanatları Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

DOĞANAY, Aziz, *Osmanlı Tezyinatı Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbeleri 1522-1604,* Klasik, 2.bs. İstanbul 2011.

ECKER, Heather, "The Great Mosque of Cortoba During 12. And 13th Centuries", *Muqarnas,* V20, 2003, p.113.

El-AKİKİ, Necib, *Müşteşrikûn,* 1969 Kahire (Arapçadan Çev.).

ELHÜSEYNİ, Nurettin, (USA, 1992), *Şark'ın Sergilenişi, 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslâm Mimarisi,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları (Çev. Zeynep Çelik), İstanbul 2005.

EREN, Halit, (Editor), *Proceedings Of The First International Congress On Islamic Archaeology,* Istanbul 2011.

ESED, Muhammed, *The Message of The Qur'an*, Dar Al Andalus, Gibraltar 1980.

ESED, Muhammed, *Kur'ân Mesajı,* (Çev. C. K & A. Ertürk), İşaret Yay. İstanbul 1997.

ETTİNGHAUSEN, Richard, *Islamic art and Architecture,* New Haven 2001.

ES-SIBAİ, Mustafa, *Müsteşrikler ve Hedefleri,* (Çev. Kemal Çobanbeyli) Sinan Yay., İstanbul 1971.

FINSTER, Barbara, "An Outline of the History of Islamic Religious Architecture in Yemen", *Muqarnas,* V9*,* 1992, p.124.

FLOOD, Finbarr B., "The Medieval Trophy as an Art Historical Trope: Coptic and Byzantine 'Altars' in Islamic Contexts", *Muqarnas,* V18*,* 2001, p.41.

FURAT, Ahmet Suphi, *Dalı Avrupa Ülkelerindeki Arapça, Farsça ve Türkçe Yazma Eserler Katalogları* (http:// dergipark. gov.tr/ download/ article-file/10408, 02.01.2017).

GEDDES, C L., *Studies in Islamic Art and Architecture in Honour of Professor K.A.C. Creswell,* (ed. O.Grabar) Cairo, Publi. for the Center for Arabic Studies by the American University in Cairo Press, 1965.

GRABAR, Oleg, *İslâm Sanatının Oluşumu,* (Çev. Nuran Yavuz), Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988.

GRABAR, Oleg, "Upon Reading Al-Azraqi", *Muqarnas,* V3, (1985), p.1.

GRABAR, O. - NUSAIBEH, SAID, *The Dome of the Rock*, Thames and Hudson, 1990.

GABRIELE, Mandel*, İslâm Sanatını Tanıyalım* (Çev. Solmaz Turunç), İnkılap ve Aka, İstanbul 1982.

GUıDETTı, Mattia, "Byzantine Heritage in the Dar al İslâm: Churches and Mosques in al-Ruha Between the Sixth & Twelfth Centuries", *Muqarnas,* V26*,* 2009, p.1.

GÜMÜŞ, M. Sıddık, *İngiliz Casusunun İtirafları,* Hakikat kitâbevi, Yay.No.8, İhlas Gazetecilik AŞ., (92.Baskı), İstanbul ts.

HAMILTON, R.W., "Keppel Archibald Cameron Creswell , 1879-1974", *Muqarnas,* V8, 1991, p.128.

HASOL, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Geliştirilmiş VII. Baskı, Yem, İst. 1988

HEYET, *Kur'ânı Kerim Açıklamalı Meali,* TDV, Yayın No: 86 / G, 3.baskı, Ankara 2010.

HEYET, *Kudüs Tarihi,* (Terc.), Nîda Yay., İstanbul 2011

HORTON, Mark, "Primitive Islam and Architecture in East Africa", *Muqarnas,* V8, *1*991, p.103.

HILLENBRAND, Robert, *Islamic Architecture,* Edinburgh 1994.

HILLENBRAND, Robert,*İslâm Sanatı ve Mimarlığı,* İstanbul 2005.

HITTI, Dilip, *History of Islam, siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, 4 cilt,* (Çev. Prof. Salih Tuğ) Boğaziçi Yay., İstanbul 1981.

HOAG, John D., *Islamic Architecture,* New York 1997.

İNCE, Faruk, *Abbâsî Halifesi Ebu'l Abbâs Abdullah es-Seffah ve Dönemi,* TC. Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2013.

JARRAR, Sabri, "Suq al-Ma'rifa: An Ayyubid Hanbalite Shrine in al-Haram al-Sharif", *Muqarnas,* V15, 1998, p.75.

GRAFMAN, Rafi-ROSEN-AYALON, Myriam, "The Two Great Syrian Umayyad Mosques: Jerusalem and Damascus", *Muqarnas,* V16, 1999, p.1.

GÜLGEN, Hicabi, *Ana Hatlarıyla Türk İslâm Sanatları Tarihi,* Emin Yay., Bursa 2011.

GÜNDÜZ, Şinasi, Pavlus: *Hıristiyanlığın Mimarı,* Ankara 2001.

MAHMUT Aydın, *Misyonerlik: Hıristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri,* İstanbul 2002.

KARLIGA, B.-ÇETİNER, B., *İbni Kesir Tefsiri,(20 cilt),* Çağrı Yay., İstanbul 1993.

KARNOUK, Gloria, "The Creswell Library: A Legacy", An Annual on Islamic Art and Architecture, *Muqarnas,* V8, 1991, p.117.

KIZIL, Fatma, *Hukukî İçerikli Merfû Hadisler Bağlamında Müşterek Râvî Teorisi ve Tenkidi,* Uludağ Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2011.

KİNG, G.R.D., " Creswell's Appreciation of Arabian Architecture", *Muqarnas,* V8, 1991, p.94.

KILIÇSOY, Osman, *Alman Oryantalistleri ve Çalışmaları,* Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.

KÖKSAL, Mustafa Asım, *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslam Tarihindeki İsnad Ve İftiralara Reddiyye,* DİB Yay. 1. Bs. Ankara 1986.

KÖKSAL, Mustafa Asım, *İslam Tarihi, Mekke Devri,* İrfan Yay., İstanbul, 1974.

KÖKSAL, Mustafa Asım, *İslam Tarihi, Medine Devri,* İrfan Yay., İstanbul, 1978.

KÖSE, Ayşe, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolusu'ndaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

KHOURY, Nuha N. "The Dome of the Rock, the Ka'ba, and Ghumdan: Arab Myths and Umayyad Monuments", *Muqarnas,* V10, 1993, p.57.

KHOURY, Nuha, N.N., "The Meaning of the Great Mosque of Cordoba in the Tenth Century", *Muqarnas,* V13*,* 1996, p.80.

KUTLU, Burcu, *Batı Anadoludaki Arkeolojik Kazılar*, 1860-1910, I.Ü. Sosyal Bilimler Enst., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa S., *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn,* İstanbul 2003.

KÜHNEL, Ernst, *Islamic Art and Architecture,* London 1966.

KUBAN, Dogan, *Muslim Religious Architecture,* Leiden 1974.

LEBLICH, Badia, Y, *Travels of Ali bey in Morocco, Tripoli, Cyprus,Egypt, Arabia, Syria and Turkey between the years 1803 and 1807, 2 vol,* (By, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown), London 1816.

LEWIS, B., *The Question of Orientalism,* New York Review of Books, New York 1982.

MARÇAIS, G., *L'art de L'Islam,* Paris 1948.

MAZAR, B., *M.H. Burgoyne, The Gates of the Haram Al-Sharif, Part one,* Ed. by Julian R aby & Jeremy Johns, Oxford Univ. Press, UK 1975/92.

MONTEFIORE, Simon Sebag, *Jarusalem, The Biography,* Phoenix, UK, PB, 2012

MÜLAYİM, Selçuk, *İslâm Sanatı, Büyük Bildirinin Göstergeleri,* (ed. Aziz Doğanay), TDV, İsam, İstanbul 2013.

NECİPOĞLU, Gülru, "The Dome of the Rock as Palimpsest: 'Abd al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses", *Muqarnas,* V25, 2008, p.17.

NORTHEDGE, Alistair, "Creswell, Herzfeld, and Samarra", *Muqarnas,* V8*,* 1991, p.74.

OCAK, Sümeyra, *Erken Dönem İslâm Mimarisinde Beytü'lmâl (Hazine) Binaları,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

ÖZKEÇECİ, İlhan, *Doğu Işığı, VII-XII. Yüzyıllarda İslâm Sanatı,* Grraphis Matb., İstanbul 2006.

ÖZGÜR, Şenay, *Oleg Grabar ve İslâm Sanatı Yorumu,* T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.

PAŞA, Ahmed Cevdet, *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa I-II,* İstanbul 1331.

PEKTAŞ, Kadir, *Tunus'ta Osmanlı Mimari Eserleri,* Ankara 2002.

PETERSEN, Andrew, *Dictionary of Islamic Architecture*, Routledge, London 2002.

PICKTHALL, Marmaduke William, *The Meaning of the Glorious Koran*, New York 1992.

PRUETT, G.E., *İslâm ve Oryantalizm, Oryantalistler ve İslâmiyatçılar: Oryantalist İdeolojinin Eleştirisi* (der. Asaf Hüseyin vd., (terc. Bedirhan Muhib), İstanbul 1989.

RABBAT, N. "The Meaning of the Umayyad Dome of the Rock ", *Muqarnas,* V6, 1989, p.12 .

RABY, Julian, Reviewing the Reviewers, *Muqarnas,* V8, 1991, p.5.

RIVOIRA, G.T., *Muslim Architecture, Its Origins and Development,* Oxford 1924.

RICHMOND, E:T., *The Dome of The Rock In Jarusalem,* Oxford 1924.

RICHMOND, E.T., *Muslim Architecture,* London 1926.

REDHOUSE, *English Dictionary,* 10th ed., Red House Yayınevi, İstanbul 1983.

ROGERS, J. M., "Architectural History as Literature: Creswell's Reading and Methods", *Muqarnas,* V8, *1*991, p.45.

Sahih Buhari, Muhtasarı Tecrid-i Sârih Terc., (Terc. A. Naim), DİB, Yay., Ankara 1983.

SAÎD,Edward, "Doğu, Doğu Değildir: Oryantalizm Çağının Yaklaşan Sonu" (Çev. Necmiye Alpay), *Varlık,* sy.1061, İstanbul 1996.

SARRE, Frederick, *Küçükasya Seyahati,* (Çev. Dara Çolakoğlu), İstanbul 1998.

SEZGİN, Haluk, *Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış,* Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Yayın No. 5, İstanbul 1979.

SOFUOĞLU, Cemal, *Ahmed Hamdi Paşa; İngiliz Misyoneri Nasıl Yetişiyor?,* (Osmanlıcadan sadeleştirme), D.E. Üniv. İlahiyat Fak. TİB/Hadis (3. Baskı), İzmir 2007.

SILVERMAN, Katia Cytryn, "The Umayyad Mosque of Tiberias", *Muqarnas,* V26*,* 2009, p.37.

SÖNMEZSOY, Selahattin, *Kuran ve Oryantalistler,* Fecr Yayınevi, İstanbul 1998.

STIERLIN, Henri, *İslâm Mimarisi,* İstanbul 2006.

STIERLIN, H., *Islamic Art and Architecture: Isfahan to the Taj Mahal,* London 2002.

STIERLIN, Henri, *Masterworks of Islamic Architecture,* Cairo 1989.

Studies in Islamic Arts and Architecture, in Honour of K A C Creswell, The Center for Arabic Studies, The American Univversity in Cairo Press, Cairo 1965.

SYKES, P.M., *Ten Thousand Miles in Persia,* London 1902.

ŞEVKET, Yıldız, *Oryantalizm ve İslâm Tarihine Oryantalist Yaklaşımlar,* Uludağ Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2002.

TEXIEER, Charles, *The Principal Ruins Asia Minor,* Dat & Son, London 1865.

TOPRAK, Ubeydullah, *Emepryalizmin Keşif Kolu: Oryantalizm,* (https: / / makaleler.wordpress.com / 2006 / 09 / 28 / emperyalizm%E2%80%99in-kesif-kolu-oryantalizm / (02.04.2017).

TÜFEKÇİOĞLU, Abdülhamid, *Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Yazı,* Ankara 2001.

UYAR, Gülgün, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evladı*, MÜİFV, Yayınları, (3.baskı), İstanbul 2011.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *İslâm Sanatı,* İ.T.Ü. Mimarlık Fak. Y.No, 40, İstanbul, 1948.

ÜSTÜN, Yakup, (Çev.) Türkiyeyi Parçalama Planları, TDV Yayınları, Ankara, 1996.

WARREN, John, "Creswell's Use of the Theory of Dating by the Acuteness of the Pointed Arches in Early Muslim Architecture", *Muqarnas* V8, (1991), p.59.

WATT, Montgomery, *The Influence of Islam on Medieval Europe, 'İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri'* (çev. Doç. Dr. Hulusi Yavuz) Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.

WESTRATE, Bruce, *The Arab Bureau,* Penn State Press, London 1992.

YAZICI, Nurcan, "Türkiye'de Sanat Tarihinde ilkler /Öncüler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Sanat Tarihi özel sayısı, C. 7, sayı 14,* İstanbul 2009, s.571-608.

YEOMANS, Richard, *The Story of Islamic Architecture,* Reading 1999.

YETKİN, Suut Kemal, *İslâm Sanatı Tarihi,* Ankara 1954.

YETKİN, Suut Kemal, *İslâm Mimarisi,* Ankara Üniversitesi, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü, Yayın No. 61, Ankara 1965.

YETKİN, Suut Kemal, *İslâm Ülkelerinde Sanat,* Cem Yayınları, İstanbul 1984.

YÜCEL, Ahmet, *Oryantalist Hadis Literatürü/Oryantalistler ve Hadis,* BKM, İst. 2013.

YÜCEL, Ahmet, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi BKM,* İstanbul 2015.

YILMAZ, Yaşar, *Anadolunun Gözyaşları,* Yem Yayınları, İstanbul 2015.

ZAKI, Yaqub, (James Dickie), "Allah and Eternity, Mosque, Madrasa and Tombs", *Architecture of the Islamic World, its History and Social Meaning* (ed. George Michell), Thames and Hudson, London 1981.

Kızıl, Fatma, Oryantalist Paradigmaya Taraf Olmak, (Yayım Tarihi: 27.09.2011), http://sonpeygamber.info/ oryantalist- paradigmaya-taraf-olmak.

2- *Ansiklopedik Yayınlar*

Encylopedia of Islam (1908-1938), Prepared by A Number of Orientalists, Edited by an Editorial Committee consisting of H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Levi Provençal, J. Schacht, B.Lewis, Ch. Pellat and Leiden, under the Patornage of The Union of Academics, E. J. Brill, Netherland 1979-2002 (also, 1938, 1960, 1967).

İslâm Ansiklopedisi (1940-1987)*, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati İslâm Ansiklopedisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, I-XII, Beşinci Baskı, 1978-1987 *(Millî Eğitim Bakanlığı'nın kararı üzerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kurulan bir heyet tarafından LEYDEN TAB'ı esas tutularak telif, tadil, ikmal ve tercüme sureti ile neşredilmiştir).

Hadis ansiklopedisi : Kütüb-i Sitte / Ebû Muhammed Vecihüddin Abdurrahman b. Ali İbnü'd-Deyba', 16 cilt (trc. İbrahim Canan), Akçağ Yay., Ankara [t.y.].

TDV, İslâm Ansiklopedisi (DİA), Dipnotlarda gösterilen maddeleri, İstanbul (1987-2013)

Ana Britannica (Ansiklopedi) dipnotlarda gösteriln ilgili maddeleri: https://www. britannica.com/biography/Lord-Curzon (02.04.2017).

Encylopedia of Islam and the Muslim World, Edited by Richard C. Martin, Macmillan Reference USA, New York 2004 http//www.gale.com (03.03.3016).

DİZİN

A

Abbâsî----12, 19, 22, 32, 36, 40, 57, 60, 81, 83, 94, 105, 120, 136, 165, 168, 170, 172, 182, 198, 200, 226, 227, 234, 241, 246, 254, 276, 286, 287, 330, 398, 401, 508, 512, 541, 561, 563, 564, 565, 568, 570, 588, 591, 593, 601, 602, 603, 604, 618, 619, 620, 621, 623, 624, 625, 626, 627, 635, 638, 642, 651, 695, 696, 702, 713, 724, 728, 733, 734, 736, 757, 767, 777, 779, 808, 809, 859, 864, 865, 881, 887, 888, 896, 899, 906, 907, 1029, 1030, 1031, 1034, 1036, 1051, 1082, 1085, 1087, 1090, 1102, 1112,1120, 1121, 1129, 1130, 1158

Abbâsî Halifeleri Kronolojisi-1102, 1119

Abbâsîler Yükseliş Dönemi i-----561, 563, 568, 920, 1049, 1078, 1098, 1130,

Abbâsî Mimarisi Özeti---561, 775, 780

Abdullah b. Amr----------118, 161, 171, 799,

Abdullah b. Ali (es-Seffâh)--- 564, 591, 622, 626,

Abdullah b. Abdülmelik------- 163, 169, 170, 782,

Abdullah b. Zübeyr--95, 104, 175, 237, 239, 299, 319, 517,

Abdurrahman I----------522, 524, 525, 531, 540, 545, 549,553, 591, 779

Abdurrahman II-----526, 538, 544, 559,

Abdülaziz b. Mervân----280, 564, 782

Abdülmelik b. Mervân----296, 299, 322, 352, 367,

Ahmed b. Tolun-----561, 635, 662, 701, 732, 734, 735, 736, 737, 744, 753, 755, 758, 760, 767, 775, 780,

Akantus Yaprağı----------307

Akkâ Liman----561, 732, 760, 762, 763

Aksâ Camii (Bk. Mescid-i Aksâ)

Ali b. Abdullah b. Abbâs------ 624, 625

Alioğulları----------443, 564, 626,

Amr ibnü'l-Âs------158, 159, 166, 168, 195, 738, 792,

Amr Camii----33, 60, 84, 103, 125, 135, 137, 158, 160, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 275, 276, 279, 322, 336, 425, 427, 433, 437, 625, 643, 717, 737, 752, 756, 775, 793, 799, 800, 804, 806, 807, 812, 817

Anjâr------172, 420, 424, 458, 517, 892

Arap Camii---887, 903, 904,

Atşân----------561, 616, 623, 624,

Aynızübeyde----------887, 907,

B-

Bağdat122, 137, 187, 192, 194, 198, 220, 235, 273, 276, 316, 318, 416, 460, 519, 561, 563, 568, 570, 578, 583, 588, 596, 604, 612, 614, 620, 622, 635, 642, 645, 646, 651, 652, 669, 683, 685, 701, 702, 705, 733, 735, 741, 756, 775, 779, 893,

Basâtin Su Kemerleri----760, 763, 1085

Basra 84, 94, 112, 126, 138, 154, 155, 156, 157, 161, 173, 267, 276, 318, 322, 352, 460, 462, 472, 519, 569, 570, 572, 574, 575, 584, 588, 605, 625, 627, 635, 717, 756, 787, 792, 799, 804, 821,

Belkuvârâ Sarayı----561, 672, 675, 676, 777,

Beytülmakdis----32, 200, 203, 205, 209, 222, 224, 236, 237, 238, 240, 246, 281, 283, 284, 788, 790, 898,

Beytü'lmâl------ 128, 149, 153, 165, 168, 170, 266, 287, 338, 357, 378, 425, 427, 570, 781, 805, 806, 807, 887,

Bizans-----7, 34, 59, 88, 119, 120, 136, 146, 149, 158, 175, 177, 191, 196, 204, 205, 211, 222, 223, 234, 247, 274, 275, 283, 284, 286, 288, 289, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 311, 312, 313, 314, 321, 325, 326, 327, 328, 355, 359, 360, 364, 371, 398, 400, 401,403, 415, 429, 430, 457, 470, 512, 513, 518, 530, 539, 545, 552, 557, 559, 576, 581, 582, 583, 601, 643, 651, 680, 681, 732, 752, 779, 782, 786, 792, 805, 807, 815, 823, 828, 834, 837, 838, 844, 847, 848, 849, 858, 859, 862, 871, 891, 892, 894, 902, 903,

Buhari--------102, 107, 126,

Busrâ Ulucamii----172, 431, 433, 436, 437, 818,

C, Ç-

Cafer el-Mansûr (b. Muhammed b. Ali)---------99, 105, 181, 211, 216, 219, 226, 316, 531, 532, 564, 566, 567, 568, 570, 577, 583, 588, 594, 599, 602, 612, 620, 622, 625, 634, 695, 907,

Ca'feriyye Şehri ve Sarayı-----561, 682,

Ca'feriyye'dek Ebû Dülef Camii-----561, 619, 669, 683, 686, 688

Calidarium----------407, 442, 851

Cebel Seys-----172, 416, 419, 435, 464, 518, 624

Cevsaku'l-Hâkānî---561, 566, 642, 647, 650, 651, 652, 690, 692, 694,

Cordoba (bk: Kurtuba)

Cornicopia (bereket) boynuzu: s.307

Creswell'in Hayatı---------- ----41-50

Creswell'in Ele Aldığı Diğer Erken İslâm Mimarisi Konuları----------781

Creswell'in Kitabına Dahil Etmediği Bazı Erken İslâm Mimarisi Eserleri------887

Çapraz Kemer (Transverse Arch)-- 394

Çihil Sütun (bk.Tarikh / Tanrı Hane camii)

D-

Damascus Great Mosque (bk: Şam Emeviyye Ulucamii)

Damghan'daki Tarikh-Hana (Tanrı) Hane) 561, 628

Den-Dan (ing. Da-Do)-----705, 706, 777

Der'a Camii----------172, 514-516

Derbent Ulucamii---------887, 905, 1090

Derbizübeyde----------887, 907,

Diyarbakır Ulucamii----------15, 33, 55, 63, 341, 342, 343, 363, 430, 470

Dome Of Rock (bk.Kubbetü's-Sahre)

E-

Ebü'l Abbâs (b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs (es-Seffâh)-----564, 565, 567, 626

[Hz] Ebû Bekir---94, 112, 118, 173, 375, 379,

Ebu Fetâte Cami---------561, 653,

Ebû Hanîfe------- 569, 570, 591, 602

Ebû Müslim (el-Horasani)----- 566, 591, 676, 905,

Emevî Halifeleri Kronolojisi- 1079, 1080

Emevî Mimarisi----- 172, 517-520, 704, 894, 897,

Şam Emeîleri Dönemi Önemli Mimari Eserleri Listesi----------172

Emeviyye Ulucamii---171, 321, 358, 382, 430, 818,

Emeviyye Ulucamii Mozaikleri-172, 365

Endülüs Emevîleri Dönemi Önemli Mimari Eserleri Listesi----------521

Endülüs Emevîleri------- 12, 32, 84, 521, 522,

Endülüs Emevileri Vali, Emir ve Halifeleri Kronolojisi---------- 1080

Ezrakī-----58, 86-90, 96, 102, 297, 327, 820,

F-

Fars / Farslı (Persia / Persian)--- 26, 38, 45, 103, 134, 142, 147, 276, 314, 316, 323, 341, 362, 398, 403, 453, 458, 517, 519, 563, 600, 621, 630, 715, 776, 840,

el-Fergânî (Astronom)----721, 724,

Fustat'ın Kuruluşu----------84, 158, 168

G-

Grek Fire ---------- 917, 918

Grek (Rum-Bizans):….. 119, 140, 148, 175, 196, 206, 247, 283, 297, 302, 321, 340, 397, 414, 431, 517, 583, 602, 693, 696, 708, 738, 772, 787, 800, 804, 823

Grek Papiry----------300

H-

Haccâc (b.Yusuf es-Sekafî)--------105, 316, 563, 566,

Hacerülesved-------97, 101, 104,

Halep-----149, 172, 264, 409, 429, 430, 460, 462, 473, 517, 597, 605, 771, 788, 797, 805, 848,

Halep Ulucamii----------264, 429

Halid b. Velîd ------795

Hama Ulucamii-84, 139, 140, 143, 144

Hammâm eş-Şarrâk-------172, 407-415, 441-445, 519, 576,

Han Ez-Zebîb-172, 441, 446, 447,

Harem-i Şerîf ------204, 217, 237, 243, 352, 895,

Harran Ulucamii----20, 172, 508, 510,-513, 797, 806, 867,

Hârûnürreşîd (b. Muhammed el-Mehdî)-----179, 577, 584-588, 592, 602,

Hârun el-Vâsik-Billâh----------1121

Hirakle-------561, 578, 636, 637,

Hirbetü'l-Mefcer-----141, 172, 441, 474, 490,

Horasan, -------314, 323, 364, 564, 567

Humus----139, 400, 409, 466, 473, 564, 784, 788, 795, 797, 887, 890,

Hz. Âişe----------127

[Hz.] Ali----95, 110, 128, 568, 912,

Hz. Hüseyin ----------104, 441, 443, 563

I-İ

Irak---------- 143, 145, 173, 252, 314, 352, 519, 591, 665, 902,

İbrâhim b. Ağleb----------179, 197

İbrahim b. Ahmed (Ağlebi)---- 179, 180, 186,

İbrâhim b. Muhammed b. Ali'nin (b. Abdullah b. Abbâs)----------564

İbrâhim b. Velîd (b. Abdülmelik)----1120

İlk İslâm Dönemi Önemli Mimari Eserleri Listesi----------84

Îsâ b. Ali b. Abdullah b. Abbas-------625, 635

Îsâ b. Musa (b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas)--------622, 623, 624, 626, 627

İsmail Sâmânî Türbesi------ 75, 561, 767, 772, 777,

J

Joggled Voussoir (almaşık taş örgü)---471, 470, 518,

K

Kâbe---26, 61, 84, 85-118, 134, 135, 237, 239, 251, 263, 264, 272, 284, 289, 297, 327, 371, 517, 535, 820, 887, 900, 901,

Katâi (bk:Ahmed b. Tolun)------732, 733

Kasr-ül Bayr----------172, 506,

Kasr-ı Burka----------887, 893,

Kasrü'l Müşettâ [Müşettâ Sarayı]---172, 420, 492-501, 858,

Kasr-ı Harana (Kharana)------412-414, 458, 576, 611, 619,

Kasrü'l-Âşıkîn ----------561, 698, 700,

Kasrü'l-Hayri'l-Garbî----172, 448, 450-459, 470, 478, 489, 518, 797,

Kasrü'l-Hayri'ş-Şarkī---126, 172, 434, 454- 463, 470, 472, 476, 518, 797, 803

Kasr İbn Verdân-----408, 409, 410, 415, 545, 778,

Katâi el-Meydan ---------- 561, 734, 735

Katai Erken Dönem Evleri (Kahire)--765

el-Kazaba (of Marîda)------521, 548-555

Kayrevan Sarnıçları--------561, 710-712,

Kayrevan'ın Kuruluşu----------172, 173

Kayrevan Ulucamii----------60, 172, 174,

180-188, 191-199, 235, 436, 482, 654,

655, 726-729, 775, 778, 780, 810, 816, 997,

Kayrevan Ulucamii Minaresi---189, 801, 803,

Kayrevan'ın Üç Kapılı Camisi-------561, 730, 731,

Kırma Çatı (Gable Roof)------- 153, 157, 217, 434, 437, 519, 537, 542,

Kemaleddin (mimar)---------- --------215

Kerbelâ-----95, 104, 260, 443, 563, 604, 695,

Kıble / Mihrap Duvarı (Güney duvarı)----150, 153, 156, 160, 166, 186, 217, 317, 333, 482, 567, 667, 747, 751, 811, 889,

Köşe Kemeri--39, 411, 518, 613, 771-774, 781, 828, 844-849

Kubâ Mescidi -----887-889,

Kubbetülhadrâ (Haccâc) -316, 320, 566

Kubbetülhadrâ (Muâviye)---94, 95, 321,322, 364, 786, 787

Kubbetülhadrâ (Cafer el-Mansûr)-- 567

Kubbetü's-Sahre-------32, 37, 59, 80, 96, 97, 104, 172, 185, 211, 214, 225, 232, 237, 239-259, 261, 263-269, 271, 272-281, 284 -296, 299, 303, 304-308, 310-315, 326, 362, 367, 370, 371, 381, 382, 517, 519, 649, 654, 655, 696, 697, 704, 705, 782, 806, 812, 818, 862-865,

Kubbetü's-Süleybiye----561, 674, 693-697, 700-703, 773, 777,

Kudus Emevî Sarayı ------- 887, 895-898

Kûfe'nin Kuruluşu, İlk Cami -----.84, 145

Kur'ân / Kur'ân- Kerîm---- 27, 61- 63, 112, 114, 123, 133, 207, 245, 282, 425, 713, 718, 719, 723, 728, 729, 739, 742, 783, 792, 816, 819, 820, 822, 825,

Kurtuba Ulucamii----------522, 523-547

Kuseyru Amre---------- 172, 389

Kuseyrü'l-Hallabattaki Cami - --172, 444

L

Lacin ----------739, 742, 750

M

Mâlik b. Enes (İmam Mâlik)--------- 603

Menâr Müjde----------561, 618-625, 907

Maksûre (el-Beytü'l-Maksûre)----57, 94, 136, 156, 180, 182, 184, 198, 318, 363, 527, 529, 533, 542, 584, 586, 587, 734, 739, 744, 781, 808-819, 906,

M.Marguerite van Berchem-- 16, 172, 296, 365, 375, 377,

Malviye---------- 665-688, 671

Mansûr, el-Mansûr (bk: Cafer el-Mansûr)

Marîde----------521, 548-555

Medine-----7, 63, 93, 95, 103, 104, 106, 115, 120, 124, 175, 443, 601, 902,

Mehmed (Muhammed) Ali Paşa (Kavalalı)---------- 242,

el-Me'mûn (b. Harunürreşid) 200, 220, 245, 246, 251, 287, 508, 642, 643, 645, 651, 716, 732, 1081,

Minye Sarayı----------172, 384-388

Merv-----398, 402, 564, 566, 591,

Mescid-i Aksâ----33, 64, 80, 112, 172, 204, 209, 210, 212, 214, 216, 221, 222, 224, 228, 233, 258, 274, 286, 293,294, 297, 315, 517, 775, 790, 818, 895,

Mozaik (mosaic): 97, 99, 103, 119, 120, 124, 136, 166, 172, 208, 218, 245, 281, 294, 296, 300, 310, 314, 321, 365, 418, 486, 488, 520, 742, 752, 777, 782, 862, 865, 870,

Muâviye-------94, 95, 98, 103, 105, 137,151, 156, 162, 169, 173-175, 195, 196, 209, 226, 284, 286, 299, 321, 322, 358, 364, 518, 522, 549, 565, 591, 784-787, 792, 800, 804, 808-810, 816, 821, 825, 890, 902,

II. Muâviye------ 175, 237,

[Hz.] Muhammed / Peygamber-----26, 42, 61, 62, 63, 85, 89, 102, 104, 106, 107, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116-118, 123, 127, 131-136, 138, 160, 164, 237-238, 282, 284, 341, 374, 793, 811, 888, 900,

Muhammed b. Ebubekir------ 173,

El-Mehdî (b. Cafer el-Mansûr)-----120, 210, 214, 227, 234, 622, 634, 731, 776,809, 907,

Muhammed'in Minberi ------ 781,791-795

el-Mühtedî-Billâh--(17)----------1082

el-Müktefî-Billâh----------1083

el-Muntasır-Billâh----------1082

Mûsâ el-Hâdî (bin Mehdî) ----------1082

el-Mustaîn-Billâh----------1082

el-Mu'tasım-Billâh ----------1082

el-Mu'tazıd-Billâh----------1083

el-Mu'temid-Alellah----------1082

el-Mütevekkil-Alellah ----------1082

el-Mu'tez-Billâh----------1082

Müslim (Hadis)---------- 126

Müslüman Hîre----------561, 634-635

Müşettâ (bk Kasrü'l Müşettâ)

N

Nasranî---------- 754,

Nilometre -- ----- 60, 561, 713- 724-779,

O

[Hz.] Osman----- 94, 103, 107, 112,

118, 125, 134, 160, 161, 173, 195, 237, 290, 362, 375, 379, 793, 808, 902,

Osmanlı---8, 9, 43, 100, 243, 526, 529, 748, 889, 906,

Ö

Ömer b. Abdülaziz (bk: II. Ömer)

[Hz.] Ömer--27, 33, 112, 118, 150, 153, 155-159, 161, 200, 205-207, 214, 223, 224, 244, 284, 290, 321, 364, 375, 512, 902,

Mescid-i Ömer----33, 200, 244, 270, 290,

II. Ömer---108, 119, 425,, 427, 603, 813,

Ömer b. Ebû Rebîa---------- 284, 295

P

Pandantif / Pendentiv ---39, 828, 834, 835, 839, 840, 841, 842, 843

R

Rakka----149, 253, 410, 456, 462, 561,

581, 594-599, 602, 620, 621, 636, 637, 643, 747, 775, 778, 779, 780, 797

Rakka [Şehri ve Ulucamii]----------594

Remle Su Sarnıcı.....561, 633, 1087

Remlu Ulucamii----------172, 425

S-Ş

Sâmerrâ Ulucamii---561, 590, 661, 662, 670, 756, 777

Sâmerrâ'nın Süslemeleri------561, 704, 709,

San'a Ulucamii----887, 899, 900,

Sasâni (Sasanid / Persian): 143, 147, 148, 341, 399, 403, 457, 624, 902,

Sefakus Ulucamii (Tunus)-----887, 906,

Selâhaddîn Eyyubi------508, 511, 513, 583,

Semerkand----------322, 757,769, 773, 775, 780,

Seramik (Çini)---------- 45, 194, 258, 384, 388, 659, 778,

Servistan Sarayı----250, 613, 844-846,

Seyyide Nefise----------752,

Sivri Kemer----------595, 596, 1087

Stucco (Stukko, Ştuk: Alçı)-- 464, 752,

Süleyman Mabedi----------237

Squinch (bk: Köşe Kemeri)

Sûse [Sur-Şehir] Duvarları-----561, 678

Sûse Ulucamii-------187, 197, 199,

561, 654, 655, 656, 659, 660, 727, 775, 778, 779, 810, 817, 862, 906,

Sûse'deki Ribât-----561, 638, 641, 654

Şadırvan (Fauvara / Mida'a)--------- 738,

Şam Emevîleri-------84, 171,

T-

Taber'deki Emevî Camii------887,

Taht / Taht Odası----------386, 387, 613

Tāk-ı İvan----------413

Tarikh Hane Camii: bk, Damgan

Temenos----- 125, 137, 321, 326, 331-336, 347, 786,

Tonoz (Vault) Dehliz---39, 99, 105, 114, 149, 242, 353, 391- 396, 479, 532-534, 554, 569

Tonoz Örme metodu----------608,

Düz Tonoz (Apodyerium)--------- 407

Çapraz Tonoz (Transverse Vault Tepidarium)---- 396, 407, 596, 906,

Tonozlu Revak---------- 638

Toledo Kalesi----------521, 556-558

Tromp (bk: Köşe Kemeri)

Tûbe'deki Kasr-------172, 503, 504, 505

Tunus Ulucamii------482, 545, 561, 658, 725, 726, 729, 775, 778, 780, 810

Türkistan---------- 352, 388, 453, 650, 652, 722, 724

U-

Uhaydır-----60, 148, 253, 260, 410, 458, 561, 576, 582, 597, 604, 625, 623, 649, 664, 680, 757, 767, 774, 780, 844, 849, 865, 907,

V-

Vâsıt (Wasıt)---------172, 316-320

Velîd I (bin Abdulmelik)----321, 322, 328, 336, 339, 491, 799, 824, 1

Velîd II (b.Yezîd b. Abdülmelik)--- 1080

Y

Yemen Kubik Camileri---------887, 900

Yezdigird / Yazdıgird----------104

Yezîd I (Yazid) b. Muâviye-------- 95, 96, 161, 175, 196, 237, 799, 917,1119

Yezîd II (b.Abdülmelik)---401, 425, 828, 1088,

Z

Ez-Zâhir------200, 214, 260, 262,

Zigurat / Ziggurat: 665-669, 671,

Ziyâd b. Ebîhî: 148, 157, 358, 517

821, 902,

Ziyade: 662, 665, 745, 746, 902

Ziyâdetullah----179, 180, 186, 640, 653, 655, 725-729, 776, 802, 803

Zeytûne camii (bk: Tunus Ulucamii)

Zührî (imam Şihab): 112, 285, 286